

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ
ИМОМ БУХОРИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ
ШАРОФ РАШИДОВ НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ КУТУБХОНАСИ
ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ ҲУЗУРИДАГИ МАЛАКА
ОШИРИШ МАРКАЗИНИНГ САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ МИНТАҚАВИЙ
ФИЛИАЛИ**

**ЎЗБЕКИСТОН–ФИНЛАНДИЯ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ЎЗБЕКИСТОН ФАЙЛАСУФЛАРИ МИЛЛИЙ ЖАМИЯТИ
АЛЬФРАГАНУС УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН
ФАЙЛАСУФЛАРИ АССОЦИАЦИЯСИ**

**«ИНСОН, ТАФАККУР, СОЦИУМ ВА КОИНОТ:
ТАРАҚҚИЁТИ, МУАММОЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛИ»**

мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман

мақолалари тўплами

Самарқанд ш., 2025 йил 12 март

САМАРҚАНД-2025

КВК:22.3+87.21
UO`S:530.192:115

«Инсон, тафаккур, социум ва коинот: тараққиёти, муаммолари ва истиқболи» мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман мақолалари тўплами. “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” – Тошкент: “Voris nashr” нашриёти, 2025. 1450 б.

«Инсон, тафаккур, социум ва коинот: тараққиёти, муаммолари ва истиқболи» мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман материалларида илм, маърифат ва рақамлашадиган дунёни ривожлантиришнинг ижтимоий фалсафий масалалари, онтология, гносеология, мантиқ масалалари, космология, фазо-вақт ва табиатшунослик фалсафаси масалалари, илмий-маънавий мерос ва фалсафа тарихи масалалари, инсон ва жамият тараққиётининг долзарб масалалари, маънавият, миллий ғоя, диншунослик ва бағрикенглик масалалари, инсон, унинг эътиқоди, жамият, миллий хавфсизлик масалалари, таълим тизими ривож ва истиқболи масалалари, дунёнинг синергетик манзараси: тарихи, ҳозирги замон ва истиқболлари, сунъий интеллект ва унинг синергетик моҳияти масалаларига доир мақолалар жамланган. Анжуман таниқли файласуф, жамоат ва илм-фан арбоби, устоз-олим, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директорининг бош маслаҳатчиси, Турон Фанлар Академияси академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Оманович Тураев таваллудининг 75 йиллигига бағишланган.

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Тарих фанлари доктори, профессор Зиёдов Шовосил Юнусович
Фалсафа фанлари доктори, профессор Саифназаров Исмоил
Самарқанд ДУ ректори, академик Холмуродов Рустам Ибрагимович
Фалсафа фанлари доктори, профессор Негматова Шахзода Шухратовна
Ал Фраганус университети ректори Махмудов Муҳаммадисмоил Муҳиддинович
Фалсафа фанлари доктори, профессор Каримов Бахтиёр Раҳманович
Фалсафа фанлари доктори, профессор Абилов Урал Муродович
Фалсафа доктори (PhD), доцент Очилов Жамшид Абдурашидович
Фалсафа доктори (PhD), доцент Турсунов Бахтиёр Темурович

МАСЪУЛ МУҲАРРИЛАР:

Тарих фанлари доктори, профессор Зиёдов Шовосил Юнусович
Фалсафа фанлари доктори, профессор Каримов Бахтиёр Раҳманович
Фалсафа фанлари доктори, профессор Абилов Урал Муродович
Фалсафа доктори, доцент Артиков Музаффар Абдурахманович

ТАҚРИЗЧИЛАР:

Фалсафа фанлари доктори, профессор Яхшиликов Жўрабой Яхшиликович
Фалсафа фанлари доктори, профессор Джуракулов Хусан Анварович
Фалсафа фанлари доктори, профессор Мадаева Шахноза Амануллаевна
Фалсафа фанлари доктори, профессор Файзиходжаева Дилбар Иргашевна

Нашр муҳаррири: Муҳаммадиев Отабек Бозорович

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази Илмий кенгашининг 2025 йил 26 февралдаги 1-сонли йиғилиши Қарори билан нашрга тавсия қилинди.

Тўпلامда ўрин олган мақолаларнинг савияси, келтирилган рақамлар, статистик маълумотлар ва фикр-мулоҳазалар учун муаллифлар масъул.

ISBN 978-9910-8629-3-9

© “Voris nashr”, 2025 й.

МУНДАРИЖА

Кириш	19
ТАБРИК СЎЗЛАРИ, ТАБРИКНОМАЛАР	21
<i>Республика миқёсидаги ташкилотлардан келган табрикномалар</i>	25
Зиёдов Ш.Ю. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори	25
Муфтий Шайх Нуриддин Холиқназар Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси	26
Аҳмедов Ҳ.А. Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш маркази директори	27
Амир Темур номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлик хизмати академияси жамоаси	28
Бобобеков Ҳ.Н. Турон фанлар академияси	29
Ҳасанов Р.Ҳ. Турон ФА академиги ва вице-президенти ҳамда Бош илмий котиби	29
Гулямов С.С. Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси Ёш олимлар кенгаши раиси	31
Каримов Ж.А. Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори	32
ВИЛОЯТ МИҚЁСИДАГИ ҲОКИМИЯТ ВА ТАШКИЛОТЛАРИДАН КЕЛГАН ТАБРИКЛАР	33
Қодиров Б. Р. Самарқанд вилояти ҳокимлиги	33
Жабборов И.И. Пайариқ туман ҳокими	34
Негматов Ш.Ҳ. “Нуроний” жамғармаси Самарқанд вилоят бўлими раиси	35
УНИВЕРСИТЕТЛАР ВА ТУРЛИ ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИДАН КЕЛГАН ТАБРИКНОМАЛАР	36
Халмурадов Р.И. Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети ректори	36
Негматова Ш.Ш. Ўзбекистон–Финландия педагогика институти ректори	37
Аманов Б.М. Ҳадис илми мактаби ректори	38
Холиқов Б.А. Самарқанд давлат чет тиллар институти ректори	39

	Пўлатов М.Э. Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти ректори	41
	Махмудов М.М. Альфраганус университети ректори	42
	Мавланов Ш.М. Тошкент иқтисодиёт ва технологиялари университети ректори	43
	Очилов Ж.А. Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш марказининг Самарқанд вилоят минтақавий филиали директори	45
	Ўзбекистон миллий университети Ижтимоий фанлар факультети “Фалсафа” кафедраси жамоаси	46
	Яхшиликков Ж.Я. Ўзбекистон-Финляндия педагогика институти Миллий ғоя ва фалсафа кафедраси мудир	47
	ХОРИЖДАГИ КАСБДОШ ВАКИЛЛАРДАН	48
	КЕЛГАН ТАБРИКНОМАЛАР	
	АЙРИМ ДЎСТЛАРДАН ТЕЛЕГРАМ ОРҚАЛИ	49
	КЕЛГАН ТАБРИКНОМАЛАР	
I	ПРОФЕССОР Б.О.ТУРАЕВНИНГ ИЛМИЙ,	57
	ИЖТИМОЙ ВА ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИ	
	ҲАҚИДА	
	Зиёдов Ш.Ю., Каримов Б.Р., Абилов Ў.М. Тураев Бахтиёр Омановичнинг фандаги ўрни	57
	Ziyodov Sh. Y., Karimov B. R., Abilov U. M.	63
	Contribution of Turaev Bakhtiyor Omanovich to science	
	Зиёдов Ш.Ю., Каримов Б.Р., Абилов Ў.М. Вклад Тураева Бахтиёра Омановича в науку	69
	Каримов Б.Р., Назаров Қ. Н. Профессор Тураев Бахтиёр Омановичнинг БИОГРАФИЯСИ	76
	Karimov B.R., Nazarov K.N. BIOGRAPHY Prof. Turayev Bakhtiyor Omanovich	80
	Каримов Б.Р., Назаров Қ. Н. БИОГРАФИЯ профессора Тураева Бахтиёра Омановича	82
	Абилов Ў.М. Бутун қалби билан серқирра илм чашмасига (уммонига) интилган мумтоз (ҳассос) олим	85
	Саифназаров И. Ўзбекистон табиётшунослик фалсафаси дарғаси	96
	Ҳакимов Н.Х. Беназир файласуф олим	98
	Наврўзова Г. Маҳдуми Аъзам авлоди бўлган файласуф олим	101

	Очилова Б.М. Файласуфнинг ёзилмаган фалсафаси	103
	Саломова Ҳ.Ю. Ўзбекистон синергетика мактабининг асосчиси	108
	Yazdonova S. K. Ustozni tanish	111
	Salimov B.L. Oʻz ilmiy maktabiga ega faylasuf	112
	Yaxshilikov J. Y. Professor B.O.Toʻrayev Samarqand sinergetika maktabining asoschisi	115
	Индиаминов Н.Н. Илм нури дилларни ёритар	118
	Агзамходжаев С.С. Маърифатпарвар файласуф олим	119
	Ergasheva M.X. Qatʼiyatli, mehribon, talabchan ustoz	122
	Набиев Ф.Х. Ўзбекистонда фалсафа фани ривожига улкан хисса қўшган олим	124
	Норкулов Д.Т., Норкулов С.Д., Умарова Ф.С. Меҳрибон устоз ва садоқатли дўст	129
	Очилов Ж.А. Камтарин ва меҳрибон устоз	133
	Исақова З.Р. Бахтиёр Омонович Тўраев – фитрати асл устоз	134
	Умаров Ш. Илму маърифатда самимий олим	142
	Файзиходжаева Д.И. Устозга эҳтиром	144
	Azizqulov A.A. Beruniyshunos olim	146
	Юлдашев А. Камтарин инсон, забардаст олим, меҳрибон устоз ва ҳақиқий дўст	146
	Юнусов Ҳ. Ўзбек фалсафасининг фидоиси	151
	Узоков Б. Зукко олим, талабчан устоз, меҳрибон оила бошлиғи ва содиқ дўст	154
	Мадаева Ш.О. Фалсафа фани қадриятлари фидойиси	158
	Исломов И. Н. Камтарин устоз	161
	Бахранов Л. Буюк донишмандларга дахлдор файласуф	163
	Турсунов Б.Т. Эл ардоқлаган олим	166
	Алиев Б. Сермахсул файласуф олим	169
	Тўйчиев Б.Т. Юксак тафаккур маданияти соҳиби	173
	Надирова З.П. Шарқ донишманди Устозим Бахтиёр Тураев	175
	Rahmonov B., Mustafoyev J., Ochilov J. Sinergetika maktabining asoschisi	176
II	ИЛМ, МАЪРИФАТ ВА РАҚАМЛАШАЁТГАН ДУНЁНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ	179

Пардаев М.Қ., Пардаева О.М. Дунёдаги содир бўлаётган айрим муаммолар ва унда Ўзбекистоннинг ўрни	179
Тураев Б.О. Глобаллашув шароитида фанлар методологиясида қадрият мўлжаллари	191
Choriyev S.A. Ijtimoiy adolat prinsiplarining qaror topishi shaxs siyosiy ijtimoiylashuvining muhim sharti	197
Ochilov X.A. Davlat fuqarolik xizmatchisining ma'naviy qiyofasini yaratish asoslari	204
Ортиқов А. Ижтимоий капитал – ижтимоий тараққиётнинг муҳим омили	212
Raxmankulov F.R. O'zbekistonda axborot xavfsizligini ta'minlashning ijtimoiy-falsafiy jihatlar	219
Ibragimova D.I. Yoshlarda fikrlar xilma-xilligini shakllantirishning ijtimoiy-falsafiy muammolari	223
Rahmatova N.A. Zamonaviy jamiyatning oilaviy munosabatlarga ta'siri	227
Ibragimova Z.O. Ijtimoiy tarmoqlar tahdidi: yoshlar dunyoqarshidagi o'zgarishlar	232
Анварова Л.Ш. Меҳнат самарадорлигининг иқтисодий тараққиёт омилларини оптималлаштиришдаги имкониятлари	238
Anvarova L.Sh. Ish vaqti normalarining behuda sarflanishining mehnat samarasiga ta'siri	245
Джувльматова С.Р. Экономическое образование: пути совершенствования	248
Karimov G. New Uzbekistan - its reforms as a social state	254
Mustafoqulova F.I. Raqamlashtirish jarayonlarining ijtimoiy ong va ma'rifatga ta'siri	259
Yangiboyev B.Y., Xolmirzayev T.R. O'zbekistonda elektron ta'lim tizimi va uning istiqbollari	261
Назирова Д.А., Музаффарова Р.М. Социально-философские аспекты науки и образования в условиях цифровизации: социально-психологический взгляд	269
Mustafayev J., G'aniyev E. Axborotlashgan jamiyatda davlat xizmatchisining ma'naviy-axloqiy fazilatlarining namoyon bo'lishi	272

	Mardonov R.S. Oliy ta'lim tizimida ijtimoiy-gumanitar fanlar: muammolar va istiqbollar	278
	Radjabova M.X. Informatsion jamiyatda yoshlarning mafkuraviy immunitetini shakllantirish	287
	Турсунова О.Ф. Ёшлар маънавиятини юксалтиришда «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси»нинг аҳамияти	291
	Azimov Sh.B. Yosh avlodni jismoniy tarbiya va sport tadbirlari orqali tabiyalash	296
	Do'stov B.T. Inson va jamiyat taraqqiyotida yashil iqtisodiyotning roli	300
	Eshonkulova N.A. Nodavlat ta'lim tizimining ijtimoiy-falsafiy aspektlari	307
	Xaydarov A.N. Jamiyat ijtimoiy-madaniy institutsionallashuvi jarayonida aholi iste'mol madaniyatining rivojlanish tendensiyalari	309
	Raxmanova R.K. Turizm yuqori malakali kadrlar tayyorlashda milliy qadriyatlar va ma'naviy merosning o'rni	313
	Abdullayeva I.D. Migratsiyaning respublika iqtisodiy va ijtimoiy hayotiga ta'siri	318
	Temirov H.N. Korruptsiyaga qarshi kurashda ijtimoiy va falsafiy yondashuvlar	322
III	ОНТОЛОГИЯ, ГНОСЕОЛОГИЯ, МАНТИҚ	325
	МАСАЛАЛАРИ	
	Тураев Б.О. Борлиқ ва оламнинг бирлиги	325
	Ramatov J.S. Gipoteza va bashorat tushunchalarining gnoseologik tahlili	331
	Ergasheva M. X. O'zbek xalqi ma'naviy merosi taraqqiyotida zardo'shtiylik falsafasining ahamiyati	337
	Muminova Z.O. Tafakkur va miyaning dissipatsiyasi	348
	Киматшоев Ш.Л. Соотношение бытия, небытия и ничто в учении Абу Наср Аль-Фараби	353
	Зойиров Э.Х. Махдуми Аъзам асарларида онтологик масалалар: қиёсий таҳлил	361
	Qarshiyev I.E. Inson ongida obrazli tafakkur uslubi tushunchasining mazmuni va mohiyati	367
	Ibragimov B.T. Beruniy va Ibn Sino yozishmalarida ontologik muammolar talqini	371

	Усмонов Ф.Н. Фан этикаси тараққиёти генезиси	379
	Nurmatova U.J. Mutolaaning ontologik asoslari	384
	Ergashev M.A. Alisher Navoiy merosida ontologik qarashlar va ularning talqin etilishi	387
	Tavmuradov J.E. Mirza Bedil falsafasida aql va axloq masalalari	391
	Xoliqulov M.Q. Geomafkuraning fenomenologik va ontologik asoslarining ijtimoiy-falsafiy tahlili	394
	Habibullayeva N.Sh. Til grammatik tuzilishining mantiqiy asoslari haqida	398
	Ахмедов Р.П. Муҳаммад Закариё Розий қарашларида “ҳасад” тушунчаси ва унинг фалсафий-ахлоқий талқини	405
	Mamatkarimov A.A. O‘zbekistonda huquqiy qadriyatlarning transformatsion xususiyatlari	409
	Xujaqulova S.E. Ontologiya, gnoseologiya, mantiq masalalari	417
	Файзиходжаева Д.И. Понимание, согласие и искажение точки зрения	421
IV	КОСМОЛОГИЯ, ФАЗО-ВАҚТ ВА ТАБИАТШУНОСЛИК ФАЛСАФАСИ МАСАЛАЛАРИ	425
	Тураев Б.О. Космологиянинг фалсафий масалалари	425
	Muminova Z.O. Tafakkur va ongning murakkab dialektikasi	440
	Muratova D.A. Ekologik barqarorlik tizimini shakllantirishda inson omili muammolariga oid qarashlar	446
	Рыспаев Т. Праматерия вселенной: решение загадок тёмной материи и тёмной энергии	451
	Улуғов Ж.Н. Маънавий-рухий баркамоллик асослари	456
	Xudoyarov J.S. Qadimgi Turon sivilizatsiyasida yaratilgan moddiy qadriyatlarning umumiy jihatlari va farqlari	463
	Ismoilova G.K. Ma’naviy makon va ijtimoiy ma’naviy-muhit dialektikasi	470
	Raxmonova G. G’. Ma’naviyat va ijtimoiy ong shakllari dialektikasi	477
	Eshquvvatova Z. O‘zbekistonda ijtimoiy-ekologik muammolarning falsafiy tahlili	482

	Тўраева А.П. Ақлий тарбияни шакллантиришнинг асосий йўналишлари	485
	Achilova N.N. “Avesto” - ma’rifatli jamiyat qurish haqidagi ilk falsafiy qarashlar ibtidosi	489
	Очилов Ж.А. Космоген, техноген ва антропоген таҳдидлар	493
	Agzamova Z. B. Globallashuv sharoitida ekologik ongning ijtimoiy-falsafiy jihatlari	496
V	ИЛМИЙ-МАЪНАВИЙ МЕРОС ВА ФАЛСАФА ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ	501
	Тураев Б.О. Абу Наср Форобий ҳақида	501
	Masharipova G.K. Xorazm Ma’mun akademiyasidagi ilmiy muhit va ilmiy izlanishlar	511
	Shadmanov K. "The metaphysical school" in english poetry of the late Renaissance: philosophical and moral outlook	520
	Артиков М.А. Ҳазрат Навоий ва устоз Конфуций: уйқаш ғоялар ва ўхшаш тақдирлар	530
	Каримов Б.Р. Современные проблемы развития Алтайской и Тюркской цивилизаций системе Мировой цивилизации	537
	Юлдашев А. Махмудхўжа Беҳбудий миллатимизнинг маърифатпарвар жонкуяри	549
	Djurayev G'.A. Absurdga qarshi falsafiy isyon	555
	Xamdamov E.I. Ziyo Go‘kalp rahm-shafqat va mehribonlikni ulug‘lashi	561
	Саломова Ҳ.Ю. Жалолиддин Румийнинг инсон моҳияти тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари	565
	Davronov O.U. Yusuf Qarabog‘iy falsafasining bugungi yoshlar tarbiyasidagi o‘rni	582
	Ахмедов Р.П. Муҳаммад Закариё Розийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари	584
	Абубакри М.Г. Исследование наследия и воззрений Насириддина Туси в советском периоде Республике Таджикистана	588
	Murodova A.M. Jadidchilik asoschisi Ismoil Gaspirali faoliyatiga oid	596
	Ахмедов Р.П. Муҳаммад Закариё Розий фалсафаси	600
	Рўзиев М.Ў. Абулҳасан Бахманёр шахсияти	603

	Рўзиев М.Ў. Шарқ перипатетизми: Абулҳасан Бахманёр	605
	Fayziyev X.J. Volter shaxsiyati va dunyoqarashi	609
	Fayziyev X.J. Volterning siyosiy qarashlari	613
	Quldosheva Sh.I. Bolalarda emotsional-irodaviy ko‘nikmalarini shakllantirishda Abdulla Avloniy asarlaridan foydalanish metodikasi	619
	Xolmanova Sh.Q. Gi de Mopassanning "Boule de suif" ("Do‘ndiq") novellasida xronotopning o‘ziga xosligi	624
	Aminov O.A. Xalqimiz madaniy merosida komil inson masalasining yoritilishi	628
	Davronov O.U. Yusuf Qorabog‘iyning komil inson to‘g‘risidagi qarashlari	633
	Qodirov F.Y. Nemis klassik falsafasida taraqqiyot masalalari (I.Kant va Hegel misolida)	637
	Subxonova N.A. “Fatavai ahli Buxoro” – Amir Shohmurod davrida fiqhiy me‘yorlarni tartibga solishdagi muhim manba	641
	Muzaffarov N.B. Shayx Xudoydod Valining yassaviylikka qo‘shgan hissasi	646
	Davronov O.U. Yusuf Qorabog‘iy falsafiy qarashlarida tana va ruh uyg‘unligi	652
	G‘ovsidinov M. N. Tasavvuf ta’limotining Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy qarashlaridagi o‘rni	655
	G‘ovsidinov M. N. Adurahmon Jomiy merosining ijtimoiy- ahloqiy mazmuni va tarbiyaviy ahamiyati	660
	Begaliyev J. Abu Rayhon Beruniy ilmiy merosida insonparvarlik g‘oyalarining tahlili	664
	Nermatov B.A. Sayfiddin Qutuzning sarkardalik faoliyatini o‘rganilishinig ijtimoiy-falsafiy ahamiyati	671
	Шоназаров А.А. Имом Бухорийнинг “Ат-Тарихул кабир” асарининг ислом илм-фани ривожига қўшган ҳиссаси	674
VI	ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ДОЛЗАРФ МАСАЛАЛАРИ	681
	Пардаев М.Қ., Набиев Ф.Х. Оила глобал инқирози: сабаби, оқибатлари, ечимлари	681
	Samadov A. Yoshlar mutolaa madaniyatini rivojlantirish istiqbolari	690
	Абилов Ў.М. Оптимизм ва жамият тараққиёти	694

Ergashev U A. Milliy birdamlik va yangi g‘oyaviy konsepsiyaga ehtiyoji	700
Тўхтаров И.М., Умирзақов А.М., Тўхтаров Х.И. Ёшлар эътиқодининг шаклланишида диний омилнинг роли	704
Umurzaqov A.M. Jamiyat taraqqiyotidagi yangilanishlar davrida yoshlar e’tiqodidagi o’zgarishlarning iqtisodiy omillari	713
Ибрагимов А., Ортиқов А. Рақамли иқтисодиётда инсон капитали	717
Aripov A.S. Korrupsiya tushunchasining ilmiy-metodologik asoslari	722
Жумаев Б.П. Тарихни субъективлаштириш ва унинг сабаб ва оқибатлари	724
Komilova M.J. Deviant xulq-atvorli o’smirlar bilan ishlash	729
Бухорова Н.Н. Эффективные методы работы с молодежью и механизмы обмена опытом в системе зарубежных стран	734
Nazarov R.N. Ta’lim tizimini rivojlantirishda ijtimoiy tarmoqlarning ahamiyati	738
Yaxshiqulova M.T., Xudoyberdiyeva O.O. Korportiv boshqaruv tizimida ichki auditni tashkil etishga ta’sir etuvchi omillar	742
Aslanova Sh.A. Problems of the teaching English as a second language for young school children	746
Khudoyberdiyeva O.O. Price setting in a monopoly and reducing monopoly power indicators	749
Karimov I.S. Ekologik barqarorlikni ta’minlash – jamiyat taraqqiyotining asosi sifatida	751
Mansurova N.D. Jismoniy nuqsoni bor xotin-qizlarning jamiytdagi o’rni va gender tenglik munosabatlari	755
Nasrulloeva N.S. The role of computer and the internet jargons in linguistics	758
Mamarizaeva F.Z. Integrating QR codes into language learning processes in the new era of digital education	762
Akramov Sh. Milliy tilga e’tibor	765
Нуриддинов С.Б. Халқаро транспорт ҳамкорлигида ривожланган транспорт ташкилотларнинг роли	766

	Орзиева К.С. Кадровая политика советской власти и ее влияние на экономику Узбекской ССР (вторая половина XX века)	770
	Baxrillayeva M.R. O'smirlarda internetdan foydalanishga doir lokus nazoratni takomillashtiruvchi psixologik xususiyatlar	779
	Kamolov O.F. Jamiyat va inson ongida ekologik dunyoqarashni shakllantirishning dolzarb masalalari	782
	Ashurov A.U. Yangi O'zbekistonda jamoatchilik ekologik nazoratini mahalladan boshlash zarurati (ijtimoiy-falsafiy tahlil)	786
	G'apparov E.O. Globallashuv sharoitida yoshlarni milliy qadriyalar ruhida tarbiyalashning innovatsion yo'llari	794
VII	МАЪНАВИЯТ, МИЛЛИЙ ҒОЯ, ДИНШУНОСЛИК ВА БАҒРИКЕНГЛИК МАСАЛАЛАРИ	798
	МАЪНАВИЯТ, МИЛЛИЙ ҒОЯ, ДИНШУНОСЛИК ВА БАҒРИКЕНГЛИК МАСАЛАЛАРИ	
	Очилова Б.М. Ижтимоий бағрикенглик концепцияси “Янги Ўзбекистон” ва барқарор тараққиёт таянчи сифатида	798
	Abduraxmonov G'.Z. Jamiyatning g'oyaviy birlashuvida dunyoviylik hamda diniylik muvozanatini ta'minlashning asosiy shart va omillari	808
	Очилов Ж.А., Назаров Э.Н. Янги Ўзбекистонда диний-маърифий ислохотлар пойдеворининг мустаҳкамланишига қўйилган зарурий қадам	811
	G'aybullaev O.M. Milliy g'oyaning falsafiy tafakkur taraqqiyotidagi o'rni	814
	Бекмуродова Г.Х. Маънавий ишлаб чиқаришнинг тижоратлашуви сабаблари ва оқибатлари	819
	Razzoqov Q.Q. Inson va jamiyat taraqqiyotida chishtiya tariqatida ilgari surilgan bag'rikenglik va insonparvarlikning dolzarb masalalari xususida	824
	Shamsiyev M.U. Ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaning jamoat xavfsizligini ta'minlashdagi ahamiyati	829
	Baymatov A.K. Radikal g'oyalar turlari, uning jamiyat ijtimoiy hayotidagi ta'sir doirasi va oqibatlar	835

Умаров Ш.У. Диний бағрикенглик – миллатлараро тотувликнинг гаровидир	840
Razzakov Q.K. Scientific and spiritual heritage of theology and its significance in the history of philosophy	845
Назирова Д.А. Абдуллаева С. Духовность, национальная идея и религиоведение: социально-психологический анализ формирования идентичности и групповой сплоченности	849
Jabborova A.G’. San’atning ijtimoiy funksiyalari va uning shaxs ma’naviyatiga ta’siri	851
Ismoilova G.K. Ma’naviy o’zgarishlar jaryoningning shaxs ma’naviy qiyofasida aks etishi	855
Ahmedova D. Yoshlar ijtimoiy-ma’naviy qiyofasi shakllanishida dinshunoslik fanining o’rni: tahlil va natijalar	860
Karimov G. Views of jadidids on religious tolerance	870
Subxonberdiyev F.I., Xamrayeva M. Millatlararo totuvlik - barqaror rivojlanish va taraqqiyot omili sifatida	874
Abdurahmonov M. Ommaviy madaniyatning yoshlar ma’naviyatiga salbiy ta’siri	878
Sunnatova S. Yoshlar axloqiy fazilatlari kamolida milliy ma’naviyat va umuminsoniy qadriyatlarning o’zaro aloqadorligi	882
Латипов А. Аёлларнинг ислом дини ва фалсафасидаги ўрни	886
Исақова З.Р. Замонавий жамиятда тасаввуфга муносабат: ирфонийлик ва рухонийлик диалектикаси	890
Аллаярова М.М. Рахимова З. Миллий маданият ривожига жаҳон ва миллий тилнинг ўрни	896
Rasulov Z.U. Milliy o’zlikni shakllantirishda sport tadbirlarining o’rni	900
Narzukulova F.R. Mafkura va vatanparvarlikni shakllantirishda til va ma’naviyatning o’zaro ta’siri	903
Мухаммадиев У.Б. Ўзликни англашда маънавиятнинг ўрни	909
Ismailov D.B. Jamiyatda davlat fuqarolik xizmatchilarining ma’naviy-axloqiy fazilatlari shakllantirish tamoyillari	913

	Жумаев Ж. Диний-маърифий соҳада диний тафаккур генезиси	918
	Quvvatov S.I. Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda turmush estetikasining tutgan o'rni	926
	Mamatqulov D.M. Jamiyatni erkinlashtirish jarayonida xalq bilan muloqot mexanizmining ahamiyati	930
	Тиллаева Г. Х. Акмеологиянинг маънавий-ахлоқий асослари	933
VIII	ИНСОН, УНИНГ ЭЪТИҚОДИ, ЖАМИЯТ, МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИК МАСАЛАЛАРИ	943
	Тураев Б.О. Инсон, тафаккур, социум ва коинот: тараққиёти муаммолари ва ҳозирги замон.	943
	Yazdonova S.K. Komillik kaliti – e'tiqod, tarbiya va axloq	951
	Djurakulov X.A. Tabiat va inson o'rtasidagi muvozanatni saqlashda islom dinining konstruktiv ahamiyati	955
	Қодиров А.Қ. Геосиёсий “катта ўйин” ва унинг “макон-вақт” континиуми	958
	Ikromov H.O. Harbiy vatanparvarlik harakatining tuzilishi	963
	Отамуратов С. Миллатлараро муносабатларда “титул” миллатлар функциялари	967
	Умедов М.Х., Хамраева М.О. Социально-политические и культурологические аспекты толерантности в современном обществе	973
	Жумаев Б.П. Тарихий хотира тушунчаси мазмун ва шакллари, ўзига хос хусусиятлари	981
	Боймуродов З.Ш. Замонавий “оммавий маданият”нинг миллий турмуш тарзига таъсири	986
	Сафаров Н.А. Жиноятчиликка қарши кураш соҳасида халқаро ҳамкорликнинг йўналиш ва шакллари	994
	Сафаров Н.А. Терроризм, экстремизм, уюшган жиноятчилик ҳамда гиёҳвандлик воситаларининг қонунга ҳилоф равишда муомалада бўлишига қарши курашда Ўзбекистон Республикасининг халқаро ҳамкорлиги масалалари	997
	Izzatullayeva I.S. Oliy ta'lim tizimida korrupsiyaga qarshi kurashish tushunchasi	1003
	Бойматов Р. Сиёсий маданиятнинг юксаклиги – демократик жамият талаби	1006
	Bozorov S.K. Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ma'naviy transformatsiyalashuv	1011

	Babayeva N.A. Otalar psixologiyasi: ota va bola munosabatlarining psixologik tomonlari	1014
	G'aybulloyeva M.M. Oilada gender tenglik, ayollarning o'рни va buning jamiyatdagi ahamiyati	1019
	Axmadova F.A. Ayollar va bolalarni oilaviy zo'ravonlikdan himoya qilish: xalqaro va milliy tajriba	1023
	Rustamova S.Y. Insonni jamiyatda shaxs sifatida shakllanishida ijtimoiy ishning ahamiyati	1028
	Abduraimov E.Q. Geosiyosat tushinchasi va uning ahamiyati	1031
	Ahmedova D. O'zbekiston Respublikasida konfessiyalararo totuvlikning ta'minlanishi mamlakatning barqaror rivojlanishi va xavfsizligini ta'minlashning omili sifatida	1034
	Саломова Н.М. Саломатлик меъёрининг фалсафий моҳияти	1048
	Аширматов Ҳ. Х. Инсоният экологиясини сақлашда нанотехнологиянинг ахлоқий масалалари	1058
	Турсунов Б. Хаё инсон камолотининг муҳим омили	1069
IX	ТАЪЛИМ ТИЗИМИ РИВОЖИ ВА ИСТИҚБОЛИ МАСАЛАЛАРИ	1072
	Очилова Б. М. Таълимда гендер тенглигига ижтимоий-фалсафий ёндашувлар	1072
	Синдаров К.О. Педагогларнинг мақомини такомиллаштиришнинг айрим масалалари	1079
	Хамrayev S.Sh. Ekologik ta'limning yosh avlod ongiga ta'siri va ekoturizm bilan bog'liqligi	1087
	Rashidova D.M. Ta'lim sifati va uni oshirishda fanlararo o'qitishning ahamiyati	1093
	Ismoilova F. K. Nuriddinov T.S. Zamonaviy ta'lim modellarining O'zbekistondagi tatbiqi: davlat va xususiy muassasalarning o'рни	1096
	Abduraxmonova S.Sh. Raximova M.U. Talabalarni pedagogik amaliyot vositasida ota-onalar bilan hamkorligining ijtimoiy asoslari	1101
	Muladjanova G.A. O'zbekistonda ta'lim tizimi istiqbollari va boshlang'ich ta'lim tizimida zamonaviy yondashuvlar	1104
	Qudratilloev Sh.K. Yangi O'zbekistonda imkoniyti sheklanganlar ta'lim-tarbiya muammolari	1109
	Xolbo'tayeva D.U. Bo'lajak o'qituvchilarning refleksiv-madaniy dunyoqarashini tarbiyalashning ta'lim tizimining rivojidadagi o'рни	1116

Балтабаев Ж.О. Основные направления развития компетентности будущего учителя	1120
Жумазода М. Механизмы формирования цифровой культуры будущих педагогов	1123
Raximova F.Sh. Ta'lim tizimida imkoniyati cheklangan shaxslar bilan ishlashda adolat tamoyilini qo'llash imkoniyatlari	1127
Berdiyev X.X. Ta'lim va filologik fanlar integratsiyasi masalasiga doir	1133
Rasulev T.K. Taym-menedjmentga rioya qilishning ta'lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyati	1136
Djavotova O.D. Ta'lim-tarbiya jarayonida tilning asosiy funksiyalari	1142
Jo'rayeva N.J. Zamonaviy ta'lim sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini integrativ o'qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirish	1146
Кулдашева Н. Баротова Ш. Взаимодействие старшего поколения семьи с детьми дошкольного возраста	1150
Anorboyeva Sh.S. Qalampirmunchoq foydali xususiyatlari	1154
Azimov S. Education system development, problems and their solutions	1157
Mannobov O.O. Nam havoli mintaqa tog'larida tarqalgan goryanka "tog' o'ti"	1163
Бердымурадова М.М. Педагогические условия воспитания будущих учителей в гуманном духе с использованием этнопедагогических материалов	1166
Xidirova F.A. 8-sinf kimyo fanidagi "Elementlarning davriy sistemadagi o'rni va atom tuzilishiga qarab tavsiflash, davr qonunning ahamiyati" mavzusini 5E metodida o'qitish	1170
Muhammadiyeva M. Imkoniyati cheklangan bolalar va ularning o'quv faoliyatiga qiziqish shakllantirish	1174
Артиков Б., Ортиқов А. Инновацион таълим: у қандай бўлиши керак	1178
Ochilova D.Z. Umumta'lim boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutq kamchiliklarini aniqlash va korrektsiyalash usullari	1182
Saparniyazova R.M. O'quvchilarni kasbga yo'naltirishda raqamli texnologiyalardan foydalanib metodikasini takomillashtirish (8-9-sinf texnologiya fani misolida)	1186
Muhammadiyeva M.M., Eshqurbonova Z.I. Didaktik o'yinlarning bolalarda ijtimoiy ko'nikmalar va mas'uliyat hissini rivojlantirishdagi o'rni	1189

	Azimov Sh.B. Xotin-qizlarni jismoniy tarbiya va sport musobaqalariga jalb etish masalalari	1194
	Бозоров М. Глобаллашув даврида таълим муаммолари	1197
	Qurbonova B. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini kitobga qiziqtirish: samarali usullar va zamonaviy yondashuvlar	1202
X	ДУНЁНИНГ СИНЕРГЕТИК МАНЗАРАСИ: ТАРИХИ, ҲОЗИРГИ ЗАМОН ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ	1210
	Yaxshilikov J.Y. Professor B.O.To'rayevning asarlarida sinergetika falsafasining rivojlantirilishi	1210
	Рахмонов Б. Абу Райхон Беруний маънавий мероси ва илмий методологиясида синергетиик тамойиллар	1217
	Rizayev I. Sinergetika: fanlararo yondashuv va zamonaviy fandagi o'rni	1229
	Turdiyev B.S. Zamonaviy siyosiy jarayonlarda jamiyat politosferasi	1234
	Набиев Ф.Х., Гаффорова Н.Ф. Маънавий юксалиш муаммолари ва ечимлари	1239
	Назирова Д.А., Атавуллаева М.Ж. Искусственный интеллект и его синергетические проблемы в развитии подросткового периода	1251
	Yangiboyev B., Xolmirzayev T. Sun'iy intellektdan milliy iqtisodiyotda foydalanishning sinergetik mohiyati	1254
	Усаров У.Т., Нодиров Г.Ю., Товбоев А.Н. Мир как самоорганизующаяся система: синергетический взгляд	1260
	Boymurodov Z.Sh. Bag'rikenglik: milliy turmush tarzi o'zaro ta'sir va aloqadorlik	1264
	Sayidova M.G'. Yoshlar ongida ma'naviy-madaniy deformatsiyalashuvga olib boruvchi omillarni bartaraf etish yo'llari	1271
	Yusupova F.Z. Yoshlar shaxsiyatini axloqiy ideal talablari doirasida tarbiyalashning qadriyatli tomonlari	1275
	Нишонов С.Ж. Значение философско-культурного наследия в духовном развитии общества в XXI веке	1277
	Sotvoldiyev J.S. Yangi O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosati va uning istiqbollari	1282
	Amonov R.S. Yangilanayotgan O'zbekiston sharoitida texnosferani yangicha tushinishda texnitsizm va texnofobiya postulatlarini o'rni	1288
	Ergasheva F.A. Axborot makonining rivojlanishi va inson ongiga ta'siri	1291

	Ergashev S.M. XX asr boshlarida Turkiston xalq maorifi masalasi	1294
	Raxmonova N.T. Ma'naviy barqarorlik – jamiyat barqarorligining o'ziga xos shakli	1300
	Умарова Р.Ш. Беруний маънавий меросида синергетик тафаккур	1305
XI	СУНЬИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ВА УНИНГ СИНЕРГЕТИК МОҲИЯТИ МАСАЛАЛАРИ	1310
	Тураев Б.О. Синергетик тафаккур ва сунъий интеллект	1310
	Саидов А.Х., Окюлов О. Сунъий интеллект идроки ва имкониятларининг фалсафий ҳуқуқий жихатлари	1329
	Рузиназаров Ш. Н. Сунъий интеллект инсоният тафаккурининг ноёб маҳсули: фалсафий-ҳуқуқий талқини	1336
	Quldashev E., Maxsudjonova X.I. Sun'iy intellekt yordamida tarmoq trafigini optimallashtirish	1352
	Тажибаев М.А. Ўзбекистон: қонунчиликда сунъий интеллектга қаратилган эътибор	1356
	Султанова Г.С. Естественный и искусственный интеллект: сравнительный анализ	1361
	Kubayeva Sh.T. Sun'iy intellekt va o'yin: kognitiv jarayonlarning falsafiy-metodologik tahlili	1368
	Mamarizayeva F.Z. Sun'iy intellekt va avtomatlashtirishning jamiyatga ta'siri	1372
	Yangiboyev B., Xolmirzayev T. Sun'iy intellekt: mohiyati, holati va istiqbollari	1375
	Ravshanova R.M., Ramazonov J.J. Ta'limda sun'iy intellektning salbiy ta'siri	1381
	Abdunabiyeva M.Q. Hozirgi davrda sun'iy intellektning rivojlanishining falsafiy muammolari	1383
	G'aniyev E., Mustafayev J. Yoshlar axloqiy inqirozini oldini olishda axborot xavfsizligini shakllantirish yo'llari va sun'iy intellektning o'rni	1386
	Sotvoldiyeva M.G`., Mirzayeva G.D. Sun'iy intellektning sinergetik tushunchasi va uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi roli	1392
	Ibroximova M. N., Ostanaqulov X.M. Oliy ta'limda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha xalqaro tajriba va istiqbollar	1398
	Ostanaqulov X.M. Sun'iy intellekt yordamida dinamik veb-saytlar yaratish va ularni avtomatik yangilash	1406

Ostanaqulov X.M., Hakimov T.Y. Sun'iy intellekt va axborot texnologiyalari yordamida ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish	1414
Raximjonov O.K., Ostanaqulov X.M. Sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish asosida kiberxavfsizlikni ta'minlash	1422
Atajonova S.B., Ostanaqulov X.M. Sun'iy intellekt asosida ta'lim muassasalarini boshqarish va samaradorlikni oshirish	1430
Аширматов Ҳ.Х. Нанотехнологиялар соҳасини тараққий эттириш ва ҳаётга тадбиқ этишнинг ахлоқий муаммолари	1438
ХУЛОСА	1447

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази, Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш марказининг Самарқанд вилояти минтақавий филиали, Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети, Ўзбекистон–Финландия педагогика институти, Жиззах давлат педагогика университети, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, Альфраганус университети ҳузуридаги Ўзбекистон файласуфлари ассоциацияси, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти ҳамкорликда 2025 йил 12 мартда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказида «ИНСОН, ТАФАККУР, СОЦИУМ ВА КОИНОТ: тараққиёти, муаммолари ва истиқболи» мавзусида халқаро илмий-назарий анжуман ўтказилди.

Семинар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директорининг Бош маслаҳатчиси, Турон Академияси академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Оманович Тураев таваллудининг 75-йиллигига бағишланди.

Семинар ишининг йўналишлари: 1) Профессор Бахтиёр Оманович Тураевнинг илмий, ижтимоий ва педагогик фаолияти ҳақида; 2) Илм, маърифат ва рақамлашга дунёни ривожлантиришнинг ижтимоий фалсафий масалалари; 3) Онтология, гносеология, мантиқ масалалари; 4) Космология, фазо-вақт ва табиатшунослик фалсафаси масалалари; 5) Илмий-маънавий мерос ва фалсафа тарихи масалалари; 6) Инсон ва жамият тараққиётининг долзарб масалалари; 7) Маънавият, миллий ғоя, диншунослик ва бағрикенглик масалалари; 8) Инсон, унинг эътиқоди, жамият, миллий хавфсизлик масалалари; 9) Таълим тизими ривож ва истиқболи масалалари. 10) Дунёнинг синергетик манзараси: тарихи, ҳозирги замон ва истиқболлари. 11) Сунъий интеллект ва унинг синергетик моҳияти масалаларидан иборат.

Ўзбекистонда табиат фалсафаси, фан тарихи ва методологиясининг тадқиқ этиш учун илмий мактаб яратган таниқли файласуф Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги давлат мукофоти лаурияти, фалсафа фанлар доктори профессор Омонулла Файзуллаевич Файзуллаевнинг шогирдларидан бири сифатида профессор Бахтиёр Оманович Тураев устозининг тадқиқодларини ҳозирги замон фани ривожига мос равишда давом эттириб, янги фалсафий тадқиқот йўналишларига асос солмоқда. Фалсафанинг деярли барча соҳаларида самарали тадқиқот олиб бораётган профессор Бахтиёр Оманович Тураев ҳозирги пайтда ўзбек халқи миллий фалсафасининг концептуал асосларини яратиш ва оламнинг синергетик манзараси тамойиллари устида изланишлар олиб бормоқда.

Мамлакатимиз тараққиётининг янги босқичига қадам қўйилган ҳозирги даврда Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаятган Янги Ўзбекистонда буюк алломаларимизнинг меросини чуқур ўрганиш ва уни кенг жамоатчиликка етказиш масалалари устувор вазифалардан бирига айланди, чунки ҳозирги замон цивилизациясида илм фаннинг ўрни бекиёс. Профессор Бахтиёр Оманович Тураев ушбу масалаларни ечишга ҳам кўп йиллар давомида ўзининг ҳиссасини киритмоқда.

Мазкур илмий тўпلامда профессор Бахтиёр Оманович Тураевнинг илмий фаолиятининг қирраларини ёритишга бағишланган мақолалар билан бирга устоз томонидан яратилган концепциялар йўналиши бўйича республикамиз таниқли олимлар билан бир қаторда ёш тадқиқотчиларнинг ҳам қизиқарли ва эътиборга лойиқ илмий мақолалари жой олган.

Илмий тўплам табиат фалсафаси, фан тарихи ва метадологияси, онтология, гносеология, мантиқ, космология, фазо-вақт, фалсафа тарихи, янгича тафаккур ва миллий маънавий меросимиз муаммолари, инсон ва жамият тараққиёти, маънавият, миллий ғоя, диншунослик, таълим тизими, синергетика, сунъий интеллект билан қизиқувчи олимлар ва тадқиқодчилари учун назарий методологик манба бўлиб хизмат қилади.

ТАБРИК СЎЗЛАРИ, ТАБРИКНОМАЛАР

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директорининг бош маслаҳатчиси, Турон Фанлар Академияси академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Оманович Тураев таваллудининг 75 йиллиги муносабати билан етакчи халқаро ва минтақавий ташкилотлар, олий таълим муассасалари, илмий-тадқиқот марказлари, малака ошириш марказлари раҳбарлари, таниқли олимлар, жамоат арбобларидан самимий табриклар келган.

Қутловларда олимнинг бой илмий-маънавий мероси долзарб муаммоларни ҳал қилишда, юртимиз ёшларини ватанпарварлик руҳида тарбиялашда муҳим ўрин тутиб келмоқда деб ҳисоблаб, бу борадаги хайрли ишларда омад, мустаҳкам соғлиқ, узоқ умр, бардавом илмий зафарлар тилаб ўз тилакларини изҳор этганлар.

Қуйидагилар ўз табрикларини йўлаган:

Республика миқёсидаги ташкилотлардан келган табрикномалар

- Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, **Муфтий Шайх Нуриддин Холиқназар;**
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори **Шовосил Юнусович Зиёдов;**
- Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси вице-президенти **Баҳром Абдурахимович Абдуҳалимов;**
- Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси директори **Умида Алимжановна Тешабаева;**
- Қори Ниёзий номидаги Тарбия педагогикаси миллий институти директори, академик **Холбой Ибрагимович Ибраимов;**
- Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти раиси **Қиём Нормирзаевич Назаров;**
- Ўзбекистон файласуфлари ассоциацияси раиси **Исмоил Соифназаров;**
- Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш маркази директори **Хусниддин Алиқулович Ахмедов;**

- Амир Темур номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат хавфсизлик хизмати академияси **жамоаси**;
- Турон фанлар академияси президиуми номидан **Хайдарбек Назирбекович Бобобеков**;
- Турон ФА академиги ва вице-президенти ҳамда Бош илмий котиби **Раҳмонали Ҳасанбоевич Ҳасанов**;
- Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси Ёш олимлар кенгаши раиси **Саид Саидахрарович Гулямов**;
- Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори **Жамолиддин Абдулхамидович Каримов**.

Вилоят миқёсидаги ҳокимият ва ташилотларидан келган табриклар

- Самарқанд вилояти ҳокимлиги **Баҳодир Рахимович Қодиров**;
- Самарқанд вилоят ҳокими ўринбосари **Ҳусен Мирзаевич Тухтаев**;
- Пайариқ туман ҳокими **Исроил Исмоилович Жабборов**;
- Самарқанд вилояти бош имом-хатиби **Аҳмадхон Алимов**;
- “Нуроний” жамғармаси Самарқанд вилоят бўлими раиси **Шухрат Ҳудайбердиевич Негматов**;
- “Овози Самарқанд” газетаси муҳаррири **Баҳодир Убайдуллоевич Раҳмонов**.

Университетлар ва турли олий ўқув юртларидан келган табрикномалар

- Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети ректори **Рустам Ибрагимович Халмурадов**;
- Ўзбекистон-Финляндия педагогика институти ректори **Шаҳзода Шухратовна Негматова**;
- Ҳадис илми мактаби(институти) ректори **Барот Муродович Амонов**;
- Самарқанд давлат чет тиллар институти ректори **Баҳодир Алиқулович Холиқов**;

- Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти ректори **Муҳиддин Эгамбердиевич Пўлатов;**
- Альфраганус университети ректори **Муҳаммадисмоил Мухитдинович Махмудов;**
- Тошкент иқтисодиёт ва технологиялари университети ректори **Шавкат Муртазаевич Мавланов;**
- Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш марказининг Самарқанд вилоят минтақавий филиали директори **Жамшид Абдурашидович Очилов;**
- Ўзбекистон миллий университети Ижтимоий фанлар факультети “Фалсафа” кафедраси **жамоаси;**
- Ўзбекистон-Финляндия педагогика институти Миллий ғоя ва фалсафа кафедраси мудири **Жўрабой Яхшиликович Яхшиликов.**

Чет эллардаги вакилларимиздан келган табрикномалар

- Seton Hall University (АҚШ) профессор, фавкулудда ва мухтор элчи **Алишер Омануллаевич Файзуллаев;**
- IRCICA Бош директорининг дастурлар бўйича маслаҳатчиси, профессор (Туркия) **Аширбек Муминов;**
- Клаустал технологиялар университети профессори (Германия) **Талант Рыспаев;**
- Франция қадими Миллий жамияти аъзоси, профессор **Мирлан Наматов.**

Айрим шахслардан телеграм орқали келган табриклар

- Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси профессори **Анвар Эргашевич Юлдашев;**
- Полковник **Саъдулла Маматкулов;**
- Полковник **Ольга Васильевна Старадубова;**
- Генерал-майор, собиқ ДХХ Раиси ўринбосари **Анвар Салихбаев**

- Собиқ ДХХ Раиси ўринбосари **Маматқулов Шукурулла Нуруллаевич**;
- Ўзбекистон Республикасининг Покистондаги элчиси маслаҳатчиси **Ильхом Салиевич Акрамов**;
- Заҳирандаги полковник **Нурмуҳаммад Муҳаммадиев**;
- **Жуманиёз Раматов**;
- **Исмоил Саифназаров**;
- **Дилмурод Бозоров**;
- **Фахриддин Мусаев**;
- **Лазизжон Бахранов**;
- **Фарида Юлдошева**;
- **Улуғбек Яхшиев**;
- **Баҳодир Омонов**;
- **Маҳбуба Эргашева**;
- **Абира Амановна Хусейнова**;
- **Муҳиддин Тажибаев**;
- **Солижон Ибрагимов**;
- **Садулла Отамуратов**;
- **Абдуғани Ҳолбеков**;
- **Исоқжон Негматов**;
- **Муҳаммад Раҳим**;
- **Нарзулла Жураев**;
- **Шоира Кубаева**;
- **Тожибой Омонович Норов**;
- **Нуриддин Қолқанов**;
- **Усмон Ҳосил**;
- **Гўзал Очилова**;
- **Гуларам Камиловна**;
- **Зухра Рашидовна**;
- **Баҳриддин Талапов**;
- **Дўстмурод Норқулов**;
- **Азамат Худойқулов**.

РЕСПУБЛИКА МИҚЁСИДАГИ ТАШКИЛОТЛАРДАН КЕЛГАН ТАБРИКНОМАЛАР

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ ИМОМ БУХОРИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ ТАБРИКНОМАСИ

Ҳурматли Тураев Бахтиёр Оманович!

Сизни қутлуғ 75 ёшингиз билан чин дилдан муборакбод этамиз!

Марказ жамоси Сизни замонамизнинг атоқли файласуфи, Ўзбекистонда илмий билиш методологияси, онтология, гносеология, диалектика, фан фалсафаси, мантиқ, табиат фалсафаси, фалсафа тарихи, диншунослик, синергетика, кибернетика, сунъий интеллект, космология, этика, эстетика, ижтимоий фалсафа, маданиятшунослик, этнология, шарқшунослик, тарих, таълим фалсафаси, маънавият, мафкура, геосиёсат, глобалистика, физика фалсафасига оид тадқиқотлар ривожига салмоқли ҳисса қўшган шижоаткор олим, синергетика миллий мактабининг асосчиси сифатида нафақат республикада балки, хорижда ҳам яхши билишади.

Тараққиётнинг янги босқичига қадам қўйилган, Учинчи Ренессанс пойдевори яратилаётган Ўзбекистонда азалий миллий қадриятларимиз, буюк аллома ва мутафаккирларимизнинг бой илмий-маънавий меросини чуқур ўрганиш ва мазмун- моҳиятини кенг жамоатчиликка етказиш масалалари устувор вазифалардан бирига айланди, чунки ҳозирги замон цивилизациясида илм фаннинг ўрни бекиёс. Сиз ушбу масалаларни ечишга ҳам кўп йиллар давомида ўзингизни ҳиссангизни киритмоқдасиз ва мамлакатимиз ва хорижда бўлиб ўтаётган илмий анжуманларда янгича фалсафий ғоялар, изчил концепцияларни дадил илгари сурмоқдасиз.

Марказимиз жамоаси Сиз билан ишлаш шарафига муяссар бўлганидан фахрланади.

Ҳурматли Бахтиёр Оманович, сизни 75 ёшлик таваллуд кунингиз билан яна бир бор самимий қутлаймиз! Илм-иждо жабҳасида, мустақил юртимиз қудратини мустаҳкамлаш учун муносиб ворислар тайёрлашда сизга соғлиқ-саломатлик, ҳаётий ва илмий фаолиятингизда улкан муваффақиятлар тилаб қоламиз.

**Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази директори**

Ш.Ю.Зиёдов

Хўжа Исмоил ш., 12 март 2025 йил.

ЎЗБЕКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИ ИДОРАСИ ТАБРИКНОМАСИ

**ТАНИҚЛИ ОЛИМ, ФАЛСАФА ФАНЛАРИ ДОКТОРИ, ПРОФЕССОР
БАХТИЁР ТЎРАЕВНИНГ ТАБАРРУК 75 ЁШНИ ҚАРШИ ОЛИШИ МУНОСАБАТИ
БИЛАН ҚУТЛОВ**

Ватан равнақи, халқ маърифати ва ёш авлод таълим-тарбияси учун жон куйдириб яшаш ҳар бир юрт фарзандининг муқаддас бурчидир. Бу йўлдаги фидойи, зиёли, ўқитувчи ва олимларнинг ҳаёти барчага улкан ибрат мактабидир.

Динимизда ҳам устозларнинг қадри ва фазли улуғдир. Боиси, айнан улар келажак авлоднинг шаклланишида катта ўрин тутати. Устознинг машаққатли меҳнати эвазига фарзандларнинг илмига илм, одобига одоб қўшилади. Ҳазрати Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи вассалам: «Албатта, Аллоҳ, Унинг фаришталари, осмонлару ернинг аҳли ҳаттоки уясидаги чумоли ва балиқ ҳам одамларга яхшилиқни ўргатувчига саловот айтади», дея устозларнинг мақому мартабасини улуғладилар.

Ана шундай пешқадам зиёли, устозлардан бири профессор Бахтиёр Тўраевдир. У киши узоқ йиллардан буён фалсафа соҳасида салмоқли фаолият юритиш билан бирга кўп шогирдларга сабоқ бериб келмокда.

Бугунги шиддат билан ривожланаётган замонда бутун дунёда илм-фан тобора ривожланиб, янги технология ва ихтиролар кашф этилмокда. Бу эса юртимиз зиёлилари, илм-фан арбоблари, устоз-мураббийларга катта масъулият юкламокда. Шу маънода устоз Бахтиёр Тўраевнинг Ўзбекистон Фанлар академияси тизими ташкилотларидаги раҳбар ва масъул вазифалардаги самарали фаолияти таҳсинга сазовордир.

Кейинги йилларда юртимизда диний-маърифий соҳага қаратилаётган эътибор натижасида Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида ташкил этилган Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази жамоасига илм-фан соҳасидаги энг илғор кадрлар жалб этилди. Устоз Бахтиёр Тўраев мазкур халқаро марказ раҳбари ўринбосари, кейинчалик бош маслаҳатчи ва етакчи илмий ходим вазифаларида салмоқли фаолият юритиб келмокда. Бутун ислом оламида Қуръони каримдан кейинги энг ишончли манба сифатида эътироф этиладиган “Саҳиҳи Бухорий” китоби муаллифи бўлган бобокалонимизнинг илмий меросини халқимиз ва жаҳон жамоатчилиги ўртасида кенг тарғиб этишга катта ҳисса қўшиб келмокда.

Пайғамбар алайҳиссаломдан одамларнинг яхшиси ким, деб сўралганда. Ул зот: “Умри узун ва амали гўзал одам”, деганлар. Ҳазрат Али розияллоҳу анҳу “Умрнинг баракаси солиҳ амал билан бўлади”, дея зиёлилар ҳаётига чиройли таъриф берган.

Устоз Бахтиёр Тўраевни қутлуғ етмиш беш ёши билан муборакбод этаман. Аллоҳ таолодан у кишига илмий-ижодий ишларида катта муваффақият, сиҳат-саломатлик, икки дунё саодатини тилайман.

Муфтий Шайх Нуриддин ХОЛИҚНАЗАР,
Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси,
Халқаро ислом академиясининг фахрий доктори

Тошкент ш. 12 март 2025 йил.

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ ҲУЗУРИДАГИ МАЛАКА ОШИРИШ МАРКАЗИ ТАБРИКНОМАСИ

Мухтарам Тураев Бахтиёр Оманович!

Сизни кутлуғ 75 ёшингиз билан чин дилдан муборакбод этамиз!

Сизнинг илмий тадқиқот соҳасида самарали меҳнат қилиб, республикада таниқли файласуф ва етакчи жамоат арбоби сифатида баркамол авлодни тарбиялаш соҳасида олиб борган ишларингиздан бутун Республика илм аҳли чексиз фахрланади. Бугунги кунда сизнинг кўплаб шогирдларингиз Республиканинг турли-туман олий ўқув юртларида етакчи ўқитувчи ва илмий тадқиқот даргоҳларида илмий ходим сифатида ёшлар қалбига эзгулик ғояларини сингдиришга ва мамлакатимиз қудратини оширишга ўзларининг муносиб ҳиссасини қўшмоқдалар. Демак, бу борадаги хайрли ишларда сизнинг ҳам муносиб ҳиссангиз борлиги айни ҳақиқат.

Қадрли Бахтиёр Оманович, биз сизни замонамизнинг етук таниқли файласуфи, Ўзбекистонда илмий ижодиёт методологиясининг назариётчиси, синергетика мактабининг асосчиларидан бири, табиатшунослик фалсафаси, онтология ва билиш фалсафаси, фан фалсафаси ва методологияси каби соҳалар бўйича республиканинг энг йирик олими ва файласуфи сифатида биламиз. Бу соҳаларнинг долзарб муаммоларини ҳал қилишда, ечишда сизнинг рисола ва монографияларингиз ҳозирда ҳам ёшларга, талабаларга қўлланма, йўлланма вазифасини ўтаётганлигини қайд этиб ўтиш жоиз. Бу албатта сизнинг илм ва ижодда замона билан ҳамнафас бораётганлигининг белгисидир десак янглишмаган бўламиз.

Ўрнатли Бахтиёр Оманович, 75 ёшлик таваллуд кунингиз билан яна бир бор кутлаймиз!

Илм-ижод жабҳасида, мустақил юртимиз қудратини мустаҳкамлаш учун муносиб ворислар тайёрлаш ишида сизга сиҳат-саломатлик, бардам-бақувватлик тилаб қоламиз.

Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги
Малака ошириш маркази директори **Хусниддин Алиқулович Аҳмедов**

Тошкент ш. 12 март 2025 йил.

**АМИР ТЕМУР НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ ХАВФСИЗЛИК ХИЗМАТИ АКАДЕМИЯСИ
ТАБРИКНОМАСИ**

Хурматли Бахтиёр Оманович!

Амир Темур номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлик хизмати Академияси раҳбарияти ва шахсий таркиби номидан Сизни қутлуғ 75 ёшингиз билан чин қалбдан муборакбод этамиз!

Сизнинг юксак касб маҳоратингиз, кўп йиллик тажрибангиз мамлакатимизнинг хавфсизлиги, тинчлиги ва барқарорлигини, халқимизнинг осуда ҳаётини таъминлаш, ёш авлодни ватанпарвар, юртга садоқатли этиб тарбиялаш йўлида улкан аҳамиятга эгадир.

Бугунги кунда Сиз етиштирган кўп сонли шогирдларингиз Ўзбекистон Республикаси давлат бошқарув тизимидаги турли масъулиятли лавозимларда муваффақият билан фаолият юритишмоқда.

Сизни ноёб қалб ва юксак бурч эгаси, ўз ҳаёти ва тақдирини фидойиларча буюк мақсад – мустақил Ўзбекистонимизнинг эрки, гуллаб-яшнаши унинг истиқболи ва равнақи йўлида хизмат қилишга бағишлаган инсон сифатида биламиз ва қадрлаймиз.

Ушбу муборак кунда Сизга ва оила аъзоларингизга сиҳат-саломатлик, узоқ умр, бахт-саодат ва фаровонлик тилаймиз!

**Амир Темур номидаги Ўзбекистон
Республикаси ДХХ академияси жамоаси**

Тошкент ш. 12 март 2025 йил.

ТУРОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ ТАБРИКНОМАСИ

Хурматли Тўраев Бахтиёр Оманович!

Турон фанлар академияси жамоаси Сизни илмий-ижодий фаолиятингизни 50 йиллиги ҳамда таваллуд топган кунингизнинг 75 йиллиги билан чин дилдан табриклайди!

СИЗ 1950 йилнинг 12 март санасида Самарқанд вилояти, Пойариқ районидида зиёлилар оиласида таваллуд топдингиз. Падарибузрукворингиз ОМОНХОН ОТА ўз вақтида дунёвий ҳамда ирфоний маълумот олган бўлиб, нақшбандия арконларига таянган маърифатли инсон эдилар... Шу боис бўлса керак Сизни ёшлигингиздан илм-маърифат йўлида келгусида етук олим бўлишингизни истаб, кўплаб бадий адабиётларни ўқишга уни фалсафий мушоҳада қилишга, мазмун-моҳиятини сўзлаб беришга ундар эдилар... Буларнинг барчаси сизни келгусида файласоф олим бўлиб етишишингизга замин яратган бўлса ажаб эмас.

БАХТИЁР АКА! Бугун сизнинг номингиз МДХ ҳамда кўплаб Хорижий давлатлардаги илм аҳлига яхши таниш, ҳурматингиз баланд. Чунки сиз ўз меҳнатингиз билан эл ҳурматини қозониб келяпсиз.

Бугунги шодиёна кунда инсон умрининг ўтган онларига назар солинса, унинг ҳаёт йўли ёрқин намоён бўлади. Сизнинг тарихан қисқа, аммо шарафли йўлингиз ҳар бир илм аҳли учун намунадир.

Илк бор меҳнат фаолиятингизни 1967 йилда Ўрта мактабни олтин медаль билан тугатиб ўзингиз таҳсил олган Пойариқ туманидаги А.С.Пушкин номидаги 6-сонли ўрта мактабда ёшлар етакчиси бўлиб ишлашдан бошладингиз, тажриба ортириб ҳаётга ўзингизни тайёрладингиз...

“Интилганга толъе ёр” дейдилар. Ёшлигингиздаги олиму-фозилларга бўлган ҳавас, улардек илмли бўлиш истаги йирик олимлар кўлида таҳсил олиб, етук мутахассис бўлиш орзуси Сизни Республикаимизнинг энг серманзара ҳудудларидан бири бўлмиш Пойариқ диёридан Тошкентга чорлади...

1968 йилда Тошкент Давлат университетининг фалсафа бўлимига ўқишга кириб, уни 1973 йили имтиёзли диплом билан битирдингиз. Сиздаги қобилият ва илм-фанга бўлган иштиёқни ҳисобга олиб Тошкент давлат университети давлат тақсимот комиссияси Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фалсафа ва ҳуқуқ институтида ишлашга йўланма беришди. Бу Сиз учун катта имконият эди. Сиз мазкур илмий даргоҳда Ўзбекистоннинг таниқди олимлари О.Файзуллаев, М.М.Хайруллаев, М.Б.Баратов, М.Н.Абдуллаевалардан илм сирларини ўргандингиз, уларнинг раҳномалигида илмий ходим сифатида, бир қатор рисола ва илмий мақолалар чоп этиб, илм аҳли назарига тушдингиз...

29 ёшингизда номзодлик, 34 ёшингизда эса, докторлик диссертациянгни ҳимоя қилиб, фалсафа фанлари бўйича республикаимиздаги энг ёш фан доктори сифатида танилдингиз... Доцент, профессор, катта илмий ходим, Турон ФА академиги каби илмий унвонларга сазовор бўлдингиз.

Сизнинг ижодий ва илмий фаолиятингизга назар ташлар эканмиз, эсини таниганданоқ ўзини ижодга, Ватан хизматида бахшида этган, ўзига бирор жун ҳам дам беришни ҳаёлига келтирмаган фидойи инсон кўз олдимизда намоён бўлади.

Шуни таъкидлаш жоизки, СИЗ Республикаимиз илм-фан тараққиётига улкан

хисса қўшиб келаётган, тинмай изланадиган, бутун борлигини илмга бағишлаган етук олимсиз... Сиздек илм-фан фидойисини қанчалик эъзозласак, кўкларга кўтарсак барчаси оз. Чунки СИЗ устоз-олим сифатида ҳам баракали меҳнат қилаётган, шогирдларингиздан қалб сўзингизни аямайдиган чин маънодаги мураббийсиз!!!

Ҳозирги кунда жамиятимизда олиб борилаётган кенг қамровли ислохотлар замирида СИЗ илм-фан жонкуяри сифатида 950 дан ортиқ илмий ишлар: монография, дарслик, ўқув қўлланмалар, илмий-оммабоб китоблар, рисоалар, хорижий ҳамда маҳаллий журналларда чоп этилган илмий мақолаларингиз, илмий кашфиётларингиз, 200 дан зиёд илмий анжуманлардаги иштирокингиз, шунингдек илмий кадрлар тайёрлашдаги фаолиятингиз билан ўз ҳиссангизни қўшиб келмоқдасиз.

Бевосита сизнинг раҳбарлигингизда 8 та фан доктори ва 15 та фалсафа доктори (PhD) ҳамда фан номзодлари фалсафа фанининг турли йўналишлари бўйича илмий даража олишга эришганликлари фикримиз далилидир.

Сиз шогирдларингизда илмий салоҳиятларни шакллантириш билан бирга, маънавий, миллий қадриятларини ҳам бойитишга сафарбар этмоқдасиз, чунки улар Сиздан оғалик меҳрини, ҳамкасблик ғурурини, олимлик масъулиятини ва оталик ўғитини олмоқдалар.

Сиз навқирон 75 ёш билан юзма-юз туриб ортингизда қолган изларни мулоҳаза қилаётган кезларда шуни таъкидламоқчимизки, Сиз эришган бу қоя ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Чунки Сиз мамлакатимизнинг маънавий-маърифий ва илмий-сиёсий маконида бетакрор, ўзига хос из қолдирмоқдасиз ва ҳамон чарчоқ ва толиқишни писанд қилмай дадил қадамлар билан илму маърифат кенгликларида сўқмоқ ҳосил қилмоқдасиз.

Дарҳақиқат, Ватанимиз равнақи йўлида самарали меҳнатингиз ва илмий изланишларингиз ёрқин юлдуз бўлиб турибди.

Биз Сизда олижаноб, намунали оила бошлиғи, меҳрибон ота, ғамхўр мураббий тимсолини кўриб турибмиз

Азиз ва кадрли дўстимиз Бахтиёр Оманович!

Илоҳим умрингизга мазмун, ризқингизга барака, танингизга соғлиқ, руҳингизга осойишталик, қалбингизга хотиржамлик, оилангизга файзу барака, яқинларингизга соғ-саломатлик ато қилсин, Доимо сафимизда бўлинг, Сизга узоқ умр, мустаҳкам саломатлик, келгуси ишларда улкан ютуқлар тилаймиз.

Қутлуғ 75 ёшингиз муборак бўлсин!

Камолу эҳтиром билан, Турон Фанлар Академияси ПРЕЗИДИУМИ номидан

Ҳайдарбек Назирбекович Бобобеков

Турон ФА президенти ва академиги, Лейбниц номидаги Европа табиий фанлар академияси ҳақиқий аъзоси, “Нури Хўжанд” номли Марказий Осиё халқ академияси академиги, Халқаро Турон ёзувчилар уюшмаси аъзоси, тарих фанлари доктори, профессор.

Раҳмонали Ҳасанбоевич Ҳасанов,

Турон ФА академиги ва вице-президенти ҳамда Бош илмий котиби, Махпират номидаги Ўрта Осиё халқлари тарихи институти Тошкент филиали директори, Халқаро Турон ёзувчилар уюшмаси аъзоси, тарих фанлари номзоди, профессор.

Тошкент ш. 12 март 2025 йил.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ ЁШ ОЛИМЛАР КЕНГАШИ ТАБРИКНОМАСИ

Хурматли Бахтиёр Оманович Тураев!

Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси Ёш олимлар кенгаши жамоаси сизни 75 ёшга тўлганлигингиз муносабати билан чин қалбдан муборакбод этади:

Узоқ йиллар давомида илм-фан, маърифат ва билим йўлида қилган меҳнатларингиз. фан йўлида кўрсатган меҳр-оқибатларингиз билан бутун жамоа олдида улкан ҳурматга сазовор бўлдингиз. Сизнинг билимларингиз, донолигингиз ва инсоний фазилятларингиз ҳар, бир шогирдингиз учун намуна ва илҳом манбаи бўлиб келмоқда.

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказида директорининг бош маслаҳатчиси, Турон Фанлар Академияси академиги, фачсафа фанлари доктори, профессорлик лавозимида фаолиятингиз давомида дўстга садоқат, ҳамкасбларга ҳамкорлик, июгирдларга ибрат бўлиб келдингиз. Биз сизга устозлик фаолиятингизни давом этиши ва сизнинг бичимларингиз янги авлодлар учун ёруғ йўл бўлиб қолишни тилайииз. Ёш авлод таълим-тарбияси. илм-фан равнақи йўлидаги фаолиятларингизда улкан зафарлар ёр бўлсин!

Хурмат билан, Ўзбекистон Республикаси фанлар
академияси Ёш олимлар кенгаши раиси
Саид Саидахрарович Гулямов

Тошкент ш., 12 март 2025 йил.

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ҲУЗУРИДАГИ ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-
ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ**

ТАШАККУРНОМАСИ

Буюк аллома аجدодларимиз илмий меросини чуқур ўрганиш, халқимизни турли мафкуравий таҳдидлардан асраш, ёш авлодда инсонийлик, ватанпарварлик, илм-фанга муҳаббат туйғуларини шакллантиришдаги серқирра фаолияти ҳамда Ватан равнақи ва халқ фаровонлиги йўлидаги фидойи хизматлари учун Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази профессори, фалсафа фанлари доктори Тураев Баҳтиёр Оманович Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан ташаккурнома билан тақдирланади.

Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори
Жамолиддин Каримов

Тошкент ш., 12 март 2025 йил

ВИЛОЯТ МИҚЁСИДАГИ ҲОКИМИЯТ ВА ТАШКИЛОТЛАРИДАН КЕЛГАН ТАБРИКНОМАЛАР

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ ҲОКИМЛИГИ ТАШАККУРНОМАСИ

“Jaholatga qarshi - ma'rifat” shiori ostida jamiyat va ilm-fan ravnaqi, ijtimoiy-ma'naviy nuhitni yanada sog'lomlashtirish, aholini turliyoat g'oyalar tahdidlaridan asrash, yoshlarning ong-u tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirish, mafkuraviy immunitetini mustahkamlash, vatanga muhabbat va sadoqat tuyg'usi bilan yashaydigan barkamol avlodni tarbiyalash yo'lida qo'shgan hissasi uchun

O'zbekiston Respublikasi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi direktori bosh maslahatchisi, yetakchi ilmiy xodim Turayev Baxtiyor Omanovich!

Samarqand viloyati hokimligining

TASHAKKURNOMASI

bilan taqdirlanadi

Viloyat hokimining o'rinbosari

Qodirov Baxodir Rahimovich

Samarqand sh. 12 mart 2025 yil.

ПАЙАРИҚ ТУМАНИ ҲОКИМИ ТАБРИКНОМАСИ

Ҳурматли Бахтиёр Оманович!

Сизни қутлуг 75 ёшингиз билан Пайариқ тумани ҳокимлиги ва туманимиз жамоатчилиги номидан самимий муборакбод этамиз.

Биз Сизни юртимизда илм-фан ривожини ва равнақини учун астойдил хизмат қилган заҳматкаш, салоҳиятли ва камтарин инсон сифатида яхши биламиз.

Марказий Осиёда ўтган буюк мутафаккир бобокалонларимизнинг маънавий тадқиқ этики ишларини ривожлантириши йўлида фидойилик кўрсатган, соҳанинг етуқ кадри сифатида кўп йиллар хизмат қилиб келмоқдасиз.

Ҳурматли Бахтиёр Оманович!

Табарруқ 75 ёшингиз муборак бўлсин! Бундан кейин ҳам жаннатмакон юртимизнинг равнақини, халқимиз учун куч-қувват ва шижоатингиз, оқилона ҳамда доно маслаҳатларингизни аямайсиз деган умиддамиз.

Яратгандан Сизга сиҳат-саломатлик, хонадонингизга қут-барақа, ҳар доим яқинларингиз, шогирдларингиз орасида қадрингиз ва қаддингиз баланд бўлишини тилайман.

Ҳурмат ва эҳтиром билан,

Пайариқ тумани ҳокими

Исроил Исмоилович Жабборов

Пайариқ ш.12 март 2025 йил

“НУРОНИЙ” ЖАМҒАРМАСИ САМАРҚАНД ВИЛОЯТ БЎЛИМИ ТАБРИКНОМАСИ

Азиз ва қадрли Бахтиёр Оманович!

Мазмунли ҳаётингизнинг энг ҳузурбахш дамларида таваллудингизнинг қутлуғ 75 йиллиги нишонланаётган кунда Сиз азиз инсонни вилоятимизнинг купминг сонли нуронийлари номидан самимий табриклаймиз ва муборакбод этамиз.

Биз Сизни ер юзининг сайқали бўлган Самарқанд фарзанди сифатида биламиз ва ғоятда ҳадрлаймиз. Чунки Сиз заминимизнинг ана шу қутлуғ масканларига муносиб фарзанд сифатида шаклландингиз, таълим-тарбия олдингиз.

Сиз фаолиятингиз давомида турли раҳбарлик лавозимларида, самарали меҳнат қилиб, юқори марраларни забт этдингиз. Бугунги кунда ҳам Турон Фанлари Академияси академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор сифатида фаолиятингизни давом эттириб, кўплаб шогирдларни тарбиялаб, она Ватанимиз равнақи учун муносиб ҳиссаларини қўшишларига сабабчи бўлиб, ёш авлодга ўз билим ва тажрибаларингизни ўргатиб келмоқдасиз. Сизнинг тажрибангиз, босиб ўтган ҳаёт йўлингиз барчамиз учун ибрат ва маҳорат намунасидир.

Сизнинг хизматларингизни вилоятимиз аҳли яхши билади ва қадрлайди. Сиз бугунги кунда ҳам билимингиз ва бой ҳаётий тажрибангиз билан барчамизга маънавий мададкор бўлишдек эзгу ишларни амалга оширишда фаоллик кўрсатиб келаяпсиз.

Ҳурматли Бахтиёр Оманович!

Бу қутлуғ айёмда Сизга Аллоҳдан мустаҳкам соғлиқ, узоқ умр, хотиржамлик фарзандлар, неvara, эвараларнинг камолини кўриб, эл-юрт ардоғида бундан кейин ҳам бахтли ва мазмунли умргузаронлик қилишингизни тилаб қоламиз!

Бу йўлда буюк Тангримиз Сизга мададкор бўлсин!

**“Нуроний” жамғармаси
вилоят бўлими раиси**

Шухрат Негматов

Самарқанд ш., 12 март 2025 йил.

УНИВЕРСИТЕТЛАР ВА ТУРЛИ ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИДАН КЕЛГАН ТАБРИКНОМАЛАР

ШАРОФ РАШИДОВ НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ТАБРИКНОМАСИ

*Фалсафа фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Олий таълим
аълочиси, Имом Бухорий халқаро маркази директори бош маслаҳатчиси Тўраев
Бахтиёр Омановичга*

Хурматли Бахтиёр Оманович!

Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети жамоаси Сизни таваллуд топган кунингизга 75 йил тўлиши муносабати билан чин дилдан самимий муборакбод этади.

Сиз узоқ йиллардан буён илмий-педагогик соҳада самарали меҳнат қилиб, Самарқанд давлат университетининг фахрли профессорларидан бири сифатида фаолиятингиз таҳсинга сазовордир. Ўзбекистон файласуфлари сафида Сизнинг алоҳида ўрнингиз бор. Сизни Ўзбекистонда фалсафа фанини ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшаётган устоз ва мураббий, фалсафа фанининг билимдони, ҳаётда мукамал яшашга ҳаракат қилган забардаст олим сифатида танийдилар.

Талабчан устоз сифатида шогирдларингизнинг кундалик илмий ва амалий фаолиятини доимий равишда кузатиб бориш билан бирга уларнинг ҳар бир ютуқларидан фахрланиш туйғуси сизда мужассам. Қайси жойда ишлашингиздан қатъий назар, берилган вазифаларни сидқидилдан адо этиб, айниқса илмий изланишларда синчковлик ва илмий ҳолисликка алоҳида эътибор берадиган ҳақиқий илм одамисиз.

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директорининг бош маслаҳатчиси сифатидаги фаолиятингиз давомида жамоангиз билан биргаликда таҳсинга лойиқ кўплаб ишларни амалга оширдигиз.

Сизнинг самарали меҳнатингиз ва илмий салоҳиятингиз туфайли нафақат Самарқандда, балки республикамизда фалсафа соҳаси бўйича алоҳида илмий мактаб яратилди.

Барчамизга маълумки, Сиз фалсафа фанининг айнан мураккаб томонларини қамраб олган “онтология”, “гносеология”, “логика” ва “синергетика” муаммолари бўйича самарали ижод қилиб, монография, дарслик, рисола ва ўқув қўлланмаларингиз, шунингдек, илмий, илмий-оммабоп мақолаларингиз билан илмий жамоатчилик назарига тушгансиз. Шогирдларингизнинг илмий ишларига бош-қош бўлиб, ўз қимматли маслаҳатларингизни бериб келмоқдасиз.

Хурматли Бахтиёр Оманович, ҳаётингиздаги унутилмас қувончли кун – 75 ёшингиз билан яна бир бор муборакбод этамиз. Сизга узоқ умр, сиҳат-саломатлик, ижодий фаолиятингизда яна каттадан-катта муваффақиятлар тилаб қоламиз.

Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети ректори, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, Олий Мажлис сенати аъзоси, профессор

Рустам Ибрагимович Халмурадов

Самарқанд ш., 12 март 2025 йил.

ЎЗБЕКИСТОН-ФИНЛЯНДИЯ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ ТАБРИКНОМАСИ

Хурматли Бахтиёр Оманович!

Ўзбекистон-Финляндия педагогика институти маъмурияти ва кўп сонли профессор-ўқитувчилари жамоаси Сиз азиз ва мухтарам устозни қутлуғ 75 ёшингиз билан самимий муборакбод этади.

Институт жамоси ва институтда фаолият олиб бораётган шогирдларингиз Сизни Ўзбекистон замонавий фалсафасининг барча йўналишлари, онтология, гносеология, диалектика, фан фалсафаси, мантик, табиат фалсафаси, фалсафа тарихи, диншунослик, синергетика, кибернетика, сунъий интеллект, космология, этика, эстетика, ижтимоий фалсафа, маданиятшунослик, этнология, шарқшунослик, тарих, таълим фалсафаси, маънавият, мафкура, геосиёсат, глобалистика, физика фалсафасига оид тадқиқотларни ривожланиши бўйича кўп хизмат қилган, атоқли олим сифатида танийди ва Сизнинг илмий йўлингизни бугунги кунда давом эттираётган шогирдларингиз илмий ютуқларини ва ўзига хос синергетика мактабига асос солганингизни эътироф этиш лозим.

Бундан ташқари бой маънавий меросимизни, аجدодларимизнинг илмий фалсафий ғояларини замонавий илмий методология асосида тадқиқ қилиш ва уларнинг янги қирраларини очиш йўналишидаги илмий тадқиқотларингиз ҳам таҳсинга сазовор. Сиз Янги Ўзбекистоннинг илмий салоҳиятини, файласуф олимларимизнинг юксак илмий-фалсафий даражасини нафақат мамлакатимиз миқёсида балки халқаро илмий анжуманларда ҳам намоён қилмоқдасиз. Сиздаги юксак инсоний фазилатлар ва чуқур фалсафий интеллект биз шогирдларингиз учун эстетик улуғворлик тимсолидир.

Хурматли Бахтиёр Оманович! Ўзбекистон-Финляндия педагогика институти жамоаси сизни 75 ёшлик таваллуд кунингиз билан яна бир бор самимий қутлайди! Илмий-ижодий фаолиятингизга, ўзингизга муносиб шогирдлар тайёрлашда сизга мустаҳкам соғлиқ-саломатлик, ҳаёт йўлингизда улкан зафарлар тилаб қоламиз. Ушбу қутлуғ сана билан яна бир бор муборакбод этар эканмиз, умрингиз янада узоқ бўлишини, доимо соғ-саломат юришингизни, халқимизнинг, шогирдларингизнинг, фарзандлару невара-чевараларингизнинг ардоғу эъзозида ҳаёт кечиришингизни истаймиз.

Хурмат билан
Ўзбекистон-Финляндия педагогика
институти ректори

Шахзода Шухратовна Негматова

Самарқанд ш., 12 март 2025 йил.

ҲАДИС ИЛМИ МАКТАБИ (ИНСТИТУТИ)ДАН ТАБРИКНОМА

Ҳурматли Устоз Тураев Бахтиёр Оманович!

Сизни кутлуғ 75 ёшингиз билан самимий муборокбод этамиз!

Бугунги кунда сизнинг жамиятимиз ривож ва ватанимиз фаровонлигига муносиб ҳисса қўшиб, илмий-тадқиқот соҳасида самарали меҳнат қилиб, юртимизда таниқли файласуф ва етакчи жамоат арбоби, энциклопедик олим сифатида баркамол ёш авлодни тарбиялаш борасида олиб борган ишларингиздан барча илм аҳли фахрланади.

Маълумки, Сизнинг кўплаб шогирдларингиз Республиканинг турли-туман мўътабар олий ўқув юртларида етакчи ўқитувчи ва илмий тадқиқот даргоҳларида илмий ходим сифатида ёшлар қалбига эзгулик ғояларини сингдиришга ва мамлакатимиз қудратини оширишга ўзларининг муносиб ҳиссасини қўшмоқдалар. Демак, бу борадаги хайрли ишларда сизнинг ҳам муносиб ҳиссангиз борлигини бутун зиёлилар эътироф этадилар.

Қадрли Устоз Бахтиёр Оманович, биз сизни бугунги кунда замонамизнинг етук таниқли файласуфи, маънавиятимиз ва маданиятимиз тараққиётига катта ҳисса қўшган диншунос олими ва тарғиботчиси ҳамда ижтимоий фалсафа ва методологияси каби соҳалар бўйича республиканинг энг йирик олими ва файласуфи сифатида биламиз. Бундан ташқари, диний-маърифий соҳада олиб борган тарғибот ишларингиз жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштиришга хизмат қилганини ва илм-фаннинг долзарб муаммоларини ҳал қилишда сизнинг дарслик, рисола ва монографияларингиз ҳозирда ҳам ёшларга, талабаларга қўлланма, йўлланма вазифасини ўтаётганлигини қайд этиб ўтиш жоиз. Бу албатта сизнинг илм ва ижодда замона билан ҳамнафас бораётганлигининг белгисидир десак янглишмаган бўламиз. Аллоҳ сизга яна кенг ризқ, узоқ умр, сиҳат-саломатлик берсин, юз ёшлик тантанангизни нишонлаш насиб этсин.

Ҳадис илми мактаби(институти) ректори

Барот Амонов

Хўжа Исмоил ш., 12 март 2025 йил.

САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ ТАБРИКНОМАСИ

Хурматли Устозимиз Бахтиёр Оманович!

Сизни муборак 75 ёшли тўйингиз билан самимий қутлаймиз!

Сиз 1973 йил Тошкент давлат университетининг Фалсафа мутахассислигини тугатиб, ўз умрингизни фалсафа илмининг ривожланишига бағишладингиз. Устоз ўз илмий фаолиятингиз давомида фалсафанинг табиатшунослик фалсафаси, диалектика, билиш назарияси, фазо ва вақт, ҳозирги замон космологияси, мантик, ижтимоий фалсафа, тарих фалсафаси муаммоларига оид 500 дан зиёд илмий мақолалар ва монографиялар ёзиб, ёш авлодга бой маънавий меросни қолдирдингиз. Шу билан бирга илмий фаолиятингиз давомида 20 дан ортиқ магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларига раҳбарлик қилиб, фалсафа фани бўйича яратилган сермазмун ва замон талабларига ҳамоҳанг кўплаб илмий асарларингиз, ўнлаб илмий мақолаларингиз нафақат ёш авлодга, балки катта авлод вакиллариغا ҳам маънавий озиқа бўлиб хизмат қилганлиги билан фахрланамиз.

Сиз ўз фаолиятингиз жараёнида фалсафа илмини янги инновацион-педагогик ва ахборот коммуникацион технологиялари асосида таълим жараёнига қўллаш билан бир қаторда, доимий равишда республикаимиз олий таълим муассасаларида ўз бой маънавий хазинасини ёш авлодга етказиб келмоқдасиз. Шунингдек, Россия, Туркия, Эстония, Украина, Буюк Британия университетларида ташкил этилган халқаро конференциялар, семинарларда ўз мақолалари билан қатнашиб юртимиз фалсафасини жаҳонга танитмоқдасиз.

Биз Сизни республикаимизнинг фалсафа фанлари ривожига муносиб ҳисса қўшган, Мустақиллик йилларида фидойилик кўрсатган ватанпарвар Олим ва Инсон, йирик мутахассис, ҳалол меҳнати билан олим даражаларига эриша олган, узоқ йиллар давомида фалсафа

соҳасига хизмат қилган меҳрибон ҳамда катта ҳаётий тажрибага эга бўлган Устоз сифатида жуда яхши биламиз ва қадрлаймиз.

Сиз сержило умр дафтарингизнинг эллик йилдан ортиқ саҳифасини республикамиз илм-фани билан бир қаторда маънавият ва маърифат ишлари ривожига, баркамол ёш авлодни мустақиллик руҳида тарбиялашдек машаққатли ва шу билан бирга шарафли касбга бағишлаган меҳнаткаш ҳамда масъулиятли инсонсиз.

Биз Сиз каби Инсон билан ҳамкасб ва замондош бўлганимиздан ниҳоятда мамнунмиз ва институтимизнинг бутун жамоаси номидан кўп йиллик фидокорона меҳнатингиз учун самимий миннатдорчилик билдирамыз. Сиз каби том маънода зиёли кишиларнинг самарали меҳнати Ватанимиз мустақиллигини мустаҳкамлашда, фалсафа фанини ривожлантиришда, маънавиятимизни тиклашда, ўзлигимизни англаш йўлида ўта муҳим аҳмиятга эга.

Ишончимиз комилки, Сиз келгусида ҳам узоқ йиллар биз билан биргаликда меҳнат фаолиятингизни самарали давом эттирасиз, ёш шогирдларга илмий-ижодий раҳбарлик қилиб, мамлакатимизнинг нуфузини янада ошишига муносиб ҳиссангизни қўшасиз! Азиз ва муҳтарам Бахтиер Оманович!

Фурсатдан фойдаланиб, юртимиз фалсафа фанининг истиқболи йўлидаги хайрли ишларингизга, илмий-ижодий фаолиятингизга муваффақият, ўзингизга узоқ умр, оилангизга қут барака тилаб қоламыз.

Қутлуғ 75 ёшингиз муборак бўлсин!

Самарқанд давлат чет тиллар институти ректори

Баҳодир Алиқулович Холиков

Самарқанд ш., 12 март 2025 йил.

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ ТАБРИКНОМАСИ

Хурматли Тураев Бахтиёр Оманович!

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти раҳбарияти Сизни табаррук 75 ёшга тўлишингиз муносабати билан чин дилдан муборакбод этади!

Институтимиз жамоаси Сизни илм-фан фидойиси, халқимизнинг бой ва серқирра миллий маданияти ҳамда маънавиятимизнинг заҳматкаш тарғиботчиси, илмга ташна ёшларнинг меҳрибон устози сифатида яхши билишади.

Ярим асрдан ортиқ илмий-педагогик фаолиятингизни сарҳисоб қилинган йилларига назар ташларканмиз, Сиздаги ибратомуз кўп қиррали фазилатларингиз, орзу-умидларингиз келажаги юксак бўлган билимдон шогирдларни, мутахассисларни етиштиришига, илм-фан тараққиёти, жамиятимиз ривожига қаратилганлигига гувоҳи бўламиз.

Сизнинг мамлакатимиз тараққиёти учун малакали миллий кадрлар тайёрлашда кўрсатаётган жонкуярлигингиз, илм-фан соҳасидаги билимдонлигингиз, бениҳоя катта педагогик маҳоратингиз кўпчиликка ўрнакдир.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг таниқли файласуф олими сифатида фалсафа илмида ўзига хос мактаб яратдингиз, уни ривожланишига муносиб ҳисса қўшиб келмоқдасиз.

Хурматли Бахтиёр Оманович!

Сиз илм орқали олий фазилатларга эга бўлган, юксакликка ва эзгу орзу-умидларга эришган инсон сифатида қадрланасиз.

Шу билан бирга Сиз эл-юрт, она-Ватанимиз, шогирдларингиз ва оила аъзоларингиз учун мўътабар ота ва қадрдон Устозсиз.

Сизни яна бир бор ушбу қутлуг айёмингиз билан муборакбод этамиз. Метиндек соғлик - саломатлик, узоқ умр тилаймиз.

Ректор

Муҳиддин Эгамбердиевич Пулатов

Самарқанд ш., 12 март 2025 йил.

АЛФРАГАНУС УНИВЕРСИТЕТИ ТАБРИКНОМАСИ

Хурматли Бахтиёр Омонович!

Сизни Алфраганус университети илмий-педагогик жамоаси ва шахсан ўз номидан таваллудингизнинг 75 йиллиги билан чин қалбимдан табриклайман!

Сизга мустаҳкам соғлиқ, узоқ умр ва илмий ижодингизга янада юксалиш тилайман! Сиз, атоқли олим, истеъдодли файласуфсиз. Касбий фаолиятингиз таълим ва илм-фан равнақи йўлида кўп йиллар давомида виждонан хизмат қилаётганингизнинг ёрқин намунасидир. Донолик, катта ҳаётий тажриба, энг юқори касбий маҳорат, меҳнатсеварлик ва фидойилик Сизга доимо мақсадларингизга эришишингизга ёрдам берди.

Сизнинг фидокорона меҳнатингиз, мамлакатимиз илм-фани ривожига, юқори малакали кадрлар тайёрлашга қўшган улкан ҳиссангиз, катта илмий ютуқларингиз жамиятда муносиб обрў ва эътирофга сазовор бўлди.

Юбилей кунда сизга ва яқинларингизга чин қалбимдан соғлиқ, бахт, фаровонлик, янги ижодий муваффақиятлар, мақсадларингизга эришишида битмас-туганмас куч ва Ўзбекистон фалсафаси ривожини йўлида янги ютуқлар тилайман!

Алфраганус университети ректори **Муҳаммадисмоил Махмудов**

Тошкент ш., 12 март 2025 йил

TOSHKENT IQTISODIYOT VA TEXNOLOGTIYALARI UNIVERSITETI TABRIKNOMASI

Hurmatli Baxtiyor Omanovich!

Toshkent iqtisodiyot va texnologtiyalari universiteti jamoasi Sizni ilmiy-ijodiy faoliyatingizni 50 yilligi hamda tavallud kuningizning 75 yilligi bilan chin dildan muborakbod etadi!

Bugungi shodiyona kunda inson umrining o'tgan onlariga nazar solinsa, uning hayot yo'li yorqin namoyon bo'ladi. Sizning tarixan qisqa, ammo sharaflı yolingiz har bir ilm ahli uchun namunadir.

"Intilganga tol'e yor" deydi. Yoshligingizdagi olimu-fozillarga bo'lgan havas, ulardek ilmi bo'lish istagi yirik olimlar qo'lida tahsil olib, yetuk mutaxassis bo'lish orzusida, 1968 yilda Toshkent Davlat universitetining falsafa bo'limiga o'qishga kirib, uni 1973yili imtiyozli diplom bilan bitirdingiz. Sizdagi qobiliyat va ilm-fanga bo'lgan ishtiyoqni xisobga olib Toshkent davlat universiteti davlat taqsimot komissiyasi O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Falsafa va huquq institutida ishlashga yo'lanma berishdi. Bu Sizga yoshlikdagi orzularingizni amalga oshirish uchun katta imkoniyat edi.

O'zbekiston Fanlar Akademiyasining mazkur institutida ilk bor ishga kelgan kuningizdan boshlab, ilm yo'lida ijod qilishga butun vujudingiz bilan kirishib ketdingiz, birin-ketin o'nlab ilmiy maqolalar, risolalar chop etdingiz, Respublika va xorijiy davlatlarda o'tkazilgan ilmiy-amaliy anjumanlarda faol qatnashib, ma'ruzaviy chiqishlaringizda olib borayotgan tadqiqotlaringiz natijalari va ilmiy yangiliklari xususida o'z fikringizni bayon etishga harakat qildingiz... Bularning samarasi tez orada o'z kuchini ko'rsatdi 29 yoshingizda nomzodlik, 34 yoshingizda esa, doktorlik dissertatsiyangizni himoya qilib, falsafa fanlari bo'yicha respublikamizdagi eng yosh fan doktorlaridan biri bo'ldingiz. Keyinchalik, dotsent, professor, ko'plab mahalliy va xorijiy ta'lim muassasalarining faxriy professori, akademigi kabi ilmiy unvonlarga sazovor bo'ldingiz.

Siz ilm-fan jonkuyari sifatida 900 dan ziyod ilmiy ishlar: monografiya, darslik, o'quv qo'llanmalar, ilmiy-ommabob kitoblar,

risolalar, xorijiy hamda mahalliy jurnallarda chop etilgan ilmiy maqolalaringiz, ilmiy izlanishlaringiz 200 dan ziyod ilmiy anjumanlardagi ishtirokingiz, shuningdek ilmiy kadrlar tayyorlashdagi faoliyatingiz bilan o‘z hissangizni qo‘shib kelmoqdasiz.

Bevosita sizning rahbarligingizda 20dan ziyod shogirdlaringiz fan nomzodi va fan doktori ilmiy darajalarini olishga sazovor bo‘ldilar.

Sizning ijodiy va ilmiy faoliyatingizga nazar tashlar ekanmiz, esini tanigandanoq o‘zini ijodga, Vatan xizmatiga baxshida etgan, o‘ziga biror kun ham dam berishni hayoliga keltirmagan fidoyi inson ko‘z oldimizda namoyon bo‘ladi.

Shuni ta’kidlash joizki, siz shogirdlaringizda ilmiy salohiyatlarni shakllantirish bilan birga, ma’naviy, milliy qadriyatlarini ham boyitishga safarbar etmoqdasiz, chunki ular Sizdan og‘alik mehrini, hamkasblik g‘ururini, olimlik mas’uliyatini va otalik o‘gitini olmoqdalar.

Biz Sizda olijanob, namunali oila boshlig‘i, mehribon ota, g‘amho‘r murabbiy timsolini ko‘rib turibmiz.

Aziz va qadrli ustoz, Baxtiyor Omanovich!

Doimo sog‘-salomat bo‘ling, qalbingizga xotirjamlik, ruhiyatingizga osoyishtalik, oilangizga fayzu barokat, yaqinlaringizga sog‘-salomatlik, kelgusi ishlaringizda ulkan yutuqlar tilaymiz.

Qutlug‘ 75 yoshingiz muborak bo‘lsin!

Sizga cheksiz hurmat va ehtirom bilan, Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalari universiteti jamoasi nomidan

Rektor

Shavkat Murtazayevich Mavlanov

Toshkent sh. 12 mart 2025 yil..

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ МАЛАКА
ОШИРИШ МАРКАЗИНИНГ
САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ МИНТАҚАВИЙ ФИЛИАЛИ
ТАБРИКНОМАСИ**

ҲУРМАТЛИ ТУРАЕВ БАХТИЁР ОМАНОВИЧ!

Сизни қутлуғ 75 ёшингиз билан чин дилдан муборакбод этамиз!

Минтақавий филиал жамоаси Сизни камтар инсон, меҳрибон устоз, замонамизнинг забардаст олими ва етук файласуфи, Ўзбекистонда синергетика мактабининг асосчиларидан бири, табиатшунослик фалсафаси, онтология ва билиш фалсафаси, фан фалсафаси ва методологияси каби соҳалар бўйича мамлакатнинг энг йирик илм одами деб билади. Бой илмий-маънавий меросингиз долзарб муаммоларни ҳал қилишда, юртимиз ёшларини ватанпарварлик руҳида тарбиялашда муҳим ўрин тутиб келмоқда ва бундан буён ҳам шундай бўлиб қолади, деб ҳисоблаймиз. Бу Сизнинг илм-фанда замон билан ҳамнафас эканингиз белгисидир, десак, сира ҳам янглишмаган бўламиз.

Шогирдларингиз Янги Ўзбекистон ёшлари қалбига эзгулик ғояларини сингдириш ва мамлакатимиз тараққиётини янада оширишга баҳоли қудрат муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Демак, бу борадаги хайрли ишларда Сизнинг билвосита ҳиссангиз борлиги айти ҳақиқатдир.

Ҳурматли Бахтиёр Оманович, 75 ёшлик таваллуд айёмингиз билан яна бир бор қизгин муборакбод этамиз! Сизга мустаҳкам соғлик, узоқ умр, бардавом илмий зафарлар тилаймиз.

Ўзбекистон халқаро ислом академияси Малака ошириш
марказининг Самарқанд вилояти минтақавий филиали
директори **Жамшид Абдурашидович Очилов**

Хўжа Исмоил ш., 12 март 2025 йил.

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ИЖТИМОЙ ФАНЛАР ФАКУЛЬТЕТИ “ФАЛСАФА” КАФЕДРАСИ ТАБРИКНОМАСИ

Хурматли Бахтиёр Омонович,

ЎзМУ Ижтимоий фанлар факультети “Фалсафа” кафедраси жамоаси Сизни кутлуғ 75 ёшингиз билан муборакбод этади!

Азиз ва мухтарам Бахтиёр Омонович Сиз ўзбек халқи илм-фани хусусан ижтимоий фанлар, фалсафа соҳасига мислсиз ҳисса қўшган, юксак тафаккур идеали мезонларида ижод қилиб “Онтология, гносеология ва логика”, “Фалсафа тарихи” фан соҳаларида катта меҳнат қилган олимдирсиз. Сиз яратган қадриятлар, қатор-қатор асарлар, концепциялар ва стратегик дастурлар юртимизнинг катта синов ва мустақиллик даврасида ўтган мураккаб йўлида синалди, амалий натижалар берди.

Сиз XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек фалсафаси жадинчиликдан кейин миллий мафкурани сақлаб қолишда катта жонбозлик кўрсатган авлод зиёлилари маънавий давомчиси масъулияти билан фаолият олиб бордингиз. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг ижтимоий гуманитар институтлари совет даври мафкуравий тазйиқ ва назоратига қарамасдан ўтган аср фан қадриятларини яратган социал институт бўлди. ЎзР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти ҳам совет даври идеологик рамакисида миллий манфаатларни сақлаб қолувчи, унга хизмат қилувчи илмий амалий ишларни амалга оширди.

Сиз фалсафа фанлари доктори, профессор сифатида ЎзР ФА га аниқ ёки табиатшунослик фанларидан кириб келиб борлиқ ва билиш соҳасини мураккаб табиатшунослик тадқиқотлари билан биргаликда олиб борган забардаст олимлар Омонулла Файзуллаев, Маҳбуба Абдуллаева илмий мактаби давомчиси сифатида танилдингиз.

Устоз олим Бахтиёр Омонович, Сизнинг фалсафа тарихи ихтисослиги билан боғлиқ алоҳида илмий фаолиятингиз Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори ўринбосари, марказ раҳбари маслаҳатчиси ва етакчи илмий ходими бўлиб ишлаган даврларингизда сайқал топди, мукаммаллашди. Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Махдуми Аъзам, Мирзо Улуғбек каби алломалар ижодига мурожаат Сизнинг ижодингизда бир қанча муҳим илмий асарлар яратилишига замин яратди.

Мазкур йилда Сизнинг муаллифлигингизда нашр этилган монографик асар “Фазо ва вақт синергетикаси” онтология ва гносеология, мантиқ, миллий мафкура тадқиқотида синергетик методни репрезентация қилувчи асар кўринишида намоён бўлди.

Бугун, 75 йиллик улуғ ёшни қаршилар экансиз, ЎзМУ “Фалсафа” кафедраси жамоаси Сизнинг халқимиз ва Ватанимиз учун қилган улкан меҳнатларингизни эътироф этиб, қадрлаган ҳолда, Сизга узоқ умр, фаровон ҳаёт, мустаҳкам соғлиқ ва ижодий ютуқлар тилайди. Доимо соғ ва солومات бўлинг!!!

ЎзМУ “Фалсафа” кафедраси жамоаси

Тошкент ш., 12 март 2025 йил.

O‘ZBEKISTON-FINLANDIYA PEDAGOGIKA INSTITUTI, MILLIY G‘OYA VA FALSAFA KAFEDRASI TABRIKNOMASI

Hurmatli Baxtiyor Omonovich!

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Milliy g‘oya va falsafa kafedrası professor-o‘qituvchilari jamoasi Siz aziz insonni qutlug‘ 75 yillik yubiley yoshingiz munosabati bilan samimiy qutlaymiz.

Sizni O‘zbekistonimiz fan va maorifi xodimlari, barcha ziyoli insonlari yuksak madaniyatli murabbiy, olim-pedagog va mohir tashkilotchi, fan va jamoat arbobi hamda yetuk rahbar sifatida yaxshi bilishadi va qadrlashadi.

Hamkasblaringiz, shogirdlaringiz va O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Milliy g‘oya va falsafa kafedrası professor-o‘qituvchilari jamoasi Sizdan har doim ilm-ma‘rifat sirlarini o‘rganishadi va Samarqand davlat universiteti qoshidagi ixtisoslashgan ilmiy kengashi a‘zosi sifatida yosh kadrlarni tayyorlashda qo‘shayotgan samarali xizmatlaringizni e‘zozlashadi.

Sizning ilmiy-tadqiqot sohasida samarali mehnat qilib, mashhur faylasuf olim sifatida falsafa ilmi sohasida olib borgan ishlaringizdan butun Samarqandlik ilm ahli cheksiz faxrlanadi.

Bugungi kunda sizning ko‘plab shogirdlaringiz O‘zbekiston Respublikasining turli-tuman nufuzli oliy o‘quv yurtlarida yetakchi o‘qituvchi va ilmiy-tadqiqot dargohlarida ilmiy xodim sifatida yoshlar qalbiga ezgulik g‘oyalarini singdirmoqdalar, hamda ularni mustaqil mamlakatimiz fidoyilari qilib tarbiyalashga va mamlakatimiz qudratini oshirishga o‘zlarining munosib hissasini qo‘shmoqdalar.

Qadrli Baxtiyor Omonovich, biz sizni zamonamizning yetuk faylasufi, sinergetika maktabining asoschilaridan biri sifatida hamda O‘zbekistonda milliy ong, milliy o‘zlikni anglash, milliy g‘oya va mafkura, ma‘naviyat va ijtimoiy fanlarning turli sohalarining rivojlanishi bo‘yicha ko‘p xizmat qilgan olim sifatida yaratgan maktabingiz borligini yaxshi bilamiz. Bu sohalarining dolzarb muammolarini yechishda sizning risola va monografiyalaringiz, o‘quv qo‘llanma va darsliklaringiz hozirgi kunda yoshlarga, talabalarga qo‘llanma vazifasini o‘tayotganligini qayd qilib o‘tish joiz.

Hurmatli Baxtiyor Omonovich O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Milliy g‘oya va falsafa kafedrası professor-o‘qituvchilari jamoasi sizning 75 yillik yubiley munosabati bilan sizga bayramona kayfiyat, qarindoshlar, do‘stlar va shogirdlar davrasida e‘zozda bo‘lishingizni va ilmiy faoliyatingizda ulkan muvaffaqiyatlar tilaymiz. Har doim sog‘-salomat bo‘lishingizni istab, hurmat bilan!

Hurmat bilan O‘zbekiston – Finlandiya pedagogika instituti, Milliy g‘oya va falsafa kafedrası mudiri, falsafa fanlari doktori,

professor **Juraboy Yaxshilikov**

Samarqand sh., 12 mart 2025 yil.

ХОРИЖДАГИ КАСБДОШ ВАКИЛЛАРДАН КЕЛГАН ТАБРИКНОМАЛАР

АҚШ

Ҳурматли Бахтиёр Оманович!

Сизни юблейингиз 75 ёшингиз билан чин қалбимдан табриклайман! Сиз фалсафа, тафаккур ва илм-фан тарихи соҳаларида йирик олимсиз, илмий изланиш ва таълим соҳасидаги ютуқларингиз катта. Бу сўнги китобларингиздан бирини бағишлаган устозингиз, профессор Омонулла Файзуллаевнинг фарзандларини икки карра қувонтиради.

Сизга мустаҳкам соғлиқ ва ижодий мувафақиятлар тилайман.

Эҳтиром билан, Алишер Омонуллаевич Файзуллаев, сиёсий фанлар доктори, профессор, фавқулудда ва мухтор элчи.

(АҚШ, Seton Hall University).

ЭРОН

Ассалому алайкум! Ҳурматли Бахтиёр Оманович!

Сизни 75 йиллик юбилейингиз билан чин қалбдан табриклайман! Сизга соғлиқ-саломатлик, узок умр ва олиб бориётган фаолиятингизда катта мувафақиятлар тилайман!

Сизни Ўзбекистон Республикасини хавсизлигини таъминлашда, Ватанимизнинг обрўини кўтаришда ва илмий-педагогик соҳани ривожлантиришда хиссангиз катта! Сиз миллий хавфсизлик Институтида биричи бўлиб психология кафедрасини ва биринчи ёпик спецсовет ташкил қилгансиз ва МХХда биринчи ахборот хавфсизлиги ва мафкуравий хавфсизлик управленияси бошлиғи бўлгансиз. Бу хизматларингизни ДХХ қадрлайди ва унутмайди.

Ҳамиша шоду хуррам ва бардам булинг!

**Эҳтиром ила, Ўзбекистон Республикасининг Эрондаги элчиси
маслаҳатчиси Ильхом Салиевич Акрамов**

ГЕРМАНИЯ

Уважаемый Бахтияр Оманович!

Мы знаем Вас как всемирно известного философа-ученого, ведущего специалиста по философским проблемам космологии.

Поздравляю Вас с днём рождения! Желаю Вам крепкого здоровья счастья и благополучия. Мы знаем Вас как всемирно известного философа-ученого, ведущего специалиста по философским проблемам космологии. Мы с нетерпением ждем новых идей от вас и в будущем.

С уважением **научный директор Zoz GmbH, доктор-хабил. технических наук, приват-доцент Технического Университета Клаусталь (Германия)**

Рыспаев Талант.

12 марта 2025 года. г.Клаусталь, Германия.

АЙРИМ ДЎСТЛАРДАН ТЕЛЕГРАМ ОРҚАЛИ КЕЛГАН ТАБРИКЛАР

Қадрли ва мухтарам Бахтиёр Омонович! СИЗдек УСТОЗим
борлигидан ғурурланаман! Бахтимизга соғу-саломат, эсон-омон ва
доимо БОР бўлинг!!! Сизни жуда жуда яхши кўраман ва эъзозлайман!
МХХ раисининг собиқ ўринбосари

Маматқулов Шукурулла Нуруллаевич
Тошкент ш. 12.03.2024.

Уважаемый Бахтиер Омонович! С днём рождения Вас. Здоровья,
благополучия, творческих успехов. Всего Вам самого наилучшего.

Уважаемый Бахтияр Оманович! С днём рождения Вас. Всего Вам
самого наилучшего.

Полковник **Ольга Васильевна СТАРАДУБОВА**
Г.Ташкент, 12.03.2025.

Ассалому алайкум, Бахтиёр ака. Юбилей муборак бўлсин. Сизга
соғлик, саломатлик, ижодий муваффақият ва омад тилайман. Ҳамма
эзгу ниятларингиз амалга ошсин.

Полковник **Саъдулла Маматқулов**
Тошкент ш., 12.03.2025.

Ассалому алайкум Бахтиёр ака. Вақтни ҳусусиятлари билан
қизиқиб турасиз... Вақтни ўтишини қаранг!

Умрингиз узоқ, тану-жонингиз соғ, дилингиз равшан,
кайфиятингиз доимо чоғ бўлсин! 100 ларга кириб юринг. Таваллуд
кунингиз муборак бўлсин!

Улуғбек Яхшиев
Жанубий Корея. Инчеон ш. 12.03.2025.

Ассалому алайкум Устоз! Туғилган кунингиз муборак бўлсин!
Хамиша сиҳат-саломатлик, хурсандчилик Сизни тарк этмасин! 100
билан юзлашиб юринг!

профессор **Баҳодир Омонов**
Қарши ш. 12.03.2025.

Assalomu alaykum xurmatli Baxtiyor aka.

Sizni yubileyangiz bilan chin qalbimdan tabriklayman.

Sizning kasbiy faoliyatingiz yuksak aql-zakovat, bilim, iste'dod, mehnatsevarlik va yetakchilik fazilatlari muvaffaqiyat va jamoatchilik e'tirofiga qanchalik asos bo'layotganini ko'rsatadi.

Siz buyuk olim, g'ayrioddiy shaxs, O'zbekiston sharqshunoslarining eng yaxshi an'analarini saqlovchisiz.

Siz doimo ijodiy, to'liq fidoyilik bilan ishlaysiz va hamkasblaringizni muhim, vaqt talab qiladigan vazifalar va maqsadlar atrofida qanday birlashtirishni bilasiz.

Sizga sog'liq, baxt va tuganmas energiya tilayman! O'zbekistonda ilmiy tadqiqotchi va jamoat arbobi sifatidagi yo'lingiz xalqimiz farovonligi yo'lida boy samaralar bersin. Baxtiyor aka, Sizga va yaqinlaringizga salomatlik tilayman.

Hurmat ila Anvar Salikhbayev (general)
Toshkent sh. 12.03.2025.

Ассалому алайкум ҳурматли устоз Бахтиёр Оманович. Сизни муборак 75 ёшингиз билан чин дилдан табриклайман. Сизга ва оилангизга узоқ умр, фаровон ҳаёт ва осойишта турмуш тилайман. Сизнинг миллий фалсафамизга қўшган хиссангиз беқиёсдир. Келажакда ҳам оригинал асарлар яратишингизга, кўплаб иқтидорли шогирдлар тайёрлашингизга куч-қувват тилаймиз. Юбилей тадбирларида объектив сабабларга кўра бевосита иштирок қилмаганим учун узр сўрайман. Насиб қилса, 100 йиллик юбилейингизда ёнингизда туриб, хизматда бўламиз. Умрингизга, ризқингизга, касбу корингизга Аллоҳдан барака тилайман.

профессор **Жуманиёз Раматов**
Тошкент ш. 12.03.2025.

Ассалому алайкум ҳурматли Бахтиёр Оманович. Туғилган кунингиз муборак бўлсин. Сиз миллий фалсафамизни теран илмли, зукко ва шунингдек тажрибали вакилисиз. Ўзбек фалсафасини йирик вакили бўлиши баробарида ҳарбий олий таълим муассасасида ҳам кўп йиллар астойдил шижоат ва шараф билан ишлаб жуда кўп шогирдларни мард ва жасур бўлиб ватанимизни мардона ҳимоя қилишларида ўзингизни алоҳида урнингизга эга бўлдингиз. Кўплаб тадқиқотчиларни ҳам илмий раҳбари, консультанти мақомида уларни ўз ҳаёт йўлларини топиб олишларидаги меҳнатингиз ҳам бекиёсдир. Бахтиёр Оманович сиздан ҳали ватанимиз, халкимиз ва миллатимиз кўпдан-кўп меҳнат ва илмий фаолиятингизда самарали, серқирра шунингдек чуқур таҳлилларга асосланган лойиҳаларни кутишга ҳақлидир. Мен сизни кичик бир шогирд, мухлисингиз қатори уқангиз сифатида доим файласуф ҳамкасбларимизни олди қаторида бўлишингизни, катта катта ғоялар муаллифи бўлиб қолишингизни ҳам тилаб қоламан. Узоқ умр ва мустаҳкам соғлиқ тилайман.

Ҳурмат билан Фахриддин Мусаев, профессор
Тошкент ш. 12.03.2025.

Hurmatli Professor Turaev!

Sizning tugʻilgan kuningiz munosabati bilan, ilm-fan va falsafa sohasidagi chuqur sintez va integratsiya prinsiplariga asoslangan, murakkab va koʻp qirrali sinergik paradigma nuqtai nazaridan chin dildan tabriklaymiz. Sizning bilim va tajribangiz, zamonaviy kosmologiya, ontologiya va epistemologiya sohalarida erishgan natijalaringiz – vaqt, makon va mavjudlikning dialektik taraqqiyotidagi murakkablik va uygʻunlikni aks ettiruvchi yorqin namunadir.

Ilmiy-tadqiqot jarayonlaringizda koʻrsatgan ijodiy yondashuvingiz, nazariy gʻoyalarni amaliy sinergiya asosida uygʻunlashtirish orqali, nafaqat oʻz sohangizni, balki umuman inson bilimlar doirasini yanada boyitishda xizmat qilmoqda. Ushbu dohiyona sintez va intellektual innovatsiya yoʻlidagi izlanishlaringiz hayotning koʻp qirraliligini va zamonaviy dunyoqarashning dinamik rivojlanishini aks ettiradi.

Bugungi kunda, zamonaviy ilm-fan va falsafa sohalaridagi murakkab oʻzaro taʼsir va koʻp oʻlchamli integratsiya jarayonlari doirasida, sizning

kelajakdagi ishlaringiz yanada yangi gorizontlarni zabt etishi, kashfiyotlar va konseptual inqiloblar yo'lida muhim rol o'ynashi tilakimizdir.

Chin qalbdan tilaymizki, hayotingiz davomida har doim ilmiy intellekt, yaratuvchanlik va hamjihatlikning sinergik kuchi bilan yo'lga chiqib, falsafiy va metodologik g'oyalar orqali yangi ufqlarni kashf etishda davom etasiz.

Tug'ilgan kuningiz muborak bo'lsin!

professor **Dilmurod Bozarov**
Toshkent sh. 12.03.2025.

Assalomu alaykum, hurmatli ustozlar! Bugun falsafa ilmining asl namoyondalaridan biri, samimiy, adolatli, talabchan, keng dunyo qarashli ustozlarimizdan biri To'rayev Baxtiyor Omanovichning tavallud kunlari. Shu munosabat bilan ustozimizni tabriklaymiz. Uzoq umr ko'rsinlar. 80, 90, 100 yillik yubileylarini ham, xuddi hozirgidek shogirdlar, do'stlar, farzandlar ardog'ida nishonlash nasib etsin.

professor **Mahbuba Ergasheva**
Samarqand sh. 12.03.2025.

Ассалому алайкум!

Ҳурматли Устозим Бахтиёр Оманович! Туғилган кунингиз билан чин дилдан табриклаб, Сизга узоқ ва сермазмун умр, саломатлик, омад ва зафарлар тилайман!

Оилангизга тинчлик, хотиржамлик, фаровонлик, фарзандларингизга баркамоллик тилайман! Эзгу ниятларингиз ижобат бўлсин! Илмий-ижодий фаолиятингиз бардавом бўлиб, ҳамиша элимиз ардоғида бўлинг! Ватан равнақи йўлида меҳнат қилиб асло чарчаманг!

профессор **Абира Амановна Хусейнова**
Buxoro sh. 12.03.2025.

Ассалому алайкум Устоз Бахтиёр Оманович!

Туғилган кунингиз билан табриклайман! Сизга узоқ умр, сиҳат-саломатлик тилайман!

Илмий-ижодий фаолиятингиз бардавом бўлиб, ҳамиша яқинларингиз ва шогирдларингиз ардоғида юринг!

доцент **Муҳиддин Тажибаев**
Жиззах ш. 12.03.2025.

Устоз Бахтиёр Омонович! Таваллуд кунингиз билан табриклайман! Улуғ ёшлар билан юзлашиб, доимо эътибор ва эътирофларда бўлиб юринг!

Солижон Ибрагимов

Қарши ш., 12.03.2025.

Ассалому алайкум Бахтиёр ака! Сизни муборак 75 ёшга кирганингиз билан табриклайман. 100 ёшингизда ҳам ижод қилиб фалсафа илмини янги чўққиларга олиб чиқишингизга, жонкуяр, фидойи, ватанпарвар шогирдлар етиштириш каби саховатли ишларини амалга оширишингизга сиҳат-саломатлик ва куч-қувватлар тилайман. Аллоҳ умрингизни узоқ қилсин.

профессор, захирадаги полковник **Нурмуҳаммад Мухаммадиев**

Тошкент ш. 12.03.2025.

Бахтиёр туғилган кунингиз билан чин қалбдан муборак этаман. Аллоҳим сизга узоқ умр ва омадлар ёр бўлаверсин. Аллоҳим фарзандлар камолини кўриб бахтли хаёт кечириб, ўзбек, фалсафасини ривожланишига катта хиса қўшиб юриш насиб этаверсин. Соғ бўлинг.

профессор **Садулла Отамуратов**

Тошкент ш. 12.03.2025.

Ассалому алайкум, Бахтиёр ака!

Сизни таваллуд кунингиз билан самимий табриклайман! Доимо соғ бўлинг, янги ижодий ютуқлар, хотиржамлик, фаровонлик доимий хамрохингиз бўлсин!

профессор **Абдуғани Ҳолбеков**

Тошкент ш., 12 март 2025.

Ассалому алайкум ҳурматли Бахтиёр Омонович! Сизни туғилган кунингиз билан табриклайман. Сизга узоқ умр, мустаҳкам саломатлик, педагогик ва илмий фаолиятингизга омадлар тилайман.

доцент **Исоқжон Негматов**

Samarqand sh. 12.03.2025.

Ассалому алайкум Бахтиёр Омонович! Сизни қутлуғ 75 ёшингиз билан табриклайман. Сизнинг "Борлиқ"ингиз кўплаб шогирдларни тарбиялаб етиштирди. Сиз "Вақт" билан ҳамнафас юрувчи, "Макон"ни севувчи, уни тарк этиб кетолмайдиган забардаст файласуфсиз. Сиз

Маъмун университети "Фахрий профессори" сифатида кўплаб шогирдларга "Борлиқ"ингизни кўрсатиб кўясиз деган умиддаман.

Маъмун университети "Фалсафа" кафедраси номидан.

Камоли эҳтиром ила **Мухаммад Раҳим**

Ассалому алайкум, Бахтиёр ака. Шукрона кунингиз муборак. Улуғ саналарингизнинг кўпини нишонлаш ҳаммамизга насиб этсин. Жамики эзгу тилакларимнинг ҳаммаси сизга.

профессор **Нарзулла Жураев**

Тошкент ш., ЖТУ, 12.03.2025.

Ассалому алайкум. Устоз Бахтиёр Омонович муборак ёшингиз кутлуғ бўлсин. Илм-маърифат йўлида яна кўп йиллар самарали ижод қилиб, фарзандларингиз ва шогирдларингиз, эл ардоғида хузувланиб яшанг! Соғ ва омон бўлинг.

доцент **Шоира Кубаева**

Samarqand sh. 12.03.2025.

Ассалому алайкум ҳурматли устоз Бахтиёр Омонович, Сизни таваллуд кунингиз билан табриклайман. Шундай кунда Сизга узок умр, мустаҳкам соғлиқ, илмий ижодий ва педагогик фаолиятингизда юксак ютуқлар тилайман.

Энг самимий тилаклар билан

профессор **Тожибой Омонович Норов!**

Тошкент ш. 12.03.2025.

Ассалому алайкум азиз жамоа! Таниқли файласуф олим, ўта маданиятли ҳақгўй инсон, профессор Бахтиёр Омонович Тўраевни 75 ёш юбилеи билан самимий муборакбод этамиз, кадрдонимизга соғлиқ омонлик, илмий ишларида омад тилаймиз.

профессор **Исмоил Соифназаров**

Тошкент ш. 12.03.2025.

Ассалому алайкум. Ҳурматли устоз Бахтиёр ака, таваллуд топган кунингиз билан табриклайман. Аллоҳ умрингизни зиёда қилсин. Қилган меҳнатларингизнинг роҳатини кўрсатсин. Ёшларга таълим тарбия беришдан чарчаманг.

Нуриддин Қолқанов

Тошкент ш. 12.03.2025.

Ассалому алайкум! Қадрли ва меҳрибон Бахтиёржон ака! Сиз ҳақиқий олим ва бебаҳо инсонсиз! Сизни қадрлаймиз ва яхши кураимиз! Сизни таваллуд кунингиз билан самимий табриклаймиз! Доимо соғ бўлинг, омад ва ютуқлар доимий ҳамрохингиз бўлсин!

профессор Усмон Ҳосил

Тошкент ш. 12.03.2025.

Ассалому алайкум. Устоз Бахтиёр Омонович Тураевни Улуг 75 ёши билан табриклайман. Сихат саломатлик, узок умр, ишларингизга ривож тилайман.

Гўзал Очилова

Ассалому алайкум Бахтиёр Омонович. Шукрона кунингиз муборак бўлсин. СИЗГА ва оила-аъзоларингизга узок-умр, бахт-саодат, сихат-саломатлик ва дунёдаги барча эзгу тилаклар ҳамроҳ бўлсин. Доимо фарзандларингиз ва шогирдларингиз ардоғида бўлинг.

профессор Гуларам Камиловна

Ассалому алайкум. Бахтиёр Омонович таваллуд кунингиз билан табриклайман! Сизга мустаҳкам соғлиқ, илмий-педагогик фаолиятингизда янги ютуқлар тилайман. Омад ёр бўлсин!

профессор Зухра Рашидовна Қодирова

Тошкент ш. 12.03.2025.

Ассалому алайкум Бахтиёр Омонович, Устоз! Тавваллуд кунингиз қутлуғ ва муборак бўлсин. Яратган Сизга мустаҳкам соғлиқ,

файзли умр берсин. Сиз биз шогирдларингизда бундан 50 йил аввал фалсафа фанига қизиқиш ва ҳурмат хиссини уйғонган фидойи устозсиз. Хамиша элимиз ҳурмати ва эътиборида юринг.

Баҳриддин Талапов

Бахтиёр Омонович туғилган кунингиз билан табриклайман. Сизга сиҳат саломатлик узок умр ижодий фаолиятингизда баркамоллик тилайман. Болаларингизга бош бўлинг.

Дўстмурод Норқулов

Тошкент ш. 12.03.2025.

Assalomu-alaykum ustoz Baxtiyor Omonovich! Tug'ilgan kuningiz muborak bo'lsin. Hamisha farzandlar, shogirdlar ardog'ida, do'stlar e'zozida bo'ling.

Азамат Худойқулов

Тошкент ш. 12.03.2025.

Ассалому алайкум! Устоз, муборак ёшингиз билан самимий табриклайман! Сизга узок умр, саломатлик, кўнгил хотиржамлигини тилайман! Сиз Ўзбекистон файласуфларининг доирасида энг эъзозга лойиқ элита вакили, сермахсул олим, ижодкорлардан бирисиз! Илмий ижодингиз янада баракали ва бардавом бўлсин! Яна чексиз йиллар барча яқинларингиз ва шогирдларингиз ардоғида юриш насиб этаверсин!

Сизга эҳтиром билан **Фарида Юлдашева**

Андижон

I. ПРОФЕССОР Б.О.ТУРАЕВНИНГ ИЛМИЙ, ИЖТИМОЙИ ВА ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИ ҲАҚИДА

ТУРАЕВ БАХТИЁР ОМАНОВИЧНИНГ ФАНДАГИ ЎРНИ

Тураев Бахтиёр Оманович 1950 йилнинг 12 март, Самарқанд вилояти, Пойарик районидида зиёли оиласида дунёга келган. Унинг отаси Тўрахонов Омонхон (1900–1982) ўз вақтида дунёвий ҳамда ирфоний маълумот олган, нашбандия арконларига таянган маърифатли инсон эди. Бу хонадон соҳиблари эл-юрт орасида ҳурмат-эътиборга эга бўлган ардоқли кишилар бўлган. Бахтиёрнинг ойиси – Нуриддинова Ойдин (1927–1962) боғдорчилик, зироатчилик ва чорвачилик соҳалари билан шуғулланган меҳнаткаш деҳқонлар хонадонидан чиққан.

Бахтиёр Оманович Тураев 1967 йили Самарқанд вилояти Пойарик районидидаги А.С.Пушкин номидаги №6 ўрта мактабни олтин медал билан битирди ва шу мактабда ёшлар етакчиси лавозимида тайинланади. 1968 йили Тошкент Давлат университетининг фалсафа бўлимига ўқишга кирди ва уни 1973 йили имтиёзли диплом билан битирди. У университетда ўқиб юрган пайтидаёқ фалсафанинг онтологик муаммоларини тадқиқ этишга алоҳида эътибор бериб, ўз устозлари профессор Л.Е.Гарбер, К.Иванова, А.Т.Аюпов каби олимлардан таълим олиб, мазкур йўналишда студентлар илмий конференцияларида қизиқарли маърузалар билан чиқишлар қиларди. Жумладан, Берунининг онтологик мероси, оламнинг космологик манзараси, сунъий интеллектнинг имкониятлари, фазо ва вақтнинг чеклилиги ва чексизлиги муаммоси сингари тадқиқотлари ўз вақтида илмий жамоатчилиكنинг эътиборини қозонган.

1973 йили Б.О.Тураевни Тошкент давлат университети давлат тақсирот комиссияси Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фалсафа ва ҳуқуқ институтида ишлашга йўлланма беради. У Фалсафа ва ҳуқуқ институтида Ўзбекистоннинг таниқли олимлари О.Файзуллаев, М.М.Хайруллаев, М.Б.Баратов, М.Н.Абдуллаевалардан илм сирларини ўрганиб, бир қатор қизиқарли мақолалари билан илм аҳли назарга тушади. Унинг фазо-вақт структураси ривожланишидаги диалектик зиддиятлар ҳақидаги тадқиқоти Бутуниттифоқ ёш олимлари

конкурсида юқори ўрин эгаллаганлиги учун махсус диплом билан тақдирланади.

Б.О.Тураев 1979 йилгача мазкур институтда илмий ходим бўлиб ишлайди ва бу даргоҳда М.Н.Абдуллаева раҳбарлик қилган инъикос ва билиш назарияси ҳамда фанлар методологияси муаммоларини ўрганувчи илмий секторларда проф.О.Ф.Файзуллаевнинг илмий раҳбарлиги остида номзодлик диссертацияси устида илмий тадқиқот олиб боради ва 1979 йилнинг 19 сентябрида «Диалектические противоречия в развитии представлений о пространстве и времени» (“Фазо ва вақт ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланишидаги диалектик зиддиятлар”) мавзусида онтология ва билиш назарияси ихтисослиги бўйича номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Бу мураккаб мавзуда номзодлик диссертацияси ёзиш тадқиқотчидан ҳам фалсафий билимларни ҳам табиий-илмий фанларга оид билимларни чуқур билишни талаб қилар эди. Шу сабабли Б.О.Тураев илмий раҳбари профессор О.Ф.Файзуллаевнинг маслаҳати билан Тошкент Давлат университети ва Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти физика факультетларидаги назарий физикага оид махсус курсларга қатнаб, нисбийлик назарияси, квант механикаси ва космологияга оид маърузларни тинглади. У даврда бу курсларни проф. Р.Х.Маллин, академик Р.Б.Бекжанов, проф. Я.Арифов сингари таниқли физиклар ўқитишарди.

Шунингдек, Б.О.Тураевнинг илмий дунёқараши ривожланишида таниқли олимлар, В.С.Готт, Э.М.Чудинов, С.Т.Мелюхин, П.В.Алексеев, М.В.Мостепаненко, А.М.Мостепаненко, М.Д.Ахундов, Ю.Б.Молчанов, В.С.Барашенков, Р.А.Аронов, В.В. Казютинский, А.Турсунов сингари файласуфлар ва табиатшунослар билан бевосита мулоқоти муҳим роль ўйнаган.

У 1979 йилнинг май ойида Ўзбекистон Фанлар академияси Президиумининг фалсафий, ҳуқуқий ва иқтисодий фанлар бўлинмасида илмий котиб вазифасини бажарувчи, 1980 йилнинг май ойидан ЎзФА Президиуми фалсафа кафедрасининг катта ўқитувчиси бўлиб ишлайди ва Тошкент давлат университети раҳбариятининг таклифига биноан 1981 йилдан бошлаб гуманитар факультетлар фалсафа кафедрасида ишлай бошлайди. Бу жойда Б.О.Тураев кўплаб илмий мақолалар ёзди, доцентлик илмий унвонини олди. Бахтиёр Тўраев 1989-1992 йиллари мазкур кафедранинг ва Москва давлат университети гуманитар факультетлар фалсафа кафедралари

ҳамкорлигида ташкил этилган докторантурада проф. П.В.Алексеев (МДУ) ва проф. О.Ф.Файзуллаевлар (ТошДУ) илмий маслаҳатчилиги асосида таълим олди. Шу орада у 1991 йили Санкт-Петербург давлат университети малака ошириш марказида ташкил қилинган докторантлар малакасини ошириш курсини ҳам битирди. 1992–1993 йиллари ТошДУ қошидаги ижтимоий фанлар ўқитувчилари малакасини ошириш институти фалсафа кафедрасида доцент лавозимида ишлади.

Малака ошириш институти тарқатилиши муносабати билан 1993 йили Ўзбекистон Фанлар Академияси И.М.Мўминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ институтининг Фан ва техника фалсафаси бўлимига раҳбарлик қилди. Бу жойда у 1994 йили «Философское обоснование концепций о развитии пространственно-временной структуры бытия (онтологические и гносеологические аспекты)» («Борлиқнинг фазо-вақт структураси ривожланиши ҳақидаги концепцияларни фалсафий асослаш (онтологик ва гносеологик жиҳатлари)») мавзусида докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди.

Б.О. Тураев файласуф-олим сифатида Москва, Санкт-Петербург, Қозон, Ростов на Дону, Екатеринбург, Новосибирск, Уфа, Рига, Таллин, Олмаота, Павлодар, Владивосток, Ашхабад, Бишкек, Минск, Киев, Харьков, Хабаровск, Душанбе, Боку, Тбилиси шаҳарларида тадқиқот олиб бораётган таниқли файласуф-олимлар билан фаол илмий ҳамкорлик қилади.

У Республикамиз миқёсида ташкил этилган кўплаб илмий конференцияларни ташкил этишда асосий ташкилотчилардан бири бўлган. Жумаладан, Фалсафа ва ҳуқуқ институтида 1993 йилдан буён ҳар йили «Фалсафа ва ҳуқуқ фанларининг долзарб муаммолари» мавзусида ўтказиладиган анъанавий Республика илмий конференциясининг ҳам дастлабки ташкилотчиларидан бири ва илмий котиби сифатида мазкур конференциянинг 1993-1996 йилги мажлисларини ўтказишда фаол қатнашди.

Тураев Б.О. Ўзбекистон телевидениясида ёшларнинг мустақил фикрини чархловчи телевизион клуб - «Ёш олимлар клуби»нинг ҳам ташкилотчиларидан бири бўлган.

Республикамизда фанни оммалаштириш соҳасида ҳам жиддий ишларни амалга оширди, у юртимизда дастлабки илмий-оммабоп ва фантастик мақолаларни босиб чиқарувчи «Сирли олам» журналининг ташкил этилишида дастлабки ҳайъат аъзоларидан бири сифатида фаол

иштирок этди ва мазкур журналга ҳомийлар топишда ташаббускорлик қилди.

Б.О.Тураев 1998 йилда ташкил этилган Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамиятини тузиш ва унинг фаолиятини самарали йўлга қўйиш, жамиятнинг ЎзФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти билан ҳамкорликда 2003 йилдан чоп этила бошлаган “Фалсафа ва ҳуқуқ” журналини нашр қилиш борасида ҳам кўп ишларни амалга оширган. Олим Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти эмблемаси (тимсоли) муаллифи, ушбу ташкилотнинг бошқа муассасалар билан ҳамкорликда амалга оширган 3та лойиҳаси раҳбари ҳисобланади. Б.О.Тураев дастлабки кунлардан бугунгача жамият раиси ўринбосари бўлиб, унинг раҳбарияти ва аъзоларининг устози сифатида ҳурматга сазовор, ва айниқса, кейинги йилларда мазкур ташкилот фаолиятини янги босқичга кўтаришда жонбозлик кўрсатиб келмоқда.

Б.О.Тураев қайси жойда ишламасин берилган вазифаларни сидқидилдан адо этади, айниқса илмий изланишларда синчиковлик ва илмий ҳолисликка алоҳида эътибор беради.

Б.О.Тураев ўз илмий тадқиқотларида Берунийнинг оламларнинг кўплиги ҳақидаги назарияси Дж.Брунодан 600 йил илгари асосланганлигини 1971 йили студентлар конференциясида исботлаб берди; 1976 йил Эстониядаги халқаро ёш олимлар анжуманида фазо ва вақт алоқадорлигининг оламдаги буюк фундаментал универсал алоқадорлик эканлигини асослаб берган; 1977 йили жамоавий монографияда фазо ва вақтнинг микдорий ва сифатий мазмундаги хусусиятларнинг (метрик ва топологик хусусиятларнинг) бир бирига айланиши мумкинлигини ва бу ходисанинг микдорий ва сифатий ўзгаришларнинг бир-бирига ўтиши қонунига мувофиқ келишини исботлаб берган; 1981 йили табиатшунос олимларнинг халқаро анжуманида (Москва шаҳрида) қора тўйнуқлар физикаси қонуниятларига асосланиб Коинотда микро-, макро- ва мегадунёларнинг бир-бирига айланиши мумкинлиги ҳақидаги гипотезани илгари сурган эди ва бу гипотеза кўпчилик табиатшунос файласуфларнинг эътиборига сазовор бўлди; 1985 йили бутун коинот ривожланишининг ўзига хос белгиларини ифодаловчи ривожланиш таърифини фалсафий асослади ва бу таъриф дарсликка киритилди; шунингдек, Б.О.Тураев ривожланиш жараёнининг нозиклиги системаларни ҳам қамраб олувчи айланиш қонунини асослаб берган

(1989); космологиядаги замонавий антроп принципи ва Беруний-Улуғбек астрологик ҳисоб-китобларининг бир-бирига уйғунлигини аниқлаган (1991); тасаввуф таълимотида Махдуми Аъзамнинг ўрни ҳақида тадқиқот олиб бориб (1993) бу мутафаккирнинг амалий конфликтологиянинг асосчиларидан бири эканлигини кўрсатиб берган; фазо-вақт материянинггина эмас балки бутун борлиқнинг яшаш шакллари эканлиги ҳақидаги ғояни илмий асослади (1994); Ўзбекистонда аҳоли бандлиги муаммосини ҳал этиш қонуниятларини таҳлил қилиб ёзган рефератив хулосалари АҚШ экспертлари томонидан юқори даражада баҳоланди (1995); фазо-вақт структурасининг глобал миқёсда ривожланиш концепциясини асослаб берган (1996); 1999-2000 йиллари Ўзбекистон файласуфлари миллий жамиятининг ташкилотчиларидан бири сифатида миллий ғоя ва миллий мафкуранинг концептуал асосларини таҳлил этиш ишчи гуруҳида қатнашиб, бу концепциянинг асосий ғоялари ва тамойилларини системалаштиришда иштирок этди ва миллий истиқлол ғоясининг фалсафий тамойиллари бўлган Ватаннинг муқаддаслиги, инсоннинг улуғлиги, тафаккурнинг қимматлилиги, маънавиятнинг етакчилиги принципларини фалсафий жиҳатдан асослашга замин яратган; миллий хавфсизликка ва миллий маънавиятимизга таҳдидлар классификациясини ва уларни бартараф этиш методларини ишлаб чиқишда иштирок этган ҳамда “маънавий хавфсизлик” тушунчасини илгари сурган (2007); ҳозирги пайтда у ўзбек халқи миллий фалсафасининг концептуал асосларини яратиш ва оламнинг синергетик манзараси тамойиллари устида изланиш олиб бормоқда. У ўзининг ўнлаб шогирдлари билан ҳамкорликда синергетикага оид учта йирик монография чиқаришди.

Б.О.Тўраев 2008 йилдан 2017 йилгача Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг ташаббуси ва фармони билан Самарқанд вилоятида ташкил этилган Имом Бухорий халқаро маркази директорининг илмий тадқиқотлар бўйича ўринбосари лавозимида ишлаб келди. У мазкур марказда Марказий Осиёда ўтган буюк мутафаккир бобокалонларимизнинг маънавий меросини тадқиқ этиш ишларига раҳбарлик қилди. Бу мероснинг ёшларнинг ватанпарварлик тарбиясида ва уларни турли хил маънавий таҳдидлардан ҳимоя қилишдаги ўрнини кўрсатиб беришга бағишланган бир неча тадқиқот мавзулари фундаментал, инновацион ва амалий тадқиқотлар бўйича давлат грантлари эътирофига сазовар бўлган.

У 2017 йилдан ҳозиргача Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёев ташаббуси билан ташкил этилган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказида директор Бош маслакатчиси ва етакчи илмий ходим лавозимларида ишлаб келмоқда. У бу марказнинг илмий салоҳиятини кўтариш ишларида фаол қатнашиб, кўплаб олий малакали кадрлар етиштирди, илмий даражали шогирдлар тайёрлади.

Б.О.Тураев Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги ОАКнинг илмий тадқиқотларни аттестация қилиш жараёнида эксперт сифатида кўп йиллар мобайнида виждонан қатнашиб келди. У Ўзбекистон Миллий университети ҳузуридаги ва Самарқанд давлат университети ҳузуридаги фалсафа фанлари бўйича фан доктори ва фалсафа доктори илмий даражалари бўйича ҳимоялар Илмий кенгаши аъзоси, Самарқанд давлат университети ва Бухоро давлат университетидаги илмий семинарларнинг фаол аъзоларидан биридир.

Б.О.Тураев фалсафа фанларининг ва Республикамиз тараққиётининг хилма-хил йўналишларига оид долзарб муаммоларни ифода этувчи 600 дан зиёд илмий ва илмий-оммабоп китоб ва мақолаларнинг, ҳамда 300га яқин махсус таҳлилий материалларнинг муаллифи, 200 дан ортиқ илмий анжуманларнинг иштирокчиси. У 2000 йили Ўзбекистон Республикаси олий таълим аълочиси, 2022 йили Биринчи даражали Ўзбекистон Республикаси меҳнат фахрийси кўкрак нишонига сазовор бўлган. У 2020 йил 23 февралда Турон фанлар академияси академиги унвонини олди.

У ҳозирги пайтда гарчи меҳнат фахрийси бўлишига қарамасдан Самарқандда Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот маркази ва Самарқанд давлат университетида фаолият олиб бораётган шогирдлари билан ҳамкорликда синергетика методологиясини замонавий фан, техника, иқтисодиёт, жамият бошқаруви, таълим тизими, технология ва маънавий мерос тараққиётига тадбиқ этиш йўналишида самарали изланишлар олиб бормоқда. Профессор Б.О. Тураев раҳбарлигида саккизта фан доктори ва 16 та фалсафа доктори ҳамда фан номзодлари фалсафа фанининг турли йўналишларида, жумладан синергетик тафаккур тараққиётига оид кенг кўламдаги тадқиқотларни амалга оширишмоқда. Улар кейинги йилларда синергетик методологияни сунъий интеллект фаолиятини ўрганиш ва такомиллаштириш соҳасига тадбиқ этиш бўйича илмий изланишларни

жонлантиришган. Бу йўналишдаги изланишлар натижаси ҳозир нашрга тайёрланаётган «Синергетика-4: сунъий интеллект» номли жамоавий монографияда ўз аксини топади.

Б.О.Тураев бир неча онлайн ва офлайн шаклида нашр этиладиган электрон журналларнинг таҳрир ҳайъати аъзоси.

Профессор Б.О. Тураев ҳали куч қувватга тўла, унинг қаршисида ҳали амалга ошириши лозим бўлган режалари мўл-кўл. Унинг асосий мақсади имкон қадар илм-фан ютуқларини мамлакатимиз тараққиётига тадбиқ этиб, ватанимиз фаровонлиги юксалишига ўз ҳиссасини қўшишдан иборатдир. Бу мақсадни самарали рўёбга чиқаришда профессор Б.О.Тураевга омадлар тилаб қоламиз.

Тарих фанлари доктори, профессор **Ш.Ю.Зиёдов**
Фалсафа фанлари доктори, профессор **Б.Р.Каримов**
Фалсафа фанлари доктори, профессор **Ў.М.Абилов**

CONTRIBUTION OF TURAEV BAKHTIYOR OMANOVICH TO SCIENCE

Bakhtiyor Omanovich Turaev was born on March 12, 1950, in the Payarik district of the Samarkand region, into an intellectual family. His father, Turakhonov Omonkhon (1900–1982), received both secular and religious education and was an enlightened person, following the traditions of the Naqshbandi tariqa. This family was respected and honored among the people. Bakhtiyor's mother, Nuriddinova Oydin (1927–1962), came from a family of hardworking farmers engaged in horticulture, agriculture, and livestock breeding.

In 1967, Bakhtiyor Omanovich Turaev graduated with a gold medal from secondary school No. 6 named after A.S. Pushkin in the Payarik district of the Samarkand region and was appointed as a youth leader at this school. In 1968, he entered the Faculty of Philosophy at Tashkent State University and graduated with honors in 1973. During his student years, Turaev paid special attention to the study of ontological problems in philosophy, receiving education from such mentors as Professors L.E. Garber, K. Ivanova, and A.T. Ayupov. He actively participated in student scientific conferences, presenting interesting reports in this field. His research on the ontological legacy of Biruni, the cosmological picture of the

world, the possibilities of artificial intelligence, as well as the problems of the finiteness and infinity of space and time, attracted the attention of the scientific community.

In 1973, B.O. Turaev was assigned by the State Distribution Commission of Tashkent State University to work at the Institute of Philosophy and Law of the Academy of Sciences of Uzbekistan. There, he was trained by such well-known Uzbek scholars as O.F. Faizullaev, M.M. Khairullaev, M.B. Baratov, and M.N. Abdullaeva and made a name for himself in scientific circles through a series of interesting articles. His research on dialectical contradictions in the development of the structure of space-time was highly appreciated and awarded a special diploma at the All-Union level competition for young scientists.

Until 1979, B.O. Turaev worked as a research associate at this institute. During this time, he carried out research under the guidance of Prof. O.F. Faizullaev. His candidate dissertation on "Dialectical Contradictions in the Development of Concepts of Space and Time" was successfully defended on September 19, 1979, in the specialty of ontology and theory of knowledge. This complex research required the scholar to have deep knowledge not only in philosophy but also in the natural sciences. Therefore, on the advice of his academic supervisor Professor O.F. Faizullaev, B.O. Turaev attended special courses in theoretical physics at Tashkent State University and the Tashkent State Pedagogical Institute named after Nizami. He attended lectures on the theory of relativity, quantum mechanics, and cosmology given at the time by renowned physicists such as Professor R.Kh. Mallin, Academician R.B. Bekjanov, and Professor Ya. Arifov.

In May 1979, B.O. Turaev began to serve as the acting scientific secretary for the section of philosophical, legal, and economic sciences of the Presidium of the Academy of Sciences of Uzbekistan. From May 1980, he worked as a senior lecturer in the Department of Philosophy of the Presidium of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. From 1981, upon the invitation of the administration of Tashkent State University, he began working as a senior lecturer at the Department of Philosophy of the

Humanities Faculties, where he wrote numerous scientific articles and received the title of associate professor.

Bakhtiyor Turaev attended a doctoral program organized in cooperation with the philosophy departments of Tashkent and Moscow State Universities from 1989 to 1992, under the scientific supervision of Professor P.V. Alekseev (MSU) and Professor O.F. Faizullaev (TSU). In 1991, he also completed an advanced training course for doctoral students at the Professional Development Center of St. Petersburg State University.

In 1992–1993, he worked as an associate professor in the Department of Philosophy at the Institute for Advanced Studies for Social Science Lecturers at TSU. After the dissolution of the Institute for Advanced Studies in 1993, he led the Department of Philosophy of Science and Technology at the Institute of Philosophy and Law named after I.M. Muminov of the Academy of Sciences of Uzbekistan. In 1994, he successfully defended his doctoral dissertation on "Philosophical Justification of Concepts of the Development of the Space-Time Structure of Being (Ontological and Epistemological Aspects)."

As a philosopher-scientist, B.O. Turaev actively collaborates with well-known philosophers and researchers in cities such as Moscow, Saint Petersburg, Kazan, Rostov-on-Don, Yekaterinburg, Novosibirsk, Ufa, Riga, Tallinn, Almaty, Pavlodar, Vladivostok, Ashgabat, Bishkek, Minsk, Kyiv, Kharkiv, Khabarovsk, Dushanbe, Baku, and Tbilisi.

He is a key organizer of many scientific conferences held in our republic. In particular, since 1993, he has been one of the main organizers and the scientific secretary of the traditional Republican scientific conference on "Current Problems of Philosophical and Legal Sciences," held annually at the Institute of Philosophy and Law, and he actively participated in the conference meetings from 1993 to 1996.

B.O. Turaev was one of the organizers of a television club on Uzbek television called "The Club of Young Scientists," aimed at fostering independent thinking among the youth. He also worked extensively on popularizing science in our republic and actively participated in the creation of the first popular science and science fiction magazine in our country,

"Sirli Olam" ("The Mysterious World"). As one of the founding members of its editorial board, he took the initiative in finding sponsors for this magazine.

B.O. Turaev has accomplished significant work in establishing and effectively organizing the activities of the National Society of Philosophers of Uzbekistan, founded in 1998, and in publishing the journal "Philosophy and Law," which has been issued since 2003 in collaboration with the Institute of Philosophy and Law of the Academy of Sciences of Uzbekistan. The scholar is the author of the emblem (symbol) of the National Society of Philosophers of Uzbekistan and the leader of three projects implemented by the organization in cooperation with other institutions. B.O. Turaev has been the deputy chairman of the society from its inception to the present day, earning respect as a mentor to its leadership and members, and especially in recent years, has been actively contributing to raising the organization's activities to a new level.

Regardless of where B.O. Turaev works, he always performs his duties conscientiously, paying special attention to impeccability and scientific objectivity in his research.

In 1971, at a student conference, Bakhtiyor Omanovich Turaev demonstrated in his research that Al-Biruni's theory of the plurality of worlds was established 600 years before Giordano Bruno's similar ideas. In 1976, at an international symposium of young scientists in Estonia, he argued that the relationship between space and time is a fundamental and universal connection in the world. In 1977, in a collaborative monograph, he proved that the quantitative and qualitative characteristics of space and time (metric and topological properties) can transform into each other, aligning with the law of the transformation of quantitative changes into qualitative changes.

In 1981, at an international conference on the philosophy of natural sciences in Moscow, he proposed a hypothesis about the potential mutual transformation of the micro, macro, and mega worlds in the universe based on the laws governing black holes, which garnered the attention of many philosophers.

In 1985, Bakhtiyor Omanovich Turaev philosophically substantiated a definition of development that captures the unique characteristics of the evolution of the entire universe, which was later included in textbooks. He also developed the law of cyclicity, which pertains to the nonlinear systems of developmental processes (1989). In 1991, he identified the coherence between the anthropic principle in cosmology and the astrological calculations of Al-Biruni and Ulugh Beg. In 1993, he researched the role of Mahdumi A'zam in the teachings of Sufism, demonstrating that this thinker was one of the founders of applied conflictology. In 1994, he scientifically substantiated the idea that space-time is not only a form of the existence of matter but of all being.

His analytical conclusions on the laws addressing employment issues in Uzbekistan received high praise from American experts in 1995. In 1996, he developed the concept of the global development of the structure of space-time. Between 1999 and 2000, as a key organizer of the Society of Philosophers of Uzbekistan, he participated in a working group analyzing the conceptual foundations of national ideas and ideology. He contributed to the systematization of the main ideas and principles of this concept and laid the groundwork for the philosophical justification of national independence principles, such as the sanctity of the homeland, the greatness of the individual, the importance of thinking, and the priority of spirituality. In 2007, Bakhtiyor Omanovich Turaev participated in the classification of threats to national security and the national spirit, developing methods to address them, and introduced the concept of "spiritual security." He is currently engaged in research aimed at creating the conceptual foundations of the national philosophy of the Uzbek people and principles of a synergistic worldview. Alongside dozens of his students, he is publishing three major monographs on synergetics.

From 2008 to 2017, Turaev served as the Deputy Director for Research at the International Imam Bukhari Center, established on the initiative and directive of the President of the Republic of Uzbekistan, Islam Karimov, in the Samarkand region. At this center, he led efforts to study the spiritual heritage of the great thinkers of Central Asia. Several research projects

focused on the role of this heritage in fostering patriotism among youth and protecting them from various spiritual threats. These projects were recognized with state grants for fundamental, innovative, and applied research.

Since 2017, Bakhtiyor Omanovich Turaev has been working as the Chief Advisor to the Director and a leading research fellow at the International Imam Bukhari Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, established on the initiative of President Shavkat Mirziyoyev. At this center, he actively contributes to enhancing the organization's scientific capacity and the training of highly qualified scientific personnel.

Over the years, Turaev has been a productive and honest participant in the certification process of scientific research as an expert for the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. He is a member of the scientific council for defending doctoral dissertations in philosophy at the National University of Uzbekistan and Samarkand State University. He is also a member of scientific seminars at Samarkand and Bukhara State Universities.

Bakhtiyor Omanovich Turaev is the author of over 600 scientific and popular science books and articles, as well as about 300 specialized analytical materials. He has participated in more than 200 scientific conferences dedicated to various pressing issues in philosophy and the development of the Republic. In 2000, Bakhtiyor Omanovich Turaev was awarded the title "Excellence in Higher Education of the Republic of Uzbekistan," and in 2022, he received the "Veteran of Labor First Degree" badge of Uzbekistan. On February 23, 2020, he was named an academician of the Turan Academy of Sciences.

Despite being a veteran of labor, Turaev actively continues his work in Samarkand, collaborating with his students at the International Imam Bukhari Research Center and Samarkand State University. Together, they are effectively working on applying synergetics methodology to modern science, technology, economics, societal management, education systems, technology, and the development of spiritual heritage. Under Professor

Turaev's guidance, eight Doctors of Sciences and 16 Doctors of Philosophy and Candidates of Sciences are conducting extensive research in various philosophical fields, including the development of synergetic thinking. In recent years, they have intensified scientific research on applying synergetic methodology to the study and improvement of artificial intelligence. The results of these studies will be presented in the upcoming collaborative monograph "Synergetics-4: Artificial Intelligence," which is currently being prepared for publication.

Bakhtiyor Omanovich Turaev is a member of the editorial board for several print and electronic journals published both online and offline.

Professor Turaev is full of energy and has many plans yet to be realized. His main goal is to contribute to the prosperity of Uzbekistan by applying scientific advancements to the development of the Republic. We wish Professor Turaev success in achieving this goal.

— *Doctor of Historical Sciences, Professor Sh. Y. Ziyodov*

— *Doctor of Philosophical Sciences, Professor B. R. Karimov*

— *Doctor of Philosophical Sciences, Professor U. M. Abilov*

ВКЛАД ТУРАЕВА БАХТИЁРА ОМАНОВИЧА В НАУКУ

Бахтиёр Оманович Тураев родился 12 марта 1950 года в Пайарикском районе Самаркандской области в интеллигентной семье. Его отец, Турахонов Омонхон (1900–1982), получил и светское, и духовное образование и был просвещенным человеком, следовавшим традициям накшбандийского тариката. Эта семья пользовалась уважением и почетом среди народа. Мать Бахтиёра, Нуриддинова Ойдин (1927–1962), происходила из семьи трудолюбивых крестьян, занимающихся садоводством, земледелием и животноводством.

Бахтиёр Оманович Тураев в 1967 году окончил среднюю школу №6 имени А.С. Пушкина в Пайарыкском районе Самаркандской области с золотой медалью и был назначен лидером молодежи в этой школе. В 1968 году он поступил на философский факультет Ташкентского государственного университета и окончил его в 1973 году с отличием. Уже в студенческие годы Тураев уделял особое

внимание исследованию онтологических проблем философии, получая образование от таких наставников, как профессора Л.Е. Гарбер, К.И. Иванова, А.Т. Аюпов. Он активно участвовал в студенческих научных конференциях, выступая с интересными докладами в этой области. Его исследования по онтологическому наследию Бируни, космологической картине мира, возможностям искусственного интеллекта, а также проблемам конечности и бесконечности пространства и времени привлекали внимание научной общественности.

В 1973 году Б.О. Тураев получил направление от государственной распределительной комиссии Ташкентского государственного университета на работу в Институт философии и права Академии наук Узбекистана. Здесь он обучался у таких известных узбекских ученых, как О.Ф.Файзуллаев, М.М. Хайруллаев, М.Б. Баратов и М.Н. Абдуллаева, и проявил себя в научных кругах благодаря ряду интересных статей. Его исследование, посвященное диалектическим противоречиям в развитии структуры пространства-времени, получило высокую оценку и было удостоено специального диплома на конкурсе молодых ученых Всесоюзного уровня.

До 1979 года Б.О. Тураев работал научным сотрудником в этом институте. В это время он проводил исследования под руководством проф. О.Ф.Файзуллаева. Его кандидатская диссертация на тему «Диалектические противоречия в развитии представлений о пространстве и времени» была успешно защищена 19 сентября 1979 года по специальности онтология и теория познания. Это сложное исследование требовало от ученого глубоких знаний не только в философии, но и в естественнонаучных дисциплинах. Поэтому, по совету своего научного руководителя профессора О.Ф. Файзуллаева, Б.О. Тураев посещал специальные курсы по теоретической физике в Ташкентском государственном университете и Ташкентском государственном педагогическом институте имени Низами. Он слушал лекции по теории относительности, квантовой механике и

космологии, которые в то время читали такие известные физики, как проф. Р.Х.Маллин, академик Р.Б. Бекжанов и проф. Я. Арифов.

В мае 1979 года Б.О.Тураев стал исполняющим обязанности ученого секретаря по отделению философских, юридических и экономических наук Президиума Академии наук Узбекистана. С мая 1980 года он работал старшим преподавателем кафедры философии Президиума АН Узбекистана. С 1981 года он по приглашению руководства Ташкентского государственного университета начал работать старшим преподавателем на кафедре философии гуманитарных факультетов, где он написал множество научных статей и получил звание доцента. Бахтиёр Тураев обучался в докторантуре, организованной в сотрудничестве философских кафедр Ташкентского и Московского государственных университетов, в период с 1989 по 1992 годы, под научным руководством проф. П.В. Алексеева (МГУ) и проф. О.Ф. Файзуллаева (ТашГУ). В 1991 году он также окончил курс повышения квалификации для докторантов в центре повышения квалификации Санкт-Петербургского государственного университета.

В 1992–1993 годах он работал доцентом на кафедре философии в Институте повышения квалификации преподавателей социальных наук при ТашГУ. В 1993 году он возглавил отдел философии науки и техники в Институте философии и права имени И.М.Муминова Академии наук Узбекистана. В 1994 году он успешно защитил докторскую диссертацию на тему «Философское обоснование концепций о развитии пространственно-временной структуры бытия (онтологические и гносеологические аспекты)».

Б.О. Тураев, как философ-учёный, активно сотрудничает с известными философами-учёными, ведущими исследования в таких городах, как Москва, Санкт-Петербург, Казань, Ростов-на-Дону, Екатеринбург, Новосибирск, Уфа, Рига, Таллин, Алматы, Павлодар, Владивосток, Ашхабад, Бишкек, Минск, Киев, Харьков, Хабаровск, Душанбе, Баку, Тбилиси.

Он является одним из главных организаторов многих научных конференций, проводимых в нашей республике. В частности, с 1993

года он был одним из первых организаторов и научным секретарём традиционной Республиканской научной конференции на тему «Актуальные проблемы философских и юридических наук», проводимой каждый год в Институте философии и права, и активно участвовал в проведении заседаний конференции с 1993 по 1996 годы.

Тураев Б.О. был одним из организаторов телевизионного клуба на Узбекском телевидении под названием "Клуб молодых учёных", который направлен на развитие независимого мышления у молодёжи. Он также провёл серьёзную работу по популяризации науки в нашей республике и активно участвовал в создании первого в нашей стране научно-популярного и фантастического журнала "Сирли олам", являясь одним из первых членов его редакционной коллегии, и проявил инициативу в поиске спонсоров для этого журнала.

Б.О.Тураев проделал много работы по созданию и эффективной организации деятельности Национального общества философов Узбекистана, основанного в 1998 году, а также по изданию журнала «Философия и право», который с 2003 года выпускается в сотрудничестве с Институтом философии и права Академии наук Узбекистана. Ученый является автором эмблемы (символа) Национального общества философов Узбекистана и руководителем трех проектов, реализованных организацией в сотрудничестве с другими учреждениями. Б.О.Тураев с первых дней и по сей день является заместителем председателя общества, пользуется уважением как наставник его руководства и членов, и особенно в последние годы активно способствует выводу деятельности этой организации на новый уровень.

Независимо от того, где работает Б.О.Тураев, он всегда добросовестно выполняет свои обязанности, уделяя особое внимание безупречности и научной объективности в своих исследованиях.

1971 году на студенческой конференции Б.О. Тураев в своих научных исследованиях доказал, что теория множественности миров Бируни была основана на 600 лет раньше Дж. Бруно. В 1976 году на международном симпозиуме молодых учёных в Эстонии он

обосновал, что связь пространства и времени является великой фундаментальной универсальной связью в мире. В 1977 году в коллективной монографии он доказал, что количественные и качественные характеристики пространства и времени (метрические и топологические свойства) могут переходить друг в друга и что это явление соответствует закону перехода количественных изменений в качественные.

В 1981 году на международной конференции по философии естествознания в Москве он выдвинул гипотезу о возможности взаимного превращения микро-, макро- и мегамиров во Вселенной на основе законов физики чёрных дыр, которая привлекла внимание многих философов.

В 1985 году он в философском плане обосновал определение развития, выражающее уникальные признаки развития всей вселенной, которое было включено в учебники. Также Б.О. Тураев обосновал закон цикличности, Также Б.О.Тураев обосновал закон цикличности, охватывающий нелинейные системы развития процесса (1989); выявил согласованность антропного принципа в космологии и астрологических расчётов Бируни и Улугбека (1991); исследовал роль Махдуми Аъзам в учении суфизма (1993), показав, что этот мыслитель был одним из основателей прикладной конфликтологии; научно обосновал идею о том, что пространство-время является не только формой существования материи, но и всего бытия (1994); его реферативные выводы по анализу законов решения проблемы занятости населения в Узбекистане были высоко оценены американскими экспертами (1995); обосновал концепцию глобального развития структуры пространства-времени (1996). В 1999-2000 годах, будучи одним из организаторов Общества философов Узбекистана, он участвовал в рабочей группе по анализу концептуальных основ национальной идеи и идеологии, участвовал в систематизации основных идей и принципов этой концепции и создал почву для философского обоснования принципов национальной независимости, таких как святость Родины, величие человека, ценность мышления,

приоритет духовности. Участвовал в классификации угроз национальной безопасности и нашего национального духа и разработке методов их устранения, выдвинул понятие "духовной безопасности" (2007). В настоящее время он занимается исследованиями по созданию концептуальных основ национальной философии узбекского народа и принципов синергетической картины мира. Совместно с десятками своих учеников он опубликовал три крупные монографии по синергетике.

С 2008 по 2017 год Б.О. Тураев работал заместителем директора по научным исследованиям Международного центра Имама Бухари, созданного по инициативе и указу Президента Республики Узбекистан И.А. Каримова в Самаркандской области. В этом центре он руководил работами по изучению духовного наследия великих мыслителей Центральной Азии. Ряд исследовательских тем, посвящённых роли этого наследия в патриотическом воспитании молодёжи и защите её от различных духовных угроз был выполнен по государственным грантам на фундаментальные, инновационные и прикладные исследования.

С 2017 года по настоящее время он работает в должности главного советника директора и ведущего научного сотрудника в Международном научно-исследовательском центре имама Бухари при Кабинете Министров Республики Узбекистан, созданном по инициативе Президента Ш.М. Мирзиёева. В этом центре он активно содействует работам организации по повышению научного потенциала, и подготовке высококвалифицированных научных кадров.

Б.О. Тураев на протяжении многих лет продуктивно и честно участвовал в процессе аттестации научных исследований в качестве эксперта при Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан. Он является членом научного совета по защите докторских диссертаций по философии при Национальном университете Узбекистана и Самаркандском государственном университете, а также является членом научных

семинаров в Самаркандском и Бухарском государственных университетах.

Б.О. Тураев — автор более 600 научных и научно-популярных книг и статей, а также около 300 специальных аналитических материалов, участвовал в более чем 200 научных конференциях, посвящённых актуальным вопросам различных направлений философии и развития нашей Республики. В 2000 году он был удостоен звания "Отличник высшего образования Республики Узбекистан", а в 2022 году награжден нагрудным знаком "Ветеран труда первой степени Республики Узбекистан". В 2020 году, 23 февраля, он был удостоен звания академика Академии наук Турана.

Несмотря на то что Б.О. Тураев является ветераном труда, он активно продолжает свою деятельность в Самарканде, сотрудничая со своими учениками в Международном научно-исследовательском центре Имама Бухари и в Самаркандском государственном университете. Они эффективно работают над применением методологии синергетики в современные науки, технику, экономику, управление обществом, систему образования, технологии и развитие духовного наследия. Под руководством профессора Б.О. Тураева защитились восемь докторов наук и 16 докторов философии и кандидатов наук, которые проводят широкомасштабные исследования в различных областях философии, включая проблемы развития синергетического мышления. В последние годы они активизировали научные исследования по применению синергетической методологии в изучении и совершенствовании искусственного интеллекта. Результаты этих исследований будут отражены в коллективной монографии «Синергетика-4: искусственный интеллект», которая в настоящее время готовится к публикации.

Б.О.Тураев является членом редколлегии нескольких печатных и электронных журналов, издающихся в онлайн и офлайн форматах.

Профессор Б.О. Тураев полон энергии и ещё имеет множество планов, которые предстоит реализовать. Его основная цель — внести вклад в процветание нашей страны, применяя достижения науки для

развития Республики. Пожелаем профессору Б.О. Тураеву удачи в успешном осуществлении этой цели.

Доктор исторических наук, профессор Ш.Ю. Зиёдов
Доктор философских наук, профессор Б.Р. Каримов
Доктор философских наук, профессор У.М. Абилов

ПРОФЕССОР ТУРАЕВ БАХТИЁР ОМАНОВИЧНИНГ БИОГРАФИЯСИ

Тураев Бахтиёр Оманович 1950 йилнинг 12 март, куни Самарқанд вилоятида зиёли оиласида дунёга келган.

Тураев Бахтиёр Оманович 1967 йили Самарқанд вилояти Пойарик районидаги А.С.Пушкин номидаги 6-мактабни олтин медал билан битирди. 1967-1968 йилларда шу мактабда ёшлар ташкилотининг секретари лавозимида ишлади. 1968 йили Тошкент давлат университетининг фалсафа бўлимига ўқишга кирди ва университетни 1973 йили имтиёзли диплом билан тамомлади.

1971 йили ТошДУнинг математика факультети студенти Тўраева (Жуманова) Қандолат Умаровна (1952-2023) га уйланди.

1973 – 1979 йилларда Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институтида илмий ходим бўлиб ишлади.

1979 йилнинг 19 сентябрида «Фазо ва вақт ҳақидаги тасаввурлар ривожланишидаги диалектик зиддиятлар» («Диалектические противоречия в развитии представлений о пространстве и времени») мавзусида онтология ва билиш назарияси ихтисослиги бўйича номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. (Илмий раҳбари О.Ф.Файзуллаев, оппонентлар: фалсафа ф.д. В.С.Готт, фалсафа ф.н. М.Усмонов).

1979–1980 йилларда Ўзбекистон Фанлар Академияси Президиумининг фалсафа, ҳуқуқ ва иқтисод фанлари бўлинмасида илмий котиб вазифасини бажарувчи лавозимида ишлади.

1980–1981 йилларда Ўзбекистон Фанлар Академияси Президиумининг фалсафа кафедрасида катта ўқитувчи лавозимида ишлади.

1981–1989 йилларда Тошкент давлат университетининг гуманитар факультетлар фалсафа кафедрасида катта ўқитувчи ва доценти.

1989–1993 йилларда Тошкент давлат университети қошидаги ижтимоий фанлар ўқитувчилари малакасини ошириш институти фалсафа кафедраси доценти.

1989–1992 йилларда Тошкент давлат университети ва Москва давлат университети гуманитар фанлар фалсафа кафедраси докторанти (Илмий консультантлар: профессор П.В.Алексеев (МДУ) ва профессор О.Ф.Файзуллаев (ТошДУ).).

1993–1996 йилларда Ўзбекистон ФА И.М.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти Фан ва техника фалсафаси бўлими бошлиғи.

1994 йили «Борлиқнинг фазо-вақт структураси ривожланиши ҳақидаги концепцияларни фалсафий асослаш (онтологик ва гносеологик жиҳатлари)» («Философское обоснование концепций о развитии пространственно-временной структуры бытия (онтологические и гносеологические аспекты)») мавзусида 09.00.01 – онтология ва билиш назарияси ихтисослиги бўйича докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. (Илмий консультантлар: фалсафа фанлари доктори, профессор П.В.Алексеев ва фалсафа фанлари доктори, профессор О.Ф.Файзуллаев. Оппонентлар: физика-математика фанлари доктори, академик Р.Б.Бекжанов, фалсафа фанлари доктори, профессор К.И.Иванова, фалсафа фанлари доктори, профессор П.Н.Калошин).

1996 – 2008 йилларда Б.О.Тураев ҳарбий хизмат соҳасида фаолият олиб борди.

2008 йилдан Самарқанд вилоятининг Хўжа Исмоил қишлоғида жойлашган Имом Бухорий халқаро маркази директори ўринбосари.

2010 йилдан Самарқанд давлат университетида 0,5 ўриндошлик асосида, доцент, профессор в.б, ва кафедра бошлиғи лавозимларида ҳам ишлади.

2014 йили 09.00.01 – онтология, гносеология ва логика ихтисослиги бўйича профессор илмий унвонини олди.

2017 йилдан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори ўринбосари.

2018 йилдан ҳозиргача мазкур марказ директорининг Бош маслаҳатчиси, етакчи илмий ходими лавозимида ишлаб келмоқда.

2014 йили 09.00.01 – онтология, гносеология ва логика ихтисослиги бўйича профессор илмий унвонини олди.

Б.О.Тураевнинг икки ўғли, икки қизи ва 10 нафар невараси бор.

1999 йили Тураев Б.О. миллий истиқлол ғояси ва мафкурасининг концепциясини ишлаб чиқиш жараёнида (концепцияни тайёрловчи ишчи гуруҳ аъзоси сифатида) қатнашди.

2000 йили у Ўзбекистон файласуфлари миллий жамиятини ташкил қилишда иштирок қилди ва ушбу жамият раисининг ўринбосари бўлган.

2000 йил 28 августда Тураев Б.О. “Ўзбекистон Республикаси олий таълим аълочиси” кўкрак нишони билан мукофотланди.

2001 йили 25 декабрда “Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларига 10 йил” эсдалик нишони билан тақдирланди.

2017 йили 10 октябрь “Ўзбекистон Конституциясига 25 йил” эсдалик нишони билан тақдирланди.

2020 йил 23 февралда Турон фанлар академияси Президиумининг №1/02-20 Қарори билан № 413-А сонли дипломи билан Турон фанлар академияси Академиги илмий унвони берилди.

2021 йил 19 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий фаолиятини қўллаб-қувватлаш “Нуроний” жамғармаси Васийлик кенгашининг №1 қарорига асосан “БИРИНЧИ даражали “МЕҲНАТ ФАХРИЙСИ” кўкрак нишони билан тақдирланди.

2024 йили Хоразм халқаро Маъмун университетининг “Фахрий профессори” унвонига сазовар бўлди.

2024 йили Тураев Б.О. “Ўзбекистоннинг таниқли олимлари 2024” энциклопедиясига киритилди.

Б.О.Тураев Ўзбекистон Миллий университети ва Самарқанд давлат университети қошидаги фалсафа фанлари бўйича докторлик диссертациялари ҳимояси бўйича илмий кенгаш аъзоси, Самарқанд ва Бухоро давлат университетларидаги илмий семинарлар аъзоси.

Б.О.Тураев қуйидаги журналларда таҳрир ҳайъати аъзоси бўлган: “Имом Бухорий сабоқлари” журнали (Ўзбекистон) (2009 йилдан бери), “ҚарДУ хабарлари“ Қарши давлат университети журнали (2010 йили), European Multidisciplinary Journal of Modern Science” онлайн-журнали (Германия) (2023 йили) таҳрир ҳайъати аъзоси ҳамда “International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences” онлайн-журнали (Ўзбекистон) Бош муҳаррири (2018 йилдан буён), “Фалсафа ва ҳаёт” халқаро электрон журнали (2018 йили), Ўзбекистон Республикаси Ахборот агентлиги электрон журнали (2019 йили).

Тураев Б.О. фазо ва вақтнинг фундаментал хусусиятлари, абстрактлик ва конкретлик диалектикаси, билиш назарияси, илмий билиш методологияси, физика, космология, синергетиканинг фалсафий масалалари ҳамда ижтимоий фалсафанинг бир қатор муаммолари: миллий ғоя ва миллий мафкуранинг жамият тараққиётидаги конструктив роли, миллий нигилизм маънавий таҳдид сифатида, жамият тараққиётига деструктив таъсир кўрсатувчи маънавий таҳдидлар ва уларга қарши кураш йўллари ҳақида, Республикамиз миллий хавфсизлигини таъминлашнинг долзарб масалалари ҳақида бир неча тилларда чоп этилган 600 дан кўп илмий ишлар муаллифи, мамлакатимиз ва хорижда бўлиб ўтган 200 дан ортиқ илмий анжуманларда мазкур илмий йўналишлардаги ўз ғоялари ва концепциялари билан қатнашган.

*Фалсафа фанлари доктори(DSc), профессор **Каримов Б.Р.***

*Фалсафа фанлари доктори(DSc), профессор **Назаров Қ.Н.***

BIOGRAPHY

Prof. TURAYEV Bakhtiyor Omanovich

Born on 12 March 1950 in Samarqand region. Ethnic Uzbek.

In 1967 – Graduated from School №6 in Poyariq district of Samarqand region (with gold medal).

In 1973 – Graduated with honours from Tashkent State University, Faculty of Philosophy.

In 1973-1979 – Scientific Researcher, Institute of Philosophy and Law (IPL), Academy of Sciences of Uzbekistan (ASU).

In 1979 – Defended a dissertation for the degree of Candidate of Science (Philosophy) on the subject “Dialectic contradictions in development of ideas on space and time”.

In 1979-1980 – Acting as Scientific secretary, Division of Philosophical, Economic and Legal Sciences, ASU Presidium.

In 1980- 1981– Chief Teacher, Chair of Philosophy, ASU Presidium;

In 1981-1984 – Chief Teacher, Chair of Philosophy for humanitarian faculties, Tashkent State University;

In 1984-1989 – Senior Lecturer, Chair of Philosophy for humanitarian faculties, Tashkent State University;

In 1990–1992 – Accomplished a dissertation for a Doctor of Science (Philosophy) at the Chair of Philosophy for humanitarian faculties, Moscow State University. (Scientific advisers: Prof. A.F.Fayzullayev and Prof. P.V.Alekseyev).

In 1993 - 1996 – Head of Division, Division for Philosophical Problems and Technics, IPL ASU.

In 1996 – 2008 – on military service.

From 2008 – Deputy Director, International Center of Imam Bukhari.

In 2014, he received the title of professor in the field of ontology, gnoseology, and logic with the specialization code 09.00.01. Since 2017, he has been the Deputy Director of the International Scientific-Research Center of Imam Bukhari under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan.

From 2018 to the present, he has been working in the position of Chief Advisor to the Director and Senior Scientific Researcher at the same center.

B.O. Turaev has two sons, two daughters, and 10 grandchildren.

In 1999, Turaev B.O. participated in the process of developing the concept of the national independence idea and ideology (as a member of the working group preparing the concept).

In 2000, he participated in the establishment of the National Society of Philosophers of Uzbekistan and served as Deputy Chairman of this society.

On August 28, 2000, Turaev B.O. was awarded the "Excellent Worker of Higher Education of the Republic of Uzbekistan" breast badge.

On December 25, 2001, he was awarded the "10 Years of the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan" commemorative badge.

On October 10, 2017, he was awarded the "25 Years of the Constitution of Uzbekistan" commemorative badge.

On February 23, 2020, by Decision No. 1/02-20 of the Presidium of the Turon Academy of Sciences, he was awarded the academic title of Academician of the Turon Academy of Sciences with Diploma No. 413-A.

Based on Decision No. 1 of the Board of Trustees of the "Nuroni" Foundation for Supporting Social Activities of the Republic of Uzbekistan on April 19, 2021, he was awarded the "FIRST-CLASS HONORARY WORKER" breast badge.

In 2023, he initiated the establishment of the Uzbekistan Philosophers Association at Al-Fraganus University. In 2024, he was awarded the title of "Honorary Professor" of the Khorezm Ma'mun International University.

In 2024, Turaev B.O. was included in the encyclopedia "Famous Scholars of Uzbekistan 2024."

B.O. Turaev is a member of the editorial board of the journal "Lessons of Imam Bukhari" (Uzbekistan), an editorial board member of the "European Multidisciplinary Journal of Modern Science" online journal (Germany), and the Editor-in-Chief of the "International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences" online journal (Uzbekistan).

Turaev B.O. is the author of scientific works published in several languages on the fundamental properties of space and time, the dialectics of abstraction and concreteness, the theory of knowledge, methodology of scientific cognition, philosophical issues of physics, cosmology, synergetics, and a number of social philosophy issues: the constructive role of national ideas and ideology in societal development, national nihilism as a spiritual threat, destructive spiritual threats affecting society's progress, and ways to combat them, as well as urgent issues of ensuring the national security of our Republic. He has participated in over 200 scientific

conferences in our country and abroad with his ideas and concepts in these scientific directions. In 1994 – Defended a dissertation for a Doctor of Science (Philosophy) degree on the subject “Philosophical substantiation of conceptions on development of spatial and temporal structure of existence (ontological and gnoseological aspects)” (09.00.01. – Dialectics and theory of knowledge (epistemology)).

Turaev B.O. is a member of the scientific council for the defense of doctoral dissertations in philosophy at the National University of Uzbekistan and Samarkand State University, and is also a member of scientific seminars at Samarkand and Bukhara State Universities.

Honoured person of higher education in the Republic of Uzbekistan.

Married. Has 4 children, 10 grandchildren.

Carries out researches on problems of dialectics of development of spatial and temporal structure of existence, theory of knowledge (epistemology), methodology of scientific knowledge, philosophical problems of physics, cosmology, synergetics and a number of problems of social philosophy: on human problems, national idea, principle of tolerance in Islam. Author of more than 600 scientific works.

*Doctor of Science (Philosophy), Professor **B.R.Karimov***

*Doctor of Science (Philosophy), Professor **K.N.Nazarov***

БИОГРАФИЯ

профессора ТУРАЕВА Бахтиёра Омановича

Тураев Бахтиёр Оманович родился 12 марта 1950 года в интеллигентной семье в Самаркандской области. В 1967 году окончил среднюю школу № 6 имени А.С. Пушкина в Пайарикском районе Самаркандской области с золотой медалью.

В 1967-1968 годах работал освобожденным секретарём молодежной организации в этой школе.

В 1968 году поступил на философский факультет Ташкентского государственного университета и окончил его в 1973 году с отличием.

1971 году женился на студентке факультета математики того же университета, Кандолат Умаровне Джумановой (1952-2023).

С 1973 по 1979 годы работал научным сотрудником в Институте философии и права Академии наук Узбекистана.

19 сентября 1979 года защитил кандидатскую диссертацию на тему «Диалектические противоречия в развитии представлений о

пространстве и времени» по специальности онтология и теория познания. (Научный руководитель: Омонулла Файзуллаевич Файзуллаев; оппоненты: доктор философских наук, профессор Владимир Спридонович. Готт и кандидат философских наук, доцент Мурод Усмонов).

В 1979-1980 годах исполнял обязанности научного секретаря отдела философских, правовых и экономических наук Президиума Академии наук Узбекистана.

В 1980-1981 годах работал старшим преподавателем кафедры философии Президиума Академии наук Узбекистана.

С 1981 по 1989 годы был старшим преподавателем и доцентом кафедры философии гуманитарных факультетов Ташкентского государственного университета.

С 1989 по 1993 годы — доцент кафедры философии Института повышения квалификации преподавателей общественных наук при Ташкентском государственном университете.

В 1989-1992 годах был докторантом кафедры философии гуманитарных наук Ташкентского государственного университета и Московского государственного университета. (Научные консультанты: профессор П.В. Алексеев из МГУ и профессор О.Ф. Файзуллаев из ТашГУ).

С 1993 по 1996 годы занимал должность заведующего отделом философии науки и техники Института философии и права имени И.М.Муминова Академии наук Узбекистана. 1994 г. — защитил диссертацию на тему: «Философское обоснование концепций о развитии пространственно-временной структуры бытия (онтологические и гносеологические аспекты)» на соискание ученой степени доктора философских наук. (09.00.01. - Диалектика и теория познания).

1996 – 2008 гг. — на действительной военной службе.

2008 – 2017 гг. Заместитель директора Международного центра Имама Бухари.

В 2014 году он получил научное звание профессора по специальности 09.00.01 — онтология, гносеология и логика.

С 2017 - 2018 года занимает должность заместителя директора Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

С 2018 года по настоящее время работает главным советником директора и ведущим научным сотрудником этого центра.

Б.О. Тураев имеет двух сыновей, двух дочерей и 10 внуков.

В 1999 году Б.О. Тураев участвовал в разработке концепции национальной идеи независимости и идеологии (в качестве члена рабочей группы, готовившей концепцию).

В 2000 году он принимал участие в создании Национального общества философов Узбекистана и был заместителем председателя этого общества.

28 августа 2000 года Б.О. Тураев был награжден нагрудным знаком «Отличник высшего образования Республики Узбекистан».

25 декабря 2001 года он был награжден памятным знаком «10 лет Вооружённым Силам Республики Узбекистан».

10 октября 2017 года он был награжден памятным знаком «25 лет Конституции Узбекистана».

23 февраля 2020 года решением Президиума Академии наук Туран № 1/02-20 он был награжден ученым званием Академика Академии наук Туран с дипломом № 413-А.

В 2021 году Тураев Б.О. на основании Решения № 1 Попечительского совета Фонда поддержки социально активных граждан Республики Узбекистан «Нуроний» от 19 апреля 2021 года он был награжден нагрудным знаком «ПОЧЕТНЫЙ ВЕТЕРАН ТРУДА ПЕРВОЙ КАТЕГОРИИ».

В 2023 году он выступил инициатором создания Ассоциации философов Узбекистана при Университете Ал-Фраганус.

В 2024 году он был удостоен звания «Почетный профессор» международного университета Маъмун в Хорезме.

В 2024 году имя Б.О.Тураева было включено в энциклопедию «Известные ученые Узбекистана 2024».

Б.О. Тураев является членом научного совета по защите докторских диссертаций по философии при Национальном университете Узбекистана и Самаркандском государственном университете, а также является членом научных семинаров в Самаркандском и Бухарском государственных университетах.

Б.О. Тураев является членом редакционной коллегии журнала «Имом Бухорий сабоқлари» («Уроки Имама Бухари») (Узбекистан), членом редакционной коллегии онлайн-журнала «European Multidisciplinary Journal of Modern Science» (Германия) и главным

редактором онлайн-журнала «International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences» (Узбекистан).

Б.О.Тураев является автором более 600 научных трудов, опубликованных на нескольких языках, по фундаментальным свойствам пространства и времени, диалектике абстрактности и конкретности, теории познания, методологии научного познания, философским вопросам физики, космологии, синергетики, а также по ряду вопросов социальной философии: конструктивной роли национальной идеи и идеологии в развитии общества, национального нигилизма как духовной угрозы, деструктивных духовных угроз, оказывающих влияние на развитие общества, и путей борьбы с ними, а также по актуальным вопросам обеспечения национальной безопасности нашей Республики. Он участвовал более чем в 200 научных конференциях в нашей стране и за рубежом со своими идеями и концепциями в этих научных направлениях.

Доктор философских наук, профессор Б.Р.Каримов

Доктор философских наук, профессор К.Н.Назаров

БУТУН ҚАЛБИ БИЛАН СЕРҚИРРА ИЛМ ЧАШМАСИГА (уммониға) ИНТИЛГАН МУМТОЗ (Ҳассос) ОЛИМ

Ўрол Муродович Абилов

Фалсафа фанлари доктори, профессор

*(Болаликдан бошлаб айни дамгача безараз дўстлик
ришталаримизнинг мустаҳкамлигига содиқ дўстим, Фалсафа
фанлари доктори, профессор Тўраев Бахтиёр Омоновичнинг етмиш
беш йиллик юбилей фаолияти даврига айрим чизгилар)*

Профессор Тураев Бахтиёр Оманович илмий фаолиятда фазо ва вақтнинг фундаментал хусусиятлари, абстрактлик ва конкретлик диалектикаси, билиш назарияси, илмий билиш методологияси, физика, космология, синергетиканинг фалсафий масалалари ҳамда ижтимоий фалсафанинг бир қатор муаммолари: миллий ғоя ва миллий мафкуранинг жамият тараққиётидаги конструктив роли, миллий нигилизм маънавий таҳдид сифатида, жамият тараққиётига деструктив таъсир кўрсатувчи маънавий таҳдидлар ва уларга қарши кураш йўллари ҳақида, республикамиз миллий хавфсизлигини таъминлашнинг долзарб масалалари ҳақида бир неча тилларда чоп

этилган илмий ишлар муаллифи. Мамлакатимиз ва хорижда бўлиб ўтаётган халқаро илмий анжуманларда мазкур илмий йўналишлардаги ўз ғоялари ва концепциялари билан фаол қатнашиб келмоқда.

2000 йили Миллий истиқлол ғояси концепциясини яратишда ишчи гуруҳ аъзоси сифатида қатнашган, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамиятини ташкил қилишда ўзининг омилкорлик, ташкилотчилик қобилияти билан иштирок қилган ва ушбу жамият раисининг ўринбосари мақомида ҳам фаолият юритган.

Бахтиёр Омонович фалсафа фанларининг ва республикамиз тараққиётининг турли йўналишларига оид долзарб муаммоларни ифода этувчи мингдан зиёд илмий ва илмий-оммабоп китоб ва мақолаларнинг, ҳамда 200га яқин махсус таҳлилий материалларнинг муаллифи, 100 дан ортиқ илмий анжуманларнинг ташкилотчиси ва иштирокчиси.

У Республикамиз миқёсида ташкил этилган кўплаб илмий конференцияларни ташкил этишда асосий ташкилотчилардан бири бўлган. Жумладан, Фалсафа ва ҳуқуқ институтида 1993 йилдан буён ҳар йили «Фалсафа ва ҳуқуқ фанларининг долзарб муаммолари» мавзусида ўтказиладиган анъанавий Республика илмий конференциясининг ҳам дастлабки ташкилотчиларидан бири ва илмий котиби сифатида 1993-1996 йилги мажлисларини ўтказишда фаол қатнашди.

Шунингдек, Республика телевидениясида ёшларнинг мустақил фикрини шархловчи телевизион клуб «Ёш олимлар клуби»нинг ҳам ташкилотчиларидан бири бўлган.

Республикамизда фанни оммалаштириш соҳасида ҳам жиддий ишларни амалга оширди, у юртимизда дастлабки илмий-оммабоп ва фантастик мақолаларни босиб чиқарувчи «Сирли олам» журналининг ташкил этилишида дастлабки ҳайъат аъзоларидан бири сифатида фаол иштирок этди.

Профессор Тураев Бахтиёр Оманович 1995 йилдан бошлаб ўша даврдаги 2-Тошкент давлат тиббиёт институти, бугунги кундаги Тошкент тиббиёт академияси ижтимоий фанлар кафедраси билан фалсафадан дарс бериш баробарида ўқув услубий қўлланмалар ва дарсликлар яратиш ишларида ҳамкорлик қилиб келмоқда. Жумладан, ўша давр ва бугунги кун талабидан келиб чиққан ҳолда фалсафа йўналишида тиббиёт олий ва ўрта таълим талабалари ва ўқитувчилари учун тайёрланган ва нашр қилинган кўплаб дарслик ҳамда ўқув-

услубий қўлланмаларни тайёрлаш, нашр қилишда ўзининг беғараз тавсиялари, ёрдамларини бериб келмоқда.

Бахтиёр Омонович Тураевнинг “Борлиқ” ҳақидаги китоби ва борлиқ тўғрисидаги концепцияси кўп йиллардан буён фалсафадан ўқув дастуримизда мустаҳкам жой эгаллаган.

Айниқса, унинг фалсафа фани бўйича Синергетика: асосий тушунчалар ва қонуниятлари борасидаги синергетика кооператив, ҳамкорликдаги ўзини ўзи ташкиллаш жараёнлари ҳақидаги, ночизикли дунёнинг кескин катастрофик жараёнларини таҳлил этувчи соҳалараро (Тиббиётда ҳам) фан бўлиши билан бир қаторда ночизикли ўзгарувчан, тасодифлар билан зарурий боғланган табиий, ижтимоий, гуманитар системалар тараққиёти моҳиятини очиб берувчи яхлит фалсафий методология сифатида тиббиётга ҳам хос эканлиги исботланган. Айни замонда бугунги кунда тиббиёт таълими талабаларига фалсафадан дарс ўтишда Б.О.Тўраев тавсия қилган синергетик методология принципларининг моҳиятини тушунтириш борасида кенг фойдаланилмоқда.

Тураев Бахтиёр Омановичнинг маънавий меросимиз моҳиятини замонавий фалсафий методологиялар асосида тадқиқ этишга оид тадқиқотлари натижаларидан “Ўзбекистон тарихи” телеканалининг “Тарихий савол”, “Аслида қандай”, “Мавзу” ва “Академик соат” кўрсатувлари сценарийларини шакллантиришда самарали фойдаланилганлигини маълум қилади.

Хусусан, Марказий Осиёда биринчи ва иккинчи ренессанс даврларида ижод қилган мутафаккирлар меросининг жаҳон фани ва цивилизацияси тараққиётидаги ўрнини тадқиқ этишда синергетик методологияни қўллаш, уларнинг табиий-илмий ва ижтимоий фанлар тараққиётига қўшган ҳиссаларини тўғри талқин этишда муҳим роль ўйнаши, шунингдек уларнинг илгари тадқиқотчиларимиз эътибор қилмаган қирраларини кашф этишда муҳим методологик роль ўйнаши исботлаб берилди. Масалан, унинг томонидан Мирзо Улуғбек даврида ижодий камол топган Алоуддин Али Қушчи(1404-1474)нинг математик, астрономик ва табиий-илмий мероси Европада рўй берган илм-фан тараққиётига конструктив таъсир кўрсатганлиги, Муҳаммад Хоразмий, Форобий, Абу Райҳон Беруний сингари мутафаккирларимиз меросида ночизикли ёндашув ва синергетик тафаккур элементлари бўлганлиги илмий асослаб берилди..

Теварак атрофимиздаги биз кўриб турган, биз ҳис қилиб турган ва биз билган ва билмаган, кўрмаган лекин нимадир бўлиши кераклиги тўғрисида тахминий ўйларга сабаб бўлган муҳит борки, булар барчаси бизнинг қувваи ҳофизамизнинг миқёсига, тафаккур денгизининг кўламига боғлиқ тушунчалардир. Бунда табиий билимлар ва уларнинг фалсафий мушоҳадалари билан уйғунлиги натижасида юзага келадиган хулосалар кўламининг хилма-хил хусусиятлари ўзлигини кўрсатиб, ҳақиқат сари етаклайди ва аксинча. Шу хусусиятни ўзида мужассамлаштира олган киши албатта турли хил кўринишдаги табиий ҳамда ижтимоий воқеалар, ҳодисалар натижасида табиат ва жамиятда юзага келиши мумкин бўлган илмий ҳақиқатлар сари аниқ қадам ташлаш имкониятига эга бўлади.

Бахтиёр Омонович Тўраев ҳам шулар жумласидан ҳисобланади ва ўзининг серқирра қизиқишлари кўламининг кенглиги, мушоҳадасининг ўткирлиги билан ажралиб туради.

У табиат, жамият, коинот ва бутун олам сирларини очишга ёшлигиданоқ интилиб келган ва ўзининг ўта қизиқувчанлиги билан бошқаларни ҳам бу йўлга бошлай олувчи, илм сўқмоқларидан ҳайиқмай олға қадам ташловчи изланувчан инсондир.

Унинг фикрича (ҳақиқатда ҳам шундай) инсон туғилишидан олдинги вақт оқимининг маълум бир лаҳзасида дунёга келади ва шу вақт оқимининг маълум бир лаҳзасида оламдан ўтади. Агар бутун Олам вақтининг бетўхтовлиги жиҳатидан, Коинот миқёсидан инсон умрига назар ташласак, одам умри олам умрининг арзимас бир лаҳзасига тенг дейиш мумкин. Оддий қилиб айтганда, инсон дунёвий вақт оқимида туғилиб, инсоний вақт оқимида оламдан ўтади. Яъни инсон туғилганга қадар бўлган вақт ҳам оламдан ўтгандан кейинги вақт ҳам биз учун чексиз ва чегарасиздек, аслида ҳар нарсанинг ўз чеки ва чегараси мавжуд.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, Бахтиёр Омоновичнинг илмий изланишларининг асосида Бутун Олам, коинот, вақт ва фазо ўртасидаги ўзаро сирли боғлиқлик, уларнинг ўзаро чамбарчас бирлиги ва бунда инсон фаолиятининг ривожланиш хусусиятларини ўрганиш, улар ҳақида фалсафий мушоҳада юритиш ва илмий жиҳатдан фирларини асослаш ёритишдек мураккаб вазифа ётадики, бундай инсонларни бутун олам сирларини ўрганшга интилган иқтидор эгаси бўлишдек мураккаб жараён - машаққатли тинимсиз меҳнат ва изланиш ҳамда метиндек бардош кутади. Бахтиёр

Омоновичда бу сифатлар ўзлигини доимо намоён этиб турганлигининг натижасидирки, у қўл урган мавзулар жоимо ўзининг ечимини топади.

Жумладан, Оламнинг космологик манзараси ҳақидаги замонавий қарашлар, тарихий нуқтаи назардан аجدодларимиз меросига мурожаат этиб, буюк ўзбек олими Муҳаммад Мусо Хоразмий - жаҳон интеллектуал цивилизацияси тараққиётининг бурилиш нуқтасини яратган мутафаккир сифатида буюк кашфиётларни амалга оширганлиги, Беруний асарларининг жаҳон цивилизацияси тараққиётида қанчалик салмоқли ўрин эгаллаганлиги, Ибн Синонинг нафақат тиббиётда балки, унинг фазо ва вақт концепцияси ҳақидаги фикрларининг бугунги кун учун ҳам ўта муҳимлигини, экологик маданият экологик бошқарувнинг асоси эканлигига теран мушоҳада билан эвристик нуқтаи назардан ёндашганлиги ва шунингдек, фанга холисона ва оқилона ёндашув илмий ҳақиқатларнинг ҳимоялашда муҳим мезон бўлиши билан биргаликда фан тараққиётини турли хил мафкуравий тазйиқлар ва таҳдидлардан муҳофазалашда долзарб аҳамиятга эга эканлиги ҳақидаги, оламнинг космологик манзарасининг илмий дунёқарашни шакллантиришда муҳим омил ҳисобланишига оид фикрлари мазкур китобда ўз аксини топган.

Бу китобда мужассамлашган оригинал илмий ғояларнинг барчаси аввалам бор, олимнинг илмга бўлган муносабатининг адолат тарозисига мослигидан далолат берса, иккинчидан, бу ғояларнинг мамлакатимиз равнақига, миллий кадриятларимиз ва менталитетимиз ҳамда анъаналаримиз ривожига қўшилган бир ҳиссадир. Олим ўтмишда ўтган буюк бобокалонларимизнинг илмий мероси на фақат миллий маънавиятимизга, балки, умумжаҳон цивилизацияси тараққиётига улкан ижобий таъсир ўтказган дурдона сифатида қараш лозимлиги тўғрисидаги адолатли фикрни илгари суради.

Юқорида Бахтиёр Омонович томонидан мингдан зиёд илмий ва илмий-оммабоп китоб ва мақолалар нашр этилганлини ифодалаган эдик. Илмий мақолалар ва тўпламларнинг нашр қилинишидан асосий мақсад, у кишининг фикрича: бугунги кунда юртимизда вояга етаётган ёшларимизнинг дунёқарашини кенгайтириш, уларнинг табиат, жамият, коинот ва бутун олам сирларининг қонуниятларини билиб олишга ундаш, жамиятимизда олиб борилаётган ижтимоий сиёсатнинг мазмун-моҳиятини тўғри англашига ёрдам бериш ҳамда ўқувчиларнинг жуда кўплаб бошқа саволларига имкон қадар фалсафий

жавоб олишига йўл очишдир. Негаки, инсоннинг қанчалик даражада кенг миқёсли илмга эга бўлиши унинг дунёқарашини камолотга етаклайди, илм инсонпаварлик миқёсини оширишга хизмат қилади.

Табиийки, бундай саволларга жавоб олиш учун берилган материаллар илмий жиҳатдан асосланган ва илмий тафаккур тараққиётида муайян даражада ўз ўрнига эга бўла олиш даражасига етган бўлиши лозим. Мазкур тўпламга киритилган аксарият мақолалар илмий тафаккур тараққиётида муайян даражада ўз ўрнига эгаллиги билан илмий жамоатчиликнинг эътиборига тушган бўлса, оммавий ёки публицистик жиҳатдан барча қизиқувчиларнинг диққатини ўзига торта олиши билан ажралиб туради.

Умуман олганда, Бахтиёр Омонович Тўраев мамлакатимиз ижтимоий, маданий-маърифий, илмий тараққиёти жараёнида жонкуярлик билан иштирок этишида ҳам ўз ўрнига эга. Масалан, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш борасида олий таълим талабаларига, малака ошириш институтлари тингловчиларга таълим берган ва кўплаб дарсликлар ёзган. Йиллар давомида ОАК эксперт кенгаши, фалсафа ва сиёсий фанлар соҳасида республикамызда ташкил этилган очик ва ёпиқ Илмий Кенгашларнинг аъзоси сифатида ҳам фаолият олиб борди.

Бахтиёр Омоновичда китоб ўқишга бўлган интилиш, ўқиганда ҳам унинг замирига етиб таҳлил қилиш ва ўз муносабатини билдира олиш қобилияти менимча авлод-аждодларидан, хусусан отасидан ўтган бўлса керак. Негаки, отаси Омонхон Эшонбобо бу борада анча илғор инсон бўлиб, илмга бўлган иштиёқи ва барча ҳолатларда ҳозир жавоблиги, мантиқий мулоҳазалари, қўли очиклиги, одамларга айниқса, илмга қизиқувчи ёшларга нисбатан меҳрибонлиги билан бошқалардан ажралиб турарди. Омонхон Эшонбобонинг шахсий кутубхонаси ҳам бўлиб, у жойда “эскича”, яъни араб алифбосида ёзилган кўплаб китоблар сақланарди. Лекин биз бу алифбони яхши билмаганлигимиз учун, Эшонбобонинг кутубхонасидаги китобларга қўлимизни ҳам текиза олмасдик.

Бахтиёрхондаги кишиларга у ким бўлишидан қатъий назар бирдек одамийлик муносабати ва сидқидиллиги шунингдек, ҳар бир ҳаракатидаги жиддийликнинг асосида унинг ўзига боғлиқ томонларини истисно қилмаган ҳолда ота тарбиясидан ўтган маънавий тарбия таъсир қилганлигига кўпроқ ишонади киши. Эшонбобога ҳам олийжаноб инсоний сифатлар уларнинг бевосита насаб занжирида

ўтган улуғ бобокалонлари Саид Бурхониддин Қилич, Махдуми Аъзам, Хожа Исоқ Вали сингари аждодларидан ўтган бўлса ажаб эмас. Эҳтимол, Эшонбобонинг бу маънавий тарбияси бизларга ҳам ўз таъсирини ўтказгандир. Доно халқимиз бекорга айтмаганку “Дўстинг кимлигини айт, мен сенинг кимлигингни айтаман”- деб.

Биз гарчи у киши тўғрисида кўп нарсаларни билсакда, ўзларидан қуйидаги саволларга жавоб сўрадик. Негаки, ўтган заҳматли йилларнинг асл сарҳисобини ҳар ким ўзи яхши билади ва аниқ тасвирлаб бера олади. Шунинг назарда тутиб, “Сизнинг шунча йиллик илмий-назарий ва амалий ғояларингизнинг асл мазмун-моҳияти нималарда деб биласиз?” дея савол бердик.

Бахтиёр Омонович Тўраев бу саволимизга жавоб бераркан, қуйидагиларни айтди: фазо ва вақтнинг метрик ва топологик хусусиятларини тадқиқ этиш асосида у материянинг эмас, бутун борлиқнинг мавжудлик шаклидир, шу жумладан, маънавий реаллик ҳам ўзига хос фазо-вақт структурасига эга. Шунингдек, фазо ва вақтнинг маънавий, ғоявий шакллари ҳам мавжуд деган хулосага келганлигини баён қилди. “Менимча, ватаннинг муқаддаслиги, инсоннинг улуғлиги, тафаккурнинг қимматлилиги маънавиятнинг етакчилигини миллий ғоянинг фалсафий тамойиллари деб қарамоқ керак, - дея фикрини давом эттирди. Негаки, инсоният учун энг муқаддас макон - бу Ватандир, шу Ватанда яшовчилар ватанини гуллайтиб-яшнатиши ва аксинча яшаш учун имкониятсиз ҳолатга ҳам келтириши мумкин. Бунинг учун уларга ақл-идрок, тафаккур зарур. Тафаккурнинг икки қарама-қарши томони бор. Бир томони бунёдкорликка, иккинчи томони эса, вайронкорликка йуналтирилгандир. Тафаккурни вайронкорликдан асраб бунёдкорликка етаклайдиган куч маънавиятдир. Маънавият измидаги қимматли тафаккур инсонни улуғлайди, улуғ инсонлар Ватанни муқаддаслаштиради”. Яна бир фикр, ҳозирги замон цивилизациясининг илдизида шарқ халқларининг илмий ғоялари ётганлигига жуда ҳам ишонаман. Гап шундаки, ғарбликлар бу илмларнинг фақат тегишли давр амалиёти, бугунги кун учун керакли томонларинигина ўзлаштириб олиб, қолганларини, айниқса, диний йўналишдаги ғояларни ташлаб юборишган, оқибатда жуда катта маънавий меросимиз аждодлардан-авлодларга, бугунга инсониятга етиб келмасдан йўқотилган, деб, ҳисоблайман.

Шу маънода, ахлокий сифатлар: тўғрилиқ, ҳалоллик, виждонни пок тутиш, журъатли ва жасоратли бўлишга интилиш ҳар бир кишининг ҳаёт мазмуни бўлиши лозим. Бунинг учун эса инсон ўз Ватанининг туб манфаатларини чуқур англай олиши зарур бўлади, Тўғри сўзлик айрим ҳолларда менга панд берса ҳам, тўғриликни қадрлайман - дея жиддийликка хос ним табассум билан “Олдинда ҳали қилинадиган ишлар кўп, суҳбатимизни давом эттирамизми” дегандай менга нигоҳини қадади...

Теварак атрофимиздаги биз кўриб турган, биз ҳис қилиб турган ва биз билган ва билмаган, кўрмаган лекин нимадир бўлиши кераклиги тўғрисида тахминий ўйларга сабаб бўлган муҳит борки, булар барчаси бизнинг қувваи ҳофизамизнинг миқёсига, тафаккур денгизининг кўламига боғлиқ тушунчалардир. Бунда табиий билимлар ва уларнинг фалсафий мушоҳадалари билан уйғунлиги натижасида юзага келадиган хулосалар кўламининг хилма-хил хусусиятлари ўзлигини кўрсатиб, ҳақиқат сари етаклайди ва аксинча. Шу хусусиятни ўзида мужассамлаштира олган киши албатта турли хил кўринишдаги табиий ҳамда ижтимоий воқеалар, ҳодисалар натижасида табиат ва жамиятда юзага келиши мумкин бўлган илмий ҳақиқатлар сари аниқ қадам ташлаш имкониятига эга бўлади.

Бахтиёр Омонович Тўраев ҳам шулар жумласидан ҳисобланади ва ўзининг серқирра қизиқишлари кўламининг кенглиги, мушоҳадасининг ўткирлиги билан ажралиб туради.

У табиат, жамият, коинот ва бутун олам сирларини очишга ёшлигиданоқ интилиб келган ва ўзининг ўта қизиқувчанлиги билан бошқаларни ҳам бу йўлга бошлай олувчи, илм сўқмоқларидан хайиқмай олға қадам ташловчи изланувчан олимдир.

Унинг фикрича (ҳақиқатда ҳам шундай) инсон туғилишидан олдинги вақт оқимининг маълум бир лаҳзасида дунёга келади ва шу вақт оқимининг маълум бир лаҳзасида оламдан ўтади. Агар бутун Олам вақтининг бетўхтовлиги жиҳатидан, Коинот миқёсидан инсон умрига назар ташласак, одам умри олам умрининг арзимас бир лаҳзасига тенг дейиш мумкин¹. Оддий қилиб айтганда, инсон дунёвий вақт оқимида туғилиб, инсоний вақт оқимида оламдан ўтади. Яъни инсон туғилганга қадар бўлган вақт ҳам оламдан ўтгандан кейинги

¹ Тўраев Б.О. Вақтнинг бошланиши борми? // Тошкент оқшоми. № 30, 1994 йил 11 март.

вақт ҳам биз учун чексиз ва чегарасиздек, аслида ҳар нарсанинг ўз чеки ва чегараси мавжуд¹.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, Бахтиёр Омоновичнинг илмий изланишларининг асосида Бутун Олам, коинот, вақт ва фазо ўртасидаги ўзаро сирли боғлиқлик, уларнинг ўзаро чамбарчас бирлиги ва бунда инсон фаолиятининг ривожланиш хусусиятларини ўрганиш, улар ҳақида фалсафий мушоҳада юритиш ва илмий жиҳатдан ёритишдек мураккаб вазифа ётади.

Жумладан, Оламнинг космологик манзараси ҳақидаги замонавий қарашлар, тарихий нуқтаи назардан аجدодларимиз меросига мурожаат этиб, буюк ўзбек олими Муҳаммад Мусо Хоразмий - жаҳон интеллектуал цивилизацияси тараққиётининг бурилиш нуқтасини яратган мутафаккир² сифатида буюк кашфиётларни амалга оширганлиги, Беруний асарларининг жаҳон цивилизацияси тараққиётида қанчалик салмоқли ўрин эгаллаганлиги, Ибн Синонинг нафақат тиббиётда балки, унинг фазо ва вақт концепцияси ҳақидаги фикрларининг бугунги кун учун ҳам ўта муҳимлигини, экологик маданият экологик бошқарувнинг асоси³ эканлигига теран мушоҳада билан эвристик нуқтаи назардан ёндашганлиги ва шунингдек, фанга ҳолисона ва одилона ёндашув илмий ҳақиқатларнинг ҳимоялашда муҳим мезон бўлиши билан биргаликда фан тараққиётини турли хил мафкуравий тазйиқлар ва таҳдидлардан муҳофазалашда долзарб аҳамиятга эга эканлиги⁴ ҳақидаги, оламнинг космологик манзарасининг илмий дунёқарашни шакллантиришда муҳим омил ҳисобланишига оид фикрлари мазкур китобда ўз аксини топган.

Бахтиёр Омоновичнинг илмий мақолаларида мужассамлашган оригинал илмий ғояларнинг барчаси аввалам бор, олимнинг илмга бўлган муносабатининг адолат тарозисига мослигидан далолат берса, иккинчидан, бу ғояларнинг мамлакатимиз равнақиға, миллий қадриятларимиз ва менталитетимиз ҳамда анъаналаримиз ривожига қўшилган бир ҳиссадир. Олим ўтмишда ўтган буюк бобокалонларимизнинг илмий мероси на фақат миллий

¹ Тураев Б.О. Борлик: моҳияти, шакллари, хусусияти: монография / махс. муҳаррир М. Н. Абдуллаева, Ўзбекистон Р ФА И. Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти, 2011.

² Тураев Б.О. Хоразмий – жаҳон интеллектуал цивилизация тараққиётининг ўзагини яратган мутафаккир // Илмий-таҳлилий ахборот. Тошкент Ислон университети ахборотномаси, №1, 2014. Б.16-19.

³ Тураев Б.О. Экологик маданият экологик бошқарувнинг асоси. // Фалсафа ва фанлар методологияси муаммолари. (6-семинар) - Т.: УЗМУ, 2014.

⁴ Тураев Б.О. Миллий маънавиятимизга таҳдидларни бартараф этиш омиллари. // Ўзбекистан - куп милдатли ахил оила. Ўзбекистан - многонациональная дружная семья. - Т.: Ўзбекистан, 2014. Б.81-85.

маънавиятимизга, балки, умумжаҳон цивилизацияси тараққиётига улкан ижобий таъсир ўтказган дурдона сифатида қараш лозимлиги тўғрисида адолатли фикрни илгари суради¹.

Шунингдек, илмий ва оммавий мақолаларининг негизидаги асосий мақсад, бугунги кунда юртимизда вояга етётган ёшларимизнинг дунёқарабини кенгайтириш, уларнинг табиат, жамият, коинот ва бутун олам сирларининг қонуниятларини билиб олишга ундаш, жамиятимизда олиб борилаётган ижтимоий сиёсатнинг мазмун-моҳиятини тўғри англашига ёрдам бериш ҳамда ўқувчиларнинг жуда кўплаб бошқа саволларига имкон қадар фалсафий жавоб олишига йўл очишдир.

Табиийки, бундай саволларга жавоб олиш учун берилган материаллар илмий жиҳатдан асосланган ва илмий тафаккур тараққиётида муайян даражада ўз ўрнига эга бўла олиш даражасига етган бўлиши лозим. Бундай муносабатнинг юзага келишининг моҳияти шундаки, Б.О.Тўраев публицистик мақолаларининг юзага келишига асосий сабаб мамлакатимизда рўй бераётган ижтимоий жараёнларнинг асл моҳиятини ватандошларимизга тўғри ва илмий асосланган ҳолда тушунтириб бериш. Собик совет даврида кўпчилик ҳали иттифоқ шартномасининг миллий республикалар суверенлигини бўғиб ташлашга йўналтирилганлигини тушуниб етмаган эди. Б.О.Тўраев ҳамфикрлари ва маслақдошлари билан ҳамкорликда бу масаланинг илдизини очиб ташлаш орқали халқнинг кўзини очишга ҳаракат қилишган². Бахтиёр Оманович ҳар қандай ижтимоий тараққиётнинг асосида, унинг ижобий ривожланишининг негизида мустақил тараққиёт ётади, деб ҳисоблайди ва унга нисбатан ўзининг таҳлилий хулосаларини беради¹. Шу нуқтаи назардан айтиш мумкинки, бунда мустақил тараққиёт йўлига ўтган ҳар қандай мамлакатнинг стратегик ривожланиш йўлини белгилашда титул миллат миллий менталитети ва маънавий-маданий жиҳатдан миллий қадриятларини албатта эътиборга олиш ва унга таяниш зарур³. Шу нуқтаи назардан айтиш мумкинки, бунда мустақил тараққиёт йўлига ўтган ҳар қандай мамлакатнинг стратегик ривожланиш йўлини белгилашда титул миллат миллий менталитети ва маънавий-маданий

¹ Тураев Б.О. Хоразмий - жаҳон интеллектуал цивилизация тараққиётининг узагинк яратган мутафаккир.

² Тураев Б.О., Каримов Б.Р. Мустақиллик бўлинадими? // "Халқ сузи" №56, 20 март 1991 й. Тураев Б.О., Карташв Б.Р., Мугалов Ш.Ш. У бизни қониқтирадимк? Иттифоқ; шартномаси ҳақида мулоҳазалар// «Тошкент ҳақиқати», 2-бет 1991 кил, 30 апрель.

³ Тўраев Б.О. Маънавият - мустақиллик таянчи // "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" №40, 4 октябрь 1996 й.

жиҳатдан миллий қадриятларини албатта эътиборга олиш ва унга таяниш зарур¹.

Муаллифнинг фикрича ҳам Ўзбекистоннинг давлат ўз-ўзини мустақил тараққиёт эттириш даврида иктисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ва ҳар жиҳатдан даражаси ўсиб боришининг асосида ҳам айти шундай муносабат ётишини, бунини Ўзбекистон раҳбариятининг олий даражада англаб етганлиги ва мамлакат мустақил тараққиёт йўлини белгилашда қатъият билан айти шу позицияда турганлигини бундай улкан ривожланишнинг асосий сабабларидан бири сифатида изоҳлайди.

Умуман олганда, Б.О.Тўраев мамлакатимиз ижтимоий, маданий-маърифий, илмий тараққиёти жараёнида жонкуярлик билан иштирок этишида ҳам ўз ўрнига эга. Масалан, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш борасида олий таълим талабаларига, малака ошириш институтлари тингловчиларга таълим берган ва кўплаб дарсликлар ёзган. Йиллар давомида ОАК эксперт кенгаши, фалсафа ва сиёсий фанлар соҳасида республикаимизда ташкил этилган очик ва ёпиқ Илмий Кенгашларнинг аъзоси сифатида ҳам фаолият олиб борди.

Олим томонидан турли вақтларда нашр қилинган илмий, публицистик ва оммабоп мақолаларининг юзага келишида мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий соҳаларда олиб борган фаолияти натижасида бой дунёқарашга эга бўлганлиги ҳамда бўлиб ўтаётган ижобий ўзгаришларнинг мазмун моҳиятини ҳар жиҳатдан холис таҳлил қила олиш имкониятларининг натижаси деб баҳоламоқ ва унинг қайси фаолиятдаги ютуғи бўлмасин, уни самарали меҳнатининг бир натижаси сифатида қараш керак.

Бахтиёр Омонович Тўраев қайси жойда ишламасин табиат, жамият, коинот ва бутун олам сирлари сари интилган изланувчи олим сифатида берилган вазифаларни сидқидилдан адо этади, айтиқса илмий изланишларда синчиковлик ва илмий холисликка алоҳида эътибор беради.

Бир сўз билан айтганда, Бахтиёр Омонович Тўраев томонидан нашр қилинган монография, рисола ва мақолалар на фақат илмий изланувчилар, барча соҳага қизиқувчиларга бўлғуси турли хил касб эгалари - талабалар, докторантлар, турли соҳа мутахассислари, тарихчилар, маданият ходимлари ва кенг оммага мўлжалланган бўлиб,

¹ Тўраев Б.О. Миллий ғоя ва миллий мафкуранинг концептуал асослари // «Миллий тикланиш» №30, 1999 йил 24 август.

уларнинг табиат, жамият, коинот ва бутун олам сирлари тўғрисидаги илми, дунёқарашининг кўламини оширишларига хизмат қилмоқда ва хизмат қилишига ишончимиз комил.

Фалсафа фанлари доктори, профессор Тўраев Бахтиёр Омоновичнинг етмиш беш йиллик юбилей фаолияти даврига айрим чизгилар давомида албатта у кишига Инсонийлик ва дўстлик меҳр мухаббати билан: Дўстим доимо соғ-омон бўлинг, илмий ижодингиз, ҳаётингиз янада бардавом, дўстлар ва оилангиз, невараларингиз даврасида унданда сермазмун бўлишини тилайман!

ЎЗБЕКИСТОН ТАБИЁТШУНОСЛИК ФАЛСАФАСИ ДАРҒАСИ

Исмоил Саифназаров,

*Ўзбекистон файласуфлари ассоциацияси раиси,
ТДИУ профессори, фалсафа фанлари доктори, профессор*

Оқсуяк қадрдонимиз, профессор Бахтиёрхон Омонхон ўғли Тураев билан 1968 йил Тошкент давлат университетида танишганмиз. Мен фалсафа бўлими 3 босқич талабаси эдим, Бахтиёрхон 1 босқичда ўқишни бошлаган эди. Ўша пайтдаги у киши ҳақидаги биринчи тасаввурим қизиқ бўлган, ўзи ихчамгина шўртак йигит, биринчи курсдаёқ ўзини катта ёшдаги одамдай тутарди, мен эса ҳайрон бўлардим, намунча жиддий бу йигит деб. Ҳозир қарийиб ярим асрдан ортиқ бир соҳада фаолият кўрсатиб келмоқдамиз, айтиш жоизки бу инсоннинг жиддийлиги унинг табиий ҳолати эканлигига амин бўлдим, кўп жиддий ташкилотларда ҳам муваффақиятли фаолият юритдилар. Илмий йўналиш ҳам фалсафанинг жиддий соҳаси-табиатшунослик фалсафаси, синергетика муаммолари ҳисобланади, бу соҳа бўйича кўплаб шогирдлар тайёрламоқдалар, монографиялар, дарсликлар, ўқув қўлланмалар чоп этдилар.

Бахтиёрхон дўстимизнинг энг зўр фазилатларидан бири унинг ўз касби, устозлари, оиласи, дўст-биродарларига ўта содиқлигидир. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин, айниқса устозларга бўлган ҳурмат эҳтиром барчага ўрناк бўлиб хизмат қилади. Жумладан, ардоқли устозларимиз, академик Музаффар Хайруллаев, Омонullo Файзуллаев ва бошқа устозлар хотираларига бағишланган тадбирларда катта ташкилотчилик ва ташаббускорлик кўрсатиб, чиройли,

мазмунли маърузалари, суҳбатлари билан устозларга бўлган содиқлик, ҳурмат эҳтиромини намоён этдилар.

Кадрдонимизнинг яна бир муҳим ижобий сифати – унинг бағрикенглиги, толерантлиги, одамлар билан муносабатда юқори муомала маданияти қоидаларига риоя этишидир. Профессор Тўраевнинг бу фазилатлари айниқса ЎзМУ фалсафа бўйича Илмий кенгашдаги фаолиятида қўл келмоқда, ҳар бир муҳокама қилинаётган диссертация ишлари юзасидан ўзининг холисона, аниқ таклиф ва мулоҳазалари билан тадқиқотчиларнинг илмий этикаси, илмий савияси юксалишига ўз хиссасини қўшиб келмоқда.

Алоҳида қайд этиш зарурки, Бахтиёрхон домла ҳозирги кунда анча ёшариб, ижоди кучайиб бормоқда, бу балки мамлакатимизда илм-фан аҳлига кўрсатилаётган катта эътибор, ҳурмат эҳтиром натижасидир,

Профессор Тўраев Б.О. Ўзбекистон файласуфлари ҳамжиҳатлиги, ҳамкорлигини ривожлантиришда ҳам ўзининг тизимли ишларини олиб бормоқда. 1999-2000 йиллари Ўзбекистон файласуфлари миллий жамиятининг ташкилотчиларидан бири сифатида миллий ғоя ва миллий мафкуранинг концептуал асосларини таҳлил этиш ишчи гуруҳида қатнашиб, бу концепциянинг асосий ғоялари ва тамойилларини системалаштиришда иштирок этди. 2022 йили Ўзбекистон Файласуфларининг ассоциациясини ташкил қилишда асосий ташаббускорлардан бўлиб, ҳозирги кунда ушбу жамоат ташкилоти фаолиятини юритишда фаол хизмат қилмоқдалар.

Сафдошимиз профессор Бахтиёрхон домла ҳақида жуда кўп ижобий фикрларни билдиришдан чарчамайман, чунки бу инсон замонамизнинг чуқур билимли, юқори маданиятли зиёли, ҳалол файласуф олимларидан бири ҳисобланади, шодиёна юбилеи муносабати билан кадрдонимизга узоқ сифатли умр, мустаҳкам соғлиқ ва илмий-педагогик фаолиятида юксак зафарлар тилаб қоламиз.

Ҳурмат ва эҳтиром билан фалсафа фанлари доктори, профессор Исмоил Саифназаров.

БЕНАЗИР ФАЙЛАСУФ ОЛИМ

Ҳакимов Назар Ҳакимович

*Турон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси, академик,
фалсафа фанлари доктори профессор*

Бахтиёр Омонович Тўраев давримизнинг етакчи профессори, жамият тараққиётини, унинг ривожланиш жараёнини теран фикрлаб, объектив хулосалар, таклифлар бера оладиган беназир файласуф олимлардандир. Олимнинг фаолияти мамлакатимизда малакали мутахассислар тайёрлаш иши билан чамбарчас боғлиқдир. Менинг назаримда Бахтиёр Омоновичдаги файласуфларга хос бўлган муҳим хусусият, талаба ёшларни, тадқиқотчиларни ҳурмат қилиши, уларнинг илмий камолоти учун зарур бўлган маслаҳат беришидадир. Шунинг учун ҳам, файласуф олимни доимо ёш тадқиқотчилар давраида кўрасиз. Олимнинг муҳим жиҳатларидан яна бири, у доимо талабалар, магистрлар ва докторонтлар фаолиятидаги ижобий жиҳатларни, фалсафий мушоҳадаси, тадқиқот ишига интилувчанлигини пайқашга ҳаракат қилади. Тадқиқотчида фалсафа фанига, илмий ижодга, бўлган мустақил интилишни сезса уни қўллаб қуватлайди, илмий, ижодий фаолиятга кириб келиш учун тавсиялар беради. Айниқса, аудиторияда талабалар билан мулоқот вақтида талабанинг фалсафага, ижтимоий фанларга бўлган чуқур қизиқишини сезса, унинг интеллектуал имкониятларини пайқаса, бундай студентларни мустақил ижод қилишга, илмий ишлар билан шуғулланишга ундайди.

Таъкидлаш лозимки, профессор Бахтиёр Омонович доимо аудиторияга, ёшлар, иқтидорли талабалар билан учрашувга ошиқади. Бу жараённинг яна бир жиҳати, файласуф олимнинг олий ўқув юртларида ташкил қилинган илмий конференциялардаги маърузаларига докторонтлар жуда қизиқади. Профессор Бахтиёр Омоновичнинг фалсафадан ўқиган маърузалари, жамият тараққиётининг долзарб масалаларига бағишланган мавзуларда олиб борган амалий машғулотлари бўлажак мутахассислар, кадрларнинг янги корпуси вакиллари томонидан юқори баҳоланмоқда. Таъкидлаш лозимки, фалсафа фанидан ўқилган бундай маърузаларда, олим фақат назарий материаллар билан чегараланиб қолмасдан, маъруза материалларини шарқнинг улуғ мутафаккирлари, файласуф олимлари томонидан битилган асарлари, бетакрор илмий фикрлари, инсон фаолиятига оид мустақил хулосалари билан бойитади. Унинг

маърузаларида шарқнинг буюук ижлодкорлари илмий фалсафий меъросига мансуб бўлган китоблар, монографиялардаги фикрларига мунособат билдиради, уларни замонавий ёндошувлар билан бойитади. Файласуф олимнинг тадқиқотчилар диққатини жалб қилиши, педагогик фаолиятда бундай инновацион усуллардан самарали фойдаланиш маъсулияти, олимдан, юксак педагогик маҳорат, ўз устида доимий ишлашни талаб қилади.

Шунинг учун бўлса керак, Бахтиёр Омонович ёшларни ахлоқий поклик, дўстлик, вафодорлик, юртимизда яратувчилик фаолиятида фаол бўлишга ундайди. Шунингдек унинг маърузаларида маънавий етукликга эришиш учун ҳаракат қилиш, ҳар бир тадқиқотчи мунтазам илмий фаолият олиб бориши, янги ижодий ютуқларни қўлга киритиш учун фалсафий меросимизни, давримизнинг етакчи олимлари асарларини мутоала қилишга ундайди. Олимнинг ўзи доимий изланишда, илмий ижоди намуналарини фундаментал салоҳиятли журналларда чоп қилинган мақолалар, нашр этилган китоблар ва монографик тадқиқотларни илмий жамоатчиликга тақдим этиши билан исботламоқда.

Олим маънавий маърифий ишларда фаоллиги билан ажралиб туради. Фурсатдан фойдаланиб қайд этиш лозимки, профессор Бахтиёр Омоновичнинг беназир олим сифатида шаклланиши, фалсафа фанига кириб келиши ҳам, ўз пайтида устозларнинг унинг фанга интилишини, мустақил фикрлашини, жамиятнинг ривожланиши, унда бўлиб ўтаётган жараёнларга инсон мунособатига, инсоннинг яратувчилиги масалаларига қизиқиш билдирганлиги билан боғлиқ. Бўлажак файласуф олимдаги фалсафага қизиқиш, шарқ файласуфлари ижодини чуқур ўрганганлиги ва ўз даврининг илғор фикрли профессор ўқитувчилари билан ишлаганлиги уни аспирантурага киришга ундади. Бундай ижодий изланувчанлик туфайли дастлаб номзодлик ва кейинчалик докторлик диссертациясини ҳимоя қилишга эришди.

Шу мунособат билан қайд этиш лозимки, Бахтиёр Омоновичга хос бўлган тиришқоқлик, ўз ишига маъсулят билан ёндошув диссертация ишларининг ҳимоясида ҳам намоён бўлди. Унинг докторлик диссертацияси, режада қўйилган масалаларнинг аниқлиги, назарий методологик жиҳатдан чуқур асосланганлиги, масалларнинг мантиқий боғланганлиги, хулосалар ва якуний тавсияларнинг амалий аҳамиятга эгалиги билан ажралиб туради. Файласуф олимнинг илмий ишлари натижалари унинг халқаро ва республика даражасида ташкил

қилинган илмий амалий конференциялардаги докладлари, билдирган мустақил ёндошувлари ва фикрларида ўз аксини топган. Республика телевидениясида ёшларнинг мустақил фикрини шакиллантирувчи «Ёш олимлар телевизион клуби»нинг фаолиятини кўпчиллик яхши эслайди .

Республикада фани ютуқларини оммалаштириш соҳасида ҳам салмоқли ишларни амалга оширди. Профессор Бахтиёр Омоновичнинг ташаббуси билан, илмий-оммабоп мазмундаги мақолаларни чоп қилган «Сирли олам» журналининг ташкил этилди ва ҳайъат аъзоси сифатида унинг ишида фаол иштирок этди. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамиятининг ташкилотчиларидан бири сифатида миллий ғоя ва миллий мафкуранинг концептуал асосларини таҳлил этиш ишчи гуруҳида катнашиб, бу концепциянинг асосий ғоялари ва тамойилларини системалаштиришда иштирок этди ва миллий истиқлол ғоясининг фалсафий тамойиллари бўлган Ватаннинг муқаддаслиги, инсоннинг улуғлиги, тафаккурнинг қимматлилиги, маънавиятнинг етакчилиги принципларини фалсафий жиҳатдан асослашга замин яратган; миллий хавфсизликка ва миллий маънавиятимизга таҳдидлар классификациясини ва уларни бартараф этиш методларини ишлаб чиқишда иштирок этган ҳамда “маънавий хавфсизлик” тушунчасини илгари сурган. Профессор Бахтиёр Омонович ҳозирги пайтда у ўзбек халқи миллий фалсафасининг концептуал асосларини яратиш ва оламнинг синергетик манзараси тамойиллари устида илмий изланиш олиб бормоқда. Бундай самарали илмий фаолият унинг саккизта фан доктори ва 15 та фалсафа доктори ҳамда фан номзодлари ишига илмий раҳбарлигида яққол намоён бўлган.

Бугунги кунда олим илмий ижодий ва педагогик ишда ишчанлиги билан, илмий тадқиқот фаолиятида кўпчилликга ўрнак бўлмоқда. Унинг илмий ишлари янги тараққиёт босқичининг ижтимоий муаммолари, инсоннинг демократик ислоҳатлардаги фаоллиги, ислоҳатларда инсон ахлоқий, маънавий қиёфасининг муҳим назарий ва амалий аҳамият касб этиши масалалари тадқиқига бағишланган. Профессор Бахтиёр Омонович иқтидорли олим сифатида ўз фаолиятининг муҳим ютуқларини, фанда илгари сурган илмий ғояларини шогирдлари диссертацияларида намоён қилишга уринди. Натижада файласуф олим сифатида фалсафа соҳасида фан номзодлари ва фан докторлари тайёрлашга эришди. Файласуфнинг фалсафа

фанини ривожлантириш ҳақидаги ноёб, залварли фикрлари унинг университетлар ҳузуридаги ихтисослашган кенгашлардаги чиқишларида намоён бўлмоқда. Бахтиёр Омонович бугунги кунда ёш тадқиқотчилар, докторантлар билан ишлаётган фаол профессорлар қаторига киради. Унинг ишчанлиги, илмий тадқиқот ишларидаги фаоллиги, мамлакатимизда фалсафий муаммоларни чуқур билиши туфайли ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда файласуфлар иштирокига жиддий қарайди. Файласуф олим иқтидорли тадқиқотчи сифатида, бундай фуқоралик фаоллиги унинг шогирдларига таклиф қилаётган диссертация мавзуларида, улар томонида чоп қилинаётган мақолаларда ҳам ўз ифодасини топмоқда. Ўзининг улуғ ёшини қарши олаётган Бахтиёр Омонович фалсафа фани ривожига муносиб қўшаётган, жамият тараққиёти учун зарур бўлган, фалсафага оид илмий мавзулар устида самарали ишлаётган олимдир. Бундай сермахсул фаолият соҳиббининг фаолиятига янги зафарлар тилайман.

МАҲДУМИ АЪЗАМ АВЛОДИ БЎЛГАН ФАЙЛАСУФ ОЛИМ

Наврўзова Гулчеҳра Неъматовна

*Бухоро давлат университети, фалсафа фанлари доктори,
профессор*

Шарқ файласуфлари бўлган Аҳмад Фарғоний, Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино ва бошқаларни номлари тарих зарварақларида олтин ҳарфлар билан битилган. Бугунги кун Шарқ фалсафасининг ёрқин намоёндаларидан бири фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Оманович Тўраевдир.

Бахтиёр Оманович билан бизни илк учрашувимизга у кишини яқиндан танийдиган ва оилаларини жуда ҳурмат қиладиган фалсафа фанлари номзоди Дилбархон Ортиқова сабабчи бўлаганлар. Биринчи учрашувдан Бахтиёр Омонивич мендаги илмга интилишни илғаб олиб, илмий тадқиқот олиб бориш учун яхши ва тўғри маслаҳатлар бердилар. У кишининг умр йўлдошлари билан ҳам яқин ва самимий суҳбатлар бўлди. Шундан бери Бахтиёр Омановични илм йўлидаги ҳаракатлари, мақола ва асарларини мунтазам кузатиб бораман ва ўқиб ҳақиқий файласуф эканликларини тан оламан. Докторлик диссертациясини ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Фанлар Академияси ҳузуридаги Академик Иброҳим Мўминов номидаги

Фалсафа ва Ҳуқуқ институтига тез-тез борар эдик. Академияга борганимизда, албатта, Бахтиёр Оманович ва Зоҳидий домланинг илмий суҳбатларини олишга мушарраф бўлардик. Бахтиёр Оманович доимо янги фалсафий ғояни илгари суриб, бизни фалсафий тафаккуримизни кенгайтишига ёрдам берар эдилар.

Зойиров Эркин Халилович билан бирга Нақшбандия тасаввуфий таълимотининг назариётчиси Махдуми Аъзамнинг “Рисолаи вужудия” асарини таржима этиб, фалсафий таҳлил этиш жараёнида устоз Бахтиёр Тўраевни бу улуғ валийнинг авлоди эканлигини билдик. Шунда мен Бахтиёр Омановичнинг иқтидори ва заковатининг асоси аждодларидан оқётган томирларидаги қонлари ва руҳиятлари эканлигини англадим. Бу ҳақиқий файласуфнинг ҳалоллиги, илмга муҳаббати, муносабатлари бошқалардан фарқ қилиб туришининг асосларидан бири ҳалолу пок, валийлар авлоди бўлган ота-она тарбиясини кўрганлигидадир. Бахтиёр Омановичнинг юзларидаги нур, жозиба, заковат валий авлодларидан мерос бўлиб қолган. Махдуми Аъзамнинг “Рисолаи вужудия” (Вужуд ҳақида рисола) асарини Зойиров Э.Э билан таржима қилиб, фалсафий таҳлиллар билан 2006 йилда “Бухоро” нашриётидан чоп этдик. Бу асарни Бахтиёр Оманович хурсандлик билан кутиб олдилар ва илмий ишларида иқтибослар бердилар. Бу ҳам ҳақиқий файласуфнинг аждодларига бўлган муҳаббатининг далолатидир. У киши Эркин Зойировнинг Махдуми Аъзам маънавий меросини ўрганишига яқиндан ёрдам бериб, унинг фалсафа фанлари номзоди бўлишига сидқидилдан кўмаклашдилар.

Фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Тўраевнинг Махдуми Аъзам ҳақидаги асарлари ва бу улуғ валийнинг Нақшбандия таълимотининг асоси бўлган тўрт калима: “Ҳуш дар дам”, “Назар бар қадам”, “Сафар дар Ватан”, “Хилват дар анжуман” мазмун-моҳиятининг зоҳирӣ ва ботинӣ томонларини очиб берадиган рисолаларини таржима этдилар. Биз Нақшбандия таълимотини ўрганиш жараёнида Бахтиёр Тўраев томонидан форс тилидан ўзбек тилига ўгирилган Махдуми Аъзамнинг бу рисолаларини ўқиб, ўрганиб, мақолалар ёздик ва шу асарга таяниб 2004 йил “Фан” нашриётида чоп этилган “Нақшбандия - хушёрлик йўли” монографиямизнинг бир бобини “Махдуми Аъзам тўрт қудсий калима хусусида” деб номлаб, бу масалани кенгроқ ёритдик.

Мустақиллик даврида фалсафа фанини тадқиқ этиш ва ўрганишда янгича ёндашув амалга ошира бошланди. Фалсафий

методология сифатида кирган диалектика билан бирга янги методларга эътибор берила бошланди. Фалсафада муроса фалсафаси тушунчаси кира бошлади, метофизика методологияси ҳақидаги гояларга оид мақолалар чикди. Фалсафий тадқиқотларда туб бурилиш бўлаётган бир даврда Бахтиёр Оманович жасорат билан синергетика методологияси ҳақида мақолалар ёзиб, шогирдларни тайёрлай бошлади. У кишининг раҳбарлигида “Синергетика” асарининг 3 томи нашрдан чикди ва янги томи тайёрланмоқда. Қатор шогирдлари фалсафанинг турли муаммоларида синергетика масаласини тадқиқ этиб, докторлик ишларини ёқладилар. Бу ҳам профессор Бахтиёр Омановичнинг фалсафа илмидаги жасоратидир.

Бахтиёр Оманович ва самарқандлик олимларнинг жонкуярликлари билан Самарқандда фалсафа фани бўйича илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш ташкил этилди. Илмий кенгашда профессор Бахтиёр Тўраев 5 йилдан кўпроқ раис бўлиб, ҳимояларни талаб даражасида ташкил этдилар. У кишининг тавсиялари билан мен ҳам Самарқанд илмий кенгашининг аъзоси бўлдим ва биргаликда илмий фаолият олиб бордик.

Бухорода ҳам фалсафа фанлари бўйича илмий даражалар берувчи илмий кенгаш ташкил этилди. Мазкур кенгашда профессор Бахтиёр Тўраев оппонент ва тақризчи сифатида фаол қатнашдилар ва ҳозирги кунда бу Илмий кенгаш ҳузуридаги илмий семинарнинг аъзоси сифатида тадқиқотчиларга яқиндан ёрдам бераптилар.

Биз Бахтиёр Тўраевни қутлуғ юбилей саналари билан табриклаб, Махдуми Аъзам таълимотининг муносиб вориси бўлишни тилаб қоламиз.

ФАЙЛАСУФНИНГ ЁЗИЛМАГАН ФАЛСАФАСИ

Очилова Бахти Муродовна

*Фалсафа фанлари доктори, профессор
Жиззах давлат педагогика университети*

Фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Оманович Тўраев фалсафий оламнинг атоқли шахси бўлиб, табиатшунослик фалсафаси, космология, мантиқ, синергетика, ижтимоий фалсафа, миллий фалсафий асослар каби кўплаб соҳаларга қўшган улкан ҳиссаси билан эътироф этилган. Ўнлаб йиллар давомида унинг самарали илмий мақолалари ва монографиялари фалсафий канондаги ўрнини

мустаҳкамлади. Бироқ, унинг ёзма мероси жуда катта бўлса-да, унинг ҳаёти ва тафаккурига жимгина кириб борадиган ёзилмаган фалсафа олами мавжуд.

Файласуфнинг ёзилмаган фалсафасини аниқлаш қийин, чунки у нашр этилган асарларда эмас, балки норасмий суҳбатларда, интеллектуал мулоҳазалар ёки мунозараларда бўладиган чуқур тушунча лаҳзаларида мавжуд. Профессор Тўраев учун унинг ёзилмаган фалсафаси шунчаки ёзма материалнинг йўқлиги эмас, балки унинг борлиқ, ўзлик ва инсониятнинг коинотдаги ўрни ҳақидаги фикрларни чуқурроқ, яқинроқ ўрганишдир. Кўпинча бу ғоялар унинг интеллектуал ҳаётининг мураккаблиги ҳақида кўп нарсаларни очиб беради.

Файласуфнинг ёзилмаган фалсафасининг энг таъсирли жиҳатларидан бири унинг космология ва воқелик табиати билан чуқур шуғулланишидадир. Унинг нашр этилган асарлари анъанавий ва замонавий илмий тушунчаларга асосланиб, макон, вақт ва коинот сирларини тизимли ва батафсил ўрганишни таклиф қилади. Шунга қарамай, унинг норасмий суҳбатлари ва фикрлари кўпинча спекулятив соҳаларга кириб борар эди, бу коинотнинг детерминистик тизимга қисқартирилмайдиган нозик ва чуқур кўринишини ифодалайди. Бу феноменология ва экзистенциализмга мос келадиган муҳим фалсафий ёндашувни акс эттиради, улар мавжудликни илмий қонунларга объектив қисқартиришни эмас, балки ҳақиқатнинг субъектив тажрибасини таъкидлайди.

Анъанавий космологияда коинот кўпинча физика қонунлари билан бошқариладиган мураккаб, детерминистик машина сифатида қаралади. Бироқ Тўраевнинг фикрларида коинотни шунчаки физик тенгламалар йиғиндиси сифатида эмас, балки инсоннинг изланишлари, сирлари ва кашфиёти учун макон сифатида кўрилади. Бу нуқтаи назар, инсон онги коинотни идрок этишда фаол рол ўйнайди, деб таъкидлаган Иммануел Кант ва борлиқнинг ўзи сир ва маънони излаш билан белгиланади, деб таклиф қилган Мартин Хайдеггер каби файласуфларнинг қарашларига мос келади. Тўраевнинг мулоҳазалари Морис Мерло-Понти макон ва вақтнинг “тирик тажрибаси” деб таърифлаган нарсага – инсон онги ва коинот ўртасидаги узлуксиз ўзаро таъсирга тўғри келади.

Тўраевнинг ёзилмаган фалсафаси ахлоқ, маънавият ва технология чорраҳаларига ҳам етиб борган. Ўзининг нашр этилган асарларида у

мантикий ва эмпирик таҳлилнинг ўрнатилган асосларига таяниб, ушбу соҳаларга қатъий ва тизимли равишда мурожаат қилади. Шунга қарамай, Тўраев ўзининг суҳбатларида бу мавзуларни бошқа сезгирлик билан таҳлил қилган - бу кўпроқ интуитив, шеърӣ ва гуманистик мавзулар эди. Ушбу шахсий мулоҳазалар анъанавӣ илмӣ нутқдан устун бўлган асосӣ фалсафӣ ёндашувни очиб беради, инсон ўзига хослиги, ахлоқи ва маънавияти масалалари билан шуғулланади, бу бизнинг ҳаётимизни шакллантиришда технологиянинг ўрни ҳақидаги замонавий ташвишларга жавоб беради.

Тез ривожланаётган технология асрида Тўраевнинг ёзилмаган қарашлари бу ютуқларнинг инсон ўзига хослигига таъсирини англашни акс эттиради. Алфред Уайтхед ва Маршалл Маклуҳан каби файласуфлар узоқ вақт технология, инсоният жамияти ва шахсий ўзига хосликнинг ўзаро боғлиқлигини ўрганишган. Техник тараққиёт нафақат инсон мавжудлигини, балки инсон бўлиш нимани англатишини тушунишимизни ҳам қандай ўзгартириши мумкинлиги ҳақида фикр юритар экан, Тўраевнинг ғоялари ана шу хавотирлар билан уйғунлашгандек туюлади. Норасмӣ суҳбатларда у инсоннинг ҳолати биз яратаётган технологик ландшафтга ҳақиқатан ҳам мос келиши мумкинми ёки йўқми, деган саволларни ўртага ташларди, у инсон ва машина интеграциясининг парадоксларини ва инсонийлашув хавфи ҳақида фикрларга йўналтирарди. Бундай мулоҳазалар унинг расмӣ ёзувларида аниқ қайд этилмаган.

Тураев сунъӣ интеллект, биотехнология ёки инсон тажрибасини рақамлаштиришнинг ахлоқӣ оқибатлари ҳақида ўйлаган бўлиши аниқ. Гарчи бу мавзулар унинг нашр этилган асарларида кўпроқ назарӣ ёки алоҳида тарзда пайдо бўлган бўлса-да, унинг шахсий фикрлашлари ушбу муаммоларнинг маънавий жиҳатларини кўриб чиққан бўлиши мумкин – бу уларнинг ижтимоӣ тузилмаларга таъсири ҳақида ҳам саволлар туғдиради. Унинг ахлоқ ҳақидаги ёзилмаган фикрлари инсон руҳининг мураккабликларига ва технологиянинг тез кенгайиши натижасида юзага келадиган ахлоқӣ муаммоларга очиқликни акс эттиради. Унинг тафаккурининг бу каби томонлари ақлий жараённинг ажралмас қисмлари сифатида инсон сезгиларини қамраб олувчи кенгрок фалсафӣ тушунчага ёрдам беради.

Б.Тўраевнинг масъул муҳаррирлигида тайёрланган уч жилдлик “Синергетика” га бағишланган асарда турли соҳаларда, жумладан,

фалсафа, фан ва ижтимоий фикрда тизимлар эволюциясини бошқарадиган динамик, ночизиқли жараёнлар ўрганилади. Бу тадқиқотларда мураккаб тизимларнинг ўзаро боғлиқлиги ва ўз-ўзини ташкил қилиш тенденциялари таъкидланиб, воқеликнинг анъанавий механик қарашларига қарши турадиган истиқболни тақдим этади ва синергетика объективи орқали тизимларнинг қандай ривожланиши, мослашиши ва ўсишини тушуниш учун марказий тушунча бўлган тартибсизликдан тартибнинг пайдо бўлишини кўриб чиқилади. Бу ишлар замонавий илм-фаннинг фалсафий оқибатларини, хусусан, анъанавий редукационистик ёндашувлар тизимларнинг олдиндан айтиб бўлмайдиган ва пайдо бўладиган хусусиятларини ҳисобга олмайдиган мураккаблик назарияси каби соҳаларда жуда муҳимдир.

Тўраевнинг ёндашуви илмий парадигмаларни кенгроқ фалсафий изланишлар билан боғлаб, воқеликнинг моддий ва метафизик томонлари ўртасида кўприкни илгари суради. Унинг таҳлили фалсафий ва илмий ҳодисаларни янада яхлитроқ тушунишни рағбатлантирадиган алоҳида компонентлар ва катта бутунлик ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ёритади. Файласуф мураккаб тизимларга аниқ мурожаат қилган бўлса-да, унинг мулоҳазаларида инсон онги ва ижтимоий динамика масалалари кўп таҳлил қилинади. Шунингдек, ахлоқ, адолат ва ирода эркинлиги ҳақидаги фалсафий изланишларни синергетика объективи орқали қандай қилиб қайта тасаввур қилиш мумкинлиги ҳақида ҳам фикр юритарди. Бундай нуқтаи назардан қараганда, Тўраев инсон табиати ва жамиятини доимо ривожланиб боровчи мураккаб тизимлар сифатида кўрган бўлиши, бунда индивидуал ҳаракатлар ва жамият тузилмалари ўзаро боғлиқ, ижтимоий ва шахсий ахлоқий меъёрларнинг амалга оширилиши эса, ўзаро боғлиқ бўлган каттароқ кучлар тизимидан вужудга келиши деб ўйлаган бўлиши унинг етук файласуфлиги билдиради..

Тўраевнинг миллий ўзликни англаш келажаги ҳақидаги ғоялари Шарқ фалсафий тушунчалари билан ҳамоҳанг бўлиб, ўзининг маданий меросидан илдиз отган ва замонавий дунё талабларига мослашган жамият ҳақидаги тасаввурни тақлиф этарди. Маърузаларида Конфуций, Ибн Халдун, Ал-Форобий ҳикматларини синтез қилиш орқали анъана ва замонавийлик уйғунлиги, миллий ўзликни шакллантиришда ижтимоий ҳамжиҳатлик ва ахлоқий қадриятларнинг бардавом аҳамияти ҳақида чуқур тушунчалар берарди. Масалан, Конфуцийнинг меҳр-мурувват ва ижтимоий тотувликка алоҳида урғу

бериши Тўраевнинг жамият барқарорлигини таъминловчи ахлоқий фазилатлар ҳақидаги ёзилмаган ғояларини тушунишга замин яратади. Конфуций сингари миллий барқарорлик нафақат сиёсий ёки иқтисодий тузилмаларга, балки ижтимоий ўзаро муносабатларни бошқарадиган ахлоқий қадриятларга ҳам боғлиқлигини тан оларди. У эҳтимол, адолатли жамият куришда фазилатнинг ролини ўйлаган, миллий ўзликни ахлоқий қадриятларга таяниш ва замонавий талабларга мослаштириш орқали мустаҳкамлаш мумкинлиги ҳақида фикр юритгани бўлиши мумкин.

Тўраевнинг ёзилмаган фалсафасининг энг ҳайратланарлиси, эҳтимол, унинг академиянинг норасмий маконларида – маъруза зали, талабалар ва ҳамкасблар билан шахсий суҳбатларида мавжудлигидир. Бу ўзаро таъсирлар, гарчи вақтда ўтган бўлса ҳам, унинг энг динамик фалсафий фикрларини ўз ичига олган. Мисол учун, унинг барча нарсаларнинг ўзаро боғлиқлиги, мантиқдаги сезги роли ёки фаннинг маънавият билан интеграцияси ҳақидаги фикрлари ушбу норасмий шароитларда янада эркинроқ ёритилганини гувоҳи бўлганлар кўп. Бу суҳбатлар орқали профессор Тўраевнинг ёзилмаган фалсафасини қатъий интеллектуал чегараларга қарши курашувчи, фикр равланлигини қамраб олувчи динамик куч сифатида кўриш мумкин эди. Ёзма матнларнинг доимийлиги билан чегараланмаган жонли фалсафанинг моҳияти ана шу алмашинувларда намоён бўларди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, профессор Бахтиёр Омонович Тўраевнинг ёзилмаган фалсафаси унинг интеллектуал меросининг шунчаки тўлдирувчи жиҳати эмас, балки унинг фалсафий тафаккурга қўшган ҳиссасининг муҳим таркибий қисмидир. У фалсафа руҳини жонли, нафас олувчи амалиёт сифатида ўзида мужассам этган - бу ёзма асарлар саҳифаларидан ташқари суҳбат ва шахсий фикрлаш соҳасига чўзилган. Тўраев ўзининг ёзма ва ёзилмаган ғоялари орқали бизни академик илмнинг одатий чегараларидан ошиб кетадиган очиқлик билан борлиқ сирларини ўрганишга чорлайди.

ЎЗБЕКИСТОН СИНЕРГЕТИКА МАКТАБИНИНГ АСОСЧИСИ

Саломова Ҳакима Юсуповна

*Бухоро давлат университети “Ислом тарихи ва
манбашунослиги. Фалсафа” кафедраси профессори,
фалсафа фанлари доктори*

Ўзбекистон фалсафаси ўз тарихига эга. Ватанимиз азал-азалдан ўзининг жаҳонга таниқли олим-мутафаккирлари ҳамда улар ташкил этган илмий мактаблари билан жуда машҳур. “Илмий мактаб” тушунчаси кўпқиррали бўлиб, мазкур мактаблар муайян йўналишдаги тадқиқот тури билан шуғулланувчи, ўз мақсадлари яхлитлиги ва узвийлигини таъминлашга интилувчи олимлар ҳамжамиятидир.

Илмга бўлган муҳаббати, шогирдлари билан тинимсиз ишлай олиши, ўзини фанга бахшида этиши, ҳеч кимни ранжитмаслиги, ҳар бир инсон қалбига йўл топа олгани каби хислатларини ўз устози Омонулла Файзуллаевичдан олганлар. Иброҳим Мўминов – ўзбек миллий фалсафа мактабининг асосчиси, Омонулла Файзуллаев - табиатшунослик фалсафаси мактаби асосчиси бўлсалар, уларнинг шогирдлари фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Омонович Тўраев – Ўзбекистон синергетика мактабининг асосчиси деб бемалол айта оламиз.

Фикримизни асосини қуйидагилар ташкил этади:

Биринчидан, Б.О.Тўраев ўзининг деярли барча шогирдларилари билан маслаҳатлашиб, синергетик таҳлилга муҳтож мавзуларни шогирдларига тавсия этиб, бу борада уларнинг илмий изланиш натижаларини олдиндан кўра олган. Д.М.Бозоровга “Синергетика парадигмасининг фалсафий-методологик таҳлили”(2010 йил), Б.У.Раҳмонов “Инсон рухий-маънавий ўз-ўзини ташкиллаштиришнинг фалсафий илдизлари (Синергетик таҳлил), М.Х.Эргашевага “Авестодаги фалсафий ғояларга синергетик ёндашув” (онтологик ва гносеологик ёндашув) 2017), Ж.А.Очиловга “Глобал техноген цивилизация ривожланиш жараёнининг синергетик таҳлили”(2018), Ҳ.Х.Аширматовга “Ҳозирги замон нанотехнологиялар тараққиётининг синергетик таҳлили” каби долзарб мавзуларда илмий тадқиқотлар олиб бориб фалсафа фанлари доктори (PhD) лавозимлари эришдилар. Уларнинг кўпчилиги илмий ишларини давом эттиришди.

Иккинчидан, тиниб-тинчимас устоз айнан мана шундай иқтидорли илмий гуруҳ билан:

1. “Синергетика: моҳияти, қонунлари ва амалиётда намоён бўлиши”. Тошкент: “Наврўз” нашриёти. 2017. 360 б.;

2. “Синергетика -26 назария ва амалиёт. Тошкент: “FAN ZIYOSI” нашриёти. 2022. 404 б.;

3. “Синергетика-3: маънавий мерос. Тошкент: “FAN ZIYOSI” нашриёти. 2024. 472 бет.

Масъул муҳаррир фалсафа фанлари доктори, профессор Б.О.Тўраев раҳбарлиги остида нашрдан чиқди. Юқоридаги номлари тилга олинган олимлардан ташқари илмий жамоага И.И.Ризаев, С.Т.Абдуллаевлар қўшилишди.

Ҳозирги кунда ҳар уччала монография замонавий фалсафий муаммаларга қизиқувчи магистрант, докторантларнинг зарурий ва севимли илмий манбасига айланиб бўлган. Ақлий меҳнат нима? Илмий иш нима? Илмий тафаккур нима? Синергетик метод нима? Сунъий интеллект нима? Ўз-ўзини англаш нима? каби саволларга жавобини ҳар бир илмий иш билан шуғулланаётган докторант, магистр ушбу манбалардан топа олади. Ҳар уччала монографияда мавзулар содда, тушунарли, мантиқий изчилликда, ҳартомонлама, кенг ва чуқур ёритилганни ишнинг ютуқларидан биридир.

Айнан мана шу икки асосга таяниб биз Бахтиёр Омонович Тўраевни – Ўзбекистон синергетика мактабининг асосчиси дея оламиз.

Профессор Б.О.Тўраевнинг яна бир ажойиб сифатлари доимо ўз устида ишлашдан чарчамаслиги, ҳаёти мазмунини илмда деб билишидир.

Илм-фаннинг асл мақсади борасида Европа Уйғониш даври мутафаккири инглиз файласуфи Лорд Веруланский - Фрэнсис Бэкон (1561-1626 йиллар) бундай деб ёзади: “Мен одамларни илм-фаннинг асл мақсадини ёдда сақлашга чақираман. Токи улар илм-фан билан ўз мансаблари, илмий баҳслари, ўзгаларни менсимаслик, шон-шуҳрат, шахсий манфаатлари ёки бошқа тубан мақсадлари учун эмас, балки бу билимлардан ҳаётда фойда ва манфаат етишиши учун шуғуллансинлар”. Бэкон илмий билишда табиатни, объектни қандай бўлса шундай олиб қараш, ўрганиш принципини илгари сурганида, табиатни асрашни назарда тутмаган. Табиатни, объектни бориचा ўрганиш илмий, объектив билиш учун зарурдир. Бэкон таклиф қилган

илмий билиш методлари, шубҳасиз, инсоннинг ақлу идрокини, ижодини кенгайтиришга, илмий фаолиятини рационал ташкил этиш орқали табиатни, оламни бошқаришига ёрдам беради. Ундаги позитив жиҳат шундаки, инсон ўз ақлу идрокига, кучига ишонч ҳосил қилиб нафақат ижтимоий жараёнларни, худди шунингдек, табиатни, борлиқни ҳам бошқариши мумкинлигини англаб етади.

Фрэнсис Бэкон таълимотига кўра, фан билан шуғулланувчи кишилар, яъни олимлар қуйидагиларга бўлинади:

1. Чумолилар – кўрган нарсаларини йиғувчилар. Эмпирик билиш усулларига - кузатиш, тажриба, тавсифлаш, ўлчаш киради. Бундай тоифали олимлар айрим фактларни тўплаш билан чекланадилар Бэкон ибораси билан айтганда булар тор эмпириклар.
2. Ўргимчаклар – ақлпарастлар - худди ўргимчак мисол ўзларидан мато ишлаб чиқаради. Ўргимчак-олимлар тажрибага асосланган билимга менсимай қарашади ҳамда абстракт муҳокамалар тўрини улар ичларидан чиқариб тўқийдилар (догматик олимлар).
3. Асаларилар – бу олимлар ўртача усулни танлашади. Асалари сингари боғ ва дала гулларида гулшира йиғиб келтиради. Уни ўз қобилияти ҳамда ўзининг мавжуд имкониятига таянган ҳолда тақсимлайди ва ўзгартиради, уларни назарий жиҳатдан қайта ишлаб, илму фан асалини яратади.

Б.О.Тўраевни айнан “асалари олимлар” гуруҳига киритиш мумкин, илмий изланишлари йўлида чарчамайдиган сермахсул, ҳар томонлама етук олим десак асло муболаға қилмаган бўламиз. Талабаларга дарс беришда, шогирдлари билан ишлашда, ўз илмини оширишда, якка ҳолда дарслик, монография, ўқув қўлланмалар, хориж давлатларида ўз асарларини чоп этишда ҳам фаол устоз Ўзбекистондаги барча ёш файласуфлар учун ибрат намунасидир. Улар томонидан ёзилган ҳар бир илмий манба ўзига хос, чуқур илмийлиги, пурмаъно ва илмий изланувчи аспирантлар учун ҳам, бакалавр, магистр талабалари учун ҳам жуда қизиқарли ва серқирра, мантиқий тафаккури ўткирлиги билан ажралиб туради ва уларнинг севқимли дарслигига айланиб бўлган. “Борлиқ – ҳақидаги таълимот - онтология” дарсини ўтганимда талабаларим Б.Тўраевнинг “Борлиқ (фалсафий таҳлил)” (Самарқанд-Тошкент.Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази.2022.234 б.) китобларини ўқиб, роса завқланганлари кўриб қувониб кетаман. Айнан бир мавзуимизга бирта китоб, деб борлиқ, унинг таркибий

қисмлари, шакллари, атрибутлари, намоён бўлиш шакллари, айниқса борлиқнинг моддий-табiiй, маънавий борлиқ, реал ва виртуал борлиқ шакллари ҳақида тўлиқ маълумотлар олиб, бинар маърузалар, слайдлар тайёрлашга роса қизиқишади. Мазкур китобнинг яна бир ютуқ томони шундаки у ҳам ўзбек – кирилл ва лотин алифбосида ёзилганидир. Аслида ушбу китоблар барчаси ўзбек фалсафасини бойитган бебаҳо манбалардир.

Фалсафа фанлари доктори, профессор Б.О.Тўраевнинг 75 ёшга тўлган кунлари билан чин қалбимдан ўз номимдан ҳамда Бухоро давлат университети файласуфлари, талабалари номидан табриклайман! Уларга узок умр, сиҳат-саломатлик ва илмий ишларига омадлар тилайман. Улар билан бир устоз – Омонулла Файзуллаевич Файзуллаевнинг табиатшунослик фалсафа мактаб сафдоши бўлганимдан фахрланаман! Умрингиз узок бўлсин, азиз устоз!

USTOZNI TANISH

Yazdonova Saxiba Kurbanovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Samarqand filiali professor v.b., falsafa fanlari doktori (DSc)

Falsafa fanlari doktori, professor Baxtiyor Omonovich To‘rayev haqida ko‘p iliq fikrlar eshitgan bo‘lsamda, ustozni ilk bor 2012-yil bahor oylarida shaxsan taniganman. Bunga sabab nomzodlik dissertatsiyamni himoya qilish jarayonida Baxtiyor To‘rayev mening dissertatsiyamga rasmiy opponent sifatida belgilangan edi. Sirasini aytganda, ustozni anchayin talabchan, uncha-muncha odam yaqinlasha olmaydigan kishi sifatida ta’riflashardi. Shu sababli mening dissertatsiyamga u kishining rasmiy opponent bo‘lishi meni ancha xavotirga soldi. Ammo bu xavotirlarning barchasi ustoz bilan birinchi marta telefonda muloqot qilganidayoq tarqalib ketdi. Chunki Baxtiyor To‘rayev juda samimiy, dilkash ilm kishisi sifatida mendagi xavotirlarni tarqatib yubordi. Dissertatsiyamni Baxtiyor Omonovich judayam sinchiklab, ta’bir joiz bo‘lsa, hijjalab o‘qib chiqqanlari aniq edi. Bunga dissertatsiyamga bergan taqrizlarini ko‘rib amin bo‘ldim. Ustoz ilmiy ishimga ham ijtimoiy-falsafiy, ham siyosiy-g‘oyaviy nuqtai-nazardan baho berib, dolzarbli, ijtimoiy ahamiyatini ko‘rsatish bilan birga, bir qator mening e’tiborimdan chetda qolgan jihatlar asosida ishning kamchiliklari xususida ham o‘z mulohaza hamda takliflarini, maslahatlarini bildirdi-ki, bu mening keyingi ilmiy

ijodim uchun katta maktab bo'ldi. Ustozning qabuliga har safar borganimda chiroyli ilmiy maslahatlarini hech ayamagan. Ilmiy rivojlanishda nimalarga e'tibor berish kerakligini tushuntirgan.

Men Baxtiyor To'rayevning aksariyat ilm ahlida juda kam uchraydigan bir fazilati haqida alohida ta'kidlashni joiz topaman. Nomzodlik dissertatsiyam mavzusi: "O'zbekistonda missionerlik harakatining ijtimoiy-falsafiy tahlili" deb nomlangan bo'lib, mavzuni muvaffaqiyatli himoya qilganimdan keyingi jarayonlarda shu mavzuim yuzasidan o'zim xabarsiz holatimda albatta mening ismi sharifim ostida bir qancha ilmiy hamda ommabop gazeta va jurnallarda maqolalarim chop etildi. Bu haqda albatta ustoz menga o'zi xabar berardi. Hech qanaqa manfaatsiz qilinayotgan bu harakatlar meni hayron qoldirardi. Hatto ustoz bir safar qo'limga mavzuim bilan bog'liq va jamiyat ma'naviy-mafkuraviy xavfsizligi yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijasi bo'lgan jamoaviy monografiyani tutqazib tabrikladi. Chunki unda mening ham ismi-sharifim bor edi...

Baxtiyor To'rayevning arzigulik va o'rnak bo'larlik fazilatlari ko'p bo'lgani bois, bu mulohazalarimni yana ancha davom ettirishim mumkin. Ammo u kishini tanigan, bilganlarning o'zlariga qo'yib berishni lozim topdim. Ustozning samimiy-insoniyliklari, ilmga, ilm kishilariga munosabatlari, ilm-fan rivojiga qo'shayotgan hissalar uchun oddiy bir ilmtalab shogird sifatida chuqur minnatdorchilik bildiraman.

Hurmatli ustoz! Ezgu ishlaringiz, ilmiy faoliyatingiz, umringiz yanada barakali bo'lsin. Hamisha yuzingiz yorug', sog'-salomat, yaqinlar va shogirdlar ardog'ida yuring!

Hurmat bilan falsafa fanlari doktori (DSc) Yazdonova Soxiba Kurbanovna.

O'Z ILMIY MAKTABIGA EGA FAYLASUF

Salimov Baxriddin Lutfullayevich

*Toshkent davlat transport universiteti professori v.b., Falsafa fanlari
doktori*

Zamonaviy o'zbek falsafasida o'z o'rniga ega bir qator ustoz faylasuflarimiz borki, ularni milliy falsafamizni "lokomotivlari" desak adashmagan bo'lamiz. Hech ikkilanmasdan aytishimiz mumkinki, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi direktorining bosh maslahatchisi, Turon Fanlar Akademiyasi akademigi, falsafa fanlari doktori, professor Baxtiyor

Omanovich Turaev ham ana shunday faylasuf olimlardan biridir. B.O.Turaev falsafaning azaliy masalalaridan biri bo‘lgan, borliq va yo‘qlik, fazo va vaqt haqida ilmiy izlanishlar olib borgan va ushbu mavzuda o‘z ilmiy xulosalarini bayon etgan. Men ham B.O.Turaev nomini ilk marotaba, u kishi tomonidan 1992 yillarda yuqoridagi mavzu bo‘yicha nashr qilingan monografiyani o‘qiganimda bilganman. Domla bilan shaxsan uchrashib, u kishi bilan suhbatlashish sharafiga esa, 2008 yilning mart oylarida musharraf bo‘lganman. Men o‘sha paytda O‘zbekiston Fanlar Akademiyasining “Falsafa va huquq” institutining tadqiqotchisi bo‘lib, fan nomzodligi dissertatsiyasi ustida ish olib borardim. U vaqtdagi tartibga ko‘ra, ilmiy seminardan o‘tib, himoyaga tavsiya qilingan tadqiqotchilarning ishlari ilmiy kengash huzuridagi komissiya tomonidan yana bir bor o‘rganilib, keyin himoyaga ruxsat berilardi. Ushbu komissiya a‘zosi sifatida B.O.Turaev meni ishimni ko‘rib chiqadigan bo‘ldilar. Domla bilan telefonlashganimda, ishxonalarida bo‘lishlarini va shu yerda uchrashishimiz mumkinligini aytdilar. Men belgilangan vaqtga borib, u kishi bilan uchrashib, ilmiy ishimni bir nusxasini berdim. Shu o‘rinda bir gapni aytib o‘tsam. B.O.Turaev qayerda ishlashlarini aytganlarida meni hayojon va bir oz xadik bosgandi. Shunday joyda ishlayaptilarmi, demak o‘ta jiddiy, qaxrlari qattiq inson bo‘lsalar kerak deb o‘ylaganman. Lekin, adashgan ekanman. B.O.Turaev ilm sohasida talabchan bo‘lsalarda, ammo, insonlar bilan muloqotda nihoyatda halim, hushmuomala, shirinsuxan inson ekanliklarini ko‘rdim. Ma’lumki, muayyan bir so‘z yoki ibora umumiy tarzda bir xil ma’noni anglatmada, lekin uni aytayotgan odamning gap ohangiga qarab, ushbu so‘z turlicha ahamiyat kasb etib qolishi ham mumkin ekan. Shu ma’noda oladigan bo‘lsak, B.O.To‘rayevning muomala madaniyatlari juda yuqori bo‘lib, u kishi har qanday so‘zni kishiga qattiq tegmasdan yetkazish qobiliyatlariga ega ustozdirlar. Shuningdek, ustoz B.O.Turaev shogird – tadqiqotchilar bilan muloqat qilar ekanlar, avvalo ilmiy ishlarni sinchiklab o‘qib, tanishib chiqadilar. Hammaga xolisonna yondoshgan holda ilmiy ishning yutuq va kamchiliklarini hamda bahsli tomonlarini ko‘rsatib beradilar. Kelgusida ilmiy ishlarimiz bo‘yicha qanday savollar tug‘ilishi mumkinligi va bu savollarga nima deb javob berish yo‘l – yo‘riqlarini ham tushuntirib beradilar. “Dissrtatsiya himoyasi o‘z nomi bilan himoya. Bu jarayonda tadqiqotchi o‘z g‘oya va qarashlarini himoya qila olish kerak. Buning uchun, tadqiqqotchi o‘z ishidagi bahsli jihatlarini bilishi va tug‘iladigan savollarga tayyor turishi lozim”, - deb ta’kidlab

keladilar. Domlani bu o'g'itlari ko'p tadqiqotchilar uchun, xususan, men uchun ham muhim dalda va ko'mak bo'lgan.

B.O.Turaev faoliyatida xolislik va tenglik pozitsiyasi ham muhim o'rin tutadi. Ya'ni, domla odam ajratmaydilar. Hamma tadqiqotchiga, ilmiy ishlarga bir xil talab bilan yondoshadilar. Bu odat domlaga ilmiy raxbarlari, o'zbek falsafasida yorqin iz qoldirgan O.Fayzullayevdan o'tgan desak to'g'ri bo'ladi. Negaki, men ham o'zimning nomzodlik dissertatsiyamni O.Fayzullayev raislik qilgan ilmiy kengashda himoya qilganman. Himoya jarayonida O.Fayzullayev bir necha marta muloqotda bo'lib, ma'lum darajada ularning ta'lim – tarbiyalarini olganman. Shu bois, hech ikkilanmasdan aytishimiz mumkinki, B.O.Turaev o'z ustozlarini ishlarini davom ettirayotgan munosib faylasuf – olimdir.

Ma'lumki, falsafaning bahs maydoniga XX asrning 70 yillarida kirib kelgan sinergetika yo'nalishida tabiat va jamiyat hayotiga doir jarayonlar tahlil etilgan. Barqarorlik va beqarorlik yoki tartib va tartibsizlik (xaos) hodisalari hamda bu hodisalarning doimiyligini, bir-biriga o'tib turishini o'rganish sinergetikaning mazmun-mohiyatining asosini tashkil etadi. Tabiat va jamiyatdagi hodisalarning barchasi sinergetikaning nuqtai nazaricha barqarorlik va beqarorlik, tartib va tartibsizlik (xaos) holatlariga bog'liq ravishda kelib chiqadi. Ana shu barqarorlik va beqarorlik yoki tartib va tartibsizlik(xaos)ning ko'p turlari mavjud bo'lib olamdagi hamma voqea-hodisalar, ayniqsa, jamiyatdagi jarayonlar, ularning o'zaro aloqasi ta'sirida sodir bo'ladi.

Bu qoidani jamiyat hayotiga nisbatan qo'llaydigan bo'lsak, quyidagi xulosalar kelib chiqadi: ma'lum darajada rivoj topgan, barqaror taraqqiy topayotgan, ya'ni tartib hukm surayotgan jamiyat tartibsiz (xaos) holatiga tushib qolishni hech qachon xohlamaydi va buning uchun harakat ham qilmaydi. Aksincha, bunday jamiyat tartibsizlik (xaos) holatiga tushib qolmaslik uchun bor imkoniyatini ishga soladi. Aytish mumkinki, sinergetika kishilarga o'zlari yashaydigan jamiyatning kelgusida qanday bo'lishligini oldindan aytib berish (prognoz qilish)ga harakat qilish imkoniyatini o'rgatadi. Bu esa qaysidir tomonlari bilan o'zini-o'zi tashkillantirish demakdir. O'zini-o'zi tashkillantirish jarayonida kelgusida bo'lishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni oldindan aytib berish muhim ahamiyatga ega.

Shularni hisobga olgan holda, biz avvalo, shu narsani o'zimiz uchun aniqlab olishimiz kerakki, sinergetikaning markaziy muammosi bu – tartib va xaosning o'zaro aloqadorligidir. Shu ma'noda oladigan bo'lsak

sinergetikaning kelib chiqishi nafaqat XX asr G'arb falsafasiga balki boshqa falsafiy oqimlarga, jumladan, zamonaviy O'zbek falsafasiga ham bog'liqligi namoyon bo'ladi. Buni O.Fayzullaevning 1962 yida "О некоторых простейших проявлениях самодвижения материи" mavzusida himoya qilingan falsafa fanlari nomzodligi dissertatsiyasining 56 betida yozilgan «Barqarorlik va o'zgaruvchanlik birga va bir vaqtning o'zida» degan fikri yaqqol isbot etadi. Shuningdek, bu fikrdan tartib bilan tartibsizlikni, barqarorlik bilan beqarorlikni, turg'unlik bilan o'zgaruvchanlikni birga va bir vaqtni o'zida mavjud bo'lishligi, lekin, bunda ularning biri oshkora, ikkinchisi yashirin bo'lishligi, keyin ular o'zaro o'rin almashadi va bu jarayon uzluksiz davom etadi degan xulosa kelib chiqadi.

Aytish mumkinki, O'zbek falsafasida sinergetika metodologiyasini qo'llash va ishlab chiqishda B.O.Turaev ham juda keng miqyosda ilmiy izlanishlar olib bormoqda. Ushbu mavzuga doir ko'plab risola va kitoblar yozdi. Xususan, "Sinergetika: mohiyati, qonuniyatlari va amaliyotda namoyon bo'lishi" (2017), "Sinergetika-2: nazariya va amaliyot" (2022), "Sinergetika-3: ma'naviy meros"(2024) kabilar shular jumlasidandir. Shuningdek, sinergetikaga oid bir qator dissertatsiyalarga ilmiy raxbarlik va ilmiy maslahatchilik qilib kelmoqdalar. Tan olib, aytishimiz mumkinki, B.O.Turaev ushbu sohada o'zlarini ilmiy-falsafiy maktablarini yarata oldilar.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, B.O.Turaev ilmiy nuqtai nazardan ayni navqiron yoshdalar. Biz ustozga mustahkam sog'lik, ilmiy – pedagogik faoliyatlarida yanada yuksak marralarga erishishlarini niyat qilgan holda ulardan yangi-yangi falsafiy asarlar kutib qolamiz.

PROFESSOR B.O.TO'RAYEV SAMARQAND SINERGETIKA MAKTABINING ASOSCHISI

Juraboy Yaxshilikovich Yaxshilikov

*O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Milliy g'oya va falsafa
kafedراسi mudiri, falsafa fanlari doktori, professor*

Baxtiyor Omonovich To'rayevni 1970 yillardan boshlab Toshkent Davlat Universiteti Falsafa fakultetiga o'qishga kirgandan boshlab bila boshlaganman. U kezlarda domla 3 kursda o'qirdi. Talabalik yillaridayoq, talabalar o'rtasida o'zining bilimga chanqoqligi, tirishqoqligi bilan boshqa talabalardan ajralib turardi, hamda juda chaqqon va harakatchan edi. Turli

tadbirlarda ishtirok etib, talabalarni uyushtirib, turli falsafiy sohalar bo'yicha qiziqarli ma'ruzalar qilardi. Institutni tamomlagandan so'ng O'zbekiston fanlar akademiyasida, so'ngra akademik Ibrohim Mo'minov nomidagi "Falsafa va huquq" institutida faoliyat ko'rsata boshladi va institutdagi ilmiy muhit ta'sirida tadqiqotlar sohasiga jadal kirib ketdi. Professor A.F.Fayzullayev rahbarligida nomzodlik dissertatsiyasi bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan. Professor A.F. Fayzullayev boshchiligida ish olib borish juda murakkab ekanligini eshitganmiz. U kishi juda talabchan, qat'iyatli professor bo'lgan, har qanday tadqiqotchi ham u kishining talablariga bardosh berolmagan, lekin professor B.O.To'rayev katta domlaning talablariga bardosh berib, fan sohasidagi talablarga chidab, falsafa fanlari nomzodi, faylasuf olim bo'lib yetishdi. B.O.To'rayevning keyingi faoliyati harbiy soha bilan bog'lanib ketdi. Oqibatda ancha yillar B.O.To'rayev bilan aloqalar uzilib qoldi.

Sobiq ittifoq davrida diniy qadryatlarga, diniy tarixiy meroslarga salbiy munosabatda bo'lishgan. 1959-yili Liviya davlatining tashqi ishlar vazirini o'rinbosari SSSR davlatiga rasmiy tashrifi rejalashtirilgan. Rejalashtirilgan dasturda Imom Al-Buxoriy qabrini ziyorat qilish ham rejalashtirilgan. Sobiq ittifoq markaziy komititidagi rahbarlar bilishmagan. Ular markazdagilar O'zbekiston kompartiyasi markaziy komititiga telefon qilishganlar. Ular ham bu ziyoratgoh maskanining qayerga joylashganini bilishmaganlar. Shunda ular O'zbekiston va Qozog'iston diniy idoralar bosh muftisi Ziyovvuddin Boboxon hazratlariga telefon qilib so'rashganda, shunday javob bergan ekan; Imom Buxoriy qabri Samarqand shahrining shimolrog'ida 17 km uzoqlikda Payariq tumanining "Xartang" qishlog'ida joylashganini ma'lum qiladi. Mehmon tashrifidan oldin kelib qarashsa, masjidda qishloq xo'jaligida ishlatiladigan o'g'itlar bilan to'la bo'ladi. Arrofi o't-o'lan tikonlar o'sib yotgan. Mehmon tashrifiga vaqt juda qisqa qolgan. Atrof o't-o'lanlar tikonlardan va masjid o'g'itlardan tozalangan. Tezlikda yo'ldan qabrgacha yo'lakcha qilib asfal yotqazishadi. Belgilangan kuni Liviya davlati tashqi ishlar vazirining o'rinbosari yetib keladi va Imom Buxoriy qabrini ziyorat qilib, atrofga va qabrga razm soladi. Shunda vazirning o'rinbosari shuni tushunadiki, Imom Buxoriy qabri, maqbarasi o'ta achinar holatda ekanligini tushunadi, shunda shunday murojat qilgan ekan; Menga Imom Buxoriy hokini beringlar evaziga 2 m bo'yi, eni, chuqurligi bo'yicha tuproq hajmi qancha og'irlikda bo'lsa shuncha og'irlikda oltin to'laymiz degan ekan. Albatta rozi bo'lishmagan. Bu yerda katta obro'-e'tibor bor.

Mustaqilligimiz sharofati bilan diniy marosimlar, urf-odat qaytib keldi va o'tgan buyuk diniy allomalarni qabrlari, masjidlar odamlar ruhiy madat olami uchun tiklandi. Hukumatimiz sayi harakati bilan Imom Buxoriy ziyoratgohi obodonlashtirilmoqda. Shu ziyoratgoh yonida tashkil etilgan obod maskanda xalqaro Imom Buxoriy ilmiy tadqiqotlar institutida faoliyat olib bormoqda.

Baxtiyor Omonovich To'rayev 2008 yilda O'zbekiston birinchi Prezidenti I.A.Karimov farmoni bilan 2008 yilda Samarqand viloyati, Payariq tumani qadimgi Xartang qishlog'ida joylashgan Imom Buxoriy ziyoratgohi yonida Imom Buxoriyning ilmiy-diniy merosini o'rganish bo'yicha xalqaro ilmiy tadqiqotlar instituti tashkil etildi. B.O. To'rayev harbiy safardan so'ng tashkil etilgan institutga direktorning ilmiy ishlar bo'yicha o'rinbosari sifatida faoliyat ko'rsata boshladi. Domlaning tashkilotchiligi shunda yaqqol namoyon bo'ldiki, birinchidan, institutga shu soha mutahassislarini to'plash, ikkinchidan, institut moddiy texnika bazasini mustahkamlash, uchinchidan, institut kutubxonasiga noyob kitoblarni to'plashda, to'rtinchidan, Respublika va xalqaro ilmiy - tadqiqot institutlari bilan aloqalarni o'rnatish va muntazam rivojlantirishda katta ishlarni amalga oshirishda namoyon bo'ldi.

Doimo Samarqand Davlat universiteti ijtimoiy fanlar sohasida ishlaydigan professor-o'qituvchilar bilan yaqindan aloqa o'rnatdi, falsafa kafedrasida o'rindoshlik asosida dars bera boshladi va falsafa sohasi bo'yicha mutaxassis tayyorlaydigan falsafa kafedrasida bir muddat kafedra mudiri lavozimida ham faoliyat ko'rsata boshladi. Bu jarayonda dars berish bilan birgalikda bir necha yosh tadqiqotchi, magistrarga rahbarlik qila boshladi. B.O.To'rayev o'z ustozlari falsafa fanlari doktori, professor, O'zbekistonda xizmat xizmat ko'rsatgan fan arbobi A.F. Fayzullayev O'zbekistonda birinchilardan bo'lib, sinergetik ta'limotga asos solgan va tamal toshini qo'ygan qudratli, gigant faylasuf edi. Katta domla boshlagan sinergetika to'g'risidagi g'oyalarini shogirdlik maqomiga sodiq qolgan holda, ustoz g'oyalarini yuqori darajada rivojlantira boshladi. Dastlab kamina B.O.To'rayev sinergetika to'g'risida gapira boshlasa yoqtirmasdik, chunki bizlar ta'lim olgan kezlarda marksistik dialektik ta'limot hukmron ta'limot bo'lib, shu ta'limot bizlarning ongimizga chuqur singib qolgan edi. Taraqqiyotga boshqa prizmadan qaraladigan bo'lsa taraqqiyotning boshqacha tarzda izohlovchi, tushuntiruvchi metodlari, tamoyillari borligi aniq bo'lib qoldi. Bu yangi metod konsepsiya bo'yicha shogirdlari hamkorligida ko'plab kitoblar, maqolalar chop eta boshladilar. Sinergetika

sohasining ko'plab jabhalari bo'yicha shoirdlariga nomzodlik, doktorlik, mavzulari berib himoya qildiradi boshladi. Avvallari shu soha muammolari bo'yicha 2-3 ta kishilar ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan bo'lsa, hozirgi kunda deyarli respublikaning ko'plab oliy o'quv yurtlarida ilmiy tadqiqot ishlari olib borayotgan shogirdlarini uchratish mumkin. Umuman olganda hozirgi kunda sinergetik ta'limotlar jadal rivojlanib bormoqda.

Professor B.O.To'rayev bilan birgalikda ilmiy tadqiqot ishlari olib borayotgan tadqiqotchilarga himoyasi uchun imkoniyat yaratish uchun harakat qilib Samarqand Davlat Universiteti qoshida Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasi qarori bilan ilmiy darajalar beruvchi DSc 27.06.2017.F.02.02. raqamli ilmiy kengashga ruhsat berildi. Mazkur ilmiy kengashga prof.B.A.To'rayev rais, prof. J.Ya.Yaxshilikov rais o'rinbosari sifatida kengash faoliyati boshlandi. Bu kengashda yuzlab himoyaga ruxsat etilgan falsafa sohalari bo'yicha falsafa fanlari doktori (DSc) va falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olishga muvaffaq bo'ldilar. Bu hayrli ishlarda xizmatlari katta hisoblanadi.

Professor B.O.To'rayevning yaqinda tavalludining 75 yilligi nishonlanadi. Domla ilm sohasida eng kuchga to'lgan payti, bu sohada hali ko'plab shogirdlar tayyorlashga va kitoblar chiqarishga qodir. Shu xayrli ishlarni amalga oshirishda charchamang! Farzandlarga, nabiralar, shogirdlar baxtiga sog'-omon bo'ling, 75 yoshingiz muborak bo'lsin!

Hurmat bilan professor J.Ya.Yaxshilikov.

ИЛМ НУРИ ДИЛЛАРНИ ЁРИТАР

Индиаминов Нуриддин Назарович

физика-математика фанлари номзоди

Ўзбекистоннинг шуҳратини ўз илми билан дунёга таратаётган тенгсиз ва том маънодаги алломалардан бири файласуф Бахтиёр ака Тураев десак, ҳеч ҳам адашмаймиз.

Самарқанд давлат университети ҳузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш маркази раҳбари сифатида хизмат вазифам таққазоси билан Бахтиёр акадай ажойиб шахс билан ҳамкорликда ишлаш бахтига муяссар бўлганман.

Фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Тураев Оманович олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг касб даражаси ва

малакасини доимий (муттасил) ошириб бориш, уларни замонавий талабларга мувофиқ қайта тайёрлаш ишларига ўзининг муносиб ҳиссасини қўша олган устоз домла деб, бемалол айта оламан.

Ҳар бир интеллектуал одам фуқаролик-жамиятининг бирон-бир таркибий қисмига раҳбар ҳисобланади. Унинг раҳбар сифатидаги фаолияти икки нарсага, яъни бири корхонага раҳбарлик қилиш бўлса, иккинчиси ва муҳимроғи одамлар учун ғамхўрлик қилишдир.

Донишмандлар бот-бот таъкидлаганларидек, шундай шахсларнинг фаолиятини улуғ дейдиларкий, агар улар ўзининг режалаб қўйган мақсадини бир томонга қўйиб, бошқалар режасига кирган эзгу ишларга ёрдам бера олса.

Замонамизнинг нодир кишилари даражасига кўтарилган устозимиз Бахтиёр ака Тураевни юксак салоҳиятига, нутқдонлигига, асосли ўткир фикрларига кўплаб профессор-ўқитувчилар, ижод аҳллари, раҳбар-ҳодимлар такрор-такрор тан берганларига кўп бора гувоҳ бўлганмиз.

Тураев Бахтиёр Оманович ҳақида гап кетганида у кишининг фаҳм-фаросатлари, юксак фазилатлари, илму-ҳикматлари имон нури билан тўйинтирилган деган ҳаққоний, самимий эътирофларни кўп эшитамиз.

Яратган Аллоҳга шукрки, замон ва тақдир бизга шундайин ёқимли аллома ва дилкаш инсон билан бирга ишлашни насиб этди. Бахтиёр ака мен сизни алоҳида ҳурмат ва эътибор билан 75 йиллик муборак ёшингиз билан самимий муборакбод этаман, сизга мустаҳкам соғлик ва узоқ умр тилайман.

МАЪРИФАТПАРВАР ФАЙЛАСУФ ОЛИМ

Агзамходжаев Саидакбар Саидович

Ўзбекистон халқаро ислом академияси “ Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA ” кафедраси профессори, тарих фанлари доктори

Фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Оманович Тураев билан мен илк бор устозлари фалсафа фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги

Ўзбекистон давлат мукофоти савриндори Файзуллаев Омонулла Файзуллаевичнинг 1991 йилда Қўқча маҳалласида 70 йиллик юбилей тадбирлари ўтказилганда танишганман. Шунда улар билан гаплашганимда, Бахтиёр ака фалсафа ва тарихни жуда чуқур билишларига гувоҳ бўлганман. Шу кундан ўтган вақт мобайнида бу инсонга нисбатан менда катта ҳурмат ва укалик меҳри шаклланди. Муомалада самимий ва камтарин, нозик ҳазил-мутуйиба туйғуси юксак, дунёқараши кенг бўлган ушбу фойзли инсон билан бўладиган суҳбат менга доим катта завқ бағишлайди. У кишининг чехрасидан нур ёғилар, сўзларидан самимият уфуриб туради. Унинг юзида, кўзларида, айтган ҳар бир гапларида ўзининг беғубор қалби, бепоён ички дунёси акс этиб туради.

Библиографик маълумотларга кўра, Тўраев Бахтиёр Оманович 1979 йилда 09.00.01– онтология ва билиш назарияси ихтисослиги бўйича номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиб, фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олди ва 1980 йилда фалсафа фанлари бўйича доцент илмий унвонига эга бўлди. 1994 йилда 09.00.01– онтология ва билиш назарияси ихтисослиги бўйича фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олди ва 2014 йилда 09.00.01–онтология, гносеология ва логика бўйича профессор илмий унвонига эга бўлди. У ўз тадқиқотларида микро, макро ва мега-дунёларнинг фазовий-вақт структурасининг ўзаро ўзгаришини исботлашга ҳаракат қилган.

Ҳикматга кўра, инсон умрининг мазмуни йиллар билан эмас, балки унинг эзгу ва хайрли ишлари билан сарҳисоб қилинади. Нафақат Ўзбекистонда балки Марказий Осиё ва бошқа хорижий давлатларда Бахтиёр Оманович Тураев ўзининг ана шундай эзгу ва бунёдкор ишлари билан ибратли ҳаёт кечириб келаётган бахтиёр инсон десак, муболаға бўлмайди.

Бахтиёр Омановичга хос бўлган алоҳида хусусият бор. У ҳам бўлса, янгиликка интилиш, инновацион ғояларни илгари суришдан иборат. У ёки бу илмий муаммо юзасидан бўладиган ҳар қандай баҳс-мунозарада у кишидан доимо муайян янги фикр, таклиф эшитиш мумкин. Айни пайтда, олимнинг катта-ю кичикнинг фикрига чуқур ҳурмат билан ёндошишини ҳам таъкидлашни истардим. Шубҳасиз, бундай бағрикенглик фазилати ёш олимлар учун катта ибратдир.

Бундан ташқари, мен Бахтиёр Омановични бағрикенг инсон, моҳир педагог, республикамизда фалсафа, диншунослик бўйича муҳим илмий асарлар муаллифи, ўзининг илғор назарий-методологик

ёндашув ва қарашлари билан нафақат юртимиз, балки халқаро майдонда таниқли олим сифатида ҳурмат қиламан.

Олимнинг халқимиз тарихининг турли қирралари, мутафаккир аждодларимиз меросининг миллий ва умуминсоний мазмуни, фалсафий манбаларнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ масалаларни таҳлил қилишга бағишланган асарлари Ватанимиз илм-фани равнақиға ҳисса бўлиб қўшилаётгани ҳаммамизга ғурур ва ифтихор бағишлайди.

Библиографик маълумотларига кўра, фалсафа, табиатшунослик фалсафаси, фазо ва вақт, ҳозирги замон космологияси, мантик, ижтимоий фалсафа ва миллий ғоянинг фалсафий муаммоларига бағишланган монографиялар ва 400 дан зиёд инглиз, рус ва ўзбек тилларида илмий мақолалар муаллифидир.

Бир сўз билан айтганда, Бахтиёр Оманович ўзига хос илмий салоҳияти билан долзарб мавзулар таҳлилига бағишланган асарлари орқали мустақил Ўзбекистонда фалсафа фанини янгилаш, ҳолис нуқтаи назардан қайта тикланишида катта хизмат қилиб келаётган забардаст олимдир.

Бахтиёр Оманович Самарқанддаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказида кўп йиллар давомида ишлаб келмоқда ва нафақат гўзал инсоний фазилатлар соҳиби сифатида, балки тафаккури теран, фикри ўткир, заковатли олим сифатида ҳам ҳурмат ва эҳтиромга сазовор.

Бахтиёр Оманович ислом фалсафаси, унинг жамият ҳаёти ва ривожигаги ўрни, глобаллашув жараёнидаги аҳамияти хусусида узоқ йиллардан буён маънавият ва маърифат, исломшунослик соҳаси бўйича малака оширувчи мутахассисларга сабоқ бериб келмоқда. Маъруза ва амалий машғулотларда маърифатпарвар олим дин фақат эътиқод билан боғлиқ тор тушунча эмаслиги, у халқ маънавиятининг, маърифатининг юксалишига таъсир кўрсатадиган, ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадрият эканини таъкидлаб ўтмоқда.

Бу хизматлари учун Тўраев Бахтиёр Оманович Олий таълим аълочилиги унвонига сазовор бўлди.

Бахтиёр Оманович таълим берган кўплаб шогирдлар республикамизнинг турли ҳудудларида ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил соҳаларини ривожлантириш, халқимиз маънавиятини юксалтириш, ёшларимизни ҳар томонлама баркамол инсон қилиб тарбиялаш йўлида намунали хизмат қилмоқда. Шу ўринда, олимнинг шогирдлари

қаторида Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий-педагогик, маънавий-маърифий савиясини юксалтиришда ибратли натижаларга эришаётган мутахассисларнинг борлиги ҳам, қувонарлидир.

Ҳар томонлама етук, диёнатли, юксак ахлоқли, жамият ва оила олдидаги масъулиятини ҳис қилувчи, эл-юрт келажаги учун ҳалол меҳнат қилувчи баркамол авлодни шакллантиришда Бахтиёр Омановичга ўхшаган жонкуяр олимларнинг хизматлари бекиёсдир.

Мен Янги Ўзбекистон илм-фани, маърифати тараққиётига катта ҳисса қўшиб келаётган бу илмпарвар олимимизга шижоат ва ғайрат тилайман.

Ҳурматли Бахтиёр Оманович! 75 ёшлик таваллуд айёмингиз муборак бўлсин! Сизга узок умр, сихат-саломатлик, оилавий бахт, ёш авлодга таълим ва тарбия бериш, мамлакатимиз илм-фанини жаҳонга танитишдек шарафли, айна пайтда, серқирра ва ибратли фаолиятингиз яна узок йиллар муваффақиятли давом этишида куч-қувват тилайман.

QAT'İYATLI, MEHRIBON, TALABCHAN USTOZ

Ergasheva Maxbuba Xotambekovna

Sharof Rashidov nomidagi SamDU dotsenti, f.f.d (DSc)

Ustozimiz, falsafa fanlar doktori, professor Turayev Baxtiyor Omanovich bilan 15 yildan buyon ustoz-shogird sifatida ilmiy hamkorlik olib bormoqdamiz. 2010 yil ilk marotaba ustozni Samarqand davlat universitetida kafedra mudiri sifatida faoliyat olib borishlari davomida suhbatlarini olishga muvaffaq bo'lganmiz. Suhbatimiz bakalavrlilik, magistrlik dissertasiya mavzularimiz haqida va hozirgi ilm-fan, falsafa muammolari borasida borar edi. Shu ilk uchrashumizdayoq ustozga nomzodlik ishimda rahbar bo'lishlari taklifini bergan edim. Vaholanki, ustozdagi salobat, bilim, aratorlik mahorati, har bir so'zni chuqur mulohaza asosida o'ylab, dona-dona qilib so'zlash va tushuntirish, birgina suhbatdayoq bizni jalb etgan edi. Ammo ustozga shogird tushish ham anchagina harakatni, mehnatni, bir necha bor ilmiy suhbatlardan o'tishni talab etdi. Shunisi e'tiborliki, ustoz nafaqat bizni, balki biz bilan birga shogird tushish istagini bildirgan har bir tadqiqotchi hamkasblarimizni ham xuddi shundan sinovlar asosida shogirdlikka qabul etar edilar va bu bizga o'zgacha zavq, yanada o'z ustimizda ishlash ko'nikmasini shakllantirib borar edi. Ustozimiz rahbarligida 2017 yilda falsafa fanlari bo'yicha falsafa

doktori (PhD) ilmiy darajasini, 2022 yilda esa fan doktorlik (DSc)ilmiy darajasiga ega bo'ldim.

Ustozga shogird tushganimning dastlabli yillarida, eng yodimda qolgan hodisalardan biri termodinamikaning qonunlari yuzasidan yozma ravishda bir necha topshiriqlarni bajarishimni so'raganlari edi. Bu dastlab menga ancha murakkab va mavzuim doirasidan yiroq bo'lgan topshiriq sifatida erish tuyulgan bo'lsada, termodinamika qonunlarini o'rganib chiqish mobaynida, uning sinergetik metodologiya bilan bog'liq tomonlarini anglab yetishimga hamda ustozimizni qobiliyati, ustozlik mahorati hamda uzoqni ko'ra olish jihatlariga yana bir bora amin bo'lganman. Sababi har bir shogirdning nimaga qodirligi, qaysi tomoni kuchliyu, qaysi jihatdan oqsashini juda mahoratli ustozlargina anglab yetishi mumkin.

Turayev Baxtiyor Omanovichning biz shogirdlar uchun eng qimmatli hamda ibrat olsak arziydigan jihatlari, har birimizning o'z qiziqishimiz, maqsad-muddaolarimizdan kelib chiqqan holda erkin mavzu tanlashimizga imkon yaratganlari edi. Vaholanki, har bir olim uchun o'z qiziqqan mavzusi doirasida ilmiy ish olib borish muammoga nisbatan bor imkoniyatini ishga solishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ustozimiz Samarqandda 2010 yillardan boshlab har bir shogirdlarining qiziqqan falsafiy muammolari va mavzularini tinglagan holda, mazkur muammoning yechimida sinergetik metodologiya imkoniyatlari asosida yondashuv yuzasidan o'z qimmatli maslahatlarini berib keldilar. Bizningcha, bugungi kunga kelib ustozimizning bu mehnatlari o'z natijasini ko'rsatdi, ya'ni deyarli har bir shogirdlari ustoz rahbarliklarida fan doktorlik darajasigacha yetib keldi. Ustozimizni bugunda tom ma'noda "Samarqand sinergetika maktabi"ning asoschisi deb aytishimiz mumkin.

Ustozimizning biz shogirdlar bilan o'ta samimiy, mehribon, shu bilan birga talabchan munosabati, ayniqsa, yodda qolarli edi. Ustoz shogirdlarni birlashtiruvchi, yagona maqsad yo'lida harakatga undovchi kuch edi. Baxtiyor Omanovichning yana bir fazilatlari, o'z mavzuimizdan tashqari har oyda ikki marotaba barcha shogirdlarini bir joyga yig'ib ilm-fanning dolzarb muammolari, falsafa, huquq, axloq, fizika, yoxud koinot ilmining turli mavzularida suhbat olib borishlari edi. Darstlab ustozni bu kabi keng doiradagi ilm egasi ekanliklari bizni hayratlantirgan bo'lsa, keyinchalik domladan qomusiy bilim egasi sifatida har qanday mavzu doirasida maslahat ola boshladik. Ustoz rahbarligida barcha shogirdlar

hamkorligidagi sinergetik metodologiya doirasida 3 kitobdan iborat monografik tadqiqotlarimiz ham fikrimiz dalilidir.

Ustozimizdan yillar davomida, nafaqat ilm-fan, ustozlik, keng doiradagi tafakkur qilish borasida, balki oilaparvarlik borasida ham ibrat olib bordik. Oilaga, farzanlarga, nabiralarga bo'lgan munosabat, mehmondo'stlik hamisha bizni ibrat olishga undab kelgan. Ayniqsa, oiladagi samimiy muhit, Qandolat aya (oxiratlari obod bo'lsin) bilan munosabatlari doimo bizga havas uyg'otgan. Menimcha har bir ustozlik maqomiga ega bo'lgan shaxs, ustozimiz kabi har jihatdan shogirdlarga ibrat bo'la olishi lozim. Ustozimiz Turayev Baxtiyor Omanovichni bir so'z bilan "Qat'iyatli, mehribor, talabchan ustoz!" deya ta'riflasak, mubolag'a bo'lmaydi. Ustozimizga hamisha sog'-salomat bo'lib, uzoq yillar davomida ko'plab shogirdlarni tayyorlash nasib etsin.

ЎЗБЕКИСТОНДА ФАЛСАФА ФАНИ РИВОЖИГА УЛКАН ХИССА ҚЎШГАН ОЛИМ

Фарход Хамидович Набиев

*Шароф Рашидов номидаги СамДУ "Ўзбекистон тарихи"
кафедраси профессори, тарих фанлари доктори*

Жаҳон цивилизациясининг марказларидан бири бўлган Ўзбекистон заминидан дунё тан олган буюк олиму уламолар етишиб чиққан. Ҳадис илмининг султони Имом Бухорий, Имом Термизий сингари буюк тарихий шахсларни берган. Бундай буюк шахсларни гени бугунги кунда мазкур муқаддас маконда яшаётган авлоднинг қонида мавжуд. Узоқ йиллар давом этган мустамлакачилик даврида бу генлар уйғонмасдан келди ва фақат мустақиллик шарофати билан бу генларнинг уйғонишига шароит яратилди. Бу шароит Учинчи ренессанснинг муҳим шarti ҳисобланади, чунки ренессанс ухлаб ётган генларнинг уйғонишини англатади. Бугунги кунда янги Ўзбекистонда Учинчи ренессанснинг пойдевори яратилмоқда ва бунда фалсафа фанининг йирик намоёндаларидан бўлган Бахтиёр Тўраев ўзининг муносиб ўрнига эга бўлмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистонда мустақиллик шарофати билан яратилган шароит туфайли интеллектуал мулкни қадрлаш ва ривожлантириш имконияти кенгайиб бормоқда, чунки мустақиллик эркин фикрлаш имкониятини берди. Фақат эркин фикрлай олган

авлодгина буюк кашфиётлар қилишга қодир, чунки эркинлик инсоннинг ички имкониятларини тўлиқ намоён қилишга шароит яратади. Мустақиллик барча фан йўналишларида, жумладан фалсафа фанида ҳам ривожланиш учун кенг имкониятлар яратди. Бундай имкониятлар туфайли кўплаб кучли олимлар шаклланиб бормокда, уларнинг қаторида фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Тўраев ҳам ўзининг муносиб ўрнига эга. У фалсафа, табиатшунослик фалсафаси, фазо ва вақт, ҳозирги замон космологияси, мантик, ижтимоий фалсафа ва миллий ғоянинг фалсафий муаммоларига доир 900 дан ортиқ илмий мақолалар, рисола ва монографиялар муаллифи ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида, айниқса, Янги Ўзбекистон даврини бошланиши билан илм-фаннинг, жумладан, фалсафа фанининг ривожланиши учун кенг имкониятлар пайдо бўлди. Чунки 2016 йилнинг 30 декабрида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Фанлар Академиясининг аъзолари билан бўлган учрашувда фан фаолияти соҳаси танқидий таҳлил қилиниб, кейинги ривожланишга кучли туртки берилди. Фалсафа фанининг ривожини тўғрисида гапирганда умуман фан фаолияти ривожини билан боғлиқликда гапириш лозим, чунки фалсафа фани барча ижтимоий - гуманитар фанларнинг асосини ташкил этади.

Бугунги кунда инсоният жамиятини фан фаолият соҳасисиз тасаввур қилиб бўлмайди ва қайси мамлакат илм-фан ютуқларига асосланса, ўша мамлакат тараққиётга эришиши ҳамда гуллаб-яшнаши мумкинлигини тарих яққол кўрсатиб турибди. Жамият тараққиёти кўп омилларга ва, энг аввало, хато қилмасдан тўғри йўлдан боришга боғлиқдир. Хато қилмасдан тўғри ҳаракат қилиш учун эса олдиндан кўра билиш керак ва бунинг учун илм-фан тавсияларига асосланиб жамиятни бошқариш лозим. Чунки фан фаолиятининг маҳсули бўлган билим олдиндан кўра билиш имкониятини бериб, бизни хатодан сақланиб тўғри ҳаракат қилишимизни таъминлайди. Шунинг учун ҳадис илмининг султони Имом Бухорий “Одамларнинг нажоти фақат билим ва ундан бошқаси бўлмагай” деб ёзган ёки Ғарб социологиясининг асосчиси Огюст Конт “Билиш олдиндан кўра билиш учун, олдиндан кўра билиш эса ҳаракат қилиш учун” деб ёзиб қолдирган. Устоз Бахтиёр Тўраев ана шундай олдиндан кўра билишга қодир бўлган фалсафий тафаккур соҳибини ҳисобланади.

Объектив дунё тўғрисидаги маълумотлар мажмуи бўлган билим алоҳида онгли ижтимоий фаолият тури бўлган фан фаолияти орқали шаклланади. Фан фаолияти табиат, жамият ва тафаккурнинг ривожланиш қонуниятларини очиб беради. Инсон билан табиат ўртасида юз берадиган муносабатлардаги иқтисодий эҳтиёждан келиб чиқиб табиий фанлар юзага келган. Аммо ҳаёт жараёнида инсон нафақат табиат билан, балки ўзаро муносабатга ҳам киришади ва ана шу ижтимоий муносабатлардаги яъни сиёсий ва ҳуқуқий муносабатлардаги эҳтиёждан келиб чиқиб ижтимоий-гуманитар фанлар юзага келади. Аниқроқ қилиб қилиб айтганда, ижтимоий фанлар жамиятни англашга хизмат қилса, гуманитар фанлар инсонни англашга хизмат қилади ва худди шундай, табиий фанлар табиатни англашга қаратилгандир.

Демак, ижтимоий-гуманитар фанлар инсоният жамиятидаги одамлараро муносабатларни ва бу муносабатларнинг ижрочиси бўлган инсонни англашга хизмат қилади. Инсоният жамияти ривожланиб бориши билан ижтимоий муносабатлар ҳам ва инсоннинг ўзи ҳам такомиллашиб боради, демак, уларни ўрганиш, англаб олиш ҳам мураккаблашиб боради. Шунинг учун ижтимоий-гуманитар фанларнинг мақсад ва вазифалари замон талабларидан келиб чиқиб мураккаблашиб боради, чунки тарихий жараённинг ўзи оддийликнинг мураккаблашиб боришидан иборатдир. Демак ижтимоий-гуманитар фанларнинг, жумладан фалсафа фанининг долзарб муаммоларини аниқлаб олиш учун замон моҳиятидан ва талабидан келиб чиқиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот маркази директорининг бош маслаҳатчиси, Турон Фанлар Академияси академиги, фалсаа фанлар доктори, олий таълим аълочиси профессор Бахтиёр Омонович Тўраев нафақат Ўзбекистон балки Марказий Осиёнинг фалсафа бўйича йирик мутахассиси, республикадаги етакчи жамиятшунос олимлардан биридир. Унинг 75 йиллик ҳаёт фаолиятининг 50 йили меҳнат фаолиятига бағишланган бўлиб, олим 2000 йилдан буён Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот марказида самарали меҳнат қилиб келмоқда. Бахтиёр Тўраев том маънода мустақиллик олими, унинг бутун ҳаёти ва фаолияти Ватанга, миллатга хизмат қилишнинг намунаси десак адашмаган бўламиз. У Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишда, баркамол авлодни вояга етказиш,

ёшларнинг ижтимоий онги, тарихий тафаккурини шакллантиришда фидойилик намуналарини кўрсатиб келмоқда.

Файласуф Бахтиёр Тўраев томонидан кўплаб илмий асарлар ишлаб чиқилган ва нашр этирилган. Бу олим Ўзбекистон фалсафа фанининг долзарб муаммоларига бағишланган 900 га яқин илмий мақолалар, монографик тадқиқотлар, ўқув - қўлланма, дарсликлар, илмий-оммабоп китоблар, рисоалар, илмий тўпламлар, республика ва вилоятлар телевединиеларида намойиш этилган видео кўрсатувлар, радио эшиттиришлар муаллифидир.

Бугунги кунда Бахтиёр Тўраев ўзини илмий фаолиятини замон талабларидан келиб чиқиб миллий ғоя билан суғорилган илмий асарларни яратишга ҳаракат қилмоқда. Мустақиллик шарофати билан ижтимоий-гуманитар фанлар ичида, энг аввало, фалсафа фанининг ривожланиши учун кенг имкониятлар вужудга келди. Чунки, фалсафий билим барча ижтимоий-гуманитар фанларнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Фалсафий билимисиз бирор-бир ижтимоий фан ривожлана олмайди, аниқроқ қилиб айтганда, тарихчи ҳам, социолог ҳам, политолог ҳам, иқтосодчи ҳам, психолог ҳам фақат фалсафий билим негизидагини тадқиқот олиб бориши мумкин. Умуман, фалсафани билмасдан туриб инсон соводли бўлиши мумкин эмас, чунки фалсафий билим юқорида таъкидлаганимиздек барча ижтимоий фанларнинг негизини ташкил қилади. Машҳур донишмандлардан бири фалсафани билмаган одам маълумотли бўла олмайди ва ўзини тасодиф деб ҳисоблаши лозим деб ёзгани бежиз эмас. Мустақиллик шарофати билан биз ўз тарихимизни объектив ўрганиш имкониятига эга бўлдик. Бугунги кунда Ўзбекистон фани миллий ғоя руҳи билан суғорилган бўлиши кераклигидан келиб чиқиб Бахтиёр Тўраев Ўзбекистон фалсафа фанини ривожланишда мустақилликнинг аҳамияти мавзусида илмий тадқиқот олиб боришга ҳаракат қилмоқда.

Фалсафий тадқиқотлар миллий ғоя руҳида бўлиши учун ижтимоий тарихий воқеяликлар ва ижтимоий тараққиётда мустақилликни аҳамиятини фалсафий таҳлилига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Айтайлик, фалсафа, табиатшунослик фалсафаси, фазо ва вақт, ҳозирги замон космологияси, мантик, ижтимоий фалсафа ва миллий ғоянинг фалсавий муаммоларини очиб бериш муҳим аҳамиятга эга бўлган тадқиқот ҳисобланади. Ижтимоий-гуманитар

фанларнинг энг долзарб муаммоси ижтимоий тартибни ўрнатиш билан боғлиқ бўлганлиги учун, файласуфлар томонидан, ўтмишда ижтимоий тартиб қандай қилиб ўрнатилганлигини фалсафий таҳлил қилиш муҳим илмий аҳамият касб этади. Бу борада буюк бобокалонимиз Амир Темури даврида ижтимоий тартибни ўрнатиш ва, умуман, ўша давр тарихий тажрибасини фалсафий жиҳатдан ўрганиш ва ижодий қўллаш алоҳида аҳамиятга эга. Чунки Амир Темури бобомиз замонасида ижтимоий тартибни ўрнатиш “Куч адолатда” тамойили асосида амалга оширилган. Бугунги кунда ушбу тамойилни ижодий қўллаш тараққиётнинг ўзбек модели тамойилларидан бири бўлган қонун устуворлигини таъминлашга хизмат қилади. Ушбу мавзу ҳам ҳурматли профессоримиз Бахтиёр Тўраевнинг изланиш объектларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг ривожланишига тўсиқ бўлган сабаблардан бири бу уларга бўлган эҳтиёжни табиий фанларга бўлган эҳтиёждан нисбатан пастлигидир. Чунки ижтимоий – гуманитар фанлар берадиган самарани худди табиий фанлар берадиган иқтисодий самара сифатида рақамларда ифодалаш анча мушкул иш. Шунинг учун уларга бўлган эҳтиёж ҳам табиий фанларга бўлган эҳтиёждан нисбатан пастроқ бўлмоқда. Лекин ижтимоий – гуманитар фанлар берадиган фойда ҳеч қандай рақамлар билан ўлчаб бўлмайдиган бойлик бўлиб ҳисобланади. Чунки ижтимоий - гуманитар фанлар жамият тараққиётининг муҳим шарти бўлган ижтимоий тартибни ўрнатишга хизмат қиладиган илмий хулосаларни беради. Бундан ташқари ижтимоий-гуманитар фанлар одамни нафақат аққли балким доно бўлишини ҳам таъминлайди.

Бугунги кунда фақат билим негизида шаклланадиган ақл билангина жамият тараққиётининг муҳим шарти бўлган адолатли ижтимоий тартибни таъминлаб бўлмай қолди. Бунинг учун маънавият негизида шаклланадиган донолик ҳам керак бўлмоқда ва бундай доно авлодни тарбиялашда ижтимоий – гуманитар фанлар ва, энг аввало, фалсафа фани ҳал қилувчи ролни ўйнайди. Бундай авлодни тарбиялаш учун албатта тарбиячининг ўзи ақлли ва доно бўлиши керак. Устоз

Бахтиёр Тўраев олий таълим аълочиси сифатида ана шундай тарбиячи ҳисобланади ва уни бундай инсон бўлиб шаклланишида ижтимоий-гуманитар фанлар берадиган билимлар ҳал қилувчи роль ўйнаган. Буларни англаб олиш ижтимоий – гуманитар фанларга бўлган эҳтиёжни оширишга ва бунинг натижасида фан ривожига кучли туртки беради. Бу эса файласуф олимларни, жумладан, Бахтиёр Тўраевни миллий тараққиётимизнинг фалсафий асосларини миллий руҳ билан яратиш керак деган тамойил асосида янада самарали меҳнат қилишга ундайди. Биз устоз Бахтиёр Тўраевдан ана шундай имкониятлардан фойдаланган ҳолда миллий ғоя билан суғорилган йирик фалсафий асарларни кутиб қоламиз.

МЕҲРИБОН УСТОЗ ВА САДОҚАТЛИ ДЎСТ

Дўсмурод Т.Норқулов

*Тошкент тиббиёт академияси Ижтимоий фанлар кафедраси
профессори, фалсафа фанлари доктори*

Сухроб Д.Норқулов

*Тошкент тиббиёт академияси Ижтимоий фанлар кафедраси
мудир, фалсафа фанлари доктори, профессор*

Ф.С.Умарова

*Тошкент тиббиёт академияси Ижтимоий фанлар кафедраси
доценти, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Устозлик ҳар кимга ҳам насиб қилавермайди, унинг юки оғир, унга бардош бера олиш керак. Устоз устоз бўлмоғи учун илм ва одамийлик сифатлари билан юғрилган бўлмоғи керак, шунда у ҳақиқий устоз ҳисобланади. Устоз бўлмоғинг учун сен ҳам устозингдаги фазилатларга эга бўлмоғинг зарур. Устоз ўз шогирдининг истеъдодини била олса, у ҳақиқий устозга айланади. Устоз ва шогирд ўртасидаги муносабат ватан тараққиётига хизмат қилиши керак, шунда у ҳақиқий муносабатга айланади. Устозлик Ватан келажагининг фарзандларини вояга етказишдир. Устозлар ва шогирдлар ўртасидаги мустаҳкам уйғунлик Ватан келажагининг негизидир.

Дарҳақиқат устозларнинг хурмат-эҳтиром қилиши азал-азалдан бизга мерос бўлиб келмоқда. Агар тарихга назар ташлайдиган бўлсак, бунга ёрқин мисоллар жуда кўплигига шохид бўламиз. Хатто Искандар Зулқарнайн, Соҳибқирон Амир Темур сингари бутун салтанатга эга бўлган подшоҳлар ҳам устоз хурмати, устоз хизматига катта эътибор берганларини кўришимиз мумкин.

Масалан, Искандар Зулқарнайн ишғол қилган юртнинг тахтига биринчи бўлиб устозини ўтказар экан. Бир куни ундан: “Нима учун бундай қиласиз” деб сўраганди. – ота-онам туғилишимга, устозим эса юксалишимга сабабчи бўлганлар” деган экан. Буюк аллома Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” асарида дўстлик ва садоқат ҳақида жуда кўп ҳикматлар айтилган. Унга кўра, инсонларнинг ўргатувчи, яна бири ўрганувчидир. Бу иккисидан қолгани эса бошқа инсонларга тегишлидир. Шу боис, инсон ҳар иккисидан бирининг йўлини тутиши керак. Ҳикматнинг маъноси шуки, ўргатишга ҳақлилик ва ўрганмоқликка лойиқлилик инсон зотиға хос бўлган хислат. Сабаби, чинакам дўст ўргатиш ва ўрганишиға хиёнат қилмайди. Шунинг учун бундай инсонларнинг шогирдлари ҳам, устозлари ҳам кўп бўлади.

Бу гапларимнинг исботи сифатида Б.О.Тўраев томонидан “Бизнинг файласуф устоз” номли 540 бетлик китобининг ёзилгани ва чоп этилгани яққол далил бўла олади. Бу китоб Б.О. Тўраевнинг номзодлик ва докторлик диссертация ишларига илмий раҳбарлик қилган ва тўғри йўл кўрсатган устози Омонулла Файзуллаевич Файзуллаевнинг 100 йиллик юбелей санасига бағишланган асар ҳисобланади. Б.О. Тўраев китоби жонажон устози фалсафа фанлари доктори, профессор Беруний номидаги давлат мукофоти лауреати Омонулла Файзуллаевич Файзуллаевнинг ҳаёти, илмий ва ижодий фаолияти, устозлари, шогирдлари, сафдошлари ҳақидаги хотираларини, олимнинг ҳикматли сўзлари ва олим ҳақидаги замондошларнинг хотираларини, устозининг фан тарақиётига қўшган ҳиссаларини батафсил ёритган асар ҳисобланади.

Юқоридаги фикрларимизға яна бир асос Бахтиёр Омонович Тўраевнинг турмуш ўртоғи Тўраева Қандолат Умаровна томонидан ёзилган “Отам” хотиралар китоби 2023 йилда “ФАН ЗИЁСИ” нашриётида чоп этилган бўлиб, китобда Қандолатхон ўзининг қайнотаси, Б.О.Тўраевнинг отаси Омонхон Эшонбобо Тўрахонов (1900-1982) ҳақида қизиқарли, тарихий ривоятларға бой хотираларини содда ва самимий руҳда баён қилган. Бу китобға кириш сўзини Бахтиёр

Омонович Тўраев ёзган бўлиб, бизнинг назаримизда китобдаги жуда кўп ғояларни шакллантиришда Б. Тўраев хизмати катта деб ўйлаймиз.

Бу иккала китобда келтирилган фикр-мулоҳазалар, фикр ва ғоялар устозга, ота-онага бўлган хурмат қандай бўлиши кераклиги ҳаммага намуна бўладиган даражада ёритилган.

Бахтиёр Омонович Тошкент Давлат Университети фалсафа факултетига 1968 йилда ўқишга кирган бўлса, Мен Дўстмурод Норқулов шу Университетининг фалсафа факултетига 1969 йилда ўқишга кирганман.

Демак, Мен Бахтиёр Омонович Тўраевни 1969 йилдан буён биламан. Бахтиёр Омонвич курсдошлари, гуруҳи билан бизнинг курсимиздаги талабалар жуда кўп фанларни, махсус курсларни, маърузаларни биргаликда ўқиганмиз, эшитганмиз. Жумладан “Ислом” махсус курсини профессор М.А.Усмонов “Ўрта Осиё мутафаккирлари фалсафий қарашлари” махсус курсини академик М.М.Хайруллаев ўқиган.

Б.О. Тўраев Университетни аъло баҳоларга ўқиб тугатганига гувоҳман. Бахтиёр Омонович номзодлик ва докторлик диссертация ишларини Фазо ва Вақт муаммосига бағишланган мавзусини муваффақиятли химоя қилган. Бахтиёр Омоновичнинг жуда кўп ёзган китобларидан талабаларга фалсафа фанини ўқитишда дарслик сифатида фойдаланамиз. Жумладан 2022-йилда чоп этилган “Борлиқ” китобидан фалсафа фанидаги “Борлиқ фалсафаси”, “Онг муаммоси” мавзуларини ўқитишда “Фазо ва Вақт муаммосига бағишланган” китобларидан фалсафа фанидаги “Фазо ва вақт” мавзусини ўқитишда фойдаланамиз ва талабаларга тавсия этамиз.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори маслаҳатчиси, атоқли олим, фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Тўраев фалсафа фани ривожига ўзининг улкан ҳиссасини қўшиб келмоқда. Олим ўзининг илмий-педагогик фаолияти давомида 600 дан ортиқ мақолалар, ўнлаб монографиялар, бир қанча ўқув қўлланмалар ва дарсликлар чоп эттирган.

Биз Бахтиёр Омонович билан бир неча йиллар Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети ҳузуридаги Ихтисослаштирилган илмий кенгаш ва илмий семинарларда ҳам фаолият юритдик. Ана шу фаолият давомида ундаги халоллик, принципиаллик, вазифаларга, масалаларга жиддий ёндашиш

хусусиятлари кўпчиликини қойил қолдиради. Бахтиёр Омонович бир қанча илмий тадқиқотчиларга, докторантларга раҳбарлик қилиб, диссертация ишларини у киши раҳбарлигида ҳимоя қилганлар ва тасдиғини олиб хузурини кўриб юрибдилар.

Мен, яъни шу мақоланинг ҳаммуаллифларидан бири Сухроб Норкулов номзодлик, докторлик диссертация ишимни Илмий Семинарда муҳокамадан ўтказаетган пайтимда ва ЎЗМУ қошидаги Ихтисослаштирилган кенгашда докторлик ишимни ҳимоя қилаётган пайтимда ва бошқа диссертациялар муҳокамасида билганман. Бахтиёр Омонович Илмий Кенгаш аъзоси сифатида тадқиқотчилар диссертацияларини ўзлари ўқиб, таҳлил қилиб, адолатли, тўғри маслаҳатлар беради. Бундан ташқари, докторлик диссертациясига оид ишимни ҳимоя қилаётган пайтимда норасмий оппонент сифатида жуда яхши, объектив баҳоларини бериб, ижобий баҳолаган эди. Кейинги йилларда ёзган монография ва бошқа китобларимизга тақризлар бериб, ўзларининг чиройли фикрлари билан маслаҳатларини бериб туради.

Хазрати Алишер Навоий “Ҳам ўзи пок, ҳам сўзи пок инсон” тўғрисида сўзлаганларида Бахтиёр Омоновичдек инсонларни назарда тутган бўлсалар ажаб эмас.

Бахтиёр Омонович, Биз сизни табарруқ 75 ёшингиз билан чин қалбимиздан табриклаймиз. Сизга узоқ умр, сиҳат-саломатлик, илмий-иждодий ва педагогик фаолиятингизда улкан муваффақиятлар тилаймиз!

КАМТАРИН ВА МЕҲРИБОН УСТОЗ!

Очилов Жамшид Абдурашидович

Ўзбекистон халқаро ислом академияси хузуридаги

Малака ошириш марказининг

Самарқанд вилояти минтақавий филиали жамоаси номидан

Ўзининг камтарлиги, сабр-тоқатлилиги, меҳрибонлиги ва меҳнатсеварлиги билан барчанинг қалбидан жой олган устозлардан бири йирик файласуф олим Тураев Бахтиёр Омоновичдир. Устозни табиатшунослик фани методологиясининг ҳозирги замон масалаларини, билиш назариясини таҳлил қилиб ўз фикр-мулоҳазаларини бера олган олим сифатида, шунингдек фалсафий тадқиқот методлари муаммоларини чуқур ёритиб берган буюк аллома,

серқирра ижодкор, қомусий олим, юксак маънавият эгаси, ақл-заковат соҳиби, қалби пок, иймон-эътиқодли, тўғри сўз, бағрикенг, оилапарвар, болажон, ҳаётдан доимо мамнун бўлган ўта меҳнаткаш инсон сифатида эътироф этиш мумкин. Устознинг сермазмун бой маънавий меросини ўрганиш ва бугунги глобаллашув жараёнида ёшларга оқилона етказиш биз каби барча шогирдларнинг бурчи деб биламиз. Зеро, устознинг сермазмун бой маънавий мерослари ёшлар тарбиясида беқиёс аҳамиятга эгадир.

Устоз Тураев Бахтиёр Омонович илм-фан соҳасида самарали меҳнат қилиб, республикада таниқли файласуф ва етакчи жамоат арбоби сифатида баркамол авлодни тарбиялашдаги, етук кадрларни тайёрлашдаги ишларидан бугунги кунда бутун республика илм аҳли чексиз фахрланади десак, муболаға бўлмайди. Зеро, бугунги кунда устознинг кўплаб шогирдлари Республиканинг турли-туман мўътабар олий ўқув юртларида етакчи ўқитувчи ва илмий тадқиқот даргоҳларида илмий ходим сифатида ёшлар қалбига эзгулик ҳояларини сингдиришга ва мамлакатимиз қудратини оширишга ўзларининг муносиб ҳиссасини қўшмоқдалар. Демак, бу борадаги хайрли ишларда устоз Бахтиёр Омоновичнинг муносиб ҳиссаси борлиги айтилиши ҳақиқат. Устозни замонамизнинг етук таниқли файласуфи, Ўзбекистонда илмий ижодиёт методологиясининг назариётчиси, табиатшунослик фалсафаси, онтология ва билиш фалсафаси, фан фалсафаси ва методологияси каби соҳалар бўйича республиканинг энг йирик олими ва файласуфи сифатида биламиз. Бу соҳаларнинг долзарб муаммоларини илмий мушоҳада қилиб, илмий ечим топишда устознинг рисола ва монографиялари, илмий асосланган мақолалари ёшларга, талабаларга қўлланма, йўлланма вазифасини ўтаётганлигини қайд этиб ўтиш лозим. Бу албатта устознинг илм ва ижодда замона билан ҳамнафас бораётганлигининг белгисидир десак янглишмаган бўламиз.

Устоз худдики, унумдор тупроққа ўхшайди. Зеро, унумдор тупроқ ўзида барака ёмғирини сақлаб устида дарахтлар ва гиёҳларнинг униб ўсишига, маҳлуқот ва мавжудотларнинг ризқу рўз териб ивирсилашларига шароит яратиб беради. Устоз Бахтиёр Омонович ҳам атрофидаги шогирдларига бирдек меҳрибон бўлиб, уларга илмий ва ҳаётий маслаҳат бериб давра суҳбатлари ташкил этиб туради. Шу маънода устознинг атрофидаги шогирдларнинг барчаси устознинг инсонийлик, мураббийлик, олимлик, “оталик”,

ташкilotчилик, серқирра ижодкорлик сарчашмаларидан тўйиб-тўйиб баҳраманд бўладилар.

Хулоса қилиб айтганда, устоз Б.О.Тураев камтарин, меҳрибон устоз ва Ўзбекистонда фалсафа илмий мактабининг асосчиларидан бири сифатида фан тараққиёти учун олиб бораётган илмий изланишлари бардавом бўлади ва устознинг бой илмий-маънавий мероси ибрат намунаси сифатида, ёшларни баркамол руҳда тарбиялашда муҳим ўрин тутди деб, ҳисоблаймиз.

БАХТИЁР ОМОНОВИЧ ТЎРАЕВ – ФИТРАТИ АСЛ УСТОЗ **Исақова Замирахон Рухитдиновна**

Наманган давлат университети фалсафа фанлари доктори (DSc),
профессор

Аннотация. Ўзбек миллий фалсафасининг йирик вакили, фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Омонович Тўраевнинг фитрати, камолоти ва илмий мероси ўзига хос бўлиб, мақолада устознинг илмий ҳаётга муносабати, фидойилиги, шогирдларига бўлган меҳрибонлиги, ҳокисорлиги ва инсонийлик фазилатлари реал фактлар асосида фалсафий таҳлил қилинган. Устознинг илмий сферадаги мавқеи, илмнинг ҳақиқий мақсади ва жамиятдаги ўрни аксиологик талқин қилиниб, устознинг ҳаётда ва илмда эришган барча муваффақиятларининг илҳомчиси сифатида ёшларнинг илмнинг ҳақиқий қадрини англаб, илмий фаолиятларини яхшилаш ва жамиятга хизмат қилишга йўналтирилганлиги кўрсатилган.

Таянч сўзлар: устоз, илм, ахлоқ, фитрат, камолот, жамият, маънавият, маърифат, ҳокисорлик, ҳақиқат, илм-фан, таълим, консенсус, мерос, даҳо.

BAXTIYOR OMANOVICH TURAEB – A MENTOR OF SPIRITUAL PERFECTION

Annotation. A prominent representative of Uzbek national philosophy, Doctor of Philosophy, Professor Bakhtiyor Omonovich Turaev possesses a unique nature, perfection, and scientific heritage. The article philosophically analyzes his attitude towards scientific life, selflessness, kindness to students, modesty, and human qualities based on real facts. His authority in the scientific field, the true purpose of science, and its place in

society are considered and given an axiological interpretation. Inspiring with his example, he strives for young people to realize the true value of science, improve their scientific activities, and serve society.

Key words: teacher, science, morality, nature, perfection, society, spirituality, enlightenment, modesty, truth, science, education, consensus, heritage, genius.

БАХТИЁР ОМАНОВИЧ ТУРАЕВ – НАСТАВНИК ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВА

Аннотация. Выдающийся представитель узбекской национальной философии, доктор философских наук, профессор Бахтиёр Оманович Тураев обладает уникальной природой, совершенством и научным наследием. В статье философски анализируются его отношение к научной жизни, самоотверженность, доброта к ученикам, скромность и человеческие качества на основе реальных фактов. Рассматривается его авторитет в научной сфере, истинная цель науки и ее место в обществе, дается аксиологическая интерпретация. Вдохновляя своим примером, он стремится к тому, чтобы молодые люди осознали истинную ценность науки, улучшили свою научную деятельность и служили обществу.

Ключевые слова: учитель, наука, мораль, природа, совершенство, общество, духовность, просвещение, скромность, истина, наука, образование, консенсус, наследие, гений.

Инсоннинг буюклиги унинг фитрати, маънавий камолот даражаси билан белгиланади. Фитрат инсоннинг асл табиати бўлиб, у инсоннинг умр йўли учун асос бўлади. Фитрат сўзининг моҳияти “софлик”, “асллик”, “табиат”, яъни бирор нарсанинг бошқа нарсага аралашмаган, соф, асл ҳолатида турган маъноларда мужассамдир.

Фитратсиз яшаш – инсоннинг ўзлигини йўқотиши билан баробар. Инсоннинг юксак салоҳияти унинг фитрати илм билан мунавварлиги, яхшилик ва тўғрилиқ йўлида собитқадамлигидан далолатдир. Эътироф этиш ўринлики, инсон фитрати азалда қандай бўлса, шундай, сира ўзгармаган. Ер юзида ҳаёт давом этар экан, инсон инсонлигича қолади. Қомусий олим Абу Наср Форобий (ваф. 950 й.) инсонни дунё тараққиётининг энг мукаммал ва етук якуни”¹ деб таърифлаган.

¹ Хайруллаев М. Форобий рухий процесслар ва таълим-тарбия тўғрисида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – Б. 56.

Инсон фитрати унинг туғма хусусиятлари, қобилияти, руҳий камолотининг ифодаси сифатида инсонни бошқа барча тирик мавжудотлар қатори одамлардан ҳам ажратиб турадиган ўзига хос хусусиятни белгилайди, яъни фитрат одамийликнинг асл моҳиятидир. Инсон фитратидаги эзгулик, меҳрибонлик, тафаккур қилиш қобилияти, яратиш, бунёдкорлик каби хусусиятлар унинг маънавий ва маданий тақомили учун асос бўлиб хизмат қилади.

Фитрати буюк устозлар ҳамиша бўлган ва бу жараён узлуксиз давом этади. Муаммо шундаки, инсон фитратини билиш, унинг инсонийлик табиатининг туб моҳиятини англаш долзарб аҳамиятга эга бўлиб, бунинг сабаблари турли, ғоялар, қадриятлар ва маданиятлар тўқнашуви, оломон маданияти, технологик тараққиёт, ижтимоий муаммолар, маънавий инқироз, инсон ҳаётининг маъноси орқали очиқланади. Фитрати асл инсон ўз мақсадига содиқ бўлиб, ҳар қандай қийинчиликка қарши тура олади, ғоя ва фикрларида барқарор бўлиб, қатъият ва ирода билан ўз қарорларига содиқ қолади. Қачонки инсон ўз фитратига монанд яшаса, сермазмун ҳаёт кечиради, икки олам саодатига эришади. Ана шундай фитрати асл баркамол инсонлардан бири, мовароуннаҳрлик аллома, саййидзода, нақшбандия тариқатининг назариётчиларидан бири Махдуми Аъзам Косоний (ваф. 1542 й.)нинг авлоди, толмас ва забардаст олим, ўзбек миллий фалсафасининг концептуал асослари, фан тарихи, методологияси, борлиқнинг синергетик концепциясига доир илмий изланишлар олиб бораётган устоз, фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Оманович Тўраевдирлар.

Устоз Б.О.Тўраевнинг оталари Омонхон Тўрахонов қалблари меҳрга тўла инсон бўлиб, халқ орасида (ваф. 1982 й.) “Эшонбобо” номи билан танилганлар. Маҳалла улуғлари Эшонбобони “бугунги кунда миллатимизнинг шаъни, динимизнинг ҳимоячиси бўлган табаррук инсон. Одамларга тўғри маслаҳат берадиган, элни тўғри йўлга бошлайдиган, ҳақиқатни айтишдан қўрқмайдиган адолатли, азиз-авлиё¹ деб улуғлашган. Бундан англашиладики, устознинг фитратлари сафолиги замирида ота-боболарининг асл фитрати акс этган. Яна ҳам содда қилиб айтганда, илмий салоҳият, илмга чанқоқлик, бетиним изланишлару инсоншунослик устозга бевосита падари бузруклари Омонхонтура Эшонбободан мерос бўлса, ажаб эмас. Устоз Б.О.Тўраевга хос бўлган фазилатлар ичида илмга

¹ Тураева Қ. Отам (Хотиралар). – Тошкент: Фан зиёси, 2023. – Б. 13.

чанқоқлик, мақсадлилиқ, кучли ирода, саховатпешалиқ, жўмардлик, адолат, тўғрилиқ, новаторлик, креативлик, камтарлик, маърифатпарварлик, илҳомбахшлиқ, қаноатлилиқ, ватанпарварлик мезонлари устознинг буюқ фитрат эгаси эканларидан далолат беради.

Глобал ҳаёт жараёни ҳар қандай инсонни “элак”дан ўтказиб, турли маданиятлар, ғоялар, қадриятлар билан тўқнаштирмоқда. Устоз Б.О.Тўраевнинг тадқиқотлари кўлами шу даражада кенги, глобаллашув жараёнида илм-фаннинг ўрни нечоғли муҳимлигини англаган ҳолда борлиқ, шахс, инсон, жамият, фалсафа тарихи ва аксиологик муаммоларни оқилона ҳал этишнинг креатив ечимларини таклиф этмоқдалар¹. Аслида олимнинг чинакам илм “одами” эканлиги унинг ижодий салоҳияти орқали яққол кўзга ташланади.

Устоз Б.О.Тўраевни талабалиқ давримдан таниганим, нафақат таниганим, курс иши ёзиш масаласида устознинг уйларида меҳмон бўлганим, устозимнинг муҳташам кутубхоналаридан баҳраманд бўлганим, устозимнинг доно маслаҳатларига амал қилиб, курс ишини муваффақиятли якунлаганим баробарида устознинг чинакам одамийлик сифатлари макон ва замон силсиласида тобланиб, янада сайқалланиб, гўзаллашиб, баркамоллик касб этгани орадан қарийб ўттиз йил ўтгач, яна устоз-шогирдлик ришталари орқали янада ёрқин намоён бўлди².

Устоз Б.О.Тўраев билан илмий ҳамкорлик жараёнида кузатганим асл ҳақиқат шуки, илмий ҳаёт билан ҳамоҳанг яшаш устозга хос бўлиб, илм излаш, фандаги янгиликлардан хабардор бўлиш, соҳага оид илмий журнал мақолалари ҳамда тадқиқот ишлари билан муттасил ишлаш, ижодий тафаккур қилиш, ҳали фаннинг тадқиқот марказда бўлмаган тадқиқот объекти бўлмаган, ечимини кутаётган муаммолар устида ишлаш улкан ақлий меҳнат, жонбозлик, фидойилиқ, мажбурият ҳисси ва кучли матонатни талаб этади. Устоз ана шундай салоҳиятга эгадирлар.

¹ Тураев Б. Пространство. Время. Развитие. – Ташкент: 1992; Тураев Б. Вақт муаммолари. – Тошкент: 1992; Тураев Б. Развитие основных форм пространства и времени. – Ташкент: 2000; Тураев Б. Ҳозирги замон ри атшунослиги концепциялари. – Тошкент: 2009; Тураев Б. Борлик: моҳияти, шакллари, хусусияти. – Тошкент: 2011; Тураев Б. Фалсафа асослари. – Тошкент: 2015; Тураев Б. Танланган асарлар. Уч жилдлик. – Тошкент: 2015; Тураев Б. Махдуми Аъзам. – Тошкент: 2015; Тураев Б. Синергетика I (моҳияти қонуниятлари, амалиётда намоён бўлиши). – Тошкент: 2017; Муҳаммад Тарағай Мирзо Улуғбек. – Тошкент: 2019; Turayev B. Maxdumi A'zam Kasani (2020). – Tashkent; Тўраев Б. Бизнинг файласуф устоз. – Тошкент: 2021; Тўраев Б. Борлик (фалсафий таҳлил). – Тошкент: 2022; Тураев Б. Синергетика – II (назария ва амалиёт). – Тошкент: 2022; Тураев Б. Синергетика III (маънавий мерос). – Тошкент: 2024.

² Исакова З.Р. Ирфон ва унинг Шарқ фалсафий тафаккури ривождаги ўрни (X-XII асрлар). Фалсафа фанлари доктори (ДСс) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Илмий маслаҳатчи ф.ф.д., проф. Б.О.Тўраев. – Самарқанд: 2021. – 72 б.

Замонлар ўзгариши билан баркамолликка бўлган тасаввурлар ҳам янгилашиб бормоқда. Бу аини ҳақиқатдир. Баркамол инсон бўлишнинг асосий белгиларидан бири устозлик даражасига эришишдир. Бу касбнинг обрўсини фақат устознинг ўзи – фидокорона меҳнати, ўз устида тинимсиз ишлаши, бошқаларга ўрнак бўлиши билан ошира олади¹. Устоз комиллик мезонларини жамиятга татбиқ этиш учун янги илмий мақолалар, тезислар, таржималар, мушоҳадалар, илмий маърузалар шаклидаги илмий тажрибалари ва шахсий намуналари билан ўрнак бўлмоқдалар. Қуръони каримнинг Зумар сураси, 9-оятида “Биладиганар билан билмайдиганлар тенг бўладими, деб айт. Албатта, ақл эгаларигина эслатма олурлар” дейилганки, бу оят орқали инсонни ҳақиқатни англаш, унинг аҳамиятини англашаги фарқни кўрсатиш, ақл-заковат билан иш тутишга даъват этилган. Одамзоднинг билиши ва англаши унинг онг ва тафаккур даражасига кўра, турлича бўлиб, бир инсон бирор нарсани билиши мумкин, лекин унинг аҳамиятини англамайди. Бошқа бир инсон эса бирор нарсани билиш билан бирга, унинг моҳиятини ҳам теран англайди. Устоз Б.О.Тўраев ҳам ана шундай даҳо инсондирлар.

Илм руҳнинг озуқаси бўлса, инсон илм билан Аллоҳни танийди, саодатга эришади, илм билан юксалади. Илм аҳли “Пайғамбарнинг меросхўрлари” деб улуғланишида пурмаъно ҳикмат бўлиб, Қуръоннинг “Мужодала” сураси, 11-оятида “...Аллоҳ сизлардан имон келтирган ва илм ато этилган зотларни (баланд) даража (мартаба)ларга кўтарур. Аллоҳ қилаётган (барча яхши ва ёмон) амалларингиздан хабардордир” дейилганки, ўзи эгаллаган илмни бошқаларга ўргатган устознинг шарафи улуғдир.

Олимлик масъулияти жамият ва инсон тақдири, Ер шари ва инсоният келажаги, жамиятда гуманистик ахлоқий муҳитнинг, биосферада соғлом экологик маконнинг барқарор сақланишини эътиборга олган ҳолда илмий тадқиқотларни олиб боровчи ҳар бир илм аҳлининг ҳаётий позициясидир².

Илм-маърифатнинг ижтимоий функцияси миллатнинг ўсиши ва тараққиёти учун хизмат қилишида намоён бўлади. Илм-маърифатга рағбат сусайган жамият таназзулга маҳкум. Бугунги кунда ижтимоий сферада илмсизлик, ҳафсаласизлик ва эътиборсизлик авж олишининг

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг таълим масалаларига бағишлаб ўтказилган видеоселектор йиғилишидаги маърузаси // Халқ сўзи. – Тошкент: 2019 йил 24 август. – Б. 1-2.

² Нравственная ответственность ученого // Словарь философских терминов. Научная редакция профессора В.Г.Кузнецова. – Москва: ИНФРА-М, 2007. – С. 367-368.

замирида илм-маърифатнинг кадрсизланиши кузатилмоқда. Илм-маърифатнинг кадрили юксалтириш учун илм аҳлининг молиявий эркинлигини таъминлаш, уларнинг илмга вақт ажратишларига имкон яратиш, ижтимоий адолатсизликка йўл қўймаслик, илм аҳлининг илм-маърифатга бўлган қизиқишини сўндирмаслик, уларнинг қадриятлари ва мақсадларининг йўқолишининг олдини олиш, ҳар қандай олий мақомдаги технологиянинг олим каби фикрлай олмаслиги, ижодкорлик салоҳияти фақат инсонга тегишли экани, китоб ўқиш ва илмий изланиш янги кашфиёту инновацияларга йўл очишини теран англаш муҳимдирки, бу борада устоз Б.О.Тўраев сафдошлари, ҳамкасблари, шогирдларига ҳамиша ўрнатма ва шахсан намунадирлар. Илмий фаолиятлари давомида устоз Б.О.Тўраев ташкилотчи раҳбар, жамоат арбоби, маслаҳатчи устоз, ихтисослашган кенгаш раиси, илмий семинар аъзоси сифатида салмоқли ишларни амалга оширганлар. Устознинг 20 дан ортиқ монографиялари, 800 дан ортиқ илмий мақолалари, 30 дан ортиқ ўқув, ўқув услубий қўлланма ва дарсликлари нашр қилинган.

Устоз Б.О.Тўраев илмнинг ҳаққоний маърифатпарвари сифатида илмий ютуқлари билан бирга, инсонийлик фазилатлари билан ҳам ажралиб турадилар. Устоз, ҳақиқатан ҳам, барча кишилар учун ахлоқий “барометр” бўлиб, бошқалар устоз Б.О.Тўраев ахлоқларидаги фазилатларни ўзлаштиришга, улар каби бўлишга, улардан ўрнатма олишга, уларни ўзлари учун “идеал” деб билишга интиладилар.

Устознинг хокисорликлари ҳақида алоҳида китоб ёзса арзийди. Чунки устоз Б.О.Тўраев умрларини илмга бағишлаган ҳолда, ҳар доим консенсус, яъни келишув йўлини танлаганлар. Устоз қайси илм даргоҳида, қайси лавозимда ишлашларидан қатъий назар, ўта масъулият ва қатъият каби фазилатлари билан танилганлар. Устознинг бевосита илмий раҳбарликларида ўнлаб фан докторлари, ўттиздан ортиқ фан номзодлари диссертация ишларини муваффақиятли ҳимоя қилганлар.

Устознинг илмга эътиборларини жалб этишнинг оқилона йўллари танлаган ҳолда, юзлаб шогирдларга оталик меҳрини кўрсата олганлар. Энг муҳими, устоз Б.О.Тўраев шогирдларининг дардларини эшитишга, уларга тўғри маслаҳат беришга, билимларини баҳам кўришга, зарур бўлса, китобларини беришга, қийин вазиятларда прагматик ечим топишга тайёр турадилар. Балки шунинг учун устознинг атрофлари ҳар доим турли вилоятлардан келган шогирдлар

билан тўлиб тошгандир. Зеро, шогирди йўқ устоз мевасиз дарахт кабидир.

Устоз Б.О.Тўраев илм оламида барчага ахлоқий намуна, маънавий идеал мақомидалар. Устоз: “миллат ва унинг орияти, ғурури қаерда қолди, ҳеч ким миллий шаън ва орият ҳақида қайғурмайдиган бўлиб қолган” деган эдилар. Энди ўйлаб қарасам, устоз ҳақ эканлар. “Фан доктори” ёки “профессор” унвони айримлар учун кибрга берилиш, ўзини бошқалардан устун қўйиш, ўзидан бошқани тан олмаслик, шогирдларга таъма кўзи билан қараш, битта имзо учун моддий манфаатдор бўлишга интилиш, кибрга берилиш, фамилияси бир қатор пастга тушиб қолса, дунёни бузиб юборгудек ғазаб отига миниш ва тадқиқотчининг илмга бўлган рағбатини сунъий сўндиришга эришиш, ўзидан бошқа ҳеч бир олимнинг илмини писанд этмаслик, “мен ҳақман” деб, фақат ўзини “даҳо” деб аташ каби ҳолатлар, афсуски, жамиятда яшаб келмоқда.

Илмнинг ҳақиқий қадрини англаш, илмга бўлган муҳаббат ва фидойилик каби фазилатларни тиклаш, илмнинг таназзулига йўл қўймаслик бугунги куннинг долзарб масаласи. Афсуски, глобал жараёнлар илмда ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Илмий салоҳиятни оширишнинг микдорий ўсишига урғу бериш, сон ортидан қувиш сифатий таназзулга йўл очди. Аввал номзодлик диссертациялари учун ўртача уч-беш йил вақт сарфланган, докторлик диссертациялари учун ўн-ўн икки йил жон куйдириб, изланиб, чуқур таҳлил ва танқидий мулоҳазалар билан бойитилган. Ҳозир эса замон ўзгарган, илмнинг қадри сусайиб, илмий ишлар кўпинча такрорий, долзарблиги аҳамиятсиз, теша тегмаган манбалар, янги маълумотлар билан тўлдирилмаган, методологик ва стилистик хатоларга тўла “ўртамиёна” диссертациялар ёзиш ёки ёздиришга PhD ёзиш учун олти ойдан бир йилгача, кўпи билан икки йилгача, DSc тайёрлаш учун бир-икки йил кифоя бўлмоқда. Шу тарика, “ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир”, “ёмғирдан кейинги кўзиқорин “каби пайдо бўлган “олимча”ларнинг ким ўзарга диссертация ҳимоя қилишига йўл қўйилмоқда. Зеро, илм-фанда тасодифий тадқиқотчилар сонининг ортиб бориши илмга жиддий хавф, илмнинг таназзулига очилган йўлдир. Тадқиқот ишини ўзи ёзмаган “олим” қалбаки пул мисоли. Бугун илм-фаннинг барча соҳаларида фидойи олимлар, жонкуяр устозлар, илм-фан дарғаларига кучли эҳтиёж бор. Чунки илмнинг ҳақиқий қадрини илмсевар маърифатпарвар олим англаб, уни

ривожлантириш, турғунликдан олиб чиқиш учун камарбаста бўлади. Ўтироф этишга арзийдиган аспект шуки, ҳамма нарсани пул билан ўлчайдиган қаллоб, кўчирмачи, уддабуронлар урчиган замонда ҳам устоз Б.О.Тўраев инсон, йўқ, “ҳазрати” инсон бўлиб қолишнинг уддасидан чиқа олганлар. Бундай жасоратнинг илдизи чуқур бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизматида 1996-2008 йилларда подполковник лавозимида самарали фаолият олиб борганлари билан изоҳланади.

Устоз шогирдларига насиҳат қилиб, “олимнинг миссияси душманни дўстга айлантира олиш. Сиз уларга илмдаги холислик нима эканлигини ётиғи билан тушунтиринг. Агар имконингиз бўлса бу борада кўмаклашинг. Бу сизнинг ғалабангиз бўлади. Сиз фанда зиддиятларни кучайтириш йўлидан эмас, зиддиятларни соғлом ақл билан ечиш йўлидан боринг. Олимларни ўзаро ҳамкорлик қилишга, бир-бирини тушунишга, хатоларини эса қандай тузатиш йўллари биргаликда тузатиш йўлидан борайлик. Шунда ишимиз, илмимиз, обрўйимиз юксалиб боради. Файласуф бузувчи эмас, тузатувчи бўлиши лозим” дейдилар.

Устоз Б.О.Тўраев садоқатли умр йўлдоши, оилапарвар зиёли сифатида ҳам маълум ва машҳурдирлар. Устознинг рафиқалари Қандолатхон ая (ваф. 2023 й.) оиланинг чинакам бекаси, устоз илмда ва ҳаётда эришган барча муваффақиятларининг илҳомчиси, вафодор ва севимли аёл бўлганлар. Гарчи Қандолатхон ая 2023 йилнинг 30 июнь куни автоҳалокат қурбони бўлган бўлсалар ҳам, уларнинг хотиралари устоз Б.О.Тўраевнинг қалбларида яшайди. Қандолатхон аянинг қайноталари Омонхонтўра Эшонбобо ҳақидаги қизиқарли, тарихий ривоятларга бой, замондошларининг эсдаликлари содда ва самимий баён этилган “Отам”¹ хотиралар китоби эсдалик бўлиб қолди.

Хулоса шуки, устоз Б.О.Тўраевнинг ҳаётлари ва илмий мерослари илм ихлосмандларига илмнинг ҳақиқий қадрини англаш, илмга бўлган садоқат ва фидойилик каби фазилатларни тиклаш ҳамда илмнинг таназзулига йўл қўймаслик учун чинакам ўрнак бўлиб хизмат қилади.

Устоз Б.О.Тўраевнинг ҳам олим, ҳам ота, ҳам суюкли турмуш ўртоғи, ҳам меҳрибон бобожон сифатидаги фаолиятлари таҳсинга сазоворки, истиқболда устоз Б.О.Тўраевнинг ҳаётлари ва илмий

¹ Тураева Қ. Отам (Хотиралар). – Тошкент: Фан зиёси, 2023. – 96 б.

меросларини ўрганиш учун фундаментал илмий тадқиқотлар ҳамда илмий марказлар ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

ИЛМУ МАЪРИФАТДА САМИМИЙ ОЛИМ

Шукурилло Умаров,

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази бўлим бошлиғи,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Илму маърифат инсонни юксак мақомларга етказиб, дунё ва охират саодатига мушарраф қилади. Зеро, илм соҳиби зиё тарқатиш, маърифат улашиш билан умрини ўтказади.

Олим, фозил ва уламоларнинг фазли ҳақида Расулуллоҳ (с.а.в.)дан шундай ҳадис марҳамат қилинган. Абу Дардо (р.а.)дан: «Мен Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг шундай деяётганларини эшитдим: «Ким илм талаб қилиш йўлига юрса, Аллоҳ унга жаннат йўлини осон қилиб қўяди. Албатта фаришталар толиби илмни рози қилиш учун қанотларини қўяди. Олим учун осмондаги ва ердаги зотлар, ҳатто сувдаги балиқлар ҳам истиғфор айтади. Олимнинг обиддан фазли худди тўлин ойнинг бошқа юлдузларга нисбатан фазлига ўхшайди. Олимлар Пайғамбарларнинг меросхўрларидир. Пайғамбарлар динорни ҳам, дирҳамни ҳам мерос қолдирмаганлар. Улар илмни мерос қолдирганлар. Ким ўшани олса улуғ насибани олибди» (Термизий ривояти).

Мазкур ҳадисда киши илм талаб қилишидан бошлаб, умрининг охиригача илм йўлида юрса, аввал илм талабида, кейин олимлик ва илм тарқатишда бўлса унинг даражаси улуғ бўлиб, Пайғамбарларга меросхўр бўлишлиги таъкидланмоқда. Олимларга осмонда фаришталар, ердаги жами махлуқотлар, ҳатто сувдаги жами балиқлар ҳам истиғфор айтиши ҳақида Расулуллоҳ (с.а.в.) хабар беряптилар.

Илм-маърифат билан шуғулланадиган, эзгулик йўлида илм тарақатадиган устозлар мақоми шундай улуғ мақомдир.

Фалсафа фанлари доктори, профессор Тураев Бахтиёр Оманович ҳам ҳаёти ва фаолиятини илм-фан ривожига бағишлаган чинакам олим инсон. Устознинг ёшлик даврида илм талабида уйдан чиқиб кетганидан буён ҳали ҳануз илм-маърифат йўлида самарали фаолият олиб бораётгани бунга ёрқин мисол бўлади.

Устоз билан бўлиб ўтган суҳбатларда Тошкент шаҳрига олийгоҳга кириш учун оталаридан рухсат олиб кетганидан буён ўз уйига қайтмаганини, ўқиш давридаги қийинчиликларни катта сабр билан енгиб ўтганини, бу йўлда авваламбор яхши инсонларга дуч келганини кўп таъкидларди.

Бахтиёр Оманович турли соҳаларда фаолият юритганлигига қарамай, илмий тадқиқот билан ҳам муттасил шуғулланиб, 600 дан зиёд илмий ва илмий-оммабоп китоб ва мақолалар чоп этди, кўплаб шогирдларга устозлик қилди, ўнлаб илмий даражали мутахассислар тайёрлашга ҳисса қўшди. Устоз 2008 йилда Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот марказида фаолият бошлади. Марказнинг ҳар бир илмий ходими билан суҳбатлашиб, уларнинг илмий салоҳиятини ошириш бўйича маслаҳатлар бериб келди. Натижада марказ ходимларининг кўпчилиги магистратура ва докторантура босқичларида таҳсил олишди, бевосита устознинг раҳбарлигида илмий даражага эга бўлишди.

Устознинг ўзгалар билан самиймий ва холисона муомаласи инсонийлик нуқтаи-назаридан ўрناк ва намунага арзийди. Хислатлари - ўзганинг шахси ёки ишини муҳокама қилмайди, ғийбатга, бировларнинг ҳаёти билан боғлиқ ишларга умуман аралашмайди, доим илм-маърифат билан машғул бўлади. У кишининг яна бир яхши одатлари шуки, агар суҳбат жараёнида мавзу илм-маърифатдан узоқлашиб, бошқа мавзуга ўтадиган бўлса: “Қўйсангизчи, оласизда, фойдали гаплардан гапиринг...” деб огоҳлантириб қўйишни хўш кўради. Устознинг ҳаётий шиорлари: “ожизларгина, бировларни муҳокама қилади”, деб доимо такрорлашидир.

Устоз самиймий равишда шогирдларига доимо ўқиш, изланиш ва тадқиқотлар қилишни маслаҳат бериб келади. Домла билан учрашув ва суҳбатни доимо бошланиши: “Хўш фалончи нима ишлар билан бандсиз? Нима янгиликлар устида машғулсиз?” бу суҳбат мавзуни бошланиши бўлиб, кейин тадқиқотга оид янгиликлар, маълумот ва фойдаланган манбалар хусусида гап қизиб кетади.

Устоз билан узоқ йиллар бирга ишлаш жараёнида илмий сафарлар, конференция ва илмий суҳатларда иштирок этдик. Устозни юксак инсоний фазилатлар соҳиби, содда ва самиймий инсон, ҳар бир ҳолатга жиддий эътибор қаратадиган, дўстликни қадрлайдиган инсон деб биламан. Айниқса, домла ёшлигида мактабда, олийгоҳда бирга таълим

олган дўстларини, меҳнат фаолиятидаги ҳамкасбларини, устозларини жуда эҳтиром қилади, уларни доимо яхши фикрлар билан эсга олади.

Устоз ҳар бир ишга масъулият, сабр ва тафаккур билан ёндошувга одатланган.

Хулоса ўрнида устоз Бахтиёр Омановичга илм-маърифат йўлида куч-ғайрат, хайрли ишларни амалга оширишларида мустаҳкам соғлиқ тилаймиз.

Расуллуллоҳ (с.а.в.)нинг: “Сизларнинг яхшиларингиз, умри узоқ бўлиб, хайрли-чиройли амаллари кўп бўлганларингиздир”, деб таъкидлаган муборак ҳадисларига мувофиқ бўлишларини Аллоҳдан сўраб қоламиз.

УСТОЗГА ЭҲТИРОМ

Файзиходжаева Дилбар Иргашевна

фалсафа фанлари доктори, доцент . ЎзМУ Фалсафа кафедраси
доценти

Устозимиз, Ватанимиз Ўзбекистонда фалсафа илмининг ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган, ўз фалсафий мактабини яратган олим Бахтиёр Оманович Тураев 75 ёшни қаршиламоқдалар. Мен ушбу қутлуғ сана муносабати билан устозимни чин дилдан табриклайман. “Устоз” сўзи ўзбек тилининг изохли луғатида йўл-йўриқ кўрсатувчи, тарбияловчи, мураббий, раҳнамо, ўқитувчи, муаллим деган маъноларни англатади. Бахтиёр Оманович биз шогирдлар учун чин маънодаги устоздирлар.

Устозимиз Бахтиёр Омановичнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида сўзлаганда, фан ва кундалик ҳаётда тасдиқланган баъзи фактларга шубҳа билан қарашга тўғри келади.

1-факт. Шундай бир фикр борки, унга кўра “Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин.” Устознинг турмуш тарзи, ҳамкасблари, шогирдлари, оила аъзолари билан бўлган муносабатлари бу хулосанинг жузъий қимматга эга эканлигини, яъни доимо чин эмаслигини тасдиқлайди. Инсоннинг хулқи, олган тарбияси, интилишлари, қадриятлари аввало оилада шаклланади, унинг кимнинг фарзанди эканлиги, насл насабига ҳам боғлиқ бўлади. Оиладаги фарзандлар фақат панд насихат билан эмас, ибрат билан ҳам камол топади. Бахтиёр Омановичнинг оталари ўз даврининг илмли, адолатли, инсофли зиёли инсонларидан бўлиб, эл юртга хизматлари билан халқ орасида катта обрў эътиборга эга бўлганлар. Оталарининг

авлод аждодлари ҳам мўътабар сааидзодалардан бўлиб, боболари Ҳазрати Маҳдуми Аъзамнинг кенжа ўғиллари Хожа Исҳоқ Валига бориб туташади. Бахтиёр Омоновичнинг инсонийлик фазилатлари шундай мустаҳкам асосга эга.

2-факт. Бахтиёр Омоновичнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти фан ва кундалик ҳаётда тасдиқланган яна бир хулосанинг чинлигига шубҳа туғдиради. Инсоннинг ёши ва илмий фаолияти билан боғлиқ тадқиқотларга кўра 60 ёш ва ундан ошган инсонларнинг у ёки бу соҳада эришган ютуқлари унча бўлган даврга нисбатан ортиқ бўларкан. Устознинг илмий ижодий фаолиятлари бу хулосанинг ҳаммага нисбатан тўғри келавермаслигини тасдиқлайди. Устоз илмий ишларининг библиографиясидан олинган қуйидаги маълумотлар фикримизнинг далилидир. Улар илк илмий тадқиқотларида Берунийнинг оламларнинг кўплиги ҳақидаги назарияси Дж.Брунодан 600 йил илгари асосланганлигини исботлаб берганлар (1971), космологиядаги замонавий антроп принципи ва Беруний-Улуғбек астрологик ҳисоб-китобларининг бир-бирига уйғунлигини аниқлаганлар (1991). Тасаввуф таълимотида Маҳдуми Аъзамнинг ўрни ҳақида тадқиқот олиб бориб бу мутафаккирнинг амалий конфликтологиянинг асосчиларидан бири эканлигини кўрсатиб берганлар (1993). Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Устознинг 2025 йилгача бўлган илмий ишларининг умумий сони 682 та бўлса, улардан 475 таси 2015 йилгача ёзилган.

Устозимиз Бахтиёр Омонович Марказий Осиёда ўтган буюк мутафаккир бобокалонларимизнинг фалсафий, табиий-илмий меросининг тадқиқотчиси ва тарғиботчисидирлар. Устознинг сўнгги йилларда Марказий Осиёда мутафаккирларининг табиий илмий, фалсафий қарашларига оид видео лавҳалари, Ўзбекистон телевидениясидаги кўплаб чиқишлари ўзбек халқи миллий фалсафасининг концептуал асосларини яратишда муҳим аҳамиятга эга.

Устоз республикамызда биринчилардан бўлиб оламнинг синергетик манзарасига оид тадқиқотларни бошлаб берганлар ва бу соҳада ўз илмий мактабларини яратдилар. Бахтиёр Омонович ўнлаб шогирдлари билан ҳамкорликда синергетикага оид учта йирик монографияни тайёрлаб, нашрдан чиқаришга бошчилик қилдилар. Устоз доимо шогирдларини қўллаб қувватлайдилар, уларнинг илм йўлидаги изланишларини рағбатлантирадилар, камчиликларини охишта

тушунтириб, тўғри йўл кўрсатадилар. Уларнинг илмий фаолиятлари биз учун ибрат мактабидир. Мен Баҳтиёр Омоновичнинг шогирдларидан бири эканлигимдан фахрланаман.

BERUNIYSHUNOS OLIM

Azizqulov Akram Abduraxmonovich

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti “Ijtimoiy fanlar”

kafedrası mudiri, dotsenti

Musulmon Sharq Uygʻonish davrining yetuk allomalaridan biri Abu Rayhon Beruniy ilmiy merosi bashariyat maʼnaviy taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etadi. Allomaning asarlari dunyoning koʻplab tillariga tarjima qilinib, geodeziyaga, mineralogiyaga, oʻsimlikshunoslik va farmokognoziya, toponomika, etnografiya, etnogeneziya, geologiya, geografiya, trigonometriya, sferik geometriya, optika, fizika, kartografiya kabi fanlar taraqqiyotiga zamin boʻlgan. 2023-yilda Respublikamizda alloma tavalludining 1050-yilligi keng nishonlanishi munosabati bilan uning boy ilmiy merosi, xususan, tanlangan asarlarining qayta ishlangan toʻliq nashri chop etildi. Qomusiy olim ilmiy merosining jahon ilm-fan rivojidadagi tarixiy ahamiyatini yoritishga qaratilgan qator respublika va xalqaro miqyosda ilmiy anjumanlar oʻtkazildi. Mazkur tantanalarda taniqli olim B.Turayev tomonidan “Beruniy – insoniyatning buyuk mutafakkiri” asari kitobxonlar uchun ajoyib tuhfa boʻldi.

Beruniy ilmiy merosini oʻrganishga oid xorijiy va respublikamiz olimlari tomonidan juda koʻplab tadqiqotlar olib borilgan hamda qator asarlar chop ettirilgan. B.Turayevning mazkur tadqiqoti oʻzining mukammal tizimli va sinergetik tahlili tufayli Beruniy ilmiy merosini oʻrganishga oid boshqa tadqiqotlardan tubdan farq qiladi:

Birinchidan, B.Turayev Beruniy ilmiy merosiga oid tadqiqotlarini yaqin besh-oʻn yil ichida emas, balki talabalik davrlarida boshlagan edi. 1971-yilda butunittifoq talabalar konferensiyasida uning Beruniyning ontologik merosi, olamning kosmologik manzarasi haqidagi maʼruzasi ilmiy jamoatchilikda katta qiziqish uygʻotadi. Chunki, ToshDU falsafa yoʻnalishining talabasi oʻzining mazkur maʼruzasida Beruniyning olamlarning koʻpligi haqidagi nazariyasi Dj.Brunodan 600 yil ilgari asoslanganligini isbotlab bergan edi. Shuningdek, Baxtiyor Omonovich 1991-yilda kosmologiyadagi antrop prinsipi va Beruniy –Ulugʻbek astrologik hisob-kitoblarning bir-biriga uygʻunligini aniqlagan. Mazkur monografiya B.Turayevning qomusiy alloma Beruniy ilmiy merosini qator

yillar davomida, yarim asrdan ko‘proq vaqt olib borilgan tadqiqotlari hosilasidir.

Ikkinchidan, B.Turayev mazkur asarida Beruniy ilmiy merosini falsafiy metodologik jihatdan to‘liq tadqiq etadi. Beruniy falsafasida abstraktlikdan konkretlikka o‘tish metodini mohiyatini yoritib berilgan. Mazkur asarda B.Turayev Beruniyning nochiziqli tafakkur tarziga ega bo‘lganligini fakt va dalillar bilan asoslab bera olgan.

Uchinchidan, B.Turayev asarida birinchi marta buyuk mutafakkirning ilmiy merosida sinergetik tamoyillar tadqiq etiladi. Beruniy tadqiqot jarayonida obyektga bir yoqlama chiziqli yondashishdan ko‘ra har taraflama nochiziqli va kompleks yondashishni, ilmiy izlanishlarda yopiq cheklangan sistemaga nisbatan ochiq sistemani afzal ko‘rganligini B.Turayev asoslab beradi.

To‘rtinchidan, Beruniyning kosmologik konsepsiyasining yutuqlarini, ayniqsa alloma tomonidan qo‘llanilgan ekstrapolyatsiya usulining tarixiy ahamiyatini asoslab beradi. “Masalan-deydi, B.Turayev, Beruniy “Hindiston” asarida Yerning va osmonning shar shaklida ekanligini isbotlash uchun ekstrapolyatsiya usulidan foydalangan va shu asosda Yerning sharqiy va g‘arbiy chegarasi orasida faqatgina okean bo‘lmasdan, bu okean o‘rtasida quruqlik ham bo‘lishi mumkinligi haqidagi farazni ilgari suradi. Shu asosda ko‘plab yangi-yangi dunyolarni (olamlarni), koinotlarni xayolimizda kashf etishimiz mumkin”¹. B.Turayevning fikriga ko‘ra Beruniyning keng qamrovli farazlari va hozirgi zamon kosmologiyasining ekstrapolyatsion ilmiy metodlarini bir joyga jamlasak, olamlarning ko‘pligi va xilma-xilligi haqidagi g‘oya ham asta-sekin isbotlanib boriladi.

Beshinchidan, B.Turayev asarida mutafakkir alloma Beruniy ilmiy merosini chuqur o‘rgangan olimlar, xususan, Omonulla Fayzullayev, Ashraf Axmedov, Anvar Sharipovlarning tadqiqotlari haqida batafsil ma’lumot beriladi. B.Turayev Beruniy ilmiy merosini o‘rganishda fundamental tadqiqot olib borgan ustoz faylasuf O.Fayzullayev xizmatlarini alohida ta’kidlar ekan shunday deydi: “O.Fayzullayev - Beruniy falsafasining xilma-xil qirralari, jumladan uning inersiya hodisasiga munosabati, olamning tuzilishi, kelib chiqishi, sabab-oqibat determinatsiyasi, ehtimoldagi dunyolar haqidagi g‘oyalarini zamonaviy ilm-fan taraqqiyotidagi tarixiy ahamiyatini o‘z tadqiqotlarida asoslab bergan”².

¹ Б.Тураев. Беруний - инсониятнинг буюк мутафаккири. Т. 2023.-74 бет.

² O‘sha asar, 101-bet.

Taniqli fashunos olim, professor Ashraf Ahmedovning beruniyshunoslikdagi xizmatlarini alohida ta'kidlar ekan, muallif Beruniy asarlarining asl matnlarini, keyin ko'chirilgan nusxalarini bu asarlarning tarjimalari bilan qiyosiy solishtirib chiqqanligini alohida ta'kidlaydi. Shuningdek, Beruniy ilmiy g'oyalarining hozirgi zamon matematik, astronomik va tabiiy-ilmiy fanlaridagi o'rnini o'rganganligini ta'kidlar ekan, Ashraf Ahmedov Beruniyning o'ziga xos hisoblash usullarini zamonaviy matematik, formulalar vositasida ifodalab berishdek mas'uliyatli vazifani amalga oshirgan, deydi B.Turayev¹.

Beruniy ilmiy merosini o'rganishda yetuk faylasuf olim A.J.Sharipovning tadqiqotlarini tarixiy ahamiyatini bayon etar ekan, B.Turayev shunday deydi: "Beruniyshunoslik bo'yicha yozgan asarlari, o'zining ilmiy asoslanganligi, faktik materiallarga boyligi, mantiqiy izchilligi va to'plangan ilmiy faktlarga xolisona yondashganligi bilan alohida e'tiborga loyiqdir. Olim o'z asarlarida birorta tasodifiy, sinalmagan, tekshirilmagan va shubhali fikrlarni ishlatmaydi"².

Bundan tashqari Beruniy ilmiy merosi bilan shug'ullangan zamonaviy yosh olimlardan M.A.Xandamova, Q.G'.Narimanov, K.Masharipovalar tadqiqotlarining ahamiyati va yutuqlariga oid xulosa hamda mulohazalar ham B.Turayevning mazkur asarida batafsil yoritib berilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, B.Turayevning "Beruniy – insoniyatning buyuk mutafakkiri" asari alloma tavalludining 1050-yilligi arafaisda munosib sovg'a bo'lgan edi. Asarni mutoala qilgan o'quvchilar buyuk mutafakkir Beruniy ilmiy merosi xususida to'liq tasavvurga ega bo'ladi. Markaziy Osiyo fani tarixini o'rganishda, xususan fashunoslikda B.Turayevning mazkur asari o'zbek milliy falsafasining ulkan yutug'i hisoblanadi.

Zahmatkash olim, jonkuyar fan fidoiysi, dunyo e'tirof etgan faylasuf Baxtiyor Omonovich Turayev bugun 75 yoshni qarshilamoqda. Falsafaning deyarli barcha sohalarida barakali ilmiy ijod olib borgan B.O.Turayev 20 dan ortiq monografiyalar va 1000 yaqin maqolalar 30 dan ortiq o'quv, o'quv-uslubiy qo'llanma va darsliklar muallifidir. Olimning monografiya va ilmiy maqolalarining yarmidan ko'prog'i xorij ilmiy jurnallarida nashr ettirilgan.

Ustoz Baxtiyor Omonovichning intellektual salohiyati eng yuksalgan hozirgi paytda ilmiy ijodlariga baraka tilaymiz, farzandlari va nabiralari

¹ 112-bet.

² 117-bet.

hamda shogirdlari baxtiga doimo sog‘-salomat bo‘lib yurishini yaratgandan tilab qolamiz.

КАМТАРИН ИНСОН, ЗАБАРДАСТ ОЛИМ, МЕХРИБОН УСТОЗ ВА ҲАҚИҚИЙ ДЎСТ

Анвар Эргашевич Юлдашев

*Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат
бошқаруви академияси профессори, тарих фанлари доктори,
профессор, истефодаги полковник*

Орамизда шундай одамлар борки, улар билан биринчи марта учрашгандаёқ гўё жон-жигардек ўзингни яқин сезасан, гап-гапга, фикрлар-фикрга мос тушади, афсус бундай инсонларни ҳар доим ҳам учратавермайсан. Бугун табаррук 75 ёшни қарши олаётган мухтарам устозимиз Бахтиёр Оманович Тураев шундай инсонлардан биридир.

Бу улуғ инсоннинг ҳаётга муносабати, фикрлари, ўғитлари, маслаҳатлари ҳаётга ёндашувимни, тушунчаларимни ўзгартиришга, ўзгача дунёқарашим шаклланишида муҳим роль ўйнади, десам муболаға бўлмайди. Қолаверса, илмий фаолиятни бошлашимга, номзодлик, докторлик иши ёзишга, профессорлик олишга асос бўлган.

Устозни (ҳарбий соҳада раҳбарлик лавозимига энди киришган даврида) қорачадан келган, ўрта бўйли, келишган (ҳарбий форма ҳам ярашиб турибди), хушмуомала инсон сифатида дастлабки учрашувимиздаёқ эътиборимни ўзига тортганди. У кишининг суҳбати шундай оддий ва қизиқ бўлдики, анча вақт қандай ўтганини ҳам сезмай ҳам қолдим. Ўша даврда Марказий Осиёда ўтган буюк мутафаккир бобокалонларимизнинг маънавий меросини тадқиқ этишга ҳамманинг ҳам журъати етмасди. Бахтиёр аканинг бу соҳада катта билимга эгалиги, ўзбек ва рус тилида соф сўзлаши, фикрларини аниқ ифодалай олиши мени ҳайратга солганди.

Кейин билсам, Б.О.Тураев ўз илмий тадқиқотларида Берунийнинг оламларнинг кўплиги ҳақидаги назарияси Дж.Брунодан 600 йил илгари асослаб берганини 1971 йили студентлар конференциясида исботлаб берган экан. Шунингдек, 1976 йил Эстониядаги халқаро ёш олимлар анжуманида фазо ва вақт алоқадорлигининг оламдаги буюк фундаментал универсал алоқадорлик эканлигини очиб берган; 1977 йили жамоавий монографияда фазо ва вақтнинг миқдорий ва сифатий мазмундаги (метрик ва топологик) хусусиятларнинг бир бирига

айланиши мумкинлигини ва бу ҳодисанинг миқдорий ва сифатий ўзгаришларнинг бир-бирига ўтиши қонунига мувофиқ келишини илмий жиҳатдан исботлаб берган экан.

Мен шундай тарбия, маданият, инсонийлик қандай қилиб бир инсонда мужассам бўлгани ҳақида кўп ўйлардим. Менимча, буларнинг бари ота-онасининг берган тарбияси ва устозлар ўғити шарофати бўлса, ажаб эмас. Буни устознинг раҳматли падари бузруквори – Тўрахонов Омонхон (1900–1982) ва ҳақиқий ўзбекона нафосат соҳибаси бўлган волидаси – Нуриддинова Ойдин (1927–1962)лар ҳақида кўп илиқ фикрлар эшитганимдан сўнг тушундим. Оталари ўз вақтида дунёвий ҳамда ирфоний маълумот олган, нақшбандия арконларига таянган маърифатли инсон бўлган. Оналари эса боғдорчилик, зироатчилик ва чорвачилик соҳалари билан шуғулланган меҳнаткаш деҳқон хонадониди тарбия топган. Улар жуда маданиятли, билимли, шунинг баробарида ниҳоятда камтар бўлиб, маҳалладаги муҳтож оилаларга, айниқса уруш ва урушдан кейинги оғир йилларда беминнат ёрдам берганликлари, етимларга ғамхўрлик қилгани ҳақида кейин кўп эшитдим.

Бахтиёр Омановичнинг нафақат ҳарбий хизмат чоғида нафақат муҳим бошқармалардан бирига раҳбарлик қилди, балки давлатимиз, миллий ҳавфсизлигимиз учун муҳим бўлган соҳалардан бирида мутахассис кадрлар тайёрлаш билан ҳам фаол шуғулланди. Бу борада устознинг педагогик маҳорати алоҳида эътиборга сазовор. Бахтиёр аканинг педагогик фаолиятларини кузатиш жуда мароқли. Бир куни уларни соғиниб олийгоҳга келсам, талабаларга маъруза машғулоти ўтказаяётган эканлар. Дарсни бузмаслик учун бир соатдан ортиқ ярим очиқ эшик ортидан кузатиб, юксак педагогик маҳорат намунасининг гувоҳи бўлдим.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, устоз қаерда, қайси лавозимда ишламасин, шогирдлари, дўстлари, аксарияти жуда оддий инсонлардан иборат бўлган жўралари билан алоқани узмади. Доимо ҳаммага ёрдам қўлини чўзди, зарур маслаҳатлар бериб келди. Муносабатларимиздаги очиқлик, самимийлик ўзгармади. Бу инсонда «манманлик», «мансабпарастлик», «одамлар билан уларнинг лавозими, амали, бойлигига қараб яқинлашишга интилиш» каби салбий ҳислатлар сезилмади.

Бир пайтнинг ўзида моҳир педагог, таниқли файласуф олим, севимли устоз бўлиш шундай машаққатлики, унда инсон куйиб-

пишади, кулади-кулдиради, фаол яшайди ва бошқаларни ҳам шу маънавий ҳаёт йўлида яшашга ундайди. Бугун ана шу файласуфлик, олимлик, педагогик фаолиятга умрини бахшида этган, турли лавозим-у мартабаларда халқимиз эътиборига тушган, ҳамкасблар ва талабалар қалбларини ром қилиб келаётган устозимиз яна тинимсиз ҳаракатда, янги илмий лойиҳаларни амалга оширишу янги шогирдлар тайёрлаш ташвиши билан овора. Шундай инсон билан бирга фаолият юритиш насиб этганидан чексиз фахрланаман.

шайх Азизуддин Насафий баён этган “Одамийлик аломати тўрт сифатдир, яъни яхши сўз, яхши иш, яхши хулқ ва маърифатдир” каби инсон ҳаётининг бош мазмуни бўлган барча эзгу сифатлар устоз Б.О.Тураев сиймосида ўз ифодасини топган.

Пок ниятимиз – яна узоқ йиллар бу инсондаги туганмас билим булоғи, бой ҳаётӣй тажриба, улкан салоҳият, ажойиб инсоний ҳислат ва фазилатлар Янги Ўзбекистонни барпо этишдек улуғвор ва савобли ишларга бахшида бўлсин!

ЎЗБЕК ФАЛСАФАСИНИНГ ФИДОИСИ

Юнусов Ҳайдар

Тошкент иқтисодиёт университети катта ўқитувчиси

Бахтиёр Оманович Тўраев билан биз 1963 йилда Пайариқ районидаги уйида танишганмиз. Дўстимиз Оқилбек билан баҳор фаслида Бахтиёрхоннинг уйига бордик, ўшанда улар ўзининг хонасида ўтирган экан. Бизни кўриб яхши кутиб олди ва салом-алиқдан кейин биз билан биргаликда китоб мутоласига ўтдик. Ўша даврларда китоб жуда кам болаларда бўлар эди. Бу китобнинг номи “Ўзбек халқ эртаклари” деб номланарди. Бахтиёрхон китоб ўқишни жуда маромига етказиб ўқир, биз эса уни мириқиб тинглар эдик. Бу билан Бахтиёрхоннинг ўқишга бўлган меҳри қанчалик юқори эканлигини кўриш мумкин.

Пайариқ районидаги М.В.Ломоносов номли №14-сон интернат мактабида мендан бир йил олдин ўқир, аммо мактабда ўқиш жараёнида ҳар хил тўғаракларда бирга қатнашар эдик. Масалан: Спортнинг 60 метрга югуриш мусобақасида ёки мактаб саҳнасида қўйиладиган спектаклларда бош ролларни ўйнардик. Радиода сухандонлик ҳам қилиб турардик.

1965 йил мактабни аъло баҳоларга тугатиб, Нариманов Р. қўрғонидаги А.С.Пушкин номли №6-сонли ўрта мактабга ўтди. Унда

мактаб тўғаракларида қатнашиб бир қанча сиёсий мавзуларда суҳбатлар уюштирарди. Мактабни олтин медал билан тамомлаб, шу ўзи ўқиган мактабда ёшларнинг етакчиси бўлиб ишга қолди.

Ёшлар билан ишлаш жараёнида ёшларнинг билимини яна чуқурлаштириш учун синфлар ўртасида “Қувноқлар ва зукколар” ўйинларини ўтказиб турарди.

1968 йили Тошкент Давлат университетининг фалсафа бўлимига ўқишга кириб ўқишни давом эттирди. Мени эса ўз ўрнига ёшлар етакчиси лавозимига тавсия қилиб кетди. Мен ҳам мактабда бир йил ишлагандан кейин, Бахтиёрхон мени ҳам Тошкентга таклиф қилди. 1969 йил 30 августда Тошкентга келиб “Ўзбекселмаш” заводида ҳам ишлаб, ҳам Тошкент Давлат университети қошидаги кечки тайёрлов курсида ўқидим.

1971 йилда мен ҳам Тошкент Давлат университети фалсафа бўлимига ўқишга кирдим. Бахтиёрхон университетда ўқиб юрган пайтларида ҳам тиниб-тинчимайдиган ҳаракатчан талабалардан эди. 1970 йил Пайариқ районида Тошкентга келиб ўқиётган талабаларни бир жойга тўплаб улар билан суҳбат қуришни таклиф қилди, бунинг ҳамма талаба ва ўқитувчилар бир овоздан таслиқлашди. Шу-шу мени район раҳбарияти олдида юборди. Мен Пайариқ район биринчи котиб (яъни ҳокими) А.Мелиев билан, раисполком (ижро комитети) Б.Тоиров, район учинчи котиби Ж.Алиев билан учрашиб Тошкентда ўқиётган талабаларнинг ҳолидан хабар олиш уларга ҳам маъқул тушди. Тошкентга келишга рози бўлди ва биз Тошкентдаги “Ширин” кафесига таклиф қилдик. Ҳамма талабалар (студентлар) профессор ўқитувчилар билан учрашувни Бахтиёр Омонович бошчилигида чиройли қилиб ўтказилди.

1969 йилдан бошлаб Бахтиёрхон, Ўрол ва мен Тошкент шаҳридаги Ҳамза номидаги 9-берк кўча 37-хонадонда квартирада (ижарада) турдик.

Талабалик “Олтин даврим” шиори биз учун анча қийинчиликлар билан ўтган. Нимага десангиз степендиялар ўша давр учун етарли эмас эди. Кунлардан бирида ҳаммамиз чўнтакдаги пулларни ҳисоблашга тушдик, шунда ҳаммаси бўлиб бир сўму саксон тийин бор экан, нима қилишни билмай турганда Ўрол Муродович бир таклифни ўртага ташлади. Яъни бизда яхши кўриб истеъмол қилинадиган ҳамир овқат “Ғилминди” қилайлик деб қолди, бу фикр ҳаммага маъқул келди. Шу

билан Ўрол хамир қилишни билади, мен аталани пишира бошладим. Шу жараёнда овқатимиз мўл бўлди.

У 1989 йили Республика телевидениясида талабаларнинг мустақил фикрини намоён қилувчи “Сиёсий клубни” ташкилотчиси бўлди. Бу клубнинг асосий мақсади ўша мустабид замон таназзулга учраётган давр муаммоларини талабалар томонидан кўтариб чиқиш эди. Кунлардан бирида “Хотин-қизлар” масалалари бахс-мунозарага сабаб бўлди. Шунда муҳокама қизигандан қизиди, сабаби тўғридан-тўғри эфирга узатилиши керак эди. Аммо шунчалик кўп муаммолар келиб чиқдики, уни кўрган рахбарият тезда суҳбатни тўхтатиб ўрнига оилавий ансамбл музиқасини қўйиб юборган эди.

1979 йилда “Фазо ва вақт ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланишидаги диалектик зиддиятлар” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Ҳимояга Москвадан фалсафа фанлари докторлари, профессор В.С.Готт, А.Н.Шептулин, каби етук олимлар келиб Бахтиёрхонга юксак баҳолар берган эди.

Бахтиёр Омонович файласуф олим сифатида фалсафанинг диалектика назарияси билан қизиқиб, табиатшунослик фалсафаси устида илмий ишлар олиб борди. Унинг фикрича ҳар қандай ўзгариш ва ҳаракатлар қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва кураши оқибатида рўй беради.

Демак, ривожланиш асосида зиддиятлар ҳамда қарама-қарши томонларнинг ўзаро бирлиги ва кураши жараёни ётади. Бу ғоя жамиятда ҳам тез-тез учраб турадиган ҳолат.

Бахтиёр Оманович диалектиканинг нафақат қонунлари билан унинг категориялари, принциплари тўғрисида ҳам бир қанча илмий мақолалар чоп қилган.

У бир вақтлар Она Ватанимизнинг хавфсизлигини ҳимоя қилиш йўлида самарали фаолият олиб борди ва то пенсияга чиққунча ҳарбий хизматини адо этиб юрди. 2008 йили уни Имом Бухорий халқаро марказига ишга юборишда. У жойда имом-хатибларни элга қўшиш учун тер тўкди. Ҳозиргача Бахтиёр Тураевнинг таълимини олган имом-хатибларимиз унинг насиҳатларини эслаб, унинг номини ҳурмат билан тилга олишади. Лекин шу жойда ҳам у илм-фанни ривожлантиришдан ўзини четга олмади. Марказда юртимизда ўтган мутафваккирларимиз ҳақида марказ илмий ходимлари билан биргаликда ёзган кичик форматли китобчалари халқимизга манзур бўлди. Шу билан бир вақтда Самарқанд давлат университетида ҳам

дарслар ўтди, кўплаб шогирдлар етиштирди, фалсафадан илмий кенгаш ташкил қилди. 2017 йили Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ташкил қилган Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази жамоаси ҳам Бахтиёрни қўйиб юборишмади. Биз уни яна Тошкентга қайтиб келса керак деб умид қилган эдик. У жойда ҳам дастлаб директорнинг илмий ишлар бўйича ўринбосари, сўнгра Марказ директорининг бош маслаҳатчиси бўлиб ишлаб келмоқда. У Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Навоий, Жиззах файласуфларининг бошини бириктириб, янги-янги тадқиқотларни амалга оширишга даъват қилмоқда, илмий конференциялар, семинарлар ташкил қилади. Ҳозирги кунда унинг кўплаб шогирдлари республикамизнинг турли олий ўқув юртларида фалсафа фанининг нуфузини кўтариш йўлида изланишлар олиб боришмоқда. Бахтиёр бугунги кунда у синергетика ва сунъий интеллектнинг фалсафий муаммолари устида шогирдлари билан ҳамкорликда йирик фундаментал тадқиқотларни амалга оширмоқда.

ЗУККО ОЛИМ, ТАЛАБЧАН УСТОЗ, МЕҲРИБОН ОИЛА БОШЛИҒИ ВА СОДИҚ ДЎСТ

Ботир Узоков, -ЖизПИ доценти

Менинг бу ажойиб инсон, зукко олим, талабчан устоз, меҳрибон оила бошлиғи ва содиқ дўст, фалсафа фанлари доктори, профессор, Турон Фанлар Академиясининг академиги Бахтиёр Оманович Тўраев билан танишишимнинг иккита сабаби бор.

Биринчи сабаб, менинг катта акам Бердиёр Тошовнинг 8 синфни битириб, ўрта маълумот олиш учун, Самарқанд вилоятининг Пайариқ тумани маркази Наримоновка қўрғонида ўқишини давом эттириш асносида Бахтиёр Оманович Тўраев билан дўстлик ришталарини боғлагани бўлса (биз яшаган ҳудуд Самарқанд вилояти Фориш туманининг Карл Маркс хўжалигининг Болғали қишлоғида бўлиб, ўша вақтда мактабимиз 8 йиллик мактаб эди).

Иккинчи сабаб, менинг ҳам Бахтиёр Оманович танлаган соҳага, яъни фалсафа соҳасини танлаб, ТошДУ(ҳозирги ЎзМУ)нинг Фалсафа иқтисод факультетининг фалсафа йўналишида ўқиш шарафига муяссар бўлганимдир. Бердиёр акам ўқишга армия хизматидан қайтгандан сўнг, маълум муддатдан кейин ўша вақтдаги

Республика рус тили ва адабиёти педагогика институти (ҳозирги Жаҳон тиллари университети)га ўқишга кирган эди. Ўша вақтда биз акам ва қишлоқдош йигитлар билан ижарада яшаганмиз. Бахтиёр Оманович эса, ўша вақтда университетни тугатиб, Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институтида фаолият юритар эдилар. Дам олиш кунлари Бахтиёр ака бизнинг ижарадаги уйимизга ташриф буюриб, Олам ва одам, инсоннинг оламдаги ўрни, материянинг атрибутлари бўлган макон ва замон, ҳаракат тўғрисида қизиқарли ва содда тилда тушунтириб берар ва бизларни ҳам баҳсга чорлар эдилар. Профессор Бахтиёр Омановичнинг маърузаларини турли тадбирларда, жумладан, конференцияларда, малака ошириш курсларида, диссертациялар ҳимоясида кўп ва хўп эшитганман.

Б.О.Тўраев қайси жойда ишламасин берилган вазифаларни сидқидилдан адо этган, айниқса илмий изланишларда синчковлик ва илмий ҳолисликка алоҳида эътибор берган. Жумладан, 1985 йили бутун коинот ривожланишининг ўзига хос белгиларини ифодаловчи ривожланиш таърифини фалсафий асослаган бўлса, 1989 йили ривожланиш жараёнининг ночизиқли системаларни ҳам қамраб олувчи айланиш қонунини асослаб берган, 1993 йили тасаввуф таълимотида Маҳдуми Аъзамнинг ўрни ҳақида тадқиқот олиб бориб, бу улуғ зотнинг амалий конфликтологиянинг асосчиларидан бири эканлигини кўрсатиб берган, 1994 йили фазо-вақт материянинггина эмас, балки бутун борлиқнинг яшаш шакллари эканлиги ҳақидаги ғояни илмий асослаган, 1996 йили фазо-вақт структурасининг глобал миқёсда ривожланиш концепциясини асослаб берган.

1999-2000 йиллари Ўзбекистон файласуфлари миллий жамиятининг ташкилотчиларидан бири сифатида миллий ғоя ва миллий мафкуранинг концептуал асосларини таҳлил этиш ишчи гуруҳида иштирок этиб, бу концепциянинг асосий ғоялари ва тамойилларини системалаштиришда иштирок этди ва миллий истиқлол ғоясининг фалсафий тамойиллари бўлган Ватаннинг муқаддаслиги, инсоннинг улуғлиги, тафаккурнинг қимматлилиги, маънавиятнинг етакчилиги принципларини илмий асослаб беришда бевосита қатнашган, шу билан бирга муайян давр мобайнида ушбу жамият раисининг ўринбосари сифатида фаолият юритган.

2007 йилда миллий хавфсизликка ва миллий маънавиятимизга таҳдидлар классификациясини ва уларни бартараф этиш методларини ишлаб чиқишда иштирок этган, ҳозирги кунда олим Бахтиёр

Оманович ўзбек халқи миллий фалсафасининг концептуал асосларини яратиш ва оламнинг синергетик манзараси тамойиллари устида изланиш олиб бормоқда.

Бошқача айтганда, профессор Б.О.Тўраев бугунги кунга келиб, фалсафада синергетика мактабининг йирик намоёндаси ва шу мактабнинг асосчиларидан биридир.

Б.О.Тўраев 1996-2008 йилларда ҳарбий хизмат соҳасида фаолият олиб борган.

2008 йилдан Имом Бухорий халқаро маркази директорининг илмий илмий тадқиқотлар бўйича ўринбосари сифатида иш олиб борган, айти пайтда Имом Бухорий халқаро маркази директорининг Бош маслаҳатчиси ҳисобланади.

Шунинг билан бирга Бахтиёр Оманович фалсафа фанлари бўйича бир нечта ихтисослашган кенгашларнинг фаол аъзоларидан ҳисобланади. Бир қанча шогирдлар етиштирган талабчан олимдир.[1]

Бахтиёр Оманович етук олим, талабчан устоз бўлиш бирга меҳрибон оила бошлиғидир. Турмуш ўртоғи Тўраева (Жуманова) Қандолатхон Умарова (аллоҳ раҳматига олган бўлсин, 2023 йил 30 июнь куни автоҳалокат оқибатида ҳалок бўлган). Бахтиёр Оманович турмуш ўртоғи Қандолатхон пошшоойим математика фани ўқитувчиси бўлиб, Тошкент шаҳридаги 116-умумтаълим мактабининг директор ўринбосари лавозимида ишлаб нафақага чиққан эди. Бахтиёр Оманович турмуш ўртоғи Қандолатхон пошшоойим билан биргаликда икки ўғил ва икки қизни ажойиб тарбиялашган ва таълим беришган, тўққизта неваранинг суюкли бобо ва бувилари бўлишган. Айти кунда барча фарзандлари олий маълумотли, оилали бўлиб, ҳаётда ўз ўринларини топишган.

Бахтиёр Оманович, раҳматли турмуш ўртоқлари Тўраева Қандолатхон Умаровнинг 2023 йил “Фан зиёси” нашриётида чоп этилган “Отам” номли хотиралар рисоласига ёзган сўз бошисида шундай ёзади: “Мен инсон умрининг ниҳоятда чекланганлигига ва ҳар бир бошланган ишнинг ниҳояси борлигига, тақдиримизнинг олий ҳакам томонидан бошқарилишига яна бир бор амин бўлдим. Бу ишонч, менинг севимли рафиқам Қандолатхоннинг 2023 йил 30 июнида, қурбон ҳайитининг учинчи куни, жума айёмида Самарқанддан Тошкентга синглиси ва унинг невараси билан келаётган пайти Жиззах давонидан ўтиш жойида автоҳалокатга учраб, синглиси билан биргаликда ҳалок бўлганидан кейин, янада мустаҳкамланди”. [2]

Бахтиёр Оманович, етук ва зукко олим, талабчан устоз, меҳрибон оила бошлиғи бўлиши билан бирга ажойиб дўст ҳам эдилар. Мен у кишининг кўп дўстларини биламан ва ҳурмат қиламан, жумладан, ф.ф.д., профессор Ў.Абилов, ф.ф.д., профессор Б.Каримов, и.ф.д., профессор Б.Умрзоқов, ф.ф.н., доцент М.Ортиқов, ёзувчи Хуршид Дўстмуҳамедов, шоир А. Суюн (аллоҳ раҳматига олган бўлсин) ва бошқалар.

Музаффар ака Ортиқов Бахтиёр Тўраевнинг дўстларга муносабати ҳақида шундай ёзади: “Биз Бахтиёр Тўраев билан кадрдон ва ҳаммаслак, яъни том маънода ДЎСТ бўлганимизга ярим асрдан зиёд вақт бўлди. Баъзан хаёлга толаман: Парвардигори олам шу кичик жуссага бундай катта қалб, бетакрор илмий салоҳият ва бир олам инсоний фазилатни қандай жойлаштира олди экан?! Инна, Аллоҳу, ъала кулли шайъин Қодийр!

Илгари биз “тақдирни қўл билан яратар инсон, ғойибдан келажак бахт бир афсона” деган коммунистик ақида домида юрганмиз ва буни инкор этиш кулгили. Аммо йиллар ўтиб, ҳаётимиздаги жуда кўп бурилиш ва урилишлар, қайрилиш ва айрилишлар “юқоридан белгиланган” эканига тобора кўпроқ ишонч ҳосил қилдик, иймон келтирдик”[3].

Бахтиёр Омановичнинг ана шундай дўстлиги менинг акам Бердиёр Тошов билан ҳам бугунги кунгача давом этиб келмоқда. Бахтиёр Оманович дўстларни уларнинг мансаби ва амалига қараб эмас, уларнинг самимийлиги ва садоқатига қараб қадрлайди. У киши дўст сифатида Бердиёр акамнинг хонадонига ҳам бир неча бор ташриф буюрганлар. Демак, дўстлик инсонни маънавий қўллаб-қувватловчи, унинг оғирини енгил қилувчи, руҳиятини кўтарувчи, ўзига ишонч ортирувчи кучдир.

Мухтасар қилиб айтганда, бугун ўзларининг 75 йиллик юбилейларини нишонлаётган фавқулодда зукко олим, устоз, меҳрибон оила бошлиғи, самимий ва садоқатли дўст, фалсафа фанлари доктори, профессор, Турон Фанлар Академиясининг академиги Бахтиёр Тўраевни чин дилдан қизғин муборақбод этамиз. Илмий ва ижодий ишларида улкан парвозлар тилаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бахтиёр Оманович Тўраев, Биобиблиография. Тошкент, Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 56 бет.

2. Тўраева Қандолат Умаровна, Отам, Хотиралар.Тошкент, “Fan ziyosi”нашриёти, 5 -бет.
3. Тўраева Қандолат Умаровна, Отам, Хотиралар.Тошкент, “Fan ziyosi”нашриёти, 87- бет.

ФАЛСАФА ФАНИ ҚАДРИЯТЛАРИ ФИДОЙИСИ

Мадаева Шаҳноза Омонуллаевна
ЎзМУ профессори, ф.ф.д.

XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек фалсафаси жади́дчиликдан кейин миллий мафкурани сақлаб қолишда катта жонбозлик кўрсатган авлод зиёлилари фаолияти билан характерланади. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг ижтимоий гуманитар институтлари совет даври мафкуравий тазйиқ ва назоратига қарамасдан ўтган аср фан қадриятларини яратган социал институт бўлди. ЎЗР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти ҳам совет даври идеологик рамакасида миллий манфаатларни сақлаб қолувчи, унга хизмат қилувчи илмий амалий ишларни амалга оширди. 2024 йил АҚШнинг Сиракуз университетида бўлиб ўтган CESS конференциясида “Пост-жади́дчилик мустамлака даври замонавий ўзбек идентиклигининг фундаменти сифатида”¹ (“Post-Jadidism - as the basis of modern uzbek identity of the colonial period”) номли маърузамда пост-жадидизм вакиллари жади́д зиёлиларининг ишини мустамлака даврида давом эттириб, мустақилликка миллийлик анъаналарини етказиб берган зиёлилар сифатида академик Иброҳим Мўминов яратган улкан мерос, ЎЗР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти ва Шарқшунослик институти олимлари билан ҳамкорликда яратилган Илк Ўрта аср уйғониш даври алломалари асарлари таржимаси ва академик нашри қайд этилди. Ўтган аср ўзбек истило даври маданиятининг яратилиши совет даври тизимидаги маданий элементлар фонида ХХІ асрга трансформация қилинган ментал қадриятлар билан ўлчанади. Унинг замирида маданиятни мустамлака сиёсатига стереотиплаштиришга урунган бир даврда миллий феномен руҳи ажралиб турган асарлар яратиш анъанаси даврий равишда олиб борилган қатағон сиёсатларига қарамай давом этган.

¹ Madaeva Sh.O. POST-JADIDISM - AS THE BASIS OF MODERN UZBEK IDENTITY OF THE COLONIAL PERIOD//CESS 2024 Siracusa University, 14 sept.

XX аср сўнгги ўн йилликлари ЎзР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти олимлари авлодида замон меъёрларидан келиб чиққан ҳолда “Фалсафа тарихи”, “Онтология ва гносеология”, “Мантик”, “Ижтимоий фалсафа” каби ихтисосликларни дунё стандартларига тенг даражада таҳлил этган, етакчи олимлар билан мулоқотда бўлган олимлар сафида ф.ф.д., профессор Тўраев Бахтиёр Оманович фаолият юритдилар. Профессор Бахтиёр Оманович ЎзР ФА га аниқ ёки табиатшунослик фанларидан кириб келиб борлиқ ва билиш соҳасини мураккаб табиатшунослик тадқиқотлари билан биргаликда олиб борган забардаст олимлар Омонулла Файзуллаев, Маҳбуба Абдуллаева илмий мактаби давомчиси сифатида танилдилар. 1996 йил кезлари Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг Фалсафа ихтисосликлари бўйича профессор А.Жалолов раислик қилган кенгашида номзодлик ишимни ҳимоя қилиб юрган кезларим ушбу даргоҳ зиёлиларининг илмий соҳалари, уларнинг фалсафа фанидаги ўрни ва салоҳиятига қизиқа бошлаганман. Бу даврда забардаст олимлар Омонулла Файзуллаев, Абдулҳафиз Жалолов, Мубинхон Баратов, Қўчқор Хоназаров, Хатима Шайхова, Маҳбуба Абдуллаева, Ётибор Хошимова каби устоз зиёлилар Фалсафа ва ҳуқуқ институтида қизгин фаолият олиб борардилар. Шунинг учун ҳам бу инсонларга ҳавас қилиб институтда чиққан китобларнинг биронтасини ўтказиб юбормасдан ўқиш ва замонавий муаммолар юзасидан ўзбек олимларининг фикрлари ҳақида тасаввур ҳосил қилишга урунардим. Шу кезларда Бахтиёр Омановичнинг “Фазо, вақт, тараққиёт” (“Пространство, время, развитие”)¹ номли монографияларини ўқиб қолдим. Монография фалсафа, физика ва математика фанлари кесишмасидаги мураккаб дисциплиналараро тадқиқот эди. Қолаверса, мустақиллик йиллари арафасида дунёнинг ўзгараётган мавжудлик парадигмасини тушуниб олиш учун ҳам бу китоб ўзбек олимининг муносиб тадқиқоти эди. Мен фалсафа тарихи ва ижтимоий фалсафага яқин йўналишларда иш олиб боришимга қарамасдан, ушбу китоб ўтиш даври чегараларида дунёни тушуниш мураккаб бўлган бир вазиятда макон ва замоннинг қонунияти ҳақида фикр ҳосил қилиш учун муҳим методологик ечим эди. Йиллар давомида Бахтиёр Омановични турли соҳаларда яратилган илмий ишларининг гувоҳи бўлдик. Онг, борлиқ, табиатшуносликнинг фалсафий масалалари ва бошқа муаммолар

¹ Тураев Б.О. Пространство. Время. Развитие. Монография. -Тошкент: Фан, 1992.

олимнинг илмий, монографик, публицистик ижоди ва ижтимоий фаолиятлари билан боғлиқ йўналишларда ёритила борди.

Устоз олим Бахтиёр Омановичнинг фалсафа тарихи ихтисослиги билан боғлиқ алоҳида илмий фаолиятлари уларнинг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директори ўринбосари, марказ раҳбари маслаҳатчиси ва етакчи илмий ходими сифатида фаолият олиб борган даврларида шаклланди. Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Маҳдуми Аъзам, Мирзо Улуғбек каби алломалар ижодига мурожаат олим ижодида бир қанча муҳим илмий асарлар яратилишига замин яратди.

Мазкур йилда устоз олим томонидан нашр этилган монографик асар “Фазо-вақт синергетикаси”¹ Бахтиёр Омановичнинг онтология ва гносеология, мантик, миллий мафкура тадқиқотида тажрибали амалиётчи бўлган олимнинг бир неча йиллик изланишлари самараси ўлароқ синергетик методни репрезентация қилувчи асар кўринишида намоён бўлди. Китобда фазо-вақтнинг ўзаро алоқадор мавжудлик қонунияти синергетик нуқтаи-назардан ўрганилган. “Фазо-вақт синергетикаси” замонавий фалсафанинг прогрессив характери тўла тўқис очиб берувчи, борлиқнинг муҳим атрибути бўлган икки категориянинг абадий алоқадорлик тамойилларини босқичма-босқич ва энг нозик синергетик услубда тушунтирган тадқиқот. Муаллиф ўзи китобнинг бошида таъкидлаганидек, фалсафа тафаккур маданияти сифатида катоклизмлар кучаяётган глобал дунёда оламни англашни тизимлаштира оладиган восита бўлиб, фалсафий тадқиқотлар салмоғининг қадрини оширади. Бир вақтни ўзида синергетика методдан ортиқ фан сифатида талқин этилган ушбу тадқиқот ўзбек фалсафаси катта эҳтиёж билан ўзини ўнглаб олишга эҳтиёж мавжуд бўлган бугунги кунда намуна сифатида унга катта импульс берувчи, фалсафада изланишлар салмоғи қандай бўлиши керак ва нимага хизмат қилиши керак деган саволларга жавоб берувчи китобдир. Чунки мазкур китобда катта талотўп ва хаос даврида бу ҳодисаларни улардан узоқлашган ҳолда кузатишга, вазминлик билан сарҳисоб қилишга, донишмандона мулоҳаза билан очиқ ва ёпиқ имкониятларни баҳолашга йўл берадиган фикрлар бор. Китоб услубида астрономик, физик, квант назарияси ва математик моделлаштириш каби мураккаб ёндошувларни содда тушунтира олиш маҳорати акс этган. Бу тафаккур

¹ Тураев Б.О. Фазо-вақт синергетикаси, -Тошкент: Voris nashriyoti, 2025, 224Б.

тизими кўпроқ физик мавзуларга уйғунлашган фалсафа синергетикасини миллат, маънавият ва маънавий мерос синергетикаси орқали мафкурага бориб боғлайди. Ўз-ўзидан ушбу ҳолат тафаккур маданиятини давлат ва миллат миқёсига олиб чиқади. Бир сўз билан айтганда олим Бахтиёр Оманович мураккаб онтологик борлиқни ижтимоий ва инсон борлиғи билан боғловчи синергетик алоқадорлик услубини таъминлайдилар.

Ўзбек фалсафасининг XX ва XXI аср даври ўзгарувчан сиёсий идеологиялар ва глобаллашувнинг юқори чигал нуқтасига кириб боровчи жараёнлар даврида турли вазифаларни бажарди. Мустақиллақ йилларининг дунёнинг янги парадигмал босқичига ўтиши ҳолати билан боғлиқ пайтга тўғри келиб қолгани, ёки баъзи субъектив сабаблар бу давр ўзбек фалсафасида маълум маънода биқиклик, тарқоқлик, танглик харақтерини ҳам ифодалайди. Лекин миллат тафаккурида фалсафий контентни чамбарчаслиги, унинг олимлари ҳар қандай вазиятда ҳам юқори тафаккур маданиятини кўрсата олиши феномени мавжудлигига Бахтиёр Омановичдек олимлар фаолияти мисол бўла олади. Чунки ушбу инсон ижодининг қайси босқичи бўлмасин, қайси мутахассислик доирасида яратилган асар ёки мақола бўлмасин, унда одамларда фалсафа фанига меҳр уйғотишга уруниш, фан қадриятларини давом эттиришга масъулиятни кўрамиз. Устознинг ижод намуналари уларнинг юқори маданият мужассам бўлган шахсияти билан биргаликда ушбу инсоннинг ўз даври, юртининг муносиб олими, зиёлиси ва ватанпарвар фарзанди эканлигига ишонч ҳосил бўлади.

КАМТАРИН УСТОЗ

Исломов Илёс Нормаматович,

*тарих фанлари доктори, профессор,
СТИБОМ кафедра мудири*

Фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Оманович Тўраев билан танишганимга 20 йилдан ошибди. У кишининг мафкуравий хавфсизлик соҳасида етук мутахассис эканлиги ҳақида эшитиб, магистрлик диссертациямга раҳбарлик қилишни сўраб борган эдим. Озгина суҳбатлашгандан кейин, диссертациямга раҳбарлик қилишга розилик берди. Ҳар гал хонасига кириб борганимда, мафкуравий ва маънавий хавфсизликнинг долзарб муаммолари ечими ва

истикболлари ҳақида гаплашар, тадқиқотда эътибор қаратишим лозим бўлган баъзи жиҳатларни эринмасдан тушунтириб берардилар.

Магистрлик иши ҳимоясидан кейин мавзунини давом эттиришни тавсия қилдилар. Ушбу йўналишда амалга оширган докторлик диссертациямга Бахтиёр Омонович менга “де-юре” илмий маслаҳатчи бўлмаса-да, “де-факто” маслаҳатчи бўлиб қолди. Ўтган йилларда устознинг ҳалоллиги, меҳнатсеварлиги, фан йўлидаги тинмай изланишлари, ёшларга нисбатан хайрихоҳлиги, камтарлиги, меҳрибонлиги, ҳар қадамда шогирдларини қўллашга тайёр эканлиги каби фазилатлари билан ажралиб туришини гувоҳи бўлдим.

Бирор бир инсон ҳақида фикр билдиришдан олдин аввало, бошқалардан ажралиб турадиган хислатлари ҳақида ўйланиб қоласан, киши. Устозим Бахтиёр Омоновичнинг устозлик фаолиятида ҳамкасблари ва шогирдлари учун ўрнатилган бўладиган қўйидаги учта ибратли жиҳатларига тўхталиб ўтмоқчиман:

Биринчи ибрат. Устоз фанининг чинакам фидойиси. Бахтиёр Омонович ўзининг мазмунли ҳаётини, бой тажрибасини бутунлай фалсафа фанини ривожлантиришга ҳамда илмий педагогик кадрлар тайёрлашга қаратган. Шунини таъкидлаш ўринлики, домлани 50 йил давомида чоп этилган илмий ишларининг сони бугунги кунга келиб 500 дан ошиб кетибди. Уларнинг аксарияти фалсафа, миллий ғоя, мафкуравий-маънавий хавфсизлик ва ёшлар масалаларига бағишланган.

Илмий маслаҳатчилиги ва раҳбарлигида кўплаб шогирдлар тайёрланди. 30 йилдирки, Бахтиёр Тўраев турли Илмий кенгашларда фаолият кўрсатиб, республикамизда фалсафа соҳасида олимлар тайёрлашга катта хизмат қилди.

Иккинчи ибрат. Домла оиласига, шогирдларига ўзбекона одобни сақлаган зиёли сифатида намуна бўлиб келмоқда. Байрамларда, туғилган кунларда телефон қилиб табриклайди ёки телеграм тармоғи орқали меҳр-оқибат кўрсатишни канда қилмайди.

Биргина мисол. Ўтган йили китоб тақдиротида таклиф қилиб қолди. Тақдиротда устознинг фарзандлари, яқинлари, шогирдлари ва олимлар қатнашди. У раҳматли янгамиз Қандолат Тўраеванинг ҳаётлигида чоп этишга улгурмаган “Ота” номли китобига бағишланган экан. Бунини қарангки, муаллиф ўзининг қайнотаси, яъни, устознинг отаси Омонхон эшонбобо ҳақидаги қизиқарли, тарихий ривоятларга бой хотираларни содда ва самимий тарзда баён қилган эди.

Тақдимотда сўзга чиққан файласуфлар Тўраевлар оиласи, хусусан, раҳматли Қандолат янганинг меҳрибонлиги, сабр-тоқатлилиги ҳамда устознинг орқасида доно аёл турганлигини бот-бот таъкидлашди. Келган меҳмонларга ушбу китобдан берилди ва тақдимот якунида ўтганлар хотирасига Қуръон тиловат қилиниб, ош тортилди.

Ажойиб китоб билан тезда танишиб чиқдим. Гапнинг очиғи, шу вақтгача фарзандларнинг ота-онаси тўғрисида ёзган китобларини ўқиганман-у, лекин келиннинг қайнотаси ҳақида тўлқинланиб ёзган хотираларини учратмаган эканман. Унда оиланинг муқаддаслиги, ота-онага ҳурмат, урф-одатларимиз, бир сўз билан айтганда, ўзбек аёлининг маънавий қиёфасини кўргандай бўлдим. Бу китобни аёлим ва қизларим ҳам ҳайратланиб ўқиб чиқишди.

Учинчи ибрат. Бахтиёр Омоновичнинг самимийлиги ва камтарлиги. У киши билан суҳбатлашсангиз, Сизнинг фикрингизни диққат билан эшитади, фикрларингизни қўллаб-қувватлайди. Барчага бирдек самимий муомалани кўргач, устознинг бой ички маданият соҳиби эканлигига шохид бўласиз. Бундан ташқари, Бахтиёр Омонович ўз ҳаёт йўлида қанча ютуқларга эришган бўлса-да, ўзини камтар-камсуқум тутди. Ушбу ноёб хислатлари дарс ўтаётганда, конференцияларда, илмий кенгашларда, ўзаро суҳбатларда, маънавий-маърифий тадбирлардаги чиқишларида яққол намоён бўлади.

Устознинг ҳар бир ишига масъулият билан ёндашиш хислати биз учун катта дарсдир. Бошлаган ишини охиригача етказиш, ўзи каби, бошқалардан ҳам тартиб-интизомли бўлишни талаб этиш, атрофидагилар учун намуна бўлиш – Бахтиёр Омоновичнинг табиатига хос фазилатлардир.

Фурсатдан фойдаланиб, 75 ёшини қаршилаётган таниқли файласуф олим, устозим Бахтиёр Омонович Тўраевга янги зафарлар тилаш билан бирга, мустаҳкам соғлиқ, тинчлик-хотиржамлик тилаб қоламан. Биз зиёлилар, ҳамкасблар ва шогирдлар шундай жонкуяр, камтарин, юртпарвар устозимиз борлигидан чексиз фахрланамиз.

БУЮК ДОНИШМАНДЛАРГА ДАХЛДОР ФАЙЛАСУФ

Лазизжон Баҳранов,

фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Бахтиёр Тўраев — фалсафа фанлари доктори, профессор, ўзбек фалсафасида муҳим ўрин тутадиган файласуфлардан бири. Забардаст олим фалсафа тарихи, билиш назарияси, синергитека, мантик, ахлоқ,

сунъий интеллект соҳаларидаги изланишларга салмоқли ҳисса қўшиб келмоқда. Унинг фалсафий-ахлоқий қарашлари асосан борлиқ, инсон табиати, ахлоқ ва жамият муносабатлари атрофида шаклланади. Тўраевнинг фалсафий тадқиқотларида диалектик ёндашув устунлик қилади, яъни у фалсафани фақат назарий тушунча сифатида эмас, балки ҳаёт билан узвий боғлиқ амалий соҳа сифатида кўради.

Бахтиёр Тўраев борлиқни фалсафанинг энг умумий ва универсал категорияси деб ҳисоблайди. У борлиқни моддий ва маънавий шакллар, реал ва нореал турлар, ўтмиш, ҳозир ва келажак кўринишларини ўз ичига олувчи тушунча сифатида таърифлайди. Унинг қарашларида борлиқ билан ҳаракат ажралмас бир бутунликни ташкил қилади, яъни борлиқ доимо ўзгариш ва ривожланиш жараёнида бўлади. Бу ёндашувда у табиий фанлар кашфиётларига, хусусан, космологик моделлар ва физика назарияларига таяниб, борлиқнинг моҳиятини очишга ҳаракат қилади. Шу билан бирга, унинг тадқиқотларида инсоннинг борлиқ ичидаги ўрни ва у билан муносабати алоҳида эътиборга лойиқ.

Тўраевнинг ахлоқий қарашлари инсоннинг жамиятдаги роли ва масъулиятига қаратилган. У ахлоқни инсон табиатининг муҳим таркибий қисми сифатида кўради ва уни табиат, одат ва ақл каби омиллар билан боғлайди. Бу ерда у қадимий файласуф Арастунинг “уч омил одамларни яхши ва эзгу хислатли қилади: табиат, одат ва ақл” деган фикрига яқин туради, лекин ўз таҳлиллари билан буни бойитади. Тўраевга кўра, инсон табиат билан уйғунликда яшаши, ўзининг маънавий ва моддий борлигини тушуниб, унга мувофиқ ҳаракат қилиши керак. Ахлоқий тарбия эса инсонни комиллик сари етаклайдиган асосий йўл сифатида талқин қилинади.

Бахтиёр Тўраев фалсафада жамиятни маънавий-ахлоқий муҳит сифатида кўради. Унинг фикрича, жамиятнинг ривожланиши оила ва индивидуал ахлоқдан бошланади. Инсон ўз табиатига мувофиқ яшаш билан бирга, жамиятга фойда келтирадиган фаолият билан шуғулланиши лозим. Бу ерда у ўзбек халқининг анъанавий қадимий ахлоқий қарашларини фалсафий таҳлил билан уйғунлаштиришга интилади.

Бахтиёр Тўраев жуда моҳир нотик ҳамдир. Унинг турли конференция ва анжуманларда, тв ва радиоларидаги чиқишларини, ижтимоий тармоқлардаги суҳбатларини тинглаган ҳар қандай одам ўзига жуда катта маънавий озуқа олади. Домла муайян мавзуда сўз

юритар экан, масаланинг энг муҳим нуқталарини топиб, тизимли, таҳлилга асосланган ҳолда гапиради. Эшитган одам нафақат у киши нутқидаги маъноли жумлалардан, балки овоз оҳангидан, зиёлига хос товуш тембридан ҳам ҳузур олади, берилиб тинглайди.

Домлани хонанишин, ўзи-ўзи учун илм қилаётган, изланаётган зиёли деб бўлмайди, у кишини мудом ҳаётнинг энг жўшқин даврларида, энг долзарб, замонга ҳамнафас мавзуларда босиқлик, лекин жонкуярлик билан мушоҳада юритаётганига гувоҳ бўлиш мумкин. Энг муҳими, ҳар доим халқимизнинг юрагида қалқиб турган, баъзан тил учида туриб, ботиниб айта олмаётган муаммо-масалаларни ниҳоятда зийраклик ва теранлик билан тилга олиб, жамоатчилик эътиборини мавжуд камчиликларга қарата олади. Миллат ва мамлакат ҳаётига дахлдор долзарб мавзуларнинг ечимлари бўйича ўзининг аниқ ва амалий таклиф-тавсияларини, интеллектуал муносабатини бериб боради. Шундай паллаларда домланинг буюк мутафаккирлар маънавий меросини ҳозирги кун нуқтаи назаридан чуқур ўргангани, сўнгги давр классик олимлар мактабини ўтагани билиниб, сезилиб туради.

Шогирдлар борасида ҳам домлани бемалол бахтиёр устозлар қаторида санашимиз мумкин. Бугунги кунда олим етиштирган шогирдлар армияси домла бошчилигида Самарқанд синергитика мактабини шакллантиргани барча-барчаларимизда ҳавас уйғотади, илмга рағбат уйғотади.

Шундай қилиб, комил ишонч билан айтиш мумкинки устоз файласуф Бахтиёр Тўраев илғор фалсафий-ахлоқий қарашлари билан, фалсафа ва фан тарғиботчиси, ўз мактабини яратган устоз олим сифатида ўзбек фалсафасига муҳим ҳисса қўшиб келмоқда. Унинг асарлари, хусусан, “Борлиқ (фалсафий таҳлил)” монографиясида бу қарашлар яққол намоён бўлади. У диалектик ёндашув билан табиий ва гуманитар фанларни бирлаштириб, борлиқ ва ахлоқнинг мураккаб муносабатларини очиб беради. Шу сабабли, унинг ижоди ўзбек фалсафаси тарихида муҳим ўрин тутади ва у мазкур муаммоларга ҳам амалий, ҳам назарий ёндашувни қўллашни таклиф этади.

Адабиётлар

1. Тураев Б.О. Развивающаяся пространственно-временная картина мира. – Германия: LAP, 2015. – 216 с.

2. To'rayev B.O. Muhammad Tarag'ay Mirzo Ulug'bek. – Toshkent: Navro'z, 2018. – 64 b.
3. To'rayev B.O. Sinergiteka: asosiy tushunchalar va qonuniyatlari// Sinergetika-2: nazariya va amaliyot. (Mas'ul muharrir: prof. To'raev B.O.). Monografiya. – Toshkent: "Fan ziyosi" nashriyoti, 2022. – 836 b.
4. To'rayev B.O. Hozirgi zamon tabiatshunosligi konsepsiyalari. – Toshkent: Tafakkur, 2009. – 112 b.
5. To'rayev B.O. Beruniy – insoniyatning buyuk mutafakkiri. – Toshkent: "Fan ziyosi" nashriyoti, 2023. – 151 b.
6. Бахранов Л. Санъат, маънавият, жамият. – Т.: "Олтин мерос пресс", 2024. – 184 б.
7. Til rivojlanishidan davlat manfaatdormi? // <https://www.youtube.com/watch?v=6wfi6ux6nc8&t=704s>
8. Alifbo muammosi yana diqqat markazida. yechim bormi o'zi? // https://www.youtube.com/watch?v=8rw5vy4re_u&t=33s
9. Ҳалоллик инсонларни бир-бирига яқинлаштиради – фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Тўраев// <https://www.youtube.com/watch?v=jDg3Ian0Z8Y&t=1091s>
10. "Sinergetika-3: Ma'naviy meros" jamoaviy monografiyasi taqdimotidan reportaj. <https://www.youtube.com/watch?v=Hyp1AbLM7lc>
11. O'rtalashtirilgan – O'rtoq alifbo savodsizlikni kuchaytiradimi, uni o'rganish shartmi – olim fikri// <https://www.youtube.com/watch?v=-J0qxLtlqOk&t=59s>

ЭЛ АРДОҚЛАГАН ОЛИМ

Турсунов Бахтиёр Темурович,

фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),

Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий котиби

Муқаддас ислом динимизда инсон юксак даражада улуғланади. Қуръони каримнинг Исро сураси 70 оятида: “Дарҳақиқат (Биз) Одам фарзандларини (азиз ва) мукаррам қилдик ва уларни қуруқлик ва денгизга (от) улов ва кемаларга) миндириб қўйдик ҳамда уларга пок нарсалардан ризқ бердик ва уларни Ўзимиз яратган жонзотлардан

афзал қилиб қўйдик”, деб келтирилади. Чиндан ҳам Аллоҳ сўзлашиш, илм олиш, тафаккур қилиш каби бебаҳо неъматларни барча жонзотлар орасидан биргина инсонга муносиб кўрган. Яратувчининг илоҳий инъомларини эзгуликка сафарбар этиб, ўз фаолиятининг мазмун-моҳиятига айлантирганлар чинакам ҳазрати инсонлардир. Фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Оманович Тураев ҳам сийрати гўзал забардас олим сифатида эл эътибори ва эътирофини қозонган.

Самарқанд вилоятининг Пойариқ туманидаги зиёли оилада дунёга келган Б.О.Тураев ўрта мактабни олтин медал билан ва олийгоҳни фалсафа ихтисослиги бўйича имтиёзли диплом билан тамомлаб, ёшлигидан илмга зўр иштиёқни намоён этади. 1973 йили меҳнат фаолиятини Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фалсафа ва ҳуқуқ институтида бошлайди. 1979 йилда атоқли файласуф олим профессор О.Ф.Файзуллаев илмий раҳбарлигида “Фазо ва вақт ҳақида тасаввурлар ривожланишидаги диалектик зиддиятлар” мавзусида онтология ва билиш назарияси ихтисослиги бўйича номзодлик диссертациясини ва 1994 йили “Борлиқнинг фазо-вақт структураси ривожланиши ҳақидаги концепцияларни фалсафий асослаш (онтологик ва гносеологик жиҳатлари)” мавзусида докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилади.

Б.О.Тураев турли масъулиятли лавозимларда самарали фаолият кўрсатиб, вазифаларни сидқидилдан адо этади. Илмий изланишларда синчковлик ва илмий холисликка алоҳида эътибор қаратиб, фалсафа фанлари ва Ўзбекистонда жамият тараққиётининг турли йўналишларига оид долзарб масалаларни ифодаловчи 600 дан зиёд илмий, илмий-оммабоп китоб, рисола ва мақолалар, фалсафа фани ривожига катта туртки берган илмий ғоялар, кўп сонли дарслик ва ўқув қўлланмалар муаллифидир.

Б.О.Тураев 1971 йили (талабалик давридаёқ) Берунийнинг оламлар кўплиги ҳақидаги назарияси Дж.Брунодан 600 йил илгари асосланганлигини, 1977 йили эса фазо ва вақтнинг микдорий ва сифатий мазмундаги (метрик ва топологик) хусусиятларнинг бир бирига айланиши мумкинлигини исботлаб беради.

1981 йилда қора туйнуқлар физикаси қонуниятларига асосланиб коинотда микро, макро ва мегадунёларнинг бир-бирига айланиши мумкинлиги ҳақидаги гипотезани илгари суриб, табиатшунос файласуфларнинг эътирофига сазовор бўлади.

1989 йили ривожланиш жараёнининг ночизиқли системаларни ҳам қамраб олувчи айланиш қонунини асослаб беради.

1991 йилда космологиядаги замонавий антроп принципи ва Беруний-Улуғбек астрологик ҳисоб-китобларининг бир-бирига уйғунлигини аниқлашга эришади.

1993 йили тасаввуф таълимотида Махдуми Аъзамнинг ўрни ҳақида тадқиқот олиб бориб, ушбу мутафаккирнинг амалий конфликтологиянинг асосчиларидан бири эканлигини кўрсатиб беради.

1994 йилда фазо-вақт материянинггина эмас, балки бутун борлиқнинг яшаш шакллари эканлиги ҳақидаги ғояни илмий равишда асослашга муваффақ бўлади.

1995 йили олимнинг Ўзбекистонда аҳоли бандлиги муаммосини ҳал этиш қонуниятлари таҳлилига доир рефератив хулосалари АҚШ экспертлари томонидан юқори баҳоланади.

1996 йилда у фазо-вақт структурасининг глобал миқёсда ривожланиш концепциясини асослаб беради.

1999-2000 йилларда миллий ғоя ва миллий мафкуранинг концептуал асосларини таҳлил этиш бўйича ишчи гуруҳ таркибида миллий хавфсизликка ва миллий маънавиятимизга таҳдидлар классификациясини ва уларни бартараф этиш методларини ишлаб чиқишда фаол қатнашиб, “маънавий хавфсизлик” тушунчасини илгари суради.

Ҳозирги пайтда профессор Б.О.Тураев ўзбек халқи миллий фалсафасининг концептуал асосларини яратиш ва оламнинг синергетик манзараси тамойиллари устида изланишлар олиб бориш билан бирга Самарқандда синергетика илмий мактабини яратиш йўлида жонбозлик кўрсатмоқда.

Қуръони каримда “Сизлардан яхшиликка даъват этадиган, амри маъруф ва наҳйи мункар (яхшиликка буюриш ва ёмонликдан қайтариш) ишларини олиб борадиган (бир) уммат бўлсин! Айнан улар (охиратда) нажот топувчилардир” (Оли Имрон сураси 114 оят), деб келтирилади.

Ушбу илоҳий калом профессор Б.О.Тураевнинг ҳаёти ва илмий фаолияти асосини ташкил этган десак, муболаға бўлмайди. Чунки устоз қаерда ва қандай лавозимда ишламасин доимо фаолияти йўналишини илм-фан равнақи, ёш авлод таълим-тарбияси тақомилидан айро тутмаган. Минглаб илм толибларига фалсафа фанидан сабоқ бериб, уларнинг маънавий камолотига ҳисса қўшган. Юзлаб шогирдларда илму ирфонга хавас уйғотиб, илмий даражали малакали кадрлар тайёрлаш орқали мамлакат илмий салоҳиятини ошириш йўлида саъй-ҳаракат кўрсатиб, илмда, амалда кўпчиликка ибрат бўлмоқда.

Биз фурсатдан фойдаланиб, қутлуғ 75 ёшни қаршилаётган беназир инсон, етук файласуф олим, ўз касбининг фидойиси, жонкуяр ва севимли устоз – профессор Бахтиёр Оманович Тураевни таваллуд айёми билан самимий табриклаб, доимо ана шундай эл ардоғида бўлиб юришларини Аллоҳдан сўраб қоламиз.

СЕРМАҲСУЛ ФАЙЛАСУФ ОЛИМ

Бекдавлат Алиев

ТДИУ профессори, ф.ф.доктори

Одатда бирор бир киши тўғрисида ёзиш баъзан қийин ва баъзан масъулиятли, ёзишнинг ўзи бўлмайди. Гап шундаки, биз зиёлиларнинг маънавий бурчимиз инсонларга, улар тўғрисида ким, қандай эканликларини ўз қулоқлари билан эшитишлари учун айтмоқчи бўлмаган сўзимизни айтишимиз керак. Файласуф олим, дўстимиз Бахтиёр Тўраев ўзининг 75 йиллик юблейларини нишонлаётган экан, бунда асосий эътибор у кишининг ҳаёт йўли, қилган ишлари, эришган ютуқлари, унинг дўстлар, яқинлар, ҳамкасб ва шогирдлар томонидан

этироф этилиши билан бир қаторда, инсонларнинг кадр-қиммати ва унинг ўзгалар томонидан баҳоланишидир.

Дарҳақиқат, инсон ҳаёти турфа ва ҳеч бир кишининг ҳаёт йўли иккинчи бир кишиникига ўхшамайди. Зеро, турфалик дунёни мазмунли қилади, унга фусункорлик ато этади. Ҳар бир инсоннинг ҳаёт йўли роман ва уни ўқий ва билиш лозим. Бунинг учун кимдир ва нимадир кузатади, қиёслайди, ҳаёт ва турмуш чорраҳаларидаги фаолияти таҳлил қилинади ва бошқалар наздида баҳоланади. Шундай экан, Бахтиёр дўстимиз ҳақида гапирганда қуйидаги уч жиҳатни келтириш ўринли. Биринчидан, бу дунёда одамлар кўп инсонлар кам деганларидек, Бахтиёржон одамийлик жиҳати, инсонларга бўлган муомала маданиятининг йуқорилиги ва бу эса дўстларга бўлган бошқа ёш илм йўлига кирувчиларнинг бемалол суҳбатга киришиб, ўзига яқин олишидадир. Бундан фақат устоз, айни пайтда, ёш олимлар илм йўлига энди энди кириб келаётганлар учун ҳам кони фойда бор. Шунинг баробарида изланувчан олимнинг бошқалардаги ижодий – илмий қирраларини теран ҳис эта билиши ва унга туртки беришидадир. Ха айнан бугунги кунда илмга бўлган эътиборни уни иқтисодий самарадорликка нисбатан бурушда ва шунга талаба – шогиртларни руҳлантириш ва қўллаб қувватлашда кўринади. Иккинчидан, Бахтиёржон дўстимиздаги ноёб, бошқаларда учрамайдиган хусусият бу – ўзига хос имиджни сақлаш ва ривожлантириш: бу – кийинишда юриш – туришда, илмий педогогик ва ижодий жараёнларда уйғунлик. Бунда шоир айтганидек:

Либосинг яхшиликдир, ечмагин ҳеч,

Ва интил яхши номга эрта-ю кеч!

Агар яхши бўлсанг етарсан муродингга

Қўлга кирар, бахтинг, иқболинг, нонинг.

Айни ушбу сатирлар Бахтиёржон дўстимизга айтилган десак муболаға бўлмайди.

Учинчидан, ҳаёт деганлари бир жойда турмайди. Мудом ўзгаришда, ривожланишда, юксалишда ва бу ҳолат инсон руҳиятига таъсир қилмай қолмайди. Бахтиёржон дўстимиз қилиниши лозим

бўлган ишни пайсалга солмай, ташаббус ва шижоат билан бирор бир ишга киришишидадир. Бу унинг турли тадбирларни ўтказишда, маслаҳатчилик ва кафедра фаолиятида олиб борган ишларида кўринади. Зеро, халқимизда “вақтинг кетти — нақдинг кетди” деганлари бежиз эмас. Шу боис, шогирдларининг аксарияти белгиланган вақтда номзодлик ва докторлик дипломларини олганидадир.

Ўйлайманки, буларнинг барчаси дўстимизнинг ёшлигиданок тамал тошини тўғри қўйганлиги ва ота-оналарининг нафақат тўғри тарбияси, балки дуоларини олганлиги десак, тўғри бўлади. Меҳнаткаш оилада олган тўғри тарбия етарли эмас, агарда инсоннинг ўзининг “мен”и бўлмаса, булар муштарак мақсадга хизмат қила олмайди. Бу қунт билан ўқиш ва ўрганиш, муттасил ўз устида тинмай изланиш орқали вужудга келган муаммоларни бартараф қилиш демакдир. Бахтиёржон Тўраев билан сўнгги 52 йилда илмий педогогик мулоқот орқали дўстимнинг кўп ва хўп ижобий қирраларини ўрганганлигимиз бизларни ҳам у киши билан барабар боришни тақазо этди.

Б.О.Тўраев ўз илмий тадқиқотларида Берунийнинг оламларнинг кўплиги ҳақидаги назарияси Дж.Брунодан 600 йил илгари асосланганлигини 1971 йили студентлар конференциясида исботлаб берди; 1976 йил Эстониядаги халқаро ёш олимлар анжумани фазо ва вақт алоқадорлигининг оламдаги буюк фундаментал универсал алоқадорлик канлигини асослаб берган; 1977 йили жамоавий монографияда фазо ва вақтнинг миқдорий ва сифатий мазмундаги хусусиятларнинг (метрик ва топологик хусусиятларининг) бир бирига айланиши мумкинлиги ва бу ходисанинг миқдорий ва сифатий ўзгаришларнинг бир-бирига ўтиши қонунига мувофиқ келишини исботлаб берган; 1981 йили табиатшунос олимларнинг халқаро анжуманида (Москва шаҳрида) қора туйнуклар физикаси қонуниятларига асосланиб Коинотда микро, макро ва мегадунёларнинг бир-бирига айланиши мумкинлиги ҳақидаги гипотезани илгари сурган эди ва бу гипотеза кўпчилик табиатшунос файласуфларнинг эътиборига сазовор бўлди; 1985 йили бутун коинот

ривожланишининг ўзига хос белгиларини ифодаловчи ривожланиш таърифини фалсафий асослади ва бу таъриф дарсликка киритилди; шунингдек, Б.О.Тўраев ривожланиш жараёнининг ночизиқли системаларни ҳам қамраб олувчи айланиш қонунини асослаб берган (1989); космологиядаги замонавий антроп принципи ва Беруний – Улуғбек астрологик ҳисоб-китобларининг бир-бирига уйғунлигини аниқлаган (1991); тасаввуф таълимотида Махдуми Аъзамнинг ўрни ҳақида тадқиқот олиб борган (1993) бу мутафаккирнинг амалий конфликтологиянинг асосчиларидан бири эканлигини кўрсатиб берган; фазо-вақт материянинггина эмас балки бутун борлиқнинг яшаш шакллари эканлиги ҳақидаги ғояни илмий асослади (1994); Ўзбекистонда аҳоли бандлиги муаммосини ҳал этиш қонуниятларини таҳлил қилиб ёзган рефератив хулосалари АҚШ экспертлари томонидан юқори даражада баҳоланди (1995); фазо-вақт структурасининг глобал миқёсда ривожланиш концепциясини асослаб берган (1996); 1999-2000 йиллари Ўзбекистон файласуфлари миллий жамиятининг ташкилотчиларидан бири сифатида миллий ғоя ва миллий мафкуранинг концептуал асосларини таҳлил этиш ишчи гуруҳида қатнашиб, бу концепциянинг асосий ғоялари ва тамойилларини системалаштиришда иштирок этди ва миллий истиқлол ғоясининг фалсафий тамойиллари бўлган Ватаннинг муқаддаслиги, инсоннинг улуғлиги, тафаккурнинг қимматлилиги, маънавиятнинг етакчилиги принципларини фалсафий жиҳатдан асослашга замин яратган; миллий хавфсизликка ва миллий маънавиятимизга таҳдидлар классификациясини ва уларни бартараф этиш методларини ишлаб чиқишда иштирок этган ҳамда “маънавий хавфсизлик” тушунчасини илгари сурган (2007); ҳозирги пайтда у ўзбек халқи миллий фалсафасининг концептуал асосларини яратиш ва оламнинг синергетик манзараси тамойиллари устида изланиш олиб бормоқда. У ўзининг ўнлаб шогирдлари билан ҳамкорликда синергетикага оид учта йирик монография чиқаришди.

Б.О.Тўраев фалсафа фанларининг ва Республикамиз тараққиётининг хилма-хил йўналишларига оид долзарб муаммоларни

ифода этувчи 600 дан зиёд илмий ва илмий-оммабоп китоб ва мақолаларнинг, ҳамда 300 га яқин махсус таҳлилий материалларнинг муаллифи, 200 дан ортиқ илмий анжуманларнинг иштирокчиси. У 2000 йили Ўзбекистон Республикаси олий таълим аълочиси, 2022 йили Биринчи даражаси Ўзбекистон Республикаси меҳнат фахрийси кўкрак нишонига сазовор бўлган. У 2020 йил 23 февралда Турон фанлар академияси академиги унвонини олди.

Б.О.Тўраев бир неча онлайн ва офлайн шаклида нашр этиладиган электрон журналларнинг таҳрир ҳайъати аъзоси ҳамдир.

Айнан шундай киши билан илмий-педогогик яқинлик бу давлат, жамият ва шахсий ҳаёт учун ҳам фойдали, қолаверса улкан бахтдир. Дўстимиз Бахтиёржон сизни Аллоҳ ҳамиша ўз паноҳида асрасин.

ЮКСАК ТАФАККУР МАДАНИЯТИ СОҲИБИ

Тўйчиев Бердикул Туракулович,

ЎзМУ профессори,

фалсафа фанлари доктори, профессор

Инсон фитрати шундайки, у қандай фикрласа, шундай фаолият юритади. Қандай ижод қилса, шундай яшайди, қандай яшаса, шундай ижод қилади. Профессор Тўраев Бахтиёр Омонович ана шундай ижодкор файласуфлардан биридир.

Мен Бахтиёржонни ТошДУнинг тарих факультети, фалсафа бўлимида ўқиб юрган кезларидан буён биламан. 70-йилларнинг бошларида фалсафа йўналиши талабалари алоҳида мақомга эга бўлиб, ҳар йили 25-30 та талаба қабул қилиниб, ўқув режасида гуманитар, фалсафий фанлардан ташқари табиий-илмий фанлар, чунончи, математика, физика, математик логика, биология, физиология, химия каби фанлар ҳам ўқитилар эди. Менимча Бахтиёр дўстимнинг материя, фазо-вақт-ҳаракат континиумига илк бор қизиқиши ўша даврларда бошланган деб ўйлайман. Бахтиёржонни ёш иқтидорли олим сифатида эътироф этишган.

У фалсафа ва ҳуқуқ институтида ишлаб, О.Файзуллаев раҳбарлиги остида тадқиқот олиб бораётган пайтида Низомий номидаги пединститутга бориб, назарий физика соҳасидаги машҳур олимларнинг, хусусан, профессор Р.Х.Маллиннинг ва ТошДУ физика

факультети олимларининг маърузаларини тинглаган. У фазо ва вақт муаммосининг фақат фалсафий эмас, балки табиий-илмий жиҳатларини ҳам англаб етишга ҳаракат қилган. Назаримда, Бахтиёр Тўраевнинг таниқли ва сермахсул олим сифатида шаклланишида кўпроқ икки илм-фан равақи маскани Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎзМУ) ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг ўрнини алоҳида таъкидлаш лозим. Университетда профессор Л.Е.Гарбер, К.И.Ивановаларнинг, ўтган XX асрнинг 70 йиллари бошларида профессор О.Файзуллаевнинг шакллантирган табиатшуносликнинг фалсафий муаммоларини тадқиқ этишга йўналтирилган илмий мактабининг ўрни Бахтиёр дунёқарашининг ривожланишида муҳим роль ўйнаган деб ҳисоблайман. Бу даврда Бахтиёр Тўраев ана шу мактабда номзодлик диссертациясини ёзган, монографиялар ва жиддий мақолалари ёзган эди. Москва давлат университетининг фалсафа факультетида диалектик материализм кафедрасининг мудир, СССР Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси, профессор С.Т.Мелюхин билан доимий мулоқатим жараёнида Бахтиёр танлаган илмий муаммо ўзига хос, барча фанларнинг абадий муаммоларидан бири эканлигига ишонч ҳосил қилган эдим. Бахтиёрнинг дунёқарашига Москва ва Санкт-Петербургнинг илғор табиатшунос-файласуфларининг таъсири катта. У Санкт-Петербурглик олимлар А.М.Мостепаненко, А.Михайловский, А.В.Солдатовлар билан доимий илмий мулоқатда бўлиб, улар билан илмий ғоялар алмашишган.

Бахтиёр Тўраев энциклопедик олим. У онтология, гносеология, мантик, фалсафа тарихи, дин фалсафаси, миллий ғоя, синергетика, акмеология ва ижтимоий фалсафа муаммоларига оид кўплаб асарлар муаллифидир. Ўнлаб фан докторлари, фан номзодлари ва фалсафа докторларини етиштирган сермахсул файласуфлардандир.

Дўстим Бахтиёржон билан Самарқандда ташкил этилган илмий кенгашда бир муддат ҳамкорлик қилганмиз. Кенгашда у раислик қиларди, мен раис ўринбосари эдим. Шунда амин бўлдимки, файласуф бошқаларнинг фикри билан чекланмаслиги, ўз нуқтаи назарини астойдил ҳимоя қила олиши лозимлигига ишонч ҳосил қилдим. Файласуф ҳамма вақт ва ҳамма жойда ўз фикрига эга бўлиши ва уни ҳар томонлама асослай билиши, атрофдаги ҳар бир воқеа ва ходиса тўғрисида ўзининг мустақил фикрига эга бўлиши лозим. Профессор

Бахтиёр Оманович Тўраев ана шундай ўз фикрига эга бўлган юксак тафаккур маданияти соҳибидир.

ШАРҚ ДОНИШМАНДИ УСТОЗИМ БАХТИЁР ТУРАЕВ

Надинова Зойира Паяновна

Ўзбекистон Миллий университети докторанти (DSc)

Устозим билан илк бор 2019 йил куз ойларида танишганман. Дастлаб ёнларига, яъни Қаршидан шахридан Самарқанд шаҳри Имом ал Бухорий халқаро илмий марказга бориб у кишини менга тадқиқот ишим учун илмий маслаҳатчи бўлишларини таклиф қилганман. Даставвал у кишида мен бағрикенгликни, устозга хос бўлган барча ижобий жиҳатларни, яъни ўзига хос юксак ахлоқий ва ақлий фазилатларни юзларидан ёғилиб турган нур орқали, сеҳрли табассумли нигоҳларида кўра олганман. Суҳбатимиз, табиийки, илмий тадқиқот иш учун мавзунини аниқлаб олишдан бошланган. Бахтиёр Тураев менга интуиция ва синергетика борасида муҳим саволларни берганлар, у ҳақида умумий фикрларимни эшитиб, таҳлил қилиб, сўнгра ижод намуналарининг асосий манбалари жам бўлган бир неча монографияларни ўқиб, етарлича билимга эга бўлишим учун тадқиқот этганлар. Булар: “Тураев В.О. “Фазо-вақт” тушунчасининг шаклланишида абстрактлик ва конкретлик диалектикаси. // Абстрактлик ва конкретлик диалектикаси. Монография. Т.: Фан, 1978.; Тураев В.О., Каримов В.Р. Предвидение как высшая форма опережающего отражения. // Предвидение как форма научного познания. Монография Т., 1985; Тураев В.О. Борлик: моҳияти, шакллари, хусусияти. Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2011.; Тураев В.О. Онтология, гносеология, логика ва фан фалсафаси муаммолари. Танланган асарлар. 1-жилд. Т.: Ўзбекистон МК нашриёти, 2015; Тураев В.О. Инсон, унинг этикоди, жамият, Коинот тараққиёти ва ҳозирги замон // Инсон, унинг этикоди, жамият, Коинот: тараққиёти муаммолари ва ҳозирги замон. Т.: Имом Бухорий халқаро маркази, 2015.; Тураев В.О. Биринчи қисм. Синергетика: моҳияти ва қонуниятлари // Синергетика: моҳияти, қонуниятлари ва амалиётда намоён бўлиши. Т.: Наврўз, 2017.; Тураев В.О. Интуитивизм. // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 4-ж. Т.: ЎЗМЭ ДИН, 2002. 187-б. Тураев В.О. Интуиция. // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 4-ж. Т.: ЎЗМЭ ДИН, 2002. 187-188 б.”. мазкур китобларни кўриб,

ҳақиқатдан шошдим, ҳайратим ошди. Устозим Бахтиёр Тураев биргина онтология ва гносеология доирасидаги муаммолари билан эмас, балки унинг таркибидаги мураккаб мавзулардан бири синергетика, унинг туб моҳияти, ўрганилиш кўлами, бошқа соҳа ва мавзуларда синергетик хусусиятларнинг ўрни борасида бир қанча илмий ишларнинг муаллифи сифатида юксак тафаккур соҳиби, энциклопедик олим сифатида кўз олдимда гавдаландилар. Шу боисдан бўлса керак, кўп ҳолларда телефон қилиб, ёки уйларига бориб муаммоли вазият ҳақида маслаҳат сўрасам, у киши ҳар бир вазиятни тўғри баҳолаган ҳолда, энг мақбул сўзларни топиб, жавоб берганлар. Муҳими, ҳар бир шогирди ва атрофдаги ёшларни эзгулик сари йўналтирганлар, деб айта оламан. Донишманд устозим Бахтиёр Тураев диссертациямда мавжуд бўлган хатоларимни жаҳл билан эмас, тушуниш билан қарши олардилар. “Яхши, Зойира. Ишляпсиз. Ишлаган ижодкорда хатолар учратиши табиий ҳол. Буларни тузатинг” – деб белгилаб қуйган вазиятлар кўп бўлган.

Устозим Бахтиёр Тураев илм ва ҳикмат соҳиби бўлганликлари боис камтар, самимий ва адолатпарварликлари сезилиб туради.

Нафақат илмий маслаҳатчи сифатида илмий мавзулар доирасида ўзларининг чуқур фалсафий маслаҳатларини берадилар, балки ота сифатида ўз қизларига бўлган эътиборни ҳам дариг тутмайдилар. Устоз сифатида, инсон сифатида кўпгина илмий ва ҳаётий тажрибаларни олиш мумкин бўлган буюк сиймо деб ҳисоблайман.

SINERGETIKA MAKTABINING ASOSCHISI **Bahodir Rahmonov, Jafar Mustafoyev, Jamshid Ochilov**

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi direktori maslahatchisi Baxtiyor To‘rayev ziyoli oilada kamol topib umrini ma’rifat, ilm-fanga bag‘ishlab kelayotgan inson. Otasi Omonxon To‘raxonov ma’rifatli kishilardan edi. Onasi Oydin Nuriddinova chorvachilik va bog‘dorchilikda dong taratgan dehqon oilasida tarbiya topgan.

B.To‘rayev Payariq tumanidagi 6-maktabni tamomlab, 1968-yilda Toshkent davlat universitetiga o‘qishga kirdi. Oliygohni imtiyozli diplom bilan bitirgach, falsafaning ontologik muammolarini tadqiq etishga kirishdi. Uning Beruniy merosi, olamning kosmologik manzarasi, sun’iy intellekt

imkoniyatlari, fazo va vaqtning chekliligi va cheksizligi muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlari ilmiy jamoatchilikning e'tiborini qozondi.

Shu bois universitet taqsimot komissiyasi B.To'rayevga O'zFAning Falsafa va huquq institutiga yo'llanma berdi. Uning fazo-vaqt strukturasi rivojlanishida dialektik ziddiyatlar haqidagi tadqiqoti sobiq ittifoq yosh olimlari tanlovida maxsus diplom bilan taqdirlandi.

1979-yilgacha mazkur institutda ishlagan yosh olim falsafa fanlari nomzodi ilmiy darajasini oldi. Keyin O'zFAning ijtimoiy fanlar bo'limida ilmiy kotib, falsafa kafedrasida katta o'qituvchisi, ToshDUning falsafa kafedrasida mehnat qildi. Moskva davlat universitetining falsafa kafedrasida professorlari P.Alekseyev, O.Fayzullayevlar ilmiy maslahatchiligi asosida doktoranturada o'qidi. 1992–1993-yillarda ToshDU qoshidagi ijtimoiy fanlar o'qituvchilari malakasini oshirish instituti dotsenti sifatida faoliyat yuritdi.

1993-yildan I.Mo'minov nomidagi falsafa va huquq institutining fan va texnika falsafasi bo'limiga rahbarlik qildi. Bu muassasada "Borliqning fazo-vaqt strukturasi rivojlanishi haqidagi konsepsiyalarni falsafiy asoslash" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Olim O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi tizimida "Yosh olimlar klubi"ni tashkil etdi. Yurtimizda dastlabki ilmiy-ommabop va fantastik maqolalarni chop etuvchi "Sirli olam" jurnalining tashkil etilishida tashabbuskorlik ko'rsatdi.

Professor B.To'rayev ilmiy tadqiqotlari davomida fazo va vaqt aloqadorligi, miqdor va sifat xususiyatlari, qora tuynuklar fizikasi qonuniyatlariga ko'ra, koinotda mikro, makro va megadunyolarning bir-biriga bog'liqligi, koinot rivojlanishining o'ziga xos belgilari, Beruniy va Ulug'bek astrologik hisob-kitoblarining bir-biriga uyg'unligi, tasavvuf ta'limotida Mahdumi A'zamning qarashlari, aholi bandligi muammosini hal etish qonuniyatlarini falsafiy jihatdan asosladi, tahlil qildi. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati tashkilotchilaridan biri sifatida milliy g'oya va milliy mafkuraning konseptual asoslarini ishlab chiqishda qatnashdi. Hozirgi paytda olim o'zbek xalqi milliy falsafasining konseptual asoslarini yaratish va olamning sinergetik manzarasi tamoyillari ustida izlanish olib bormoqda.

Shuningdek, professor Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi direktori maslahatchisi lavozimida ishlab, Markaziy Osiyoda o'tgan buyuk mutafakkir bobokalonlarimizning ma'naviy merosini tadqiq etish ishlariga bosh-qosh bo'lmoqda. Bulardan

tashqari, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi tarkibida ilmiy tadqiqotlarni attestatsiya qilish jarayonida ham faol qatnashmoqda. O‘zbekiston Milliy universiteti va I.Mo‘minov nomidagi falsafa va huquq institutining falsafa fanlari bo‘yicha birlashgan ixtisoslashgan kengashining faol a‘zosi, Samarqand davlat universiteti huzuridagi falsafa fanlari bo‘yicha ilmiy darajalar beruvchi ilmiy kengash a‘zosi.

Olim o‘ndan ortiq mualliflik monografiyalari, falsafa, tabiatshunoslik falsafasi, fazo va vaqt, hozirgi zamon kosmologiyasi, mantiq, ijtimoiy falsafa va milliy g‘oyaning falsafiy muammolariga doir 900 dan ortiq ilmiy maqolalar, risola va monografiyalar muallifi hisoblanadi, o‘nlab darslik va o‘quv qo‘llanmalari chop etildi. 2025-yilda nashr qilingan o‘n jildlik “Tanlangan asarlar” kitobining chop etilishi shubhasiz, O‘zbekiston madaniy hayoti va faylasuflar olamida juda katta voqea bo‘ldi.

Ustozning ilmiy rahbarligida 8 nafar fan doktori va 14 nafar falsafa doktori yetishib chiqdi.

Nafaqat O‘zbekiston, balki Markaziy Osiyoning falsafa bo‘yicha yirik mutaxassisi, respublikadagi yetakchi jamiyatshunos olimlardan biri Baxtiyor To‘rayevni qutlug‘ 75 yoshi bilan tabriklaymiz. Ustozga mustahkam sog‘lik, uzoq umr, ilmiy va ijodiy izlanishlariga baraka tilaymiz.

И.ИЛМ, МАЪРИФАТ ВА РАҚАМЛАШАЁТГАН ДУНЁНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ

ДУНЁДАГИ СОДИР БЎЛАЁТГАН АЙРИМ МУАММОЛАР ВА УНДА ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЎРНИ

Мамаюнус Қаршибаевич Пардаев,

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори,
иқтисод фанлари доктори, “Турон” ФА академиги,

Озода Мамаюнусовна Пардаева,

ТДИУ Самарқанд филиали кафедра мудири, PhD.

Аннотация: глобаллашув жараёнида дунё аҳолисининг таркибий тузилиши ва ўзгариш жараёнлари билан ҳам боғлиқлиги, 2022-2026 йилларга мўлжалланган «Ҳаракатлар стратегиясидан – Тараққиёт стратегияси сари» тамойилига асосан етита устувор йўналишдан иборат вазифалар ишлаб чиқилгани ҳақида сўз боради. Бу борада миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда, умумбашарий муаммоларга ёндашиш тўғрисида мулоҳазалар юритилиб, натижадор таклифлар берилади.

Аннотация: в статье речь идёт о связи составной структуры населения мира с процессами изменения в процессе глобализации, а также разработке задач, состоящих из семи приоритетных направлений, на основе принципа «От стратегии действий – к стратегии развития» на 2022-2026 годы. В связи с этим рассматриваются подходы к общечеловеческим проблемам, исходя из национальных интересов, и вносятся действенные предложения.

Abstract: the article deals with the connection of the composite structure of the world's population with the processes of change in the process of globalization, as well as the development of tasks consisting of seven priority areas, based on the principle "From an action strategy to a development strategy" for 2022-2026. In this regard, approaches to universal problems are considered, based on national interests, and effective proposals are made.

Муҳим стратегик ҳужжат

Давлатимиз раҳбари томонидан 2022 йилнинг 28 январидан «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт

стратегияси тўғрисида»ги фармони қабул қилинди. Тараққиёт стратегияси 7 та йўналиш ва 100 та мақсаддан ташкил топган. Ушбу стратегик ҳужжат Ўзбекистон учун барча соҳаларда амалга ошириладиган ислохотлар учун асос бўлиб хизмат қилади, десак асло муболаға бўлмайди. Зеро, бунга давлат раҳбарининг «2030 йилга бориб, Ўзбекистон жон бошига ҳисоблаганда, аҳоли даромадлари ўртача кўрсаткичдан юқори бўлган давлатлар қаторидан ўрин эгаллайди. Бунга, аввало, хусусий секторни рағбатлантириш ва унинг улушини ошириш ҳамда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳисобидан эришиш кўзда тутилмоқда», деган сўзлари яққол далил бўла олади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига 2022 йил 20 декабрдаги Мурожаатномаси “Ҳозирги вақтда бутун дунёда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам жиддий экологик муаммолар пайдо бўлмоқда. Аксарият ҳудудларимизда тупроқ таркиби бузилиб, унумдор ерлар қисқариб бораётгани, чўлланиш, сув етишмаслиги, қурғоқчилик, аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш шулар жумласидандир”¹. Бундай мураккаб шароитда очик ва прогматик ўзаро ишонч ва ҳурматга асосланган ташқи сиёсатни изчил давом эттиришимиз ҳам қайд этилган. Зеро, “Бундан кейин ҳам асосий эътиборимизни Марказий Осиёдаги барча қўшни мамлакатлар ва дунёдаги стратегик шерикларимиз бўлган давлатлар, халқаро ташкилотлар билан кўп қиррали ва ўзаро манфаатли ҳамкорликни кучайтиришга қаратамиз”². Кўриниб турибдики, Ўзбекистон келажақда дунё мамлакатлари билан ҳамкорликда

Янги Ўзбекистон – очик ва адолатли давлат бўлади

Бугунги кунда глобал миқёсда жаҳоннинг турли ҳудудларида мураккаб жараёнлар содир бўлмоқда. Ушбу муаммо глобаллашув жараёнида дунё аҳолисининг таркибий тузилиши ва ўзгариш жараёнлари билан ҳам боғлиқ. Бу борада Президентимизнинг «Янги Ўзбекистон стратегияси» асари ва 2022 йил 28 январда имзоланган «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги Фармонида аниқ вазифалар белгиланган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига 2022 йил 20 декабрдаги Мурожаатномаси.// <https://president.uz/uz/lists/view/5774>

² Ўша жойда.

Тараққиёт стратегиясига кўра, Янги Ўзбекистон ҳар бир фуқаронинг ҳаётини янада яхшилаш мақсадида давлат хизматларидан фойдаланиш учун кенг имкониятлар берадиган, одамлар ўз муаммолари ҳақида очик гапириши ва уларнинг ечими учун биргаликда ҳаракат қилишларига барча шароитлар мавжуд бўлган, ҳамма учун адолатни сўзсиз таъминлаш имкониятини берадиган ҳамда фуқаролари ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенг бўлган, тадбиркорликнинг ривожланиши учун зарур шароитлар яратилган давлат бўлади. Бир сўз билан айтганда, Янги Ўзбекистон деганда, ҳар бир фуқароси учун ғамхўрлик қиладиган, очик ва адолатли жамият тушунилади.

Дунё аҳолисининг таркибий тузилиши ва ўзгариш жараёнлари

Дунё миқёсидаги глобал муаммолардан бири дунё аҳолисининг овқатланиш даражаси билан боғлиқ. «БМТ бош котибининг биринчи ўринбосари Амина Муҳаммаднинг маълум қилишича, охириги 25 йилда ўта ночор шароитда яшовчи одамлар сони анча қисқарган, оналар ўлими кўлами 40 фоизга пасайган, одамлар умр кўриши давомийлиги анча ошган»⁹. Ночор аҳоли қатлами барча муаммолар билан биргаликда тўйиб овқатланиш имкониятига ҳам тўлиқ эга эмас. Дунё аҳолисининг 2022 йил 1 январь ҳолатига овқатланиш даражаси бўйича таркибий тузилиши қуйидаги жадвалда келтирилган.

Дунё аҳолисининг 2022 йил 1 январь ҳолатига овқатланиш даражаси бўйича таркибий тузилиши

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, дунё аҳолисининг 21 фоизи кўп овқат ейдиганлар категориясига кирар экан. Бу 1,6 млрд. кишини ташкил қилади. Дунё аҳолисининг 63 фоизи (4,9 млрд.) қанча хоҳласа ейиш имкониятига эга аҳоли қатламини ташкил қилади. Аммо 1,3 млрд. аҳоли тўйиб овқатланиш имкониятига эга эмас. Буларнинг аксарият қисми очарчиликдан азият чекмоқда. Бундай шароитда айрим мамлакатларда кўплаб озиқ-овқат маҳсулотлари исроф бўлмоқда. Дунё миқёсида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун унинг истеъмолини меъёрлаштиришда тежамкорликка амал қилишга киришиш ва бу масалага катта аҳамият бериш лозим. «Бугунги кунда биргина Ўзбекистонда ҳар йили 3 миллион тонна озиқ-овқат маҳсулотлари чиқиндига айланмоқда. Тошкент шаҳрида ҳар куни 2 тоннага, йилига 730 тоннага яқин нон маҳсулоти чиқиндига ташланади. 2019 йилда дунёда 1,64 миллиард тонна озиқ-овқат чиқиндига айланган. Қайд этилишича, йўқотилаётган озиқ-овқат

маҳсулотларининг фақатгина 25 фоизи бутун дунёдаги очлик муаммосини тўлиқ ҳал қилиши мумкин»¹.

Дунё аҳолиси ва унинг ўзгариш тенденциялари олимлар томонидан тизимли равишда кам тадқиқ қилинган. Шулар инобатга олиниб, интернет ва дунё статистикаси маълумотларидан фойдаланилган ҳолда уларнинг таркибий тузилишлари бир қанча йўналишларда, хусусан, дунё аҳолисининг иқтисодиёт соҳалари бўйича бандлигининг таркибий тузилиши, уларнинг қитъалар бўйича тақсимланиши, яшаш шароити бўйича таркибий тузилиши, овқатланиш даражаси бўйича фарқи, бир суткада истеъмол даражаси, тоза ичимлик сувини истеъмол қилиш даражаси, ўз уйида яшайдиганлар ва уйи йўқларнинг таркибий тузилишлари ҳам таҳлил қилинган.

Дунё аҳолиси кексايиб бормоқда

Тадқиқот жараёнида, асосан ахборотларга асосланган мантиқий таҳлил усуллари қўлланилди. Бунда билиш назариясининг индукция ва дедукция, макон ва замон, таҳлил ва синтез каби услубларидан ва ёндашувларидан ҳам фойдаланилган. Дунё миқёсида аҳолининг ўсиши рўй бермоқда.

БМТнинг сайёрамиз аҳолиси сони бўйича берган маълумотиغا қараганда, 2022 йил бошида дунё аҳолиси 7,8 млрд. кишини ташкил қилган. Сайёрамиз аҳолиси ҳар йили 82 миллион кишига кўпаймоқда. Ҳар сонияда ўртача 2,6 бола дунёга келмоқда. 2050 йил охирига келиб, дунё аҳолиси 9,7 млрд кишига етади. Бу ҳақда БМТнинг Нью-Йоркдаги бош қароргоҳида бўлиб ўтган Аҳоли ва тараққиёт комиссиясининг 52-сессиясида маълум қилинди. Хусусан, дунё аҳолиси сони жорий аср охирида 11 миллиард кишигача етиши прогноз қилинмоқда. Дунё миқёсида глобаллашув жараёни давом этмоқда ва бу йилдан-йилга кенгайиб бормоқда. Ҳозирги пайтда дунё миқёсида аҳоли сони ўсиши унинг қариши, туғиш даражаси пасайиши ҳамда жадал урбанизация билан бирга кечмоқда. Ҳозир дунёда БМТнинг маълумотлари бўйича ўртача туғиш даражаси бир аёлга 2,5 болани ташкил қилаётган бўлса, 2030 йилда 2,4 болани ташкил қилади. 65 ва ундан ёши катта одамлар улуши умумий аҳоли сонидан ошиб бормоқда. Ҳозирда Европада уларнинг улуши умумий аҳоли сонининг 19 фоизини, Шимолий Америкада эса 16 фоизни ташкил қилмоқда ва

¹ https://t.me/Kun_Xabarlari_official <https://t.me/+aNpbAuWpvxw2YjRi>

2050 йилга келиб бу кўрсаткичлар мос равишда 28 ва 23 фоизгача ўсади.

Умумбашарий муаммолар ечими

2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида «Ҳаракатлар стратегиясидан – Тараққиёт стратегияси сари» тамойилига асосан еттита устувор йуналишдан иборат вазифалар ишлаб чиқилган. Улардан олтинчиси миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда умумбашарий муаммоларга ёндашишдан иборат.

Президент ушбу юксак марраларга эришиш учун 2026 йилгача мўлжалланган Тараққиёт стратегияси доирасида 5 та асосий вазифани белгилаб берди.

Биринчи – таълим соҳасида болалар замонавий билим ва кўникмаларни пухта эгаллашлари учун энг қулай шароитлар яратиш изчил давом эттирилади. Бунинг учун мактабларнинг ўқув дастурлари, ўқитиш услуби, дарсликлар мазмуни тубдан қайта кўриб чиқилади.

Иккинчи – ҳар қандай баҳсли масалага адолатли ечим фақат одил суд томонидан топилиши керак. Судьялар ишига ҳар қандай аралашув кескин жазоланади, уларнинг хавотирсиз ишлаши учун барча зарур шароитлар яратилади.

Учинчи – бизнесни ривожлантириш орқали кўшимча иш ўринлари яратилади, камбағаллик қисқаради, аҳоли даромадлари кўпаяди. Бунинг учун хусусий мулк ва тадбиркорликка ҳалақит бераётган барча тўсиқлар бартараф этилади. Давлат бошқаруви ислоҳ қилиниб, иқтисодиётда давлат иштироки кескин камайтирилади.

Тўртинчи – соғлиқни сақлаш тизимида аҳолига янада сифатли ва малакали тиббий хизматлардан фойдаланиш имкониятини кенгайтирилади. Барча ҳудудларда шошилинч тиббий ёрдам қамрови оширилиб, одамларга янада яқинлаштирилади.

Бешинчи – аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш масаласи доимо диққат марказида бўлади. Соҳага жалб қилинаётган инвестициялар ҳажми кескин кўпайтирилади.

«Албатта, бундай кенг кўламли вазифаларни амалга оширишда олдимизда турли қийинчилик ва муаммолар пайдо бўлиши табиий ҳол. Лекин ўз тарихида қанча-қанча синов ва машаққатларни бошидан кечирган мард ва матонатли халқимиз ҳар қандай қийинчиликни енгиб ўтишга қодир. Мен бунга қатъий ишонаман», – деди давлат раҳбари.

Муаммо ечими — қишлоқ Хўжалигига инновацион технологияларни жалб қилишда иқтисодиёт соҳаларига инновацион омилларни жалб қилиш натижасида, дунё аҳолисининг соҳалар бўйича бандлиги ҳам шаклланиб, йилдан йилга ўзгариш тенденцияларига эга бўлиб бормоқда. Тадқиқотларимиз кўрсатмоқдаки, дунё аҳолисининг 26,3 фоизи ёшлардан иборат. Шунини алоҳида қайд этиш жоизки, дунё миқёсида хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган аҳолининг сони энг юқори бўлиб, 2022 йил бошига 23,5 фоизни ташкил қилмоқда. Иқтисодий-ижтимоий ҳаётнинг ривожланиши ва такомиллашуви натижасида аста-секинлик билан мазкур соҳанинг улуши янада ўсиб бориши кузатилади. Бандлик бўйича иккинчи ўринда қишлоқ хўжалиги ташкил қилмоқда. Унинг улуши жорий йилда 19,4 фоизни ташкил қилади.

Экспертлар таҳлилича, дунё аҳолисининг озиқ-овқат билан таъминланиши, айрим саноат корхоналарининг хомашё билан таъминланиши ҳам бевосита қишлоқ хўжалигига боғлиқ. Шу туфайли ушбу соҳада банд ходимлар сони сақланиб қолади. Бироқ, мазкур соҳага инновацион технологияларни ва ғояларни жалб қилиш натижасида ҳозирги ҳажмдан ҳам кўпроқ қишлоқ хўжалик маҳсулотини камроқ иш кучи билан ҳам етказиб бериш мумкин. Шу туфайли мазкур соҳада банд аҳолининг дунё аҳолиси таркибида улуши секинлик билан камайиб бориши ҳам мумкин.

Дунё миқёсида ёши катталарнинг улуши ошиб бормоқда. 2015 йилда уларнинг улуши 7,9 фоизни ташкил қилган бўлса, бугунги кунга келиб, мазкур кўрсаткич миқдори 8,1 фоизга етди. Бу дунё аҳолисининг соғлом турмуш тарзига ўтиши муносабати билан кўпайиб бориш тенденциясига эга бўлади.

Бугунги кунда ишсизлар сони дунё миқёсида 6,0 фоизни ташкил қилади. Ушбу даража узоқ йиллардан буён сақланиб келмоқда. Аммо охирги пайтларда камайиш тенденциясига ҳам эга бўлмоқда. Дунё аҳолисининг бандлигини ташкил қиладиган аҳоли қатлами асосан тадбиркорлар бўлиши лозим. Аммо ҳозирги кунда уларнинг улуши барча банд аҳоли таркибида атиги 5,5 фоизни ташкил қилади. Жамият ривожланиши билан ушбу кўрсаткич миқдори ҳам ошиб бориши лозим.

Қишлоқларга саноатни киритиб, уларни шаҳарга айлантириш
керак

Дунё аҳолисининг қитъалардаги жойлашуви бўйича қарайдиган бўлсак, аҳолининг асосий қисми Осиё мамлакатларида жойлашган. Яъни, 60 фоиз, ёки 4,7 миллиард киши Осиёда яшар экан. Ушбу ҳудудда асосан мусулмон динига мансуб аҳоли яшайди. Бу минтақада аҳоли сонининг кўпайиши кузатилмоқда. Шу туфайли келажакда ҳам мазкур ҳудуд аҳолиси сони ошиб боради. Худди шундай ҳолат Африка қитъасида ҳам рўй бериши мумкин. Аммо бу қитъада яшайдиган аҳолининг иқтисодий аҳволи етарли даражада эмас. Бу ерда туғилиш кўп бўлгани билан, болалар ўлими кўплиги туфайли аҳолининг кескин ўсиши кузатилмаслиги табиий. Қолган қитъаларда аҳолининг оз миқдорда ўсиши эвазига уларнинг умумий аҳоли сони камайиш рўй бериши тайин.

Ҳозирги пайтда глобал миқёсда аҳолининг шаҳарларда яшаши кўпайиб бормоқда. Йигирманчи асрда аҳолининг асосий қисми тарихан қишлоқларда яшаган бўлса, бугунги кунга келиб уларнинг улуши бирмунча камайди ва шаҳар аҳолиси кўпчиликти ташкил қилмоқда. Бугунги кунда шаҳар аҳолиси дунё аҳолисининг 51 фоизини ёки 4 миллиард нафарини ташкил қилмоқда. Қишлоқ аҳолиси мос равишда 49 фоизни ёки 3,8 миллиард кишини ташкил қилмоқда. Шунини эътироф этиш жоизки, ривожланган мамлакатларда шаҳар аҳолисининг улуши катта. БМТнинг ҳисоботи бўйича келажакда аҳоли сони ўсиши шаҳар аҳолиси ўсиши ҳисобига юз беради.

«2030 йилда шаҳарлар аҳолиси умумий аҳолининг 60 фоизини, 2050 йилда 68 фоизини ташкил қилади»¹. Ўзбекистонда шаҳар аҳолисининг улуши 50,6 фоизни, қишлоқ аҳолиси эса 49,4 фоизни ташкил қилади². Аммо Самарқанд вилоятида шаҳар аҳолисининг улуши 36,9 фоизни, қишлоқ аҳолиси 63,1 фоизни ташкил қилмоқда³. Демак, вилоятнинг кўпчилик қисми қишлоқларда истиқомат қилади. Қишлоқда яшовчи болаларнинг сони 5,47 млн.ни ташкил қилиб, уларнинг улуши 53,7 фоизни ташкил қилади. Мос равишда шаҳарда яшовчиларнинг сони 4,71 миллион ни ташкил қилади ва уларнинг улуши 46,3 фоизга тенг. Бундан кўриниб турибдики, келажакда ҳам вилоятда қишлоқ аҳолиси кўпчиликти ташкил қилади.

Мазкур ҳолат келажакда шаҳар аҳолисининг кўпайишини тақозо қилади. Аммо бу ўзимизнинг хусусиятларимиздан келиб чиқиб,

¹ <https://kun.uz/news/2018/01/15/uzbekiston-doimij-aolisisoni-malum-kilindi>

² <https://kun.uz/news/2019/04/02/bmt-sayyoramiz-aholisisonini-malum-qildi>

³ @Zarnews_uz

қишлоқдан шаҳарга кўчиб келиш эвазига эмас, қишлоқларга саноатни киритиб, уларни шаҳарга айлантириш эвазига шаҳар аҳолисини кўпайтириш мақсадга мувофиқ.

Миллий иқтисодиёт барқарорлиги

Таъкидлаш жоизки, Тараққиёт стратегиясида бошқа устувор вазифалар билан бир қаторда, миллий иқтисодиёт барқарорлигини таъминлаш, иқтисодиёт тармоқларининг барқарор ўсишига эришиш, рақамли иқтисодиётни драйвер соҳага айлантириш, инвестиция муҳитини яхшилаш, молиявий ресурсларни кўпайтириш, тадбиркорликни ривожлантириш, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан юксалтириш, экспорт салоҳиятини ошириш чоралари кўзда тутилган.

Шу билан бирга, мамлакатда иқтисодиётнинг барча тармоқлари, жумладан, энергетика, саноат, машинасозлик, тоғкон саноати, қишлоқ хўжалиги кабиларда барқарор юқори ўсиш суръатларини таъминлаш ҳисобига келгуси беш йилда аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулотни 1,6 баробар ошириш, 2030 йилга бориб, аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромадни 4000 долларга етказиш мақсад қилинган. Яна бир асосий мақсад, бу макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш соҳасида йиллик инфляция даражасини 2023 йилгача 5 фоизга босқичма-босқич пасайтиришдан иборат. Ўз навбатида, инфляция даражасини 2022 йилда 9 фоизгача, давлат бюджети тақчиллигини эса ЯИМга нисбатан 3 фоизга пасайтириш кўзда тутилмоқда.

Саноат сиёсатида белгиланган ислохотларга эътибор қаратадиган бўлсак, Ўзбекистон бундан буён миллий иқтисодиётнинг барқарорлигини таъминлаш ва саноатдаги ишлаб чиқариш ҳажмини 40 фоизга ошириш орқали ялпи ички маҳсулотда саноат улушини оширишда давом этишини кўришимиз мумкин. Тўғри, бу осон иш эмас. Лекин, бунинг учун сермахсул тармоқлар белгиланган бўлиб, ҳар бири ўзининг мақсадли кўрсаткичларига эга. Хусусан, олтин ишлаб чиқариш ҳажмини 26 фоизга, кумуш ишлаб чиқаришни 42 фоизга ошириш, мис ва қора металлдан тайёрланган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни 2 баробарга кўпайтириш мақсадида металлургияда йирик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш шулар жумласига киради.

Шунингдек, кимё саноатида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми кимё ва геохимёвий саноатни ривожлантириш ва табиий газни қайта ишлаш даражасини 8 фоиздан 20 фоизгача етказиш ҳисобига 2 миллиард АҚШ долларини ташкил этади. Бундан ташқари, келгуси

беш йилда қурилиш материаллари ва тўқимачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни 2 баравар, чарм-пойабзал маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини 3 баравар, фармацевтика маҳсулотларини ишлаб чиқаришни 3 баравар, электротехника саноатида юқори қийматли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни 2 баравар, экспорт ҳажмини 3 баравар, мебель ишлаб чиқариш ҳажмини 2,8 бараварга ошириш кўзда тутилган. Дунё миқёсидаги глобал муаммолардан бири дунё аҳолисининг овқатланиш даражаси билан боғлиқ. «БМТ бош котибининг биринчи ўринбосари Амина Муҳаммаднинг маълум қилишича, охириги 25 йилда ўта ночор шароитда яшовчи одамлар сони анча қисқарган, оналар ўлими кўлами 40 фоизга пасайган, одамлар умр кўриши давомийлиги анча ошган»¹. Ночор аҳоли қатлами барча муаммолар билан биргаликда тўйиб овқатланиш имкониятига ҳам тўлиқ эга эмас. Дунё аҳолисининг 21фоизи кўп овқат ейдиганлар категориясига кирар экан. Бу 1,6 миллиард кишини ташкил қилади. Дунё аҳолисининг 63 фоизи (4,9 млрд.) қанча хоҳласа, шунча ейиш имкониятига эга аҳоли қатламини ташкил қилади. Аммо 1,3 миллиард нафар аҳоли тўйиб овқатланиш имкониятига эга эмас. Уларнинг аксарият қисми очарчиликдан азият чекмоқда. Бундай шароитда айрим мамлакатларда кўплаб озиқ-овқат маҳсулотлари исроф бўлмоқда.

Озиқ-овқат хавфсизлиги

Дунё миқёсида озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун унинг истеъмолини меъёрлаштиришга, тежамкорликка амал қилишга киришиш ва бу масалага катта аҳамият бериш лозим. «Бугунги кунда биргина Ўзбекистонда ҳар йили 3 миллион тонна озиқ-овқат маҳсулотлари чиқиндига айланмоқда. Тошкент шаҳрида ҳар куни 2 тоннага, йилига 730 тоннага яқин нон маҳсулоти чиқиндига ташланади. 2019 йилда дунёда 1,64 миллиард тонна озиқ-овқат чиқиндига айланган. Қайд этилишича, йўқотилаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг фақатгина 25 фоизи бутун дунёдаги очлик муаммосини тўлиқ ҳал қилиши мумкин»².

Шуни эътироф этиш жоизки, дунё аҳолисининг 48 фоизи ёки 3,7 миллиард нафари озиқ-овқатдан муаммоси бўлмасада, камбағаллик даражасида истиқомат қилади. Агар халқаро меъёрлар асосда қарайдиган бўлсак, дунё аҳолисининг 2022 йил 1 январь ҳолатига бир суткада истеъмол даражаси 2 АҚШ долларида кам бўлган

¹ <https://kun.uz/news/2019/04/02/bmt-sayyoramiz-aholisi...>

² https://t.me/Kun_Xabarlari_official1https://t.me/+aNpbAuWpvxw2YjRi

камбағаллик чегарасидаги аҳоли сони 3,7 миллиард кишини ёки умумий аҳолининг 48 фоизини ташкил қилади. Бу камбағаллик чегарасидаги аҳоли қатлами ҳисобланади. Бир суткада яшаш даражаси 2 АҚШ долларида кўп бўлган, камбағаллик чегарасидан чиқиб яшайтган аҳоли 4,1 млрд кишини ёки дунё аҳолисининг 52 фоизини ташкил қилади. Камбағаллик чегарасидан чиқайтган аҳолининг улуши йилдан-йилга ошиб бормоқда. Аммо камбағаллик чегарасидаги аҳоли қатламининг улуши кўплигича қолмоқда.

Бу ҳолатларга қўшимча тарзда бугунги кунда экологик муаммолар кундан-кунга кўпайиб бормоқда. Юзага келган демографик тенденциялар аҳолининг жадал кўпайишига олиб келмоқда. Аҳолининг дунё миқёсида кекса ёшдагилар улушининг ошиши ва урбанизация жараёнлари жиддий экологик, иқтисодий ва ижтимоий муаммолар келтириб чиқараяпти. Булар бир томондан тараққиётнинг янги имкониятлар очайтган бўлса, иккинчи томондан турли муаммоларни кўндаланг қилиб қўймоқда. Хусусан, аҳоли сонининг ўсиши шу асосда иқтисодий ўсишга эришиш, ишлаб чиқариш ва истеъмол қўламининг ошишини тақозо қилади. Бу эса ўз навбатида, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, ичимлик суви танқислиги муаммоси билан боғлиқ. Тоза ичимлик сувини истеъмол қиладиган аҳоли сони дунё аҳолисининг 87 фоизини ёки 6,8 миллиард кишини ташкил қилади. Шунингдек, тоза ичимлик суви истеъмол қилиш имкониятига эга бўлмаган аҳолининг сони ҳам кам эмас. Улар 1 миллиард кишидан иборат бўлиб, дунё аҳолисининг 13 фоизини ташкил қилмоқда.

Кўчада яшайтган одамлар

Дунё аҳолисига назар ташлайдиган бўлсак, аҳолининг фаровонлигини таъминлаш билан боғлиқ айрим муаммолар ҳамон сақланиб қолмоқда. Булардан бири – ўз имкониятларини инобатга олмаган ҳолда исталмаган ҳомиладорликлар кўплигида намоён бўлмоқда. DSW мутахассисларининг таъкидлашича, аҳоли ўсишининг жадал давом этаётгани сабабларидан бири – исталмаган ҳомиладорликлар кўплиги ҳисобланади. Чунки кўплаб ҳудудларда, айниқса учинчи давлатларда аёллар ва қизларнинг эрки ўзида эмас. Таъкидланишича, дунёдаги ҳар бешинчи ҳомиладорликдан икkitаси исталмаган ҳисобланади. «DSW маълумотларига кўра, бу борада оғир вазият Африканинг Саҳрои Кабирдан жанубидаги ҳудудда юзага келган. Бу ерда охириги йилларда туғуруқ даражаси камайганига

қарамай, ҳамон бир аёлга ўртача 4,4 бола тўғри келади, ваҳоланки, дунё бўйича бу кўрсаткич 2,4 болани ташкил қилади. БМТ маълумотларига кўра, бунинг натижасида ушбу минтақа аҳолиси сони 2050 йилга келиб ҳозирги 1,3 миллиард кишидан 2,5 миллиард кишига етади»¹.

Бундай кескин ва асоссиз кўпайишлар бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Дунё аҳолисининг бир қисми ҳамон ўз уйига ҳам эга эмас. Ўзларининг уйларида яшайдиган аҳоли сони 6 миллиард кишини ёки дунё аҳолисининг 77 фоизни ташкил қилса, ўз уйига эга бўлмаган аҳоли сони 1,8 миллиард кишига ёки дунё аҳолисининг 23 фоизига тенг. Тадқиқот натижаларидан шундай хулоса қилиш мумкинки, дунё миқёсида аҳолининг сони кўпайиб бормоқда. Бу бир қанча ижобий ҳолатлар билан бирга глобал муаммоларни ҳам келтириб чиқаради.

Биринчидан, ҳозирги пайтда дунё миқёсида аҳоли сони ўсиши, унинг қариши, туғиш даражаси пасайиши ҳамда жадал урбанизация билан бирга кечмоқда. Дунё аҳолисининг 1/4 қисмидан ортиқроғи ёшлардан иборат. Уларга ёши катталарни кўшиб ҳисобласа, 1/3 қисмдан кўпроқни ташкил қилади. Агар буларга ишсизларни ҳам кўшиб ҳисоблайдиган бўлсак, дунё аҳолисининг 40,4 фоизи (26,3+8,1+6,0) фақат истеъмолчи ролида эканлигини кўриш мумкин.

Иккинчидан, моддий неъмат ишлаб чиқариш билан дунё аҳолисининг 36,1 фоизи (19,4 қишлоқ хўжалиги +11,2 саноат +5,5 тадбиркорлик) шуғулланади холос. Дунё миқёсида хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган аҳолининг сони энг юқори бўлиб, таҳлил даврига 23,5 фоизни ташкил қилмоқда. Иқтисодий-ижтимоий ҳаётнинг ривожланиши ва такомиллашуви натижасида аста-секинлик билан мазкур соҳанинг улуши янада ўсиб бориши кузатилади.

Учинчидан, алоҳида бандлик бўйича иккинчи ўринда қишлоқ хўжалиги ташкил қилмоқда. Унинг улуши 19,4 фоизни ташкил қилади. Шунини алоҳида қайд этиш жоизки, дунё аҳолисининг озиқ-овқат билан таъминланиши, айрим саноат корхоналарининг хомашё билан таъминланиши ҳам қишлоқ хўжалигига боғлиқлиги инобатга олинса, мазкур соҳани янада ривожлантириш лозим бўлади. Фикримизча, ушбу соҳада банд ходимлар сони сақланиб қолади. Бироқ, мазкур соҳага инновацион технологияларни ва ғояларни жалб қилиш натижасида ҳозирги ҳажмдан ҳам кўпроқ қишлоқ хўжалик

¹ Глобаллашув жараёнида дунё аҳолисининг таркибий тузилиши ...<https://ishonch.uz>

маҳсулотини камроқ иш кучи билан етказиб беришга эришиш йўллари кўриш лозим бўлади. Зеро, мазкур соҳада банд аҳолининг дунё аҳолиси таркибида улуши секинлик билан камайиб бориши ҳам мумкин.

Тўртинчидан, йигирманчи асрда аҳолининг асосий қисми қишлоқларда яшаган бўлса, бугунги кунга келиб, уларнинг улуши бирмунча камайиб, шаҳар аҳолиси кўпчиликни ташкил қилмоқда. Ҳозирги пайтда дунё аҳолисининг 51 фоизи ёки 4 миллиард нафари шаҳарда, қишлоқда эса, 49 фоиз ёки 3,8 миллиард кишини яшамокда. Шунинг эътирофи сифатида, БМТнинг ҳисоботи бўйича, келажакда аҳоли ўсиши шаҳар аҳолиси ҳисобига юз беради. 2030 йилда шаҳарлар аҳолиси умумий аҳолининг 60 фоизини, 2050 йилда 68 фоизини ташкил қилиши тахмин қилинмоқда. Ўзбекистонда шаҳар аҳолисининг улуши 50,6 фоизни, қишлоқ аҳолиси эса 49,4 фоизни ташкил қилмоқда.

Башарият доимий ўзгаришда, янгиланишда

Умуман олганда, даврларнинг ўтиши, замонларнинг алмашиши натижасида дунё, коинот, табиат, инсоният ва бутун башарият доимий ўзгаришда, янгиланишда давом этиб келмоқда. Ҳозирги кунда дунё миқёсида ҳар куни қандайдир бир янгиликлар юзага келмоқда, дунёнинг иқтисодий-ижтимоий ҳаётида жадал ривожланиш босқичлари кузатишда. Шу билан бирга, интеграция ва глобаллашув жараёни ҳам ўзининг ижобий ва салбий омиллари билан тезлашиб бормоқда. Бундай шароитда ҳар бир мамлакат дунё майдонида ўзининг эзгу-мақсадларига эришмоқ учун муттасил олдинга интилиши, ҳаётни ва тафаккурни ислоҳ қилиши, янгиланиш, яратувчанлик руҳи билан яшашга одатланиши лозим. Айнан Янги Ўзбекистонни барпо қилиш, учинчи Ренессанс талаблари дунё миқёсида оламшумул ютуқларни қўлга киритишни тақозо қилади. Бу борада мамлакатимизда улкан вазифаларни бажариш йўлида кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Т.: «Ўзбекистон» нашриёти, 2021. – 464 бет.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги № ПФ-60-сонли Фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига 2022 йил 20 декабрдаги Мурожаатномаси.// <https://president.uz/uz/lists/view/5774>

4. Ускинова З., Жаҳон мамлакатлари.— Т.: «Адабиёт учқунлари». - 2015 й.

5. Раҳматов Лазиз. Дунё мамлакатлари: Австралиядан Ҳиндистонгача. — Т.: «Yangi kitob» 2019. —848 бет.

6. Пардаев М.Қ., Пардаева О.М., Пардаев О.М. Иқтисодий стратегик ривожлантиришнинг инновацион моделлари. Монография. / — Т.: “Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi”, 2022. — 228 бет.

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ФАНЛАР МЕТОДОЛОГИЯСИДА ҚАДРИЯТ МЎЛЖАЛЛАРИ

Тураев Бахтиёр Оманович —

*Фалсафа фанлари доктори, профессор Ўзбекистон Республикаси
Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-
тадқиқот маркази директори бош маслаҳатчиси*

Аннотация: Мақолада ҳозирги замон глобаллашув шароитида фан методологияси қадриятлари, жамият тараққиётида фанга ва олимга бўлган муносабат, ҳамда олимнинг жамият инсоният қашисидаги масъулияти фалсафий таҳлил этилган

Таянч сўзлар: фан, фанлар методологияси, инсон ва жамият манфаатлари, фан қадриятлари, олимнинг қадри, фаннинг қадри, олимнинг масъулияти, интернализм, экстернализм.

VALUE ORIENTATIONS OF THE METHODOLOGY OF SCIENCE IN THE GLOBALIZATION

Abstract: The article examines the values of the methodology of science in the context of modern globalization, the role of science and scientists in the development of society, and philosophically analyzes the responsibility of scientists towards humanity.

Keywords: science, methodology of science, interests of individuals and society, values of science, value of scientists, value of science, responsibility of scientists, internalism, externalism.

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ МЕТОДОЛОГИИ НАУКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация: В статье рассматриваются ценности методологии науки в условиях современной глобализации, отношение к науке и ученым в развитии общества, а также философски анализируется ответственность ученого перед человечеством.

Ключевые слова: наука, методология наук, интересы человека и общества, ценности науки, ценность ученого, ценность науки, ответственность ученого, интернализм, экстернализм.

Глобаллашув шароитида дунёдаги барча муаммолар бир-бирига боғланиб боради. Шу жумладан, фан тараққиёти ҳам атрофимизни қуршаб олган мафкуравий, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий жараёнлар билан чамбарчас боғлиқлиги яққол намоён бўлмоқда. Балки, ўтган асрларда бу алоқадорликлар бевосита кўзга ташланмаган ва ҳал қилувчи аҳамият касб этмаган бўлиши мумкин. Ҳозирги глобаллашув жараёнлари кенг қулоқ ёзган бугунги пайтда олим ва унинг тадқиқоти тақдири жамиятнинг қадрият мўлжалларига қай даражада мос келишига, жамиятда рўй бераётган жараёнларни қай даражада қамраб олганлигига бевосита боғлиқдир. “Бугунги кунда, - деб ёзади И.А.Каримов, - ҳар қайси давлатнинг тараққиёти ва равнақи нафақат яқин ва узоқ қўшнилар, балки жаҳон миқёсида бошқа минтақа ва ҳудудлар билан чамбарчас боғланиб бораптики, бирон мамлакатнинг бу жараёндан четда туриши ижобий натижаларга олиб келмаслигини тушуниш, англаш қийин эмас”¹. Ҳозирги замон фанлари тадқиқотчидан шу олим яшаётган жамият манфаатларини имкон қадар тўлақонли қондиришни талаб қилади ва бу талаб жуда ўринлидир. Чунки, тадқиқотчи муайян жамиятнинг фарзанди, шу жамиятдан озуқа олади. Шундай экан, у шу жамиятнинг манфаатларини тўғри англай олиши ва уларни рўёбга чиқариш, муҳофаза қилиш ва бу манфаатлар учун курашда собитқадам бўлиши табиий ҳолдир. Фан тараққиётининг тақдири жамият тараққиётига бевосита боғланган. Бу омил фанда экстернализм деб аталади².

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2010. Б. 111.

² Қаранг: Мостепаненко А.М. Роль внутренних и внешних факторов в формировании физического знания // Методы научного познания и физика. М.:Наука, 1985. С.67.

Ҳақиқий миллий манфаатлар умуминсоний манфаатларга ҳамоҳанг бўлади. Миллий ўзига хосликларни асраш масаласи эса ҳеч қачон умуминсоний манфаатларга зид келмаган. Умуминсоний манфаатларга зид келувчи миллий манфаатлар эса шовенизмнинг ёки миллатчиликнинг маҳсулидир.

Фан доимо тадқиқот объектини янада мукамалроқ, янада чуқурроқ тадқиқ этишдан манфаатдордир. Бунинг учун унга тўғри методологик йўналиш, тафаккур эркинлиги ва мукамал фан арсенали керак бўлади. Бугунги глобаллашув шароитида фан арсеналининг кўлами ниҳоятда кенгайиб кетганлиги ва тадқиқот приборларининг мураккаблашганлиги ниҳоятда интенсив илмий ҳамкорликка эҳтиёжни ошириб юборди. Табиатшунослик соҳасидаги битта амалий тадқиқотни бажариш учун бир қанча илмий лабораториялар ишлашига ва ўзаро ҳамкорлик қилишига тўғри келади. Гарчи бу омил энг аввало фаннинг ички ривожланишига, билимларни бойитиб боришига хизмат қилса ҳам (бу омил фанда интернализм дейилади¹), мазкур фан тадқиқотларининг натижаларидан бутун илмий жамоа билан бир қаторда бутун инсоният манфаатдордир. Бу ҳолат олимнинг зиммасига бутун инсониятнинг манфаатларини ҳам тўғри англай олиш масъулиятини юклайди. Чунки, Э.Н.Шерматов таъкидлаганидек, глобалистика... *нуқтаи назаридан* (курсив бизники) келажакда инсониятнинг мавжудлиги табиий, ижтимоий ва маданий жараёнларда *қай даражада* ўзаро ҳамкорликка эришишига боғлиқ².

Олим ҳам миллий, ҳам умуминсоний манфаатларни уйғунлаштира олиши лозим. Акс ҳолда олим ёки миллатчилик гирдобида, ёки шовенизм денгизида ғарқ бўлиши мумкин. Шунингдек, олим умуминсоний манфаат йўлида миллий манфаатнинг, ёки миллий манфаат йўлида умуминсоний манфаатларни қурбон қилишга ҳам ҳаққи йўқ. Улардан биринчи йўл олимни ҳиёнаткорликка, иккинчи йўл эса миллатчиликка бошлайди. Ҳар иккала йўл ҳам жинояткорлик йўли. Олим том маънода ватанпарвар бўлиши, миллий манфаатларни тўғри

¹ Методы научного познания и физика. М.:Наука, 1985. С.67.

² Шерматов Э.Н. Глобал муаммолар ва синергетик тафаккур // Фалсафа ва фанлар методологияси муаммолари. Тошкент-Самарканд, 2012. Б.91.

англаб, бу борада адолатли бўлиши лозим. Олимнинг вазифаси умуминсоний ва миллий манфаатларни уйғунлаштира олишида. Бу олимдан сезгир ички туйғуни, тўғри сўзли ва адолатли бўлишини талаб қилади.

Фан ҳам, миллий манфаатлар ҳам сохтакорлик, ёлғончилик, тажоввузкорлик, зўравонлик, хийлакорлик, очкўзлик, адолатсизлик ва зулумкорлик каби негатив ахлоқий сифатлар билан келиша олмайди. Бу сифатлар сиёсатга алоқадор сифатлардир.

Фан мафкурадан, сиёсий манфаатлардан ҳоли бўлиши лозим, акс ҳолда у сиёсий ўйинларнинг қулига айланиб қолиши мумкин. Сиёсий ўйинларга хизмат қилувчи фан ўткинчи ғоялар гирдобиди қолиб, ўзининг яратувчилик моҳиятини йўқотади. Яратувчилик, ижодкорлик, янгиликни кашф қилиш фаннинг асосий хусусиятлари ҳисобланади. Мафкуравий тўсиқлар ҳақида гап борганида шуни англаш лозимки, муайян партия, ижтимоий гуруҳ ёки синфнинг тор доирадаги манфаатдор кимсаларнинг хоҳиш-иродасини ифодаловчи нуқтаи назарлари, кўпчиликнинг манфаатларига зид келиши мумкин. Юқорида қайд этилган манфаатдор кимсалар ўзларининг тор мақсадларини кўпчиликнинг, умуммиллий манфаатлари деб эълон қилиши ҳам мумкин. Бундай шароитда ҳақиқий миллий манфаатлар қадрсизланиши ва уларнинг ўрнини айрим кимсаларнинг хоҳиш-иродаси эгаллаб, бундай чекланган “миллий манфаатлар” умуминсоний манфаатларга зид келиши мумкин. Бунга бир тўда жангари каллақесар жинойтчилардан иборат кимсаларнинг Яқин Шарқ ҳудудида ислом дини номи остида амалга ошираётган бузғунчилик фаолиятини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Масалан, Тожикистонда ишлаётган алюминий заводи, шу завод атрофида яшаётган барча халқларга экологияни бузиш нуқтаи назаридан бирдай зарар келтиради, аммо у кимларнидир иш билан банд қилиши ва кимларгадир мўмай даромад келтириши нуқтаи назаридан умуммиллий манфаат сифатида талқин этилмоқда. Бу

ўриндаги мафкура меркантиль¹, яъни шу жойда, шу онда фойда олишга йўналтирилган мафкурадир. Бундай манфаатларни умуммиллий манфаатлар деб сохталаштириш ўз халқига ҳиёнатдир. Бундай мафкура шахсан манфаатдор гуруҳлардан бошқа ҳеч кимга фойда келтирмайди.

Фаншуносликда фан олдидаги ва олим олдидаги масъулият масаласи алоҳида ахлоқий мавзу сифатида тадқиқ этилади². Фан инсон ва инсоният қаршисида, уларнинг манфаатлари йўлида масъулдир. Фан инсон ва инсониятнинг келажагига таҳдид солувчи хавф-хатардан ҳоли бўлиши ва у фақат яратувчанлик учун хизмат қилиши лозим. Олим эса фаннинг бунёдкорлик йўлида хизмат қилишини таъминлашга масъулдир.

Бу муҳим омил ўрта аср Шарқ фалсафасида, хусусан тасаввуф фалсафасида қуйидагича назорат қилинган. Бу йўл қуйидагича: *илм-фанни, унинг қадрига етувчи комилликка интилувчи, ахлоқан покиза инсонларга ўргатишга рухсат берилган; иккинчидан, илм-фан ёвузликка хизмат қилмаслиги учун, устоз шогирди учун жавобгар бўлган, (“шогирд(мурид)нинг хатолари учун, уни тўғри йўлга солаолмаган устоз (пир) жавобгардир” дейилган)*³, шунингдек, устоз шогирдининг хатолари юзага келтириши мумкин бўлган оқибатларга ҳам жавобгардир. Шарқда устоз илм сирларини илмнинг қадрига етувчи, садоқатли шогирдгагина ўргатиш одати бўлган. Шу сабабли Шарқда устоз-шогирдлик занжири ўта масъулиятли ва жамият тақдири даражасида аҳамиятли кадрият ҳисобланган. “Устоз отангдан ҳам улуғдир” деган ҳикматли сўз бежиз айтилмаган. Бу кадрият бугунга глобаллашув даврида ҳам ўзининг долзарблигини янада кучли намойиш қилмоқда. Ахлоқий комилликдан йироқ бўлган олим инсон қадрига енгилтаклик билан қарайди. У инсониятни бир зумда қириб

¹ Меркантиль [фр. Mercantile < ит.] – 1) савдога, коммерсияга алоқадор; 2) фойдакаш, манфаатпараст (Словарь иностранных слов. М.:Русский язык, 1989. С.312); - майдакаш ва хасис, фақат ўзининг фойдасини кўзловчи (Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. М.: АСТ Мир и образование, 2014. С.528).

² Қаранг: Туrowsкий М.Б. Человеческая ответственность науки // Ценностные аспекты развития науки. М.:Наука, 1990. С.52-67.; Комарова Е.К. Социокультурные проблемы научной деятельности (по материалам западных публикаций) // Там же. С. 136-151.

³ Қаранг: Махдуми Аъзам. Рисолаи илмия. – Тошкент, 1993.

ташлаши мумкин бўлган заҳарли химиявий ёки биологик қуролларни ишлаб чиқаришдан завқланади, ҳатто ғурурланади. Бундай оммавий қирғин қуроллари умуминсоният манфаатларига зиддир. Бу қуроллар айрим зўравон кучларнинг манфаатигагина хизмат қилади. А.Эйнштейн, Ф.Жолио-Кюри, Б.Рассел сингари дунёга таниқли тинчликсевар олимлар 1955 йили оммавий қирғин қуролларига, хусусан ядровий қуролларга қарши манифест билан чиқишганида¹ олимлик виждони ва масъулиятини намоёиш қилишган эди. Бугунги глобаллашув даврида ҳам инсоният ана шундай журъат ва жасоратга эга бўлган виждонли олимларнинг майдонга чиқишига мухтож деб ўйлаймиз. Жамият тараққий этган сари олимнинг ва фаннинг инсоният келажаги олдидаги жавобгарлиги ва масъулияти ошиб боради. Бунинг учун ҳар бир олим бугунги инсоният қаршисида турган глобал муаммоларнинг умумбашарият келажагига таҳдид солаётган хавф-хатарларнинг кўламини ва миқёсини тўлиқроқ англай олиши ҳамда бундай хавф-хатарларнинг илдизларига аниқ зарба бериш йўллариини ишлаб чиқиши лозим бўлади.

Илм-фан тараққиётининг муҳим ҳаракатлантирувчи кучлари жамиятнинг эҳтиёжлари ҳисобланади. Бу эҳтиёжлар вақт ўтиши билан такомиллашиб, мураккаблашиб боради ва уларни қондириш учун бутун бошли фан-техника арсенали, йирик ишлаб-чиқариш жараёнлари, мукаммаллашган ишлаб чиқарувчи кучлар керак бўлади. Бу ўзига хос жараённинг мураккаблиги шу қадар юқорики, улар ўртасидаги ўзаро муносабатларни мувофиқлаштириб турувчи яхлит институтлар пайдо бўлади. Уларнинг фаолиятини тўғри йўналтириш учун ўзини-ўзи бошқарувчи нозизиқли мураккаб системалар вужудга келади. Бундай мураккаб, ўзини-ўзи ташкил этувчи, нозизиқли ривожланувчи системаларни синергетик методологияни тадбиқ этиш асосидагина англаб етиш, ўрганиш ва тартибга солиш мумкин бўлади.

Хуллас, бугунги кундаги глобаллашув жараёнлари билан чамбарчас боғланиб кетган ижтимоий, иқтисодий ва маънавий тараққиётнинг хусусиятларини илм-фан нуқтаи назаридан тадқиқ

¹ Қаранг: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-том. Т.: ЎМЭ ДИН, 2003. Б.642.

этиш учун метафизика ва диалектика методологиялари етарли бўлмай қолди. Шу сабабли бу жараёнларнинг мураккаб ички ва ташқи тузилиши, ўзароалоқадорликлари, ҳамда бундай жараёнларда тасодифий, флуктуацион таъсирларнинг система ясовчанлик ўрнини янада чуқурроқ ва мукамалроқ аниқлаш учун синергетикага, синергетик методологияга мурожаат қилишимизга тўғри келади. Ҳақиқатдан ҳам синергетика ҳозирги замон глобалистикасида энг муҳим методологик услуб, ҳамда қадрият мўлжалларини тўғри йўналтиришда асосий илмий ориентир (мўлжал) бўлиб хизмат қилади. Бу эса фан тараққиётини жамият тараққиёти билан уйғунлаштиришда, илм-фан манфаатларини миллий ва умумбашарий манфаатлар билан мувофиқлаштиришда асосий омил бўлиб қолади.

Замонавий фанлар ва уни ривожлантирувчи олимлар инсон ва инсоният қадр-қиммати, инсониятнинг тинчлиги ва осойишталиги, унинг порлоқ келажаги учун мўлжал олиши, инсоният бахт-саодатига қарши турувчи ҳар қандай сохтакор ва ёвуз кучларга нисбатан муросасиз бўлиши, фанни қадрсизлантирувчи омиллардан асраши лозим. Бу ҳар бир олим қаршисидаги инсоний ва олимлик масъулиятидир.

IJTIMOIIY ADOLAT PRINSIPLARINING QAROR TOPISHI SHAXS SIYOSIY IJTIMOIIYLASHUVINING MUHIM SHARTI

Choriyev Sanjarbek Anvarovich

*Qarshi davlat universiteti Falsafa va sotsiologiya kafedrasi mudiri
falsafa fanlari doktori, professor*

Annotatsiya. Maqola ijtimoiy adolat prinsiplarining qaror topishi va uning ijtimoiy siyosiy lashuvning muhim sharti ekanligi tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: Siyosiy yetuklik, adolat, adolat prinsiplari, tenglik, demokratiya, siyosiy qiyofa.

Siyosiy yetuk shaxsni shakllantirishda ijtimoiy adolat muhim shart-sharoit vazifasini oʻtaydi. Boshqacha aytganimizda, jamiyatda ijtimoiy adolat prinsiplariga rioya qilinganidagina zamon talablariga javob beruvchi, siyosiy yetuk shaxsni shakllantirish imkoni yaratiladi. Adolat haqidagi ilk tasavvurlarning vujudga kelishi mehnat taqsimoti va xususiy

mulkchilikning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Biroq jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlaridayoq adolat g'oyalarining yuzaga kelishi uchun zamin mavjud edi. Shuning uchun ham nemis faylasufi P.Lafarg «qasos olish prinsipi inson miyasida adolat tushunchasining tug'ilishiga olib keldi, bu tushuncha esa keyinchalik xususiy ko'chmas mulkning asosi bo'lmish yer taqsimotini paydo qildi»,degan edi.⁶ Insoniyat taraqqiyotining keyingi bosqichlarida iqtisodiy, ijtimoiysiyosiy va ma'naviy shart-sharoitlarning o'zgarishi bilan kishilarning adolat xususidagi tasavvurlari ham o'zgarib bordi. Ana shu tasavvurlarga va ijtimoiy his-tuyg'ularga asoslanib, turli davrlarda ijod qilgan mutafakkirlar ijtimoiy adolat haqidagi nazariy qarashlarni shakllantirib bordilar. «Adolat» kategoriyasining shakllanishi jarayoniga nazar tashlasak, bunga chuqur ishonch hosil qilamiz.

Yuqoridagi mulohazalardan ko'rinib turibdiki, «adolat» kategoriyasining mazmuni konkret tarixiy xarakterga ega va shuning uchun ijtimoiy tafakkurda unga turlicha ta'rif berildi.

Adolat haqidagi ilk g'oyalar eramizdan avvalgi I ming yillikning ilk asrlarida vujudga kelgan va keyinchalik Eron, Ozarbayjon va Afg'onistonda keng tarqalgan, iudaizm hamda dastlabki xristian dini rivojiga sezilarli ta'sir o'tkazgan zardo'shtiylik dinida uchraydi. Zardo'shtiylik ta'limotida olam ezgulik va yovuzlik, ziyo va zulmat, adolat va adolatsizlik kabi ikki abadiy kuchlarning kurashi sifatida talqin etiladi. Adolat «arta», adolatsizlik esa «druj» tushunchalari orqali ifodalanadi. Artaning g'olib kelishi uchun, deyiladi mazkur ta'limotda, haqiqiy e'tiqod sohibi bo'lmoq va drujning mag'lubiyatiga sabab bo'lguvchi moddiy boyliklarni ko'paytirmoq zarur.⁷

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, zardushtiylikda olam adolat va ezgulik xudosi Axuramazda bilan adalotsizlik va yovuzlik xudosi Ahriman kurashidan iborat deb ta'kidlansada, inson bolasining ahamiyati yerga urilmaydi. Zardo'sht ta'limoti qadimgi yunon faylasuflarining adolat to'g'risidagi qarashlariga ham bir qadar ta'sir ko'rsatdi. Biroq yunon faylasuflari ham «adolat» tushunchasini universal kategoriya sifatida talqin etmaydilar. Shuning uchun ularning asarlarida qullikning mavjudligi ham adolatdan deb ta'kidlanadi. Mazkur mutafakkirlarning asarlarida abadiy adolat xususidagi g'oyalar ilgari suriladi. Unga zid o'laroq, adolatsizlik esa inson bolasining nomukammalligi mahsulidir, deb uqdiriladi. Adolatning asl mohiyatini bilib, o'rganib borgan sari adolat ham qaror topa boradi.

⁶ Лафарг П. Сочинения. М.Л.: 1931.Т.3. С.63.

⁷ Қаранг: Чориев А. Инсон фалсафаси. Инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар тараққиёти. Биринчи китоб. Т.: Чинор, 1998. 14-16 б.

Adolat muammosini sistematik tarzda o'rganib chiqishga qo'l urgan dastlabki yunon faylasufi Platon bo'ldi. Uning ijtimoiy-siyosiy konsepsiyasida «adolat» «hukmronlik» va «imtiyoz» tushunchalariga o'xshash kategoriya sifatida ifodalanadi. Platon tenglik va ijtimoiy imtiyozlar dilemmasini hal qilishga urinadi. Uning fikricha, «har bir inson o'zining jamiyatdagi o'rnini bilmog'i, har bir tabaqa faqat o'z ishi bilan shug'ullanmog'i lozim». Xullas, faylasufning asosiy g'oyasiga ko'ra, har bir tabaqa ichida tenglik bo'lmog'i, tabaqalar orasida esa tengsizlik hukm surmog'i adolatdandir.

Platonning ushbu g'oyalarini rivojlantirgan Aristotel tenglashtiruvchi va taqsimlovchi adolat tushunchalarini qo'llay boshladi. Mutafakkirning bunday yondashuvi hanuzgacha qiziqish uyg'otadi. Haqiqatan ham, moddiy va ma'naviy boyliklarning teng taqsimlanishi adolatga olib keladimi? Yoki buning uchun ularni inson mehnatiga mutanosib ravishda taqsimlash kerakmi? Agar moddiy va ma'naviy boyliklar teng taqsimlansa, unda mehnat o'z qadrini yo'qotadi, o'ziga xos «kazarma sotsializmiga» ega bo'lamiz. Taqsimlovchi adolat prinsiplariga amal qiladigan bo'lsak, inson mehnatlari qaysi mezonlar asosida o'lchanmog'i lozim, degan savol tug'iladi.

Ko'rinib turibdiki, qadimgi davr mutafakkirlarining adolat haqidagi mulohazalari sistemali xarakterga ega emas. Biroq ushbu fikrlarning o'ziyoq adolatning obyektiv fenomen ekanligini, uning darajasi esa jamiyatning rivojlanganligi darajasiga bog'liq ekanligini anglab olish uchun kifoya qiladi.

O'rta asrlar Yevropasida xristian adolati doktrinasi ildiz otdi. Unda ta'kidlanishicha, barcha Xudo oldida tengdir, lekin tabaqalar orasida tengsizlik bo'lishi tabiiy, chunki Xudo hammani bir xilda yaratmaydi. Bu dunyoda emas, narigi dunyodagina adolat to'la g'alaba qozonajagi haqidagi fikrlar asosiy g'oyaga aylandi.

O'rta asrlarda Markaziy Osiyoda yashab o'tgan va ijod qilgan mutafakkirlar «adolat» kategoriyasini ayniqsa qiziqarli talqin qiladilar. O'z davrida birinchi bo'lib jamiyat va ijtimoiysiyosiy hayot tarkibini o'rganish muammosini ko'tarib chiqqan Abu Nasr Forobiy qator risolalarida adolat hiqida fikr yuritadi. Uning fikricha, adolat jamiyat tarkibining mavjud bo'lishi uchun poydevor yaratguvchi kategoriyadir.⁸ U har bir jamiyat a'zosining ijtimoiy munosabatlar sohasidagi huquq va majburiyatlarini aniqlab, mustahkamlab beradi.

⁸ Қаранг: Фараби. Социально-этические трактатк. АлмаАта: 1975.

Adolat alohida, biror bir kishi yoki guruh yordamida o'rnatilmaydi, u jamoa mehnatining mahsuli bo'ladi. Chunki «har bir kishi o'z tabiati bilan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmog'i uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi, ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi».⁹ Adolat fazilatli shaharda fazilatli jamoa yoki fazilatli xalq tomonidan o'rnatiladi. Fazilatli shahar va fazilatli jamoa deganda nimani tushunmoq kerak? «Haqiqiy baxtga erishish maqsadida o'zaro yordam qiluvchi kishilarni birlashtirgan shahar fazilatli shahardir, baxtga erishish maqsadida birlashgan kishilar jamoasi fazilatli jamoadir. Baxtga erishish maqsadida o'zaro yordam bergan ham fazilatli xalqdir».⁹

Buyuk mutafakkirning ta'kidlashicha, baxtga erishishdek oliy maqsadni amalga oshiruvchi vosita idoradir. Fazilatli shaharni idora qiluvchi hukmdor esa eng axloqli, ya'ni o'zida 12 tug'ma xislatni birlashtirgan bo'lishi lozim. Hukmdor barcha organlari mukammal taraqqiy etgan (sog'lom), barcha masalani tezdan va to'g'ri tushuna oladigan, xotirasi baquvvat, zehni o'tkir, mulohazalari ravon, har qanday bilimni oson o'zlashtiradigan, qimordan yiroq, haqiqatni va haqiqat tarafdorlarini sevadigan, o'z vijdonini qadrlaydigan, dinor va shu kabi turmush buyumlariga jirkanish bilan qaraydigan, adolatparvar hamda o'zbilarmonlik, qaysarlikka berilmagan shaxs bo'lishi kerak.¹⁰ «Shahar hokimi, ya'ni boshlig'i, deb yozadi Forobiy, shunday idora qilmog'i lozimki, toki shahar qismlari orasida o'zaro aloqa va o'zaro kelishish yuzaga kelsin, kishilar bir-biriga yovuzlikni yo'qotishda, osoyishtalikka erishishda yordam beradigan bo'lsin».¹¹

Forobiyning fazilatli shahar haqidagi fikrlarida demokratiya g'oyalari o'z aksini topgan. Faqat shunday shahardagina, deb uqdiradi u, kishilar ozod hayot kechiradilar. Biroq demokratik idora usulini madaniy taraqqiyotning quyi bosqichlarida bo'lgan, kamolotga yetmagan, johil shaharlarda qo'llab bo'lmaydi.¹²

Fazilatli shaharda adolat yo'lida bir qator ichki va tashqi funksiyalar amalga oshirilmog'i lozim. Davlatning tashqi funksiyalari birinchi navbatda shahar muhofazasini ta'minlash, o'zga yurtlar bilan do'stona munosabatda bo'lishdan iboratdir. «Davlatning ichki funksiyalari esa haqiqiy baxtga erishish imkonini beruvchi tadbirlarni amalga oshirishdan iborat bo'lmog'i

⁹ Ўша ерда. 137 б.

¹⁰ Ўша ерда. 135136 б.

¹¹ Фараби. Социально-этические трактаты. АлмаАта:1975. С.132133.

¹² Қаранг: Хайруллаев М.М. Мировоззрение Фараби и его значение в истории философии. Т.:Фан, 1967. С.311.

zarur. Bu tadbirlar quyidagilardir: xalqni ma'rifatli qilish, uni borliq haqidagi asosiy fanlardan xabardor etish, axloqiy va intellektual tarbiya berish, o'dob va axloqiy normalarning yaxshilanishiga olib keluvchi ezgulik va yaxshilikni yoyish. Qolgan barcha iqtisodiy va siyosiy muammolar asosiy vazifaga baxt-saodatga erishish maqsadida kishilarni ma'naviy jihatdan shallantirishga bo'ysunadi».¹³

O'z davridagi adolat normalarini mustahkamlashga intilgan Sharqning buyuk davlat arbobi Amir Temur ham bu borada Platon va Forobiy kabi adolatning qaror topishi uchun adolatpesha sulton bo'lishi zarur, deb hisoblardi. Bunday sulton qoshida adolatli, insofli vazirlar saqlashi lozimki, ular oliyjanob tabiatli, nozik aqlfarosat sohibi, sabrtoqatli bo'lishlari, xalq bilan munosabat qila olishlari kerak edi. Temur har bir vazirini ana shu xislatlariga qarab tanlardi.

Adolatning qaror topishi, Temurning qarashlariga qaraganda, qonun, tartib ustuvorligiga bog'liq. «Tajribamdan ko'rib bildimki, deyiladi «Temur tuzuklarida», davlat agar dinu oyin (qoida, tartib ma'nosida.S.Ch.) asosida qurilmas ekan, to'ra-tuzukka bog'lanmas ekan, unday saltanatning shukuhi, qudrati va tartibi yo'qoladi. Bunday saltanat yalang'och odamga o'xsharkim, uni ko'rgan har kimsa nazarini olib qochadi».¹⁴ Saltanatda tartib bo'lishi uchun esa Temur to'rt narsaga: 1) kengash; 2) mashvaratu-maslahat; 3) qat'iy qaror; tadbirkorlik va hushyorlik; 4) ehtiyotkorlikka amal qilardi.¹⁵

Amir Temur adolatpesha davlat ma'lum bir g'oyasiz, e'tiqodsiz yashay olmasligini nihoyatda yaxshi tushunardi. Shuning uchun ham Temur saltanatida o'sha zamonning eng progressiv dini bo'lgan islom davlat mafkurasiga aylandi. «Davlat va saltanatimga bog'langan mening birinchi tuzugim Tangri taoloning dini va Muhammad mustafoning shariatiga dunyoga rivoj berdim»,deydi sohibqiron.¹⁷

Temur tuzgan ma'muriy tuzum ham davlatni adolatli boshqarish prinsipiga bo'ysundirilgan edi. Chunonchi, Temurning yetti vaziridan biri mamlakat va raiyat vaziri bo'lib, u mamlakatdagi muhim ishlarni, shu jumladan raiyat ahvolini, aholi turmushi farovonligini o'rganib borgan. Bundan tashqari, saltanatdagi arzbegi bo'lib, u sipoh, raiyat va arzdod qilib kelganlar ahvolini, mamlakatning obod xarobligini, muhim masalalardan qaysi biri bitgan-bitmaganligini sohibqironga yetkazib turgan.

¹³ Ўша ерда.С. 308.

¹⁴ Темур тузуклари/ Б.Аҳмедов таҳрири остида. Т.:Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 57 б.

¹⁵ Қаранг: ўша ерда.14 б.

¹⁷ Қаранг: ўша ерда. 53 б.

Buyuk Temur viloyatlarga hokim qilib halol odamlarni qo‘yar, yolg‘on xabar, zo‘rlik va shafqatsizlik uchun qattiq jazolar, soliq solishda jismoniy jazo qo‘llashni ta‘qiqlagan edi. Viloyat hokimlari oqsoqollar qurultoyida uch yil muddatga tayinlanardilar. Bu davrda xabarnavislar xalq ahvolidan Temurni xabardor etib turishardi. Muddat tugagach, aholining boshliqdan mamnunligi yoki yo‘qligini, uning turmushi yaxshi va yomon tomonga o‘zgarganligini bilish uchun nazoratchi yuborilar, nazoratning natijasiga qarab, u uch yilga qayta tayinlanar, yo‘qsa uch yil muddatga maosh olishdan mahrum etilardi.¹⁸

Sohibqironning harbiy yurishlari uchun zarur bo‘lgan mablag‘ ham o‘sha zamonning mezonlari bo‘yicha g‘oyatda adolatli tarzda yig‘ilardi. Buyuk sarkarda xalqdan ortiqcha narsa talab qilishni ta‘qiqlagandi. Buning uchun ikkita nazoratchi ajratilgan bo‘lib, ulardan biri qo‘shinning xalqdan olgan narsalarining, ikkinchisi esa xalqning qo‘shinga bergan narsalarining hisobini olardi. Mazkur tadbir aholidan keragidan ortiq mol olishga chek qo‘yardi.¹⁹

Soliqlar miqdorini belgilashdagi adolat ayniqsa e‘tiborga sazovor: yer egasi sug‘oriladigan maydonda dehqonchilik qilayotgan bo‘lsa, daromadining uchdan biri miqdorida, sug‘orilmaydigan yerda mehnat qilayotgan fuqarodan esa nisbatan kamroq soliq olinardi. Soliqlar raiyatning hohishiga qarab mahsulot yoki pul bilan to‘lanardi.

Ma‘naviyatda ham adolat normalariga qat‘iy rioya qilinardi. «Amir Temur, deb yozadi M.Ivanin, ilm-fanga homiylik qilar, olimlar bilan xalqlar tarixi va buyuk hukmdorlar tarjimai holi haqida suhbatlar o‘tkazishni xush ko‘rar...» edi.²⁰ Shunisi e‘tiborliki, o‘zgacha fikrlovchilar sohibqiron qahriga yo‘liqmaganlar. Venger olimi X.Vamberining ta‘kidlashicha, buyuk sohibqiron «o‘ziga o‘xshab fikr qilmaydigan (ya‘ni o‘zgacha fikrlaydigan) kishilarga shohona hadyalar bergan. Ma‘lumki, Temur alloma Sharafiddin Xalabiy bilan nihoyatda keskin munozara qilgan. So‘ngra uni himoyasiga olib, o‘zi va muridlariga qimmatli hadyalar berishni buyurgan».²¹ Bu tarzda tadbirlar adolatning qaror topishi uchun zamin yaratgandi.

Albatta, Temur zamonasida mavjud bo‘lgan adolatni ideallashtirish soddadillik bo‘lur edi. Biz ta‘kidlab o‘tganimizdek, adolat konkret-tarixiy

¹⁸ Қаранг: Иванин М. Икки буюк саркарда:Чингизхон ва Амир Темур.Т.: Фан, 1994. 161 б.

¹⁹ Қаранг: ўша ерда.

²⁰ Қаранг: Иванин М. Икки буюк саркарда:Чингизхон ва Амир Темур.Т.: Фан, 1994. 163 б.

²¹ Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. 48 б.

tushuncha bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan mazmunan boyib borgan. Biroq Temur joriy etgan tartib-qoidalar o‘rta asrlar uchun g‘oyatda progressiv hol edi.

Sharqning buyuk mutafakkiri Alisher Navoiyning adolat borasidagi qarashlari Forobiynikiga o‘xshash. Navoiy ham adolat eng avvalo adolatpesha, axloqan pok shoh hamda ideal davlat yordamida g‘alaba qozonadi, deb hisoblaydi. Mutafakkir o‘zining ideal davlat haqidagi fikrlarini «Saddi Iskandariy» asarida ifodalaydi.

«Adolat bilan ish tutish, deb yozadi buyuk mutafakkir, shohlar uchun qanchalik ziynat bo‘lsa, faqir va fuqarolar uchun ham shunchalik ziynatdir. Agar shohning ishlari adolatli bo‘lsa, unga hech bir shoh martabada teng kela olmaydi».²² Biroq adolatli shoh bo‘lish g‘oyat qiyindir. Chunki har kim «taxtga o‘ltirganidan keyin zulm va ofat ishlariga sherik bo‘lishi muqarrar».²³ Shuning uchun ham «aql-zakovati quyoshdek munavvar, agar bedov otga minsa dunyoni zabt etadigan, adolat bobida navro‘z faslidek, siyosat bobida esa, jahonni kuydiradigan yashindek bo‘lsin, mashaqqatli kezlarda dushmanga chora qiluvchi, og‘ir kunlarda xalqqa ko‘mak beradigan adolatpesha bir zotni hukmdor qiling, ana shunday kishigina tojdor bo‘lishga loyiq»deb yozadi Navoiy.²⁴ Ko‘rinib turibdiki, mutafakkir adolatning qaror topishida fuqarolar rolini kamsitmasada, hukmdor shoh ahamiyatini alohida ta’kidlab o‘tadi.

Xulosa qilib aytganda, gumanistik tipdagi shaxsning siyosiy qiyofasini shakllantirishning hal qiluvchi sharti ijtimoiy adolat norma va prinsiplarining tiklanishi, funksiyalarining to‘liq ro‘yobga chiqarilishi bilan bog‘liq. Ijtimoiy adolat ijtimoiy yutuqlar darajasini, jamiyat va uning a‘zolarining jismoniy va ma‘naviy yetukligi darajasini, jamiyat taraqqiyoti tendensiyalarini, turli ijtimoiy guruhlarining tengligi (tengsizligi) meyorini, kishilar farovonligi va tengligini ta‘minlovchi ijtimoiy kafolatlar sistemasini, insonparvarlik prinsiplari va umuminsoniy qadriyatlarga mos bo‘lgan huquqiy va axloqiy normalar, ijtimoiy iqtisodiy, ijtimoiy siyosiy munosabatlar meyorini xarakterlaydi. Fuqarolik jamiyati va huquqiy davlatning barpo etilishi ijtimoiy adolat norma va prinsiplarining mustahkamlanishiga, funksiyalarining keng qamrovda bajarilishiga olib keladi va shuning bilan siyosiy yetuk shaxsning shakllanishi uchun real obyektiv shart-sharoit yaratadi.

²² Навоий А. Садди Искандарий. Т.: 1978. 46 б.

²³ Ўша ерда. 46 б.

²⁴ Навоий А. Садди Искандарий. Т.: 1978. 41 б.

DAVLAT FUQAROLIK XIZMATCHISINING MA'NAVIY QIYOFASINI YARATISH ASOSLARI

Ochilov Xurshid Abdurashidovich

*O'zbekiston mahallalari uyushmasi tizimi xodimlarining malakasini oshirish
va mahallalarni metodik ta'minlash o'quv-uslubiy markazi direktori,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

O'tgan davr mobaynida mavjud imkoniyatlardan foydalanilib kadrlar tayyorlash masalasi bo'yicha ko'plab qonun va normativ huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Bunda davlat fuqarolik hizmatchilarining o'ziga yuklatilgan funksional vazifalarni bajarishda, ularning huquqiy ongi va ma'naviy darajasini oshirish masalalari ham o'z aksini topgan.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Davlat fuqarolik xizmati to'g'risidagi konuning 4-moddasida, davlat organi, davlat fuqarolik xizmati, davlat fuqarolik hizmatchisining kasbiy kompetetsiyasi, davlat fuqarolik xizmati lavozimi, davlat fuqarolik hizmatchilarining odob-axloq qoidalari bilan bog'liq tushunchalarning ma'no-mazmuni ochib berilgan: ¹

YUqorida keltirilgan barcha tushunchalar davlat fuqarolik xizmatida qo'llanilib, o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra amalda qo'llaniladi va davlatning tinchligi va yaxlitligi, birligi va birdamligi hamda aholining davlat boshqaruviga nisbatan bo'lgan kayfiyati va ishonchi, davlat hizmatchilarining qanday faoliyat olib borishlari bilan uzviy bog'liq hisoblanadi. Nimaga deganda, mamlakatning davomli faoliyat ko'rsatishi, uni tashkil etuvchi apparati va davlat xizmatining holati mamlakat axolisida unga nisbatan tasavvurlarni paydo bo'lishiga xizmat qiladi hamda Davlat nomidan harakat qilayotgan hizmatchiga qarab davlatga yoki davlat hokimiyatiga baho beriladi. SHu o'rinda professor Muqimjon Qirg'izboevning fuqarolik jamiyati va davlat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikka oid quyidagicha fikrlarni ta'kidlash lozim, – "Hozirgi taraqqiyot davri shuni yaqqol ko'rsatib turibdiki, fuqarolik jamiyati bilan davlat bir birlari uchun juda zarurdirlar, faqatgina o'zaro hamkorlik ularning birgalikda gullab yashnashlarini ta'minlashi mumkin"². Aslini olib qaralganda ham, har bir davlatda davlat xizmatining qanday shakllangani fuqarolik jamiyatining juda muhim ahamiyatga ega xususiyatlari sanaladi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат фуқаролик хизмати тўғрисидаги қонунининг 4 – моддаси. 08.08.2022.
<https://lex.uz/uz/docs/6145972>

² М.Қирғизбоев. Фуқаролик жамияти: назария ва хорижий тажриба. (Монография) – Т.: “Янги аср авлоди”, 2006. – Б. 4

Misol uchun, Singapur davlatida fuqarolik jamiyatining asosiy unsuri sifatida eng kam ish haqqi oluvchilar davlat xizmatchilari, davlat boshqaruvi tizimlarida faoliyat olib boruvchilar hisoblanadi. Bundan asosiy maqsad daromad ortirish emas, aksincha davlatni farovon yashashi uchun xizmat qiluvchi shaxslarni ushbu sohada faoliyat olib borishi natijasida davlat taraqqiy etadi va rivojlanadi. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarini yuqori malakali kadrlar bilan ta'minlash, ular bilan doimiy ishlash, malakasini oshirib borish, samarali davlat xizmatchilari zaxirasini shakllantirish jarayonida sifatli kadrlardan tashkil topgan armiyani yaratish yurt farovonligi kafolati vazifasini bajaradi.

Bu borada mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar ham yangilanayotgan O'zbekistonda davlat xizmatchilarining o'z faoliyat va funksional fazifalarini to'laqonli bajarishda va korrupsion holatlarga yo'l qo'yimalik masalalariga prezidentimiz SHavkat Mirziyoev o'zining YAngi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida to'xtalib o'tgan, – “davlat xizmatchilari sohasida “Davlat xizmatchilarining daromadlari va mol-mulkini deklaratsiya qilish to'g'risida”gi qonun qabul qilinishi olib borayotgan sa'y-harakatlarimizning samarasini oshirishga xizmat qiladi. “Korrupsiyani qabul qilish indeksi” reytingida mamlakatimizning egallayotgan o'rinlari bu boradagi harakatlarimizni baholovchi asosiy ko'rsatkichlar sirasiga kiradi”¹. Davlat fuqarolik xizmatchilari o'z kasbiy faoliyatida korrupsion holatlarning har qanday ko'rinishlariga nisbatan murosasiz kayfiyatda bo'lar ekanlar bunday jamiyatlar albatta yuksalib boraveradi. Bizning asosiy maqsadimiz ham davlat fuqarolik xizmatchilari o'rtasida korrupsion holatlarga murosasizlik kayfiyatini shakllantirishdan iborat.

Mamlakatimizda davlat va fuqaro munosabatlarining oddiy va sodda ko'rinishga olib kelish uchun kuni tun soha bo'yicha ko'plab yangiliklar va islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 3 oktyabrdagi “O'zbekiston Respublikasida kadrlar siyosati va davlat fuqarolik xizmati tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 5843-sonli Farmoni davlat xizmati va xizmatchisini tasniflash bo'yicha dastlabki qadamlardan biri bo'ldi. Farmonda: “o'z faoliyatini Davlat fuqarolik xizmati lavozimlarining davlat reestriga kiritilgan lavozimlarda amalga oshiruvchi O'zbekiston Respublikasining fuqarosi davlat fuqarolik xizmatchisi hisoblanadi”, deb belgilab qo'yildi. SHuningdek, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlaridagi harbiy xizmat

¹ Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон тарақиёт стратегияси. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021. – Б. 433.

va huquqni muhofaza qiluvchi organlardagi xizmat davlatning maxsus xizmati hisoblanishi va ular alohida qonun hujjatlari bilan tartibga solinishi ham belgilangan. Umuman olganda, davlat xizmatchilarini tasniflash bo'yicha bir qancha nazariyalar mavjud bo'lib, bu borada D.M. Ovsyanko¹, Lobanov V² YU.N. Starilov, Efremov L³, Boysova V.V., X.R.Alimov kabi olimlarning qarashlari muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, taniqli rus huquqshunosi D.M. Ovsyankoning fikricha, davlat xizmatchilarini quyidagicha tasniflash mumkin: 1) davlat hokimiyati organlarining faoliyat doirasiga qarab davlat xizmatchilari - respublika miqyosida harakat qiluvchi xizmatchilar; mahalliy miqyosda harakat qiluvchi xizmatchilar; 2) davlat xizmatining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda davlat xizmatchilari - fuqarolik davlat xizmatchilari; militarlangan davlat xizmatchilari (masalan, harbiy xizmatchilar, ichki ishlar organlari xizmatchilari); 3) hokimiyatning bo'linishi tamoyilidan kelib chiqqan holda davlat xizmatchilari - qonunchilik hokimiyati organlarining xizmatchilari; ijro hokimiyati organlarining xizmatchilari; sud hokimiyati organlarining xizmatchilari; 4) mansab vakolatlarining hajmiga ko'ra davlat xizmatchilari - mansabdor shaxslar; mansabdor shaxslar tarkibiga kirmaydigan boshqa xizmatchilar; 5) xizmat muddatining davomiyligiga ko'ra davlat xizmatchilarini - ma'lum bir muddatga tayinlanadigan (saylanadigan) xizmatchilar; belgilanmagan muddatda tayinlangan xizmatchilar; sinov muddati bilan tayinlangan xizmatchilar va boshqalarga bo'linadi. Davlat xizmatini tashkil etish va davlat xizmatchilarini tasniflashda yuqoridagi kabi nazariyalar bilan bir qatorda xorij tajribasini inobatga olish va uning ayrim jihatlaridan foydalanish islohot mezonlarining yuqori darajada bo'lishiga yordam beradi.

O'zbekiston o'z taraqqiyoti rivojida jamiyatning bir sifat bosqichidan ikkinchi bir yangi sifat bosqichiga o'tish davrida iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy taraqqiyot, madaniy va ma'naviy yangilanishning ulkan va murakkab jarayonlarini boshidan kechirmoqda. Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarning tub mohiyatida ijtimoiy davlat qurish asoslari mustahkamlanib borgani sari ijtimoiy adolat, huquqiy tenglik, insonparvarlik tamoyillariga bo'lgan ehtiyoj ham ortib bormoqda.

¹ Овсянко Д.М. Административное право. – М.: Юристъ, 2000. – С. 211-216.

² Лобанов В. Управление высшим административным персоналом (опыт Голандии и США). Проблемы теории и практики управления. // http://vasilieva.narod.ru/25_2_00.htm

³ Ефремов Л. Об опыте организации Британской гражданской службы // Юстиция. 1991. № 19. – С. 25-30.

Davlatimiz bosh qomusi hisoblangan Konstitutsiyamizning 1 moddasida, - “O‘zbekiston – boshqaruvning respublika shakliga ega bo‘lgan suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat”¹ deb belgilanganligining o‘zi ham O‘zbekistonda ijtimoiy davlat qurish jarayonlarini jadal suratlarda ekanligini ko‘rsatadi. Bu insonlarning huquq va manfaatlari, adolatli, erkin fuqarolik jamiyati barpo etish to‘g‘risidagi orzu-umidlarini ruyobga chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan zaruratni o‘zida ifoda etadi. Ushbu zarurat va vazifalar negizida davlat boshqaruvini demokratlashtirish, mamlakatni modernizatsiya va isloh qilishning hozirgi yangilanayotgan bosqichida davlat fuqarolik xizmatchilarining ma‘naviy va axloqiy qiyofasini zamon talablariga moslashtirib borishga bo‘lgan talablar ham tobora ortib borayotganligidan dalolat beradi.

Ushbu murakkab va sinovlarga boy davrda saboqlar va tajribalar bilan bog‘liq islohotlar O‘zbekiston uchun jahon hamjamiyati mamlakatlari orasida keng imkoniyatlar eshigini ochib bermoqda. Bu imkoniyatlar zamonaviy va raqobatbardosh kadrlar salohiyati, ularning ma‘naviy-axloqiy fazilatlarini o‘stirishni amalda ta‘minlashga qaratilgan bo‘lib bugunning zamonaviy kadrlar zahirasida uning ilmiy salohiyati, kasbiy mahorati bilan birgalikda ma‘naviy qiyofasi namoyon bo‘lmoqda. Mamlakatimiz Prezidenti SH. Mirziyoev “...bugun biz yashayotgan jamiyatda yangi fikr, yangi g‘oya, eng muhimi, islohotlarni amalga oshirishga qodir bo‘lgan yangi avlod kadrlari kerak.”², deb ta‘kidlagani yurtimizda amalga oshirilayotgan va jamiyatning har bir qatlamiga kirib borayotgan keng miqyosli o‘zgarishlarning maqsadli samaradorligini ta‘minlashda, mamlakat taraqqiyotida hal qiluvchi rolni kasb etuvchi davlat fuqarolik xizmatchilarining ma‘naviy qiyofasini yaratish, ularning dunyoqarashi, ma‘naviyati, iqtidori va salohiyatini yanada yuksaltirish bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar echimini o‘rganishga qaratilgan harakatlar ko‘lamini ochib berishni talab qiladi.

Hozirgi kunda milliy boshqaruvimiz negizida ma‘naviy-madaniy merosimiz asosida davlat fuqarolik xizmatchisi boshqaruv faoliyatining ma‘naviy va axloqiy asoslarini o‘rganish, uning farovonlikning asosi bo‘lgan adolat bilan bog‘liq ahamiyatini tahlil etish va bevosita millat tafakkuriga singdirishga alohida e‘tibor berilmoqda. Bizga ma‘lumki, davlat

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 1 моддаси. <https://lex.uz/docs/6445145>

² Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва муррабийлар кунига бағишланган тантанали маросимда “Ўқитувчи ва мураббийлар – янги Ўзбекистонни барпо этишда катта куч, таянч ва суянчимиздир” мавзусида сўзлаган нутқи. 2020 йил. 30 сентябрь.

<https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-ituv-30-09-2020>

boshqaruvida adolat va axloq mezonlariga tayangan holda – yangi davlat, yangi jamiyat qurish va falsafiy jihatdan erkinlik, ezgulik, adolat mezonlariga dahldor bo'lgan qarashlar qadimdan rivojlantirilib kelingan. SHu o'rinda buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temur etuk jamiyat haqida, - “Sarkarda o'zi yashab turgan jamiyatni etuk ijtimoiy tizimga aylantirish, mamlakatda farovon hayot qurish maqsadidagina kurashib qolmay, balki bu g'oyalarning butun dunyoda tantana qilishiga ishongan edi. Faqat shu maqsaddagina u harbiy libosini kiygan edi. U ana shunday maqsadlarda jahongirlik qilgan davlat boshlig'i, asosan, to'rt narsani xotirasida saqlashi kerakligini uqtiradi: birinchidan, qaysi mamlakatni zabt etmoqchi bo'lsa, to'g'ri tadbir va kengash bilan ish tutish; ikkinchidan, xatoga yo'l qo'ymaslik uchun har bir ishni ko'p o'ylab, sergaklik va ehtiyotkorlik bilan qilish; uchinchidan, o'z atrofiga aslzoda er yigitlarni (amirlarni) to'plash va birlashtirish; to'rtinchidan, bugungi kunning ishini ertaga qoldirmaslik.”¹ Sarkardaning asosiy strategik qarashlari komil jamiyatni qurish orzusi emas, balki, amal qilishga asoslangan.

Zamonaviy davlatchilik sharoitida “Xalq roziligiga erishish” shiori ostida faoliyat olib borayotgan Prezidentimiz SHavkat Mirziyoev xalq va davlat munosabatlariga to'xtalib, - “YAngi O'zbekiston – “Xalq davlat organlariga emas, davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak” degan hal qiluvchi tamoyil amalda o'z tasdig'ini topayotgan mamlakat”² deb ta'kidlaydi. So'ngi yillarda davlat va jamiyat boshqaruvini demokratlashtirish, mustaqillik g'oyasi va mafkurasi bilan fikr yuritadigan davlat xizmatchilarining yangi avlodini shakllantirishga qaratilgan bir qancha ilmiy izlanishlari olib borildi. Biroq, bu ilmiy ishlarda davlat xizmatchilarining boshqaruv faoliyatida ma'naviy qiyofasini yaratish va tadqiq etish bilan bog'liq muammolar ilmiy echimini topa olgani yo'q. Davlat boshqaruvidagi vakolatli davlat fuqarolik xizmatchilari va fuqarolar o'rtasida tez-tez kuzatilayotgan mavjud muammolar esa ushbu mavzuni tanlashda tegishli nazariy va amaliy xulosalar chiqarishga asos bo'lib xizmat qildi.

2022-2026 yillarga mo'ljallangan YAngi O'zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasini amalga oshirishga yo'naltirilgan maqsadlar dasturida Davlat fuqarolik xizmati tizimini zamonaviy standartlar asosida davlat fuqarolik xizmatini amalga oshirishning beshta ustuvor tamoyili ilgari surilgan³:

¹ Амир Темур. Темур тузуклари. 1996, - Б. 116-117.

² Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021. – Б. 27.

³ 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт Стратегиясини амалга оширишга йўналтирилган мақсадлар дастурининг I. Инсон кадрини юксалтириш ва эркин фуқаролик жамиятини янада

- davlat xizmatida korrupsion omillarni bartaraf etish, kadrlarni tanlov asosida ishga qabul qilish va ularni faoliyati samaradorligini baholashning huquqiy asoslarini takomillashtirish;
- davlat xizmatchilari va davlat organlari faoliyatini eng muhim samaradorlik ko'rsatkichlari (KRI) asosida baholash tizimi bo'yicha "Milliy reyting" tizimini joriy etish;
- davlat xizmatchilarining kasbiy tayyorgarlik, moddiy va ijtimoiy ta'minot darajasini oshirish tizimini takomillashtirish;
- mahalliy hokimlik organlari, vazirlik va idoralarga rahbarlik lavozimlari uchun munosib nomzodlarni tayyorlash maqsadida Milliy kadrlar zaxirasini shakllantirish;
- davlat xizmatiga kirish, zaxirani shakllantirish, baholash va xizmatni o'tash bilan bog'liq jarayonlarni raqamlashtirishni nazarda tutuvchi "Raqamli davlat xizmati" loyihasini amalga oshirish;
- davlat organlarida ish vaqti va mehnat me'yorlari bo'yicha talablarni qayta ko'rib chiqish.

Boshqaruv jarayonida rahbar faoliyatining ijtimoiy funksiyasi fuqarolar oldida javobgar va mas'ul shaxs maqomini to'liq zimmasiga yuklaydi. Mazkur maqomning huquqiy asosi jumladan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 2 moddasida "Davlat xalq irodasini ifoda etib, uning mafaatlarga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas'uldirlar"¹ deb, belgilangan. Mazkur vazifalarni bajarmaslik esa, nafaqat huquqiy balki axloq masalasi doirasiga kiradi.

Lekin, muammoning dolzarbligi shundaki, rahbar faoliyatining samara va natijalarini nazorat qiluvchi huquqiy me'yorlar belgilangan bo'lsada, ularning axloqqa munosabati normativ talablar qatoriga kiritilmagan. YA'ni amalga oshirilgan ishlar samarasi erishilgan natijalarning moddiy va ma'naviy darajalariga ko'ra baholansada ma'naviy va axloqiy jihatlariga ko'ra baholanmaydi. Masalan, tadbirkor rahbarning qo'polliigi yoki zo'g'um va zo'ravonlikka moyil bo'lishi, bilimli rahbarning adolatsiz, ta'magir bo'lishi, muloyim rahbarning kuzbo'yamachi-ayyor va va'daboz bo'lishi, so'zamol, xo'shbichim, serg'ayrat, uddabo'ron rahbarning lo'ttiboz, hiyonatchi bo'lishi kabi salbiy illatlarni qanday qilib huquqiy me'yorlar asosida javobgarlikka tortish mumkin? Yoki shunday

rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish йўналишининг 10 мақсад: Давлат фуқаролик хизмати тизимини замонавий стандартлар асосида ташкил этиш бандида давлат фуқаролик хизматини амалга ошириш дастури. <https://lex.uz/docs/5841063>

¹ Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 18-моддаси. <https://lex.uz/docs/142859>

salbiy sifatlarga ega shaxslarni aniqlash, rahbarlik vazifalaridan chetlashtirish, aksincha, etakchilik salohiyatiga ega, fidoyi rahbarlarni tanlash, ularni rahbarlik vazifalariga tavsiya qilish, turli bo'htonu-malomatlardan himoya qilishning qanday huquqiy-axloqiy mezonlari bor? Demak, rahbar o'z vazifasini nafaqat ijro etishi balki, uni qanday ijro qilishi ham muhim masala. Rahbarshunoslik fanlarida ana shunday muammolar borki, ularning ilmiy-amaliy echimini topish va amalga tatbiq etish bugun o'ta muhim masalalardan hisoblanadi.

Ta'kidlab o'tganimizdek, rahbar faoliyati ijtimoiy-huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy tizimlarini tashkil etishdan tashqari bevosita ma'naviy-axloqiy munosabatlar bilan bog'liq jarayonlarni uyg'unligini ta'minlay olishi, nafaqat davlat xizmatchilarini, balki, jamiyat fuqarolarini ham axloqiy normalar asosida birlashtirish, yagona maqsad sari ijtimoiy safarbar etish imkoniyatini beradi.

Vaholanki, davlat xizmatchilari ham asrlar davomida shakllangan vatanga xizmat qilish, adolatlilik, fidoyilik, insonparvarlik kabi ma'naviy-axloqiy fazilatlarga jamoa manfaatlarining shaxsiy manfaatlardan ustunligi, xalq ishonchini oqlash, davlat xizmatchisi burch va ma'suliyatini sidqidildan barajarish, xalq dardiga sherik bo'lish, adolatning ustuvorligi, qoun oldida barqorarlilikni his etish kabilar davlat xizmatchisiing faoliyatining etakchi mezonlaridan bo'lib, u davlat boshqaruvini mustahkamlash, kelajakka ishonch, vatan ravnaqi, uning rivojlanishini ta'minlash omili sifatida xizmat qilishiga ishonch hosil qilishimiz lozim. SHu mezonlarning amaliyotda to'liq ishga tushishi jamiyat tafakkuri shakllanishi davrida yorug' kelajakka ishonch, kishilar qalbidagi adolat, tinchlik, ozodlik, tenglik kabi ko'plab ma'naviy-axloqiy g'oyalarning davlat xizmatchilariga nisbatan umumxalq g'oyalariga aylanishiga xizmat qiladi va xalqning ijtimoiy kayfiyatiga juda katta ta'sir o'tkazadi.

Davlat xizmatiga qabul qilingan rahbar va davlat xizmatchilarining ma'naviy qiyofasi rahbarlarning hokimiyatni boshqarish va bunda ma'naviy-axloqiy xatti-harakatlari bilan na'muna bo'lish talabi qadimiy davlatchilik madaniyatimiz bilan bevosita bog'liq qadriyatlarimizdan biri hisoblanadi. Zero, rahbarning xalqparvar va adolatparvar bo'lishi davlatning istiqboli va rivojini belgilab kelgan. Bu borada allomalarimizdan Muhammad Qozi shunday deydi: - "U (rahbar) shuni bilsinki, amirlik mansabi va hukumat bir vosita bo'lib, bu vosita orqali abadiy saodat va ezgu nom qo'lga kiritiladi. Davron podshohlari va hokimlarining aksari foniylar dunyoning bevafo davlatiga mag'rur bo'lib, nafslari uchun o'z dinini vayron

qiladilar va benomusliklari tufayli iymonni shamolga uchiradilar”¹. Darhaqiqat, hokimiyatning obro‘yi, nufuzi uni boshqaryotgan shaxslar ma’naviy-axloqiy qiyofasi bilan bog‘liq ekanligi tug‘risidagi qarashlar qadimiy qadriyatlarimizdan hisoblanadi. Davlat xizmatchisining ma’naviy-axloqiy qiyofasi, boshqaruvni axloqiy qadriyatlar asosida tashkil etishni takomillashtirishda bunday o‘lmas merosimiz zamonaviy davlatchiligimizda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Ammo, rahbarning fuqarolarga – fuqarolarning davlatga bo‘lgan o‘zaro ishonchi va hamkorlik munosabatlarini shakllantirish, qolaversa, hokimiyatning ichki munosabatlarni sog‘lom ma’naviy-axloqiy qoidalar asosida qurishda ayrim ziddiyatlar yuzaga kelish holatlari ham o‘zini namoyon etmoqda. Bunday ziddiyatlar rahbarning o‘z vazifasi doirasida adolat va qonun tamoyillariga amal qilishida, ijtimoiy faoliyatiga, shaxsiy fazilatlariga bog‘liq munosabatlarda o‘z aksini topmoqda.

Darhaqiqat, davlat hokimiyati boshqaruvi doimo siyosiy va moliyaviy erkinlik manbai bo‘lib kelganligi tufayli, uning “oshiqlari” ko‘p bo‘ladi. Bunday imkoniyat va vositalarga egalik qilish, uni o‘z manfaati yo‘lida foydalanish istagi hozirgacha ham saqlanib kelayotgani aynan “amaldorlar” mansab lavomizimidagi faoliyati davrida sodir etgan xatolarida o‘zini oshkor etib qo‘ymoqda. Xo‘sh bu mansab su‘istemolliligiga sabab nima deb o‘ylaysiz?

- u voyaga etgan ijtimoiy hayot,
- davlat xizmatchisining ma’naviy-axloqiy qadriyatlar borasidagi oqsashlar,
- istiqomat qilayotgan ijtimoiy-ma’naviy, siyosiy-iqtisodiy va huquqiy muhit nosog‘lomligi.
- iqtisodiy taqsimot mezonlarini to‘g‘ri tashkil etilmaganligi,
- huquqiy munosabatlarning shakllanmaganligi,
- ma’naviy bo‘shliqning mavjudligi va boshqalarni o‘z ichiga oladi.

Ma’naviy bo‘shliq holati mavjud bo‘lgan holatda rahbar faoliyatiga ma’naviy-axloqiy talab va qadriyatlarni tatbiq etish imkoniyati sezilarli darajada pasayib ketadi. Bunday sharoitda boshqaruvchi va boshqariluvchilar o‘rtasidagi ilg‘or o‘zaro madaniy-axloqiy munosabatlar tartibi ishlamaydi. Oqibatda, xalqda ham, boshqaruv tizimi, rahbar va xizmatchilarda ham farovon hayotga erishish maqsadida ta‘magirlik, poraxo‘rlik, (korrupsiya holatlari) tanish-bilishchilik, talon-taroj qilish

¹ Мухаммад Қози. Ҳукмдорга ўғитлар. -Т.: Шарқ, 1999. – Б. 26.

holatlari orqali shaxsiy manfaatlarini qanday yo‘l va usul bilan bo‘lsada qondirish kayfiyati hukmronlik qiladi. Bunday holatni tartibga solishdan ko‘ra, ayrim rahbarlar uchun murosas yo‘lini tanlash osonroq bo‘ladi.

SHuning uchun, hokimiyatga va uning lavozimlariga egalik qilish, yoxud unga intilish hufiyona yo‘llar orqali erishish ishtiyoqi tobora kuchayib boradi. Bu esa, o‘z navbatida jamiyatda nosog‘lom muhitni shakllanishi hamda xalqning davlat va u olib borayotgan siyosatiga nisbatan ishonchsizlik kayfiyatini shakllantiradi. Aynan ushbu holatlar tufayli ko‘pgina davlatlar rivojlanishda orqada qoladi va o‘sha jamiyatda beqarorlik holatlari tez-tez uchrab turadi. SHunday ekan, nosog‘lom kadrlarni davlat hokimiyatida rahbarlik lavozimlariga kelishini oldini olish uchun, “Zamonaviy davlat fuqarolik xizmatchilarini ma’naviy qiyofasi”ni kamol toptirish, salohiyatli kadrlar armiyasini tashkil etish orqali biz belgilagan maqsadlarimizga erisha olishimiz mumkin.

Bunda avvalo: - ta’lim va tarbiyani birgina ta’lim tizimiga yuklash emas, butun jamiyat “vijdon tarbiyasi uchun mas’ul” degan yondoshuvdan borish kerak:

- hozirgi zamonda loqayd va befarq bo‘lishga hech kimning haqqi yo‘q ekanini butun jamiyat anglab etishiga erishish;

- milliy g‘urur masalasini insonning shakllanish mezoniga aylantirish;

- jamiyatning har bir a’zosini, davlat rahbarining ta’biri bilan aytganda, boshqalarga ergashuvchi emas, aksincha, ergashtiruvchi bo‘lishga o‘rgatish;

- va nihoyat farzandlarimizni, bilimli, ma’rifatli, yuksak ma’naviyatli insonlar bo‘lib etishishiga erishish, jamiyatning har bir a’zosini davlat fuqarolik xizmatchisi bo‘la olishga tayyorlash lozim bo‘ladi.

ИЖТИМОЙ КАПИТАЛ – ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Абдуғаффор Ортиқов

*Экология, инсон ва табиат хавфсизлиги халқаро фанлар
Академиясининг академиги. Ўзбекистон Республикаси Олий
Мажлиси ҳузуридаги Ижтимоий-иқтисодий таҳлил гуруҳининг
ҳамда Ўзбекистон “Адолат” СДП эксперти*

Бизга маълумки, узоқ йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегисидаги вазифаларни ҳал этишда асосий оғирлик давлатнинг зиммасига тушади. Сабаби, давлат ислохотлар ташаббускори

сифатида мамлакат тарққиётининг муайян босқичида устивор деб эътироф этилган вазифаларни белгилашда, уларни бажариш жараёнида юзага келадиган турли муаммолар ечимини топишда, миллий тараққиётнинг келажаги учун шарт-шароит яратишда асосий субъект бўлиши, тегишли институционал ўзгаришларни амалга ошириши, эркин тадбиркорликка ва албатта инновацион, интеллектуал фаолиятга кенг йўл очиш имкониятига эга субъектдир. Бу вазифалар билан бир қаторда давлат, жамият тараққиётининг янги босқичида, бир томондан, инсонлар ўртасида юзага келган ижтимоий алоқаларни, иккинчи томондан, жамият ва давлат ўртасида шаклланган турли мазмун, кўринишга эга бўлган муносабатларни, боғлиқликларни чуқурлашиб, кенгайиб, мустахкамланиб, янги сифат кўринишига ўта боришини ҳам таъминлаши лозим.

Қайд этилган муносабатларни юқори даражада бўлиши мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини, юксак тараққиёт пағоналарига кўтарилишини, Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёевнинг ташаббуси билан ишлаб чиқилган Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифаларни муваффақиятли бажарилишини таъминлаши мумкин. Мамлакатда жамланган моддий ҳамда инсон капитали билан бир қаторда ижтимоий капиталдан ҳам унумли фойдаланиш масаласи, энг долзарб масалалардан бири сифатида бугунги кун тартибига қўйилмоғи лозим.

Хозирги кунда ҳар бир жамиятнинг мафкуравий, маънавий, маданий, иқтисодий, сиёсий, технологик, харбий ривожланишининг муҳим жиҳатларини, келажагини йиллар давомида мисқоллаб йиғилган моддий ва инсон капитали, ҳамда ижтимоий капитал белгилайди.

Ижтимоий капитал моҳиятини биз аниқ билиб олсак, унинг хуссиятларини ўрганиб, бу капиталдан унумли фойдаланиш чоратадбирларини ишлаб чиқсак, уни капиталлашув даражасини доимий ошириб боришимизга имкон туғилади¹. Бу ўринда ижтимоий капитал нима? Бу капиталнинг моҳиятини нималар белгилайди? Унинг хусусиятлари, ўзига хос томонлари нималардан иборат? Жамият тараққиётидаги бу капиталнинг ўрни қандай? каби саволларга муносиб жавоб топилган тақдирдагина, бизнинг фикримизча,

¹ Капиталлашув – бу капиталнинг (моддий ёки номоддий бўлишидан катъий назар), проворд натижада, фойда келтириш, самара бериш қобилиятидир.

мамлакат, жамият ва унинг ҳар бир аъзоси ҳаётида муҳим ўринни эгаллаб турган воқеа, жараёнларнинг моҳиятини чуқурроқ тушиниб етиш мумкин бўлади.

Бизнинг фикримизча, ижтимоий капитал – бу инсоннинг таълим-тарбиясида, меҳнат ресурсларининг малака-маҳоратида мужассамлашган, ишлаб чиқаришнинг унумдорлиги, самарасини ошишига тўғридан-тўғри таъсир этувчи, моддий ҳамда инсон капиталлари қаторида турувчи ижтимоий алоқалар, ижтимоий меъёрлар ҳамда ишонч каби жамиятнинг ижтимоий тизимини ташкил этувчи муҳим элементларни ўз ичига олувчи ҳамда жамият аъзоларининг ижтимоий муносабатларини самарали бўлиши учун қулай шарт-шароит яратишга хизмат қилувчи капиталдир.

Ижтимоий капитал концепциясининг муаллифларидан бири Р. Патнэм ижтимоий капитални моддий ҳамда инсон капиталининг ривожланишига йўлланган инвестицион ресурсларнинг самарадорлигини оширувчи, жамият учун юқори натижа берувчи капитал эканлигини алоҳида таъкидлайди¹.

Маълумки, моддий капитал бу инсоният томонидан яратилган, ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)да фойдаланиладиган асосий ҳамда айланма воситаларини ифодалайди. Бу капитал жамият тарққиётида, мамлакатни иқтисодий салоҳиятини юксалтиришда муҳим аҳамиятга эга.

Инсон капитали – бу иқтисодий ўсишнинг муҳим омили бўлиб, инсон саломатлигини, билимини, тажрибасини, интеллектуал салоҳиятини, малакасини ҳамда жамият ҳаётининг турли соҳа, тармоқларида юқори унумдорлик ва самарали фаолият олиб бориш каби жиҳатларни ўзида мужасамлаштирган капиталдир. Инсон капитали замонавий жамиятнинг энг қимматли ресурси, бойлигидир. Нобель мукофатининг лауреатлари америкалик иқтисодчи олимлар Н.Дуглас ҳамда Р.Солоу меҳнат ва моддий капитални ишлаб чиқаришга тасирини ўрганиб, улар ЯММни ўсиш суръатларини тўртдан уч қисми инсоннинг фаолияти натижаларига, тўртдан бир қисми эса моддий капиталга боғлиқ эканлигини исботладилар. Бу тадқиқотлар янги технологик уклад шароитида ишлаб чиқаришнинг проворд натижаси инсонга, унинг меҳнатига, интеллектуал салоҳияти натижаларига бевосита боғлиқ эканлиги тасдиқлайди.

¹ Қаранг: Патнэм Р. Пролцветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь // Мировая экономика и Международные отношения, 1995, № 4.-78 б. (Таржима муаллифники).

Бизнинг изланишлари шундан далолат берадики, ижтимоий капитал билан инсон ҳамда моддай капиталлар ўртасида умумийлик ва алоҳидалик томонлар мавжуд экан. Улар ўртасидаги умумийлик уларнинг ўз-ўзини такрор ишлаб чиқара олиш қобилиятига ҳамда жамғарилиш хусусиятига эга эканлигида. «Ижтимоий капиталнинг захиралари, – деб таъкидлайди Р. Патнэм, – кўпайиш, жамланиш хусусиятига эга. Муайян иш юзаси бўйича ҳамкорлик турли ижтимоий алоқаларни, инсонлар ўртасидаги ишончни – «ижтимоий актив» сифатида юзага келтиради»¹. «Шу билан бирга, – давом этади Р. Патнэм, – моддий ҳамда ижтимоий капитал ўртасида принципиал фарқ ҳам мавжуддир. Бу фарқни қуйидагича таърифлаш мумкин: моддий капитал такрор ишлаб чиқариш жараёнида ўз кўриниши, шаклини ўзгартиради. Буни устига моддий капиталнинг захиралари чеклангандир. Ижтимоий капитал эса – доимий ўсиш, кўпайиш хусусиятига эгадир»².

Ижтимоий капитални, файласуф олим Альберт О. Харшман, жамиятнинг «маънавий ресурси» деб ҳам тарифлайди³. Бу ресурс, унинг фикрича, моддий капиталга ўхшаб, ундан фойдаланилса узлуксиз кўпайиб боради, лекин моддий ресурсдан фарқли, у камаймайди, йўқ бўлиб кетмайди, деформацияланмайди.

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий капитал – бу ижтимоий бойлик, яъни жамиятнинг ўз тараққиёт йўлида унинг аъзолари томонидан мисқоллаб йиғилган, жамланган инсонлар ўртасидаги алоқалар, уларни тартибга солувчи ижтимоий ташкилотлар, ижтимоий нормалар – қадр-қиймат, ахлоқ-одоб, ҳурмат ҳамда ишончдир⁴.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев “Ўзбекистон – 2030” стратегиясида йиллар давомида йиғилиб қолган ижтимоий муаммолар ва уларни ҳал этиш масалаларига алоҳида эътибор қаратди. Чунки ижтимоий масалаларни ҳал этмай туриб мамлакат равнақи, порлоқ келажаги хусусида сўз юритиб бўлмайди. Биз умид қиламизки, Ҳаракатлар стратегиясида амалга ошириладиган чора-тадбирлар мамлакатимизнинг ижтимоий соҳасида йиғилиб қолган муаммоларни ҳал қилиш борасида ўта аҳамиятили бўлади.

¹ Ўша жойда.

² Қаранг: Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь // Мировая экономика и Международные отношения, 1995, № 4.-78 б.

³ Қаранг: Мировая экономика и Международные отношения, 1995, № 4.- 78 б.

⁴ Инсонлар ўртасидаги алоқалар “инсон ва инсон”, “инсон ва жамият”, “жамият ва давлат” ўртасидаги алоқа, муносабатларини ўз ичига олади.

Сўнги йилларда иш ҳақи, пенсия ва нафақалар миқдорини босқичма-босқич ошириш, аҳоли бандлигини таъминлаш масаласини самарали ҳал этиш, фуқароларни замонавий ва арзон уй-жойлар билан таъминлаш, уй-жой ва коммунал хўжалигини, ижтимоий инфратузилма объектларини модернизация қилиш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва соғлиғини сақлаш, илм-фан, таълим-тарбия тизимини, ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштириш ижтимоий соҳани ривожлантиришга катта эътибор қаратилаётганидан далолат бермоқда. Бу йўналиш ҳамдав соҳаларда амалга оширилаётган чора-тадбирлар, эришилган ютуқлар таҳлил қилинганда ижтимоий муносабатлар самарасини ошириш, юзага келган муаммоларни ҳал этиш, ижтимоий ташкилотлар фаолиятини яхшилаш ва ижтимоий алоқаларни янада такомиллаштириш, уларни янги босқичга кўтариш борасида бир қатор муаммолар мавжудлиги маълум бўлди.

Ижтимоий ташкилотлар деганда қандай ташкилотлар тушунилади?, Улар зиммасига бугунги кунда қандай вазифалар юклатилмоқда?, Ижтимоий алоқаларни такомиллаштириш имкониятларидан қай даражада фойдаланилмоқда?, Ижтимоий меъёрларга роя қилиш қандай кечмоқда?, Кишилар, тадбиркорлар ўртасидаги ишончни мустаҳкамлаш имкониятларидан қандай фойдаланилмоқда? бу каби долзарб саволларга жавоб топиш барқарор ривожланишнинг гаровидир.

«Ташкилот» сўзининг бир неча маъноси бўлиб, у биринчидан, жамият ижтимоий тузулмасининг бир элементи сифатида, иккинчидан, бирон-бир гуруҳнинг фаолият тури сифатида, учинчидан, муайян бир яхлит тизим элементларини тартибли, узвий боғлиқлигининг даражаси сифатида тушунилади. Шу йўсинда, ижтимоий ташкилот деганда биз, муайян сондаги индивидлар (гуруҳлар)ни аниқ, белгиланган мақсадга эришиш йўлидаги бирлашуви асосида юзага келадиган муносабатлар мажмуини тушунамиз.

Ташкилот сўзи турли фан (фалсафа, иқтисодиёт, биология, кибернетика ва бошқа) ва турли фаолият соҳаларида, яъни ижтимоий гуруҳларнинг тартибли ҳаракатлари мавжуд бўлган ҳолатларда қўлланилади. Ижтимоий гуруҳларнинг ҳаётда мавжудлиги, реал фаолияти ижтимоий ташкилот доирасидагина (ишлаб чиқариш корхоналари, илмий ташкилотлар, сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, диний ва бошқа ташкилотлар) мумкиндир. Ижтимоий

ташкилотлар доирасида ижтимоий гуруҳлар жамоаларга айланадилар, расмий тус оладилар. Ўзгача сўзлар билан тарифлайдиган бўлсак, ижтимоий ташкилот – бу келишилган ҳолда, яъни биргаликда ягона мақсадни рўёбга чиқариш йўлида юзага келадиган инсонларнинг гуруҳи, уюшмасидир.

Ўзбекистон Республикасида юзага келган ижтимоий ташкилотлар мустақиллик даврида шакилланиб, бугунги кунда ижтимоий-иқтисодий ривожланишга, мамлакат равнақига хизмат қилиб, ўз зиммаларига юклатилган вазифаларни баҳоли қудрат бажариб келдилар.

Хусусан, кенг қамровли ижтимоий муаммоларни ҳал этишда ўзини ўзи бошқаришнинг ноёб тузилмаси бўлмиш маҳалла институти имкониятларидан кенг фойдаланиш ўзини тўла оқлади.

Аммо, мамлакат тараққиётининг бугунги босқичида ижтимоий ташкилотларнинг иқтисодиётни ислоҳ қилишда, мамлакатни модернизациялашда, юқори иқтисодий ўсиш суръатларига эришишдаги роли биз кутган даражада эмаслигини такидлаш лозим. Тўғри, ижтимоий ташкилотлар, хусусан, сиёсий партиялар Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови компаниясида, Сенат ҳамда Қонунчилик палаталарига депутатлар сайлашда фаол иштирок этдилар ва ўзларини кучли сиёсий ташкилот бўлиб шакилланаётганлигини ҳаётда кўрсатдилар. Уларнинг сайлов олди платформаларида жамият ривожланишининг турли жабҳаларида амалга оширилиши керак вазифалар ўз ифодасини топди. Аммо, иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган тадбирларда биз мамлакат ҳаёти учун зарур, иқтисодий ўсишни жадаллаштиришга, иқтисодиёт соҳасидаги мавжуд муаммолар ечимини топишга, янги инновацион иқтисодиётни яратишга қаратилган реал таклифларни партияларнинг дастурларида тўлиқ ифодаланмаганлигининг ҳам гувоҳи бўлдик.

Муҳим ижтимоий ташкилотлардан яна бири – бу касаба уюшмалардир. Бугунги кундаги касаба уюшмаларининг иқтисодиётни ривожлантириш, уни либераллаштириш борасида юзага келган муаммоларни ечимини топишдаги фаолияти, бизнинг фикримизча, жуда суст бўлмоқда..

Диний ташкилотлар ижтимоий ташкилотларнинг ўзига хос сифатларига эга бўлган кўринишидир. Диний ташкилотлар иқтисодиётни равнақига ўзига хос хисса қўшишлари мумкин. Бир гуруҳ шахслар учун бу саҳродаги сарофдек туюлиши мумкин. Лекин,

аслида, диний ташкилотларнинг раҳбарлари, уломолари ўз «амри-маъруф», «нахр-мункар», суҳбатларида адолат, софлик, тўғри сўзлик, инсоф, тадбиркорликда поклик, судхўрликнинг салбий оқибатлари хусусида сўз юритиб, инсонлар ўртасида юзага келадиган иқтисодий муносабатларни самарали бўлишига катта хисса қўшишлари мумкин.

Ижтимоий нормалар – ахлоқ ва одоб, кадр-қиймат, ҳурмат – ижтимоий капиталнинг муҳим категориялари бўлиб, улар мамлакат қудратини, иқтисодий тизимининг равнақи ва қолаверса хавфсизлигини таъминлашда алоҳида ўрин тутадилар.

Ахлоқ (характер) – кишиларнинг ҳар бир жамиятига хос хулқ нормалари мажмуидир. Хулқ нормалари кишиларнинг муомала ва руҳий хусусиятларини ўз ичига олади. Иқтисодиётни ривожлантиришда, иқтисодий ўсиш суръатларини оширишда биз албатта иқтисодий фаол аҳоли – меҳнат ресурслари, корхона, фирма ходимларининг ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) жараёнидаги ўзаро муомаласи, уларнинг руҳий ҳолатларини инобатга олишимизни тақозо этади. Сабаби, иқтисодий фаолият, ишлаб чиқаришни бошқаришда бошқарувчининг, менежернинг ахлоқига – одоби, тарбияси, этикасига, ҳалоллиги, поклигига бевосита боғлиқлиги менжмент фанида исбот талаб қилинмайдиган аксиома сифатида қабул қилинган.

Ҳақиқатдан ҳам, бугунги кунда аксарият тадбиркорлар қонунлар доирасида яъни қонунга итоаткорлик руҳида расмий фаолият юритишга ҳаракат қилиб келмоқдалар. Лекин бир гуруҳ нопок шахслар енгил-елпи, қонунларга зид равишда фаолият юритиб, жамият ривожига, мамлакат олдида турган муҳим ижтимоий, иқтисодий соҳалардаги устивор вазифаларни бажаришга салбий таъсир кўрсатмоқдалар.

Ишонч ўта мураккаб ижтимоий, маънавий, сиёсий, руҳий ва иқтисодий категория сифатида инсон моҳиятини, уни ҳақиқий юзини кўрсатадиган ўзига хос феномендир. Улуғ Абу Али Ибн Сино таъкидлаганларидек, ҳар бир инсоннинг асл моҳияти, уни юриш-туришида, жамиятда, одамлар орасида ўзини тутишида кўзгуда кўрингандей намоён бўлар экан. Инсонда аввалом бор ўзига ишонч бўлиши лозим. Агар инсонда у нарса бўлмаса, ишончнинг ўзга турлари (яқинларга, жамиятга, давлатга, атроф-муҳитга бўлган ишонч) шакилланмайди.

Тадбиркорлар ҳамкорлигида ишончни юзага келиши, унга асосланиб иш тутиш, бугунги кунда, ўта долзарб масалалар қаторидан жой олиши лозим. Давлат томонидан тадбиркорликка кенг йўл очилиши заминида тадбиркорларга бўлган ишонч ётади. Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифаларни ҳал этиш, мамлакатда яратилган иқтисодий, ҳуқуқий макон бугунги кунда ҳар бир фуқарога тадбиркорлик билан шуғулланишга кенг йўл очиб бермоқда. Эркин иқтисодий фаолият билан шуғулланаётган тадбиркорлар бир бирлари билан бўладиган муносабатда, ҳамкорликда ишончга асосланиб иш тутишмоқда. Хорижий мамлакатларда “жентельменлар келишуви” (“жентельменское соглашение”) деган ибора бор. Бу оғзаки келишув натижасида бир неча миллиард долларлик маҳсулот қўлдан-қўлга ўтиб кетаверади. Афсуски, узок йиллар давомида бу келишувга “кўз” тегиб, бировни мулкига “кўз олайтириш”, сохта тадбиркорлик, лавозимни суистемол қилиш, хуфиёна даромадлар олиш, фирибгарлик ва бошқа ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар кучайиб, тадбиркорлар ўртасидаги муносабатларга, хусусан, ишончга салбий таъсир этди.

Мамлакат Президентининг ташаббуси билан тадбиркорликни қонуний асосларини мустаҳкамлаш, коррупцияга ва умуман иқтисодий жиноятларга қарши тизимли кураш ва бошқа тадбирлар бу салбий ҳолатларга чек қўймоқда. Эндиликда улар Ўзбекистонни иқтисодий-ижтимоий ривожланишига сезиларли таъсир эта олмайди.

Хулоса қилиб айтганда, иқтисодиётни модернизациялаш борасида эришилган ютуқлар яна ҳам кўламли, самарали бўлиши мамлакатда шакилланган ижтимоий муносабатлар соҳасидаги муаммоларни тезкор ҳал этишга, ижтимоий ташкилотлар фаолиятини янги босқичга кўтариш ва ижтимоий алоқаларни янада ривожлантириш билан Ўзбекистон раънақиға муносиб хисса қўшиши мумкинлигини ҳаёт кўрсатмоқда.

O‘ZBEKISTONDA AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHNING IJTIMOIIY- FALSAFIY JIHATLARI

Raxmankulov Farxod Raximkulovich

Termiz davlat pedagogika instituti Falsafa, ma’naviyat asoslari va
huquq ta’limi kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada axborot tushunchasi, axborot xavfsizligi ta’minlash, kiberjinoyatchilik va internetdagi tahdidlardan

himoyalaniş, axborot xavfsizligini ta'minlashning usul va vositalari kabilar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: axborot sohasi, internetdagi tahdidlar, xavfsizlik, axborot xavfsiligi, kiberjinoyatchilik, axborot turlarini milliy ma'naviy himoyalash vositalari.

Barchamizga ma'lumki hozirgi hayotimizning barcha sohalarida axborot va kompyuter texnologiyalarining kirib yanada rivojlanganligini ko'rishimiz mumkun. Hech bir to'siqlarsiz biz XXI asrni axborotlashgan jamiyat asridir deyishimiz mumkun. Shuni aytib o'tish kerakki ushbu zamonaviy axborotlashgan jamiyatimizda axborotni turli xil ijobiy va salbiy talqinda ko'ramiz. Har bir jamiyatda axborot sohasida milliy xavfsizlikni ta'minlash muhim va dolzarb muammodir. Xususan, O'zbekiston Respublikasida ham axborot sohasida milliy xavfsizlikni ta'minlashga katta e'tibor qaratilmoqda. Axborot sohasidagi milliy xavfsizlik bu – bugungi kunimizdagi ijtimoiy tarmoqlar shuningdek turli xil saytlarda huquqlarimizni muhofaza qiluvchi vosita hisoblanadi. “Axborot ijtimoiy-iqtisodiy madaniy taraqqiyotning muhim omilidir. Shu sababli ham inson tafakkuriga turli yo'nalishlarda ta'sir etuvchi insoniyatning hayoti va taqdirini u yoki bu tomonga burib yuboruvchi goh ijobiy goh salbiy mohiyat kasb etuvchi qudratli vositaga aylandi”.

Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev “Axborot kommunikatsiya texnologiyalari sohasi qanchalik rivoj topgani sari, uning afzalligi va qulayliklaridan foydalanish bilan bir qatorda butun mamlakatimizda axborot xavfsizligini ta'minlash eng dolzarb masalaga aylanib bormoqda, ushbu soha albatta rivojlanishi kerak va buni qilamiz”¹, deb ta'kidlaydilar. Prezidentimiz aytganlaridek axborot texnologiyalari rivojlangani sari, uning ijobiy va salbiy tomonlari ham o'z aksini topadi. Shuning uchun ham mamlakatimizda bu sohaga katta e'tibor qaratilmoqda.

Axborot xavfsizligi davlatning axborot sohasidagi barcha siyosatini, davlatda milliy xavfsizlikni ta'minlash, axborot sohasidagi xavfsizlik bularning barchasi davlat siyosati bilan chambarchas bog'lanadi². Shuningdek axborot siyosati sohasi davlatning milliy manfaatlari uning ichki va tashqi siyosatini asosiy tashkil etuvchi hisoblanib, butun bir jamiyatning barcha sohalarini qamrab olgan. Avvalo ijtimoiy-iqtisodiy va

¹ Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanapi marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq, Toshkent, 2016.566.

² Рахманкулов, Ф. (2022). ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ЖАРАЁНИДА МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АСРАШ МАСАЛАЛАРИ. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 2(11), 35-39.

boshqa omillardan tashqari turli texnologiyalar va internet ham insonlar o'rtasidagi munosabatlarda ijobiy yoki salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Unda turli jinoyatchilar buzg'unchi g'oyalar, fribgarlik va kiberjinoyatlarning sodir bo'lishini ko'rishimiz mumkin. Shuning uchun ham internetdagi tahdidlardan himoyalaniish muhim o'rin tutadi.

Shu o'rinda Prezidentimizning "Bugungi kunda inson,davlat va jamiyat hayotiga eng katta zarar yetkazayotgan omil bu soxta va yolg'on xabardir"¹, degan jumalari bu mavzuning qanchalar dolzarb ekanligini isbotlaydi. Demak, internet tahdidlari bugungi kunimizning dolzarb muammosi hisoblanadi. Bu haqida eng kerakli ma'lumotlarni biz Muhammad Amin Yahyoning "Internet tahdidlaridan himoya" kitobidan ham olishimiz mumkin. Xususan, ushbu kitobda internet orqali amalga oshirilayotgan tahdidlar, yoshlar ongiga salbiy ta'sir etadigan buzg'unchi g'oyalar va "ommaviy madaniyat" niqobi ostidagi madaniyatsizlikning salbiy oqibatlari aniq dalillar va hayotiy misollar asosida yoritilgan. Bunday tahdidlarga qarshi kurashish va yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish asoslari milliy va diniy bayon qilingan.

Innovatsion imkoniyatlar kengayib borayotganligi sababli bugungi kunda axborot tizimidagi tahdidlar qatoriga yana bir yangi tahdid – kiberjinoyatchilik qo'shildi. Kiberjinoyatchilik deb, ijtimoiy tarmoqlar hamda mobil qurilmalar yordamida noqonuniyravishda amalga oshirilgan harakatlardir. Bunday jinoiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaxslar kiberjinoyatchilar yoki xakkerlar deb ataladi. Bu harakatlardan asosiy maqsad foydalanuvchilarning bank hisoblari yoki shaxsiy ma'lumotlarini og'irlab, bundan noqonuniy daromad topishdir. Bunga qarshi kurashish davlat miqyosidagi dolzarb masalalardan hisoblanadi. "Kiberjinoyatchilik – axborotni egallash, uni o'zgartirish, yo'q qilish yoki axborot tizimlari va resurslarini ishdan chiqarish maqsadida kibermakonda dasturiy ta'minot va texnik vositalardan foydalanilgan holda amalga oshiriladigan jinoyatlar yig'indisi"².

Axborot xavfsizligini ta'minlashning usul va vositalarida biz turli xil yondashuvlarni ko'rishimiz mumkun. Axborotning foydalanuvchangligi, uni butunligi ya'ni to'liqligi va maxfiyligidir. Axborotning foydalanuvchanligida asosan foydalanuvchi ixtiyoriy va erkin ravishda foydalanishi ya'ni axborotlardan to'g'ri foydalanish va ularni to'g'ri qabyl

¹ Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O_zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanapi marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq, Toshkent, 2016.566.

²<https://lex.uz/uz/docs/-5960604>

qilishdir. Hozirda internet tarmoqlari orqali turli xil bunyodkorlik g'oyalari bilan bir qatorda vayronkor g'oyalar ham kirib kelmoqda. Bu davlatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa sohalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday tahdidlardan himoyalaniş uchun biz axborot foydalanuvchilari orasida axborot sohasidagi milliy xavfsizlikni naqadar muhimligini yetkazish uchun kompyuter savodxonligi hamda ijtimoiy tarmoqlardan xavfsiz foydalanish choralarini kengroq targ'ib etish kerak. Shuningdek, yoshlarimizni milliy g'oya asosida, milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash, ularning ma'naviyatini yuksaltirish hamda, axborot xavfsizligidagi yot g'oyalarga aldanib qolmasligini ta'minlash juda zarur va dolzarb hisoblanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak axborot xavfsizligini ta'minlash va internetdagi tahdidlardan himoyalaniş muammolari, bugungi zamonning eng muhim masalalaridan biri. Bu muammo, davlat organlari, korxona va fuqarolar uchun katta e'tibor talab etadi. Axborot xavfsizligi strategiyalari internet tarmog'ida shaxsiy ma'lumotlarni himoyalash, tarmoq xavfsizligini ta'minlash, kiberjinoyatchilardan himoyalaniş va hokazolar to'g'risida qaror qabul qilishni o'z ichiga oladi. Yangiliklarni va texnologiyalarni kuzatish, ma'lumotlar tahlili, tarmoqni monitoring qilish va ta'qib qilish tizimlari milliy xavfsizlikni ta'minlashning keng doirasini tashkil etadi. Axborot xavfsizligini ta'minlashda eng muhim asosiy vosita, kompyuter tarmoqlarini himoya qilishdir. Hukumatlar, kompaniyalar va o'zaro hamkorlik qilgan tashkilotlar o'zlarining IT infrastrukturalarini kuchaytirish uchun muhim va kerakli texnologiyalarni qo'llaydilar. Birinchi navbatda, xavfsizlik sohasidagi xalqaro hamkorlik juda muhimdir. Kiberhujumlar paytida o'zaro ma'lumot almashinish, xavfsizlik standartlari bo'yicha amaliyotlar o'tash uchun ham xalqaro hamkorlikka alohida e'tibor bermoq lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanapi marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq, Toshkent, 2016.566.

2.G'afforova G "Axborot va axborotlashtirish jarayonlarining falsafiy metodologik muammolari". Fals. Fan.nom... Toshkent, 2008 3-bet

3. Раҳманкулов, Ф. (2022). Глобаллашув жараёнида миллий ўзликни асраш масалалари. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 2(11), 35-39.

4. Yahyo Muhammad Amin “Internetdagi tahdidlardan himoya” Toshkent – 2016

5. Aloqa va axborotlashtirish sohasida axborot xavfsizligi: atamalar va ta’riflar

6. <https://lex.uz/uz/docs/-5960604>

YOSHLARDA FIKRLAR XILMA-XILLIGINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIIY-FALSAFIY MUAMMOLARI

Ibragimova Dilsora Ismoilovna,

Qarshi davlat universiteti Falsafa va sotsiologiya kafedasi o’qituvchisi

Annotatsiya. Maqola yoshlarda fikrlar xilma-xilligini shakllantirishning ijtimoiy-falsafiy muammolariga bag’ishlanagan bo’lib, unda mazkur tushunchaning mazmun-mohiyati, turli jihatlarini tahlil qilingan. Masalaning siyosiy jihatlarini va uning demokratik jamiyat qurish jarayonidagi ahamiyatini bayon qilingan.

Tayanch so’zlar: siyosat, demokratik jamiyat, xilma-xilligi, siyosiy ong, siyosiy madaniyat, g’oya, mafkura, plyuralizm, yoshlar muammosi, siyosiy institutlar, ko’ppartiyaviylik muhit, siyosiy ideal.

Demokratiya hamisha plyuralizm, ya’ni fikrlar xilma-xilligi bilan bog’lanadi. Fikrlar xilma-xil bo’lgan, har kimning fikr bildirish huquqi hurmat qilinadigan jamiyatlar turli mafkuralar qolipiga o’ralgan jamiyatlardan ko’ra tezroq rivojlanadi. Demokratiya plyuralizm, ya’ni fikrlar xilma-xilligi bilan bog’lanadi. Qachonki jamiyatda fikrlar xilma-xil bo’lsa, o’sha jamiyat gullab-yashnaydi. Ma’lum qoliplarga solingan tarixdagi eng yirik jamiyatlardan biri - sobiq sho’ro mamlakatlari bo’lgan. Oxiri parchalanib ketdi. Bugun qoliplashgan jamiyat sifatida Shimoliy Koreyani misol qilib keltirish mumkin. Odamlarning harakati ma’lum kuchlar tomonidan doimiy nazorat qilinadi va buning oqibatida jamiyatda har sohada turg’unlik hukmron bo’lib qolaveradi. Turli xil fikrning ma’nosi, maqsad va manfaat doirasi nuqtai nazaridan har xil bo’lishi tabiiy. Bu yoshlarning siyosiy madaniyati orqali turli xil maqsad va manfaatlarining yuzaga chiqishiga, ularning mushtaraklashishiga xizmat qilishi kerak.

Bizningcha, fikrlar xilma-xilligidagi ikki jihatni: 1) turli qarash, maqsad va manfaatlarini ifoda etishni; 2) ana shu maqsad, manfaatlar

mushtarakligining dialektik bog‘liq bo‘lish lozimligini e’tirof etish zarur. Jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotining fikrlar xilma-xilligiga asoslanishi yoki asoslanmasligi siyosiy madaniyat, xususan yoshlar siyosiy madaniyatining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. “Ma’lumki, har qanday xalq yoki millatning tafakkuri, turmush tarzi, ma’naviy qarashlari o‘z-o‘zidan, bo‘sh joyda shakllanib qolmaydi. Ularning vujudga kelishi va rivojlanishida aniq tarixiy, tabiiy va ijtimoiy omillar asos bo‘lishini hammamiz yaxshi bilamiz”¹. Demak, jamiyat ijtimoiy siyosiy hayoti fikrlar xilma-xilligiga asoslanishi turli g‘oya va qarashlarga imkoniyat yaratib bergan bo‘lsa, bu demokratik siyosiy madaniyatning shakllanishiga shart-sharoit yaratadi. Jamiyatda aksincha, yagona g‘oya yoki mafkura hukmronlik qilsa, fikrlar xilma-xilligi e’tirof etilmasa, fuqarolarning so‘z erkinligi amalda namoyon bo‘lmaydi. Bu, oxir oqibatda nodemokratik fikr, g‘oya va mafkura ta’sirida siyosiy madaniyatning demokratik negizlaridan mahrum qiladi. Natijada, siyosiy mafkuraning nodemokratik ko‘rinishdagi tipini yaratadi va o‘zining mazmuniga adekvat bo‘lmaydi. Fuqarolarning, xususan yoshlarning ham tafakkurida muayyan fikriy “qolip”, “andoza” paydo bo‘ladi. Siyosiy madaniyatning tuzilishi jihatdan birxillashishiga, siyosiy hayotni buzib soxtalashishiga, mezonlarini esa inson manfaatlaridan uzoqlashishiga sabab bo‘ladi.

Shuni hisobga olsak, “O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi.

Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o‘rnatilishi mumkin emas”², degan normaning Konstitutsiyada belgilab qo‘yilishi, mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotini fikrlar xilma-xilligiga asoslanishida hamda shu negizda yoshlar siyosiy madaniyatining shakllanishida o‘ziga xos tub islohot bo‘ldi deyish mumkin. Bu jamiyat siyosiy madaniyatini yangicha tamoyil asosiga qo‘ydi. Yoshlarni yangicha siyosiy institutlar, mafkuralar xilma-xilligi asosida, uning talablariga javob beradigan demokratik siyosiy madaniyatning shakllanish davomiyligini amalda ta’minlab boradigan muhit yaratdi. Lekin, bu stixiyali jarayon emas. Bu mavjud: 1) siyosiy institutlarga; 2) siyosiy institutlararo munosabatlarga; 3) siyosiy institutlarning yoshlar bilan ishlashiga; 4) jamoat birlashmalari oldiga; 5) yoshlarning siyosiy hayotga qarashidagi yondashuvi, maqsad va vazifalarini to‘g‘ri tushunib olishiga; 6) mamlakatda belgilangan

¹ Karimov I. A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. -T.: Ma’naviyat, 2008.-B.7.

² O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. 12-modda. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2019.-B.5.

islohotlarni qanday amalga oshirilishiga (evolyutsion; inqilobiy v.h.) 7) davlat bosh islohotchilik rolining amal qilishiga; 8) yoshlarning siyosiy ong va madaniyatdagi o'zgarishlarga, ularning oldiga qo'ygan siyosiy ideallari, qadriyatlariga; 9) yoshlarning turli siyosiy institutlarda ishtiroki (faol, passiv); 10) hamda demokratik siyosiy tamoyillarni qadrlashi, unga tayanib faoliyatda bo'lishiga, inson haq-huquqlari, manfaatlarini, milliy manfaatlar bilan uyg'un holda ko'rishi hamda fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lishi, siyosiy madaniyatining shakllanishi va namoyon bo'lishining muhim omillaridir.

Fikrlar xilma-xilligi sharoitida yoshlarning siyosiy madaniyati muammosini o'rganishda tegishli siyosiy institutlar, jamoat birlashmalarining faoliyatiga davlat siyosatida alohida e'tibor berilmoqda. Siyosiy hayotda: 1) ko'ppartiyaviylik muhiti shakllandi; 2) nodavlat notijorat institutlarining davlat hokimiyatini demokratlashtirishda roli oshib bormoqda; 3) fuqarolik jamiyatini qurish institutlarida yoshlarning ishtiroki, faollashmoqda; 4) Unga munosabatda siyosiy ong va madaniyatda ham yangilanishlar sodir bo'lib, yoshlar demokratiya va demokratik siyosiy madaniyatni soxta demokratiya va nodemokratik siyosiy ishtirokdan farqini tushinib yetmoqda. Bu sohada amaliy ishlar qilishida, tegishli tuzilmalar orqali, muayyan tajriba to'planmoqda. Masalan, Respublika "O'zbekiston yoshlar ittifoqi" ijtimoiy harakati tomonidan anchagina xayrli ishlar amalga oshirilmoqda, ilmiy-amaliy konferensiyalar o'tkazilmoqda.

Respublika ommaviy axborot vositalarida yoshlarga oid ko'plab maqolalar chop etilmoqda, televideniya va radioda ko'rsatuvlar hamda eshittirishlar muntazam efirga uzatilmoqda. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi "Ijtimoiy fikr" jamoatchilik fikrini o'rganish markazi tomonidan olib borilayotgan sotsiologik tadqiqot ishlarida yoshlarning muammolari, turli xil maqsad va intilishlarini ifodalaydigan so'rov natijalari yoshlarning siyosiy ruhiyati, siyosiy jarayonlarda ishtiroki hamda qadriyatlarni, siyosiy madaniyat darajasini aniqlashda tegishli ilmiy asoslangan xulosa chiqarishda muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. O'zbekistonda Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tomonidan 2021 yil "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili" Davlat dasturi loyihasini ishlab chiqilishi¹ ham mamlakatda yoshlarga bo'lgan e'tiborning kafolatidir. Ana shunday bir davrda yoshlar siyosiy madaniyatining shakllanishi masalasi yanada dolzarblik kasb etadi. Chunki, yoshlar muammosini o'rganishga turli asosda yondashilib kelingan. Lekin

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2021 yil, 3-fevraldagi PF-6155-son farmoni. <https://lex.uz>

yoshlarning siyosiy madaniyatining tarkibiga taxliliy-funksional hamda xududiy nuqtai nazardan yondashiladigan mustaqil tadqiqot ishlariga katta ehtiyoj sezilmoqda. Ayniqsa, siyosatning subyekti sifatida yoshlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ma'lumki, "Siyosatning subyekti sifatida yoshlar sotsial guruh yoki qatlamlarning siyosiy munosabatlarida alohida o'rin tutadi. Mamlakatimizda yoshlarga alohida e'tibor berilayotganligi avvalo, birinchidan, yoshlarning mamlakat aholisi tarkibidagi o'rni bilan bog'liq bo'lsa; ikkinchidan, O'zbekistonning kelajagi ana shu sotsial guruhning maqsad va intilishlarini, muammolarini siyosiy munosabatlarda madaniyatini aniq hisobga olish bilan bog'liq ekanligini hayotning o'zi ko'rsatib turibdi.

Bugungi yoshlar ko'p qutbli dunyoda yashamoqda. Siyosiy jarayonlar siyosiy institutlarning xilma-xilligi bilan bog'liq. Turli-xil fikrga, siyosiy qarash va manfaatga ega yoshlar tarkibi va tuzilishi, maqsadi, ideali ham xilma-xil. Bu siyosiy voqelikka o'ziga xos o'zgarishlarni olib kiradi. Bugun Respublika siyosiy partiyalarida "Yoshlar bilan ishlash qanoti"ning tashkil etilganligi ham yoshlar siyosiy madaniyatining to'g'ri shakllanishiga e'tibordir. Muhim, davlat hokimiyati instituti qonunchilik palatasida yoshlar bilan ishlashda berilayotgan e'tiborni ham alohida takidlash lozim.

Yoshlarning siyosiy madaniyati aholining boshqa ijtimoiy guruhlaridan o'ziga xos tomonlari bilan ajralib turadi, chunki kelgusida ular tayyor yangi kadrlar bo'lib, davlat va jamiyat boshqaruvining u yoki bu sohasida xizmat qiladilar. Bu guruhning yuksak darajadagi siyosiy madaniyati, tashabbuskorligi jamiyatning demokratik siyosiy rivojiga munosib ta'sirini ko'rsatadi.

Yurtimizda "Yoshlar – kelajagimiz" dasturi ostida amalga oshirilgan ishlar¹ ham, tabiiy siyosiy o'zgarishlar bilan bog'liq. Shunday ekan insonning siyosiy huquqlari, burchlari va majburiyatlari, iymon, e'tiqod tuyg'ularini, avvalambor, yosh avlodning o'zi mukammal o'zlashtirmog'i, so'ngra uni boshqalarning diliga singdirmog'i, go'zal xulqi, fe'l-atvori va fazilatlari bilan o'rnak bo'lmog'i kerak.

Fikrlar xilma-xilligi sharoitida yoshlar siyosiy jarayonlarning yo'nalishiga, o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi, tuzilishi jihatidan o'zgaruvchan qatlam hisoblanib, ular siyosiy jarayonlarning ta'sirini tez his qiluvchi va faol javob qaytaruvchi guruh hamdir. Shuning uchun yoshlarga fikrlar va mafkuralar xilma-xilligi turlicha bo'lgan xilma-xil siyosiy institutlar, ijtimoiy guruhlar va qatlamlar faoliyatida muhim subyekt sifatida

¹ Mirziyoyev Sh. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild. -T.: O'zbekiston, 2020.-B.440.

e'tibor qaratish ahamiyatga molikdir. Ayni paytda hayot yoshlarni siyosiy jarayonlarning faol subyekti bo'lishini talab etmoqda. Bu mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida yoshlarni fikrlar xilma-xilligiga asoslangan turli siyosiy partiyalar va harakatlarda ishtirokini oshirishga e'tibor qaratishni muhumlashtiradi. Bunda turli manfaatli siyosiy kuchlarning fikrlar xilma-xilligi asosida yoshlarning siyosiy jarayonlardagi ishtirokida siyosiy madaniyatining turlicha ta'sirini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu fikrlar xilma-xilligining yoshlar siyosiy madaniyati oshirib borishi bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Yoshlar siyosiy madaniyatining yangicha me'zonlar asosida shakllanishi va mustahkamlanib borishiga xizmat qiladi.

ZAMONAVIY JAMIYATNING OILAVIY MUNOSABATLARGA TA'SIRI

Rahmatova Nargiza Akbarovna,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada oila institutidagi o'zgarishlar shahti, zamonaviy jamiyatning oilaviy munosabatlarga ta'siri bilan bog'liq ilmiy-nazariy qarashlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Oila, oilaviy munosabatlar, nizo, demografik vaziyat, oilaviy muhit, nikoh, jamiyat.

Dunyoda juda ko'p rivojlangan mamlakatlarni qamrab olayotgan inqiroz tufayli oilaga bo'lgan e'tibor tobora kuchayib bormoqda. Bu borada oila institutlarini tashkil etish, har bir demografik jarayonlarni o'rganish ularni tahlil qilish, oila-nikoh munosabatlarini mustahkamlash, oilaviy qadriyatlarni asrab qolish, hozirgi kun oilasining ijtimoiy-iqtisodiy funksiyalarini yanada rivojlantirish, demografik jarayonlarni boshqarish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Hozirgi vaqtga kelib dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida olimlar va mutaxassislar tomonidan oilaning rivojlanishi, uning tarkibi, u bilan bog'liq demografik jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlari o'rganilmoqda. Xorijlik mualliflardan A.Sovi, J.Syutter va G.Bekker kabi olimlar nikoh hamda ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayonlarning o'zaro aloqadorlik masalalarini o'rgangan. Oila-nikoh munosabatlarini Rossiyalik olimlardan A.G.Vishnevskiy, L.V.Darskiy

hamda V.A.Borisov va A.G.Volkov tomonidan ajralish masalalari alohida o'rganib chiqilgan. O'zbekistonda esa oila masalalarining o'rganilishini ilk kurtaklari sifatida "Avesto" asarini olishimiz mumkin. Ilk tarixiy tadqiqot ildizi sifatida A.Fitratning "Oila yoki oilani boshqarish tartiblari" nomli asarini ta'kidlash joizdir. Asar oilaning paydo bo'lishi, uning jamiyat hayotidagi o'rni va uning o'ziga xos boshqarish tomonlari va unga amal qiluvchi tartib qoidalarga bag'ishlangan. Respublikada 20-asrning ikkinchi yarmidan boshlab mazkur muammolar bilan shug'ullangan olimlaridan M.Q. Qoraxonov, M.R.Bo'riyeva, I.R.Mullajonov, R.A.Ubaydullayeva, O.B.Ota-Mirzayev, Z.N.Tojiyeva, X.X. Mamadaliyeva, D. Egamova va A.A.Qayumov va boshqalarning keltirib o'tish joiz. Sharqda, musulmon mamlakatlarida azaldan oila muqaddas dargoh sanalgan. Agar oila sog'lom va mustahkam bo'lsa, yurtida tinchlik va hamjihatlikka erishiladi. Zero, oila farovonligi milliy farovonlik asosidir. Oila shunday kuchga egaki, u davlat siyosatiga juda katta ta'sirini ko'rsatadi. Oilaning holati jamiyatning o'z-o'zini takror barpo etishi, ya'ni aholini takror barpo bo'lishi asosida davlatni inson resurslari bilan ta'minlay olish, avlodlar almashuvining intensevligini optimal darajada ushlab turish va sifatini ta'minlash, xalqning asrlar davomida yuzaga kelgan davlatchilik asoslarini shakllantirishning muhim sharti hisoblangan, an'analari va urf-odatlarini saqlab qolishga bo'lgan qobiliyati bilan ham bog'liqdir. Shundan kelib chiqiladigan bo'lsa, mamlakatda amalga oshirilayotgan oilaga doir siyosatni shakllantirish va rivojlantirishda oila institutini mustahkamlash va oila-nikoh munosabatlarini takomillashtirish kabi masalalarga alohida e'tibor qaratish lozimdir. O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligiga erishgandan so'ng oila-nikoh munosabatlariga, ya'ni kuchli ijtimoiy siyosat iqtisodiyotini isloh qilishni o'z oldiga ustuvor yo'nalish qilib oldi. Oila munosabatlarini buyuk qadriyat darajasiga ko'tarib, oilada istiqomat qiluvchi har bir insonning kelib chiqishi uning umr yo'lidagi har bir yo'nalishiga alohida e'tibor qarata boshladi. Inson va oila manfaatlarini himoya qilish, xalqning turmush darajasini oshirish, aholi bandligini ta'minlash, kishilarga o'z mehnati bilan munosib turmush sharoitlarini ta'minlashlari uchun sharoitlar yaratish, kam ta'minlangan oilalarni qo'llab-quvvatlash, ishsiz ayollarni ish bilan ta'minlash jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni saqlash uning asosiy mazmunini tashkil etadi. O'zbekistonda oilani rivojlantirishga global darajada Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror taraqqiyot maqsadlari doirasida, shuningdek, 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi

doirasida qaraladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-fevraldagi “Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5325-son¹. Ajralishlar sonining o‘sib borishi, bir tomondan, ijtimoiy himoya tizimini yanada takomillashtirishni talab etsa, ikkinchi tomondan, aholining mazkur toifasining ijtimoiy faol qatlami tajribasidan samarali foydalanish texnologiyalarini hayotga tatbiq etish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi.

O‘lkamizning o‘ziga xosligi nafaqat iqtisodiy geografik joylashgan o‘rnimiz bilan, balki aholimizning o‘ziga xosligi bilan ham ajralib turadi. O‘zbekiston deb atalmish go‘shada biz hali tushuna olmagan qonun-qoidalar talaygina. Oila muqaddas, uni asrash, ardoqlash kerak deb bizga oilada singdiriladi. Oila juftlik qonuni asosida yuzaga keladi, bir erkakning, yoxud bir ayolning o‘zi oila bo‘lolmaydi. Nikoh aholining takror barpo bo‘lishida juda katta ta’sir etuvchi omil hisoblanadi. “Nikoh davomiyligi, nikoh yoshi, nikohning bekor etilishi qaysidir omillar ta’siri tufayli tug‘ilishning ko‘payishiga yoki qisqarishiga olib keluvchi ijtimoiydemografik sabablardan hisoblanadi”². O‘tmishda O‘rta Osiyo xalqlarining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri bu nikoh jarayonlariga erta yosh davrida kirishishlaridir. Ayniqsa, qiz bolalar 15-17 yoshlarida nikoh qurishgan. Qiz bolalarning erta nikohga kirishlari tabiiyki, farzand ko‘rish muddatini ma’lum darajada uzaytirgan. Bu hol o‘lkaning demografik holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan. Ishchi kuchining ko‘pligi, yosh oilalarning ko‘payishi kuzatilgan. Qizlarning erta nikohga kirishishining ham ijobiy, ham salbiy tomonlari bo‘lgan. Ijobiy tomonlari qizlarning demografik jarayonlarda faol ishtiroki bo‘lsa, salbiy tomonlari esa yosh onalarning o‘lim holatlari, nogiron farzandlarning tug‘ilishi, qizlarning onalikka tayyor emasligi shular jumlasidandir. Hozirgi davrga kelib, globallashtirish jarayonida, texnika-texnologiya bilan birgalikda yoshlarimizning ham oilani rejalashtirish, nikoh yoshining tobora ko‘tarilib borayotganligining guvohi bo‘lishimiz mumkin. Ayollarning nikohga kirish yoshi bu oila institutining poydevori bo‘lib xizmat qiladi. Oilada ajralish bo‘lsa, bizda har doim, birinchi navbatda, ayol kishi aybdor sanaladi. Dunyo tajribalariga asoslanib shunday deyishimiz mumkinki, oilada ajralish yuzaga kelganda eng ko‘p qiynaluvchi ayol va uning bolasi hisoblanadi. Geodemografik omil

¹ “O‘zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PQ-3808-son 27.06.2018.

² Tojiyeva Z. N. O‘zbekiston aholisi: o‘sishi va joylanishi (1989-2009 yy.). Ilmiy monografiya. – T.: “Fan va texnologiya”, 2010. – 18,0 bosma taboq.

nuqtayi nazaridan tahlil qilsak, oila institutini mustahkamlashda eng ustuvor vazifalardan biri bu ayollarning nikohga kirish yoshini nazorat qilishdir.

O'zbekistonda nikoh ko'rsatkichlari har ming kishiga nisbatan 2015-yilda 8,6 promille, 2020 yilda esa 9,4 promilleni tashkil etgan. Aholining demografik jarayonlardagi o'rniga uning yashash sharoiti o'z ta'sirini ko'rsatadi. Nikoh yoshining shahar va qishloq hududlarida turli xil bo'lishi bizga ma'lum. Shahar joylarida ayollarning nikoh qurish yoshi qishloq joylariga nisbatan turli xil. Masalan, janubiy demografik jarayonlarda faol bo'lgan Qashqadaryo viloyatida shahar joylarida istiqomat qiluvchi ayollarga nisbatan qishloq joylarida nikoh qurish yoshi nisbatan kichik. 2015-yilda shahar joylarida ayollarning nikoh yoshi 22,7 yoshni tashkil etgan bo'lsa, qishloq joylarida esa 22,4 yoshni tashkil etgan. Vodiy hududlarimizda esa ayollarning nikohga kirish yoshi nisbatan yosh. Masalan, Andijon va Namangan viloyatida o'rtacha nikohga kirish yoshi 22 yoshni tashkil etmoqda. Shuni aytib o'tish joizki, bu hududlarimiz ajralish jarayonida ham faol bo'lgan hududlardandir. Ammo, tanganing ikki tomoni bo'lgani kabi juda kech turmush qurishning salbiy oqibatlari talaygina. Dunyo olimlarining fikricha, hozirda texnika-texnologiya zamonida ekologiyaning buzilishi natijasida 30 yoshdan so'ng farzand ko'rayotgan ayollarning nogiron farzandni dunyoga keltirish ehtimoli yuqoridir. Davlat boshqaruvini takomillashtirishda ayollarning qarashlarini, oiladagi muammolarni o'rganib, fikrlarini, albatta, inobatga olinishi va yuqoridagidek sotsiologik-demografik tadqiqotlar qamrovini kengaytirish o'ta zarur. Binobarin, bular barchasi demografik jarayonlar boshqarish mexanizmining qanday yo'lga qo'yilganligi, ayollarning va erkaklarning oila haqidagi fikr, qarashlari, ajrimlar tizimidagi o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liqdir. Shunday ekan, milliy va ma'naviy qadriyatlarimizdan kelib chiqqan holda oila institutini rivojlantirish, globallashtirish jarayonida axborotlashgan oilani jamiyatning asosiy bo'g'ini sifatida muhofaza qilish, faqat sog'lom oilagina sog'lom jamiyat ustuni bo'lishi to'g'risidagi tushunchani aholi ongiga singdirish, umuman, bu sohada yillar davomida e'tibordan chetda qolib kelgan bo'shliq va muammolar yechimi yuzasidan dolzarb vazifalarni bajarishga qaratilgan samarali davlat siyosatini olib borish ustuvor yo'nalishlar bo'lib qolaveradi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan ana shunday ulkan islohotlarning pirovard maqsadlaridan biri oila, uning tinchligi, faovonligi va baxtli bo'lishi bilan bog'liq. Agar jamiyat ijtimoiy munosabatlar yig'indisi bo'lsa, undagi har bir oila tabiiy, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy munosabatlarga

asoslangan ijtimoiy birlik natijasida vujudga keladi. Oilaviy munosabatlar esa jamiyatdagi mavjud ijtimoiy, iqtisodiy, mafkuraviy, ma'naviy munosabatlari bilan belgilanadi. Jamiyatdagi ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlar oilaning mustahkamligi va barqaror rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Xuddi shuningdek, jamiyatdagi tinchlik va xotirjamlik, undagi ma'naviy muhit barqarorligi ko'p jihatdan har bir oiladagi munosabatlarda o'zaro muhabbat va hurmat, hamjihatlikka bevosita bog'liqdir. Jadidchilik harakatining ulug' namoyondasi Fitrat o'zining "Oila" asarida: "Millat taqdiri mana shu millat vakillari yashagan oilaning holatiga bog'liqdir. Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va tartibli bo'ladi", – deb yozadi¹. Bu jarayonda davlat har bir oilaning ijtimoiy himoyalaniishi, moddiy jihatdan ta'minlanishi, tinch va farovon hayot kechirishi uchun yetarli sharoitlarga ega bo'lishidan manfaaddor bo'lib, ularning farovonligi kafolatlanishiga ko'maklashayotgani muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, mamlakatimizning 2017-2021-yillarga mo'ljallangan jadal taraqqiyotini ifodalagan "Harakatlar strategiya" siga binoan, mazkur yo'nalishdagi amaliy ishlar keng qamrovli tus olib, bu jarayon yanada jadal sur'atda davom ettirilmoqda.

Dunyo miqyosida global muammolardan biri bo'lib kelayotgan oilaviy zo'ravonlik masalasiga xalqaro hamjamiyatlar tomonidan berilayotgan yuksak e'tiborga qaramasdan, oilalarda bunday salbiy holatlarning kamaymayotgani mazkur holatning alohida tadqiq etiladigan dolzarb muammolar sirasida qolib kelayotganligi va uni ilmiy tadqiq etishni faollashtirish zaruratini belgilaydi. Oilaviy zo'ravonlikning mavjudligi muammo sifatida oilaning iqtisodiy, ma'naviy jihatlari bilangina belgilanmaydi. Shuni alohida qayd etish lozimki, keyingi yillarda bizning mamlakatimizda bu muammo tor oilaviy doiradan chiqib, davlat miqyosida hal etiladigan muhim sotsiologik jarayon sifatida tadqiq etilmoqda. Shu kunga qadar mavjud bo'lgan bu muammoni hal etishga xalaqit beradigan omillar, birinchi navbatda milliy mentalitet xususiyatlari bilan bog'liqdir.

¹ Abdurauf Fitrat. Oila. – Toshkent: Ma'naviyat, 1998. B.8

IJTIMOIIY TARMOQLAR TAHDIDI: YOSHLAR DUNYOQARSHIDAGI O'ZGARISHLAR

Ibragimova Zarnigor Orifjon qizi

Turon universiteti Pedagogika va psixologiya kafedasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy tarmoqlarning o'quvchi yoshlar dunyoqarshiga ziddiyatli ta'siri va uni oldini olishning usul va mexanizmlari tahlil qilingan. Masalaga nisbatan turli yondashuvlarning shakllanishi, turli xarakterli xususiyatlari ilmiy asoslangan. Internet-makon shakllanish tendensiyalarining psixologik aspektlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy tarmoq, yoshlar dunyoqarashi, axborotlashgan jamiyat, ruhiy barqarorlik, axborot bandiligi, feyk, ijtimoiy manipulyatsiya, internet-makon.

Jahonda XXI asrga kelib, internet nafaqat turli sohalarda qo'llaniladigan kommunika-tiv tarmoq vositasi, balki shaxs ijtimoiylashuvi mexanizmlariga ta'sir ko'rsatishga qodir ijtimoiy institut vazifasini ham o'tay boshladi. Zamonaviy kishilik jamiyatida shaxs turli ijtimoiy bilim, g'oya hamda faoliyat normalarini juz'an internet resurslari orqali o'zlashtirmoqda, ko'plab ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etish uchun ham unga murojaat qilmoqda. Bugungi davrda jamiyatimizning eng ko'zga ko'ringan xususiyatlaridan biri ijtimoiy tarmoqlarning ommaviy ta'sir kuchiga aylanishi va umumiy "iste'mol tovari"ga aylanishidir. Muammoga nisbatan turlicha yondashuvlar va qarashlar keskin rivojlanmoqda. Mazkur jarayon turbulent jarayon bo'lib, dolzarb ijtimoiy-psixologik fenomendir. Ijtimoiy tarmoqning ommalashuvi va jamiyatda real kuchga aylanish jarayoni birinchidan, vosita sifatida qulaylik nuqtai nazardan tez va oson qabul qilinmoqda. Turmushning barcha shakllarida qulaylik jihatdan oson qabul qilinmoqda. Boshqa jihatdan qaraganda esa, inson va jamiyat hayotida kelajakdagi xavf sifatida saqlanib qolmoqda. Ijtimoiy tarmoq real tahdidga aylandi. Tahdid, qaramlik va tobellikni yuzaga keltirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik dunyoqarashni dogmatik bo'lib qolishiga, erkin taffakkur qilish, ijodkorlik va yangilikga intilishni ortda qolmoqda.

Masalaga nisbatan turli yondashuv va qarashlar soni tobora ortib bormoqda. Muammoning turli aspektlari ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va psixologik nuqtai nazardan o'rganilmoqda. Bunday fikr-mulohazalar ba'zan turli chalkashliklarni, ziddiyatli jarayonlarni ham yuzaga keltirmoqda. Bu esa masalani obyektiv jihatdan o'rganish, uning zamonaviy jamiyatdagi fenomen hodisa sifatida tahlil qilishni taqozo etadi. Internet-makon va

uning yoshlar dunyoqarashi ta'sirini o'rganish dunyo olimlarining e'tiborini tortib, izlanishlarga undamoqda.

Kibermakon psixologiyasini tadqiq qilishning nazariy va amaliy masalalari, xususan, virtual aloqa va tizimli xarakterdagi shaxsiy transformatsiyalar D.G.Muxamedova, E.Yu.A'zamova, S.B.Raximmirzaeva va boshqalar kompyuter o'yinlarining o'smirlarning psixologik rivojlanishiga ta'siri D.G.Muxamedova, I.I.Raximova, L.A.Nigmatulina, N.M.Dalimova, U.Saitova va boshqalar tomonidan ilmiy tadqiq etilgan [1].

Belgilangan maqsadga erishish va belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchun quyidagi nazariy va empirik tadqiqot usullari to'plami qo'llanildi: ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish; hujjatlarni tahlil qilish; kuzatish; psixologik test; suhbat; ma'lumotlarni qayta ishlashning matematik va statistik metodlari kabilar.

Zamonaviy jamiyatda AKTlarning rivojlanib borishi xarakterli jarayondir. Mazkur jarayon yoshlarda ijodiy tafakkurni shakllanish jarayoni tezlashtirmoqda. Ammo, ijtimoiy tarmoqdan maqsadli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, vaqt budjetidan samarli madaniyatini shakllantirish lozim. Mazkur jarayon yoshlarda mediata'limni rivojlantirish, iste'dodlarni namoyonn qilish uchun shart-sharoit yaratish kerak.

XX asrning so'nggi o'n yilligi arafasida internet bugungi ko'rinishga kira boshladi. Bunga Yevropa yadro tadqiqotlari laboratoriyasi xodimlari T.Berners-Li va R.Kayo izlanishlari zamin yaratdi. Olimlar Jenevada faoliyat olib borgan mazkur laboratoriyada 1984-1989 yillarda yirik matnli hujjatlarni izlash, tizimlashtirish, saqlash va uzatish yo'llarini topish bilan mashg'ul bo'ldilar. Izlanishlar natijasi o'laroq ushbu vazifalarni bajarishga qodir bo'lgan dastur yaratildi va taqdim qilindi. Qizig'i shundaki, dastavval dasturdan laboratoriyaga dahldor bo'lgan hujjatlarni topish va tizimlashtirish maqsadida foydalanish rejalashtirilgandi. Biroq "World Wide Web" (Umumjahon tarmog'i) deb nom olgan ushbu dastur shiddat bilan ommalasha boshladi va tez orada butun Yevropaga mashhur bo'lib ketdi. T.Berners-Li va R.Kayo 1991-1993 yillarda bildirilgan taklif va tavsiyalar ustida ishlashga va dasturni takomiliga yetkazishga majbur bo'ldilar¹.

¹ Гринштейн С. Создатель World Wide Web Тим Бернерс-Ли изменил мир, но сам остался прежним.// habr.com, 2016, 25 августа.

GlobalWebindex so'roviga ko'ra, 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan foydalanuvchilar turli media kanallarida o'tkazishi mumkin bo'lgan o'rtacha kunlik vaqtni tasavvur qiling:

1)Planshet, noutbuk yoki kompyuterda internetdan foydalanishning o'rtacha vaqti kuniga 4 soat 42 minut;

2)O'rtacha televizor ko'rish vaqti kuniga 2 soat 21 daqiqa;

3)Bir kunda turli qurilmalardan ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning o'rtacha vaqti 1 soat 53 daqiqa;

4)Smartfonda internetdan foydalanishning o'rtacha vaqti kuniga 1 soat 24 daqiqa.

Yoshlar turli gadjetlardan unumli foydalanmoqdalar. Bu esa ijtimoiy tarmoqqa ulanish imkoniyatini oshirmoqda. Foydalanuvchilarning katta qismi yoshlar bo'lib, bo'sh vaqtlarini aksariyat qismini ijtimoiy tarmoqda sarflamoqdalar. Ijtimoiy tarmoqda notanish "do'stlar" bilan muloqot qilish darajasi urfga aylanib qoldi. Ijtimoiy tarmoqda nazoratning yo'qligi tiyiqsiz erkinliklarni yuza keltirmoqda. Ta'kidlash lozimki, jonli muloqot darajasining kamiylab ketishi bilan bir qatorda internet-makon resurslari yordamida ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etish malakasini hosil qilmoqda.

Kibermakon psixologiyasini tadqiq qilishning nazariy va amaliy masalalari, xususan, virtual aloqa va tizimli xarakterdagi shaxsiy transformatsiyalar D.G.Muxamedova, E.Yu.A'zamova, S.B.Raximmirzaeva va boshqalar kompyuter o'yinlarining o'smirlarning psixologik rivojlanishiga ta'siri D.G.Muxamedova, I.I.Raximova, L.A.Nigmatulina, N.M.Dalimova, U.Saitova va boshqalar tomonidan ilmiy tadqiq etilgan. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari olimlaridan A.E.Voyskunskiy, A.Y. Yegorov, D.G.Rybaltovich, V.D.Mendelevich, V.M.Bondarovskaya va boshqalar tadqiqotlarida ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish motivlari, ijtimoiy tarmoqlarga qaramlikning ijtimoiy-psixologik sabablariga doir ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Xorijiy tadqiqotchilardan V.L.Maligina, K.S.Yang, K.Myurrey, O.Ritchell, M.Griffits, N.A.Tsoy, va boshqalar ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik, giyohvandlik xulq - atvorining bir turi sifatida muammolari, ijtimoiy tarmoqlardan olingan ma'lumotlarni suiste'mol qilishning psixologik oqibatlarini ilmiy tadqiq etilgan.

Birgina Internetga va ijtimoiy tarmoqlarga tobe kishilarning emotsional sohasida farqlar mavjudligini tadqiqotchi L.A.Nigmatulina o'zining ilmiy ishida o'rganib chiqqan. Internetga va ijtimoiy tarmoqlarga tobe kishilar ko'proq o'z emotsiyalarini boshqara olmaslik, hamdardlikning past darajasi,

boshqalarning emotsiyalarini tushuna olmaslik hamda o'z-o'zini motivlashtirishning quyi darajasi, emotsional savodxonlikning yetishmasligi tufayli adekvat emotsiyalarni namoyon qila olmaslik xosdir degan xulosaga kelgan [2]. Shuningdek tadqiqotchi I.Raximova ham o'smirlarda kompyuter o'yinlariga tobelik namoyon bo'lishi hamda kompyuter o'yinlariga tobe o'spirinlarning psixologik xususiyatlarini o'rganib kompyuter o'yinlariga tobe o'spirinlar uchun korrektsion dastur ishlab chiqqan[4].

Ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi shakllanishining psixologik xususiyatlari tendensiyasining tanlangan komponental strukturasi bo'yicha informatsion faoliyatda motivatsion sferaning o'ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy psixologik adaptatsiya, o'z xulq-atvorini boshqarish; kommunikativ qobiliyat, tashkilotchilik qobiliyati, kommunikativ nazorat va muloqotda hissiy samaradorlikning psixologik xususiyatlari ochib berilgan.

Shuningdek, tahliliy materiallar asosida o'quvchi yoshlarning ijtimoiy tarmoqlar-tobeligiga va ijtimoiy tarmoqlarga moyilligi muammosiga xorijiy olimlarning ilmiy-nazariy yondashuvlarini o'rganishning metodologik masalalari bayon etilgan. Aniqlangan individual psixologik xususiyatlarni tahlil qilish jarayonida biz ularni, asosan, psixodiagnostika uchun ishonchli va asosli vositalar mavjud bo'lgan murakkab shaxs shakllanishining turli tuzilmalariga e'tibor qaratgan holda ko'rib chiqdik. Ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi rivojlanishining joriy holati o'rganish maqsadida empirik tadqiqot o'tkazildi, unda umumta'lim maktabi o'quvchilarining 15 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan 234 nafar qizlar va o'gil bolalar ishtirok etdi.

Ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri tendensiyasining tarkibiy komponentini (ijtimoiy psixologik adaptatsiya) empirik o'rganish natijalariga ko'ra ta'lim muassasalaridagi mavjud sharoitlarni, shuningdek, ko'pchilik tadqiqotchilarning fikrlarini hisobga olgan holda, talabalarning ijtimoiy tarmoqlarga tobelik darajasini pasaytirish bo'yicha tavsiya etilgan ko'plab yondashuvlar orasidan treninglarni o'quvchilar o'rtasida ijtimoiy tarmoqlarga tobelikning oldini olishning eng samarali va eng qulay texnologiyasi sifatida ajratib ko'rsatish mumkin. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda biz "Ijtimoiy tarmoqlarning o'quvchilar dunyoqarashiga konstruktiv ta'sirini" ijtimoiy-psixologik trening dasturini ishlab chiqdik. Ijtimoiy-psixologik trening dasturining o'zi sakkizta asosiy mashg'ulotni (har biri 155 daqiqagacha) ko'zda tutadi, ular to'rt hafta ichida (haftasiga 4-

5 mashg'ulot) ijtimoiy tarmoqlarga tobe bo'lgan 10-12 nafar o'quvchidan iborat guruhda o'tkaziladi. Har bir dars uch qismdan iborat: kirish – 20 daqiqagacha; asosiy – 120 daqiqagacha; yakuniy – 15 daqiqagacha. Trening dasturiga 8 ta dars, 8 ta mini ma'ruza va 32 ta mashq kiritilgan.

Tayyorlangan ijtimoiy-psixologik treningning asosiy maqsadi ijtimoiy tarmoqlar ta'sirining o'quvchilar dunyoqarashiga ijobiy ta'sirini shakllantirishdan iborat.

Ikkinchi kompleks psixodiagnostik tekshiruv natijalari (ijtimoiy-psixologik treningdan so'ng) eksperimental guruh o'quvchilari o'rtasida ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri tendensiyasining ajratib olingan tarkibiy komponentlar o'rtasidagi rivojlanishining dinamikasi o'zgarganligini ko'rsatdi. Xususan, ijtimoiy-psixologik trening natijasida o'quvchilardagi motivatsion sohaning xususiyatlari ijobiy shakldagi o'zgarganining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Ushbu tadqiqot ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi shakllanishining o'ziga xosligi ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Ushbu muammoning dolzarbligi zamonaviy dunyoni axborot texnologiyalari va global internetsiz tasavvur qilib bo'lmasligi bilan bog'liq.

Yaqin-yaqingacha bu yangiliklar jamoatchilik, ayniqsa, yosh avlod ongida mustahkam o'rin olgan edi. Ular tufayli zamonaviy insonning o'zini namoyon qilishning barcha sohalarida deyarli cheksiz imkoniyatlarni ta'minlaydigan sharoitlar yaratiladi. Shu bilan birga, ma'lum bir toifadagi foydalanuvchilar uchun, ayniqsa, o'quvchilar orasida ijtimoiy tarmoqlar makonining resurslaridan foydalanish ustunlik qiladi va buning natijasida virtual makondagi faoliyatni ixtiyoriy nazorat qilishning shaxsiy pasayishi rivojlanadi, bir qator muammolar paydo bo'ladi. ijtimoiy va shaxsiy tabiat taraqqiyoti, bu odatda ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu halokatli holat ushbu masala bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish, O'zbekiston Respublikasi ta'lim muassasasi sharoitida o'quvchilarning ijtimoiy tarmoqlarga qaramligining oldini olishning eng maqbul, samarali usullarini ishlab chiqish zarurligini belgilaydi.

Shunday qilib, ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi shakllanishining ijtimoiy – psixologik xususiyatlari tadqiqot natijlari quyidagi asosiy xulosalar chiqarishga imkon beradi:

1. O'rganilayotgan muammo bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri muammosini o'rganish zamonaviy psixologiya fanida amaliy

jihatdan sezilarli qiziqish uygʻotadi. Bu butun dunyo boʻylab global tarmoqdan foydalanuvchilar sonining kunlik dinamik oʻsishi bilan izohlanadi, buning natijasida ijobiy va salbiy oqibatlarga olib keladi, shu jumladan, virtual tarmoqning paydo boʻlishi va rivojlanishi xavfi ostida boʻlgan odamlar sonining koʻpayishi kabilar.

2. Zamonaviy tadqiqotchilarning umumlashtirilgan pozitsiyalaridan kelib chiqqan holda, ushbu dissertatsiya doirasida oʻquvchi yoshlarga nisbatan ijtimoiy tarmoqlar oʻquvchilar dunyoqarashiga taʼsiri tendensiyasi, meyordan kognitiv, hissiy va fiziologik ogʻishlar majmuini aks ettiruvchi maxsus ijtimoiy-psixologik xususiyatni tushunish maqsadga muvofiqdir va ularning xatti-harakatlarida namoyon boʻlib, bu oʻspirin yigit va qizlarning kundalik hayotida global ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni yetarli darajada nazorat qilmasligini koʻrsatadi.

3. Oʻspirin yoshlar oʻrtasida ijtimoiy tarmoqlar oʻquvchilar dunyoqarashiga taʼsiri paydo boʻlishining asosiy sabablari sifatida koʻpchilik olimlar bevosita yoki bilvosita quyidagilarni nazarda tutadi: foydalanuvchiga nisbatan katta kuch sarflamasdan, juda keng doiradagi mavjud ehtiyojlarni qondirish imkoniyatini beradigan virtual makon sharoitlarini doimiy ravishda yaxshilash;

4. Ijtimoiy tarmoqlar oʻquvchilar dunyoqarashiga taʼsiri asosiy oqibatlari sifatida tadqiqotchilarning koʻpchiligi turli xil shaxsiy oʻzgarishlarni, xususan, ruhiy tushkunlik va tashvishli tajribalar shaklida namoyon boʻladigan hissiy sohadagi salbiy deformatsiyalarni, shuningdek sodir boʻlayotgan jarayonlarga qiziqishni yoʻqotishni aniqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide>
2. Sh. Mirziyoyevning “Maʼnaviy-maʼrifiy ishlar tasirchanligini yanada oshirish” borasidagi yigʻilishda soʻzlagan nutqi. Toshkent, 19.01.2021 // <https://zarnews.uz/post/shavkat-mirziyoyev-eng-katta-xavf-loqaydlik-va-beparvolik>.
3. Далимова Н. Компьютер ўйинларига тобеликни аниқлаш методикасини ишлаб чиқиш ва миллий шароитларга мослаштириш. – Т.: «ЎЗМУ хабарлари», 2014. Махсус сон. –104-107 -б.
4. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющего поведения). – М.: «Academia», 2003. -С. 289.

5. Юрьева Л.Н., Больбот Т.Ю. Клинические и психологические особенности лиц с компьютерной зависимостью. // Український вісник психоневрології. Харків, 2002. Т. 10, вип.1. -С. 244-245.
6. Юрьева Л.Н., Больбот Т.Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика. — Днепропетровск: «Пороги», 2006. —С. 196.

МЕҲНАТ САМАРАДОРЛИГИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТ ОМИЛЛАРИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШДАГИ ИМКОНияТЛАРИ

Анварова Л.Ш. (Турон университети)

Аннотация. Мақолада муаллиф меҳнат самарадорлигини иқтисодий тараққиётни таъминлаб берувчи асосий омиллардан бири сифатида талқин қилади. Меҳнатнинг ижтимоий манфаатларга йўналганлигини, жамият тараққиётига хизмат қилиши даражасини, ижтимоий эҳтиёжларни қондиришдаги фойдалилиги ва натижадорлигини ифодаловчи меҳнат самарадорлиги қатор ҳолат ва жараёнлар маҳсули эканлигини айтиб ўтади. Меҳнат самарадорлиги даражаси, уни ошириш йўллари аниқлашда “амалдаги меҳнат самарадорлиги”, “нақд меҳнат самарадорлиги”, “потенциал меҳнат самарадорлиги” тушунчаларига мурожаат қилиш зарурлигини кўрсатади. Амалдаги меҳнат самарадорлиги кўрсаткичи билан нақд меҳнат самарадорлиги кўрсаткичи ўртасидаги тафовутни камайтириш қатор омилларга боғлиқлиги таъкидланади. Шунингдек, мақолада мустақиллик йилларида Ўзбекистонда амалга оширилган иқтисодий ислохотлар жамиятдаги меҳнат самарадорлигини ошириш имкониятларини вужудга келтиргани очи берилган. Бироқ ҳанузга қадар жамиятда меҳнат самарадорлигини оширишга ҳалал бераётган қатор муаммолар сақланиб қолмоқда. Мазкур масалаларнинг муваффақиятли ҳал этилиши корхона ва ташкилотлардаги меҳнат самарадорлигини янада юксалтирган бўлар эди.

Таянч сўзлар: меҳнат самарадорлиги, амалдаги меҳнат самарадорлиги”, нақд меҳнат самарадорлиги, потенциал меҳнат самарадорлиги,ислохотларнинг меҳнат самарадорлигига таъсири, меҳнат самарадорлигини камайтираётган омиллар, меҳнат самарадорлигини ошириш имкониятлари.

Меҳнат самарадорлиги нафақат муҳим иқтисодий вазифаларни бажаришни таъминловчи, балки иқтисодий тараққиёт суръатларини жадаллаштирувчи манба ҳамдир. У иқтисодий тараққиётнинг барча омилларини оптималлаштириш, ушбу омилларни ижтимоий манфаатлар сари йўналтириш имконини беради. Худди шунинг учун ҳам жаҳоннинг барча ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларида меҳнат самарадорлигини ошириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилади. Ижтимоий фалсафа ва иқтисодиётда меҳнат самарадорлиги меҳнатнинг натижадорлиги даражасини ифодаловчи тушунча сифатида таърифланади. У баъзан корхона ёхуд ташкилотда амалга оширилган меҳнат жараёнига, баъзан эса жамиятда кечаётган ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнига нисбатан қўлланилади. Мазкур субъектлардаги меҳнат унумини ўлчашнинг ўзига хос услублари мавжуд. Иқтисодчилар дастлаб корхона ёки тармоқ, минтақа ёки мамлакат миқёсидаги меҳнат самарадорлигини муайян вақт бирлиги давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдориغا қараб белгилардилар. Бироқ мавзуга доир илмий изланишлар фаоллашгани сайин меҳнат самарадорлигини аниқлаш услубиёти ҳам такомиллаша борди. Бугунги кунда у нафақат муайян вақт давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдориغا, балки унинг сифатиغا, маҳсулотни ишлаб чиқаришга кетган меҳнат харажатларига, маҳсулот савдосидан тушган даромад миқдориغا қараб ҳам аниқланади.

Иқтисодчи олимлар меҳнат самарадорлиги даражаси, уни ошириш йўллари тўғрисида мулоҳаза юритаётганда, “амалдаги меҳнат самарадорлиги”, “нақд меҳнат самарадорлиги”, “потенциал меҳнат самарадорлиги” тушунчаларини қўллайдилар. Бу бежиз эмас. Чунки, масалан, “амалдаги меҳнат самарадорлиги” тушунчаси корхона ёки тармоқдаги (умумжамят миқёсида ҳам) меҳнатнинг унумини ифодалаш имконини беради. Мавзуга бағишланган манбаларда амалдаги меҳнат самарадорлигини қуйидаги формула асосида аниқлаш таклиф этилади:

$$M_c = M_x / M_h,$$

бунда: M_c – меҳнат самарадорлиги; M_x – маҳсулот ҳажми; M_h – меҳнат харажатлари.

Лекин асл мақсад муайян вақт бирлиги давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорини шунчаки ҳисоблаб чиқишдан иборат эмас. Меҳнат унумини ўлчашдан мурод уни юксалтириш йўлларини, реализация қилинмаган имкониятларни топиш билан боғлиқ. Бунинг

учун эса иш вақтидан ва меҳнат ресурсларидан унумсиз фойдаланиш ҳолларига чек қўйилса, мавжуд шарт-шароитларда қанча маҳсулот ишлаб чиқариш мумкинлигини аввалдан ҳисоблаб чиқиш керак бўлади. Айнан ана шу ҳисоб-китоб натижаси “нақд меҳнат самарадорлиги” тушунчаси ёрдамида ифодаланади. Бошқача айтганда, нақд меҳнат самарадорлиги – барча имкониятлар ишга солинганда мавжуд шароитларда ишлаб чиқариш мумкин бўлган маҳсулот ҳажмини кўрсатувчи бирликдир. Инглиз кибернетики, иқтисодий кибернетика асосчиларидан бири Энтони Стаффорд Бир ўзининг “Кибернетика ва менежмент” номли асарида нақд меҳнат самарадорлигини қуйидаги формула асосида аниқлаш мумкинлигини эътироф этади:

$$НМс = М_{\max} / МХ_{\min},$$

бунда НМс – нақд меҳнат самарадорлиги; $M_{\max}$ — мавжуд шарт-шароитларда ишлаб чиқарилиши мумкин бўлган маҳсулотнинг максимал ҳажми; $МХ_{\min}$ – мавжуд шароитларда зарур бўлган меҳнат харажатларининг минимал миқдори.

“Потенциал меҳнат самарадорлиги” тушунчасига келадиган бўлсак, у иқтисодий кибернетикада ижтимоий тараққиётнинг бугунги даврида мавжуд шарт-шароитларга таянган ҳолда назарий жиҳатдан қанча маҳсулот ишлаб чиқариш мумкинлигини ифодалашда қўлланилади. Потенциал меҳнат самарадорлиги кўрсаткичи меҳнат унумини қай ҳажмда оширишдан умид қилиш мумкинлигини аниқлаб беради.

Илмий манбаларда амалдаги меҳнат самарадорлиги кўрсаткичи билан нақд меҳнат самарадорлиги кўрсаткичи ўртасидаги тафовутни камайтириш қатор омилларга боғлиқлиги таъкидланади. Бу омиллар қуйидагилардан иборат:

- мавжуд моддий-техника базаси ва ишлаб чиқариш имкониятларидан оқилона ва унумли фойдаланиш, ишлаб чиқаришни муттасил диверсификация қилиш – бунинг натижасида нафақат маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва сифати ошади, балки унинг турлари ҳам кўпая боради;

- инновацияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш – бунинг натижасида янги илмий ишланмаларнинг ишлаб чиқаришга кириб келиши жадаллашади, объектнинг моддий-техник имкониятлари муттасил такомиллаша боради, замонавий ишлаб чиқариш

технологиялари ўзлаштирилади, бу омиллар пировардида меҳнат самарадорлиги юксалишига хизмат қилади;

- ишлаб чиқариш жараёнини илмий асосда, оқилона ташкил қилиш – бунинг натижасида кам меҳнат харажатлари билан кўпроқ ва сифатлироқ маҳсулот тайёрлаш, меҳнат самарадорлигини оширишга замин ҳозирлайдиган янги потенциал имкониятларни аниқлаш мумкин бўлади;

- иш вақтидаги йўқотишларни камайтириш – бунинг натижасида ортиқча ва зарурияти йўқ меҳнат операцияларини ижро этиш, меҳнат жараёнига даҳли бўлмаган юмушларни бажариш, меҳнат интизомига зид амаллар учун кетган вақт тежалади, бу вақтни меҳнат унумини оширишга йўнал-тириш мумкин бўлади;

- ходимларнинг маълумоти ва малакасини ошира бориш – бунинг натижасида ходимлар квалификацияси билан муттасил кенгайиб бораётган касбий билимлар ҳажми ўртасида муайян мутаносибликка эришилади, малакали ходимларнинг кўпайиши эса пировардида меҳнат сифатига жиддий таъсир кўрсатади;

- меҳнат шароитларини такомиллаштириш – бунинг натижасида, бир томондан, меҳнат функцияларини сифатли адо этиш имкониятлари кенгайди, иккинчи томондан эса, ходим ўз меҳнатидан қониқиш ҳосил қила бошлайди, ҳар иккала ҳолат меҳнат унумида ўз ифодасини топади;

- меҳнат ва хордиқнинг оқилона режимини жорий этиш – бунинг натижасида ходимлар саломатлигини асраш, уларнинг меҳнат қобилиятларини тўлароқ рўёбга чиқариш имкониятлари кенгайди, мустаҳкам соғлиққа эга бўлган ҳамда ўз қобилиятларини ёрқин намоён этадиган ходим эса меҳнат самарадорлигини юксалтириш омилига айланади;

- меҳнатга адолатли ҳақ тўлаш тизимини татбиқ этиш – бунинг натижасида ходимнинг ўз меҳнати маҳсулидан манфаатдорлиги ортади, у ўз вазифаларини сифатли адо этишга, уни муттасил такомиллаштириб боришга мойил бўла боради;

- меҳнат жамоасидаги руҳий муҳитни соғломлаштириш – бунинг натижасида жамоа аъзолари ўртасида соғлом муносабатлар шаклланади, мазкур муносабатлар ўзаро ҳамжиҳатлик ва хайрихоҳликни мустаҳкамлайди, бундай шароитда ходим ўз меҳнат функцияларини муфассал ва сифатли бажара олади;

- жамоа аъзоларининг ижодий фаоллигини рағбатлантириш – бунинг натижасида, бир томондан, ишлаб чиқаришга татбиқ этилиши мумкин бўлган инновациялар кўпая боради, иккинчи томондан, ходимнинг меҳнат фаолиятига қизиқиши ортади.

Меҳнат жараёни мазкур омилларни инобатга олган ҳолда уюштирилган жамиятда корхона ва ташкилотлардаги меҳнат самарадорлиги аста-секинлик билан оша боради. Ушбу омилларга эътиборсизлик, улар ўрнига репрессив ёки волюнтаристик услубларнинг қўлланилиши аянчли оқибатларга олиб келади. Бунинг ўтган аср сўнггида ўтмишга юз тутган совет тажрибаси мисолида кўриш мумкин. Совет ҳокимияти йилларида узоқ давр мобайнида меҳнат самарадорлиги кўрқув, тазйиқ, мажбурий меҳнат эвазига таъминлаб келинди. Жумладан, Беломорканалнинг барпо этилиши, Байкал-Амур магистралининг қурилиши, кўрик ерларнинг ўзлаштирилиши – жамият миқёсида амалга оширилган меҳнат фаолияти самарадорлигининг тимсоли, беш йиллик режаларни тўрт ва ҳатто уч йилда адо этилиши эса – корхонадаги меҳнат унуми намунаси тарзида тақдим этилди. Аслида эса уларнинг барчаси мажбурийлик тамойили асосида ташкил этилган меҳнат маҳсуллари эди. Тўғри, Совет ҳукумати аввалида мазкур тадбирларни ихтиёрийлик тамойилига монанд равишда уюштиришга интилди. Масалан, 1932 йилнинг 13 апрелида ҳукуматнинг “Байкал-Амур темир йўли қурилиши тўғрисидаги” Қарори қабул қилинди ва уни ижро этишга киришилди. Қарорда мамлакат фуқароларини иқтисодий ва молиявий рағбатлар эвазига қурилишга жалб этиш назарда тутилганди. Бироқ тайгадаги меҳнат шароитларининг оғирлиги, озиқ-овқат маҳсулотлари танқислиги, меҳнат қуролларининг етишмаслиги ишчи кучининг бошқа минтақаларга оқиб кетишига сабаб бўлди. Маълумотларга қараганда, оғир шароитлар оқибати ўлароқ БАМга 12 минг ер қазувчи керак бўлган бир вазиятда атиги 504 киши, 2389 бурғуловчи ўрнига 50 киши, 5101 дурадгор ўрнига 498 киши меҳнат қилган. Шундан сўнг ҳукумат БАМ қурилишида мажбурийлик тамойилини қўллашга қарор қилди ҳамда уни ОГПУга (давлат хавфсизлигини муҳофаза қилиш бўйича давлат бошқармасига) топширди. Бошқарма эса дарҳол Байкал-Амур лагерини ташкил этди ва қисқа муддатда магистрал қурилишига 32411 маҳбусни жалб қилди. Шу тариқа БАМ қурилишида “меҳнат унумдорлиги таъминланди”.

XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб меҳнат самарадорлигини мажбурий меҳнат эвазига таъминлаш амалиёти камайди. Бу даврдан бошлаб жамиятдаги меҳнат унумини социалистик меҳнат муносабатлари эвазига таъминлашга интилина бошланди. Бироқ, таассуфки, бу муносабатлар ҳам меҳнат самарадорлигини таъминлай олмади. Маъмурий буйруқбозликка асосланган иқтисодиёт корхоналарга моддий-техника базасини мустақил мустаҳкамлаш, ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш, инновацияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш имконини бермас эди. Уларнинг асосий вазифаси юқоридан белгилаб берилган режаларни тўлақонли адо этиш билан чекланган эди. Ишлаб чиқариш жараёни ҳам турли минтақаларнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олмаган ҳолда ташкил этилган эди. Бунинг натижасида иш вақтининг беҳуда сарфланиши авж олиб борди. Меҳнатга адолатли ҳақ тўлаш тизимининг татбиқ этилмагани, турли жамоа аъзолари ижодий фаоллигининг рағбатлантирилмаганлиги вазиятни янада чигаллаштирди. Оқибатда барча корхона ва ташкилотларда меҳнат самарадорлиги даражаси тушиб кетди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда амалга оширилган иқтисодий ислоҳотлар жамиятдаги меҳнат самарадорлигини ошириш имкониятларини вужудга келтирди. Жумладан, мустақилликнинг илк йилларида “қуйидагилар иқтисодиётни ислоҳ қилиш соҳасида стратегик мақсадлар қилиб белгиланди:

1. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантириш, қудратли ва тинимсиз ривожланиб борадиган, миллий бойликнинг ортишини, кишилар ҳаёти ва фаолияти учун зарур шарт-шароитларни таъминлайдиган иқтисодий тизимни барпо этиш.

2. Кўп укладли иқтисодиётни яратиш, инсоннинг мулкдан маҳрум бўлишига барҳам бериш, ташаббускорлик ва удабуронликни бутун чоралар билан ривожлантириш негизи бўлган хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимоя қилинишини таъминлаш.

3. Корхоналар ва фуқароларга кенг иқтисодий эркинликлар бериш, уларнинг хўжалик фаолиятига давлатнинг бевосита аралашувидан воз кечиш, иқтисодиётни бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари бартараф этиш, иқтисодий омиллар ва рағбатлантириш воситаларидан кенг фойдаланиш.

4. Иқтисодиётда моддий, табиий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни таъминлайдиган чуқур структуравий

ўзгаришлар қилиш, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш, жаҳон иқтисодий тизимига қўшилиб бориш.

5. Кишиларда янгича иқтисодий фикрларни шакллантириш, уларнинг дунёқарабини ўзгартириш, ҳар бир кишига ўз меҳнاتини сарфлаш соҳаси ва шакллари мустақил белгилаш имконини бериш.”

Мазкур чоралар корхона ва ташкилотлардаги меҳнат самарадорлиги даражасига салмоқли таъсир кўрсатди. Айнан шу сабабга кўра мамлакатда ялпи ички маҳсулот ўса бошлади, халқ хўжалиги ва саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмлари кенгайди. Кейинги йилларда Ҳаракатлар стратегияси ва Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси доирасида амалга оширилган ислохотлар эса мазкур омиллар ривожига тенденциявий тус берди. Масалан, сўнгги беш йил мобайнида иқтисодиёт таркибидаги нодавлат секторни кенгайтириш, корхона ва ташкилотлар фаолиятига давлатнинг бевосита аралашувини камайтириш масалаларига алоҳида эътибор берилга бошланди. Бунинг натижасида субъектларнинг иқтисодий эркинлиги меъёри сезиларли равишда ошди. Иқтисодий эркинлик, бир томондан, тадбиркорлик ва кичик бизнес субъектлари сонининг кескин ошишига замин яратди. Хусусан, 2016 йилда мамлакатда 207 минг 104 та тадбиркорлик субъектлари фаолият кўрсатган бўлса, 2022 йилга келиб уларнинг сони 517 минг 501 тага етди. Иккинчи томондан, иқтисодий эркинлик шарофати билан корхона ва ташкилотлардаги меҳнат самарадорлиги оша бошлади. Меҳнат унуми юксалгани боис, айтайлик, 2005 йилда тадбиркорлик субъектларининг мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотидаги улуши 38,2 фоизни ташкил қилган бўлса, 2022 йилга келиб бу кўрсаткич 51,8 фоизни ташкил этди.

Бироқ бундан мамлакат корхоналарида амалдаги меҳнат самарадорлиги кўрсаткичи билан нақд меҳнат самарадорлиги кўрсаткичи ўртасидаги тафовутни камайтириш бўйича барча чоралар кўриб бўлинди, деган хулоса келиб чиқмайди. Ҳанузга қадар жамиятда меҳнат самарадорлигини оширишга ҳалал бераётган қатор муаммолар сақланиб қолмоқда. Масалан, корхона ва ташкилотларнинг моддий-техника базасини ривожлантириш, ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш, инновацияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этиш, ишлаб чиқариш жараёнини илмий асосда ташкил қилиш, иш вақтидаги йўқотишларни камайтириш, ходимларнинг маълумоти ва малакасини ошириш, меҳнатга адолатли ҳақ тўлаш тизимини татбиқ этиш билан боғлиқ масалалар ўз ечимини кутиб турибди. Мазкур масалаларнинг

муваффақиятли ҳал этилиши корхона ва ташкилотлардаги меҳнат самарадорлигини янада юксалтирган бўлар эди.

Хулоса қиладиган бўлсак, меҳнат самарадорлиги барқарор иқтисодий тараққиётни таъминлашга қодир бўлган қудратли омилдир. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида амалга оширилган кенг кўламли ислохотлар уни юксалтириш учун реал имкониятларни вужудга келтирди. Эндиликдаги вазифа мазкур имкониятлардан оқилона фойдаланиш, аynи пайтда меҳнат самарасини оширишга ҳалал бериб турган омилларни бартараф этиш чораларини кўришдан иборатдир.

ISH VAQTI NORMALARINING BEHUDA SARFLANISHINING MEHNAT SAMARASIGA TA'SIRI

Anvarova Lobarxon Sherzod qizi

Turon universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqola ish vaqti normalaridan oqilona foydalanishga shuningdek, ish vaqtini behuda sarflashning oqibatlarining turmush tarziga ta'siri masalasiga bag'ishlangan. Ish vaqtidan oqilona foydalanish uchun uning davomiyligini va rejimini, dam olish vaqtini qonunan belgilab qo'yishning o'zi kifoya qilmasligi masalasi tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: Ish rejimi, mehnat jarayoni, ma'naviy-ruhiy muhit, Nomaqbul ish rejimi, vazifalar ijrosi, vazifalar ijrosi, rejasizlik, intizomsizlik, tartibsizlik, nazoratsizlik.

Ish vaqti o'z-o'zidan maqbul holatga kelmaydi, albatta. Buning uchun ushbu yo'nalishda uzluksiz chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim bo'ladi. Bunda turkum omillar samara berishi mumkin. Buning uchun:

- uning davomiyligi qonuniy me'yorlarga mutanosib bo'lmog'i shart. Kishilarning ish joyidagi faoliyati bir maromda davom ettirilsa, nafaqat vazifalarni mufassal ado etish, balki uning ijrosi uchun ketadigan harajatlarni tergash mumkin bo'ladi. Qonun normalarga e'tiborsizlik ayanchli oqibatlarga olib keladi. Bunday vaziyatlarda faoliyatning mahsuldorligi va natijadorligi albatta ziyon ko'radi. Behuda yumushlardan charchagan xodim biror bir natija ko'rsatmay qo'yadi;

- korxona maqsad-muddaolariga erishish imkonini beradigan adolatli ish rejimi yo'lga qo'yilmog'i lozim. Ish rejimining mehnat jarayoniga mosligi xizmat vazifalarini bekamu-ko'st ado etish, sog'lom ma'naviy-

ruhiy muhitni qaror toptirishning markaziy manbaidir. Mazkur moslik bo'lmasa, xodimlar mehnati beburd yumushlarni ado etishga sarflanib ketadi. Masalan, firma muayyan mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'lsa-yu, uning faoliyati, aytaylik, madaniyat uylari uchun xos bo'lgan rejimda olib borilsa, bundan naf bo'lmaydi, albatta. Bunday yondashuv jamoadagi ruhiy holatga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Nomaqbul ish rejimi kishilarni o'z faoliyatidan bezdiradi, toliqtiradi;

- aniq va bajariluvchan maqsadlar qo'yilmog'i kerak. Xodim maqsadni to'g'ri va mufassal tushunganida va unga erishishga amin bo'lganidagina samarali mehnat qila boshlaydi, bu maqsadni ado etish imkonini beradigan vazifalarni to'g'ri belgilay oladi. Mujmal mazmunga ega bo'lgan, bajarib bo'lmaydigan maqsadlarning qo'yilishi mehnat jamoasi a'zolarini o'z funksiyalaridan bezdiradi, bu holat esa, o'z navbatida, ish vaqtining behuda o'tishiga olib keladi;

- vazifalar ijrosi to'g'ri rejalashtirilishi va taqsimlanishi kerak. Mehnat faoliyati bilan bog'liq vazifalarni bajarish tartibining (qaysi vazifani birinchi navbatda, qaysisini esa keyin ado etilishining) aniq belgilanishi ish vaqtidan oqilona foydalanish imkoniyatlarini benihoya kengaytiradi. Bundan tashqari, kun davomida ijro qilinishi zarur topshiriqlarni taqsimlayotganda jamoa a'zolarining salohiyati va qobiliyati albatta inobatga olinmog'i darkor. Vazifalarning noto'g'ri rejalashtirilishi va nomaqbul taqsimlanishi ish vaqti nihoyasida ularning bir qismining ado etilmay qolishiga sabab bo'ladi;

- ish vaqtidagi yo'qotishlarning oldi olinishi kerak. Ish vaqtining biror bir samara yoxud naf keltirmaydigan amallar ijrosiga yo'naltirilishiga, behuda sarflanishiga sabab bo'layotgan holatlar va jarayonlarning o'z vaqtida aniqlanishi va bartaraf qilinishi muhim ahamiyatga ega. Buning uchun ish kuni qat'iy rejalashtirilmog'i, xodimlarni mehnatdan chalg'itadigan omillar bartaraf qilinmog'i, mehnat jarayoni uzluksiz va samarali nazorat qilinmog'i kerak. Rejasizlik, intizomsizlik, tartibsizlik, nazoratsizlik ish vaqtining behuda sarfini oshiraveradi;

- dam olish vaqti to'g'ri tashkil qilinmog'i lozim. "Ish kuni (smena) davomidagi tanaffuslar, har kungi (smenalar oralig'idagi) dam olish, dam olish kunlari (har haftalik uzluksiz dam olish), ishlanmaydigan bayram kunlari, har yilgi asosiy va qo'shimcha mehnat ta'tillarining" oqilona tashkil etilishi xodim mehnat qobiliyatlarini tiklash va kelgusidagi ish vaqtini samarali o'tkazish imkonini yaratadi;

- ish vaqti samarali boshqarilmog‘i kerak. Buning uchun mutaxassislar tomonidan taqdim qilingan taklif va tavsiyalarga amal qilmoq lozim bo‘ladi. Shuningdek, bunda turfa dasturlarning ishlab chiqilishi, zamonaviy uslublarga murojaat etilishi ish berishi mumkin. Mazkur choralar xodimlarning ish joyidagi faoliyatlarini oqilona muvofiqlashtirish imkonini beradi. Ish vaqti rahbariyat yoki bunga maxsus vakolatli tarkibiy tuzilma tomonidan oqilona boshqarilmasa, uning behuda sarfi oshib boraveradi.

Ko‘rinib turibdiki, ish vaqtdan oqilona foydalanish uchun uning davomiyligini va rejimini, dam olish vaqtini qonunan belgilab qo‘yishning o‘zi kifoya qilmaydi. Ayni paytda uning mazmuni va muddaosi ham butkul takomillashtirilmog‘i darkor. Buningsiz eng qudratli korxonada ham kishilarning faoliyati biror bir naf bilan yakun topmaydi. Sovet hokimiyati yillaridagi mehnat jarayoni xususiyatlari bunga yorqin misol bo‘la oladi. Ilk sovet davridayoq Xalq komissarlari Sovetining dekreti bilan mamlakatda yetuk yoshdagi kishilar uchun sakkiz soatlik, 18 yoshgacha bo‘lgan o‘smirlar uchun olti soatlik ish kuni joriy etilgandi.

Dam olish vaqti xususida ham shunday ma‘lumotlarni keltirish mumkin. Sovet qonunchiligi ish kuni davomidagi tanaffuslarni, dam olish va ishlanmaydigan bayram kunlarini, mehnat ta‘tillarini maqbul ravishda belgilagan edi. Masalan, SSSRda Mehnat haqidagi qonunlar kodeksi bilan haftasiga ikki dam olish kuni, ish kuni davomida bir soatlik tanaffus, o‘n besh ish kunilik mehnat ta‘tili joriy qilingandi. Biroq bu dam olish vaqti davlat va partiya organlarining tashabbusi bilan bema‘ni tadbirlar bilan to‘ldirilardi. Masalan, aksariyat korxonalarda ish kuni davomidagi tanaffuslarda partiya siyosatini targ‘ib qiluvchi ma‘ruzalar, yig‘ilishlar o‘tkazish odat tusini olgandi. Amalda dam olish kuni sifatida e‘tirof etilgan shanba kunlari bot-bot shanbaliklar o‘tkazilardi. Shundoq ham kam bo‘lgan bayram kunlari partiya organlari rahnamoligida turli paradlar yoki namoyishlar, mitinglar yoki uchrashuvlarga ishtirok tarzida tashkil etilardi. O‘n besh kunlik mehnat ta‘tili ham mazmunan sayoz holda, eng omadli hollarda jahon hamjamiyatidan uzilib qolgan mamlakatning zamon talablaridan ortda qolgan uskunalar bilan jihozlangan sanatoriy yoki profilaktoriylarida o‘tardi. Bularning barchasi xodimlar mehnat qobiliyatlarining tiklanishiga xizmat qilmasdi, albatta. Aksincha, ish vaqti va dam olish vaqtidagi noqisliklar kishilarning mehnatga munosabatini salbiy tomonga o‘zgartira bordi.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Джультматова Светлана Рахматовна

кандидат экономических наук, доцент кафедры гуманитарных наук Самаркандского филиала Ташкентского Университета информационных технологий имени Мухаммада Аль-Хорезмий

Annotatsiya. Iqtisodiy ta'lim resurslarni samarali boshqarish, iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish va barqaror rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishga qodir bo'lgan malakali mutaxassislarni tayyorlashda asosiy o'rin tutadi. Globallashuv, raqamli transformatsiya va iqtisodiyotdagi jadal o'zgarishlar sharoitida iqtisodchilarni tayyorlashga qo'yilayotgan talablar muttasil ortib bormoqda. Ushbu maqolada iqtisodiy ta'limning zamonaviy muammolari, uning iqtisodiy rivojlanishdagi roli va ta'lim dasturlarini takomillashtirishning asosiy yo'llari ko'rib chiqiladi.

Tayanch so'zlar: iqtisodiy ta'lim, tarbiya, yoshlar, kadrlar tayyorlash, tadqiqot, innovatsiya, texnologiya.

Abstract. Economic education plays a key role in training qualified specialists who are able to effectively manage resources, analyze economic processes and develop sustainable development strategies. In the context of globalization, digital transformation and dynamic changes in the economy, the requirements for training economists are constantly growing. This article examines the modern challenges of economic education, its role in economic development and key ways to improve educational programs.

Keywords: economic education, upbringing, youth, training, research, innovation, technology

Аннотация. Экономическое образование играет ключевую роль в подготовке квалифицированных специалистов, способных эффективно управлять ресурсами, анализировать экономические процессы и разрабатывать стратегии устойчивого развития. В условиях глобализации, цифровой трансформации и динамичных изменений в экономике требования к подготовке экономистов постоянно растут. В данной статье рассматриваются современные вызовы экономического образования, его роль в развитии экономики и ключевые пути совершенствования образовательных программ.

Ключевые слова: экономическое образование, воспитание, молодежь, обучение, исследования, инновации, технологии

Образование, как и другие сферы человеческой деятельности (экономика, политика и т.п.), не обошли глобальные интеграционные процессы. Образование значительно изменилось под влиянием новых вызовов современности и стало одним из факторов кардинального изменения общественных систем

Внимание к сфере образования становится особенно актуальным во всем мире в век глобализации и информационных технологий, когда уровень развития страны определяется не только социально-экономическими, культурными показателями, оценкой силы и мощи, но опирается во многом и на ее интеллектуальный потенциал. Ведь именно научно-технический прогресс, основы которого закладываются в образовательной среде, является центральным звеном устойчивого развития страны.

Известно, что экономическое образование из всех областей знания оказывает особое воздействие на молодежь. Общественные науки вносят определяющий вклад в развитие культуры личности, позволяют сформировать высококвалифицированных специалистов, обладающих не только профессиональными знаниями, но и интеллектуальным, потенциалом. Экономическое образование формирует у студентов не только фундаментальные знания в области экономики, финансов и управления, но и развивает аналитическое мышление, способность работать с данными и применять цифровые технологии.

В настоящее время подходы к теории и практике образования, и воспитания заметно изменяются под влиянием процессов глобализации, интеграции, компьютеризации, внедрения и использования сети интернет, дистанционного, личностно-ориентированного обучения. Все это ведет к использованию инновационных образовательных технологий. Под инновациями в образовании понимается процесс совершенствования педагогических технологий, совокупности методов, приемов и средств обучения. В настоящее время инновационная педагогическая деятельность является одним из существенных компонентов образовательной деятельности любого учебного заведения.

Именно инновационная деятельность не только создает основу для создания конкурентоспособности того или иного учреждения на рынке образовательных услуг, но и определяет направления профессионального роста педагога, его творческого поиска, реально способствует личностному росту воспитанников. Поэтому инновационная деятельность неразрывно связана с научно-методической деятельностью педагогов и учебно-исследовательской воспитанников. В некоторых случаях считают инновацией использование уже известного метода, с небольшим изменением, модификацией.

Правительство Узбекистана проявляет огромный интерес к модернизации образовательной системы и реформам в этой области. Значительные усилия предпринимаются для улучшения качества образования, расширения доступа к нему и повышения роли инноваций и технологий в учебном процессе, необходимости реформирования системы образования и современных методов обучения. В рамках этой инициативы проводятся масштабные изменения, включающие пересмотр учебных программ, повышение квалификации педагогических кадров, внедрение современных технологий в учебный процесс и улучшение условий обучения.

Одной из основных целей реформирования данной сферы в Узбекистане является развитие критического мышления, творческого потенциала и практических навыков у студентов. Также акцент делается на преобразовании системы профессионального образования и подготовке специалистов, отвечающих потребностям современной экономики.

С точки зрения значимости будущего образования можно выделить несколько важных аспектов.

Развитие навыков для современного мира. Будущее образование должно быть ориентировано на развитие навыков, которые необходимы в современном информационном обществе: критическое мышление, проблемное решение, коммуникацию, сотрудничество, креативность, а также цифровая грамотность. Учащиеся и студенты должны быть готовы адаптироваться к изменяющимся условиям и непрерывному обучению.

Обучение на протяжении всей жизни. В свете быстрого развития технологий и постоянных изменений в мире труда значимость непрерывного образования становится все более актуальной. Люди

должны иметь возможность обновлять и расширять свои знания и навыки в течение всей карьеры. О чем свидетельствуют Цели устойчивого развития (4 цель).

Цифровизация образования, которая включает использование цифровых технологий и инструментов в учебном процессе. При этом расширение доступа к образованию делает его более доступным для всех, независимо от географического местоположения или социального статуса. В свете быстрого развития информационных технологий Узбекистан может взять на вооружение передовой опыт стран, успешно внедряющих цифровые технологии в образовательный процесс. Сюда относится разработка электронных учебных материалов, внедрение онлайн-курсов

Инновации и технологии. Будущее образование должно активно интегрировать инновации и технологии в учебный процесс: использование цифровых инструментов, онлайн-обучения, искусственного интеллекта, виртуальную и дополненную реальность и других современных методов обучения.

Инновации - это предмет особенной деятельности человека, которая не удовлетворяется традиционными условиями, методами, способами, и желает не только новизны содержания, а качественно новых результатов.

Внедрение эффективной, четко реализуемой технологии в производстве обеспечивает существенное повышение вероятности получения запланированного результата, выхода продукции запланированного качества. Предполагаемый конкретный результат, который должен быть получен в технологичном процессе, должен быть четко определен заранее заданными свойствами, степень достижения которых должна быть подтверждена соответствующей процедурой и инструментарием оценки. Основные функции экономического образования представляют собой следующие положения:

- подготовка квалифицированных кадров для бизнеса, государственной службы и научных исследований;
- формирование предпринимательского мышления, способствующего развитию малого и среднего бизнеса;
- обеспечение финансовой грамотности населения и повышение уровня экономической культуры общества;

- развитие аналитических и управленческих навыков, необходимых для принятия эффективных решений.

Несмотря на высокий уровень развития экономического образования, существуют проблемы, требующие решения:

- несоответствие учебных программ реальным запросам рынка труда. Программы часто перегружены теорией и не учитывают современные экономические тренды;

- недостаток практической подготовки. Многие выпускники не имеют реального опыта работы, что усложняет их адаптацию на рынке труда;

- отставание от цифровых тенденций. В условиях цифровой экономики необходимо активно внедрять финансовые технологии (FinTech), анализ данных (Big Data) и искусственный интеллект в учебный процесс;

- ограниченное сотрудничество с бизнесом. Многие вузы слабо взаимодействуют с реальным сектором экономики, что снижает прикладную ценность образования;

- устаревшие методики преподавания. Традиционные лекционные форматы уступают место интерактивным методам обучения, но их внедрение идет медленно.

Для повышения качества подготовки экономистов необходимо внедрять современные образовательные технологии, адаптировать учебные программы к требованиям рынка труда и усиливать практическую направленность обучения.

Внедрение эффективной, четко реализуемой технологии в производстве обеспечивает существенное повышение вероятности получения запланированного результата, выхода продукции запланированного качества. Предполагаемый конкретный результат, который должен быть получен в технологичном процессе, должен быть четко определен заранее заданными свойствами, степень достижения которых должна быть подтверждена соответствующей процедурой и инструментарием оценки.

Распространенным направлением в области образования является применение мультимедийных презентаций для подачи учебного материала. Помимо этого, сложилась система инновационных образовательных технологий.

Роль информационных технологий стремительно повышается во всех сферах общественной жизнедеятельности, поэтому

возникает потребность в увеличении наиболее передовых и эффективных программно-технологических образовательных решений. Однако сдерживающими факторами остаются недостаточные финансовые возможности многих учебных заведений и трудности в перестройки их организационных, образовательных и экономических процессов.

Информационные технологии являются дополнительным способом образования в области преподавания в целом, в том числе и экономических дисциплин, поскольку они повышают качество обучения, а также сокращают время изучения предмета.

Сегодня экономическое образование должно иметь проблемно-ориентированный характер, базовым принципом которого является ориентация на самостоятельную работу студентов и активные методы обучения. Студенты, овладевая основами своей специальности, усваивают не только определенное количество знаний, но и навыки творческой профессиональной деятельности.

Интерактивные методы предполагают внедрение в систему обучения, наряду с традиционными, таких новых методов и технологий, которые отвечали бы новым целям и задачам учебного процесса. К таким новым методам и относятся приемы проблемного преподавания. Систематическое и целенаправленное применение методов проблемного обучения может способствовать значительному повышению эффективности самостоятельной познавательной деятельности студентов и активизации творческого усвоения

Современная система образования находится в процессе глобальной трансформации. Технологические инновации, меняющиеся экономические реалии и новые потребности общества требуют постоянного обновления образовательных стратегий. Инвестиции в развитие образования, цифровизация, практико-ориентированный подход и поддержка непрерывного обучения станут ключевыми факторами успеха образовательных реформ, обеспечивая подготовку квалифицированных кадров и устойчивое развитие общества.

Совершенствование экономического образования – важный фактор подготовки конкурентоспособных специалистов, способных решать актуальные экономические задачи. Для этого необходимо модернизировать учебные программы, внедрять цифровые

технологии, развивать практическую подготовку и укреплять сотрудничество с бизнесом. Только комплексный подход обеспечит высокое качество подготовки экономистов и их успешную интеграцию в профессиональную среду.

Учитывая, что коренное улучшение системы образования является сложным процессом, требующим времени, ресурсов и усилий всех заинтересованных сторон, и несмотря на существующий потенциал, для успешной реализации реформ необходимы постоянное внимание и поддержка на различных уровнях правительства, образовательных институтов и общества в целом.

NEW UZBEKISTAN - ITS REFORMS AS A SOCIAL STATE

Karimov Gulomnazir Kholmatkhanovich

FarDU independent researcher

Annotatsiya: Mazkur tezisdagi Yangi O'zbekiston keng ko'lamda islohot va innovatsiyalarni amalga oshirayotgani, eng muhimi, tashqi dunyo uchun raqobatbardosh va ochiq ijtimoiy-iqtisodiy makon yaratishga qat'iy kirishgani, shuningdek, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh maqsadi inson, uning hayoti, huquqlari va erkinliklari, manfaatlari, manfaatlarini ta'minlashga qaratilganligi haqida so'z boradi.

Tayanch so'zlar: Yangi O'zbekiston, dunyoviy davlat, ijtimoiy davlat, Konstitutsiya, din, xalqlar, e'tiqodlar.

Abstract: This thesis discusses the fact that New Uzbekistan is implementing reforms and innovations on a large scale, and most importantly, it has firmly embarked on the creation of a competitive and open socio-economic space for the outside world, as well as the fact that the main goal of the reforms being implemented in our country is aimed at the person, his life, rights and freedoms, dignity, needs and interests.

Keywords: New Uzbekistan, secular state, social state, Constitution, religion, nations, beliefs.

Since our country gained independence, until now, without deviating from the path of building a democratic legal state and a just civil society, great work has been done to create democratic, social, secular legal foundations of our statehood and ensure the rights and freedoms of citizens.

After all, building a social state aimed at increasing the well-being of citizens is a priority direction of our country's policy.

In a multi-religious and multi-ethnic society, the formation and strengthening of an atmosphere of tolerance, harmony and mutual understanding, humanism and compassion are the main guarantees for achieving the well-being of social life.

Religion is a personal worldview and practice, which is fully guaranteed by the law, protecting each person from the humiliation of their religious feelings.

Uzbekistan has long been valued as a tolerant land where representatives of different nationalities, ethnic groups and confessions have lived in peace and harmony, freely practicing their religious worship and rituals. The consistent policy of our country in this direction is rightfully recognized by our people and the world community.

Uzbekistan New Uzbekistan is a social space where respect for the elderly, respect for the young, genuine support and assistance to people and families in need, and compassion are becoming the rules of our life¹.

In his congratulatory message on the 29th anniversary of the adoption of the Constitution of the Republic of Uzbekistan on December 7, 2021, the Head of State Shavkat Mirziyoyev said, “Today, Uzbekistan is boldly moving towards building a social state and a just society. Therefore, the renewal of the Constitution “New Uzbekistan - a social state” is undoubtedly the main political event of 2023. In a referendum held on April 30, the people (the share of those who participated in the vote was 84.5 percent) approved the new version of the Constitution. 90.21 percent of voters voted for the amendment of the Constitution², while 9.35 percent voted against it.

The main changes include the Constitution becoming a directly applicable document, consolidating the status of Uzbekistan as a social and secular state, and others.

The first article of the updated Constitution specifically includes the concept of “Uzbekistan is a sovereign republic, a legal, social, secular, democratic state”³. President Shavkat Mirziyoyev, at a meeting with the heads of the chambers of the Oliy Majlis, political parties, the judiciary and

¹ Mirziyoyev Sh.M. Strategy of the New Uzbekistan. – Tashkent: “Uzbekistan”, 2021. – P. 27.

² Decree of the President of the Republic of Uzbekistan “On priority measures for the implementation of the Constitution of the Republic of Uzbekistan in the new edition”, No. PF-67 dated 08.05.2023. <https://lex.uz/docs/6461609>

³ Constitution of the Republic of Uzbekistan. <https://lex.uz/docs/6445145>

executive authorities, and public activists dedicated to the results of the referendum, emphasized that Uzbekistan is a secular state¹.

“Secularism” is an idea, a system that regulates the relations between the state, religion and citizens, and how these relations should be. Secularism includes universal human values, sciences and processes that are devoid of the primacy of religious institutions or beliefs. However, secularism does not require the complete exclusion of religion from social and political processes in society. According to the Constitution of Uzbekistan, a secular state is a document adopted by the will of the people, because the Constitution is a document adopted not under the influence of any religious belief, not in a state of submission to it. However, if the will of the Uzbek people is to preserve and practice their religious and national values, then such a will of the people can be expressed in secular legislation. A secular state cannot prevent this².

A secular state is a state in which religious organizations and associations are separated from the state, and state power from religion, where state governance is regulated not by religious rules, but by the Constitution and legislative acts, and where religious grounds are not relied on in making decisions.

A secular state is characterized by the existence of freedom of conscience and belief, the state's equal and impartial attitude towards the religions professed by citizens in public life, and the absence of any religion as the state religion. A secular state provides for the creation of opportunities for citizens to receive education, independently choose the path of personal development, and ensure creative freedom in science and cultural development.

In a secular state, although religion is separated from the state and politics, it is not separated from society, but is a factor in people's spiritual and moral development. From this point of view, secularism is not atheism, and a secular state does not mean that a state promotes atheism.

Designating Uzbekistan as a secular state serves to strengthen secular development, tolerance and harmony between different religions and sects, the independent functioning of religious associations, and freedom of religion and belief.

¹ <https://daryo.uz/k/2023/05/08/shavkat-mirziyoyev-parlament-azolari-siyosiy-partiyalar-va-jamoatchilik-vakillari-bilan-uchrashuvini-boshladi>

² <https://azon.global/kr/posts/turkiy-dunyo/> Secular statehood in Uzbekistan is under threat-video-1609

Article 1 of the Constitution also states that Uzbekistan should be a social state. The word “social” is derived from the Arabic word “jam” and has the lexical meanings of “multitude”, “gathering”, that is, belonging to the community, society and the life of man and society”¹.

The social state is a very broad concept. This concept has become a central characteristic of statehood in Western countries over the past two centuries. The greatest value of the social state is equality in society.

The social state is the product of a certain period of the historical development of mankind, a special stage in the development of statehood. The idea of the social state was first put forward in the ancient East, in particular by our thoughtful ancestors. Our great grandfather Abu Nasr Al-Farabi glorified the idea of a community of enlightened people, an ideal society, in his work “The City of Virtuous People”².

The creation of a social state was also a noble dream of our grandfather Alisher Navoi. He put forward views such as creating a decent social environment for people to live happily, building a prosperous society, enlightened state management, a just and fair ruler, people being kind and highly moral³. We can see similar ideas in the work of a number of our scholars such as Nizami Ganjavi, Saadi Shirozi, Ahmed Donish.

The social state is a state model aimed at distributing material wealth in accordance with the principle of justice to ensure that every citizen achieves a decent quality of life and level, alleviate social differences and help the needy ⁴.

For your information, the word "Social" was used a total of 24 times in our previous (old) Constitution (Preamble, Chapter IX, 16 articles). In particular, we can see it in the form of the words social justice, social movement, social life, social origin, social position, social activity, social right, social security, social assistance, social hostility, socio-economic right, socio-economic development, socio-economic life, social policy, and social sphere.

In the new Constitution (Preamble, Chapter IX, 25 articles), it was used a total of 42 times (almost 2 times more than in effect). In particular, we witness the use of the following phrases: social justice, social state,

¹ Bakhodirov B. Stability of the population's living conditions as a phenomenon directly related to stable social policy. News of the National University of Uzbekistan, 2022, [1/7]. – P. 56-60.

² See: Nasr Abu. Fazil city of people. – T.: Yangi asr avlod, 2023. – 320 p.

³ National statehood and law in the work of Navoi. <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/navoiy-ijodida-milliy-davlatchilik-va-huquq-davra-suhbati>.

⁴ Juraev S. Uzbekistan is a social state. https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-izhtimoiy-davlat_387618?ysclid=m3vj3zs3k838719271

social movement, social life, social origin, social position, social morality, social activity, social rights, social security, social assistance, socially needy, social development, social welfare, social sphere, social hostility, socio-economic rights, social class, social group, social conditions, socio-economic development, socio-economic life, social policy, social protection, socio-economic development, social partnership.

In general, the current status of the social state of New Uzbekistan, formed as a result of fundamental reforms, is reflected in our Constitution, which has the highest legal force and is directly applicable throughout the territory of our country¹.

Uzbekistan is a sovereign, democratic, legal, social and secular state with a republican form of government², in which more than 2,300 religious organizations belonging to 16 religious denominations operate. In a state with a population of different religious beliefs, the guarantee of freedom of religion has not only political and legal significance, but also social significance³.

In the formation of a secular and social state in the new Uzbekistan, the harmony of secular and religious ideologies, the protection of religion and religious ideology from harmful, alien ideas disguised as religion, becomes the task not only of officials in this field, but also of the entire society.

The strategy of the new Uzbekistan is to expand the participation of citizens in the socio-political life of the country, to realize their dreams and aspirations, to implement progressive initiatives, to solve their life problems, to raise their standard of living, and to independently increase their material well-being⁴.

Our Constitution, a set of laws that establish freedom of religion and human rights, serves as a necessary legal basis for ensuring national unity, for all peoples living in Uzbekistan to satisfy their national-cultural, religious, and human needs without any obstacles. It unites all citizens in the sustainable development, prosperity, and improvement of the well-being of Uzbekistan, in order to achieve the goals set in the national idea, and prevents some possible religious and national conflicts.

¹ Otakhonov F. Constitutional foundations of a social state. <https://xs.uz/uzkr/post/izhtimoiy-davlatning-konstitutsiyaviy-asoslari>

² Constitution of the Republic of Uzbekistan. <https://lex.uz/docs/6445145>

³ Constitution: Uzbekistan is a secular state. <https://hudud24.uz/news/konstitutsiia-uzbekiston-duniovii-davlat>

⁴ Mirziyoyev Sh.M. Strategy of the New Uzbekistan. – Tashkent: “Uzbekistan”, 2021. – P. 84.

RAQAMLASHTIRISH JARAYONLARINING IJTIMOIIY ONG VA MA'RIFATGA TA'SIRI

Mustafoqulova Feruza Inomovna

Jizzax politexnika instituti, Katta o'qituvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamlashirish jarayonlarining ijtimoiy ong va ma'rifatga ta'siri falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar ta'sirida ijtimoiy ongning shakllanishi, ta'lim tizimidagi o'zgarishlar hamda raqamli madaniyatning jamiyatga ta'siri yoritiladi. Maqolada shuningdek, raqamlashirish jarayonlarining ijobiy va salbiy jihatlari ham muhokama qilinib, barqaror rivojlanish uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlar tavsiya etiladi.

Tayanch so'zlar: raqamlashirish, ijtimoiy ong, ma'rifat, ta'lim, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, madaniyat, axborot xavfsizligi

Zamonaviy dunyoda raqamlashirish jarayonlari jamiyatning barcha sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ijtimoiy ong va ma'rifat taraqqiyoti raqamli texnologiyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, insonning fikrlash tarzi, bilim olish imkoniyatlari va madaniy merosning saqlanish usullari o'zgarmoqda. Raqamli texnologiyalar orqali axborot olish tezligi va sifati oshmoqda, shu bilan birga insonlarning tafakkuri va dunyoqarashiga ham yangi usullar bilan ta'sir ko'rsatmoqda.

Raqamlashirishning ta'lim, madaniyat, iqtisodiyot va kundalik hayotga kirib borishi bilan ijtimoiy ong shakllanishi ham o'zgarib bormoqda. Masalan, masofaviy ta'lim tizimlari rivojlanishi natijasida bilim olish imkoniyatlari kengaygan bo'lsa-da, an'anaviy ta'lim shakllarining kamayib borishi insonlar orasidagi jonli muloqot darajasining pasayishiga olib kelmoqda¹. Ushbu maqolada raqamlashirishning ijtimoiy ong va ma'rifatga ta'siri falsafiy jihatdan tahlil qilinib, bu jarayonning afzalliklari va muammolari ko'rib chiqiladi.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi natijasida jamoatchilik ongi yangi formatda shakllanmoqda. Axborot tezkor tarqalishi va uning tahlili internet va sun'iy intellekt yordamida yanada mukammallashmoqda. Bu esa ijtimoiy ongning o'zgarishiga, uning manbalarining ko'payishiga va axborot xavfsizligi muammolarining paydo bo'lishiga olib keladi².

¹ Smith, R. (2020). *Philosophical Aspects of Digitalization*. Routledge. p. 45

² Brown, T., & Johnson, L. (2019). *Digital Transformation and Social Consciousness*. Cambridge University Press p.

Raqamlashirish ta'lim tizimida katta burilish yasab, bilim olish jarayonini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Masofaviy ta'lim, onlayn kurslar, sun'iy intellekt yordamidagi o'qitish metodlari ma'rifatning tez tarqalishiga xizmat qilmoqda¹. Biroq, bu jarayon ma'lum ijtimoiy muammolarni ham keltirib chiqaradi: raqamli tengsizlik, axborot manbalarining ishonchliligini ta'minlash va insonning mustaqil fikrlash qobiliyatini saqlab qolish masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda.

Raqamlashirish jarayonlari madaniy merosni saqlash va tarqatishda katta imkoniyatlarni yaratadi. Elektron kutubxonalar, raqamli muzeylar, onlayn platformalar orqali ilm va ma'rifat keng ommaga yetkazilmoqda. Lekin bu jarayon, shuningdek, an'anaviy madaniy qadriyatlarga ta'sir etishi mumkin. Insonning ijtimoiy munosabatlari va tafakkur tarziga raqamli muhitning ta'siri yuzaga kelmoqda.

Raqamlashirish jarayonlari ijtimoiy ong va ma'rifatni jadal rivojlantirish bilan birga, yangi muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Raqamli texnologiyalar ta'lim va ilmiy tadqiqotlar sohasida keng imkoniyatlarni yaratmoqda, lekin ularning haddan tashqari rivojlanishi inson omilini chetlab o'tish xavfini tug'dirishi mumkin. Masalan, sun'iy intellekt yordamida ma'lumot olish va qayta ishlash jarayonlari inson tafakkurining passivlashishiga olib kelishi ehtimoli mavjud.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar orqali tarqaladigan ma'lumotlarning ishonchliligini ta'minlash muhim muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Axborot xurujlari, kiberxavfsizlik tahdidlari va axborot manipulyatsiyasi masalalari raqamlashirish jarayonining dolzarb jihatlaridan hisoblanadi. Shu sababli, raqamlashirish jarayonlarining ijobiy va salbiy jihatlarini muvozanatli tarzda baholash, axborot xavfsizligini ta'minlash va raqamli savodxonlikni oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, kelajakda raqamlashirish jarayonlarining jamiyat rivojlanishiga yanada katta ta'sir ko'rsatishi kutilmoqda. Texnologik taraqqiyot insoniyat oldiga yangi imkoniyatlar va mas'uliyatlarni qo'yadi. Bu jarayonda inson omili va madaniy qadriyatlarni unutmaslik, innovatsiyalarni insoniy manfaatlar yo'lida ishlatish muhimdir. Shuningdek, davlat siyosati, ta'lim muassasalari va jamiyat a'zolari bu jarayonda faollik ko'rsatishi lozim, chunki raqamli texnologiyalarning to'g'ri boshqarilishi barqaror taraqqiyot va ijtimoiy farovonlik uchun asosiy omil bo'lishi mumkin.

¹ Lee, J., Kim, H., & Park, S. (2021). *Education in the Era of Artificial Intelligence*. Springer p. 23

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Brown, T., & Johnson, L. (2019). *Digital Transformation and Social Consciousness*. Cambridge University Press.
2. Garcia, M. (2018). *The Digital Age and Cultural Heritage*. Oxford University Press.
3. Lee, J., Kim, H., & Park, S. (2021). *Education in the Era of Artificial Intelligence*. Springer.
4. Smith, R. (2020). *Philosophical Aspects of Digitalization*. Routledge.
5. Williams, K. (2022). *Cybersecurity and Information Society*. MIT Press.
6. Yo'ldoshev, B. (2017). *Raqamli texnologiyalar va ularning ijtimoiy ta'siri*. Toshkent: Fan nashriyoti.
7. Karimov, I. A. (1997). *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. Toshkent: Ma'naviyat.
8. O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi. (2021). *Raqamli iqtisodiyot va uning istiqbollari*. Toshkent: O'zbekiston.

O'ZBEKISTONDA ELEKTRON TA'LIM TIZIMI VA UNING ISTIQBOLLARI

Yangiboyev Berdiyar Yangiboyevich

Qarshi "Iqtisodiyot va pedagogika" universiteti professori, i.f.d.

Xolmirzayev Toir Ro'zimurodovich

Qarshi "Iqtisodiyot va pedagogika" universiteti assistent-o'qituvchisi

Annotatsiya: maqolada hozirgi globallashuv davriga kelib, raqamli texnologiyalarning shiddatli rivojlanishi bilan ta'lim sohasida ham sezilarli o'zgarish va yangiliklar sodir bo'layotganligi, har bir davlatning o'zlarining fuqarolariga bilim olishlari uchun yetarli shart-sharoitlar yaratishi yuzasidan fikrlar bayon qilingan va uni yanada takomillashtirish bo'yicha ayrim takliflar berilgan.

Tayanch so'zlar: talim, talim tizimi, globallashuv, raqamli texnologiyalar, ta'limda kompyuter tizimlari, elektron ta'lim, ta'limda bulutli texnologiyalar, shaxsiy kompyuterlar, planshetlar, smartfonlar, MP4 - pleyerlar, DVD-pleyerlar, masofaviy ta'lim, raqamli interaktiv kitoblar.

Аннотация: в статье высказываются взгляды на то, что в нынешнюю эпоху глобализации и стремительного развития цифровых технологий в сфере образования происходят существенные изменения и нововведения, и что каждое государство, в том числе и Узбекистан,

должен создавать достаточные условия для получения образования своими гражданами, а также вносятся некоторые предложения по его дальнейшему совершенствованию.

Ключевые слова: образование, система образования, глобализация, цифровые технологии, компьютерные системы в образовании, электронное обучение, облачные технологии в образовании, персональные компьютеры, планшеты, смартфоны, MP4-плееры, DVD-плееры, дистанционное обучение, цифровые интерактивные книги.

Abstract: The article outlines the views on the fact that in the current era of globalization and the rapid development of digital technologies, significant changes and innovations are taking place in the field of education, and that every country, including Uzbekistan, should create sufficient conditions for its citizens to receive education, and some proposals are made for its further improvement.

Keywords: education, education system, globalization, digital technologies, computer systems in education, e-learning, cloud technologies in education, personal computers, tablets, smartphones, MP4 players, DVD players, distance learning, digital interactive books.

Chexiyalik pedagog Yan Komenskiy asos solgan sinf-dars tizimining asosiy uslublari (ma'ruza, amaliyot, seminar va laboratoriya darslari) uzoq vaqtlardan buyon ta'lim tizimida qo'llanilib kelinmoqda. Shu sababli uni tubdan o'zgartirish vaqti keldi.

Hozirgi zamonning eng muhim xarakterli jihati uning iqtisodiyotning barcha sohalarida, shu jumladan, ta'lim tizimida ham globallashuv jarayonlariining sodir bo'layotganligidir. Talim tizimida globallashuvning asl mohiyati jahonda ro'y berayotgan zamonaviy ma'lumotlarning mavjudligi, ularni zudlik bilan qo'lga kiritish, qayta ishlash, amaliyotga samarali joriy etishni uddalay oladigan va zamon talablariga mos keladigan malakali kadrlarni tayyorlashni anglatadi.

Ayniqsa, XXI asrning 20-yillariga kelib ko'pgina mamlakatlar tadqiqotchi olimlari va soha mutaxassislari davlatning barqaror ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash va jahon iqtisodiy hamjamiyatida o'z mavqeini mustahkamlashda ta'limning o'rni tobora ortib borishi shart va zarurligini e'tirof etishmoqdalar.

XX asrning 50-yillaridan boshlab amaldagi ta'lim tizimining davrning o'ta jiddiy talablariga javob bera olmayotganligi ko'pchilik mutaxassislari

tomonidan e'tirof etila boshlangan edi. Albatta, oliy ma'lumotga ega bo'lgan mutaxassislarning bilim darajalari zamon bilan hamnafas bo'lishi va ularning mutaxassslik qobiliyati har bir davrning talablarga to'la mos kelishi lozim, chunki, ilm-fan, texnika va texnologiya sohalarining taraqqiyoti zamonaviy jamiyatning qiyofasini belgilab beradi.

Har bir mamlakatdagi qoloqliq holatini tubdan o'zgartirishning asosiy yo'llaridan biri - bu ta'lim tizimiga zamonaviy raqamli texnologiyalarni keng miqyosda jalb qilishdir.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2020-yilning 24-yanvarida Oliy Majlisga Murojaatnomasida "Yangi O'zbekiston - maktab ostonasidan, ta'lim - tarbiya tizimidan boshlanadi", degan g'oya asosida keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirish, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozimligini alohida ta'kidlab o'tgan edi (1¹).

Ta'limda kompyuter tizimlaridan foydalanishning boshlanishi bilan elektron ta'lim paydo bo'la boshladi. Elektron ta'lim biror joyda ishlash bilan bir vaqtda elektron kitoblar, ta'lim texnologiyalari va ta'lim xizmatlari kabilarni o'z ichiga olgan, bilim olish imkonini yaratib beradi.

Kompyuter tizimlari elektron ta'lim tizimiga bir qator vazifalarni bajarish jarayonini takomillashtirish va osonlashtirish uchun kata imkoniyatlar yaratib beradi, masalan, bulutli texnologiyalardan quyidagi maqsadlarda foydalanish mumkin:

1)shaxsiy kompyuterlar, planshetlar, smartfonlar, MP4 - pleyerlar, DVD-pleyerlar, televizorlardan foydalanib, elektron materiallar bilan mustaqil ishlash;

2)masofaviy hamkorlik imkoniyati, ya'ni olisdagi ekspert yoki o'qituvchidan konsultatsiya, maslahat olish;

3)mashg'ulot natijalari bo'yicha baho olish;

4)fikrlari bir-biriga mos keladigan foydalanuvchilar jamiyati yoki ijtimoiy tarmoqlarni yaratish;

5)masofaviy ta'lim vositalari, elektron o'quv materiallari va texnologiyalarining standartlari hamda ilovalarini o'z vaqtida yetkazish;

6)tashkilotdagi rahbar va xodimlarning axborot madaniyatini oshirish, zamonaviy axborot texnologiyalarini egallash;

¹ 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlis yig'ilishiga Murojaatnomasi". //Xalq so'zi, 2020 yil 25 yanvar, 19-son.

7)innovatsion pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirish va ommalashtirish;

8)o‘quv veb-saytlarni rivojlantirish imkoniyatidan foydalanish;

9)dunyoning istalgan nuqtasidan istalgan vaqtda va istalgan joydan zamonaviy bilim olish.

Bugungi kunda dunyo ta’lim tizimida internet axborot manbalari ichida eng ommaviysiga aylanib ulgurdi, uning inson hayotining barcha jabhalaridagi faol ishtiroki ko‘chayib borib, uning faoliyatining bir bo‘lagiga aylandi, insonlar internet xizmatlaridan har daqiqa, har soat, qolaversa har kuni foydalanishga odatlanib qoldi.

Bugungi kunlarga kelib, raqamli texnologiyalar ta’limning deyarli barcha bosqichlarida alohida kurs sifatida o‘qitila boshlandi. Har bir inson raqamli texnologiyalarning inson hayotining ta’lim, tijorat, siyosat, ko‘ngilochar va boshqa sohalariga kirib borayotganligini yaxshi tasavvur qilayapti, uning guvohi va foydalanuvchisiga aylanib qoldi.

Har yili dunyo miqyosidagi eng yaxshi bilimlarni to‘plash va ularni internet orqali barchaning foydalanishi uchun tarmoqqa joylashtirish bo‘yicha yangidan-yangi ishlar bajarilib, fidoi kishilar va tadbirkorlar buni moliyaviy tarafdin qo‘llab-quvvatlamogdalar. Ularning say’i-harakatlari tufayli dunyoning istalgan joyida istiqomat qiluvchi insonlarning zamonaviy bilim olishlari uchun mustahkam zamin yaratilayapti.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yilning 24-dekabrida Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasida ta’lim sohasiga “elektron ta’lim” tizimini joriy etish uchun keyingi ikki yilda 250 milliard so‘m yo‘naltirilishi, ta’kidlab o‘tilgan (2¹).

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti devoni va Vazirlar mahkamasi qoshida eng malakali mutaxassislarni jalb qilgan holda bu ishlarni koordinatsiya qiluvchi ishchi guruhi tuzilgan bo‘lib, ular oldiga quyidagi topshiriqlar quyilgan:

1.Barcha ta’lim muassasalari uchun raqamli interaktiv elektron kitoblar va raqamli o‘quv qo‘llanmalar yaratish yoki ulardan foydalanish kerakligini ustuvor vazifa sifatida ko‘rsatish hamda bu ishlarni bajarish bo‘yicha reyting ko‘rsatgichlarini aniqlash mezonlarini ishlab chiqish.

2.Chet ellarda yaratilgan va aprobatsiyadan o‘tgan muhim raqamli interaktiv elektron kitoblar, qo‘llanmalar, ta’lim sohasigaoid komp’yuter

¹ 2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 02-fevraldagi “Ta’lim sohasidagi islohotlarni jadallashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 54-son Qarori,7-bet.

o'yinlari, intellectual ta'lim platformalari, masofaviy ta'lim tizimlari, dasturlar va saytlarini o'zbek tiliga o'girib, ularni maxsus respublika fondiga jamlab, internetdagi ta'lim portaliga joylashtirish hamda barcha ta'lim muassasalariga foydalanish uchun tarqatish.

3. Har yili eng yaxshi raqamli interaktiv kitoblar, o'quv qo'llanmalar, ishga tushirilgan masofaviy ta'lim platformalari hamda ta'lim bilan bog'liq komp'yuter o'yinlari tanlovini o'tkazish va g'oliblarni munosib taqdirlash va erishilgan natijalarni respublika fondiga jamlab, internetdagi ta'lim portaliga joylashtirish hamda ularni barcha ta'lim muassasalariga foydalanish uchun tarqatish.

4. Har yili bir marta respublikada yaratilgan raqamli interaktiv kitoblar, o'quv qo'llanmalar, masofaviy ta'lim platformalari hamda ta'lim bilan bog'liq komp'yuter o'yinlari bo'yicha anjuman va seminarlarni respublika va viloyatlar miqyosida tashkil qilish.

5. Ta'lim muassasalaridagi professor-o'qituvchilarning ish faoliyati monitoringini baholashda ularning raqamli interaktiv elektron kitoblar, interaktiv o'quv qo'llanmalar hamda ta'lim bilan bog'liq komp'yuter o'yinlarini ishlab chiqishlari va ulardan foydalanishlarini ham hisobga olish.

6. Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va zamonaviy iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan raqamli bilimlarning darajasini oshirish, ta'lim infratuzilmasini takomillashtirish, jumladan, 2022 yilga qadar mamlakatimizning barcha hududlarida raqamli bilimlarga o'qitish markazlarini ochish.

Turli xil ko'rinishdagi ta'lim turlarining hosil bo'lishi ta'lim vazirliklari qoshida malakali professor-o'qituvchilarni, shu jumladan, pensiyaga chiqqanlarni ham jalb qilgan holda raqamli interaktiv elektron kitoblar, elektron o'quv qo'llanmalar va alohida fanlar bo'yicha masofaviy ta'lim kurslari tayyorlash zaruriyatiga olib keladi.

Bu esa ushbu ishlarni amalga oshirish bo'yicha mamlakat ishchi kengashini tashkil qilish vazifasiga olib keladi. Uning zimmasiga respublika miqyosida zamonaviy hamda sifatli raqamli interaktiv elektron kitoblar, raqamli elektron o'quv qo'llanmalari va masofaviy ta'lim kurslari tayyorlash (yoki ularni chet tillardan o'zbek tiliga o'girish) vazifasi yuklanadi.

Bu ishga majburiy tarzda mamlakatda information texnologiyalarning tadbiqi bilan shug'ullanadigan barcha tashkilotlarni, ta'lim muassasalarini, kompaniyalarni va yetakchi institut hamda universitetlarni jalb qilish kerak bo'ladi.

Mamlakat miqyosida yaratilgan (yoki tarjima qilingan) raqamli interaktiv elektron kitoblar va o‘quv qo‘llanmalardan barcha talabalar va o‘qituvchilar foydalana olishlari uchun ularni maxsus ta’lim portaliga, shu jumladan, vazirliklar va ta’lim muasasalari saytlariga, kutubxonalarga, resurs markazlariga joylashtirish maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Raqamli interaktiv kitoblar, masofaviy ta’lim platformalari va elektron o‘quv qo‘llanmalar yaratganlarni yaxshilab moddiy va ma’naviy taqdirlash ham ularning soni va sifatining oshishiga ijobiy ta’sir qilgan bo‘lar edi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 02-fevraldagi “Ta’lim sohasidagi islohotlarni jadallashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 54-sonli Qarori qabul qilingan.

Qarorda 2024-yilda ta’lim sohasidagi loyihalarda quyidagilarni amalga oshirish belgilab berilgan:

- pedagog kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini tahlil qilish;

- o‘qituvchilarning bilimi va qiziqishiga mos bo‘lgan tabaqalashtirilgan ta’lim dasturlarini joriy qilish, mazkur jarayonga nodavlat va xalqaro tashkilotlarni jalb qilish;

- pedagog kadrlar tayyorlaydigan oliy ta’lim tashkilotlarini tizimli rivojlantirish va ularda boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, ularning ta’lim dasturlarini umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlari o‘quv dasturlari bilan uyg‘unlashtirish;

- professional ta’limdan so‘ng oliy ta’limni davom ettirish imkoniyatlarini yanada kengaytirish, uch yillik ta’lim dasturlari asosida amaliy bakalavriat bo‘yicha kadrlar tayyorlashni yo‘lga qo‘yish;

- o‘quvchilar rivojlanishiga psixologik-pedagogik jihatdan tashxis qo‘yish, ularning qobiliyati va moyilliklarini aniqlash bo‘yicha zamonaviy usullarini joriy qilish hamda yoshlarni kasb-hunarga yo‘naltirish faoliyatini takomillashtirish;

- ta’lim sohasidagi davlat boshqaruvi organlarining ayrim funksiyalarini (ta’lim tashkilotlari reytingini aniqlash, ta’lim dasturlarini akkreditatsiyadan o‘tkazish va boshqalar) nodavlat, shu jumladan xalqaro tashkilotlarga outsorsingga berish bo‘yicha takliflar tayyorlash;

-ta'lim sohasida xususiy sektor ulushini yanada oshirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, jumladan uni moliyaviy qo'llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini joriy qilish (3¹).

Mamlakatimizda 2024-yil 1-sentabrgacha o'quvchilar (talabalar)ning egallagan bilimini va pedagoglarning malakalarini baholash tizimi xalqaro tajribalar asosida takomillashtiriladi, 2024-2025 yillarda kasbiy ta'lim yo'nalishlari, mutaxassisliklari va kasblari klassifikatori - xizmatchilarning asosiy lavozimlari va ishchilar kasblari klassifikatoriga, ta'lim dasturlari esa - yangilangan kasbiy standartlar va malaka talablariga moslashtiriladi, kamida 14 ta professional ta'lim muassasalarining faoliyatiga tajriba-sinov tariqasida xalqaro ta'lim dasturlari, kamida 10 ta oliy ta'lim muassasasi faoliyatiga - zamonaviy boshqaruv usullari va ta'lim sifatining yuqori standartlari joriy qilinadi, pedagogika, qishloq va suv xo'jaligi, texnika, axborot texnologiyalari hamda iqtisodiyot sohasiga oid ta'lim yo'nalishlarining xalqaro akkreditatsiyadan o'tkazilishi ta'minlanadi (4²).

O'zbekistonda ta'limga bo'lgan talab unchalik yuqori emas, chunki inson kapitaliga bo'lgan investitsiyalarning bozordagi qiymati baland emas, lekin iqtisodiy o'sish boshlansa, malakali kadrlarga talab oshadi, bu ularning daromadi keskin oshishiga olib keladi, asta - sekinlik bilan ta'limi bor va yo'qlarning orasida katta farq kuzatiladi, shu farq esa ta'limga investitsiya qilishga sababchilardan biri bo'ladi, degan fikrlarni uchratib qolamiz (5³).

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 13-yanvardagi "Respublika davlat ta'lim muassasalarida o'quvchi va talabalarga o'quv-uslubiy filmlar yordamida dars o'tish tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" 24-sonli Qarori qabul qilinib, unga ko'ra ta'lim muassasalarida o'quv-uslubiy filmlar yordamida dars o'tish tizimi joriy etiladi (6⁴).

Maqolada ta'lim sohasiga raqamli texnologiyalarni joriy qilish yuzasidan dunyoning ilg'or mamlakatlaridagi tajribalar va mamlakatimizdagi mavjud imkoniyatlarni hisobga olib, quyidagi xulosalarni qilish mumkin:

¹ 3.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 02-fevraldagi "Ta'lim sohasidagi islohotlarni jadallashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 54-son Qarori, 1-bet.

² 4.https://t.me/akademik_burchak/1576).

³ 5.Kun.uz'.<https://kun.uz/50183374>).

⁴ 6.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024 yil 13 yanvardagi "Respublika davlat ta'lim muassasalarida o'quvchi va talabalarga o'quv-uslubiy filmlar yordamida dars o'tish tizimini

-har bir mamlakatning barqaror taraqqiyotida har tomonlama yetuk, zamonaviy bilim va hunarlarni puxta egallagan, azmu shijoatli, tashabbuskor yoshlar alohida o‘ringa ega;

-shu sababli ham mamlakatlar yosh avlodga zamon talabiga mos keladigan dunyoviy bilimlarni berishi shart;

-mamlakatimizda o‘quvchi va talabalarning axborot texnologiyalaridan savodxonligini oshirish bo‘yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar ishlarini yanada kuchaytirish lozim;

-fan mavzularini informatika fani doirasida internet texnologiyalari, mobil texnologiyalar, web-texnologiyalar va web dasturlash asosida o‘qitish samaradorligini oshirish masalalariga alohida e‘tibor qaratish kerak;

-mamlakatimiz o‘quvchi va talabalarining egallagan bilimini va pedagoglarning malakalarini baholash tizimini xalqaro tajribalar asosida takomillashtirib boorish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlis yig‘ilishiga Murojaatnomasi”. //Xalq so‘zi, 2020 yil 25 yanvar, 19-son.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 02-fevraldagi “Ta’lim sohasidagi islohotlarni jadallashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 54-sonli Qarori,7-bet.

3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 02-fevraldagi “Ta’lim sohasidagi islohotlarni jadallashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 54-sonli Qarori, 1-bet.

4.https://t.me/akademik_burchak/1576).

5.Kun.uz’<https://kun.uz/50183374>).

6.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 13-yanvardagi “Respublika davlat ta’lim muassasalarida o‘quvchi va talabalarga o‘quv-uslubiy filmlar yordamida dars o‘tish tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 24-sonli Qarori (dunyoUz.<https://t.me/+iWFwuTGG4AA3YzMy>).

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД

*Университет науки и технологии, Кафедра гуманитарных наук
Старший преподаватель*

Назирова Дилафруз Алишеровна

Студент направления психологии

Музаффарова Рухсора Мурадовна

Аннотация: Цифровизация меняет фундаментальные аспекты науки и образования, формируя новые социальные отношения, системы коммуникации и когнитивные модели. В статье исследуются социально-психологические аспекты влияния цифровой трансформации на научное познание, образовательные процессы и межличностное взаимодействие. Рассматривается, как цифровая среда влияет на групповые процессы, идентичность и поведенческие модели в образовательных и научных сообществах. Особое внимание уделено проблемам социальных конфликтов, снижению эмпатии и росту индивидуализма в цифровом обществе. Предложены рекомендации для адаптации образовательных и научных практик к современным вызовам.

Ключевые слова: цифровизация, социальная психология, наука, образование, цифровая среда, межличностное взаимодействие, групповая динамика, когнитивные модели, эмпатия.

Цифровизация является одной из ключевых тенденций современного общества, затрагивая все сферы жизни, включая науку и образование. В контексте социальной психологии цифровизация становится мощным фактором трансформации межличностных взаимодействий, групповой динамики и социальных ролей. Современное общество на протяжении последних десятилетий балансировало среди разнообразных вызовов и угроз его устойчивости. Среди них были факторы миграционных изменений, глобальных вызовов безопасности со стороны экстремизма и терроризма, риски, сопровождающие развитие информационного общества. Целью исследования является изучение социальных и этико-правовых процессов, сопутствующих цифровизации

образования, прежде всего проблемы цифрового разрыва, в рамках социально-философского анализа. Объектом исследования выступит цифровая трансформация образования, понимаемая как многоэтапный процесс перехода процессов управления, обучения, контроля, оценки в сфере образования в цифровую среду на основе современных сервисов, открытых ресурсов, интерактивных методов коммуникации, использования больших данных и искусственного интеллекта.

Наука и цифровизация: социально-психологический аспект. Научное познание в цифровую эпоху становится все более коллективным и сетевым. Электронные базы данных, системы открытого доступа и цифровые лаборатории способствуют глобальной кооперации. Однако растущая зависимость от технологий может снижать критическое мышление и способствовать развитию так называемого "цифрового конформизма". Цифровизация в образовании и её влияние на психологические процессы. Образовательные процессы все чаще переходят в онлайн-формат, что изменяет формы взаимодействия между учениками и преподавателями. Социальная психология подчеркивает важность таких феноменов, как групповая принадлежность, эмпатия и социальное подкрепление, которые становятся менее выраженными в цифровой среде. Педагоги отметили, что увеличение «экранного времени» может привести к ухудшению основных параметров здоровья, также как и переход к цифровой школе без занятий физической культурой и контролем за самочувствием ученика. Особое внимание, по мнению педагогов, следует обратить на риск полного вовлечения в цифровую коммуникацию с утратой реальной социальной активности и смыслом жизненной ориентации вне цифровой среды. Это может привести как к формированию аддиктивного поведения (усилить зависимость от гаджетов, игр, пребывания онлайн), так и к высокой подверженности манипуляторному воздействию, в том числе негативному, что связано с неразвитостью самостоятельного, критического мышления (особенно в детском возрасте). Полученные результаты фокус-групп будут дополняться в дальнейших исследованиях, поскольку ситуация требует гибкого реагирования на новые изменения и их оценки. Практика форсированного перехода к дистанционному онлайн-обучению показала, что существенные угрозы связаны с нарушением персональной безопасности и прав человека в цифровой среде, с возможностью совершения целенаправленных кибератак, передачей

закрытой информации, фейков, кибермошенничеством, которые в этих условиях получают новые импульсы и новые формы проявления. Социальные конфликты и идентичность в цифровом пространстве. Цифровизация меняет структуру социальных конфликтов, увеличивая их интенсивность из-за анонимности и доступности онлайн-платформ. Кроме того, возникает кризис идентичности, когда люди пытаются соответствовать цифровым образам, которые часто не соответствуют реальности. Проблема эмпатии и индивидуализма. Цифровая среда снижает уровень эмпатии в коммуникации. Люди становятся менее склонны к эмоциональному включению, что связано с отсутствием невербальных сигналов в онлайн-взаимодействиях. Социальная психология позволяет глубже понять процессы, происходящие в условиях цифровизации. Для того чтобы наука и образование сохраняли свою гуманистическую природу, необходимо адаптировать их к цифровой эпохе, используя подходы, способствующие развитию групповой сплочённости, эмпатии и критического мышления.

Список литературы:

1. Бауман З. "Глобализация: последствия для человека и общества". М.: Логос, 2004.
2. Гоффман Э. "Представление себя другим в повседневной жизни". М.: Канон-Пресс-Ц, 2000.
3. Кастельс М. "Информационная эпоха: экономика, общество и культура". М.: Высшая школа экономики, 2000.
4. Рубинштейн С.Л. "Основы общей психологии". СПб.: Питер, 2002.
5. Турекулов И. "Цифровизация в образовательной среде: вызовы и возможности". Ташкент: Узбекистан, 2023.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA DAVLAT XIZMATCHISINING MA'NAVIY-AXLOQIY FAZILATLARINING NAMOYON BO'LISHI

Jafar Mustafayev – *falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, TATU Samarqand filiali,*
G'aniyev Elbek – *O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti
magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada axborotlashgan jamiyat sharoitida ma'naviy-axloqiy fazilatlarining namoyon bo'lishi, axloqiy inqirozning yuzaga kelishi, uning sabab va oqibatlari tahlil qilinadi. Axborot texnologiyalarining jamiyatga ko'rsatadigan ta'siri va bu jarayonning axloqiy qadriyatlarga salbiy ta'siri haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, axloqiy inqirozni kamaytirish uchun yechimlar va tavsiyalar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: Axborotlashgan jamiyat, ma'naviy-axloqiy fazilatlar, axloqiy inqiroz, dezinformatsiya, kiberbulling, axborot madaniyati, axborot xavfsizligi, globalizatsiya.

Annotation: The article analyzes the manifestation of spiritual and moral qualities in the information society, the emergence of a moral crisis, its causes and consequences. The impact of information technology on society and the negative impact of this process on moral values are discussed. Solutions and recommendations for reducing the moral crisis are also offered.

Keywords: Information society, moral and ethical qualities, moral crisis, disinformation, cyberbullying, information culture, information security, globalization.

Аннотация: В статье анализируется проявление духовно-нравственных качеств в информационном обществе, возникновение нравственного кризиса, его причины и последствия. Обсуждается влияние информационных технологий на общество и негативное влияние этого процесса на моральные ценности. Также предлагаются решения и рекомендации по снижению морального кризиса.

Ключевые слова: Информационное общество, морально-этические качества, моральный кризис, дезинформация,

кибербуллинг, информационная культура, информационная безопасность, глобализация.

Kirish: Bugungi kun jamiyati axborotning ulkan tezlikda tarqalishi va iste'mol qilinishi davriga qadam qo'ydi. Bu jarayon "axborotlashgan jamiyat" atamasi bilan izohlanadi. Axborotlashuv texnologiyalarining rivojlanishi insoniyat hayotini osonlashtirish bilan birga, kutilmagan muammolarni ham keltirib chiqardi. Axborotning oson va tezkor yetkazilishi jamiyatda axloqiy qadriyatlarning buzilishiga, soxta ma'lumotlarning tarqalishiga, insonlar o'rtasida ishonchsizlik muhitining yuzaga kelishiga olib kelmoqda. Shu sababli, axborotlashgan jamiyatda har bir shaxsning, ayniqsa, davlat fuqarolik xizmatchisining ma'naviy-axloqiy fazilatlarining namoyon bo'lishi hamda kelgusi kadrlarni axloqiy inqiroz masalasini chuqur o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ushbu nuqtai-nazardan har bir shaxsning, xususan, davlat fuqarolik xizmatchisining ma'naviy-axloqiy fazilatlarining axborotlashuv va ijtimoiy axloqqa ta'sirini falsafiy-sinergetik tahlil qilish makon va zamonda axborot texnologiyalarini insonlar o'rtasida muloqotni osonlashtirishiga xizmat qiladi. Biroq, bu jarayon eng samarali mexanizm sifatida ijtimoiy munosabatlarga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qo'ymaydi. Ijtimoiy tarmoqlar odamlar o'rtasidagi masofani qisqartirishi muqarrar, ammo, aksariyat holatlarda yuzma-yuz muloqotga ehtiyojni keskin kamaytirishi tabiiy holdir. Natijada, insonlarning o'zaro munosabatlarida bir-biriga nisbatan befarqlik hissini oshib borishi kuzatiladi.

Shuningdek, virtual olam imkoniyatlari, sun'iy intellektdan foydalanish ayniqsa yoshlar tafakkur tarzida ma'naviy-axloqiy barkamollik jihatlarini susaytirishi mumkin bo'lgan holatdir. Misol uchun, bolalar va o'smirlar orasida internetdan ortiqcha foydalanish ularning o'z-o'ziga ishonchini pasaytiradi, bu esa jamiyatlardagi axloqiy buzilishlarning boshlanishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, ommaviy axborot vositalari orqali ma'lumotning haddan tashqari ko'pligi insonlarni axborot xurujlariga uchrashi xavfini oshiradi. Bu holatda axloqiy qadriyatlar o'z ahamiyatini yo'qotishi yoki noto'g'ri talqin qilinishi mumkin.

Bundan tashqari, axloqiy inqirozning namoyon bo'lish shakllari quyidagicha ko'zga tashlanadi: birinchidan, dezinformatsiya va feyk

yangiliklar orqali bo‘lib, yangi texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar orqali soxta yangiliklar tez tarqalishidir. Bu jarayon jamiyatda ishonchsizlik muhitini kuchaytiradi. Misol sifatida “COVID-19” pandemiyasi davrida soxta ma’lumotlarning keng tarqalishi odamlarning ongi va tafakkurini hamda hayotini xavf ostiga qo‘ydi. Ikkinchidan, Kiberbullying va onlayn tajovuzlar ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan. Yoshlar orasida bu holatlar o‘z joniga qasd qilishgacha bo‘lgan og‘ir oqibatlariga olib kelgan holatlar ham mavjud. Uchinchidan, axborot maydonidagi axloqiy zaiflik - ko‘p hollarda, axborotning tarqalishi mas’uliyatsizlik bilan amalga oshiriladi. Masalan, ayrim bloggerlar obuna sonini oshirish uchun jamoatchilikni manipulyatsiya qiladi yoki noto‘g‘ri ma’lumotlar tarqatadi. Ushbu yo‘lda toifasidan qat’iy-nazar har qanday shaxs axloqiy chegaradan chiqib, hatto shaxsiyatini unutib qo‘ymoqda. To‘rtinchidan, qadriyatlararo ziddiyatlar bo‘lib, globallashuv jarayoni axborotlashuv orqali turli madaniyatlarning to‘qnashuviga olib kelmoqda. Bu jarayonda milliy qadriyatlarining zaiflashishi va yo‘qolishi xavfi paydo bo‘lmoqda. Hatto, milliy ma’naviy merosga ham tahdid solmoqda.

Axborotlashgan jamiyatda davlat xizmatchisining ma’naviy-axloqiy fazilatlarining namoyon bo‘lishida sabablar va yechimlar haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, axloqiy inqirozning yuzaga kelishining asosiy sabablaridan biri insonlarning axborotga bo‘lgan mas’uliyatsiz munosabatidir. Ijtimoiy tarmoqlar va internetda shaxsi noma’lum odamlarga o‘z harakatlari uchun javobgarlik hissini yo‘qolishiga olib keladi. Shuningdek, zamonaviy axborot-kompyuter texnologiyalarini boshqarish va foydalanish mexanizmlarining yetishmasligi bu boradagi muammolarni yanada chuqur ildiz otishiga sabab bo‘ladi. Axborotlashgan jamiyatda davlat xizmatchisining ma’naviy-axloqiy fazilatlarining namoyon bo‘lishida quyidagi yechimlarni taklif etish mumkin:

Dastlab, bo‘lajak kadrlarda axborot madaniyatini shakllantirish orqali jamiyatda axborotni to‘g‘ri qabul qilish va tarqatish madaniyatini rivojlantirish lozim. Bu borada ta’lim muassasalari va ommaviy axborot vositalarining roli juda muhimdir.

Ikkinchidan, axborot texnologiyalarini nazorat funksiyasini oshirish orqali davlat va jamoat tashkilotlari axborot texnologiyalarining ishlatilishini nazorat qilish mexanizmlarini kuchaytirishi lozim. Masalan, yoshlar bilan ishlaydigan davlat va nodavlat tashkilotlari

saytlari uchun zararli kontentlarni bloklash va mas'uliyatli internet muhitini yaratish dolzarb masalalardan biridir.

Uchinchidan, yosh avlodni axborot texnologiyalaridan to'g'ri foydalanishga o'rgatish va ularda axloqiy qadriyatlarga bo'lgan ijobiy munosabatni shakllantirish va mustahkamlash o'ta muhimdir. Buning uchun turli loyihalar, davlat dasturlarida ijtimoiy-gumanitar sohalar targ'ibotini kuchaytirish, seminar-treninglar, auditoriyasi keng bo'lgan milliy va xorijiy tillarda ma'naviy meros targ'ibotiga bag'ishlangan veb-dasturlar va sahifalar yaratish maqsadga muvofiqdir.

To'rtinchidan, raqamli savodxonlikni oshirish yo'li bilan bugungi kunda axborot texnologiyalari bilan ishlash darajasini oshirish va muammolarni bartaraf etish lozim. Raqamli savodxonlik insonlarning internetda to'g'ri va xavfsiz harakat qilish ko'nikmalarini oshirish orqali, ularning dezinformatsiya va kiberxavfsizlik tahdidlariga qarshi immunitetini kuchaytiradi. Bu borada, raqamli savodxonlik bo'yicha o'quv dasturlarini kengaytirish, yoshlar va kattalar uchun psixologik hamda maxsus-raqamli treninglar o'tkazish maqsadga muvofiq.

Beshinchidan, virtual etika qoidalarini ishlab chiqish va targ'ib qilish orqali, axborot texnologiyalari va internet orqali virtual olamdagi muloqotda virtual etika qoidalarini joriy etish axloqiy inqirozni yengishda muhim rol o'ynaydi. Bu qoidalar foydalanuvchilarga onlayn muloqotda o'zaro hurmat, mas'uliyat va halollik kabi qadriyatlarni saqlashni o'rgatadi. Ushbu qoidalarni targ'ib qilish, maxsus veb-saytlar va ijtimoiy tarmoqlar orqali jamiyatning barcha qatlamlariga milliy kontentlar sahifalarida behayo reklamalar o'rnida etika va estetik qoidalarni o'ziga xos uslubda zamonaviy yetkazish orqali internetda sog'lom axloqiy muhit yaratilishi mumkin.

Oltinchidan, yosh davrlariga oid psixologik yordam xizmatlarini yo'lga quyish va rivojlantirish. Kiberbullying va onlayn tajovuz va tahdidlarning salbiy psixologik ta'sirini kamaytirish uchun psixologik yordam xizmatlarini kengaytirish lozim. Bu xizmatlar, ayniqsa, yoshlar va o'smirlar uchun onlayn psixologik yordam xizmatlarini rivojlantirish, ularni tezkor va qulay shaklda taqdim etish, muammolarni o'z vaqtida hal qilish imkoniyatini beradi.

Dunyo bo'ylab so'nggi statistik ma'lumotlarga ko'ra, internet foydalanuvchilarining qariyb 60 foizdan ortig'i feyk xabarlar va ma'lumotlar ta'siriga tushib qolgan. Shuningdek, Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, har uch nafar o'smirdan biri

kiberjinoyat va kibertahdidlardan aziyat chekadi. Bu kabi ko'rsatkichlar axborotlashgan jamiyatda davlat va fuqarolik xizmatchilari hamda kelgusi kadrlarni ma'naviy-axloqiy fazilatlari manzarasini yaratib beradi.

XULOSA qilib aytadigan bo'lsak, axborotlashgan jamiyatning rivojlanishi, shubhasiz, zamonaviy dunyoda ko'plab qulayliklarni taqdim etgan bo'lsa-da, bu jarayon davlat va fuqarolik xizmatchilari hamda bo'lajak kadrlarni ma'naviy-axloqiy fazilatlarining namoyon bo'lishida salbiy jihatlarini ham ko'rsatmoqda. Soxta ma'lumotlar, kiberbulling va globallashuv jarayonida milliy qadriyatlarning yo'qolishi kabi muammolar axloqiy zaiflikning oshishiga sabab bo'lmoqda. Internet va axborot texnologiyalarining tezkor taraqqiyoti jamiyatda ishonchsizlik va axloqiy qoidalarining zaiflashishiga olib keldi.

Yosh avlodni axborot texnologiyalaridan to'g'ri foydalanishga o'rgatish va ularda axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash zamon talabidir. Buning uchun ta'lim tizimida axborot madaniyatini oshirishga qaratilgan maxsus dasturlarni joriy etish, turli loyihalar, treninglar va seminarlar tashkil qilish zarur. Axborotni to'g'ri va mas'uliyatli qabul qilish hamda tarqatish ko'nikmalarini yoshlar ongida shakllantirish orqali biz ma'naviy-axloqiy inqirozni oldini olishimiz mumkin.

Axborot madaniyatini rivojlantirish, axborot xavfsizligini ta'minlash va yoshlar uchun ma'rifiy dasturlarni kengaytirish davlat va jamiyatning birgalikdagi sa'y-harakatlari orqali amalga oshirilishi mumkin. Axloqiy inqirozning oldini olish va uni kamaytirish uchun barcha darajalarda ma'rifat va tarbiyani kuchaytirish muhimdir. Shuningdek, axborot texnologiyalari sohasida huquqiy nazorat va tartib-intizomni kuchaytirish hamda xavfsiz axborot muhitini yaratish zarur.

Faqatgina shunday kompleks yondashuv orqali axborotlashgan jamiyatning salbiy oqibatlarini kamaytirish, axloqiy qadriyatlarni saqlab qolish va kelajak avlod uchun sog'lom axloqiy muhitni yaratish mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mavlanovna A. M. Problems of transforming a healthy worldview and creativity into a nationwide movement in society //Asian Journal Of Multidimensional Research. – 2021. – T. 10. – №. 7. – C. 32-36.

2. Rizaev I. Synergetics in Social Systems and its Possibilities //Global Scientific Review. – 2022. – T. 10. – C. 62-69..
3. "Axborotlashgan jamiyat: muammo va yechimlar." Ilmiy maqolalar to'plami. Toshkent: Fan, 2019.
4. Kubayeva S. Intellectual Games: Stimulating the Development of The Human Mind //International Journal of Scientific Trends. – 2023. – T. 2. – №. 12. – C. 74-78.
5. Усмонов Ф. Н. Рациональность и традиция в развитии науки // К читателям. – С. 251.
6. Ganiyev E. STAGES OF DEVELOPMENT AND IMPACT ON SOCIAL LIFE OF AN INFORMED SOCIETY IN UZBEKISTAN //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – T. 2. – №. 11. – C. 17-20.
7. Mustafayev Jafar Shomirzayevichning “Ma’naviy meros - sinergetik tadqiqot obyekti sifatida” (PhD) dissertatsiyasi materiallari. Samarqand-2024 yil.
8. Mustafayev J. Synergistic processes in spiritual heritage // Journal of new century innovations (International Scientific Research Journal), -Fergana, Uzbekistan. -Iyun, 2022, -P. 235-243, -Volume-7. Issue-6, (WSRjournal.com, -DOI - 0000-0002-1680-7381).
9. Mustafayev J. Mahmudxo‘ja Behbudiyning milliy kadrlar tayyorlashdagi xizmatlari // “Servis” ilmiy-amaliy jurnal. Samarqand iqtisodiyot va servis institutining 90 yillik yubileyiga bag‘ishlangan maxsus soni. -Samarqand. -Dekabr, 2021, II-qism, -B. 179-185.
10. Mustafayev J. Ma’naviy barkamol insonni tarbiyalash g‘oyaviy-siyosiy madaniyat negizi // Inson, uning e’tiqodi, jamiyat, koinot: taraqqiyot muammolari va hozirgi zamon mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy anjuman materiallari. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqotlar markazi. - Samarqand, -Yanvar, 2022, -B.437-441. (ISBN 978-9943-746-81-7).
11. “Axborot xavfsizligi va ijtimoiy axloq” Internet resurslari: www.cyberethics.uz, www.globalissues.org.

OLIY TA'LIM TIZIMIDA IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLAR: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR

Mardonov Ravshan Subxanovich

falsafa fanlari nomzodi, dotsent

*TATU Samarqand filiali, Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrası
dotsenti*

Xalqaro tajriba va tahlillardan ma'lum bo'ladiki, universitetda ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'rganishning dolzarbligi zamonaviy ijtimoiy-madaniy sharoitda talaba ta'limining rolini oshirish va ularning shaxsiy hamda kasbiy rivojlanish darajasiga talablarning ortishi bilan belgilanadi.

Yoshlar tarbiyasining ortib borayotgan roli quyidagi omillar bilan asoslanadi. Ta'lim-tarbiya postindustrial jamiyatda barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning etakchi harakatlantiruvchi kuchiga aylangan inson kapitalining rivojlanishi va takror ishlab chiqarilishini ta'minlaydi. Ta'limda inson kapitalini universitet bitiruvchisining ijtimoiy va kasbiy kompetensiyasi sifatida aniqlash mumkin. Bu murakkab, umumlashtirilgan shaxsiy sifat bo'lib, turli xil ijtimoiy, shaxsiy va kasbiy muammolarni samarali hal qilish uchun rivojlangan vakolatlarni rag'batlantirish va mas'uliyat bilan qo'llash qobiliyatini ifodalaydi. Olimlar inson kapitali iqtisodiy o'sishiga boshqa ikkita ishlab chiqarish omili – mehnat va kapitalning kombinasiyasidan kam bo'lmagan ta'sir qilishini isbotladilar. Shu nuqtai nazardan, inson imkoniyatlari, uning ijodiy salohiyatini rivojlantirish yo'llari, o'z-o'zini bilishni, shaxsiy va kasbiy o'z-o'zini takomillashtirishni o'rganishga qaratilgan ijtimoiy va gumanitar fanlar muhim ahamiyatga ega.

Talabalar tarbiyasining rolini oshirishning yana bir muhim omili – bu yangi iqtisodiyotda nafaqat ishchilarning kasbiy kompetensiyalariga, balki ularning ma'naviy-axloqiy shaxsiy fazilatlariga ham talab ortib bormoqda. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ko'rsatganidek, ma'naviy-axloqiy yo'l-yo'riqlarini yo'qotgan, qudratli resurslarga ega bo'lgan kishilar o'z manfaati va foydasini ko'zlab jamiyat va davlat manfaatlariga qarshi ulkan vayronkorlik harakatlariga qodir. Binobarin, zamonaviy sharoitda bo'lajak mutaxassislarning axloqiy fazilatlarini, ijtimoiy mas'uliyati, muloqot qobiliyati, huquqiy va iqtisodiy savodxonligiga asoslangan ijtimoiy va shaxsiy kompetensiyalarining roli ortib bormoqda. Mazkur holat kelajakdagi mutaxassislarning ijtimoiy va shaxsiy vakolatlarni rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'rganish zarurligini

taqazo etadi, bu esa bitiruvchilarni o'zgaruvchan ijtimoiy-madaniy sharoitlarda yanada samarali ijtimoiylashtirish va moslashishga yordam beradi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev deyarli har bir nutqida yoshlar kelajagi va kadrlar tayyorlash masalalariga alohida e'tibor qaratayotgani, bunda ijtimoiy fanlarning o'rni beqiyos ekanini ta'kidlayotgani bejiz emas. Davlatimiz rahbarining yaqinda nashr etilgan "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" asarida ham ijtimoiy fanlarni o'qitishni chuqurlashtirishga alohida e'tibor qaratilgan¹. Nima uchun ijtimoiy fanlarning kadrlar tayyorlashdagi o'rni muhim? degan, savol tug'iladi. Zero, biz uchun bugungi kunda fuqarolik pozitsiyasiga ega, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qiladigan, mamlakatimiz hayotidagi o'zgarish va islohotlarda faol ishtirok etuvchi zamonaviy va keng dunyoqarashli yoshlar avlodini voyaga etkazish nihoyatda muhim. Shunday kadrlarni tarbiyalamasak, yoshlarimiz biryoqlama shakllanadi. Yosh avlod ma'naviyatsiz bo'lsa, uning yaxshi zamonaviy mutaxassis, faol fuqaro bo'lib shakllanishi amri mahol bo'lib qoladi.

To'g'ri, sobiq ittifoq davrida ham ijtimoiy fanlarni o'qitishga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, falsafa, tarix, huquq, siyosatshunoslik, etika, estetika kabi gumanitar fanlardan darslar o'tildi. Biroq barcha ijtimoiy fanlar marksizm-leninizm g'oyalariga, kommunistik mafkuraga bo'ysundirildi va bu asossiz g'oyalar komil insonni tarbiyalamadi, balki kadrlarni boshi berk ko'chaga solib qo'ydi. Natijada, jamiyat tanazzulga yuz tutdi. Davlat parokanda bo'ldi. Mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakatimizda ijtimoiy fanlarni yangicha nuqtai nazardan o'qitish yo'lga qo'yildi. Biroq 1990 yillarning o'rtalarida O'zbekistonda ijtimoiy fanlarga biryoqlama texnokratik yondashuv kuzatildi, bu fanlarga o'ziga xos «begona» fanlar sifatida qarashlar shakllana boshladi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, uzluksiz ta'lim bosqichlarida, ayniqsa, oliy ta'lim tizimida ijtimoiy fanlar qancha va qaysi yo'nalishlarda, qanday shaklda, qanday mazmunda o'qitilishi haqida yagona tushuncha haligacha mavjud emas. Davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, ba'zi uzoqni o'ylamaydigan mulozimlarning "ijtimoiy fanlardan foyda yo'q" kabi noto'g'ri qarashlari natijasida bu fanlarning salmog'i va sifati pasayib ketdi. Bu sohada tez-tez o'tkazilayotgan "tajriba"lar, kimningdir bir fanni kiritishga sub'ektiv yondashuvi, boshqasini yo'qotish, kafedralar qo'shilishi

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2022 – Б. 227-237.

va professor-o'qituvchilar, ijtimoiy fanlar va mutaxassislar, professor-o'qituvchilar sonining ko'payishi holatlari mehnatga nisbatan doimiy skeptisizm sohaga jiddiy zarar etkazdi.

Prezident Sh.M.Mirziyoev bugungi yoshlarning dunyoqarashini shakllantirishda ijtimoiy fanlarning o'rnini ko'rsatadi. Bugun Yangi O'zbekistonga nafaqat yaxshi mutaxassislar, balki o'z tarixi, milliy an'analarini yaxshi biladigan yuksak ma'lumotli, madaniyatli fuqarolar ham zarur.

Prezidentimizning mazkur tavsiya va talabi oliy o'quv yurtlarida ijtimoiy fanlarni o'qitishni jiddiy qayta ko'rib chiqish, ijtimoiy fanlarni o'qitishni boyitish uchun etarli asos, deb hisoblash mumkin. Darhaqiqat, ijtimoiy soha boshqa texno-iqtisodiy, savdo, moliyaviy va iqtisodiy tarmoqlar kabi to'g'ridan-to'g'ri katta daromad keltirmaydi. Ammo jamiyatning ma'naviy bo'shlig'i tufayli yuzaga keladigan oqibatlar, halokatlar tuzatib bo'lmaz ofatlarga olib kelishi mumkinligini bugun hayotning o'zi isbotlab turibdi.

Oliy ta'lim tizimidagi qariyb yarim asrlik ilmiy-pedagogik, ijtimoiy-siyosiy faoliyatimiz jarayonidagi tajribamiz, kuzatuvimiz va doimiy tahlilimiz soha yuzasidan ba'zi fikrlarni bildirishga asos beradi. Balki ijtimoiy fanlarni qisqartirish orqali, ularni o'qitmasdan ham etuk mutaxassislar tayyorlash mumkindir. Lekin millat uchun qayg'uradigan haqiqiy vatanparvarni, oilaparvar, yurtparvar, mehr-oqibatli insonlarni tarbiyalash ijtimoiy fanlarni o'qitmasdan amalga oshirilishi ancha qiyin kechadi, deb hisoblaymiz. Uchinchi Renessans davri haqida qancha gapirmaylik, uning mohiyatini ijtimoiy-gumanitar fanlar yordamisiz yoshlar ongiga singdirib bo'lmaydi. Ijtimoiy fanlar Uchinchi Renessans davrining boshlanishi va rivojlanishining "katalizatori"dir. Xalqni, millatni uyg'otadigan kuch aynan ijtimoiy va gumanitar fanlardir.

Bugun biz zamonaviy bilim va texnologiyalarni, iqtisodiyotni puxta egallagan avlodni tayyorlashimiz kerak. Bunday mutaxassislarni tayyorlashda tabiiy-texnik va maxsus fanlar ham asosiy omil bo'lib xizmat qilishi, shubhasiz. Biroq xalq, jamiyat, millat va davlat manfaatlarini o'ylaydigan, o'zini yurt manfaati yo'lida ko'radigan, islohotlar va ijtimoiy hayotga daxldorligini his etuvchi, etuk insonlarning yangi avlodini tarbiyalash uchun faqat shu fanlarning o'zi etarli emas. Davlat va jamiyat manfaatlari yo'lida halol mehnat qilgan, bu boradagi barcha ijtimoiy chaqiriq va murojaatlarga javob beradigan ajdodlarimiz avlodi ta'sirida

tarbiyalanganmiz. Ularning rivojlanishida ijtimoiy fanlar tizimi muhim rol o'ynagani ma'lum, albatta.

Demak, ijtimoiy fanlar ta'limiga zaruriy darajada e'tibor bermaslik natijasida dunyoqarashi bir yoqlama, faqat o'zi haqida o'ylaydigan, xalq, davlat va jamiyat to'g'risidagi yot g'oyaga ega bo'lgan yoshlar avlodi paydo bo'ldi. Prezident Shavkat Mirziyoev "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" asarida bundan 60-70 yil avval Ikkinchi jahon urushidan keyingi qiyinchilik va moddiy taqchillik yillarida ishlab chiqilgan va asosan, ma'naviyat hamda gumanitar ta'limga pul sarflash zarur emas, deb hisoblangan va mutlaq g'oyasizlikka asoslangan ijtimoiy konsepsiya oqibatlarining qanday bo'lganligi hammamizga ma'lumligi haqida alohida eslatadi¹. Shuning uchun biz ijtimoiy fanlarni o'qitishga pul sarflashdan qo'rqqanligimiz kerak. Besh yildan so'ng, o'n yildan so'ng sarflangan mablag'lar e'tibordan chetda qolmaganligiga guvoh bo'lamiz. Janubiy Koreya, Yaponiya, Singapur kabi mamlakatlar tajribasi ham dunyoga ta'limni moliyalashtirish o'z samarasini berganini ko'rsatdi. Ijtimoiy fanlarni o'rgatish uchun mablag'ni ayasak, eski uslubga qaytamiz.

Shu bois ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida ijtimoiy fanlarni qanday taqsimlash, o'quv va amaliy soatlarni qanday tashkil etish bo'yicha maxsus konsepsiya ishlab chiqish zarurati tug'ildi. Shundagina biz milliy iqtisodiyotimizning barcha sohalarida har tomonlama bilimga, keng dunyoqarashga ega zamonaviy kadrlar tayyorlay olamiz. Darhaqiqat, biz buyuk niyatlar bilan poydevor qo'yayotgan Yangi Renessans davri yurtimizda mana shunday ulkan ma'naviy boyliklarni yaratish, xalqimiz turmushini yaxshilash, kelajak avlodlarga munosib meros qoldirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, ijtimoiy fanlarni bog'cha, boshlang'ich sinflardan boshlab axloq va ma'naviyatga oid asosiy tushuncha va talablarni o'rgatish shaklida olib borish, oliy ta'lim muassasalarida "Ijtimoiy fanlarni o'qitish konsepsiyasi"ni ishlab chiqish, Yangi O'zbekistonda – obod, demokratik davlat qurish, Uchinchi Renessans davri professor-o'qituvchilari, ijodkor ziyolilar eng katta kuch ekanligi, ularning mas'uliyatli faoliyatini qo'llab-quvvatlab, ularga munosib mehnat va turmush sharoiti yaratilishi o'ta muhimligini alohida qayd etish zarur².

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2022. – Б.234.

² Qarang: Саифназаров И., Эрназаров Д.З. Ўзбекистон олий таълим тизимининг Европа стандартларига ўтиши шaroitida ижтимоий фанларни ўқитишнинг ўзига хослиги // "Yangi O'zbekiston: barqaror rivojlanishning ijtimoiy-falsafiy, iqtisodiy-siyosiy va huquqiy masalalari" VOLUME 2 | SPECIAL ISSUE 23 ISSN 2181-1784 SJIF 2022: 5.947 | ASI Factor = 1.7 22 w April 2022 www.oriens.uz

Gumanitar bilimlarning hozirgi holati va uning yaqin kelajakda rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilish nihoyatda murakkab va ijtimoiy-gumanitar bilimlarning xilma-xilligi hamda ko'p qirraliligi bilan bog'liq (turli fanlar turli yo'llar bilan rivojlanadi, ba'zan ular turli vektorlarni o'z ichiga oladi). Bu tasodifiy holatlarning fanlarning rivojlanishiga doimiy ravishda ta'sir ko'rsatishi tufaylidir. Natijada, ushbu jarayon bugungi kunda kuzatish va mulohaza yuritish uchun mavjud bo'lgan xususiyatlar va tendensiyalar haqida tahliliy munosabat bildirish imkonini beradi.

Bu o'zgarishlar o'z mohiyatiga ko'ra, birinchi navbatda, gumanitar bo'lganligi sababli, bizning global dunyo realligini tushunishimizda turli fanlarning bilim va tajribasini birlashtiradigan va dunyoqarashini shakllantirishga mo'ljallangan yangi gumanitar paradigmani ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi. Ongni o'zgartirmasdan turib, hech qanday modernizasiyani amalga oshirib bo'lmaganidek, globallashuv muammolariga adekvat javob berish ijtimoiy va gumanitar fanlar vakolatiga kiradigan yangi turdagi shaxs, ong va tafakkursiz mumkin emas. Chunki to'g'ri ta'kidlanganidek, "Tafakkur ozod bo'lmasa, ong va shuur tazyiqdan, qullikdan qutulmasa, inson to'la ozod bo'lolmaydi"¹.

Bu ehtiyoj, afsuski, yuqorida tavsiflangan jarayonlar sof o'zbek sharoitlariga zid keladi hamda ijtimoiy muhitning degumanitarizatsiyasi, undagi gumanitar bilim va ta'limning qadrsizlanishida namoyon bo'ladi:

- gumanitar yo'nalishlar bo'yicha byudjet o'rinlarini qisqartirishda;
- barcha yo'nalishlarda gumanitar tarkibiy qism mavjudligiga qaramay, ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari qatorida gumanitar fanlarning yo'qligi;
- gumanitar sohadagi ilmiy fondlarning qisqarishi yoki umuman yopilishi;
- gumanitar fan mutaxassislarining past ijtimoiy mavqei va boshqalar.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganlarning sababi shundaki, jamiyat uchun an'anaviy bo'lgan, gumanitar fanlar jamiyat uchun foydali mahsulot ishlab chiqarishga qodir emas, degan qarashlarga asoslanadi. Bu qisman sho'ro mafkurasi, asosan esa, tanqidiy fikrlash uchun maydon yaratadigan gumanitar fanlarning o'ziga xos xususiyatlari va maxsus imkoniyatlarini tushunmaslik bilan bog'liq. Gumanitar fanlar o'zining potensialini amaliy bo'lishga harakat qilish bilan emas, balki turli xil tafakkur usullarini ishlab chiqish hamda to'plash bilan shug'ullanganida, madaniyat va ijtimoiy

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996, 3 жилд. – Б. 34.

muhitga ta'sir qiladigan yangi savollar va muammolarni qo'yganidagina to'liq ochib beradi.

Dunyoning etakchi mamlakatlarida gumanitar bilimlarning zamonaviy rivojlanish istiqbollari yo'lini izlash, gumanitar fanlarning texnologik muhitni rivojlantirishga, katta gumanitar xavflarni keltirib chiqaradigan innovasiyalarning paydo bo'lishiga "javob berish" bilan uzviy bog'liqdir.

Texnosentrizm atrof-muhitdagi o'zgarishlarni qo'zg'atadi, ammo bu o'zgarishlarning asosiy ob'ekti, texnologiyalarning maqsadi insonning o'zidir. Nazoratsiz texnologik rivojlanish jarayonida ichki ekologiya bo'yicha yo'qolib ketishi muqarrar bo'ladi. Bu borada, shubhasiz, insonni ijtimoiy-gumanitar fanlarning asosiy predmeti sifatida yo'qotmasligiga imkon beradigan turli texnologik ta'sir shakllarining gumanitar ekspertizasi alohida ahamiyatga ega bo'lib boradi.

Inson ko'p qirrali, murakkab lekin ayni paytda yaxlit mavjudotdir. Ijtimoiy hayot ixtisoslashgan xususiyatga ega bo'lsa-da, bu ko'pincha odamning yaxlitligini namoyon etishiga to'sqinlik qiladi. Inson o'zini yaxlitlik sifatida turli ixtisoslashgan faoliyatlar orqali emas, balki o'zining umumiy ma'naviy mohiyati orqali namoyon qiladi. V.Franklning fikricha, ma'naviy mohiyat insonning shaxs sifatida mavjudligining ontologik asosidir. Ma'naviy mohiyat inson yaxlitligining ichki asosiga aylanadi¹.

Turli vaziyatlarda inson o'zligini turli yo'llar bilan namoyon qiladi. Bu inson yaxlitligining ajralmas qismi bo'lgan odamdan ma'lum bir qobiliyatning dominant namoyon bo'lishini talab qiladi. Shaxsni faoliyat turi prizmasidan, muayyan ijtimoiy-gumanitar fanlar usullaridan foydalangan holda ko'rib chiqish inson haqidagi o'ziga xos haqiqatni talab qiladi. Masalan, sosiologiya yoki ijtimoiy psixologiya shaxsning mohiyatini o'ziga xos tarzda ifodalaydi, shaxsning asl mohiyati to'g'risida o'z talqinini yaratadi. Ammo ular har doim ham insonning ko'p o'lchovlilik haqida to'liq tasavvur bera olmaydi, chunki kundalik hayotda inson yaxlitlik sifatida namoyon bo'lishni, o'zini yaxlitlik sifatida saqlashni xohlaydi.

Shu sababli "inson – jamiyat" munosabatlari tizimida shaxsning mavjudligi doimo qarama-qarshi bo'lib chiqadi. Inson har doim o'ziga xosligini takrorlash orqali o'zini bir butun sifatida namoyon qilishga intiladi. Inson yashashga majbur bo'lgan jamiyat insonning ko'p qirraliligini namoyon qilish, uning universalligini aks ettiruvchi turli xil iste'dod va qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish uchun zarur bo'lgan turli xil

¹ Франкл В. Человек в поисках смысла. – Москва: Прогресс, 1990. – С.267.

sharoitlarni, faoliyat turlarini yaratadi. Shu bilan birga, jamiyat inson hayotining o'ziga xos moddiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa sharoitlarini yaratish uchun zarur bo'lgan turli xil aniq faoliyatni ta'minlash orqali har doim ham insonga maqsad sifatida emas, balki vosita sifatida qaraydi. Ushbu qarama-qarshilik inson hal qilishga intilayotgan insoniyat tarixining asosiy qarama-qarshiliklaridan biridir.

Shuni ta'kidlash kerakki, hech qanday vaziyat, faoliyatning o'ziga xos turi insonning ko'p qirrali yaxlitligiga to'liq mos kelmaydi. Shu bilan birga, muayyan faol shaklni tanlamasdan, shaxsning voqelik sifatida yaxlit namoyon bo'lishiga erishish mumkin emas. Shuning uchun haqiqiy ekzistensial mavjudotda sub'ekt inson dominant qobiliyatining namoyon bo'lishiga hissa qo'shadigan bunday faoliyat turini tanlashning asosiy muammosiga duch keladi. Ammo shu bilan birga, bu insonga o'zining yaxlitligi va o'ziga xosligini, insoniy mohiyatini va ayni paytda potensial ko'p o'lchovlilikini saqlab qolish imkonini berdi. Shu munosabat bilan "falsafiy va antropologik yondashuv metodologiya sifatida madaniyat, jamiyat, inson proektsiyalarining ko'pligidan ularning ko'p qirraliligi va yaxlitligiga emas, balki, aksincha, birlikning ko'p qirraliligiga borishga o'rgatadi", degan fikr bildiriladi¹. Bunga yana shuni qo'shimcha qilib aytish mumkinki, agar bu o'zgaruvchanlik insonning yaxlitligi, uning o'ziga xosligi, ma'naviyatini chinakam insoniy mohiyatining ifodasi sifatida saqlashga hissa qo'shgandagina kuzatiladi. Ammo ma'naviy mohiyatning o'zida shakllanish jarayonlari kechadi hamda faqat jamiyatda amalga oshadi. Bu esa jamiyatning o'ziga xos holatiga bog'liq.

Inson va jamiyat ko'plab ijtimoiy-gumanitar fanlar tomonidan o'ziga xos usullar bilan o'rganiladi. Shuning uchun ijtimoiy va gumanitar bilimlarning turli sohalari o'rtasidagi muloqot ijobiy natijalarga erishishning zaruriy shartidir. Ammo amaliyot shuni ko'rsatadiki, bu zarur shart har doim ham kuzatilmaydi.

Gumanitar ta'lim muammosini amaliy tomonga o'tkazishimiz bilanoq, darhol ikkita muhim savol tug'iladi. Birinchidan, talabalarga nimani o'qitish kerak, ya'ni gumanitar fanlar blokining fanlar matrisasi qanday bo'lishi kerak, ikkinchidan, gumanitar fanlar qanday o'qitilishi kerak.

Birinchi savolni hal qilishda biz muqarrar ravishda gumanitar fanlar vakillari o'rtasida korporativ qarama-qarshiliklarga duch kelamiz. Bu erda aniq echim yo'q. Gumanitar matrisani shakllantirish, albatta, o'quv rejasini

¹ История и философия науки. (Философия науки), 2-е издание, под. редакцией Ю.В. Крынева, Л.Е. Моториной. – Москва, Альфа-М, ИНФРА-М, 2012. – С.268.

tuzishda qarama-qarshi tomonlarning fikrlari tinglanishi va hisobga olinishi kerak bo'lgan oqilona murosaga asoslanishi kerak. Bizning fikrimizcha, gumanitar fanlar matrisasining asosini markazida inson, uning madaniyat olami, insonparvarlik g'oyalari va ideallari, inson hayotining ijtimoiy, siyosiy, huquqiy tuzilishi tushunchalari turadigan, jahon miqyosida shuhrat qozongan fanlar tashkil etishi kerak.

Shu bilan birga, gumanitar fanlar blokini mohiyatan kasbiylashtirishni chuqurlashtirish yo'nalishini davom ettiruvchi fanlar bilan to'ldirish tendensiyasi mavjudligini ta'kidlash lozim. Boshqacha qilib aytganda, kasbiylashtirish tarafdorlari ko'pincha o'z muammolarini gumanitar blok hisobiga hal qilishga harakat qilishadi. Masalan, chet tillarini o'rganish muammosini olaylik. Yuqori malakali mutaxassisga qo'yiladigan zamonaviy talablar chet tilini mukammal bilishni o'z ichiga olishi aniq. Shu sababli, universitetlarda chet tillarini o'rganish hajmi ortib bormoqda va buning hech qanday yomon joyi yo'q. Ammo nima uchun chet tillarini o'rganish gumanitar fanlar blokiga tushadi? Chet tillari o'z nomenklaturasiga ko'ra bilimlarning gumanitar sohasiga mansubligi oddiy sababi bo'lishi mumkin. Ammo insonparvarlashtirish vazifasi, birinchi navbatda, talabaning kasbiy emas, balki shaxsiy fazilatlarini shakllantiradigan umumiy madaniy fanlarni o'rganishni nazarda tutadi.

Chet tillarini bilmaslik, albatta, yaxshi emas. Ammo, birinchidan, chet tilini o'rgatish vazifasi o'rta maktab oldiga qo'yiladi va universitetlar ko'pincha gumanitar fanlar bloki hisobiga universitetgacha bo'lgan ta'limning kamchiliklarini tuzatadi. Ikkinchidan, agar bo'lajak mutaxassis haqiqatan ham chet tilini chuqur o'rganishga muhtoj bo'lsa, unda bu gumanitar fanlar bloki hisobidan amalga oshirilmasligi kerak, aks holda, biz ta'limni insonparvarlashtirish maqsadlaridan faqat uzoqlashamiz.

Tarixni o'qitishda ham ko'plab savollar tug'iladi. So'nggi yillarda universitetda ushbu kurs dasturi doimiy ravishda qayta ishlab chiqildi. Albatta, tarix har doim gumanitar ta'limning asosi bo'lib kelgan. O'z mamlakati tarixini bilish haqiqiy fuqaro uchun majburiy hisoblanadi. Ammo tarix o'rta maktabda juda chuqur o'rganiladi. Universitetda buni takrorlash kerakmi?! Bizningcha, gumanitar fanlar bloki doirasidagi tarix dasturini ishlab chiquvchilar, bir tomondan, tarixiy fanga shunday nuqtai nazar bilan qarashlari kerakki, u maktab o'quv dasturidan tashqariga chiqishi, boshqa tomondan, insoniyatning tarixiy taraqqiyotida insonparvarlik nuqtai nazarini ochib berish vazifasiga qaratilishi kerak. Masalan, universitetdagi tarix kurslari demokratiyaning rivojlanish tarixi,

insonning asosiy huquqlari va erkinliklari uchun harakatlar, madaniyatlar va sivilizasiyalarning o'zaro ta'siriga bag'ishlangan bo'lishi mumkin.

Gumanitar blokka nimani kiritish kerakligi, ya'ni nimani o'qitish maqsadga muvofiqligi haqidagi bahsli masalaga qo'shimcha ravishda gumanitar fanlarni qanday o'qitish kerak, degan jiddiy masala ham mavjud. Qadriyatlarni o'zgartirish, og'riqli bo'lsa-da, uni qayta baholash vaqti keldi. Agar biz hammamiz ta'limni insonparvarlik qadriyatlari tizimiga asoslanishi kerakligiga rozi bo'lsak, bu bizni gumanitar fanlarni o'qitishning mutlaqo yangi paradigmasini qabul qilishga majbur qiladi. Gumanitar fanlarni o'qitishning yangi paradigmasi umuminsoniy qadriyatlarning sinfiy, partiyaviy, diniy, milliy va boshqa korporativ manfaatlardan ustunligiga asoslanishi kerak. Ta'limni insonparvarlashtirish jarayonining gumanistik intilishi bizni shunga majbur qiladi. Amalda, bu ta'lim jarayonini imkon qadar mafkuradan chiqarish va siyosatdan chetlashtirish zarurligini bildiradi.

Bundan tashqari, biz aniq tushunishimiz kerakki, gumanitar sohada "bitta to'g'ri" ta'lim yo'q va hech kim mutlaq haqiqatga ega emas. Shuning uchun o'qituvchi o'quvchilarga insonparvarlik tushunchalarining ko'p qirraliligi va boyligi to'g'risida tushuncha berishga, ularda insoniyat madaniyatlarining xilma-xilligi, insoniyat gumanistik kelajagining murakkabligi va noaniqligi haqida tushunchani shakllantirishga intilishi kerak.

Gumanitar fanlarni o'qitishning yangi paradigmasi *plyuralizm*, *reprezentativlik* va *masofaviylik* kabi uchta asosiy tamoyilga asoslanadi.

Plyuralizm jahon gumanitar va ijtimoiy-siyosiy tafakkurining rang-barangli va ko'p qirraligini, mavjud qarashlarning ko'p tomonlamaligini tan olishdan kelib chiqadi. U dogmatizmni va har qanday muallif da'va qiladigan haqiqatning mutlaqligi va yakuniyligini istisno qiladi.

Reprezentativlik tamoyili umume'tirof etilgan va gumanitar tadqiqotlarning tegishli sohalarida klassikaga aylangan jahon ijtimoiy tafakkurining yutuqlarini o'quv jarayonida foydalanishga qaratiladi. Reprezentativlik mumtoz mualliflar va asosiy manbalarga, klassik matnga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni nazarda tutadi. O'qituvchi muhokama qilinayotgan masala bo'yicha o'z konsepsiyasini (ilmiy nashrlarda buni qilishga haqli) taqdim etmasligi, balki jahon tafakkurida mavjud bo'lgan tushuncha va ta'limotlarni darsda talabalarga bayon qilishi kerak. Albatta, bunday uzatish mazkur ta'limotlarni oddiy takrorlash emas,

balki o'quvchini insonparvarlik madaniyatining murakkab olami bilan tanishtirish, talqin qilish san'atini puxta egallashni talab qiladi.

Nihoyat, masofaviylik tamoyili o'qituvchidan o'rganilayotgan tushunchalarni muvozanatli, ob'ektiv, xolis taqdim etishni talab qiladi. U ta'lim jarayonidagi asosiy shaxs sifatidagi ma'ruzachiga har qanday siyosiy, milliy yoki sinfiy qarashlarni ustun qo'yishni ta'qiqlaydi. M.Veberning universitet kafedrası professori siyosatchi, etakchi yoki payg'ambar rolini o'z zimmasiga olmasligi kerak, degan fikriga qo'shilish lozim. O'qituvchi, har qanday fuqaro kabi o'z siyosiy ambisiyalarini jamoat joylarida himoya qilishi mumkin. Ammo professor doimo talabalardan ustun bo'lgan ta'lim muassasasi devorlari ichida bunday qilishi joiz emas. O'qituvchi jahon ijtimoiy tafakkuri bilan yosh avlod o'rtasidagi vositachi xolos. Bu esa uning ulkan madaniy-tarbiyaviy roli va yuksak ma'naviy mas'uliyatidir.

INFORMATSION JAMIYATDA YOSHLARNING MAFKURAVIY IMMUNITETINI SHAKLLANTIRISH

Radjabova Manzura Xurramovna

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti assistenti

Annotatsiya: Informatsion jamiyatda yoshlar mafkuraviy immunitetini himoya qilish va mustaxkamlash muammolari hozirgi kunda dolzarb va kundalik yechimini kutayotgan mavzulardan biri hisoblanadi. Axborot texnologiyalari va kommunikatsiya vositalari rivojlangan hozirgi global axborot almashunivi davrda yoshlarning ongiga turli mafkuraviy ta'sirlar sezilarli darajada kuchaymoqda. Bu jarayon, bir tomondan, axborot erkinligini, so'z erkinligini ta'minlash imkonini bersa, boshqa tomondan, yot va zararli g'oyalarning tarqalishi xavfini ham oshiradi. Shu sababli, yoshlar orasida mafkuraviy immunitetni shakllantirish jamiyat va davlat uchun strategik vazifalardan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: mafkuraviy immunitet, informatsion jamiyat, axborot, manipulatsiyasi,

Shu o'rinda savol tug'iladi mafkuraviy immunitet nima? "Mafkuraviy immunitet ma'naviy, ma'rifi, siyosiy, iqtisodiy bilimlarni oddiygina qabul qilib olishni emas, balki ularni ongli ravishda tushunib yetishni, bu bilimlardan zamonaviy ijtimoiy voqealarga mafkuraviy kurashlar voqeligidan kelib chiqib, munosabat bildirish ko'nikmalarini shakllantirish,

ayrim nosogʻlom gʻoyalarga javob berish, uni qabuk qilmaslik holatidir”¹, “Mafkuraviy immunitet aslida davlat va millatning maʼnaviy birligi boʻlib, ularning maʼnaviy sogʻlomligini himoya qiluvchi gʻoyaviy qalqon vazifasini bajaradi”², “Mafkuraviy immunitet – maʼlum bir shaxs yoki ijtimoiy guruhda oʻziga xos boʻlgan qatʼiy, barqaror, sogʻlim mafkuraviy qarashning shakllanganligi, maʼlum mafkura tamoyillarini ular tomonidan oʻz ijtimoiy-siyosiy faolligi va yashash tarsi mezoniga aylantirilganligidir”³, – degan taʼriflar berilgan. Ushbu taʼriflardan kelib chiqib, mafkuraviy immunitet – shaxs yoki jamiyatning turli tahdidlarga qarshi kurashish qobiliyatidir. Bu immunitet yoshlarning milliy va maʼnaviy qadriyatlarga asoslangan, bu jarayon tanqidiy tafakkur va tanqidiy fikrlash qobiliyati orqali shakllanadi.

Mafkuraviy immunitetning tub mohiyatini kishilarning oʻzini-oʻzi asrashi uchun har xil zararli, buzgʻunchi gʻoyalardan himoyalaniş qobiliyatining qanday darajada ekanligi bilan ifodalanadi va belgilanadi.

Yoshlarda mafkuraviy immunitetini shakllantirish omillarini quydagicha izohlashimiz mumkin.

Birinchidan, milliy gʻoya va maʼnaviy qadriyatlarni singdirish, yoshlarni oʻz milliy tarixini, madaniyatini va anʼanalarini bilishga undash ularning mafkuraviy barqarorligini oshiradi. Milliy oʻzlikni anglash, maʼnaviy qadriyatlarga sodiqlik zararli mafkuralarga qarshi himoya mexanizmini kuchaytiradi.

Ikkinchidan, taʼlim tizimi va tarbiya, taʼlimda mafkuraviy immunitetni shakllantirishning asosi sifatida tanqidiy fikrlash, ijtimoiy masʼuliyat va maʼnaviyatni rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqish muhimdir. Bu orqali yoshlar mustaqil fikrlashni va manipulyatsiyalarga qarshi turishni oʻrganadi.

Uchinchidan, axborot madaniyatini rivojlantirish, yoshlar axborotlarni tahlil qilish va ularning ishonchliligini tekshirishni oʻrganishlari lozim. Bu internet va ijtimoiy tarmoqlarda tarqaladigan zararli gʻoyalar taʼsirini kamaytiradi.

Toʻrtinchidan, madaniy va maʼnaviy tadbirlar: teatr, sanʼat, adabiyot va boshqa madaniy tadbirlar yoshlarning maʼnaviy olamini boyitib, ularni mustahkam ruhiy poydevorga ega boʻlishiga koʻmaklashadi.

¹ Milliy istiqlol gʻoyasi. Darslik. –T.: Akademiya, 2005. –B.95.

² Saifnazarov I, Sainazarova F. “Mafkuraviy xurujlar nima?” –T.: “Maʼnaviyat”, 2015. –B.17.

³ Maʼnaviyat: asosiy tushunchalar izohli lugʻati. –T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaaijodiy uyi, 2020. –B.292.

Beshinchidan, oiladagi tarbiya, mafkuraviy immunitet oilada shakllanadi. Ota-onalar bolalarga yaxshi va yomonni ajrata olish ko'nikmasini berishi, ularning axloqiy rivojlanishiga alohida e'tibor qaratishi kerak.

Bugungi information raqamli davrda milliy mafkuramizga o'ziga xos tarzdgagi quyidagi information tahdidlar xavf solmoqda.

- Axborot manipulyatsiyasi: axborot makonidagi soxta yangiliklar va targ'ibot kompaniyalari yoshlarning dunyoqarashiga turli jihatlariga ko'ra ta'sir qilishi mumkin.
- Radikal g'oyalarning tarqalishi: Ijtimoiy tarmoqlar orqali turli ekstremistik mafkuralar yoshlar ongiga kirib borishi xavfining mavjudligi.
- Axloqsiz kontent: Yoshlarning ma'naviy rivojlanishiga va milliy qadriyatlarimizga zarar yetkazadigan axborotlarning tarqalishi.

Yuqoridagi informatsion tahdidlardan yoshlarning mafkuraviy immunitetni shakllantirish va himoyalash bo'yicha o'ziga xos tarzdgagi taklif va tavsiyalar ishlab chiqish zarurati yuzga keladi. Jumladan, yoshlarni tanqidiy tafakkurga keng fikrlashga o'rgatish, mediasavodxonlik va axborot madaniyatini oshirish bo'yicha maxsus dasturlar tashkil qilish, milliy va diniy bag'rikenglikni targ'ib qilish, yoshlarni turli xil foydali ijtimoiy loyihalarda faol ishtirok etishga jalb qilish, davlat tomonidan yoshlar siyosati doirasida zararli mafkuraga qarshi chora-tadbirlarni kengaytirish kabi tavsiyalarni aytib o'tish zarurdir.

Yoshlarning mafkuraviy immuniteti mustahkam bo'lsa, ular nafaqat zararli ta'sirlardan himoyalanaadi, balki jamiyat taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'sha oladi. Bu esa milliy g'oya va ma'naviyatning kelajak avlodlar uchun ham dolzarbligini ta'minlaydi.

Xalning real hayotini va uning kelajagini o'zida aks ettiruvchi qadriyatlar – moddiy va ma'naviy immunitet o'zining milliy negizidan ayriladi, aniqrog'i xalqning himoyaviy qobig'i ichiga tushadigan mafkuraviy tahdidlarga yo'l ochib beradi.

Mafkuraviy real hayotini yana bir elementi, ularning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ma'naviy-madaniy maqsadlar tizimi bilan ajralmasligidadir. Chunki maqsad faoliyatning fikran shakllantirilgan darajasidir, maqsad bevosita omil sifatida inson xatti-harakatlarini yo'naltiradi va tartibga soladi. Maqsad paydo bo'lgach, faoliyat ham samarali kecha boshlaydi. Demak, maqsad aniq bo'lsa, mafkuraviy immunitet ham samarali ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Ushbu elementlar birgalikda ishga tushurilmas ekan, mafkuraviy immunitet sindirilishi va shu asosda g'oyaviy bo'shliq hosil qilinib, uning o'rniga boshqa yod g'oyalarning kirib kelishiga yo'l ochish mumkin.

Gap shundaki, axborot oqimi o'z mohiyatiga ko'ra ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi. Uning qanchalik yoshlarimizga ta'sir qilishi uning oldiga qo'yilgan maqsad sari puxta yo'naltirilganligiga bog'liq. Tabiiyki, axborot oqimining salbiy ta'siri esa ularda shakllangan mafkuraviy himoya tizimining mukammalligi omiliga bog'liq. To'g'ri, avvalo hammada ham bunday qobiliyatlar birdek rivojlangan emas. Ammo, bu qobiliyatlarni shakllantirish, idrok ko'nikmalarini hosil qilish, inson tug'ilganidan to shaxs sifatida shakllanganiga qadar davom etadi. Xususan, bunda ma'lum bir yoshning ko'p kitob o'qishi, o'z mamlakati tarixini o'rganishi, urf-odatlarga nisbatan hurmat ruhida tarbiya topishi, bir so'z bilan aytganda, unda milliy e'tiqod – milliy faxr shakllanishi muhim o'rin tutadi. O'z millati qadriyatlarini qadrlagan, o'z tarixini bilgan, Vatanga e'tiqodi shakllangan yoshlarning axborot oqimlarining ta'siriga tushib qolish ehtimoli kam. Chunki bunday yoshlarda o'ziga xos psixologiya va masalaga o'ziga xos yondashuv paydo bo'lgan bo'ladi. U har qanday axborot zahirida ma'lum bir maqsadni o'rgana boshlaydi.

Bugungi kunda yoshlarimiz nafaqat o'quv uquv yurtlarida, balki radio-televidenie, matbuot, Internet kabi vositalar orqali ham rang-barang axborot va ma'lumotlarni olmoqda. Jahon axborot maydoni tobora kengayib borayotgan shunday bir tahlikali dunyoda yoshlarimizning ongini faqat o'rab-chirmab, uni o'qima, buni ko'rma, deb bir tomonlama tarbiya berish, hech shubhasiz zamon talabiga ham, bizning ezgu maqsad-muddaolarimizga ham to'g'ri kelmaydi. Nega deganda, biz yurtimizda ochiq va erkin demokratik jamiyat qurish vazifasini o'z oldimizga qat'iy maqsad qilib qo'yganmiz va bu yo'ldan hech qachon qaytmaymiz. Binobarin, biz davlatimiz kelajagini o'z qobig'imizga o'ralib qolgan holda emas, balki umumbashariy va demokratik qadriyatlarni chuqur o'zlashtirgan holda tasavvur etamiz. Biz istiqbolimizni taraqqiy topgan mamlakatlar tajribasidan foydalanib, davlat va jamiyat boshqaruvini erkinlashtirish, inson huquq va erkinliklarini, fikrlar rang-barangligini o'z hayotimizga yanada kengroq joriy qilishda ko'ramiz. Biz butun ma'rifatli dunyo, xalqaro hamjamiyat bilan tinch-totuv, erkin va farovon hayot kechirish, o'zaro manfaatli hamkorlik qilish tarafdorimiz.

Biz uchun shunday yo'l ma'qul, uning boshqa muqobili yo'q.

Muxtasar qilib aytganda, yoshlarimizning ma'naviy olamida bo'shliq vujudga kelmasligi uchun ularning qalbi va ongida sog'lom hayot tarzi, milliy va umummilliy qadriyatlarga hurmat-ehtirom tuyg'usini bolalik paytidan boshlab shakllantirishimiz zarur. Shuni unutmash kerakki, bugungi kunda inson ma'naviyatiga qarshi yo'naltirilgan, bir qarashda arziyasiz bo'lib tuyuladigan kichkina xabar ham axborot olamidagi globalashuv shiddatidan kuch olib, ko'zga ko'rinmaydigan, lekin zararini hech narsa bilan qoplab bo'lmaydigan ulkan ziyon etkazishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Sh.M.Mirziyoyev. Toshkent.:2021 378 bet.
2. Falsafa. J.Ya.Yaxshilikov. N.E.Muhammadiyev. Samarqand 2021.
3. Globalashuv jarayoni va ommaviy tahdid. muborakt.uz/91-globalashuv-jarayoni-va-ommaviy-tahdid.
4. Milliy istiqlol g'oyasi. Darslik. –T.: Akademiya, 2005. –B.95.
5. Saifnazarov I, Sainazarova F. “Ma'naviyat xurujlari nima? –T.: “Ma'naviyat”, 2015. –B.17.
6. Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati. –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020. –B.292.

ЁШЛАР МАЪНАВИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШДА «ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УМУМЖАҲОН ДЕКЛАРАЦИЯСИ»НИНГ АҲАМИЯТИ

Турсунова Олмос Файзиевна

Ўзбекистон-Финландия педагогика институти, Миллий ғоя ва фалсафа кафедраси, филология фанлари номзоди, доцент

Давлатимиз тараққиёти, унинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўз ўрнига эга бўлиши, равнақи, албатта бугун камол топаётган ёшларнинг ақл-заковати, билими, қобилияти ва ғайратига боғлиқ. Мамлакатимизда Ҳаракатлар стратегияси амалга оширилган экан, комил инсон тарбияси, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари йўлида бир қатор ишлар амалга оширилгани таҳсинга лойиқ. Бу борада Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг қуйидаги фикрлари барчамизга дастуруламал бўлиши лозим деб ҳисоблаймиз: «Барчамизга аёнки, юртимиздаги ҳар қайси инсон, ҳар қайси оиланинг энг эзгу орзу-мақсадлари, ҳаётий манфаатлари, авваламбор, унинг фарзандлари тимсолида намоён бўлади, рўёбга чиқади. Албатта, бу борада

юртимизда улкан ишлар қилинмоқда ва улар амалда ўзининг ижобий натижасини бермоқда»¹.

Инсонларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳимоя қилиш, уларни ишончли кафолатлаш ҳар бир демократик давлат олдида турган энг асосий вазифалардан биридир.

Ҳуқуқий демократик давлат ва адолатли фуқаролик жамияти бунёд этаётган юртимизда инсонларнинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, уларни амалга оширишни кафолатлаш ва фуқароларимизнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлардан ҳимоя қилиш Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясида назарда тутилган. Мазкур Декларациянинг мавжудлиги биринчидан, инсон манфаатларини ҳимоя қилувчи адолатли жамият қуришимизни белгилаб берса, иккинчидан, мазкур жамиятни бунёд этиш жараёнида инсон манфаатларини, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳимоя қилиш ва кафолатлашнинг ҳуқуқий асоси, манбаи бўлиб хизмат қилмоқда. Шунингдек жамиятда, айниқса ёшларимизнинг ҳуқуқий маданияти, онги ва савиясини юксалтиришга кўмаклашмоқда.

Ҳуқуқий давлат қуриш учун эса шу давлат пойдеворини яратувчилар, яъни ёш авлод ҳуқуқий жиҳатдан билимли, тарбияли бўлишлари керак. Қонунларни биладиган, уларга роия этадиган, давлат ва жамият манфаатларини ўз манфаатларидан юқори қўйиб, уларни бажаришда юксак савияга эга бўлган шахсларни тарбиялаш бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан саналади.

Инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ичида айниқса, яъни эрки, кадр-қиммати ва айбсизлик презумпцияси Декларацияда алоҳида муҳофаза объектига айланган.

Декларациянинг 1-моддасида “Ҳамма одамлар ўз кадр-қиммати ва ҳуқуқларида эркин ва тенг бўлиб туғиладилар” эканлиги белгилаб қўйилган². Ушбу норма мазмунини ташкил этувчи асосий тушунчаларни изоҳига эътибор берадиган бўлсак, улар луғатларда қуйидагича ифодаланган.

Кадр – арабча, микдор, ўлчов; даража, мартаба; тақдир, қисмат маъносини англатади. Изоҳига эътибор берадиган бўлсак, жамиятда, кишилар ўртасида тутган ўрин, ўзга(лар) томонидан бўлган ҳурмат,

¹ Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Самарқанд газетаси, 10-декабрь 2016 йил № 99 (2038) 3-б.

² Инсон ҳуқуқлари. Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 184-б.

эътиборни билдиради¹. Эркин – туркий сўз бўлиб, монеликсиз, озод ҳолда маъносини англатади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида, ҳар қандай тўсиқ, ғов, монелик ва шу кабилардан холи бўлган, эрк ихтиёри ўзида бўлган деган маънони англатиши ёритилган². Уларга берилган изоҳнинг асосий мазмунини инсонлардаги юксак фазилатлар, яхши хислатлар оила, маҳалла, таълим ташкилотларида, жамоаларида одоб-ахлоқи билан эришган ҳурмати, кадр-қиммати, эътибори ташкил этади.

Жамиятнинг инсонга бўлган муносабати табиийки, фуқаронинг ўзига боғлиқдир, чунки инсон давлатга ва жамиятга ўзини ўраб турган инсонларга муносабати ҳамда фаолияти асосида шаклланади. У инсон фаолиятининг ижтимоий, сиёсий, маънавий, маърифий ҳаётдаги ўрнига боғлиқ. Ҳар бир инсоннинг ижтимоий мавқеи ва мақоми унинг содир этилган ҳаракатларига қараб ўзгариши мумкин. Ҳар бир инсон ўзининг жамиятда тутган ўрнини англаб етади.

Кадр-қиммат ва эркинлик жамоатчилик ва шахс ўртасидаги маълум бир ижтимоий муносабатни акс эттиради. Шу муносабат билан эркинлик ва кадр-қиммат катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлиб, унинг бузилмаслиги Бош қомусимиз ва қонунларимиз билан кафолатланади. Мамлакатимиз Конституциясида шахсларнинг шаъни ва кадр-қиммати турли тажовузлардан нафақат ҳимоя қилиниши, балки олий қадрият ҳисобланиши ҳам 13-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган: «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади»³. Мазкур қоида Конституциямизда инсон манфаатларини давлат ва жамият манфаатларидан устунлигини белгилаб беради ҳамда асосий қомусимизнинг умумэътироф этилган илғор қоида ва мезонларга, демократия ва ижтимоий адолат талабларига асосланишини кафолатлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, инсонлар ўзларининг эрки ва кадр-қимматини турли тажовузлардан ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга бўлишлари билан бирга, айти пайтда ўзга шахсларнинг ҳам худди шундай ҳуқуқларини ҳурмат қилишга, уларнинг бундай ҳуқуқларига

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 5-жилд. 2008. – 207-б.

² Ўша ерда, -49-б.

³ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент.: Ўзбекистон, 2023. – 8-б.

тажовуз қилмасликка мажбурдирлар. Бу борада Декларациянинг 29-моддасида “Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқи ва эркинликларидан фойдаланишда ўзгаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини демократик жамиятда етарли даражада бўлишини ҳамда ҳурмат қилинишини таъминлаш, ахлоқ, жамоат тартиби умум фаровонлигининг одилона талабларини қондириш мақсадидагина қонунда белгиланган чекланишларга риоя этиши керак”¹, деб белгилаб ҳам қўйилган.

Ҳаракатлар стратегиясининг иккинчи йўналиши бўлиб, қонун устуворлиги ҳисобланади, шу нуқтаи назардан қонун устуворлиги дейилганда, қонуннинг бошқа ҳуқуқий-норматив ҳужжатларга нисбатан устунлигининг ўзигина эмас, балки юртимиз фуқароларига амалдаги қонунчилик томонидан берилган барча ҳуқуқ ва эркинликларнинг жами тушунилади. Ҳуқуқий демократик давлатда инсон ҳуқуқларининг бирон-бир тарзда камситилишига йўл қўйилмайди. Аксинча у барча ҳуқуқларни мунтазам равишда ва беистисно таъмин этиши ва уларни ҳимоялаб туриши лозим. Шу нуқтаи назардан қараганда, жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳаларида ҳуқуқий тенглик масаласи долзарб аҳамиятга эга. Унинг ҳал қилиниши учун давлат томонидан ишончли кафолатлар яратилиши ва амалда таъминланиши зарур.

Ҳуқуқий давлатда яшаётган инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларининг рўйхати халқаро ҳужжатларда акс эттирилган. Булар сирасига, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясидан кейин, 1966-йил 16-декабрда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ҳамда Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт кирази.

Қайд этиб ўтилган ҳужжатлардаги ҳуқуқ ва эркинликлар давлатимизнинг конституциясида мустаҳкамлаб қўйилган. Юртимизда қабул қилинган барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда асосий эътибор «Инсон манфаатлари ҳамма нарсадан устун»²лигини кўзда тутадиган шахснинг ҳар жиҳатдан ҳимояланиши масаласига қаратилади. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари бўйича миллий ва халқаро нодавлат ташкилотлар билан очиқ мулоқотимиз фаоллашиб бормоқда³.

¹ Инсон ҳуқуқлари. Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 190-б.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи. Халқ сўзи газетаси, 2017-йил 20-сентябрь. № 189 (6883). - 1 б.

³ Ўша ерда, -1-б

Декларацияда «Ҳеч ким қийноққа ва шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни ҳўрловчи муомала ва жазога дучор этилмаслиги керак»,¹ деб ёзиб қўйилган. Шунингдек, мазкур ҳужжатда инсон шаънини ерга урадиган муносабатларга, зулм ва жазога йўл қўйилмаслиги ҳам кўрсатиб ўтилган.

Декларациянинг 6-моддасида ҳар бир шахснинг ҳуқуқ эгаси эканлиги, яъни инсонга қонунчиликда белгилаб қўйилган ҳуқуқларни олиш ва фойдаланиш имконияти берилиши белгилаб қўйилган².

Шунингдек, Декларацияда ҳеч бир шахс асоссиз равишда қамоққа олиниши, ушлаб турилиши ёки сургун қилиниши мумкин эмаслиги, ҳар бир одамнинг тенг равишда қонун ҳимоясида бўлиши, ошкора ва адолатли суд қилиниши баён этилган. Декларацияда фуқаронинг шахсий ва оилавий ҳаётига рухсатсиз аралашиш, уй-жойининг, хат-хабарларининг дахлсизлиги ҳуқуқига тажовуз этиш мумкин эмаслиги ҳам кўрсатиб ўтилган. Инсоннинг давлат томонидан тан олиниши ва ҳурмат этилиши шарт бўлган бошқа ҳуқуқ ва эркинликлари (фикр, виждон ва дин эркинлиги, ҳар қандай давлат ҳудудида эркин ҳаракатланиш, бошқа давлат ҳудудидан бошпана топиш, меҳнат қилиш, тенг ҳақ олиш, эркин касб танлаш, ишсизликдан ҳимояланиш, касаба уюшмалари тузиш ҳуқуқлари) ҳам баён қилинган.

Декларацияда қайд этилган барча ҳуқуқ ва эркинликлар давлат томонидан амалда таъминланиши лозим. Бу вазифа, энг аввало, турли қонун ҳужжатларининг қабул этилиши ва жорий қилиниши ҳамда уларнинг ижтимоий муносабатларнинг тегишли соҳасида мустаҳкамланиши орқали амалга оширилади.

Янги Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларининг таъминланиши, ёшлар онгида Ватанга муҳаббат ҳиссини уйғотиш албатта, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар орқали амалга оширилади. Шу нуқтаи назардан, Президентимиз таъкидлаганларидек, «Барчамиз бир тану бир жон бўлиб, якдил ва аҳил бўлиб ҳаракат қилсак, ҳалол-пок бўлиб, яхши ният билан меҳнат қилсак, ҳар қандай маррраларни эгаллашга, бошқача айтганда, тарихимизнинг янги саҳифасини яратишга қодир халқмиз. Бу йўлда қандай қийинчилик ва машаққатлар бўлмасин, барчасини мардона енгиб ўтишга тайёرمىз. Бундай эзгу ишларда бизга Яратганныннг ўзи, буюк аجدодларимизнинг пок руҳлари мамадкор

¹ Инсон ҳуқуқлари. Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 185-б.

² Ўша ерда, -185-б

бўлади»¹.

YOSH AVLODNI JISMONIY TARBIYA VA SPORT TADBIRLARI ORQALI TABIYALASH

Azimov Sherzod Baxtiyorovich
TATU Samarqand filial o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiyaning o'quvchilar uchun maktabdan va sinfdan tashqari mashg'ulotlarni jarayonidai tashkil etish masalalari tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: o'quvchi-yoshlar, jismoniy tarbiya, sport, sport shakllari, o'quvchilar bilan ishlash, sport musobaqalari.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida jismoniy tarbiya va sport jarayonini amalga oshirish uchun bir qancha masalalarni, xususan, o'quvchilarning yoshi, individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiyaning mazmuni, shakllari va usullarini belgilab olish lozim bo'ladi. Shu sababli, bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport tadbirlari haqida emas, balki tarbiyachi faoliyati haqida, shaxslararo muloqot, o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro munosabatlarini shakllantirish, shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish haqida fikr yuritishimiz kerak.

Yosh avlodni tarbiyalash ko'p qirrali jarayondir. Bolalarning jismoniy va ma'naviy salomatligi, intellektual rivojlanishi, shaxsiy madaniyati va ma'naviy qadriyatlarini shakllantirish, fuqarolik va vatanparvarlik tarbiyasi, estetik va mehnat tarbiyasi, oilaviy hayotga tayyorlash va maktab o'quvchilarining kelgusi hayotiy rejalarini shakllantirish tarbiyaning ustuvor yo'nalishlari hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya va sport tadbirlari orqali tarbiyalash bolalar faoliyatini to'g'ri tashkil etish demakdir. Zamonaviy faoliyat jarayonida o'sib kelayotgan yosh avlod odamlar bilan, ijtimoiy jamoa bilan muloqot qilish jarayonida o'z mahoratini, xulq-atvorini, qadriyatlarini, his-tuyg'ularini rivojlantiradi, shakllantiradi. Shu sababli, o'qituvchi tarbiyaviy maqsadlarga erishish maqsadida o'quvchilar uchun turli xil jismoniy tarbiya va sport tadbirlarini tashkil qila olishi kerak, bu esa bolalar uchun ularning tabiiy hayotiy jarayondir.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2020 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Тошкент, 24 январь 2020 йил. – 20 б.

O'qituvchining o'quvchilar bilan dars mashg'ulotlaridan tashqari, erkin muhitda jismoniy tarbiya va sport tadbirlari tashkillashtirish ularning rivojlanishi va tarbiyasi uchun muhim va ko'pincha hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu jarayon pedagog-o'qituvchining o'zi uchun ham muhimdir, chunki ular bolalar bilan yaqinroq bo'lishga, ular bilan chuqurroq tanishishga va yaxshi munosabatlar o'rnatishga yordam beradi, umumiy tajribalar, insoniy yaqinlik, bu ko'pincha o'qituvchilar va o'quvchilarni hayot uchun do'st qiladi, o'qituvchi shaxsining o'quvchilar uchun kutilmagan va jozibali tomonlarini ochib beradi va nihoyat ularga birdamlikning baxtli daqiqalarini boshdan kechirish imkonini beradi. Bu esa o'qituvchiga o'z ishinining zarurligi, uning ijtimoiy ahamiyati va dolzarbligini his qilishga, o'z faoliyatidan faxrlanish imkonini beradi.

Jismoniy tarbiya va sport tadbirlari jarayonida qadriyatga yo'naltirilgan faoliyat, o'z mohiyatiga ko'ra, dunyoga munosabatni shakllantirish, e'tiqodni, qarashlarni tarkib toptirish, odamlar hayotining axloqiy va boshqa me'yorlarini o'zlashtirish jarayoni - bularning barchasi qadriyatlar deb ataladi. O'qituvchi maktabdan tashqari mashg'ulotlarning turli shakllarida: ijtimoiy va axloqiy masalalar bo'yicha suhbatlarda, sinf yig'ilishlarida, muhokamalarda, bahslarda maktab o'quvchilarining hayotga munosabati va qarashlarini rivojlantirishga rag'batlantirish uchun keng imkoniyatlarga ega.

Professorlar X.Ibraimov va M.Quronovlarning qayd etishlaricha umumpedagogik vazifalarni amalga oshirish uchun sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning an'anaviy, munozara, milliy marosimlar, televideniya, jamoaviy ijodiy faoliyat, nostandart, improvizatsiya va boshqa turli shakllari qo'llaniladi. O'qituvchi va pedagog-tarbiyachilarning kasbiy mahorati eng samarali ish shakllarini o'zlashtirish va ulardan tarbiya jarayonida maksimal ijobiy natija bilan muayyan pedagogik muammoni hal qilish uchun foydalanish qobiliyatidan iboratdir[1].

Umumta'lim maktabi o'quvchilari ijtimoiy qadriyatlarni turlicha shakl va faoliyatlarda o'zlashtiradilar. Ijtimoiy faoliyat maktab o'quvchilarining maktab boshqaruv organlarida, maktab ichidagi va maktabdan tashqaridagi turli o'quvchilar va yoshlar birlashmalarida, mehnat va boshqa yo'nalishlarda ishtirok etishini o'z ichiga oladi. Bu o'z-o'zini tarbiyalash, muassasa obodonlashtirish ishlarida ishtirok etish, maktab yig'ilishlari va o'quvchilarni boshqarish, bayramlar va turli boshqa shakllarda ro'y beradi.

Jismoniy tarbiya va sport tadbirlari orqali tarbiyaviy faoliyat shakllarining turli xillari mavjud bo'lib ularni tasniflash murakkab ishdir.

Jismoniy tarbiya va sport o'quvchilarning faoliyatini birlashtiradi, bunda asosiy ta'sir vositasi qo'shma, asosan estetik tajribadir. Bu jarayonda asosiy narsa, o'quvchilarning sport maydonlarida, bayramlarda va boshqa shunga o'xshash vaziyatlarda boshdan kechiradigan kuchli, chuqur va ijobiy jamoaviy his-tuyg'ularni uyg'otishdir. O'qituvchi-tarbiyachilar va psixologlar o'quvchilarning birgalikda boshdan kechirgan tuyg'ularining ulkan ilhomlantiruvchi va birlashtiruvchi kuchini yaxshi anglashgan, shuningdek, ularning vayronkor salohiyatini ham hisobga olishgan. O'qituvchi o'quvchilarga ularni yaxshi inson bo'lishiga yordam beradigan, umumiy ijobiy tajribalar bilan ta'minlovchi sport musobaqalari katta imkoniyatlarga egadir[2].

Shuni ta'kidlashimiz joizki, sport musobaqalari jamoaviy, ommaviy tadbirlar zamonaviy hayotda, yoshlar orasida katta o'rin egallab bormoqda, afsuski, u yerdagi shovqin va tashqi ta'sirlar ko'pincha ichki bo'shliqni to'ldiradi va o'quvchining chuqur ichki tajribasiga o'rin qoldirmaydi. O'qituvchi – tarbiyachi o'quvchilarning faoliyatini tashkil qilishda tafakkur, hodisalarga kirib borish, atrofdagi dunyoda, odamlarda, o'zlarida yangi narsalarni kashf qiluvchi sokin lahzalar bo'lishini ta'minlash kerak.

Sinfdan tashqari ishning mehnat shakllarida birgalikdagi sport bilan shug'ullanish, kengroq aytganda, har xil faoliyat, har qanday ish bolalarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Faoliyatning bo'sh vaqtdagi o'yin shakllarida birgalikda dam olish, mazmunli o'yin-kulgi ruhida bo'lib, sport, ta'lim xususiyatini aks ettirishi mumkin.

O'quvchilar bilan ishlashning turli shakllaridan foydalanishda samarali natijaga erishish uchun o'qituvchi ularning yashirin imkoniyatlarini oldindan tasavvur qilishi va ularni eng maqbul holda o'tkazishi kerak. O'qituvchi-tarbiyachi unutmazligi kerakki, har qanday faoliyat shakli so'zlar, hissiy tajribalar, o'yin (raqobat) va mehnat ta'sirini o'z ichiga oladi. Shunga asosan, o'quvchilar bilan hamkorlikdagi faoliyatning barcha shakllarining elementlarini ma'lumotlar, tajribalar, harakatlar dem belgilash mumkin.

Ma'lumot - bu o'quvchilar faoliyat jarayonida o'zlashtiradigan yangi hamda muhim narsa. Tajribalar – o'quvchilarning yangilikni va ro'y berayotgan hodisalarni hissiy idrok etishi, tahlil qilishi hamda unga munosabat bildirishi. Harakatlar – o'quvchilarning hamkorlikdagi (juftlikdagi va kattalar bilan) shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi faoliyati. O'quvchilar turli tadbirlarda ishtirok etib, yangi narsalarni o'zlashtiradilar, muvaffaqiyatlar va muvaffaqiyatsizliklarni, ijodkorlikning quvonchli

daqiqalarini his qiladilar hamda o'zlariga kerak bo'lgan ijtimoiy tajriba va jamiyat tomonidan ma'qullangan shaxs yo'nalishini egallaydilar.

Xulosa qilib aytganda, jismoniy tarbiya va sport tadbirlari shakllari va mazmuni turli-tuman bo'lib, ularni tasniflash qiyin. Ularning ko'pchiligini maktab miqiyosida ham, bir sinf yoki ikkita parallel sinfda ham qo'llash mumkin. Zamonaviy tarbiya jarayonida maktab ma'muriyati, sinf rahbarlari va fan o'qituvchilari o'quvchilar bilan turli-tuman sport tadbirlarini o'tkazishdan bosh maqsad – oliyjanob, mehr-oqibatli, millatini hamda vatanini sevuvchi sog'liz avlodni kamolga yetkazishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ibraimov X., Quronov M. Umumiy pedagogika. Darslik.- Toshkent.: Sahhof, 2023. - 416 b.
2. Jumanov Sh.S. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ijodiy-madaniy ishlar bo'yicha targ'ibotchi faoliyatini takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlari. Ped. Fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. –Samarqand., 2023. - 166 b.
3. ХАККУЛОВ Н. К., РИЗАЕВ И. И. Цифровая культура и неприкосновенность личности //Новые технологии в учебном процессе и производстве. – 2023. – С. 605-606.
4. Turayevich U. R., Qahramonovich H. N. ZAMONAVIY DUNYONING AXLOQIY MUAMMOLARI-ZO 'RAVONLIK FALSAFASI //Ustozlar uchun. – 2024. – T. 57. – №. 4. – С. 422-425.
5. Jumanov, Sherzod. "UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTAB O'QUVCHILARINING IJODKORLIK QOBILIYATLARINI BADIY GURUHLARDA SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHARTLARI." *Академические исследования в современной науке* 2.3 (2023): 70-73.
6. Qahramonovich H. N. Zamonaviy Markaziy Osiyo Falsafasini Ikki Dahosi //Miasto Przyszłości. – 2023. – T. 43. – С. 6-9.
7. Ҳаққулов Н. Қ. Сиддикий-Ажзий маърифатпарварлик қарашларида миллий толерантлик масаласи //НамДУ илмий ахборотномаси-Научный вестник НамГУ. – 2020. – №. 10. – С. 296.
8. Jumanov, Sherzod. "IJODIY-MADANIY ISHLAR BO 'YICHA TARG 'IBOTCHINING O 'QUVCHILAR IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHI MASALALARI."

- Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры 3.1 Part 3 (2023): 34-37.
9. Jumanov, Sherzod. "Ijodiy-madaniy ishlar bo'yicha targ'ibotchining umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilar o'rtasida madaniyatni targ'ib qilish masalalari." *Science and Education* 4.2 (2023): 982-987.
10. Ризаев И. И., Хаккулов Н. К. Влияние цифровой культуры на неприкосновенность жизни человека в обществе //Оргкомитет. – 2023. – С. 342.
11. Ҳаққулов Н. Қ. Сиддикий-Ажзийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари. – 2020.

INSON VA JAMIYAT TARAQQIYOTIDA YASHIL IQTISODIYOTNING ROLI

Do'stov Bahodir Tashpulatovich

Mustaqil tadqiqotchi

O'zbekiston-Finlyandiya Pedagogika instituti Tarix kafedrası o'qituvchisi

Anotatsiya-Inson va jamiyat taraqqiyotining dolzarb masalalarida yashil iqtisodiyotning roli juda keng va murakkab mavzudur. O'zbekistonda 2025 yil atrof-muhitni muhofaza qilish va yashil iqtisodiyot yili deb e'lon qilindi. Bu haqda Prezident Shavkat Mirziyoyev 2024 yil 20 noyabr kuni Oliy Majlis Qonunchilik palatasi majlisida so'zlagan nutqida ma'lum qildi. Davlatimiz rahbarining ta'kidlashicha, bugungi kunda iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlari nafaqat O'zbekistonda, balki dunyoning ko'plab mamlakatlarida ham sezilmoqda, havo va suvning ifloslanishi, tuproq eroziyasi, cho'llanish, shuningdek, qazib olinadigan yoqilg'idan nazoratsiz foydalanish global isishga, tabiiy ofatlarning ko'payishiga va atrof-muhit va aholi salomatligiga jiddiy zarar yetkazmoqda.[2] Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari singari, O'zbekiston ham iqlim o'zgarishi ta'siriga qarshi himoyasiz. Ushbu tadqiqotning maqsadi - "yashil" iqtisodiyot kontseptsiyasiga bag'ishlangan ishlarni tahlil qilish, kontseptsianing rivojlanish evolyutsiyasining qisqacha sharhi, "yashil" iqtisodiyot, "yashil " o'sish va barqaror rivojlanish tushunchalari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash orqali rivojlanishni belgilaydi.

Kalit so'zlar: "yashil" iqtisodiyot; barqaror rivojlanish; energiya manbalari; "yashil" standartlar; yangi texnologiyalar

Anotation -The role of green economics in pressing issues of the development of Man and society is a very broad and complex topic. These issues can be divided into several main categories. In Uzbekistan, 2025 was declared the year of Environmental Protection and green economy. This was announced by President Shavkat Mirziyoyev in a speech at the meeting of the Legislative Chamber of the Supreme Assembly on November 20, 2024. The head of our state noted that today the negative consequences of climate change are felt not only in Uzbekistan, but also in many countries of the world, air and water pollution, soil erosion, desertification, as well as uncontrolled use of fossil fuels seriously harm global warming, the increase in natural disasters and the health of the environment and population. Like other Central Asian countries, Uzbekistan is vulnerable to the effects of climate change. The purpose of this study is to analyze work on the concept of a "green" economy, a brief review of the evolution of the concept's development, define development by identifying the relationship between the concepts of a "green" economy, "green" growth and sustainable development

Keywords: «green» economy; sustainable development; energy; «green» standards; new technologies

KIRISH-Yashil" iqtisodiyot kontseptsiyasi 20-asrning oxirida sanoat va iqtisodiyotning jadal o'sib borayotgan taraqqiyotiga, dunyo aholisining ko'payishiga javoban paydo bo'ldi, bu esa atrof-muhitdagi salbiy o'zgarishlarga olib keldi. Ilmiy jamoatchilik xalqaro tashkilotlar e'tiborini mavjud muammolarga qaratdi. Natijada BMT shafeligida UNEP Atrof-muhit komissiyasi tuzildi va 2009 yilda "yashil" iqtisodiyotning ta'rifi berildi. "Yashil" iqtisodiyot jamiyatning barqaror rivojlanishi maqsadlariga erishish vositasi bo'lsa, "yashil" o'sish esa "yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyasidir[3]. Adabiyotlarni o'rganish va turli ishlarning sintezi asosida yashil iqtisodiyot, yashil o'sish va barqaror rivojlanish kontseptsiyasini tushunishning umumiy tendentsiyalari aniqlandi. Iqtisodiyot, jamiyat va atrof-muhit o'rtasidagi munosabatlarni an'anaviy iqtisodiyot va "yashil" iqtisodiyot modeli nuqtai nazaridan ifodalashdagi farqlar aniqlanadi. Yashil iqtisodiyot paradigmasi jamiyatning imkoniyatlari cheklangan atrof-muhit doirasida mavjudligini, shuning uchun iqtisodiyot tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitni saqlashga qaratilgan innovatsiyalarni joriy etishni rag'batlantirishi kerakligini ta'kidlaydi [5]. Inson va jamiyat taraqqiyotining dolzarb

masalalarida yashil iktisodiyotning roli juda keng va murakkab mavzudur. Ushbu masalalarni bir necha asosiy kategoriyalarga bo'lish mumkin;

1. Ijtimoiy adolat Inson huquqlari va ularning ijtimoiy ravnaqni ta'minlash, fuqarolarning tengligi, nodavlat sektorining rolini oshirish masalalari. Ijtimoiy adolatni ta'minlash, jamiyatdagi muammolarni hal qilishga yordam beradi.

2. Ta'lim olish va tahliliy savodlilikni oshirish, ta'lim sistemasining sifatini yaxshilash, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish. Insonlarning bilim darajasi jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega.

3. Ekologik muammolar; Tabiiy resurslarni samarali ishlatish, ekologik nazoratni kuchaytirish, oziq-ovqat xavfsizligi, iqlim o'zgarishi. Insonlar va jamiyatning kelajagi ekologik barqarorlikka bog'liq.

4. Iqtisodiy rivojlanish va ishsizlik, fuqarolarning daromadini oshirish, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish, samarali iqtisodiy siyosatlar. Iqtisodiy barqarorlik jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun asosdir.

5. Salomatlik- Sog'liqni saqlash xizmatlarini takomillashtirish, psixologiya va ijtimoiy salomatlikka e'tibor qaratish, infeksiyon kasalliklarga qarshi kurashish. Insonlarning salomatligi jamiyatning umumiy rivojlanishi bilan bog'liq.

Ushbu masalalar, shunchaki jamiyat taraqqiyotidagi dolzarb muammolar emas, balki insonlarning hayotiga, ularning turmush imkoniyatlariga va jamiyatning umumiy holatiga ta'sir o'tkazuvchi muhim omillardir.

XX asrning ikkinchi yarmida insoniyat hayoti va keyingi rivojlanish uchun bir qator muhim resurslarning etishmasligi, yerdagi aholi soni ulkan ochlik va qashshoqlikni yo'q qilish muammosiga duch keldi. "Rio+20" forumida uzoqni ko'ra oladigan barqaror kelajakka erishish Kontseptsiyasi va uning muhim elementlari uchun juda zarur bo'lgan murakkab tizim yaratildi [6]. Xalqaro ekspertlar yangi rivojlanish yo'li iqtisodiyotda samarali innovatsiyalarga investitsiyalar kiritilishi energiya samaradorligi, rivojlanishda qayta tiklanadigan energiya manbalarini yaratish, barqaror qishloq xo'jaligi uchun sharoitlar shakllanishi va qulay ekologik toza infratuzilma zarur degan fikrga qo'shildilar. Barqaror rivojlanish uchun yashil iqtisodiyotga o'tish talab etiladi va bu borada sarmoya kiritish juda muhimdir. UNEP ma'lumotlariga ko'ra, 2011-2050 yillarda "ko'kalamzorlashtirish" da yalpi ichki mahsulotining 2 foizi investitsiya qilinganida hozirgi o'sish sur'ati va kelajak uchun muhim iqlim o'zgarishi, o'sish bilan bog'liq xavflar, suv tanqisligi va ekotizim xizmatlarining yo'qolishidan iqtisodiyot xolos buladi [7]. "Yashil" iqtisodiyot o'z

rivojlanishini ta'minlamoqchi bo'lgan mamlakatlarning fuqarolarini muvaffaqiyatli kelajagini belgilab beradi. Evropa Ittifoqiga a'zo davlatlarning mobilizatsiyaviy sa'y- harakatlari ko'rsatilgan taraqqiyot orqali amalga oshirildi.[8]. Bugungi kunda iqtisodiyotda qancha ko'p resurslar qazib olinsa va ishlatilsa shuncha yaxshi bo'ladi deb ishoniladi . Ammo bu mutlaqo anti-chidamli xolat. Iqtisodiyot tabiiy muhitga bog'liq tarkibiy qism bo'lib, u uning ichida mavjud va uning bir qismidir. So'nggi yigirma yil ichida shakllangan "yashil" iqtisodiyot kontseptsiyasi quyidagilarni ta'minlashga qaratilgan uchta komponent – ijtimoiy, tabiiy, iqtisodiy va bular o'rtasida yanada uyg'un kelishuv bu hamma rivojlanayotgan va o'tish davri iqtisodiyotiga ega mamlakatlar uchun maqbul bo'ladi.

"Yashil" iqtisodiyot nazariyasi quyidagi uchta aksiomagalarga asoslanadi:

- Sharni cheksiz kengaytirib bo'lmaydi cheklangan kosmosdagi ta'sirlar;
- Ortib borayotgan ehtiyojlarni cheksiz qondirish mumkin emas resurslar cheklangan sharoitlarda ;
- Yerning barcha sirtlari bir-biriga bog'langan [4]

Inson va jamiyatning taraqqiyotida "Ekologik rivojlanish" global tendentsiya va "yashil iqtisodiyot"ni shakllantirishning eng jozibali elementlaridan biridir. Taraqqiyotda "Yashil standartlar" oqilona vositadir, bu standartlar xorijiy investitsiyalar va jahon darajasida tan olinishi bo'lib, bu esa biznesni, innovatsiyon texnologiyalar rivojlanishini va umuman iqtisodiyotni rag'batlantiradi va jamiyatning hayot sifatini hamda atrof-muhit holatini yaxshilaydi.[5]

Turli mamlakatlarda "yashil" iqtisodiyotga o'tish turli yo'llar bilan amalga oshiriladi, chunki u tabiatning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq, jismoniy va har bir mamlakatning institutsional kapitali uning rivojlanish darajasi va ijtimoiy iqtisodiy ustuvorliklar insonning jamiyatdagi ekologik madaniyatidir."Yashil" iqtisodiyot barqaror rivojlanish va qashshoqlikni keng miqyosda yo'q qilishga qodir, shuning uchun izchillikni talab qiladi, fuqarolik jamiyati va yetakchi kompaniyalarning sa'y-harakatlarining ajralmas aloqalari uchun qashshoqlikni yo'q qilish va atrof-muhitni umumiy mulk sifatida saqlash muhim vazifa hisoblanadi. Rivojlangan davlatlar rivojlanayotgan mamlakatlarda malaka oshirish va malakani oshirishdagi etakchi rolini o'ynashi kerak, shuningdek "yashil" iqtisodiyot uchun xalqaro bozor va Qonunchilik asoslarini shakllantirish lozim. "Yashil" investitsiyalar yangi tarmoqlar va texnologiyalarning rivojlanishini kelajakda iqtisodiy rivojlanish va o'sishning asosiy manbalarini ta'minlashi

mumkin. Bularga quyidagilar kiradi; qayta tiklanadigan manbalardan energiya ishlab chiqarish texnologiyalari, resurslar va energiya tejamkor binolar va jihozlar, jamoat tizimlari kam uglerodli transport vositalari, kam yoqilg'i va avtomobillar uchun infratuzilma "toza" energiya quvvati va chiqindilarni qayta ishlash.

Inson va jamiyat ijtimoiy rivojlanishining dolzarb muammolari e'tibor va yechimlarni talab qiladigan keng ko'lamli masalalarni qamrab oladi. Mana ulardan ba'zilar:

1. Tengsizlik va ijtimoiy adolat: boylar va kambag'allar o'rtasidagi tafovutni kamaytirish, ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish, inson huquqlarini hurmat qilish.

2. Ta'lim: ta'lim sifati, ta'lim dasturlarining mavjudligi, ta'limga zamonaviy texnologiyalarni joriy yetish va mehnat bozori talablariga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash.

3. Ekologik barqarorlik iqlim o'zgarishi, atrof-muhitning ifloslanishi, tabiiy resurslarning kamayishi. Barqaror rivojlanish muammolari yekologik amaliyotni iqtisodiy rivojlanishga birlashtirishni talab qiladi.

4. Jamoat salomatligi: sifatli tibbiy xizmatlardan foydalanish, kasalliklarning oldini olish, ruhiy salomatlik. Bu, ayniqsa, covid-19 pandemiyasidan keyin, ko'plab sog'liq muammolari aniqlangandan keyin to'g'ri keladi.

5. Texnologik taraqqiyot va uning ta'siri: raqamli texnologiyalarning rivojlanishi, ularning bandlikka ta'siri, kiberxavfsizlik masalalari, ma'lumotlarni himoya qilish va shaxsiy maxfiylik.

6. Psixologik salomatlik va farovonlik: zamonaviy jamiyatda stress, tashvish va depressiya darajasining oshishi. Ruhiy salomatlikni qo'llab-quvvatlash va qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy muhitni yaratish zarurati.

7. Globallashuv va madaniy o'ziga xoslik: globallashuvning mahalliy madaniyat va an'analarga ta'siri va madaniy merosni saqlash.[7]

Ushbu masalalar inson va jamiyatning barqaror rivojlanishiga erishish uchun jamiyatning turli sohalari – ta'lim, sog'liqni saqlash, iqtisodiyot va atrof – muhit o'rtasidagi kompleks yondashuv va o'zaro ta'sirni talab qiladi. Yashil iqtisodiyot inson va ijtimoiy rivojlanishda muhim rol o'ynaydi, iqtisodiy o'sish va ijtimoiy adolatga barqaror yondashuvni ta'minlaydi. Bu yerda uning ta'sirining bir necha asosiy jihatlari mavjudligini ko'rishimiz mumkin:

Tabiiy resurslarni saqlash: yashil iqtisodiyot tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va tiklashga qaratilgan bo'lib, bu ularning kamayishiga

to'sqinlik qiladi va ekotizimlarni saqlashga yordam beradi. Bu kelajak avlodlar uchun barqaror kelajakni ta'minlash bilan bog'liq. Atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish: yashil texnologiyalarga o'tish issiqxona gazlari chiqindilarini va atrof-muhitga boshqa salbiy ta'sirlarni kamaytiradi. Bu havo va suv sifatini yaxshilashga, shuningdek, tabiiy ofatlar xavfini kamaytirishga yordam beradi.

Ish o'rinlarini yaratish: yashil texnologiyalarni rivojlantirish va barqaror amaliyotga o'tish qayta tiklanadigan yenergiya, yekoturizm, chiqindilarni qayta ishlash va barqaror qishloq xo'jaligi kabi sohalarda yangi ish o'rinlarini yaratishga olib kelishi mumkin. Bu, o'z navbatida, turmush darajasini yaxshilash va ishsizlikni kamaytirishga yordam beradi. Aholi salomatligini yaxshilash: ifloslanishni kamaytirish va yekotizimlarni yaxshilash inson salomatligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, kasallanishni kamaytiradi va umumiy farovonlikni yaxshilaydi.

Iqtisodiy barqarorlik: yashil iqtisodiyot iqtisodiy manbalarni diversifikatsiyalashga yordam beradi va qazilma resurslarga bog'liqlikni kamaytiradi. Bu iqtisodiyotning tashqi zarbalar va iqlim o'zgarishiga chidamliligini oshiradi. Ijtimoiy tenglik: yashil tashabbuslar aholining barcha qatlamlari, shu jumladan zaif guruhlar uchun yashil texnologiyalar va resurslardan foydalanishni ta'minlash orqali resurslarni yanada teng taqsimlashga hissa qo'shishi mumkin.

Ta'lim va xabardorlik: yashil iqtisodiyot tamoyillari aholining atrof-muhit va barqaror rivojlanish masalalari to'g'risida xabardorligini oshirishga yordam beradi, bu yesa o'z navbatida yanada mas'uliyatli xatti-harakatlarga yordam beradi. Umuman olganda, yashil iqtisodiyot nafaqat iqtisodiy o'sishga yordam beradigan, balki ijtimoiy va ekologik jihatlarni ham hisobga oladigan, uni yanada barqaror va adolatli kelajak uchun muhim qiladigan modeldir.[6]

Inson va jamiyat taraqqiyotida "Yashil" iqtisodiyot kontseptsiyasining kontseptual asoslarini tahlil qilish asosida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin :

- 1) "yashil" iqtisodiyot kontseptsiyasi atrof-muhitdagi davom etayotgan jiddiy salbiy o'zgarishlarga javob sifatida paydo bo'ldi;
- 2) kontseptsiya; "yashil" iqtisodiyot nafaqat ekologik muammolar, balki jamiyatning ijtimoiy farovonligi masalalari bilan ham bog'liq;
- 3) "yashil" iqtisodiyotga o'tish zarurati davlat , jamoat tashkilotlarining faol pozitsiyasini va mamlakatlar o'rtasidagi hamkorlikni talab qiladi;

4) qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslardan foydalanishni qisqartirish va qayta tiklanadigan tabiiy resurslardan foydalanish bilan birgalikda texnologik innovatsiyalarni joriy etish “yashil” iqtisodiyotni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi;

5) integratsiyalashgan yondashuv “yashil” iqtisodiyot samaradorligining kalitidir;

6) iqtisodiy o'sish va "yashil" iqtisodiyotning mos kelmasligi haqidagi munozaralar optimal echimni ishlab chiqishga yordam beradi, ya'ni jamiyat va atrof-muhit manfaatlarini hisobga oladigan mo'tadil shaklini tanlash ;

7) dunyoning barcha davlatlarining barqaror rivojlanishi faqat "yashil" o'sish strategiyasidan foydalangan holda "yashil" iqtisodiyotga o'tish orqali amalga oshirilishi mumkindir.

Adabiyotlar ro'yxati

- [1]. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida “yashil” iqtisodiyotga o‘tishda milliy shaffoflik tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2024-yil 5-iyundagi PQ-213-son qarori
- [2]. O 'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining 2019-2030 yillar yashil" iqtisodiyotga o'tishi bo' yicha strategiyalarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori " 2019-yil 4-oktabr PQ-4477-son
- [3]. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024 yil 800-sonli qarori
O‘zbekiston Respublikasida “yashil” iqtisodiyotga o‘tishda milliy shaffoflik tizimini joriy etish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida
- [4]. *Yadgarov Y.S.* Iqtisodiy ta'limotlar tarixi: darslik. - M.: INFRA-M, 2009. - 480 b.
7.Rim Klubining O'sish chegaralari [Elektron resurs]. URL:<https://clubofrome.org/publication/the-limits-to-growth> (sana Apellyatsiya 06.09.2020).
- [5]. *Pirs D.* Yashil iqtisodiyot //Ekologik qadriyatlar 1 - 1992. - No1. – B.3–13.
DOI: 10.3197/096327192776680179.
- [6].*Shermuhamedov A.T.* O'zbekistonda yashil iqtisodiyotni rivojlantirish / *A.Shermuhamedov, B. M. Xolboyev* // progressiv texnologiyalar va jarayonlar:
- [7] *Semin A. N.* axborot portal UGGU. Yashil iqtisodiyot nima? [Elektron resurs]. - Kirish rejimi: <http://pressa.ursmu.ru/2287.html>
- [8] "Yashil" iqtisodiyotga: yo'llar barqaror rivojlanish va qashshoqlikni yo'q qilish-vakillar uchun umumiy hisobot boshliqlar. Birlashgan Millatlar

tashkilotining atrof-muhit dasturi o'rta, YUNEP. Frantsiya, 2011 yil [electron resurs]. - Kirish rejimi: http://old.ecocongress.info/5_congr/docs/doklad.pdf

NODAVLAT TA'LIM TIZIMINING IJTIMOIIY-FALSAFIY ASPEKTLARI

Eshonkulova Nurjaxon Abdujabborovna

Navoiy davlat konchiik va texnologiyalar universiteti falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Ta'lim inson borlig'ini, ya'ni uning ma'naviy va moddiy mavjudligini mustahkamlovchi muhim vosita hisoblanadi. Bu jihatdan, ta'lim – insonning shakllanish va rivojlanish jarayonining manbai bo'lib, unda o'zligini va jamiyat bilan munosabatini anglash, uning butun borlig'ini samarali va ma'naviy asosda shakllantirish maqsadida faol ishlashga chaqiruvchi jarayondir. Nodavlat ta'limning barcha shakllari insonni milliy va global qiyofada ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishga yo'naltirishga xizmat qiladi.

Nodavlat ta'limning asosiy ahamiyati shundaki, insonlarning individual ehtiyojlariga moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Masalan, shaxsiy qiziqishlarga ko'ra ta'lim dasturlarini tanlash imkoniyati ta'lim oluvchining shaxsiy rivojlanishiga yordam beradi.

Inson ongining falsafiy mohiyatiga ko'ra, ta'lim orqali shakllanadigan bilim nafaqat amaliy malaka, balki ma'naviy o'sish va ijtimoiy muvozanatga ham ta'sir ko'rsatadi. Nodavlat ta'lim insonning mustaqil va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Shaxsiy tanqidiy munosabatlar va obyektiv qarashlar insonni nafaqat jamiyatga integratsiya qilish, balki uning ma'naviy va falsafiy asoslarini yanada mustahkamlashga ham yordam beradi.

Nodavlat ta'limning mafkuraviy ahamiyati shundaki, falsafiy nuqtayi nazardan qaraganda, nodavlat ta'lim insonning mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirishda muhim o'rin tutadi. Bu quyidagilarda nomoyon bo'ladi:

- nodavlat ta'lim muassasalari davlat ta'lim muassasalarida uchraydigan mafkuraviy ta'sirni qisqartirib, shaxsiy erkinlik va mustaqillikka asoslangan ta'lim muhitini yaratadi;

- nodavlat ta'lim modelida ta'lim jarayonidagi innovatsion yondashuvlar shaxsda tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantiradi. Bu esa insonning ijtimoiy va professional hayotida muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq, shuni ta'kidlashimiz joizki, ma'naviy-axloqiy nuqtayi nazardan nodavlat ta'lim tizimida bir qator muammoli savollar paydo bo'lishi mumkin. Xususan, moliyaviy manfaatlar ta'limning asosiy maqsadlaridan biri sifatida ko'rilishi ehtimoli; nodavlat ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini nazorat qilishning yetishmasligi kabi masalalar shular jumlasidandir.

Nodavlat ta'lim jamiyatdagi ta'lim munosabatlarining yangi modelini shakllantiradi: *Birinchidan*, jamiyatdagi ta'lim tanlovi erkinligini ta'minlash imkonini oshadi. Insonlar turli xil ta'lim formatlari (masofaviy ta'lim, ixtisoslashgan kurslar, xususiy maktablar) orqali o'z bilimlarini oltirishi mumkin. Bu ta'lim tizimining moslashuvchanligini kuchaytiradi. *Ikkinchidan*, ijtimoiy tengsizlik masalalari yuzaga chiqishi mumkin. Masalan, nodavlat ta'limning moliyaviy jihatdan qimmat bo'lishi kam ta'minlangan aholi qatlamlari uchun qiyinchilik tug'dirishi ehtimoldan xoli emas. Shunday bo'lsada, ushbu tizimning rivojlanishi orqali ta'limga innovatsion yondashuvlar kiritilib, ijtimoiy taraqqiyotga yordam berishi mumkin.

Globallashuvning samarasi ta'lim sohasida global standartlarning amalga oshirilishiga olib keldi. Zamonaviy axborot texnologiyalarining taraqqiyoti va globallashuv jarayonining samarasi ta'limni yangi bosqichga ko'tardi. Mamlakatlarda ta'lim dasturlari va mazmunlarini yo'lga qo'yishda yangi yo'nalishlar, qo'shimcha imkoniyatlar shakllantirishga olib keldi. Mazkur globallashuv bosqichida, nodavlat ta'lim tizimi mamlakatlar va mintaqalar orasidagi turli xil o'zaro aloqalarni mustahkamlash hamda yangi transformatsiyalar tashkil qilish uchun muhim vazifalarni bajarishi mumkin.

Nodavlat ta'lim xalqaro standartlarga asoslangan dasturlarni joriy etish orqali globallashuv jarayoniga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bu ularning raqobatbardoshlikning oshirishga qaratilgan faoliyatlarida namoyon bo'ladi. Ya'ni ular tinimsiz ravishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda ta'lim dasturlarini global bozor talablariga moslashtirishga intiladilar va ta'lim muassasalari o'rtasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga katta e'tibor qaratadilar. Bu jarayon jahon ta'lim tizimlarini birlashtirish va axborot almashish jarayonini kuchaytiradi.

O'zbekistonda nodavlat ta'lim tizimi yangi rivojlanib kelayotgan sohalardan biridir. Mamlakatda ta'lim sohasidagi islohotlar orqali nodavlat

sektorning qonuniy va iqtisodiy bazasi mustahkamlanmoqda. Shu bilan birga, milliy qadriyatlarni xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish bu sohaning asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda nodavlat ta'lim sektori milliy ta'lim tizimining ajralmas qismiga aylanib, uning rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shgan holda, mamlakat strategik taraqqiyotida belgilangan bir qator muhim vazifalarni bajarmoqda. Bular quyidagilarda o'z aksini topmoqda: birinchidan, davlat tomonidan moliyalashtiriladigan oliy ta'lim muassasalariga o'qishga kiraolmagan yoshlarning katta qismi uchun ta'lim olish imkoniyatini berib, oliy ta'lim qamrovining oshirilishiga hissa qo'shadi; ikkinchidan, innovatsiyalar uchun yangicha bazaviy asos yaratadi; uchinchidan, ta'lim sohasiga aholidan, xususiylar tadbirkorlardan, xorijiy ta'lim fondlari va tashkilotlaridan qo'shimcha investitsiyalarni jalb qiladi¹.

Mamlakatda yoshlar uchun ta'limda turli xil innovatsion modellarni joriy etish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Bu borada nodavlat ta'limning moliyalashtirish va sifat nazoratiga oid muammolarini bartaraf etish uchun chuqur islohotlar talab qiladi.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, nodavlat ta'limning jamiyat rivojlanishi uchun muhimligi va uning ontologik asoslari jamiyatning turli jabhalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim tizimida davlat va nodavlat sektor o'rtasida hamkorlikni mustahkamlash ushbu sohani yanada rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

JAMIYAT IJTIMOIIY-MADANIY INSTITUTIONALLASHUVI JARAYONIDA AHOLI ISTE'MOL MADANIYATINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Xaydarov Asliddin Nizomitdinovich

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti dotsenti

Ma'lumki, kishilik jamiyati o'zining ko'p ming yillik tarixi mobaynida insoniyatning axloqiy-ma'naviy va diniy dunyoqarashi shakllanib, tafakkuri yuksalib, takomillashib bordi. Natijada taraqqiyotning har bir bosqichida u yoki bu mamlakatlarda ilm-fan rivojiga hissa qo'shgan

¹Eshonkulova N. O'zbekistonda nodavlat oliy ta'lim taraqqiyoti tendensiyalari //news of the NUUZ. – 2024. – T. 1.– №. 1.6.1.– b.260-262.

buyuk insonlar, allomalar etishib chiqdi, ular tomonidan ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy sohaga doir fikr, g'oya va nazariyalar ilgari surilgan. Ayniqsa, ular orasidan umumbashariy ahamiyatlilari ajratib olinib, ham nazariy, ham amaliy jihatdan foydalilari ijtimoiy hayotga tatbiq etildi. Dunyo tarixiga nazar tashlasak, vaqtlar o'tishi bilan turli ishlab chiqarish jarayoning ortishi, ehtiyojlarning ko'payishi kishilarda iste'mol madaniyati shakllanib borishini ko'ramiz. Bu talablarning bajarilishida ko'proq turli savdo joylari, jumladan, bozorlarning o'rni ham muhim bo'lgan. Bunda kimdir ortiqcha mahsulotini, kimdir o'z ijod namunasini boshqa shakldagi mahsulot bilan ayrbosh yoki ehtiyoji uchun xarid qilgan. Mahsulot sifatiga e'tibor, tanlashdagi estetik did, shaxsiy yondasha olish ko'nikmasi rivojlana borgan. "...Bozor munosabatlari kishilardan lafzi halollik, o'zaro manfaatdorlik va hamkorlikni taqoza etadi"¹. Bu ijobiy xususiyatlarni, ya'ni o'zaro mutanosibliklarni yo'qotmaslik uchun turli erli millat va elatlar axloqiy va diniy tomonlarini inobatga olib, qo'llab, tartibga solib turishgan. Aynan bu xolatlar jamiyat ravnaqi va turmush tarzining yaxshilanishiga xizmat qilgan. Sharq mamlakatlarida "*bozoriga boq, mozoriga boq*" degan og'zaki ibora xalq orasida ko'p uchragan. Bu iboraning ma'nosi shuki, qaysi yurtning ijtimoiy-iqtisodiy holatini, ma'naviyatini, madaniyatini va qadriyatini bilmoqchi bo'lsa, uning bozori o'rganilgan. U yerda odamlarning savdo-sotiqdagi bir-biriga bo'lgan ijobiy va salbiy munosabatini, aholi iste'mol darajasini ko'rib xulosa chiqargan. Ilk mulkiy munosabatlar vujudga kela boshlaganda kichik-kichik savdo-sotiq maskanlari kengayib bordi. Yanada rivojlantirish uchun daryo, dengiz va quruqlik yo'llaridan keng foydalanib kelingan. Strategik ahamiyatga ega bo'lgan yo'llarga egalik qilish uchun yaqin-yaqingacha ko'plab qonli urushlar bo'lib o'tganligi tarixdan ma'lum.

Buning natijasida iqtisodiy faravonlikka, savdo yo'llarining gullab yashnashiga erishilgan. Saltanatlar, podsholiklar qudrati oshib, aholining moddiy ta'minoti yaxshilangan. Shuning uchun Amir Temur ham saltanatni rivojlantirishda bunga alohida e'tibor qaratgan. U o'zining "Temur tuzuklari" asarida: "Va yana buyurdimki, yo'l ustiga kuzatuvchilar, zobitlar tayinlasinlarki, yo'llarni qo'riqlab, yo'lovchilar, savdogarlar, musofirlarni kuzatib, mol-mulki va boshqa narsalarini manzildan-manzilga etkazib

¹ Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Т.: "Ғафур Ғулом" номидаги нашриёт-манбаа ижодий уйи, 2010. –Б. 83.

qo‘ysinlar”¹ – deb savdo yo‘llarining xavfsizligini ta‘minlash va bu orqali savdogarlarning erkin harakatini maqsad qilgan.

Insoniyat sivilizatsiyasida jamiyatlar vujudga kela boshlashi bilan ijtimoiy taraqqiyotda juda katta o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Shaxsning ijtimoiylashuv jarayoni ijtimoiy-gumanitar bilim sohalarining o‘rganilishi lozim bo‘lgan asosiy muammolardan biri bo‘lib, uni o‘rganishning dolzarbligi kishilik jamiyati shakllanishidan to bugungi kundagi taraqqiyotning yuqori bosqichigacha bo‘lgan davrda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Iste‘molchi jamiyati bu nafaqat mo‘l-ko‘lchilik jamiyati hisoblanadi, balki bunday jamiyatda, iste‘mol qilish – ijtimoiy hayotning muhim tarkibiy qismiga aylanib, ishlab chiqarish va to‘plash uning asosini tashkil qiladi. J.Baudrillardning fikriga ko‘ra, “iste‘mol ehtiyojlarni qondirish uchun emas, balki odamning narsalarga, g‘oyalarga, boshqa odamlarga, umuman olamga munosabatini bildiradi”². Iste‘molchilik mohiyatiga ko‘ra bu – moddiy va ma‘naviy ehtiyojidan kelib chiqib, shaxsning ongida ma‘lum bir mahsulotning egasi bo‘lish xohishining paydo bo‘lishi hamdir. L.Dalakishvilining ta‘kidlashiga ko‘ra, bugungi kunda odamzodga ma‘no berish uchun “belgilangan” madaniyat to‘xtatib qo‘yilgan yoki hatto yo‘qotilgan³. Iste‘mol “shaxsning ma‘lum bir jamoaga qo‘shilishi va shu bilan birga o‘zini boshqa jamoalardan uzoqlashtirish vositasiga aylanadi”⁴. Jamiyatda vaqti-vaqti bilan iste‘mol va iste‘molchining o‘rtasida chegara juda kamayib borib, undan keyin odam allaqachon nimani va nima uchun iste‘mol qilishni tushunmay qo‘yadi. Zamonaviy jamiyatning yana bir nomi - haddan tashqari iste‘mol jamiyatidir⁵. Bunday jamiyatda haddan tashqari iste‘mol har doim iste‘mol qilinadigan mahsulotni amortizatsiya qiladi. Texnikadan qisman foydalanish sodir bo‘ladi, u yangi namunalar paydo bo‘lishi bilanoq ko‘zga tashlanadi.

Iste‘molning shakllanishi odamlarning istagiga bog‘liq chunki ular nimani hohlashi va unga yarasha imkoniyatining mavjudligidan kelib chiqadi. Insonning ehtiyoji ma‘lum vaqtda bir xil bo‘lsa, vaqt o‘zgarishi bilan bu ham o‘zgarib boradi. Masalan, yoshlikda kiygan kiyimingiz

¹ Амир Темур. “Темур тузуклари”. – Т.: “Ўзбекистон”, 2018. –Б.138.

² Каранг: Бодрийяр Ж. Система вещей. - М.: «Рудомино», 1999. – С.172.

³ Каранг: Далакишвили Л. Человек и нация в информационном обществе // Россия и Грузия: диалог и родство культур: сб. материалов симпозиума. СПб. –Санкт-Петербург. филос. общество, 2003. Вып. 1. - С. 86–92.

⁴ Радаев В.В. Социология потребления: основные подходы // Социологические исследования. 2005. №1. - С. 5–18.

⁵ Каранг: Афанасьева В.В., Туркина В.Г. Общество перепотребления // Потребление как коммуникация – 2009; материалы 5 международной конференции, 26–27 июня 2009 / Под ред. В.И.Ильина, В.В.Козловского. – СПб: Интерсоцис, 2009. – С. 20–23.

keksalik paytida yarashmaydi. Demak ehtiyoj ham o'zgarib turar ekan, shunga yarasha madaniyat shakllanishi kerak. Iste'mol madaniyati - inson o'z ehtiyojini imkoniyatidan kelib chiqqan holda muntazam qondirib borishga qaratilgan me'yor darajasidagi ratsional harakatlar majmui va shaxsiy dunyoqarashidir. "Iste'mol madaniyati" shaxsga yo'naltirilgan madaniyatni o'zida mujassamlashtiradi yoki uning qadriyatlarini shakllantiradi.

Odamlarda yuksak fazilatlarining kamol topishi, ularning tenglik, ozodlik, birodarlik va yorqin kelajak sari intilishiga iste'mol madaniyati yuksalishi bilan bog'liqligi da'vat qilinadi. Sotsiolog olimlar ham iste'mol madaniyatini jamiyatning keng tarqalgan ramzlari - tillari, qadriyatlari, e'tiqodlari va me'yorlaridan kelib chiqqan holda tushunsa, u holda iste'molchilar madaniyatini – jamiyatning alohida xususiyatlarini iste'molchi tomonidan shakllantirilganligi deb hisoblash lozim.

XX asrning 70-yillaridan boshlab iste'molchilar jamiyatining rivojlanishi va kengayishi – ehtiyojlarning o'sishi hamda diversifikatsiyasi (mahsulot turlarini kengaytirish va sotish,bozorlarini qayta yo'naltirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, iqtisodiy foyda olish va bankrotlikning oldini olish maqsadida yangi sanoat turlarini rivojlantirish) jarayonida emas, balki mustaqil ijtimoiy sohalarga doir iste'molning kengayishiga olib keldi. Bir qator tushunchalar G'arb adabiyotida iste'mol madaniyati tushunchasiga yaqin tushunchalar sifatida ko'rsatiladi. Jumladan: iste'mol madaniyati (F.Fukuyama); madaniy iste'mol, "eng kam tarqalgan madaniyat" (J.Baudrillard); iste'molchilar turmush tarzi (M. Featherstone); madaniy texnologiyalar, global iste'mol (P.Stearns); madaniy sanoat (T.Adorno); asosiy madaniyat (S.Zizek) tizimida ko'rsatiladi.

Bugun aholi iste'molining ortib borishi, jamiyatning taraqqiy etishi iste'molchilik jamiyatini, iste'mol madaniyatini tadqiq qiluvchi olimlar safini yanada oshirmoqda. Hozirgi davrda iste'molchi jamiyatida insonning obro'-e'tibori, ijtimoiy ahamiyati tobora ortib borayotganligi – o'zini jamiyat hayotiga muayyan ta'sir o'tkazuvchi sub'ekt deb bilishi bilan izohlanadi. Iste'mol madaniyatining inqirozi anashu sub'ektivlikning ma'naviy va axloqiy jihatdan pasayishiga olib keladi.

Bugungi kunda xalqaro taraqqiyotining bir qator rivojlanish an'analari mavjud bo'lib, ularni quyidagi rivojlantirish tendensiyalari qatoriga kiritish mumkin: 1) ishlab chiqaruvchi kuchlarning xalqaro miqyosda yaqinlashuvi; 2) ishlab chiqarish resurslarining xalqaro miqyosda kengayishi turli

mamlakatlarning o'zaro bog'liqligi va hamkorligi mustahkamlanishini ta'minlashi; 3) xalqaro savdo mohiyatining sifat jihatidan o'zgarishi, mehnat migratsiyasining o'sib borayotgan ko'lami va ishlab chiqarishda kapital, texnologiyalar boshqa omillarning qo'llanilishining kengayishi; 4) xizmat ko'rsatish sohasini moddiy ishlab chiqarish bilan taqqoslaganda jadal sur'atlar bilan o'sib borishi, bu esa jamiyatning postindustrialashtirish jarayoni sur'atlarining o'sib borayotganligini anglatadi va xizmatlarning xalqaro iqtisodiy faoliyatga faol qo'shilishining elementi sifatida qaralishi mumkin.

Umuman olganda, jamiyatning a'zosi hisoblangan har bir shaxs ma'lum ma'noda shu jamiyatning iste'molchisi hisoblanadi. Har qaysi rivojlangan davlatlarda iste'molchilarning huquqlari va manfaatlari qonun bilan himoya qilinadi hamda kafalotlanadi. O'z navbatida iste'molchilar ham jamiyatda o'rnatilgan qonunlarga qat'iy rioya qilishlari lozim. Buning uchun esa jamiyatning har bir a'zosida iste'mol madaniyati shakllangan bo'lishi shart.

Insonning moddiy, maishiy, ma'naviy ehtiyojlarining qondirilishi jarayonida inson, jamiyat va tabiatning o'zaro bir-biriga ta'sir doirasida iste'mol madaniyatining oshib borayotganligi, ayni paytda bu iste'mol madaniyati jamiyatda shunchaki oddiy jarayon bo'lib qolmasligi sharti, bunda inson ongi va madaniyatini o'zgartira oladigan turli xil qarash, fikr va mulohazalarni yaratish zarur.

TURIZM YUQORI MALAKALI KADRLAR TAYYORLASHDA MILLIY QADRIYATLAR VA MA'NAVIY MEROSNING O'RNI

Raxmanova Rushana Karimovna-*Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Samarqand filiali magistranti*

Annotatsiya: Maqola O'zbekiston turizm sohasi uchun kadrlar tayyorlash masalalariga bag'ishlangan bo'lib, boy madaniy va tabiiy merosga qaramay, turizmni rivojlantirish malakali mutaxassislarining yetishmasligi bilan bog'liq qiyinchiliklarga duch kelinilayotganligiga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, milliy qadriyatlar va ma'naviy merosni ta'lim dasturlariga integratsiyalashning yetishmasligi, xalqaro standartlarga javob beradigan kadrlar tayyorlash uchun o'quv jarayonini takomillashtirish zarurati kabi muammolar ko'rib chiqilgan.

Tayanch so'zlar: milliy qadriyatlar, ma'naviy meros, turizm, kadrlar tayyorlash, kasbiy mahorat, ta'lim.

Kirish: Turizm hozirgi zamonda har bir mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim o'rin tutadigan sohaga aylanmoqda. U nafaqat mamlakatning madaniy va tabiiy boyliklarini namoyish etish imkoniyatini beradi, balki mehnat bozorida yangi ish o'rinlarini yaratish, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish va xalqaro aloqalarni mustahkamlashda ham muhim vosita hisoblanadi. Shunday ekan, turizm industriyasida yuqori malakali kadrlarni tayyorlash har doim dolzarb masala bo'lib kelgan.

O'zbekistonning boy madaniy va tarixiy merosi, go'zal tabiiy manzaralari turizmni rivojlantirish uchun katta salohiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Biroq, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlashda bir qator qiyinchiliklar mavjud. Bu muammolarning aksariyati, avvalo, milliy qadriyatlar va ma'naviy merosni to'g'ri anglash, ularni zamonaviy turizm ta'limiga integratsiya qilish bilan bog'liq.

Milliy qadriyatlar va ma'naviy merosni turizm ta'limining asosiy elementiga aylantirish orqali nafaqat professional bilimga, balki madaniy anglashuvga ega kadrlarni tayyorlash mumkin.

Turizm sanoatining iqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyatini e'tibordan chetda qoldirish qiyin. Bu erda har o'ninchi ish joyi yaratiladi va boshqa sohalarga qaraganda ancha arzon. So'nggi yillarda O'zbekistonda ichki va tashqi turizmi jadal rivojlanmoqda, ammo u xalqaro darajadan, birinchi navbatda infratuzilmani rivojlantirish, turizm mahsulotini ilgari surish va xizmat ko'rsatish sifatidan jiddiy orqada qolmoqda.

Shunga ko'ra, sanoat uchun yuqori malakali kadrlarga bo'lgan ehtiyoj ham keskin oshdi. Aynan kadrlar yetishmasligi O'zbekistonda turizmni rivojlantirishning asosiy muammolaridan biri hisoblanadi. Bu erda davlat ishtirokining roli juda muhimdir. Shu am'noda ish beruvchilarning kadrlar malakasini oshirish tizimidagi ishtirokini huquqiy tartibga solish mavjud emas, turistik biznes mutaxassislarini tayyorlashda biznesning ishtirokini davlat tomonidan rag'batlantirish ko'zda tutilmagan.

Shuning uchun hozirgi vaqtda mutaxassislarni tayyorlash nazariya darajasida ko'proq sodir bo'lmoqda. Talabalar amaliy ko'nikmalarga ega emaslar. Birinchi muammo bitiruvchining kompetension modelini shakllantirishda ish beruvchilarning roli va ishtirok etish shakli, ularning ushbu sohadagi o'z vakolatlari. Ikkinchi muammo shundaki, vakolatlar nafaqat belgilanishi, balki ularga erishish darajasini baholay olishi kerak.

Uchinchi muammo-kompetensiyaga yo'naltirilgan o'quv jarayonini loyihalash, o'qituvchilarning bunday dasturga metodologiyasiga egaligi.

Bizning fikrimizcha, bugungi kunda O'zbekistonda turizm sohasida kadrlar tayyorlash va o'qitish jarayonida ko'plab muammolar mavjud. Shuni ta'kidlash kerakki, yaqin yillarda mamlakatimizda turizm sohasi uchun ixtisoslashgan kadrlar tayyorlaydigan biron bir universitet faoliyat yuritmagan. Shu sababli, mamlakatda turizmni rivojlantirishning asosiy muammolaridan biri turizmni xalqaro darajaga ko'tarishga qodir malakali kadrlar etishmasligi deb hisoblash mumkin. Ammo kasb-hunar ta'limi vazifasi nafaqat ichki turopereyting bozori ehtiyojlariga javob berish, balki u uchun kadrlar tayyorlashni ham o'z zimmasiga oladi.

Shubhasiz, bu professional turistik ta'lim tizimining shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi. Turistik mutaxassisliklar bo'yicha o'qitish ko'pincha faqat nazariya darajasida amalga oshiriladi, garchi bu kasbda hal qiluvchi ahamiyatga ega emas. Talabalar o'quv amaliyotlari va treninglar bera oladigan ko'nikmalarga ega emaslar. Shu bilan birga, menejerlar, turizm mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi turopereyting sohasidagi tadbirkorlik faoliyatining o'ziga xos xususiyatlariga asoslanishi va pedagogik didaktika tamoyillariga asoslanishi kerak. Shuningdek, u amaliy ko'nikmalarga katta ahamiyat berishi kerak.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, shubhasiz, ta'limni takomillashtirish, birinchi navbatda, ushbu jarayonni boshqarish muammolarini hal qilishda sifat jihatidan yangi yondashuvlarni ishlab chiqish bilan bog'liq. Universitetda mutaxassisni tayyorlash jarayonini samarali boshqarish uchun bunday tayyorgarlikning yo'nalishini va yakuniy maqsadini aniq belgilab olish lozim.

Hozirgi vaqtda uzluksiz kasbiy ta'limning asosiy maqsadi professionallik, qaror qabul qilish huquqi va mas'uliyati, muloqot qobiliyatlari, mustaqillik, tezkor moslashish va professional harakatchanlik ko'nikmalarini o'z ichiga olgan kasbiy kompetensiya ekanligi e'tirof etilgan. Kompetensiya ma'lum sharoitlarda muvaffaqiyatli qo'llash uchun bilimlarni doimiy ravishda yangilashni, ya'ni operatsion bilimlarga ega bo'lishni nazarda tutadi. Kompetensiya ma'lum sharoitlarda muvaffaqiyatli qo'llash uchun bilimlarni doimiy ravishda yangilashni, ya'ni operatsion bilimlarga ega bo'lishni nazarda tutadi. Ushbu muammolarni hal etishning muhim pedagogik sharti ta'lim va tarbiya mazmunini takomillashtirishdir.

Kasbiy ta'limning mazmuni boshqa ta'lim turlarining mazmuniga qaraganda tinglovchining kelajakdagi kasbiy faoliyati modeliga asoslangan

bo'lishi kerak. Bu esa o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarni egallashi uchun mazmun yaxlitligini, tizimli tashkiliyligini taqdim etadi. Ushbu yondashuv bilan ta'limning mazmuni o'quv predmeti sifatida emas, balki kasbiy faoliyat predmetiga aylanadigan o'quv faoliyati predmeti sifatida ishlab chiqiladi. Ushbu yondashuvda qo'llaniladigan kasbiy holatlar tizimi ta'lim mazmunini dinamikada rivojlantirishga imkon beradi va turli fan sohalari bo'yicha bilimlarni birlashtirish imkoniyatini yaratadi. Hozirgi vaqtda o'quv va dasturiy hujjatlarni ishlab chiqishning asosi turizm sohasidagi mutaxassisning kasbiy malaka tavsifidir, ammo ularning cheklanganligi shundaki, ular faqat menejer uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni aks ettiradi, lekin turizm korxonalarini rivojlantirish istiqbollarini hisobga olmaydi. Ta'lim dasturlarini ishlab chiqish uchun turizm sohasidagi ilg'or yuqori malakali mutaxassislar tajribasini o'rganish asosida ishlab chiqilgan standartdan foydalanish mumkin. Mutaxassisning ideal modelini amalda mavjud bo'lgan model bilan taqqoslab, kasbiy tayyorgarlikning ko'lami va mazmunini aniqlash mumkin. Bunday modelni ishlab chiqish turizm sohasida turli darajadagi kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashning butun tizimini yangidan ko'rib chiqishga imkon beradi.

Bunday model turizmning boshqaruv tuzilmalari uchun mutaxassislar faoliyatini diagnostik nazorat qilish uchun zarurdir. Turli darajadagi dasturlar uchun o'quv material mazmunini tanlashning asosiy mezonlari: uzluksizlik, iqtisodiy maqsadga muvofiqlik, sotsiomorflikdir.

Uzluksizlik mezoni mustaqil bo'lib, tizimlilik prinsipiga asoslanadi, undan quyi tizimlar faoliyatining o'zaro bog'liqligi kelib chiqadi, bu esa kasbiy ta'limning bir bosqichidan ikkinchisiga uzluksiz o'tish imkoniyatini beradi. Turizm sohasida mutaxassislar tayyorlash bo'yicha ta'lim dasturi tizimli va uzluksiz bo'lib, turizm industriyasi yagona kompleksining ajralmas qismi hisoblanadi.

Iqtisodiy maqsadga muvofiqlik mezoni mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha o'quv dasturining mazmuni modelini nazarda tutadi, bu korxonalarning kerakli miqdordagi va kasbiy tayyorgarlik darajasidagi kadrlarga bo'lgan ehtiyojini kafolatlangan natija va maqbul resurs ta'minoti bilan belgilangan muddatlarda qondirishni ta'minlaydi.

Sotsiomorflik mezoni xilma-xillik, murakkablik, noaniqlik va izchillik nuqtayi nazaridan tizimli "adekvat qonunlar" ning ishlashidan kelib chiqadi.

Turizm korxonalariga ma'lum ish tajribasiga ega bo'lgan o'qitilgan mutaxassislar kerak. Biroq, universitet bitiruvchilari mehnat bozoriga katta nazariy bilimlar zaxirasi va kasbiy mahoratning etishmasligi bilan kelishadi.

Kadrlar tayyorlash va o'qitish oqilona ishlatilishi kerak bo'lgan mablag' va vaqtni investitsiyalash, shuning uchun turistik xizmatlar bozori talablarini hisobga olgan holda turistik korxonalar uchun kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va amaliy faoliyatga yaxshi tayyorlangan mutaxassislarni universitetlardan chiqarish zarur.

Shunday ma'noda, zamonaviy iqtisodiy sharoitlar ta'lim muassasalaridan turizm sohasida XXI asr mutaxassislarni tayyorlashga boshqacha, yangi yondashuvni talab qiladi. Turizm korxonalari uchun kadrlar tayyorlash muammosi turli darajadagi ilmiy-amaliy anjumanlarda keng muhokama qilinmoqda.

Shu bilan birga, mavjud bo'lgan bir qator umumiy muammolarni hal qilish maqsadida turizm sohasida kadrlar tayyorlash sohasidagi ta'lim muassasalarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash zarur va bu birinchi navbatda ixtisoslashgan ta'lim muassasalari va biznes vakillarining samarali o'zaro munosabatlari uchun sharoit yaratishdan iborat.

Turizm sohasida kadrlar tayyorlashda milliy qadriyatlar va ma'naviy merosni inobatga olish O'zbekistonning iqtisodiy va madaniy rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu qadriyatlar kadrlarga nafaqat kasbiy ko'nikmalar berish, balki ularni madaniy merosga hurmat va mas'uliyat bilan yondashishga ham o'rgatadi. Milliy meros va qadriyatlarni turizm ta'limiga integratsiya qilish yosh avlodni o'z ona yurtining madaniy boyliklarini qadrlashga va ularni kelajak avlodlarga yetkazishga ilhomlantiradi.

Ammo bu jarayonda uchraydigan qiyinchiliklarni yechish uchun ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, kadrlar tayyorlash jarayonini zamonaviy talablar va xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish zarur. Buning uchun davlat, ta'lim muassasalari va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash, shuningdek, milliy va xalqaro tajribani qo'llash orqali turizm sohasi uchun yuqori malakali, ma'naviy boy va o'z qadriyatlarini anglagan mutaxassislarni tayyorlash mumkin bo'ladi.

Shunday qilib, turizm sohasi kadrlarini tayyorlashda milliy qadriyatlar va ma'naviy merosni chuqur o'zlashtirish orqali nafaqat mamlakatimiz turizm salohiyatini rivojlantirish, balki xalqaro maydonda O'zbekistonning o'ziga xos madaniy obrazini yaratish ham ta'minlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Сафаров А. И., Ризаев И. И. Возможности и перспективы экотуризма в узбекистане //Экономика и управление гостеприимством территории. – 2021. – С. 123-127.
2. Науменко О. А. Перспективы и проблемы развития экотуризма в Узбекистане //ЭКО-И Агротуризм: перспективы развития на локальных территориях. – 2013. – С. 156-166.
3. Хидирова Г. Р. Потенциал и пути развития международного экотуризма в Бухарском регионе Узбекистана //Современные инновации. – 2016. – №. 8 (10). – С. 41-43.
4. Ходжаева Д. Х. Особенности и перспективы развития сельского туризма в Узбекистане //Современные тенденции и актуальные вопросы развития туризма и гостиничного бизнеса в России. – 2017. – С. 137-143.
5. Сафаров А. И., Ризаев И. И. Факторы развитие экотуризма в Узбекистане //Глобальные проблемы модернизации национальной экономики. – 2022. – С. 629-633.

MIGRATSIYANING RESPUBLIKA IQTISODIY VA IJTIMOIY HAYOTIGA TA’SIRI

“Oil ava gender” ilmiy-tadqiqot instituti tadqiqotchisi
Abdullayeva Iroda Daronovna

Aholi migratsiyasi — aholining yashash joyini o‘zgartirishi bilan bog‘liq ko‘chishi. Aholi migratsiyasi aholining muhim muammolaridan biri bo‘lib, unta kishilarning oddiy mexanik ko‘chish harakati deb emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy hayotning ko‘p tomonlarini qamragan murakkab ijtimoiy jarayon sifatida qaraladi. Aholi migratsiyasi. aholini joylashishi, yerni xo‘jalik jihatdan o‘zlashtirish, ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish, irqalar, tillar va xalqlarning paydo bo‘lishi va aralashib ketish jarayonlari bilan bog‘liq. I.CH.NI joylashtirishdagi o‘zgarishlar bevosita mehnat resurelarini hududiy qayta taqsimlash extiyojini keltirib chiqaradi, bunga esa migratsiya yordamida erishiladi.

Yo‘nalishiga ko‘ra tashqi aholi migratsiyasi va ichki aholi migratsiyasi farqlanadi. Tashqi aholi migratsiyasi mamlakatdan chiqib ketish (muhojirlik), ichki Aholi migratsiyasi esa mamlakat doirasida, viloyat va tumanlararo yashash joyining o‘zgarishi. Migratsion jarayonlarda ishtirok

etuvchilar — migrant (muhojir)lar, migratsiya oqimi shakllanuvchi hudud — migrantlar chiquvchi, ular borgan hudud — migrantlar oʻrnashuvchi region deyiladi. Muayyan mamlakatdan boshqa biron-bir mamlakatga aholining koʻchib ketish jarayoni emigratsiya, unda ishtirok etganlar esa emigrantlar deyiladi. Va, aksincha biron bir boshqa mamlakatdan maʼlum mamlakatga aholining koʻchib kelishi immigratsiya, unda ishtirok etganlar immigrantlar (kelgindilar) deyiladi.

Aholi migratsiyasi doimiy (turar joyni uzil-kesil oʻzgartirish), vaqgincha (shartnoma asosida maʼlum muddatga ishga, oʻqishga va boshqa sabablar bilan mamlakatdagi bir maʼmuriy-hududiy birlikdan boshqasiga borish, yoxud xorijga ketish), mavsumiy (iqtisodiyot tarmoklari — qishloq xoʻjalik, undiruvchi sanoat sohasi yumushlari, davolanish, dam olish va boshqa sabablarga koʻra koʻchish), mayatniksimon (mokisimon) (ertalab ishga, oʻqishga ketib, kechqurun uyiga qaytib kelish) migratsiya turlari boʻladi. Maʼlum vaqt davomida hududga koʻchib kelgan va koʻchib ketgan kishilar soni oʻrtasidagi farq migratsiya saldosi deyiladi. Baʼzan migratsiyaga turizm, kurortga borish, ziyorat, shuningdek mokisimon qatnovchilarni ham kiritadilar, lekin turar joyni oʻzgartirmagani uchun ularni Aholi migratsiyasiga kiritish mumkin emas.

Qishloq aholisi hisobiga shaharlarda yashovchi aholining toʻxtovsiz oʻsib borish tendensiyasi ham mavjud. Qishloqlarda yashash sharoitining shaharlarga nisbatan maʼlum darajada noqulayligi, uning ayniqsa yoshlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatlardan toʻla qondira olmasligi bu tendensiyaga sabab boʻladi.

Oʻzbekistonda aholi migratsiyasi jarayoni yangi zavod va fabrikalarning qurilishi, 50-60-yillarda Navoiy, Zarafshon, Uchquduq, Bekobod, Angren, Olmaliq, Yangiyer va boshqa sanoat shaharlarining barpo etilishi hamda ularni ishchi kadrlar bilan taʼminlash maqsadida shoʻrolar davrida SSSRning markaziy sanoat rayonlaridan aholini ommaviy koʻchirib keltirish hisobiga boʻldi. Natijada bu shaharlarda tub joy aholisi ozchilikni tashkil etib, koʻpchiligi Respublika tashqarisidan yoʻllanma bilan kelgan kishilar boʻldi. 1966-yilgi Toshkent zilzilasidan soʻng Toshkent shahri aholisi ham ikki baravardan ziyod ortdi. Urush yillarida oʻz yurtlaridan qochoq boʻlganlar va badargʻa qilinganlar ham Oʻzbekistonda qoʻnim topdilar.

Aholi migratsiyasi jarayoniga tarixiy va milliy anʼanalar ham taʼsir koʻrsatadi. Oʻrta Osiyo xalqlarida, jumladan oʻzbeklarda tugʻilib oʻsgan joyga mehri balandligidan migratsiyaga moyillik ancha sust.

Aholining ijtimoiy,iqtisodiy,ekologik,siyosiy,diniy,harbiy va boshqa sabablarga ko'ra migratsiyasi tashkiliy(davlat va boshqa ijtimoiy tuzilmalar ishtirokida)va uyushmagan(migrantlarning o'zlari tomonidan)bo'lishi mumkin.Hozirgi vaqtda migratsiyaning eng muhim sababi iqtisodiy sababdir. Qozog'istonda bunga ekologik ofat zonalar bilan bog'liq sababni ham qo'shish mumkin.Odamlarning migratsiyasi qadim zamonlardan beri mavjud.Migratsiya birinchi ijtimoiy mehnat taqsimoti(cho'pon qabilalarining ajralishi)dehqonchilikning rivojlanishi, hunarmandchilikning dehqonchilikdan ajralishi, xalqlarning katta ko'chishi,buyuk geografik kashfiyotlar, sanoatning rivojlanishi (asr boshlarida)bilan bog'liq edi.19-asr). 20-asrda urushlar migratsiyaga katta ta'sir ko'rsatdi.

Keyingi yillarda O'zbekistonda rusiyzabon aholining ko'chib ketishi keskin kamaymoqda. Bundan tashqari mamlakatimizda ko'chib ketganlarning yana qaytib kelishi (remigratsiya) sharoitlari kuzatilmoqda. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ichki migratsiya harakatlarining pasayishi kuzatilmoqda, uning asosiy sabablaridan biri, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitidagi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar jarayonidir.

O'zbekistonda hozirgi paytda yashash joyini o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan qishloq-shahar yo'nalishidagi doimiy migratsiya va o'qishga, ishlashga (vaqtinchalik) keladigan vaqtinchalik migratsiya oqimlari ham sezilarli darajada kamaydi. Ma'lumki, shaharlardan rusiyzabon aholining ko'chib ketishi yildan-yilga ko'payib bormoqda. Ushbu vaziyat respublikada azaldan past bo'lgan urbanizatsiya darajasining yanada kamayishiga olib kelmoqda.

O'zbekistonda ota-onasi ajrashgan yoxud boshqa sabablar tufayli tashlab ketilgan bolalar ko'pincha o'zlarining katta oila a'zolari–bobo-buvilari huzurida qolishadi, yoki qarindoshlar qarovchi sifatida o'z qaramog'iga oladi. Bunday bolalar tarbiyadagi xatolar va tashqi muhit sababli rivojlanish, psixososyal va hissiy qiyinchiliklarga, psixologik travmalarga duch kelishi mumkin.

Ota-onalarning migratsiyasi bolalarning ta'limi, sog'lig'i va ijtimoiy holatiga zararli ta'sir ko'rsatadi.Natijada ushbu vaziyat uy vazifalari va mas'uliyatning ortishi tufayli bolaning erta voyaga etishiga olib kelishi mumkin.

2018 yil dekabr oyida YUNISEF Yevropa Ittifoqi tomonida moliyalashtiriladigan yirik mintaqalararo loyiha bilan hamkorlikda “Janubi-Sharqiy, Janubiy va Markaziy Osiyodagi migratsiyadan jabrlangan bolalarni himoya qilish” tadqiqotini boshladi.

“Migratsiyaning O‘zbekiston bolalariga ta’siri” mavzusida respublikaning 4 ta hududida Buxoro, Farg‘ona, Xorazm va Surxondaryo, mehnat migratsiyasi qanday ta’sir qilishini o‘rganish uchun ko‘p o‘lchovli kontekstdagi o‘zgarishlarga qarab, ortda qolgan bolalarning umumiy rivojlanishiga oida tadqiqotlar o‘tkazildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ota-onalarning migratsiyasi ya‘ni ota-onadan birining yoki ikkalasining uzoq vaqt yo‘qligi bolaning ta’limda ortda qolishiga sabab bo‘lgan.

Ortda qolgan bolalarda rivojlanishning pasayishi va psixologik ijtimoiy farovonlikning yomonlashuvi kuzatilgan.

O‘zbekistonda 2018 yilgi bolalarni himoya qilish tizimini baholashga muvofiq, garchi bolalarni himoya qilish tizimining tarkibiy qismlari mamlakatda institutsional darajada mavjud bo‘lsa-da, ammo ular kadrlar bilan bog‘liq bo‘shliqlar, mablag‘larning etarli emasligi va idoralararo zaifligi tufayli samarali faoliyat ko‘rsata olmayapti. Bolalarni himoya qilish xizmatlari asosan bolalarning bir toifasiga – ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lganlarga qaratilgan.

Kam investitsiyalar va kam qamrov tufayli bolalarning faqat 17 foizi bolalar nafaqasi tizimidan foydalana oladi. Bola parvarishi va oila uchun nafaqa oluvchilarning ko‘pchiligi faqat qisqa muddatlarda imtiyozlarni olish huquqiga egadirlar.

O‘zbekistondan migratsiyaning asosiy omili mamlakatda ish o‘rinlarining etishmasligi emas, aksincha, maqbul turmush darajasini ta’minlash uchun etarli bo‘lmagan daromad darajasining pastligidir. Ushbu tadqiqotda ishtirok etgan ko‘pchilik respondentlar (80 foiz) qishloq joylardan kelgan.

O‘zbekistonlik mehnat muhojirlarining aksariyati (87 foizi) Rossiyaga ko‘chib o‘tadi, ko‘pchilik muhojirlar u erda 9 oydan ortiq qolishadi. Bundan tashqari vatandoshlarimiz Janubiy Koreya, Turkiya va Qozog‘istonga ish topish uchun yo‘l olishadi.

O‘zbekistonlik mehnat muhojirlarining aksariyati ushbu mamlakatlarda kamroq maoshli ishlarda ishlashadi, chunki ularning aksariyati oliy ma’lumotga ega emas. Ko‘pchilik (40 foiz) qurilishda ishlaydi, 20 foizi ishlab chiqarish sanoatida, qolganlari (40 foizi) restoranlarda ishlaydi, tozalash, transport, ishlab chiqarish va chakana savdo tarmoqlari kam foizlarni tashkil qiladi.

O‘zbekiston aholisining ish bilan ta’minlanganlik darajasiga respublikadagi ichki migratsiya oqimlari ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi,

chunki migratsiyaning ushbu turi bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ldi. Mustaqillik yillaridagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar ta'sirida respublikalararo migratsiya aloqalarida ham pasayish ro'y bermoqda. Ushbu holat viloyatlararo hamda viloyat ichidagi migratsiya harakatlariga ham xosdir. Masalan, 1980-2008 yillarda Respublika ichki migratsiya hajmi 461,8 ming kishidan 250 minggacha ya'ni 250 ming kishiga kamaydi. Viloyatlar ichidagi migratsiya ham ushbu davr ichida 283,6 ming kishidan, 138,0 mingga, ya'ni 118,6 ming odamga kamaydi.

KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHDA IJTIMOIIY VA FALSAFIY YONDASHUVLAR

Andijon davlat universiteti tadqiqotchishi
Temirov Humoyunmirzo Najmiddinovich

Korrupsiyaga qarshi kurashishda ta'lim tizimining o'rni muhim ahamiyat kasb etadi. AQSh, Singapur va Finlyandiya kabi mamlakatlarda korrupsiyani bartaraf etishda ta'lim tizimining ijtimoiy-falsafiy asoslarini takomillashtirish orqali ijobiy natijalarga erishilgan. AQSh, Singapur va Finlyandiya mamlakatlar tajribasini tadqiq va tahlil qilish O'zbekistonda ta'lim tizimini korrupsiyadan holi tizim sifatida yuksaltirishda va korrupsiyaga qarshi kurashuvchanlik madaniyatini shakllantirishdagi muhim omillarni aniqlash imkonini beradi.

AQShda korrupsiyaga qarshi kurashda ta'lim tizimi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu mamlakatda o'quvchilarni huquqiy savodxonlikka o'rgatish va demokratik qadriyatlarni shakllantirishga katta e'tibor beriladi. Xususan, AQShda maktab va oliy ta'lim muassasalarida korrupsiyaga qarshi ta'lim dasturlari joriy etilgan. Qonun ustuvorligini ta'minlash va korrupsiyaga qarshi tafakkur madaniyatni shakllantirish uchun talabalarga yuridik bilimlar va etika darslari o'qitiladi. Davlat va jamoatchilik sektorlarida shaffoflikni ta'minlash uchun maxsus mexanizmlar mavjud bo'lib bunda, davlat xarajatlari bo'yicha ma'lumotlar ochiq portallar orqali aholiga taqdim etiladi.

Singapur Respublikasi korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha dunyodagi eng muvaffaqiyatli davlatlardan biri hisoblanadi. Bu mamlakatda korrupsiyaga qarshi kurashishning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida ta'lim tizimiga katta ahamiyat berilgan. "Education for Integrity" ("Halollik uchun ta'lim") dasturi orqali o'quvchilar yoshligidan halollik va mas'uliyatni anglashga o'rgatiladi. O'qituvchilar va davlat xizmatchilari korrupsiyaga qarshi qat'iy axloqiy normalar asosida faoliyat yuritadilar. Ta'lim muassasalarida korrupsiya holatlari sodir etilganda, jiddiy jazo choralari qo'llaniladi. Singapur Respublikasida korrupsiyada ayblangan shaxslar nafaqat lavozimidan chetlatiladi, balki jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Finlyandiyada korrupsiyaga qarshi samarali kurashishning asosiy negizi bu – barcha fuqarolar uchun teng ta'lim imkoniyatlarini yaratishdir. Ta'lim tizimida ochiqlik va xolislik tamoyillari asosida faoliyat yuritiladi. Maktablar va universitetlarda korrupsiyani bartaraf etish bo'yicha maxsus kurslar va treninglar tashkil etiladi. Davlat xizmatida faoliyat yuritadigan shaxslar korrupsiyaga qarshi maxsus tayyorgarlik kurslaridan o'tadilar.

AQSH, Singapur va Finlyandiya tajribalari shuni ko'rsatadiki, korrupsiyaga qarshi kurashda ta'lim tizimi hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Huquqiy savodxonlikni oshirish, tartib-intizom va halollikka e'tibor qaratish, ochiqlik va tenglikni ta'minlash orqali korrupsiyaning oldini olish mumkin. Shu bois, O'zbekistonda ham korrupsiyaga qarshi kurashuvchanlik madaniyatini shakllantirish uchun ta'lim tizimini takomillashtirish, yoshlarning huquqiy ongini oshirish va jamiyatda shaffoflikni ta'minlash bo'yicha yangi strategik yondashuvlarni joriy etish muhimdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2022-yil 28-yanvarda qabul qilingan PF-60-sonli farmon, shuningdek, 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida belgilangan ustuvor yo'nalishlar mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashga qaratilgan. Shuningdek, 2019-yil 27-maydagi PF-5729-sonli farmon korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lib, 2020-yil 29-iyundagi PF-6013-sonli hujjat esa bu

sohada qo‘shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirishni nazarda tutadi.

Yuqoridagi normativ-huquqiy hujjatlar doirasida olib boriladigan tadqiqotlar, xususan, ushbu dissertatsiya izlanishlari, mamlakatda korrupsiyaga qarshi kurash tizimini yanada rivojlantirishga amaliy hissa qo‘shishni maqsad qilgan.

Korrupsiya – insoniyat taraqqiyoti davomida mavjud bo‘lib kelayotgan ijtimoiy illatlardan biri bo‘lib, u ta’lim tizimida ham jiddiy muammolardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Qadimgi davlatlarda ham poraxo‘rlik va mansabdor shaxslarning suiiste’molchiligiga qarshi kurash olib borilgan. Bugungi kunda esa korrupsiyaga qarshi kurash demokratik jamiyatlar va huquqiy davlatlar uchun eng muhim vazifalardan biriga aylangan.

Ta’lim tizimida korrupsiyani bartaraf etish masalasi xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, D. Xyuston, E. L. Glezer, C. O. Goldin, D. Medison, P. Bardxan, V. Tanzi, O. Chinxamo, K. Veyland, D. Kaufmann, A. Dj. Xeldingximer, K. Grey, V. Kalninsh, R. Klitvard, Dj. Xellmann kabi tadqiqotchilar korrupsiyaning falsafiy, siyosiy-iqtisodiy hamda ijtimoiy oqibatlarini tahlil qilganlar. Ularning tadqiqotlarida ta’lim sohasidagi korrupsiyaning kelib chiqish sabablari, ta’sir mexanizmlari va oldini olish strategiyalari muhokama qilingan. Shu bilan birga, G.A. Satarov, S.V. Maksimova, Y.I. Kuzminov, L.M. Timofeyev, I.Y. Bogdanov va boshqa MDH davlatlari olimlari korrupsiyaga qarshi huquqiy mexanizmlarni tahlil qilganlar. O‘zbekistonda esa Sh.Sh. Abdullayev, B.A. Aliyev, B.J. Ahrorov, A.B. G‘ofurov, A. Zufarov, U.M. Mirzayev va boshqalar ta’lim tizimida korrupsiyaga qarshi kurashish borasidagi tadqiqotlarini ilmiy jamoatchilikka havola qilganlar. AQSH, Singapur va Finlandiya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, korrupsiyaga qarshi kurashning samarali mexanizmi shaffoflik, qonun ustuvorligi va jamoatchilik nazorati asosida tashkil qilingan taqdirda, ta’lim tizimida poraxo‘rlikni bartaraf etish mumkin. Shu sababli, O‘zbekiston ta’lim tizimida ham bu davlatlar tajribasidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

III. ОНТОЛОГИЯ, ГНОСЕОЛОГИЯ, МАНТИҚ МАСАЛАЛАРИ

БОРЛИҚ ВА ОЛАМНИНГ БИРЛИГИ

Тураев Бахтиёр Оманович

Фалсафа фанлари доктори (DSc), профессор

Борлиқ ҳақидаги мулоҳазаларни фалсафий таҳлил этар эканмиз борлиқнинг моҳиятида ётувчи бир тамойил – оламнинг бирлиги ва хилмахиллиги тамойилига дуч келамиз. Бу тамойилнинг маъноси қуйидагича: оламда нимаики мавжуд бўлса, оламдаги хилма-хил нарсаларнинг барчасини бирлаштирувчи ягона моҳият нимада?

Бу саволга турли даврдаги, турлича қарашга эга бўлган файласуфлар турлича жавоб беришган. Қадимги юнон файласуфи Аристотелнинг концепцияси бўйича ҳамма нарсани бирлаштирувчи ва жонлантирувчи куч – шаклдир. Материя пассив, инерт моҳиятга эга, уни ҳаракатга келтирувчи моҳият – шаклдир. Чунки, материя шаклга эга бўлгач, муайян нарсага айланади. Бундан оламнинг бирлиги шаклдадир деган хулоса пайдо бўлади. Бу масалага теологик нуқтаи назардан қаралганда оламнинг бирлиги яратгандадир, яратгувчи чексиз хилма хил оламни яратган, ҳамма нарса, бутун борлиқ унга бориб тақалади. Бошқа гапларга ҳожат йўқ. Аммо шу яратилган оламнинг бирлиги нимада, деган савол пайдо бўлганда юқоридаги муаммо яна пайдо бўлади.

Хўш, оламнинг бирлиги ҳақида гапирганда нималар назарда тутилади?

Биринчидан, моддий ва маънавий оламнинг, материя ва онгнинг, модда ва майдоннинг, тана ва жоннинг, моддийлик ва маънавийликнинг, жисм ва фикрнинг бирлиги. Буларнинг бирлиги уларнинг мавжудлигидадир деган фикрни немис файласуфи Фридрих Адольф Вильгельм Дистервег (1790-1866) илгари сурганида марксчи

файласуфлар унга қарши чиқиб, йўқ, ҳамма нарсанинг бирлиги унинг моддийлигидадир, деб материализмни қаттиқ ҳимоя қилган эди. Аслида, Дистервег ҳақ эди, чунки ҳамма нарсанинг бирлиги уларнинг бор эканлигида, яъни мавжудлигида. Оламдаги объектларнинг ҳар бири бир-бири билан умумийликка, чамбарчас боғлиқликка эгадир. Воқеликдаги барча ҳодисалар ва нарсалар бу тамойилнинг ҳаққонийлигини исботламоқда. Бу бирлик борлиқ категорияси тимсолида ҳам ўз тасдиғини топган.

Иккинчидан, борлиқ ва унинг атрибутлари бирлиги, яъни объектив ва субъектив борлиқ, материя, онг, ҳаракат, фазо ва вақтнинг бирлиги. Борлиқнинг асосий атрибутлари моддийлик ва маънавийликнинг бирлигида; объектив ва субъектив борлиқнинг бирлигида; материя, ҳаракат, энергия, куч ва информациянинг бирлигида; ҳаракат, фазо ва вақтнинг бирлигида; фазо ва вақтнинг метрик ва топологик хусусиятларининг бирлигида. Бу тамойилни ҳозирги замон табиатшунослиги фанлари тараққиёти ва мазкур фанларда илгари сурилган концептуал ғоялар исботламоқда. Классик физика ва релятивистик физиканинг назарий хулосалари, евклид геометрияси ва ноевклид геометриясининг асосий постулатлари, теоремалари, Ньютон физикасининг асосий қонунлари, нисбийлик назарияси постулатлари, релятивистик космологиянинг гравитацион тенгламалари, ҳозирги замон космологиясида илгари сурилаётган “қоранғу энергия” (русчаси “тёмная энергия”) табиати ҳам ушбу тамойилнинг ҳаққонийлигини исботлади.

Учинчидан, ҳаракат ва унинг турли шакллариининг бирлиги. Ҳаракатнинг хилма-хил шакллари: механик, физик, химиявий, биологик, геологик, ижтимоий, маънавий ҳаракат шакллариини ўзгарувчанлик ва турғунликнинг, сокинлик ва жараённинг бирлиги бирлаштиради. Оламдаги барча ўзгаришларни ўзига қамраб олувчи ҳаракат категорияси барча ҳаракат шакллариининг бирлигини тасдиқлайди. Уларнинг ўзига хос жиҳатларини шу ҳаракат шакллариининг ҳаракатлантирувчи кучлари ифодалаб беради.

Тўрттинчидан, моддий оламнинг асосида ётувчи фундаментал кучларнинг бирлиги. Коинотни ташкил қилган моддий оламнинг асосида тўртта фундаментал куч ётади: кучли ядровий ўзаро таъсир кучи (бу куч атом ядросини ташкил ётувчи элементар заррачаларнинг бирлигини таъминлайди), кучсиз ядровий ўзаро таъсир кучи (бу куч атом ядросининг бирлигини таъминлайди), электромагнит ўзаро таъсир кучи (бу куч электр зарядли заррачаларнинг, молекуляр бирикмаларнинг бирлигини таъминлайди), гравитацион ўзаро таъсир кучи (бу куч бутун Коинотнинг структуравий яхлитлигини таъминлайди). Бу кучлар айни пайтда микродунёнинг, макродунёнинг ва мегадунёнинг бирлигини таъминлайди, оламнинг яхлитлигини сақлайди. Ҳозирги замон назарий физикаси ана шу тўртта фундаментал кучларни бирлаштирувчи қонунни яратиш устида изланиш олиб бормоқда. Бу ягона майдон назариясидир. Бу назарияни яратишга Альберт Эйнштейн ўз вақтида жуда кўп куч сарфлади. 19-асрда электр майдони билан магнит майдонини бирлаштирувчи электромагнит ўзаро таъсир кучлари аниқланган эди. Бу назариянинг асосини инглиз олими М.Фарадей (1791-1867) экспериментал усулда аниқлайди ва яна бир инглиз олими Ж.Максвелл (1831-1879) бу кучнинг математик тенгламасини ишлаб чиқди. 20-асрнинг 60-70 йилларида (аниқроғи 1967 йили) эса Покистонлик мусулмон олими Абдус Салам (1926-1996) ва инглиз олими Стивен Вайнберг (1933-2021) ҳамда улардан илгари Шелдон Глэшоу (1932) томонидан илгари сурилган гипотезага асосланиб кучсиз ядровий ва электромагнит ўзаро таъсир кучларини бирлаштирувчи назарияни яратишди. Бу назарияни унга асос бўлиб келувчи математик тенгламаларга солиштиришда эса қийинчиликка дуч келишди ва бу тенгламалар XX асрнинг 71-72 йилларидагина перенормировка қилинди¹. Бу назария фанга буюк бирлашиш назарияси сифатида киритилиб, унинг муаллифлари ушбу кашфиёти учун 1979 йили Нобель мукофотига сазовор бўлишди. Мазкур назария 1983 йили экспериментал тадқиқотларда ўзининг тўлиқ тасдиғини топган эди.

¹Қаранг: Девис П. Суперсила. Поиски единой теории природы. -М.:Мир, 1989. Гл.8.

Бешинчидан, модда ва антимодда, заррачалар ва антизаррачалар бирлиги. Коинотда заррачалар ва антизаррачалар ўзаро мувозанатда бўлади. Табиатда қанча заррача бўлса, уларнинг антиподи – антизаррачалари ҳам шунча мавжуддир. Дастлаб электроннинг антиподи – мусбат зарядли позитрон кашф этилди, сўнгра протон ва нейтронларнинг антизарралари антипротон ва антинейтронлар кашф қилинди. Бу заррачалар бир-бирини тўлдириб, бир-бирига таянч бўлиб келади. Оламда борлиқ на фақат модда кўринишида, балки майдон ва нурланиш кўринишида ҳам намоён бўлади. Улар аслида бир хил фундаментал асосга эга. Модда ёки майдон қандай ҳисоб системасидан қаралишига боғлиқ. Бир ҳисоб системасидан модда сифатида қаралган объект бошқа ҳисоб системасидан қаралганда майдон бўлиши ва аксинча, майдон сифатидаги объект бошқа ҳисоб системасида моддий объект бўлиб келади. Нурланиш ва майдон ҳам бир нарсанинг турлича намоён бўлишидир. Уларни бирлаштирувчи куч оламнинг фундаментал кучларидир. Модда ва майдон, заррачалар ва антизаррачалар бирлиги оламнинг яхлитлигини, Коинотнинг, моддий ва номоддий дунёнинг барқарорлигини таъминлайди.

Олтинчидан, моддий оламнинг миқёсий структура даражалари бирлиги. Бу микродунё, макродунё ва мегадунёнинг бирлиги бўлиб, уларнинг бирлиги ва ўзаро алмашилиши фазо-вақт структурасининг нисбийлиги, фундаментал кучларнинг бирлиги, ягона майдон назарияси билан белгиланади.

Еттинчидан, оламнинг ташкилий структура даражалари бирлиги. Оламнинг ташкилий тузилиши хилма-хилдир. Жонсиз табиат жонли табиатдан, жонли табиат эса жамиятдан ўзининг фаоллик даражаси, мустақиллик даражаси, ташкилий тузилиши билан фарқ қилади. Улар бир-бирини тўлдиради, бир-бирини тақоза қилади. Юқори даража таркибида қуйи даража хусусиятлари ҳам намоён бўлади. Бударажалар бирлиги – аорганик, органик ва социал дунёлар бирлиги бўлиб, уларни ҳаракат шакллари бирлаштиради.

Саккизинчидан, оламнинг ахборот майдони бирлиги. Оламдаги ҳар қандай нарса ва ҳодиса энергетик ва информатсион қувватга эга. Энергия сақланади, бир турдан бошқа турга айланади, турли кўринишларда намоён бўлади. Шунингдек ҳар қандай ахборот ҳам сақланади, бир объектдан бошқа объектга узатилади. Энергия ва ахборотнинг сақланиши ҳамда бир турдан бошқа турга айланиш қонунияти мавжуддир. Бу мавжудлик энергия ва ахборот яхлитлигининг намоён бўлиши, майдон, информация ва энергия турларининг бирлигида рўёбга чиқади.

Тўққизинчидан инсон ва табиатнинг (коинотнинг) бирлиги. Бу субъект (инсон) ва объект (ташқи олам) бирлиги тарзида намоён бўлиб, субъектнинг объектсиз ва объектнинг субъектсиз мавжуд бўла олмаслигини ифодалайди. Уларнинг бирлиги борлиқнинг яхлитлигида, узлуксизлигида ва хилмахиллигида намоён бўлади.

Оламнинг бирлигини бирёқлама абсолютлаштирмаслик керак. У айни пайтда мураккаб ва чексиз хилма-хилликка эгадир. Ҳозирги замон фанлари бундай хилма-хилликларга доимо дуч келади. Ҳар қандай содда жисм мураккаб элементлардан ташкил топгандир. Ҳозирги замон космологиясида биз яшаётган Коинотни чекланган бир шарсимон шаклда тасвирлашади. У бундан 15–20 миллиард йил муқаддам сингуляр ҳолатдан кескин портлаш натижасида кенгайиб бир неча секунд ичида пайдо бўлгандир. Сингуляр ҳолат деганда бутун коинот массасининг чексиз кичик фазовий нуқтада мужассамлашуви. Бундай объектнинг борлиги ташқаридаги кузатувчига сезилмайди. Фалсафий тил билан айтсак, сингулярлик – чексиз катта массанинг чексиз кичик нуқтада мужассамлашувидир.

Коинотнинг вужудга келишида, унинг сингуляр ҳолатдан чиқишида фазо-вақт кўпиги шиддат билан шиша бошлаган ва бир неча лаҳза ичида ҳозирги улкан Коинот пайдо бўлган.

Бу жараёни айрим космологлар фазо-вақт кўпиклари ичидаги биттасидан бизнинг Коинот пайдо бўлган бўлса, бошқа кўпиклардан ҳам бошқа коинотлар вужудга келган бўлиши керак деб талқин этишади. Бу фаразга эргашсак, Коинотнинг вужудга келиш пайтида

бир қанча коинотлар ансамбли пайдо бўлган, бизнинг Коинот улардан биридир, деган хулоса келиб чиқади. Бу фикр коинотларнинг кўплиги ва хилма-хиллиги ҳақидаги ғояга йўл очади.

Мавжуд табиий ва ижтимоий фанларнинг асосий вазифаларидан бири ҳам оламнинг бирлиги, яхлитлиги ва хилма-хиллигини исботлашга, асослашга қаратилгандир. Бу масала қанчалик муваффақиятли ҳал этилган бўлса инсониятнинг воқеликни билиш ва унинг асл моҳиятини англаб етиш бўйича эркинлиги шунчалик кенгайган, тараққий этган бўлади.

Адабиётлар:

1. *Азимов А.* О времени, пространстве и других вещах. - М.: Центрполиграф, 2004.
2. *Барашенков В.С.* Кварки, протоны, Вселенная.- М.: Знание, 1987.
3. *Девис П.* Суперсила. Поиски единой теории природы. -М.:Мир, 1989. Гл.8.
4. *Мостепаненко А.М.* Проблема существования в физике и космологии: мировоззренческие и методологические аспекты. Л.: Наука, 1987.
5. *Салам А.* Последний замысел Эйнштейна объединение фундаментальных взаимодействий и свойств пространства-времени // Современная теория элементарных частиц. М.: Наука, 1984.
6. *Тураев Б.О.* Вақт муаммолари. -Тошкент:Ўзбекистон, 1986.
7. *Тураев Б.О.* Пространство. Время. Развитие. - Тошкент: Фан,1992.
8. *Тураев Б.О.* Развивающаяся пространственно-временная картина мира. Германия: LAP, 2015. 110с.
9. *Тураев Б.О.* Современная наука о строении и эволюции материального мира // Основы философии. -Тошкент: 2004.
10. *Тураев Б.О.* Борлиқ (фалсафий таҳлил) монография / Б.О.Тураев; масъул муҳаррирлар М.Н.Абдуллаева ва Б.Р.Каримов, Ўзбекистон Республикаси ВМ ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази. Самарқанд, 2021. Тўлдирилган нашр. 130 б.
11. *Фейгин О.О.* Тайны квантового мира: О парадоксальности пространства и времени. - М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2010.
12. *Чернин А.Д.* Космология: Большой Взрыв. - М.: Век 2, 2005.

GIPOTEZA VA BASHORAT TUSHUNCHALARINING GNOSEOLOGIK TAHLILI

Ramatov Jumaniyoz Sultanovich

*Toshkent davlat transport universiteti, “Ijtimoiy fanlar” kafedrası
mudiri falsafa fanlari doktori, professor*

Annotatsiya. Maqolada falsafa ilmining muhim va qiziqarli bo‘limlaridan biri hisoblangan gipoteza va bashorat masalalari ilmiy – gnoseologik jihatdan o‘rganilib, ushbu tushunchalarning deterministik tarzda bir-biriga bog‘liqligi tahlil etilgan. Mazkur tushunchalarning inson va jamiyat hayotida muhim o‘rin tutishiga oid kerakli xulosalar chiqarilgan.

Tayanch so‘zlar: gipoteza, bashorat, oldindan ko‘ra bilish, epistemologiya, gnoseologiya, determinizm, intuitsiya, kelajak.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы гипотезы и прогноза, которые считаются одними из важных и интересных разделов философии, с научной и эпистемологической точки зрения, а также анализируется детерминистическая взаимозависимость этих понятий. Сделаны необходимые выводы относительно важной роли, которую играют эти понятия в жизни человека и общества.

Ключевые слова: гипотеза, прогноз, предвидение, эпистемология, гносеология, детерминизм, интуиция, будущее.

Abstract. The article studies the issues of hypothesis and prediction, which are considered one of the important and interesting sections of philosophy, from a scientific and epistemological perspective, and analyzes the deterministic interdependence of these concepts. The necessary conclusions are drawn regarding the important place of these concepts in human and social life.

Keywords: hypothesis, forecast, prediction, epistemology, determinism, intuition, future.

Gipotezaning ijtimoiy bilishdagi o‘rniini hal qilish masalasi “bilish” va “gipoteza” tushunchalarining gnoseologik mazmuniga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq ekanligini hisobga olgan holda, ularning o‘tgan zamondagi va hozirgi talqinlarini muhokama qilishdan boshlash maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi adabiyotlarda “gipoteza” termini qat’iy belgilab qo‘yilgan, keng ishlatiladigan ma’nosiga ega emas. Qolaversa, agar bilish “in’ikos” va “faoliyat”ning, onglilik va anglanmaganlik, kognitiv va emotsional-irodaviylikning juda murakkab dialektik birligini ifodalovchi jarayon ekanligi, jamoaviy va individual, ilmgacha, ilmiy va ilmdan tashqari

shakllarda, empiriklikning nazariylik bilan, intuitivlikning ratsionallik bilan va xokazo aloqadorlikda amalga oshiriluvchi jarayon ekanligi hisobga olinadigan bo'lsa, shu narsa aniq bo'lib qoladiki, bilishni, uning yaxlitligida, ichki va tashqi determinatsiyalari birligida ifodalashga faqat gnoseologiya da'vo qilishi mumkin. Lekin bilish jarayonining turli (tarixiy, mantiqiy, metodologik va boshqa) sohalari qay darajada maxsus o'rganilayotgan bo'lsa, shu darajada anglanadi. Oxirgi holat bilim olish jarayonini tadqiq etilishiga maxsus ilmiy va falsafiy-nazariy yondoshuvlarning turli-tumanligini ham, gipotezaning ular doirasida ishlab chiqilgan talqinlaridan xech biri nega universallikka da'vogar bo'lmasligini ham tushuntirib beradi. Bilishning tomonlaridan birini nazariy jihatdan qayd qilish uchun maxsus yaratilgan definitsiyalar qurshovida ishlatilgan boshqa har qanday terminga o'xshab, "gipoteza" termini zaruriy ravishda semantik o'zgartishlarga uchramoqda va tabiiyki, cheklanganlik asoratiga ega.

Bu umumiy mulohazalar gipotezaning barcha fanlar uchun maqbul bo'lgan hech qanday izoxsiz yagona tushunchasini yaratishga bo'lgan urinishlarining istiqbolsiz ekanligi haqidagi fikrga olib keladi. Shuning uchun ijtimoiy borliq haqida yangi bilimlar olishning xarakteri va reflektiv tahlili uchun baza sifatida ishlatilishi mumkin bo'lgan gipoteza tushunchasining "gnoseologik" mazmunini aniqlashning tahlilini cheklash kerak.

Gnoseologiyani bugun ilmiy hamjamiyatda ustun bo'lib turgan tushunish, uzoq davom etgan evolyusiyaning, falsafiy ishning o'ziga xosligiga bo'lgan o'ta cheklangan qarashlarni engib o'tishning yakunidir. O'tgan davrlardagi falsafiy fikrning haqiqiy rivojlanishini sxemalashtiradigan va tabiiyki soddalashtiradigan bo'lsak, aytish mumkinki, u gnoseologik tadqiqotlarni, fanning rivojlanish jarayonidan metodologiyaga "berilib ketish" va empirik materialni oddiy (norefleksiv) umumlashtirish bosqichi orqali o'zini-o'zi ajratib qo'yishdan gnoseologiyani falsafiy bilish nazariyasi sifatidagi o'ziga xosligini tushunib etishgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tganligini guvohi bo'lamiz.

O'tgan asrning 60 yillarida genetika va kibernetika reabilitatsiya qilingach, psixologiya sohasidagi tadqiqotlar kuchli impulsiga ega bo'lgan, tarix, mantiq va fan metodologiyasi bo'yicha xorijiy asarlar tarjima qilina boshlangan, ayni shu davrda tabiatshunoslikning "falsafiy masalalari", ilmiy bilishning strukturasi, faoliyat ko'rsatishi hamda rivojlanishi tahlilining tarixiy va mantiqiy-metodologik muammolari borasidagi tadqiqotlarning o'sishi boshlangan. Falsafiy hamjamiyat tomonidan milliy

va xorij psixologiyasi (idrok psixologiyasi), ongsiz, intuitiv jarayonlarni tahlil qilish, informatsiya nazariyasi, tizimli yondoshuvning natijalarini assimilyatsiya qilish gnoseologiyani rivojlanishiga, faylasuflar bilishning yangi sohalarini etarlicha muvaffaqiyatli o'rganishlari uchun yordamlashuvchi "tilning" boyishiga aniq imkoniyat yaratib berdi. Lekin shu va shunga o'xshash qator boshqa ijobiy jihatlariga qaramay gnoseologiyaning empirik asosini (bazasini) kengaytirish bo'yicha samarali ish, uni o'zlashtirishning falsafiy o'ziga xosligini arzimlas darajadagi tushunish bilan olib borildi. Ko'p hollarda gnoseologik tadqiqot sohasi konkret fanlarning ma'lumotlarini bilish haqida, birinchi navbatda, ilmiy bilishning mantiqi va metodologiyasi haqidagi oddiy (norefleksiv) umumlashtirish sifatida tushunilgan. Bilish o'zining "jinsiga xos bo'lgan xususiyatlarni" ilmiy shaklda ko'proq to'liq holda ifodalaydi deb taxmin qilinganki, bunda g'ayriqonuniy ravishda tabiiy sikldagi fanlar namuna sifatida hisoblangan. Bu shaklning tahlilida zo'r taassurot qoldiradigan natijalarga mantiqiy-metodologik ta'lim an'anasida erishilganligi uchun, ko'p hollarda u o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish zarurligi haqidagi mulohaza, gnoseologiyaning predmeti ilmiy va ilmdan tashqaridagi shakllarning konkret - tarixiy va sotsiomadaniy jihatdan shartlangan yaxlitligini bilish ekanligi ma'lumotga olingan, lekin real tadqiqotchilik amaliyotida, odatdagidek, inkor etilgan.

To'g'ri 1970-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab, sotsial bilishning o'ziga xos xususiyatiga bo'lgan qiziqish jonlangan, lekin, shu bilan birga, bu erda ham diqqat markazida metodologiyaning muammolari majmui turardi, asosiy tendensiya esa avvalgidek qolavergan: gnoseologik va metodologik refleksiya o'rtasidagi prinsipial farq, ikkinchi o'ringa surib qo'yilgan. Oldingi o'rinda bilish haqidagi maxsus fanlarning muammosi qolavergan, muhokama kontekstida barcha boshqa masalalar, jumladan, gipoteza haqidagi masala ham, hal qilingan.

Faqat, 1980-yillarning o'rtalariga kelib, "ontologlar" bilan "gnoseologlar", "gnoseologlar" bilan "aksiologlar" o'rtasidagi bahslar avvalgi keskinligini yo'qotganda, bilish reduksiyasini, uning ilmiy shakliga qaytishiga yo'l qo'yib bo'lmashligini ko'rsatuvchi asarlar paydo bo'la boshlaganda, bilish jarayonining sotsial tabiati maxsus ta'kidlanadi (va demakki, tabiiy hamda sotsial dunyolar haqida bilim olishning shart-sharoitlari, xarakteri, "mexanizmlari" va natijalariga faol ta'sir etuvchi kommunikatsion, qadriyatli va boshqa sotsial omillar e'tiborga olingan) va nihoyat, gnoseologiyada faoliyatli yondoshuv eng muhim tushuntiruvchi

prinsip sifatida qaror topganda, faqat shundan keyingina “bilish nazariyasi - bilish haqidagi shunchaki umumiy fan emas, bu - bilishning tabiati haqidagi falsafiy ta’limot” ekanligini butunlay aniq tushunish paydo bo’ldi. Shuning uchun ba’zi mutaxassislar tomonidan yo’l qo’yiladigan “bilishga falsafiy yondoshuvning o’ziga xosligini xaspuslash, uni fanning zamonaviy tahlil qilinishidagi turli - tuman shakllarida yo’q bo’lib ketishiga olib keladi”. Shu o’rinda savol tug’iladi, xususiy ilmiy modellar va yondoshuvlarga umumiy nazariy istiqbolni ko’rsatib beruvchi gnoseologiyani bunday tushunish hamma tomonidan qabul qilinganlikni anglatadimi?

Bir vaqtlar Maks Plank sezgirlik bilan ta’kidlagan edi: yangi g’oyalar juda kam xollarda uz raqiblarini asta-sekin ishontirish orqali joriy etiladi. Aslida ish shunday bo’ladiki, opponentlar asta-sekin o’lib ketadi, o’sib kelayotgan avlod esa avval boshdanoq yangi g’oyalar bilan o’zlashtiriladi. Hozirgi vaziyat bu fikrni ma’lum darajada tasdiqlaydi: hozirgacha gnoseologiyaning predmetini, uning falsafa strukturasidagi o’rnini tushunishda ancha-muncha ixtiloflar bor va buning oqibati o’laroq, gipoteza tushunchasining gnoseologik mazmunini turlicha talqinlari mavjud. Lekin, tahlilning hozirgi bosqichida bu masala dolzarb ahamiyatga molik emas. Hozir boshqa narsani ta’kidlash dolzarbdir. Bilishning umumiy nazariyasi, predmet va vazifalari qanday tushunilishidan qat’iy nazar, bu nazariyaning mavjudligi bilish jarayonining boshqa konseptual talqinlarini va shunga muvofiq, boshqa - gnoseologiklikdan farq qiladigan, lekin “gipoteza” terminining tushunchasiga oid mazmunni, uning yangi bilim ishlab chikishdagi o’rnini aniqlashda zarurligi kam bo’lmagan yondoshuvlarni istisno qilmaydi. Ularning barchasi, ta’kidlab o’tilganidek, mavjud bo’lishga haqli va muammo sotsial bilishning o’ziga xosligini hisobga olish nuqtai nazaridan ularning afzalliklari hamda kamchiliklarini aniqlashdan iborat.

Bugungi falsafada fan rivojlanishidan o’zini - o’zi ajratib qo’yish davrida “gipoteza” terminining mazmuniga ko’ra idrok etishga bo’lgan urinishlarning tarixiy hamda etarlicha keng tarqalgani gipotezani formal-mantiqiy yondoshuv doirasida talqin qilish bo’lgan deb aytish mumkin. Konkret o’ziga xoslikdan abstraksiyalashuvchi va diqqat-e’tiborini bilim ishlab chiqarishning formal jihatiga qaratuvchi mantiqiy yondoshuv, bilishning barcha ko’rinish va shakllariga xos bo’lgan umumiylikni, ular abstrakt tafakkurdan qanday foydalanishsa, shu darajada qayd qiladiki, bunda jarayon refleksiyaning ob’ektiga aylanadi. Bu holda “gipoteza” termini ko’pincha maxsus turdagi yakunlovchi fikr chiqarishning yoki

xulosaning alohida shaklini anglatish uchun ishlatiladi. Terminning bunday ishlatilishini an'anaviy deb aytish mumkin.

Sezilarli farqlarga qaramasdan, "bashorat", "oldindan aytish", "oldindan ko'rish" atamalari ko'pincha bir-biriga o'xshash atamalar sifatida ishlatiladi. Buning uchun jiddiy falsafiy asoslar ham mavjud, chunki mantiqiy-uslubiyatli yondashuv doiralarida mazkur atamalarning mazmuni bir-biriga mos keladi. Ushbu mantiqiy nuqtai nazardan bashorat (shuningdek, oldindan ko'rish va oldindan aytish) hozirda mavjud bo'lgan hodisa jarayonlarning boshlang'ich sharoitlarini hamda tegishli qonuniyatlarini bilish asosida kelajakdagi hodisalar, jarayonlar yoki holatlar to'g'risidagi xulosadan yuzaga chiqadigan muloxaza sifatida talqin qilinadi.

Shu bois, bashoratni ilgari ma'lum bo'lmagan narsalarning real extimoliy holati to'g'risidagi mulohaza sifatida tasvirlash to'g'ridir. Hamonki, bashoratlar gipotetik emas ekan, ya'ni gipotezalarga asoslanmas ekan, ular doimo qonun to'g'risidagi mulohazalardan kelib chikadi. Bu ikki sabab ilmiy bashoratlarni yaratish uchun imkon beradi. Birinchidan, qonun to'g'risidagi mulohaza qonun harakati shartlari bajarilganida voqelikka aylanadigan imkoniyatlar maydonining tasvirini beradi. Agar ob'ektiv x - qonun ma'lum bo'lsa, hamda muayyan vaqtga uning harakati sharoitlarining mavjudligi to'g'risidagi taxminlar qilish mumkin bo'lsa, unda ushbu qonun tufayli real imkoniyatga ega deb tushuniladigan kelajakdagi vaziyatlar ham oldindan aytilishi mumkin. Ikkinchidan, qonun to'g'risidagi mulohazalar ilmiy bashoratlar uchun imkon yaratadi, chunki ular qayd qiladigan ob'ektlar o'rtasidagi mavjud aloqa, umumiy va bir vaqtning o'zida zaruriy, ya'ni ahamiyatli va o'zgarmas aloqadir. Tegishli qonunlarning o'zgarmasligi asosidagi ilmiy-nazariyaga oid qonun to'g'risidagi mulohaza ayrim turdagi hodisalarni mustasno etadi va extimoliy hodisalar uchun tebranishlarning doimiy ko'lamini belgilab beradi. Bu ma'noda, empirik nazariyalarning bashoratlovchi mazmuni, ularning qo'llanilishi barcha sohalarda hodisalarning extimoliy ko'rinishlarini belgilashdan iborat deb ta'kidlash mumkin. Shu tarzda, bashorat (oldindan ko'rish, oldindan aytish) mohiyati qanday qilib belgilanmasin, "qonun" va "nazariya" tushunchalarini belgilab olmaguncha, ushbu mavzu biron-bir asos yoki ma'no kasb etmaydi. Ular qanchalik aniq va ravshan bo'lsa, kelajakdagi hodisalar (shu jumladan, ijtimoiy hodisalar), holatlar va jarayonlarning oldindan aytib berish imkoniyatlari to'g'risidagi mulohazalar ham shunchalik ma'noli bo'ladi. "Qonun" bo'lmagan joyda, ilmiy bashorat ham yo'q. Ijtimoiy qonunlarning o'ziga xosligini mantiqiy

uslubiyatli tahlili etarli ishlanmagan mavzu bo'lib qolayotganligi bois, ijtimoiy bashoratlash imkoniyatlarining navbatdagi tahlili, ijtimoiy qonunlarning mantiqiy tahlili bilan bog'liqlikda, ba'zan esa u orqali amalga oshiriladi.

Ijtimoiy bashoratning gnoseologik tahlili ko'plab sabablardan vujudga kelmoqda, biroq bu, eng avvalo, o'ta salbiy, oqibatlarini, doimo oldindan bashorat qilib bo'lmaydigan tarixiy jarayonning betartibligini chegaralovchi vositalar bugunning o'zida topilmasa, ertangi kunda muammoli bo'lib borayotgan inson tamadduni taraqqiyotining ob'ektiv ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Ijtimoiy bashoratlash sohasida erishilgan sezilarli muvaffaqiyatlarga qaramasdan, mutaxassislar bashoratlash faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bir qator qiyinchiliklarni turli metodologik va metodik asoslarda yaratilgan bashoratlarda ancha farqi borligini ta'kidlamodalar. Aslida, insonning har qanday faoliyatning har bir alohida bo'lagi "o'tmishda" tug'ilib, "hozirgi zamon" orqali o'tib, o'z davomi yoki o'z oqibatlari bilan "kelajakka" o'tadi. Har bir shaxs faoliyatining davomiyligi, uzunligi hamda inson zoti faoliyatining ko'p ming yillik tamaddunli vorisliligi, inson uchun umumiy bo'lgan bilishning ko'plab mexanizmlari, faoliyat usullari, yo'llarini, maqsad belgilash va sabablarning o'ziga xosliklarini vujudga keltirdi. Bularning mohiyati "kelajakni" oldindan hisobga olishdir. Mazkur faoliyat turli shakllarda: maqsad belgilash, kelajakdagi hodisaning "umumiy goyasini" anglash, shaxsning kelajakdagi xatti-harakatining xira yoki aniq "loyixasini" yoxud yaxlit "hayotiy rejasini" anglash, muhandislik loyixalarini batafsil ishlab chiqish yoki keng ijtimoiy o'zgarishlarning loyihalarini nazariy oldindan aytib berish shakllarida amalga oshiriladi. Shu asnoda, kelajakka ko'z tikish, odatda, faol hayotiy mo'ljal xususiyatiga ega, ya'ni o'z xususiyatiga ko'ra shaxslar, sinflar, ijtimoiy guruxlarning o'zgartiruvchi, ijodiy, ijtimoiy-tarixiy faoliyatining ajralmas va o'ta muhim bo'g'inidir.

Umumiylik afzalligiga ega bo'lgan holda, bunday "global" gnoseologik yondashuv mohiyatiga ko'ra "bashoratni" "oldindan ko'rish" va "oldindan aytishga" tenglashtiradi va ushbu ta'riflarni farqlash uchun o'ta kam ma'lumot beradi. Shu tarzda, "Bashoratni har qanday bilish bilan birga kechadigan hodisa deb hisoblash mumkinmi? Yoki bashoratlash funksiyasini fanning faqat atributiv xossalari-gagina kiritish zarurmi? Balki bashoratni maxsus futurologik tadqiqot natijasi deb e'tirof etish maqsadga muvofiqroqdir?" singari dastlabki gnoseologik muammo paydo bo'ladi.

Yuqorida aytilganlarni hisobga olgan hamda “oldindan ko‘rishni” inson hayotiy faoliyatining atributiv xususiyati ekanligini etirof etgan holda, bizning fikrimizcha, bashoratni muayyan me‘yorlarga mos ravishda amalga oshirilgan oqilona oldindan aytish sifatida ta‘riflash maqsadga muvofiqdir. Insoniyat qadim zamonlardan beri ertangi kunga nazar tashlashga, “taqdirini” bilishga intilib kelgan va doimo, muayyan me‘yorlar hamda xulosa chiqarish qoidalari asosida kelajakni bashorat qiluvchi kishilar doimo mavjud bo‘lgan va mavjud bo‘lishda davom etmoqda. Ulardan farqli ularoq, tabiiy va ijtimoiy fanlarning bashorat qilish funksiyasi ratsionallikning boshqa turiga tayanadi hamda intuitiv tarzda (bunday holat o‘z tajribasiga, sog‘lom aqliga va hokazolarga tayangan holda oldindan aytib berish amalga oshirilayotganda yuz beradi) emas, balki empirik ma‘lumotlarni hamda ilmiy hamjamiyatda qabul kilingan ilmiylik me‘yorlari va ustuvor nazariyalarga mos ravishda aniq isbotlangan dalillarni tahlil qilish jarayonida amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Mirziyoev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi - Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. – 464 b.
- 2.Ramatov J.S. Hayotga falsafiy nigoh. Toshkent: ILMIY TEXNIKA AXBOROTI – PRESS NASHRIYOTI. 2017.- 380 b.
- 3.Раматов Ж. Гипотеза и прогноз в социальном познании Ташкент, «Узбекистан», 1991
- 4.Прогнозирование в социальной практике Ташкент, «Билим», 1992

O‘ZBEK XALQI MA’NAVIY MEROSI TARAQQIYOTIDA ZARDO‘SHTIYLIK FALSAFASINING AHAMIYATI

Ergasheva Maxbuba Xotambekovna

Sharof Rashidov nomidagi SamDU dotsenti, f.f.d (DSc)

Markaziy Osiyo, xususan, O‘zbekiston ilm-fan, din, falsafa, adabiyot, san’at qadimdan rivojlangan hududlar sarasiga kiradi. O‘zbekiston zaminida qadimiy diniy va falsafiy tafakkur rivojining yorqin misoli sifatida muqaddas tarixiy yodgorlik “Avesto”ni keltirib o‘tish maqsadga muvofiqdir. Bu muqaddas asarda ekologiya, falsafa va tarix sohalariga oid bilimlar barobarida ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy-axloqiy, tarbiyaviy, maishiy masalalarga ham katta e’tibor qaratilgan. Ma’lumki, zardushtiylik

ta'limoti hamda uning muqaddas diniy va falsafiy manbasi "Avesto" Amudaryo sohillarida, Xorazm o'lkasida vujudga kelgan.

Avesto yakkaxudolikka asoslangan dunyodagi birinchi jahon dini bo'lib, undagi barcha asosiy g'oyalar hozirgi jahon dinlarida ham o'z ifodasini topgan. Shuning uchun ingliz tadqiqotchisi Meri Boys zardushtiylikni dunyoda insoniyatga boshqa dinlarga nisbatan eng kuchli ta'sir etgan hamda dastlabki kashf etilgan din, degan xulosaga keladi. Eng qadimiy yozma manbalardan biri bo'lmish "Avesto" o'zining tarixiy ahamiyati va diniy-falsafiy mohiyati bilan butun dunyoda qizg'in o'rganilmoqda. Uning atrofidagi muammo va masalalar bo'yicha yuzlab nuqtai nazarlar va fikrlar ilgari surilmoqda. Shu jumladan, o'zbek avestoshunos olimlari orasida ham "Avesto"ning eng eski qismlari paydo bo'lgan hudud haqida turli-tuman fikrlar mavjud. Ayrim tadqiqotchi olimlar bu kitob va zardushtiylik dini Amudaryoning o'rta va quyi oqimida yoki aynan Xorazmda vujudga kelib, so'ngra janubga tarqalgan degan fikrni ilgari sursalar, ba'zi tadqiqotchilar, "Avesto" Amudaryo etaklarida paydo bo'lgan degan g'oyani ilgari suradilar. Yana bir guruh tadqiqotchilar esa, bu kitob O'rta Osiyo yoki Sharqiy Eronda paydo bo'lgan degan g'oyani ko'proq ilgari suradilar. O'zbekistonda 2001 yil "Avesto"ning 2700 yillik yubileyi o'tkazilishi munosabati bilan olib borilgan tadqiqotlar natijasida bu kitobning vatani qadimgi Xorazm ekanligi haqidagi g'oyani ilgari suruvchi tadqiqotchilar soni ancha ko'paydi. Ayniqsa, F.Sulaymonova, M.Umarzoda, A.Qayumov, A.Maxkam, T.Maxmudov, A.Sagdullayev, M.Isxoqov, M.Homidov, G.Maxmudova, S.Arifxonova kabi o'zbek olimlarining avestoshunoslik borasida olib borgan tadqiqot ishlari diqqatga sazovordir. F.Sulaymonova fikricha, "Zardushtiylik dini Markaziy Osiyoda shakllandi, lekin konkret joyi aniq emas. Ba'zi olimlar Xorazm vohasi desalar, ba'zilar Baktriya, Marg'iyona deydilar. Doro va uning vorislari tomonidan qoya toshlarga yozdirilgan xatlarda ham Zardusht nomi tilga olinmaydi. Gerodotning "Tarix" kitobida ham uchramaydi. Lekin Behistun va boshqa qoyatosh yozuvlarida Axura Mazda nomi bor. "Tarix"da berilgan skif va boshqa Markaziy Osiyo xalqlarining e'tiqodi zardushtiylikka yaqindir"¹. Bu mulohazalarni ko'plab o'zbek olimlari tasdiqlaydi. Biroq, zardushtiylikni o'z davrida Eronda davlat dini darajasiga ko'tarilishi, ayrim, g'arb olimlarining ushbu ta'limotni Eronda vujudga kelgan degan xulosaga kelishiga sabab bo'lgan. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, "Avesto" kitobining to'liq variantda Avestoshunos olim A.Maxkam

¹ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. –Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 24.

tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilinishi mazkur manbaning tadqiq etilishini yanada jadallashtirdi.

“Avesto” kitobidagi tibbiyot, falsafa, riyoziyot va nujum ilmiga doir matnlarni yunon tiliga tarjima qilib, o‘zini yoqib yuborishni buyurgan¹. Etnolog olim I.M.Jabborov zardushtiylik dinidagi ijtimoiy jarayonlar haqida shunday fikr bildiradi: “Zardushtiylik dini yaratilgan davri qadimgi Xorazmning gullab yashnagan davri bo‘lib, bu vaqtga oid yodgorliklar, ...juda ko‘p va xilma-xildir. O‘lkaning antik davrdagi shaharlarining deyarli barchasi vohani dashtdagi qo‘shni qabilalardan mudofaa qilish maqsadida qurilgan. Amudaryoning o‘ng sohili bo‘ylab birin-ketin cho‘zilgan dabdabali Qang‘aqal’a, Jonbosqal’a, Bozorqal’a, Qirqqiz, Ayoqzal’a va Tuproqqal’a yirik sug‘orish inshotlarning etagida bir-biriga yaqin tarzda qurilishi, ularning muayyan rejaga asoslangan mudofaa sistemasiga ega bo‘lishi o‘sha davrdagi Xorazmning haqiqatan ham qudratli davlat bo‘lganligini ko‘rsatadi”². Arxeologlarimiz ushbu qal’alarni tadqiq qilib, Qang‘aqal’a, Jonbosqal’a va Qo‘yqirilganqal’a xarobalaridan topilgan buyumlar, qurilish rejasi va boshqa topilmalar qadimiy xorazmliklarning nafaqat turmush tarzi, ularning diniy e‘tiqodlarini aniqlash imkoniga ham ega bo‘ldilar. Ko‘pchilik tadqiqotchi olimlar fikrlarini qiyosiy taqqoslab shunday xulosa chiqarish mumkinki, “Avesto”ning eng eski qismlari ham, keyinroq paydo bo‘lgan qismlari ham ko‘p hollarda O‘rta Osiyo va unga qo‘shni bo‘lgan hududlar jamiyatiga xos bo‘lgan xususiyatlar haqida ma’lumotlar beradi. Bundan tashqari zardushtiylikning paydo bo‘lishi va rivojlanishi o‘sha davr ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyoti uchun ulkan ahamiyat kasb etdi va dastlabki shahar madaniyatining vujudga kelishi hamda ilk davlatlarning shakllanishida o‘lkamiz hududlarida yashagan qadimgi xalqlarni birlashtiruvchi va jipslashtiruvchi kuch bo‘lib xizmat qilgan.

Hozirgi kunga qadar “Avesto”ni va zardushtiylikni o‘rganish borasida xorijlik va mahalliy avestoshunoslar tomonidan yaratilgan tadqiqotlar mukammal deb bo‘lmaydi. Ularni tahlil etish esa juda qiyin. Birinchidan, manbalar to‘liq emas. Ikkinchidan, ikkinchi guruh adabiyotlar esa juda ko‘p bo‘lib, ular qarama-qarshi fikrlar bilan to‘ldirib tashlangan. Ularning ko‘pchiligi bizning kutubxonlarimizda yo‘q. Shunday ekan, birinchi navbatda, zamonaviy avestologiyaning o‘ziga xos muammolarini yechimini topish kerak. Buning uchun maxsus mutaxassislarni e‘tiborini qaratish

¹ Умарзода М. Авесто сирлари. Жаҳон адабиёти. –Т.: 1997, №4. - Б. 196.

² Жабборов И. Муқаддас Авесто - қадимий маънавиятимизнинг ноёб дурдонаси. “Авесто қадриятлари: замонавийлик, дин ва фалсафа” мавзусидаги Халқаро илмий-назарий конференция материаллари. Т.: 2013.

lozim. “Avesto” tili, janri va obrazlari haqida berilgan afsonaviy va diniy aqidalaridagi ma’lumotlarni ajratib, tarixiy manba sifatida o’rganilishi lozim. Bu masala hali avestoshunoslikda yechilmagan muammo hisoblanadi.

O‘zbek olimi M.Ishoqov ta’biri bilan aytganda: “Zardushtiylik degan nom dinga nisbatan shartli ravishda o’rta asrlardan boshlab ishlatiladi. Bu hol dinni uning payg’ambari nomi bilan atashdir. Aslida Zardusht dini Mazda Yasna deb atalgan, ya’ni Mazdaga “Mutlaq oqil” zotga sig’inish demakdir”¹. Zardushtiylik ta’limoti umumbashariy madaniyatning yuksak cho‘qqisiga aylanishiga va Markaziy Osiyo xalqlari falsafiy fikrlarining eng bebaho qismi sanalishiga yana bir omil shundaki, u butun bashariyatni, olamni komillikka yetkazmoq uchun faqat pok niyatlik bilan mehnat qilishga, fidoiylikka, yaratuvchanlikka, komil inson bo‘lishga, tabiatni asrash va jamiyat barqarorligiga intilishga, yovuzlik ustidan ezgulik g‘alaba qilishi uchun ko‘maklashishga da’vat etgan. Shuning uchun ham, M.Ishoqov: “Ko‘p qismlari yo‘qolib ketganiga qaramay, saqlangan qismlarning o‘ziyoq “Avesto”ning ensiklopedik ulug‘vorligini, tarixiy manba sifatida yuksak ahamiyatini ma’naviy umumbashariy xususiyatlarini to‘la namoyish eta oladi”², deb yozadi. Zero, Zardusht falsafasining shakllanishi butun dunyo dinlarining shakllanishiga ham asos bo‘la oldi. Zardusht falsafasi Markaziy Osiyoda yashagan ajdodlarimizning ilk falsafiy fikrlari to‘g‘risida qimmatli ma’lumotlarga ega bo‘lishimizda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda asosan mustaqillik yillarida avestologiya sohasida keng ko‘lamdagi tadqiqotlar amalga oshirildi. 2001 yil Avestoshunos olim Asqar Mahkam tomonidan “Avesto” kitobining o‘zbek tiliga tarjima qilinishi bu sohadagi ilmiy va amaliy yutuqlardan biri bo‘ldi. Shuningdek, o‘zbek avestologiyasi sohasida M.Ishoqovning Yasht va Videvdot qismlari o‘zbek tiliga tarjima qilishi muhim tadqiqotlardan biri bo‘ldi. Shu bilan birga 2001-2020 yillar davomida O‘zbekistonda avestologiya sohasida muhim tadqiqotlar amalga oshirildi.

Bugungi kunda ham barcha fan tarmoqlari qatori falsafada “Avesto” qadimiy falsafiy manba sifatida ko‘plab faylasuf olimlarimiz tomonidan o‘rganilmoqda. Uning ontologik, gonoseologik va sinergetik tahlili yuzasidan tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, B.O.To‘rayev

¹ Авесто. Яшт китоби. //М.Исҳоқов таржимаси. –Т.: Шарқ, 2001. – Б. 4.

² Авесто. Яшт китоби. //М.Исҳоқов таржимаси. –Т.: Шарқ, 2001. – Б. 4.

“Avesto”da borliq va vaqt masalasini¹, M.Abdullayeva “Avesto”dagi sinergizmi², G.Mahmudova Avesto metodologiyasida ilmiy bilish masalalarini³ [7; 38], S.Arifxanova zardushtiylikda borliq masalalarini,. Biz esa o‘z tadqiqotlarimizda “Avesto”dagi falsafiy, ma’naviy, axloqiy g‘oyalarni zamonaviy metodologiyalardan biri hisoblangan sinergetika kategoriyalari orqali tadqiq etib kelmoqdamiz Zero, zardushtiylik ta’limoti va uning muqaddas kitobi “Avesto”da faqatgina diniy qarashlar emas, balki, dunyoviy, ilmiy, axloqiy va hattoki, davlat boshqaruviga oid qoidalar ham bayon etiladi. Shu boisdan O‘zbekistonda aksiologik jihatdan avestologiyaga qiziqish ortib bormoqda.

“Avesto”ning falsafiy, ma’naviy-axloqiy qimmatini shundaki, u insonlarni tabiat, jamiyat butun borliq haqidagi turli-tuman fikrlarining yagona sistemaga solishga imkon berdi. “Avesto” olam, tabiat, borliq, inson, jamiyat haqida falsafiy bilimlarning ilk sistemalashtirilgan, tartibga solingan falsafiy manbalaridan biridir. Asarda inson va tabiatning uyg‘unligi, tabiatni, olamni asrash orqali inson o‘z-o‘zini asrashi mumkinligi e’tirof etilgan. Bu olamdagi sabab va oqibat haqidagi dastlabki falsafiy g‘oyalarning ifoda etilishidir.

Zardushtiylik ta’limotiga ko‘ra, bizni qurshab turgan olam substansiyasini to‘rt element (chor unsur): tuproq, suv, havo va olov tashkil etadi. Olam borlig‘ining eng murakkab shakli hisoblanmish odam ham o‘sha unsurlar asosida o‘zining mavjudligini namoyon etadi. Bu bog‘liqlik o‘z navbatida olamga qanday munosabatda bo‘lsang, o‘zingga shunday shunday munosabatda bo‘lgan hisoblanasan, degan mantiqiy xulosani keltirib chiqargan. Shuning uchun tabiat va inson o‘rtasidagi aloqadorlikka tahdid solmaslik darkor. Zero, ular olamning yaxlit bir sistema sifatida barqarorligini ta’minlovchi asosiy elementlar hisoblanadi. Zardushtiylik ta’limotiga ko‘ra bu dunyoning boshi bo‘lganligi kabi oxiri ham muqarrar, ya’ni borliq vaqt va zamon o‘lchamida cheksiz emas. “Avesto” g‘oyalarida qayd etilganidek, mazkur manba faqat insonnigina emas, balki bir hovuch tuproq, bir qultum suv, bir nafaslik havoning ham muqaddas ekanligi haqidagi kitob hisoblanadi. Demak, borliqni, hayotni ulug‘lash “Avesto”dagi asosiy g‘oyadir. Shuningdek, zardushtiylikda oddiy chorvadorlar va dehqonlarga murojaat qilish, ularga ta’lim berib, inson

¹ Тураев Б. Борлик: мохияти, шакллари, хусусияти. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2011.

² Абдуллаева М.Н. Авесто в аспекте синергизма. «Авесто қадриятлари: Замонавийлик, дин ва фалсафа» мавзусидаги халқаро илмий-назарий конференция материаллари. –Т.: Навруз, 2013. - Б. 51.

³ Махмудова Г, Арифханова С. Зардуштийлик фалсафаси. –Т.: Noshir, 2014. - Б. 38.

chorvaning ko‘payishiga, yaylovlarning gullab-yashnashiga yordam bergan taqdirdagina, dehqonchilik va sug‘orish ishlarida ishtiyoq bilan mehnat qilgandagina, Axura Mazdaning marhamatiga erishadi, deyilgan. Bu bilan Zardusht oddiy mehnatkash insonning huquqini ulug‘lab, hukmdor hokimlar, zodagonlar, oqsoqollar, qohinlar, sarkardalar tabaqasiga tenglashtiradi.

“Avesto”dagi falsafiy g‘oyalar shuni anglatadiki, dunyo, koinot, tabiat haqidagi tasavvurlarni ikki qutb o‘rtasidagi kurash tarzida tushunish, barcha hodisalar voqealar zahirida, ezgulik va yovuzlik, nur va zulmat, hayot va o‘lim o‘rtasidagi kurash yotadi. Zardushtiylikning ushbu fikri juda ham muhim – yovuzlik bor edi, hozir mavjud, lekin kelajakda bo‘lmaydi. Bundan tashqari zardushtiylik “dunyo paydo bo‘lishi haqidagi topishmoqni” javobini topib berdi.

Ma’lumki, butun olam, koinot paydo bo‘lgandan buyon doimo o‘zgarishda, harakatda, rivojlanishda bo‘lgan murakkab sistema hisoblanadi. Olam mavjud ekan, u doimo zamonlar o‘tgan sari murakkablashib boraveradi. Olimlar tadqiqotchilar uni qancha tadqiq etib, yangi qirralarini kashf etishmasin, yana o‘rganilmagan yangi-yangi tomonlari kelib chiqaveradi. “Avesto”da ham aynan olamning, borliqning, tabiatning doimo harakatdaligi, rivojlanishdaligi, murakkab va xilma-xilligi ta’kidlanadi. Va olamning cheki-chekkasi mavjud emas, deya ta’kidlanadi. “Avesto”da olam xususidagi qarashlarni tahlil etar ekanmiz, avvalo, yer kurrasini yumaloq (tuxumsimon) ekanligi to‘g‘risidagi asl haqiqatni necha asrlar muqaddam mazkur manbada keltirib o‘tilganiga guvoh bo‘lamiz:

Jumladan, “Avesto” kitobidagi quyidagi she’riy matnlar fikrimiz dalilidir:

... Men samoni tepada
Nurafshon, porloq qilib,
Adl tutib turaman
Ko‘k gumbazi men uchun
Tuxum misol zaminni
O‘rab turar har yondan
Bu zaminni mustahkam
Tutib turar Ulug‘ Ruh,
Uning cheki-chekkasi
Bo‘lgan emas hech qachon
Laxcha chug‘, ma’dan tana
Uch qism iqlim uzra

Yarqirab turar ana”¹ .

Ushbu mulohazadan, olamning sharsimon ekanligi uning cheki-chegarasi yo‘qligi, u juda murakkab tuzilganligi va hamisha o‘zgarishda, rivojlanishda ekanligini anglash mumkin. Shuni ham ta’kidlash o‘rinliki, “Avesto”da bir tomondan olamning cheksizligi xususida aytilsa, ikkinchi tomondan olam Axura Mazda tomonidan yaratilgani ta’kidlanadi. Demak “Avesto” olam, borliq haqida fikr yuritilgan ilk yozma manbalardan biri hisoblanadi.

“Avesto”da butun olam, insoniyat, tuproq, suv, olov, umuman, yerdagi barcha moddiy va ma’naviy hayot “zaminiiy tiriklik”, deb tushunilsa, koinot, yulduzlar, quyosh, oy, sayyoralar “osmoniiy tiriklik”, deya ta’tirof etiladi. Shuni ta’kidlash lozimki, «Avesto»da olam va tabiat haqidagi nafaqat diniy fikrlarni, balki nazariy-ilmiy mushohadalarni o‘qishimiz mumkin. Ayniqsa, quyosh, oy, yulduzlar, ularning harakati, joylashishi, sayyoralar borasidagi mulohazalarni alohida keltirib o‘tish lozim.

“Avesto”dagi “Oy qasidasi”da o‘qiymiz:

-Oy qay holatda to‘lishadi!

-Oy o‘n besh kunda to‘ladi, o‘n besh kunda kichrayadi. Uning to‘lishi zamoni gohlar zamonining uzunligiga barobardir...².

“Avesto” g‘oyalariga ko‘ra “Odamzod “kichik olam” (olami sag‘ir, jahoni ko‘chak) dir. Uning vujudidagi har bir unsur tabiatda ham mavjud. O‘limdan so‘ng yana o‘sha tabiatdagi unsurga qaytish qiladi. Rastoxez - qiyomat ro‘y berganda so‘ngaklari tuproqdan, qoni suvdan, sochlari giyohlardan, tirikligi olovdan qaytib keladi”³. Ushbu fikrlardan shuni anglaymizki, “Avesto” g‘oyalarida moddiy va ma’naviy olam bilan bir qatorda ilohiy olam haqida ham talaygina mulohazalar mavjuddir. Zardushtiylikda asosan olam haqidagi murakkab masalalar, uning kelajagi, yaratilishi, o‘tmishiga oid mulohazalar ilohiy qudrat hosilasi sifatida talqin etiladi. Olam ikkiga, ya’ni “bu dunyo” - o‘tkinchi olam va “narigi dunyo” – abadiy olamga ajratib tushuntiriladi. “Bu dunyo”dagi mashaqqatlari evaziga inson “narigi dunyo”da rohat-farog‘atga muyassar bulishi uqtiriladi. Shuning uchun ham Zardusht o‘z g‘oyalari bilan insonlarni faqat ezgu amallar sari boshlagan. Tangri Axuramazdadan odamzotni ishonchsizlikdan va sustniyatlikdan, qarindosh-urug‘lar kaltafahmligidan, hamkorlar, yaqinlar aldovidan, do‘st-yorlar fitnasidan asrashini, himoya qilishini

¹ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. / Аскар Махкам таржимаси. Т.: Шарк, 2001. – Б.83.

² Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. / Аскар Махкам таржимаси. Т.: Шарк, 2001. – Б.232.

³ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. / Аскар Махкам таржимаси. Т.: Шарк, 2001. – Б.159.

so‘ragan. Zardusht o‘z g‘oyalarida insoniyat uchun bu olamda eng maqbul, eng to‘g‘ri, eng ezgu yo‘lni ko‘rsatgan. “Avesto” g‘oyalariga ko‘ra harakat manbai va harakatlantiruvchisi bu – oliy xudo – Axura Mazdadir. “Avesto” da o‘qiymiz:

- Ey Axura!

Sendan o‘tinaman, haqiqat bilan javob ber:

Ibtidodi borliqning yaratuvchisi kim?

Quyosh va yulduzlar gardishiga asos solgan zot kim?

... Ashah – haqiqatdan eshitdimki, Axura uning (olamning, borliqning) yaratuvchisi...

... Alxol, Olamlarni yaratgan Zot

Axura menga aytgan narsalar xususida so‘zlamochiman. Odamlarga ushbu so‘zlarni tinglamoqlik eng ulug‘ a‘moldir¹.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda shuni ta’kidlashimiz o‘rinliki, “Avesto” butun jahon falsafiy fikrlar taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan, ilk bora olam va borliqning vujudga kelishi haqidagi qarashlarni bayon etgan diniy, falsafiy, tarixiy manbalardan biri sanaladi.

“Avesto” insonning axloqiy va ma’naviy kamoloti borasidagi qarashlar ilgari surilgan juda nodir asar hisoblanadi. Asarda ilgari surilgan “Ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal” g‘oyasi nnecha mingyillar o‘tgan bo‘lsada, o‘z ahamiyatini yo‘qotgani emas. “Avesto”ning axloqiy-falsafiy ta’limoti uch asosning birligiga tayanganligi alohida qayd etiladi. Undagi o‘zaro muvofiqlik xislati yagona xudo–Axura Mazda timsolida ko‘rsatilgan. Shuningdek tartib timsoli sifatida Axura Mazda, xaos timsoli sifatida Axriman keltirib o‘tilgan. Insonning qadri yaxshilikning g‘alabasi uchun kurashda bee’tibor qolmasligida, yashash tarzida, ma’naviy qiyofasida va ijtimoiy hamkorlikda o‘z ifodasini topganligi diniy-falsafiy g‘oyalar asosida isbotlab beriladi. Zardushtning ta’limoti insonparvarlik g‘oyalarini birinchi bo‘lib ilohiylashtirgan, dunyoviy hayotni muqaddaslashtirgan, uning asosiy aqidalari keyingi jahon dinlari qoidalariga ham zamin bo‘lgan. Chunki yakka xudolikka e’tiqod qilish “Avesto”dan boshlangan. Zardushtiylik bilan deyarli bir davrda dunyoga kelgan buddizmda esa yakkaxudolik yo‘q. Avesto ta’limotining asoschisi Zardusht haqida turli rivoyatlar mavjud. Shulardan birida uning tug‘ilgan chog‘ida kulganiga ishoralar bor. Xristian dinida ham Iso alayhissalomning chaqaloqligida gapirgani qayd etiladi.

¹ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. / Асқар Махкам таржимаси. Т.: Шарк, 2001. – Б.22.

“Avesto”da o‘z ifodasini topgan: poklik va yaxshilikdan saboq beruvchi, ezgulikni ulug‘lovchi va qabohatni qoralovchi falsafiy-axloqiy mushohadalar ham tarixiy xotira qadimgi davrlardan boshlab jamiyat va inson taraqqiyoti omili sifatida chuqur anglab yetilganini ko‘rsatadi.

Bizga ma‘lumki, inson qachonki o‘z qalbiga ezgulikni, haqiqatni, adolatni, poklikni, to‘g‘riso‘zlikni, o‘zaro hurmat-izzat munosabatlarini jo qilsagina, “Avesto”da ta‘kid etilganidek komillikka erishadi. Kamolotga intilmaydigan, ko‘ngliga yovuzlik, qahru-g‘azab tuyg‘ularini jo qilgan, g‘arazgo‘y, birovni dardu-g‘amiga befarq insonlar oxir-oqibatda jazo olishi muqarrar ekanligi ham “Avesto”da o‘z aksini topgan. Insoniyatni har bir amali albatta kuzatuvda va nazoratdadir. Har birimiz o‘z tanlagan yo‘limiz uchun, albatta, javobgardirmiz. Shu sababdan odamzod bu tanlash imkoniyatidan to‘g‘ri foydalanib bilmog‘i lozim. Bu xususda “Avesto”da shunday fikrlar bayon etilgan: “O‘shanda sen unga (odamzodga) yo‘l tanlash ozodligini in‘om etding, toki Haqiqat rahbariga, yoxud yolg‘on sarvariga itoat aylasin”¹. Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto” g‘oyalariga ko‘ra, olov kishilarni barcha gunohlardan poklovchi sehrli kuch hisoblanadi va unga bag‘ishlab maxsus otashxonalar qurishgan. Hattoki, bugungi kungacha olovning poklovchilik talqini o‘zbek xalqi ma‘naviyatida qadriyat sifatida saqlanib kelmoqda. Masalan o‘zbek nikoh to‘ylarida ayrim joylarda bugungi kungacha kelin va kuyov katta gulxan yoqilib, olov atrofidan uch marotaba aylantirilgach, keyin kuyov xonadoniga kiritiladi. Bu esa olovning poklosh ramzi sifatidagi mohiyati bilan izohlanadi. Demak, zardushtiylikdagi axloqiy barkamollikni ilgari suruvchi qarashlar bugungi zamonaviy jamiyatda ham qadriyat va ta‘limot sifatida o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda. “Avesto” odam va olam, inson va jamiyat haqidagi tasavvurlarning, ular o‘rtasidagi munosabatlarning jamuljam ifodasidir. Uning barkamol shaxs tarbiyasidagi eng muhim hissasi shundaki, u insonning hissiy va aqliy olamiga ta‘sir o‘tkazuvchi, kishini fikrlashga da‘vat etuvchi buyuk qadriyatdir.

Keyingi yillarda “Avesto”dagi huquqiy, diniy, falsafiy, tibbiy, geografik va hatto astronomik g‘oyalar ham ko‘plab o‘zbek faylasuflari tomonidan tadqiq etilmoqda. O‘zbek olimasi Fozila Sulaymonova quyidagi fikrni bayon etadi: “Fales borliqning asosi suv, Anaksimandr havo desa, Geraklitning fikricha, hamma narsaning asosi olov. Zardushtiylik ta‘limotida esa Axura Mazda Amesha-Spenta – olti kichik xudolar – olti borliqni olovdan barpo etgan, olov ularga hayot va issiqlik beradi, deyiladi.

¹ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. / Асқар Махкам таржимаси. Т.: Шарк, 2001. – Б.190.

Geraklitning fikricha, olov yerdan chiqqan va uni o'zgartirib yuborgan. Olov kosmosdagi dunyolar o'rtasidagi aloqani ta'minlaydi. Havo, suv, yer olovdan paydo bo'ladi va ma'lum vaqtdan so'ng hammasi yana o'tga aylanadi... Dunyoda hamma narsa doimiy harakat va o'zgarishda. Qotib qolgan narsa esa umuman bo'lmaydi. Doimiy o'zgarish va harakatni Geraklit qarama-qarshiliklar birligi va kurashi sifatida tushunadi. Bu tezisning asosida zardushtiylik dinidagi Axura Mazda bilan Axriman, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi doimiy kurash yotadi... Geraklit ham Zardusht kabi abstrakt tushunchani ilohiylashtiradi. Uning fikricha donishmandlik - ilohiyat... Ilohijat insonlar qilmishini nazorat ostida tutishi greklar uchun yangilik bo'lib, zardo'shtiylarning Axura Mazdasi va Amesha-Spentasi faoliyatining aynan o'zi edi"¹. Bizning fikrimizcha qadimgi xalqlar bir-birlarining og'zaki va yozma manbalarini o'rganishgan va bir-biridan ta'sirlanib turli ta'limotlar yaratilgan.

“Avesto”ni tadqiq etishda nafaqat turli soha olimlari hamkorligi, balki turli xududlar, turli mintaqa va mamlakatlar, hamkorligi muhim deb hisoblaymiz. Chunki so'nggi yillarda, “Avesto”ni tadqiq etishda chuqurroq yondashilgani, hatto qadimgi eng mashhur yunon manbalarida ham “Avesto”ning ta'siri borligini oydinlashtirmoqda. Bu bilan biz “Avesto” yunonlarga Aleksandr Makedonskiyni o'z ustozini Aristotelga yuborgan “Avesto” kitobi orqali yunonlar ushbu asardan boxabar bo'lishgan demoqchi emasmiz. Balki Aristotelning ustozini Platon qarashlarida ham “Avesto”ning ta'siri sezilib turadi. Professor Q.Nazarov fikriga ko'ra bugungi kunda “Avesto”ning o'zbek tilida chop etilgani uni gnoseologiya nuqtai-nazaridan tahlil qilishni osonlashtiradi va bu borada maxsus tadqiqotlar olib borishga imkon yaratadi. O'zbek Avestoshunos olimasi R.Urazova fikricha, “O'zbekistonda Avestoshunoslikning ilmiy asoslari endigina yaratilmoqda”². Umuman olganda o'zbek xalqining qadimiy ma'naviy meros mnamunasi hisoblangan “Avesto” kitobi hamda unda ilgari surilgan falsafiy, ma'naviy-axloqiy, ma'rifiy, ilmiy-nazariy g'oyalarni tadqiq etish bugungi global taraqqiyot davrida muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib mulohaza yuritilganda: *Birinchidan*, “Avesto”, falsafiy, ma'naviy, ma'rifiy, axloqiy, siyosiy, huquqiy barhayot g'oyalari bilan bugungi kun falsafiy va ilmiy dunyoqarashini, tafakkur tarzini shakllantirish

¹ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. –Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 33.

² Уразова Раъно. Мустақил Ўзбекистонда зардуштийлик илоҳиёт тизими генезиси ўрганилиши масалаларига доир.// Ўтмишга назар| Взгляд в прошлое| Look to the past. №SI 2020. - Б. 522.

uchun ko‘mak bera oladi. Zero, bugungi dunyoning mafkuraviy manzarasi shiddat bilan o‘zgarayotgan, inson ongini boshqarishga intilayotgan turli xil oqimlar faoliyati avj olayotgan bir vaqtda jamiyatimizda Avesto singari asarlar muhim ahamiyatga ega. *Ikkinchidan*, “Avesto”dagi falsafiy g‘oyalarni tahlil etishda, ushbu fikrlarni bugungi davr muhitiga moslashtirishda an’anaviy tadqiqot metodologiyalari bilan birga zamonaviy falsafiy-ilmiy metodologiyalardan, shuningdek, sistemali, sinergetik va germeneytik yondashuvdan oqilona foydalanish asarning yangi tomonlarini ochib beradi. *Uchinchidan*, bugungi kunda turli global muammolar - ekologik halokatlar, terrorizm, ekstrimizm, odam savdosi, giyohvandlik, turli kasalliklar avj olayotgan bir zamonda noyob g‘oyalarni o‘zida mujassam etgan, odamlarni ezgulik sari da’vat eta oladigan, yaxshilikka ergashtiradigan muqaddas “Avesto” kitobini yangi ilmiy, falsafiy metodologiyalar orqali hali ochilmagan tomonlarini kashf etib, odamlar qalbi va ongiga yetkazish, singdirish muhim funksional ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. / Асқар Махкам таржимаси. Т.: Шарқ, 2001.
2. Авесто. “Видевдот” китоби. // М.Исҳоқов таржимаси.— Т.: ТДШИ нашриёти., 2007.
3. Абдуллаева М.Н. Авесто в аспекте синергизма. «Авесто қадриятлари: Замонавийлик, дин ва фалсафа» мавзусидаги халқаро илмий-назарий конференция материаллари. —Т.: Навруз, 2013;
4. Жабборов И. Муқаддас Авесто - қадимий маънавиятимизнинг ноёб дурдонаси. “Авесто қадриятлари: замонавийлик, дин ва фалсафа” мавзусидаги Халқаро илмий-назарий конференция материаллари. Т.: 2013.
5. Махмудова Г, Арифханова С. Зардуштийлик фалсафаси. —Т.: Noshir, 2014.
6. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. —Т.: Ўзбекистон, 1997.
7. Тураев Б. Фалсафа тарихининг қисқача баёни // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2010. №2.
8. Тураев Б. Борлик: моҳияти, шакллари, хусусияти. —Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2011.
9. Умарзода М. Авесто сирлари. Жаҳон адабиёти. —Т.: 1997, №4.
10. Уразова Раъно. Мустақил Ўзбекистонда зардуштийлик илоҳиёт тизими генезиси ўрганилиши масалаларига доир.// Ўтмишга назар| Взгляд в прошлое| Look to the past. №SI 2020.

11. Эргашева М. Синергетический подход к некоторым идеям в Авесте. Credo-new. С-Петербург, 2015.
12. Ergasheva M. The synergistic nature of the struggle between good and evil in Zoroastrianism. International scientific journal «Theoretical & Applied Science». -France. - Philadelphia, USA, - 2015. № 09.
13. (37)“Авесто”нинг синергетик таҳлили. Монография. – Самарқанд: СамДУ, 2016.
14. Ergasheva M. Djavatova O. "Avesto" a philosophical source calling for goodness. JMEA Journal of Modern Educational Achievements 2023, Volume 10.

TAFAKKUR VA MIYANING DISSIPATSIYASI

Z.O.Muminova falfafa fanlari doktori (DSc)

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti birinchi prorektori

Hamamizga yaxshi ma’lumki, tafakkurning fiziologik asosi bu – miyadir. Shu sababdan ham, tafakkur jarayonining biologik va fiziologik asosi, xossalari miya bilan bog‘liq holda kechadi. Miya va tafakkur jarayoni bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda va bir-biriga doimiy tarzda ta’sir o‘tkazadi. Chunki aynan asab tizimi orqali beriladigan impulslar asosida kishilarda tafakkurlash jarayoni va u bilan bog‘liq bo‘lgan bir butun sub’ektiv olami shakllanadi. Miya va tafakkur jarayoni o‘rtasidagi munosabatlar ko‘p yillar davomida dialektik jarayon sifatida falsafiy tadqiqotlar muammosi sifatida mavjud bo‘lib kelgan.

Biz o‘zimizni o‘rab turgan atrof-muhit haqidagi ilk informatsiyani sezgilarimizga tayanib olamiz, sezgilar bizning bilimlarimizning fiziologik substansional asosi hisoblanadi. Tafakkur jarayonining fiziologik ibtidosi, sezgi organlarimiz va asab tizimidir. Aynan shu organlar orqali sezish va qabul qilish boshlanadi. Inson tafakkurini biologik va psixofiziologik jihatlarini tadqiq qilish bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar xulosasiga ko‘ra, axborotni qabul qilish imkoniyatlariga ko‘ra, ko‘rish va teri sezgisi eng kuchli imkoniyatga ega ekan. Ya’ni, inson sezgilari orasida axborot qabul qilish ko‘rsatkichi bo‘yicha ko‘rish va teri sezgilarining imkoniyatlari eshitish, hid bilish va ta’m bilish sezgilaridan ancha yuqori turar ekan. Biz qabul qiladigan axborotning eng katta qismini ko‘rish sezgisi orqali, ikkinchi o‘rinda, teri sezgisi orqali qabul qilamiz. Keyingi o‘rinda eshitish, ta’m bilish va oxirgi o‘rinda hid bilish sezgilari bizga axborot qabul qilishda xizmat qilar ekan. Zamonaviy biologiya va fiziologiya bizga miyaning qay

tariqa va qaysi qismlarida axborot qabul qilinishi va qay tariqa, qaysi qismida qayta ishlanishi haqidagi bilimlarni olish imkonini bermoqda. Shunday tadqiqotlarning xulosasiga ko'ra, bosh miyaning orqa qismida ko'rish tizimini boshqaruvchi markazlar joylashganligini, perietal hudud yoki bosh miyaning o'rta qismida ko'rish orqali qabul qilinadigan axborotlar, pastki yonbosh qismida eshitish bilan bog'liq axborotlar, bosh miyaning orqa qismida esa ma'lumotlar qayta ishlanadi. Old miya qismida qayta ishlangan ma'lumotlar qabul qilingan holati bilan solishtirilib, analiz amalga oshiriladi. Axborotni qabul qilish, qayta ishlash va dastlabki holati bilan solishtirishgacha bo'lgan bosqichlari deyarli barcha primatlarda ana shunday mexanizm asosida ishlaydi. Sezgilari bizga borliqning dastlabki, oddiy, obrazli tasavvurini beradi. Inson sezgilarining faoliyati bir-biriga bog'liq. Bir sezgining qay darajada kuchli yoki zaifroq ishlashi, ikkinchi organga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. O'z navbatida, inson tanasining umumiy salomatlik holati ham sezgilarning ishlashiga, sensorik qobiliyatiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Masalan, ayrim kasalliklar ta'sirida kishida ta'm bilish yoki hid bilish sezgisi pasayishi mumkin. Inson sezgilari natijasida olingan signallardan inson ongida ma'lum ob'ekt yoki predmet, hodisa haqida bir butun tasavvur hosil bo'ladi. Sezgilarimiz bergan ilk signallarning o'zidayoq bizda ob'ekt yoki hodisa haqidagi bir nechta xulosalar paydo bo'ladi. Masalan, uy tasvirini ko'rgan paytimizda bizda birdaniga uyning katta yoki kichikligi, chiroyli yoki xunukligi, qulay yoki noqulayligi, eski yoki yangiligi, g'ishtdan yoki boshqa ashyodan qurilganligi haqidagi bilimlar birdaniga hosil bo'ladi. Ya'ni, bitta sezgi organining o'zi ham anchagina keng qamrovli axborotni berishi mumkin. Yana bir jihati shundan iboratki, qabul qilingan dastlabki sensorik axborot bizning ongimizda qayta ishlanish jarayonida baholanish, munosabat bildirish kabi aks ta'sirlarga uchraydi.

Tafakkur miyaning asosiy funksiyalaridan biri sifatida mavjud bo'lib, kishilar faoliyatidagi onglilik, tasavvurlar, hissiyotlar, fikr-o'ylari, bilimlari tizimini tashkil etadi. O'z navbatida, miya biz yuqorida sanab o'tgan jarayonlarning biologik mexanizmi va harakatlantiruvchi substansiyasi hisoblanadi.

Tafakkur va miyaning o'zaro munosabati, harakat impulsi va strukturasi bilan bog'liq muammolar falsafaning asosiy gnoseologik va ontologik muammolari doirasiga kiradi. Ushbu muammoni tadqiq etar ekanmiz, miya va tafakkur faoliyati mexanizmlarini yuzaga keltiruvchi ikki asosiy yondashuv mavjud ekanligini aytib o'tishimiz lozim. Bu ikki

yondashuv bir-birini inkor etmaydi, aksincha, bir-birini davom ettiradi, to'ldiradi. Birinchi yondashuvga ko'ra, har qanday sub'ektiv bilim va tajriba bosh miya qobig'ining old sohalarida tashqi ta'sir natijasida paydo bo'ladi va keyingi bosqichda miya yarim sharlarining yuqoriroq strukturalari bo'lgan frontal korteksga ta'sir o'tkazadi. Xo'sh, frontal korteks nima? "Frontal korteks frontal lobning asosiy bo'laklaridan biri hisoblanadi. Frontal loblar bizni inson qiladigan, boshqa biologik mavjudodlardan ajratib turadigan oqilona o'z-o'zini boshqarishni yuzaga keltiradigan miya bo'limidir. U insonning funksional xatti-harakatlarning ko'pchiligini nazorat qiladigan miya hududlaridir"¹. Darhaqiqat, bu hududda boshqa biologik mavjudodlarga qaraganda odamlarda mutanosib ravishda rivojlanganlik darajasi juda katta. Bu hudud rivojlanishi jihatidan miya bo'limlari orasida eng uzoq muddat davomida shakllanishi bundan tashqari, rivojlanishi eng uzoq davom etishi bilan ajralib turadi. "Frontal loblarning inson bilish jarayonidagi eng muhim funksiyalari fikrni saqlash va hosil bo'lgan tushunchalarimizni kelajakdagi xatti-harakatlarimizni boshqarishda qo'llash imkonini beradi. Frontal loblar kishilarning o'z oldiga turli maqsadlar va vazifalar qo'yish, ushbu maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun tegishli harakatlarni tanlash, bu yo'lda qabul qilinmaydigan reaksiyalarga yo'l qo'ymaslik va noo'rin javoblarni bartaraf etish hamda ob'ektlar va tushunchalar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlashda yordam beradi"². Frontal loblarning ikkita asosiy qismi bor: korteks va paralimbik bo'g'inlar. "Korteks bo'g'in miya yuzasida to'g'ri yotadigan nerv hujayralaridan iborat. Ushbu hujayralar akson deb ataladigan uzun simli jarayonlar orqali bir-biri bilan muloqot qiladi. Ba'zi aksonlar miyaning ichiga chuqur tushadi, ular miya tuzilishiga yaqin tuzilmalar bilan muloqot qilishadi"³. Ya'ni, aksonlarning miya strukturasidagi turli tuzilmalar bilan aloqasidan kishilardagi tashqi olamdan signal, xabar qabul qilish va bu xabarni miyaning turli strukturaviy bo'limlariga uzatilish jarayoni amalga oshadi. "Miyaning markaziga yaqin tuzilmalar orasida asosiy hissiyotlar, emotsional funksiyalar va shiddat, shahd (drayv) bilan bog'liq deb hisoblangan paralimbik mintaqalar mavjuddir"⁴. Bu murakkab bo'lgan va kishilarni o'ylashiga imkon beradigan kortikal hududlardan qisman bir-

1 Эдельман Жерард. Вторая природа: наука о мозге и человеческие знания. Basic Books, Reprint edition, Nyu York. 2007- С.182

2 Эдельман Жерард. Вселенная. Сознания. Basic Books, Reprint edition, Nyu York. 2001- С.93

3 Эдельман Жерард Разумный мозг. Transaction Publishers, Nyu York. 2000 - С. 146

4 Эдельман Жерард. Вторая природа: наука о мозге и человеческие знания. Basic Books, Reprint edition, Nyu York. 2007- С.171

biridan farq qiladi. Birgalikda frontal loblarning korteks va paralimbik bo‘linmalari bizga o‘zimiz haqimizda fikr yuritishga, o‘z-o‘zimizni anglash yo‘lida amalga oshirishimiz lozim bo‘lgan asosiy vazifalarni bajarishga imkon beradi. Miyaning bu qismi insonning refleksiv tafakkurining asosini ham tashkil etadi. Olib borilayotgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sezgilar inson bilish jarayoniga ko‘p qirrali, murakkab komponental ta‘sir o‘tkazadi va alohida sezgi shakllari, bilishning turli sohalarida turli darajada namoyon bo‘ladi. Masalan, ko‘rish sezgilari orqali olingan signallar va teri sezgilari miyada murakkab shakldagi tebranishlarni, o‘zaro korrelyatsion bog‘lanishlarni keltirib chiqaradi. **“Korrelyatsiya** (lot. *correlyatsiya* - nisbat, munosabat) - 1) tushunchalar, narsalar, funksiyalar orasidagi o‘zaro bog‘liqlikni, o‘zaro moslikni, munosabatni bildiruvchi tushunchadir”¹¹⁷. Ya’ni, ko‘rish sezgilari va teri sezgilari birgalikda miyada bir-biri bilan bog‘langan, bir-biriga mos keluvchi va bir-birini taqozo etuvchi bilimlarni yuzaga keltiradi. Ko‘rish sezgilari bilan teri sezgilarining qabul qilgan signallari asosida hosil bo‘ladigan tebranishlar va murakkab komponentlarning korrelyatsiyasi miyadagi informatsion jarayonlarning asosiy manbai bo‘lib xizmat qiladi. Fiziologik tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, ko‘rish va teri sezgilari qabul qiladigan ilk tebranishlar va bu tebranishlarning mahsuli bo‘lgan komponentlar, hosil bo‘ladigan, fizik parametrlarini, keyinroq hosil bo‘ladigan komponentlar uning mohiyatga, mazmunga taalluqli bo‘lgan komponentlarini hosil qiladi. Ushbu jarayonning miqdoriy parametrlarini aniqlashda sezgilar, sensorika va ularni qayta ishlash jarayonining o‘zaro aloqadorligi o‘rganib chiqiladi. “Hissiy organlarning tashqi signallarga nisbatan sezuvcanligi va ularning miyada analiz, sintez qilinishi, hatto, milliardlab korrelyatsiyalarni, bog‘lanishlarni va variatsiyalarni amalga oshirishi mumkin. Buning natijasida signal qabul qilishdagi individual, o‘ziga xosliklar yuzaga keladi va neyronlar harakatiga stimul beradi”². Oddiy tilda tushuntiradigan bo‘lsak, har bir kishining fiziologik o‘ziga xosligi va miya neyronlariga yetib keladigan signallar o‘rtasidagi variatsiya va korrelyatsion xilma-xillik insonning bilish jarayonidagi ko‘p xillikni ta‘minlaydi. Bilish jarayonining fiziologik genezisini o‘rganish informatsiyani sintez qilish mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi. Unga ko‘ra, “miyaga qabul qilinadigan va miya qobiqlarida analiz, sintez

1 Философский словарь. Под редакцией Фролова. И.Т. Москва: Политиздат, 1980. - С. 176.

2 Эдельман Жерард. Вселенная. Сознания. Basic Books, Reprint edition, Nyu York. 2007 - С.42

41 Эдельман Жерард Разумный мозг Transaction Publishers, Nyu York. 2000 - С. 129

qilinadigan signallar halqa bo‘ylab aylana harakatlanar ekan. Ushbu aylana harakat natijasida qabul qilingan signalga nisbatan ham emotsional reaksiya, ham xotira uchun javob beradigan qobiqlarda ta’sir hosil bo‘ladi”¹. Ushbu harakat siklini fiziologlar “sezgilar doirasi”, deb atashadi va u kishilarga hissiy signallarni xotirada mavjud bo‘lgan ma’lumotlar bilan solishtirish imkonini beradi. Bunda signallarning fiziologik darajadan psixik darajaga o‘tish, sub’ektiv kechinmaga aylanish jarayoni sodir bo‘ladi. Ushbu konsepsiya amerikalik neyrobiolog, Nobel mukofoti laureati Jerald Edelmanning “Tafakkurning neyrobiologik nazariyasi”da o‘z tasdig‘ini topgan. Konsepsiyani Jerald Edelman “informatsion sintez” konsepsiyasi deb nomlagan. Ushbu konsepsiya fiziologiya, biologiya, psixologiya va gnoseologiyaning sinergetik hamkorligidan vujudga kelgan va tafakkur jarayonining ilk signallarini inson sezgilariga ta’siri bosqichida bo‘lib, informatsion sintezgacha bo‘lgan davrini o‘z ichiga oladi. Tafakkur jarayonining biofiziologik va neyropsixologik mexanizmlarini tushuntirib berishga xizmat qiladi. Sezgilar tafakkur jarayonining boshlanishi sifatida bilishning moddiy asosini, boshqacha qilib aytganda, “xomashyo”sini tashkil etadi, yoki bilim ishlab chiqarish jarayonini “xomashyo” bilan ta’minlaydi. Aynan sezgilar yetkazib bergan signal asosida anglash va bilishning yuqori shakli tafakkur harakatga keladi. Uning mahsuli sifatida bilim hosil qilinadi. Falsafiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, inson tafakkurining fiziologik va ruhiy-ma’naviy jihatlari birgalikda mavjud bo‘ladigan, bir-biri bilan ko‘p tomonlama murakkab ta’sir natijasida yuzaga keladigan sinergetik mexanizmdir. Ushbu mexanizm tashqi attraktorlar ta’sirida va insonning o‘z-o‘zini tashkillashtirish mexanizmlari bilan birgalikda shakllanib, rivojlanib boradi. Ushbu jarayon falsafa, pedagogika, psixologiya va fiziologiya fanlarining asosiy muammosi sifatida hali ko‘plab yangi tadqiqotlar olib boriladigan va yangidan yangi qirralari ochiladigan sohadir.

42 Эдельман Жерард. Вселенная. Сознания. Basic Books, Reprint edition, Nyu York. 2007- С.61

43 Эдельман Жерард Разумный мозг Transaction Publishers, Nyu York. 2000 - С. 143

СООТНОШЕНИЕ БЫТИЯ, НЕБЫТИЯ И НИЧТО В УЧЕНИИ АБУ НАСР АЛЬ-ФАРАБИ

Киматшоев Шафак Лутфишоевич

*Таджикский национальный университет, старший преподаватель
кафедры истории философии и социальной философии факультета
философии*

Вопрос о соотношении бытия и небытия является одним из центральных и вечных в философии. Несмотря на многовековую историю изучения, проблема продолжает оставаться актуальной в современной философии и космологии. Анализ исторической эволюции философских взглядов на бытие и небытие позволяет выделить ключевую роль древнегреческих философов, особенно досократиков и перипатетиков. Их идеи оказали глубокое влияние на последующее развитие философии, включая философскую систему восточных перипатетиков. Однако восточные перипатетики, вдохновленные греческой традицией, развили эти идеи и создали свои уникальные концепции бытия и небытия.

Если понятия отражают сущность бытия и всего, что в нем существует, то понятие "небытие" представляется противоречивым. Ведь небытие - это отсутствие бытия, а значит, оно не может быть выражено понятием, которое само по себе является частью бытия. Аристотель во «Второй аналитике» прямо различает «то, что нечто есть» и факт «того, что нечто есть»: «...есть какая-то причина, а она есть или сама [вещь], или что-то другое, и если она что-то другое, то либо доказуемое, либо недоказуемое. Стало быть, если причина есть нечто другое и может быть доказана, то необходимо, чтобы она была средним термином и доказывалась по первой фигуре, ибо то, что [в этой фигуре] доказывается, есть общее и утвердительное»¹. Одно дело – знать, что нечто есть, совсем другое – осознавать существование этого нечто. Такое «знание того, что нечто есть» - это подлинное понимание того, что оно действительно есть.

Чтобы разобраться в этой проблеме, стоит обратиться к средневековым перипатетикам особенно к аль-Фараби. Восточные перипатетики утверждали, что помимо реальных объектов, существующих независимо от нашего сознания, есть еще и понятия об этих объектах в нашем разуме. Эти понятия обладают своими особыми

¹ Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т. 2. Ред. З.Н. Микеладзе. –М.: «Мысль», 1978. С. 825.

свойствами, которые не присущи самим объектам. Например, реальный человек, будучи понятием, становится обобщенным образом человека, а не конкретным человеком. Еще в XI-XIII вв. шли дискуссии о статусе несуществующих объектов мысли. Так, в философской теологии (*калām*), особенно представителей группы му‘тазилитов бытовало мнение о том, что несуществующее (*ма‘дум*) является реальным (*сāбит*), т.е, несуществующее является чем-то (*шай’*) несмотря на то, что оно не существует¹. Ал-Фараби говоря о возможно сущие объекты (не боги!) утверждает, что эти объекты, представляют собой «последующие вещи», которые имеют самое несовершенное бытие в том смысле, что они слагаются из бытия и небытия. Затем он уточняет: «...ибо между тем, что не может не существовать, и тем, что не может существовать, (а это – две крайние противоположности) находятся вещи, которым можно приписать противоположность каждой из двух крайностей. Они могут существовать и могут не существовать. Они слагаются из бытия и небытия. Они являются бытием, которое противопоставляется небытию и с которым сочетается небытие. Небытие – это несуществование того, что может [также] и существовать»². Рассматривая вопрос о бытии, аль-Фараби вводит два важных понятия: бытие возможного, которое является одной из сторон существования вещей, и возможное бытие, которое характеризует само бытие. Он подчеркивает, что бытие Первопричины неотделимо от ее сущности и, следуя теории эманации, распространяется не только на то, что уже существует, но и на все, что потенциально может существовать. Иными словами, ал-Фараби признает существование бытия и небытийности и такая интерпретация совместима с ментальным существованием, поскольку и возможное, и невозможное - это понятия, которые в данном случае существуют в сознании. По его мнению, Первосущее порождает деятельный разум, который постигает Первопричину, а другие вторичные причины также, как и те вещи, которые сами по себе не являются умопостигаемыми, постигает самого себя. Далее он излагал: «Умопостигаемыми самими по себе сущностями являются вещи, отрешенные от тел, существующие совершенно вне материи. Они умопостигаемы по своей субстанции, так как их субстанции

¹ Richard Frank, “Al-ma‘dūm wal-mawjūd: The Non-Existent, the Existent and the Possible in the Teaching of Abū Hāshim and His Followers,” MIDEO 14 (1980), p. 185-209.

² Аль-Фараби, Абу Наср. Социально-этические трактаты / Пер. с арабского. –Алма-Ата, С. 87-88.

умопостигают и умопостижимы... Именно деятельный разум делает их умопостигаемыми актуально, делает не которое из них актуальным разумом и возвышает их от той природы, благодаря которой они существуют, на ступень бытия более высокую, чем та, которая им дана от природы»¹.

Умственное бытие или бытие разума - это не только «логическое бытие», бытие «вторых намерений» или то, что реальное бытие приобретает «через познание»; есть и другие виды бытия разума: это также отношение, которое интеллект помещает в реальное бытие; отношение, которое не подразумевает и не помещает ничего реального в бытие, но которое интеллект приписывает этому бытию ради определенных удобств, которые он в нем находит.

Это есть тот вид бытия разума, который интересует нас больше всего: неограниченная область реального бытия влечет за собой определенные ограничения, лишения, недостатки существа по отношению к другим или к самому себе. Они не являются ничем положительным, они не есть бытие, напротив, они есть отсутствие бытия. Но отсутствие или недостаток, который так или иначе затрагивает сущности, имеет место посреди царства бытия. Интеллект, познавая бытие, также имеет представление, знание о таких недостатках и ограничениях. Таким образом, строится нечто область от существ разума или чисто объективных существ, возникающих только в уме, который их мыслит и они, если можно так сказать – «мысленные существа с основанием в реальности»: ни одно из них не является сущностью или реальным существом, ни частью, ни уровнем его; они реализуются или даются как бытие только в мышлении, но по определенным потребностям и требованиям реального бытия. Слову «ничто», «небытие» соответствует понятие, некая познавательная способность, которая выражает бытие разума с реальным основанием, и основной смысл которой - отсутствие, пустота бытия. Аль-Фараби подчеркивает: «Если эти образы, которые возникли в прежних формах, подобны формам материи, то эти формы получают наименования только по уподоблению. Более всего далеки от форм [в материи] образы умопостигаемых сущностей, получаемых в разумной силе: они почти отрешены от материи, и их бытие в разумной силе имеет весьма отдаленное сходство с бытием формы в материи»² и также

¹ Там же. С. 53-54.

² Аль-Фараби, Абу Наср. Социально-этические трактаты. С. 57.

подчеркивает, что «материя не имеет ни противоположности, ни противостоящего ей небытия, тогда как у формы есть небытие и противоположность. А то, у чего бывает не бытие или противоположность, не может быть постоянно существующим»¹. То, что небытие или ничто - это смысл, не означает, что понятие, которое его выражает и является им, построено со значением «отсутствие бытия», что отсутствие бытия выражается само по себе, чистым отсутствием бытия. Понятие ничто прежде всего конструируется с бытием; отсутствие бытия обязательно познается и выражается через отношение к бытию (понятие слепоты, отсутствия зрения начинается с осознания или понятия о нем). В этом смысле небытия содержит в себе больше, чем идея бытия, поскольку она начинается с ее включения. Но следует добавить, что, формируя понятие небытия, сущее, которое начинает мыслить себя, исключается, устраняется из контекста бытия.

Рассмотрев пропозицию в воззрениях аль-Фараби, в которой небытие предиктируется нереальному несуществующему («нереальное - несуществующее»), мы получили, что «несуществующее» влечет за собой либо реальность, либо нереальность. Если бы оно влекло за собой реальность, то реальность предиктировалась бы субъекту «нереальное»: это заставило бы их утверждать, что любое несуществующее реально, даже невозможное. С другой стороны, если бы «несуществующее» влекло за собой нереальность, то экстенциональное различие между субъектом (нереальным) и предикатом (несуществующим) прекратилось бы: это также противоречит гипотезе философа, поскольку заставило бы его признать, что всякое несуществующее нереально. Таким образом, либо он утверждает, что все несуществующее реально, либо он утверждает, что все несуществующее нереально: ни одна из двух альтернатив для него неприемлема. Поэтому он утверждал, что те несуществующие, которые являются вещами, обладают внементальной реальностью (*субут*), но их реальность интенционально тождественна самому существованию. Здесь приводят доводы в пользу ментального существования, которое утверждается на основе фундаментальной предпосылки: экзистенциальной импликации предикации (то, что обладает любым предикатом, должно обладать и существованием). Если принять эту

¹ Там же. С. 60.

предпосылку, то достаточно заметить, что некоторые вещи не могут существовать вне разума (например, будущее, прошлое, невозможность, само небытие), чтобы сделать вывод, что они должны существовать как ментальные содержания.

Так, во взглядах восточных перипатетиков, в видении реальности, где есть бытие и множественность сущностей, где есть необходимое бытие и конечные, временные, контингентные существа, следствия высшего разума и высшей и свободной любви, отсутствие бытия, которое является основным и общим смыслом ничто - онтологическое отсутствие, понимаемое как недостаток - деконструируется и конкретизируется в нескольких смыслах. Но прежде, чем различать их, полезно немного углубиться в этот фундаментальный смысл. Прежде всего, чтобы небытие имело какой-либо смысл, оно должно быть отнесено к бытию; оно должно быть каким-то образом связано с ним, должно затрагивать бытие и быть ничем из бытия. Полное или чистое небытие, отсутствие всякого бытия - это нонсенс, как подчеркивает ал-Фараби не столько по психологическим причинам, по которым мы так думаем, сколько потому, что это было бы понятие, которое не могло бы правдиво относиться к реальности вещей, поскольку абсолютно необходимое Бытие - есть, и было бы абсурдным полагать, что оно не было или есть, «превосходящее небытие». Небытие дается как отсутствие сущности или ее части; это отличие от того, что действительно есть, или отсутствие полноты того, что есть. И это отсутствие или недостаток бытия восточные перипатетики рассматривают как то, что совершенно отлично от бытия.

Восточные перипатетики убеждены, что каждый человек знает, даже если он рефлексивно не сказал себе, что такое сущность и что такое существование, о том, что все, что есть, всегда есть нечто определенное, нечто единое, нечто понятное; он знает, что такое существование и что без обращения к нему ничто и никто не может быть. Прямая, непосредственная интуиция чего-либо сразу же сопровождается или следует за интуицией его противоположности. И это не может не происходить в источнике всех интуиций, в источнике бытия. Правда, это спонтанное постижение небытия работает в пользу бытия; небытие, представляя себя противоположностью и противоположностью бытия, подтверждает и выявляет свойства бытия, показывает нам фигуру бытия как бы против света, с большей ясностью. От бытия к бытию, проходя через небытие, - это

естественный путь духа, это путь метафизики. Отсутствие - отсутствие бытия, различие бытия, противоположность-противоречие бытию - три концентрических круга нашего языка, которые выражают наше интеллектуальное проникновение в вихрь небытия.

Как бы продолжая эту мысль, аль-Фараби объясняет в некоторой степени понятие небытия и указывает на способы или фигуры, в которых оно встречается в реальности. Во мире бытия, в котором неограниченная множественность сущностей является иерархическим, ограниченным и условным участием во всеохватывающей полноте Абсолютного и Необходимосущего, каждая из этих сущностей и все они в целом, будучи тем, чем они положительно являются, в то же время являются ничем в силу своей внутренней ограниченности, по отношению к всемогуществу Первого Принципа, из которого они исходят. В частности, он подчеркивает, что «нетелесные субстанции лишены тех несовершенств, которые присущи форме и материи. Каждая из них существует не в субстрате, не ради другого, не благодаря материи, не в качестве орудия для другого, не посредством служения другому. Ни одна из них не нуждается в дополнительном бытии, которое она могла бы распространить с помощью своего будущего воздействия на другое [бытие] или воздействие иного [бытия] на нее. Они [не имеют] противоположностей или небытия. [Таким образом, эти нетелесные субстанции] более достойны, чтобы быть субстанциями, чем форма и материя. Вторые [причины] и деятельный разум находятся ниже Первой [Причины]»¹. Вторичные причины, по мнению автора, являются производными и несовершенными. Их существование обусловлено существованием других, более первичных начал. Они могут возникать и исчезать.

Эта ограниченность, которую рассмотрят восточные перипатетики, и которая подразумевает всякую определенность, а вместе с ней и небытие всего остального, со светлой ясностью проступает в философии Платона в дискуссии с его «великим отцом Парменидом». Небытие, которое начинается как трудность, противоречие в языке, обязательно востребовано языком: бесполезно повторять, что небытие немислимо и невыразимо, когда такое утверждение уже выражает и мыслит его. Дело в том, что бытие, в его ступенчатых причастностях, оказывается невразумительным без противодействия небытия. Если покой и движение - высшие жанры, то

¹ Аль-Фараби, Абу Наср. Социально-этические трактаты. С. 61.

следует признать, что оба они есть, но одно не есть другое, то есть оба участвуют в бытии и небытии. Небытие появляется с другой стороны: движение и покой участвуют в бытии, но не являются бытием. В той мере, в какой они есть, они участвуют в бытии, в той мере, в какой они не отождествляются с ним, они не есть бытие. Небытие, таким образом, эквивалентно неидентификации, то есть различию, «бытию другим». Каждая вещь отождествляет себя с собой, она «тождественна», и в то же время она не может отождествлять себя с другими, она отлична, «иная» по отношению к ним. Платон писал: «А мы не только доказали, что есть несуществующее, но выяснили и к какому виду относится небытие. Ведь указывая на существование природы иного и на то, что она распределена по всему существующему, находящемуся во взаимосвязи, мы отважились сказать, что каждая часть природы иного, противопоставленная бытию, и есть действительно то самое – небытие... Пусть же никто не говорит о нас, будь то мы, представляя небытие противоположностью бытия, осмеливаемся утверждать, что оно существует. Ведь то, что противоположно бытию, мы давно уже оставили мысль решить, существует ли оно или нет, обладает ли смыслом или совсем бессмысленно»¹. Совершенно так же каждое существо в силу того, что оно есть истинное существо, определено до тех пор, пока оно не представляет собой единичное единство, то есть отличное от всех других, а потому неповторяемое, и как таковое, оно не является ни одним из других существ.

Таким образом, все бытие, в той мере, в какой оно есть бытие, есть действие; в той мере, в какой оно не есть чистое бытие, оно состоит из потенции и действия, как нами было рассмотрено в предыдущих частях настоящей работы. Тогда в действительности существует реальный онтологический уровень, который по отношению к полному бытию всегда является небытием, а это - потенция. И, как небытие, это будет неопределенность, недостаточность, рассеянность, отсутствие полноты. В той мере, в какой она есть, она есть определенная детерминация, определенное единство, но всегда в связи и в зависимости от действия, которому она предписана. Действие - это завершение и конечная детерминация, или выражаясь по-аристотелевски – энтелехия, а потенция - это некая неопределенная

¹ Платон. Сочинения в четырех томах. Т. 2 / Пер. с древнегреч. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та: «Изд-во Олега Абышко», 2007. С. 396.

детерминация. Это детерминация, ибо оно есть потенция для таких действий (не для чего-то), но в то же время оно неопределимо, ибо открыто для различных актов, на него могут действовать различные акты. Это небытие, поскольку о нем можно также сказать, что оно есть некая недостаточная достаточность бытия. Оно не есть чистое ничто, оно имеет свою плотность или онтологический статус, но оно зависит и не может быть без действия и без своего отношения к действию; оно есть способность к бытию и действию; но оно не есть ни действие, ни бытие. Для философа это подлинный средний уровень между бытием и небытием, между отсутствием и пустотой бытия и полной полнотой. Восточные перипатетики такую связь между небытием и бытием рассматривают через некого посредника, точнее Необходимосущего.

Ставя «нет» перед предметом, о котором первоначально рассуждали, интеллект обозначает пробел, отсутствие его в предмете или контексте, о котором говорили. И это - высший смысл, всеобъемлющий и окончательный. В небытии бытие - это лишь момент построения нашей идеи, а не то, что выражается; поэтому момент «не», отрицательный момент устраняет положительное или бытие, которое требуется при разработке понятия. Понятие «ничто» не является, таким образом, противоречием: противоречивые элементы не сопоставляются и тем более не утверждаются, а упорядочиваются в одном направлении, первое подчинено второму. Так и смысл, который как таковой мыслится как нечто, как бытие, но выражает отсутствие в бытии. Поэтому, поскольку бытие дано только в разуме, оно является сущностью разума, но, основанной в вещи: сконструированной для обозначения чего-то, что затрагивает реальность как таковую.

Таким образом, для представителей восточного перипатетизма, в том числе аль-Фараби очевидно, что необходимо установить точное соотношение между бытием экзистенции и бытием того, что появляется. Фараби утверждает, что явление не обладает бытием, даже если бытие обладает явлением, поскольку невозможно определить бытие как присутствие, так как отсутствие также в некотором роде раскрывает бытие. Бытие, как и сущность, не находится в объекте, но является смыслом этого объекта, или, если хотите, причиной серии появлений, которые раскрывают данный феномен. Это условие не означает, что бытие феномена скрыто за феноменом бытия, но, напротив, бытие феномена, хотя и коэкстенсивное с феноменом, вырывается из его феноменального состояния, основывая и

переполняя знание о нем, то есть из его знания как внешнего феномена. Согласно восточным перипатетикам, с точки зрения креационизма, Бог создал бытие мира, и, следовательно, бытие мира пассивно перед своим творцом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т. 2. Ред. З.Н. Микеладзе. –М.: «Мысль», 1978. 825 с.
2. Richard Frank, "Al-ma'dūm wal-mawjūd: The Non-Existent, the Existent and the Possible in the Teaching of Abū Hāshim and His Followers," MIDEO 14 (1980), p. 185-209.
3. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты / Пер. с арабского. - Алма-Ата: «Наука», 1973. - 400 с.
4. Платон. Сочинения в четырех томах. Т. 2 / Пер. с древнегреч. – СПб.: Изд-во С. –Петербург. ун-та: «Изд-во Олега Абышко», 2007. 626 с.

МАХДУМИ АЪЗАМ АСАРЛАРИДА ОНТАЛОГИК МАСАЛАЛАР: ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ

Зойиров Эркин Халилович

*Бухоро муҳандислик технологияси институти
“Ижтимоий фанлар ва жисмоний маданият”
кафедраси мудури, фалсафа фанлари доктори (DSc)*

Фалсафанинг борлиқ ҳақидаги фалсафий таълимот – онтология деб аталади. Олам ва борлиқ тўғрисидаги фундаментал тамойилларини ўрганувчи соҳаси. Борлиқ, унга муносабат масаласи фалсафий қарашларда марказий ўринни ташкил этади. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки, борлиқ муаммоси фалсафадаги ҳар қандай дунёқараш ва метадологик муаммоларнинг асоси ҳисобланади. Файласуфлар борлиқ ҳақида турли ғояларни илгари суришган. "Вахдату вужуд" назариясини кўпроқ қадимги Юнонистонда Афлотун (м.а.427-347йй), Флутин (м.а.270-204йй) қарашлари билан умумийлиги бор.

Афлотун (Платон) бутун дунё ҳақиқий борлиқнинг, яъни "ғоялар дунёсининг" маҳсули, соясидир, деб таълимот берса¹, Флутин (Плутинус) ҳақиқатни битта ва бирликни бутун борлиқнинг асли ва асосий манбаи деб тушунади. Унингча, барча мавжудот ўша биринчи мабда

¹ Йулдошев С., Усмонов М., Каримов Р. Қадимги ва ўрта аср Ғарбий Еропа фалсафаси.Т.: Шарк 2003й. 33 бет.

(бошланғич жой, нукта) дан сизиб чиқиб, ниҳоятда ҳам унга қайтиб боради.¹

Тасаввуфда бу тушунча ваҳдати вужуд, ваҳдати мавжуд ва ваҳдати шуҳуд назарияси сифатида ёритилган.

"Ваҳдат" сўзи бирлик ва бир бўлиш маъносини ифодалайди. "Вужуд" эса "борлик" маъносини англатади. Ваҳдатул - вужуд таълимотида борлик дунёси, жамодот (жонсиз ва ҳаракатсиз қаттиқ жисмлар), ўсимликлар, ҳайвонлар, осмонлар ва фалакка боғлиқ бўлган нарсаларгача ҳаммаси бир вужуд ҳисобланади. Уларнинг ҳаммасида энг юксак кучли ва энг шиддатли марра асосида тангрининг вужуди туради.

Ваҳдат ул – вужуд таълимотига кўра ҳамма нарса худога ифодаланганидек, худо ҳам ҳамма нарсада ифодаланади. Худо бирдан бир хакикий борлик булиб, колган ҳамма нарсалар эса, унинг шуъласи, нуридир. Яъни, бутун борлик Оллохнинг нури, жилваси экан, демак, Оллох бутун гўзаллигини, камолотини куч-кудратини ўзининг тажаллийси (акс этилиш) бўлган борликда намоён қилади. Шундай экан, табиат, коинот, шу жумладан одамзод ҳам Оллох нури таъсирида жилваланади. Худди шу боис, улар хурмат-эҳтиромга, сизинишга лойикдир.

Ваҳдат ул-мавжуд ваҳдатул вужуддан фарқ қилувчи таълимот бўлиб, унда олам бирлиги, “Худо-дунё демакдир” деган мазмун ётади. Ваҳдат ул-мавжуд гуруҳидаги пантеистлар худони инкор қилмаганлари холда, дунёнинг абадийлиги худо билан моддий оламнинг бирлигини эътироф этиб, худони оламнинг ўзида деб ҳисоблайдилар. Худо билан моддий олам ўртасидаги чегара инкор этилади. Ваҳдат ул-мавжуд таълимотининг ғоявий илдизи неоплатонизмга бориб такалади. Лекин Ваҳдат ул-мавжудда натурализм унсурлари кучлироқ. Яъни, Ваҳдат ул-мавжуд худони табиатга сингдириб, табиатнинг юзини илохийлаштиради. Ваҳдат ул-мавжуд таълимотининг моҳияти ҳам дунёнинг бирлигини таъкидлашдан иборат.

Ваҳдати шуҳуд – банданинг важд (яъни, ошиқ қалбида табиий бир равишда туғиладиган илҳом, сурур ва тажаллийлар) ва жамъ(тўпланиш, ажралиш, Ҳаққа доир) ҳолида мосива (Аллоҳдан бошқа ҳамма нарса касрат)га барҳам бериб, фақат ваҳдатни кўриши.

¹ Абдулҳаким Шаръий Жузжоний “Тасаввуф ва инсон”. Тошкент. Адолат. 2001 й.Б.20.

Зухур ва тажаллий айлаган Аллоҳдан бошқа ҳеч нарсага кўз тикмаслиги.

Буюк мутасаввиф, Махдуми Аъзам “Рисолаи вужудия”, “Рисолаи фаноия”, “Рисолаи баттихия”, “Гул ва Наврўз”, “Рисолаи букойя”, “Нафаҳату ус-соликин”, “Рисолаи шайбийя” асарларида борлиққа оид фикр юритган. Лекин “Рисолаи вужудия” асари бевосита онтологик масалаларни ёритувчи асардир.

Асарнинг бошидаёқ Махдуми Аъзам ўқувчига савол беради, ки “эй содиқ толиб вужуд неча хилдир?”. Кейин ўзи жавоб беради: “Вужуд икки хилдир”¹ ва уларни тахлил этади.

1.Ҳақиқий, боқий, сармадий вужуд. Сармадий – доимий, абадий, жовидоний маъносини англатади. Ҳақиқий, боқий, абадий, доимий, жовидоний вужуд Ҳақ субҳана ва таоло вужудидир.

2.Оразий, мажозий, фоний вужуд. Ораз - араб сўзи бўлиб, юзнинг икки чаккаси, юз, чехра маъноларини англатади. Асл вужуднинг юз қисми. Кўринадиган жиҳати маъносини беради. Мажозий – ҳақиқатга зид. Фоний - ўткинчи деганидир. Оразий, мажозий, фоний вужуд - кўринадиган, юзада бор, лекин ҳақиқий бўлмаган, ўткинчи вужуд деганидир. Бундай вужуд халқ қилинган, махлуқотлар вужудидир. Ҳар бир яратилган, халқ қилинганни ўз ҳақиқати бор.

Тасаввуфда биринчи бўлиб ушбу масалага илмий ёндошиб, ўз фалсафий қарашлари билан кенг кўламда тарқатган зот, Ибни Арабий (1165 – 1240 йй) дир. У “тангрининг барча мавжудотни, мўмин банданинг қалби деб билади ва жаҳонда ҳақиқату воқеликдан ташқари нарсани кўрмайди, ориф ҳар бир нарсани унда кўради, негаки у бутун нарсаларни қамраб оладиган зарф (ичига нарсалар қўювчи идиш) дир”,² деб таъкидлайди. Ибни Арабий таълимотида “Ҳақ” (Оллоҳ) истилоҳи турли таърифлар, тавсифлар ва талқинлар билан баён этилади. У гоҳида “Ҳақ”ни “Халқ” (яратилган мавжудотлар) билан айтиб бир нарса деб тушунтирса, баъзида Ҳақнинг халқ даражасига таназзул этишини назарда тутди. Шу нарса диққатга сазоворки, Махдуми Аъзам билан Ибн Арабийнинг Ҳақ билан халқ, яъни Оллоҳ билан унинг тажаллийси бўлган борлиқдаги мавжудотлар, шу жумладан инсон ўртасидаги муносабатлар масаласида ҳар икки мутасаввуф қарашлари ўртасида ҳамоҳанглик мавжуддир.

¹ Хожагий Аҳмад Косоний. Рисола - йэ вужудия. Қўлёзма. Муаллифнинг шахсий кутубхонасидан.

² Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. -Т.: Адолат. 2001. – 20 б.

Оразий, мажозий, фоний вужуд ҳар бир мавжудот борлигининг сабабидир. Бола туғилади, у вужудидан фойдаланиб, йиллар ўтиб илм эгаси бўлди. Муллолик уни ҳурмат ва иззат этишининг сабаби бўлди ва шу билан рўзгорини маишати ўтади. Илм шу гўдак зотиға оразийдир чунки у унинг вужуд борлиғидир. Оразий касб қилинган вужуд. Бундай вужуд ҳақиқий, боқий, сармадоний вужудға тўсиқ, ҳижоб бўлганлиги учун гуноҳ саналади.

Махдуми Аъзам ёзадики: “Бидан эй толиби содиқ, ки ҳама саодатҳо ва давлатҳо дар мақоми фанову нести ҳаст. Рафиториҳову бесаодатҳо дар вужуди ҳастии аст”.¹

Мазмуни: “Эй содиқ толиб, билгилки, барча саодат ва давлатлар фано, яъни йўқлик мақомидадир. Саргардонлик ва саодатсизлик, яъни бадбахтлик вужуд борлиғидадир”. Бу ерда мақсад оразий, мажозий, ўткинчи вужуд асл вужуд, ҳақиқий, боқий, сармадоний вужудға фарқ бўлиб, йўқ бўлган бўлса, фано мақомиға етса икки олам саодатиға етади.

Бу ғояни Махдуми Аъзам “Рисолаи Фаноийя”(Фано рисолаи) сида ҳам батафсил ёритиб, дунёнинг бебақолиги, ундаги барча нарсаларнинг фонийлиги, инсонға умр ҳам ўлчаб берилганлиги, шунинг учун дунёға ортиқча муҳаббат қўймаслик, балки боқий ҳаёт маскани саналмиш охират учун кўпроқ хайрли ишлар қилиб қолиш зарурлиги ҳақида даъват этади.²

Бақо ва фано тушунчасиға кўра дунё абадий, бу дунё эса фоний дунёдир. Инсон абадий дунё умидида яшамоғи, бу фоний дунё икир – чикирлари билан ўралашиб қолмаслиги, ғафлат ва ғофилликни тарк этиши, вақтинча ҳузур – ҳаловатлар, ҳою ҳаваслар илинжида, инсонни ёмонликдан завқлантирадиган нафс – нафси аммора тузоғиға тушиб қолмасдан, Аллоҳ амриға бўйсунити лозим бўлади. Фано бўлиш ибораси, аслида, мутасаввиф кишиларнинг ўткинчи ҳаёт ташвишларидан озод бўлишини, маънавий ахлоқий покланишни, илоҳий амрни тўла – тўқис ва бажонудил бажарилишини билдиради.

Боязид Бистомийнинг таъбирича, “илон пўст ташлаганидек, мен ўз – ўзимни тарк этдим. Бир маҳал ўз моҳиятимға боқсам... оҳ, мен унга (яъни Худоға) айланибман”, Бундай фавқуллоҳда ҳолатни Боязид Бистомий “фано” деб атаган.

¹ Ҳожағий Аҳмад Косоний. Рисола - йе вужудия. Қўлёзма. Муаллифнинг шахсий кутубхонасидан.

² Ҳожағий Аҳмад Косоний. Рисола - йе фаноийя. Қўлёзма. Муаллифнинг шахсий кутубхонасидан. – 7 в.

Шайх Абулҳасан Ҳарақоний “фано” билан “аналҳақ” бир – бирини тўлдирувчи тушунчалар эканлигини алоҳида таъкидлаган. Унингча, инсон дунёга келган кундан бошлаб, унинг хулқу жисмида махлуқий ва раббонийликка хос жиҳатлар ўсиб, улғая боради. У онаси кўкрагидан озиқланади, бошқа ғизолар (озик – овқатлар) дан еб, вояга етади. Шу билан бирга, унинг хулқи ҳам шакллана бошлайди. Инсон Аллоҳ буюрган йўлдан бориб, ўз онгини, қалбини маърифат билан бойитган сари ундан нафсоний иллатлар узоқлашади. Шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат босқичларини босиб ўтгач эса, у ўзини шу даражага етган ҳисоблайдики, гўё унинг вужудида нафсга тегишли унсурлардан зарра ҳам қолмайди, ёлғиз Аллоҳга мансуб нарсаларгина сақланиб қолади. Бундан лаззатланган онларда инсон “Мен – ҳақ” – “Анал ҳақ” дейишга бориб етади.¹

Мутафаккир фикрича, ҳақиқий вужудга қарши, орада оразий, мажозий фоний вужуд бор бўлса бу саодатдан маҳрум бўлади. Бундай саодат Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарга етди. Чунки у киши фақирлик мақомида бўлиб, “Фақирлик мени фаҳрим ва ифтихорим” деганлар. У кишида оразий вужуд йўқ эдики у ҳижоб бўлса. У киши ўз вужудларини ваҳдат дарёсига фоний-йўқ қилган эдилар.

Байт:

Дар мақоми хонаи ваҳдат, ки кўйи нести аст,
Ошиқони дарди ў аввал хешро дар бохтанд.²

Мазмуни:

Ваҳдат уйи мақомида ким йўқлик ҳолатидадир,
Унинг (Ҳақнинг) ошиқлари аввал ўзликдан воз кечдилар.

Бундан шундай мантиқий хулоса чиқадики Маҳдуми Аъзам асл, боқий, ҳақиқий вужудни ягона деганлар. Лекин ўша Кулнинг жузвлари бўлиб оразий вужуд ҳам бор бўлади. Лекин у аслини билса боқий, абадиятга боғланади. Савол туғилади мадомики оразий вужуд гуноҳ экан, ҳужоб экан нега у яратилди?

Маҳдуми Аъзам таълимотининг диний ва дунёвий аҳамияти шундаки, у инсон борлиғи вужудини кераклиги, зарурлиги, охират ва икки дунё саодатига мушарраф бўлиш воситаси эканлигини исботлаган.

Мутафаккир таълимотининг дунёвийлиги яна шундаки, вужуд (инсон танаси назарга олинмоқда) воситасида киши ҳар нимаки истаса

¹ Рисола - йэ фаноийя. – 7 в.

² Рисола - йэ фаноийя. – 3 в.

шуни қилиши мумкин. Вужуд ёрдамида нимани эшитмоқчи бўлса эшитади, нимани кўрмоқчи бўлса кўради, қаерга бормоқчи бўлса боради. Ҳар қандай файзким бу оламга етади, инсон шу вужуди билан амалга оширган яхшилиги туфайлидир.

Халқ қилинган махлуқотга нима ризқеки етса, шу шариф вужуди воситасида етади. Осмондан келадиган ёмғир ва балолар ҳам ер юзидан шу шариф вужуд воситасида дафъ қилинади.

Вужуднинг жидду жаҳди туфайли қалб ойинаси туфайли барча тааллуқотлар зангидан покланади ва Оллоҳ лутфу назари маконига айлантиради. Шу шариф вужуд туфайли илоҳий файз олади. Махдуми Аъзам махлуьот вужудини, бир томондан, унинг камолоти учун восита деб билса, иккинчи томондан маркаб (инсон руҳи учун от, туя каби) бўлиб, инсонни бир жойдан иккинчи жойга боришига, бир ишни қилишга ёрдам беради деган. Инсон илм олиш учун мактабга, академик лицей, касб – ҳунар коллежи ва институт, кейинчалик ундан юксакроқ жойларга боришига вужуд ёрдам беради. Маълум касб – ҳунарни эгаллаш учун ҳам инсон вужуди билан устоз, корхоналарга бориш керак. Маркаб – танани ҳайвоний руҳ ёрдамида ейди, ухлайди ва бошқа талабларини меъёрда бажарилади. Демакки, вужуд қувватлари бошқарилса инсон камолоти учун заруратга айланади.

Инсон дунёда фақат мавжуд бўлиб қолмасдан, балки у ўз – ўзини анлайди, ўзи яшаётган дунёни билади ва унга таъсир қилади; дунёни ва ўзини ўзлаштириб, ўзгартириб боради; маънавий ижодиётда иштирок этади. Инсон бунда, аввало ўз борлиғини билиш учун, ўз борлиғи учун қайғуради. У бир бутун борлиқ тизимида ўзининг зиддиятли ролини англаб олиши, ўз борлиғи ва дунё борлиғи олдида ўз маъсулияти, жавобгарлиғни сезиши, ҳис қилиши муҳимдир.

Бизнингча, бугунги маънавий – мафкуравий янгиликлар жараёнида тасаввуф фалсафасининг диалектик қатламини очиш бир неча жиҳатлари билан аҳамиятли. Биринчидан, амал қилиб келган диалектик таълимотда мафкуравий “бўшлиқ”лар мавжуд. Тасаввуф фалсафаси уларни тўлдиришга қодир муҳим манба. Иккинчидан, бугунги кунда таркиб топган ва такомиллашаётган миллий истиқлол мафкураси учун бу таълимот мазкур жиҳати билан янада устувор аҳамият касб этади. Учинчидан, бу хазинанинг номаълум сир – синоатларининг инкишоф этилиш ва оммалаштирилиш улуғ аждодларимиз руҳи покларини шод этишига шубҳа йўқ. Нақшбандия тариқати, жумладан Махдуми Аъзам меросини ўрганиш халқимиз

маънавияти, фалсафий тафаккури тараққиётини ўрганишга ёрдам беради. Чунки, буни ўз ўрни, салоҳият ва аҳамияти бор.

Устозимиз фалсафа фанлари доктори, профессор Бахтиёр Омонович Тўраев ана шундай буюк валийнинг авлодларидан ҳисобланадилар. Албатта устоздаги илмга чанқоқлик, борлик масалаларига бўлган қизиқиш боболаридан мерос бўлиб қолган.

INSON ONGIDA OBRAZLI TAFAKKUR USLUBI TUSHUNCHASINING MAZMUNI VA MOHIYATI

Qarshiyev Islom Egamqulovich

JDPU katta o'qituvchisi

Annotasiya mazkur makolada Insonning o'zini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlari qanchalik chuqur va keng bo'lmasin, fikrlash, tushunish, nutq, tasavvur, xayol hodisalar har doim individual xarakterga ega bo'lganligi bilan chegara bilmaydigan tadqiqot ob'ektlari ekanligini isbotlaydi

Kalit so'zlar Obraz so'zini rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilganda bir necha ma'nolarni anglatishini kuzatishimiz mumkin. Masalan ko'rinish, qiyofa, siymo, shakl; tasavvurdagi ko'rinish, timsol-simvol; usul, yo'sin, tarz, tahlit;

Insonning o'zini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlari qanchalik chuqur va keng bo'lmasin, fikrlash, tushunish, nutq, tasavvur, xayol va o'y kabi hodisalar har doim individual xarakterga ega bo'lganligi bilan chegara bilmaydigan tadqiqot ob'ektlari ekanligini isbotlaydi. Ayniqsa, hozirgi global o'zgarib borayotgan davrida yuksak ma'naviyatli, komil insonlarni tarbiyalashda yuqoridagi kabi gnoseologik hodisalarni turli xil kontekstlarda tadqiq etish alohida ahamiyatga ega. Biz ham obrazli tafakkur uslubi tushunchasining mazmuni va mohiyati anglash uchun, avvalo obraz tushunchasining falsafiy-gnoseologik ahamiyatini tahlil qilishga harakat qilamiz. Dastlab, tushunchaning lug'aviy ma'nosiga e'tibor qaratsak. Obraz so'zini rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilganda bir necha ma'nolarni anglatishini kuzatishimiz mumkin. Masalan, 1) ko'rinish, qiyofa, siymo, shakl; 2) tasavvurdagi ko'rinish, timsol-simvol; 3) usul, yo'sin, tarz, tahlit; ravish, tariqa va hokazo. Lekin, ta'kidlash lozimki, ba'zan ushbu ma'nolar "obraz" so'zining haqiqiy mazmunini to'liq ochib bera olmaydi. Shuning uchun biz mazkur so'zni tarjimasiz qo'llashni ma'qul deb topdik. Umuman

olganda, obraz bu – “nimanidir qayta taqdim etilishi, muayyan shakl va qiyofada aks etilishi”dir .¹

Falsafada obraz falsafiy ta'limot yoki fikrlarning xususiyatiga qarab bir necha ma'nolarda qo'llaniladi. Masalan, yuqorida keltirganimizdek, aniq bir narsa yoki hodisaning ko'rinishi, qiyofasi yoki, xotira va tasavvurdagi biror-bir voqea va hodisaning timsoli, siymosi yoki, biror bir kishi (xalq)ning fikrlash tarzi, yashash uslubi va boshqa holatni tushuntirishda “obraz” turli ma'nolarni ifodalaydi. Obrazning moddiy ifodasi harakat, til, nutq va boshqa belgili tizimlarda namoyon bo'ladi.

Obraz tushunchasining kelib chiqishi ruscha “obrazovivat” – paydo bo'lmoq, tuzilmoq, tarbiyalanmoq, takomillashtirmoq kabi ma'nolarni bildiradi. Shu bilan birga, u “yaratmoq” degan ma'noni ham bildiradiki, bu antik davr yunon falsafasidagi ideya, eydos, shakl yoki ili nemis an'analaridagi “geshtalt” atamalarining mazmunini ham mos keladi. O'rta asrlar din falsafasida esa, Xudoning obrazi (lotincha *imagine Dei*, nemischa *Bilde Gottes*) iborasi inson mohiyatining tasviri ma'nosida qo'llanilgan. Hozirgi zamon Evropa falsafasida obraz (inglizcha *Image*) gnoseolik xususiyat kasb etuvchi tushuncha sifatida o'y, xayol va tasavvurni tashkil etuvchi element hisoblanadi. Kant mulohaza yuritish qobiliyatini tanqid qilganda san'at obrazlarini (*Gestalten*) estetik g'oyalarning makonda namoyon bo'lishi deb tavsiflaydi. Bu erda g'oya xuddi proobraz – namuna, timsol (*Urbild*) sifatida aks etadi, uning ifodasini esa *Nachbild* deb ataydi. Rus faylasufi Nikolay Berdyaev obraz va narsani bir-biriga qarama-qarshi qo'yadi: yoki narsa asosida obraz shakllanadi, yoki obraz narsani yaratilishiga asos bo'lib xizmat qiladi.² Nima bo'lganda ham obraz va narsa o'rtasidagi munosabat izomorfizmga amal qiladi. Obrazning o'ziga xosligi shundaki, u sub'ektiv, g'oyaviy xususiyatga ega va o'z-o'zicha mavjud bo'la olmaydi (ya'ni birinchi asos, asl nusxa emas). Obraz faqat narsani qanchalik to'g'ri ko'rsatib bera olayotganligi bilan ob'ektiv bo'la olishi mumkin. Lekin har doim yodda tutish kerakki, narsaning asli doim uning nusxasidan boy, chuqur mazmunlidir.

Obraz simvolning ajralmas qismidir. Gegelning fikricha, simvolning ikki asosi bor – obraz va ma'no, agar ulardan biri mavjud bo'lmasa, simvol ham mavjud bo'la olmaydi.³

1. [http://ru.wikipedia.org/wiki/Образ_\(философия\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Образ_(философия))

2. [http://ru.wikipedia.org/wiki/Образ_\(философия\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Образ_(философия))

3. Гегель / Новая философская энциклопедия: В 4 тт. т.1. -М.: Мысль. Под редакцией В. С. Стёпина. 2001. –С.312.

San'atda obrazning alohida o'rni bor, masalan tasviriyl san'atda tasvir yoki rasm muayyan obrazlar orqali ifodalanadi. Lekin obraz va tasvir munosabati bir asosga ega emas – biz san'at asarini yirtib tashlashimiz yoki uloqtirishimiz mumkin, lekin rasmning yirtilishi undagi obrazlarning bizga ta'sir o'tkazishini to'xtatib qo'ymaydi, ya'ni san'at asari uni har gal tasavvur etganimizda bizni ilhomlantirishi yoki qayg'uga botirishi mumkin. Bizning fikrimizcha, obrazning ma'naviy ta'siri doimiydir, tasvir esa o'tkinchi (ya'ni yashash davri bor).

Obraz – ob'ektning inson ongidagi aksi natijasidir. Obrazni bilishning hissiy bosqichidagi ko'rinishi sezgi, idrok, tasavvur hisoblansa, tafakkur bosqichida tushuncha, mulohaza va xulosa sifatida namoyon bo'ladi. Obraz bilish jarayonidagi xarakteri va darajasiga ko'ra farqlanadi. Sezgi orqali bilish darajasida sodda va yakka narsalar ongda obraz shaklida gavdalansa, hissiy bosqichda ular bir oz murakkab tuzilishga ega bo'lgan – tasavvur (o'tmish yoki kelajakka tegishli bo'lgan), xotira, xayol kabi obrazlar majmuasi sifatida aks etadi. Nutq vositasida etkazib berilib, tushuntirish orqali ongda gavdalanadigan obrazlar tushunish darajasini belgilaydi. Abstrakt tafakkur darajasida esa, fikrlar obrazi faqat tushunchalar orqali amalga oshadi. Bu obrazli tafakkurning yuqori bosqichidir.

Umuman olganda, obrazning fikrlash, mulohaza yuritish, xulosa chiqarish jarayoniga juda katta ta'siri bor. Inson ongining obrazlarga boyligi uning fikrlashini teranlashtiradi, mulohaza yuritish qobiliyatini kuchaytiradi, to'g'ri xulosa chiqarishiga zamin yaratadi. E'tibor beradigan bo'lsak yosh bolaning dunyoni anglab borishi, atrof-muhit bilan muloqotga kirishishi ham obrazlar asosida amalga oshadi. Biz go'daklarni ilk kunlaridanoq dunyoning o'ziga xos "obraz"lari bo'lgan o'yinchoqlar orqali muloqotga tortamiz. Kichkintoylar turli hajmdagi real voqelik - ya'ni hayvonlar, avtomashinalar va turli boshqa narsalarning obrazi bo'lgan – o'yinchoqlar vositasida sekin-asta olam haqida tasavvurga ega bo'la boshlaydi. Agar kuzatgan bo'lsangiz, keyinchalik bu obrazlarning asl nusxalarini ko'rganda hayratdan ko'zlari quvonchga to'ladi. Katta yoshdagi insonlarga ham bu holat xos, masalan ko'pdan buyon haydashni orzu qilib yurgan avtomabilingizni ilk marotaba haydab ko'rsangiz, qalbingiz quvonchga, ko'zingiz hayratga to'ladi.

Gnoseologik jarayonlarda obrazning gipotetik xususiyati ham alohida ahamiyatga ega. Obraz vositasida bilish bilimning xotirada uzoq saqlanishiga xizmat qiladi va xulosa chiqarish vaqtida insonga qarorining kelajakdagi oqibatini obrazlar orqali gavdalantiradi. Masalan, bugungi

kunda eng xavfli tahdidlardan biriga aylangan ommaviy madaniyatning elementlarini yoshlarimizning kiyinish, muomala madaniyatida kuzatishimiz mumkin. Bu elementlarning ortib borishi oqibatlarini axborot manbalarida o'qigan yoki televidenie, video orqali ko'rgan teran mulohaza yurita oladigan yoshlar bunday yomon yo'llardan o'zini saqlay oladi. Chunki ular obrazlar vositasida kelajagini tasavvur qilib ko'radi, tabiiyki, aqlli inson bila turib o'zini botqoqqa otmaydi. Hozirgi kunda bizni tashvishga solayotgan yana bir muammo borki, toki uni ham obrazli tafakkur asosida oz bo'lsa-da oldini olish mumkindir. Bu - hozir Evropaning bir necha mamlakatlarida qonuniy ruxsat berilayotgan bir jinsli insonlarning nikohidir. Tasavvur qilib ko'ring, bunday nikohlarning tobora ko'payib borishi nimaga olib keladi? Insoniyatning tugab bitishiga. Bunday axloqsizlik, tubanlik insonning o'z oyog'iga bolta urishidan boshqa narsa emas. Shu kabi ijtimoiy hodisalarni tahlil qilishda, xususan ularning istiqbolini tasavvur qilishda obrazli tafakkur uslubi samarali natija beradi. Xullas, obraz – bu insonning ongli faoliyat boshlaganidan toki umrining oxirigacha tafakkurini boyitib turuvchi bezakdir. Agar u qanchalik boy, turli-tuman bo'lsa, shunchalik mushohada yuritishni teranlashtiradi, fikr va so'zlarga, ular orqali umrga chiroy bahsh etadi.

Obraz haqidagi yuqoridagi fikrlarimizga asoslanib aytishimiz mumkinki, obrazli tafakkur uslubi insonning estetik, axloqiy, aksiologik, praksiologik va boshqa mo'ljallarini yaratishda muhim rol o'ynaydi. Chunki, obraz – ya'ni mazmunning ma'lum qiyofalarda namoyon bo'lishi fikrlash dengizini boyitadi, uncha o'zgacha qiyofa bag'ishlaydi. Odatda, rassomlar, musiqachilar, haykaltaroshlar yoki hunarmandlarning biror-bir jinoyat sodir etishini yoki biror-bir o'ta salbiy harakatlar qilishini noodatiy holat deb hisoblaymiz. Chunki, yuqoridagi soha vakillari hayotni o'zgacha tasavvur qiladi, borliqning go'zal tomonlarini ko'rib ilhomlanadi hamda boshqa odamlarni ham o'zi kabi qabul qiladi. Va, bunday odamlar ko'pchilikning fikricha yomonlik qilishi mumkin emas. Biz bu holatga ko'nikkanmiz. Shuning uchun ham obrazli tafakkur uslubini yosh avlodda shakllantirishga e'tibor berish, maktabgacha ta'lim muassasalarida, boshlang'ich ta'lim jarayonida rassomchilik, hunarmandchilik, musiqa hamda sport gimnastikasi kabilarni o'rgatish bugungi kunda davlat siyosati darajasiga ko'tarilayotganligi bejiz emas. Bu haqda O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.Karimov tashabbusi bilan bir nechta davlat dasturlari ham ishlab chiqilgan .

Obrazli tafakkur uslubi nafaqat bolalar, yoshlar, balki katta yoshli insonlar ma'naviy dunyosini boyituvchi omil sanaladi. Zero, buyuk san'at asarlarining yaratilishi, jahon musiqa va san'at durdonalarining dunyoga kelishida ijod ahlining asosan katta yoshli qatlami faollik ko'rsatishi bizga sir emas. Bu boradagi amalga oshirilayotgan ishlarga ham davlatimiz tomonidan mustahkam huquqiy asoslar yaratilgan deb ayta olamiz. Albatta, bugungi kunda yurtimizda san'at va madaniyat sohasining har bir yo'nalishining faoliyat yuritishiga oid barcha huquqiy xujjatlar mavjud. So'nggi yillarda yosh san'at vakillarining, badiiy gimnastika vakillarining jahon miqyosida o'tkazilayotgan turli tanlov va sport musobaqalarida yuqori natijalar bilan ishtirok etayotganliklari bu sohada amalga oshirilayotgan ishlarning amaliy natijasi hisoblanadi. Ta'kidlash lozimki, bu natijalarning barchasi yoshlarimizda obrazli tafakkur uslubining yaxshi shakllanganligidan dalolat beradi.

Bir so'z bilan aytganda, obraz – fikrlarimizning shaklidir. Ular qanchalik turfa va rang-barang bo'lsa, dunyoqarashimiz shunchalik boy va keng bo'ladi. Obrazli tafakkur uslubi esa, ongda voqea-hodisalarni muayyan shakl va qiyofada, ierarxik va rangdor tasvirda fikrlay olish qobiliyatidir.

BERUNIY VA IBN SINO YOZISHMALARIDA ONTOLOGIK MUAMMOLAR TALQINI

Ibragimov Bekzod Taxirjanovich

Guliston davlat universiteti tadqiqotchisi

Markaziy Osiyoda IX-XII asrlarda ilmiy tafakkurning dunyo miqyosida rivojlanishi va yangi ilmiy farazlarning vujudga kelishi muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, antik davrda olam va borliq to'g'risidagi fikrlar, buyuk allomalarning borliq to'g'risidagi gnoseologik, dialektik qarashlari nafaqat o'rganildi, balki yangi davr uchun rivojlantirildi, yangi bosqichga olib chiqildi.

Bu ikki olim orasidagi ilmiy munozara, ya'ni savol-javob ularning keyingi ijodiga naqadar ijobiy ta'sir ko'rsatganligini yaqqol ko'rish mumkin. Ular haqiqatning onasi bahsligini bilib, keyin ko'p olimlar bilan savol-javob qilganlar, hatto o'z asarlarini ham savol-javob tariqasida yozganlar. Masalan, Ibn Sino "Ishorat va tanbihot" va "Qurozai tabiiyot" asarlarini, Beruniy esa "Kitob at-tafhim"ni savol-javob uslubida yozganlar. Beruniyning ilmiy ijodi faqat Ibn Sinoga emas, balki zamondoshlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Masalan, Beruniy va Ibn Sinoning ustozlari,

mashhur matematik, astronom Abu Nasr Arroq, Abu Sahl Masihiy va Abu Ali Hasanlar Beruniy asarlaridan foydalanganlar va unga atab 25 dan ortiq kitob yozganlar¹.

Beruniy e'tirozlari mohiyatini o'rganish mazkur ilmiy tadqiqot ishining asosini tashkil etadi. Har qanday tarixiy jarayonda ham olam va odam, ijtimoiy munosabatlarida ko'plab muammoli savollar yechimini izlamogda. Shu sababdan e'tirozlar qanday yuzaga kelganliginiq asl holatdagi Yozishmalarda keltirilgan savol-javoblar mazmunidan ko'rib o'tamiz.

Ibn Sino fikrini davom ettirib, Beruniyga deydi: osmonning og'irligi (massasi) to'g'risidagi fikrlaringa munosabat bildirishda qiynalibsan: o'z so'zlaringda falakning na yuqorisiga va na quyisiga tomon harakat qilishi uchun o'rin yo'qligini iqrор qilibsan. Bunga falak bo'laklarining bir-birlari bilan almashganligini dalil qilibsan. Men ham falakning pastga tomon harakat qilishi mumkin emas, pastda falakni ko'chib borishi uchun tabiiy bir o'rin yo'q deyman².

Allomaning fikricha, Beruniyning falak to'g'risidagi savollarida ma'no borligi alohida ta'kidlangan. Shu boisdan Beruniy keltirgan dalillar Shayxni qarashlariga to'liq mos kelgan.

Ibn Sino aytadi: Agar bir og'izdan falakning shunday harakatining borligini qiyomatga qadar faraz qilinsa ham, men yo'q deyman. Chunki falak pastga tomon harakat qiladi deyish, olamdagi hamma unsurlar o'z tabiiy o'rinlaridan ko'chib yuradilar deyishni isbot qiladi. Bunday ko'chib yurish tabiat olamida ham mumkin deyish yanglishdir. Bu esa falakning ko'chishi uchun bo'shliq bor ekanligini isbot qiladi. Holbuki, tabiat olamida bo'shliq yo'qdir. Shunday bo'lgach, pastga falak ko'chib borishi uchun tabiiy bir o'rin yo'qdir.

Yuqorida ham ho haqiqiy, ho xayoliy bo'lsin harakatga o'rin yo'qdir. Chunki bu harakat ham biz aytgandek yomonliklarga, ya'ni hamma unsurlarning o'z tabiiy o'rinlaridan ko'chmasliklariga yoki bo'shliqning borligiga olib boradi. Holbuki, na fe'l bilan, va vaxm va imkon bilan isbot qilinishi mumkin bo'lmagan narsadan ko'ra buyukroq bir narsa yo'qdir.

¹ Хандамова М. Абу Райхон Беруний билан Ибн Синонинг савол жавоблари. Илмий рисола. —Самарқанд: СамДЧТИ нашриёти, 2022. —Б. 6

² Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари. 2-нашр./Масъул муҳаррир С.Муталибов, нашрга тайёрловчи А.Ирисов. —Т.: 1973. —Б. 3.

Shunday bo‘lgach na quyiga, na yuqoriga borish uchun joyining yo‘qligi menga taslim qilinadi¹.

Ibn Sinoning ushbu masalada bildirgan fikrlari yozishmalarda asosiy o‘rinni egallaydi. Chunki chuqur astronomik bilimlarga ega bo‘lgan Ibn Sinoga borliq to‘g‘risida har qanday fikr ham ma’qul kelavermagan.

Jumladan, Ibn Sino yozishmalarda quyidagi ontologik fikrlarni bayon etadi²: Har bir tabiiy jismning tabiiy o‘rni bordir. Shu muqaddima (so‘z boshi)ga “falak jismdir” deb kichik muqaddima qo‘shsak (mantiqiy istilohlar bilan), birinchi shaklning birinchi navida “falakning tabiiy o‘rni bor” degan natija chiqadi. Bu natijani ba’zi qiyosga ko‘chirib, “falakning tabiiy o‘rni turgan yerida” deb, uning yuqori va quyida bo‘lmasligini oradan chiqarsak, “falakning tabiiy o‘rni turgan yeridir” degan natija chiqadi. O‘zining tabiiy o‘rnida bo‘lgan har bir narsa haqiqatda yengil ham, og‘ir ham emas falak o‘zining tabiiy o‘rnidadir; falak aslida yengil ham, og‘ir ham emas³.

Ibn Abi Usaybianing “Uyunul anba’ fi taboqotil atibbo’” asarida Beruniy astronomiya fanida fozil kishi bo‘lishi bilan barobar meditsina faniga chuqur tushunuvchi, fikri o‘tkir olimlardan ham edi; falsafa bilan shug‘ullandi, Ibn Sino bilan davomli aloqalari bo‘lar edi, uning savollariga Ibn Sino tomonidan berilgan javoblar bu ulug‘ olimning falsafa ilmida ham qanday mohir ekanligini ochiq ko‘rsatib turadi, deb yozadi⁴.

O‘z tabiiy o‘rnida bo‘lgan har bir narsani yengil ham, og‘ir ham emas deyishga dalil shulkim, yengil narsa yuqoriga harakat qiladi, uning tabiiy o‘rni yuqorilik bo‘ladi. Tabiiy o‘rnida bo‘lgan narsaning yengil bo‘lishi mumkin emas. Chunki mumkin deyilganda yuqoridagi “yengil narsa yuqoriga harakat qiladi” degan muqaddima bilan bir narsaning tabiiy o‘rnida bo‘ladi, ham tabiiy o‘rnida bo‘lmaydi demakdir, bu esa qarama-qarshilikdir. Og‘ir narsada ham shunday hukmdir. Chunki og‘ir narsa tabiat bo‘yicha quyiga harakat qiladi. Uning tabiiy o‘rni pastlikdir. Tabiiy o‘rnining pastlik ekaniga sabab shulki, tabiati bilan harakat qiluvchi har bir narsaning harakati tabiiy o‘rniga tomon bo‘ladi. Ilgarigi singari bayon qilamizkim, tabiiy o‘rinda bo‘lgan narsa haqiqatda og‘ir emasdir⁵. Endi

¹ Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари. 2-нашр. /Масъул муҳаррир С.Муталибов, нашрга тайёрловчи А.Ирисов. –Т.: 1973. –Б. 3.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

⁴ Беруний – Ўрта асрлар буюк олими (Беруний вафотининг 900 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами). – Тошкент: 1950. –В.131.

⁵ Тўйчиев Б. Беруний ва Ибн Сино. –Т.: Ижод принт, 2020. –Б. 125.

ikki muqaddimaning natijalarini qo'shsak, "Tabiiy o'rnida bo'lgan har bir narsa aslida og'ir ham emas, yengil ham emas", degan masala isbotlanadi.

Endi ushbu fikrlarda Shayx Aristotelning "Fizika" asaridagi fizik qonuniyatlar bilan asoslangan fikrlariga ijtimoiy jihatdan o'z qarashlarini bayon etganligini ko'rishimiz mumkin.

Birinchidan, falakning moddiy jism ekanligiga urg'u beradi.

Ikkinchidan, koinot ilmida muhim bo'lgan, koinot jismlarining ko'chma harakatini aniq isbotlab beradi.

Uchinchidan, dialektikaning qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonunini aynan inson ongi bilan tasavvur etib bo'lmaydigan koinot yoki falakka ham tegishli ekanligini isbotlashga harakat qiladi.

To'rtinchidan, tabiatning mavjudlik shakllarini, jumladan og'ir va yengil unsurlarni harakat qonuniyatlarini isbotlaydi va ontologik fikrlarini ham aynan ushbu qonuniyatlardan kelib chiqib bildiradi.

Ibn Sino (Avitsenna) o'z davrining tabiatshunosi sifatida o'ziga nisbatan Beruniyning e'tirozlariga munosabatlari va mulohazalarini aniq ilmiy qarashlar orqali isbotlashga urg'u qaratadi:

Shayning fikricha, tabiat qonuniyatlari o'z-o'zidan harakatlanadigan va o'z qonuniyatlari bo'yicha ishlaydigan tizim deb hisoblagan. U tabiat qonuniyatlarini aql bilan anglash mumkinligini ta'kidlagan va uning fikricha, har bir narsaning o'z tabiati, xususiyati va qonuniyatlari bor.

Birinchidan, tabiiy harakat va o'zgarish to'g'risida Ibn Sino tabiatdagi harakat va o'zgarishning asosiy sababini tabiatning o'zida deb hisoblagan. Uning fikricha, har bir narsa o'z tabiatiga ko'ra harakat qiladi va o'zgaradi. Masalan, tosh pastga qarab harakat qiladi, chunki uning tabiati pastga tushishdir.

Ikkinchidan, tabiat va insonning o'zaro munosabati masalasida Ibn Sino tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlarda uning fikricha, inson tabiatning bir qismi bo'lib, tabiat qonuniyatlariga bo'ysunadi. Shu bilan birga, inson o'z aqli va irodasi bilan tabiatni anglash va undan foydalanish imkoniga ega.

Uchinchidan, Ibn Sino har bir narsaning o'ziga xos tabiiy mohiyatini ta'kidlagan. Uning fikricha, tabiiy mohiyat narsaning xususiyati, funksiyasi va maqsadini belgilaydi. Masalan, odamning tabiiy mohiyati aql, nutq va ijtimoiy hayotga moslashishdir.

Bu ma'noda, Ibn Sino o'zining ontologik qarashlarida fizik qonuniyatlarning ishlash tamoyillarini fikran bayon etadi, barcha fizik xossalar allomaning ta'biricha takrorlanmasdir.

Balki yengillik va og‘irlik unsurlar bo‘laklaridandir. Endi, agar falak bilquvva og‘ir va yengil bo‘ladigan bo‘lsa, bu sifat butun falakda bo‘ladi. Holbuki, biz butun falakda yuqoriga va quyiga harakati bo‘lmasligini isbot qildik, bu masalada o‘zingning ba’zi fikrlaringga suyandik. Masala bizning foydamizga hal bo‘lib, falak butun yengil ham, og‘ir ham emas degan fikr isbotlandi¹.

Falak bo‘laklari bilan ham ma’lum miqdorda bilquvvat og‘ir ham emas, yengil ham emas. Chunki yengil va og‘ir bo‘laklar yengilliklari, og‘irliklari orasida tabiiy o‘rinlariga tomon harakat qiladi. Tabiiy o‘rinlariga harakat qiluvchi bo‘laklar yo majburiyat bilan tabiiy o‘rinlarida qo‘zg‘alib, tabiiy harakat bilan yana o‘z tabiiy o‘rinlariga qaytadilar. Yoki yangidan paydo bo‘lib, tabiiy o‘rinlariga tomon harakat qiladilar. Masalan, yog‘dan paydo bo‘lgan olov yuqoriga qarab harakat qiladi. Falak bo‘lagining majburiy sur’atda tabiiy o‘rindan qo‘zg‘alishi mumkin emas. Chunki bu bo‘lakning harakati uchun, bu bo‘lak zotidan bo‘lmagan tashqi bir harakatga keluvchi kuch lozimdirkim, bu esa yo jism bo‘ladi, yo jism bo‘lmaydi. Harakat qildiruvchi narsalar jism emasdir; chunonchi, hakimlarning tabiat, faol aql birinchi sabab deb atagan narsalarkim, ular majburan harakat qilolmaydilar. Tabiatda majburiy harakat yo‘qligi ma’lumdir. Ammo aqlda, birinchi sababda majburiy harakat mumkin emasligi ilmi ilohiyga topshirilishi oiddir. Ammo jismga tegishli illat bo‘lsa, ustikussod (tuproq, havo, suv, olov)ning biri yoki ularning qo‘shilmalari bo‘lishi lozim bo‘ladi, chunki bu beshtadan, ya’ni alohida olganda to‘rtta, qo‘shib olganida va bitta jism murakkab beshinchi jismdan boshqa jism yo‘qdir.

Endi biron jism falakdagi biron bo‘lakni harakat qildirishi mumkin emas; faqat o‘shal jism yo majburiy harakati, yo tabiiy harakati bilan falak bo‘lagiga tutashgandagina falak bo‘lagini harakatga solishi mumkin. Majburiy harakat falak qismiga yopishgan tashqi bir harakatlantiruvchining ishi bo‘lib, falakning ma’lum tarafga tomon tabiiy harakat qiluvchi bo‘lagiga borib cheklanadi. Bu harakatlantiruvchi boshqa harakatlantiruvchilarning birinchi harakat ettiruvchisidir².

Ibn Sino barcha asarlarida uning ontologik qarashlarining nafasi ufurib turadi. G‘.Jalolov allomaning “Al Hisob” nomli asaridan quyidagi malumotlarni keltirib o‘tadi: Ibn Sino aytadi: “Bu harakatlantiruvchi tabiiy bo‘lsa, u oddiy olovdir, yoki tarkibida olov bo‘lagi g‘olib bo‘lgan

¹ Тўйчиев Б. Беруний ва Ибн Сино. –Т.: Ижод принт, 2020. –Б. 126.

² <https://www.islom.uz/view/Isломning-dunyo-ilm-fan-va-madaniyatiga-tasiri>.

murakkab bir narsa bo'ladi. Ammo basit olov falakka ta'sir qila olmaydi. Chunki jismlarning jismlarga ta'siri bir-biriga tegishli bo'lib, basit olov har tomondan falakka tegib turganidan ta'sirlanadi, falakning hech bir bo'lagi bir-biridan farq qilmaydi. Eh, tangri, magaramki, bu bo'laklarning ba'zisi kuchsiz bo'lib, kuchsizlari ta'sirlanishda kuchliroq bo'lganda, ta'sirlanish farqi bo'ladi"¹.

Alloma Beruniy savollariga javob berish asnosida o'z fikrini davom ettiradi:

“Javharning kuchsizligi zoti jihatidan bo'lmasdan, balki bir ta'sir etuvchining sababidandir. Bu chog'da masala avvalgi holiga – falakning biron bo'lagini biron jism harakat qildir olmasligiga qaytadi. Ammo, olov g'olib bo'lgan murakkab jism bo'lsa, olov kurrasi o'rniga o'tishga qadar turmaydi. Chunki u murakkab bo'lib, xolis olovga aylanib ketadi. Meteorlarda ko'rganimiz kabi yonib-kuyib bitadi. Agar u murakkab narsa xolis olovga aylanishda sustkashlik qilsa, falakka tegisha olmaydi, chunki bunday murakkabda jinsiy va boshqa og'ir bo'laklar bordir”².

Koinot (Astronomiya) ilmidagi farazlar (bevosita allomaning ontologik ta'limotlari) Ibn Sinoning ko'plab asarlarida mavjud.

Yozishmalar tadqiqi bilan shug'ullangan A.Sharipov, Ibn Sinoning javoblarini quyidagicha yetkazib beradi: “Falakni bir vajdan yengil deb atash sen uchun durustdir. U vajh shulki, u odamlar bir jismning ustiga ko'tarilib chiqqan jismlar tagida qolgan jismdan yengilroq deb ataydilar. Ana shul sababdan falak hamma narsaning eng yengili deyish mumkin bo'ladi. Ammo falakning aylanma harakati uning tabiiy harakati bo'lmasligi mumkin degan hamda agar aylanma harakati araziy emas deb fasl oxiriga qadar cho'zilgan degan so'zing durust emas. Chunki adashtirib falakning tabiiy aylanma harakati bor deyuvchilarning birontasi ham buni isbot qilmagan. Sening keltirgan e'tirozing o'zingning zararinggadir, balki boshqa sabablardan ham so'z uzaytirishning va nima uchun bu so'zni yolg'iz bir masala qilding deb so'ralishning yoqimsizligi bo'lmasa edi, aylanma harakatini bayon qilar edim”³. Ontologik mohiyatga ega bo'lgan qarashlar Ibn Sinoda doimiy ravishda birinchi o'rinda turadi. Chizmalar

¹ Жалолов Ғ. Абу Али бин Синонинг “Ал-Ҳисоб” номли асари. “Абу Али ибн Сино туғилган кунининг 1000 йиллигига”. Мақолалар тўплами. -Т.: Фан, 1980. –Б. 122-134.

² Жалолов Ғ. Абу Али бин Синонинг “Ал-Ҳисоб” номли асари. “Абу Али ибн Сино туғилган кунининг 1000 йиллигига”. Мақолалар тўплами. –Т.: Фан, 1980. –В. 133.

³ Шарипов А.Д. Философская переписка Бируни и Ибн Сины. Журнал Вопросы философии. -М.: 1972. выпуск 5. 29-35

asosida isbotlangan javoblarda ko'p jabhalarda Beruniy bilan maslakdosh, fikrdosh ekangligiga guvoh bo'lishimiz mumkin.

Koinot to'g'risidagi ilmlarning Beruniy va Ibn Sino tomomidan rivojlantirilishi, ontologiya va gnoseologiya kabi falsafiy fanlar uchun yangi ilmiy-nazariy xulosalarni¹ berdi. Materiyaning mavjudlik shakllari borasidagi mulohazalar, ayniqsa harakatning tizimli yo'nalishlarining muhokamasi tahsinga sazovordir.

Darhaqiqat, Beruniyning Markaziy Osiyo xalqlarining ilm-fani taraqqiyotida, ilmiy bilishning metodlarini, ayniqsa eksperiment metodini kashf etgan mutafakkirlardan biri deyishga yetarlicha ma'lumotlar mavjud².

Umuman olganda, falsafiy fanlar tizimida borliq haqidagi turlicha qarashlar, ta'limotlar mavjud bo'lgan. Borliq tushunchasi keng qamrovli tushuncha bo'lib, moddiylik va ma'naviylikni o'tmish va kelajakni obektiv va subektiv voqelikni, o'lim va hayotni, ruh va jismni o'zida mujassam etuvchi umumfalsafiy tushunchadir.

Yozishmalarda borliq falsafasi, sivilizatsiyalarning mavjudligi yoki mavjud bo'lolmasligi, uning muhim muammolari atroflicha o'rganilgan. Shayx o'zining javobida: "Bu yolg'iz olamning ustida ko'p olamlarning bo'lishi mumkin bo'ladi, abadiy narsalarda mumkin narsa vojib va lozimdir"³, degan fikrni bildiradi.

Beruniyning savollari esa qo'yilgan falsafiy muammolarning mantiqiy davomi hisoblanadi. Buyuk allomalarning savol-javoblaridan ma'lumki, ular tabiiy fanlarning turli sohalari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borib, olamshumul kashfiyotlar qilib, ular asosida umumfalsafiy, ilmiy-nazariy farazlar yaratgan.

Shuning uchun ham, zamonaviy tadqiqotlarda "tabiatshunoslik fanlarining mustaqil soha bo'lib ajralib chiqishi va shakllanishi aslida Yevropada XVII asrda emas, balki Markaziy Osiyo mutafakkirlarining tinimsiz izlanishlari orqali IX-XI asrlarda ro'y bergan edi"⁴ deyiladi.

Ibn Sinoning fikricha, borliq yoki mavjudlikda narsa (Jism) va rodisalarning tabiiy tizimlaridan iborat bo'lib, u "o'zining tabiiy o'rnidadir". Birinchi yondashuvda odamlar va barcha mavjud narsalar doimiy harakatda bo'lib, bu harakatga kuch lozimdirkim, bu esa yo jism bo'ladi, yo jism

¹ Комилов Д. Авиценноведение в Таджикистане в XX и начале XXI вв. Под редакцией доктора философских наук, профессора Ахмедова С. –Душанбе: 2020. –С. 62.

² Қаранг: Кедров Б., Розенфельд Б. Абу Райхан Беруни. –М.: 1973. –С. 29

³ Беруний билан Ибн Сино савол-жавоблари. Иккинчи нашри (Масъул муҳаррир С.Муталибов). -Тошкент 1973. –Б. 16.

⁴ Тоҳир Карим. Беруний даҳоси. – Т.: 2007. –Б. 30.

bo'lmaydi. Harakat qildiruvchi hamma narsalar ham jism emasdir. Ibn Sino bu yerda o'zining emanatsiya nazariyasi asosida faol aql va birlamchi sabab (turtki) "ilmiy ilohga" o'rin qoldiradi. Harakatga ikkinchi yondashuv Ibn Sino fikricha, tabiatda majburiy harakat bo'lishi mumkin emas, narsalarning harakati uning tabiiy holatidir.

Emanatsiya nazariyasi¹ga ko'ra, olamning yaratuvchisi bo'lib, nomoddiy substansiyalardan moddiy substansiyalarni evolyusiyasi, materiyaning og'irlashuvi yoki uning massasini oshib borishiga olib keladi. Bu nazariy xulosa olamning paydo bo'lishi va rivojlanishiga evolyutsion nazariyani qo'llash edi. Obektiv olam yaratilishi va keyinchalik Yevropa fanida keng tarqalgan. Beruniy va Ibn Sino fikricha olamning yaratuvchisining mohiyati shundaki, mavjud olam o'zining "arxitektori"ga bog'liq bo'lmagan qonunlar asosida doimiy rivojlanish va takomil jarayonidadir.

Ba'zi tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, olamning yaratuvchisi haqidagi fikr olamning abadiyligi haqidagi ta'limotni Ibn Sino mavjud ruhoniylar va din peshvolari uchun o'ziga xos mantiqiy usul deydi².

Xulosa sifatida, yozishmalar tadqiqi, ilmiy natijalari umumlashtirish bilan cheklanmasligi lozim, Beruniy va Ibn Sinoning har bir ilmiy mulohaza yoki farazi olamni aqliy, hissiy bilish darajasini belgilab beradi. Yangi ilmiy sohalar va erishilgan yutuqlar, borliqni inson tomonidan anglanishi, inson bilimlarining ijtimoiy amaliyotdagi o'rni va ahamiyatini aniqlash lozim bo'ladi. Buyuk bobokalonlarimizning ilmiy nazariy qarashlari bilish falsafasining ayrim farazlarini borliq, tabiatning tuzilishi, tarkibi varivojlanish qonuniyatlarini o'rganishga juda katta o'rin tutishini unutmaslik lozim.

Shu o'rinda, muallif sifatida ustozimiz O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi direktorining bosh maslahatchisi, Turon Fanlar Akademiyasi akademigi, falsafa fanlari doktori, professor Baxtiyor Omanovich Turaev tavalludining 75 yilligi bilan samimiy tabriklab, ilm yo'lidagi barcha ishlariga muvafaqqiyat tilayman!

¹ **Эманация жараёни** (лот. сўз бўлиб – ажралиб чиқиш, тарқалиш) Эманация ҳақида ҳам материалистик (Эмпедокл, Левкипп, Демокрит), ҳам идеалистик (Платон, Аристотель, Плотин) таълимотлар илгари сурилган. Эманация ҳақидаги материалистик таълимот маълум даражада деярли барча қадимий натурфалсафа учун хос бўлган. Масалан, Эмпедокл кўришни бизнинг ҳиссий органларимизнинг кўзғалишига мос тушувчи элементларнинг ажралиб чиқиши, тарқалиши деб тушунтирган. Идеалистлар фикрича, ғоялар олами туфайли моддий олам вужудга келган. Яқин ва Ўрта Шарқда Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд ҳамда мутасаввифлар - Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Х. Сухравардий ва бошқаларнинг фалсафий қарашларида илгари сурилган эманация тўғрисида таълимот пантеизмнинг ривожланишига таъсир қилган.

² Салдадзе Л. Ибн Сина. Авиценна. Страницы великой жизни. –Т.: 1985. –С.171

Mening fikrimcha, tadqiqotchi Beruniy va Ibn Sino qarashlaridagi ontologiya, gnoseologiya va mantiq masalalarni tadqiq qilishni lozim topsa, professor Baxtiyor Turaev ilmiy merosini o'rganmaslikning iloji yo'q deb hisoblayman.

ФАН ЭТИКАСИ ТАРАҚҚИЁТИ ГЕНЕЗИСИ

Иқтисодиёт ва педагогика университети НТМ Самарқанд кампуси
доценти **Усмонов Фарид Н.**

Аннотация: Мазкур мақолада фан этикасининг ривожланиш генезиси, фан этикаси тараққиётига бўлган ёндашувлар таҳлил қилинган. Ахлоқ ва фаннинг ўзаро боғлиқлиги муаммоси олимлар фикрлари асосида ёритилган.

Таянч сўзлар: фан, ахлоқ, тараққиёт, ривожланиш, атом, термоядро, рационализм, иррационализм, билим.

Аннотация: В статье анализируются генезис развития научной этики, подходы к развитию научной этики. Проблема взаимоотношений этики и науки освещена на основе мнений ученых.

Ключевые слова: наука, этика, прогресс, развитие, атом, синтез, рациональность, иррациональность, знание.

Abstract: The article analyzes the genesis of scientific ethics development, approaches to the development of scientific ethics. The problem of the relationship between ethics and science is covered based on the opinions of scientists.

Key words: science, ethics, progress, development, atom, synthesis, rationality, irrationality, knowledge.

Яқин-яқин вақтларгача илм-фан эришган ютуқлар фақатгина ижобий деб ҳисобланган. Кейинги даврларда илм-фан ва техника нафақат цивилизациянинг жадал ривожланишини таъминлабгина қолмай, балки инсон ва табиатга салбий таъсир кўрсатиши аниқ бўлди. Илмий ва технологик тараққиёт кўплаб глобал муаммоларга, жумладан глобал экологик инқирозга олиб келади. Ғарб фалсафасида бундай ҳулосаларни таниқли мутафаккирлар М.Бердяев, М.Хайдеггер, А.Швайцер, О.Спенглер, Э.Фромм, К.Лебак, Р.Атфилд, Х.Ролстон, Ш.Р.Хиггинс ва бошқалар ўз асарларида оқлаб чиқишди. Ҳозирги кунга келиб глобал экологик фалокатлар тез суръатлар билан ўсиб "...бизнинг кўз ўнгимизда қоронғу прогноздан муқаррар

ҳақиқатга айланмоқда. Хўш ундан қандай омон қолиш керак деган табиий савол туғилади. Бошқача айтганда, биз унинг таъсирини қандай юмшатиш, замонавий цивилизация сайёрамизга олиб келган барча нарсаларнинг техноген ва маданий оқибатлари кўчкисини қандай тўхтатиш ҳақида гаплашамиз”¹. Бугунги кунда “Бизга таҳдид соладиган фалокатларнинг энг ёмони бу атом, термал ва шунга ўхшаш вариантлар эмас, балки ер юзидаги инсониятни жисмоний йўқ қилиш, инсонда инсонийликни йўқ қилиш деб тушунишимиз керак”². Шундай қилиб, илм-фан, техника ва технологиялар биринчи навбатда цивилизациянинг ахлоқий асосларини йўқ қилишини англаш керак. Бу ҳақиқат фанни ахлоқий баҳолаш, унинг ахлоқий меъёрлари ва тамойиллари тизимини шакллантириш муаммосини долзарблаштиради. Шунингдек, олимнинг илмий фаолияти, илмий тадқиқотлар натижалари ва улардан фойдаланиш оқибатлари учун жавобгарлигини англашга чақиради. Шундай қилиб, бизнинг илмий тадқиқотимизнинг мақсади тарихий ретроспективада фан этикаси предметининг шаклланишини ўрганишдир.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин фаннинг ахлоқий муаммолари кучаймоқда. Ахлоқ ва фаннинг ўзаро боғлиқлиги муаммоси биринчи ўринда туради. XX аср олимлар фанни ахлоқий жиҳатдан нейтрал деб ҳисоблашди ва илмий асосдаги этикани яратишни таклиф қилишди, кейин 60-йилларда уларнинг фикри тубдан ўзгарди - фанни гуманистик тартибга солувчиларга эҳтиёжи бор деган савол туғилди, чунки ахлоқий аралашувсиз у хавfli бўлиб қолади. Сўнгги йилларда ахлоқий назарияларни шакллантиришда илмий усуллардан фойдаланиш имконияти ғояси ривожланмоқда. Бироқ, илм-фан ахлоқий жиҳатдан нейтрал деган фикр ҳали ҳам илмий муҳитда қўллаб-қувватланмоқда. Илм-фан чексиз бўлиб, аста-секин кучли ва масъулиятсиз шаклланадиган даражада хавfli бўлиб қолишини англашдир³. Фан фалсафаси таркибида ахлоқий ва ахлоқий мавзулар мақомини шакллантириш ва тасдиқлаш молекуляр биология, генетик муҳандислик ва бошқаларнинг жадал ривожланаётган соҳаларида илмий тадқиқотларнинг ахлоқий муаммолари глобал илмий

¹ Шрейдер Ю.А. Утопия или устройство (вводная статья) // Глобальные и общечеловеческие ценности / пер. с. англ. и фр.; сост. – С. 7.

² Шрейдер Ю.А. Утопия или устройство (вводная статья) // Глобальные и общечеловеческие ценности / пер. с. англ. и фр.; сост. – С. 7,8.

³ Фролов И. Т., Юдин Б.Г. Этика науки: Проблемы и дискуссии. М.: Политиздат, 1986. 398 [1] с. (Над чем работают, о чем спорят философы). – С. 112-116.

жамоатчилик эътиборини жалб қилган XX асрнинг 70-йилларида содир бўлади. Ушбу давр фанидаги ахлоқий муаммолар янги фан интизоми - фан этикасини ўрганиш мавзусини аниқлаш вазифасини ўз олдига қўйган кўплаб тадқиқотчиларнинг эътиборини тортади. Улар орасида Э.Агацци, В.Хёсле, К.Аппел каби хорижий тадқиқотчилар ва уларнинг рус ҳамкасблари И.Фролов, Б.Юдин, В.Порус, М.Лазар, С.Мамзин, Р.Карпинская ва бошқалар. Агар XX асрнинг 60-йилларида ядро физикасининг ривожланишини фалсафий тушуниш илм-фанга илмий ва экзистенциалистик қарашларда ўз аксини топган рационал ва иррационал дунёқараш қарама - қаршилигида бўлиб ўтган бўлса, ўша асрнинг 70-80 йилларда “фан - ахлоқ” дилеммаси технократизм ва гуманизм доирасида кўриб чиқилди¹. Энди олимлар нафақат илм-фанни ахлоқий жиҳатдан ўлчаш мумкин деб ҳисоблашади, балки олим илмий тадқиқотлар натижалари ва олинган билимларнинг тарқалиши учун жавобгар бўлиши керак, деб таъкидлайдилар. Инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар очиб берилди, натижада бу ахлоқ асосларини, шу вақтгача инсонни бошқарган қадриятлар тизимини қайта кўриб чиқишга олиб келди. Ахлоқ ва билим бир хил ҳақиқатнинг икки жиҳати сифатида қаралади. Бу шуни англатадики, ахлоқ инсоннинг биологик хусусиятларини камайтирмайди, балки уларнинг аҳамиятини қабул қилади. Ахлоқ ва илм-фан ўртасидаги зиддият, уларнинг умумий асослари инсон онги деб даъво қиладиган ривожланаётган позицияда ҳал қилинади. Шарқ фалсафаси ғояларига амал қилиш таклиф этилиб, улар қилинган иш учун жавобгарликни эмас, балки таклиф қилинган йўлни тўғри ўрганишни ўргатади².

Ушбу ғояларга марксистлар В.Энгелхардт, А.Малиновский, Т.Эйзерман, Б.Кедров ва бошқаларнинг қарашлари қарама-қарши бўлиб, улар илм-фан ва ахлоқ дилеммасини илмий воситалар ёрдамида ҳал қилишни таклиф қилмоқдалар. Бунда фаннинг гуманистик функцияси масаласи ҳам кўтарилади, фаннинг ички гуманистик ўзини ўзи бошқариш қобилияти масаласи муҳокама қилинади. Н.Мотрошилова, М.Лифшиц, Т.Эйзерман, В.Энгелхардт, Е.Соловиев каби олимларнинг таъкидлашича, фан ва унинг натижалари ахлоқий назоратга бўйсундирилиши керак. Шу билан бирга, қарама-қарши

¹ Сидоренко Л.І. Етичніпроблемисучаснихбіологічнихдосліджень. Інтернет-сторінкакафедрифілософії та методології науки Київськогонаціональногоуніверситетуім. Тараса Шевченка. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.Ua/biblio/Cidorenko/m>

² Фролов И. Т., Юдин Б.Г. Этика науки: Проблемы и дискуссии. М.: Политиздат, 1986. 398 [1] с. (Над чем работают, о чем спорят философы). – С. 116-123.

фикр ҳам кўриш мумкин. Масалан, М.Мамардашвили ва В.Келли фаннинг ахлоқий бетарафлигини ҳимоя қилишди. Ахлоқий масалаларга ижобий силжиш шундан иборатки, бир қатор олимлар (И. Фролов, Б. Юдин, В. Мезхуев, В. Марков, Ю.Замошкин) фаннинг ахлоқий асосларини ўрганиш зарурлиги ҳақида мулоҳазалар юритишади.

XX асрнинг 80-йилларида илм-фан ва билимларни ахлоқий ўлчаш муаммолари долзарбдир. Илм-фан ва ахлоқнинг ўзаро таъсири муаммосини муҳокама қилишда:

- замонавий жамиятдаги фаннинг роли билан боғлиқ ахлоқий муаммолар, олимнинг илмий-техник тараққиёт учун ижтимоий ва ахлоқий жавобгарлиги, илмий билимларни қўллаш;
- олимнинг ўз ишига бўлган муносабатининг ахлоқий жиҳатлари, илмий ижоднинг ахлоқий муаммолари;
- илмий жамоада ахлоқий муносабатлар муаммоси, олимнинг шахсияти ва хулқ-атворида қўйиладиган талаблар¹ каби асосий кўрсаткичларни ажратишади.

Асосийлари орасида генетиканинг ахлоқий муаммолари биринчи ўринга чиқади. Чунки, “Илмий билимларнинг ушбу соҳаси нафақат инсоният дунёқараши ва фикрлаш услубини чуқур ўзгартиришнинг катализатори ва субстрати, балки ижтимоий-сиёсий муаммолар, низолар манбаи бўлиб хизмат қилади...”². Илм-фаннинг ахлоқий муаммоси масъулият мавжуд бўлган жойда ички ва ташқи томондан пайдо бўлади. Аммо шуни эсда тутиш керакки, “Илмий билимлар методологик меъёрларнинг бутун тўплами асосида қурилади ва баҳоланади. Аммо билиш фақат ушбу меъёрларга риоя қилиш билан чекланмайди. Бу ҳар доим мавжуд билимлардан ташқарига чиқиш ва шу сабабли хаёлнинг машаққатли меҳнатини талаб қиладиган ижоддир”³.

Ахлоқ ва илмий билимлар ўртасидаги боғлиқлик, агар у мавхум меъёрлар ва қадриятлар билан чегараланмаган бўлса ва амалий вазиятларда кўриб чиқилганда пайдо бўлади. Илм-фан ва техника инсониятнинг мавжудлигига таҳдид солганлиги сабабли, олимнинг

¹ Мишаткина Т.В. Яскевич Я.С., Вязовкин В.С. Этика науки: учебно-методическое пособие для аспирантов / Республ. ин-т высшей школы / под общ. ред. Т.В. Мишаткиной и В.С. Вязовкина. Минск, 2002. 58 с. – С. 3.

² Чешко В.Ф., Кулиниченко В.Л. Наука, этика, политика: социокультурные аспекты современной генетики / Центр практ. философии. К.: Пара-пан, 2004. 228 с. – С. 4.

³ Фролов И. Т., Юдин Б.Г. Этика науки: Проблемы и дискуссии. М.: Политиздат, 1986. 398 [1] с. (Над чем работают, о чем спорят философы). – С. 140.

илмий фаолияти натижалари учун ижтимоий жавобгарлиги муаммоси пайдо бўлади. Аммо фалокатнинг олдини олиш учун сиз фан ва техника ютуқларидан воз кечмаслигингиз керак бу ҳам фаннинг, ҳам умуман жамиятнинг кейинги ривожланишига салбий таъсир қилади. Ушбу вазиятдан чиқиш йўли жамият томонидан фан ва технологияларнинг қатъий гуманитар назорати бўлиши мумкин. Шу муносабат билан, фанни ўрганиш олимларнинг ҳаракатларини тартибга солиш мумкин бўлган ахлоқий меъёрлар ва стандартларни аниқлашни ўз ичига олиши кераклигига эътибор қаратилади. Жаҳон илмий ҳамжамиятининг хатти-ҳаракатларини тартибга солиш учун халқаро илмий ахлоқ кодекси талаб қилинади¹.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаймизки, замонавий фаннинг ахлоқий муаммоларининг асосий жиҳатлари орасида фан ва ахлоқ, идеаллар, илмий тадқиқотлар нормалари ва ахлоқий кадриятларнинг ўзаро боғлиқлиги масалалари ажралиб туради. Шундай қилиб, фан фалсафаси соҳаси сифатида фан этикаси предмети қуйидагиларни ўз ичига олади:

илмий фаолиятнинг ахлоқий асослари илмий ҳамжамият ичидаги олимларнинг хулқ-атвори ва илмий фаолиятини ахлоқий тартибга солиш қонуниятлари ва фан, илмий ҳамжамият, олим ва жамият, мамлакат ўртасидаги муносабатлар.

Ахлоқ-илмий тадқиқотларнинг истиқболли соҳаси, бизнинг фикримизча, фаннинг ахлоқий муаммоларини тушуниш ва уларни ҳал қилишнинг мумкин бўлган усуллари уларнинг муҳим, ўзига хос хусусиятлари ва пайдо бўлиш қонуниятларини аниқлаш асосида излашдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Арутюнов В.Х. Методологія соціально-економічного пізнання: навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2005. 353 с.
2. Борн М. Размышления и воспоминания фізика: сборник статей / отв. ред. Э.И. Чудинов; сост. У.И. Франкфурт. М.: Наука, 1977. 280 с. (Популярные произведения классиков естествознания).
3. Добронравова І.С., Сидоренко Л.І. Філософія та методологія науки: підручник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 223 с.

¹ Фролов И. Т., Юдин Б.Г. Этика науки: Проблемы и дискуссии. М.: Политиздат, 1986. 398 [1] с. (Над чем работают, о чем спорят философы). – С. 150-159.

4. Кохановский В.П. Философия и методология науки: учебник для высш. учеб. заведений. Ростов н/Д.: Феникс, 1999. 576 с.
5. Лебедев С.А. Философия науки: словарь основных терминов. М.: Академический Проект, 2004. 320 с. (Сер. «СаМеатш»).
6. Мишаткина Т.В. Яскевич Я.С., Вязовкин В.С. Этика науки: учебно-методическое пособие для аспирантов / Республ. ин-т высшей школы / под общ. ред. Т.В. Мишаткиной и В.С. Вязовкина. Минск, 2002. 58 с.
7. Сидоренко Л.І. Етичні проблеми сучасних біологічних досліджень. Інтернет-сторінка кафедри філософії та методології науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.Ua/biblio/Cidorenko/mag-biol-1-2.html>
8. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. 7-е изд., перераб и доп. М.: Республика, 2001. 719 с.
9. Фролов И. Т., Юдин Б.Г. Этика науки: Проблемы и дискуссии. М.: Политиздат, 1986. 398 [1] с. (Над чем работают, о чем спорят философы).
10. Чешко В.Ф., Кулиниченко В.Л. Наука, этика, политика: социокультурные аспекты современной генетики / Центр практ. философии. К.: Пара-пан, 2004. 228 с.
11. Шрейдер Ю.А. Утопия или устройство (вводная статья) // Глобальные и общечеловеческие ценности / пер с. англ. и фр.; сост.

MUTOLAANING ONTOLOGIK ASOSLARI

Nurmatova Umida Jalolidinovna

O'zbekiston – Finlandiya pedagogika instituti

Milliy g'oya va falsafa kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Maqolada, mutolaa jarayoni, uning ekzistensial mohiyati to'g'risidagi fikr – mulohazalarga alohida e'tibor qaratilib, intellektual qobiliyatni yuksaltirish imkoniyatlari yoritib berilgan. Shuningdek, mutolaa jarayonida dunyonini anglash, erkinlik, ishonch, ma'suliyat kabi asosiy ekzistensial tamoyillar hamda uning ta'sirida shaxsda yuz beradigan o'zgarishlar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: mutolaa, mutolaa jarayoni, kitob mutolaasi, ekzistensial mutolaa, mutolaa tarzi, o'z-o'zini anglash, ma'naviy borliq.

Mutolaa kategoriyasi falsafiy bilimlarda muhim o'rganish predmetini tashkil etib, mutolaa jarayoni insonni ma'naviy o'z-o'zini rivojlanishini

ta'minlashga xizmat qiluvchi murakkab jarayondir. Insonda mutolaaga ehtiyoj paydo bo'lishining ko'plab sabablari mavjud bo'lib, mutolaa oqibatida insonning bilimida ham, bilish jarayonida ham sifatiy o'zgarishlarni yuzaga keltirgan. Bugungi kunda zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish, ilm-ma'rifat egasi bo'lish hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak. Bu xususida Prezident Sh.Mirziyoyev shunday deydi: "Men har gal yoshlar bilan uchrashganimda, "Ilmni qadrlang, ilmga intiling!" degan so'zlarni takrorlashdan aslo charchamayman. O'zingiz ko'ryapsiz, dunyoda o'qigan, zamonaviy ilm va hunarlarni puxta egallagan, yosh avlodni ayni shu ruhda tarbiyalagan xalqlar, davlatlar jadal rivojlanmoqda"¹.

Kitob yaralishidan tortib, innovatsion holatga ko'tarilishigacha bo'lgan davr ichida biz bilgan shaklga kelgan, bu uning shakllanishi hamda evolyusion rivojlanish boqichlaridir. Kitob qanday shaklda bo'lishidan qat'iy nazar unga ikki tomonlama yondashuv xos. Birinchisi moddiyligi bo'lsa, ikkinchisi ma'naviyligi. Moddiyligi nimada? Uning mavjudligi, uni ko'rish, ushlash, tomosha qilish, saqlash mumkin. Ma'naviyligi esa uni o'qish, tafakkur qilish mumkinligidadir. Darhaqiqat, kitobni o'qib insonni tafakkuri shakllanadi. Chunki, kitobda ko'plab tafakkur egalarining yuzlab, minglab fikrlari, hayotiy tajribalari, kuzatishlari mavjud bo'ladi. Kitob qachon o'z borlig'ini, ta'sir doirasini ko'rsatadi? Qachonki, undan foydalanuvchi bo'lsa. Agar uni o'qiydigan o'quvchi bo'lmasa kitobning ahamiyati yo'q.

Mutolaaning ontologik asoslarini o'rganar ekanmiz, uning tabiatini, mohiyatini chuqur anglagan holda jamiyat va inson hayotidagi funkcionalligini oshirish hamda intellektual qobiliyatni yuksaltirish bobida katta-yu kichikka o'rnak bo'lib, kitobxon xalq bo'lib buyuk siymolarimizning ilm qudratini egallash zamon talabidir. "Mutolaaning ekzistensial asoslarini tahlil qilishning dolzarbligi, shuningdek, shaxsning istalgan va real ijtimoiylashuvining nomuvofiqligi, madaniy qadriyatlar va me'yorlar tizimini ishlab chiqish, ijodiy salohiyatni ochib berish muammosidan kelib chiqadi. Ekzistensial shaxsiy olamida kontekstli dissonansni faollashtiradigan shaxsiy va makrosotsial muhitning ziddiyatlari o'z "men"ining barqaror va ichki izchil tasvirining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi, uni qismli va muammoli qiladi va shuning

¹Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: "O'zbekiston" нашриёти, 2021. 256-бет.

uchun bu jarayonlarda ekzistensial ma'naviy muloqot sifatida mutolaaning rolini aniqlash muhimdir"¹.

Manbalarda inson mutolaasining ekzistensial asoslarini o'rganishga murojaat qilish, adabiyotning ayrim turlari va janrlariga ommaviy qiziqish sivilizatsiyasi tarixidagi barqarorlikni, tendensiyalarni yaxshiroq tushunishga va tushuntirishga imkon beradi.

“Mutolaa - bu aniq harakat, unda adabiy asar ham, idrok etuvchining ongi ham mavjud: o'qiydigan odam oldindan ko'radi, kutadi. U iboraning oxirini, keyingi sahifaning boshlanishini bashorat qiladi, ular uning taxminlarini tasdiqlashi yoki rad etishlari kerak. Mutolaa jarayoni ko'plab farazlar, hayollar va uyg'onishlar, yorqin umidlar va achchiq umidsizliklardan iborat. Kitobxon qisman barbod bo'ladigan kelajak sari o'tadi, u kitob yakuniga yaqinlashganda qisman qotib qoladi, adabiy manzaraning harakatlanuvchi ufqi kabi sahifadan sahifaga chekinadi”². Shunday qilib, ekzistensial mutolaa erkinlikning yuksak cho'qqisiga ko'tarilish, muallif bilan hamdardlik, syujetga fikran ishtirok etish hamda chuqur hayollarga berilishdir. Buni J.P.Sartr shunday izohlaydi: “O'qiyotganda inson ma'lum darajada o'zining empirik shaxsiyatidan voz kechadi. Uning g'azabidan, qo'rquvidan, istaklaridan uzoqlashadi va erkinligining eng yuqori bosqichida turadi. Bu erkinlik bilan adabiy asar va u orqali butun insoniyatning mutlaq maqsadiga aylanadi”³. Demak, J.P.Sartr kitobxonning g'ayrioddiy ma'naviy yuksaklikka ko'tarilishi hamda kundalik hayotda ko'pchilik erisha olmaydigan holatlar va tuyg'ularni saxiylik va ma'naviy erkinlik orqali tushuntiradi.

Yuqorida ta'kid etilganidek, ekzistensial mutolaa shaxs ma'naviy borlig'ining asosini, intellektual rivojlanishini nazarda tutadi hamda dunyoni anglashning erkinlik, o'z “men”ining shakllanishi, ishonch, mas'uliyat va boshqa ontologik asoslarni tashkil etadi.

Mutolaaning ontologik jihatlari: mutolaa jarayonida mavjud moddiy va ma'naviy borliq uning tabiati va mohiyati to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lish; tabiat, jamiyat va inson ma'naviy borlig'ida yuzaga keladigan hodisa va jarayonlarning mohiyatini tushunish; mutolaa jarayonida shaxsning chuqur ekzistensial “men”ining namoyon bo'lishi; kitobxon va muallifning muloqot qilish jarayoni ya'ni kommunikativ funksiyasida

¹Нурматова У.Ж. Инсон мутолаасининг экзистенциал асослари. Ўзбекистон олимлари ва ёшларнинг инновацион илмий-амалий тадқиқотлари мавзусидаги конференция материаллари. – Тошкент, 2021. №3. 9-бет.

²Гудова Маргарита Юриевна. Чтение в эпоху постграмотности: культурологический анализ: диссертация... доктора культурологии: 24.00.01 Екатеринбург, 2015.

³Ўша манба.

erkinlikning mavjudligi; mutolaa jarayonida erkin fikrlash va erkin ijod qilish, o‘z-o‘zini anglash, o‘z-o‘zini boshqarish natijasida o‘z-o‘zini tashkillashtirishga erishish.

Mutolaa jarayoni o‘z tabiatiga ko‘ra insonning chuqur ekzistensial xislatlarini namoyon qiladi. Dastlab chinakam mutolaa tabiatiga xos bo‘lgan ijtimoiy ekzistensial “men”ining shakllanishiga olib keladi. Mutolaaning mohiyati uning sohibi o‘zini-o‘zi tashkillashtiruvchi murakkab ijtimoiy tizimning atributiv xossasidir.

Umuman olganda, mutolaa insonning kognitivlik darajasini rivojlantirib, nafaqat ilm-fan sohasida balki, ijtimoiy turmush tarzida ulkan yutuqlarni egallash imkoniyatini beradi. Mutolaa fikrlashni, tasavvurni, dunyoqarashni kengaytiradi. Kishining ijtimoiy darajasini rivojlantiradi, bilim quvvati orqali o‘zligini anglaydi, xilma-xil g‘oyalarga yo‘l ochadi. Iqtisodiy, texnikaviy, ilmiy g‘oyalar tug‘ilishiga va ularni amalga oshirishga imkoniyat tug‘diradi.

ALISHER NAVOIY MEROSIDA ONTOLOGIK QARASHLAR VA ULARNING TALQIN ETILISHI

Ergashev Maftunquli Asror o‘g‘li

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Alisher Navoiy merosida ontologik falsafiy qarashlari va ularning talqin etilishi. Bu jarayonda Alisher Navoiygacha bo‘lgan falsafiy qarashlar, g‘oyalar, konferensiyalarning o‘rni. Alisher Navoiyning falsafiy ontologik qarashlarining yoshlar tarbiyasiga, dunyoqarashiga, e‘tiqodiga ta‘siri hamda ahamiyati haqida fikrlar bildirilgan.

Tayanch so‘zlar: mutloq borliq, Vojib ul vujud, haqiqat, tasavvuf, antik yunon falsafasi, Platon, Farobiy, zot-i qadim, zarrot, Hayrat ul-Abror

Biz dunyo falsafasiga nazar tashlar ekanmiz, uning o‘tmisdan hozirgi davrgacha bo‘lgan sivilizatsion rivojlanishiga qaramasdan falsafaning ba‘zi umumfalsafiy muammolari hali ham o‘z yechimini topmaganligini ko‘rishimiz mumkin. Shunday asosiy muammolardan biri bu-olamning, borliqning yaratilishi, undagi ashyolarning paydo bo‘lishi, mavjud bo‘lishi va yo‘qlikka aylanishi hamda o‘zgarishi bilan bog‘liq savollarni, muammolarni o‘z ichiga oladi. Insoniyat tarix, falsafa hamda boshqa fanlar yordamida borlik, hayot, yashash va boshqa masalalarda, xususan, falsafaning turli davrlarda turli konsepsiyalar doirasida fikrlarni ilgari surib kelishgan. Garchi zamonaviy fan yutuqlari tufayli dunyo va olam haqidagi

bilimlar yetarlicha, shuningdek, deyarli tabiatni yechilmagan siri qolmagandek tuyulsada, u bilan bog‘liq muammolar yangicha tarzda namoyon bo‘lmoqda. Yuqorida anglatganlarmiz falsafaning ontologik muammolari bo‘lib, bu muammo borasida g‘arb va sharqda o‘ziga xos konsepsiya hamda g‘oyalar shakllangan. Xususan, bu borada Hazrat Alisher Navoiyning hissasi Sharq falsafasi ayni paytda ontologiya uchun ham ahamiyatli fikr va g‘oyalarni ilgari surgan. Koinot, olam, borliq bilan bog‘liq mavzular Navoiyning “Hayrat ul-Abror”, “Lison ut-Tayr”, “Tarix-i Mulki Ajam” va boshqa asarlarida uchraydi. Navoiy mutasavvuf olim bo‘lganligidan ontologik masalalarda kalom, tasavvuf falsafasi hamda Qur‘on-i Karim oyatlariga tayanib, ular vositasida fikrlarni bayon qiladi.

Jumladan, Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” asaridagi quyidagi bayt ontologik nuqtayi nazardan mavjudlik (borliq) va abadiylik masalalarini falsafiy tarzida bayon etadi. Bayt quydagicha:

Ey senga avvalda abaddek azal,
Zot-i qadimning abadiy, lam yazal.
Ne bo‘lub avvalda bidoyat senga,
Ne kelib ohirda nihoyat senga.

Ushbu baytni ontologik nuqtai nazaridan tahlil qiladigan bo‘lsak, bunda mavjudlik yoki mutloq borliq tushunchasi mutlaq sifatda talqin qilinadi. Navoiyga ko‘ra, mavjudlik ikkiga bo‘linadi:

Birinchisi, mutlaq borliq ya‘ni Zot-i Qadim—bu ilohiy haqiqat, vaqt va makondan tashqari aksincha, vaqt va makonni o‘ziga qamragan mavjudot.

Ikkinchisi, mumkin borliq ya‘ni hodis mavjudot—bu yaratilgan, so‘ngradan paydo bo‘lgan, vaqt va makon doirasining ichida bo‘lgan mavjudotlar.

Bu qarash G‘arb falsafasi, yanada aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, Platoncha idealizm yoki Ibn Sino falsafasidagi yoki Farobiyga xos bo‘lgan „Vojib ul vujud“ konsepsiyasi bilan bog‘liq ekanligini sezish qiyin emas. Masalan, Ibn Sino falsafasida mavjudotlarning eng yuqori pog‘onasi Vojibul Vujud – ya‘ni, mavjud bo‘lishi zaruriy bo‘lgan, abadiy va o‘zgarmas borliqdir. Navoiy ham xuddi shunday ilohiy mavjudlikni tan oladi hamda tasvirlaydi. Yuqoridagi baytni misrama misra ochiqalaydigan bo‘lsak, quydagicha bo‘ladi:

"Ey senga mabdada abaddek azal" – bu misrada abad va azal tushunchalari bir-biriga bog‘liq holda, zamondan mutlaq ustunlik ifodalangannini ko‘rishimiz mumkin.

"Ne bo'lub avvalda bidoyat senga" – bu misrada mavjudlikning yani Vojib ul vujudning avvali yoki boshlanishi yo'qligi ta'kidlanayapti. Bunga yaqin falsafiy qarashlarni Aristotel hamda Kalom falsafasida ham ko'rishimiz mumkin. "Ne kelib ohirda nihoyat senga" – bu misrada esa Vojib ul vujudning oxiri yo'qligini, Ilohiy borliqning zamon-makon chegaralariga bo'ysunmas degan fikrni olishimiz mumkin.

Agar Navoiyga tegishli baytni tasavvuf falsafasiga hamda undagi go'yalar nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, Navoiy bu bayt orqali tasavvufdagi Vahdat ul-vujud g'oyasiga yaqin fikr bildiradi. Ilohiy borliq yani Vahdat ul vujud o'zining abadiyligi bilan boshqa barcha mavjudliklarning asosi yoki subistansiyasi hisoblanadi. Ibn Arabiy va Najmiddin Kubro kabi mutasavviflar ham o'z asarlarida ilohiy borliqni zamon va makondan mustaqil sifatida ko'rsatganlar.

Xullas, baytni shunday tushunishimiz mumkin: bayt ontologik jihatdan mutlaq mavjudlikning abadiyligi, zamonsizligi va doimiyligini ta'kidlaydi. Navoiy borliqning asosiy manbaini Zot-i Qadim sifatida tasvirlaydi va bu borliq vaqt chegaralariga sig'masligini uqtiradi. Bu fikrlar Sharq falsafasi, Islomiy metafizika va tasavvuf bilan bog'liq bo'lishi barobarida, g'arb falsafasidagi metafizik qarashlarga ham mos keladi.

Quyida yana bir baytga qaraymiz:

Arzu falak yo'qidinu boridin,
Barchaning ixfosiyu izhoridin.
Ne azamat ichra anga sud o'lub,
Ne jabarutiga ziyon bud o'lub.

Bu baytda yer-u samodagi butun mavjudotlarning borliq va yo'qlik chegarasidagi imkoniyati tahlil qilinmoqda bo'lib, Falsafiy jihatdan, bu kalom falsafasi tafakkuriga yaqindir. Osmonlar va yerdagi butun borliqlar hatto inson ham yo'qlik yoki borlik masalasida mustaqil emasliklarini, o'z-o'zicha mavjudlik ularga emas mutloq borliq hisoblangan Vojib ul vujudga xos ekanligi aytiladi. Ya'ni, koinotdagi buyuklik ham, yaratish va yo'q etish ham bir mutlaq haqiqatning qo'li bilan amalga oshiriladi. Bu fikr mavjudlikning mutlaq bir haqiqatga bo'ysunishi g'oyasiga ishora qiladi.

Hamd angakim, vojibg'i biz-zot erur,
Homid aning zotiga zarrot erur.
Vahdat-i zotiga quyoshdek tanuq,
Zarradin afzun-u quyoshdin yoruq.

Bu baytda mutlaq haqiqat hisoblangan vojibul-vujud va uning butun borliqnibo'z tasarrufida tutub turishi haqida fikr yuritiladi. Xudo yoki Vojib

ul vujudning mavjudligi shubhasiz bo‘lib, unga qilingan hamd esa (maqtoʻv) oddiy zarrachalar kabi kichik ko‘rinadi. Biroq, u yakka-yu yagona (vohid) bo‘lib, quyoshdek ravshan, hatto undan ham yoruqroqdir. Bu fikr falsafiy jihatdan neoplatonizm va islom falsafasidagi vahdati vujud g‘oyasi bilan mazmunan biridir. Inson bilimi cheklangan bo‘lsa-da, mutlaq haqiqat oldida hamma narsa bir nurga yo‘g‘rilgan.

Alisher Navoiyning yaratilish, olamning paydo bo‘lishi, dastlabki ibtido haqidagi qarashlarini bizga bildiradigan misralar ushbulardir:

Chu bir junbish etti ayon bahr-izot,
Padid o‘ldi amvojidin koinot.

Bu bayt yaratishning dinamik jarayon sifatida tushunishga asoslangan deyishimiz mumkin. "Bir harakat" (junbish) orqali mutlaq haqiqat (bahr-i zot) o‘z mohiyatini ochib, butun borliqni vujudga keltiradi. Bu fikr qisman Aristotelning birinchi harakatlantiruvchi (Unmoved Mover) g‘oyasi bilan hamohang bo‘lib, harakat – mavjudlikning asosiy sabablaridan biri ekanligi tushuntirilmoqda. Shu bilan birga, bu islom falsafasidagi borliq yani Xudoning tajallisi yoki zuhur etishdir deyishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy o‘zigacha bo‘lgan Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Mahmud Zamaxshariy, Imom Moturidiy kabi tasavvuf, kalom falsafasi va falsafaning yetuk namoyondalarining falsafiy-tasavvufiy qarashlari bilan yaxshi tanish bo‘lgan. Bundan tashqari ular vositasida antik yunon falsafasidan ham xabardor bo‘lgan. Mana shu bilimlar yordamida o‘zining ontologik qarashlarini bayon qilgan. Ahamiyatli yeri shundaki, Alisher Navoiy mutasavvuf alloma bo‘lganligi uchun ham o‘zining borliq haqidagi fikrlarni islom aqidasi doirasida, badiiy shaklda, nazmiy usulda bayon etgan bo‘lib, bu yoshlar tarbiyasi uchun katta ahamiyatga ega. Chunki, yoshlarni imon-e‘tiqodli, sog‘lom aqidaga egasi sifatida tarbiyalash davlat siyosati darajasida ekan bunda AlisherNavoiyning asarlari hamda ulardagi fikrlar katta rol o‘ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. "Xamsa" Alisher Navoiy
2. "Hayrat ul-Abror" Alisher Navoiy
3. "Alisher Navoiyning borliq falsafasi" Norov Toji Omonovich
4. Ziyonet.uz sayti
5. Fayllar.com sayti
6. Arxiv.uz

MIRZA BEDIL FALSAFASIDA AQL VA AXLOQ MASALALARI

Tavmuradov J.E.

Iqtisodiyot va pedagogika NTM Samarqand kampusi assistenti

Annotatsiya: Maqolada, Mirzo Bedilning asarlarida aql va axloq masalalarining aynan namoyon bo'lishi dinamik jihatidan mohiyati ochib berishga qaratilgan.

Tayanch so'zlar: aql, axloq, ruh, kuch manbai, ilm, ratsionallik, "tabula rasa", "Vahdati vujud", "Vahdati mavjud".

Annotation: The article aims to reveal the essence of the dynamic manifestation of issues of reason and morality in the works of Mirzo Bedil.

Keywords: mind, morality, spirit, source of power, science, rationality, "tabula rasa" "Vahdati vujud", "Vahdati mavjud".

Аннотация: Целью статьи является раскрытие сути динамического проявления вопросов разума и морали в творчестве Мирзо Бедия.

Ключевые слова: разум, мораль, дух, источник силы, наука, рациональность, «tabula rasa» «Вахдат ул-вужуд», «Вахдат ул-мавжуд».

Inson yaralgandan boshlab o'z hayoti va turmush tarzini o'zgartirib kelmoqda. Insoniyat evolyutsiyasining bosqichlaridan so'nggi poleolet davriga kelib jismonan bugungi qiyofadagi insonlardan farq qilmaydigan kramanion odamlarining vujudga kelishi va eng asosiysi "Homo habilis" ya'ni "ishbilarmon odam"dan farq qiluvchi "Homo sapiens" ya'ni "ongli odam"ga o'tishi bilan aql va axloq masalalari ham rivojlana boshlagan.

Sharqning eng yaxshi va taniqli shoirlari bilan bir qatorda, Mirzo Bedil fors-tojik adabiyotining mashhur shoiri, jamiyatshunosi va tabiatshunosi, mutafakkiri, faylasufi bo'lgan. Mirzo Bedilning she'riyati o'zining ko'p qirraliligi bilan Hindiston, Afg'oniston va O'rta Osiyoning ijtimoiy-siyosiy va adabiy hayotida muhim o'rin egallagan.

Mirzo Abdulqodir Bedil insonning ruhiy faoliyatini tananing sog'lig'iga, sihatligiga bog'liq deb, bu faoliyat uch xil kuchda namoyon bo'ladi, ya'ni jismoniy kuch, aqliy kuch, ruhiy kuch deb ta'kidlab o'tadi. Uning fikricha, jismoniy kuch – harakat, mehnat qilish, aqliy kuch – o'qish, o'rganish, bilim olish, ruhiy kuch – imon-e'tiqod, ishonch, xudoni tanishdan iborat bo'lib hisoblanadi.

Mirzo Bedilning falsafiy merosi insoniyatning falsafiy qarashlari rivojiga qo'shilgan boy durdona bo'lib, o'z vaqtida u inson aqlining qudratini, ilm – fanning kuchini to'g'ri ko'rsatib bera olgan va o'z falsafiy

qarashlarida ilgʻor gʻoyalarni ilgari sura olgan faylasuflar safida munosib oʻrin tutadi.

Mirzo Bedil insonning ahloqiy qadriyatlarini sinchiklab oʻrganar va tahlil qilar ekan, barchaning xulq-odobi bir xil emasligi, yaxshi xulq bor joyda yomon, yaʼni salbiy xislatlar ham borligiga oʻz eʼtiborini qaratadi. Kishilar orasida saxiylar va baxillar, yaxshiyu yomonlar, halol va nopoklar borligini koʻrib, insonda oliyjanob xislatlarni rivoj toptirish yoʻllarini izlaydi.

Sharq donishmandlarining taʼlimotida donolik va goʻzal axloq insonning baxt-saodati bilan bogʻlanadi. Bedil taʼlimoti ham bundan mustasno emas. Masalan, Abu Nasr Forobiy ilm, donolik va aqlni baxtga erishishning asosiy vositasi sifatida talqin etadi. Uningcha, aql va fan yordamida shunday maʼnaviylik darajasiga koʻtarilish mumkinki, bu maʼnaviylik avlodlar oʻlimidan keyin ham insoniyat uchun xizmat qiladi¹.

Insonning aqliga, tafakkuriga donishmandlar bergan bunday fikrlarni koʻplab keltirish mumkin. Bulardan donolikning magʻzi aql – tafakkur va ilmdadir, degan xulosa chiqadi. Haqiqatdan ham aql – donolik, yetuklik, ezgulikning oʻzagi. Agar aql ilm bilan boyitilsa, insonning maʼnaviyatini yana bir pogʻonaga koʻtariladi. Buning isbotini biz Bedil taʼlimotida yanada ravshanroq koʻramiz. Mirzo Bedil ilmni insonning asl gavhari ekanini taʼkidlar ekan, tabiatning yashirin sirlarini inson idrok qilishi uchun odam bilimli boʻlishi, qunt bilan oʻqishi kerakligi haqidagi fikrni ilgari suradi.

Ratsionallik tarafdori boʻlgan Mirza Bedil oʻz zamonasining maʼrifatparvari sifatida ilmiy fikrlarni rivojlantirish va ularni turmushga tatbiq qilish gʻoyasini ilgari suradi. Shu asosda u bilish nazariyasini yaratdi, his, tushuncha va aql masalalarida oʻz nuqtayi nazarini bayon qiladi.

Uning nazarida faylasuflar bilishning birinchi bosqichi tashqi moddiy borliq taʼsiri bilan hosil qiluvchi hislar, tuygʻular bilan bogʻliq ekanligini yozadi va hidlash (shoma), koʻrish (binoi), taʼm tuygʻusi – maza (zoiqa), eshitish (shunidani) va teri sezish – paypaslash (lomisa) ning xizmatlarini birma-bir soʻzlab beradi².

Ana shu sezgi organlariga tashqi dunyoning taʼsiri natijasida insonda sezish, his boshlanadi, soʻngra esa tasavvur fikr (hayol) paydo boʻladi. Bedil inson bilishini tashqi his, sezgi bilan chegaralamaydi, balki aqlning xizmatini, ahamiyatini koʻrsatib, oʻz fikrlarini yanada kengaytiradi. U,

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. – Т., 1995. – Б.51.

² Қаранг: Мўминов И.М. Танланган асарлар. Т.1. – Т., 1969. – Б.90.

hislar orqali obyektдан olingan sezgilar zehnda saqlanib, ong (aql) oynasida aniqlanadi deb aytadi.

Bedil aqlni, xuddi oynaga, xuddi toza taxtaga (“tabula rasa”ga) o‘xshatadi, unda tashqi ashyolar o‘z izlarini qoldiradilar, o‘z suratlarini yasaydilar, shu tufayli miyamizda fikrlar tug‘iladi, degan fikrda to‘xtaladi. Bedil sezgi, tasavvur, tushuncha, aql tabiatda, olamda o‘z manbalariga egadir, deb aniq va ravshan so‘zlaydi. Biroq, uningcha aqlning boshqa manbalari xam bor: bu – ong qobiliyati, aql qobiliyatidan iboratdir va insonning haqiqiy bilimi aql yordami bilangina mumkindir.

Bedil o‘z zamonasining sharoitlariga bo‘yin egdi, bu masalada mutakallimlarini tanqid qilgan bo‘lsa-da, lekin diniy g‘oyalar ta’siridan butunlay xolos bo‘la olmadi. Ma’lumki, dindorlar imonga e’tiqodni birinchi o‘ringa, aqlni esa ikkinchi o‘ringa qo‘yadilar. Bedil bunga qarshi o‘laroq, aqlni yuksaklikka ko‘taradi. U shunday yozgan edi: “Imoni beaql chun javhare be oinai naqshe ast mavhum, va hayoi bexirad chun obi bechashma sarobe ma’dum”. Ma’nosi: “Aqlsiz iymon xuddi oynasiz javohirday asossiz (mavhum) yo‘q naqshdir va aqlsiz hayo xuddi manbai bo‘lmagan suv kabi ma’dum-yo‘qlikdir”¹.

Xulosa qilib aytganda Bedil falsafasida inson mohiyatini uning real borlig‘i orqali tushunishga urinadi. Inson – ilohiy xilqat. U shunga yarasha umr o‘tkazishi lozim, ya’ni ezgulik ishlari bilan shug‘ullanib, dunyo tashvishlaridan ozod bo‘lib, har xil rasm-rusumlar, behuda zohiriy timsollar quliga aylanmaslik kerak. Shunda u aql, axloq, e’tiqod, mazhab va dinlarning mohiyati bir ekanini anglash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. – Т.,1995. – Б.51.
2. Мўминов И.М. Танланган асарлар. Т.1. – Т.,1969.
3. Мухаммадиева О. Мирзо Абдулқодир Бедилнинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари. – Т.: «Fan va texnologiya», 2010.
4. Sattorova Sh. Mirzo Bedil falsafasidagi axloqiy va estetik qarashlari talqini// National University of Uzbekistan// Volume 3. [mirzo-bedil-falsafasidagi-axloqiy-va-estetik-qarashlari-talqini.pdf](#)
5. Болтабоев Ҳамидулла. Фитрат – бедилшунос. / “Бедил ва ўзбек маънавияти” мавзuidaги халқаро анжуман материаллари. – Т.:

¹ Мўминов И.М. Танланган асарлар. Т.1. – Т.,1969. – Б.94.

“Мовароуннахр”, Техрон: “Ал-Худо” халқаро нашриёти, 2005. – Б.34-53.

6. <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/fors-tojik-sheriyati/mirzo-bedil/>

GEOMAFKURANING FENOMENOLOGIK VA ONTOLOGIK ASOSLARINING IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLILI

Xoliqulov Muhammad Qaxor o‘g‘li

O‘zbekiston – Finlandiya pedagogika instituti

Milliy g‘oya va falsafa kafedrası o‘qituvchisi

Annotasiya: Ushbu maqolada geomafkura fenomenining ontologik tabiati va uning zamonaviy dunyoda tutgan o‘rni ilmiy tekshirilgan hamda tahlil qilingan. Geomafa geografik hududga xos mafkuraviy tizim sifatida talqin etilib, uning tarixiy, madaniy, siyosiy va iqtisodiy jihatdan bog‘langan. Maqolada geofkuraning hududiylashuvi, tabiiy resurslar, madaniyat va tarix hudud bilan uzviy bog‘liqligi va hukumatning ichki va tashqi siyosatidagi ahamiyati yoritilgan. O‘zbekistonning strategiyasi va global pozitsiyasini raqobatdosh geofkuraviy strategiyalarning barqarorligini yoritadi.

Tayanch so‘zlar: Geomafkura, ontologik tabiati, geosiyosat, hududiy joylashuv, tabiiy resurslar, madaniyat va tarix, geomafkuraviy strategiya, geostrategik, mafkuraviy tizim

Bugungi globallashuv jarayoni jadal rivojlanayotgan bir davrda, mamlakatning ichki va tashqi geomafkuraviy siyosatini to‘g‘ri tashkil etish orqali davlat mintaqada va dunyo davlatlari ichida o‘zining qat‘iy pozitsiyasida turmog‘i zarurdir. Boisi, bugungi geomafkuraviy geosiyosiy dunyo xaritasida jadal sur‘atlar bilan o‘zgarishlar yuz bermoqda. Bunday qaltis vaziyatda yurtimiz o‘zining geosiyosiy pozitsiyasini aytmoq‘i hamda unda qat‘iy turmog‘i lozimdur. Mustaqil va Yangi O‘zbekistonning ichki va tashqi siyosati allaqachon belgilangan hamda bunday siyosatni qat‘iyat bilan amalga oshirmoqda. Xususan, O‘zbekistonning tashqi siyosati uzoqni ko‘zlagan holda amalga oshirayotgan pragmatik siyosati dunyo va mintaqada joylashgan qo‘shni davlatlar bilan yaxshi qo‘shnichilik tamoyiliga asoslangandir. Muhtaram yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev 2022-yil Qirg‘izistondagi sammitda ta’kidlaganlaridek, “Biz Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta’minlash, barqaror ijtimoiy-iqtisodiy

rivojlantirish borasidagi murakkab vazifalarni izchil hal etib kelmoqdamiz”¹. Shuningdek, yuqorida keltirilgan soʻzning isboti oʻlaroq, “2022-2026 yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi toʻgʻrisida”²,gi Prezident farmonida ham uning aksini koʻrishimiz mumkin. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda mavzuimizning dolzarbligini belgilaymiz.

Bizning nazarimizga koʻra, geomafkura muayyan jamiyatga xos boʻlib, unda faoliyat yurituvchi insonlarning tarixiy davr moboynida shakllangan eʼtiqod va qadriyatlari asnosida shakllanadi hamda ularning milliy mentalitetiga mos boʻladi. Geomafkuralar doimo muayyan jamiyatning maqsadlarini ifoda etadi u xox ezgu boʻlsin xox yovuz bularning farqi yoʻq. Sababi, biz uchun bu mafkura yod boʻlishi hamda bizning eʼtiqod hamda qadriyatlarimizga mos boʻlmasin ammo u jamiyat uchun bu mafkura qadriyat va hatto eʼtiqod darajasida boʻlishi mumkin.

Geomafkura tushunchasi yuqorida takidlanganidek, mafkura tushunchasining qamrov jihatdan kengaygan va ijtimoiy muhitga tasir oʻtkazishning usul va vositalari takomillashgan turi hisoblanadi. Biz unutmashimiz kerakki, geomafkura va geosiyosat bir-biridan tubdan farqlanuvchi ikki tushunchadir. Geomafkura soʻziga toʻxtaladigan boʻlsak, bu geografik mafkura soʻzlarining birlashmasidan tashkil topgan hisoblanadi. Bunda aynan bir geografik nuqtada vujudga kelgan hamda aynan oʻsha hududgagina maʼlum boʻlgan hamda oʻsh hududdagi insonlarning ongu-shuridan ozuqa olgan hamda ularning kelajakdagi orzu-istaklari roʻyobini oʻzida jamlagan mafkuralar tizimidir.

Geomafkura bu – muayyan bir elat, millat, xalq va davlatning geografik oʻrni, hududiy joylashuvi, mustaqilligi, suvereniteti, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, maʼnaviy-moddiy imkoniyatlari darajalariga qarab oʻzga elat, millat, xalq va davlatlar bilan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, fikrlar mushtarakligi asosida oʻzaro umumiy ehtiyoj va manfaatlar, orzu-istak, maqsad va intilishlar, ijtimoiy-maʼnaviy tamoyillarini ifoda etadigan gʻoyalar, ularni amalga oshirish usul va vositalari tizimidir³. Demak, geomafkura aynan bir hudud, millat, elat, xalq va davlatga tegishli boʻlaolishi mumkin.

1 Oʻzbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev. Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining toʻrtinchi maslahat uchrashuvi. Qirgʻiziston. 2022-yil. 21-iyul. <https://www.gazeta.uz/oz/2022/07/21/president-uz/>

2 Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026-yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi toʻgʻrisi”dagi PF-60 sonli Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

³ Яхшиликов Ж. Я., Мухаммадиев Н.Э. Миллий ғоя – тараққиёт стратегияси. Монография. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти. 2017. –Б.292-293.

Yuqorida ta'kidlanganidek, geomafkura fenomen sifatida hududga bog'liq bo'lgan mafkuraviy tizim bo'lib, u jamiyat va davlat rivojida muhim rol o'ynaydi. Uning ontologik tabiati va gnoseologik xususiyatlari insoniyat tarixida va zamonaviy geopolitikada o'z aksini topadi.

Geomafkuraning ontologik tabiati.

Ontologiya borliqning mohiyati, uning asoslari va shakllarini o'rganadi. Geomafkura fenomenining ontologiyasini quyidagi nuqtalarda ko'rib chiqamiz:

Birinchidan, hudud va geografik o'rinning ahamiyati

Geomafkura geografik joylashuv va tabiiy sharoitlarga bog'liq. Masalan: Buyuk ipak yo'li orqali O'rta Osiyo mintaqasining strategik ahamiyati qadimdan dunyo savdosi va madaniy aloqalarning markazi sifatida shakllangan. Bu geomafkurani rivojlantirishda muhim rol o'ynagan. Xususan, geograf va siyosatshunos olim Halford Makkinderning "Tarixning geografik o'qi" nomli ilmiy ishida "Geografiya jamiyatning harakatlantiruvchi kuchidir, bu kuch davlatlarning siyosiy qudratini belgilaydi"¹, deya ta'kidlaydi.

Ikkinchidan, madaniyat va tarix

Tarix va madaniyat geomafkuraning shakllanishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Misol tariqasida, Germaniyada XIX asrda "lebensraum" (hayotiy makon) g'oyasi mamlakatning geosiyosiy strategiyasini belgilab bergan.

Uchunchidan, tabiiy resurslar va ijtimoiy ehtiyojlar

Geomafkura tabiiy resurslardan foydalanish va ularni himoya qilish orqali milliy manfaatlarni birlamchi factor sifatida ilgari suradi. Misol: O'rta Sharqda neft va gaz resurslari ustidan nazorat turli mamlakatlar geomafkurasida markaziy o'rin tutadi. Nemis olimi, Friedrich Ratzelning "Siyosiy geografiya" asarida "Hudud va uning resurslaridan foydalanish siyosati"², haqida batafsil qiyosiy tahlillar orqali tushuntirilgan. Shuningdek, R.Kaplanning "Geografiya qasosi: Xarita bizga yaqinlashib kelayotgan to'qnashuvlar haqida nima deydi. Taqdirga qarshi kurash" nomli ilmiy maqolasida, "Tabiiy resurslar hududiy suverenitet va xalqaro siyosiy mustaqillikning asosiy omilidir"³, deya ta'kidlaydi.

¹ Halford Mackinder "Geographical Pivot of History" in "Geographical Journal", 1904. Русский перевод в жле "Элементы. Евразийское обозрение", 1996, №7, стр. 26 –31.

² Friedrich Ratzel. Politische Geographie. Zeller, Osnabryuck, 1974.

³ Robert D. Kaplan The Revenge of Geography: What the Map Tells Us about Coming Conflicts and the Battle against Fate. New York: Random House, 2012. –P.347-351.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga asoslanib aytish joizki, geomafkuraning ontologik tabiati xuddi geomafkuraning asosiy kategoriyalari singari geomafkuraning atributlari hisoblanadi. Unga geomafkuraviy maydon, geomafkuraviy makon, geomafkuraviy mintaqa, geostrategik mintaqa, geomafkuraviy raqobat va chegarani ham kiritishimiz mumkin.

Geomafkur fenomeni zamonaviy globallashuv siyosati uchun ichki va tashqi siyosiy strategiyalarni belgilashda muhim rol o'ynaydi. Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqqan holda quyidagi xulosaga kelindi:

Birinchidan, jamiyatning tarixiy madaniy, geografik va iqtisodiy tajriba bilan bog'liq bo'lib, hududiy manfaatlarni xavfsiz amalga oshirishga xizmat qiladi;

Ikkinchidan, geomafkuraning ontologik xususiyatlari aynan mintaqaning tarixiy, madaniy, geografik xususiyatlaridan kelib chiqadi;

Uchinchidan, Geomafkura va geosiyosat o'ziga xos farqlarni aniqlashda davlatlarning milliy manfaatlari va global tashqi siyosatini amalga oshirishda geomafkuraviy strategiyalarning ahamiyati birlamchi faktor bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu mavzu yuzasidan quyidagi takliflarni keltirishimiz mumkin:

Birinchidan, geomafkuraviy tadqiqotni: Milliy miqyosda geomafkura fenomenining ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy ta'sirini ilmiy jihatdan o'rganish orqali, O'zbekistonning strategik joylashuvi va uning geosiyosiy manfaatlarini o'rganish;

Ikkinchidan, mududiy manfaatlar monitoringini tashkil etish: geomafkuraviy siyosatni kuzatishda mamlakatning tabiiy resurslari, hududiy joylashuvi va iqtisodiy statistikasini tahlil qilish uchun maxsus tadqiqot markazlarini tashkil etish tavsiya qilish.

Uchinchidan, mintaqaning madaniy va tarix negizlar orqali barqaror rivojlanish strategiyalarni ishlab chiqish: O'zbekistonning madaniy va tarixiy merosining mintaqada barqaror geomafkuraviy rivojlantirish konsepsiyalarini ishlab chiqarish;

To'rtinchidan, mintaqada xalqaro hamkorlikni rivojlantirish: Mintaqaviy va xalqaro doiradagi kompaniyalar bilan yaxshi qo'shnichilik hamda o'zaro iqtisodiy sherikchilikka asoslangan loyihalarni ishlab chiqishga yordam berishni davom ettirish;

Beshinchidan, geomafkuraviy tartibga solish chora-tadbirlarini ishlab chiqarish: hududiy va xalqaro miqyosda bo'lishi mumkin bo'lgan geosiyosiy qarama-qarshiliklarga qarshi mintaqaning yakdil strategiyalarini ishlab chiqish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Friedrich Ratzel. Politische Geographie. Zeller, Osnabryuck, 1974.
2. Halford Mackinder “Geographical Pivot of History” in “Geographical Journal”, 1904. Русский перевод в жле “Элементы. Евразийское обозрение”, 1996, №7, стр. 26 –31.
3. Robert D. Kaplan The Revenge of Geography: What the Map Tells Us about Coming Conflicts and the Battle against Fate. New York: Random House, 2012. –P.347-351.
4. O‘zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining to‘rtinchi maslahat uchrashuvi. Qirg‘iziston. 2022-yil. 21-iyul. <https://www.gazeta.uz/oz/2022/07/21/president-uz/>
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risi”dagi PF-60 sonli Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
6. Яхшиликов Ж. Я., Мухаммадиев Н.Э. Миллий ғоя – тараққиёт стратегияси. Монография. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти. 2017. –Б.292-293.

TIL GRAMMATIK TUZILISHINING MANTIQUIY ASOSLARI HAQIDA

Habibullayeva Nafisa Sherali qizi
Namangan davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu kichik tadqiqot ishida mantiq va uning hayotdagi ahamiyati, mantiqiy dalillarni inson tilida ifodalashning amaliy masalalari yoritilgan. Qolaversa, deduktiv va ratsionalistik mantiq nazariyalari oilmlarning fikr hamda tajribalari asosida izohlab berilgan.

Tayanch so‘zlar: mantiq, til, kommunikatsiya, fikrlash, falsafa, faylasuf, deduktiv tizim, ratsionalizm nazariyasi, kompyuter lingvistikasi, avtomatik tarjima.

Til jamiyatda, insonlar muloqotida fikr va g‘oyalarni yetkazib beruvchi eng muhim vositadir. Aynan til orqali insonlar o‘zaro axborot almashishadi, emotsional-ekspressiv hissiyotlarini namoyish qilishadi, ammo tilning eng muhim vazifasi bu kommunikativlikdir. Kommunikatsiya esa aloqa jarayoni bo‘lib, uning asosini aniqlik, lo‘ndalik, mantiqiylik, izchillik va o‘zaro uyg‘unlik tashkil qiladi. Tilni algoritmik jihatdan tasvirlash jarayoni nutqni analiz va sintez qilishni taqozo etadi. Bu esa

“mazmun – matn” muammosi faqat sof lingvistik muammo bo‘lib qolmay, balki matnni bir qator logik interpretatsiya qilish (sharhlash) jarayonini ham taqozo etuvchi murakkab muammo ekanligini ko‘rsatadi. Bu jarayonlarning barchasi mantiq (logika) elementlari bilan aloqadordir.

Mantiqiy fikrlash qobiliyati kundalik hayotimizda juda katta amaliy ahamiyatga ega. Mantiq, ayniqsa, insoniy munosabatlarni tartibga solish, qabul qilinadigan va qilinmaydigan ma’lumotlarni sintezlash, dalillarni ishonchlilik darajasiga qarab ajratishga yordam beradi. Mantiqiy fikrlash, shuningdek, tezislarni shakllantirish va ularni tanqidiy tahlil qilish qobiliyatimizni ham kengaytiradi.

Tadqiqotchi olim Kastellano fikrlariga ko‘ra, ¹har qanday falsafiy tizim oldida turgan eng katta muammolardan biri bu haqiqatni mantiqiy mezonlarga ko‘ra ishonchli tahlil qila oladigan tilni yaratishdir. Uning qo‘shimcha qilishicha, falsafa insonga har qanday haqiqatning tub mohiyatini ochib berishga yordam bersa, u biz idrok qila oladigan tilda gapirishi kerak, aks holda falsafa shunchaki ma’nosiz belgilar tizimiga aylanib qoladi

Mantiqiy dalillarni inson tilida ifodalashning amaliy ehtiyoji grammatik va mantiqiy munosabatlarni birlashtirish ehtiyojini keltirib chiqaradi. Agar biz tilni faqatgina mantiqiy fikrlar uchun ishlatsak, uni asli kabi qabul qila olmaymiz, ammo nutq jarayonida tafakkurdan uzilmaslik ham muhimdir. Juda kam odam mantiq va tilni rasmiy miqyosda o‘rganish qobiliyatiga ega, ya’ni qolganlarimiz bu bo‘shliqni ommaviy madaniyatimizda uchragan har qanday tarqoq parchalar bilan to‘ldiramiz. Shuning uchun ham mantiq nima ekanligi, u qanday ishlaydi va kundalik hayotimizda uni qo‘llashda qanchalik malakali ekanligimiz biz uchun mavhumligicha qolmoqda.

Tadqiqotchi olim Vulkan falsafasiga ko‘ra mantiq bu his-tuyg‘ularning o‘lishidir, ya’ni mantiqiy bo‘lish – bu ishtiyoqsiz, impulsiv va intuitiv bo‘lishdir. Bunday fikrga asoslangan har qanday qarorlar, ta’rifiga ko‘ra, oqibatlaridan qat’i nazar, o‘rinli va to‘g‘ri. Delansey ta’kidlashicha, mantiqni ta’riflash oson emas, hatto soha mutaxassislari ham ba’zan chinakam aniq bayonot berishga ikkilanadilar. Kopi va boshqalar mantiqni to‘g‘ri fikrlash yoki asosli xulosani o‘rganish sifatida tasvirlaydi. Olim Gutenplan mantiqni tafakkur haqida fikr yuritish yoki mulohazalar va dalillar haqidagi fan sifatida tavsiflaydi. ²Bularning barchasi to‘liq asosli

¹ Castellano, D. J. (2009). Logic and language: Part I. Arcane, p.34-35.

² Guttenplan, S. (1997). The languages of logic: An introduction to formal logic. Wiley-Blackwell.p.23-28.

ta'riflar, ammo ularda ma'lum bir falsafiy ravshanlik yo'q. Fox mantiqni mantiqchi quradigan tizim¹, jumladan, aksiomalar va xulosa chiqarish qoidolari sifatida belgilaydi.

Mantiq inson tiliga o'rnatilgan qoidalar to'plamiga o'xshaydi. Bu g'oyalarni aniq yetkazish va keyin rasmiy tahlil qilish uchun o'z fikrlarimizni qat'iy ifodalash usulidir. Mantiqiy realizm – bu mantiqqa ob'ektiv va har qanday inson ta'siridan mustaqil ravishda mavjud bo'lgan o'ziga xos kuch sifatida qaraladigan holat, u bizni o'rab turgan energiya maydoniga o'xshaydi. Delansey fikricha, mantiq asosan inson ixtirosidir. Ingliz, ispan va yapon tillari odamlar tomonidan yaratilgan tilshunoslik qoidolari bo'lgani kabi, mantiq ham shunga o'xshash yana bir turdagi konventsiyadir. Ko'pgina mantiq tizimlari hatto tom ma'noda rasmiy tillar deb ta'riflanadi, bu norasmiy yoki tabiiy tillardan to'g'ridan-to'g'ri farq qiladi. Bu farq nima uchun muhimligini bilish uchun Delansey quyidagi jumlani beradi:

1. *I saw the man on the hill with the telescope.*
2. *Men tepalikdagi odamni teleskop bilan ko'rdim.*

Delansey fikriga ko'ra, ²bu juda yaxshi tuzilgan inglizcha jumla, ammo u ham o'ziga xos xususiyatga ega ekanligini payqagan bo'lishi mumkin. Ya'ni, bu jumlaning ma'nosi aniq emas. U o'zi bilan quyidagicha savollarni ergashtirib keladi?

1. Ko'ruvchida teleskop bormi?
2. Teleskop tepalikka o'rnatilganmi?
3. Yoki erkak o'zi bilan teleskop olib yuribdimi?

Tabiiy tilning noaniqlik sifati deb ataluvchi xususiyati bir jumla misolida ko'zga tashlandi. Sun'iy tillarda bo'lgani kabi aniqlik, ma'lumotlarni ikir-chikirigacha tahlil qilish tabiiy iste'mol tillarida juda kam uchraydigan holatdir. Davomida Delansey noaniqlik bizni qimmatli tushunmovchiliklarga yetaklamasligi kerakligini ta'kidlaydi. Masalan, bankdan kredit olmoqchi bo'lgan mijozning nutqi yoki koinotga uchirilayotgan raketadan kelgan xabarni noto'g'ri anglash kabi. Bular imkon qadar kamroq noaniqlikni va qat'iy tizimli tilni talab qiladigan vaziyatlar. Shuning uchun ham rasmiy tilni har qanday noaniqlikni bartaraf etishga qaratilgan qoidalar to'plami, deb qarash mumkin.

Shunday qilib, avval keltirilgan jumlani mantiqiy ravishda quyidagi tarzda tuzish mumkin:

¹ Fox, D. (2020). Logic, Language, and Modularity.p. 56-58.

² DeLancey, C. (2017). A concise introduction to logic. Open SUNY Textbooks.p.90-92.

Men odamni ko'rdim, u kishi tepalikda edi va tepada teleskop bor edi.

Delansey berilgan jumlaning "va" bog'lovchisi yordamida qayta tuzdi va yuqoridagi savollarga ehtiyoj qolmadi. Shu o'rinda "va" bog'lovchisi o'rniga "yoki", "shuning uchun", "ammo" kabi so'zlar qo'yilganda ma'noda o'zgarish bo'lishi tabiiy hol, albatta.

Tabiiy tilning strukturasini o'rganishda mantiq, grammatika va semiotika uzviy aloqadorlikda ish ko'radi. Mantiq va grammatika orasidagi aloqadorlik til va tafakkur, so'z va tushuncha, gap va hukm, ega va subyekt, kesim va predikat kabi kategoriyalarning dialektik munosabatida namoyon bo'ladi.

1-jadval.

Mantiqiy kategoriyalarning grammatik shakl orqali ifodalanishi

Mantiqiy kategoriyalar	Grammatik tushunchalar
Subyekt	Ega
Predikat	Kesim
Obyekt	To'ldiruvchi
Atribut	Aniqlovchi
Predmet, hodisa	Ot so'z turkumi
Jarayon (harakat, holat)	Fe'l so'z turkumi
Belgi, sifat	Sifat so'z turkumi
Miqdor	Son so'z turkumi; son kategoriyalari
Vositalar, munosabatlar	Egalik, kelishik, ko'makchilar, bog'lovchilar ¹

Til tafakkur bilan chambarchas bog'liq bo'lib, fikrni moddiylashtiradigan, kishilarning fikr almashishini ta'minlab beradigan quroldir. Til bilan tafakkur bir-birini taqozo etadigan ajralmas hodisadir. Tilsiz tafakkur bo'lmaganidek, til ham tafakkursiz mavjud bo'lmaydi. Tafakkur inson oliy nerv sistemasining, ya'ni bosh miyaning faoliyati bo'lib, nutqda o'z ifodasini topadi, har qanday so'zlardan tarkib topgan ifoda qolipi orqali reallashadi.

Tafakkurning reprezentatsiyalashgan shakllaridan biri til (nutq) hisoblanadi. Ong amalda til formasida mavjud. Til bilan tafakkur murakkab, qarama-qarshiliklarga boy bo'lgan dialektik birlikni tashkil etadi. Til fonetika, grammatika qonunlari asosida tashkil topgan materik hodisa

¹ Лагу́та О.Н. Логика и лингвистика. - Новосибирск, 2000. - С.7

bo'lsa, tafakkur obyektiv borliqning inson miyasida aks etgan oliy formasi bo'lgan ideal hodisadir. Til qonunlari bilan tafakkur qonuniyatlarining tuzilishi va rivojlanishi bir xil emas. Tilning tizim sifatidagi qonunlarini grammatika o'rganadi. Tafakkur qonunlari va birliklari esa mantiqda o'rganiladi. Grammatik kategoriya va mantiqiy kategoriya orasidagi munosabat ham juda murakkabdir. Grammatik kategoriyalarni mantiq, mantiqiy kategoriyalarni grammatik kategoriyalarga bo'ysundirish yoki ularni qorishtirish mumkin emas. Bu kategoriyalar ba'zida o'zaro mos kelishi, ba'zida mos kelmasligi ham mumkin.

1991-yilda ushbu g'oyalarga mushtarak o'laroq olim Gamut o'z asarlarida shakl va ma'no o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tahlil qilish va ushbu munosabatlarni ifoda etishning rasmiy usulini o'rnatish zarurligini ta'kidlaydi.¹ Bu holat esa deduktiv tizim deb atalishini taklif qiladi, olim bu tizimni tabiiy tillarda qo'llanuvchi grammatika g'oyasiga bog'laydi. Deduktiv tizim bitta jumladagi so'zlar oqimini boshqarish o'rniga argument ichidagi jumlar oqimini boshqaradi. Gamut quyidagi misollarni keltiradi:

1. Unda shohning o'rmon cho'chqa yovvoyi o'ldirish uchun bir emas.
2. Qirol o'rmonida yovvoyi cho'chqani o'ldirish noqonuniy hisoblanadi.

Ikkala jumla ham bir xil so'zlar to'plamini o'z ichiga oladi, lekin har xil tartibda. Birinchi tartib noto'g'ri, chunki gap hosil qilishda ingliz tili grammatikasining tegishli qoidalariga rioya qilinmagan. Gamut taxmin qilganidek, o'quvchining miyasi, ehtimol, undan biron bir izchil ma'no chiqara olmaydi. Aksincha, ikkinchi tartib to'g'ri hisoblanadi, sababi u grammatika qoidalariga ko'ra tuzilgan, shuning uchun o'quvchining miyasi belgilangan konventsionalarga muvofiq undan mantiqiy ma'no hosil qilish mumkin.

Bir necha asrlar avval Aristotel ham klassik sillogizm deb atalgan nazariyani o'rta tashladi, u quyidagicha:

1. *Hamma insonlar o'likdir.*
2. *Sokrat o'likdir.*
3. *Chunki Sokrat insondir.*

Endi buni quyidagilar bilan taqqoslang:

1. *Hamma insonlar o'likdir.*
2. *Sokrat – bu inson.*
3. *Shuning uchun Sokrat o'likdir.*

¹ Gamut, L. T. (1991). Logic, language, and meaning, volume 1: Introduction to logic. University of Chicago Press. p.76-79.

Sillogizm nazariyasini ham detektiv tizim formulasiga solamiz. Soʻzlar bir xil faqat grammatik bogʻlanishda farq bor, xolos. Grammatika jumladagi soʻzlarning toʻgʻri oqimini belgilaganidek, mantiq ham argumentda jumalarning toʻgʻri oqimini belgilashini koʻrishimiz mumkin. Shunday qilib, birinchi dalil rasmiy sillogizm qoidalariga boʻysunmagani uchun yaroqsiz deb topildi. Keyingi misollarda esa jumalalarni tuzishda grammatik qoidalarga amal qilindi, shakl va maʼno mutanosibligi yuzaga keldi, shuning uchun ular toʻgʻri deb baholandi.

Ammo Gamut ixtiro qilgan deduktiv tizimni dunyo boʻylab barcha tillar uchun joriy qilish imkonsiz, chunki turli oilaga mansub turli tillar oʻziga xos gap qurilish qolipiga ega va har biri individual. Shuning uchun ingliz tili qolipida tuzilgan oʻzbekcha gap grammatik xato hisoblanishi mumkin. Ammo koʻzlangan yagona maqsad mazmunli muloqot tashkil qilishdir, shunday ekan barcha til foydalanuvchilari oʻz ona tilida toʻgʻri gapirishi yetarli. Xuddi shu tamoyil mantiq uchun ham amal qiladi. Bahsda jumalarni hosil qilishning universal toʻgʻri usuli mavjud emas, lekin muloqotning yozilmagan qoidalariga koʻra koʻzlangan fikr toʻgʻri yetkazib berilishi, mantiqan haqiqatga mosligi muhim.

Deduktiv mantiqning semantika va grammatikadagi ahamiyati muhim, chunki u klassik falsafadagi sof ratsionalizm gʻoyasini inkor qiladi. Ratsionalizm taʼlimotiga koʻra, hayotdagi, koinotdagi barcha narsa haqida chuqur oʻylab uning negizini topish mumkin. Uotson, Dekart, Spinoza va Leybnits kabi olimlar bu kabi qarashlarni ilgari surishgan va ushbu nazariyalar hozirgi zamonaviy falsafada ham oʻrganilmoqda. Agar ratsionalizmni tilga tadbiq qilsak, jumla tuzishda grammatik toʻgʻrilik muhim emas, eng ahamiyatlisi foydalanadigan soʻzlarning nuqtda ifodalanishi. Shuning uchun ratsionalizm hech qachon obyektiv haqiqatga asoslanmaydi, u faqat haqiqatni tasvirlashga urinishlar toʻgʻri shakllantirilganmi yoki yoʻqligini aniqlay oladi, xolos, deduktiv mantiqda esa obyektivlik asosiy oʻrinda turadi.

Deduktiv mantiq va ratsionalizm elementlari bugungi kunda texnik va avtomatik tarjima nazariyalarida ham bir qancha leksik muammolar kelib chiqishiga sabab boʻlmoqda. Masalan, XX asr ikkinchi yarmida fan tarmogʻi sifatida ajralib chiqqan kompyuter lingvistikasining asosiy lingvistik masalalaridan biri bu morfologik tahlilda kodlash va dekodlash jarayonidir. Jumladan, RETRANS (inglizcha-ruscha, ruscha-inglizcha frezalogik avtomatik tarjima tizimi) avtomatik tarjima tizimida morfologik

analiz jarayonida foydalaniladigan inglizcha soʻzlarning grammatik tasnifida soʻz turkumlarini quyidagicha kodlash mumkin:

Ot – 1, sifat – 2, feʼl – 3, ravish – 4, predlog – 5, simvolli bogʻlovchi – 6, artikl – 7, yuklama – 8 simvollari bilan ifodalanadi.

Men maktabga bordim.	I went to school.	Я ходил в школу.
0/11 1/11 2/3	0/11 0/3 5/1	0/11 0/3 5/1

Yuqoridagi jadvalda bir xil mazmunga ega uch tilda ifodalangan jumlani avtomatik tarjima qilish uchun kompyuter tilida kodlandi. Koʻringanidek, ingliz va rus tilidagi kodlar bir xil, ammo oʻzbek tilidagi gapning belgilari qolganlaridan farq qiladi. Shuning uchun, dekodlash jarayonida tarjimadagi semantik nomutanosibliklar, gapdagi shakl mavjud boʻlsa-da, maʼnoning yoʻqolib qolishi kabi holatlar kuzatiladi.

Kompyuter lingvistikasi deduktiv mantiq tizimi asosida ishlaydi, u uchun shakl muhim. Masalan, “Oʻzbekiston bayrogʻi” jumlasini 1/11 1/11 shaklida miyasiga qabul qiladi va shunday tarjima qiladi. Vaholanki, “Oʻzbekiston” soʻzidagi belgisiz qoʻllangan qaratqich kelishigi qoʻshimchasi texnika uchun ahamiyatsiz. Agar dasturlash tillari ham ratsionalizmga boʻysunsa, bunday tushunmovchiliklar kelib chiqmaydi, texnik tarjima ham leksema bilan emas sema bilan ishlar edi.

Xulosa qilib aytsak, Koskun aytganidek, mantiq toʻgʻri fikrlashni anglatadi, til esa fikrning libosidir. Tilni shakllantiradigan meʼzon mohiyatan – fikr. Fikrlar tilda ifodalanishi kerak, chunki agar biz oʻz fikrlarimizni tilda ifoda etmasak, ularni mantiqiy tahlil qilmaymiz. Boshqacha qilib aytganda, til-bu ogʻzaki, imo-ishora yoki yozma soʻzlardan foydalangan holda muloqot qilish shakli, mantiq esa muammoni qanday hal qilish mumkinligi haqida tizimli, bosqichma-bosqich fikrlashni oʻz ichiga olgan inson tafakkurining usuli. Mantiq koʻplab tamoyillarning, shu jumladan ilmiy uslubning asosidir. «Mantiq» deduktiv tizim va semantik talqinlar bilan birlashtirilgan rasmiy tilga yaqin tursa-da, qamrov koʻlami biroz kengroq. Shu oʻrinda biz bergan taʼrif ham subyektiv, olimlar-mutaxassislar tomonidan boyitilishga, toʻgʻrilanishga muhtoj boʻlgan fikr. Ayni paytda, biz mantiq shunchaki hissiy impulsivlikning yoʻqligidan koʻra kattaroq nazariya ekanligini isbotlashga harakat qildik. Bu koinotni boshqaradigan yadro kuchi emas, balki qoidalar asosida qurilgan, gʻoyalarni qatʼiy ifoda etishga va keyin ular orasidagi oʻzaro taʼsirni tahlil qilishga yordam beradigan lingvistik konvensiya (qoidalar tizimi) dir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Belin, P., Fecteau, S., & Bedard, C. (2004) . Thinking the voice: Neural correlates of voice perception. *Trends in Cognitive Science*, 8 (3), 129 – 135 .
2. Ben-Shachar, M., Hendler, T., Kahn, I., Ben-Bashat, D., & Grodzinsky , Y. (2003) . The neural reality of syntactic transformations. *Psychological Science*, 14, 433 – 440.
3. Calvert, G.A., Bullmore, E.T., Brammer, M.J., Campbell, R., Williams, S.C.R., Mc Guire, P.K. et al. (199) . Activation of auditory cortex during silent lipreading. *Science*, 276 (5312) , 593 – 596 .
4. Castellano, D. J. (2009). *Logic and language: Part I. Arcane*
5. Knowledge. Coskun, B. (2020, March 20). An assessment of the relationship between language and logic.
6. Copi, I. M., Cohen, C., & McMahon, K. (2013). *Introduction to Logic* (14th ed.). Routledge.
7. DeLancey, C. (2017). *A concise introduction to logic*. Open SUNY Textbooks.
8. Fox, D. (2020). *Logic, Language, and Modularity*.
9. Gamut, L. T. (1991). *Logic, language, and meaning, volume 1: Introduction to logic*. University of Chicago Press.
10. Guttenplan, S. (1997). *The languages of logic: An introduction to formal logic*. Wiley-Blackwell.
11. Suppes, P. (1957). *Introduction to logic*. Courier Corporation.
12. Watson, L. (2017). *A concise introduction to logic* (2nd ed.). Cengage Learning
13. Xabibullayeva, N. Neyrolingvistik dasturlashning psixolingvistika sohasidagi ahamiyati. *NamDU – Iqtidorli talabalar ilmiy axborotnomasi* 2023.№5 son. – 260-267-b.

МУҲАММАД ЗАКАРИЁ РОЗИЙ ҚАРАШЛАРИДА “ҲАСАД” ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ФАЛСАФИЙ-АХЛОҚИЙ ТАЛҚИНИ

Ахмедов Руфат Пирматович

БухДУ тадқиқотчиси

Муҳаммад Закариё Розий (IX-X) Шарқ халқлари фалсафий - ахлоқий тафаккурининг кўзга кўринган буюк а намояндаларидан биридир. У фалсафий масалаларни ечиш билан бирга тиббиёт фани ва ахлоқшунослигининг етакчиларидан бўлиб, бу соҳада кўплаб асарлар ёзган. Аллома инсоний одоб-ахлоқдаги фазилат ва иллатларнинг турли йўналиш ва майлларини қиёслаб, уларнинг намоён бўлиш сабабини жуда маҳорат билан очиб беради.

Муҳаммад Закариё Розийнинг ахлоқсизликнинг хунук тоифаларидан бири – ҳасад бўлиб, унингча, ҳасад инсон қалбида ҳирсининг тўпланишидан пайдо бўладиган иллатдир. Ҳасадгўй одамлар ёвуз ва одамларни хафа қилишдан завқланишади. Бундай одамлар “одамларнинг нохуш ҳодисаларидан, гарчи одамлар уларга зарар етказмаган, зулм қилмаган бўлса-да, хурсанд бўлишади. Бундай одамнинг одати қарама-қарши жинсни ёмон кўришдир. Ҳолбуки, халқ аёллардан яхшилик қилишларини, бир-бирларига яхшилик қилишларини умид қиладилар”¹. Бошқа томондан, кўпчилик одамлар жамиятга дўстона ва фойдали бўлишга интилади. Лекин баъзилар ҳасад билан машғул бўлиб, уни қалбида асраб-авайлайди, мутафаккир ҳасад манбасини зикналик характерида кўради. Бу ердан, унинг фикрича, ҳасадгўй одамнинг сабри йўқ ва ўзида бор нарсa бошқа одамда бўлишини хоҳламайди². Бинобарин, Закариё Розий назарида “...ҳасад беҳисоб зарари бор жисмоний дарддир”³. Ҳасадгўй одам яхши одамлар нима ёрдам беришни ва бу кўпол ва нотўғри йўлдан қочишни хоҳлашидан чарчаган. Рашк ва бахиллик ёмон одамларнинг иллатлари бўлиб, бундай кишилар на яхши одамлар, на яхши амаллар, балки фақат ўзларининг ёмонликларига бағишлангандирлар. Аввало, улар ўзларининг бошқалардан устунлигини кўрсатадилар, қалбларида ўзига

¹ Закариёи Розӣ. Мунтахаби осор.Тибби рӯҳонӣ. Тарҷума ва таҳияи А.Девонақулов, М.Бақоева, С.Раҳимзода. Душанбе: “Адиб”, 1989. -С.75-76.

² Ўша асар. – Б. 76.

³ Закариёи Розӣ. Мунтахаби осор.Тибби рӯҳонӣ. Тарҷума ва таҳияи А.Девонақулов, М.Бақоева, С.Раҳимзода. Душанбе: “Адиб”, 1989. – Б. 76

бўлган муҳаббатни кўпайтирадилар, ҳасад доирасини кенгайтирадилар. Лекин ҳақиқат яхши ва хайрихоҳлар тарафида бўлиб, одамлар ҳасад туфайли яхшиликка умид қилмайдилар, уларни ёмон кўрадилар. Рашкчи покиза инсонлар олдида жирканчдир, чунки ҳасадгўй ҳам бахил, ҳам баднафс, ҳам ёлғончи ва инсофсиздир. Рашк ўзининг ҳасадли истакларини рўёбга чиқаришга интилади ва “ҳеч қачон ёмонлик қилишдан сақланмайди”. Ҳасаддан мақсад ҳеч қачон инсон зотига ёрдам бериш ва қўллаб-қувватлаш эмас”. Рашкчи нафақат ўз яқинларига, балки ўзи танимаган ва ҳатто ундан жуда узоқда бўлганларга ҳам ҳасад қилади.

Розий фикрича энг ёмон ҳасад шуки, бировнинг бошига тушган ва ўша нарса ўша инсон учун жуда муҳим бўлган нарсага ҳасад қилган одам ўша одам ўз мақсадига эришганини ҳис қилади ва ҳасад туфайли илондек бурилиб, кўп азоб чекади. Ўшанда ҳасад бўлса, ҳасадгўйнинг ғаразли хийла-найранги, айёрлиги ёрдамга ошиқади ва у билан бирга унинг қалбида нафақат ҳасад туйғуси пайдо бўлади, балки унинг ҳаётида адоват ҳам ривожланади. Баъзан ҳаётда бундай рашк қариндошлар ва дўстлар орасида, ҳатто биродарлар ва яқин танишлар орасида ҳам бўлиши мумкин. Баъзан ота-она, она ва қиз, ўғил ва ота, ака-ука, опа-сингил ўртасида рашк пайдо бўлиб, ота-она ва фарзанд ўртасида носоғлом муносабатларга сабаб бўлади ва бу каби хатти-ҳаракатлар жамиятни бефарқ қолдирмайди. Чунки оиладаги дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг йўқолиши, унинг носоғлом бўлиши жамиятдаги бирдамлик ва ҳамжиҳатликнинг бузилишига олиб келиши мумкин. Бинобарин, ҳасад оила ва жамият тараққиётига халақит берадиган юқумли касалликка ўхшаб, ҳасад ва бахилликка қарши кураш ақлли ва олима зотларнинг, ақл-идрок ва ахлоқ устозларининг энг оғир вазифаларидан бири саналади. Чунки ҳасадгўйларнинг кўпчилигининг ҳасади қон ва қалбида ўрин олган ва қалбларида одат бўлиб қолган.

Кўриниб турибдики, ҳасад қилувчининг ҳолати ҳасад қилувчининг ҳолатидан фарқ қилади. Шунинг учун, ҳасадгўйлар севгилиси ҳақида нима тасаввур қилсалар, ҳақиқатга тўғри келмайди. Ҳасадгўй одам, ҳасад қилинаётган одамда буюк, улуғвор ва ажойиб нарса бор деб ўйлайди, лекин аслида ундай эмас. Бу борада мутафаккир шундай ёзади: “Инсоннинг табиати шундайки, агар бирор давлат ёки улуғ мартаба ёки улуғ нафсни кўрса, барибир ўша ҳолга етишни орзу қилади ва у ҳолга эришган инсон саодат ва фаровонликнинг охири бўлишига ишонч ҳосил қилади. Лекин ҳақиқат

бошқача. ...Кейинчалик вазият унчалик хурсанд эмаслиги маълум бўлди”¹. Ҳасад, шу мақсадига эришиб, машҳур бўлганидан кейин ҳам ўзини юқори поғоналарда кўришни истайди, чунки у ўзи хоҳлаган ва орзу қилган мавқега етган бўлса-да, шу билан бирга, ўша мавқе унинг учун паст ва қадрсиз бўлиб, қайғу ва кўрқувдан азоб чекади. Унинг кўрқуви шундаки, у кўп меҳнат қилган бу лавозимдан ишдан бўшатилиши мумкин. Бироқ унинг ғам-ғуссали бўлишининг сабаби шундаки, у ўз қудратининг чегарасига етиб, эгаллаб турган лавозимини адо эта олади ва шу билан бирга ўз мартабасининг юқори даражасини сўрайди. Натижа шуки, ана шундай чалкаш ўй ва туйғулар ҳасадгўй одамни ғам-ғуссага, юраги изтиробга, хавф-хатарга етаклайди. Айни пайтда унинг вужуди ва руҳи бу мартабадан юқори даражага чиқиш учун ўйлар жараёнида азобланади. Бинобарин, донишманд ва зиёли киши олий мансабга, текин бойликка нафснинг ортидан юрмаслиги керак.

Розий фикрича, энг яхши ҳолат оддий ва зарурий ҳаёт кечириш учун зарур нарсаларни топиш билан қаноатланишдир. Аммо, афсуски, бу оддий вазиятларнинг барчаси ҳаваскорлар учун қизиқарли ва завқлидир, чунки улар доимо эркин ривожланиш ва тараққиёт ва юқори мартабаларга эришиш ҳақида қайғурадилар. Бинобарин, ҳасад қилувчиларнинг бахти қайғуларидан, тинчи ва роҳати эса қўл остидагиларнинг роҳатидан оздир. Шунини таъкидлаш керакки, бу инсоннинг доимий ва табиий ҳолати, яъни одоб-ахлоқ, нафс ва иродасизлик, эзгулик, ҳасад ва қаноат каби зиддиятлар инсон қонида оқиб ўтади ва уларнинг ечими қадим замонлардан то ҳозирги кунгача давом этмоқда.

Демак, инсон жисми, руҳи ва ақли соҳиби бўлиб, уларнинг ҳар бири бир-бирига боғлиқ ва айни пайтда бир-бирига зиддир. Энди ҳар биридан меъёрида фойдалана олса, дунё гулга айланади. Аммо, афсуски, бу ҳаддан ташқари ва бепарволикдир, агар одам ўз ёлғонини еса, чегара ва воситаларни ташлаб, ҳаддан ташқари ёки бепарволикка мойил бўлади. Бошқа томондан, инсоннинг солиҳ бўлиши, ҳасад ва зикна бўлмаслиги учун “соф қон” ирқига эга бўлиши ёки тегишли оила, мактаб ва жамоат таълимини олиши керак. Бошқа томондан эса, ақл ва ҳикмат билан амал қила оладиган даражада билимга эга бўлиши керакки, бу каби ёмон ишлар унинг ҳаётида содир бўлмасин, касаллик

¹ Закариёи Розӣ. Мунтахаби осор. Тибби рӯҳонӣ. Тарҷума ва таҳияи А.Девонақулов, М.Бақоева, С.Раҳимзода. Душанбе: “Адиб”, 1989. – Б. 79-80.

ва бахтсизликка етакламасин. Энди ёвуз “рашк” тоифаларидан фақат биттаси ҳақида сўз юритилди, аммо бу ҳасаднинг орқасида ёмон оқибатлар борки, у одамда очкўзлик, манманлик, ғаразлилик, нафс, худбинлик, нафрат, ёвузлик, ғазаб, ёлғон ва бошқа боғланиш омилларини келтириб чиқаради, бу эса одамни бошқа ҳайвонлардан фарқли равишда ҳайвонга айлантиради.

Хулоса қилиб айтганда, Розий ҳасаднинг сабабларинигина эмас, балки уни даволаш ва бартараф этишнинг йўл ва воситаларини ҳам тадқиқ этган. Унингча, доно киши аввало унинг зарари ва ёмон оқибатлари ҳақида ўйлаши керак, чунки ақлли одам фикрлаш жараёнида чуқур ва тўғри хулосалар чиқариши унинг ислоҳ қилинишига катта ёрдам беради. Бошқа томондан, ҳасадгўй одамнинг яқинлари унинг ҳасад ва ғазабидан кўрқишлари керак ва улар бошиданок унинг ғазабланишига йўл қўйиб, мақсадларига эришишига тўсқинлик қилишлари керак. Қолаверса, ҳасадгўйнинг шахсий ишига аралаштиришлари, кейин ўша одам ўзининг хатти-ҳаракатидан хижолат тортиши ва балки ўзининг ёмон ишларидан воз кечишгача боради. Ҳасадни тузатиш учун яқинлар ҳам, бегоналар ҳам қалбларида қизиқиш уйғотиб, уни ҳалоллик билан тўғри йўлга бошлашлари керак.

O‘ZBEKISTONDA HUQUQIY QADRIYATLARNING TRANSFORMATSION XUSUSIYATLARI

Mamatkarimov A.A.

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Psixologiya va ijtimoiy-siyosiy fanlar fakulteti falsafa ta’lim yo‘nalishi 3 bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda qadriyatlarning transformatsion xususiyatlari va ularning jamiyat hayotiga ta’siri tahlil qilinadi. O‘z navbatida qadriyatlarning tarixiy rivoji uning turli davr va qatlamlar uchun alohidalashga o‘rindi, bu maqola orqali esa qadriyatlarni eski va yangiga, muayyan sinf manfaatlariga ko‘ra bo‘lish emas balki doimo uyg‘un va dialektik holatda yangi davr "Adabtoindivid"i o‘zida birlashtira olishi hamda yashovchanligini ta’minlashini ko‘zda tutadigan vaqt kelganini bayonini anglashimiz mumkin.

Kalit so‘zlar: qadriyatlar transformatsiyasi, axloqiy qadriyatlar, jamiyat tuzilmalari, ijtimoiy qadriyatlar, uyg‘unlik va dialektik holat, adabtoindivid, globallashuv, urbanizatsiya, jadidlik harakati, obyektivlik va subyektivlik

Saxs, jamiyat va davlat doimo qadriyatlar monasabati bilan muvozanatdadir. Buni Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov quyidagicha ifodalaydi “insonning eng oliy qadriyat ekanligini anglab yetish -bu o‘zgarish va taraqqiyotning boshlang‘ich nuqtasidir. Qadriyatlar har bir jamiyatni birlashtirib turuvchi kuchdir”¹, zamonaviy olim Ferdinand Tünnies esa "jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi va axloqiy qadriyatlar unga asos bo‘ladi”²deya bayon etadi . Bundan ko‘rinib turibdiki jamiyat insonlardan iborat ekan ularning hayoti va dunyoqarashi qadriyatlar bilan munosabatlarsiz kechmaydi.

Qadriyatlar ijtimoiy - tarixiy taraqqiyot mahsuli sifatida o‘z tarixiy ildizi, rivoji, vorislik jihatlariga ega. Qadriyatlar mehnat, ishlab chiqarish sohasidagi faoliyat, insonlar o‘rtasidagi munosabatlar uchun foyda keltiradigan narsalar, hodisalar, xatti-harakatlar majmuasi sifatida yuzaga kelib, ayrim kishilar, ijtimoiy guruhlar faoliyati, xatti-harakatini ma’lum yo‘nalishga buradigan, tegishli me’yorga soladigan ma’naviy hodisaga aylanadi. Qadriyatlar umumbashariy, milliy, shaxsiy bo‘lishi mumkin. Olam, tabiat va jamiyatning eng muhim tomonlarini, qonun-qoidalarini, aloqadorliklarini ifodalaydigan qadriyatlar umumbashariy xususiyatga ega. Bunday qadriyatlar o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydigan, abadiy qadriyatlardir. Muayyan bir elat, millat, xalqning hayoti, turmush tarzi, tili, madaniyati, ma’naviyati, urf-odat va an‘analari, o‘tmishi va kelajagi bilan bog‘liq qadriyatlar milliy qadriyatlardir. Inson, uning faoliyati, turmush tarzi, e’tiqodi, umr ma’nosi, odobi, go‘zalligi bilan bog‘liq qadriyatlar shaxsiy qadriyatlardir.

O‘zbekiston ijtimoiy-tarixiy mintaqasi sifatida o‘z milliy va mintaqaviy qadriyat tizimiga ega bo‘lib, mamlakatimizda azaldan rivojlangan sharqona axloq, adalat, erkinlik, jumardlik, oila qadriyati, o‘zgalarni manfaatlarini hurmat qilish, o‘zaro tenglik kabi qadriyatlar nafaqat tarix uchun, balki bugungi kun uchun ham dolzarbdir, o‘zbek millati turli xalqlar bilan tarixan yagona mintaqada yashab ular bilan integratsiyaga o‘chragan va bir-birlari bilan singishib ketgan, bu o‘z navbatida qadriyatlarning birlashuvi va dialektik o‘zaro aloqalar tufayli o‘zgarishga uchrashiga olib keldi.

Qadriyatlarning mavjudligi va ularning rivojlanishi, inson hayotidagi o‘rni to‘g‘risida fikr yuritganda, har bir ibtido va tamadduni quruvchi inson bulsa, uning xatti-harakatlarini tashkil etuvchi, odatlari, dunyoqarashi va rivojlanishini ta’minlovchi asosiy omil bu qadriyatlardir. Buni quyidagi

¹ Islom Karimov "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asari 2008-yil "Ma'naviyat" nashriyoti.

² Ferdinand Tönnies 1887-yil "Gemeinschaft und Gesellschaft" ("Jamo'a va Jamiyat") asari.

fikrlar orqali to'laroq tushunish mumkin. Emil Durkheim "ijtimoiy bo'linish" asarida "ijtimoiy aloqalar va bir-birini tushunish, odamlarning o'zaro qarashlari, tushunchalari va qadriyatlariga asoslanadi. Qadriyatlar, jamiyatni birlashtiruvchi kuch sifatida, uning to'liq ishlashini ta'minlaydi"¹. Qadriyatlar inson va jamiyat o'rtasidagi axloqiy va ijtimoiy chegaralarni o'rnatadi.

Qadriyatlar transformatsiyasi doirasida O'zbekistonning 3 asrlik tarixiga nazar tashlasak va undagi qadriyatlarning alohida turlaridagi o'zgarishlarni ko'rib chiqadigan bo'lsak, avvalo ijtimoiy qadriyatlarga tuxtalsak, ijtimoiy qadriyatlar bu - jamiyatda keng tarqalgan, ijtimoiy guruhlar va individlarning axloqiy, madaniy va ma'naviy me'yorlarini belgilovchi prinsiplar va tushunchalardir. Ular, insonlar o'rtasida munosabatlar, o'zaro hurmat, adolat, hamjihatlik va boshqa ijtimoiy normalarni shakllantirib, jamiyatdagi barqarorlik va rivojlanishga yordam beradi. Ijtimoiy qadriyatlar, jamiyatning tarixiy, madaniy va diniy xususiyatlariga qarab o'zgarib turadi.

Muqaddas qadriyatlardan biri bu oiladir. O'zbekistonda oila instituti an'anaviy holatini, ushbu xususiyatlar ochib beradi:

1 Qur'onga asoslangan oilaviy tartiblar: oila institutida islomiy qadriyatlar ustun bo'lib, erkak oilaning boshlig'i sifatida qaraldi.

2. Katta oilalar hukmronligi: bir nechta avlod birga yashash an'anasi keng tarqalgan.

3. Ayollar va erkaklar roli: ayollar asosan uy ishlari va bolalar tarbiyasi bilan shug'ullangan, erkaklar esa iqtisodiy faoliyat uchun javobgar bo'lgan.

4. Nikoh va urf-odatlar: nikohlar asosan ota-onalar tomonidan kelishilgan. Qizlar yoshligidan unashtirilgan va erining oilasiga ko'chib o'tgan.

5. Ko'p xotinlilik (poligamiya) ba'zi tabaqalarda keng tarqalgan bo'lib, ayniqsa, boy oilalarda ko'p o'chrigan.

Usha davr muhitini tadqiq etgan rus sharqshunosi Ostroumov musulmon oilasini an'anaviy va qattiq tartibga asoslangan deb tasvirlaydi. Ayollarning roli cheklangan bo'lsa-da, oilaning barqarorligi jamiyatda muhim o'rin egallaganini ta'kidlaydi. O'zing "Sartlar haqida etnografik ma'lumotlar"(1908) asarida jamiyatda ko'p xotinlik keng tarqalganligi va katta oilalar tizimi jamiyatda o'rni muhim ekanligini ta'kidlaydi.

¹ Émile Durkheim "De la division du travail social" ("Ijtimoiy mehnat taqsimoti") asari 1893-yilda chop etilgan.

XX asrga o'zbek milliy muhitida o'zgarishlar yuzaga kela boshladi va jadidlik harakati orqali jamiyatdagi ko'plab qadriyatlar tizimi kabi oila instituti ham reformatsiyaga o'chradi bunda asosiy e'tiborga molik hodisalar quyidagilardir: jadidlar qarashidagi yangi oila; 1 An'anaviy oila tushunchasini saqlab qolgan holda, uni ma'rifat va ilm bilan boyitish kerakligi haqida gapiradi. 2 Majburiy nikoh va qalin to'lash kabi an'analarni tanqid qiladi. 3 Oilada o'zaro hurmat, muhabbat va muloqot muhimligini ta'kidlaydi.

Bu qarashlar A.Fitratning "oila" asarida, Abdulla Avloniyning "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarlarida bayon etiladi. Bu borada keskin yangiliklarni talab etgan Munavvar qori Abdurashidxonov "Ota-onalar farzandlarning ta'limi uchun mas'uldir" degan g'oyani ilgari surgan. U, shuningdek, farzandlarning sog'lom rivojlanishiga katta ahamiyat bergan. Munavvar qori ayollar ta'limiga alohida e'tibor bergan. Ayollarning o'z o'rnini bilishi va jamiyatda faollashishi zarur ekanini ta'kidlagan. "Ayolning ilmga erishishi - jamiyatning keyingi avlodini ilmlil va axloqli etib tarbiyalashning kafolatidir" degan fikrni ilgari surgan. Bu tula qonli yangi davrga moslashish talabi va tarixan o'nutilgan qadriyatlarning to'g'ri talqin etilishi edi.

Yangi O'zbekiston respublikasida oila instituti alohida e'tibor bilan kuzatilgan holda, davlat miqyosidagi masala sifatida bayon etildi. O'zbekiston respublikasi konstitutsiyasining 14-bob 76-80 moddalarida oila, yoshlar masalalari to'la qonli tarzda huquqiy qadriyat sifatida e'tirof etildi.

Jamiyatda mavjud qadriyatlar transformatsiyasini aniqroq tushunish uchun yagona axloqiy qadriyatning rivojiga nazar tashlash orqali tushunish yanada aniq xulosa qilish imkonini beradi. Masalan o'zaro hurmat - axloqiy qadriyat sifatida jamiyatimizda minglab yillardan buyon mavjud, misol uchun Farobiy o'zing "fozil odamlar shahri" asarida, Abu rayhon Beruniy. "Hindiston" asarida o'zaro hurmat masalasiga deyarli yagona pozitsiyadagi "o'zaro hurmat - ilm-fan va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlaydi" degan fikrni bayon etgan, keyinchalik bu masala jadidlar tomonidan ham e'tibor markazida buldi, jadidlardan Abdulla Avloniy, Maxmud xo'ja Behbudiy fikrlarida, o'zaro hurmat qadriyat sifatida jamiyatning asosiy birlashtiruvchi va rivojlanish jarayonini ta'minlovchi holat sifatida qaraldi, bu davrda jamiyatning ma'naviy zaruriy va ijtimoiy muhim holat sifatida qaralgan o'zaro hurmat axloqiy qadriyati, mustaqillikdan so'ng huquqiy norma sifatida konstitutsiyamizning 21 - moddasi 2 - qismida aks ettirilgan.

Qadriyatlarning huquqiy norma darajasiga ko'tarilish jarayonini bayon etadigan bulsam , norma bu qonun bilan belgilangan xulq - atvor qoidasidir va jamiyat tomonidan yuzaga chiqariladi hamda ushbu qadriyatlar va ijtimoiy holatlarni tartibga solish uchun unga huquqiy norma maqomi beriladi .

Qadriyatlar transformatsiyasi jarayonini qanday tarzda jamiyatda yuzaga kelishini yuqorida ko'rib chiqdik, endi esa uning ahamiyati va "Adabtoindivid" tushunchasi bilan aloqasini ko'rib chiqamiz. Qadriyatlar jamiyatlar integratsiyasi va ayniqsa hozirgi informatsion hamda globallashuv jarayonida millatlar, insonlarning shaxsiy va milliy qadriyatlari bilan tuqnash kelishi, shuningdek turli yosh doiralari orasidagi o'zgarishlar tufayli ko'zga tashlanadi, jamiyatning qadriyat tizimi doimo o'zgarishlarga o'chraydi, masalan, insoniyat tarixida burilish yasagan yakka xudolik dinlari vujudga kelishi, iqtisodiy o'sishni muqobillashtirgan inqiloblar davrida butun boshli insoniyat qadriyatlar transformatsiyasi hodisasiga duch keldi. Birinchilardan bo'lib Yevropa buni o'z gardanida sinab ko'rdi. Fridrix Nitshening "Zardusht tavallosi" asari, Zingmund Freydning "Totem va tabu" , "Madaniyat va uning noroziligi" , "Dindan illyuziya sifatida" kabi asarlarida yevropa jamiyatining mavjud tarixiy qadriyatlarini ko'rib chiqishni va o'zgartirishni talab etdi. Bu davrda O'zbekiston hududida ham Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy o'zgarishlar qilinishi lozimligi to'g'risida fikrlar bilan chiqishdi .

Bu holat mavjud qadriyatlarga ergashuvchi qatlam va yangi qadriyatlarni qullovchi qatlam o'rtasida kanflekt holatni keltirib chiqaradi hamda qadriyatlarning yangi tizimi to'liq ishlab chiqilmasa jamiyat axloqiy va ijtimoiy jihatdan tanazzulga yuz tutadi , misol uchun statistik ma'lumotlarga ko'ra demografik o'sish sur'atlari juda past 2020- yilda Italiyada tug'ilish ko'rsatkichi har 1000 kishiga 7,8 nafarni tashkil etgan , undan tashqari yolg'iz yashovchilar soni ortib bormoqda Shvetsiyada 2021-yilda aholining 40 % yolg'iz yashovchi xo'jaliklardan iborat bulgan , eng yomoni yoshlar orasida ruhiy salomatlik muammolarining kuchayishi.

Yuqoridagi holatlarni oldini olishda uylaymanki, o'tmish va kelajak tajribalari va qadriyatlarining uyg'unligini ta'minlash, yosh avlodga tarixni to'g'ri tahlil etib tushuntira bilish va yangiliklarni har bitta elementar jihatigacha sinchiklab o'rgangan holda qabul qilish lozim , bunda tarix va falsafa fanlarining , diniy va siyosiy institutlarning o'rni yuqoridir . Zero inson xato qilishi va ulardan xulosa qilishi shart emas, shunchaki tarixni

o'rgansin va xatolardan xulosa chiqarsin , tamaddunlar qilgan xatolar , o'zgarishlarga yuz tutgan jamiyatlar , noroziliklarga sabab bulgan g'oya va hodisalar tarixan insonga ma'lumdir. Birinchi prezidentimiz I.A. Karimov ta'kidlaganidek "O'z tarixini bilmaydigan, kechagi kunini unutgan millatning kelajagi yo'q".¹ Inson borki o'z kelib chiqish asosiga, uning boshqa insonlar bilan aloqasini belgilaydigan me'yoriy qadriyatlarga duch keladi va ularning ahamiyati va vazifalari faqatgina o'z tarixini , an' ana va madaniyatini , ajdodlaridan vorisiylik qonuni bilan o'tib kelayotgan pand - nasihatlarni anglash tufayligina qadriyatlarlarning asl ma'nosi va mazmunini tushunib yetadi , hamda o'zgarishlarga olib keluvchi holatlarda o'z shaxsiy fikri bilan qadriyatlarni saqlab qola oladi .

Qadriyatlarining transformatsiyasi o'z navbatida yagona inson fikrlari va shaxsiy qadriyatlarining o'zgarishga o'chrashi hamda uning jamiyatdagi muhitga moslashishi oqibatida yashovchanligi oshib , butun jamiyat miqyosida o'zgarishlarga olib keladi, hozirgi davrda gender tenglik masalasi huquqiy va axloqiy qadriyat sifatida jamiyat a'zolari orasida kuplab fikr va mulohazalarga sabab bo'lmoqda , gender tenglik bu ijtimoiy, siyosiy jihatdan ayol va erkaklarning teng huquqliligidir , bu konstitutsiyamizning 58 - moddasida ham bayon etilgan , endi tarixiy jihatdan olib qarasak bizning jamiyatimizda mamlakatimiz mustaqillikka chiqqan va gender tengligi hamda boshqa demokratik umuminsoniy prinsiplar bayon etilgan " Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi "(1948), " Ayollarga nisbatan kamsitishlarning barcha shakllarini bartaraf etish to'g'risida konvensiya" (1979) kabi hujjatlarni ratifikatsiya qilinishi bilan kirib keldi degan xato yondashuvlarga , aynan tarixni bilmaslik tufayli yul qo'yilmoqda.

XIX asrda Ahmad Donish asarlarida, XX asrda Munavvar qori Abdurashidxonov fikrlarida ayollarning ijtimoiy tengligiga erishish, jamiyatning turli sohalarida ishlashiga imkon berish, meros va boshqa huquqiy jihatdan erkaklar bilan teng ekanliklari to'g'risidagi qarashlar mavjud. Sharqona qadriyatlar tizimida ayollarni hurmat qilish , ilm olishiga, turli sohalarida faoliyat yuritishiga, huquqlari jihatdan erkaklar bilan teng ekanliklariga to'sqinlik qiluvchi qadriyatlar mavjud emas, faqatgina jamiyatning mavjud qatlamlari tomonidan transformatsiyaga o'chrayotgan qadriyatlar va mavjud qadriyatlarining noto'g'ri talqin qilinishi oqibati ayni shu o'rinda namoyon bo'ladi. Yuqorida bayon etgan "adabtoindividd"

¹ Islom Karimov "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asari 2008-yil b-4

tushunchasi shu kamchiliklar va hozirgi davrdagi qadriyatlar bilan bog'liq mavjud muammolarning yechimi sifatida , namoyon bo'lmoqda.

“Adabtoindivid” bu tushuncha - yangi qadriyatlarni qabul qilishga tayyor, avvalgi tajriba va qadriyatlarni saqlay oladigan, ularni tahlil qilish va yangi xulosalar chiqarish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxsni ifodalaydi. Bu tushunchaning ahamiyati shundaki, qadriyatlar transformatsiyasi jarayonida mavjud qadriyatlarni saqlab qolgan holda yangi qadriyatlarni qabul qila oladi va ularning o'zaro mutanosib harakatini ta'minlashga asos bo'luvchi tahliliy xulosaga ega bo'ladi, bu esa o'z navbatida jamiyatning qadriyat tizimiga, yangi kirib kelgan yoki g'oyaviy hamda mafkuraviy jihatdan ustun bulgan qadriyatlar tomonidan salbiy ta'sir etishini bartaraf etadi. Jamiyatda “adabtoindivid” darajasidagi insonlarning ko'payishi, o'z-o'zidan jamiyatda yuzaga kelishi mumkin bulgan axloqiy, ijtimoiy tanazzulni oldini oladi va jamiyat yashovchanligini ta'minlaydi. Bu tushunchaning o'ziga xos xususiyati jamiyatning barcha a'zolariga tegishli va har kim bu tushuncha nazarda tutadigan funksional vazifalar bajara olish qobiliyati bilan darajasi belgilanadi.

Xulosa. Inson mavjud ekan u o'rnatadigan munosabatlar mavjud bo'ladi va o'z-o'zidan uni tartibga soluvchi qadriyatlar, me'yor va mezonlar vujudga keladi , munosabatlar doirasi kengayishi, kommunikatsion aloqa, ijtimoiy va g'oyaviy jihatdan integratsiyasi tufayli esa jamiyat va inson , inson va inson , inson va davlat, inson va tabiat, inson va texnologiya orasidagi aloqalar mavjud qadriyatlar va me'yorlarni o'zgarishlarga o'chrashiga olib keladi. Jamiyatning madaniy muhitini din, ijtimoiy institutlar, tarixiy jarayonlar, hukmron tuzum, bilim va texnologik rivojlanish qadriyatlarni yo yangilaydi, moslashtiradi yoki butkul yo'q qiladi. Jürgen Habermas (1929-hozirgi kun)-"Kommunikativ harakat nazariyasi" asarida ushbu fikrlarni keltiradi.

"Qadriyatlarning o'zgarishi insonlar o'rtasidagi muloqot va muhokama natijasida sodir bo'ladi. Demokratiya va ochiq jamiyat sharoitida qadriyatlar doimiy ravishda qayta ko'rib chiqiladi"¹. Ushbu fikrni o'ziyoq ochiq jamiyatda yuqoridagi kabi ijtimoiy - siyosiy jarayonlar kuzatilishini ko'rsatadi va uning amaliy chorasi sifatida va kelgusi jarayonlarga qarshi immunitet ularoq , jamiyatda katta yoshdagi va kichik yoshdagi avlodning aloqalarini doimo uyg'unlikda saqlash , tarix va madaniy rivojlanishning, qadriyatlarning ahamiyatini to'g'ri tahlil va talqin etgan holda jamiyatga yetkazish kerak va shundagina jamiyat talab qiladigan qadriyatlar va

¹ Jürgen Habermas "The Theory of Communicative Action" (Theorie des kommunikativen Handelns) asari 1981-yil .

ijtimoiy jarayonlarga javob bera oladigan “adabtoindivud” shakllanadi va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy - siyosiy jihatdan yuzaga kelishi mumkin bulgan xavflarini bartaraf etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent: Sadoi Turkiston, 1913. – B. 53–104.
3. Beruniy A. Hindiston. – Bag‘dod: Baytul Hikma, 1030. – 75 b.
4. Durkheim É. De la division du travail social. – Paris: Alcan, 1893. – B. 26–32.
5. Farobiy A. Fozil odamlar shahri. – Bag‘dod: Baytul Hikma, X asr. – 83 b.
6. Fitrat A. Oila. – Buxoro: Chig‘atoy Gurungi, 1926. – 94 b.
7. Freud S. Totem und Tabu (Totem va Tabu). – Leipzig: H. Karger, 1913. – 223 b.
8. Habermas J. The Theory of Communicative Action. – Boston: Beacon Press, 1981. – B. 64–67.
9. Karimov I. A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – B. 4–23.
10. Nietzsche F. Also sprach Zarathustra (Zardusht tavallosi). – Chemnitz: Ernst Schmeitzner, 1883–1885. – B. 72–74.
11. Ostroumov M. Sartlar haqida etnografik ma’lumotlar. – Sankt-Peterburg: Rossiya Fanlar akademiyasi, 1896. – B. 127–133.
12. Tönnies F. Gemeinschaft und Gesellschaft. – Leipzig: Fues, 1887. – B. 98–103.
13. Ziyouz.com – Ma’naviy-ma’rifiy elektron kutubxona [Elektron resurs]. – URL: www.ziyouz.com (murojaat sanasi: 02.02.2025).
14. Ipkmvd.uz – Ilmiy tadqiqot va huquqiy manbalar portali [Elektron resurs]. – URL: www.ipkmvd.uz (murojaat sanasi: 02.02.2025).

ONTOLOGIYA, GNOSEOLOGIYA, MANTIQ MASALALARI

Xujaqulova Sevinch Erkinovna

Samarqand davlat universiteti Psixologiya va ijtimoiy-siyosiy fanlar
fakulteti Falsafa yo'nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola ontologiya, gnoseologiya va mantiq falsafiy masalalariga bag'ishlangan bo'lib, har bir sohaning inson tafakkuri va bilim olish jarayonidagi o'rni tahlil qilinadi. Ontologiya borliq va mavjudlikni o'rganadigan ilm sifatida, mavjudotlarning mohiyati va o'zaro aloqalarini tahlil qiladi. Gnoseologiya, bilim va bilish jarayonlarini o'rganib, insonning haqiqatni qanday bilishi va bilimning ishonchliligi haqida savollarni ko'taradi. Mantiq esa tafakkur va fikrlashning qonuniyatlarini aniqlab, to'g'ri mulohazalar va dalillarning qanday shakllanishi haqida so'z yuritadi. Ushbu uch soha o'rtasidagi o'zaro aloqalar, ilmiy tafakkur va kundalik hayotdagi qarorlar qabul qilish jarayonlarida muhim o'rin tutadi. Maqola falsafaning bu asosiy bo'limlarini chuqur tushunishga yordam beradi va ular orasidagi bog'liqlikni ochib beradi.

Tayanch so'zlar. ontologiya, gnoseologiya, mantiq, borliq, bilim, tafakkur, fikrlash, haqiqat, bilish jarayoni, mantiqiy tahlil, bilimning aniqligi, mavjudlik, falsafa, metodologiya.

Falsafa fani jamiyat hayoti uchun, insonning falsafiy fikrlashi, ijtimoiy-siyosiy voqea va hodisalarga falsafiy jihatdan yondashuvi uchun ahamiyatli hisoblanadi. Ayniqsa, hozirgi globallashtirilgan davrda ma'naviyat olamida vujudga kelayotgan muammolarga yechim topishda, har bir shaxsning dunyoqarashini kengaytirishda, yoshlar orasida ilmiy salohiyatni oshirishda yordam beradigan muhim fandir. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev: "Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir"¹ - deganlaridek ma'naviyatni yuksaltirish uchun falsafani chuqur o'rganish kerak bo'ladi. Bugungi kunda falsafiy tafakkurning yangilanishi nafaqat umumiy ma'naviy muhitning, balki har bir jamiyat a'zosining ijtimoiy qiyofasi, ruhiy dunyosi, maqsad va ehtiyojlarining o'zgarishi hamdir. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ta'kidlaganlaridek: "“Falsafa barcha fanlarning otasi. Falsafani bilmaydigan odam - meditsina yoki ta'lim, san'at yoki madaniyat sohasi vakili bo'ladimi, bundan qat'iy nazar – hayotning, o'z kasbining ma'no

¹ Mirziyoyev SH.M.// "Milliy tarixni milliy ruh bilan yaratish kerak. Aks holda uning tarbiyaviy ta'siri bo'lmaydi" nomli yig'ilishda so'zlagan nutqidan//19.01.2021.

mazmunini yaxshi tushunmaydi. Misol uchun, tarixni tahlil qilish uchun har bir voqea va jarayonga falsafiy qarash, ularni umumlashtirgan holda zarur xulosalar chiqara olish kerak. Shu bois tarixchi bo'lish uchun falsafiy tafakkur qobiliyatiga ega bo'lish darkor"¹

ONTOLOGIYA. Borliqni o'rganuvchi fan. Ontologiya, falsafaning borliq va mavjudlikni o'rganadigan sohasi sifatida, dunyodagi barcha mavjud narsalarning mohiyati, ularning xususiyatlari va o'zaro aloqalarini tahlil qiladi. Ushbu ilm mavjudlikning asosiy tuzilmalari, turli ob'ektlar va hodisalar orasidagi munosabatlarni o'rganadi. Ontologiya tushunchasi yaxlit ma'no bildirib, uning tarkibiga: Borliq kategoriyasi va sof borliq g'oyasi, borliq va yo'qlik dialektikasi, borliq muammosi, borliq masalasida Demokrit va Platon yondashuvi, O'rta asrlar G'arb va sharq falsafasida haqiqiy borliq g'oyasi, tasavvuf talimotida borliq muammosi, yangi davrda borliq muammosi, noklassik borliq haqidagi talimotlar, borliq va mavjudlik g'oyasi, borliqning shakllari, Manaviy borliq: individuallashtirilgan va obektivlashtirilgan borliq, ijtimoiy borliq, virtual borliq, olamning paydo bo'lishi va evolyusiyasi, insonning paydo bo'lishi va evolyusiyasi, tirik tabiat yoki hayotning paydo bo'lishi, hayotning paydo bo'lishi haqidagi falsafiy optimizm, jonli narsalarning jonsiz narsalarga bog'liqligi, jonli narsalarning o'ziga xos xususiyatlarini qamrab oladi va o'rganadi.

Borliq. Ilmiy falsafa nuqtai nazaridan Borliq tushunchasi sermazmun, ko'p qirrali bo'lib, insonga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan ob'ektiv olamni ifodalash, aks ettirish uchun ishlatiladi. Borliq tushunchasi yordamida kishilar o'z ongida dunyoning mavjudligi, uning cheksizligi, abadiyligi, yaxlit va bir butunligi haqida umumiy tasavvurga ega bo'ladi. Borliqning asosiy turlarini moddiy predmetlar, jarayonlar borlig'i, inson borlig'i, ma'naviy borliq, ijtimoiy borliq tashkil etadi.² Ontologiyaning yirik masalalaridan biri, mavjudotlarning real yoki ideal bo'lishi, ya'ni narsalar haqiqatan mavjudmi yoki ular faqat ongimizda shakllanadimi, degan savolga javob topishdir.

GNOSEOLOGIYA. Gnoseologiya, bilish va bilim olish jarayonlarini o'rganadigan falsafiy sohaga aytiladi. Gnoseologiya insonning qanday qilib haqiqatni bilishi, bilimni qanday shakllantirishi va bilimning ishonchliligi haqida savollarni o'rganadi. Bilishga qaratilgan inson faoliyatini va uni amalga oshirishning eng samarali usullarini tadqiq etish falsafa tarixida

¹ Karimov.I.A. Yoshlarga ishonch bildirish, ularning tashabbus va salohiyatini ro'yobga chiqarish-bugungi kunning ustuvor vazifasidir.T:O'zbekiston.2006.B.117.

² Tulenov J. G'afurov Z./ T.:O'qituvchi,1997,-384 b.

muhim ahamiyatga egaligi, falsafaning bilish masalalari va muammolari bilan shug‘ullanuvchi maxsus sohasi — gnoseologiya vujudga keldi. Falsafiy adabiyotlarda, shu jumladan falsafiy qomuslar va lug‘atlarda «gnoseologiya» atamasi «bilish nazariyasi» deb tarjima qilingan. Hozirgi zamon falsafasida gnoseologiya bilish jarayonining umumiy, aniqroq aytganda – falsafiy mohiyati hamda umumiy muammolariga e’tiborni qaratadi.

Gnoseologiya yoki bilish nazariyasi falsafiy bilimlar (falsafa fani) bo‘limi bo‘lib, unda:

- 1) insonning dunyoni bilish imkoniyati;
- 2) insonning o‘zlikni anglash jarayoni;
- 3) bilishning bilmaslikdan bilim sari yuksalishi;
- 4) bilimlar tabiati va ularning mazkur bilimlarda aks etuvchi narsalar bilan o‘zaro nisbati o‘rganiladi.

Inson bilishi nihoyatda ko‘p qirrali, murakkab va ziddiyatli jarayondir. Gnoseologiya asosan, bilishning falsafiy muammolarini hal etish bilan shug‘ullanadi. Har bir tarixiy davr jamiyatning rivojlanish ehtiyojlaridan kelib chiqib, gnoseologiya oldiga yangi vazifalar qo‘yadi. Xususan, XVII asr o‘rtalarida yevropalik faylasuflar ilmiy bilishning ahamiyati, haqiqiy ilmiy bilishlar hosil qilishning usullarini o‘rganish, ilmiy haqiqat mezonini aniqlash bilan shug‘ullandilar. Tajribaga asoslangan bilimgina haqiqiy bilimdir, degan g‘oyani olg‘a surdilar.¹

MANTIQ. Mantiq turli xil asoslarning adekvatligi va asoslovchi kuchi haqidagi masalani tadqiq etuvchi ilm sohasidir. Lekin, an’anaga ko‘ra u ko‘proq isbotning qanday qismlardan tashkil topishini o‘rganadi. Ya’ni to‘la va rad etib bo‘lmaydigan asoslarni keltirishni talab qiladi.

Kelib chiqishiga ko‘ra arabcha bo‘lgan “mantiq” atamasi “fikr”, “so‘z”, “aql”, “qonuniyat”, kabi ma’nolarga ega. Uning ko‘p ma’noligi turli xil narsalarni ifoda qilishda o‘z aksini topadi. Xususan, mantiq so‘zi, birinchidan, olam qonuniyatlarini, ikkinchidan, tafakkurning mavjud bo‘lish shakllari va taraqqiyotini, shu jumladan, fikrlar o‘rtasidagi aloqadorlikni xarakterlaydigan qonun-qoidalar yig‘indisini va uchinchidan, tafakkur shakllari va qonunlarini o‘rganuvchi fanni ifoda etishda ishlatiladi. Mantiq ilmining o‘rganish ob’ektini tafakkur tashkil etadi. Tafakkur so‘zi o‘zbek tilidagi “fikrlash”, “aqliy bilish” so‘zlarining sinonimi sifatida qo‘llanadi. Tafakkur bilishning yuqori bosqichidir. Uning mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun bilish jarayonida tutgan o‘rni, bilishning boshqa

¹ Nazarov Q. Falsafa asoslari.[matn]:o‘quv qo‘llanma/Toshkent:O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati,2018.-380 b.

shakllari bilan bo'lgan munosabatini aniqlab olish zarur. Tafakkur quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

1. Tafakkurda voqelik abstraklashgan va umumlashgan holda in'ikos qilinadi.

2. Tafakkur borliqni bilvosita aks ettira oladi. Unda yangi bilimlar tajribaga har safar bevosita murojaat etmasdan, mavjud bilimlarga tayangan holda hosil qilinadi.

3. Tafakkur insonning ijodiy faoliyatidan iborat. Unda bilish jarayoni borliqda real analogiga ega bo'lmagan narsalar-yuqori darajada ideallashtirilgan ob'ektlarni yaratish, turli xil formal sistemalarni qurish bilan kechadi.

4. Tafakkur til bilan uzviy aloqada mavjud. Fikr ideal hodisadir. U faqat tilde-moddiy hodisada reallashtiriladi, odamlarning o'zaro fikr almashish vositasiga aylanadi.¹

Ontologiya, Gnoseologiya va Mantiqning o'zaro aloqasi.

Ontologiya, gnoseologiya va mantiq o'rtasidagi aloqalar juda muhimdir. Ontologiya borliqni o'rganar ekan, gnoseologiya bu borliq haqida qanday bilishimizni tushunishga harakat qiladi. Mantiq esa bilish jarayonida qanday to'g'ri va aniq fikrlashni ko'rsatadi. Ushbu uchta soha bir-birini to'ldiradi va ularning o'zaro aloqasi ilmiy tafakkurni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Falsafaning ushbu uch ustuni har bir sohada faoliyat yuritayotgan va ilmiy tadqiqotlar, izlanishlar olib borayotganlar uchun kerakli bilim bo'lib, uni o'rganish orqali o'z bilim salohiyatini oshirgan bo'ladi. Ushbu ontologiya, gnoseologiya, mantiq masalalari o'zaro uzviy, ular jamiki fan va bilimlarga aloqadordir.

Xulosa. Ontologiya, gnoseologiya va mantiq falsafaning markaziy tushunchalaridir va ularning har biri inson tafakkurining asosiy jihatlarini o'rganadi. Ushbu sohalar bir-birini to'ldirgan holda, borliq, bilim va tafakkur jarayonlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bu sohalar o'rtasidagi bog'liqlik nafaqat falsafiy ilmda, balki kundalik hayotdagi qarorlar va fikr yuritish jarayonlarida ham muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev SH.M.// "Milliy tarixni milliy ruh bilan yaratish kerak. Aks holda uning tarbiyaviy ta'siri bo'lmaydi" nomli yig'ilishda so'zlagan nutqidan//19.01.2021.

¹ Sharipov M, Fayzixujayeva D./Mantiq/G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2004 y.

2. Karimov.I.A. Yoshlarga ishonch bildirish, ularning tashabbus va salohiyatini ro'yobga chiqarish-bugungi kunning ustuvor vazifasidir. T:O'zbekiston. 2006.B.117.
3. Nazarov Q. Falsafa asoslari.[matn]:o'quv qo'llanma/Toshkent:O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati,2018.-380 b.
4. Tulenov J. G'afurov Z./ T.:O'qituvchi,1997,-384 b.
5. Sharipov M, Fayzixujayeva D./Mantiq/G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi,2004 y.

ПОНИМАНИЕ, СОГЛАСИЕ И ИСКАЖЕНИЕ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

Файзиходжаева Дилбар Иргашевна

Доктор философских наук, доцент
НУ Уз доцент кафедры «Философия»

Проблема понимания – это вечная проблема, которая не потеряла свою актуальность и в наши дни. Актуальность этой проблемы заключается в том, что действия людей и их последствия имеют огромное значение не только в их собственной жизни, но и в жизни всего общества и человечества. Действия людей определяются многочисленными факторами, причинами, условиями, обстоятельствами. Среди этих факторов по утверждению А.А. Зиновьева существенным, основным фактором является фактор интеллектуальный или фактор понимания. Фактор понимания концентрирует в себе все другие факторы: мировоззренческие, этические, логические, психологические и др. Фактор понимания рассматривается в трех аспектах: что люди думают о ситуации, в которой совершаются их действия, о самих себе и о своих возможностях.¹

Любой текст и любую речь можно осмыслить, истолковывать (сделать свои выводы) и преобразовать в акт понимания. Понимание – не только рациональная, но и эмоциональная деятельность, которая зависит от настроения, от мироощущения и мировосприятия. Поэтому, слушая, каждый вкладывает в речь собеседника своё видение, свой смысл услышанного и исходя из этого соглашается или не соглашается с его мнением (точкой зрения). Например, после свадьбы в некоторых семьях муж требует, чтобы жена занималась только домашними делами и не разрешает ей работать. Если жена студентка, то переводят

¹Зиновьев А.А. Фактор понимания / А.А. Зиновьев. – М.: Алго- ритм; Эксмо, 2006. С.5.

ее на заочное обучение, объясняя это новым положением женщины (теперь ты моя жена) или заботой о ней (я сам смогу обеспечить семью) или ссылаясь на традиции (в нашей семье так принято) и т.д. Некоторые жены соглашались, а некоторые не соглашались и считают это ущемлением своих прав и гендерным неравенством. Можно ли считать, что те жены, которые согласились на требование мужа, поняли его и согласились, а те, которые не согласились, не поняли его? Всегда ли понимание означает согласие или принятие точки зрения собеседника? Чтобы ответить на поставленный вопрос, сначала определим понятия «понимание» и «согласие».

Что такое понимание, какой смысл вкладывается в это понятие? Проблема понимания является многоаспектной, и ее изучают все гуманитарные науки. Поэтому единого определения этого понятия нет. Но все исследователи отмечают, что понимание – это мыслительная процедура, связанная с включением нового содержания в систему устоявшихся понятий и представлений человека. Понять речь или текст означает осмыслить и оценить полученную информацию (представленную точку зрения), исходя из собственных интересов, и определить свое отношение (позитивное, негативное, безразличное) к ней. Согласие – это признание позитивно ценностного значения (истинность или достоверность) представленной точки зрения. Согласия бывают истинными (добровольными) или ложными (принудительными).

«Всегда ли понимание означает согласие или принятие точки зрения собеседника?» – нет, не всегда. Человеку свойственно иметь свое мнение по многим вопросам и отстаивать его. Он не всегда соглашается с мнениями других людей и старается отстаивать свои взгляды различными способами. Как тотальное согласие, так и тотальное несогласие людей выглядело бы невероятным. Когда у собеседников складываются различные точки зрения на одну и ту же проблему, возникает непонимание и неприятие другого. Непонимание имеет множество причин. Среди них есть причины мировоззренческого, религиозного, этического, логического, психологического, политического характера и т.д. Так как понимание и непонимание являются мыслительными актами, мы рассмотрим логические причины понимания и непонимания, связанные с искажением точки зрения:

1. Высказанное о единичном воспринимается как высказывание об общем и наоборот. Например, иногда один из участников диалога воспринимает высказывание о себе как высказывание о нации, к которой он принадлежит, или о социальной группе, представителем которой он является;
 2. Заблуждение, основанное на неведении. Женщины обычно до свадьбы идеализируют своего избранника, не замечают его недостатков или не понимают его. Когда разводятся, говорят о несоответствии характеров.
 3. Ошибки, связанные с разными толкованиями одного и того же понятия. Например, понятие «воспитание ребенка» можно истолковывать по-разному. Несовпадение во взглядах вызывает непонимание и искажение точки зрения супруга в семейных парах.
 4. Ошибки в умозаключении в основном возникают из-за несоблюдения правил умозаключения и из-за ошибочности посылок умозаключения.
 5. Часто наблюдаются обобщения единичного факта (случая) и сопоставление несопоставимых фактов (умозаключения по аналогии).
 6. Неправильная, нелояльная аргументация, в которой используются такие виды аргумента *ad hominem* как *argumentum ad baculum*; *appeal to tradition*, *to quoque* также способствует искажению точки зрения.¹
 7. Некорректная критика. Такая критика воспринимается как оскорбление и вызывает ответную реакцию. Критикующий атакует сделанное утверждение, и критикуемый сталкивается с необходимостью ответа на осуществляемую против его утверждения атаку. Это может быть пассивная (затаить злобу и промолчать; сделать все наоборот) или активная (контратаковать, чтобы защитить свою точку зрения) реакция на критику. Защищая свою точку зрения, можно исказить точку зрения противника, показав ее в отрицательном свете. Защита в форме активной атаки подчеркивает вербальный характер конфликта признанных мнений в силу того, что каждый, так сказать, «ход» существенно зависит от сказанного, но не от общей «философии» той или иной стороны, или от их интенций²
- Искажение точки зрения, независимо от того, как это сделано, указывает на ряд аспектов недопонимания, среди которых наиболее важными являются:

¹ Van Vleet J.E. Informal logical fallacies. – University Press of America, 2011. – P. 15–25.

² Скрипник К.Д. Философия. Логика. Диалог. Ростов н/Д.: Издательство Ростовского университета, 1996. С.68.

- ценностные, которые служат для выявления причин несогласия сторон и их конфликтного взаимодействия;
- интеллектуальные, которые выявляют интеллектуальные пороки: интеллектуальное безрассудство, интеллектуальную грубость, узость ума, неуважение к общественному мнению и др.¹
- психологические: появляется личностная, эмоциональная окраска взаимоотношений, которая мешает адекватной оценке точки зрения оппонента.

Если непонимание, несогласие выявляет противоречие точек зрения, то понимание и взаимопонимание способствует их согласованию и совпадению.

Чтобы понять и не исказить точку зрения другого (собеседника) необходимо:

- задавать уточняющие вопросы по сомнительным высказываниям, а не искать подтекст самому, так как догадки в большинстве случаев мешают взаимопониманию;
- строить убедительную аргументацию, выбирать аргументы, относящиеся к спору только по существу обсуждаемой темы, учитывая личные качества и интересы собеседника;
- не смешивать спорные вопросы и человеческие отношения, быть объективным, считая, что противник пользуется незаконными приёмами, не прибегать к личным выпадам.²
- заострять внимание на выгодах, а не на позициях;
- находить взаимовыгодные варианты решения спорных вопросов, не ограничиваться существующей альтернативой, предлагать свою, новую альтернативу решения вопроса, иначе говоря, постараться «выйти из рогов дилеммы»;

Общение это не только умение говорить, но и умение слушать. Не каждый человек умеет слушать. Чтобы обладать этим умением, необходимо иметь соответствующее воспитание и образование. Умение слышать не значит пассивно следовать за мыслями собеседника. Оно подразумевает активное осмысление предлагаемой точки зрения, ее оценки, определения ее как истинной или ложной, как аргументированной или неаргументированной, как чего-то верного или неверного, как нужного или ненужного. Таким образом, фактор понимания является той парадигмой, которая при соблюдении требуемых условий приводит людей к согласию, не искажая их точки зрения.

¹ Каримов А.Р. Глубокое разногласие и аргументативные добродетели / URL: <https://doi.org/10.24158/fik.2018.1.3>.

² Фишер Р. Путь к согласию // Язык и моделирование социального взаимодействия / пер. с англ. А.А. Медниковой. – М.: Прогресс, 1987. – С. 184.

IV. КОСМОЛОГИЯ, ФАЗО-ВАҚТ ВА ТАБИАТШУНОСЛИК ФАЛСАФАСИ МАСАЛАЛАРИ

КОСМОЛОГИЯНИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ (қисқача таърифлар)

ТУРАЕВ Бахтиёр Оманович
фалсафа фанлари доктори, профессор

1. КОСМОЛОГИЯ ҲАҚИДА АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

Космологиянинг моҳияти

Космология - (юнон. *kosmos*¹ – коинот ва *logos* – таълимот) – табиатшуносликнинг бутун Коинотни яхлит система сифатида ўрганувчи таълимотни қамраб олувчи қисми. У Коинотнинг тузилиши, келиб чиқиши ва ривожланиши қонуниятларини ўрганувчи табиий фандир. “Космология, - деб ёзади Нью-Йоркдаги Сиракуз университети профессори П.Бергман – бутун бир яхлит Коинот билан шуғулланади, унинг тузилиши ва ривожланишини ўрганади”².

Бу фан қадимги замонда вужудга келган бўлиб, у пайдо бўлган пайтда коинот ҳақидаги тасаввурлар ҳали жуда тор бўлиб, бу тасаввурлар фақат Ер атрофидаги чегараланган муҳитни англатган. Даврлар ўтиши билан инсоннинг коинот ва унинг тузилиши ҳақидаги тасаввурлари тобора кенгайиб боради. Инсон Ер ва унинг атрофидаги осмон ёритқичларини, Қуёш системаси ва унинг таркибига кирувчи осмон жисмларини, юлдузлар системаси, туманликлар ва галактика ҳақидаги тасаввурга эга бўлишди. Кузатиш астрономиясининг имкониятлари кенгайгач, инсон Ер шаридан жуда узоқда жойлашган космик объектларни ҳам ўргана бошлади. Радиотелескоплар пайдо бўлгач, квазарлар ва квазарларни, бутун метagalaktikани, бизнинг

¹Қадимги юнон тилида *космос* – тартибни, *хаос* эса тартибсизликни ифодалаган. Шундай қилиб муайян тартибдаги олам – космос деб аталган. (Б.Т.)

²Бергман П. Загадка гравитации. -М.:Наука, 1969. С.128.

галактикага қўшни галактикаларни ҳам кузатиш имкониятига эга бўлди. Айниқса, коинотни ўрганишга нисбийлик назарияси қонуниятларининг тадбиқ этилиши, унинг тузилиши ва ривожланиши ҳақидаги тасаввурларни бутунлай ўзгартириб юборди.

Коинотнинг массаси ҳақидаги масала, унинг бир жинслилиги ва изотроплиги ҳақидаги ғоялар пайдо бўлди. Қора туйнуклар назарияси, коинотнинг яширинган массаси ҳақидаги қарашлар оламнинг тузилиши ҳақидаги фикрларни янада чуқурлаштирди. Бундай космологик ғоялар Коинот ҳақидаги турли хил космологик моделларнинг вужудга келишига сабабчи бўлди.

Космогония, Космология, Коинот, Олам, Дунё, Борлиқ тушунчалари дефиницияси

Космогония (юнон.*kosmogonia* – коинотнинг вужудга келиши) астрономия фанининг космик жисмлар (планеталар ва бутун Қуёш системаси, юлдузлар, галактикалар ва ҳ.к.) ва уларнинг системасининг вужудга келиши ва ривожланишини ўрганувчи қисми. Қуёш системаси космогонияси (планеталар космогонияси) ва юлдузлар космогонияси анча ривожлангандир.

Космология (юнон.*kosmos* – коинот ва *logos* – таълимот) – Коинотни яхлит система сифатида ўрганувчи таълимот, Коинотнинг тузилиши, келиб чиқиши ва ривожланиши қонуниятларини ўрганувчи табиий фан. Бу фан қадимги замонда вужудга келган бўлиб, у пайдо бўлган пайтда коинот жуда тор бир ер атрофидаги чегараланган муҳитни англатган.

Коинот – астрономияда ва фалсафада аниқ бир таърифи йўқ тушунча бўлиб, у икки хил тарзда фаразий ва моддий шаклда таърифланади. Биринчиси фалсафий таъриф бўлиб, бутун мавжудликни ва борлиқни қамрам олади, иккинчиси астрономик коинот тушунчаси бўлиб, у ўзига бутун коинотни, метагалактикани қамраб олади. Кейинги пайтда бу тушунча ҳам илмий исёмождан чиқиб қолган.

Олам – бутун борлиқ, мавжудод, коинот, дунёни қамраб олувчи энг умумий, универсал тушунча.

Дунё – оламнинг, борлиқнинг ўзига хос белгиларга эга қисмини қамраб олувчи универсал тушунча. Масалан, микродунё, мегадунё, макродунё. Ўсимликлар дунёси, ҳайвонот дунёси. Бу дунё, нарғи дунё.

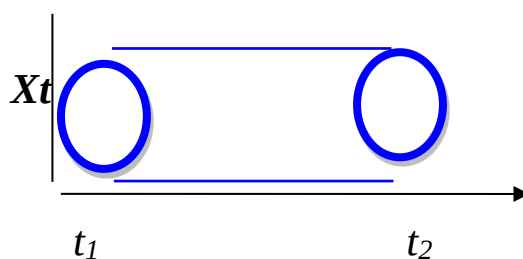
Борлиқ – мавжудликнинг барча (моддий ва маънавий) шакллари, (реал ва нореал) турларини ва (ўтмишдаги, ҳозирги ва келажакдаги) кўринишларини ўзига қамраб олувчи энг умумий ва универсал фалсафий категория. Борлиқнинг мавжудлик шартини – ҳаракат. Борлиқнинг яшаш шакллари – фазо ва вақт. Борлиқнинг турлари – индивидуал (жисмий ва фикрий) борлиқ, социал борлиқ (жамият борлиғи), ижтимоий жараёнлар борлиғи, руҳий борлиқ – онг, тафаккур. Борлиқнинг тузилиш даражалари – ташкилий тузилиш даражалари (анорганик, органик ва жамият) ва миқёсий тузилиш даражалари (микродунё, макродунё ва мегадунё)га бўлинади. Фалсафада борлиқнинг тузилиши, ривожланиши ва хусусиятларини ўрганувчи фан онтология деб аталади.

2.КОСМОЛОГИК МОДЕЛЛАР

Космологик моделлар деб А.Эйнштейннинг гравитация тенгламаларининг ечимларидан келиб чиқувчи ҳулосаларни Коинотнинг тузилишига тадбиқ этиш асосида тузилган назарий математик конструкцияларга (қурилмаларга) айтилади. Бундай конструкциялар гравитацион тенгламаларни ечиш жараёнида вужудга келганлиги сабабли уларни Коинотнинг релятивистик моделлари деб ҳам аталади, чунки Космологик моделлар асосан умумий нисбийлик назарияси талабларидан келиб чиқиб тузилади. Космологик моделлар бир томондан Коинотнинг яхлитлигини таъминловчи кучларнинг даражаси, Коинотда мужассамлашган модда ва нурланишнинг қандай тақсимланганлиги, Коинотнинг ўртача зичлигининг қандай бўлишига қараб биржинсли ва изотроп коинотнинг турлича моделлари бўлиши мумкин.

Эйнштейннинг цилиндрсимон Коинот модели

А.Эйнштейн 1915 йили илгари сурган модель цилиндрсимон коинот модели дейилади. Бунинг маъноси шундаки, А.Эйнштейн талқинига кўра, Коинот шарсимон шаклда бўлиб, у вақтнинг ўтиши мобайнида бир хилда сақланиб қолади, яъни у кенгаймайди ҳам, тораймайди ҳам, у стационардир. Коинотнинг вақт мобайнидаги кўриниши цилиндрсимон шаклни беради. Пастдаги сурагга қаранг:

Эйнштейннинг цилиндрсимон Коинот модели

Бу сурагга шарсимон Коинот t_1 вақгдан то t_2 вақт ўтгунча ҳосил қилган фазовий траекторияси цилиндрсимон шаклни ҳосил қилади. А.Эйнштейн, шу чоққача физикада ҳукмрон мавқе эгаллаб келган Ньютоннинг классик механикаси — ньютонча космологиядаги фазонинг абсолютлиги ва чексизлиги постулатларидан воз кечиб, биржинсли ва изотроп Коинот моделини ишлаб чиқди. Эйнштейн фикрича, бундай коинот фазосида материя бир текис тақсимланган бўлиб, ундаги массанинг гравитацион тортишиш кучини универсал космологик итариш кучи компенсация қилиб, мувозанатини сақлаб туради. Бундай Коинот вақт мобайнида ўзгармас, стационар хусусиятга эга бўлади. Бу моделда фазо метрикаси вақтнинг ўтишига боғлиқ эмас, яъни Коинот вақти чексиз, бошланишида ҳам тугашида ҳам чегара йўқ, фазо эса гарчи чегарасиз бўлса ҳам у чеклидир.

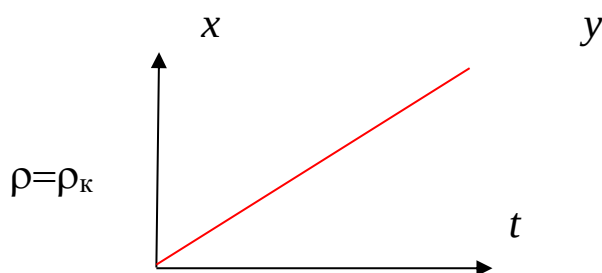
Ностационар моделлар (де Ситтер ва А.Фридман моделлари)

1917 йили голланд астрофизиги В. де Ситтер (1872–1934), 1922 йили рус олими А.А.Фридман (1888–1925) кенгаювчи ва зичлашувчи коинот моделларини ишлаб чиқишган. В.де Ситтернинг фикрича, гравитацион тенгламаларнинг шундай бир ечими ҳам бор-ки, бундай ечимга кўра Коинот “бўш” кўринишда бўлса ҳам, яъни у материядан халос қилинган бўлса ҳам, ўзи мавжуд бўлиши мумкин. Агар, бундай

Коинотга бирор массага эга бўлган объектни жойлаштирсак, у ҳолда Коинотнинг стационарлиги, турғунлиги, барқарорлиги бузилади, массага эга заррачаларга космик итарилиш кучи таъсир қилиб, унинг таъсирида бу заррачалар бир-биридан шиддат билан, спиралсимон траектория бўйлаб, узоқлаша бошлайди. Яъни бундай Коинот кенгайиб кетади. Коинотнинг кенгайиши жуда катта масофалардагина сезиларли бўлади.

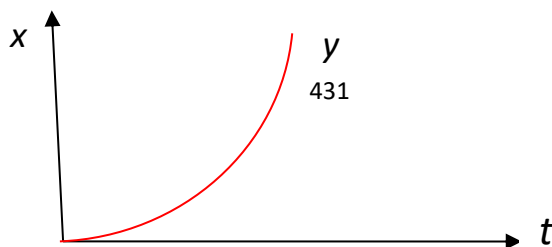
А.А.Фридман кенгаювчи фазога эга бўлган Коинотнинг қуйидаги 3 хил ечимини чиқаради:

Биринчи ҳолда Коинотдаги модда ва нурланишларнинг ўртача зичлиги муайян критик катталиikka тенг бўлса, дунёвий фазо Евклид геометрияси талабларига мувофиқ келиб, Коинот дастлабки нуқтавий ҳолатдан чегарасиз равишда кенгайиб кетади.

Бу сурагда x - фазонинг кенгайишини, t - вақтнинг ўтишини, y - Коинотнинг кенгайишини ифодалайди.

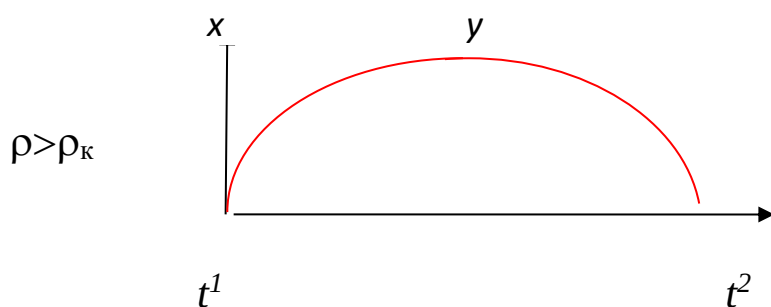
Иккинчи ҳолда агар Коинотдаги модда ва нурланиш зичлиги критик зичликдан кичик бўлса, бундай Коинотнинг фазоси Лобачевский геометрияси талабларига мувофиқ келиб, у ҳам чегарасиз кенгаювчи коинотдир.

$$\rho < \rho_k$$

Чексиз ва чегарасиз кенгаювчи Коинот модели.

Учинчи ҳолда агар Коинотдаги модда ва нурланиш зичлиги критик зичликдан катта бўлса, бундай Коинотнинг фазоси Риман геометриясига мувофиқ келиб, кенгайиш муайян даражага етгач, торайиш жараёни билан алмашинади ва ундай Коинот тобора зичлашиб бориб, охир оқибатда яна дастлабки кичик нуқтавий сингуляр ҳолатига қайтади. Бу моделни ўтган асрнинг 80 йилларида инглиз олими Стивин Ҳокинг таҳлил қилиб, катта портлашдан катта ёпилишгача бўлган вақт Коинот ёши бўлиб, унинг ўтмишдаги бошланиши ҳам, келажақдаги якунланиши ҳам йўқ, деган хулосани беради¹. Унинг фикрича, катта портлашдан илгари ҳеч нима бўлмаган, катта ёпилишдан кейин ҳам ҳеч нима бўлмайди. Коинот ёши ҳеч нимадан, ҳеч нимагача.

Бу сурадаги Коинот эволюциясининг t^1 нуқтаси Коинот вужудга келган Катта портлаш нуқтаси бўлса, y нуқтада Коинотнинг энг катталашган пайти, t^2 нуқтада эса Коинотнинг Катта ёпилиш нуқтаси акс этган.

Хуллас, Коинотнинг ўртача зичлиги ρ критик зичлик ρ_k дан катта ($\rho > \rho_k$) бўлса Коинот “ёпиқ” бўлиб Коинотнинг кенгайиши

¹ Ҳокинг С. От большого взрыва до черных дыр. Краткая история времени. -М.:Мир, 1990.

муайян вақт ўтгач торайиш билан алмашинади (пульсланувчи Коинот модели), агар $\rho < \rho_k$ бўлса, Коинот “очик” бўлиб, у доимо бетўхтов кенгайиб боради. Шуни қайд этиш лозимки, бугунги кунгача ўртача зичлик(ρ)нинг қиймати яхши аниқланмаган.

3. КОСМОЛОГИЯДА СИНГУЛЯРЛИК. НОСТАНДАРТ ЕЧИМЛАР

Сингулярлик ва Катта Портлаш назарияси

1927 йили Бельгиялик аббат ва астроном Ж.Леметр (1894–1966) фазонинг кенгайишини астрономик кузатишлар билан боғлади ва Коинотнинг келиб чиқиши, ўта зич ва ўта кичик сингуляр ҳолатдан Катта портлаш натижасида пайдо бўлган деган фикрни илгари суради. Ж.Леметрнинг ҳисоб-китобларига кўра, Коинотнинг дастлабки радиуси 10^{-12} см.га, (яъни электрон радиусига яқин), зичлиги эса 10^{96} г/см³.га тенг.

Бу фикр 1929 йили америкалик астроном Э.Хаббл (1894–1966) томонидан астрономик объектларнинг спектрларини кузатиш натижасида исботланди. Хаббл Коинотнинг жуда узоқ бурчакларида жойлашган космик объектларнинг ёруғлик нури спектрларини таҳлил қилиб, бу объектларнинг спектрларида қизил нурлар томонга спектрнинг силжиши ҳолатини пайқади. Ўзидан нур чиқарувчи объект уни кузатувчидан узоқлашса, ёруғлик нури тўлқинларининг кенгайиши содир бўлади. Маълумки, қизил нурларнинг тўлқин учунлиги каттароқ бўлади. Бу ҳолат спектрда қизилга силжиш эффектини беради. Шундай қилиб, Э.Хаббл кузатган қизил силжишлар Коинотдаги космик объектларнинг бир-биридан тобора узоқлашиб бораётганлигини кўрсатади. Бу эса Коинотнинг кенгайиб бораётганлигининг исботидир.

1940 йили америкалик физик Г.А.Гамов (1904–1968) қайноқ Коинот моделини ишлаб чиқди. Бу моделга кўра Коинот кенгайган сари унинг харорати пасайиб, совиб боради. Коинотнинг иссиқлиги кучли термоядро энергияси эвазига вужудга келган, деб ҳисоблайди ва бу модел “Катта Портлаш космологияси” деб аталади. Г.Гамовнинг

моделли асосида Коинотнинг дастлабки пайтдаги эволюциясини қуйидаги даврларга ажратиш мумкин:

1. **Адронлар эраси** – бу даврда кучли ўзаротаъсирда иштирок этувчи оғир заррачалар пайдо бўлади: унинг давомийлиги – 0,0001 с., харорати – 10^{12}K , зичлиги – 10^{14}г/см^3 . Бу эранинг охирига келиб зарралар ва антизарраларнинг аннигиляцияси (бу ҳақда кейинги бетга қаранг) рўй беради, аммо муайян миқдорда протонлар, гиперонлар ва мезонлар сақланиб қолади.
2. **Лептонлар эраси** – бу даврда электромагнит ўзаротаъсирларида қатнашувчи енгил зарралар ҳосил бўлади: унинг давомийлиги – 10 с., харорати – 10^{10}K , зичлиги – 10^4г/см^3 . Бу даврда протонлар ва нейтронлар ўртасидаги реакцияларда қатнашувчи енгил зарралар асосий роль ўйнайди.
3. **Фотонлар эраси** – ёруғлик нурланиши вужудга келади: унинг давомийлиги – 1млн. йил, харорати – 10^{10}K .дан то 3000 K.гача пасаяди. Бу эрада Коинотнинг зичлиги анча пасаяди, зичлик 10^4г/см^3 . дан то 10^{-21}г/см^3 . гача сийраклашади. Бу даврнинг охирида вужудга келган моддалардан ажралиб чиқадиган нурланишлар муҳим роль ўйнайди.
4. **Юлдузлар эраси** – юлдузлар, протоюлдузлар ва протогалактикалар вужудга кела бошлайдиган давр. Бу давр Коинот пайдо бўлгандан 1 млн.йил ўтгандан сўнг бошланади. Шундан сўнг Метагалактиканинг таркибий тузулиши ҳосил бўла бошлайди.

Коинотнинг эволюцияси жараёнида ҳосил бўладиган сингулярлик ҳодисаси, яъни катта зичликдаги объектнинг ўта кичик, нуқтавий ўлчамда мужассамлашуви ҳақидаги ғоя К.П.Станюкович¹ (мазкур объектни Макс Планк шарафига “**планкеон**” деб атаган) ва академик М.А.Марковнинг² (А.А.Фридман шарафига “**фридмон**” деб атаган) тадқиқотларида ҳам илгари сурилган эди. Бу ҳақда М.А.Марков замонавий космологик тадқиқотларга квант физикаси методологиясини тадбиқ этиб қуйидаги фалсафий хулосани беради:

¹ Станюкович К.П. Гравитационное поле и элементарные частицы. -М.:Наука, 1965. С.293.

² Марков А.М. О природе материи. -М.:Наука, 1979. С.143.

“Ҳар бир элементар заррача ҳамма элементар заррачалардан ташкил топгандир”¹ деб ёзади. Бундан ҳар бир кичикликда энг катталик мужассамлашгандир деган ғоя келиб чиқади.

Стационар кенгаювчи Коинот модели

Ҳозирги пайтда стационар кенгаювчи Коинот модели (*Ф.Ҳойл, Г.Бонди, Т.Голд*), нобиржинсли ва анизотроп коинот моделлари ҳам мавжудки, улар олам ҳақидаги тасаввурларимизни янада бойитади. Бу олимларнинг фикрича, Коинот тобора кенгайиб бормоқда. Унинг кенгайиб бораётганлигини тан олиш лозим, лекин Коинотнинг ўртача зичлиги сақланиб қолаверади. Кенгайиш эвазига ҳосил бўлган бўшлиқ материянинг бетўхтов яратилиши эвазига тўлғазиб борилади. Йўқ жойдан заррачалар пайдо бўлаверади. Шунинг эвазига Коинотнинг барқарорлиги, стационарлиги бир тарзда сақланиб қолаверади. Бу заррачаларни ким яратишини худонинг ўзи билади, деб жавоб беришди.

Хулоса қилиб айтганда, бу масалага физик жараён сифатида аниқ жавоб берадиган асос ҳали топилмаган.

4.ШИДДАТЛИ ШИШУВЧИ КОИНОТ МОДЕЛИ ҲАҚИДА ФАЛСАФИЙ МУЛОҲАЗАЛАР

Шиддатли шишувчи Коинот модели

Энди ўтган асрнинг охирларида вужудга келган шиддатли шишувчи Коинот модели билан танишайлик. Массачусетс технология институти профессори Алан Гут (1947) */Alan Harvey Guth/* фикрича, Коинот вужудга келишининг дастлабки лаҳзасидаёқ жуда катта тезликда шиддат билан кенгайган бўлиб, бу ҳолатни космологик адабиётларда “**экспоненциал кенгаювчи модель**”, “**инфляцион сценария**”, “**шиддатли шишувчи коинот модели**” деб аталади. Бу назарияга кўра дастлаб Коинотнинг бутун энергияси квант вакуумида мужассамлашган бўлади ва вакуумнинг қўзғалган ҳолатида энергиянинг отилиб чиқиши ҳодисаси содир бўлади. Бу ҳодиса квант вакуумида ҳосил бўлган манфий босим туфайли вужудга келган

¹Ўша китоб.140 б.

космик итарилиш кучи таъсирида рўй берган портлаш натижасида пайдо бўлган. Бу итариш кучи Эйнштейннинг моделида статик Коинотнинг мувозанатини сақлаб туриш учун керак бўладиган кучга нисбатан 10^{120} марта катта кучдир. Бу қудратли куч Коинотнинг шиддат билан кенгайишига олиб келган. Бунда Коинотнинг ҳажми ҳар 10^{-34} с. ичида икки барабар катталашган ва қисқа вақт ичида ҳозирги ҳолатдагидек катталашган. Катталиги, радиуси 10^{10} ё.й. (ёруғлик йили)гача бўлиб, унда 10^{80} та элементар заррача мужассамлашгандир. (Катта портлаш оқибатида Коинотнинг 10^{28} см³лик ҳажмида 10^{90} бит. информация ҳосил бўлгандир). Коинот пайдо бўлиши пайтида жуда катта иссиқлик энергияси ажралиб чиққан бўлиб унинг қиймати $\sim 10^{19}$ ГэВ.дир. (1 ГэВ иссиқлик 10^{14} К га тенгдир). Бу иссиқлик энергияси бутун Коинот бўйлаб тарқалиб, аста-секин совуган ва ҳозирги пайтда бу энергия харорати 3°K ($1^\circ\text{K} = -273^\circ\text{C}$) га тушиб қолган бўлиб, бу нурланишлар ҳозирги замон космологиясида *реликт нурланишлар*¹ деб аталади.

Коинотнинг асосий таркибий элементи ^4He (гелий) изотопидир, қолган оғир элементлар Коинот массасининг 2%ни ташкил этиб, улар асосан юлдузларда, юлдуз тўпларида мужассамлашгандир. Жуда катта иссиқлик ажралиб чиққан даврида барча ўзаро таъсир кучлари бирлашган ҳолда ягона кучни ташкил этган.

Катта портлаш оқибатида дастлаб, гравитацион ўзаро таъсир кучлари ажралиб чиққан ва космик итариш кучи Коинотнинг бирдан кенгайиб кетишига йўл очган. Шунинг учун Коинотнинг пайдо бўлишидаги 10^{-43} с. гача бўлган давр *квантлашган гравитация* даври дейилади. 10^{-43} с. дан 10^{-35} с. давр *Планк вақти даври* деб аталиб, бунда Коинотнинг фазо-вақт сигнатураси $SU(5)$ 11 ўлчовли *фазо-вақт*

¹**Реликт нурланишлар** (лот.*relictum* – қолдиқ)– космик фазонинг фон нурланиши бўлиб, унинг спектри абсолют қора жисм спектрига яқин, харорати эса 3°K ёки -270°C дир. Бу нурланишлар асосан изотроп табиатли бўлиб, унинг тўлқин узунлиги бир неча мм. дан то ўн см. ни ташкил этади. Бу нурланишлар Коинотнинг дастлабки Катта портлаш даврида вужудга келган. У пайтда ниҳоятда иссиқ бўлиб ($\sim 10^{19}$ ГэВ - 1 ГэВ $= 10^{14}$ К), 10–20 миллиард йиллар ичида совиб борган. Бу нурланишларни 1964 йили америкалик радиоинженерлар А.Пензиас ва Р.Уилсон сунъий йўлдошни кузатувчи рупорли радиоантеннани текшириш пайтида тасодифан микротўлқинли космик радиошовқинларни тутди. Бу реликт нурланишлар эди. Бундай радиотўлқинларга реликт радионурланишлар деган атамани И.С.Шкловский берган.

кўпигидан иборат бўлган. Шундан сўнг, ўта оғир заррачалар вужудга келган. Коинот пайдо бўлгандан $10^{-35}c$ ўтгач, буюк бирлашиш назарияси амал қилган, яъни кучли, кучсиз ядровий ва электромагнит ўзаро таъсирлари ягона куч бўлиб, унинг фазо-вақт сигнатураси $SU(3) \times SU(2) \times U(1)$ кўринишида бўлади. $10^{-12}c$. ўтгач, ундан кучсиз ядровий ўзаро таъсирлари ажралиб чиқади ва ҳосил бўлган фазо-вақт сигнатураси $SU(2) \times U(1)$ моделни беради. $10^{-35}c$. дан $10^{-6}c$. гача бўлган даврда кварк-лептонлар бўтқаси ҳосил бўлади ва оғир заррачалар таркибига кирувчи кваркларни кучли ўзаро таъсир кучлари тортиб туради ва атом ядросининг таркибий қисми ҳосил бўла бошлайди.

$10^{-6}c$. дан то $1c$. гача бўлган вақт адронлар ва лептонларнинг вужудга келиш даври ҳисобланади. Бу даврда модда ва антимодданинг аннигиляцияси¹ рўй беради, протон ва электронлар пайдо бўлади. $1c$. дан 3 мин. гача бўлган давр нуклеосинтез даври, яъни атом ядроси ҳосил бўладиган давр. Бу даврда кучсиз ўзаро таъсир кучлари жиловланади. 3 мин дан то $100\,000 \text{ йил}$ ўтгунча дастлаб, ядровий ўзаро таъсирлар жиловланади, фотонлар пайдо бўлади ва ниҳоят Катта портлашдан $100\,000 \text{ йил}$ ўтгач электромагнит ўзаро таъсирлари жиловланиб, ёруғлик нури пайдо бўлади, Коинот шаффофлашади. Шундан сўнг, галактикалар, юлдузлар пайдо бўла бошлайди.

Коинот эволюциясининг бу инфляцион гипотезасига кўра Коинот ўз эволюцияси мобайнида бир қанча босқичлардан ўтади. Бу босқичлар қуйидагилар: Коинотнинг бошланиши (1), инфляция стадияси(2), инфляция стадиясидан фотон стадиясига ўтиш босқичи(3), нурланишдан модданинг ажралиб чиқиш босқичи(4).

1. Коинотнинг дастлабки бошланғич босқичи супергравитациянинг квантлашган ҳолати бўлиб, бу даврда унинг радиуси 10^{-50} см. бўлган. (Бу атом ўлчамидан ҳам кичикдир. Атом радиуси – 10^{-8} га тенг). Бу давр Коинот умрининг $10^{-45}c$.дан то $10^{-30}c$.гача давом этган.

¹Аннигиляция (лот.*annihilatio* - йўқолиш) – зарранинг антизарра билан тўқнашиши натижасида материянинг бир кўринишдан бошқа кўринишга айланиш жараёни.

2. Бу босқичда Коинот квант ҳолатидан сакраб модда ва нурланишсиз вакуумнинг кўзгалган ҳолатига ўтади ва Коинот экспоненциаль қонунга биноан шиддат билан кенгайиб кетади. Бу даврда Коинот 10^{-34} с. Ичида 10^{-33} см. катталиқдан то 10^{28} см. катталиқкача кенгаяди. Бу дастлабки ҳолатидан $10^{1\,000\,000}$ марта катталашиб демакдир! 10^{-34} с. вақт ичида Коинотда на модда, на нурланиш бўлмаган. Ҳеч нимадан ташкил топган Коинот.

3. Учинчи босқичда Коинотнинг сохта вакуум ҳолати тарқалиб, гравитация таъсири доирасидан ажралиб чиққан энергия ҳисобига оғир заррача ва антизаррачаларнинг туғилишига сабабчи бўлади. Пайдо бўлган зарра ва антизарралар бир-бири билан тўқнашиб аннигиляция ҳодисаси рўй бериб, қудратли ёруғлик нури чакнаб, бутун Коинот ёришиб кетади. Аннигиляция жараёндан омон қолган заррачалар моддаларга айлана бошлайди.

4. Аннигиляциядан омон қолган моддалар нурланиш учун шаффоф ҳолда қолади, модда ва нурланиш орасидаги алоқа узилади. Ҳосил бўлган иссиқ моддадан ажралиб чиққан нурланиш Коинотнинг ҳозирги реликт нурланишлар фонини ҳосил қилади. Бундай нурланиш борлигини Г.А.Гамов Катта Портлаш назариясини ишлаб чиққан пайтида башорат қилиб айтган эди. Реликт нурланишларнинг ҳақиқатдан ҳам мавжуд эканлиги 1965 йили экспериментал усулда аниқланди. Шундай қилиб, Коинотнинг эволюцияси максимал даражадаги бир жинслилик ҳолатидан мураккаб таркибли моддалар – атомлар, галактикалар, юлдузлар, планеталар, юлдузлар қаърида оғир элементлар синтези ва ниҳоят ҳаётдек мураккаб организмларнинг бирин-кетин пайдо бўлиши сари ривожланиб борди. Бу эволюциянинг чўққисида инсондек ўта мураккаб мавжудод пайдо бўлди. Бу ҳақда муҳим бир космологик принцип ишлаб чиқилган. У антропологик принцип дейилади. Бу принцип ҳақида кейинги бўлинмада махсус тўхталамиз.

Кейинги даврда вужудга келган космологик концепцияларда Коинот эволюциясининг хилма-хил сценариялари ишлаб чиқилмоқда.

Хулоса. Коинотнинг барча моделлари унинг тараққиёт йўлининг муайян босқичи ёки яхлит тараққиёт йўлини у ёки бу идеал модел қамрови орқали акс эттиради. Классик моделларда Коинотнинг фазо-вақт муносабатлари структураси релятивистик физика принциплари асосида акс этирилса, постноклассик ёндашувларда эса Коинот яхлит эволюцион тараққиёт жараёнида, бошланғич ва якуний босқичларини туташтирувчи фазо-вақт структураси бирлигида акс этирилади. Асл коинот хилма-хилликларнинг бирлиги тарзида, ўта мураккаб зарурий ва тасодифий жараёнлар туташган яхлитлик кўринишида намоён бўлади. Бир модел коинотнинг бир жинслилигини ва изотроплигини ифодаласа, бошқа модел унинг нобир жинслилиги ва анизотроплигини кўрсатади. Асл коинотда ҳам бир жинслилик, ҳам нобир жинслилик, ҳам изотроплик, ҳам анизотроплик бирдай ҳосдир.

5. КОСМОЛОГИЯДА ВА ФАЛСАФАДА АНТРОП ПРИНЦИП

Космологияда антропологик принцип ва унинг фалсафий моҳияти

Бу принципни биринчи бор америкалик астрофизик Б.Картер илгари сурган¹. **Антроп принцип (ёки антропологик принцип)** – космологияда Коинот ривожланишининг келажаги, ҳозирги ҳолати унинг ўтмишдаги имкониятлари билан боғланган эканлигини тушунтириб берувчи ва келажагини башорат қилувчи принципдир. Бу принцип Коинот ва унинг ривожланишида кузатувчининг пайдо бўлиши ўртасидаги зарурий алоқадорликни кўрсатувчи принцип. Бу принципни 1974 йили Б.Картер фанга киритди ва у бу принципнинг кучли ва кучсиз даъволарини илмий асослаб беради. Унга кўра, биз кузатувчи сифатида мавжудлигимиз учун зарур бўлган шарт-шароитлар билан чегараланганлигимиздан келиб чиққан ҳолда Коинотни кузатишимиз лозим. Биз ундан ортиқ нарсаникузатишни умид қилмасак ҳам бўлади, чунки, *бизнинг Коинотдаги эгаллаган*

¹ Картер Б. Совпадения больших чисел и антропологический принцип в космологии// Космология: теории и наблюдения. –М.: Мир, 1978. –С. 369-380.

*вазиятимиз шу маънода заруран қулайки, бу вазият бизнинг кузатувчи сифатида мавжуд бўлишимиз билан мувофиқ келган*¹.

Бу заиф (кучсиз) антропологик принцип. Кучсиз антропологик принципга кўра бизнинг Коинотдаги ўрнимизнинг афзаллиги шундаки, бизнинг вазиятимиз шу Коинотда кузатувчи сифатида мавжуд эканлигимиз билан мос келганлигидадир. Ахир, инсон деган мавжудод галактиканинг шундай жойида ўрин эгаллаганки, у галактика марказидан ҳам, галактика четидан ҳам бир хил узоқликда бўлиб, қулай гравитацион майдон остида жойлашгандир, инсон яшайдиган Ер шари Қуёш системасида ҳам жуда қулай жойда, у Қуёшга яқин ҳам эмас, акс ҳолда Қуёш тожи таъсирида қовурилиб кетар эдик, Қуёшдан унчалик узоқ ҳам эмас, аксинча бўлганида ҳамма жойини қалин муз қоплаган сайёрада ҳаёт ривожлана олмас эди. Инсон жойлашган жой унчалик қуруқ ҳам эмас, ўта нам ҳам эмас. Шу нуқтаи назардан ҳам инсон ўзига энг қулай бўлган фазода яшайди.

Антропологик принцип ҳозирги воқелигимиз Коинотнинг вужудга келган пайтидаги имкониятлар билан боғланганлигини ифодалайди. Яъни Коинот вужудга келган пайтида бошқача имкониятлар бўлганида эди, ҳозирги воқелик мутлақо ўзгача бўлган бўлар эди. **Кучли антропологик принципга** кўра, *Коинот (демак, у боғлиқ бўлган фундаментал қийматлар ҳам) шундай бўлиши лозимки, унинг эволюциясининг маълум босқичида кузатувчиларнинг мавжуд бўлишига йўл қўйилсин*². Яъни бу принципга кўра, Коинот шундай пайдо бўлганки, унинг вужудга келиш пайтида шу Коинот эволюциясининг маълум бир босқичида кузатувчининг пайдо бўлиши олдиндан мўлжалланган, режалаштирилгандир, деган хулосани беради. Бу принцип Коинотнинг пайдо бўлишида кейинчалик воқе бўлажак кузатувчининг мавжуд бўлиши учун зарур бўлган имкониятлар олдиндан белгилангандир, деган фикрни беради. Антроп принципи нуқтаи назаридан Коинотдаги қонуниятларни кузатсак, оламнинг тараққиётида рўй бераётган ҳар бир ҳодисанинг зарурий

¹ Қаранг: Ўша манба. –С. 372.

² *Картер Б.* Совпадения больших чисел и антропологический принцип в космологии// Космология: теории и наблюдения. –М.: Мир, 1978. –С. 373

боғланганлигини, физик воқеликдаги барча доимийликлар ва катталикларнинг бошланғич ва ҳозирги пайтдаги қийматлари ўртасида қонуний мутаносибликлар борлигини пайқаймиз. Агар антропологик принципнинг моҳиятига жиддийроқ назар ташласак, бутун Коинотнинг эволюцион тараққиёти юқоридан белгиланган қандайдир космик режа асосида ташкил этилганга ўхшайди.

Унинг тараққиётининг муайян босқичида онгли инсон пайдо бўлди ва у шу коинотнинг бирдан-бир кузатувчисига айланди. Инсон бу вазиятдан ўзи учун муҳим хулоса чиқариши ва ўзининг келажақдаги миссиясини олдиндан режалаштириши ва рўй бериши мумкин бўлган хавф-хатарлардан ўзини ўз вақтида ҳимоя қила олиши лозим. Бу вазиятда у Коинотнинг эволюцияси қайси томонга қараб бораётганлигини, космик зичликнинг ўзгаришини, Ер юзида рўй бериши мумкин бўлган экологик, геологик, метеорологик ва бошқа хавф-хатарларнинг олдини олиб, уларга қарши ҳимоя чораларини кўра билиши учун ҳам бу принцип зарурдир.

Хулоса қилганда. *Коинот ва унда инсоннинг ўрни масаласи антроп принципининг асосий масаласидир. Коинот ва унинг кузатувчиси инсон ўртасида ўзаро кавузал боғланиш мавжуддир. Бунунги инсон коинотни кузатар экан, аввало унинг ўтмишига назар ташлай олади, келажагини эса экстраполятив метод ёрдамида илмий фараз қилиши мумкин.*

Коинот тараққиётининг кўпгина сир-асрорларини бугунги инсоният тўла тушуниб етмаган. Балки келажақда олимларимиз коинотнинг янги-янги қонуниятларини очишар, коинот ичида рўй бераётган бугунги астрономия учун тушунарсиз бўлган ходисаларнинг асл сабабларини аниқлашар деб ўйлаймиз.

Адабиётлар.

1. *Бергман П.* Загадка гравитации. -М.:Наука,1969. С.128.
2. *Хокинг С.* От большого взрыва до черных дыр. Краткая история времени. – М.: Мир, 1990.
3. *Станюкович К.П.* Гравитационное поле и элементарные частицы. – М.: Наука, 1965. С.293.
4. *Марков А.М.* О природе материи. -М.:Наука, 1979. С.143.

5. *Фейгин О.О.* Большой взрыв.(Открытия, которые потрясли мир).- М.: Эксмо, 2009.С.195-196.
6. *Картер Б.* Совпадения больших чисел и антропологический принцип в космологии// Космология: теории и наблюдения. –М.: Мир, 1978. –С. 369-380.
7. *Тураев Б.О.* Пространство. Время. Развитие. (монография)– Ташкент: Фан, 1992. 90.
8. *Тураев Б.О.* Развивающаяся пространственно-временная картина мира. – Германия. LAP, 2015 - 210с.

TAFAKKUR VA ONGNING MURAKKAB DIALEKTIKASI

Muminova Z.O. *falsafa fanlari doktori (DSc)*

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika institute birinchi prorektori

Insoniyat tarixiga nazar soladigan bo'lsak, jamiyatdagi paydo bo'lgan ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy inqirozlarning yechimini topishi insonning tafakkur tarzining o'zgarishi bilan aloqadordir. Ya'ni, inson jamiyatdagi mavjud holatning o'zgarishi, uning tafakkur tarzi o'zgarishi bilan bevosita bog'liqdir. Demakki, tafakkur insoniyatning yagona xaloskori, barcha muammolarining yechimi, kalitidir. Buyuk nemis faylasufi F. Engels: "Fan va taraqqiyotning tepasida turishni istagan har qanday millat, tafakkursiz, ijodiy tafakkursiz o'z maqsadiga yetolmaydi"¹, - degan edi. Bu fikrning nechog'li to'g'ri ekanligini e'tirof etmay ilojimiz yo'q. Insoniyat taraqqiyoti jarayonida nimalarga erishgan bo'lsa, bu uning tafakkuri, ijodi, bilishga va yaratishga bo'lgan intilishi natijasidir.

Darhaqiqat, insonning oliy mavjudot ekanligini belgilab beruvchi asosiy jihat bu – tafakkurdir. Tafakkur vositasida inson borliqni o'zlashtiradi, o'zgartiradi. Tafakkur vositasida inson borliqqa faol ta'sir o'tkazadi, borliqning aktiv bo'lagiga aylanadi. Inson tafakkur sohibi ekan, u borliq evolyusiyasining bir elementi sifatidan, evolyusiyaning harakatlantiruvchisi sifatiga ko'tariladi. Tafakkur – insonning yuqori darajali qobiliyati bo'lib, nafaqat inson xatti-harakati va faoliyatini, balki butun bir hayotini boshqarishda faol ishtrok etadi. Tafakkur ayni mavjudlikni, makon va vaqt nuqtai nazaridan insondan ajralib turgan voqea-hodisalarni, kelajakni tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Tafakkur insonga o'z xatti-harakatini to'g'ri baholash, xatolari va yutuqlaridan to'g'ri xulosa chiqarish qobiliyatini beradi. Hindlarning ilk falsafiy sistemasi bo'lgan

¹ Энгельс Ф. Немецкая идеология. Собрание сочинений. - 2-е изд. - М.: Политиздат, 1955.- Т. 3. - 689 с.

vedalarda insonda: fizik ibtido, efirli ibtido, astral ibtido va mental ibtidolar mavjudligi ta'kidlanadi. Mental ibtido – insonning boshqaruvchisi, erkin irodasini shakllantiruvchisi sifatida ta'kidlanadi. Bunung uchun inson irodasini asir oluvchi xohish- istaklarni aqlga, tafakkurga bo'ysundirishi lozimligi, aks holda, istaklar inson irodasi ustidan hokimlikni qo'lga olishi muqarrarligi aytib o'tilgan.

Tafakkur – ongning faoliyat ko'rsatish jarayoni. Inson fikr yurituvchi, fikrini uzatuvchi, fikrini saqlay oluvchi, fikri bilan olamni o'zgartirishga qodir mavjudotdir. Bunda unga ong egasi ekanligi yordam beradi. Ong inson miyasining faoliyatidir. Ong imkoniyat bo'lsa, tafakkur shu imkoniyatning voqelikka aylanishi, ongning faoliyatidir. Tafakkur fikrlash jarayonidir, ya'ni u ongning namoyon bo'lishi, ongning faoliyat ko'rsatishi. Ong mohiyat bo'lsa, tafakkur hodisadir. Mavjud tajribadagi bilimlar ongning insondan tashqarida mustaqil ravishda mavjud bo'la olishini tasdiqlamaydi. Ong inson miyasining fikrlash jarayonida namoyon bo'luvchi ma'naviy hodisadir. Ong inson bilan birgalikda shakllanadi, takomillashadi, rivojlanadi. Ong fikrni hosil qiladi. Ong voqelikning ma'naviy ko'rinishidir. U fikrning vujudga kelishidagi ma'naviy asos hisoblanadi. Demak, ongga ega bo'lmagan mavjudot fikrlay olmaydi. “Ong modda emas, narsa ham emas. U ma'naviy hodisa, harakatning bir shakli. Ong – insonning o'zgarib borayotgan dunyoga moslashuviga yordam beruvchi eng kuchli qurolidir”¹.

Ong – ob'ektiv voqelikni in'ikos ettirishning faqat insongagina xos bo'lgan oliy shakli, insonning dunyoga va o'z-o'ziga faol munosabati usuli. Ong – voqelikning inson ongida maqsadga muvofiq, faol, mazmunli in'ikos etishidir. Bunday munosabat usuli kishilarning butun ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot mobaynida egallab kelgan tarixiy tajribasi mobaynida takomillashib kelgan. Ong – inson miyasi faoliyatining mahsuli. Ong – insonning ruhiy holati. Inson miyasi insoniyatning butun tarixiy taraqqiyoti mobaynida takomillashib borgan. Inson tirikchiligini ta'minlash uchun mehnat qilishga, ongli faoliyat yuritishga majbur bo'lgan. Demakki, ong va tafakkur inson ijtimoiylashuvining asosiy sabablaridan biridir. Ongning muhim elementlari xotira, o'zlikni anglash, mehnat faoliyati, baholash, refleksiya. Ya'ni, inson tafakkurining sinergetik xossalaridan biri shundaki, tafakkur insonga o'z xatti-harakatini kuzatish, nazorat qilish, o'z-o'zini

¹Тўраев Б. Борлиқ моҳияти, шакллари, хусусияти.-Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2011. - Б.101.

boshqarish, o'z-o'ziga baho berish, o'z-o'zini refleksiv tahlil qilish, o'z-o'zini tashkillashtirish imkoniyatini beradi. Inson voqelikda uchratgan ob'ektlarni va ularning xususiyatlarini eslab qoladi. Buning uchun unda xotira bo'lishi lozim. Inson o'zini tashqi olamga qarama-qarshi qo'yadi va o'zining manfaatlariga mos keluvchi maqsad sari intiladi. Buning uchun inson o'zini o'zi anglashi va o'zining imoniyatlarini to'g'ri chamalay olishi zarur. Inson o'zining ongli faoliyati bilan o'ziga va o'zinikilarga foyda keltiruvchi mashg'ulot bilan shug'ullanadi. Bu maqsadga muvofiq va foyda keltiruvchi mashg'ulot – mehnatdir. Inson mehnat jarayonida o'zini takomillashtirib boradi va o'zining faoliyatiga, boshqalarning faoliyatiga baho beradi. Atrofdagi o'zi uchun va boshqalar uchun kerakli buyumlarni, ularning qadr-qimmatiga mos ravishda baholaydi. Shu asosda yaxshi va yomonni farqlaydi. Shunday qilib ong – borliqning ma'naviy shaklidir.

Insonning borliqda adekvat mavjud bo'lishi, unda o'z mo'ljallarini to'g'ri shakllantirib, shu mo'ljallar doirasida to'g'ri harakatlanishi uning tafakkuri asosida sodir bo'ladi. Bu insonning borliqqa ongli munosabati deyiladi. Insonning borliqqa ongli munosabati dunyoqarash xarakteriga ega bo'lib, u inson mavjudligining muhim tarkibiy elementi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, insonning borliqqa ongli munosabati, insonning harakat dasturi hisoblanadi. Insonning borliqqa ongli munosabati tafakkur mahsuli bo'lgan bilim natijasida yuzaga keladi. Bilim insonning borliq va reallik, tafakkur va voqelik o'rtasida ko'prik, bog'lanish va aloqa vazifasini bajaradi. Inson mavjud bilimlari doirasida u yoki bu harakatni amalga oshiradi. Shu tariqa bilim inson tafakkurida tashqi olamning shunchaki aks etishi emas, balki o'zgarib, rivojlanib boruvchi, boyib boruvchi dinamik hodisaga aylanadi. Insonning ongli faoliyati uning sezgilari, hissiyotlari, xotirasi, irodasi, xato va yanglishishlari, ishonchi ta'sirida shakllanadigan murakkab jarayondir. Shularning barchasi natijasida inson borliqqa moslashadi, uni o'zlashtiradi va o'zgartiradi. Bugungi insonning ongi va tafakkuri, borliqqa ongli munosabati muammosi nafaqat falsafiy tadqiqotlar doirasida, shu bilan birga, kognitiv psixologiya, mantiq, sotsiologiya, ilmiy tadqiqot metodologiyasi kabi ko'plab fanlar doirasida tadqiq etiladi.

Tafakkur inson ongli faoliyatining, bilishining yuksak shakli, inson mavjudligining eng muhim belgisidir. Inson tafakkur sohibi bo'lganligi va u bilan chambarchas bog'liq bo'lgan nutqga ega bo'lganligi tufayli borliqning ongli shakli, harakatlantiruvchisi va shu sababli oliy mavjudotdir. Ya'ni, biologik jihatdan evolyusiyaning unchalik mukammal vakili bo'lmagan inson aynan tafakkuri orqali biosistemada va shafqatsiz

evolyusiyada yashab qola oldi, nafaqat yashab qoldi, balki uning eng qudratli vakiliga aylandi. Haqiqatan, borliq evolyusiyasiga nazar solgan inson, o'zidan jismonan bir necha baravar kuchliroq bo'lgan mavjudodlar eplay olmagan ishni, borliq tadrijiy taraqqiyotida yashab qolishni epladi. Inson o'zini o'rab turgan, atrofidagi olamda bo'lgan buyumlar va hodisalarni ongli ravishda idrok qiladi, o'zlashtiradi va o'zgartiradi. Ongli ravishda xotirasida saqlaydi, eslab qoladi hamda esga tushiradi va ana shu idrok qilingan bilimlar vositasida ongli ravishda harakat qiladi. Tafakkur atrofdagi olamni bilish qurolidir va inson amaliy faoliyatining vujudga kelishi uchun shartdir. Biron narsa to'g'risida tafakkur qilish jarayonida fikr paydo bo'ladi, bu fikrlar insonning ongida hukm va tushunchalar shaklini oladi. Tafakkurning bilish faoliyatidagi roli avvalo bizning idroklarimiz va fikrlarimizning voqelikka qanchalik muvofiq bo'lishini, bular haqiqat yoki xato, chinmi yoki yolg'on ekanligini belgilashda o'z ifodasini topadi. Bunday tafakkur qilish eng oddiy amaliy voqelikda namoyon bo'ladi. Voqelikning sezgilardagi va idrokdagi in'ikosning o'zi chinakam bilim bo'ladi. Masalan: biz quyoshning har kuni sharqdan chiqib, g'arbga botayotganini ko'ramiz (idroq qilamiz). Biz yerni qimirlamay turganini, asrlar davomida qilgan fikriy faoliyatimiz natijasidagina uzoq davom qilgan kuzatishlar o'tkazish va matematika yo'li bilan tadqiqotlar qilish natijasidagina haqiqatda quyosh yer atrofida aylanmasdan, balki yer o'z o'qi atrofi va quyosh atrofida aylanayotganligini aniqladik. Demak, quyoshning harakati to'g'risidagi bizning bevosita idrokimiz voqelikka to'g'ri kelmas ekan. Voqelikning to'g'ri aks etishi tafakkur bilan aniqlanadi.

Tafakkur ongning voqelikni eng aniq, chuqur, to'liq, umumiy lashtirib va bevosita aks ettirishga (bilishga) qaratilgan faoliyatdir, asosan, narsalarni bevosita sezishimiz va idrok qilishimiz mumkin bo'lmagan bog'lanishlar va munosabatlarning aks etishidir. Fikrlar, hukmlar va tushunchalar dastlab idrok va tasavvur asosida vujudga keladi. Bu fikrlar xotirada mustahkamlanadi va so'ngra tafakkurning yuksakroq va murakkabroq jarayonlari uchun material (asos) bo'lib qoladi. Har bir kishi tevarak - atrofdagi olamni bevosita bilish bilan mashg'ul bo'lganida fikr yuritmay, balki shu bilan birga, u harakat qilayotganida ham boshqa kishilar nutq orqali aloqa qilayotganida, o'z fikrini boshqa kishilarga bildirayotganida hamda boshqa kishilardan tayyor fikr va bilimlarni olayotganida ham fikr qiladi. Odamning tafakkuri til bilan bevosita bog'langandir. Fikr va muhokamalar, bilish va tajriba til yordami bilan

shakllanadi. Insoniyat jamiyatida odamlar bir-birlari bilan til vositasi orqali fikr almashadilar.

Inson tafakkuri, uning murakkab va serqirra, jumboqli olami uzoq asrlardan buyon ko‘plab fan sohalarining asosiy tadqiqot ob’ekti bo‘lib kelmoqda. Ammo ushbu olam qanchalik chuqur o‘rganilsa, u haqda shunchalik bahs-munozarali fikrlar ko‘payib boradi. Inson tafakkur jarayonining murakkabligi, har bir insonning individual xarakterga egaligi va takrorlanmas ma’naviy-ruhiy borliqqa egaligi bilan bog‘liqdir. Aynan har bir shaxsning tafakkur tarzi, millatning va butun bir jamiyat tafakkur tarzining shakllanishiga ta’sir o‘tkazadi, uning kelajagini belgilab beradi. Tafakkur tarzining zaiflashuvi, ijodkorlik va kreativ tafakkurning passivlashishi jamiyatning moddiy va ma’naviy qadriyatlarini darz ketishiga, unda yashovchi insonlarning turmush tarzining izdan chiqishiga, oxir-oqibatda o‘sha jamiyatning inqiroziga sabab bo‘ladi. Tafakkur tarzi boy bo‘lgan insongina kuchli o‘z-o‘zini refleksiv qayta ko‘rib chiqish qobiliyatiga, o‘z faoliyatini maqsadli tarzda yo‘lga qo‘ya olish imkoniga ega bo‘ladi. O‘z hayotini garmonik tarzda tashkil etish, bu bilan jamiyatning ham garmonik taraqqiyoti uchun omil yaratish yuqori ma’naviyatli kishilargagina xos xislatdir.

Tafakkur – inson ongli faoliyatining bir shakli bo‘lib, “voqelikning vositali tarzda inson miyasida aks etishidir. Ob’ektiv borliq inson tafakkurida tushuncha, hukm, xulosa, nazariyalar tarzida aks etib, ma’lum bir vazifalarni bajarishga yo‘naltiriladi”¹. Tafakkurning yuzaga kelishi, fiziologik jihatdan miya faoliyati va asab tizimi bilan bog‘liqdir. Tafakkur bioijtimoiy, ruhiy-ma’naviy hodisa hisoblanadi. Chunki, tafakkurlashning yuzaga kelishi, biologik hodisa hisoblansa, uning takomillashib, rivojlanib, o‘zgarib borish dinamikasiga ijtimoiy jarayonlar ta’sir o‘tkazadi. Tafakkur usuli va tarzining shakllanib, o‘zgarib borishiga jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar, taraqqiyot darajasi, jamiyatdagi ustuvor mafkura o‘z ta’sirini o‘tkazadi. O‘z navbatida, jamiyatda sodir bo‘ladigan g‘oyaviy-mafkuraviy jarayonlar, ixtirolar, kashfiyotlar, ilmiy-texnik yutuqlar, tafakkurning mahsuli hisoblanadi. Tafakkur yuritish qobiliyati insonga nafaqat uni o‘rab turgan olamni bilish imkoniyatini, shu bilan birga, turli murakkab vaziyatlardan chiqib ketish, o‘z oldiga turli maqsadlarni qo‘yish va ushbu maqsadlarga erishish choralarini ko‘rish imkoniyatini beradi. Tafakkur o‘z shakllari: Tushuncha, hukm, xulosa va o‘z metodlari; analiz, sintez,

¹ Философский словарь. Под редакцией Фролова. И.Т. - Москва: Политиздат, 1980. - С. 228.

induksiya, deduksiya, taqqoslash, analogiya, modellashtirish, mavhumlashtirish, konkretlashtirish kabilarga ega.

Insoniyat taraqqiyoti bu, borliqni o'rganish, uni o'zlashtirish, qayta o'zlashtirish va o'zgartirish taraqqiyotidir. Yoki insoniyat tarixi – bu tafakkur tarixidan o'zga narsa emas. Chunki inson tafakkuri natijasida oddiylikdan murakkablikka, narsa va hodisalarni shaklan va mohiyatan takomillashtirishga tomon harakatlangan. Masalan, oddiy charx va g'ildirakdan boshlangan harakat, aravalarning, mexanik harakatning, avtomatik harakatning takomillashib borishiga qadar evolyusion yo'lni bosib o'tdi. Yoki oddiy chopperlardan, lazerli kesishgacha bo'lgan evolyusiya va boshqalar. Bilimsizlikdan bilish tomon, anglanmaganlikdan anglanganlik tomon, tartibsizlikdan tartibot tomon harakatlanish sodir bo'lgan. Inson tafakkuri va bilish jarayoni ana shunday murakkab, ko'p strukturali, determenistik, ba'zan xaotik va indetermenistik, dilektik aloqadorlik va ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar birligidan tashkil topgan sinergetik jarayondir. Demakki, insonning bilmaslikdan bilish tomon harakatlanishini sinergetik tadqiq etishga barcha sabablar mavjud. Inson tafakkurining barcha imkoniyatlari haqida insoniyat to'liq tasavvurga ham ega emas, chunki olimlarning ta'kidlashicha, eng genial qobiliyatli kishilar ham miya imkoniyatlarining 6,5 – 7% dangina foydalana olar ekan. Shu sababdan ham, miya faoliyatining mahsuli bo'lgan tafakkur yuritishning imkoniy borliq holatidagi imkoniyatlari hali jumboqligicha qolmoqda.

EKOLOGIK BARQARORLIK TIZIMINI SHAKLLANTIRISHDA INSON OMILI MUAMMOLARIGA OID QARASHLAR

Muratova Dildora Abdumanapovna

Renessans ta'lim universiteti

Ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasi dotsenti, PhD

Hozirgi zamonda global ekologik barqarorlik masalasi dunyo miqyosida dolzarb muammoga aylandi. Inson faoliyati oqibatida tabiiy muhit o'zgarib, resurslar tugab bormoqda, bu esa butun bashariyatning istiqboliga xavf tug'dirmoqda. Bu holat asta-sekin rivojlanib, so'nggi o'n yilliklarda yanada jadallashdi. Odamzot taraqqiyot sari intilib, tabiatdan foydalanar ekan, uning qonuniyatlarini yetarlicha inobatga olmadi, natijada bugungi kundagi ekologik inqirozga duch keldik.

Tabiiy muhitning izdan chiqishi - jumladan, ob-havo o'zgarishi,

atmosfera va suv havzalarining ifloslanishi, oʻrmonzorlarning qirgʻilishi, hayvonot va oʻsimlik turlarining kamayishi - iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy barqarorlikka salbiy taʼsir koʻrsatmoqda. Bu muammolar bir-biri bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, bir-birini kuchaytirmoqda. Misol uchun, iqlim oʻzgarishi dehqonchilikka zarar yetkazmoqda, bu esa oziq-ovqat xavfsizligini tahdid ostiga qoʻyadi. Natijada, zanjirli reaksiya - oziq-ovqat tanqisligi yuzaga kelib, u ijtimoiy va siyosiy beqarorlikni keltirib chiqarishi mumkin.

Shunday qilib, insoniyat oʻzi yaratgan muammolarni oʻzi bartaraf etishi, oʻz ekologik barqarorlik taʼminlashi zarur boʻlib qolmoqda. Bu oson vazifa emas, chunki u xalqaro hamkorlik va har bir kishining ongli ishtirokini talab etadi. Ekologik muammolarni hal qilish uchun faqat texnik yechimlarning oʻzi yetarli emas, odamlarning turmush tarzi va isteʼmol odatlarini ham oʻzgartirish lozim.

Inson va atrof-muhit oʻrtasidagi qarama-qarshilik tabiatni ilmiy bilishning boshlanishiga sabab boʻldi. Bu qarama-qarshilik insoniyat tarixida muhim burilish nuqtasi boʻlib, tabiatni obyektiv oʻrganishga yoʻl ochdi. Olimlarning fikricha “inson tabiatdan oʻzini ajratib olish orqali uni obyektlashtiradi va shu tariqa tabiatni ilmiy oʻrganish imkoniyatiga ega boʻldi”¹.

Abu Nasr Farobiy ilmlarni nasnif qilar ekan, tabiat ilmini alohida ajratib koʻrsatadi: “Tabiat ilmi tabiatdagi jismlarni (ajsom-i tabiya) va borlikni (kavn) va bu jismlarda boʻlgan orazlarni tadqiq qilali. Bu ilm borliqdagi mavjudotlarning qaysi jinslaridan, kaysi narsalar sababli va kaysi narsalar uchun borligini bildiradi. Jismlar yo sunʼiy yoki tabiiy boʻladi. Sunʼiy bulgan jismlar jom, kilich, kiyim kabilardir. Sunʼiy jismlar sanʼat (xunar) va inson irodasi orqali bulgan narsadir. Tabiiy jismlar esa osmon, Yer, bu ikkalasining orasidagi borliqlar, oʻsimliklar va xayvonlar kabi na sunʼiy va na inson irodasi orqali boʻlmagan bizdan tashkaridagi olam mavjudotlaridir. Tabiiy jismlar sunʼiy jismlarni yasash uchun modda bulib xizmat qiladi”².

Antik davrda tabiat tadqiqot obyektiga aylanishi bilan koinot va butun

¹ Stepin V.S. *Filosofiya nauki. Obshchie problemy.* - M.: Gardariki, 2006. S.55

² Abu Nasr Forobiy. *Ilmlarning tasnifi.* (Ixso-al-Ulum)/ Tarjimon Nazarbek Raxim.- Toshkent. “Navroʻz” nashriyoti, 2016-y. 50 b.

dunyoning “antropomorfizatsiyasi”¹ va “etizatsiyasi”² qadimgi yunon mifologiyasi va falsafasida o‘z aksini topdi. Butun dunyo yagona borliq sifatida namoyon bo‘lib mikrokosm (alohida inson) makrokosm (koinot) bilan uyg‘unlikda rivojlanishi haqidagi qarashlar ilgari surildi. Inson (mikrokosm) va koinot (makrokosm) o‘rtasidagi uyg‘unlik g‘oyasi ko‘plab falsafiy an‘analarda muhim o‘rin tutadi. Bu qarash inson va tabiat o‘rtasidagi chuqur aloqadorlikni ta’kidlaydi. Har bir inson o‘zida butun koinotning aks-sadosini topadi, shu bilan birga insoniyat rivojlanishi koinot taraqqiyoti bilan hamohang kechadi. Bu tushuncha insonning o‘z-o‘zini anglashi va dunyodagi o‘rnini tushunib yetishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ayrim olimlar antropotsentrik yondashuvning³ ildizlarini qadimgi yunon falsafasida ko‘radilar. Masalan, Suqrot va Aflotun asarlaridagi antropotsentrizmning dastlabki belgilari haqida chuqur tadqiqot olib borgan olimlardan biri Martin J. Stoundir. U o‘zining “Aflotun, atrof-muhit barqarorligi va ijtimoiy adolat” nomli keng qamrovli maqolasida uning tabiatga bo‘lgan munosabatlarini batafsil va ko‘p qirrali tahlil qiladi. Stoun Aflotunning inson va tabiat o‘rtasidagi murakkab aloqalarga oid falsafiy qarashlarini sinchkovlik bilan o‘rganib, ularning atrof-muhit barqarorligi va ijtimoiy adolatga ko‘rsatadigan uzoq muddatli ta’sirini chuqur tadqiq etadi. Bu orqali u qadimgi yunon falsafasining zamonaviy ekologik muammolarga bo‘lgan aloqadorligini yoritishga harakat qiladi⁴.

Aristu falsafasidagi “ekologik” tarkibiy qism haqida olimlar va mutaxassislar o‘rtasida qizg‘in bahs-munozaralar olib borilmoqda. Bu bahslar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo‘lib, zamonaviy ekologik muammolarni hal etishda muhim o‘rin tutadi⁵.

Ekologlar harakati vakillari Arastuning hayvonlar faqatgina inson ehtiyojlarini qondirish uchun mavjud degan qarashiga qat’iy qarshi

¹ Yunoncha “anthropos” (inson) va “morphe” (shakl) so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, “inson shaklini berish” ma’nosini anglatadi. Antropomorfizatsiya - bu inson xususiyatlarini, his-tuyg‘ularini, fikrlash qobiliyatlarini yoki xatti-harakatlarini hayvonlar, o‘simliklar, tabiat hodisalari, predmetlar yoki mavhum tushunchalarga nisbatan qo‘llash.

² “Etizatsiya” so‘zi “etika” (axloq) so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “-izatsiya” qo‘shimchasi jarayonni anglatadi. Ya’ni, “axloqiylashtirish” yoki “axloqiy tamoyillarni joriy etish” ma’nosini beradi. Etizatsiya - bu axloqiy me’yorlar va qadriyatlarni jamiyat hayotining turli jabhalariga, shu jumladan siyosat, iqtisodiyot, fan, texnologiya va kundalik hayotga joriy etish jarayoni.

³ Antropotsentrik yondashuv - bu insonni tabiatdan ustun qo‘yuvchi va tabiatni faqat inson manfaatlarini nuqtayi nazaridan baholovchi falsafiy qarash, paradigma. Bu yondashuv ekologik falsafada muhim o‘rin tutadi va ko‘pincha ekologik muammolarning asosiy sabablaridan biri sifatida ko‘riladi.

⁴ Stone M. Plato, Environmental Sustainability, and Social Justice // Athens Journal of Humanities & Arts. 2018 5(1). P.53-68.

⁵ Anwarullah Bhuiyan. Is Aristotle’s Philosophy Anthropocentric? A Biocentric Defense of the Aristotelian Philosophy of Nature.// Biocosmology – Neo-Aristotelism. Vol. 5, No. 2, Spring 2015.-P.197-212

chiqadilar. Ularning fikricha, bunday yondashuv tabiatga nisbatan iste'molchilik munosabatini shakllantiradi va ekologik muammolarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi¹. Boshqa tadqiqotchilar esa Arastuning "qadriyatlar nazariyasi"ga tayanib, uning qarashlarini himoya qiladilar va boshqacha talqin etadilar.

Fransuz faylasufi Syuzann Foste Aristuning "ratsiotsentrizmi" haqida chuqur mulohaza yuritib, bu masalaga alohida e'tibor qaratadi. U ta'kidlaydiki, keyingi davr faylasuflari Aristuning "sabab"ga bergan ustunligi "inson foydasi" tushunchasini noto'g'ri talqin etishga olib kelganini qayd etishgan. Fostening fikricha, "sabab" ning bunday haddan tashqari baholanishi oqibatida noratsional mavjudotlarning qadr-qimmatini pasaytiriladi va bu holat olimning "qadriyatlar nazariyasi"ni egotsentrik xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi².

Xudo tomonidan jon ato etilgan insonning eng asosiy va birlamchi vazifasi, tegishlicha, Yaratganga sodiqona xizmat qilish edi, U yaratgan moddiy dunyoga emas. Bu qarash insoniyat ongida chuqur ildiz otdi va kundalik hayotning barcha jabhalariga o'z ta'sirini o'tkazdi. Olimlarning fikricha "o'rta asrlarda tabiiy-ilmiy bilimlarga nisbatan salbiy munosabat, shuningdek, jamiyat va inson haqidagi barcha bilimlar tizimining faqatgina diniy qoidalaridan kelib chiqishi o'tgan davrning ko'plab qimmatli ilmiy yutuqlarining dogmatizatsiyasiga va tabiiy fanlarning jiddiy inqiroziga olib keldi. Bu holat ilm-fan taraqqiyotini ancha vaqtga to'xtatib qo'ydi"³.

Biroq, o'sha davrning diniy mutafakkirlari ma'lum bir ekologik dunyo tasvirini o'zlaricha shakllantirishga harakat qildilar va bu borada turli nazariyalarni ilgari surdilar – "mashhur katolik faylasufi Akvinalik Foma o'zining asarlarida o'simliklar va hayvonlar o'zlari uchun emas, balki faqatgina inson uchun mavjud deb qat'iy e'lon qildi. U hayvonlar aqlsiz maxluqlar bo'lgani uchun, ularga nisbatan rahm-shafqat qilish noto'g'ri va nojoiz deb hisobladi. Uning bu kabi inson markazli, ya'ni antropotsentrik g'oyalari faqatgina XX asrga kelibgina jiddiy shubha ostiga olinib boshladi va tanqidiy muhokama qilindi"⁴.

Inson o'zini bu faoliyat uchun yetarli darajada malaka va bilimga ega deb hisoblab, o'z "uyi", ya'ni atrof-muhitni obodonlashtirish va qayta qurishni mustaqil ravishda hal qila boshladi. Bu jarayon insonning tabiatga

¹ Dylan B. van der Schyff. The Ethical Experience of Nature: Aristotle and the Roots of Ecological Phenomenology// Phenomenology & Practice, Volume 4 (2010), No. 1, pp. 97-121. <https://www.researchgate.net/publication/266558266>

² Susanne E. Foster. Aristotle and the environment//Environmental Ethics 24 (2002/4):P.409-428

³ Ivanov V.G. Istoriya etiki srednix vekov. - SPb.: Izdatelstvo "Lan", 2002. - S. 8

⁴ Boreyko V.Ye. Прогресс в экологическую этику. - Киев: Киевский эколого-культурный центр, 1999 - S. 6

bo'lgan munosabatida tub burilish yasadi va uning tabiat ustidan hukmronlik qilish istagini yanada kuchaytirdi.

“Falsafiy ensiklopedik lug‘at”da ko‘rsatilganidek, “o‘rta asr falsafasi va diniy dogmatizmga qarama-qarshi o‘laroq, klassik ratsionalizm buyuk mutafakkirlar Rene Dekart, Benedikt Spinoza, Gotfrid Leybnis timsolida butun dunyoni qamrab oluvchi cheksiz sabab-oqibat zanjiri - tabiiy tartib g‘oyasidan kelib chiqqan”¹. Bu faylasuflarning har biri o‘z asarlarida tabiat qonunlarini ratsional anglash va tushuntirish imkoniyatlarini asoslashga harakat qildilar.

Sharq mamlakatlari esa tubdan farq qiladigan dunyoqarash tufayli bu jarayonga qo‘shilmadi. Ularning tabiatga bo‘lgan munosabati inson va tabiatning uyg‘unligiga asoslangan bo‘lib, bu yondashuv asrlar davomida shakllangan madaniy va falsafiy an‘analarga tayanadi. Ehtimol, shu ta’sir tufayli hozirgacha Xitoy va Yaponiya aholisi soni bu mamlakatlarning geografik maydoniga qiyosan ko‘p bo‘lishiga qaramay, yetarlicha yuqori hayot sifati darajasini namoyish etmoqda. Bu mamlakatlarda tabiat bilan uyg‘unlikda yashash tamoyili zamonaviy texnologik taraqqiyot bilan samarali birlashtirilgan.

Shunday qilib, jamiyat va atrof-muhit o‘rtasidagi ekologik munosabatlarning zamonaviy falsafiy talqini kuchli antrop prinsipi nuqtayi nazaridan amalga oshirilmoqda. Bu yondashuv insoniyat va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni yangicha tushunishga imkon beradi va ularning o‘zaro bog‘liqligini ta’kidlaydi. Zamonaviy falsafiy qarashlar inson va tabiatni bir-biriga qarama-qarshi qo‘ymaydi, aksincha, ularning uyg‘un rivojlanish imkoniyatlarini izlaydi.

Shunday qilib bu yondashuv ekologik masalalarni keng qamrovli falsafiy va madaniy kontekstda ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Shunday qilib, Xaydeggerning texnologiya falsafasi zamonaviy ekologik munozaralarda muhim ahamiyat kasb etib, inson-tabiat munosabatlarini yangicha tushunish va barqaror rivojlanish yo‘llarini izlashda nazariy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

¹ Filosofskiy ensiklopedicheskiy slovar / Gl. redaktsiya: L. F. Ilich yev, P.N.Fedoseev, S.M.Kovalev, V.G.Panov. - M.: Sov.Ensnklopediya, 1983. - 840 s.

ПРАМАТЕРИЯ ВСЕЛЕННОЙ: РЕШЕНИЕ ЗАГАДОК ТЁМНОЙ МАТЕРИИ И ТЁМНОЙ ЭНЕРГИИ

Профессор ¹Талант Рыспаев²
(Германия)

Абстракт: На основе формулы Фридмана и анализа карты «Planck» по космическому сверхвысокочастотному фоновому излучению, а также преобразований известных формул и логического рассуждения сформирована новая парадигма в науке: “устойчивая физика”.

Реликтовое излучение указывает неравномерное распределение Праматерии при зарождении Вселенной. Праматерией (изначальной) является сама Тёмная материя, чрезвычайно много количество квантов которой имелись в момент зарождения Вселенной. В результате антропного принципа произошла Большая реакция, т.е. большая часть квантов (X-on) Тёмной материи распались на кванты света и на кванты Тёмной энергии (Z-on). Тёмная энергия является квантами Z-on, которые создают само пространство Вселенной. Формула Вселенной найдена через феномена расширения Вселенной.

Ключевые слова: Формула Фридмана, CMB Planck, Праматерия, Тёмная материя, Тёмная энергия, квант, пространство, формула Вселенной.

1. Введение

Известно, что непрерывное расширение Вселенной впервые доказал Фридман, разработав уравнения к общей теории относительности, не накладывая условия стационарности [1,2]. Нужно подчеркнуть, что в уравнениях Фридмана расширение Вселенной начиналось с какого-то определенного объема первоначальной Вселенной, в котором находилась Праматерия. Чтобы найти эту фундаментальную Праматерию, нам нужно рассмотреть современную Вселенную, которая, согласно данным космического телескопа “Планк”, состоит из нормальной материи (4,9%), Тёмной Материи (26,8%) и Тёмной энергии (68,3%).

¹ Научный директор Zoz GmbH, доктор-хабил. технических наук, приват-доцент Технического Университета Клаусталь (Германия). ryspaev@zoz.de

² Профессор Ошского Технологического Университета (Кыргызстан). talant.ryspaev@gmail.com

Концепция Тёмной материи возникла в тридцатых-шестидесятых годах прошлого столетия [3,4]. Примерно через 70 лет позже появился феномен Тёмной энергии [5,6]. Для объяснения Тёмной материи и Тёмной энергии разработаны много теорий и гипотез, которые до сих пор не дали однозначного и простого решения [7,8]. При этом нужно подчеркнуть, что все теории и гипотезы рассматривают эти загадки отдельно, т.е. не в их взаимосвязи. Для примера можно привести такие известные исследования как Lux, SuperCDMS, Xenon, Edelweiss or Cosine 100 experiment.

Если загадки Тёмной материи и Тёмной энергии уже достаточно долго, т.е. почти сто лет не решаются, возможно есть смысл вспомнить выход из схожего тупика в истории физики. В начале двадцатого столетия имелись также три загадки в физике [9]: ” (i) проблема закона излучения чёрного тела; (ii) проблема фотоэлектрического эффекта; (iii) проблема стабильности и размера атомов”. Эти три проблемы классической физики около ста лет назад были решены только с помощью новой парадигмы, а именно квантовой физикой. Отсюда логически следует, что нужна следующая парадигма, чтобы ответить на загадки Праматерии, Тёмной материи и Тёмной энергии.

2. Теоретические результаты

Доказательством возникновения Вселенной служит также карта космического сверхвысокочастотного фонового излучения, составленной по снимкам телескопа «Planck». Данное излучение является реликтом организованной (Большой) реакции возникновения Вселенной, которое свободно распространяется по космосу до сегодняшнего дня, рис.1 [10].

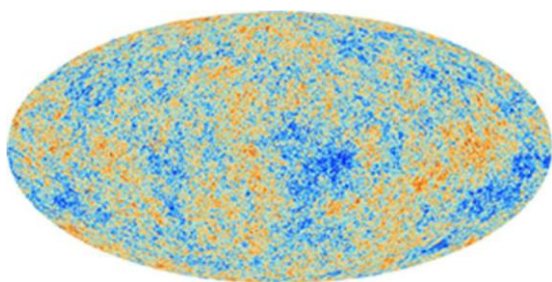

Рис.1. Анизотропия реликтового излучения по телескопу Planck.

© ESA and the Planck Collaboration

Каждая точка на этой «Planck» карте соответствует огромному скоплению галактик. Из данной карты следует, что в момент возникновения Вселенной имелись экстремально много частиц праматерии, каждый с массой m . Но тогда встаёт вопрос: *а, что же*

это Праматерия? Чем она отличается от обычной (нормальной) материи и/или Тёмной материи?

Для решения вопроса о Праматерии и загадок Тёмной материи и Тёмной энергии, мы можем использовать двух основных подходов в познании, а именно индуктивный и дедуктивный методы.

Тёмная материя присутствует, в-основном, вокруг галактик. *А, сколько галактик и звёзд имеются во Вселенной?* Да, таких объектов слишком много, чтобы использовать индуктивный метод. С другой стороны, Тёмная энергия относится только к одному объекту-феномену, т.е. к расширению Вселенной.

Что легче решить: миллиардов/септиллионов задач (индуктивный метод) или же одной задачи (дедуктивный метод), чтобы прийти к правильному решению? Разумеется, легче решить одной задачи. Отсюда следует, что нужно рассмотреть сначала расширение Вселенной.

Это расширение происходит со скоростью V (в абсолютном значении), прямо пропорционально к энергии, которая необходима для расширения Вселенной:

$$V = E \quad (1)$$

где, V -скорость расширения, а E -энергия для расширения.

Эту пропорциональность можно преобразовать таким образом:

$$m = \frac{S}{tc^2} \quad (2)$$

В соответствии со знаменитой формулой, масса m выражается со следующей формулой:

$$m = \frac{E}{c^2} \quad (3)$$

Отсюда следует, что: $t \times E = S$ (4)

Соотношение (4) между временем, энергией и пространством было получено в рамках классической физики. Рассмотрим это в рамках квантовой физики:

$$E = h\nu \quad (5)$$

Соответственно получается схожая формула:

$$h \times E = S \quad (6)$$

4. Обсуждение

Формула (6) выражает отношения между категориями: квант, энергия и пространство. *Как же можно трактовать это очень простое, в то же время фундаментальное соотношение для расширения Вселенной?* Ведь, оно получилось именно вследствие

феномена непрерывного расширения Вселенной. Существующие парадигмы физики (классическая и квантовая физика) не могут объяснить физическую суть соотношений (4) и (6).

Для объяснения соотношения кванта, энергии и пространства (6), мы предлагаем новую парадигму, которую назовем как “устойчивая физика”. Таким образом, в момент сингулярности, первичный объем Вселенной состоял из чрезвычайно огромного количества частиц X-оп (Праматерия), которые структурированно заполняли изначальную сферу определенного размера. Вследствие антропного принципа была инициирована организованная Большая реакция частиц X-оп, с образованием кванта света h и кванта пространства, которую назовем Z-оп (6). Тогда можем выразить формулу 6 следующим образом:

$$A \times E = Z \quad (7)$$

где, A есть квант Тёмной материи, обозначенный как X-оп, E -энергия и Z -квант Тёмной энергии, обозначенный как Z-оп.

В соответствии этим, данное соотношение (7) назовем Формулой Вселенной, которая показывает состояние Вселенной с момента Большой Реакции до сегодняшнего дня.

На антропный принцип “Большой реакции” указывают также холодные пятна на карте реликтового излучения [10]. На этой карте по данным космической обсерватории “Планк” синим цветом обозначены области, которые холоднее красных. Такая флуктуация однозначно показывает, что реакция частиц X-оп произошла сначала в синих областях с образованием огромнейшего количества галактик. Благодаря ‘горению’ такого огромного количества ‘топлива’ были произведены чрезвычайно большое количество частиц Z-оп (Тёмная энергия). Частицы ‘Тёмной энергии’ представляют собою массу метрической субстанции, что образует ‘пространство’ в нашем понимании. Так была рождена Вселенная, которая в соответствии с Формулой Вселенной (7) постоянно расширяется из-за непрерывного увеличения числа частиц Z-оп.

Экспериментальным подтверждением существования Тёмной энергии является не только постоянное расширение Вселенной, но и так называемые “Войд Волопаса и др. “войды”, т.е. пустоты, где не имеется ни одной звезды [11]. В этих местах Вселенной, где частицы X-оп полностью ‘выгорели’ и остались лишь Z-оп, т.е. само пространство. Следующими кандидатами для образования

‘войдов’ являются галактики, вокруг которой почти отсутствует Тёмная материя [12].

Уменьшение доли Тёмной материи в современной Вселенной по сравнению во Вселенной вскоре после Большой реакции показано в модели DDM (от Decaying Dark Matter) [13]. Хотя моделирование в данной работе показывает правильные результаты, авторы трактуют свои результаты некорректно, будучи не знакомы с новой парадигмой, т.е. с устойчивой физикой. Они предполагают, что Тёмная материя состоит из нескольких компонент и распадается в нейтрино или гипотетические релятивистские частицы. На что распадается Тёмная материя показано в формулах 5 и 6, а размеры квантов Тёмной материи и Тёмной энергии будут рассмотрены в следующей публикации.

Заключение

1. Уравнение Фридмана и анизотропия реликтового излучения по телескопу Planck являются ключом к пониманию Праматерии, Тёмной материи и Тёмной энергии.
2. Праматерия (изначальная материя Вселенной) есть и Тёмная материя.
3. Тёмной материей является кванты X-оп, существующие структурированно в чрезвычайно огромном количестве в момент сингулярности. Вследствие антропного принципа произошла целенаправленная и организованная Большая реакция частиц X-оп с образованием частиц Z-оп (метрическое вещество), и таким образом создающие *Пространство*. Эти частицы Z-оп и есть искомая Тёмная энергия, которая постоянно ‘расширяет’ Вселенную, т.е. само пространство непрерывно увеличивается.
4. Главным источником материала («топлива») для звёзд с момента Большой реакции и до настоящего момента является Тёмная материя (X-оп).
5. Тёмная энергия есть продукт «горения» Тёмной материи, т.е. звёзды являются источниками Тёмной энергии.
6. Само пространство Вселенной является Тёмной энергией.
7. Функционирование (расширение) Вселенной описывается Формулой Вселенной, которая найдена в рамках новой парадигмы «устойчивая физика».

Литература

- [1] Friedmann, A: Über die Krümmung des Raumes (О кривизне пространства), Z. Phys. 10 (1922) 377—386.
- [2] Фридман А.А. / Мир Как Пространство И Время. Издательство Наука, Москва 1965г.
- [3] Zwicky, F. (1933). "Die Rotverschiebung von extragalaktischen Nebeln" [The red shift of extragalactic nebulae]. Helvetica Physica Acta. 6: 110–127. Bibcode:1933AcHPh...6.110Z.
- [4] Vera Rubin Who Confirmed "Dark Matter" Dies". Carnegie Science. December 26, 2016. Retrieved July 7, 2017.
- [5] Riess A G et al. Astron. J. 116 1009 (1998).
- [6] Perlmutter S et al. Astrophys. J. 517 565 (1999).
- [7] Straumann N, hep-ph/0604231; Mod. Phys. Lett. A 21 1083 (2006).
- [8] 128. Teerikorpi P, Chernin A D, Baryshev Yu V Astron. Astrophys. 440 791 (2005).
- [9] Quantum Physics Berkeley Physics Course Volume 4.
<https://archive.org/details/QuantumPhysicsBerkeleyPhysicsCourseVolume4>
- [10] https://www.esa.int/ESA_Multimedia/Images/2013/03/Planck_CMB
- [11] Kirshner, R. P.; Oemler, A. J.; Schechter, P. L.; Sheckman, S. A. (1981). "A million cubic megaparsec void in Bootes". The Astrophysical Journal. 248: L57-60. Bibcode:1981ApJ...248L..57K. doi:10.1086/183623.
- [12] Researchers find a galaxy without dark matter. YaleNews.
<https://news.yale.edu/2018/03/28/researchers-find-galaxy-without-dark-matter>
- [13] A. Chudaykin and D. Gorbunov, I. Tkachev. Dark matter component decaying after recombination: Lensing constraints with Planck data. Phys. Rev. D 94, 023528. 29 July, 2016.

МАЪНАВИЙ-РУҲИЙ БАРКАМОЛЛИК АСОСЛАРИ

Улуғов Жасур Насирдинович

*иқтисодиёт ва педагогика Университети нодавлат таълим
муассасаси Самарқанд кампуси ўқитувчиси*

Аннотация: Ушбу мақолада буюк шайхларнинг комил инсонни тарбиялашдаги хизматлари, устоз-шогирд муносабатлари баён этилган.

Таянч сўзлар: Устоз, шогирд, шайх, тасаввуф, таълим, тарбия.

Annotation: The service of sheikhs in upbringing harmonious developed man and relationship between master and disciple are stated in the article.

Keywords: master, disciple, sheikh, Sufism, education, upbringing.

Аннотация: В данной статье изложены заслуги шейхов в воспитании гармонично развитого человека и отношения между наставником и учеником.

Ключевые слова: наставник, ученик, шейх, суфизм, образование, воспитание.

Дунё яралибдики, табиат ва инсонга хос билимлар кейинги авлодга ўтиб келади, янги кашфиётлар билан бойитилади. Бу эса тараққиётнинг мезонидир. Аждодлар томонидан авлодларга билим беришда турли мактаблар мавжуд бўлиб, улар ҳам тадрижий ривожланиш асносида мукаммаллашиб бораверади, усуллар ўзгараверади. Мақсад эса аслиятдан ўзгарган эмас. Ҳар бир жамият ўз ривожини учун маънавий-руҳий баркамол ёш авлод қайғуси билан яшасагина келажакка кўз оча олади. Бунда миллий ўзликни англаш миллат маънавий юксалишининг муҳим бўғинидир. Маънавият эса ҳар бир халқнинг бебаҳо мероси бўлиш билан бирга тараққиётнинг гаровидир.

Бугунги кунда юртимизда олиб борилаётган маориф соҳасидаги ислохотлар мазмунан ёш авлодни руҳан баркамол қилиб тарбиялашга, маънавий бой тарихимизни ўрганишга, миллий ўзликни англашга, тадқиқ этиш жараёнида ўзида ижобий хислатларни шакллантириш билан бирга Юрт тинчлиги, Ватан равнақи учун фидоий бўлишга ундайди. Маънавий қадриятларни ҳурмат қилиш аждодларни ҳурмат қилиш билан бирга ўз-ўзига эҳтиром ҳам деб тушунилади. Сўнгги вақтларда таълим тизимида хос янги стандартлар, кенг кўламли маърифий, мафкуравий ва тарбиявий мақсадли ишлар натижасида кўзланган эзгу ниятларимиз рўёбга чиқиб, баркамол авлоднинг камолоти ва маънавий–ахлоқий юксалиши учун замин яратилмоқда. Ушбу ҳолат таълим ва тарбия мутаносиблиги ва унинг таъсири доираси бугунги ёшлар дунёқарашида давр талабига мос ҳар томонлама етук шахс сифатида ўзини намоён қилмоқда.

Замонавий педагогикада илм усуллар асосида олинган натижа бўлиб, у киши дунёқарашини ўзгартириш билан бирга замонавий шахс сифатида сайқалланишига ҳам кўмаклашади. Бу жараёнда устоз-

шогирд анъанаси муҳим ўрин тутди. Зеро, халқимиз устоз-шогирд муносабатларини олий қадрият даражасига кўтарган. Таълимга катта эътибор берилаётган бугунги кунда “Устоз-шогирд” тизимига синовдан ўтган тизим сифатида қаралмоқда. Бу тизимнинг муҳим томонларидан бири шогирд ўзини тажриба орттириши лозимлигини доимо устози намунасида сезиб туришидир. Инсоният ҳаётида таълимнинг дастлабки босқичи тақлидга асосланганлигини инобатга оладиган бўлсак, оилада маънавий муҳитни яхшилаш бола тарбиясига қанчалик таъсир қилиши маълум бўлади. Шунинг учун ҳам боланинг биринчи устози бу-унинг оиласидир. Нафақат таълимда балки, тарбияда ҳам “Устоз кўрмаган” ибораси шунчаки фикр эмас, ҳақорат тарзида янграйди. Шундай қилиб, боланинг маънавий-руҳий баркамоллиги бевосита оиласи ва устозларига боғлиқ экан.

Ўз умри давомида одамзод ортга қарашга, босиб ўтган йўлидан тегишли хулосалар олишга ҳаракат қилади. Тарих улуғ мураббий деганда мана шу нарса назарда тутилади. Буюк мураббий ҳисобланган тарихимизда қомусий билимдон ҳисобланган устозлар кўп бўлган. Улар ҳам диний ҳам дунёвий билимларни мукаммал билиб, асосий эътиборни инсон камолотига қаратишган. Айниқса, тасаввуф таълимоти шайхлари комил инсон тарбиясида юксак марраларни эгаллашган. Тасаввуф таълимоти Марказий Осиё халқлари учун узоқ муддат маънавият булоғи бўлиб келди. Шунингдек, мусулмон халқлари турмуш тарзининг ажралмас қисмига айлана олди. Исломга эътиқод қилиш билан биргаликда поклик, одоб-ахлоқ, қўли очиклик, олий ҳимматлилик ғоялари тасаввуф ва футувватнинг ҳам эзгу ғояларидир. Шунинг учун ҳам аجدодлар томонидан қолдирилган бундай маънавий меросдан тўғри, оқилона ва унумли фойдаланиш лозим.

Тасаввуф ва футувватда ҳар бир билимнинг аждоддан авлодга ўтиши ўртасида ўзига хослик мавжудки, бу фақат шу билим эгаларига хос бўлган жиҳатлардир. Шунингдек, ҳар бир мактабда билимнинг берилиши, аждодлардан авлодларга ўтиши, янги ғоялар билан бойитилиши ҳамда уни тарғиб қилиниши ўртасида, Исломдан четлашмаган ҳолда, ўзига хослик мавжуд. Устоз-шогирд муносабатлари ислом маънавиятининг гултожи ҳисобланган тасаввуф ва унинг амалий қисми-тариқатларда камолот йўли деб тушунилади. Тасаввуф Ислом дини қонун-қоидаларининг руҳий тарбияга оид қисмини ва унинг амалий кўринишини кўпроқ ифодалайди. Тариқат

диний тушунча бўлиб қолмасдан маърифатга отланган солик(йўловчи)нинг рухий-ахлоқий камолот йўли ҳамдир. Тариқат асослари IX асрдаёқ жорий этилган бўлиб, йиллар давомида такомиллаштирилган, муршид(устоз)нинг маънавий бойликка етакловчи тарбия усули бўлган. Бу йўлда асосий жавобгарлик устоз зиммасига тушган бўлиб, у ҳам диний ҳам дунёвий чуқур билимга эга, ислом ҳуқуқшунослиги(фикҳ)ни яхши билган, ҳалол, заковатли, покликни ўзига дастур қилиб олган инсон бўлиши, ўз обрўси, ҳикматли гаплари ва кароматли инсон сифатида мурид(шогирд)лари қалбидан чуқур жой олиши керак. Шунингдек, тасаввуфда йўлга чиққан шогирдга ҳам бир қанча талаблар қўйилган. У ёмон ният, ёмон сўз, ёмон ҳулқдан воз кечиб, тавба қилиши, Ҳақ йўлига-поклик, ҳақиқат ва комиллик йўлига кириши керак.

Ҳар бир шайх ислом асосларидан четлашмаган ҳолда ўз тарбия усулига эга бўлган. Масалан, Шайх Нажмиддин Кубро ўз шогирдларининг мазҳаб ва оқимларига эмас, унинг илоҳий файзни қабул қила оладиган маънавий юксаклигига эътиборни қаратган. Нажмиддин Кубро устозлик оғир машаққат эканлигини уқтириб, “Шайх валийлик суви ила мурид вужудидаги кирларни ва унга кейинроқ илашадиган чиркинларни поклайди”¹-дейди. Шайх маънавиятидан баҳраманд бўлиш учун Эрон, Миср, Кавказ, Шом, Ироқдан кўплаб муридлар келиб турган. Ҳар қандай ҳунарнинг устаси каби шайхнинг ҳам ўз шогирдларини маънавий-руҳий жиҳатдан сайқаллашда донғи дунёга кетган. Бундай тарбия мактабларидан бир неча авлод комил инсонлар етишиб чиққан. Уларнинг баркамоллиги ёки бевосита ёки билвосита бўлсин Шайх Нажмиддин Куброга бориб тақалаверади. Устозлар хусусида Ҳусайн Воиз Кошифий “Футувватномай султоний ёхуд жавонмардлик тариқати” асарида “Билгилким, ҳеч бир иш устозсиз амалга ошмагай ва кимки устозсиз бир иш қилур эрса, ул ишнинг асоси мустаҳкам бўлмагай... Бас, ҳар киши иши асосли бўлишини ўйласа, энг аввал комил инсон этагини тутиб, унга қўл берсин”²-дейди. Бу ерда қўл бериш илмга чорлашдир. “Илмни ўрганинглари. Илм учун сокинлик ва виқорни ўрганинглари. Ўзингиз таълим олаётган зотга тавозели бўлинглари” деган Расулуллоҳ

¹ Шайх Иброҳим Ҳаққий Бурсавий. Усули ашара шарҳи. И.Ҳаққул таржимаси. Тошкент. Мовароуннаҳр. 2004. 60-бет.

² Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги халқ нашриёти. 1994. 30-бет.

соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ўғитлари Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади.

Таълимда машҳур шайх Абдухолиқ Гиждувоний қарашларига кўра аввало қалб мусаффолигига эришиш лозимлиги уқтирилади. Бу йўлда муайян хулқ-атвор қоидалари бўлиб, уларга изчил амал қилиш кераклиги айтилади. Тил инсоннинг зийнати, лекин унинг душмани ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун эзгу ниятларга тўла пок сўзларни айтиш ёки сукут сақлаш таъкидланади. Шайх Абу Ҳасан ибн Муҳаммад Нурий эса саховатпешаликни тарғиб этади. Унинг ақидаси бўйича, инсон ўзининг энг севимли нарсасини Аллоҳ йўлида сарф қилмас экан, бахт-саодатга эриша олмайди. Имом Ғаззолий фаолиятида тасаввуф ғоялари фикҳ ва ҳадис билан асосланганлигини кўриш мумкин. Устоз Нажмиддин Комилов “Тасаввуф” китобида Имом Ғаззолийнинг “Тараққиёт учун, инсоният тафаккурини олға силжитиш учун илоҳий ва дунёвий ҳақиқатларни, моҳиятларни излаш, кашф этиш зарур” деган фикрини келтириб ўтади. Абдухолиқ Гиждувоний «Одоб тарикати» асарида ўзининг маънавий фарзанди ва шогирди Авлиёи Кабирга қилган панду насиҳатларида, солиқнинг қандай хулқ-одоб қоидаларига риоя қилиши, қандай инсоний хислатларни эгаллаши, хайрли ва савоб ишлар билан машғул бўлиб, ярамас одатлардан қочиши ва ҳидоят йўлини танлаши зарурлиги ҳақида қимматли фикрларни илгари суради. У «доимо адабли бўл. Барча ҳолатда яхшига ҳам, ёмонга ҳам лутфу марҳамат билан муомала қил», деб насиҳат қилади. У солиқларни яхши хислатларни эгаллашга, касб-ҳунар билан машғул бўлишга, муҳтожларга ёрдам беришга, бечора ва заифларга меҳр-шафқатли ва саховатли бўлишга даъват этади.

Бугунги кунда долзарб ҳисобланган “қалбдан огоҳ бўлиш”(вуқуфи қалбий) ўз давридаёқ шуҳрат қозонган Баҳоуддин Нақшбанд томонидан илгари сурилган эди. Баҳоуддин Нақшбанд ҳам бошқа шайхлар каби инсон зотини улуғлаш, эзгулик, хайр-саховат каби хислатларни “адабнинг аввали”га қўяди. Узлатдан кўра инсоний одоб доирасидаги муносабатларга чорлайди. Шогирдни тасаввуфга Юсуф Ҳамадоний томонидан киритилган қоидалардан “хилват дар анжуман”га жалб этади. Кошифий эса ўзининг “Футувватномаи Султоний ёҳуд жавонмардлик тариқати” асарида футувват илмининг моҳияти, унинг мавзуи, келиб чиқиши, пиру муридлик, шайхлик ва шогирдлик муносабатлари, сўфийлар ва футувват аҳлига қўйиладиган

талаблар, фирқа шартлари, улар киядиган либослари, бош кийимлар хулқ–одоби ҳақидаги фикрлар батафсил баён қилинади¹.

XI-XIII асрларга келиб тасаввуфни футувват билан бирлашиши бирини назарий жиҳатдан бойитган бўлса, бирини амалиётда қувватлантирди. Ислом дини қонун қоидаларига эътиқод қилиш, футувват аҳли ёки муриднинг пиру устозга эга бўлиши, инсонинг покланиши, хулқ–одоб қоидалари, саҳоват, олийҳимматлик, фидойилик, меҳр–шафқат, мардлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик каби ғоялар футувватда ҳам, тасаввуфда ҳам асосий эътибордаги мавзудир. Устоз Нажмиддин Комилов ҳам ўз изланишларида “тасаввуф ва футувват бир–бирини тўлдирган ва бир–бирига мадад берган”лигини таъкидлайди². Маълумки, жавонмардлар тоғанини муҳтожлар билан баҳам кўрадиган саҳий инсонлардир. Худо йўлида нафсни енгиб, бошқаларга беғараз ёрдам кўрсата олиш сўфийларнинг ҳам амали асосини ташкил этганлиги учун уларни ҳам ўз нафсининг жавонмардлари деб аташ мумкин. Бу даврда ислом қоидаларига сўзсиз бўйсунитдан ташқари устозга бўлган эҳтиёж, комилликка интилиш уларни бирлаштириб турган. Ҳусайн Воиз Кошифий футувватда баркамолликнинг зоҳирий ва ботиний рукнларни санаб ўтар экан, зоҳирий рукнларга: инсонлар билан мулоқотда ўзларини ғийбатдан, ёлғон сўзлашдан, кишиларга тухмат қилишдан тийилмоғи зарурлиги, ножўя, номақбул сўзларни эшитмаслик, ножоиз бўлган нарсалардан кўзни олиш, бориш мумкин бўлмаган манзилларга бормаслик, нафсни бошқара олиш; ботиний рукнларга эса: тавозеъ, сабр–қаноат, авф ва марҳамат, кибр ва ғурурни тарк этишни киритади³. Ёшларни маънан етук, руҳан баркамол қилиб тарбиялашда ушбу фикрлар бугунги кунда ҳам зарурий талабдир. "Мафкура билан меҳнатни, руҳ дунёси билан амалий фаолиятни, Ҳақ ишқи билан халқ ишини бирлаштириш жавонмардлик муассасаларининг улуғ тарихий хизмати эди"⁴.

Инсонийлик, инсон камолоти ҳам диний жиҳатдан ҳам дунёвий томондан асослаб берилиши шайхлар атрофига кўплаб муридларни тўпланишига сабаб бўлди. Улар шогирдларига илоҳий ҳақиқатлар сирини очиш, поклик ва руҳий–маънавий юксалишдан таълим берган.

¹ Ўша асар. 7–бет.

² Н.Комилов.Тасаввуф. Тошкент. 2006. Биринчи китоб. 116–117б.

³ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги халқ нашриёти. 1994. 104-бет.

⁴ С.Каримов, И.Бўриев. Амир Темур ва темурийларнинг тасаввуфга муносабати. Тошкент. “Фан” нашриёти. 2008. 38-бет.

Бу билан айтиш мумкинки, инсон ўз камолотига бефарқ эмас. У ҳар доим тўғри йўлни кўрсата оладиган раҳбарга, бағрикенг устозга, чуқур билимли ориф шайхга, руҳан мадад берадиган пирга эҳтиёж сезади. Ўз навбатида устоз ҳам шогирддан жид-жаҳдли бўлишни, зехни ўткирликни, зийракликни талаб этади. Ана шундагина устоз шогирднинг ҳис-туйғуларидан фойдаланиб, ундан мусаффо қалб ярата олади, маърифат йўлига олиб киради. Бу даврда ўзи ҳам тинимсиз фаолиятда бўлади. Тасаввуфда устоз-шогирд муносабатларини баъзида аскарнинг қўмондонга сўзсиз бўйсунishiга, баъзида эса елкадош, жафокаш биродарларга менгзаш мумкин. Ягона маслак уларни бирлаштириб туради. Устоз-шогирдликдаги бундай усуллар шогирдни устозга янада қаттиқ боғлайди. Зеро, бировнинг дардини ўзининг дарди деб билиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Шунинг учун ҳам тасаввуф ва футувватда устозлик ҳар кимга ҳам эмас, шогирдлик эса фидоийлик билан барабар юради. Табиатан озод шогирд руҳини устозга бўйсундиради ва шу орқали Ҳаққа етишади. Чинакам шогирдлар, толиби илмлар устозга ана шундай иззат-икром кўрсатади, хизматига доимо шай туради, устозни ана шундай улуғлаб, табаррук кўради. Илм дарё, у ихлос, шижоат, илмга бўлган юксак муҳаббатдан бошланади. Намунага қараб ишлаш осон бўлганидек, устозга қараб таълим олмоқ, уни ўрнатиб деб билмоқ солиққа сулуқ чегараларини белгилаб беради. Бу эса шогирдни кераксиз ёки ўта аҳамиятли бўлмаган омилларда узоқ тўхталишини бартараф этади. Устоз шогирд руҳини тафтиш қилган ҳолда аввало, унга таъсир этиш усулларини ўрганиб чиқади. Иллатлардан воз кечишни инкордан таъқиқгача олиб боради. Таълим билан тарбияни эгизакдек тутиш, бирини иккинчисидан ортида қолмаслигини назорат қилиш ҳам устозга юкланган. Бу оғир машаққатни ўз бурчига айлантирилган устозларгина бу номнинг шарафини ҳимоя қила олган. Шайхлар эса бу мақомни илоҳий даражага кўтарган. Шайхнинг билимларидан баҳраманд бўлиш Яратганга яқинлаштиради, комилликка етиштиради,-деб тушуниланган. “Инсон учун қайғуриш, унинг камолотини ўйлаш тасаввуфнинг доимий ўзак масаласи бўлиб келган”¹.

Тасаввуфда рад этилган иллатлар фақатгина муридни эмас, бутун одамзодни тарихда ҳам бугунда ҳам қийнаб келади. Шайхлар бу

¹ Н.Комилов. Тасаввуф. Тошкент. 2006. 44-бет.

иллатларни шогирднинг баданидан йўқотиш тимсолида ушбу иллатларни инсониятдан қувиш, уни маънан етук руҳан пок бўлиб яшаши қайғуси билан интиланган бўлса нежаб. Ҳақиқатан ҳам, ўзаро зиддият, ўртага нифоқ солиш, сабр қилмаслик, ёлғон сўзлаш, харомдан ҳазар қилмаслик каби иллатлар инсон руҳини бўлғаб, комиллик йўлини тусувчи омиллардир. Мана шу пардаларни йиртиб инсонга бир боқилса, у нақадар гўзал махлуқот эканлиги маълум бўлади. Тасаввуф инсонни ана шу гўзалликка қайтариш таълимоти эди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Н.Комилов.Тасаввуф. Биринчи китоб. Тошкент. 2006.
2. С.Каримов, И.Бўриев. Амир Темур ва темурийларнинг тасаввуфга муносабати. Тошкент. “Фан” нашриёти. 2008.
3. Шайх Иброҳим Ҳаққий Бурсавий. Усули ашара шарҳи. И.Ҳаққул таржимаси. Тошкент. Мовароуннахр. 2004.
4. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги халқ нашриёти. 1994.

QADIMGI TURON SIVILIZATSIYASIDA YARATILGAN MODDIY QADRIYATLARNING UMUMIY JIHATLARI VA FARQLARI

Xudoyarov Jasur Saparovich

Samarqand davlat chet tillar instituti tadqiqotchisi

Jamiyatda moddiy qadriyatlar kishilarning jismoniy ehtiyojlarini qondiruvchi qadriyatlar majmuasini tashkil etadi. Moddiy qadriyatlar jamiyat hayotida muhim o‘rin egallaydilar. Ular kishilarning moddiy ehtiyojlarini qondiradilar, jamiyat va tabiat o‘rtasida modda va energiya almashinuvini ta‘minlaydilar, tabiiy va ijtimoiy muhitga moslashishni amalga oshiradilar, himoya funksiyasini bajaradilar, ijtimoiy munosabatlar ular atrofida yuz beradilar. Moddiy qadriyatlar tuzilishi murakkab hodisa bo‘lib, uni quyidagicha ifodalash mumkin:

- kishilarning shaxsiy ehtiyojlarini qondiruvchi qadriyatlar uy-joy, kiyim-kechak, oziq-ovqat, transport, uy-ro‘zg‘or buyumlari;
- ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondiruvchi qadriyatlar texnika va texnologiya, mehnat qurollari, ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi, ishlab chiqarish infrastrukturasini, mehnat sharoiti va hokazolar;

- insholarning tana sog'lig'ini ta'minlovchi qadriyatlar sanitariya-gigiena, meditsina, jismoniy madaniyat, ekologiya va boshqalar;

- zeb-ziynatlar, taqinchoqlar, me'morchilik yodgorliklari, amaliy san'at va hokazolar. Ushbu qadriyatlar kishilarning ham moddiy ham ma'naviy ehtiyojlarini qondirsalarda, ko'proq moddiy ehtiyojlar asosida kelib chiqqanligini e'tiborga olib ularni moddiy qadriyatlar sirasiga kiritilishi maqsadga muvofiqdir. Moddiy qadriyatlarning ushbu strukturasini nazarda tutib qadimgi Turonda yashagan etnoslar madaniyatlarida umumiy jihatlar va farqlar mavjud bo'lgan.

Qadimda Turon past tekisligida yashovchi, o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi xalqlar: xorazmliklar, sug'diylar, baqtriyaliklar, farg'onaliklarda o'ziga xos taomlanish madaniyati mavjud bo'lgan. Ular non va undan qilingan oziq-ovqat mahsulotlarni ko'proq iste'mol qilganlar, chunki bu yerda neolit davridan boshlab don va boshqali ekinlar (arpa, bug'doy, tariq, keyinroq sholi) yetishtirila boshlagan. Ayniqsa non juda e'zozlangan. Kvint Kursiy Ruf yozadi: "Podsho (Aleksandr Makedonskiy) ota-bobolar udumi bo'yicha non keltirishni buyurdi. Nonni qilich bilan ikkiga bo'ldilar, Aleksandr va Roksana undan totib ko'rdilar. Mening taxminimcha ushbu udumni o'rnatganlar nikohdan o'tuvchilar bunday kamtarona taom bilan qanoatlanishni nazarda tutgan bo'lsalar kerak"¹. Ko'rinadiki, muallif o'zbeklarda hozir ham mavjud bo'lgan bo'lg'usi kelin-kuyovni unashtirish marosimidagi non sindirish rasm-rusumining mohiyatini to'g'ri ifodalay olgan: birinchidan non turg'un turkiylarda muqaddas sanaladi va uning vositasida nikohga kirish ham qasamyod qilishday amal hisoblanadi; ikkinchidan nikohdan o'tib, oila qurganlar og'ir kunlarda ham, farovonlik damlarida ham sabr-toqatli bo'lishligi zarurligi oldindan eslatib qo'yiladi. Xorazmda oq jo'xoridan qilinadigan siqmon, bulamiq, gurdruk kabi taomlar boshqa hudud aholisida uchramaydi, aksincha Farg'ona vodiysi, Choch va Sug'd vohalarida keng tarqalgan ba'zi ovqat turlari Xorazm aholisi va ko'chmanchi chorvadorlar orasida yoyilmagan. O'troq dehqon aholisi o'tmishda xonaki chorvachilik bilan shug'ullanganlar, ammo ular mol tuyog'ini kamaytirmaslik uchun kamdan-kam o'z mollarini go'shtga ishlatganlar (bu odat hozirda ham bor), shunga ko'ra go'sht mahsulotlarini kamroq iste'mol qilganlar (chorvadorlarga nisbatan), bundan tashqari oziq-ovqat iste'moli miqdori va sifati mulkiy munosabatlar va sinfiy tabaqalanish bilan bog'liq. Lekin Markaziy Osiyoda

¹ Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Сохранившаяся книга. – Л.: История Узбекистана в источниках. – Т.: Фан, 1984. – С.142.

bog'dorchilik va polizchilik bog'liq tashkil etilganligi, qo'l va to'ray zonalarida ovchilik, daryo va ko'llarda baliqchilik bilan shug'ullanish imkoniyatlari bu farqlarnig oz bo'lsada o'rnini to'ldirib turgan. Lekin, iqlimi, ob-havosi yil fasllariga qarab o'zgarib turadigan o'lkalarda mavsumiy ovqat turlari bor va buning sababi tirik organizmlar issiq harorat sharoitida o'zlaridan kam energiya ajratib chiqaradilar, aksincha sovuq muhitda ko'p miqdorda bioenergiya sarflaydilar. Shuning uchun ham qadimgi Turonda yashovchi o'troq aholida ham, ko'chmanchi chorvador qabilalarda ham qishki va yozgi taomlar mavjud edi, chunki Markaziy Osiyoning iqlimi va ob-havosi kontrast, o'zgarib turuvchi xarakterga ega. Yozda yuqori samarali taomlar; qazi, baliq, ot, tuya, echki go'shtlari iste'mol qilinmaydi, ular og'ir hazm bo'lishidan tashqari badanda issiqliklar toshib ketishiga, oshqozon kasalliklarining kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Issiq o'lkalarda cho'chqa go'shtining iste'mol qilinmasligining boisi ham shunda deb fikrlash mumkin, chunki odam organizmining normal amal qilishi uchun bir kecha-kunduzda 3500 kilokaloriya energiya zarur, cho'chqa go'shti esa 4000 kilokaloriya beradi, demak u sovuq muhit sharoitiga mos keladi. Ehtimol, islom dini ana shu tabiiy sababni hisobga olib, cho'chqa go'shtini iste'mol qilishni man' qilgandir, shuningdek haybor jangidan so'ng eshak go'shtini yeyish ham ta'qiqlandi¹. Shungacha Markaziy Osiyoda qish paytlarida cho'chqa va eshak go'shti iste'mol qilinganligini turar joylardan topilgan ushbu hayvonlar suyaklaridan bilib bo'ladi. Skif qabilalari bundan mustasno edi, Gerodot ularda eshak va cho'chqa yo'qligini ta'kidlab o'tadi. Xulosa shuki, Markaziy Osiyo xalqlari ovqatlanishda iqlim, ob-havo va organizm ehtiyojlarini intuitiv ravishda tajribaga asoslangan holda hisobga olganlar.

Ko'chmanchi chorvador qabilalar: saklar, massagetlar, skiflar, xunnlarning taomlari deyarli bir xil bo'lgan. Ular asosan go'sht va sut mahsulotlardan tayyorlanadigan ovqatlarni iste'mol qilganlar, non mahsulotlari, meva va poliz mahsulotlarini kamroq iste'mol etganlar. L.N.Gumilev yozadi: "Xitoyliklar ko'chmanchilarning asosiy oziq-ovqati bo'lgan sut mahsulotlarini iste'mol qilmas edilar va ularga jirkanch bilan qarardilar, natijada ular bilan ko'chmanchilar o'rtasida bir-birini tushunish yo'q edi"². Ovqatlanish madaniyati borasida ko'chmanchi qavmlarimiz orasida farzlar ham bor edi. Gerodotning bergan ma'lumotiga qaraganda Don, Dnepr, Dunay daryosi havzalarida yashagan skiflar bug'doy, piyoz,

¹ Хадис. Т.: Комус, 1994. – 484-509 б.

² Гумилев Л.Н. Древняя русь и Великая степь. – М.: Наука, 1989. – С. 391.

sarimsoq, mosh iste'mol qiladilar. Ular bug'doyni faqat o'zlari uchungina ekib qolmasdan sotish uchun ham ekanlar¹. Demak, skiflarning dehqonchilik bilan shug'ullanganlari yoki yarim ko'chmanchi yarim o'troq qismi ham mavjud bo'lib, ularda taomlanish madaniyati boshqa qismlarga nisbatan yuqoriroq bo'lgan. Skif chorvadorlarida u bir muncha quyiyoq darajada bo'lgan, xususan skif chorvadorlari egar tagiga bir bo'lak go'shtni qo'yib otda yurgan, go'sht toza yumshoq holga kelgach uni teriga tashlab ustidan suv solganlar, uning ustiga qizib turgan toshlarni tashab turganlar, natijada go'sht tez pishgan, uning suvi ham ichilgan (sopol, so'ng metall qazilmalarning paydo bo'lishi sho'rva tayyorlash texnologiyasini takomillashtirdi, turlarini ko'paytirdi). Skiflar ovqatdan oldin bir parcha go'shtni xudo Areyga qurbonlik keltirganlar. Gerodot o'z hikoyasini davom ettirib, ta'kidlaydiki: "Skiflar birinchi o'ljasi bo'lgan odamning qonini ichadilar. Dushmanlar kalla suyaklaridan kosa yasab, idish sifatida foydalanadilar. Skif boshlig'i har yili vino tayyorlaydi, bir yoki ikki dushmanni o'ldirganlarga bir kosadan, ko'proq o'ldirganlarga ikki kosadan sharob quyib beradi. Jasorat ko'rsatmaganlar chetda o'tiradilar va ular uchun bundan og'ir jazo yo'q"². Agar tarixiy faktlar bo'lmaganda edi, Gerodotning mazkur aytimlarini uydirma deb qabul qilish mumkin bo'lardi.

Gerodot Kaspiy dengizining Sharqida yashovchi massagetlarning taomlari haqida so'z yuritib, ularning asosiy ovqatlari baliq va parranda go'shti hamda sut mahsulotlari bo'lganligini ta'kidlaydi. Ba'zi olimlar ana shu narsaga tayanib massagetlarni "baliq yeyuvchilar" deb talqin qiladilar, hozircha massagetlar "katta saklar"dir degan tushuncha fanda ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan tan olingan. Ular bilan yonma-yon yashovchi boshqa saklarning ham taomlari deyarli bir hil edi. Sakaxaumavargalar bundan tashqari zardushtiylarning diniy marosimlarda ichadigan muqaddas xaumani tayyorlaganlar. Markaziy Osiyo ko'chmanchilaridan bizga kolbasa (qo'l basti) qazi, pishloq kabi taom turlari yetib kelgan, ushbu texnologiyadan hozirda barcha xalqlar foydalanadilar.

Markaziy Osiyoda yashagan o'troq dehqonlar va ko'chmanchi chorvadorlar vino tayyorlash usullarini qadimdan bilganlar, ko'plab miqdorda vino ishlab chiqarganlar, hatto ba'zi davlatlarda soliq vino bilan to'langan (masalan, Parfiyada). Ayniqsa, o'troq ziroatkorlarda sharob ishlab chiqarish va iste'mol qilish keng tarqalgan, ochib o'rganilgan shahar harobalaridan topilgan vino saqlanadigan yirik xumlar, devoriy rasmlarda

¹ Геродот. История в девяти книгах. Книга четвертая. В 2-х томах. Т.1. – М.: Наука, 1985. – С.116.

² Ўша ерда. – С.225-235.

tasvirlangan kishilar rasmlariga qarab bu narsaga amin bo'lish mumkin. Xitoyliklar farg'onaliklardan uzumchilik va vinochilik texnologiyasini o'rganganlar. Ayni zamonda milodiy 1 asrda "O'zbekistonga Xitoydan choy, Hindistondan shakarmahsulotlari kirib kelib taomlanish madaniyatini rang-baranglashtirgan. Biz o'rganayotgan davrda faqat Turonda emas, balki juda ko'p mamlakatlarda ayriboshlash ekvivalenti (ya'ni pul) oziq-ovqat mahsulotlari bo'lgan (qoramo'l, o'y, bug'doy va hokazo) demak, ular nafaqat kishilarning vital¹ ehtiyojlarini qondirganlar, balki, ayriboshlashning (pul paydo bo'lguniga qadar) rivojlanishini ta'minlab turgan.

Markaziy Osiyoda mehmondo'stlik takomillashgan, taomlanish qoidalari, ovqatlanish tartiblari biz tekshirayotgan davrdan boshlab barpo etila boshlagandi. Mehmondorchilik barcha ajdodlarimizning umumiy sifati edi. Ammo, u cho'l zonasida boshqacharoq edi. Bu yerda non va suv tanqis bo'lgani uchun bu xil taomlar dasturxonda kamroq bo'lar edi, ba'zi qabilalar ularni bermasdi. Non va ichimlik suvi serob bo'lgan vohalarda esa yo'lovchi, sayyoh, mehmonlarga ular bimalol berilaverardi. Vohalarda mehmondorchilik yuksak darajada bo'lganu, cho'l zonasida past bo'lgan degan xulosana bermaydi. Bu yerda sharoit, asosiy rol o'ynaydi xususan ko'chmanchi chorvadorlar, go'sht, sut, qimizni hech kimdan ayamaganlar. O'troq dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi xorazmiylar va sug'diylar qishning izg'irin sovuq kunlarida "olovxona" deb ataluvchi uyga to'planib, birgalikda yog'liq, serkalloriyali taomlarni iste'mol qilish odatining borligini Abu Rayhon Beruniy yozib qoldirgan². bundan bir necha xulosa chiqarish mumkin. O'troq dehqonlar madaniyatlarining umumiyligi, hozirda ham davom etib kelayotgan gashtak yoki gurguch udumining ildizlarining ushbu odatga borib taqalishi, yuqorida aytilganidek bizda qadimdan mavsumiy ovqatlarning mavjudligi. Ushbu udum chorvadorlarda keng tarqalgan edi.

Qadimgi Turon xalqlarining kiyinish madaniyatida ham ko'plab umumiy tomonlar bilan birga juz'iy farqlarni ham kuzatish mumkin. Bu sohada ayniqsa Bohiston qoyatosh yozuvlarida tasvirlangan vatandoshlarimizning shakl-shamoyillari, kiyim-boshlari, antik va xitoy muarixlarining bergan ma'lumotlari hamda arxeologik ashyolar muhim ahamiyatga ega. Markaziy Osiyoda dastlabki kiyim-kechaklar so'nggi poleolit davrida paydo bo'lib, ular asosan hayvon terilaridan yasalgan,

¹ Витал эҳтиёжлар – тирикликни таъминловчи эҳтиёжлар.

² Бируни. Памятники минувших поколений. Т.: Изд-во АН УзССР, 1957. – С.254-258.

neolit davriga kelib to'qimachilik paydo bo'lgach jun va o'simlik tolalaridan kiyim to'qish boshlangan. Turonda yashovchi qabilalarning xo'jalik usullari turlicha bo'lsada, ularning kiyimlari deyarli bir xil bo'lib, faqat detallardagina juz'iy farqlar mavjud edi. Parsepol shahrida Doro I tomonidan qurdirilgan, tosh yozuvda Markaziy Osiyo xalqlari: sug'diylar, xorazmliklar, baqtriyaliklar, saklar, marg'ilonliklar tasviri aks ettirilgan bo'lib, undagi yurtdoshlarimizning kiyim-boshlari, antropologik qiyofalari bir xilda: ular ko'loh, ishton, poshnasiz ichigiga (mahsi arabcha) o'xshagan choriq kiyganlar. Yuqorida aytilgani kabi ularning kiyinishlarida biroz farq bo'lgan, masalan, saklar kiyib yuradigan ko'loh, ya'ni quloqchinning uchi o'tkir bo'lgan, sug'diylar uchi to'mtoq va oldinga biroz egilgan ko'lohdan foydalanganlar. Shuningdek, ularning ba'zilar tor va ayrimlari kengroq sharovar kiygan, so'g'diylarning soqoli to'mtoqroq ("ketmon soqol"), xorazmliklarniki o'rtacharoq, saklarniki cho'qqi soqol ("echki soqol") bo'lgan (skiflarda ham shunday). Kiyinishda, tashqi ko'rinishda turonliklar forslardan tamomila farq qilganlar. Bohistun va Persopol tosh lavhalardagi releflarda aniq va ravshan ko'rinishda turonliklar boshlariga silindrsimon yoki qozonsimon bosh kiyimi, egnilariga uzun, yunonlarning xitoniga o'xshagan, oyoq to'piqlarigacha tushib turadigan ko'ylak kiyganlar. Tashqi qiyofalardagi farqlar ham yaqqol ko'zga tashlanib turadi: turonliklar uzun bo'yli, kamjun, qirg'iy burun, bodom qovoq, ko'zlari burun tomondan boshlab kattaroq so'ng qisqarib boradi, sochlari to'g'ri va uzun; forlar serjun, ko'zlari katta-katta, sochlari jingalak, burunlari katta, uchi tumtoqroq ko'rinishga ega. Ammo, Erondagi zardushtiylik dini kohinlari tizzasigacha keladigan yengi uzun ko'ylak, keng ishton, yoping'ich, boshlariga dubulg'asimon quloqchini uzun ko'loh kiyib yurganlar¹. Bundan ikkita xulosa chiqarish mumkin: zardushtiylar ruhoniylari Markaziy Osiyoda shakllangan diniy an'analarni bu dinning Eronga yoyilganidan keyin ham o'zgartirmaganlar yoki turlarning kiyim-boshlarini qabul qilganlar. Bizningcha birinchi variant to'g'ridir, chunki diniy ob'ektlar va kiyinish tartiblari o'ta konservativ bo'ladi, shunga ko'ra Xorazm yoki Baqtriyada tashkil topgan zardushtiy dini ruhoniylari kiyinish madaniyati an'analari bu din va uning ruhoniylari Eronga ko'chgandan so'ng ham ushbu an'analarni davom ettirganlar, forslarning kiyimlarini qabul qilmaganlar. Hind-yevropa xalqlarining kiyinish madaniyati qadimgi turkiylarnikidan tamomila farq qilishini haykallar va rasmlarda ko'rish mumkin. Masalan, m.o. II-I minginchi yillikda Yevropada birinchi tashkil

¹ Бойс М. Зароастрийцы: верования и обычаи. – М.: Наука, 1988. – С.83.

topgan Krot-Miken madaniyatiga oid Knossa saroyi freskalarida erkaklar kiyimi lungi va ayollar kiyimi katta qo'ng'iroqsimon yubka ekanligi tasvirlangan. Irland lordlari XVI asrda ham lungi kiyar va yelkalariga jun mato tashlab yurardilar. Qadimgi yunonlar to'pig'igacha tushadigan matoni yelkalariga tashlab to'g'nog'ich bilan mahkamlab qo'yardilar, oyoqlariga sandaliy kiyib yurardilar. Qadimgi rimliklarning erkaklari tizzagacha tushgan yubka kiyardilar, bu narsaga istalgan qadimgi haykal yoki rasmga qarab ishonch hosil qilish mumkin. Turklar Xitoyi ko'chmanchi ajdodlarimiz. Skif va xunn-o'g'izlar ixtiro qilgan ko'chmanchilar kostyumi – uzun ishton va kamzul bilan tanishtirdilar. Hozirgi zamon Yevropa kostyumining asosi bo'lmish bu kstyumni Yevropaga skiflar ancha oldin olib kelgan edilar¹. Turkiylar kostyumi prototipini qaysi qabila ixtiro qilgani borasida bahslar davom etmoqda. Ayrim olimlar uni skiflar kashf qilgan desalar, boshqalari bu ixtiro xunnlarga tegishli deb hisoblaydilar. Xulosa shuki, uni o'troq dehqon qabilalari yaratmaganlar, balki cho'l mintaqasining qumli bo'ronlaridan o'z badanlarini himoya qilish maqsadida ko'chmanchi chorvador qabilalar ixtiro qilganlar, so'ngra uni xorazmliklar, sug'diylar, parkaniylar, parfiyaliklar, marg'iyonaliklar qabul qilganlar. Bu narsa tasvirlarda aniq ko'rinib turadi va manbalarda ochiq-oydin bayon qilingan.

Ammo, Turon xalqlarini bir xil kiyingan olomon tarzida tasavvur qilmaslik lozim. O'tmishda ularning kiyinish madaniyatida ko'plab farqlar mavjud edi. Masalan, Abudaryoning botqoqliklarida yashovchi qoloq qabilalar ham baliq yeganlar va tyulen terisidan kiyim kiyganlar². Amudaryo orollarida yashagan massagetlar yovvoyi mevalar bilan oziqlanganlar va daraxt po'stlog'idan kiyim yasaganlar³. Yustinning Pompey Prog asariga tayanib bergan ma'lumotiga qaraganda ko'chmanchi chorvador skiflarda hayvon terisidan qilingan yoping'ich asosiy libos bo'lib xizmat qilgan. Kaspiylarda mo'ynadan tayyorlangan kiyimlar keng tarqalgan edi, xunnlarning bayroqlari, telpak xoshiyalari va yoqalarini mo'yna bilan bezaganlar. Turkiy qabilalarning yana bir kiyimini sharqqa Yaponlar olib ketdilar. Olmas Sulaymonovning fikricha, chopon ustki kiyim bo'lib, o'g'uz-darluqlarda Yapon, Yapun deyiladi. Yaponlar o'z mamlakatlariga shu nomni berdi⁴.

¹ Еремеев Е.Д. На стыке Азии и Европы (очерки о Турции и турках). – М.: Наука, 1980. – С.238.

² Геродот. История в девяти томах. Книга первая. // История Узбекистана в источниках. – Т.: Фан, 1984. – С.51.

³ Страбон. География в 17-ти книгах. Книга одиннадцатая. //История Узбекистана в источниках. – Т.: Фан, 1984. – С.175.

⁴ Сулаймонов О. Язык письма («1001 солов») //Простор, №3. 1998. – С.112.

Propaturonliklarni qadimgi turkiy qabilalar kushonlar, qang'alar, xioniylar, eftaliylar, ashina ko'k turklari almashtirgach, o'troq aholida kiyimlar nafislashdi, ipak, paxta, shoyi, jun materiallardan zodagonlar, harbiy va diniy boshliqlar chiroyli va hashamatli liboslar kiya boshladilar. Xolchayon, Tuproqqal'a, Bolaliktepa, Ayritosh, Afrosiyob, Panjikentdan topilgan devoriy rasmlarda ana shu manzara namoyon bo'ladi. Eftaliylar va turk hoqonlari malikalarining liboslari shunchalik dabdabali ediki, ularning etaklarini bir necha xizmatkorlar ko'tarib borganlar. Bu narsani Amir Temur oldiga elchi sifatida kelgan Klavaxo ham o'z kundaliklarida yozib qoldirgan. Bunday hashamatli kiyimlar Yevropaga o'tib qirolichalar va zodagon ayollar orasida rasm to'lgani ma'lum. Ammo, ko'chmanchi chorvador va oddiy o'troq dehqonlarda an'anaviy kiyim-kechak saqlanib qoldi, faqat uzun o'loh tobora pasayib to'rtburchakli yoki aylana shakldagi do'ppiga aylandi. Etik, choriq, kovush kabi oyoq kiyimlari paydo bo'ldi. Xulosa qilib aytganda, qadimgi Turon xalqlari kiyinish madaniyatida umumiylik va rang-baranglik yonma-yon mavjud bo'lib keldi va hozirga ham saqlanadi.

MA'NAVIY MAKON VA IJTIMOIIY MA'NAVIY-MUHIT DIALEKTIKASI

Ismoilova Gulhayo Kamol qizi

Turon universiteti Pedagogika va psixologiya kaferdasi v.b. dotsenti,
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Maqolada yangi O'zbekistonda yangi ma'naviy makonning vujudga kelishi, ijtimoiy – ma'naviy muhitdagi o'zgarishlar va ularning sabablari tahlil qilingan. Ma'naviy muhitda sodir bo'layotgan ziddiyatli o'zgarishlar va transformatsion o'zgarishlar bo'yicha fikr-mulohazalar bildirilgan.

Tayanch so'zlar: Yangi O'zbekiston, ma'naviy makon, ma'naviy muhit, ma'naviy qiyofa, ma'naviy kamolot.

Islahotlar davrida shaxs ma'naviy qiyofasida ro'y bergan o'zgarishlarni ijobiy baholash mumkin, albatta. Kishilar ma'naviy dunyosi zamonaviy tus olmoqda. Ayrim fazilatlarining yuksala boshlagani ham kuzatilyapti. Shuning bilan bir qatorda ba'zi salbiy illatlar ham saqlanib qolayotganini, yangilari yuz ko'rsatayotganini ham ko'rish mumkin – bu holatlar avvalgi bobda batafsil ochib berildi. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarda shaxs ma'naviy qiyofasini ularning ta'siridan himoya qilish uchun bugungi iqtisodiy voqelikka mos bo'lgan mutlaqo yangicha ijtimoiy

muhitni yuzaga keltirish zarur bo‘ladi. Ana shunday ijtimoiy muhit vazifasini yangi ma’naviy makon o‘taydi.

“Yangi ma’naviy makon nima? – deb yozadi mamlakat Prezidenti. – Mening nazarimda, u – biz orzu qilayotgan Yangi O‘zbekistonning ma’naviy qiyofasi yaqqol aks etadigan, xalqimiz intilayotgan va el-yurtimiz baxtiyor yashaydigan ma’rifatli jamiyatdir”¹. Yangi ma’naviy makon quyidagilari bilan xarakterlanadi:

- shaxs erkinligi va ma’naviy xavfsizligining ta’minlanganligi. Yangi ma’naviy makon shaxsga erkin fikrlash, ishlash va yashash imkonini beradi. Bundan tashqari, u shaxs ma’naviy qiyofasini turli ma’naviy va mafkuraviy tahdidlardan, ma’naviy tanazzul va zalolatlardan muhofaza qila oladi;

- shaxs ma’naviy rivojiga xizmat qiladigan ma’naviy-ruhiy muhitning mustahkamligi. Yangi ma’naviy makonda kishilar bir-birlari bilan insonparvarlik va o‘zaro yordam tamoyillariga asoslangan aloqalarni yo‘lga qo‘yadilar;

- ma’naviy kamolotga undovchi ma’naviy ishlab chiqarish jarayonining mavjudligi. Yangi ma’naviy makonda insonparvarlik g‘oyalari va ta’limotlari bilan yo‘g‘rilgan ijtimoiy institutlar faoliyat ko‘rsatadi. Ular kishilarning fazilatleri, qadriyatleri tizimiga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi ma’naviy mahsulotlarni ishlab chiqaradilar;

- shaxs ma’naviy kamolotini ta’minlaydigan ma’naviy mahsulotlarning ko‘pligi. Yangi ma’naviy makon yuksak ma’naviy mahsulotlar – asl ilmiy traktatlar va asarlarga, roman va qissalarga, surat va filmlarga boy bo‘ladi;

- shaxsni insonparvarlik g‘oyalari va tamoyillari bilan tanishtiruvchi ma’rifiy tizimning shakllanganligi. Yangi ma’naviy makon jamiyat a’zolariga ma’rifat tarqatuvchi turli maskanlar tizimini o‘z ichiga oladi.

Albatta, yangi ma’naviy makonni barpo etish masalasi qisqa muddatda erishiladigan marralar turkumiga kirmaydi. Bu muddao strategik ahamiyatga molik bo‘lib, unga uzoq muddat davomida intilib boriladi. Lekin uni shakllantirish bilan bog‘liq dolzarb, bugungi vazifalar ham kam emas. Bu vazifalar davlat rahbarining “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” nomli asarida mufassal ifodalab berilgan. Endilikdagi masala ana shu vazifalarni umumijtimoiy miqyosda ro‘yobga chiqarish chora va tadbirlarini aniqlash bilan bog‘liq.

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.:Ўзбекистон, 2021.- Б.276.

“Yaqin yillarda, – deb yozadi O‘zbekiston Prezidenti o‘z asarida, – mamlakatimizda yangi ma‘naviy makonni va xalqimizning yangi tafakkurini shakllantirish bo‘yicha ishlar samarasini yuksak darajaga ko‘tarish va bu boradagi faoliyat tizimini yanada takomillashtirish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir”¹:

Birinchidan, “ma‘naviyat va ma‘rifat sohasida davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari, keng ko‘lamli islohotlarning mohiyatini keng jamoatchilikka yetkazish ishlarini samarali va tizimli tashkil qilish”². Keyingi yillarda davlatning ma‘naviyat va ma‘rifat sohasidagi siyosati tizimli va intensiv tus oldi. “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risidagi”, “O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi”, “Madaniyat va san‘at sohasining jamiyat hayotidagi o‘rni va ta‘sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi”, “Ta‘lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risidagi” O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlarining, “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi” O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonining, shuningdek, mamlakat ravnaqining yangi bosqichida milliy g‘oyani rivojlantirish va ma‘naviy-mafkuraviy ishlarni takomillashtirishga yo‘naltirilgan qator normativ-huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi shundan dalolat beradi.

Ikkinchidan, oila, mahalla, ta‘lim muassasalari va mehnat jamoalarida ijtimoiy-ma‘naviy muhitni o‘rganish va sog‘lomlashtirishga qaratilgan faoliyatni tizimli tashkil etish, “mahalla-tuman-viloyat-respublika” prinsipi asosida hududlar kesimidagi ijtimoiy-ma‘naviy muhitni optimallashtirish xaritasini shakllantirish, bu jarayonga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish”³. Yuqorida tilga olingan subyektlardagi ijtimoiy-ma‘naviy muhitning o‘ziga xos jihatlari sotsiologlarning mudom e‘tiboridan chetda qolib keladi, deb ta‘kidlash adolatsizlik bo‘lur edi.

Uchinchidan, “jaholatga qarshi – ma‘rifat” g‘oyasi asosida jamiyatda uzluksiz ma‘naviy-ma‘rifiy tarbiya va targ‘ibot-tashviqot ishlarini tashkil etishning strategik yo‘nalishlari, ta‘sirchan, kreativ va innovatsion uslublarini ishlab chiqish va ularni o‘z vaqtida amalga oshirish choralari

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.:Ўзбекистон, 2021.- Б.281.

² Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.:Ўзбекистон, 2021.- Б.281.

³ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.:Ўзбекистон, 2021.- Б.281.

ko‘rish”¹. Ma’lumki, har qanday jamiyatda ma’naviy-ma’rifiy tarbiya va targ‘ibot-tashviqot ishlari barkamol jamiyat a’zosini shakllantirishga yo‘naltiriladi. Barkamol inson shaxsi esa murakkab tarkibga ega bo‘lib, qator parametrlarni o‘z ichiga oladi². Binobarin, ma’naviy tarbiya va amalga oshirilayotgan targ‘ibot ishlari ana shu parametrlarga mutanosib bo‘lmog‘i darkor. Afsuski, bugungi kundagi ma’naviy-ma’rifiy tarbiyaviy ishlar mazkur nazariy talabga javob bermayotir. Uning strategik yo‘nalishlari bilan barkamol inson shaxsi parametrlari o‘rtasida uyg‘unlik ko‘zga tashlanmaydi.

To‘rtinchidan, “aholi, ayniqsa, yoshlarimiz ongiga salbiy ta’sir etuvchi, ularni g‘oyaviy jihatdan qaram qilishga yo‘naltirilgan harakatlarga qarshi samarali kurash olib borish hamda irodali, fidoyi, vatanparvar va o‘z mustaqil fikriga ega avlodni tarbiyalash bo‘yicha har bir yil uchun aniq chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish va ularni amalga oshirish”³.

Beshinchidan, “oilaviy qadriyatlarga bepisand va yoshlar tarbiyasiga mas’uliyatsiz qarash kabi illatlarga barham berishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish”⁴. Yillar o‘tgani sayin ushbu masala tobora o‘tkirlashib borayotganini ko‘rib turibmiz. Chunki mamlakatda nikohlar soni asta-sekinlik bilan kamayib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlariga qaraganda, 2022-yilda “qayd etilgan nikohlar soni 296,7 mingtani tashkil etib, so‘nggi 5 yilda sezilarli kamaygani kuzatilgan. Misol uchun, 2018-yilda 311,4 mingta, 2019-yilda 310,9 mingta, 2020 -yilda 296,8 mingta, 2021-yilda 305,2 mingta nikoh qayd etilgan”⁵.

Oltinchidan, “aholining Internet jahon axborot tarmog‘idan foydalanish madaniyatini oshirish, madaniyat, adabiyot, kino, teatr, musiqa va san’atning barcha turlari, noshirlik-matbaa mahsulotlari, ommaviy axborot vositalarida ma’naviy-axloqiy mezonlar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligiga erishish”⁶. Bugungi kunga kelib, O‘zbekistonda Internet xizmatlaridan foydalanuvchilar soni 31 milliondan oshib ketdi⁷. Bugungi davr kishilari o‘z dunyoqarashlarini kengaytirishda umumjahon tarmog‘i saytlaridan keng foydalanayotganlari ijobiy hol,

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021.- Б.281.

² Чориев А., Чориев С. Миллий истиқлол мафқураси ва баркамол инсон шахсини шакллантириш. – Т.: Чўлпон, 2005. –Б. 43.

³ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021. – Б.281.

⁴ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021. – Б.282.

⁵ Ўзбекистонда ажрашишлар сони ортди. // uz24.uz, 2023, 1 февраль.

⁶ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021.- Б.282.

⁷ Қаранг: Ўзбекистонда интернетдан фойдаланувчилар сони 31 миллиондан ошди.// daryo.uz, 2022, 15 декабрь.

albatta. Shuning bilan bir qatorda uning kontentlaridan noto‘g‘ri, nomaqbul foydalanish amaliyoti avj olganiga ko‘z yumib bo‘lmaydi. “Ma’lumotlarga qaraganda, bugungi kunda internet tarmog‘ida o‘z joniga qasd qilishning oson yo‘llarini targ‘ib qiluvchi 9 mingdan ziyod saytlar mavjud bo‘lsa, 49 foiz kompyuter o‘yinlari zo‘ravonlik va yovuzlikni targ‘ib qiladi. Ayni vaqtda, 42 foiz bolalar va o‘smirlar onlayn tarzda tarqatiladigan pornografiya ta’siriga butunlay tobe bo‘lib qolgan. Xalqaro ekspertlar dunyo miqyosida 38 foiz bola zo‘ravonlik ruhidagi saytlarga, 26 foizi millatchilik xarakteridagi veb-sahifalarga muntazam kirishini tasdiqlamoqda”¹.

Yettinchidan, “geosiyosiy va mafkuraviy jarayonlarni muntazam o‘rganish, terrorizm, ekstremizm, aqidaparastlik, odam savdosi, narkobiznes va boshqa xatarli tahdidlarga qarshi samarali g‘oyaviy kurash olib borish hamda bu borada xalqaro hamkorlik aloqalarini rivojlantirish”². G‘ayriinsoniy g‘oyalar, yondashuvlar va xatti-harakatlarga qarshi g‘oyaviy kurash – jamiyat ma’naviy-mafkuraviy xavfsizligining asosi ekanligini yaxshi tushunamiz. Biroq bunday kurash samarali kechishi uchun uning tashkilotchilari, birinchidan, siyosat va mafkura maydonlaridagi tendensiyalar mazmunini yaxshi ilg‘ashlari, ikkinchidan, dunyodagi nosog‘lom munosabatlar nosog‘lom g‘oyalarni keltirib chiqarishini tasavvur etishlari, uchinchidan, jahondagi yetakchi mamlakatlar va xalqaro tashkilotlarning bu boradagi tajribalarini o‘zlashtirish malakasiga ega bo‘lmoqlari darkor. Afsuski, bu borada maqtanarli zafarlarimiz kamroq. Ma’naviy-ma’rifiy ishlarga jalb qilingan targ‘ibotchi va tashviqotchilarning geosiyosiy jarayonlar, dunyo mafkuraviy maydonidagi mafkuraviy vaziyat va munosabatlar haqidagi tasavvurlari haminqadarligicha qolmoqda.

Sakkizinchidan, “aholining ijtimoiy-ma’naviy hayotida diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik muhitini yanada mustahkamlash, islom dini va falsafasiga, boshqa diniy konfessiyalarga nisbatan hurmat-ehtirom va bag‘rikenglik ruhida tarbiyalash, millatlararo totuvlik va o‘zaro mehr-oqibat muhitini yanada mustahkamlash bo‘yicha ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni tizimli amalga oshirish”³. O‘zbekistonda turli millat va elat vakillari, diniy e’tiqod tarafdorlarining hamjihatlikda yashashi sababi shundaki, mamlakatda qadimdan bag‘rikenglik va ahillik qadriyatlari turli munosabatlar mazmunini belgilab kelgan. Shu sababga ko‘ra “qadimdan

¹ Маматкулов А.А. Ўқувчи ёшлар ўртасида интернет ва ижтимоий тармоқлардан фойдаланиш маданиятини шакллантириш. // Замонавий таълим, 2020, №6.- 60-6.

² Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.:Ўзбекистон, 2021.- Б.282.

³ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.:Ўзбекистон, 2021.- Б.282.

diyorimizda xalqimiz bilan birga turli millat vakillari yelkadosh, ahil va hamjihat bo‘lib, tinch-osoyishta yashab keladilar”¹.

To‘qqizinchidan, “ma’naviy-ma’rifiy va tarbiyaviy ishlarni tashkil etishga doir xorijiy tajribani o‘rganish, shuningdek, bugungi mafkuraviy jarayonlarni ilmiy-amaliy jihatdan atroflicha tahlil qilish va baholash asosida butun mamlakatimiz miqyosidagi faoliyat samarasini oshirishga erishish”². Bu o‘rinda davlat rahbari ma’naviy-ma’rifiy ishlarni tashkil qilish borasidagi eng ahamiyatli vazifani ko‘rsatmoqda. Jahon mamlakatlarida bu borada jiddiy tajribalar jamlangan. Afsuski, tashkilotchilar va targ‘ibotchilarning hammasi ham ulardan xabardor emas. Shu bois ma’rifiy ishlarda stagnatsiya holati, bir yondashuvning qayta-qayta takrorlanishi ko‘zga tashlanadi.

O‘ninchidan, “maktabgacha ta’lim, umumiy o‘rta, o‘rta maxsus va oliy ta’lim tizimi, mahalla va boshqa tuzilmalar kesimida ma’naviy-ma’rifiy va tarbiyaviy ishlarning monitoringini olib borish, aniqlangan muammolarni hal etish bo‘yicha ilmiy asoslangan tarbiya texnologiyalari, taklif va tavsiyalar ishlab chiqish”³. Ma’naviy-ma’rifiy va tarbiyaviy ishlarning amaldagi monitoringi allaqachonlar talabga javob bermay qo‘yganligi yaxshi ma’lum.

O‘n birinchidan, “ma’naviy tarbiya va ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘yicha fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlarni tashkil etish, ularning natijalarini amaliyotga samarali tadbiq qilinishini ta’minlash, bu boradagi ishlarni muvofiqlashtirishni yangi bosqichga ko‘tarish”⁴. Mamlakatda yangi ma’naviy makonni shakllantirish uchun eng avvalo uning bilan bog‘liq muammolar atroflicha tadqiq qilinmog‘i darkor, albatta. Bu tadqiqotlar muammo sababi va oqibatlarini, miqyosi va ko‘lamini, bartaraf etish yo‘llarini aniqlash imkonini beradi. Mazkur tadqiqotlar salohiyatli ijodiy guruhni shakllantirishni, ularning ilmiy izlanishlarini muayyan miqdordagi mablag‘lar, grantlar bilan ta’minlashni taqozo qiladi. Shuni nazarda tutgan holda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘-risidagi” Qarori bilan “Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markaziga “ma’naviy tarbiya va ijtimoiy-gumanitar fanlar bo‘yicha fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlarni tashkil etish, ularning natijalarini

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. Ж.4. – Т.:Ўзбекистон, 2020.- Б.170.

² Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021. – Б. 282.

³ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021. – Б.283.

⁴ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021. – Б.283.

amaliyotga tatbiq qilinishini muvofiqlashtirish”¹ vazifasi yuklangan edi. Biroq hanuzga qadar mazkur vazifani to‘laqonli ro‘yobga chiqarish mexanizmi shakllantirilgani yo‘q.

O‘n ikkinchidan, “targ‘ibot-tashviqot ishlarida aholining hududiy, kasbiy hamda yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda mutanosib, maqsadli va mazmunli yondashuvni joriy etish tartibini yaratish va uni amaliyotda qo‘llash mexanizmini takomillashtirish”². “Mustaqillik yillarida, – deb yozadi tadqiqotchi R.Rustamov, – milliy ma‘naviy targ‘ibot sistemasining shakllanishi o‘zbek xalqining tarixiy yutug‘i bo‘ldi; bu sistema insonparvarlik, ma‘rifatparvarlik, taraqqiyparvarlik g‘oyalari targ‘iboti bilan bog‘liq ko‘p asrlik tajribalarni tikladi va o‘zida mujassam qildi”³. Eng ahamiyatlisi, mamlakatda targ‘ibot va tashviqot ishlari ijtimoiy ahamiyatga molik va uzluksiz davom etadigan ijtimoiy jarayonga aylantirildi.

O‘n uchinchidan, “ma‘naviy barkamol avlodni shakllantirishda oila, ta‘lim muassasalari, mahalla, ommaviy axborot vositalari va boshqa ijtimoiy tuzilmalar o‘rtasida samarali hamkorlik mexanizmlarini o‘rnatishni yanada takomillashtirish konsepsiyasini ishlab chiqish va uni amaliyotga tizimli joriy etish”⁴. Bu hamkorlik ijtimoiy hamkorlikning muhim shakllaridan biri hisoblanadi. Birinchidan, u turli ijtimoiy institutlarning barkamol inson shaxsini kamol toptirishdagi tarbiyaviy potensialini jamlash va yagona ma‘naviy maqsadga yo‘naltirish, ikkinchidan, jamiyatning shaxsga ma‘naviy-tarbiyaviy ta‘siriga uzluksiz va tizimli tus berish, uchinchidan, yuzaga keladigan muammolarni hamjihatlikda muhokama qilish va bartaraf etish imkonini beradi. Umuman olganda, jamiyatimizda bunday hamkorlikning tarixiy tajribalari mavjud. Buning ustiga, o‘z vaqtida uning huquqiy va institutsional asoslarini takomillashtirish masalalariga ham e‘tibor qaratilgandi. Masalan, 2012-yilda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori bilan Xalq ta‘limi vazirligi huzurida “Oila-mahalla-ta‘lim muassasasi” hamkorligi Jamoat kengashi tuzilgan hamda uning zimmasiga oila, umumta‘lim maktablari, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi muassasalari va mahalla hamkorligining samaradorligi va

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”// lex.uz/docs/5344692.

² Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021.- Б.283.

³ Рустамов Р.Р. Геополитик рақобат шароитида маънавий тарғибот системасидаги атрибутив ўзгаришлар: муаммолар ва ечимлар: Фалс.д. (PhD) дисс. – Самарқанд: СамДУ, 2019.- Б. 98.

⁴ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021.- Б.283.

natijadorligini ta'minlash vazifasi yuklangan edi¹. Biroq ushbu mexanizm ijtimoiy amaliyotga zaif tatbiq qilingani bois ijtimoiy institutlar tarbiyaviy potensialini yagona maqsadga safarbar qila olmadi. Davlat rahbari qo'ygan yuqoridagi vazifani bajarish uchun mamlakatning yetakchi olimlarini jalb qilgan holda "Barkamol inson shaxsi: nazariy modeli, ma'naviy oriyentirlari va shakllantirish strategiyasini" ishlab chiqish kerak. Bu strategiya jamiyatda faoliyat ko'rsatayotgan turli ijtimoiy institutlarni yagona maqsad atrofida birlashtiruvchi, shu maqsad yo'lida hamkorlik qilishga undovchi ijtimoiy mexanizmni ifodalab bergan bo'lardi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, uzoq yillar davom etgan iqtisodiy islohotlar natijasida yuzaga kelgan yangi iqtisodiy shart-sharoitlar shaxs ma'naviy qiyofasini yuksaltiruvchi, uni ma'naviy tahdidlar va salbiy holatlar ta'siridan muhofaza qiluvchi yangi ijtimoiy muhitni – yangi ma'naviy makonni shakllantirishni taqozo qilmoqda. Bu borada Prezident Sh.Mirziyoyev belgilab bergan vazifalarni bajarish uchun O'zbekistondagi sog'lom ma'naviy-ruhiy muhitni yanada mustahkamlash kerak bo'ladi. Shuning bilan bir qatorda mamlakatdagi ma'naviy ishlab chiqarish jarayoniga optimal tus berish lozim.

MA'NAVIYAT VA IJTIMOIIY ONG SHAKLLARI DIALEKTIKASI

Raxmonova Gulzoda G'aniyevna

QarDU tayanch doktorant

Annotatsiya. Mazkur maqolada ma'naviyatni yaxlit tizim sifatida ijtimoiy ong shakllariga tizimli ta'siri o'rganilgan. Bu jarayonda ijtimoiy ong shakllari va ma'naviyat o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lib, yangi-yangi qarashlar, qonuniyatlar, qadriyatlar yuzaga keladi yoki borlari deformatsiyaga uchraydi. Umuman olganda, ma'naviyatning tizimli ta'siri ijtimoiy ong shakllariga taqqoslanib tahlil qilingan.

Tayanch so'zlari: Ma'naviyat, ijtimoiy ong, axloqiy qarashlar, siyosiy-iqtisodiy qarashlar, tizimlilik, huquqiy ong, qadriyatlar tizimi, nafosat.

Inson faoliyatining hamma sohalarida ma'naviyat yaxlit tizim sifatida katta ahamiyatga ega. U bus-butunlik, yaxlit tizim sifatida insonning maqsadlarini, ijtimoiy mo'ljallarini belgilaydi. Inson o'z oldiga qo'ygan maqsadlarga erishish uchun rejalar tuzadi, vositalar tanlaydi, irodasini ishga

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Barkamol avlodni tarbiyalashda oila instituti va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining ta'lim muassasalari bilan o'zaro hamkorligini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.// lex.uz/docs/2022620.

soladi, bilimlarini boyitadi. Zarur hollarda ijtimoiy munosabatlarini takomillashtiradi, yangi axloqiy va huquqiy me'yorlar yaratadi, eskilaridan ba'zilarini qayta ko'rib chiqadi. Taraqqiyotga xalaqit beradigan, o'z umrini yashab bo'lganlaridan voz kechadi va h.k. Binobarin, axloq va huquq ham, ilm-fan ham, iroda va muhit ham oqibatda jamiyatning, insonning oliy maqsadlari va ijtimoiy mo'ljallari, ularni aks ettiruvchi qadriyatlar tizimi, ya'ni bus-butunlikni tashkil qiluvchi ma'naviyati tufayli, uning konkret talablari va yangidan paydo bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun rivojlanadi.

Ma'naviyat bus-butunlik, yaxlit tizim sifatida ijtimoiy ehtiyoj, tarixiy taraqqiyot zarurati tufayli rivojlanadi. O'z navbatida ijtimoiy - tarixiy zaruratga moslashgan ma'naviyat o'zining tarkibiy qismlarini ham unga moslashtiradi. Bu jarayonda ma'naviyatning har bir tarkibiy qismi takomillashadi, yangi unsurlar, g'oyalar bilan boyiydi. Tarixiy zaruratga moslashgan ma'naviyat nafaqat o'z tarkibiy qismlarini – ma'naviy ong va madaniyatni, iroda va ma'naviy muhitni, shuningdek ularning konkret shakllari – axloq, nafosat, ilm-fan, huquq, siyosiy madaniyatni va boshqalarni rivojlantiradi, umuman jamiyat taraqqiyotini, jumladan iqtisodiyot va maishiy turmushni ham yuksaltiradi. Shu sababdan birinchi prezidentimiz Islom Karimov to'g'ri ta'kidlagan: “Oldin odamlarga moddiy boylik berish, so'ngra ma'naviyat to'g'risida o'ylash kerak, deydiganlar haq bo'lmasalar kerak. Ma'naviyat - insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch - qudratidir. U yo'q joyda hech qachon baxt - saodat bo'lmaydi. Nafaqat ko'hna tarix, balki yangi tarix ham buning ko'plab misollarini beradi”.¹

Ijtimoiy taraqqiyot talablariga mos ravishda ma'naviyatning yaxlit tizimida uning tarkibiy qismlari rivojlanadi va o'zaro bir-biriga hamda ma'naviyatga ta'sir ko'rsatadi. Bizga ma'lumki, ma'naviyat tizimida dastlab axloqiy qonun-qoidalar, me'yorlar, tamoyillar, g'oyalar yuzaga kelgan. Jamiyat rivojlanishi jarayonida ularning aksariyati saqlanib qolgan, takomillashgan, boyigan, ayrimlari esa davrlar o'tishi mobaynida deformatsiyaga uchragan yoki mazmuni o'zgargan. Bu jarayon hozir ham davom etmoqda. Masalan, sotsializm sharoitida olib-sotarlik qilish uyat va jinoyat hisoblangan, bugungi kunda esa u tadbirkorlik deb nomlanadi va hattoki huquqiy jihatdan kafolatlangan faoliyat turi hisoblanadi. Yoki yana bir misol: yaqin o'tmishda yuqori tabaqaga oid insonlar muloqotida qo'pol, vulgar so'zlardan foydalanishni uyat, axloqqa zid deb hisoblaganlar,

¹ Karimov I. “Istiqlol va ma'naviyat”. Toshkent. “O'zbekiston”. 1994 yil 15-bet

masalan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asarida Yusufbek Hojining o‘g‘li Otabekka aytgan “andishasiz, uyatsiz” so‘zlari shu zamon axloqida eng og‘ir so‘zlar hisoblangan. Bugungi kunda esa yoshlar o‘rtasida so‘kinib, qo‘pol so‘zlashish moda tusiga kirgan. Bu atrofdagilar uchun ham odatiy holga aylanib qolgan. Go‘yoki u zamonaviy jamiyat kishisi. Ko‘rinib turibdiki, davrlar o‘tishi mobaynida axloq-odob qoidalarining deformatsiyaga uchrashi ma‘naviy ongning pasayishi, ya‘ni bus-butunlik zaiflashuvi tufayli sodir bo‘lmoqda. Ijobiy mazmundagi misollar ham ko‘p. Jamiyat ma‘naviyati o‘sishi, rivojlanishi natijasida oila-nikoh masalalarini tartibga soluvchi me‘yorlar, qoidalar, urf-odatlar ancha o‘zgardi, ya‘ni axloqiy ong va madaniyatning bu sohaga tegishli qismi ancha ijobiy tomonga rivojlandi. Bu maishiy hayotga, maishiy munosabatlarga ham tegishli. Ma‘naviyatning, uning o‘zagini tashkil qiluvchi dunyoqarashning, e‘tiqodning rivojlanishi maishiy estetik qarashlarni, me‘yorlarni ham o‘zgartirdi. Kiyinish madaniyati tubdan yangilandi. Paranji, chachvon, hijob, jelak va boshqa kiyim-kechaklarning bichimi, fasoni o‘zgardi. Ichkari tushunchasi va amaliyoti barham topdi. Yashash joylarining, uy-hovlilarning tarxi va qurilishi zamonaviylashdi. Bularning barchasi jamiyat ma‘naviy ongining bus-butun, yaxlit tizim o‘laroq rivojlanishida yangi sifat bosqichiga ko‘tarilishi natijasida yuz berdi. Shunday qilib, bus-butunlik rivojlanishi uning tarkibiy qismlarining ham rivojlanishiga olib keldi.

Ijtimoiy hayotda asosiy tartibga soluvchi hamda tizim hosil qiluvchi ijtimoiy ong shakli bu – huquqdir. Bugungi jamiyatda huquq asosida yashash, huquqqa rioya etish, boshqa bir kishi ham seningdek o‘z huquqlariga ega ekanligini, umuman olganda inson hayotining muxtoriyligini tan olish, inson huquqlarini davlat huquqlaridan ustun qo‘yilishi asosiy ma‘naviy talablardan biri. Jamiyat hayotining muttasil murakkablashib, boyib borishi, unda inson omili rolining, axborot va muloqot ahamiyatining sohalarda kuchayib ketishi ma‘naviyat yaxlit tizimining rivojlanishiga va o‘z tuzilmalariga yangi talablar qo‘yishini taqozo etmoqda. Bu talablarni, ehtiyojlarni qondirish uchun har bir tuzilma yangi tushunchalar, me‘yorlar, tamoyillar bilan boyimoqda. Ba‘zi me‘yorlarini qisman qayta ko‘rib chiqmoqda, o‘zgartirmoqda. Zamonaviy jamiyatda inson huquqlariga yondashuv formal – yuridik mazmun kasb etishi kuchaymoqda. Bu esa inson mavhum huquqini hamma narsadan ustun qo‘yishga, axloqiy-ma‘naviy talablarni ba‘zan inkor qilishga olib keladi. Masalan, turli xil behayo, qotillik, zo‘ravonlik sahnalarini ochiqcha tasvirlaydigan “san‘at” asarlarini ko‘rish, eshitish, o‘qish – go‘yoki

insonning axborot olish huquqidir. Bunday asarlarni yaratish esa go'yoki ularni yaratgan mualliflarining so'z erkinligi, ijod erkinligi, fikrlar va qarashlar plyuralizmi va h.k. deb oqlanadi.

Insonlarning tabiatga bo'lgan talablarining oshishi, ularning boylik orttirishga qiziqishlarining oshishi natijasida ba'zi bir o'rinlarda ekologik ong va madaniyatning pasayib ketishiga sabab bo'lmoqda. O'rmonlarning kesilishi, daryo va ko'llarning o'zanini qo'riq yerlarni o'zlashtirish maqsadida o'zgartirib yuborilishi, sanoat chiqindilarini suvga tashlanishi, turli xil is gazlarining atmosferaga salbiy ta'siri, bularning barchasi ona tabiatning buzilishiga olib kelmoqda. Zardo'shtiylikning muqaddas kitobi "Avesto"da ham suv, havo, tuproq muqaddas unsurlar sifatida e'tirof etilib, ularni ko'z qorachig'idek asrash ta'kidlangan. Mustaqil diyorumizda shunday ko'ngilsiz ishlarning oldini olish maqsadida Ekologik qo'mita tuzilib, Oliy Majlis Qonunchilik palatasida ham ekologik qo'mita xodimlari uchun 15 ta o'rin ajratilib berildi. Bundan ko'zlangan maqsad - aholining ekologik madaniyatini oshirishga qaratilgan qonunlarni ishlab chiqishdan iborat. Bu ma'naviyatimiz yaxlit tizim sifatida rivojlanishining ma'naviy saviyasining o'sishi natijasi bo'ldi. Boshqacha aytganda, ma'naviyatimiz bus – butunlik o'laroq rivojlanishi uning tarkibiy tuzilmasi bo'lmish ekologik ongimiz rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmoqda.

Siyosiy ong va madaniyat ham ma'naviyat tizimida alohida o'ringa ega. Taraqqiyot o'zgarishi natijasida jamiyat siyosiy hayoti o'zgarib bordi. Qadimda siyosiy hayotda qullarning, ayollarning ishtiroki ta'qiqlangan. Ayollar jamiyatning hech qanday sohasida faoliyat olib borolmagan. Bunga din ham, axloq va huquq ham yo'l bermagan. Bugungi kundachi? Bugungi demokratik huquqiy jamiyatda insonlarning jinsidan qat'iy nazar huquqlari tenglashtirilgan. Axloq va huquqda ayollarni kamsituvchi me'yorlarning ayrimlari umuman yo'qoldi, ayrimlari ijtimoiy ongda illat sifatida qisman saqlanib qolgan, biroq asta-sekin chiqib ketmoqda. Birgina respublikamizning o'zida 2017-yilning statistic ma'lumotlariga qaraganda, "Hozirgi vaqtda mamlakatimiz xotin-qizlari orasida 514 nafar fan doktori, 6 nafar akademik, 15 nafar O'zbekiston Qahramoni, 17 nafar senator, 15 nafar Qonunchilik palatasi deputati borligini, shuningdek, mahalliy Kengashlar deputatlarining 23 foizidan ziyodini aynan ayollarimiz tashkil etishi"¹ni alohida ta'kidlash lozim. Ma'lumotlarga ko'ra, hozirda respublika siyosiy partiyalaridagi xotin-qizlarning ulushi 47 foizga, oliy ta'limda 48 foizga, tadbirkorlik faoliyatida esa 37 foizga yetgan. Rahbarlik lavozimlarda

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev nutqidan. "Xalq so'zi" gazetasi. 2017 yil 7 mart.

ishlayotgan ayollar ulushi 33 foizni tashkil etadi. 2 mingga yaqin davlat va jamoat tashkilotlariga ayollar rahbarlik qilmoqda. Jumladan, prezident administratsiyasi tizimida – 4 nafar, Oliy Majlis Qonunchilik palatasida – 4 nafar, Senatda – 6 nafar, Vazirlar Mahkamasida – 3 nafar, qo‘mitalar, idoralar va markazlarda – 11 nafar, siyosiy partiyalar va prokuratura organlarida har birida bittadan, ta’lim sohasida – 5 nafar, moliya sohasida – 3 nafar, inson huquqlarini himoya qilish sohasida – ikki nafardan vakil.

¹O‘nlab opa-singillarimiz “O‘zbekiston fan arbobi”, “O‘zbekiston xalq shoiri”, “O‘zbekiston xalq o‘qituvchisi”, “O‘zbekiston xalq artisti” singari davlatimizning yuksak faxriy unvonlariga sazovor bo‘lganlar. Shular qatorida 240 nafar yosh iste’dod egasi Zulfiya nomidagi Davlat mukofoti bilan taqdirlangan va ularning safiga har yili yana 15 nafar iqtidorli qizimiz qo‘shilmoqda. Bu raqamlar yildan-yilga ortib bormoqda. Bu dalillar bizga shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy taraqqiyot jarayonida ma’naviyat tizimida ijtimoiy ong shakllarining o‘zgarishi va ularning jamiyat hayotidagi rolining oshishi natijasida fuqarolar ma’naviy ongi yuksalmoqda.

Ma’naviyatning yaxlit tizim sifatida fikrlar xilma-xilligi, mafkuraviy plyuralizm sharoitida rivojlanishi, kommunistik mafkuraning sinfiylik, partiyaviylik, jangovar ateizm me’yorlaridan voz kechilishi axloqiy, estetik, huquqiy, siyosiy, diniy ongning rivojlanishiga, tafakkur erkinligiga yo‘l ochdi. Adabiyot va san’atda modernism va postmodernizmning turli oqimlariga mansub asarlar yaratila boshladi. E’tiqod, siyosiy qarashlar, so‘z erkinligi rivojlanmoqda. Diniy adabiyotlar o‘zbek tiliga tarjima qilinmoqda. Turli siyosiy partiyalar qonun orqali himoya qilinib, ularning faoliyati kafolatlanmoqda, nizomlari va dasturlari chop etilib, OAV yordamida tarqatilmoqda. Siyosiy va huquqiy ongimizda yangi me’yorlar paydo bo‘ldi. Har qanday siyosiy, diniy va boshqa mazmundagi faoliyat turlari konstitutsiyaga muvofiq bo‘lishi, unga zid kelmasligi kerak, shu jumladan yangidan yaratilgan qonunlarning o‘zlari ham. Lekin tan olish kerakki, ijtimoiy ong shakllarining ma’naviyatning yaxlit tizimida rivojlanishi ziddiyatlardan xoli emas. Ba’zan biryoqlama yondashuvlar, u yoki bu jihatlarning haddan ortiq baholanishi ayrim buzg‘unchi g‘oyalarning ijtimoiy ongga kirib qolishiga, ma’naviy muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatishiga sabab bo‘lishi mumkin. Vijdon erkinligining biryoqlama ayrim guruhlar tomonidan talqin qilinishi diniy mutaassiblikka olib kelayotgani ham kuzatilmoqda. Axloqiy erkinlikning noto‘g‘ri tushunilishi odob qoidalariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ham isbot talab qilmaydi. Xulosa qilish mumkinki,

¹ <https://kun.uz/news/2024/03/07/yuksalish-rahbar-ayollar-royxatini-tuzdi>

ma'naviyatning bus-butun tizim sifatida rivojlanishi muqarrar ravishda jamiyatda ijtimoiy ong shakllari rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, bevosita ularning rivojlanishini taqozo etadi.

O'ZBEKISTONDA IJTIMOIIY-EKOLOGIK MUAMMOLARNING FALSAFIY TAHLILI

Eshquvvatova Zaxro

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat Universiteti

Falsafa yo'nalishi 3- bosqich talabasi

Annotatsiya: Maqolada ijtimoiy-ekologik muammolarni yechish qator chora tadbirlarni joriy etishning asosiy nazariy, amaliy masalalari, mavjud muammolari yoritilgan hamda ularni bartaraf etishga ta'sir qiluvchi omillar aniqlangan. Orol dengizining qurishi global ekologik muammodir. Maqola atrof ekologiyasini qayta tiklash va bu muammolarning sababini vaqtida bartaraf etish lozimligi haqida.

Tayanch so'zlar: barqaror rivojlanish, iqtisodiyot, ekologiya, atrof-muhit, ekologik muammolar, chora tadbirlar.

Kirish. Bugun mamlakatimizda, balki butun dunyoda dolzarb muammoga aylangan ekologiya muammosi yechilishi kerak bo'lgan masalaga aylanmoqda. O'tmishda ekologik muammolarga e'tiborsizlikda bo'lish natijasida atrof-muhitning buzilishiga, Orol dengizining qurishiga, o'rmonlarning yo'q bo'lib ketishiga, ayrim hayvon va o'simliklarning kamayib ketishiga sabab bo'lgan edi. Hozirgi kunda ham ekologik muammolar jamiyat hayotida ko'pgina qiyinchiliklarni tug'dirib keltirmoqda. Jumladan, toza ichimlik suvining kamayib ketishi, havoning anamal darajada sovub ketishi, shuningdek o'simlik dunyosini qurishiga olib kelmoqda.

Asosiy qism. Ushbu muammolar iqlim o'garishi sodir bo'layotgan sharoitlar yaqqolroq va kuchliroq namoyon bo'lib, zamonaviy O'zbekiston uchun atrof- muhitni muhofaza qilish va uni sog'lomlashtirish masalalarini yanada dolzarb qilib qo'ymoqda. Demak, mazkur sohadagi vazifalarning ko'lamini mamlakatda ekologik holatni yaxshilash va yuzaga kelgan muammolarni yaxlit holda hal etishda jamiyatning barcha kuch va sa'y-harakatlarini mamlakatimizda ekologik muammolarni hal etish va ularning salbiy oqibatlarini bartaraf qilish, atrof-muhitni muhofaza qilishga, birlashtirishga yo'naltirilgan davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga

oshirish zaruratini qo'ymoqdaki, bu bevosita qonunlar va normativ hujjatlar asosida amalga oshiriladi. Shu nuqtai-nazardan mamlakatimizda ekologiya, atrof muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish haqida ko'pgina normativ-huquqiy baza shakllantirilmoqda. Aholi sonining o'sishi, fan va texnika taraqqiyoti, inson ehtiyojlarining ortishi oqibatida yer yuzida qator ekologik muammolar yuzaga keldi. Shu bois, bugungi kunda sof tabiat haqida gap yuritish mushkul.

Yer yuzidagi o'rmonlar ko'payish o'rniga tobora qisqarib bormoqda, katta-katta tabiiy hududlar dehqonchilik qilish maqsadida o'zlashtirildi, tabiat va havo har xil chiqindi hamda gazlar hisobiga ifloslanyapti. Bundan tashqari, tabiatda toshqinlar, o'rmon yong'inlari, chang bo'ronlari va boshqa tabiiy jarayonlar yuz bermoqda. Bularning barchasi pirovardida tabiat muvozanatiga putur yetkazmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqlarida bevosita global iqlim o'zgarishi va Orol muammosiga to'xtalib o'tgan edi:¹ “Davrimizning o'tkir muammolaridan yana biri – global iqlim o'zgarishlaridir. Bugungi kunda har bir mamlakat bu jarayonning salbiy ta'sirini his etmoqda. E'tiboringizni yana bir bor Orol dengizi qurishining halokatli oqibatlariga qaratmoqchiman. Orolbo'yi hududi ekologik fojiaoning markaziga aylandi. Biz mavjud ahvolni yaxshilash uchun bu yerda ikki million gektar yangi o'simlik maydonlari va daraxtzorlar yaratish, tuproq qatlamini shakllantirish bo'yicha ulkan ishlarni amalga oshirmoqdamiz.

Biz Orolbo'yi mintaqasini ekologik innovatsiya va texnologiyalar hududi, deb e'lon qilish haqida Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining maxsus rezolyutsiyasini qabul qilishni taklif etamiz. Shulardan kelib chiqqan holda Orol bo'yidagi ekologik muammolar naqadar jiddiy ekanligini ko'rishimiz mumkin va bu muammolarni xalqaro hamjamiyat bilan birgalikda hal etish choralari ishlab chiqish lozim. BMTning 75- assambleyasi 2020-yilning 15-sentabr kuni boshlandi. Bu yig'ilish COVID-19 pandemiyasi tufayli asosan onlayn shaklda o'tkazilgan bo'lib, unda global muammolar, jumladan, pandemiya, iqlim o'zgarishi, xavfsizlik, va ijtimoiy muammolarga bag'ishlangan. Ekologik muammolarni bartaraf etish borasida bir qancha qonunlar ishlab chiqildi.

“Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida”gi(02.09.1993y.), “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida sózlagan nutqi.

to'g'risida" qonunlar shular jumlasidandir. "Mazkur qonunlarda ushbu organlarning atrof muhitni himoya qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza qilish sohasidagi boshqaruvni amalga oshirishi bilan bog'liq faoliyatiga oid normalar mustahkamlangan. Shuningdek, atrof muhitni himoya qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza qilish amaldagi tabiatni muhofaza qilish qonunchiligida ham atroflicha tartibga solingan."

Dunyo bo'ylab atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillar tobora ko'paymoqda. Jumladan, O'zbekiston ham iqlim o'zgarishlari, havo va suvning ifloslanishi kabi jiddiy ekologik muammolarga duch kelmoqda. "Jamiyatning bugungi bosqichi insoniyat aql-zakovatining ayni paytdagi cho'qqisi. Ammo bu ijtimoiy ahamiyatga molik hodisa sifatida muntazam rivojlanish jarayonida davom etadi"¹. Ekologik muammolarni hal etishda yoshlar bilan birgalikda ishlash eng samarali yól ekanligi, tabiatni qayta tiklashda unga yanada ko'proq yashil o'simliklarni ekish havoni ifloslanishini kamaytiradi va ekologik muammolar oz bo'lsada bartaraf etiladi. Jumladan, Prezidentimizning 2024 yil 5 apreldagi "Yoshlarga yer ajratish orqali ularning daromadini oshirish, bandligini ta'minlash va yangi yer maydonlarini ózlashtirish chra- tadbirlari tóg'risida"-gi qarori e'lon qilindi. 2024 yil yoshlarga 60 ming gektar yer maydonlari dehqon xo'jaliklarini tashkil etish uchun topshirildi. Bu yerlarni yoshlarga berish orqali ularni ish bilan ta'minlash va eng katta ko'zlangan masala esa ekologiyaga e'tiborni kuchaytirish edi. Yoshlarni tabiatga mehrini kuchaytirish va uni asrab -avaylashga e'tiborini qaratish, tabiatni qayta tiklanishi uchun unga ko'plab yashil ósimliklarni, turli xildagi daraxtlarni o'rnatish lozimligi tushuntirildi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2025-yilni yurtimizda "Atrof-muhitni asrash va "yashil" iqtisodiyot yili" deb e'lon qilishni taklif qildi². O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2025-yilni "Atrof- muhitni asrash va 'yashil' iqtisodiyot yili" deb e'lon qilish 2024-yil 31- dekabrda PQ-467-sonli qarorida tasdiqlandi. Bu bejizga emas, bugungi kunda ona tabiatning o'zi ogohlikka chaqirmoqda. Bunga esa beparvo qarab turish bu o'zimizga jabr qilishlikdir. Bu borada esa yurtimizda allaqachon keng ko'lamli vazifalar amalga oshirilmoqda. Xususan, so'nggi yillarda mamlakatimizda ko'pgina islohatlar amalga oshirilmoqda va buning

¹ Хўжамкулов У. Буюк мувозанат. Ёхуд тараққиёт фалсафаси ҳақида. Jamiyat gazetasi, 2025- yil 9-yanvar 2 bet

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2025-yilni "Atrof- muhitni asrash va 'yashil' iqtisodiyot yili" deb e'lon qilish 2024-yil 31- dekabrda Prezidentning PQ-467-sonli qarori.

natijasida kelajak uchun yashil olamni saqlab qolish bosh masalaga aylangan.

Xulosa. Atrof –muhitni himoya qilish va tabiiy resurslardan foydalanish hamda muhofaza qilish sohasi amaldagi ekologik qonunchilik bilan tartibga solingan. Bularning barchasi o'z navbatida atrof –muhitni himoya qilish va tabiiy resurslardan foydalanish hamda muhofaza qilish sohasini huquqiy tartibga solish masalalarining naqadar dolzarb ekanligidan, uning atrof –muhitni himoya qilish va tabiiy resurslardan foydalanish hamda muhofaza qilish sohasidagi printsiplarni ta'minlash, ekologik qonunchilikka rioya etilishini kafolatlashdagi ahamiyati beqiyos ekanligidan dalolat beradi. Ekologik muammolar bu butun jamiyatning muammosi hisoblanadi. Ekologik muhitni yaxshilash va ularning jamiyatga zararli hodisalarini bartaraf etish uchun ko'pgina islohatlar amalga oshirilmoqda.

Foydalangan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida sózlagan nutqi.
2. Хўжамқулов У. Буюк мувозанат. Ёхуд таракқиёт фалсафаси ҳақида. Jamiyat gazetasi, 2025- yil 9-yanvar 2 bet
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2025-yilni "Atrof- muhitni asrash va 'yashil' iqtisodiyot yili" deb e'lon qilish 2024-yil 31- dekabrda Prezidentning PQ-467-sonli qarori.

АҚЛИЙ ТАРБИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Тўраева Азиза Пўлатовна,
ҚаршиДУ катта ўқитувчиси

Аннотация. Мақолада ижтимоий тарбиянинг энг муҳим таркибий қисми ақлий тарбия ва уни шакллантириш йўллари ҳақида сўз юритилган.

Таянч сўзлар: ақл, ақлий тарбия, ақлий зукколик, фаҳм-фаросат, мустаҳкам хотира, тафаккур мустақиллиги, ижодкорлик.

Шарқ халқлари ва ўзбек миллатининг юксак маънавияти асрлар давомида бутун башариятни лол қолдириб келгани ҳаммамизга маълум. Айни пайтда турли мамлакатларда илмий тадқиқотлар олиб бораётган мутахассислар ҳам ушбу юксак маънавият шаклланишининг қонуниятларини топишга, асл сабабларини ифодалаб беришга

интиладилар. Чунки инсоният тараққиётининг бугунги босқичига келиб, миллат борлиғига, турмуш тарзи ва менталитетига жиддий таҳдид солаётган, шу миллат вакиллариининг маънавий оламига қарши қаратилган омиллар ва воситалар миқдори ниҳоятда кўпайиб кетди. Уларга эътиборсизлик – миллат тақдирига эътиборсизлик демакдир.

Ақлий зукколик – юксак маънавиятли инсон қиёфасининг муҳим фазилатлари асосини ташкил қилади. Шу боис ақлий зукколикни бир бутун сифатида қандай хислатларни шакллантириш орқали мустаҳкамлаш мумкин деган савол туғилади. Бизнингча, ақлий зукколик қуйидаги хусусиятларни шакллантириш орқали юксала боради: фаҳм-фаросат, мустаҳкам хотира, фикр-мулоҳаза юритиш ва ижодкорлик, мустақил фикрлаш қобилиятини тарбиялаш, билим ва ахлоқий камолот уйғунлигига эришиш, кадриятларга муҳаббат туйғусини кучайтириш.

Фаҳм-фаросат инсон ақл-заковатининг қуйи босқичи бўлиб, инсон ҳис-туйғулари асосида содир бўладиган турли тасаввурлар, ақл учун материал вазифасини бажарувчи уқув ва малакаларни ҳам қамраб олади.

Фаҳм-фаросат – оддий турмуш ҳодисаларида ҳам, мураккаб ҳаётий муносабатларда ҳам муайян ҳолатни, вазиятни идрок ёрдамида тез англай билиш. Фаҳм-фаросат сўзлари халқ орасида одатда қўшма сўзлар шаклида қўлланади. Лекин аслида илмда фаҳм фаросатдан фарқланади. Фаҳм – ақл, идрок билан боғлиқ ҳодиса. Уни Ибн Сино инсоний ақлнинг интуитив кўриниши, мураккаб нарса-ҳодисаларни зудлик билан илғаб олиш учун ато этилган қобилият деб таърифлайди. Фаросат эса инсонга кўпроқ оддий кундалик турмушдаги воқеликни идрок этишда коўмаклашадиган қобилият бўлиб, у одоб билан боғлиқ ахлоқий ҳодиса. Масалан, осмонни қора булут тўла қоплаб олганини кўриб, йўлга ёмғирпўшсиз ва соябонсиз чиққан одамни бефаҳм ёки фаҳмсиз, чанг, лой пояфзалини ечмай, гиламни босиб, ичкарига кирган одамни фаросатсиз ёки бефаросат деймиз. Кўп ҳолларда фаҳмсиз одам айни пайтда фаросатсиз ҳам бўлади. Бу икки маънавият тушунчаси кўпинча ёнма-ён қўлланиши ҳам мумкин.

Фаҳм-фаросатли кишилар инсонни қандай кулишига қараб тарбиясини, нима сабабдан кулишига қараб ақлининг даражасини билишга қодир бўлишади. Шу боис профессор Г.Наврўзова ботинга қараб зоҳирни англаш қобилиятини фаросат деб ҳисоблайди.

Мустақил хотира ақлий зукколикнинг муҳим шарти сифатида эшитган нарсаларни моҳиятини зийраклик билан илғаб олиш, кўрган, эшитган нарсага фаҳм ёрдамида уқиб олиш, кўрган эшитган нарсаларни ичда бир неча марта такрорлаб олиш ва энг муҳими диққатини жамлай олишни ўз ичига олади.

Бугун ахборотлашган жамият муносабати билан таҳдид жиҳатидан бошқа оммавий ахборот воситалари матбуот, радио ва интернетга нисбатан биринчиликни қўлдан бермай келаётган телевидение(хорижий телеканаллар) ва интернет онгни чалғитиш хусусияти бўйича юқори даражани эгалламоқда. Томошабин телевизорни камроқ кўришни хоҳлайди-ю, аммо уни ўчириб қўйолмайди; камроқ кўришга уриниши эса наф бермайди; телевизор ёқиб қўйилмаса, ўз-ўзидан безовта бўлади; телевизор кўрмаётган чоғида ҳам телевидения ҳақида ўйлайди; оила ва дўстлар билан суҳбатлашиб ўтириш ўрнига телевизорга тикилади. Телевидения жодусига асир бўлган, чет эл сериалларини кўриш кунлик ҳаётининг ажралмас бўлагига айланган фарзанди истикболини эсдан чиқариб қўяётган “телетомошабин” ота-оналар борлиги ҳам бор гап.

Виртуал оламга қарамлик одамларни шу даражага келтирдик, эндиликда ижтимоий тармоқларсиз ҳаёт ўз мазмунини йўқотмоқда.

Ақлий зукколикнинг кейинги компоненти фикр-мулоҳаза юрита олиш. Одам боласини, дейлик, ўйлаб-чамалаб иш қилишга одатлантириш мумкиндир, бироқ унга теран фикрлашни рисоладагидек ўргатиб бўлмайди. Шу боис “калламга бир фикр келиб қолди”, деб дабдурустан ажиб ҳикмат сўйлайдиган ҳамсуҳбат орамизда кам учрайди. Зеро, фикрлаш қобилият талаб этиладиган, илм билан бойитиладиган лаёқатдир. Суҳбатдошимиз фикр айтяптими, ёхуд фикрлаяптими шунга диққат қилмоғимиз лозим. Агар у фикрлаётган бўлса, бахсли саволлар берсак, хулосаларимиз янада тиниқлашади, агар у фикр айтаётган бўлса чалғиб кетиши мумкин. Тафаккурнинг примитив (ибтидоий)лиги ва провинциал (чекланганлиги)лиги кўпинча фикр-мулоҳаза юритишда оқсоқликларни келтириб чиқаради. Провинциал тафаккур аксарият ҳоларда маҳаллий ва бачкана мулоҳазаларга ўралашиб қолади, уларнинг аҳамиятини ортиқча баҳолайди. У мулоҳаза юритаётган муаммолар бўйича дунёдаги янгиликларни, муқобил фикрларни, ечимларни яхши билмайди, шу боис унинг мулоҳазалари масалага бир томонлама тор ёндашиши асосида саёзлиги билан ажралиб туради.

Баъзан муросагўйликка, келишувчиликка мойиллик кўрсатиб, обрўли шахс фикрини нотанқидий қабул қилади, бу белгилар унинг мустақил эмаслигини, тобелигини кўрсатади. Шунингдек, провинциал тафаккур маҳаллий муаммоларни минтақавий ва глобал муаммолар билан чуқур боғлай олмайди. Хусусий ҳодисаларда мавжуд бўлган умумий тенденцияларни яхши пайқамайди. Умумлаштириш маданияти пастлиги, теран таҳлил қила олмаслик, ижодий мустақиллик етишмаслиги, турли тамойилларни чалкаштириб юбориш, зиммасига маъсулият олишдан қўрқиш, воқеликни ва ҳодисаларни ўзига хос тарзда муқаддаслаштириш провинциал тафаккурнинг моҳиятини ташкил қилади.

Ақлий зукколикнинг яна бир муҳим компонентларидан бири ижод ва ижодкорликка мойиллик қобилиятидир. Билими кам киши баҳсда ёки суҳбатда эшитган гапларини ҳолис баҳолай олмайди. У иккиланиши, суҳбатдоши далилларининг тўғрилигига шубҳа қилиши мумкин, аммо асослар ва аргументлар ёрдамида рад этишга ожизлик қилади. Агар ички туйғу уни “огоҳлантирмаса”, у суҳбатдоши фикрини тўлиқ ёки қисман қабул қилиши ҳеч гап эмас. Билим кўпроқ ахборотлар мажмуидан иборот бўлиб қолса, унда таҳлил қилиш, мустақил хулосалар чиқариб янги фикр яратиш орқали янги нарса ижод қилиш, яъни амалиётга айланиш салоҳияти етишмаса, у тафаккур маданиятига айланмайди. Билим ижодкорлик салоҳияти билан қўшилгандагина тафаккур маданияти юзага келади. Шу боис ҳам мутафаккирларнинг баъзилари “инсоннинг дунёдаги бурчи масаласи – бу ижод масаласидир” (Бердияев), деб таъкидласа, баъзилари эса “агар инсонда ҳаёт учқуни, ижод руҳи сўнса, унинг тақлидчи маймундан фарқи қолмайди” (Ницше), деб уқтиради. Аслини олганда ҳаётнинг ўзи ҳам яратиш, ижод қилишдир деб эътироф этилган хулосалар ҳам учрайди.

Хуллас, ақлий зукколикни ёшлар онгида шакллантириш учун, бошқача айтганда тафаккурни тобеликдан примитивликдан, провинциалликдан ҳолос қилмоқ учун уларни мустақил фикрлашга ўргатмоқ лозим. Бунинг учун фарзандларимиз қалбида адабиётга муҳаббат туйғусини юксалтирмоқ зарур, уларни бадий китобларни ўқишга рағбатлантирмоғимиз, мантикий фикрлашга ўргатмоғимиз зарур. Чунки бадий адабиёт инсон ҳаёлот оламини бойитади, тасаввур қобилиятини юксалтиради.

Ақлий зукколик, ахлоқий комиллик сифатларини шакллантириш орқали эса маънавий олам янада бойийди ва сайқаллашади, ёт ва бузғунчи ғоялардан ҳимояланиш имкониятлари ортади.

“AVESTO”- MA’RIFATLI JAMIYAT QURISH HAQIDAGI ILK FALSAFIY QARASHLAR IBTIDOSI

Achilova Nilufar Norbutayevna

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti,
“Milliy g‘oya va falsafa” kafedrasining o‘qituvchisi.

O‘zbekiston xalqi yaqin o‘tmishda tarix sahnasiga kirib kelgan xalq emas. Uning izlari bir million 200 ming yil oldin Farg‘ona viloyati, So‘g‘d tumanidagi Selung‘ur g‘oridan topilgan, ”Farg‘ona odami”, ”Fergantrop”¹ deb ism berilgan odamzot suyaklariga borib taqaladi. Demak, xalqimiz juda qadim zamonlarda tarix sahnasiga kirib kelgan va o‘ziga xos bo‘lgan ma’rifiy-madaniy ahamiyatga molik tamaddunni (sivilizatsiya) yaratganlar.

O‘zbek xalqining qadimgi sivilizatsiya o‘choqlaridan biri ekanligi: jamoa bo‘lib yashash, turar joylarni qurish, qo‘rg‘on shaharlarni bunyod etish, kanallar, ariqlar qazib sug‘orma dehqonchilikni yo‘lga qo‘yish, yovvoyi hayvonlarni qo‘lga o‘rgatish, dorivor o‘simliklarni izlab topish, qoyatoshlarga rasmlar chizish, g‘ildirak va o‘q otar qurollarni yasash, o‘zga xalqlar bilan savdo sotiq ishlarini olib borish, karvon yo‘llarining yangidan-yangi shahobchalarini ochish, o‘z yozuviga ega bo‘lish, ilk davlatchilik tartib-qoidalarini ishlab chiqish, inson qadrini o‘ylab ish olib borish kabilar bilan belgilanadi. Bu jarayonlarning hammasi bir kunda emas, balkim o‘tgan ming yilliklar davomida sintezlashib, o‘sha davr falsafiy tafakkurining cho‘qqisi bo‘lgan “Avesto” ning Zardo‘shiylikning muqaddas kitobi sifatida paydo bo‘lishiga olib kelgan.

Bu xususda mamlakatimizning birinchi Prezidenti I.A.Karimov: ”Avvalo, qadim-qadimda, ya’ni bundan 30 asr muqaddam mana shu mo‘tabar zaminda yashagan ajdodlarimizning aql- zakovati va qalb qo‘ri bilan yaratilgan, o‘n ikki ming teriga tilla suvi bilan bitilgan bu noyob tarixiy yodgorlikning zamon to‘fonlaridan, qancha-qancha og‘ir sinovlardan o‘tib, bizning davrimizgacha yetib kelganining o‘zida katta ma’no mujassam. Ushbu nodir kitob ayni zamonda bu qadim o‘lkada, bugun biz yashab turgan tuproqda buyuk davlat, buyuk madaniyat, buyuk ma’naviyat bo‘lganidan

¹ Жумаев Р. Фарғона водийсида топилган сўнгги палеолит даври ёдгорликлари. // *Инновационные исследования в современном мире: теория и практика*, . 2023., 2(3), -Б.85–88.

guvohlik beruvchi bebaho tarixiy hujjat bo‘lib, ming yillar, asrlar davomida ajdod-avlodlarimiz uchun ma’naviy-ruhiy tayanch, cheksiz kuch-quvvat manbai bo‘lib kelgan. Shuning uchun ham, yunon bosqini bo‘ladimi, arab istilosi bo‘ladimi - bu yurtga kimki qilich ko‘tarib kelmasin, birinchi galda mana shu nodir kitobni yo‘q qilishga, shu yo‘l bilan xalqni o‘z tarixi va xotirasidan judo etib, uning irodasini sindirishga uringani bejiz emas.

Bu qadimiy o‘lkalarga yurish qilgan Aleksandr Makedonskiy o‘ttiz ikki kitobdan iborat bo‘lgan ushbu ulkan asarning asl nusxasini yunonistonga yuborib, uning tibbiyot, astronomiya, falsafaga oid boblarini alohida ko‘chirtiryb olgani, qolgan qismlarini esa yondirib tashlagani ham shundan dalolat beradi”¹, -degan edi.

“Avesto” kitobining Yangi O‘zbekistonda ma’rifiy jamiyatni shakllantirib, uni ma’rifiy davlatga aylantirishdagi tarixiy ijtimoiy-falsafiy ahamiyati quyidagilar bilan belgilanadi.

1. Ma’rifiy jamiyat – bu savodxon shaxs, odam, insonlarning dunyoviy va diniy bilimlarni uyg‘unlashtirish orqali baxtli kelajakka intilib yashashini ta’minlovchi elsevar ma’rifatparvar davlatidir. Uning asosini esa “inson qadr-qimmati”ning hamma narsadan ustun ekanligi tashkil etadi. “Ana shu ezgu orzu dastlab, milloddan oldingi davrlarda “Avesto”da o‘z talqinini topgan hayotiy g‘oyada mujassam edi desak, to‘g‘ri bo‘ladi.. Bu esa “Avesto”da ilgari surilgan bosh g‘oya ” Ezgu fikr, ezgu so‘z va ezgu amal” tamoyilining xalq tafakkuri va turmush tarzidan mutahkam o‘rin olsagina”² orzudan haqiqatga aylanadi.

2. Ma’rifatli jamiyat – insonlarning aqliy salohiyati, chuqur falsafiy tafakkuri, bunyodkorlikka yo‘g‘rilgan xatti-harakatlari bilan yaratiladigan moddiy va ma’naviy boyliklar adolatli ijtimoiy normalar asosida taqsimlanadigan fuqarolar hamjamiyatidir.

Bu xususda “Avesto” da: ”Moddiy olamda xalq qilingan har bir mavjudod yemak bilan tirikdir, yemaksiz o‘likdir”.

“Ey, olamni yaratgan Zot! Ey, Haqiqat! Zaminni hammadan ko‘ra ko‘proq baxtiyor qilgan to‘rtinchi shaxs kim? Ahura Mazda javob berdi: Ey, Sipiytmon Zardusht! U hammadan ko‘p bug‘doy, giyoh va mevali daraxtlar ekkan zotdir! U quruq yerlarga suv chiqargan va suvli yerlarni shudgor qilgan zotdir.

¹ Каримов И.А. Эзу фикр, эзгу сўз ва эзгу амални улуғлаган китоб// “Халқ сўзи” газетаси 2001 йил, 6 ноябрь. №226(2788).

² Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2022. – Б.15.

Ey, Sipiytmon Zardusht! Kimda kim zaminni chap va o'ng qo'l bilan, o'ng qo'l va chap qo'l bilan shudgor qilsa, zamin unga farovonlik baxsh etadi. U go'zal va pokiza qizga o'xshaydi. Bu qiz er xonadoniga kirib borib, o'z to'shagida halol yostiqdoshiga farzandlar tug'ib beradi. Zamin ham mo'l-ko'l mevalarni in'om etadi"

"Qachonki egatlarda urug' yetilsa, devlar o'rinlaridan turadilar.

Qachonki bug'doy gurkirab ko'karsa, devlar dahshatdan titray boshlaydilar.

Qachonki bug'doy un bo'lsa, devlar nola chekadilar.

Qachonki bug'doy xirmonga uyulsa, devlar nobud bo'ladilar.

Qay bir xonadonda bug'doy bosh chiqarsa, u xonadonga devlar yaqinlasha olmaydi.

Qay bir xonadonda bug'doy bosh chiqarsa, devlar u xonadondan uzoqlashadilar.

Qay bir xonadonda bug'doy ombori bo'lsa, go'yo qizdirilgan temir devlar bo'ynini chirmab tashlaydi"¹, - degan fikrlari bo'lg'usi ma'rifatli jamiyatning moddiy asoslari qanday mehnat bilan yaratilgan qanday ne'matlarga bog'liqligi bayon qilingan, desak xato qilmagan bo'lamiz.

3. Ma'rifatli jamiyat – bu insonning yashash uchun zarur bo'lgan tabiat va jamiyat in'omlarini asrovchi, uni har xil zararkunandalardan asrash zaruriyatini anglab yetgan kishilar vatanidir. Bu masala "Avesto" qasam shaklida: "Ey, dunyoni yaratgan Zot! Ey. Haqiqat! Qasamlarning sanog'i nechadir? Axura Mazda javob berdi: Mening qasamlarim oltita: "birinchi — so'z qasami, ikkinchi — qo'l qasami, uchinchi — qo'y qasami, to'rtinchi — sigir qasami, beshinchi — odam qasami, oltinchi — ekin qasami, eng yaxshi, eng obod, eng serhosil zamindagi ekin"², -degan holda bayon qilgan. Demak, ma'rifatli jamiyatning har bir fuqarosi, o'zining vijdoni, Yaratuvchi zot oldida yuqoroida bayon qilingan narsalarning qadriga yetish uchun qasam ichishlari kerak bo'lgan. Bordi-yu, ular qasamlarini buzsa, adolatli tarzda jazolanganlar.

4. Ma'rifatli jamiyat – bu yoshlarga uzluksiz tarzda ta'lim va tarbiya berish orqali biron bir foydali kasb-hunar egasi qilib tarbiyalovchilar jamiyatidir. "Avesto"dagi dalillar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonida kundalik hayot uchun zarur bo'lgan barcha bilimlar o'qitilgan, hunarlar o'rgatilgan. Masalan, chorvachilik bilan shug'ullanadigan qavmlarda ko'proq shu sohaga doir hunar va malakalar o'rgatilgan, qiz bolalarga

¹ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Аскар Маҳкам таржимаси. – Т.: "Шарк", 2001.- Б.114-115.

² Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Аскар Маҳкам таржимаси. – Т.: "Шарк", 2001.- Б.117.

yungdan ip yigirish, urchuq va charxda ishlay bilish, har xil liboslar to‘qish, tikish, yung olishni bilish shart bo‘lsa, o‘g‘il bolalar esa mollarni boqish, urchitish va tug‘dirish, tuya, otlarni parvarishlab, ularni boshqara olish, uzoq yaylovlarga suruv haydash, chorvani darranda hayvonlar, qaroqchilardan muhofaza qilish, o‘ttiz ikki harbiy hunarni bilishlari majburiy bo‘lgan. Ana shu malakalar hosil bo‘lgach, qizlar 15, o‘g‘il bolalar 17 yoshida imtihonidan o‘tgan.

“Avesto”da harbiy ta’limga alohida e’tibor berilgan. Zeroki, “Avesto”da 50 dan ziyod harbiy qurollarning, shu jumladan, qal’a devorlarini teshib, buzishda ishlatiladigan, ulkan toshlarni otadigan palaxmon, manjaniq, sovut ostidan ki- yiladigan misdan yasalgan yupqa kamzullar ham tilga olingan.

“Avesto”da qiz bolalar tarbiyasiga alohida e’tibor berish lozimligi bir necha o‘rinda maxsus ta’kidlangan: “O‘g‘il bolalarga nisbatan qiz bolalar ilmu donish o‘rganishga jiddiyoq kirishsinlar. Zeroki, ular ota-ona xonadonida bo‘lgan vaqtlarida ota ro‘zg‘orini tartibga solib, ziynat berib borsalar, jufti haloli manziliga borgach, bolalar tarbiyasi, ta’lim bilan, kelajak nasl tarbiyasi bilan mashg‘ul bo‘lmoqlari lozim bo‘ladi”.

O‘zbek olimi H.Homidiy “Avesto”da ma’rifatli jamiyatni shakllantirish borasida zarur bo‘lgan qadriyatlar haqida: “Har bir nekbin odam biron kasb bilan shug‘ullanishi, band bo‘lishi, “aql ishlatib”, “ikki qo‘llab yerga ishlov berib”, “chorva parvarishlab”, “biron dastgohni yurgizib”, kun kechirmog‘i, beg‘araz rizqu ro‘z topib yemog‘i, birovlariga muhtoj bo‘lib, “qo‘l uzatib, tilanchilik qilmokdan” asranmog‘i darkor. Ana shu aqida taqozosi o‘laroq, ta’limning amaliyot bilan bog‘lanib olib borilishiga ajdodlarimiz jiddiy e’tibor berishgan. Otashkadalar qoshidagi ustaxonalar, vaqf yerlari, darmongoh (poliklinika), sihatgoh (kasal- xona), dorixonalar ayni paytda amaliyot o‘tkaziladigan korxonalar vazifasini ham o‘tagan. Har bir tabib, jumladan, jarroh o‘z malakasini uch marotaba aniq sinovdan o‘tkazmasdan turib, kasalni davolashga kirishmasligi haqidagi talab shu umumiy tartibdan kelib chiqqan qarordir”¹, -degan juda ham to‘g‘ri fikrni bayon qilgan. Demak, ”Avesto”da yaxshi ustoz va mudarrislar tomonidan hamisha odamlar ongiga ilm, qalbiga ro‘shnolik, nazariga nekbinlik, qo‘liga hunar singdirishga, berishga intilishgan, to‘g‘ri yo‘l tutib, rost so‘zlashga, vijdonan ishlashga o‘rgatilgan.

Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev yozganidek: ”Yangi O‘zbekiston-ma’rifatparvar davlat.... Yangi O‘zbekiston taraqqiyot

¹ Ҳомидий Ҳамиджон. “Авесто”дан “Шоҳнома”гача. – Т.:”Шарк”,2007. - Б.71.

strategiyasining bu boradagi maqsadi milliy o'ziga xosligimizni, asrlar sinovidan o'tgan an'analarimizni, iymon-e'tiqod bilan yashash kabi hayotiy tamoyillarimizni ham saqlab qolish, ham yuksaltirishga qaratilgandir"¹.

КОСМОГЕН, ТЕХНОГЕН ВА АНТРОПОГЕН ТАҲДИДЛАР

Очилов Жамшид Абдурашидович

Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш марказининг Самарқанд вилояти минтақавий филиали директори, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

Космоген, техноген ва антропоген цивилизацияларнинг ривожланиши жамият ижтимоий-иқтисодий муаммолари ечимида муҳим роль ўйнаган, лекин уларнинг натижасида қатор муаммолар ҳам вужудга келган ва глобаллашган. Бу муаммоларни ҳал қилиш зарурияти эса, инсониятнинг умумий маънавий маданиятини космоген, техноген ва антропоген маданияти билан уйғунлаштиришни тақозо қилмоқда. Бундан ташқари, космоген, техноген ва антропоген цивилизациялар тарихининг амалий тажрибаларини, кадриятларини, илмий ғояларини оммага трансформация қилиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Зеро, жамият ривожланиш даражаси кўрсаткичлари, мезонлари таркибида космоген, техноген ва антропоген маданиятнинг оммалашуви, яъни глобаллашуви, маълум маънода инсоният ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тарзини белгилаб берган. Шунингдек, космоген, техноген ва антропоген цивилизациялар глобаллашувининг объективлиги, уларнинг нисбатан мустақиллигини ҳам, ижтимоий макон ва тарихий замонда хусусийлигини ҳам, истисно қилмайди. Чунки космоген, техноген ва антропоген цивилизацияларнинг глобаллашуви: бир томондан, ҳар қандай жамиятда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар асоси, ҳаракатлантирувчи мотиви ва механизми; иккинчи томондан, уларнинг натижаси сифатида инсониятнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш воситаси ва кейинги ривожланиши учун шарт-шароит ҳисобланади.

Бугунги кунда антропоген таҳдидлар инсоният ҳаётини издан чиқаришга ҳаф солиб тургани билан дунё мамлакатларини хавотирга

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи наشري. — Тошкент: "Ўзбекистон" нашриёти, 2022. — Б.290.

солмоқда. Жаҳонда совуқ урушлар натижасида ядро уруши остонасига келиб қолишидан дунё ҳамжамияти ташвишда. Шунинг кўрсатиб турибдики, дунё мамлакатлари бугунги кунда ядро қуроли хануз юқори ҳарбий тайёргарлик ҳолатида тургани ўта долзарблигига эришди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Ҳозирги вақтда бизнинг минтақамиз мамлакатлари глобал иссиқ, экологик мувозанат бузилишининг аномал об-ҳаво шароитлари, тез-тез юз бераётган қурғоқчилик ва чанг бўронлари, ерларнинг шиддат билан деградацияга учраши ва чўлланиши, биохилма-хилликнинг йўқолиши кўринишида намоён бўлаётган жиддий таҳдидларини ўзида тўлиқ ҳис этмоқда”¹. Бунинг натижасида юртимизда ҳам айниқса, Тошкент шаҳрида ҳавонинг ифлосланиш даражаси ошишига таъсир қилмоқда. Хусусан, 29 сентябрь кечки вақтда Тошкент шаҳрида PM_{2,5}-майда дисперсли заррачалар концентрацияси 166 мкг/м³ ни ташкил этиб, халқаро IQAir маълумотлар базасида дунёда энг ифлосланган шаҳарлари рейтингида 2-ўринда белгиланди². Бундан ташқари, шаҳарлардаги атмосфера қатламларининг паст шамоллатилиши, шаҳар транспортининг кўплиги, йўлларнинг тирбандлиги, кенг кўламли қурилишлар, яшил ҳудудларнинг камлиги — буларнинг барчаси метеорологик шароитлар ва антропоген юклама атмосфера ҳавосининг юқори ифлосланишига олиб келмоқда.

Техноген цивилизация глобаллашуви жараёнида вужудга келаётган зиддиятларнинг сабабларини ва оқибатларини ҳар томонлама, комплекс-системали таҳлил қилиш, ҳозирги даврда глобал муаммолар чуқурлашуви шароитида тобора муҳим илмий, амалий аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Хусусан, планетада экологик вазиятнинг кескинлашуви ва унинг истиқболларига пессимистик муносабат техноген цивилизация натижасида инсоннинг табиат устидан ҳукумронлигини эътироф этиш билан характерланади. Дунёдаги йирик саноат корхоналари атмосферага зарар етказиш билан бирга, чиқиндиларини дарёларга ташлаши океан ва денгизларни ифлосланиши ва ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига жуда катта зарар келтиришмоқда. Масалан, академик А.Покровский қарийб ярим аср

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Бир макон, бир йўл” учинчи халқаро форумидаги нутқи <https://president.uz/uz/lists/view/6777>

² https://uza.uz/uz/posts/havoning-chang-bilan-ifloslanishi-tabiyy-va-antropogen-omillar-bilan-bogliq_641364

аввал: “Ҳозирги замон кишиси ҳамма вақт табиатга нисбатан уруш ҳолатида бўлиб келган. Унинг ҳалокатли оқибатлари йилдан-йилга кучлироқ сезилмоқда. Агар инсоннинг табиатга муносабат маданиятини тарбияламасак, фожиаи оқибатларга олиб келиши мумкин”¹, деб ёзган эди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Иқлим муаммолари барқарор ривожланиш йўлида энг асосий таҳдидга айланиб улгурди. Бу хавф-хатарлар ҳатто дунё геосиёсий архитектурасига ҳам таъсир кўрсатмоқда. Иқлим ўзгаришининг салбий оқибатлари Орол фожияси туфайли Марказий Осиёда айниқса жиддий сезилмоқда. Минтақамизда ҳаво ҳароратининг ошиши жаҳондаги ўртача кўрсаткичдан икки барабар кўпдир. Фавқулодда иссиқ кунлар сони 2 марта ортди, музликлар майдонининг учдан бир қисми йўқолди. Тупроқ емирилиши жараёнлари 30 миллион аҳоли турмуш тарзига салбий таъсир кўрсатмоқда. Кучли чанг ва қум бўронлари одатий ҳолга айланди. Ичимлик суви тақчиллиги, ҳаво ифлосланиши, биохилма-хиллик йўқолиши, қишлоқ хўжалиги ҳосилдорлиги пасайиши каби муаммолар тобора авж олмоқда. Бу глобал хавфлар кенг минтақамизда хатарли нуқтага етиб келмоқда”².

Бунда асосий масала “табиат-жамият-инсон” муносабатида инсоннинг техник-технологик таъсир имконияти, тизим барқарорлигини таъминловчи омиллигини эътироф этишдир. Чунки ҳозирги даврда инсон омили ролининг ошиб боришини техноген тафаккури ва маданияти ривожланиш даражаси билан бевосита боғлиқ бўлиб, техноген цивилизациянинг муҳим белгиси тарзида қараш керак. Инсон омили ролининг ошиб бориши объектив ижтимоий характерга эга бўлиб, унинг ривожланиш даражаси техноген цивилизация тарихида алоҳида аҳамиятга эга. Бу жараёнда: бир томондан, инсон ўз моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун техник-технологик имкониятларидан фойдаланади. Лекин, иккинчи томондан, унинг фаолияти натижалари ҳамма вақт ҳам ижобий натижаларга олиб келмайди. Шунинг учун техника-технологиядан умуминсоният мақсадлари йўлида оқилона фойдаланиш заруриятини англаш — инсон омили ролини фаоллаштиришга доир муқобил концепцияларни вужудга

¹ Покровский А. Экологические проблемы Земли. М.1975. С.117.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Иқлим ўзгариши бўйича конференциясидаги (COP28) нутқи. <https://president.uz/uz/lists/view/6897>

келтирмоқда.

Турли манфаатларга асосланган бўлса ҳам бу концепцияларнинг умумий томони техноген цивилизация глобаллашуви салбий оқибатларини бартараф қилишда инсон омили роли аҳамиятини эътироф этишдир. Хусусан, инсоннинг “технологик сифатлари”ни юксалтириш орқали борлиққа антропотехноген таъсирини бошқариш масаласида яқдиллик кузатилмоқда. Дарҳақиқат, техноген цивилизациянинг турли босқичларида эришилган барча ижобий натижалар, (уларга пессимистик, скептик, алармистик ёндашувларга қарамасдан) инсон фаолиятини онгли равишда бошқариш натижасидир.

Хулоса қилиб айтганда жаҳон цивилизацияси келажаги инсоннинг ўта шиддатли ва мураккаб замон муаммоларини ҳал қилишига боғлиқлигини кўрсатмоқда. Хусусан, инсон омилининг техноген цивилизацияга ва техноген цивилизациянинг жамият маънавиятига акс таъсири кучайиши ҳозирги замон глобал муаммолари кескинлашувида муҳим роль ўйнамоқда. Шунинг учун жамиятга салбий таъсирини кўрсатаётган космоген, техноген ва антропоген таҳдидларни олдини олиш энг бўлмаганда юмшатиш зарурдир.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA EKOLOGIK ONGNING IJTIMOIY-FALSAFIY JIHATLARI

Agzamova Zumrad Baxtiyorovna

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti magistranti

Annotasiya: Maqolada “Ekologik ong” tushunchasini talqin qilishda turli ilmiy-falsafiy yondashuvlar va uning turlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, jamiyatning ekologik ongini shakllantirishning mohiyati, vazifalari, ijtimoiy- psixologik jihatlari, shart-sharoitlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ekologik ong, ekologik ong funktsiyalari, globallashuv jarayonlari, “inson - tabiat – jamiyat” tizimi, antropotsentrik, biosentrik, ekosentrik.

Kirish: Bugungi kunda globallashuv jarayoni jamiyat hayotining deyarli barcha sohalariga ta’sir ko‘rsatmoqda va bu jarayon ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy sohalardagi o‘zaro bog‘liqliklar orqali ekologiya masalalariga ham ta’sir qilmoqda. Aholining turli mintaqalardagi

faoliyati va hududiy resurslarning noto'g'ri foydalanilishi, shaharlashuvning yuqori sur'ati va sanoatlashuv tufayli yuzaga kelgan ekologik muammolar global ekologik inqirozga olib keldi. Bu holat jamiyatning ekologik ongi va uning falsafiy qarashlarini qayta ko'rib chiqish zaruratini tug'diradi. Globallashtirish sababli turli davlatlar o'rtasidagi madaniy va iqtisodiy o'zaro bog'liqlik, axborot almashinuvining tezkorligi va transmilliy hamkorlik ekologik ongga oid tushunchalarni keng targ'ib qilish imkonini yaratdi. Biroq, ekologik ongning transformatsiyasida mavjud ijtimoiy-iqtisodiy muammolar, ma'lum bir jamiyatdagi qadriyatlar, inson va tabiat o'rtasidagi an'anaviy munosabatlar hamda ommaviy axborot vositalari orqali yuritilayotgan tashviqotning o'zining katta ta'sirga ega.

Ma'lumki, ong materiyaning eng oliy shakli – borliqni inson ongida in'ikos ettirish vositasi sifatida talqin etiladi. U voqelikni umumlashtirilgan va maqsadli aksettirib, uni konstruktiv va ijodiy o'zgartirish, hodisalarni xayoliy modellashtirish, ularning oqibatlarini oldindan bilish, inson faoliyatini oqilona tartibga solish va o'zini o'zi boshqarishdan iborat bo'lib, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatning evolyusiyasi ko'rinishida ijtimoiy ong tarkibidagi zamonaviy shakl - ekologik ongnibeltgilaydi.

Ekologik ong - bu muayyan tarixiy davrda tabiatga munosabatni aks ettiruvchi ekologik nazariyalar, g'oyalar, g'oyalar orqali ekologik hayot sharoitlari va jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni odamlar tomonidan takror ishlab chiqarishdir. Ekologik ong jamiyat hayotida quyidagi xususiyatlar orqali muhim rol o'ynaydi:

- tartibga solish - jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni oqilona boshqarishning ma'lum oqilona mexanizmlari mavjudligini ta'minlash;

- kognitiv - ijtimoiy-tabiiy munosabatlarning dolzarb mohiyatini, global ekologik inqiroz sabablarini aniqlash va uni inson va tabiatning omon qolishi manfaatlaridan kelib chiqib hal qilish yo'llarini topish;

- "inson – tabiat– jamiyat" tizimining rivojlanish qonuniyatlarini, tabiatni oqilona o'zgartiruvchi faoliyat normalarini bilishga asoslangan ishlab chiqish;

- bashorat qilish - iqtisodiy faoliyatning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarini oldindan ko'rish va ularni minimallashtirish yoki ulardan butunlay qochish vositalarini izlash;

- tarbiyaviy - insonning ham, butun jamiyatning ham ekologik madaniyati, ekologik javobgarligi va ekologik xulq-atvorini shakllantirish

uchun asos yaratish. [1].

Ekologik ong jamiyatni tabiat bilan uyg'un va barqaror yashash tamoyillariga yo'naltirishga qaratilgan. Bu yondashuv insonning tabiatga faqat manfaatdor ob'ektsifatida emas, balki umumiy makon sifatida qarash va uni asrash mas'uliyatini anglashni taqozo qiladi. Bugungi kunda ekologik ongning ahamiyati faqat tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bilan chegaralanib qolmay, balki tabiat va inson o'rtasidagi uyg'un munosabatlarni qayta shakllantirish, mas'uliyatni oshirish va jamiyat ongini yuqori bosqichga olib chiqishni ham o'z ichiga oladi. Globallashuv sharoitida ekologik ongning transformatsiyasi nafaqat ekologik muammolarning ildizini anglash, balki jamiyatning ekologik madaniyatini shakllantirishda ham asosiy omillardan biridir.

Ekologik ong inson tajribasida mustahkamlangan va individual ravishda egallanadigan dinamik ijtimoiy-madaniy xususiyat bilan tavsiflanadi. U atrof- muhitni aks ettiradi va jarayonda o'zgarishi mumkin. Shaxslarning o'zaro ta'siri inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro ta'sirda sezilarli o'zgarishlar uchun zaruriy shartdir. Jamiyatning zamonaviy rivojlanishi uchun eng muhim funksiya - bu ekologik ongning prognostik funksiyasi, bu insonning "inson - tabiat – jamiyat" tizimidagi bog'liqliklarni chuqur anglashining bashoratli ko'rsatkichidir.

Atrof-muhit mezoniga ko'ra, ekologik ongning ikkita shaklini ajratish mumkin: ma'lum bir jamiyat yoki katta ijtimoiy guruhga xos bo'lgan "jamiyat – tabiat" tizimidagi munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari haqidagi g'oyalarni aks ettiruvchi individual (shaxsning ekologik ongi) va ommaviy.

Insoniyat o'zining tabiat bilan munosabatlarini rivojlantirish yo'lida uzoq yo'lni bosib o'tdi va har bir bosqichda ushbu bosqichga xos bo'lgan o'ziga xos ekologik ong shakllandi. "Inson – tabiat" tizimi evolyusiyasida ekologik ongning quyidagi turlarini ajratish mumkin: sinkretik (arxaik), inson va tabiiy dunyo o'rtasida qarama-qarshilik yo'qligini ko'rsatuvchi; antropotsentrik, bunda inson eng oliy qadriyat hisoblanuvchi; tabiatga asoslangan (yoki biotsentrik), ya'ni tabiat eng yuqori qadriyatga ega va insoniyat unga bo'ysunishi taqozo qiluvchi hamda ekotsentrik - tabiiy muhitning barcha elementlarining tengligini tan oluvchi.

Hozirgi vaqtda keskin iqtisodiy raqobat sharoitida nafaqat quruqlik, dengizga chiqish, balki strategik resurslar zaxiralari, ijtimoiy yoki texnik jihatdan rivojlangankoinot, geosiyosiy rejalar yoki ekologik xavf zonalari to'g'risidagi ma'lumotlar hametishmayapti. Bundan tashqari, ijtimoiy-

ekologik ziddiyat jamoatchilik fikri va ommaviy axborot vositalari yetakchilari tomonidan sun'iy ravishda tuzilishi mumkin.

Ijtimoiy-tabiiy munosabatlar rivojlanishining hozirgi bosqichida ijtimoiy ongda funksional va tarkibiy o'zgarishlar ro'y bermoqdaki, bunga global ekologik vaziyat sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bir tomondan, ijtimoiy ongning ekologiyalashuvi sodir bo'ladi, uning yangi holati paydo bo'ladi va rivojlanadi, bu ijtimoiy-ekologik masalalarning ommaviy ravishda tarqalishi va ijtimoiy ahamiyatining o'sishida namoyon bo'ladi. Boshqa tomondan, ekologik ong "jamiyat

– tabiat" tizimidagi munosabatlarni tartibga solishning murakkab tabiati bilan ajralib turadigan yangi, nisbatan mustaqil ijtimoiy ong shakli sifatida shakllanmoqda.

Xulosa sifatida qayd etish joizki, jamiyatning zamonaviy rivojlanishi sharoitida ekologik ongni o'zgartirish muhim vazifa bo'lib, bunda tizimdagi munosabatlar to'g'risidagi tasavvurni shakllantirishi kerak bo'lgan ekologik ta'lim (rasmiy va norasmiy) muhim rol o'ynaydi. Jamiyat hayotining turli sohalarida mutaxassislarga qadriyatlarni qayta baholash, iste'molchilar talablarini boshqarishni takomillashtirish, globallashtirish jarayonlari sharoitida jamiyat ehtiyojlari tarkibini ekologik ehtiyojlar va tabiiy muhit qobiliyatini majburiy hisobga olgan holda uyg'unlashtirish hamda global ekologik muammolarni tushuntirishga qaratilgan ta'lim dasturlarini joriy etish zarurati muhim ahamiyatga ega.

Adabiotlar ro'yxati:

1. Fisher D., Frey N. Implementing a schoolwide literacy framework: Improving achievement in an urban elementary school //The Reading Teacher. – 2007. – T. 61. – №. 1. – C. 32-43.
2. Gee J. L. Exploring music integration: Early childhood and elementary teacher practices //International Journal of Music Education. – 2023. – C. 02557614231217793.
3. Larson J. Multiple literacies, curriculum, and instruction in early childhood and elementary school //Theory Into Practice. – 2006. – T. 45. – №. 4. – C. 319-329.
4. Buikstra J. E. et al. Twenty-first century bioarchaeology: Taking stock and moving forward //American journal of biological anthropology. – 2022. – T. 178. – C. 54-114.

5. Gambrell J. L. Effects of age and schooling on 22 ability and achievement tests. – The University of Iowa, 2013.
6. Ризаев И. И., Муминова З. О. Профессиональная подготовка личности: оздоровление и духовное воспитание //Система менеджмента качества в вузе: здоровье, образованность, конкурентоспособность. – 2021. – С. 264-268.
7. Marhabo A. Yangi O‘zbekiston sharoitida yoshlarni barkamol ruhda tarbiyalash va ularda badiiy ijodkorlikni shakllantirishning ahamiyati //Ustozlar uchun. – 2024. – T. 57. – №. 4. – С. 630-633.
8. Usmonov F. N. The Role of Scientific Ethics and Bioethics in Modern Society //Design Engineering. – 2021. – С. 8373-8379.
9. Kubayeva S. Language Games in cognitive processes: constructive-semantic approach //Conferencea. – 2023. – С. 156-159.
10. Mardonov R. Philosophical aspects of modern education //Conferencea. – 2021. – С. 15-17.
11. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – T. 2. – №. 11. – С. 17-20.
12. Mavlanovna A. M. Problems of transforming a healthy worldview and creativity into a nationwide movement in society //Asian Journal Of Multidimensional Research. – 2021. – T. 10. – №. 7. – С. 32-36.

Ҳ. ИЛМИЙ-МАЪНАВИЙ МЕРОС ВА ФАЛСАФА ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ

АБУ НАСР ФОРОБИЙ (870 –950) ҲАҚИДА

(Қисқача маълумотнома)

Тузувчи фалсафа фанлари доктори, профессор Тураев Б.О.

Ушбу маълумотномада буюк мутафаккир Абу Наср Форобийга оид қисқа ва муҳим маълумотларни тўпландик. Бу маълумотлар Форобий шахси ҳақидаги тасаввурингизни оз бўлсада кенгайтурса, биз миннатдор бўлар эдик.

НАСАБИ. Абӯ Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ ибн Тархон ат-Туркий аль-Форобий, қисқача айтилиши — Форобий, арабчасига аль-Форобий (араб. الفارابي, лотинча шакли *Alpharabius*; (870 –951) файласуф, математик, астроном, физик, музика назариётчиси, 1-шарқ ренесанси фалсафасининг йирик вакили. Аристотель ва Платон асарларининг моҳир таржимони ва шарҳловчиси, шу сабабли уни Шарқда иккинчи муаллим – муаллими ас-соний деб аташган.

Шарқшуносларнинг ёзишича Форобий туғилган жой Сирдарё қирғоғида яшовчи туркий қабилалар, жумладан Форобда яшайдиган аҳоли, асосан, қарлуқлар ва ўғизлардан иборат эди...

Шундай қилиб, Форобий туркий қабилалардан, аниқроғи қарлуқлар ёки ўғизлар қабиласидан, яъни туркистонлик қадимги ўзбеклар ичидан чиққан ҳарбий хизматчи оиласида дунёга келди. Узлуғ ва Тархон исмлари қадимги ўзбекларда учрайди¹.

¹ *Ҳайруллаев М.М.* Форобий (ҳаёти ва илмий мероси) (870-950). – Тошкент: “Ўзбекистон, 1991. Б.4. ((786).

МАНБАЛАР. Форобий ҳақида араб олимлари Шамсуддин Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад Ибн Халликон (1211-1282), Ибн Усайба Хусайний (1203-1270), эронлик тарихчи Ҳамидуллоҳ ибн Абу Бакр Муствафий Қазвиний (1281-1350), Муҳаммад ибн Ҳусайн Байҳақий (ваф.994), Абул Фидá Ҳáмавий (1273-1331). Айниқса бу манбалардан Форобийга замондош бўлган Байҳақийнинг “Тарихи Байҳақий” асари қимматли манбаларга бойдир.

ВАФОТИ. Форобий вафоти ҳақида турли ривоятлар бор. У ҳижрий 339 йили, мелодий 950-951 йили декабрнинг иккинчи ярими, январь ойининг бошларида вафот этган ва Дамашқнинг “Боб ас-сағир” қабристонида дафн этилган. Биринчи ривоятга кўра Форобий ўз ажали билан Дамашқда вафот этган. Иккинчи ривоятга кўра, у бир неча шериклари билан Асқалон шаҳрига кетаётганида бир тўда қароқчилар томонидан ўлдирилган. Сайфутдавла ўзининг яқин кишилари билан бориб Форобийнинг жасадини олиб келиб дафн қилишган, жанозада шахсан Сайфутдавланинг ўзи ҳам иштирок этган.сўнгра қароқчиларни ҳаммасини топиб қатл қилдирган. Айрим манбаларда Форобийни руҳонийлар диндан қайтган, деб эълон қилганлиги ҳақида ёзишади, аммо у эътиқодли мусулмон бўлган.

ФАЛСАФАСИ. Форобий фалсафасида бутун мавжудод олтига босқичга эга бўлган дейилади, улар: иккита “мумкин бўладиган” ва “зарурий” асосга таянади (сабаб ва оқибат). Биринчи типга мансуб объектларнинг мавжуд бўлиши қандайдир бир сабабга боғлиқдир. Иккинчи типга мансуб объектларнинг мавжудлиги ўз табиатига кўра зарурийдир.

Биринчи типдаги объектларнинг мавжудлиги ҳеч бир сабабга муҳтож эмас. Иккинчи типдаги объектларнинг мавжудлиги ўз табиатига кўра зарурийдир.

Бирламчи сабаб – илоҳий сабаб бўлиб, у сабабга муҳтож эмас, азалий ва абадийдир.

иккиламчи сабаблар биринчи сабабга боғлиқдир. Уларга осмон жисмлари киради. Осмон жисмлари ердаги нарса ва ходисаларга сабабий таъсир кўрсатиши мумкин.

учламчи сабаб – бу космик ақл, у коинотни ақлли мавжудод сифатида бошқаради. Космик ақл коинотни такомиллаштирувчи ақлдир.

Қолган сабаблар ердаги объектлар билан боғлангандир.

Форобий Аристотелнинг “Категориялар”, “Биринчи Аналитика”, “Иккинчи аналитика”, “Софистик раддия”, ва бошқа асарларига шарҳлар ёзган ва бу асарларни араб тилига таржима қилишда қатнашган. Унинг асарлари ўзининг мукамаллиги ва тушунарли тилда баён этилганлиги билан ажралиб туради.

“Субстанция ҳақида”,

“Муаммолар моҳияти”,

“Қонунлар ҳақидаги китоб”,

“Коинот ҳаракатининг барқарорлиги ҳақидаги китоб”,

“Ақлнинг маъноси ҳақида”,

“Ёшлар ақли ҳақидаги китоб”,

“Мантиқ ҳақидаги мухтасар катта китоб”,

“Силлогизмнинг шартлари ҳақидаги китоб”,

“Жоннинг моҳияти ҳақидаги рисола”,

“Тушлар ҳақидаги мулоҳазалар”,

“Фозил шаҳар аҳолиси қарашлари ҳақидаги рисола”,

“Фанларнинг таърифлари ва таснифи ҳақидаги китоб”,

“Фалсафанинг маъноси ҳақидаги китоб”,

“Фалсафани ўрганиш учун нималарни билиш лозимлиги ҳақидаги китоб”

Логика

Логиканинг таърифи. Форобий мантиқни ростни ёлғондан фарқ қилишни ўргатувчи фан сифатида таърифлаган.

Логиканинг асосий вазифаси кишиларни ўз фикрларини тил орқали тўғри ифдалаб беришга ўргатишдан иборат.

Логиканинг таснифи. Мантиқ икки қисмдан иборат бўлади. 1-қисм: Ғоялар ҳақидаги таълимот. 2-қисм: Таърифлар, яъни дефинициялар ҳақидаги илм.

Тафаккур шакллари: тушунча, ҳукм, хулоса.

Логиканинг моҳияти. Инсон тўғри фикр юритиши учун хулоса чиқаришни ва исботлашни логикадан ўрганади. Форобий фикрича билиш ҳиссий идрокдан бошланади. Идрок воситасида якка предметлар ҳақидаги ғоялар туғилади. Тасаввурларни бирлаштириш натижасида ҳукмлар вужудга келади. Ҳукмлар чин ёки ёлғон бўлиши мумкин. Ҳукмларнинг чинлигини ёки ёлғонлигини аниқлаш учун хулоса тузиш керак бўлади ва унинг воситасида ҳукмларни аксиомаларга, яъни исбот талаб қилмайдиган, ростлиги яққол кўриниб турган ҳукмларга олиб бориш лозим. Шу сабабли логиканинг асосида исботлаш ҳақидаги таълимот ётади. Шундай қилиб, Форобий фан тарихида биринчи бўлиб, мантиқни икки қисмга ажратади, биринчи қисми “ғоя”, иккинчи қисми “исботлаш”.

“Логикага кириш китоби” ва “Исботлаш китоби”

Рухнинг кучини Форобий 5та қисмга ажратган:

- 1.Озиқланиш кучи овқатланиш ва бола туғдиришга
- 2.Сезиш (сенсор) қобилияти: идрок бешта сезгилар орқали амалга ошади.
3. Образлар кучи. Образлар объект идрок қилиш майдонидан узоқлашмагунча қалбда сақлаб туради.
4. Нутқ қобилияти: нутқ одамларни ҳайвонлардан ажратиб туради, одам нутқи билан гўзалликни ҳуникликдан, қимматни арзондан фарқлайди.
- 5.Диспозиция кучи ёқтириш ва ёқтирмасликка жавобгар.

Форобий ўзининг “Туш кўришнинг сабаблари” деган асаридаги ғоялар

3.Фрейднинг “Тушларни талқин қилиш” деган асарига қараганда тиниқроқ ва мантиқан асослироқ ғояларни ундан минг йил олдин илгари сурган.

Форобийнинг “Бўшлиқ ҳақида” деб номланган асаридаги ғоялар ҳозирги замон физикасидаги вакуум ҳақидаги тасаввурларга жуда яқин.

Форобийнинг асарлари XI - XII асрлардаёқ Европада лотин тилига таржима қилиниб, баъзи асарлари университетларда ўқитила

бошлаган. *Ионн Севилский* (Испанский, Толедский), *Доминик Гундуссалинлар* таржима қилишган. Европа олимларидан *Фома Аквинский*, *Буюк Альбертлар* Форобийнинг мухлислари бўлишган. *Мойсией Маймонид* (12-13 аср) Форобийни улуғлаган, *Ибн Сино* (980-1037), *Ибн Рўшд* (1126-1198) Форобий асарларидан илхомланган, *Абу Наср Форобий*, ҳижрий 260 (милодий 873) йилда *Арис дарёсининг Сирдарёга қуйиладиган жойда Шош — Ҳозирги Тошкентдан 200—260 км. шимоли-ғарбда жойлашган Фороб (Ўтрор) деган жойда туғилган. У Форобда ўқиган, Шошда бўлган, Бухоро ва Самарқандда таълим олган. Араб халифалигининг маркази — Бағдодда ўқишини давом эттирган, умрининг охирги йилларида Халабда, сўнгра Дамашқда яшаган ва шу ерда милодий 950 йили вафот этган.*

ИЛМЛАР ТАСНИФИ. Умуман Форобий илмларнинг қуйидаги классификациясини берган:

1. **Тил ҳақидаги илм.** У 7 бўлимдан иборат бўлиб, грамматика, поэтика, туғри ёзув ва бошқаларни ўз ичига олади.
2. **Мантиқ.** Саккиз бўлимдан, жумладан тушунча 1, муҳокама 2, хулоса 3 ҳамда муҳокама методига тааллуқли силлогистика, диалектика, софистика ва бошқалардан иборат беш бўлимни ўз ичига олади.
3. **Математика**, етти мустақил илм: арифметика, геометрия, оптика, сайёрлар, музыка, оғирлик, механика ҳақидаги илмлардан иборат.
4. **Илм ат-табиий ва илм ал-илоҳий** — табиий ва илоҳий илмлар ёки метафизика.
5. **Сиёсат илми** (илм ал-маданий — шаҳар ҳақидаги илм, шаҳарни бошқариш илми), юриспруденция (фикҳ) ва мусулмон теологияси (калом). Форобий бошқа илмлар орасида каломга ҳам ўрин берган.

ФОЗИЛ ШАҲАР ОДАМЛАРИ ҚАРАШЛАРИ БУ КИТОБДА ҚУЙИДАГИ БОБЛАР БОР:

1. Биринчи мавжуд ҳақида сўз.
2. Унинг шерига йўқлиги ҳақида сўз.
3. Унинг зидди йўқлиги ҳақида сўз.

4. Пок Тангрининг таърифи йўқлиги ҳақида сўз.
5. Унинг бирлиги зотининг ўзидир, у Аллоҳ Таоло, олим, ҳаким, у ҳақдир, тириклик ва ҳаётдир.
6. Унинг улугворлиги, шон-шовкати ва олийжаноблиги ҳақида сўз.
7. Барча борлиқ қандай қилиб ундан содир бўлганлиги ҳақида сўз.
8. Мавжудот даражалари ҳақида сўз.
9. Биринчи олий, шонли деб аталиши керак бўлган исмлар сўз.
10. Бизда мавжуд бўлган борлиқ ва жисмлар ҳақида сўз.
11. Мартабалар ўртасидаги бўлиниш, моддий жисмлар ва илоҳий бўлинишлар ҳақида сўз.
12. Осмон жисмлари нималарда иштирок этиши ҳақида сўз.
13. Осмон жисмлари заракати, лекин қайси нарсага нисбатан ҳаракат қилиш ҳақида сўз.
14. Даврий ҳаракатлар бўлишининг ҳолати ва уларнинг умумий табиати ҳақида сўз.
15. Биринчи суврат ва биринчи модданинг юз бериши сабаблари ҳақида сўз.
16. Моддий жисмларнинг пайдо бўлиши даражалари ҳақида сўз.
17. Сувратнинг модда билан кетма-кет келиши ҳақида сўз.
18. Инсон жони ва қувватлари бўлимлари ҳақида сўз.
19. Бу қувватлар қандай қилиб ягона жон бўлаклари бўла олиши ҳақида сўз.
20. Нутқий қувват ҳақида, у қандай қилиб ақл юрита олади ва унинг сабаблари ҳақида сўз.
21. Ирода билан ихтиёр орасида фарқ ва бахт ҳақида сўз.
22. Туш кўриш сабаблари ҳақида сўз.
23. Ваҳий келиш ва малакни кўриш ҳақида сўз.
24. Инсоннинг ўзаро бирлашишга ва ўзаро ёрдамга бўлган эҳтиёжи ҳақида сўз.
25. Шаҳар бошлиғининг шахси ҳақида сўз.
26. Фозил шаҳар раисининг ҳислатлари ҳақидасўз.
27. Фозил шаҳарга қарама-қарши шаҳар ҳақида сўз.
28. Жонларнинг бир-бирига қўшилиши ҳақида сўз.

29. Синоатлар ва саодат ҳақида сўз.
30. Бу шаҳарлар аҳли ҳақида сўз.
31. Фозил шаҳар аҳли учун муштарак бўлган нарсалар ҳақида сўз.
32. Жоҳил ва адашган шаҳарлар аҳли қарашлари ҳақида сўз.
33. Адолат ҳақида сўз.
34. Кўникиш ҳақида сўз.
35. Жоҳил шаҳарлар ҳақида сўз.

28-бобда **ФОЗИЛЛАР ШАҲРИ ҲОКИМИНИНГ ФАЗИЛАТЛАРИ **баён қилинган.****

Бундай шаҳарга ҳоким бўладиган одам (Аллоҳдан бошқа) ҳеч кимга буйсунмаслиги керак. Фозиллар шаҳрининг биринчи бошлиғи шу шаҳар аҳолисига имомлик қилувчи оқил киши бўлиб, у табиатан ўн иккита ҳислат фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур.

1. Фозиллар шаҳри ҳокими аввало тўрт мучали соғ-соҳлом бўлиб, ўзига юкланган вазифаларни бажаришида бирор аъзосидаги нуқсон ҳалал бермаслиги лозим, аксинча, у соғ-саломатлиги туфайли бу вазифаларни осон бажариши лозим.

СОҒЛОМ

2. Бундай шаҳар ҳокими табиатан нозик фаросатли бўлиб, суҳбатдошининг сўзларини, фикрларини тез тушуниб, тез илғаб олиши, шу соҳада умумий аҳвол қандайлигини равшан тасаввур қила олиши зарур.

ФАРОСАТЛИ

3. У англаган, кўрган, эшитган, идрок этган нарсаларни хотирасида тўла-тўқис сақлаб қолиши, барча тафсилотларини унутмаслиги зарур.

ХОТИРАСИ КУЧЛИ

4. Унинг зехни ўткир, зукко бўлиб, ҳар қандай нарсанинг билинар-билинимас аломатларини ва у аломатлари нимани англатишини тез билиб, сезиб, илғай олиши зарур.

СЕЗГИР

5. У ўз фикрини равшан тушунтира олиши ва ўз фикрини бошқаларга аниқ тушунтириш мақсадида, фикрини чиройли сўзлар билан ифодалай олиши зарур.

НОТИҚ

6. У ҳар доим (устозлардан) таълим олишга, билим, маърифатга ҳавасли бўлиши, ўқиш, ўрганиш жараёнида сира чарчамайдиган, бунинг машаққатидан қочмайдиган булиши зарур.

МАЪРИФАТПАРВАР

7. Таом ейишда, ичимликда, аёлларга яқинлик қилишда очкўзлик қилмаслиги ва аксинча, ўзини тия оладиган бўлиши, (қимор ёки бошқа) ўйинларга хирс қўймаслиги ва ундан хузур олишдан узоқ бўлиши зарур.

ХИРСИНИ ВА НАФСИНИ ТИЯ ОЛУВИ

8. У ҳақ ва ҳақиқатпарвар, одил ва ҳақгўй одамларни севадиган, ёлғонни ва ёлғончиларни ёмон кўрадиган бўлиши зарур.

ҲАҚИҚАТПАРВАР

9. У ўз қадрини билувчи ва номусли ва ориятли одам бўлиши, пасткашликлардан юқори турувчи, туғма олийҳиммат бўлиши, улуғ, олий ишларга интилиши зарур.

ОРИЯТЛИ ВА ОЛИЙҲИММАТ

10. Бу дунё молларшга, динор ва дирҳамларга қизиқмайдиган (мол-дунё кетидан қувмайдиган) бўлиши зарур.

МОЛ-ДУНЁПАРАСТ БЎЛМАСЛИГИ

11. Табиатан адолатпарвар бўлиб, одил одамларни севадиган, истибдод ва жабр-зулмни, мустабид ва золимларни ёмон кўрувчи, ўз одамларига ҳам, бегоналарга ҳам ҳақиқат қилувчи, барчани адолатга чақирувчи, ноҳақ жабрланганларга мадад берувчи, барчага яхшиликни ва ўзи суйган гўзалликларни раво кўрувчи бўлиши зарур. Ўзи ҳақ иш олдида ўжарлик қилмай, одил иш тутгани ҳолда ҳар қандай ҳақсизлик ва разолатларга мурасасиз бўлиши зарур.

ҲАҚСИЗЛИККА ВА АДОЛАТСИЗЛИККА МУРОСАСИЗ

12. Ўзи зарур деб ҳисоблаган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъиятли, саботли, журъатли, жасур бўлиши, қўрқоқлик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслиги зарур.

ЖУРЪАТЛИ БЎЛИШИ

Мана шу барча ҳислатларнинг бир одамда жамланиши амри маҳол, зеро бундай туғма фазилатлар соҳиби булган одамлар жуда кам учрайди ва улар нодир инсонлардир. Мабодо фозиллар шахрида шундай баркамол инсон топилиб қолса, унда юқоридаги фазилатлардан олтитаси, ёки бештаси камол топганида ҳам, у ақл ва заковатда беназирлиги туфайли фозиллар шахрига раҳбарлик қила олади. Баъзи маҳалларда фозиллар шахрида бундай одам йўқ бўлиб қолганида ҳам (вафот этганида, ёҳуд бошқа жойга кетган вақтида — М.М.) ана шу имом (ҳоким) ёҳуд унинг издошлари (агар мазкур имомдан сўнг бирин-кетин шаҳарга бошлиқ бўлсалар) чиқарган қонуи ва тартибларга амал қилинади. Аввалги имом ўрнига келган кейинги раҳбарда ҳам юқорида айтилган ҳислатлар — фазилатлар ёшликдан шаклланган бўлиши зарур. Ана шунда бу кейинги имомда яна олтита фазилат ҳосил қилиниши зарур:

Биринчи — донишмандлик.

Иккинчи — аввалги имомлар ўрнатган қонунлар ва тартибларни хотирида яхши сақлаб қолиш ва уларга амал қилиши учун қувваи ҳофизага эга бўлиш.

Учинчи — агар аввалги имомлар давридан бирор (ёки бир қанча) соҳага тааллуқли қонун қолмаган бўлса, бундай қонунни ўйлаб топиш учун ижод, ихтиро қилиш қувватига эга бўлиш.

Тўртинчи — ҳозирги ҳақиқий аҳволни тез пайқаб олиш ва келгусида юз берадиган, аввалги имомлар кўзда тутмаган воқеаларни олдиндан кўра билиш учун башоратгўйлик ҳислатига эга бўлиш. Бу ҳислат унга халқ фаровонлигини яхшилаш йўлида керак бўлади.

Бешинчи — аввалги имомлар ўрнатган қонунларга, шунингдек, аввалгилардан ибрат олиб, ўзи тўқиб чиқарган қонунларга халқ амал қилиши учун қизғин сўзлаш — нотиклик ҳислатига эга бўлиши.

Олтинчи — зарур ҳолларда ҳарб ишларига моҳирона раҳбарлик қилиш учун етарли жисмоний қувватга эга бўлиш; ҳам жанг қилишни, ҳам саркарда сифатида жангу-жадалга раҳбарлик қилиш учун ҳарбий санъатни яхши билиш.

Мабодо шу ҳислатларнинг барчасини ўзида жамлаган бир одам топилмаса, лекин икки киши биргалашиб, шу ҳислатларга эга бўлишса (яъни бири — донишманд, иккинчиси — қолган ҳислатлар соҳиби бўлса) шу икковини фозиллар шаҳрига раҳбарликка қўйиш зарур. Мабодо бир гуруҳ одамлар биргаликда ана шу ҳислатларга эга бўлишса (яъни — бирида бу, иккинчисида у, учинчисида яна бошқа ҳислатлар бўлса), ана шу фозиллар гуруҳини юрт раҳбарлигига қўйиш зарур. Шу гуруҳ аъзолари биргалашиб, ўзаро келишиб ҳаракат қилса ҳар бири фозил ҳоким бўлиши мумкин. Мабодо бирор замонда фозиллар шаҳрида ҳокимлик қилаётган бир ёки бир неча кишида бошқа зарур ҳислатлар бўлсаю, аммо, донишмандлик бўлмаса, фозиллар шаҳри яхши ҳокимсиз қолади, бундай шаҳар ҳалокатга юз тутаети.

Форобий фалсафаси, унинг логикага, ижтимоий фалсафага, математика фанларига, мусиқа назариясига метафизикага қўшган ҳиссаси ҳақида Қозоғистонлик ва Туркиялик олимлар фундаменталь тадқиқотларни амалга оширишди. Бугунги кунда бутун жаҳон олимлари Форобий меросига янгидан қизиқишмоқда.

Адабиётлар.

1. Аль-Фараби. *Философские трактаты*. Алма-Ата, 1970, 1973.
2. Аль-Фараби. *Математические трактаты*. Алма-Ата, 1972.
3. Аль-Фараби. *Социально-этические трактаты*. Алма-Ата, 1973.
4. Аль-Фараби. *Логические трактаты*. Алма-Ата, 1975.
5. Аль-Фараби. *Комментарии к «Альмагесту» Птолемея*. Архивная копия от 14 мая 2010 на Wayback Machine Алма-Ата, 1975.
6. Аль-Фараби. *О разуме и науке*. Алма-Ата, 1975.
7. Аль-Фараби. *Историко-философские трактаты*. Алма-Ата, 1985.
8. Аль-Фараби. *Естественнонаучные трактаты*. Алма-Ата, 1987.
9. Аль-Фараби. *Трактаты о музыке и поэзии*. Алма-Ата, 1993.
10. 'Абӯ Наср Муҳаммад ал-Фараби. Большой трактат [о] музыке (фрагмент)/ Вступительная статья, перевод с арабского и комментарий Ф. О. Нофала// Філософські дослідження, 21— Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2014. — С. 258—265.
11. Абу Наср Аль-Фараби. Собрание сочинений в 7 томах. Алматы, «Абай клубы» 2019 (предисловие К. Ж. Токаева).
12. Касымжанов А. Х. Абу-Наср аль-Фараби Архивная копия от 29 апреля 2018 на Wayback Machine
13. Қобилов Нодир. Абу Наср Форобий. – Тошкент: Tafakkur, 2011. -80б.
14. Исоқжонов Рамзиддин. Абу Наср Форобий // Буюк юрт алломалари. Тошкент: Ўзбекистон, 2020. Б. 83-86.

XORAZM MA'MUN AKADEMIYASIDAGI ILMIY MUHIT VA ILMIY IZLANISHLAR

Masharipova Gularam Kamilovna

Alfraganus university professori, falsafa fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada Xorazm Ma'mun akademiasining tashkil qilinishi, o'sha davrlardagi tarixiy shart-sharoitlar va ilmiy muhit hamda olimlarning ilmiy izlanishlari haqida ma'lumotlar asoslab berilgan. O'sha davr olimlari ilmiy ijod bilan shug'ullanish, bilimlarini takomillashtirish uchun o'zga yurtlarga safar qilganlar. Biroq, ular erkin fikr yuritishlari, haqiqatparvarligi bilan barcha hukmdorlarga ham ma'qul bo'lmagan. Bu

esa ilm-fan fidoiylarini o'z vatanlarini tark etib, o'zga yurt hukmdorlaridan panoh izlashga majbur qilgan. Shuningdek, maqolada Xorazm Ma'mun akademiyasi allomalarining ilmiy izlanishlari manbalar asosida asoslab berildi.

Tayanch so'zlar: Xorazm Ma'mun akademiyasi, yozma manbalar, olimlar yig'ini, turli yo'nalishlar, ilmiy ijod, ilmiy faoliyat, ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyot.

Bugungi kunda buyuk allomalarimiz qoldirgan boy ma'naviy meros, ilmiy muhit, olimlarimizning butun dunyo miqyosida amalga oshirilgan kashfiyotlar va ularning dunyo olimlari tomonidan tan olinishi hamda milliy taraqqiyotdagi o'rnini o'rganish eng dolzarb muammolardan biridir. «Mamlakatimiz va jamiyatimizning zamon talablari darajasida rivojlanishi ilm-fansiz tasavvur qilish qiyin. Ilm-fan taraqqiyotida fundamental tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan ular orqali yangi bilimlar o'zlashtiriladi va nazariyalar shakllantiriladi, kelgusi amaliy tadqiqotlar va innovatsion ishlanmalar uchun mustahkam asos yaratiladi»¹.

Markaziy Osiyo xalqlari buyuk tarixga ega. Gurganch X asrda gullab yashnagan. Uni oq qal'aning olti metr balandlikdagi mustahkam devorlari qurshab turgan. Yangi qurilgan chiroyli binolar shahar ko'rkiga ko'rk qo'shgan. Muqaddasiy (X asr): «Gurganch kun sayin kengayib borayapti, Xo'jaj darvozasi oldida Ma'mun tomonidan qurilgan saroy darvozalariga teng keladigani butun Xurosonda yo'q. Uning oldiga Ma'munning o'g'li Ali saroy qurdirgan. Saroy oldida Buxorodagidek maydon bor», - deb yozadi¹.

Ali ibn Ma'mun Gurganchda masjidlar, madrasalar, kasalxonalar qurdirgan. Shahar ko'chalarida tozalik yuqori darajada bo'lgan, deb taxmin qilish mumkin. Zero, o'sha davrlarda unga jiddiy e'tibor bilan qaralgan. Yo'llarga silliqlangan toshlarning yotqizilishi, shahar hayotining a'lo darajada tashkil qilinganligi IX-XII asr ko'chalarining alohida tartibli bo'lishiga olib kelgan. Shaharlarda barcha aholi rioya qilishi shart bo'lgan ichki qoidalar mavjud edi. Yozma manbalar ma'lumotlariga ko'ra, ularning bajarilishi maxsus davlat amaldori-muxtasib nazorat qilgan. Jumladan, ko'chalar tozaligini kuzatib borish ham uning vazifasiga kirgan².

¹ Ilm-fan yutuqlari – taraqqiyotning muhim omili. O'zbekiston Respublikasi Shavkat Mirziyoyevning 2016 yil 30 dekabr kuni mamlakatimizning yetakchi ilm-fan namoyondalari ilan uchrashuvdagi ma'ruzasi// Ma'rifat gazetasi, 2016 yil, 31 dekabr, № 104.

¹ Романова Б. Р. Педагогические мысли хорезмских поэтов-просветителей конца XIX - начала XX веков.: Автореф. дисс.... канд. пед. наук. – Ташкент, 1978. - 22 с.

² Машарипова Г.К. Хоразм Маъмун Академияси алломалари табиий-илмий меросининг ижтимоий-фалсафий тафаккур тараққиётига таъсири. Монография - Т., 2019. – 81-б.

Ilm-fanning rivoj topishiga turtki bo'lgan omillardan biri tashqi aloqalarning kengayishi edi. Yangi yerlarni o'zlashtirish va tashkil qilish jo'g'rofiya va antik fanlarni o'zlashtirishni talab qilar edi. Xalq farovonligini oshirish, sog'lom avlodni tarbiyalash uchun esa, albatta, tibbiyot, ota-bobolar ma'naviy merosini o'rganish zarur. Chet mamlakatlar bilan aloqa o'rnatishga ularning turmush tarzi, madaniyatini o'rganmasdan turib erishib bo'lmasligi aniq. Bu hol o'zga xalqlar tillarini o'rganish zaruratini keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham hukmdorlar iloji boricha o'z mamlakatiga har tomonlama yetuk olimlarni yig'ishga harakat qilganlar, tarjimonlikka keng yo'l ochib berganlar.

Ba'zan olimlarning bir joyga to'planishi ancha jadalroq yuz bergan. IX-XI asrlarda har xil qobiliyat darajasidagi turli yo'nalishlardagi qiziqishlarga ega bo'lgan olimlar faoliyat ko'rsatganda xuddi shunday bo'lgan edi. Ular turli hududlarga tarqalib ketgan bo'lsalarda, bilimlari evaziga farovon turmushni ta'minlagan hukmdorlar saroylarida to'planar edilar. O'sha alg'ov-dalg'ov zamonda ijodiy faoliyat bilan shug'ullanish uchun bunday qulay joy topishning o'zi bo'lmagan. X asr oxiri -XI asr boshlarida Gurganch bunday notinchliklardan xoli bo'lib, u yerda ilm fidoyilariga qulay sharoit mavjud edi.

Xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'mun akademiyasi («Majlisi ulamo»)da Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Sahl Iso ibn Yahyo al-Jurjoniy al-Masihiy (vaf. 1011), Abu Nasr ibn Iroq, Abu Said ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Miskavayx (vaf. 1030), Abu-l-Xayr Hammor (X-XI asr), Abu Mansur as-Saolibiy (961-1038), Ahmad Muhammad as-Saxriy (vaf. 1015), Ma'mun ibn Ma'mun (vaf. 1017), Abu Muhammad Ibn Xidr al-Xo'jandiy (X-XI asr), Zaynuddin Jurjoniy (X-XI asr), Abulkarim Zirg'aliy (X-XI asr), Abu Abdulloh Iloqiy (vaf. 1038), Abu Abdulloh al-Biyon an-Naysaburiy, (vaf. 1004) Ahmad ibn Muhammad as-Sahriy al-Xorazmiy (vaf. 1015) va boshqa olimlar ijod qilganlar. Ular riyoziyot, falakiyot, ruhiyat, al-kimyo, mantiq, tibbiyot, falsafa, tarix, tilshunoslik, pedagogika (bola tarbiyasi), adabiyot, musiqa, jo'g'rofiya, geodeziya, topografiya, mexanika singari turli fan sohalari bilan shug'ullanishgan.

Xorazm Ma'mun Akademiyasi tashkil topishi arafasida sermahsul ijodiy faoliyat bilan shug'ullangan tarixchi va shoir Abu Bakr Muhammad ibn al-Abbos al-Xorazmiy (935-993)ning ijodi ham e'tiborga loyiq. Abu Bakr Xorazmiy X asrda ijod qilgan olimlar ichida o'ziga xos o'ringa ega. U Xorazmda tug'ilib o'sgan, keyinchalik Halab, Buxoro, Nishopur shaharlarida yashagan. U turmush qiyinchiliklari, turli hukmdorlar

saroylaridagi nizolarga qaramasdan umr bo'yi ilm-ma'rifatga intilib yashadi. Ijodiy faoliyatidan tashqari alloma ustozlik bilan shug'ullangan, shogirdlar tayyorlagan. Yoshlar bilan ishlash uning asarlariga ma'rifi-ahloqiy g'oyalarning singdirilishiga sabab bo'lgan.

Mutafakkir kishilarning hush axloqli, ijobiy fazilatlar sohibi bo'lishi tarafdori. Uning fikricha, har kim o'z fe'liga yarasha hurmat e'tibor qozonadi, yuksaklikka ko'tariladi. Boshqalarga yaxshilik qilish, sahiy, muruvvatli bo'lish barchaning vazifasi ekanligi uqtiradi. I. Abdullaev fikricha: «Yaxshilik shon-shuxratga o'xshaydi. Ba'zi odamlar undan qanchalar xazar qilsalarda, muruvvatli kishi shon-shuhrat topadi»¹.

Ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyot tarixini tahlil qilar ekanmiz, ushbu sohalaridagi meroslar yuzga kelgan muhit, siyosiy-iqtisodiy sharoitlarga to'xtalib o'tmaslik aslo mumkin emas. Ma'mun akademiyasi allomalari merosini o'rganish, ulardan ta'lim amaliyotida samarali foydalanish uchun ham o'sha davrdagi Xorazm davlati tarixiga nazar solish, u yerda kechgan voqealarni tahlil qilish zaruriyati paydo bo'ladi.

Abu Nasr Mansur Ali ibn Iroq - Abu Rayhon Beruniyga ustozlik qilgan buyuk riyoziyotchi va falakiyotchi. U xaqida mashhur shoir va olim Umar Xayyom «Riyoziyot bilan shug'ullanganlar ichida eng ulug'i», -degan edi. Ibn Iroqning «Al-Majistiy ash-Shohiy» («Podshoh al-Magesti»), «Risala fi javob masail al-xandasa» («Handasadan savollarga javob») va boshqa asarlari ma'lum.

Abu Saxl Iso ibn Yahyo al-Jurjoniyy al-Masihiy - Ma'mun akademiyasida falsafa, ruhshunoslik, tibbiyot, axloq masalalari bilan shug'ullangan buyuk alloma. Hayoti va ilmiy ijodi davomida ko'plab shogirdlar ham tayyorlagan. Uning «Umumiy tibbiyot kitobi», «Ruh xaqidagi kitob», «Tibbiyotga doir yuz masala» asarlari ma'lum. Abu Usaybi'aning yozishicha, Masihiy Ibn Sinoning yaqin do'sti bo'lishi bilan birga, tib sohasida unga ustozlik qilgan. Ibn Sino Masihiyga bag'ishlab asarlar ham yozgan. Masihiy sulton Mahmudning G'aznaga taklifini rad etib, Ibn Sino bilan birgalikda Xurosonga qochib ketayotganida yo'lda 401/1010 yilda 40 yoshida vafot etdi².

Abul Hakim Al-Kosiy - kimyo fani bilan shug'ullangan akademiya allomasi. Uning «San'atning mohiyati va yordami» («Ayn as-san'a va ayn

¹ Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X - начала XI в. - Т.: Фан. 1984, - 294 с.

² Sezgin F. Geaschichte des arabischen Schrifltums. Leiden, 1974. - p. 326.

as-sana'a)³ asari ma'lum. Bu kitobda bayon etilgan kimyoviy jarayonlar Ovrupodagi XIII-XIV asrlardagi ilmiy tadqiqotlar darajasiga to'g'ri kelishi, 1905 yilda esa ingliz tiliga tarjima qilinishi uning bilimlari naqadar yuksakligidan dalolat beradi. Al-Kosiyning yuqorida ko'rsatilgan asari yuzasidan o'zbekistonlik olim S.Karimova ilmiy tadqiqotlar olib borgan.

Abu Mansur Abdulmalik ibn Muhammad ibn Ismoil as-Saolibiy - tarix, adabiyot, mantiq, tilshunoslik bo'yicha bilimlar sohibi, akademiyaning eng sermahsul ijodkorlaridan. Kishilar ahloqi, so'zlashish odobi muammolariga oid ko'plab asarlar muallifi bo'lgan alloma bizga boy meros qoldirgan. U «Asr ahllarining fozillari xaqida zamonasining durdonasi», «Afzal xulqlar», «Til qonunlari va arab tili sirlari», «Ajoyib ma'lumotlar» va boshqa asarlar muallifidir.

Abu Ubayd Abd-al-Vohid al-Juzjoni - hakim, Ibn Sinoning shogirdi. U falsafa, tibbiyot, fiqh bilan shug'ullangan. Juzjoni ustozi merosini saqlash borasida fidoyilik namunasini ko'rsatdi. Uning mashhur asari «Olimlar boshlig'i (Ibn Sino)ning tarjimai holi»dir. Juzjoni ustozi asarlarini qunt bilan o'rganishdan tashqari jarrohlik operatsiyalarida ham ishtirok etgan. Tibbiyotga doir «Shohlar tabobati», «Tabobatlik maqsadi», «Xorazmshohlar xazinasini», «Tabobat sohasidagi esdalik» asarlari uning qalamiga mansubdir. Ulardan eng yirigi 12 jildlik «Xorazmshohlar xazinasini» edi. Bu risolalar bizgacha yetib kelmasada, o'z davrida tibbiyot fani taraqqiyotiga katta hissa qo'shganiga gumon yo'q. Alloma ustozi Ibn Sinoning «Al-qonun» asarini qisqartirib, uni ixchamlashtirganligi natijasida olimlar undan kengroq foydalana olganlar.

Ma'mun o'z saroyida olimlar bilan ilmiy muzokaralar o'tkazib turgan. Ular turli sohalar bo'yicha xilma-xil muammolarga oid o'z fikrlarini bildirganlar, baxslashganlar. Bunday ilmiy anjuman g'oliblariga qimmatbaho sovg'alar hadya qilingan, muruvvat ko'rsatilgan.

Allomalarga Abu Rayhon Beruniy boshchilik qilgan, xorazmshohning bosh vaziri, ilm-fan homiysi Abu Mansur as-Saxriy ham olimlar uchun haqiqiy ijodiy muhit yaratishda o'z xizmatlarini ayamagan¹. Allomalar Gurganchning boy kutubxonasida mutolaa bilan mashg'ul bo'lganlar, o'z shogirdlari bilimlarini chuqurlashtirib, tafakkurini kengaytib borganlar. Akademiya vakillari nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun Sharq va G'arb

³ Каримова С.У. Роль ученых Мавераннахра и Хорасана в развитии химии и фармакологии на средневековом Востоке (По письменным источникам IX-XI вв.)/Автореферат дисс.на соис.учен.степ.док.ист.наук. Т., 2001. – С. 41-42.

¹ Masharipova G.K. O'rta asrning buyuk kashfiyotlari - xorazmlik matematiklarning ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan hissalar. – T.: Navro'z nashriyoti, 2021. – 56-b.

mamlakatlarida ilm-fan yuksalishiga munosib hissa qo'shganlar. Ular Gurganch ko'rkiga ko'rk qo'shib, Movarounnahr va Xurosonda uning nufuzi yanada oshishiga baholi qudrat xizmat qilganlar.

Lekin bu ilm maskanidagi gurkiragan ijodiy faoliyat uzoqqa cho'zilmadi. Tarixga nazar solar ekanmiz, qanchadan-qancha yashnayotgan shaharlar, mamlakatlar turli sabablarga ko'ra qisqa vaqt ichida cho'lu-biyobon singari huvullab qolgan. Afsuski, Xorazm shuhrati, ayniqsa ma'rifatparvar xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'mun ibn Ma'mun nomini olamga mashhur qilgan «Majlisi ulamo» hamda u yerda ijod qilgan allomalar taqdiri ham huddi shunday bo'ldi. Gurganch yana ikki asr poytaxt vazifasini o'tadi. Keyinchalik, Amudaryo suvi qurib borishi natijasida Abulg'oziyxon davrida (XVII asr) poytaxt sharqqa - yangi Urganchga (hozirgi Xorazm viloyati markaziga) ko'chirildi.

1004-1017 yillarda Xorazmshohlar davlatining poytaxti Xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'mun davrida Gurganchda shakllangan ilmiy muassasa keyinchalik ikkinchi Ma'mun akademiyasi deb ham nom oldi. Gurganchdagi Akademiyaning tashkilotchisi qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy edi. U 1004 yilda Xorazmshoh Abul Abbas Ma'mun ibn Ma'munning iltimosiga ko'ra Eronning Jurjon shahridan Xorazmga qaytdi. Shu davrda Markaziy Osiyodagi feodal davlatlardan bo'lmish Somoniylar davlatiga barham berilib, uning hududida Qoraxoniylar va G'aznaviylar davlatlarining mavqei ortib borayotgandi. O'z vatanidan judo bo'lgan ko'plab olimlar Xorazmdan panohtopdilar, ularning soni ortib borishini ko'rgan Abu Rayhon Beruniy hukmdor Ma'mun ibn Ma'munga olimlarga iltifot ko'rsatishni maslahat berdi. Natijada 1009 yilda Gurganchda «Majlisi ulamo» ilmiy muassasasi to'la shakllandi. O'sha davrda Markaziy Osiyoda bir guruh olimlarning yetishishi va ularning Xorazmda to'planishi bu o'lkada fanning yanada taraqqiy etayotganidan dalolat berardi. X-XI asrlar Xorazmning siyosiy va madaniy jihatdan rivoj topgan davri bo'ldi. O'rta asr tarixchilari bu davrda Xorazmda har tomonlama yuksalish yuz berganligini qayd qildilar. Chunonchi, Xorazmda shaharlarning soni ko'paygan va kengaygan, hunarmandchilik keng rivojlangan edi.

Xorazmshoh Ali ibn Ma'mun davridayoq Gurganchda ikkita ajoyib saroy qurildi. Ularning birida madaniy markaz yaratilib, majlislarga XI asrning eng buyuk olimlari jalb etildi. Bu yerda Abu Ali ibn Sino, Abu Sahl Masihiy, mashhur tabib Abu-l-Xayr ibn Hammor, yirik riyoziyotchi Abu Nasr ibn Iroq va boshqalar shug'ullanishardi. Xorazm taxtiga Ma'mun ibn Ma'munning kelishi Sharqda, jumladan Markaziy Osiyoda fanning

rivojlanishi tarixida juda katta voqea bo'ldi. U akasining siyosatini davom ettirib, Gurganchdagi ilmiy muassasani to'la shakllantirdi. Bu ilmiy markazga Sharqning barcha joylaridan buyuk hakimlar, faylasuflar, falakiyotchilar va boshqa fan sohiblari yig'ilganlar, ularning ko'plari o'z yurtlarida mashhur bo'libgina qolmay, balki butun musulmon olamida mashhur edi. Xorazmlik olimlar Arab xalifaligi va uning ilmiy dunyosi shakllana boshlangan davrdanoq bu sohada asosiy o'rinni egallab kelganlar va o'z maktablarini yaratganlar. Bu olimlar Ma'mun ibn Ma'mun saroyining iftixori bo'lganlar, ularning tinimsiz mehnatlari tufayli faqat Sharq uchun emas, balki G'arb hamda butun jahon fani uchun buyuk qimmatga ega bo'lgan ilm xazinasini bunyod etildi.

Xorazmda ilm-ma'rifatga homiylik qilayotgan Xorazmshoh Abu Rayhon Beruniyning taklifi bilan Gurganchga Sharqning ko'plab yirik olimlarini yig'a boshladi. Ular orasida mashhur tabib, faylasuflar, shoirlar, riyoziyotchi, falakiyotchi, tarixchi va tilshunoslar bor edi.

Shulardan biri Ahmad ibn Muhammad as-Sahriy haqida Abu Rayhon Beruniy quyidagilarni yozadi: «Ma'munshohga Sahriy hamkorlik qilardi. U olim edi, shuningdek, juda chiroyli va ajoyib did bilan nomalar tuzardi». O'sha zamonda Xorazm allomalarini qiziqtirib kelgan ilm doirasining kengligi kishini xayratga soladi. Ular fiqh, geologiya, grammatika, bayon, nazm nazariyasi, tarix, falsafa, mantiq, tibbiyot, hisob, handasa, falakiyot, musiqa, mexanika, optika, ximiya, munajjimlik, fiziognomika, so'zlar izohi, geodeziya, topografiya, o'lchov va tarozilar hamda aniq o'lchov asboblari haqidagi bilimlar, suvning aralashuvi va kimyoga doir fanlar bilan shug'ullanar, tilsim, ta'lim-tarbiya, ruhiyot, sehrgarlikka doir bilimlarni o'rganardilar. Olimlarning hammasi bir-biriga ustoz va shogird edilar.

Ma'mun akademiyasi allomalari, asosan, aniq fanlar va tibbiyot sohalarida ijod qilganlar. Ular orasida atoqli tabib, faylasuf, falakiyotchi, tilshunos va axloqshunos Abu-l-Hayr Hammor o'zining sermahsul ijodi bilan alohida ajralib turadi. U Bag'dodda tug'ilgan, Xorazmshoh Ma'mun II Abu-l-Hayr Hammorni Gurganchga chaqirtirib, o'zining shaxsiy tabibi va nadimi qilib tayinlaganidan so'ng, Ibn Sino bilan birga saroyda xizmat qiladi. U 102 yoshida nasroniy dinidan chiqib, islom diniga o'tadi. Turli ilmlarga qiziqqan, ayniqsa falsafa va tibbiyotga oid asarlari bilan mashhur bo'lgan, Abu-l-Hayr Hammorni «Ikkinchi Gippokrat» deb ataganlar. U yunon tibbiyotidan yaxshi xabardor bo'lib, bu sohadagi ilmiy yutuqlari bilan butun Sharqqa tanilgan. Hammor ham akademiya ilmiy munozaralarida faol

ishtirok etib, katta obro‘ga ega bo‘lgan. Uning bu yerdagi faoliyati alloma ijodidagi eng sermahsul davr edi.

Mahmud G‘aznaviy Xorazmni o‘z ta’sir doirasiga o‘tkazgach, Hammorni o‘zi bilan poytaxtga olib ketadi. Saroyda Hammor sultonning shaxsiy tabibi vazifasini bajardi, umrining oxirigacha uni davoladi. Sulton allomaga Hammor degan joydan xususiy yer ajratib beradi va uning ismi sharifiga bu nom qo‘shilib aytiladigan bo‘ldi.

Abu-l-Hayr Hammor na faqat kitob yozish bilan shug‘ullangan, balki tarjimonlik ishlarini ham amalga oshirgan. Uning tarjima asarlaridan quyidagilar bizgacha yetib kelgan: «Kitob al-osor al-alviya» («Oliy ta’sirlar kitobi»), «Kitob al-lubs fi-l-kutub al-arba’a fi-l-mantiq» («Mantiqqa oid to‘rt kitobdagi chalkashliklar haqida kitob»).

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973-1048) o‘rta asrlarning eng buyuk olimlaridan biridir. U o‘z zamonasining barcha fanlarini, ya’ni fizika, riyoziyot, falakiyot va boshqalarni egallagan.

U faqat qomusiy olim bo‘lib qolmasdan, balki o‘z zamonasida Xorazmning ko‘zga ko‘ringan siyosiy arboblardan edi.

O‘rta Osiyoning mashhur olimlaridan Abdu-l-Karim as-Sam’oniyl (vaf. 1165) «Kitob al-ansab» («Nasablar kitobi») nomli asarida bunday deb yozadi: «Abu Rayhon Beruniy degan nisba Xorazmning¹ tashqari qismiga oiddir. Kimki shahardan tashqarida tug‘ilgan bo‘lsa, bunday odamni «falonchi Abu Rayhon Beruniy» deyдилar. Munajjim Abu Rayhon shunday nisba bilan mashhurdir»².

Abu Ali Ibn Sino (980-1037) jahon fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk siymolardan bo‘lib, uning ilmiy ishlari xorazmlik qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy asarlari bilan birgalikda o‘sha davr fani taraqqiyotining eng yuqori cho‘qqisini tashkil etadi.

Uning to‘la ismi – Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn Sino al-Buxoriydir³. Ko‘pincha bu ismni qisqartirib, Abu Ali ibn Sino yoki Ibn Sino deyishadi.

Ibn Sino falsafiy fanlarni tasniflashda ularni ikki guruhga: nazariy (an-nazari) va amaliy (al-‘amali)ga bo‘lib qaradi. O‘z navbatida nazariy fanlarni fizika (‘ilm at-tabi‘i) va riyoziyot (‘ilm ar-riyadi)ga ajratadi.

¹ Bu yerda Xorazmning o‘sha javrdagi poytaxti – Kot shahri ko‘zda tutilgan.

² The Kitab al-Ansab of Abd al-Karim ibn Muhammad al-Sam‘ani reproduced in Facsimile, Leyden-Landon, 1912 p. 98.

³ Сираждинов С.Х., Ахмедов А. Из биографии Ибн Сины//Математика и астрономия в трудах Ибн Сины, его современников и последователей. – Ташкент. 1981. - с. 3-15.

Ibn Sinoning fikricha, riyoziyot fanlar quyidagi qismlarni o'z ichiga oladi: sonlar nazariyasi ('ilm al-'adad), handasa ('ilm al-handasa), falakiyot ('ilm al-xay'a) va musiqa ('ilm al-musiqi)⁴.

Abu Ali ibn Sinoning hayoti va ijodiyoti nihoyatda og'ir sharoitda o'tdi. U butun umri bo'yi bir shahardan ikkinchisiga, bir o'lkadan, boshqasiga ko'chib yurishga majbur bo'ldi. 999 yilda Somoniylar davlati tugatildi, 1002 yilda Ibn Sino Buxorodan Xorazmga keldi.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 9042 raqamli «Ajoyib at-tabaqot»⁵ nomli qo'lyozma saqlanadi. Bu risola muallifi Muhammad Tohir ibn Abu-l-Qosim⁶ bo'lib, u muqaddima va yetti tabaqa (bob)dan iborat. Uning to'rtinchi bobi so'nggi qismida qizil siyoh bilan «Zikri Shayx Abu Ali ibn Sino»¹ degan sarlavha bilan u haqida ma'lumot berilgan. Bu qo'lyozma jo'g'rofiy asardir². Ibn Sinoga bag'ishlangan sahifalarining birida uning Buxoroda va Xorazmda qancha vaqt bo'lgani haqida shu satrlar yozilgan:

«Abu Ali ibn Abdulloh ibn Sino yigirma to'rt yoshida aqliy, naqliy va riyoziy ilmlarning hammasidan xabardor bo'lib, Buxoroda olimlar bilan tortishib, ularni mot qilgan. Keyin Xorazmga borib, yetti yil davomida u yerda dars o'qitgan. Keyin esa u yerdan Jurjonga boradi»³. Ibn Sino al-Masihiy bilan Jurjonga yo'l olishdi va Qoraqum orqali ketishdi. Yo'lda ancha qiyinchiliklar yuz berdi, yo'l boshlovchi adashib qoldi, shu tariqa yo'l azobi, suvsizlikka bardosh berolmay Abu Sahl al-Masihiy yo'lda vafot etdi. Natijada yo'l boshlovchi bilan Ibn Sino ko'p qiyinchiliklardan so'ng hozirgi Ashxoboddan yigirma chaqirimcha nari bo'lgan Nasoga, undan Abivardga yetib keldi. Ibn Sinoning o'zi u bilan chorak asr birga bo'lgan shogirdi Abu Ubayd Juzjoniy tomonidan yozilgan tarjimai holida bayon etilishicha, Somoniylar davlati siyosiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotining yuksak bosqichiga ko'tarilgan bir davrda olimlik kamolatiga erishdi. U tabobat, mantiq, falsafa va tabiiy fanlar bilimdoni sifatida shuhrat qozondi.

⁴ Машарипова Г.К. Абу Али Ибн Сино Табиий-илмий ва фалсафий меросининг ижтимоий тафаккур тараққиётига таъсири. Монография. – Тошкент: Navro'z nashriyoti, 2019. - 15-б.

⁵ SVR, VIII, Toshkent. 1967. 72-73-bb, 5660-tavsif.

⁶ SVR, I, 299-300-bb; 686-689-tavsiflar.

¹ O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (bundan keyin O'zR FA ShI deb yoziladi) fondi, ashyo raqami 9042, 174b-varaq.

² SVR, I, Toshkent, 1952, 299-b.

³ Muhammad Tohir ibn Abu-l-Qosim, Ajoyib at-tabaqot, O'zR FA ShI qo'lyozmalar fondi, ashyo raqami 9042, 175a-varaq. Bundan keyin Ibn Sinoning Jurjonda kasallarni davolaganligi haqida gap boradi; A.Irisov. Abu Ali ibn Sino. T.: Fan. 1980. 59-b.

O'tmishda «Xorazmiy» taxallusi bilan ijod qilgan allomalar anchagina. Ma'lumki, bu taxallus ularning qadimdan ma'rifat markazlaridan biri bo'lgan Xorazm o'lkasi farzandi ekanligidan dalolat bergan. Aynan shu taxallus bilan ijod qilgan, uning yanada shuhratga burkanishiga munosib hissa qo'shgan Ma'mun akademiyasi a'zolaridan biri Abu Abdulloh Muhammad ibn Homid Xorazmiydir.

Xulosa. Xorazm Ma'mun akademiyasida dunyo olimlarini ilmiy izlanish olib borishlari uchun ilmiy muhit yaratildi va Xorazm Ma'mun akademiyasi allomalari juda qisqa vaqt davomida faoliyat olib borgan bo'lsalar ham, bugungi kunda dunyo ahamiyatiga molik ilmiy izlanishlar olib bordilar va buni butun dunyo tan oldi.

"THE METAPHYSICAL SCHOOL" IN ENGLISH POETRY OF THE LATE RENAISSANCE: PHILOSOPHICAL AND MORAL OUTLOOK

Shadmanov Kurban

*Doctor of Philosophical Sciences, professor of the
Bukhara State Medical Institute*

In this article, we tried to help the reader understand the complex and multifaceted philosophy of the great English poet and preacher John Donne (1573-1631), one of the leading representatives of late Renaissance poetry. He is considered to be the founder of the "metaphysical school" in poetry, which interprets life events in the form of complex poetic images - metaphors, the leader of the group of poets of the Stuart period in England, a contemporary of Shakespeare. We also hope that this publication will be the most understandable and useful guide for today's readers regarding the multifaceted work of John Donne - a thinker-poet with a broad philosophical and moral outlook.

As it turns out, in the history of world literature and philosophy, there are also writers or poets whose innovative works surprised their contemporaries with their unusualness and later became a national treasure. ... Such a writer in England was Geoffrey Chaucer [2, c.348]. But there are poets whose works, despite all the changes, for centuries have kept a unique taste of novelty and a foundation of glory in the kingdom of poets. In the history of English poetry, there is undoubtedly John Donne among them. A poet of genius nature expresses himself brilliantly when he discovers new aspects of truths already known in poetry, as in any philosophical research,

"he brings old truths out of the state of oblivion in which they have sunk", because everyone has already recognized these old truths [3, p.28], however, for a genius, "a healthy mind is the Body of a poetic genius, Fantasy is its Dress, movement is its Life. Imagination is his Heart, it lives everywhere and in everyone and transforms everything into a single elegant and rational whole" [5, p.104]. Donne's standing as one of the greatest philosophically minded poets in the English language is now thoroughly established, and critics of his creative activity have found in Donne's poetry qualities profoundly responsive to the modern age. His rhythms are a vigorous exploitation of the natural rhythms of the speaking voice; his 'eccentricity' represents a complex self-doubt and self-questioning; his 'obscurity' is the reflection of a deeply subtle mind. Until recently, no complete edition of Donne's verse has been available [10, p.15].

The famous English poet, philosopher and art theorist Samuel Taylor Coleridge (1772-1834) considered a poet as the mediator between God, nature and man, he is the bearer of the light of truth and goodness. He does not give them lessons, but excites their hearts and ignites the holy fire of creativity and thirst for knowledge in them [3, p.27]. Speaking about the characteristics of the creative nature of the genius poet, as a concentrated expression of the creative power, he emphasizes that "looking at the work of past centuries and the present time through the prism of new, cloudless feelings, which, according to the mania of the creator, suddenly begins to growl - all this is evidence of intelligence, which feels where the secrets of the world are hidden and knows who can solve them. According to Coleridge, the characteristics of the poet that distinguish him from the "ordinary talents" are "the ability to transfer the impressions and feelings of childhood to maturity, to retain the infantile wonder at the world and to express it in every day of his forty years of life. the ability to assimilate new impressions of life. And again: "depicting familiar, ordinary things in a way that evokes similar feelings in the heart of the reader, giving newness to the described perception, awakening mental and physical excitement - this is the main service of genius" [5, pc. 86]. So, the work created at the peak of fantasy, imagination and thinking power of a creative genius is an ideal creation, a masterpiece of art.

It is appropriate to once again focus our attention on Coleridge's opinion about the unity of rationality and intuition in the literary and poetic creation and the nature of genius. And, if the creator is "possessed with genius or high talent, which raises him to the throne of poetry, poetic

creation itself leads him or can lead to an unusual state of spiritual ecstasy, which, moreover, requires self-expression that ... they are such forms of expression that can convey emotions of love, fear, anger or jealousy ...» [3, p.133]. All this fully applies to the creative talent of the poet and thinker John Donne. Although four centuries have passed, Don's poetry still amazes and captivates readers today. John Donne really blew up the traditions of his predecessors and laid the foundation for a new philosophically poetic outlook for England. As the experts on Donne's work rightly noted, "that is why he entered the history of English literature as one of the brightest innovative poets; in terms of his talent and scale, Donne is less famous than the brightest representatives in the world of poetry, such as Geoffrey Chaucer and William Shakespeare, but as to his originality, he is comparable to the talent of famous wordsmiths such as Philip Sidney, William Blake or Tomas S. Eliot" [2, p.348]. A researcher who has mentally penetrated into the philosophical depth of John Donne's poetic talent is left with the opinion that he is a very complex poet, sometimes difficult to understand, and sometimes disguised. The poetic works of the writer cannot be placed within the framework of standard definitions, because "they are a combination of their polysemy, unexpected turns of thought, bursts of passion, constant search and constant dissatisfaction with careful analytical reasoning. seems to have deliberately mocked the readers" [2, p.351].

History has preserved several portraits of Donne at different periods of his life, which are a great source for analyzing the life and creative path of the poet. The first of them depicts the poet as a young horseman, an adventurer holding the hilt of a sword. In another portrait, the poet appears as a brooding Elizabethan lover, with a sly look and arms crossed over his chest, wearing a broad-brimmed hat and a thin lace collar casually exposed across the chest. And then there's Donne, the priest and theologian. In the next portrait, the poet appears in the guise of a priest. And finally, there is a marble statue of Donne as a penitent sinner, shrouded in a shroud, his eyes closed and his face emaciated by a serious illness. This gallery of portraits is not only a symbol of different stages of Donne's life full of changes, but each of them reflects a certain person, the inner world of the lyrical hero, and his poetic creativity. It is surprising that these faces in his poetry, perhaps, as in life, not only replace each other in a row, but also exist "together" in one layer of a single time. Thus, neither the adventurer, nor the extravagant lover, nor the repentant sinner - they are not separated by the abyss; they live side by side and in harmony as a single progressive

organism that complements each other, as a whole, and thereby helps the reader to study and understand not only all these dramatic changes in the life of the poet himself, but also his in the understanding of human existence and worldview.

Shakespeare's contemporary, John Donne, in one of his poetic epistles entitled "Devotions upon Emergent Occasions" (written in 1623) says: No man is an island, entirely of itself; every man is a piece of the continent, a part of the main. If a clod be washed away by the sea, Europe is the less, as well as if a promontory were, as well as if a manor of your friend's or of thine own were. Any man's death diminishes me because I am involved in mankind; and, therefore, never send to know for whom the bell tolls; it tolls for thee" [13], - this idea about the integral connection of each individual with the whole of humanity seems very important even today.

From time to time, you can find Donne's poetry in the foreign press. However, for the Uzbek or Kazakh reader, it seems like a treasure that the poet has not opened yet. Who was John Donne? What is the creative legacy of this uniquely talented innovative poet who was ahead of his contemporaries of the Renaissance in poetry? Who is this poet who is close to us in the early period of his work due to his humanitarianism, his constant interest in the real details of man and his life, and in the later period, his deep concern for the fate of humanity? These questions have been bothering me ever since fate gave me the happy opportunity to study in the capital of a distant country, now called Ukraine. In a second-hand bookstore, I came across a book called "John Donne. The Complete English Poems". Reading this collection of poems in one sitting, I was surprised by the depth of the poetic gift of a young genius of the Renaissance England; from his pen, there were lines that were so close to the heart of a person in love, sometimes lyrical, sometimes melancholy. Now, after many years, with the appearance of gray hair, one begins to understand the true meaning of the poet's creative work, the sincere depth of the poet's soul. A poetry connoisseur today can probably get new information about the poet Donne, a man of the "golden age" of the Stuart era.

In our opinion, the above-mentioned questions can now be answered, and we have tried to respond them. However, before answering these questions, we thought it appropriate to give a brief information about the period when a unique thinker like John Donne grew up and shone with all aspects of his philosophical and poetic soul.

An old painting by an unknown artist shows the energetic face of a man in the pose of a melancholy lover, whose eccentricity represents a complex self-doubt and introspection; his thoughtful gaze is the reflection of a deeply subtle mind. This is the young poet of the late Renaissance, John Donne. John Donne (1572-1631) was born in London in 1572 (according to other sources - in 1573). His father, a wealthy London merchant, died when his son was only four years old. The child was raised by his mother, who was a relative of the great humanist and Lord Chancellor of England Thomas More. Donne's family was Catholic, and he was raised in the spirit of commitment to the old faith - Catholic. The fact that he grew up in such a family largely determined the numerous problems for all its members during the reign of Elizabeth, namely: due to his belonging to Catholics, John Donne, studying at Oxford and Cambridge, could not get a master's degree for a long time, but managed to graduate from the school of jurisprudence in London. Despite the fact that he later adopted Protestantism and wrote polemical treatises against Catholics, the influence of his Catholic upbringing can be felt in Donne's work. This dichotomy would remain unresolved until the end of his life.

Historically, it is known that long before he took holy orders, Donne enjoyed communicating through letters with educated ladies of the royal court, such as Magdalene Herbert or the brilliant Lucy Harrington, Countess of Bedford, an adornment of King James's court. According to one of his contemporaries, Donne was leading the life of a young student rake at this time: "Not dissolute, but very decent, a great lover of female society, a frequent visitor to the theater, and a talented author of exquisite poems." [9, p.7; 11]. The profoundly impressive and acute experiences that Donne had on the stage of this golden age had an impact on the poetry of the young and promising poet - the future leader of the great school of metaphysical English poetry. For deeply fundamental reasons, Donne did not publish his poems (with rare exceptions) during his lifetime [6, p. 302]; they circulated in manuscript among his friends, and, nevertheless, his satires, with a characteristic dramatic beginning, where he often acts as an observer, contemptuously contemplating the world, love-erotic poetry (elegies, sonnets) circulated widely in manuscripts and enjoyed great success, and his fame as a poet quickly grew. According to the testimony of his contemporaries, his prose works *Paradoxes and Problems* (1600), probably begun during his studies at law school, also aroused particular admiration; these were witty and, at the same time, carefree paradoxes that came from

his pen (often on the theme of female inconstancy) [4, p. 11]. It must be admitted that the attitude of the young Donne to the literary profession was determined by his circle of friends: unlike many Elizabethan poets, he focused on a narrow, select circle of readers and friends, among whom were Sir Henry Wotton, a poet, ambassador to Venice, later rector of Eton, as well as Christopher Brooke, a famous lawyer, who had a high reputation as a poet at that time, his brother Samuel Brooke, a poet and playwright, the king's chaplain, Sir Henry Goodyear, a courtier, a soldier and patron of the arts.

Donne's circle of readers and admirers were people of the same cultural level as him, an intellectual elite united by a prominent position in society, privileged professions and common interests; as highly educated people, almost all of them wrote poetry, and almost none of them published, but the distribution of poems in manuscripts was quite permissible and did not cast a shadow on the author [4, p. 11-12]. Donne attended meetings of such poetic youth in the famous London tavern "Mermaid" together with Ben Jonson, Beaumont and other poets. It is possible that he was personally acquainted with Shakespeare, who also visited the "Mermaid" (but this is not a fact). However, Donne, who began his poetic career as an Elizabethan, unlike others, initially had his own peculiarities. Already in his early works one of the poet's most characteristic tendencies can be identified – the rejection of the musicality of Elizabethan lyric poetry and the orientation towards colloquial speech [Ganin V.N. Donne, John // Foreign writers: Biographical dictionary. Part I. Page 423]. This is evidenced, for example, by his "Epistles". Donne's epistles are not a conventional genre, but real letters that he and his friends exchanged while separated: for example, when leaving for war or on a diplomatic trip to the continent. These epistles represent not only an elegant manner of writing, but also clearly demonstrate the poet's ability to create a visible image with a few graceful strokes of the pen, to show the morals and portraits of their bearers. Such are the epistles-letters to Thomas Woodward and Edward Gilpin, Thomas Wotton and Henry Goodyer. Particularly characteristic is the letter to G. Goodyer "To Sir Henry Goodyer" [10, p.211], "urging him" to leave England and go to the continent. Although in a later letter "To Edward Herbert at Juliers" (1610), the poet already sounds like the future preacher, the Reverend Doctor Donne.

The turn of the 16th and 17th centuries is considered to be a time of relative balance in the life of English society. However, unlike many other Elizabethan poets, Donne found himself in the center of religious conflicts.

Without a doubt, this was caused by his belonging to a Catholic family and his upbringing in the spirit of Catholicism [11, p. 3]. In 1584, Donne entered Oxford University, in 1586 he continued his studies at Trinity College, Cambridge, but due to the restrictions imposed on Catholics, he did not receive a diploma or an academic degree - for this it was mandatory to take an oath of allegiance to the Anglican Church. Apparently, it was then that Donne began to have his first doubts about the Catholic faith [12, pp. 156-158]. This situation and religious affiliation and the experiences associated with it and understanding of the importance of religion in life, constantly weighed on Donne like the sword of Damocles, which, in our opinion, determined his mental makeup and the nature of his poetry. In his youth, he probably lived like many wealthy young people of the Renaissance: after finishing his studies, he led a dissipated life, spent most of his father's inheritance; experiencing an interest in the big world, he traveled to Italy and Spain, where he studied their languages and customs [11, p. 20]. It is characteristic that Donne's poetic works of the 1590s often abound in conversational scenes. Examples of this include "The Apparition", "The Sun Rising", "The Ecstasy" and others from the "Songs and Sonnets" series. Donne is impressed by sudden transitions, for example, from a melancholic narration about "her" to a direct immediate address to "you" ("Burial") or from the first person to the third ("Relics"). These transitions are built on the effect of surprise, which, as many researchers note, require a lot of work on the composition of the work, and therefore Donne's poems are always very thoughtfully constructed and clearly divided into stanzas [4, p. 11].

According to one version, Donne had already converted to Anglicanism, otherwise he would hardly have been hired by such a distinguished nobleman [14], but it is also quite possible that this happened later. A brilliant career was opening up for the young promising poet. But in 1601, having fallen in love with the 16-year-old niece of Egerton's wife, Anne More, the daughter of Sir George More, Chancellor of the Order of the Garter, the highest knightly order of Great Britain, Donne in December 1601, not hoping to receive the blessing of her relatives, kidnaps her, and they secretly get married. When everything was discovered, Edgerton fired Donne as punishment, and in February 1602, Anne's father managed to have him imprisoned for some time in London's Fleet Prison on charges of seducing a girl. However, the court declared the marriage legal. And Donne was soon released from prison. He was 30 years old, the poet was in the prime of his life, but the paths to a successful secular career were closed to

him, and he had to support his family, since refusing Anne a dowry had doomed the young family to serious difficulties. Financial dependence was the cause of frequent quarrels and disagreements in the family. Deprived of the support of the powers that be, Donne was forced to live in poverty for about ten years, resorting to the help of benefactors and friends, whose names are immortalized in his poems; he lived in the outskirts of London - the small towns of Pyrford and Meacham. Donne, deeply despairing of the hopelessness of his situation, wrote a treatise *Biathanatos* - about the fulfillment of the gravest of the mortal sins of the mortal world - the permissibility of suicide. Perhaps it was then that he experienced a spiritual crisis and converted from Catholicism to the Anglican faith. [8, p. 1370-1372].

Probably somewhere after years of 1601-1602 - after 30 years and, one might say, a fatal marriage for him and his wife, Donne increasingly felt the heaviness and hopelessness of life, which affected his work. In 1610, he again took part in the religious polemics of his time, publishing an anti-Catholic tract, "Pseudo-Martyr," which defended the oath of allegiance to the crown, which had been imposed on Catholics after the Gunpowder Plot (1605). The tract pleased King James I so much that, on his initiative, Donne was awarded the degree of Master of Arts at Oxford University. In 1611, Donne wrote a pamphlet, "Ignatius his Conclave," directed against the Jesuit order. King James, appreciating Donne's polemical gift, offered him a church position [12, pp. 156-158]. But Donne was still not ready for this position. This period of Donne's work is characterized by the fact that he writes mainly poetic messages and poems on religious themes: two of Donne's poems appear: "An Anatomy of the World (The First Anniversary)" and "The Progress of the Soul: The Second Anniversary", written by order on the death of a young girl, fourteen-year-old Elizabeth Drury, the daughter of a wealthy aristocrat Sir Robert Drury, who patronized Donne. These are the only significant poetic works of Donne, published during his lifetime immediately after their creation. These are poems about the frailty of everything earthly. Elements of a mournful elegy are combined in them with a philosophical meditation on a "poisoned" world that has lost its harmony, which is contrasted with the ideal being embodied in the image of the young heroine. Elizabeth is the embodiment of life, joy, goodness. These qualities are lost by the world, because "she" died, "the world is a cripple" [14, p. [214]. The second "Anniversary" begins with a reflection: "she" has died - real life is over, only the semblance of life remains. A typical Donne's

comparison in this reflection is the reflexive movements of a decapitated human body immediately after execution. Death is one of the main themes of the poem. It depicts in detail the stages of a person's dying [7, p. 229-230]. This episode in many ways anticipates the "performance" of death, "played" by Donne twenty years before his death.

In Donne's diverse creative work, the spiritual theme occupies a special place in his poetic heritage. The range of mystical moods in search of God and the rapture of religious self-destruction, the sense of time as a catastrophe brought Donne closer to the Baroque poets [History of World Literature. Vol. 4. P. 182.]. Indeed, the constants of the Baroque gave a special sound to the verses of the poet Donne. But it should be remembered that Donne's religious consciousness was not acquired, it was an integral part of him, and therefore the sonnets included in the cycle "Holy Sonnets" (1610) testify, first of all, to the sincerity of a deeply religious person. The existence of the lyrical hero here is determined by his love for God, while love for a woman recedes into the background. Using the technique of meditation, Donne reaches an extraordinary peak of detachment from worldly existence, the heights of self-analysis and revelation. The moral lesson appears as a natural result of meditation. "Holy Sonnets" - the fruit of the poet's late period of creativity - partly contain the experience of the life of a man who never found the "golden mean" between the temple and the world. A mixture of passion and detachment, philosophy and allegory, abstract phenomena and concrete concepts - this is the characteristic originality of these sonnets (1607-1609) of Donne. In "Holy Sonnets" the poet's heterogeneous feelings came together: doubt, despair, hope, a sense of sin, repentance, humility. The conflict between the desire for God, for the salvation of the soul and the craving for earthly life permeates the sonnets [p.314-315].

Humility does not come easy to Donne. Although his sincerity is beyond doubt, and therefore one of the themes is the poet's bitter reproaches to himself for not experiencing those strong, living feelings for God that he once experienced for his beloved women. Fans of English poetry know John Donne as the founder of the "metaphysical" school of poetry. Donne's merits as an innovative poet are that he finally freed English poetics from the power of often foreign laws and stereotypes and created a new discipline of poetry, through the art of poetry, self-deepening, self- he created his own poetic program of understanding with the skill of words. John Donne's creative activity had a significant impact on XVII century English literature.

Followers of his poetry continued to solve certain mystical problems of existence, developed ideas, symbols, images with hidden meaning, deepening the philosophical lyrics and psychological trends in opening the lyrical world of the lyrical hero in English poetry of this period. The creative scope of the innovator-poet was very wide. The poet filled each genre with new content and changed it in the spirit of his worldview and his understanding of the tasks of poetry. At the same time, his inner sensitivity and clarity of focus, unprecedented in English poetry, made Donne's philosophically minded poetry more personal and psychological than his predecessors. Constantly playing different situations anew, forcing the hero to change his masks, Donne revealed the most complex turns of thought and the most subtle aspects of emotions. At the same time, every moment of the poet's life, every individual situation was not discrete but eternal questions for him.

References:

1. Горбунов А.Н. Джон Донн и английская поэзия XVI-XVII вв. М.: Изд-во МГУ, 1993. 188 с.
2. Горбунов А.Н. «Другая оптика» - поэзия Джона Донна// Донн Д. Стихотворения и поэмы / Джон Донн; изд. подгот. А.Н. Горбунов, Г.М. Кружков, И.И. Лисович, В.С. Макаров; [отв. ред. А.Н. Горбунов]. - М.: Наука, 2009.
3. Дьяконова Н.Я., Яковлева Г.В. Философско-эстетические воззрения Сэмюэля Тейлора Кольриджа// Кольридж С.Т. Избранные труды. – М., 1987. –С.8-37
4. Красавченко Т.Н. Джон Донн в интерьере своего времени// Литературоведческий журнал. 2022. № 4(58). С. 9-27.
5. Кольридж С.Т. Избранные труды. – М., 1987.
6. Greenblatt S. The Norton Anthology of English Literature Major Authors Edition. The Middle Ages Through the Restoration and the Eighteenth Century. N.Y.: W.W. Norton, 2006. 3072 p.
7. Empson W. Donne the Spaceman // The Kenyon Review. 1967. Vol. XIX. Na 3. P. 337-399.
8. Hughes R.E. The Progress of the Soul. The Interior Career of John Donne. N.Y.: William Morrow Co, 1968. 316 p.
9. Kunitz S., Haycraft H. (eds.) British Authors Before 1800. A Biographical Dictionary. N.Y.: Wilson, 1952. 584 p.
10. John Donne. The complete English poems. – Penguin books, England, 1977.

11. *Walton I.* Lives of John Donne, Henry Wotton, Richard Hooker and George Herbert. London, Glasgow, N.Y.: G. Routledge a. sons, 1888. 283 p.
12. *McCarthy E.* Poems by J.D. and the Creation of John Donne's Literary Biography // John Donne Journal. 2013. No. 32. P. 57-85.
13. John Donne. Devotions upon Emergent Occasions (1623), XVII (архивная копия от 16 октября 2003 на Wayback Machine (1623))
14. *Gosse E.* The Life and Letters of John Donne. Vol. I. Gloucester, MA: Peter Smith, 1959. 348 p.
15. Shadmanov K. Ethics of Late Renaissance England, its Place in History and Philosophy/1 (81) 2023 | Аль-Фараби. ISSN 1999-5911, pp.43-59.

ҲАЗРАТ НАВОИЙ ВА УСТОЗ КОНФУЦИЙ: УЙҚАШ ҒОЯЛАР ВА ЎХШАШ ТАҚДИРЛАР

Артиков Музаффар Абдурахмонович

Ўзбек адабий тилининг тамал тошини қўйган, тилимизни “тахқир ва ҳақорат ботқоғидан – шеърият осмонига кўтарган” Алишер Навоий мероси бугунги кунда бутун жаҳон аҳлини лол қолдирмоқда. Ҳикматлар уммони бўлган унинг асарлари миллионлаб муштарийларни ўзига жалб этмоқда. Сўнгги йиллар мобайнида Москва, Боку, Токио, Шанхай, Сеул, Минск, Астана каби шаҳарларда у буюк зотга мухташам ёдгорликлар ўрнатилди. Бошқа бирор адиб бундай шарафга муяссар бўлаётгани йўқ.

Ушбу мақола Алишер Навоий яратган ўлмас ғоялар Хитой халқининг буюк муаллими Конфуций фалсафасига ҳамоҳанг эканини англаб етиш йўлидаги бир уриниш, холос.

Ҳар бир халқнинг ўз мударрислари, муаллимлари ва мураббийлари борлиги тарихдан яхши маълум. Мана шу уч касб соҳибларининг фазилати бир шахсда мужассам бўлсагина, комил УСТОЗ майдонга келади. Бундай буюк устозлардан қанчадан-қанча авлодлар сабоқ олади, илм ўрганади, тарбияланади. Ўзбек халқи ўзининг неча минг йиллик тарихи мобайнида шу қадар кўп устозларни тарбиялаб, вояга етказдики, уларнинг ўлмас меросидан бутун жаҳон аҳли бугунги кунда баҳраманд бўлмоқда. Бу фикр исботи учун битта далил кифоя – буюк бобомиз Имом Бухорийни ярим аср муқаддам дунёдаги 300 миллион мусулмон билган бўлса, ҳозир 1 миллиард 700

миллионлик ислом олами, бундан ташқари яна миллионлаб бошқа эътиқод вакиллари ул зотни ҳурмат билан тилга олмоқда.

Мана шу каби, ихлосмандлари сони геометрик прогрессия йўли билан ортиб бораётган яна бир улуғ зот – Ҳазрат Алишер Навоийдир. Сўнгги йилларда бу зоти бобарокат шаънига бир қанча давлатларда муҳташам ҳайкаллар қад кўтарди, юзлаб тилларга асарлари ўгирилиб, миллионлаб муштарийларни хушнуд этмоқда. Бу фикрга ҳам битта исбот етарли. Токиодаги Сока университетида Навоийга қўйилган ёдгорлик ўзбек ва япон халқлари орасидаги дўстлик ва маънавий яқинлик тимсолига айланди. Ҳайкал пьедесталига буюк шоиримизнинг қуйидаги сўзлари япон тилида битиб қўйилган: “Олам аҳли билингизким иш эмас душманлиғ, Ёр ўлунг бир-бирингизгаким, эрур ёрлиғ иш.” Мана шу олий ўқув юрти президенти Дайсаку Икеда фикрига кўра, японлар бундан саксон йил аввал Алишер Навоий ижодини кунт билан ўрганганда, Иккинчи жаҳон урушига бош қўшмаган, неча минглаб японларнинг ёстиғини қуритмаган бўлар эди.

Хитойнинг Шанхай чет тиллар университети ҳудудида ҳам Навоийнинг улуғвор ҳайкали қад ростлаб турибди. Бу таълим муассасасида 2017 йили Ўзбек тили ва адабиёти факультети шу номли кафедра негизида очилди, унинг талаба ва битирувчилари энг аввало буюк шоиримиз яратган бебаҳо дуру гавҳарларни тера бошладилар. Навоий ижодида Чин, Хитой жуда кўп маротаба тилга олингани, бу мамлакат гўзаллари ва паҳлавонлари, наққошу рассомлари намуна сифатида тараннум этилгани уларга қувонч бағишламоқда.

Алишер Навоий Конфуций таълимоти билан бевосита таниш бўлгани ҳақида биз маълумотга эга эмасмиз. Аммо умумсайёравий миқёсда тафаккур қилган бу икки даҳонинг кўп ғоялари ҳамоҳанг экани, ҳатто уларнинг тақдирида ҳам ўхшашлик борлиги бизни ҳайратга солади. Икки ярим минг йилдан бери хитойликларнинг миллий ғояси бўлиб келаётган таълимот асосчиси Конфуций Лу шоҳлигида, саркардаси оиласида таваллуд топган, давлат хизматида ҳукмдорнинг сиёсий маслаҳатчиси лавозимигача кўтарилган, фитна ва англашилмовчилик туфайли 54 ёшида сиёсатни тарк этган, фалсафий ижод билан машғул бўлган эди. Ҳазрат Навоий тақдири ҳам тахминан шундай кечгани ҳаммага маълум.

Ҳар икки мутафаккир ўз замонасида жабру жафо ҳам чеккан, таъқиб ва тазйиқларга ҳам учраган. Аммо улар бирор марта тушкунлик ва умидсизлик домига тушмаган, ношукурлик ва сабрсизлик қилмаган,

инсон тафаккури қудратига ва олижаноб ахлоқ-одобнинг кучига ишониб яшаганлар.

Ушбу мақола муаллифи 2020 йил Синьхуа агентлиги мухбирига берган интервьюда Буюк Хитой девори билан шу мамлакатда яратилган, бироқ коинотдан пайқаш у ёқда турсин, ҳатто телескоп ёки микроскоп орқали кўриб бўлмайдиган бир деворни қиёслади, бу – хитойликларнинг буюк Ма'навият деворидир. Бу маънавий иншоот минг йиллар мобайнида халқни қанчадан-қанча мусибатлардан қутқариб қолган эди, мана, вақтики, айнан шу девор жаҳонни таҳликага солган коронавирус (КОВИД-19) йўлига ишончли тўсиқ бўлди. Хитой бу сафар ҳам сабр-бардош ва шараф билан оғир синовдан ўтди, бутун дунёга ўзининг жипслиги ва интизомини намоён қилди. Бутун мамлакат маънавий-ахлоқий девор билан ўралган, енгиб бўлмас қалъага айланди.

“Ўзбек файласуфи, - деб ёзди Синьхуа, - Хитой халқининг инсонпарварлик ва меҳр-оқибат, меҳнатсеварлик ва сабр-тоқат, билим ва маърифат каби маънавий қадриятлари ушбу виртуал иншоотнинг монолит плиталари, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бу маънавий қасрнинг таянч устунлари, халқнинг меҳрибонлиги ва олижаноблиги, давлатдаги тинчлик ва адолат, жамият ҳар бир аъзосининг ор-номуси ва виждонидир. Бу маънавий деворнинг барча қисмларини бирлаштирувчи, мустаҳкамловчи омил эса, Конфуций таълимотидир”.

Дарҳақиқат, Конфуций таълимоти бутун мамлакатни пандемияга қарши курашга бирлаштирган ўзакка айланди. Бу балою қазо узоқ йиллик тиббий маданият ва соғлом турмуш тарзи анъаналарига эга бўлган Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмади. Ўзбек халқининг минг йиллик тажрибаси, анъана ва менталитети, энг муҳими, Алишер Навоийнинг инсонпарварлик ва меҳр-оқибат, тинчлик ва халқлар дўстлиги ҳақидаги ғояларига содиқлиги бу иллатга қарши туришига имкон берди.

Конфуций Хитой халқининг қалбига қанчалар азиз бўлса, Алишер Навоий ҳам ўзбек халқининг дилига шунчалар яқин ва мукаррамдир. Бу икки буюк мутафаккир, уларни бир-биридан икки минг йиллик давр ажратиб турганига қарамай, ўз даврининг муҳим муаммолари бўйича ҳамфикрдир. Улар ғояларидаги ҳамоҳанглик, уйқашлик ҳар бир кишини ҳайратга солади. Бу милoddан аввалги V асрда яшаган Хитой мутафаккирининг доҳиёна тафаккури ва XV аср ўзбек шоирининг бетакрор ақл-заковатидан далолатдир. Яна бу ҳар

икки устоз қалбининг буюклиги, интилишларининг теранлиги, инсонийлигининг беқиёслиги ифодасидир. Айнан шу жиҳатлар улар таълимотидаги ҳамоҳангликни таъминлаган. Яна бир муҳим жиҳат: умуминсоний ҳақиқат биттаю битта бўлади, у қудратлидир, у абадийдир.

Ҳазрат Навоий айтади:

“Ҳар неки қилмиш одамизот,
Тафаккур бирла билмиш одамизот”.

Муаллим Конфуций таъкидлайди: “Ўз ўрнингни топа олмасанг, ғам ема, камол топа олмаганинг ҳақида қайғур. Сени ҳеч ким танимаса – ғам ема, аммо кўпчиликка танилмоқ учун доимо интил”. Хитой халқининг устози айтадики, беғам, ношуд шогирдга панду насиҳат ҳам, таълиму тарбия ҳам беҳуда, чунки чириган ёғочга нақш солиб бўлмайди, гўнг билан деворни оқ рангга бўяб бўлмайди.

Алишер Навоий бундан ҳам кескинроқ фикр юритади:

“Нокасу ножинс авлодин киши бўлсин дебон,
Чекма меҳнат, яхши бўлмас ҳеч касофат олами.
Ким кучук бирла хўтиikka қанча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, эшак бўлур, асло бўлмас одами”.

Чиний муаллим деганки, “Қадим замонларда одамлар кам сўйлашарди, ўз сўзларининг ортидан етолмай қолишдан кўрқишар эди”. Демак, сўзнинг кадри бор, уни ҳар ерда қилмаслик керак хору зор. “Муносиб хулқли киши сўзларни шошилмасдан сўйлагани маъқул ва ишларни жадал адо этмоғи афзал”. Ушбу насиҳат икки ярим минг йилдан бери долзарб бўлгани каби, яна шунча вақт ўз қадрини йўқотмаслиги тайин.

Сўзнинг қадрини юксакликка кўтаришда Навоийга тенг мутафаккирлар кўп эмас. Мана сўз султонининг фикрлари: “Чин сўз – мўтабар; яхши сўз қисқа – мухтасар. Кўп сўзловчи – зериктирувчи; қайта-қайта гапирувчи – ақлдан озган. Айб изловчи – айбли; киши айбини гапирувчи – ўзига ёмонлик соғинувчи. Тўғрилик билан қаровчи – покиза назарли; кишиларнинг яхши томонларини кўрувчи – тўғри назарли. Кимнинг миясида иллат бўлса – сўзида мантиқ бўлмайди. Мияси соғлом бўлса, гап-сўзи ёқимли ва хатосиз бўлади. Сўзи ҳисобсиз – ўзи ҳисобсиз. Сўзида паришонлик – ўзида пушаймонлик. Агар сўз гўзаллик зийнати билан безалмаган бўлса – унга чинлик беағи етарлидир! Ёлғончининг гапи қанчалик чиройли бўлса, шунчалик қабихдир. Чин сўз қанчалик бетакаллуф бўлмасин,

сўзловчи учун таассуф йўқдир. Гул либоси йиртиқ бўлса ҳам зиёнсиз; садаф хунук бўлса ҳам инжу учун нуқсонсиз. Ёлғон сўз шеърдан бошқа ерда номақбул ва ёлғонни айтувчи ақлсиздир.

Конфуций “Цзюнь-цзи” – олижаноб инсон тўғрисида таълимот яратди. Унинг фикрича, юксак маънавиятли одам икки асосий хусусиятга эга бўлиши керак: инсонийлик ва масъулият, яъни аждодлар олдидаги қарз. Навоийнинг комил инсони, энг аввало, халқпарвар, улус ғамини ейдиган, кўнгли бузуқлар хотирини шод этадиган, ҳалол ризқини пешона тери билан топадиган одамдир. У таъмагирликдан йироқ, ёлғондан ҳазар қиладиган, нафс домига тушмаган шахсдир. Элнинг шодлиги, юртнинг ободлиги нафс балосини енгишга боғлиқ эканини Навоий бундай шарҳлаган:

“То ҳирсу ҳавас хирмони барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жониға бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас”.

Ҳар икки мутафаккир юртнинг бошлиқларига, халқнинг раҳбарларига жуда катта талаблар қўйган. Ҳукмдор, уларнинг қатъий фикрига кўра, биринчи навбатда одил ва оқил бўлиши лозим. Конфуций айтадики, давлат бошқаруви эзгулик ва фозиллик билан амалга оширилиши керак, одамларни дўқ-пўписа ва жазолаш ёрдамида йўлга солиш қийин, чунки бу уларни ғирромликка, жазодан қочишга ундайди; фазилат билан бошқариш эса, одамларни ўз-ўзини тузатиш сари йўллайди, чунки уят ҳисси одамларни яхшиланишга сабаб бўлади. Ҳукмдорнинг асосий вазифаси – халқни тарбиялаш ва ўзгартиришдир. “Давлатни яхши бошқариш – бу яқиндагиларнинг мамнун яшаши, узоқдагиларнинг қайтиб келишидир”.

Навоий Искандар образи орқали идеал ҳукмдор портретини яратди, ўзи орзу қилган марказлашган давлат ва унинг одил, оқил, фозил подшоҳи тўғрисида дostonлар тўқиди. Умуман олганда, мусулмон Шарқида ҳокимлар қандай бўлмоғи керак, деган масала кенг муҳокама қилинган, қимматли фикрлар илгари сурилган. Форобийнинг “Фозил одамлар шахри”, Кайковуснинг “Қобуснома”, Низомул-мулкнинг “Сиёсатнома” асарлари, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида бу масалаларга катта эътибор берилган. Ҳазрат Навоий юқорида номи зикр этилган асарлар билан таниш бўлган, ўз ижодида улардан унумли фойдаланган. Чунончи, Ҳазрат Навоий замонида Абу Наср Форобий шу қадар маълум ва машҳур бўлганки,

шоиримиз Шарқнинг “Иккинчи муаллими” ким эканлиги ҳақида ҳеч бир изох бериб ўтирмайди.

Навоийнинг Шоҳқули деган шогирди бор эди, у миллий чолғу асбоби ғижжакда ажойиб куйлар ижро этар эди. Биламизки, Алишер Навоий нафақат мусиқа ишқибози, балки ўзи ҳам баъзи чолғу асбобларини аъло даражада чалиб, янги асарлар яратган. Бу жиҳатдан у, ҳам нафис мусиқа билимдони, ҳам беқиёс мусиқа назариётчиси бўлган Абу Наср Форобийга жуда ўхшайди. Хондамир «Хулосат-ул ахбор» асарида ёзганидек, «Олийҳазрат амир Алишер мусиқа илмида ҳам шу қадар маҳорат ҳосил қилган эдиларки, агар муаллими соний Абу Наср Форобий ҳаёт бўлганларида, унга шогирдлик сирғасини қулоғига тақиб оларди. Қонуну удда зўр таълим олган. Бинобарин, созанда аҳлининг кўпчилиги ҳамиша олийҳазратнинг мулозаматида бўладилар». Хуллас, Навоий мусиқа илмидан хабардор, эътиборли шахс бўлган.

Хуллас, Навоий бу шогирдини ўз фарзандидек тарбиялаган, унга ғамхўрлик қилган, билим олишига катта эътибор берган. Аммо ўша йигит йўлдан адашиб, руҳоний устозини қаттиқ хафа қилган. Жазонинг оғирроқ турини танлаши мумкин бўлган эса-да, аммо ўзининг инсонпарварлик тамойилига содиқ қолган Ҳазрат Навоий ўзининг “асранди ўғли”га камситувчи мактуб йўллаб, бу ношукур йигитнинг хатти-ҳаракатларидан чуқур ҳафсаласи пир бўлганини билдиради. Бу мактубда Навоий бу ярамас созандани “Иккинчи муаллим” билан солиштирганда хатоликка йўл қўйганини тан олади. У сўзма-сўз бундай ёзган: “...то ишинг ул ерга еттиким, Фисоғурс ҳаким замонидинким, адвор илмининг возии дур, Арасту замониғачаким, муаллими аввал дебтурлар ва Абу Наср Форобий чоғиндинким, муаллими соний дебтурлар, Хожа Абдулқодир асриғача маълум эмаским, бу фанда ҳеч подшоҳ замонида бу фан аҳлидин ҳеч кимга мунча тарбият ва нашъу намо воқеъ бўлмиш бўлғайким, сенга воқеъ бўлди. Аммо чун ишлар ўз ерида эмас экандур, боқиб турғунча оздинг. Рўзгоринг салоҳи фасодқа ёнди ва афъолинг покизалиги нопокликка айланди. Насихатни қулоққа солмадинг ва панд била маломатни кўнгулга олмадинг”.

Форобийнинг энг катта таъсири Навоийнинг идеал давлат ва адолатли ҳукмдор ҳақидаги ғояларида сезилади. Ҳар икки буюк мутафаккир бир овоздан ҳақиқий, идеал ҳукмдорнинг асосий

хислатлари ҳалоллик, адолатпарварлик, комиллик бўлмоғи керак, деб таъкидлайдилар. Навоийнинг

Шарқ тарихи ва маданиятида ўзининг «Сиёсатнома» (ёки «Сияр ул-мулк») асари билан ўчмас из қолдирган Низомулмулкни Ҳазрат Навоий беқиёс ҳурмат қилган. Шоиримиз «Мажолис ун-нафоис» да Хожа Камолиддин Ҳусайн номли шоир ҳақида гапира туриб, шундай ёзади: «Хожа Низомулмулкнинг ўғлидир. Отасининг таайюн ва иштиҳори бурунги Низомулмулкдин ортиқроқ бўлмаса, ўксук (кам) ҳам эмас. Ўтибор юзидин анинг била тенг бор эди. Аммо мансаб юзидин ортти...».

Навоийнинг гаплари шуни кўрсатадики, Ҳирот маданий муҳити учун салжукийлар вазири таниқли шахс бўлган. Ҳазрат Навоий ўз ўтмишдоши Низомулмулкнинг қуйидаги фикрни алоҳида таъкидлайди: адолат ва саховат хайр-садақадан, ночор, ноилож кишиларга мадад беришдан, бева-бечоралар, майиб ва ногиронларга хазинадан нафақа ажратишдан ва инсонларнинг ҳуқуқларига риоя қилишдан иборатдир. Амалдорларни тўғри танлаб, уларга қўлларида келадиган ишлар ва вазифаларни топшириш, бир кишига бир амал бериб, ундан итоат ва ижро фазилатини кутиш давлат бошқарувининг асосий талабларидандир. Ҳар бир ишда амалдорларнинг маслаҳат билан иш кўришлари кўзда тутилади.

Ҳар икки буюк тафаккур соҳиби ўз халқининг Маънавий устозига айланиб, мана неча асрлардан бери ёш авлодларга таълим-тарбия бериб келмоқда. Халқимизда “Устоз – отангдек улуғ” деган нақл бор. Мен бу маталга қўшимча қилиб, “Устоз – отангдек улуғ ва она каби мукаррам” деган бўлар эдим. Зотан оналарнинг фарзанд тарбиясидаги ўрнини ҳеч ким боса олмайди. Ота-онани эъзозлаш бўйича хитой миллати ҳам, ўзбек халқи ҳам оламда етакчилик қилади десак, муболаға бўлмайди. Конфуций айтади: “Ота-онангизнинг хизматини адо этаётганда, уларга оҳиста сўйланг. Агар улар сизнинг айтганларингизни қилишни истамаётганликларини кўрсангиз, бари бир тавозеда тураверинг ва одоб қоидаларини бузманг. Ҳатто қон ютиб турган бўлсангиз ҳам, қийинганингизни билдирманг”. Шогирд Мен Сун устоздан фарзандлик бурчи нима, деб сўради. Устоз жавоб берди: – Тузукдан чиқмаслик. Бошқа шогирд Фан Чи сўради – Бунинг маъноси нима? Шунда Устоз жавоб берди: - Ота-она тириклигида уларга яхши хизмат қилмоқдир. Қазо қилсалар – кўмиб келмоқ ва зарур расм-русумларни адо этмоқликдир.

Навоий фарзандларга насихат қилади:

“Бошни фидо айла ато қошиға!

Жисмни қил садқа ано бошиға!

Туну-кунунга айлагали нур фош!

Бирисин ой айла, бирисин куёш!

Иста ато йўлида фидо жон қилмоқ,

Қуллуқ аноға имкон қилмоқ,

Зухри адаб истасанг фаровон қилмоқ,

Бил ани ато-аноға эҳсон қилмоқ.

Фарзанд ато қуллуғин чу одат қилғай,

Ул одат ила касби саодат қилғай,

Ҳар кимки, атоға кўп риоят қилғай

Ўғлидан анга бу иш сироят қилғай

Конфуций ҳам, Навоий ҳам нафақат ўз халқлари маданиятини, айни пайтда умуминсоний тамаддунни сифат жиҳатдан янги, янада юқори босқичга кўтардилар. Бу уларнинг ижодий жасоратидир. Улар, гарчи ораларини икки минг йиллик давр ажратиб турган эсада, худди келишиб олгандек олижаноб, комил инсонни кўкларга кўтардилар, эзгулик ва гўзалликни тараннум этдилар, ёвузликнинг ҳар қандай кўринишини кескин қораладилар. Ҳар икки мутафаккир ўз ҳаёти ва улкан салоҳиятини адолат ва ҳаққоният тантанасига бағишладилар.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ АЛТАЙСКОЙ И ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИЙ СИСТЕМЕ МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Каримов Бахтиёр Рахманович,

доктор философских наук, профессор,

ведущий научный сотрудник Института востоковедения

Академии наук Республики Узбекистан

Алтайская и тюркская общности народов внесли и вносят оригинальный и значимый вклад в мировую историю и мировую цивилизацию, наследие этих общностей имеет мировое общецивилизационное значение. Тюркская цивилизация способна самоорганизоваться в форме локальной цивилизации, а современные народы «Мира Большого Алтая», наследники древней алтайской цивилизационной общности (тюркские, монгольские, тунгусо-маньчжурские, корейский, японский народы) — в форме

суперцивилизации, то есть в форме системы родственных локальных цивилизаций.

Понятие «наследие определенной (Алтайской, Тюркской) цивилизации» включает в себя все то, что данная цивилизация на современном этапе своего развития получила в наследство от предыдущих этапов развития этой цивилизации. Мировая цивилизация тоже получила все это в своё наследие, но с обязательством упоминать принадлежность этого наследия определенной современной цивилизации как части мировой цивилизации. Каждый субъект истории имеет своё мировоззрение, своеобразно подразделяющее наследие Человечества на части наследия, принадлежащие определенным социальным общностям, в частности, локальным цивилизациям, суперцивилизациям, мегацивилизациям, выделенным по этногенетическим, этническим и лингвистическим характеристикам.

Понятие «Тюркская цивилизация» более целесообразно использовать, чем, являющееся в определенной мере метафорическим, понятие «Тюркский мир», так как Тюркская цивилизация является одноуровневым, однотаксонным феноменом с такими цивилизациями Востока и Запада как Ханьская, Романская, Индийская, Германская, Арабская, Славянская, Иранская, Дравидийская, Малайзийско-Индонезийская, Конго-кордофанская, Японская, Вьетнамская, Корейская, Тайская и другими.

Алтайская суперцивилизация в древности существовала в качестве Алтайской локальной цивилизации, наряду с такими в то время в определенной мере родственными локальными цивилизациями как Индоевропейская, Дравидийская, Уральская, Семито-хамитская, Бантуязычная, входившими в Ностратическую суперцивилизацию древности, которая постепенно превратилась в Ностратическую мегацивилизацию современности. Древняя Ностратическая суперцивилизация, в особенности её Алтайская цивилизация с древних времен взаимодействовала с древней Сино-тибетской суперцивилизацией.

Алтайская суперцивилизация является одной из древнейших суперцивилизаций мира. Истоки её уходят к 4 тысячелетию до нашей эры, когда Древний Шумер как первое развитое государство, образовавшееся на территории расселения протоалтайских и прототюркских народов (территории нынешних государств Турция,

Иран, Азербайджан, Афганистан, Туркменистан, Узбекистан, Таджикистан, Казахстан, Кыргызстан, СУАР в КНР, Монголия, Алтай, Хакасия, Тува и др.) в числе первых в мире создал великие достижения человеческой цивилизации – развитые формы государства, этнической общности, языка, письменности, мифологии, религии (Тенгрианство), градостроительства и материальной культуры. После завоевания Древнего Шумера семитскими племенами и включения его территории в Древний Аккад, и затем в Древний Вавилон, новые центры развития Алтайской и Тюркской цивилизаций возникают на оставшихся территориях расселения протоалтайских, прототюркских и древнетюркских народов. После завоевательных нашествий на эти территории скотоводческо-земледельческих полукочевых племен древних арийцев в XII-УП веках до нашей эры на значительной части этих территорий образуются государства с арийской государственной элитой, но значительную часть населения в них продолжают составлять потомки протоалтайцев, прототюрков, древние тюрки, а также смешанное арийско-древнетюркское население [1].

В древнекитайских письменных источниках этноним «тюрк» встречается уже 4700 лет до наших дней. Эти же источники свидетельствуют также и о том, что уже в те времена на территориях от Каспийского моря до территории Маньчжурии проживали древнетюркские племена и народности [2]. Древние археологические памятники культуры на этих территориях древнего Турана свидетельствуют об этом. Тюркская цивилизация, находясь на пути между ведущими государствами, цивилизациями, культурами Востока и Запада, Севера и Юга, выступала как цивилизация, оказывавшая значительное влияние в системе цивилизаций мира. Важную роль она играла на Великом Шелковом пути. Тюркский язык был одним из ведущих международных, мировых языков на этом пути. Тюркская цивилизация создала целый ряд государств, имевших большое влияние на развитие мировой истории, культуры, науки, искусства и мировоззрения. В современную эпоху нового возрождения, Ренессанса Тюркской цивилизации она имеет возможности интенсивно развить свою культуру, науку и язык, посредством использования достижений современной мировой цивилизации.

Гениальные и выдающиеся деятели науки, искусства и культуры Тюркской цивилизации внесли огромный вклад в развитие мировой науки, искусства и культуры. Вклад одного Аль-Хорезми (десятичная

система, алгебра, алгоритм) не уступает вкладу некоторых локальных цивилизаций. Наука, культура и язык Тюркской цивилизации внесли огромный вклад в развитие мировой науки, духовной культуры и языковой системы мировой цивилизации. Тюркская цивилизация в течение тысячелетий создала цепь последовательно возникавших развитых тюркских языков, фольклора, литературы и письменностей. Тюркский язык по длительности периода пребывания в статусе международного, мирового языка занимает первое место среди всех языков, когда-либо имевших такой статус. Тюркская цивилизация оказала и оказывает большое влияние на развитие письменностей цивилизаций Востока и Запада.

В процессе глобализации идет формирование многополюсного мира, что связано с возникновением новых полюсов, центров геополитической силы. Этими центрами выступают чаще всего локальные цивилизации. Тюркской общности народов целесообразно сформировать у своих членов тюркское локально-цивилизационное мировоззрение. Фундаментальной идеей локального цивилизационного мировоззрения является идея цивилизационизма, идея цивилизационной солидарности, единства исторических корней и исторической судьбы народов, относящихся к данной локальной цивилизации, необходимости их сотрудничества для решения стоящих перед ними общих проблем. При определенных условиях подход аналогичный подходу к локальным цивилизациям может быть применен и к суперцивилизациям, в частности, к Алтайской суперцивилизации.

Для перспектив развития Тюркской цивилизации в современной мировой информационной цивилизации большое значение имеет идеология тюркизма, являющаяся идеологией имеющей целью формирование Тюркской локальной цивилизации. Кратко резюмируя ряд исследований в данном направлении можно утверждать, что следующие концепции и положения соответствуют идеологии тюркизма, интересам Тюркской цивилизации в целом и каждого из тюркских народов в отдельности:

По цивилизационным вопросам [3; 4; 5; 6]: 1) Поддержка концепции этнолингвопанизма [3], концепции тюркизма и возрождения Тюркской цивилизации, разъяснение и поддержка концепций демократического тюркизма и ортатюркизма; 2) Позиция за равноправный диалог, полилог локальных цивилизаций в рамках

мировой цивилизации, против концепции исключительных прав западной или иной отдельной цивилизации отождествлять свою культуру и свои ценности с общечеловеческими, против ликвидации национальных культур, против вытеснения их массовой культурой; 3) Поддержка концепции формирования среднеалтайского языка, общеалтайского мировоззрения и единого общеалтайского информационного пространства [7].

По политическим проблемам: 1) Создание Тюркской Конфедерации государств (ТКГ). Конфедерация должна обеспечивать сохранение суверенитета отдельных тюркских государств и их членство в ООН. В Тюркской Конфедерации допускается на основе консенсуса всех её членов участие отдельных стран ещё и в других межгосударственных объединениях; 2) Соблюдение устава ООН, поддержка её международной деятельности; 3) Поддержка концепции международно-правовой защиты прав человека; 4) Поддержка геополитической концепции многополярного мира. Одним из полюсов при этом может стать Тюркская Конфедерация; 5) Расширение Шанхайской Организации Сотрудничества (ШОС), и превращение её, в Организацию по безопасности и сотрудничеству в Азии (ОБСА), в аналог Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) за счет добровольного включения и других азиатских стран. Организация «Совещание по взаимопониманию и мерам доверия в Азии», созданная по инициативе Казахстана, может слиться с ОБСА.

По военным вопросам: 1) Создание в рамках Тюркской конфедерации государств военного оборонительного союза на базе имеющейся системы межгосударственных договоров с сохранением суверенитета каждого тюркского государства; 2) Поддержка договора о нераспространении ядерного оружия и договора о безъядерной зоне в Центральной Азии с адекватным совместным своевременным реагированием ТКГ на происходящие в мире изменения в сфере ядерных угроз и ядерной безопасности; 3) Активная борьба против скатывания к мировой термоядерной войне, ведущей к «ядерной зиме», «термоядерной катастрофе» гибели мировой цивилизации и даже биосферы.

По национальному вопросу [3; 4; 5; 6]: 1) Поддержка ойкуменической концепции нации, этносистского гуманизма и гуманистического этносизма и соответствующей концепции межнациональных, международных отношений. Опровержение крайних форм концепций

конструктивизма, инструментализма и примордиализма; 2) Поддержка концепции равноправия наций, борьба против гегемонизма, шовинизма одних наций против других; 3) Поддержка концепции межнациональной толерантности; 4) Поддержка концепции трехуровневого равноправия наций и их языков; 5) Поддержка принципа права наций на самоопределение, концепции адекватного понимания права наций на сепарацию, отделение и образование своего независимого государства признаваемого ООН. При этом использовать принцип компактификации и стягивания этнических территорий наций внутри образующихся своих отдельных национальных государств [8; 9].

По лингвистическим вопросам [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]: 1) Создание среднетюркского языка ортатюрк (анатюрк [14]) методом усреднения норм тюркских языков, признание его в качестве языка межтюркского межнационального общения, языка информации имеющей общетюркское и мировое значение и достижение признания его в качестве одного из языков ООН. Это обеспечивает равноправие всех тюркских языков между собой, каждый из тюркских народов имеет право использовать свой тюркский язык как государственный язык в своем национальном государстве и развивать его в меру своих возможностей. Механизм усреднения при создании норм языка «ортатюрк» дает близость к языку предков современных тюркских народов и внесение в язык ортатюрк основной части своего языкового наследия каждой из тюркских наций; 2) Создание системы усредненных языков для родственных языков; 3) Создание всемирного общечеловеческого языка на основе всех языков мира посредством усреднения системы усредненных языков и изолированных языков; 3) Поддержка концепции государственного статуса национальных языков; 4) Поддержка концепции «понятных» языков. Государства добровольно могут официально признать близкородственные языки в качестве «понятных» языков на своих территориях; 5) Создание координированной системы алфавитов национальных тюркских языков и языка ортатюрк; 6) Создание координированной системы терминов тюркских языков [16]; 7) Поддержка концепции межъязыковой толерантности; 8) Поддержка концепции культурного разнообразия и защиты национальных языков; 9) Целесообразно каждый год 21 февраля отмечать в Тюркском мире «День родного языка», солидаризуясь в этом вопросе с решениями ЮНЕСКО;

10) Поддержка концепции формирования среднеалтайского языка и единого общеалтайского информационного пространства [7].

По экономическим проблемам: 1) Создание Тюркского экономического пространства, экономического союза в рамках Тюркской конфедерации государств; 2) Поддержка концепции создания Всемирных денег с контролем их эмиссии через реформированную систему ООН. Национальная валюта отдельной страны и даже группы стран не способна обеспечить устойчивую реализацию функции Всемирных денег; 3) Поддержка Концепции человеческого развития и Концепции Целей развития тысячелетия.

По проблемам культуры: 1) Поддержка Концепции культурного разнообразия; 2) Создание общетюркской культуры путем усреднения и на базе языка ортатюрк для развития культуры, как отдельной тюркской нации, так и Тюркской цивилизации в целом; 3) Поддержка деятельности ЮНЕСКО по защите языков от гибели; 4) Поддержка концепции межкультурного диалога, полилога и толерантности [17]; 5) Поддержка концепции глобальной экоккультуры, планетарной этики [18].

По проблемам религии: 1) Поддержка концепции свободы совести и вероисповедания как личной свободы отдельного человека. Отказ от отождествления национальной и религиозной идентичности, признание их взаимной независимости [19]; 2) Поддержка концепции светского государства в мире и в каждом из тюркских государств; 3) Поддержка концепции межконфессиональной толерантности; 4) Поддержка права тенгрианства как древнейшей религии протоалтайцев, прототюрков и древних тюрков [1] на своё добровольное возрождение, без принуждения индивидов; 5) Отказ от религиозного миссионерства, прозелитизма и борьба против религиозной дискриминации, сегрегации, религиозного апартеида, экстремизма, терроризма.

По проблемам истории [20]: 1) Выработка координированной концепции всемирной истории, истории Ностратической мегацивилизации, Алтайской суперцивилизации, Тюркской цивилизации, истории отношений между ностратическими, алтайскими, тюркскими и другими народами; 2) Выработка согласованной концепции этногенеза и культурно-исторического наследия тюркских народов; 3) Развитие исследований о роли Алтайской суперцивилизации и Тюркской цивилизации в древнем

глобальном взаимодействии цивилизаций через Великий шелковый путь и в процессе формирования великих евразийских империй; 4) Углубление исследований в сфере шумерологии в рамках концепции исторической взаимосвязи Алтайской и Тюркской цивилизаций с Шумерской, тюркского языка с шумерским, тюркского тенгрианства с шумерским.

По проблемам науки [21]: 1) Создание Фонда научных исследований ТКГ; 2) Создание Ассоциации Академий наук тюркских государств; 2) Создание в каждом тюркском государстве Тюркской Академии (ТА) с отделами: тюркологии; языка и литературы; истории; этнологии; философии; политики; права; экономики; демографии; экологии; социологии; информационного развития; культурологии; религиоведения; психологии; педагогики и образования; искусствоведения; спорта; здравоохранения и медицины; энергетики и природных ресурсов; водных, сельскохозяйственных и продовольственных проблем; востоковедения; глобалистики и футурологии. Целесообразно, чтобы эти ТА входили в систему международной организации «Международная Тюркская Академия» (МТА). Тюркская Академия, созданная в столице Казахстана Астане, могла бы выступить началом этого великого объединения интеллектуальных сил Тюркской цивилизации. Для равноправия тюркских государств целесообразно, чтобы каждый год председательство в МТА переходило от ТА одного тюркского государства к ТА другого.

В целом система этих концепций даёт основы алтайского мировоззрения в варианте тюркского мировоззрения, при сохранении мировоззренческого плюрализма во многих других аспектах мировоззрения (онтология, гносеология, методология, этика, эстетика и др.) [22].

Для обеспечения единства Человечества и сохранения его многообразия целесообразно создание системы усредненных языков для групп генеалогически родственных языков [10; 11; 12; 13], а в дальнейшем создание среднемирового языка посредством усреднения в многообразии усредненных языков и изолированных языков на основе ностратической (борейской) концепции, концепции языковых универсалий и статистических методов усреднения языковых феноменов [10; 11; 12; 13]. Создаваемый таким путем всемирный вспомогательный язык межкультурного, межнационального общения,

накопления мировой информации и глобального обучения способствовал бы формированию единого информационного пространства для каждой из групп родственных по языку народов, решению многих глобальных проблем мировой цивилизации и духовному взаимообогащению всех локальных цивилизаций и народов.

Рассмотрим это на примере алтайских народов. Языковые барьеры, как обусловленные различием языков, так и различием их письменностей, являются препятствиями развитию их единого информационного пространства. Иероглифы, используемые в японском языке, относящиеся к алтайской семье языков, создают «иероглифический барьер», но ныне разработаны пути его преодоления и создания глобальной объединенной системы письменности [26]. Для алтайской семьи в целом, включающей в себя тюркские, монгольские, тунгусо-маньчжурские, корейский и японский языки, проблему языкового барьера между алтайскими языками предлагается преодолеть посредством использования метода создания усредненных языков для соответствующих групп родственных языков, то есть путем создания среднеалтайского языка на основе создания среднетюркского, среднемонгольского языков и усредненного тунгусо-маньчжурского языка. Для создания среднеалтайского языка целесообразно усреднить следующие пять языков: среднетюркский, среднемонгольский, усредненный тунгусо-маньчжурский, японский и корейский языки. При этом предлагается использовать метод усреднения в меру его применимости, используя также достижения современной алтаистики и борейской, ностратической теории. При таком построении среднеалтайский язык не будет достаточно целостным. Поэтому для дополнения недостающих компонентов целесообразно использовать теорию языковых универсалий, статистические методы переработки баз данных. При создании усредненного языка для других семей и групп языков (романской, германской, индийской, дравидийской, индонезийско-малайзийской, славянской, семитской, иранской, уральской, конго-кордофанской и др.) целесообразно применять метод аналогичный методу, примененному в отношении алтайской семьи языков.

В процессе формирования мировой информационной цивилизации для каждого тюркского языка целесообразно создание компьютерных программ, которые преобразуют тексты на одном

алфавите в тексты на другом алфавите. Целесообразно создание компьютерных программ для перевода с одного тюркского языка на другой. При этом перевод на язык ортатюрк мог бы служить основным этапом для последующего перевода на другие тюркские языки [22]. Необходимо увеличить информационные ресурсы в Интернет на национальных тюркских языках и на языке ортатюрк [22; 23]. Осуществление этих предложений способствовало бы развитию Тюркской цивилизации в системе мировой информационной цивилизации.

В течение столетий в значительной части территории Евразии было широко распространено знание двух языков: тюркского («тюрки») и иранского («фарси»). В XXI веке можно было бы содействовать добровольному изучению желающими двух усредненных языков – среднетюркского («ортатюрк») и среднеиранского («ирани»). Это способствовало бы мирному сосуществованию, взаимопониманию, сотрудничеству и межкультурному диалогу между Тюркской и Иранской цивилизациями [27; 28; 29].

Предлагаемые преобразования соответствуют тенденциям развития и расширяют горизонты развития межкультурной коммуникации в процессе формирования мировой информационной цивилизации в XXI веке. Они направлены на решение проблем в данной сфере на основе общепризнанных в системе норм международного права принципов равноправия, суверенитета государств, обеспечения прав и свобод человека и коллективных прав социальных групп (национальных, языковых, этнических, расовых, конфессиональных, локально-цивилизационных и др.).

Создание среднетюркского языка ортатюрк, языковые нормы которого будут близки к языковым нормам большинства тюркских языков, приведет к возрождению тюркского языка в качестве одного из международных, мировых языков. Это послужит основанием для прорывного инновационного модернизационного повышения внутригосударственного и международного социального статуса каждого из тюркских языков и всестороннему развитию национальной культуры каждой из тюркских наций и общетюркской культуры в целом.

Литература:

1. Каримов Б.Р. Тенгрианство и тюрки: история и современность // «Шаманизм как религия: генезис, реконструкция, традиции». Тезисы докладов научной конференции. Якутск: ЯГУ, 1992.
2. Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). Ташкент: Tafakkur, 2010.
3. Каримов Б.Р. Этнолингвопанизм как одна из форм идеологического обоснования взаимообогащения культур // Проблемы обоснования в контексте развития культуры. Уфа. 1991.
4. Каримов Б.Р. Миллат, инсон ва тил: тараққиёт муаммолари. Қарши: Насаф, 2003.
5. Karimov B.R. The oikumenic concept of the nation and development of languages. Ойкуменическая концепция нации и развитие языков. Qarshi, 2003.
6. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и развитие языков. Якутск, 2004.
7. Каримов Б.Р. Проблемы формирования единого информационного пространства алтайских народов // Актуальные проблемы комплексного исследования алтаистики и тюркологии. Материалы Международного конгресса. Кокшетау, 2009.
8. Каримов Б.Р. Формирование нации и проблема соотношения этнической территории нации и территории ее национального государства // Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук. Ташкент, 2005.
9. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблема разумного урегулирования территориальных проблем // VIII Конгресс этнографов и антропологов России «Границы и культуры». Оренбург, 2009. С. 285-286.
10. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Ўртатурк тили. Тошкент, 1992.
11. Karimov B.R., Mutalov Sh.Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. Tashkent: Fan, 1993. (второе издание в 2008 г.).
12. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. Т.: Фан, 2008.
13. Karimov B.R., Mutalov Sh.Sh. Ortak Turkce // Bilig. Bilim ve Kultur Dergisi. Sayi-3/Guz'96, S.190-199.
14. Каримов Б.Р. Лингвистические основы единства и сотрудничества тюркских народов // Султанмурат Е., Мухаметдинов Р., Каримов Б.

Тюркский пояс стабильности. Алматы, 2008. С.38-52. (Второе издание: Казань, 2009. С. 35-48.)

15. Каримов Б.Р. Координирующая терминологическая система для группы родственных языков // Компьютерный фонд терминов тюркских языков. Туркистан-Шымкент, 1995.

16. Karimov B.R. Oikumenic theory of nation and problem of tolerance in the conception of ethnolinguopanism and ethnosism. Ойкуменическая теория нации и проблема толерантности в концепциях этносизма и этнолингвопанизма // Толерантность: идея и традиции. Материалы Международной научной конференции «Через толерантность к взаимопониманию и миру» (Якутск, 12-15 июля 1994 г.). Якутск, 1995.

17. Аюпов Н.Г., Нысанбаев А.Н. О тюркской фальсафе // Тюркская философия: десять вопросов и ответов. Алматы, 2006. С.112-127.

18. Каримов Б.Р. Проблемы соотношения национальной и конфессиональной самоидентификации личности и гуманизм // Логос. Культура. Цивилизация. Якутск, 2003. С. 74-77.

19. Каримов Б.Р. Пути укрепления международного сотрудничества в социогуманитарных исследованиях // Актуальные проблемы филологии и социально-гуманитарных наук. Шымкент, 2006. С.4-9.

20. Каримов Б.Р. Тюркская академия и Центр исследования Тюркского мира // Гуманитарная наука сегодня. Материалы II Международной научной конференции. В 3-х тт. Т.1. Караганда, 2010. С.49-51.

21. Каримов Б.Р. Национальная философия отдельного тюркского народа в контексте тюркской и мировой философии // Туркология, № 3(53), 2011. С.134-139.

22. Karimov B.R. Ortatürk dili ve kitle iletişim araçlarında Türkçenin kullanımını yoğunlaştırmak // I Uluslararası “Kitle iletişim araçlarında Türkçenin kullanımı” bilgi şöleni bildirileri. 16-17 Nisan 2009, Kırıkkale, 2011. S. 665-667.

23. Karimov B.R. Türk kültürünün cihan dil kültürü gelişmesindeki katkısı ve şimdiki zaman dil problemleri // 2 Uluslararası Türk kültürü kurultayı. Fethiye, 03-04 Aralık 2009, Fethiye, 2010. S.161-165.

24. Аншин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная туркология. Москва: «Восточная литература», 2002. – 296 с.

25. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. О количественной оценке синхронической близости родственных языков и диалектов // Тюркское языкознание. Материалы III-ей Международной

конференции по тюркологии (10-12 сентября 1980 г.). Ташкент, Фан, 1985. С. 126-129. (Тезисы докладов и сообщений были опубликованы в Ташкенте в издательстве «Фан» 1980 году).

26. Каримов Б.Р. Проблемы формирования единого информационного пространства алтайских и уральских народов // Наука Удмуртии, № 5(43), июнь 2010. С.63-66.

27. Каримов Б.Р. Среднеиранский язык «ирани» и пути развития языка межиранского межнационального общения // Эроний тилларнинг лексикологияси. Тошкент, 2010. 80-88-б.

28. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Метод создания усредненного языка «ирани» (на примере его лексического уровня) // Эроний тилларнинг лексикологияси. Тошкент, 2010. 89-96-б.

29. Karimov B.R. Bukhara in the system of ethnolinguistic communications of the great silk route: past, present and future // Scientific and cultural heritage of mankind – to the third millennium. Theses of reports of the international symposium dedicated to the 2500 anniversary of Bukhara and Khiva. Tashkent, 1997. P.87-89.

МАХМУДХЎЖА БЕХБУДИЙ МИЛЛАТИМИЗНИНГ МАЪРИФАТПАРВАР ЖОНКУЯРИ

Аваз Юлдашев

Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш маркази Самарқанд вилояти минтақавий филиали катта ўқитувчиси

Аннотация: М. Беҳбудий асрнинг машҳур кишиларидан бири эди. У Туркистонда янги мактаблар очиш, халқни ўзлигини англаш ҳамда иқтисодиётини яхшилаш учун курашди. Янги усулдаги мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар ёзди. 1913-йилда “Самарқанд” газетаси, “Ойна” журналини чиқарди. Драматургия соҳасида ҳам Туркистонда биринчилардан бўлиб 1912-йилда “Падаркуш” драмасини ёзиб, театр соҳасига ҳам асос солди. Беҳбудийнинг Туркистон мактаб-маорифчилигида хизматлари ғоят катта. У ўлкадаги “усули жаид” мактабининг энг биринчи назариётчиси ва амалиётчиларидан ва жаидчилик ҳаракатининг қарвонбошисидир.

Таянч сўзлар: васият, Туркистон, муфтий, гимназия, закунчилик, зироат, хуррият, ислох, жаид, рус тузем мактаблар, падаркуш.

Аннотация: М. Беҳбуди был одним из знаменитых людей века. Он боролся за открытие новых школ в Туркестане, за самосознание

людей и за улучшение экономики. Он писал учебники и пособия для школ по новому методу. В 1913 году он издал газету «Самарканд» и журнал «Ойна». В области драматургии он был одним из первых в Туркестане, написав в 1912 году драму «Падаркуш», и основал область театра. Заслуги Бехбуди в школьном образовании Туркестана велики. Он один из первых теоретиков и практиков школы «Усули Джадид» в стране и лидер джадидского движения.

Ключевые слова: завещание, Туркестан, муфтий, гимназия, юридический факультет, сельское хозяйство, реформа, джадид, русские подпольные школы, падаркуш.

Abstract: M. Behbudi was one of the famous people of the century. He fought to open new schools in Turkestan, to make the people aware of their identity and to improve the economy. He wrote textbooks and manuals for schools of the new method. In 1913, he published "Samarkand" newspaper and "Oyna" magazine. In the field of dramaturgy, he was one of the first in Turkestan, writing the drama "Padarkush" in 1912, and founded the field of theater. Behbudi's services in Turkestan school education are great. He is one of the first theoreticians and practitioners of the "Usuli Jadid" school in the country and the leader of the Jadid movement.

Keywords: will, Turkestan, mufti, gymnasium, zakunchilik, ziraat, reform, jadid, Russian underground schools, padarkush.

Ўртоқларим Сиддиқий, Айний, Фитрат, Қурбий ва Ақобир маҳзум ва ўғилларим – Вадид маҳзум ва Абдулқодир Шақурий. Сизларга васият қиламан... Туркистон болаларини илмсиз қўйманглар! Ҳар иш қилсангиз бирга қилинглари! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатинглари!¹

Ушбу сўзлар Махмудхўжа Бехбудийнинг васиятидан лавҳалар бўлиб унинг туркистонлик ёшларни қанчалик илмли бўлиши учун қайғургани, халқини, миллатини мустақил ҳаёт кечиришини истаганлигини кўрамиз. У асрнинг машҳур кишилари билан эди. М.Бехбудий 1875 йилда Самарқандда муфтий оиласида дунёга келди. Ўқимишли зиёлилар оиласидаги муҳит ва ўзидаги илмга, адабиётга, сиёсатга бўлган қизиқиш уни янги янги китоблар мутоала қилишга фанларни яхши ўзлаштиришига имкон берди, турли рўзнамалардан жаҳонда рўй бераётган сиёсий ўзгаришлар билан танишиб борди. У 1899 йилдан кўплаб саёҳатларга бориб Миср, Истанбул, Қирим, Қозон,

¹ М.Бехбудий васиятлари. Педагогика тарихидан хрестоматия. “Ўқитувчи” нашриёти. 1998 й.

Кавказ, Уфа каби мамлакатлардаги халқ маорифи ишлари билан танишди. Дунёвий тараққиётни англаб етган Бехбудий туркистонда ҳам янгиликни кенг жорий этиш янги мактаблар очиш, халқни ўзлигини англаш ҳамда иқтисодиётни яхшилаш учун нималар қилиш кераклиги ҳақида матбуотда чиқишлар қила бошлади. “Олими замони бўлмоқ учун болаларни аввало мусулмони хат ва саводини чиқариб, зарурияти диния ва ўз миллатимиз тилини билдиргандан сўнгра ҳукуматимизни низомли мактабларинда берок керакдур: яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқиб тамом қилғонларидан сўнг Петербург, Москов дорилфунунларига юбориб, дуктурлик, закунчилик, инженерлик, судьялик, илми тижорат, илми зироат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқитмоқ лозимдир” деб халқ олдида чиқиб ваз айтди ва вақтли матбуотда мақолалар ёзиб халқни маърифатга ундади. Самарқандда маҳаллий аҳоли учун кутубхона ва қироатхона очишга бошчилик қилди.

М.Бехбудийнинг Туркистон маорифи жонкуяри сифатида ҳам катта ишлар қилди. У ўлкадаги “усули жаид” мактабининг энг биринчи назариётчи ва амалиётчиларидан, умуман жаидчилик ҳаракатининг эса тан олинган карвонбошисидир.

1908 йилда Бехбудий Ражабамин қишлоғида очилган янги усулдаги Абдулқодир Шахурий мактабини ночор ахволдалигида у Самарқанддаги ўз ҳовлисига кўчириб келди, унга моддий ва маънавий ёрдам кўрсатди.

Янги усулдаги мактаблар учун дарсликлар қўлланмалар ёзди. Унинг “Қисқача умумий география”, “Исломнинг қисқача тарихи”, “Аҳоли географиясига кириш”, “Болалар учун китоб”, “Росиянинг қисқача географияси”, “Ислом амалиёти”, “Ҳисоб” каби мактаб учун ёзилган дарсликлари кўп йиллар мактабларда дарсликлар сифатида фойдаланиб келинди.

Бехбудий Самарқандда китоб нашр қилишни ташкил этиб унда ўзбек ва тожик тилларида дарсликлар ва қўлланмаларни чоп этди. “Туркистон Бухоро ва Хива харитаси”ни босиб чиқди.

Бехбудий мактаб ва таълим тарбия тўғрисида “Туркистон вилоятининг газети”, “Тараққиёт”, “Тужжор”, “Хуршед”, “Шухрат”, “Осиё”, “Турон”, “Хуррият”, “Ойна”, “Самарқанд”, “Меҳнаткашлар товуши”, “Улуғ Туркистон”, “Нажод”, “Вақт” ва бошқа матбуот саҳифаларида юзлаб мақолалар ёзиб дунёвий фанларнинг фойдаси,

комил инсон тарбияси, Туркистон фарзандларининг ёрқин истикболи, уларнинг келажаги ва иқтисодий муаммоларини ёритди.

У ўз мақолаларида халқ фарзандларини ўқитишга даъват қилар экан “Бизларни хонавайрон ва беватан ва банда қилгон тарбиясизлик ва жаҳолатдир. Беватанлик, дарбадарлик, асорат, фақир ва зарурат ва хорликлар ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликни меваси ва натижасидир. Дунё тараққий қилган халқ илм воситаси ила тараққий қилади” деб айтади¹. Ўзининг “Миллатни ким ислоҳ этар” номли мақоласида 1914 йил Ўша даврнинг амиру-амалдорлари халқнинг фарзандларини илмли қилиш ва ўқитишни, хунарли қилиш ҳақида қайғурмаётганликларидан азият чекади ва мақолаларида қаттиқ танқид остига олади. Бухоро амирлиги маориф учун маблағ ажратишда эътиборсизлиги, айрим пулдор бойваччалар топган пулларини ўзларининг майишатлари учун сарфлаётганликларини куйинчоқлик билан куйидагича таърифлайди. “Меросий бойваччаларимиздан бири мактабга 2 сўм бермоқни исроф билиб, фоҳишахоналарга неча минг сўмни нобуд қилуб охирида синиб майда-майда бўлур”. (Хушим келмайди мақоласи 1914)².

Бехбудий 1913 йил “Самарқанд” газетаси ва “Ойна” жарналини чиқаради. Бу ўлкадаги ўзбек тилида чиққан биринчи журналдир, халқ орасида анга машхур бўлган бу газета ва журнал ҳафтада икки марта чиқарилган. газета ва журналларда халқни илм-маърифатни эгаллашга чақирди, хотин-қизларни олиш ҳуқуқини ҳимоя қилди, янги усулдаги мактабларни фақат шаҳарларда эмас ҳамма жойларда очишга, дунёвий фанларни ўрганишга ундади, табиат ҳодисаларини, ернинг юмалоқлиги, ўз ўқи атрофида айланиши ва муаллақ туриши, ой ва кун тутилишини илмий нуқтаи назардан тушунтиришга ҳаракат қилди. Бунинг учун уни реакцион руҳонийлар “дахрий” деб эълон қилганлар.

Бехбудий “Бизнинг ҳоллар ва ишлар” мақоласида Самарқанддаги Улуғбек жомеъ масжидида муллалар “Боласи усули жаид мактабига қатнаган ё уларни русча ўқиганларнинг ўзи кофир, хотини талоқ бўлишини” уқтириб нутқ ирода қилганларга жавобан қатъий айтилади: “Биз аввало шуни ёзурмизки на усул жаид мактабига ўқиган сабабли ва на русча ўқиган вайдан киши кофир бўлмайдур. Мулла муаззин бунга ҳеч далил шаърий ва ақлий кўрсата олмайдур”. “Ох биз қандай кейин қолганмиз, халқи олам усули жаид ва илми замонавий ила

¹ Миллатни ким ислоҳ этар. Педагогика тарихидан хрестоматия. 1993 й.

² Хушим келмайди. Мақола. 1914 й.

осмонларга учар, биз хануз бир-биримизни такфир ва талайин ила вақт ўткарармиз”.

М.Бехбудий аввало халқ маорифини, мактаб-мадраса тизимини ислох қилиш бу ишга киришишидан аввал таълим-тарбиянинг бош мақсадини аниқ тасаввур этиш лозим деб тушунади.

Подшо ҳукумати маҳаллий сармаядорлар билан алоқани мустаҳкамлаш, савдо-сотиқни авж олдириш мақсадида асосан таржимонлар (тилмочлар) тайёрлашни кўзлаб ташкил этган рус тузим мактабларини М.Бехбудий зарарга аҳамиятсиз, ҳатто зарарли деб ҳисоблайди. “Русский-туземний мактабларига ўқиғонлар – дейди жасоратли маърифатпарвар – зиёли тугул ҳаёли ҳисобланмайдилар. Улар фақат русча чаласавод кишилардур”... Эски ҳукумат зоҳиран бизни маданий қилмоқ учун русский-туземний исминда (бизнинг учун) мактаблар очиб ўз фахминларича бизни дунё ва охиратда тек бахт, яъни насаро (християн) қиладурғон миссионерларга топширдилар¹.

Жадид мактаблари ислохчиларининг мустамлакачилик мақсадларига, тўғрироғи “мусулмонларни руслаштириш бош принципига” мувофиқ ишловчи ру-тузем мактабларига қарама-қарши суратда вужудга келди. Бу ҳақида Олмонияда яшовчи миллатдошимиз Темур Хўжа ўғлининг тасдиқий фикри эътиборлидир.

Махмудхўжа Бехбудий саводсиз ўқиш ёзишни билмайдиган оми халқ орасида зиё, маърифат тарқатишнинг ўзи бўлмаслигини тушуниб мақсадга эришиш учун осонроқ ва қулайроқ йўлларини ахтариб ерли халқ орасида биринчи бўлиб театрни тарғиб этди, ўзи 1911 йил “Падаркуш ёҳуд ўқимаган боланинг ҳоли” пессасини ёзди ва ўқитиш ва таълимни тарғиб қилди.

Бухоро амири ислохчилик тарафдорларининг деярли барча ҳатти-ҳаракатларидан чунончи “Ўзининг қадимчилик сиёсати билан жадидчилик ҳаракатини тамомила синдирмоқ фикрида бўлганидан Бехбудийни ҳам ўзининг кўрқинчли душманларидан бириси” деб ҳисоб этган.

М.Бехбудий шогирдлари Мардонкул ва Мухаммадкул билан 1919 йил баҳорида хорижга кетаётганида Бухоро беклари томонидан қўлга олинади. Уларни кофирликда айблашиб Қарши шаҳрида қатил этади. Бехбудий ўлимини сезганидан сўнг васиятнома ёзиб Ахмад исмли кишида қолдиради. У ўлим олдида турсада халқ фарзандини

¹ “Ёшларга мурожаат” мақоласи. 1914й.

ўйлаб ўз шогирдлари ва фарзандига “Сизларга васият қиламан: маориф йўлида ишлайтурғон муаллимларнинг бошини сийланглар! Маорифга ёрдам этингиз! Ўртадан нифокни кўтарингиз! Туркистон болаларини илмсиз қўймангизлар! Ҳар иш қилсангиз жамият ила қилингизлар! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатингизлар” деб хитоб қилганлар.

Туркистон халқининг бахт-саодати ва она Ватанимиз озодлиги учун фидойиларча яшаган курашган Махмудхўжа Бехбудий умр дафтарига шу тариқа нуқта қўйилади. Қаршидаги замона қатилдан хабар топган бутун туркий дунё ларзага келди, жами Туркистон мотам тутади.

С.Айний, А.Фитрат, А.Чўлпон, Х.Х.Ниёзий, С.Ализода ва бошқалар томонидан ўнлаб марсиялар ёзилади. Уни расман халқ қахрамони сифатида тилга олиниб Қарши шаҳри Самарқанд ва Тошкент кўчалари, Бухоро босмахонаси уни номи билан аталади. Фақат 1937 йилгача яъни жаидчилик тоталитар тузум домига тушиб, қатағонлар авж олганча давом этди.

Мустақиллик шарофати билан Ўзбекистонимизда Махмудхўжа Бехбудий ва бошқа мутафаккирларимизнинг амалга оширилмаган ишлари ва фикрлари амалга ошмоқда.

Дастлаб Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қабул қилинган бўлса, бугунги кунда таълим ислохотлари ва таълимни замон талабларига мослаштириш, ундаги муаммоларни бартараф этиш каби ўзгаришлар қилинмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Махмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. 2006 й Тошкент “Маънавият”
2. Махмудхўжа Бехбудий “Падаркуш”, “Шарқ юлдузи” журнали, 1989 й, 7-сон.
3. Махмудхўжа Бехбудий “Ёшларга мурожаат”, “Тафаккур” журнали, 1994 й, 1-сон.
4. М.Бехбудий меросининг миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти “Тошкент”, 2014-10 бет.
5. Қосимов Б. “Бехбудий ва жаидчилик”, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” 1990 й. 26-январь.

ABSURDGA QARSHI FALSAFIY ISYON

Djurayev G'olib Abdurasulovich

“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat oliy ta’lim tashkiloti

o‘qituvchisi

TDSHU, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Maqolada inson mavjudligining absurd tabiati va unga qarshi falsafiy isyon masalasi tahlil qilinadi. XX asr fransuz ekzistensial faylasuflari Jan-Pol Sartr va Alber Kamyuning asarlari asosida insonning ma’no qidirishi va absurd dunyoga javob sifatidagi isyon g‘oyalari o‘rganiladi. Shuningdek, falsafiy isyonning axloqiy va ekzistensial o‘lchovlari muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: absurd, falsafiy isyon, ekzistensializm, Sartr, Kamyu, ma’no, inson mavjudligi.

Аннотация. В статье анализируется абсурдная природа человеческого существования и проблема философского бунта против нее. На основе произведений французских экзистенциалистов XX века Жана-Поля Сартра и Альбера Камю исследуются поиски человеком смысла жизни и идеи бунта как ответа на абсурдный мир. Также рассматриваются моральные и экзистенциальные измерения философского бунта.

Ключевые слова: абсурд, философский бунт, экзистенциализм, Сартр, Камю, смысл, человеческое существование.

Abstract. The article analyzes the absurd nature of human existence and the problem of philosophical rebellion against it. Based on the works of 20th-century French existentialist philosophers Jean-Paul Sartre and Albert Camus, it explores the human search for meaning and the idea of rebellion as a response to an absurd world. The moral and existential dimensions of philosophical rebellion are also discussed. **Keywords:** absurd, philosophical rebellion, existentialism, Sartre, Camus, meaning, human existence.

KIRISH. Inson va uning hayoti, hayotning mohiyati va mavjudlik masalasi falsafa, ontologiya, falsafiy antropologiya kabi fanlarning obyektida markaziy o‘rinni egallaydi. Ekzistensialistlar, jumladan, Jan-Pol Sartr va Alber Kamyu, dunyodagi beo‘xshovlik, bema’nolik va absurd haqida keng mulohazalarni kelib chiqishiga sabab bo‘luvchi falsafiy qarashlari bilan falsafa tarixida o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Kamyuning fikricha, inson hayotining absurdligi inson va uning fikriy dunyoqarashi bilan mutlaq voqelik o'rtasidagi ziddiyatdan kelib chiqadi. Absurdga javob sifatida u "falsafiy isyon" tushunchasini ilgari suradi. Xususan, uning falsafasidagi fundamental tushunchalar — «absurd» va «isyon» atroflicha o'rganiladi. Shuningdek, maqolada A. Kamyuning falsafiy qarashlari J. P. Sartr, F. Dostoyevskiy kabi mashhur mutafakkirlarning fikrlari bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Ushbu mutafakkirlar, ma'lum darajada, Kamyuning falsafiy qarashlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan.

Ushbu mavzu ekzistensializm falsafasi va falsafa tarixi uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi. A. Kamyuning turli falsafiy g'oyalarini asoslash va tahlil qilish orqali maqolada zamonaviy falsafa va tafakkur shakllanishiga uning ta'siri borasida muhim fikrlar keltiriladi. Kamyuning yozuvchi va faylasuf sifatida shakllanishiga ta'sir qilgan biografiyasi va asarlariga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu maqolada absurd va isyon muammolari chuqur tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ushbu tadqiqotda ilmiy va tahliliy metodlar qo'llanildi. Asosiy manbalar sifatida Jan-Pol Sartr va Alber Kamyuning fundamental asarlari tanlab olindi. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotchilarning falsafiy isyon haqidagi ilmiy maqolalari tahlil uchun foydalanildi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqotning uslubiy asoslarini obyektivlik, xolislik, ilmiy, tarixiy, qiyosiy tahlil tashkil etadi. Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, uning xulosalaridan ijtimoiy-falsafiy tafakkurni kengaytirishda, mustaqil fikrni shakllantirishda, falsafa tarixiga, fransuz ekzistensializmiga bo'lgan ijobiy munosabatni shakllantirishda foydalanish mumkin.

NATIJA VA TAHLILLAR. Falsafa ijtimoiy hodisa sifatida antik davrdan inson tafakkurining borliqqa munosabatini o'rganish orqali shallangan bo'lsa-da, ontologik masalalarning markazida o'zining mavjudligini anglash va bu mavjudlikning mohiyati nima ekanligini qidirish bilan bugungi kunda ham mashg'ul bo'lmoqda. Suqrotning "o'z-o'zingni angla" g'oyasi tafakkur faoliyati obyektini bevosita tafakkurning o'ziga qaratdi. Garchi insoniyat fikr-mulohazalari rivojining uzoq tarixiga nazar tashlasak, mohiyat va mavjudlik tushunchalariga ta'riflar xilma-xilligini hamda germemevtik yondashuvlarning rangbarangligini kuzatishimiz mumkin. Ushbu masala ayniqsa XX asrning boshlarida o'ziga xos yangicha talqin bilan fransuz ekzistensialistlari tomonidan o'rganildi va ijtimoiy

hayotda adabiy-falsafiy intellektuallar fikriy chorrahasi markazida bo'ldi. Bu chorraha markazida Jan Pol Sartrning "mavjudlik mohiyatdan avval" g'oyasi va undan kelib chiqqan bahs-munozaralar absurd tushunchasining yangicha talqinini vujud kelishini ta'minladi.

XIX asrda yashab ijod qilgan, garchi o'zini ekzistensialist deb atamagan bo'lsa-da ekzistensializmning go'yaviy asoschilari sifatida e'tifor etiluvchi Soren Kierkegor (1813–1855) va Fridrix Nitsshe (1844–1900) lar ham o'z falsafiy qarashlari orqali Sokrat falsafasiga ikki tomonlama munosabatda bo'lganligini ko'rish mumkin. Bir tomondan, u (Suqrot) shaxsiy subyektiv qadriyatlardan umuminsoniy axloqiy me'yorlarga o'tgan o'ziga xos ratsionallik himoyachisi sifatida ko'rilgan, buning uchun Kierkegor uni olqishlagan va, aksincha, Nitsshe uni ma'qullamagan. Ammo ikkala taraf ham uning shaxsiy boqiylik dalillari va Afina sudi tomonidan chiqarilgan o'lim jazosini tan olish o'rtasidagi mantiqiy bo'shliq bo'ylab individual "sakrash"ni hurmat qilishdi. (Sokratni xudosizlikda va o'z ta'limoti bilan yoshlarni buzganlikda ayblab, sudlangan va aybdor deb topilgan.) Boshqacha qilib aytganda, har bir faylasuf hayot uzluksiz mantiqiy dalillar oqimiga ergashmasligini va ko'pincha chegaradan chiqib ketish xavfi borligini tushunib yetdi. Adolatli hayot kechirish uchun oqilona hayotiy tamoyil, shaxsiy hayot pozitsiyasi sifatida ulug'langan ekzistensial tafakkur adolatsiz ijtimoiy-axloqiy me'yorlarning siyosiylashgan tizimi qurboniga aylangan. Kierkegor ta'kidlaganidek, *ko'p odamlar ruhning o'lmasligiga* dalillar keltirdilar, ammo Sokrat, ruh o'lmas bo'lishi mumkinligini taxmin qilgandan so'ng, o'z hayotini xavf ostiga qo'ydi. U Afina saroyining buyrug'iga binoan zaharni ichdi va shu bilan birga izdoshlari bilan uni boshqa hayot kutishi mumkinligi haqida suhbatlashdi. Kierkegaard buni subyektiv haqiqatga misoli deb bildi. Bu bilan u o'z hayotini xavf ostiga qo'yishga tayyor bo'lgan shaxsiy ishonchni nazarda tutgan. Kierkegaard fikri bilan aytganda: "Gap men uchun to'g'ri bo'lgan haqiqatni topish, men yashab o'lishim mumkin bo'lgan g'oyani topishdir" [2;160].

Bu absurd holat haqida O'zbekiston faylasuflaridan bo'lmish Viktor Alimasov Jan Pol Sartrning "Ko'ngil aynishi" essesidan quyidagi fikrlarni aytib o'tadi. "Aslida, bu shaxs fojiasi! Faqat hozirni, shu onni tan olib o'tmishdan ham, kelajakdan ham voz kechish yoki bo'lmasa, ulardan qochish hech kimga najot keltirmagan. Faqat his tuyg'uga tayangan kishi shu ondan boshqasini anglashga, idrok etishga qodir emas, hozir unga yakkayu yagona borliq, imkon bo'lib ko'rinadi. O'tmish o'z holicha o'tmish

bo'lolmaydi, ro'y bergan voqealar, kechinmalar, ehtiroslar to'qnashuvi hozirni o'tmishga aylantiradi va o'tmish reallik kasb etadi. Vaholanki, qahramonda ushbu uyg'unlikni his qilish yo'q. Natijada uning hayoti ham o'z ma'nosini yo'qotadi" [4;106].

Rokenten mulohazalarining oxirida shunday fikrga keladiki, o'z mavjudligiga ma'no berish uchun roman yozish kerak ekan. J.P.Sartr fikricha, hayot be'maniligini yengib o'tishning ijoddan boshqa yo'li yo'qdir. Bunga boshqalarning irodasi ham, aqli ham yetmaydi. Uning bu fikrga kelishiga bizningcha inson faqatgina yaratish va yoki ijod bilan shug'ullansagina, boshqa insonlar amal qiluvchi kundalik mexanik xatti harakatlardan qutuladi degan g'oya sabab bo'lgan bo'lsa ajab emas.

Alber Kamyu «Sizif haqida afsona» (1942) asarida inson tajribasining markaziy muammosi sifatida absurdni ilgari suradi. Unga ko'ra, inson tabiatan hayotida ma'no izlaydi, ammo koinot unga hech qanday ma'noli javob qaytarmaydi. Bu muammo insoniyatning ongli mavjudligi bilan kosmologik sukunat o'rtasidagi ziddiyatdan kelib chiqadi.

Kamyuning fikricha, absurd – insonning ma'no izlash istagi va koinotning ma'nosizligi o'rtasidagi uzviy qarama-qarshilikdan kelib chiqadi. Bu yondashuv falsafadagi ko'plab oqimlar, jumladan, ekzistensializm va nigilistik falsafa bilan uyg'unlashadi. Biroq Kamyu ekzistensialist deb hisoblanmaydi, chunki u ma'no izlashdan butunlay voz kechishni yoki uni biron tashqi manbaga bog'lashni qabul qilmaydi.

1957 yilda A. Kamyu adabiyot bo'yicha Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan. U juda iste'dodli, hatto daholik darajasidagi yozuvchi edi. Uning eng mashhur romanlaridan biri – 1947 yilda yozilgan «Vabo» [3]. Bu roman Aljirda yuz bergan haqiqiy vabo haqida hikoya qiladi. Doktor kasallarga yordam berish va vaboni to'xtatish uchun bor kuchini sarflaydi. Bu haqiqatan ham shafqatsiz kurash edi. Doktor shunday xulosaga keladi: «Insonlarga nafrat qilishdan ko'ra ularga hurmat bilan qarash uchun ko'proq sabablar bor». Bunday xulosaga J.P. Sartr kelmagan bo'lar edi, uni ko'pchilik hozir ham gumanist sifatida eslay olmaydi.

Kamyu ko'plab asarlar yozgan va Nobel mukofotiga munosib edi. Uni mashhur qilgan romanlardan yana biri «Qulash», shuningdek, «Kaligula» dramasi bo'lib, unda mifopoetik dunyoqarashni qo'llab, o'z interpretatsiyasini beradi. Bu asar «super» o'z joniga qasd qilish g'oyasini ifoda etadi, Kaligula esa o'z o'limiga rozi bo'ladi. Shuningdek, uning gumanistik asari «Gilotina haqida mulohazalar»ida ham mavjud, garchi u gilotinaga qarshi bo'lgan bo'lsa ham. «Begona» romanining bosh

qahramoni Merso «nol» ong holatida odam o'ldiradi va gilotinada qatl etiladi.

Kamyuning eng mashhur falsafiy asarlaridan biri «Sizif haqida afsona». Bu uning eng mashhur falsafiy ishlaridan biri hisoblanadi. Absurd tushunchasi va absurdizm XX asr birinchi yarmining asosiy intellektual oqimlaridan biri edi.

Keyingi muhim asari «Isyonkor» bo'lib, 1951 yilda, uning hayoti davomida chop etilgan. Kamyu o'ziga va o'quvchilariga nisbatan halol va insonparvar edi, Sartr esa siyosatga moyil bo'lib, o'z qarashlarini o'zgartirar edi. Kamyu «Yevropaning vijdoni» bo'lgani sababli, ularning fikrlari to'qnashgan. Kamyu barcha inqiloblarga qarshi chiqqan.

Kamyuning yagona jiddiy falsafiy muammosi – o'z joniga qasd qilish muammosi. Har bir inson “hayot yashashga arziydimi?”- degan savolga javob topishi zarur deydi. Kamyu rus adabiyotini, xususan F. Dostoyevskiy ijodini juda yaxshi ko'rardi. Unga ko'ra, o'z joniga qasd qilish ijtimoiy muammo yoki ijtimoiy fenomen emas, balki shaxsiy va individual harakatdir. Inson bu qarorga «qalbning sokin so'qmog'ida» tayyorgarlik ko'rishi kerak. Alber Kamyu «Sizif haqida afsona» (1942) asarida inson tajribasining markaziy muammosi sifatida absurdni ilgari suradi. Unga ko'ra, inson tabiatan hayotidan ma'no izlaydi, ammo koinot unga hech qanday ma'noli javob qaytarmaydi. Bu muammo insoniyatning ongli mavjudligi bilan kosmologik sukunat o'rtasidagi ziddiyatdan kelib chiqadi.

Kamyuning fikricha, absurd – insonning ma'no izlash istagi va koinotning ma'nosizligi o'rtasidagi uzviy qarama-qarshilikdan kelib chiqadi. Bu yondashuv falsafadagi ko'plab oqimlar, jumladan, ekzistensializm va nigilistik falsafa bilan uyg'unlashadi. Biroq Kamyu o'zini ekzistensialist deb hisoblamaydi, chunki u ma'no izlashdan butunlay voz kechishni yoki uni biron tashqi manbaga bog'lashni qabul qilmaydi.

Kamyu inson absurdga uchta usulda javob qaytarishi mumkinligini ko'rsatadi:

Birinchisi, din yoki metafizikaga murojaat qilish – ya'ni, inson ma'no izlab, uni transsendent kuchlar yordamida topishga urinadi. Masalan, teistik falsafalarda ma'no Xudo yoki mutlaq haqiqat orqali belgilanadi. Kamyu bunga qarshi chiqadi, chunki bu «falsafiy suiqasd» (suicide philosophique) deb qaraladi, ya'ni inson absurdga to'g'ri javob berish o'rniga, uni yopiq konsepsiyalar orqali «yoritishga» harakat qiladi. Jan Pol Sart esa buni “yomon e'tiqod” deydi va o'zini ateistik ekzistensialist deb nomlaydi.

Ikkinchisi, haqiqiy o'z joniga qasd qilish – ya'ni, inson absurdga dosh berolmay, hayotni tark etadi. Kamyuning ta'kidlashicha, bu ham yechim emas, chunki u muammoni hal qilmaydi, balki uni yo'q qiladi. Uning fikriga ko'ra, absurd hayotni yashash uchun sababni yo'qotsa ham, o'limni aqlan tanlash uchun asos emas.

Uchunchisi, absurdni qabul qilish va isyon qilish – Kamyu insonning yagona haqiqiy javobi isyon ekanini ta'kidlaydi. Bu, inson o'z hayoti va uning ma'nosizligini anglashini, biroq shu bilan birga yashashda davom etishini anglatadi. Kamyuning fikriga ko'ra, bu yondashuvda inson bosh egmasdan, xayollarga berilish yoki umidsizlikka tushish o'rniga, hayotni shundayligicha qabul qilib, undan zavq olishi kerak.

XULOSA. Kamyu «Sizif haqida afsona» asarida yunon mifologiyasidagi Sizif timsolidan foydalanadi. Sizif abadiy ravishda toshni tepaga surib, qaytadan pastga tushib ketishiga mahkum qilingan. Bu ishning oxir-oqibati yo'q, u ma'nosiz ko'rinadi. Kamyuga ko'ra, Sizif inson holatining timsoli, chunki inson ham hayoti davomida ma'nosizlikka duch keladi.

Kamyuning fikriga ko'ra, inson hayotida ma'no yo'q, va buni anglash inson uchun og'ir zarba. Ammo bu holat noumidlikka emas, balki yashashni davom ettirishga chorlaydi. Kamyuning «absurd qahramoni» – bu umidsizlikka tushmasdan, absurd hayotda hayot kechirishni davom ettiradigan inson. Unga ko'ra, hayotni faqat shundayligicha qabul qilish va har bir ongli lahzadan zavq olishgina insonga haqiqiy erkinlikni beradi. Kamyuning isyon g'oyasi insonga hayotdan ma'no emas, balki hikmat izlashni o'rgatadi. Shu ma'noda, u falsafiy jihatdan ekzistensializmga yaqin bo'lsa ham, uning asosiy nuqtayi nazaridan farq qiladi.

Kamyu shunday xulosa qiladi: inson absurdga qarshi turishi, undan qochmasligi, undan tashqarida ma'no qidirmasligi, balki uni qabul qilib, hayotni his qilishda davom etishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Усмонов, М., Каримов, Р. Ва бошқалар. (2002). Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси. Тошкент, Шарқ. 336 б.
2. Tomas, Flynn. (2006). Existentialism: A very short introduction. Oxford University Press. ISBN 0–19–280428–6. 160 pp.
3. Камью, Альбер. Ахмад Аъзам таржимаси. 2023. “Бегона”. “Ёшлар матбуоти”.
4. Алимасов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш чанқоғи - Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007. –Б. 106.

5. Abdurasulovich, D. G. O. (2023). The Question of Moral Selection in French Ecclesialism. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(8), 42-44.
6. Djurayev, G. (2024). JAN POL SARTR EKZISTENSIAL FALSAFASI GUMANIZM SIFATIDA. *International scientific journal of Biruni*, 3(2), 81-94.
7. Djurayev, G. (2024). INSON MUAMMOSI: EKZISTENSIAL ABSURD. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(26), 397-402.
8. Djurayev, G. O. (2025). FRANSUZ EKZISTENSIALIZMINING VUJUDGA KELISHIDAGI IJTIMOY-FALSAFIY MUHIT. *TAMADDUN NURI JURNALI*, 1(64), 274-279.

ZIYO GO‘KALP RAHM-SHAFQAT VA MEHRIBONLIKNI ULUG‘LASHI

Xamdamov Erkin Ibodullayevich

“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat oily ta’lim tashkiloti
Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ziyó Go‘kalpning insoniylik, rahm-shafqat va mehribonlik tamoyillarini ulug‘lash haqidagi qarashlari tahlil qilinadi. Go‘kalp o‘zining milliy va ijtimoiy falsafasida jamiyatda axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash, insonlar o‘rtasida o‘zaro hurmat va hamjihatlikni shakllantirishga alohida e‘tibor qaratgan. Uning fikricha, milliy birlik va ijtimoiy taraqqiyot nafaqat kuchli davlat va iqtisodiy rivojlanish orqali, balki insonparvarlik va mehribonlikka asoslangan munosabatlar orqali ham amalga oshadi. Tadqiqotda Go‘kalpning asarlarida insoniy fazilatlar, mehr-oqibat va adolat tushunchalari qanday aks etgani va ularning zamonaviy ijtimoiy-madaniy kontekstdagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Tayanch so‘zlar: Ziyó Go‘kalp, rahm-shafqat, mehribonlik, insonparvarlik, axloqiy qadriyatlar, milliy birlik, ijtimoiy taraqqiyot.

Ziyó Go‘kalp (1876–1924) – turk milliy tafakkuri va falsafasining asoschilaridan biri bo‘lib, uning ijtimoiy va madaniy qarashlari turk jamiyatining shakllanishida katta rol o‘ynagan. U o‘z asarlarida insonparvarlik, mehr-oqibat va adolat tamoyillarini ilgari surgan. Go‘kalpning ta’limotida rahm-shafqat va mehribonlik faqat shaxsiy fazilat

emas, balki milliy birlik va ijtimoiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri sifatida qaraladi¹.

Go'kalp jamiyatning barqarorligi va taraqqiyotini insonlarning o'zaro hurmat, hamjihatlik va mehr-oqibatli munosabatlariga asoslangan deb bilgan. Uning fikricha, insonparvarlik qadriyatlari nafaqat oilaviy va shaxsiy hayotda, balki davlat boshqaruvi, ta'lim va madaniyat sohalarida ham ustuvor bo'lishi kerak. Ushbu maqolada Go'kalp qarashlarida rahm-shafqat va mehribonlikning o'zni, uning milliy g'oya va axloqiy qadriyatlar bilan bog'liqligi tahlil qilinadi¹.

Go'kalp o'z asarlarida rahm-shafqat va mehribonlikni faqat shaxsiy fazilat sifatida emas, balki milliy birlik va ijtimoiy taraqqiyotning ajralmas qismi sifatida ko'rsatadi. Uning fikricha, jamiyatdagi barqarorlik va mustahkam aloqalar nafaqat qonun va qoidalarga, balki insonlarning bir-biriga bo'lgan hurmatiga, mehr-oqibat va o'zaro hamkorligiga ham bog'liqdir.

Uning fikrlari nafaqat o'sha davr uchun dolzarb bo'lgan, balki bugungi kunda ham inson huquqlari, fuqarolik jamiyati va milliy birlik kabi masalalarda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Mazkur maqolada Go'kalp qarashlarida rahm-shafqat va mehribonlikning o'zni, uning milliy g'oya va axloqiy qadriyatlar bilan bog'liqligi, shuningdek, bu g'oyalarning zamonaviy jamiyatdagi dolzarbligi tahlil qilinadi².

Go'kalp qarashlarida rahm-shafqat va mehribonlikning o'zni, uning milliy g'oya va axloqiy qadriyatlar bilan bog'liqligi, Ziyo Go'kalpning ilmiy va falsafiy qarashlari tahlil qilindi. Asosiy manbalar sifatida uning "Türkçülüğün Esasları" (Turkchilik asoslari), "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" (Turklashish, Islomlashish, Zamonaviylashish) kabi asarlari hamda milliy birlik, insonparvarlik va ijtimoiy munosabatlarga oid fikrlari o'rganildi. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi. Go'kalp qarashlarining shakllanish omillari o'rganildi. Uning asarlaridagi rahm-shafqat va mehribonlik g'oyalari o'z aksini qanday topgani o'rganildi. Go'kalp qarashlari boshqa zamonaviy mutafakkirlarning insonparvarlik haqidagi fikrlari bilan solishtirildi.

Ushbu tadqiqotda Ziyo Go'kalpning insonparvarlik, rahm-shafqat va mehribonlik g'oyalari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida ilmiy manbalar, Go'kalpning asarlari va zamonaviy ijtimoiy-falsafiy yondashuvlar asosida

¹ Gökalp, Z. Türkçülüğün Esasları. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1923. – B. 45.

¹ Mardin, Ş. Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908. İstanbul: İletişim Yayınları, 1964. – B. 78.

² Gökalp, Z. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. İstanbul: Varlık Yayınları, 1918. – B. 112.

uning fikrlarining mohiyati va amaliy ahamiyati o'rganildi. Ziyo Go'kalp qarashlarining shakllanishiga ta'sir etgan tarixiy, ijtimoiy va siyosiy omillar o'rganildi. Uning hayoti va faoliyati, shuningdek, turk milliy tafakkuridagi o'rni tahlil qilindi. Go'kalpning "Türkçülüğün Esasları" (Turkchilik asoslari), "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" (Turklashish, Islomlashish, Zamonaviylashish) kabi asarlaridagi rahm-shafqat va mehribonlik tushunchalari o'rganildi. Uning asarlarida insonparvarlik va ijtimoiy axloqning qanday yoritilgani tahlil qilindi. Go'kalpning rahm-shafqat va mehribonlik haqidagi qarashlari boshqa zamonaviy mutafakkirlarning insonparvarlik tushunchalari bilan solishtirildi. Uning milliy birlik va madaniy qadriyatlar bilan bog'liq fikrlari zamonaviy sotsiologik va falsafiy yondashuvlar bilan qiyoslandi. Go'kalpning insoniy qadriyatlari va ijtimoiy hamjihatlik haqidagi qarashlari zamonaviy huquqiy va demokratik jamiyat tamoyillari bilan qiyoslanib, ular bugungi kundagi ahamiyati jihatidan o'rganildi. Tadqiqot natijalari Ziyo Go'kalp qarashlarining ijtimoiy va axloqiy jihatlarini ochib berishga, shuningdek, uning insonparvarlik tamoyillarining zamonaviy jamiyatdagi ahamiyatini aniqlashga qaratilgan¹.

Go'kalp o'z asarlarida milliy birlik va birdamlikni mustahkamlashda insoniy fazilatlar, xususan, mehribonlik va rahm-shafqatning ahamiyatini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, jamiyat faqatgina kuch va qonunlar asosida emas, balki o'zaro mehr-oqibat va hamjihatlik bilan mustahkamlanadi. Go'kalp adolat va mehr-oqibatni bir-biriga bog'liq tushunchalar deb biladi. Unga ko'ra, ijtimoiy adolat va inson huquqlarini ta'minlashda mehribonlik asosiy rol o'ynaydi. Agar jamiyatda insonlar o'rtasida hurmat va mehr-oqibat bo'lsa, u barqaror va taraqqiy etuvchi bo'ladi. Go'kalp ta'lim tizimida rahm-shafqat va mehribonlik muhim rol o'ynashi kerakligini ta'kidlaydi. U ta'lim jarayonida o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi insoniy munosabatlar asosiy o'rinda bo'lishi lozim deb hisoblagan. Bu orqali nafaqat bilim berish, balki barkamol inson tarbiyalash maqsad qilinishi lozim. Go'kalp davlat rahbarlari va hukumat tizimida insonparvarlik g'oyalarining ustuvor bo'lishi kerakligini ilgari surgan. U davlat boshqaruvida qattiqqo'llik emas, balki xalq manfaati va mehribonlikka asoslangan siyosat yuritish muhimligini ta'kidlagan.

Bugungi global muhitda Go'kalpning insonparvarlik, mehr-oqibat va ijtimoiy birdamlik haqidagi qarashlari o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

¹ Karpas, K. H. The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State. Oxford: Oxford University Press, 2001. – B. 142.

Uning milliy birlikni insoniy qadriyatlar bilan bog‘lash haqidagi g‘oyalari hozirgi demokratik jamiyatlarda ham ahamiyatga ega. Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlash va ijtimoiy adolatni ta‘minlash uchun Go‘kalp ilgari surgan mehribonlik va insonparvarlik tamoyillariga katta e‘tibor berish lozim. Ushbu natijalar shuni ko‘rsatadiki, Ziyo Go‘kalpning rahm-shafqat va mehribonlik haqidagi qarashlari nafaqat o‘z davrida, balki bugungi kundagi ijtimoiy-madaniy muhitda ham muhim o‘rin tutadi. Uning g‘oyalari milliy birlik, ta‘lim va davlat boshqaruvi kabi sohalarda insoniy qadriyatlarning asosiy o‘rin tutishini ta‘kidlaydi va zamonaviy jamiyat uchun foydali yo‘nalishlarni belgilab beradi¹.

Ziyo Go‘kalpning rahm-shafqat va mehribonlik haqidagi qarashlari uning ijtimoiy falsafasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U insonparvarlik g‘oyalarini milliy o‘zlik, ta‘lim va davlat boshqaruvi bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqqan. Uning fikriga ko‘ra, millat taraqqiyotida mehribonlik va adolat birga olib borilishi kerak. Bugungi kunda Go‘kalpning insonparvarlik haqidagi g‘oyalari dolzarb bo‘lib qolmoqda. U demokratik jamiyatda inson huquqlari va adolat tizimining asosiy tamoyillaridan biri sifatida mehr-oqibat va hamjihatlikni ko‘rsatgan. Shu sababli, uning qarashlari zamonaviy ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarda ham ahamiyatga ega bo‘lib, ta‘lim va boshqaruv sohalarida qo‘llanilishi mumkin. Ziyo Go‘kalp rahm-shafqat va mehribonlikni faqat shaxsiy fazilat sifatida emas, balki jamiyat taraqqiyoti va milliy birlikning asosiy tamoyillaridan biri sifatida ko‘rgan. Unga ko‘ra, davlat va jamiyat nafaqat qonun va qoidalarga, balki insoniylik, mehr-oqibat va o‘zaro hurmat tamoyillariga asoslanishi lozim.

Go‘kalpning bu g‘oyalari bugungi jamiyatda inson huquqlari, ta‘lim tizimi va davlat boshqaruvida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Uning falsafasi shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy adolat va milliy birlikni ta‘minlash uchun jamiyatdagi insonlar o‘rtasida mehr-oqibat va rahm-shafqatni mustahkamlash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gökalp, Z. Türkçülüğün Esasları. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1923.
2. Gökalp, Z. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. İstanbul: Varlık Yayınları, 1918.

¹ Mardin, Ş. Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908. İstanbul: İletişim Yayınları, 1964.

3. Gökalp, Z. Sosyoloji ve Terbiye Yazıları. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1924.

4. Mardin, Ş. Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908. İstanbul: İletişim Yayınları, 1964.

5. Karpas, K. H. The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State. Oxford: Oxford University Press, 2001.

6. Xamdamov, E. I. (2024). Ziyô Go'kalpning hissiy va ratsional axloq to'g'risidagi qarashlari. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(11), 154-161.

7. Xamdamov, E. (2024). Ziyô Go'kalp falsafasida axloq va metafizikaning aloqadorligi. Tamaddun nuri jurnali, 12(63), 22-24.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙНИНГ ИНСОН МОҲИЯТИ ТЎҒРИСИДАГИ ФИКР-МУЛОҲАЗАЛАРИ

Саломова Ҳакима Юсуповна

Бухоро давлат университети “Ислом тарихи ва
манбашунослиги.Фалсафа”
кафедраси профессори, фалсафа фанлари доктори

Муҳйиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Хотамий Тоий – Ибн Арабий (1165-1240) биринчиларда бўлиб Ўрта аср мусулмон фалсафасида инсон билан Оллоҳ орасидаги ўхшашлик аломатлари мавжудлигини тушунтиришга ҳаракат қилди. Бу борада у ҳақли равишда Қуръони Каримда Худо – Оллоҳнинг 99 исми бор эканлигини таъкидлади. Ўзининг фалсафага оид энг бой асарларидан бири бўлган “Фусус-ҳикам” асарида Ибн Арабий “инсонни – борлиқнинг йиғиндиси” деб тушунтирди. Борлиқ – тириклик олами. Инсон бутун борлиқнинг ҳулосаси ва асоси. Инсон – олам руҳи ва олам унинг жасади. Инсон Оллоҳ қўлидаги восита. Инсон туфайлигина борлиқ чинакам тирик ҳолга киради. Шунинг учун ҳам инсон – бутун борлиқнинг, унинг барча шакллариининг асоси, ҳулосаси ва якуни-инсон ҳақиқатда олам руҳи, олам эса унинг жасади, яъни инсонсиз олам жонсиз вужуд. Инсон – бутун борлиқдан олинган мукаммал андоза. Инсон “ўзида бутун олам борлиғининг моҳиятини бирлаштиради”¹. Худди шунингдек, инсон оламнинг бир бўлаги, яъни ўзига хос микрокосмдир. Инсон юраги илоҳийлик “ҳазинахонасидир”.

¹ Муҳйиддин Арабий. Фусус ул-ҳикам. (“Ҳикматлар жавоҳироти”). Байрут. 1980. 50-55 бетлар.

Инсон қалби ойна, сен унда Оллоҳ жамолини кўришни истайсанми, демак Сен ўз-ўзингни билишинг, комиллаштиришинг, ижобий сифатларга тўйинтиришинг лозим. Ўз-ўзини билиш Худони билиш томон илк қадам, Худони билишга ёрдам берувчи мадад. Ибн Арабий ёзади: “Ва ҳува лил Ҳаққи биманзилати инсанил айни мин ал айнил лазий якуну биҳинназар”. Ҳазрат Ҳақ таъолога нисбатан инсон кўз қорачуғининг кўзга нисбати кабидир. Кўрмоқ у (яъни қорачуғ) орқали ҳосил бўлади. Инсон бутун борлиқдан олинган мукаммал андозадир. Ибн Арабий эътирофича, инсон қиёфасида барча мавжудотларнинг ифодасини кўриш мумкин.

Бошқача иборалар билан айтганда, инсонгина Оллоҳ билан олам орасидаги ягона воситачи саналган. Инсон, деб таъкидлайди Ибн Арабий ёруғлик ва зулмат орасидаги жуда нозик боғловчи, Оллоҳ ва олам орасидаги нозик боғловчи. “Шу сабабли У инсонга икки кўз ато этди, зеро инсон икки йўл оралиғида. Бир кўзи орқали у ёруғ томонга ўзининг тайёргарлиги даражасида нигоҳини қаратса, иккинчи кўзи орқали у зулмат томонга боқади...у икки томонни сақлагувчи”...”Инсон Оллоҳ учун кўз қорачуғидек.. Инсонда Оллоҳ ўзининг ижодкорли маҳсулини намоён этади...У (инсон-С.Х.) пайдо бўлувчи ва доимий, борлиқнинг асоси, аммо борлиқдан ажралиб туради, у узук кўзидаги тош каби борлиқни ўзида муҳрлайди. Олам унда Комил Инсон борлиги учун сақланади. Зеро, Комил Инсон - олам муҳри. Муҳр хазина калитидир. Ибн Арабий ғояларида қисқача қуйидаги хулосаларга келинади:

1. Инсон - Оллоҳ билан олам орасидаги ягона воситачи;
2. Инсон – Олам мавжудлигининг шарти (асоси);
3. Инсон – Оллоҳ қўлидаги яратувчанлик, ижод объекти;
4. Инсон – Оллоҳдан кейин иккинчи ўринда турадиган, Оллоҳнинг яратган мўъжизаси;
5. Инсон - ёруғлик ва зулмат орасидаги жуда нозик боғловчи.

Ибн Арабий ёзади: “Ва ҳува лил Ҳаққи биманзилати инсанил айни мин ал айнил лазий якуну биҳинназар” (“Ҳазрат Ҳақ таъолога нисбатан инсон кўз қорачуғининг кўзга нисбати кабидир. Кўрмоқ у (яъни қорачуғлар орқали ҳосил бўлади). Жалолиддин Румий таҳсил олган мадрасаларда Ибн Арабий асарлари чуқур ўргатилар эди. Ибн Арабий таълимотининг Румийга таъсир бўлган.

Носириддин Тусий (1202-1274) ёзади: “Инсон – дунёда яратилган энг шарафли зот” ҳамда “Бахт ва бахтсизлик калити инсонда,

комиллашиш (мукаммаллашиши) мезони ҳам унда, унинг ақл даражасида”.

Шайх Саъдий Шерозий (1203-1291) олим, воиз, сўфий ўзларининг “Гулистон” асарида бутун дунёдаги одамларни яратилганлиги бир гавҳардан деб, бутун дунё одамларини бир-бирига меҳр, фақат эзгуликлар улашишга чақиради:

Бани одам аъзойи якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рўзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту к-аз, меҳнати дигарон беғами,
Нашояд, ки номат ниҳанд одами¹.

“Бани Одам узви якдигаранд”, яъни, “Одам боласи бир вужуд аъзоларидир” Саъдий қанчалар ҳақ. Ер сайёраси бирта. Инсон бошқаларнинг ташвиши-уқубатидан беҳабар бўлса, уларни енгиллаштиришга киришмаса, у инсон одам деб аталишга ҳам нолойиқдир.

“Бир-бир мучаси бор барча киши,
Бир гавҳардандир яратилиши.
Бирор муча бўлса оғриққа дучор,
Бошқа аъзоларга қолмагай қарор.”²

“Бани одам узви якдигаранд”, яъни “Одам боласи бир вужуд аъзоларидир”. Саъдий қанчалар ҳақ. Бир мамлакат аҳолиси бошига тушган қайғу-ситам, бошқа ён мамлакатларда яшовчи инсонлар ҳаётига ҳам таъсир этади. Ер сайёраси бирта. Инсонларнинг ноаҳиллиги, худбинлиги, ҳасадчилиги, очкўзлиги боис жамиятда ноаҳилликлар, урушлар, ҳар хил касалликлар авж олади. Дунёдаги бундай нохушликлар, қонли тўқнашувлар, урушлар сабаби инсонлар орасидаги келишмовчиликлар ҳамда ноаҳилликлардир. Ер сайёрасидаги барча мамлакатни бир жон-у, бир тан эканликлари, ҳар доимо аҳилликда, тинчликда яшашга даъват этувчи ушбу мисралар БМТ деворида 80 тилда олтин ҳарфлар билан ёзиб қўйилган.

Шайх Саъдий нуқтаи назарига кўра, одам агар ўзида яхшилик ва эзгулик хислатларини мужассам эта олсагина, инсон ҳисобланади:

¹ Саъди Шерозий. Гулистон. Мулло Муродхўжа таржимаси.Т.:”Фан”. 2005.47-бет.

² Қаранг.: Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг биносида 80 тилда олтин ҳарфлар билан Саъдий Шерозийнинг ушбу сатлари ёзиб қўйилган.

“Тани одамай шариф аст аз жони одамият,
На ҳамин либоси зебост нишони адамият”¹.

Таржимаси:

“Тана шарафлидир одам жонидан,
Одамият нишонаси эмас, зебо кийимдан.”

Мазкур мисралар шундай хулосага олиб келаки, инсонийлик шаклда эмас, балки мазмун-моҳиятдадир.

Азизиддин Насафий (1240-1300) “Инсон – катта олам – дунё ичидаги кичик оламдир”, - деб олами кабирда, яъни буюк, катта оламда неки мавжуд бўлса, олами сағир – кичик оламда ҳам ўша нарсa борлигини исбот этди. Азизиддин Насафийнинг инсон қиёфаси ва одамийлик маъноси орасидаги бир бутунлик ва аксинча қарама-қаршилик борасидаги фикрлари таҳсинга сазовордир. Азизиддин Насафий ёзадилар: “Шуни яхши билгилки, одамларнинг кўпчилигида инсонлик қиёфаси бўлгани билан одамийлик маъноси йўқдир. Бундай кимсалар эса аслида эшак, ҳўкиз, қурт-қумурсқа, қоплон, илон ва чаёнлардир. Нега, нима учун бундай дея сира ажабланмаслик лозим. Чунки ҳар бир кент ва шаҳарда ҳам маънан, ҳам жисман инсонлик шарафига соҳиб бир ҳовуч киши бордир, холос...”.

Шайтонлик, ҳайвонлашув, йиртқичлик шу қадар авж олиб кетди. Инсонлар орасидаги инсонийлик шарафига мансуб инсонлар жуда-жуда оз. Инсонда ҳар доим инсонийлик ҳамда шайтонийлик орасидаги кураш мавжуд, инсон ўз қадрини билиб ҳар доим ҳайвонийлик, шайтонийликдан устун бўла олиши зарур, айнан шу Мавлоно ҳикматларидан бири саналади.

Инсонлар маънавий ва руҳий мавжуд борлиқ ўзаги, ядросидир. Шу инсонлардан ҳаммаси ҳам зоҳирӣ дунёдан юксакликка кўтарила олади. Инсонда ҳислар пок бўлмаса, ҳислар қоронғу бўлса, кўнгил кўр бўлса, у инсон илоҳӣ нурдан йироқлашиб кетади. Ҳикмат аҳли хос кишилар, яъни чин фақир, ориф, дийдорталаб ошиқ ва абдоллар бўлган. Уларнинг илми – ладунӣ илм, вужудлари эса маърифат суви билан ювилган. Ҳикмат аҳлида шошқалоқлик, кибр, дангасалик, кўролмаслик ҳислатлари бўлмайдӣ. Румӣга кўра, “Ҳикматлар – Аллоҳ лашкаридур, улар Ҳақ, ҳақиқат байроғини кўтариб, кўнгулларни забт қилур”.

¹ Саъдий Шерозӣ. Мунтахаби ғазалиёт. Душанбе. Ирфон. 1977. С.9.

Саъди Шерозӣ. Гулистон. Мулло Муродхўжа таржимаси.Т.:”Фан”.2005. 47-бет.

Мавлононинг ҳикмати – инсонийлик қадри ва шарафини ҳайвоний, шайтоний ҳурсу-офатлардан ажратиш демакдир.

Алишер Навоий (1441-1501) ўзларининг “Маҳбуб ул-қулуб” асарларида: “Одамий шарифул кавнайндуру” деган иборани келтирган. Яъни: “одам икки дунёнинг энг азиз ва энг шариф махлуқидир”. Одам Парвардигор ҳусну жамоли учун кўзгу бўлса, Инсон бу кўзгунинг мазҳари – Тангри таоло қудрати ва сиру асрори, илму каромати акс этган мўъжиза хилқат. Алишер Навоий “Ҳайратул – аброр” асарининг 17-бобини кўнгул тушунчасига бағишлаган. Навоий нуқтаи назарига кўра, кўнгул – инсонийлик аломати. Рух – руҳоний маъносида:

“Одамий эрсанг демаги одамий,
Оники, йўқ халқ ғамидин ғами”

тарзида ёзилса, “Агар ўзингни инсон ҳисобласанг, халқнинг ғам-ташвиши билан иши йўқни одамий, яъни инсон дема” мазмунга эга бўлади. Бу байтни араб алифбосидан:

“Одамий эрсанг демагил одаме,
Оники, йўқ халқ ғамидин ғами”

бунда унинг мазмуни кучаяди, билки, ўз халқини уйламайдиган инсон умуман одам эмас. Кўнгил категорияси шаклан “одам” билан “инсон” деган юксак маънодаги одам тушунчалари ўртасидаги, кўп ҳолларда деярли аҳамият берилмайдиган энг нозик фарқни ифодалаб беради.

Аммо қалб, кўнгулни биринчилардан бўлиб фалсафий категория сифатида талқин қилган Ибн Сино, Мавлоно Румийларнинг маънавий меросларидан топа олдик.

Бундай нозик, сермоҳиятли ифода Алишар Навоийдан анча олдин ўтган аллома Жалолиддин Румий асарларида ҳам тўлиқ ифодасини топган.

Жалолиддин Румий Алишер Навоийдан анча илгари инсон қалби, кўнгилни фалсафий категория сифатида талқин қилади. Қалбни ҳамма нарсадан юқори ўринга қўяди. Инсон қалби нозиклиги, ҳеч бир инсон бошқа бир инсонни асло хафа қилмаслиги ҳақида куюниб, бундай ёзади: “Инсон қалбига бир бора озор бериш Каъбани остин-устун қилгандан кўра ёмонроқдир. Зеро, Каъбани Иброҳим алайҳиссалом барпо этган, кўнгилни эса Аллоҳ”. Айнан ушбу фикр Бобораҳим Машрабда ҳам учрайди: “Бир кўнгул бузсанг, юзар Каъба бузилмасму?”

“Инсон фақатгина тана, жасад, руҳдан ташкил топган мавжудот эмас, балки бошқалардан фарқли ўлароқ “кўнгул” фалсафий категориясини инсон моҳиятида мағиз-ядро сифатида талқин қилади.

Ори-з ўлуб жумла-и ҳолот анга,

То бўлибон касби камолот анга.

Алишер Навоий байтларида “жон”, “руҳ”, “кўнгул” категориялари бир-биридан фарқ қилади:

Жон - инсонни жонсиз нарсалардан фарқловчи аломат;

Руҳ - инсонни бошқа жонзотлардан фарқловчи аломат. Инсон руҳи бошқа

тирик мавжудотлар руҳидан кескин фарқ қилади.

Кўнгул - инсондаги ҳар бир ҳаракат, фаолиятларни келтириб чиқарувчи ҳа-

ракат, кучдир. Кўнгилда илоҳий сифатлар мавжуд. Бундай кўнгул

ҳайвонларда ёхуд ўсимликларда ҳам учрамайди. Алишер Навоий нуқтаи назарига кўра, кўнгул – инсонни камолотга, комилликка етиштирувчи куч-қудратдир:

Каъбаки оламнинг ўлуб қибласи,

Қадри йўқ андоқки кўнгул Каъбаси.

Кўнгул – инсонга олий мавжудот хусусиятини берувчи аломатдир.

Жалолиддин Румийни ҳеч иккиланмасдан инсон фалсафаси асосчиларидан бири десак, асло муболаға қилмаган бўламиз. Зеро, барча асарларининг бош мавзу – инсон, инсон борлиғи, инсоннинг ички маънавий ва руҳий олами, ундаги зиддиятлар, ундаги уйғунлик ҳамда келишмовчиликлар, орзу, ҳирс, ишқ, дард, кемтиклик ҳамда комиллик уларга эришиш йўллари бирма-бир ёритишга ҳаракат қилинган.

Инсоннинг ахлоқий покланиш жараёни оддийгина жараён бўлмай, у инсондаги тафаккур, илоҳийлик, ўз-ўзини англаш, ирода, кўнгил, қалб поклиги кабилар билан диалектик алоқадор бўлиб, одимлаш, юксакликка интилиш каби сермашаққат поғоналарни ўз таркибига олади.

Жалолиддин Румийнинг бешта илмий – маънавий мероси орасидан айниқса учтаси – “Маснавийи маънавий”, “Фихи мо фихий” ҳамда “Девони Шамси Табризий” да инсон фалсафаси ҳақидаги энг нодир манба десак, асло хато қилмаган бўламиз. Барча асарларининг бош мавзуси – инсон, инсон борлиғи, унинг ички маънавий ва руҳий

олами, ундаги зиддиятлар, ундаги уйғунлик ва келишмовчиликлар, орзу, хирс, ишк, дард, кемтиклик ҳамда комилликка эришиш йўллари бирма-бир мантикий изчиллик билан ёритилган.

Бу борада Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Мажолиси сабъа” – “Етти мажлис” асарини ҳам ўрни ҳам каттагина. Номини ўзиданоқ кўриниб турибдики, Румийнинг еттита мажлисининг ваъзлари ёзиб олиннишидан вужудга келган асар.¹ Асар маъзини “томчи” (инсон), “денгиз” (Аллоҳ) ва “ҳаракат” ташкил этади. Ҳақиқатдан ҳам дунёдан пайғамбардан тортиб оддий авомгача, доҳийдан бошлаб шифокору, ўқитувчигача, қари инсондан бошлаб, гўдакгача, оқ танлидан тортиб қора танлигача, шохдан гадогача барча – барчани Румий томчиларга ўхшатади. Аммо томчилар бир-биридан фарқ қилади. Денгиз – Аллоҳ, Яратувчи. Румийнинг энг катта ютуқларидан бири одам ажратмаслиги. Ер юзида яшовчи ҳар бир инсон иккинчисидан шаклларда фарқ қилса, моҳиятда уларнинг эҳтиёжлари, дунёқараши, эътиқодлари, истак, орзулари бир-бирига ўхшайди, улар бир-бирини бойитади. Энг асосийси инсонни борица қабул қилади. Мусбат ва манфий қирралари билан, кемтиклиги-ю, ютуқлари билан кўрсата олган. Инсонларни оҳисталик билан, қалбига, ғурурига озор бермаган ҳолда, қалб кўзларини очишга оид йўлларни кўрсатишга интилади.

“Инсон – томчи ва инсон сел” бу иборанинг диалектик моҳияти нимада?

Инсон - “томчи”. Бу ерда Румий ажойиб фикрни билдиради: “Айрим томчилар тупроққа аралашиб, баъзилари япроққа осилиб, яна бировлари тупроққа аралашиб, баъзилари япроққа осилиб, яна бировлари ёвуз васвасалар комига учиб, ўзларини чормихга осадилар. Баъзи томчилар дарахтларнинг матонатлари сабаб уларнинг илдизларига сўрилиб кетадилар”...² Гўё Мавлоно шу кун аҳволини ёзаётгандек, қанчадан қанча инсонлар ўз фарзандини умрига зомин бўлмоқда, қанчадан қанча инсонлар ўз жигаргўшалари бўғзига арзимас бир мерос боис пичоқ тормоқда, ўз фарзандидан воз кечганлар қанча...умматим залолатга кетганда суннатимни маҳкам ушлаганлар бошқа тоифадир. Ҳар бир инсон бир олам. “Ҳар бир томчиси нима биландир машғул. Ким тикувчилик, ким этикдўзлик, яна кимдир сахийлик савдосига банди, тағин бириси чанг тинглаш ишқибози.

¹ Mevlana Celaleddin Rumi. “Mecalisı seba”. Ankara Sure. 2010.

² Жалолиддин Румий. Етти мажлис. Мажолиси Сабъа. Томчиман бир... денгизга ташна. Т.:”Янги аср авлоди.2019. 30-бет.

Бошқа бири эса ҳид, рангларга боғланганидан денгизни тамоман унутиб юборган. У юз минг томчи сел галлари бир ерга тўпланишиб: “Пешқадам бўлгувчи зотлар (жаннат неъматларига эришишда ҳам) пешқадам бўлгувчи зотлардир” (“Воқеа” сураси, 10-оят) ҳукмидагидек, бир-бирларига суянганча йўл очиб оқиб кетгандилар.”¹ Инсонлар бор, бир-бирини суяйди, бир-бирига далда бўлади. Шу сабабдан бўлса керак, айнан “етти мажлис” асарида инсонларни “қора юзлилар”, “оқ юзлилар”, “дўзах ва жаннат эгалари”, “Зоҳид ва обид”лар, “жинояткор”, “кофир кимсалар”, “аҳли сураат”, “аҳли маъни”², “иймон эгалари”га ажратиб кўрсатади. Сураат аҳли, зоҳирпарастлар дугёвий дуру жавоҳирларда фарқ бўлганлар. Маъно аҳли эса маъно дарёсида Ҳақ таолога восил бўлганлар. Зоҳидлик надир?-деган саволга мукаммал жавоб беради.

Зоҳидлик - “ножўя сўз айтишдан қочишлик”³.

Ошиқлик надир? Ўз борлиғи – ўзлигидан оғиз очмаслик.⁴

Томчилар орасида шундай томчи борки, у бошқа томчилардан сифат жиҳатдан тамоман фарқ қилди. Бу томчи оддий томчи эмас. Бу томчи-пешқадам бўлган инсонни ифодалайди. Бу инсон – бу томчи – йиқилганни турғузувчи инсон. Ўстирувчи инсон. Бу томчи барча учун малҳам бўла олувчи томчи-инсон. Иккинчи томондан, бу томчи “юз минглаб томчилар бажарган ишни уддалайдиган томчидир. У энди томчи эмас, селдир. Энди у томчи эмас, томчи шаклидаги селдир. Бу борада Румийнинг диалектик инкорини яққол кўзга ташланади: томчи томчини диалектик инкор этди, сўнг эса сел томчини диалектик инкор этди. У ҳақ йўлдан ҳеч қачон тоймайдиган пешво – Иброҳим эди. “Албатта, Иброҳим ҳақ йўлдан тойилмаган бир пешво – имом эди”⁵. Бирлик – кўплик. Ҳам томчи эди, ҳам сел эди. Иброҳим ўз-ўзига уммат эди, ҳам парча эри, Ҳам подшо эди, ҳам қўшин. Уммат – юз минг киши бўлади. Минг киши эди, балки юз минглаб киши эди у. Румий мана шундай инсон борлиғи объектив реал диалектикасини аниқ тушунтира олди. Ҳозирги замонда ҳам бундай инсонлар бор, масалан, Иван Сауэр. Инсонлар ҳаётини яхшилашга ўз фаолиятини бағишлаган қалби тоза инсон.

¹ Ўша жой.

² Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Камолиддин Ҳусайн Хоразмий Карим Замоний. Мукаммал шарҳ. 1-китоб. 5-жуз. Т.: Hilol nashr. 2020. 57.

³ Ўша китоб. 107-бет.

⁴ Ўша китоб. 107-бет.

⁵ “Наҳл” сураси 120-оят.

Олимлар кўп дунёда, аммо ҳамма олим ҳам ҳақиқий олим сифатига эгами? Шундай бўлганда эди, француз ёзувчиси, “одамларни билганим сайин, ҳайвонларни кўпроқ севдим”, деб ёзмаган бўлур эди. Қаранг, Румий инсон руҳий-маънавий борлиғини қанчалик англаган. У – бирликда, у кўпликда. У томчи эди, ҳам сел. Оқ ва қора – кураш. “Оллоҳ гўзалдир, гўзалликни севади” айнан ман шу ғоя орқали инсониятни гўзал амалларга етаклайди, Мавлоно. Қуръони каримда инсон моҳияти, хиллари, ҳаёт тарзи, қайси сифатлар соҳиби бўлиши-ю, қайси сифатлардан йироқ бўлиши шартлиги уқтирилган. Бу борада қуйидаги суралар алоҳида ўрин эгаллайди: “Инсон”, “Ёсин” (“Эй инсон!”), “Мўминун” (мўминлар), “Мунофиқон” (“Мунофиқлар”), “Луқмон”, “Аҳзоб” (“Фақирлар”), “Марьям”, “Нисо” (Аёллар), “Нос” (“Одамлар”), “Кофирлар”, “Хумаза” (бировнинг ортидан имо-ишоралар билан ғийбат қилувчи шахс), “Абаса” (Юзини буриштирувчи), “Ғофир” (Мўмин), “Жосия” (тиз чўкиб ўтирувчи), “Анбий” (“Пайғамбарлар”), “Юнус”, “Ҳуд”, “Иброҳим”, “Юсуф”, “Муҳаммад”, “Нух” ва бошқа суралар айнан инсон моддий, маънавий руҳий оламига бағишланган суралар саналади. Ҳақиқатдан ҳам, Жалолиддин Румий ҳар бир сурадаги зоҳирий ва ботиний, ботинни-ботиний моҳиятни ўз қалбидан ўтказиб, бутун маъносини англаб жуда содда ҳолда тушунтириб бера олди.

Пайғамбарлар мисолида инсонларга илоҳий сифатларни сингдириш йўлларини ўргатса, Қуръони Карим, Ҳадислардаги аёлларга оид фикрларни теран англаб, аёлларга ниҳоятда меҳрибон, назокатли муомалада бўлишни уқтирган. Жалолиддин Румий ўз байтларида Яратгувчининг жон ва дилларга ҳукмрон эканини уқтиради. Худованд тоғдек вазмин ва улуғвор қалбларни ҳам ғазаб ва шафқат олови таъсирида ўрнидан қўзғатиб, сомон парчаси каби бодлар қўйнида саргардон қилади. Одамзод ҳар қанча зийрак ва ўткир ақл соҳиби бўлмасин, у ҳаво-ю ҳавас, ботил фикрлар домида қолиши мумкин. Худованд моддий ҳодисаларгагина ҳоким бўлмай, жон ва тафаккуримиз ҳам унинг тасаруфида. Зоҳиран мазкур байт ушбу оятга ишора қилади: ...Ваъламу анналлоҳа яҳувлу байнал маръи ва қолбоҳи”. Шубҳасиз, Аллоҳ ҳар бир одам ва унинг қалб оралиғини эгаллаб туради”. (“Анфол” сураси. 24-оят.)

Биргина аёл ҳақида гап борганда эса “обида аёл”, “муслима аёл”, “мўмина аёл”, “муаллақа аёл” ва ҳ. учрайди. Уммат дейилади. Ўрта уммат – умматларнинг яхшиси демакдир. ... яхшилик кишининг

тақвosi билан ўлчанади. Аммо Румий наздида тақво жуда қимматли бўлиб, у фаолиятни айниқса дилозорликдан холи бўлган фаолиятни ўзида сингдирган бўлади.

“Ҳазор бор гар пиёда тавофи Каъба кунй,
Қабули Ҳақ нашуд гар диле биёзорй...”

Таржимаси:

“Минг бора гар пиёда Каъба тавоф айласанг,
Қабули Ҳақ бўлмади, гар дилозор бўлсанг...”

Инсон жуда мураккаб мавжудот. Жуда серқирра олам. Жалолиддин Румий назаридан инсондаги ҳеч бир қирра назардан четда қолмади. Қуръони Каримнинг Ал-Исро¹ сурасида “Ва лақад каррамна бани одама” (Одам фарзандларини (азиз ва) мукаррам қилдик...уларни ўзимиз яратган кўп жонзотлардан афзал қилиб қўйдик).

Тасаввуф аҳли инсонни “Худонинг ердаги халифаси, икки оламнинг гултожи, қаймоғи”, деб таъриф этди. Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний ўзларининг “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний” асарларида “Инсонлар беш тоифага бўлинадилар: мўмин, кофир, мунофиқ, гуноҳкор ва мушрик. Имон ҳақиқийдир, мажозий эмас”² деб уларнинг фикрларини билдирганлар.

Жалолиддин Румийнинг инсон фалсафаси – инсон ички дунёси, ташқи дунёси улардаги ўзгаришлар, ўпирилишлар, тўнтаришлар, комиллашиш-ю, тубанлашишлар, ички зиддиятлар, ҳамоҳанг уйғунлик ҳамда тинимсиз ўз-ўзидан қоникмаслик, ўз-ўзини топа олмасликлар барча барчасини юритишда Қуръон – ислом динининг фундаментал маънавий мероси саналган – муқаддас манбанинг туб моҳиятига етиб олгани жуда қўл келганини англаш унчалик қийин эмас. Иккинчи томондан, уларнинг ҳар бир моҳиятини ёритишда халққа яқин ижтимоий ҳаётдан олинган мисоллари билан соддароқ тилда изоҳлай олгани ҳам қўл келганини кўрамиз. Ҳақиқатдан ҳам Қуръони Карим – ислом динининг асосий фундаментал манбаиси бўлиб, айнан инсон қалбини тарбиялашга, инсонни комиллик сари етакловчи манба, десак асло муболаға қилмаган бўламиз.

¹ Қуръони Карим.маъноларининг таржимаси. Таржима ва изоҳлар Абдулазиз Мансур. Т.:”Тошкент ислом университети нашриёти”. 2001 .Ал-Исро сураси. 70 –оят. 289-бет.

² Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Рисолаи соҳибия. Васиятнома.Т.: “Movarounnahr”. 2018. 31-бет.

Жалолиддин Румий (1207-1273) томонидан ёзилган илмий ва адабий мерос инсоният учун ғоят қадрли. Фалсафий мушоҳадаларга бой, инсон руҳи диалектикасига бағишланган, Шарқ фалсафасига тамал тошини қўйган қимматли манба деб атасак, асло хато қилмаган бўламиз.

“Фиҳи мо фиҳий” жуда содда форс тилида ёзилган асар. “Фиҳи мо фиҳий” бу китобда Амир Парвона номи кўп тилга олинганлиги сабабли “Муиниддин Парвона” китоби ҳам дейилади. Асарнинг энг қимматли томони шундаки, унда инсон ҳар томонлама чуқур ва кенг таҳлил этилган. Оламдаги барча инсонлар Жалолиддин Румийнинг инсон борлиғи, инсон қалбларига зиёратни шундай мантиқий изчилликда, аниқ ва мураккаб сифат ўзгаришлари, эзгулик ва буюклиги баробарида, нуқсон-кемтикликларини, ёвузлиги ва жирканч иллатлардан қутулиш омилларини кўрсатди. Балки айнан шу сабабдир, барча жаҳон аҳли унинг асарларини энтиқиб ўқийди.

Инсон – бир қарашда жуда оддий, бир қарашда эса роса мураккаб хилқат. Инсонларда гўё ҳамма аъзолар бир хилдек. Аслида-чи. Кўзлар ҳам, қалблар ҳам, хаёллар, орзу-умидлар, амаллар ҳам бошқа-бошқа.

“Эй Расулиллоҳ, одамлар бор чунон,
Кўз била калхатни ўлдиргай ҳамон.”

Худди бошқа маснавийдагидек, яхши кўзлар қарама-қаршиси ёмон кўзлар моҳияти очилади:

“Яхши кўзлар лутфу раҳматдин келур,
Лек ёмон кўз қаҳру лаънатдан келур...”¹.

Инсон кўзлари муайян маъножа қалб сифатидан дарак беради.

Жалолиддин Румий ўз асарларида инсонга хилма-хил таснифлар берди. Мазкур таснифлар ҳақида фикр-мулоҳазалар юритсак.

I. Инсон – гапирувчи ҳайвондир.²

“Инсон гапирувчи ҳайвондир”, - дейишади. Демак, у (инсон-С.Х.) икки нарсадан иборатдир. “Ҳайвон” ва “нотик” жинси ва фасли бўлгани боис, унинг моҳияти бўлади. Бу дунёдаги унинг ҳайвонлик тарафининг озукаси шаҳват кўзғатувчи нарсалар ва орзулардир. Инсонлик тарафининг озукаси эса, билим, ҳақиқат ва Тангрининг жамолидир. Инсоннинг ҳайвонлик тарафи Ҳақдан, инсонлик тарафи

¹ Мавлоно Жалолиддин Румий. Ҳикматлар. Т.: “Фан”. 2007. 127-бет.

² Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. Т.: “Янги аср авлоди”. 2013. 92-бет.

эса дунёдан қочмоқдадир”¹ деб таъкидласа, бошқа бир жойда “Инсоннинг тани – меҳмонхонага, ундаги турли-туман фикру андишалар турли туман меҳмонларга ўхшар,”² - деб уқтиради. Мазкур тасниф орқали Жалолиддин Румий инсонни бошқа махлуқотлардан ўзида ҳайвонийлик ва инсонийлик хусусиятларининг уйғунлиги билан кескин фарқ қилишини таъкидлайди. Жалолиддин Румий фикрига ҳамоҳанг Шамс Табризий:

“Сен танингла ҳайвон, руҳингла малак (фариштасан).
Шунинг учун ҳам тупроққа, ҳам фалакка кетарсан”.

Инсоннинг ҳам моддий, ҳам руҳий-маънавий оламига ишора қилади. Бошқа бир жойда айнан шундай фикрни қуйидагича ифодалайди:

“Сизнинг икки бошингиз бор. Бири дунёга оид тупроқ бош бўлса,

Иккинчиси кўкга оид покиза, руҳоний бошдир...”.

Мазкур иборада инсоннинг ҳам фаришта, ҳам ҳайвон (моддийликка ўч, махлуқ) эканлигига ишора берилган. Бу мисрада ҳам биз диалектика элементларини учратамиз. Инсон оламдаги бошқа жонли махлуқотлардан ўзида ҳайвонийлик ва инсонийлик хусусиятларининг уйғунлашганлиги билан фарқ қилади.

II. Инсон Тангрининг устурлобидир (телескопидир).³ Жалолиддин Румий бу ибораси орқали инсон ўзини билишга, “Ўзини билган Худосини ҳам билади” деган ҳадиснинг туб моҳиятини очиб беришга интилади. Устурлоб фалакнинг қандай кўзгуси бўлса, инсон вужуди ҳам Оллоҳнинг шундай устурлобидир. Яратгувчи, Улуғ Оллоҳ инсонни билимли, илмли ва олим қилиб яратгани учун инсон ўз борлигининг устурлобида вақти-вақти билан Оллоҳ тажаллисини ва беназир гўзаллигини порлиқ бир ҳолда кўради.⁴

“Одам – устурлоби васфи зотдир,
Васфи одам – мазҳари оётидир”⁵.

Румий назарига кўра, инсон Тангрининг устурлобидир ва бу устурлобда бутун олам кўринади. Инсон оламдаги барча

¹ Румий, Жалолиддин. Ҳикматлар. Тўплаб нашрга тайёрловчи Эргаш Очилов.- Т.: “Шарк”. 2008. (272 б.) 210-бет.

² Ўша китоб.143-бет.

³ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. Т.: “Янги аср авлоди”. 2013.23-бет.

⁴ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. Т.: “Янги аср авлоди”. 2013.24-бет.

⁵ Жалолиддин Румий Маснавийи маънавий. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. Т.: “MERIYUS”. ХНМК.. 2010. 733-бет.

мавжудотларнинг бирлигини ўзининг рухий борлиғида акс эттиради. Инсон борлиғи олам борлиғи ҳар хил. Румий борлиқни қуйидагича тушунтиришга ҳаракат қилади. Борлиқ – рухий хусусиятга эга. Бу рухий олам иккинчи бир борлиқ – инсоннинг ички олами билан бевосита боғлиқдир. Инсоннинг ички оламида ундан ташқаридаги олам акс этади, бу иккала олам – олам ичра оламдир. Яъни, моддий табиат борлиғида яшайдиган одам, ўзининг ички олами рухий оламга ҳам эга. Инсон ички рухий оламини Мавлоно “олам ичра олам”, деб изоҳладилар. Ички рухий ҳаёт оламнинг жавоҳиридир. Инсон ўз танасини озиқлантиради, уни кийим ва овқат билан таъминлайди. Тана – от, инсон эса от устидаги чавандоз. Отнинг ем-хашаги инсонга тўғри келмайди. Инсоннинг рухий борлиғи ўзига рухий озуқа талаб этади. Рухий озуқа – Аллоҳга муҳаббат, Аллоҳ сифатларини ўзида мужассамлаштириш.

Қуръони Каримда инсон тўғрисида: “Биз Одам ўғилларини азиз қилдик” дея буюрилган. Улуғ Оллоҳ инсонни билимли, илмли ва олим қилиб яратди. Жалолиддин Румий: “Оллоҳ таолло инсонни олим қилиб яратгани учун инсон ўз борлиғининг устурлобида вақти-вақти билан Тангри тажаллисини ва беназир гўзаллигини порлоқ ҳолда кўради. Бу жамол мазкур кўзгуни ҳеч қачон тарк этмайди” деб ёзган. Демак, инсон рухий борлиғида Тангри тажалли этади, бу эса инсон учун нажот ва ҳикматдир, яъни одам ҳар қандай ҳалокат ва фалокат, офатлар гирдобидан рухий борлиқдаги ҳақиқат нури ёрдамида қутилади. Тасаввуф илми нуқтаи назаридан, оламдаги гўзал барча нарсаларда Оллоҳ нури инъикос этади. Шу сабабли бўлса керак, Достоевский “Оламни гўзаллик қутқаради” деб ёзган бўлса керак.

Жалолиддин Румий: “Инсон Оллоҳнинг моҳиятини у ёки бу даражада инъикос этади”, деб ҳисоблайди. “Ҳаммаси ўзингда жам эрур”, “Ўзини англаган, Оллоҳни англайди”.

III. Инсон – даҳлиз, олам – уй. Румий инсонни даҳлиз, оламни эса уй, деб атайди. Уйга киришдан олдин биз энг аввало даҳлизга киришимиз зарурдир. Бу фикрдан мақсад, инсон дунёни, бутун оламни билишдан олдин энг аввало биринчи бўлиб, ўзини ўзлигини билиши керак. Бутун коинот инсоннинг ички оламида мавжуддир. Уйғониш даври фалсафасида уқтирилгандек, инсон бу микрокосмосдир.

IV. Инсон – яратувчи, ижодкор, буюк, қудратли
Румий инсондаги ижодкорликни иккига ажратади:

1. Ақлий ижодкорлик;

2. Руҳий ижодкорлик.

Ақлий ижодкорлик, деганда, Жалолиддин Румий ақл доирасидаги ижодкорликни – нарсаларнинг инъикосини топиш ва янги-янги нарсаларни яратишни тушунади.

Руҳий ижодкорлик – бу барча нарсаларнинг заминида ётган руҳий кучни ўз ички оламида кашф этиш ҳамда ушбу руҳий куч орқали бутун борлиқ билан қўшилиб кетиш, комилликка эришишдир. Инсон қалби пок бўлгандагина нарсаларнинг моҳиятидан хабардор бўла олади.

Инсон ўз қийматини, қадрини билиши керак, ўзини арзонга сотмаслиги керак.

Шамс Табризийнинг инсон борасидаги фикрлари Мавлоно Румий ғоялари билан ҳамоҳанглиги унинг қуйидаги сатрларида кўрамиз:

“Инсон ҳаёлга, тасаввурга сиғмайдиган даражада улуғ ва буюқдир. Агар инсоннинг ҳақиқий кадр-қимматини сўзлайдиган бўлсам, мен ҳам, дунё ҳам ёнади. Аммо афсуслар бўлсинки, инсон ўз қадрини билмади, ўзини арзонга сотди”.

Уларга ҳамоҳанг мисраларни Юнус Эмро бундай ифодалайди:

Қаерга боқсанг, кўрганинг юзингдир,
Кимда нима кўрсанг, асли ўзингдир.

V. Инсон – “илоҳий табиб”. Жалолиддин Румийнинг антропологик ғояси мағзида инсон ўз моҳиятига кўра роса серқирра, мураккаб олам соҳиби. Унинг таълимотидаги “илоҳий табиб” ва “кўнгил жосуси” тушунчалари – синоним тушунчалар бўлиб, алломанинг ўзи ушбу тушунча маъносини ёритиб беради. “Илоҳий табиблар муриднинг ёки бошқа бировнинг юзидан, сўз оҳангидан, кўзининг рангидан унинг дин ва кўнгил хасталигини билурлар, ҳаттоки кўрурлар, кўнгилларга йўл топиб, ул даргоҳларда нелар кечаётганини айтурлар – улар кўнгилларнинг жосусидирлар, бас, улар ила ростлик, чинлик мақомида ўлтир”¹.

Жалолиддин Румийнинг устози, дўстлари Шамс Табризий инсон ва инсон моҳияти ҳақида қуйидаги фикрларни билдирдилар: “Ҳаётда ҳар нима бўлишинг мумкин, муҳими “инсон” бўла олишдир”. Шамс Табризийнинг айнан ушбу фикрлари Чингиз Айтматовнинг ”Кун

¹ Ўша китоб. 140-бет.

сайин инсон бўлиб қолиш жуда қийин” деган фикрига уйғун бўлиб, айнан ушбу фикр Қирғизистон пойтахти бўлган Бишкек шаҳри аэропорти деворларини безаб турибди.

Шамс Табризий давом этиб ёзадилар: “Одам боласининг одобдан насибаси бўлмаса, инсон ҳисобланмайди. Инсон билан ҳайвон орасини ажратадиган бу одобдир.” Одоб инсонни ҳайвондан ажратиб турадиган энг асосий сифатдир. Одобли инсонда меҳр, вафо каби юксак сифатлар мавжуд.

Айнан ушбу муштарак фикрлар Жалолиддин Румий, Мирзо Бедил ва Шамс Табризий меросида яққол кўзга ташланади:

Меҳру риққат – васфи инсоний бувад,

Хашму шахват – васфи ҳайвоний бувад”.

Румий қаламига мансуб ушбу таснифда руҳ инсонни тинмай маънавий камолотга етаклаши, инсонни мулойим, меҳрибон қилиши, жоҳил, шафқатсиз бўлиш ҳайвоний сифат, ҳайвоний сифатлар инсонни тубанлашишга олиб келиши ифодаланган.

IV. “Инсон – Оллоҳнинг Ер юзидаги халифаси”. Инсонсиз олам тирик ва маъноли ҳисобланмайди. Шу сабабли ҳам, Ҳақ таоло инсонга халифа, яъни ўринбосар деб ном берди, ноиблик мақомини ато қилди. Инсоннинг ҳар бир фардида ушбу ўринбосарликдан оз бўлса ҳам насибаси бор. Аммо ҳақиқий ўринбосар – Комил Инсондир. Қуръони каримда марҳамат қилинган ушбу фикрни кейинроқ Фрэнсис Бэкон: “Комил инсон – ердаги фаришта”,- деб атади.

Гуфт пайғамбар ки Ҳақ аст

Ман нагунжам ҳеч дар болову паст.

Дар дили мўмин бигунжам, эй ажаб

Гар маро жўйи, дар он дилҳо талаб.

т а р ж и м а с и :

Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: “Ҳақ таоло буюрди: “Мен чегарали паст ва баландга сиғмайман”. Аммо таажжубки, мўминнинг қалбига сиғаман. Агар мени истасанг, мўминларнинг қалбидан излагин. (Ҳадисга ишора: ”Менинг еру осмонларим Мени сиғдира олмайди. Аммо мўмин банданинг қалби Мени сиғдира олади”).)

Барча оламини яратишдан мақсад Комил инсонни яратмоқ эди, чунки инсон бутун оламнинг руҳи ҳукмида бўлиб, барча олам унинг жисмидадир.

Жалолиддин Румийнинг инсонга бўлган қарашлари Ибн Арабийнинг қарашларига жуда яқин.

Инсон – оламнинг гултожиси;

Инсон – коинотнинг кўз қорачиғи;

Инсон – Аллоҳнинг кўз қорачуғи; (Ибн Арабий)

Инсон – Аллоҳнинг ердаги халифаси;

Инсон – одамхўр;

Инсон – фаришта, малак;

Инсон – ҳайвон; махлук;

Шарқнинг буюк донишмандларидан бири Жалолиддин Румий Мансур Ҳаллож ва Фариддин Атторнинг инсонга оид қарашларини янада ривожлантирди. Жалолиддин Румий ўз асарларида таъкидлаганидек, инсон тана, жон ва руҳнинг бирлигидан иборат. Мавлоно эътироф этганидек, оламдаги барча мавжудотларни, шунингдек, инсонни ҳам мавжуд қилиб турган қудрат – ҳаракатдир. Оламдаги барча нарсалар, ҳодисалар, воқеалар ҳаракат туфайли бири-бирига ҳалакит бермайди. Инсон оламда мавжуд бўлган тирик махлуқотлар ичида энг мураккабдир. Айниқса унинг ички олами ҳали ўрганилмаган кўриқ. Унинг ичида ҳамма нарса ёзилган. Бироқ зулмат ва пардалар борки, улар ўша ёзувларни ўқишга имкон бермайди. Шундай бўлишига қарамасдан, инсон ўзининг ички оламидаги ёзувларни ўқий олади.¹

I. Инсон - даҳлиз, олам – уй; Уйга киришдан олдин даҳлизга кирилади. Демак, инсон оламни билишдан олдин, инсон ўзлигини билиши керак. Ҳамма инсон ҳам ўзида яширинган қобилиятларни ҳар доим ҳам юзага чиқара олмайди.

II. Инсон – устоз (руҳий устознинг қуввати оддий инсоннинг қувватидан юз баробар кучлидир. “Бу ижодий куч-қувватни Аллоҳ на еру кўкка, на ҳайвону ўсимликларга берди. Бу куч-қувватни фақат инсонгагина бериб, унда ўз сиймосини кўрди.”²

III. Инсон – оддий инсонлар. Оддий инсонлардаги руҳий қувват устознинг руҳий қувватичалик кучли ҳамда барқарор эмас.

Ирода кучи табиатда ҳам, инсон фаолиятида ҳам мавжуд. Аммо табиатдаги ирода кучи онгсиз бўлиб, у ўз-ўзини англамайди. У ўсимликлар, ҳайвонлар ҳаракатида, тупроқ, сув, ва ҳавонинг

¹ Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Биринчи жилд. Биринчи китоб. Асқар Маҳкам таржимаси. Т.: 1999. 26, 33-34, 84-90 бетлар.

² Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур.- Тошкент: Ёзувчи. 1997. Б. 31.

ўзгаришида ўзини намойиш этади.”Буюрдики: Сигирлар ҳам неъматларга монанддир ва оғилхонада бўлганлари ҳолда оғил эгаси хушлаган нарсалардир. Агар соҳиб хоҳласа ўз молини шоҳнинг оғилига олиб бориб қўяди, ибтидода бўлганидек, йўқликдан борлиққа келтирилади. Борлиқ (вужуд) оғилидан жамоа оғилига, жонсиз борлиқлар оғилидан ўсимлик дунёсига, ундан ҳайвонликка, ҳайвонликдан инсонликка, инсонликдан малакликка ва шу сўнгсиз тарзда илгарилатади. У сенга буларни бир-биридан устун оғиллар борлигини қабул ва эътироф этмоғинг учун кўрсатгандир”¹.

Инсон билан Аллоҳ орасидаги якка-ю-ягона фарқ, инсонни Аллоҳга эҳтиёжи бор, Аллоҳнинг эса инсонга эҳтиёжи – инсоннинг Аллоҳга бўлган эҳтиёжичалик кучли, юқори эмас.

Жалолиддин Румий уч восита билан ҳақиқатни билиш мумкин, деб билади. Булар: юрак-билишнинг жойи; қалб-муҳаббатнинг ўрни; қалблар туби-сирлар макони. Бу жойда юрак инсон жисми сифатида эмас, балки билиш учун зарур бўлган интуитив восита ҳисобланади. Юрак доимо ақл ва истак, хоҳиш қарама-қаршилиқлар орасида бўлади. Илоҳийлик, фариштавийлик кучлари билан шайтоний кучлар қарама-қаршилиги марказида бўлади.

Юсуф Хос Ҳожиб инсонийликнинг муҳим кўрсаткичи ахлоқий баркамоликдир, деб билади. У инсонларни ахлоқий баркамол ёки ахлоқсизлигига қараб иккига бўлди:

1. Яхши одамлар;
2. Ёмон одамлар. “Туғма ёмонлар учун чора ва илож йўқ, улар борлиққа бало, халқ учун офат бўладилар”². Бу тоифали одамларга - ғазаргўйлар, ҳасадгўйлар ва бошқа ахлоқий тубан инсонлар мансуб бўлишади. Инсонлар табиатидаги яхшилик ва ёмонлик аломатларини насл-насаб, генетик хусусиятлардан қидиради.

Инсон – инсонларга фойда келтириш, уларга яхшилик қилиш учун дунёга келади.

¹ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур.- Тошкент: Ёзувчи. 1997. Б.28.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Кутаду билик. Қадимий ҳикматлар. Тошкент. 1987. 128, 149-150 бет.

YUSUF QARABOG‘IY FALSAFASINING BUGUNGI YOSHLAR TARBIYASIDAGI O‘RNI

Davronov Otabek Ulug‘bek o‘g‘li

Buxoro davlat universiteti Ijtimoiy siyosiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Zamonaviy jamiyatda yosh avlodni yetuk, ma‘naviy barkamol va intellektual shaxs sifatida tarbiyalash dolzarb vazifa hisoblanadi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta‘kidlab o‘tganlaridek: “Bugungi avlodni tarbiyalashda biz ulug‘ ajdodlarimiz qoldirgan merosga tayanishimiz, ularning ilmu donishiga suyanishimiz kerak. Bu qadriyatlar millatimizni ma‘naviy jihatdan yanada boyitadi.” Shu nuqtai nazardan olib qaraydigan bo‘lsak, Yusuf Qarabog‘iy singari buyuk mutafakkirlarning falsafiy qarashlari yoshlar tarbiyasida muhim o‘rin tutadi. Yusuf Qarabog‘iy o‘zining erkin va ilg‘or qarashlari bilan Sharq falsafasi va ijtimoiy tafakkuriga ulkan ta‘sir ko‘rsatgan, uning g‘oyalari bugungi kunda ham yoshlar uchun ahamiyatlidir.

Yusuf Qarabog‘iy XVI asr oxiri va XVII asr boshlarida yashab ijod qilgan, Sharq falsafasining yirik namoyandasi sifatida tanilgan. U panteizm pozitsiyasiga asoslangan holda musulmon ulamolarining aqidaparastligi va xurofotini tanqid qilgan¹. Qarabog‘iy, birinchi navbatda, insonning ma‘naviy barkamolligi va axloqiy pokligini jamiyatning asosiy mezon sifatida ko‘rgan. Uning fikricha, inson o‘zining xulq-atvori, mehribonligi va halolligi bilan atrofdagilarning hurmatini qozonishi lozim.

Yusuf Qarabog‘iy insonning ma‘naviy komilligi haqida bayon qilar ekan insonda bo‘lishi kerak bo‘lgan asosiy fazilatlarni aniqlagan. Ular quyidagilar:

1. Ismat – insonning o‘z nomusini asrashi va pokligi, «Ismat» so'zi lug'atda «man qilish» – «saqlash» ma'nosini anglatadi. «Ismat»ning shar'iy ma'nosi esa «Alloh taoloning O'z payg'ambar va nabiylarini gunoh va ma'siyat hamda munkar va harom ishlarni qilishdan saqlashidir»²;

2. Adolat – adolatparvarlik va inson huquqlarini hurmat qilish;

3. Jasorat – haqiqatni himoya qilish yo‘lida qo‘rqmaslik;

4. Axloqiy poklik – ichki va tashqi tozalikka intilish.

Ushbu fazilatlar nafaqat o‘z davrida, balki bugungi kunda ham har bir yosh avlodning shaxsiyati va tarbiyasida muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Yusuf Qarabog‘iyni g‘oyaviy falsafiy qarashlari o‘z

¹ https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2017_464.pdf

² <https://islom.uz/maqola/18564>

davrining kishilari uchun ham bugungi zamonaviy yoshlar uchun ham o'z ta'sirini yo'qotgan emas.

Yusuf Qarabog'iy o'zining ilg'or falsafiy va ijtimoiy-siyosiy qarashlari bilan Sharq mamlakatlarining keyingi falsafiy tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatgan. Uning dialektik yondashuvi va ratsionalistik qarashlari yoshlarni ilmiy fikrlashga undaydi. Qarabog'iyning qarashlarida insonning axloqiy rivojlanishi bilan jamiyatning barqarorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik alohida ta'kidlangan.

Yusuf Qarabog'iy insonni ichki ziddiyatlar orqali haqiqatni anglashga undaydi. Bu yondashuv yoshlar o'rtasida analitik fikrlashni rivojlantirish va tanqidiy dunyoqarashni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Uning fikricha, faqat mantiqiy va axloqiy tarbiya yordamida inson ma'naviy kamolotga erishishi mumkin.

Yusuf Qarabog'iy falsafiy qarashlarida Sharq peripatizmiga xos yondashuv yetakchi bo'lib, voqelikni ratsional va dialektik talqin qilish bilan ajralib turadi. U dunyoni voqelik sifatida tushunishda panteistik qarashlarni ilgari surgan va barcha mavjudotni ikki turga ajratgan: "Vojib" (mavjud bo'lishi zarur) va "Mumkin" (mavjud bo'lishi yoki yo'qligi ehtimoliy). Bu talqinlar Farobiy va Ibn Sino falsafasining uzviy davomidir¹.

Shuningdek, Qarabog'iy insonni tabiatning kichik nusxasi sifatida ko'rgan. U inson tanasidagi organlarni koinotdagi jismlar bilan qiyoslab, koinot va inson o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tasvirlagan. Masalan, Quyoshni yurakka, Oyni oshqozonga va boshqa sayyoralarni inson organlariga qiyos qilgan. Bu esa inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni anglashga undaydi.

Yusuf Qarabog'iy g'oyalarini bugungi zamon yoshlarni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi zamon yoshlarini bilimi va ulardagi mantiqni shakllantirishda Yusuf Qarabog'iyning ratsionalistik qarashlari yosh avlodda mustaqil fikrlashni rivojlantiradi. Uning dialektik yondashuvi sababiy bog'liqlik va uzviylikni anglashga yordam beradi. Qarabog'iyning so'zlariga ko'ra, "Narsa haqidagi bilimga uning sababi orqali erishiladi" – bu ilmiy dunyoqarashni rivojlantirishda muhim prinsipdir.

Bugungi kunda Yusuf Qarabog'iy g'oyalari yosh avlodning axloqiy fazilatlarini shakllantirishda muhim o'ringa ega ekanligini uning g'oyalaridagi yoshlarni ismat, adolat, jasorat va axloqiy poklik kabi yuksak

¹ Nuritdinov M. Yusuf Qarabog'iy va O'rta Osiyoda XVI-XVII asrlardagi ijtimoiy falsafiy fikr. "Fan".T.,1991. B-56.

qadriyatlar asosida tarbiyalash jamiyatning barqarorligi va rivojlanishiga xizmat qiladi.

Bundan tashqari bugungi axborotlashgan zamonda yoshlarni turli xil yod g'oyalar, axborot xurujlaridan himoya qilishda ularni erkin va mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish har qachongidanda dolzarb bo'lib bormoqda. Bu borada ham Qarabog'iyning ma'naviy me'rosidagi erkinlik va ratsionalizmni targ'ib qilish kabi qarashlari yoshlarni mustaqil fikrlash va o'z qarashlarini shakllantirishga undaydi.

Qarabog'iyning falsafasidagi insonning ichki dunyosi va jamiyatga munosabati uyg'un bo'lishi kabi qarashlari ham yoshlar o'rtasida ijtimoiy faollik va mas'uliyatni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, Yusuf Qarabog'iy erkin fikrlashi, mantiqiy qarashlari va yuksak axloqiy fazilatlarni targ'ib qilishi bilan zamonidan oldinroq mutafakkir bo'lgan. Uningcha, komil inson bo'lish uchun inson o'z xulq-atvori, mehribonligi va adolatparvarligi bilan jamiyatga foyda keltirishi kerak. Bu qadriyatlar bugungi yoshlar tarbiyasida ham katta ahamiyatga ega. Yoshlarni Qarabog'iy merosi bilan tanishtirish nafaqat ularning ma'naviy rivojlanishiga, balki jamiyatning barqaror rivojlanishiga ham asos bo'la oladi.

МУҲАММАД ЗАКАРИЁ РОЗИЙНИНГ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ

Ахмедов Руфат Пирматович

БухДУ тадқиқотчиси

Жаҳон халқларининг ахлоқий қиёфасини шакллантиришда аждодларимиздан қолган илмий-маънавий мерослар муҳим ўринга эга бўлиб, уларнинг ўзликни англаш, дунёни билиш, ҳақиқатга эришиш йўллариини излашга бўлган интилишлари инсон ва жамият тараққиёти учун зарур бўлган таълимотларнинг шаклланишига замин ҳозирлаган. Шу нуқтаи назардан, Шарқ фалсафаси тамойилларига асосланган, инсон ва билиш муаммоларига бағишланган таълимотлари жаҳон фалсафаси тарихида фалсафий антропология, гносеология ва ахлоқшунослик соҳасини ўзига хос тадқиқот услублари, амалий тажрибалари билан бойитган алломалар илмий меросини тадқиқ этиш зарурати намоён бўлмоқда. Айниқса, Закариё Розийнинг ҳурфикрлиликка, илмга чорловчи ғоя ва фалсафий қарашларининг

ёшлар тарбиясидаги аҳамиятини аниқлаш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Розийнинг ижтимоий-сиёсий масалалар бўйича алоҳида асарлари мавжудлиги ҳақидаги баҳслар тарихий тафаккурда турли хил фикрларни келтириб чиқарган. Унинг ижтимоий ва сиёсий қарашлари ўз давридаги жамият ҳаётини ва ижтимоий ҳодисаларни чуқур кузатиш асосида шаклланган. Унинг қарашлари ўз даврининг ҳақиқий муаммоларига қаратилган бўлиб, у ижтимоий ҳаётни тасвирлайди, лекин “идеал жамият” ҳақида аниқ моделни таклиф этмайди. Шунинг учун, Розийнинг ғоялари, асосан, жамиятдаги амалий ва реал масалаларни ҳал қилишга қаратилган.

Одамларнинг жамиятдаги яшаш шароитлари уларнинг турли касб ва ҳунар билан шуғулланишига боғлиқдир. Шу маънода, улар бир-бирининг меҳнат маҳсулотларига эҳтиёж сезадилар. Яъни, уларнинг қўшма ҳаёти тасодифий бўлмай, балки зарурий алоқаларга асосланади. Одамларнинг жамиятдаги ўзаро боғлиқлиги фаолиятларининг хусусиятига қараб фарқ қилади. Одамлар ўз вазифаларини бажариш жараёнида жамиятда эришилган умумий мақсадга ҳисса қўшади. Розий фикрича, жамиятдаги ижтимоий синфдаги роллар фақат иқтисодий ва сиёсий белгиларга асосланмайди, балки улар бажарадиган вазифаларнинг фойдалилиги ва муҳимлигига қараб ташкил топади. Унинг фикрича, ҳар бир инсон ўзининг малакаси ва қобилиятига қараб маълум бир касбни бажаришга мойил бўлади.

Бундан ташқари, Закариё Розийнинг ижтимоий ва сиёсий ғоялари ҳақидаги баҳслар, унинг бу масалаларда ўз мустақил фикрини билдирганини кўрсатади. У, Афлотун ва Сукротнинг ижтимоий қарашларини ўзлаштирган бўлса-да, жамиятда одамлар ўртасидаги муаммоларни ҳал қилишда, хусусан, диний аралашувни қабул қилмайди. У ижтимоий тизимни бошқаришнинг табиий асосларига ишонади, аммо фақат ахлоқий маҳорат ва ижтимоий фазилатлар орқали ривожланишни муҳим деб ҳисоблайди. Розийнинг фикрича, инсонлар илм ва адолатни амалга ошириш орқали умумий яхшиликка эришишлари керак.

Аллома шарият жамиятига қарши эди ва бу қаршиликнинг бир сабаби унинг замонаси олимлари билан кескин мунозаралар қилишида кўринади, у динни инсониятнинг бахтли жамиятини қуришнинг асосий кафили деб ҳисобламайди, аксинча, унинг масъулиятини ўз зиммасига олишни талаб қилади.

Инсоннинг адолатли жамият куриш йўлида қўлланадиган йўриқномаси, Розий фикрича, ақлга асосланади, бундай йўлда одам ҳеч қандай юқори мавқега эга бўлмаслиги керак, акс ҳолда бу келажақда низоларга олиб келади. Ҳар бир фирқа ўз етакчисига эргашиши, бошқаларни инкор этмаслиги ва улар ҳақида нафрат билан фикрламаслиги керак.

Шундай қилиб, Розийнинг ижтимоий фалсафаси инсоннинг ижтимоий сифатларининг шаклланишида жамият муҳитининг устунлигини тан олади ва инсонни жамиятдан ташқарида яшаш имконияти йўқлигини таъкидлайди. Агар бундай имконият инсон учун мавжуд бўлса ҳам, бундай ҳаёт қийин ва мушкул бўларди, чунки бу ҳолатда у бошқа одамларни қўллаб-қувватлаш ва ҳамкорликдан маҳрум қолади. Айнан шу икки омил - яъни бошқалар билан қўллаб-қувватлаш ва ҳамкорлик, шахс ҳаётига маъно беради ва уни чидамлилиқка олиб келади. Фақатгина жамият ҳаётида одамлар бири-бири билан мустаҳкам ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиб, меҳнатни мақсадли равишда тақсимлаш орқали талабларини қондира олишади.

Мутафаккир оқил файласуф сифатида инсоннинг ижтимоий ҳаётга боғланиш заруратини ақлга боғлайди. Ҳатто унинг ақл ва билим ҳақидаги таълимоти сунний руҳонийлари ва шиъаларнинг кўз ўнгидан норози бўлган эди, чунки у уларнинг имомлар ва пайғамбарларга етакчилиқ мақоми ҳақида берган ҳукмларини рад этган.

Закариё Розийга кўра, давлатнинг барқарорлиги адолатли қонунларнинг мавжудлигига, шунингдек, душманлар ва мухолифлардан эҳтиёт бўлиш ҳамда уларга ҳурмат билан муносабатда бўлишга боғлиқ. Шу билан бирга, у жамиятни ривожлантиришда илм ўрганиш, моддий ва иқтисодий имкониятларни мустаҳкамлаш, ўз нафсини бошқариш ва уни жамият ривожланишига мослаштириш зарурлигини алоҳида таъкидлайди.

Розий ўз фикрларида сиёсий етакчи сифатида ижтимоий мақомга эришиш иштиёқини муҳим бир фазилат сифатида кўрсатган. Унингча, бу иштиёқ ва ирода бўлмаган тақдирда давлат бошқарувининг моҳияти йўқолади. Раҳбарлиққа бўлган интилиш инсоннинг мақсади ва ҳаёт мазмуни бўлиши лозим. Шунинг учун Закариё Розий бошқарувчиликка эришиш учун ҳар томонлама тайёрликни зарур деб билади.

Аллома сиёсий масалаларда ахлоқий жиҳатни юқори ўринга қўйиб, уни сиёсатчилар муваффақиятининг асосий омили деб билади.

Унинг фикрича, давлат бошқарувчилари ахлоқий камолотга интилиши лозим. У шундай дейди: “Раҳбарга содиқ тарафдорлар ҳатто оғир шароитларда ҳам бир-бирларига вафо қилишлари керак. Раҳбар олий мақомда бўлса ҳам, яхшилик қилишга интилиб, ёмонлик ва ёмон фикрлардан ўзини тийиши лозим... Яна бир аломат шуки, раҳбар қалбида ёмонлик, адоват ва кинадан ҳоли бўлиши керак, шунингдек, ўз дўстларини табиатнинг энг яхши неъмат сифатида кўриб, уларга ҳурмат ва эътибор кўрсатиши керак. Раҳбар бошқа одамларни яхши кўриб, уларни тузатишга интилмоғи лозим ва ҳеч қачон уларнинг бузилишига сабаб бўлмаслиги керак.”

Розий давлат бошқарувчиларнинг ахлоқий камолотини жамиятни ривожлантирувчи ягона омил деб ҳисобламайди. У бу жараёни зулмни йўқ қилиш, адолатли қонунларни қабул қилиш ва уларни амалга ошириш билан тўлдиради. У жамият ва сиёсатни ўрганувчи бир қанча олимлар, файласуфлар ва мутафаккирларга кучли таъсир кўрсатган. Хусусан, Фахриддин Розий унинг баъзи ғоялари билан келишмаган бўлса-да, ўзининг ижтимоий-сиёсий таълимотида Закариё Розий фикрларининг таъсири яққол сезилади. Масалан, Фахриддин Розий жамият ҳаётини ўзаро ҳамкорлик ва меҳнатни мақсадли тақсимлаш асосида барпо этилишини таъкидлайди. У шундай ёзади: “Жамият ҳаёти ўзаро ёрдам ва турли табақа ҳамда касб эгалари ўртасидаги иқтисодий муносабатларга асосланади... Ҳар бир киши шундай касб билан шуғулланиши керакки, бу шаҳарнинг ҳолатини тартибга солишда ёрдам берсин.”

Хулоса қилиб айтганда, Закариё Розийнинг ижтимоий масалаларни таҳлил қилиш усуллари муҳим ўзига хосликка эга. У ўз даврининг тарихий ҳақиқатларини акс эттиришда кенг қамровли қиёсий усулдан фойдаланади. Бу қиёслаш натижалари инсоннинг ижтимоий сифати, давлатларнинг ўзига хос жиҳатлари, халқнинг тарбия ва таълимга бўлган муносабати каби масалаларни очиб беради.

ИССЛЕДОВАНИЕ НАСЛЕДИЯ И ВОЗЗРЕНИЙ НАСИРИДДИНА ТУСИ В СОВЕТСКОМ ПЕРИОДЕ РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАНА

Абубакри М.Г.

д.ф. (PhD), ст. преп. кафедры истории философии и социальной философии философского факультета ТНУ.

Одним из наиболее значимых и духовно обогащающих результатов эпохи перестройки и нового мышления, проникающих во все сферы современного общества, является переосмысление отношения к научно-культурному наследию и, в широком смысле, к достижениям человеческой цивилизации. Важными элементами этих общечеловеческих ценностей выступают философские взгляды и идеи, концепции и теории, чья история возникновения и развития наглядно демонстрирует процесс восхождения человеческого самосознания на новые ступени. В связи с этим, для достижения целей самопознания и национального самосознания, которые служат фундаментом для укрепления независимости и строительства национального государства Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон отмечал, что «Я много раз утверждал и вновь говорю, что наряду с изучением и освоением современной науки и техники, наша молодёжь должна больше заниматься изучением славной истории, материнского языка и богатой культуры и философии нашего народа».¹

Среди множества мыслителей, чье наследие продолжает оказывать влияние на современность, особое место занимает Насириддин Туси, чьи философские произведения не утратили своей научной и практической значимости, является Насириддин Туси. Первые сведения о Насириддине Туси в советском периоде Таджикистана даёт академик А.М. Баховаддинов в «Очерки по истории таджикской философии».² Анализируя социально-политические и философские воззрения таджикского народа в XI-XIV веках, учёный, наряду с трудами Насира Хусрава, Омара Хайяма и представителей суфизма, уделяет внимание жизни, наследию и

¹ Абубакри М.Г. Философия этики (на примере средневековых восточных мыслителей). (учебное пособие). – Душанбе; “ТОРУС”, 2024. 392.стр. –С.6. (на тадж. яз.)

² А.М. Богоутдинов. Избранные произведения. Душанбе, 1980. С. 304

философским взглядам Насириддина Туси. Он отмечает, что Туси был выдающимся естествоиспытателем, математиком, астрономом и философом своего времени, чьё наследие, несмотря на его значимость, ещё не изучено должным образом. Высказанное учёным замечание, вероятно, способствовало тому, что таджикские философы М.Н. Болтаев и М. Диноршоев впоследствии обратились к изучению биографии, творческого наследия и философских взглядов данного мыслителя. Академик А.М. Баховаддинов в упомянутой книге называя Насириддина Туси последователем и защитником Ибн Сина, представляет его в логике как комментатором произведения Абунасра Фараби и Ибн Сины, в геометрии как продолжателем учения Омара Хайяма, а в этике как единомышленником Насира Хусрава.¹ Он отмечает, что Насириддина Туси называли «учителем человечества» и это также указывал на то, что мыслитель являлся выдающейся личностью своей времени и его этические и социальные идеи вызывают особого интереса. Надстройка этической теории мыслителя воздвигнута над этой основе и все этические вопросы представлены в ее соответствии. На этой основе философ опровергает теорию врожденности этики и доказывает, что поведение и характер, хорошие и плохие деяния зависят от обстоятельства, окружения, воспитания и обучения.²

Баховаддинов А.М. отмечал, что Насриддин Туси в направлении социальной теории продолжая учение Абунасра Фараби, развивает её идеи о роли воспроизведения материальных продуктов в сохранении человеческого рода, места ремесла, торговли как причины возникновения и процессов в человеческом обществе.³

Другой философ, который в советский период уделял особое внимание на наследие и учение Насириддина Туси, является М.Н. Болтаев. Он в своей фундаментальной работе «Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы» кроме подробного анализа периода жизни, наследия, сочинений, философских и логических учений Ибн Сины и Фахриддина Рази, глубоко исследовал различные аспекты жизни, деятельности и логико-философских воззрений, а также теория познания Туси. Великая заслуга Болтаева заключается в том, что из 19 глав своей книги 13 посвящал

¹ А.М. Богоутдинов. Избранные произведения. Душанбе, 1980.-С.304

² Абубакри М.Г. Философия этики (на примере средневековых восточных мыслителей). (учебное пособие). – Душанбе; “ТОРУС”, 2024. 392.стр. –С.126.

³ Коллектив авторов. Очерки истории философии. –Душанбе; “Дониш” 1982. 290.стр. –С.68.

Насириддину Туси.¹ Учёный сначала приведет имена отечественных и зарубежных исследователей, которые давали сведения или что-то написали о Туси, таких как А. Крымский, Б. Гафуров, А.М. Баховаддинов, Г.Д. Мамедбейли, Б. Заходер, М.Н. Иванова, Т. Резави, М. Зенджани, Э.Г. Браун, Ян Рыпка.² Он даёт полноценные сведения об историческом периоде жизни мыслителя, его жизни и деятельности, научных взглядов и его идей о естествознании, философских воззрений. В седьмой главе автор подробно рассказывает о разрушительных завоеваниях монголов и даёт полноценные сведения о биографии мыслителя. В этой главе автор говорит о научном наследии мыслителя, в том числе о его сочинениях, посвященных математике, астрономии, естествознанию, медицине и указывает на открытия Туси в этих направлениях науки. Занимательно то, что Болтаев во время анализа и изучения философских воззрений Насириддина Туси использует много стихотворных отрывков из творчества мыслителя, в которых содержатся философские проблемы, и отмечает, что наши мыслители высказывали свои философские идеи не только посредством чисто научных произведений, но и в стихотворной форме. Таким образом понимание этих сложных идей становилось доступным широким слоям населения.³

Во время анализа философского учения мыслителя, Болтаев М.Н. кратко высказывает об этических воззрениях Туси, и в данном случае, также в качестве примера приводит стихотворные куплеты из его творчества. В том числе нижеследующие строки, которые отражают высшие философские идеи:

Шарҳи ҷавре ки ман аз даври қамар мебинам,

Ба кӣ гуям, ки ҷаҳон зеру забар мебинам.

(Те страдания, которых я испытываю в подлунном мире,

Кому сказать, так как мир вижу перевёрнутым.)

Ҳар кучо мегузарам қиссаи шар мешунавам,

Ҳар киро менигарам, дидаи тар мебинам.

(Всюду пройдя слышу рассказ о зле,

На кого не смотрю, вижу плачущим.)

Нокасоне, ки аз хизматашон тарф набаст,

Дар миён омада чун тарфи қамар мебинам.

¹ М.Н. Болтаев. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. Душанбе, 1965

² Там же. С. 225-227

³ М.Н. Болтаев. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. Душанбе, 1965.- С.286-296

(Недостойные, от службы которых нет пользы,
Находятся в середине, как рядом с луной.)

Ҳар кучо бадғухаре буд, кунунаш чу нигин,
Мутамаккин шуда дар хонаи зар мебинам.

(Где бы не были плохой природы людей, теперь как перстень
Уселись вижу в золотых домах.)

Демонстрируя гуманистические принципы, заключенные в поэтическом творчестве Туси, и его приверженность идеалам справедливости, Болтаев приходит к выводу о том, что философские воззрения мыслителя оказали значительное влияние на формирование мировоззрения и художественное творчество таких выдающихся представителей средневековой поэзии, как Хафиз, Навои, Бинои и другие.

Вышеупомянутое стихотворение учёный сопоставляет с известной газелью Хафиза:

Ин чӣ шурест, ки дар даври қамар мебинам,
Ҳама офоқ пур аз фитнаву шар мебинам?
Ҳар касе рӯзи беҳӣ металабад аз айём,
Мушкил он аст, ки ҳар руз бадтар мебинам...¹

(Это что за смута, что вижу в этом изменчивом мире,
Всё вокруг вижу в полном коварстве и злобе.

Каждый просит лучшего дня от времени,

Но, проблема в том, что вижу каждый день хуже становиться.)

Философ, кратко анализируя отношение Туси к религии, отмечает, что тот не был атеистом и не отрицал существования Бога, но критически относился к крайним формам религиозности. Подтверждением тому служит тот факт, что мыслитель сотрудничал с учёными разных вероисповеданий в учебном заведении Марага, проявляя уважение к их убеждениям. В доказательство своей точки зрения Болтаев приводит следующее четверостишие Туси:

Гар чашми яқини ту на қачмаҷ бошад,
Тарсо ба калисо раваду ҳаҷ бошад.
Ҳаргиз, ки ҳаст, ончунон мебояд,
Абрӯи ту гар рост бувад, қач бошад.

(Если твоё уверенное видение не искажено,
Христианин если ходит в церковь, считается паломничеством.

¹ М.Н. Болтаев. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. Душанбе, 1965.-С.323-324

Не будь, то что есть, так должно быть)

В вопросе свободомыслия автор считает, что Туси является последователем Омара Хайяма. Восьмая глава книги М.Н. Болтаева посвящена исследованию теории познания, разработанной Туси, и роли чувственного опыта и рационального мышления в процессе познания. Исследователь следующим образом оценивает теорию познания Туси: «Теория познания Насириддина Туси полностью отличается от его общефилософских воззрений, особенно от его учения о бытие и возникновении мира. Если онтология мыслителя имеет идеалистическую основу, то её теория познания построена на материалистической основе».¹ С девятой по девятнадцатую главу книги М.Н. Болтаева посвящены анализу логического учения Туси. Автор отмечает, что в своей логике мыслитель, следуя традициям Ибн Сины и других предшественников, не только развивал их идеи, но и внёс вклад в совершенствование логической науки. По словам Туси, логика изучает процесс получения новых знаний на основе уже имеющихся.² Логическое учение мыслителя, как отмечает Болтаев, приведено в таких произведениях, как «Асос-ул-иктибос», «Таджрид-ул-мантик», и частично в «Ахлоки Носири» (Насирова этика). Далее М.Н. Болтаев последовательно в каждой главе анализирует учение Туси о конкретных вопросах и понятиях науки логики. Необходимо отметить, что это первая работа исследователя в советском Таджикистане, которая посвящена непосредственно изучению воззрений Насириддина Туси.

Другим философом, который в советском периоде уделял особое внимание к философии Насириддина Туси и отдельно изучал ее, является академик Мусо Диноршоев. Он в 1968 году издал свою книгу под названием «Философия Насириддина Туси». Автор кроме сведений о жизни и наследия, научной деятельности мыслителя, глубоко изучал его онтологию и гносеологию.³ Особо стоит отметить, что он в период независимости повторно издал эту работу и в предисловии ко второму изданию пишет: «Учитывая существующую потребность к этой книге среди философов решил издавать книгу с поправками и дополнениями».⁴

¹ М.Н. Болтаев. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. Душанбе, 1965.-С. 325

² М.Н.Болтаев. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. Душанбе, 1965. С. 341-342

³ М.Диноршоев. Философия Насириддина Туси. Душанбе, 1968

⁴ Мусо Диноршоев. Философия Насириддина Туси. Душанбе, 2012. С.8

Книга состоит из предисловия, трёх глав, заключения и списка литературы. В первой главе, посвящённой жизни и деятельности мыслителя, автор представляет его как учёного-энциклопедиста. Наряду с вкладом Туси в философию, логику и этику, Диноршоев особо отмечает его достижения в естествознании и точных науках, таких как математика, астрономия и физика. Подкрепляя свои слова математическими сочинениями Туси, автор убедительно демонстрирует открытия мыслителя и его вклад в развитие этих наук.¹

Это инновационное исследование академика М. Диноршоева достойно похвалы, так как он ещё раз доказал, что средневековые мусульманские мыслители не только развивали религиозно-философские и этические учения, но и в точных науках имели видные открытия. Отсюда можно заключать, что многие открытия, которых приписывают западным учёным эпохи Возрождения, были известны и сделаны несколько веками раньше восточными учёными. Приведённые М. Диноршоевым доводы подтверждают этого.

Во втором разделе книги анализируются взгляды Насириддина Туси на бытие, включая его представления о природе, человеке, материи и форме, душе и теле, а также само понятие бытия. Диноршоев, глубоко исследуя идеи Туси, приходит к выводу, что мыслитель, признавая существование Бога и идею творения, в то же время занимал отличную от религиозно-экстремистских позицию в вопросах ада и рая, вечности мира, предопределения и свободы воли. В своём естественнонаучном учении Туси склоняется к деизму, поскольку ищет причины природных явлений в самих законах природы. Однако, как отмечает автор, при рассмотрении ряда онтологических проблем, философ демонстрирует непоследовательность, занимая промежуточную позицию между материализмом и идеализмом.²

В третьей главе работы всесторонне исследуются гносеологические воззрения Насириддина Туси. Автор подвергает анализу концепцию познания, проблему классификации знаний, теорию истины и структуру научного знания в интерпретации Туси. На основании анализа философского наследия мыслителя Мусо Диноршоев аргументирует тезис о признании Туси познаваемости мира и о том, что его гносеология фундируется на принципе

¹ Там же. С.42-43

² Мусо Диноршоев. Философия Насириддина Туси. Душанбе, 2012.- С.113-114

отражения. В процессе исследования данных проблем академик М. Диноршоев вступает в научную дискуссию с М.Н. Болтаевым. В частности, М. Диноршоев не согласен с выводами М.Н. Болтаева относительно истинных и эмпирических знаний.¹ Рассматривая противоречивые идеи мыслителя, автор приходит к выводу, что нельзя согласиться с мнением М.Н. Болтаева о том, что теория познания Туси является полностью материалистической.² Необходимо отметить, что М. Диноршоев является одним из первых отечественных исследователей, который глубоко анализировал классификацию наук у Туси. Примечательно, что М. Диноршоев анализирует идеи и воззрения мыслителя с научной и критической точки зрения. То есть, сначала, многими доводами указывает на величие Туси, на его вклад в усовершенствовании воззрений Аристотеля, Ибн Сины и в общем, рациональной философии, а после рассматривает недостатки учения этого мыслителя. Он отмечает, что те теоретические противоречия, которые встречаются в учении Туси, имеют объективные причины и зависели от исторических условий того периода. Более того, М. Диноршоев отмечает, что до сих пор многие произведения мыслителя как: «Кавоид-ул-акаид», «Таджрид-ул-акоид», «Мусореъ-ул-мусореъ», «Талхис-ул-мухассал» не исследованы. Мыслитель призывает к исследованию этих произведений, так как этим можно полностью освещать все аспекты и философские идеи Насириддина Туси.³

Этические воззрения Насириддина Туси стали предметом исследования таджикского философа Н. Идибекова и они отражены в его книге «Этика Насириддина Туси в свете его теории свободы воли».⁴ Автор отмечает, что Туси отрицая учение джабаритов о божественном предопределении, ясно выражает свои идеи по этому вопросу в восьмом разделе «Трактата о принуждении и воздаянии» («Рисолаи чабр ва кадар»). В этом вопросе мыслитель солидарен с перипатетиками, полагая, что человеческий характер не является врождённым, а формируется в процессе жизни. Он предлагает интересную мысль для подтверждения своей позиции: если бы человеческий характер был врождённым, мудрецы не занимались бы

¹ Мусо Диноршоев. Философия Насириддина Туси. Душанбе, 2012.- С.136-138

² Мусо Диноршоев. Философия Насириддина Туси. Душанбе, 2012.-С.162

³ Мусо Диноршоев. Философия Насириддина Туси. Душанбе, 2012.-С.164

⁴ Н.Идибеков. Этика Насириддина Туси в свете его теории свободы воли. Душанбе, 1987

воспитанием людей и исправлением характера и поведения человека.¹ Но, как пишет Н. Идибеков, мыслитель, как и другие свои предшественники, не замечал влияния среды, исторических обстоятельств, общественных отношений к человеческому характеру и поведению, и поэтому предлагал, что все человеческие недостатки возникают от непонимания, незнания и невежества.² Необходимо отметить, что исследование, проведенное Н. Идибековым является одним из ценных глубоких исследований об этических воззрениях Насириддина Туси, которое привлекает внимания других исследователей к этой теме.

В постсоветский период исследование наследия Туси (тусивидение-А.М.) не только не прекратилось, но и получило новое развитие, прежде всего в области философских и этических изысканий.

В заключение можно отметить, что изучение наследия и воззрений Насириддина Туси в советский период в Таджикистане было важным шагом в развитии философской мысли в республике. Работы таких исследователей, как А.М. Баховаддинов, М.Н. Болтаев, М. Диноршоев и Н. Идибеков, позволили не только сохранить и популяризировать идеи великого мыслителя, но и критически осмыслить их, выявить их значение для современности.

Насириддин Туси был выдающимся ученым-энциклопедистом, философом, математиком, астрономом и теологом своего времени. Его наследие оказало огромное влияние на развитие науки и культуры не только на Востоке, но и на Западе. Изучение его трудов и идей помогает нам лучше понять историю философской мысли, а также найти ответы на многие актуальные вопросы современности.

Вклад таджикских исследователей в изучение наследия Туси заключается в том, что они смогли показать многогранность его таланта, его глубокие познания в различных областях науки, а также его оригинальные философские идеи. Они также выявили противоречия в его учении, обусловленные историческими условиями того периода, и показали, что, несмотря на это, его наследие остается ценным источником мудрости и знаний.

¹ Там же. С.53

² Там же. С.66

Исследования, проведенные в советский период, стали фундаментом для дальнейшего изучения наследия Насириддина Туси в независимом Таджикистане. Эта работа продолжается и сегодня, и мы можем надеяться, что новые поколения исследователей откроют для себя еще много интересного и полезного в трудах этого великого мыслителя.

Литература

1. А.М. Богоутдинов. Избранные произведения. –Душанбе; 1980. – С. 304.
2. Абубакри М.Г. Философия этики (на примере средневековых восточных мыслителей). (учебное пособие). –Душанбе; “ТОРУС”, 2024. 392.стр. (на тадж. яз.)
3. М.Н. Болтаев. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. –Душанбе; 1965.
4. Мусо Диноршоев. Философия Насириддина Туси. –Душанбе; 2012.
5. Н. Идибеков. Этика Насириддина Туси в свете его теории свободы воли. –Душанбе; 1987.
6. Коллектив авторов. Очерки истории философии. –Душанбе; “Дониш” 1982. 290 стр. (на тадж.яз.)

JADIDCHILIK ASOSCHISI ISMOIL GASPIRALI FAOLIYATIGA OID

Murodova Aziza Mamadjon qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika institutining tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asr boshlaridagi butun Turkiston bo‘ylab yoyilgan jadidchilik harakati shuningdek bu harakatning yirik vakili bo‘lgan Ismoil G‘aspirali faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari va xalq ma’naviyatini boyitish yo‘lida olib borgan kurashlari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Jadidchilik, Ismoil G‘aspirali, Majid G‘anizoda, “Moskovskiye vedomosti” gazetasi, “usuli jadid”, “usuli savtiya”, Zinjirli madrasasi.

Аннотация: В этой статье рассказывается о джадидистском движении начала XX века, распространившемся по всему Туркестану, а также об особенностях деятельности Исмаила Гаспиринского, крупного представителя этого движения, и его борьбе за обогащение народной духовности.

Ключевые слова: джадидизм, Исмаил Гаспиринский, Маджид Ганизада, газета “Московские ведомости”, “метод Джадида”, “метод савтия”, Зинджирли медресе.

Abstract: this article will talk about the peculiarities of the activities of Ismail Gaspirali, a major representative of this movement, as well as about the jadidism movement spread throughout Turkestan at the beginning of the 20th century and its struggles towards enriching people's spirituality.

Key words: Jadidism, Ismail Gaspirali, Majid Ganizoda, “Moskovskiye vedomosti” newspaper, “method jadid”, “method savtiya”, chain madrasa.

Insoniyat tarixida shunday siymolar borki, ular ma’rifat va madaniyat sohasidagi ulkan xizmatlari bilan nafaqat o‘zlari mansub bo‘lgan millatning, balki qardosh va qondosh millatlarning ham yangi tarixiy taraqqiyot bosqichiga ko‘tarishga munosib hissa qo‘shganlar.

Turkiy xalqlarning madaniy taraqqiyotiga shunday katta va bebaho hissa qo‘shgan siymolaridan biri Ismoil G‘aspirali hisoblanadi. Ismoil G‘aspirali XX asr boshlarida nafaqat Rossiya musulmonlari, balki butun Sharqda mashhur va nomi chiqqan shaxslardan biri edi. Ismoilning faoliyati haqida gapiradigan bo‘lsak u oiladagi ikkinchi o‘g‘il bo‘lib, 1851-yilning 21-martida Ovchiko‘y qishlog‘ida tug‘ildi. U to‘rt yoshga to‘lganida oilasi Bog‘chasaroy shahriga ko‘chib o‘tadi va u yerda joylashib qoladi.

Yosh Ismoil ilk savodini Bog‘chasaroyda, Zinjirli madrasasida Hoji Ismoil degan muallim qo‘lida chiqaradi. Uning bu tahsili 10 yoshga to‘lguniga qadar davom etadi. Ayrim manbalarda Ismoilni 7 yil madrasada ta’lim olganligi ta’kidlansa, ba’zilarida esa uning madrasada olgan ilmi juda oz bo‘lib, hatto ona tilidan ham yaxshi savod olmagan, degan fikrlar aytiladi. Lekin uning o‘z ona tili bo‘lgan qirim-tatar tilini yaxshi bilmasligi mumkin emas edi.

Har holda u 10 yoshiga qadar oilasi bag‘rida bo‘ldi va mahalla maktabi hamda madrasada tahsil oldi. Aynan 10 yoshga to‘lganida otasi Mustafobey o‘g‘lining o‘qishini Moskvaga ko‘chirtiradi. Moskva shahrida yosh Ismoil “Moskovskiye vedomosti” gazetasining bosh muharriri professor Ivan Katkov oilasida istiqomat qiladi. Xuddi shu davrda u rus yozuvchisi Ivan Turgenev bilan uchrashdi, u bilan yaqindan tanishdi. Ismoil G‘aspirali shu yillari jurnalistikaga qiziqib qoldi, ma’rifat borgan sari uni o‘z domiga torta boshladi. Hatto u "Aset" agentligiga tarjimon bo‘lib ham ishga kirdi. 1868-yili 17 yoshga to‘lgan G‘aspirali Moskvadagi o‘qishini tashlaydi va Bog‘chasaroyga qaytib keladi[1, 288-b]. Shu bilan birga G‘aspirali diniy va dunyoviy bilimlarni o‘rganib, xalqqa targ‘ib qilishni, butun Turkiston

bo'ylab yoyishga harakat qila boshladi. U turkiy xalqlardagi jaholatni yo'q qilish, ma'naviyat-ma'rifat orqali taraqqiy topgan mamlakatlar darajasiga ko'tarish harakatini boshlab berdi. Maorifni isloh qilish, maktablarda dunyoviy fanlarni o'qitish masalalarini yuqori o'rinlarda qo'ydi. Shu tariqa butun turkiy xalqlar orasida yoyilgan jadidchilik harakatining asoschisiga aylana bordi.

Ismoil G'aspirali sharq bilan g'arbni taqqoslab, musulmonlar va turkiylar dunyosi, xususan Rossiya tasarrufidagi musulmonlarning jahon taraqqiyotidan uzilib qolayotganini birinchi bo'lib angladi. U turkiy xalqlardagi jaholatni yo'q qilish, ma'naviyat-ma'rifat orqali taraqqiy topgan mamlakatlar darajasiga ko'tarish harakatini boshlab berdi.

Turkistondagi jadidchilik XIX asrning 80-yillarida kelib Rossiya musulmonlari, xususan, Kavkaz va Volga bo'yida yoyilgan shu nomdagi taraqqiyparvarlik harakatining bevosita ta'siri va samarasi sifatida dunyoga keldi. Bu chor hukumatining Turkiston va umuman g'ayri-rus musulmonlar maorifi borasidagi rasmiy nuqtai nazari, amaldagi joriy siyosati edi. Shunga qaramay, Ismoilbek yangi maktab g'oyasidan voz kechmadi. Aksincha, u haqdagi fikrlarini tezroq shakllantirishga, o'ylab yurgan rejalarini amalga oshirishga kirishdi.

Shu tariqa G'aspirali 1884-yilda Qrimdagi Boqchasaroyda birinchi jadid maktabini ochdi. U qisqa muddatda keng jamoatchilikning diqqatini tortdi. Aynan G'aspirali ochgan yangi maktabi uchun o'zi tuzgan ta'lim dasturi asosida darslik tayyorlay boshladi va bu yangi darslikni "usuli savtiya" deya nomladi. Mana shu dastur bo'yicha 40 kun ichida 12 ta o'quvchining savodini chiqara boshladi. Shu bilan birga o'qitiladigan darsning mazmunidan uni o'qitish usuli va baholash jarayonigacha, o'quvchining dars tinglaydigan darsxonasidan dars jadvali-yu, qishki va yozgi ta'tiligacha, maktabning joylashish o'rnidan, sinf xonalarining jihozi-yu yorug'lik darajasigacha zamonaviy asoslarda ko'rib chiqilib, maktab ta'limining yangi dasturi maydonga keltirildi. Ismoil G'aspirali Rossiyadagi musulmon turklar olamiga o'qish-o'qitishning yangi usulini olib kirdi va shu bilan birga uning bevosita amaliyoti bilan ham shug'ullandi. 1893-yili G'aspirali shirvonlik shogirdlaridan Majid G'anizoda bilan Turkistonga yo'l oldi. Samarqandni tomosha qildi. Amir Abdulahadxon yuborgan foytunga o'tirib, Shahrisabzni ziyorat qildi. U Samarqand va Buxoroda ham yangi jadid maktablarini ochdi. Majid G'anizoda Ismoilbekdan izn olib, u asos solgan Samarqanddagi jadid maktabida 40 kun qoldi va u yerda yanada chuqurroq bilimga ega bo'ldi[2, 4-b].

A.V. Pyaskovskiyning ma'lumot berishicha, 1895-1901-yillarda Toshkentda to'rtta jadid maktabi tashkil topgan edi. 1900-yili Andijonda shu kabi maktablar faoliyat ko'sata boshladi... Bularning ma'lum qismi tatar maktablari bo'lib, jumladan, Turkiston ma'rifatparvarlari bo'lgan Munavvarqori 1901-yilda, Avloniy 1904-yilda "usuli jadid" maktabini ochdilar va ma'rifatchilik harakatlarini keng targ'ib etishga katta hissa qo'shdilar. Ayni paytda Rossiya hukumati rus-tuzem maktablariga e'tiborini kuchaytirganligi, mahalliy xalqni ruslashtirishda asosiy vosita deb qaralganligini G'aspirali keskin tanqid qilib chiqqan. Shunday maktablar 1884- yildan Turkistonda ham ochila boshladi. Birinchi rus-tuzem maktabi 1884-yilning 19-dekabrida Toshkentda tashkil etilgan va shu bilan birga 1891-yili Xivada ham ochilgan. 1892-yilda Turkiston o'lkasidagi rus-tuzem maktablarining soni 21 taga yetgan. 1894-yili Buxoroda ham tashkil qilingan. 1917-yilning boshlarida Turkistonda 170ga yaqin rus-tuzem maktabi bor edi[3, 42-43-b].

Shularga ko'ra bu maktablar bolalarni shunchaki xat tanishga o'rgatish emas, ijtimoiy-siyosiy savodini chiqarishda ham muhim rol o'ynaydi. Lekin yangi maktab masalan, Turkistonda xususan Buxoroda osonlikcha o'ziga yo'l ochgani yo'q. Aksincha bir tomondan chor hukumati yo'l bermaydi, ikkinchi tomondan-mutaassiblik. Ismoil G'aspiralining balki Turkiston ma'rifatparvarlarining bu harakatlarini barchasi zehnli yoshlarning kelajagi uchun jahon taraqqiyoti yutuqlarini Turkiston bo'ylab tarqatish va targ'ib qilish edi. Yangi maktab, umuman, yangi fikr mana shunday qiyinchiliklar bilan kirib kelgan edi. Ismoil Gaspirali 1914-yil 24-sentyabrda Boqchasaroy shahrida vafot etgan va Zinjirli madrasasi hududida dafn etilgan. Simferopol va Boqchasaroyda Ismoil G'aspiraliga haykallar o'rnatilgan. Ko'chalar va kutubxona Ismoil G'aspirali nomi bilan ataladi[4, 376-b].

Mustaqillik yillardan keyin Ismoil G'aspirali medali Qrim Respublikasga taqdim etildi. 2016-yilda Qrim Respublikasi Davlat kengashi tomonidan Qrim Respublikasi xalqlarining madaniy va ma'naviy rivojlanishiga qo'shgan muhim shaxsiy hissasi, Qrim Respublikasi manfaatlari yo'lida an'anaviy konfessiyalarni mustahkamlashga qo'shgan hissasi uchun, Qrimda millatlararo va konfessiyalararo tinchlik va totuvlikni mustahkamlashdagi alohida shaxsiy xizmatlari uchun tashkil etilgan Baxchisaroyning muhim tarixiy yodgorliklari Ismoil G'aspiralining uy-muzeyi va Zinjirli madrasasidir. Qayta tiklangandan so'ng muzey sayyohlar uchun mehmondo'st eshiklarini ochdi. Simferopol va Baxchisaroyda Ismoil

Gʻaspiraliga haykallar oʻrnatilgan. Koʻchalar va kutubxona Ismoil Gʻaspirali nomi bilan ataladi[5].

Xulosa qilib aytganda Turkistonda jadidchilik harakatlarida barcha buyuk siymolari singari Qrim-tatar maʼrifatparvari boʻlgan Ismoil Gʻaspiralining oʻrni beqiyosdir. U turkiy xalqlardagi jaholatni yoʻq qilish, maʼnaviyat-maʼrifat orqali butun Turkiston zaminini taraqqiy topgan mamlakatlar darajasiga koʻtarish harakatini boshlab berdi Maorifni isloh qilish, maktablarda dunyoviy fanlarni oʻqitish masalalarini yuqori oʻrinlarda qoʻydi. Yana Gʻaspirali Turkiston ahlini jaholatdan ozod etish, maktab va madrasalarni isloh etish, aholini maʼrifatli qilish, xalq orasida ziyolilarni koʻpaytirish, xurofot va aqidaparastlikka qarshi kurashish, mustamlakachilikni qoralab, Turkistonni ozodlikka eltish kabi gʻoyalarni ham ilgari surdi va Shu tariqa butun turkiy xalqlar orasida yoyilgan jadidchilik harakatining asoschisiga aylana bordi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1.Исmoilбек Гаспринский ва Туркистон./Масъул мухarrир Наим Каримов./ — Т.;- “Шарк”, 2005. 288 б.

2.Ismoilbek Gasprinskiy. Rahbari muallimin yoki muallimlarga yoʻldosh. Simferopol, 1898. 4-b.

3.Ismoilbek Gasprinskiv. Iznaslediva. Simferopol. «Tavriya». 1991.42-43-b

4.Oʻzbekiston Respublikasi. Ensiklopediva — T: Qomuslar Bosh tahririvali.1997. 376-b.

5. kh-davron.uz/kutubxona/jadidlar-kutubxona/ismoil-gaspirali-sultonlar-suhbati-mukolamai-salotin-rosti-rasti.html “Исmoil Гаспирали султонлар суҳбати — муколамай салотин”.

МУҲАММАД ЗАКАРИЁ РОЗИЙ ФАЛСАФАСИ

Ахмедов Руфат Пирматович

БухДУ тадқиқотчиси

Муҳаммад Закариё Розийнинг фалсафий қарашларини кўриб чиқиш ва таҳлил қилиш бу инсониятнинг ахлоқий тафаккури тарихида муҳим воқеа бўлганлигини таъкидлаш учун асос бўлади. Ушбу фаннинг энг муҳим муаммоларини ишлаб чиқишда Розий одамларнинг ҳақиқий амалий ҳаётига эътибор қаратган ҳолда (рационалистик этика) яратишга интиланган. Унинг ахлоқи, биринчи

навбатда, адолат, ҳақиқат, ақл, завқ ва руҳ ҳақидаги фан бўлиб, ҳақиқий ҳаётнинг энг юқори қадриятidir.

Розийнинг қарашларида антик даврнинг фалсафий анъаналари давом қилган. Мутафаккир инсонни онгли ва ижтимоий мавжудот сифатида кўриб чиқиб, бу борада қадимий юнон олимларининг таълимотларига асосланган. У Шарқнинг буюк олими ва шифокор сифатида дунё миқёсида шуҳрат қозонди. Алломанинг тиббий асарлари XI асрда Европа халқлари тилларига таржима қилинган ва тиббий амалиётда кенг қўлланилган.

Мутафаккир дунёқарашини шакллантиришнинг ижтимоий, сиёсий, тарихий, маданий шарт - шароитларини таҳлил қилиш, таққослаш ва ўрганиш шуни кўрсатадики, Розий ўзининг илмий фаолиятида ўз даврининг барча манбаларидан фойдаланган. У ислом илми ва цивилизацияси энг юқори ривожланиш ва тараққиётга эришган даврда яшаган. Буюк исломий олимлар бу вақтга келиб минглаб илмий асарларни юнон, сурия, паҳлавий ва санскрит тилларидан араб тилига таржима қилиб, уларни фалсафа ва илоҳиётнинг кўплаб тарафдорларига тақдим қилиб улгуришганди.

Розий ўзидан олдин яшаган олимларнинг асарлари билан жуда яхши таниш бўлган ва ўз асарларида уларнинг ғояларидан моҳирона, ижодий фойдаланган. Машҳур эронлик олим Маҳди Муҳакикнинг ёзишча, аллома ўз асарларида Гален, Гиппократ, Ибн Сарабиюн, Табарий, Руфас, Ибн Масавия, Шамъун, Арибоис, Архежонс, Жорж, Булис, Фелгургус, Александр, Исҳоқ, Ибн Аллжаложа, Киндий, Хунайна, Темовса, Бадегурис, Салмавия, Ибн Батрика ва бошқаларни тилга олган. Бундан келиб чиқадики, у ўз ижодида мусулмонлар, христианлар, яҳудийлар, зардуштийлар ва ҳиндларнинг энг машҳур асарларига мурожаат қилган.

Розий дунёқарашида зардуштийлик, эпикуризм, мутазилийлик, қадарийлик, неоплатонизм, маздакийлик, қадимги Юнонистоннинг табиий фалсафаси, ашъаризм ва бошқалар каби оқимларнинг таъсири аниқ кузатилган. Бошқача айтганда, унинг фалсафий, сиёсий, ижтимоий ва ахлоқий қарашлари ўтмиш мутафаккирлари ғоялари таъсири остида шаклланган. У ўз даврининг манбаларидан фаол фойдаланган.

Розийнинг фалсафий тизимида борлиқ масаласи қадимги Юнонистон файласуфларига мос равишда ҳал қилинган. Унинг дунё борлиги ҳақидаги таълимоти аниқ материалистик хусусиятга эга. Абу

Ҳотим Розий, Носир Хусрав, Қози Саъди Андалусий, Али Ибн Муҳаммад Журжоний ва бошқа шу каби идеалист файласуфлар унинг таълимотини рад этишлари бежиз эмас. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, унинг дунёқараши баъзи номувофиқликлар билан ажралиб туради.

Розийнинг қарашларидаги баъзи номувофиқликлар унинг тарихий аҳамиятини пасайтирмайди. У Шарқда ва ҳатто Ғарбда эркин фикрни ривожлантириш ва тарғиб қилишда катта рол ўйнади. Файласуф томонидан дунёни билиш масалаларини ҳал қилиш ҳам баъзи ички келишмовчиликларга эга. Масалан, мутафаккир ақл ва ҳис-туйғуларни дунёни билишнинг иккита муҳим босқичи деб билади ва бу ерда у материалист сифатида намоён бўлади. Онгни Худонинг инъоми сифатида тан олиб, у ўзини идеалист - мутафаккир сифатида намоён этади.

Алломани ҳақиқий файласуф гуманист деб ҳисоблаш мумкин. У ҳар доим инсонни Худонинг энг яхши маҳсули деб ҳисоблаган ва инсонпарварлик масаласи унинг ахлоқининг асосий муаммоларидан биридир. У инсонни ҳамма нарсадан устун қўяди. Розийнинг ахлоқий асарларини таҳлил қилиш шунинг кўрсатадики, мутафаккир руҳ (эҳтирос) ва онг ўртасидаги қарама-қаршиликда барча олижаноб ва шафқатсиз ҳаракатларнинг манбасини кўрган. Унинг асарларидаги барча ахлоқий тоифалар икки гуруҳга бўлинади: 1) ижобий хулқ-атвор хусусиятлари ва 2) салбий хулқ-атвор хусусиятлари.

У ўзининг машҳур “Тибби Руҳоний” рисоласини ушбу тоифаларни, айниқса инсон қалбининг салбий хусусиятларини таҳлил қилишга бағишлади. У инсониятни ахлоқий меъёрлар ва қоидаларга риоя қилишга чақирган ва одамларнинг бахти ва фаровонлиги уларнинг олижаноб ҳаракатларига боғлиқлигини алоҳида айтиб ўтган. Розий одамларнинг кўплаб салбий хусусиятларини таҳлил қилиб, уларга ахлоқий фазилатларни қарама-қарши қўяди, ўз фикрларини ҳаётдан мисоллар билан исботлайди.

Мутафаккир одамларнинг салбий хусусиятларини таҳлил қилиб, уларнинг ёмон оқибатларини очиб бериб, одамлар кундалик ҳаётда содир бўладиган ёмон амалларга риоя қилмасликлари керак, аксинча, донолик сабоқларини олишлари ва инсон онги билан ҳаракат қилишлари керак, деб таъкидлайди.

Хулоса қилиб айтганда, Розийнинг маънавий мероси ва унда илгари сурилган ғоялар аynи даврда ҳам долзарбдир. Унинг таълимоти ёш авлодни ва умуман жамиятни тарбиялашда фаол

қўлланилиши мумкин. Албатта, биз аллома яшаган даврдан фарқ қиладиган бошқа бир даврда яшайпмиз. Шунга қарамай, исёнкор руҳни тарбиялашда ва унинг онгга бўйсунетишида, одамларнинг олижаноб фазилатларига эришиши борасида буюк қомусий олим Закариё Розий ўзининг ноёб фалсафий таълимоти ва беқиёс ахлоқида кўрсатган усуллардан фойдаланиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Seyyed Hossein Nasr, and Mehdi Amin Razavi, An Anthology of Philosophy in Persia, vol. 1, (New York: Oxford University Press, 1999), p. 353.
2. Abdul Latif Muhammad al-Abd (1978). Al-ṭibb al-rūḥānī li Abū Bakr al-Rāzī. Cairo: Maktabat al-Nahḍa al-Miṣriyya. P. 280.
3. Закариёи Розӣ. Мунтахаби осор. Душанбе: Адиб, 1989. – 180 б.

АБУЛҲАСАН БАХМАНЁР ШАХСИЯТИ

Рўзиев Мақсуд Ўринович

БухДУ тадқиқотчиси

Мамлакатимизда буюк алломаларнинг илмий-назарий меросини фалсафий идрок қилиш ва уни тарғиб этиш, ёш авлодни фан тарихида юқори мавқега эга аждодларимизнинг эзгу анъаналари руҳида тарбиялаш бўйича ислохотлар изчил давом эттирилмоқда. “Томирларида буюк боболаримизнинг қони оқаётган ёшларимиз улуг аждодларимизнинг муносиб ворислари бўлиши, улар каби улкан мақсадлар сари интилиб яшаши ва юксак марраларга эришиши учун барча зарур шарт-шароитларни яратишимиз зарур. Янги Ўзбекистон ёшлари ана шундай юксак даражаларга кўтарилиши учун барча имкониятларни ишга соламиз”. Бу борада Абулҳасан Бахманёрнинг маънавий-ахлоқий меросида илгари сурилган ёшлар тарбиясига оид ўзига хос қарашларни илмий – назарий таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўрта аср мусулмон Шарқида фалсафий тафаккур ривожига беқиёс хизматлари бўлган буюк мутафаккирлар яшаган. Улардан бири забардаст олим, фалсафий тафаккур тарихининг улкан сиймоси Абулҳасан Бахманёр эди.

Шарқнинг бу буюк файласуфи 993 йилда туғилган. Унинг келиб чиқиши ҳақида аниқ маълумот бўлмаса-да, ўрта аср муаллифлари унинг Озарбайжонда ҳунарманд оиласида туғилганини ёзадилар. XI-

XII асрлар Озарбайжон фалсафий тафаккури тарихида энг муваффақиятли давр ҳисобланади. Бу даврнинг илмий-маънавий тараққиёти, аввало, Абулҳасан Баҳманёр ва Носириддин Тусий номлари билан боғлиқ.

Баҳманёр доимо Аристотел ва Ибн Сино позициясидан гапирган. У борлиқни икки қисмга ажратди, асосий ва мумкин. Унинг фалсафасида ақлий билиш масаласи батафсил ёритилган. Унинг энг машҳур китоби “Ат-Таҳсил” бўлиб, у уч қисм – мантиқ, метафизика ва экзистенциал масалаларга бағишланган.

Абулҳасан Баҳманёр узоқ вақт Ибн Сино билан бирга ишлаган. Олиб борилган илмий изланишлардан маълум бўлишича, ёш Баҳманёр билан бўлган суҳбат ва баҳсларида атоқли олимнинг кўплаб ютуқлари очиб берилган. Ибн Сино бир муддат Баҳманёрга ўша даврнинг асосий етакчи илмлари ҳақида батафсил маълумот бериб, унга йўл кўрсатган. Кейин у ўқувчисига мустақил ишлашга имкон беради. Шарқнинг энг машҳур мадрасаларида дарс бера бошлаган Баҳманёр охир-оқибат ўз ватани Озарбайжонга қайтиб, у ерда ўнта машҳур асарини ёзади. Баҳманёр “Метафизика мавзусидаги рисола” фалсафий асарида қадимги юнон ва рим файласуфларининг асарларини таҳлил қилади. У уларнинг натижаларини XI асрнинг илмий даражасидан кўриб чиқади ва уларнинг тахминларини баҳолайди. У ҳаракат, макон ва вақт тушунчаларининг фалсафий талқинини берган. У уларнинг бирлигини ва ажралмаслигини кўрсатди. У мантиққа бағишланган асарларида ўша даврда фалсафанинг бир бўлаги сифатида эндигина шакллана бошлаган мантиқ ва унинг қонуниятларини ўрганиб, таърифлайди. Баҳманёр ўзидан олдин Шарқ фалсафасини чуқур ўрганади, унинг ютуқлари билан яқиндан таниш. Мантиқда тушуниш, мулоҳаза юритиш ва алоҳидалик тушунчаларини кенг ёритади. Баҳманёр ўзининг навбатдаги “Маротиб ал-Мавжудот” номли фалсафий асарида дунёни, унинг қонуниятларини, унинг яратилиш ва ривожланиш сабабларини тадқиқ қилади.

Баҳманёрнинг ахлоқий қарашлари жамланган “Гўзаллик ва саодат китоби” ҳамда унинг кўплаб тазкиралари бизгача етиб келган. Унинг “Муסיқа китоби” деб номланган асари ахлоқий-фалсафий характерга эга. Унинг Ибн Сино билан фалсафий ёзишмалари ҳозирда Санкт-Петербург ва Тошкент архивларида сақланмоқда. Бу мактублар унинг қандай етук ва файласуф сифатида камол топганини билиш имконини беради.

Аҳамиятли жиҳат шундаки, Баҳманёрнинг асарлари ҳаётлигида Шарқ файласуфлари томонидан чуқур ўрганилиб, кўчирилиб, кўпайтирилди. Баҳманёр даҳосининг овози XIX асрда Европага бориб тақалади. Унинг айрим асарлари Германиянинг Лейпциг шаҳрида чоп этилган. Унинг XX асрда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган фалсафий асарлари Техрон ва Қоҳирада қайта-қайта нашр этилади. Шарқнинг атоқли олим ва мутафаккирлари Абул Аббос Лавкорий, Афзалиддин Хунажий, Носириддин Тусий, Сирожиддин Урмавийлар ўзларини фалсафа илмида Баҳманёр издошлари ҳисоблаганлар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент: “O‘zbekiston”, 2021. – Б.263.
2. Azərbaycan fəlsəfə tarixi : 4 cildə / AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu; baş red. F. Q. Köçərli. I cild : Qədim dövrdən XIII əsrə qədər / red.: Z. Ə. Quluzadə, A. Ə. Hacıyeva. - Bakı : Elm, 2014. - 456 s.
3. Məmmədov, Zakir Cabbar oğlu. Orta əsr Azərbaycan filosofları və müfəkkirləri /Z. Məmmədov ; rəyçi. M. Mahmudov. - Bakı: Azərənəşr, 1986. - 63 s.
4. Məmmədov, Zakir Cabbar oğlu. Orta əsr Azərbaycan filosofları və müfəkkirləri /Z. Məmmədov ; rəyçi. M. Mahmudov. - Bakı: Azərənəşr, 1986. - 63 s.
5. А.О.Маковельский. Из истории философии в Азербайджане в XI–XII веках. Труды Сектора

ШАРҚ ПЕРИПАТЕТИЗМИ: АБУЛҲАСАН БАХМАНЁР

Рўзиев Мақсуд Ўринович

БухДУ тадқиқотчиси

Қадимги юнон Рим фалсафасининг таржимаси ва ислом оламига тарқалишидан кейин Шарқ дунёсида туғилган фалсафа мактабининг номи перипатетизм бўлиб, Шарқнинг энг буюк даҳо файласуфлари ана шу фалсафа мактабига мансубдирлар. Улар орасида Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд, Ибн Мисқавайх, Фахриддин Розий ва бошқаларнинг номларини келтириш мумкин. Баҳманёр номи билан машҳур озарбайжон файласуфи Абулҳасан Марзубон Баҳманёр Ибн Сино шогирди бўлиб, Шарқ перипатетизмини давом эттирган ва ривожлантирган.

Перипатетизм қадимги дунё файласуфи, буюк заковат соҳиби, фанларнинг биринчи таснифи муаллифи юнон донишманди

Аристотель фалсафий мактаб номидан олинган. Бу атама Аристотелнинг таълим усули билан бевосита боғлиқ бўлиб, ўзгача таълим услубини акс эттиради. Шундай қилиб, Аристотель ўз шогирдларига юриш учун кенг майдон берди. Ўз шогирдларига юриш пайтида таълим берган файласуфнинг ўқитиш услуби юнонча “перипатетикос” деб аталган. Кейинчалик файласуфнинг шогирдлари ва унинг фалсафий меросини давом эттирган файласуфлар бу назарий тизимни ўзлаштириб, янада ривожлантириб, перипатизм фалсафий мактабини шакллантирдилар. Бу фалсафий мактабнинг асосчилари, шубҳасиз, Платон ва Аристотель ҳисобланади. Кейинчалик дунё фалсафий аурасида ўз ўрнини эгаллаган бу бой фалсафа мактабига бутун дунё файласуфлари ўз муносабатини билдириб, ушбу фалсафий усул ва Аристотелнинг машҳур категориялар тизимини тўғри фалсафий методология, деб ҳисобладилар. Шунингдек, Шарқ оламида Машшойлик номи билан машҳур бўлган Шарқ перипатизмининг бир қисми сифатида озарбайжон файласуфлари ҳам ушбу бой фалсафа мактабига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Шарқ оламида Ибн Сино номи билан машҳур бўлган даҳо олимнинг шогирди, буюк Баҳманёр озарбайжон Шарқ перипатетик файласуфлари қаторида ўзига хос ўрин ва ролга эга файласуфдир. Шарқ перипатетиклари Аристотелнинг фанларни таснифлаш назариясига асосланиб, ўзларидан олдинги фалсафани икки қисмга бўлдилар: назарий ва амалий. Биринчи қисмга метафизика, табиий фанлар ва математика, иккинчи қисмга эса ахлоқ, уй-жой ва сиёсат киради. Мантиққа келсак, Шарқ перипатетиклари уни гоҳида фалсафанинг назарий ва амалий қисмларидан кейинги учинчи қисм деб ҳисоблар, гоҳида назарий қисмга киритганлар.

Шарқ перипатизми Ибн Сино ва унинг шогирдлари ижодида ўзининг тўлиқ ва мукаммал ифодасини топди. Метафизика перипатетизм тизимида муҳим ўрин тутганлиги сабабли, ўрта асрларда файласуфларни гуруҳларга бўлишда Шарқ перипатетиклари метафизик файласуфлар сифатида тавсифланган.

Метафизика мавзуси бошқа фанлар мавзусидан қамраб олган масалаларнинг умумийлиги билан ажралиб туради. Шу муносабат билан Баҳманёр материя ва миқдорнинг мавжудлиги масаласи табиат ва математика фанларида ўрганилмаганлигини ёзади. Бундай масалалар метафизикада ўрганилади. Бошқа фанларнинг предметлари бу фаннинг предметиға тасодифийдир. Метафизиканинг предметларини ташкил этувчи шартсиз борлиқ билан боғлиқ

нарсаларга келсак, Абулҳасан Баҳманёр уларнинг ё тур ёки борлик учун тасодиф эканлигини кўрсатади. Баҳманёр метафизикаси “мавжудлик”, “модда”, “ҳалокат”, “тана”, “модда” ва “барча фанлар учун зарур бўлган дастлабки нарсаларни” текширади.

Шарқ перипатизмида “қуйи фан” – “табиат” (“ат-табийят”, ёки “ал-илм ат-табии”, ёки “илм ат-табийя”) атамаси Аристотель фалсафасидаги “физика” атамасига мос келади. Аристотель физикаси ҳаракатланувчи мавжудот ва моҳиятан материядан ташқари мавжуд бўлмаган ва аниқланиши мумкин бўлган моҳият ҳақидаги фандир. Шунга кўра, Ибн Сино “Билимлар китоби” асарида шундай ёзади: “Физика тушунчаси материядан ажралмас бўлган ҳолатлар ҳақидаги фандир.

Шарқ перипатетизмида борлик ҳақидаги таълимот метафизика ва табиат қисмларида, билиш назарияси эса табиат ва мантикнинг охириги қисмларида текширилади. Шарқий перипатетикларга кўра, борликни мантиқан аниқлаш мумкин эмас. У тасаввурда ибтидоийроқ, чунки у на жинсга, на фарқловчи хусусиятларга эга. Мухтасар қилиб айтганда, мавжудликни тан олиш учун умумийроқ нарса йўқ. Бу қоида Ибн Синонинг борлик ҳақидаги таълимотига мос келади. У борлик таъриф ва таърифсиз ақл билан идрок этилиши айтади. Уни аниқлаб бўлмайди, чунки унинг жинси ёки тури йўқ, ундан умумийроқ нарса ҳам йўқ.

Шарқ перипатетикларига кўра, бирламчи асос ҳисобланган борлик, ҳамма нарсанинг бошланиши ўз-ўзидан равшан бўлгани учун уни фақат ўз-ўзидан англаш керак. Шарқ перипатетикларига кўра, асосий борлик, биринчи сабаб ўзини ўзи таҳлил қиладиган интеллектуал мавжудотдир. Биринчи сабаб, яъни биринчи натижа, албатта, унинг ўзини ўзи тутган ақлидан ҳосил бўлади. Натижанинг моҳияти шундан иборатки, у оддий, чунки у ягона сабаб туфайли зарурий шаклда пайдо бўлган. Бу соф, содда ақл бўлиши керак. Бироқ, перипатетик файласуфларнинг фикрига кўра, бу биринчи таъсир уч жиҳатдан - биринчи сабабга, ўз моҳиятига ва ўз имкониятига мутаносиб равишда кўпликка эга. Бунинг шарофати билан иккинчи онгдан учинчи ақл, самовий сферанинг руҳи ва осмон сферасининг танаси пайдо бўлди ва эманация шу тартиб бўйича ўнинчи онг пайдо бўлгунга қадар давом этади.

Шарқ перипатетиклари, жумладан, 11-12-асрларда яшаган озарбайжон перипатетиклари моддий оламни англаш масаласига ижобий ёндашдилар. Ўша файласуфларнинг фикрича, инсон барча

билимларни фақат ташқи олам таъсирида сезги ва мантикий идрок орқали эгаллайди. Шарқ перипатетикларининг когнитив назарияси Ўрта асрларда Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида спектизм ва агностицизмга қарши курашда катта рол ўйнади. Шарқ перипатетиклари асарларида мантиқ фан, санъат ва восита сифатида тавсифланади.

Баҳманёр ўзининг полемик мактубларидан бирида Ибн Синонинг фалсафий мавзуларни таснифини танқид қилган. У шундай деб ёзган эди: Устозимиз Шайх Раис Ибн Синонинг фикрича, фалсафа назарий фалсафа билан амалий фалсафани ўзида мужассамлаштиради. Унинг фикрича, амалий фалсафада ҳам идрок ва идрок бор. Демак, уларнинг ҳар иккисининг фазилати ҳам тушунишдир. Файласуф устозига эътироз билдириб, амалий фалсафа кузатиш эмас, балки ҳаракатдир дейди. Амалий фалсафани ҳам ахлоқий эзгулик, ҳам уни ўрганувчи фан деб ҳисоблаган Ибн Синодан фарқли ўлароқ, Баҳманёр амалий фалсафани фақат ахлоқий эзгулик маъносида талқин қилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Azərbaycan fəlsəfə tarixi : 4 cildə / AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu; baş red. F. Q. Köçərli. I cild : Qədim dövrdən XIII əsrə qədər / red.: Z. Ə. Quluzadə, A. Ə. Hacıyeva. - Bakı : Elm, 2014. - 456 s.
2. Məmmədov, Zakir Cabbar oğlu. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri /Z. Məmmədov ; rəyçi. M. Mahmudov. - Bakı: Azərnəşr, 1986. - 63 s.
3. Məmmədov, Zakir Cabbar oğlu. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri /Z. Məmmədov ; rəyçi. M. Mahmudov. - Bakı: Azərnəşr, 1986. - 63 s.
4. А.О.Маковельский. Из истории философии в Азербайджане в XI–XII веках. Труды Сектора ф
5. Zakir Məmmədov. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, Bakı, 1994. - Б. 43.
6. Zakir Məmmədov. Azərbaycanda XI–XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı, 1978. – Б. 28.
7. Zakir Məmmədov. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, Bakı, 1994. - Б. 43.
8. Bəhmənyar. Metafizikanın mövzusu. Tərcümə edən: Zakir Məmmədov. Şərq fəlsəfəsi (IX–XII əsrlər). Bakı, 1999. səh. 124.
9. Kindi. İlk fəlsəfə. Tərcümə edən: Zakir Məmmədov. Şərq fəlsəfəsi (IX–XII əsrlər). Bakı, 1999. səh. 31.
10. Zakir Məmmədov. Bəhmənyarın fəlsəfəsi. Bakı, 1983. – Б. 44.

VOLTER SHAXSIYATI VA DUNYOQARASHI

Fayziyev Xurshid Jumayevich

BuxDU Tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu tezisda fransuz faylasufi Volterning hayot yo‘li va uning falsafiy qarashlari qisqacha bayon qilinadi.

Tayanch so‘zlar: Bag‘rikenglik, Bag‘rikenglik haqida, deist, faylasuf, Falsafiy lug‘at, Falsafiy maktublar, iyezuitlar, katolik dini, kinoya, sarkazm, Volter.

Jahonda falsafiy-axloqiy tafakkurining yuksalishida G‘arb madaniy-ma‘naviy merosi o‘zining o‘ziga xosligi bilan asrlar davomida umuminsoniy qadriyat sifatida doimiy e‘tiborni tortib kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, Yevropa Renessans davri mutafakkirlarining gumanistik mohiyatga ega merosi bugungi madaniy jarayonlarni uyg‘unlashtirish, umuminsoniy qadriyatlarni saqlab qolish uchun nazariy ahamiyatga ega bo‘lib, barcha xalqlarning ma‘naviy-axloqiy jihatdan rivojlanishida imkoniyat yaratadi. Shu jihatdan olganda, bugungi globallashuv jarayonida axloqiy buzilishlar kuchayib borayotgan bir davrda aholi, ayniqsa yoshlarni “ma‘naviy qashshoqlik”, “axloqiy nigilizm”, “ommaviy madaniyat” kabi illatlardan himoya qilishda Yevropa Renessansi mutafakkirlari merosidan samarali foydalanish o‘ziga xos g‘oyaviy, m‘naviy-ma‘rifiy ahamiyatga egadir. XVIII asr Ma‘rifatparvarlik davri faylasuflari orasida Volterning o‘ziga xos o‘rni mavjud. Yigirma besh yoshida o‘zini Volter deb atagan Mari Fransua Arue 1694-yil 21-noyabrda Parijda tug‘ilgan. Shoir, dramaturg, esseist, tarixchi, yozuvchi, faylasuf, ilmiy havaskor, uning umrboqiylikka bo‘lgan da‘vosi uning polemik dahosida namoyondir va uning masxaralab kulish qudrati shunchalik zo‘rki, bu borada bugungi kungacha unga teng keladigani topilmagan². Yuksalishlar va qulashlardan iborat, uning sarguzashtlarga to‘la hayoti bag‘rikenglik, erkinlik va haqiqat uchun kurashlarda o‘tdi. U barcha xalqlar va barcha zamonlar tarixini o‘qigan, siyosat va adabiyotni, falsafa va ilm-fanni o‘rgangan³.

Yetti yoshida Volterning onasi vafot etib, u otasining qo‘liga qolib ketadi. Otasi uni o‘n yoshida faoliyati iyezuitlar tomonidan olib boriladigan Buyuk Lyudovik kollejiga topshiradi. U bu yerda yetti yil iyezuitlardan ta‘lim olsada, din va fanatizmga nafrat ruhida voyaga yetadi. Kollejdan so‘ng Volter o‘zining antiklerikal va antifeodal qarashlari tufayli Bastiliya

qamoqxonasiga tashlandi. Keyin esa qamoq jazosi Angliyaga surgun bilan almashtiriladi. 1733- yilda uning “Inglizcha hayot haqidagi maktublar” nomli kitobi Angliyada nashr etildi va bir yil o‘tgach, u Fransiyada “Falsafiy maktublar” sifatida paydo bo‘ldi, lekin tez orada Parij sud palatasi tomonidan yoqib yuborilishiga hukm qilindi⁴. “Falsafiy maktublar” nafaqat Angliya va Fransiyada, balki butun G‘arbiy Yevropada Volterni faylasuf sifatida tanitdi. Volter falsafiy mavzularda ko‘p yozgan⁵. Volterning dinlar va cherkovlarni o‘tmish va hozirgi davrdagi tanqidiy tadqiqi bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan antiklerikalizm uning “Milord Bolinbrokning muhim tadqiqoti yoki fanatizm maqbarasi” (1767), “Xudo va odamlar” (1769), “Amabed maktublari” (1769), “Oxirgi izohlangan Injil” (1776), “Xristianlikning o‘rnatilishi tarixi” (1777) kabi asarlarida to‘liq ifodalangan⁶.

Sarkazm va kinoya Volterning qudratli quroli edi. Kinoya o‘z davrining ijtimoiy adolatsizlik va diniy xurofotlarini tanqid qilgan deyarli barcha fransuz ma‘rifatparvar faylasuflari: Volter, Monteskye, Lesaj, Marivo, Didro tomonidan qo‘llaniladi⁷. Uning sarkazmi va kinoyasi, ulkan bilimdonligi jaholat, diniy xurofot va feodal tiraniyaga qarshi kurashga qaratilgan edi⁸. Shuni ishonch bilan ta’kidlash mumkinki, sarkazm qo‘llash sohasida XVIII asrda Volterga hech bir faylasuf teng kelolmasdi.

Ruhoniylarning diniy aqidaparastligi faylasuf va gumanistning asosiy nishoni edi, chunki diniy bag‘rikenglik, vijdon va e’tiqod erkinligi uning uchun tabiiy inson huquqlari hisoblanardi⁹. Shubhasiz, Volter xristianlikdan g‘azablangan va cherkov vakillariga qarshi intellektual kampaniyalar olib borgan yagona ma‘rifatparvar emas edi¹⁰. Volterning xizmati shundaki, u axloqni fikr erkinligi bilan aynan bir xil deb hisoblagan va diniy fanatizmni fosh qilgan¹¹. Volterning 1763-yilda yozilgan “*Bag‘rikenglik haqida*” asari Fransiyada katolik cherkovi obro‘sigacha ancha putur yetkazdi. U haqiqatan ham bag‘rikeng edi, agar bu bilan u barcha dinlarni ham rad etganligini nazarda tutsak¹². Volter Golbax va Didroning ochiq ateizmiga nazariy va siyosiy jihatdan qarshi chiqdi¹³. Volter ortodoksal dindorlikni tanqid ostiga oldi va uni deizm bilan almashtirishni taklif qildi¹⁴. Volter xudoning borligiga ishonish axloqiy va ijtimoiy jihatdan foydali deb hisoblagan. XVIII asrdagi ko‘plab cherkov tanqidchilari singari, Volter ham qandaydir xudo borligiga ishongan, lekin Isoga haddan tashqari qiziqmagan¹⁵. Shunday qilib, Volter deist, to‘g‘rirog‘i teist bo‘lib, fazilatni mukofotlaydigan va illatni jazolaydigan ilohiy xudoga ishonadi¹⁶. Uning 1764-yilda yozilgan “*Falsafiy lug‘at*” asarida, xristian dini bilan bir

qatorda boshqa dinlar ham tanqid ostiga olingan. Ushbu asar tom ma'noda "*Bag'rikenglik haqida*" asarining mantiqiy davomi bo'ldi. Parij parlamenti* tomonidan ateistik mazmunda yozilgan deb topilgan bu asar tez orada ta'qiqlangach, Jeneva va Bernda uni o'tda yoqishdi.

XVIII asr, ya'ni "Ma'rifatparvarlik asri" optimizm va pessimizm o'rtasidagi keskin raqobat davri edi¹⁷. Bu kurashda Volter optimistlar pozitsiyasida turardi. Volter fransuz entsiklopediyasining ajoyib stimulyatori bo'lgan, bu asar ko'pchilikka ozchilikning ma'lumotlarini yetkazish uchun mo'ljallangan¹⁸. Didro va d'Alamber ensiklopedistlarning yirik vakillaridan edilar.

Ammo, eng muhimi, tan olish kerakki, Volter erkinlikni haddan tashqari

sevgan va har bir inson erkin bo'lish huquqiga ega, deb hisoblagan. 1778-yilda Volter Fransiya qaytadi va uni Parijda katta tantana bilan kutib olishadi. Bu falsafani fanatizm ustidan g'alabasini anglatardi. Chunki bu davrga kelib iyezuitlar fransuz jamiyatidan quvg'in qilingandi. Lekin Volter ko'p muddat o'tmay o'z shon-shuhratining olimpida vafot etadi. Volter o'limidan keyin ham buyuk shaxs bo'lib qoldi²⁰. Umrini erkinlik va ba'rikenglikni targ'ib qilib, fanatizmga qarshi ayovsiz kurash olib borgan Volter falsafa tarixida o'chmas iz qoldirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ogden C. K. ; Life of Voltaire; London.1892.
2. Berlin, Isaiah; The Age of Enlightenment The Eighteenth-Century Philosophers; Oxford. The Isaiah Berlin literary trust. 2017.
3. Neserius P. G.; Voltaire's political ideas; The American Political Science Review , Feb.Vol. 20, No. 1. 1926.
4. Рогов И.М.;Русский Вольтер (320 лет со дня рождения); Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета.3(202)'.2014.
5. Maynard ,Michel-Ulysse ; Voltaire, sa vie et ses oeuvres. Tome 2; 1868.
6. Кузнецов В. Н.; Франсуа Мари Вольтер;М., "Мысль", 1978.
7. Попова Н. Б.; Дискурсивные практики иронии в творчестве Франсуа Мари де Вольтера; Вестник Челябинского государственного университета. № 7 (336). 2014.
8. Огурцов. Л.П.;Философия науки эпохи Просвещения;Москва. 1993
9. David Wootton; Voltaire on Liberty; J Écon Études Humaines.28(1). 2022.p. 66

Lauren R. Clay; The Strange Career of Voltaire, Bestselling Playwright of EighteenthCentury France; Databases, Revenues, & Repertory: The French Stage Online, 1680– 1793. 2020.

Утяшев М. М. ; Вольтер–первый правозащитник Европы; Российский гуманитарный журнал. Том 4. №3. 2015.

10. Drozdowicz, Zbigniew; Voltaire’s radicalism; Diametros 40.2014.

11. Баева Л.В., Подвойский Л.Я.; Этика и культура толерантности; Научно-популярное издание. Астрахань: Астраханский университет.2012.

12. Lèpan, Édouard-Marie-Joseph ; Vie politique, littéraire et morale de Voltaire/par M.L.P. ; Paris : chez Saintin Libraire, 1826.

13. Sharpe, Matthew; Of Israel, Forst & Voltaire: Deism, Toleration, and Radicalism; Critical Horizons A Journal of Philosophy and Social Theory. vol. 25. no.2.2024.

14. Буланов В. В.;Идеи вольтера в становлении философии культуры льва шестова; Вестник МГУКИ. 5 (49) сентябрь–октябрь. 2012.

15. Gottlieb,Anthony; The dream of enlightenment The Rise of Modern Philosophy; 2016.

16. Wootton, David; Voltaire: from Newtonianism to Spinozism; History of European Ideas.2024.

17. Колмаков В. Б.; Спор трех философов; *Вестник ВГУ. Серия: Философия* .№3. 2015.

18. Wheeler J. M. , Foote G. W.; Voltaire: A Sketch of his Life and Works; London. 1891.

19. Wootton, David; Voltaire on Liberty; J Écon Études Humaines.28(1). 2022.

20. Clay, Lauren R.; The Strange Career of Voltaire, Bestselling Playwright of EighteenthCentury France; Databases, Revenues, & Repertory: The French Stage Online, 1680– 1793. 2020.

VOLTERNING SIYOSIY QARASHLARI

Fayziyev Xurshid Jumayevich

BuxDU Tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu tezisdan fransuz ma'rifatparvarlaridan biri bo'lmish Volterning ijtimoiy-siyosiy qarashlari va uning XVIII asr Fransiya ta'siri tahlil qilinadi.

Tayanch so'zlar: *Bag'rikenglik, fanatizm, ma'rifiy absolyutizm, Russo, Volter.*

Ma'rifatparvarlik harakati endigina shakllanib kelayotgan kapitalistik munosabatlarni tobora chirib borayotgan feodal munosabatlar bilan to'qnashuvi fonida yuzaga keldi va rivojlandi. Ma'rifatparvarlik ayniqsa Fransiya uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. 1789 yilda boshlangan Buyuk fransuz burjua revolyutsiyasi uning kulminatsion nuqtasi hisoblanadi. Shu tariqa XVIII asr oxirlariga kelib insoniyat o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga o'tdi. Bunda fransuz ma'rifatparvarlari, xususan Volterning roli beqiyosdir. Yevropa ma'rifatparvarlik tafakkuri namoyandalari orasida bir qancha yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) mo'tadil, revolyutsion to'ntarishlarga qarshi chiquvchilar bo'lib (Sh.L.Monteskye va D.Didro, P.Golbax, K.Gelvetsiy ta'limotlari), ular o'z ijtimoiy-siyosiy ideallarining ro'yobga chiqishini reformalarda ko'rganlar;
- 2) J.J.Russoning radikal ma'rifatparvarlik ta'limoti;
- 3) Melye va Morelli ta'limotlari bilan ifodalangan ma'rifatparvarlik g'oyalarning utopik yo'nalishi¹.

Volter yuqoridagi yo'nalishlardan birinchisiga mansub bo'lib, mo'tadil reformistlar toifasidan edi. Bunday fikrni qanchalik haqiqatga to'g'ri kelishi haqida quyida batafsil ko'rib chiqamiz. Bir qarashda ma'rifatparvarlik davrining siyosiy tamoyillari oddiy masaladek tuyuladi: erkinlik, tenglik, qonunni umumiy qo'llash, o'zboshimchalikdan voz kechish, ba'g'rikenglik, yaxshilikni hurmat qilish². Lekin bu jarayonni tahlil qilish jarayonida bir qator mavhumlik va murakkabliklar mavjudligiga amin bo'lamiz. Volter buyuk odamlarning, ayniqsa, monarxlarning butun bir xalq taqdirini belgilab bergan irodasiga katta ahamiyat bergan³.

Uzoq vaqt davomida ma'rifatli monarxning maslahatchisi bo'lish orzusi Volterni ilhomlantirgan bo'lsa-da, uning hukmdorlar bilan muloqot qilish tajribasi unga umidsizlikdan boshqa narsa keltirmadi⁴. Har qanday absolyut hokimiyatning shubhasiz qonuniyligi haqidagi oldingi e'tiqodlar o'rnini bosgan ma'rifiy absolyutizm kontsepsiyasi, ilohiy xususiyatga ega

bo'lgan, shuningdek XIX va XX asrlarda ijtimoiy-siyosiy qarashlarga katta ta'sir ko'rsatgan bo'lib, fransuz Ma'rifatparvarligining eng qudratli va yirik vakillaridan biri hisoblangan Fransua Mari Arue Volter tomonidan rivojlantirilganligi tasodifiy emas⁵.

“Klassik” absolyutizm mafkurasi bilan bevosita bog‘lagan Volter tomonidan ishlab chiqilgan ma'rifiy absolyutizm mafkurasining asosiy maqsadi

kuchli davlat tuzish edi⁶. U dehqonlarning feodal majburiyatlarini bekor qilishni, Fransiya feodallarga tegishli hududlardagi urf-odatlarini yo‘q qilishni taklif qildi va son-sanoqsiz kutyumlar, ya'ni har bir provintsiya turlicha bo'lgan mahalliy huquq tizimlari o'rniga yagona qonun o'rnatilishini talab qildi⁷. “Edip” nomli piyesasini yaratgandan keyingina o'zini Volter deb atay boshlagan Fransua Mari Aruening bolaligi va yoshligi Lyudovik XIV hukmronligining so'nggi o'n yilliklariga to'g'ri keldi, o'shanda fransuz absolyutizmi o'z qudratining eng yuqori cho'qqisiga chiqqan va shu bilan birga 1789-yildagi revolyutsion portlash bilan yakunlangan, uzoq davom etadigan inqiroz ostonasiga borgan sari yaqinlashib kelayotgandi⁸. Volter bu voqeilikni oldindan bashorat qilib, bu haqida o'z asarlarida bong urgandi.

O'zining asarlari va xatlari orqali, Volter Fransiya monarxiyasi tizimida ko'rgan muammolarni bayon qiladi: u o'zining sarkazmi va kinoyasidan foydalangan holda hujumga o'tib, fransuz davlatidagi dinning roli, sud tizimi va Eski rejimning boshqa bir qancha jihatlari Volter ta'riflagan ma'rifiy despotizmga to'g'ri kelmasdi⁹. Prussiya hukmdori Fridrix II bilan Volterning uzoqqa cho'zilmagan do'stona munosabatlari bunga yaqqol dalildir.

O'tgan asrlardan buyon va ayniqsa, Buyuk geografik kashfiyotlar davrida Yevropadan uzoqda joylashgan mamlakatlar haqida juda ko'p ma'lumotlar to'plangan va ma'rifatparvar faylasuflar yangi ma'lumotlardan o'z nazariyalarini

yaratishda foydalanganlar¹⁰. Volter asarlarida Gollandiya liberal, bag'rikeng va erkin savdo hukm suradigan namunali jamiyat sifatida namoyon bo'lishni davom etdi¹¹. Darhaqiqat, Italiya urushlari Uyg'onish davri Yevropasi uchun qanday ahamiyatga ega bo'lsa, Volterning ushbu tashrifi bilan ochilgan Angliya va Fransiya munosabatlari revolyutsiya olami uchun ham shunday ahamiyatga ega bo'lgan desak mubolag'a bo'lmaydi¹². Buni faylasuf hayotidagi burilish nuqtalaridan biri desak sira ham mubolag'a bo'lmaydi.

Volter Hindistonga ayniqsa Yetti yillik urush davrida, Fransiya Hindiston hududlarini Buyuk Britaniyaga berib yuborganida qiziqib qoldi¹³. Volterning eski rejim tanqidchisi sifatidagi evolyutsiyasi 1726-yil 11-mayda 30 yoshli dramaturg va shoir Angliyaga kelganida boshlangan¹⁴. Volter hukumat shakllari, hokimiyatning muayyan institutlari va tartiblariga emas, balki ushbu institutlar va tartiblar yordamida amalga oshiriladigan tamoyillarga birinchi darajali ahamiyat beradigan mutafakkirlardan biridir¹⁵. Oddiy qilib aytganda u shaklga emas, balki mazmunga ko‘proq e‘tibor qaratgan. Faylasuf qarashlariga ko‘ra, despotik boshqaruv o‘rnini aql va erkinlik saltanati egallab, unda har bir insonga tabiiy huquqlar – shaxsiy daxlsizlik huquqi, xususiy mulk huquqi, matbuot erkinligi, vijdon erkinligi va hokazolar taqdim etiladi¹⁶. XVIII asr faylasuflarining aql va ilm-fanga cheksiz ishonch bilan qarashlari odatiy bir hol edi.

Volterni positsiyasini aniqlash uchun o‘sha davrning yana bir faylasufi J.J.Russo bilan taqqoslash lozim. Volter va liberallar aql-idrok mutaassiblikni sindirib, insonlarni asta-sekin va tinch yo‘l bilan o‘rgatib, o‘zgartirishi mumkin deb hisobladilar; Russo va radikallar mutaassiblikni faqat instinktiv va ehtirosli harakatlar bilan buzish mumkinligini sezishdi, ular eski institutlarni yo‘q qiladi va yurakning xohishiga ko‘ra erkinlik, tenglik va birodarlik hukm suradigan yangilarini barpo etadi¹⁷. Volter va Russo o‘rtasidagi eng kuchli farq ularning ijtimoiy qarashlaridadir: Volter liberal edi, totalitar patriarxal davlat doirasida individual erkinlik va o‘z-o‘zini sevishni ta’kidladi; Russo sotsialist edi, u xususiy mulk yovuzlikning ildizi deb hisoblagan, lekin uni umumiy iroda - totalitar elitistik davlat nazorati ostida qabul qilgan¹⁸. Volterning ijtimoiy-siyosiy qarashlari yirik fransuz burjuaziyasining manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bo‘lib, o‘rta va kichik fransuz burjuaziyasining manfaatlarini ifodalovchi J.J.Russoning g‘oyalaridan farq qilardi. Buyuk fransuz burjua revolyutsiyasi davrida nega jirondistlar Volterni, yakobinchilar esa J.J.Russoni ideallashtirganlarini tushunib olish qiyin emas. Ikki faylasufning ijtimoiy-siyosiy qarashlaridagi farqlarni taqqoslashni istagancha davom ettirish mumkin. Yana bir jihatni e‘tiborga olish lozimki Volter Russodan farqli o‘laroq jamiyatdan o‘zini olib qochmadi, aksincha huquqi toptalgan har bir kishidan yordamini ayamasdi, hattoki bu hukmron doiralarga qarshi borishga olib kelsa ham. Shu tariqa Volter nafaqat “jangovar g‘oyalarni” nashr etdi (boshqa turdagi bo‘lsa ham), balki o‘zini, ba‘zan hayotini xavf ostiga qo‘yib, XVIII asrning ayrim kurashlarida oldingi safda turdi¹⁹.

Volter sud tergovini, sud ishlarini yuritish, qarorlar qabul qilish va jazolashda fuqarolarning huquqlarini ta'minlashga ham katta ahamiyat berdi²⁰. Uning oldiga fanatizm, ta'qiblar va adolatsizlik qurbonlari kelardi²¹. Uning Jan Kalas uchun kurashi o'sha yoki boshqa bir davr uchun eng katta qahramonlik sanaladi²². U tomonidan Kalaslar oilasining sho'r taqdiri bayon qilingan "Bag'rikenglik haqida" asarini yozilishiga aynan shu voqea turtki bo'ldi. Bu asar butun Fransiyaning ko'z yosh to'kishga majburladi. Tez orada asar o'z samarasini berdi. U Qirol Kengashidan Tuluza sudining hukmini bekor qilgan va 1765 yilda Jan Kalasning oqlanganligi to'g'risidagi qarorni oldi²³. O'zining asabiy ixchamligi, iliq notiqdigi va uslubining beqiyos nafisligi bilan bu janrning barcha fazilatlarini o'zida jamlagan, balki hech qachon tengi topilmaydigan polemik asar bo'lib, zamonaviy diniy erkinlikka olib keladigan katta ozodlik harakatidir²⁴. Jamoatchilik endigina Kalas voqeasi bilan bog'liq "Bag'rikenglik haqida" asari bilan tanishishni boshlagan bir paytda, Volter yetmish yoshga to'lishi arafasida keyingi yili (1764) xuddi shu mavzudagi yana bir asar: mashhur « Falsafiy lug'at »ni nashr ettirdi²⁵.

Volterning fikricha, ideal davlatda ijtimoiy tuzilma va huquqiy tartib quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- erkinlik;
- xususiy mulkni himoya qilish;
- qonuniylik;
- insonparvarlik;
- boshqaruvning liberal usullari;
- hokimiyatlarning bo'linishi²⁶.

"Menda saltanat hassasi yo'q, lekin menda qalam bor", degan edi u bir kuni Fridrix II ga²⁷. Shunday qilib, Volter rejasiga ko'ra, bag'rikenglik yangi, barkamol va ma'rifatli jamiyat qurish mumkin bo'lgan poydevorga aylanishi kerak²⁸. Uning ruhoniylar tomonidan hokimiyatni suiiste'mol qilinishiga qarshi qaratilgan tanqidlari, bag'rikenglikni targ'ib qilish va bir necha mashhur adolatsizlikka aralashuviundan keyingi radikallar, ayniqsa Fransiya "dextristianizatsiya"ni amalga oshirishga intilganlarni juda hayratga soldi²⁹. Volterni demokratiya uchun kurashchi deb hisoblash mubolag'a bo'lardi. Volter ma'rifatparvarlik g'oyalarini oddiy xalq uchun to'g'ri kelmaydi deb hisoblagan. Volterning siyosiy qarashlari markazida individual erkinlik, ya'ni shaxs erkinligi turadi, jamiyat erkinligi emas. Volterning fikricha, saylov huquqiga faqat mulkdorlar ega bo'lishi lozim. Umumiy mulk va mulkiy tenglik Volter uchun yot tushunchalar edi.

Monarxiyani ma'rifatli qilish orqaligina siyosiy erkinlikka erishish mumkin deb

hisoblardi, Volter. Volter bag'rikenglik va murosasizlik masalalariga to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita qayta-qayta murojaat qiladi va uning nutqlarida ko'pincha yahudiylar, ularning matnlari, e'tiqodlari va urf-odatlar - odatda o'ta salbiy, hatto sarkazm so'zlar bilan ifodalanadi³⁰. Biroq boshqa xalqlarga bunday munosabatda bo'lish faqatgina Volterga tegishli xususiyat emas edi. Ma'rifatparvar faylasuflarning ayrimlarida bunday fikrlash yot emasligini unutmasligimiz lozim. Biroq, u yashagan asrning buyuk adiblari fransuzlar ongida shunday taassurot va shunday chuqur iz qoldirdiki, adabiy an'analar ma'lum vaqtgacha saqlanib qolishga loyiq edi; Volter esa ularni to'plash, singdirish uchun ikki asr chorrahasida qoldi, boshqa oqim esa uni hamma bilan birga tanazzulga olib keldi³¹. Shunday qilib, Volter garchi fundamental siyosiy asar yaratmagan bo'lsa ham, lekin uning siyosiy qarashlari, dastlab jirondistlar va keyinchalik Napoleon Bonapart tomonidan amaliy hayotga tatbiq etilib, tom ma'noda muayyan davrlarda Fransiya siyosatini belgilashda asos bo'lib xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Соборнов П.Е.; История политических и правовых учений: курс лекций; Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2017.
2. Goldmann, Lucien; The Philosophy of the Enlightenment. The Christian Burgess and the Enlightenment; 1973.
3. Ретинский С. Г.; Учения о нациях и государстве в философии французского просвещения (Монтескьё, Вольтер и др.); Культура и цивилизация выпуск. № 2 (20). 2024.
4. Кротов А.А.; Наполеон и Вольтер; Историко-философский ежегодник. 2018. Т. 33. 30. Boggis-Rolfe, C.C.; Tolerance and intolerance in the writings of Voltaire: The instance of the Jews. Doctoral thesis , University of London. 2006.p.731. Michel-Ulysse Maynard; Voltaire, sa vie et ses oeuvres. Tome 1; 1868.p. 1
5. Длугач, Т.Б.; Три портрета эпохи Просвещения. Монтескьё. Вольтер. Руссо : (от концепции просвещенного абсолютизма к теориям гражданского общества); Москва. ИФ РАН. 2006.
6. Bundalo, Anja; La construction et la déconstruction des modèles de l'absolutisme éclairé dans l'Europe des Lumières; Thèse de doctorat, Université de Tours. 2018.
7. Ковылин И. В.; Политико-правовые идеи французского: Дипломная работа; Томский государственный университет. Томск 2016.

8. Вольтер; Философские сочинения; Ответственный редактор, составитель и автор вступительной статьи доктор философских наук. В. Н. Кузнецов; Перевод с французского С.Я. Шейнман-Топштейн. Москва.1988.
9. Jasmin, Guillaume; Voltaire: Critique Politique ; The Agora: Political Science Undergraduate Journal, 2012.
10. Мигаль А.С.; Образ мусульманского правителя в философских трудах Вольтера и Монтескье; Известия вузов.Северо-кавказский регион. Общественные науки. № 3.2017.
11. Gottmann, Felicia; The Eighteenth-Century Luxury Debate: The Case of Voltaire; Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy; September 2010.
12. Collins, John Churton ; Voltaire, Montesquieu and Rousseau in England; London. E. Nash, 1908.
13. Giovannetti-Singh, Gianamar.;Racial Capitalism in Voltaire's Enlightenment; History Workshop Journal. Volume 94. 2022.
14. Margo, Curtis E, Harman, Lynn E, ; Voltaire and the politicization of medicine and science; Journal of Medical Biography. 31(1). 2023.
15. Curtis E Margo, Lynn E Harman, ; Voltaire and the politicization of medicine and science; Journal of Medical Biography. 31(1). 2023.
16. Нерсисянца В. С.; История политических и правовых учений: Учебник для вузов; М.: Норма, 2004.
17. Durant, Will.; Voltaire and the French Enlightenment (Little Blue Book no.512). Editorial: Haldeman-Julius Publications , Girard, Kansas, 1924.
18. Venter, J J Ponti; Voltaire's Satirical Catechisms: Secular Confessionalism; Phronimon. Vol.19. 2018.
19. Dauphin, Thibaut. Le comparatisme politique dans l'oeuvre de Voltaire. Science politique. Université de Bordeaux, 2020.
20. Кузнецов В. Н.; Франсуа Мари Вольтер; М., "Мысль", 1978.
21. Gastineau, Benjamin /Vogeli, F/ Dubourg, Edmond ; Voltaire in Exile: His Life and Works in France and Abroad (England, Holland, Belgium, Prussia, Switzerland), With Unpublished Letters of Voltaire and Mme. du Chatelet; Liberal and scientific publishing house, 141 eighth st., New York.1883.
22. Voltaire : A Lecture (Little Blue Book no.829). Darrow, Clarence S. Editorial: Haldeman-Julius Publications [1925], Girard, Kansas, 1925.
23. Voltaire; Le philosophe ignorant; présentation, notes, glossaire, dossier, bibliographie par Véronique Le Ru. - Paris : Flammarion, 2009.

24. www.comptoir litteraire.com André Durand présente François-Marie Arouet dit Voltaire (France) (1694-1778).
25. Al-Bazaz, Farez; La tolérance religieuse chez les hommes de lettres au XVIIIe siècle : différence, interférence, archaïsme ; Thèse de doctorat, Université François-Rabelais.2011.
- 26.Сафонова, Т. В.; История политических и правовых учений; Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2023.с.82
27. Voltaire; Toleration and other essays; translated, with an introduction, by Joseph McCabe. The Knickerbocker Press. New York. 1912.
28. Гаршин, Н. А. ;Деформация толерантности в условиях «общества риска» : диссертация ... кандидата философских наук : [Место защиты: Воронежский государственный университет]. — Воронеж, 2021.
29. Gottlieb, Anthony; The dream of enlightenment The Rise of Modern Philosophy; 2016.
30. Boggis-Rolfe, C.C.; Tolerance and intolerance in the writings of Voltaire: The instance of the Jews. Doctoral thesis , University of London. 2006.
31. Maynard, Michel-Ulysse ; Voltaire, sa vie et ses oeuvres. Tome 1; 1868.

BOLALARDA EMOTSIONAL-IRODAVIY KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHDA ABDULLA AVLONIY ASARLARIDAN FOYDALANISH METODIKASI

Quldosheva Shahlo Ibragim qizi

Qarshi davlat universiteti 13.00.08-Maktabgacha ta’lim va tarbiya
nazariyasi va metodikasi ixtisosligi tayanch doktoranti

Annotatsiya: ushbu maqola jadid adabiyoti darsliklarida beqiyos o‘rin egallagan Abdulla Avloniyning “Birinchil muallim”, “Ikkinchi muallim” asarlarini bugungi kunda maktabgacha ta’lim tashkilotlarining tayyorlov guruhlarida faoliyatlar jarayonida qo‘llash natijasida bolalarda sabr, saxiylik, qanoat ko‘nikmalarini shakllantirishga bag‘ishlangan

Tayanch so‘zlar: jadid, sabr, xushxulqlik, maktabgacha ta’lim tashkiloti, faoliyatlar integratsiyasi, badiiy adabiyot

Har qanday jamiyat taraqqiyotining asosi ilm-ma’rifat va zaonaviy ta’lim tizimi bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘zbekiston va butun Markaziy Osiyo tarixida jadidchilik harakati ta’lim tizimida muhim o‘rin tutgan

modernizatsion harakatlardan biri bo'lib, u XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shakllangan. Bu harakat vakillari millatni jaholatdan chiqarish, ilm-fanni rivojlantirish, xalqning savodxonligini oshirish hamda madaniy taraqqiyotga erishish maqsadida o'qitish va tarbiyalashning yangi usullarini joriy qilishga intildilar. Jadid ma'rifatparvarlari ta'lim tizimini bugungi holatga kelishi uchun o'z moli va jonini ayashmadi. A.Avloniy, M.Behbudiy, M.Q.Abdurashidxonov va shu kabi buyuk siymolarning yaratgan darslik va qo'llanmalar hatto bugungi kunda ham zamonaviy ta'limning asosi bo'lib xizmat qilmoqda.

Jadidchilik yoki **jadidizm** (arabcha: *jadīd* — yangi) – XIX asr oxiri XX asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat. Jadidchilik dastlab, XIX asrning 80-yillarida Qrimda vujudga keldi. XIX asrning 90-yillaridan O'rta Osiyoda tarqaldi¹. [1; 3-5-betlar]

Jadid ma'rifatparvarlarining asarlari nafaqat maktab darsliklarining tarkibi singdirib yuborilgan balki bugungi kunda rivojlangan mamalakatlardan namuna olgan va milliy ta'lim tizimi negizida shakllanayotgan maktabgacha ta'lim tizimida ham ularning o'rni beqiyosir. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyalanuvchilar uchun ta'lim va tarbiya jarayoni faoliyatlar va mashg'ulotlarni integratsiyalashtirgan holda rivojlantirish markazlarida hamda tabiatda tashkil etiladi. Bu vaqtda tarbiyachilar bevosita davrlar osha sinalgan adabiyotlarga ehtiyoj sezdi. Zero, bunday adabiyotlar milliy ta'lim tizimimizning asosiy poydevorlaridan bo'lgan jadid darsliklarida yetarlidir. Hozir biz A.Avloniyning “Birinch muallim”, “Ikkinchi muallim” darsliklarini maktabgacha ta'lim tashkilotlarida, faoliyatlar jarayonida, integratsiyalashgan holda foydalanish va u orqali tarbiyalanuvchilarda sabr, toqat ko'nikmalarini shakllantirish metodikasini ko'rib chiqamiz.

Abdulla Avloniy tomonidan yaratilgan darsliklar ichida birinchilardan o'qitiladigan kitob “Birinch muallimdir”. Uning ichidan o'rin olgan “Qanoat” hikoyasida bir kishining Ali va Vali ismli o'g'li borligi va uning Vali ismli o'g'li qanoatsiz farzand ekanligi Ali esa sabrli ekanligi haqida so'z boradi va sabr qilmasligi natijasida hech vaqosiz qolgani hikoya qilinadi. Biz bu asarni tarbiyalanuvchilarga oddiy so'zlar orqali so'zlab bermasdan “Syujetli rolli o'yinlar va drammalashtirish” markazida sahnalashtirib ko'rsatsak va bolalar o'zlari bajarsalar sabr va qanoat

1. ¹ Ahmedov, Sirojiddin; Rajabov Qahramon (2000-2005). “Jadidchilik”. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi

shakllanishini ko‘rishimiz mumkin. Bunda tarbiyachi bolalarni ichidan o‘zi bilgan hech sabr qilmas, hech narsani kutishga toqati yo‘q bolalardan birini tanlab oladi va guruhda sabr toqatda odobda barchaga namuna bo‘la oladigan birini tanlab oladi. Tarbiyachining o‘zi esa ota rolini bajaradi. Har ikki bolalaga o‘z vazifalari tushuntirilgandan so‘ng hikoyani sahnalashtirishni boshlaymiz.

Ota: qadrli o‘g‘illarim men sizlarga bozordan olma olib keldi –deydi.

Vali: otajon hammasini menga bering, men yeyman, hammasi menga bo‘lsin, men olmalarni juda yaxshi ko‘raman -deydi. Ali esa bir chetdan sekingina otasining oldiga iymanib boradi.

Ali: otajon menga ikki dona bersangiz yetadi qolganlarini oyimga uydagi qolganlarga teng bo‘lsangiz bo‘lar ekan otajon, menga shugina ham yetarli - deydi. Shunda ota mehribonlik bilan ikki olamni qo‘liga olib - deydi

Ota; mana bolajonim Ali senga ikkita olma, Vali qanoatsiz va sabrsiz bo‘lganligi va barchani teng ko‘rmaganligi uchun unga olma yo‘q –deydi va quyidagi she‘rni tarbiyalanuvchilarga qarata o‘qiydi:

Qanoat bilan qorin to‘yg‘izasiz,
Qanoat bo‘lmasa ko‘p och qolasiz.
Qanoatsiz kishi bag‘rini dog‘lar,
Qanoatli kishi og‘zini yog‘lar.

Hikoya sahnasidan so‘ng tarbiyachi bolalarga sabr, qanoatl bo‘lgan kishi oxrida og‘zi oshga yetishini sabrsiz kishi hech narsasiz qolishini aytadi. Shundan so‘ng bolalardan biz Aliga o‘xshashimiz kerakmi yo Valigami deb so‘rashaydi. Barcha bolalar Alidan yaxshi ibrat olganligini, “Sabr tagi sariq oltin” ekanligini aytishadi va bundan keyin hamma narsada sabr toqatli bo‘lishi keraklii haqida xulosa qiladilar¹. [2: 7-bet]

Ikkinchi muallim kitobida o‘rin olgan “Saxiylik” hikoyasini maktabga tayyorlov guruhlarida “Elementar matematika” frontal faoliyatida ham bolalarda iqtisodiy bilimlarni oshirish maqsadida ham hisob amallarini bajarishda va raqamlarni tanitishda foydalanib ham sabr va saxiylik ko‘nikmalarini shakllantirish mumkin. Tarbiyachi va tarbiyachi yordamchi mashg‘ulotga tayyorgarlik uchun kerakli jishozlarni tayyorlaydi;

Faoliyat maqsadi: Tayyorlov guruh tarbiyalanuvchilarida “Saxiylik” ko‘nikmasini shakllantirish.

Faoliyat vazifalari:

2. ¹ A.Avloniy (2009). “Tanlangan asarlar”. Pandlar, ibratlar, hikoyalar, nabiylar hayoti, dramalar, maqolalar, sayohat xotiralari: 2-jild. Toshkent. Ma’naviyat 2009.

Ta'limiy: bolalarda pul, hisob kitob haqidagi tasavvurlarini shakllantirish

Tarbiyaviy: bolalarda saxiylik ko'nikmasini shakllantirish

Rivojlantiruvchi: Bolalarga "+", "-" amallarini o'rgatish.

Faoliyat uchun kerakli bo'ladigan jihozlar: 5000, 10000, 20000 so'mlik pul valyutalari, doska, marker

Faoliyatning borishi: Assalomu alaykum bolalajonlar. Bugungi mashg'ulotimiz sizlar bilan "Elementar matematika". Bugun biz bu mashg'ulotni ajoyib sahna ko'rinishi orqali tashkil etamiz. Hamma rozimi?

Bolalar: barchasi birgalikda "ha" deya javob berishadi.

Tarbiyachi: Qadim o'tgan zamonda emas, ayni shu zamonda Sayid ismli bola bo'lgan ekan. U juda sabrli, saxiy, qanoatli bola ekan - deya tariflaydi. Shu payt sahnada bola va uning otasi paydo bo'ladi.

Ota: o'g'lim Sayidjon sen aqilli, tejamkor, hamma narsani o'z o'rnida ishlatadigan yigitsan mana senga 10000 ming so'm pul, buni tushlik vaqti biror narsa sotib olib yeb qorningni to'yg'izasan – deydi. Bola maktabgacha ketadi va yo'lida bir faqir kimsaga uchraydi.

Faqir kishi: bolajonim mana 3 kundurki juda qornim och, tuz totganim yo'q, iltimos menga yordam qil, juda ham qornim ochdi iltimos – deya yolvordi. Bola biroz o'ylanib qoladi va cho'ntagidagi otasi tushlik uchun bergan 10000 so'm pulini faqir kimsaga beradi va amaki biror narsa olib yersiz deya maktabga yo'l oladi. Kun bo'yi qorni ochsa ham hech kimga bildirmasdan sabr qilib kutadi. Kech kirganda esa otasi Sayidjondan so'raydi:

Ota: Sayidjon o'g'lim kuning yaxshi o'tdmi bolajonim?

Sayidjon: otajon meni kechiring sizdan so'ramasdan bir ish qildim. Maktabga ketayotsam yo'lida bir faqir kishi bor ekan 3 kundan beri tuz totmagan ekan. Mendan yordam so'radi, shunchaki o'tib ketolmadim, siz bergan tushlik pulini unga berdim otajon! Faqir kishi ekan juda rahmat aytib uzundan uzoq duo qildilar. Meni kechiring sizdan so'roqsiz ish qilganim uchun - deydi.

Ota: bolajonim Sayidjon sen juda ajoyib ish qilibsan. Juda saxiy kishini ishini qilbsan zero bolajonim "Exsonning mukofoti exsondir: Bundan keyin senga har kuni 20000 so'm beraman. Nochor kimsalarga yordam qilish barchamiz uchun eng muhim ishdir –deydi. Shundan so'ng Sayidjn har kuni olgan 20000 so'm pulini 5000 so'miga tushlik qildi 10000

so‘mini exson qildi va 5000 so‘mini yig‘ib to‘plab bordi va tez orada boyib ketibdi¹ [2; 12-13-betlar].

Tarbiyachi: bolajonlar ana ko‘rdingizmi? Saxiylik qanchalik yaxshi, nochor muhtoj kimsalarga yordam qo‘lini cho‘zish, qariyalarga, yordamga muhtoj kimsalarga yordam berish bizning ham farzimizdir. Barchamiz ko‘chada kimdir og‘ir yuk ko‘tarib ketayotgan bo‘lsa albatta yordam berishimiz kerak, aftobuslarda yoshi keksalarga, farzandli ayollarga joy berishimiz kerak deya takidlaydi. Shu orqali bolalarga faoliyat davomida pul, hisob kitob amallari yordamida pul sanashni o‘rgatadi, ularni qo‘shadi va ayiradi, hisob amallarini bajaradi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki asrlar sayqali ila yetib kelgan va foydalanilayotgan asarlarni bugungi zamonga moslashtirigan holda yetkazish usullari juda ko‘pdir. Aynan bu asarlarni tanlashdan maqsad shuki biz g‘arb pedagogikasidan farqli ravishda sharq pedagogikasida ta‘lim qatori tarbiyaviy jarayonlarga ham chuqur e‘tibor beriladi. Har bir mashg‘ulot bolaga albatta ta‘limiy, tarbiyaviy hamda rivojlantiruvchi masalalarni hal qila oladigan jarayonlarni o‘z ichiga olmog‘i lozim. A.Avloniyning darslaklarida bu narsaga alohida e‘tibor qaratilgan. Jadid adabiyotidan nafaqat faoliyatlar jarayonida balki badiiy adabiyotlarda hikoya tarzida o‘qib berish ham bolalarda ta‘lim bilan birgalikda tarbiyaviy ko‘nikalarni shakllantiradi. Bularning barchasini ko‘rib bevosita o‘zlari his etib ko‘rgan bolalarda esa asta sekin irodaviy-emotsional sifatlar shakllana boradi. Bizdan bugungi kunda talab qilinadigan asosiy narsa esa adabiyotlarni chuqur taxlil qilib ularni bolalar uchun tushunarli va qiziqarli usulda yetkazib berish usulini topa olishidadir. Bunda asosiy e‘tiborni hikoya mazmuniga qaratib qaysi reja asosisda tashkil etishga to‘g‘ri kelishini anglashi hamda qadim zamondagi ishlatilgan so‘zlarni bugung kunda bolalar tiliga mos holda tushuntira olishi va bu jarayonda mazmunni buzib qo‘ymaslikka harakat qilishi juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ahmedov, Sirojiddin; Rajabov Qahramon (2000-2005). “Jadidchilik”. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi

3. ¹ A.Avloniy (2009). “Tanlangan asarlar”. Pandlar, ibratlar, hikoyalar, nabiylar hayoti, dramalar, maqolalar, sayohat xotiralari: 2-jild. Toshkent. Ma‘naviyat 2009.

2. A.Avloniy (2009). "Tanlangan asarlar". Pandlar, ibratlar, hikoyalar, nabiylar hayoti, dramalar, maqolalar, sayohat xotiralari: 2-jild. Toshkent. Ma'naviyat 2009.

GI DE MOPASSANNING "BOULE DE SUIF" ("DO'NDIQ") NOVELLASIDA XRONOTOPNING O'ZIGA XOSLIGI

Xolmanova Shoxsanam Qobiljon qizi

Samarqand davlat chet tillar instituti, Fransuz filologiyasi kafedrası
o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada fransuz yozuvchisi Gi de Mopassanning urush haqidagi birinchi va eng mashhur "Boule de suif" ("Do'ndiq") novellasining makon va zamonining o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Muallif novellada ishlaydigan butun xronotopik kompleksni ko'rib chiqadi, tarixiy xronotop va yo'l xronotopini dominant sifatida ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: xronotop, makon, vaqt, novella, Mopassan.

Badiiy matnning makon va zamonga toifalanishi ko'plab mahalliy va xorijiy filologlar va tilshunoslarning e'tiborini tortdi, ammo Gi de Mopassanning eng mashhur novellalaridan biri "Boule de suif" matnining xronotopik tahlili hali olimlar uchun tadqiqot obyektiga aylanmagan, bu bizning maqolamizning dolzarbligini belgilaydi. Baxtinning "Romandagi vaqt shakllari va xronotop" monumental ilmiy asari (1932) badiiy makon-vaqtning eng mashhur tadqiqoti hisoblanadi. M.M. Baxtin adabiy asar tahliliga izchil xronotopik yondashuvni taklif qildi, u badiiy makon va vaqtning ajralmas birligiga asoslanadi, u "adabiyotda badiiy o'zlashtirilgan makon-zamon munosabatlarining muhim o'zaro bog'liqligi"¹ deb ta'riflagan.

M.Baxtin XX asrning 30-yillarida xronotop tushunchasini bevosita adabiyotshunoslikka olib kirar ekan, uning badiiy asar negizidagi janr, kompozitsiya, syujet, badiiy matn strukturasi, obrazlar poetikasiga doir muhim qismlarni qamrab olishi, badiiy makon va zamonni uyg'un aks ettirishini hisobga oladi. Chunki badiiy asar, undagi har bir poetik qism xronotop tizimida o'rganilmas ekan, muayyan asarni mustaqil badiiy hodisa sifatida talqin etish murakkablashadi. "Adabiyotda badiiy idrok etilgan

¹ Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975. – 504 с.

zamon va makon aro uyg'unlikni x r o n o t o p(so'zma-so'z tarjimada zamon-makon degan ma'noni bildiradi)¹, deb ataymiz.

XIX asr ikkinchi yarmida fransuz va Yevropa tanqidiy realizmining eng yirik vakili Gi de Mopassanning birinchi nashr etilgan "Boule de suif" ("Do'ndiq") romanida xronotop muhim rol o'ynaydi. Yozuvchining adabiy faoliyati bor-yo'g'i 10 yil (1880 yildan 1890 yilgacha) davom etgan, ammo mashhur realist yozuvchi hisoblanadi. Yosh yozuvchining ushbu novellasi yuqori muvaffaqiyatga erishdi va Gyustav Flober uni "shoh asar" deb atadi. Adibning ushbu novellasi "Les soirées de Medan" (1880) to'plamida nashr etilgan bo'lib, unda Emile Zola boshchiligidagi birlashgan yosh yozuvchilar 1870-1871 yillardagi Franko-Prussiya urushi mavzusida o'zlarining qisqa hikoyalarini nashr etishgan. Mopassan "Do'ndiq" hikoyasining tuzilishi uchun zarur bo'lgan joyga ustuvor ahamiyat berdi, chunki u dilijon (Transport taraqqiy etmagan vaqtlarda pochtani, yo'lovchilar va ularning yuklarini muntazam tashish uchun xizmat qilgan to'rt g'ildirakli katta soyabon arava)dagi sayohat hikoyasidir.

Novellada, Prusslar tomonidan bosib olingan Ruan shahrini bir guruh odamlar tark etishadi, ular orasida bir ayol Elizabet Russet ya'ni Do'ndiq ham bor edi. Bu laqab uning tashqi ko'rinishidan kelib chiqqan. "Boule de Suif" qahramonlari XIX asr fransuz ijtimoiy tabaqalarining vakillaridir. Boule de Suif, o'zining tahqirlangan kasbiga qaramay, boshqa yo'lovchilarning xudbinligidan farq qiladigan haqiqiy jasorat va qurbonlik tuyg'usini o'zida mujassam etgan. Yozuvchi novellasida makon sifatida dilijonni tanlaydi, u ham qahramonlar o'rtasidagi keskinlikni kuchaytiradigan cheklangan makondir. Mopassanning ushbu transport vositasidan foydalanishni tanlashi turli ijtimoiy tabaqalarga mansub shaxslar o'rtasidagi majburiy o'zaro ta'sirni ta'kidlab, ularning ishonchsizligi va noto'g'ri qarashlarini aniq ko'rsatadi. Dilijon ichidagi cheklangan makon qahramonlarning o'z vaziyati oldida yolg'izlik va ojizlik hissini kuchaytiradi. Mopassan bu yopiq maydondan turli qahramonlar o'rtasida keskinlik yaratish uchun foydalanadi. Misol uchun, vagondagi o'rindiqlarning taqsimlanishi ijtimoiy tabaqalarni anglatadi. Asar voqealari 1870-yildagi Franko-Prussiya urushi paytida, asosan, Ruan va Diepp o'rtasida sayohat qiluvchi dilijonda sodir bo'ladi.

¹ УЗОҚ ЖЎРАҚУЛОВ, АДАБИЙ-ТАРИХИЙ ЖАРАЁН: ИЖОДКОР. ЖАНР. ХРОНОТОП, Тошкент – 2015, 89-b.

"Boule de Suif" da vaqt shoshilinch va beqarorlik bilan ajralib turadi. Voqealar nisbatan qisqa vaqt ichida sodir bo'ladi, lekin bu qisqalik personajlarda zulm hissini kuchaytiradi. Novellada yo'lovchilarning o'z vaziyatidan xavotirlari ortib borayotganiga urg'u berib, dilijonda soatlar o'tishi kuzatiladi. Bundan tashqari, tarixiy kontekst voqeani ma'naviy va ijtimoiy qadriyatlar sinovdan o'tkazilayotgan aniq bir vaqtda bog'laydi. Voqealar urush bilan bog'liq noaniqlik va xavf bilan to'la vaqt oralig'ida sodir bo'ladi.

Hikoya davom etar ekan, har biri Prussiya tahdidi oldida o'zlarining haqiqiy qadriyatlarini ochib beradi. Yo'lovchilarning aksariyatini vatanparvarlik tuyg'ulari emas, balki pullarini yo'qotish qo'rquvi boshqaradi. Yo'lda bu "hurmatli janoblar" Do'ndiqning mehribonligi foydalanadi va uni o'z manfaatlariga xizmat qilishga majbur qiladi. Ularning talabiga ko'ra, u askarga xos qo'pollik namunasi bo'lgan Prussiya ofitserining ilhomlantirilishiga to'g'ri keldi. Ammo Do'ndiq o'zining fidoyiligi uchun minnatdorchilik o'rniga, sayohatchilar nafratiga duch keldi. Yo'lovchilari orasida yolg'iz qolgan Do'ndiq "La Marsellaise" (Fransiya milliy madhiyasi) jo'rligida yig'laydi, goh hushtak chaladi, gohida kuylaydi. et jusqu'à Dieppe, pendant les longues heures mornes du voyage, à travers les cahots du chemin, par la nuit tombante, puis dans l'obscurité profonde de la voiture, il continua, avec une obstination féroce¹ ...Ma'nosi – to Dieppga yetguncha, uzoq va mashaqqatli sayohat soatlarida, yo'lning to'ntarishlarida, tushayotgan tunda, so'ngra dilijonning chuqur zulmatida, qattiq o'jarlik bilan davom etdi.

Mopassanning ushbu qisqa hikoyasida, uning aksariyat hikoyalarida bo'lgani kabi, murakkab psixologik rivojlanishning nozik haqiqati, ikkiyuzlamachilik kabi tuyg'ular ochib beriladi.

Hikoyaning dastlabki satrlaridanoq Gi de Mopassan kitobxonni fojiaga cho'mdiradi: fransuz armiyasining ko'p kunlik chekinishi, to'g'rirog'i, prussiyaliklar hujumi ostida qolgan narsalar. Vaqtning siqish texnikasi Mopassanga ikki oylik muddatni matn sahifasidan kamroq muddatga siqish imkonini beradi: "La garde nationale qui, depuis deux mois, faisait des reconnaissances très prudentes....."². Ma'nosi - Ikki oy davomida juda ehtiyotkorlik bilan razvedka olib borgan Milliy gvardiya...

¹ Guy de Maupassant, - Boule de suif, 2001 Blackmask Online.P.17

² Guy de Maupassant, - Boule de suif, 2001 Blackmask Online.P.3

Gi de Mopassan "Boule de Suif" asarida o'z hikoyasini boyitish uchun vaqt va makonning murakkab mohiyatini ajoyib tarzda qamrab oladi. Ushbu ikki o'lchov o'rtasidagi o'zaro ta'sir nafaqat dramatik keskinlikka, balki muallif taklif qilgan asosiy ijtimoiy tanqidga ham yordam beradi. Yozuvchi ushbu asari bilan bizni inqirozlar oldida inson tabiati haqida fikr yuritishga undaydi

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, "Boule de Suif" da vaqt juda sekinlik bilan ajralib turadi. Guruh o'z taqdiri bo'yicha prussiyaliklarning qarorini kutar ekan, soatlar o'tadi. Ushbu vaqtinchalik turg'unlik qahramonlar orasida tobora ortib borayotgan tashvish hissini yaratishga yordam beradi. Mopassanbu vaqtdan foydalanib, go'yoki vatanparvarlik niqobi ostida Boule de Suifni o'z manfaatlari uchun manipulyatsiya qilishga intilayotgan boshqa sayohatchilarning qo'rqqoqligi va ikkiyuzlamachiligini asta-sekin ochib beradi.

"Boule de Suif" fidoyilik, vatanparvarlik va ijtimoiy tengsizlik mavzularini yanada boyitish va chuqurlashtirish uchun vaqt va makonning o'zaro ta'sirini mahorat bilan ko'rsatib beradi. Adibning tanlangan xronotopik ramkasi o'quvchilarga nafaqat qahramonlarning axloqiy murakkabliklarini o'rganishga, balki urush davridagi ijtimoiy qadriyatlarga shubha qilish imkonini beradi. Shunday qilib, vaqt va makon o'rtasidagi o'zaro ta'sir oddiy hikoyani jamoaviy sinovlar oldida inson tabiati haqidagi ta'sirli aks ettirishga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1.Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975. – 504 с.

2.УЗОҚ ЖЎРАҚУЛОВ, АДАБИЙ-ТАРИХИЙ ЖАРАЁН: ИЖОДКОР. ЖАНР. ХРОНОТОП, Тошкент – 2015, 89-б.

3.Guy de Maupassant, - Boule de suif, 2001 Blackmask Online.P.17

4.Guy de Maupassant, - Boule de suif, 2001 Blackmask Online.P.3

XALQIMIZ MADANIY MEROSIDA KOMIL INSON MASALASINING YORITILISHI

Aminov Otamurod Aktam o'g'li

SamDChTI Akdemik litseyi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek xalqining madaniy merosida komil inson tushunchasining yoritilishi tahlil qilingan. O'zbek mutafakkirlari asarlarida komil insonning ilmiy, axloqiy va ma'naviy fazilatlari qanday tasvirlangani, shuningdek, uning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni yoritib berilgan.

Абстракт: В данной статье анализируется освещение понятия совершенного человека в культурном наследии узбекского народа. Рассматриваются научные, нравственные и духовные качества совершенного человека, описанные в трудах узбекских мыслителей, а также его роль в развитии общества.

Annotation: This article analyzes the concept of a perfect person in the cultural heritage of the Uzbek people. The scientific, moral, and spiritual qualities of a perfect person, as described in the works of Uzbek thinkers, as well as their role in the development of society, are examined.

Tayanch so'zlar: komil inson, madaniy meros, axloqiy tarbiya, ilmiy yuksalish, innovatsion tafakkur, o'zbek mutafakkirlari, ma'naviy qadriyatlar, jamiyat taraqqiyoti.

Komil inson o'zbek xalqining tarixiy va madaniy merosida eng oliy qadriyatlar sifatida ta'riflangan, bu inson ideal shakli bo'lib, uning ma'naviy va axloqiy jihatlari jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega. Alisher Navoiy, Bobur va boshqa o'zbek mutafakkirlari komil insonni jamiyat uchun foydali, ma'rifatli va adolatli inson sifatida tasvirlab, uning tarbiyasi va jamiyatda o'rni haqida chuqur fikrlarni bildirganlar. Komil insonning shakllanishi, uning axloqiy, ma'naviy, ilmiy va jamiyat oldidagi mas'uliyatlari bizning madaniy merosimizda muhim o'rin tutadi. Ushbu masala, o'z navbatida, yoshlarning tarbiyasi va jamiyatdagi o'z o'rinlarini topishda asosiy ko'rsatmalardan biridir.

Ma'naviy yetuklik komil insonni o'z ruhiy va axloqiy holatini o'zgartirish, yangilash va yuksaltirish jarayonini ifodalaydi. Bu esa o'z navbatida uning jamiyatda adolatli va ma'rifatli shaxs sifatida yashashiga yordam beradi. O'zbek madaniyatida bunday insonni tarbiyalash, uning ruhini to'g'ri shakllantirish yosh avlodning burchi hisoblanadi.

Komil insonni yaratishda axloqiy tarbiyaning roli beqiyosdir. O'zbekistonning madaniy merosida komil insonning axloqiy sifatlariga katta e'tibor berilgan. Axloqiy tarbiya – bu nafaqat shaxsning shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish, balki uni jamiyatda o'zini to'g'ri tutishga, adolatli bo'lishga, boshqalarga hurmat va mehr bilan qarashga o'rgatishdir. Yoshlar tarbiyasida bu sifatlar eng muhim omil sifatida qaraladi. Ma'naviy yetuklik va axloqiy fazilatlarning barchasi o'zbek xalqining tarixiy an'analari, qadriyatlari va dostonlarida aniq ko'rsatilgan.

Axloqiy tarbiyada vijdonlilik, halollik, sabr-toqat va boshqalarga yordam qo'lini cho'zish kabi muhim fazilatlar asosiy o'rin tutadi. Komil insonning yuqori axloqiy qiyofasi yosh avlodni yaxshi xulq-atvorga o'rgatishda asosiy dastur bo'lib xizmat qiladi. O'zbek mutafakkirlarining asarlarida komil inson idealiga erishishda bu fazilatlar hamisha alohida ta'kidlanadi. Komil insonning axloqiy fazilatlari uni jamiyatda tenglik, adolat va barqarorlikni saqlashga yordam beradi.

Ilmiy bilimlar va keng dunyoqarash komil insonning shakllanishida muhim omil hisoblanadi. Komil inson nafaqat ma'naviy va axloqiy jihatdan yetuk bo'lishi, balki ilm-fan va bilimlar sohasida ham yuqori darajaga erishishi kerak. Bu ilmga bo'lgan chanqoqlik, turli sohalarida bilimlarni o'zlashtirish va ularni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatini anglatadi. Bilim komil insonning dunyoqarashini kengaytiradi, uning fikrlash tarzini chuqurlashtiradi va ularni hayotdagi har xil holatlar va muammolarni tushunishda yordam beradi.

Komil insonning asosiy fazilatlaridan biri – bu bilimga bo'lgan chanqoqlikdir. U doimo o'rganishga intiladi, o'zining fikrlash doirasini kengaytirishga harakat qiladi va bilim olishni hayotining maqsadi deb biladi. Komil inson ilm olish jarayonida nafaqat o'zining mavjud bilimlarini kengaytiradi, balki yangi bilimlarni ham o'zlashtiradi. Ilmga bo'lgan chanqoqlik, shuningdek, shaxsning o'zini doimiy ravishda rivojlantirishga bo'lgan intilishidir. Komil inson bilimni faqat shaxsiy foyda uchun emas, balki jamiyatga xizmat qilish uchun o'rganadi va amaliyotga tatbiq etadi.

O'zbek adabiyotida ilmga chanqoqlik ko'plab buyuk mutafakkirlar va shoirlar tomonidan ta'kidlangan. Ayniqsa, Alisher Navoiy o'z asarlarida bilim va ilmga bo'lgan muhabbatni targ'ib etgan. Navoiy, o'zining she'rlarida va asarlarida ilm-fan va ma'rifatni yuksaltirgan va ilmning hayotdagi o'rni haqida ko'plab fikrlarni bayon etgan. U *"Ilm — dinning nuridir, ilmning o'zi bir nur"*¹, degan fikrni ilgari surgan. Navoiy ilmni

¹ Alisher Navoiy, *Xamsa* (Alisher Navoiy asarlari, 1981).

nafaqat kishining shaxsiy rivoji, balki butun jamiyatning rivoji uchun muhim ahamiyatga ega deb bilgan. Ilm-fanga bo'lgan muhabbatni rivojlantirish va bu muhabbatni yosh avlodga o'rgatish, ularning dunyoqarashini kengaytirish, komil inson bo'lishda katta ahamiyatga ega.

Dunyoqarash – bu insonning hayotga, jamiyatga, tabiatga, insoniyatga nisbatan tuzilgan umumiy fikr va qarashlar tizimi hisoblanadi. Komil inson uchun keng dunyoqarash, uning insoniy fazilatlarini, axloqiy prinsiplarini shakllantiradi va uning muayyan vaziyatlarga qarab to'g'ri qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratadi. Keng dunyoqarash, shuningdek, insonning o'zining joyini va ahamiyatini tushunishiga yordam beradi va uning jamiyatdagi roli va vazifalarini aniq ko'rsatib beradi.

O'zbek xalqining madaniyatida keng dunyoqarashni rivojlantirish, ilmiy bilishga chanqoqlikni oshirish, o'zaro madaniy aloqalarni kuchaytirish va zamonaviy ilm-fan yutuqlaridan foydalanish bo'yicha bir qator qadriyatlar mavjud. Bobur, masalan, o'zining "Boburnoma" asarida dunyoqarashning kengligini va ilmga bo'lgan muhabbatni ilgari surgan. Uning ilmga bo'lgan e'tibori, o'zining yurtidagi va chet eldagi ilmiy yangiliklarni o'rganishga bo'lgan intilishi, komil insonning o'zligini rivojlantirishdagi muhim omil sifatida tasvirlangan.

Keng dunyoqarashni rivojlantirish nafaqat ilmiy yutuqlarga, balki turli madaniyatlarni o'rganishga, boshqa xalqlar bilan o'zaro aloqalar o'rnatishga bo'lgan ehtiyojni ham keltirib chiqaradi. Bu jarayon, o'z navbatida, insonning dunyoqarashining yangilanishi va uning o'ziga, boshqalarga va atrof-muhitga bo'lgan munosabatini yaxshilashga yordam beradi. Ilmga chanqoqlik, o'zgarishlarga ochiqlik va keng dunyoqarash – bu komil insonni shakllantirishda muhim asosiy tamoyillar hisoblanadi.

Ilmiy bilimlar va keng dunyoqarashning jamiyatdagi o'rni ulkan. Bugungi kunda zamonaviy dunyoda bilim va ilm-fan rivoji, yangi texnologiyalar va ijtimoiy o'zgarishlar jamiyatning kelajagini belgilaydi. Komil insonning dunyoqarashi keng bo'lishi, uning faqat o'z mamlakati va xalqiga emas, balki butun insoniyatga xizmat qilishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bu yo'nalishdagi yuksalish faqat o'zini o'rganish, yangi bilimlarni o'zlashtirish va ilmiy metodlarni o'zlashtirish orqali amalga oshiriladi. Komil inson uchun ilmiy bilimlar, uning shaxsiy va jamoaviy hayotida to'g'ri yo'l ko'rsatadigan vosita sifatida xizmat qiladi.

O'zbek xalqining ilmiy va madaniy merosi, tarixiy tajribalari hamda ulkan ilmiy yutuqlari, komil insonni tarbiyalashda mustahkam poydevor bo'ladi. Yosh avlodni ilmga chanqoqlik va keng dunyoqarash ruhida

tarbiyalashda zamonaviy ta'lim tizimidan, madaniy va ilmiy tadbirlar orqali foydalanish muhimdir. Bu ularning nafaqat shaxsiy rivojiga, balki jamiyatning taraqqiyotiga hissa qo'shishiga yordam beradi.

Ilmiy bilimlar va keng dunyoqarash komil insonning shakllanishida ajralmas o'rin tutadi. Komil inson ilmga bo'lgan chanqoqlikni o'zida mujassamlashtiradi va bu uning hayotida, jamiyatda va dunyoqarashda tub o'zgarishlarga olib keladi. Alisher Navoiy va boshqa buyuk mutafakkirlar ilm va ma'rifatni yuksaltirishni, ilmga bo'lgan muhabbatni rivojlantirishni har bir insonning burchi deb bilganlar. Bugungi kunda komil insonni tarbiyalashda ilmga chanqoqlik va keng dunyoqarashni rivojlantirish, shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatga erishishda muhim omillardan biridir. Bu, o'z navbatida, jamiyatning yuksalishiga, yangi bilimlar va innovatsiyalarni amaliyotga tadbiiq etishga xizmat qiladi.

Innovatsion tafakkur – bu yangi g'oyalar va qarashlarni yaratish, mavjud muammolarga yangicha yondashuvlar ishlab chiqish, zamonaviy texnologiyalar va bilimlarni hayotga tatbiq etishga intilish jarayonidir. Komil inson tushunchasi bugungi kunda yanada o'zgarib, zamonaviy davrda innovatsion tafakkurga ega bo'lgan shaxs sifatida tasvirlanmoqda. Bunday inson yangiliklarga ochiq, yangi fikrlarni qabul qilishga tayyor bo'lib, o'zining bilim va ko'nikmalarini jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga qo'shish maqsadida ishlatadi. Innovatsion tafakkur komil insonning rivojlanishida, shuningdek, jamiyatning global ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlariga moslashishda muhim o'rin tutadi.

Komil insonning eng asosiy xususiyatlaridan biri – bu yangiliklarga ochiq bo'lishdir. U doimo o'z fikrlarini yangilashga, yangi ma'lumotlarni o'rganishga va yangi tajribalarni qabul qilishga tayyor bo'ladi. Yangiliklarga ochiqlik innovatsion tafakkurning ajralmas qismidir. Innovatsion tafakkurga ega bo'lgan shaxs o'zini yangiliklarga qarshi turuvchi emas, balki ularga tayyor bo'luvchi deb biladi. Bu shaxs zamonaviy texnologiyalarni o'rganishga, yangi bilimlarni o'zlashtirishga va jamiyatda mavjud bo'lgan eski qarashlarni yangilashga intiladi.

Alisher Navoiy, Bobur, va boshqa o'zbek mutafakkirlarining asarlarida ham yangilikka bo'lgan qiziqish va ochiqlik ko'rsatilgan. Ular yangiliklarga, ilmga, ma'rifatga bo'lgan yuksak hurmatni ifodalaganlar. Bugungi kunda komil inson nafaqat axloqiy va ma'naviy jihatdan yuksak, balki innovatsion fikrlashga ega, o'z vaqtida zamonaviy texnologiyalarni qabul qilib, ularni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatiga ega shaxsdir.

Axborot va yoshlar ma'naviyatining globallasuvi, har qanday axborot oqimining yoshlar ma'naviyatiga ta'siri, zararli axborot tahdidi haqida gapirganda, eng avvalo, jamiyatimiz va davlatimizning milliy xavfsizligi yotligini hisobga olishimiz kerak. bu masalaning markazida. Chunki bu mavzu haqida gapirganda, avvalo, ikkita savol mavzuning dolzarb mazmuniga aylanadi: birinchisi, axborot oqimi – mafkuraviy tahdid; ikkinchisi – yoshlar ma'naviyati, ya'ni yoshlarimizda turli ma'lumotlarga nisbatan shakllangan immunitet masalalari¹.

Gap shundaki, axborot oqimi aniq maqsadga qaratilgan. Uning yoshlarimizga qanchalik ta'sir qilishi uning oldiga qo'yilgan maqsadga qanchalik puxtalik bilan yo'naltirilganligiga bog'liq. Tabiiyki, axborot oqimlarining salbiy ta'siri ularda shakllangan mafkuraviy himoya tizimining mukammalligiga bog'liq. To'g'ri, birinchidan, hamma ham bir xil rivojlangan qobiliyatlarga ega emas. Biroq, bu qobiliyatlarning shakllanishi, kognitiv qobiliyatlarning shakllanishi insonning tug'ilishidan boshlab shaxsning shakllanishigacha davom etadi. Xususan, ma'lum bir yosh ko'p kitob o'qishi, o'z yurti tarixini o'rganishi, urf-odatlariga hurmat ruhida tarbiyalanishi, bir so'z bilan aytganda, milliy e'tiqod – milliy g'ururni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. O'z xalqining qadriyatlarini qadrlaydigan, o'z tarixini biladigan, o'z vataniga e'tiqodi shakllangan yoshlar axborot oqimlari ta'siriga tushib qolish ehtimoli kamroq. Chunki bunday yoshlarning o'ziga xos psixologiyasi, muammoga o'ziga xos yondashuvi bor. U har qanday ma'lumot ortidagi aniq maqsadni o'rganishni boshlaydi².

Respublikamizda internet tarmog'idan foydalanuvchilar soni kundankunga ortib borayotgani va ayni paytda 9 million nafardan oshayotgani, ularning aksariyati yoshlar ekanini inobatga olsak, bu holat barchamizni ogohlikka chorlaydi³.

Xususan, ma'naviy tahdidlarga, yoshlar ongini egallashga qaratilgan axborot xurujlari ko'payib, umuman kamaymayapti⁴.

Yuqoridagi fikrlarga qo'shimcha tarzda buyuk ma'rifatparvar, millat kuyunchagi bo'lgan bobomiz Abdurauf Fitratning quyidagi fikrlari ayni mavzuga mosdir: “Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo'lishi yoki zaif bo'lib

¹ Globallasuv jarayoni va ommaviy tahdid. muborakt.uz/91-globallasuv-jarayoni-va-ommaviy-tahdid.

² uz.infocom.uz/.../globallasuv-jarayoni-va-axborot-xavfsizli

³ http://ftp.infocom.uz/PDF/2016/6_2016.pdf

⁴ “Yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2014-yil 6-fevraldagi Farmoni.

xorlikka yuz tutishi, baxtsizlik yukini tortishi, e'tibordan qolib, o'zgalarga tobe va qul, asir bo'lishi ularning o'z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog'liqdir"¹.

Xullas, bugun yoshlarimizda inson va jamiyat uchun eng ulug' va mas'uliyatli xislatlardan biri bo'lgan ma'rifatparvarlik ruhini shakllantirishimiz lozim. Albatta, yoshlarimiz ham bunday keng ko'lamli ijtimoiy va siyosiy ko'maklarga javoban harakat qilishi, jamiyatimiz taraqqiyotida o'z hissalarini qo'shishi, jamiyatimizga munosib voris bo'la olishlari, fan, sport, va boshqa sohalarda olamshumul va katta yutuqlarni qo'lga kiritishlari talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2014-yil 6-fevraldagi Farmoni.
2. Navoiy, A. (1981). *Xamsa*. Toshkent: O'zbekiston Nashriyoti.
3. Bobur, Z. (2001). *Boburnoma*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
4. Fitrat, A. (1995). *Yoshlar tarbiyasidagi ma'rifatparvarlik roli*. Toshkent: Ma'naviyat va Ma'rifat Nashriyoti.
5. uz.infocom.uz

YUSUF QORABOG'IYNING KOMIL INSON TO'G'RISIDAGI QARASHLARI

Davronov Otabek Ulug'bek o'g'li

Buxoro davlat universiteti Ijtimoiy siyosiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Yusuf Qorabog'iyning komil inson haqidagi qarashlari tahlil qilinadi. Uning fikrlarida o'zini anglash, me'yor va axloqiy fazilatlarining ustuvorligi, ilm va tafakkurning o'rni hamda tasavvufiy yondashuvlar aks etgan.

Kalit so'zlar: Komil inson, aql, axloq, vafodorlik, mayor, axloq, taffakur, nafs, sabr.

Inson – bu yorug' olamdagi jamiki jonzotlar ichra eng mukarrami. Odamzod yaralganidan buyon unga axloq va ma'naviyat hamroh bo'lib kelyapti. Biz esa dunyodagi axloqni o'ta yuksak darajalarga ko'targan xalqmiz. Chunki milliy qadriyatlarimizning mag'zi-mag'zida aynan axloqiy tarbiya yotadi.

¹ Abdurauf Fitrat, *Ma'rifatparvarlik* (Toshkent, 2000).

Sharq falsafasi va tasavvufida doimo insonning ruhiy va ma'naviy kamolotiga katta e'tibor qaratilib kelingan. Shu jihatdan XVI-XVII asrlarda yashab ijod qilgan mutaffakir olim Yusuf Qorabog'iy ham o'z asarlarida komil inson g'oyasini yoritib, uni ma'naviy, axloqiy va ilmiy yetuklikka intilgan shaxs sifatida tasvirlaydi. Uning fikricha, insonning yuksalishi faqat bilim va tafakkur bilan emas, balki axloqiy fazilatlar, me'yorli hayot tarzi va o'zini anglash orqali sodir bo'ladi.

Qorabog'iy insonning aqliy qobiliyati va uning rivojiga g'oyat katta ahamiyat bergan. Inson haqiqiy baxtga erishish uchun fazilatlar kasb qilishi va doimo o'z aqlini kamolot sari yuksaltirishi zarur deb hisoblagan. Insonni komillika erishishda eng yuqori qobiliyat aqlidir. **Aql** - insondagi ma'naviy axloqning asosidir. Qora-bog'iy aql va bilimni insonga eng zarur bo'lgan fazilat, deya yuksak baholaydi. U falsafiy bilimga ham alohida ahamiyat beradi. Uning fikricha, falsafani egallash, inson uchun ma'naviy kamolotga va oliy saodatga erishish vositalaridan biridir. Falsafa inson ruhining komil bo'lish vositasidir. Qorabog'iy o'z davrining yirik ma'rifatparvarlaridan, ilm va ma'rifatning tinmas targ'ibotchilaridan bo'lgan. U Sharqning ko'p ilg'or namoyandalari kabi odamlarning tarbiya ma'rifatiga katta ahamiyat bergan. U muallimlar haqida yuksak hurmat bilan yozgan, ularning ijtimoiy tarbiya va ta'lim-tahsil sohasidagi ishlarini madh etgan. «Kimki menga faqat birgina harfni o'rgatgan bo'lsa, bu bilan meni o'zining quliga aylantirgan»¹. Yusuf Qorabog'iy o'z davrining ilg'or mutafakkiri edi. U ich ichidan odamlarni jaholat zulmidan ozod bo'lishlikka da'vat qilgan. Aql va bilimni ko'klarga ko'tardi. Bu haqidagi o'z fikrlarini bayon etar ekan, bir arab hikmatiga murojaat qiladi va yozadi:

«Muallim haqiqati ota-onalar jihatidan afzaldir. Chunki ota-ona mening jismoniy qiyofam sababi, o'qituvchi esa chin insoniy ko'rinishimning»².

Qorabog'iy barcha mavjudot orasida eng oliy va eng komili insondir, deb hisoblagan, u yovuzlik uchun emas, balki ezgulik uchun yaratilgan. Binobarin, inson ezgulik yo'lida xizmat qilishi, o'zida yaxshi va go'zal fazilatlarni rivojlantirishi lozim deb bilgan. Uning fikricha, yaxshilik komil insonning mohiyati Yusuf Qorabog'iy fikricha, komil inson – bu aql, axloq va ruhiy barkamollikka erishgan shaxsdir. Uning qarashlariga ko'ra, inson

¹ . Nuritdinov.M. Yusuf Qorabog'iy va O'rta Osiyoda XVI-XVII asrlardagi ijtimoiy-falsafiy fikr. Toshkent: "Fan". 1991. B. 91.

² Nuritdinov.M. Yusuf Qorabog'iy va O'rta Osiyoda XVI-XVII asrlardagi ijtimoiy-falsafiy fikr. Toshkent: "Fan". 1991. B. 91.

o'zini anglash orqali mukammallikka erisha oladi. U shunday yozadi: "Sen o'zindan qidir, nima xohlasang sen o'zingsan"¹.

Bu fikr inson o'z baxtini tashqi dunyodan emas, balki o'zidan izlash kerakligini ifodalaydi. Insonning mukammalligi uning o'zini anglash darajasiga bog'liq. Agar inson o'z mohiyatini, fazilatlarini va kamchiliklarini tushunsa, u chinakam komillikka erishadi. Yusuf Qorabog'iy fikricha, insonning komillik sari yo'li uch muhim ustunga asoslanadi:

Ilm va tafakkur – komillikning poydevori

Axloq va vafodorlik – insoniylik mezoni

Me'yor va o'zini tiyish – ruhiy barqarorlik

Sharq mutafakkirlari singari Yusuf Qorabog'iy ham ilmni komil insonning eng muhim jihati sifatida ko'rsatgan. Uningcha, inson tafakkur orqali o'zini va olamni anglaydi, natijada komillik sari harakat qiladi. Komil insonning eng muhim xususiyatlaridan biri – bilimga chanqoqlikdir. Inson ilm orqali o'z tafakkurini rivojlantiradi, dunyoni chuqur tushunishga erishadi.

Yusuf Qorabog'iy komil inson tushunchasida axloqiy fazilatlarni alohida e'tirof etgan. Uning fikricha, insonning chinakam mukammalligi uning axloqida, halollik va vafodorligida namoyon bo'ladi. U shunday yozadi: "Har kimsaning vafosi xushdir, garchi u it bo'lsa ham"².

Bu fikr shuni ko'rsatadiki, insoniy fazilatlar faqat kishilarga emas, balki butun tiriklik olamiga xos bo'lishi mumkin. Vafodorlik, sadoqat va halollik – komil insonni shakllantiradigan asosiy xususiyatlardir.

Yusuf Qorabog'iy insonning o'z ehtiyojlarini me'yor asosida boshqarishi, nafs ustidan nazorat o'rnatishi zarurligini ta'kidlagan. U haddan tashqari nafsga berilish insonni komillikdan uzoqlashtirishi mumkinligini yozadi:

"Kam yeyishdan hech kimda isitma paydo bo'lmaydi.

Ko'p yeyishdan nechalar o'lib ketadi"³.

Bu fikr tasavvufiy ta'limot bilan bog'liq bo'lib, nafsni tiyishning ahamiyatini ko'rsatadi. Insonning komillikka erishishi uchun me'yorni bilishi, nafs ustidan g'alaba qozonishi va sabr bilan yashashi zarur.

¹ Nuritdinov.M. Yusuf Qorabog'iy va O'rta Osiyoda XVI-XVII asrlardagi ijtimoiy-falsafiy fikr. Toshkent: "Fan". 1991. B. 117.

² Nuritdinov.M. Yusuf Qorabog'iy va O'rta Osiyoda XVI-XVII asrlardagi ijtimoiy-falsafiy fikr. Toshkent: "Fan". 1991. B.104.

³ Nuritdinov.M. Yusuf Qorabog'iy va O'rta Osiyoda XVI-XVII asrlardagi ijtimoiy-falsafiy fikr. T.: "Fan". 1991. B. 107.

U insonlarni ma'naviy barkamollikka intilishga chorlaydi. Inson shaniga xos bo'lmadan chirkin sifatlarga to'xtalib inson ulardan forig' bo'lishi zarurligini, inson degan sharaflı nomga loyiq bo'lish uchun tinmay go'zal xislat va fazilatlar ortıra borishlikni maslahat beradi. Yaramas xavaslar insonni tubanlashtiradi. Shafqatsiz zulm va adolatsizliklar xukmron bo'lgan davrlarda Qorabog'iy, xasislik va badnafslıkni g'oyat qoralaydi. Darhaqiqat, oqıl shaxs uchun nihoyatda xavfli ozuqa bor, u ham bo'lsa, soxta e'tiqod, xasislik hasad va h.k lardir. Bularning hammasidan forig' etuvchi ma'naviy ozuqa bo'lib, pokiza e'tiqod, sahovat, rahmdillik, haqiqiy bilimlar va boshqalar shular jumlasidandir, deya bizga o'z asarlari orqali ma'naviy meros qoldirgan.

Yusuf Qorabog'iy tasavvuf ta'sirida shakllangan qarashlarga ega bo'lib, komil insonni ilohiy haqiqatni anglashga intiluvchi shaxs sifatida tasvirlagan. Uning qarashlarida insonning ruhiy poklanishi va Allohga yaqinlashishi asosiy tamoyil sifatida ko'rinadi.

Tasavvufiy yondashuvga ko'ra, inson o'z nafsini tarbiya qilib, qalbini poklab, Xudo yo'liga intilish orqali haqiqiy mukammallikka erishadi. Komil inson o'z ichki dunyosini anglab, Allohning yaratgan qonuniyatlariga muvofiq yashashni o'z burchi deb biladi.

Bugungi kunda ham Yusuf Qorabog'iyning bu qarashlari dolzarb bo'lib, insoniy fazilatlarni tarbiyalash, ilm va ma'rifatga intilish, ruhiy poklanish va adolatga asoslangan jamiyat qurishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati.

1. Nuritdinnov.M. Yusuf Qorabog'iy va O'rta Osiyoda XVI-XVII asrlardagi ijtimoiy-falsafiy fikr. T.: "Fan". 1991.
2. <https://islom.uz/maqola/18564>
3. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2017_464.pdf
4. https://www.academia.edu/122487203/Yusif_Qaraba%C4%9Fi_Yeddi_ba%C4%9F

NEMIS KLASSIK FALSAFASIDA TARAQQIYOT MASALALARI (I.KANT VA GEGEL MISOLIDA)

Qodirov Fazliddin Yuldoshovich

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

QarDU falsafa va sotsiologiya kafedrası dotsenti vazifasini bajaruvchi

Nemis klassik falsafasi Yangi davrda boshlangan falsafiy dolzarb masalalarni davom ettirdi. Chunonchi ular bu borada inson aqlining (bilish jarayoning) mutlaqligiga emas, uning imkoniyati va chegaralarini aniqlash, aql va e'tiqod, fan va dinni o'zaro murosallashtirish, tabiiy bilimlarni rivojlantirish hamda dialektika va taraqqiyot kabi masalalarni kun tartibiga qo'yishdi.

Taraqqiyot masalasi insoniyat tomonidan asrlar mobaynida tadqiq qilib kelinadi. Biroq ilk davrlarda faylasuflar tomonidan taraqqiyot rivojlanishning mutlaq yangi va barqaror bosqichning yuzaga kelishi sifatida tahlil qilinmagan. Taraqqiyotga monand ravishda "rivojlanish g'oyasini bir butun dunyo rivojlanishi bilan bog'lab tushunishda muhim qadamni birinchi bo'lib fransuz faylasufi Rene Dekart qo'yadi"¹. XVIII asrda fransuz mutafakkirlari Volter hamda Russo inqilobiy qayta qurishni o'z ichiga olgan tarixiy rivojlanish g'oyasini ilgari surishgan bo'lsa, ularning izdoshi Kondorse "jamiyatning ilgarilama harakati, uzluksiz taraqqiyot to'g'risida"²gi ta'limotini yaratadi. Ushbu mutafakkirlar "g'oyaviy omillarni jamiyatni harakatga keltiruvchi, rivojlantiruvchi asosiy kuchlar" sifatida bayon etishdi. Va nihoyat, rivojlanish borasidagi turli qarashlarning sintezi tarzidagi bir butun taraqqiyot nazariyasini faqat nemis klassik falsafasidagina genezis topganini yakdil aytishimiz mumkin. Taraqqiyot falsafaning asoschilaridan I.Kant "rivojlanish g'oyasini Quyosh sistemasi va barcha yulduzlar dunyosini izohlashga tatbiq etib, uni hatto insonning ijtimoiy rivojlanishiga, xususan, insonning axloqiy rivojlanishiga ham joriy etishga urinadi"³. Kantning shogirdi Gerder esa rivojlanish g'oyasini butun xalqlarning tarixi taraqqiyotiga va insoniyat madaniyati taraqqiyotiga birinchi bo'lib tatbiq etadi⁴. Bu davrga kelganda, rivojlanish

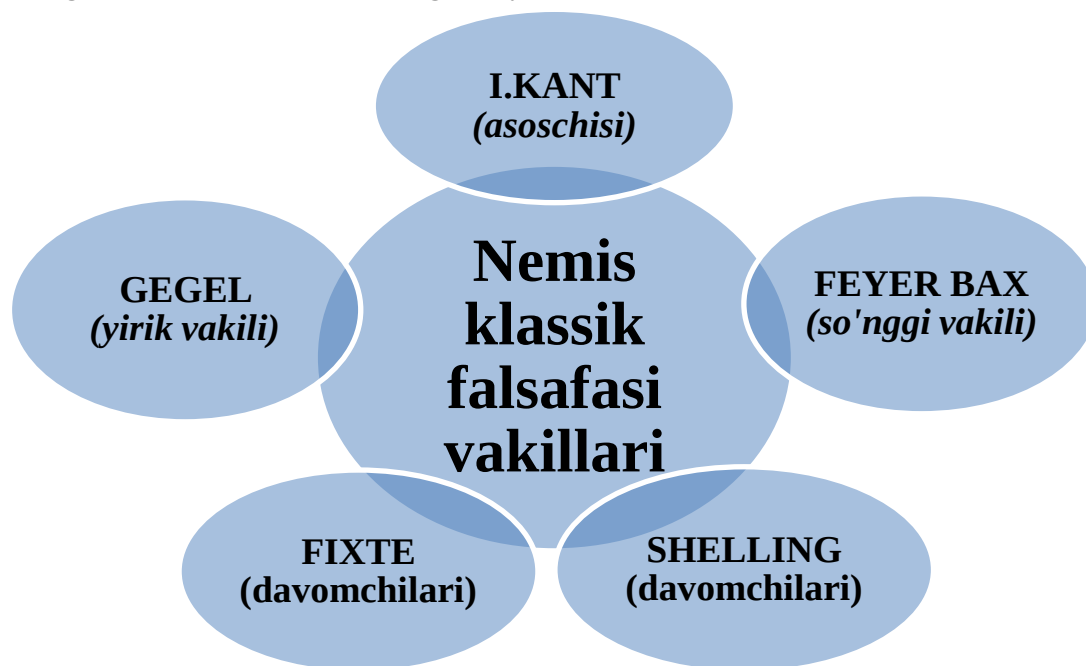
¹ <https://cyberleninka.ru/article/n/olamning-universal-alloqalari-va-rivojlanish-falsafiy-dialektika-universal-qonunlari-falsafiy-dialektika-kategoriyalari>

² Гуннар Скирбекк., Нильс Гиле. Фалсафа тарихи. – Т.: Шарк, 2005. В. 468.

³ Назаров Қ. Фарб фалсафаси. – Т.: Шарк, 2004. В. 576.

⁴ Tulenov SH. Dialektika nazariyasi. –Т.: O'zbekiston, 2001. В. 170-200.

g'oyasini dialektika tushunchasi ifodalay boshlaydi. Falsafaning mazkur bo'limi rivojlanish muammosini turli nuqtai nazarlardan o'rganuvchi konsepsiyalarni o'z ichiga oladi. Ularning orasida dialektika, metafizika va sinergetika alohida o'rin egallaydi.

Nemis klassik falsafasi vakillari	Immanuil Kant (1724-1804)	Georg Vilgelm Fridrix Gegel (1770-1831)
Falsafa tarixidagi xizmatlari	Nemis klassik falsafasining otasi, gnoseologiya va transsendental falsafa asoschisi, dialektika g'oyalarini qayta tiklagan mutafakkir, taraqqiyot falsafasi asoschilaridan, falsafa va umuman fan taraqqiyotiga muhim hissa qo'shgan qomusiy olim	Nemis mumtoz falsafasining eng yirik vakili, dialektika qonunlarining asoschisi, taraqqiyot falsafasining sermahsul ijodkori
Asarlari	“Sof aqlni tanqid” (1781), “Amaliy aqlni tanqid” (1788), “Mulohaza	“Ruh fenomenologiyasi” (1807), “Mantiq ilmi”

	layoqatini tanqid” (1799), “Osmonning umumiy tabiiy tarixi va nazariyasi” (1755), “Antropologiya” (1798).	(1812-1816), “Falsafa fanlar ensiklopediyasi” (1817), “Huquq falsafasi” (1821).

Immanuil Kantning falsafiy qarashlari. Kant o‘z davrining eng dolzarb va eng murakkab masalalarini o‘rganishga bel bog‘ladi. Zotan bu fikrimizni Kantning o‘rganishlar doirasidan anglab olishimiz aniq. Kant ilmiy tadqiqotlarga kirishish asnosida oldiga qo‘ygan muddaosining o‘zi uning nechog‘liq buyuk olim ekanligiga va shubhasiz, buyuk olim bo‘lib yetishishiga tasdiq bo‘la oladi. Jumladan, I.Kant ilmiy izlanishga kirishishar ekan: “Kopernik sayyoralarning quyosh atrofida aylanishini kashf qildi, Nyuton ushbu harakat tortishish qonuniga asoslanishini ochib berdi, Dekart esa o‘z navbatida itarilish qonunining ham mavjudligini e‘tirof etdi. Demak, menga Quyoshni o‘rganish qolibdi, xolos” degan to‘xtamga keladi. Buni qarangki, agar Kopernik Quyoshni azaliy mavjudlik deb e‘tirof etgan bo‘lsa, Ogyust Kont Quyoshni o‘rganishni mutlaqo va qat‘iy imkoni yo‘q hisoblangan sanoqli masalalar sirasiga kiritgan edi. Eng sensatsion va hayratlanarli tomoni shundaki, hali hech kim Quyoshni o‘rganishga yuragi dov bermagan va yakdil kirishmagan bir paytda I.Kant “Osmonning umumiy tabiiy tarixi va nazariyasi” asarida birinchilardan bo‘lib fanning koinotni faqat tuzilishiga oid odatiy izlanishlardan farqli tarzda koinotning kelib chiqishi va rivojlanishini ochiqlashga diqqat qaratdi. Xususan, “Quyosh sistemi katta gaz tumanligidan kelib chiqqanligi” haqidagi farazi (gipotezasi) ayni paytgacha astronomiya fani uchun fundamental ilmiy g‘oyalardan sanaladi. I.Kantning bu bilan fan taraqqiyotidagi eng muhim xizmati shundaki, tabiatni metafizik tushunishga barham berdi. Zotan, Kantgacha tabiat (koinot)ning eng muhim va chigal muammolariga oid genezis (kelib chiqish) borasidagi xulosaviy qarashlar asosan ilohiy yoki g‘ayri tabiiy turtkiga borib taqalaverardi.

Georg Vilgelm Fridrix Gegelning falsafiy qarashlari. Gegel qarashlariga Platon ta‘limoti hal qiluvchi ta‘sir o‘tkazgan, shu bilan birga Platon ta‘limoti qaysidir ma‘noda davom ettirilgan va takomillashtirilgan. Gegelga ko‘ra, jamiki mavjud narsalarning negizida “mutlaq g‘oya”ning

rivojlanish bosqichlari yotadi (“Mutlaq g‘oya” ba‘zi manbalarda “Mutlaq ruh” deb ham yuritiladi. Aslida bu tushunchalar bir xil talqin qilinadi).

Gegel ta‘limotining ifodasi:

MUTLAQ G‘OYA (SOF BORLIQ)	Obyektiv, olamning paydo bo‘lishi va rivojiga turtki bergan faol ibtido	O‘z-o‘zini jarayonida bosqichni o‘tadi	bilish uch bosib	MUTLAQ G‘OYA (ANGLAN- GAN BORLIQ)
1- bosqich. Tushun- cha	O‘zini idrok qiluvchi mutlaq g‘oyaning o‘z uyasida bo‘lish davri (ong ko‘rinishida)	O‘zining butun mazmunini ifoda etmaguncha rivojlanaveradi		MANTIQ (TUSHUN- CHA) <i>shaklida namoyon bo‘ladi</i>
2- bosqich. Moddiy olam	Shu rivojlanish jarayo- nida tabiatni keltirib chiqaradi va moddiy narsalar shaklida namoyon bo‘ladi	Tabiatning o‘zi rivojlanmaydi, balki tushunchalat rivojlanadi		TABIAT, INSON, JAMIYAT <i>shaklida namoyon bo‘ladi</i>
3- bosqich. Ruh	Inson ongi rivojlangan sari g‘oya tobora moddiylikdan qutulib boradi. Pirovardida o‘zining oldingi holatiga qaytadi	Oxirgi bosqichda o‘z- o‘ziga qaytib, lekin dastlabki (sof borliq) holatida emas, butun mohiyatini ifodalagan va anglangan borliq sifatida namoyon bo‘ladi		ONG, TAFAK- KUR <i>shaklida namoyon bo‘ladi</i>

Xullas, Kantning eng muhim va dolzarb masalalar bilan shug‘ullanish asnosida falsafadagi muhim xizmati shundaki, taraqqiyot falsafasiga asos soldi, dialektik g‘oyalarni kun tartibaga qo‘ydi, oqilona fikrga, umuman taraqqiyotga dialektika xos ekanligini tushunib yetdi. Hegel esa o‘z ta‘limoti orqali “Mutlaq g‘oya” rivojlanish asnosida o‘zining asl mohiyatini quyidagicha: MUTLOQ G‘OYA - “tushuncha-moddiy olam-ruh”, ya‘ni dastlab *tushuncha*, so‘ng moddiy narsalar, tabiat, jamiyat tarzida *anglangan borliq* sifatida namoyon etishini e‘tirof etar ekan, bu bilan birinchidan, olam

uzluksiz taraqqiyotdan iborat ekanligini ochib beradi, ikkinchidan esa mutlaq g'oyaning taraqqiyot jarayoni qarama-qarshi tomonlarning kurashi tufayli yuz berishini, bunda ayni bir tushuncha baayni ikkinchi tushuncha tomonidan rad etilishini bayon etadi; uchinchidan, bosib o'tilgan bosqich yana yuqori darajada qayta takrorlanishini ko'rsatib beradi.

Adabiyotlar

1. <https://cyberleninka.ru/article/n/olamning-universal-aloqalari-va-rivojlanish-falsafiy-dialektika-universal-qonunlari-falsafiy-dialektika-kategoriyalari>
2. Гуннар Скирбекк., Нильс Гиле. Фалсафа тарихи. – Т.: Шарқ, 2005. - 560 b.
3. Назаров Қ. Фарб фалсафаси. – Т.: Шарқ, 2004. -720 b.
4. Tulenov SH. Dialektika nazariyasi. –Т.: O'zbekiston, 2001. -284 b.

“FATAVAI AHLI BUXORO” – AMIR SHOHMUROD DAVRIDA FIQHIY ME'YORLARNI TARTIBGA SOLISHDAGI MUHIM MANBA

Subxonova Niso Axmadovna

Buxoro Muhandislik Texnologiya Instituti, ijtimoiy fanlar va
jismoniy madaniyat kafedrası mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro amirligining mang'itlar sulolasi vakili Amir Shohmurodning diniy-huquqiy faoliyati va uning “Fatavai ahli Buxoro” asari tahlil qilinadi. Mazkur asar xanafiy mazhabiga oid fatvo va huquqiy qoidalarni o'z ichiga olib, Buxoro amirligida huquqiy me'yorlarni tizimlashtirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Tadqiqot davomida asarning davlat boshqaruvi va qozilik faoliyatidagi roli, shuningdek, uning huquqiy tafakkur rivojiga ta'siri o'rganiladi. Shohmurod tomonidan ishlab chiqilgan huquqiy tizimning ijtimoiy barqarorlik va adolatni ta'minlashdagi o'rni falsafiy yondashuv asosida o'rganilib, tahlil qilinadi. Asarda axloqiy va ijtimoiy jihatlar, axloqiy majburiyatlar, diniy e'tiqod va amaliy hayot o'rtasidagi uyg'unlik fiqhiy nuqtai nazardan o'rganiladi. Maqolada asarning bugungi huquqiy tadqiqotlar uchun ahamiyati ko'rsatilib, uning hali to'liq o'rganilmagani va tarjima qilinmagani ta'kidlanadi. E'tiborli jihati shundaki, maqolada asarning fiqh ilmidagi masalalari falsafiy tahlil qilinadi.

Tayanch so'zlar: so'fiylik, islom falsafasi, fiqh ilmi, farz, islom huquqi, fatvo, huquqiy me'yorlar, huquqiy tizimlashtirish.

Kirish. Amir Shohmurodning diniy-huquqiy faoliyati va uning “Fatavai ahli Buxoro” asari faqat huquqiy tizimning shakllanishi uchun emas, balki Buxoro amirligi siyosiy-huquqiy hayotida muhim ahamiyatga ega. Ushbu asar islom huquqi, xususan, xanafiya mazhabining asosiy fatvo va qoidalarini o‘z ichiga olgan bo‘lib, u faqat amaliy qo‘llanma emas, balki davlat boshqaruviga oid huquqiy masalalarni shariat tamoyillari asosida joriy etish yo‘lida nazariy asos ham hisoblanadi.

Amir Shohmurodning maqsadi faqat qozilar faoliyatini tartibga solish emas, balki davlat boshqaruvini fiqhiy-diniy tafakkur darajasiga ko‘tarishdan iborat edi. Uning “Fatavai ahli Buxoro” asari ijtimoiy tuzumni fiqhiy barqarorlashtirish vositasi sifatida inson ongi va axloqiy mezonlarni shariat qoidalarini bn uyg‘unlashtirishga yordam beradi.

Mazkur ilmiy yondashuv bizga Amir Shohmurod shaxsiyatini nafaqat hukmdor, balki islomiy huquq va falsafa asoslarini teran anglagan shaxs sifatida ko‘rishga imkon beradi. Bugungi kunda ushbu asar hali to‘liq tarjima qilinmagan bo‘lsa-da, ularni tahlil qilish, tarjima qilish milliy davlatchilik tarixini yanada chuqurroq bilish, huquqiy tamoyillarning rivojlanish dinamikasini o‘rganish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Amir Shohmurodning diniy-huquqiy faoliyati va uning “Fatavai ahli Buxoro” asari bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmagan bo‘lsa-da, ba’zi olimlar amirning faoliyati, uning islohotlari va siyosati haqida ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. O‘sha davrda yashab ijod qilgan olimlardan Ahmad Donish, Humuliy, Miriy, Mirzo Salimbek, Muhammad Hakimxon To‘ra, Mirzo Sodiq Jondoriy, Mirzo Abdulazim Somiy, Muhammad Ali Baljuvoni, Muhammad Mirolim Buxoriy, Muhammad Ya‘qub, Abu Tohirxo‘ja kabilar mang‘itlar sulolasining tarixini o‘rganib, Shohmurodning hayoti va faoliyatiga alohida to‘xtalib o‘tganlar.

Bundan tashqari bugungi kun olimlari ham uning siyosiy, madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatini o‘rganib, tadqiqot olib borganlar. Jumladan, J.M.Shodiyev, A.Zamonov, T.Fayziyev, M.Umarova, H.To‘rayev, Q.Rajabov, D.Djuraboyev, A.Egamberdiyev, F.Bobojonova, Abdusattor Jumanazarlar tomonidan batafsil o‘rganilgan. E’tiborli jihati shundaki, amirning faoliyatini nafaqat mahalliy olimlar, balki xorij tadqiqotchilari ham o‘rganganlar. Anke fon Kyugelgen, Armeniy Vamberi shular jumlasidandir.

Natijalar. Ushbu tadqiqot natijasida quyidagi xulosalar chiqarildi:

- Amir Shohmurodning huquqiy islohotlari tizimlilikka asoslangan – uning “Fatavai ahli Buxoro” asari xanafiy mazhabining huquqiy tamoyillarini tizimlashtirishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu asar davlat boshqaruvi, qozilar faoliyati va huquqiy barqarorlikni ta’minlashda asosiy dastur bo‘lib xizmat qilgan.

- “Fatavai ahli Buxoro” asarining amaliy tatbiqi – mazkur asar faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmay, balki qozilar faoliyatiga yo‘riqnoma sifatida joriy qilingan. Natijada, Buxoro amirligida sud jarayonlari va shariat qoidalarining qo‘llanilishi yagona tizim asosida amalga oshirilgan.

- Shohmurodning huquqiy islohotlari ijtimoiy barqarorlikka xizmat qilgan – ushbu islohotlar natijasida Buxoro amirligida sud-huquq tizimi rivojlangan, fuqarolar huquqiy himoyasi kuchaygan va korrupsiya holatlarini oldini olish va uni kamaytirish uchun qoidalar ishlab chiqilgan.

- “Fatavai ahli Buxoro” asari hali to‘liq o‘rganilmagan – hozirgi kunga kelib, ushbu asarning to‘liq ilmiy-tanqidiy tahlili va o‘zbek tiliga tarjimasi mavjud emas. Bu esa uning islom huquqi va tarixiy davlat boshqaruvi doirasidagi o‘rnini to‘liq baholash imkonini bermaydi.

Muhokama. Amir Shohmurodning “Fatavai ahli Buxoro” asari islom huquqi tamoyillariga asoslangan bo‘lib, unda ijtimoiy axloq me’yorlari alohida mezon sifatida berilgan. Mazkur asar hozirgi kunda ilmiy muhitda to‘liq tahlil qilinmagan va uning fors tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilinmagani muhim ilmiy bo‘shliq bo‘lib qolmoqda. Bundan tashqari, Amir Shohmurodning huquqiy va siyosiy va madaniy islohotlarini boshqa musulmon davlatlarida amalga oshirilgan o‘xshash islohotlar bilan qiyosiy tahlil qilish ham dolzarb masala sifatida qaraladi. Ushbu jihatlarni o‘rganish orqali Markaziy Osiyo tarixidagi diniy-huquqiy tamoyillarning umumiy evolyutsiyasi haqida kengroq tasavvurga ega bo‘lish mumkin. Shu sabab ilmiy tahlil qilish barobarida asarning o‘zidan keltirilgan ba’zi matnlarning tarjimasi bilan tanishish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Bu bilan asarning falsafiy tomonini qisman bo‘lsada ochib berishdek ishga qo‘l urgan bo‘lamiz.

Ushbu asar quyidagi fasllardan iborat:

- Tahorat haqida fasl
- Fasad haqida fasl
- G‘usl haqida fasl
- Qiblaga yuzlanish haqida fasl
- Namozning farzlari va vojiblari haqida fasl

- Qiroat (harflarni qo'shib o'qish, so'z tarkibidagi harfni tushirib qoldirish) haqida fasl.

Har bir faslda axloqiy me'yorlarga alohida tafsir berilgan. Xususan, asarda quyidagi jumlar keltirilgan:

على يجتمع لا الفرقة تمام الدين و يشرع ما بالشرع تفعل أن تريد فرقة كل العكس على الإحسان لمركز حصل النفسى ذلك مسالك دار الباب اعتقاد وصل وافق و بصفة بينه دارت و عيانا أمر الفصل¹ Ushbu matnda ehson (yaxshilik) tushunchasi va turli diniy e'tiqod vakillarining dinga munosabati haqida so'z yuritiladi. Bu yerda asosiy g'oya shundaki, har bir guruh o'z tushunchasiga ko'ra, shariatni sharhlaydi. Aslini olganda, dinning asl mohiyati bitta bo'lib, har bir guruh uni o'z manfaatiga moslashtirishga harakat qiladi. Ruhiy yo'l, maslak, e'tiqod va shariat o'rtasidagi bog'liqlikni muhokama qilayotgan bu matn, islom falsafasi yoki huquqi haqida munozara yuritadi.

Nafaqat diniy e'tiqodning huquqlari balki axloqiy me'yorlar haqida ham alohida to'xtalib o'tilgan. Jumladan, الفصل الموضوع مستحبات في الإنسان السابق الفصل فإذا لك خاص فصله الفقه أحكام قسم فرضه حكم قسم يلي فرضا قسم الموضوع فوائد في فرض قسم إنشادا منعزيتهم زادهم بيع إلى الفصل الموضوع فنيات أمره رفع الموضوع كروات قسم² Bu matnda esa tahorat va uning fiqhiy ahamiyati haqida yozilgan bo'lib, u tahoratning hukmiy bo'linishi va uning falsafiy jihatlariga alohida e'tibor qaratgan. Shuningdek, tahoratning bo'linishi, ya'ni farz, uning hukmi, fiqhiy qoidalar va niyat masalalari yoritilganligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Undan tashqari "Kitob at-tahora" (Tahorat kitobi) nomi bilan atalgan bo'limda inson qanday qilib jismonan va ruhan pok bo'lishi kerakligi tushuntiriladi³.

Asarda islom huquqi, doirasida qasam, savdo-sotiq, namoz, mas'h, va moddiy ta'minot masalalari batafsil yoritilgan. U quyidagicha arabiy yozuvda keltirilgan: اليمين يبطل ما فبيان آخر قسم يجوز لا من و اليمين يجوز من فبيان النفقات في آخر قسم الصلاة في احدث اذا اليمين في آخر قسم بالبيع يبطل ما لعنة يبطل لا ما و مقداره، و المسح في فالكيفية المسح ثبوت في الدال القسم الخفين على فالمسح عشر الثاني الفصل الاحكام⁴ . Bundan ko'rinib turibdiki, asarda keltirilgan islomiy qoidalar huquqiy asoslab berilgan bo'lib, o'sha davr ijimoiy hayotida dasturul amal vazifasini bajargan.

E'tiborga molik tomoni shundaki, asarda hattoki Qur'oni Karimni tilovat qilish masalalari ham bayon qilingan. Bu qo'lyozma namozning

¹ Fatavai ahli Buxoro. Qo'lyozma. O'z.FASHI, inv. №5804. 1-varaq.

² O'sha asar

³ O'sha asar.

⁴ Fatavai ahli Buxoro. Qo'lyozma. O'z.FASHI, inv. №5804. 2-varaq.

jismoniy va ruhiy tomonlarini muhokama qiladi. Qiroat esa nafaqat Qur'onni til bilan o'qish, balki qalb bilan his qilish, ichki ma'no bilan anglash demakdir, deb e'tirof etadi. Asarda tahorat va suv masalalari, axloqiy va ijtimoiy jihatlariga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, unda nafsning tozaligi va jismoniy poklik o'rtasidagi farqning borligi, hurmat va odob masalalari fiqh doirasida ko'rib chiqilgan. Falsafiy nuqtai nazardan esa, tozalikka erishish faqat tashqi yuvinish bilan emas, balki ichki poklik bilan ham bog'liq ekanini bildiradi.

“Fatavai ahli Buxoro” asari islom fiqhining shaxsiy hayotdagi har bir tafsilotni qamrab oladigan tizim ekanini ko'rsatadi. Uning asosiy falsafasi – diniy e'tiqod va amaliy hayot o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashdir¹. Asarda keltirilgan fatvolar diniy amaliyotlarni tartibli, ishonchli va mukammal bajarish uchun yo'riqnoma vazifasini o'taydi. Matnlarning asosiy falsafasi shundaki, ibodat – insonning ruhiy pokligi va e'tiqodining aksidir, shuning uchun har bir amal, hatto uning shubhali yoki bekor bo'lishi ham alohida tartibga keltiriladi.

Xulosa. Amir Shohmurodning “Fatavai ahli Buxoro” asari Buxoro amirligining huquqiy tizimini shakllantirishda va shariat qoidalarini amaliyotga tadbiq etishda muhim ahamiyat kasb etgan. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Amir Shohmurod yaratgan huquqiy tizim faqat sud jarayonlarini tartibga solish bilangina kifoyalanmay, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga ham hissa qo'shgan.

Asarda ilgari surilgan huquqiy me'yorlar nafqat xanafiy fiqh asosida shakllantirilgan, balki o'sha davr ijtimoiy-siyosiy ehtiyojlarini inobatga olgan holda amaliy huquqiy qo'llanma sifatida ishlab chiqilgan. Natijada, Buxoroda sud jarayonlari yanada izchil va adolatli tartibda olib borilgan. Biroq ushbu asarning to'liq ilmiy-tanqidiy tahlili yetarlicha olib borilmagan.

Mazkur tadqiqot doirasi xususida quyidagi tavsiyalar beriladi:

- “Fatavai ahli Buxoro” asarining to'liq matni ilmiy-tanqidiy tahlil qilinishi va o'zbek tiliga tarjima qilinishi zarur. Bu islom huquqining mintaqaviy rivojlanishini tushunishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi;
- Amir Shohmurodning huquqiy islohotlarini boshqa musulmon davlatlaridagi shariat asosida olib borilgan huquqiy tizimlar bilan qiyoslash orqali uning huquqiy tafakkurdagi o'rnini aniqlash lozim;
- Shohmurod tomonidan yuritilgan huquqiy islohotlarning bugungi islom huquqi va zamonaviy sud tizimlariga ta'siri o'rganilishi va

¹ Fatavai ahli Buxoro. Qo'lyozma. O'z.FASHI, inv.№5804 3-varaq.

baholanishi kerak. Bu tadqiqot huquqshunoslar va tarixchilar uchun katta ilmiy ahamiyatga ega bo‘ladi;

- Buxoro amirligi davrida yaratilgan boshqa huquqiy manbalar bilan “Fatavai ahli Buxoro” asarini taqqoslab o‘rganish orqali ushbu davrning huquqiy tizimi haqida yanada to‘liq tasavvur hosil qilish mumkin.

Ushbu tavsiyalar Amir Shohmurodning ilmiy merosini yanada chuqurroq o‘rganish va uning Markaziy Osiyodagi huquqiy tamaddun rivojiga qo‘shgan hissasini baholashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ahmad Donish. Risola yohud mang‘itlar xonadoni saltanatining qisqacha tarixi – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2014 – 13-bet.
2. Axmadov O. Buxoro mang‘it hukmdorlarining ta’lim-tarbiyadagi ibrati. Education and innovation research. №7. 2023-8-bet.
3. Amir Shohmurod. Fatavai ahli Buxoro. Qo‘lyozma O‘zFASHI, inv. №5804.
4. Herman Vamberi. Buxoro yohud Movarounnahr tarixi. 2-jild – T.: INFO CAPITAL GROUP, 2019-yil, 170-bet.
5. Mulla Olim Maxdum Hoji. Tarixi Turkiston – T.: Yangi asr avlodi. – 2009-yil 170-bet.
6. Muqimov Z. O‘zbekiston davlati va huquqi tarixi – T.: Adolat. – 2003-yil 206-bet.
7. Rajabov Q. Amir Shohmurod yohud “amiri mas’um” – “Buxoro mavjlari” jurnali. Buxoro, 2006-yil- №1-B. 36-38.

SHAYX XUDOYDOD VALINING YASSAVIYLIKKA QO‘SHGAN HISSASI

Muzaffarov Navro‘z Baxronovich

*Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Pedagogika va ijtimoiy-gumanitar
fanlar kafedrası o‘qituvchisi, Samarqand kampusi*

Hazrati Azizon Shayx Xudoydod Vali 866 hijriy (1461–1462 milodiy) yilda hozirgi Navoiy viloyati hududiga qarashli Karmana yaqinidagi Saranj (Sharanj) tog‘ mavzesida tug‘ilgan. 939 hijriy (1532 milodiy) yilda Samarqand viloyati, Jomboy tumani, G‘azira qishlog‘ida vafot etgan. O‘z davrida yassaviya tariqatining ko‘zga ko‘ringan yetuk vakili, peshvosi bo‘lgan. Professor Fitrat “Yassaviy maktabi shoirlari” maqolasida uning yassaviy shayxlaridan Shayx Jamol (Jamoliddin)ning muridi bo‘lgani, Muhammad Olim Shayx Azizonning “Lamahot” kitobi uning manoqibi

ekani , forsiy va turkiy tilda she'rlar yozgani haqida ma'lumot berib o'tgan. Bir qator nufuzli manbalar u kishining "qutb" bo'lgani, "fano" maqomiga yetgani, "ko'p mujohadalar tortib, mushohada davlatiga erishgani"dan xabar beradi.

U kishining hayotiga nazar tashlasak, yigirma uch yoshida Shayx Jamoliddin hazratlariga qo'l bergani va pirining vafotidan so'ng, ellik yildan ziyod odamlarni dinu diyonatga, mehnatga, halollikka, tariqatda sobit bo'lishga bor kuch va g'ayratini sarf qilgani ma'lum bo'ladi. Yassaviya tariqatini rivojlantirish uchun Xoja Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy, Zangi ota, Iqoniy va Shamsiddin O'zgandiyalar kabi salafлари an'analarini davom ettirib, hikmatli she'r va g'azallari bilan ham odamlarni ma'naviy tarbiyalashda bor imkoniyatlarini ishga solgan. Ellikdan ortiq kishini kamolotga yetkazgan. U kishining hurmat va e'tibori zamon podshohlari nazdida ham baland bo'lgan. Shayboniyxon, Jonibek Sulton, Bobur Mirzo, Abu Sa'idxon, Ubaydullohxon kabi hukmdorlar Shayxni o'zlariga pir bilib, maslahatlariga amal qilishgan.

Xudoydod yashagan davrda mashhur tariqatlar orasidagi munosabatlar yaxshi edi. Shayx Xudoydod Vali naqshbandiya va kubraviya tariqatlarining yetakchilari hazrati Maxdumi A'zam hamda Maxdumi Xorazmiylar bilan do'stona munosabatda bo'lgan. Shayxning ovozi butun Movarounnahr va undan tashqarida yoyilgan edi. Shayxning avlodlaridan bo'lgan fizika-matematika fanlari doktori, professor Sayyid Maqsud Razzoqovning ma'lumot berishicha, Xudoydod Validan yigirma beshdan ortiq asarlar meros qolgan. Demak bu zot ham Xoja Ahmad Yassaviy kabi yassaviylikni ham amaliy faoliyati ham ijodi bilan rivojlantirgan. Oriflar sulmoni Xoja Ahmad Yassaviy barcha insonlarga shafqatli, marhamatli, saxovatli va millatidan qat'iy nazar musulmonlarga har jihatdan ko'makdosh va yelkadosh edilar. Doimo Payg'ambarimiz alayhissalotu vassalomning sunnatlarga muvofiq ish qilgan Yassaviy hazratlari hikmatlaridan birida hatto kofir bo'lsa ham unga ozor bermaslikni, dilini og'ritmaslikni, chunki "Dilozordin – Xudo bezor". Yassaviy yozadi:

Sunnat ermish, kofir bo'lsa berma ozor,
Ko'ngli qattiq dilozordin Xudo bezor,
Alloh haqqi, andog' qulg'a sijjin tayyor,
Donolardin eshtib so'zni aydim mano.

kabi baytlari insoniylikning, odamgarchilikning, millatlar totuvligining eng oliy namunasidir.

Ma'lumki, fors-tojik shoiri Sa'diy Sheroziyning "Bani odamki a'zoyi yakdigarand, Ki dar ofarinish zi yak gavhrand... (Odam farzandlari bir - birining a'zosidir, Yaratilishda bir gavhardan yaratilgandir...)" satrlari bilan boshlanadigan mo'jaz bir she'rini Birlashgan Millatlar Tashkiloti eshigining tepasiga yozib qo'yishgan. Bugungi kunda ba'zi mamlakatlarda nohaq insonlarning qoni to'kilayotgan, xonavayron bo'layotgan, islomni atayin yomonotliq qilib, terror diniga chiqarayotgan ayrim kimsalarga javob sifatida hazrat Yasaviyning ham yuqoridagi baytlarini Sa'diy she'rining yoniga osib qo'yish kerak!

Shayx Xudoydod ham hazrat Yassaviy izidan borib, barcha millatga bir ko'z bilan qarab, ularni saxovati, shafqat va marhamati bilan siylar edi.

"Manoqibda aytilishicha, Shayx Xudoydodning namunali axloqlaridan biri shu ediki, "...barcha kishilar – qul va ozod, turku fors, arabu ajam u kishining nazdida barobar edi. Hamma u kishini sharaflar va ehtirom ko'rsatar edi. Hazrat barchaning ko'ngliga qarar edilar". Yoki u kishining yaxshi odatlaridan biri shu ediki: "... har yili ariq qazib, tashlandiq yerlarni ziroatga yaroqli holatga keltirib, ekin ekar, ziroat yetilib, yig'im-terim paytida, birovga topshirar va uning hosilidan foydalanmas edilar...". Xudoydod hazratlarining aytishicha, "...Abu Sa'idxon Samarqand hokimi edi, bir vaqtlar bizga ming tanga naqd va ming tanga miqdori ot, kiyim va boshqa narsalar sovg'a qildi. Men Allohning inoyati bilan shu kuniyoq mazkur mollarning hammasini tilanchi va faqirlarga ulashib yubordim. Va bu voqea Ramazon oyida bo'lgan edi. Kechqurun pishirishga uyda hech vaqo yo'q va sotib olishga pul ham yo'q edi. Noiloj, qo'shnilardan biroz un qarzga oldik. Unni kechga pishirib, u bilan iftorlik qildik".

Manoqibda ishq, faqirlik, saxovat va nisor, tavakkul, ishfoq, zikr, himmat, g'ayrat, riyozat, solig' amal, ilm, ma'rifat, husni xulq, vajd, mushohada, yaqin va hayrat, fano, tavhid va baqo mavzulari alohida boblarga ajratilib, bayon qilingan. Mavzular oyat va hadislar bilan dalillangan. Shuningdek asarda mashhur forsigo'y shoirlarning hamda Xudoydod hazratlarining forsiy va turkiy she'rlari keltirilgan. Manoqibdagi fikrlar yoki keltirilgan she'rlar Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" va "Faqrnoma" asarlarining mavzusi va g'oyasi bilan bog'liq va hamohangligi uslubi va mazmunidan ko'rinib turibdi.

Avvalo "Devoni hikmat"ning "Farmoni Subhon", "Ma'niyi Qur'on" va "Koni hadis"ligini e'tiborga olsak, Shayx Xudoydod ham manoqibda aynan oyat va hadislariga suyanadi. Masalan birgina ilm haqidagi o'n birinchi bobda o'nta oyat va oltita hadis keltirganiga guvoh bo'lamiz. Zotan

Yassaviylik tariqatining ahkomlari tavhid, shariat va sunnatga mutlaq bogʻliqligi bilan eʼtiborga molik. Yassaviylikda yuksak maqomlarni egallash uchun murid pir rahnamoligida shariatdagi oʻnta maqomni, tariqatdagi oʻnta maqomni, haqiqatdagi oʻnta maqomni va maʼrifatdagi oʻnta maqomni bosib oʻtishi kerak. Bu tariqatda murid va pir adablariga jiddiy ahamiyat berilgan, zikrlar jahriy qilingan. Shu bois yassaviylik jahriya tariqati hisoblanadi. “Devoni hikmat”da ham “Faqrnoma” risolasida ham Ahmad Yassaviy eng avvalo shariatga amal qilishni va sunnatga tobe boʻlishni uqtiradi. Hikmatlardan birida yozadi:

Har kim qilsa tariqatning daʼvosini,
Avval borib, shariatni bilmoq kerak.
Shariatning ishlarini ado qilib,
Andin soʻngra bu daʼvoni qilmoq kerak.

Shayx Xudoydodning hayoti ham aynan shariatga, sunnatga, mukammal axloqqa bogʻliq edi. Manoqibda bu daʼvo oʻz isbotini topgandir:”... men (Xudoydod) doʻstlarimga bu paytlarda shunday saboq berganman: har bir qilinadigan ishda shariatga rioya qilish kerakki, bu oʻzini tashqi tomondan pok tutishdir. Har bir ish va uning zohiriy hukmlarini shariat taqozosiga koʻra bajarish lozim va Paygʻambar alayhissalomning: “Ash-shariʼatu aqvoli”, yaʼni: “Shariat mening aytganlarimdir”, degan qavllariga amal qilish kerak. Va bu borada tariqat mulohazasiga (qarashlariga) ham amal qilish lozim; yaʼni, oʻz koʻnglingni Hazrati Boriy taolo tomonga jamlash kerak. Va bunday ishni bajarishga tavfiqni U beradi, deb eʼtiqod qilish kerak. Chunki, bunday amal Hazrati Paygʻambar alayhissalomning amallaridir. Chunonchi, marhamat qilib: “Vat-tariqatu afʼoli”, yaʼni: “Tariqat mening ishlarimdir”, deganlar. U amrda haqiqat mushohadasini ham koʻra bilish lozim, yaʼni mazkur amrni Xudoyi taoloni xuddi koʻrib turgandek bajarish lozim. Chunki, bu Paygʻambar alayhissalomning holatlaridirki, aytganlar: “Al-haqiqatu holi”, yaʼni: “Haqiqat mening holimdir”.

Shayx Xudoydod Vali ham gʻazallaridan birida shunday deydi:

Chun oʻlarsen, ey Xudoydod, oʻlgin, oʻlmasdin burun,
Davlati boqi kerak boʻlsa, qoʻy, ushbu fanoni.

Yaʼni ey Xudoydod, bir kun kelib oʻlasan. Shunday ekan, gʻaflatda qolma! Oʻlim kelmasdan oldin unga tayyor tur, tadorigingni qil. Sen agar oxiratda abadiy davlatni istayotgan boʻlsang, bu foniyl dunyoni qoʻy, unga aldanib qolma!

Shayx Xudoydod Ahmad Yassaviy kabi mol-dunyo va mansabga aslo e'tibor bermagan. Hokimlar va boylar eshigiga borishdan hazar qilgan. Manoqibda naql qilinishicha, Shayx Xudoydodning ustozi Shayx Jamoliddin Xurosonga–Hirotga ketgandan so'ng Muhammad Shayboniyxon Xudoydod Vali bilan yaqinlashishni, suhbatlashishni istab, u kishini bir necha bor huzuriga chaqiradi. Ammo Shayx Xudoydod xonning suhbatidan qochar va ko'ziga kam ko'rinar va shu muborak hadisni aytar edi: “Odamlarning yaxshisi – faqirlarni ziyorat qiluvchi amirdir, odamlarning yomoni – dunyo manfaati uchun amirlarni ziyorat qiladigan faqirdir”. Xudoydod Vali aytadilarki:” “... ammo bir kuni Shayboniyxon huzuriga borishga zarurat tug'ilib qoldi. Chunki, Shayboniyxon biz bilan do'stlashish maqsadida, uyimiz yaqiniga kelib tushgan edi. Men uning huzuriga bordim: Ko'zim uning chodirlari, askaru sipohlariga tushdi, ularning hashamatu martabasini ko'rdim. Bularning barchasi mening nazarimda bir somon cho'pchalik (xaschalik) ko'rindi”. Ma'lumki, Ahmad Yassaviy islom haqiqatlarini, tasavvuf mavzularini ilk bora turkiy tilda, turkiy xalqlarning barcha milliy, axloqiy qadriyatlarini, ma'naviy-ruhiy ehtiyojlarini hisobga olib, hikmatlar bitdi. Juda ko'p izdoshlari uning hikmatnavislikdagi an'anasini, g'oyalarini davom ettirdilar. Yassaviy tilga olgan, ishq, tariqat, zikr, ma'rifat, odob, nodonlik, jaholat, sir, hayrat, faqirlik, may, soqiy, murshid, fano, baqo, visol kabi xos tushuncha va atamalar aynan Xudoydod Vali asarlarida ham uchrashi bejiz yoki tasodif emas, yuqorida ta'kidlaganimizdek ma'naviy- ruhiy bog'liqliklikning yorqin bir namunasidir.

Xudoydod Vali ham ishq masalasiga oriflar sultoni kabi munosabat bildiradi. Manoqib ishq haqidagi bob bilan boshlanadi va bunda ham ramziy ma'no bor, deb o'ylaymiz. Ishqning ma'nosi shuki,— deydi Xudoydod, – ular (ishq ahli) o'zlaridan foniylar va Haq subhonahu va taolo (ishqi) bilan boqiy va abadiy hayotga erishib, tirikdirlar. Olam ahlining qolgan (ishqsiz, iymonsiz)lari esa ularning nazdida, o'liklar kabidir va u (oshiqlar) o'lik (ishqsiz)lar bilan hamsuhbat bo'lishlari lozim bo'lib qoladi, ammo bu hamsuhbat bo'lishlik ular uchun eng og'ir balodir...

Ishq Xudoydod nazdida abadiy hayot. Ishq tufayli oshiq joni qiynalsa ham, joniga jon qo'shiladi. Ma'shuq dardi unig darmoniga aylanadi:

Jonima yuz jon kirur, ishqing fanosida ajab,

Oh, sening darding taqi, bu dardima darmon bo'lur.

Xudoydodning yozishicha, U “qalb oynasini Allohdan boshqa narsalarning g'illu g'ashlari zangidan tozalagan”, “Xudovand zikri nuri

bilan sayqal bergan”, „muhabbat nomasini Uning dardi sarlavhasi bilan muhrlagan”, “Xudoning inoyati bilan, ishqu muhabbatni o‘ziga maqsad qilgan” “Ikki dunyo lazzatini o‘zidan yiroqlashtirgan” oshiqi sodiqdir. Shuning uchun ham “To tirik ekanman, ishim visol va jonon yuzini talab qilish”, deya e’tirof etadi.

Tariqatning asosiy masalalaridan biri zikrdir. Yasaviy va Xudoydodning zikr va zokirlik haqidagi fikr va qarashlari anchagina teran va hamohang jihatlarga egadirkim, ularni alohida mavzu sifatida o‘rganish kerak. “Faqrnoma”da kelgan mashhur “Faqr faxri” – Faqirlik mening faxrimdir, hadisini Xudoydod hazratlari ham she’rida keltirib o‘tadi.

Chun faqirlik ne’matin berding va ham qone’lig’in,

Ro’zi qil, yo Rab, mani miskina ham tobe’lig’in.

“Faqr faxriy” davlatin berding anga, bergil manga

“Bi’tu mo yafno bimo yabqo” abad boye’lig’in.

Hadisdagi faqirlikdan maqsad insonning Allohga bo‘lgan ma’naviy-ruhiy ehtiyoji. O‘z ojizligini, muhtojligini e’tirof etishdir. Ammo uning kambag‘allik, yo‘qsillik degan ma’nolari ham bor. “Borida shukr, yo‘g‘ida sabr qilish” ham mo‘minlik sifatlaridan biri.

Manoqibni o‘qisangiz Xudoydod hazratlari halol mehnat qilgan, gohida juda faqirona hayot kechirgan, ro‘zg‘orida yetishmovchiliklar bo‘lgan ammo barchasini chiroyli sabr qilish bilan bartaraf etgan. Hikoyat qilinishicha, “Hazrati Eshonimiz quddisa sirruhu gohida o‘z hammomlariga xas-xashak tashirdilar. Hazratning hammomlari devori kesakdan, yeri (sahni) pishiq g‘ishtdan yasalgan edi. Hazrati Eshon nopok joylardan va hojatxona atroflaridan to‘rvalarini xasga to‘ldirib, muborak kift (yelka)lariga ko‘tarib kelar va hammomning oloviga to‘kar edilar. Va bu ishdan hech uyalmas edilar. Maqsadlari dildor roziligi bo‘lgani uchun bunday ishlardan or qilmasdilar”. Shuningdek Xudoydod Valining vayronaga aylanib ketgan eski imoratlarni ta’mirlash bilan mashg‘ul bo‘lgani ham naql qilinadi. Bunday ishlar bilan mashg‘ul bo‘lganligining sababi, u kishining oldiga har xil odamlar kelib, huda –behuda gaplar bilan vaqtini olgan, behuzur qilgan... Xudoydodning aytishicha, uning oldiga biror narsa ilinjida tama’ qilib kelganlarni u kishi “jamoatxona” ga yuborgan, ular shayxning ta’mir ishlari bilan mashg‘ul bo‘lganini ko‘rib, tezda huzuridan qochib ketgan va u kishini yurak siqilishidan xalos etgan ... Manoqibda o‘zlari shunday hikoya qiladilar:” “Do‘stlarimizdan biri tush ko‘ribdi. Tushida Payg‘ambar alayhissalom bir majlisda menga nisbatan izzat-hurmat ko‘rsatib, rahmu shafqatda bo‘lgan ekanlar. Men do‘stimga

dedim: Payg'ambar alayhissalom meni hurmat qilishlariga loyiq biror ish qilganimni bilmayman. Lekin kambag'allik va qashshoqlik borasida Payg'ambar alayhissalomning sahobalariga o'xshashlik taraflarim bor, deya olaman. Chunki, o'n kundan ko'proq vaqt bo'ldi, uyimda tirikchilik vajidan hech vaqo yo'q. Demak, Payg'ambar alayhissalom menga nisbatan iltifot ko'rsatgan bo'lsalar, shu jihatdan bo'lishi mumkin, chunki bu yo'qlikka qanoat, faqirlikka sabr davlati menga Payg'ambar alayhissalomga ergashishdan hosil bo'lgan. Va bu saboqni men u kishiga bo'lgan mehr-muhabbatim tufayli oldim ”.

Yuqoridagi fikr va baytlarni o'qigan har qanday kitobxon Xudoydod Valining Yassaviy ijodidan bahramand bo'lganiga amin bo'ladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Shayx Xudoydod Vali ham boshqa izdoshlari kabi oriflar sultonining fikrlaridan bahramand bo'lish uchun bevosita Ahmad Yassaviy ijodiga murojaat qilgan. Ikkinchidan, Xudoydod Vali Yassaviy shayxi sifatida yassaviylikni targ'ib qilish uchun ham “Devoni hikmat”dan unumli foydalangan. Uchinchidan, Xudoydod Vali “Devoni hikmat” va “Faqrnoma”da Yassaviy tilga olgan ma'no va timsollarni kengroq sharhlash va ommaga yetkazishni o'zining ma'naviy burchi deb bilgan. Xoja Ahmad Yassaviy va Shayx Xudoydod Vali ijodidagi o'xshashlik va o'ziga xoslik alohida tadqiqotni talab qiladi. Biz ayrim misollarni keltirish bilan kifoyalandik xolos.

YUSUF QORABOG'IIY FALSAFIY QARASHLARIDA TANA VA RUH UYG'UNLIGI

Davronov Otabek Ulug'bek o'g'li

Buxoro davlat universiteti Ijtimoiy siyosiy fanlar kafedراسi o'qituvchisi

Jahonda ro'y berayotgan voqealar inson va dunyo hamjamiyatining hayotida tubdan o'zgarishlar sodir bo'layotganligini aks ettiradi. O'zgarishlarning ta'siri, xususan, axloq, tarbiya, o'zaro muloqot, madaniyat va din sohalarida namoyon bo'lmoqda. Asrlar davomida islom ta'limoti xalqimizning dunyoqarashi shakllanishida, olamni anglashida ijobiy ahamiyat kasb etgan bo'lsa, bugungi kunda ma'naviy transformasiya va modernizasiya jarayoni sharoitida yangicha mazmun kasb etmoqda. Hozirgi davrda individualizm, egosentrizm, jamiyat manfaatlaridan o'z manfaatlarini ustun qo'yishga intilish kabi illatlarga qarshi kurashda Sharq namoyandalari qatorida Yusif Qorabog'iy ma'naviy merosi nazariy-metodologik, g'oyaviy-mafkuraviy, ma'naviy-ma'rifiy jihatdan ahamiyatga egadir.

Tana va ruh o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ko'plab tassavuf olimlari va mutafakkirlar o'rtasida bahs va munozaraga sabab bo'lib kelgan. Zero, ularning har biri tana va ruh o'rtasidagi bog'liqlikni o'zlarining ta'limotlaridan, o'zlarining dunyoqarashidan kelib chiqib ochib berishga harakat qilganlar. XV-XVI asrlarda yashab ijod qilgan Yusuf Qorabog'iy ham o'z asarlarida insonning ruhiy olamiga alohida e'tibor qaratadi. Yusuf Qorabog'iy tana va ruh uyg'unligini ochib berishga harakat qilar ekan inson organizmida kechayotgan barcha ruhiy va fizik jarayonlarni bir-biri bilan yaqin bog'liqlikda ko'radi. Shu bilan bir qatorda, u insoning ruhiy olamini alohida guruhlariga ham bo'ladi, unga ko'ra insonning har bir ichki a'zosi uning alohida ruhiy olami deb qaraydi. Uning bu masalaga yondashuvida o'ziga xos qarashlaridagi ma'lum an'ana mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Uning ruh va tana haqidagi bu qarashlari XV-XVI asrlarda diniy qarashlar ustun bo'lgan vaqtda haqiqiy radikalistik qarash ekanligini ko'rishimiz mumkin. Boshqa tomondan esa, ungacha bo'lgan yirik mutafakkirlar tomonidan mazkur masala yuzasidan fikrlar bildirilganligiga qaramay, uning ruhiy olam haqidagi ta'limoti oddiy takrordan iborat bo'lmay, qator yangi falsafiy qarashlarni aks ettiradi.

Yusuf Qorabog'iy "ruh" tushunchasini moddiylashtiradi, ruh ostida u alohida inson jismi va a'zolarining funksiyasini tushunadi. Fikrimizcha, umuman Qorabog'iy ta'limotining ilg'orligi ham shunda yaqqol ko'rinadi. Eng avvalo, u jonli jism o'z hususiyati sifat jihatidan bir-biridan farq qiladi, degan hayotiy qoidaga asoslanadi. Masalan, o'simliklar oziqlanish, o'sish va ko'payish qobiliyatiga ega. Jonivor va insonlarda bulardan tashqari yana tashqi olamni hissiy idrok etish qobiliyati ham bor.

Yusuf Qorabog'iy tomonidan ruhiy olamning fiziologik asoslariga, miya funksiyalari, sezgi paydo bo'lishining fizikaviy sabablari, yorug'lik, tovush va xokazolarga berilgan xarakteristikasi ma'lum darajada shular yuzasidan bildirilgan Ibn Sino g'oyalarini to'ldiradi.

Shunday qilib, Qorabog'iyning bilish jarayonida ruhiy olamning roli haqidagi qarashlari uning his-tuyg'uni tana bilan birgalikda qarashida namoyon bo'ladi, natijada bilish xuddi shu tananing vazifasi bo'ladi.

Ruh bilan tananing o'zaro aloqasi masalasining o'z davri falsafasida echilishida peripatetizm falsafa, tasavvuf va islom dini namoyandalari orasida jiddiy tafovutlar va ziddiyatlar mavjud. Chunki ular bu masalani o'z ta'limotlaridagi umumiy konsepsiyaga mos tadqiq qilganlar.

Masalan, kalom va tasavvuf vakillaridan ko'pchiligi ruhni asosiy modda deb hisoblaganlar va inson vafotidan so'ng u ruhiy olamga qaytadi

deb bilganlar. Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, ruh va tana mutlaqo bir-biriga bog'liq emas, chunki ularning yaratilish manbalari turlichadir. Ruh ilohiy olamga taalluqli, tana esa - moddiy olamga tegishlidir.

Qorabog'iy ijodida ruh bilan tananing o'zaro aloqasi alohida o'rganiladi. U mazkur masalani ruh bilan tana birligi nuqtai nazaridan tadqiq va taxlil qiladi.

Qorabog'iy ruhning ko'chishi xaqidagi Sharqda keng tarqalgan "Tanosux" nomi bilan mashxur ta'limotni tanqid qiladi. Bu ta'limotga ko'ra ruh abadiy va o'lmas, uzluksiz yangicha shakl kasb etadi. U yangi tug'ilgan eismga o'tib boradi. Qorabog'iy ruh hamisha tanaga muhtoj bo'ladi. Tana va ruh bir vaqtda paydo bo'ladi va bir vaqtda o'ladi, jism o'lishi bilan uning ichidagi ruh ham o'ladi degan fikrni ilgari suradi.

Qorabog'iyning yuqorida keltirgan mulohazalaridan shunday xulosa chiqarish mumkin: Qorabog'iy ruh va uchun jism bilan munosabati masalasini hal etishda materialistik nuqtai nazaridan yondashadi, birinchi sabab sifatida esa moddani ko'rsatadi. Ayni ana shu modda ruhning yaratilishiga sabab bo'ladi. Qorabog'iyning fikriga ko'ra, modda birlamchi, ruh va ruhga aloqador barcha narsalar natijalardir.

Shunday qilib, Qorabog'iy ruhni moddiy olamning sifat va xususiyatlaridan biri, deb hisoblaydi. Ruh ilohiy olamning zarrasi emas, u o'lmas ham emas. Ruh o'linga maxkum etgach, uni muqaddaslikdan mahrum qiladi¹.

Bu masalalarni o'rganishda yana bir masalaga duch kelinadi. U ham bo'lsa inson mohiyati masalasi bilan bog'liq jismoniy qayta tirilish masalasidir. Ma'lumki, kalom falsafasi nariga dunyodagi hayotni tasvirlar ekan, jismoniy va ruhiy qayta tirilishni asoslab beradi. Bu g'ayri ilmiy fikrni Forobiy, Ibn Sino va boshqa ularning ko'p izdoshlari rad etadilar.

Ibn Sino o'z qarashlarida o'liklarni qayta tirilishi haqidagi ma'lumotni o'rganib chiqqanini yozadi. "Bu ta'limot - deydi u faqat obrazli tarzda o'zlashtirilishi lozim bo'lgan diniy ta'limotlar guruhiga kiradi"².

Qorabog'iy maxsus qayta tirilish masalasiga to'xtalmagan bo'lsa-da, ruhning bo'lmasligi va boshqaga ko'chishini rad etishi, fikrimizcha, uning bunday g'ayri ilmiy qarashlarni quvvatlamaganini ko'rsatadi.

Kalom mafkurachilarining fikricha, ruh tana o'lgandan keyin ham yashaydi. U muqaddas va o'lmas. Bu aqida yangi emas. Ibn Sino va boshqa

¹ Nuritdinov M. Yusuf Qorabog'iy va O'rta Osiyoda XVI-XVII asrlardagi ijtimoiy falsafiy fikr. "Fan".T.,1991. B-78.

² Богоутдинов М. Очерки по истории таджикской философии. Сталинабад. Таджикиздат. 1961. В-32.

o'rta asr mutaffakkirlari ham ruh tana o'lgandan keyin tirik qoladi, tana esa chirib ketadi, deb hisoblaganlar. So'zlovchi ruhga kelganda, ularning fikricha, u ilohiy harakterga ega.

Qorabog'iy inson o'lganidan keyin ruh yashaydi, degan fikrga qarshi chiqadi. Shu bilan birga, u jonni bir jismdan ikkinchi jismga ko'chishi xaqidagi ta'limotni ham rad etadi: "Agar o'lgan tanalar ruhi boshqasiga ko'chganida edi, unda o'lganlar soni tiriklarga mos kelgan bo'lardi. Bu aqidaning soxtaligi ayon, zeroki katta jang-suronlar, ommaviy vabo oqibatida son-sanoqsiz odamlar qirilib ketadi. Shuningdek, ayonki, bu yo'qotilgan adad ko'p asrlar mobaynida ham qayta tiklanmaydi. Bu dalil, shubxasiz, ruh bir jismdan ikkinchisiga ko'chadi, degan ta'limotning soxtaligini xam ko'rsatadi"¹.

Xulosa qilib aytganda, Yusuf Qorabog'iy tana va ruhning o'zaro munosabati masalasi yuzasidan bir qator fikrlarni ilgari suradi. U inson ruhini uning jismi bilan birgalikda, xatto unga, ya'ni tanaga moddiy asos sifatida tobedir, deb qaraydi.

TASAVVUF TA'LIMOTINING ALISHER NAVOIY VA ABDURAHMON JOMIY QARASHLARIDAGI O'RNI

G'ovsidinov Ma'ruf Nasridinovich

SamDCHTI "Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari kafedrası
o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ikki qardosh xalqning buyuk siymolari A.Jomiy va A.Navoiyning tasavvufga oid qarashlari taniqli sharqshunos olim Y.E.Bertelsning tadqiqotlari asosida ochib berilgan. Shu bilan birga ularning tariqatdagi faoliyatlarining asosiy mazmun mohiyati, tasavvufga oid falsafiy qarashlari, ustoz-shogirdlik va do'stlik, adabiy hamkorlik jihatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tasavvuf, falsafa, naqshbandiylik, tariqat, adabiy hamkorlik, shayx, murid, pir.

Ushbu muqaddas zamin jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga beqiyos hissa qo'shgan Imom Buxoriy, Imom Motrudiy, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi, Xo'ja Axror Vali, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Abulays Samarqandiy, Davlatshoh Samarqandiy singari ko'plab avliyo, shoir va

¹ Nuritdinov M. Yusuf Qorabog'iy va O'rta Osiyoda XVI-XVII asrlardagi ijtimoiy falsafiy fikr. "Fan".T.,1991. B-79.

olimlar uchun mukammallik beshigi bo'lib xizmat qilganidan faxrlanamiz[1,178].

Navoiy va Jomiyning ilmiy ijodi taniqli sharqshunos olim Y.E.Bertels tomonidan salmoqli o'rganilgan. Y.E.Bertels Navoiy va Jomiy hayoti va ijodiga oid monografiya va ko'plab maqolalar e'lon qilgan. Jumladan, uning tanlangan asarlarining to'rtinchi jildi "Навои и Джами"ning ahamiyati salmoqlidir. Shu nuqtai nazardan uning Navoiy, Jomiy va ularning zamondoshlari ijodiga bag'ishlangan monografiyalari, maqolalari va sharhlari muhim ahamiyatga ega. Ularda Y.E.Bertels, bu ikki buyukning hayoti va ijodini o'rganib chiqadi, tojik va o'zbek xalqlarining ma'naviy madaniyati vakillari orqali XV asr O'rta Osiyo adabiy hayotining keng rasmini beradi. Mark Toutantning ta'biri bilan aytganda, "Yevgeniy Bertels Jomiy va Navoiyning adabiy va madaniy maslakdosh sifatida tadqiq qilinishiga yo'l ochib bergan [2,].

Har bir muallifning ijodini o'rganishda Y.E.Bertels mavzuning mohiyatiga asosiy e'tibor qaratish kerak deb hisoblaydi. Ijodda muhim rol o'ynaydigan madaniy va ma'naviy shartlar har qanday iste'dodli va o'ziga xos shoirning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Y.E.Bertels Jomiy va Navoiy ijodida ikki qardoshlik madaniyatining yuqori cho'qqisini namoyish etdi. Y.E. Bertels fors ijodkorligini qiyosiy o'rganishda turkiyzabon mualliflar ijodini faqat taqqoslash bilan cheklanib qolmay, samarali sujet chiziqlari, she'riy obrazlar, metafora, uslublar bilan tadqiq etgan. Biz buni Y.E.Bertelsning Navoiy va Jomiyga bag'ishlangan barcha asarlarida kuzatishimiz mumkin [3,7.].

Y.E.Bertels Navoiyning tariqatga kirib kelishini Jomiyning ta'siri ostida kechganligini ta'kidlaydi. "Tanishish tez orada chuqur sadoqatga aylanadi va 1476 (77) yilda Navoiy Jomiyga murid tushib, uning rahnamoligida naqshbandiya tariqatiga kiradi. Bu o'sha davr udumlariga ko'ra, Navoiy o'z inon-ixtiyorini pir qo'liga topshirdi va qolgan umrini uning inon-ixtiyori asosida qurish majburiyatini o'z zimmasiga oldi degani edi"[4,178].

Bunday holatni biz tariqatga o'ta qattiq amal qilish kerak degan ma'noni anglashimiz noto'g'ri, balki Navoiyning Jomiy bilan har qanday mushohada va fikrlarda hamjihat ekanligidan dalolat beradi. Jomiyning tariqatdagi faoliyatini, uning hayotdan uzilishi yoki uzlatga kirishi tarzida kechmaganligini ko'rishimiz mumkin. Shu bilan birga Jomiyning naqshbandiylik qarashlarini ijtimoiy va moddiy hayot tarzidan voz kechishni talab qilmasligini ta'kidlaymiz.

Alisher Navoiy piri Abdurahmon Jomiyning fazilatlarini ta'riflaganda "Koshifi sirri Iloh" ("Ilohiyat sirlarini kashf etuvchi"), "Murshidi ahli tahvid" ("vahdat-yagonalik tarafdorlarining rahnomasi"), "Piri soliqon" ("Tariqat yo'lovchilarining piri"), "Hodii rohi fano (fa'no yo'lining rahnomasi)" kabi sifatlarni keltirib o'tadi. Ya'ni "Jomiy oddiy so'fiy emas, u pir, rahnamo, odamlarni ma'rifat sari boshlash qudratiga ega, ma'rifatning chashmasidan bahramand bo'lib, shu chashma ko'zini ochganlardan"[5,117].

Jomiy o'zining boshqa asarlari va maktubotida bergan Navoiy obraziga oid qayd chizgilarni "Bahoriston"ga nisbatan umumlashtiradi, uni badiiy tavsif holiga keltiradi. Navoyining shoirliği yoki vazirligi, adolatpeshaligi, Hirot adabiy maktabining sardorlığı hamda homiysi haqidagi ustoz qaydlari keyingi asrlarda u haqda qator asarlarning yuzaga kelishiga turtki va asos bo'lib xizmat qiladi. Jomiyning Navoiy haqidagi qaydlari faqat zikr etilganlar bilan cheklanib qolmaydi. Jumladan, biz Navoiy va tasavvuf munosabati masalasiga to'xtaladigan bo'lsak ham Jomiy asarlarini varaqlashga majbur bo'lamiz. Jomiy bu haqda to'xtalib o'zining "Nafohat ul-uns" asarida Navoiyni "darveshlar do'sti" faqirlik yo'lida botir daraja va e'tiborning a'lo martabasidan yuz o'giran faqirlik va foniylıkni qabul qilgan inson sifatida tarif-u talqin qiladi. Jomiyning bu qaydlari Navoiy shaxsining bizga noma'lum qirralarini yoritish bilan birga uning she'riyatini ham teranroq mukammalroq tushunishda uning ijodidagi yetakchi yo'nalishlarni ilg'ab olishda asosiy manba hisoblanadi. Bu badiiy qaydlarni har ikki shoir munosabatidagi tarixiylik nuqtai nazardan olib qaraganda yana ham qimmatı oshadi, o'ziga xosligi teranlashadi.

Navoiydek siyosat arbobining tariqatga kirishi, Jomiy oldiga tariqatni nazariy jihatdan qayta ko'rib chiqish va rivojlantirish vazifasini ko'ndalang qo'yadi. Baholanki, Jomiy tariqatning ijtimoiy-falsafiy tomonlariga e'tibor qaratadi, shu bilan birga vahdat ul-vujudning amaliy nazariylarini tariqatiga singdirish, Ibn-al Arabiy va Naqshband ta'limotlarining qorishmalaridan yangi falsafiy qarashlar umumiyliğini ishlab chiqishga e'tibor beradi. Vahdat ul-vujud dunyoqarashi avvaldan Naqshbandiylik tariqatining nazariy asosi bo'lganida edi, bu Jomiy tomonidan qayta ishlab chiqilishiga hojat yo'q edi. Shu boisdan bu muammo Y.E.Bertelsning ta'kidlashicha, Naqshbandiylik tariqati Boyazid Bistomiyning mastlikka asoslangan vajdiyga o'xshash, ta'limotiga umuman aloqasi yo'q, chunki u islom dini doirasida paydo bo'lgan.

Alisher Navoiyga tasavvuf adabiyoti sohasida ustozlik maqomini shubhasiz Jomiy o'z qo'liga olgan deb aytishimiz mumkin. Navoiy tasavvuf falsafasini asosini o'rganishga kirishgach, Ibn al-Arabiyning pantiestik ta'limotining asoslarini ochib beruvchi Faxriddin Iroqiyning "Lamoat" falsafiy asari bilan tanishadi. Asar Ibn al-Arabiyning shogirdi Sadriddin al-Arabiyning "Fusus al-hikam" ma'ruzalaridan ta'sirlangan holda Iroqiy tomonidan yozilgan. Jomiy falsafiy qarashlarida Ibn al-Arabiyning ta'siri sezilarli ekanligini hisobga olsak, demak Jomiy Navoiyga mazkur asarni mutolaa qilishda ko'maklashishi tabiiy holdir.

Jomiyning Ibn al-Arabiya bo'lgan qiziqishi Hirotida o'qib yurgan kezlarda yaxshi ma'lum bo'lgan. U vah'dat ul-vujud tarafdori bo'lgan. Bu atama mahalliy til mohiyatidan kelib chiqqan. U buni pejorativ tarzda ishlatganlarning munosabatini tanqid qiladi. Biroq, yana bir jihat bor edi, Jomiy boshqa vojudlarga nisbatan dushmanlikni kuchaytirgan bo'lishi mumkin."U doimo haqiqatning go'zalligini uning metafora ko'rinishida guvohi bo'lgan va qat'iyat bilan tashqi, metafora muhabbat yo'lini bosib o'tadi, bu borliq haqiqatga olib boruvchi ko'prikdir [6,690-691].

Ammo Jomiy hayoti davomida ushbu ko'priknı tez-tez takrorlab, uni kesib to'xtovsiz oldinga o'tishda davom etdi. Jomiyning tariqatga kirishi uni yaqinlaridan yiroqlashtirmadi. U o'zining asosiy vaqtini asarlar ustida ishlash va shogirdlari bilan muloqot qilish bilan o'tkazardi. Navoiy Jomiyning haqiqiy botinidan bexabar bo'lgan ayrim yuzaki kuzatuvlarini tasdiqlaydi, lekin shu bilan birga uni "metaforik muhabbat" butunlay yutib yuborgan deb hisoblaydi va buning uchun uni ayblaydi.

Ashi'at al-Lama'at" - taniqli shoir Faxraddin Ibrohim Iroqiy Hamadoniynı "Lama'at" kitobiga sharh sifatida yozilgan. Bertelsning aytishicha, Faxraddin Ibrohim Iroqiy Hamadoni y asli Iroqlik bo'lib, tasavvufni Hindistonda o'rgangan. Ammo umrining oxirlarida Koniyaga boradi va Ibn al-Arabiynı shogirdi Sadraddin Kunaviynı ma'ruzalarini tinglaydi. Shundan so'ng "Fusus al-hikam" kitobini tahlil qilishga kirishadi. U "Lama'at" kitobida ushbu darsning his-hayajonga to'la qismlarini izohlaydi. Ushbu kitob Ibn al-Arabiynı panteistik nazariyalari bilan birga erotik terminologiyalarning o'ziga xos jihatlari qamrab olgan bo'lib, ba'zan noaniq va tushunish qiyin edi. Ashi'at al-Lama'at alohida ahamiyatga ega bo'lgan batafsil, falsafiy va tasavvufiy sharh bo'lib, Alisher Navoiy "Iroqiy" asarlarining tarkibini tushunishda qiynalardi. Shu bois Jomiy ushbu asarga sharh yozishga kirishadi. Unda tasavvufiydagi sevgi falsafasining umumiy so'fiy tushunchasini ishlab chiqadi. Ushbu sharhdan

biz Jomiyning falsafiy qarashlaridagi yorqinlikni topishimiz mumkin. Jomiy uchun haqiqat (Xudo)ni bilishning asosiy vositasi bu sevgidir. Jomiy ushbu kitobga so'zma-so'z izoh beradi. Uning fikricha, "Sevgi, buyuklik bilan birga bo'lib, qat'iyatli emas, uning mohiyati yashiringan joyda, uni oshkor qilish va sir tutish mukammaldir. Uning mohiyati aynan o'sha mukammallikni ochib berishdir. Uning fazilatlarining mohiyati, u o'zini ishqda oyna kabi namoyon qiladi...[7,242].

Ushbu tuzilish, albatta, buyruqqa ishora qiladi, "Metafora - bu Haqiqat uchun ko'prik" (al-majāz qanṭarat al-haḥīqa), bu So'fiy tomonidan Ruzbehon Baqli Sheroziy davridan beri mehr ila chaqirilgan shahid-bozi tarafdorlarining, chiroyli, soqolsiz yigitlarning hayratlari va Ilohiy go'zallikning "guvohlari" Jomiyning so'fiy yo'liga kirishi osonlashtirilmagan, hech bo'lmaganda qisman, Sadaddin Koshg'arining maslahat berayotganini tushida ko'rgan, uni o'z sevgisining shu kabi obyektlaridan ajratish azoblarini olib, davolash uchun uning sevgilisi, Xudoning, ajralmas sherigidir. Jomiyning fikricha, "asmo va sifot" tushunchalari o'rtasidagi farqli jihatlar Zotdan ayrilgan, chunki, mohiyat jihatidan esa, Zotning ayni o'zidir", deydi.

Jomiy qalamiga mansub "Xirodnomai Iskandariy" va Navoiyning "Saddi Iskandariy" asarlarini qiyosiy tahlil qilish har jihatdan o'ziga xos xulosalar chiqarishga asos bo'lib xizmat qiladi. Bir tomondan Navoiy o'z asarlarida "Xirodnoma"da keltirilgan ayrim boblarni o'rnini to'ldirish yoki almashtirish orqali Iskandar hayotidan kelib chiqadigan saboqlar o'rtasidagi bog'liqlikni to'la va mukammal aks ettiradi. Ikkinchi tomondan Navoiy Jomiy tomonidan ahamiyat berilmagan naqshbandiya tariqatida muhim bo'lgan "safar dar vatan" tushunchasiga alohida e'tibor beradi. Jomiy asari esa o'z navbatida avvalgi Iskandar to'g'risidagi dostonlardan farq qilgan holda jismoniy sayohat bilan ma'naviy sayohatni bir-biriga qarama-qarshi qo'yib, so'fiylikni bir qator tushunchalarini izohlab o'tadi. Jomiyning "Xirotnoma"sida Iskandarda dunyo kezuvchidan ko'ra ayniqsa, ichki sahohatni ya'ni insoniylikdan farishtalikka qadar yo'l tutgan odamning timsolini ko'rish mumkin. Jomiy asaridagi mazkur "o'zini anglash" tomon harakat qilish, Naqshband qarashlariga to'g'ri keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. SH.M.Mirziyoyev "Biz buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz". Toshkent, (2017). O'zbekiston nashriyoti. B.178.
2. Mark Toutant. Navoiy va Jomiy haqida rivoyat.Ingliz tilidan Z.Mirzayeva tarjimasi.
3. Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. Главная редакция Восточной литературы. Составитель и редактор. Э.Р. Рустамов. Избранные труды. Том 4. М.: Наука, 1965.С.7.
4. Y.E.Bertels.Navoiy.Rus tilidan I.Mirzayev tarjimasi.SamDU.2010.B.186.
5. N.Komilov. Tasavvuf. Ikkinchi kitob:Tahvid asrori.—T.:G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti,1999.
6. Alīshīr Navā'ī, Khamsat al-Mutaḥayyirīn, ms. Fatih 4056, ff. 690–691. Tawḥīdī may be taken here as equivalent to wujūdī, without the negative connotations.
7. Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. Главная редакция Восточной литературы. Составитель и редактор. Э.Р. Рустамов. Избранные труды. Том 4. М.: Наука, 1965.С.242.

ADURAHMON JOMIY MEROSINING IJTIMOIIY-AHLOQIIY MAZMUNI VA TARBIYAVIIY AHAMIYATI

G'ovsidinov Ma'ruf Nasriddinovich

SamDCHTI "Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari " kafedrası
o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada sharqshunos olim Y.E.Bertels tadqiqotlari asosida buyuk mutafakkir olim Jomiy ma'naviy va ilmiy merosining bugungi kun yosh avlod tariyasidagi dolzarb ahamiyati shu bilan birga ijtimoiy roli keng ochib berilgan. Shuningdek, mazkur ilmiy tahlillarning bugungi kun ijtimoiy integratsiyaga ta'siri va ijobiy ahamiyatining mazmun mohiyati ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar. Bertels, Jomiy, barkamol avlod, tasavvuf, naqshandiylik, mutasavvif, so'fiy, gumanistik, Ibn al-Arabiy, "fazilatli shahar", "Haft Avrang".

Ijtimoiy hayot jarayonida inson o'zida mavjud bo'lgan ma'naviy barkamollikka yetaklovchi haqiqiy fazilatlarni shakllantirishi lozim.

Mutasavvif uchun jamiyat iroda, zodagonlik, yaxshi qo‘shnichilik va adolat kabi fazilatlarni tarbiyalaydigan maktabdir. Sayyoh (solik) o‘zining eng yaxshi tomonini ko‘rsata oladigan makon aynan jamiyatdir. U jamiyat orqali dunyoviy ehtirolarga qarshi turish qobiliyatini sinab ko‘rishi mumkin. Bu murakkab nazariy bog‘lash so‘fiy qarashlari to‘g‘risida tasavvur beradi va ularni qanday qilib insonni gumanistik yuksaltirish yo‘nalishida, shuningdek, so‘fiy shayxiga qoyil qolish va shu bilan bog‘liq holda insonni kamsitishni qanday qaytarish mumkinligini ko‘rsatadi. Inson va uning qadr-qimmatini muammosi Jomiy ijodida katta o‘rin egallaydi. Najib Moili Xiraviy ta’kidlaganidek: “Jomiyni munosib inson va qodir Tangri hayratga soladi. Inson o‘zining intellektual va tarbiyaviy qarashlarida tarixning barcha qadriyatlaridan ustun turadi va u tarixni takomillashtirishga qodir”.¹

Y.E.Bertelsning fikricha, barkamol insonning g‘oyasi Jomiyni ilhomlantirdi, u ijod yo‘lida ikkita komponentni uyg‘unlashtirdi yani so‘fiy risolalari muallifi shu bilan birga, ularning sharhlovchisi, so‘fiy she‘rlari va g‘azallari muallifi sifatida gavdalandi. Birinchi holatda u Ibn al-Arabiy tushunchalari va Naqshbandning axloqiy ta’limotlarini rivojlantiradi. Ammo, Jomiyni diqqat bilan o‘qiganda, komil insonni ilohiylashtirish, voizlik qilishga moyillikni sezamiz.

Y.E.Bertels so‘fiylarning “Vahdat al-vujud” tushunchasida inson Xudo bilan dunyo o‘rtasida alohida o‘rin tutadi va ilohiy hamda yerdagi fazilatlarni birlashtiradi degan fikrni biliradi. Agar koinot makrokosm bo‘lsa, demak inson mikrokosmdir. Bu shuni ko‘rsatadiki, inson ma’naviy rivojlanish orqali ilohiy mohiyatni tushunishi mumkin. Ammo buning uchun u ma’naviy rivojlanishning ma’lum bosqichlarini bosib o‘tib, “Komil inson” darajasiga yetishi kerak. “Komil inson” tushunchasi juda keng tushuncha bo‘lib, tasavvufda inson tabiati rivojlanishining eng yuqori darajasi sifatida talqin qilinadi.

O‘rta asrlarning mashhur olimlari ta’limotlaridan ma’lumki, inson fiziologik hamda, psixologik nuqtai nazardan ham olamga juda o‘xshashdir. Shuning uchun koinotning tuzilishi va shakliga oid savollarga inson o‘zini har tomonlama o‘rganish orqali javob topishi mumkin. Masalan, Sharq mutafakkirlarining kosmologik ta’limotlarida inson suyaklari tog‘lar, tomirlar, dengiz va daryolarning panohi, yer yuzidagi go‘sht hamda teriga miya kosmosga o‘xshaydi.

¹ Наджиб, М. Мировоззрение Джами / М.Наджиб // Адаб. - 2014. -№ 4/5. - С. 61-64. (на тадж. яз.).

Jomiyning “Iskandarning donolar kitobi” she’ri o’rta asrlarning eng mashhur epik an’analari asosida yozilgan bo’lib, unda qadimgi Yunoniston va Sharq faylasuflari va mutafakkirlarining an’analari va ijtimoiy-falsafiy axloqiy qarashlari bir-biriga bog’liq ravishda aks etgan. Prezident Shavkat Mirziyoyevning ta’biri bilan aytganda: “Biz ajdodlarimizning yorqin xotirasini asrab-avaylab, qalbimizda, yuragimizda abadiy saqlaymiz. Bukilmas iroda, fidoiylik va jasorat namunasini amalda namoyon etib, o’z hayotini aziz Vatanimizning har tomonlama ravnaq topishiga bag’ishlagan ustoz va murabbiylarimiz, zamondoshlarimiz bilan biz cheksiz faxrlanamiz”.¹

Yuqoridagi asarda Abdurahmon Jomiyning ideal davlat haqidagi g’oyalarining mohiyati o’z aksini topgan. Mutafakkir o’z asarida ijtimoiy hayotdagi eng muhim qarashlarini ifoda etadi. Y.E.Bertelsning fikricha, Jomiy odamlarning o’zaro munosabatlarini o’z qarashlari nuqtai nazaridan tasvirlaydi. 1485-1490 yillarda yozilgan “Xiradnomai Iskandariy” (“Iskandarning hikmatlari kitobi”) she’ri ham ayni shu mazmunda yozilgan. Bu she’rning mazmunidan shuni anglash mumkinki, Jomiy jamiyatdagi axloqsizlikni jilovlash, odamlarni va jamiyatni nohaq ishlardan saqlashni asosiy maqsad qilib qo’ygan. Shoir inson qadr-qimmatini ko’tarish, adolatli hukmdor va boshqa bir qator insoniy fazilatlar haqida so’z yuritadi. Jomiy yunon faylasuflarining fikrlari orqali “fazilatli shahar” haqidagi g’oyalarini, bir qator muhim falsafiy, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy masalalarga oid qarashlarini mohiyatini ochib beradi. Taniqli tasavvufshunos olim N.Komilov takidlaganidek, “...tariqat ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat rivojiga xizmat qilgan. Tariqat asosida tasavvufning yaxshi, ideal jamiyat to’g’risidagi g’oyalari vujudga kelgan. Masalan, Jomiyning «Hiradnomai Iskandariy» hamda Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostonlarida podshohsiz odamlar, ya’ni solih odamlar jamiyati haqida gap boradi. Tasavvuf bunday jamiyatga zo’rlilik, inqilob yo’li bilan emas, balki har bir insonni axloqiy tarbiyalash orqali erishish mumkin, deb hisoblagan.”²

Abdurahmon Jomiy “Salomon va Absol”, “Yusuf va Zulayho”, “Layli va Majnun” va “Iskandarning donoligi” asarlarida, adolat, insonparvarlik haqida so’z yuritadi, podshohlar va amaldorlarni mamlakatni aql bilan oqilona boshqarishga chorlaydi. Abdurahmon Jomiy tomonidan “Xiradnomai Iskandariy” (“Iskandarning hikmatli kitobi”) she’rida

¹ Shavkat Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo’limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko’taramiz. Toshkent - «O’zbekiston» - 2017.B.133

² Najmiddin Komilov. Tasavvuf. TOSHKENT «Movaraunnahr» - «O’zbekiston» 2009.246.bet.(447)

tasvirlangan jamiyat ko‘plab Sharq mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan demokratiyaning dastlabki kurtaklari edi. Abulqosim Firdavsiyning "Shohnoma" sidan tortib, Ahmad Donish asarlarigacha ideal hukmdorlar va hokimlar haqida ko‘plab fikrlar ilgari surilgan. Bu jamiyatning ko‘plab sohaları vakillarining sodda va lekin e‘tiborga molik orzulari edi. Ularning vazifalari she‘riyat bilangina cheklanmagan. Bu allomalar ziyolilar sifatida xalqning turli qatlamlari orasida odob-axloq, talim- tarbiya, jamiyat va hayotning boshqa ko‘plab sohalariga oid bo‘lgan bilimlarni tarqatganlar.¹

Y.E.Bertelsning ta’kidlashicha, Jomiy she’rlarini insonni ulug‘lovchi g‘oyalar bilan to‘ldirgan. Uning yettita she’rida ham mehr-saxovat mavzusi asosiy o‘rinni egallaydi. Shoir asarlaridagi qahramonlarga katta hamdardlik bilan qaraydi. Gumanistik g‘oyalarga sodiq bo‘lgan shoir tarixiy shaxs Aleksandr Makedonskiydan dono, adolatli podshoh Iskandarni yaratadi, uni o‘z davrining hukmdorlari ideallari qatoriga ko‘taradi. Shoir "Iskandarning hikmatlar kitobi" she’rida johil podshohlarni ochiq tanqid qilib, ularga dono qahramon obrazini qarshi qo‘yadi: “Agar shoh jaholat botqog‘iga botgan bo‘lsa, u dono odam bo‘lmasa, faqatgina toj yordamida davlatni yuksaltira olmaydi. U xalq uchun hech narsa qilolmaydi”.²

Ye.E.Bertelsning ta’kidlashicha, Jomiyning axloqiy ta’limotida "yaxshi" va "tanlov" muammolari asosiy o‘rinni egallaydi, ammo Arastudan farqli o‘laroq, ularni jamiyat va davlat hayotida amaliy qo‘llashga ko‘proq urg‘u berilganligi seziladi. Shoir bu umumiydashtirish g‘oyalarini "hukmdorlarga o‘rgatish" orqali tushuntiradi. Uning davrida siyosiy, huquqiy va axloqiy janrga katta talab mavjud edi. Shaxs va jamiyat xulq-atvori haqidagi mavhum-nazariy bilim Jomiy uchun muhim emas. U davlat rahbarining xulq-atvori va turmush tarzini tahlil qilish va uning subyektlar bilan munosabatlari, didaktik xarakterdagi muammolar, odob-axloq qoidalarini o‘rganishni afzal ko‘radi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Наджиб, М. Мировоззрение Джами / М.Наджиб // Адаб. - 2014. -№ 4/5. - С. 61-64. (на тадж. яз.).
2. Shavkat Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz . Toshkent - «O‘zbekiston» - 2017.B.133

¹ История таджикской философии. С древнейших времен до XV в. - Душанбе: Дониш, 2013. -Т. 3. - 65 с.

² Абдурахман Джами. Лирика. Поэмы. Весенний сад. С. 393.

3. Najmiddin Komilov. Tasavvuf. TOSHKENT «Movaraunnahr» - «O'zbekiston» 2009. 246. bet. (447)
4. История таджикской философии. С древнейших времен до XV в. - Душанбе: Дониш,
5. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Главная редакция Восточной литературы. Составитель и редактор. Э.Р. Рустамов. Избранные труды. Том 4. М.: Наука, 1965. 250 стр

ABU RAYHON BERUNIY ILMIY MEROSIDA INSONPARVARLIK G'OYALARINING TAHLILI

Begaliyev Jo'rabek

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Samarqand filiali o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abu Rayhon Beruniy ilmiy merosida insonparvarlik masalalar tahlili o'rganiladi. Abu Rayhon Beruniy insoniyat tarixi, madaniyati va ijtimoiy rivojlanish jarayonlariga oid muhim ma'lumotlarni keltirib, o'ziga xos antropologik qarashlarni shakllantirgan. Unda xalqlar tarixi, urf-odatlar, diniy e'tiqodlari va turmush tarzlari haqidagi ma'lumotlar chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, Beruniyning geografik va etnografik kuzatuvlari uning antropologik metodologiyasini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Maqolada asarning mazkur jihatlari tahlil qilinib, Beruniyning inson va jamiyat haqidagi qarashlari yoritiladi.

Tayanch so'zlar: antropologik tahlil, inson jamiyati rivojlanishi, ilmiy meros, Abu Rayhon Beruniy, arxeologik manbalar, etnografik tadqiqotlar, qadimiy madaniyatlar.

Abu Rayhon Beruniy davri – bu X asrning oxirgi choragidagi va XI asrning birinchi yarmi bo'lib, bu asrlarda, ulardan avvalgi IX asr bilan birgalikda, islom mamlakatlarida, ayniqsa uning Yaqin Sharq, Movarounnahr va Xuroson qismlarida ilm-fan, falsafa, adabiyot, madaniyat va ishlab chiqarish gurkirab rivojlandi.

IX-XI asr Sharq xalqlari fani va madaniyatidagi ilmiy yuksalish, shubhasiz, ko'p jihatlari bilan Markaziy Osiyo olimlarining samarali ijodi tufayli vujudga keldi. Bu davrda riyoziyot, falakiyot, tabobat, kimyo, jug'rofiya, tilshunoslik, hadisshunoslik, falsafa, adabiyot va boshqa sohalaridagi yangi kashfiyotlarni Markaziy Osiyo olimlarining xizmatlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Ma'lumki, Abu Rayhon Beruniyning ilmiy faoliyati, X asr oxiri XI asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Xuddi mana shu davrda Markaziy Osiyo xalqlarining fani va madaniyati yuksaldi va ko'plab qomusiy olimlar yetishib chiqdi. Hozirgi zamon fanlari asosini yaratgan buyuk olimlar – Muhammad Muso ibn al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Nasr al-Forobiy, Abu Rayhon al-Beruniy, Abu Ali ibn Sinolar uyg'onish davrining eng yirik vakillari va mazkur davr hosilasi edilar.

Beruniy yoshlik chog'laridayoq matematika, astronomiya va boshqa fanlardan ham chuqur bilimlarga ega bo'lib, 16-17 yoshlarida yetuk olim hisoblangan. Eng avvalo uning ko'p tillarni bilganligi diqqatga sazovordir. Olimning barcha asarlari arab tilida yozilganligiga qaraganda, u o'sha davrning islom tarqalgan yerlardagi umumiy ilmiy tili bo'lgan arab tili va uning grammatikasini har tomonlama chuqur bilgan. Uning "Mineralogiya", "Hindiston" va boshqa asarlari olim arab poeziyasini, undagi vaznlarni mukammal bilganligidan dalolat beradi¹. "Yodgorliklar", "Qonuni Mas'udiy" va "Saydana" kabi asarlari Beruniyning xorazmiy, sug'diy va forsiy-dariy tillarini ham bilganligini ko'rsatadi. Yuqorida "Saydana"dan keltirilgan parchaga ko'ra, Beruniy bolalik chog'laridanoq yunon tilini o'rganish bilan shug'ullangan, u sanskrit tilini ham yoshlik chog'larida Xorazmdaligida hind savdogarlaridan o'rgana boshlagan degan gipoteza ham bor. Beruniy yoshlik yillarida mazkur tillarda yozilgan tarixiy asarlardan ham xabardor bo'lganligi uning eng birinchi yirik asari "Osor al-boqiya" (998-1004 yillarda yozilgan) asarida o'z aksini topgan².

Mutafakkir ilm o'rganishning axloqiy va gumanistik ahamiyatini ta'kidlab, "Ilm orqali xalosga yetishish faqatgina yomonlikdan tiyilish bilangina vujudga keladi. Yomonlikning shaxobchalari ko'p bo'lsa ham, ularning asosi tama', g'azab va ilmsizlikdir"³, deb ta'riflagan edi.

Beruniyning asarlari orasida "Tafhim"⁴ ("Ilm-i nujumdan boshlang'ich ma'lumotlarni anglatish") asari ham alohida o'rinni egallaydi. Ushbu asar ikki tilda uchraydi. Dunyo qo'lyozma xazinalarida uning arab, fors tillarida yozilgan 23 ta qo'lyozma nusxalari saqlanib qolgan. Keltirilgan ma'lumotlardan asar o'rta asrlarda juda keng tarqalganligidan dalolat beradi.

¹ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. Том III. Геодезия. Муқаддима, таржима ва изоҳлар муаллифи А.Ахмедов. – Т.: Фан, 1982. –Б.41-42.

² Юқоридаги манба, –Б.24 бет

³ Юқоридаги манба, –Б.70.

⁴ [Беруни Абу Райхан. Избранные произведения. Т.VI. Книга вразумления начаткам науки о звездах.](#) – Т.: Фан, 1975. –С.21.

Mutaxassislar tomonidan Sharq qo'lyozmalari kataloglarida Beruniyning "Tafhim" asari haqida berilgan ma'lumotlarni o'rganish natijasida bu asarning Toshkent nusxasi dunyoda eng eski nusxalardan biri ekanligini aniqlangan¹.

Asar astrologiyaga bag'ishlangan bo'lsa-da, mazmun jihatidan fanlar klassifikatsiyasini o'zida jamlagan bo'lib, uni arifmetika, geometriya, astronomiya, geografiya va xronologiya kabi fanlardan dastlabki tushunchalarni beruvchi darslik sifatida yozilgan. Bu asar 530 ta savol va javobdan va yetti bobdan iborat. Hozirgi davrda ham bu asar o'z ahamiyatini yo'qotmagan, chunki fanlarni o'qitishda pedagogik mahorat, o'qitishning didaktik usuli qo'llanilgan va Beruniy o'z tajribasida sinab, bu masalaga kreativ (ijodiy) yondashganligini quyidagi misolda ko'ramiz. Asarning muqaddimasida bunday deb yozilgan: "Mazkur asarni xorazmlik Xasanning qizi Rayhonaning iltimosiga ko'ra, o'rganishga oson bo'lishi uchun savol va javob tarzida yozdim"². Beruniyning "Tafhim" asari 420/1029 yili tasnif etilgan bo'lib, mazkur asar quyidagi fanlarga oid ekanligi haqida, asarning muqaddimasida keltirilgan: "Men geometriya ilmidan boshladim. So'ngra hisob va son, keyin olamning ko'rinishi va tuzilishi, undan keyin esa astrologiya haqida yozdim. Chunki mana shu to'rtta fanni to'la o'zlashtirmagan kishilar munajjim degan nomga sazovor bo'lolmaydilar"³ deb, aniq fanlarni o'rganish muhimligini ko'rsatadi.

Beruniyning "Tahfim" deb tanilgan yirik asari ham falsafiy ma'noga ega. Asar sakkiz bobdan iborat bo'lib, 530 ta savol va ularga javob tarzida bayon qilingan. Boblarning birinichisi – geometriyaga, ikkinchisi – arimetikaga, uchinchisi – astronomiyaga, to'rtinchisi – geografiyaga, beshinchisi – astrologik astronomiyaga, ya'ni – astronomiyaning astrologiyada ishlatiladigan tushunchalariga, oltinchisi – xronologiyaga, yettinchisi – asturloblarga va nihoyat, sakkizinchi – astrologiyaga bag'ishlangan. Lekin bu oxirgi bob asar deyarli yarmini tashkil qiladi. Shunga ko'ra, asarga R.Rayt bergan tarjimani, ya'ni "astrologiya" deb qaralishini to'g'ri deb qaralsa bo'ladi. Chunki, unda avvalgi yetti bob sakkizinchi bobda qo'llaniladigan asosiy tushunchalarni bildiruvchi boshlang'ich boblar rolini o'ynaydi.

¹ Муниров Қ. "Тафҳим"нинг Тошкент қўлёзма нусхаси ҳақида. // Беруний туғилган кунининг 1000 йиллигига бағишланган тўплам. – Т.: Фан, 1973. –Б.124.

² [Беруни Абу Райхан. Избранные произведения. Т.VI. Книга вразумления начаткам науки о звездах.](#) - Т.: Фан, 1975. - С. 21.

³ Юқоридаги манба, - С.21.

Shunisi diqqatga sazovorki, asar qandaydir xorazmlik al-Hasanning qizi Rayhonaga atalgan. Demak, u qiz yosh bo'lgan. Shuning uchun asar "Bu nima?" deyiluvchi savollar va ularga javoblar tarzida tuzilgan. Demak, u didaktik xarakterga ham ega. Uning falsafiyligi shundaki, muallif o'z bayonida soddalikdan murakkablikka qarab mantiqiy izchilikka asoslangan.

Akademik Yu.I.Krachkovskiy "Tafhim" asari haqida quyidagi fikrlarni bildirgan edi: "Bu asar bir katta ensiklopediya bo'lib, unda geometriya, arifmetika, astronomiya va astrologiyaning muhim masalalari va terminlari tushuntiriladi. O'z davrining qator fanlari bo'yicha ma'lumotlar beruvchi, sodda tilda yozilgan bu qomusiy asar, saqlanib qolgan qo'lyozmalarning ko'pligiga qaraganda, Beruniyning eng mashhur asarlaridan hisoblanadi"¹ – deb asarning hozirgi kunda ham qimmatini yo'qotmaganligini aytadi.

Abu Rayhon Beruniy o'zidan juda katta ilmiy meros qoldirgan bo'lib, uning asarlarini umumiy soni 180 ga yaqin. Shulardan 70 tasi astronomiyaga, 20 tasi matematikaga, 12 tasi geografiya va geodeziyaga, 4 tasi kartografiyaga, 3 tasi ob-havo masalalariga, 3 tasi mineralogiyaga, 1 tasi fizikaga, 1 tasi dorishunoslikka, 15 tasi tarix va etnografiyaga, 4 tasi falsafaga va 18 tasi adabiyotga bag'ishlangan bo'lib, qolganlarining ilmiy yo'nalishi noma'lum. Afsuski, bu asarlardan faqat 30 ga yaqini bizgacha yetib kelgan². D.Bualoning izlanishlari natijasida dunyo kutubxonalarida mavjud bo'lgan barcha manba, qo'lyozma, katologlar, o'zigacha mavjud bo'lgan alloma asarlari mutafakkir asarlari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlardagi ma'lumotlarni qiyoslagan holda, Beruniy asarlari ro'yxatini 180 taga yetkazgan. Hozirgacha bizga 33 ta asar yetib kelganligini hisobga olsak, Beruniy asarlarining katta qismi hali o'rganilmagan degan xulosaga kelish mumkin. Uning toponomik (joy nomlarining kelib chiqishi), trigonometriya va sferik geometriyaga, algebra va astrologiya, dinshunoslik, biologiya va zoologiyaga oid asarlari ham bor. Beruniy butun boshli ilmiy akademiya amalga oshiradigan ishlarni bajara olgan. Olimning merosini o'rganish bo'yicha ko'pgina ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa ham, uning kam o'rganilgan asarlarini tarjima qilish tariximizning sahifalarini to'ldiradi, deb aniq ayta olamiz.

Abu Rayhon Beruniyning insonparvarlik qadriyatlarini, turli millat vakillari o'rtasida o'zaro hamjihatlikni yanada mustahkamlash borasida

¹ И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. - М-Л.: Изд-во АН СССР, 1957. -С.257-259.

² Biolot, D.J.L'oeuvre d'al-Beruni, Essai bibliographique. Institute Dominicain d'études orientales du Caire, Mélanges, 2, Le Caire, 1955.; Булгаков П.Г. Жизнь и труды Беруни. – Т.: Фан. 1972. -С.290-313; Каримов У.И. Абу Райхон Беруний. // Беруний туғилган кунининг 1000 йиллигига бағишланган тўшлам. 1973. –Б.29.

qarashlari bugungi kunda ham ahamiyatlidir. Mutafakkir falsafa, jamiyat haqidagi fikrlarini tahlil qilishda, ilm-ma'rifat, odob-axloq haqidagi qarashlarini ham yoritib bergan. Buyuk olim qanday asar yozgan bo'lmasin, u insonning u yoki bu maqsadlarini ko'zlab qilingan ishdir. Olim o'zining "Geodeziya" asarida yozishicha: "Ilm o'z zoti bilan matlubdir, haqiqatan ham u barcha narsalardan lazzatli. Ilmdan boshqa qanday narsada manfaat zohirroq va qandayida foyda ko'proq bo'ladi, faqat ilm bilangina ham din, ham dunyo uchun xayrli ishlarni qilish va ularga zarar keltrishdan saqlanish mumkin. Agar ilm bo'lmaganida biz jalb qilayotgan narsa yomonlik emasligiga va chetlanayotgan narsa yaxshilik emasligiga ishonch bo'lmas edi"¹. Ushbu hikmatli so'zlar bizga Imom Buxoriyning "Ilmdan boshqa najot yo'qdir" mashhur hadisini eslatadi.

Beruniy inson kamoloti va ma'naviy yuksalishida uch narsa muhim ekanligiga to'xtalib o'tadi; nasl-nasab, ijtimoiy muhit va to'g'ri berilgan ta'lim-tarbiyadir. Bu orqali insonni ulug'lash haqida XV asr gumanizm vakillari – Petrarka, Bokachcho, Solyutattildan ilgariroq fikr yuritgan hamda inson kamoloti shu uch holatning naqadar yuksak shakllanishida ekanligi va ko'p bilimga ega bo'lish bilan birga yuksak axloqiylikni ham muhim jihat sifatida keltirib o'tadi².

Beruniyning ta'kidlashicha, inson yuksak fazilatga erishishi uchun "faylasuf ham bo'lishi, ya'ni hikmatlarni sevishi, uni izlashi kerak. Falsafa, ya'ni hikmat yunonlarda jamiy mavjudotdagi mavjud barcha narsaning haqiqatini bilishdan iborat. Agar inson izlovchan va aniqlikni talab qiluvchi bo'lsa, ilm tarmoqlaridan biror tarmoqning to'la ma'nosi haqida so'zlay olishi mumkin. Buning uchun u albatta faylasuf bo'lishi, hamma bilimlarning asoslarini egallagan bo'lishi lozim"³. Demak, Beruniyning aytishicha, fozil inson falsafiy bilimlarga ega bo'lishi lozim.

Beruniyning ilmiy bilimlarni egallash yo'llari, usullari haqidagi fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir. O'quvchiga bilim berishda:

- o'quvchini zeriktirmaslik;
- bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o'rgatavermaslik;
- uzviylik, izchillik;

¹ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. Том III. Геодезия. Муқаддима, таржима ва изоҳлар муаллифи А.Аҳмедов. – Т.: Фан, 1982. –Б.61-62.

² Тожиёв Д. Абу Райхон Берунийнинг илмий хазинаси тарихига бир назар// "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal. - Vol. 1 No. 2 (2020). –Б.85-90.

³ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. Том III. Геодезия. Муқаддима, таржима ва изоҳлар муаллифи А.Аҳмедов. – Т.: Фан, 1982. –Б.203.

- yangi mavzularni qiziqarli, asosan, ko'rgazmali bayon etish kerakligi aytiladi¹.

Mutafakkir talabalariga qalbini yomon illatlardan, inson o'zi sezishi mumkin bo'lmagan holatlardan, xurofotlar, hirsdan, behuda raqobatdan ochko'zlikdan, shon-shuhratdan saqlanishi zarurligini uqtirgan. U barcha illatlarning asosiy sababi ilmsizlikda deb biladi. Ilmlarni egallashda esa shaxsda intilish va qiziqish, muhit asosiy o'rinda ekanligini ta'kidlaydi.

Bilim olishda tushunib o'rganish, ilmi tolibningpoklikka rioya etishga alohida e'tibor beradi, jamiyatning ravnaqi ma'rifatning rivojiga bog'liq degan g'oyani ilgari suradi va bilim olishni axloqiy tarbiya bilan bog'laydi. Albatta mutafakkir, yoshlarni tarbiyalashda islom dini talablaridan kelib chiqib yondoshadi.

Uning fikricha, axloqiylik yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurash natijasida namoyon bo'ladi deydi.

Beruniy faxrlanishni yaxshi xulq ma'nosida ishlatib, "Osor al-boqiya" asarida shunday deydi: "Faxrlanish – haqiqatda yaxshi xulqlar va oliy fe'llarda oldin ketish, ilmu hikmatni egallash va imkoniyat boricha, mavjud nopokliklardan tozalanishdir. Kimda shunday sifatlar topilsa, hukm uning foydasiga va kimda bular yetishmasa, hukm uning zarariga bo'ladi"². Demak, insonning ma'naviy qiyofasidagi barcha axloqiy xislatlarni yaxshilik va yomonlik kabi ikki turga bo'ladi.

Beruniy kundalik turmush masalalariga ham katta e'tibor bergan. Har bir axlokan barkamol inson o'zining turmush tarzini ham uyg'un, go'zal eta oladi. Uyg'unlik go'zallik va nafosatning asosi sanaladi. Beruniy insoniy xislatlardan muhimi – ozodalik, tarbiyalilik bo'lsa, insonga eng yaqin narsa uning tabiati ruhi deydi. Shuning uchun inson o'z tabiatiga yoqadigan ishlarni bajarishi zarur deb ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Toshkent "O'zbekiston", 2022, -B.39.
2. Sachau E. The Chronology of Ancient Nations, translated and edited, with notes and index, by London 1879.
3. Abu Reyxan Biruni, Izbrannie proizvedeniya, t. I. Pamyatniki minuvshix pokoleniy / Perevod M. Salye. Tashkent, 1957
4. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. I tom. – T.: 1968. –B.13.

¹ Хошимов К., Нишнонова С., Иномова М. Педагогика тарихи. Тошкент "Ўқутувчи", 1996, 84-бет.

5. Sachau E. Chronologie orientalischer Völker von Albêrûni, herausg. von, Leipzig 1878.
6. Akbar Dono Sirisht. Tarjuma-ye Osor al-Boqiye-ye Abu Rayhon Biruni. Tehron, 1321/1943.
7. Ebu Reyhan el-Biruni, Maziden Kalanlar (El-Asar el-Bakiye), tr. Ahsen Batur, Istanbul 2011.
8. Akbar Dono Sirisht. Tarjuma-ye Osor al-Boqiye-ye Abu Rayhon Biruni. Tehron, 1321/1943.
9. Jurakulov F.N. Abu Rayhon Beruniy tabiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy merosining G'arb olimlari tomonidan Tadqiq etilishi /falsafiy tarixiy taxlil/ Fal.fan.nom. darajasini olish uchun yoz.diss.- Toshkent, 2007. – B.94.
10. To'rayev B. O. va boshq. Sinergetika: mohiyati, qonuniyatlari va amaliyotda namoyon bo'lishi //T.: Navro'z nashriyoti. – 2017. – S. 12-13.
11. Mavlyanovna A. M. Artistic Creativity as a phenomenon of culture and spirituality (axiological approach) //Web of Humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 10-14.
12. Usmonov F. N. The place of rational and creative thought in turning the virtuality into reality //Paradigmata poznani. – 2014. – №. 2. – S. 31-33.
13. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – T. 2. – №. 11. – C. 17-20.
14. Ризаев И. И. Структура социальной системы-основа самоорганизации общества. – 2020.
15. Samatov X., Ibadullayeva Z. Sociological analysis of study courses //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 5.
16. Kubayeva S. Intellectual Games: Stimulating the Development of The Human Mind //International Journal of Scientific Trends. – 2023. – T. 2. – №. 12. – C. 74-78.

SAYFIDDIN QUTUZNING SARKARDALIK FAOLIYATINI O'RGANILISHINIG IJTIMOIIY-FALSAFIY AHAMIYATI

**Farg'ona davlat universiteti tadqiqotchisi
Nermatov Bobir Abdusattorovich**

So'nggi asrlarda yosh avlodlarimizning vatanparvarlik ruhida tarbiyalanishi jamiyatda barqarorlik, madaniy meros va milliy o'zligimizni saqlashda muhim omil hisoblanadi. Bunday tarbiyaning ilhom manbai sifatida tarixiy shaxsiyatlar, ularning fidoyilik, birdamlik va milliy qadriyatlarga boy faoliyati misoli sifatida Muhammad Xorazmshohning nabirasi Sayfiddin Qutuzning sarkardalik faoliyatini ko'rish mumkin. Uning mudofaa va mustaqillik uchun kurashgani, xalq orasida vatanga bo'lgan ishonch va sadoqatni mustahkamlashdagi rolini ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilish, zamonaviy tarbiyaviy jarayonlarda muhim ahamiyatga ega.

Sayfiddin Qutuz – XIV asr boshlarida Yaqin Osiyo va O'rta Sharq hududlarida faoliyat yuritayotgan, dunyoning eng qudratli imperiyalaridan biri bo'lgan sarkardalardan hisoblanadi. Uning asosiy yutuqlaridan biri – jang maydonlarida, ayniqsa, Ayn Jalut voqeasida Mo'g'ol bosqinchichiligiga qarshi kurashdagi ulkan roli bo'lib, bu g'alaba butun musulmon dunyosida vatanga bo'lgan ishonchni, birdamlikni va madaniy mustaqillikni qo'llab-quvvatladi. Qutuzning faoliyatining tarixi, unda namoyon bo'lgan axloqiy qadriyatlar – fidoyilik, qahramonlik, birdamlik va o'z xalqini sevish, zamonaviy yoshlar uchun ilhom manbai bo'lishi mumkin.

Milliy identitetni shakllantirish jarayonida tarixiy merosni qayta baholash va uni yosh avlodga yetkazish muhim ahamiyatga ega. Qutuzning faoliyati tarixiy voqealar va insoniy qadriyatlar orasidagi chuqur aloqalarni namoyon etadi. Uning hayoti va faoliyatidan olingan saboqlar yoshlarga fidoyilik, millat uchun hayotini bag'ishlash, va xalqaro maydonda o'z vatanini himoya qilish ruhini uyg'otadi. Vatanparvarlik tushunchasi falsafiy nuqtai nazardan nafaqat mustaqillik va erkinlik, balki insonning ichki hayoti, ma'naviy boyligi va o'zining jamiyatdagi o'rni bilan ham bog'liqdir. Qutuzning faoliyatida namoyon bo'lgan axloqiy-estetik qadriyatlar (fidoyilik, qahramonlik, va mehr-shafqat) yoshlar o'rtasidagi umumiy madaniy essensiyani boyitishda muhim omil bo'lib, bu qadriyatlar orqali vatanparvarlik sevgi va insonlar orasidagi birdamlik shakllanadi.

Zamonaviy jamiyatda yoshlarni milliy qadriyatlar va tarixiy-ramziy shaxsiyatlar bilan tanishtirish, ularda vatanparvarlik hislarini uygʻotish – bu tarbiyaviy jarayonning ajralmas qismi hisoblanadi. Dasrslklar, madaniy tadbirlar, tarixiy dostonlar va sanʼat asarlari orqali Qutuz kabi fidoyiy shaxsiyatlar haqidagi bilimlar yoshlarda ijtimoiy masʼuliyat, qahramonlik va oʻz vatanini sevish tuygʻusini shakllantirishda xizmat qiladi. Qutuzning faoliyati va uning maqsadi tarixiy, madaniy va milliy ongda mustaqillikka, mustaxkamlikka va birdamlikka boʻlgan eʼtiborni oshirishga xizmat qiladi. Uning hayotidagi va jang maydonlaridagi fazilatlar, jamiyatda milliy uygʻunlik va birdamlikni shakllantirishda muhim simvolga aylanadi. Bu yoshlar oʻrtasida tarixiy ongni, milliy merosni va madaniy boylikni qayta tiklashga yordam beradi.

Maktab va universitet dasturlarida tarixiy shaxsiyatlar, ayniqsa, Sayfiddin Qutuz kabilar haqida mutaxassislar tomonidan leksiylar, seminarlar va mukammal tadqiqot ishlarini tashkil qilish. Bu orqali yoshlar tarixiy faktlar va ularning ilhomlantiruvchi maʼnaviy qadriyatlari bilan tanishadi. Madaniy merosni keng ommaga yetkazish, muzeylar, muzey koʻrgazmalari, dokumental filmlar, adabiyot va sanʼat asarlari orqali tarixiy obrazlarni keng qamrovda ommaga tanitish. Bu faoliyat yoshlar orasida milliy sevgi va vatanparvarlik ruhini oshirishga xizmat qiladi. Internet resurslari, virtual muzeylar va interaktiv leksiylar orqali yosh avlodlar bilan tarixiy merosni yangicha usullarda taqdim etish. Bunday innovatsion yondashuvlar yoshlarning qiziqishini uygʻotish va ularda milliy qadriyatlarning mustahkamlanishiga olib keladi.

Sayfiddin Qutuzning sarkardalik faoliyati nafaqat tarixiy voqealarda, balki falsafiy va ijtimoiy muammolarni hal qilishda ham ilhom manbai sifatida ahamiyat kasb etadi. Uning fidoyilik, birdamlik va milliy sevgiga boy hayoti yoshlarga vatanparvarlik ruhini tarbiyalashda qimmatli manba boʻlib xizmat qiladi. Zamonaviy taʼlim-tarbiya tizimida tarixiy merosni boyitish, uning maʼnaviy qadriyatlarini qayta tiklash va yoshlar oʻrtasida milliy ongni shakllantirish uchun Qutuzning faoliyatiga nisbatan ijtimoiy-falsafiy yondashuvni qoʻllash zarur. Bu esa oʻz navbatida, jamiyatning barqaror rivojlanishi va milliy mustaqillikni saqlashda muhim omil boʻlib xizmat qiladi.

Sayfiddin Qutuzning sarkardalik faoliyati va uning yoshlarda vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi ahamiyati haqidagi tadqiqotlar, asosan, uning siyosiy va harbiy merosi bilan bogʻliq. Quyida bu mavzudagi oʻrganilganlik darajasi boʻyicha asosiy nuqtalar keltirilgan:

Sayfiddin Qutuzning hayoti va siyosiy faoliyati ko'plab tarixiy manbalarda yoritilgan. Bu manbalar orasida Rashid ad-Dinning "Jami at-tavarix" asari va Shixab ad-Din Muxammad ibn Axmad an-Nasaviyning "Sirat as-sultan Djalal ad-Din Mankburni" kabi asarlar muhim ahamiyatga ega. Bu asarlar Qutuzning mamlyuklar saltanatidagi rolini va uning Ayn Jalut jangidagi g'alabasini ta'riflaydi. Qutuzning harbiy rahbarlik qobiliyati, xususan, Ayn Jalut jangidagi roli, uning yoshlarda vatanparvarlik va millatparvarlik ruhini oshirishdagi namunaviy shaxs sifatida ko'riladi. Uning "mo'go'llarga qarshi birlashish va mamlakatni himoya qilish" haqidagi nutqlari va faoliyati yosh avlod uchun muhim ilhom manbaidir.

Qutuzning siyosiy qarorlari va harbiy harakatlari ijtimoiy-siyosiy falsafa nuqtai nazaridan ham tadqiq etilgan. Uning mamlyuklar saltanatini mustahkamlashdagi hissasi va o'z zamonidagi diniy va milliy g'oyalarni ilgari surishi, uning vatanparvarlikni targ'ib qilishdagi ahamiyatini oshirgan.

Qutuzning faoliyati haqida zamonaviy tadqiqotlar ham mavjud bo'lib, ular orasida K. V. Rijovning "Vse monarxi mira. Musulmanskiy Vostok. VII—XV vv." va I. M. Filshtinskiyning "Istoriya arabov i Xalifata (750—1517)" kabi asarlar muhim manba hisoblanadi. Bu asarlarda Qutuzning siyosiy faoliyati, uning mamlyuklar davlatini qo'llab-quvvatlashdagi ahamiyati va yoshlar uchun namuna sifatida ko'rsatilganligi ta'kidlanadi.

Qutuzning faoliyati xalqaro tadqiqotlarda ham ko'rib chiqilgan. Masalan, The Cambridge History of Islam va Robert Irvinning "The Middle East in the Middle Ages: the early Mamluk Sultanate 1250-1382" asarlari Qutuzning mintaqaviy siyosat va harbiy san'atdagi o'rnini yoritadi. Bu tadqiqotlar Qutuzning faoliyatini yoshlarda vatanparvarlik ruhini shakllantirishda foydalanish mumkinligini ko'rsatadi.

Sayfiddin Qutuzning sarkardalik faoliyati va uning yoshlarda vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi ahamiyati to'g'risidagi tadqiqotlar tarixiy, falsafiy va ijtimoiy nuqtai nazardan yaxshi o'rganilgan. Uning harbiy g'alabalari va siyosiy rahbarlik xususiyatlari yosh avlod uchun vatanga sadoqat va milliy g'ururni tarbiyalashda muhim ilhom manbai hisoblanadi.

ИМОМ БУХОРИЙНИНГ “АТ-ТАРИХУЛ КАБИР” АСАРИНИНГ ИСЛОМ ИЛМ-ФАНИ РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Шоназаров Абдувоси Абдибоқиевич,
Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази илмий ходими

Маълумки, Имом Бухорий қирқ йил мобайнида илмий сафарда бўлиб, ижодий фаолияти давомида йигирмадан зиёд асар ёзган. Унинг илмий мероси ҳажми, замонасининг ижтимоий-маънавий илмларини тўла-тўқис қамраб олгани билан кишини ҳайратга солади. Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг жуда ёш пайтидаёқ китоб ёзишни бошлагани ва илмнинг бир неча йўналишларида кўплаб китоблар ёзгани бизга маълум. У кишининг машҳур ва ҳажми жуда катта бўлган китобларидан бири “Ат-Тарихул кабир” асаридир. Имом Бухорийнинг бу асари ислом динида ёзилган китобларнинг улуғроғи ва ровийлар тарихи ҳақида энг биринчи таълиф этилган китоблардан биридир. Имом Бухорийдан кейин келган ҳар қандай киши бу китобга боқувчидир. Хатиб Бағдодий ўзининг “Бағдод тарихи” китобида Абу Аббос ибн Саиднинг: “Агар бир киши ўттиз мингта ҳадис ёзса ҳам Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг “Тарих” китобидан беҳожат бўлмайди”, деган гапини келтирган¹. Шунинг учун бу китоб “Саҳиҳул Бухорий” китобини ёзилишига замин бўлган дейилади. Бу “Саҳиҳул Бухорий”нинг тушунарсиз жойларини тушунтирадиган, шифрларини очадиган ва ишораларини аниқлаб берадиган калитдир.

Имом Бухорийнинг “Ат-Тарихул кабир” китобини жуда кўплаб уламолар ўрганган ва шу ҳақида рисоалар ёзган. Муҳаммад Ҳаво ўзининг “Манҳажул Имом Бухорий фил жарҳ ват таъдил” номли рисоласида, Доктор Одил Абдушакур Зарқий ўзининг “Тарихул Бухорий” китобида, Муҳаммад Абдулкарим Убайд ўзининг “Таҳрижул аҳадисил марфуатил муснада фит тарихил кабир” номли китобида, Аҳмад Абдуллоҳ ўзининг “Манҳажул Имом Бухорий фит таълил фит тарихил кабир” номли рисоласида ва Фотима Заҳро Авотий ўзининг “Имом Бухорийнинг “Ат-Тарихул кабир” ва Ибн Абу Ҳотимнинг “Ал-Жарҳ ват таъдил” китобларини орасини таққослаш” ҳақидаги баҳсида ўрганган.

¹ Хатиб Абу Бакр Аҳмад ибн Али ибн Собит Бағдодий. Бағдод тарихи. 21 жилдли. Башшор Авад Маъруф таҳқиқи. – Байрут: Дорул ғарбил исломий, 2001. Ж: 2. Б: 326.

Имом Бухорийнинг “Ат-Тарихул кабир” китоби саҳобалар, тобеинлар ва ўз устозларигача бўлган ҳадис ровийларининг таржимаи ҳолларини жамлаган китобдир. Имом Бухорийнинг ўзи бу китобни бошлаши ҳақида гапириб берган. У киши: “Мен ҳаж қилиб бўлганимда, акам онамни олиб уйга қайтди. Мен ҳадис ўрганиш учун қолдим. Ўн саккиз ёшга тўлганимда, “Қазояс саҳоба ват тобеин ва ақовилуҳум” китобини ёздим. Ўша пайт Убайдуллоҳ ибн Мусонинг даври эди. Мен “Тарих” китобимни ойдин кечаларда, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қабрлари ёнида ёзгандим. “Тарих” китобимдаги ҳар бир исмнинг қиссаси бордир. Лекин, мен китобни узун қилиб юборишни хоҳламаганим учун қиссаларни келтирмадим”, деган¹. Маълумки, Имом Бухорий ўзининг “Тарих” китобини уч босқичда ёзган. “Ат-Тарихус сағир”, “Ат-Тарихул авсат” ва “Ат-Тарихул кабир”².

Имом Бухорийнинг энг биринчи ёзган ва энг катта китобларидан бири “Ат-Тарихул кабир” китобидир. Бу китобни Имом Бухорий Нишопурга келганида олдига келиб таълим олган шогирдларидан бири Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Форис Нишопурий ва бошқа кишилар Имом Бухорийнинг ўзидан ривоят қилганлар. Имом Бухорий ўзининг “Ат-Тарихул кабир” китобини ҳижрий 212 йилда ёза бошлаган. Бу китоб Имом Бухорийнинг замонидаёқ тарқалган эди. Бунинг исботи Хатиб Бағдодий Имом Бухорийдан ривоят қилган ривоятдир. Имом Бухорий бундай дейди: “Исҳоқ ибн Роҳавайҳ “Тарих” китобимни Хуросон амири Абдуллоҳ ибн Тоҳир (ҳижрий 182-230 й.)нинг олдига олиб кириб: “Эй мўминлар амири! Сизга сеҳрни кўрсатайми?!” деди. Абдуллоҳ ибн Тоҳир китобни бир варақлаб кўрганидан кейин ҳайратини яширмасдан: “Бу китобнинг қандай тасниф қилинганига фаҳмим етмаяпти”, деди”³. Бу гап китобнинг аҳамияти ва илмий қиймати қанчалар юқори эканини билдиради.

Исҳоқ ибн Роҳавайҳ Имом Бухорийнинг вафотидан ўн саккиз йил олдин ҳижрий 238 йилда вафот этган⁴. Бу маълумот бизларга Имом

¹ Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Сияру аъломин нубало: 25 жилдли. Шуайб Арноут таҳқиқи. – Байрут: Дору муассасатир рисола, 1985. Ж: 12. Б: 400.

² Абу Жаъфар Варроқ Бухорий. Шамоили Бухорий. Абдувоси Шоназаров таржимаси. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2023. Б: 24.

³ Абу Жаъфар Варроқ Бухорий. Шамоили Бухорий. Абдувоси Шоназаров таржимаси. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2023. Б: 26.

⁴ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Ат-Тарихул авсат. Маҳмуд Иброҳим Зойид таҳқиқи. – Дамашк: Дорут турос, 1977. Ж: 2. Б: 368.

Бухорий ўзининг “Ат-Тарихул кабир” китобини ҳижрий 238 йилдан олдин ёзиб бўлганини билдиради.

Аммо бу китобда ўша вақтдан кейин вафот этган баъзи кишиларнинг таржимаи ҳолини борлиги, биз юқорида зикр қилган гап билан қарама-қарши бўлиб қолмайди. Эҳтимол, Исҳоқ ибн Роҳавайнинг қўлидаги нусха китобнинг охириги нусхаси бўлмагандир. Чунки, “Ат-Тарихул кабир” китобининг ёзилиши ўзининг охириги беағи билан чиққунча уч босқичда давом этган. Шу билан бирга китобнинг номини Имом Бухорийнинг ўзи “Тарих” деб номлаган. Имом Бухорий: “Агар баъзи устозларимга ёзган китобларим кўрсатилса, улар менинг “Тарих” китобимни қандай ёзганимни тушунмайди ва билмайди. Мен “Тарих” китобимни уч марта ёздим”, деган¹. Яъни, Имом Бухорий ўзининг “Ат-Тарихул кабир” китобини ёзиб бўлиб, одамлар учун китобат қилган. Сўнгра, ўша нусхага қўшимчалар қўшиб, тўлдириб бориб, китобни иккинчи марта китобат қилган. Сўнгра, яна қўшимчалар қўшиб, тўлдириб борган. Ҳатто, уни учинчи марта китобат қилган. Демак, “Ат-Тарихул кабир” китоби ҳам мукамал бир китоб ҳолига келгунча мана шу уч босқични босиб ўтган. Демак, Имом Бухорий ўзининг барча асарларини ёзиш услубларини баён қилиб берган. Имом Бухорий ҳазратлари барча китобларини бир неча мартадан ёзган. Бир марта ёзиб қўйиш билан кифояланиб қолмаган.

Доктор Аҳмад Абдуллоҳ ўзининг докторлик ишида “Имом Бухорий ўзининг “Ат-Тарихул кабир” китобини ёзишда ўзоқ вақт давом этган”, деб айтади. Бунинг исботи, Имом Бухорий бу китобида ҳижрий 249 йилда вафот этган ровийларнинг таржимаи ҳолини ҳам келтирган².

Доктор Одил Абдушакур Зарқий “Ат-Тарихул кабир” китобининг иккита нусхаси кенг тарқалган деб айтади. Биринчиси Шайх Абдурахмон Яманийнинг таҳқиқи билан Ҳиндистоннинг “Даиротул маориф” нашриётида нашр қилингани. Иккинчиси Мустафо Абдулқодир Атонинг таҳқиқи билан Саудия Арабистонининг “Дару Товиқин нажаҳ” нашриётида нашр қилингани.

¹ Хатиб Абу Бакр Аҳмад ибн Али ибн Собит Бағдодий. Бағдод тарихи. 21 жилдли. Башшор Авад Маъруф таҳқиқи. – Байрут: Дорул ғарбил исломий, 2001. Ж: 2. Б: 325.

² Аҳмад Абдуллоҳ. Манҳажул Имом Бухорий фит таълил мин хилал китабиҳи ат-тарихил кабир, докторлик иши. – Урдун: Жамиъал ярмук, 2005. Б: 28.

“Ат-Тарихул кабир” китобида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг даврларидан Имом Бухорийгача бўлган даврда яшаб ўтган ўн тўрт мингга яқин ровийларнинг таржимаи ҳоли келтирилган. Шундан мингга яқин ровийларнинг таржимаи ҳоли эса “Ат-Тарихул кабир”нинг сўнгида, алоҳида жуз қилиб келтирилган “Куниялар” номли китобида баён этилган. Имом Бухорийнинг “Ат-Тарихул кабир” китоби ҳадис ровийларининг исмларини жамлаган энг биринчи китобдир.

Имом Бухорийнинг номи “Саҳиҳул Бухорий”га боғлангани маълум. Лекин, “Ат-Тарихул кабир” китоби уламоларнинг олдида катта аҳамиятга эгадир.

Ровийларнинг таржимаи ҳоли ҳақида мана шу тартибда китоб ёзган кишиларнинг аввалгиси Имом Бухорийдир. Кўпчилик уламолар буни эътироф этишган.

Имом Абу Аҳмад Ҳоким Кабир (ваф. 378 ҳ.): “Муҳаммад ибн Исмоилнинг “Ат-Тарихул кабир” китоби бирор китоб ўтиб кетолмайдиган китобдир”, деган¹. Ибн Ражаб Ҳанбалий: “Имом Бухорийнинг кўплаб китоблари бор. У киши ўзининг “Саҳиҳул Бухорий” ва “Ат-Тарихул кабир” китобларини ёзиши билан барча инсонлардан ўзиб кетди”, деган².

Бу китоб ҳадис илмининг иккита асосий рукнини яъни, илми рижол (ҳадис ровийларининг таржимаи ҳоли ҳақидаги илм) ва илми илал (ҳадис иллатлари ҳақидаги илм)ни ўраб олган. Ибн Ражаб бу китоб ҳақида: “Бу бирор китоб ўтиб кетолмайдиган катта китобдир. Бу китоб тарихлар, иллатлар ва исмларнинг барчасини тўпловчидир”, деган³. Китобнинг воқелиги ҳам бу эътирофни қўллаб – қувватлайди. Бу китобда 6095 та ҳадис матни зикр этилган.

Имом Заҳабий ўзининг “Сияру аъломин нубало” китобида Абу Саҳл Шофийнинг ушбу гапини келтиради: “Ўттиздан кўпроқ мисрлик уламолардан эшитган эдим. Улар: “Бизларнинг бу дунёдаги

¹ Ҳоким Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ. Ал-Асомий вал куна. Юсуф Муҳаммад Доҳил таҳқиқи. – Саудия: Дорул ғурубо, 1994. Ж: 2. Б: 274.

² Абдурахмон ибн Аҳмад ибн Ражаб Саломий Бағдодий Димашқий. Шарҳу илалит Термизий. 2 жилдли. Доктор Ҳумом Саид таҳқиқи. – Қоҳира: Мактабатул минор, 1987. Ж: 1. Б: 496.

³ Абдурахмон ибн Аҳмад ибн Ражаб Саломий Бағдодий Димашқий. Шарҳу илалит Термизий. 2 жилдли. Нуруддин Итр таҳқиқи. – Дамашқ: Дорул милах, 2008. Ж: 1. Б: 338.

эхтиёжимиз Муҳаммад ибн Исмоилнинг китобини ўқишдир”, деганлар”¹.

Имом Заҳабийнинг юқоридаги гаплари бу китобнинг қиймати нақадар улуғлигини англатади. Демак, ҳадис илми билан шуғулланадиган барча толиблар буни ўқишлиги ва унга мурожаат қилиши лозим бўлади.

Бу китобдан жуда кўплаб уламолар фойдаланган. Шулардан бири Имом Муслимдир. Абу Аҳмад Ҳоким: “Кимки Муслим ибн Ҳажжожнинг “Исмлар ва кунялар” номли китоби ҳақида ўйлаб кўрса, албатта, бу китоб Муҳаммад ибн Исмоилнинг “Кунялар” китобидан бирми-бир кўчирилганини билиб олади”, деган².

“Ат-Тарихул кабир” китобидан фойдаланган кишилардан яна бири Имом Термизийдир. У киши ўзининг “Ал-Илалус сағир” номли китобида шундай деган: “Китобимда зикр қилинган иллатлар, ҳадислар, одамлар ва тарихларни “Ат-Тарихул кабир” китобидан олдим ва бу маълумотларнинг кўпроғи мен Муҳаммад ибн Исмоил билан баҳс олиб борган нарсалардир”, деган³.

Абу Ҳотим ва Абу Зуръа Розийлар ҳам “Ат-Тарихул кабир” китобидан фойдаланган. Ибн Ражаб айтади: “Сўнг Абу Зуръа ва Абу Ҳотим Розийлар “Ат-Тарихул кабир” китобидан хабардор бўлганда, унинг услубида иккита китоб ёздилар. Биринчиси: Китобул жарҳ ват таъдил. Унда фақат исмлар зикр қилинган. Иккаласи Имом Бухорий зикр қилган маълумотларга баъзи бир жарҳ ва таъдилларни зиёда қилди. Иккаласининг китобида жарҳ ва таъдил ҳақида Имом Бухорий зикр қилмаган кўп нарсалар бор. Иккинчиси: Китобул илал. Иккаласи бу китобда фақат иллатлар ҳақидаги гапларни келтирган”⁴.

Абу Ҳотим ва Абу Зуръа Имом Бухорийнинг “Ат-Тарихул кабир” китобини олиб ўзларига нисбат берганида, Абу Аҳмад Ҳоким иккаласини айблаган. Абу Аҳмад Ҳоким айтади: “Мен Рай шаҳрида бўлганимда, улар Абу Ҳотимнинг ўғлига Абу Ҳотимнинг “Жарҳ ва таъдил” китобини ўқиб бераётганини кўрдим. Улар ўқиб

¹ Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Сияру аъломин нубало: 25 жилдли. Шуайб Арноут таҳқиқи. – Байрут: Дору муассасатир рисола, 1985. Ж: 12. Б: 426.

² Ҳоким Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ. Ал-Асомий вал куна. Юсуф Муҳаммад Дохил таҳқиқи. – Саудия: Дорул ғурабо, 1994. Ж: 2. Б: 274.

³ Муҳаммад ибн Исо Термизий. Ал-Илалис сағир. Аҳмад Муҳаммад Шокир таҳқиқи. – Байрут: Дору ихйит туросил арабий. 1357/1938. Б: 738.

⁴ Абдурахмон ибн Аҳмад ибн Ражаб Саломий Бағдодий Димашқий. Шарху илалит Термизий. 2 жилдли. Доктор Ҳумом Саид таҳқиқи. – Қоҳира: Мактабатул минор, 1987. Ж: 1. Б: 338.

бўлганларида, мен Ибн Абдавайхга: “Бу қанақа кулги? Мен сизларни Муҳаммад ибн Исмоилнинг “Ат-Тарихул кабир” китобини шайхларингизга ўқиб бераётганларингизни кўрдим. Сизлар бу китобни Абу Зуръа ва Абу Ҳотимга нисбат бераяпсизлар-ку”, дедим. Шунда у айтди: “Эй, Абу Аҳмад! Билиб қўй. Абу Зуръа ва Абу Ҳотимга бу китоб олиб келинганида, иккаласи: “Бу зарур бўлган чиройли илмдир. Бизлар учун бу китобни ўзимиздан бошқа одамни номидан зикр қилишимиз яхши эмас”, деди. Шунда иккаласи Абу Муҳаммад Абдурахмонни ўтқизиб олди. Ҳатто, Абу Муҳаммад иккаласидан кишилар ҳақида бирма-бир сўради. Иккаласи унга зиёда қилди ва камайтирди. Абдурахмон эса бу китобни иккаласига нисбат берди”.

Ибн Адий ҳам ўзининг “Ал-Комил фи зуъафоир риждол” номли китобида Имом Бухорийнинг “Ат-Тарихул кабир” китобидан фойдаланган. Бу китобда Имом Бухорийнинг “Ат-Тарихул кабир” китобидан нақл қилинган кўплаб матнлар бор. Шунингдек, Имом Доракутний ҳам ўзининг “Ал-Илал” номли китобида Имом Бухорийнинг “Ат-Тарихул кабир” китобидан фойдаланган.

Имом Саховий “Ат-Тарихул кабир” китобидан маълумот олиниб ёзилган китобларни жамлаган. Булар:

1. Имом Доракутнийнинг “Ат-Тарихул кабир китобидаги Муҳаммад исмларига илова (қўшимча)” номли китоби;
2. Абу Бакр ибн Муҳибнинг “Тарихул кабир китобидаги Муҳаммад исмларига илова (қўшимча)” номли китоби;
3. Ибн Абу Ҳотимнинг “Имом Бухорийнинг “Ат-Тарихул кабир” китобидаги хатони баён қилиш” номли китоби;
4. Хатиб Бағдодийнинг “Ал-Муваззиҳ ли авҳамил жамъи ват тафриқ” номли бир жузли китоби.

“Ат-Тарихул кабир” китобининг атрофида қирқ бешдан кўпроқ баҳс, рисола ва китоблар ёзилган. Биргина китобнинг атрофида буқадар кўп рисола ва китобларнинг ёзилиши, бизларга китобнинг аҳамияти ва қиймати нақадар буюклигини билдиради. Лекин бу ерда барчасини батафсил келтириш имконияти йўқ. Шунинг учун қисқа қилиб қўйидагича келтирамиз:

1. “Ат-Тарихул кабир” китобини тадқиқ қилиш ва ўрганиш ҳақида ўн бешга яқин рисола ёзилган;
2. “Ат-Тарихул кабир” китобини мукаммал ўрганиш учун ёзилган илова (қўшимча)лар ҳақида еттита рисола бор;
3. Имом Бухорийнинг “Ат-Тарихул кабир” китобидаги услуби ҳақида ўн та рисола ёзилган;

4. “Ат-Тарихул кабир” китобидаги ҳадислар ва ҳукмларни чиқариш ҳақида олти тасвир ёзилган;

5. “Ат-Тарихул кабир” китоби билан бошқа китобларнинг орасини таққослаш ҳақида иккита баҳс ёзилган;

6. “Ат-Тарихул кабир” китоби ҳақида маълумот берадиган умумий китоблар етти тасвир.

Имом Бухорий ўзининг “Ат-Тарихул кабир” китобини бошида китобдаги таржимаи ҳолларнинг тартиби ҳақидаги йўлини баён қилиб берган. У киши бундай дейди: “Мен бу исмларни алфавит тартибида жойлаштирдим. Лекин, Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг исмларини ҳурматидан Муҳаммад исмлари билан бошладим. Муҳаммад исмларини баён қилиб бўлганимда, алфавит тартибида бошладим. Ҳарфларни охирига етганча шундай давом этдим. Мим ҳарфини ҳам ўз ўрнида келтирдим. Сўнгра, Муҳаммад исмли кишиларни оталарининг исmlарига кўра алфавит тартибида ҳам келтирдим. Чунки, улар жуда кўп эди. Фақат ўнта Муҳаммад исмли кишиларни алфавит тартибида келтирмадим. Чунки, улар Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг асҳобларидан эди”¹. Алфавит тартибида келтирилмаган ўнта Муҳаммад исмли саҳобалар ҳақида, китобни бошида келтириш билан қифояланган.

Албатта, Имом Бухорийнинг “Ат-Тарихул кабир” китобини Имом Бухорийнинг ўзидан жуда кўплаб шогирдлари таълим олган ва ривоят қилган. “Ат-Тарихул кабир” китобини муаллифига боғланган санад билан ривоят қилишга эътибор қиладиган барча ровийларнинг санадлари Имом Бухорийнинг шогирдларига бориб тақалади. Шунинг учун ҳам Имом Бухорийнинг ҳаёти ва илмий фаолиятини ҳамда “Ат-Тарихул кабир” китобини ва уни ривоят қилган ровийларини ўрганишимиз бизларга кўплаб манфаат келтиради. Бу иш эса бугунги кунда олдимизда турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Имом Бухорийнинг “Ат-Тарихул кабир” асарининг атрофида қирқ бешдан кўпроқ баҳс, тасвир ва китоблар ёзилган. Биргина китобнинг атрофида букадар кўп тасвир ва китобларнинг ёзилиши, бизларга китобнинг аҳамияти ва қиймати нақадар буюклигини билдиради. Демак, бу асар букадар кўп баҳс, тасвир ва китобларнинг ёзилишига сабабчи бўлган. Шунинг ўзи ислом илм-фанининг ривожланишига катта ҳисса қўшганини англатади. Ҳозирги кунда Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг илмий ходимлари бу асарни ўзбек тилига таржима қиляпти. Тез фурсатда ушбу китобнинг нашр этилишини умид қилиб қоламиз.

¹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Ат-Тарихул кабир. Ҳошим Надавий ва бошқалар таҳқиқи. – Ҳиндистон: Даиротул маорифил Усмония. 2009. Ж: 1. Б: 11.

VI. ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ДОЛЗАРЪ МАСАЛАЛАРИ

ОИЛА ГЛОБАЛ ИНҚИРОЗИ: САБАБИ, ОҚИБАТЛАРИ, ЕЧИМЛАРИ

Пардаев Мамаюнус Қаршибаевич

СамИСИ профессори, иқтосод фанлари доктори

Набиев Фарход Ҳамидович

СамДУ профессори, тарих фанлари доктори

Аннотация: мақолада оила глобал инқирозини намоён бўлишининг умумийлиги ва ўзига хослиги масаласи таҳлил қилинган. Унда муаммо сабаб ва оқибат нуқтаи назаридан туриб таҳлил қилинган бўлиб, муаммонинг сабаби маънавий қашшоқлик эканлиги кўрсатилган. Муаммо глобал характерда эканлигидан келиб чиқиб, уни бартараф қилиш борасида глобал тадбирлар таклиф қилинган.

Таянч сўзлар: оила, оиланинг глобал инқирози, оила модернизацияси, ижтимоий ҳимоя, никоҳсиз оилалаар, бир жинсли никоҳлар, ижтимоий регуляторлар, демократия, фуқаролик жамияти, эркинлик, ахлоқий тарбия, маънавият, глобал тадбир, диний бағрикенглик

Аннотация: в данной статье рассматривается вопросы общие и особенности глобального кризиса семьи. В статье проблема рассматривается причинно следственной точки зрения и причиной кризиса показывается духовное обнищание человечества. Исходя из того что проблема глобального характера предлагается глобальные меры по укреплению семьи.

Ключевые слова: глобальный кризис семьи, модернизация семьи, социальная защита, внебрачные семьи, однополые браки, социальные регуляторы, демократия, гражданское общество, моральное воспитание, духовность, глобальные меры, религиозное толерантность.

Бугунги кунда инсоният жамиятида мавжуд бўлган барча глобал муаммоларнинг сабаби, жумладан, оиланинг глобал инқирози ҳам маънавиятнинг қашшоқлашуви билан боғлиқ. Глобал муаммо бўлган ядро қирғин қуроли, терроризм, экологик муаммо ва оила глобал

инқирозининг сабаби маънавий юксалишга эътиборсизлик оқибатида келиб чиқмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан ишлаб чиқилган Тараққиёт стратегиясида маънавийни юксалтириш алоҳида устувор йўналиш сифатида белгилаб берилган. Унда таъкидланишича, “маънавий тараққиётни таъминлаш ва соҳани янги босқичга олиб чиқиш; миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда умумбашарий муаммоларга ёндашиш”¹ масалалари белгиланган. Бу эса ўз навбатида Ўзбекистон раҳбари нафақат бир мамлакат миқёсида балки глобал миқёсда фикрлайдиган лидер эканлигини кўрсатиб турибди. Оила глобал инқирозини бартараф қилиш маънавийни юксалтириш борасида глобал тадбирларни тақозо этади.

Бозор мунособатлари йўлини танлаган ва шу йўналишда инсон қадри улуғланадиган Ўзбекистон Республикасида оилани соғломлаштиришга йўналтирилган ижтимоий ҳимоя масаласи устувор йўналиш бўлиб ҳисобланади. Бунини тараққиётнинг ўзбек моделининг беш тамойилларидан бири бўлган кучли ижтимоий сиёсат эканлигидан ҳам кўриш мумкин. Аҳолини ижтимоий ҳимояси, оилани соғломлаштириш ва ҳар томонлама етук авлодни дунёга келтириш ва тарбиялаш устувор вазифа эканлигини таъкидлаб Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов Конституциянинг 17 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда 2010 йилни «Баркамол авлод йили»² деб эълон қилган эди. Баркамол авлоднинг асосий белгилари энг аввало соғлом оилада миллий ва умуминсоний қадриятлар негизида жисмонан соғлом, ақлан етук ва маънан юксак қилиб тарбиялаб шакллантиришда намоён бўлади. Ўша бошланган иш бугунги кунда ҳам такомиллаштирилиб давом этмоқда.

Инсоният жамияти яратилгандан буён инсонда ва оилада ижтимоий ҳимояга эҳтиёж пайдо бўлган ва у сақланиб қолмоқда. Бироқ бу ижтимоий ҳимоя тизими узоқ эволюцион жараёнда ривожланиб такомиллашиб бораверади. Ҳар бир даврнинг ўзига хос ижтимоий муаммолари бўлгани каби ижтимоий ҳимоя тизимида ҳам унга муносиб бўлиб ўзгариб келган. Ҳозирги кунда ижтимоий ҳимоя масалалари бошқа кўплаб муаммолар сингари мамлакатимизда ҳам глобал характерга эга бўлиб бормоқда. Бугунги кунда ижтимоий ҳимоя

¹ Мирзиёев Ш.М. 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси. Тошкент 28 январ 2022 йил.

² Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган анжумандаги маърузаси. Халқ сўзи 2009йил, 8 декабр.

тизимини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш зарурияти туғулмоқда. Бу аҳолининг заиф қисмини ҳимоя қилиш, уларни соғлом оила атрофида интеграция қилишни талаб этмоқда. Ижтимоий интеграция эса ўз навбатида, оиланинг ижтимоий ҳимоясини йўлга қўйиш стратегияни ишлаб чиқишни тақозо этади.

Ижтимоий ҳаётнинг айрим соҳаларини ва энг аввало, иқтисодий соҳани глобаллашуви, маданий глобаллашув ва ҳатто сиёсий глобаллашув ижтимоий ҳимоя тизимида ҳам интеграция жараёнини бошлаб глобаллашиб бормоқда. Буни охирги йилларда республикамызда ўтказилаётган ижтимоий ҳимояга бағишланган халқаро форум ва конференциялар натижаларига кўра амалга оширилаётган чора-тадбирлардан ҳам кўриш мумкин. Лекин интеграция ва глобаллашув жараёнида биз Ғарб ва Шарқнинг ўзига хослигини унутмаслигимиз лозим. Бу тўғрисида Нобель мукофоти лаурияти, инглиз ёзувчиси Ж.Р.Киплингнинг «Ғарб бу Ғарб, Шарқ бу Шарқ, ва то охиратгача улар қўшилиша олмайди»¹ деб айтган гапларини унутмаслигимиз лозим. Бироқ ҳозирги кунда ушбу ғоя бироз эскириб қолди, назаримизда, Чунки Шарқ ва Ғарб халқлари биргаликда яшашлари ва ҳамкорлик қилишлари мумкинлиги юзасидан ҳозирги содир бўлаётган интеграциялашув жараёнлари бунга асос бўлиши мумкин.

Албатта дунёнинг ривожланган мамлакатларининг бой тажрибасини қадрлашимиз, уларни ўрганиб ўз тараққиётимизда ижодий ёндошган ҳолда қўллашимиз мумкин бўлади. Фақат биз уларнинг тажрибасини ўзимизга хос менталитетимиздан келиб чиқиб ёндошмоғимиз лозим. Ғарб мамлакатларининг тарихий тажрибасини, айтилик, Ғарб демократиясини тарихий тажрибасини шундайгина олиб Шарқ мамлакатларига жорий қилиш оқилона йўл эмас. Чунки Ғарбдаги индивидуализм ва Шарқдаги жамоавийлик қадриятлари демократияга эҳтиёткорона муносабатда бўлишни тақозо этади. Буни тушуниш учун Ғарб ва Шарқ оилаларининг ўзига хослигидан келиб чиқиб мулоҳаза юритиш ҳам айниқса бугунги кунда ўта назик масалалардан бири ҳисобланади.

Маълумки, Ғарб мамлакатларида оилада ота-она ва фарзандлар ўртасидаги муносабат тенглик тамойилига асосланган. Шарқ мамлакатларида эса оиладаги муносабатлар тубдан фарқ қилади. Бизда ота-она ва фарзандлар ўртасидаги муносабатда ота-оналарнинг

¹ Ғафуров Б.Ғ. Таджики. Душанбе. 1989 г. 225 бет.

мавқеининг устиворлигига асосланади. Маълумки, Шарқда, айниқса мусулмон ўлкаларида фарзанд ўз ота-онасини кўзига хатто тик қараши одобсизлик бўлиб ҳисобланган. Фарбда эса фарзанд ўз ота-онаси билан сан-санлашиб гапириши, улар билан тортишиш нормал ҳолат бўлиб ҳисобланади. Оиладаги бундай демократик жараёнларнинг ўзига хослиги жамиятда ўзини изини қолдиради ва ўз ўрнига эга бўлади. Машҳур француз файласуфи Фредрик Ле Пле «жамиятни тушунмоқ учун оилани тушунмоқ зарур»¹, деган гапни бежизга ёзиб қолдирмаган бўлса керак.

Ҳозирги минтақавий интеграциялашув ва глобаллашув шароитида миллий ва умумбашарий қадриятларни уйғунлигини таъминлаш масаласи ҳам биров мураккаб. Чунки бунда турли дин вакиллари, ҳар хил мафкура соҳиблари мавжуд. Бундай шароитда оилани соғломлаштиришга йўналтирилган ижтимоий ҳимоя тизимини интеграциялашни амалга оширишда ҳамкорликдаги стратегиясини ишлаб чиқиш мумкин. Чунки бу замон талабига мос бўлиб ҳисобланади. Албатта ижтимоий ҳимоя масалалари миллати, дини, ирқи ва географик жойлашувидан қатъий назар, барча учун моҳиятан бир хил бўлиб ҳисобланади. Барча одамларнинг асосий эҳтиёжлари, яъни озиқ-овқат, кийим-кечак ва уй-жойларга бўлган эҳтиёжлари бир хил бўлиб ҳисобланади. Лекин ижтимоий ҳимояни амалга ошириш йўллари ва усуллари ўша мамлакатдаги реал шароитдан ва менталитетдан келиб чиқиб бир-биридан маълум жиҳатлари билан фарқ қилиши мумкин.

Ҳозирги кундаги ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолининг заиф қисмини аксарияти ижтимоий носоғломлик ва оиланинг глобал инқирозининг натижасида юзага келмоқда. Ушбу глобал инқирози никоҳсиз оилаларда, ажралишларда, ёлғиз оилаларда, гей ва лесбиянкаларнинг бир жинсли никоҳларида яққол намоён бўлмоқда. Оиланинг ушбу инқирози мутахассислар томонидан ядро қирғин куроли хавфига, терроризмга ва экологик муаммога тенглаштирилмоқда. Мавжуд бўлган дунё миқёсидаги глобал муаммоларнинг ҳаммаси биргаликда ва ҳар бири алоҳида инсоният учун халокатли эканлиги таъкидланмоқда. Чунки оиланинг инқирози оила уз функцияларини бажармаслигини олиб келади. Оиланинг асосий функцияларидан бири фарзанд тарбияси билан боғлиқ. Оиланинг барча функциялари ҳаёт мазмуни бўлган ҳаётни

¹ Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. Москва. 1996г., стр.48.

давомийлигини таъминлайдиган репродуктив, экзистенционал ва ижтимоийлашув функцияларидан иборатдир. Бошқача қилиб айтганда оилада фарзандларни дунёга келтириб, уларни боқиб-парваришлаб ва ҳаётга тайёрлаб беради. Шу билан оила жамиятда муҳим функцияни яъни асосий яратувчилик ва воситачилик функциясини бажаради. Воситачилик функцияси шунда намоён буладики, оилада ота-она жамиятнинг болаларга булган эҳтиёжини кондиритиш орқали жамиятнинг маълум бир статусга эга инсон ресурсларига булган эҳтиёжини кондиради. Оила неча минг йиллар давомида ўз функцияларини бажариб инсониятнинг кейинги мавжуд бўлишини таъминлаб келмоқда. Ҳозирги кунга келиб бу масалада ҳам маълум муаммолар юзага келмоқда. Бу муаммо оиланинг глобал инқирози билан боғлиқлиги анча ташвишли ҳолатдир.

Албатта бу муаммонинг юзага келишида Ғарб ва Шарқ мамлакатларида бир хил даражада намоён бўлаётгани йўқ. Бу оилавий инқироз асосан Ғарб мамлакатларида кучли намоён бўлмоқда, Шарқ мамлакатларида эса эндигина бошланиб нисбатан юмшоқроқ намоён бўлмоқда. Бунинг бир қанча сабаблари бор. Улардан бири фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида маънавиятнинг юксалиш даражасига таъсирининг хилма-хиллиги билан ҳам боғлиқдир. Ғарб мамлакатларида фуқаролик жамиятини шаклланиши анча олдин бошланган. Ушбу жараёнда фуқароларнинг ҳуқуқлари ортиб, улар ўз ҳаракатларида ўзларини эркин ҳис қилиб, тўғри йўлдан оғишган ҳолатлари рўй берган. Чунки, инсоннинг ҳуқуқи ортгандан кейин одам ўзини эркинроқ ҳис қилиб тўғри йўлдан оғиб кетганлигини сезмай қолади. Бу ҳолатда, ўз эътиқодидан келиб чиқиб, хато қилсам мени назорат қилиб турган Аллоҳ йўқ, деб ҳис қилади. Бу жараён узок йиллар давомида аста-секинлик билан эволюцион тарзда юз бериб боради. Натижада Ғарб мамлакатларида ижтимоий носоғломлик ва оиланинг глобал инқирози яққолроқ ва кучлироқ намоён бўлиб бормоқда.

Инсон тўғри йўлдан юриши ва жамиятда тартиб бўлиши учун инсоният иккита ижтимоий регуляторни, яъни ҳуқуқ ва ахлоқ қоидаларига амал қилади. Фуқаролик жамияти шаклланиши шароитида ҳар бир инсоннинг ҳуқуқи таъминланиб, унга таъсир этиш имконияти нисбатан пасаяди. Иккинчи ижтимоий регулятор бўлган ахлоқ кучайиб бориши лозим бўлади. Аммо Ғарб мамлакатларида буни олдиндан кўра билишмади ва фуқаролик жамияти шаклланиши

жараёнида ижтимоий ахлоқни ҳимоя қилиб, ахлоқий тарбияни кучайтириб маънавиятни юксалтиришга етарли эътибор қаратилмади. Чунки, индивидуализмга асосланган Ғарб мамлакатларида маънавиятга эҳтиёж юқори эмас эди. Маънавиятга етарли эътибор қилмаслик оқибатида юзага келган носоғлом муҳит, яъни ижтимоий носоғломлик инсониятни ҳалокат ёқасига олиб келди. Бу эса ўз навбатида оиланинг глобал инқирозини келтириб чиқаришга сабаб бўлди.

Номланиши жиҳатидан бир хил бўлган оиланинг глобал инқирози Ғарб ва Шарқ мамлакатларида турли даражада намоён бўлмоқда. Шунга мос раишда унинг оқибатларини ҳам турли даражада бўлаётганлигига гувоҳ бўлиб турибмиз. Ғарб мамлакатларида оиланинг глобал инқирози шу даражада кучайиб кетганки, улар айрим ҳолларда буни инқироз эмас, балки замонавий оила деб тушунишмоқда ва шундай тушунтиришга ҳаракат ҳам қилмоқда. Шунинг учун улар асосий эътиборни оилани мустаҳкамлашга эмас, балким болаларни, ёшларни ва қарияларни оиладан ажралган ҳолда эркин яшашини ҳимоя қилишга ҳаракат қилишмоқда. Буни Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг амалдаги “Минг Йиллик Ривожланиш мақсадлари”да ҳам куриш мумкин.

Қайд этиш жоизки, БМТнинг ушбу ҳужжатида саккизта устувор мақсадлар белгиланган бўлиб, уларни 3-5 мақсадларини битта қилиб белгилаш мумкин эди. Яъни болаларни, аёлларни ва оналикни оилани мустаҳкамлаш орқали ҳимоя қилиш ва куллаб-қувватлаш масаласи ягона мақсадга қаратилса ҳам бўлар эди. Бошқача қилиб айтганда, улар сабабни бартараф қилмасдан оқибатни ҳал қилишга уринишмоқда. Бундай ёндошув билан муаммонинг ечимини топиб бўлмайди. Чунки инсоният жамиятидаги у ёки бу муаммо мавжуд бўлади токи уни келтириб чиқарган сабаб мавжуд бўлса. Шунинг учун бизлар улардан фарқ қилиб болаларни, ёшларни ва қарияларни ҳимоя қилишда оилани соғломлаштириш ва мустаҳкамлаш орқали амалга оширишга ҳаракат қилиб келганмиз ва буни давом эттириш лозимдир. Маълумки, бизда фуқаролик жамияти эндигина шаклланиш жараёнида турибди. Бу жамият ҳам ўзимизга хос тарзда шаклланишига эришишимиз лозим. Акс ҳолда эндигина намоён бўлаётган оиланинг глобал инқирози ҳам Ғарб мамлакатларига ўхшаб қолмаслиги керак.

Бошқача қилиб айтганда касалликни даволаш усуллари касалликни оғирлик даражаси билан белгиланганлиги каби оиланинг

глобал инқирозининг даражасига қараб чора-тадбирлар белгиланиши лозим. Аслида Ғарб мамлакатлари ҳам асосий эътиборни оилани соғломлаштириш ва мустаҳкамлашга қаратишлари лозим бўлмоқда. Чунки оилани мустаҳкамламли-гини таъминламай туриб, болаларни ҳам, ёшларни ва қарияларни ижтимоий ҳимоясини самарали қилиб бўлмайди. Машҳур аждодларимиздан бири Ибн Сино «касалликни эмас сабабини даволаш керак»¹ деб бежизга айтмаган бўлса керак. Сабаб айни ҳолда ижтимоий носоғломлик натижасида келиб чиқадиган оиланинг глобал инқирози бўлиб ҳисобланади.

Кўриниб турибдики, Ғарб ва Шарқ мамлакатлари ўртасидаги ижтимоий ҳимоя соҳасидаги ҳамкорлик стратегияси аҳолини заиф қисмини оила доирасида интеграциялашга қаратилиши мақсадга мувофиқдир. Бунда инсон дунёга келгандан буён ва то дунёни тарк этгунга қадар оила ҳимоясида бўлиши лозим. Кекса ҳам ёш бола ҳам оила аъзоси сифатида олада яшаши ва улғайиши, таълим ва тарбия олиши лозим. Бун тўлақонли амалга ошириш учун эса энг аввало, оилавий муҳит соғлом ва кучли бўлиши лозимлигини тақозо қилади.

Ижтимоий ҳимоя масалаларининг ҳам ўзига яраша сабаб ва оқибатлари мавжуд. Шу нуқтаи назардан таҳлил қилиш оқибатида аҳолининг ёрдамга муҳтож заиф қисмини кўпайиб борётганлигини, бу эса оиланинг глобал инқирозининг оқибати эканлигини кўрсатиб кўрсатиб турибди. Оила глобал инқирози эса фукаролик жамияти шаклланиши жараёнида ижтимоий ахлоқнинг етарли эмаслиги билан боғлиқдир. Бу одамларнинг маънавият қашшоқлашуви натижасида келиб чиққан ижтимоий носоғломликнинг оқибатидир. Шарқда, хусусан, собиқ советлар маконидаги халқларда ижтимоий носоғломликни келтириб чиқарган маънавиятнинг пасайишига коммунистик мафкура ва атеистик тарбия ҳам сабаб бўлган эди. Чунки собиқ советлар замонида миллий республикаларда одамлар миллий ва диний кадриятларни унутиш оқибатида маънавий қашшоқликка дучор бўла бошладилар. Фақат мустақиллик шарофати билан миллий ва диний кадриятлар тикланди ва булар асл ҳолига келиш йўлида давом этмоқда. Булар негизида маънавиятни юксалтириш орқали ижтимоий соғломликни таъминлаш имкони пайдо бўлди. Жамиятни соғломлаштириш масаласи мамлакатимизда «Юксак маънавият — енгилмас куч» шиори билан шаклланиб келмоқда.

¹ Альперович В. Социальная геронтология. Ростов-на-Дону. 1997 г. с.59.

Ғарб билан Шарқнинг ўзига хослиги шундаки, Ғарбда индивидуализм асосида моддий бойликка катта аҳамият берилади. Шарқда эса жамоавийликни устунлик қилиши билан бирга маънавиятга катта аҳамият берилади. Бу ҳам моддий бойлик сингари аҳолининг маънавий эҳтиёжини ҳам қондириш заруратидан келиб чиқади. Шарқ мамлакатларида жамоавийлик туйғусини устунлиги, одаларнинг бир-бирига муносабатида маънавиятга эҳтиёжни ошишини келтириб чиқарди. Чунки жамоавийлик ўзининг манфаати билан бирга ўзгалар манфаатини ўйлаш негизида шаклланади. Индивидуализм эса асосан ўзининг индивид манфаатини устиворлигига асосланган бўлади ва бу маънавиятга эҳтиёжнинг ўсишини келтириб чиқармайди.

Маълумки, ўзгалар манфаатини ўйлаш учун инсонда маънавият юксак бўлиши лозим. Маънавият инсон қалбида маълум бир ахлоқий тамойилларни шакллантириб ўзгалар манфаатини ўйлаш ва ҳимоя қилишни таъминлайди ва бу оилада ҳам ўз аксини топади. Маънавияти юксак одамда ўзгалар манфаати менинг манфаатимдан муҳимроқдир, деган ахлоқий тамойилга ҳам асосланади. Бу ўз навбатида оиланинг глобал инқирозининг Ғарб ва Шарқда турли даражада намоён бўлишига ҳам сабаб бўлади. Бунинг асосий сабаби одамлар маънавиятининг юксаклик даражасига ва унинг пасту-баландлигига ҳам боғлиқдир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб оиланинг глобал инқирозинининг асосий сабаби маънавий қашшоқлик эканлигини яққол кўрсатиб турибди. Дунё миқёсида оиланинг глобал инқирозининг намоён бўлиш даражаси бир хил бўлмаганлиги сабабли уни бартараф қилиш чоратадбирлари ҳам инқирознинг даражасига мутаносиб бўлиши керак. Ғарб мамлакатларида оила глобал инқирози кескин намоён бўлиши ва уни оила модернизацияси деб қабул қилиниши болаларни, қарияларни оила доирасидан ташқарида ҳимоя қилишга интилишни келтириб чиқармоқда. Бизда эса оила инқирози нисбатан юмшоқроқ намоён бўлаётганлиги учун болаларни ва қарияларни оила доирасида, яъни оилани соғломлаштириш орқали ҳимоя қилишга эътибор қаратилмоқда. Оилани муқаддас ҳисоблаган жамиятда инсон қадри улуг бўлади. Акс ҳолда инсон қадри ҳақида гап юритишнинг ўзи ортиқча.

Хулоса қилиб айтганда оиланинг глобал инқирози маънавий қашшоқлик оқибати эканлигига гувоҳ бўлмоқдамиз. Шу сабаби эушбу

ҳолатни инобатга олиб, глобал миқёсда маънавиятни юксалтиришга ҳаракат қилиш лозим бўлмоқда. Асарида маънавият масаласи бир миллатга эмас, балки бутун инсониятга дахлдор бўлган глобал муаммодир. Бунда Шарқ ёки Ғарб мамлакатлари бўладими, олис Африка ёки Осиё қитъаси бўладими – жаҳоннинг қайси бурчагида бўлмасин, маънавиятга қарши қандайдир таҳдид пайдо бўладиган бўлса, бу оиладан бошланади ёки оиланинг заифлашишига олиб келади. Шу туфайли оиланинг маънавий жиҳатдан мустаҳкамлиги дунёнинг барча мамлакатлари ва халқлари ҳаётига дахлдор масалалардан биридир. Шу туфайли оила маънавиятининг юксалиши бўйича эзгу ғояларни глобал миқёсда одамлар қалби ва онига сингдириш Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ўртасидаги ҳамкорликни асосий вазифаларидан бири бўлиши лозим.

Хулосанинг яна бир давоми сифатида шуни айтиш керакки, бугунги мураккаб глобаллашув даврида инсоният жамияти олдида турган глобал муаммолар қатори оиланинг глобал инқирози ҳам ва бу инқироз натижасида юзага келган социал муаммолар ҳам маънавият соҳасида вужудга келган муаммолар билан бевосита боғлиқдир. Инсониятни доимий мавжуд бўлиши бевосита оилаларнинг сақланиб қолишига боғлиқ. Унинг сақланиб қолиши эса, дунё миқёсида бир қанча глобал масалаларни биргаликда ҳал қилишни тақозо қилади. Глобал инқирозини бартараф қилиш глобал чора-тадбирларни амалга оширишни ҳам тақозо қилади. Бунинг учун Ғарб ва Шарқ мамлакатлари ўртасида ижтимоий ҳимоя тизимининг маънавий соҳасида ҳамкорликни таъминлайдиган махсус халқаро мувофиқлаштирувчи ташкилот тузиш мақсадга мувофиқдир. Бундай ташкилот глобал миқёсда маънавиятни юксалтириб, ижтимоий соғломликни таъминлаб, оиланинг глобал инқирозини бартараф қилишга хизмат қилади.

Ҳар бир давлатнинг ривожланиш даражасига халқаро ҳамжамият томонидан баҳо берилганда асосий мезон ижтимоий ҳимоя тизими ва аҳоли ўртасида маънавий муҳитнинг ривожланганлик даражаси бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистондаги ижтимоий ҳимоя тизимини янада такомиллаштириш ва маънавий муҳитни яхшилаш учун ушбу соҳада фаолият юритадиган давлат ва нодавлат ташкилотларни фаолиятини мувофиқлаштирувчи махсус марказ (ташкилт) тузиш мақсадга мувофиқдир.

Республикамиз ва халқаро миқёсдаги ижтимоий ҳимоя тизимини ҳамда маънавий муҳитни мувофиқлаштирувчи марказ (ташкилот) асосий эътиборни маънавиятни юксалтириш орқали оилани моддий ва маънавий инқироздан олиб чиқиб, уни соғломлаштиришга қаратиши лозим. Бунинг учун глобал масштабда ҳам инсоният жамиятида оилага йўналтирилган сиёсат олиб боришга интилиш лозим. Оилани инқироздан олиб чиқиш, уни мустаҳкамлаш қатор социал муаммоларни яъни болаларни, ёшларни ва кариаларни ижтимоий ҳимоясини таъминлаш билан бирга оилаларнинг мустаҳкамлигини ҳам таъминлайди.

Ҳозирги кунда инсоният олдида турган глобал муаммолар ҳал қилиш учун дунё миқёсида глобал тадбирларни амалга оширишни ҳам тақозо қилади. Глобал тадбирларни амалга ошириш учун эса инсониятни бирлаштирувчи механизмларни талаб этади. Инсониятни ҳалокат ёқасига олиб келаётган глобал муаммолар таҳдидлар албатта инсониятни бирлашишга ундайди. Бирлашиш учун инсониятни фарқларига эмас балки умумий томонларини кўриш ва эътиборни унга қаратиш лозим бўлади. Бунинг учун инсониятни бирлашишга ундайдиган бағрикенглик рамзи яратилиши мақсадга мувофиқдир. Унда инсониятни миллати, дини, ирқи ва географик жойлашувидан қатъий назар умумий хусусиятлари мавжудлиги кўрсатилиши керак. Динлар куп булганлиги билан Оллоҳ ягоналигини, ирқлар, миллатлар кўплиги билан барча одамлар Одам Ато ва Момо Ҳаводан тарқалганлигини кўрсатадиган рамз яратилиши лозим.

YOSHLAR MUTOLAA MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLARI (Uni qanday amalga oshirish mumkin?)

Aktamkul Samadov

Sharof Rashidov nomdagi Samarqand davlat universiteti Falsafa va
milliy g'oya kafedrasi mudiri

Bugun kunda mamlakatimizda o'zbek adabiy tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini oshirish, davlat tilini to'laqonli joriy etishni ta'minlashga katta e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, yoshlarning o'zbek adabiy tilida mutolaa qilishiga keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Biz bu jarayonni o'rganish, tahlil qilishni maqsad qilib, kuzatish olib bordik.

Kuzatish va tahlil jarayonida yoshlarning kitob mutolaasi bo'yicha bir qancha muammolar borligi ma'lum bo'ldi.

Birinchidan, yoshlar matn mutolaasi uchun ko'proq global tarmoq imkoniyatlariga berilib, ilmiy, badiiy asar mutolaasini chetga surib qo'yimoqda.

Ikkinchidan, ilmiy va badiiy asarlar elektron variantining mavjudligi yoshlarda muayyan ma'lumotlarni xotirada saqlash, uzoq muddatli xotirani rivojlantirish jarayonlarini susayib qo'ygan.

Uchinchidan, yoshlarda o'qish va yozish ko'nikmalarini shakllantirish, axborotlarni tahlil etish, taqqoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish kabi analitik tafakkur yetishmayapti. Buning oqibatida yozma va og'zaki nutq ravon emas. Notiqlik, obrazli va tanqidiy fikrlash rivojlanmay qolmoqda.

To'rtinchidan, matnni tanlay bilish qobiliyati, axloqiy-estetik immunitet shakllanmaganligi oqibatida ular iste'molchi jamiyati talabidan kelib chiqib veb sayt, giper matn, ekrandagi matn va boshqa formatlarni oddiy eshituvchi, tomosha qiluvchi va o'quvchi bo'lib, barcha narsalarni, jumladan, fahsh, "ommaviy madaniyat", g'oyaviy buzunchi manbalarni ham hech ikkilanmay "iste'mol" qilmoqda.

Ana shu masalalardan kelib chiqib, yoshlar mutolaa madaniyatini yuksaltirishning konseptual tamoyillarini ishlab chiqish zarur.

Yoshlarni mutolaa madaniyatini takomilashtirish maktabda va darsdan tashqari mustaqil o'qish uchun to'garaklar tashkil qilish, kitob muhokamalarini o'tkazish, mualliflar bilan adabiy uchrashuvlar uyushtirish, kutubxonalarda ijtimoiy-madaniy tadbirlar o'tkazigsh orqali amalga oshirilishi mumkin. Bu tadbirlar chog'ida yoshlarning mutolaa madaniyati rivojlantirish va uning darajasini aniqlash uchun avvalo badiiy matnning o'ziga xos xususiyatlarini his qilishi va unga munosabat bildirishiga e'tibor qaratish zarur. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar orqali yoshlar o'tasida so'rovnomalar tashkil qilish, tavsiya etilgan badiiy adabiyotlar bo'yicha fikr almashishlariga imkoniyat yaratish lozim.

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Respublika ilmiy-pedagogika kutubxonasi 2018 yil may oyidan boshlab talabalar kitobxonligi darajasini va mutolaa faolligini oshirishga ko'maklashish loyihasini amalga oshirgan. Mazkur loyiha axborot-kutubxona muassasalarining talabalarning bilim olishga qiziqishini oshirish, mutolaa madaniyatini tarbiyalash, kitobxonlikni rivojlantirish va faol kitobxonlikni targ'ib etish, elektron axborot resurslardan faol foydalanishni

yo'lga qo'yish, Respublika ilmiy-pedagogika kutubxonasini intellektual axborot markaziga aylantirishga qaratilgan edi. Loyiha doirasida belgilangan chora-tadbirlar amalga oshirilib, qo'yilgan maqsadlarga bir muncha erishilgan. Demak, gap maqsadni aniq qo'yib, unga erishish uchun harakatlarni to'g'ri yo'naltirishda.

O'tkazilgan tadqiqotlar ham yoshlarning kutubxonalardan axborot olish madaniyatini tarbiyalashda bu omillarning asosli ekanini tasdiqladi. O'qishning intensivligi jamiyatda mutolaa madaniyatining darajasiga mutanosib bo'lib, intensivlik qanchalik yuqori bo'lsa, mutolaa madaniyati ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Mutolaa madaniyati orqali yoshlar ongida g'oyalar paydo bo'ladi, dunyoqarash kengayadi, tafakkur shakllanadi. Olamning individual manzarasi yaratiladi. Asosiysi, bu orqali yoshlarda hayotiy "o'lchov birlik"lari paydo bo'lib, ular har qanday mavzu, badiiy voqelikni o'z tarozisiga o'lchab, fikr bildirib boshlaydi. Boshqalarning his-tuyg'ularini, fikrlarini, niyatlarini tushunishga intilish inson dunyoqarashidagi o'zgarishlar bilan bog'liqdir.

Yoshlarning kitobga munosabatini aniqlash maqsadida universitetimizning psixologiya va ijtimoiy-siyosiy fanlar fakulteti talabalari o'rtasida sosiologik so'rovnoma tashkil etildi. Yoshlar ongida kitob va mutolaa madaniyati tushunchalarining qanday shakllanganligini aniqlash maqsadida o'tkazilgan ushbu so'rovnomada "Mutola madaniyati yoshlarning estetik didini o'stiradimi, estetik his-tuyg'uni tarbiyalaydimi?" degan savol qo'yildi.

Ushbu savolga berilgan javoblarning eng e'tiborlilarini saraladik.

"Kitob bu – insonning madaniy va axboriy mavjudligini, lingvistik kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan insoniyat mulki, ma'naviy qadriyatidir".

"Mutolaa bu – yoshlarning o'z-o'ziga tanqidiy qarash, o'z estetik didini o'stirish muhiti, madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirishidir".

"Mutolaa madaniyati ta'lim madaniyatini shakllantiradi. Bu yoshlarda kitob o'qish jarayonida shakllanadigan, muallif va o'quvchi o'rtasidagi munosabatni yuzaga keltiradigan kreativ voqelikdir. Mutolaa o'quvchi didini qaysi janrdagi asarni tanlay bilishiga qarab saralaydigan madaniy-psixologik jarayondir".

"Mutolaa bu – hayotni badiiy-majoziy tushunish va tushuntirish estetikasidir. Mutolaa madaniyati esa yoshlarning o'zligini anglashi va

atrof-muhitni badiiy-estetik o'zlashtirishiga, hayotni o'tkinchi bir lahzasida ma'lum tamoyillar, ideallar asosida fikr yuritishi metodologiyasini shakllatirishga turtki beradi''.

Shu va boshqa fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, yoshlar mutolaaga befarq emas. O'zligini anglagan, jamiyatga befarq bo'lmagan inson dunyoqarashi kengayishi, tafakkuri boyishi uchun ham kitob mutolaasiga vaqt topa oladi. Buni kamolotga yetishning muhim vositasi deb biladi.

Darhaqiqat yoshlarni kitob mutolaasiga qaytarish, kitobdan bilim olishga undash uchun quyidagi vazifalarni hal qilish zaruriyatidir. *Birinchidan*, yoshlarning bilish faoliyatini rag'batlantirish. Ya'ni kitob mutolaasi orqali bilimni ro'yobga chiqishini yoshlar hayotda kuzatishi kerak. Tinmay o'qib, izlanib bilim olgan yoshlarni ishga jalb qilish, hech qanday korrupsiogen omillarsiz imkoniyatlar berish; *ikkinchidan*, yoshlarning ijodini namoyon qilishga, o'z shaxsiy sifatlarini ifoda etishga ko'maklashish. Ijodiyot – bu innnovatsiya ekanini jamiyat a'zolariga metodologik uqtirish; *uchinchidan*, yoshlarga barcha qiziqtirgan ma'lumotlarni olish uchun shart-sharoit yaratish. Kitob mahsulotini olish, almashtirish, tanlashga yordam qiladigan xizmat turlari (*bibliografik, virtual, mobil qurilmalar, elektron mahsulotlarni tahlil qilish uchun erkin WF zonalar*) tashkil qilish; *to'rtinchidan*, yoshlarda olingan ma'lumotlarni mustaqil izlash, tahlil qilish va baholash qobiliyatini shakllantirish. Bu uchun yoshlar bilan ishlaydigan institusional tashkilot va rahbarlar, pedagoglar jamoasi yoshlarga bu qobiliyatni shakllantirish yoki qo'llab quvvatlashda yondoshuvni o'zgartirishi kerak. Ya'ni vertikal yondoshuvni gorizontal tarziga almashtirishi kerak; *beshinchidan*, yoshlarning kitob mutolaasiga qiziqishi darajasini doimiy ravishda, yetarli darajada monitoringini amalga oshirish, bu borada sosiologik tadqiqotlar natijalarini ma'rifiy jarayonlarga tatbiq qilish, yoshlarni badiiy saviyani yuqori darajada ushlab turishga davlat darajasida ko'maklashish zarur.

O'rganishlarimiz asosida yoshlar mutolaa madaniyatini yanada yuksaltirish borasida muhim chora-tadbirlar majmuasini ishlab chiqish zarur degan xulosaga keldik va uning to'rtta asosiy yo'nalishini belgilash mumkin.

Birinchi yo'nalish – o'rta maktablarda “adabiy assosiatsiya, uyushmalar” tuzish. Bu adabiy, ilmiy yo'nalishlarda bo'lishi mumkin va o'quvchilar o'z qiziqish va intilishlariga qarab ularga a'zo bo'lishadi.

Ikkinchi yo‘nalish – adabiyotga, badiiy ijodga yoki fanning biror yo‘nalishiga qiziqadigan yoshlarga zamonaviy axborot texnologiyalarini chuqur o‘rgatish, veb resurslarda maktabning o‘z sahifalarini tashkil etish. Bu orqali yoshlarning o‘z fikrlari, mutolaadan olgan taassurotlarini yoki o‘z ijod namunalarini internetda faol yoritib borishlariga erishish mumkin. Ijodiy, kreativ yondoshuvlarni qo‘llab-quvvatlash, imtiyozlarni aynan iqtidorlarga berilishi yoshlar auditoriyasiga psixologik ta’sir o‘tkazadi.

Uchinchi yo‘nalish – ta’lim muassasalarida adabiy kechalar, intellektual tanlovlar, she’riy aytishuvlar yoki turli xil “batllar” va boshqa shunga o‘xshash tadbirlar o‘tkazish. Bu yoshlarda mutolaaga qiziqish va hatto, hayajon uyg‘otishi, ularning estetik didini o‘stirishga xizmat qilishi lozim.

To‘rtinchi yo‘nalish – ta’lim muassasalaridagi adabiyotlar, qo‘llanmalarining elektron shaklini yaratish, elektron kutubxona imkoniyatlaridan samarali foydalanish. Hozirgi kunda ko‘plab kitoblar virtual javon orqali taqdim etilmoqda. Ya’ni o‘quvchi o‘zi izlagan kitobni QR-kod orqali o‘zi istagan joyda yoki istagan vaqtda olib o‘qish imkoniyati bo‘lishi kerak. Hozirgi paytda deyarli barcha uyali aloqa vositalari, smartfon yoki planshetlarda QR-kodni o‘qish uchun dasturiy ilovalar mavjud.

Bular bizning qisqa kuzatish va tahlillarimiz asosidagi takliflarimiz, mutloq xulosamiz emas. Balki sizda boshqacha fikr, g‘oyalar bordir. Kitobxonlik, mutolaa madaniyat haqida har birimiz o‘z takliflarimizni aytsak, tashabbuslarimizni ilgari sursak, yangi g‘oyalar paydo bo‘ladi va bu pirovardida yoshlarning, umuman, xalqimizning mutolaa madaniyati yuksalishiga xizmat qiladi.

ОПТИМИЗМ ВА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИ

Абилов Ўрол Муродович

Фалсафа фанлари доктори, профессор,

Тошкент тиббиёт академияси Ижтимоий фанлар кафедраси.

Инсон ҳаёт тарзининг ўзгариши, меҳнатни ташкил қилиш, ҳамқор йўналишлар ҳолатини қабул қилиш, ҳаётий позициясини шакллантиришнинг асосий омиллари нафақат турмуш тарзи ва меҳнатни ташкил этишнинг ўзгариши, балки назарий ва мафкуравий дунёқараш идеалини ўзлаштиришни ҳам ўз ичига олади.

Фақат шу шароитдагина, хусусан, энг юқори ва мураккаб ахлоқий ўз-ўзини бошқариш шакли сифатида ўзини тарбиялаши мумкин

бўлади, яъни инсоннинг ўзини ахлоқий идеалга мувофиқ такомиллаштиришига қаратилган фаолияти, муҳитнинг ва тарбия берувчи таъсирининг асосий фойдасига қараб айти борада муваффақият сари одимлаши мумкин.

Оптимистик йўналиш айнан ҳаёт мақсадини белгилаш жараёнида шахс учун кучли восита бўлади, бу жараён йўриқ кўрсатувчи қадрият йўналишлари ва ҳаёт тарзини танлашнинг сўнгги асосларини ҳисобга олган ҳолда амал қилади.

Шу тариқа, биз (ва энг аввало — оммавий ахборот воситалари ва маданият муассасалари орқали) алоҳида жамоатчилик кайфиятини шакллантириш вазифасини кўриб чиқамизни тақозо этади. Негаки, кайфият келажакка бўлган ижобий умид руҳининг ўта оптимистик устунлиги, ҳаётга ишончли оҳанглари билан ажралиб туради.

Бу ерда санъатнинг аҳамияти ҳам жуда муҳим аҳамият касб этади. Санъатнинг гедонистик вазифасини ғоя-тарбия вазифасига нисбатан паст ёки қўшимча функциялар сифатида баҳолаш керак эмас, чунки бу вазифанинг аҳамиятини эътиборсиз қолдириш санъатнинг идеологик таъсирига тўсқинлик қилади. Айнан санъатнинг гедонистик вазифаси оптимистик уйғунликни яхлит ҳолда етказди, бу эса ёлғизлик ва депрессия ҳиссини чиқариб ташлайди, булар абадий кучли пессимист кайфият ҳосил қилувчи манбалардир ва айти пайтда — бир вақтда кунларда шундай зарур бўлган шахслараро алоқалар соҳасидаги уйғунликни чеклаб қўювчи ҳамдир.

Ижтимоий ёмонликнинг олдини олиш нуқтаи назаридан, ҳаётга ишончли оптимистик санъатнинг муҳим ролини унутманг,— бундай санъат остида скептицизм ва пессимизм каби ҳолатлар назарда тутилади.

Бундай кам аҳамиятли бўлмаган масалага эътибор қаратиш лозимки, кўп одамлар ҳали ҳам тарихий онгсизлик, яъни аксарият ҳолларда ўтмишга қараб, уни фақат тушунтириш билан чекланади деб қарашади. Ҳақиқатан ҳам, ўтмиш фақат тарихий онгнинг бир қисми бўлиб, у учта вақт модуси — ўтмиш, ҳозирги вақт ва келажак ўртасидаги алоқани концептуализация қилади. Агар айти вақтдаги генетик асослари номаълум бўлса, ўтмишга мурожаат қилмасдан туриб, ҳозирги вақтда тўлиқ тушуниб бўлмайди. Шундай бўлса-да, келажакка мурожаат қилмасдан, ҳозирги вақтдаги келажак элементларини билмасдан туриб ҳам тушуниб бўладиган имкониятлар борлиги кўпчиликка маълум.

Ушбу тарихий талқинни халқ орасида тарқатиш, у фақат дунёқараш билан эмас, балки шахснинг ҳис-туйғулари соҳасида ҳам адекват "қабул" қилинса, у доимий ёлғизлик, депрессия ва ташвиш ҳолатларидан сақланишга, инсонпарварлик ҳаёт тарзига хос бўлган оптимистик қадриятларга қатъий йўналтирилишига олиб келади. Бу ҳам тарихийлик ва мантиқийлик нуктаи назаридан ўз исботини топган ждараёндир.

Бу ерда инсоннинг руҳий оламининг шундай муҳим атрибутлари ҳақидаги савол ўз-ўзидан пайдо бўладики, бу субъектив реалликнинг тузилишида зарурий элемент бўлиб, ташқи дунёга бўлган муносабатларини тушунишни таъминловчи, яъни илм ва дунёни англаш каби эътиқод ҳолатига боғлиқдир.

Эътиқод — бу борликнинг келажакка проекцияси (йўналтирилиши), инсоннинг тўғридан-тўғри ҳақиқатлардан чиқиб, келажакка киришга интилиши; бу учун субъектив аҳамияти, шахсий маъноси сезиларли даражада аҳамиятга эга бўлган имконият деб тан олинган нарса. Ё мавжуд шкл-шамойил, кўриниш оид билим бўлмаса-да, эътиқод индивидуал ёки оммавий тафаккурнинг ижтимоий-психологик ҳолатини ифодалаб, кишини келажакка йўналтирвчи имкониятдир. Реалликни ўзгартириш учун тарихий субъектдан ғояларни амалга оширишда илмий-амалий кучни қўллашни талаб этади, бу эса уларнинг назарий тўғрилигини рационал тушунишни ҳамда уларнинг ўзгартириш кучига чуқур эътиборни ва ишонишни англатади, тақозо этади.

Албатта, ҳозирда бундай кенг кўламли муаммоларни ҳал қилиш йўллари энди фақат назарий асосда масъулиятли қарорлар қабул қилиш билан чекланмаслиги керак. Шу жиҳатдан анъанавий тарғибот услубларига эмас, балки инсон руҳияти ва онгига боғлиқ турли хил фанларнинг энг сўнгги маълумотларини синчковлик билан ҳисобга олишни талаб қилади. Бу жиҳатдан онг фаолияти зиддиятли табиатга эга бўлиб, унинг динамикаси ижобий (жумладан, оптимистик) ёки салбий (жумладан, пессимистик) ўлчамларлар томон ўзгаришини нафақат тушуниш, балки уни инсонпарвар идеалнинг яхлит тасвирига мос равишда ўзгартириш ҳам керак бўлади.

Маълумки, инсонпарварлик идеалининг ўзаги бўлган категория эркинликдир ва бу категория «оптимизм» категорияси билан чиндан ҳам узвий боғлиқдир. Жамиятни такомиллаштириш нафақат хўжалик-иқтисодий ўзгаришларни, балки маънавий ривожланишни ҳам талаб

қилади, бундай ривожланиш ижтимоий оптимизмнинг самарадорлигини оширадиган, унинг оммавий онгнинг ёрқин белгиси, инсонпарвар яшаш тарзи элементи бўлиб қолишини таъминловчи кучлироқ ифодавий тизимлар орқали амалга оширилишини талаб қилади.

Оптимизм ҳар қандай аралашадиган абстракт меъёр сифатида мутлақ нарса бўлиб қолмаслиги ва инқилобий ўзгариб бораётган ҳақиқат билан чуқур боғлиқлигини сақлаб қолиши лозим. Шу мақсадда инсоннинг индивидуал ва ижтимоий, шахсий ва умумбашарий, субъектив ва объектив, мутлақ ва нисбий донолиги сезиларли даражада кўпайган умумий маданий даражасини тўғри ўрганишни талаб қилади. Ушбу ва шунга ўхшаш шароитларни ҳисобга олиш, комплекс ёндашувдан фойдаланган ҳолда, ижтимоий оптимизмнинг онтологик, гносеологик ва эвристик ўлчовларига чуқурроқ мос келадиган концепцияни шакллантириш учун муҳим шарт-шароитлар яратади.

Инсонпарвар ҳаёт тарзида янги технологик ривожланиш босқичи, энг аввало, инсон ва жамиятнинг табиат олдидаги эркинлигининг ошиши билан белгиланади, натижада инсонларнинг ижтимоий ва шахсий ҳаётидаги барча соҳаларнинг, шу жумладан уларнинг моддий ва маънавий маданиятининг инсонпарварлашуви юзага келади. Эркин ҳаракат қила оладиган инсон, ўз дунёсини шакллантириши мумкин, аммо фақатгина объектив заруратни англаш даражасида ва ҳам яратувчи, ҳам яратмалар сифатида намоён бўлиши мумкин.

Фаталистик объективизмнинг бир томонламалиги ва волюнтаристик субъективизмнинг енгиб ўтилиши, инсоннинг моҳиятини моддий буюмли фаолият принципининг асосий мезонлардан бири сифатида тўғри англаб олгандагина, мумкин бўлади. Бунда эркинлик субъектнинг имманент зарурати шаклида намоён бўлади ва ҳар қандай зарурат умумийликни ифода этади, шу сабабли эркинлик бу умумийликнинг алоҳида ҳолатда намоёйиши бўлиб, субъектнинг танловли фаолияти орқали ифодаланган объектив воқеалар изчиллигининг ўзига хос конкрет боғлиқлигининг ифодасидир. Шу билан бирга, айтиш лозимки, инсоният деструктив эгри-бугри, ўткир коллизиялар ва қўрқинчли қарама-қаршиликларни енгилроқ енгиб ўтиши мумкин, қачонки, шахс эркин фаолиятининг умумий субъектини оптимистик ишонч даражасида, унинг бош хусусиятига айлантира олган тақдирдагина. Бунинг учун эса, шахсий

ва ижтимоий дихотомиянинг бартараф этилиши, ажралишнинг енгиб ўтилиши ва жамоатчилик принциплари, ишончлар ва меъёрларнинг ҳақиқий амалда бўлиши, ижтимоий зиддиятларни ва шу жумбаклар билан, ижтимоий ва индивидуал оптимизм ўртасидаги зиддиятларни ҳам ўз ичига олган, уйғунлашув механизмининг юзага келиши зарур. Бу масаланинг таҳлилига қайтишдан олдин, қуйидагини алоҳида таъкидлаймиз: ўтмишда оптимизм, одатда, индивидуалистик шаклда мавжуд бўлган ва инсонни бирлаштиришга етарли даражада асосланмаган.

Маълумки, инсон алоҳида, бир-биридан ажратилган тарзда эмас, балки инсониятнинг инсонга бўлган муносабати асосида ривожланади. Фақат гуманитар жамият турфа ижтимоийлик илмий, диалектик-материалистик оптимизмни ҳар бир жамият аъзосининг ички хусусиятига айлантириш учун асосийнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Бу эса, унинг барча бошқа хусусиятларини уйғунлаштирувчи омилга айланади ва уни юқори даражадаги инсонпарвар, ижодий яхлитликка айлантиради.

Шу ерда пайдо бўладиган билиш назариясига оид муаммолар ҳақида шуни айтиш мумкин, деб ҳисоблаш мумкин: "оптимизм" тушунчасини асосий категориялар қаторига киритиш – салоҳиятли ва долзарб гуманитар идеаллар томон йўналтирилган ҳаракатлардаги диалектиканинг аниқ ифодаларини таъмин қилиш учун зарур бўлган асосий турдаги телеологик тушунтиришларни – қўллаб қувватлаш, талқинлаш ва вазият жиҳатдан - мустаҳкамроқ асосга қўяди.

Бу фикрлар шундан келиб чиқсада, фақат телеологик (ёки мотивацион-мақсадга йўналтирилган) тушунтириш ҳақида гап бориши керак – бу қийин сабабий (ёки генетик) тушунтиришнинг бир жиҳати (балки жуда муҳим)дир. Ахир, "тарих" инсонни ўз мақсадларига етишиш воситаси сифатида ишлатадиган махсус шахс эмас. Тарих, инсоннинг ўз мақсадларига хизмат қилувчи фаолиятдан бошқа нарса эмас. Инсоннинг маънавий олами, охир-оқибатда, уни ўраб турган ҳақиқат билан белгиланиб, кўпинча шароитлар таъсирида ўзгача кўринишга келиши, ҳатто баъзида ўзининг қарама-қаршилигига айланиши ҳам мумкин.

Шахсни шакллантирувчи реаллик, биринчи навбатда, маълум ҳистуйғулар ва ҳаракат қилиш, амал қилиш мотивациясини келтириб чиқаради; иккинчидан, уларнинг амалга ошишини қўллаб-қувватлайди ёки тўсиб қўяди, яъни уларнинг оқибатларини

белгилайди ва шу билан бу шахснинг тақдирини белгилайди. Шунинг учун кўплаб шахслар оптимизм ва пессимизм ўртасида тебранишади, турли хил фаталистик вариантлар таъсирида келажак асида ижодий фаолият деформациясига учрайдилар ва ҳоказо.

Бизнинг фикримизча, айнан шу тезис — бир-бирига боғлиқ бўлган инсоният келажaginiнг яхлитлиги тўғрисида-келажакдаги одам ижтимоий воқеликни самарали меъёрий ва баҳоловчи сифатида акс эттиради ва натижада диалектик-материалистик телеологик (ёки мотивацион бўшлиқ), яъни ишончли-келажакка оптимистик йўналиш ўзининг даврга мос реал ифодасини топади. Ушбу йўналиш илмий хулосалар чиқариш қобилиятига асосланади, яъни, мавжуд имкониятлар ва шароитлар асосида фаолиятнинг муқобил шакллари лойиҳалаш, шунингдек, мавжуд имкониятлар чегараларини кенгайтирадиган янги шароитларни яратиш қулайликлари юзага келади.

Бошқа томондан, биз келажак йўналишига кўр-кўрона сажда қилмаслигимиз керак, фақат унга оптимистик доминантани инсонпарвар турмуш тарзига айлантириб, “келажак ва фақат келажак” йўлига ҳаётимизни қурбон қилмаслигимиз керак. Бундай позиция, ҳар бир шахснинг ижодий фаоллигини ва келажакда ягона ва бутун инсониятни ташкил этадиган барча ассоциацияларни гуллаб-яшнашига барча шароит яратилган инсонпарвар жамият ҳақидаги фалсафий тушунчага зид келади.

Инсоний моҳиятнинг тобора ортаётган кўпроқ очилиш ва бойиш жараёнининг ички мазмуни ижтимоий ва индивидуал оптимизмнинг ўсиши ва уларнинг сифат ўзгаришларини ифодалайди. Бизнингча, булар нафақат келажакка йўналтирилганликни, балки ижобий, чуқур мулоҳазали, илмий асосларга асосланган хатти-ҳаракатларни шунингдек, ҳозирги замоннинг идрок этилган қадриятлари, инсонпарвар жамиятнинг айни пайтдаги моддий ва маънавий қадриятлари тўплами эканлигини ҳам англатади.

Ушбу ва шунга ўхшаш ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда, шу жумладан (“ўз-ўзидан” ва “индивидуал” оптимизм-пессимизм ўртасидаги яқин боғлиқлик ҳақида гап кетганда) одам тўлиқ “био-ижтимоий” ёки “ижтимоий-биологик” мавжудот эмас; у кўпроқ нарсага эга онтологик, эпистемологик ва эвристик ўлчовларда чуқур, ҳажмли оптимизм концепциясини куриш учун муҳим шарт-

шароитларни яратишга имкон берадиган мураккаб интеграл табиат сифатида намоён бўлади.

Бизнингча, бу кенг тушунча бўлиб, фалсафий билимлар тўпламининг анъанавий тузилишидан ташқарига чиқади, гарчи иккинчиси унинг муҳим ядросини ташкил қилади, чунки у нафақат ўзига хос фалсафий, балки ижтимоий—психологик, ахлоқий ва ниҳоят, табиатшунослик жиҳатларига ҳам эга бўлади. Демак, ушбу концепциянинг мантиқий ва эпистемологик ҳолатини ва унга киритилган тоифаларни асослаш, бинобарин, "оптимизм" тушунчасини янада тушунтириш зарурати туғилади.

Эслатиб ўтишимиз лозимки, бугунги кунда фан ва техника тараққиётининг жадал суъратлар билан ривожланиши натижасида янгидан янги тушунчалар ҳамда атамалар илмий фойдаланишга тобора кўпроқ киритилмоқда. Уларнинг даражаси фалсафийлик билан бир хил тартибда, шунингдек, ўз билим соҳасида категорияликка эга. Универсаллик, зарурат, юқори (илмий концепцияга қараганда) тартибнинг моҳиятини акс эттириш, "жуфтлаштириш" (бу биринчи навбатда объектнинг номувофиқлигини назарий акс эттириш шакли) ва фалсафий категорияларнинг ўзига хос хусусиятлари сифатида мафкуравий аҳамиятга эга.

Шу нуқтаи назардан олиб қаралса, бизнинг фикримизча, "оптимизм" ("пессимизм") тушунчаси одатда ушбу талабларга мос келади ва шунинг учун ҳам "фалсафий категория" тоифасига молик эканлигини ифода этади.

MILLIY BIRDAMLIK VA YANGI G‘OYAVIY KONSEPSIYAGA EHTIYOJI

Ergashev Ulug‘bek Adxamovich

Farg‘ona politexnika instituti o‘qituvchisi

O‘zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichida, Uchinchi Renessans ostonasida jamiyatni birlashtiruvchi, hamjihatlikni oshiruvchi, ortib bormoqda. Chunki, jamiyatda umumiy oliy maqsadni shakllantirish va barchani shu g‘oya asosida birlashtirish yangicha taraqqiyotni belgilab beradi. Islohotlarni amalga oshiruvchi sifatida xalqda yakdil, ulug‘vor birlashtiruvchi g‘oya shaklansagina ijtimoiy mas’uliyat, fidoyilik va halollik vujudga keladi. Zero, “insoniyat tarixining barcha davrlarida olimlar

“g‘oya” hodisasining ichki mohiyati hamda qonunlarini anglash va ularga amal qilishga intilganlar. Barcha davrlardagi davlatlarda ijtimoiy-siyosiy, madaniy, ma’rifiy ishlar tizimi ana shu maqsad bilan bog‘langani sir emas. Mazkur jarayonlar zahirida muayyan manfaatlar bilan bog‘langan maqsadlar yotgan. Bu maqsadlar tizimi va ularning mohiyati davlatlar, turli siyosiy kuchlar yaratgan va amal qilgan mafkurada ifodalangan”¹.

Jamiyatda milliy g‘oyaviy birlashuvni shakllantirish, yangi mafkura konsepsiyasini ishlab chiqish, aholining ongiga singdirish muhim vazifalardan hisoblanadi. Mamlakatimizda bu yo‘nalishda salmoqli ishlar amalga oshirildi va oshirilmoqda. Zero, “O‘zbekistonni texnologik rivojlantirish bo‘yicha kuchli milliy g‘oya, milliy dastur kerak. Ushbu dastur O‘zbekistonni jahondagi taraqqiy topgan mamlakatlar qatoriga tezroq olib chiqishga imkon yaratishi kerak”². Demak, bizni birlashtiruvchi g‘oya jamiyatni iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan, rivojlangan davlatlar qatorida bo‘lishga yo‘naltirilgan ideologik ta’sir bo‘lishi kerak.

Jamiyatni birlashtiruvchi milliy g‘oya konsepsiyasini takomillashtirish uchun uni Uchinchi Renessans g‘oyasi bilan boyitish zarur. Faqat Uchinchi Renessansni amalga oshirib, biz ozod va obod Vatanda erkin va farovon hayotni barpo eta olamiz. Yoki, yana qulayrog‘i, Uchinchi Renessansga erishishni milliy g‘oyaning yangi ifodasi, deb e’lon qilish maqsadga muvofiq. Milliy g‘oya joriy vazifalarni emas, balki strategik oliy maqsadni ifodalaydi. Shu ma’noda, Uchinchi Renessans g‘oyasi istiqbolga intilishga juda mos keladi. Mazkur g‘oyaning safarbarlik kuchi, umuman, mafkuraviy salohiyati juda yuqori. Ayni chog‘da o‘tmish tariximizning shonli sahifalari, buyuk ajdodlarimizning bunyodkorlik va ijodkorlik salohiyati bilan bog‘lanadi.

Buning uchun bugunning dolzarb vazifalardan biri jamiyatda milliy birlashtirish asosida milliy birdamlikni mustahkamlash va bu orqali iqtisodiy taraqqiyotga, rivojlanishning yuksak pog‘onalariga ko‘tarishning nazariy-amaliy asoslarini vujudga keltirish va yoshlarni bilim-ma’rifatli, ishonch-e’tiqodli qilib tarbiyalash uchun shart-sharoitlar yaratishdan iboratdir. Bu borada davlatimiz rahbarining yondashuvi quyidagicha: “Bugungi shiddatli zamon, dunyodagi ayovsiz raqobat muhiti bizdan juda katta mas’uliyat va safarbarlik bilan ishlashni, hamma sohada yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Mana shunday keskin sharoitda biz yurtimizda tinchlik va osoyishtalik, fuqarolar va millatlar o‘rtasida

¹ Ahmedov I. Globallashuv sharoitida milliy g‘oya va tarbiya. – Toshkent: Navro‘z, 2019. – B. 5.

² Mirziyoyev Sh. M. Xalqimizning roziligi – bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir.... – B. 116.

hamjihatlik muhitini ko‘z qorachig‘idek asrashimiz zarur. Ayniqsa, farzandlarimizning qalbi va ongini yovuz xavf-xatarlardan himoya qilishga eng dolzarb vazifa, deb qarashimiz kerak”¹. Ijtimoiy barqarorlik va mamlakatning olg‘a rivojlanishi jamiyatni har tomonlama isloh qilishning tayanchi hisoblanadi. Chunki g‘oyaviy barqarorlik turli xil qarashlarning bir maqsad atrofida uyg‘unlashuvining sharti, ichki hamda tashqi muvozanatni saqlash vositasi hamdir. Mana shu g‘oyaviy barqarorlik kuchli va ta’sirli, real maqsadlarga asoslangan mafkura asosida, aholining g‘oyaviy birlashuvchi orqali amalga oshadi.

Ma’lumki, G‘arb adabiyotlarida Yevropa mamlakatlarida keskin madaniy yuksalishga olib kelgan XV–XVII asrlarni Renessans – Uyg‘onish davri nomi bilan yuritadilar. Biroq, ko‘pchilik mualliflar Sharqda shunday jarayon bo‘lganligidan ko‘z yumadilar. Holbuki, IX–XII asrlarda Markaziy Osiyoda Yevropadan bir necha asr ilgari madaniy yuksalish yuz berganligini hech kim inkor eta olmaydi. U Yevropadagidek yangi siyosiy-iqtisodiy jarayon, ya’ni burjua munosabatlarining vujudga kelishi bilan bog‘liq bo‘lmagan bo‘lsa-da, madaniyat tarixida so‘nmas iz qoldirdi va Yevropa Renessansining vujudga kelishiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Shuning uchun IX–XII asrlardagi Markaziy Osiyo madaniy yuksalishini Uyg‘onish davri, aniqrog‘i ilk Uyg‘onish davri madaniyati deb atashga to‘la asoslar mavjud. Bu ilk Uyg‘onish davri madaniyati siyosiy-iqtisodiy jihatdan Yevropa mamlakatlaridan farqli o‘laroq, mustaqillikka erishish va bu mintaqada mustaqil davlatlarning vujudga kelish jarayoni bilan uzviy bog‘liqdir.

Mazkur davrda yashagan mutafakkirlarning deyarli barchalariga quyidagi xususiyatlar xos edi: madaniyatning o‘tmishda erishgan yutuqlari, xususan, qadimgi yunon, hind, xitoy merosini chuqur o‘rganish va uni ijodiy rivojlantirish, tabiatni o‘rganishga qiziqishning ortishi hamda tabiiy fanlar taraqqiyoti (astronomiya, geografiya, riyoziyot (matematika), meditsina va hokazo); ratsionalizm, ya’ni aqlni haqiqatning mezoni sifatida tan olish hamda buning natijasida mantiqiy rivojlantirish, aqidaparastlikni rad etish va hurfikrlilikning rivojlanishi; insonparvarlikni ulug‘lash, insonning ahloqiy, ma’naviy go‘zalligi, kamoloti Allohning yuksak in’omi sifatida talqin etilishi, so‘z san’atiga muhabbat, ilmiy asarning badiiy shakliga alohida e’tibor berilishi, qomusiy bilimlarga ega bo‘lishlik. Mazkur davrda yashagan mutafakkirlar fan va san’atning ko‘p sohalarini chuqur bilgan

¹ Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz....
– B. 349.

allomalar bo'lganlar. Ushbu davrda Yaqin Sharqda Al-Ma'mun xalifalik qilgan davrda (813–833) davlat ilm-ma'rifatning o'sishiga yordam berdi.

Ma'lumki, Sharq Renessansi haqida ko'plab asarlar yozilgan bo'lib, ularda o'sha davrlarda Sharqda Islom ilmlari bilan bir qatorda ijtimoiy, tabiiy fanlar ham rivojlanganligi qayd etilgan. Bu haqda shveysariyalik mashhur sharqshunos Adam Metsning “Musulmon Renessansi” asaridan ma'lumotlarni olish mumkin. Mazkur asar IX–X asrlarda musulmon sharqida yuz bergan madaniy rivojlanishning tarixiga bag'ishlangan. Masalan, unda qayd etilishicha, “Keyingi o'zgarishlarning sababi shunda ediki, huquqshunoslik ilohiyotdan ajralib chiqib, olimlar guruhi bir-biriga dushmanlik ruhida bo'lgan ikki guruhga bo'linib ketdi, ya'ni faqihlar (fuqiho) va olimlar (ulamo)”. Birinchi guruh atrofiga bir parcha non topish umidida bo'lgan juda ko'p talabalar to'plandi, negaki, kimki huquq va urf-odatlarini o'qib olsa, ular yordamida qozilik va voizlik joyini egallashi mumkin edi. Bu to'g'rida o'zining yaxshi iboralarini bilan mashhur bo'lgan al-Johid shunday deydi: “Biz o'z tajribamizdan shunga ishonamizki, kimki ellik yil davomida hadislarni o'rgansa va Qur'onni sharhlashni bilsa ham u faqihlar jumlasidan hisoblanadi va qozilik lavozimiga erisha olmaydi. Bunga u shu vaqtdagina erisha oladiki, agar u Abu Hanifaning va unga o'xshashlarning amaliy faqihlik iboralarini yoddan o'rganib olsa va u bunga bir-ikki yilda erisha oladi. Ko'p o'tmay bunday odamni shahar yoki hatto viloyat qozisi etib tayinlashlari mumkin”¹.

Uchinchi Renessans g'oyasi, avvalo, jamiyatimiz chuqur anglab olmog'i kerak. Har jabhada, sohada qiladigan ishlarimiz, rejayu istiqbol dasturlarimiz, ta'lim-tarbiya va kadrlar siyosati, investitsion siyosat — barchasi unga sharoit va muhit yaratishga qaratilmog'i kerak.

¹ Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М., 1966. – С. 144–145.

ЁШЛАР ЭЪТИҚОДИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ДИНИЙ ОМИЛНИНГ РОЛИ

Тўхтаров Исматуло Муродович

Фарғона политехника институти доценти,

Умирзақов Аҳмаджон Маҳмадович

Фарғона давлат университети докторанти

Тўхтаров Хуршид Исматуллаевич

Мустақил тадқиқотчи

Маълумки, дин инсон онги ва эътиқодининг қарор топишида ҳамиша катта аҳамият касб этиб келган муҳим омиллардан биридир. Мустақил Ўзбекистонда амалга оширилаётган янгиланиш жараёнлари, биринчи навбатда, ёшларимиз манфаатлари, ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш томон йўналтирилган, уларни комил инсонлар этиб тарбиялаш асосий мақсад этиб олинган бугунги воқеилик ҳам бундан мустасно эмас.

Зеро, диний эътиқод ҳам инсон эътиқоди таркибида бутун башарият тарихи давомида мунтазам равишда унга ҳамроҳлик қилиб келаётган ижтимоий онг шакли бўлиб, унинг маънавий-маданий такомиллашуви кўп ҳолларда ана шу муҳим омил таъсири билан узвий ва чамбарчас боғлиқ бўлиб келган. Шунинг учун, алоҳида таъкидлаш мумкинки, халқлар ва давлатлар тараққиёти барча даврларда кўп жиҳатдан муайян диний эътиқод шакллари билан узвий боғлиқ бўлиб келганлиги учун ҳар қандай маданият заминида, шубҳасиз, муайян диний дунёқараш туради, дейишга асос бўла олади. Худди шу боис ҳар биримиз учун дин фақат назарий таълимотгина эмас, балки муайян даражадаги турмуш ва ҳаёт тарзи ҳамдир. Зеро, одамлар фақат “...Ислом қонун-қоидаларига тўла риоя қилганликлари учун мусулмон деб аталмайди, балки улар Ислом тарқалган давлатларда туғилиб ўсганликлари, ўша мамлакатларнинг маданий ва тарихий ўтмиши Ислом билан боғланганлиги, оилавий ва ижтимоий ҳаётда юз бераётган кўплаб воқеалар Ислом диний қонун-қоидалари асосида олиб борилиши туфайли мусулмон деб аталади”¹. Бошқачароқ қилиб айтганда, барчамиз ушбу дин ёрдамида дунёга келамиз, унга хос аҳкомлар ичра уларнинг бевосита таъсири остида умргузаронлик қиламиз ва вақти-соати етганда яна шу дин ёрдамида бандаликни бажо

¹ Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда Ислом маданияти. Т.: “Шарқ”, 2005. 6-бет.

келтириб, ўткинчи дунёни тарк этамиз. Шу боис ҳар биримиз ўз ҳаётимизни динсиз тасаввур этишимиз мумкин эмас. Бундай ҳолатнинг бош сабабчиси диний эътиқоднинг ижтимоий онг таркибидан ажралмас жой эгаллаганлигидир.

Тарихий воқеилик ривож шундан далолат берадики, мазкур тамойил билан ҳисоблашмаслик ижтимоий турмушни ташкил этиш ва бошқаришда демократик қадриятлардан узоқлашиш билан боғлиқ бўлган муайян ноқулайлик ва нохушликларга сабаб бўлади. Бунга мисол қилиб собиқ иттифоқ тузуми даврида диний эътиқодга нисбатан “ўғай” муносабат оқибатида юзага келган мураккаб вазиятни келтириш мумкин. Яъни бу даврда диний эътиқодга қарши очик кураш эълон қилган ҳолда коммунистик мафкура эътиқодини одамлар онгига тикиштириш жамиятни зўрлаб тараққий эттиришнинг тамойилига айлантирилди. Тузум ва тизим айби билан ҳаётга тадбиқ этилган ноинсоний ўч олишлар, турли шафқатсиз таъқиб ва таъқиқларга қарши курашиш учун диний эътиқоди бутун одамларнинг журъати етмади. Бунинг ўрнига одамларнинг онги ва эътиқодида диний эътиқодга ўрин бўлмаган динсиз жамият қуриш ғоялари тинмай тарғиб қилинди. Натижада умуминсоний эътиқоднинг шаклланиш қонунларига зид бўлган бундай бошқарувга нисбатан норозилик ва ўзига хос исён сифатида кўпгина кишилар мамлакатни ташлаб чиқиб кетдилар. Эътиқоднинг бутунлигини диний эътиқодсиз тасаввур эта олмайдиганлар орасида, ҳаттоки, истиқомат қилиб турган маконларидан бош олиб, бутун оила аъзолари билан биргаликда Сибирнинг кимсасиз тайга ўрмонларига қараб йўл олганлар ҳам бўлди. (Бу тўғрида машҳур тележурналист В. Листьев 80-йилларда ана шундай тақдирга дучор бўлган Лыковлар оиласи ҳақида махсус ҳужжатли хроникал муаллифлик кўрсатувини эфирга узатган эди). Бироқ даҳрийликни бирламчи деб билган коммунистик жамиятнинг инсон эътиқодини шакллантиришда диний омилнинг ролини бутунлай инкон этиш муддаolari аксилнатижа берди, яъни бу омил пинҳона ва яширин фаолият йўлига ўтиб, ушбу сиёсийлашган жамиятга қарши бўлган жиддий муҳолифат кучларни юзага келтирди, холос.

Бироқ инсон эътиқодининг тарихий тараққиёт жараёнлари шундан далолат берадики, “...узоқ даврлар худосизлик ғоялари тарғиб этилган мамлакатлар тараққиётида туб бурилишлар содир бўлган босқичларда, уларда йиллар давомида зўр бериб ташвиқот қилинган мафкуранинг асоссизлиги амалда ўз исботини топган пайтларда, бунинг натижасида

жамият ҳаётида мафкуравий бўшлиқ ҳолати вужудга келган даврларда, деярли барча жамиятларда мазкур бўшлиқни, одатда, муайян диний дунёқарашга таянган ғоявий оқимлар эгаллаши учун қулай имконият туғилади”¹. Ушбу фикрни мустақил Ўзбекистон тараққиётининг дастлабки ўн йилликлари тажрибаси ҳам яққол тасдиқлади

Маълумки, диний эътиқод ҳам дунёнинг ўзига хос диний манзараси сифатида бир қанча омиллар таъсирида шаклланади. Бунини турли динларда турлича бўлишини кўришимиз мумкин. Хусусан, исломий эътиқоднинг қарор топиши биринчи навбатда муқаддас Қуръони Каримга бориб тақалса, мутахассисларнинг таъкидлашича² ундан кейинги ўринларда Ҳадис (луғавий маъноси “суҳбат”, “ҳикоя”, “ривоят” бўлиб, Муҳаммад пайғамбаримизнинг фаолияти давомидаги сўзлари ҳамда ўғитлари ва йўл-йўриқлари) , Ижмо (Қуръон ва ҳадис матнларида аниқ кўзда тутилмаган масалалар юзасидан ислом уламоларининг мазкур манбаларга зид бўлмаган бир умумий фикрга келиш) ва Қиёс (муаммолар ҳақида Исломнинг асосий манбаларида далил келтирилмаган ҳолларда шунга ўхшаш муаммоларнинг қандай ҳал этилганлигига қараб ҳукм чиқариш) туради.

Таъкидлаганимиздек, собиқ совет тузуми даврида эса инсон эътиқодининг шаклланишида диний омилнинг роли очикдан очик инкор этилди, ўсиб келаётган ёшлар эътиқодини шакллантириш жараёнларида динлар тарихи, пайғамбарлар тарихи, исломдаги суннийлик ва шиалик оқимлари ва уларнинг моҳияти, фикхий мазҳаблар кабилар тўғрисида ёш авлод вакиллариغا етарли даражадаги маълумотлар ўргатилмади. Санаб ўтганимиз Қуръони Карим, пайғамбаримиз ҳадислари, ижмо ва қиёснинг Ислом таълимотининг манбалари эканлиги ҳақидаги билимлардан ёшларимиз деярли беҳабар бўлиб ўсди. Дунёвийлик сиёсийлаштирилган ҳолда бирламчи ҳисобланган жамиятда инсон эътиқодининг таркибий қисми бўлган диний эътиқод мавжудлигини билиб билмасликка олиш, атайлаб инкор этиш ёшларимиз эътиқодини маърифий кемтик ва нобутун этиб шакллантирди.

Табиийки, ёшлар эътиқодининг шаклланиши деганда фақат исломий эътиқод шаклини назарда тутиш унчалик тўғри эмас. Балки

¹ Ислом: бағрикенглик ва мутаассиблик. Тошкент, 1998. 5-бет.

² Қаранг: Очилдиев А., Нажмиддинов Ж. Миссионерлик: моҳият, мақсадлар, оқибатлар ва олдини олиш йўллари (юз саволга – юз жавоб). Тошкент, 2009. 16-17-бетлар.

юртимизда исломгача даврларда ҳам кўплаб динлар кенг тарқалган бўлиб, уларнинг ҳар бири инсон эътиқодини таркиб топтиришда, шубҳасиз, муайян даражада аҳамият касб этган. Хусусан, уларнинг орасида Зардуштийлик эътиқодини алоҳида таъкидлаш мумкин. Унинг муқаддас китоби ҳисобланган “Авесто”да мадҳ этилган “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” ҳақидаги умуминсоний ва ахлоқий ўғитлар, инсон яшаётган табиий муҳитни муқаддас деб билиш, уни авайлаб асраш, исрофгарчиликларга йўл қўймаслик, ён-атрофни ифлослантиришларнинг олдини олиш каби ғоялар нафақат ўша давр одамлари, балки бизнинг замонамиз кишилари эътиқоди билан ҳам ҳамоҳангдир, десак муболаға бўлмайди. Профессор Қ.Назаровнинг гувоҳлик беришича, Зардушт хулосаси бўлиб янграган қуйидаги иборалар ҳам ушбу диний эътиқоднинг таваллоси сифатидаги ролини яққол тасдиқлайди: “Зардушт: Олов – энг олий қудрат: у барча нарсани ўз ичига олади ва барча нарсага инади. У доимий ёниш билангина яшайди ва барча-барча нарсада фақат олов ёнади. Инсон ҳам ана шу олий қудрат билан яшайди. Унинг иродаси ва ақли ана шу улуғ осмоний оловнинг намоён бўлишидир. Бу олов осмонда, осмон орқали ва осмондан келиб чиқувчи сифатида амал қилади...”¹. Зардуштийликдаги оташпарастлик ғояси ҳамиша инсонларни эзгуликка етаклаш, ёмонликка қарши кураш йўли, ҳаётнинг мазмундорлигини англаш замини маъносида умуминсоний эътиқодни шакллантиришда муҳим омил ролини бажариб келганлиги бугунги кун воқеилигида ҳам кўзга ташланиб туради.

Шуниси эътиборга лойиқки, исломгача Марказий Осиёда бир нечта диний эътиқод шакллари мавжуд бўлган бўлса-да, бироқ Ўзбекистон халқларининг қадимги тарихида дин омили таъсирида эътиқодда мутаассиблик ва адоват, мазкур негизда биронта ҳам қирғинбарот урушлар юз бергани ҳақида ҳеч бир тарихий ҳужжат ёки маълумот учрамайди. Ўз-ўзидан ушбу ҳол, албатта, ўлкамизда қадим-қадимдан эътиқоддаги бағрикенглик барча авлод-аждодларимиз турмуш тарзида асосий тамойил бўлганлигидан далолат беради.

Бироқ кейинчалик бошқа динлардаги каби Исломда ҳам айрим умумэтироф этилмаган оқимлар, мазҳаблар, диний-сиёсий партиялар, гуруҳлар ва ташкилотларнинг пайдо бўлиши эътиқодда ҳам кўп ҳолларда турли ҳаётий муаммоларни ҳал этиш чоғида муносабат билдиришда кўплаб зиддиятлар, низо ва келишмовчиликлардан

¹ Назаров Қ. Фалсафа асослари. Тошкент. 2012. 52-бет.

иборат қарашларнинг қарор топишига олиб келди. Бундай мураккаб вазиятларда муросага келиш, жамият манфаатларини устивор қўйиш, аҳолининг тинч-осойишта турмушини бузмаслик мақсадидаги оқилона йўлларни танлаш ўрнига ўз эътиқодларини ҳукмрон ҳисоблаш, ғоя ва қарашларини маъқуллаштириш учун тинмай уриниш, бошқаларни ҳам, хоҳласа-хоҳламаса, ушбу фикрни маъқуллашга мажбур қилиш охир-оқибатда диний ақидапарастлик ва экстремизмнинг келиб чиқишига олиб келди. Расмий равишда тегишли тарзда ва тегишли тартибда эътироф этилмаганлиги боис уларнинг деярли барчаси учун очиқ фаолият юритиш дунёнинг деярли барча давлатларида таъқиқлаб қўйилди. Афсуски, кўрилатган кўплаб чораларга қарамасдан ўз қарашлари ва эътиқодлари билан бевосита боғлиқ маълумотларни тарқатиш ниятидаги эътироф этилмаган бундай оқим ва мазҳаблар, диний-сиёсий партиялар ва гуруҳлар бугунги кунга қадар турлича даражада фаолият юритиб келишмоқда. (“Ҳидоят” журналида уларнинг миқдори ҳозирда 400 га яқинлиги ҳақида маълумотлар келтирилган)¹.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, мазкур оқим ва ҳаракатларнинг мақсади асосан ёшлар эътиқодини эгаллаш, уларнинг онги ва шуурига ўзларининг ақидапарастликдан иборат ғоя ва қарашларини сингдиришдан иборатдир. Буни бевосита мустақил Ўзбекистонда кечаётган янгиланиш жараёнларининг ашаддий душманлари бўлган Таблиғчилар, Ислом лашкарлари, Ваҳҳобийлик, Хизбут-Таҳрир, Акримийлик, Нурчилар каби номлар билан кенг тарқалган ақидапарастлик оқимларининг айрим ёшларимиз онги ва эътиқодини ўзгартириш ниятида амалга оширган кўплаб ғаламис фаолиятлари мисолида кўришимиз мумкин. Булар бевосита Ўзбекистон ҳудудига кириб келишга улгурган оқимларнинг номлари, холос. Аслида дунё миқёсида ас-Салафия, ал-Қоида, Жамоат ал-Ихвон ал-Муслимун, “Хамас”, “Хизбуллоҳ”, ИШИД сингари кўплаб диний экстремистик оқим ва ташкилотлар ҳам борки, улар жуда катта таъсир кучига эга бўлганлиги боис жаҳон бўйлаб минглаб ёшларнинг онгига таъсир этиб, эътиқодини йўлдан уриш орқали ўзларининг тор доирадаги мақсадларига эришишда даҳшатли оқибатларга сабабчи бўлмоқдалар.

¹ Ушбу оқимларнинг мазмуни, моҳияти ва мақсадлари чуқур таҳлил этилган муҳим манба сифатида таниқли исломшунос олим А.Тулеповнинг “Ислом ва ақидапарастлик оқимлари” китобини тавсия этиш мумкин.

Мустақил Ўзбекистон ҳудудига сукилиб киришга муваффақ бўлган юқорида қайд этилган оқимлар ҳам ёшларимиз эътиқодини йўлдан уришда жуда “катта ишлар”ни амалга оширдилар. Хусусан, Ваҳҳобийлик ва Хизбут-Таҳрир оқимларининг асосий иддаоиси жамият ҳаётини исломлаштириш, ижтимоий ҳаётнинг шариат қонун ва қоидалари асосида бошқарилишига эришиш, бунинг учун амалдаги қонуний конституцион тузумни ағдариб, бутун жамият манфаатларига зид равишда, унинг ўрнига жиҳод йўли билан Ислом давлатини барпо этиш ва халифалик тузумини ўрнатишдан иборат бўлди. Баъзи ақидаларда келиша олмасдан Хизбут-Таҳрирдан ажралиб чиққан Ақромийлик оқими ҳам, аслида, ана шу ғоя учун курашади. Фақат уларнинг орасидаги тафовут эътиқодда ана шундай ўзгаришга эришиш учун тавсия этиладиган йўллар ва воситалардир. Шу маънода, Ваҳҳобийлик оқими тарафдорлари даъво қилишича, замонавий давлатлар ва тузумлар айби билан ҳозирда ислом дини турли хурофий тушунча ва қарашлар ҳисобига бузилиб кетган. Шунинг учун мусулмонларнинг бугунги кундаги асосий вазифаси замонавий ислом динини ислоҳ қилиб, уни илк ҳолатига қайтаришдан иборат. Бинобарин, бунинг учун замонавий ислом таълимотида чуқур ислоҳни амалга ошириш керак ва уни кўплаб хурофий унсурлардан тозалаш зарур. Уни бу ҳолатга олиб келган давлатларни эса ислом давлати билан ўзгартириш зарур.

Табийки, мазкур ғояни муайян тоифадаги кишилар онгига сингдирмасдан ва эътиқодига айлантирмай туриб умумий мақсадга эришиб бўлмайди. Ўзбекчада “Ислом озодлик партияси” деб таржима қилинадиган “Хизбут-Таҳрир ал-Исломия” партиясининг асосий ғояси: “...исломни ҳаёт майдонида, давлат ишларида ва жамиятда татбиқ қилишни ўз ўрнига қайтариш ҳамда исломни бутун оламга Рисолат сифатида даъват ва жиҳод йўли орқали ёйиш”¹ бўлиб, бутун мусулмон дунёсида ягона Ислом давлатини барпо этиш ва унда халифалик тузумини ўрнатишдан иборатдир. Ўтган асрнинг 50-йилларида Яқин Шарқда ташкил топган бу партия ўз мақсадига эришиш босқичлари, йўллари ва воситалари батафсил ифода этилган жуда кўплаб услубий қўлланмаларни чоп эттирган, хаттоки, ҳар ойда чиқадиган “Ал-Ваъй” (“Онг”) номли журнаliga ҳам эга бўлиб, дунёнинг кўпгина тилларига, жумладан, ўзбек тилига ҳам таржима эттирилиб, тарқатиш билан мунтазам равишда шуғулланиб келишади.

¹ Тулепов А. Ислом ва ақидапараст оқимлар. Тошкент, “Шарқ” нашриёти. 2013.; 237-бет.

Мазкур партиянинг барча манбаларида дунё цивилизацияси ва маданий тараққиёт тамойиллари, инсон эркинликлари, демократик қадриятлар, қонуний сайловлар, конституция ва сиёсий институтлар бутунлай инкор этилган ҳолда радикал ислом ғоялари тарғиб этилиб, “мусулмон бўлмаган ҳукуматларга қарши қуролли жиҳод эълон қилиш” зарурлиги даъват қилинган. “Уларнинг даъвосича, “ягона халифалик давлати”ни тиклаш исломдаги муҳим фарз амаллардан ҳисобланиб, уч кундан ортиқ мусулмонларнинг халифасиз яшашлари ҳаромдир”¹. Бундан қарангки, агар шу фикр ҳақиқат бўлса, бутун мусулмон дунёси 1924 йилда Мустафо Отатурк томонидан охириги халифалик тузумига барҳам бергандан буён “ҳаром” яшаб келмоқда экан.

Бундай қатъий даъво аслида хизбутчиларнинг ўз ақидаларини одамлар онига кескин ва айна пайтда нозик йўл билан таъсир этиб, эътиқодига айлантириш ниятидаги қатъий ва кескин даъватидан бошқа нарса эмас. Ушбу ўриндаги “кескинлик шундаки, исломда нафақат халифасиз яшаш, балки бирон бир нарса ёки ишни ҳаром дея ҳукм чиқариш ҳукуқи ҳеч қандай партия ёки уюшмага берилмаган. Ҳолбуки, шариат қоидаларига кўра фарз деб шубҳаланиш жоиз бўлмаган намоз, рўза, закот, ҳаж кабилар белгилаб қўйилганки, уларнинг барчаси мусулмонлар учун Аллоҳнинг амри деб ҳисобланади.

Бу ўриндаги “нозиклик” шундаки, айниқса, Хизбут-Таҳрирнинг пирамида шаклидаги таркибий тузилмага эга бўлган партияси ўз аъзолари сафини геометрик прогрессия нисбатига тенг миқдорда кўпайтириш йўлини таъминлай оладиган 5 кишилик “халқа”лар фаолиятини ўйлаб топишганлиги ҳам кишилар эътиқодига таъсир этиш бобида “устаси фаранг” оқим эканлигидан дарак беради. “Халқада машғулотлар мунтазам ташкилланиб, муайян муддат ичида аъзолар “пишиб етилгач”, қасамёд қабул қилишади ва уларнинг ҳар бирига яна 5 кишилик янги халқа ташкил этиш вазифаси юклатилади. Қарабсизки, қисқа муддат ичида партиянинг сафи геометрик прогрессиядаги ўсиш сингари тасаввур этиш қийин бўлган яшин тезлигида кўпаяди. Шундай бўлди ҳам. Бунга биргина республикаимизда ҳам қанчадан қанча ёшларимизнинг онгини пуч ғоялар билан заҳарлаб ушбу оқимлар таъсирига тушиб қолганлиги, 1999 йил 16 февраль воқеалари, 2005 йил 13-15 май кунги Андижон

¹ Тулепов А. Ислом ва ақидапараст оқимлар. Тошкент, “Шарқ” нашриёти. 2013.; 236-бет.

воқеалари, Сурхондарё вилоятининг Сариосиё, Қирғиз Республикаси Боткен вилояти орқали бостириб киришга уринган жангари тўдалар сафида амалга оширилган хунрезликлар мисол бўла олади.

Бизнингча, кейинги ўн йилликлар мобайнида ислом ақидапарастлигининг авж олиш сабабларидан яна бири фатво чиқариш ваколатига эга бўлмаган бундай оқим ва гуруҳларнинг ушбу нооқилона ваколатга даъво қилиш йўлига ўтиб олганлиги ислом ҳуқуқшунослиги тарғиботи учун масъул бўлган институтларнинг фикхий масалаларни амалиётга жорий этиш борасида етарли даражада шуғулланмаганликларининг оқибати ҳамдир. Натижада санаб ўтилган ақидапараст оқимлар бу борада ваколатли институтларнинг юзига оёқ босган ҳолда ҳукм чиқариш даражасигача етганлар ва бундан “оқилона” фойдаланиб, диний омилдан асосан ёшлар эътиқодини тубдан ўзгартиришда фойдаланиш йўлига ўтганлар. Ҳаммасидан даҳшатлиси, бундай йўл эртами-кечми, барибир террор йўли билан кесишганлиги бўлди. Буни радикал ислом оқимлари томонидан амалга оширилган дунёнинг кўпгина давлатларида содир этилган даҳшатли портлатишлар, суиқасдлар сингари кўпоровчилик ва террористик ҳаракатлар, жиҳод эълон қилиш ва давлат тўнтаришини амалга ошириш учун уринишлар, фуқаролар урушини келтириб чиқариш мақсадидаги амалиётлар, мамлакатлар иқтисодиётини издан чиқариш, беҳисоб вайронагарчиликларни келтириб чиқариш, бегуноҳ инсонларнинг ўлимига сабабчи бўлиш каби “тажрибаларида” яққол кўрдик.

Ўтган асрнинг 90-йиллари охирларида Хизбут-Таҳрир оқимидан ажралиб чиққан Акромийлик ҳаракати ёшлар эътиқодини бузиш бобида хизбутчилар тажрибасини янада такомиллаштиришга ҳаракат қилган бўлса, ўша йилларда ниҳоятда махфий тарзда ўз мақсадларига эришиш учун интиланган ва инсон эътиқодини ўзгартириш томон қаратилганлиги билан алоҳида ажралиб турган Нурчилар оқими юртимизда маърифат тарқатувчи таълим муассасалари – мактаб, лицей ва коллежлар тизимини ривожлантириш байроғи остида мамлакатимизнинг қишлоқ ва шаҳарларидаги аҳолининг кам таъминланган қатлами орасида ўз таъсирини кучайтиришга интилиш, айниқса, ёшлар қатламини кўпроқ нишонга олиб, уларга дунёвий билимларни чуқур бериш баҳонасида, аслида эса, диний ақидаларни чуқурроқ сингдиришга асосий эътиборни қаратиш, яқин истиқболда мамлакатдаги бутун бошқарув тизимини замонавий билим ва

қарашлари суи бўлган диндор мутахассисларга топшириш орқали жамиятни исломлаштириш имкониятларини ошириш ниятларини кўзлаганлиги боис ижтимоий барақарорликка катта хавф туғдирди.

Кези келганда шуни ҳам алоҳида таъкидлаш ўринлики, ёшлар эътиқодини бузиш, йўлдан оздириш ва ўзгартириш бобида анчагина муваффақиятларга эришган бу оқимларнинг асл мақсади, мазмуни ва моҳияти, уларнинг пайдо бўлиши ва тарқалишидаги иқтисодий, сиёсий, руҳий-психологик каби омиллар батафсил ёритиб берилган жиддий тадқиқотлар ҳалигача ўтказилгани йўқ. Зотан, юртбошимиз таъкидлаганидек, “Бугун Ўзбекистон дунёга очилмоқда, жаҳон майдонида ўзининг янгича қиёфаси, имконият ва салоҳияти билан намоён бўлмоқда”¹. Бугунги мураккаб замон ва маконда айрим ёвуз ниятли кучлар ҳамон ҳаётимизда яшаб қолиш чораларини излашаётган экан, янгиланиш жараёнлари туфайли жаҳонга юз тутаётган Янги Ўзбекистон тараққиётининг истиқболдаги янги марраларига эришишнинг асосий йўлларида бири ҳозирги даврда бундай тадқиқотлар билан мунтазам равишда шуғулланиб боришдан ҳам иборатдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тошкент, “Ўзбекистон. 2022 йил.
2. Ислон: бағрикенглик ва мутаассиблик. Тошкент, 1998.
3. Ҳожи Исмаиуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда маданияти. Ислон Т.: “Шарқ”, 2005.
4. Очилдиев А., Нажмиддинов Ж. Миссионерлик: моҳият, мақсадлар, оқибатлар ва олдини олиш йўллари (юз саволга – юз жавоб). Тошкент, 2009.
5. Назаров Қ. Фалсафа асослари. Тошкент. 2012.
6. Тулепов А. Ислон ва ақидапараст оқимлар. Тошкент, “Шарқ” нашриёти. 2013.

¹ Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тошкент, “Ўзбекистон. 2022 йил. 36-бет

JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI YANGILANISHLAR DAVRIDA YOSHLAR E'TIQODIDAGI O'ZGARISHLARNING IQTISODIY OMILLARI

Umurzaqov Axmadjon Maxamadovich
Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Yangilanishlar davriga kelib barcha sohada avj oldirilgan keng qamrovli islohotlar esa vaziyatni tubdan o'zgartirdi. Ayniqsa, iqtisodiy islohotlar evaziga sohaning ishlab chiqarish, taqsimot va iste'mol jarayonlari jiddiy transformatsiyaga uchradi. Iqtisodiy islohotlar kishilar ongi va tasavvurlaridagi sobiq ittifoq tuzumi davriga xos bo'lgan tushunchalarni ham o'zgartira boshladi. Ular fuqarolarning bozor iqtisodiyoti va bozor munosabatlari to'g'risidagi tasavvurlarini o'zlashtirish bilan birga borgan sari ularni yanada takomillashtirishni ham taqozo eta boshladi. E'tiqoddagi bunday o'zgarishlar endilikda fuqarolarning o'zini ham ana shunday munosabatlarga faol kirishishga unday boshlaganligi esa jamiyat taraqqiyotida tub burilish uchun zamin bo'lib xizmat qildi, deyishimiz mumkin. Aks holda, keksa tarix o'lchamlarida mustaqillikning qisqagina davri mobaynida mamlakatimizda shuncha katta hajmdagi bunyodkorlik ishlari amalga oshirilmagan bo'lardi, albatta. Bu holni mamlakatda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotganlar sonining oshib borganligi to'g'risidagi rasmiy ma'lumotlarda o'z aksini topganligi orqali ham ko'rishimiz mumkin. Ya'ni, bugungi kunga kelib yurtimizda faoliyat ko'rsatayotgan tadbirkorlar soni 517 501 nafarni tashkil etgan bo'lsa¹, o'zini o'zi band etgan tadbirkorlik sub'yektlari soni esa 1 720 423 kishiga yetgan².

Ayni paytda yangilanishlar davri taqozosi o'laroq bozor iqtisodiyoti talablari va sharoitlariga moslasha olmay qolayotgan ayrim yoshlar, kimsa va sub'yektlar borligini ham inkor etib bo'lmaydi. Tabiiyki, buning ajablanarli jihatini yo'q. Zero, bozor iqtisodiyoti qonuniyatlarini jamiyat a'zolarining barcha qatlamlari qatori yoshlarimizning hammasi ham birdek o'zlashtirib olyapti, deb bo'lmaydi. Natijada amaldagi qonunchilikni yaxshi bilmaslik yoki bu boradagi tushunchalarning sayozligi oqibatida ayrim yoshlarning yangilanishlar davriga xos amaldagi iqtisodiy sharoitlarga moslashishi qiyin kechmoqda va buning oqibatida ba'zi hollarda o'z faoliyatlarini to'xtatish uchun ham majbur bo'lishmoqda. Buni yuqorida

¹ O'zbekistondagi tadbirkorlik sub'yektlari soni 517,5 mingtani tashkil etdi. // xabardor.uz, 2022, 1 iyun.

² Fuqarolar 70 ga yaqin faoliyat turi bilan o'zini o'zi band qilishi mumkin. // sputniknews.uz, 2022, 2 iyun.

keltirilgan tadbirkorlik faoliyatiga kirishgan sub'yektlardan 32 566 tasi o'z faoliyatlarini to'xtatishganligi fakti ham tasdiqlaydi¹. Ayni paytda ushbu ma'lumot shundan ham darak beradiki, bozor iqtisodiyoti haqidagi to'laqonli tasavvur va tushunchalar asosida shakllangan qat'iy ma'naviy-ma'rifiy qiyofa va e'tiqod aholining barcha qatlamlari qatori yoshlar ongida ham hali to'liq shakllanmagan. Demak, bu borada ana shunday e'tiqodni qaror toptirish jamiyat va davlat oldida turgan muhim vazifalardan birilgicha qolmoqda.

Shu bois mustaqillik tufayli avj oldirilgan islohotlar ta'lim jarayonlarini ham qamrab ola boshlaganligi o'z-o'zidan tushunarli. Zero, yoshlar ongida zamonaviy e'tiqodni shakllantirish va qaror toptirish yangi bilimlarni puxta egallash bilan uzviy bog'liq bo'lib, buning uchun ta'lim tizimining o'rnini va roli alohidadir. Bunda ta'lim jarayonining o'zi bozor munosabatlari jarayonlariga moslashish uchun majbur bo'layotganligini ham alohida qayd etish lozim. Natijada davlat ta'limi bilan birga nodavlat ta'lim tizimi ham asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, taraqqiyotda o'zi uchun alohida yo'l ocha boshlaganligiga keyingi yillar mobaynida barchamiz guvohi bo'ldik. Xuddi shu jarayon oliy ta'limda ham kuzatildi, ya'ni endilikda, keyingi 15-20 yil ichida, bozor iqtisodiyoti munosabatlari belgilaydigan sohalar uchun kerak bo'lgan yangi yo'nalish va mutaxassisliklar soni ko'paya boshlashi bilan birga, yangi nomdagi oliy ta'lim muassasalari ham ochilib, faoliyat ko'rsata boshladi.

Bunday yangilanishlar oliy ta'limda xalqaro hamkorlikni yanada rivojlantirish va uni yangi bosqichga olib chiqishni ham taqozo eta boshladi. Natijada keyingi o'n yilliklarda yurtimizda ko'plab xorijiy mamlakatlar yetakchi OTM larining filiallari va qo'shma fakultetlari ochilishiga e'tibor kuchaytirildi. Pirovard oqibatda, agar mustaqillikning dastlabki yillarida respublikamizda 70 ga yaqin OTM lar faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, mazkur yangilanishlar oqibatida esa bugungi kunga kelib respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan OTMlarning soni 210 tadan oshdi. Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning tashabbusi va bevosita rahbarligi bilan oliy ta'lim tizimining bozor iqtisodi munosabatlariga moslashuv jarayoni hozirda ham izchillik bilan davom etmoqda. Xususan, respublikamizdagi barcha OTMlariga qabul kvotalari oshirilmoqda², 2030 yilga borib o'rta maktablarni bitiruvchilarining 50 foizini oliy ta'lim bilan qamrab olish maqsad qilib olingan. Oxirgi paytlarda esa institutlarning universitetlarga,

¹ O'zbekistondagi tadbirkorlik sub'yektlari soni 517,5 mingtani tashkil etdi. // xabardor.uz, 2022, 1 iyun.

² Oliy ta'lim muassasalariga qabul kvotalari. // opendata.edu.uz/vazirlik/16.php.

davlat OTMlarining o'zini o'zi moliyalashtiradigan mustaqil ta'lim muassasalariga transformatsiyasi jarayonlari ham sohada amalga oshirilayotgan tub islohotlarning o'ziga xos ko'rinishlari bo'lmoqda.

Bulardan ko'zlangan asosiy maqsadlardan biri yoshlarimiz e'tiqodini yurtimiz ravnaqi va taraqqiyoti, uning jahon hamjamiyatidagi munosib o'rnini yanada mustahkamlab borish borasidagi tushuncha va tasavvurlarni puxta egallash tomon yo'naltirishdan iborat bo'ldi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ana shu maqsadda yangilanishlar davrida amalga oshirilayotgan barcha sa'y-harakatlar va iqtisodiy islohotlar taqozo etgan iqtisodiy bilimlarga nisbatan qiziqishning ortishi aks etgan mazkur an'analar yoshlarning ma'naviy qiyofasini o'zgartirib, e'tiqodlarini yangicha tushuncha va qarashlar bilan mustahkamlab boryapti. Buni yoshlar o'rtasida o'tkazilgan ijtimoiy so'rovnoma natijalari ham ko'rsatib turibdi..... Ba'zi mutaxassislar tomonidan haqli ravishda ta'kidlanishicha, jamiyatimiz hayotidagi izchil yangilanishlar oqibatida ro'y berayotgan o'zgarishlarning: "... mazmuni mohiyatan bozor munosabatlari negizida o'zgarib bormoqda. Ularda mulkchilikning turli shakllari, moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'molning yangicha xarakteri ifodalanmoqda. Jamiyatimizda yangidan shakllanayotgan iqtisodiy madaniyatda kishilarning manfaatlari, shaxsiy mas'uliyati, ishbilarmonligi va tadbirkorligi, ijodkor faoliyati va erkin tashabbuskorligi yaqqol namoyon bo'lmoqda"¹.

Bir so'z bilan aytganda, iqtisodiy islohotlar tufayli ta'lim tizimida ham amalga oshirilayotgan ijobiy o'zgarishlar yoshlarimiz ongi va tafakkuridagi iqtisodiy tushuncha va tasavvurlar tabiatining o'zgarishi, bilimlar qamrovi va doirasining kengayishi ularning e'tiqodida ham, shubhasiz, muayyan darajada o'z aksini topishida zamin yaratmoqda. Zero, "...e'tiqodni yaxlit butunga birlashtirib turgan barqaror elementlardan biri bilimdir. Chunki bilim hodisa, voqea, jarayonlarning, hatto inson ongi va faoliyatining turli xususiyatlari, xossalarini o'zida aks ettiradi. Xuddi shuning uchun ham bilim e'tiqodning vujudga kelishi uchun eng muhim asos vazifasini bajaradi"². Bu esa o'z navbatida e'tiqodni boyitish uchun xizmat qilayotgan yangicha iqtisodiy bilimlar mazmuni va mohiyatining o'zgarib borishi, aksariyat hollarda, yoshlar faoliyatiga pragmatik tus berib borishida ifodalanadi, ta'lim jarayoni esa yoshlar ongida ilmiy dunyoqarashni

¹ Asraqulova A. Yangi taraqqiyot davrida iqtisodiy tafakkur va iqtisodiy madaniyat dialektikasi. // Jamiyat va innovatsiyalar, 2021, №9.- 168-b

² Choriyev A. Inson falsafasi. Mustaqil shaxs. Ikkinchi kitob. – T.: Chinor, 2002.- B.237.

shakllantirishning ommaviy va eng samarador vositasi sifatida e'tiqodni qaror toptirishning ham muhim asoslaridan biri bo'lib namoyon bo'ladi.

Shunday tarzda iqtisodiy islohotlar jamiyatning barcha a'zolari qatori yoshlar ongidagi e'tiqodning ham o'zgarishiga olib keladi. Bunda yangilanish jarayonlarining avj olishi yoshlarimiz e'tiqodida o'z mas'uliyatini chuqurroq his etish, jamiyat rivoji bilan bog'liq bo'lgan muammolarni teranroq anglash, islohiy jarayonlarning faol ishtirokchisiga aylanish, buning uchun zamonaviy bilim va tajribalarni tezroq va puxtaroq o'zlashtirish, taraqqiyotda ro'y berayotgan va kundalik turmushimizga shiddat bilan kirib kelayotgan innovasion yangiliklardan xabardor bo'lish bilan birga ularni imkon qadar chuqurroq egallash haqidagi qat'iy qarashlarni hosil qilish uchun jiddiy turtki bo'lib xizmat qilmoqda. Natijada e'tiqoddagi o'zgarishlar tufayli yoshlarning o'z turmushiga nisbatan munosabati ham tez o'zgarmiqda. Bu ularning zamonaviy ta'lim muassasalarida o'qish istagidagi intilishlar, istiqbolli mutaxassisliklarni egallash, moliyaviy masalalarni puxta o'zlashtirish uchun harakat qilish, tadbirkorlik va ishbilarmonlik bilan shug'ullanishga "ro'ju qo'yish", xorij ta'lim muassasalarida tahsil olish, buning uchun xorijiy tillarni o'rganishga nisbatan xohish-istakning keskin kuchayishi, axborot almashinuv vositalarining imkoniyatlarini egallashdagi yashin tezligidagi "chaqqonlik", xorijiy mamlakatlarda ishlash uchun intilishning ortishi, uy, turar-joylarni qaytadan qurish va zamonaviylashtirish singari ko'plab yo'nalishlarga "o'zlarini urishi" kabilarda yaqqol ko'rinmoqda.

Ushbu o'rinda shuni ta'kidlash o'rinliki, e'tiqoddagi sustlik hukmron bo'lgan yaqin o'tmishda bunday hollar hech qachon hozirgichalik darajada ko'zga tashlanmagan edi. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitidagi yangilanishlar davrida turmush darajasini ko'tarish ketidagi muammolar insonlar e'tiqodini ham o'zgartirib yangi sharoitda yashash, fikrlash hamda daromad qilishga o'rgatmoqda, desak, mubolag'a bo'lmaydi. Vaholanki, bizningcha, e'tiqodda o'zgarishlar qilmasdan turib maqsadga erishib bo'lmaydi va ayni paytda maqsadga erishish jarayonidagi vazifalarni uddalash ham o'z navbatida e'tiqoddagi o'zgarishlarni ham ta'minlab boradi. Bunda, albatta, barcha davrlarda jamiyatning katta umidi bo'lgan yoshlar jamiyat taraqqiyotidagi niyat va muddaolarni ro'yobga chiqarishda asosiy kuch hisoblanadi. Bunda ularga, shubhasiz, muttasil ravishdagi o'zgarishlarni boshdan kechirayotgan e'tiqodlari juda qo'l keladi. Binobarin, ushbu holdan davlat ham, mamlakat ham butun xalqimizdek manfaatdordir.

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТДА ИНСОН КАПИТАЛИ

Абдуллоҳ Ибрагимов

“Янгиобод” МФЙ қошида ташкил этилган “Комолон – ёш олимлар уйи” илмий тўғарагининг раҳбари.

Ортиқов Абдуғаффор

Экология, инсон ва табиат хавфсизлиги Халқаро фанлар Академиясининг академиги. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Ижтимоий-иқтисодий таҳлил гуруҳининг ҳамда Ўзбекистон “Адолат” СДП эксперти.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида Ўзбекистони янги ўн йилликка қадам қўйяётгани, эришган натижалар тарихга айланиб, янги-янги ўзгаришларни амалга ошириш бўйича улкан вазифалар ва имкониятлар пайдо бўлаётгани ва шу боис, мамлакатимизни 2020 йил ва келгуси 5 йилда ривожлантириш бўйича, устувор йўналиш ва вазифаларни белгилаб олиш лозимлиги таъкидланган эди.

Белгиланган марраларга еришиш йўлида мамлакатимизда рақамли иқтисодиёт ва бу борада жамланган билимлар асосида ётувчи замонавий ахборот ва коммуникацион технологияларни пухта эгаллаш ва улардан кенг фойдаланиш кераклиги, Мурожаатномада қайд этилди.

Ривожланиш борасида мисли қўрилмаган ютуққа эришган мамлакатлар тажрибаси шундан далолат берадики, рақамли билимлар яъни рақамли ахборот-коммуникацион технологияларга асосланган иқтисодиёт юксалишнинг энг қисқа йўлидан бориш имкониятини берар экан. Ахборот-коммуникацион технологиялар инсонлар ва умуман жамият ҳаётининг барча соҳаларига кириб бориши рақамли иқтисодиётни ўзга иқтисодий тизимлардан ажратиб турадиган хусусияти, белгисидир.

Ахборот-коммуникацион технологиялар имкониятларидан кенг фойдаланиб мисли қўрилмаган, кечагина афсонадек туюлган ютуқларга эришишнинг сабаби, бизни фикримизча, қуйидагилардан иборат: биринчидан, бу технологиялар кундан-кунга ҳажми ортиб бораётган ахборотларни узатиш, жамлаш, ишлаш, қайта ишлаш, фойдаланишда муҳим ўрин тутмоқда; иккинчидан, улар инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча жабҳаларида ресурслар, вақт, энергияни тежашнинг мисли қўрилмаган имкониятларини очиб бермоқда;

учинчидан, улар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, бошқариш, ҳамда ижтимоий соҳаларнинг ажралмас қисмига айланиб, бу соҳалар ривожига улкан таъсир кўсатмоқда; тўртинчидан, жаҳон миқёсида глобаллашув жараёнини чуқурлашувига сабаб бўлиб, мамлакатлар миллий хўжалигини у жараён билан чамбарчас боғлиқлигини таъминламоқда; бешинчидан, информацион технологиялар тадбиркорлик субъектлари ҳамда давлат бошқаруви органлари фаолияти самарадорлигига таъсир этиб, у фаолиятни шаффофлик, ошкоралик даражасини кескин ошишига сабаб бўлмоқда; олтинчидан, мамлакатларда турли таҳдид, хавф-хатар, рискларга (терроризм, жиноятчилик, хусусан, коррупция ва бошқалар) қарши амалга оширилаётган хавфсизлик (иқтисодий, сиёсий, ахборот, харбий ва бошқа) тадбирларини юқори даражада бўлишини таъминламоқда. Айнан мана шу сабаблар ҳамда хорижий мамлакатлар тажрибаси Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётга ўтиш яқин беш йилликнинг устивор вазифаси деб белгиланди¹.

Мутахасислар, рақамли иқтисодиётни шакллантириш, информацион-коммуникацион технологиялар ривожлантириш катта ҳажмдаги моддий ва молиявий маблағлар ажратилишини, рақамли иқтисодиётни зарур инфратузулмасини яратишни ҳамда янги иқтисодий муносабатларга мос келувчи инсон капиталини тайёрлаш ва уни самарали бошқаришни тақозо этади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ривожланиш дастурига кўра ўтказилган тадқиқотлар натижасида жаҳон ҳамжамияти эга бўлган бойликнинг 64,0 фоизи инсон салоҳияти ҳиссасига тўғри келиши аниқланган. Табиий ресурслар ва жаҳондаги мавжуд барча ишлаб чиқаришдаги техника-технологияларга эса умумий бойлик ҳажмининг атиги учдан бир қисми тўғри келди. Инсон салоҳияти даражаси Шимолий Америкада 76,0 фоизни, Ғарбий Европада 74,0 фоизни, Жанубий Америкада 74,0 фоизни Яқин Шарқда 43,0 фоизни, Шарқий Осиёда 77,0 фоизни ташкил этади¹.

Минг афсуски, бизнинг мамлакатда бундай ҳисоб-китоблар амалга оширилмаган. Бизнинг, мавжуд статистик маълумотлар асосида амалга оширган ҳисобимиз, мамлакатимизда яратилаётган миллий

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси, 26 январь 2020 йил // www.gazeta.uz

бойлик таркибида инсон капиталини улуши 20 – 25 фоиздан ошмаслигини кўрсатди.

Ўзбекистонни яқин келажаги, уни тараққиётининг одимлари миллий хўжаликни турли соҳаларида фаолият юритаётган инсон капитали меҳнатининг унумдорлиги ҳамда бу капитални бошқаришни тўғри ташкил қилишга боғлиқ. Зеро шундай экан мамлакатда инсон капиталига бўлган муносабат кескин ўзгариши, бу капиталдан фойдаланиш даражаси янги босқичга чақарилиши лозим. Акс холда, Ўзбекистонни ривожланган мамлакатлар қаторида кўриш рўё бўлиб қолаверади. Нима қилиш керак? Инсон капиталидан самарали фойдаланиш учун қандай тадбирларни амалга ошириш лозим?

Бизга маълумки, инсон капитали – бу ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида турли бойликлар яратишда фаол иштирок этувчи, чуқур илм-билимга эга бўлган, тинимсиз ўз устида ишловчи, ижодкор, турли қобилиятларга эга, маданияти, маънавияти юқори бўлган, рухан ва жисмонан соғлом инсондир.

Узоқ йиллар давомида биз инсонга фақат унда мужассамлашган меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган, ишлаб чиқарувчи куч, ресурс, “қора ишчи”си сифатида қараб келдик. Уни фаолиятига таъсир этувчи иқтисодий, молиявий ва айниқса ижтимоий омиллар, хусусан, таълим, соғлиқни сақлаш, оилавий шароит, инсоннинг рухий ҳолати, миграция ва бошқа омиллар умуман ҳисобга олинмаган. Инсонни фақат меҳнат қилувчи, ишлаб чиқрувчи куч эмас, балки комили инсон, кенг маънода капитал бўлишига, келажакда катта даромад келтиришига жуда кўп омиллар, ҳолатлар таъсир этишини, афсуски, узоқ йиллар давомида тушуниб етолмадик. Бу хато, камчиликни биз зудлик билан тузатишимиз, лозим.

Мамлакат равнақи, келажаги учун бор имкониятларини ишга солган, илм-хунар ўрганган, интеллектуал салоҳиятини шу йўлда сарфлаётган инсонни биз улуғлашимиз лозим. Боз устига, Президентимиз айтганларидек, Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айланиши, унинг тараққий этган илм-фани, маорифи ва маданияти орқалигина амалга ошишини ва бу ҳақиқат эканлигини биз ҳеч қачон унитмаслигимиз керак.

Бизнинг, узоқ йиллар давомида олиб борган тадқиқотларимиз шундан далолат бермоқдаки, бугунги кунда инсон капиталини

қуйидаги алоҳидалик томонлари, ривожланган мамлакатларда ва қисман бизнинг кундалик ҳаётимизда намоён бўлмоқда:

- инсон капитали жамиятнинг энг катта бойлиги, иқтисодий ўсишнинг муҳим ва ҳал этувчи омилига айланди ва бу жараён чуқурлашмоқда;

- инсон капиталини шаклланиши инсондан (уни оиласи бюджетидан) ҳамда у яшаётган жамиятдан катта сарф-харажатлар қилинишини талаб этмоқда. Хусусан, АҚШда ҳар йили ўртача ЯММ (19,4 трил. долл. 2019 йил бошига)нинг 15 фоизи миқдоридаги маблағ (2,9 трил. долл.) инсон капиталига инвестиция қилинар экан.;

- инсон капиталида мужассам бўлган қобият, кўникмалар муайян ресурс бўлиб, жамғарилиш, аккумуляцияланиш хусусиятига эга ва ундан керакли йўналишда фойдаланиш зарур;

- инсон капитали моддий капитал каби жисмоний эскириш, яъни ўзини иқтисодий қийматини ўзгартириш хусусиятига эга, аммо бу капитал моддий капиталдан фарқли фойдаланилган сари қийматини орттириб, ликвидлик даражасини ошириб боради;

- инсон капиталини, уни эгаси бўлган тирик жондан ажратиб бўлмайди;

- инсон капиталини шаклланиш манбаидан (давлат, оила) қатъий назар ундан фойдаланиш, даромад олиш инсонни ўзи томонидан назорат қилиб борилади. Бу жойда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, давлат ва уни бошқарув органлари инсонни барча қобият, хусусият, сифатлари намоён бўлиши учун ҳуқуқий, иқтисодий, молиявий ва албатта мафкуравий макон, шароит яратиши лозим.

Рақамли иқтисодиёт, яъни АКТлар кенг фойдаланилаётган электрон ривожланиш шароитда инсон капитали билан боғлиқ кўрсаткичлар, индикаторлар жорий этилиши ва улар ёрдамида а) инсонни рақамли иқтисоддаги мавқеи, иштироки, меҳнатининг унумдорлигини, б) бу иқтисодиётни инсонга, уни комиллик даражасига қўйиладиган талабларни аниқлаш ва баҳолаш мумкин бўлади.

Биз, инсонни, маҳнاتини янги иқтисодий шароитдаги роли, аҳамиятини ҳамда иқтисодиётни “рақамлашганлик” даражасини аниқлашда қуйидаги кўрсаткичлардан ёки бир неча кўрсаткични агрегациялашдан фойдаланишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

– олий маълумотли мутахасисларнинг банд аҳоли таркибидаги улуши;

– 1000 аҳолига тўғри келадиган ОЎМ студентлари сони;

– 1000 аҳолига тўғри келадиган тадқиқотчилар сони;

– ИКТ соҳасидаги мутахасисларнинг аҳоли таркибидаги улуши;

– ИКТ соҳасидаги мутахасисларни ўқишини ташкил қилган ташкилотларнинг улуши;

– сўнги йилларда “Ахборот-таҳлил” йўналиши бўйича ўқиган, малакасини оширган фуқаролар ҳамда ҳокимият ва бошқа бошқарув органлар ходимларининг сони;

– ҳафтада бир маротабадан кўп Интернет тармоғига кирган ташкилот ходимларининг сони.

Санаб ўтилган кўрсаткичлар бўйича таҳлил ишлари амалга оширилаётганда, албатта, мамлакат ёки унинг ҳудудларидаги ишсизлик даражаси, хўжаликларда фаолият олиб боровчи ишчи-ходимларнинг билими, маҳоратининг бугунги ишлаб чиқариш талабларига тўлиқ мос эмаслиги кабилар индикаторлар ҳам ҳисобга олинishi лозим.

Қайд этилган барча кўрсаткичлар бўйича олинган маълумотлар, бир томондан, мамлакатда рақамли иқтисодиётни ривожланиш суръатларини, уни шаклланиш даражасини ифодаласа, иккинчи томондан, рақамли иқтисодиётда инсон капиталини иштироки, уни меҳнати натижалари, инсонни янги муносабатлар оғушидаги ўрнини белгилайди.

Рақамли иқтисодиётни ривожланишида муҳим роль ўйнайдиган яна бир неча ҳолатни, хусусан: 1) шароитга қараб ўзгарувчан, қулай ишчи муҳити (“деловая среда”)ни яратиш; 2) амалга оширилаётган тадбирларни ҳуқуқий-меъёрий таъминланиши; 3) аҳоли имкониятларини кенгайтирилишини ва бу жараёни бошқариш, координациялашни йўлга қўйилиши; 4) мамлакат ҳудудларни бир текис ривожлантириш жараёнини мувофиқлаштириш тадбирлари ҳисобга олинishi лозим.

Хулоса ўрнида: рақамли иқтисодиётни шаклланиш, ривожланиш шароитида инсон капитални муҳим роль ўйнашини ҳисобга олиб ҳамда бу капитални бошқаришга, ундан самарали фойдаланишга катта эътибор қаратилиши лозимлигини хис этиб, ҳар бир мамлакатда “Рақамли иқтисодиётда Инсон капитални

Концепцияси”ни ишлаб чиқиш ва тезкор амалиётга жорий этишни тақазо этади.

KORRUPSIYA TUSHUNCHASINING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Aripov Alisher Sayfiddinovich

Navoiy davlat universiteti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasining mustaqil tadqiqotchisi

Korrupsiya tizimining hajmining o'sishi nafaqat uning ishtirokchilari sonining ko'payishi bilan, balki yangi korrupsionerlarning paydo bo'lishi bilan ham bog'liq –uning qadimgi elementlari o'rtasidagi korrupsion munosabatlar bunga dalil.

Shu bilan birga, ushbu tizimning har bir elementi, sherikni (tizimning boshqa elementini) yo'qotganda, nafaqat o'yinning oldingi qoidalarini takrorlashga, balki bundan tashqari, ushbu korrupsiya o'yiniga imkon qadar ko'proq korrupsiya tizimida ishtirok etish huquqini beruvchi jamiyat a'zolarini jalb qilishga harakat qiladi.

Shu munosabat bilan, biz korrupsiyani o'rganishda va undan ham ko'proq unga qarshi kurashish choralari ishlab chiqishda uning tizim sifatida chiziqli emasligini, uning ichidagi doimiy o'zgaruvchan munosabatlarni hisobga olishimiz kerak, bu uning tobora yangi jihatlari, qirralari paydo bo'lishiga olib keladi.

Ichki barqarorlik tizim sifatida ko'rib chiqilgan korrupsiyaning asosiy xususiyatlaridan biridir. Bunday barqarorlik uning elementlari o'rtasida mavjud bo'lgan juda qattiq ierarxik aloqalarga asoslanadi. Korrupsiyaviy o'zaro ta'sir ishtirokchilari resurslarni, boyitishga qaratilgan maqsadlarni, maxsus qadriyatlarni, shu jumladan korrupsiyaviy o'zaro aloqalar bo'yicha o'z ishtirokchilarini himoya qilishga qaratilgan resurslarni boshqarish vakolatiga ega bo'lgan umumiy manfaatlar bilan birlashtirilgan.

Hozirgi kunga qadar biz korrupsiya jarayoni subyektlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir to'g'ridan-to'g'ri sodir bo'ladigan vaziyatni tasvirlab berdik. Shuni yodda tutish kerakki, xodim bir emas, balki bir nechta boshqa shaxslar bilan bog'liq bo'lishi mumkin, ko'pincha vositachilik qiladi. Vositachining mavjudligi yoki yo'qligi bitta korrupsiya o'zaro ta'sirida kim ishtirok etishiga va uning subyektlari o'rtasida ishonchli munosabatlar o'rnatilganligiga bog'liq.

Shubhasiz, davlat darajasida bunday o'zaro ta'sir bo'lsa, vositachining xizmatlari (u bilan ma'lum ma'muriy funksiyalarga ega bo'lgan mansabdor shaxs ishonchli munosabatlarga ega) keng talab qilinadi. Shu bilan birga, kichik biznes va turli xil tekshiruvchi va nazorat qiluvchi organlarning o'zaro ta'siri darajasida vositachilar xizmatlari unchalik keng qo'llanilmaydi: bu yerda, qoida tariqasida, shaxsiy aloqalar mavjud.

Birinchi holda, vositachining xizmatlaridan foydalanish zarurati korrupsiya jarayonlarining tabiatidan kelib chiqadi: har qanday korrupsiya harakati e'tiborga olinmasligi, oshkor etilmasligi, "yashirin" bo'lishi kerak. "Korrupsiyaning namoyon bo'lishi, uning mexanizmlari yashirin"¹. "Imzo qo'yish huquqi"ga ega bo'lgan mansabdor shaxs aniq qaror qabul qilish to'g'risidagi faktlar, batafsil ko'rib chiqilgan variantlardan emas, balki korrupsiya munosabatlaridagi ishtirokidan kelib chiqib, faqat ma'lum darajada ma'lum bo'lishi mumkinligiga ishonch hosil qilishi kerak va u yoki bu darajada ishonishi mumkin bo'lgan shaxslar doirasi bilan belgilanadi.

Ikkinchi holda, korrupsiya amaliyotining yana bir xususiyati aniqlanadi. Gap shundaki, korrupsiya ko'pincha xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati xarajatlarini kamaytirish usuli sifatida belgilanadi. Masalan, soliq inspektoriga pora berish soliqlarni to'liq to'lashdan ko'ra arzonroq bo'lib chiqadi. Shu bilan birga, masalan, soliq tizimida soliq xizmatchisining to'lovi u aniqlagan yashirin soliqlar tufayli byudjetga kiritilgan mablag'lar miqdoriga deyarli bog'liq emasligini tushunish kerak. Bu ko'pincha soliq yig'uvchi halol xizmatdan ko'ra pora olishga ko'proq qiziqish bildirishiga olib keladi. Bunday holda, korrupsiya korrupsiyaning ikki tomoni uchun foydalidir.

Shu bilan birga, korrupsiyani bunday tushunishga asoslanib, ushbu zanjirda vositachining yo'qligi sabablari aniq bo'ladi: uning xizmatlaridan foydalanganda xarajatlar keskin oshadi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, korrupsiya ijtimoiy munosabat sifatida almashinuvning o'ziga xos turini anglatadi va pora tranzaksiya xarajatlari sifatida qaralishi mumkin. Shaxslar, ma'lum bir ijtimoiy guruh vakillari sifatida, ular tegishli xizmatlar, sovg'alar, pul va boshqalar evaziga nimani xohlashlarini olishlari mumkin bo'lgan o'zaro munosabatlarga kirishadilar va ular pora olishni o'z biznesini iloji boricha qisqa vaqt ichida ishlab chiqarish zarurati yoki o'zlari uchun ijobiy bo'lgan muammoni hal qilish istagi bilan bog'liq zarur xarajatlar sifatida ko'rib chiqishga tayyor bo'lishadi.

¹ Добренев В.И., Исправникова Н.Р. Коррупция: современные подходы к исследованию. М.: 2009. С.27

Shuningdek, ayirboshlash munosabati, uni amalga oshirishning ixtiyoriyligi darajasi sifatida tushuniladigan korrupsiya aktining bunday muhim xususiyatini ta'kidlash maqsadga muvofiqdir. Ushbu xususiyat asosiy ahamiyatga ega, chunki u asosan korrupsiyaning o'zaro ta'sirini amalga oshirishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xarajatlar darajasini belgilaydi. Shu bilan birga, almashinuvning ixtiyoriyligining past darajasi rasmiy qoidalardan foydalanish zarurligiga olib keladi (majbur qiladi).

ТАРИХНИ СУБЪЕКТИВЛАШТИРИШ ВА УНИНГ САБАБ ВА ОҚИБАТЛАРИ

Жумаев Бахром Панжиевич,

Қарши давлат университети, Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари билан ишлаш, назорат ва мониторинг бўлими бошлиғи

Аннотация. Мақолада тарихни субъективлаштириш унинг сабаблари оқибатлари ҳақидаги фикр-мулоҳазалар билдирилган. Трансформация, модернизация, давр талаблари байроғи остида тарихий воқеаларни сохталаштириш ва ижтимоий-сиёсий мақсадларга, шиорларга бўйсундиришга уриниш жараонлари таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: субъективлаштириш, халқ душмани, баҳолаш, тарихий онг, тарихий тафаккур, феномен, маданий мерос, ижтимоий тарихий воқелик, этнометодологик хусусият, миллий ўзликни англаш, тарихий - маданий парадигма.

Тарихни субъективлаштириш, яъни уни объектив асосидан ажратиб маълум бир ғоя, схема, таълимотга бўйсундиришга интилиш ҳар доим фальсификацияни келтириб чиқарган. Тарихни сохталаштириш, бузиб талқин қилиш объектив воқеаларни маълум бир “изм” ёки сиёсий мақсадларга бўйсундиришга интилиш ифодасидир. Масалан, ўтган асрнинг 20-йилларида шўролар салтанатига қарши курашган, миллий мустақиллик учун курашган жадидлар, Қурбонжон Додхо, Мадаминбек, Шермуҳаммад, Шакархон аёл, Мирзо Умар, Умарқул, Омон Полвон, Муэтдин, Жонбек қози, Аҳмад Полвон, Исроил, Мирза Поксод, Холмирза, Турсуналиев кабилар совет тарихчилари томонидан “халқ душманлари”, “босмачилар” деб эълон қилинди. Ваҳоланки, ушбу ҳаракатларнинг моҳияти ва йўналиши Ватан мустақиллигини тиклаб, миллий давлат, миллий қўшин ва миллий ғояни сақлашга қаратилган эди. Улар маориф, маданият

орқали сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ўзгартиришни мақсад қилиб қўйгандилар, яъни Туркистонда конституцияга асосланган Республика тузумини ўрнатишни кўзладилар. Қайд этиш керакки, большевикларга қарши курашнинг замирида нафақат мустақилликни тиклаш, балки асрлар мобайнида ҳукм суриб келаётган хусусий мулкчиликни, эркин бозор ва ишбилармонликни, дин ва миллий турмуш тарзини сақлаш ҳам ўрин олган. Шунинг учун, жадинчилик, “босмачилик” ҳаракатининг моҳияти ва йўналиши миллий ғоя билан коммунистик ғоя ўртасидаги муросасиз курашдан иборат бўлган эди.”¹ Совет тарихчилари томонидан тарихнинг, реал воқеаларнинг ўз мақсадларига мувофиқ, фальсификациялаштирилиши илм-фан соҳасида, ижтимоий ҳаётда рўй берган ягона мисол эмас. Субъективлик мавжуд экан, мудом фальсификацияга ўрин қолади ва ундан фойдаланиб, ўзининг ижтимоий -сиёсий мақсадларига осонгина етишни кўзлаётган нопок, шум ният кимсалар ҳам топилади. Демак, ижтимоий-тарихий воқеаларни ўрганиш, баҳолаш, улардан тарихий ҳақиқатни излаш узоқни кўзловчи мақсадларга қаратилгандир.

Трансформация, модернизация, давр талаблари байроғи остида тарихий воқеаларни сохталаштириш ва ижтимоий-сиёсий мақсадларга, шиорларга бўйсундиришга уриниш ҳозир ҳам учрайди. Масалан, мутахассисларнинг ҳисоб - китобларига кўра, Гомернинг “Илиада” асарини куйлаш учун камида икки ҳафта, машхур ҳинд эпоси “Маҳабҳорат”ни куйлаш учун тўрт ой, қадимги хитой поэмаси “Уч шоҳлик” асарини айтиб бериш ва куйга солиб ижро этиш учун эса деярли бир йил талаб этилади.² Ушбу асарлардаги мифологик тасвирларни тарихий воқелик сифатида қабул қилсак (бу борада ранг-баранг фикрлар, концепциялар мавжуд, аммо, ҳайратли томони шундаки, бирорта тадқиқотчи уларни шунчаки афсона, миф, ғайриҳаётий воқеа сифатида карамайди) давр ўтиши билан улардаги тарихийлик, тарихий хотирага жойлашган воқеалар реаллигини, объективлигини йўқотади. Биринчидан, мифологик тасвирларнинг реаллигини, объективлигини исботлашнинг имкони йўқ. Иккинчидан, ҳар бир ижрочи, субъект ўз қарашларини изҳор этмай, билдирмай қолмаган, шу тарзда тарихий реалликни, объективликни бузган. Учинчидан, ўтмиш тарих такрорланмаслиги билан зиддиятли

¹ Зиёев Х., Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. - Тошкент: Шарк, 2001. 372 -373 б.

² Егоров В. К. История в нашей жизни. - Москва: Наука, 1990. С. 10.

қарашларни, фикрларни уйғотади. Ҳеч ким объективликка, мутлоқ ҳақликка даъвогар бўлолмайди.¹ Шу кунгача ўзининг ижтимоий-сиёсий мақсадларига халқни, оммани, айниқса тарихий реалликдан беҳабар ёшларни ўз кетидан эргаштирмоқчи бўлган кучлар фальсификация усулидан кенг фойдаланиб келган. Шунинг учун ҳам ҳар бир киши, айниқса ёшлар тарихий воқеалар, уларнинг моҳияти, мақсади, ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида объектив билимларга эга бўлиши даркор. Объектив билим эса китобларда, хужжатларда қайд этилган фактлар, хулосалар эмас, балки ижтимоий тараққиёт қонунларига хизмат қиладиган воқеалар ифодаси ҳамдир. Демак, ҳеч бир ижтимоий-тарихий воқеа, ҳодиса айрим ҳолича олиб қаралмайди, бу субъективликни мутлақ даражага кўтариб, реал воқеликни фальсификация қилишга олиб келади, балки ҳар бир тарихий воқеа, тарихий ҳодиса ижтимоий тараққиёт нуқтаи назардан таҳлил қилиниши, баҳоланиши даркор.² Хўш,

тарихий хотиранинг субъектив воқелиги ва объективлашиши ўртасидаги қарама-қаршилиқни, номувофиқликни бартараф этиш ва улар ўртасидаги вақт ва макон талабларига, ижтимоий тараққиёт қонунларига мувофиқ келадиган жиҳатларни қандай шакллантириш, бу борада нималарга асосланиш лозим? Ахир “субъективлик билан объективлик ўртасидаги тафовутларни, фарқларни мутлақ бартараф этиш имкони йўқ” чунки объектив борлиқни субъектив идрок этиш инсон мавжудлигининг шарти ва моҳиятидир. Ушбу саволга тўла-тўқис жавоб беришнинг имкони йўқ, ҳеч бир жавоб мутлақ ҳақиқат бўлолмайди. Ижтимоий - тарихий воқеаларнинг нисбийлигидан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, тарихий хотира :

биринчидан, давр талаблари, идеологик, сиёсий мақсадларнинг концептуал кўрсатмаларига мос келиши;

иккинчидан, ижтимоий тадқиқотлар талабларига, гносеологик эҳтиёжларни қондиришга, ҳар бир мавзуни объектив ёритиш ва ўрганишга оид профессионал йўл - йўриқларга мувофиқ,

¹ Бу борада жуда кўп манбалар, адабиётлар, тадқиқотлар мавжуд.

Каранг : Методологический и историографические вопросы исторической науки. – Томск: Изд. Томск. Гос.ун-та,1969; Косолюпов В.В. Методология и логика исторического исследования. - Киев, Наукова Думка, 1977; Келле Б.Ж., Кавользон М.Я. Теория и история. - Москва: Наука, 1988; Ерофеев Н.А. Что такое история? - Политиздат, 1976; Ракитов А.И. Историческое познание: системно - гносеологический подход. - Москва: Политиздат, 1982; История и историческое сознание. Сборник. Екатеринбург: ЕГУ, 2019.

² Каранг. Философские проблемы исторической науки. - Москва: Мысль, 1999; Философия и методология истории.- Москва: Наука, 1997.

бўлиши ; учинчидан, жамиятда қарор топган маънавий - ахлоқий императивларга, гуманистик эътиқодларга қарши чиқмаслиги, шу асосда миллий ва умуминсоний кадриятлар уйғунлигини, тараққиётини таъминлашга хизмат қилиши керак. Ушбу учта фундаментал принципдан бири бузилса ёки тарихий фактлар фальсификация қилинса, тарихий хотира ижтимоий объективлигини йўқотади ва тараққиётга зид ҳодисага айланади. Аммо файласуфлар ва тарихчиларнинг бошини қотирадиган муаммо шундаки, давр талаблари ўзгарувчан, гносеологик изланишлар тадқиқот мақсадига мувофиқ, мавҳум, жамиятдаги маънавий - ахлоқий императивлар зиддиятларга тўла ҳодисалардир. Ушбу мураккаб ва ички зиддиятларга тўла воқеликлар тарихий ҳақиқатни тўлиқ, объектив белгилаб беролмайди. Хўш, асосий мезон, кўрсаткич нимадан иборат? Илмий адабиётларда бу борада бирорта қоникарли жавоб учрамайди. Кўпгина тадқиқотчилар қиёсий таҳлил усулини таклиф этади ва ҳозирги ижтимоий-тарихий жараёнларни советлар даври билан қиёслашга урғу беришади. Аммо улар советлар даврида рўй берган, ўзбек халқи ва унинг интеллигенцияси томонидан яратилган маданий бойликларни XVI-XIX асрлардаги тарихий-маданий жараёнлар билан қиёслашни нимагадир унутишади. Бу ўринда тадрижийлик принципи, қиёслаш услуби унутилади ва тарихий фактларни, ҳодисаларни “жимгина” фальсификациялаш юзага келади. Шунинг учун тарихий хотира ҳар доим субъективликни объектив тараққиёт қонунларига мувофиқ, баҳолашни тақозо этади. Аммо объектив тараққиёт қонунлари ҳам догма, қотган қонунлар эмас. Уларни ҳам ижтимоий-сиёсий концепциялар, этномаданий, этносоциал тараққиёт белгилайди ва ҳар бир давр, этномаданий, этносоциал эҳтиёжлар уларга ўз талабини қўяди. Демак, объективлик ўзгармас қонунлар, формал ифода эмас, улар ўз навбатида кишилар онги ва тафаккурида шаклланган назарий андозалар, моделлар, идеаллар орқали объективлашади. Тарихни, ўтмишни қотган андозалар, моделлар тарзида ифода этиш келажакни, тараққиётни ҳам андозалар, моделлар тарзида кўришдир. Ижтимоий ҳаёт ва тараққиёт эса ҳеч қачон тайёр андозаларга, моделларга эга бўлмаган.¹ Агар шундай андозалар, моделлар бўлганида инсоният ҳаётини, тарихини, келажagini айтиб, белгилаб беришдан ҳам осон нарса бўлмасди. Ваҳоланки, ибтидоий провиденциализм ва астрологиядан тортиб, то

¹ Қаранг Поппер К. Нишет историцизма.-- Москва: АСПЕКТ-ПРЕСС, 1990. С. 19-24.

марксизм ва модернизмгача бўлган бирорта ижтимоий - тарихий башорат жамият ҳаётини аниқ, белгилаб, ифодалаб беролмаган. Тарихий хотира қанчалик муҳим ва ижобий характерга эга бўлмасин, у башорат функциясини, тараққиёт йўллари айтиб беришни ўз устига ололмайди. Тарихий хотира, умуман, тарих фани ва фалсафаси юзага келгандан бери субъективлик ва объективлик тўғрисида баҳс кетади. Тор, синфий ёндошувлар юзага келганидан бери объективлик, ҳис-ҳаяжон, эмоционаллик ва мифологик ёндошув ҳукмронлик қилганидан бери субъективлик ҳукмрон бўлиб келди. Тўғри, айрим тарихий воқеаларни буюк шахслар, саркарда, шоҳ, илм аҳли баҳолаб келган. Аммо бу тарихни ҳаракатлантирувчи куч- халқ, омма, жамият бўлиб келганини инкор қилолмайди. К.Поппер ижтимоий - сиёсий ва тарихий жараёнларни маълум бир назарий қолиплар, схемаларга солиш мумкин эмаслигини, ҳар қандай ижтимоий воқелик тасодифларга, кутилмаган ҳодисаларга, синергетик тараққиётга дуч келишини¹ қайд этганида ҳақ эди. Демак, тарихий хотира мутлақ, субъектив воқеа ҳам, мутлақ, объектив ҳам эмас, у вақт ва маконда кечадиган ижтимоий - тарихий жараёнларнинг ўзига хос ифодасидир. Ушбу усул мудом нисбийдир, у вақт ва макон талабларига мувофиқ кечади, шунинг учун тарихий воқеалар турли даврларда турлича талқин этилади. Тарихий-маданий типлар ўзига хос тарихий хотирани, ижтимоий -тарихий воқеалар талқинини талаб этар экан, гносеологик таҳлиллар ҳам ушбу талабларни ҳисобга олмай қолмайди. Бироқ давр талаблари остида тарихий ҳақиқатни ғайриобъектив талқин қилиш ҳоллари ҳам учрайди. Бундай ҳолларда тарихий ҳақиқат шунчаки тарихий фактларга ёки уларнинг талқинига асосланиб қолмайди, тарихий хотира ҳам у ёки бу фактларни ёдлаш, сақлаш, авлодларга етказиш усули бўлиб қололмайди. Ҳар бир тарихий факт қайта таҳлилни, этнометодологик қонуниятларга мувофиқ, қайта баҳоланишни тақозо қилади. “Тарихий фактлар шакллар ҳодисалар эмас, улар ҳам жонли ҳаёт ифодаси.”² Жонли ҳаёт талабларига мувофиқ келадиган тарихий фактлар, тарихий ҳақиқат, тарихий хотира сифатида ўрганилишга, талқин қилишга арзийдиган мавзудир. Шу билан бирга, ушбу тарихий ҳақиқатда ўзини - ўзи инкор қилувчи субъектив томон ҳам мавжуд бўлишини унутиб бўлмайди, ушбу томон унутилган заҳоти тарихий фактни, воқеани, ҳодисани

¹ Қаранг: Синергетика ва ижтимоий тараққиёт.-Бухоро, 2010.-11,14,108 б.

² Карсавин Л.П.Философия истории.-Санкт-Петербург: АО Комплект, 1993.-С.129, 302.

мутлақлаштириш, плюралистик ёндашишни рад этиш юзага келади. Баҳсга, тортишувга ва турли ёндашувларга ундайдиган тарихий факт тарихий хотиранинг асоси бўлиши ва тарихий ҳақиқатни шакллантириши мумкин. Тарихий фактлар ва воқеаларга мутлақ ҳақиқат сифатида қаралиши нафақат ижтимоий - тарихий воқеликка, шу билан бирга, ақлу идрокка, гносеологик изланишларга ҳам зиддир.

DEVIANT XULQ-ATVORLI O`SMIRLAR BILAN ISHLASH

Komilova Mohiniso Jobir qizi

Qarshi davlat universiteti Tarix fakulteti, Ijtimoiy ish ta`lim
yo`nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada deviant xulq-atvor mohiyati, o`smirlarda uchraydigan ayrim muammolar, deviantlikning kelib chiqish sabablari va ularni bartaraf etish usullari yoritilgan. Shuningdek, profilaktika choralariga e`tibor qaratilib, yoshlarning bo`sh vaqtdan unumli foydalanishi va ularga ta`lim-tarbiya berishdagi eng muhim jihatlar kabi masalalarga to`xtalangan.

Kalit so`zlar: Deviant, globalizatsiya, xulqiy og`ish, suitsid, yoshlar, huquqni muhofaza qiluvchi organlar, profilaktika.

Bugungi kunda jamiyatning dolzarb muammolaridan biri bu deviant (me`yordan chetga chiqqan) xulq-atvorli o`smirlar bilan ishlashdir. O`smirlik davri inson hayotining murakkab bosqichi hisoblanib, bu davrda jismoniy, psixologik va ijtimoiy o`zgarishlar kuzatiladi. Noto`g`ri tarbiya, atrof-muhitning salbiy ta`siri yoki ichki psixologik muammolar tufayli ayrim o`smirlar deviant xatti-harakatlarga moyil bo`lib qolishlari mumkin. Globalizatsiya, internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng ommalashishi o`smirlarning dunyoqarashi va qadriyatlar tizimiga kuchli ta`sir ko`rsatmoqda.

Og`uvchi xulq (deviant, lot. Deviatio-og`ish) deb, kishining qilmishlari, faoliyat turi odatiy, umum-e`tirof etilgan me`yorlardan farq qiladigan yoki u o`zi a`zosi bo`lgan jamiyat tomonidan qabul qilingan me`yorlarga mos kelmay, barqaror ravishda ularning ijtimoiy me`yorlaridan og`ishida namoyon bo`ladigan axloqqa aytiladi. Jamiyatga zid (antisotsial) bo`lgan og`ishlarga odamlar orasidagi shaxsning g`arazli, g`arazli-zo`ravon, tajovuzkor-zo`ravonlik qarashlari yoki jinoiy axloqning boshqa turlariga xos bo`lgan kriminal shakldagi jamiyatda qabul qilingan o`zaro munosabatlar qoidalarini ongli (kamdan-kam hollarda ongsiz) ravishda

buzishga qaratilgan qilmishi va harakatlarini kiritamiz. G‘arazli yo‘nalish deganda, noqonuniy yo‘l bilan moddiy manfaat, pul yoki mulkiy manfaat olish maqsadida moddiy boyliklarni taqsimlashga tajovuz qiluvchi huquqbuzarlik va qilmishlarni tushunish lozim.¹

Ijtimoiy axloqning og‘ishi jamiyatga qarshilik ko‘rsatishning nisbatan “passiv”(qoloq) tipi deb tavsiflanadi. Ular faol hayot tarzidan voz kechishga intilish, o‘z fuqarolik majburiyatlari, burchidan bo‘yin tovlash, shaxsiy va ijtimoiy muammolarni hal etishni istamaslikda ifodalanadi. Bunday hollarga ishdan, o‘qishdan bo‘yin tovlash, daydilik, fohishalik, kishini sun‘iy xomxayollar dunyosiga g‘arq qiluvchi va uning ruhiyatini yemiruvchi alkohol, giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar iste‘mol qilishni kiritish mumkin.

Bunday axloq shakllarining kuchayishi inson hayotida jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Faol hayot tarzidan butunlay voz kechish yoki majburiyatlardan qochish insonning o‘z ichki muammolari oldida ilojisiz qolishiga sabab bo‘ladi. Shu bilan birga axloqiy buzilishlar, shaxsning jamiyat tomonidan belgilangan normalar va me‘yorlarga zid harakat qilishi, oxir-oqibat ijtimoiy beqarorlikka olib keladi. Bu jarayon yoshlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini susaytirib, uni jamiyatdan tobora ajratib qo‘yadi. Natijada, insonning ijtimoiy izolyatsiyasi ortib, uni turli zararli odatlarning qurboniga aylanishiga olib kelishi mumkin. Bu zararli odatlar nafaqat shaxsning ruhiy va jismoniy salomatligini izdan chiqaradi, balki jamiyatda ijtimoiy muvozanatning buzilishiga ham sabab bo‘ladi. Bunday holatlar o‘z vaqtida aniqlanmasa va bartaraf etilmasa, chuqur ijtimoiy va shaxsiy inqirozga olib kelishi mumkin, bu esa jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Asotsial axloqning oshib ketishi – o‘zini-o‘zi o‘ldirish – suitsid (suitsid -suitsidentning. tilidan o‘z joniga qasd qilish) deyiladi. Shunday qilib, deviant (og‘adigan) axloqqa, shaxsning mazkur jamiyatda (ijtimoiy guruhda) rasmiy o‘rnatilgan yoki ilgaridan vujudga kelgan me‘yor va taomillarga mos kelmaydigan va subyektni undan ajratib qo‘yishga, davolash, tuzatish yoki jazolashga olib keluvchi axloq va harakatlar kiritiladi.²

¹ „Deviant xulq-atvor psixologiyasi“ L.M.Xakimova.Toshkent 2014

² “DEVIANT XULQ-ATVOR PSIXOLOGIYASI” O‘quv qo‘llanma L.YA.OLIMOV, O.R.AVEZOV, E.S.ESHOVDEVIANT Buxoro-2017

Deviant xulq-atvor(qonun-qoidalarga yoki ijtimoiy me`yorlarga zid bo`lgan xulq)yoshlar o`rtasida turli shakllarda namoyon bo`lishi mumkin. Bu turdagi xulq-atvorga quyidagilar kiradi:

- Jinoiy faoliyat bilan shug`ullanuvchilar: o`g`rilik, firibgarlik, zo`ravonlik, qotillik kabi jinoyat sodir etgan shaxslar.
- Giyohvand moddalar yoki spirtli ichimliklarga qaram bo`lganlar.
- O`z joniga qasd qilish yoki o`ziga-o`zi zarar yetkazish. Bu turdagi xulq-atvor odatda psixologik muammolar yoki chuqur stress bilan bog`liq bo`ladi.
- Radikal guruh a`zolari: jamiyatning umumiy qadriyatlariga zid bo`lgan e`tiqod yoki faoliyat bilan shug`ullanuvchilar.

Deviant xulq qadimda aholining ijtimoiy hayotida “axloqsizlik”ning bir turi deb tushunilgan. Deviant xulq-atvor odatda jamiyat tomonidan tog`ri qabul qilinmaydi va ko`pincha jazolanishga yoki ijtimoiy cheklovlarga olib keladi. Shu bilan birga, bu xulq-atvorning sabablari odatda murakkab bo`lib, shaxsning tarbiyasi, atrof-muhit, stress darajasi yoki ruhiy salomatligi bilan bog`liq bo`ladi.

Yoshlarning deviant xulq-atvori tushunchasi, shuningdek, ijod(ilmiy, texnik, badiiy va boshqalar) sohasiga oid ijtimoiy ma`qullangan og`ishlarni (“ijobiy og`ishlar”) o`z ichiga oladi. Ijodiy og`ishlar ijtimoiy taraqqiyotning manbaidir. Biroq, sotsiologlar yoshlarning deviant xulq-atvorining salbiy ko`rinishlariga ko`proq e`tibor berishadi. Tartibsiz xarakterdagi salbiy og`ishlar orasida jinoyatchilik, giyohvandlik, korrupsiya, ekstermizm va boshqalar ajralib turadi.

Yoshlar o`rtasida aniqlangan deviant ko`rinishlar ularning munosabatlari haqida xulosa chiqarishga imkon berdi. Masalan, yoshlarning alkogolizm darajasi va giyohvandlik darajasi o`rtasida teskari bog`liqlik mavjud; deviantning turli ko`rinishlarining paydo bo`lishi, bir salbiy hodisa boshqasini kuchaytirganda - alkogolizm zo`ravonlik jinoyatlarini qo`zg`atadi, giyohvandlik - yollanma va hokazolarni tashkil etadi. Biroq, umumiy kelib chiqishi mumkin bo`lgan yoshlar jinoyatlari o`rtasidagi bunday sababiy bog`liqlik har doim ham emas. Turli xil og`ish shakllarining atrof-muhit sharoitlariga bog`liqligi aniq. Salbiy va ijobiy og`ishlarni o`zaro ta`sir qilish qiyin. Ikkinchisi yoshlar o`rtasida jinoyat sodir etish sabablarini tushunish uchun alohida ahamiyatga ega. Xususan, o`zini ijtimoiy foydali shakllarda (ijodkorlik) amalga oshira olmagan va salbiy deviant xatti-harakatlarida namoyon bo`lgan ijtimoiy faol shaxslarning yuqori ulushi mavjud. Shuningdek, dinamik o`zgarishlar

davrida ham ijobiy, ham salbiy og'ishlar ortib borishi va mos keladigan xatti-harakatlar ulushi kamayishi aniqlandi.¹

Mutaxassislar yoshlarda zararli odat va ko'nikmalarning paydo bo'lishi sabablarini quyidagilar bilan bog'lamoqdalar: a) intizom va mas'uliyat hissining yetishmasligi; b) aniq ifodalangan hayotiy maqsadning yo'qligi; v) hayotdan qoniqish hissining mavjud emasligi, tashvishlar va zerikish; g) boshqalar bilan muloqotga kirishishdagi mushkulotlar; d) yangi narsani o'zida sinab ko'rish istagi; e) muammolardan qutulish niyati.²

Yoshlar orasida axloqiy muammolar va zararli odatlarning shaklanishi bir qator individual va ijtimoiy omillar bilan izohlanadi. Aynan shu omillar yoshlarning xulq-atvoridagi salbiy ko'rinishlarni kuchaytirib, huquqbuzarlik va jinoyatchilikka olib kelishi mumkin.

Hozirgi kunga kelib, yoshlar o'rtasida jinoyatchilikka qarshi kurashish, huquqbuzarliklarning oldini olish yuzasidan huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan birga mahalliy hokimlik va boshqa mutasaddi idoralar zimmasiga muhim vazifalar yuklangan. Ular buni bajarish bo'yicha turli chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda. Shunga qaramasdan, jinoyatlar uchrayotgani, jinoyat qilgan shaxslarning har uchinchisini yoshlar tashkil qilyotgani afsuslanarli. Yoshlar o'rtasida sodir etilayotgan jinoyatlarning 32 foizi o'g'rilik va firibgarlik hisoblanadi.³

Shu nuqtai nazardan, yoshlar orasida huquqbuzarlik va jinoyatchilikka olib keluvchi omillarni aniqlash va ularni imkon qadar erta bosqichda bartaraf etish jamiyat uchun nihoyatda dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Yoshlarning zararli ko'nikmalar va jinoyatga yo'liqqan holatlarida, avvalo, oilaviy muhit, atrof-muhitning ta'siri, ta'lim tizimida yuzaga kelgan kamchiliklar, shuningdek, turmush sharoitlar va ishsizlik kabi omillar alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, zamonaviy yoshlar orasida mas'uliyat hissining yetarli darajada rivojlanmaganligi, intizom va mehnatga bo'lgan qiziqishning susayganligi, jamiyat tomonidan e'tirof etilmaganlik hissi va ko'pincha internetda ta'sirchan mazmunning ko'payishi ularda ijtimoiy qoidalardan chetlanishga olib kelmoqda.

¹ "Yoshlar sotsiologiyasi" o'quv qo'llanma

² Захарченко А. Е., Бегларян А. Г., Бодренко Е.В. Понятие вредные привычки.// E-Scio. 2021, №2. -С. 264

³https://uza.uz/oz/posts/yoshlar-ortasida-jinoyatchilik-va-huquqbuzarliklarning-oldini-olishga-barchamiz-birdek-masulmiz_514148

Yoshlarni bu salbiy yo'llardan uzoqlashtirishda nafaqat davlat muassasalari, balki oila, mahalla, ta'lim muassasalari va yoshlar tashkilotlari ham birdek mas'uliyatni bo'lishishi lozim. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar bu borada jinoyatning oldini olishga qaratilgan amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirayotgani ijobiy natijalar berayotgan bo'lsa-da, hozirda hali hamon ayrim qiyinchiliklar mavjud. Jinoyatlar orasida yoshlar ishtirokidagi aksariyat holatlar o'g'irlik, firibgarlik va boshqa noqonuniy harakatlar bilan bog'liq ekani ma'lum. Bu holatni bartaraf etish uchun jismoniy, axloqiy va ma'naviy tarbiyaga doir qator dasturlarni rivojlantirish talab qilinadi.

Shunday ekan, yoshlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, ularni sportga, madaniy-ma'rifiy va ijodiy faoliyatlarga jalb qilish, bandlik masalalarini samarali hal qilish davlat va jamiyat oldidagi asosiy vazifalardan biridir. Bu harakatlar nafaqat jinoyatchilik darajasining pasayishiga, balki jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlik va taraqqiyotning ta'minlanishiga ham xizmat qiladi.

Yurtimiz aholisining sezilarli qismini yoshlar tashkil etishini e'tiborga olgan holda yoshlar tomonidan, ayniqsa voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarni oldini olish ustuvor vazifamiz hisoblanadi. Statistika ma'lumotlariga ko'ra yurtimizda 9 685 564 nafar 14-30 yoshli yoshlar mavjud. Voyaga yetmaganlar tomonidan bir qancha jinoyatlar sodir etilishi mumkin, masalan birgina 2022-yilning o'zida 13-17 yoshli jami 3112 nafar voyaga yetmagan shaxslar jinoyat sodir etishgan. Ammo eng ko'p sodir etilayotgan va kelasi jinoyatlar uchun debocha vazifasini bajaruvchi jinoyat turlaridan biri bu shubhasiz bezorilik jinoyati hisoblanadi. Masalan 2022-yilda jami 2574 ta bezorilik jinoyati qayd etilgan. Bu degani bir kunda o'rtacha 7 ta bezorilik jinoyatlari rasmiy qayd etiladi.

Bugungi kunda yoshlar siyosatiga hukumat tomonidan katta e'tibor qaratilishi, ularning bo'sh vaqtini samarali o'tkazishlarini tashkil qilish uchun kitobxonlikni targ'ib qiluvchi sovrinli loyihalar, mashhur insonlar ishtirokida turli ko'ngil ochar tadbirlar o'tkazilib kelinishidan ko'zlanayotgan asosiy maqsadlardan biri ham yoshlar, xususan voyaga yetmaganlarning jinoyat yo'liga kirib qolishini oldini olish, ularni jamiyatda sog'lom muhitda tarbiyalash va yurtimiz ravnaqi uchun xissa qo'shishga har taraflama tayyor intellektual rivojlangan shaxslarni yetishtirishdir.¹

¹ <https://yuz.uz/uz/news/voyaga-yetmaganlar-tomonidan-sodir-etiladigan-jinoyatlarning-oldini-olish-choralari->

Yoshlar o`rtasida axloqsizlikni oldini olish va ularning bo`sh vaqtini unumli tashkil qilishda bir-nechta muhim jihatlarni hisobga olish zarur. Oila- bu birinchi tarbiya maskani. Farzandlarga milliy va diniy qadriyatlarni o`rgatish orqali ularda axloqiy tamoyillarni shakllantirish mumkin. Ularni madaniy tadbirlarga jalb qilish, odob-axloq haqida seminarlar, muloqotlar va ijodiy uchrashuvlar tashkil qilish orqali ham yoshlarning ongli, ma`naviyatli va jamiyatda faol shaxslar bo`lib yetishishlariga zamin yaratish mumkin. Yoshlarning axloqiy yetukligini ta`minlash va ularni bo`sh vaqtini mazmunli o`tkazishga yo`naltirish uchun zamonaviy ta`lim va tarbiya usullarini qo`llash zarur. Xususan, ular uchun sport musobaqalari, kitobxonlik kechalari, milliy va madaniy qadriyatlarni targ`ib qiluvchi tadbirlar hamda ijodiy loyiha va tanlovlarni tashkil etish yoshlarning qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, yoshlarni internet va axborot texnologiyalari sohasidagi zararli ta`sirlardan himoya qilish, ularga to`g`ri yo`naltirilgan kontentni taqdim etish ham muhimdir. Shu bilan birga, ularning psixologik va ijtimoiy muammolarini hal qilishda mutaxassislar yordami bilan yondashish asosiy ahamiyat kasb etadi. Bularning barchasi yoshlarni sog`lom, ma`naviy boy, axloqan pok va ijtimoiy faol shaxslar bo`lib shakllanishiga asos bo`ladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, yoshlarni tarbiyalashda har bir oilaning, ta`lim muassasalarining va jamiyatning faol ishtiroki talab etiladi. Ularni sog`lom, ma`naviy qadriyatlar asosida tarbiyalash kelajakda ijtimoiy mas`uliyatli va o`z maqsadlariga intiluvchan shaxslarni yetishtirishga zamin yaratadi. Shu yo`l bilan yoshlarning xulqiy buzilishlarining oldi olinib, ular jamiyatda o`z o`rnini topishga va mamlakat ravnaqiga hissa qo`shishga tayyor bo`ladilar.

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ РАБОТЫ С МОЛОДЕЖЬЮ И МЕХАНИЗМЫ ОБМЕНА ОПЫТОМ В СИСТЕМЕ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

*Студентка 1-го курса по направлению Социальная работа (органы
гражданского самоуправления) Бухорова Ноила Норбоевна.*

*Научный руководитель профессор кафедры философии и социологии
Бекмуродова Г.Х. КаршиДУ*

Аннотация: В статье рассматриваются подходы к молодежной политике, социальным программам и инновационным методам, которые применяются для повышения их эффективности в разных странах. Особое внимание уделяется влиянию международного

обмена опытом на молодежную политику и возможностям его адаптации к национальным системам.

Ключевые слова: Социальная работа, общество, молодежь, образование, знания и навыки, психологическая помощь, права человека и новые инновации.

Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев уделяет особое внимание работе с молодежью. В своих выступлениях он называет молодежь будущим страны и подчеркивает важность создания для них необходимых условий, повышения качества образования и предоставления возможностей для реализации их способностей.

По словам Шавката Мирзиёева, внимание к молодежи является важнейшим условием укрепления будущего государства. Он неоднократно отмечал, что молодежь должна быть в центре государственной политики. Президент подчеркивает необходимость создания новых школ, профессиональных колледжей и высших учебных заведений, чтобы молодежь могла освоить современные знания и профессии.

Он говорит:

"В эпоху глобализации наша главная задача – вооружить молодежь современными знаниями."

Президент регулярно встречается с молодежью, выслушивает их проблемы и стремится найти решения. Как отметил Шавкат Мирзиёев:

"Слушать каждого молодого человека, понимать их чаяния и создавать возможности – это главная задача нашей государственной политики."

Значение работы с молодежью:¹

Молодежь является основным социальным слоем, определяющим будущее каждого общества. Их интеллектуальное, культурное и духовное развитие, а также соблюдение здорового образа жизни определяют развитие страны. Молодежь сегодня является важнейшим ресурсом, который формирует будущее общества как строители завтрашнего дня. В настоящее время более 60% населения Узбекистана составляют молодежь. Молодежь определяет завтрашний день общества. Их знания, энергия и новые идеи приведут страну к прогрессу. Развитие каждой сферы зависит

¹ . "Воспитание молодежи". Ташкент: ТДПУ, 2018, стр. 35-70.

от интересов и труда молодежи: технологии, образования, культуры и науки. Молодежь — это самый активный и энергичный слой общества, который активно участвует в социальных вопросах и играет важную роль в реализации политических решений.

В настоящее время активно реализуются специальные программы ЮНЕСКО и ООН по работе с молодежью, а также их проекты в Узбекистане. Молодежь направляется на обучение в зарубежные университеты и международные гранты, что способствует развитию их потенциала. Привлечение молодежи к общественной жизни позволяет реализовать их идеи и инициативы. Работа с молодежью — один из важнейших факторов развития общества. Создание правильных условий и предоставление возможностей молодежи не только обеспечивает стабильность настоящего, но и гарантирует стабильное будущее

Актуальность изучения зарубежного опыта - изучение зарубежного опыта, особенно в условиях глобализации, когда усиливаются связи между странами и обществами, становится крайне важным. Зарубежный опыт дает возможность изучать новые подходы, инновации и эффективные методы в различных областях, таких как образовательные системы, экономика, политика, социальные сферы и многие другие¹.

Развитие общества - через изучение новых систем и социальных механизмов, успешных социальных программ в разных странах, можно внедрять эффективные политики и системы в наших странах, а зарубежный опыт помогает изучать передовые методы в области управления и менеджмента, а также получать знания, необходимые для эффективного управления страной.

Развитие системы образования - изучение передовых образовательных систем и методологий в мире поможет повысить качество образования в нашей стране, поэтому изучение зарубежного опыта важно для стран, стремящихся укрепить свое развитие, открыть новые возможности и повысить конкурентоспособность².

Преодоление кризисов и решение проблем - изучение методов решения экономических, социальных или политических проблем, с

¹ Академия социального труда Узбекистана. "Социальная работа и поддержка молодежи на основе зарубежного опыта", 2018, стр. 60-110.

² Бурханов Б. "Современные методы работы с молодежью". Ташкент: 2021, стр. 58.

которыми сталкиваются другие страны, и адаптация их к нашим условиям, открывает возможности для стабильного развития страны.

В Узбекистане можно также развивать систему психологической помощи и консультаций для молодежи, а также создавать психологические центры и консультационные программы.

Повышение политической и гражданской активности молодежи:

В некоторых странах система вовлечения молодежи в политические процессы и гражданское общество сильно развита. Например: - предоставление молодежи права участвовать в выборах, создание специальных программ для повышения гражданской активности.

В Узбекистане также можно организовать программы, направленные на вовлечение молодежи в политическую и гражданскую активность, а также участие их в процессе принятия решений в обществе. Применение зарубежного опыта и методов в системе работы с молодежью поможет расширить возможности молодежи и способствовать их социальному, экономическому и культурному развитию. Это будет важным фактором для создания стабильного и успешного будущего для молодежи

Стратегии для повышения эффективности работы с молодежью в Узбекистане в будущем:

Развитие образования молодежи и поддержка инноваций: Необходимо адаптировать образовательную систему под потребности молодежи, внедрять программы, направленные на развитие их креативного и аналитического мышления. Также важно поддерживать инновации, основанные на знаниях среди молодежи, способствуя развитию экономики, ориентированной на новые технологии.

Повышение активности молодежи в гражданском обществе: Нужно вовлекать молодежь в политические, социальные и гражданские процессы, а также повышать их активность. Следует создать возможности для молодежи участвовать в выборах, социальных проектах и повышать их знания о законах через тренинги¹.

Развитие гражданского сознания молодежи: Необходимо развивать гражданское сознание молодежи, помогая им осознать

¹ Эргашев З. "Зарубежный опыт и молодежная политика Узбекистана". Ташкент: 2022, стр. 102.

важность их вклада в стабильность и процветание общества, таким образом способствуя укреплению и устойчивости общества.

Вывод: Эффективные методы работы с молодежью и механизмы обмена опытом в зарубежных странах играют важную роль в повышении социальной активности молодежи, а также в их профессиональном и личностном развитии. Интегрированные подходы, обмен опытом на глобальных платформах, системы наставничества и цифровые технологии помогают молодежи не только раскрывать свой потенциал, но и вносить вклад в развитие общества. Применение зарубежного опыта в условиях Узбекистана способствует укреплению позиций узбекской молодежи на мировом уровне и развитию международного сотрудничества. Подходы государственной политики, ориентированные на развитие молодежи, а также инновационные программы стимулируют активное участие молодежи в общественной жизни и побуждают их высказывать свое мнение по важнейшим социальным вопросам. Таким образом, эффективная молодежная политика и обмен опытом играют ключевую роль в воспитании молодежи как части глобального общества.

Использованная литература:

1. Бурханов Б. "Современные методы работы с молодежью". Ташкент: 2021.
2. Эргашев З. "Зарубежный опыт и молодежная политика Узбекистана". Ташкент: 2022.
3. Турсунов Ш. "Молодежная политика". Ташкент: 2019.
4. Агентство по делам молодежи Республики Узбекистан. "Новые пути в молодежной политике: Зарубежный опыт и практика". Ташкент: 2021.

TA'LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISHDA IJTIMOY TARMOQLARNING AHAMIYATI

Nazarov Ravshan Nazarovich

Osiyo texnologiyalar universiteti Ijtimoiy fanlar va raqamli
texnologiyalar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy tarmoqlar rivojlanishining sabablari, jamiyat hayotidagi tutgan o'rni va roli hamda ijtimoiy tarmoqlar foydalanish madaniyati, shaxs ma'naviy qiyofasiga ta'siri tahliliy asosda

o'rganilgan. Shu bilan birgalikda, axborot olishning ahamiyati, axborotlarni ijtimoiy tarmoqlar orqali uzatish borasida shakllangan qarashlar, ijtimoiy tarmoqlarning shaxs ma'naviy qiyofasiga ijobiy va salbiy ta'siri va turli jihatlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy tarmoq, haqiqiy va virtual dunyo, maxfiylik va xavfsizlik, Intellectual o'g'irlik.

Zamonaviy dunyoda ijtimoiy tarmoqlar inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Ular ijtimoiy muloqot shakllarini o'zgartirib, jamiyatning turli sohalarida ijobiy va salbiy o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Umuman olganda ijtimoiy tarmoqlarning asosiy vazifalari bu axborot olish tushuniladi.

Axborot-manbalari va taqdim etilish shaklidan qat'i nazar shaxslar, predmetlar, faktlar, voqealar, hodisalar va jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlar¹ nazarda tutiladi. Ushbu jarayonlarni ijtimoiy-falsafiy tahlil qilishda quyidagi jihatlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy tarmoqlar muloqot chegaralarini olib tashladi, odamlar millat, til yoki hududiy chegaralardan qat'i nazar muloqot qila oladilar. Bu insoniyatni birlashish jarayonlariga yaqinlashtiradi. Ijtimoiy tarmoqlarda haqiqiy va virtual dunyo chegarasi tobora xiralashmoqda. Bu haqiqatning o'ziga xos nisbiylikka aylanishiga olib keladi. Algoritmilar orqali shakllangan individual axborot oqimi insonlarni o'z fikrlari bilan cheklangan "filtr pufagi"da qoldiradi, bu esa dialog va diversifikatsiyani cheklaydi.

Foydalanuvchilar ko'pincha o'z shaxsiy ma'lumotlarini ijtimoiy tarmoqlarda bo'lishadi, bu esa maxfiylik va xavfsizlik masalalarini dolzarb qiladi. Shaxsning virtual makonda o'zini namoyon qilish shakli ko'pincha real hayotdan farqlanadi, bu esa "real men" va "virtual men" o'rtasidagi ziddiyatni keltirib chiqaradi. Ijtimoiy tarmoqlarda o'zaro aloqalar ko'pincha yuzaki bo'lib, chuqur shaxsiy muloqotni zaiflashtirishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlar xalq harakatlarini tezkor tashkil etish va fikr almashishni ta'minlaydi. Internetga kirish imkoniyatining notekisligi ijtimoiy tabaqalanishni kuchaytirishi mumkin. Ijtimoiy tarmoqlardan haddan tashqari foydalanish insonning haqiqiy ijtimoiy hayotdagi faolligini susaytiradi.

Ijtimoiy tarmoqlar bilim olishning yangi shakllarini taklif qiladi, masalan, onlayn kurslar, ilmiy guruhlar, va mavzular bo'yicha jonli muhokamalar. Soxta axborot va dezinformatsiya o'quv jarayoniga salbiy

¹ Lex.uz. O'zbekiston Respublikasi "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi qonuni 3-moddasi. 2002 yil.

ta'sir qiladi. Ta'limda ko'proq interaktiv va ko'p platformali yondashuvlar rivojlanmoqda.

Internet axloqi, jumladan, ijtimoiy tarmoqlarda xatti-harakatlar qoidalari, axloqiy muammolarni hal qilishda yangi paradigmalarni shakllantirishni talab qiladi. Ijtimoiy tarmoqlarda tahdid, tahqir yoki yolg'on axborot tarqatish kabi holatlar axloqiy muammolarni kuchaytirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar bir tomondan shaxsiy fikrni namoyish etishni rag'batlantirsa, boshqa tomondan, ommaviy xatti-harakatlarning qattiq bosimiga olib kelishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlardagi algoritmlar va sun'iy intellekt inson xulq-atvorini boshqarish darajasiga yetmoqda. Bu erkinlik va axloqiy mas'uliyat o'rtasida muvozanat talab qiladi. Ijtimoiy tarmoqlarni boshqaruvchi kompaniyalar jamiyatga foyda keltirish uchun o'z mas'uliyatlarini anglab yetishlari lozim.

Bugun yosh avlod ta'lim tizimida ijtimoiy tarmoqlardan keng foydalanib kelmoqda foydalanishning ijobiy va salbiy tomonlari talabalarning o'qish jarayonidagi samaradorliklariga va ta'lim muhitiga ta'sir qiladi. Quyida asosiy ijobiy va salbiy jihatlari faktlar bilan bayon etilgan:

Axborotga tezkor kirish va o'qishni qo'llab-quvvatlash. Ta'lim jarayonida ijtimoiy tarmoqlar orqali o'quv materiallari, ilmiy maqolalar va ma'ruzalar bilan tezda tanishish imkoniyatiga ega. Masalan, Facebook va Telegram kabi tarmoqlarda turli guruhlar va kanallar orqali fanga oid yangiliklar va muhim manbalar keng ulashiladi.

Ijtimoiy tarmoqlar talabalarga guruh bo'lib ishlash, muhokamalarda qatnashish va hamkorlikni rivojlantirish imkonini beradi. LinkedIn kabi platformalar esa ularning professional aloqalar o'rnatishlariga yordam beradi. Ushbu tarmoqlar o'z bilimlarini boshqalar bilan bo'lishish va turli loyihalarda hamkorlik qilish imkonini yaratadi.

COVID-19 pandemiyasi davrida ijtimoiy tarmoqlar masofaviy ta'limni rivojlantirishga xizmat qilgan. Talabalar va o'qituvchilar Facebook, Zoom yoki Telegram orqali jonli muloqotlar va vebinarlar tashkil qilishdi, bu esa ta'limni to'xtatmay davom ettirishda katta rol o'ynadi.

Talabalar uchun o'z sohasidagi mutaxassislarning maqolalari, muvaffaqiyat hikoyalari va qiziqarli loyihalari ijtimoiy tarmoqlarda motivatsiya manbai bo'lishi mumkin. Bu esa ularning kelajakdagi o'z ishiga intilishiga hissa qo'shadi.

Ijtimoiy tarmoqlar ta'lim jarayonida salbiy jihatlarini quyidagilarni misol keltirish mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlar ko'p vaqtda chalg'ituvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Talabalar ko'pincha o'qish vaqtida ijtimoiy tarmoqlar orqali turli-xil e'lonlar, do'stlarining postlari va boshqa yangiliklarga diqqatni jalb qilishadi, bu esa o'qishga ajratilgan vaqtni samaradorligini pasaytiradi. "Bugungi kunda inson ma'naviyatiga qarshi yo'naltirilgan, bir qarshda arzimas tuyuladigan kichkina xabar ham axborot olamidagi globallashuv shiddatidan kuch olib, ko'zga ko'rinmaydigan, lekin zararini hech narsa bilan qoplab bo'lmaydigan ulkan ziyo yetkazishi mumkin".¹

Oliy ta'lim muassasalarida talabalar orasida ijtimoiy tarmoqlarda ideal hayot obrazlarini kuzatish, o'zlarining hayotini boshqalar bilan solishtirish, "qoloqlik" hissi keltirib chiqarishi mumkin. Bu stress va tushkunlikka olib kelishi mumkin, ayniqsa, o'z-o'zini past baholashga moyil bo'lgan talabalar uchun.

Ijtimoiy tarmoqlar ko'pincha noto'g'ri ma'lumotlarni tarqatish uchun ham foydalaniladi. Masalan, firibgarlar talabalarni aldash uchun noqonuniy xabarlardan foydalanishi yoki noto'g'ri akademik ma'lumotlar ulashilishi mumkin. Talabalar noto'g'ri axborotlar ta'siriga tushib qolish ehtimoli yuqori.

Intellectual o'g'irlik (plagiat). Ijtimoiy tarmoqlar orqali boshqalarning materiallarini noqonuniy yuklab olish va ishlatish holatlari keng tarqalgan. Bu esa talabalar orasida plagiat va ilmiy halollikka rioya qilmaslikka olib kelishi mumkin. Ko'pgina ilmiy ishlarda talabalar o'zgalarning g'oyalaridan foydalanishi, natijada original fikr yuritish kamayishiga sabab bo'ladi. Bunday holatni oldini olishning eng asosiy vazifalardan biri ... "domlalarimiz va professor o'qituvchilarning eng muhim vazifasi – yosh avlodga puxta ta'lim berish, ularni jismoniy va ma'naviy yetuk insonlar qilib tarbiyalashdan iboratdir".²

Shaxs ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishda quyidagi takliflarni keltirib o'tish joyiz hisoblanadi.

O'rganish va farovonlikni oshirishga yo'naltirish: Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanuvchilarni o'zlarini rivojlantirish va malaka oshirish imkoniyatlariga yo'naltirish uchun maxsus onlayn treninglar, kurslar va qiziqarli mavzularni targ'ib qilish lozim. O'quvchi va talabalar orasida

¹ I.Karimov. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008. 115-b.

² Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T. O'zbekiston. 2016 yil 16 bet

foydali kontentni ommalashtirish uchun maxsus guruhlar va sahifalar tashkil qilish.

Salbiy ta'sirlarni kamaytirish: Ijtimoiy tarmoqlarning inson psixologiyasiga salbiy ta'sirini tushuntiruvchi o'quv dasturlarni ishlab chiqish va targ'ib qilish. Foydalanuvchilarning foydalanish vaqtini cheklash va sog'lom balansni saqlash uchun texnologik vositalar (masalan, maxsus dasturlar) joriy etish.

Jamiyatda onglilikni oshirish: Foydalanuvchilar orasida ijtimoiy tarmoqlarda xavfsizlik qoidalari va axborotning ishonchliligini tekshirish zaruriyati haqida ma'lumot tarqatish. Ijtimoiy tarmoqlarda isrof vaqtning oldini olish uchun milliy va mahalliy darajada axborot kampaniyalarini tashkil etish.

Mahalliy kontentni rivojlantirish: Mahalliy an'ana va qadriyatlarni aks ettiruvchi kontentni yaratish va uni ijtimoiy tarmoqlarda keng targ'ib qilish orqali milliy o'zlikni saqlashga hissa qo'shish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lex.uz. O'zbekiston Respublikasi "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi qonuni 3-moddasi. 2002 yil.
2. I.Karimov. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008. 115-b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T. O'zbekiston. 2016 yil 16 bet.

KORPORTIV BOSHQARUV TIZIMIDA ICHKI AUDITNI TASHKIL ETISHGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Yaxshiqulova Moxinur Toxir qizi

QarDu, iqtisodiyot kafedrası o'qituvchisi

Xudoyberdiyeva Olima Otabekovna

QarDu, iqtisodiyot yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada korporativ boshqaruv tizimida ichki auditni tashkil etishga ta'sir etuvchi ommillar, sohada uchraydigan muammolar va ularga yechimlar berib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: Korporativ boshqaruv, ichki audit, moliyaviy taftish, milliy iqtisodiyot, boshqaruv, aksionerlar, MHXS.

Milliy iqtisodiyotda korporativ boshqaruv tizimidagi korxonalar alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, korporativ boshqaruv bu tashkiliy-huquqiy shakliga ko'ra aksiyadorlik jamiyati shaklidagi, bir necha ta'sischilarning ixtiyoriylik va manfaatdorlik tamoyillariga asoslangan

uyushmasi bo'lib, unda ichki nazorat tizimi ob'yektiv zaruruyat hisoblanadi. Chunki, tizim ishtirokchilarining, xususan kuzatuv kengashining moliya-xo'jalik faoliyatini nazorat qilish, yakuniy moliyaviy natijalarni shakllantirish, ularning adolatli taqsimotida ichki nazorat tizimi asosiy dastak hisoblanadi. Tadqiqotlarimiz ko'rsatadiki, korporativ boshqaruvning ichki nazorat tizimida ichki auditni tashkil etish shu kunning dolzarb masalasi hisoblanadi.

Nazariy manbalar tahlilidan ko'rinadiki, mamlakatimizda yangidan shakllanayotgan korporativ boshqaruv tizimida shunday muammolar mavjudki, ularning tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- kuzatuvchi kengashlarning kasb mahoratlari va faoliyatining samaradorligi yetishmasligi;

- mulklar tizimi to'g'risidagi ma'lumotlarning shaffof emasligi, bu esa sarmoyadorlar qiziqishini pasaytiradi va sarmoya qarorlarini qabul qilishni murakkablashtiradi;

- moliyaviy hisobotlarning xalqaro andozalaridan yetarli darajada foydalanmaslik;

- rivojlantirish va boshqarish strategiyasida hamda xavf-xatarlarni boshqarishda kompaniyalarning pinhoniyligi;

- kompaniya kuzatuv kengashi a'zolari va menejerlari ishi samaradorligining rasman baholanishi va boshqalar¹.

Aynan, ushbu muammolar yechimini ta'minlashda ichki auditni tashkil etilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Tahlillarimiz ko'rsatadiki, yaqin o'n yillikda korporativ boshqaruv tizimida taftish komissiyasi saylanishi va ularning yillik hisobotlariga asosan korporativ boshqaruv tuzilmasi nazorati o'rnatilgan. Biroq bugungi kunda milliy iqtisodiyotimizda audit institutining shakllanishi tizimda ichki audit xizmatidan foydalanishning samaradorligini ko'rsatmoqda. Bosqichma-bosqich korporativ boshqaruvda ichki audit xizmatidan foydalanish amaliyoti qo'llanilmoqda.

Korporativ boshqaruv tizimidagi korxonalarda ichki auditni xalqaro talablar va standartlar asosida tashkil etilishini o'rganish va tadqiq etishning bugungi kundagi dolzarbligi, ahamiyati O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2020 yil 24 fevraldagi PQ-4611-son Qarorining qabul qilinishi bilan ham asoslanadi. Xususan, "Moliyaviy

¹ Крук М. Современные формы и механизмы корпоративного управления. М., ИЭ РАН, 2000, с. 254. 11.

hisobotning xalqaro standartlariga (keyingi o'rinlarda — MHXS) o'tishni jadallashtirish orqali xorijiy investorlarni zarur axborot muhiti bilan ta'minlash va xalqaro moliya bozorlariga kirish imkoniyatlarini kengaytirish, shuningdek, hisob va audit sohalari mutaxassislarini xalqaro standartlar bo'yicha tayyorlash tizimini takomillashtirish"¹ davr talabi hisoblanadi.

Tahlillar ko'rsatadiki, ichki auditning nazariy va uslubiy asoslarini takomillashtirishda yana bir rivojlanayotgan yo'nalish ma'lumotlar tahlili va texnologiyaga asoslangan audit yondashuvlaridan foydalanish hisoblanadi. Chunki, raqamli iqtisodiyot sharoitida korporativ boshqaruv tizimidagi korxonalar moliya-xo'jalik faoliyatida keng ko'lamdagi ko'rsatkichlar va ma'lumotlar bazasi aynan kompyuter texnologiyalarida amalga oshirilayotganligi sababli ichki auditorlar ham o'z ishlarining samaradorligini oshirish uchun ushbu vositalardan foydalanishlari maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunda ma'lumotlar tahlilidan foydalanishda, boshqaruv qarorlarining korxona moliya-xo'jalik faoliyati samaradorligiga ta'sirini baholash uchun avtomatlashtirilgan test-sinovlarini ishlab chiqish yoki kelgusidagi xavf-xatar, yoxud risklarni bashorat qilish uchun kompyuter dasturlari va algoritmlarni tuzish ko'nikmasiga ega bo'lishlari zarur.

Shuningdek, korporativ boshqarish tizimidagi korxonalarda ichki auditning uslubiy asoslarini takomillashtirish zaruriyatining ahamiyati keng qamrovli amaliy ko'nikma va yuqori malakalarga ega bo'lgan ichki auditorlarga talab ortib borayotganligida ham ko'rinadi. Texnik audit ko'nikmalariga qo'shimcha ravishda, ichki auditorlar samarali muloqot, o'zaro munosabatlarni o'rnatishda yetakchilik va strategik fikrlashni namoyish etishlari talab qilinadi. Bu doimiy kasbiy rivojlanish majburiyatini va o'zgaruvchan biznes muhiti va yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan xavflarga moslashishga tayyorlikni talab qiladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, ichki auditning nazariy va uslubiy asoslari statik emas, balki vaqt o'tishi bilan rivojlanishda davom etishi zarur. Chunki, o'zgaruvchan biznes muhiti, texnologik taraqqiyot va tartibga soluvchi talablarni aks ettiruvchi yangi nazariy asoslar va uslubiy yondashuvlar yaratilishda davom etaveradi. Shu sababli, ichki auditorlar

¹O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi 2020 yil 24 fevraldagi PQ-4611-son Qarori. www.lex.uz

o'zlarining amaliyotlari dolzarb va samarali bo'lishini ta'minlash uchun eng so'nggi ishlanmalardan xabardor bo'lishlari maqsadga muvofiqdir.

Korporativ boshqaruv tuzilmasidagi korxonalarda ichki auditni tashkil etishning uslubiy asoslariga ko'ra, tekshirilayotgan bo'linmalarning moliya-xo'jalik faoliyati hisobi bahosidagi kamchiliklar bartaraf etilganda va moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanilish ta'minlanganda, tekshiruv yakunlangan hisoblanadi.

Tekshiruvning borishi davomida aniqlangan va bo'linmalar faoliyatida jiddiy o'zgarishlarni talab qilmaydigan va bo'linma rahbari vakolatiga kiruvchi o'zgarishlarni tekshiruv davomida bartaraf etish zarur. Tekshiruv jarayonida ularning bartaraf etilganligi haqida hisobotda tegishli yozuvlar qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Крук М. Современные формы и механизмы корпоративного управления. М., ИЭ РАН, 2000, с. 254. 11.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi 2020 yil 24 fevraldagi PQ-4611-son Qarori. www.lex.uz
3. Xudoyberdiyeva, O. O. (2024). MONOPOL SHAROITDA NARX BELGILASH VA MONOPOL HOKIMIYAT KO'RSATKICHLARINI PASAYTIRISH. BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI, 5(1), 6-8
4. Джумаева Г. Ж., Яхшикулова М. Т. (2023). АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ ОРГАНИЗАЦИИ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В АКЦИОНЕРНЫХ КОМПАНИЯХ. Образовательные исследования в области универсальных наук, 2(3), 764-769.
5. Xayriddinov, S. B. (2023). O'ZBEKISTON OLIY TA'LIM MUASSASALARI FAOLIYATLARI MOLIYAVIY NATIJALARIGA BIR NAZAR. Research Focus International Scientific Journal, 2(11), 35-39

PROBLEMS OF THE TEACHING ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE FOR YOUNG SCHOOL CHILDREN

Aslanova Shokhnoza Anvar kizi

*Master's student of the Faculty of International
Cooperative Education Programs Karshi State
University*

Abstract: Education is an engine for the growth and progress of any society. It is important for all English learners, especially for students who want to study abroad. Nowadays many Uzbek teenagers want to study abroad. So, they have to learn English language as a second language. There are many problems teaching English in Uzbekistan. However, English language teaching institutions have done a lot to improve English teaching by producing new textbooks; gramophone records; training teachers; popularizing structural approach–English teaching. The way English is taught in our schools today is to a great extent responsible for the failure. The aims of English education and teaching are certainly difficult and there are inadequate means to realize them. The policymakers have forgotten that English is not the mother tongue of Uzbek people. We must accept that the standard of its teaching has fallen vastly and that is why it is essential to know the problems of teaching English in Uzbekistan at school level.

Keywords: Teaching English, problems, teenagers, school children , Teaching English as a Second Language (ESL), Young Learners, Language Acquisition, Challenges, Teaching Methods, Teacher Training, Curriculum, Development, Parental Involvement, Language Exposure

Teaching English as a second language (ESL) to young school children presents a unique set of challenges. While children possess a natural capacity for language learning, several factors can hinder their progress in acquiring English. This article explores some of the key problems encountered in ESL teaching for young learners and offers potential solutions.

Learner-Related Factors:

Short Attention Spans: Young children have limited attention spans, making it difficult to maintain their focus during traditional classroom instruction.

Varying Learning Styles: Children learn in different ways, including visual, auditory, kinesthetic, and tactile. Catering to diverse learning styles within a classroom can be challenging.

Learning Disabilities: Some children may have specific learning disabilities, such as dyslexia or auditory processing difficulties, which can significantly impact their ability to acquire a second language.

Teacher-Related Factors:

Inadequate Teacher Training: Many ESL teachers may not have received specialized training in teaching English to young learners, leading to ineffective instructional practices.

Insufficient English Proficiency: In some cases, teachers themselves may have limited English proficiency, hindering their ability to model accurate pronunciation and grammar.

Lack of Appropriate Teaching Methodologies: Teachers may not be equipped with a repertoire of engaging and effective teaching methods suitable for young learners.

Curriculum and Resource-Related Factors:

Outdated Textbooks: Textbooks may be outdated, lacking relevance and cultural sensitivity, and failing to capture the interests of young children.

Limited Access to Authentic Language Materials: Access to authentic language materials, such as children's books, songs, and movies in English, may be limited in some contexts.

Insufficient Technological Resources: Inadequate access to technology, such as computers, interactive whiteboards, and language learning software, can limit the use of innovative teaching approaches.

Socio-Cultural Factors:

Parental Attitudes: Parental attitudes towards English education can significantly influence a child's motivation and learning outcomes. Negative attitudes or lack of support can create barriers to language acquisition.

Limited Exposure to English Outside the Classroom: Limited exposure to English outside the classroom, such as through English-speaking media or community interactions, can hinder language development.

Cultural Differences in Learning Approaches: Cultural differences in learning approaches and expectations can sometimes create misunderstandings between teachers and students, impacting the learning process.

Overcoming the Challenges:

Addressing these challenges requires a multifaceted approach:

Implementing Child-Centered Teaching Methods: Incorporating games, songs, storytelling, and role-playing can make learning fun and engaging for young children.

Providing Ongoing Teacher Training: Investing in professional development opportunities for ESL teachers can equip them with the necessary knowledge and skills to effectively teach young learners.

Developing and Utilizing Age-Appropriate Learning Materials: Creating or sourcing culturally relevant and engaging learning materials tailored to the interests and developmental levels of young children is crucial.

Fostering Parental Involvement: Encouraging parental involvement through workshops, home activities, and regular communication can significantly enhance children's language learning.

Creating Opportunities for Authentic Language Exposure: Organizing language immersion programs, inviting native English speakers to the classroom, and utilizing technology to connect students with English-speaking communities can provide valuable language exposure.

By addressing these challenges and implementing effective strategies, educators can create a supportive and enriching learning environment that enables young children to develop strong English language skills.

Teaching English as a second language (ESL) to young school children presents several challenges. Common problems include:

Lack of Attention: Young children may struggle to focus during lessons, often becoming distracted or wandering off.

Use of First Language: Many children revert to their first language during class, hindering their English language acquisition.

Cognitive Development: The mental development of children can impact their ability to learn a new language, leading to difficulties in comprehension and retention.

These issues can complicate the teaching process, but various strategies and tools can help address them effectively. Educators need to adapt their methods to meet the needs of young learners.

"PRICE SETTING IN A MONOPOLY AND REDUCING MONOPOLY POWER INDICATORS"

Khudoyberdiyeva Olima Otabekovna,
QarDu, Iqtisodiyot yo'nalishi 1-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: Yaxshiqulova Moxinur
QarDu Iqtisodiyot Kafedrasi o'qituvchisi

Abstract: The word "monopoly" is derived from the Greek words "monos polein," meaning "to sell alone," and the sole seller is referred to as a monopolist. A monopoly is a company that produces or controls a specific good or service, dominating the market by eliminating all potential competitors. The monopolist sets the price that determines the quantity supplied. The monopolist decides the price to supply the required quantities. However, it is important to emphasize the characteristics of monopoly in relation to demand: theoretically, the demand that the monopoly satisfies is equal to the entire market size (i.e., in such conditions, demand remains unchanged and forms a decreasing function depending on the price). This demand is specifically for that particular product.

Keywords: The most crucial point is that, in terms of price, only the monopolist can make and control decisions.

A monopoly can also be temporary. This situation is often seen in companies introducing new products to the market. In this case, the company temporarily holds a monopolistic position. This position does not immediately disappear when other companies develop similar or substitute products. An innovative company holds monopoly power in the market, but this power gradually weakens as imitation products enter the market. This is precisely why, today, companies view scientific research and development as an integral part of their activities. Scientific research and development lead to innovation, and innovation gives the company monopoly power for a certain period.

If we talk about our country, Uzbekistan, there are several sectors where monopolies exist. For example, the energy and fuel sector. The monopoly in this sector is quite large because there are two main gas supply companies in Uzbekistan: "Uzbekneftegaz" and "Hududgaz Ta'minot."

"Uzbekneftegaz" is a state-owned company that holds a monopolistic position in gas extraction, processing, and supply to consumers. The internal

gas supply market is mainly managed by this company, covering both domestic and industrial needs.

"Hududgaz Ta'minot" is a company responsible for delivering natural gas to consumers in the domestic market and for its distribution.

There are several issues caused by monopolies. These include:

Gas shortages: In winter, there are often interruptions in gas supply, which causes dissatisfaction among the population. Interruptions in gas supply to domestic consumers are often related to the increased volume of gas directed for export.

Electricity generation and distribution are also under state control, and there are monopolistic elements in this sector as well. "Uzbekenergo" previously had a complete monopoly on electricity production and distribution. However, this system has been reformed, and electricity production and distribution have been split into several divisions:

Electricity generation: "Thermal Power Plants"

Electricity distribution: "Regional Electric Networks"

There are also several issues in the electricity sector, including:

Interruptions in electricity supply during winter, especially in rural areas. The technical condition of energy networks and the outdated distribution system lead to interruptions.

Electricity prices are regulated by the state, making it difficult to attract private investors to the market. Often, due to subsidies, electricity is sold at prices below production costs, which reduces efficiency. There are insufficient investments in the modernization of electricity production and distribution networks.

These monopolies, while providing stability in certain sectors, also contribute to inefficiencies and limited market competition.

The solutions to the problems mentioned above will be provided in the following paragraphs.

One of the best ways to address monopoly-related issues is by increasing market competition. This particularly involves the following strategies:

Opening the market and attracting new participants: When a monopoly exists in the market, the government should grant licenses and incentives to attract new participants. This will help reduce the monopolist's dominance in the market.

Privatization and market liberalization: In sectors where there are state monopolies, the privatization process should be strengthened, competition

should be developed, and the market should be liberalized. For example, transferring state-owned enterprises to the private sector and attracting new investors will reduce monopolistic conditions.

The next and most important solution is the use of antimonopoly laws. This includes the following measures:

Prohibiting monopolistic agreements and cartels: Legal restrictions should be strengthened to prevent monopolists from forming agreements and cartels. Cartels can manipulate the market and artificially inflate prices, so they must be banned.

Reducing monopoly power: Antimonopoly authorities should continuously monitor monopolists and take actions to reduce their market dominance. For example, if a monopolist occupies a significant portion of the market, effective measures should be applied to limit that power.

Price regulation is also crucial. Monopolies can artificially raise prices or manipulate pricing strategies to increase their profits. To prevent such situations, price regulation is necessary. In certain sectors, monopolistic prices can be reduced by government regulation of prices. This is especially important for essential social goods and services (such as electricity, gas, and water).

These measures aim to reduce the negative impacts of monopolies and encourage a more competitive and fair market environment.

References:

1. . https://en.wikipedia.org/wiki/Monopoly_price
2. https://newoeconomica.uab.ro/up/AUASO/articles/the_powers_mechanism_of_a_monopoly_in_a_market_economy-article-663b149fc7364.pdf
3. Джумаева Г. Ж., Яхшикулова М. Т. (2023). АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ ОРГАНИЗАЦИИ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В АКЦИОНЕРНЫХ КОМПАНИЯХ. Образовательные исследования в области универсальных наук, 2(3), 764-769.

EKOLOGIK BARQARORLIKNI TA'MINLASH – JAMIYAT TARAQQIYOTINING ASOSI SIFATIDA

Karimov Islom Sirojiddin o'g'li mustaqil tadqiqotchi

Bugingi kunda ekologik muvozanatni barqarorlashtirishga yo'nalgan keng ko'lamdagi chora-tadbirlarni ishlab chiqish va ularni samarali amalga oshirish davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlaridan

biriga aylandi. Ayni paytda, xalqimizning ekologik ongini oshirish orqali huquqiy fuqarolik jamiyati tamoyillari asosida tabiatdan foydalanishni yo'lga qo'yish, tabiatni muhofaza qilish sohasida, davlat nazorati bilan bir qatorda jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, xalqimiz ongi va madaniyatida ona Vatanimiz tabiatiga bo'lgan mehr-muhabbatini oshirish, uni asrab-avaylash va kelgusi avlod uchun zarur hayotiy sharoitlar qoldirishimiz kerakligini ko'rsatishdir. Shu ma'noda ekologik barqarorlikni ta'minlashning tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini, xususan meyoriy-huquqiy asoslarini doimiy ravishda takomillashtirib borish zaruriyatini talab qilmoqda.

Zero, mamlakatimizda keyingi yillarda ekologik barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan keng ko'lamli amaliy ishlarning sifat darajasini oshirish bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda va bu boradagi meyoriy-huquqiy hujjatlar soni ham oshib bormoqda¹. Mamlakatimizda tabiatni muhofaza qilishning tashkiliy va huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida o'z aksini topgan bo'lib, 49, 61, 62, 66, 68 va 123-moddalarida fuqarolarning ushbu sohadagi huquq va majburiyatlari, atrof muhitga munosabat va boshqaruv tizimi bo'g'inlarining faoliyati aniq belgilab berilgan². Ekologik barqarorlikni ta'minlash doirasida ishlab chiqilayotgan chora-tadbirlar va meyoriy-huquqiy hujjatlar bevosita bugungi islohatlarning tom ma'noda, izchillik bilan olib borilayotganini bildiradi.

Xususan, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik ahvolni yaxshilash maqsadida davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2021-yil 2-noyabrda o'tkazilgan videosektor yig'ilishida "Yashil makon" umummilliy loyihasini amalga oshirish doirasida yiliga 200 mln. tup daraxt va buta ko'chatlarini ekish belgilab qo'yildi. Bugungi kunda bu borada keng ko'lamda ko'kalamzorlashtirish ishlari amalga oshirilmoqda. Shuningdek, 2025-yilni yurtimizda "Atrof-

¹ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, Yer kodeksi, «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi, «Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi, «Davlat sanitariya nazorati to'g'risida»gi, «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi, «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi, «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida»gi, «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida»gi, «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi, «Davlat yer kadastr to'g'risida»gi, «O'rmon to'g'risida»gi, «Ekologik ekspertiza to'g'risida»gi, «Metrologiya to'g'risida»gi, «Standartlashtirish to'g'risida»gi, «Xizmat va mahsulotlarni sertifikatlashtirish to'g'risida»gi, «Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatlari favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida»gi, «Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risida»gi, «Radiatsiya xavfsizligi to'g'risida»gi, «O'zbekiston respublikasi ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi faoliyatini tashkil etishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi, «Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi, «2017-2021 yillarda maishiy chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish tizimini tubdan takomillashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qonunlari va boshqalar.

² O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: Yuridik adabiyotlar publish, 2023-y. -112 b.

muhitni asrash va “yashil” iqtisodiyot yili” deb e’lon qilinishi bu boradagi amaliy ishlarning ayni paytdagi konstruktiv yechimi sifatida baholash mumkin. Shu ma’noda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 25-yanvardagi PF-16-son “O‘zbekiston - 2030” strategiyasini “Atrof-muhitni asrash va “yashil” iqtisodiyot” yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi Farmoni qabul qilindi. Farmonga ko‘ra:

“mahallalarning ekologik qiyofasini yaxshilash, ko‘chalarda yashillik darajasini oshirish, ekologik jihatdan qulay va farovon yashash muhitini shakllantirish;

aholining salomatligini yaxshilash, ekologik turmush tarzini shakllantirish va inson salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun shart-sharoitlarni yaratish;

tabiiy resurslarni tejash va ulardan oqilona foydalanish, ekologik barqarorlikni ta‘minlash;

o‘simlik va hayvonot dunyosini asrash, ko‘paytirish va keyingi avlodga yetkazish hamda biologik xilma-xillikni saqlash;

“yashil iqtisodiyot” tamoyillarini keng joriy qilish, iqtisodiyotni iqlim o‘zgarishiga moslashtirishga qaratilgan loyihalarni barqaror moliyalashtirish;

respublika energobalansida qayta tiklanuvchi energiya ulushini oshirish, shu jumladan, davlat-xususiy sheriklik asosida yirik “yashil energiya” stansiyalarini barpo etish, hududlarda kichik va mikro gidroelektr stansiyalari tarmog‘ini kengaytirish, aholi xonadonlarida quyosh panellarini o‘rnatishni rag‘batlantirish;

iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada zamonaviy energotejamkor texnologiyalarni keng qo‘llash orqali iqtisodiyotda “uglerod izi”ni kamaytirish;

ekologik barqarorlikka yo‘naltirilgan hududlar va tarmoqlararo muvofiqlashtiruvni ta‘minlash”¹ bilan bog‘liq masalalar aniq qilib belgilab berildi. Farmonda belgilangan ustuvor vazifalardan ko‘rinib turibdiki, asosiy maqsad ekologik vaziyatni yaxshilash, xususan, iqlim o‘zgarishi oqibatlarini yumshatish, unga moslashish orqali aholining yashash tarzini yaxshilashdan iborat.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, aholining ekologik huquqiy ongini shakllantirish va yuksaltirish borasidagi davlat siyosati fuqarolarning ekologik huquqlari va erkinliklari birlamchi ahamiyatga ega ekanligi, Konstitutsiya va qonunlarning ustunligi, huquqiy ta’lim va tarbiyaning

¹ <https://lex.uz/ru/pdfs/7369703>

ilmiyligi, izchilligi va umumiyliigi, ekologik huquqiy ma'lumotlarning ochiqqligi, ekologik huquqiy tarbiya va savodxonlikka o'ziga xos munosabatda bo'lish kabi asosiy qoidalarga tayanadi.

Shu bilan birga, qonunchiligimizda atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik mavjudligini har bir kishiga doimiy ravishda eslatib, ularning ongiga singdirib borish kerak. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning Maxsus qismidagi "Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik" nomli VIII bobining 65-moddasida "Qishloq xo'jaligi va boshqa yerlarni yaroqsiz holga tushirish, ularni ishlab chiqarish chiqitlari va boshqa chiqindilar, kimyoviy va radioaktiv moddalar hamda oqova suvlar bilan ifloslantirish – fuqarolarga eng kam ish haqining uch baravaridan besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa – besh baravaridan o'n baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'lishi"¹ belgilab qo'yilgan. Albatta, ko'pchilik bundan oqilona xulosa chiqarish shartdir. Zero, ekologik xavfsizlik masalalari global muammolardan biri sifatida davlatning ekologiya sohasidagi boshqaruv vakolatlarini kengaytirish va uni ma'muriy-huquqiy yo'l bilan amalga oshirishni taqozo etmoqda. Chunki, ekologik huquqiy ong, bilim va ko'nikmalarga ega bo'lmagan hamda "iste'molchilik" dunyoqarashlarida faoliyat ko'rsatayotgan kishilarni ekologik tarbiyalash va ularning bu boradagi ko'nikmalarini shakllantirish muayyan bir muddatni talab etadi. O'z o'rnida bunday tiklanish davrini kutib turish ekologik barqarorlikka katta zarar yetkazishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizda ekologik barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan keng ko'lamli ishlab chiqilgan amaliy chora-tadbirlar va bu boradagi meyoriy-huquqiy hujjatlarlarning ijrosini ta'minlash hamda uning nazoratini olib borish har bir shaxsning asosiy vazifasi ekanligini his qilishi lozim. Zero, har bir jamiyat a'zolarining yuksak mas'uliyatlaridan biri – bu tabiat boyliklarini saqlash va ulardan oqilona foydalanish, tabiatni muhofaza qilish vazifasidir.

¹ O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi –T.: "Yuridik adabiyotlar Publish", 2022 y. –B. 55-56. (O'zbekiston Respublikasining 2021 yil 16 avgustdagi O'RQ-708-sonli Qonuni tahririda – Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 17.08.2021 y., 03/21/708/0799son). <https://www.lex.uz/acts/97664>

JISMONIY NUQSONI BOR XOTIN-QIZLARNING JAMIYATDAGI O‘RNI VA GENDER TENGLIK MUNOSABATLARI

Mansurova Nigora Dmitriy qizi

Buxoro Davlat Universiteti, Tarix va Yuridik fakulteti,
Siyosatshunoslik yo‘nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada jamiyatda jismoniy nuqsoni bor xotin-qizlarning o‘rni, ularning faoliyati haqida, respublikamizda bunday toifadagi ayollarga yaratib berilayotgan imkoniyatlar va ularning natijalari haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, butun jamiyatdagi gender tenglik munosabatlari, ularning ahamiyati va hayotga tatbiq qilinish jaroyoni haqida ma’lumotlar ham keltirib o‘tilgan.

Tayanch so‘zlar: Gender tenglik, “Ayollar daftari”, kredit, stavka, pensiya, subsidiya, paralimpiya.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqilikka erishgan davrdan boshlab, mamlakatni rivojlantirish, yuqori darajadagi islohotlar olib borishga harakat qilmoqda. Har sohada ilg‘or yutuqlarga erishib kelayotgan davlatimiz xalq farovonligini ta’minlash uchun qo‘ldan kelgan barcha imkoniyatlarni yaratmoqda. Jamiyatdagi barcha qatlamlar manfaatlarini himoya qilish, ijtimoiy tenglikni ta’minlash esa eng ustuvor vazifa bo‘lib kelmoqda.

Mana endi jamiyatimizdagi ijtimoiy himoyaga muhtoj bo‘lgan qatlamlardan biri bo‘lgan, jismoniy nuqsoni bor xotin-qizlarga qaratilgan davlat siyosati haqida so‘z yuritamiz. Jamiyatning har bir bo‘lagi, shu jamiyat rivojiga o‘z hissasini qo‘shgandagina haqiqiy farovonlik bo‘ladi. Buning uchun esa barchada teng imkoniyatlar bo‘lishi kerak. Jismoniy nuqsoni bor fuqarolar ham jamiyatning bir bo‘lagidir. Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlashga doir siyosatning natijasi o‘laroq “Ayollar daftari” tuzilgan bo‘lib, unga jismoniy nuqsoni bor ayollar ham kiritiladi va ularni davlatning o‘zi qo‘llab-quvvatlaydi. “Ayollar daftari”ga kirishning quyidagicha talablari mavjud: “Ishsizlik; doimiy daromadga ega bo‘lmaslik; boquvchisidan ayrilganlik holatlari; ruhiy kasallikka chalinganlik; 1-2 guruh nogironligi mavjudligi; sud qaroriga ko‘ra, ehtiyojmand deb topilganlik holatlari, nikohi bekor bo‘lganlik; yolg‘iz onalik kabi me’zonlar”¹

• Mana shunday talablarga mos keluvchilarga davlat tomonidan nafaqalar belgilangan tartibda to‘lab boriladi. Bularning barchasi ularni

¹ Nogironligi bo‘lgan ayollar uchun ayollar daftaridagi imtiyozlar// <https://huquqplus.uz/materials/nogironligi-bolgan-ayollar/1065>

moddiy tarafdin ta'minlash, ehtiyojlarini qondirib, jamiyatdagi faol hayot tarziga qaytarish uchun xizmat qiladi.

Umuman olganda davlatimizda, yaqin yillarda xotin-qizlarga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu gender tenglikni ta'minlashda yuksak ahamiyat kasb etadi. Xususan, o'tgan yili Adliya vazirligi 8-mart bayrami oldi qonunchilikda xotin-qizlarga nisbatan yaratib berilgan imtiyozlar haqida ma'lumot berdi va unda birinchi kiritilgan narsa shu bo'ldiki, ayollarga tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yish uchun 33 milion so'ngacha kreditlar ajratib berilishi. Bunda davlat 3 yildan 6 yilgacha 14 foiz stavka bilan xotin-qizlarni qo'llab-quvatlash uchun maqsadli jamg'armadan mablag'larni ajratadi. Ikkinchi imtiyoz shu bo'ldiki, ayollar pensiya yoshiga kirganlarida aynan ish beruvchini tashabbusi bilan ishdan bo'shatish taqiqlandi. Bundan tashqari, ba'zi toifadagi xotin-qizlarga oliy ta'lim muassasasiga kirish uchun tavsiyanoma berish tizimi ham yo'lga qo'yilgan.

Imtiyozlardan yana biri shuki, " "Ayollar daftari"ga kiritilganlarga 5 mln so'ngach kreditlarni naqd berilishi mumkin"¹. Keyingisi esa, og'ir ijtimoiy ahvoldagi xotin-qizlarga imtiyozli uy-joylar berish yo'lga qo'yilishi. Eng muhim e'tiborga molik jihatlardan biri esa bu – rahbarlik lavozimiga tanlovda xotin-qizlar va erkaklarning teng ishtirokini ta'minlash borasida. Jismoniy nuqsoni bor xotin-qizlarga aloqador qismi shuki, ularni ishga olganlarga subsidiya berilishidir.

Nogironligi bor xotin-qizlarga yaratilgan imkoniyatlar natijasi o'laroq ular erishayotgan yutuqlarga nazar tashlashimiz mumkin. Xususan "Parij-2024" paralimpiyada o'yinlari oltin medal sohibasi Asila Mirzayorovani misol qilib keltirishimiz mumkin. U 15 yoshida boshidan olgan jarohati tufayli ko'rish qobiliyatidan butunlay ajralganligiga qaramasdan, "O'zbekiston iftixori" nomiga sazovor bo'la oldi. "2024-yilgi Parij Paralipiadasida uzunlikka sakrash bahsida 5,24 metrga sakrab, musobaqa rekordini yangiladi va oltin medalni qo'lga kiritdi.

Mukofotlari

- Yilning eng yaxshi ayol paralimpiyachisi
- „O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan sportchi“ faxriy unvoni (2021-yil)
- „O'zbekiston iftixori“ faxriy unvoni (2024-yil)”²

¹ <https://www.gazeta.uz/oz/2023/03/08/women/>

² Asila Mirzayorova/https://uz.wikipedia.org/wiki/Asila_Mirzayorova

Shunday yutuqlarga erishgan, paralimpiya musobaqalarida yurtimiz sharafiga himoya qilib, bayrog‘imizni baralla ko‘targanlardan yana biri bu Nurxon Qurbonovadir. “Parij-2023 Jahon chempionati oltin va bronza medali sohibi. Kobe-2023. Jahon chempionati nayza hamda yadro uloqtirishdan oltin va bronza sohibi. 2024-yil Yozgi Paralimpiya o‘yinlari yadro uloqtirishdan 7.75 sm bilan bronza medalini, nayza uloqtirishdan 21.12 natija bilan jahon va paralimpiya o‘yinlari rekordini yangilab oltin medalini qo‘lga kiritgan. “O‘zbekiston Iftixori” davlat unvoni sohibasi”¹. Mana shunday yuksak natijalar ko‘rsata olgan xotin-qizlarimiz jamiyatda hamma o‘z o‘rniga ega bo‘lishi mumkinligini, nuqsonlarga qaramasdan yurt sha’ni, davlat bayrog‘ini baralla ko‘tarish mumkinligini isbotlab berishdi.

Xulosa qilib aytganda, dunyo bo‘ylab yirik davlatlarda yuksak deya hisoblanayotgan jamiyatlarda ham gender tenglik va ijtimoiy nuqsondagi insonlarni jamiyatda o‘z o‘rniga ega bo‘lishida muammolarga duch kelayotgan davrda bizning jamiyatimizdagi o‘zgarishlar va ijtimoiy davlat tamoyilining yuksak darajaga olib chiqilishini katta natija deya baholay olamiz. Jamiyat rivojlanib borar ekan, unda muammolar o‘z yechimini topib undanda yirik muammolar paydo bo‘laveradi. Bunday holatda faqat kuchli fuqarolik jamiyati yarata oladigan hukumatlarga muammolarga munosib yechim topa oladi. Bizning O‘zbekiston hukumati ham shunday jamiyat yarata oladi va muammolarni o‘z vaqtida hal qilishiga ishonamiz!

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nogironligi bo‘lgan ayollar uchun ayollar daftaridagi imtiyozlar// <https://huquqplus.uz/materials/nogironligi-bolgan-ayollar/1065>
2. <https://www.gazeta.uz/oz/2023/03/08/women/>
3. Asila Mirzayorova//https://uz.wikipedia.org/wiki/Asila_Mirzayorova
4. https://uz.wikipedia.org/wiki/Nurxon_Qurbonova

¹ https://uz.wikipedia.org/wiki/Nurxon_Qurbonova

THE ROLE OF COMPUTER AND THE INTERNET JARGONS IN LINGUISTICS

**Nasrulloeva Nasiba Sadulloevna,
(PHD) associate professor of University of economics and pedagogy**

Abstract. This article will discuss the investigation of the Internet and computer jargons, analysis of computer and Internet jargons as one of the actual problems within the Uzbek and English languages in comparative way, which is considered to be the first step in Uzbek linguistics.

Keywords: terminology, linguistic phenomenon, terminology, jargon, slang, internet, computer, technology, language, professional

The rapid development of science, the media, and high technologies will have an impact on the expansion of the nomenclature of the older sectors and the emergence of new industries. However, the development of the nominative function of the language is reflected in the expansion and renovation of the names of concepts, as well as in the modification of the nomenclature. The bulk of the new units are formed by word-processing tools. Understanding speech is not only as a source of knowledge, but also as a rule for making certain rules and schemes allow us to identify the effects of the various principles (analogy, associative processes, etc.) that form the basis of these rules.

Linguists have begun to talk about the beginning of the formation of social computer language, “its development is in two directions. First of all, a lot of new words are coming out to describe things and events on the Internet, that is, creating terminological lexicons used by computer professionals, and secondly, there is an increase in the number of users around the world, using specific vocabulary and word-processing tools for online communication. Through his native language.” The lexical content of the second communicative aspect of the computer language differs from that of the former and has its own peculiarities. It is well known that the development of the Internet and computer technologies, as well as the development of other areas of human activity, have the potential influence on the emergence of new lexical units in language. According to M.M. Bakhtin, the activities of people in all areas are related to the use of language, and the Internet is no exception.

D.Saidkadirova: “The global computer network stores unlimited information and data. The Internet is a diverse database. It is enough to

have access to the data warehouse to use this data. This is what attracts Internet users”.

The current state of computer and Internet development has activated many processes in the language, first of all, affecting its lexical system, which led to the creation of a special terminological system that represents a diverse professional understanding. Such concepts were known only to experts at first, but later became known as PC and Internet users. Nevertheless, they use jargons to explain terms. This is what makes computers and Internet jargons today. The rapidly growing jargons of computer and Internet users have remained the focus of linguists.

Certain features of word and word formation in the computer and on the Internet are greatly influenced by the differences between word game and seriousness, high-level expression in new words, globalization and virtualization of communication (such as hacking language), computer and Extra linguistic (nonlinguistic) characteristics of Internet jargon technical capabilities of modern computer networks, character of information technologies, general socio-political and socio-psychological context.

T.G. Nikitina describes jargon as: "A kind of public speech characterized by distinctive vocabulary and phraseology, opposed to (often expressively redefined) by the national language," and the specific use of word-means.

Yu.M. Skrebnev refers to jargon, the words of professional and social groups in the neutral field of literary language that are informal and interchangeable with the humor of words. In his view, formal and even neutral words are called by the creators of jargon as superficial and even superficial. The use of jargon requires a certain disobedience to linguistic behavior.

The jargon is a relatively open social or professional group discourse that differs from the literary language by the composition of words and expressions.

Jargon is a vocabulary specific to a particular profession or activity. Computer jargon is a rich vocabulary of individuals (professional programmers and some users) who have become professionally interested in computer technology and it has become their lifestyles (and sometimes life-forms).

Jargon (or social dialect, dialect) is "the type of national language used in verbal communication of a relatively stable social group that unites individuals by their occupation, status, interests and age."

The linguistic essence of the jargon is also the metaphorization of word meanings in order to play a word game to create expressive, emotionally colored linguistic means.

If we look at the definitions given to jargon in modern scientific linguistics, it is argued that a jargon is a type of social discourse that differs from the national language with its specific vocabulary and phraseology.

The modern Russian Dictionary defines it as "the language of any social group that has many and only specific words, including artificial and sometimes conditional words."

The main function of the jargon is to express belonging to a relatively independent social group using specific words, forms and turnovers. The term jargon is sometimes used to denote distorted, inaccurate speech. It is a conditional language that can only be understood in a particular environment, where there are many artificial and sometimes conditional words and phrases.

There is, however, a tendency for jargon to go out of professional or social circles, on the one hand, and to a great extent, the increasing discrepancy between literary and jargon, and on the other hand, to the democratization and vulgarization of social life.

S.Ojegov and A. According to Shvedova's "Explanatory Dictionary of the Russian Language," it is "a group speech, united by any social or other common interest that has many words and expressions that are different from the common language, including artificial and sometimes conditional."

From the notion of jargon in modern linguistics, it is important to note that in all descriptions, jargon is expressed in the discourse of a particular social group, united by their common interest in age.

Jargon is a set of features of speech that occurs between people who have a common interest and who spend their time in similar professional and domestic environments; it is the nonsense, mobility of other language tools, and a large field of language tools that can change in a short period of time. Jargon is a rich source of lexical resources of modern language.

Krisin L.P. differentiates three types of jargons: professional, group and youth. Professional languages are lexical systems specific to any occupation, profession, production in addition to the existing language form. "Professional jargon, by its social and communicative status, differs from

other subsystems of the national language: carriers of these jargons also know another subsystem - special language, literary language and dialect. They use professional jargon in professional environments, for free professional communication, and for official communication - they use special language, and for non-professional communication, they use literary language, and rarely use local dialects or common language. "

Professional languages cannot be the language in the fullest sense of the word. The linguistic part of them is limited to specialized vocabulary, partly word formation, and does not reach the vocabulary and grammar structure. One of the features of professional speech words is that they do not compress terminological equivalents, but are present in the same conditions as their analogs.

In all scientific definitions, jargon is interpreted as speech, not language. Language is a system of characters (orthographic, grammatical, lexical, etc.) belonging to a particular social community. Language is the most important part of speech activity, but not exactly the same. Speech is the use of language by specific language users, so the speech is individual.

On the one hand, computer jargon is a type of professional jargon that is used by professionals during work, but on the other hand, most of the computer users are young people who use computers for their studies, work and interests.

Computer and Internet jargon is a complex linguistic phenomenon that allows for different vocabulary, linguistic groups, interactions, phonetics, morphology and semantics, and the use of professional and general vocabulary, English and Uzbek realities. It is also important to note that computers and the Internet are an element of the subculture of a high status social group.

When it comes to computer jargon, these concepts help to communicate with people of the same profession - whether programmers or computer users for any purpose. At the same time, they are used as synonyms for professional terms, differing in its emotional coloring.

LITERATURE

1. Бахтин, М. М. Собрание сочинений: в 7 т. Т. 5. Работы 1940-х – начала 1960-х гг. / ред.: С. Г. Бачаров, Л. А. Гоготишвили ; Ин-т мировой лит. – М., 1997. – С. 159.
2. Заботкина Е.Н. Новая лексика современного английского языка. - Москва, ВШ. 1999, -126 с.

3. Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. М.: Наука, 1989. –С.326.
4. Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. М.: Наука, 1989. –С.69.
5. Никитина Т.Г. Толковый словарь молодежного сленга: Слова, непонятные взрослым. -М.: Астрель: АСТ, 2003. –С. 4. 736 с Ходакова А.Г. Системная семантика термина (на материале англоязычных терминов интернета). Автореф... кан. филол.наук. –Тула, 2010. -Б. 12.
6. [Ожегов С.](#) [Шведова Н.Ю.](#) Толковый словарь русского языка. Москва: Азъ.1992.Саидқодирова Д.С. Инглиз ва ўзбек тиларида интернет терминларининг лингвистик тадқиқи. Филол.фанлари номзоди...дис..-Тошкент, 2017. – С.10.
7. Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. М., 2000. – С. 66-72.

INTEGRATING QR CODES INTO LANGUAGE LEARNING PROCESSES IN THE NEW ERA OF DIGITAL EDUCATION (Raqamli ta'limning yangi davrida til o'rganish jarayonlarida QR kodlarini integratsiyalash)

Farangiz Zohidjon kizi Mamarizaeva
Jizzakh polytechnic institute, Senior teacher

Abstract. In the era of digital transformation, technology plays an increasingly vital role in education. One innovative approach is the integration of QR codes in language learning, offering students interactive and engaging learning experiences. This article explores the benefits, challenges, and future prospects of using QR codes as a tool for language education.

Keywords: QR codes, language learning, digital education, educational technology, interactive learning, gamification, autonomous learning, augmented reality, artificial intelligence, mobile learning.

Language learning is evolving with the advent of digital tools. Traditional methods are being supplemented with technology-driven approaches to enhance engagement and accessibility. QR (Quick Response) codes have emerged as a simple yet effective means of providing instant access to educational content. This paper examines the potential of QR

codes in language learning, their implementation, and the impact they have on student motivation and learning outcomes¹.

The Role of QR Codes in Language Learning can be seen in the following formations: QR codes are scannable barcodes that can store various types of information, including links to websites, audio files, videos, and interactive exercises.

In language education, QR codes can be integrated in multiple ways:

Access to Multimedia Resources: QR codes can direct students to pronunciation guides, interactive quizzes, or video tutorials².

- Supplementing Textbooks: Printed materials can include QR codes that lead to additional exercises, translations, or cultural insights³.

- Gamification and Engagement: QR codes can be used in classroom activities like scavenger hunts, where students scan codes to receive and complete language-related challenges⁴.

- Instant Feedback and Assessment: QR codes can be linked to self-assessment quizzes, enabling learners to check their progress in real time⁵.

Benefits of QR Code Integration are explained here below:

QR codes allow students to access learning materials anytime and anywhere, supporting self-paced learning. This flexibility is particularly beneficial for learners with different schedules or those in remote locations where traditional learning resources may not be readily available.

The interactive nature of QR codes fosters engagement and interest in language learning. By incorporating multimedia elements such as videos, audio clips, and gamified content, QR codes make the learning process more enjoyable and stimulating, helping students stay motivated.

QR codes require minimal resources and can be integrated into various learning materials without significant costs. Since generating and scanning QR codes is free, schools and educators can use them as an affordable tool to enhance traditional learning materials.

Students can explore content independently, reinforcing their understanding and application of language skills. QR codes empower learners to take charge of their learning by giving them instant access to additional resources, exercises, and explanations tailored to their needs.

¹ Brown, M. (2019). *Digital Learning Innovations*. Routledge, pp. 112-125.

² Lee, Y., & Chen, H. (2021). *Multimedia Learning Techniques*. McGraw-Hill, pp. 90-108

³ Davis, R., & White, S. (2020). *Blended Learning in Practice*. Pearson, pp. 34-50

⁴ Garcia, E. (2022). *Gamification Strategies in Education*. Taylor & Francis, pp. 77-95.

⁵ Miller, K. (2021). *Assessing Language Proficiency in the Digital Age*. Routledge, pp. 55-70

QR codes can provide personalized resources for students with different proficiency levels. Teachers can create QR codes linking to beginner, intermediate, or advanced exercises, allowing students to progress at their own pace.

QR codes can be incorporated into group activities, encouraging collaboration and peer learning. Students can scan codes to access discussion prompts, group tasks, or shared digital resources, making language learning a more social and cooperative experience.

By embedding QR codes in physical textbooks, posters, or worksheets, educators can connect students to dynamic digital content. This hybrid approach enriches traditional learning methods and provides a seamless transition between offline and online learning experiences.

Despite their advantages, QR codes also present challenges that need to be addressed: Technological Limitations - Not all students may have access to smartphones or stable internet connections; Content Quality and Maintenance - Educational resources linked to QR codes must be regularly updated and verified for accuracy; Teacher Training - Educators need to be familiar with QR code generation and integration to maximize their effectiveness in the classroom.

The use of QR codes in language learning is expected to grow as technology advances. Future developments may include: Integration with artificial intelligence for personalized language learning recommendations, QR codes linked to AR experiences for immersive language practice, QR codes facilitating peer interactions and collaborative projects in virtual learning environments.

Integrating QR codes into language learning represents a significant step towards a more interactive and technology-driven educational experience. While challenges exist, their benefits in accessibility, engagement, and autonomous learning make them a valuable tool for modern language education. By strategically implementing QR codes, educators can enhance students' learning journeys and prepare them for the digital future.

References

1. Baker, J. (2023). *AI and Education: The Next Frontier*. Cambridge University Press, pp. 89-102.
2. Brown, M. (2019). *Digital Learning Innovations*. Routledge, pp. 112-125.
3. Davis, R., & White, S. (2020). *Blended Learning in Practice*. Pearson, pp. 34-50.

4. Garcia, E. (2022). *Gamification Strategies in Education*. Taylor & Francis, pp. 77-95.
5. Harrison, B. (2019). *Bridging the Digital Divide in Education*. Harvard University Press, pp. 23-41.
6. Lee, Y., & Chen, H. (2021). *Multimedia Learning Techniques*. McGraw-Hill, pp. 90-108.
7. Martin, D., & Evans, J. (2021). *Ensuring Quality in Digital Education*. Wiley, pp. 66-80.
8. Miller, K. (2021). *Assessing Language Proficiency in the Digital Age*. Routledge, pp. 55-70.

MILLIY TILGA E'TIBOR

Shahriyoxon Akramov

Hadis ilmi maktabi xodimi

„Har millat o'z ona tili ila faxr etur”

Said Rizo Alizoda

Muqaddas diniy manbaalarda keltirilishicha Alloh taolo insoniyatga ato etgan eng buyuk ne'matlari qatorida fikrlash va uni bayon etishni alohida ta'kidlab o'tgan ekan. Demak, til ham inson uchun berilgan cheksiz in'omdir. Xo'sh, bu ne'matni asrash, shukr qilib yashash hamda undan to'g'ri maqsadlar yo'lida foydalana olyapmizmi? Ta'assufki, unday emas. Ko'pincha bir-birimizga muloqot jarayonida qo'pol so'zlar bilan hazilomuz murojaat qilishimiz ming afsus kun sayin oddiy holga aylanib borayotganligi sir emas. Ko'r-ko'rona o'zbek tiliga xos bo'lmagan so'zlarni qo'shib gapiradigan, qo'shganda ham buzib talaffuz qiladigan ayrim „zamonaviy” insonlar oramizda uchrab turibdi. Ular nahotki o'z milliy tilining qadrini bilishmayapti? Masalan, oddiy bir misolni bayon etsak. Hammamiz uchun aziz va mo'tabar zotlar sanalgan ota-onani „papasha-mamasha” deb atash qayerdan urf bôlayotganligini bilmadim-u, lekin shunga o'xshash bir qancha zamonaviy so'zlar tez-tez quloqqa chalinib turibdi. Endi bir o'ylab ko'raylik, milliy tilning hurmati va uning yuksalishi haqida qayg'urilayotgan vaqtda o'z ota-onasining hurmatini saqlay olmagan insondan qanday qilib tilga, adabiyotga nisbatan hurmatni va e'tiborni kutish mumkin. Shu onda , sevimli adibimiz Abdulla Qahhorning yo'l qoidasini buzgan haydovchiga jarima solinadi-yu, nega endi tilni buzganlarga befarq bo'lib o'tib ketaveramiz mazmunidagi ogohi bot-bot yodimizga tushaveradi.

Har bir inson o'z ona tilining mavqeini oshirishda , sayqal topishi va buyuk kelajagi yo'lida xolis xizmat qilmog'i lozim deb hisoblaymiz. Zeroki, jadidchi bobomiz Abdulla Avloniy aytganidek, „Millatning oyinayi hayoti til va uning adabiyotidir”

ХАЛҚАРО ТРАНСПОРТ ҲАМКОРЛИГИДА РИВОЖЛАНГАН ТРАНСПОРТ ТАШКИЛОТЛАРНИНГ РОЛИ

Нуриддинов Сардор Бобоярович,

Ф.ф.б.ф.д.(PhD), Тошкент давлат транспорт университети

Аннотация. Ушбу мақолада Марказий Осиё давларлари хусусан, Ўзбекистон учун ушбу Европа иттифоқи транспорт тизимини таҳлил натижасида қуйидагиларни таъкидлаш муҳимдир. кўплаб транспорт коридорлари Республикамиз ҳудуди орқали ўтиши мўҳим албатта. Ўзбекистоннинг дунё океанидан узоқлиги жуда асосий камчилик эмас, балки афзаллик бўлиши керак, чунки Европа ва Осиёни боғлайдиган энг қисқа транспорт коридорлари ҳозирда бизнинг ҳудуд орқали ўтади. Бу ҳақда кўп ёзилган, аммо конвертация тезлиги ҳали етарли эмас. Шунини тушуниш керакки, транспорт инфратузилмасини модернизация қилиш бўйича ўз вақтида бажарилмаган ишлар ва замонавий технологияларнинг тўғри жорий этилмаслик минтақани ташқи чекловлар ва санкциялар шароитида янада орқага қайтариши мумкин.

Таянч сўзлар. транспорт коридорлари, юк ва йўловчи оқимлари, транспорт сиёсати, мультимодал йўналиш, транспорт, савдо йўллари, транспорт интеграцияси, транспорт-логистика инфратузилмаси.

Мавзунинг долзарблиги. Тарихий ривожланиш босқичидан қатъи назар, транспорт тизимининг ролини баҳолаш мураккаб ҳисобланади, чунки у узлуксиз товарлар оқимини ва аҳоли учун ҳаракатланиш имкониятларини таъминлайди.

Қоида тариқасида, бу кўп қиррали ва кўп даражали тизимдир. Мамлакатнинг бошқарув тизимида транспорт тизими одатда ҳар қандай давлат сиёсатининг асосий йўналиши сифатида энг муҳим ўринни эгаллайди, чунки бундай тизимнинг сифати ва самарадорлиги иқтисодий ўсиш ва фуқаролар фаровонлиги учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Ҳозирги кунда дунёда кўп сонли халқаро иқтисодий, минтақавий ва ҳамкорлик ташкилотлари ташкил этилган бўлиб, уларнинг асосий вазифаси сифатида ўзаро савдо алоқаларини яхшилаш, икки

томонлама солиқдан озод этиш, хорижий инвестицияларни ҳимоялаш, божхона иттифоқларини тузиш каби мақсадлар белгиланган бўлсада, савдо иттифоқларининг фаолияти ҳар доим ҳам самарали бўлавермайди. Шу сабабли халқаро ташкилотларнинг транспорт интеграцияси бўйича олиб борилаётган ислохотлар аъзо мамлакатларга қай даражада таъсир кўрсатаётганини аниқлаш учун маълум таҳлилий тадқиқотлар ўтказиш тақозо қилинади. Шунинг учун, Марказий Осиё транспорт интеграциясини ривожлантириши юзасидан Европа Иттифоқининг транспорт соҳасидаги баъзи таҳлилларни келтириб ўтганмиз.

Мавзуга оид мавжуд муаммолар. Умумевропа коридори концепцияси Европа Иттифоқи мамлакатлари ва ушбу иттифоқнинг потентсиал иштирокчилари ҳудудлари ўртасидаги боғлиқликни ошириш зарурлигига жавобан пайдо бўлди.

“Умумевропа транспорт интеграциялари ривожланиш тарихи бир неча босқичларни ажратиш мумкин”[1, 4]:

Биринчи босқич - 1991 - 2010 йиллар, Прага (1991), Крит (1994), Хелсинки (1997) конференциялари доирасида умумевропа транспорт тармоғи концепциясининг имзоланди ва халқаро транспорт коридорлари белгиланди. Марказий ва Шарқий Европадаги транспорт коридорлар сифатида, кейинги ўн-ўн беш йил ичида катта сармоялар ажратилди.

2-босқич – 2011-2013 йиллар, Европа Иттифоқи томонидан Европани боғловчи транспорт коридорлар механизмни яратилди.

3-босқич - 2014 йилдан ҳозирги кунгача. Янги транспорт сиёсатини амалга ошириш бошланди. Унинг асосини Ғарбдан Шарққа Транс-Европа транспорт тармоғи (ТЕН-Т) ташкил этади, Ушбу сиёсатнинг бир қисми сифатида умумевропа транспорт коридорларини иштирокчи давлатларнинг транспорт йўналишлари билан интеграциялашуви амалга оширилмоқда.

Муаммони ҳал қилиш усуллари. Европа Иттифоқининг транспорт тизими, бу бизга мозаик форматдан одамлар ва товарларни етказиб бериш вақтини минималлаштирадиган ягона ва изчил тизимга ўтишга имкон беради.

Европа иттифоқи давлатлари транспорт коридорлари автомобил, темир йўл ва сув йўлларини қамраб олган бўлиб, турли мамлакатлар чегараларини кесиб ўтувчи йирик (тузилма) ва кичикроқ нуқталарни қамраб олади.

Замонавий транспорт коридорлари кўплаб фазовий масштабларни ўз ичига олади: шаҳарлардан тортиб юқори тезликдаги шаҳарлараро темир йўл йўлаклари ва глобал даражадаги юк коридорлари. Баъзи муаллифлар транспорт коридорларини ““марварид маржон” билан таққослаб, уларнинг денгиз портларига киришни таъминлашдаги ролини таъкидлайдилар[2, 8]. Транспорт коридорлари инфратузилмани ривожлантиришнинг таркибий модели, шаҳарни ривожлантириш режалари, юк ва йўловчи ташишни таъминлаш тармоғи тузилмаси, Европа бирлашув сиёсатини сиёсий концепция ва иқтисодий ривожланишни тетиклаш воситаси”[3], сифатида кўриб чиқилади.

Кўриниб турибдики, Европа давлатлари транспорт-логистика инфратузилмаси бўйича жаҳон рейтингда биринчи тўртта ўринни эгаллаб турибди. Ушбу рейтингда ҳам етакчи ўринларни Нидерландия, Дания, Финляндия, Швейцария, Франция ва бошқа давлатлар эгаллаган.

Илмий асосланган таклиф ва тавсиялар. Еврокоммеция экспертларнинг 2022 йилда берган ҳисоботида “Европа Иттифоқи ҳудудидан ўтувчи транспорт коридорлари орқали экспорт ва импорт савдо оқимларини жалб қилиш муваффақиятининг асосий омиллари орасида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин” [5, 2]:

- боғланган ва кўп босқичли транспорт-логистика тизими орқали одамлар ва юкларнинг ҳаракатчанлиги ва ҳаракат тезлигини таъминлай олиши;
- давлатларнинг барча жабҳаларида: ҳукумат, минтақалар, маҳаллий бошқарув органларида самарали ҳамкорликни жалб қилинганлиги;
- Европа давлатларининг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувининг очиқлиги ва рақобатбардош даражасини сақлаб қолиниши;
- барча иштирокчи давлатлар учун тушунарли бўлган транспорт коридорларини келгусида ривожлантириш модели;
- фойдаланувчиларнинг эҳтиёжлари ва транспорт хизматлари сифатини тушуниш;
- инвестициялар ва илмий-техникавий тараққиётдан тўлиқ фойдаланиш, харажатларни камайтириш учун рақамли ва интеллектуал технологиялардан фойдаланишга ўтиш, одамлар ва

товарларни белгиланган манзилга етказиш тезлиги ва сифатини оширилганлиги.

Деярли бутун Европа қитъаси ва 500 миллиондан ортиқ фуқароларнинг эҳтиёжларини қондириш учун Европанинг шарқий ва ғарбий қисмларида транспорт тизимларининг интеграцияси давом этмоқда. Албатта, бунинг натижасида биргина ЕИ ва Ўзбекистоннинг 2016-2022 йиллар оралиғида савдо-иқтисодий алоқаларини кўришимиз мумкин.

Транспорт коридорлари тизимини ривожлантириш транспортни бошқаришда янги технологиялардан фойдаланишни кенгайтиришда давом этмоқда, Европа Иттифоқида транспорт чиқиндиларини камайтириш энг муҳим аҳамиятга эга. Европа транспорт тизими модели: “хавфсиз, барқарор ва узвий боғланган транспорт тизимини ўз ичига олади”[6, 9].

Хулоса. Марказий Осиё давлатлари хусусан, Ўзбекистон учун ушбу Европа иттифоқи транспорт тизимини таҳлил натижасида қуйидагиларни таъкидлаш муҳимдир:

Биринчидан, барқарор ҳаракатланиш учун пойга глобал миқёсга айланди. Ривожланган транспорт тизими ва самарали логистика мамлакат рақобатбардошлигининг асосий омилларидандир;

Иккинчидан, кўплаб транспорт коридорлари Республикамиз ҳудуди орқали ўтиши мумкин албатта. Ўзбекистоннинг дунё океанидан узоқлиги жуда асосий камчилик эмас, балки афзаллик бўлиши керак, чунки Европа ва Осиёни боғлайдиган энг қисқа транспорт коридорлари ҳозирда бизнинг ҳудуд орқали ўтади. Бу ҳақда кўп ёзилган, аммо конвертация тезлиги ҳали етарли эмас.

Учинчидан, шуни тушуниш керакки, транспорт инфратузилмасини модернизация қилиш бўйича ўз вақтида бажарилмаган ишлар ва замонавий технологияларнинг тўғри жорий этилмаслик минтақани ташқи чекловлар ва санкциялар шароитида янада орқага қайтариши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. European Commission (2011), Connecting Europe: The new EU core transport network. MEMO/11/706, Brussels, 19 October 2011.
2. Banister D., Capello R., Nijkamp P. European Transport and Communications Networks: Policy Evolution and Change //Transportation Research Part A. – 1996. – Т. 6. – №. 30. – С. 476.

3. Bruinsma F.R., Rienstra S.A., Rietveld P. Economic Impacts of the Construction of a Transport Corridor: A Multi-level and Multiapproach Case Study for the Construction of the A1 Highway in the Netherlands //Regional studies. – 1997. – Т. 31. – №. 4. – С. 391-402.
4. The World Bank. International LPI. Индекс эффективности логистики 2018.
URL:<https://lpi.worldbank.org/international/global?sort=asc&order=LPI%20Rank#datatable>.
5. European Commission (2013), Core Network Corridors on the TEN-T.
URL: <http://ec.europa.eu/transport/infrastructure/tentec/tentec-portal/site/en/maps.html>.
6. Safe, sustainable and connected transport. URL: https://european-union.europa.eu/priorities-and-actions/actionstopic/transport_en
6. Baratov, R., Nuriddinov, S., Tokhtaboev, E., & Achilova, G. (2022, June). " One belt-one road" initiative-as a modern transport logistics. In AIP Conference Proceedings (Vol. 2432, No. 1, p. 030058). AIP Publishing LLC.
7. Сардор Бобоярович Нуриддинов (2022). ТРАНСПОРТ СОҲАСИДА ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК МАСАЛАЛАРИ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТРАНСПОРТ КОРИДОРЛАРИ САЛОҲИЯТИ. Academic research in educational sciences, 3 (TSTU Conference 1), 710-716.
8. Nuriddinov Sardor Bobojarovich, (2024). Academic research in educational sciences, 5(11) (TSTU Conference 1), 12-15.
9. Нуриддинов С. Марказий Осиё транспорт интеграцияси ривожланишида европа иттифоқи транспорт тизимининг роли // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2024. – Тошкент, – №.4(10). – Б. 65-70.

КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ УЗБЕКСКОЙ ССР (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКА)

Орзиева Камола Сайидмуродовна

Докторант (PhD), Бухарский государственный университет,
кафедра археологии и истории Бухары

Аннотация. В период Советского Союза кадровая политика в союзных республиках формировалась на основе централизованного

управления. Одной из важнейших проблем индустриализации Узбекистана была нехватка местных специалистов, что приводило к необходимости привлечения кадров извне. Проводимая Союзом кадровая политика оказала значительное влияние на различные отрасли экономики республики, в некоторых случаях ограничивая профессиональное развитие местных кадров.

Данная статья посвящена анализу кадровой политики советского правительства во второй половине XX века и её негативного влияния на экономическую жизнь Узбекской ССР. На основе научных исследований и статистических данных рассматриваются место и роль специалистов экономической сферы в обществе.

Ключевые слова: экономика, кадровая политика, промышленность, руководящие кадры, сельское хозяйство, профессиональная квалификация, рабочая сила.

Введение. После Второй мировой войны изучение советской экономики приобрело не только научное, но и стратегическое и практическое значение. Исследование экономики, основанной на командно-административной системе, позволяет глубже понять сущность политики, проводимой Советским Союзом¹. В советской экономике, в частности, вопросы труда и занятости, включая развитие человеческого капитала, определяли влияние централизованного управления на эффективность хозяйственной системы и его роль в процессах экономического спада². Несмотря на период экономического восстановления после войны, темпы роста со временем замедлялись³. Замедление технологического развития, начавшееся в начале 1960-х годов, пытались преодолеть главным образом за счёт увеличения численности рабочей силы. Однако к 1980-м годам эта стратегия утратила свою эффективность, что привело к значительным изменениям на советском рынке труда⁴. Кадровая политика Советского Союза во второй половине XX века была одним из ключевых факторов, повлиявших на социально-экономическое

¹ Stuart R. **Soviet studies: Economics**. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2021. 14718.

² Lane D. *Labour and employment in the USSR*. New York: New York University Press. *Journal of Comparative Economics*, 12(1), 1988. P-128., Didenko D., Földvári P., & Van Leeuwen, B. The spread of human capital in the former Soviet Union area in a comparative perspective: Exploring a new dataset. *Journal of Eurasian Studies*, 4(2), 2013. P-135., Berliner J. Education, labor-force participation, and fertility in the USSR. *Journal of Comparative Economics*, 7(2), 1983. P-157.

³ Harrison M. Trends in Soviet labor productivity, 1928-85: War, postwar recovery, and slowdown. *European Review of Economic History*, 10(1), 2006. P-1-27.

⁴ Goodman A., & Schleifer G. *The Soviet labor market in the 1980s*. In *Soviet economy in the 1980s: Problems and prospects. Part 2*, 1982. Joint Economic Committee, U.S. Congress. P-232.

развитие союзных республик, включая Узбекскую ССР. Она была направлена на ускорение индустриализации и механизацию сельского хозяйства в республике. Однако этот процесс находился под жёстким контролем центральных властей и был ориентирован в большей степени на стратегические интересы Союза, нежели на реальные потребности республики.

Актуальность исследования обусловлена тем, что кадровая политика, проводимая в советский период, занимала центральное место во всех отраслях экономики Узбекистана. Изучение этого вопроса имеет важное значение не только для понимания исторических процессов, но и для анализа современных проблем в сфере кадровой политики, а также для разработки эффективных решений в данной области.

Анализ литературы и методология. В статье используется подход, основанный на анализе научных источников, периодических изданий и исследований, для изучения роли и значимости отраслевых специалистов в экономике Узбекской ССР. В ходе исследования были рассмотрены труды советских ученых, посвящённые кадровой политике Союза и её влиянию на развитие республики. В частности, в работах таких исследователей, как М.А.Ахунов, М.Исламжанов, М.Н.Гуревич, Д.Г.Юлдашев, Х.Туракулов, М.К.Султанов, Р.Х.Аминов, представлены данные о подготовке кадров во всех отраслях, включая промышленность и сельское хозяйство Узбекской ССР. В работах таких исследователей, как Х.М.Назарова, Д.Б.Бобожонова, Д.А.Ийманова, проводивших научную деятельность в период независимости в рамках темы исследования, на научной основе освещены сущность кадровой политики, сформировавшейся в советский период, ее место и последствия в жизни республики.

В рамках темы также были изучены зарубежные источники, и можно отметить, что деятельность советского правительства в кадровом вопросе в основном критически оценивалась в иностранных материалах. В частности, в работах таких исследователей, как Д.Лейн, Д.Диденко, Дж.Берлинер, Р.Мэй, П.Рутланд, А.Нове, М.Левин, представлены аналитические подходы к экономической модели Советского Союза, кадровой политике и ее результатам, системе планирования и ее слабым сторонам. Также были изучены статистические данные, опубликованные в периодических изданиях, включая такие газеты и журналы, как *«Правда Востока»*, *«Красный*

Узбекистан», «Советский Узбекистан», «Коммунист Узбекистана». На их основе был проведён объективный анализ вклада отраслевых специалистов в развитие экономики.

Методология исследования основана на применении методов исторического и экономического анализа. С помощью исторического анализа были изучены причины формирования кадровой политики в советский период и её влияние на экономику. Экономический анализ, базирующийся на статистических данных, позволил оценить результаты проводимой кадровой политики.

Полученные результаты. Результаты проведённого исследования выявили следующие ключевые аспекты:

- в период советской власти экономика и промышленное развитие Узбекской ССР управлялись в соответствии с планами, установленными центральными органами в Москве. Региональная кадровая политика была во многом подчинена стратегическим целям общесоюзного масштаба. В результате на руководящие должности в республике преимущественно назначались специалисты, направленные центром, что ограничивало возможности продвижения местных кадров.
- в Узбекистане возможности назначения местных специалистов на высокие должности были ограничены — их чаще назначали на второстепенные или исполнительские посты. Такая практика препятствовала карьерному росту национальных кадров, сдерживала местные инициативы и фактически лишала республику экономической самостоятельности.
- в результате проводимой кадровой политики в промышленности и сельском хозяйстве утвердилась система управления, основанная на централизованном планировании. Вследствие этого приоритетным направлением стало выращивание хлопка, что замедлило развитие других отраслей и привело к постепенному застою, а также к замедлению технологической модернизации.
- распределение трудовых ресурсов и миграция рабочей силы в республике контролировались центральными органами власти. По сравнению с другими союзными республиками на развитие экономики и инфраструктуры Узбекской ССР выделялось меньше средств, что усиливало социально-экономическое неравенство.

В целом кадровая политика советского правительства имела как положительные, так и отрицательные последствия для экономики

Узбекской ССР. С одной стороны, реализация промышленных и сельскохозяйственных проектов способствовала повышению экономической активности. С другой стороны, доминирование централизованного управления и ограниченные возможности для развития местных кадров стали серьёзным препятствием на пути долгосрочного экономического роста республики.

Дискуссия. После Второй мировой войны советское правительство приняло меры, направленные на восстановление экономики и развитие производства. В этой связи актуальной стала проблема сокращения государственной бюрократии и эффективного распределения ресурсов. Постановление Совета Министров СССР от 13 августа 1946 года «О запрещении расширения штатов административно-управленческого аппарата советских, государственных, хозяйственных, кооперативных и общественных организаций» способствовало оптимизации разросшегося в годы войны государственного управления и перераспределению рабочей силы в производственные сферы.

В Узбекской ССР в соответствии с этим постановлением было ликвидировано 26 652 вакантных должности, что позволило сэкономить 50,8 млн рублей из государственного бюджета¹. Часть сокращённого административного персонала была перенаправлена в промышленность и сельское хозяйство. Особенно высокая потребность наблюдалась в таких специалистах, как инженеры, механики, агрономы и бухгалтеры, чьё участие в производственных и сельскохозяйственных процессах являлось важным фактором экономического развития республики.

В 1960-е годы, в период активного развития промышленности в Узбекистане, участие местного населения в качестве рабочей силы оставалось ограниченным. Например, на заводе «Таштекстильмаш» доля местных кадров составляла всего 9,8%, а на заводе «Узбеккиммаш» - 7,9%. Такая диспропорция на промышленных предприятиях была обусловлена преимущественно привлечением рабочих из других союзных республик. В результате местное население в основном было вынуждено трудиться в сельскохозяйственном секторе². Это препятствовало формированию

¹ Заседания Верховного Совета Узбекской ССР. 13-18 марта 1947 года. Стенографический отчет (на узбекском и русском языках). – Ташкент, Издательство Верховного Совета Узбекской ССР, 1947. – С. 90.

² Ийманова Д.А. Кадровая политика советского режима в Узбекистане и ее последствия (1945-1991 гг.). – Ташкент, Янги аср авлоди, 2013. – С. 57.

местных экономических кадров. В результате аграрной и промышленной политики Союза основные экономические и социальные сферы республики развивались преимущественно в направлении выращивания и переработки хлопка.

Поскольку хлопководство приобрело стратегическое значение на государственном уровне, система подготовки кадров в республике также была адаптирована к этому направлению. В частности, к 1960-м годам сельскохозяйственные училища подготовили 34 790 механизаторов. Согласно данным 1962 года, было обучено 2760 трактористов-машинистов широкого профиля и 2285 механиков-водителей хлопкоуборочных машин¹. Хотя этот процесс способствовал более эффективному использованию технических средств в сельском хозяйстве, он также привёл к однобокому развитию кадровой политики. Система образования и стратегия подготовки специалистов были преимущественно ориентированы на направления, связанные с выращиванием хлопка.

Несмотря на то, что в среднем ежегодно для сельского хозяйства готовилось около 8000 трактористов и механизаторов хлопкоуборочных машин, реальная потребность составляла 15–16 тысяч человек. Этот дисбаланс негативно сказался на производительности труда в сельском хозяйстве и снизил общую эффективность производства. Для решения этой проблемы в совхозах и колхозах были организованы краткосрочные курсы продолжительностью 4–6 месяцев, на которых подготовили 5145 механиков-водителей для работы на хлопкоуборочных машинах². Кроме того, в республике была расширена сеть сельских профессионально-технических училищ: дополнительно создали четыре новых учебных заведения. Два из них открыли в Ташкентской области, по одному - в Андижанской и Бухарской областях. Хотя эти меры способствовали ускоренной подготовке механизаторов и сельскохозяйственных техников, ограниченность существующей инфраструктуры и нехватка ресурсов оставались серьёзными проблемами.

В период с 1941 по 1961 год число инженерно-технических работников, занятых в народном хозяйстве СССР, увеличилось в 5,4 раза, а в Узбекистане — в 5,8 раза. Этот рост был обусловлен

¹ «Коммунист Узбекистана» 1 января 1963 г.

² Тот же источник.

послевоенной политикой индустриализации Советского Союза и растущим спросом на технических специалистов¹. Несмотря на увеличение численности инженерно-технического персонала, этот процесс сопровождался проблемами в качестве подготовки кадров. Помимо роста количества специалистов, требовалось также поддержание высокого уровня образования. Однако в условиях стремительного промышленного развития наблюдалась нехватка инженерных знаний и практических навыков у молодых специалистов.

В качестве решения этих проблем в январе 1966 года на основании постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О дальнейшем улучшении системы повышения квалификации руководящих кадров колхозов и совхозов и специалистов сельского хозяйства» была проведена реорганизация системы подготовки, переподготовки и повышения квалификации организаторов сельскохозяйственного производства². Проблема нехватки рабочей силы стала одним из непредвиденных последствий индустриализации, для решения которой государство внедрило систему жилищного обеспечения и социальных льгот.

Особенно остро дефицит рабочих ощущался на Ташкентском текстильном комбинате и Кокандском чулочно-прядельном комбинате. Например, только на Ташкентском текстильном комбинате не хватало более 2 тысяч рабочих³. Для снижения текучести рабочей силы были приняты меры по обеспечению рабочих жильем. В целях повышения эффективности экономической системы подготовка и переподготовка квалифицированных кадров была определена как стратегически важная задача. В связи с этим в июне 1967 года Совет Министров СССР принял постановление «О совершенствовании системы повышения квалификации руководящих работников и специалистов в области промышленности, строительства, транспорта, связи и торговли»⁴.

Причиной принятия этого решения послужил ряд факторов. В частности, технологическое отставание — процесс внедрения новых технологий в промышленность и производство протекал медленнее, чем в западных странах. Кроме того, квалификация руководителей и

¹ «Коммунист Узбекистана» 2 октября 1970 года.

² «Коммунист Узбекистана» 5 мая 1976 года.

³ Заседания Верховного Совета Узбекской ССР. 24-25 августа 1966 года. Стенографический отчет (на узбекском и русском языках). — Ташкент, Издательство Верховного Совета Узбекской ССР, 1967. — С. 134.

⁴ «Коммунист Узбекистана» 11 ноября 1973 года.

специалистов в таких сферах, как производство, строительство и торговля, не соответствовала современным требованиям. Нехватка кадров сказалась не только на производственных процессах, но и на условиях жизни населения. Например, в городе Ширин энергетические мощности были введены в эксплуатацию раньше запланированного срока, что позволило опередить производственный план. Однако отставание в строительстве жилых и социальных объектов не соответствовало темпам развития инженерной инфраструктуры, что привело к дисбалансу в городском хозяйстве¹. Беспорядок в совхозах и практика сдачи земель в аренду свидетельствовали о проблемах контроля и распределения в условиях плановой экономики.

К 80-м годам XX века частая смена кадров привела к нарушению стабильности в учреждениях и организациях: сотрудники покидали должности или заменялись, не успев полностью адаптироваться к своим обязанностям. Кроме того, нередко встречались случаи назначения на должности без учета профессиональной квалификации, что негативно сказывалось на эффективности управления.

В целях модернизации стиля работы советское руководство ввело принцип «обучения новому творческому подходу к работе». Однако на практике творческий подход был ограничен жесткими рамками централизованной системы управления. Хотя подобные меры были направлены на устранение недостатков в кадровой системе, их реализация сводилась преимущественно к административным методам. Внутренние проблемы советской бюрократической системы требовали глубоких реформ, однако усилия 1980-х годов не смогли привести к их решению.

Заключение. Советский Союз придерживался централизованного, административно-бюрократического подхода в кадровой политике Узбекистана. Партийное руководство ставило политическую лояльность и подчинение Москве в качестве основных критериев при подборе, назначении и управлении кадрами, а не местные интересы. Это обстоятельство привело к нескольким серьезным последствиям: Центр принимал кадровые решения без учета местных реалий, что снижало эффективность управления. Несмотря на то что на пленумах признавались недостатки в кадровой политике, вместо реальных решений для их исправления усиливались

¹ Заседания Верховного Совета Узбекской ССР. 28 июня 1984 года. Стенографический отчет (на узбекском и русском языках). – Ташкент, Издательство Верховного Совета Узбекской ССР, 1984. – С. 15.

дисциплина и контроль. Вместо подготовки специалистов, необходимых для социально-экономического развития, преобладала практика отбора лояльных партии кадров. Такая политика привела к слабости управленческих кадров, росту взяточничества, неэффективному управлению.

Исходя из опыта советской кадровой политики, для совершенствования системы эффективного управления и подготовки кадров в Узбекистане выдвигаются следующие предложения:

- основным критерием при назначении на должность должны стать квалификация и профессиональные способности. Кадры следует отбирать на основе опыта работы, знаний и способности к инновационному мышлению, а не политической лояльности.

- необходимо учитывать местные условия при принятии решений, чтобы руководители регионов могли проявлять инициативу и находить оптимальные решения для местных проблем.

Реализация этих предложений повысит эффективность государственного управления, а кадровая политика будет строиться на основе реальных потребностей экономики и принципов профессионализма.

Список литературы

1. Berliner J. Education, labor-force participation, and fertility in the USSR. *Journal of Comparative Economics*, 7(2), 1983. P-157. [https://doi.org/10.1016/0147-5967\(83\)90083-5](https://doi.org/10.1016/0147-5967(83)90083-5)
2. Didenko D., Földvári P., & Van Leeuwen B. The spread of human capital in the former Soviet Union area in a comparative perspective: Exploring a new dataset. *Journal of Eurasian Studies*, 4(2), 2013. P-135. <https://doi.org/10.1016/J.EURAS.2013.03.002>
3. Goodman A., & Schleifer G. *The Soviet labor market in the 1980s*. In *Soviet economy in the 1980s: Problems and prospects. Part 2*, 1982. Joint Economic Committee, U.S. Congress. 323 p.
4. Harrison M. Trends in Soviet labor productivity, 1928–85: War, postwar recovery, and slowdown. *European Review of Economic History*, 10(1), 2006. P-1-27. <https://doi.org/10.1017/S1361491698000082>
5. Lane D. *Labour and employment in the USSR*. New York: New York University Press. *Journal of Comparative Economics*, 12(1), 1988. P-128. [https://doi.org/10.1016/0147-5967\(88\)90051-0](https://doi.org/10.1016/0147-5967(88)90051-0)

6. May R., Bormann Young C., & Ledgerwood D. Lessons from Russian human resource management experience. *European Management Journal*, 16(4), 1998. P-459. [https://doi.org/10.1016/S0263-2373\(98\)00021-8](https://doi.org/10.1016/S0263-2373(98)00021-8)
7. Stuart R. **Soviet studies: Economics.** *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2021. 14718. <https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/03323-4>
8. Ийманова Д.А. Кадровая политика советского режима в Узбекистане и ее последствия (1945-1991 гг.). – Ташкент, Янги аср авлоди, 2013. – С. 57.
9. «Коммунист Узбекистана» 1 января 1963 г.
10. «Коммунист Узбекистана» 2 октября 1970 года.
11. «Коммунист Узбекистана» 11 ноября 1973 года.
12. «Коммунист Узбекистана» 5 мая 1976 года.
13. Заседания Верховного Совета Узбекской ССР. 13-18 марта 1947 года. Стенографический отчет (на узбекском и русском языках). – Ташкент, Издательство Верховного Совета Узбекской ССР, 1947. – С. 90.
14. Заседания Верховного Совета Узбекской ССР. 24-25 августа 1966 года. Стенографический отчет (на узбекском и русском языках). – Ташкент, Издательство Верховного Совета Узбекской ССР, 1967. – С. 134.
15. Заседания Верховного Совета Узбекской ССР. 28 июня 1984 года. Стенографический отчет (на узбекском и русском языках). – Ташкент, Издательство Верховного Совета Узбекской ССР, 1984. – С. 15.

O‘SMIRLARDA INTERNETDAN FOYDALANISHGA DOIR LOKUS NAZORATNI TAKOMILLASHTIRUVCHI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR

Baxrillayeva Moxichexra Raxmatillayevna

Iqtisodiyot va Pedagogika universitet nodavlat ta’lim muassasasi
Samarqand kampusi assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqola o‘smirlarda internetdan foydalanishga doir lokus nazoratni takomillashtiruvchi psixologik xususiyatlar va hozirgi kunda butun dunyo tadqiqotchilari oldida turgan dolzarb masalalardan biri bu, tobe xulq turlari va unga sabab bo‘luvchi omillar haqida to‘xtalib o‘tiladi

Kalit so'zlar : O'smir, lokus nazorat, internet, qaramlik, addiktologiya, deprivatsiya.

Kirish. Yangi O'zbekistonda, zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimining maqsadi avvalambor, har tomonlama yetuk, aqlan raso, jismonan baquvvat barkamol yoshlarni tarbiyalashdan iboratdir. O'smir o'quvchilarini jahon andozalariga mos ta'lim usullari hamda ilg'or bilimlar bilan kasbiy ko'nikmalarini oshirish, kasbiy kompetentsiyalarini takomillashtirish, har bir oliy ta'lim muassasasi oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir. Bu esa, yurtimizda faoliyat yuritayotgan psixolog tadqiqotchilar oldiga ham o'ziga xos vazifalar yuklashi tabiiydir. Ya'ni internetga tobelik va uni bartaraf etishning psixologik chora tadbirlarini ishlab chiqish, ularda Internet bilan to'g'ri ishlash ko'nikmalarini shakllantirish kabi masalalar yangi psixologik tadqiqotlarga zarurat sezmoqda. Mazmunan qaram xulq masalasi addiktologiya fanining yetakchi olimlari sanalgan M.P.Popov, A.V.Bortsov, T.V.Klimenko hamda A.Yu.Egorovlarning tadqiqotlarida o'z aksini topgan. Mualliflar asosan, muammoning tibbiy-psixologik jihatlariga e'tibor qaratib, soha mutaxassislarining hamkorlikdagi amalga oshiradigan psixoprofilaktik chora-tadbirlari masalalariga ko'proq e'tibor qaratishgan¹. Bundan tashqari, internet tarmog'iga qaramlikni oldini olish va uning yuzaga keltiruvchi sabablarini aniqlash masalasi zamonaviy terapevtik amaliyotda ham keng tadqiq etilgan. I.Ya. Medvedevaning yozishicha, internet tarmog'iga tobelik tushunchasi psixologiya va tibbiyot fani yutuqlari oralig'ida paydo bo'lgan ilmiy kategoriya sanalib, u haqiqiy hayotni tark etish yoki ong sohasining o'zgarishi hisoblanadi, ya'ni insonning o'zga olamdan o'ziga qulay muhit va hayotiy ma'no izlashga bo'lgan harakatidir².

Internet qaramlik muammosi bo'yicha amalga oshirilgan sof psixologik tadqiqotlar ichida M.N.Orzakning izlanishlari alohida e'tirof etilib, u mazkur g'oyaning ilk mualliflaridan biri sanaladi. Muallif internet tarmog'iga tobelik masalasini aniqlovchi so'rovnoma ishlab chiqib ilk bor 1994 yilda veb tarmoq orqali o'z tadqiqotini amalga oshirdi. Ushbu ma'lumotlar qatorida H.Shafferning tadqiqotlari o'ta ahamiyatli sanalib, unga ko'ra internet tarmog'iga tobelikni belgilovchi to'rt muhim sifat mavjud:

– Elektron pochta tekshirishga bo'lgan muntazam istak;

¹ Попов П.М. Кибераддикция как вид зависимого поведения / П.М. Попов, Н.А. Устинова // Знание. – 2016. – №3 – 4 (32). – С.27 – 32.

- Internet aloqani doimiy ravishda kutish;
- Shaxsning internet tarmog‘da ko‘p vaqtini sarflashi to‘g‘risida boshqalarning shikoyati;
- Biror kishining Internet uchun juda ko‘p pul sarflayotgani to‘g‘risidagi shikoyati va hokazo. Demak, muallifning nazaricha, insonning internet tarmog‘iga bo‘lgan munosabati unga bo‘lgan tobelik darajasini aniqlashni osonlashtiradi.

Internet qaramlik muammosi bilan bog‘liq tadqiqotlar sotsiologiya va falsafa fani sohalaridagi ilmiy tadqiqotlarda ham o‘z aksini topgan. Mazkur tadqiqotlarda bildirilgan fikr-mulohazalarning o‘ziga xos jihatlari shundaki, ularda insonning real muhitdan uzoqlashuvi inson va jamiyat o‘rtasidagi dinamik hamkorlik tizimi mazmuni negizida talqin etilganligidir. Sotsiolog Yu. M. Baranovanning aytishicha, internet tarmog‘iga tobelik tushunchasi negizida, deprivatsiya jarayoni mazmuni ham aks etishi lozim. Ya’ni, deprivatsiya (his etishning yo‘qolishi) bu jamiyat va ijtimoiy hayotdan uzilish yoki shu hisni yo‘q qilish bilan bog‘liq jarayondir. Internet tarmog‘iga o‘ta ro‘ju’ qo‘yish keyinchalik, ijtimoiy deprivatsiyaga asoslangan xulq ko‘rinishining shakllanishi bilan xarakterlanadi. Biroq, sotsiologiya va falsafa fani sohalarida har qancha ilg‘or tadqiqotlar amalga oshirilmasin, psixologiya fani kabi katta yutuqlarga erishish hanuzgacha, ilmiy omma tomonidan e’tirof etilishi qiyin kechmoqda.

Xulosa: Umuman olganda, shaxsda javobgarlikni his etish va lokus nazorat mexanizmlarining shakllanishi, uni ilmiy baholashning metodik ta’minoti masalasi, hozir zamon psixologiyasi uchun o‘ta muhim masalalardan biri sanaladi. Qolaevrsa, “lokus nazorat” atamasi bu – shaxsning ijtimoiy yetukligini tavsiflovchi murakkab hodisadir. Ya’ni bu inson hayoti va axloqining asosiy tamoyillaridan biridir. Biroq, hanuzgacha psixologiya fanida lokus nazorat va javobgarlikni his etishni ilmiy asoslashga doir, ilg‘or tadqiqotlar deyarli aytarli holatda emas. Aksariyat izlanishlar pedagogika fani doirasida amalga oshirilgan bo‘lib, unda lokus nazorat namoyon bo‘lishi kasbiy motivlar, o‘quv vaziyatlari, o‘zlashtirish bilan bog‘liq murakkab vaziyatlar kabilar orqali tushuntirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Попов П.М. Кибераддикция как вид зависимого поведения / П.М. Попов, Н.А. Устинова // Знание. – 2016. – №3 – 4 (32). – С.27 – 32.
2. Александров А. А. Интегративная психотерапия. – СПб: Питер, 2009. – С.121.

3. Алтухов Н. И. Зависимость от компьютерной виртуальной реальности Текст. / Н. И. Алтухов, К. Ю. Галкин // XIII съезд психиатров России: (материалы съезда). М., 2000. – С. 285 - 286.
4. Арестова О. Н. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия Текст. / О. Н. Арестова, Л. Н. Бабанин, А. Е. Войскунский // Вестн. Моск. Ун-та. Психология. 1996. - № 4. - С. 14-20.
5. Baxrillaeva Moxichexra Raxmatillaevna “Lokus nazorat va uning psixologik ahamiyati” Vestnik KGU im. Berdaxa. 4 (67) 2024
6. Baxrillaeva Moxichexra Causes and consequences of social phobia in children International Journal of formal education 2024-yil 25-may B.331-333
7. Baxrillaeva Moxichexra O‘smirlarda lokus nazoratni shakllantirishning psixologik xususiyatlari TAMADDUN NURI / THE LIGHT OF CIVILIZATION ISSN 2181-8258 2024-yil, 6-son (57) Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma’rifiy, adabiy-badiiy jurnal B.169-172

JAMIYAT VA INSON ONGIDA EKOLOGIK DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI

Kamolov Orzubek Faxriddin o‘g‘li

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi(ma’naviyat asoslari) yo‘nalishi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Hozirda ekologik muammolarni anglab yetgan holda, uni bartaraf etish, ularning yechimida davlat va fuqarolarning faolligi muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, ushbu maqolada ham ekologik ong, madaniyat tushunchasi, uning shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar va insonlarning ekologik dunyoqarashini rivojlantirish masalalari, shuningdek, ekologiya sohasida ta’lim va targ‘ibot ishlarining samarali usullari haqida so‘z boradi.

Tayanch so‘zlar: Ekologik muammolar, dunyoqarash, rejali boshqarish, xavsizlik, konsepsiya, prinsip, “ekologiya oyligi”, reklama, investor, yangicha tafakkur.

Avvalo, har bir inson, qolaversa, jamiyatda atrof-muhit va tabiat bilan bir butunlikda faoliyat olib boruvchi jamoa orasida ekologik dunyoqarashni shakllantirish insoniyatning bugungi kundagi eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Bunday olib qaraganda, ekologik dunyoqarash insoniyatning tarixiy-tadrijiy rivojlanish jarayoni davomida o‘z-o‘zidan

yuzaga kelgan ilmiy-nazariy qarashlarning muayyan majmuasi bo'lib qolmasdan, insonlarning kundalik hayot tarzi, tabiatga bo'lgan qiziqish hamda intilishlari tufayli shakllanib borgan va bu hozirgacha uzluksiz davom etib bormoqda.

Bugungi kunda jamiyatning ekologik dunyoqarashini shakllantirishning birdan-bir yo'li insonlar ongida ekologik ong va madaniyat tushunchalarini targ'ib qilish, uning mohiyatini ayni damda insoniyatning tabiat va inson o'rtasidagi qonuniyatlarni barataraf qilish choralari orqali ochib berishdan iborat.

Umuman olganda, inson-tabiat o'rtasida uyg'unlikni buzulishida moddiy va ma'naviy madaniyat o'rtasida dialektik bog'lanishlarning mos kelmayotganligi ya'ni inson hozirda ma'naviy emas, balki moddiy madaniyatni birinchi o'ringa qo'ygan holda tabiatga katta xavf solmoqda. Vaholanki, insonning o'zi ham tabiatning bir ajralmas bo'lagidir.

Ekologik vaziyatni rejali boshqarish va oqilona tashkil qilish uchun ekologik madaniyatning moddiy hamda ma'naviy yo'nalishlari ya'ni ekologik madaniyatni muayyan tarzda namoyan qiladigan faoliyat doiralarini o'zaro bog'liq holda olib borish masalalari muhim ahamiyat kasb etib bormoqda.

Bularning qanchalik dolzarbligini birinchi prezidentimiz I.A.Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asaridagi «Asrlar tutash kelgan pallada butun insoniyat, mamlakatimiz aholisi juda katta ekologik xavfga duch kelib qoldi. Buni sezmaslik, qo'l qovushtirib o'tirish o'z-o'zini o'limga mahkum etish bilan barobardir. Ekologik xavfsizlik muammosi allaqachonlar milliy va mintaqaviy doiradan chiqib, butun insoniyatning umumiy muammosiga aylangan. Tabiat va inson o'zaro muayyan qonuniyatlar asosida munosabatda bo'ladi. Bu qonuniyatlarni buzish o'nglab bo'lmas ekologik falokatlarga olib keladi»¹, – degan jumladan ham bilishimiz mumkin. Insoniyatning atrof-muhitga ta'siri texnologik taraqqiyot, aholi soni va ishlab chiqarishning ko'payishi bilan muntazam ravishda kuchayib bormoqda. Tabiiy resurslardan o'ylamasdan foydalanish, ularni muhofaza qilish va tiklash choralarinin yetishmasligi, atrof muhitning kuchli ifloslanishi halokatli iqlim o'zgarishiga olib kelmoqda. Natijada atrof-muhit o'zgarib, hayvonlar va o'simliklarning ko'p turlarining yashash sharoiti buzilayapti, turli xil kasalliklar ko'paymoqda. Shu munosabat bilan ekologik xavfsizlikni ta'minlash insoniyat uchun

¹ I.A.Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari».

nihoyatda muhim vazifa ekanligini anglash, uni yosh avlod ongiga singdirish zarur.

Oxirgi yillarda Prezident Shavkat Mirziyoyev boshchiligidagi ekologiyaga oid ko'plab huquqiy-normativ hujjatlar joriy qilinmoqda. Bunga "Hozir ekologiya xuddi raqamli texnologiyalarday dolzarb. Kelajakda hamma soha atrof-muhit bilan hamohang bo'ladi. Shuning uchun bu yerda ekologik iqtisodiyot, moliya, huquq kabi yo'nalishlar tashkil etildi. Endi dual ta'limni kengaytirib, bu yerdagi bilimlarni tezroq joylarda tatbiq qilish kerak",¹ – degan gaplaridan ham anglab olishimiz mumkin. Shuningdek Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 27-maydagi 434-qarorida ham O'zbekiston Respublikasida ekologik ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi va uni amalga oshirish bo'yicha tadbirlar rejasi tasdiqlangan.

Barqaror ekologik taraqqiyotga erishish uchun barcha sohalarning bir maqsad yo'lida birlashishi muhim sanaladi. O'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiyot, ekologiya va ijtimoiy jarayonlarni birgalikda boshqarish barqaror rivojlanishni ta'minlashning asosiy shartidir. Ushbu qoidalar O'zbekiston Respublikasiga ham to'liq taalluqlidir.²

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyada ekologik taraqqiyot strategiyasining asosiy qoidalari, aholining ekologik xavfsizligiga doir majburiyatlar belgilangan bo'lib, ushbu siyosiy-huquqiy hujjat ekologiya va atrof-muhitni asrash bo'yicha eng muhim va asosiy qoidalarni belgilab beradi. Davlat barqaror rivojlanish prinsipiga muvofiq, atrof-muhitni yaxshilash, tiklash va muhofaza qilish, ekologik muvozanatni saqlash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshiradi³.

Yuqorida keltirib o'tilgan ma'lumotlarga tayangan holda ekologik dunyoqarashni shakllantiruvchi quyidagi targ'ibot va tashviqot ishlarini amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- ekologiyaga oid yangicha normativ hujjatlarni takomillashtirish va ko'paytirish;
- davlat tomonidan mahalliy va xorijiy investorlarni jalb qilish;
- ekologik roliklarni namoyish qiluvchi reklama vositalaridan foydalanish;
- butun davlat miqyosida "ekologiya haftaligi", "ekologiya oyligi" ni o'tkazish;
- internet tarmoqlari orqali ekologik muammolarni keng yoritish;

¹ Shavkat Mirziyoyev 2024-yil 21-oktyabr kuni Markaziy Osiyo atrof-muhit va iqlim o'zgarishini o'rganish universiteti - Green Universitydagi nutqidan.

² Ismoilxo'jaev B., Mirzaqobulov J. – Ekologik ekspertiza (uslubiy qo'llanma), – T., 2019, 8-bet

³ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – T. 2023, 30-bet

- ekologik bilimdon avlodni tarbiyalash,
- ekologik madaniyatning tendensiyalari va modasini yaratish.

Shu bilan birgalikda, yosh avlodda ekologik madaniyatni shakllantirish uchun barcha oliygoh va ayniqsa, pedagogika ilmgohlarida ekologik fanlar chuqurlashtirilgan holda, uzluksiz o'qitilishi zarur. Ana shundagina yuqorida tilga olingan vazifalarni bajarish mumkin bo'ladi.¹

Ekologik madaniyatning shakllanishi – ekologik ong va tushunchasi shakllanishi bo'lib, atrof-muhit bilan chambarchas bog'liq bo'lishdir. Ekologik madaniyatning asosiy g'oyasi – inson va tabiat o'rtasidagi bog'liqlik moddiy tomondan emas, balki ko'proq ma'naviy jihatdan bo'lishi kerak.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ushbu muammonlarni hal qilish uchun insonlarning tabiatga munosabatini o'zgartirish, ekologik ongi va mas'uliyatini yoshligidan shakllantirish kerak. Yashab turgan joyimizning, sayyoramizning ertasini o'ylamasdan, ekologik muammolarni yuzaki tushunish ekologik bilimlarning sayozligi yoki ularning umuman yo'qligi bilan izohlashimiz mumkin. Shu munosabat bilan tabiat va insonni uyg'unlikda rivojlantirishga asoslangan yangicha tafakkur va mafkurani shakllantirishni ekologik ta'lim-tarbiyasiz va amaliy yechimlarsiz hal qilib bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I. A. Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va garaqquyot kafolatlari».

2. Shavkat Mirziyoyev 2024-yil 21-oktyabr kuni Markaziy Osiyo atrof-muhit va iqlim o'zgarishini o'rganish universiteti - Green Universitydagi nutqidan.

3. Ismoilxo'jaev B., Mirzaqobulov J. – Ekologik ekspertiza (uslubiy qo'llanma), – T., 2019, 8-bet

4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – T. 2023, 30-bet

5. J. Xolmo'minov – Ekologiya va qonun. T.: «Adolat», 2000, 2014-bet

6. <http://www.newjournal.>

¹ J. Xolmo'minov. Ekologiya va qonun. T.: «Adolat», 2000, 2014-bet

YANGI O‘ZBEKISTONDA JAMOATCHILIK EKOLOGIK NAZORATINI MAHALLADAN BOSHLASH ZARURATI (IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLIL)

Ashurov Abror Uralovich

*falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) “University of
Business and Science” universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tillar
kafedrası katta o‘qituvchisi*

Ekologik nazorat nazoratning alohida va mustaqil ko‘rinishi sifatida nazorat qiluvchi subyekt va obyekt o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning yig‘indisi hisoblanib, ma’lumotlarni to‘plash, baholash va tegishli qarorlar qabul qilish kabi vositalarni o‘z ichiga oladi. Jamoatchilik ekologik nazorati asosan, boshqaruvning kichik bo‘g‘ini bo‘lgan o‘zini-o‘zi boshqarish organlarida (mahallalarda) olib borilishi boshqaruvning nomarkazlashgan prototipini namoyon etadi hamda mahalliy darajada qarorlar qabul qilish uchun zamin yaratadi. Boshqacha aytganda, mahalla – bu kichik boshqaruv organi sifatida barcha yo‘nalishlarda o‘zining eng yaxshi xususiyatlarini namoyon qiluvchi tuzilmadir.

Jamoatchilik ekologik nazorati tizimida mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari alohida o‘rinni egallaydi. Jamiyat rivoji bevosita mahalliy organlarning faol harakatiga chambarchas bog‘liq bo‘lib umumdavlat taraqqiyotini belgilab beradi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev ta’kidlab o‘tgandek, “Tabiatimizni asrab-avaylash, suv, havo va atrof-muhitni toza tutish har bir mahalla aholisining madaniyati va amaliy harakatiga aylanishi kerak”¹.

Bevosita jamoatchilik ekologik nazorati ham mahalliy tashkilotlar e’tibor qaratishi natijasida rivojlanadi. Bunda ayniqsa, fuqarolar mas’uliyatini oshirish, ularni atrof-muhit muhofazasiga keng jalb etish aynan fuqarolar manfaatlariga mos jihat sifatida qaralishi, maqsad sifatida belgilanishi muhimdir. A Kachuraning qayd etishicha, “Mahalliy organlar jamoat munosabatlarning alohida elementi bo‘lib, u aholiga imkon qadar yaqin, har bir fuqaroning manfaatlarini amalga oshishiga ko‘maklashadi. Mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish darajasi – aholi manfaatlarini, hududiy xususiyatlarni va mahalliy an’analarni hisobga olgan holda mahalliy ahamiyatga ega bo‘lgan muammolarni bevosita yoki mahalliy o‘zini-o‘zi

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisa va O‘zbekiston xalqiga murojaatnomasi. Xalq so‘zi gazetasi. 2022-yil 20-dekabr.

boshqarish organlari orqali hal qilish bo'yicha aholining o'z mas'uliyati ostida amalga oshiriladigan mustaqil faoliyatidir"¹.

Mamlakatimizda qadimdan mavjud bo'lib, o'z an'ana va qadriyatlariga ega bo'lgan mahalla instituti bu borada jamiyatning asosiy tayanchi sifatida e'tibor qozongan. Mavjud resurslardan oqilona foydalanish, tabiatga zarar etkazmaslik kabi masalalar bir necha asrlar mobaynida mahalla instituti tomonidan turli ko'rinishlarda targ'ib qilib kelingani tarixiy manbalardan ma'lum. O'z navbatida mahallalardagi atrof-muhit muhofazasiga oid qarashlar oilaviy munosabatlarga ko'chib har bir oilada ekologik qadriyatlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan. Tadqiqotchi R.Sultonovning qayd etishicha, ekologik an'ana va qadriyatlar mahalla va oilalarda ta'lim-tarbiyaning muhim yo'nalishi o'laroq qaralgan. "Atrof-muhitni, uyni, mahallani, ko'cha-ko'yni, shahar, qishloq, ovullarni, bozorlarni, ariqlarni, hovuzlarni toza, saranjom-sarishta tutganlar. Boshqacha aytganda, ekologik ma'naviyatga, ekologik qoida va mezonlarga to'la amal qilganlar. Daraxtzor, bog'-rog'larni yaratilganligi haqida tariximizdan ko'plab ma'lumotlarni keltirish mumkin. Bog' yaratish san'atiga xalqimiz azaldan ega bo'lgan. Oilada farzand tug'lsa unga atab daraxt ekilgan. Tirik jonivorlarga ozor etkazilmagan. Tabiat bilan uyg'unlikda hayot kechirishgan, yashash muhitiga, tabiatga nisbatan loqaydlik, befarqlik qoralangan va pirovard natijada tabiat muvozanatini saqlagan"².

Darhaqiqat, mahalla institutining atrof-muhitga daxldor munosabatlari ayni davrga kelib ham o'z ta'sir doirasi, targ'ibot mexanizmlariga ega. E'tiborli tomoni shundaki, bugun jahonda tan olingan atrof-muhit muhofazasi bilan bog'liq qarashlar kichik boshqaruv tizimimizda o'zining to'la ifodasini topgan. Eng asosiysi, ekologik qadriyatlar tizimi va undagi umumiy tendensiyalar xalqimizning xohish irodasidan kelib chiqqan holda milliy qonunchilikda ham mustahkamlab qo'yilgan. Fikrimizning dalili sifatida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan "Jamoatchilik ekologik nazoratini amalga oshirishga doir namunaviy Nizom"ning 2-bo'lim 12-bandida keltirilgan quyidagi norma misol bo'la oladi. Unga ko'ra, "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining jamoatchilik ekologik nazorat sohasidagi faoliyati fuqarolarning tegishli o'zini o'zi boshqarish hududida (shaharchalar,

¹ Качура Алина Алексеевна. Новая концепция общественного экологического контроля на примере Береговой линии Приморского района Санкт-Петербурга. Санкт-Петербург. 2018. С-16.

² R. Sultonov. Oilada ekologik tarbiya saboqlari. <http://ekomaktab.uz/index.php/uz/press-relis2/last-news/138-2019-06-06-15-31-57>.

qishloqlar, ovullar hamda shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar mahallalarida) amalga oshiriladi”¹.

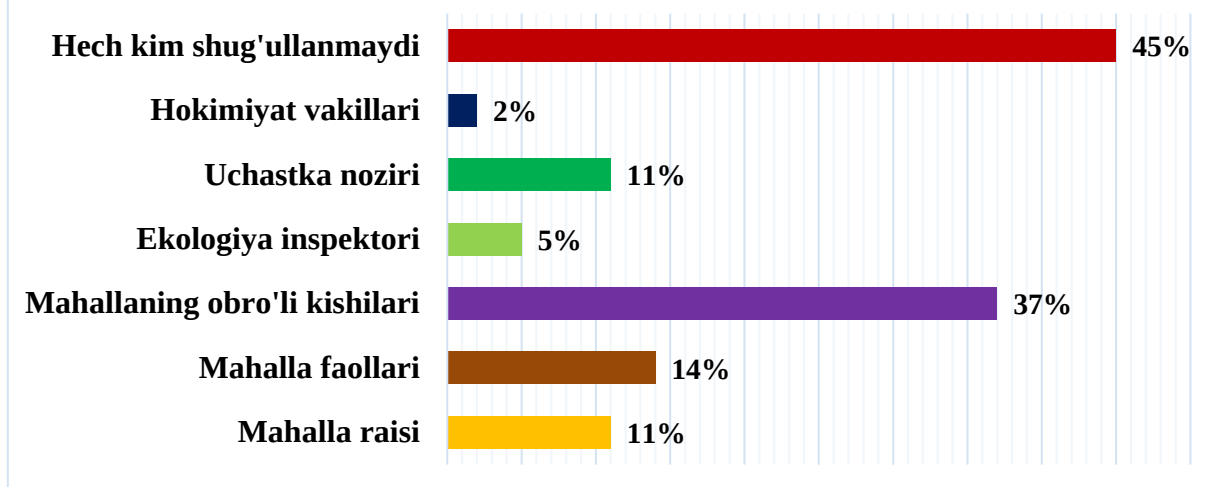
O‘z navbatida, mahalla institutida bugungi kunda ekologik faoliyat bilan ko‘plab jamoatchilik vakillari, davlat organlari shug‘ullansada, aholining bundan xabardorlik darajasi yuqori emasligini qayd etish lozim. Misol uchun, bu borada sotsiologik tadqiqot o‘tkazilganda ishtirok etgan respondentlarning deyarli yarmi (45 foizi) o‘z mahallasida ekologik nazoratni amalga oshirish, atrof-muhit, tabiatni asrash kabi vazifalar bilan aynan kim shug‘ullanishi haqida ma’lumotga ega emasligini ma’lum qilgan. Qolgan 40 foizga yaqin ishtirokchilar esa mazkur vazifani asosan mahallaning ko‘zga ko‘ringan vakillari (ko‘p holatda yoshi kattalar) amalga oshirayotganini ta’kidlashgan. Ayrim holatlarda mahalla faollari (14%), mahalla raisi (11%), militsiya xodimlari va xokimiyat vakillari (2%) ekologik vaziyatni yaxshilash maqsadida samarali faoliyat olib borayotgani qayd etildi (**1-rasm**). Mazkur holatda mahallalarda ekologik nazoratni amalga oshirishda aholining xabardorligi bilan bog‘liq holatda ma’lum ishlar amalga oshirish lozimligi namoyon bo‘ladi.

Jamoatchilik ekologik nazoratini olib borishni o‘z zimmasiga olgan tegishli nodavlat va boshqa jamoat tashkilotlarining faoliyati ham rivojlanib bormoqda. Mazkur yo‘nalishdagi o‘zgarishlar esa tegishli tashkilotlar tomonidan ilmiy va amaliy tadqiqotlar ko‘rinishida olib borilmoqda. Jumladan, “Markaziy Osiyo mintaqaviy ekologik markazi” (CAREC) mutaxassislarining e’tirof etishiga ko‘ra, O‘zbekistonda jamoatchilik ekologik nazoratini olib borishni o‘z zimmasiga olgan tashkilotlar soni ortib bormoqda.

1-rasm. Respondentlarning tabiatni asrash va ekologik vaziyatni yaxshilash bo‘yicha kim shug‘ullanishi to‘g‘risidagi fikrlari (foizda)

¹ “Jamoatchilik ekologik nazoratini amalga oshirish tartibi to‘g‘risida”gi namunaviy Nizom. <https://lex.uz/acts/2784434>.

Mahallangizda tabiatni asrash va ekologik vaziyatni yaxshilashni kim amalga oshiradi?

“Ekologik jamoat tashkilotlari sonining eng yuqori cho‘qqisi (129 ta) 2012-yilga to‘g‘ri keladi. Keyinchalik ularning soni birmuncha kamaydi va hozirda O‘zbekiston Ekologik harakati hisobotida keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra 92 ta tashkilot faoliyat yuritmoqda. Ushbu dinamikaning asosiy sababi haqiqiy uzoq muddatli faoliyat rejalarisiz yaratilgan ba’zi jamoat tashkilotlarning tabiiy ravishda tugatilishidir”¹.

Ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda ekologik muammolarni tizimli bartaraf etish aynan jamoat tashkilotlari faolligiga tayanadi. Keltirilishicha, “Mavjud ekologik muammolarni hal etish O‘zbekiston Respublikasini yaqin, o‘rta va uzoq muddatli istiqbolda rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Atrof-muhitni muhofaza qilish, aholini ekologik faoliyatga keng jalb etish, yoshlarni ekologik tarbiyalashga ixtisoslashgan davlat muassasalari bilan bir qatorda ekologik jamoat tashkilotlari ham beqiyos hissa qo‘shadi”².

Jamoatchilik ekologik nazoratini tashkil etish mamlakatimiz uchun kelajakka daxldor masala bo‘lib, bu aholi salomatligi, etishib kelayotgan yangi avlodning jismonan sog‘lom, ruhan tetik bo‘lib shakllanishining kafolatlaridan biridir. Bu esa fuqarolardan ekologik bilim va ko‘nikmalarni puxta o‘zlashtirish, mazkur yo‘nalishda faoliyat olib borayotgan tashkilotlar atrofida birlashish, ekologik bilim va ko‘nikmalarni yanada oshirish va mustahkamlash kabi vazifalarni shartlab qo‘yadi. Mutaxassis S.Saidaxmedovning qayd etishicha, qabul qilingan “Ekologik nazorat to‘g‘risida”gi qonun alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ekologiya sohasida

¹ С. Саидрахмедов. Обзор деятельности экологических общественных организаций в Узбекистане. Рабочий документ. Региональный экологический центр Центральной Азии. Ташкент – 2017. С-8.

² O‘sha manba.

xalqaro hujjatlarga qo'shilish, jahon tajribasining eng muhim va mintaqa manfaatlariga mos jihatlarni o'zlashtirish hamda milliy amaliyot bilan uyg'unlashtirish tendensiyalarini jadallashtiradi. Qonunni qabul qilishning asosiy natijalari quyidagilardan iborat:

- atrof-muhitni muhofaza qilish va jamoatchilik ekologik nazoratini ta'minlash tizimida fuqarolik institutlarining roli va o'rnini belgilab berdi;
- Qonunning asosiy vazifasi jamoatchilik ekologik nazoratining samarali tizimini yaratishga qaratilgan bo'lib, uni amalga oshirish tartibi va usullari, ushbu turdagi ekologik nazorat sub'ektlarining huquq va majburiyatlari qat'iy belgilab qo'yilgan;
- ekologik nazoratni olib boruvchi jamoat tashkilotlari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, ommaviy axborot vositalari, har bir fuqaroning ekologik me'yorlarga rioya qilishi ustidan nazoratni amalga oshirishda ishtirok etish huquqi mustahkamlandi.

Umuman olganda, jamoatchilik ekologik nazoratni tashkil etish va amalga oshirishning bugungi kundagi o'rni va ahamiyati atrof-muhit holatiga zararli ta'sir ko'rsatish manbalarini muayyan hudud miqyosida aniqlash hamda har bir hududning ekologik xususiyatlaridan kelib chiqib alohida e'tibor qaratish bilan izohlanadi.

Jamoatchilik ekologik nazoratiga qo'yiladigan talablar atrof-muhit to'g'risidagi qonun hujjatlarida, mahalliy o'zini-o'zi boshqarish to'g'risidagi me'yoriy hujjatlarida va boshqa huquqiy manbalarda ko'rsatib berilgan. Xalqaro tajribadan kelib chiqib, jamoatchilik inspektorlari faoliyati ham tegishli hujjatlar asosida yo'lga qo'yilgan. "Jamoatchilik ekologik nazoratini amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi namunaviy Nizomning 8-bandida "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlari jamoatchilik ekologik nazoratini amalga oshirish maqsadida ekologik nazoratning jamoatchilik inspektorlari tizimini shakllantirishi va ularning faoliyatini muvofiqlashtirishi mumkin"¹, deb belgilab qo'yilgan. Nizomning "Ekologik nazoratning jamoatchi inspektori to'g'risida"gi 2-ilovasi inspektorning vazifalari, vakolatlari, huquq va majburiyatlarini tartibga soladi. Inspektor o'z vakolati doirasida muayyan hududda ekologik nazoratni olib borishi, atrof-muhitga etkazilayotgan zararni aniqlash va mustaqil qaror qabul qilishi uning ekologiyaga zarar etkazilishini oldini olish imkoniyatini oshiradi.

Jamoatchilik ekologik nazoratining eng muhim xususiyatlardan biri – bu muayyan hudud aholisining dunyoqarashi, hududdagi ekologik vaziyat

¹ "Jamoatchilik ekologik nazoratini amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi namunaviy Nizom. <https://lex.uz/acts/2784434>.

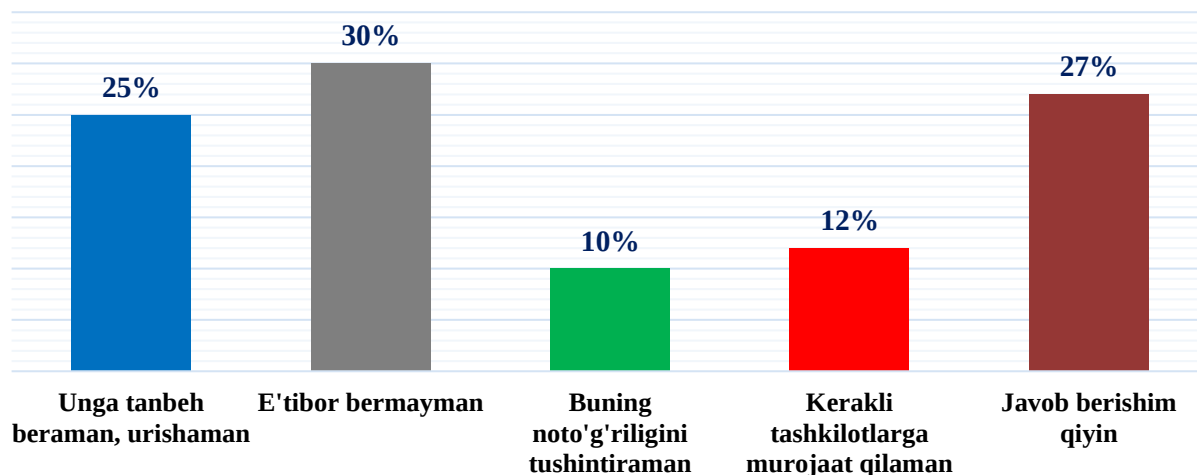
kabi omillar e'tibordan chetda qolib ketmaydi va aksincha ularni doimiy nazorat qilish imkoniyati ortadi. Shuningdek, hududda joylashgan turli ishlab chiqarish korxonalari faoliyatini ham kuzatish, nazorat qilish imkonini beradi. Bu borada fuqarolar, jamoatchilik tashkilotlari, inspektorlar mahalliy organlar bilan faol hamkorlikni yo'lga qo'yishlari ijobiy xususiyatlarni taqdim etadi. Rossiyalik olim M Brinchukning qayd etishicha, "Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari mansabdor shaxslarining o'z vakolatlari doirasida qabul qilingan qarorlari, tashkiliy-huquqiy shaklidan qat'i nazar, mahalliy hududda joylashgan barcha korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, shuningdek mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlari uchun majburiydir. Bu ularni qabul qilgan organlar va mansabdor shaxslar tomonidan bekor qilinishi yoki sud qarori bilan haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining mansabdor shaxslari qarorlarini bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikka sabab bo'ladi"¹.

Ta'kidlash lozimki, jamoatchilik ekologik nazorati insonning ogoh bo'lishi va bo'layotgan vaziyat yuzasidan tegishli organlarga xabar berishi bilan birgalikda vaziyat yuzasidan tartibni buzgan yoki zarar etkazgan insonga o'zining fikrini aytish, dashnom berishgida ham namoyon bo'ladi. O'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra, har uchinchi respondent bunday holatga e'tibor bermasligini (30%), 27 foizi mazkur vaziyatda nima qilishini aniq ayta olmasligini ta'kidladi. Shu bilan birgalikda ayrim insonlar ekologiyaga zarar etkazuvchi shaxslarni ko'rganda ularga tanbeh berishi (25%), noto'g'ri ekanligini tushuntirishi (10%) aniqlandi. 12 foiz so'raluvchi esa bevosita tartibni buzgan inson bilan muloqotga kirishdan ko'ra, mutassadi tashkilotlarga xabar berishni afzal ko'radi (**2-rasm**). Olingan natijalar mamlakatimizda ekologik vaziyatni saqlab qolishda shakllanayotgan jamoatchilik nazorati hali u qadar kuchli emasligini namoyon qildi.

2-rasm. Respondentlarning ekologik tartib buzilganda o'zlarini qanday tutishlari bo'yicha savolga munosabati (foizda)

¹ М. М. Бринчук. Экологическое право. Учебник. М.:2008. С-307.

Biror insonning ekologiyaga zarar yetkazayotganini (chiqindi tashlash, daraxtlarni sindirish va hk.) ko'rganingizda odatda nima qilasiz?

Bizning fikrimizcha, jamoatchilik ekologik nazoratini yanada takomillashtirish uchun quyidagi huquqiy va ijtimoiy vazifalarni amalga oshirish shartlangan:

Birinchidan, har bir hududning ekologik vaziyatidan kelib chiqib, atrof-muhitni muhofaza qilishning zamonaviy konsepsiyasini ishlab chiqish, uni amaldagi qonunchilikka moslashtirish va amaliyotga joriy etish jamoatchilik ekologik nazoratining huquqiy echimlaridan biridir;

Ikkinchidan, hududda faoliyat yuritadigan sanoat korxonalari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini olib borishning aniq muddatlarini belgilash, uning mexanizmlarini takomillashtirish va atrof-muhit ifloslanishini oldini olishga qaratilgan aniq tavsiyalarni berib borish ekologik vaziyat barqarorlashuviga yordam beradi;

Uchinchidan, hududiy ehtiyojdan kelib chiqib ichimlik suvi, tuproq, havo va boshqa tabiiy resurslardan foydalanishning ijtimoiy-axloqiy yo'nalishlarini belgilash va unga qat'iy rioya qilishning jamoatchilik nazoratni olib borish atrof-muhit ifloslanishining oldini olishga yordam beradi;

To'rtinchidan, jamoatchilik nazorati sub'ektlari zimmasiga targ'ibot va tashviqot ishlarini yuklash, muayyan mintaqadagi ta'lim muassasalari, ijtimoiy ob'yektlarda ekologik barqarorlik kelajakka daxldor strategik masala ekanligini tushuntirish bo'yicha targ'ibot guruhlarini shakllantirish masalaning ijtimoiy yechimi bo'lib xizmat qiladi;

Beshinchidan, fuqarolar va jamoatchilik ekologik birlashmalari tadbirkorlik va boshqaruv sohasida ekologik vaziyatni yaxshilashga daxldor qarorlarni tayyorlash va qabul qilish bosqichlarida qonun doirasida ekologik

talablarning bajarilishini ta'minlash yoki nazorat qilishda ishtirok etish uchun muayyan imkoniyatlarga ega bo'lishlari tadbirkorlik sub'ektlarining mas'uliyati oshishini ta'minlaydi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, demokratik tartibot va an'analar shakllanib borayotgan O'zbekiston jamiyatida inson, uning qadri, huquq va manfaatlari eng oliy qadriyat ekanligini e'tirof etgan holda, mamlakatning har bir mintaqasida barcha fuqarolarning qulay atrof-muhitda turmush kechirishga bo'lgan huquqini ro'yobga chiqarish eng ustuvor masalalardan biridir. Shu sababli, mamlakatimizda inson yashashi uchun qulay ekologik muhitni barpo etish bugungi global ekologik inqiroz sharoitida o'ta muhimdir. Muammoning asosiy echimlaridan biri esa shubhasiz jamoatchilik ekologik nazoratini tizimli tashkil qilish, uning ijtimoiy-huquqiy yo'nalishlarini belgilash bilan bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Качура А. А. Новая концепция общественного экологического контроля на примере Береговой линии Приморского района Санкт-Петербурга. – Санкт-Петербург. 2018. С-16.
2. R. Sultonov. Oilada ekologik tarbiya saboqlari. <http://ekomaktab.uz/index.php/uz/press-relis2/last-news/138-2019-06-06-15-31-57>.
3. С. Саидахмедов. Обзор деятельности экологических общественных организаций в Узбекистане. Рабочий документ. Ташкент. Региональный экологический центр Центральной Азии. – 2017. С-8.
4. “Jamoatchilik ekologik nazoratini amalga oshirish tartibi to'g'risida”gi namunaviy Nizom. <https://lex.uz/acts/2784434>.
5. М. М. Бринчук. Экологическое право. Москва. Учебник. – 2008. С-307.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. “Xalq so'zi” gazetasi. 2022-yil 20-dekabr.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLARNI MILLIY QADRIYALAR RUHIDA TARBIYALSHNING INNOVATSION YO'LLARI

G'apparov Elyorjon Otabekovich

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD) Namangan davlat universiteti dotsent

Annotatsiya: Maqolada globallashuv sharoitida yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash zarurati va uning ijtimoiy ahamiyati yoritiladi. Milliy qadriyatlarni saqlab qolish va yosh avlod ongiga singdirish maqsadida qo'llanilayotgan innovatsion uslublar hamda ta'lim-tarbiya jarayonida ulardan samarali foydalanish yo'llari haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, globallashuv ta'sirida milliy o'zlikni anglash, tarixiy merosni asrab-avaylash kabi masalalarning ahamiyati va bu jarayonda yoshlarga beriladigan tarbiyaning o'rni muhimligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Globallashuv, ijtimoiy innovatsiya, qadriyat, milliy qadriyat, ma'naviyat, "ommaviy madaniyat".

Globallashuv jarayonlari kishilarning kundalik hayotida muhim ahamiyat kasb etuvchi voqelikka aylanganligi hozirda hech birimizga sir emas. Axborot alamashinuvining mislsiz darajada tezlashganligi, virtuel dunyoning boriqdagi o'rni tobora mustahkamlanib borayotgaligi, ayniqsa yoshlar ongi qalbiga egalik qilish va bu orqali mafkuraviy hurujlarning yanada avj olayotganligi so'zimizning isbotidir. Mazkur muammolar qatoriga so'nggi vaqtlarda "suniy intellektga tobelik" ham qo'shilmoqda. Albatta, yuqorida sanab o'tgan vositalarimizning ijobiy taraflari ham ko'p. Eng so'nggi yangiliklarni o'z vaqtida bilish, anglash uchun axborot almashinuvi zarur. Yoki, suniy intellekt imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanish fan-texnika taraqqiyoti yangiliklaridan baxramand bo'lish imkonini beradi. Biroq, masalaning ikkinchi tomoniga ahamiyat bermaslik keyinchalik jiddiy muammolarning kelib chiqishiga olib keladi. Ya'ni, fikarlashdan, tafakkurdan maxrum bo'lish va buning natijasida insoniylikdan begonalashuv muammosi.

Jahonda yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar insoniyat oldida ikki jiddiy muammoni yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda:

Birinchidan, insoniyat o'zini tabiatdagi boshqa mavjudotlardan ko'ra afzal darajag ko'tarilishiga sabab bo'lgan fazilatlarini yo'qotmoda. Bu axloqdan begonalashuvdir. LGPT, sadizm, satanizm kabi axloq mezonlariga

raxna solayotgan “ommaviy madaniyat” g’oyalarning tobora keng miqyosda yoyilayotgaligi.

Ikkinchidan, individualizmning tobora odatiy xolga aylanib borayotganligi. Bu xolat shaxs shakllanishidagi eng muhim jarayonni amalga oshmasligiga sabab bo’lmoqda. Ya’ni, individ ijtimoiylashmas ekan, u aslo shaxs bo’la olmaydi.

Mazkur muammolar jamiyatda og’ir oqibatlarni yuzga keltirmoqda. Oila insitutining inqirozi, an’ana va qadriyatlarning yemirilishi va yo’q bo’lib ketishi, milliy identlikning barxam topishi va millatlarning yo’q bo’lishi kabilar. Ushbu muammolarga qarshi kurashish bo’yicha loyixalar va dasturlar taklif qilinmoqda. Taklif etilayotgan dastur va loyixalarda asosiy e’tibor qadriyatlar tizimiga qaratilgan. Ya’ni, jamiyat a’zolarini milliy an’ana qadriyatlar ruhida tarbiyalashgina yuqorida aytib o’tilgan illatlarning ta’siridan saqlab qolish imkonini beradi.

Qadriyatlar ma’naviy yuksalish asosidir. Inson qadriyatlarni o’zlashtirishi, ularni o’z e’tiqodiga aylantirishi jarayonida komillik tomon yuksaladi. Qadriyatlarni rivojlantirish avlodlar o’rtasida, jamiyat taraqqiyotida vorisiylikni ta’minlaydi. Har qanday g’oya va tushuncha, agar milliy manfaatlarga, bugungi va ertangi orzu-intilishlarga, taraqqiyot talablariga javob bermasa, qadriyat bo’lolmaydi. Ushbu haqiqatni unutish, milliy qadriyatlarni biryoqlama, sun’iy ravishda ulug’lash va ideallashtirishga olib kelish mumkin. Bu esa taraqqiy etishda jamiyatni chalg’itadi, milliy man-manlikka, o’tmish bilan mahliyo bo’lishga, qadriyatlar mo’ljalida adashishga olib keladi[2.87]. Bu masalaga O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev alohida e’tibor qaratib, shunday deydi: “Biz Yangi O’zbekistonni barpo etishda ana shu ikkita mustahkam ustunga, ya’ni, bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyotga hamda ajdodlarimizning boy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma’naviyatga tayanamiz”[1.267].

Mazkur xolat yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash muhim masala ekanligidan dalolat beradi. Yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashning innovatsion yechimlarini izlash, ularni jamiyat hayotiga tadbiq etish kun tartibidagi dolzarb muammolardan biridir. Masalan, hozirda dunyo davlatlari tajribasida yot madaniyat tasiriga qarshi ijtimoiy innovatsiyalar asosida kurashish qulay va samarali yo’l hisoblanadi. Bunda amalga oshirilayotgan jarayonda jamiyat a’zolarining barchasi kuchli ijtimoiy faollik bilan ishitork etishi shart. Ya’ni, ijtimoiy innoatsiyalar xalq bilan hamkorlikda amalga oshiriladigna jarayondir.

Ijtimoiy innovatsiyalar vositasida yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash jarayonini jamiyatning barcha sohlarida birdek amalga oshirish mumkin.

Birinchidan, talim sohasida o'quv dasturlarini milliy qadriyatlar asosida qayta ishlab chiqiqsh orqali. To'g'ri, hozirda ijtimoiy fanlarda bu ish amalga oshirilgan. Biroq, aniq va tabiiy fanlarni o'qitish jarayoniga ham milliy qadriyatlar bilan bog'liq jihatlarni singdirish zarur. Shu bilan birga, maktab ta'limi hamda oliy ta'limda milliy qadriyatlar asosidagi maxsus kurslarni tashkil etish lozim.

Ikkinchidan, milliy qadriyatlarni targ'ib etuvchi tadbirlar, bayramlarni o'tkazishning innovatsion yo'llarini izshlab chiqish lozim. Bunda yoshlarga milliy qadriyatlarni madaniy tadbirlar, xalq bayramlari va urf-odatlar vositasida tanishtirish orqali ularning o'z milliy qadriyatlariga bo'lgan qiziqishini oshirish mumkin. Mazkur jarayonlarni internet platformalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali namoyish qilish zamonaviy yoshlarni milliy o'ziga xoslik ruhida tarbiyalashda muhim o'rin tutadi.

Uchinchidan, milliy qadriyatlarni yoshlar ongi va qalbiga singdirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan yanada keng miqyosda va innovatsion yo'llardan foydalangan xolda foydalanish. Bugungi kunda axborot texnologiyalari yoshlar orasida keng tarqalgan. Bu texnologiyalardan foydalanib, milliy qadriyatlarni ilgari surish mumkin. Masalan, mobil ilovalar orqali xalq og'zaki ijodi, milliy afsonalar va ertaklar asosida o'yinlar yaratish, shu orqali yoshlarni o'z madaniy meroslariga bo'lgan qiziqishini uyg'otish mumkin. Shu bilan birga, milliy tarix va qadriyatlar asosida yaratilgan kontentlarni ijtimoiy tarmoqlarda ommalashtirish ham samarali usul hisoblanadi.

To'rtinchidan, yoshlarda umuminsoniy va milliy qadriyatlar uyg'unligini, ularning o'ziga xos jihatlarni tushintirish hamda singdirish. Globallashtirish jarayonida milliy qadriyatlarni saqlab qolishning yagona yo'li, ularni umuminsoniy qadriyatlar farqlash, o'ziga xos va umumiy jihatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni to'g'ri yetkazishdan iborat. Masalan, inson huquqlari, erkinlik va tenglik kabi umuminsoniy qadriyatlar bilan milliy o'zlik, oila kabi milliy qadriyatlar orasida bog'liqlikni asoslash.

Beshinchidan, yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda psixologik yondashuvlardan foydalanish. Yoshlarning milliy qadriyatlarni anglashlari uchun ular bilan yaqin psixologik aloqa o'rnatish, milliy qadriyatlarning mohiyatini ochib berish muhimdir. Yoshlar bilan

motivatsion suhbatlar o'tkazish, milliy qadriyatlarni ularning shaxsiy hayoti va orzulari bilan bog'lash orqali ularga singdirish mumkin.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki globallashuv sharoitida yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashning innovatsion usullari zamon talablari bilan uyg'unlashgan bo'lishi lozim. Milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalangan yoshlar nafaqat o'z tarixini, balki millatni yanada ravnaq toptiruvchi kuchga aylanadi. Shu sababli, globallashuv davrida milliy qadriyatlarni saqlash, ularni yoshlarning ongi va qalbiga yetkazishda innovatsion yondashuvlarni qo'llash bugungi kunda katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси. Т.: "O'zbekiston". 2021. - 464 b.
2. Эркаев А. Маънавиятшунослик. Т.: "Маънавият". 2018. - 456 b.
3. Geze P., Wintreber A. et al. L'innovation sociale un levier pour le developpement des territoires. Paris: Depot legal Juillet, 2012. 28 p.
4. Franz H.-W., Hochgerner J. et al. Challenge Social Innovation, Springer-Verlag. Berlin: Heidelberg, 2012. 386 p.
5. Краснопольская И.И., Мерсиянова И.В. Трансформация управления социальной сферой: запрос на социальные инновации // Вопросы государственного и муниципального управления, 2015. № 2. С. 2952.

VII. МАЪНАВИЯТ, МИЛЛИЙ ҒОЯ, ДИНШУНОСЛИК ВА БАҒРИКЕНГЛИК МАСАЛАЛАРИ

ИЖТИМОЙ БАҒРИКЕНГЛИК КОНЦЕПЦИЯСИ “ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН” ВА БАРҚАРОР ТАРАҚҚИЁТ ТАЯНЧИ СИФАТИДА

Очилова Бахти Муродовна

Фалсафа фанлари доктори, профессор
Жиззах давлат педагогика университети

Ижтимоий бағрикенглик “Янги Ўзбекистон” тараққиёт моделининг асоси бўлиб хизмат қилади, бу мамлакатнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Барқарор Тараққиёт Мақсадларига (БРМ) эришишга интилиши билан чуқур боғланган. Бу концепция барча этник, диний ва маданий гуруҳлар учун тенг ҳуқуқ ва имкониятлар кафолатланадиган, индивидуал ва жамоавий ўзига хосликларни ҳурмат қиладиган инклюзив муҳитни таъминловчи жамиятни яратишга таянч бўлади. Бағрикенгликни фаол ривожлантириш Ўзбекистоннинг глобал интеграция бўйича кенг стратегик мақсадларига мос келади, мамлакатни халқаро ҳамжамият доирасида инклюзивлик намунаси сифатида жойлаштиради. Ушбу мажбурият, шунингдек, барқарор ривожланиш тўқималарига таҳдид солиши мумкин бўлган экстремизм, ижтимоий парчаланиш ва қутбланиш каби муҳим глобал муаммоларни ҳал қилади. Бундан ташқари, бағрикенгликка алоҳида эътибор қаратилаётгани инсон ҳуқуқлари ва инклюзивлик бўйича халқаро стандартларга содиқлик, Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсидаги обрў-эътиборини янада оширишдан далолат беради.

Бу концепциянинг амалий ифодаси Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро Қизил Хоч ва Қизил Ярим Ой Ҳаракати, турли халқаро экологик ва ижтимоий ташкилотлар каби глобал ташкилотлар билан ҳамкорликдаги саъй-ҳаракатларда яққол намоён бўлмоқда. Ушбу субъектлар очлик, қашшоқлик, касаллик ва ижтимоий тенгсизликка қарши курашга қаратилган ташаббуслар орқали бағрикенглик ахлоқини мисол қилиб кўрсатади. Ўзбекистон ушбу

қадриятларни ўз сиёсати ва амалиётига интеграциялаш орқали нафақат ўзининг миллий мақсадларига эришмоқда, балки бирдамлик ва ўзаро ҳурматга асосланган барқарор ривожланишнинг глобал қарашларига ҳам ҳисса қўшмоқда.

Ижтимоий бағрикенглик ғояси чуқур тарихий маъно-мазмунга эга бўлиб, сиёсий, ижтимоий, маънавий ва амалий восита сифатидаги миллий ва умуминсоний тамойиллари узоқ йўлни босиб ўтди. Бу ғоя антик ва ўрта аср файласуфларининг қарашларида, шунингдек, классик фалсафада марказий ўринни эгаллаб, унинг нафақат жамият ҳаётини, балки шахс тафаккурини ҳам шакллантиришдаги аҳамиятини акс эттиради. Файласуфлар, дин уламолари, мутафаккирлар ва давлат арбоблари бағрикенгликнинг тинч-тотув яшаш, ахлоқий бошқарув ва эзгу фазилатларни тарбиялашнинг асосий тамойили сифатидаги ўрнини доимий равишда таъкидлаб келдилар.

Агар, фалсафий тафаккур тамаддуни бешикларида юзага келган маданият, дунёқараш бошқарув ва тараққиётни ҳаракатга келтирувчи кучлар феноменида бағрикенглик туйғуси илдиз отмаганда, замонавий илм — фан, ноосфера босқичи интеллектини ҳайратга солиш даражасида юксак мақомга етмаган бўлар эди. “Билимсиз куч адли йўқ шоҳдир, қуввати йўқ илм эса, адолатли, лекин лашкари йўқ шоҳ кабидир”¹. Таъкидлаш жоизки, ўтмиш аجدодлар томонидан яратилган умуминсоний меросларда бағрикенглик туйғусининг асослари барпо этилган.

Масалан, халқимиз тафаккурининг ёрқин намунаси бўлган дурдона таълимот Авестода кишиларнинг уюшиб яшаши, ўзаро муносабатлар ва алоқаларнинг ахлоқ ҳамда меъёрларга таяниши каби ғоялар илгари сурилган. “Мен яхши фикр, яхши сўз, яхши ишга шон-шавкат бахш этаман”, — дейилади Авестонинг Ясна (14) китобида. “О Спитама, шартномани бузувчи киши бутун мамлакатни бузади, шу билан бирга Артага тегишли барча мулку молларга путур етказади. О Спитама, аҳдингни бузма” (“Яшт”, X боб.) Ахурамазда, инсонлар ўртасида бўлаётган муносабатлар ўзаро адолат, самимийлик, ҳурмат, беғаразлик, ёрдам ва оқибатли бўлиш зарурлигига, ёмон фикрлардан ҳоли бўлишга чақиради. Ғояларнинг бундай тарзда қўйилиши дунё ана шу кучларнинг ёнма-ён яшашидан иборат, оила ва жамоада берилган сўздан ёки қасамдан воз кечиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдномани

¹ Кошифий Хусайн Воиз. Футувватномаи Султоний. — Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2011. — Б. 97.

бузиш, адолатсиз бўлиш катта гуноҳ деган ҳикматнинг моҳиятини англашга ундайди. Умуман олганда, Авестода ижтимоий бағрикенглик эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу иш тамойилларида ўз ифодасини топиб, шахсларо ва жамоалар ўртасидаги муносабатларда ахлоқ ва адолатга урғу беради.

Юнон мутафаккири Арастунинг асарларида асосий ижтимоий масалаларни муҳокама қилиш муҳимлиги таъкидланади: “ҳар бир билимли инсон бешта асосий масала бўйича ўз фикрини билдира олиши керак. Булар молиявий аҳвол, уруш ва бағрикенглик, ватан ҳимояси, маҳсулотларни олиб келиш ва чиқариш, қонунчилик”¹. Бу нуқтаи назар бағрикенгликнинг бошқарув, адолат ва аҳоли фаровонлиги каби ижтимоий ташвишлар билан ўзаро боғлиқлигини таъкидлайди, бағрикенглик бу доирада тотувлик ва тараққиётнинг зарурий шарти сифатида майдонга чиқади. Лао Цзи фикрича бағрикенгликда: “Юракни мумкин қадар холис қилиш лозим, сокинликни қатъийан сақлаш керак, шунда барчаа нарса ўзидан-ўзи ўзгариб боради, бизга эса уларни қайтиб келишини томоша қилиш қолади холос. Дунёда турли-туман нарсалар бор ва уларни ҳаммаси илк ҳолига қайтади. Дастлабки ҳолга қайтиш осудаликни англатади, осудалик эса моҳиятга қайтишни билдиради”². Бу ёндашувга кўра инсоннинг табиатида, дунёқарасҳига, шахсий манфаатларига зид бўлган муносабат ва ҳодисаларга нисбатан тоқат билан муносабатда бўлиш керак.

Ислом таълимотида бағрикенглик илоҳий фармон даражасига кўтарилади. Қуръон оятида: "Аллоҳ сизларни дин йўлида сизлар билан урушмаган ва сизларни ўз юртларингиздан қувмаган кимсаларга яхшилик ва адолатли бўлишингиздан қайтармайди. Албатта, Аллоҳ адолатлиларни севади"³. Бу оят мўминларнинг ўзаро ҳурмат-эҳтиром сақланиб қолган ҳолда, ҳатто турли дин вакилларида нисбатан ҳам адолат ва меҳр-оқибатли бўлишлари учун ахлоқий мажбуриятини таъкидлайди. Шу нуқтаи назардан қараганда, бағрикенглик ҳам ижтимоий фазилат, ҳам шахсий ва жамоат бахтининг ажралмас маънавий императивидир. Айнан бағрикенгликни тарбиялаш орқали

¹ Қаранг: Г.Ю. Этические основания политики в современном аристотелианстве // Знание. Понимание. Умение. – М.: 2005. – С. 145-152.

² Древнекитайская философия: Собрание текстов в 2-х тт. Т. 1. – М.: Мысль, 1972. С. 119.

³ Абдулазиз М. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2009. – Б. 388.

мўмин илоҳий иродага мос келади ва инсониятнинг буюк манфаатига ҳисса қўшди.

Ўрта асрларнинг машҳур олими Форобий инсонлар бир-бири билан аҳил жамоа бўлиб, бирикиб, ягона маслак асосида яшаганларидагина кўзланган мақсадларига етишиши мумкинлигини таъкидлайди: “Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эришиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади. Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интиланган етукликка эришиши мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради”¹. Бунинг учун дейди аллома, ҳар бир одамда маънавий жиҳатдан етуклик, ахлоқий дунёси эзгу, ижтимоий сифатлари юксак, кенг фалсафий дунёқарашга эга, ҳаётнинг мазмун-моҳиятини, мақсадини ижобий руҳда белгилай олиш қобилиятини тўғри тарбиялаш зарур бўлиб, у “... ўзининг бундан ортиқ баркамол бўлолмайдиган олий камолотига, (яъни ақлга) эришса, у(инсон)нинг моҳияти, ...унинг фаолияти (ҳаракати) дир. Назарий ақл хайрли нарсага эга бўлиши учун инсонга хизмат қилиш мақсади зарур. Инсон моҳияти ақлдадир. Ақлнинг моҳияти у (ақл)нинг ҳаракати (фаолияти)дадир. Инсонга табиий (табиат ато этган) авлоддан-авлодга ўтиб ворислик йўли ила эришадиган фикрлаш қобилиятидан ташқари яна амалий маҳоратлар зарур”².

Абу Райҳон Беруний бағрикенгликни давлат бошқаруви ва инсоний муносабатларнинг пойдевори сифатида тарғиб қилади: “...Бошқарув ўз моҳиятига кўра, амалдорлардан ҳаловати ва тинчлигидан маълум муддат маҳрум бўлишни, зўравонликдан жабр кўрганлар ҳуқуқларини тиклаш, айбдорларни жазолашни тақозо қилади, ...одил ҳукмдорнинг асосий вазифаси - юқори ва қуйи табақа вакиллари ўртасида адолатни, кучли ва ожизлар орасида тенгликни

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Арасту фалсафаси. - Тошкент: “Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти”, 1993. –Б. 183.

² Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Арасту фалсафаси. -Тошкент: “Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти”, 1993. – Б. 104-105.

барқарор этишдир”¹ деб ёзади. Ушбу тушунча бағрикенглик нафақат ҳокимиятни ахлоқий бошқариш учун, балки турли жамоалар ўртасида ўзаро тушуниш ва ҳурматни ривожлантириш учун жуда муҳим эканлигини кўрсатади.

Бу хусусда Ғаззолийнинг диққатга сазовор фикрини келтириш ўринлидир: “Инсонийликнинг асоси шафқат ва марҳаматдир. Сенга адоват қилганларга сен шафқат ва марҳамат билан муносабатда бўл. Зеро, шафқат ва марҳамат ёмонликларга ўралашиб қолган кимсаларга улар инсон эканлигидан дарак беради. ...Энг катта тижорат — йўлсизларга йўл кўрсатиш, ўксик қалбларни шодлантириш, кишиларга ҳақни билдириш, севдиришдир”².

Бағрикенглик илм-маърифат кишиларнинг ахлоқи, маънавияти билан боғлиқ эканлигини асослашга ҳаракат қилган Маҳмуд Қошғарий “Девону луғатит турк” асарида “Халққа яхшилик қил, уни сув тагига ташласанг-да, уни сув устида кўрасан”, “Одам боласи ўлиб кетади, агар яхшилик қилган бўлса, ундан яхши ном қолади” деган йўриқларни илгари суради. Аҳмад Югнакий “Ҳиббатул-ҳақойиқ” (Ҳикматлар тухфаси) асарида ҳалоллик, ҳақгўйлик, поклик, сахийлик, мурувват, диёнат ва бошқа хислат ҳамда фазилатларни инсон маънавий-ахлоқий етуклиги белгилари сифатида тилга олар экан, ана шу фазилатларга эга бўлган фуқаролари бор жамиятда ижтимоий бағрикенглик таъминланиши мумкинлигини асослашга уринади³.

Жаҳон тарихида ўзининг ҳарбий ютуқлари ва ислом оламига қўшган маданий хизматлари билан машҳур бўлган буюк шахс Амир Темур бағрикенгликка, хусусан, бошқарув, дин ва маданий хилма-хиллик масалаларида нозик ёндашувни намоён этади. Унинг сиёсати прагматизм ва стратегик фикрлашни акс эттиради, чунки у ўзининг улкан империясида тартибни сақлашга, ҳокимиятни мустаҳкамлашга ҳамда илмий ва маданий ютуқларни қўллаб-қувватлашга интилади. Амир Темур салтанатида турли диний жамоалар, жумладан, мусулмонлар, насронийлар, буддистлар, зардуштийлар ва ҳиндулар яшади. У ўзининг турли ҳудудларида барқарорликни сақлаш учун диний бағрикенглик сиёсатини қўллади. Унинг саройи дунёнинг турли бурчакларидан, жумладан, Форс, Ҳиндистон ва Хитойдан

¹ Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати.-Тошкент: “Ғафур.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”, 2010. – Б. 72.

² Абу Ҳомид Ғаззолий. Мисбаҳун нажоҳ. /Нажот қандили ёҳуд тарбия/. Абдулатиф Абдуллаев таржимаси./Ҳикматлар қисмида Муҳаммад Камол китобидан келтирилган/ -Т.: “Истиқлол”-2007. – Б. 28,29,31.

³ Қаранг: Ўзбек педагогикаси антологияси. – Тошкент:“Ўқитувчи”, 1995.- Б.190.

олимлар, хунармандлар ва олимларни ўзига жалб этган ҳолда маданиятлар қайнаб турган жой бўлди.

Шунингдек, Амир Темурнинг бағрикенглиги амалий бошқарувдан ҳам келиб чиқди. Маҳаллий урф-одатларни ҳурмат қилиш ва маҳаллий раҳбарларга мустақиллик бериш орқали у турли хил аҳолининг тотувлиги ва ҳамкорлигини таъминлади. “Ҳар ернинг табиати, ҳар эл ва шаҳарнинг расму одатлари, мизожидан воқиф бўлиб турдим. Ҳар бир ўлка ва шаҳар аҳолисининг ашрофулуғлари ва бузурглари билан ошна тутиндим. Уларнинг мизожларига, табиатига тўғри келган, ўзлари тилаган одамларини уларга ҳоким қилиб тайинладим. Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволидан огоҳ бўлиб турдим. Ҳар бир мамлакатнинг аҳволини, сипбху раият кайфиятини, туриш-турмушларини, қилиш-қилмишларини, булар ўрталаридаги алоқаларни ёзиб, менга билдириб туриши учун диёнатли, тўғри қаламли кишилардан воқеанавис'лар (ахборнавис хабарчилар) белгиладим... турку тожик, арабу ажамнинг турли тоифа ва қабилаларидан бўлган ва менинг паноҳимга кирган кишиларнинг улуғларига ҳурмат кўрсатдим, қолганларини ҳам ўз ҳолига яраша сийладим. Яхшиларига — яхшилик қилдим, ёмонларини эса ўз ёмонликларига топширдим. Ким менга дўстлик қилган бўлса, дўстлиги қадрини унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззату икром кўрсатдим”¹.

Алишер Навоийнинг “Ҳамса” ва бошқа ноёб асарлари мазмунида инсон ва жамият, жамият ва давлат тизими, ахлоқ ва камолот, сўз ва амал, маърифат ва эътиқодга оид ғоялари ижтимоий бағрикенглик тушунчаси билан боғлиқ. Навоий фикрича, жамиятдаги барча ижтимоий қатламларга, барча қавмларга бир хил муносабатда бўладиган, ҳеч қайси бирини камситмайдиган, ҳамманинг манфаатига баробар хизмат қиладиган жамият биноларини қуриш учун давлат идора усулида мустаҳкам тартиб ўрнатилиши, илғор, ижтимоий адолатли ислохотлар ўтказиб бориш ва буни адолатли ва маърифатпарвар ҳукмдор амалга ошириши керак. Алишер Навоийнинг “Карам” (саховат ёки хайрихоҳлик) ҳақидаги ғоясида кўра “Карам бир жафокашнинг оғир юкини кўтармоқ ва ўша юк машаққатидан уни қутқармоқдир. Карам — бировнинг тиканли машаққат юкини кўтармоқ ва тикан санчилишидан гулдек очилмоқ ва шу қилган иши ҳақида қайта оғиз очмаслик, ҳеч миннат қилмаслик,

¹ Темур тузуклари. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б.55-56.

асло юзига солмасликдир”¹. Навоий таърифлаганидек, бошқаларнинг азоб-уқубатларига дош бериш учун нафақат уларнинг дардини тушуниш, балки улар учун бу юкни кўтариш, бошқалар дуч келадиган қийинчиликларга тоқат қилиш ва ҳатто енгиллаштириш ғоясини акс эттириш керак. Ҳеч қачон яхшилик ҳақида гапирмаслик, миннатдорчилик ва эътирофни кутмаслик тушунчаси камтарликка чорлайди. Бағрикенглик нуқтаи назаридан, у бошқаларга ва уларнинг эътиқодлари ёки курашларига ҳақиқий ҳурмат кўрсатиш жамоатчилик эътирофини ёки мукофотларини талаб қилмайди. Бу бошқаларни қандай бўлса, шундайлигича қабул қилиш ва ўзаро муносабатни талаб қилмасдан жамият фаровонлигига ҳисса қўшиш моҳиятини акс эттиради.

Бағрикенглик маданиятларнинг бой хилма-хиллиги ва ифода шакллари тан олиш, ҳурмат қилиш ва қадрлашдир. Бу мулоқот, тушуниш ва ўзаро ҳурматга бўлган фаол мажбуриятдир, бунда “Ҳар ишнинг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозим”² лигини қайд этган Заҳириддин Муҳаммад Бобур давлат арбоби сифатида барча халқлар учун бирдек бунёдкорлик тамойилини амалий ифодасини кўрсата олган. Бобур турли миллат маданияти, урф-одатлари ва диний мазҳабларини қадрлаган, инсонни улуғлаб, унга ҳурмат назари билан қараб, кадр-қимматини юқори кўтарган. У дўстлик, ҳамжиҳатлик, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик, ижтимоий ҳамкорлик, биродарлик, ватанга садоқат каби сифатларни сиёсат даражасига кўтарди. Бу борада француз маърифатпарвари Волтер бундай деб ёзди: “Биз барча кишиларни ўз биродарларимиз деб билмоғимиз керак. Турк ҳам, хитой ҳам сенинг биродарингми деб сўрабсиз. Ҳа, ҳеч шубҳасиз, улар менинг биродаримдир. Биз ҳаммамиз бир отанинг фарзандларимиз”³.

Бағрикенглик масаласи XIX-аср охири ва XX-аср бошларида Марказий Осиёда, хусусан, ўзбек, татар ва бошқа туркийзабон мусулмон жамоалари ичида вужудга келган ислохотчи интеллектуал-маърифий ҳаракат бўлган жадидчилик таълимотида ҳам мавжуд эди. Бу таълимотда бағрикенглик элементлари, биринчи навбатда, эътиқодлар, этник ўзига хосликларнинг хилма-хиллиги, оқилона тафаккур ва инсонпарварлик қадриятларининг аҳамияти билан боғлиқ.

¹ Навоий Алишер. Маҳбуб ул-қулуб. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1993. – Б. 62.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент: “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа уйи, 2088. –Б.13.

³ Волтер. Антология мировой политической мысли в пяти томах. – М.: Наука, 1997. – С. 343.

Жадидлар илмий билимларни, рационализмни ва таълим соҳасидаги ислоҳотларни ўз ичига олган модернизация муҳимлигига ишонишди.

Жадид ислоҳотчилари нафақат диний фанларга, балки дунёвий таълимга, жумладан, математика, табиатшунослик ва тилларга ҳам эътибор қаратувчи ўқув дастурини жорий қилдилар, бу ўқувчиларни замонавий дунёда ҳаракат қилиш учун зарур бўлган кўникмалар билан қуроллантиришни мақсад қилди. Ушбу янги таълим ёндашуви танқидий фикрлаш, янги ғояларга бағрикенглик ва таълим одамларни тез ўзгарувчан дунёда турли мартабаларга тайёрлаши керак деган ишонч тамойилларига асосланди. Жадидчилар таълим – тарбиявий бағрикенглик турли ижтимоий, диний ва этник гуруҳлар ўртасидаги тўсиқларни йўқ қилиб, янада уйғун ва ҳамкорликка асосланган жамиятни шакллантиришга ёрдам беради, деб ҳисоблашди. Шу нуқтаи назардан, бағрикенглик илғор таълим ва ижтимоий ислоҳотларнинг муҳим таркибий қисми сифатида қаралди.

Мунаввар қори, Муҳаммадхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Чўлпон, Абдулла Авлоний каби жадидчилар анъанавий ислом таълимотларини замонавий ақл, илм-фан ва тараққиёт тамойиллари билан уйғунлаштиришга интиладиган ислом ислоҳотига урғу бердилар. Бу нуқтаи назар уларни исломдаги турли диний мазҳабларга (масалан, сунний ва шиа мусулмонлари) ҳамда мусулмон бўлмаган жамоаларга нисбатан кўпроқ қамраб олувчи ва бағрикенглик билан ёндашишга олиб келди. Жумладан, кўпгина жадид ислоҳотчилари конфессиялараро мулоқот тарафдори бўлиб, турли хил мусулмон, насроний ва яҳудий аҳолига эга бўлган Марказий Осиёдаги кўп динли жамият бир-бирининг эътиқоди ва урф-одатларини ҳурмат қилган ҳолда аҳилликда яшаши керак, деб ҳисоблади. Улар диний бағрикенгликни минтақада тинчлик ва барқарорлик асоси сифатида илгари сурдилар, минтақадаги турли этник гуруҳлар, жумладан, ўзбеклар, қозоқлар, тожиклар, татарлар ва бошқаларни ўзаро ҳурмат ва хилма-хилликни эътироф этиш асосидаги умумий маданий-маърифий платформа орқали бирлаштириш мумкинлигига ишонишди. Бу ижтимоий бағрикенглик руҳи мустақиллик ва ислоҳотлар учун ягона кураш зарурати шароитида айниқса аҳамиятли эди. “Биз жорий этган қонунлар яҳудийларнинг ҳам, насронийларнинг ҳам, мусулмонларнинг ҳам ва умуман, барчанинг манфаатларини ҳимоя қилиши керак. Агар биз, Туркистон мусулмонлари, биргаликда ислоҳотлар ўтказишни истасак, бизнинг зиёлилар,

маърифатпарварлар, бойлар, руҳонийлар ва олимлар миллат ва Ватан фаровонлигига хизмат қилишлари керак”¹.

Мазкур ёндашув бағрикенгликнинг бугунги тамойиллари ва унинг ривожланиш тенденцияларида ҳам кўзга ташланади:

жамият ичидаги ва жамиятлар ўртасидаги ноёб маданий, диний, этник ва мафкуравий фарқларни тан олиш ва қадрлаш;

барча шахслар учун, уларнинг келиб чиқиши ёки кимлигидан қатъи назар, адолатли муомала ва тенг имкониятларни таъминлаш;

ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ўзаро муносабатларда нотўғри фикр ва ноҳолисликни тақиқлаш;

турли жамоалар ўртасидаги тафовутларни бартараф этиш учун очиқ мулоқот ва ҳамдардликни рағбатлантириш;

халқаро инсон ҳуқуқлари стандартларига мувофиқ равишда ҳар бир шахснинг ўзига хос кадр-қимматини ҳимоя қилиш;

низоларни зўравонликсиз воситалар орқали ҳал қилиш ва ҳамкорлик муносабатларини ривожлантириш орқали уйғунликни тарғиб қилиш.

Жадид ислохотчилари этник, маданий ва диний хилма-хиллик тан олинадиган ва ҳурмат қилинадиган жамият тарафдори эди. Жадидчиларнинг таълимга ижтимоий ўзгаришлар воситаси сифатида эътибор қаратилиши Янги Ўзбекистоннинг билимга асосланган жамият қуриш саъй-ҳаракатлари билан бевосита боғлиқ. Фуқароларни замонавий кўникмалар ва илғор фикрлаш билан жиҳозлаш орқали барқарор ижтимоий ривожланиш учун пойдевор қўйилади, бу эса шахслар умумий манфаатлар учун маданий йўналишлар бўйлаб ҳамкорлик қилиши мумкин бўлган жамиятни ривожлантиради. Жадидчилар ҳуқуқий тизимни ислоҳ қилиш ғоясини қўллаб-қувватлаб, уларнинг ижтимоий табақаси ва миллатидан қатъи назар, ҳамма учун тенглик ва адолатни таъминловчи тизимни илгари сурдилар. Ушбу қараш Янги Ўзбекистоннинг ҳуқуқий тенглик мақсадларига мос келади, бунда бағрикенглик қонунчилик доирасида мустаҳкамланган, барча фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши ва таъминланиши таъминланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномасида “Юртимизда яшаётган ҳар қайси инсон миллати, тили ва динидан қатъий назар эркин тинч ва бадавлат умр кечириши,

¹ Бехбудий М. Баёни ҳақиқат // Улуғ Туркистон. 1917. 12-июн.

бугун ҳаётдан рози бўлиб яшаши бизнинг бош мақсадимиздир”¹ деб айтган фикри жаҳидчиларнинг барча учун тенг таълим олишини таъминлаш мақсади билан бевосита боғлиқ. Янги Ўзбекистонда миллати, тили ва динидан қатъи назар, давлат сиёсати барчанинг таълим олиши учун тенг имкониятлар яратишга қаратилган. Бу сиёсат жаҳидчилик ғояларининг давоми бўлиб, ижтимоий интеграция ва бағрикенгликни тарғиб қилади. “Шу тариқа узоқ ўтмишдан ҳозирги давргача миллий тафаккуримиз негизида шаклланиб келган, турли амалий ҳаракатларда ўз ифодасини торган эл-юртимизнинг орзу умидлари бугунги кунда Янги Ўзбекистон тушунчасида жамулжам бўлди. Иродаси, шахду шиддати буюк халқимизнинг бундай ёруғ ва теран орзуси жамиятимизнинг янги қиёфасини яратиш учун юксак марраларга интилаётган халқимизни “Учинчи Ренессанс” ғояси атрофида янада жипслаштирмоқда”². Зеро, “Ватанпарвар жаҳид боболаримиз маърифатпарварлик ғояларига таяниб халқимизни қолоқликдан тараққиёт йўлига олиб чиқиш, уни дунёвий билимлар ва илғор касблар билан қуроллантириш, эркинлик, адолат ва тенглик, маърифат ва миллий ўзига хосликни мустаҳкам қарор топтириш, қадимий маданиятимиз ва тилимизни ривожлантиришни ўз ҳаётининг маъно-мазмуни деб билганлар”³.

Мухтасар қилиб сайтганда бу каби ёндашувлар Янги Ўзбекистон шароитида ижтимоий бағрикенглик турли маданий, этник ва диний гуруҳлар ўртасида ҳурмат, инклюзивлик ва тотувликни ривожлантиришни назарда тутди, ижтимоий ҳамжиҳатликни рағбатлантиришга қаратилган таълим, маънавият, сиёсат ва қонунчилик асослари билан қўллаб-қувватланади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси, 28.12.2018. <https://prezident.uz/lists/view/2228>.

² Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2021. – Б. 19

³ Мирзиёев Ш.М. Ҳозирги замон ва янги Ўзбекистон. Тошкент: Ўзбекистон, 2024. – Б.35.

JAMIYATNING G'OYAVIY BIRLASHUVIDA DUNYOVIYLIK HAMDA DINIYLIK MUVOZANATINI TA'MINLASHNING ASOSIY SHART VA OMILLARI

Abduraxmonov G'ayratjon Zokirovich

Farg'ona politexnika instituti

O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida jamiyatni g'oyaviy birlashtirish masalalari dolzarblashmoqda va bu borada chuqur islohotlar hamda innovatsion yechimlar taklif qilish zarurati ortib bormoqda. Jamiyatning g'oyaviy birlashuvi juda murakkab jarayon bo'lsa-da, unda dunyoviylik va diniylik muvozanatini shakllantirish muhim bosqich ekanligi namoyon bo'lmoqda. Chunki, islom mintaqasida diniylik foni kuchayib borayotganda, dunyoviylik – dahriylik emasligi, diniylik bilan hamohang, mushtarak ekanligini singdirish vazifalari ortib bormoqda.

“O'zbekistonning “Jaholatga qarshi – ma'rifat” degan tamoyil asosida jahon miqyosida tinchlik va osoyishtalikni saqlash, vijdon erkinligi hamda dinlararo bag'rikenglikni ta'minlash, islom dinining insonparvarlik mohiyatini xalqimiz va dunyo ahliga yetkazish borasidagi tashabbuslari xalqaro hamjamiyat tomonidan keng qo'llab-quvvatlanmoqda”¹. Bugungi kunda jahon taraqqiyotida diniy omil borgan sari o'z kuchini ko'rsatayotir. Nafaqat u yoki bu davlat, balki butun boshli mintaqalarda uning ta'sirida fuqarolar qarama-qarshilik, o'zaro nizo va kelishmovchiliklar girdobiga tortilmoqda, ijtimoiy barqarorlik hamda tinchlik muhiti buzilmoqda. Ushbu ijtimoiy-siyosiy sharoitdan kelib chiqqan holda, demokratiyaning bugungi ta'rifida xalq hokimiyatchiligi bilan bir qatorda diniylik va dunyoviylikning o'zaro munosabatlari to'g'ri yo'lga qo'yilgan ijtimoiy-siyosiy sharoit bilan xarakterlanadi, deyish maqsadga muvofiqdir. Va bugungi kunda jamiyatning g'oyaviy birlashuvchida diniylik va dunyoviylik o'rtasidagi munosabatning qay tarzda shakllanganligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda.

Jamiyatni modernizatsiyalash va demokratlashtirish jarayoni O'zbekistonni ham tubdan o'zgartirdi. Din jamiyat va davlat hayotida muhim omillardan biriga aylanib bormoqda. Yangi ijtimoiy-siyosiy vaziyatda konfessiyalar, diniy yo'nalishlar va ularning izdoshlari soni sezilarli darajada o'sib borayotganligi kuzatilmoqda. Dinga bo'lgan munosabatning o'zgarishi jamiyat ongida sodir bo'lmoqda. Din hamda

¹Mirziyoyev Sh. M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. – B. 376.

diniy tashkilotlarning jamiyat hayotidagi tarixiy va dolzarb rolini baholashdagi o'zgarish ularga bo'lgan ishonch darajasi, jamoatchilik fikrida ularning obro'sining oshishiga olib keladi. Bunday o'zaro ishonch va erkin faoliyat yuritish muhiti sharoitida jamiyatda yakdillik, ma'lum taraqqiyot g'oyasiga ishonch, ijtimoiy baraqarorlikka ulush qo'shish hissi ortib boradi.

Jamiyatning g'oyaviy birlashuvida davlat va diniy birlashmalar faoliyatidagi ajratilishlar ayrimachilikni keltirib chiqarmaydi. Dunyoviylik bag'rikeng muloqot madaniyati asosidagi faoliyatlarda bir birini ishlariga aralashmaslik hisoblanadi. Taniqli olim J. Xabermasning fikricha, "davlat jamiyat hayotining turli jabhalarida diniy birlashmalardan ajratilgan bo'ladi va ayni vaqtda ular bilan samarali muloqot hamda hamkorlikni yo'lga qo'yadi. Bu yerda biz ijtimoiy sohada davlat hokimiyatiga va fuqarolarning shaxsiy huquq va erkinliklarini ta'minlashga oid, jamiyatning barcha a'zolari uchun umumiy ma'noga ega bo'lgan masalalar yuzasidan munozara qilish mumkin bo'lgan davlat va nodavlat tashkilotlarini tushunamiz"¹.

Jamoatchilik muhokamasi umumiy masalalarga daxldor va ijtimoiy-siyosiy maydonda ro'y beradigan muhim tanqidiy bahslardan iborat. Demokratiya bo'yicha ekspertlar so'nggi vaqtlarda olib borayotgan ko'pgina ilmiy tadqiqot ishlarida faqat demokratiyaning umumiy muammolariga emas, balki demokratik jamiyatda dinning tutgan o'rni masalasiga asosiy e'tibor qaratmoqdalar va bu masalalar ilmiy munozaralarda demokratiya tamoyillarining "birlashtiruvchi" yoki "markazlashtiruvchi" modellariga muhim qo'shimcha sifatida birinchi o'ringa chiqmoqda. Lekin, ushbu yondashuv "g'oliblar va mag'lublarni aniqlash mexanizmi"ni topishga xizmat qilishi mumkin, ammo konsensusga erishish, jamoatchilik fikrini shakllantirish yoki etarli darajada kompromisga erishish mexanizmini ishlab chiqishga hech qanday yordam bermaydi². Shunday ekan, O'zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichida jamiyatda g'oyaviy birlashuvni amalga oshirish, milliy birdamlikni shakllantirish uchun diniylik va dunyoviylik o'rtasida maqsadlar birligiga erishish, birlashuvni ta'minlash, mushtaraklikni shakllantirish talab etiladi.

XX asr oxiriga kelib, ma'naviy-madaniy nuqtai nazardan rang-barang musulmon olamining turli qismlarida radikal islomchilarning islomda hokimiyat va dinning yaxlitligi haqidagi azaliy shiorini qat'iy yoqlovchi kuchlar o'ta faollashdi. "Bugungi kunda butun dunyo, ayniqsa,

¹ Habermas, J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. – Cambridge: Polity, 1989.

² Кимлика У. Современная политическая философия: Введение. – Москва: НИУ ВШЭ, 2010. – С. 371.

islom hamjamiyati davrning tahlikali tahdidlari bilan yuzma-yuz turibdi. Islom dinini siyosiylashtirish va musulmon yoshlarni radikallashtirish borasidagi urinishlar bunday x atarlarni o'ta jiddiy tahlil qilish, baholash va ularga munosib javob berishni taqozo etmoqda"¹. Mana shunday jarayonlar ayrim musulmon mamlakatlarida boshboshdoqlik, diniy ayirmachilik va parokandalikni kuchaytirib yubormoqda, bu esa jamiyatlarning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini tahdid ostida qoldirmoqda. Islomning siyosiylashtirilishi ham jamiyatda g'oyaviy birlashuvni murakkablashtirib, maqsadlar ayroligini vujudga keltirmoqda. Shuningdek, musulmon yoshlarining radikalshashuvi natijasida dunyoviylikni inkor qilinishi bilan birga, boshqa tomondan islomofobiyaning keltirib chiqarmoqda. Bunday sharoitda jamiyatda g'oyaviy birlashuvna amalga oshirish imkonsiz bo'lib qolmoqda. Shu bois islom mintaqalarida islomni siyosiylashtirmasdan, uning ezgu g'oyalari, insonlarni birlashtiruvchilik funksiyalari asosida birdamlikni, g'oyaviy birlashuvni amalga oshirish zarurati ortib bormoqda.

Barcha demokratik davlatlarda insonning qaysi dinda bo'lishidan qat'iy nazar, o'z dini, e'tiqodi, urf-odatlarini, fikrlari hamda so'z erkinligiga tajovuzsiz yashashini himoya qiluvchi qonunlar mavjud. Islom dinining muqaddas kitobi bo'lmish "Qur'oni Karim"da ham "Dinda majbur qilish yo'q" ("Baqara" surasi, 256- oyat), "Sizlarga o'zlaringizni diningiz, Menga o'zimning dinim" ("Kofirun" surasi, 6- oyat), "Alloh bizning robbimizdir va sizlarning ham robbingizdir. Bizning amallarimiz o'zimiz uchun, sizlarning amallaringiz o'zlaringiz uchundir" ("Sho'ro" surasi, 15- oyat), "Eslat. Albatta, Sen eslatuvchisan, ular ustidan zo'ravon emassan" ("G'oshiya" surasi, 21–22-oyatlar), "Ularning ishlari o'zaro sho'ro-maslahatdir" ("Sho'ro" surasi, 38- oyat) degan oyatlari bilan 1400 yil avval demokratiya asoslari bayon qilingan².

Aksar reaksiyonchilar va oqimlarning demokratiya asoslarini Qur'on, shariat hamda islom asoslariga muvofiq yoki yo'qligini analiz qila olmay ko'r-ko'rona qarshi chiqishlari, "demokratiya" so'zining o'zidan talvasaga tushib qolishlari, kaltabinlik va mutaassiblikdan boshqa narsa emas. Ular o'z da'volarida G'arb demokratiyasidagi islom qonunlariga zid ba'zi g'ayriinsoniy buzuvchiliklarga bo'lgan ruxsatlarni ro'kach qiladilar. Albatta, bunday g'ayriinsoniy buzuvchiliklarga ruxsat berilishiga qarshi turish kerak va bunday holatlarga o'sha G'arb davlatlarining hammasida ham

¹ Mirziyoyev Sh. M. Xalqimizning roziligi – bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir..... – B. 457.

² Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Qur'oni Karim va o'zbek tilidagi ma'nolari tarjimasi. – Toshkent: HILOL NASHR, 2017. – B. 628.

ruxsat berilgan emas, balki qonunan man etilgandir. Binobarin, demokratiya dushmanlarining G'arbdagi ba'zi salbiy holatlar va kamchiliklarni ro'kach qilib, demokratiyaning Islom diniga zid ekanligini da'vo qilishlari mutlaqo asossizdir. Bu esa, jamiyatda g'oyaviy birdamlikka rahna solmoqda, parokandalik va boshboshdoqlikni keltirib chiqarmoqda. Shuning uchun ham demokratik prinsiplar asosida diniy g'oyalar va dunyoviy g'oyalarni uyg'unlashtirish, jamiyatning dunyoviy hamda diniy ehtiyojlarini qondirishlari uchun teng imkoniyatlar yaratish, faoliyatda mushtaraklikni yaratish dolzarb vazifalardan biriga aylanmoqda.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ДИНИЙ-МАЪРИФИЙ ИСЛОҲОТЛАР ПОЙДЕВОРИНИНГ МУСТАҲКАМЛАНИШИГА ҚЎЙИЛГАН ЗАРУРИЙ ҚАДАМ

Очилов Жамшид Абдурашидович

Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш марказининг Самарқанд вилояти минтақавий филиали директори

Назаров Элмурод Назарович

Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш марказининг Самарқанд вилояти минтақавий филиали кабинет мудири, 3-даражали юрист

Ҳаммамизга аёнки, азалдан ота-боболаримиз қадимий қадрият ва ахлоқий фазилатларни ўзида мужассам этган муқаддас динимизни асраш ва қадрлашга доимо ҳаракат қилиб келганлар. Айни бугунги кунда ҳам дунёвий жамият яратиш умумий мақсад даражасига кўтарилган кўп миллатли мамлакатимизда инсонларда бағрикенглик ва ўзаро ҳурматни қарор топтиришга, диний эркинликни таъминлашга, эътиқод қилувчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилишга, уларнинг камситилишига йўл қўймасликка кўмаклашишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ижтимоий тараққиёт сари дадил қадам билан бораётган мамлакатимизда динга бўлган муносабат демократик, эркин фикрлар хилма-хиллигига асосланган ҳолда, динга жамиятдаги ижтимоий-маданий ва маънавий-маърифий муҳит ранг-баранглигини ўзида ифода этувчи тарихий қадриятларга амал қилиш ҳуқуқини таъминлашга асосланган ҳолда қаралмоқда.

Жамиятимизда диннинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва аҳамияти унинг конституцион мақоми билан ифодаланган бўлиб, мамлакатимизда миллатлараро муносабатларни барқарор сақлаш ва ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Республикамизда

бугунги кунда ислом дини билан бир қаторда бир қанча дин ва диний мазҳаблар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар қайсисининг ўзига хос мафкуриси, тартиб-қоидалари, ҳаёт тарзи ва дунёқараши ҳамда ўзининг фалсафаси мавжуд. Юртимизда динлараро бағрикенгликнинг ҳақиқий демократик тамойилларга асосланган ҳуқуқий асоси яратилганки, Конституциямизнинг 35-моддасида: “Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар ким хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди”-деб, белгилаб қўйилганлигида кўришимиз мумкин.

Умуман олганда дин жамиятда фуқароларнинг инсонпарварлик мезони асосида шаклланишида, ҳалоллик, поклик, камтаринлик, тўғри сўзлик, маънавияти юксак, беқиёс ахлоқий тарбияси, барча фазилатларни ўзида қамраб олган, баркамол инсон бўлиб етишишида хизмат қиладиган ижтимоий заруриятдир. Лекин, давлатимиз динни ниқоб қилиб олиб ундан ғаразли мақсадда фойдаланиш, конституциявий тузумга қарши иш юритиш, давлат ишига аралашиш, ҳокимиятни эгаллашга бўлган уринишларни қатъийян ман этади.

Дарҳақиқат, дин биз учун жамият ижтимоий – маданий ҳаётига катта ҳисса қўшиши билан бир қаторда, миллий ва умуминсоний қадрият сифатида алоҳида эътиборга лойиқ. Давлатимиз раҳбари ва ҳукуматимиз томонидан диний-маърифий соҳада олиб борилаётган кенг қамровли ислохотлар фуқароларнинг динга муносабатидан қатъи назар, диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўймаган ҳолда бевосита мамлакатимизда яшаётган турли миллат вакиллариининг диний эътиқодини ҳурмат қилишга, уларнинг виждон эркинлигига бўлган ўз ҳуқуқларини амалга ошириши учун тенг шарт-шароитлар яратмоқда ва бу мақсадда изчил қадам босиб бормоқда.

Айниқса, янги таҳрирда эълон қилинган Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 5 июлдаги ЎРҚ-699-сон “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида” Қонун бу борадаги амалий ишлар самарадорлигида муҳим аҳамият касб этмоқда. Ушбу қонуннинг 4-моддасида шундай дейилади: “Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумини зўрлик билан ўзгартириш, унинг суверенитети ва ҳудудий яхлитлигига путур етказиш, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини камситиш, урушни, миллий, ирқий, этник ёки диний адоватни тарғиб қилиш, фуқароларнинг соғлиғи ва ахлоқига тажовуз қилиш, фуқаролар

тотувлигини бузиш, вазиятни беқарорлаштирувчи тухматдан иборат уйдирмаларни тарқатиш, аҳоли ўртасида саросима уйғотиш ҳамда шахс, жамият ва давлатга қарши қаратилган бошқа ҳаракатлар содир этиш мақсадида диндан фойдаланишга йўл қўйилмайди”. Бу модда мамлакатимиз хавфсизлигини таъминлашда, миллатлараро ва диний конфессиялараро барқарор муносабатларни сақлаш ва тинчлик ва осойишталигимизни таъминлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

7-моддасида эса “Давлат конфессияларнинг тинч-тотув яшашига кафил бўлади. Миссионерлик ва прозелитизмни амалга оширишга йўл қўйилмайди” деб таъкидланган бўлиб, бу модда мамлакатимиз тинчлигига даҳил солувчи диндорларимизнинг имон-эътиқодини турли хил деструктив таъсир қилувчи оқимлар таъсиридан муҳофазалашда асосий қонуний таянч воситасидир.

Қонуннинг 8-моддасида “Диний профессионал таълим олган шахслар диний таълим муассасаларида диний фанларни ўқитиш фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқига эгадир” дейилган бўлиб, бу моддадаги ҳуқуқий мезон мамлакатимиздаги диний-маърифий соҳанинг сифатини кўтаришда муҳим мезон бўлиб хизмат қилади. Диний таълим муассасаларнинг фаолиятини ривожлантиришда, мазкур муассасалардаги ўқитиш сифатини оширишда бу модда муҳим қонуний асос ҳисобланади.

Юқоридаги қонун ҳужжатлари мамлакатимизда маърифий ислом концепциясини амалга оширишда, турли диний конфессияларга мансуб диндорларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини янада кенгайтиришда, ёшларимизнинг ахлоқий тарбиясини мустаҳкамлашда диннинг маънавий имкониятларидан фойдаланишда муҳим роль ўйнайди.

Бизнинг эндиги энг долзарб вазифаларимиздан бири мамлакатимизда олиб борилаётган диний-маърифий ислохотларнинг конструктив аҳамияти-дан самарали фойдаланган ҳолда маърифий ислом ғояларидан тарбиявий жараёнда унумли фойдаланиш. Шунингдек диний эътиқод ва виждон эркинлиги борасида ишлаб чиқилаётган қонунларнинг илмий-назарий асосларини, уларнинг янги-янги қирраларини мукаммал очиб бериш ҳамда кенг жамоатчиликка содда, лўнда қилиб тушунтириб бериш ва уларни янги ҳаёт, замон талабларига жавоб берадиган жамият қурилишининг фаол ва жўшқин иштирокчиларига айлантиришдан иборат.

Хулоса қилиб айтганда, ушбу қонунда белгиланган вазифалар ижросининг таъминланишида ҳар биримиз масъул сифатида таҳлил қила олишимиз, унинг бугунги глобаллашув жараёнларида нечоғли муҳим ҳужжат эканлигини англаб олишимиз ва бу орқали четдан кириб келадиган турли ёт ғояларга қарши тура оладиган чинаккам ватанпарвар ёшларни тарбиялаш барчамизнинг устувор вазифамиз бўлиб қолиши лозимдир.

MILLIY G‘OYANING FALSAFIY TAFAKKUR TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI

G‘aybullaev Otabek Muxammadievich

Samarqand davlat chet tillar instituti, Ilmiy ishlar va innovatsiyalar
bo‘yicha prorektor, falsafa fanlari doktori, professor

Yangi O‘zbekistonda shaxs manfaatlarini ustun qo‘yish, davlatning islohotlar jarayonidagi faoliyatini inson manfaatlari yo‘lida tobora mustahkamlab borish dolzarb hisoblanadi. Ijtimoiy taraqqiyot qonunlariga, ko‘ra har bir millat o‘zining falsafiy tafakkur darajasi bilan zamonaviy g‘oyalarni jamiyatga tadbiq etib boradi. Mana shu faoliyatda jamiyatning ilm-fan va ta‘lim tizimi fidoyilariga bo‘lgan ehtiyoji kuchayib boradi. Bu esa, o‘z navbatida jamiyatning harakatlantiruvchi kuchiga aylanayotgan insonlarni ezgu maqsadlar sari yo‘naltirib, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida muayyan g‘oyaning kuchli shakllanishini talab etadi. Natijada xalqning turmush tarzini aks ettiruvchi, sog‘lom fikrli shaxs yoxud yosh avlodni tarbiyalovchi muayyan qarashlar va fikrlar yig‘indisidan iborat mililiy g‘oya vujudga keladi. Bu g‘oya insonlarni ijtimoiy ideallar negizida yuksak marralar sari chorlab, doimo ma‘naviy-ruhiy jarayonlarga kuch-quvvat bo‘luvchi vazifani bajaradi. Shu bois, “uzluksiz ta‘lim tizimida milliy g‘oya turkumidagi fanlarga yetarlicha e‘tibor berilmayotganligi yosh avlod qalbi va ongida mustahkam mafkuraviy immunitetni shakllantirish bo‘yicha ishlarning samaradorligini oshirishni taqozo etmoqda”¹.

Har bir jamiyatda milliy g‘oya o‘zining dolzarbligi bilan xalq e‘tiqodi, shaxsning yuksak axloqiy madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Chunki bu milliy g‘oya mamlakatimizda yashayotgan 130 dan ortiq millat va elatlarning ezgulikka yo‘naltirilgan falsafiy dunyoqarashini, yangi asrdagi ma‘naviy yuksalishini o‘zida ifodalashga xizmat qiladi. Bugungi kunda milliy g‘oya tushunchasining mazmun-mohiyati haqida xilma-xil fikrlar mavjud. Uning asosiy falsafiy ildizlarini jahon falsafasidagi

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: О‘zbekiston, 2021. 295-бет.

umuminsoniy qadriyatlar, Sharq falsafasi va yurtimizdan yetishib chiqqan allomalarimizning falsafiy qarashlari tashkil qiladi. Xalqning maqsadlarini mustahkam e'tiqod negizida kamol toptirib boradigan, jamiyat ravnaqi uchun ezgulik nuri bilan sug'orilgan milliy g'oya hamisha yangi-yangi marralar va ma'naviy madaniyatlar sari talpinadigan shaxsni tarbiyalab boradi.

Har bir shaxs va millatning falsafiy tafakkuri bir davr g'oyalarini o'zida ifoda etib qolmasdan, balki ming-ming yillar davomida insonlar dunyoqarashida shakllanib, ajdodlardan-avlodlarga o'tib borgan moddiy va ma'naviy merosida o'zini namoyon etib kelgan. Xususan, o'zbek xalqning milliy g'oya ham "Avesto" yaratilmasdan ancha oldin ijtimoiy hayotda shaxslar dunyoqarashini rivojlantirib kelgan. Mana shunday o'zining milliy g'oya asosi Vatanining ozodligi uchun kurashgan shaxs Shiroq edi. U xalqining ozodligi, yurt tinchligi va yuksak falsafiy tafakkurini saqlab qolish uchun o'zini o'limga mahkum etganda, u albatta o'zining milliy g'oya tayangan edi. Chunki uning bu e'tiqodi xalqini eng oliy ezgu va bunyodkorlikka yo'naltirilgan ishlarga da'vat etgan hamda ularni yuksak madaniyatli jamiyatning, qolaversa, xalqning farovon yashashi, baxtli sog'lom turmush kechirishi uchun har qanday qahramonliklar qilishga chorlagan yetuk shaxs edi.

Spitamien, Temur Malik, Jaloliddin Manguberdi kabi Vatanimizning buyuk qahramonlari, Amir Temur va Mirzo Boburdek eng yirik davlat arboblari va shoirlarning sultoni deb nom olgan, millatimizning ulug' zoti – Alisher Navoiy ham o'zlarining ko'p qirrali faoliyatida, turli millat va elatlarga nisbatan olib borgan davlat siyosati hamda asarlarida milliy g'oyani yuksak darajada qadrlagan, uni amalga oshirganlar.

Yunon bosqinchilari Spetamenni qanday qilib bo'lsada o'ziga bo'ysundirishga harakat qilmasin, bunga erisha ololmaydilar va nihoyat eng jirkanch yo'l bilan nomardlarcha uni o'ldirishga erishadilar. Spitamien oddiy bir kosib bo'lishiga qaramasdan, butun Markaziy Osiyo xalqlarining ozodligini har qanday shaxsiy boyligu – lavozimlardan afzal deb bildi.

Sohibqiron bobomiz o'zining "Kuch-adolatdadir" deb nomlangan shiorini haqiqatan ham amalga oshirgani tufayli, Markaziy Osiyo hududidagi barcha millat va elatlarni birlashtirishga, ularning munosabatlarini milliy mafkura mazmuniga binoan o'rnatilishiga, Vatanimiz tarixida birinchi bor shunday buyuk saltanat barpo etilishiga va ulkan bunyodkorlik ishlar olib borilishiga erishdi. Amir Temur o'zining "Tuzuklari"da ta'kidlaganidek, davlatlarni zabt etish etish, davlatni

boshqarish va unga zebu-ziynat berishda 12 ta qoidaga amal qilgan. Shu 12 ta qoidaning o'ninchisi bo'yicha Amir Temur o'z panohidagi barcha qabila va elatlarga hurmat ko'rsatgan. Ularni millatidan qat'iy nazar milliy g'oyaga amal qilishga chorlagan. Bu borada ulug' bobokalonimizning olib borgan siyosati amalga oshganligi tufayli Movaraunnahr aholisining har xil qabilalari, turli millat va elat vakillari: turklar, arablar, marvlar, arman xristianlari, yunon katoliklari, yakobiylar, o'tga qarab cho'qinuvchi xristianlari va boshqalarning inoq hamda ahil bo'lib hayot kechirishlari buning yaqqol misolidir. Buyuk ajdodimiz o'zining bu mashhur asarida barcha millat va elatlarning jamiyatdagi mavqei va o'rnining tengligi va ularga bo'lgan ezgu munosabatini quyidagi fikrlari bilan ifodalagan, ya'ni: "Har bir o'lka va shahar aholisining dini, urfidan qat'iy nazar atrof ulug'lari va buzruklari bilan oshna tutindim", "Men o'z saltanatimni dini islom, to'ra va tuzuk asosida mustahkamladim", deydi.

Bizningcha, Alisher Navoiy milliy mafkurani juda ham keng ma'noda tushungan va uning o'ta muhim jihatlarini kashf etgan. Bu ulug' mutafakkir shoirimizning fikricha, xudoning insonlarga bo'lgan mehri cheksizdir. Inson, xudoning unga bo'lgan cheksiz marhamatiga javoban, uning barcha bandalarini sevishi zarur. Shundagina barcha xudoga bo'lgan mehru sadoqatini bildirgan va amalga oshirgan bo'ladi. Boshqacha aytganda, xudoni sevish, oddiy insonlarni sevishdan boshlanadi.

Alisher Navoiy o'zining "Saddi Iskandariy" dostonida ming-ming yillar davomida xalqimizning ongi va qalbida, shaxsan o'zining ham uylarida yetishgan, eng oliy podsho darajasidagi xalqparvar podsho to'g'risidagi tasavvurning badiiy obrazini yaratishga harakat qildi. Ayni o'zining shu asarida ulug' bobokalonimiz, bu xayoliy podsho jamiyatda milliy mafkurani amalga oshirishini, u butun umri davomida bu maqsadga sodiq bo'lib qolganligini bayon etgan. Alisher Navoiyning qaysi bir asarini olmaylik, unda odamning ma'naviy-axloqiy illatlari qoralanadi va shu bilan birga, uning oliy xislatlari qo'llab-quvvatlanadi.

Shuni ham esdan chiqarmasligimiz lozimki, jahon miqyosida mafkuraviy ziddiyatlar keskinlashib, tahdidlar kuchayib borayotgan bir vaqtda, Vatanimizda bu g'oyaning uzul-kesil amal qilib borishi barchaga ham ma'qul bo'lmoqda, deb bo'lmaydi. Ba'zi bir g'animlarimiz milliy g'oyani Vatanimiz ravnaq topishining eng muhim omillaridan bir ekanligini juda ham yaxshi biladi va shuning uchun ular qanday bo'lmasin, jamiyatimizdagi millatlararo munosabatlarni buzishga va ularning o'rtasiga rahna solishga ming bor urinmoqdalar. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev

ta'kidlaganidek, "Afsuski, biz jahondagi ana shunday keskin va murakkab sharoitni hisobga olib, milliy ruhni izchil tarbiyalab, kamolga yetkazish, shu orqali uni milliy g'oyani amalga oshirishning, barcha sohalar, jumladan, harbiy hayotda ham yangi avlod kadrlarini, yangi qahramonlarni tarbiyalashning qudratli vositasiga aylantirish ustida samarali ish olib borayotganimiz yo'q. Dunyodagi raqobatga bardoshli, jahon maydonida o'z o'rnimga ega bo'laman, degan har bir xalq shu masalalar haqida jiddiy o'ylaydi, bu borada amaliy choralarni ko'radi. Zarur choralarni ko'rmasa, hech shubhasiz, xalq va millat sifatida o'zligini boy beradi"¹. Barchamiz jamiyatda har bir shaxsni hamfikir va totuv bo'lib yashashida yuksak falsafiy tafakkur namunalaridan oqilona foydalansak, bizning milliy g'oyamiz o'zining mustahkam bazisini boyitib boraveradi.

Jamiyatimizning milliy g'oyasida uning eng nodir va noyob ezgu xislatlari, ya'ni mehr-muruvvat, sabr-toqatlilik, andishalik, or-nomuslik, sharmu-hayolik, nafosatlik, o'tkir didlilik, ibo-iffatlilik, bag'rikenglik, mehnatsevarlik, insonparvarlik va boshqa ma'naviy qadriyatlar bilan uzviylashgan g'oyalar mujassam bo'lgan. Har bir jamiyatda muayyan milliy g'oyalarning bir-biri bilan tizim sifatida o'zaro aloqadorliklari asosida boy falsafiy tafakkur vujudga kelishi mumkin. Buning sababi – milliy g'oya jamiyatning asosini tashkil qilibgina qolmasdan, u o'ziga xos tizim sifatida g'oyalardan iborat bo'ladi. Bu fikrdan kelib chiqib aytish mumkinki, milliy mafkuraning vujudga kelishi uchun u albatta muayyan milliy g'oyalardan tashkil topishi va o'ziga shaxs dunyoqarashiga ta'sir etuvchi tizim sifatida shakllanishi zarur.

Birinchidan, bitta milliy g'oya ham jamiyatda falsafiy tafakkur namunasi sifatida amal qilishi hech ham hayratomuz voqea emas. Odamzod tarixida bunday hollar ko'p uchraydi. Masalan, tasavvufda har bir shaxs o'z hissiyotida Olloh bilan birlashishi mumkinligi g'oyasi bir necha yuz yillar xalqimizning deyarli milliy g'oyasining bir ko'rinishi sifatida uning amaliy va ma'naviy hayotida muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Bu mafkuraviy aqida asosida xalqimizning Ollohga bo'lgan ishonchi va tabiatni go'zal manzaralarini e'zozlash hissiyoti oshdi. U odamlarni shariat, ma'rifat va tariqat orqali haqiqatga erishishiga, poklanishiga dav'at etdi hamda ularni malum darajada Olloh go'zalligiga birlashtirishga intildi. Ijtimoiy hayotda shaxsning ruhiyatiga kuchli ta'sir o'tkazib, odamlarning har birini ko'ngliga yetib borish, ularni buyuk va yagona maqsadlar sari harakatga keltirish vazifasini faqat muayyan ulkan g'oyalar tizimi bajarishi mumkin. Bu holni

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. –Т.: 4-жилд, Ўзбекистон, 2020. 136-бет.

bamisoli tabiat odamlarga o'zining go'zalligini ham namoyish etishi va odamlar undan lazzatlanishi uchun, ularga bitta rang bilan emas, balki muayyan tartibda joylashgan ranglar bilan ta'sir qilishiga o'xshatish mumkin.

Ikkinchidan, islom dini dunyo miqyosida eng mukammal din sifatida bugungi kunda e'tirof etiladi. Mana shu dinning vujudga kelishi va shakllanib borishi bevosita arab xalqining milliy g'oyasi sifatida jamiyatda amal qilgan edi. Bu jarayon birgina arab xalqining maqsad va manfaatlari, ehtiyoj va orzu-niyatlaridan kelib chiqib, uni ezgulik va bunyodkorlik ishlariga, buyuk maqsadlarni birlashtirish va safarbar etish uchun emas, nafaqat Qur'oni Karim va Hadisu sharifda bayon etilgan ming-ming g'oyalar tizimi, shu bilan birga ramazon oyida ro'za tutish, har kuni besh maha namoz o'qish, zakot berish, iloji bo'lsa haj qilish, diniy bayramlarda faol ishtirok etish kabi bir qator amallarga asoslangan edi. Hozirgi kunda bu g'oya bugun musulmon dunyosi ustidan hukmronlik qilmoqda. Shu bois

Uchinchidan, milliy g'oya yaxlit bir tizim sifatida shakllanishi uchun u nafaqat ma'lum miqdordagi g'oyalardan tashkil topishi, balki ular muayyan tartibda ketma-ket mantiqan bir-biriga mos holda joylashishi va shu bilan bir-birini o'z mazmunlari asosida to'ldirib borishi talab qilinadi. Bunda milliy g'oya shunday yangi salohiyatga ega bo'ladiki, endi uning odamlarga bo'lgan ta'sirchanligi bir necha marta oshadi. Chunki uning tarkibidagi har bir g'oya teranroq va yaqqolroq anglanishiga imkon tug'iladi. Ushbu g'oyalar tizimi ayni bunday mazmunga ega bo'lgan g'oyalar bilan boshlanishi muayyan tarzda ketma-ket joylashganligi va nihoyat ularning tizim sifatidagi birligidan yangi ma'no-mazmunga hamda mafkuraviy ahamiyatga ega bo'lgan ulkan g'oya, ya'ni milliy g'oya vujudga keladi.

Bundan tashqari jahon miqyosida erishilgan dunyoviy bilimlar, diniy-ilohiy qadriyatlar, ma'rifatparvarlik, komil inson haqidagi falsafiy mushohadalar, hikmatlar, ozodlik, adolat, poklik, halollik, mardlik, vatanparvarlik, insoniylik, nafosat, insonning mohiyati, inson hayotining ma'no-mazmuni va hokazolar haqidagi dono fikrlar, milliy va umuminsoniy axloqiy-estetik qarashlar, xalqimizning o'ziga xos bo'lgan sog'lom turmush tarzi, tafakkuri va dunyoqarashida aks etgan ertak va afsonalari, milliy qahramonlarimizning hayoti, qahramonona ishlari va boshqalar ham milliy g'oyaning muhim omillari, tayanch negizlari va manbalari sifatida o'rin tutadi.

Darhaqiqat, bu g'oya xalqimizning azaliy ezgu intilishlari, bunyodkorlik faoliyatining ma'no-mazmunini belgilaydi. Har bir inson

uchun muqaddas bo'lgan yuksak insonparvar qadriyatlarni o'zida mujassam etadi. Umuman olganda, milliy mafkura jamiyatimizda shaxs estetik madaniyatini rivojlantirishga xizmat qilar ekan, u faqatgina xalqning dunyoqarashiga asoslanishi, shu yurtida yashayotgan millatlarning kelajagiga xizmat qilishi lozim.

МАЪНАВИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ТИЖОРАТЛАШУВИ САБАБЛАРИ ВА ОҚИБАТЛАРИ

Бекмуродова Гулшода Хаитовна

Қарши давлат университети фалсафа ва социология кафедраси
профессори, фалсафа фанлари доктори (DSc)

Аннотация. Мақолада маънавий ишлаб чиқариш тижоратлашуви муаммосига оид масалалар таҳлил қилинган. Маънавий ишлаб чиқаришнинг тижоратлашуви сабаблари ва ижтимоий оқибатларининг фалсафий аспекти ўрганилган.

Таянч сўзлар: маънавий ишлаб чиқариш, тижоратлашув, маънавий ишлаб чиқаришнинг тижоратлашуви, маънавий билимлар, ахлоқий бефарқлик.

Причины и последствия коммерциализации духовного производства.

Аннотация. В статье анализируются вопросы, связанные с проблемой коммерциализации духовного производства. Изучены философские аспекты причин и социальных последствий

Ключевые слова: духовное производство, коммерциализация, сфера общества, тенденции, коммерциализации духовного производства, духовное познание, нравственное безразличие.

Causes and consequences of commercialization of spiritual production

Abstract. The article analyzes issues related to the problem of commercialization of spiritual production. Philosophical aspects of the reasons and social consequences of the commercialization of spiritual production are studied.

Key words: spiritual production, commercialization, commercialization of spiritual production, spiritual knowledge, moral indifference.

Замонавий кишилик жамиятида билимлар, ғоялар, назариялар, таълимотлар, қадриятларни яратиш жараёни техник ва технологик жиҳатдан ҳам такомиллашди. Оқибатда маънавий ишлаб чиқариш жараёни том маънода жамият ҳаётининг турли соҳаларини ривожлантирувчи, кишилар маънавий эҳтиёжларини тўлақонли қондирувчи омилга айланди; ижтимоий онг шакллари бойиди;

хусусан, ижтимоий аҳамиятга молик янги ва янги сиёсий, ҳукуқий, ахлоқий, эстетик, диний, илмий, фалсафий ва бошқа тасаввур, билим, ғоя, назария, таълимот, қадриятлар вужудга келди. Бу билим ва тасаввурларнинг ижтимоий борлиққа таъсири кўлами ниҳоятда кенгайди: ижтимоий психология рационаллашди; хусусан, унинг таркибидаги ақл ва мантиққа асосланган билим, одат, анъаналар миқдори ошиб, мистик ва иррационал элементлар улуши камайиб бормокда. Тўғри, ушбу жараён турли жамиятларда турли маромда ва миқёсда содир бўлаяпти.

Замонавий жамиятнинг маънавий соҳасида конструктив жараёнларга муқобил равишда деструктив жараёнлар ҳам кечмокда. Бундай жараёнларнинг энг аҳамиятлиси маънавий ишлаб чиқаришнинг тижоратлашаётгани билан боғлиқ. Маълумки, тижорат деганда “савдо ва савдо воситачилик фаолияти, товарлар ва хизматларни сотишда иштирок этиш ёки сотишга кўмаклашиш”[1] тушунилади. У иқтисодий фаолиятнинг алоҳида ва муҳим кўринишидир, чунки у бозордаги талаб ва таклиф мувозанатини таъминлайди, аҳоли эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Тижорат қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Хусусан, тижоратнинг объекти маҳсулотларни сотиш ва харид қилиш билан боғлиқ. У маҳсулотларни сотиш ва етказиш, уларни сақлаш, савдога тайёрлаш билан боғлиқ жараёнларни ўз ичига олади. Тижоратнинг асосий мақсади – даромаддир[2].

Биз тижоратнинг ўзига хос хусусиятлари ва мақсади ҳақидаги назарий мулоҳазаларни бежизга келтираётганимиз йўқ. Гап шундаки, бозор иқтисодиёти ривожланиши билан маънавий ишлаб чиқариш жараёнида ҳам тижоратга хос бўлган хусусиятлар пайдо бўла бошлади. Жумладан, биринчидан, бугунги кунда муайян талаб мавжуд бўлган ва уларни қондиришга хизмат қиладиган билим ва ғоялар, таълимот ва назарияларни ишлаб чиқаришга эътибор қаратилаётир, холос. Иккинчидан, маънавий маданият маҳсуллари, масалан, бадий асарлар, фильмлар, мультфильмлар, суратлар, кўрсатувлар, мақолалар ва шу кабилар моддий маҳсулот каби сотиладиган ва харид қилинадиган объект бўлиб қолди. Учинчидан, маънавий маданият артефактларини сақлаш, тарғиб қилиш ва бўлғуси авлодларга етказиш функцияларини бажармоғи лозим бўлган институтлар хизмат кўрсатиш билан шуғулланадиган ташкилотларга айланди. Тўртинчидан, маънавий ишлаб чиқариш жараёни ҳам моддий ишлаб

чиқаришга хос маҳсулотларни сотиш ва етказиш, уларни сақлаш, савдога тайёрлаш билан боғлиқ босқичлардан таркиб топадиган бўлди. Бешинчидан, маънавий ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади даромад топиш билан боғлиқ бўлиб қолди.

Маънавий ишлаб чиқаришнинг тижоратлашуви фан, таълим, адабиёт ва санъатда хавфли тенденцияларга сабаб бўлмоқда. Масалан, барча мамлакатлар илм-фанида биринчи навбатда даромад келтириши ва моддий ишлаб чиқаришга татбиқ этилиши мумкин бўлган илмий изланишларни молиялаштиришга интилиш кўзга ташланади. Ваҳоланки, илм-фан фақат ишлаб чиқарувчи куч функциясини эмас, кишилар дунёқарашини юксалтириш, уларга маърифат тарқатиш, оламдаги объектларни тасвирлаб бериш, келажакни башорат қилиш функцияларини ҳам бажармоғи даркор[3]. Илмнинг тижоратлашуви, нукул даромад келтириши мумкин бўлган ихтиро ва кашфиётларга эътиборнинг жамланиши бу функциялар ижроси учун ўрин қолдирмаяпти. Санъатда кечаётган жараёнлар хусусида ҳам шундай дейиш мумкин. Бугунги кунда санъат асарининг кадр-қиммати унинг сотилувчанлиги билан белгиланмоқда. Кетган харажатларни қоплаган, жиддий даромад келтирган фильм, асар, кўрсатув ва шу кабиларгина кадрли, аҳамиятли саналмоқда. Асарнинг ғояси, унинг сюжети, тарбиявий ва маърифий аҳамияти эса даромад соясида қолиб кетди. Бунинг натижасида санъат асари ўзининг энг асосий функцияси—кишиларнинг эстетик туйғулари ва дидини шакллантириш вазифасини бажаролмай қолаяпти.

Маънавий ишлаб чиқариш жараёнининг тижоратлашуви иккинчи деструктив жараён - маънавий билимлар ривожининг секинлашувига сабаб бўлди. В.Г.Торосян ва Н.Е. Дробязколар мақоласида маънавий билимлар табиати, таркиби ва ривожланиш хусусиятлари айниқса ёрқин очиб берилади. Мутахассислар антик даврда “otium” ва “negotium” тушунчалари муомалада бўлганини эслайдилар. Уларнинг таъкидлашича, “negotium” иқтисодий фаолиятнинг ҳар қандай турини ўз ичига олса, “otium” ишлаб чиқариш билан боғлиқ фаолиятдан эмас, инсоннинг маънавий юксалишига хизмат қиладиган фаолият турларидан таркиб топган. Бу турларга, масалан, мутолаа, мусиқа, фалсафа, назм, математика, астрономия киритилган. Мазкур соҳаларга доир билимлар жамият ва инсон борлигини тавсифлашга, жамиятдаги воқеа ҳамда жараёнларнинг сабаб ва оқибатларини аниқлашга, шунингдек, инсоннинг шахс сифатида шаклланишини, унинг

маънавий юксалишини таъминлашга хизмат қилган. Интеллектуаллик, эстетиклик ва ахлоқийликни ўзида жамлаган бу маънавий билимлар озод фуқарони шакллантирувчи марказий омил сифатида тавсифланган[3;188]. Улар ўтган асрнинг иккинчи ярмига қадар ҳатто шахс ижтимоий мақомини белгиловчи манба вазифасини ўтаган.

Лекин XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб вазият тубдан ўзгара бошлади. Биз таъкидлаб ўтганимиздек, бозор иқтисодиёти асосларининг қарор топиши амалий аҳамиятга молик, қисқа муддатда даромад келтиришга қодир билимларни яратишга эътиборни кучайтирди. Бунинг натижасида шахс дунёқарашини шакллантиришга хизмат қиладиган маънавий билимлар сояда қолиб кетди. Амалий билимларни шакллантиришга хизмат қиладиган тадқиқот лойиҳаларига ажратмалар ҳажми борган сари ортиб, маънавий билимлар яратувчи ижтимоий-гуманитар фанларга доир изланишларни молиялаштириш муттасил камайди. Бу ҳолат замонавий жамиятда жиддий ижтимоий оқибатларга сабаб бўлмоқда. Хусусан, маънавий билимлар ривожининг секинлашуви кишилиқ жамиятидаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий-маданий жараёнларни тасвирлаш, тавсифлаш, таснифлаш, уларнинг сабаб ва оқибатларини аниқлаш, келажақдаги ривожига доир башоратларни баён этиш, ижтимоий воқеаларни илмий асосда бошқариш имкониятларини камайтирмоқда. Маънавий билимлар танқислиги инсон маънавий қиёфасига салбий таъсир кўрсатадиган омилларни аниқлаш ва ифодалаш, уларни бартараф этиш йўллари топишга ҳам ҳалал бермоқда. Сирасини айтганда, кўпгина мутахассислар[4] томонидан жамият ва шахс маънавий деградацияси аломатлари сифатида қайд этилаётган ҳолатларнинг сабабларидан бири ҳам маънавий билимлар ривожининг секинлашувига бориб тақалади.

Маънавий ишлаб чиқариш тижоратлашуви оқибатида маънавий билимлар ривожининг секинлашуви жамиятда ахлоқий бефарқлик муҳитини шакллантирди. Инсоният тараққиётининг барча босқичларида ахлоқий нормалар ва қадриятлар ривож топар экан, унга муқобил равишда ахлоқсизлик ҳам шакллана борган. Шу нуқтаи назардан фикрлаганда, ахлоқсизлик ахлоқ каби инсониятнинг мудом йўлдоши бўлиб келган. Бироқ XX асрда ахлоқ оламида туб ўзгаришлар содир бўла бошлади: ахлоқ ва ахлоқсизлик ўртасидаги мувозанат бузилди, ахлоқсизлик тизимли тус ола бошлади. Жамият ҳаётида маънавий декаданс аломатлари пайдо бўла бошлаганини илк бор

О.Шпенглер ўзининг “Европа қуёшининг ботиши” номли асарида таъкидлаб ўтганди[11]. Аср ниҳоясига келиб, вазият янада кескинлашди. “Афсуски,- деб ёзади В.Ю.Лисицин,- XX аср ва XXI асрда кишиларнинг ахлоқий деградацияси инсониятнинг асосий хусусиятларидан бирига айланди ва сайёрадаги ҳаётга тааллуқли бўлган асосий муаммолар рўйхатида биринчи ўринга чиқди.”[12].

Аммо биз масаланинг бошқа жиҳатига эътиборни қаратмоқчимиз. Гап шундаки, кишилиқ жамиятида ахлоқсизлик ҳоллари тизимли тус олгани сайин унга бўлган толерантлик, бефарқлик кайфияти қарор топмоқда. Ахлоқий бефарқлик янги асрнинг энг деструктив жараёнларидан бири даражасига кўтарилди. Чунки “ахлоқ ҳаётнинг барча соҳаларида – оилада, маҳаллада, меҳнатда, ишлаб чиқаришда, шахслараро, гуруҳлараро, миллатлараро ва ҳ.к. алоқаларда одамларнинг ўзаро муносабатини ва қарашларини тартибга солади.”[15;134]. Ахлоқсизликнинг тизимли тус олиши, айниқса ахлоқий бефарқликнинг илдиз отиши эса ушбу муносабат ва қарашларни издан чиқармоқда, маънавий инқироз хавфини вужудга келтирмоқда. Шу боисдан “келажакда инсониятнинг яшаб қолиш масаласини ечиш иқтисод, энергетика, янги технологиялар қаторида ахлоқ масалаларига”[15;145] боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Маънавий билимларни ривожлантиришга эътиборнинг камлиги барча жамиятларда мафкуравий бефарқлик муҳитини вужудга келтирмоқда. Жамиятда мафкуравий бефарқлик муҳитининг қарор топаётгани турли вайронкор ғояларнинг тарқалиши учун замин яратди. Вайронкор ғоялар тарқалишининг деструктив оқибатлари шундаки, у глобал ҳамжамиятни барқарор ижтимоий-иқтисодий тараққиётдан мосуво қилмоқда, мавжуд моддий-иқтисодий, молиявий, интеллектуал ресурсларнинг беҳуда совурилишига сабаб бўлмоқда, бутун-бутун минтақаларни, мамлакатларни ҳалокат ёқасига келириб қўймоқда, минг-минглаб тақдирларни издан чиқариб юбормоқда. Вайронкор ғояларнинг ёшлар орасида кенг тарғиб ва ташвиқ қилинаётгани эса инсоният келажagini ҳам жиддий хавф остида қолдирмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Тижорат.// qomus.info.
2. Теоретические основы коммерции.// madrace.ru.
3. Рябоконь Н.В. Наука и внеаучные формы познания.// <http://www.miu.by>.

4. Қоросян В.Г., Дробязко Н.Е. Кризис науки или Наука в кризисном социуме?// Наука и современность, 2014, №30.- 188-с.
5. Полетаев А.В. Показатели развития общественных и гуманитарных наук в России в период экономического подъема.// Управление наукой и наукометрия, 2009, №8.- 227-с.
6. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну /Пер. с нем.- М.: Прогресс-Традиция, 2002;
7. Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси қомуси.- Ж.1.- Т.: Ўзб. файл. миллий жам. нашр., 2019.- Б.119.
8. Эркаев А. Маънавиятшунослик. 2-китоб.- Т.: Маънавият, 2018.- Б.133.
9. Шпенглер О. Закат Европы.// Соч. в 2-х томах. Т.1.- М.: Мысль, 1998.
10. Лисицын В.Ю. Почему человечество приближает конец света. Пути выхода из трагической ситуации на Земле.// religion.wikireading.ru/90620?ysclid=l5m08651ey506042405.
11. Фромм Э. «Иметь» или «Быть». – М.: АСТ, 2007.
12. Зиновьев А. А. Глобальный человек. - М.: Эксмо, 2006.
13. Рахматова Д. Геосиёсий рақобат шароитида миллий ҳавфсизликни таъминлаш концепциялари.- Т.: Lesson Press, 2021.- Б.70.
14. Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси қомуси. Ж.1.- Т.: Ўзб. файл. миллий жам. нашр., 2019.- Б.213.
15. Калинин Л.А. К вопросу о типологизации деструктивных идеологий.// Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2006, №1.- 141-с.

INSON VA JAMIYAT TARAQQIYOTIDA CHISHTIYA TARIQATIDA ILGARI SURILGAN BAG‘RIKENGLIK VA INSONPARVARLIKNING DOLZARB MASALALARI XUSUSIDA

Razzoqov Qosimbek Quvanovich

Jizzax politexnika instituti “Ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti v.b (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada tasavvuf ta’limoti, chishtiya tariqati mazmun-mohiyatlari haqida manba berilgan. Shuningdek, tasavvuf va chishtiya tariqatidagi bag‘rikenglik va insonparvarlik tuchunchalari ilmiy, falsafiy jihatdan tadqiq etilgan.

Tayanch soʻzlar: Tasavvuf, tasavvuf ilmi, jamiyat, diniy dunyoqarash, tariqat va shu kabilar.

Insonning maʼnaviy-ruhiy komillikka erishuv bosqichida tasavvuf taʼlimotining oʻrni beqiyosdir. Tasavvuf taʼlimoti asosida nafsni pok va ruhni oliy boʻlishi uchun sodda hayot va fazilatlar bilan ziynatlantirib yashamoqlik yotadi. Tasavvuf yoʻliga ergashgan odam soʻfiy deyiladi.

Shu oʻrinda Shayx Shihobuddin Abu Hafs Umar ibn Muhammad as-Suhravardiy rahmatullohi alayhi soʻfiyni - Soʻfiy har bir narsani oʻz joyiga qoʻyadigan, vaqtlar va ishlarni ilm ila tadbir qiladigan, xalqni oʻz maqomiga qoʻyadigan, Haqning amrini oʻz joyiga qoʻyadigan, berkitilishi lozim boʻlgan narsani berkitadigan, ochilishi lozim boʻlgan narsani ochadigan va ishlarni huzuri qalb ila, sihhati tavhid ila, kamoli maʼrifat ila, rioyati sidqu ixlos ila oʻz oʻrnida ado etadigan shaxsdir deya taʼriflaydi.

Inson hayotida bu oʻzaro ters jihatlar ikki taraflama sodir boʻlishi mumkin: botiniy-qalban va zohiriy-jismonan. Demak, jismoniy nopoklikni suv bilan yuvish mumkindir, ammo qalbdagi nopoklikni esa faqat koʻz yoshi bilan. Aslida bu ikkala tushuncha yuz berishida nafs taʼziyqining qay darajada inson aql-zakovati va imon eʼtiqodiga bogʻliq ekanligi hal qiladi. Insonda nafsga qarshi kurash va qanoat, sabr-toqat kabi tushunchalarni tushuntiruvchi, izohlovchi va bilim beruvchi oʻziga xos tasavvuf taʼlimoti zamiridan tariqatlar etishib chiqqan.

Ana shunday tariqatlardan biri xususida quyida gap boradi. Chishtiya tariqatida muhabbat, bagʻrikenglik va ochiqlikka alohida eʼtibor berganligi bilan mashhur. Mazkur tariqatni hind oʻlkasidagi asoschisi Muiniddin Chishtiy asli xurosonlik boʻlib, oʻn besh yoshida otasi vafotidan soʻng tasavvufga kirib, Samarqand, Nishopur, Bagʻdod kabi shaharlarda sayohat qildi. Sayohatlari chogʻida koʻpgina mashhur mutasavviflar bilan uchrashgan. Keyinchalik esa Hindistonga koʻchib borib, u yerda irshod vazifasini bajardi. Ajmirda vafot etdi. Maqbarasi juda katta ziyoratgohlarga aylandi. Hindistonda juda katta obroʻ-eʼtiborga ega boʻlib, oʻziga xos koʻrinishga ega boʻlgan bir tariqatni bunyod etdi.

Mazkur tariqat vakili sifatida “Oftobi mulki hind¹” (hind oʻlkasining oftobi) taxallusini ham oldi. Qolaversa ushbu tariqat asosan Hindiston va Pokistonda keng tarqaldi. Keltirib oʻtilgan mamlakatlarda Islomning tarqalishida juda katta xizmat qildi.

Chishtiya tariqatida quyidagi uch asosga kuchli eʼtibor berilgan boʻlib, bular quyidagilarni tashkil etadi.

¹ Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. –Т.: “Истиқлол”,1999.

1. Dengiz singari jo'mard. Demak biz bilamizki, dengiz o'z tabiatiga ko'ra mavjlanish, keskin harakatlanish kabi tug'yoni ko'rinishlarga ega hisoblanadi. Biz bilamizki, falsafada inson ikki qismdan iborat. Birinchisi-tana; ikkinchisi-ruh. Demak inson tanasini salkam 60 % ni suv tashkil etadi. Agar biz biron insonni fe'l atvoriga zid gaplarni gapirib, uning jahlini chiqaradigan bo'lsak, uning tana qismidagi suvlar avjlanib, turli salbiy holatlarni yuzaga chiqarishi mumkin. Bunday holatlarni oldini olish uchun esa, inson o'zining tabiatiga ko'ra o'z ustidan muntazam ishlasa o'ylamangki, undagi hatti-harakatlar ijobiylik tomon yo'naladi. Sodda qilib aytganda, mazkur tariqatdagi jo'mardlik ko'proq insonlarga nisbatan, bir-biriga oqibatli bo'lishlikni, mardlikni nazarda tutadi. Mardlik hissi bo'lmagan insonda hattoki, inson tugul ona yurtiga ham mehribonlik hissi mavj urmaydi.

2. Quyosh kabi totli. Bilamizki, quyoshda shunday bir xislat borki uni insonlarga nisbatan qiyoslamaslikning imkoni yo'q. Quyosh hech qachon o'z nurini xoh boy bo'lsin, xoh kambag'al birdek sochadi. Ammo inson zoti borki, qo'lidan keladigan ishini, hattoki birgina maslahatli so'zini ham kezi kelganda ayta olmaydi. Shuning uchun mazkur tariqat vakillari ko'proq o'z faoliyatlari davrida quyosh kabi yo'l tutishni o'zining dasturi amaliga aylantirgan.

3. Tuproqdek kamtarin qalbli bo'lmoq. Shu joyda Abdulla Qodiriy bobomizning "Moziyga qaytib ish ko'rish xayrli"dir degan iborasi orqali insonning yaratilish tarixida ham tuproq bejizga tanlanmaganligi, Allohning naqadar buyuk zot ekanligini uning inson zotiga isbot talab etmaydigan, voqea va hodisalarga boy taassurot qoldirganiga hamdu sanolar bo'lsin. Insonning tabiatida kamtarinlik tuproq kabi bo'lishi kerak. Sababi shundaki biz yerga nimani eksak, tuproq o'shani biz o'n karra ko'p tarzda yetishtirib beradi. Demak chishtiya tariqati vakillari ham o'z faoliyatlarida bunga erisha oldilar. Birgina tariqat peshvosi Nizomiddin Avliyoning 700 nafar shogirdi borligini o'zi ham ham fikrimiz dalili bo'la oladi.

Keltirib o'tilgan bu uchta insoniy xislatlarga, javoban ushbu tariqat namoyondalari o'zining ibratli hayotlari davomida yechim topa olgan. Yuqoridagi barcha xislatlarni inson o'rganishi va kerakli vaqtda o'zini nazorat qila olishi, murosa-madoraga kela olishi, bir so'z bilan aytganda, chishtiya tariqatining naqadar bag'rikengligi va insonparvarligini oydinlashtiradi.

Shu nuqtai-nazardan ham, ushbu tariqat bilan yaqindan tanishish, o'rganish asnosida insonda, ayniqsa yoshlar tarbiyasida ahamiyatli

tomonlari ko'pligi namoyon bo'ladi. Chunki hozirgi kunda yangi O'zbekistonda yoshlar tarbiyasiga katta e'tibor qaratib kelinmoqda. Bugungi kunda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlarning ma'no-mazmuni avvalo oliy qadriyat bo'lgan inson manfaatlarini ta'minlashdek ustuvor vazifalarni amalga oshirishda, tariqat namoyondalarining axloqiy qarashlarini alohida ta'kidlash zarur.

Ulug' mutafakkir, buyuk qalb egasi, hind diyorining otasi Mahatma Gandi - "Bolalarning ma'naviy-ruhiy tarbiyasi ularning jismoniy va aqliy tarbiyasiga qaraganda ancha qiyin ish... Ma'naviy tarbiyasiz hech qanday ta'lim foyda keltira olmasligiga va hatto zarar keltirishi mumkinligiga aminman"¹ deb bejiz aytmagan.

Hind adibining chuqur ma'noli bu so'zlari bugungi globallashuv asrida yanada muhim va dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Binobarin, dilozorlikka qo'l urish Xudoni tanigan kishining ishi emas. Chunki, -"Inson, - Shayx Nizomiddin Avliyo so'zlari bilan aytganda, - tangriga bo'lgan muhabbat orqali o'z zotiga nisbatan mehr muhabbat tuyg'usini tuyadi"². Inson hayoti davomida doimo yaxshilik sari odimlashi kerak. O'shanda uning hayot yo'llari yorug' va nurafshon bo'ladi. Qolaversa inson insoniyatga ezgulik ulashgan sari o'ziga va borliqqa bo'lgan muhabbati olovlanib boraveradi. Shu joyda G'azzoliyning quyidagi fikrini keltirish o'rinlidir. "Insonning o'zini sevishi va ardoqlashi ham Allohga bo'lgan muhabbatdan nishona, negaki, o'zini sevish - o'z kamoloti uchun kurashish demakdir"³. Demak ko'rinib turibdiki, insonning o'zga bir kishiga qilgan yaxshi amali ham Allohga bo'lgan muhabbati nishonasidir.

Chishtiya tariqatining insonparvarlik g'oyalariga Nizomiddin Avliyoning o'z shogirdi Xusrav Dehlaviy bilan bo'lgan vaqtda Ibrohim alayhissalom hayotiga oid bir voqeani eslab, shunday hikoya qiladi: "U zot hech qachon bir o'zlari taom emas, agar mehmon bo'lmasa, hatto uydan tashqari chiqib biror kimsani izlashga tushar ekanlar. Bir kuni ularning huzuriga majusiy e'tiqodidagi kimsa kelganida, Ibrohim alayhissalom o'z odatlariga ko'ra, mehmonni taom bilan siylashga negadir ikkilanibdilar. Shu chog' Xudoi taolodan vahiy kelibdi: - Ey Ibrohim, bu nima degan gapki, Biz jon bergan bandadan sen taomni darig' tutsang!"⁴

¹ Ш.Мирзиёев. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. –Т.: «Ўзбекистон». 2019. 233 б.

² Sufis and Sufizm. Edited by Neeru Misra Manohar. 2004.

³ Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. Тошкент: Ёзувчи, 1996.

⁴ Contemporary Relevance of Sufizm. Indian council for cultural relations. Published by Himanchal Som. New Dehli 1999.

Birgina shu misolning o‘zidan komil ishonch bilan aytish mumkinki, Tangrining bandasiga bo‘lgan bemisl mehr-muhabbati, u kim yoki qanday e‘tiqodda bo‘lishidan qat’i nazar qanchalik cheksiz va bezavolligini ko‘rish mumkin.

Shayx uzoq umr ko‘rganligi uchun o‘z hayotida uch Dehli sultonlari davrida yashaganida ham u saroy sahovatlariga daxlsiz bo‘lgan. Barcha davrlar uchun eng ulug‘ “hind-musulmon so‘fiysi” sifatida tan olingan Nizomiddin Avliyoning bemisl fazilatlarini uning muridi Amir Xusrav Dehlaviy tomonidan maxsus “qavvali” kabi qo‘shiq janrida yozilgan g‘azallarda kuylangan.

Xullas, tasavvufda inson a‘molining ahamiyati shu qadar muhim sanalganki, hatto Baroniyni “Tarixi Feruzshohiy” asaridagi ta’kidga qaraganda, “Shayx Nizomiddin Avliyo faoliyatining o‘rganilishi va uning targ‘ibi, Dehli shahri aholisi orasida jinoyatlarni kamayishiga sabab bo‘lgan” ekan¹.

Shunday qilib tasavvuf ta’limoti o‘ziga xos usul bilan insonni tarbiyalar, uni shak-shubha, izlanish-qidirishlar yo‘lidan boshlab, o‘z xilqati, o‘z mohiyati haqida o‘ylashga o‘rgatadi, insonga o‘z-o‘zini tanish, olamni va Ilohni sevish to‘g‘risida ta’lim beradi. Dunyo ishlariga beparvo osoyishta qalbning fazoviy mushohadalari, tafakkur va xayol parvozi, koinot qatlamlari bilan yashirin suhbat qurib, ruhiy koinotlarning ajabtovur mo‘jizalari, hikmat va donish ne‘matidan bahramand bo‘lish-tariqat ahlining saodati shu edi².

Demak, tasavvuf tahziybi axloqni - ya’ni axloqni sayqallashni ham yo‘lga qo‘yishda muhim pozitsiyani e‘tirof etadi. Chunki inson ehtiyojlarini chek-chegarasi yo‘q. Demak, inson o‘z hayoti davomida ehtiyojlarini axloq va halollikka yo‘naltirgan holda faoliyatini davom ettirsa o‘ylaymanki, u inson hayoti go‘zal va nurafshon bo‘ladi. Keltirib o‘tilgan fikr-mulohazalarni to‘ldirgan holda aytish mumkinki, chishtiya tariqati o‘z faoliyati davomida insonga nisbatan ham ana shunday yo‘l tutganligi bois hind va musulmon vakillari o‘rtasida ommalashdi. Demak ko‘rinib turibdiki, ushbu tariqatdagi asosiy g‘oyalarda insonparvarlik, odob va ahloq kabi masalalar ustuvorlik qiladi. Sirasini aytganda insonda odob-axloq nechog‘lik takomillashsa, insonparvarlik tamoyili bilan boyitilsa, jamiyat va davlat sohalari shunga monand taraqqiy etishi mumkin.

¹ Н.Низомиддинов “хиндистонда тасаввуф тарихи ва адабиёти”. – Т.: 2014. 158 б.

² Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. Тошкент: Ёзувчи, 1996, 153-бет.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. –Т.: “Истиқлол”,1999. 122 б.
2. Ш.Мирзиёев. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. –Т.: «Ўзбекистон». 2019. 233 б.
3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тасаввуф ҳақида тасаввур”. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2011.
4. Sufis and Sufizm. Edited by Neeru Misra Manohar. 2004. P.14
5. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. Тошкент: Ёзувчи, 1996, В. 51-153.
6. Contemporary Relevance of Sufizm. Indian council for cultural relations. Published by Himanchal Som. New Dehli 1999. p.229.
7. Corbin H. Histoire de la philosophic islamique. –Paris: 1964.–P.73.
8. Прозоров С.М. Введение // Аш-Шахрастани Мухаммад ибн Абд ал-Карим. Книга о религии и сектах. Ч.1.- Москва:Наука, 1984.–С.12.
9. Низомиддинов Н. “Ҳиндистонда тасаввуф тарихи ва адабиёти”. – Т.: 2014. В.158
10. Kuvanovich, R. K. (2023). ATTENTION TO EDUCATION IN THE CHISHTIYA SECRET. Research Focus, 2(2), 111-114.
11. Quvanovich, R. Q. (2021). The Moral Importance of Humanity and Patriotism in Chistiya and Kubraviya. International Journal on Orange Technologies, 3(3), 98-103.
12. РАЗЗОҚОВ, Қ. ЭКОНОМИКА И СОЦИУМ. ЭКОНОМИКА, (9), 542-545.

MA’NAVIY-MA’RIFIY TARBIYANING JAMOAT XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHDAGI AHAMIYATI

Shamsiyev Mirjalol Umirzoqovich,

Sharof Rashidov nomidagi SamDU mustaqil tadqiqotchisi

Bugungi global taraqqiyot davriga kelib butun dunyoda inson hayoti, uning tinchligidan qadrliroq ne’mat yo‘q ekanligi anglab yetilmoqda. Hayot va tinchlik ham ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy, ma’rifiy farovonlikning asosi hisoblanadi. Insonlar jamiyatidagi tinchlik hamda har qanday tajovuzlardan himoyalanganlik u yashaydigan jamiyat taraqqiyotini ham ta’minlash mexanizmi sanaladi. XX asrning ikkinchi yarimigacha

xavfsizlik masalasi asosan insonning siyosiy, iqtisodiy, harbiy xavflardan muhofaza qilish nuqtai nazaridan o‘rganilgan. Davr realligi insonning tashqi negativ omillardan muhofaza qilinishi tomonidan emas, balki insonni o‘z mavjudligining asoslariga xavfi masalasini kundalang qo‘ydi.

Bugungi kunda xavfsizlikni ta‘minlash muammosi har qanday davlat uchun o‘ta muhim va dolzarb strategik vazifa hisoblanadi. Vaholanki, shiddat bilan rivojlanib borayotgan bugungi dunyoda jamiyatda notinchlik keltirib chiqaradigan omillarning shu qadar keng ko‘lamdagi shakl va ko‘rinishlari namoyon bo‘lmoqdaki, unga qarshi kurashish, immunitet hosil qilish tobora murakkablashib bormoqda. Umuman olganda, ensiklopedik manbalarda “Jamoat xavfsizligi - shaxs, [jamiyat](#) va [davlatning jinoyatchilik](#), boshqa [huquqqa](#) xilof harakatlar, favqulotda holatlar oqibatlari, ijtimoiy nizolar, tabiiy ofatlar, [epidemiya](#), yirik holatlar avariya shuningdek yong‘inlarda himoyalanganlik holatini ifodalash maqsadida qo‘llaniladigan tushuncha”¹ sifatida keltiriladi. Demak shaxsning, davlatning, jamiyatning har qanday tahdidlardan, xatar va tajovuzlardan himoyalanganlik darajasi “jamoat xavfsizligi” tushunchasini ifodalaydi. Bizningcha bugungi kunda jamoat xavfsizligini ta‘minlash quyidagi yo‘nalishlarda olib borilmoqda:

- inson hayoti, qadri, shaxsiy daxlsizligini kafolatlash;
- ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy-ma‘rifiy, iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash;
- ekologik xavfsizlikni shakllantirish;
- axborot xurujlaridan himoalanish;
- kiberxavfsizlikni oldini olish;
- psixologik tajovuzlarga qarshi immunitet hosil qilish;
- milliy xavfsizlikni ta‘minlash;
- millatlararo ziddiyatlarni oldini olish;
- psixotrop vositalardan himoalanish va h.k.

Jamiyat va inson hayotiga xavf solayotgan yo‘qoridagi tahdid omillarini yana bir qator kengytirilgan tarzda davom ettirish mumkin. Masalaning muhim tomoni ham mazkur omillar safi yildan-yilga kengayib, yanada takomillashib bormoqda. Atiga 2 yoki 3 yil muqaddam kiberxvfszlik tushunchasi deyarli qo‘llanilmas edi. Bugungi kunga kelib kiberjinoyatchilikning shu qadar turli-tuman, ayyorona shakllari kelib chiqdiki, bu masala eng dolzarb masalalardan biri bo‘lib qoldi. Hattoki, jamiyat a‘zolari moddiy tomondan o‘z individual hisoblarini, oilaviy yoxud, faqatgina o‘ziga tegishli bo‘lgan o‘ta shaxsiy ma‘lumotlarini ham ba‘zida

¹ Ўзбекистон юридик энциклопедияси. – Т.: Адолат, 2010. – Б.167.

himoyalay olishmayapti. Hattoki bu kabi xavf-xatar omillari ba'zida kishilarning davlat tashkilotlaridagi ma'lumotlari, yoki bank hisob raqamlarigacha tahdid solmoqda. Bu esa jamiyat a'zolarini yanada hushyor bo'lishga, shaxsan himoyalana olishga, xavf-xatar omillarini anglab yetib, undan oqilona himoyalana olishga undamoqda. Buning yechimi esa, avvalo, jamiyatdagi ma'naviy-ma'rifiy targ'ibot hamda islohotlarga borib taqalmoqda. Mamlakatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda, "Biz yangi O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi rivojlanish bosqichida ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar bilan birga ma'naviy-ma'rifiy jabhalarda amalga oshirilayotgan islohotlar ham muhim ahamiyatga ega ekanini yaxshi anglaymiz... Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi – ma'naviyatdir. Biz yangi O'zbekistonni barpo etishda ana shu ikkita mustahkam ustunga, ya'ni bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyotga hamda ajdodlarimizning boy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyatga tayanamiz"¹ [4; 261]. Demak inson tanasining salomatligi, avvalo, uning ruhan salomatligi orqali ta'minlanganligi kabi, jamiyatning ham barqarorligi, eng avvalo ruhan barqarorlik bilan belgilanadi. Shuning uchun ham jamiyatdagi ichki, ruhiy-ma'naviy xavfsizlikni ta'minlash butun bir xavfsizlik sistemasining muhim asosi hisoblanadi. Ma'naviy barqarorlik har qanday barqarorlik shaklining tayanch nuqtasi sanaladi. Bugungi kunga kelib nafaqat iqtisodiy jarayonlarda, balki ma'naviy sohadagi raqobatlashuv shiddatkor tus olmoqda. Shuningdek, "bugungi kunda o'zbek xalqi o'zining milliy mafkurasi tamoyillariga to'liq amal qilgan holda, uning mustaqilligiga tahdid solayotgan har xil buzg'unchi g'oya va mafkuralar bilan kurash olib bormoqda. Bu esa mamlakat ichkarisida va tashqarisida ham o'zbek xalqining ma'naviy raqobatbardoshligini ta'minlash masalasini kun tartibiga qo'ymoqda. Bunday masalalar endilikda "raqobat" tushunchasining an'anaviy mumtoz "iqtisodiy qobiq"dan chiqib, yangi "falsafiy qobiq"ga kirganligini ko'rsatadi" [8; 43]. Demak xavfsizlik masalasi, shu jumladan, jamoat xavfsizligini ta'minlash muammosi ham yangicha yondashuvni, yangicha kurash usuli va vositalarini talab etmoqda. Bu masalada falsafiy yondashuvning, ma'naviy-mafkuraviy yondashuvning yanada muhimligi anglab yetilmoqda.

Jamoat xavfsizligini ta'minlashning ma'naviy-ma'rifiy asoslari yuqorida avvalo, ta'lim-tarbiya jarayoni orqali shakllantiriladi. Ma'naviy-

¹ Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Иккинчи нашр. – Т.: О'zbekiston, 2022. - Б. 261.

ma'rifiy asos mustahkam bo'lsa, hech bir g'oyaviy-mafkuraviy omil jamoat xavfsizligiga tahdid sola olmaydi. Ma'naviy-ma'rifiy asos jamiyat a'zolarida mafkuraviy immunitetni mustahkamlaydigan eng muhim vosita sanaladi. Shu o'rinda, jamoat xavfsizligini ta'minlashning ma'naviy-ma'rifiy asoslari sifatida quyidagilarni keltirib o'tishimiz mumkin:

- milliy ta'lim va tarbiya modelini shakllantirish;
- dinning ilmiy-nazariy, ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-estetik ta'sirini kuchaytirish;
- ajdodlar merosiga hamda milliy qadriyatlarga tayanuvchi ta'lim-tarbiya metodlarini ishlab chiqish;
- san'at va adabiyotning konstruktiv imkoniyatlaridan foydalanish;
- milliy-ma'naviy meros targ'ibotining zamonaviy shakllarini takomillashtirish va h.k.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib fikr yuritadigan bo'lsak, jamiyatda oqilona milliy ta'lim-tarbiya modelini tashkil etilishi millatning birlashuvi, har qanday tahdidlarga qarshi birgalikda kurashish qobiliyati, milliy g'urur, sha'n, or-nomus tuyg'ularini shakllanishida muhim funksional ahamiyatga egadir. Milliy ta'lim-tarbiya modeli, avvalo, millatning millat sifatida shakllanishida ma'naviy-fundamental asos bo'lib xizmat qiladi. Vaholanki, milliy ta'lim-tarbiya medeli har bir millatning ham milliy, ham umume'tirof etilgan belgilari asosida shakllantirladi.

Jamiyat hayotida bugungi kunga kelib eng kuchli tahdidlardan biri bu din niqobi ostidagi ma'naviy tahdidlar hisoblanadi. Dinning kuchli ta'sir etish xususiyatidan buzg'unchi maqsadlar yo'lida foydalanish uni tahdid quroliga aylantirish aylantirish keyingi vaqtlarda bu borada jiddiy xavf-xatarlarni keltirib chiqarmoqda. Aslida din madaniyat fenomeni, din jamiyat tinchligi, farovonligi, ma'naviy barqarorligi asosi hisoblanadi. Shuningdek, "Har qanday madaniyat ibodat bilan bog'liq. U diniy ibodatdan kelib chiqadi va rivojlanadi"¹. Demak jamiyatda dinning ma'naviy-axloqiy ta'sirini kuchaytirish juda muhim sanaladi. Zero, "Diniy va dunyoviy bilimlar o'rtasida o'tib bo'lmas to'siq yo'q, ular doimo bir-birini to'ldiradi va bir-birini boyitadi...Inson amaliy faoliyatida ularning birortasi "yetishmasa" inson barkamolligi to'liq bo'lmaydi. Masalan, vijdon va iymon bilan ish tutishga intilish, halol va haromni farqlash, savob va gunohni ajratishga diniy bilimlarda keng o'rin berilgan. Shuning uchun ham fanning birorta sohasini mukammal egallagan inson, iymonli, vijdonli, halol bo'lsagina

¹ Yaxshilikov J.Ya., Muhammadiyev N.E. Falsafa. Darslik. Samarqand: SamDU, 2021. – B. 273.

jamiyat to'la manfaat ko'radi"¹ [10; 237]. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, din nafaqat jamiyat a'zolari ilmiy dunyoqarashiga, balki, ma'naviy-axloqiy tafakkur tarzini shakllantirishga ham ta'sir eta oladi. Ilmiy-nazariy, diniy, ma'naviy-axloqiy tafakkur tarzi mustahkam bo'lgan shaxsning mafkuraviy immuniteti ham mustahkam bo'ladi va uni hech bir tahdid o'z izmiga sola olmaydi. Shu boisdan ham dinning ma'naviy-axloqiy, ma'rifiy ta'sirini kuchaytirish, jamoat xavfsizligini ta'minlashning muhim asosi hisoblanadi.

Biz bugungi globallashtirish davrida yoshlarimizga asosan zamonaviy ta'lim-tarbiya metodologiyalarini targ'ib etmoqdamiz. Shuni ta'kidlash o'rinliki, ta'lim-tarbiyadagi har qanday yangilik, innovatsiya, yoxud metodologiya milliy-ma'naviy meros va qadriyatlarga tayanmasa, samarali natijalarni bermaydi. Zamonaviylik asrlar sinovidan o'tgan milliy ma'naviy meros namunalari, azaliy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirilsagina, ta'lim-tarbiya samaradorligi yanada oshadi. Mustahkam, oqilona ta'lim-tarbiya esa, jamiyatdagi ma'naviy xatarlarni oldini olishning yana bir muhim asosi hisoblanadi. Zero bilimli, ma'rifatli inson turli tahdidlarga nisbatan, albatta, javob reaksiyasiga ega bo'ladi. Uni har qanday ma'naviy, yoxud axborot tahdidi osonlikcha ergashtira olmaydi. Demak milliy qadriyatlarga asoslangan ta'lim-tarbiya mustahkam bilim berish omili sifatida jamiyat a'zolarining shaxsiy hamda milliy xavfsizlikni ta'minlashlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Zero milliy qadriyatlarga asoslangan ta'lim kishi ma'naviyatini shakllantirib, ma'naviy-mafkuraviy immunitetini mustahkamlaydi. Zero, "Ma'naviyat insonni ruhan poklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, imon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir"². Bu esa, jamoat xavfsizligini ta'minlashning eng muhim asos hisoblanadi.

"Yurtda doimo tinchlik va barqarorlik bo'lishi taraqqiyot mezonini hisoblanadi...Tinchlik bu har bir inson, elat, millat, xalq va davlatlarning hayoti faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydigan, ularni har xil yomonliklar bilan bezovta qilmaydigan betashvish, urush-janjallarsiz osoyishta yashashlari uchun to's-to'polonlardan, o'zaro ziddiyatli to'qnashuvlardan, katta-kichik urushlardan xoli bo'lgan sharoitdir"³. Umuman olganda,

¹ Хаитов Ш.И. Ўзбекистон фалсафа тарихи. – Т.: Noshir, 2011. – Б. 237.

² Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat –yengilmas kuch. (Ikkinchi nashr) – Т.: Ma'naviyat, 2010. – Б. 19.

³ Яхшиликков Ж.Я. Муҳаммадиев Н.Э. Миллий ғоя: Ўзбекистонни ривожлантириш стратегияси. Дарслик. – Т.: Чўлпон, 2018. – Б. 91.

xavfsizlik xususida mulohaza yuritilganda, mazkur tushunchani mazmunini shaxsiy va ijtimoiy xavfsizlik haqidagi fikrlar orqali anglab yetish mumkin. Shaxsiy xavfsizlik ma'lum bir shaxsning individual hayotini turli tahdidlardan himoyalash faoliyatini anglatadi, ijtimoiy xavfsizlik esa, butun bir jamiyaning tahdid omillaridan himoyalanganlik darajasini bildiradi. Bugungi global taraqqiyot, texnik imkoniyatlarning tobora rivojlanib borishi, insonning tabiat ustidan hukmronlik qilishga intilishi xavf-xatar ko'lamlarini yanada kengayishiga sabab bo'lmoqda. Bundan kelib chiqib, xavfsizlikni ta'minlash funksiyalari ham yanada takomillashib bormoqda. Xavf manbalaridan kelib chiqib, jamoat xavfsizligi hamda va inson xavfsizligi ta'minlash borasida alohida faoliyat mezonlari ishlab chiqilmoqda.

Xulosa qilib mulohaza yuritganda, bugungi kunda zamonaviy xavf-xatar omillarining tobora kengayib borishi jamoat xavfsizligi masalasini ilmiy-nazariy, falsafiy tadqiqotlar doirasida tahlil etish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Global taraqqiyot davriga kelib, jamoat xavfsizligini ta'minlashning bosh yo'nalishi sifatida ma'naviy-ma'rifiy xavfsizlikni ta'minlanishi, butun bir xavfsizlik sistemasi uchun fundamental asos bo'lishi o'z isbotini topmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 29.11.2021. PF-27-son.
2. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Иккинчи нашр. – Т.: O'zbekiston, 2022.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat –yengilmas kuch. (Ikkinchi nashr) – Т.: Ma'naviyat, 2010.
4. Хаитов Ш.И. Ўзбекистон фалсафа тарихи. – Т.: Noshir, 2011.
5. Ўзбекистон юридик энциклопедияси. – Т.: Адолат, 2010.
6. Яхшиликов Ж.Я. Муҳаммадиев Н.Э. Миллий ғоя: Ўзбекистонни ривожлантириш стратегияси. Дарслик. – Т.: Чўлпон, 2018.
7. Yaxshilikov J.Ya., Muhammadiyev N.E. Falsafa. Darslik. Samarqand: SamDU, 2021.

RADIKAL G‘OYALAR TURLARI, UNING JAMIYAT IJTIMOIIY HAYOTIDAGI TA’SIR DOIRASI VA OQIBATLARI

Baymatov Alisher Kaxramonovich

Termiz davlat pedagogika instituti Falsafa, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: radikal g‘oyalar – bu jamiyatning mavjud tuzilmalari, ijtimoiy munosabatlar yoki siyosiy tizimlarini tubdan o‘zgartirishga qaratilgan konsepsiyalar yig‘indisidir. Ushbu maqola radikal g‘oyalar turlarini, ularning paydo bo‘lish sabablari va ijtimoiy ta’sirini tahlil qiladi. Unda radikalizmning siyosiy, diniy, falsafiy, iqtisodiy va madaniy ko‘rinishlari ajratib ko‘rsatilgan. Maqolada radikal g‘oyalarning shakllanishi ijtimoiy-iqtisodiy omillar, tarixiy jarayonlar va mafkuraviy ta’sirlar bilan bog‘liq ekanini tushuntiriladi. Siyosiy radikalizm inqilobiy o‘zgarishlarni talab qiluvchi harakatlar, jumladan, totalitar va anarkistik qarashlarni o‘z ichiga oladi. Diniy radikalizm esa an’anaviy diniy qadriyatlarga asoslangan, ammo ba’zan ekstremistik yo‘nalishga burilishi mumkin bo‘lgan qarashlar bilan bog‘liq.

Kalit so‘z: radikal g‘oyalar, siyosiy radikalizm, diniy radikalizm, iqtisodiy radikalizm, ekstremizm, inqilob, ijtimoiy harakatlar, mafkura, beqarorlik, jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy o‘zgarishlar, siyosiy beqarorlik, ijtimoiy qutblanish, islohotlar, xavfsizlik, terrorizm, mafkuraviy qarama-qarshilik, modernizatsiya, barqarorlik, tolerantlik.

Kirish. Radikal g‘oyalar insoniyat tarixida doimo muhim o‘rin tutib kelgan bo‘lib, ular jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida ijtimoiy, siyosiy va madaniy o‘zgarishlarning asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri bo‘lib xizmat qilgan. Radikalizm mohiyatan mavjud tartib-qoidalar, qadriyatlar va institutlarni tubdan isloh qilish yoki butunlay yo‘q qilishga intiluvchi qarashlar tizimini anglatadi. Bunday g‘oyalar turli davrlarda turlicha shakllangan bo‘lsa-da, ularning asosiy xususiyati mavjud vaziyatdan norozilik va keskin o‘zgarishlarga bo‘lgan ehtiyoj bilan bog‘liqdir.

Tadqiqotchi olim I.Davronov o‘zining “Jamiyatda diniy radikalizmning tarixi va rivojlanishi” kitobida “Radikal g‘oyalar siyosiy, diniy, iqtisodiy va madaniy sohalarda namoyon bo‘lishi mumkin”¹ deb fikr bildirgan. Ammo ularning ayrimlari jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta’sir

¹ I.Davronov “Jamiyatda diniy radikalizmning tarixi va rivojlanishi”. Toshkent 2020 yil: O‘zbekiston Respublikasi Ijtimoiy Fanlar Akademiyasi

ko'rsatgan bo'lsa, boshqalari zo'ravonlik va mojarolarga sabab bo'lgan. Bizning fikrimizcha, siyosiy radikalizm inqiloblar va islohotlar orqali davlat boshqaruv tizimini tubdan o'zgartirishga qaratilgan bo'lsa, diniy radikalizm muayyan diniy aqidalarga mutlaq sodiqlikni talab qiladi va ba'zan ekstremistik shaklga kirishi mumkin. Iqtisodiy radikalizm esa kapitalizm, sotsializm yoki kommunizm kabi tizimlarni mutlaq qabul qilish yoki rad etish bilan bog'liq. Madaniy radikalizm esa gender, millat, urf-odat va jamiyatdagi boshqa ijtimoiy hodisalarga yangicha, keskin yondashuvni ilgari suradi.

Yana bir o'zbek tadqiqotchi olimi F.G'ulomov, o'zining "Radikal g'oyalar va ularning jamiyatdagi o'rni" nomli ilmiy tadqiqot ishida "zamonaviy dunyoda radikal g'oyalar global siyosat va ijtimoiy munosabatlarga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ularning tarqalishi ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va mafkuraviy harakatlar orqali tezlashib bormoqda"¹ deb o'zining fikrini bildirgan. Shu sababli radikalizm tabiatini chuqur o'rganish, uning sabablari va oqibatlarini tahlil qilish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Quyida maqolada radikal g'oyalar turlarini, ularning ijtimoiy va siyosiy hayotga ta'sirini tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, bu boradagi turli nazariy yondashuvlarni o'rganishga va ularning ijtimoiy ahamiyatini ochib berishga harakat qiladi. Asosiy qism. Tadqiqotchi olim S.Tursunovning "Sotsializm va radikalizm: Tarixiy ko'rinishlar" nomli tadqiqot ishida "jamiyat taraqqiyoti davomida turli mafkuraviy yo'nalishlar va g'oyalar shakllangan bo'lib, ularning ba'zilari o'ta keskin o'zgarishlarga undaydi. Radikal g'oyalar ham shunday mafkuraviy hodisalardan biri bo'lib, ular mavjud tuzum va ijtimoiy tartibotni tubdan o'zgartirishga qaratilgan qarashlar va harakatlar tizimini ifodalaydi. Ushbu g'oyalar siyosiy, diniy, iqtisodiy va ijtimoiy yo'nalishlarda namoyon bo'lib, ularning jamiyatga ta'siri turlicha kechadi"² deb ta'riflagan. Ushbu fikrga qo'shilgan xolda, bizning fikrimiz quyidagicha, radikal g'oyalar jamiyat taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi, chunki ular mavjud tizimdagi kamchiliklarni fosh etib, islohot va o'zgarishlarga turtki beradi. Tarix shuni ko'rsatadiki, siyosiy va iqtisodiy radikalizm orqali ko'plab jamiyatlar ijtimoiy adolatga erishgan, inson huquqlari himoyalangan va yangi taraqqiyot bosqichlariga erishilgan. Masalan, fuqarolik huquqlari harakati yoki inqilobiy islohotlar orqali adolat va erkinlikka erishish mumkinligi amalda isbotlangan. Diniy radikalizm

¹ F.G'ulomov, "Radikal g'oyalar va ularning jamiyatdagi o'rni". Toshkent 2019: O'zbekiston Yuridik Akademiyasi.

² S.Tursunov, "Sotsializm va radikalizm: Tarixiy ko'rinishlar". Toshkent: 2017 yil O'zbekiston Fanlar Akademiyasi

ham ba'zi hollarda ijtimoiy axloq me'yorlarini mustahkamlash va jamiyatni tartibga solishga xizmat qilgan.

Shunday ekan, radikal g'oyalarning salohiyatidan to'g'ri foydalanish jamiyat uchun foydali bo'lishi mumkin. Muhimi, ular zo'ravonlik va beqarorlikka emas, balki konstruktiv o'zgarishlarga yo'naltirilishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, ushbu maqolada radikal g'oyalar va ularning jamiyat hayotidagi ahamiyatini chuqur o'rganish dolzarb masala hisoblanadi.

Radikal g'oyalar tarixiy jarayonlar davomida jamiyatni oldinga siljituvchi yoki aksincha, beqarorlik va mojarolarga sabab bo'luvchi kuch sifatida namoyon bo'lgan. Siyosiy radikalizm orqali yuzaga kelgan inqilob va islohotlar yangi tuzumlarning shakllanishiga zamin yaratgan bo'lsa, diniy radikalizm ayrim hollarda ekstremistik harakatlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Shuningdek, iqtisodiy radikalizm boylikning qayta taqsimlanishi va ijtimoiy adolat uchun kurashni o'z ichiga oladi.

Tadqiqotchi olim A.Abdullaevning "Siyosiy radikalizm va uning jamiyatdagi ta'siri" nomli tadqiqot ishida "radikal g'oyalar ijtimoiy hayotga turli shakllarda ta'sir ko'rsatishi mumkin: ular jamiyatdagi mavjud tuzumga qarshi kurash sifatida paydo bo'lib, islohot va o'zgarishlarni rag'batlantirishi yoki mojarolar va beqarorlik manbai sifatida namoyon bo'lishi mumkin"¹ ligini ta'kidlagan. Shuning uchun, ushbu maqolada radikal g'oyalarning asosiy turlari, ularning jamiyatdagi ta'sir doirasi va keltirishi mumkin bo'lgan oqibatlari keng tahlil qilinadi. Quyida biz radikal g'oyalar va ularning mohiyati, radikal g'oyalarning jamiyat ijtimoiy hayotiga ta'siri va radikal g'oyalarning ijobiy va salbiy oqibatlari xususida fikr yuritamiz. Xususan:

1. Radikal g'oyalar va ularning mohiyati

Radikal g'oyalar jamiyatda mavjud bo'lgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy tuzumni tubdan o'zgartirishga qaratilgan fikrlar va harakatlar majmuasidir. Ular aksariyat hollarda ekstremizm bilan bog'liq deb qabul qilinsa-da, aslida har qanday radikalizm ijtimoiy o'zgarishlarga bo'lgan ehtiyoj va islohotlar zaruratidan kelib chiqadi. Radikal g'oyalar, odatda, jamiyatdagi mavjud muammolarni keskin va tezkor yo'l bilan hal qilishga intiladi. Ularning shakllanishi turli omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida ijtimoiy beqarorlik, iqtisodiy tengsizlik, mafkuraviy qarama-qarshilik va tarixiy omillar muhim rol o'ynaydi.

Radikal g'oyalar turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin, jumladan:

¹ A.Abdullayev, "Siyosiy radikalizm va uning jamiyatdagi ta'siri". O'zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti Toshkent: 2018 yil

Siyosiy radikalizm – mavjud siyosiy tuzumni inqilobiy yo‘l bilan o‘zgartirishga intilish. Bu yo‘nalishda an’anaviy hukumat institutlarini yo‘q qilish yoki ularni butunlay yangilash g‘oyasi ilgari suriladi. Tarixda bunga Fransiya inqilobi (1789–1799), Oktyabr inqilobi (1917) va boshqa inqilobiy harakatlarni misol keltirish mumkin.

Diniy radikalizm – “diniy e’tiqod va qadriyatlarni mutlaq haqiqat sifatida qabul qilib, boshqa mafkuralarga nisbatan toqatsizlik bilan yondashish”¹. Bu yo‘nalish ko‘pincha diniy ekstremizm va terrorizm bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ayrim hollarda ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishga ham turtki bo‘lishi mumkin.

Iqtisodiy radikalizm – iqtisodiy tizimlarni tubdan o‘zgartirishga yo‘naltirilgan g‘oyalar majmui. Masalan, mutlaq kapitalizm, sotsializm yoki kommunizm tarafdorlari o‘z mafkuralarini radikal usullar bilan amalga oshirishga intiladi.

Madaniy radikalizm – millat, gender, irq va madaniy qadriyatlarga bo‘lgan yondashuvni tubdan o‘zgartirish. Masalan, gender radikalizmi patriarxal jamiyatga qarshi kurashni o‘z ichiga olishi yoki millatchilik radikal g‘oyalar bilan mustahkamlanishi mumkin.

2. Radikal g‘oyalarning jamiyat ijtimoiy hayotiga ta’siri

Radikal g‘oyalar jamiyatning ijtimoiy hayotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ularning ta’sir doirasi quyidagi asosiy yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

Ijtimoiy harakatlarning shakllanishi - Radikal g‘oyalar ko‘pincha ommaviy ijtimoiy harakatlarni shakllantiradi. Masalan, fuqarolik huquqlari harakatlari, feminizm, yashil harakat va boshqa turli mafkuraviy oqimlar radikal g‘oyalar asosida shakllangan. Ular jamiyatda muayyan ijtimoiy o‘zgarishlarni talab qiladi va bu orqali demokratik islohotlarni ilgari suradi.

Siyosiy inqiloblar va islohotlar - Tarixda ko‘plab siyosiy inqiloblar radikal g‘oyalar ta’sirida yuzaga kelgan. Ba’zi hollarda bunday inqiloblar jamiyatni yangi bosqichga olib chiqsa, ayrim hollarda zo‘ravonlik va siyosiy beqarorlikka olib kelgan.

Ijtimoiy qutblanish va mojarolar - Radikal g‘oyalar jamiyat ichidagi guruhlar o‘rtasida ijtimoiy qutblanishga sabab bo‘lishi mumkin. Bu, ayniqsa, diniy va siyosiy radikalizm bilan bog‘liq. Masalan, ekstremistik mafkuralar jamiyatni bo‘lishi, irqiy va diniy to‘qnashuvlarni keltirib chiqarishi mumkin.

¹ M.Hodjayeve, “Diniy radikalizm va uning oldini olishning ilmiy asoslari”. Toshkent 2015 yil: O‘zbekiston Diniy tadqiqotlar markazi

Innovatsiyalar va taraqqiyotga turtki berish - Har qanday yangi innovatsion g'oya dastlab radikal qarash sifatida qabul qilinadi. Masalan, ilm-fan va texnologiyadagi yutuqlar avvaliga jamiyat tomonidan rad etilgan, biroq keyinchalik asosiy qabul qilingan qadriyatlarga aylangan.

3. Radikal g'oyalarning ijobiy va salbiy oqibatlari

Radikal g'oyalarning jamiyatdagi ta'siri murakkab bo'lib, ular ijobiy yoki salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Ijobiy oqibatlari:

- Ijtimoiy adolat va tenglikni ta'minlash uchun kurash olib borish.
- Inqilobiy g'oyalar orqali ijtimoiy va siyosiy taraqqiyotga hissa qo'shish.
- Yangi mafkuralarning paydo bo'lishiga va jamiyatni rivojlantirishga xizmat qilish.

Salbiy oqibatlari:

- zo'ravonlik, terrorizm va ijtimoiy beqarorlikka olib kelishi.
- totalitarizm va mutlaq hukmronlik tizimlarini shakllantirish xavfi.
- ijtimoiy qutblanish va nizolarni kuchaytirish.

4. Radikal g'oyalarning oldini olish va boshqarish

“Radikal g'oyalarni butunlay yo'q qilish qiyin, chunki ular ijtimoiy beqarorlik va norozilikning natijasi sifatida paydo bo'ladi”¹. Shu sababli ularni to'g'ri boshqarish va yo'naltirish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun quyidagi yondashuvlar qo'llanilishi mumkin:

Taqiqlash o'rniga muhokama qilish - Radikal g'oyalarni shunchaki taqiqlash yoki bostirish ularning yashirin shaklda rivojlanishiga olib kelishi mumkin. Ularni muhokama qilish, fikr almashish va demokratik jarayonlar orqali yechim izlash samaraliroq bo'lishi mumkin.

Ta'lim va ma'rifatni oshirish - Radikalizmdan himoyalaniishning eng samarali usuli bu ta'lim va ongli dunyoqarashni shakllantirishdir. Yosh avlodga tanqidiy fikrlashni o'rgatish va ularni ekstremistik mafkuralardan himoya qilish muhimdir.

Ijtimoiy tenglik va adolatni ta'minlash - radikal g'oyalar ko'pincha ijtimoiy tengsizlik va adolatsizlik natijasida paydo bo'ladi. Shu sababli ijtimoiy siyosatni shunday yo'naltirish kerakki, fuqarolar o'zlarini jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida his qilsinlar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki radikal g'oyalar insoniyat tarixida doimo muhim o'rin tutib kelgan bo'lib, ular jamiyatning turli sohalarida tub

¹ R.Shamsiyev, “O'zbek jamiyatidagi radikalizm va uning ijtimoiy hayotga ta'siri”. Toshkent 2021 yil: O'zbekiston madaniyat va san'at universiteti

o'zgarishlarni amalga oshirishga harakat qiladi. Ushbu maqolada radikal g'oyalarning asosiy turlari, ularning jamiyat ijtimoiy hayotiga ta'siri va keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan oqibatlarini tahlil qilindi.

Radikal g'oyalar siyosiy, diniy, iqtisodiy va madaniy sohalarda o'z ifodasini topadi. Ularning shakllanishi ijtimoiy beqarorlik, iqtisodiy tengsizlik, mafkuraviy ziddiyatlar va tarixiy sharoitlar bilan bog'liq. Ba'zi radikal g'oyalar jamiyat taraqqiyotiga ijobiy hissa qo'shib, ijtimoiy adolat va tenglik yo'lida xizmat qilgan bo'lsa, boshqalari beqarorlik, to'qnashuv va mojarolarga sabab bo'lgan. Tarixiy misollar shuni ko'rsatadiki, radikal g'oyalar natijasida yuzaga kelgan siyosiy inqiloblar va harakatlar jamiyatni yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqishi yoki aksincha, ularning rivojlanishini izdan chiqarishi mumkin.

Ushbu "radikal g'oyalarning jamiyatga ta'siri murakkab va ziddiyatli bo'lib, ular ijtimoiy harakatlarni shakllantirishi, siyosiy inqiloblarni yuzaga keltirishi, jamiyatda qutblanishni kuchaytirishi yoki innovatsiyalarga turtki berishi mumkin"¹. Shu sababli, ularni boshqarish va yo'naltirish muhim masala hisoblanadi. Radikalizmning salbiy oqibatlarini oldini olish uchun jamiyatda ochiq fikrlilik, tanqidiy tafakkur, ta'lim darajasini oshirish va ijtimoiy tenglikni ta'minlash kabi choralar ko'rilishi lozim.

So'nggi so'z o'rnida shuni ta'kidlash muhimki radikal g'oyalar jamiyatda o'zgarishlarga olib keluvchi kuch sifatida ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ular yangi siyosiy, diniy va ijtimoiy harakatlarning shakllanishiga turtki bo'lishi mumkin, ammo ba'zan ijtimoiy beqarorlik va konfliktlarga olib keladi. Radikal g'oyalarning ijtimoiy ta'siri murakkab bo'lib, ularni boshqarish va yo'naltirish muhim ahamiyatga ega. Fikrlar va qarashlar ochiq muhokama qilinib, ta'lim va ijtimoiy tenglikni ta'minlash orqali radikalizmning salbiy oqibatlarini kamaytirish mumkin.

ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК-МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИКНИНГ ГАРОВИДИР

Умаров Шерзоджон Усмонович

Фарғона жамоат саломатлиги тиббиёт институти, "Ижтимоий
фанлар" кафедраси ассисенти

Аннотация: Мақолада диний бағрикенгликни ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий мазмунга эга эканлиги баён қилинган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Янги Конституциясида виждон

¹ А.То'рақулов, "Radikalizmdan saqlanish: Jamiyatni rivojlantirish yo'llari". Tashkent 2018 yil: O'zbekiston Yuridik Akademiyasi

ва эътиқод эркинлиги асоси, Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Замахшарий, Марғиноний, Мотуридийдек буюк алломаларни асарларида бағрикенглик тушунчаси, Темурийлар даврида диний бағрикенгликни аҳамияти келтириб ўтилган.

Таянч сўзлари: бағрикенглик, чидамлилиқ, бардошлилик, Абдулҳолиқ Ғиждувоний, инсоний бағрикенглик, маҳаллий бағрикенглик, халқлар ва давлатлараро бағрикенглик ЮНЕСКО, Янги Конституцияси, Темурийлар, Маърифат ва диний бағрикенглик.

Кириш. Ҳозирги глобаллашув жараёнида диний бағрикенглик муаммоси жаҳон ҳамжамияти давлатлари учун ғоят долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегиясида: “Жамиятда миллатлараро тотувлик ва динлараро бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлаш масаласида: Миллий маданий марказларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини янада такомиллаштириш; Миллатлараро муносабатлар соҳасида Ўзбекистон Республикаси давлат сиёсати концепциясининг изчил амалга оширилишини таъминлаш”¹ кўзда тутилган.

Динлараро бағрикенглик ғояси хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган кишиларнинг бир замин, бир ватанда, олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжихат бўлиб яшашини англатади. Дунёдаги динларнинг барчаси эзгулик ғояларига асосланади, у ҳалоллик, тинчлик, яхшилик ва дўстлик каби бир қанча эзгу фазилатларга таянади. Шунингдек, бағрикенглик инсонларни ҳалоллик, поклик, меҳр-оқибат ва инсонпарварликка даъват этади.

Шундай бўлса-да, бугунги кунда чуқур ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий мазмун касб этган ушбу тушунчанинг кўпчилик томонидан тан олинган ягона илмий таърифи йўқлигини, аммо у ифода этадиган асосий сифат ва хусусиятлар умумий тарзда тавсифланишини таъкидлаш зарур.

Асосий қисм. “Бағрикенглик” (толерантлик) сўзи деярли барча тилларда бир хил ёки бир-бирини тўлдирувчи мазмунга эга. Уларни умумлаштириб “бағрикенглик” - чидамлилиқ, бардошлилик, тоқатлилиқ, ўзгача қарашлар ва ҳаракатларга ҳурмат билан муносабатда бўлиш, мурувватлилиқ, ҳимматлилиқ, кечиримлилиқ, меҳрибонлик, ҳамдардлик каби маъноларга эга, дейиш мумкин².

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси” ПФ-60-сон Фармони. / 74-мақсад /.

² “Диншунослик фанларининг долзарб муаммолари” тўплами. “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент- 2009.

Марказий Осиё ва Яқин Шарқ халқларида толерантлик: тарбияси узоқ тарихга эга. Ота-боболаримиз фарзандларига жуда ёшликдан бошлаб бошқа дин ва миллатларнинг вакилларига нисбатан сабр-бардошли бўлиб, ўзга халқларнинг маданияти, тили, урф-одатларини ҳурмат қилиш каби фазилатларни сингдирганлар. Шу билан бирга, толерантлик тарбиясини келгуси авлодларга ҳам тарғиб қилганлар.

Тасаввуф намоёндаси Абдулҳолик Ғиждувоний ўз асарларида бағрикенгликнинг қайси ўринларда намоён бўлиши лозимлигини назарда тутиб, қуйидагича гуруҳлайди :

Инсоний бағрикенглик - инсоннинг бутун борлиққа муҳаббати ва уйғун ҳаракати. Оилавий бағрикенглик – оила эшигининг ва оила аҳли қалбининг очиқлиги, меҳмоннавозлик, меҳрибон ва ғамхўр бўлиш.

Маҳаллий бағрикенглик - қавм-қариндош, қўни-қўшни, турли дин ва миллат вакилларининг ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликда ўзаро ёрдам қўлини чўзиб яшаши. Эл-юрт бағрикенглиги – мамлакат аҳли бир-бирининг урф-одат, эътиқод, ғояларини тан олиб ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшаши.

Халқлар ва давлатлараро бағрикенглик - миллати, ирқи, жинси, даражаси, яшаш жойидан қатъий назар, бирлик ва дўстликка умр кечиришдир.

1995 йил 16 ноябрда БМТнинг фан, таълим ва маданият бўйича ихтисослашган ташкилоти ЮНЕСКО томонидан Бағрикенглик принциплари декларациясининг қабул қилиниши бунинг ёрқин далилидир. Ушбу декларацияда эътиқод ва виждон эркинлигига ҳам эътибор қаратилган. Унинг 1-моддасида бағрикенглик, ўзимиз яшаб турган дунё маданиятининг бой ва хилма-хиллиги, инсон индивидуаллигининг намоён бўлиш шакллари ва усуллари хурмат қилиш, уни қабул қилиш ва тўғри тушуниш ҳамда виждон ва эътиқод эркинлиги сифатида изоҳланган¹.

Бош қомусимизда мамлакатимизда яшаётган барча миллат вакиллари миллати, тили, эътиқоди, ижтимоий ҳолатидан қатъий назар Ўзбекистон халқини ташкил қилиши ва уларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари, шунингдек эътиқод эркинлиги мустаҳкамланган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Янги Конституциясининг 19-моддасига кўра, “Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир

¹ Бирлашган Миллатлар ташкилоти (БМТ)нинг маориф, фан ва маданият масалалари билан шуғулланувчи ихтисослашган муассасаси – ЮНЕСКОнинг 1995 йил 16 ноябрдаги 28-сессиясида “Бағрикенглик тамойиллари декларацияси”си қабул қилинган.

хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар”¹. Бинобарин, бундай тарзда қайд этдирилиш, мамлакатимизда инсонларнинг виждон ва эътиқод эркинлиги таъминланишининг асоси бўлиб хизмат қилмоқда.

Жамиятимиздаги ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат ва бағрикенглик каби олийжаноб фазилатлар, миллий ва умумбашарий қадриятларга уйғун яшаш тамойили, тобора мустаҳкамланиб бораётган бир шароитда, юртимизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элат вакиллари жаҳон ҳамжамияти томонидан кенг эътироф этилаётганлигида кўриш мумкин. Бунинг учун мамлакатимиздаги турли миллат ва элатларнинг, миллий анъана ва қадриятларини асраб-авайлаш, уларни янада ривожлантириш, бойитиш масаласи давлат сиёсатининг доимий эътиборида бўлиб келаётганлигини айтиш мумкин.

Ҳозирги кунда, мамлакатимизда бир юз ўттиздан ортиқ миллат ва элат вакиллари мавжуд ва улар ягона оила фарзандларидек аҳил яшаб келишмоқда. Бинобарин, турли миллат диаспор марказлари доимий фаолият кўрсатиб келмоқдалар. Ана шундай кўп сонли миллат ва элат вакилларининг биргаликда, ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб ҳаёт кечириши натижасида, уларнинг ҳар бири маънавий ва маданий жиҳатдан бойиб бормоқда ва ўзаро муносабатлар таъсирида кўп миллатли халқимизнинг турмуш тарзи янада юксалмоқда. Шунингдек, уларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини таъминлашда: ўз тилида таълим олиши, миллий қадриятларига кўра ўз қизиқиши ва лаёқати бўйича касб-ҳунар эгаллаши, меҳнат қилиши учун барча зарурий шарт-шароитлар яратилган.

Бинобарин, мамлакатимизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элат вакилларининг ўз она тилида ўқиши учун кенг имкониятлар яратилган. Умумий ўрта таълим мактабларимизда етти тилда - ўзбек, қорақалпоқ, рус, қирғиз, туркман, қozoқ ва тожик тилларида билим берилаётганини айтиш ўринлидир. Шунингдек, олий ўқув юртлари, техникумлар, касб-ҳунар мактаблари, академик лицей, мактаб ва мактабгача таълим муассасаларида барча миллат вакиллари учун тенг шарт-шароитлар яратилган.

¹ 2023 йил 1 майдан кучга кирган Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.

Булар билан бир қаторда, оммавий ахборот воситалари, жумладан кўплаб тилларда газета ва журналлар чоп этилиб, ТВ ва радиоэшиттиришлар олиб борилаётгани Ўзбекистонда истиқомат қилаётган миллатларнинг бу борадаги фаолиятининг яққол далилидир.

Шундай қилиб, таъкидлаш жоизки мамлакатимиз том маънода диний бағрикенгликнинг тарихий меросхўри сифатида жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилмоқда. Зеро, юртимизда доимо “диний бағрикенглик” ғояси илгари сурилган. Хусусан, диёримиздан етишиб чиққан Замахшарий, Марғиноний, Мотуридийдек буюк алломаларимизнинг асарларидаги “диний бағрикенглик” ғояси, шу заминда яшовчи турли эътиқодга мансуб халқларни юрт фаровонлиги йўлидаги интилишларини таъминловчи муҳим омил бўлиб келганлиги таъкидлаш мумкин.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон турли миллат ва диний эътиқодга мансуб бўлган халқлар, жумладан дини, ирқи ва миллатидан қатъи назар, асрлар мобайнида бир оила каби иноқ яшаб келаётган, инсон шарафланадиган бағрикенг мамлакатдир. Айни шу заминда асрлар давомида дунё маданиятларининг катта миқёсдаги бир-бирини бойитиш жараёни рўй берган. Тарихга назар солсак, XV аср бошларида Темур саройида бўлган Кастилия элчиси гувоҳлик беришича, Темур Самарқандда турли дин вакиллари йиғади, уларга илтифот кўрсатади. Бошқа манбаларда келтирилишича, Темурнинг ўғилларидан бири христианларнинг эҳтиёжларини қондириш учун масъул қилиб тайинланиб, у барча христиан мамлакатлари билан мавжуд алоқалар учун ҳам жавобгар эди.

Бинобарин, мамлакатимиз тарихидаги бундай қадриятлар янги замон шароитида ривожланиб бомоқда. Ҳозирги даврда Ўзбекистоннинг тараққиёт, маърифат ва бағрикенгликни мустаҳкамлаш йўлидаги илғор ташаббуслари халқаро ҳамжамият томонидан эътироф этилаётганини таъкидлаш лозим. Бунга биргина мисол: Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2018 йил 12 декабрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 73-сессиясида маъруза қилди ва Президентимизнинг таклифига кўра, “Маърифат ва диний бағрикенглик” резолюцияси мазкур нуфузли халқаро ташкилотга аъзо 193 мамлакат томонидан яқдиллик билан қабул қилинди.

2023 йил 25 июль куни БМТ Бош Ассамблеяси 77-сессиясининг ялпи мажлисида БМТ динлараро бағрикенглик резолюциясини қабул

қилди. Бу резолюция «Нафрат сўзларига қарши курашиш контекстида динлараро ва маданиятлараро мулоқот ва бағрикенгликни қўллаб-қувватлаш» консенсус асосида тузилган. Резолюция ҳар икки йилда, анъанавий равишда Марокаш делегацияси ташаббуси билан қабул қилинади. Резолюция 49 та давлат томонидан тайёрланди. Улар орасида Ўзбекистон ҳам бор. Резолюциянинг асосий мақсади ва чорлови – диний рамзлар, муқаддас китоблар, уй-жой, корхоналар, мулк, мактаблар, маданият марказлари ёки ибодат жойларига қарши қаратилган зўравонлик ҳаракатларини, шунингдек, халқаро ҳуқуқ меъёрларига зид равишда диний обидалар, диққатга сазовор жойлар ва зиёратгоҳларга ҳужумларни қоралашдан иборат.

Хулоса қилиб айтганда, халқаро ҳамжиҳатлик йўлида ҳар бир инсон, жамоа ва миллатлар башариятнинг турли-туман маданиятлардан иборат эканини англаши ва ҳурмат қилиши жуда муҳимдир. Бағрикенгликсиз демократия асослари ва инсон ҳуқуқларини мустаҳкамлаб бўлмайди. Тинчликсиз тараққиёт ва демократия бўлмагани каби, бағрикенгликсиз тинчлик бўлмайди.

SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE OF THEOLOGY AND ITS SIGNIFICANCE IN THE HISTORY OF PHILOSOPHY

Razzakov Qosimbek Kuvanovich

Jizzakh polytechnic institute " Social " Department of Sciences " associate professor etc. (PhD)

Abstract : This in the article word and mysticism his teaching , his content about information given . Also , Sufism and word philosophy scientific , philosophical in terms of research done .

Key words : Islam , society , kalam , mysticism , Sufism science , religious worldview , sect and this etc.

Every one country for his/her own past legacy study , analysis to do and this about research support his/her social in the field reforms inseparable part become that he came to say possible .

Word science initially in Islam there is was various political-religious of the factions mutual discussions and representatives of other religions with was arguments in the process formed . Islam of the era initial in stages society religious-legal the basics different religions and of the peoples national culture organization did . To another in religions happened such as

of Islam theoretical and legal sides next in the centuries take shape started . Because This religion is middle class. in the centuries own around Arabic not – novice to unite their peoples managed . This because of of Islam religious-legal teaching in creation this religion acceptance did various nation and race representatives taking into account the interests of to take necessary was .

Word science Islamic knowledge inside revelation way with revealed was religious beliefs logical proof for research to grow in the process debate to conduct , to think and mind to conduct method as application possible was important science calculated ¹.

New In Uzbekistan our state leader initiative with in our country of Islam original humanitarianism purpose world to the community showing to give aimed at Imam Termez and Imam Steam international research centers in Uzbekistan Islam civilization center and Uzbekistan international Islam academy organization was , ancient writing sources storage , research and promote to do system further improved . Abdukhaliq Gijduvani 915th anniversary of his birth and Bahavuddin Naqshbandi 700th anniversary ²of his birth The celebration is also above of changes structural part is considered .

Medium century theology own to the composition five direction , that is kalam , sufism , mashshoiyun , ismaili and ishraqiyya cover They will take . inside word science important place Therefore , the East theological their views in development his/her place high is dated .

Islam religion is also a word science through his/her own high humanitarianism essence and perfect basis showing Unfortunately , Islam the most important thing in religion , at the time thin from issues one to be dogmatic issues learner word of science to the surface arrival and his/her progress stages , as well as in Movarounnahr living creativity reached of the speakers life and his works in learning still enough at the level research done increased , that We cannot say . Because, religious and ideological issues , their content , scientific the basics thorough study and analysis to do current period for practical importance has that it is showing .

Word science , that is Islam religion dogmatic the basics learner science , wide in the sense the following own inside takes :
First theology in the matter of the following confession to grow need :

¹ Sayidahmedova AS Islam in philosophy epistemological issues interpretation . Ffn ... dis. abstract .- Tashkent, 2009.– B.13.

² Rakhimov K. History of Transoxiana Sufism: Formation and Systematization of its Doctrine (VIII-XI Centuries). Tashkent: —Akademnashrll, 2020.

- Allah Almighty adjectives , nouns , activities and reign understanding
- Allah Almighty unity (tawhid) and his/her under the calculation understanding
- Allah Almighty justice and thank you adjectives understanding

Second from the side and Prophets and revelation regarding :

- Of the prophets revelation to take Paths of Prophethood the importance of the revelation authenticity and his/her the impact understanding
- Quran and Hadith authenticity confirmation .
- To the prophets was faith reinforcement .

Thirdly and The Hereafter and doomsday in the chapter :

- The Hereafter life , resurrection day , paradise and hell about beliefs understanding
- From death next to life preparation see .
- Allah's in the presence of to the account ready to be

And finally after all and Islam religion main beliefs including faith , prayer , pilgrimage , zakat and fasting like in mind Also , the word science Muslims religious their beliefs correct understanding , faith strengthening , in life goal and responsibility understanding , afterlife to life preparation see and To Allah was love and risk to strengthen circle relationship in particular dispute take goes .

Word science Islam the highest of theology peak and intellectual development example as appreciated . Word word - speech and - word meanings means . Some in sources and debate , argument¹ such as meanings The meaning is also given .

General in the sense religious-philosophical to topics dedicated wide reflection to conduct relatively used in a narrow sense and - Islam their beliefs only senior priests to the mind following not , maybe based on reason interpretation doer as theology stated word science representatives speakers that The Mutakallims various schools and to groups divided , but their all or nothing this at the level from rationalism They used them . main purpose all from tools used without own beliefs proof and , most importantly , Muslim people for acceptable was Islamic beliefs system from creating² consists of This is theological . views pure Islam rationalism and epistemological approaches with synthesizer demand did .

¹ Corbin H. Histoire de la philosophie islamique . -Paris: 1964.

² Prozorov S.M. Vvedenie // Ash-Shakhrastani Muhammad ibn Abd al-Karim . Knigaoreligiyaisektax . Ch. 1.- Moscow: Nauka , 1984.

Philosophers himself/herself word with philosophy between main the difference reflection to conduct in the style of they see : in philosophy apodictic that is evidentiary considerations used if , in the word and link method , that is dialectical from the comments used . Word epistemological in both science and philosophy and methodological to issues big attention given . Word of science task human to the heart typical was , faith regarding doubt and suspicions no to do service doer Islamic of beliefs correctness mental evidence through scientific from justification consists of was .

Conclusion as in other words , word science Islam religion main teachings understanding , wisdom and mysticism the way opening , in life correct off the road walk and Islam religion main teachings protection in doing important role plays .

LIST OF REFERENCES USED:

1. Mirziyoyev Sh.M. The work of a people with great intentions is also great, their life will be bright and their future will be prosperous. Volume 3. – Tashkent: Uzbekistan, 2019.
2. Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. "Imagination of Sufism". - Tashkent: Main editorial office of "Sharq" publishing-printing joint-stock company, 2011.
3. Sheikh Fadhlalla Haeri. The Elements of Sufism. UK, Longmead, Shaftesbury, Dorsey, 1990.
4. Sayidahmedova AS Islam in philosophy epistemological issues interpretation . Ffn ... dis. abstract .- Tashkent, 2009.–B.13.
5. Kamilov N. Sufism or the morality of a perfect human being. First book. – T.: Yazuvchi, 1996.
6. Rakhimov K. History of Transoxiana Sufism: Formation and Systematization of its Doctrine (VIII-XI Centuries). Tashkent: —Akademnashr, 2020. – P. 6.
7. Corbin H. Histoire de la philosophie islamique. -Paris: 1964.-P.73.
8. Prozorov S.M. Vvedenie // Ash-Shakhrastani Muhammad ibn Abd al-Karim. Knigaoreligiyaisectakh. Ch.1.- Moscow: Nauka, 1984.- P.12.
9. Nizomiddinov N. "The History and Literature of Sufism in India." - T.: 2014.
- 10.Kuvanovich, RK (2023). ATTENTION TO EDUCATION IN THE CHISHTIYA SECRET. Research Focus, 2(2), 111-114.
- 11.Kuvanovich, RQ (2021). The Moral Importance of Humanity and Patriotism in Chistia and Kubravia. International Journal on Orange Technologies, 3(3), 98-103.
- 12.RAZZAKOV, Q. ECONOMICS I SOCIUM. ECONOMICS, (9), 542-545.

"ДУХОВНОСТЬ, НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ И РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФОРМИРОВАНИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ И ГРУППОВОЙ СПЛОЧЕННОСТИ"

Университет науки и технологии Кафедра гуманитарных наук

Старший преподаватель

Назирова Дилафруз Алишеровна

Студент направления психологии

Абдуллаева Севинч

Аннотация: В статье представлен социально-психологический анализ взаимосвязи духовности, национальной идеи и религиоведения в формировании личной и групповой идентичности. Исследуется влияние этих факторов на процессы социальной интеграции, формирования групповой сплоченности и устойчивости социальных систем. Автор раскрывает механизмы, посредством которых духовные ценности и национальная идея способствуют укреплению коллективной идентичности и снижению уровня межгрупповых конфликтов. Особое внимание уделено роли религиоведения в построении толерантного межкультурного и межрелигиозного диалога.

Ключевые слова: духовность, национальная идея, религиоведение, социальная психология, групповая идентичность, толерантность, межгрупповые отношения.

Духовность, национальная идея и религиоведение являются важными элементами общественной жизни, оказывающими значительное влияние на формирование социальной идентичности. Эти аспекты тесно связаны с механизмами социальной интеграции, культурной преемственности и укрепления межличностных связей. С точки зрения социальной психологии, они формируют фундамент для групповой идентичности, определяя принципы взаимодействия между индивидами и сообществами.

Роль духовности в социальной психологии. Духовность, как личностный и коллективный феномен, играет ключевую роль в определении ценностей и смыслов, объединяющих группы. Социальные психологи утверждают, что духовность способствует формированию групповой идентичности через механизмы эмпатии, взаимного уважения и восприятия общих ценностей (Tajfel & Turner,

1979). Национальная идея как основа групповой сплоченности. Национальная идея выступает интеграционным механизмом, формируя у членов общества общую идентичность. Теории социальной идентичности и приверженности показывают, что люди склонны воспринимать себя как часть нации, объединённой общей историей, традициями и культурными нормами. Это способствует снижению межгрупповых конфликтов и повышению социальной устойчивости (Brewer, 1999). Религиоведение и толерантность в межгрупповых отношениях. Религиоведение, как научная дисциплина, способствует углублению понимания религиозных различий и укреплению межрелигиозного диалога. Социальные психологи подчеркивают, что знания о других религиях снижают уровень стереотипов и предрассудков, способствуя развитию толерантности (Allport, 1954). Взаимодействие факторов и их влияние на общество. Интеграция духовности, национальной идеи и религиоведения создает основу для устойчивого социального развития. Эти аспекты формируют коллективную идентичность, способствуют межгрупповому взаимодействию и укрепляют социальные связи, что особенно важно в условиях глобализации и мультикультурности.

Духовность, национальная идея и религиоведение, с точки зрения социальной психологии, являются ключевыми факторами формирования групповой идентичности и сплоченности. Их изучение открывает перспективы для решения социальных конфликтов, укрепления толерантности и построения гармоничного общества.

Список литературы

1. Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Addison-Wesley.
2. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). *An Integrative Theory of Intergroup Conflict*. *The Social Psychology of Intergroup Relations*.
3. Brewer, M. B. (1999). The Psychology of Prejudice: Ingroup Love or Outgroup Hate? *Journal of Social Issues*, 55(3), 429-444.

SAN'ATNING IJTIMOIIY FUNKSIYALARI VA UNING SHAXS MA'NAVIYATIGA TA'SIRI

Jabborova Aziza G'ayratovna,

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada san'at tushunchasi, uning ijtimoiy funksiyalari va shaxs ma'naviyatiga ta'siri bilan bog'liq muammolar o'rganilgan. San'at ijtimoiy ong shakli sifatida shaxs ma'naviyatini boyitishi, shakllantirishi jarayoni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ma'naviyat, ijtimoiy ong, san'at, madaniyat, badiiy did, estetik tafakkur, estetik faoliyat, amaliy san'at.

San'at - ijtimoiy ong va inson faoliyatining o'ziga xos shakli. San'at qadimiy tarixga ega bo'lib, u jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlarida mehnat jarayoni bilan, kishilar ijtimoiy faoliyatining rivojlanishi bilan bog'liq holda vujudga kela boshlagan. San'at insoniyat ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismi, dunyoni ma'naviy anglashning maxsus turidir. "San'at" keng ma'noda, badiiy qadriyatlar, ularni yaratish (badiiy ijod qilish) va iste'mol (badiiy idrok etish) jarayonlarini qamrab oladi. San'at hozirgi davrga qadar insoniyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda rivojlanib kelgan. "San'at" tushunchasi insonning go'zallik qonuniyatlari asosida borliqni badiiy o'zlashtirish (va o'zgartirish)ga qaratilgan yaratuvchilik faoliyati hamda uning natijasi sifatida vujudga kelgan jami narsalar tushuniladi, ya'ni, go'zallik qonunlari asosida mahorat va did bilan yaratilgan narsalarning hammasi san'atga aloqadordir. Aristotel o'zining «Poetika» asarida taqlidni san'atning muhim belgi sifatida ko'rgan. «taqlid insonlarga xosdir inson dunyoga kelishi bilanoq taqlid qila boshlaydi, aynan ushbu xislat insonlarda boshqa mavjudodlarga qaraganda kuchlirokdir va insonning dastlabki bilimlari ham aynan taqlid orqali vujudga kelgan. Taqlid natijalari o'z navbatida bizda rohat zavq bag'ishlaydi. Buning isbotini quyidagi faktlar bilan izohlash mumkin: masalan real xayotda yoqimsiz tuyulgan manzaralar - murdalar jirkanch xayvonlar tasviriy san'at asarlarida insonga katta zavq huzur baxshida etadi. Bu misol o'z navbatida taqlid va uning natijasi zavqli jarayon ekanligidan dalolat beradi¹.

San'at insonning moddiy va ma'naviy faoliyatidagi bilimi, tajribasi, mahorati va qobiliyatlarini namoyon etuvchi badiiy ijodiyot mahsulidir.

¹ Аристотель. Соч. В 4-х т., 4, с. 648-649.

Estetik tafakkur tarixida san'at narsa va hodisalarni qanday bo'lsa shunday aks ettirish va hayotni go'zallik qonunlari asosida badiiy ifodalash g'oyalari sari yuksalib bordi. Tabiat, jamiyat va insonning ijtimoiy, ma'naviy, milliy dunyosi san'at predmeti hisoblanadi. Voqelik qaysi shaklda badiiy ifoda etilmasin, ijodkor unga ma'lum ijtimoiy-estetik ideal nuqtayi nazardan munosabat bildiradi va o'z estetik bahosini beradi. Faqat san'at va axloqdagina xudbinlik qistovlari yengib o'tiladi¹.

“Estetika” darsligining muallifi A.Sher ta'kidlaydiki; “Ma'lumki estetika – falsafiy fanlardan biri va u falsafiy fan sifatida barcha san'atshunoslik fanlari erishgan yutuqlardan umumiy xulosalar chiqarib, shu xulosalar asosida insonni go'zallik orqali haqiqatga etishtirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, estetika ishlab chiqqan qonun-qoidalar barcha san'atshunoslik fanlari uchun umumiylik xususiyatiga ega. Masalan, uslub, ritm, kompozisiya v. h. borasidagi qonuniyatlar barcha san'at turlariga taalluqli. Hech bir alohida san'at turi haqidagi fan bunday imtiyozga ega emas. Estetika bir tomondan, san'atning paydo bo'lishidan tortib, uning turlariyu janrlarigacha, san'at asarining ichki murvatlaridan tortib, san'atkorning ijodkorlik tabiatigacha bo'lgan barcha jarayonlarni o'rganadi. Ikkinchi tomondan, san'at uchun umumiy qonun-qoidalarni ishlab chiqadi va tadbiq etadi. Uchinchi tomondan, esa san'at asarini idrok etayotgan kishi ruhidagi o'zgarishlarni nafosat nuqtai nazaridan tadqiq qiladi”².

San'atni tushunish, uning kishilar hayotidagi o'rnini aniqlash masalasi butun madaniyat tarixi davomida jiddiy bahslarga sabab bo'lgan. Shunga ko'ra, san'at mazmuni obyektiv va subyektiv, hayotiy va xayoliy omillar birligidan tashkil topadi. San'atning ijtimoiyestetik vazifalari juda keng va xilmaxil. San'at-inson uchun estetik zavqshavq manbai; inson hayotiga go'zallik baxsh etadi; odamlarda voqelikka nisbatan hissiy munosabatni shakllantiradi; hayotni kuzatish, o'rganish va bilish vositasi; hayotni inson orzu qilgan tomonga o'zgartirishda yordam beradi; tarbiya vositasi; hayotdagi go'zallikdan ilhrmlanishga, xunuklikdan nafratlanishga chorlaydi; odamlar orasidagi ma'naviy ko'prik, muloqot! vositasi; odamlarning badiiyestetik didini tarbiyalaydi, ularda ma'lum dunyoqarashni shakllantiradi va hokazo. San'at jamiyat ma'naviy hayotining boshqa hodisalari (fan, mafkura, axloq) bilan ma'lum darajada bog'likdir. San'atning maqsadi dunyoni badiiy o'zlashtirish, odamga lazzat baxsh eta oladigan, uni ma'naviy boyita oladigan asarlar yaratish yo'li bilan

¹ Erkeyev A.P. Ma'naviyatshunoslik. Ikki tomlik. – T.: Ma'naviyat, 2018

² Абдулла Шер. Эстетика. Тошкент. “Ўзбекистон”. 2014. 44-49 бетлар

kishilarning estetik ehtiyojlarini qondirishdan iborat. San'at asarlarining diqqat markazida insonlar, ularning ijtimoiy aloqasi va o'zaro munosabatlari, muayyan tarixiy sharoitlardagi hayoti, faoliyati turadi. Shuning uchun ham san'at asarlari beradigan ma'rifiy bilim muayyan mamlakat, millat yoki bir tarixiy davr va shaxslar haqidagi ilmiy asarlardan olingan ma'lumotlardan farqqiladi. San'atning tarbiyaviy kuchi unda ifoda etilgan kechinma va obrazlarning har bir o'quvchi, tomoshabinning qalbiga kirib borishi, ularda zavqiy hissiyotlarni uyg'otishidadir.

Faylasuf-nafosatshunoslar o'rtasida san'atning kelib chiqishi muhim muammolardan bo'lib kelgan. San'atning kelib chiqishi deganda, ko'pchilik odamlar g'orlarning tosh devorlariga ibtidoiy davrlarda chizilgan ov manzaralari va ov hayvonlarning tasvirlarini nazarda tutadi. Vaholanki, gap bu yerda san'atning qanday paydo bo'lganligi emas, balki nimadan paydo bo'lganligi to'g'risida borishi kerak. Ba'zilar uni taqliddan, ba'zilar o'yindan yana kimlardir mehnatdan kelib chiqqan deb hisoblaydi.

San'at qadimiy tarixga ega bo'lib, u jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlarida mehnat jarayoni bilan kishilar ijtimoiy faoliyatining rivojlanishi bilan bog'liq holda vujudga kela boshlagan. Ibtidoiy san'atning dastlabki izlari so'nggi paleolit davriga, taxminan mil.av. 40-20-ming yillikka borib taqaladi. U davrda hali san'at inson faoliyatining mustaqil shakli sifatida ajralib chiqmagan edi. Keyinchalik madaniyatning o'sishi natijasida san'at alohida soha sifatida asta-sekin ajrala bordi.

San'at odamlarning estetik talablarini qondirish bilan birga, o'z taraqqiyotining turli davrlarida jamiyat a'zolarini ma'lum ruxda tarbiyalash, ularni aqliy va hissiy jihatdan rivojlantirish vositasi sifatida xizmat qilib kelgan, ularning turli maqsad, histuyg'u, manfaat, ideallarini ifoda etgan. San'at ijtimoiy ongning boshqa shakllaridan o'zining predmeti, mazmuni, voqelikni ifoda etish usuli va uslubi, ijtimoiy hayotda tutgan o'rni hamda vazifalari jihatidan farq qiladi. San'atning ikki turi mavjud: amaliy va badiiy. Amaliy san'at turlariga kulolchilik, naqqoshlik, kashtachilik, zardo'zlik, libos yaratish kabi sohalar kirsa, badiiy san'at turlariga rassomlik, musiqa, haykaltaroshlik, kino, teatr, badiiy adabiyot kabilar mansub. Ba'zi san'at turlari tasvirlasa, boshqalari ifodalaydi. Aytaylik, musiqa-ifoda san'at kompozitor ohanglar orqali kechinmalarni ifodalaydi va shu ohanglar ruhiyatimizda muayyan bir kayfiyat hosil qiladi. Rassomlik bilan haykaltaroshlik tasviriy san'at turlari bo'lib, unda biror manzara, holat musavvir qalbini junbishga keltirib, qalbida muayyan kechinmalarni qo'zg'atadi va musavvir o'sha manzarani rang-tasvirga muhrlaydi. Shu

tariqa san'at asarlari ruhiyatimizga oziq beradi. San'atning asosiy qoidalari quyidagilardan iborat: a) san'at – umuman bilishning oliy shakli, chunki faqat u yaxlit insonga oliy bilimga yerishish imkonini beradi. San'at amaliy foydaga ham, axloqqa ham, fanga ham bo'ysunishi mumkin emas, chunki u hamma narsadan oliyroqdir; b) san'atning ustunligi shundaki, u asarlarda ongli va ongsiz faoliyatni aks ettiradi. San'at – bu nazariy va amaliy narsalar o'rtasidagi qarama-qarshilikni bartaraf etib, ongli va ongsiz tabiat va erkinlikka to'la uyg'unlik beradi. v) san'at o'z rivojlanish jarayonida spiral tashkil yetadi: qadimda undan (aniqrog'i poeziyadan) falsafa va boshqa fanlar tug'ilgan; g) san'at – erkinlik va zaruriyatning yuksak birligi. Insonning ijodiy tabiati to'la davraga aylanib san'atda o'zining yakuniy ifodasini topadi. San'atning estetik mohiyati san'at asarlarining go'zallik, uyg'unlik va estetik qadriyatlarni o'zida mujassam etganligi bilan bog'liq. Estetika deganda san'at asarining vizual, eshitish yoki hissiy jihatdan yoqimli va ta'sirchan bo'lishi tushuniladi. San'at asarlari estetik jihatdan qimmatli bo'lsa, ular odamlarga ta'sir qiladi, ularning histuyg'ularini uyg'otadi va ularga zavq bag'ishlaydi. Estetik tajriba odamlarga san'at asarlarini idrok etish, tushunish va baholash imkonini beradi. Binobarin, san'atning estetik tabiati odamlarga san'at asarlari bilan munosabatda bo'lish orqali hissiy va aqliy tajribalarni o'tkazish imkonini beradi. Bu odamlarning hayotiga chuqurlik qo'shadi va ularni yanada boyroq his qilishlariga yordam beradi. San'atning estetik tomoni insonning go'zallik haqidagi qarashlarini aks ettiradi va shu orqali insonlarda go'zallik hissini uyg'otadi. San'atning estetik mohiyati uning inson tajribasining muhim bir qismi sifatida go'zallikni, hissiy chuqurlikni va ijodiy ifodani ta'minlaydi. Bu mohiyat har bir kuzatuvchi uchun turli xil ko'rinish kasb etadi va shu sababli san'at o'zgaruvchan va subektivdir. Bugungi kunda rivojlangan davlatlarda san'atni rivojlantirish to'g'risida juda ko'p ishlar qilinmoqda va takliflar tushmoqda. San'at to'g'risida hattoki, kitoblar yozilib, uning tarixi, hozirgi kundagi ahamiyati, izlanish to'g'risida ma'lumot berilmoqda. Quyidagi insonlarning kitobida buni ko'rish mumkin: San'atning bugungi kundagi ahamiyati madaniyatimizning, tariximizning aks etishi bo'lib o'tmishdan bugungacha bo'lgan voqealar, odamlarning hayoti va tafakkurlarni bizgacha yetkazmoqda. San'at orqali yosh avlodga estetik zavq berishdan tashqari dunyo qarashini kengaytirish, ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va turli hayotiy ko'nikmalarni o'rgatmoqda. San'at turizmni rivojlantirish, ish o'rinlarini yaratish, eksport va ichki bozorni kuchaytirish orqali iqtisodiyotga hissa qo'shmoqda. San'at orqali inson o'z his tuyg'ularini

ifodalab stresni yengish shaxsiy rivojlanish jarayonida o'zini anglash imkonini topmoqda. San'at nafaqat jamiyatning madaniy hayotini boyitadi, balki uning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Xulosa. San'at ma'lum ma'noda mamlakat va jamiyatning tayanchidir. Shuning uchun mamlaktimizda san'at rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. San'atimizni yanada rivojlantirish uchun ko'proq o'quv muaassalari ochilsa, ko'p joy o'rinlari ochilib yoshlar uchuk qulaylik yaratsa, san'atimiz orqali ko'p mamlakatlarga tanilishimiz va ularda ham qiziqish uyg'otish mumkin.

MA'NAVIY O'ZGARISHLAR JARYONINGNING SHAXS MA'NAVIY QIYOFASIDA AKS ETISHI

Ismoilova Gulhayo Kamol qizi

Turon universiteti Pedagogika va psixologiya kaferdasi v.b. dotsenti,
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada shaxs ma'naviy olamidagi salbiy holatlarni oldini olish borasida fikr-mulohazalar bildirilgan. Bu holat jamiyatning ma'naviy dunyosida ham o'zgacha, yangi makonni vujudga keltirishni taqozo qilayotir. Shunday makonni yaratmasdan turib, shaxs ma'naviy olamida saqlanib qolayotgan yoxud yangidan yuz ko'rsatayotgan illatlar, salbiy holatlarning oldini olib bo'lmaydi.

Tayanch so'zlar: Yangi O'zbekiston, Yangi O'zbekiston strategiyasi, ma'naviyat, ma'naviy makon, ma'naviy xavfsizlik, xavfsizlik mexanizmi, ma'naviy qiyofa, ma'rifiy tizim, mafkuraviy tahdid, ma'naviy tanazzul, fazilatlar, qadriyatlar, ma'naviy mahsulotlar-asl ilmiy traktatlar va asarlar, roman va qissalar, surat va filmlar, ma'rifatli jamiyat.

Inson ma'naviy qiyofasining dastlabki jihati uning hissiyoti bilan bog'liq. "Inson organizmi tashqi muhitga yo'naltirilgan eksteroretseptiv tizimga (ko'rish, eshitish, ta'm bilish, hid bilish, teri yordamida sezish; teri sovuq, issiq, og'riq va bosimni his qilish qobiliyatiga ega) va organizmning ichki fiziologik holatiga doir signallar bilan bog'liq interoretseptiv tizimga ega"¹. Ushbu tizimlar sharofati bilan turli tuyg'ular vujudga keladi. Tuyg'ular-muayyan obyekt holati va xususiyatlarining ruhiy in'ikosidir. Inson tuyg'ulari uning ruhiyatida turli jarayonlarga turtki beradi. Ana shunday ruhiy jarayonlar turkumiga inson kechinmalari va kayfiyati kiradi.

¹ Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. – М.: Проспект, 2005. – С.284.

Publitsistik manbalarda aksariyat hollarda “tuyg‘u” va “kechinma” tushunchalari sinonim so‘zlar sifatida qo‘llaniladi. Aslida bunday emas. Tuyg‘u, biz ta’kidlaganimizdek, obyekt holati va xususiyatlarining ruhiy in’ikosi bo‘lsa, kechinmalar ushbu obyektlarga insonning subyektiv munosabati ifodasidir. Kayfiyat esa insonning ma’lum paytdagi ruhiy holatini ifodalaydi. Shaxs ma’naviy qiyofasining yana bir elementi – tasavvurlar (narsa va hodisalarning qayta tiklangan timsollari) ham tuyg‘ular ta’sirida shakllanadi. Inson tuyg‘ulari naqadar boy va yorqin bo‘lsa, uning turli obyektlar, hodisalar, jarayonlar haqidagi tasavvurlari ham shu qadar mufassal hamda keng bo‘ladi. Kechinma va kayfiyat esa mazkur tasavvurlarga muayyan mazmun, xarakter baxsh etadi. Obyektlarni ko‘rish, ularning tovushini eshitish, ta’mini va hidini bilish tuyg‘ulari, o‘z ruhiy holatini ilg‘ash bilan bog‘liq kechinmalar shaxs ma’naviy dunyosining hissiy asosini yuzaga keltiradi.

Inson ma’naviy qiyofasining aqliy jihatiga keladigan bo‘lsak, u, yuqoridagi sxemada qayd qilinganidek, shaxs o‘zlashtirgan ma’lumotlar, uning bilimlari va e’tiqodidan tarkib topadi. Ma’lumot – shaxs o‘zlashtirgan axborot, fakt va argumentlar majmuyidir. U shaxsning u yoki bu sohalardan xabardorligi darajasidan dalolat beradi. Inson hayoti davomida ko‘plab ma’lumotlarni o‘zlashtiradi, biroq ularning hammasi ham bilimga aylanavermaydi. Mantiqan asoslangan, haqqoniyligi aniqlangan va tushuncha, mulohaza va xulosalarda o‘z aksini topgan ma’lumotlar negizidagina bilimlar vujudga keladi¹. Ayni paytda bilimlar shaxs e’tiqodini shakllantiruvchi mustahkam poydevordir. Har qanday bilim e’tiqod darajasiga ko‘tarilishi uchun shaxs tomonidan chuqur anglab yetilishi, uning ishonchini qozonishi hamda amaliyotda, hayotiy faoliyatda qo‘llanilishi darkor. Faqat shunday bilimlarga inson e’tiqodiga aylanishga qodirdir. “E’tiqod ma’naviyatning eng asosiy ustunlaridan biridir. U ma’naviyatga mushtaraklik va jipslik bag‘ishlaydi. Uning turli tarkibiy qismlarini o‘zaro birlashtiradi va ma’naviyatni amaliyotga bog‘laydi. E’tiqod ma’naviyatning mohiyatini ochib beruvchi tushunchalardan biridir”².

Ma’naviy qiyofaning sifatiy jhati inson fazilat va xislatlaridan tarkib topadi. Bu o‘rinda masalaning bir tomoniga e’tiborni qaratib o‘tmoq kerak: ommaviy axborot vositalaridagi ko‘plab maqolalarda “inson sifatleri” tushunchasiga murojaat qilinadi. Bir qarashda, buning xatolik tomoni yo‘q: boshqa narsa va hodisalar kabi inson ham muayyan belgilarga ega, albatta.

¹ Филатов В.П. Знание.// Железное дерево – Излучение. – М.: БРЭ, 2008. –С. 520-521.

² Эркаев А. Маънавиятшунослик. Биринчи том. – Т.: Маънавият, 2018. – Б.40.

Biroq ilmiy-tadqiqot ishlarida “sifat” termini insonning jismi, tanasiga nisbatan ishlatiladi. Uning ma’naviy dunyosi xususiyatlarini ifodalash va bayon etishda esa “fazilat” va “xislat” tushunchalaridan foydalaniladi. Ayni paytda ushbu terminlarning o‘zi ham bir-biridan mazmunan farqlanadi. Fazilat inson shaxsini ifodalovchi, xislat esa uning individualligini, boshqalardan ajratib turuvchi jihatlarini ko‘rsatuvchi tushunchadir. Masalan, halollik, mehribonlik, rahmdillik, kamtarlik, samimiylik, saxiylik, vatanparvarlik – bular inson fazilatlaridandir. Yaxshilik qilishga moyillik, farosatlilik, o‘zgalar fikrini tez uqib olish kabilar esa xislatlar turkumiga kiradi. Fazilat va xislat shaxs ma’naviy qiyofasini ifodalovchi tushunchalar bo‘lsa, ularning antonimi bo‘lmish illat inson ma’naviy dunyosining tanazzuli darajasini ko‘rsatadi.

Shaxs ma’naviy qiyofasi o‘zining aksiologik jihatiga ham ega. Xususan, inson ma’naviy dunyosida qadriyatlar alohida o‘rin tutadi. “Kundalik hayotda, ko‘pchilik nazarida narsalar (masalan, qimmatbaho buyumlar, taqinchoqlar), tabiat hodisalari, ijtimoiy voqealar, jamiyatdagi talablar, orzu-umidlar, an’ana va marosimlar, madaniy boyliklar va boshqalar qadriyat sifatida tushuniladi. Bundan tashqari, odamlar o‘zlari ishonib, gohida intilib, qiziqib yoki orzu qilib yashaydigan maqsad, orzu yoki ideallariga ham “qadriyat” tushunchasini qo‘llaydilar”¹. Inson qadriyatlari tizimining eng oliy elementi ma’naviy idealdir. Ma’naviy ideal insonni mukammallikka, yaratuvchanlikka, ijodkorlikka undab turadigan, uning hayotiy faoliyatini muayyan maqsadga yo‘naltiradigan namuna, oliy qadriyatdir. U shaxsning boshqa qadriyatlari hamda mukammallik haqidagi tasavvurlari negizida vujudga keladi². Eng tiyrak orzular, ushalihi intiqlik bilan kutilayotgan umidlar aslida undan ildiz oladi. Hayotiy mo‘ljallar, maqsad-muddaolar aniqlashgani, mufassallashganidan so‘ng orzu va umidlar muayyan shakl-shamoyil kasb qiladi.

Nihoyat, shaxs ma’naviy qiyofasining so‘nggi jihati uning irodasi va ma’naviy jur’atini o‘z ichiga oladi. “Iroda avvalo insonning muayyan maqsad tanlay bilish va unga erishish uchun o‘zida kerakligicha ichki kuch hamda tashqi imkon topa olish qobiliyatidir. Iroda aqldan va hissiyotdan shunisi bilan farq qiladiki, uning uchun maqsadga nisbatan “men xohlayman” qabilidagi kechinmalar emas, balki “kerak”, “shunday qilishim shart” singari munosabat xos”³. Had, jur’at ham mustahkam irodaning

¹ Назаров Қ. Қадриятлар тизимининг барқарорлиги ва ўзгаришлари. –Т.:1994. – Б.9.

² Зорилова Л.С. Духовные идеалы личности: теория, история и современные проблемы формирования: Автореф. дисс. д. культурол. н. – М: МГИК, 1999. –С. 68.

³ Эркаев А. Маънавиятшунослик. Биринчи том. – Т.: Маънавият, 2018. – Б. 204.

evazidir. Ma'naviy jur'at – to'siqlardan qat'iy nazar belgilangan muddaoga intilish haddidir. Faqat chuqur bilimlar, yuksak fazilat va xislatlarga ega bo'lgan, o'z qadriyatlarini mufassal bilgan, ma'naviy ideali shakllangan, irodasi mustahkam va benazir shaxsgina muayyan maqsad sari intilishga ma'naviy jur'at eta oladi.

Shunday qilib, shaxs ma'naviy dunyosi sir-sinoatlarga to'la, anglab yetish mushkul bo'lgan olam sifatida ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. Shuningdek, "ma'naviy qiyofa inson ongi va faoliyati o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikning mustahkamligi holati, ishonchliligi darajasini ham ifodalaydi."¹. Boshqacha aytganda, insonning ma'naviy qiyofasi uning faoliyatida yorqin namoyon bo'ladi. Xususan:

- shaxs ichki olamini tashkil etgan neki tuyg'u bor, neki ruhiy holat bor, u o'zlashtirgan neki ma'lumot va bilim bor, qadr-qimmat kasb qilgan neki fenomen bor, jur'atga aylangan neki had bor – bularning barchasi uning kundalik xulqida, yurish-turishi, xatti-harakatida namoyon bo'ladi. Ma'naviy hayotning ushbu elementlari shaxs kundalik faoliyatiga sifat va yo'nalish baxsh qiladi. Demak, xulq – ma'naviy qiyofaning o'ziga xos ko'zgusidir;

- ma'naviy dunyo Vatanga munosabatning asl sababchisidir. Vatanga muhabbat, uning manfaatlari yo'lidagi fidoyilik ham undan kelib chiqadi. Vatanparvar Vatan manfaatlarini yaxshi biladi, ularni qondirish yo'lida jonbozlik qiladi. Vatanga, uning manfaatlariga e'tiborsizlik ma'naviy qiyofa shakllanishidagi nuqsonlardan dalolat beradi;

- ma'naviy qiyofa insonning o'z kasbiga munosabatida namoyon bo'ladi. Kasb hamisha odam bolasining ichki dunyosi xossalariga hamohangdir. U shaxsning ma'naviy o'ziga xosliklari asosida tanlanadi. Kasb-kor talablarining ado etilishi me'yorini ham ma'naviy qiyofa belgilaydi;

- o'zgalarga munosabati inson ma'naviy qiyofasining yorqin ifodasidir. Yuksak kechinmalar va fazilatlariga, insonparvar e'tiqod va qadriyatlarga ega shaxs jamiyatning boshqa a'zolariga xayrixohlik bilan munosabatda bo'ladi. Aksincha, negativ kechinmalar va turfa illatlarga tutqun bo'lib qolgan, e'tiqodi va qadriyatlari insonparvarlikdan yiroq inson o'zga kishilarni ham qadrlay bilmaydi;

- inson ma'naviy qiyofasi uning sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlarga munosabatida namoyon bo'ladi. Ma'naviy dunyosi boy kishi atrofida yuz berayotgan voqealarning mohiyatini tez ilg'ab oladi, hayotga

¹ Чориев А. Инсон фалсафаси. Мустақил шахс. Иккинчи китоб. – Т.: Чинор, 2002. – Б.56.

pozitiv munosabatda bo'ladi. Ijtimoiy jarayonlar mohiyatini anglay olmaslik, voqealardan nuqul nuqson izlash – ma'naviy dunyoning torligidan dalolatdir.

Ma'naviy qiyofa fenomenini tahlil qilarkanmiz, quyidagilarni ham inobatga olish kerak: *birinchidan*, shaxs ma'naviy qiyofasi faqat ijobiy ahamiyatga molik kechinmalar, ko'tarinkilik ruhidagi kayfiyat, ijtimoiy manfaatlarga mos bilimlar, insonni ulug'lovchi e'tiqod va shu kabilardan tarkib topadi. Zalolat va g'ayriinsoniylik bilan yo'g'rilgan bilim, e'tiqod, ayniqsa, u yoki bu illat inson ma'naviy qiyofasi elementi sifatida tavsif qilinishi mumkin emas;

ikkinchidan, yuksak darajada rivoj topgan ma'naviy qiyofaning ham, uning aksi bo'lmish ma'naviy qashshoqlikning ham konkret shakli yo'q. Ularning har ikkisi turli shakllarga ega bo'lishi mumkin, lekin bir-biridan o'zining xarakteri bilan tafovutlanadi. Chunonchi, yuksak ma'naviy qiyofa gumanistik, progressiv, ezgulik, bunyodkorlik xarakteriga ega bo'lsa, ma'naviy qashshoqlik hamisha johillik va yovuzlik ifodasidir;

uchinchidan, shaxs ma'naviy qiyofasi u yashayotgan davr ruhiga mos bo'ladi va uning bilan birga o'zgara boradi. Jamiyatda yuz bergan har qanday pozitiv o'zgarish albatta shaxs ma'naviy qiyofasida o'z ifodasini topadi va aksincha, har qanday ijtimoiy tanazzul inson ma'naviy dunyosining qashshoqlashuviga sabab bo'ladi;

to'rtinchidan, shaxs ma'naviy qiyofasining turli elementlari o'zaro aloqadorlikda va o'zaro ta'sirda o'zgaradi. To'g'ri, ularning bir qismi yuqori darajada rivoj topgan, boshqa qismi esa nisbatan kamroq shakllangan bo'lishi mumkin, biroq har qanday holatda ham ma'naviy qiyofani tarkib toptiruvchi bir elementning o'zgarishi ikkinchisiga albatta ta'sir ko'rsatadi;

beshinchidan, shaxs ma'naviy qiyofasi rivojlanishining muayyan chegaralari mavjud emas: inson hayot ekan, u yuksalib boraveradi, buning uchun uning ezgulikka intilishi kifoya.

Xulosa qiladigan bo'lsak, ma'naviy qiyofa inson asl mohiyatini aks ettiruvchi kategoriyadir. U odam bolasining insoniylik mezonlari asosida kamol topganligini namoyon qiladi va ichki olamining barcha ijobiy jihatlarini o'zida jamlaydi. U insonning kundalik hayotdagi xulq-atvorida, Vatanga, o'z kasb-koriga, jamiyatning boshqa a'zolariga va sodir bo'layotgan ijtimoiy voqealarga munosabatida ifodasini topadi. O'z rivojida konkret shakl-u shamoyil, me'yor va chegaraga ega bo'lmagan shaxs ma'naviy qiyofasi elementlari ma'naviy yuksaklikni ixtiyor etgan insonning butun hayoti davomida o'zaro aloqadorlikda va o'zaro ta'sirda o'zgaradi.

Yuksak ma'naviy qiyofa har qanday jamiyatning ijtimoiy kapitali, uning jadal taraqqiyotini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi.

YOSHLAR IJTIMOIIY-MA'NAVIY QIYOFASI SHAKLLANISHIDA DINSHUNOSLIK FANINING O'RNI: TAHLIL VA NATIJALAR

Ahmedova Dilrabo

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti "Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası
katta o'qituvchisi, Qarshi

Annotatsiya: Ushbu maqolada yoshlar ijtimoiy-ma'naviy qiyofasi shakllanishida diniy ta'limning o'rni hamda yoshlarning ma'naviy fazilatlari shakllanishida din, oila, mahalla, ta'lim muassasalari, jamoatchilik o'rni haqida ham fikrlar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: Ma'naviyat, axloq, oila, qiyofa, jamiyat, davlat siyosati, ma'rifat, ishonch, burch, qonun, huquq, daxldorlik, ma'suliyat, ishonch.

Abstract: In this state, the role of religious education and formation of the social image of youth and the role of religion, society, education, society and formation of spiritual qualities of youth are presented in this state.

Keywords: Spirituality, morality, family, image, society, state policy, enlightenment, trust, duty, law, right, involvement, responsibility, trust.

Аннотация: В данной статье представлены роль религиозного образования в формировании социального образа молодежи и роль религии, семьи, соседства, учебных заведений, общества в формировании духовных качеств молодежи.

Ключевые слова: Духовность, мораль, семья, имидж, общество, государственная политика, просвещение, доверие, долг, закон, право, сопричастность, ответственность, доверие.

O'zbekiston prezidenti Sh.Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasida "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiyasini qabul qilish taklifini kiritdi. Bu taklif O'zbekiston butun jahon jamoatchiligiga islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini yetkazishni eng muhim vazifa, deb hisoblashini ta'kidlab o'tdi.

Shuningdek nutqda "...Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz. Biz muqaddas dinimizni zo'ravonlik va qon to'kish bilan bir qatarga qo'yadiganlarni qat'iy

qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosas qila olmaymiz. Islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarni asrab-avaylashga da'vat etadi", — deb ta'kidladi O'zbekiston Prezidenti [1; 7-b].

Diniy ta'lim – diniy globallashuv sharoitida diniy bag'rikenglikni rivojlantiruvchi yagona omil emas, albatta. Ayni damda u diniy tarbiya bilan uyg'unlikda amalga oshirilmog'i darkor. Ta'lim va tarbiya uyg'unligi shaxs insonparvar diniy e'tiqodi, fazilatlari, bilimlari, tasavvurlari, qadriyatlarining shakllanishi va kamol topishi uchun mustahkam poydevor yaratadi. Shunday ekan, diniy tarbiya shaxsni diniy bag'rikenglik ruhida voyaga yetkazishda, jamiyatdagi diniy bag'rikenglik muhitini saqlashda katta rol o'ynaydi.

Diniy tarbiya deganda odatda muayyan dinga xos bo'lgan xulq-atvor normalari va qadriyatlarini, dinning ijtimoiy ahamiyatini tarbiyalanuvchiga singdirish jarayoni tushuniladi. Ta'rifdan ko'rinib turibdiki, diniy tarbiyaning ikki asosiy vazifasi mavjud: a) muayyan dinga xos bo'lgan xulq-atvor norma va tamoyillarini shaxsga singdirish orqali uning dunyoqarashi va hayotiy faoliyatiga ta'sir ko'rsatish; b) dinning ahamiyati va inson hayotida tutgan o'rnini tushuntirib berish orqali uning dinga munosabatini o'zgartirish.

Diniy tarbiyaning har ikkala *aspekti* ham muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, shaxsga muayyan dinga xos bo'lgan xulq-atvor norma va tamoyillari-ning singdirilishi uning hatti-harakati va faoliyatini ijobiy tomonga o'zgartiradi. Chunki jahon dinlarining barchasi inson xulq-atvorining axloq normalariga mutanosib bo'lishini talab qiladi. Masalan, islomda insonning umume'tirof etilgan axloq normalariga tayangan xulq-atvori odob deb ataladi va u odam bolasining asosiy ziynati sifatida tavsiflanadi. "Tilimizda "odob" tarzida talaffuz qilinishga odatlanib qolingan arabcha "adab" so'zi,- deb yozadi Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf,- aslida yaxshilikka chaqirishni anglatadi, u "ma'daba" o'zagidan olingan. Ma'daba esa odamlarni yaxshilikka, ma'naviy ziyofatga chaqirishni anglatadi. Odob ham odamlar doimo da'vat qilinadigan ma'naviy "ma'daba", ya'ni ziyofat bo'lgani uchun shu nomni olgan. Demak, odob yaxshilik demakdir". Islomda odob masalalariga alohida e'tibor beriladi. Odobli insonning e'tiqodi baquvvat bo'ladi, uning jamiyat a'zolari o'rtasidagi nufuzi ham osha boradi. "Beodoblik barcha narsani, jumladan, amalni ham, qalbni ham, tilni ham, boshqa barcha urinishlarni ham buzadi. Odobsiz odam biror narsaga erishishi, jamiyatda yaxshi o'rin topishi mumkin emas. Odobsiz kishi hatto boshqa-lar bilan aloqasi,

munosabatlarini ham yaxshilay olmaydi”. Binobarin, jamiyat a’zolariga diniy tarbiya orqali odob normalarining singdirilishi uni ezgulik va yaxshilikka yetaklaydi, xolos [2; 97-b].

Ikkinchidan, diniy tarbiya davomida tarbiyalanuvchiga dinning ahamiyati va inson hayotida tutgan o’rnining tushuntirib berilishi ham foydadan xoli emas. Chunki din jamiyat a’zolarini yaxshilikka, ezgulikka, hamjihatlik va o’zaro hurmatga chorlab turadi. Dinning asl g’oyalarini o’zlashtirgan shaxs jamiyatning boshqa a’zolari bilan o’zaro hamkorlikda faoliyat ko’rsatishga odatlanadi. U o’zga dini konfessiya vakillariga ham sabr-toqa bilan munosabatda bo’la biladi. Uni turli g’ayriinsoniy va soxta diniy qarashlar bilan chalg’itib bo’lmaydi. Aksincha, “iymonsiz, dinsiz kishining qadr-qiymati va tayanchi bo’lmaydi. U tashvishli, notinch va xavotir bilan yashaydigan insondir. U o’zining haqiqatini, nima uchun bu dunyoga kelgani, unga hayotni kim bergani va nima uchun bergani, so’ngra vaqti kelib nima uchun tortib olishini ham anglab yetmaydi” [3; 94-b].

O’zbekistonda diniy ta’limning tarixiy ildizlari uzoq o’tmishlarga borib taqalgani kabi diniy tarbiyaning *tarixi* ham ancha katta davrni qamrab oladi. Umuman, olganda islom dini kirib kelganidan buyon turli sub’ektlar orqali amalga oshirilgan milliy tarbiyaning o’zi diniy tarbiya elementlari bilan uyg’unlashib ketgan. Masalan, oiladagi farzand tarbiyasi bola dunyoga kelgan ilk pallalardan oq islomiy qoidalar asosida amalga oshirila boshlangan. “Farzand tug’ilishi bilan bu ulug’ ne’mati uchun Allohga ko’p maqto’v va shukronalar aytish, ushbu xursandchilikni boshqalar bilan baham ko’rish, bolaning qulog’iga azon aytish, unga chiroyli islomiy ism qo’yish, birinchi kundanoq uni halol yo’l bilan rizqlantirish” – oilaviy tarbiyaning mazkur ilk elementlari aynan islom odobi normalari bilan sug’o-rilgan. Mahallalarda ham kishilardan islom odobi asosida faoliyat ko’rsa-tish talab qilingan, mazkur qoidalarni buzganlar jamoatchilik tomonidan qattiq qoralangan. Shu tariqa shaxs diniy normalar asosida tarbiyalana borilgan.

Bugungi kunda, bir tomondan, oilada, ta’lim maskanlarida, mahallalarda, mehnat jamoalarida, turli tashkilot va korxonalarda amalga oshirilayotgan axloqiy tarbiyada diniy tarbiya elementlari saqlanib qolgan. Ikkinchi tomondan esa, diniy tarbiyaning o’zi turli shakldagi tarbiyaviy faoliyat kontekstida amalga oshirilmoqda. Bunga asoslanib konstatatsiya qilish mumkinki, mamlakatimizda bugungi kunda ham fuqarolar diniy tarbiyasi olib borilmoqda. XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Buxoro madrasalarining soni haqida turli manbalarda va asarlarda turlicha ma’lumot

qayd etiladi. N.Xanikov madrasalar sonini 180-200 ta, talabalar sonini esa 15-16 ming nafar deb ko'rsatgan [4; 105-b].

Biroq XXI asr voqeligi diniy tarbiya samaradorligini yanada oshirishni taqozo qilmoqda. Chunki yangi asrda g'ayriinsoniy, insonni g'ayriij-timoiy maqsadlarga chorlovchi g'oyalar targ'iboti va tarqalishi bag'oyat jadallashdi. "Ommaviy madaniyat" degan niqob ostida,- deb yozgan edi I. Karimov,- axloqiy buzqlik va zo'ravonlik, individualizm, egotsentrizm g'oyalarini tarqatish, kerak bo'lsa, shuning hisobidan boylik orttirish, boshqa xalqlarning necha mingyillik an'ana va qadriyatlari, turmush tarzining ma'naviy negizlariga bepisandlik, ularni qo'porishga qaratilgan xatarli tahdidlar odamni tashvishga solmay qo'ymaydi". Globallashuv oqibatida ushbu g'oyalarni tarannum etuvchi asarlar, filmlar, suratlar mamlakatimiz-ga kirib kela boshladi. "Biroq mazkur asar, film va suratlarining aksariyatida qahramonlarning axloqiy normalarga befarqligi, axloqsizlik bilan yo'g'rilgan turmush tarzi ifodalanadi. Aynan ana shunday namoyish jamiyat a'zolari, ayniqsa yoshlar dunyoqarashida salbiy iz qoldirmoqda. Ayrim yigit va qizlar ongida ajdodlardan meros bo'lib qolgan axloqiy normalarga emas, o'zga mamlakatlarda ildiz otgan me'yorlarga, ba'zan axloqsizlik andozalarga amal qilish istagi paydo bo'lmoqda. Oqibatda jamiyat-dagi axloqiy normalar vorisiyligi buzilmoqda. Asrlar davomida me'yoriy mazmunga ega bo'lgan, kishilar turmushini, ular o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solib kelgan salom-alik, uyat, aldamaslik, to'g'rilik, rostgo'ylik, o'zaro yordam, mehr, haromdan hazar qilish, yolg'onchi, firibgar, maqtanchoq kishilarga salbiy munosabat kabi axloqiy tushunchalar o'z qadr-qimmatini yo'qotmoqda. Bunday fazilatlar va xislatlardan mahrum, axloqsizlik girdobida qolgan shaxs esa jamiyatning boshqa a'zolariga, shu jumladan o'zga diniy konfessiya vakillariga hurmat bilan munosabatda bo'la olmaydi, ular bilan hamkorlik qilmaydi. Shu boisdan bunday kishilarning mavjudligini jamiyatdagi diniy bag'rikenglik muhitini zaiflashtiruvchi omil sifatida baholamoq darkor [5; 103-b].

Diniy tarbiya samaradorligini oshirishga bo'lgan ehtiyoj nuqul g'ayriinsoniy g'oyalar targ'iboti va tarqalishi bilan bog'liq emas. Keyingi yillarda islomning asosiy g'oyalari va tushunchalarini to'g'ri talqin qilish hollari ko'payib qoldi. Masalan, "shunday noto'g'ri talqin qilinadigan so'zlardan biri jihod so'zidir. Jihod diniy ma'noda "Alloh hohishini bajarishda bor kuchini sarflash, harakat qilish" ma'nosini bildiradi. Bundan kelib chiqib "mujohid" degani – Allohning hukmlarini amalga oshirishda bor imkoniyatdan foydalanib kuchini sarflaydigan kishiga aytiladi. Qo'l jihodi

- qonunbuzarlikni to'xtatishga qaratilgan harakat, qalb jihodi - o'z naf-si bilan kurashish, til jihodi - amri ma'ruf nahyi munkar, yaxshilikka chaqirish yomonlikdan qaytarish. demakdir. Biroq ayrim davralar o'z manfaatlari yo'lida ushbu tushunchani buzib talqin qilmoqdalar, uni musulmonlarni g'ayridinlarga qarshi urushga jalb qilish maqsadida ishlatmoqdalar. Afsuski, diniy tarbiya ko'rmaganligi bois bunday aldovlarga ishonib qolayotganlar ham talaygina.

“Yana shunday noto'g'ri talqin qilinadigan so'zlardan biri hijrat so'zidir. “Hijrat” so'zi lug'atda bir narsadan ajrash, uzilish, tark etish, uzoqlashish degan ma'nolarni anglatadi. Istilohda esa Payg'ambarimiz (s.a.v.) boshchiliklaridagi bir qancha sahobai kiromlarning Makkai mukarraman Madinai munavvaraga ko'chib o'tishlariga aytiladi. Ammo hozirgi kunda turli adashgan firqa va guruhlar “hijrat” so'zini atay o'zlarining foydasiga xato talqin qilishmoqda. Ushbu manfur kimsalarning gapiga ko'ra, odam qaysi yurtda yashashidan qat'i nazar, qonxo'rlarni, qotillarni, jangarilarni tayyorlayotgan lagerlarga hijrat qilib, ularga qo'shilmagunicha chin musulmon bo'lmas emish” [6; 64-b]. Diniy tarbiyasida kamchiligi bor kishi oson-gina bunday noto'g'ri talqinlar domiga tushib qoladi.

Yuzaga kelayotgan vaziyatda faqat oqilona tashkil qilingan *uzluksiz diniy tarbiyagina* diniy bag'rikenglik muhitini saqlab qola oladi. Shu o'rinda masalaning bir jihatiga diqqatni qaratib o'tmoq zarur. Dunyoviy xarakterga ega bo'lgan, ayni paytda dinning ijtimoiy pozitsiyalari katta bo'lgan jamiyatda uzluksiz diniy tarbiyaning asosiy *maqsadi* jamiyat a'zolarini o'z ijtimoiy faoliyatini diniy xulq-atvor normalariga mos holda tashkil etishga, boshqa din va diniy konfessiya vakillariga sabr-toqat bilan munosabatda bo'lishga tayyorlash bilan bog'liq. Ushbu maqsadga yo'naltirilgan uzluksiz diniy tarbiya, bir tomondan, davlatning mutasaddi tashkilotlari, ikkinchi tomondan, O'zbekiston musulmonlar idorasi rahbarligida amalga oshirilmog'i, mazkur tashkilotlar sa'y-harakati bilan muvofiqlashtirib borilmog'i darkor. Buning natijasida, birinchidan, diniy tarbiyaning haqiqatan ham uzluksiz davom etilishiga erishiladi. Ikkinchidan, bunday yondashuv diniy-tarbiyaviy ishlarni yagona maqsad yo'lida maqbul uslub va usul-lar, omil va vositalar yordamida amalga oshirish imkonini beradi. Uchinchidan, shu yo'l bilan davlat va din idoralarining diniy tarbiya borasidagi potensialini uyg'unlashtirish mumkin bo'ladi. To'rtinchidan, mazkur chora orqali diniy-tarbiyaviy ishlarning ijtimoiy manfaatlarga zid maqsadlarga yo'naltirilishining oldi olinadi.

Fikrimizcha, uzluksiz diniy tarbiya tizimi quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga olmog‘i lozim:

- oilada amalga oshiriladigan diniy tarbiya;
- ta’lim maskanida amalga oshiriladigan diniy tarbiya;
- mahallada amalga oshiriladigan diniy tarbiya;
- jamoat tashkilotlari yordamida amalga oshirilgan diniy tarbiya;
- targ‘ibot tizimi yordamida amalga oshirilgan diniy tarbiya.

Uzluksiz diniy tarbiya *oiladan* boshlanadi. Aynan oilada din, uning ahamiyati haqidagi tasavvurlarga poydevor yaratiladi. Bolalar diniy axloq normalariga rioya etgan holda faoliyat ko‘rsatishga tayyorlanadi. Lekin oila-dagi diniy tarbiya buning bilan cheklanib qolmasligi lozim. Uning davomida bolalarning o‘zga dinlar to‘g‘risidagi tasavvurlari ham shakllantirilmog‘i, ular boshqa din vakillariga bag‘rikenglik bilan munosabatda bo‘lishga ko‘niktirilmog‘i lozim. Vizual kuzatishlarning guvohlik berishicha, bugungi kunda oiladagi diniy tarbiyaning eng zaif nuqtasi ham mazkur vazifaning bajarilmayotgani bilan bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Boshqacha aytganda, o‘zbek oilalarida farzandlar tarbiyasida din imkoniyatlaridan keng foydalaniladi, bundan tashqari ularning islom g‘oyalari va normalari to‘risidagi qarashlariga poydevor yaratiladi, lekin bolalarga xristianlik, buddaviylik kabi boshqa dinlar hususida biror bir ma’lumot berilmaydi. Buning na-tijasida bolalar mazkur din vakillariga qanday munosabatda bo‘lish kerakligini o‘zlashtira olmay qoladilar. Ushbu muammodan kelib chiqqan holda, oiladagi diniy tarbiya mazmunini boyitish, o‘zga diniy konfessiyalar haqida ma’lumotlar berish imkoniyatlarini ko‘rib chiqish lozim bo‘ladi. Buning uchun “Oilada diniy tarbiya” rukni ostida uslubiy qo‘llanmalar turkumini tayyorlash va tarqatish zarur, deb hisoblaymiz. Bu va bunga o‘xshagan boshqa tadbirlar orqali oilaviy diniy tarbiya samaradorligining oshirilishi jamiyat a’zolarini bolalik chog‘idanoq diniy bag‘rikenglik ruhida tarbiyalash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Oilada boshlangan diniy tarbiyani *ta’lim maskanlarida* davom ettirish lozim. Xususan, umumta’lim maktablari, litsey, kollej va texnikumlardagi diniy tarbiya tatbiq etilishi taklif qilinayotgan “Jahon dinlari” fanidan o‘tiladigan darslar, oliy ta’lim muassasalaridagi diniy tarbiya “Dinshunoslik” fani doirasidagi mashg‘ulotlar davomida olib borilishi mumkin. Bundan tashqari, diniy tarbiyani amalga oshirishda ta’lim maskanlarining salmoqli ma’naviy-tarbiyaviy mexanizmlaridan foydalanish im-koni katta. Shuningdek, ta’lim maskanlarida o‘tkaziladigan

tarbiyaviy soat-larning muayyan qismini diniy-tarbiyaviy mavzularga bag'ishlash, din ulamolari bilan turli uchrashuvlarni tashkil qilish, turli diniy konfessiya vakillarini jalb qilgan holda ma'rifiy tadbirlar o'tkazish ham samara berishi mumkin [7; 48-b].

Ayni paytda ta'lim muassasalarining ma'rifiy funksiyalari bilan bog'liq ayrim choralar ham diniy tarbiya omili vazifasini o'tashi mumkin. Masalan, ta'lim muassasalarida mehnat jamoalarining ko'pmillatli tus olishi, o'zga tilda tahsil oladigan guruhlarining ko'payishi ham diniy bag'rikenglikni shakllantirishga xizmat qiladi. Yoshlar o'z tengqurlari bilan do'stona munosabatlarni tez yo'lga qo'yadilar. Ta'lim maskanida o'zga millatga mansub kishilarning, turli tillarda tahsil oladigan guruhlarining mavjud bo'lishi ularning shaxslararo munosabatlari doirasini boshqa millat, diniy konfessiya vakillari hisobiga kengaytiradi. Natijada yigit va qizlar o'zga konfessiya vakillari bilan muloqotda bo'lish malakasiga ega bo'ladilar.

Mahallalardagi diniy tarbiya pand-nasihat shaklida olib borilmog'i lozim. "Nasihat" so'zi lug'atda "xolis", "pokiza", "sodiq" ma'nolarini anglatadi. Urfda esa bir kishining boshqasiga xolis niyat, sodiqlik bilan yaxshi yo'l-yo'riqlarni aytishidir. Rasululloh (sollallohu alayhi vasallam): "Din nasihatdir!" deganlarida dinning mohiyati nasihat, to'g'rilik va barqarorlik hamda xotirjamlik ekanini nazarda tutganlar". Ushbu mulohazalardan xulosa chiqarish mumkinki, nasihat qilishning o'zi shaxs ongi va faoliyatiga ta'sirning diniy uslubidir. Ushbu uslubdan foydalangan holda kishilarni to'g'ri yo'lga solish, yaxshilikka chorlash, g'ayriijtimoiy maqsadlardan qaytarishning o'zi diniy tarbiyadir. Biroq "nasihat qilishning turli uslublari, qonun-qoidalar bor. Eng muhimi shuki, nasihat qilishda har qanday g'arazli maqsadlardan voz kechish, uning odoblari va qonun-qoidalariga rioya qilish lozim" Ana shunday qonun-qoidalar asosida amalga oshirilgan pand-nasihatdan mahalla ahlida diniy bag'rikenglikni yuksaltirish uslubi sifatida foydalanish mumkin [8; 142-b].

Diniy tarbiyani amalga oshirishda *jamoat tashkilotlarining* ham o'ziga xos o'rni bor. Chunki jamoat tashkilotlari o'xshash manfaatlarga ega bo'lgan fuqarolarni birlashtiradi. Bunday tashkilotlarda diniy tarbiyani muayyan guruhning manfaatlari, hayotiy qiziqishlariga mutanosib ravishda amalga oshirish imkoniyati paydo bo'ladi. O'z-o'zidan ma'lumki, manfaatlarga mos holda olib borilgan tarbiyaviy ta'sir ayniqsa samarali bo'ladi. Biroq buning uchun mazkur jamoat tashkilotlari diniy-tarbiyaviy ishlarga ham e'tibor qaratmoqlari, ushbu tadbirlarni ilmiy uslublar asosida,

sifatli va samarali, mutaxassislarni jalb qilgan holda olib bormoqlari lozim [9; 48-b].

Diniy tarbiyani ommaviy ravishda amalga oshirishda milliy ma'naviy targ'ibot sistemasidan foydalanish mumkin. Biroq buning uchun ushbu sistemaning o'zi zamonaviy xarakterga ega bo'lmog'i, samarali faoliyat ko'rsatmog'i lozim. Mavzuni maxsus tadqiq qilgan mutaxassislar milliy ma'naviy targ'ibot sistemasini takomillashtirish uchun quyidagi choralarga e'tiborni qaratishni taklif qiladilar:

- ma'naviy-ma'rifiy ishlar tashkilotchilarini tayyorlash va tanlash sistemasini takomillashtirish;
- ma'naviyat targ'ibotchilarini tayyorlash ishlarini yangi bosqichga ko'tarish;
- jamiyatning ma'naviy sohasiga, shaxs ma'naviy qiyofasiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan muammolarni aniqlash, tahlil qilish va umumlashtirishga xizmat qiladigan mexanizmni vujudga keltirish;
- ma'naviy-ma'rifiy ishlar, jumladan ma'naviy targ'ibot ishlari rejasini tuzishni tubdan o'zgartirish;
- ma'naviy targ'ibot vositalaridan foydalanishda mutanosiblikka erishish;
- ma'naviy targ'ibot uzluksizligini ta'minlash;
- ma'naviy targ'ibot ishlarining tabaqalashtirgan holda amalga oshirilishini takomillashtirish.
- ma'naviy targ'ibot sistemasining moddiy-texnika bazasi va moliyaviy resurslarini muttasil takomillashtirib borish;
- ma'naviy targ'ibot ishlariga bo'lgan munosabatni o'zgartirish.

Tilga olingan choralar asosida milliy ma'naviy targ'ibot tizimi samaradorligining oshirilishi jamiyatda olib borilayotgan ma'naviy-tarbiyaviy ishlarni, shu jumladan diniy-tarbiyaviy faoliyatni yangi bosqichga ko'taradi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, diniy globallashev sharoitida diniy bag'rikenglikni rivojlantirish uchun diniy ta'lim diniy tarbiya bilan uyg'unlikda amalga oshirilmog'i darkor. Ta'lim va tarbiya uyg'unligi shaxs insonparvar diniy e'tiqodi, fazilatlar, bilimlari, tasavvurlari, qadriyatlarining shakllanishi va kamol topishi uchun mustahkam poydevor yaratadi. Jamiyatda amalga oshiriladigan uzluksiz diniy tarbiya samarali kechishi uchun uning maqsadi jamiyat a'zolarini o'z ijtimoiy faoliyatini diniy xulq-atvor normalariga mos holda tashkil etishga, boshqa din va diniy

konfessiya vakillariga sabr-toqat bilan munosabatda bo'lishga tayyorlash bilan bog'lanmog'i darkor. Ushbu maqsadda olib boriladigan diniy tarbiya, bir tomondan, davlatning mutasaddi tashkilotlari, ikkinchi tomondan, O'zbekiston musulmonlar idorasi tomonidan muvofiqlashtirib borilishi kerak. Uzluksiz diniy tarbiyaning asosiy bosqichlari esa oilada, ta'lim maskanida, mahallada, jamoat tashkilotlari va targ'ibot tizimi yordamida amalga oshiriladigan tarbiyaviy ishlardan tarkib topishi lozim.

1. Diniy globallashtirish sharoitida diniy bag'rikenglik g'oyalarini keng targ'ib va tashviq qilish, jamiyatdagi diniy bag'rikenglik muhitini asrab-avaylash, jamiyat a'zolarini o'zga din va uning vakillariga sabr-toqat bilan munosabatda bo'lishga odatlantirish uchun eng avvalo uzluksiz diniy ta'lim tizimini takomillashtirish zarur bo'ladi.

2. Uzluksiz diniy ta'lim tizimini takomillashtirish uchun mamlakatimizda diniy ta'lim borasida ko'p asrlar davomida to'plangan tajribalarni umumlashtirish, professional diniy ta'lim tizimiga muqobil ravishda dunyoviy ta'lim muassasalaridagi dinga oid akademik ta'limni rivojlantirish kerak.

3. Diniy globallashtirish sharoitida diniy bag'rikenglikni rivojlantirish uchun diniy ta'lim diniy tarbiya bilan uyg'unlikda amalga oshirilmog'i darkor.

4. Uzluksiz diniy tarbiya samarali kechishi uchun mazkur jarayon davlatning mutasaddi tashkilotlari va O'zbekiston musulmonlar idorasi tomonidan muvofiqlashtirib borilishi, bosqichma-bosqich ravishda oilada, ta'lim maskanida, mahallada, jamoat tashkilotlarida, targ'ibot tizimi yordamida amalga oshirilishi kerak.

1. Uzluksiz diniy ta'lim tizimini takomillashtirish uchun quyidagi tavsiyalarga e'tiborni qaratish zarur bo'ladi:

- mamlakatimizda diniy ta'lim borasida ko'p asrlar davomida to'plangan tajribalarni umumlashtirish;
- professional diniy ta'lim tizimiga muqobil ravishda dunyoviy ta'lim muassasalaridagi dinga oid akademik ta'limni rivojlantirish;
- uzluksiz diniy ta'limni "Ta'lim to'g'risidagi" Qonunda belgilab berilgan tamoyillarga bo'ysundirish;
- maktab, kollej, litsey va texnikumlarda "Jahon dinlari", oliy ta'lim muassasalarida "Dinshunoslik" fanining o'qitilishini ta'minlash;
- mehnat jamoalari va mahallalardagi ma'rifiy tadbirlar doirasida diniy mavzularga bag'ishlangan o'quv kurslari tashkil etish.

2. Jamiyatda amalga oshiriladigan uzluksiz diniy tarbiya samaradorligini ta'minlash uchun quyidagi tavsiyalarga e'tiborni qaratish zarur bo'ladi:

- diniy tarbiya jarayonini davlatning mutasaddi tashkilotlari va O'zbekiston musulmonlar idorasi tomonidan muvofiqlashtirib borilishini ta'minlash;

- oiladagi diniy tarbiya mazmunini boyitish maqsadida "Oilada diniy tarbiya" rukni ostida uslubiy qo'llanmalar turkumini tayyorlash va tarqatish;

- ta'lim maskanlaridagi diniy tarbiya mazmunini boyitish maqsadida o'tkaziladigan tarbiyaviy soatlarning muayyan qismini diniy-tarbiyaviy mavzularga ajratish;

- mahallalardagi diniy tarbiya samarasini oshirish maqsadida pand-nasihat uslubidan foydalanish amaliyotini takomillashtirish;

- jamoat tashkilotlarining diniy-tarbiyaviy ishlarini ilmiy uslublar asosida yo'lga qo'yish;

- milliy ma'naviy targ'ibot sistemasining diniy-tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalanish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. Mirziyoyev Sh.M. Yurt qahramonlarining qadri baland, xotirasi muqaddas.// Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. J.2.- T.:O'zbekiston, 2018.

[2]. Abdurazakova M., Abidjanova D., Bekmuradov M. va b. Tinchlik va bag'rikenglik atamalari: Izohli lug'at. – T.: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2005.

[3]. Qoriev U., Hakimjonov M. Arabi ajamlar ustozlari//O'zbekiston adabiyoti va san'ati jurnali. 2007 yil, №2, 48-49-betlar.

[4]. Niyozov G'., Ahmedov A. Sharqona odob-ahloq-milliy tarbiyamiz asosi.-T.: O'zbekiston, 2012, 102-103-betlar.

[5]. Ata-Mirzayev O., Gentshke V., Murtazayeva R. O'zbekistonda millatlararo tolerantlik: tarix va hozirgi davr. – T.: Universitet, 2004.

[6]. Bobojonova F.X. Buxoro madrasalari - ma'naviyat durdonasi.// Scientific progress, 2021, №1.

[7]. Ostonov J. O'zbekistonda diniy ta'lim: muammo va istiqbollari.// tarjumon.uz, 2022, 11 aprel.

[8]. Choriyev S., Majidov M. Ijtimoiy fanlarni o'qitish – shaxsni takomillashtirishning muhim vositasi.// Ijtimoiy fanlar, 2021, №1.

[9]. Qodirova Z.R., Sharipov A.J., Alimasov V.A., Karimova E.G., Madayeva Sh.O. Yoshlar ijtimoiy faolligi va tolerantligini yuksaltirishning ijtimoiy-falsafiy masalalari. – T.: Falsafa va huquq, 2006.

VIEWS OF JADIDIDS ON RELIGIOUS TOLERANCE

Karimov Gulomnazir Kholmatkhanovich

Independent researcher of Fergana State University

Annotation: This thesis discusses the views of our Jadid scholars M. Behbudi, A. Fitrat and Munavvarqori Abdurashidkhanov on religion and religious tolerance, as well as the fact that Jadids deeply understood the harmonious aspects of the Muslim world and world civilization, that at different times believers of different religions lived in peace and harmony in this region, that confessions and ethnicities existed, and that the roots of religious tolerance go back a long way.

Keywords: Turkestan, Jadids, religious tolerance, tolerance, belief, goodness, virtue.

The Jadids, the national progressive intellectuals of Turkestan in the late 19th and early 20th centuries, also expressed the ideas of religious tolerance. Their prominent representatives - Mahmudkhodja Behbudi, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori Abdurashidkhanov and others - promoted the ideas of tolerance both in their works and in their practical activities.

Thanks to the cooperation and contacts of our national progressive intellectuals with their colleagues in other Muslim regions of Russia, the ideas and practice of tolerance developed in their activities. Mahmudkhodja Behbudi, one of the brightest representatives of the Jadid idea, during the heated debates on the forms of state governance in Turkestan, in particular, at the congress of the Executive Committees of the Turkestan region in April 1917, he staunchly defended the equal participation of the indigenous population in the work of elected bodies. "It would be wrong to call Muslims backward and fanatical," he insists, "we do not know each other well at all, we have not lived together for long, and only now freedom unites us, and Muslims are interested in such a union. The separation of city administrations from each other is not in the interests of the Russians either, in many cities the parts inhabited by Russians cannot satisfy their needs. The Russians must work together with young Muslims. The Russians should not be afraid of being squeezed. The Jews among the Muslims of Bukhara have lived, prospered, and developed for 1,200 years. The Europeans, who have culture and armies, should not be afraid, for their part, reducing the rights of Muslims would contradict the principles of democracy¹.

¹ . Murtazaeva R.H. Interethnic relations and tolerance in Uzbekistan. – T.: University, 2007. – P. 24. (- 184 p.)

The Jadids deeply understood the harmonious aspects of the Muslim world and world civilization, recognized that in different eras, believers of different religions lived in this region in peace and harmony, confessions and ethnicities existed, and the roots of religious tolerance go back a long way. To this end, they turned to the history of Europe and Asia and came to the conclusion that the succession and interdependence of cultures in the long process of gradual development was the main factor in the establishment of the principle of religious tolerance¹.

Abdurauf Fitrat, putting forward the idea of religious tolerance, rejects narrow-mindedness. He often refers to the history of Christianity, including the period of the Inquisition, in order to show that the people's unlimited confidence in the innocence of scholars leads to ugly consequences. He cites many evidence to prove his ideas. For example, Fitrat indicates the causes of the decline through the following considerations: "Indeed, Bukhara and the Bukhara people are still very pitiful, and the actions of these selfish scholars have indeed caused the decline of the nation"².

Tolerance, freedom and friendly attitude towards all peoples were the main factors that led to the rise of the political activity of the Jadids to a high level. This was especially clearly manifested in the idea of Turkistan autonomy. Autonomy was the first attempt to build a national state based on universal ideas tested in world experience.

The traditions of religious tolerance in their various forms found their own unique expression at all stages of the development of socio-philosophical thought among Central Asian scholars, which can be illustrated by separate, most vivid examples. Our great scholars and thinkers who emerged from our homeland "...combining religious worldview with encyclopedic knowledge..."³ developed the social, theoretical-philosophical and spiritual-moral aspects of international friendship and harmony, inter-state cooperation, inter-religious trust and respect in the Middle Ages.

Until the establishment of Soviet power in Uzbekistan, Islam served as the spiritual food of society. The people who suffered the most from Marxist atheism were the Uzbeks. But the hated regime could not achieve its goal. It could not have been otherwise. Because the majority of Uzbek citizens who were forcibly incorporated into the former "red empire" had

¹ Gulomov A.B. Views of modern thinkers on ecological culture: historical and philosophical analysis. Dissertation written for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy. – Bukhara, 2021. – P. 106-107.

² Abdurauf Fitrat. Indian Travelogue/ Selected Works, Vol. 1. – Tashkent, 2000. – P. 76.

³ Karimov I.A. On the Path of Security and Stability. Vol. 6: Uzbekistan on the Threshold of the 21st Century: Threats to Security, Conditions of Stability and Guarantees of Development. - T.: "Uzbekistan", 1998. – P. 117.

one more thing in common, besides being “Soviet people”. This was Islam, regardless of ethnicity, language, and race. All Muslims in the world live in at least two cultural environments. One is the local culture associated with the ethnic composition of the Motherland, and the other is the Muslim culture that was formed after the adoption of Islam. In Muslim countries with a long history, these two environments are closely intertwined¹.

In the present era, when we are in the process of realizing our identity and restoring our spiritual values due to independence, our attitude towards religion in general and towards the religion of our ancestors - Islam in particular - has radically changed.

“Religious tolerance has always served as a kind of shield against religious hostility. It paved the way for the coexistence of different beliefs in one time and place, the formation of cooperation and harmony between their bearers. This, in turn, served the peace and development of the country, the development of universal human culture and spirituality.” In the 19th century, when peasants who were forcibly relocated from the central regions of Russia found themselves in a helpless situation, the Muslim population provided them with all possible assistance. Hieromonk Khariton, who witnessed the events of that time, testified: “The local population treated the helpless nomads with compassion, without which many of them would have died of hunger and poverty”².

Based on the history of such friendly relations, our first president Islam Karimov emphasized: “The coexistence of Muslims and Christians in Uzbekistan is a rare example of religious and spiritual harmony and deserves to be considered the best example of tolerance towards representatives of all religions”³. Religious tolerance means the primacy of mutual understanding, respect, harmony and cooperation between believers of different religions. All religions in the world are based on the ideas of goodness, which are based on a number of noble virtues, such as honesty, peace, kindness and friendship. They call on people to honesty and purity, kindness, humanity and tolerance. It becomes a reality as a result of the systematic and gradual activities of religious organizations, state institutions and public organizations, as well as the consistent implementation of these requirements, rules and values by individual people.

¹ Rasulov A. Uzbekistan – a Land of Religious Tolerance // Principles of Religious Tolerance in the Interpretation of Youth. – Tashkent: Movarounnahr, 2015. – P. 14.

² Archbishop Vladimir. Friends Are Looking for in the East, T.: 2000. – P. 43.

³ Karimov I.A. On the Path of Spiritual Upliftment. – T.: “Uzbekistan”, 1998.

In the current process of globalization, the problem of religious tolerance is one of the most urgent issues for the countries of the world community. The adoption of the Declaration of Principles of Tolerance by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization UNESCO on November 16, 1995 is a vivid proof of this¹. In Article 1 of this declaration, the concept of tolerance is defined as “respect, acceptance and correct understanding of the rich diversity of cultures in our world and the diverse manifestations of human individuality”². Therefore, the idea of religious tolerance, by its essence, means the coexistence of people of different religious beliefs in a single homeland, in cooperation with each other for the sake of noble ideas and noble goals. In modern times, this idea implies the cooperation of not only believers, but also members of society as a whole for the sake of goodness.

Religious tolerance, regardless of its interpretation, is an important condition for social stability and coexistence between representatives of different religions. In particular, religious tolerance means recognizing and respecting the values of people of other religious beliefs³.

The creation of the necessary conditions for the formation and development of knowledge related to freedom of conscience in people is a necessary condition for the state to ensure the dominance of an atmosphere of religious tolerance in society. At the same time, the creation of real mechanisms aimed at preventing acts and events that arouse hostility and enmity on the basis of belief, insulting feelings, also serves to ensure the stability of religious tolerance⁴.

In our multi-ethnic and multi-confessional country, a stable spiritual environment prevails due to the harmony between religions, the fair establishment of relations between religion and the state, and the harmonious teaching of secular knowledge and religious values in educational institutions.

After our country gained independence, the process of renewal in spiritual life, as a result of fundamental reforms, also brought the attitude towards religion back to its original state. The atheistic policy of the former

¹ Shabatov A. Religious tolerance is a guarantee of interethnic harmony. <https://qoraqalpoq.adliya.uz/qoraqalpoq/uz/publikatsii/detail.php?ID=311>

² UNESCO international normative documents. Conventions, agreements, protocols, recommendations, declarations. (Collection) “Declaration of the principles of tolerance”. – Tashkent: “Adolat”, 2004. – P. 91–92.

³ Kushaev U.R. The harmony of the ideas of tolerance in world religions. Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (DSc). – Tashkent, 2017. – P. 19.

⁴ Fundamentals of Islamic Studies (Textbook). – T.: “Tashkent Islamic University” Publishing and Printing Association, 2011. – P. 85. (- 102 p.)

Soviet system was abolished, freedom of conscience was guaranteed by law. At the same time, our statehood chose the path of democratic development.

Speaking about the relationship between religion and the secular state, first of all, it was clarified that the principle of separation of religion from the state forms its basis. This is stated in Article 75 of the Constitution: “Religious organizations are separated from the state and are equal before the law. The state does not interfere in the activities of religious organizations”¹. This article enshrines important rules. First of all, religious organizations, regardless of their denomination, operate in the same legal field. In addition, the organization of the activities of religious organizations is their internal matter and is free from state control².

A number of decrees of our President and resolutions of the Cabinet of Ministers have been adopted in our country to improve activities in the field of religion. A wide path has been opened for freedom of belief. Religious relations have been firmly established on the basis of the principle “Secularism is not atheism” and the clear conviction that “A person cannot live without faith.” After all, all heavenly religions are based on the ideas of goodness, which are based on a number of noble virtues, such as honesty, peace, kindness and friendship. They call on people to be pure, kind, and humane.

MILLATLARARO TOTUVLIK - BARQAROR RIVOJLANISH VA TARAQQIYOT OMILI SIFATIDA

Subxonberdiyev Firdavs Istam o`g`li

O`zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti biologiya yo`nalishi 2-kurs
talabasi

Xamrayeva Muslima

O`zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti milliy g`oya falsafa kafedrası
assistenti

Annotatsiya: Bu maqolada turli millat va elatlar orasida tolerantlik, totuvlik , birdamlik va bag`rikenglik kabi falsafiy tushunchalarning mohiyati O`zbekistondagi millatlararo totuvlik va bag`rikenglikning Markaziy Osiyodagi geomafkuraviy jarayonlariga ta`siri ijtimoiy – falsafiy tahlil etilgan. Bundan tashqari O`zbekistonning Markaziy Osiyo barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo`li borasida fikrlar yoritilgan.

¹ Constitution of the Republic of Uzbekistan. 01.05.2023. <https://lex.uz/docs/6445145>

² Yusupova N. Freedom of conscience is a priority task of a democratic state. <https://www.bukhari.uz/?p=12071>

Abstract: This article discusses the essence of philosophical concepts such as tolerance, harmony, solidarity and tolerance among different nations and peoples. In addition, there are socio-philosophical analyses and views on the impact of interethnic harmony and tolerance in Uzbekistan on geo-ideological processes in Central Asia and what results this impact has. In this regard, the example of Uzbekistan is used to illustrate ideas about the path of sustainable development and progress of Central Asia.

Аннотация: В данной статье рассматривается сущность таких философских понятий, как толерантность, согласие, солидарность и терпимость между разными нациями и народами. Кроме того, рассматривается влияние межэтнического согласия и толерантности в Узбекистане на геоидеологические процессы в Центральной Азии и последствия этого обсуждаются последствия. Также есть социально-философские анализы и взгляды на последствия секретности. В этом плане пример Узбекистана проливает свет на путь устойчивого развития и прогресса Центральной Азии.

Kalit soʻzlar: Tolerantlik, barqaror rivojlanish, ijtimoiy-falsafiy tahlil, dunyoqarash, geomafkura, totuvlik, etnik, koʻpmillatli, millat va elatlararo, sivilizatsiyalar.

Keywords: Tolerance, sustainable development, socio-philosophical analysis, worldview, geo-ideology, harmony, ethnic, multinational, national and interethnic, civilizations.

Ключевые слова: Толерантность, устойчивое развитие, социально-философский анализ, мировоззрение, геоидеология, гармония, этнический, многонациональный, национальный и межэтнический, цивилизации.

Barcha tarixiy zamonlarda insoniyat odamlar, davlatlar, sivilizatsiyalar oʻrtasida hamjihatlik, tinch va totuv munosabat oʻrnatish yoʻllarini topishga intilib kelgan. Garchi bu sohada saʼy-harakatlar hamisha ham muvaffaqiyatli chiqavermagan boʻlsada, har holda madaniy jihatdan oʻzaro munosabatlarga intilish, bagʻrikenglik feʼl-atvor tamoyili, doimiy maqsad boʻlib qolavergan. Oʻzbekiston koʻp millatli davlat tipiga mansubdir. Bu yerda asosiy millat oʻzbeklar bilan birga oʻz navbatida madaniyatiga va anʼanalariga ega boʻlgan 130dan ortiq millat va elatlar yashaydi. Ana shunday sharoitda, koʻpmillatli jipslashgan davlatni barpo etishda, millatlararo va elatlararo bagʻrikenglikka erishish siyosatining ahamiyati benihoya kattadir. Millatlararo munosabatlardagi yaangi tizimning qaror toppish jarayonlarini oʻrganishdan kuzatilgan maqsad

aholining barcha ijjimoiy guruhlari, ayniqsa, yoshlar o'rtasida shunday munosabatlarning holati haqida yaxlit va to'liq tasavvur olishdan iborat. "Mubolag'asiz aytish mumkinki, - deya ta'kidlagan edi O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov, - bizning kelajagimiz, mamlakatimizning kelajagi bizning o'rnimizga kimlar kelishiga, yoki boshqacharoq qanday kadrlar tayyorlashimizga bog'liq"[2]. Shubhasiz ko'rinib turibdiki, bag'rikenglik, millatlararo totuvlik tushunchalarini yoshlarga singdirish albatta, kadrlar zimmasidadir.

Endilikda insoniyat "biz yashab turgan dunyo qanday bo'lishi kerak", "qon to'kilishga, ekstremizmga, odamlar o'rtasidagi adovatga qanday qilib barham berish zarur", kabi masalalar ustida tinimsiz bosh qotirilmoqda. Ammo hali ham to'la-to'kis bu narsaga barham berilgani yo'q. Bag'rikenglik ya'ni tolerantlik insonning ongli hayotida va jamiyatning mentalitetida yangi ong va shuurni paydo qilib, ustuvor ahamiyatni kasb etmoqda. Tolerantlik to'g'risidagi konsepsiya yaqindagina qabul qilingan bo'lib, bu tushunchani shakllantirishda va targ'ib etishda YUNESKO va BMT tashkilotlari ko'p kuch sarflamoqda. 1995-yilda qabul qilingan deklaratsiyaga binoan tolerantlik bu fuqarolik jamiyatining qadriyati va ijtimoiy normasi deb ta'riflandi. Bag'rikenglik davlatlar o'rtasida keng miqyosda taraqqiy etib rivojlanishni va odamlar o'rtasida doimiy muloqotni yo'lga qo'yishni ko'zda tutadi.

O'zbekistonning mustaqil rivojlanish tarixi yangi yuz yillik bilan, dunyoda millatlararo va dinlararo adovat benihoya avj olgan yuz yillik bilan bir paytga to'g'ri keldi. Bizning ko'z o'ngimizda butun davlatlar barbod bo'lmoqdaki, buning asl sababi mazkur davlatlardagi milliy manfaatlarining to'qnashuvidir.

Shu bilan birgalikda xalqlarning, insonlarning bir – biriga bo'lgan munosabati borasida Sharq mutafakkirlaridan Forobiy o'zining ideallik nazariyasini yaratdi. Ideallik borasida gap borarkan, bag'rikenglik uning o'zagini tashkil etganini ta'kidlab, quyidagi fikrlarni keltirib o'tadi: "Odamlarga nisbatan ularni birlashtiruvchi asos bu – insoniylikdir, shuning uchun ham, odamlar insoniyat turkumiga kirganliklari tufayli o'zaro tinchlikda yashamoqlari lozim. Har bir inson o'z tabiati bilan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarga erisholmaydi, ularga erishish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj sezadi...". Ushbu fikrlar zahirida insonlar bir – birlariga muruvvat ko'rsatib, yordam berib yashashlari ta'kidlangan[1].

Geomafkura — bu geografik va siyosiy muhitni ideologik va ma'naviy jihatdan tahlil qilish va ularning o'zaro aloqalarini o'rganish jarayonidir. Geomafkura atamasi geografiya va mafkura (fikrlar tizimi) so'zlarining birlashmasidan kelib chiqqan bo'lib, u geografik va siyosiy jarayonlarni ma'naviy, ijtimoiy va ideologik nuqtai nazardan tahlil qilishni anglatadi. Geomafkura, asosan, hududning ma'naviy va siyosiy xarakterini, uning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishini ta'sir qiluvchi mafkuraviy omillarni o'rganadi. Geomafkuraviy jarayonlar, bir mamlakat yoki mintaqada ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy shakllanishlar o'zaro qanday bog'langanligini, geografik hududdagi mafkura yoki ideologiyalarning tarqalishi va ta'sirini o'rganadi. Bu jarayonlar odatda mamlakatlar o'rtasidagi geopolitik raqobat, hududiy xavfsizlik, madaniy va diniy o'ziga xosliklar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. O'zbekistondagi millatlararo totuvlik va bag'rikenglikning Markaziy Osiyodagi geomafkuraviy jarayonlarga ta'siri juda muhim. Bu jarayonlar nafaqat davlat ichidagi, balki butun mintaqadagi siyosiy, ijtimoiy va madaniy barqarorlikka katta hissa qo'shadi. O'zbekistonning millatlararo totuvlikni saqlab qolishdagi muvaffaqiyatlari Markaziy Osiyoda, ayniqsa, hududiy hamkorlik va integratsiya jarayonlarida o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatmoqda[3].

Millatlararototuvlik va bag'rikenglikning ta'siri va natijasi:

- 1.Siyosiy barqarorlik: O'zbekistonda turli etnik guruhlarining birgalikda yashashiga asoslangan siyosat, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida siyosiy barqarorlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Bu o'z navbatida, Markaziy Osiyodagi mamlakatlar o'rtasida hamkorlikni kuchaytirishga yordam beradi.
- 2.Madaniy va ijtimoiy tolerantlik: O'zbekistondagi bag'rikenglik siyosati, aholining turli millat va madaniy an'analarni hurmat qilishiga imkon yaratadi. Bu Markaziy Osiyo davlatlari orasidagi madaniy aloqalarni mustahkamlashga yordam beradi. Aholining bir-birini tushunishi va hurmat qilishlari, mintaqada ijtimoiy barqarorlikni saqlashda muhim omil hisoblanadi.
- 3.Geopolitik ta'sir: O'zbekistonning millatlararo totuvlikni qo'llab-quvvatlash siyosati, mintaqadagi geosiyosiy maqsadlar va diplomatik aloqalar uchun ham foydali bo'ladi. Bag'rikenglik siyosati, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida o'zaro hurmat va ishonchni mustahkamlashga yordam beradi, bu esa mintaqada global va regional o'yinchilarga qarshi birlashishga olib kelishi mumkin.

4. Iqtisodiy hamkorlik: Millatlararo totuvlik va bag'rikenglik O'zbekistonda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga hamda iqtisodiy integratsiyani kuchaytirishga hissa qo'shadi. Bu, o'z navbatida, Markaziy Osiyodagi mamlakatlar o'rtasida savdo va investitsiyalarni oshiradi[4].

Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyo davlatlarining barqaror rivojlanishi bu davlat xalqlarining birdamligida, millatlararo totuvligidadir. Taraqqiyot yo'li esa birgalikdagi investitsiyalari, ta'lim sohasidagi hamkorliklari, ijtimoiy hayotdagi birlashuvi hamda falsafiy qarashlaridadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Murtazayeva.R.H. "O'zbekistonda millatlararo munosabat va bag'rikenglik"// O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2007.
2. Karimov.I.A. "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch"//-T: "Ma'naviyat",2008.
3. Yaxshilikov J.Ya. Muhammadiyev N.E. "Falsafa". //O'quv qo'llanma. –Samarqand. "SamDU", 2021.
4. Farmonov.R. "O'zbekiston geosiyosati" // Darslik, 2020.
5. Safojev.S. "Markaziy Osiyo geosiyosati" // O'quv qo'llanma, 2018.

OMMAVIY MADANIYATNING YOSHLAR MA'NAVIYATIGA SALBIY TA'SIRI

Abdurahmonov Muhammad

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya:Ushbu maqolada ommaviy madaniyatning bugungi kundagi yoshlar ongiga salbiy ta'siri chuqur o'rganilib, kerakli adabiyotlar tahlil qilingan. Shuningdek, ommaviy madaniyatga qarshi milliy dasturlar ishlab chiqmasak, yoshlarimiz kelajagida ma'naviy kemptiklik paydo bo'lishi mumkinligi yoritilib berilgan.

Kalit so'zlar: ommaviy madaniyat, pop-cultura, ma'naviyat, tarbiya, jaholat
Annotation: this article delves into the negative impact of mass culture on the minds of today's youth and analyzes the necessary literature. It has also been highlighted that spiritual kempticism may arise in the future of our youth if we do not develop national programs against mass culture.

Keywords: popular culture, pop culture, spirituality, upbringing, ignorance

Аннотация:В этой статье подробно рассматривается негативное влияние массовой культуры на умы современной молодежи и анализируется литература по мере необходимости. Также было отмечено, что если мы не будем разрабатывать национальные

программы противодействия массовой культуре, в будущем нашей молодежи может возникнуть духовный дефицит.

Ключевые слова: популярная культура, поп-культура, духовность, воспитание, невежество

Kirish. Ommaviy madaniyat, butun insoniyatning umumiy ma'naviy va madaniy qadriyatlari, fikrlari, san'ati va g'oyalarini ifodalaydigan tushuncha hisoblanadi. Ommaviy madaniyat insonlarning o'zaro munosabatini hamda jamiyat taraqqiyoti ustidan o'z hukmini o'rnatishga harakat qiladi. Bu holat ayniqsa, san'at, din, adabiyot, musiqa, zamonaviy texnologiyalarda aks etadi.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov O'zining "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" kitobida "ommaviy madaniyat" ning zararli xatarlaridan ogohlantirib, shunday ta'kidlagan edilar: "Hozirgi vaqtda axloqsizlikni madaniyat deb bilish va aksincha, asl ma'naviy qadriyatlarni mensimasdan, eskilik sarqiti deb qarash bilan bog'liq holatlar bugungi taraqqiyotga, inson hayoti, oila muqaddasligi va yoshlar tarbiyasiga katta xavf solmoqda va ko'pchilik butun jahonda bamisoli balo-qazodek tarqalib borayotgan bunday xurujlarga qarshi kurashish naqadar muhim ekanini anglab olmoqda"¹.

Ommaviy madaniyatning ko'rinishlari quyidagicha:

-Kitch(zarracha badiiy estetik qimmatga ega bo'lmagan narsa va buyumlarga yuksak andoza tusini berish);

Komiks(tagiga qisqa matn yoki luqmalar bitilgan behayo matbaa-rasm mahsulotlari);

Starizm (subyektiv ehtirolarga berilgan holda, Estrada artistlari, aktyorlar, sportchilar, telediktorlarni ilohiylashtirish);

Hipping (avvaldan rejalashtirilmagan, nogahonda uyushtiriladigan "keskin" tomoshalar, masalan, royal, pianino yoki avtomobillarni urib abjag'ini chiqarish yoxud o't qo'yish orqali vahshiyona, ommaviy "ko'ngil ochish"lar uyushtirish).

"Ommaviy madaniyat" G'arb dunyosida o'tgan asrning ikkinchi yarmida shakllandi. Uni G'arbda "populyar" yoki "pop-kultura" (ommaviy madaniyat) deb atashadi. Garchan "madaniyat" deb atalsada mazmun mohiyatan madaniyatning kushandasidir.

O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyev ma'naviyat masalariga bag'ishlab o'tkazgan 2021 yil 19-yanvardagi videoselektor

¹ Karimov.I. "Yuksak ma'naviyat- yengilmas kuch".T. "Ma'naviyat". 2008. 81-bet

yig'ilishida quyidagilarni bayon etdilar: “ Afsuski, hali oramizda milliy g'oyaning, ma'naviyatning mohiyatini to'liq anglab yetmaganlar, ma'naviyat kerakmi-yo'qmi deb yurganlar ham yo'q emas. Milliy g'oya deganda eski sovet mafkurasini tasavvur qilib, labiga uchiq toshayotganlar ham yo'q emas. Bu ham haqiqat. Lekin agar mafkura odamiy bo'lsa, insonning huquq va erkinliklarini, uning qadr-qimmatini ulug'lashga xizmat qilsa, nima uchun undan qo'rqishimiz kerak? Hamma harakatlarimizning asosi – xalqimizni rozi qilish. Shu munosabat bilan ta'kidlab aytmoqchiman, biz yaratayotgan Yangi O'zbekistonning mafkurasi-ezgulik, odamiylik, gumanizm g'oyasi bo'ladi. Biz mafkura deganda, avvalo, fikr tarbiyasini, milliy va umuminsoniy qadriyatlar tarbiyasini tushunamiz. Albatta, bu yuksak g'oyalar osmondan tushmagan. Ular xalqimizning necha ming yillik hayotiy tushuncha va qadriyatlariga asoslangan”¹.

Muhokama va natijalar: Ommaviy madaniyat XX asr o'rtalarida shakllangan fenomen bo'lib, unga qisqaroq va tushunarliroq qilib ta'rif beradigan bo'lsak, ommaviy madaniyat bizga chetdan kirib kelayotgan milliy va diniy qarashlarimizga yot ma'naviy va axloqiy illatlarni o'z ichiga olgan xurujlar yig'indisidir. Ommaviy madaniyat ko'rinishidagi ijodiy asarlar (kino, musiqa, moda) axloqiy buzuqlik va zo'ravonlik, individualism, egotsentrizm g'oyalarini targ'ib qiladi. Bu g'oyalar millatimizga, yoshlarimizga o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. U insoniyatnig madaniy va estetik salohiyatini pasaytiradi. Ommaviy madaniyat nomi ostida televideniyada targ'ib qilinayotgan ichkilikbozlik, mushtimzo'rlik, oila a'zolariga itoatsizlik yoshlarimiz ongiga salbiy ta'sir o'tkazib, ularda mana shu illatlar shakllanishiga olib kelmoqda.

O'tmishimizga nazar tashlaydigan bo'lsak, milliy madaniyatimizda hayo, andisha, oqibat, mehr-muhabbat kabi go'zal axloqiy fazilatlarga qat'iy amal qilinib kelingan. “ Ommaviy madaniyat” esa aynan shu fazilatlarning aksini o'zida namoyon qilmoqda. Yurtimizga chetdan kirib kelayotgan axborot oqimi natijasida nafaqat yangiliklardan xabardor bo'lyapmiz, balki ularda yashiringan, mentalitetimiz, qadriyatlarimizga zid g'oyalarga ham duch kelmoqdamiz. Natijada , “ Ommaviy madaniyat” san'atimizga, kiyinish madaniyatimizga, tarbiyamizga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Texnika taraqqiyotiga erishilgan bir paytda internet imkoniyatlaridan ko'plab kuchlar o'z manfaatlari yo'lida

¹ Mirziyoyev.Sh. Ma'naviyat masalalariga bag'ishlangan nutq. 2021 yil 20-yanvar. <https://kun.uz/news/2021/01/20>

foydalanilmoqdaki, natijada zo'ravomlikka, milliy qadriyatlarimizga zid bo'lgan ma'naviy va axloqiy xususiyatlarga asoslangan " ommaviy madaniyat" namunalarini targ'ib qilish vositasida ma'naviy qadriyatlarning devalvatsiyasi kishilar, ayniqsa yoshlar ma'naviy, axloqiy va ijodiy imkoniyatlarining pasayib ketishi xavfi yuzaga kelmoqda, bu esa o'z navbatida yangi texnologiyalarning, jumladan, axborot texnologiyalarining joriy qilinishi va qo'llanilishi uchun mehnat manbalarini tayyorlashni ahamiyatli ravishda murakkablashtirmoqda. Bu jarayonlar erkinlikni yo'qotishdan qo'rqish, ortib borayotgan yakkalanib qolish, odamlarning begonalashuvi va zamonaviy insonning global kommunikatsiyalarga bog'lanib qolishi natijasida vujudga kelayotgan yolg'izlik hissi faol ravishda namoyon bo'lmoqdaki, bunga ayniqsa internet tarmog'ining " virtual shaxs" va " internet tobelik" kabi hodisalari ham ta'sir ko'rsatmoqda. Mazkur hodisalar oqibatida barcha ijtimoiy aloqalar ham shuningdek, virtual tabiatga ega bo'lmoqda"¹.

Xulosa o'rnida shuni aytishim mumkinki, tobora ijtimoiy tarmoqlar rivojlanib borayotgani sayin yoshlarimizni unda aks etgan axloqsizlikdan himoya qilish mushkuldir. Buning uchun avvalo. Tarbiya jarayonida yoshlarimizning o'zida milliy mafkuramizni namoyon etishimiz, ularni yot g'oyalarga qarshi tura olishlarida o'ziga xos immunitet hosil qilishimiz lozim. Buning uchun avvalo, ta'lim dargohlarida milliy madaniyatimizga xos bo'lgan adabiyotlarimiz orqali ularga tarbiya berishimiz hamda qadriyatlarimiz aks etgan metodlardan foydalanishimiz lozim. Ikkinchidan, media olamida ham o'ziga xos milliy dasturlar ishlab chiqish kerak. Ularda milliylikimiz aks etgan hamda yoshlarga tarbiya beradigan axloqiy videofilmlarni ommalashtirish lozim deb o'ylayman.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov.I. " Yuksak ma'naviyat- yengilmas kuch".T. " Ma'naviyat". 2008. 81-bet
2. Mirziyoyev.Sh. Ma'naviyat masalalariga bag'ishlangan nutq. 2021 yil 20-yanvar. <https://kun.uz/news/2021/01/20>
3. Ibrohimov.F. Axborotlashgan jamiyatda inson begonalashuvining falsafiy tahlili. –T. 2018. B.11
4. Qahhorova.M, Agzamova N. Etika. O'quv qo'llanma. Nizomiy nomidagi nashriyot. 2018
5. GuseynovA.A, Apresyan R.G.Etika. Darslik.-M.:Gardariki. 2000

¹ Ibrohimov.F. Axborotlashgan jamiyatda inson begonalashuvining falsafiy tahlili. –T. 2018. B.11

6. Nurmatova.M, muhammadjonova L. Ma'naviyatning axloqiy asoslari.-T.: Universitet. 2013
7. Nurmatova. M.A, Abdullayeva N.B. Axloqiy va estetik madaniyat. O'quv-uslubiy qo'llanma.-T.: Universitet. 2013
8. Nurmatova M. A. Axloqiy va estetik madaniyat. O'quv uslubiy qo'llanma.-T.: "Turon-Iqbol".2016
9. Husanov.B , G'ulomov.G'. Muomala madaniyati. Darslik.-T.: "Iqtisod-moliya".2009
10. Muhammadjanova L, Abdulla Sher, Shadimetova G. Axloq falsafasi. Darslik. –T.: 2023

YOSHLAR AXLOQIY FAZILATLARI KAMOLIDA MILLIY MA'NAVIYAT VA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING O'ZARO ALOQADORLIGI

Sunnatova Sarvinoz

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada globallashuv asriga kelib axloq masalasi jamiyatning bosh muammosi ekanligi ko'rsatib berilgan. Yoshlarimizni axloqli qilib tarbiyalashda milliy qadriyatlarimizning o'rni beqiyos ekanligi yoritib berilgan. Bugungi kunda amalga oshiriliyotgan keng islohotlarning ham zamirida ma'nan komil insonni tarbiyalash pedagogikaning bosh maqsadi ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar :Milliy qadriyatlar, ma'naviyat, axloq, fazilat, odob, millat g'ururi

Annotation: this article shows that by the age of globalization, the question of morality is the main problem of society. It has been highlighted that the role of our national values in educating our youth as moral is incomparable. The implementation of today's global broad reforms has also been shown that the education of a spiritually perfect person is the main goal of pedagogy.

Keywords: national values, spirituality, morality, virtue, decency, pride of the nation

Аннотация: В этой статье показано, что вопрос этики является главной проблемой общества в эпоху глобализации. Освещается роль наших национальных ценностей в нравственном воспитании молодежи. В свете проводимых сегодня широких реформ было показано, что воспитание духовно совершенного человека является главной целью педагогики.

Ключевые слова: национальные ценности, духовность, мораль, добродетель, этикет, гордость нации

KIRISH. Insoniyat jamiyati tarixiy taraqqiyotida ma'naviyat, axloqiy munosabatlar hamisha dolzarb muammo bo'lib kelgan. Chunki, ma'naviyat mamlakatlarning ko'p ming yillik tarixi bo'lib qolmay, u mamlakatning ijtimoiy taraqqiyotiga hamda insoniyatning axloqiy barkamolligiga ham katta ta'sir etadi. Birinchi prezidentimiz Islom Karimov bu masalada shunday deganlar: "...bugungi vaziyatda mustaqil ong va mustaqil fikrga ega bo'lgan shaxsni tarbiyalash masalasi nafaqat ma'naviy, kerak bo'lsa, muhim siyosiy ahamiyat kasb etadi"¹.

Ma'nau barkamol shaxs, o'zida axloqiy fazilatlarni mujassam etgan shaxs o'z mamlakati ravnaqi uchun hamisha shay bo'ladi. "Kuyunchaklik, fikriy izlanuvchanlik, yangilik yaratishga ishtiyoq, bunyodkorlik, bunday odamlarning fazilatidir. Bunday shaxslar bevosita qalbi, beorom tafakkuri, ezgulikka yo'naltirilgan shuur va shukhi bilan xalqni olg'a boshlaydilar, millat ruhini uyg'otadilar, kuchiga kuch qo'shadilar"². Shu sababli, milliy ma'naviyatimizni rivojlantirishimiz, o'zlikni anglab tarixiy madaniyatimizga hurmat hissini yoshlarda uyg'otmog'imiz kerak.

Jamiyatning ma'naviy yangilanishi O'zbekiston davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Umumjahon sivilizatsiyasi natijasida uning ko'lami har bir shaxsning ma'naviyati, dunyoqarashi, tafakkur tarziga muayyan darajada ta'sir etgani shubhasiz.

Ayni paytda, "millat va xalqning ruhi, dunyoqarashi va turmush tarzini ifoda etadigan milliy ma'naviyatga munosabat, uni zamon talablari asosida rivojlantirish, odamlarning dunyoqarashi va tafakkurini o'zgartirish masalasi har tomonlama chuqur va puxta o'ylab ish yuritishni talab qiladi"³.

Mamlakatimizda Yangi O'zbekistonni barpo etish jarayonida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish, yurtimizning jahon madaniy makoniga faol integrasiyalashuvini ta'minlashga qaratilgan tizimli islohotlar olib borilmoqda. "nafaqat yoshlar, balki butun jamiyatimiz a'zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun avvalo, ilm-ma'rifat, yuksak madaniyat kerak. Ilm yo'q joyda qoloqlik, jaholat va albatta, to'g'ri yo'ldan adashish bo'ladi. Eng katta boylik-bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir! Shu sababli, hammamiz uchun ilg'or bilimlarni o'zlashtirish, chinakam ma'rifat va yuksak madaniyat egasi

¹ Karimov.I.A. "Eng asosiy mezon-hayot haqiqatini aks ettirish.-T. "O'zbekiston". 2009.-B.9

² Karimov. I.A. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda".-T. "O'zbekiston", 2000.-B.233

³ Karimov.I.A. "Yuksak ma'naviyat- yengilmas kuch". –T. "Ma'naviyat" 2008.-B. 81-82

bo'lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak"¹. Bugungi kunda Yangi O'zbekistonda milliy madaniyatni asrab qolish hamda yanada rivojlantirishda insonparvarlik va jamoaviylik ustuvorligi, milliylik va umuminsoniylik uyg'unligi bilan bog'liq xususiyatlarni, uning takomillashuv qonuniyatlari va ijtimoiy – falsafiy jihatlarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama va natijalar. Yoshlarimizni odobli va bilimli bo'lib rivojlanishida umummilliy qadriyatlarimizning o'rni beqiyosdir. Buyuk Sharq allomalarining asarlarida insonning ma'naviy olamida bolaning aqliy va axloqiy tarbiyasini shakllantirishga, komil shaxs modelini yaratishga asosiy e'tibor qaratilgan. Shu bilan birga tarbiyaviy ishlarga bag'ishlangan ko'plab o'quv qo'llanmalar yaratilgan. Jamiyat rivojining yangi bosqichida o'quv-tarbiya jarayonida yoshlarni umummilliy qadriyatlarimizga xos tarbiyalash yuzasidan ta'lim jarayonida bir qancha yangi innovatsion texnologiyalar va turli usullardan foydalanish bo'yicha ilmiy va metodik tavsiyalar ishlab chiqish lozim. “ Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ning asosiy vazifalaridan biri, ta'lim kishilarga eng ibratli, istiqbolni yanada takomillashtirish, ko'zda tutilgan amaliyot turlarini, erishilgan yutuqlarni mustahkamlash, voz kechishimiz kerak bo'lgan illatlar, kamchilik va nuqsonlarni ko'rsatish, ta'limimizni porloq istiqbollarga olib chiqadigan yo'lni to'g'ri belgilab berish, shu asosda XXI asr maktabini bunyod qilishga xizmat qilishdan iboratdir².

Ma'lumki, har qanday tarbiya ta'lim bilan chambarchas bog'liq holdagina mavjud bo'ladi. Chunki ta'lim va ma'lumot olish jarayonida shaxsning faqat bilimi ko'payibgina qolmay, balki ma'naviy-axloqiy sifatlari qaror topishi ham tezlashadi. Ana shu sababdan ham otabobolarimiz qadimdan bebaho boylik bo'lmish ilm-uma'rifat, ta'lim va tarbiyani inson kamoloti va millat ravnaqining eng asosiy sharti va garovi deb bilganlar.

O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I. Karimov ta'kidlagani kabi, “ Ta'lim-tarbiya-ong mahsuli, lekin ayni vaqtda ong darajasi va uning rivojini ham belgilaydigan, ya'ni, xalq ma'naviyatini shakllantiradigan va boyitadigan eng muhim omildir. Binobarin, ta'lim-tarbiya tizimini va shu asosda ongni o'zgartirmasdan turib, ma'naviyatni rivojlantirib bo'lmaydi. Shu bois bu sohada yuzaki, rasmiy yondashuvlarga, puxta o'ylanmagan ishlarga mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Maktab, ta'lim-tarbiya masalasi

¹ Mirziyoyev.Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T: “ O'zbekiston”, 2021.-B.24

² Kadrlar tayyorlash milliy dasturi.//Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori.T.: Sharq,2021

davlat va jamiyat nazoratida bo'lishi asosiy qonunimizda belgilab qo'yilgan"¹.

Xulosa o'rnida shuni aytishim mumkinki, bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar tobora rivojlanib borayotgan ekan ularda aks etgan yot g'oyalardan farzandlarimizni himoya qilishimiz, ularda o'ziga xos immunitet hosil qilishimiz kerak . buning uchun avvalo, ta'lim sifatini oshirishimiz, ta'lim jarayonida o'ziga xos milliyligimiz aks etgan metodikadan foydalanishimiz lozim deb o'ylayman. Buning uchun pedagoglarimizning mahoratini oshirishimiz, ularni milliy qadriyatlarimiz aks etgan darsliklar bilan qurollantirishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov.I.A. “ Eng asosiy mezon-hayot haqiqatini aks ettirish.-T. “ O'zbekiston”. 2009.-B.9
2. Karimov. I.A. “ O'zbekiston XXI asrga intilmoqda”.-T. “ O'zbekiston”, 2000.-B.233
3. Karimov.I.A. “ Yuksak ma'naviyat- yengilmas kuch”. –T. “Ma'naviyat” 2008.-B. 81-82
4. Mirziyoyev.Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T: “ O'zbekiston”, 2021.-B.24
5. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi.//Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori.T.: Sharq,2021
6. Karimov.I.A. “ Yuksak ma'naviyat- yengilmas kuch”. –T. “Ma'naviyat” 2008
7. Musurmonova. O. “ O'quvchilarning ma'naviy madaniyatini shakllantirish.-T. 1993
8. Madaliyeva. Z. “ Huquqiy madaniyat va yoshlar.-T.: “ Akademiya”. 2020
9. Inomova. M. Oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda milliy qadriyatlar.-T. “Fan”. 1995.
10. Mirziyoyev. Sh. “ Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi”. –T.: “ O'zbekiston”.2019

¹ Karimov. I. “ Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch”. –T.: “ Ma'naviyat”.2008

АЁЛЛАРНИНГ ИСЛОМ ДИНИ ВА ФАЛСАФАСИДАГИ ЎРНИ

Латипов Ашур Али Рустам ўғли

«Менежмент» кафедрас доценти в.б.

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

Ислом фалсафасида аёлнинг улуғлиги «Жаннат оналарнинг оёклари остидадир» деган ҳикматда бутун бўй баста билан намоён бўлади. Инсониятнинг энг буюк шоирлари, энг буюк даҳолари ҳам бир ярим минг йилдан бери аёлга бунданда юқори, бунданда мазмунли, бунданда буюк баҳони беролган эмас. Ризоуддин Ибн Фахруддин (XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган машҳур татар шоири) ўзининг кенг китобхонлар оммасига мўлжаллаб ёзган «Оила» рисоласида аёлларга мурожаат қилиб шундай дейди, - Эй ҳурматли хотун! Кичиклигингда ота-онанг ҳимоясида бўлиб дугоналаринг билан турли-туман ўйин кулгулар қилар эдинг, ота-онанг ҳамёнидан кийинар эдинг! Ўша вақтларда кўнглинг орзу қилган нарсаларни сўраб, шунга яраша жавоб ҳам олар эдинг! У қизлик вақтларинг эди. Энди қизлик дунёсидан чиқиб, оналик дунёсига кирдинг. Энди сенинг қайғунг эрингни ризо этиб, бола чақаларинг билан уй ичида машғул бўлишдир. Зеро ҳар бир амалнинг вақтию, ҳар вақтнинг бир амали бор¹.

Зотан, эътиқоди мустаҳкам, қалбига Аллоҳни жо этган аёл албатта фарзандларини эзгулик руҳида тарбиялайди. Бу эса юрт келажаги, миллатнинг баркамол бўлиб шаклланишига туртки бўладики бу аёлнинг жамият ва инсоният олдидаги энг буюк ҳизмати, таъбир жоиз бўлса, вазифасидир. Шуниси қувонарлики, бизнинг ўзбек аёлларимизнинг аксариятининг қалби мана шундай эзгу фазилатлар билан лиммо-лим тўла. Бир аллома : “Ҳар бир хотиннинг ақлини ўлчамоқчи бўлсангиз, унинг қўл остидаги болаларига боқинг”². -деган экан.

Ислом манбаларида у пайдо бўлмасдан илгариги жоҳилият замонлар ҳам тилга олинади. Мана шу замонларда айрим қабилаларда қиз туғилса вахшийларча уни ерга кўмишар эканлар. Арабларнинг айрим қабилаларида эса қиз бола томонидан тарқалган фарзандлар

¹ Ризоуддин Ибн Фахруддин “Оила”. - Тошкент: Меҳнат 1991 й. 62 б.

² Ризоуддин Ибн Фахруддин “Аҳлу аёл”. - Тошкент: Чўлпон нашриёти, 1994 й. 20 б.

қариндош ҳисобламаганлар. Ислом дини эса мўтабар аёлни мана шундай хўрлашларига, ерга уришларига чек қўйди ва уларни боши узра кўтарди.

Ислом “Оилада қиз боланинг туғилиши барака келтиради, оилага ҳурсандчилик олиб келади” деган ғояларни илгари суради. Хадиси шарифда эса “Кимники 3 та қизи бўлиб ота-онаси уларни яхши тарбия этсалар қиёмат кунида Аллоҳ бу ота-онани жаннатга киритади”, “Хотинлар ва етимлар тўғрисида Аллоҳ таолога таҳвалик этингиз. Сизнинг хайрли бўлганингиз хотинларингиз ва қизларингизга хайрли бўлганингиздир”¹, “Мўминларнинг комил бўлгани хотини билан гўзал бўлганидир”, “Мўминларнинг эгаллаган касблари қандай бўлишидан қатъий назар, Аллоҳ таоло амрига итоат этмоқ болаларига ҳалол лутқа йедирмоқ, фақирларга кўмак етмоқ, илм йўлига хизмат қилмоқ ниятида бўлса - ибодатдир”² – деб айтилган.

Одам боласининг табиати қизиқ ва унинг учун онаси энг ақлли, энг меҳрибон фидойи зот бўлиб туюлади. Она учун ҳам ўз боласидан аълоғохи йўқ. Шунинг учун оналар ҳақида бир сатр ёзиш ҳам мушкул. Ҳадисларда «Уч марта онанга, сўнгра отанга яхшилик қил» деб таъкидланиши бежиз эмас. Ислом дини VII асрда шаклланиб, унинг муқаддас китоби куръони каримни шарҳ қилиш, пайғамбаримиз Расулуллоҳи саллалаҳу алайҳи вассалламнинг ҳадисларини таҳлил қилиш жараёнида ислом дини ёйилган мамлакатларда юксак ғояларни илгари сурувчи ислом фалсафаси, ислом таълимоти шаклланди. Бу таълимотнинг шаклланишида ва юксак ривожланишида Ўрта Осиёнинг Самарканд, Бухоро, Термиз, Насаф, Кеш, Шош, Урганч каби шаҳарларида ва қишлоқларида яшаб ижод қилган юзлаб буюк алломалар тенгсиз хизмат қилдилар.

Ислом фалсафасида аёллар учун ҳамиша кадрият ҳисобланиб келинган кийиниш масаласига ҳам эътибор қаратилган. Ҳадисларда айтилишича, “Муслимлар ва муслималар учун махсус кийим белгиланмаган, кийим Оврупачаликми ёки Осиёчаликми, Африқочаликми кийувчига мос бўлса кўрганда одамларни ажаблантирмаса миллий ва диний андозалар ҳудудидан чиқиб кетмаса муслимслим ва муслималар уни кийишлари мумкин”. Яна ҳадисларда айтилишича, “Рум қайсари (императори) рум ёкали қўйлак совға қилганида Муҳаммад алайҳиссалом уни кийганлар.

¹ Уватов У. “Ҳадис илмининг султони”. – Самарқанд: Имом Бухорий ҳалқаро маркази, 2009 й. – 34 б.

² Ўша жойдан

Енглари тор бўлгани учун таҳорат олишда қийналганлари учун уни бошқа бир мусулмонга совға қилганлар”¹. Аёллар ўзларига кийим танлашларида матоларга алоҳида аҳамият беришган (духоба, абархат, зарфаранг, бўз, атлас, адрас, беқасам ва ҳ.). Дини исломда рангнинг ҳам ўз ўрни бор. Бунга мисол тариқасида улуғ мутафаккир, тасаввуф тариқатининг “Кубовия” йўналиши асосчиси Нажмиддин Кубронинг “Латоиф” назариясини келтиришимиз мумкин. Унинг “кубровия” – буюк, “заҳабия” – олтин деган таълимоти и мусулмон дунёсининг маънавий ҳаётига ва тараққиётига катта таъсир кўрсатган. Нажмиддин Кубро рангларни еттига бўлиб ҳар бирига қуйдагича изоҳ беради: оқ - ислом, сариқ – иймон, кўк – еҳсон, кора - ғайрат, яшил - яна иймон, қизил – урфон². Ислом даврида Самаркандда ва бошқа шаҳарларда қурилган мақбараларнинг гумбазларининг ранги оч-кўк ва ҳаво ранг бўлганлигида ҳам маълум диний маъно бор.

Инсонларнинг маданияти, маънавияти ва улуғлиги уларнинг аёлларга нисбатан бўлган муносабатларида яккол намоён бўлади. Ҳадисларда “Аёлларни фақат улуғ одамлар ҳурмат қилади, уларни фақат пасткаш одамларгина хурлайди” дейилган.

Ислом дини ёйилган Шарқ мамлакатларида аёллардан ҳам буюк шоирлар йетишиб чиққанлар ва уларнинг ижоди ўзлари яшаган давридаёқ тан олинган. Улардан Нодирабегим, Увайсий, Анбар отин, каби ватандошларимиз шоирликда улуғликка эришганлар ва қатор-қатор шерий девонлар тузганлар.

Тарихда ва ҳозир ҳам аёлни мадҳ этмаган бирон-бир шоир, мусаввир, хайаалтарош бўлмаган, чунки мўътабар аёл ҳар бир даврнинг, ҳар бир ижодкорнинг мангу ижодий қахрамони, гўзаллик рамзи. Буюк мусаввирларнинг шоҳ асарларида албатта аёл образи мужассам. Бунинг учун буюк Леонардо да Винчининг Жоконда (Моно Лиза) асарини эслаш кифоя. Дилбар Рус шоирлари Пушкин, Лермонтов, Есенин ва Блок ўзларининг энг гўзал шеърларини аёлларга бағишлаганлар. Дар ҳақиқат, фаранг ёзувчиси Стендаль, “Аёлелни сева билмаган эркак дунёда кўп сирлардан беҳабар қолади”³ деган эди.

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Одоблар хазинаси 2” – Тошкент, 2009 й. – 494 б.

² Раҳимов Ж. “Инсон одоби билан гўзал”. - Тошкент: “Халқ таълими” жўрнали. 1992 й. 32 б.

³ Раҳимов Ж. “Инсон одоби билан гўзал”. - Тошкент: “Халқ таълими” жўрнали. 1992 й. 32 б.

Бизнинг юртимизда аёлни эъзозлаш боболаримздан қолган табаррук фазилатдур. Улуғ ижодкорларимиз Абдулла Қодирий, Чўлпон Ҳамид Олимжон Усмон Носир, Миртемир, Эркин Воҳидов, Абдулла Абруппа Орипов, Омон Матжонларнинг ижодида аёллар алоҳида бир меҳр билан куйланади.

Юртимизнинг мустақилликка эришуви ўзбек аёлининг кадр қимматини яна бир поғонага юксалтирди, унутилаётган миллий анъаналаримиз, динимиз ва тилимизни бир қадар қайта тиклаб олишга эришдик. Бунда ўз-ўзидан “мустақиллик ўзбек аёлига нима берди?” деган савол туғилиши таъбий. Президентимиз томонидан аёлни эъзозлаш давлат сиёсати даражасидаги кўтарилди. Жумладан, 1996 йил «Аёллар йили» деб эълон қилинди, Ўзбек шоираси Зулфия номидаги Давлат мукофоти таъсис этилиб истеъдодли ва иқтидорлик қизларимиз унга муносиб равишда дақдирланмоқдалар. Бағрикенглик ғоялари билан суғорилган Ислом дини ва фалсафасида эъзозланган аёл мана бир йарим йилдирки ҳамон эъзозда, зеро аёл бу биринчи навбатда мўтабар онамиз, кадрли опа-синглимиздир.

Адабиётлар:

1. Ризоуддин Ибн Фахруддин “Оила”. - Тошкент: Меҳнат 1991 й. 62 б.
2. Ризоуддин Ибн Фахруддин “Аҳлу аёл”. - Тошкент: Чўлпон нашриёти, 1994 й. 20 б.
3. Уватов У. “Ҳадис илмининг султони”. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази, 2009 й. – 34 б.
4. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Одоблар хазийнаси 2” – Тошкент:, 2009 й. – 494 б.
5. Раҳимов Ж. “Инсон одоби билан гўзал”. - Тошкент: “Халқ таълими” жўрнали. 1992 й. 32 б.

ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТДА ТАСАВВУФГА МУНОСАБАТ: ИРФОНИЙЛИК ВА РУҲОНИЙЛИК ДИАЛЕКТИКАСИ

Исақова Замирахон Рухитдиновна

фалсафа фанлари доктори (DSc), профессор
Наманган давлат университети, Ўзбекистон

Аннотация. Мақолада тасаввуфнинг жамиятнинг маънавий қадриятлари, миллий анъаналари билан муштараклиги, унинг замонавий жамиятдаги муаммоларни бартараф этишдаги ўрни фалсафий-ирфоний таҳлил этилиб, ирфонийлик ва дунёвийлик тушунчаларининг моҳияти, уларнинг ўзаро боғлиқлиги, ирфонийлик ва дунёвийлик тамойилларини уйғунлаштириш орқали соғлом ижтимоий муҳит яратиш имкониятлари тақдим этилган.

Таянч сўзлар: тасаввуф, жамият, маънавий қадриятлар, миллий анъаналар, замонавий жамият, муаммо, ирфонийлик, дунёвийлик, моҳият, ўзаро боғлиқлик, соғлом ижтимоий муҳит.

ОТНОШЕНИЕ К СУФИЗМУ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: ДИАЛЕКТИКА ИРФАНА И ДУХОВНОСТИ

Аннотация. В статье проводится философско-ирфанский анализ суфизма, его общности с духовными ценностями общества и национальными традициями, его роли в решении проблем современного общества. Раскрывается сущность понятий ирфан и мирское, их взаимосвязь, а также возможности создания здоровой социальной среды путем гармонизации принципов ирфана и мирского.

Ключевые слова: суфизм, общество, духовные ценности, национальные традиции, современное общество, проблема, ирфан, мирское, сущность, взаимосвязь, здоровая социальная среда.

ATTITUDE TOWARDS SUFISM IN MODERN SOCIETY: THE DIALECTIC OF IRFAN AND SPIRITUALITY

Annotation. The article provides a philosophical and irfanic analysis of Sufism, its commonality with the spiritual values of society and national traditions, and its role in solving the problems of modern society. It reveals the essence of the concepts of irfan and the worldly, their interrelation, and the possibilities of creating a healthy social environment by harmonizing the principles of irfan and the worldly.

Keywords: sufism, society, spiritual values, national traditions, modern society, problem, irfan, worldly, essence, interrelation, healthy social environment.

Таълим тизими негизида келажак авлод тақдири, давлат ва халқ манфаатлари мужассам бўлиб, бу жараёни мамлакат фаровонлиги ва жамият истиқболини таъминлашнинг ажралмас усулидир. Бугунги кунда таълим тизимининг аҳамияти, жумладан, таълим орқали жамиятнинг билим даражасини ошириш, иқтисодиётни барқарорлаштириш баробарида таълимдаги муаммоларни бартараф этиш, яъни таълим сифатини ошириш, билим берувчи ва билим олувчиларнинг салоҳиятини кўтариш, таълим муассасаларини модернизация қилиш ўта муҳим ва долзарбдир.

Савол тугилади: истиқболда таълим тизимини нима қутмоқда?

Масалага глобал жараёнлар призмасида қараладиган бўлса, таълим тизими жиддий трансформацияга учрайди. Замонавий технологиялар, глобаллашув, жамият жадал ўзгариши билан ҳаммаси ҳам бўлиқлиги таълим тизимининг тубдан ўзгартиришга қодирлигини кўрсатади. Фикримизча, таълим тизимидаги трансформация жараёнларини қуйидагича таснифлаш ўринли:

- а) онлайн таълимнинг анъанавий таълим билан интеграцияси;
- б) таълимнинг индивидуаллашуви, ҳар бир талабанинг эҳтиёжи ва қобилиятидан келиб чиққан ҳолда шахсийлашган таълим тизимига ўтилиши;
- в) таълим жараёнига сунъий интеллект, виртуал реаллик, медиатаълим каби замонавий технологияларни жорий этилиши;
- г) таълим тизими конструкциясининг шахс – билим – кўникма – қобилият – натижа стратегиясига ўзгариши;
- д) кўникма ва қобилиятларни оптимал даражада ривожлантириш;
- е) таълим тизимида талабаларнинг ижодийлик ва мустақил фикрлаш қобилиятларини ривожлантириш;
- ж) талабаларни глобаллашув таъсирига онгли муносабатда бўлишга тайёрлаш;
- з) таълим тизимида коррупциядан холи, узлуксиз ва барқарор ривожланиш муҳитини яратиш.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқадиган асосли хулоса шуки, истиқболда таълим тизими ўзгарса ҳам, унинг бош мақсади ўзгармайди, яъни инсон омили, жамият ривожига ҳисса қўшадиган

мутахассисларни ҳар жиҳатдан юксалтиришдир. Шу жиҳатдан олганда, ёш авлодни ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялаш, уларнинг маънавий оламини бойитишга хизмат қиладиган, маънавий камолотига кучли таъсир кўрсатадиган тасаввуф таълимотининг ўрни каттадир.

Тасаввуф таълимотининг генезиси ва моҳияти ҳақидаги қарашларни чуқурлаштириш, бу борада тўпланган тажрибалар, ишончли ва “аподиктив” хулосаларга таянган ҳолда таълим тизими модернизацияси учун соғлом ижтимоий муҳитни яратиш концепциясини ирфонийлик ва дунёвийлик тамойили призмасида илмий асослаш бугуннинг долзарб вазифасидир¹. Қадриятлари буюк халқ кучли ва барқарордир. Тасаввуф умуминсоний қадрият эканлиги эътиборга олинса, асрлар давомида тўпланган бой тажрибага эга тасаввуф таълимотининг ҳаётбахш ғояларини таълим тизимига сингдириш муҳимдир. Тасаввуфий ғоялар соғлом ижтимоий муҳит яратишга қаратилганлиги масаланинг нақадар аҳамиятли эканини кўрсатади. Бу тасаввуф таълимотидаги ахлоқий қадриятлар, ижтимоий масъулият ҳисси, жавонмардлик, футувват, инсонпарварлик, илм, маърифат, маънавий камолот ғояларини мактабдан бошлаб ёш авлод қалбига сингдириш орқали ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялаш, уларнинг соғлом маънавий-руҳий қиёфаларини шакллантиришга эришилади.

Таълим тизимида ирфонийлик ва дунёвийлик тамойилларини уйғунлаштириш орқали соғлом ижтимоий муҳит яратиш имкониятлари анъанавийлик ва замонавийлик мезонида қуйидагича таҳлил қилинди:

Биринчиси, таълим ва тарбия муштараклиги. Билим юксак инсоний қадриятдир. Ривожланган мамлакатларнинг тараққиёти асосида билим концепцияси мужассам бўлиб, илм-фан соҳасида эришилган ютуқлар иқтисодий динамика (ўсиш)га замин яратган. Ҳар қайси жамиятда ёшлар тараққиётнинг жуда катта таянчи, улкан ресурс, бебаҳо “ҳазина” деб баҳоланади. Ёш авлодда билимга чанқоқлик, қизиқувчанлик, креативлик, инсайтлик каби сифатларни шакллантириш ва ривожлантириш керак.

Ёшлар дунёқараши шаклланишида диний ва дунёвий илмларнинг ўзига хос ўрни бўлиб, бу борада ўтмиш маънавий мероси мустаҳкам

¹ Бу ҳақда яна қаранг: Isaqova Z.R. Yangi O'zbekiston – ma'naviy yangilanish: mavjud muammolar va istiqboldagi yechimlar // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2021. – № 6. Maxsus son. – B. 16-20.

асос (фундамент) бўлиб хизмат қилади. Илм инсонни ҳар жиҳатдан юксалтирадики, энг катта бойлик ақл-заковат ва илм бўлса, энг буюк мерос гўзал тарбиядир. Инсон умри давомида содир этадиган ёмонликларнинг илдизи унинг билимсизлигига бориб тақалади. Инсон билимга интилиш, ўзлигини англаш орқалигина камолотга эришади.

Иккинчиси, мазмун ва шакл мутаносиблиги. Назарий таълимотга кўра, цивилизация ривожланиб боргани сари унинг имкониятлари ортиб боради ва инсоннинг маънавий-маърифий салоҳияти ҳам юксалади. Афсуски, бу фикрлар технократик жамият барпо этилиши ва инсон маънавий камолоти ўртасида муайян узилишнинг юзага чиқиши билан ўз таъсирини йўқотди. Ислом тарихида жуда кўп таъсирли воқеалар бўлганки, бир валий (Сайфиддин Бохарзий)нинг тўғрисўзлиги туфайли бутун бошли мўғуллар исломни қабул қилган бўлишса, ислом динининг асл моҳиятидан беҳабар мусулмоннинг жоҳилона хатти-ҳаракати ёки сўзи билан ислом террор, экстремизм, мутаассиблик дини сифатида кўриладиган бўлди. Диний қадриятларни фарзанднинг ёшлигидан тўғри шакллантириш орқали бугунги кунда жиддий ижтимоий хавф туғдирган диний мутаассибликнинг олди олинади.

Учинчиси, ўзликни англаш, соғлом танқидий тафаккур. Ҳаётга янгича ёндашув ўз-ўзини танқид қилишдан бошланади. Ўзининг камчиликларини атрофлича кўриб чиқиш ва бирма-бир бартараф этиш орқали инсон тафаккурида ўзгариш бўлади. Ўз-ўзини танқид маънавий камолотга олиб борса, ўз-ўзига маҳлиёлик залолатга етаклайди. Ўз-ўзига соғлом танқидий муносабатда бўлган инсон жамият фаровонлиги учун масъулият ва ҳалоллик билан ўз ҳиссини қўшади.

Тўртинчиси, интеллектуал ва маънавий камолот. А.Эркаев¹ таъкидлаганидек, компьютер технологиясининг ривожланиши ёшларнинг билим ва ахборот олиш имкониятини ошириш билан бирга, уларнинг маълумотни таснифлаш, масаланинг ечимини излаш, китоб ўқиш малакасига эга бўлиш, бадий асарларни таҳлил этиш, шеърни ёдда сақлаш кўникмасини издан чиқармоқда. Натижада масалани ечишда тайёр жавобдан тўғриси топишга уриниш, интеллектуал ривожланиш ўрнига тестни тушунмай ёдлаш, фикрсизлик, ақлий таҳлилга нўноқлик каби омиллар ёш авлод онгига салбий таъсир кўрсатиб, ижтимоий “деинтеллектуаллашиш”ни вужудга келтирмоқда.

¹ Эркаев А. Тарих сабоқлари ва Учинчи Ренессанс зарурияти. – Тошкент: Халқ сўзи, 2021 йил 6 январь.

Фарзандларнинг ёшлигидан унинг руҳиятида илмга рағбат уйғотиш, ахлоқ-одоб кўникмаларини сингдириш орқали унда илм-маърифат ва маънавиятга мойиллик уйғонади. Китоб ўқиш, дарс тайёрлаш қалб истаги билан бўлса, кутилган натижани беради. Болани мажбурлаб дарс қилдирилса, унинг илмга рағбати бўлмагани учун ёлғон гапиришга, вазифаларни кўчиришга ўрганади. Ҳаётга тийран кўз билан қараш билан енгил қараш ўртасида катта фарқ бор. Фарзандни ёшлигидан қизиққан соҳасига йўналтириш орқали исталган натижага эришилади. Бундай фарзанд вақтининг қадрига етади, илм ўрганади, умрини эзгу ишларга бағишлайди. Илмга рағбати бўлмаган бола учун интернет ўйинлари, кино-қўшиқлар, бемаъни эшиттиришлар маъқул кўринади. Ўзининг эҳтиёжини интернетдан қондириш йўлига ўтиб, ота-она ва устозларини ортда қолдиради. Насихатдан кўра ахлоқий намунани излайди. Илм излаш ўрнига кўнгилочар дастурларга берилади. Ёшларни бегоналар ва ёт мафкуралар алдовидан қутқариш учун интернетни маънавий-ахлоқий “портрет” (қиёфа)га солиш, жаҳолатга қарши маънавият билан қуролланиш, энг оммавий сайтлар (тик-ток, инстаграмм, ютубе)да илм-маърифатга чорловчи мазмунли, қизиқарли, ёшларнинг интеллектуал ва маънавий эҳтиёжларини қондира оладиган чиқишлар билан интеграциялаш талаб этиладики, ёшлар тўғри танлов қилиши учун имконият бўлсин. Бунинг учун дунёвий билимлар билан бирга диний билим ҳам лозим.

Бешинчиси, руҳий юксаклик. Аллоҳ инсонни тана ва руҳ бирлигидан яратганки, тана озуқага муҳтож бўлгани каби руҳнинг озуқага эҳтиёжи бор. Инсон ўз руҳиятига бепарво бўлиб, диққат-эътиборини зоҳирий (ташқи) гўзалликка қаратиши натижасида маънавий қашшоқликка йўл очилади. Вужуд очлиги таом билан қондирилади. Лекин руҳ очлиги ўз вақтида бартараф этилмаса, деструктив оқибатларга олиб келади. Дин-диёнатга путур етиб, жаҳолат ва нодонлик кучаяди, ижтимоий адолатсизлик, маънавий ва ахлоқий қадриятлар ўз аҳамиятини йўқотиб, омма салбий иллат таъсирида бўлади. Яшашдан асосий мақсад еб-ичиш, ҳузур-ҳаловатда яшаш, кайфу сафо эмас, аксинча, ишонч-эътиқод руҳий озуқанинг энг асосийсидир. Унинг аввалида ҳалол лўқма туради.

Олтинчиси, ахлоқий баркамоллик. Инсон атрофидаги инсонларнинг хато-камчилигини қидириш орқали ўз-ўзини ислоҳ қилишдан маҳрум бўлади. Бировни ноҳақ айблаш ёмон иллат бўлиб, адоват замирида ҳасад яшириндир. Айб қидирганнинг ҳам айби

қидирилади. Таъна бор жойда барака ҳам, яхшилик ҳам йўқ, аксинча, инсонлик рутбаси бир поғона пастга тушади. Таъна барча яхшиликларни йўқ қилиб юборади. Норозилик эса инсон ақл-идрокини хиралаштиради, ҳақ билан ботил англашилмай қолади. Норози инсон қачонки барча норозилик илдизи ўзида эканини англаса, борлиқдаги барча яратиклар билан конвенционал ҳамжиҳатликда яшашни бошлайди. Инсон ҳаётида рўй берган норозилик кайфиятини шукроналик туйғуси билан тўлдириш зарур. Бу борада орифларнинг ҳаёт тарзи намуна, ибрат бўла олади.

Еттинчиси, мукаммал руҳий тарбия. Бугунги кунда руҳий тарбия ҳақида тушунчани тўғри шакллантириш, ахлоқий меъёрлар, диний илм, ақида (эътиқод)га нисбатан жиддий эътибор қаратиш, жамиятда илдиз отаётган беътиборлик, беписандлик, масъулиятсизлик, дангасалик, тафаккур оқсоқлиги ва нафс куллиги каби иллатларнинг олдини олади. “Нафси аммора” даражасидан кўтарила олмаслик, дунё муҳаббати, мол-мулкка ўчлик, ҳукмронликка интилиш, машҳурлик васвасаси, керагидан ортиқ даражада дунё билан машғул бўлиш, руҳиятни заифлаштирадиган, охиратни унуттирадиган, фақат ҳозир билан яшашни тарғиб қиладиган “оломон маданияти”нинг миллат онгини заҳарлаши ва кўнгилочар томоша ва тадбирларнинг кўпайиб кетиши, инсонни яшашга вақти етмайдиган даражада телевизор, телефон, интернет каби эрмаклар билан банд қилиниши, келажакка ишончнинг сусайиши, фақат бугун учун яшаш, гуноҳ ишдан тийилмаслик, ҳалол-ҳаромнинг фарқига бормаслик, манфаат учун ҳар қандай ахлоқий қадриятлардан воз кечиш, Яратувчисидан узоқлашиш инсоннинг мукаммал руҳий тарбиясига тўсқинлик қилмоқда. Бу борада Абдулқодир Гийлоний шундай деган: “Ҳар қандай харобалик гуноҳлар туфайли келади. Чунки гуноҳлар шаҳарларни хароб, одамларни ҳалок қилади”¹.

Иқтисодий қийинчиликлар ва сиёсий низолар халқнинг маънавий бузилишига, турли иллатлар кўпайишига замин яратади, агар инсон ўз замони ҳақида жон куйдирмаса, уни инсон деб ҳисоблаб бўлмайди. Зеро, инсон сўзининг луғавий маъноси ҳам “унутувчи”дир. Инсоннинг туйғу, ҳолат, кайфиятлари каби “мен”лиги ҳам тез ўзгарадики, “инсон ўзига хос, бетакрор “мен”га эга бўлиши мушкул. Таълим дин ва ахлоқ

¹ Абдулқодир Гийлоний (Ғавсул Аъзам). Раббонийликни англаш ва раҳмоний файзни қозониш. Биринчи китоб. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – Б. 102.

билан уйғун бўлса, жамиятда содир бўлаётган кўплаб муаммолар ўз-ўзидан барҳам топади.

Юқоридаги фикрларни умумлаштирган ҳолда, ирфонийлик ва дунёвийлик уйғунлиги тамойилини таълим тизими модернизациясига йўналтириш орқали соғлом ижтимоий муҳитни яратиш учун қуйидаги факторларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ:

а) давлатдан динни ажратиш мукин, лекин жамиятдан ажратиб бўлмайди. Таълим тизимига дин ва маънавий қадриятлар мужассам бўлган ўқув дастурларини киритиш; б) баркамол авлод тарбияси уларни ахлоқий қадриятлар руҳида тарбияловчи ўқитувчиларга боғлиқлиги эътиборга олинса, таълим берувчиларнинг малакасини оширишни тизимли ташкиллаш; в) таълимни “ҳалол” тамойил асосида ташкил этиш, ёлғон, ҳийла ва алдовни таълим жараёнидан чиқариб ташлаш, таълим жараёнида ҳалоллик, очиклик, адолат ва инсонийлик принципига амал қилиш; г) фан асосларини шунчаки эмас, чуқур ўргатиш, ўқувчиларни илм олишга рағбатлантириш, уларга ҳар соҳада намуна, ўрнак бўлиш, иродали, мақсадга интилувчан, ҳар қандай қийинчиликларка бардош бера оладиган шахсларни етиштириш; д) вақтни қадрлашга, барчага бирдек муомала қилишга ўргатиш ва ш.к.лардир.

Хулоса шуки, жамият маънавий камолоти учун тасаввуфий ғояларнинг замон билан ҳамнафас бўлиши энг мақбул йўлдир. Қачонки тасаввуфий ғояларни ёшларга улар тушунадиган тилда, масалан, ҳикоялар, қиссалар, фильмлар, театр, пандномалар, эсселар, “вайн”лар, “подкаст”лар орқали етказилса, тасаввуф қадриятларини ёшларга содда тилда тушунтирилса, унинг асосий ғояларини миллий қадриятлар билан боғланса, баркамол авлод тарбиясидаги олий мақсадга эришилади.

МИЛЛИЙ МАДАНИЯТ РИВОЖИДА ЖАҲОН ВА МИЛЛИЙ ТИЛНИНГ ЎРНИ

М.М.Аллаярова. Ўз-Фин.ПИ.доценти

З.Рахимова -Ўз-Фин. ПИ. талабаси

Аннотация: Мақолада миллий тил миллатнинг ўзлигини англаш ва миллий уйғониш мезони сифатидаги моҳияти таҳлил қилинган. Миллий тил эркинлиги факатгина сиёсий эркинлик, сиёсий етуклик эмас, балки маънавий эркинлик ва маънавий етуклик, маънавий мерос

ва миллий тарихни тикланишидир. Миллатнинг маънавий эркинлиги, маънавий етуклиги унинг миллий тил кадр-қимматини англаш ва жаҳон тиллари ўрганиш билан уйғунликда кечишлиги ёритиб берилган.

Жаҳон тарихида кўп миллатлар, цивилизациялар ўз маданий ва маънавий бойлиги билан танилган ва қудрати билан бошқа цивилизацияларни юзага келишига замин бўлган. Миллий маънавий тараққиёт омиллари дунёвий маданиятларни, цивилизацияларни ҳам бойиб боришига ҳам хизмат қилганлигини кўриш мумкин. Лекин бугунги кунда кўпгина мамлакатларнинг иқтисодий ва сиёсий қудрати янада ортиб бориб бошқа цивилизациялар емирилишига олиб келиш эҳтимоли намён бўлмоқда. Айниқса техника, технология, компьютер, интернет тармоқлари ривожланиши даврида ўзга давлатлар гегемонлиги таъсири ошиб бормоқда. Бундай вазиятда ҳар бир миллат ўзининг ўзга маданиятлар таъсирига тушиб қолмаслиги ва мустақил миллий ривожланишига жиддий стратегияларни амалга оширмоқдалар.

Маълумки, ҳар қандай маданият ва цивилизациянинг ўзига хос муҳим элементлари мавжуд бўлиб, улар орасида асосан тил ва диннинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Дунёда тили йўқ миллат маънавий қашшоқдир. Ҳар бир миллат ўзининг миллий бойлиги билан жаҳонда ўз ўрнига эга бўлиши учун асосан давлат ва миллат тилига эга бўлиши лозим. Маълумки, дунёда инглиз, хитой, испан, француз, немис, рус, араб тиллари етакчи империал тиллар ҳисобланиб, дунё халқлари бу тилларни ўрганишга мажбур бўлиб бормоқда. Мазкур масалани инглиз файласуфи Хантингтон томонидан 20 аср охирида аллақачон кўтариб чиққан эди.¹

Бугунги кунда империал тиллар эгаси дунёда сиёсий ва иқтисодий соҳада етакчилик қилиб келаётгани ҳеч кимга сир эмас. Бу давлатлар ўз тилларидан бошқа халқлар ҳам фойдаланишларига эришиш учун фаол иш олиб бормоқдалар. Айниқса универсал тилнинг юзага келаётгани яққол сезилмоқда. Бу кўпгина сиёсий шахсларни ўйлантириб қўймоқда. Wall Strut Journal нашри муҳаррири таъбирига кўра “Дунё тили-инглиз тилидир”². Бу фикр универсал цивилизация

¹ Xantington S/F/Sivilizatsiyalar to'qnashuvi va yangi dunyo tartibi. Tarjimon: J.Qodirov. -Toshkent: Yangi asr avlodi. 2023, 90-bet.

² Robert L.Bartley, The Case for Optimizm.The West should Believe in Itselt; Foreign Affairs, 72(sept/oct/1993), 16

юзага келиши ҳақидаги аргументни қўллаб қувватланишига асос борлигини билдиради.

Мустақилликдан кейин собиқ иттифоқ тизимидан қолган асоратларни енгиш мақсадида мустамлака бўлган давлатлар ўз тилларини қайта тиклашга ўтди, баъзилари империал тилларни ўз маҳаллий тилидан кейинги иккинчи ўринга қўйди. Масалан, собиқ Совет Иттифоқи кучга тўлган пайтда рус тили Польшадан тортиб Ҳанойгача катта мақомга эга эди. Иттифоқ таркибидаги кўп халқлар ўзларининг миллий тили мақомини деярли йўқотиш даражасига етиб келган эди. Бунга қарши чиққанлар таъқиб ва қатағон сиёсатига дуч келди. “Қарийиб 150 йил давом этган, тарихимизнинг том маънодаги қора кунлари бўлмиш ўша замонда бир пайтлар ўзининг қудратли давлатчилиги, буюк фарзандлари, юксак илму маданияти, обод шаҳар ва қишлоқлари билан дунёни ҳайратда қолдирган эл юртимиз қандай оғир машаққатларга дучор бўлганлигини яхши биламиз. Лекин ана шундай даҳшатли даврда ҳам ҳар қандай зулм ва истбоддга қарамасдан, халқимиз ўзини, ўзлигини йўқотади. Тилини ва динини, иймон-этиқодини сақлаб қолди.”¹ Фақатгина мустақиллик учун олиб борилган курашлар орқали бунга чек қўйилди. Натижада бир неча йиллар давомида айрим миллатлар тақдирида миллий тил миллатнинг мақоми сифатидаги аҳамияти деярли унитилди. Иттифоқ парчаланиши натижасида озод бўлган айрим халқлар ундан иккинчи тил сифатида фойдаланиб келмоқдалар.

Миллий тил миллатнинг ўзлигини англаш ва миллий уйғониш мезонидир. Мустақиллик фақатгина сиёсий эркинлик, сиёсий етуклик эмас, балки маънавий эркинлик ва маънавий етуклик, маънавий мерос ва миллий тарихни тикланишидир. Бу эса миллий тил билан амалга ошади. Шунга кўра миллий тил миллий маънавиятнинг муҳим феноменидир. Шу жумладан, Ўзбек халқи ҳам мустақилликка эришиб миллий ўзлигини англашнинг муҳим омили миллий тилни қайта тиклаш орқали маънавий тикланди.²

Бугунги кунда миллий тилни қадр қимматини асраш билан бирга жаҳонда империал тилларни ўзлаштиришга эҳтиёж сезилмоқда. “Агар узоқ келажакда Хитой цивилизацияси Ғарбдан ўзиб, дунёда ҳукмрон цивилизация мақомига эришадиган бўлса, инглиз тили ҳам дунёдан *lingua fransa* мақомини мандаринларга(хитой) бўшатиб беришга тўғри

¹ Каримов И.А. Юксак аънавият- енгилмас куч.. –Т.:”Маънавият”, 2008. 25-26-б

² А.Эркаев. Маънавиятшунослик. 1-китоб. Тошкент: ”Маънавият” 2018, 454-б.

келади”, деган эди С.Хантингтон ўзининг “Цивилизациялар тўқнашуви” номли асарида.¹

Ҳар бир мамлакат ижтимоий иқтисодий ва сиёсий тараққиётини миллий тил ва жаҳонда етакчилик қилаётган империал тиллар билан уйғун олиб бориш давр талаби бўлиб бормоқда. Бу борда ёшларни хорижий тилларни ўрганишга ва билишга йўналтириш орқали жаҳон тараққиётидаги ижобий ва тараққийпарвар билим, ғоялар, фан ва таълим, техника ютуқларини ўрганишга имкониятни яратган бўламиз. Бу жараён бутун дунёда кечаётганлиги сир эмас. Шунга кўра жаҳонда империал тилларни ўрганиш ҳар кунгидан ҳам долзарб масалага айланиб бормоқда. Албатта дунёвий билимларни эгаллаш ва замонавий фан технологияларни ўрганмасдан туриб жаҳон тараққиётига эришиб бўлмайди. Лекин “Инсоннинг ўзлигидан бегоналашуви муқаррар равишда миллатнинг вакили сифатидаги руҳиятидан, уни англашга бўлган эҳтиёждан маҳрум бўлишига олиб келади”, деб таъкидлайди файласуф С.Отамуродов². Шунга кўра бу борада миллий маънавиятни ёшлар, миллатимиз вакилларига доимий сингдириш, ҳаёт тарзидан бегоналишишига йўл қўймаслик учун маънавият соҳасида олиб борилаётган ишлар самарасига эътибор қартишни талаб этади. Дарҳақиқат империал тилларнинг етакчилик қилиши ёшларни маънавий онгига салбий таъсир этмаслиги, ёт ғояларга тобе бўлишга йўл қўймаслик учун маънавий соҳада - таълим, тарбия, фан ва давлатнинг олиб бораётган ислохотларида эътибордан четда қолмаслиги керак бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, миллий тил миллатнинг ўзлигини англаш ва миллий уйғониш мезонидир. Миллий тил эркинлиги факатгина сиёсий эркинлик, сиёсий етуклик эмас, балки маънавий эркинлик ва маънавий етуклик, маънавий мерос ва миллий тарихни тикланишидир. Миллатнинг маънавий эркинлиги, маънавий етиуклиги унинг миллий тил кадр қимматини англаш ва жаҳон тилларини ўрганиш билан уйғунликда кечади. Шундай экан миллий маданиятимиз Учинчи Ренессанси даврида ва янги Ўзбекистонни барпо этишимизда миллий тилимиз ва жаҳон тилларини ёшлар интеллектуал салоҳиятини оширишдаги ўрнини ошириш муҳим аҳамитга эгадир. Бу бир қатор қуйидаги вазифаларни амалга оширишни талаб этади: биринчидан ёш

¹ Xantington S/F/Sivilizatsiyalar to'qnashuvi va yangi dunyo tartibi. Tarjimon: J.Qodirov. -Toshkent: Yangi asr avlodi. 2023, 90-bet.

² Отамуродов С.Глобадашув ва миллий-маънавий хавфсизлик. Тошкент “Ўзбекистон” НМИУ, 2013,138-Б.

авлодни ўз миллий тилларини чуқур ва равон ўрганиши, уларга садоқат ва ҳурматда бўлиш, миллий тилни қадр қимматини англаш;

Иккинчидан, таълим тизимида тарихий маънавий меросимиздан баҳраманд бўлиш имконини тўлдириш, аجدодлар бадиий ижодий меросига миллий ғурур ва ифтихор туйғусини доимий шакллантириш.

MILLIY O‘ZLIKNI SHAKLLANTIRISHDA SPORT TADBIRLARINING O‘RNI

Rasulov Zohiddin Usarovich-Mustaqil tadqiqotchi Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqola “Milliy o‘zlikni shakllantirishda sport tadbirlarining o‘rni” mavzusini muhokama qiladi. Maqolada, sport tadbirlari milliy identitetni mustahkamlash, xalqni birlashtirish va milliy qadriyatlarni targ‘ib qilishdagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Sportning jamiyatdagi rolini oshirish, yoshlarni tarbiyalash va ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash uchun sport tadbirlarining zaruriyligi ta'kidlanadi. Maqola, shuningdek, sport orqali milliy o‘zlikni shakllantirishning turli usullarini, mamlakatlarda o‘tkaziladigan katta sport musobaqalarining ijtimoiy va madaniy ta'sirini tahlil qiladi. Sportning xalqni birlashtirishdagi o‘rni va uning milliy tafakkurda qanchalik muhim ekanligi haqida keng qamrovli fikrlar ifodalangan. Maqola, sportning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini to‘liq aks ettiruvchi manba sifatida xizmat qiladi.

Kalit sozlar: Milliy o‘zlik Sport tadbirlari, Vatanparvarlik, Jamiyat, Madaniy qadriyatlar, Identitet, Birlik, Yoshlar tarbiyasi, Sport musobaqalari, Ijtimoiy ta'sir, Sport va madaniyat, Milliy tafakkur.

Kirish: Milliy o‘zlikni shakllantirish – har bir xalqning tarixiy, madaniy, va ijtimoiy taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Bu jarayon, xalqning o‘zining qadriyatlari, urf-odatlar va ma'naviyatini anglab etish va ularga sodiq qolish bilan chambarchas bog‘liqdir. Milliy o‘zlikni mustahkamlashda turli sohalar, jumladan, sportning alohida o‘rni bor. Sport tadbirlari faqat jismoniy faollikni oshirib qolmay, balki xalqlarni birlashtiruvchi, milliy g‘urur va vatanparvarlikni mustahkamlovchi muhim vosita hisoblanadi. Xalqaro musobaqalar, milliy chempionatlar va boshqa sport tadbirlari orqali sport, millatni birlashtiruvchi kuch sifatida faoliyat yuritadi, shu bilan birga, o‘zlikni shakllantirishda ijtimoiy va madaniy jihatdan ahamiyatli rol o‘ynaydi. Ushbu maqolada sport tadbirlarining

milliy o'zlikni shakllantirishdagi o'rni va ta'siri tahlil qilinadi, shuningdek, sportning ijtimoiy va madaniy sohalarga qanday ijobiy ta'sir ko'rsatishi ko'rsatib o'tiladi. Maqolada sportning xalqlarni birlashtirishdagi va milliy identitetni mustahkamlashdagi ahamiyati, shuningdek, sportning tarbiyaviy funksiyasi va uning yoshlar orasida vatanparvarlik ruhini shakllantirishdagi roli ochib beriladi.

Milliy o'zlikni shakllantirish – har bir xalqning o'zining tarixiy, madaniy va ijtimoiy o'ziga xosligini saqlab qolish, uning mustahkamlanishi va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan jarayon hisoblanadi. Milliy o'zlikning shakllanishida ko'plab omillar rol o'ynaydi: ta'lim, madaniyat, urf-odatlar, diniy qadriyatlar va boshqalar. Biroq, bugungi kunda sportning milliy o'zlikni shakllantirishdagi o'rni alohida ahamiyat kasb etmoqda. Sport tadbirlari xalqni birlashtirish, milliy g'urur va vatanparvarlikni oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Sport tadbirlari, ayniqsa, yirik xalqaro musobaqalar, milliy chempionatlar va turli xil turnirlar orqali millatni birlashtirishda katta rol o'ynaydi. Har bir sport musobaqasi, uning tarkibida nafaqat jismoniy faollik, balki kuchli raqobat va g'alaba uchun kurashni ham o'z ichiga oladi. Bu, o'z navbatida, xalqni birlashtiradi va milliy g'ururni kuchaytiradi. Sport orqali xalq o'zining kuchli tomonlarini namoyish etadi, bu esa milliy o'zlikni yanada rivojlantiradi.

Masalan, mustaqil O'zbekistonning xalqaro sport maydonlaridagi muvaffaqiyatlari, uning xalqini birlashtirishga va milliy o'zlikni mustahkamlashga yordam berdi. Har bir g'alaba, nafaqat sportchilar, balki butun xalq uchun yirik g'urur manbai bo'ladi. Bu g'alabalar millatni yanada kuchli va birlashtirilgan qiladi, milliy o'zlikning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Sportning milliy o'zlikni shakllantirishdagi yana bir muhim jihati – uning tarbiyaviy ta'siri. Sport orqali yosh avlodga bir qancha muhim qadriyatlar, masalan, mehnat, halollik, jasorat, hamkorlik va vatanparvarlikni o'rgatish mumkin. Sportchilar o'z jismoniy imkoniyatlarini kengaytirar ekan, ular shuningdek, o'zining ijtimoiy mas'uliyatini ham his qilishadi. Aynan sport orqali o'rgatilgan ushbu qadriyatlar, yoshlarni millatiga sodiq, vatanparvar, o'z madaniyatini hurmat qiluvchi shaxslar sifatida shakllantiradi.

Shuningdek, yoshlar uchun sport tadbirlari, ularning shaxsiy rivojlanishida, jismoniy va ma'naviy sog'lom bo'lishlarida katta ahamiyatga ega. Sport jarayonida yoshlarga tenglik, adolat, raqobatni yengish, kuch va

intilish kabi asosiy qadriyatlar ta'lim beriladi. Bular esa, ularning milliy o'zlikka bo'lgan qarashlarini mustahkamlab, bir butun sifatida jamiyatga xizmat qilishlariga yordam beradi.

Sport tadbirlari faqat fizika va ma'naviy jihatdan rivojlanishga yordam bermaydi, balki milliy madaniyatni targ'ib qilishda ham katta rol o'ynaydi. Har bir sport musobaqasi o'ziga xos bir madaniy an'anaga ega bo'lishi mumkin. Milliy sport turlarining rivojlanishi, o'z navbatida, milliy madaniyatni yanada kuchaytiradi. Masalan, o'zbek xalqining sport o'yinlaridan biri bo'lgan kurash, nafaqat jismoniy musobaqa sifatida, balki milliy madaniyatning bir qismi sifatida ham qadrlanadi. Bu kabi sport turlarini targ'ib qilish, milliy o'zlikni saqlab qolishda muhim omil hisoblanadi.

Sport tadbirlari milliy o'zlikni shakllantirishda o'ziga xos, lekin juda muhim o'rinni egallaydi. U xalqni birlashtiradi, milliy g'urur va vatanparvarlikni oshiradi, yoshlarni tarbiyalashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi va milliy madaniyatni rivojlantiradi. Bugungi kunda sportning bu roli, nafaqat milliy o'zlikni shakllantirish, balki jamiyatda umumiy birlik va barqarorlikni ta'minlashda ham katta ahamiyatga ega. Shuning uchun, sport tadbirlariga e'tibor qaratish va ularni rivojlantirish, milliy o'zlikni mustahkamlash yo'lida muhim qadam hisoblanadi.

Xulosa: Shu tarzda, sport tadbirlari milliy o'zlikni shakllantirishda juda muhim rol o'ynaydi. Ularning xalqlarni birlashtiruvchi kuchi, milliy g'urur va vatanparvarlikni oshirishdagi o'rni, yoshlarni tarbiyalashda va madaniyatni rivojlantirishdagi ta'siri juda kattadir. Sport orqali milliy qadriyatlar, adolat, hamkorlik va tenglik kabi muhim tushunchalar yoshlar ongiga singdiriladi, bu esa ularning milliy o'zlikka bo'lgan qarashlarini mustahkamlaydi. Xalqaro va milliy sport musobaqalari, jismoniy va ma'naviy sog'lomlashtirish jarayonida nafaqat sportchilar, balki butun jamiyat uchun katta ahamiyatga ega. Milliy sport turlarini rivojlantirish orqali milliy madaniyatni saqlab qolish va mustahkamlash ham mumkin. Shunday qilib, sport tadbirlari milliy o'zlikni shakllantirishda zarur vosita bo'lib, uni yanada rivojlantirish, jamiyatni birlashtirish va barqarorlikni ta'minlash uchun muhim qadam hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. <https://www.caseiq.com/resources/what-is-case-management-software/>

2. Социальный менеджмент. Учебное пособие / Д.В. Зайцев, Г.Г Карпова,

3. Г.В. Лобачева и др.; под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. – Саратов:

4. Саратовский государственный технический университет, Центр социальной политики и гендерных исследований, 2008. – 276 с.

5. <https://www.hyland.com/en/resources/terminology/case-management>

6. Абрамов.Ю.В. Страхование: теория и практика. – Москва: ВолстерКлювер, 2007

MAFKURA VA VATANPARVARLIKNI SHAKLLANTIRISHDA TIL VA MA'NAVIYATNING O'ZARO TA'SIRI

Narzukulova Ferangiz Rustamjonovna -Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Samarqand filiali o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada moddiy va ma'naviy olamlarda yashovchi insonning ikki tomonlama tabiati tushunchasi o'rganilib, ma'naviy faoliyat insonning intilishlari va umidsizliklarini aks ettiruvchi g'oyalarning virtual dunyosini qanday yaratishi muhokama qilingan. Muallif umumiy til va ramzlar tizimini yaratish jamiyatda ma'naviy almashinuv va birdamlik uchun zarur ekanligini ta'kidlaydi, ammo har bir insonning haqiqiy individualligi yagona qadriyatlar tizimini yaratishni qiyinlashtiradi. Mafkuraning kishilarni birlashtiradigan element sifatidagi roli va ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish hamda fuqarolarning javobgarligiga asoslangan haqiqiy vatanparvarlik uchun sharoit yaratish muhimligi ta'kidlangan.

Tayanch so'zlar: jamiyat, ma'naviy faoliyat, vatanparvarlik, mafkura, birdamlik, ramzlar, ijtimoiy tengsizlik, qadriyatlar.

Inson ikki dunyoda yashaydi. Biri moddiy olam, narsalar olami, ikkinchisi ong bilan yaratilgan ma'naviy, ideal, virtual olam. U real dunyo materiallaridan tuzilgan bo'lsada, lekin inson tasavvurining asosiga ko'ra qurilgan. Ma'naviy faoliyat virtual olamni, insonning umid va umidsizliklarini, orzu va intilishlarini aks ettiruvchi g'oyalar olamini yaratishdir.

Ma'naviyatning sharti hamfaollik, muloqot qilish imkoniyati va virtual obrazlar almashinuvidir. Bu umumiy til va belgilar tizimini talab qiladi. Bunday belgilar tizimi umumiy ma'noga ega bo'lishi kerak, aks holda u tushuntirilmaydi va tushunilmaydi. Bunda bizga virtual reallik va ma'naviyatni tushunarli, dekodlanadigan belgilarga - hamfaollikda ijod qilishning barcha ishtirokchilari tomonidan umumiy qabul qilinadigan, tanib olinadigan va baham ko'riladigan belgilar asosiga to'plash metodologiyasi lozim bo'ladi.

Muammo shundaki, jamiyatga biriktirilgan har bir shaxs o'ziga xos ma'naviy individuallikka ega [4]. Shuning uchun, prinsipial jihatdan, jamiyatdagi barcha odamlar uchun bir xil bo'lgan umumiy qadriyatlar tizimini yaratish mumkin emas. Inson subyektivligi hatto eng mukammal umumiy ma'naviy qadriyatlar tizimiga ham to'g'ri kelmaydi. Bu shuni anglatadiki, faqatgina nisbatan umumiy dunyoqarash tizimi bo'lishi mumkin xolos. Jamiyat a'zolari an'ana tarzida ushbu tizimni konvensional tizim sifatida qabul qilishga rozi bo'lishadi, garchi ma'naviy reallikda bu xayoliy, soxta umumiy tizimdir. Shunday qilib mafkuraviy konvensiya, ijtimoiy mifologiya vujudga keladi.

Shu ma'noda mafkura har doim yolg'on, illyuziya, xayoliy elementni o'zida mujassam etgan. Ammo aynan shu narsa mafkurani inson ruhi faoliyatining muqarrar hamrohiga aylantiradi. Mafkuraviy qadriyatlarning xayoliy, illyuzor tabiati ularning kuchida, imkoniyatlarida yotadi. Faqat shu tufayli odamlarni birlashtirish va tarixiy muammolarni hal qilish uchun birlashtirish mumkin. Har qanday ijtimoiy harakat, chuqur ijtimoiy o'zgarishlar va hatto inqiloblar ham, faqat mafkuraviy va shuning uchun qisman xayoliy shiorlar ostida sodir bo'ladi. Masalan, XVIII asrdagi Yevropa inqiloblari o'zlarining manifestlarida "Ozodlik! Tenglik! Birodarlik!" kabi shiorlarga e'tibor qaratdilar. Va'da qilingan "aql saltanati" amalga oshmadi, ammo bu shiorlar asosida monarxiya tuzumini supurib tashlandi. Oqibatda yangi burjua jamiyati vujudga keldi. Keyinchalik Gegel bu hodisani "olamiy ongining hiylasi" [2] deb ataydi. Chetdan qaraganda odamlar bir maqsad sari intiladilar, ammo ijtimoiy fluktuatsiyalar butunlay boshqa bifurkatsion holatlarga yo'l ochdi [1]. Xuddi shunday adolatli jamiyat qurish shiorlari ostida dunyoda boshqa inqiloblar ham amalga oshirildi. Albatta, bu maqsadni amalga oshirishning imkoni bo'lmadi, lekin o'sha davr xalqlari uchun yana bir tarixiy muhim bosqich – mamlakatni modernizatsiya qilish va rivojlangan davlatlar qatoriga olib chiqish hal qilindi.

Mafkura ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun emas, balki shaxsiy manfaatlar uchun qo‘llanila boshlaganda xavf tug‘iladi. Keyin, umume’tirof yetilgan me’yorlar tizimidan, ma’naviy almashinuv tilidan, hukmronlikni qo‘lga kiritib, diktatorga aylanadi. Bu holatni biz Sovet davriga xos bo‘lgan ruhsiz mafkura tarzida boshimizdan kechirgan edik.

Natijada mafkuraviy shakldan mahrum bo‘lgan ma’naviyatning yemirilishi, ma’naviy hayotning parchalanishi sodir bo‘ldi. Bu holat 1990-yillardagi postsovet davriga xos bo‘ldi. Mazkur vaziyat mamlakat iqtisodiy va siyosiy tizimni kompleks o‘zgartirish jarayonidan o‘tishi kerak bo‘lgan bir paytda kechdi. Buni konsolidatsiyasiz amalga oshirish mumkin yemasligi, ya’ni mafkuradan tashqarida imkonsiz yekanligi tezda ma’lum bo‘ldi. Shu sababli, yangi mafkurani yaratish zarurati paydo bo‘ldi.

Yangi mafkura yaratishga birinchi urinish 90-yillarning boshlariga to‘g‘ri keladi. Bu o‘z mafkurasini inson huquqlarini himoya qilishga asoslangan G‘arbga yo‘naltirilgan liberal ziyolilar tomonidan amalga oshirildi. O‘z-o‘zidan bu g‘oya jamiyat tomonidan katta qiziqish bilan qabul qilindi. Biroq, tez orada G‘arb va bizning inson huquqlari haqidagi tushunchalarimiz o‘rtasida nomuvofiqlik mavjudligi namoyon bo‘ldi. G‘arb talqini inson huquqlarini siyosiy huquqlarni ta’minlashning tor yuridik darajada, bizning mentalitetimizda esa huquqlar birinchi navbatda ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ta’minlanganlik bilan izohlanadi. Liberallarning jamiyat uchun tushunarli bo‘lgan qadriyatlar tizimini taklif qila olmasligi, liberal siyosiy harakatning bosqichma-bosqich siyosiy sahnadan chetga chiqish sabablaridan biri bo‘ldi.

Mafkurani yaratishga ikkinchi urinish 1990-yillarning ikkinchi yarmida sodir bo‘ldi. Bu safar uni ziyolilarning qat’iyatli qismi o‘z zimmasiga oldi, ular ilmiy jurnallarda davlat, milliy g‘oyani izlash zarurligi haqida bahs- munozaralarni boshlab yubordilar. Bunday g‘oyani izlash keyinchalik I.Karimov rahbarligida olib borildi.

Monarxiyadan tortib sotsializmgacha bo‘lgan ijtimoiy ongda muomalada bo‘lgan barcha mafkuralarning butun arsenali inventarizatsiya qilindi. Ammo ularning hech biri milliy mafkuraga, milliy ongning bir qismiga aylanmagan edi. Biroq, jamiyat uchun mafkuraga bo‘lgan yehtiyoj kun tartibiga qo‘yildi.

Bu yillardagi birinchi jiddiy taklif diniy mafkura edi. Biroq diniy mafkuradan milliy, davlat mafkurasi sifatida foydalanishga urinishlar yengib bo‘lmaydigan qiyinchiliklarga duch keldi. Birinchidan, inson oxiratini qutqarish asosida davlat mafkurasining roliga da’vo qilish dinning

o'ziga zarar yetkazadi. Ikkinchidan, polikonfessional mamlakatda bir dinga ustunlik berish birlashish emas, balki aksincha bo'linish manbaiga aylanashi aniq edi.

Shu nuqtayi nazardan aytishimiz mumkinki, yillar davomida jamiyatimizda sotsialistik va liberaldan tortib diniygacha bo'lgan turli mafkuraviy tizimlar o'zaro raqobatlashib kelmaoqda. Natijada, birinchidan, muayyan bir davlat yoki millat mafkurasi emas, balki yaxlit qadriyatlar tizim bo'lgan mafkura haqida gapirish kerakligi ma'lum bo'ldi. Ikkinchidan, bu mafkurani siyosiy lashtirmaslik, ya'ni alohida manfaatlarni ko'zlamaslik kerak. Uchinchidan, mafkura ziyolilar kabi guruhlar tomonidan o'zboshimchalik bilan yaratilib, keyin jamiyatga tadbiq qilinmaydi. U ijtimoiy ongining umidlarini aks ettirishi, jamiyat talablariga javob berishi kerak. Shundagina butun jamiyat bu mafkurani o'ziniki sifatida qabul qiladi va tashqi ta'sirlarga nisbatan sezuvchanlik hosil qiladi.

Bugungi kunda biz ko'z o'ngimizda ana shunday mafkura jarayonlar kechayotganligi haqida mubolag'asiz aytishimiz mumkin. Bu vatanparvarlik mafkurasi. O'z yurti bilan g'ururlanish istagi bugungi kunda keng tarqalgan bo'lib, u xalqning mutlaq ko'pchiligi birlashtiradi. Bu yerda asosiy narsa vatanparvarlikdan tor siyosiy maqsadlarda foydalanish vasvasasidan qochishdir. Aynan shu narsa Sovet hokimiyati yillarida "Vatan", "vatanparvarlik", "xalq" tushunchalari rahbarlar va partiya siyosiy obrazlarining imijini shakllantirishda qo'llanilgan.

Biroq vatanparvarlik ongini va unga asoslangan milliy mafkurani shakllantirish sodda darajadagi oddiy jarayon emas. Asosiy tahdid yuqori darajadagi ijtimoiy tabaqalanishni saqlab qolishdir. Odamlar o'rtasidagi mulk va ijtimoiy farq qanchalik katta bo'lsa, umumiy manfaatlar maydoni shunchalik kichik bo'ladi. Ikki qatlam – boylar va kambag'allarga bo'lingan mamlakatda umumiy Vatan g'oyasini shakllantirish qiyin.

Tajribadan ma'lumki, jamiyatda tabaqalanish darajasi, ijtimoiy-iqtisodiy qarama-qarshiliklar darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, mafkuraga ko'proq ye'tibor qaratiladi. Buni antik tarix va mifologiyani o'rganishdan boshlab har qanday davrda kuzatish mumkin. Real ijtimoiy-iqtisodiy qarama-qarshiliklarni kamaytirmasdan mafkuraviy va tarbiyaviy ishlarni ko'paytirish samara bermasligini ko'rib bo'lganmiz. Bu holda mafkura ongni manipulyatsiya qilish vositasiga, vatanparvarlik esa mayyan kuchlar uchun himoya quroliga aylanadi.

Lekin nafaqat ijtimoiy tafovutlar darajasini pasaytirish vazifasini qo'yish, balki bu vazifani qanday vositalar bilan hal qilishni aniqlash muhim

ahamiyatga ega. Eng oddiysi bu real daromadlarni va ijtimoiy himoyani oshirish. Bu qashshoqlikni kamaytirish yoki yo‘q qilishning muhim usulidir. Ammo buning salbiy tomoni ham bor. Davlat paternalizmi aholi orasida infantistik (boqimandalik) kayfiyatlarning oshishiga olib keladi [3]. Bugungi kunda bu (bersang yeyman, bermasang o‘laman) ayniqsa bizning holatimizda katta xavf tug‘diradi. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimi o‘z kuchiga e‘tibor qaratadigan o‘zini-o‘zi ta‘minlaydigan aholining shakllanishiga to‘sqinlik qilmasligi kerak. Farovonlikni yaxshilash va ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish resurslarni ijtimoiy tarqatish hisobiga emas, balki odamlarning o‘zi mehnati asosida bo‘lishi kerak. Shunda ularning vatanparvarligi chinakam bo‘ladi, bu lyumpen me‘yorlari bilan o‘lchanmaydi: men o‘z vatanimni menga ne‘matlar berayotgani darajasida sevaman.

Ammo iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal qilish qanchalik muhim bo‘lmasin, milliy ma‘naviy-axloqiy ko‘rsatmalarning yagona tizimini shakllantirish uchun o‘zak xalqning tarixiy ongi, davlat va jamiyat tarixini umumiy qadriyat sifatida qabul qilishdir. Shudan kelib chiqib, tarixining umumiyliigi g‘oyasi fuqarolar orasida milliy tarixdan faxrlanish hissi bilan qo‘llab-quvvatlanishi kerak. Bu tarix buyuk va qahramonlik sifatida qabul qilinishi lozim. Ammo bu erda muammo paydo bo‘ladi. Tariximizning barcha bosqichlari ham mukammal va farovon bo‘lmaganligini bilamiz. Buni har qanday mamlakat tarixida uchratishimiz tayin. Biz tariximizdagi yoqimsiz sahifalar mavjudligini tan olib, sharmandali yoki qora tusda yemas, balki obyektiv, tarixiylik va mantiqiylik prinsiplari asosida ko‘rib chiqishimiz lozim. Zero, “Biz yaratayotgan yangi O‘zbekistonning mafkurasi ezgulik, odamiylik, gumanizm g‘oyasi bo‘ladi. Biz mafkura deganda, avvalo, fikr tarbiyasini, milliy va umuminsoniy qadriyatlar tarbiyasini tushunamiz. Ular xalqimizning necha ming yillik hayotiy tushuncha va qadriyatlariga asoslangan” [5].

Shu o‘rinda ta‘kidlash kerakki, qandaydir “tarixiy haqiqat” ni izlash va o‘z tarixini cheksiz ulug‘lash yo‘li to‘liq mafkuraviy mag‘lubiyatga olib keladi. Ulug‘lanadigan “haqiqat” ni izlab o‘zimizga qarshi illyuziyalarni yaratmasligimiz kerak.

Xulosa qilib aytganda, xalq o‘z tarixini buyuk va qahramonona shaklda ko‘rishni istaydi. Agar bu tushunilmasa va tarixga yondashuv konsepsiyasi o‘zgartirilmasa, hozirgi avlod yoshlarining ishonchini yo‘qotish xavfi mavjud. Jamiyatning ma‘naviy-axloqiy ko‘rsatmalari va vatanparvarlik qadriyatlari, eng avvalo, an‘naviy tarzda ishlab chiqilishi

kerak bo‘lgan milliy tarixning yangi ijobiy konsepsiyasiga asoslanishi kerak.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Abuali ibn Sina. Kniga znaniy//Abuali ibn Sina. Pamyatnik. Vtoroy tom. Dushanbe, 2005. - S. 172-349; Predisloviye Slovary Dextudo. Tegeran, 1373.
2. Turayev B. O., Rizayev I. I. Osobennosti proyavleniya iskusstvennogo intellekta v btii cheloveka //Novye informacionnyye texnologii i sistemy (NITiS-2022). – 2022. – S. 361-363.
3. Usmonov F. Problems of modern computer ethics //American Journal of Research in Humanities and Social Sciences. – 2022. – T. 6. – S. 26-32.
4. Nasir Xusrav. Polnoye sobraniye filosofskix i religioznyx sochineniy. Vtoroy tom. Dushanbe, 2003.
5. Rizaev I. I. The structure of the social system as the basis for the self-organization of society //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – T. 1. – №. 7. – S. 190-195.
6. Ganiyev E. STAGES OF DEVELOPMENT AND IMPACT ON SOCIAL LIFE OF AN INFORMED SOCIETY IN UZBEKISTAN //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – T. 2. – №. 11. – C. 17-20.
7. Mavlanovna A. M. Problems of transforming a healthy worldview and creativity into a nationwide movement in society //Asian Journal Of Multidimensional Research. – 2021. – T. 10. – №. 7. – C. 32-36.
8. Rizaev I. I. Obshchestvo kak samoorganizuushhasya sistema. Ratsional'noe prirodopol'zovanie-osnova ustojchivogo razvitiya. Chechenskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet. – 2020.
9. Usmonov F. Ethics of responsibility and unity: the relationship of science, culture and spirituality in the conditions of modern development //Conferencea. – 2023. – C. 42-48.
10. Muhamadiyev H. VIRTUALLIK YANGI FALSAFIY KATEGORIYA SIFATIDA //Farg'ona davlat universiteti. – 2023. – №. 2. – C. 59-59.

ЎЗЛИКНИ АНГЛАШДА МАЪНАВИЯТНИНГ ЎРНИ

Мухаммадиев Усмонхон Боқибиллоевич,

Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими, мустақил тадқиқотчи

Инсон руҳ ва жисмдан тузилган мукаммал мавжудотдир. У ўзидаги мана шу икки унсурни тарбиялаш орқали камолотга етади. Ҳар икки жиҳатнинг ҳам ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, ҳамиша тарбия ва эътиборга муҳтождир. Жисмнинг эҳтиёжларини ҳамиша англаб келамиз. Озуқа, уйқу, тозалик, кийим-кечаклар, дори-дармон сингари воситалар жисмимизни эҳтиёжидир. Бироқ, аксарият ҳолларда руҳимиз, яъни ички оламимиз, маънавиятимиз эҳтиёжларини ўз ҳолича қолдирамиз. Уни озуқалантириш, қувватлаш ишларига бепарво қараймиз, керакли чораларни кўрмаймиз. Ваҳоланки, моҳиятимизни англатувчи жиҳат мана шу ички оламимиздир. Жисмимиз руҳимиз аслиятини юзага чиқарадиган восита холос.

Бугунги глобаллашув даврида маънавий таҳдидларга қарши етарли иммунитетнинг ҳосил бўлмаслиги айнан ички оламимизнинг заифлигидан келиб чиқмоқда. Инсоннинг моҳияти, шахс, жамият ва диний маслак ўрни ҳақида етарли тасаввурга эга бўлмаслик маънавий тўс-тўпалонлар гирдобига қолиб кетишга сабаб бўлмоқда. Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев шу каби ҳолатларни мулоҳаза қилиб: “Болаларимизни бировларнинг қўлига бериб қўймасдан, уларни ўзимиз тарбиялашимиз лозим”, деган эди.¹

Қуръони каримда маънан юксалиш ҳақида шундай дейилади: “Батаҳқиқ, ким у(нафс)ни покласа, ютуққа эришди. Ва Батаҳқиқ, ким у(нафс)ни кирласа, ноумид бўлди”.² Оятда қалбини поклаб, маънан юксакликка эришган кишиларнинг барча жабҳада ютуққа эришишлари ва аксинча уни кирлаганларнинг яхшиликлардан ноумид бўлиб, таназзулга юз тутишини тушуниб олиш мумкин.³

Маънан юксалиш учун ошиб ўтиш лозим бўлган энг муҳим доvon бу –кишининг ўзидир. Яъни айтилган панд-насихатлар, ўғитлар, кўрсатмаларга қулоқ тутиш, яхшилар йўлидан бориш, ривожланишга

¹ О.Салимов. Ёшларга донолар ўғити. – Тошкент: Ғофур Ғулом, 2018. –Б.2.

² “Шамс” сураси 9-10 оятлар.

³ Абулқосим Замахшарий. Кашшоф. –Байрут: Дорул маърифат, 2009. –Б.381.

интилишни ўрганмас эканмиз, атрофдагилар томонидан бизга қаратилаётган эътибор, яратилаётган имкониятлар бесамар қолиб кетаверади. Биз биринчи навбатда ўзлигимизни англашимиз керак. Шунинг учун ҳикматларда “Ким ўзини таниса Роббисини танийди”, деб айтилган.

Кучли руҳий қувватга эга бўлиш йўларининг асосийлари: тарихга назар, бугунни англаш ва эрта ҳақида тафаккур қилишдир. Тарих ўзлигимизни англашга кўмаклашади, бугунни англаш билан ўзлигимизга муносиб ёки йўқлигимизни фаҳмлаймиз, келажак ҳақида тафаккур қилиш эса олдинги интилишга чорлайди.

Абдулла Қодирийнинг таъбири билан айтганда “Мозийга қайтиб иш кўриш хайрлик, дейдилар”. Буюк сўз ҳақиқатини англаган ҳолда ўтмишимизга назар соламиз. Зеро, “Ўзбекистон алломалар юрти” деган иборани барчамиз кўп эшитганмиз, кези келганда, ўзимиз ҳам ғурур билан айтамыз. Ушбу сўзлар замирида шундай улкан ҳақиқат ва ибратли эътироф ётадики, уларга сазовор бўлиш дунёдаги саноқли ўлкаларгагина насиб этган.¹

Тарихдан маълумки, VII асрдан бошлаб узоқ минтақаларга ёйила бошлаган ислом дини қисқа фурсат ичида етук уламоларни тарбиялаб чиқарди. Бизнинг диёрлардан Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Доримийлар ҳадис илмининг олтин асрида яшадилар. Улар яшаган даврда ҳадисларни тўплаш, саҳиҳ (ишончли) ҳадисларни ўзида жамлаган қимматли асарларни тасниф этиш ишлари амалга оширилди.² Шу ва кейинги даврларда Мовароуннаҳр диёри уламоларни етиштириб берадиган улуг маскон сифатида дунёга донг таратди.

“Ўрта Осиё алломалари қомуси” номли китобда 2700 нафардан зиёд олиму уламолар ҳақидаги қисқача маълумотлар жой олган. Улар VIII-XIX асрларда яшаб, ижод қилган аждодларимиз бўлиб, бундан Ўзбекистон заминида илму фан тараққиёти, маърифат зиёси ҳамиша мунаввар бўлиб келгани, энг оғир дамларда ҳам юртимизда маърифат тўхтаб қолмагани ҳақидаги мантиқий хулоса келиб чиқади.³

¹ Абдуллоҳ Абдулҳамид Саад. Ўрта Осиё олимлари қомуси. –Тошкент: Имом Бухорий республика илмий-маърифий маркази, 2007. – Б.13.

² У.Усмонов. Мовароуннаҳр алломаларининг ҳадис илми ривожига қўшган ҳиссалари. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2011. –Б.5.

³ Абдуллоҳ Абдулҳамид Саад. Ўрта Осиё олимлари қомуси. –Тошкент: Имом Бухорий республика илмий-маърифий маркази, 2007. –Б.13.

Мисол тариқасида Ҳаким Термизий, Абу Лайс Самарқандий, Имом Мотуридий, Қафғол Шоший, Насафийлар, Бурҳониддин Марғиноний сингари ислом уламоларидан жуда кўпларининг номини зикр қилишимиз мумкин. Нажмиддин Умар Насафийга тегишли “Самарқандия” асарининг бизгача битта жилди етиб келган бўлиб, унда Самарқандда яшаб ўтган 1010 та уламонинг таржимаи ҳоли келтирилган. Асарнинг тўлиқ ҳажми 20 жилддан иборат бўлганини эътиборга олсак, биргина шу минтақадан неча минглаб олимлар етишиб чиққани англашилади.¹

Олтин асрнинг ёрқин куёши ўрта асрларгача (XVII асргача) минтақамиз сарҳадларини ёритиб турди. Ушбу даврда ҳам Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг кўплаб шаҳар ва қишлоқларидан алломалар, буюк мутафаккирлар етишиб чиқди. Бу даврларда Самарқанд, Шош, Кеш, Насаф, Термиз, Хоразм, Бухоро, Туркистон, Фороб, Хўжанд, Риштон, Марғион, Сайрам каби шаҳарлар диёримизнинг илм-маърифат ривожланган шаҳарлари ҳисобланар эди.² “Ўрта аср шарқ алломалари энциклопедиясида” ушбу шаҳарларда яшаб ижод қилган 650 нафар мутафаккир ҳақида маълумотлар келтирилган.

Шонли тарих яратган буюк миллатнинг бугунги авлодлари зиммасида муносиб ворис бўлишдек юксак масъулият турибди. Ота-боболаримизнинг шарафига эришиш, Ватанимизни яна маърифат ўчоғига айлантиришни мақсад қилмоқчи бўлсак, аввало аждодларимиз ҳаёт йўлини дастурул амал қилиб олишимиз керак.

“Оталар сўзи – ақлнинг кўзи”, деб бежизга айтилмаган. Донолар ўғитлари, халқ мақоллари, айниқса ёшларнинг ички олами, руҳий дунёси ва тафаккурини шакллантиришда ниҳоятда катта ўрин тутди. Уларни меҳнатсеварлик, ватанга садоқатли бўлиш, илм-хунар эгаллаш, ҳар ишни ўз вақтида бажариш, лафзида туриш, ота-онага ҳурмат, устозларга эҳтиром кўрсатиш, яхшилик қилишни ўз маслағи деб билиш фазилатлари руҳида тарбиялайди.³

Ҳаёт чиғириқларидан ўтган ҳикматли сўзларда айтиладики, қайси бир миллатнинг кечаси нима билан тараққий этган бўлса, бугуну

¹ Нажмиддин Насафий. Ал-Қанд фи зикри уламаи Самарқанд. – Ар-Риёд: Мактабатул кавсар, 1991. – 623 б.

² Ш.Зиёдов. Ўрта аср Шарқ алломалари энциклопедияси. – Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази, 2016. – 612 б.

³ О.Салимов. Ёшларга донолар ўғити. – Тошкент: Ғофур Ғулом, 2018. – Б.56.

эртаси ҳам шу нарса билан тараққий этади. Аждодларимиз илму-маърифат билан тараққий этдилар. Улар муқаддас Қуръони каримнинг илк нозил бўлган оятидаги “Ўқи”¹ хитобини чуқур англадилар, иккинчи бўлиб нозил қилинган “Эй, бурканиб ётган. Тур ва огоҳлантир”² оятидан халқни огоҳлантириш, ҳақ йўлга бошлаш илмсизлик ва нодонлик билан бўлмаслигини англаб етдилар.

Шубҳа йўқки, бизнинг ҳам порлоқ келажагимиз фақат ва фақат кучли илм воситасидагина амалга ошади. Ўқиш ва ўрганишдек шарафли ва лаззатли нарса йўқ. Инсон билими билан қадрланади. Ҳазрати Одам алайҳиссаломни фаришталардан ҳам юксак мақомга кўтарган сир илм эди.

Имом Бухорий бобомизнинг шоҳ асари, Қуръони каримдан кейинги иккинчи манба сифатида кўрилувчи “Суҳихул Бухорий”нинг “Илм китоби” қисми биринчи боби “Аллоҳ сизлардан имон келтирган ва илм ато этилган зотларни (баланд)даража (мартаба)ларга кўтарур”³ ояти билан бошлаган бўлиб, мазкур оятда имон сўзи илмдан муқаддам келтирилган. Бу эса имон ва илм бир-бири билан чамбарчас боғлиқлиги, илм олишдан мақсад жамиятнинг тараққиёти ва охират саодати экани, имонсиз илм эса инсониятга зарардан бошқа нарса келтирмаслиги баён қилинган. Имон бу – айни ўзиликни англашдир.

Бугун мустақил диёримизда маънавий меросимизни ўрганиш ўзининг янги босқичига чиқмоқда. Бунинг учун ҳукумат даражасида қатор салмоқли чора-тадбирлар амалга оширилди. Халқаро Ислом академияси, Ислом цивилизациячи маркази, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази, Ҳадис илми Олий мактаби, “Мир Араб” Олий мадрасаси, Имом Термизий илмий тадқиқот маркази, Имом Термизий номидаги ислом институти, Имом Термизий ўрта-махсус ислом таълим муассасаси ташкил этилди. Ҳозирда ушбу даргоҳларда тадқиқотчилар томонидан аҳолининг барча қатламига аждодларимиз меросини етказиш учун изланишлар олиб борилмоқда.

Демак, бугунги глобаллашув даврида маънавий-ахлоқий тақдидларга қарши курашмоқчи, аждодларимизга муносиб ворис бўлмоқчи ва келажакка кучли жамият шакллантира оладиган салоҳиятли авлодлар билан кириб бормоқчи бўлсак фақат ва фақат

¹ “Алақ” сураси, 1-оят.

² “Мудассир” сураси, 1-2 оятлар.

³ “Мужодала” сураси, 11-оят.

ИЛМ ВОСИТАСИГА ТАЯНИШИМИЗ ЛОЗИМДИР. ИЛМСИЗ ЎЗЛИГИМИЗНИ АНГЛОЛМАЙМИЗ. ЗЕРО, МИЛЛАТИМИЗ ФАХРИ ИМОМ БУХОРИЙ ҲАЗРАТЛАРИ АЙТГАНИДЕК “ИЛМДАН БОШҚА НАЖОТ ЙЎҚ ВА ҲЕЧ ҚАЧОН БЎЛМАГАЙ”.

JAMIYATDA DAVLAT FUQAROLIK XIZMATCHILARINING MA’NAVIY-AXLOQIY FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISH TAMOYILLARI

Ismailov Dilshod Baxriddinovich,
Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi
Samarqand viloyati bo‘limi rahbari.

Annotatsiya. Ushbu maqolada davlat fuqarolik xizmatchilarining ma’naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirish modeli tahlil qilinadi. Ma’naviy-axloqiy fazilatlar davlat boshqaruvining samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Maqolada ushbu fazilatlarni shakllantirish va rivojlantirishga yo‘naltirilgan yondashuvlar, metodlar hamda mexanizmlar ko‘rib chiqiladi. Davlat xizmatchilarining axloqiy me‘yorlarga rioya etishini ta‘minlash, halollik, adolat va mas‘uliyat kabi fazilatlarni rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, davlat boshqaruvida inson kapitalining axloqiy asoslarini mustahkamlash va davlat xizmatchilarining kasbiy madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan.

Tayanch so‘zlar. Rahbar ma’naviyati, milliy boshqaruv, tashabbuskorlik, ma’naviy immunitet, zamonaviy menejment, halollik, mas‘uliyat, adolat, ma’naviy-axloqiy fazilatlar, xulq algoritmi, milliy g‘urur, kasbiy va ma’naviy qadriyat.

Jamiyatda rahbarlik ilmi, rahbar ma’naviyati, fazilatlari so‘zlarini alohida hurmat bilan idrok qilinadi. Chunki biz tarixda ma’rifat mash‘alini ko‘targan, ikki renessans, jahon sivilizatsiyasiga eng ko‘p hissa qo‘shgan xalq farzandlarimiz. Bu tarixiy taraqqiyot, tamaddunni esa buyuk rahbarlarimiz, samarali milliy boshqaruv tizimi, o‘sha davrlarning davlat xizmatini barpo qildilar. Mahobatli va muhtasham Oqsaroy peshtoqiga bundan etti asr muqaddam Sohibqiron Amir Temur bobomiz “Qudratimizga shubha qilganlar, biz qurgan imoratlarga boqsunlar”, deb yozdirganlar. Albatta, bu fikrda davlatning qudrati zohir bo‘lib turadi. Ayni vaqtda bu iboradagi “qudrat” so‘zining tag zaminida rahbarlik, davlat xizmatining qanchalik yuksak darajaga ko‘tarilganligini sezamiz. Yangi O‘zbekistonda

Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida amalga oshirilayotgan bunyodkorlik ishlarining ortida buyuk ajdodlarimizning rahbarlik mahorati, ilmi, an'analari ko'z o'ngimizda namoyon bo'lmoqda. Zero, buyuk o'tmishning sinovdan o'tgan rahbarshunoslik va zamonaviy menejment tamoyillari bizni yuksak taraqqiyotga olib borishi, shubhasiz.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ma'ruzalarida "Bizga bugun qanday rahbar kadrlar kerak?", degan savolga ham aniq javoblar bor: "Yangicha va mustaqil fikrlaydigan, mas'uliyatli, tashabbuskor, ilg'or boshqaruv usullarini puxta o'zlashtirgan, vatanparvar, halol kadrlarni tanlash va tayyorlash bo'yicha samarali tizim yaratilmas ekan, davlat boshqaruvida sifat o'zgarishi yuz bermaydi¹". E'tibor berilsa, davlat xizmatchilaridan mana bu aniq fazilatlar: yangicha fikrlash, mustaqil fikrlash, mas'uliyatlilik, tashabbuskorlik, ilg'or boshqaruv usullarini qo'llay olish, vatanparvarlik va halollik kutilmoqda.

Boshqaruv faoliyatining ma'naviy-axloqiy asoslarini tahlil qilish natijasida davlat fuqarolik xizmatchilarida kasbiy-ma'naviy fazilatlarni rivojlantirish ularda davlat xizmatiga, kasbiy masalalarni hal qilish paytida zarur ma'naviy-axloqiy me'yor va kasbiy fazilatlar majmuiga nisbatan ongli munosabatni yuzaga keltirishga yo'naltirilgan siyosiy, huquqiy hamda ma'naviy-ma'rifiy ta'sirlarning uzluksiz jarayonini tushunish talab etiladi. Shuningdek, davlat fuqarolik xizmatchilarida kasbiy ma'naviy-axloqiy fazilatlarni rivojlantirish modelini ishlab chiqish zarurati davlat xizmatchilari funksiyalari bilan bog'liq qator jihatlarni inobatga olinishiga bog'liq.

Jumladan:

- davlat fuqarolik xizmatchilarida xizmat davomida duch kelinadigan korrupsiogen ta'sirlarga nisbatan ma'naviy immunitetni shakllantirish, ularni ongiga yuksak axloqiy, ma'rifiy va milliy g'urur tuyg'ularini singdirish hamda Vatanga muhabbat va "Davlat fuqarolik xizmatchilari tomonidan odob-axloq qoidalariga rioya etilishini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Nizomga² sadoqat ruhida tarbiyalashning ijtimoiy buyurtma sifatida mavjudligi;

¹ Sh. Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Toshkent. O'zbekiston. 2019 y. – B. 55.

² O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Davlat fuqarolik xizmatchilari tomonidan odob-axloq qoidalariga rioya etilishini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2022-yil 14-oktabrdagi 595-son qarori.

- davlat fuqarolik xizmatchilarilari kasbiy-ma'naviy tayyorgarligining me'yoriy va mavjud darajalari o'rtasida ziddiyatlarga urg'u beruvchi kasbiy-deontologik hamda siyosiy pedagogik tadqiqotlarning ma'lumotlari tahlili;

- davlat fuqarolik xizmatchilariga xos kasbiy-ma'naviy fazilatlarni ajratib ko'rsatishga imkon bergan tadqiqotlar natijalari;

- siyosiy ta'lim va ma'naviy tarbiya jarayonlarini o'zaro bog'laydigan kompetensiyalarni yaxlitlikda asoslab beruvchi tizim sifatida ob'yektiv tasavvur qilish imkoniyati mavjudligi;

- tadqiq qilinayotgan kasbiy-ma'naviy tarbiya jarayoniga tegishli ma'lumotlarni tizimlashtirish, ushbu jarayonga maqsadga yo'naltirilgan, boshqariladigan tus berish imkoniyatining mavjudligi.

Davlat fuqarolik xizmatchilarida kasbiy ma'naviy-axloqiy fazilatlarni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari hamda ularga ma'naviy ehtiyojni yuzaga keltirish xususiyatlari va imkoniyatlarini aniqlanishi tadqiqot vazifalari bilan muvofiqlikda davlat fuqarolik xizmatchilarida kasbiy-ma'naviy fazilatlarni rivojlantirishning modelini nazariy asoslash va ishlab chiqilishiga turtki berdi.

Ma'lumki, har qanday model o'zida "tadqiq qilinayotgan ob'yekt (yoki ko'rinish)ga xos sxema, fizik chizma, belgili shakl yoki formula ko'rinishidagi sun'iy yaratilgan ob'yekt bo'lib, ushbu ob'yekt o'rtasidagi elementlarni struktura, xususiyat, o'zaro bog'liqlik va munosabatning soddaroq shaklida namoyon qiladi hamda aks ettiradi¹".

Model kasbiy ma'naviy tarbiya jarayoniga tizimli yondashuv bilan muvofiqlikda o'z ichiga maqsadga yo'naltirilgan, ma'naviy tarbiya mazmunini boyituvchi, operatsion va baholash-natijaga oid bloklarini oladi. Pedagogik jarayondagi sodir bo'ladigan tizimning asosiy tarkibiy qismlari sifatida muallif o'zaro faoliyatdagi maqsad, vazifalar, metodlar, vositalar, shart-sharoitlar, shakllar, shuningdek, bunda erishish mumkin bo'ladigan natijalarni ajratib ko'rsatadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, davlat fuqarolik xizmatchilarilarida kasbiy-ma'naviy fazilatlarni rivojlantirishning modelini ishlab chiqish ustida nazariy, metodik izlanishlar olib borildi².

Tadqiqotimiz doirasida davlat boshqaruvining kasbiy va ma'naviy qadriyatlariga uyg'un ravishda davlat fuqarolik xizmatchilarida kasbiy-

¹ A.N. Daxin Pedagogicheskoe modelirovanie i kompetentnost uchastnikov obrazovaniya // Obrazovatelne texnologii. – M.: 2007. № 6. – S. 64-73.

² Yu.K. Babanskiy Pedagogika: Ucheb. posobie. – M.: Prosveshenie, 1999. – S. 356.

ma'naviy fazilatlarni rivojlantirishga ko'maklashadigan ma'naviy muhitga alohida urg'u berildi. Shu sababli tarbiya jarayonining yaxlitligi, praksiologik, Vatanga sodiqlik, sub'yektivlik va refleksivlik maqsadga qaratilgan blokning tamoyillarini ifodalaydi.

Siyosiy ta'lim va ma'naviy tarbiya jarayonlarining yaxlitlik tamoyili – olam va uning o'zgarishlari, uslublari haqidagi tasavvurlarni boshqaruv tizimidagi bilim, ko'nikma va malakani birlashtirishda siyosiy ta'lim va tarbiya jarayonini kelishilgan holda namoyon etishini izohlaydi.

Praksiologik tamoyil – siyosiy o'quv dasturlari mazmuniga ma'naviy qadriyatlarning tarkibiy qismlarini faol ravishda kiritilishi davlat fuqarolik xizmatchilarida umuminsoniy va ijtimoiy ahamiyatga ega qadriyatlarni shakllantirishni amalga oshirishga yo'naltiradi hamda o'quv fanlari mazmunidagi mavzularga tayyorgarlikni modellashtirishga imkon beradi.

Vatanga sodiqlik tamoyili – vatanparvarlikni tarbiyalashga imkon beruvchi bilimlarni saralab olinishi Vatanga doim xizmat qilishga tayyorlikni namoyon etuvchi emotsional munosabatni ko'zda tutadi. Shuningdek, ushbu tamoyil siyosiy ta'lim mazmunida O'zbekiston fuqarosi sifatida davlat xizmatchisi shaxsining ma'naviy rivojlanish jarayoni va ta'lim jarayonidagi o'zaro bog'liqlikni belgilaydi.

Sub'yektivlik tamoyili – davlat xizmatchisi o'zining shaxsiy kasbiy shakllanishidagi sub'yekt bo'lib hisoblanuvchi ma'naviy tarbiya jarayonining tashkil qilinishi o'quv-kasbiy faoliyatdagi sub'yektiv pozitsiyada shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan kasbni egallashdagi motivlarini anglashga imkon beradi.

Refleksivlik tamoyili – davlat xizmatchilarining kasbiy-axloqiy tomondan o'zligini anglashini barcha o'lchovlardagi rivojlantirish bilan birga kasbiy faoliyatning asosiy vazifalarini tushunish va bajarishga yo'naltirishni yuzaga keltiradi. Bunda shaxs o'zini nafaqat kasbiy-ma'naviy munosabatlar sub'yekti sifatida, deb bilishi, balki uning shaxsiy xususiyatlari, fazilatlari, motivlari (va h.k.lar)ni boshqalar ham qanday tushunishini aniqlashga yordam beradi.

Tamoyillarga qat'iy rioya qilish, faoliyatni belgilangan talablar asosida tashkil etish belgilangan natijalarga erishishning muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Davlat fuqarolik xizmatchilarida ma'naviy-axloqiy fazilatlari rivojlanganligining yuqorida qayd etilgan mezonlari va ko'rsatkichlarini

hisobga olgan “Uzluksiz ma’naviy tarbiya” Konsepiyasiga¹ murojaat qilish orqali ma’naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlanganligining darajalari “past”, “o’rta” va “yuqori”, deb belgilanadi.

Past daraja – bo’lajak davlat fuqarolik xizmatchisida kasbiy-ma’naviy fazilatlar to’g’risidagi past, kasbiy faoliyatda ulardan foydalanishga intilish yo’q, o’zini-o’zi adekvat (lotincha “adaequatus” – tenglashgan, mos, aynan bir, o’xshash) ma’naviy-axloqiy baholash ehtiyoji yo’q, kasbiy-ma’naviy mas’uliyatni olishga tayyor emas.

O’rta daraja – bo’lajak davlat fuqarolik xizmatchisida ma’naviy-axloqiy fazilatlar to’g’risida qoniqarli darajada bilimlar bor, biroq kasbiy faoliyatida ulardan foydalanishda tashqaridan turtki-ustoz, professor-o’qituvchidan yordam kutadi, o’zini-o’zi kasbiy-ma’naviy baholashda ikkilanadi, kasbiy-ma’naviy mas’uliyati yetarli emas.

Yuqori daraja – nomzodning kasbiy-ma’naviy fazilatlar to’g’risidagi bilimlari chuqur, kasbiy faoliyatida ulardan foydalanishga intiladi, o’zini-o’zi adekvat baholaydi, kasbiy-ma’naviy faoliyatning barqaror motivlariga ega, o’zini-o’zi kasbiy-ma’naviy to’g’ri baholayd va kasbiy-ma’naviy mas’uliyatni zimmasiga olishga tayyor.

Davlat fuqarolik xizmatchilari kasbiy-ma’naviy fazilatlarining majmuaviy mezon komponentlarini belgilashda nomzodning kasbiy-ma’naviy fazilatlar haqida bilimlarga ega bo’lishi, ularning asl maqsad va faoliyat natijalarini yaxshi tushunishi hamda kerakli vaziyatlarda asosli qo’llaniladigan xulq algoritmini asoslash va pedagogik vaziyatlarda buning uchun zarur bo’lgan ko’nikma va malakalarni takomillashtirish imkoniyatlari mavjud bo’lishi ko’zda tutiladi.

Davlat fuqarolik xizmatchilari ma’naviy-axloqiy fazilatlarining modeli ilmiy-amaliy jihatlaridan asoslangach, uning hayot bilan yaqinligini, birligini ta’minlash taqozo etiladi. Buning uchun “maqsad – natija”, “davlat fuqarolik xizmatchilarining real ma’naviy-axloqiy fazilatlarini – davlat fuqarolik xizmatchilarining real ma’naviy-axloqiy fazilatlarini” orasidagi korrelyatsiya o’rganiladi. Ideal va real fazilatlar modellari orasidagi farq, nomutanosibliklarning sabablari aniqlanadi, ularni bartaraf qilish choralari belgilanadi. Buning uchun uzluksiz ta’lim tizimi, yosh mutaxassislar faoliyati, rahbarlar faoliyati, ularni tanlash, tarbiyalash, joy-joyiga qo’yish, attestatsiyadan o’tkazish jarayonlaridagi yutuq va kamchiliklar chuqur o’rganilib, umumlashtirilib, maqbul uslub va vositalar jamlanadi. Milliy va

¹ O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda “Uzluksiz ma’naviy tarbiya Konsepiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi 1059-son Qarori.

xorijiy rahbarshunoslik yutuqlaridan foydalanish rahbar kadrlar tayyorlash texnologiyasining ustuvor tamoyiliga aylanadi.

ADABIYOTLAR

1. Sh. Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. Toshkent. O‘zbekiston. 2019 y. – B. 55.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda “Uzluksiz ma‘naviy tarbiya Konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1059-son Qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Davlat fuqarolik xizmatchilari tomonidan odob-axloq qoidalariga rioya etilishini ta‘minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2022-yil 14-oktabrdagi 595-son qarori.
4. Yu.K. Babanskiy Pedagogika: Ucheb. posobie. – M.: Prosveshenie, 1999. – S. 356.
5. A.N. Daxin Pedagogicheskoe modelirovanie i kompetentnost uchastnikov obrazovaniya // Obrazovatelne tehnologii. – M.: 2007. № 6. – S. 64-73.

ДИНИЙ-МАЪРИФИЙ СОҲАДА ДИНИЙ ТАФАККУР ГЕНЕЗИСИ

Жонибек ЖУМАЕВ

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази илмий ходими

Аннотация Маълумки, ҳозирги кунда ислом динини ўрганиш ва уни илмий таҳлил этиш бўйича салмоқли ишлар олиб борилмоқда. Натижада юритимизда мазкур соҳага оид бир қанча илмий тадқиқот муассасалари ўз ишини бошлади. Шу билан бирга, юритимиз ёшлари нафақат ислом дини ҳақида, балки, жаҳондаги мавжуд динлар ва уларнинг моҳияти тўғрисида тасаввурга эга бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Мамалакатимиз тараққиётининг янги босқичида эса фуқароларнинг маънавий, маданий ва диний дунёқарашини кучайтириш, диний тафаккур даражасини кенгайтириш муҳим масала ҳисобланади. Диний-маърифий соҳадаги тафаккур генезисини ўрганиш ёшларнинг мазкур йўналиш бўйича тафаккурининг кенгайишига ёрдам беради. Мазкур мақолада диний-маърифий соҳадаги тафаккур генезиси ёритилган.

Таянч сўзлар: асотирлар, Бичер Стоуннинг “Том тоғанинг кулбаси” романи, диний тафаккур, пайғамбарлар, илоҳий динлар, инсоний (башарий) динлар, васан.

Ҳар бир ватандошимиз, айниқса ёшлар нафақат ислом дини тўғрисида, дунёдаги мавжуд барча динлар, уларнинг тарихи, моҳияти тўғрисида тўлиқ тасаввурга эга бўлиши жуда аҳамиятлидир. Биринчи Президентимиз И.Каримов: “Инсон табиати ҳақида гап кетганда, албатта, унинг тафаккурга эга, ақли ва ижтимоий мавжудот эканлиги таъкидланади. Айни пайтда инсоннинг ижтимоийлиги ва ақли, тафаккури узвий боғлиқ, бир-бирини тақозо этади. Инсон ҳар доим билишга, дунёни ўрганишга мойил бўлиб келган. Бу эса яратувчи томонидан ҳадя этилган буюк нематдир” – дея таъкидлаган эди.

Аввало тафаккур ўзи нима? Унинг кишилар ижтимоий ҳаётида тутган ўрни хусусида фикр юритсак. Тафаккурнинг шаклланиши масаласи ўзининг илмий-фалсафий жиҳатидан ташқари, аниқ амалий йўналишига ҳам эга. Чунки Ўзбекистонда янги жамият барпо этиш ижтимоий онгни, одамларнинг оламга, инсонга ва жамиятга муносабатини ўзгартиришни тақозо этади. Биринчи Президентимиз ўз китобида ёзиб қолдирганидек: “тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйиқдан, қулликдан қутулмаса, инсон тўла озод бўлолмайди. Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади”[3, 34].

Тафаккурнинг илк тарихий шакли асотирий тафаккурдир. Ибтидоий жамият кишиси оламни билишда, турли ҳодисалар, жараёнлар ўртасидаги ҳақиқий ёки ҳаёлий боғлиқликни, уларнинг бир-бирига ва ердаги ҳаётга, одамлар тақдирига таъсирларини аниқлашда ва ифодалашда асотирлардан (мифологиядан) фойдаланган.

Асотир оламни кенг қамровли, умумлашган, системали ва айни пайтда конкрет-образли идрок қилишнинг ибтидоий универсал, синергетик шаклидир. Асотирлар тизимини оламнинг ибтидоий ажодларимиз томонидан яратилган илк модели дейишимиз мумкин[8, 54]. Кейинги изланишлар натижасида маълумки, айнан мифологик дунёқарашнинг юзага келиши кишиларда диний дунёқарашнинг шаклланиши учун замин яратди. Хусусан, ҳозирда қадимги динларнинг вужудга келиши ва уларнинг пайдо бўлиш асослари мифологик хусусиятларига эгадир. Масалан, Авестода девлар – салбий образ, ёвузлик тимсолларидир. Ахуралар эса худолар

ва маъбудлардир. Ҳиндларда эса девлар – худолар, асуралар эса – демонлардир (иблислар). Бундан фараз қилиш мумкинки қадимги халқларнинг диний ва мифологик дунёқарашлари ўхшаш, аммо Авесто ва Ведалардаги асотирлар тизими мазмунан ва шаклан бир-биридан фарқ қилади. Бир-биридан ажралиб кетган ҳинд ва арий халқлари собиқ биродарларининг худоларини ёвуз кучларга тенглаштириб, уларнинг баҳоларини қарама-қарши томонга ўзгартириб юборади. Бу эса уларнинг аслида бир халқлардан келиб чиққанлиги ҳамда уларнинг диний тафаккури ҳам ўзаро яқин эканлигидан далолат беради.

Диний тафаккурни шакллантириш учун бу соҳа тармоғини профессионал тарзда, илмий ва тарихий методологик назариялар асосида ўрганиб чиқамиз. Диний тафаккур генезисини ўрганишни якка худолик динларининг пайдо бўлиши билан бошлашни лозим топдик. Чунки диннинг асл маъноси кўрқув эмас балки идеалликни қидириш ва унга муҳаббат қўйиш, ҳар бир таълимоти гуманистик, толерантлик ва руҳий озуқа каби инсонни юксалтирувчи тушунчалар билан бойитилган бўлиши зарурдир. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда тадқиқотнинг асосий объекти юқоридаги категорияларга тўла мос келувчи динларни ўрганишда юзага келувчи диний маданият ва тафаккур ҳамда унинг генезиси бўлади.

Дунёвий илмлар орқали маълумки инсоният ер юзида пайдо бўлгандан бошлаб табиат кучларига, унда содир бўлаётган ўзгаришларга илоҳий назар билан қарай бошлади. Бунга эса улардаги кўрқув ҳисси туртки бўлди. Аммо ана шу даврдан бошлаб инсонларда ишонч, эътиқод пайдо бўлиши уларнинг ижтимоий ҳаётига ўзгача куч бағишлай бошлади. Инсонларнинг туғилиши ҳақида Ғарб ва Шарқ олимлари ўртасида фикрлар, қарашлар хилма-хилдир. Аммо ҳозирда инсон зотининг бир асосдан, бир наслдан, бир ота ва онадан тарқалганлиги илмий ҳақиқат ҳолини олганлиги ҳеч кимга сир эмас. Исломий китобларда эса, Аллоҳ таолонинг ердаги халифаси деб таъриф берилган, инсониятнинг илк вакили Одам алайҳиссаломнинг яратилиши инсоният тарихининг бошланишини англатади. Аллоҳ таоло Қуръони каримда шундай марҳамат қилади:

“Эй инсонлар, дарҳақиқат, биз сизларни бир эркак (Одам) ва бир аёл (Ҳавво)дан яратдик ҳамда бир-бирингиз билан танишишингиз (дўст-биродар бўлишингиз) учун сизларни турли-туман халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик. Албатта, Аллоҳ билгувчи ва огоҳдир”[6, 354].

Баъзи ҳукмлар замон, макон ва шароитлар тақозоси билан бири-биридан фарқ қилса ҳам, эътиқод масаласи бир хилдир.

Кишиларнинг динга бўлган қизиқишининг кучайиши уларни ушбу соҳани ўрганишга чорлайди. Профессор Маҳмуд Асад Жўшон “Ислом, севги ва тасаввуф” китобида динларнинг икки хил бўлишини тушунтиради. Биринчиси – илоҳий динлар. Булар буюк Аллоҳ томонидан эндирилган бўлиб, моҳиятан исломдир. Аллоҳ ўз амрларини илоҳий саҳифалар ёки китоблар воситасида бандаларига етказган. Иккинчиси – инсоний (башарий) динлар. Булар – инсонларнинг ўзлари ўйлаб топган ақидалар бўлиб, уларда илоҳийлик, исломийлик хусусияти йўқ.

Бундай инсоний динларда Аллоҳга ибодат ўрнини бут ва санамларга сиғиниш эгаллаган[5, 15].

Кишиларнинг диний дунёқараши ва динга сиғиниши ҳам турлича бўлиб келган. Негаки уларнинг тафаккур даражаси шу ҳолни маъқул топган. Қуйида биз бир қанча тоифаларни ва улар сиғинган динларни ўрганиш орқали уларнинг диний тафаккур даражасини тадқиқ қиламиз.

1. Азҳоб Ур-Руҳония – Бу тоифага кирувчилар фаришталарга сиғинадилар. Улар асосан ҳиндлардир. Бу тоифанинг даъвочиси, Аллоҳнинг ҳузуридан фаришталар инсон қиёфасида уларга ҳукмлар келтирадилар, улар шариат ва ҳудудларни ўргатадилар. Шунинг учун улар фаришталарга сажда қиладилар.

Уларнинг бир гуруҳи гумон қилишларича, уларнинг пайғамбари руҳоний фаришта бўлиб, исми Шит дейилади, ҳар келганда бошига учбурчакли мунаввар қизил қалпоқ кийиб келади, унга сажда қилишади. Яна уларнинг бошқа бир гуруҳлари ҳам мавжудки уларни: Ёхудия (Ёхуд номли фаришта номидан), Маҳоколикия (Моҳоколик номли фаришта номидан) деб аташади.

2. Собийлар – Қуёшга сиғинувчи – офтобпарастлар. Улар ҳар куни беш марта қуёшга сиғинадилар.

Собийлар даъво қилишларича, қуёш Аллоҳнинг фаришталаридан бири бўлиб, унинг ҳам нафси, ақли, қулоғи, кўзи, идроки ва маърифати бор. Ойнинг нури ҳам, бутун оламнинг зиёси ҳам, барча мавжудотнинг ҳаёти ҳам қуёшдандир. У фалакнинг подшоси, шунинг учун ҳам таъзимга, сиғинишга ва ундан нажот сўрашга лойиқдир. Қуёшга сиғинувчи тоифаларнинг келиб чиқиши жуда қадимий бўлиб, улар фақат Ҳиндистонда эмас, балки Яманнинг шарқий қисмида истиқомат

қилувчи араб қабилалари орасида ҳам мавжуд. Бу қабила Қуръони каримда қиссаси келтирилган Билқиснинг мамалакати Сабода яшайди. Улар ҳақидаги Аллоҳ таоло Қуръони каримда хабар берган:

“Худхуд келиб Сулаймон алайҳиссаломга деди: Мен сен огоҳ бўлмаган нарсалардан огоҳ бўлдим ва сенга Саба шаҳридан ишончли хабар келтирдим.

Мен бир аёлни кўрдим. У уларнинг маликаси экан. Унга барча нарсадан ато этилган бўлиб, улкан тахти ҳам бордир. Мен унинг ва қавмининг Аллоҳни қўйиб, қуёшга сажда қилаётганларини кўрдим”[7, 354].

3. Ойга сиғинувчилар – бу тоифанинг сўзларига қараганда, ой Аллоҳ таолонинг фаришталаридан энг улуғи бўлиб, таъзимга ва унга сиғинишга лойиқдир. Чунки, Аллоҳ таоло бутун олам тадбирини, оламдаги барча жузиётнинг ўзгариши, камайиши, кўпайиши сабабларини унга топшириб қўйган. Замон, кеча – кундуз ва соатлар унинг ҳаракатидан билинади.

Бу тоифанинг ибодат йўли шундайки, улар тўрт оёқли бузоқ шаклида санам ясаганлар, унинг қўли ҳам бўлиб, бу қўли билан мунаввар, шаффоф бир гавҳарни тутиб туради[5, 18].

4. Зуҳалпарастлар – бу тоифадагилар Зуҳал юлдузига сиғинувчилардир. Булар тоифасига Брахманлардан баъзилари, астрономлар ва мунажжимларнинг кўпчилиги киради. Улар Зуҳал юлдузини “Ас-Сауд акбар” (катта бахт) деб номлайдилар. Уларнинг фикрича мазкур юлдуз тадбир қилиш фазилатига эга бўлиб, инсон тилагини берувчи, рад этувчи, кўтарувчи, туширувчи, зарар етказувчи, манфаат етказувчи ҳисобланади[5, 18].

5. Сувпарастлар – сувга сиғинувчилар Ҳулёния номи билан машҳур. Уларнинг этиқодича, сув ўзи бир фаришта бўлиб, у билан кўп фаришталар бирга юрадилар. Сувпарастлар агар ибодат қилмоқчи бўлсалар, ечиниб фақат авратларини ўрайдилар, кейин анҳор ёки ҳовуз сувига тушадилар. Сув ўртасига бориб икки соат ёки ундан кўп вақт мобайнида сувда турадилар, қўлларига райҳон олиб уни майдалайдилар ва тасбеҳ айтган ҳолда сувга оқизадилар. Кейин қирғоққа етай деганда, сувга эгилиб таъзим ва узоқ вақт сажда қиладилар[5, 19].

6. Бутпарастлар – икки хил бўлиб, биринчилари “санам”га ибодат қиладилар. Муқаддас деб саналган бирор инсон, ҳайвон, жинс ёки

дарахтнинг ибодат қилиш мақсадида махсус қурилган ҳайкал ёки тасвири санамдир.

Иккинчи гуруҳ бутпарастлар “васан”га ибодат қилади. Васан – бу гуруҳ муқаддас деб сиғинадиган қайсидир ҳайвон, тош ёки дарахтдир.

Муфассир уламоларнинг сўзларига қараганда, бут ва санам олдида сажда қилиб сиғиниш биринчи бўлиб Нуҳ пайғамбарнинг қавми орасида бошланган. Улар тошлардан одам суратидаги ҳайкални ясаб олиб, унга ибодат қилганлар[5, 20]. Яна шуни алоҳида таъкидлаб ўтишимиз лозимки, ҳар қандай диний тафаккур ҳам тўғри йўналиш бўйича юзага келавермайди. Турли хилдаги ақидалар ва эътиқодлар ҳамда асрлар мобайнида шаклланган таълимотларнинг бузиб талқин қилиниши, кейинги келадиган авлод онгида шундай ёлғон информациянинг илдиз отишига олиб келади. Масалан: Иблис уларнинг дилига: “Агар солиҳ аجدодларингизнинг суратларини ясатиб, кўз олдингизга қўйиб олсангиз, ибодат қилаётган пайтингизда ғайратингиз ва уларга бўлган меҳр-муҳаббатингиз янада зиёда бўлади”, – деб васваса қилди. Солиҳ қавм ёлғиз Аллоҳга ибодат қилган бўлсаларда, рўпараларига аجدодлари суратини қўйиб олганлари учун ҳаёллари сочилди ва йўлдан оздилар. Иблис эса уларнинг авлодларига яна васваса қилиб: “Оталарингиз мана шу суратларга сиғиниб, уларни илоҳ деганлар ва даражотлар топганлар”, – деди.”[2, 57].

Даврлар ўтиб кишилар онгида шаклланган тасаввурлар, турли кўринишдаги фаришта ва худолар, бут-санамлар уларнинг ҳаётининг мазмунига айланиб борди. Лекин уларнинг ибтидоий қарашларида мантиқсизлик ва қарама-қаршиликлар мавжуд эди. Бундай ҳолат сабабларидан бири сифатида кишиларнинг тафаккури мистикавий бўлишидир. Зеро, мистика ўзгарувчан. Бу ҳақида С.М. Арифханова ўзининг “Зардуштийликни ўрганишда ибтидоий тафаккур ҳақидаги қарашларнинг аҳамияти” номли мақоласида қуйидаги фикрларни келтириб ўтади: “Ибтидоий тафаккур мистикавий бўлиши билан бирга мантиқсизликдир, яъни у ҳали зиддиятлар, қарама-қаршиликларни сезмайди, илғамайди, тажрибага асосланмайди. Ибтидоий тафаккур мантиқий муносабатларни ўргатиш ўрнига партисипация (даҳлдорлик) қонунига бўйсунди”[1, 151]. Демак тафаккурнинг шаклланиши инсонлар онгида даҳлдорлик қонунини шакллантириш ва мантиқий фикрлашни ривожлантириш билан тавсифланади.

Юқорида келтирилганлар бу кишиларнинг эътиқодидан далолат беради, лекин улардаги қарашлар, субстанциялар ва фикрлар дин

ҳақидаги тасаввурларнинг бошланиш босқичи сифатида кўрамиз. Илоҳий динларнинг вужудга келиши натижасида кишиларнинг онгсиз қарашлари ва тасаввурлари негизида диний тафаккур юзага келади. Оддийдан мураккабга томон қўйилган йўл шундагина ўзини оқлайди. Илоҳий динлар ва уларда тафаккур тарзининг шаклланишини кўриб чиқамиз.

Ислом дини – ислом вужудга келишигача бўлган даврда ҳам диний тафаккурнинг мавжуд эканлигини кўплаб ақидаларнинг юзага келиши билан изоҳланади. Жоҳилия даврида араб қабилалари орасида “дахр” тушунчаси кенг тарқалган эди. Бу киши ўз иродасини, тақдирини белгилай олмайди, балки ундан юқори турувчи қандайдир сифат (дахр) орқали белгиланиши билан изоҳланади. Нариги дунё борлигига, бу дунёда заҳмат чекканга у дунёда ажр, гуноҳ ишлар қилганга азоб берилишига ишонч йўқ эди. Шу сабабдан ҳам кишилар шу ҳаётда ўз ҳолича яшаш, бу дунёнинг роҳатларидан завқланишни афзал билдилар. “Дахр”ни хуш кўрувчи кишилар эса “дахрийлар” деб атала бошланди. Бу ҳолат кўпроқ Макка қурайшлари орасида бор эди. “Дахрий”лар ҳақида Қуръонда қуйидаги сўзлар айтилган: “улар дейдилар: фақат битта – бу дунёдаги ҳаётимиз бор – яшаймиз ва ўламиз: бизни фақат дахр (вақт, тақдир, фалак) ҳалок қилади” (ал - Жосия, 24)

Бундан бир ярим аср муқаддам немис олими Макс Мюллер политеизм билан монотеизм ўртасидаги ўткинчи бир босқич тўғрисида ёзганди; генотеизм деб аталган бу даврда инсон бошқа кўпхудоларнинг мавжудлигига ишонган ҳолда муайян бир бош худога сиғинади. Тавҳид (яккахудолик) ғоясига интилиш, билишимизча, кўп қадимги халқларга хос нарсас. Бунинг натижаси ўлароқ қадимги яҳудларда Яхве, юнонларда Зевс, римликларда Юпитер, туркий халқларда Тангри ва славянларда Перун тушунчаси вужудга келган. Арабларда бу ғоя “Аллоҳ” номи ва унинг расули Муҳаммад алайҳиссалом фаолиятида ўзининг тўла ифодасини топди.[4, 5].

Ислом дини инсонлар орасида Аллоҳнинг раҳматига, жаннатига ва адолатига ҳамда унинг қаҳрига, Жаҳаннам азобига ишониш асосида кенг тарқалди. Мусулмонлар диний тафаккур соҳиби бўлган улуғ зотларни қадрлашади, уларга эргашади ва ўзлари ҳам диний тафаккур эгаларидан бўлишга интилишади. Сабаб эса, ислом динида қатъий белгиланган қоидаларнинг мавжудлигидир. Кишилар ушбу қонунларни бузмаслик учун ҳам уларни ўрганади ва таҳлил қилади. Бу

эса улар учун илм-маърифат дини бўлган Ислом динида фарз амаллардан биридир.

Христиан дини – ушбу дин пайғамбари саналган Исо алайҳиссалом орқали юборилган илоҳий динлардан биридир. Янги дин турли тиллардаги ҳар-хил элатларга ва барча табақаларга ҳаёлий бўлсада, тенг мададкор бўлиши шарт эди. Христиан динининг пайдо бўлишида ва қисқа муддат ичида турли ирқ ва элатлар орасида кенг тарқалишидаги асосий омиллардан бири шундан иборат эди. Ушбу диний таълимотнинг шаклланишида Платоннинг идеалистиктик диний таълимоти муҳим ғоявий манбалардан бўлди. Ушбу дин ҳам яккахудоликка асосланган, инсонларнинг гуноҳкор сифатида худонинг бандаси эканлиги ва бу гуноҳлардан фориғ бўлиши учун худога тақвода бўлиши каби ғояларни илгари суради. Бу каби ғоялар билан ушбу диний таълимот ислом ва яҳудийликка ўхшаб кетса ҳам аммо, бир жиҳати билан яъни, муқаддас учлик (ота худо, ўғил худо, яъни Исо Масиҳ ва муқаддас руҳ)га сиғинишлари билан фарқланади. Бу эса Исо пайғамбарни дунёвийликдан илоҳийлик даражасига кўтарилишига олиб келди.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб қуйидаги хулосаларга келамиз:

Биринчидан: тафаккурнинг вужудга келиши кишиларнинг дунёқарашини кенгайтиради. Биз кўриб чиққан тафаккурнинг қадимги кўриниши ва унинг ҳозирги кундаги аҳамияти объектив борлиқни англаш имкониятини беради. Моддий ва маънавий дунёнинг бизга номаълум қирраларини илмий билиш имкониятини яратиш билан бирга ахлоқий дунёқарашни шакллантириш ҳам тафаккур даражасига боғлиқдир.

Иккинчидан: турли диний қарашларнинг ибтидоий шаклларини ўргана туриб, уларнинг мантикий асоси сифатида табиат ҳодисаларидан кўрқиш ҳисси ҳукмрон бўлганлигига амин бўламиз. Илоҳий динларда вужудга келган диний тафаккурнинг шаклланиши ва ривожланиши ижтимоий муҳит омили билан боғлиқ. Эмпирик билимлар, мантикий фикрлаш, тушуниш ва тушунтира олиш мумкин бўлган диний билимларни онгли тарзда қабул қилиш диний тафаккурни бевосита шакллантирувчи омилдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Arifxanova S.M. Avesto qadriyatlari: zamonaviylik, ma'naviyat va falsafa. Ilmiy-amaliy seminar materiallar to'plami. T.: 2014. (165)
2. Ибн Касир, Қисасул-анбиё. Қоҳира.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.: “Ўзбекистон” 1996.
4. Oqilov S. Islom dini tarixi va falsafasi. Ma'ruza matni 2010.
5. Раҳматуллоҳ қори Обидов, Қуръон ва тафсир илмлари. Т.: “Тошкент ислом университети”, 2003. (450)
6. Шайх Абдулазиз Мансур, Қуръони карим маънолари таржимаси ва тафсири, Хужурот сураси 13, Т.: “Сано - стандарт”. 2019. (483)
7. Шайх Абдулазиз Мансур, Қуръони карим маънолари таржимаси ва тафсири, Намл 22-24, Т.: “Сано - стандарт”. 2019. (483)
8. Эркаев А. Тафаккур эркинлиги. - Т.: “Маънавият”. 2005, (160)

YOSHLAR MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISHDA TURMUSH ESTETIKASINING TUTGAN O'RNI

Quvvatov Sardor Iomiddinovich

O'zbekiston Finlandiya Pedagogika Instituti o'qituvchisi

Bugungi kunda mamlakatimizda yoshlarni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarimizga hurmat ruhida tarbiyalash, ma'naviy yetuk va jismonan sog'lom avlodni voyaga yetkazish, shuningdek, har tomonlama barkamol, mustaqil fikrlaydigan, mas'uliyatli, tashabbuskor, salohiyatli, shijoatli yoshlarni tarbiyalash, ularning intellektual va ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish yoshlarning estetik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish asosida amalga oshiriladi. Yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda estetikaning o'rni juda katta ekanligini alohida ta'kidlash joiz. Estetik tafakkur, insonning go'zallik va san'atni anglash, qadrlash orqali ichki dunyosini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Yoshlar estetik madaniyatini shakllantirishda turmush estetikasining tutgan o'rni masalasida shunisi ahamiyatliki, insonning uni o'rab turgan

narsa va buyumlar, turar joylariga estetik munosabati substansional muammoga aylanadi. Hozirgi zamonning eng muhim xususiyatlaridan biri — inson turmush tarzining barcha sohalariga ilmiy-texnika yutuqlarining tezkorlik bilan kirib, turmushning barcha jabhalari baynalminallashuviga kishilar faoliyatida umuminsoniy qadriyatlar ahamiyatini kuchaytirayotgan bo'lsada¹, o'z navbatida, mazkur moddiy qadriyatlarni estetiklashtirish, ularga nafosat, go'zallik nuqtai nazaridan baho berish estetik zaruriyatga aylanmoqda. Go'zallik borasida mulohaza yuritar ekanmiz, u faqatgina insonning ma'naviy-ruhiy jabhalarini aks ettirishi yoki faqat insonning estetik mohiyatigina emas, balki insonni qurshab turgan moddiy olam borlig'ini ham nafosatlilik jihatdan aks ettirishining guvohi bo'lamiz.

Insonning dizaynerlik, ijodkorlik qobiliyatlari dastavval turmushda shakllanib boradi. Bunda ma'lum bir xalqning tarixi, mentaliteti, avvaldan shakllanib kelgan turmush tarzi muhim o'rin tutadi. Kiyinishidan tortib, oilaviy an'analar, oilaviy makongacha bolgan hodisalarda odamlarning narsalar dunyosiga, go'zallik va ulug'vorlik orqali qarashlari, estetik didga, ijtimoiy ideallarga o'ziga xos munosabatlari namoyon boladi va bu pirovard natijada turmush madaniyatining yuksalishiga xizmat qiladi.²

Biz turmushning ijtimoiy-estetik mohiyatini tahlil qiladigan bo'lsak, uch muhim jihatga e'tibor qaratamiz. Bular, birinchidan, inson hayot kechiradigan rang-barang predmetlar olami; ikkinchidan, insonning boshqalar bilan muloqotda o'zligini namoyon qilish holatlari; uchinchidan, insoniy munosabatlarning odob-axloqda aks etish imkoniyat va xususiyatlari. Bulardan birinchisi bevosita dizayn bilan bogliq.

Turmush estetikasining muhim jihati insonni o'rab turgan narsa va buyumlar yaratish va unga bo'lgan munosabatida aks etadi. Dastlab odamlar sodda mehnat qurollari yasashgan. Keyinchalik yangi tosh asriga kelib, odamlar mehnat qurollarni murakkablashtirdi. Natijada mehnat qurolining ko'rkam va qulayligi uchun kurash estetik tafakkur rivojiga turtki bera bordi. Odamlar endi mehnat qurollariga turli-tuman rasmlar chizadigan bo'ldilar. Qadimgi odamlar turli narsalardan loy, yog'och, tosh va tabiatning boshqa predmetlaridan o'ziga xos mo'jizalar yaratganligi ma'lum. Bu narsalar dizayn faoliyati jarayonida yaratila borib turmush madaniyatining muhim xususiyatini tashkil qiladi.

Dizayn predmetlashgan jihozli muhitni shakllantirishga qaratilgan badiiy-texnik faoliyat turidir. Mazkur faoliyatning asosiy xususiyati

¹ Choriyev A, Inson falsafasi. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti T.: 2007. 395-b

² Falsafa asoslari, O'quv qo'llanma, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, Toshkent — 2018, 346-bet

shundaki, bunda obyektlarning barcha jihatlari foydaliligi, maqsadga muvofiqligi, ko'rinishi va h.k. birlikda olib qaraladi va shu bo'yicha loyihalashtiriladi. Dizaynlik faoliyatining asosiy metodi — bu badiiy loyihalashtirishdirki, bu barcha sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Mazkur metodda shakl (tashqi ko'rinish) va mazmun (simmetriklik., uyg'o'nlik, ritmiylik va h.k.) o'zaro muvofiqligiga erishish tamoyili belgilovchi jihat hisoblanadi. Masalan, mobil android telefon tashqi ko'rinishi faqat chiroyli bo'lishi bilan birgalikda boshqa talablarga ham javob berishi kerak (xotira hajmi, kamera tiniqligi, ishlash tezligi va boshqa).

Dizayn jamiyatning ilmiy-texnik va estetik darajasini ham ko'rsatadi. Bu kundalik amaliyotimizda qo'llaydigan mehnat qurollaridan tortib, uy jihozlari-yu, kommunikatsiya vositalari televizor, kompyuterlarda ham namoyon bo'ladi. Insoniyat uchun yaratilgan buyumlar bir-birini to'ldirishi hamda estetik qimmatga ega bo'lishi lozim. Negaki ular insonning jismoniy-biologik, ruhiy-estetik rivojlanishiga xizmat qilmog'i kerak. Bu vazifaning bajarilishi nafaqat dizaynerga, balki iste'molchiga ham bog'liq. Iste'molchi yoki xaridor o'z didiga mos narsani tanlaydi, xarid jarayoni tovarga faol munosabat shakliga aylanadi..¹

Inson faoliyati turli jabhalarda in'ikos etadi. Uning faoliyati barcha shakl va mahsulotlariga estetiklik xos bolganligi sababli turmush uning estetik gavdalanishini mazmundor qiladi va rang-baranglashtiradi. Bu o'rinda turmush estetikasi dizayndan inersiya olishini alohida ta'kidlash joiz. Shu ma'noda insonni qurshagan predmet va narsalar muhiti uyg'unlik, shinamlilik va qulaylik xususiyatlari bilan insonda optimistik kayfiyat, zavq, ko'tarinki kayfiyat, xotirjamlik kabi pozitiv hissiyotlarni uyg'otadi. Shuningdek, insonga o'z hayotidan mamnunlik uyg'otishi, ruhiy muammolar yechimini hal etishda yordam berish kabi funksiyalarni bajarishi mumkin. Binobarin, me'morlar, amaliy san'at namoyandalari, dizaynerlar, umuman ijodkorlar bu estetik qulayliklarni nafaqat moddiy balki insonning ma'naviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida yaratadi. Turmush estetikasi inson faoliyati sohalari, narsalar olami, interyerning tarkibiy qismlari, uning shakllanish qonuniyatlari, ish joylar muhitini shakllantirish kabi masalalarni hal etishda zamonaviy ilm-fan bilan bogliq bolib yangi texnik va texnologik ishlanmalar, dizaynga tayanadi. Narsa va buyumlarni qulay, shinam joylashtirish va ulardan to'g'ri foydalanish

¹ Dizayn, atrof-muhit va texnika estetikasi, T.: 2012, 6-7-b

kundalik hayotimiz yuqori turmush madaniyatiga daxldor bolib bormoqda va ijtimoiy hayot markazida turibdi.¹

Mamlakatimizda yoshlarning mehnat va estetik tarbiyasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Ko'cha, mahalla va turar joylarni bezashda maktab, litsey va kollej talabalari qatnashmoqda. Shu orqali yoshlarning voqelikka estetik munosabatini shakllantirishga katta e'tibor berilmoqda. Ayniqsa, «Barkamol avlod» bolalar markazlarida olkashunoslik va ekologiya, dizaynerlik to'garaklarining mavjudligi bolalarda dizaynerlik qobiliyatining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bolalarning dizaynga oid bilim va ijodiy tafakkuri boyib bormoqda, dizaynerlik kasbining dastlabki ko'nikmalari shakllanmoqda.

Bugun bizni o'ylantirishga majbur qiladigan yoshlar axloqidagi muammoli holatlardan yana biri kiyinish va muomala madaniyatidagi milliy qadryatlarimizga befarqlikdir. Har bir xalqning urf-odatlar, an'analari va milliy liboslari bor. Shu jumladan, o'zbekning ham milliyliigi o'ziga xosdir. Hoshiyali do'ppilarimiz, zarbof to'nlarimiz, qadimda ayollarimiz kiygan turli xil liboslar-u, taqinchoqlarimizda ham o'zbekona milliylik mujassam². Bunda milliy qadryatlarimizning mazmun-mohiyati go'zallik, ulug'vorlik tushunchalari orqali ifodalanadi.

Keyingi paytlarda globallashuv jarayonida G'arb mamlakatlari yoshlari orasida avj olib kelayotgan "xohlaganingdek yasha", "barchasiga ruxsat bor" qabilidagi g'oyalarning kirib kelishi yoshlarimizning ruhiyatiga o'z salbiy ta'sirini o'tkazmoqda. Egoizm, giyohvandlik, zo'ravonlik, ayshishrat kabi gedonistik g'oyalarga yo'g'rilgan qarashlar yoshlarimizning hayotga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartirmoqda. O'smirlar kiyimlarda keskin noan'anaviylik, isyonkorlik belgilari mavjlanib, yarimyalong'ochlik, me'yordan ortiq darajada atir-upadan foydalanish, ozishga zaruriyat bo'lmasa-da, o'zini och qoldirish holatlari ular yaotida urfga kira boshladi. Ayniqsa, kiyinish borasidagi masala birlamchidir. Yoshlar kiyim tanlashda o'z tengqurlarining bu masalaga qanday munosabatda bo'lishiga qarab andaza olishi tabiiy holdir. Qimmatbaho ko'ylaklar kiyishga bo'gan itilish, yirtiq jinsilar yoki soch turmaklari – bularning bari modaga bo'lgan munosabatni ifodalaydi. Biroq, unutmaslik kerak-ki, moda orqasidan quvish milliy qadryatlarimizning yo'qolib borishi o'zligimizga, milliyligimizga tahdid sifatida namoyon bo'ladi.

¹ Falsafa asoslari, O'quv qo'llanma, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, Toshkent — 2018, 346-bet

² Usmonov K, Yoshlar axloqiy tarbiyasini yuksaltirishda mahallaning o'rni, Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari. 2012- yil, 3-son, 131-b

Xulosa qilib shuni aytish mumkin-ki, yosh avlod estetik madaniyatini shakllantirishda turmush estetikasi, shuningdek mehnatning ham roli ustuvor ahamiyatga ega. Kishi turmushida mehnat inson hayotining mazmuni bo'lib, uning o'zligini namoyon etish jabhasidir. Inson mehnat orqali tabiiy resurslarni o'zlashtirib, ularni o'zi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy qadriyatlarga aylantiradi. Mehnat ham moddiy, hamda ma'naviy go'zalliklar yaratish bilan turmush estetikasini shakllantirishning muhim vositasiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Choriyev A, Inson falsafasi. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti T.: 2007. 395-b
2. Falsafa asoslari, O'quv qo'llanma, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, Toshkent — 2018, 346-bet
3. Dizayn, atrof-muhit va texnika estetikasi, T.: 2012, 6-7-b
4. Falsafa asoslari, O'quv qo'llanma, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, Toshkent — 2018, 346-bet
5. Usmonov K, Yoshlar axloqiy tarbiyasini yuksaltirishda mahallaning o'rni, Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari. 2012- yil, 3-son, 131-b

JAMIYATNI ERKINLASHTIRISH JARAYONIDA XALQ BILAN MULOQOT MEXANIZMINING AHAMIYATI

Mamatqulov Dilmurod Mamadaliyevich

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Insoniyat o'zligini anglab yetibdiki, erkinlik, erkin yashash, o'z imkoniyatlarini erkin ifoda etish, u uchun oliy qadriyat hisoblanib kelgan. U har doim erkinlikka intilgan, o'z erkinligi uchun kurashib kelgan. Hattoki, erkinlik uchun talab etiladigan bo'lsa, jonini ham bergan, chunki erkin yashash, insonni oliy mavjudot sifatida o'zligini namoyon etish, o'z qadr-qimmatini saqlash, tashqi tazyiqlarsiz, ixtiyoriy mavjud bo'lish imkonini beradi. Insonning ijtimoiy makonda to'laonli mavjud bo'lishi, o'z mavjudlik mohiyatini va mavjud potensialini ro'yobga chiqara olishi, uning erkinligi bilan belgilanadi. Ushbu holatlarni inobatga olgan holda, davlatimiz mustaqillikka erishgan dastlabki yillardanoq jamiyatning turli jabhalarini, xususan, iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotni erkinlashtirish masalasi dolzarb masala sifatida ko'rib chiqila boshlandi. Jamiyatni erkinlashtirish jarayonida halq bilan muloqotning ilg'or mexanizmlarini ishlab chiqish nihoyatda muhimdir. Shu o'rinda muloqot jarayonini ijtimoiy

falsafiy, psixologik fenomen sifatidagi mohiyatini ochib berishimiz lozim. Muloqot ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida inson hayotida “biz nafas olayotgan havodan kam emas. Shaxslararo munosabatlar odamlarning ijtimoiy hayotida ham xuddi shunday rol o'ynaydi... Shaxslararo muloqot muhitining ayrim elementlarining etishmasligi yoki ortiqcha bo'lishi oddiy, qoniqarli hayotni murakkablashtiradi, ba'zan esa imkonsiz qiladi. Muloqot barcha yuqori tirik mavjudotlarga xosdir. Lekin faqat inson darajasida u eng mukammal shakllarga ega bo'ladi. Turli xil yuqori hayvonlar va odamlarning turmush tarzida ikki tomon ajralib turadi: tabiat bilan aloqa va tirik mavjudotlar bilan aloqalar, birinchisi - faoliyat, ikkinchisi - aloqa, bu erda tirik mavjudotlar, organizmlar organizmlar bilan o'zaro ta'sir qiladi, ma'lumot almashadi. Muloqot turlari shaxs va shaxs o'rtasidagi aloqa mazmuni, maqsadi va vositalariga qarab belgilanadi. Mazmuniga ko'ra aloqa quyidagi turlarga bo'linadi: moddiy, u faoliyat ob'ektlari va mahsulotlarini almashishga qaratilgan. Bu erda individual faoliyat bilan shug'ullanuvchi ishtirokchilar o'z mahsulotlarini almashtiradilar, bu esa o'z-o'zidan ularning bevosita ehtiyojlarini qondirish vositasidir.

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan demokratik jarayonlarning sifati va natijadorligini tubdan oshirish hamda insonning huquqlari, erkinliklari va manfaatlarini, shu jumladan odamlar hayotining munosib darajasini ta'minlashda davlat organlarining roli va mas'uliyatini kuchaytirish, aholi bilan ochiq muloqotni yo'lga qo'yish va ularning murojaatlari bilan ishlashning yangi samarali va ishonchli mexanizmlari hamda usullarini joriy etish, fuqarolarni bezovta qilayotgan hayotiy muammolarni o'z vaqtida hal etish, “Inson manfaatlari har narsadan ulug'” degan ezgu g'oyani hayotga izchil joriy etish davlatimiz siyosatining muhim vazifasiga aylandi. Ushbu qo'yilgan vazifa orqali:

- qabul qilingan qonunlar, farmonlar va boshqa huquqiy hujjatlar ijrosini ta'minlash, davlat organlariga yuklangan vazifalar va funksiyalarning bajarilishi ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, ular ishining samaradorligini baholash, fuqarolarning murojaatlariga munosabat bildirilishi va ijtimoiy nazoratining doimiy ishlaydigan ishonchli va ta'sirchan mexanizmlarini shakllantirish;

- inson manfaatlarini ta'minlash, xalq farovonligini yuksaltirishda xalq bilan muloqot qilish, ularning orzu-niyatlari, hayotiy muammo va ehtiyojlarini bilish muhim hisoblanadi. Xalq bilan muloqot inson manfaatlarining yuksalishiga xizmat qilish;

- bugungi shiddatkor davrda davlat va jamiyat tizimini yanada takomillashtirish, barcha rahbarlarning mas’uliyatini oshirish, hokimiyat organlari bilan xalqning yaqinligini ta’minlashni taqozo etmoqda. Binobarin, jahon bozori konyunkturasi keskin o‘zgarib, globallashuv sharoitida raqobatning tobora kuchayib borayotgani ijtimoiy-iqtisodiy hayotni yanada jadal sur’atlar bilan rivojlantirish uchun mutlaqo yangicha yondashuv hamda tamoyillarni ishlab chiqish va ro‘yobga chiqarish kabi vazifalarni hal qilishga xizmat qiladi.

Sh. M. Mirziyoev 2017 yilni “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili” deb nomladilar va bu shior xalqimiz tomonidan xursandchilik bilan qabul qilindi. Yilning bunday nomlanishi zamirida davlat organlarining xalq bilan munosabatlarini yanada mustahkamlash, fuqarolarning murojaat qilish huquqlarini kafolatlash va mavjud muammolarni oqilona hal etish maqsadlari mujassamdir. Bosh Qomusimizning 2-moddasida, “Davlat xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas’uldirlar”, - deyilgan. Demak, ushbu yilda hukumatimizning oddiy fuqarolar bilan muloqotlari yanada kengroq yo‘lga qo‘yiladi. Bu muloqot vositasida barcha vatandoshlarimizning haq-huquqlari himoya qilinishiga, bir so‘z bilan aytganda, jamiyatda adolat qaror topishiga yanada ko‘proq ahamiyat qaratiladi.

Darhaqiqat, mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoev ta’kidlaganlaridek, — bugun hayotimizning o‘zi Konstitutsiyamizda ifodasini topgan eng asosiy maqsad — inson manfaatlarini har tomonlama ta’minlash masalasini dolzarb vazifa qilib qo‘ymoqda. Inson manfaatlarini ta’minlash uchun esa avvalo odamlar bilan, xalq bilan muloqot qilish, uning dardu-tashvishlari, orzu-niyatlari, hayotiy muammo va ehtiyojlarini yaxshi bilish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 75 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”
3. Mirziyoev Sh. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. –Toshkent: O‘zbekiston, 2017. –104 b. 19. Mirziyoev Sh.M.

Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.
–Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 488 b.

4. Белл Р.Т. Социолингвистика. Дели, методы, проблемы.-М., 1997.

5. Соковнин В.и. Социализация, общение, педагогика //Вопросы педагогики и психологии общения: Научные труды. Вып.1. - Фрунзе, 2018. С.5.

6. Ломов Б.8. Общение как проблема общей психологии.,2007.

АКМЕОЛОГИЯНИНГ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ АСОСЛАРИ

Тиллаева Гулсанам Ҳамдамовна

фалсафа фанлари номзоди, доцент. ЎзР ФА Ёш олимлар кенгаши раис ўринбосари, Тошкент давлат Аграр университети «Ижтимоий-гуманитар фанлар» кафедраси доценти.

Бугунги кунда матбуот ва илмий нашрларда акмеология деган иборага тез-тез кўзимиз тушмоқда. Бу нима? Турли янги русмдаги сўзлар кетидан қувишми ёки илмий асосга эга бўлган, фундаментал тадқиқот предмети даражасидаги бирор-бир янги илм йўналишми?

Юксак технологияларни яратиш ғоялари, нафақат анъанавий ишлаб чиқариш, балки инсоннинг бошқа фаолиятларини ҳам ўрганувчи акмеологик билимлар билан ўзаро боғланди. Мутахассисларнинг юксак профессионализми ва ижодий маҳорати мавжуд умуминқироз масалаларини оқилона ечишда муҳим инсон ресурсларидан биридир.

Инсон ўз тараққиёти давомида акмеологик ривожланишнинг қай даражасига кўтарила олади, унинг воқеликка бўлган муносабатларида қандай қадриятлар ўз аксини топади, ўз меҳнатида жамият учун энг муҳим натижаларнинг қандай ижодкори бўла олади, деган умумий саволлар барча мутахассисларни қизиқтиради.

Тадқиқотларимиз давомида айрим манбаларда, акмеология - Б.Г.Ананьев, В.М.Бехтерев, В.Н.Мясищев, Е.С.Кузьмин, Н. В. Кузьмина, Н. А. Рыбников ва бошқалар томонидан яратилган янги фан, -деган қайдга назаримиз тушади. Аммо бу каби таърифнинг қанчалар тўғри эканлигига албатта илмий нуқтаи назардан қараш мақсадга мувофиқ бўлар эди, деб ўйлаймиз. Сабаби, инсоният олами ўзининг ечилмаган жумбоқ ва мўъжизалари билан табиатнинг ажойиб

гултожи сифатида бошқа жонли мавжудотлардан ўз тафаккури ва ақли билан ажралиб туради. Шу боис ҳам инсоният тараққиётининг ривожланишига назар ташласак, ҳар бир босқичда ўзига хос янги-янги чўққилар, муваффақиятлар ва комиллик сари интилишини кузатишимиз мумкин.

Жумладан, ибтидоий жамоа тузуми даврида инсон ўз қўл меҳнати натижаси сифатида танасининг мукаммаллашиши ва турли меҳнат қуролларини шаклланишига эришган бўлса, қулдорлик тузуми даврида қишлоқ хўжалиги ва давлат бошқаруви (сиёсат)да ўзига хос даража, поғоналарга эришди. Феодал бошқарув ва капиталистик тузумларда инсон нафақат қишлоқ хўжалиги, маданият, балки саноат ва ишлаб чиқаришда (жумладан пахтани қайта ишлаш) катта муваффақиятларни қўлга киритди. Собик турғунлик даврида ҳам инсоният камчиликларга бой бўлса-да, ишлаб чиқариш ва саноатни техникалаштиришга эришди.

Албатта, биз юқорида таъкидлаб ўтган барча далиллар ҳаммага бирдек маълум. Аммо мукаммаллик, поғона, даража, юксаклик каби тушунчалар кундалик турмушда ишлатиб келинган бўлса-да, уни таълимот сифатида эътироф этилмаган, дейиш тўғрироқ бўлар эди. Шундай экан, акмеологиянинг маънавий-ахлоқий асосларини таҳлил этишда, энг аввало, аجدодлар мероси ва қадриятларга таяниш муҳим роль ўйнайди.

Шахс камолотида акмеология муҳим ўринни эгаллайди. Акмеология (Acmeology грекча сўз бўлиб axis-чўққи, юксалиш, акме -чўққи демакдир) табиий, умумжамоа ва инсоний қоидалар асосида касбий маҳоратнинг юксак муваффақиятга эришиш ҳақидаги фан бўлиб, инсоннинг етуклик босқичида ривожланиш конунлари ва механизмини ҳамда асосан бунданда юксакроқ даражаларни эгаллаш феноменологиясини, инсоннинг етук ақлий ривожланиши ва шахсий ҳамда ижодий етуклик, муваффақиятга эришишида омил вазифасини ўтовчи нозик ва қадрли туйғулар, улардаги ижодиёт ва мукаммаллашувга бўлган қобилиятини ўрганади. Мукаммаллик, яъни «акме» – қўшиладиган бирор нарса қолмаганда эмас, олинадиган бирор нарса қолмаганда вужудга келади. Қобилият бўлмаса санъаткор муваффақиятга эриша олмайди, аммо ҳаракат ҳам қилмаса қобилият ҳеч нарсага ярамайди. Фақат ақлли, идрокли ва шошмасдан ишнинг кўзини билиб ҳаракат қилиш билангина мақсад қилган ишларининг

охирига ета олади.

Акмеология профессионализм ва ижод ривожланишидаги қонуниятлар ва технологияни ўрганувчи интегратив комплекс фан тармоғи бўлиб, касб фаолиятида юксакликка эришиш учун янги йўналиш ва усуллар ишлаб чиқади, уларнинг бу жараён қонуниятларига татбиқ этади, профессионализмнинг юксак даражадаги муваффақиятлари сари йўналтирилган самарадор тизимлар даражаларини белгилаш усуллари ишлаб чиқади. Акмеология орқали ҳал этиладиган муҳим масалалар одамда етуклик босқичида барча муносабатларда ўзини эркин намоён қилиши учун мактабгача болалик, кичик мактаб ёшидаги, ўсмирлик ва ёш йилларида ривожланиши керак бўлган тавсифларни тушунтиришдир. Эллик ёшдан кейин ҳам ижодий потенциал ортиши ва шахс сақланишида мусиқа, ақл юкламалари ва машқлари, турли ўйинлар, аутоген машқлар қабул қилинган психологик ва физиологик машқлар самарадорлигини исбот килувчи маълумотлар мавжуд.

Бугунга келиб акмеология объекти сифатида етук инсон ақлий характеристикаси, касбий фаолият маҳорати белгилари, омиллари, одам маҳорати қабул қилинган. Акмеологияда махсулдорлик тушунчасини очиб берувчи касбий фаолият категорияси кўрсатилади, шунингдек самарадор фаолият унинг тушунча аппаратини ташкил қилади. Акмеологияда текширув объекти етук профессионал шахс, инсон ривожланишида объектив ва субъектив омилларни, шахсий ҳаёти жараёнида юксак муваффақиятларга эришишини ўрганади. Акмеология катта одамларнинг барча ёш давларида ижодий етук мутахассис бўлиб шаклланиши ва ўз касбий акмесига эришиш йўллариини ўрганишда инсоний қадриятларга таянади.

Акмеология ижодий етуклик қонуниятлари ва одам акмесига эришиши ҳақидаги фан сифатида ўзининг таркибий қисмларидан иборат тизимдир:

- акмеология тарихи;
- олий акмеология;
- шахс акмеологияси;
- тадқиқотлар акмеологияси;
- ёш акмеологияси;
- амалий акмеология.

Акмеология – «axis» (ўткир) сўзидан келиб чиққан қадимги грекча «акме» сўзидан олинган ва «ниманингдир гуллаган давридаги олий

чўққиси» маъносини билдирувчи «En akmu eina» (акмеда бўл)ни, яъни “ривожланишнинг олий босқичида тўла гуллаб-яшна» деган маънони англатади. Акмеология-янада юкори профессионал маҳорат соҳаларига етиш ҳақидаги одамнинг етук даражасида, асосан бу босқичда янада юкори даражага етишиш учун ривожланишнинг феноменологияси, қонуният ва механизмларини ўрганувчи табиий, умумий ва гуманитар фанлар таъсирида юзага келган. Акмеология тушунчаси биринчи марта 1928 йил Н.А.Рыбников томонидан ёш психологиясининг алоҳида бўлими-етуклик ва улғайиш психологиясини англатиш учун киритилган. Бугун акмеология объекти сифатида етук одам руҳий тавсифини текширгандек, профессионализм, профессионал маҳорат фаолияти амалиётлари, омиллари тавсифномалари келтирилади. Акмеологиянинг изланишларда моддий соҳаларини тасвирловчи марказий категорияси маҳсулдорлик, фаолият самарадорлиги тушунчаси ва шунингдек акмеологик фанларнинг тушунча аппаратини ташкил қилувчи профессионал фаолият категориясидир. Акмеология-фаол ижтимоий субъект (одамлар, гуруҳлар)нинг етуклик босқичида ва асосан унинг янада юкори акмега эришишда унинг ривожланиш қонуниятлари, механизмлари ва усуллари феноменологиясини ўрганади.

Акмеология ёш ва профессионал ижтимоийлашиш алоқаларини индивидуал ва типологик ифодаланишларда ўрганади.

Шарқ маънавий меросига назар ташлайдиган бўлсак, зардуштийлик таълимотининг муқаддас китоби «Авесто»да тирикликнинг гўзал бир ҳодисаси яхшиликка қовушишини ифода этувчи мукамаллик ҳақида қайдларни кўриш мумкин.

Марказий Осиёда аниқ фанларнинг юзага келиши ва улар асосида дунё тан олган алломаларнинг етишиб чиқиши давр ижтимоий муҳити ва таълим тарбия жараёни билан боғлиқдир.

«Марказий Осиёда, – деб ёзади академик М.М.Хайруллаев, – IX-XII асрларда вужудга келган ва уни муҳаддис илмининг асосчиларидан бири Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, муаллими соний ними билан машҳур Форобий, осмон илмига асос солган Беруний, Ғарбда Авиценна номи билан машҳур бўлган юртбошимиз Ибн Сино каби олимлари билан жаҳонга машҳур қилган маданий юксалиш – Ренессанс... даври бўлди». Яна шуниси диққатга сазоворки, мазкур олти муҳаддиснинг деярли ҳаммалари Марказий

Осиё халқлари вакилларида иборат бўлиб, улар Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож, Имом Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий, Имом Абу Довуд Сулаймон Сижистоний, Имом Ахмад ан-Насоий, Имом Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Язид ибн Можжа каби сиймолардир. Албатта давр ижтимоий-маънавий муҳити бу каби буюк алломалар, яъни даҳоларнинг шаклланишига асос бўлди, десак асло хато қилмаган бўламиз. Зеро, Шарқ маънавиятида комил инсон ҳақидаги ғояларнинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга булди.

Улуғбек (Мирзо Муҳаммад ибн Шоҳрух ибн Темур Улуғбек Курагон) Фалакиёт илмининг султони илмлар ҳомийси, буюк саркарда Амир Темурнинг невараси. Ёшлигидан асосан математика, фалакиёт илмига чанқоклиги ва зукколиги билан ажралиб турарди. Мукаммал билимларни у ўз даврининг кўзга кўринган математик ва асрони - Жамшид Ғиёс-ад-дин-ал-Коши ва Қози-зода-ар-Румийнинг бой кутубхонасини эгаллади. Билимларини оммага тарғиб этиш мақсадида у мадрасалар қурдириб, маърузалар ўқиди. Айниқса, Улуғбек томонидан 1428-1429 йилларда қурдирилган обсерватория, тарихий меросимизнинг гўзал намунаси сифатида ҳозирги кунгача қадрланиб келади. Обсерваториянинг профессионал даражадаги мукаммал қурилма эканлигидан далолат берувчи айрим далиллар бизни ҳайратлантирмай қолмайди: унинг диаметри айланасига уч қаватли кошинга эга бўлиб, 46 метрдан ошиқроқ, баландлиги эса, 30 метрларга яқин ҳайратланарли даражада ўлчов аниқлигига эга бўлган, ой, қуёш ва бошқа коинот жисмларини кузатиш учун ясалган улкан қурилмага мосланганлиги бугунги кунгача жаҳон астрономларининг диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Алломанинг яна бир мукаммал асари «Зижи Гурагоний»дир. Бу асарда 1018 юлдузнинг аниқ координатлари жамланган. Бу асарларнинг мукаммал қўлёзма асари эканлигига шубҳа йўқки, ҳозирги кунда Ғарб ва Шарқ, шу жумладан Ҳиндистон ва Хитойда ундан мукаммал қўлланма сифатида фойдаланиб келинаётир.

Алишер Навоий - 15 асрда маданий-сиёсий Марказ ҳисобланган Ҳирот шаҳрида зиёли оилада таваллуд топди. Ёшлигидан Абдурахмон омий, Лутфий каби таниқли шоирлар мажлисидан баҳраманд бўлган ёш Алишер 1483 йилда ўзининг «Илк Девон» ва 5 китобдан иборат бўлган дурдона асар «Хамса»ни яратди. Ўз соҳасида мукаммалик

бобида Мирзо Улуғбекдан қолишмаган ҳолда, аллома тилнинг гўзал сайқал топиб, маълум меъёрлар асосида назм ва насрда баён этилишида ўзининг ҳиссасини қўшди ва ғазал мулкининг султони деган ҳақли номга эга бўлди.

Абу Али ибн Ибн Сино – буюк аллома, файласуф, табиб ва шоир. Ғарбда уни табобатда эришган ютуқлари учун ҳақли равишда Авиценна деб аташади. У Бухоро яқинидаги Афсона қишлоғида Саманидлар сулоласи хизматидаги, ўз замонининг зиёли оиласида таваллуд топди. Ёшлигиданоқ билимга чанқоқлиги уни ота-онасининг Бухородаги олиму-фузалолардан энг яхши билимларни олишини таъминлашларига ундади. 17 ёшга тўлган Ибн Сино олим мақомига эга бўлиб, табобат амалиётлари билан шуғуллана бошлаган эди.

Алломанинг буюклиги ҳақида турли афсоналар мавжуд. Афсонага кўра, Ибн Сино кексалик чоғида ўликка ҳам жон ато этувчи 40 та дори тайёрлаган экан. У ўқувчиларидан бирининг содиқлигига ишонган ҳолда, ундан ўзининг ўлиmidан сўнг, ушбу дориларни маълум тартиб асосида қўллаб, тирилтиришини сўрайди. Тез орада Ибн Сино оламдан кўз юмади. Шогирд аҳдига содиқлиги туфайли, 40 та дорини биринкетин ўлик танага қўллай бошлайди. Тана эса, кундан-кунга яшнаб, яшариб ва янгиланиб бораверади. Шогирд охирги дорини қўллаш учун ўлик тана устига борганда, у ҳозир уйғониб кетадиган ёш, навқирон йигитдек мисоли ухлаб ётган вужудни кўриб, қаттиқ ҳаяжондан идишни қўлидан ерга тушириб юборади ва дори тўкилиб кетади... Албатта, бу бир афсона, аммо, шу афсона асосида шундай бир ҳақиқат борки, у ҳозирги кунда ҳам дунё тиббиёт илми аҳлини ҳайратга солиб келмоқда. Бу унинг XVII асрда Шарқ ва Ғарбда ягона энг мукаммал яратилган тиббиётга оид асар «Ал-Қонун фи-т-тибб» (Тиб қонунлари) ва 1300 шеърий мисраларда тиббиётнинг сирлари соддагина баён этилган «Уржуза фи-т-тибб»дир.

Яна бир буюк акме-инсонлардан Ал-Хоразмий (Абу Жафар Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий). Маълумотларга кўра, алгебра илмининг асосчиси Ал-Хоразмий уйғониш даврида яшаб, ижод қилган. Фан оламида энг улкан ютуқларидан бири – бу алломанинг алгебранинг мукаммал тавсифи жой олган «Китоб ал-жабр вал-муқобала»дир. Унинг афзал томони шуки, аллома ҳисоб-китоб ҳақидаги асарда бирорта ҳам сон ишлатмай, балки, сўз ва тафаккур чархини асос қилиб олади.

Хулоса ўрнида, инсоният ўз тараққиёти давомида фақатгина мукаммалик сари интилиб, турмуш шароитини янада яхшилашга ҳаракат қилиб келган. Мирзо Улуғбек фалакиёт, математика, фалакиёт илми бўйича мукаммал билимларни эгаллаган бўлса, Мирзо Улуғбек томонидан 1428-1429 йилларда қурдирилган обсерватория тарихий меросимизнинг гўзал намунаси сифатида ҳозирги кунгача қадрланиб келади. Алишер Навоий 1483 йилда ўзининг «Хамса»сини яратди. Абу Али ибн Синони Ғарбда унинг табобатда эришган ютуқлари учун ҳақли равишда Авиценна деб аташади. Яна бир буюк акме-инсонлардан Ал-Хоразмий (Абу Жа'фар Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий)нинг улкан ютуқларидан бири – бу алломанинг алгебранинг мукаммал тавсифи жой олган «Китоб ал-жабр вал-муқобала»дир. Унинг афзал томони шуки, аллома ҳисоб-китоб ҳақидаги асарда бирорта ҳам сон ишлатмай, балки сўз ва тафаккур чархини асос қилиб олади.

Ҳозирги кунда эса бу каби акме-инсонларнинг шаклланишида мухтарам юртбошимизнинг сай-ҳаракатлари беқиёсдир. Истикболли юртимиз равнақи, миллатимиз ривожини, насл-насабимизнинг қадим илдизлари, чуқур томирлари – бугунги истиқлол барқарорлигини, баркамол авлод бугуни ва келажагини акмешахссиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ҳозирги акмеёшлар билимдонлиги билан дунёни лол қолдираётган етук, интеллектуал, салоҳиятли, дунёвий билимлардан хабардор шахсдир. Билимлар асоси – миллат қадрияти бўлиб, уни кўз-кўз қилишга, ғурурланишга арзийди ва момолардан, насл-насабли авлодларимиздан сайқал топиб келаётган муқаддас хазинамиздир. Мухтарам Юртбошимизнинг «Баъзи ёшларимиз лавозим поғоналарида тезроқ ўсиш ва улғайишни хоҳлайди. Уларни бунга ким даъват қилади? Албатта, ота-онаси. Улар, сен ҳам бошқалардек катта ишларга кўтарилгин, маъсул вазифаларни эгаллагин, -дейди. Одатда, кексаларимиз ҳам дуойи фотиҳа қилганда, мартабангиз улуғ бўлсин, янада ошсин, деган гапларни айтади. Бундай ният ва тилаклар албатта яхши. Лекин, менга буюрса, ёшларни дуо қилганда, аввало, инсон бўл, бир касб ёки ҳунарни чуқур эгалла, ота-онангни, эл-юртингни рози қил, деган сўзларни айтсак, янаям яхшироқ бўларди», -деган сўзлари фикримизнинг ёрқин далилидир.

Президентимиз ташаббуслари билан журналистика соҳасида «Олтин қалам», санъат соҳасида «Ниҳол», ёш ижодкор хотин-

қизларни қўллаб-қувватлаш мақсадида «Зулфия» кашфиётлар бўйича «Келажак овози» мукофотларининг жорий этилиши, фикримизнинг ёрқин далилидир. Спорт соҳасида ҳам юксак чўққиларга эришаётган ёшларимиз мамлакат фахрига айланиб бормоқда. Жумладан, шахмат бўйича Рустам Қосимжонов, миллий кураш бўйича Абдулла Тангриев, бокс бўйича Руслан Чагаев, теннис бўйича Ирода Тўлагановалар спорт соҳасида жаҳон чемпиони даражаларига эришдилар. Бу, албатта, аввало, тинимсиз меҳнат, соғлом турмуш тарзи ва ижтимоий муҳитнинг таъсирида амалга оширилган. Зеро, акме чўққиси фақатгина соғлом турмуш тарзи орқали амалга оширилади.

Ҳозирги глобаллашув даврида мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгач, жамиятимиз ўзининг юксак ривожланиш нуқтасига яқинлашмоқда, десак асло хато қилмаймиз.

Замонавий акмеологияда ёш, таълим, профессионал типлари ўрганилган. Улар профессионал маҳоратини ривожлантиришга мўлжалланган бўлиб, субъект фаоллигининг акмеологик имкониятлари қуйидаги акмеологик типларига ажратилади:

- * креатив,
- * экзистенциал,
- * маданий.

Акмеологик ёндашувда профессионал ижод қобилиятининг тайёргарлик ва яратилишида турли аспектларини ҳисобга олган ҳолда ривожланиши масаласи устун туради.

Жумладан, изланишларнинг ёш аспекти педология (болалар ва ёшларни урганувчи), катталар андрогогикаси (шу жумладан, талаба ва профессионаллар) ва геронтология (меҳнат фахрийлари) воситали йўллари билан имконият ва қобилиятларни аниқлашга йўналтирилган.

Таълим аспекти – умумий, профессионал ва узлуксиз таълим тизимида билим ва кўникмаларни аниқлашга ҳамда оширишга йўналтирилган.

Профессионал аспект – меҳнат фаолиятидаги имконият ва натижаларни мавжуд меҳнат тури, ушбу жараёнда ижтимоий ҳолат даражаси ва натижасига таъсирини касбий фойдалилик, психологик тайёргарликни тушунтириш орқали баҳолашга йўналтирилган.

Креатив аспект – сарфланган куч ва муваффақиятлилик ҳаққонийлигини профессионализм даражаси, унинг маҳорат даражасигача юксалувчи рефлексив-инновацион потенциали ва ижод жараёнида олинган ижтимоий аҳамиятини баҳоларини тушунтириш

йўли билан белгилашга қаратилган. Бизнинг фикримизча, баркамол авлоднинг шаклланиши ҳаётий муҳитдаги иқтисодий, ижтимоий, маънавий, этномаданий, аксиологик ва акмеологик омилларга бевосита боғлиқдир.

Рефлексив аспект (худди ривожланаётган “МЕН” деган шахс ўз онги ва иш фаолияти жараёнида ҳамкорларнинг алоҳида тушунувчанлиги билан боғлиқ) инсон профессионаллашувида ажратилган акмеологик аспектларнинг оптимал қўшилувини таъминловчи тизимлаштирувчи сифатида ифодаланади.

Истиқлол йилларида Президентимиз ташаббуслари билан мамлакатимизда спорт, фан, таълим, санъат, ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларда ёшлар юксак чўққиларга эришмоқдалар. Жумладан, журналистика соҳасида «Олтин қалам», санъат соҳасида «Ниҳол», ёш ижодкор хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш мақсадида «Зулфия» кашфиётлар бўйича «Келажак овози» мукофотларининг жорий этилиши, айниқса, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида қатор ислохотларнинг ўтказилиши фикримизнинг ёрқин далилидир. Спорт соҳасида ҳам юксак чўққиларга эришаётган ёшларимиз мамлакат фахрига айланиб бормоқда. Жумладан, шахмат бўйича Рустам Қосимжонов, миллий кураш бўйича Абдулла Тангриев, бокс бўйича Руслан Чагаев, теннис бўйича Ирода Тўлагановалар спорт соҳасида жаҳон чемпиони даражаларига эришдилар. Тадбиркорлик соҳасида Оҳонгарон туманидан Гулчехра Пулатова оддий қишлоқ аёли, уй бекаси даражасидан тадбиркорлар уюшмаси раиси даражасигача кўтарилиши, ҳамда давлат мукофоти совриндори бўлиши, албатта, аввало, тинимсиз меҳнат орқали амалга оширилишининг исботидир. Зеро, акме чўққиси фақатгина соғлом турмуш тарзи асосида қўлга киритилади.

Хуллас, инсоният тараққиётининг барча босқичларида юксаклик ва мукамалликка интилиш кишини соғлом турмуш тарзи йўлакларидан ўтишга ундайди. Зеро, соғлом турмуш тарзи - муваффақиятлар ва ютуқлар гаровидир. Бу эса, акмеологик тарбиянинг ҳукукий-экологик асосларини белгилайди.

Умуман олганда, акмеология – инсоннинг етук ақлий ривожланиши, шахсий ҳамда ижодий ривожланишида улкан муваффақиятга эришиш учун керак бўлган объектив-субъектив омилларнинг технологияларини ишлаб чиқади ва амалиётга жорий

этишда кўмаклашади. Шу жиҳатдан ҳам акмеологиянинг инсоннинг касбий маҳоратини ривожлантириш, жумладан, уни кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ишларида муваффақиятга эришишларида асосий дастур бўлади, десак асло хато қилмаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Авесто. «Видевдат», 3-фаргард, 2-3 бандлар. –Т.:Шарқ НМБК, 2001. –Б. 112. ; Махмудов Т. «Авесто» ҳақида. -Т.:Шарқ НМБК, 2000. –Б. 14.
2. Назаретян А.П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры. М., 1995.
3. Чернышев В.Н., Двинин А.П. Подготовка персонала: Слов. – М.: -СПб., 2000.; Яценко Н.Е. Толковый словарь обществоведческих терминов. – М.: -СПб., 1999. Ассистент-Словарь проф - версия 5.2. – М.: 2006.
4. Психологический словарь на AZPS. RU. <http://www.azps.ru/handbook/a/akme958.html>
5. Тиллаева Г.Х. Ижтимоий муҳит ва ёшлар тарбияси. Монография. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти, 2009. 166 б.
6. Тиллаева Г.Х. Оила ва инсон камолоти. Монография. -Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти ноширлик бўлими, 2011. 104 б.
7. Тиллаева Г.Х. Акмеологиянинг ижтимоий-ахлоқий муаммолари. Монография. –Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти ноширлик бўлими, 2012. 168 б. (10,5 б.т.).
8. Тиллаева Г.Х. Экология человека как проблема акмеологической науки. -Москва: Вестник РФО №1. 2013. -Б. 64-67.
9. Тиллаева Г.Х. Этические проблемы воспитания акмеличности. //Збірник наукових праць VI Міжнародной науково-практичної конференції: «Інновіційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій» Ukraine, Sumy, May 29-31іп, 2013. //VIth International Scientific-practice Conference INNOVATIVE DEVELOPMENT OF SOCIETY IN CONDITIONS OF CROSS-CULTURAL INTERACTION. -Сумы: 2013. - С. 393-396.
- 10.Тиллаева Г.Х. Social ecology as one of major problems акмеология of the science. //XIV всероссийской научно-практической конференции молодых ученых, аспирантов и студентов/ Администрация муниципального образования Южно-Якутский научно-исследовательский центр Академии наук Республики Саха (Якутия). г. Нерюнгри, Технический институт (филиал) ФГАОУ ВПО “СВФУ”, 11-13 апреля 2013 г. -Нерюнгри: 2013.

- 11.Тиллаева Г.Х. Акме как феномен самообразования// «Институционализация содержания и организации условий инновационной образовательной среды высшей педагогической школы»: материалы междунар. науч. -практ. конф. / под. общ. ред. Н. Р. Аршабекова. - Павлодар: ПГПИ, 2014. - 470 б. - Қазақша, орысша. 384-385-б.
- 12.Хайруллаев М.М. Темурийлар ва Марказий Осиё Ренессанси// «Шарқшунослик» тўплами. 1996. 7-сон. 8-9-бетлар.

VIII. ИНСОН, УНИНГ ЭЪТИҚОДИ, ЖАМИЯТ, МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИК МАСАЛАЛАРИ

ИНСОН, ТАФАККУР, СОЦИУМ ВА КОИНОТ: ТАРАҚҚИЁТИ МУАММОЛАРИ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Фалсафа фанлари доктори, профессор Тураев Б.О.

1. Инсон – эволюцион тараққиётнинг юқори чўққисида вужудга келган, ўзини ўзи такомиллаштирувчи, ахлоқий ривожланган, юксак маънавий сифатларга эга ақл-идрокли мавжудоддир. Бу ҳақда ушбу мақола муаллифи Ўзбекистон Миллий энциклопедияси учун ёзган мақоласида инсонга “барча жонзодларнинг энг юқори поғонасида турадиган мавжудот, ижтимоий жараёнлар субъекти”¹ – деб таъриф берилган. У бир пайтлар ўзининг тирик қолиши учун кураш олиб борган бўлса, ҳозирги пайтда ўзининг ва келгуси авлодларининг келажагини таъминлаш учун ҳам ҳаётга интилиб яшайди. Инсоннинг такомиллашуви бир томондан, бетўхтов ўзгаришдаги ташқи шарт-шароитларга мослашишга интилиши туфайли, иккинчи томондан, ўзига ва ўзининг болаларига шарт-шароитларни қулайлаштиришга интилганлиги сабабли ривожланди. Шу тариқа оила, уруғ, эл, элат, миллат манфаатлари ҳамда улар билан боғланган туйғулар шаклланиб боради. Шу манфаатлар бағридан Ватан тушунчаси ва ватанпарварлик туйғуси униб чиқади.

¹ Одам.// Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. Т.:ЎзМЭ ДИН, 2003. Б.455.

Инсоннинг имкониятлари ҳали тўлиқ ўрганилмаган. Инсон ўз жамоаси орасида шу миқёсда амал қиладиган имкониятларидангина фойдаланади. Ундан ташқаридаги кенг имкониятлари рўёбга чиқмасдан қолавериши мумкин. А.Кларкнинг фикрича, инсон ўз миясининг бор йўғи 7-8 фойиз имкониятидангина самарали фойдаланар экан, миянинг қолган 92-93 фойиз имкониятлари фойдаланилмасдан қолади.¹ Инсон ақл-идрокини миясининг қолган имкониятларини ҳам ишга солишга йўналтириши учун, тинимсиз машқ, мутаола, такрорлаш, мураккаб масалаларни ечишга одатланиш, хотирани чиниқтириш, турли тилларни ўрганиш, астойдил мақсад сари интилиш, кучли ирода, сабр-қаноат ва матонат керак.

2. Инсонни унинг мустаҳкам эътиқоди, сабр-қаноати, ақл-идроки камолга етказди ва келажакка умид билан яшашига рағбат беради. Инсонни унинг мустаҳкам эътиқоди мураккаб вазиятлар, оғир шарт-шароитлар ва ҳалокатлардан қутқариб қолади. Эътиқод – мустаҳкам ва қатъий ишончдир. Ишонч – инсонга умидбахш туйғу беради, иродасини чиниқтиради, сабрли ва бардошли бўлишига имкон беради. Инсоннинг инсонийлашувида эътиқоднинг ўрни катта. Эътиқод ўзаро уюшган жамият шароитида, ижтимоий ахлоқий муносабатлар бағридан қад ростлайди ва улар бир-бирлари билан чамбарчас боғлангандир. Шу сабабли жамиятнинг инқироzi эътиқод ва ахлоқнинг инқироzi билан бошланади.

3. Ҳозирги замонда инсоният жамияти ўз сайёраси миқёсидаги энергия захирасидан фойдалана олади. Бу цивилизацион тараққиётнинг биринчи турига ўтиш. Таниқли рус астрофизиги, радиоастроном РФА академиги Н.С.Кардашёв коинот миқёсида уч хил турдаги техноген цивилизацияни бир-биридан фарқ қилишни таклиф қилади². Унинг фаразича, биринчи – ибтидоий цивилизация бу ўзининг яшаётган сайёраси (планетаси) миқёсидаги энергия захирасидан фойдалана олувчи цивилизация. Бу турдаги цивилизациянинг фаолият доираси ўта чекланган бўлиб, ўз

¹ Қаранг: Mc Aleer, Neil. Arthur C. Clarke: The Authorized Biography. — Chicago: Contemporary Books, 1992.

² https://ru.wikipedia.org/wiki/Кардашёв,_Николай_Семёнович

сайёрасидан ташқаридаги космик жисмларга таъсир кўрсата олмайди. Иккинчи тур техноген цивилизация ўзи яшаётган юлдуз системаси доирасидаги, бизда эса бизнинг Қуёш системамиз доирасидаги энергия захираларидан фойдалана олувчи қудратли цивилизация бўлиб, унинг энергия истеъмол қилиш қобилияти 1-турдаги цивилизацияга нисбатан 10 миллиард марта катта. Бундай цивилизация вакиллари ўзлари мансуб бўлган юлдуз системасига кирувчи барча катта ва кичик сайёралар, уларнинг йўлдошлари, комета ва астероидларга бора олади ҳамда уларда мужассамлашган энергия воситаларидан самарали фойдалана олади. Улардаги мавжуд транспорт воситалари ўша юлдуз системаси доирасидаги барча космик жисмларга бориб-кела олиш имкониятини беради. Бундай қудратли техноген цивилизация фаолияти ўзининг юлдуз системаси чегарасидан ташқарига чиқа олмайди. Учинчи турдаги техноген цивилизация эса ўзи яшаётган галактика миқёсидаги энергия захираларидан фойдалана олади. Бундай цивилизация 2-турдаги цивилизацияга нисбатан 10 миллиард баробар қудратли ва шунчалик кўп энергия истеъмол қилади. Бу ниҳоятда қудратли цивилизация бўлиб, галактикалараро ва метagalactica миқёсидаги алоқадорликларни амалга оширишга қурби етади. Бу цивилизация вакиллари Галактикамининг барча нуқталарига бора олади, ҳатто галактика марказидаги қора тўйнуқларни ҳам тадқиқ эта олади, улардан энергетик манба сифатида фойдалана олади.

Учинчи турдаги цивилизация шароитида бутун Коинотга мансуб бўлган ўзига хос янги-янги қонуниятлар кашф этилиб, инсоннинг на фақат маънавий, балки моддий, биологик жиҳатдан ҳам узоқ умр кечириши таъминланади. Бундай цивилизация шароитида миллиардлаб юлдуз тўпламларининг сайёралари яшаш мақсадида фойдаланиш учун ўзлаштирилади ва бутун коинотни бевосита тадқиқ этишга етадиган куч ва қудратга эга бўлган янги қудратли цивилизация вужудга келади.

Бу жойда шуни таъкидлаб ўтиш жойизки, инсоният энергияни топиш ва уни ишлатиш йўли билан тараққиётга эришади. Кимки

энергияни тежаш билан узоққа борамиз деб ўйласа, мутлақо янглишади. Бойликлар энергияни ишлатиш йўли билан кўпаяди. Энергияни сақлаш йўли билан эса, фақат тараққиётни тормозлаш мумкин.

Шунингдек, юқорида қайд этилган 3 хил турдаги цивилизация биринчи турдан иккинчисига, аста–секин, энергия истеъмол қилиш қобилияти ўсиб бориши билан ривожланиб боради. Бу ўсиш йил сайин ҳар сафар олдинчисига нисбатан бир неча фойиз ўсиб боради. Бу фикрлар ракета техникаси пионерларидан бири бўлган К.Э.Циолковскийнинг қуйидаги башоратли сўзларини эсга солади. У шундай деб ёзган эди: “Ер – ақл бешигидир, лекин бешикда узоқ вақт яшаб бўлмайди. Инсон ҳам нур ва фазонинг кетидан қувиб, дастлаб, Ер атрофидаги фазони, кейинчалик эса бутун Қуёш системасини ўзлаштиради”¹.

Н.С.Кардашёвнинг цивилизациялар классификацияси концепциясини инглиз олими Карл Саган ривожлантириб, Кардашёв шкаласи формуласини илгари сурган. К.Саган Кардашёв шкаласини такомиллаштириб цивилизациянинг қуйидаги турларини фарқлайди: 1-тур— 10^{16} - 10^{17} Вт.гача, 2-тур - $4 \cdot 10^{26}$ Вт.гача, 3-тур - $4 \cdot 10^{37}$ Вт.гача, 4-тур эса 10^{49} – 10^{50} Вт.гача энергия истеъмол қилади².

К.Саган формуласи қуйидаги кўринишга эга:

$$K = \frac{\lg W - 6}{10}$$

Бу формулада K – цивилизациянинг рейтинги; W – энергия истеъмол қилиш қуввати ваттларда. Агар инсониятнинг ҳозирги энергия истеъмол қилиш қобилиятини Кардашёв шкаласи бўйича К.Саган формуласида ҳисобласак, у тахминан 0,72 ни кўрсатади. Бу инсониятнинг сайёра миқёсидаги жами энергия захирасининг (10^{16} вт) бор-йўғи 0,16%дангина фойдаланишини кўрсатмоқда³. Демак, бугунги инсоният ҳали Кардашёв шкаласи бўйича цивилизацияларнинг 1-тури даражасига ҳам етмабди.

¹ Циолковский К. Э. Избранные труды. — М.: Изд-во АН СССР, 1962.

² Юқоридаги манбага қаранг.

³ https://ru.wikipedia.org/wiki/Шкала_Кардашёва

йил	Энергия ишлаб чиқариш			Кардашёв шкаласи бўйича қиймати
	Йилига/ ЭксаЖоул	ТВт	Йилига/тонна нефт эквиваленти	
1900	21	0,67	500 000 000	0,58
1970	190	6,0	4 500 000 000	0,67
1985	290	9,2	6 900 000 000	0,69
1995	360	12	8 700 000 000	0,70
2000	420	13	10 000 000 000	0,71
2010	510	16	12 100 000 000	0,72
2030	680	22	16 300 000 000	0,73

4. Бу фикрлар аввало инсониятнинг келажагига алоқадор орзумидлар бўлиб, ҳозирги пайтда инсониятнинг келажаги, ҳаёт-мамоти қил устида турибди. У ўз олдидаги бугунги муаммоларни ҳал этмасдан туриб, ўзининг келажагини таъминлай олмайди. Ҳозирги кунда инсоният қўлидаги қирғин келтирувчи қурооллар Ер шари аҳолисини бир неча бор қириб ташлашга, Ер ўқини издан чиқаришга, Ер шарининг ўзини парчалаб ташлашга ҳам етарлидир. Олимларнинг ҳисоб-китобларига кўра ҳозирги замондаги инсоният қўлида мавжуд бўлган барча портловчи моддаларни динамит эквивалентлигидаги гиштчаларга айлантирсак ва уларни темир-йўл вагонларига юкласак, динамитлар ортилган бундай эшалоннинг узунлиги Ер шарини экватор бўйлаб 200 марта ўраб чиқишга етар экан. Бу қурооллар ғайриинсоний мақсаддаги кучлар қўлига ўтиб кетса борми, улар ўзининг бугунги кундаги ўткинчи манфаатлари йўлида бутун ер юзи цивилизацияси тараққиётига нуқта қўйиши мумкин. Шундай экан цивилизациямизнинг келажагини сақлаб қолиш ҳар қандай вазифадан долзарброқдир.

Демак, ҳозирги пайтда инсонни, унинг ахлоқи ва эътиқодини сақлаб қолиш ҳақидаги вазифа – бутун цивилизациямиз ва унинг келажагини сақлаб қолиш ҳақидаги вазифа билан уйғунлашиб кетгандир.

5. Биз яшаётган жамият ўз қонун-қоидалари билан инсонни камолга етказишга, унинг тобора инсонийлашувига, ахлоқийлашувига, инсониятнинг келажагига бўлган эътиқодини мустаҳкамлашга шароит яратиши, турли хил халқлар, миллатлар, динлар, дунёқарашлар ўртасидаги ўзаро ҳамжиҳатликни қарор топтириб, улар ўртасида бир-бирларига нисбатан сабру-тоқатли, бардошли ва бағри кенг бўлишини таъминлаши лозим. Бу бугунги кун тарбиясининг марказий вазифаси бўлиши керак.

Мустақил Ўзбекистонимизда қарор топаётган адолатли ҳуқуқий-демократик ва фуқаролик жамияти ана шундай олийжаноб вазифани бажаришга йўналтирилгандир. Бу борада Ўзбекистонда бунёд қилинаётган жамият бутун дунёга ибрат бўладиган маънавий муносабатларни қарор топтиришга қодир жамият бўлиб хизмат қилажак. Чунки, бизнинг жамиятимизда бугунги кун учунгина қайғурилмайди. Биз ўзимиздан илгари ўтган ота-боболаримизнинг инсонпарварлик қадриятларини эъзозлаб сақлаб қолиш, ривожлантириш ва келгуси авлодларга етказиб беришдек вазифани муҳим тарбиявий вазифа деб биламиз.

6. Инсоннинг коинотдаги ўрни ва коинотнинг инсонга таъсири ҳақида гапирадиган бўлсак, биз ўз тадқиқотларимизда қайта-қайта мурожаат қилган антропологик принципни¹ эслашимизга тўғри келади. Бу принципни соддароқ тушунтироқчи бўлсак, таниқли космолог олим Стивен Хокингнинг қуйидаги иборасини келтириш жуда ўринлидир. У шундай ёзади: “Коинот айнан шундайки, чунки у бошқачароқ бўлганида эди, уни кузатиш учун мавжуд бўлган бизлар вужудга келмаган бўлардик”². Коинот шундай тузилганки, унинг тараққиётининг муайян босқичида унинг моҳиятини англаши лозим бўлган ақилли жонзод — инсон вужудга келди. Инсон Коинотнинг шундай жойида яшайдики, у жойда ҳаётнинг гуллаб-яшнаши учун

¹ Каримов Б.Р., Тураев Б.О. Антропный принцип и проблема множественности миров. // Антропный принцип в структуре научной картины мира (История и современность). Ленинград, 1989. Ч. 2.; Абдуллаева М.Н., Тураев Б.О. Антроп таъини. // Фалсафа: қисқача изоҳли луғат. Т.:“Шарқ” НМАКБТ, 2004. 33-34 б.; Тураев Б.О. Антропологик принципнинг фалсафий моҳияти. // Фалсафа ва фанлар методологияси муаммолари. Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2013. Б.168-170.

² Хокинг С. Будущее Вселенной. // Хокинг С. Черные дыры и молодые вселенные. —СПб.: Амфора, 2009. С.144.

барча қулай шароитлар муҳайёдир. Бундай шароитлар вужудга келишининг илдизи Коинотнинг дастлабки сингулярликдан Катта Портлаш пайтидаги ҳолати билан боғлиқ. Ўша пайтда портлаш озгина ўзгачароқ бўлганида эди бундай шароитлар вужудга келмаган бўлар эди. Коинот пайдо бўлгандан сўнг 5-10 миллиард йил ўтгач Ер сайёраси пайдо бўлди ва унда сўнги беш миллиард йил ичида жонли мавжудод яшаши учун қулай муҳит шаклланди. Агар Қуёш системаси Галактика марказига яқин бўлганида эди, унда ҳаёт вужудга келмасди. Галактика марказидаги қудратли гравитация кучи ҳар қандай молекуляр системани сиқиб, графитни олмосга айлантирганидек, қаттиқ жисмга айлантириб қўярди. Бу эса эркин ҳаракатланувчи органик бирикмаларнинг вужудга келишига йўл қўймасди. Галактика марказидан узоқда жойлашган ўта сийраклашган муҳитда эса молкуляр системалар гравитация таъсирининг сустлигидан сочилиб кетган бўлар эди ва ҳаётнинг асосида ётувчи мураккаб органик бирикмалар ҳосил бўлмас эди. Ер шари Қуёшга яқинроқ жойлашганида эди Қуёшнинг ўта юқори ҳарорати ҳаёт учун зарур бўлган суюқликларни оловга айлантириб қўярди. Бу эса ҳаётнинг вужудга келишига имкон бермайди. Агар Ер шари Қуёшдан узоқда жойлашган бўлса, унда абадий совуқлик ҳукмрон бўлиб, ҳар қандай суюқлик муз кристалларига айланиб қолган бўлар эди. Бундай шароит ҳам ҳаётнинг вужудга келишига тўсқинлик қилади. Ер шари Қуёш системасининг шундай орбитасида жойлашганки, у совуқ ҳам эмас, иссиқ ҳам эмас. Ер шарининг айланиш ўқи Қуёшга нисбатан оғма жойлашган бўлиб, бу Ер юзасининг ўрта минтақаларида баҳор, ёз, куз, қиш фаслларининг алмашиб туришига шароит яратади. Хуллас, инсон ва унинг ақл-идроки Коинотнинг ана шундай қулай нуқтасида вужудга келгандир. Бунинг учун ҳар бир онгли инсон тақдиридан миннатдор бўлиши лозим. Инсон энди қулай шарт-шароитнинг истеъмолчисигина бўлиб қолмасдан, у ўзининг яшаш шароитини янада қулай қилиш устида, атрофидаги табиий муҳитнинг сақланиши, муҳофаза қилиниши устида қайғуриши, бу қулай экологик муҳитни келгуси авлодлар учун ҳам асраши лозим.

Онгли инсон қаршисида яна бир муҳим вазифа Ер шари миқёсидаги 1-тур цивилизацияни 2-тур цивилизацияга олиб чиқиш, бутун Қуёш системаси таркибига кирувчи катта ва кичик сайёралар, астероидлар бошқа космик жисмларни инсон манфаатлари нуқтаи назаридан ўзлаштиришга, келгуси авлодлар учун қулай космик колониялар вужудга келтиришга бугундан ҳаракат қилиши лозим бўлади. Вақтлар ўтиши билан инсон Коинотнинг бир арзимас зарчаси даражасидан, бутун Коинотни ўзлаштирувчи қудратли кучларга эга бўлган Коинотнинг оқилона ҳимоячиси даражасигача ўсиб бориши, на фақат ўзининг мўъжаз сайёраси миқёсида, балки бутун Галактика миқёсидаги тинчлик ва осойишталикнинг гуманистик посбонига айланиши мумкин. Бунинг учун инсоннинг қудратли ақли-идроки, беқиёс моддий ва энергетик захираси, юксак маънавий ва ахлоқий қиёфаси камолотга эришган бўлиши лозим.

Инсон бугунги кунда ўз сайёраси миқёсидаги энергетик, хомашё ва озиқ-овқат захираларидан фойдалана олишни ўрганди, Ер остидаги тошкўмир, торф, газ, нефт захираларини шафқатсиз қазиб олишни давом эттирмоқда. Яқин орада уларнинг захираси тугайди. Инсоният секин-аста сув, шамол, қуёш энергияларидан, Ой таъсирида денгиз сувларининг кўтарилиши пайтида ҳосил бўладиган тўлқин энергияларидан фойдаланишни ўзлаштириб олди. Сўнгги асрларда атом ва термоядровий энергиядан фойдаланиш йўлларини ўрганди. Ҳозирги пайтда гравитация кучидан ҳамда мини қора туйнуклар энергиясидан фойдаланиш муаммолари устида изланишлар олиб бормоқда. Инсон ўзига озуқа захирасининг янги-янги манбаларини излаб топмоқда. Денгиз ва океанлар қаърида сув ости жониворлари ва ўсимликлари кўринишида бир неча ўн миллиардлаб одамларнинг қорнини тўйдириши мумкин бўлган озуқа захиралари мавжуд эканлигини аниқлади. Инсон абадий музликлардан чучук сув олиш технологиясини ривожлантирмоқда.

Буларнинг барчаси инсониятнинг келажакда қандай имкониятларни воқеликка айлантириши лозимлигини кўрсатиб турибди. Бу имкониятлар тинч ва осойишта ҳаёт шароитидагина

воқеликка айланиши мумкин. Қачонки, ер юзида турли хил ёвуз мақсадли кучлар бор экан, улар цивилизация тараққиётига зид равишда, ўзларининг тор хусусий манфаатларини қондириш йўлида ҳар қандай инсоний туйғуни қурбон қилишдан тап тортмайди. Бу ҳар биримиздан ҳушёрликни, огоҳликни талаб қилади. Агар инсоният эзгу мақсадларни рўёбга чиқариш йўлида бир бутун куч бўлиб бирлашса, уларни ҳеч қандай ёвуз кучлар енга олмайди. Демак, инсониятнинг, цивилизациямизнинг келажаги эзгу мақсадлар йўлидаги бирлигимизга, маънавий ҳушёрлигимизга боғлиқ. Келажакнинг қандай йўлга йўналиши ўзимизнинг қўлимизда.

KOMILLIK KALITI – E'TIQOD, TARBIYA VA AXLOQ

Yazdonova Saxiba Kurbanovna

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali professor v.b.,
falsafa fanlari doktori (DSc)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim va tarbiya jarayoni, inson kamolotida muhim ahamiyat kasb etuvchi omillar, xususan e'tiqod, islomiy tarbiya va axloqning o'ziga xos jihatlari e'tibor qaratilgan. Tarbiya jarayonida milliy va diniy an'analarni hisobga olish, ularning ijtimoiy-falsafiy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ta'lim-tarbiya amaliyotiga kiritish zarurati ko'rsatilgan. Tadqiqotning ilmiy-nazariy natijalari: tarixiylik, mantiqiylik, qiyosiy tipologik uslubda tahlil etilib, olingan natijalar asosida taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Abstract. This article focuses on the process of education and learning, factors that are important for human development, especially faith, Islamic education, and morality. The necessity of taking into account national and religious traditions in the process of upbringing and incorporating them into educational practice based on their socio-philosophical peculiarities is shown. The scientific-theoretical results of the research were analyzed by the comparative-typological method; historicity, logicity, proposals, and recommendations were developed on the basis of the obtained results.

Tayanch so'zlar: ta'lim va tarbiya, komillik, e'tiqod, axloq, jamiyat taraqqiyoti, milliylik, zamonaviylik, Islomda tarbiya, Hadis axloqi, ruhiy

tarbiya, axloqiy tarbiya, global muhit, oliy ta'lim, tarbiya deformatsiyasi, virtual ta'lim, global diapazon, radio va televideniye, ta'lim sifati.

Key words: education and upbringing, perfection, Faith, ethics, development of society, nationality, modernity, education in Islam, ethics of hadiths, spiritual education, moral education, global environment, higher education, deformation of education, virtual education, global range, radio and television, quality education.

Аннотация. В этой статье основное внимание уделяется процессу образования и обучения, факторам, которые важны для развития человека, особенно вере, исламскому образованию и морали. Показана необходимость учета национальных и религиозных традиций в процессе воспитания, включения их в образовательную практику исходя из их социально-философских особенностей. Сравнительно-типологическим методом проанализированы научно-теоретические результаты исследования: историчность, логичность, на основе полученных результатов разработаны предложения и рекомендации.

Ключевые слова: образование и воспитание, совершенство, Вера, этика, развитие общества, национальность, современность, воспитание в исламе, этика хадисов, духовное воспитание, нравственное воспитание, глобальная среда, высшее образование, деформация воспитания, виртуальное образование, глобальный диапазон, радио и телевидение, качество образования

Inson va jamiyat hayotidagi eng muhim masalalardan biri bu – ma'naviyat va uning tarkibiy qismi bo'lgan e'tiqoddir. Diniy e'tiqod xalqimizning ma'naviy dunyoqarashi shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Aytish mumkinki, shaxs ma'naviy-axloqiy shakllanishi jarayonida inson uchun og'ir dard hisoblangan diniy e'tiqodsizlik va uning inson uchun salbiy oqibatlari yaqin o'tmish va aksariyat g'arb dunyosining bugungi axloqiy tanazzuli misolida yaqqol ko'zga tashlanadi. E'tiqodini yo'qotgan kishi o'zligini yo'qotadi, inson ruhiyati o'z yaxlitligini qo'ldan boy bera boshlaydi. Shu bois ham, ijtimoiy taraqqiyotning dunyoviy tamoyillari asosida diniy-axloqiy tarbiyaning jamiyat hayotidagi o'rnini oshirish muhim masaladir. Ammo bu jarayonda dindan ba'zi doiralarning g'arazli maqsadlariga yetishish vositasi, hattoki mutaassiblik, ya'ni fanatizm yo'lida foydalanish holatlarini inobatga olgan holda, sof diniy ehtiyojlarni qondirishdan tashqarida bo'lgan har qanday g'arazga erishish yo'lida diniy

omildan foydalanishga bo'lgan intilishlarga nisbatan hushyorlik talab etiladi.

Mamlakatimiz aksariyat aholisining yuksak e'tiqodi sifatida muhim o'rin egallovchi Islom dini ta'limoti va axloqiy g'oyalariga yosh avlod tarbiyasi, ularning bezavol kamol topishida katta ehtiyoj borligi ayniqsa bugun yaqqol ko'rinmoqda. Diniy e'tiqoddagi "no'qson"lar, haqiqiy ta'limotni yetarlicha bilmaslik bizga yot sharoitlarda g'arazli maqsad bilan ishlab chiqilgan "ta'limot"larning "qurbonlari" soni oshishiga, xalqimizning tinch, osoyishta turmush tarziga tahdid bo'libgina qolmay, kelajak avlod hayotini ham izdan chiqarishi achinarli.

Shu bois, qisqa muddat ichida O'zbekistonda diniy-ma'rifiy sohada malakali kadrlarni tayyorlash bo'yicha kompleks tizim yaratildi. 2018 yil 16 aprelda (PF-5416-son) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi farmoni e'lon qilinib, olimlarimizning boy merosini o'rganish va ommalashtirish maqsadida ilmiy tadqiqot markazlari faoliyat boshladi. Bunga misol sifatida O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Mir Arab oliy madrasasi, Hadis ilmi maktabi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Moturidiy xalqaro ilmiy tadqiqot markazlarini keltirish mumkin. Imom Buxoriy yodgorlik majmuasida keng ko'lamli yangilash va obodonlashtirish ishlari olib borilmoqda.

Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda: "Elimizga to'g'ri islomni tarannum etish - juda katta tarbiya. Masjidlarda ham buni qo'ysa bo'ladi. Birinchidan ongimiz o'zgaradi, ikkinchidan o'zimizning ustimizda ishlash bilan atrofimizga muhit yaratib, boshqa illatdan olib, ijodga bag'ishlaymiz. Eng asosiy masala – o'zligimizni anglashni joy-joyiga qo'ymas ekanmiz, kechagi biz aytgan gaplarni me'yoriga yetkaza olmaymiz[4]".

Bu dinning asl mohiyatini payg'ambarimiz Muhammad Mustafo (s.a.v.)ning Imom Buxoriy rivoyat qilgan: "*Albatta, Siz buyuk xulq uzradirsiz*" va "*Men makorimi axloqni takomillashtirish uchun yuborilganman*" kabi mashhur hadislaridan ham anglash mumkin.

Islom axloqi inson va jamiyat o'rtasida mutanosiblikni, insonning mustaqilligini hisobga olib, uning Alloh oldida javobgarligini uqtiradi: "Insonga faqat o'zi qilgan harakatigina (mansub) bo'lur[3]", "(Ey, insonlar!, Sizlarga ne musibat yetsa, bas, o'z qo'llaringiz qilgan narsa (gunoh) sabablidir[3]". Darhaqiqat, har bir inson o'ziga berilgan aql zakovat, ong-tafakkur, imkoniyatlardan aql bilan, unumli foydalanib hayot kechirsa, ikki dunyosi uchun saodat kalitini qo'lga kiritgan bo'ladi. Zero,

“Alloh biror qavm o‘zlaridagi narsani (ne’matlarga nisbatan munosabatni) o‘zgartirmagunlaricha, ulardagi narsani (holatni yomon holatga) o‘zgartirmas[3]”, “Alloh hech bir jonga toqatidan tashqari narsani taklif etmaydi. Uning kasb etgani (yaxshiligi) – o‘ziga va orttirgani (yomonligi) ham o‘zigadir[3]”. Demak, Islom axloqida shaxs erkinligiga keng imkoniyat yaratiladi, har bir hatti-harakatiga shaxsan o‘zi javobgarligi uqtiriladi. Shaxs va jamiyat munosabatlarida ham ular o‘rtasidagi tenglik muvozanati saqlanadi.

Hadislar ham jamiyat tarbiyasining asosiy ustuni sifatida e’tirofga sazovordir: “Bir-biringizning orangizni buzmag, bir-biringizning orqangizdan ayb qidirmang, bir-biringizni yomon ko‘rmang, bir-biringizga hasad qilmang[2]”. Bugun real hayotimizni kuzata turib kishilar orasida hasadguylik, g‘iybat, buhton, zo‘ravonlik tobora avj olayotganligini ko‘rishimiz mumkin. “Bu dunyoda yaxshilik qilgan kishilar oxiratda yaxshilikka erishadilar va shariatda yomonlik, deb sanalgan ishlarni qiluvchilar esa oxiratda yomonlikka duchor bo‘ladilar[1]”. Payg‘ambarimizning bizga bergan axloqiy tarbiyalarini jamiyat ongiga kuchliroq singdirish yo‘llarini topish shaxs va jamiyat munosabatlarida insonlarni ezgulikka, mehr-shafqatga, hamjihatlikka, do‘stona munosabatga da’vat etuvchi ulkan ma’naviy muhitni yuzaga keltiradi.

Tarix guvoh, islom aqidaviy axloqi ezgu maqsadlar yo‘lida odamlarni birlashtiradi, islomning ayrim aqidalarini ajratib olib, siyosiy maqsadlarni amalga oshirishga intilayotgan siyosiy kuchlarning maqsadlari doirasida aldangan odamlarni o‘z muqaddas e’tiqodiga qaytaradi. Shunday ekan, ma’naviyatimiz, mafkuramiz, muqaddas g‘oyalarimizga tahdid solayotgan turli oqimlar, mazhablar, noqonuniy tashkilotlar faoliyatidan boxabar va ogoh bo‘lish ham har birimizning yuksak vazifamizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Имом Исмоил Ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад. (Адаб дурдоналари). А.Абдусаматов таҳрири остида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1990 й. – Б. 76.
2. Мансуров А., Жўраев У., Лафасов М. Ҳадис илми сабоқлари. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 1999 й. Б. 22.
3. Қуръони Карим. // Таржима ва изоҳлар муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2007 й. Б. 527.
4. <https://kun.uz/95795786>

TABIAT VA INSON O‘RTASIDAGI MUVOZANATNI SAQLASHDA ISLOM DININING KONSTRUKTIV AHAMIYATI

Djurakulov Xusan Anvarovich

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi huzuridagi Malaka oshirish markazining Samarqand viloyati mintaqaviy filiali dotsenti, falsafa fanlari doktori (DSc)

Bugungi kunda barqaror ekologik vaziyatni, tabiiy atrof-muhit musaffoligini saqlash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning muhim subyektiv omili bo‘lgan ekologik ongni rivojlantirish, shuningdek “ekologiya sohasidagi ishlar ahvolini yaxshilash”¹ har qachongidan dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda.

Tarixiy taraqqiyotdan ma’lumki, inson tabiatning bir bo‘lagi sifatida alloh in’om etgan ne’matlardan o‘z ehtiyojini doimiy ravishda qondirib kelgan. Ammo bugungi kunda bu ehtiyojlarning haddan ziyod oshib borishi va isrofgarchiliklarga yo‘l qo‘yilishi ko‘plab muammolarni keltirib chiqarmoqda. Ayniqsa, bugungi kunda tabiat muvozanatining buzilishida antropogen ta’sirning oshib borayotganligini kuzatish mumkin. Zero, insoniyat taraqqiyotining bugungi bosqichida ilm-fan, texnika shu darajada rivojlandiki, bu yadro energiyasi, quyosh energiyasi, kimyo sanoatini yanada rivojlantirish, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, axborot texnologiyalarini rivojlantirish hamda fan-texnikaning boshqa yanada murakkab sohalarini o‘zlashtirish bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga, tabiatning yer osti va yer usti boyliklaridan sof iqtisodiy utilitar-merkantil manfaatlar yo‘lida foydalanish “tabiat-jamiyat-inson” tizimidagi munosabatlarning kun sayin buzilishiga, bu esa o‘z navbatida, inson aql bovar qilmas yangi ekologik muammolarning yuzaga kelishiga olib kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, ushbu muammolarni oldini olish va bartaraf etish bugungi kunda insoniyat oldidagi eng dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

¹ Мирзиёев Ш.М. Танкидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 20-21.

Bu borada O‘zbekistonning birinchi prezidenti I.A.Karimov haqli ravishda: “Ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosdagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir, uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo‘lib, sivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko‘p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga bog‘liqdir”¹, - deb ta’kidlagan edi. Darhaqiqat, bugun barcha xalq, millat va elatlarning yuksak vazifalaridan biri – bu atrof-muhitga ziyon yetkazmagan holda tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish hamda uni muhofaza qilishdan iborat. Bu vazifalarni bajarishda jamiyat a’zolarining, ayniqsa o‘sib kelayotgan yosh avlodning tarbiyasida tabiiyki, ezgulik g‘oyalari bilan singdirilgan insonni tabiatga bo‘lgan munosabatlari barqarorlashuviga xizmat qiluvchi eng muhim qadriyatlarimizdan biri bo‘lgan islom dini muhim ahamiyat kasb etadi.

Bizga ma’lumki, islom dini ezgulik g‘oyasiga asoslangan bo‘lib, insonlarni halolikka, poklikka, tabiatga nisbatan odilona, oqilona munosabatda bo‘lishga da’vat etadi. Zero, hadislarda “Payg‘ambarimiz Muhammad (sollallohu alayhi va sallam) aytadilar: “Pok bo‘linglar, zero Islom pok dindir va faqat pok kishilar jannatga kirur”²- deb, ta’kidlanadi. Islom dinida kishilar atrof-muhitni asrash, hayvonot dunyosi va o‘simliklar dunyosiga zarar yetkazmaslik, tabiat in’om etgan ne’matlardan o‘z ehtiyojlari uchun foydalanganda isrof etmaslikka, Alloh yaratgan tabiatdagi muvozanatni va jipslikni buzmasdan ulardan to‘g‘ri foydalanishga, ona zaminga mehr-muhabbatli bo‘lishga, hamma jonzotlarga muhabbat ko‘zi bilan qarashga, ularga shafqatli bo‘lishga va tabiatdan oqilona foydalanishga chaqiradi.

Jumladan, “Baqara” surasining 205-oyatida o‘simliklar olami va hayvonlar olami Islomda inson uchun eng zarur bo‘lgan narsalar ekani ta’kidlangan. Kim bularga zarar yetkazsa, insoniyatga zarar yetkazgan bo‘ladi. Qur’oni Karimda barcha jonzot va qushlar insonlar kabi “ummat” ekanligi ta’kidlanadi. Aynan shu ta’kid insonni o‘zi kabi ummat bo‘lgan barcha jonlilarga nisbatan mehribon bo‘lishga undaydi. Bu xususda Alloh taollo “An’om” surasida shunday deydi. “Yer yuzidagi har bir jonzot va ikki qanoti ila uchuvchi qush borki, hammasi siz kabi ummatlardir” (38 oyat) ya’ni hayvonlarning har bir turi yoki oilalari alohida olingan ummat

¹Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолотлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т.:, 1998. – 110-б.

² М.Нўмонов. Исломда табиятга муносабат. -Т.: “Мовароуннахр”, 2011. – 3-б.

hisoblansa, aynan shu hukm bilan ular boshqa ummatlar o'rtasida yashashga, mavjudlik haqqiga egadirlar¹- deb, ta'kidlanadi.

Islom dinida hayvonot olamiga alohida e'tibor berilgani kabi nabotot olamiga ham juda katta urg'u beriladi. Unga ko'ra nabotot olami Allohning insonga ato qilgan ulug' ne'matlaridan biri bo'lib, bu olam bo'lmasa, yer yuzida hayot bo'lmas edi. Jumladan, "Alloh osmondan suv tushirib, uni yerdagi manbalardan oqizib qo'yganini ko'rmadingizmi! So'ngra u ila turli rangdagi ekinlarni chiqaradi. Keyin u quriydi. Bas, uni sarg'aygan holida ko'rursan. So'ngra uni quruq cho'pga aylantirur. Albatta, bunda aql egalari uchun eslatma bordir" (Zumar surasi, 21-oyat)², - deb keltirib o'tiladi. Shuning uchun ham Alloh bu olamni insonga hayot vositasi, unga va chorvasiga rizq qilib berganligi haqida ko'p g'oyalar ilgari surilgan. Ko'rinib turibdiki, atrof muhitni toza saqlash ham, tabiatni muhofaza qilish ham, Alloh tomonidan in'om etilgan hayvonot va nabotot olami ham barchasi inson manfaatlariga xizmat qiladi. Xususan, "U quyosh va oyni muttasil harakatlantirib, sizga beminnat xizmatkor qilib qo'ydi. Shuningdek, sizga kecha ila kunduzni ham beminnat xizmatkor qilib qo'ydi. Va U sizga barcha so'ragan narsalarigizdan berdi. Agar Allohning ne'matlarini sanasangiz, sanog'iga yeta olmassizlar. Albatta, inson o'ta zolim va o'ta noshukrdir" (Ibrohim surasi, 33-34-oyatlar).

"Va sizga osmonlardagi narsalarni va yerdagi narsalarni – hammasini O'z tomonidan beminnat xizmatkor qilib qo'ydi. Albatta, ana shunda tafakkur qiladigan qavmlar uchun oyat (belgi)lar bordir" (Josiya surasi, 13-oyat)³ kabi misollarni keltirib o'tish mumkin.

Yer yuzidagi barcha narsalar inson uchun yaratilgan bo'lib, ularga oqilona yondashgan holda, to'g'ri va yaxshi munosabatda bo'lish maqsadga muvofiqdir. Zero, Alloh taollo "Baqara" surasining "U yer yuzidagi barcha narsani sizlar uchun yaratgan" deb boshlanadigan 29-oyatida inson uchun, uning tasarrufi va foydasi uchun yaratgan narsalarga, jumladan, yer osti boyliklari va konlarga ishora qilmog'imiz lozim⁴.

Biz buni to'g'ri anglagan holda yurtimizda yangi avlod, yangi tafakkur sohiblarini tarbiyalashdek mas'uliyatli vazifani ado etishda birinchi galda ana shu ma'naviy qadriyatlarimizda ilgari surilgan g'oyalarga tayanishimiz,

¹ Ш.Отабоев, С.Мирвалиев ва Э.Турсунов – Экологияда маданият ва маънавий муаммолари.Т.: "Нишон ношир" нашриёти, 2009 й., 257-б.

² Саййид Мубашшир Тарозий Соф табиат дини / Тарж. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. – Тошкент: Hilol-nashr, 2019. – Б.43.

³ Ўша асар. – Б.30-31.

⁴ Ўша асар. – Б.48-49.

ertaga o‘rnimizga keladigan yoshlarning tabiatga bo‘lgan munosabati, ayniqsa, tabiatni asrash, avaylash, hayvonlarga ozor bermaslik, yerni asrab-avaylash umuman “inson-jamiyat-tabiat” tizimi munosabatlarini uyg‘unlashtirishda ushbu g‘oyalar xizmati naqadar beqiyos ekanini unutmasligimiz kerak.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, islom dini xalqimizning tabiatga bo‘lgan munosabatini to‘g‘ri shakllanishida muhim ahamiyat kasb etib, ona Vatanimiz tabiatini asrab-avaylashga bo‘lgan mehr-muhabbatni kuchaytirishga va uni asrash orqali o‘sib kelayotgan avlod uchun zarur bo‘lgan hayotiy shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, “inson-jamiyat-tabiat” tizimi munosabatlarini muvozanatga keltirishda, shaxsning alloh tomonidan in’om etilgan ne’matlaridan oqilona, tafakkur yuritgan holda foydalanishida birinchi navbatta islom dinida ilgari surilgan tabiatni asrab-avaylashga oid g‘oyalaridan keng ko‘lamda o‘rinli foydalanish maqsadga muvofiq deb, hisoblaymiz. Zero, ma’naviy qadriyatlarimiz asosida farzandlarimizning ongi, tafakkurida atrof-muhitni toza, ozoda tutish, ob-havoning ifloslanishiga yo‘l qo‘ymaslik, mamlakatimiz tabiatini, hayvonot va o‘simliklar dunyosini, o‘rmon va suv zaxiralarini asrash kabi tushunchalarni singdirib borish har birimizning asosiy burchimiz bo‘lib qolishi lozim.

ГЕОСИЁСИЙ “КАТТА ЎЙИН” ВА УНИНГ “МАКОН-ВАҚТ” КОНТИНИУМИ

(Атоқли ўзбек файласуф олими Бахтиёр Тўраевнинг муборак 75
ёшлигига бағишланади)

Анвар Қодиров Қаххорович

профессори, ф.ф.д АЛФРАГАНУС университети Ижтимоий фанлар
кафедраси

Кириш. Миллий мустақилликнинг асоси ва талаби-суверенитет масаласидир. Бугунги геосиёсий маконда кечаётган мураккаб ижтимоий-сиёий жараёнлар, глобаллашув ва вестернизация(ғарблашув) тенденциялари миллий суверенитетни мустахкамлашни хаётий заруратга айланиб бораётганлигини кўрсатади. Танлаган демократик тараққиёт йўлимизни, миллий суверенитетни янада мустахкамлаш заруратини ҳар бир онгли ватандошимиз хис қилади. Бунинг учун жаҳонни етакчи давлатлари

томонидан олиб борилаётган “Катта ўйин” стратегиясидан хабардор бўлиш, унга нисбатан миллий манфаатларимиз асосида аксилстратегияни ишлаб чиқиш керак бўлади. Мақолада “Катта ўйин” стратегияси генезиси ва унинг доминантлик моҳияти сиёсий-фалсафий таҳлил қилинади.

Назарий дискурс. “Катта ўйин” категорияси бугунги геосиёсатда анча оммалашган, кейинги пайтларда, айниқса, икки қутбли жаҳон сиёсий тартиботи парчалангандан сўнг дунё сиёсий харитасида XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб қатор ёш мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши, уларнинг халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъектига айланиши сиёсий ўйин қоидаларигагина эмас, балки стратегик ва тактик мақсадларига ҳам ўзгаришлар киритди¹. Айниқса халқаро ҳуқуқ нормаларининг кейинги пайтларда тобора қадрсизланиши, бош халқаро сиёсий институт-БМТ таъсири ва мавқеъини заифлашуви етакчи сиёсий ўйинчилар иштаҳасини янада кучайтирди-геосий манфаатларини қондиришлари учун қулай вазиятлар юзага келди.

Назарий-концептуал ва тарихий жиҳатдан “стратегия” тушунчаси узоқ тарихга эга²(6.). Ушбу тушунчани илк бор эрамиздан аввалги VI асрда Қадимги Хитой мутаффакири Сунъ цзы муомалага киритган. Стратегия ҳарбий санъат соҳасига таълуқ бўлган. Стратегия деганда у рақиб устидан ғалаба қозонишнинг қатор усуллари ва воситалари мажмуасини тушунган. Стратегия турли тарихий макон ва даврларда турлича маъно ва мазмун касб этган. Шу боис у фалсафий макон ва вақт ўлчовларига эга. Бугунга келиб стратегия тушунчаси турли соҳаларда кенг ишлатилмоқда. Масалан, таълим стратегияси, бизнес стратегия ва х.к. кўринишларга эга.

Стратегияни муайян тактикасиз тасаввур қилиш қийин, стратегия тактика эмас, стратегия мақсадни ифода этса, тактика эса ушбу мақсадга эришишнинг муайян конкрет усуллари, йўллари ва воситалари мажмуасидир. Стратегия тактикасиз ҳаёл, орзу, мавҳум ва саробий парадигмадир, унинг негизини “мақсад-восита-натижа” диалектик триадаси ташкил қилади.

“Катта ўйин” масаласига келсак, у айрим ҳолларда “Буюк ўйин”(the Great Game) деб ҳам юритилади. Рейган маъмуриятининг таниқли давлат маслаҳатчиси Збигнев Бжезинскийнинг геостратегик

¹ Збигнев Бжезинский. Великая шахматная доска.-М.:Международные отношения. 2022.

² Елищев С.О. Политика. Базовые понятия.-М., 2017.

тадқиқотларга бағишланган машҳур асарини “Буюк шахмат тахтаси”(The Grand Chess Board) деб аталиши ҳам бежиз эмас, муаллиф бугунги геосиёсий муносабатларини шахмат ўйинига ўхшатади. “Катта ўйин” масаласига келсак, ушбу тушунча илк бор Буюк Британия ташқи разведкаси хизматчиси Артур Конолли томонидан махфий маълимотларни хуфёна узатиш учун ишлатилган. Конолли қисмати фожеали якунланган. У Бухорода қўлга тушади ва 1842 йили қатл қилинади¹. Бу даврда Россия ва Буюк Британия разведкалари Марказий Осиё минтақасида гегемонлик қилиш учун ўзаро рақобат ҳолатида бўлишган.

“Катта ўйин” дан қўзланган мақсад- у ёки географик маконда гегемонлик учун турли усул ва воситалар ёрдамида иқтисодий, сиёсий, мафкуравий, маънавий ва х.к. кўринишда кечадиган мурасасиз курашдир. “Катта ўйин”ни тор ва кенг тушуниш анаънаси мавжуд². Бундай дилемма англосаксон ёки континентал Европа геосиёсий талаффузига хос. Тор маънода у ёки бу катта ўйинчиларнинг у ёки бу конкрет минтақа ресурслари учун ўзаро талашуви, курашидир. Кенг маънода эса бутун планета узра етакчи давлатларнинг гегемонлик учун ўзаро рақобатидир.

Амалий дискурс. “Катта ўйин” макон ва вақт континиуми бугунги кунларда кўп қутбли жаҳон сиёсий тартиботини шакллантириш, катта-кичик давлатларнинг тенг ҳуқуқлик асосида ўзаро иқтисодий, маданий ва илмий-техник муносабатларини қарор топтириш, ҳар қандай гегемонликни, зўравонликни олдини олиш учун амалий аҳамият касб этмоқда. Бироқ Яқин Шарқда фаластин-исроил можороси, АҚШ бошчилигида юз бераётган Украина-Россия биродаркуш ҳарбий тукнашувлари жаҳон узра тинчлик ва барқарорлик қарор топишига тўсқинлик қилмоқда. Айниқса АҚШ 47-Президенти Дональд Трампнинг сайловоди жараёнларида ва иннагурация пайтида” АҚШ ни яна буюк қиламиз!” деган хитоби ва Канада, Мексика, Гренландия ва Мексикани, хатто Кубани АҚШ штатларига айлантериш иддаоси “Катта ўйин” феноменига интиҳо бўлмаслигига ишорадир.

Амалий геосиёсат “Катта ўйин” омилини, глобал микёсда ресурслар, айниқса углеводород захираларининг тугаб бориши ва янги

¹ Алижон Сафаров. Жосуслик қуткуси. - Тафаккур. 2020. 2-сон.

² Елищев С.О. “Большая игра” :противостояние русского и англосаксонского мира. -М.:Вестник МГУ. Сер.18. Социология и политология. Том.29. 2023. №4.

энергия манбаларига эҳтиёжнинг йил сайин ортиб боришини инобатга олиши зарур бўлади¹.” Катта ўйин”нинг геостратегик таъсири ва оқибати заиф иқтисодиётни(асосан аграр иқтисодиётни) саноатлашган иқтисодиётга қарамлигини шакллантиради. ХХІ асрда фан ва технологияларнинг мамлакат суверенитетига ҳал қилувчи таъсир қилиш тенденцияси юзага келди. Бунинг натижасида илғор иқтисодиётни “қувиб бориш” стратегиясига таянувчи миллий иқтисодиётнинг юқори тараққий қилган хорижий иқтисодиётга технологик қарамлиги ортади. Бу ўз навбатида суверенитетни заифлашуви оқибатида сиёсий қарамликка яқинлаштиради. Стратегик режалаштириш ва прогнозлаштиришсиз миллий давлат “Катта ўйин” стратегиясининг қурбонига айланиши мумкин². Энг ачинарлиси- “Катта ўйин” омилини ҳисобга олмай иқтисодий ислохотларни кўр-кўрона олиб бориш миллий иқтисодиётни бўғизигача ташқи қарзга ботириши мумкин. Бугунги кунларда нафақат ахборот уруши, балки унинг ортида геосиёсий манфаатларга хизмат қилувчи иқтисодий уруш ҳам кетмоқда.

“Катта ўйин” стратегиясида тактик жиҳатдан “юмшоқ куч” (Soft Power) усуллари ҳам кенг ишлатилади-“демократияни олға суриш”, ”таълимга ёрдам”, турли хорижий грантлар ва танловлар воситасида ижтимоий қолоқ ва заиф иқтисодиётга асосланган давлатлар йирик давлатларга қарам қилинади, миллий суверенитет ҳам бунинг натижасида тобора заифлашади³. Энг хафлиси-кишиларда миллий давлат сиёсатига эмас, кўпроқ хорижий давлатлар сиёсатига мойиллик туйғуси кучайиб боради. ”Бешинчи колония”, ижтимоий норози кучлар ижтимоий барқарорликка раҳна солувчи бузғунчи мухолифотни шаклланиши шу асосда юз беради.

Амалий жиҳатдан ҳуқуқий сиёсат ва ҳуқуқий амалиётда халқаро ҳуқуқий нормаларнинг миллий қонунчилик нормаларидан устуворлиги принциpidан воз кечиш лозим. Бош халқаро ташкилот-БМТ резолюциялари, қарорлари ва ҳужжатларининг самарасизлигини турли минтақавий тўқнашувлар, биродаркуш урушлар, геноцид ходисалари, хатто неофашизмнинг бош кўтариши, умумқирғин қуролларини ҳамон ишлаб чиқарилаётганлиги исботлаб турибди. Бундай шароитда “Катта ўйин” омилини ҳисобга олган ҳолда миллий

¹ Елищев С.О. О сущности современных революций и государственных переворотов. М.,2017.

² Хопкирк П.Большая игра. -М. 2023.

³ Рашид А.Талибан. Ислам. Нефть и новая Большая игра в Центральной Азии.-М.2003

давлат ўз муодофаа қобилиятини мустаҳкамлашга эътибор қаратишга мажбур. Бугунги “макон-вақт” континиуми шуни тақозо қилади.

Агар “Катта ўйин” феноменини Збигнеб Бжезинский таъбири билан ифодалаганда шахмат тахтасига қиёсласак, унинг ўйинчилари, ўйин қоидалари, ҳар бир ўйинчининг ўйин услуби, стратегияси ва тактикаси бўлиши табиий. “Катта ўйин”да ҳар бир давлат “пиёда” мақомида қолишни истамайди. Зеро, пиёдлар кўпроқ қурбон бўладилар. Шунинг учун суверен давлат бутун куч-қудратини ўз суверенитетини мустаҳкамлашга сафарбар қилиши лозим.

ХУЛОСАЛАР.

1. Ўзбекистонни 2030 йилларгача бўлган Тараққиёт стратегияси халқаро геосиёсат, айниқса “Катта ўйин” натижаларини ҳам ҳисобга олиб концепцияда белгиланган буюк яратувчанлик вазифаларини бажариш лозимлигини талаб қилади. Зеро, стратегик хато қимматга тушади. Шу маънода Президентнинг “Янги Ўзбекистонни илм-маърифат асосида барпо этамиз” деган сўзларида маъно бор. Илм бўлганда ҳам тарихий, ҳуқуқий, иқтисодий, бадий ва х.к. билимларгина эмас, балки сиёсий билим юқори савияда бўлиши керак. Сиёсий билимдон фуқарогина суверенитетни ва мустақилликни қадрига етади, фақат ҳуқуқларини талаб қилиш билан чекланмайди, халқ, миллат, давлат тақдирини ҳам ўйлайди. Бунинг учун у “суверенитет” ва “мустақиллик” тушунчаларининг фарқига етиши лозим.

2. “Катта ўйин” стратегиясининг асосий вектори планета узра демократия қадриятларига асосланган жаҳон сиёсий тартиботини шакллантиришдир. “Катта ўйин” стратегиясининг бугунги кунлардаги субъекти, шубҳасиз, АҚШ дир. XX аср охирига келиб икки қутбли жаҳон сиёсий тартиботи ўрнига кўп қутбли жаҳон сиёсий тартиботига эҳтиёжни юзага келиши (БРИКС) анъанавий АҚШ сиёсий яккахокимлигига соя сола бошлади.

Айниқса собиқ СССР тарихий вориси Россиянинг халқаро майдонда таъсири ва обрўйининг ортиб бориши янгича жаҳон сиёсий архитектурасини пойдеворини яратмоқда. Бироқ АҚШ, Хитой, Россия, Эрон, Хиндистон ва Англия каби “Катта ўйин” иштирокчилари ўртасида ўзаро келишув, консенсусга эришиш амри маҳол. Бундай шароитда сиёсий ўйинчилардан ҳеч бири якка тартибда, АҚШ геосиёсати патриархларидан бири Генри Киссинжер таъбири билан

айтганда, жаҳон сиёсий тартиботини шакллантиришга қобил эмас¹(3.620).

3. ”Катта ўйин” стратегиясидан жаҳон сиёсий тартиботини қарор топтириш учун фалсафий тафаккур имкониятларидан фойдаланиш лозим бўлади. Буни Генри Киссинжер ҳам эътироф этади: Европада XVII аср 30 йил давом этган қирғинбарот уруш Вестфальд шартномаси билан якунланди. Бунинг сабаби-урушаётган томонларнинг барчаси урушдан чарчаган эдилар. Фалсафий хулоса шуки-олам қадимги юнон мутафаккирлари таъбирича доимо қарама-қаршиликлар гирдобида бўлади, ёхуд олов кабидир, гоҳо ловуллайди, гоҳо пасаяди, ”бир сувга икки марта тушиш мумкин эмас”, зеро, нарсалар абадий ўзгаришда, макон ва вақт диалектик континиумида мавжуддир. Бироқ, шу нарса маълумки, умумқирғин қуролларида фойдаланиш эҳтимоли ва имконияти бор экан, инсониятни иқтисодий, сиёсий, маънавий ва маданий жихатдан бир қолипга солиш мушкул иш. Хатто ”демократия” деб аталмиш умуминсоний кадрият ҳам кўпвариантли ва кўпвекторли феномен бўлиб, синергетик мазмун ва моҳиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Алижон Сафаров. Жосуслик қутқуси.-Тафаккур.2020. 2-сон.
2. Збигнев Бжезинский. Великая шахматная доска.-М.:Международные отношения. 2022.
3. Генри Киссинжер. Мировой порядок.-Издательство АСТ. 2022.
4. Елищев С.О. ”Большая игра” :противостояние русского и англосаксонского мира.-М.:Вестник МГУ.Сер.18.Социология и политология.Том.29. 2023.№4.
5. Елищев С.О. О сущности современных революций и государственных переворотов. М.,2017.
6. Елищев С.О. Политика. Базовые понятия.-М.,2017.
7. Хопкирк П. Большая игра. -М. 2023.
8. Рашид А.Талибан. Ислам. Нефть и новая Большая игра в Центральной Азии.-М.2003.

HARBIY VATANPARVARLIK HARAKATINING TUZILISHI

Ikromov Hayrullo Orifjonovich

Andijon davlat pedagogik instituti katta o'qituvchisi

¹ Генри Киссинжер.Мировой порядок.-Издательство АСТ. 2022.

Annotatsiya: Ushbu tezisda harbiy vatanparvarlik harakatining tuzilishi, uning tarkibiy qismlari va faoliyat yo‘nalishlari tahlil qilinadi. Maqolada harbiy vatanparvarlik harakati davlat va jamiyat hamkorligi asosida qanday tashkil etilishi, ularning o‘zaro bog‘liqligi va samaradorlik omillari yoritilgan. Shuningdek, harakatning yosh avlod tarbiyasidagi, davlat xavfsizligini ta‘minlashdagi o‘rni va uning rivojlantirish yo‘nalishlariga urg‘u berilgan.

Tayanch so‘zlar: harbiy vatanparvarlik, harakat tuzilishi, davlat va jamiyat hamkorligi, yosh avlod, milliy xavfsizlik.

Kirish. Harbiy vatanparvarlik harakati har qanday davlat va jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Bu harakatning asosiy maqsadi — yosh avlodning milliy qadriyatlarga sadoqatini kuchaytirish, ularni Vatan himoyasiga tayyorlash va xalqning birlik tuyg‘usini mustahkamlashdan iborat. Harbiy vatanparvarlik nafaqat davlatning mudofaa salohiyati bilan bog‘liq, balki uning ijtimoiy barqarorligi va fuqarolik mas'uliyatini oshirishga xizmat qiluvchi omildir.

Harbiy vatanparvarlik harakati xalqning milliy g‘oyasini mustahkamlash, yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash va davlatning mudofaa salohiyatini ta'minlashga qaratilgan faoliyatlar majmuasidir. Ushbu harakatning samaradorligi uning to‘g‘ri tashkil etilishi va tuzilmasining aniq belgilangani bilan bog‘liq. Davlatning strategik yondashuvi va jamiyatning faol ishtiroki bu tuzilmani yanada mustahkamlaydi. Shuningdek, zamonaviy tahdid va xavfsizlik muammolari jarayonida harbiy vatanparvarlik harakati davlatning mustaqilligi va hududiy yaxlitligini ta'minlashda strategik ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli, ushbu harakatning tuzilmasini to‘g‘ri shakllantirish, uning barcha qatlamlarini uzviy bog‘lash va faoliyatini aniq belgilash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Asosiy qism. Harbiy vatanparvarlik harakatining tuzilishi uning maqsad va vazifalarini amalga oshirishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu tuzilma bir necha asosiy elementlardan iborat:

Markaziy boshqaruv organlari: Davlat tomonidan harbiy vatanparvarlik harakatini boshqarish uchun maxsus idoralar, masalan, Mudofaa vazirligi, Yoshlar ishlari agentligi va Ta'lim vazirligi faoliyat ko‘rsatadi. Bu organlar strategik rejalashtirish va dasturlarni amalga oshirish uchun mas’uldir.

Fuqarolik jamiyati institutlari: Mahallalar, jamoat tashkilotlari, yoshlar ittifoqlari, nodavlat tashkilotlar harakatning ma'naviy-axloqiy asoslarini rivojlantirish va aholini jalb qilishda faol ishtirok etadi.

Ta'lim muassasalari: Maktablar, kollejlari, universitetlar harbiy vatanparvarlik tarbiyasining asosiy bo'g'inlari hisoblanadi. Ular yoshlarning ongida milliy qadriyatlarni shakllantirishda markaziy va eng muhim o'ringa ega.

Ommaviy axborot vositalari va madaniy vositalar: Vatanparvarlikni targ'ib qilishda televideniye, radio, ijtimoiy tarmoqlar va madaniy tadbirlarning roli katta.

Har bir harakatning o'z faoliyat yo'nalishlari bo'lganidek, harbiy vatanparvarlik harakatining ham o'z soha yo'nalishlari mavjud. Harakatning samaradorligini oshirish uchun uning faoliyati bir necha yo'nalishda tashkil etiladi:

Ma'naviy-tarbiyaviy faoliyat: Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash uchun tarbiyaviy soatlar, tarixiy darslar, qahramonlar hayotiga bag'ishlangan ko'rgazmalar va suhbatlar tashkil etiladi.

Jismoniy tayyorgarlik va harbiy ko'nikmalar: Harbiy-sport musobaqalari, mashg'ulotlar va treninglar yoshlarning jismoniy tayyorgarligini oshirish bilan birga, ularda intizom va mas'uliyat hissini shakllantiradi.

Tarixiy xotira va milliy g'oya targ'iboti: Harbiy tarix muzeylariga tashriflar, tarixiy qahramonlar xotirasini abadiylashtirish bo'yicha tadbirlar yoshlar ongida milliy g'urur va o'zlikni anglash tuyg'usini mustahkamlaydi.

Raqamli va innovatsion texnologiyalarni qo'llash: Virtual o'yinlar, harbiy simulyatsiyalar, mobil ilovalar va interaktiv platformalar yoshlar orasida vatanparvarlikni zamonaviy usullarda targ'ib qilishga xizmat qiladi.

Harbiy vatanparvarlik harakatining muvaffaqiyati davlat va jamiyatning birgalikdagi harakatlariga bog'liq. Bu hamkorlik quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

Qonunchilik va rejalashtirish: Davlat tomonidan harakatni rivojlantirish bo'yicha qonun va qarorlar qabul qilinadi.

Moliya va resurslar ta'minoti: Davlat byudjeti hisobidan loyihalarni moliyalashtirish, jamiyat tomonidan esa ko'ngilli va homiylik faoliyatini qo'llab-quvvatlash.

Hamkorlikdagi tadbirlar: Davlat va nodavlat tashkilotlar tomonidan o'tkaziladigan musobaqalar, forumlar va seminarlar harakatni ommalashtirishda muhimdir.

Harbiy vatanparvarlik harakatining ijtimoiy va ma'naviy ahamiyati

- Harakat yosh avlod ongida vatanparvarlik tuygʻusini shakllantiradi.
- Milliy birlik va birdamlikni mustahkamlaydi.
- Davlatning mudofaa qudrati va milliy xavfsizligini ta'minlashda yordam beradi.
- Oʻzbek xalqining tarixiy va madaniy merosini asrab-avaylashga xizmat qiladi.

Xulosa. Harbiy vatanparvarlik harakati jamiyatning axloqiy negizini mustahkamlovchi, davlat mudofaa salohiyatini kuchaytiruvchi tizimli faoliyatdir. Harakatning samaradorligi uning aniq va toʻgʻri tuzilmasiga, davlat va fuqarolik jamiyatining uzviy hamkorligiga bogʻliqdir. Ta'lim, madaniyat va texnologiyalarni uygʻunlashtirgan holda yosh avlodni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash milliy taraqqiyotning muhim sharti hisoblanadi. Shu sababli harakatning tuzilmasini doimiy ravishda takomillashtirib borish va uni zamonaviy yondashuvlar bilan boyitish zarurdir. Harbiy vatanparvarlik harakati — bu nafaqat davlat mudofaa salohiyatini oshirish, balki jamiyatning ma'naviy-axloqiy negizini mustahkamlashga qaratilgan muhim ijtimoiy jarayondir. Ushbu harakatning samaradorligi uning aniq va puxta shakllantirilgan tuzilmasiga, faoliyat yoʻnalishlarining muvofiqlashtirilganligiga va davlat hamda jamiyatning birgalikdagi hamkorligiga bogʻliqdir. Harakatning tuzilmasi davlatning strategik rejalari, jamiyatning madaniy va axloqiy qadriyatlari hamda ta'lim tizimi orqali bir butun tizim sifatida shakllanadi. Ta'lim, jismoniy tayyorgarlik, tarixiy xotira va innovatsion texnologiyalarni birlashtirgan holda yosh avlodni tarbiyalash bugungi kunda ustuvor vazifa hisoblanadi. Harbiy vatanparvarlik harakati nafaqat yosh avlodda vatanparvarlik tuygʻusini shakllantiradi, balki milliy birlikni mustahkamlaydi va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi. Ushbu harakatni doimiy ravishda rivojlantirib borish, uni zamonaviy usullar bilan boyitish milliy manfaatlarni himoya qilishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, harbiy vatanparvarlik nafaqat davlat siyosatining bir qismi, balki butun xalqning umumiy maqsadiga aylanishi zarurdir.

Bugungi yoshlar — kelajakning ishonchli himoyachilari va milliy gʻurur sohiblaridir. Ularning vatanparvarlik ruhida tarbiyalanishi Oʻzbekistonning mustaqilligi va barqaror taraqqiyotining kafolati boʻlib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyhati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023 y., 03/23/837/0241-son
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezident qarori O‘quvchi yoshlarni chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorlash tizimini yangi bosqichga olib chiqish chora tadbirlari to‘g‘risida 19.11.2024
3. O‘zbekistonda harbiy-vatanparvarlik harakatini tashkil etish borasida islohotlarning yangi bosqichi X.O. Ikromov
4. Orifjonovich, I. X., & Nafisa, I. (2024). YANGI O‘ZBEKISTONDA INSON HUQUQLARIGA E‘TIBOR. Yangi O‘zbekiston ustozlari, 2(30), 492-494.
5. Orifjonovich, I. X., & Nafisa, I. (2024). O‘ZBEKISTONDA INSON HUQUQLARIGA E‘TIBOR HAMDA SHU SOHADAGI YUTUQLAR. Yangi O‘zbekiston ustozlari, 2(30), 495-197.
6. Ikromov, X. (2024). HARBIY-VATANPARVARLIK HARAKATI. Talqin va tadqiqotlar, 1(1).

МИЛЛАТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРДА “ТИТУЛ” МИЛЛАТЛАР ФУНКЦИЯЛАРИ

Садулла Отамуратов

Тошкент кимё-технология институти “Ижтимоий-сиёсий фанлар”
кафедраси профессори, фалсафа фанлари доктори, профессор

Бугун дунёда мавжуд бўлган мамлакатлар ўз номи билан аталувчи битта миллат эмас, балки кўпчиликдан иборат турли миллатлар ҳолатида яшаб келмоқдалар. Табиий равишда уларнинг ҳар бирининг ўзига хос урф-одат, анъана ва қадриятлари бор. Улар қайси мамлакатда яшашларидан қатъи назар уларни асраш ва ривожлантиришга ҳаракат қиладилар. Шу маънода қайси мамлакатларда кўпчилик миллатлардан иборат давлатларда ана шу миллатларнинг манфаатларини ҳисобга олиш унинг сиёсатида етакчи ўринни эгаллаши лозим. Чунки, миллий жараёнлар ниҳоятда “нозик” масала ҳисобланади. Зеро, у миллатнинг номи, унинг ғурури, обрў-эътибори, ор-номуси билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланади. Қаерда, ҳатто камчилик жиҳатдан кичик бўлган биронта миллатларнинг қайси бирини улар ҳисобга олмас экан, унда мамлакат ўша миллатнинг норозиликгига олиб келади ва бу, ўз навбатида, мамлакатда беқарорликни вужудга келтиради.

Ўтган асрнинг 60-йилларигача ер юзидаги кўпчилик мамлакатлар ва уларда яшаётган кўпчилик миллатлар империалистик давлат

даражасига етиб келган мамлакатларга қарам ҳолатда яшаб келганлар ва ўзларининг мустақиллигини қўлга киритиш учун курашиб келган эдилар. Худди ана шу йилларда улар мустақиллигини қўлга киритганлар. Бугунги кунга келиб, у ёки бу миллатлар қарамликдан қутулиб, мустақил тараққиёт йўлидан бормоқдалар. Аммо, бу барча миллатларнинг мустақил тараққиётига қарши ривожланган давлатларнинг айримлари уларнинг ер ости ва усти бойликларини қўлга киритиш учун кураши бугун ҳам давом этмоқда. Бунинг устига бу йўлда турли “ўйинлар”ни ишга солмоқдалар, бирлари очикдан очик ўз мақсадларини амалга оширишни кўзлаб “иш” олиб бораётган бўлса, иккинчи бирлари мустақилликни қўлга киритган мамлакатларнинг ичида яшаётган ўз номи билан аталувчи “миллат”дошларини “қимлатиб” қўйиш, уларнинг ҳуқуқларини “поймол этилаётганлигини” ишга тушуришга ҳаракат қилмоқдалар. Албатта, бу турли мамлакатларда ҳамон нотинчлик, хавотирлар, ҳатто миллатлараро ишончсизлик руҳиятини юзага келтирмоқда. Мана шундай мураккаб вазиятда бизнинг мамлакатларда миллатлараро тинчлик, бирдамлик ва толерантлик, халқимиз руҳияти ҳам амалий ҳаётига айлантириш давлатимиз сиёсатида устувор вазифани ташкил қилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон республикаси конституциясида уларни ҳуқуқий жиҳатдан белгилаб қўйишган. Унинг “муқаддима” қисмида: “Фуқароларнинг муносиб ҳаёт кечиришини, миллатлараро ва конфессиялараро тотувликни, кўп миллатли жонажон Ўзбекистонимизнинг фаровонлигини ва гуллаб-яшнашини таъминлашни мақсад қилган ҳолда”[1], унинг 4-моддасида: “Ўзбекистон республикасининг давлат тили ўзбек тилидир. Ўзбекистон республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналарини ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади”[2] – деб белгилаб қўйилган. Аслида бизнинг халқимиз азал-азалдан ўз тарихий тараққиёт босқичида, аجدодларимиз ва авлодларимиз ўз ён-атрофида яшаётган халқларини қўллаб-қувватлаб, улар билан иноқ яшаб келганлар. Марказий Осиёда юзага келган биринчи (IX – XII) ва иккинчи (XIV – XVI) асрларда бўлиб ўтган “цивилизация” даврида халқларнинг бир-бирига ёрдами билан яшаганлар”[3]. Бизга ана шу қадриятимизга айланган, бугунги кунда давом этмоқда, янги қирралар билан бойитилиб бормоқда. У бугунги кунда миллатлараро мулоқот маданияти даражасига кўтарилиб

келмоқда. Айниқса, халқаро ва айрим олинган мамлакатларда миллий ўзликни англаш жараёнлари кучаяётган, ҳатто сон жиҳатидан камроқ бўлган мамлакатларнинг иқтисодий қийинчилигига қарамасдан ўзлигини англаш жараёни кучаяётган бугунги кунда улар ўрталарида бир-бирини қўллаб-қувватлаши, ёрдам кўрсатиши амалий аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Албатта, бундай мураккаб шароитда миллатлараро мулоқот маданиятини сақлаб қолиш ва ривожлантиришда қайси омиллар етакчилик қилиши мумкин? Чунки, бу жараён ўз-ўзидан ривожланмайди. Уни сақлаб қоладиган ва ривожлантиришга ижобий таъсир ўтказадиган ҳамда айрим олинган кўп миллатлар яшаётган мамлакатлар уларнинг миллий маънавий эҳтиёжларини қондира оладиган “занжирнинг” асосий халқасини топиш, ишга солиш амалий аҳамиятга эгадир. Ана шу асосий халқа, бу мамлакатни номи билан аталувчи, уни вужудга келишида ва ривожланишида етакчилик қиладиган “титул” миллат ҳисобланади. Занжирдаги асосий халқ “титул” миллат бўлиши учун мамлакатдаги яшаётган ўзга миллатларга нисбатан катта масъулиятлар унинг зиммасида туради. Чунки мамлакатда юзага келадиган табиий ва ижтимоий соҳаларда содир бўлиши мумкин бўлган оғир вазиятларда уларнинг оммавий тарзда кўчиб борадиган “запасной” (бу ерда ҳар эҳтимоли учун зарурият сақланадиган), ўз номи билан аталадиган мамлакатига кўчиб борадиган мамлакат имконияти ҳудудлари йўқ бўлмаслиги ва уларнинг аждод ва авлодлар шу заминда яшаганлар ҳамда вақти келиб етиб вафот қилиниб ўша ерда кўним топганлар. Бу дунёда яшаётган аксарият кўпчилик миллатларда қадриятлардан бири ҳисобланади. Шунинг билан бир қаторда “титул” миллатлар ўзларининг номи билан аталувчи давлатларда аҳолининг асосий қисмини ташкил қилган бир вақтда улар ўзларининг урф-одатлари, анъаналари ва қадриятлари билан бир-бири билан боғланганлар. Улар миллат шаклланиши, ривожланиши жараёнида вужудга келган. Улар бунга амал қилиб яшайдилар. Мамлакатларда “титул” бўлмаган миллатлар вакиллари ҳам ўзлари яшаётган давлатларнинг моддий ва маънавий бойликларини яратувчиси ҳамда истеъмолчиси ҳам ҳисобланади. Улар етишиб чиқадиган забардаст ўғил-қизлар, ўзлари яшаётган мамлакатларнинг ривожланиши ва айни пайтда “титул” миллатлар билан биргаликда унинг келажаги учун фидоийлик қилиб келадилар. Шу маънода кўпчилик миллатларда иборат бўлган мамлакатларда аҳолини “титул” ёки “титул бўлмаган” миллатларга

“ажратиш” давлатлар сиёсатида амал қилинмайди. Аксинча, уларнинг барчаси шу давлатларнинг тенг ҳуқуқли фуқаро ҳисобланади. Гап бу ерда мамлакатда яшаётган турли миллатларнинг, уларнинг тиллари ўзига хос урф-одат, анъана, қадриятлари билан яшаётган миллатларни ўзаро яқинлаштириш мамлакат тараққиёти йўлида умумий мақсадга йўналтириш айти пайтда уларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини ривожлантириш вазифаларини “титул” миллатлар ўз зиммасига оладилар.

Юқоридаги фикрларимиздан келиб чиққан ҳолда турли миллатлардан иборат мамлакатларда “титул” миллатларнинг қуйидаги функциялари амал қилади:

-Мамлакатда ўзлари билан ёнма-ён яшаётган турли миллатлар ўзаро яқинлашувига, уларнинг она тиллари, урф-одат, анъана ва қадриятларининг ривожланишига ёрдам бериш; улар ўртасида тенглик, биродарлик ва толерантлик туйғуларини ривожлантириш. Толерантлик турли миллатларнинг ўзаро улуғ маданият ва маънавиятининг асосий қисмини ташкил қилади, у етарли даражада ривожланмас экан, миллатлар ривожланмайди. Улар бири иккинчисидан ишончсизлик ҳавотирда ҳаёт кечиришга мубтало бўладилар. “Толерантлик” (лотинча “tolerantia – чидам”) ўзгаларнинг турмуш тарзи, ҳуқ-атвори, одоблари, ҳис-туйғулари, фикр-мулоҳазалари, ғоялари ва эътиқодларига нисбатан чидамлилик, бағрикенглик”[4]. Таърифдан кўриниб турибдики, у нафақат миллатлар, шунинг билан ер кулрасида яшаётган барча инсонлар давлатларининг тинчлик, биродарликда яшашларининг муҳим омилларидан биридир;

-“Титул” миллатнинг функцияларидан яна бири мамлакатда яшаётган турли миллатларда ягона Ватан туйғусини шакллантиришда етакчилик қилишидир. У бу муҳим функция нафақат “титул” миллат учун ўз Ватанида мустақил яшашлари учун муҳим аҳамиятга эга, шунинг билан бирга шу мамлакатда яшовчи барча миллатларни, уларнинг тиллари, урф-одат, анъаналари ва турли бўлган миллатлар учун ана шундай аҳамиятли ҳисобланади. Чунки бундай миллатлар бир-бирларидан “ҳавотир”сиз, ўзини эмин-эркин ҳис қилиб, ўзига ишонч билан яшайдиган шу мамлакатнинг фуқароси сифатида ҳаёт кечиради;

-“Титул” миллатнинг яна бир функцияси мамлакатда ўзи билан ёнма-ён яшаётган миллат вакилларида мамлакатни ривожлантиришда

бирдамлик, яратувчилик, фидокорлик руҳиятини ривожланишида етакчилик қилишидир. Тўғри уларда бундай руҳият ҳар доим ҳам мавжуд булади, лекин бу ерда ана шундай руҳиятни оммавий ҳаракатга айлантириш ҳисобланади. Бунинг учун энг аввало “титул” миллатнинг ўз руҳиятида бундай ривожланган бўлиши шарт. Чунки, ўзида бундай руҳият бўлмас экан, у ўзгаларга ўрناк бўлолмайди. Қачонки “титул” миллат вакиллари ўз мамлакатини ривожлантириш учун бир тан, бир жон бўлиб меҳнат ва фидокорлик кўрсатишда доим олдинги қаторда юришлари лозим.

-“Титул” миллатнинг мамлакат хавфсизлигини таъминлашда ички ва ташқи душманларнинг турли миллатлар яшайдиган ўз давлати, она заминига ва ота юртини ҳимоя қилишда етакчилик қилиши зарурдир. Бугун, айниқса, бу ниҳоятда долзарблашиб бормоқда. Чунки, бугун дунёдаги барча миллатларнинг ўзига интилиши кучайиб бормоқда. Шундай шароитларда миллатларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга ҳаракатлар ҳам кучаймоқда. Айрим мамлакатларда яшаётган турли миллатлардан фойдаланиб, “титул” миллатга қарши қўйиш улар ўрталарида ишончсизлик уйғотиш, душманлик кайфиятини юзага келтиришга ҳаракатлар ҳам кучайиб бормоқда. Гўёки, “титул” бўлмаган миллат вакилларига сен яшаётган мамлакатда тилининг, урф-одатининг, анъана ва қадриятларининг “оёқ ости” қилинмоқдан, агар сен буни сақлаб қолишга ҳаракат қилмасанг, биз ҳимоя ҳимоя қиламиз”, – деган сафсаталарни уларнинг онгига сингдириб, тинч яшаётган халқлар ўртасида қарама-қаршиликларни юзага келтираётган кучлар ҳам бугун бош кўтаришмоқда. Ана шундай ҳолатларнинг олдини олишда нафақат шу мамлакатларда яшаётган “титул”, шунингдек “титул бўлмаган” миллатлар вакиллари ҳам тегишли жавоб беришлари лозим. Бу ўринда ҳар икки томоннинг кўзга кўринган, шу мамлакатда яшаб ўтган ота-оналари улар, бу замин ҳақиқий фидойилик кўрсатиб, ўз юртим, ўз Ватаним деб ҳаётдан кўз юмганлигини ҳам қадрлайдиган ҳар бир зиёлилар бундай ҳаракатларнинг мазмун-моҳиятини оддий фуқароларга етказиш лозим.

Бугун бундай жараёнларнинг юзага чиқиши, ўз-ўзидан эмас, унинг заминида шу мамлакатни қўлга киритиш, ер ости ва усти бойликларини эгаллаш каби мақсадлар турганлигини оддий одамлар онгига сингдириш амалий аҳамиятга эгадир. “Титул” миллат деб номланиш, унга шу ерда яшаётган бошқа “титул” бўлган миллатларга нисбатан “енгиллик” ёки моддий ва маънавий бойликларни

Ўзлаштириш жараёнида уларга “имконият” кўпроқ яратиш, деган гап эмас, балки улар бошқа миллат вакиллари каби меҳнатига яраша барча бойликларни ўзлаштирадilar. Бу ерда гап уларнинг бошқа миллатларга нисбатан катта масъулияти, жавобгарлиги, етакчилик қилиши ҳақида кетмоқда. Бу омил ҳақида “титул” миллатлар онгига ва хатти-ҳаракатларига айлантириш “титул бўлмаган” ҳам “титул” миллатлар сингдириш амалий аҳамиятга эгадир. Зеро, бугун айрим мамлакатларда турли қарама-қаршиликлар ёки яшаш анча мураккаблашиб қолган шароитларда “титул” миллатларнинг айрим вакиллари ўз Ватанини ташлаб, ўзга мамлакатларга (қанча вақтгача бўлса ҳам) кўчиб бориб яшаш ҳолатлари ҳам содир бўлмоқда. “Титул бўлмаган” миллат вакиллари қайси мамлакатларда яшашларидан қатъи назар, энг аввало, “титул” миллатларнинг тили, урф-одат, анъаналари ва қадриятларини ҳурмат қилиши, уларни ўзлаштириши, улар билан бирга ўзаро яқинлашишга ҳаракат қилишлари, ўзлари яшаётган “Ватанни” ўз “Ватани” сифатида қабул қилиши унинг бойликларини асраши, турли ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилишда фаол иштирокчига айланишлари лозим. Шу маънода “титул” миллат вакиллари ҳар доим ўз Ватанида “титул бўлмаган” миллат вакиллари олдида уларни ўзаро яқинлаштиришда ва Ватанни қўриқлаш каби барча ишларида етакчилик қилиши лозим. Яъни улар мамлакатдаги барча миллатлар ҳуқуқлари тенглигига амал қилиб уларнинг эҳтиёжларини мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланишларига ҳам ёрдам беришлари лозим. Мамлакатлардаги “титуллик” дегани ҳуқуқ эмас, балки “мажбурият”, “етакчилик”, Ватан олдида ва “титул бўлмаган” миллатларни ўзаро яқинлаштиришдаги улуғ маънавий бурчдир. “Титул бўлмаган” миллат вакиллари эса ўзлари яшаётган Ватанни, ўз Ватани деб, унга фидойи бўлишлари, турли миллатларни ўзаро яқинлаштиришда етакчилик қилаётган “титул” миллатларнинг тили, урф-одат, анъана ва қадриятларини ҳурмат қилишлари ҳамда ўрганишга ҳаракат қилишлари инсонийликнинг буюк ютуғидир. Бу ниҳоятда ўта муҳим вазифаларни миллатлараро муносабатларни ривожлантириш ва доимо такомиллаштиришда барча “титул” ва “титул бўлмаган” миллатлар вакиллари онгига сингдириш зарурияти кучайиб бормоқда.

Фойдаланилган манбалар:

1. Ўзбекистон республикаси конституцияси (мазкур янги таҳрирдаги Ўзбекистон республикаси конституцияси 2023 йил 30 апрел куни

ўтказилган Ўзбекистон республикаси референдумида умумхалқ овоз бериш орқали қабул қилинган). “O‘zbekiston”, Тошкент, 2023, 3-б.

2. Ўша манба, 4-бет.

3. Отамурастов С. “Шарқ ва Ғарб цивилизацияларини туташтирган мутафаккирлар”. “Imom Buxoriy saboqlari”, №2, 2022. Тошкент, 121-125-бетлар.

4. Фалсафа қисқача изоҳли луғат. Тошкент, “Шарқ”, 2004. 308-б.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

**Умедов М.Х.- доктор философских наук, профессор Таджикский
национальный университет и Узбекско-Финский
педагогический институт**

**Хамраева М.О.-ассистент кафедры Национальная идеи и
философии Узбекско-Финский педагогический институт**

Концепция толерантности, поддерживаемая государственной политикой, как важная часть культурного наследия и как атрибут формирования демократической, политической культуры, всегда находилась и находится до сих пор в центре внимания политиков и учёных. Мы становимся свидетелями того, что сегодня многие социально-политические, религиозные, этнические проблемы решаются насильственными способами, что в мире растёт агрессия. Это и есть главная причина развития философии толерантности, которая обосновывает альтернативную систему жизненных ценностей и приоритетов против агрессии и насилия.

В современном обществе понятие толерантности все больше приобретает общечеловеческую, универсальную значимость, и сегодня международная практика определяет ее как необходимое условие отношения людей разных культур, этнических и межконфессиональных групп.

В одном из новых словарей, изданной в России дается очень важная характеристика толерантности, что она «выступает существенным субъективным фактором, способствующим надежности конвенциональных взаимодействий. Является цивилизованной формой реагирования социальных субъектов на несовпадение интересов и различие позиций сторон договорных отношений».¹

¹ Бачинин В.А. Философия. Энциклопедический словарь. – СПб. 2005 – С.232

Толерантность — сложная концепция, которая приобрела особое значение как религиозный вопрос в XVI-XVII веках, а в наше время она также оказывает влияние на различные светские сферы. Феномен «толерантность» в философии стал интенсивно разрабатываться с середины 90-х годов XX в. В философской литературе категория «толерантность» рассматривается как полидисциплинарная, т.е. в нескольких аспектах. В частности, она играет ключевую роль в международных отношениях, поскольку 16 ноября 1995 года в Париже была принята Декларация принципов толерантности,¹ подписанная более чем 185 представителями государств-членов ЮНЕСКО, и давшая конкретное и точное определение толерантности. В Декларации толерантность описывается не только как моральный долг, но и как политическое и юридическое требование к отдельным лицам, группам людей и государствам.

В этом документе подчеркивается, что новое законодательство должно разрабатываться тогда, когда возникает необходимость в обеспечении равенства в общении и возможностях для всех групп людей и отдельных членов общества. В преамбуле Декларации говорится: «Мы, народы Объединенных Наций, преисполненные решимости избавить грядущие поколения от бедствий войны... вновь утвердить веру в основные права человека, в достоинство и ценность человеческой личности... и в этих целях. Мы считаем необходимым проявить терпение и жить вместе в мире и согласии, как добрые соседи».² Поэтому 16 ноября отмечается Международный день толерантности. Таким образом, основой толерантности является способность человека воспринимать другого человека (или людей вообще) без враждебности, несмотря на то, что мнение последнего отличается от его собственного, как отличается и его поведение, внешность и язык, и вера и др.

Следует отметить, что утверждение толерантности, как фактора взаимодействия между социальными группами и людьми, толерантности, как нравственной ценности, вызывает в социуме неоднозначную реакцию. Одной из причин этого, например, называют социологи недостаточную привлекательность эталонов толерантных

¹ Декларация принципов терпимости. Принята резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года. [электронный ресурс] — режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml/ (дата обращения: 07.02.25)

² На пути к культуре мира / Док.и материалы [Текст] // Комиссия РФ по делам ЮНЕСКО. — М.: МИК. — 1999, С.37-39.

моделей поведения. Несмотря ни на что, толерантность является важным условием для развития, выживания и сохранения современной цивилизации, состоящей из различных этносов, народов, религий и культур.

Согласно Декларации принципов терпимости, толерантность является добродетелью, которая позволяет достичь мира и способствует трансформации культуры войны в культуру мира. Толерантность — это утверждение и признание многообразия культур в нашем мире, форм самовыражения и способов проявления человеческой индивидуальности. На современном этапе, когда идут процессы бурного формирования местных сообществ, в том числе национальных обществ и культур, происходит обновление истории, традиций, культуры и образования, образа жизни, языка, устранение автономных черт, творческие личности должны применять свои знания и умения, сосредотачиваться на понимании общей исторической судьбы, общей географической, экономической, политической, духовной и эстетической.

По нашему мнению, сохранение мира в XXI веке, отказ от насилия и войн во многом зависят от результатов стратегии развития образования. Большинство ценностей XX века менее важны, чем ценности, связанные с безопасностью. Поэтому вполне вероятно, что между ценностями XXI века и третьего тысячелетия безопасность (мир) будет одной из главных ценностей для всех народов планеты. Потому что безопасность связана с возможностью жизни и ее сохранения не только для нынешнего поколения, но и для будущих поколений, и биосферы в целом.

Ключевые концепции мира, ненасилия, толерантности и прав человека, принятые в соответствии с Декларацией принципов терпимости, направлены на формирование и реализацию норм толерантного поведения в социальной практике. Например, изучение политических конфликтов позволяет каждому понять, что политическая культура способствует усвоению морального принципа ненасилия в политике.

В частности, на постсоветском пространстве в Таджикистане конфликт между противоборствующими сторонами был урегулирован путем подписания в нашей республике соглашения об общественном согласии, что имела особое значение для дальнейшего развития страны. Этот договор, подписанный 27 июня 1997 года в Москве в

присутствии специального представителя Генерального секретаря ООН, является значительным достижением в деле дальнейшего сохранения мира, основанного на принципах демократии и политического плюрализма, для будущих поколений. Подписание данного соглашения свидетельствует о том, что конфликт между таджиками был решен политическим путем, и это событие считается ярким примером разрешения конфликта мирным путем.¹

Установление мира и национального согласия в Таджикистане постепенно значительно снизило уровень социальной напряженности в государстве. Сегодня Таджикистан избрал демократический путь развития и конечно, так же, как в прошлые годы, стремится сохранить мир и национальное единство. Для этого необходимо выявить и проанализировать основные внутренние и внешние факторы, которые могут негативно повлиять на сохранение стабильности в стране. При этом одной из важнейших проблем является глубокое осмысление религиозного «настроения» общества, определение статуса и места религии в жизни социума и каждого его члена. Причем сохранение и дальнейшее формирование толерантных отношений в обществе является одной из основных задач в сферах образования и воспитания.

Следует отметить, что Закон Республики Таджикистан «Об образовании» в статье 4 определяет основные принципы государственной политики в сфере образования, следующие направления которой тесно связаны с аспектами толерантности:

- верховенство национальные и общечеловеческие ценности, гуманистический характер содержания образования, развитие свободы личности;

- научные, светские и гуманитарные аспекты образования и воспитания в образовательных учреждениях;

- гуманистический, демократический и государственно-общественный аспект управления образованием и прозрачность его деятельности.²

Стоит отметить, что формирование толерантного поведения, миролюбия и миролюбивого поведения, профилактика различных видов экстремизма имеют большое значение в современном обществе. Например, в «Национальной концепции образования в Республике

¹ Рахмонов, Э.Ш. Независимость – достижение нашей нации/ Э.Ш.Рахмонов. – Народная газета 14.09.2005.– С. 47.

² Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи маориф/ [Текст] //“Ҷумҳурият”, 27 майи соли 2004.

Таджикистан» подчеркивается, что толерантность и снисходительность возникают из уважения к мнению других. Человек должен быть терпимым к своему собеседнику и критикам. Он умеет терпеливо выслушивать мнения других, отличающиеся от его собственного. Толерантность является одним из положительных качеств гуманного отношения к гражданам и ключевым фактором предотвращения возможных конфликтов между гражданами.¹

В современном понимании толерантность представляет собой способность человека и общества прислушиваться к мнению других и уважать его, а также доброжелательно или без враждебности приветствовать идеи, противоречащие собственным. Хотя понятие толерантности часто определяется как терпение и выдержка, оно охватывает и более явные и активные характеристики.

Другими словами, толерантность – это не подчинение мыслям, убеждениям и действиям других, а активная нравственная позиция и психологическая готовность, сочетающаяся с терпением и выдержкой, к взаимопониманию между этносами и социальными группами, к позитивному взаимодействию с людьми других национальностей. разных национальностей, культур, религий или социальных сред. Однако это не означает, что толерантность принимает все, что она считает приемлемым любое отклонение (игнорирование) от общепринятых оценок и привычных или нормальных норм поведения.

Толерантность предполагает взаимное сотрудничество, взаимные уступки и учет интересов каждого, а это значит, что односторонняя толерантность существовать не может. Толерантность не является свойством сознания или врожденной чертой личности, поэтому она может вообще не проявляться в человеческом сознании. По этой причине его необходимо специально взращивать и развивать в человеке. Воспитание толерантности подразумевает отказ от предрассудков и негативных социальных черт в пользу справедливого отношения к каждому человеку, независимо от его индивидуальных особенностей.

Толерантность и терпение, то есть снисходительность и терпение, — это не совсем одно и то же. Терпение часто описывает чувства или действия человека, который испытывает боль, угнетение, жестокость или другие формы негативного влияния, в то время как толерантность

¹ Концепсияи миллии тарбияи Ҷумҳурии Тоҷикистон / Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти 2006.— № 94.

выражает уважение или признание равенства других. Другими словами, толерантность является ключевым критерием свободы мысли.

Действительно, идея толерантности с древних времен занимала особое место в культуре таджикского народа. Важно отметить, что одной из проблем, с которой сталкивается человеческое общество, является экстремизм, который тесно связан с проблемой толерантности. Поэтому формирование толерантности выходит на первый план как один из способов снижения социальной напряженности. Идеи религиозной толерантности очень ярко прослеживаются в произведениях классиков персидской и таджикской литературы.

Таким образом, принимая во внимание вышеизложенное, толерантность – это, прежде всего:

- терпимость к образу жизни других людей;
- к поведению других людей;
- толерантность и уважение к многообразию мировых культур;
- олицетворяет добро;
- способствует трансформации культуры войны в культуру мира.

Таким образом, толерантность — это искусство жить в мире с людьми и идеями, которые отличаются друг от друга. Таким образом, в условиях глобализации формирование толерантного сознания в обществе рассматривается как один из важнейших и первостепенных факторов.

Можно сделать вывод, что современный мир отличается характерной социокультурной ситуацией. В нем совершаются интенсивные процессы дифференциации, плюрализации и индивидуализации во всех сферах социальной жизни. Одновременно с ними в мировом пространстве значительно активизировалось взаимодействие стран, этносов и культур. В предшествующие эпохи особенность социокультурной ситуации заключалась в разделении и всего на свое и чужое. Сегодня же благодаря глобализационным процессам создается однополярный мир, в котором имеют место международный терроризм и экстремизм, широкая экспансия западной культуры в страны Востока, обострились проблемы насилия и жестокости.

«Конечно, всё происходящее порождает множество проблем и требует поиска новых путей развития и новых человеческих

ориентиров в различных областях человеческой культуры. Возникла необходимость межкультурного диалога, чему особенно способствовало взаимовлияние разных культур. Отмеченная выше тенденция насилия и жестокости, проявляющаяся на основе культурного и социального конфликтов, возникающая иногда стихийно, а иногда спровоцированная геополитическими интересами, требует переосмысления с позиций межкультурных связей, требующих глубокого изучения».¹

По нашему мнению, межкультурное общение и взаимовлияние разнородных культурных систем обуславливает необходимость решения проблем сосуществования многомерного социокультурного пространства. Одним из важнейших условий взаимовлияния и взаимодействия разнородных культур, сохранения мира и гармонии на планете Земля является развитие и сохранение принципов толерантности во всех сферах жизни мирового сообщества.

Таким образом, формирование представлений о феномене толерантности как о необходимом условии гармоничного функционирования современного общества и его безопасности требует научного исследования культурного наследия прошлого каждого народа. Выявление особенностей толерантного отношения и образа жизни в культурном наследии народов может способствовать формированию межэтнической толерантности в условиях поликультурной структуры современного общества. Поэтому современная цивилизация остро нуждается в научном поиске фундаментальных оснований человеческого бытия, выработке новых ценностей, новых смыслодержавших жизненных ориентиров, способных стать стратегией выживания и дальнейшего развития человечества. Таким ориентиром могут стать традиции, которые способствуют гармонизации отношений человека к природе, к другому человеку, к его нравственным ориентирам.

Анализ особенностей формирования идеи толерантности в социально-политическом и культурологическом аспектах дает основание утверждать, что характерными чертами развития этой идеи в философском наследии прошлого являются призывы к интеграции культур и этносов, сотрудничеству культур, этносов и религий, социальных общностей и групп. Разновидностью толерантности

¹ Умедов М.Х. Толерантность в философских учениях Фаридадина Аттара и Джалаледдина Руми (монография). Типография ТНУ, Душанбе., 2023. – С.273.

являются: социальное и культурное согласие; взаимодействие в форме диалога; равенство народов и социальных групп, независимо от их социального статуса и религиозной принадлежности.

В Центральной Азии в этом отношении большое значение имеет религия. Поэтому мы можем говорить и о необходимости воспитания в человеке религиозной толерантности. «Благодаря религиозному терпению в регионах Востока, функционировало множество конфессий, с древнейших времён сосуществований разных верований благодаря толерантной культуре всегда было мирным. Особенностью понимания толерантности в средние века в философско-культурологическом смысле становится веротерпимость. Многообразие утверждалось в единстве, единства чаще всего сочеталось с неизбежной терпимостью к многообразию».¹

Можно сделать вывод, что принцип толерантности вначале должен быть составной частью культуры, её философией и этикой. Поэтому изучение и выявление особенностей толерантных идей в культурном наследии имеет непреходящее значение для формирования толерантного образа мышления в условиях государственной независимости, как средство для предотвращения возможных негативных вызовов глобализации. Для нормального функционирования основных механизмов процессов интеграции в различных сферах (в религии, государственных институтах, культуре, морали, праве и др.) общества значение толерантности трудно переоценить. Молодёжь, воспитанная на основе культурных ценностей, формирующих толерантное сознание, сможет защитить демократические достижения своей страны, соблюдая при этом толерантное отношение ко всем религиям, культурам, цивилизациям.

Таким образом, принимая во внимание вышеизложенное, мы думаем, что проблема толерантности актуальна для всех современных обществ, в том числе и для стран Центральной Азии. Как известно, сосуществование наций и конфессий, а также особенности такого периода в истории, как приобретение государственной независимости бывшими республиками СССР, поставили перед обществом и каждым его членом преодоления психо-эмоционального кризиса, влияния глобальных факторов на культуру и т.д. Этим в основном и объясняются те усилия, которые предпринимаются в настоящее время

¹ Умедов М.Х. Толерантность в философских учениях Фаридаддина Аттара и Джалаледдина Руми (монография). Типография ТНУ, Душанбе., 2023. – С.275.

различными общественными и государственными институтами на международном уровне для формирования в современном обществе высокой толерантности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бакулина С.Д. Толерантность. От истории понятия к современным социокультурным смыслам/ С.Д. Бакулина– М., 2016. – 112 с.
2. Бачинин В.А. Философия. Энциклопедический словарь. СПб. 2005 – 287 с.
3. Декларация принципов терпимости. Принята резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года. [электронный ресурс] – режим доступа:https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml/ (дата обращения: 07.02.25)
4. Консепсияи миллии тарбияи Ҷумҳурии Тоҷикистон / Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти соли 2006.– № 94.
5. На пути к культуре мира / Док.и материалы [Текст] // Комиссия РФ по делам ЮНЕСКО.– М.: МИК.– 1999, С.37-39.
6. Рахимов М. Толерантность основа мира. Душанбе, 2013.-196с.
7. Рахмонов Э.Ш. Независимость – достижение нашей нации/ Э.Ш.Рахмонов. – Народная газета 14.09.2005.– С. 47.
8. Умедов М.Х. Толерантность в философских учениях Фаридаддина Аттара и Джалаледдина Руми (монография). Типография ТНУ, Душанбе., 2023. -320 стр.
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи маориф/ [Текст] //“Ҷумҳурият”, 27 майи соли 2004.

ТАРИХИЙ ХОТИРА ТУШУНЧАСИ: МАЗМУН ВА ШАКЛЛАРИ, ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Жумаев Бахром Панжиевич,

Қарши давлат университети, Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари билан ишлаш, назорат ва мониторинг бўлими бошлиғи

Аннотация. Мақолада тарихий хотира тушунчаси унинг мазмун ва шакллари, ижтимоий ҳаёт ва шахснинг халқ, миллат вакили сифатида

шаклланишидаги ўрни, “тарихий билим”, “тарихий онг” ва “тарихий тафаккур” каби тушунчалар билан боғлиқ жиҳатлари ижтимоий – фалсафий нуқтаи назардан тадқиқ этилган.

Таянч сўзлар: Тарихий билим, тарихий онг, тарихий тафаккур, феномен, маданий мерос, ижтимоий тарихий воқелик, этнометодологик хусусият, миллий ўзликни англаш, тарихий - маданий парадигма.

Тарихий хотирада субъективлик ва объективлик уйғун, бир - бирини тўлдириб келиши муҳимдир. Инсонга, жамиятга фактларни субъективлаштириш қанчалик хос хислат бўлмасин, улар объектив борлиқни, содир бўлган воқеа ва ҳодисаларни англашга қаратилгандир. Субъектив хусусиятга эга эслаш, ёдда сақлаш, у ёки бу фактни танлаш инсон хотирасига хосдир. Бироқ ушбу субъективлик ўзидан -ўзи содир бўлмайди, у реал ҳаётда, жамиятдаги ижтимоий муносабатларда рўй берган объектив ҳодисаларнинг онгдаги, тасаввурдаги инъикоси сифатида хотирага ўтади.

Тарихий хотирага дуч келган воқеа ва ҳодисалар ўтавермайди. Масалан, шахс ўз ҳаётига тааллуқли энг муҳим нарсаларни, воқеаларни эслаб қолади. Мутахассисларнинг фикрича, ушбу эслаб қолиш хусусияти одамда узоғи билан 5 фоизни ташкил этади, қолган 95 фоиз рўй берган воқеа ва ҳодисалар унут бўлади.¹ Демак, инсоннинг хотирада сақлаб қолиш қобилияти ҳали юқори эмас. Шунинг учун ҳам у фактларни, воқеа ва ҳодисаларни объективлаштиришга, яъни ёзиб қолдиришга, ҳужжатлаштиришга, амалий фаолиятида ифода этиб абадийлаштиришга интилади. Шу тариқа воқеа ва ҳодисаларга, вақтга, макондаги ҳатти -ҳаракатларга аксиологик ёндашув, яъни уларни танлаш орқали хотирада сақлаб қолиш юзага келади. Фалсафа фанлари доктори, профессор В.К.Егоров ёзганидек, “тарихий хотира асаб системасига тааллуқли хусусиятлардан фарқли равишда ўзида генетик тарзда баҳолаш хислатини жо қилган. Хотира ёдда сақлаб қолиш, асраш, қайта тиклаш орқали мавжуддир. Бироқ тарихий хотирага танлаш ёки рад этиш, қўллаб -қувватлаш, ёки қоралаш, хотирада қолган фактдан қониқиш ёки қониқмаслик каби муносабатлар ҳам хосдир”². Шу тарзда тарихий хотира оддий ёдлаш ёки эсда сақлаб

¹ Пекелис В.Твои возможности, человек.-- Москва: Знание, 1978. С.46.

² Егоров В. К. История в нашей жизни. - Москва: Наука, 1990. - С. 7.

қолишдан фарқ қилади ва танлаш, баҳолаш -аксиологик ёндашув орқали воқеа, ҳодисаларга баҳо беради.

Танлаш, баҳолаш - субъектив воқеликлардир. Айрим олган инсон фактларни танлаб баҳолайди, у дуч келган фактларни ёдда сақлаб қолишга интилавермайди. Демак, тарихий хотирада нафақат аксиологик, шунингдек, психологик ёндашув ҳам ҳал қилувчи рол уйнайди. Масалан, Н.Жўраев ёзганидек, 80-йилларга келиб “Ўзбекистонда парокандалик вужудга келди. Сабаби ўша пайтдаги биринчи раҳбарнинг ўта бўшанглиги, мустақил фикрга эга эмаслиги ва мунофиқлиги туфайли бутун мамлакат ва миллат бадном этилди, ўзбек порахўр, боқиманда, текинхўр ва олиб сотар сифатида шармандаю шармисор қилинди. Бу шунчаки тасодифий ҳодиса эмас, балки ўша пайтдаги раҳбариятнинг Марказ билан биргаликдаги сиёсий йўли, пишиқ-пухта ишлаб чиқилган концепцияси, ҳар томонлама ўйлаб, ақл - идрок билан амалга оширилаётган ниятлари эди. Натижада минг - минглаб иқтидорли, раҳбарлик маҳоратини пухта эгаллаган, Республикани ҳар қандай шароитда ҳам турғунлик ҳолатидан олиб чиқа биладиган истеъдодли раҳбар кадрлар атайлаб йўқ, қилинди. Бу халқ, руҳиятига қаттиқ таъсир қилди, қалбини жароҳатлади”.¹ Мана шундай мураккаб ижтимоий - тарихий жараёнлар юз бераётганида тарихий хотира энг муҳим жиҳатларни, фактларни ёдлаб қолишга, халқ, миллат, жамият ҳаёти учун зарур мисолларни аксиологик, психологик, ҳатто ижтимоий-сиёсий баҳолашга интилади. Демак, туб ўзгаришлар, Н.А.Бердяев ибораси билан айтганда, “катастрофа” ҳолатларида тарихий хотира ижтимоий-тарихий жараёнларни баҳолашга ёрдам берувчи барча ёндашувлардан фойдаланади. Тўғри, психологик ёндашув у ёки бу ҳодисани, воқеани кескин ёки бефарқ қабул қилишга ундаши мумкин. Аммо тарихий хотира ушбу психологик таъсир ҳолатини, этнометодологик талабга мувофиқ, ақлу идрокка, рационал баҳолашга бўйсундиради. Н.Жўраев ёзганидек, М.С.Горбачевнинг “кайта куриш сиёсати мамлакатда демократик жараёнларни чуқурлаштириш, фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини кенгайтириш борасида маълум даражада ижобий силжишларга олиб келди. Бироқ, бу асл манзаранинг ташқи кўриниши эди, холос”. Муаллиф иқтисодий, сиёсий, маънавий - руҳий инқирозлар сабабларини кўрсатар экан ёзади: “Жумладан, ўзоқ, йиллар мобайнида инсон ҳуқуқларининг чекланганлиги, сўз ва фикр

¹ Жўраев Н.Тафаккурдаги эврилиш.-Тошкент: Шарқ, 2001.25 б.

эркинлигининг йўқлиги, иқтисодий тараққиётнинг жар ёқасига бориб колганлиги, мудҳиш қатағонларнинг ташкил этилиши, аҳолини доимий равишда қўрқув ва ҳадик билан яшашга мажбур қилиш ана шу сабаблардан эди”.¹ Бу ўринда тарихий фактларнинг бежиз кетмаслиги, тарихий хотирага жойлашган, айниқса зўравонлик, адолатсизлик, ҳуқуқлар паймол қилинишининг ўзига хос тарзда “ўч олиши” кўзга ташланади. Айнан ушбу “ўч олиш”да барча ижтимоий - сиёсий, иқтисодий, маънавий-руҳий, психологик ёндашувлар уйғунлашиб келади.

Тарихий хотиранинг турли шакллари мавжуд бўлиб, уларга халқ оғзаки ижоди, мифлар, рангтасвир ёки чизмалар, сураатлар, китоблар, ҳужжатлар, кинохроникалар, дастхатлар ва ёзишмалар, урф-одатлар ва анъаналар, эътиқодлар, яратилган артефакт (сунъий олам)лар киради. Ҳар бино, барпо этилган кўча, сарой, қурилмалар ҳам ўзида маълум бир фактларни, воқеа ва ҳодисалардан иборат информацияларни ташийди. Бироқ, улардаги объективлаштирилган тарихий хотира қайта тиклаш, ҳикоя қилиш, борлиқни англашга интилиш хусусиятига эга эмас. Фақат инсон фактларни гапиртира олади, улардан ўз ҳаёти ва гносеологик мақсадларига мувофиқ келадиган концепциялар, назариялар, моделларни ярата олади. Академик М.А.Берг ёзади: “вақт ва макон билан боғлиқ, тасаввурлар икки босқични босиб ўтади. Аввало кун ва туннинг алмашиши, йиллар ўтиши, коинотдаги ҳаракатлар, вақт оқими хотирада муҳрланади ва объектив омиллар сифатида инсоннинг табиий муҳитга оддий мослашганини акс эттиради. Фақат кейинги босқичда инсон вақт ва макондаги алоқаларини фаол англашга ўтади ва уларни онгли тарзда ташкиллаштириш мақсадини кўзлайди.”² Хуллас, инсониятнинг тарихий хотира яратиши дарров шаклланмаган, аввал бошда у вақт ва маконга мослашган, кейин мифологик, ғайриҳаётий образлар яратган, кейинги босқичдагина реал ҳаётдан “ижтимоий муносабатлар акс этган воқеликдан вақт доираси, мезони билан ифода этиладиган тарихий хотира яратишга ўтган.”³

Шу нуқтаи назардан тарихий хотира инсон тараққиётининг маълум бир босқичида, айниқса ўз ҳаётини, ижтимоий муносабатлар

¹ Ўша асар. 24 б.

² Берг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма,- Москва: Наука, 1987. С, 9-10.

³ Ўша жойда.

акс этган воқеликни вақт ва макон доираси, мезони билан ифода этишга ўтган даврда юзага келган дейиш ўринлидир. Худди шу даврдан бошлаб ижтимоий -сиёсий, иқтисодий, маънавий - руҳий, психологик ёндашувлар аниқ кўриниш касб этиб, тарихий хотиранинг объектив воқеалигини ва объективлашишини вақт ва маконда намоён бўлувчи воқеликка айлантиради. Ибтидоий даврдаги мослашиш ва борликни мифологик ифода қилиш энди рационал идрок, ақлу тафаккур қонунларига мувофиқ баҳолаш, типологик жараёнларга хос фактларни танлаб олиб, келгуси авлодларга етказиш ҳаёт тарзига, ҳатто ҳаётий мақсадга, анъанага айланади. В.К.Егоров, “ҳар бир аниқ маданият типига мувофиқ историзм типи шаклланган”,¹ деганида ҳақдир. Ҳар бир халқ, миллат, маданият ўзига мувофиқ, келадиган “историзм типи”ни яратдики, энди тарихий хотира вақт ва маконда намоён бўладиган этномаданий, этносоциал воқелик сифатида қабул қилинди. Бу давр тарих сахнасига халқ, миллат, этноснинг чиқиши, энди кишилар хотирасида маълум бир этнологик белгиларнинг, этномаданий парадигмаларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир. Тарихий хотира соф субъектив воқелик, миф ва оғзаки ижод намуналари, бадиий эмоционал тўқима, ҳикоя бўлмай қолди, у реал инсон ҳаётини, ижтимоий муносабатларни, объектив воқеликни ҳам ифода этадиган бўлди. Н.А.Бердяевнинг фикрича, ушбу даврдаги “тарихийлик” ва “историзм” турли воқеликлардир, улар ўртасида айнанлик, ўхшашлик эмас, балки “улкан фарқ ва, ҳатто қарама - қаршилиқ мавжуд.”² Историзм “тарихийлик”дан узоқ воқелиқдир, у “тарихийлик” сиридан беҳабардир. Историзм назарий оқим, гносеологик усул сифатида “тарихийлик”ни билмайди, ҳатто уни инкор қилади. Тарихий воқеликни англаш учун ушбу воқеликни қайд этиш, унинг вақт ва маконда кечишини, санасини кўрсатиш етарли эмас, историзм ёки историзм тарафдори, “билинадиган объектнинг сиридан хабардор” бўлиши, яъни тарихийликнинг ички моҳиятини англаши зарур. Уни файласуф, “тарихнинг ички руҳи”³, деб атайди. Хуллас, саналарни шунчаки қайд этиш, у ёки бу воқеанинг содир бўлиш сабабларини, генезисини кўрсатиш эмас, балки уларнинг “ички руҳини” англаш зарур. Бунинг учун тарихий хотира, тарихий ҳақиқатни англашга интилувчи субъект “тарихнинг катастрофик

¹ Егоров В. К. История в нашей жизни. - Москва: Наука, 1990. - С. 8.

² Бердяев Н.А. Смысл истории. — Москва: Мысль, 1990. - С.6.

³ Ўша жойда.

онини”¹ туйиши, қалбан, руҳан билиши лозим. Тўғри, Н.А.Бердяев бу ўринда илоҳий англашга, руҳан сезишга, субъективликка урғу беради. “Мен, - деб ёзади у, - тарих фалсафасини (тарихий хотирасиз тарих фалсафаси йўқ - Б.Ж.) англашда иккиланишга, тарихий билим шаклланадиган рефлексларни англаш даврига урғу бераман.”² Файласуф онгли равишда туб бурилишлардаги “катастрофалар моҳиятини англаш”га урғу беради, чунки ҳодисаларни қайд этиш тарих фалсафаси учун етарли эмас. Тарихий воқеалар негизидаги, моҳиятидаги субъективлик ва объективликни, бор зиддиятлари, фожиалари ва мураккабликлари билан қалбан, руҳан англаш муҳимдир.

ЗАМОНАВИЙ “ОММАВИЙ МАДАНИЯТ”НИНГ МИЛЛИЙ ТУРМУШ ТАРЗИГА ТАЪСИРИ

Боймуродов Зоҳид Шокирович,

Халқаро инновацион университет Ижтимоий фанлар кафедраси
доценти, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Мақола замонавий оммавий маданият тушунчаси унинг мақсад ва вазифалари шунингдек, миллий турмуш тарзига таъсири масаласига бағишланган. Оммавий маданиятнинг миллий муносабатлар тизимига зиддиятли таъсири ва унинг оқибатлари масаласи таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: Оммавий маданият, постмодерн жамият, миллий турмуш тарси, миллий маданият, саноат инқилоби, оммавий коммуникация, маънавият, ахлоқ.

Бугунги кунда миллий маданиятларни деформация қилишга, миллатсизлантиришга қаратилган “оммавий маданият” тушунчаси билан этник маданиятнинг таркибий қисмини ташкил этувчи, яъни қадим-қадимдан оддий халқ вакиллари томонидан яратилган анъанавий маданият, илгари беписандлик билан тубан маданият деб аталган маданият тушунчалари ўртасида жуда катта фарқ мавжуд. Бугунги кунда диққат марказимизда турган оммавий маданият тушунчасининг мазмуни торайиб, конкретлашиб бормокда, унга нафақат ўзининг асл анъанавий маданиятини сақлаб қолишга интилаётган халқлар, балки миллий анъанавий маданиятларининг

¹ Бердяев Н.А. Смысль истории. -- Москва: Мысль, 1990. -С.7.

² Каранг: Зиёев Х., Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. - Тошкент.:Шарқ, 2001.-331 -343 б.

таназзулини англаб етаётган, ҳаттоки, замонавий оммавий маданиятни яратган энг ривожланган мамлакатлар мутафаккирлари ҳам унинг ҳалокатли оқибатларини тушуниб етмоқдалар. Кенг миқёсида тезкорлик билан тарақалиб бораётган замонавий оммавий маданият “қуйи ижтимоий қатламларнинг азалий оммавий маданиятини эмас, кўпроқ оммавий равишда индустриал (саноат) усулларида ишлаб чиқиладиган ва оммавий ахборот воситалари ёрдамида тарқатиладиган, замонавий технологиялар ва қулайликлар шароитида вужудга келган маданиятни англата бошлади¹.”

Шу ўринда бугунги кунда кенг кўламда ишлатилаётган замонавий оммавий маданиятнинг асл мазмунини эътибор берсак, у илмий-фалсафий категория сифатида ўзига қуйидаги учта тушунчани қамраб олишини кўрамиз. Биринчидан, “маданият” – алоҳида характердаги маҳсулот. Иккинчидан, “оммавийлик” – маҳсулотни тарқатиш меъёри. Учинчидан, “маданият” – маънавий бойлик каби тушунчаларни ифодалашини кўрамиз..

Агар оммавий маданият атамасининг вужудга келиши тарихига эътибор берсак, мазкур атамани биринчи бўлиб немис файласуфи ва социологи Макс Хоркхаймер (1895-1973) томонидан 1941 йилда ва америкалик олим Д.Макдональд томонидан 1944 йилда муомалага киритилган. Мазкур атама бир томондан “маданият барча учун” деган маънони англатса, иккинчи томондан, “тўлиқ бўлмаган - чала маданият” деган маънони англатади. Оммавий маданиятнинг мазмунини аниқлашда маънавий бойликларнинг ёйилиши ва ҳаммабоплиги, шунингдек, уни қабул қилишнинг осонлиги ҳамда нозик дид ва тафаккурнинг талаб қилинмаслиги назарда тутилади².

Оммавий ахборот ва алоқа воситларининг кенг кўламда ривожланиши натижасида маданият, айниқса, санъат асарларини етказиб бериш кўлами ниҳоятда кенгайиб борган. Айнан ана шу даврда оммавий маданият деганда анъанавий халқ маданиятининг кенг оммага мўлжалланган қисми эмас, балки санъатнинг муайян жанрини тарқатишда замонавий техник воситалардан фойдаланиш орқали аҳолининг катта қисмини қамраб олиш назарда тутилган.

Аслида, замонавий оммавий маданият индустриялашган, яъни саноат ишлаб чиқаришига асосланган жамиятнинг маҳсули

¹ А.Эркаев.Маънавият ва оммавий маданият. ҚарДУ хабарлари.3-сон. 2013 йил, 63-бет.)

²Афонин В. А., Афонин Ю. В. Теория и история культуры. Учебное пособие для самостоятельной работы студентов. – Луганск: Элтон-2, 2008. – 196 с.

ҳисобланади. Саноат ишлаб чиқаришининг кенг қулоч ёйиши натижасида кинематография, овозни ёзиб олиш ва уни қайта эшиттириш, радио, телевидение ва оммавий ахборот воситасининг бошқа кўринишларини вужудга келтирди. Оммавий ахборот воситалари, нафақат бир хил – стандарт шаклдаги замонавий маданий бойликларни яратишнинг, балки уларни элитар маданиятни қабул қилишдан маҳрум қилиш, диди паст оммага етказиб беришнинг асосий воситасига айланиб қолди.

Аслида, оммавий маданиятнинг айрим унсурлари анча илгари пайдо бўлган. Бу жараён албатта, сиёсий мафкура, халқнинг эътиқодий ва сиёсий жипслигини таъминлаш учун унга маълум ғояларни сингдириш зарурияти билан боғлиқ. Маданият ягона бирликда мавжуд бўлган. Санъат асарлари махсус таълим даргоҳларида таҳсил олган профессионал ижодкорлар томонидан яратилган. Маданий бойликлардан, санъат асарларидан ғоявий-мафкуравий идентликни таъминлаш ва ягона умумий эътиқодни таъминлаш мақсадида фойдаланилган, Натижада худолар, спортчилар ва маъбудаларнинг ҳайкаллари, ибодатхонлар ва бошқа архитектура ёдгорликлари кенг халқ оммасининг мафкуравий эҳтиёжлари қаторида эстетик эҳтиёжларини ҳам қондириган.

Қадимги Юнон-Рим маданияти расман диний мавзу билан боғлиқ бўлса-да, лекин кўпинча инсон, унинг тақдири, инсоннинг табиат ва жамият билан ўзаро алоқадорлиги масалаларини қамраб олган.

Ўрта асрларга келиб, вазият ўзгарган. XIX асргача черков нафақат иқтисодий ва сиёсий ҳаётни, балки маданий ҳаётни ўз таъсир доирасига тортган.

Европа Уйғониш даврига келиб вазият бутунлай бошқа йўналиш касб эта бошлаган. Черков санъати ўз ўрнини дунёвий руҳдаги санъатга бўшатиб бера бошлаган бўлса-да, жамиятнинг қуйи саводсиз табақаси маданияти жуда секин ўзгарган.

Европа маърифатпарварлик ҳаракати даврига келиб жамият элита қисми вакиларининг айримлари қачонлардир маданият ва санъат жамиятнинг қуйи табақалари манфаатларига ҳам хизмат қилгани тўғрисидаги фикрларни илгари сура бошлайдилар. Мазкур ҳолат санъатнинг кўпгина жанрларининг маърифий характер касб этишига олиб келди. XVIII аср охири - XIX аср давомида ғарб мамлакатлари аҳолиси онги сезиларли даражада, давлат институтлари ва аксарият

ижтимоий муносабатлар тўлиқ секуляризациялашган, яъни черков таъсиридан қутилган. Ҳатто аҳолининг анча қисми, юқори табақаларнинг аксариятида атеистик қарашлар шаклланган. Шу сабабдан XIX асрнинг охиригача ибодатхона оддий халқ учун музей, концерт зали ва кутубхона вазифасини бажариб келган. Фақатгина профессионал санъат ҳисобланувчи театрга саводсиз омма билан ўзининг алоқаларини сақлаб қолган. Чунки профессионал театр халқ мистерия(диний мавзудаги драма)лари, худолар шарафига ўтказиладиган оммавий маросимлар ва мифологик сюжетлар (халқ оғзаки ижоди) асосида вужудга келган. Шу боисдан бўлса керак, театр санъатининг турли шакл ва жанрлари тез ривожланган. Айниқса, халқ қўшиқлари ва рақсларига яқин бўлган водевил(бир икки актли кичик комедия)лар ва оперетта санъати маърифатпарварлик даврида юксалган.

XIX асрдан бошлаб Европада вужудга келган синфий қарама-қаршилик, инқилобий ҳаракатларнинг авж олиши бу давргача оддий авом халқ руҳиятида чўкиб ётган вайронкорлик руҳининг яққол кўзга ташланишига олиб келади. Европада оммавий маданиятни яратувчилар омманинг ана шу вайронкор руҳини янада жунбушга келтиришга ёрдам берадиган турли хил воситаларга алоҳида эътибор бера бошлайдилар.

Ишлаб чиқаришнинг тезкорлик билан ривожланиши, бир томондан, урбанизациялашув, иккинчи томондан эса, анъанавий, халқ маданиятининг таназзулга учрашига ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмади.

XX асрга келиб Ғарбий Европа ва АҚШда нафақат шаҳар аҳолиси, балки қишлоқ аҳолисининг анъанавий маданияти ҳам аста-секин инқирозга юз тута бошлаган. Ҳаттоки, халқнинг анъанавий маданиятини сақлаб қолишнинг асосий ўчоғи ҳисобланган қишлоқларга индустриал ишлаб чиқариш ва маданиятнинг кириб келиши, яъни оммавий ахборот воситалари ва кинематографиянинг, радио ва телевидениенинг, овозни ёзиб олиш, уни кучайтириш ва видеоаппаратураларининг кириб келиши қишлоқ аҳолиси турмуш даражасининг ўзгаришига сабаб бўлди. Аҳолида кундалик турмуш шароити ва маиший ҳаётини шаҳар турмуш даражасига кўтаришга бўлган интилиш кучая борди. Мазкур ҳаракатлар аҳолининг азалий миллий қадриятларининг аста-секин қадрсизланиши ва ўз қиёфасини ўзгартиришига сабаб бўлди. Натижада қишлоқ шароитида сақланиб

қолган анъанавий ва архаик маданиятнинг ўрнини аста-секинлик билан индустриал ишлаб чиқаришга асосланган янгича маданият – оммавий маданиятнинг элементлари эгаллай бошлади.

Омма учун тез ва осон қабул қилинадиган замонавий оммавий маданият мақбул кўринди, айниқса, унинг ҳаммабоплиги, етук тафаккурни талаб қилмаслиги, томошабоплиги, соддалиги ва юзакилиги тезкор ҳаёт ва турмуш ташвишларидан чарчаган оддий халққа маъқул кела бошлади. Оммавий равишда ишлаб чиқиладиган ва катта фойда олишга мўлжалланган оммавий маданиятнинг элементлари - китоблар, рассомларнинг асарлари, кинофильмлар, муסיқа асарлари (грампластинкалар, кейинчалик аудио ва видео тасвирлар туширилган ленталар ва кассеталар), газеталар, дам олиш ва кўнгилли хордиқ чиқариш воситалари (хулқ атвор ва турмуш кечиришнинг янгича кўринишлари ҳамда уларни мустаҳкамлашга хизмат қиладиган меъёрлар) оммавий равишда қишлоқ турмуш тарзи ва маданиятига синга борди.

Оқибатда анъанавий маданият замонавий оммавий маданиятни кўр-кўрона қабул қилаётган омманинг назаридан четда қола бошлади.

Замонавий оммавий маданият ўзининг турли хил саргузаштлар ва интим муносабатларни очикдан очик ёритиб бера олиши, инсоннинг ҳайвонийлик руҳини жунбушга келтирувчи муштлашувларни, криминал воқеаларни, қотиллик ва қатл қилиш сахналарга бойлиги билан кишиларни осонлик билан ўзига жалб қилиб, ниҳоятда тез оммалаша борди. Поп ва рок муסיқалари эса ёшларнинг бўш вақтини кўнгилли ўтказишининг асосий воситасига айланди.

Дарҳақиқат, замонавий оммавий маданиятнинг айрим кўринишларининг асл мақсад-муддаоларини чуқурроқ таҳлил қилиб кўрсак, уларнинг олдида қуйидаги иккита мақсад: биринчидан, порнографик маҳсулотларни кенг тарқатишга, уларни турли йўллар билан ташвиқот қилиб, кишиларнинг энг нозик ҳис-туйғуларини жунбушга келтиришга, улардаги интим муносабатларни кўзгаб ахлоқсизлик ва тажовузкорликка руҳлантиришга; иккинчидан, кишиларни, айниқса, ёшларни наркотик моддаларга ружу қўйишга, жиноятчиликни авж олдиришга, турли хил бегона диний эътиқодларни тарғиб қилишга, халқнинг осойишта ҳаётига тажовуз қилишга мўлжалланганлигини кўриш мумкин.

Индустриал жамиятининг вужудга келиши замонавий оммавий маданиятнинг юксалишига катта имконият ва йўл очиб берди. Катта бойликларни қўлида ушлаб турган (қўлга киритаётган) бой табақада ўзининг кўнгил хушликларини қондириш, бўш вақтини кўнгилли ўтказиш эҳтиёжи кундан кунга ошиб борган. Уларнинг эҳтиёжларини қондиришнинг турли-туман воситалари ва йўллари излаб топила бошланган. Натижада замонавий оммавий маданиятнинг янгидан янги йўналишлари (шакллари) вужудга кела борган. Иккинчи томондан, кундалик оғир меҳнатдан эзилган, руҳан ва маънан тушкун ҳолатдаги оддий халқ (асосан саноатлашган шаҳар аҳолисида) ҳам “тайёр маҳсулотларни сотиб олишга, кўнгил очар ҳавойи томошаларга, концерт, кафе ҳамда клубларга бориб, жамият ва шахсий ҳаётдан кўнгли тўлмаган эҳтиёжларини қондира бошлаганлар¹.”

Айрим олимлар оммавий маданиятнинг вужудга келишига 1870 йилда Буюк Британияда эълон қилинган мажбурий савод чиқариш жараёни ўз таъсирини кўрсатганлигини таъкидлайдилар. Саводини чиқариб олган одамлар дастлаб детектив, тутуриқсиз, комикс (тагига қисқа-қисқа матнлар берилган суратлар), шунингдек, савияси паст, суёқ, бемаза, ғоясиз асарлар ўқишга мойиллик кўрсатади.

1895 йилда тамошабиндан оддий саводхонликни ҳам талаб қилмай- диган бадий ижодкорликнинг янги кўриниши - кинематография вужудга келади. Худди шу даврда ҳаваскор муסיқачилар томонидан кафе ва ресторан- ларда, шаҳарларнинг кўчаларида оммавий кўшиқлар ҳамда оперетталардаги машҳур бўлган арияларни ижро этиш авж ола бошлади.

Санъат соҳасидаги ана шу ўзгаришларнинг вужудга келиши мумтоз бадий маданиятнинг ўзига хос инқирозига сабаб бўлди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан XX асрнинг бошларигача бўлган даврда пластик (нафис) санъат соҳасида реалистик тасвирдан узоқлашиш жараёни -импрессионизм(санъаткорнинг ўз субъектив мушоҳадаси, ҳис-туйғу ва таассуротларини акс эттириши)дан модернизмнинг турли оқимларига, хусусан авангардизм, кубизм (борлиқни геометрик шаклда тасвирлаш), фовизм ва конструктивизм (ғоявий мазмундан кўра кўпроқ асарнинг тузилишига эътибор бериш)га ўтиш асосий тенденцияга айланди. Шунингдек, классик трансформация (шаклан

¹ А.Эркаев. ҚДУ ахборотномаси. 2013 йил, 1 сон.

ўзгариш) жараёни “олий” санъатнинг бошқа жанрларида ҳам кўзга ташлана бошлайди.

Замонавий оммавий маданиятнинг инсон маънавий қиёфаси ва миллий маданиятларни емириш хусусиятига эга эканлигини немис файласуфи Фридрих Ницше (1844-1900) ва испаниялик файласуф Хосе Ортега-и-Гассет (1883-1955) таъкидлаб ўтган эдилар.

Кейинчалик бу тушунча Европа, аниқроғи Германияда, Франкфурт мактабида ўрганила борган. “Оммавий маданият” (“Поп культура”)нинг асл маъноси, ҳаммабоп, барчага ёқадиган иш ёки амал деб, талқин қилинади.

1950 йилларда оммавий маданият шу даражада тарқалдики, у ҳақда дунёнинг кўзга кўринган мутафаккирлари асарлар ярата бошлайди. Хосе Ортега-и-Гассетнинг (“Маданиятлар тўқнашуви”), Карл Ясперснинг (“Дунёнинг рухий вазияти”), Жан Бодрийарнинг (“Замонамиз фантомлари”), П.А.Сорокиннинг (“Инсон, тамаддун, жамият”) асарлари замонавий оммавий маданият масаласига бағишланган асарлар жумласига киради.

Испан файласуфи Ортега-и-Гассет ўз даврида бадиий маданиятдаги бундай ўзгаришлар бориб-бориб санъатда тасвирланадиган инсонийлик элементининг ниҳоятда камбағаллашиб, тақчил ҳолатга айланишини, санъатдаги инсонийлик масаласини фақатгина махсус бадиий билим ёки иқтидорга эга бўлган кишигина англаб ета олиши, яъни санъат омма учун яратилмаслиги, фақатгина ижодкор учунгина тушунарли бўлиб қолишини таъкидлаган эди.

Оммавий маданият деярли юз йил давомида стихияли равишда ривожланиб борган. Саноат ишлаб чиқаришининг жадал ривожланиши, кишилар, айниқса ишчилар синфида бўш вақтнинг кўпайиши ниҳоятда енгил, унчалик фикр қилишга жазм этмайдиган, бўш вақтни кўнгилли ўтказишга ёрдам берадиган, мазмунан бўш “санъат” асарларига бўлган эҳтиёжнинг янада ошишига туртки берган. Подиндустиал жамиятнинг янада жадаллашуви бир томондан ақлий меҳнатнинг кучайишига, иккинчи томондан эса, меҳнат ва турмуш тарзининг бир хиллашуви кишиларни юксак бадиий маданиятдаги фалсафий мушоҳада қилиш, чуқур тафаккур қилишга бўлган талабдан бешишга олиб келади. Улар тайёр ҳолдаги маҳсулотларни сотиб олишга, кўнгилочар ҳавойи томошаларга, концерт, кафе ҳамда клубларга бориб ёки грампластинкалар тинглаб (кейинчалик

телевизор ва видеодисклар кўриб) енгил-елпи комикслар ва шу кабиларни ўқиб бир оз дам олишга ҳам ўрганди¹.

Меъморчилик оммавий шаҳар қурилиши ва дизайнга, мусиқа санъати эса поп ва рок мусиқага, ҳайкалтарошлик эса инсон танасининг тузилишини рамзий ва деформациялашган кўринишини тасвирловчи жанрларининг шаклланиши ва ривожланишига олиб келди. Кейинчалик бу жараён бугунги замонавий “оммавий маданият”нинг тез шаклланиши ва тарақалишига сабаб бўлган.

Оммавий маданият намуналарининг кўп нусхада ва серияли қилиб чоп этилиши қуйидаги ўзига хос белгилари билан характерланади. Биринчидан, чуқур ғоявий мазмунга эга эмаслик, иккинчидан, барча ижтимоий муносабатларнинг “яхши” ва “ёмон”га бўлиниши, учинчидан, тез таъсирланувчанлик кайфиятининг устунлиги, тўртинчидан, кўнгил очарлик, бешинчидан, бир хил схематик бадиий талқиндан фойдаланиш, олтинчидан, ҳис-ҳаяжонни жунбушга келтириш ва унга алоҳида эътибор бериш.

Замонавий оммавий маданият асарлари профессионал ижодкорлар томонидан яратилади. Улар яратган асарлар мураккаб бадиий тимсоллар, турли хил образлар, мураккаб инсоний муносабатларга эга бўлмайди, кишилар ички руҳий кечинмаларининг энг нозик томонларини уйғотишга ва уларни фикрлашга даъват этмайди. Бугунги тезкор дунёда яшаётган кишиларда замонавий оммавий санъат мазкур масалалар ва тасаввурлар устида кўпам бош қотириб ўтиришни талаб қилмайди, Бугунги кишига кўпроқ тезкор дунёнинг тезкор оқими билан биргаликда ҳаракатланаётган руҳиятини жунбушга келтиришга, асардаги энг нозик руҳий кечинмаларни бошдан кечириш ва тасвирланаётган воқеалар билан биргаликда яшашдан кўра, ўзининг табиий эҳтиёжларини, яъни биологик эҳтиёжлар - интим эҳтиёжлар ва ҳайвоний инстинктларини қўзғайдиган, муваққат маиший ҳаёт воқеалари билан яшашга ундайдиган, шунингдек, енгил-елпи асарлардаги қаҳрамон билан биргаликда яшашга, ҳайвонийлик куч-қудратини очикдан-очик намоён қилиш ва уни уйғотишга ёрдам берувчи юзаки оммавий санъат асарларига бўлган иштиёқи кўпроқ кўзга ташланмоқда.

Оммавий маданият индустриал ва айниқса подиндустриал жамият маданиятининг умумий йиғиндиси бўлиб, тезкор алоқа-

¹ А.Эркаев. Маънавият ва оммавий маданият. ҚарДУ хабарлари.2013.,3-сон.63-бет.

ахборот тизими (радио, телевидение, интернет, мобил алоқа воситалари) ривожланиши ҳамда юқори даражадаги урбанизациялашув ва саноатлашув, индивиднинг бегоналашуви, ўз манфаати учун курашнинг авж олиши билан боғлиқ.

Оммавий маданият – муайян жамият кенг оммаси учун мўлжалланган, аҳоли кенг қатламлари томонидан истеъмол қилинадиган ва улар ҳаёт тарзининг маълум бир қисмини ташкил этувчи маданиятдир. Бугунги кунда оммавий маданият соҳасига кишиларнинг турмуш тарзини (маиший ҳаётини), оммавий ўйин-кулгу (спорт, замонавий поп мусиқа, оммавий адабиёт), оммавий ахборот воситалари ва бошқаларни киритиш мумкин.

ЖИНОЯТЧИЛИККА ҚАРШИ КУРАШ СОҲАСИДА ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИКНИНГ ЙЎНАЛИШ ВА ШАКЛЛАРИ

Сафаров Нурбек Абдивалиевич,

Қарши давлат университети Фалсафа ва социология кафедраси катта ўқитувчиси, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Мақола жиноятчиликка қарши кураш соҳасида халқаро ҳамкорликнинг йўналиш ва шакллари tahlili masalasiga bag'ishlangan. Bugungi kunda tinchlikni ta'minlash, mamlakatlar va xalqlar o'rtasidagi hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yishning muhim jihatlari o'rganilgan.

Таянч сўзлар: Жиноят, жиноятчилик, халқаро ҳамкорлик, кибержиноят, халқаро характердаги жиноят, тезкор-қидирув фаолияти, тинтив ўтказиш, хавсизликни таъминлаш.

Халқаро ҳамкорликнинг у ёки бу устувор йўналишларини давлатлар ёки халқаро ҳамжамият белгилайди. Бу йўналишлар давлатларнинг халқаро ҳуқуқий ва ички қонунчилиги соҳасида, шунингдек махсус ташкилий тузилмалари, жамият учун хавфлилик даражаси, кўриб чиқиладиган жиноятларнинг тарқалиши ва хусусиятида, шунингдек алоҳида ҳолатларни (масалан, сиёсий конъюнктура, иқтисодий шарт-шароити, ижтимоий ривожланиши, диний қарашлари, урф-одатлари ва анъаналарини) инобатга олган ҳолда ўз аксини топади¹.

¹Исмаилов Б.И. Формирование международной и национальных систем противодействия коррупции. – Т.: ЦПКЮ, 2017. – 93 с.

Жиноятчиликка қарши кураш соҳасида халқаро ҳамкорлик маълум бир йўналиш, шакл ва турлар доирасида амалга оширилади. Жумладан, М. Гросси ушбу ҳамкорликдаги курашни жиноятнинг халқаро ҳамжамият манфаатларига етказадиган зарарига кўра қуйидаги турларга ажратади:

- халқаро жиноятларга қарши кураш;
- халқаро характердаги жиноятларга қарши кураш;
- умумий жиноятлар (умумжиноий ҳуқуқбузарликлар)га қарши кураш¹.

Халқаро ҳуқуқ соҳасининг таниқли мутахассислари И.П.Блищенко ва Р.А.Каламакряннинг ёзишича, жиноятчиликка қарши кураш соҳасида халқаро ҳамкорлик қуйидаги йўналишларда олиб борилади:

- халқаро жиноятчиликка қарши кураш соҳасида халқаро шартномалар ва келишувларни қабул қилишда кўмаклашиш;
- халқаро, халқаро характердаги жиноятлар учун жазо белгилаш ва жиноятларнинг олдини олиш учун умумий халқаро стандартларни ишлаб чиқиш;
- ҳар бир давлат ўз ҳудуди доирасида жиноятчиликка қарши кураш соҳасидаги фаолиятни ўзининг ижтимоий ва иқтисодий шарт-шароитларидан келиб чиқиб олиб боришини инобатга олиб, ўша давлатларга консультатив ёрдам кўрсатиш ва жиноятчиликка қарши кураш борасида маслаҳатлар ишлаб чиқиш².

Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, И.П.Блищенко ва Р.А.Каламакрян халқаро ҳамкорликнинг бу йўналишларини халқаро ташкилотлар доирасида кўриб чиқмоқдалар, бу эса, ўз навбатида, жиноятчиликка қарши кураш соҳасида ҳамкорликнинг ҳажми ва миқёсини маълум бир даражада чегаралаб келмоқда³.

К.Хиршманнинг таъкидлашича, жиноятчиликка қарши кураш соҳасида ҳамкорлик қуйидаги йўналишларда олиб борилиши лозим:

- а) бир неча ёки барча давлатларга хавф туғдирувчи жиноятларни халқаро характердаги жиноятлар сифатида таснифлашни маслаҳатлашиб олиш;

- б) халқаро характердаги жиноятларнинг олдини олиш ва тўхтатиш тадбирларини марказлаштириш;

¹Gozzi M. -H. La loi sur la securite et la lutte antiterroriste // Dalloz. – P., 2002. – № 1/7054. – P. 4 – 6.

²Международное уголовное право / Под общ. ред. В. Н. Кудрявцева. – М.: Норма-М., 1999. – С. 193.

³Цепелев В.Ф.Международное сотрудничество в борьбе с преступностью. – М.: Академия Управления МВД России, 2001. – С. 28

в) жиноятлар ва жиноятчилар устидан ҳуқуқий судлов ўрнатиш;
д) жиноят ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш зарур бўлган тақдирда жиноятчиларни топшириш¹.

И.Б.Осмаевнинг фикрича, жиноятчиликка қарши кураш соҳасида халқаро ҳамкорликнинг йўналишлар тизими қуйидагичадир:

– жиноят-ҳуқуқий судловни амалга ошириш соҳасида ҳамкорликни ташкил этиш (гувоҳлардан кўрсатувлар олиш; тергов олиб бориш жараёнида ёрдам кўрсатиш; суд жихатдан тақдим этиш; тинтув ўтказиш ва мулкни хатлаш (ахборот ва ашёвий далилларни тақдим этиш ва ҳ.к.);

– тезкор-қидирув фаолияти соҳасида ҳамкорликни ташкил қилиш (ахборот алмашиш; ходимлар алмашиш; ҳамкорликда тадбирлар ўтказиш ва ҳ.к.)²

Бу масала бўйича Б.Лошернинг ёндашуви алоҳида ажралиб туради. У давлатларнинг жиноятчиликка қарши кураш соҳасидаги ҳамкорлигини қуйидаги асосий шаклларга ажратади:

– озодликдан маҳрум этилган шахсларни жазо ўташ учун фуқаролиги бўлган давлатга ёки доимий яшаш жойига бериб юбориш;

– бир давлат томонидан шартли равишда озодликдан маҳрум этилган ва шартли равишда озодликка қўйиб юборилган шахслар устидан назорат органларини бошқа давлат назорат органларига бериб юбориш;

– жиноий таъқиб олиб бориш учун жиноятчиларни бошқа бир давлатга ёки халқаро органларга бериб юбориш;

– бошқа бир давлатда одил судловни амалга ошириш вақтида шу давлат фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш;

– жиноятчиликка оид муаммолар ва уларнинг сабабларини биргаликда ўрганиш, шунингдек полиция ва бошқа органлар иш-фаолияти бўйича тажриба алмашиш;

– кадрлар тайёрлаш, экспертиза хизматлари кўрсатиш, махсус илмий-техник воситаларни етказиб бериш, бошқа давлатларга

¹Hirschman K. Terrorismus in neuen Dimensionen Hintergründe und Schlussfolgerungen // Aus Politik u. Zeitgeschichte. Bonn, 2001. – № 51. – S. 7 – 15.

²Осмаев И.Б. Международные и национальные правовые средства борьбы с отмыванием преступных доходов. – М.: Норма, 1999. – С. 109.

моддий-техник ёрдам кўрсатиш, тезкор ва ҳуқуқий ахборот алмашиш ва ҳ.к.¹

Б.Лошернинг ёндашувига кўра, жиноятчиликка қарши кураш бўйича халқаро ҳамкорлик йўналишларига жиноят ишлари бўйича халқаро ҳамкорлик йўналишлари ҳам киритилган. Бунинг асосий сабаби сифатида олим тадқиқот олиб борган пайтда халқаро жиноят ҳуқуқи нуқтаи назаридан бу икки соҳа аниқ ажратилмаганлиги ва предмет доираси аниқмаслигини келтириш мумкин.

ТЕРРОРИЗМ, ЭКСТРЕМИЗМ, УЮШГАН ЖИНОЯТЧИЛИК ҲАМДА ГИЁҲВАНДЛИК ВОСИТАЛАРИНИНГ ҚОНУНГА ХИЛОФ РАВИШДА МУОМАЛАДА БЎЛИШИГА ҚАРШИ КУРАШДА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИГИ МАСАЛАЛАРИ

Сафаров Нурбек Абдивалиевич,

Қарши давлат университети

Фалсафа ва социология кафедраси катта ўқитувчиси,

юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Мақола терроризм, экстремизм, уюшган жиноятчилик ҳамда гиёҳвандлик воситаларининг қонунга хилоф равишда муомалада бўлишига қарши курашда Ўзбекистон Республикасининг халқаро ҳамкорлиги масалалари таҳлилига бағишланган. Мазкур ҳамкорликнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари ва хавсизликни таъминлашдаги аҳамияти ўрганилган.

Таянч сўзлар: терроризм, экстремизм, уюшган жиноятчилик, гиёҳвандлик, жиноий гуруҳ, уюшган жиноятчилик, кибержиноят, таҳдид, халқаро ҳамкорлик.

Ўзбекистон Республикасининг уюшган жиноятчиликка қарши кураш борасидаги тажрибаси шуни кўрсатадики, уюшган жиноятчилик миллий чегаралардан чиқиб, ҳозирда трансмиллий жиноятчиликка айланган. Жиноий гуруҳлар бошлиқларининг катта миқдорда даромад келтирувчи қонуний иқтисодиёт тармоқларида, шунингдек ноқонуний тадбиркорлик билан шуғулланиш фаолиятини ўрганиш бу борадаги жиноятчилик қанчалик байналмилал (интернационал) тус олганлигини кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам унга

¹Қаранг: Losher B. Internationale Normen und regionaler Policy Wandel: Frauenhandel in der Europaeischen Union // WeltTrends: Zeitsch. fuer intern. Politik u. vergleichende Studien. – Б., 2002. – № 36. – S. 59–78.

қарши самарали кураш олиб бориш учун давлатларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари халқаро ҳамкорлик қилишларига эҳтиёж ортиб бормоқда¹.

Кейинги йилларда жиной гуруҳларнинг давлатлар миллий қонунчиликларида мавжуд бўшлиқлардан фойдаланиш ва ҳийланайранг ишлатиш ҳаракатлари кенг тарқалиб бормоқда. Шу боис ҳам барча давлатларнинг суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларига бошқа давлатлардан ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги илтимосномалар келиб тушганда уларга тезкорлик билан жавоб қайтариш масаласи кўриб чиқиши лозим. Сўнгги пайтларда кенг тарқалган терроризм, ёлланлиш, гиёҳвандлик воситалари ва қурол-яроғнинг қонунга ҳилоф равишда муомалада бўлиши билан боғлиқ жиноятлар катта хавф туғдирмоқда.

Жиной гуруҳларнинг алоқалари тобора кенгайиб, ўзаро яқинлашиб бораётгани кузатилмоқда. Уларнинг жиной ҳаракатлари шафқатсизлиги ва олдиндан пухта режалаштирилганлиги билан ажралиб туради. Бундай жиноятларни содир этишга замонавий техника, алоқа воситалари, қурол ва махсус воситалар билан ишловчи иштирокчилар кенг жалб этилмоқда.

Терроризм ва экстремизм йўналишида содир этилган жиноятлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ушбу ҳолатларда иштирок этган фуқаролар асосан узоқ муддат чет давлатларда бўлиши давомида ёки Интернет тармоғида радикал гуруҳ ва халқаро террорчилик ташкилотлари таъсирига тушишлари натижасида ана шундай жиноятларни содир этган. Маълумот учун, 2018 йил 1 июль ҳолатига кўра, узоқ муддатга 1 млн дан зиёд фуқароларимиз чет элга чиқиб кетган. 2018 йилда терроризм ва экстремизм йўналишидаги юздан ортиқ жиноятларнинг деярли ярми узоқ муддат чет элда бўлган шахслар томонидан содир этилган².

Ўзбекистон Республикасининг узоқ муддатга чет давлатларга, айниқса, Россия Федерацияси ҳудудига кетган фуқаролари билан бошқа давлатлар фуқаролари ўртасида катта тўқнашувлар сони ортиб бораётгани кузатилмоқда.

Мазкур ҳолат, келгусида мигрантлар ўртасида адоватнинг кучайишига, ўз навбатида, миллатлараро низолар келиб чиқишига

¹ Международное право: Учебник / Отв. ред. В.И. Кузнецов, Б.Р. Тузмухамедов. 3-е изд., перераб. – М.: Норма, 2010. – С.56.

² Ички ишлар вазирлигининг Терроризм ва экстремизмга қарши курашиш бош бошқармасидан олинган маълумотлар асосида.

сабаб бўлади. Жумладан, 2017 йил июль ойидан ҳозирга қадар Ўзбекистон мигрантлари билан бошқа давлатлар мигрантлари ўртасида ўндан ортиқ низоли ҳаракатлар содир этилиб, ушбу жараёнларда мингдан зиёд мигрантлар иштирок этган.

Масалан, 2018 йилнинг 15 июль куни Россия Федерациясининг Тюмень вилоятида 500 дан ортиқ ўзбекистонлик ва қирғизистонлик мигрантлар иштирокида оммавий тўқнашув бўлиб, унда 1 нафар Қирғизистон фуқароси ҳалок бўлган, ўнлаб фуқаролар турли даражада тан жароҳатлари олишган.

Ушбу муаммоларни бартараф этиш учун Россия Федерациясида Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг ваколатхонасини ташкил этиб, унинг ёрдамида мигрантлар фаолияти устидан тезкор назорат ўрнатиш, улар ўртасида ҳуқуқбузарликлар профилактикасини амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади. Бундан ташқари, мамлакатимизда миграция жараёнларини тартибга солиш, миграция субъектларини белгилаш, уларнинг фаолиятини назорат қилиш учун Ўзбекистон Республикасининг Миграция тўғрисидаги қонунини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш мақсадга мувофиқ ҳамда Интернет тармоғида миллий сегмент «UZ» домени сонини ошириб, аҳолининг ахборотга бўлган эҳтиёжини миллий ахборот ресурслари ҳисобига қондириш чораларини кўриш талаб этилади.

Жумладан, қўшни Тожикистон Республикасидаги ижтимоий-сиёсий вазият турли террорчилик ҳаракатлари ва экстремистик ғояларнинг тез тарқалишига олиб келмоқда. Мавжуд тезкор маълумотларга қараганда, сўнгги йилларда Тожикистон Республикасида «Ҳизб-ут-тахрир», «Жиҳодчилар», «Салафийлар» каби террорчилик ва экстремистик ташкилотлар аъзолари бир неча марта кўпайган. Масалан, 2016 йилда Тожикистон Республикасининг 500 га яқин фуқаролари халқаро террорчилик ташкилотлари томонидан жанговар ҳаракатлар олиб борилаётган Сурия, Ироқ, Яман каби мамлакатлардаги жангларда иштирок этган бўлса, бугунга келиб уларнинг сони 2500 нафарни ташкил этмоқда. Хусусан, 2018 йил 29 июль куни улар томонидан автомашина ёрдамида Тожикистонга сайёҳ сифатида келган 2 нафар АҚШ, 1 нафар Швейцария ва 1 нафар Нидерландия фуқароси ўлдирилиб, 2 нафар Германия фуқароси яралангани ушбу давлатда мазкур жиноий ташкилотлар яна жонланганлигидан яққол далолат беради. Бундан ташқари, Қозоғистон Республикасининг жанубий вилоятларида «Салафийлар»

экстремистик оқимининг фаолияти кенг тарқалиб, унинг аъзолари сони 15 минг нафарни ташкил қилиши республикаimizдаги тезкор вазиятга салбий таъсир кўрсатмоқда¹.

Шунингдек, Афғонистон Ислом Республикасидаги ижтимоий-сиёсий вазиятни барқарорлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан ушбу давлат фуқароларининг республикаimiz ҳудудига киришига рухсат берилди. 2018 йил 7 оyi мобайнида Афғонистон билан чегарамиздаги «Термиз авто» чегара пости орқали жами 70 мингга яқин Афғонистон фуқаролари Ўзбекистонга кириб келди. Уларнинг 87% савдо-сотиқ ва тадбиркорлик, 168 нафари таълим олиш ва туризм мақсадида ташриф буюрган. Шу давр мобайнида республикаimizга келган Афғонистон Республикаси фуқароларининг 0,01 фоизи жиноий (ЎЗР ЖКнинг 271-м. 5-қ., 246-м. 2-қ., 248-м. 2-қ. ва 131-м. 2-қ.), 0,34 фоизи маъмурий жавобгарликка тортилган².

Терроризм жинояти бутун жаҳон ва инсоният хавфсизлигига таҳдид қилаётгани, шунингдек бу жиноят халқаро хусусиятга эгаллиги ва халқаро ҳамда минтақавий хавфсизликка тажовуз қилаётганлигини инобатга олиб, 2000 йилда Ўзбекистон Республикасининг «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди³. Ушбу ҳужжатда белгиланган нормага кўра, Ўзбекистон Республикаси хорижий давлатлар, уларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари, махсус хизматлари ва терроризмга қарши кураш соҳасида фаолият кўрсатаётган халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига асосан амалга оширади.

Шунингдек, 2018 йил 30 июль куни Ўзбекистон Республикасининг «Экстремизмга қарши курашиш» тўғрисидаги қонуни қабул қилинди. Экстремизмга қарши курашиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга қаратилган мазкур қонуннинг 20-моддасида Ўзбекистон Республикасининг экстремизмга қарши курашиш соҳасидаги халқаро ҳамкорлиги қуйидагича тартибга солинган: «Экстремизмга қарши курашиш соҳасидаги халқаро ҳамкорлик Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари ва халқаро шартномаларига мувофиқ амалга оширилади. Экстремизмга

¹ Ички ишлар вазирлигининг Терроризм ва экстремизмга қарши курашиш бош бошқармасидан олинган маълумотлар асосида.

² Ички ишлар вазирлигининг Терроризм ва экстремизмга қарши курашиш бош бошқармасидан олинган маълумотлар асосида.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2001. – № 1-2. – 15-модда.

қарши курашиш бўйича фаолиятни амалга оширувчи давлат органлари чет давлатларнинг ваколатли органларига белгиланган тартибда зарур ахборотни тақдим этиш тўғрисида сўровлар юбориш ва уларнинг сўровларига жавоб бериш, шунингдек бошқа ҳамкорликни амалга ошириш ҳуқуқига эга»¹.

Ўзбекистон Республикасининг терроризм ва экстремизмга қарши кураш соҳасидаги халқаро ҳамкорлиги қуйидаги заруратдан келиб чиқади: 1) терроризмга қарши курашга ўз ҳиссасини қўшиш; 2) халқаро аксилтеррор тузилмаларда доимий иштирок этиш; 3) жаҳон хавфсизлик тузилмаларига қўшилиш; 4) халқаро алоқаларнинг мустаҳкам тармоғини тузиш.

Ўзбекистон Республикасида Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатлар билан терроризмга қарши кураш борасидаги ҳамкорлик доирасида қуйидаги ишларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлар эди:

– Марказий Осиё минтақасида жойлашган давлатларнинг полиция (милиция) хизматларининг ташкилий-методик базасини мустаҳкамлашда иштирок этиш;

– Марказий Осиё мамлакатлари ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг малакасини ошириш учун уларни АҚШ ва Ғарбий Европа давлатларига қисқа муддатли хизмат сафарларга жўнатиш;

– аксилтеррор бўлинмалар учун ривожланган мамлакатларнинг илғор тажрибаларини ўрганиш мақсадида ўқув-тренинг семинарлари ўтказиш.

Ўзбекистон терроризмга қарши кураш ҳаракатида умумевропа жараёнининг илғор иштирокчиси бўлиб келмоқда, бу ерда ташкил этилган шартномавий-ҳуқуқий база Европа Ҳамжамияти доирасида уюшган жиноятчиликка қарши кураш соҳасида лойиҳаларни тузиш имконини бермоқда.

Ўзбекистон Республикаси АҚШ, Россия, Буюк Британия, Германия, Франция, шунингдек Европанинг бошқа давлатлари ва Япония билан икки томонлама асосда ҳамкорликни тобора мустаҳкамлаб келмоқда. Бу эса ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ҳамкорлиги учун кенг имкониятлар бермоқда.

¹Мазкур норма биз томонимиздан ишлаб чиқилган ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қонун ижодкорлиги йўлида фойдаланиш учун юборилган, далолатнома билан тасдиқланган.

Уюшган жиноятчиликнинг олдини олиш ва қурол-яроғ савдосига қарши кураш борасида Ўзбекистон Республикасининг Хитой Халқ Республикаси билан ҳамкорлиги муҳим ўрин тутди. Шанхай ҳамкорлик ташкилоти доирасида тузилган аксилтеррор тизимдаги алоқаларнинг мустаҳкамланиши бундай ҳамкорликнинг яққол мисоли ҳисобланади.

Ўзбекистон Эрон, Покистон, Сурия каби мусулмон давлатлар билан халқаро терроризмга қарши курашда ҳамкорлик қилмоқда ва турли кўринишдаги экстремизмни йўқ қилиш қарори билан иштирок этмоқда.

2001 йил 11 сентябрь воқеаларидан сўнг халқаро терроризмга қарши курашда Ўзбекистоннинг ўрни муҳимлиги аниқ кўриниб турибди. Ўзбекистон Республикаси ва Америка Қўшма Штатлари нафақат Марказий Осиёда, балки глобал миқёсда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш соҳасида яқин ҳамкорликни амалга оширди.

2002 йилда Ўзбекистон Республикаси билан Америка Қўшма Штатлари ўртасида Стратегик шериклик тўғрисидаги декларациянинг имзоланиши АҚШ билан терроризм ва экстремизмга қарши кураш масаласида ҳам ҳамкорлик алоқаларини кучайтиришга ёрдам берди. Мазкур ҳужжат ҳозирги кунда ҳам катта аҳамият касб этади. Жумладан, «Президент Д.Трамп терроризмга қарши курашишда Қўшма Штатларнинг Ўзбекистон билан азалий шериклигини қайд этиб ўтди. 2001 йил 11 сентябрдаги мудҳиш воқеалардан сўнг Ўзбекистон АҚШга ўта муҳим логистик имконият тақдим этгани ҳамда «Ал-Қоида» террорчиларини Афғонистондан сиқиб чиқаришда кўмак кўрсатганлигини таъкидлади. Президент Ш.Мирзиёев ташриф давомида АҚШ Президентининг Жанубий Осиё бўйича стратегиясини тўлиқ қўллаб-қувватлашини тасдиқлади. Мулоқот чоғида икки томонлама ҳамкорликни мустаҳкамлаш, масъулиятни тақсимлаш ва минтақавий хавфсизлик масалаларини ҳал этиш, шу жумладан, Афғонистонда барқарорликни таъминлаш бўйича Ўзбекистон ташаббуслари муҳокама этилди¹.

Марказий Осиё минтақасида ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида гиёҳвандлик воситаларининг қонунга ҳилоф равишда муомалада бўлиши билан боғлиқ мураккаб ҳолат ҳозирги вақтда

¹Ўзбекистон ва Америка Қўшма Штатлари: стратегик шерикликнинг янги даври. <https://uzreport.news/politics/uzbekiston-va-amerika-ushma-shtatlari-strategik-sheriklikning-yangi-davri>

долзарб муаммолардан бири бўлиб келмоқда, чунки у республика хавфсизлигига ва умуман, тезкор вазиятга улкан таъсир кўрсатмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон Республикаси терроризм, экстремизм, уюшган жиноятчилик ва гиёҳвандлик воситалари билан қонунга хилоф равишда муомалада бўлишга қарши кураш стратегиясини амалга оширишдаги ҳамкорлик принципига қўшилар экан, барча манфаатдор мамлакатлар билан узоқ муддатли алоқа ва муносабатлар ўрнатишга интиломоқда.

OLIY TA'LIM TIZIMIDA KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISH TUSHUNCHASI

Iroda Izzatullayeva Sobirjonovna

Qarshi davlat Lingvistika (rus tili) yoʻnalishi magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada “Oliy taʼlim tizimida korrupsiya” tushunchasi va unga qarshi kurash tushunchalari yuzasidan fikr va mulohazalar batafsil yoritib koʻrsatilgan. Mazkur maqolada korrupsiyaga qarshi kurashishning dolzarb muammolari tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: “Korrupsiya”, “Oliy taʼlim tizimida korrupsiya”, pora, huquqiy madaniyat, huquqiy ong.

Bugungi kunda mamlakatimizda korrupsiyani oldini olish va unga qarshi kurashish, davlat va jamiyat qurilishining barcha sohalarida korrepsiogen omillarga chek qoʻyishga qaratilgan keng koʻlamli islohotlar, izchil amalga oshirilmoqda. Mamlakatimiz taʼlim tizimini tubdan takomillashtirish uning sifati hamda samaradorligini oshirish, taʼlim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash borasida keng koʻlamli ishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, oliy oʻquv yurtlariga qabul jarayonlarining shaffofligini taminlash, taʼlimdagi korrupsiya va poraxoʻrlikning oldini olishga alohida eʼtibor berilmoqda.

Oliy taʼlim tizimida korrupsiya tushunchasini yoritishdan avval “korrupsiya” tushunchasiga toʻxtalib oʻtish maqsadga muvofiq boʻladi. Korrupsiya atamasi lotincha “corruption” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, “pora evaziga ogʻdirish”. Keyingi qarashlarga koʻra korrupsiya atamasi lotincha “complete” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib “buzilish, aynish, tanazzul” degan maʼnolarni anglatadi. Korrupsiya tushunchasiga keltirilgan barcha tariflarda korrupsiya va mansabdor shaxs vakolatlari oʻrtasida bogʻliqlikka alohida eʼtibor qaratilgan, chunki korrupsiya va mansab vakolati bir birini taqazo etuvchi omillar hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining 2017 yil 3 yanvardagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonunning 3-moddasiga ko'ra, korrupsiya - shaxsning o'z mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o'zga shaxslarning manfaatlarini ko'zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida gonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni gonunga xilof ravishda taqdim etish hisoblanadi. Biroq, mazkur tarifda mansab vakolatini suiste' mol qilish holati ko'rsatilmagan, chunki milliy gonunchilikda mansab vakolatini suistemol qilish korrupsiyaviy jinoyat sifatida baholanmaydi. Biroq, BMTning 2003 yil 31 oktabrdagi "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi konvensiya"ning 19-moddasida, mansab vakolatini suiste'mol qilish korrupsiyaviy jinoyat sifatida keltirilgan. Korrupsiya tushunchasiga bir gator xalqaro hujjatlarda turlicha tarif berilgan bo'lib, har bir tarif korrupsiya tushunchasi bilan bog liq alohida xususiyatlarni ochib bergan.

Jumladan, Korrupsiya muammolari bo yicha Yevropa Kengashi Guruhlarining 1995-yil 22-24-fevralda Strasburg shahrida o tkazilgan 1-sessiyasida korrupsiya tushunchasiga - pora olish (o' ziga og dirish), davlat yoki xususiy sohada muayyan vakolatga ega bo'lgan shaxs, mansabdor shasning yoki xususiy sohada faoliyat yuritadigan shaxs yoki mustaqil agentning oz mansab vazifasidan yoki shunga o'xshash munosabatlardan kelib chigadigan majburiyatlarini buzadigan, shuningdek, o'zi youd o'zga shaxslar manfaati uchun har ganday shakldagi afzalliklarga ega bo'lish maqsadida ifodalangan xatti-harakat sifatida tarif berilgan. Shuningdek, Birlashgan Millatlar Tashkilotining 1979-yil 17-dekabrdagi mansabdor shaxslarining obod-axloq Kodeksida, korrupsiya - mansabdor shaxs tomonidan muayyan harakat yoki harakatsizlik sodir etish (etmaslik) evaziga moddiy manfaatdor qilayotgan shaxsning manfaatini ko'zlab mansab vazifasini buzgan yozi buzmagani holda, turli shaklda moddiy immatliklar olishi yoxud mulkiy naf ko'rishi deb belgilangan.

Korrupsiya tushunchasiga keltirilgan barcha tariflarda korrupsiya va mansabdor shaxs vakolatlari o'rtasida bog liqlikka alohida e tibor qaratilgan, chunki korrupsiya va mansab vakolati bir-birini taqozo etuvchi omillar hisoblanadi. Vanderbilt Universiteti professori A.Osipian oliy ta'lim sohasida korrupsiyani davlat yoki korporativ ishonchni suiste'mol qilish orqali ta'qiqlangan moddiy yoki nomoddiy boyliklar olishdagi munosabatlarni tartibga solish uchun yaratilgan norasmiy aloqalar tizimi deb Ukrainaning Talimni rejalashtirish xalqaro instituti ilmiy xodimlari A.Bazxal, T.Galkovskaya, O.Skripkin "oliy ta'limdagi korrupsiyani davlat

xizmatchisi tomonidan mansab vakolatini susistemol qilishi natijasida ta'lim olish huqugiga, sifatiga, tengligiga salbiy ta' sir qiluvchi harakatlar", deb baholaydi. Ko pchilik tashkilotlar quyidagi qisqa tarifidan foydalanadilar "korrupsiya -shasiy daromad olish uchun davlat va xususiy sektordagi vakolatni suiiste mol gilish tushuniladi".

"Korrupsiya" juda keng tushuncha bo'lib, u o'zida bir gancha hatti-harakatlarni gamrab oladi va ularning ayrimlari gonuniy, ayrimalari nogonuniy hisoblanadi. Tadqiqotlar natijasi "korrupsiya" tushunchasining 50 dan ortiq tarif-lari mavjudligini ko'rsatdi. Korrupsiya tushunchasi keng va turli ko'rinishdagi harakatlarni qamrab olgani sababli mazkur tushunchaga tarif berishda turlicha yondashuv va tortishu vlar mavjud. Oliy ta'lim sohasida "korrupsiya" tushunchasi umumiy xususiyatlarni o'z ichiga olish bilan birga maxsus sohaga oid xususiyatlarini ham gamrab oladi.

Oliy ta'lim sohasida "korrupsiya" tushunchasiga dastlabki ilmiy yo' nalistdagi tarifni tadqiqotchi olim Stephen Heyneman bergan bo lib, uning fikriga ko'ra, oliy ta limda korrupsiya shasiy va moddiy manfaat uchun vakolatni suiste mol qilish hisoblanadi. U ta'limni eng muxim davlat boyliklaridan biri sifatida baholab, ushbu sohadagi korrupsiya moddiy manfaatdorlik bilan birga shaxsiy manfaatni (nomoddiy) ham qamrab olishiga alohida urg'u bergan. Xalgaro oliy ta'lim markazi tadqiqotchisi E. Denisova oliy ta'lim sohasidagi "korrupsiya" tushunchasiga "akademik halollikni mavjud emasligini" deb tarif bergan. Uning fikricha korrupsiya tushunchasi zamon bilan bir meyorda o' zgarib boradi. Misol uchun, o'rta aslarda Yevropa universitetlarida talabalarni o' qituvchilar va universitet mansabdorlariga odatiy to lovlar berishgan bolsa, o'tgan asrning boshlarida Germaniyada plagiat tushunchasiga "faqat ilmiy muammo" sifatida garalgan. Oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklar boshqa sohadagi subyektlari, huquqbuzarlik motivi va maqsadi garab farq giladi. Biroq, ushbu farqlovchi omillarning barchasi bir vaqtda namoyon bolgan ijtimoiy munosabatlar bo lishi lozim.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, oliy ta'lim sohasidagi "korrupsiya" umumiy "korrupsiya" tarkibiga kiruvchi korrupsiyaviy huquqbuzarlik turlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot olib borish jarayonlarida "korrupsiya", "oliy ta'lim sohasida korrupsiya" tushunchalariga oid zarur tushunchalarni aniqlashtirib olish ilmiy jarayonda nazariy jihatlarga nisbatan to'g'ri yondashuvni ta;minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. SH.M.Mirziyoyev, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza, 2018 yil 7 dekabr.
2. SH.M.Mirziyoyev, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga yo'llagan murojaatnomasi, 2020 bo'yicha Respublika Idoralararo komissiyaning yig'ilish bayoni, "Oliy ta'lim sohasida korrupsiyaga qarshi kurashish va qonuniylikni ta'minlashga doir masalalar" - 2019 yil 18 yanvar.
3. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlar malumotlari milliy bazasi, 2019 y.,
4. Osipian A. "Glossary of Higher Education Corruption with Explanations", 2009, p - 26.
5. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлар маълумотлари миллий базаси, 2019 й., 3/19/542/3177-сон. URL: <https://lex.uz/docs/3088008>.
6. БМТнинг 2003 йил 31 октябрдаги "Коррупцияга қарши курашиш тўғрисидаги конвенция". Нью-Йорк, 2004 йил. URL: <https://lex.uz/docs/1461327>.

СИЁСИЙ МАДАНИЯТНИНГ ЮКСАКЛИГИ – ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ТАЛАБИ

Рустам Бойматов, Қарши Давлат университети фалсафа ва социология кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Муаллиф ушбу мақолада демократик жамият қуришда муҳим аҳамият касб этадиган шахс сиёсий маданиятининг шаклланиши жараёни тўғрисида фикр юритган. Сиёсий маданият эса ўз навбатида, шахс сиёсий етуклигини кўрсатувчи муҳим мезон эканлиги атрофлича таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: демократик жамият, сиёсий маданият, ҳокимиятлар бўлиниши, сиёсий ижтимоийлашув, сиёсий фаолият, сиёсий етуклик.

Аннотация: В данной статье автор рассматривает процесс формирование политической культуры личности, играющей важную роль в построении демократического общества. Политическая культура, в свою очередь, анализируется как важный критерий определения политической зрелости человека.

Ключевые слова: демократическое общество, политическая культура, разделение властей, политическая социализация, политическая активность, политическая зрелость.

Annotation: In this article, the author considers the process of formation of the political culture of the individual, which plays an important role in building a democratic society. Political culture, is analyzed in detail as an important criterion for determining a person's political maturity.

Key words: democratic society, political culture, separation of powers, political socialization, political activity, political maturity.

Мамлакатимизда демократик ислохотлар изчиллик билан давом эттирилмоқда. Жамият ҳаётининг барча соҳаларида улкан ўзгаришларнинг гувоҳи бўлиб турибмиз. Айниқса сиёсий-ижтимоий ҳаётдаги эркинлик туфайли фуқароларининг сиёсий фаоллиги тобора ошиб бормоқда. Буни уларнинг ижтимоий-сиёсий воқеа-ҳодисларга, ўзгариш ва янгиланишларга нисбатан ўз фикр-мулоҳазаларини эмин-эркин билдира олишаётганлиги ҳам яққол кўрсатиб турибди. Зеро, эркин фикрлаш ва ўз фикрини очиқ-ойдин баён қила олиш демократиянинг асосий талабларидан биридир. Демократик жамият қуруни мақсад қилган ҳар қандай жамият ва унинг аъзолари ана шу талабга жавоб беришлари керак. Юртимизда “Янги Ўзбекистон” пойдеворини барпо этиш, мамлакатимизни янги ривожланиш босқичига кўтариш стратегик вазифа сифатида белгиланган экан, бунда, аввало, жамият ҳар бир аъзосининг дунёқараши янгиланиши керак. Зеро, президентимиз таъкидлаганидек, “Янги, демократик жамият барпо этиш, келажак пойдевориини қуриш, ҳеч шубҳасиз, ҳар биримиздан қатъиятли ва омилкор бўлишни, янгича фикр юритиш, янгича ишлашни талаб этмоқда”[1:9].

Маълумки, демократик жамият барпо этиш учун аввало, ҳокимиятлар бўлиниши, сайловларнинг ҳаққоний ўтиши, инсонпарвар қонунлар қабул қилиниши ва барча соҳаларда қонун устуворлигига эришиш, оммавий ахборот воситаларининг эркин фаолият кўрсатиши, фуқаролик жамияти институтлари фаолиятига тўсқинликлар бўлмаслиги каби объектив шарт-шароитлар қанчалик муҳим аҳамият касб этсада, бу жараёнда субъектив омиллар, яъни фуқароларнинг сиёсий фаоллиги, принципааллиги, қатъияти, уларда сиёсий онг ва маданиятининг шаклланганлиги ҳам жуда муҳимдир. Бошқача айтганда, сиёсий жараёнларнинг фаол иштирокчиси бўлиши учун шахс сиёсий ижтимоийлашиши – сиёсий тасаввурлари, мўлжаллари ва

установкаларининг шаклланиши, сиёсий фаолият кўникмасининг ҳосил бўлиши, пировардида, сиёсий маданиятининг юксалиши лозимдир.

Сиёсий маданият – кўрқиррали, мураккаб ҳодиса бўлиб, турли ижтимоий ва сиёсий жараёнларнинг мақсад-моҳиятини, уларнинг пировард натижаларини фуқароларнинг сиёсий маданият даражаси белгилайди. Одамлар сиёсий маданиятига монанд равишда ички ва ташқи сиёсий ҳодисаларини идрок этади, ташкилотлар фаолиятига, сиёсий система ва режимларга, ҳукмрон гуруҳ ва алоҳида сиёсий йўлбошчиларга баҳо беради, жамият ҳаётининг сиёсий соҳасида ўз ўрнини аниқлай олади.

Шунингдек, сиёсий ислохотларнинг самарадорлиги, қабул қилинаётган сиёсий қарорларнинг англаб етилиши ва амалиётга жорий этилиши ҳам жамият аъзоларининг сиёсий маданиятига боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқилган сиёсий йўналишни аҳоли қанчалик англаб қабул қилади; унга ички ишонч билан қарайдими ёки мажбурият остидами; унда умид қилган нарсасини кўрадими ёки умуман бефарқ бўладими ва ҳаттоки душманлик кўзи билан қараб пассив ёки актив қаршилик кўрсатадими; буларнинг бари сиёсий маданият даражаси ва ҳолатига боғлиқ.

Гарчи “Сиёсий маданият” термини XVIII асрда немис файласуфи Иоганн Гердер томонидан илмий муомалага киритилган бўлсада, аслида эса сиёсий маданият феномени Платонь, Аристотель Платон, Аристотель, Макиавелли, Монтескье, Маркс, Спенсер, Вебер ва бошқа мутафаккирлар асарларида ҳам таҳлил қилинган. Ҳозирги фалсафа ва маданиятшунослигида “сиёсий маданият” тушунчасининг моҳияти кенг ўрганилган бўлиб, унинг қирқдан ортиқ таърифи мавжуд.

Турли-туман қарашлардан шундай хулосага келиш мумкинки, шахс ва давлат муносабатларининг энг муҳим жиҳатлари сиёсий маданиятда ўз ифодасини топади. Шунингдек, сиёсий маданият назарияси бўйича олиб борилган тадқиқотлар бир қатор муаммолар моҳиятига ойдинлик киритилишига ёрдам берди. Масалан, нима учун давлат ҳокимиятининг бир хил шаклдаги институтлари турли мамлакатларда турлича тарзда намоён бўлади, каби саволларга жавоб берилди. Бунда турлича кадриятлар, урф-одатлар, инсонлар менталитети ва бошқа жиҳатлар муҳим роль ўйнаши атрофлича тадқиқ қилинди. “Сиёсий маданият феноменида миллий менталитет,

шакланган стереотиплар, мифлар, биологик ва географик омиллар муҳим роль ўйнайди”[2:92].

Сиёсий маданиятнинг юксалишида сиёсий билимлар муҳим аҳамият касб этиб, шу орқали шахс ҳокимият ва сиёсат, давлат тузилиши ҳамда уни бошқаришда иштирок этишнинг шакллари ва усулларида воқиф бўлади. Сиёсий билимлар сиёсий фаолиятида қўлланилганда эса инсонда турли фактларни солиштириш, унга баҳо бериш, хулоса чиқаришмалакаси ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, сиёсий билимлар ҳажми, сиёсий билимлардан фойдалана олиш малакаси, жамият сиёсий ҳаётига иштирок этиш эҳтиёжи, сиёсий ва фуқаролик мажбуриятларини англаши, жамият сиёсий институтлари, уларнинг иш принципларида хабардорлиги кабилар шахснинг сиёсий маданиятининг шакланганлиги даражасини кўрсатувчи мезонлардир.

Шахснинг сиёсат субъекти сифатидаги моҳиятини унинг сиёсий ижтимоийлашув ва сиёсий маданиятга мос равишдаги сиёсий фаолияти ташкил этади. Сиёсий фаолият шахснинг жамият сиёсий ҳаётининг турли жабҳаларидаги иштирокидир. Сиёсий фаолият шахснинг ўзини ҳар жиҳатдан намоён қилиш имкониятидир. Демократик жамиятдагина ўз истаклари, мақсадлари, манфаатларини эркин ифодалай олиши, ўз қобилиятларини тўла рўёбга чиқара олиши мумкин. Аммо ният холис бўлса, албатта. Зеро, бузғунчи мақсаддаги сиёсий хатти-ҳаракатлар ҳамдоимо учраб туради.

Сиёсий фаоллик – шахснинг сиёсий ҳаётдаги мақсадга мувофиқ фаолиятидир. Шахс сиёсий фаоллигининг пировард мақсади инсон имкониятларини рўёбга чиқариш ёрдамида унинг ижтимоий мавқеини, фаровонлигини янада яхшилаш, эркинликлари доирасини кенгайтириш, қадр-қимматини ошириш, жамиятни демократлаштиришдан иборат[3:52].

Жамиятда сиёсий фаоллик турли хил кўринишларда намоён бўлади. Маълумки, турли кишилар сиёсатга турлича даражада иштирок этишади: баъзилар фақат газета ўқийди, айримлар сайловларда қатнашади, бошқалар эса қизғин сиёсий фаолият олиб боради. Сиёсий фаоллик орқали фуқаролар сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнига таъсир кўрсатишга ҳаракат қилишади. Айниқса шахс сиёсий фаоллиги мамлакат ижтимоий тараққиёти учун аҳамиятли бўлган ҳужжатлар муҳокамасида, жамоат ташкилотлари фаолиятида, турли даражадаги сайловлар жараёнида яққол намоён бўлади. Шу боис

сиёсий фаоллик жамият тараққиёти даражасини ҳам кўрсатувчи мезондир. Жамият аъзолари сиёсий фаоллик кўрсатмас экан, мамлакатда амалга оширилаётган ижтимоий ислохотлар ҳам кутилган натижаларни бермайди. Шу боис, Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаганларидек: Шу боис, “Биз бугун, демократик ўзгаришлар даврида мамлакатимизнинг сиёсий, ижтимоий ҳаётида бевосита ва фаол иштирок этиш истагида бўлган фуқароларимизнинг салоҳияти тўла намоён бўлишини таъминлашимиз лозим”[4].

Шахс сиёсий фаоллиги ҳамда ушбу фаолиятнинг самарадорлиги унинг сиёсий етуклигига боғлиқ. Ғоявий-сиёсий идеаллар, сиёсий эътиқод ва қарашлар, сиёсий принцип ва нормаларбирлашиб шахс сиёсий етуклигини вужудга келтиради. Шахс сиёсий етуклиги унинг жамиятга, ижтимоий тузумга бўлган онгли муносабатида ўз ифодасини топади. Шахснинг сиёсий етуклиги унинг ҳаётий позициясида, яъни унинг амалий фаолиятида, сўз билан иш бирлигиданамоён бўлади.

Шундай қилиб, сиёсий маданият шахс сиёсий етуклигининг энг асосий мезонидир ва у сиёсий фаолият ва сиёсий онгнинг барқарор жиҳатларини ифодалайди. Сиёсий ислохотлар туфайли сўнги йилларда фуқароларимиз ижтимоий-сиёсий фаоллиги ошиб, юртимизда ва жаҳонда содир бўлаётган сиёсий воқеаларни эркин шарҳлайдиган, ўз фикрларини эркин ифодалайдиганлар салмоғи тобора ортиб бормоқда. Бу эса уларнинг сиёсий маданиятининг юксалаётганлигидан далолат беради. Сиёсий жиҳатдан маданиятли бўлиш жамиятнинг онгли ва фаол фуқароси бўлиш демакдир. Бундай фуқаролар сони қанчалик кўп бўлса сиёсий ислохотлар самараси ҳам шунчалик юқори бўлиши, шубҳасиз.

Адабиётлар рўйхати:

1. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент. 2021 й. 9-бет.
2. Л.Ф. Усикова. Политическая культура. ВЕСТНИК МГГУ им. М.А. Шолохова. 2010 №1, стр 92.
3. Расулов Х. Сиёсий фаоллик. Жамият ва бошқарув.- 2002.- №3.- 53 б.
4. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Консти-туцияси қабул қилинганлигининг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасидан. “Халқ сўзи”, 2017 йил, 8 декабрь.

YOSHLARNI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDA MA'NAVIY TRANSFORMATSIYALASHUV

Bozorov Suxrob Komilovich

Termiz davlat pedagogika instituti Falsafa, ma'naviyat asoslari va
huquq ta'limi kafedrası tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ma'naviy transformatsiyalashuv jarayonidan samarali foydalanish mexanizmlari tahlil etilgan. Maqolada yoshlarning ma'naviy va axloqiy rivojlanishi, ularda vatanparvarlik, milliy qadriyatlar va mas'uliyat hissini shakllantirish maqsadida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar muhokama qilinadi. Ta'lim tizimi, oila, jamiyat va davlat siyosatining o'ri alohida ta'kidlanadi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar va zamonaviy axborot texnologiyalarining yoshlarning ma'naviyatiga ta'siri ham ko'rib chiqiladi. Maqola yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ma'naviy transformatsiyalashuv jarayonining ahamiyatini va samarali mexanizmlarini o'rganishga qaratilgan.

Tayanch so'zlar: Vatanparvarlik, yoshlar tarbiyasi, ma'naviy transformatsiya, milliy qadriyatlar, ta'lim tizimi, oila va jamiyat roli, Ijtimoiy tarmoqlar, axloqiy qadriyatlar, yoshlar siyosati, ma'naviyat yuksalishi.

Bugungi kunda yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash masalasi har bir davlatning ma'naviy va ijtimoiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, O'zbekistonning mustaqillik yillarida, yoshlarning jamiyatda faol ishtirokini ta'minlash, ularni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Vatanparvarlikni shakllantirishda ma'naviy transformatsiya jarayonidan samarali foydalanish yoshlarni o'z Vataniga bo'lgan muhabbatini kuchaytirish, ijtimoiy mas'uliyatni oshirish va ularning shaxsiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Ma'naviy transformatsiya jarayoni yoshlarning dunyoqarashi, ma'naviy-axloqiy qadriyatlari, milliy g'ururi va mas'uliyat hissini shakllantiradi. Shu sababli, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ta'lim tizimi, oila, jamiyat va davlat siyosatining integratsiyalashgan hamkorligi zarur. Quyida biz ushbu xodisaning qismlarga bo'lib tahlil qilamiz:

1. Ma'naviy transformatsiya jarayonining mohiyati

Ma'naviy transformatsiya – bu shaxsning ma'naviy va axloqiy jihatdan rivojlanishi, uning dunyoqarashi va hayotga bo'lgan yondoshuvini

o'zgartirish jarayonidir. Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ma'naviy transformatsiya jarayoni, ularning milliy qadriyatlar va tarixiy merosga bo'lgan hurmatini shakllantiradi. Bu jarayon ta'lim tizimi va axloqiy qadriyatlar orqali amalga oshiriladi [1].

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning asosiy omili bu – ularda o'z Vatani, millati, tili va dini haqida mustahkam bilimlarni shakllantirishdir. Ma'naviy transformatsiya orqali yoshlar milliy g'urur, tarixiy xotira va Vataniga bo'lgan muhabbatni chuqur anglashadi. Bu jarayon faqatgina ta'lim tizimida emas, balki ijtimoiy hayotda ham amalga oshirilishi kerak.

2. Ta'lim tizimida vatanparvarlikni shakllantirish

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ta'lim tizimi muhim rol o'ynaydi. Maktabda va oliy ta'lim muassasalarida milliy qadriyatlar, tarix, madaniyat va vatanparvarlikka oid darslar tashkil etilishi kerak. Maktablarda tashkil etiladigan tadbirlar, tadqiqotlar va ilmiy-amaliy konferensiyalar orqali yoshlar o'z Vataniga bo'lgan muhabbatini yanada kuchaytirishlari mumkin [2].

Ta'lim tizimida milliy qadriyatlar asosida tashkil etiladigan kurslar va darslar yoshlarni nafaqat vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga, balki ularning ijtimoiy mas'uliyatini ham oshiradi. Bu o'quv jarayonlari yoshlarni jamiyatda faol fuqarolar sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, o'qituvchilar va professorlar o'zlarini rol model sifatida yoshlar uchun o'rnak bo'lishi zarur.

3. Oila va jamiyatning yoshlar tarbiyasidagi roli

Oila va jamiyat yoshlarning ma'naviy va axloqiy tarbiyasida asosiy o'rin tutadi. Oilada ota-onalar yoshlarni vatanparvarlik va milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashlari, ularning O'zbekiston tarixi va madaniyati bilan tanishtirishlari kerak. Jamiyatda esa yoshlar o'zlarini faol fuqarolar sifatida his qilishlari va o'z Vataniga foydali bo'lishlari zarur [3].

4. Ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri

Zamonaviy axborot texnologiyalari, jumladan, internet va ijtimoiy tarmoqlar yoshlarning ma'naviyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy tarmoqlarda vatanparvarlikni targ'ib qilish, yoshlarni ijtimoiy mas'uliyatga undash va milliy qadriyatlarni saqlash muhimdir. Shuningdek, internetda salbiy axborotlarning tarqalishi yoshlarning ma'naviy rivojlanishiga zarar yetkazishi mumkin, shuning uchun bu jarayonni boshqarish zarur [4].

Ijtimoiy tarmoqlar yoshlarning fikrlarini erkin ifoda etishlariga imkoniyat yaratadi, ammo ular o'zlarini ifodalashda hurmat va ma'naviy qadriyatlarni

saqlashlari lozim. Bu jarayonni boshqarish uchun yoshlar o'rtasida axloqiy va ma'naviy me'yorlar targ'ib qilinishi zarur.

5. Davlat siyosati va yoshlar dasturlari

Davlat tomonidan amalga oshirilayotgan yoshlar siyosati va dasturlar yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim omil hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining yoshlar siyosatiga oid qonunlar, turli yoshlar festivallari, konkurslar va boshqa tashkiliy tadbirlar yoshlarni o'z Vataniga bo'lgan muhabbatini yanada mustahkamlashga yordam beradi [5].

Bu dasturlar yoshlarning faol fuqarolar sifatida shakllanishiga yordam beradi va ular milliy qadriyatlarni saqlashga intilishadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ma'naviy transformatsiyalashuv jarayonidan samarali foydalanish muhimdir. Ta'lim tizimi, oila, jamiyat va davlat siyosati o'rtasidagi hamkorlik yoshlarni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashga yordam beradi. Ijtimoiy tarmoqlar va zamonaviy texnologiyalarni to'g'ri boshqarish, yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda salbiy ta'sirlarni kamaytiradi. Ma'naviy transformatsiya jarayonidan samarali foydalanish, yoshlarning vatanparvarlik, mas'uliyat va axloqiy qadriyatlar asosida shakllanishiga yordam beradi va jamiyatni ijtimoiy barqarorlikka olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Yangi nashr. O'zbekiston 2023 yil.
2. Mirziyoyev Sh. Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishga doir qarorlar va tashabbuslar. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari. (2020)
3. Karimov I. O'zbekiston: Milliy istiqlol va mafkuraviy tiklanish. Tashkent: O'zbekiston. (1996).
4. Fitrat A. (2005). Ma'naviyat va madaniyat. Tashkent: O'zbekiston Yozuvchilar Uyi.
5. Murodov Z. (2015). Yoshlar va milliy qadriyatlar. Tashkent: O'zbekiston.
6. "Mediata'lim va yoshlar tarbiyasi" – O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, 2020.
7. "Mediata'limning yoshlar shaxsiyatiga ta'siri" – Sh. X. To'xtasinova, Tashkent, 2018.
8. "Falsafiy tafakkur va yoshlar: Mediata'limning roli" – S. A. Mirzaev, 2022.

9. "Ommaviy axborot vositalari va yoshlarning dunyoqarashi" – G. S. Azimov, 2021.

10. I.Davronov "Jamiyatda diniy radikalizmning tarixi va rivojlanishi". Toshkent 2020 yil: O'zbekiston Respublikasi Ijtimoiy Fanlar Akademiyasi.

OTALAR PSIXOLOGIYASI: OTA VA BOLA MUNOSABATLARINING PSIXOLOGIK TOMONLARI

Babayeva Nazira Asatullayevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi o'qituvchisi

Annotasiya: Maqolada ota bu kim. "Otalar psixologiyasi" atamasi, ota o'z roli va majburiyatlarini qanday qabul qilishi, zamonaviy otaning roli. Ota-bola o'rtasidagi munosabat. Otaning ma'suliyati. Otaning bolaning psixologik rivojlanishidagi o'rni.

Kalit so'zlar: Ota, zamonaviy ota, "otalar psixologiyasi" atamasi, Ota-bola o'rtasidagi munosabat. Otaning ma'suliyati.

Аннотация: Кто отец в статье? Понятие «психология отцов», то, как отец воспринимает свою роль и обязанности, роль современного отца. Отношения между родителями и детьми. Ответственность отца. Роль отца в психологическом развитии ребенка.

Ключевые слова: Отец, современный отец, термин «психология отцов», взаимоотношения отца и ребенка. Ответственность отца.

Abstract: Who is the father in the article? The term "psychology of fathers", how the father perceives his role and responsibilities, the role of the modern father. The relationship between parents and children. Father's responsibility. The role of the father in the child's psychological development.

Keywords: Father, modern father, the term "psychology of fathers", the relationship between father and child. Father's responsibility.

Kirish. Ota va bola o'rtasidagi munosabatlar inson hayotidagi eng muhim aloqalardan biridir. Bu munosabatlarning psixologik jihatlari juda chuqur, chunki otaning ta'siri bolaning rivojlanishiga, shaxsiyatining shakllanishiga va dunyoqarashining belgilanishiga katta rol o'ynaydi. "Otalar psixologiyasi" deganda, otaning o'z farzandi bilan o'zaro munosabatlaridagi psixologik jarayonlar, ularning o'zaro ta'siri va ota-ona rolining bolaga ta'siri tushuniladi. Ota va bola o'rtasidagi munosabatlar ko'plab omillarga bog'liq. Ularning aloqalari ko'pincha onaning va bolaning

ehtiyojlaridan kelib chiqib, shakllanadi. Biroq, otaning roli alohida ahamiyatga ega, chunki u bolaga ta'sir qilishning o'ziga xos usullariga ega. Ota, odatda, bolaning hayotiga turli xil qo'llab-quvvatlashlar bilan kiradi. U bolaning mustaqil bo'lishiga, qarorlar qabul qilishiga va o'zini tuta olishiga yordam beradi. Bu esa bolaga o'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi va ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga asos yaratadi. Ota bolaga shaxsiyat shakllanishida nafaqat jismoniy, balki emotsional jihatdan ham ta'sir ko'rsatadi. Ota va bola o'rtasidagi salbiy yoki ijobiy tajribalar, bolada o'zini qadrlash, hayotga munosabat va stressga qanday qarashni shakllantiradi.

Asosiy qism. Ota o'z roli va majburiyatlarini qanday qabul qiladi? Ota, ko'pincha oilaning boshqaruvchisi sifatida qabul qilinsa ham, uning roli juda murakkab. Ota bolaga doimiy ravishda yordam berishi, uni qo'llab-quvvatlashi va tarbiyalashi kerak. Biroq, otaning psixologik holati va o'z roliga bo'lgan munosabati uning bolaga ta'sirini belgilaydi. Ota bolaga o'zgacha tarzda munosabatda bo'lishi mumkin: ba'zi otalar bolaga ko'proq hurmat bilan yondashadi va uni boshqarishga harakat qilishadi, boshqalari esa bolaning rivojlanishiga nisbatan boshqacha yondashuvni tanlaydilar. Ota bolaga mehr-muhabbat, sabr-toqat va hissiy qo'llab-quvvatlashni taqdim etishi kerak, shunda bola hayotga yanada ijobiyroq munosabatda bo'ladi.

Otaning ta'siri va uning bola rivojlanishiga bo'lgan o'rne. Ota bolaga nafaqat tarbiya berishda, balki uning psixologik rivojlanishida ham katta rol o'ynaydi. Otaning bolaga bo'lgan yondashuvi uning o'zini qadrlashiga, boshqalar bilan munosabatlariga va o'zini jamiyatda qanday tutishiga ta'sir qiladi. Otaning ishtirok etishi va bolaning tarbiyasidagi roli muhim, chunki bu bolada o'zini boshqarish va o'ziga ishonch hosil qilish qobiliyatini shakllantiradi. Ota farzandini faqat material jihatdan ta'minlab qolmasdan, u bilan muloqot qilib, uning fikrlarini tinglab, unga turli masalalarda maslahat berib, unga kuchli hissiy qo'llab-quvvatlashni taqdim etishi kerak. Bunday ota-bola aloqalari bola uchun mustahkam psixologik asos yaratadi.

Zamonaviy otaning roli. Bugungi kunda otaning roli yanada o'zgarib bormoqda. Hozirgi vaqtda ko'plab otalar, oilada faqat moddiy yordamchi bo'lib qolmasdan, bolalarning tarbiyasiga faol ishtirok etishga harakat qilmoqdalar. Bunday yondashuv bolaning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, chunki ota faqat tarbiyachi emas, balki his-tuyg'ularni boshqarish, ijtimoiy ko'nikmalarni o'rgatish va muammolarni hal qilishda muhim o'rin tutadi. Bugungi kunda ota-ona munosabatlarining yangi paradigmasi shakllanmoqda. O'tmishdagi ota, ko'pincha oilaning moddiy

farovonligini ta'minlaydigan va tarbiyaviy mas'uliyatni onaga yuklaydigan shaxs sifatida qaralgan bo'lsa, hozirgi kunda ota bolaga ko'proq emotsional va psixologik qo'llab-quvvatlashni taqdim etishga harakat qilmoqda.

Zamonaviy otalar ko'proq vaqtlarini bolalari bilan o'tkazishga, ularning ehtiyojlarini tushunishga va shaxsiy rivojlanishiga yordam berishga qaratmoqdalar. Bu esa bolaning o'zini qadrlashini oshiradi va ularning jamiyatda mustahkam o'rin topishlariga yordam beradi. Shuningdek, otaning bolasi bilan bog'lanishi va u bilan sifatli vaqt o'tkazishi bolaning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun asosiy omil bo'lishi mumkin. Zamonaviy psixologiya otaning bolaga nisbatan yangi yondashuvlarini o'rganib, ularning farzandlarini tarbiyalashda faqat material jihatdan emas, balki emotsional va psixologik jihatdan ham qo'llab-quvvatlash muhimligini ta'kidlamokda. Shuningdek, ota va ona o'rtasidagi birgalikdagi muloqot va farzandga birgalikda tarbiya berish, uning psixologik holatini mustahkamlashga yordam beradi.

Ota-ona bolaning shaxsiyati va jismoniy, emotsional rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Xususan, otaning roli bolaning hayotida o'ziga xos o'rin tutadi, chunki otaning bolaga bo'lgan ta'siri nafaqat uning tarbiyasi, balki uning dunyoqarashini, o'ziga bo'lgan ishonchini va shaxsiyatini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Ota-ona munosabatlari, uning bola bilan aloqalari, otaning o'z farzandiga nisbatan psixologik yondashuvi bolaning kelajakda qanday shaxs bo'lib shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ota-bola o'rtasidagi munosabatlarning psixologik tarkibi juda murakkabdir. Ko'plab psixologlar bu munosabatlarni ikki yo'nalishda tadqiq qilishgan: otaning bolaga ta'siri va bolada otaga bo'lgan munosabat. Ularning har biri bolaning shaxsiyati va o'zgalar bilan munosabatlarini shakllantiradi. Ota, odatda, bolaga modiy yordam va himoya taklif etadi. Biroq, ota faqat moliyaviy yoki jismoniy qo'llab-quvvatlovchi sifatida emas, balki psixologik va emotsional qo'llab-quvvatlashni ham taqdim etadi. Otaning bolaga bo'lgan yondashuvi uning shaxsiyatining rivojlanishida katta rol o'ynaydi. Masalan, otaning mehribonligi, sabr-toqati, bolaga bo'lgan ishonchi bolaning o'zini hurmat qilishi va jamiyatda o'z o'rnini topishi uchun muhimdir.

Otalar bolaga birinchi navbatda "mas'uliyat" va "haddan oshmaslik" kabi ijtimoiy qoidalarni o'rgatadilar. Bu fazilatlar bolaning jamiyatda o'zining o'rnini va o'ziga bo'lgan ishonchini rivojlantiradi. Shuningdek, ota va bola o'rtasidagi aloqalar bolaning o'zida to'g'ri qarorlar qabul qilish va

boshqaruvning asosiy ko'nikmalarini shakllantiradi. Psixologik nuqtai nazardan, otaning bolaga bo'lgan munosabati uning emotsional holatiga bevosita ta'sir qiladi. Boshqa so'z bilan aytganda, agar ota bolaga kuchli e'tibor va mehr ko'rsatmasa, bola o'zini kerakli darajada qadrlamaydi va o'zini jamiyatda topishda qiynaladi. Agar ota bolani faqat jismoniy yordam beruvchi sifatida qarasa, unda bola emotsional jihatdan etishmayotganini sezadi va bu uning kelajakdagi ijtimoiy muammolariga olib kelishi mumkin. Shuning uchun otaning bolaga ta'siri ikki asosiy komponentga bo'linadi: emotsional qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy tarbiya.

Otaning bolaning psixologik rivojlanishidagi o'rni. Ota va bolaning aloqalari nafaqat tarbiya bilan bog'liq, balki bolaning psixologik rivojlanishida ham muhim ahamiyatga ega. Otaning bola bilan muloqoti bolaning dunyoqarashini shakllantiradi, uning o'zini qanday tutishini belgilaydi va ijtimoiy munosabatlarni qanday qurishini ta'minlaydi. Ota, ba'zida bolaning o'zini anglashiga va shaxsiyatini shakllantirishiga yordam beradigan birinchi model hisoblanadi. Masalan, otaning turmush o'rtog'i bilan bo'lgan munosabatlari, bolaning o'zi katta bo'lganida oila qurish va oilaviy munosabatlarni qanday tushunishi va qanday olib borishi haqida muhim ma'lumot beradi. Bundan tashqari, otaning bolaga nisbatan turli hissiy yondashuvlari bolaning emotsional intellektini rivojlantiradi. Ota bolaning hissiyotlarini tushunishi, unga o'z fikrlarini ochiq aytishga yordam berishi, uning xatti-harakatlarini boshqarish va stressga qarshi kurashish ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin. Shuningdek, otaning bolaga nisbatan qat'iyatlilik va unga bo'lgan ishonchi bolaning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi, bu esa uning mustaqillik va o'zini o'zi boshqarish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Otalar psixologiyasining yana bir muhim aspekti bu ota-ona o'rtasidagi muvozanatni saqlashdir. O'zgarmaydigan bir haqiqat shundaki, bolaning psixologik rivojlanishida ota-ona birgalikda faoliyat yuritishi, o'zaro hamkorlikda bo'lishi kerak. Otaning hissiyati va intellektual ko'rsatkichlari bolaning shaxsiyatini shakllantirishda muhim bo'lsa, otaning tarbiya va ijtimoiy masalalarga yondashuvi bolaning dunyoqarashini va o'zini anglashini ta'minlaydi. Shu bilan birga, ota va ona o'rtasidagi munosabatlarning yomonlashishi yoki tarbiyaviy noto'g'ri yondashuvlar bolaning psixologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ota va ona o'rtasidagi muvozanatli va sog'lom aloqalar, bola uchun to'g'ri psixologik muhit yaratadi va uning hayotida muvaffaqiyatli rivojlanishiga asos bo'ladi.

Xulosa. Otalar psixologiyasi bolalar uchun faqat tarbiyaviy emas, balki psixologik barqarorlikni ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi. Ota-ona o'rtasidagi muvozanatli va sog'lom aloqalar, bola shaxsiyatining rivojlanishiga mustahkam asos yaratadi. Ota, farzandining hayotidagi faqat jismoniy emas, balki emotsional, psixologik va ijtimoiy o'sishiga ham ta'sir ko'rsatib, uning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga kuchli zamin yaratadi.

Otalar psixologiyasi bola shaxsiyatining rivojlanishi, o'zini anglash va ijtimoiy muhitda muvaffaqiyatli hayot kechirish uchun muhim psixologik faktor hisoblanadi. Ota bolaga faqat jismoniy yordamchi sifatida emas, balki psixologik qo'llab-quvvatlashni taqdim etadigan muhim shaxs sifatida namoyon bo'lishi kerak. Otaning bolaga nisbatan hissiy va ijtimoiy ta'siri uning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun poydevor yaratadi. Shuning uchun ota-bola munosabatlarini psixologik nuqtai nazardan chuqur o'rganish, ota rolini yanada yaxshilash va uning bolaga bo'lgan ta'sirini kuchaytirish zarurati mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar / Рекомендации / References:

1. Д.Ташмухамедова, Б. Умаров. "ОТА – ОИЛА УСТУНИ" "TASVIR NASHRIYOT UYI" Тошкент – 2019
2. ISROIL AMIRILLAYEV –O'zbekiston musulmonlari idorasi Samarqand viloyati vakili, Paxtachi tuman bosh imom-xatibi, "Ho'ja Ziyovuddin" jome masjidi imom-xatibi. 09.12.2019
3. Современный папа: какой он? Светлогорский районный исполнительный комитет. 18 октября 2022 г. 12:56
4. БАЗАРОВ В. ПРЕПОДАВАТЕЛЬ ВОСТОЧНО-ЕВРОПЕЙСКОГО ИНСТИТУТА ПСИХОАНАЛИЗА. 2024
5. Авдеева Н.Е. Роль матери и отца в развитии ребенка в раннем возрасте/ Дошкольное воспитание №3, 2005. С101-106. №5, 2005. С 110-117.
6. Клэр Э. Мужчина в роли отца / Мужчины: кризис маскулинности // Пер. с англ. Малахова А.О.
7. Коряков Л.И. Эволюция родительских образов в психоанализе // Психологический вестник Уральского государственного университета. 2002. вып. 3. С. 101-123.
8. Флейк-Хобсон К., Робинсон Б.Е., Скин П. Развитие ребенка и его отношений с окружающими. М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993.
9. Zamonaviy ota. U nimaga o'xshaydi? Qanday qilib yaxshi ota bo'lish mumkin? Buni iloji bormi? uz.drink-drink. 24.11.2022

OILADA GENDER TENGLIK, AYOLLARNING O‘RNI VA BUNING JAMIYATDAGI AHAMIYATI

G‘aybulloyeva Maftunabonu Mehridдин qizi

Buxoro Davlat Universiteti, Tarix va yuridik fakuteti Amaliy psixologiya yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada oila haqida, oilaning tuzilishi va oilada ayollarning o‘rni xususida fikrlar keltirib o‘tilgan. Shu bilan bir qatorda, gender tenglik haqidagi qarashlar ham bayon qilingan. Jamiyatda ayollarning o‘rni va roli haqida, yurtimizda xotin-qizlarga qaratilayotgan e‘tibor va yaratilayotgan shart-sharoitlar to‘g‘risidagi fikrlar ham mavjud.

Tayanch so‘zlar: Streetip, patriatizm, kodeks, assambleya, sammit, rezolyutsiya, qo‘mita, sanoat, gender tenglik.

“Oilada qon-qarindoshlik, qarindoshchilik (nikoh orqali) yoki birga istiqomat qilish orqali bog‘langan odamlardan iborat ijtimoiy guruhdir. Ko‘p jamiyatlarda oila bolalar ijtimoiylashuvi uchun asosiy institut vazifasini o‘taydi”¹.

Oila — nikoh yoki tug‘ishganlikka asoslangan kichik guruhdir. Oilaning eng asosiy ijtimoiy vazifalari inson zotini davom ettirish va bolalarni tarbiyalash, oila a‘zolarining turmush sharoitini yaxshilashdan iboratdir. Shu o‘rinda yurtimiz misolida oladigan bo‘lsak, davlatimiz oila masalalariga hamisha eng ustuvor davlat siyosati darajasida bajarilishi kerak bo‘lgan vazifa sifatida qarab kelmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 76-moddasiga quyidagicha kiritilgan: “Oila jamiyatning asosiy bo‘g‘inidir, hamda u jamiyat va davlat muhofazasidadir. Nikoh O‘zbekiston xalqining an‘naviy oilaviy qadriyatlariga, nikohlanuvchilarning ixtiyoriy roziligiga va teng huquqliligiga asoslanadi”².

Biz bilamizki, oilaviy qadriyatlarda doimo oila kattalari, ya‘ni ota-ona yosh avlodni har taraflama, ham moddiy, ham ma‘naviy jihatdan qo‘llab-quvvatlaydi. Oila yetakchisi obro‘si va ustunligiga ko‘ra tanlanib, oilaning barcha a‘zolari xatti-harakatlari uchun javobgar shaxs bo‘ladi va bu vazifani odatda ota o‘z zimmasiga oladi. Bu fikrlardan shunday

¹ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Oila>

² <https://lex.uz/docs/-6445145>

xulosaga kelinadiki, ko‘pincha oilada erkaklar ayollardan ustundir va shu kabi streotiplar bizning xalqimiz ongida singib qolgan.

Lekin oilada bimuncha erkaklarning o‘rni bo‘lgani kabi ayollarning ham zimmasiga yuklatilgan o‘z vazifalari mavjud. Erkaklar oilani moddiy jihatdan ta‘minlasa, ayollar oila a‘zolarini ma‘naviy jihatdan qo‘llab-quvvatlashni o‘z zimmasiga olishadi. Gender tengligi ikki xil jinsning asosan uyda va jamiyatda teng huquqlar va imkoniyatlarga ega bo‘lishiga asoslanadi.

Oilada gender tenglik tushunchasi juda muhim va dolzarb masaladir. Xotin- qizlarga ham erkaklarga ham teng imkoniyatlar yaratilishi shart. Lekin ayollar va erkaklar orasida bir muncha farq va tafovutlar mavjudligini unutmaslik zarur. Ayollardan erkaklar bajarishi kerak bo‘lgan ma‘lum bir ishlarni qilishini so‘rash ularni sevimli mashg‘ulotlaridan mahrum qilishi mumkin. Shunga ko‘ra ularning xohish va istaklarini doimo inobatga olish kerak.

Oilada ham huddi shunday, garchi patriatizm qarashlariga ko‘ra erkak boshqarsada, ayollarning xohish-irodasi ham hisobga olinishi zarur va ayni shu narsada biz gender tengligini ko‘ra olamiz. Ayollar ovqat pishirish, farroshlikdan tortib, suv va o‘tin olib kelishgacha, bolalar va qariyalarni parvarish qilishgacha bo‘lgan ishlarda erkaklarnikiga qaraganda kamida uch barobar ko‘p haq to‘lanmaydigan uy-ro‘zg‘or ishlari bilan shug‘ullanadi. Natijada minglab ayollar va qizlar maktabga borish, haq to‘lanadigan ish bilan shug‘ullanish yoki bo‘sh vaqtlarini mazmunli o‘tkazish uchun teng imkoniyatlardan mahrum bo‘lmoqda”¹

Lekin bugungi kunga kelib mamlakatlar ayollarning huquqlarini himoya qilish, shuningdek ularning iqtisodiy holatini yaxshilash uchun bir muncha qonunlar qabul qilmoqda, xususan, O‘zbekistonda ham ayollar huquqlarini ta‘minlash uchun talaygina qonunlar qabul qilingan. Misol uchun, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidagi ba‘zi moddalari, Oila kodeksidagi moddalarda aynan ayollar huquqlari aks etgan. Shu o‘rinda, oila kodeksining 10-moddasini keltiradigan bo‘lsak, u “Oilaviy huquqlarni amalga oshirish va oilaviy majburiyatlarni bajarish deb nomlangan va unda quyidagicha keltirilgan: “Fuqarolar oilaviy munosabatlardan kelib chiqadigan huquqlarini o‘z xohishlariga ko‘ra tasarruf etadilar.

¹ Gender equality starts at home: Five ways to drive change within the family. 2023

Oila a'zolarining o'z huquqlarini amalga oshirishlari hamda o'z majburiyatlarini bajarishlari oilaning boshqa a'zolari va o'zga shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini buzmasligi shart. Ya'ni ayollar va erkaklar o'z huquq va majburiyatlarini to'g'ri anglagan holda o'zaro hurmatga asoslangan munosabatlarni o'rnatishidir”¹

Gender tengligi masalasiga yuzlanadigan bo'lsak, avvalo, “Gender” so'zi inglizcha so'z bo'lib, zot so'zining tub ma'nosi va jinslar, jinslararo munosabatlarni anglatadigan tushunchadir. Gender tengligi bu erkaklar va ayollar o'rtasidagi teng huquqlilik, oila va jamiyatda erkaklar va ayollar o'rtasida teng huquqlarga erishish nazarda tutiladi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, gender tenglik bu patriarxal tizimdan keyingi ijtimoiy-jinsiy munosabatlarning keyingi bosqichidir. Gender tengligi tamoyili bu insonlarning shaxs sifatida paydo bo'lishiga to'sqinlik qiladigan barcha ijtimoiy siyosiy to'siqlarni o'rganish shuningdek, hayotning barcha sohalarida erkaklar va ayollar shaxsiyatini anglash uchun teng ijtimoiy va siyosiy imkoniyatlarni yaratishdan iborat.

Hozirgi kunga kelib mamlakatimizda xotin-qizlarning huquq va manfaatlarini, gender tengligini ta'minlash, oila, onalik va bolalikni himoya qilish, ayollar o'rtasida tadbirkorlikni rivojlantirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, mehnat va turmush sharoitlarini yaxshilash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 2015-yilda o'tkazilgan sammitida qabul qilingan 70-son rezolyutsiyasiga muvofiq 2030- yilgacha bo'lgan davrda rivojlanishning maqsad va vazifalarini amalga oshirish to'g'risida qarorlar qabul qilingan, shunga muvofiq O'zbekiston respublikasida ham ma'lum bir maqsad va vazifalar belgilab qo'yildi. Ushbu maqsad va vazifalarga muvofiq, 2030-yilga kelib barcha xotin-qizlarga nisbatan kamsitilishlarning har qanday shakliga barham berish, siyosiy va ijtimoiy hayotda qarorlar qabul qilishning barcha darajalarida, ayollarning to'liq ishtirokini va yetakchilik qilish uchun teng imkoniyatlarni ta'minlash bo'yicha fikrlarni o'z ichiga oladi.

O'zbekistonda bir qator qonun hujjatlari, jumladan, Prezidentimizning xotin-qizlar huquqlarini ta'minlash, xususan, gender tengligi va ayollarni zo'ravonlik zulmidan himoya qilish, tadbirkorlikni rivojlantirish to'g'risida qarorlari qabul qilingan. Fursatdan foydalanib,

¹ Gender equality starts at home: Five ways to drive change within the family. 2023

Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil iyun oyida Oliy Majlis Senatidagi nutqidan iqtibos keltirish o‘rinli bo‘ladi:

“Meni kishilarimizning ongida paydo bo‘lgan stereotip ko‘p o‘ylantiradi. Odatda, biz ayolni avvalambor ona, oila qo‘rg‘onining qo‘riqchisi sifatida hurmat qilamiz. Bu, shubhasiz, to‘g‘ri. Ammo bugun har bir ayol oddiy kuzatuvchi emas, balki mamlakatda amalga oshirilayotgan demokratik o‘zgarishlarning faol va tashabbuskor ishtirokchisi ham bo‘lishi kerak”¹

Shu kuni Prezidentimizning taklifiga binoan, mamlakat tarixida ilk bor Senat raisligiga ayol kishi – Tanzila Norboyeva saylandi. Ma’lumki, Norboyeva xonim O‘zbekiston Respublikasi Bosh vazirining o‘rinbosari, dastavval Xotin-qizlar qo‘mitasi raisi lavozimida faoliyat yuritgan, keyinchalik Prezidentimiz takliflaring kuchga kirishi natijasida O‘zbekiston Respublikasining dastlabki siyosiy xodimasi sifatida o‘z faoliyatini boshladi. Ushbu fikrlar va qarorlardan shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, O‘zbekistonda xotin qizlar uchun barcha shart-sharoitlar va imkoniyatlar yaratib berilgan. Ya’ni mamlakatimiz aholisining qariyb 50 foizini ayollar tashkil qilishini hisobga oladigan bo‘lsak, ularga qaratiladigan e’tibor ham shunga muvofiq ravishda yuksalib bormoqda. Misol tariqasida, o‘tgan yillarga nazar tashlaydigan bo‘lsak birgina 2019-yildayoq ayollarning sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar sohasidagi ulushi 82 foizdan ortig‘ini, ilm-fan, ta’lim-tarbiya, madaniyat va san’at sohalarida 72 foizni, qishloq xo‘jaligida 45 foizdan ortiqni, sanoatda esa 38 foizni tashkil qilgan va bu ko‘rsatkichlar bugunga qadar muttasil o‘sib kelmoqda.

Bu orqali respublikamizdagi ayollarning jamiyatdagi mavqei shunga mutanosib tarzda oshib borishiga erishildi. Jumladan, 2020-yilgi saylov natijalariga ko‘ra, Respublikamiz Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga saylangan 150 dan 48 nafari ya’ni 32 foizini xotin-qizlar tashkil etdi. Senatda va mahalliy kengashlarda esa, bu ko‘rsatkich 25 foizdan ortiqroqni tashkil etadi.

Aslini olganda, gender tushunchasi faqat ayollar manfaatlarini ifodalamaydi. Balki, har ikki jins vakillarining ham hayot sifatini oshirish uchun bir xil imkon berish kerakligini ilgari surgan. Aynan rivojlangan jamiyatning asosiy talablaridan biri bu erkak va ayol huquqlari tengligini ta’minlashdadir. Tarixga nazar tashlaydigan bo‘lsak, Suqrot, Arastu, Aflotun kabi olimlar eng yaxshi davlat sifatida jamiyatda tenglik va adolat

¹ <https://strategy.uz/index.php?news=745&%20lang=uz&lang=uz>

hukm surgan polisni nazarda tutishgan. Eng yaxshi qonunlar sifatida ham barcha tengligini kafolatlagan qonunlarni ilgari surganlar.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi kunga kelib O'zbekistonda ham boshqa davlatlar singari gender atamasiga ijobiy qarashlar shakllana boshladi. Buning yaqqol natijasi sifatida ayollar ham siyosiy jarayonlarda o'z faoliyatlarini boshlashdilar. Ayniqsa, xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risidagi qonunning ko'plab muhokamalardan so'ng qabul qilinishi muhim ahamiyat kasb etdi. Qonun oiladagi zo'ravonlik qurbonlariga yordam berish, jismoniy va psixologik yoki iqtisodiy jinoyatlar bo'yicha majburiy javobgarlikka tortish orqali ayollarni himoya qilish uchun asos vazifasini o'tadi. Shu bilan birga, ushbu yo'nalishda davomiy izchil ishlarni amalga oshirish talab etiladi. Qabul qilinayotgan chora-tadbirlar mamlakatning barcha hududlari va xotin-qizlarning barcha toifalarini qamrab olishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Oila>
2. <https://lex.uz/docs/-6445145>
3. Gender equality starts at home: Five ways to drive change within the family. 2023
4. <https://lex.uz/mact/-104720>
5. <https://strategy.uz/index.php?news=745&%20lang=uz&lang=uz>

AYOLLAR VA BOLALARNI OILAVIY ZO'RAVONLIKDAN HIMOYA QILISH: XALQARO VA MILLIY TAJRIBA

Axmadova Farangiz Akmal qizi

Buxoro davlat universiteti, Ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasida 1-kurs
10-1 IJTI-24 guruhi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ayollar va bolalarni oilaviy zo'ravonlikdan himoya qilish masalalari xalqaro va milliy tajribalar asosida tahlil qilingan. CEDAW, Istanbul Konvensiyasi kabi xalqaro hujjatlar hamda BMTning bola huquqlarini himoya qilishga qaratilgan konvensiyalari mazmuni ochib berilgan. Milliy qonunchilik doirasida 2019-yilda qabul qilingan "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi qonun va jinoyat kodeksiga kiritilgan yangiliklar tahlil qilingan. Oilaviy zo'ravonlikning latent xususiyatlari hamda himoya choralarining samaradorligi muhokama qilingan.

Tayanch soʻzlar: Oilaviy zoʻravonlik, ayollar huquqlari, bolalar huquqlari, xalqaro hujjatlar, CEDAW, Istanbul Konvensiyasi, BMT deklaratsiyalari, milliy qonunchilik, himoya orderi, psixologik yordam.

Oilaviy zoʻravonlik bugungi kunda nafaqat milliy, balki global muammo sifatida dolzarb masala boʻlib qolmoqda. Ayniqsa, ayollar va bolalar oilaviy zoʻravonlikdan eng koʻp aziyat chekadigan ijtimoiy guruhlar sifatida eʼtiborga olinmoqda. Ushbu muammoga qarshi kurashish va ularning huquqlarini himoya qilish xalqaro hamda milliy miqyosda turli yondashuvlarni talab qiladi.

Ayollar va bolalarni oilaviy zoʻravonlikdan himoya qilish xalqaro tajribada quyidagi qonun hujjatlarida oʻz aksini topgan. CEDAW (Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllariga barham berish toʻgʻrisidagi konvensiya). BMT tomonidan 1979-yilda qabul qilingan. Bu konvensiya davlatlarni ayollarga qarshi diskriminatsiya va zoʻravonlikka barham berishga chaqiradi. Istanbul Konvensiyasi (Yevropa Kengashi Konvensiyasi, 2011). Ayollar va oiladagi zoʻravonlikka qarshi kurash boʻyicha eng muhim xalqaro hujjat hisoblanadi. Konvensiya davlatlarni himoya, profilaktika va jazolash choralarini kuchaytirishga undaydi. BMTning 1993-yildagi "Ayollarga nisbatan zoʻravonlikka barham berish deklaratsiyasi". Ayollarga nisbatan zoʻravonlikni inson huquqlarining buzilishi sifatida tan oladi. Xalqaro Amnesty International va UN Women kabi tashkilotlarning tadqiqotlari. Ayollarni himoya qilish va zoʻravonlik holatlarining oldini olish boʻyicha maxsus dasturlar amalga oshirilmoqda.

Bolalarni oilaviy zoʻravonlikdan himoya qilish. Bola huquqlari toʻgʻrisidagi BMT Konvensiyasi (1989). BMT tomonidan qabul qilingan eng muhim hujjat boʻlib, bolalarning zoʻravonlik, kamsitish va boshqa zararli xatti-harakatlardan himoya qilinishini taʼminlashga qaratilgan. Konvensiyaning 19-moddasi davlatlarni oilaviy zoʻravonlikning oldini olish va jabrlangan bolalarga yordam koʻrsatishga majbur qiladi. BMTning "Bola huquqlari toʻgʻrisidagi Qoʻshimcha Protokollari". Xususan, qurol konflikti va bolalarni ekspluatatsiyadan himoya qilishga oid protokollar. YUNISEFning faoliyati. Bolalarni oilaviy zoʻravonlik va kamsitishdan himoya qilish dasturlarini amalga oshiradi. Bolalar uchun xavfsiz muhit yaratishga qaratilgan maxsus loyiha va kampaniyalar olib boriladi. BMTning 2030-yilga moʻljallangan Barqaror Taraqqiyot Maqsadlari (BTM). Zoʻravonlikka barham berish va bolalarni kamsitishdan himoya qilish maqsadlari aniq belgilangan.

Ushbu mavzuga doir milliy tajribada esa, “Xotin-qizlarni zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi qonun (2020-yil). Ushbu qonun ayollarga nisbatan zo‘ravonlikka qarshi kurashish va ularga zarur huquqiy himoya ko‘rsatishni nazarda tutadi. Oila kodeksi va Jinoyat kodeksi.Oiladagi zo‘ravonlik uchun javobgarlik belgilangan. Xotin-qizlar qo‘mitasi va boshqa nodavlat tashkilotlarning faoliyati.Ayollarga psixologik va huquqiy yordam ko‘rsatish bo‘yicha xizmatlar yo‘lga qo‘yilgan. Ichki ishlar organlari qoshida “Himoya orderi” mexanizmi.Bu mexanizm zo‘ravonlik qurbonlarini vaqtincha himoya qilishni nazarda tutadi.Shu bilan birga, Bola huquqlari to‘g‘risidagi qonun (2008-yil).Ushbu qonun bola huquqlarini himoya qilish, shuningdek, ularning ruhiy va jismoniy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash choralari belgilaydi. Oila kodeksi (Xususiy kafolatlar) Bolalarning xavfsiz va sog‘lom muhitda yashash huquqi ta‘minlanadi. Oilaviy nizolar paytida bolalarning manfaatlari birinchi o‘rinda ko‘rib chiqiladi. Ichki ishlar organlari va Xotin-qizlar qo‘mitasi qoshida bolalarni himoya qilish bo‘limlari.Bolalarni oilaviy zo‘ravonlikdan himoya qilishda ishtirok etuvchi davlat tuzilmalari faoliyat yuritadi. Bola himoyasi bo‘yicha muvofiqlashtiruvchi markazlar.Muammoli oilalar bolalari uchun psixologik, huquqiy va ijtimoiy yordam xizmatlari ko‘rsatib kelinmoqda. “Himoya orderi” mexanizmi. Oilaviy zo‘ravonlikdan jabrlangan bolalar uchun ham huquqiy himoya choralari ko‘zda tutilgan.

Mamlakatimizda 2019-yil 2-sentyabrda “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi 561-qonun qabul qilindi hamda 2023-yil 11-apreldagi 829-qonun bilan Jinoyat kodeksi “Oilaviy (maishiy)zo‘ravonlik”deb nomlanuvchi 126(1)-modda bilan to‘ldirilib,oilaviy zo‘ravonlik kriminalizatsiya qilindi.2023-yilda mazkur modda bo'yicha 203 kishi sudlanib,59 nafariga ozodlikdan mahrum etish jazosi,144 tasiga esa boshqa jazo chorasi qo‘llangan.Ta'kidlash lozimki,oilaviy zo'raonlik boshqa jinoyatlardan latentligi va ko'p uchrashi bilan ajralib turadi.Bu borada E.Z.Ilgamova ta'kidlaganidek,“Oilaviy zo‘ravonlik davomiyligi doimiy ravishda oshib boradigan jismoniy,og‘zaki,ruhiy va iqtisodiy zo‘ravonlik bo‘lib,nazorat qilish,qo‘rqitish,qo‘rquv hissini singdirish maqsadida sodir etiladi”.Shu bilan birga xorijiy mamlakatlarda ayollarni oilaviy zo‘ravonlikdan himoya qilish bo'yicha maxsus qonunlar ham qabul qilinganini qayd etish lozim.

Xususan, AQSHda “Ayollarga nisbatan zo‘ravonlikka qarshi kurashish to‘g‘risida”gi (1994-yil), Malayziyada “Oilaviy zo‘ravonlik

to'grisida"gi(1994), Buyuk Britaniyada "Oilaviy zo'ravonlik, ushbu sohadagi jinoyatlar va jabrlanuvchilar to'grisida"gi (2005), Sloveniyada "Oilada zo'ravonlikning oldini olish to'g'risida"gi (2008), Qozog'istonda "Maishiy zo'ravonlik profilaktikasi to'grisida"gi (2009), Ozarbayjonda "Maishiy zo'ravonlikning oldini olish to'g'risida"gi (2010) qonunlar qabul qilingan. Avstriyada "Xavfsizlik to'g'risida"gi qonun (1991-yil) bilan ayollar ham politsiya muhofazasiga olingan va politsiyaning bu boradagi majburiyatlari belgilab berilgan. "Oilaviy zo'ravonlik to'g'risida"gi qonunda(1997-yil) esa bir qator muhim qoidalar belgilandi: politsiyaga zo'ravonni 10 kundan 20 kunga qadar muddatga uydan olib chiqib ketish; jabrlanuvchiga fuqaroviy yustitsiya tizimi orqali uzoq muddatga himoya orderi olish huquqi berildi.

Bolalar jamiyatning eng nozik va himoyaga muhtoj qatlamidir. Ularning xavfsiz hayot kechirishi, sog'lom rivojlanishi va huquqlarining ta'minlanishi har bir davlatning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Oilaviy zo'ravonlik esa bolalarning jismoniy, ruhiy va ma'naviy rivojlanishiga jiddiy zarar yetkazadi. Shu sababli, oilaviy muhitda bolalarning xavfsizligini ta'minlash muhim masala bo'lib qolmoqda. Xalqaro huquqiy hujjatlar bolalarni har qanday zo'ravonlikdan himoya qilishni davlatlarning asosiy majburiyatlaridan biri sifatida belgilaydi. Muhim xalqaro hujjatlar orasida quyidagilar ajralib turadi:

BMTning Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi (1989) — 19-moddada bolalarni zo'ravonlik, shafqatsizlik va beparvolikdan himoya qilish choralari davlat zimmasiga yuklaydi.

BMTning Oilaviy Zo'ravonlikka Qarshi Konvensiyasi (CEDAW) — oilaviy zo'ravonlikka qarshi kurashish va bolalar huquqlarini himoya qilish choralari mustahkamlaydi.

Yevropa Kengashining Istanbul Konvensiyasi (2011) — gender zo'ravonlikka qarshi xalqaro hujjat bo'lib, unda bolalarni oilaviy zo'ravonlikdan himoya qilish masalalari ham ko'rsatilgan.

O'zbekistonda bolalarni oilaviy zo'ravonlikdan himoya qilishga qaratilgan qonunchilik va amaliy choralarga e'tibor berilmoqda:

1. Konstitutsiya: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida bolalarning hayoti, sog'lig'i va huquqlarini himoya qilish davlatning asosiy vazifalaridan biri sifatida belgilangan.

2. Bola huquqlari to'g'risidagi qonun (2008) — bolalar huquqlarini himoya qilish va ularni har qanday zo'ravonlikdan asrashga qaratilgan.

3. “Oilaviy zo‘ravonlikka qarshi kurashish to‘g‘risida”gi qonun loyihasi — O‘zbekiston hukumati tomonidan gender va oilaviy zo‘ravonlikka qarshi kurashish masalalarini mustahkamlash ustida ish olib borilmoqda.

4. Bolalar Ombudsmani: Bolalar huquqlarini himoya qilish va oilaviy muammolar bo‘yicha murojaatlarni qabul qilish uchun maxsus vakolatli organ tashkil etilgan.

5. Psixologik va ijtimoiy yordam: Maktab va ijtimoiy markazlarda oilaviy zo‘ravonlikka duch kelgan bolalar uchun psixologik yordam tizimi shakllantirilmoqda.

Ushbu dolzarb masala bo‘yicha xalqaro hamjamiyat tomonidan ishlab chiqilgan huquqiy hujjatlar davlatlarga ayollar va bolalarni zo‘ravonlikdan himoya qilishda muhim yo‘nalishlarni belgilab beradi. O‘zbekistonda ham ushbu masalaga e‘tibor qaratilib, qonunchilikka tegishli o‘zgartirishlar kiritildi va himoya mexanizmlari joriy qilindi. Biroq, oilaviy zo‘ravonlikning yashirin tabiati uning oldini olish va jabrlanuvchilarni himoya qilishda qo‘shimcha choralar ko‘rishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. CEDAW (Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllariga barham berish to‘g‘risidagi konvensiya), 1979-yil.

2. Istanbul Konvensiyasi (Yevropa Kengashi Konvensiyasi), 2011-yil.

3. BMTning “Ayollarga nisbatan zo‘ravonlikka barham berish deklaratsiyasi”, 1993-yil.

4. BMT Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi, 1989-yil

5. O‘zbekiston Respublikasi “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi qonuni, 2019-yil.

6. Jinoyat kodeksi, 126(1)-modda, O‘zbekiston, 2023-yil.

7. Ilgamova, E.Z., oilaviy zo‘ravonlikning psixologik va ijtimoiy oqibatlarini bo‘yicha tadqiqotlar.

8. Huquq va burch .Ijtimoiy-huquqiy , ilmiy jurnal ISSN 2010-5436. N8/2024

INSONNI JAMIYATDA SHAXS SIFATIDA SHAKLLANISHIDA IJTIMOIY ISHNING AHAMIYATI

Rustamova Sevinchoy Yusubboy qizi

Buxoro Davlat Universiteti Tarix va Yuridik fakulteti,
Ijtimoiy ish yo'nalishi, 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada inson haqida, uning taraqqiy etishi, rivojlanishi, jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishi kabi masalalar keltirib o'tilgan. Shuningdek, jamiyatga alohida ta'rif berilib, uning ijtimoiy sohadagi ahamiyati haqida ham so'z yuritilgan. Bundan tashqari, ijtimoiy ishning tobora ortib borayotgan ahamiyati va unga bo'lgan ehtiyoj haqida ham muhim ma'lumotlar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: Dastlab, insonga ta'rif bersak, "inson" so'zi arab tilidan olingan bo'lib, u "odam" yoki "bashar" ma'nosini anglatadi. Bu so'z ko'pincha aqil-idrok ega, ongli va ijtimoiy mavjudot sifatida tushuniladi. Insonga falsafiy jihatdan ta'rif bersak, inson bu ong, tafakkur va ijtimoiy munosabatlar orqali o'zini va dunyoni anglay oladigan mavjudotdir. Yana ijtimoiy ish nuqtayi nazaridan oladigan bo'lsak, inson ijtimoiy ehtiyojlarga ega bo'lgan va o'zining farovonligi hamda rivojlanishi uchun jamiyat bilan o'zaro ta'sirda bo'ladigan ijtimoiy mavjudot sifatida baholashimiz mumkin. Insoniyat o'z taraqqiyoti davomida juda ko'plab davrlarni boshidan o'tkazdi. Misol tariqasida, Uyg'onish davrini oladigan bo'lsak, u davrda ko'plab yangiliklar amalga oshirildi, insonparvarlik g'oyalari shakllandi. Bunday tashqari, yangi davrga kelib, O'rta Osiyolik olimlar orasida ham insonparvarlik g'oyalari keng tarqaldi. Misol uchun, Mirzo Bedilning insonparvarlik ruhi bilan sug'orilgan ijtimoiy va falsafiy g'oyalari o'sha davrda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Inson taraqqiyoti jamiyatning madaniy, ijtimoiy va ilmiy jihatdan rivojlanish jarayonidir. U insonning bilim va texnologiyalarini o'zlashtirishi, huquq va erkinliklarini kengayishi yashash sharoitlarining yaxshilanishi hamda inson qadr-qimmatining yuksalishi bilan bog'liq.

Inson shakllanib borib, asta-sekin jamiyatda o'z o'rnini egallab boradi. Jamiyat esa bu juda katta tushuncha va unga quyidagicha ta'rif berishimiz mumkin: "Jamiyat unda yashayotgan va birgalashib faoliyat yuritayotgan kishilarning o'zaro munosabatlar tufayli rivojlanadigan. Minglab yillar davomida yer yuzidagi har bir xalq, har bir millat, har bir davlat uning taraqqiyotiga ozmi-ko'pmi ta'sir qilgan ko'plab kishilar nomini tilga olishi

mumkin. Shu yo‘nalishida fikr yuritish bizni kishilarning jamiyat hayotiga ta‘sir haqidagi masalani ko‘rib chiqishiga olib keladi”¹. Shu bilan birga jamiyat, har biri alohida, nisbatan mustaqil, o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi jamoa, xalq unga mos keluvchi shaxslarni vujudga keltiradi.

Shu ma‘noda shaxs jamiyatning mahsuli bo‘la oladi. Ayni vaziyatda esa aynan shaxslar jamiyatni tashkil qilishadi. Insonlar hamisha jamiyatga ehtiyoj sezadi. Chunki aynan jamiyatda inson o‘zligini anglaydi. Insonning shaxs sifatida yetuk bo‘lib shakllanishida unga ijtimoiy munosabatlar ko‘maklashdi. Shaxs sifatida ijtimoiylashuv esa jamiyatda sodir bo‘ladi va ayni vaqtda birinchi navbatda oilada. Keyin esa asta-sekin boshqa guruhlarga qo‘shilib boradi va o‘z o‘rnini topishga intiladi. Insonning jamiyatda o‘z o‘rnini topishga intilishi esa, bir so‘z bilan aytganda uning hayoti mazmunini tashkil etadi.

Ijtimoiylashuvga to‘laroq ta‘rif bersak, “ijtimoiylashuv tushunchasi zamonaviy ilm-fanda inson shaxsining jamiyat hayotiga moslashishi va individuallashtirishi(o‘ziga xoslikning ifodalanishi) kabi jarayonlarini o‘zaro bog‘lab turadi. Shaxsning muayyan bir jamiyatdagi ijtimoiy shart-sharoitlarga moslashuvi va o‘zini alohida olingan shaxs sifatida tasavvur qilishi ijtimoiylashuv jarayonining asosiy mazmunini tashkil qiladi. Moslashish sub‘ekt va uni o‘rab turgan ijtimoiy muhitning o‘zaro faol yaqinlashuvi natijasi hisoblanadi”². Shu bilan birga inson jamiyatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib, uning rivojlanishi va barqarorligi uchun mas‘uldir. Har bir shaxs o‘z huquq va burchlarini anglab, faol ishtirok etganda jamiyat taraqqiy etadi.

Jamiyat haqida ma‘lumot berar ekanmiz, shu bilan birga shaxs tushunchasiga ham yuzlansak, bu insonga taalluqli bo‘lib, psixolog jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo‘lgan jamiyatning a‘zosini ifodalashga xizmat qiladi. Biz ko‘pincha inson shaxsi haqida gapirganimda “individuallik” tushunchasini ham ishlatar ekanmiz, ya‘ni shaxs o‘zida boshqa kishilar bilan muloqotdagina tartib topdiradigan alohida sifatlar borligini ko‘zda tutadi. Ijtimoiy taraqqiyotning mahsuli bo‘lgan individ sifatida ijtimoiy munosabatlar tizimiga kirgan insondagi

¹ Erickson E. “Identity and the Life Cycle” – Norton, 1980.

² Akbarov Soxodilla, Shaxs ijtimoiylashuv jarayonining psixologik tavsifi //

https://api.scienceweb.uz/storage/publication_files/3161/8424/6423c7c07074c_Akbarov%202.pdf

ijtimoiy xususiyatlarning bir butunligi, yaxlitligi shaxs tushunchasida aks etadi.

Demak, har qanday jamiyatda odamning sotsial struktura va ijtimoiy jamoalar tomonidan qamrab olinganligi, ularga kirganligi nuqtai nazaridagina insonga shaxs sifatida qarash mumkin. Shu bilan birga shaxs tarkib topishiga ijtimoiy “sotsial” qurshov ham ta’sir qiladi. Ana shu omilni individda shaxsiyatga oid sifatlarini vujudga keltiruvchi asosiy omil deb hisoblash mumkin. Ijtimoiylashuv “sotsiallashuv” jarayoni orqali amalga oshiriladi. Bularning barchasi individning jamoaviy madaniy normalarga ijtimoiylashuvi muvaffaqiyatsiz amalga oshgan taqdirda ijtimoiy cheklanishlar, og‘ishlar, tartibsizliklar yuzaga kelishi mumkin. Shuni aytishimiz mumkinki shaxs va jamiyat bir-birga o‘zaro bog‘liq bo‘lib, shaxsning jamiyatdagi o‘rni uning ijtimoiy munosabatlaridagi roli, huquq va majburiyatlari, ta’sir va hissasi bilan belgilanadi. Har bir inson jamiyatda turli rollarni bajaradi, ya’ni oila a’zosi, fuqaro, ishchi, do‘st yoki rahbar sifatida. Uning harahatlari jamiyat taraqqiyotiga ijobiy yoki salbiy ta’sir qilishi mumkin. Shaxs jamiyatdan bilim, qadriyatlar va me’yorlarni o‘rganadi, shu bilan birga, o‘z fikrlari g‘oyalari va harakatlari orqali jamiyatni o‘zgartiradi.

Faol va ma’suliyatli shaxslar jamiyatni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Shu sababli, har bir inson o‘z o‘rnini anglab, jamiyatga foyda keltirishiga intilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu o‘rinda ijtimoiy ish ham insonni o‘zligini anglashda va o‘z o‘rnini topishda katta hissa qo‘shadi. Endilikda ijtimoiy ishga ta’rif bersak, “ijtimoiy ish ijtimoiy hodisa sifatida professional faoliyatning o‘ziga xos turi, insonga uning hayotining madaniy, ijtimoiy va moddiy darajasini ta’minlash maqsadida davlat va nodavlat yordam ko‘rsatish, inson, oila yoki shaxslar guruhiga individual yordam ko‘rsatishni aks ettiradi”¹.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy ish insonning jamiyatdagi shaxs sifatida shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sohada nafaqat zaif qatlamlarga yordam berish, balki har bir insonning ijtimoiy hayotida faol ishtirok etishini qo‘llab-quvvatlash orqali jamiyat barqarorligini ta’minlaydi. Shu bois, ijtimoiy ish shaxs rivoji va jamiyat taraqqiyotida muhim o‘rin egallaydi. U nafaqat muammolarni hal qilish, balki insonlarning hayot sifatini ro‘yobga chiqarishga undash orqali barqaror va adolatli jamiyat yaratishga xizmat qiladi. Ijtimoiy ish haqida T.Shanining

¹ M.X.Ganiyeva, Q.N.Kayumov, M.B. Sherov – Ijtimoiy ishga kirish, -“MALIK

quyidagi fikrlariga to'liq ma'lumot beradiki; "Ijtimoiy ish- bu yangi kasb va akademik fan sifatida shakllanib borayotgan madaniy fenomen", va "xayriya va ijtimoiy ishni faqatgina umumiy alturistik qarashlar birlashtiradi"¹.

GEOSIYOSAT TUSHINCHASI VA UNING AHAMIYATI. *(ijtimoiy-falsafiy tahlil)*

Abduraimov Eldor Qurbonboy o'g'li
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Annotasiya. Ushbu maqolada siyosiy geografiya fani haqida umumiy tushuncha, siyosiy geografiyaning maqsadi, ularning predmeti va vazifalari haqida batafsil ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: sistema, siyosat, Geosiyosat, saylovlar, tashkilot, suveren, ichki, geografiya, siyosiy tuzum, yarim oroli.

Geosiyosat siyosiy amaliyot sifatida. Geosiyosat fan sifatida XIX asr oxirlari - XX asr boshlarida vujudga keldi. Uning vujudga kelishi yirik mustamlakachi davlatlarning vujudga kelishi, dunyoni bo'lib olishga intilish, jahon savdosining yuksalishi, sanoat inqilobining tugallanishi, sanoat va moliya kapitalining rivojlanishi, jahon bozori uchun kurashning avjiga chiqishi, yangi bozorlarga, mustamlakalarga ega bo'lishga intilish va uning ustiga qurilgan siyosatning hosilasi sifatida kechdi.

Shunday bo'lsada bugungacha uning shaklu - shamoyiliga, tadqiqot doirasiga, ob'yektiga aniq bir ta'rif berilmadi.

U iqtisodiy, sotsial-iqtisodiy va sotsial geografiya bilan bir qatorda o'zining alohida blokini shakllantirmoqda. Ushbu blokka harbiy va elektro l (ya'ni saylovlar) geografiyasini kiritish mumkin.

Siyosiy geografiyaning tadqiqot ob'yekti bo'lib hududiy siyosiy tizimlar (sistemalar) xizmat qiladi.

Uning predmeti esa muayyan mamlakat doirasida jamiyatning siyosiy-hududiy tashkil etilishini o'rganishdan iborat.

Shuningdek, bu fan davlatlar va ularning chegaralari, davlat tuzumi, ma'muriy-hududiy tuzilishi, mamlakat doirasida siyosiy partiya va kuchlarning joylanishi, hududiy tarkibini o'rganadi.

¹ M.X.Ganiyeva, Q.N.Kayumov, M.B. Sherov – Ijtimoiy ishga kirish, -"MALIK PRINT CO", TOSHKENT-2021, 192-b.

So'nggi yillardagi jahon hamjamiyatidagi, jahon geosiyosiy tizimidagi muhim o'zgarishlar ham da davlatlararo tashkil etilgan harbiysiyosiy uyushma yoki ittifoqlar siyosiy geografiya tadqiqot predmetini yanada kengaytirmoqda.

Mazkur fanning tarixi ham ancha uzoq. Agar keng ko'lamda qaraydigan bo'lsak, uning vujudga kelishi dastlabki davlatlarning paydo bo'lishiga borib taqaladi, chunki siyosiy geografiya uchun davlat (demak, uning hududiy yaxlitligi, chegarasi, boshqarish tashkilotlari, harbiy va siyosiy kuchlari) asosiy mazmun kasb etadi. Ammo siyosiy geografiyaning fan sifatida shakllanish tarixi uncha uzoq emas. «The Economist» jurnalida e'tirof etilishicha geopolitika tamasi fundamental hodisa hisoblansada, uni shunday bir yorliqqa qiyoslash mumkinki, bu yorliqni istalgan hodisaga ilib qo'yish mumkin¹.

O'zida iqtisodiy va siyosiy geografiyani umumlashtirgan geosiyosat harbiy yoki diplomatik tarixga shunchaki qo'shilgan oddiy hodisa emas. Geosiyosiy uslub ularni o'zlashtirgan xolda namoyon bo'ladi. Alohida tadqiqot, mashg'ulot sohasi sifatida, dunyoga nazar tashlash uslubi sifatida geosiyosatning prespektivlari quyidagi holatlar bilan o'z dolzarbligini namoyon qiladi: Birinchidan, jamiyatning demokratik siyosiy madaniyatini shakllantirishda, aholii tafakkurini imperiyaga xos tafakkur tarzidan xalos bo'lishlarida, radikal geosiyosiy hatti - harakatlar mohiyatini anglab yetishda geosiyosatning asoslarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi; Ikkinchidan, geosiyosiy paradigmalari, alohida faoliyat turi sifatidagi geosiyosat shakllanayotgan ko'p qutbli dunyoda, jahon hamjamiyatida munosb o'rin egallashida muhim ahamiyat kasb etadi; Uchinchidan, endigina shakllanayotgan geosiyosat fani oldida G'arb geosiyosatsi erishgan yutuqlarni o'zlashtirish, uning asosiy tendensiyalarini, hozirgi zamon geosiyosiy jarayonlarining rivojlanish xususiyatlarini o'rganish kabi masalalar turibdiki ularning yechimi O'zbekistonning Markaziy Osiyoda, jahon hamjamiyatida tutgan maqomini belgilab olishda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, geosiyosat " makonni fundamental asosda tadqiq qilish bo'lib, tadqiqot Yer va undagi foydali qazilmalar bilan bog'liq.

Bu esa o'z navbatida imperiyalarning tashkil topishini, mamlakatlarning yuzaga kelishini va davlatlar hududlarini o'rganish demakdir"².

¹ Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика: история и теория. М.: 2009. С 3

² Геополитические тетради // Элементы - 1993. №3. с.17

Fransuz geosiyosatchisi Mishel Fushe ingliz va nemis geosiyosati xususida fikr yuritib jahonda iqtisodiy va siyosiy hukmronlikni qo'lga kiritish ustida kurash natijasidagi ehtiyoj natijasida yuzaga kelganligini ta'kidlaydi.

Uning fikricha geosiyosat faqatgina uslub hisoblanmasdan, ayni damda tasavvur va amaliyot ham hisoblanadi. Negaki dastlabki geosiyosatchilar sifatida turli davrlarda turli hukmdorlar maydonga chiqishgan. Geosiyosatni tasavvur sifatida shu ma'noda e'tirof etiladiki qator geosiyosiy maktablar ilgari surgan nazariy muhokamalar dunyo haqidagi tasavvurlarni inikos ettirgan, u yoki bu davlatning olib borayotgan siyosatini belgilab bergan. Geosiyosat metod sifatida ilmiy, pedagogik ahamiyatga ega bo'lgan bilimlar mohiyatini ifoda etgan.

To'g'ri, XX asrning 90 - yillarigacha kommunistik mafkura geosiyosatni imperialistik ekspansiyani asoslash uchun geografik dalil va omillardan (mamlakatning hududi, joylashuvi va b.) foydalanuvchi siyosiy konsepsiya deb, uning asosini irqchilik, maltuschilik, sotsial - darvinizm bilan bog'lab ta'riflash orqali salbiy baholab kelgan.

Geosiyosat tushunchasi va uning asosiy aspektlari. "Geosiyosat" ("Geopolitika") so'zi garchi yunon tilidagi "geo" (yer) va "politicos" (davlatni boshqarish san'ati) jumllalaridan olingan bo'lsada, o'zbek siyosiy lug'atiga nemis tilidagi "geopolitik" so'zidan kirib kelgan desak to'g'ri bo'lar. Ko'rinib turibdiki geosiyosat o'rganish mavzusiga ko'ra, o'z qamrovi jihatidan ko'p qirrali va juda kengdir. Zamonaviy geosiyosat mundariyasi jahon siyosati, hokimiyat muammosi va jamiyatdagi ustuvor mafkuralar omillari bilan bilvosita va bevosita bog'liq. Bu jihatdan geosiyosatga - geosiyosat jamiyatdagi boshqaruv muammolarini tadqiq etadigan fan deb ta'rif berish mumkin. Bundan tashqari, geosiyosat fan sifatida yuqorida qayd etib o'tilgan omillarni tadqiq etuvchi bir qator mustaqil fan va fan sohalarining xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Жуманиёзов Х. С, Нигманова У. Б. Геосиёсат асослари (услубий қўлланма). - Т.: - 2017 йил.
2. Жуманиёзов Х.С. Нигманова У.Б. Глобаллашув асослари. Ўқув қўлланма. Т.- 2020.
3. Жуманиёзов Х.С., Расулова А.М. Экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари. Ўқув қўлланма. Т.: - 2019.
4. Исаев Б. А. Геополитика: Учебное пособие. - СПб.: Питер, 2006. - 384 с: ил. - (Серия «Учебное пособие»), ИСБН 5-469-00651-4.

5. Тихонравов Е.В. Геополитика: Учебное пособие. - М.:ИНФРА-М, 2000. -269
6. Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика: история и теория. М.: 2009. С 3
7. Геополитические тетради // Элементы - 1993. №3. с.17

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA KONFESSIYALARARO TOTUVLIKNING TA’MINLANISHI MAMLAKATNING BARQAROR RIVOJLANISHI VA XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHNING OMILI SIFATIDA

Ahmedova Dilrabo

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti “Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası
katta o‘qituvchisi

Abstract. O‘zbekistonda konfessiyalararo totuvlikni ta’minlashga qaratilgan davlat siyosati, O‘zbekistonda diniy konfessional manzara, mamlakatning barqaror rivojlanishi xavfsizligini ta’minlashda konfessiyalar faoliyatining o‘rni tarixiy aspektlar asosida tahlil etilgan.

Tayanch so‘zlar: Konfessiya, bag‘rikenglik, islom, budda, xristian, siyosat, urush, madaniyat, tinchlik, ijtimoiy omil, barqaror, hukumat, davlat siyosati, qonun, xavfsizlik, tarixiy aspekt.

O‘zbekiston qadimdan dinlar o‘lkasi bo‘lib, islomdan avval zardushtiylik, xristianlik, yahudiylik va boshqa o‘nga yaqin dinlar mavjud bo‘lgan. Dinlararo munosabatlarda bironta nizo chiqqanligi tarixiy kitoblarda qayd etilmagan. Bugungi statistik ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekiston aholisini 86,3 foizi musulmon, 9 foizi pravoslav, 3 foizi boshqa dinlarga e’tiqod qiladi, 1,7 foizi hech qaysi dinga e’tiqod qilmaydi. Davlatimizning dinga nisbatan bo‘lgan siyosatida bu vaziyatni hisobga olgan holda diniy bag‘rikenglikni mustahkamlash imkoniyatlarini kengaytira boriladi va shu asosda mamlakatda tinchlik, barqarorlikni mustahkamlash imkoniyatlari ham kengayib boradi.

Xususan, din insonlar ongiga ta’sir o‘tkazishning eng samarali usullaridan biri sifatida madaniyat va ma’naviyatga ta’sir ko‘rsatish orqali insonlarda ishonchni mustahkamlashda asosiy o‘rin tutgan. Shu tariqa, odamlarga hayotdagi sinovlar, muammolar va qiyinchiliklarni yengib o‘tishda madad bergan. Yurtimizda diniy bag‘rikenglik, konfessiyalararo hamkorlikni ta’minlash orqali jamiyatda tinchlik va totuvlik muhitini yaratish borasida Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi bilan istiqlolning

dastlabki kunlaridanoq dinlararo totuvlikni mustahkamlash, ma'naviy axloqiy tarbiyani kuchaytirish bo'yicha aniq maqsadga yo'naltirilgan chora tadbirlar samarali amalga oshirib kelinayotganligini ta'kidlash o'rinli. Mustaqillik yillarida xalqimizning azaliy qadriyatlarini tiklash borasida muhim tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, o'zligimizni angladik, tariximizga xolisona qarash, bebaho ma'naviy mulkimiz bo'lgan islom diniga e'tibor kuchaydi.

O'zbekistonda bag'rikenglik borasida olib borilgan siyosat demokratik o'zgarishlarni va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni tezlashtirishga, jamiyatda millatlararo va dinlararo ahillikni saqlanishiga imkon berdi. Diniy bag'rikenglik o'zbek madaniyati hamda mentalitetining ajralmas qismiga aylandi. Binobarin, O'zbekiston mustaqilligining dastlabki kunlaridan boshlab davlatning diniy tashkilotlar bilan munosabati aniq belgilab berildi.

- Jumladan, tanlangan mavzuni tadqiq etish jarayonida quyidagi bir qator ilmiy yangiliklar o'z aksini topadi:

birinchidan, O'zbekistonda diniy konfessiyalar faoliyatiga oid meyoriy-huquqiy asoslar va ularning o'ziga xos xususiyatlari o'rganiladi;

ikkinchidan, dinlararo hamjihatlik va konfessiyalararo totuvlikni ta'minlash barqaror rivojlanishning eng muhim omillardan biri ekanligi O'zbekiston Respublikasi misolida dissertatsiyada asoslanadi ;

uchinchidan, tadqiqot ishida ijtimoiy barqarorlikka erishish yo'llari, shuningdek diniy konfessiyalarning jamiyat barqarorligini ta'minlashdagi rolini oshirish omillari yuzasidan tavsiyalar beriladi.

The scientific, theoretical and methodological aspects of this problem are comprehensively covered in a number of works, speeches and reports of the President of the Republic of Uzbekistan in international organizations.

Umuman, olganda hozirgi globallashuv davrida milliy va xalqaro xavfsizlikni ta'minlash jarayonining mazmunini tashkil etishda hozirgi zamon muammolari orasida dinlararo muloqot va konfessiyalararo totuvlikni ta'minlash alohida o'rin tutadi. Mazkur muammoning ilmiy-nazariy va metodologik jihatlari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qator asarlarida, nutqlarida va xalqaro tashkilotlardagi ma'ruzalarida har tomonlama yoritilib berilgan.

This topic has been analyzed based on extensive source material. They can be divided into four groups, namely: 1) scientific articles and theses; 2) treatises and monographs; 3) doctoral and candidate dissertations on issues related to the topic; 4) critical legal foundations concerning religious confessions and issues of freedom of conscience. Scientific articles are

especially valuable among the sources, as a result of studying these sources, very extensive evidence has been collected.

Researcher B.Babajanov in his article, namely “Peculiarities of among confessions in Central Asia” focuses on the role of interreligious tolerance in society. The author highlights this topic with evidence and opinions from sacred sources. Peace among confessions is mentioned as a key factor of peace and stability in society (Babajanov, 1999).

Russian scientist R. Mukhametshin examines the historical and current state of the Islamic factor in among confessions dialogue in Russia (analyzed for the purpose of comparative research) (Musayev, 2014).

In the study, Yu. Shapoval analyzed the issues of interreligious relations in a multi-confessional and multi-ethnic society using the example of Kazakhstan (analyzed for the purpose of comparative research) (Razzoqov, 2014).

The second sources can include the works of scientists who studied freedom of conscience and the activities of religious confessions, the role of religious factor, religious tolerance in our country as a whole, the content and essence in a special monographic way. The brochure, authored by O.Limanov and B.Kadirov, outlines the basic principles of the formation and strengthening of interreligious tolerance in Uzbekistan, as well as, issues related to the development of among confessions and further democratization processes in the Republic of Uzbekistan. It analyzes the socio-historical, political, legal and cultural foundations of religious tolerance inherent in the Uzbek people (Yunusova, 2002).

In his monograph, A.Saidov analyzes the unique experience of religion in establishing dialogue between different peoples, bringing them closer together spiritually, and harmonizing interethnic and interreligious relations in Uzbekistan in the context of globalization, in which humanity is going through a difficult period the development process and other similar problems have occurred (Adilov, 2002).

During the years of independence, doctoral and PhD theses were defended on issues related to this topic. In our country's policy towards religion, opportunities for strengthening religious tolerance will be expanded, taking into account the multi-ethnic and multi-confessional nature, and on this basis, opportunities for strengthening peace and stability in the country will also expand, which means that religious tolerance will strengthen peace and stability E. Ibrahimov in his research scientifically analyzes that this is an important condition for building a

free and prosperous Homeland. The author researched the history, teachings and structure of existing Christian confessions in our country, as well as the activities of Christian confessions operating in Uzbekistan to strengthen religious tolerance. But the dissertation examines only Christian confessions (Christian confessions make up 40% of existing confessions in our country), and also pays more attention to issues of religious tolerance, its substantive essence, principles and peculiarities of manifestation.

Researcher Z.Husniddinov focused on the most important aspects of our state's policy on legal, democratic state-building and the formation of civil society, which determine the attitude to religion, arising from the Law of the Republic of Uzbekistan "On Freedom of Conscience and religious Organizations", based on constitutional criteria, as well as on the analysis of the religion of Islam, its currents and significance (Xusniddinov, 2003).

I.Stepakova talks about the history, teachings and structure of the confessions existing in Russia, about the relationship between the state and religion, about the work done and the great achievements in the field of religious tolerance in Russia. (analyzed for comparative research purposes) (Yusupova, 2002).

As can be seen, there are very few studies on existing religious confessions and organizations in our country devoted to the coordination of their activities.

Konfessiyalararo munosabatlarni o'rganishda vijdon erkinligi, diniy bag'rikenglik masalalari asosiy ahamiyatga molikdir. Mustaqillik yillari diniy bag'rikenglik tushunchasining mazmun-mohiyatini izohlashga bag'ishlangan bir qancha ilmiy maqola va risolalar ham chop etildi. Mazkur ta'rifni aynan yoki biroz kengaytirilgan hollarda darsliklarda, ilmiy maqolalarda uchratish mumkin. A.Abdusamedovning yozishicha, "Diniy bag'rikenglik zahirida jamiyat a'zolarining huquqi, demokratiya, adolatparvarlik va insonparvarlik kabi katta ijtimoiy-siyosiy, huquqiy va axloqiy tushunchalar yotadi. Ayni vaqtda bu sabr-toqatlilik, chidamlilik, bardoshlilik hamda inson, jamiyat, dunyo haqidagi qarashlarning o'zaro muhohasi usulidir".

Tadqiqotchi Z.Husniddinov fikricha, "Diniy bag'rikenglik vijdon erkinligi nuqtai-nazaridan muhim ahamiyat kasb etib, boshqa shaxsning diniy e'tiqodi o'zga dinga, uning vakillariga hurmat bilan munosabatda bo'lishni, turli din ham konfessiya vakillari e'tiqodida aqidaviy farqlar

bo'lishiga qaramay ularning yonma-yon va o'zaro tinch-totuv yashashini anglatadi. Diniy tolerantlik to'la ijtimoiy teng huquqlilik, inson erkinligiga nisbatan zo'rlikni qoralovchi qarashlar va munosabatlarda yaqqol namoyon bo'ladi".

Shu bilan birga O'zbekiston Respublikasi demokratik prinsiplarga sodiqligini ifodasi sifatda davlatning din va diniy tashkilotlar bilan o'zaro munosabatda quyidagi prinsiplarga amal qilishini e'lon qildi:

- *dindorlarning diniy tuyg'ularini hurmat qilish;*
- *diniy e'tiqodlarni fuqarolarning yoki ular uyushmalarining xususiy ishi deb tan olish;*
- *diniy qarashlarga amal qiluvchi fuqarolarning ham, ularga amal qilmaydigan fuqarolarning ham huquqlarini teng kafolatlash hamda ularni ta'qib qilishga yo'l qo'ymaslik;*
- *ma'naviy tiklanish, umuminsoniy axloqiy qadriyatlarni qaror toptirish ishida turli diniy uyushmalarning imkoniyatlaridan foydalanish uchun ular bilan muloqot qilish yo'llarini izlash zarurati;*
- *dindan buzg'unchilik maqsadlarida foydalanishga yo'l qo'yib bo'lmashligini e'tirof etish.*

Yuqoridagilarga asoslangan holda, xulosa qilish mumkinki, biz yuqorida tahlil etgan davlat va din o'rtasidagi munosabatning uch modeli davlat va din o'rtasidagi munosabatning turli-tuman qirralarini jihatlarini va xossalarini to'laligicha qamrab ololmaydi. Davlat va din o'rtasidagi munosabatning bir modelida boshqa model elementlari ham uchrab qolishi mumkin. Shu jihatlarini hisobga olgan holda aytish mumkinki, davlat va din o'rtasidagi munosabatning qaysi modelda bo'lishi shu davlatning taraqqiyoti, undagi aholining mentaliteti, dinning xususiyati, mamlakatdagi demokratik vaziyat, inson huquqlarining ta'minlanganligi, xalqaro ahvol, jamiyatning onggi kabi omillar ta'sir etishi shubhasizdir.

Bir din doirasida yuzaga kelgan bo'lsa-da, aqidalar borasida farqlanadigan jamoalar ham diniy konfessiyalar jumlasiga kiradi. Shuni inobatga olgan holda, mutaxassislar hozirgi kunda dunyoda taxminan 1000 dan ortiq diniy konfessiyalar mavjud, deb hisoblaydi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, islom dinida bunday holat kuzatilmaydi. Hech qaysi mamlakatda hanafiy mazhabi alohida, boshqa mazhablar alohida konfessiya sifatida ro'yxatdan o'tmaydi. Masalan, O'zbekistonda ham bir necha shia jamoalari bo'lishiga qaramay, ular o'zlarini alohida diniy konfessiya hisoblamaydilar. Din jamiyat hayotining tarkibiy qismi sifatida kishilarning ijtimoiylashuviga, ularning turmush tarzini tashkil

etish va tartibga solishga xizmat qiluvchi me'yoriy omillardan biri bo'lib kelgan. Dinning bunday roli uning tarixan shakllangan o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Chunki, din, birinchidan, umuminsoniy axloq me'yorlarini o'ziga singdirib olib, ularni hamma uchun majburiy xulq-atvor qoidalariga aylantirgan; ikkinchidan, odamlarning bahamjihat yashashiga ko'maklashgan; uchinchidan, odamlarda ishonch hissini mustahkamlagan hamda hayot sinovlari, muammo va qiyinchiliklarni engib o'tishlarida kuch bag'ishlagan; to'rtinchidan, umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolish hamda avloddan-avlodga etkazishga yordam bergan va shu yo'l bilan madaniyat rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Ko'pmillatli Vatanimizda bugungi kunda islom dini vakillari bilan bir qatorda o'n yettita diniy konfessiya vakillari yonma-yon yashab, hamkorlik qilib kelayotgani barcha dinlarning mohiyati ezgulik va yaxshilikka xizmat qilishdan iboratdir, degan haqiqatning yana bir tasdig'idir.

O'zbekiston turli dinlarga mansub qadriyatlarni asrab-avaylashga, barcha fuqarolarga o'z e'tiqodini amalga oshirish uchun zarur sharoitlarni yaratib berishga, dinlar va millatlararo hamjihatlikni yanada mustahkamlashga, ular o'rtasida qadimiy mushtarak an'analarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratmoqda.

2023 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, respublikamizda 16 konfessiyaga (Islom, Rus pravoslav cherkovi, Rim-katolik cherkovi, Nemis-lyuteran cherkovi, Arman apostollik cherkovi, To'liq injil xristianlari, Yevangel-xristian baptistlar cherkovi, Novoapostol cherkovi, Yettinchi kun adventislari, "Golos bojiy", Iyegovo shohidlari, Koreys protestant cherkovlari, Yahudiylik, Bahoiylik, Krishnani anglash jamiyati, Buddaviylik) mansub 2225 ta diniy tashkilot rasman faoliyat olib boradi.

Jumladan, 2038 ta masjid, 2 ta markaz, Toshkent islom instituti, 9 ta o'rta-maxsus islom bilim yurti, shuningdek, jami 175 ta noislomiy diniy tashkilot, jumladan, Pravoslav va Protestant seminariyalari faoliyat ko'rsatmoqda.

Global diniy makonda ro'y berayotgan o'zgarishlardan biri bu muayyan din yoki konfessiyaning konkret hudud bilan shartlanishidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Chunki hozirda diniy hayotda sodir bo'layotgan o'zgarish ularning an'anaviy konfessional, siyosiy, madaniy va sivilizatsiyaviy chegaralar doirasidagina emas, balki transmilliy, transetnik darajalarda ham kechmoqda. Xususan, neopyatidesyatniklar, bahoiylar

faoliyati bu yoʻnalishdagi jarayonlarga misol boʻla oladi. Diniy hayotdagi global dinamik oʻzgarishlarning yana bir xususiyati, iqtisodiy jarayonlar va ijtimoiy sohaning bir qator jabhalarida global kommunikatsiya maydonida yuzaga kelgan tarmoq modellari kabi “tarmoq dinlari” fenomenining vujudga kelgani bilan ham xarakterlidir.

Islom dini qaror topganidan to shu bugungi kungacha u keng yoyilgan musulmon davlatlarida boshqa dinlarga ham bimalol yoʻl berilgan. Ular cherkov, sinagogalariga kirib, ibodatlarini bimalol qilaverganlar. Hatto, ularning molu jonlari davlat himoyasiga olingan. Tarixiy manbalarda oʻtmishda Oʻzbekistonda diniy munosabatlar asosida biror marta ham nizo chiqmaganini qayd qilinadi.

One of the changes taking place in the global religious space is related to changes in how a particular religion or confession is conditioned by a specific territory. Because the changes taking place now in religious life are taking place not only within their traditional confessional, political, cultural and civilizational borders, but also at the transnational, transethnic levels. In particular, the activities of the neo-Pentecostals, the Baha'is, are an example of processes in this direction. Another feature of global dynamic changes in religious life is also the emergence of such a phenomenon as “network religions”, as network models that have emerged in the global communication space in a number of economic processes and social spheres.

It is no secret that with respect for the spiritual values created in the past, the foundation is being laid for understanding the true nature of Islam and a correct understanding of the requirements of the period, for active movement towards a common goal in harmony and tolerance (Edward, 1968).

It is worth noting that disagreements on the religious issue have significantly increased in the XXI century compared to the last XX, more than 50 disagreements that have arisen recently around the world arose precisely on religious grounds. As of 2000, 43 percent of the civil wars committed in the world were committed on religious grounds, that is, because of missionary and proselytizing movements. During 2016-2018, as a result of missionary and proselytizing actions, insults and violence were committed in 139 countries of the world, of which this situation caused premature death in 35 States. In turn, during the above-mentioned period, wars and armed conflicts of a religious nature were committed in 24 states, of which in 5 countries the number of victims and those who lost their homes

amounted to 100 thousand people. In another 5 countries of the world, their number was one million people .

The free activity of religious confessions has been established in Uzbekistan, and the legal foundations of the industry have been created. This indicates that the Republic of Uzbekistan is a multinational, multi-confessional state. Wars on a national and religious basis are not traced in the history of Uzbekistan, however, attempts to provoke interethnic, interfaith and among confessions conflicts in Uzbekistan have always been in the past, and today such actions occur in a modern form. One of the most urgent problems is to develop and implement effective mechanisms that serve to prevent the processes of inter-confessional differences, to conduct research on the factors of increasing the role of confessions and religious organizations in ensuring the stability of society.

Choosing a fair model of religious-state relations and among confessions dialogue is an important factor in ensuring sustainable development and security, and in this regard it is advisable to explore the experience of the Republic of Uzbekistan and apply it at the international level.

In general, ensuring interreligious dialogue and peace among confessions occupies a special place among modern problems in the organization of the content of the process of ensuring national and international security in the period of globalization.

DISCUSSION

O'zbekistonning mintaqaviy tashkilotlardagi faol ishtiroki global xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlashda uning tutgan o'rni muhim ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Hozirgi kunda mamlakatimizdagi tinchlik va osoyishtalik, dinlararo bag'rikenglik, millatlararo totuvlikni ta'minlash yurtimiz taraqqiyoti yo'lida olib borilayotgan ishlarning asosidir. Yurtimizda hukm surayotgan tinchlik-osoyishtalik, jamiyatimizda qaror topgan millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik xalqimiz erishgan eng katta yutuq va boylikdir. Zero, mamlakatimizda olib borilayotgan yangilanishlardan ko'zlangan bosh maqsad – yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq erkinligi va farovonligiga erishish, komil insonni tarbiyalash, ijtimoiy hamkorlik va millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik kabi ko'p-ko'p muhim masalalardan iborat.

Turli madaniyatga mansub aholi vakillari o'zaro ahil-inoq yashab kelayotgan O'zbekistonda milliy va diniy bag'rikenglik hukm surmoqda. Bag'rikenglik turli millat va elatga daxldor kishilarning, turli xil diniy

e'tiqodli insonlarning bir zamin, yagona Vatan, bir yurt, bir hududda oliyjanob g'oya, orzu-umid, maqsad va niyatlar yo'lida hamkor, hamfikr va hamjihat bo'lib yashashni anglatadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev xalqimizning dunyoqarashida tobora chuqur va mustahkam o'rin egallayotgan bag'rikenglik tamoyili to'g'risida shunday deydi: "Bizning qadimiy va saxovatli zaminimizda ko'p asrlar davomida turli millat va elat, madaniyat va din vakillari tinch-totuv yashab kelgan. Mehmondo'stlik, ezgulik, qalb saxovati va tom ma'nodagi bag'rikenglik bizning xalqimizga doimo xos bo'lgan va uning mentaliteti asosini tashkil etadi". O'zbekistonning kelajagi tinchlik va bag'rikenglik, madaniyatlararo uyg'unlik va millatlararo totuvlik kabi omillar bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbekistonda turli dinlarga mansub qadriyatlarni asrab-avaylashga, barcha fuqarolarga o'z e'tiqodini amalga oshirish uchun zarur sharoitlarni yaratib berishga, dinlar va millatlararo hamjihatlikni yanada mustahkamlashga, ular o'rtasida qadimiy mushtarak an'analarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. 2017 yil 30 may kuni ushbu dolzarb masalaga bag'ishlab, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita, O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi va O'zbekiston musulmonlari idorasi tomonidan O'zbekiston Milliy matbuot markazida "Milliy va diniy bag'rikenglik – tinchlik va barqarorlik garovi" mavzuida matbuot anjumani tashkil etildi. Unda respublikamizning sharqshunos va dinshunos olimlari, taniqli ulamolar, mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan milliy madaniy markazlar va turli konfessiyalar vakillari, davlat va jamoat tashkilotlari mutasaddilari ishtirok etdilar. Istiqlol yillarida respublikamizda turli din vakillarining hech qanday to'siqlarsiz o'z dinlariga e'tiqod qilishlari uchun barcha sharoitlar yaratildi. Fuqarolar e'tiqodlaridan kelib chiqqan holda diniy tashkilotlarga birlashib, mustaqil huquqiy shaxs sifatida faoliyat yuritishi, diniy mutaxassislar tayyorlashlari va adabiyotlarni nashr etishlari, diniy bayram va marosimlarini o'tkazishlari, muqaddas joylarga ziyoratlar tashkil etishlari kafolatlandi.

Yangi O'zbekistonda so'ngi yillarda har bir sohada, shu jumladan ta'lim sohasida islohotlar olib borilayotgani, o'sib kelayotgan yosh avlodni kelajakda inson degan sharafli nomga munosib ravishda tarbiya va ta'lim olib kamol topishlariga mamlakatimizning oqil insonlari jon kuydirayotgani va bu borada ishlab chiqilayotgan va amalga oshirilayotgan amaliy ishlar va tadbirlar tahsinga sazovordir. Ushbu jarayonda bugungi o'zbek jamiyatining mutlaq ko'pchiligi insonning ma'naviy dunyoqarashini

shakllantirib, axloqini tarbiyalashdagi dinning yuksak axloqini, inson ruhiyatida insoniy fazilatlarni yaratuvchanligini qo'llab - quvvatlamogda. Milliy va diniy qadriyatlarni anglatish yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini yuksaltirishga xizmat qilishi bugungi kunda hech kimga sir emas.

Yosh avlodning ta'lim va tarbiyasi to'g'risida g'amxo'rlik qilish nafaqat hukumatimizning yoki maktablarning vazifasi, balki har bir ota-onaning ham muqaddas burchlaridan hisoblanadi. Albatta, farzandlarimizni komil inson qilib, ilmi qilib tarbiyalashimiz kerak. Farzandlarimizning ilmiy saviyalari, kasbu hunarlari bilan bir qatorda axloqiy fazilatlari ham o'sib borishi zarur. Shu jumladan, yoshlarimizning ta'lim –tarbiyasini asriy va azaliy sharqona qadriyatlarimiz va mamlakatimizning milliy mafkurasi bilan uyg'unlashtirishimiz, aynan mana shu o'rinda yoshlarga diniy-axloqiy bilimlarni ta'lim berish bugunning kechiktirib bo'lmas dolzarb vazifalaridan biridir.

“Tarixga teran nazar solsak, bizlarning yetti ajdodlarimiz kim ekanini ko'ramiz. Ne-ne buyuk daholar, mutafakkiru allomalar aynan shu siz va biz yashayotgan muqaddas Vatanda yashab o'tganlar. Huddi ular singari ularning zurriyotlari ham hali dunyo tamadduniga o'z hissalarini qo'shishiga hech kim shubha qilmaydi. Chunki yoshlarimiz tomirida ajdodlarimizning qonlari oqib turibdi”.

Shu bilan birga dunyo tamadduniga ulkan hissa qo'shgan allomalarimizning ilmda komillik sari yetmoqlarida islom dinining ta'sirini ham alohida ta'kidlash zarur. Imom Buxoriy, imom Termiziy, imom Dorimiy, imom Moturidiy Abu Mu'in Nasafiy kabi allomalar bilan bir qatorda al –Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo, al-Farg'oniy, Mahmud Zamaxshariy, al-Farobiy kabi o'z ilmi va tafakkuri bilan dunyoni lol qoldirgan allomalarimizning yetukligi zahirida islom dini turganligi barchamizga ma'lum. Musulmon olimlarning ilmiy merosini o'rganishda, xossatan ta'lim sohasida diniylik bilan dunyoviylik o'rtasidagi mantiqsiz mantiqiy nisbatning shakllanishi bizning asrimizda ro'y berdi, desak yanglishmaymiz. Chunki, islom dini nozil qilingan davrdan to shu bizning asrimizga qadar ta'limda bu diniy ta'lim, bu dunyoviy ta'lim deb ajratilmagan.

Jamiyatning ijtimoiy-siyosiy hayotida ilmlarni dunyoviy va diniyga ajratish, bu ikki ilmni bir-biridan ayro holda talqin qilish va ular o'rtasida go'yoki mantiqiy muvozanatni o'rnatishga bo'lgan intilishlar oqibati o'sib

kelayotgan yosh avlod ongi va shuurida o'zining salbiy natijalarini nomoyon qilib bormoqda. Bu holatni zamonamizning har bir aqli raso insoni anglab yetgan. Bugungi kunda diniy va dunyoviy ta'lim uyg'unligini tiklash zarurati, hech bir mubolag'asiz, mamlakatning ma'naviy taqdirini hal qiluvchi omillardan biridir. Diniy va dunyoviy bilimlarni uyg'unlashtirgan holda ta'lim jarayonini amaliyotga tatbiq etish kechiktirib bo'lmas dolzarb muammolardan biri ekanligi jamiyatning aksar qismiga kunday ravshan. Voqe'likda aks etib turgan shunga bog'liq yetarli salbiy natijalar borligiga qaramasdan hamon ta'lim-tarbiyada diniy va dunyoviy bilimlarni uyg'un ravishda yosh avlodga yetkazish ota-onalar va murabbiylar orzusi bo'lib turibdi.

Oliy maqsad yosh avlodni iymon e'tiqodini Vatan ravnaqi uchun ruhan va ma'nan komil inson etib tarbiyalash har bir ota –ona va ustoz murabbiylarimiz burchidir. Farzandlarimiz, ya'ni yosh avlod uchun sharqona – diniy va dunyoviy bilimlarni o'zida uyg'unlashtirgan ta'lim-tarbiyani jahon andozalariga mos, fan taraqqiyoti omilari orqali yetkazish bunda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Diniy bag'rikenglik g'oyasi barcha davrlarda, hozirgi kunda ham, kelajakda ham dolzarbligini yo'qotmaydi. Inson huquqlari va asosiy erkinliklarining, jumladan vijdon erkinligining buzilishi yoki diniy e'tiqodni nazar-pisand qilmaslik urushlar va og'ir mojarolarning bevosita yoki bilvosita sabablari hisoblanadi.

Yuqorida bayon etilgan fikrlardan quyidagi xulosalarga kelish mumkin: birinchidan, XX asrning oxirgi choragi XXI asrning hozirgi sharoitida jahon xalqlari hayotida globallashuv muammolari yuzaga kela boshladiki, bu jarayonning bir yo'nalishi millatlararo va dinlararo munosabatlarda bo'lib, ko'pgina mamlakatlarda diniy bag'rikenglikni ta'minlash orqali jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni shakllantirish zaruriyati tug'ildi;

ikkinchidan, diniy bag'rikenglikka asoslangan ongni barcha jahon xalqlarida, ularning millati, irqi, tili, dini, madaniyatidan qat'iy nazar shakllantirish din erkinligini umumjahon miqyosida hal etish bilan bog'liqdir. Shu boisdan Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomining «Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi», «Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt», «Din yoki e'tiqodlar zamiridagi murosasizlik va kamsitishning barcha shakllarini bartaraf etish to'g'risidagi deklaratsiya» va boshqa bandlarida o'z ifodasini topgan. Masalan, inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasida «har bir inson fikr, vijdon va din erkinligi

huquqiga ega» (18-modda). «Har bir inson jamiyat oldida burchlidir, faqat shu holatdagina uning shaxsi erkin va to'liq kamol topishi mumkin» (22-modda);

uchinchidan, O'zbekistonda din va e'tiqod erkinligining to'liq ta'minlanishi va uning konstitutsion kafolatlanishi mamlakatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashda mavjud dinlarning o'rni va rolini oshib borishiga ma'naviy zamin yaratadi;

to'rtinchidan, davlatimizning dinga nisbatan siyosatida diniy qadriyatlar barcha milliy qadriyatlar qatorida teng huquqli degan tamoyillarga asoslanib, shaxs va jamiyat taraqqiyotida barqarorlik diniy va millatlararo bag'rikenglikni ta'minlashda keng foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Har qanday ko'pmillatli, ko'p dinli davlatda millatlararo totuvlik va konfessiyalararo hamkorlik jamiyatdagi barqarorlik va taraqqiyotga mustahkam zamin yaratuvchi, uning istiqbolini belgilab beruvchi omillardan hisoblanadi. O'zbekistonda diniy bag'rikenglik va dinlararo murosa borasida olib borilayotgan ishlar nafaqat MDH davlatlariga, balki butun dunyoga namuna bo'lmoqda. Albatta, xalqimizga azaldan xos bu xislat bir zumda paydo bo'lgan emas, u uzoq tarixga ega. Respublikada tolerantlikni mustahkamlash borasida xristian konfessiyalari, ayniqsa, pravoslavlar aholida diniy bag'rikenglik madaniyatini kamol toptirish yo'lida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar tashkil etib kelmoqdalar. Jamiyatda dinlararo nizo va murakkabliklarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan missionerlik harakatlarining oldini olishda faol qatnashmoqdalar. Ularning xalqaro anjumanlardagi ma'ruzalari dunyo jamoatchiligini mamlakatimizda e'tiqod erkinligi hamda millatlararo va dinlararo totuvlikni ta'minlashda amalga oshirilayotgan islohotlardan boxabar qilmoqda.

Dunyoda sodir etilayotgan nizolarning aksariyati milliy va diniy yoki irqiy asoslardan kelib chiqqan fuqarolik urushlaridir. Bu kabi mojarolarning kelib chiqishi va hozirgi kunga qadar davom etib, hal etilmayotgani millatlar va dinlararo munosabatlarni hamda uning nazariyasini to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi natijasidir. Respublikamiz aholisining milliy qiyofasi nafaqat Sharq, balki G'arb sivilizatsiyasiga mos keladigan umuminsoniy tamoyillar, an'ana va urf-odatlar, turli dinlarga e'tiqod, rang-barang turmush tarzidan iborat ma'naviy mezonlarni o'zida aks ettiradi. Ushbu ijobiy holat ko'p yillar mobaynida turli millat va din vakillari o'rtasida murosasiz kurash to'xtamayotgan

Yaqin Sharq, Iroq, Suriya va boshqa hududlarda etnik hamda diniy qarama-qarshiliklar mintaqaviy mojarolarning avj olishiga manba bo'lib xizmat qilayotgan davlatlar uchun namuna bo'lishi mumkin.

Most of the conflicts taking place in the world are civil wars based on nationality, religion or race. The emergence of such conflicts, which continue and are not resolved to this day, is the result of the incorrect construction of interethnic and interfaith relations, as well as its theory. The national image of the population of our republic reflects spiritual criteria consisting of universal principles, traditions and customs, beliefs of various religions, a colorful lifestyle corresponding not only to Eastern, but also to Western civilization. This positive situation can serve as an example for States where ethnic and religious contradictions serve as a source of escalation of regional conflicts in the Middle East, Iraq, Syria and other regions, where the uncompromising struggle between people of different nationalities and faiths has not stopped for many years.

References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. T. 1. - Toshkent: O'zbekiston.. 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: O'zbekiston. 2017.
3. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent: O'zbekiston. 2017.
4. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. Toshkent: O'zbekiston, 2019.
5. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon. Toshkent: O'zbekiston, 2019.
6. K. S.Guttenplan. J.Hornsby. C. Janavay. Reading philosophy. Blackwell Publishers Ltd. UK. 2003. R - 341.
7. Хусниддинов З. Ўзбекистонда диний бағрикенглик. Т.: Тошкент Ислон университети, 2006.
8. Ибрагимов Э. Ўзбекистон – диний бағрикенглик ўлкаси. //Ўзбекистон – бағрикенг диёр. – Т.:”Ўзбекистон”, 2007. – Б.69.
9. Ҳасанов.А.,Мунавваров Ш.,Сирождиддинов Ш.Ўзбекистон : динлараро ҳамжиҳатлик –тинчлик гарови.-Т.:Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети ,2005 .
- 10.Бағрикенглик –барқарорлик ва тараққиёт омили /Масъул

муҳарир А.Очилдиев.-Т.:Тошкент ислом университети,2007.

11.Сирожиддинов Ш. Бағрикенглик – динларнинг маърифий асоси. – Тошкент: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010. – Б. 109.

16.Владимир(Иким). Маънавиятнинг гуллаши. Мустақиллик ва динлараро тотувлик// демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – 1999. – №3-4.

17.Мусаев М. Т.Миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлашда Ўзбекистон тажрибаси The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect: materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014.

18. Раззоқов Д., Бобоев А. А.Миссионерлик фаолиятининг маънавиятимизга таҳдиди ҳақида. Ўзбекистон Республикаси ИИВ академиясининг ахборотномаси.2014 йил 2сон.

19.Юнусова А. Т. Религия и общество// Ҳуқуқ–Право–Law. – 2002. – №1. – Б. 10–12б.

20.Хусниддинов З. Миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик. // «Жамият ва бошқарув» 2003. – Б.10.

21. Юсупова Олия. Марказий Осиёда динлараро мулоқотнинг замонавий муаммолари. //Ижтимоий фикр: инсон ҳуқуқлари-Т.: 2002. - № 4.-Б.58 22.Ф.Адилов. Ўзбекистонда конфессиялараро келишувни мустаҳкамлаш масалалари.Бағрикенглик жамият барқарорлигининг асоси. (Илмий-амалий анжуман материаллари)-Т.: 2002. – Б.36.

23.Edward J.Jurji Interfaith and Intercultural Communication. Numen, Vol. 15, Fasc. 2 (May, 1968), pp. 81-93.

24.Leigh E. Schmidt. A History of All Religions .Journal of the Early Republic, Vol. 24, No. 2 (Summer, 2004), pp. 327-334.

25.Guat Kwee See.Muslim-christian dialogue:signs of hope.European Judaism: A Journal for the New Europe, Vol. 38, No. 1 (Spring 2005), pp.48-61.

26.Хошимов М. ЮНЕСКО фаолиятида диний бағрикенглик масалалари. (Ўзбекистон Республикаси мисолида) Автореф. тарих фан. ном. –Тошкент: 2009. - 27 б.

Internet orqali foydalanilgan veb-sahifalar:

1.<http://www.religions.uz>-О‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mita veb –sayti.

2. <http://www.tiu.uz-O'zbekiston> Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Toshkent islom universiteti veb –sayti.
3. <http://www.buxoriy.uz>- Toshkent islom instituti veb –sayti.
4. <http://www.ziynet.uz>-Axborot ta'lim tarmog'i.
5. <http://www.tiu.uz-O'zbekiston> Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Toshkent islom universiteti veb –sayti.

САЛОМАТЛИК МЕЪЁРИНИНГ ФАЛСАФИЙ МОҲИЯТИ

Саломова Нигина Музаффаровна

Бухоро шаҳар тиббиёт бирлашмаси “Саломатлик”
марказининг методист шифокори – илмий изланувчи

Бутун жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти таърифига кўра: **“Соғлиқ** бу одамда – касалликнинг йўқлигигина эмас, балки инсоннинг ҳар томонлама жисмоний, руҳий ва ижтимоий осойишталиги ҳамдир.” Саломатлик – инсоннинг илк, бирламчи ва жуда муҳим табиий, ижтимоий эҳтиёжи бўлиб, у инсоннинг меҳнатга лаёқатли қобилиятини ва унинг ҳартомонлама уйғун ривожланишини белгиловчи ҳолатидир. Саломатлик инсонни оламни билиш, ўзини англаши, бахтли бўлиш заруриятидир. Тиббий-ижтимоий тадқиқотлардаги саломатлик ўз даражаларига кўра қуйидагиларга бўлинади:

1. Индивидуал саломатлик – яъни алоҳида инсоннинг соғлиғи;
2. Гуруҳ саломатлиги – ижтимоий ва этник гуруҳлар саломатлиги;
3. Минтақавий-регионал саломатлик – маъмурий ҳудудлар аҳолисининг саломатлиги;
4. Жамият саломатлиги – аҳолининг соғлиғи, популяция саломатлиги, “касалликларнинг олдини олиш, ҳаёт давомийлигини узайтириш ва ташкилий сайёи-ҳаракатлар орқали соғломлаштириш”,- деб таърифланади. Эмлаш жамият саломатлиги тушунчаси билан боғлиқ.
5. Жаҳон-дунё аҳолиси саломатлиги кабиларга бўлинади. Бизнинг фикримизча, мазкур саломатлик гуруҳига;
6. Биосфера, табиат борлиғи саломатлигини ҳам киритиш лозим.

Мустақкам соғлиқ инсоннинг фақат асосий эҳтиёжларидан бири бўлибгина қолмай, балки жамиятнинг ҳам муҳим социал эҳтиёжидир.

П.Беннер ва Ю.Врубелни таъкидлашича “Саломатлик – инсон томонидан ўзини бирор жамият, гуруҳга тегишлилигини англаш, шу гуруҳ қонун-қоидаларини ўз қизиқишлари ва интилишларига мос деб қабул қилишидир”¹. Ушбу таърифда айнан саломатликнинг – социал эҳтиёжи эканлигига урғу берилган. Халқ соғлиғи – юрт бойлиги, деб бежиз айтишмаган. Инсоннинг мустаҳкам соғлиғини фақат унинг касалликдан холи бўлганигина эмас, балки жисмоний ва руҳий куч-қувватининг уйғунлиги, яхши меҳнат қобилияти, кайфиятининг доим яхши бўлиши кўрсатади.

Ижтимоий саломатлик – бу жамиятининг иқтисодий, сиёсий ва социал ҳаракатлантирувчи кучидир. ЖССТ нуқтаи назарига кўра, инсонлар саломатлиги ижтимоий сифат ҳисобланади. Шу мунособат билан аҳоли саломатлигини баҳолаш учун қуйидаги кўрсаткичлар тавсия этилади:

1. Ялпи ички маҳсулотни соғлиқни сақлашга сарфлаш;
2. Бирламчи тиббий ёрдамнинг мавжудлиги;
3. Аҳолининг иммунизация даражаси;
4. Болалар ўлими даражаси;
5. Ўртача умр кўриш давомийлиги;
6. Ҳомиладор аёлларни малакали тиббий ходимлар томонидан текширилиш даражаси;
7. Болаларнинг озикланиш ҳолати;
8. Аҳолининг тиббий саводхонлиги;
9. Аҳолининг табиий ўсиши, табиий ўлим даражаси;
10. Ногиронлик кўрсаткичлари;
11. Жисмоний ривожланиш кўрсаткичлари;
12. Касалланиш – умумий, инфекция, вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотиш билан, тиббий кўрикларга кўра, асосий ноэпидемик касалликлар, госпитализацияланганлар.

Жамият саломатлигининг кўрсаткичлари:

1. Демографик кўрсаткичлар (яъни, туғилиш, ўлиш, аҳолининг табиий ўсиши, ўртача умр кўриш);
2. Жисмоний ривожланганлик;
3. Касалланиш;
4. Травматизм ва ногиронлик.

¹ Аллаёров Я.Н., Муслимов М.М. ва бошқалар. Саломатлик асослари. Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти. 2004. 5-бет.

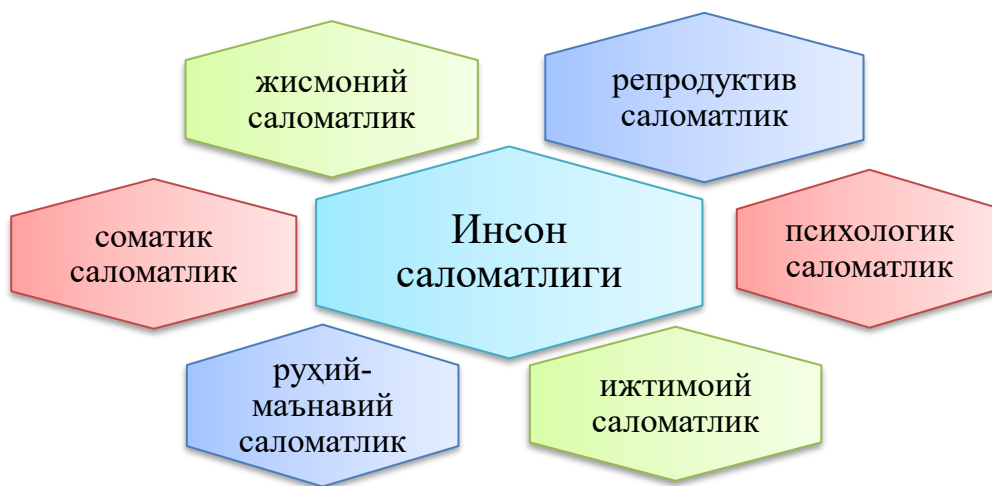
Бу шахслар орасида имконияти чекланган бўлишига қарамай, турли соҳаларда улкан чўққиларни забт этаётганлари талайгина. Бу эса уларнинг ички олами қалби ва руҳ саломатлигидан далолат беради. Космологияда улкан кашфиётлар қилган англиялик физик назарийчи, астрофизик, ёзувчи Стивен Уильям Хокинг (1942-2018) 18 ёшида умрбод ногиронлар аравачасига михланиб қолди. Фожиали тасодиф Стивен Хокингни аравачага михлаб қўйди, фақат фикри илм билан шуғулланишга йўналтирилди, иккинчи томондан эса қалб ва руҳ саломатлиги натижасида улкан ютуқларга эришди. 39 та аспирантга илмий раҳбарлик қилди. Космологиядаги кашфиётлари билан бутун дунёга машҳур бўлди. Вафотидан кейин муқаддас хоки Вестминстер аббатлигида Исаак Ньютон ва Чарлз Дарвин қабрлари орасига қўмилди.

Жамият саломатлиги соғлиқ-саломатликни аниқлашнинг ўзгача даражаси. Унда жамият гўё ўзига хос сифат, хосса муайян йўналишга эга бўлган ижтимоий организм сифатида гавдаланади. Бу йўналишда жамият саломатлиги худди жамиятнинг энг нодир бойлиги сифатида қаралиб, айнан мана шу энг бебаҳо саналган - жамият саломатлиги туфайли оламдаги барча моддий ва маънавий бойликлар, қадриятлар яратилади. Х.Меллер жамият саломатлигига қўйидагича таъриф беради: “жамият саломатлиги – жамиятнинг шундай сифати, ҳолати, айнан ушбу ҳолат инсонлар соғлом ҳаёт тарзини таъминлайди, инсонларда хасталик ҳамда жисмоний, руҳий зўриқишлар, чекинишлар кузатилмайди, аксинча ушбу ҳолат соғлом турмуш тарзини таъминлайди”¹. Демак:

юқорида кўрсатилган олти хил саломатлик: индивидуал, гуруҳ, жамият, жаҳон аҳолиси, ижтимоий, табиат борлиги саломатлиги меъёрлари бир-бири билан диалектик алоқадор.

Инсон - индивидуал саломатлигининг таркиби

¹ Лисицын Ю.П. Общественное здоровье и здравоохранение. Учебник. 2-издание.- М.: ГЭОТАР-Медиа, 2010. 52 С.

Саломатликка қарама-қарши тушунчалардан бири носоғломлик, кучсиз, қувватсиз каби тушунча ҳам илмий фанда ишлатилади.

БМТ маълумотларига кўра сайёрамизда яшайдиган 8 миллиард аҳолининг 15% ногирон саналади. Ҳар бир жамиятнинг цивилизациялашганлик кўрсаткичи унинг ногиронларга мунособати билан белгиланади. 2015 йил Ўзбекистон аҳолисининг 1,3% ногирон саналган. Давлат статистика қўмитасининг маълумотларига кўра 2020 йилда Ўзбекистонда жами 758 253 та имконияти чекланган, яъни ногирон фуқаролар қайд этилган. 2022 йилда аҳолининг 2,3% ёки 845,3 минг киши ногиронлиги бўлган шахслар деб топилган¹. Бухоро вилоятида 2020 йилда 47 322 киши ногирон деб қайд қилинган.

Эпиктет (м.а.50-138 йй.) илк бор индивидуал ва жамоат саломатлиги, тана ва руҳ саломатлиги ва уларни асраш борасидаги ўз фикрларини қуйидагича изоҳ этди: “...ҳар бир инсон ўзини у ёки бу шахарнинг фуқароси эмас, балки дунё фуқароси деб билиши керак”. Инсон икки қисм: тана ва руҳдан иборат...тана кир ва чангдан иборат, у ташқи заруратга бўйсунди, руҳ озод, у фақат Худога бўйсунди...Коинотни бошқариш учун соғлом тасаввурга эга бўлиш лозим...”. Инсон саломатлиги меъёрини, Эпиктет, - уч оёқли столга қийслади. Биринчи оёқ – парҳез; иккинчи оёқ – машқ қилиш; учинчи оёқ – уйқу деб, уч асос ягоналигида деб билади². Тана руҳнинг идишидир, шунинг учун уни ўз ичига олган идишга ғамхўрлик қилиш

¹<https://www.gazeta.uz.pers>.

² [Modernstoicism. com/how-to-be-epictetus-in-the-dym-by-amitabha-palmer/](https://modernstoicism.com/how-to-be-epictetus-in-the-dym-by-amitabha-palmer/)

муҳимдир. Бошқача иборалар билан айтганда, тана ва руҳ саломатлиги бирдек муҳим. Бахтли ҳаётнинг бир қисми соғлиқдан завқланишдир. Соғлом тана яхши одамга яхшиликлар қилишга имкон беради. Муҳими Сиз ундан тўғри фойдалана олишингиздир, деб уқтиради Эпиктет¹.

В.М.Дильман фикрига кўра, инсон саломатлик меъёрини кўрсатувчи бешта миқдорлар организмда мавжуд. Буларга:

1. Қон таркибидаги муайян миқдордаги қанд;
2. Қоннинг артериал босими;
3. Организмдаги холестерин ва альфа холестерин миқдори;
4. Тана оғирлиги, аниқроғи, тананинг ёғ миқдори;
5. Қондаги пребет, бета-липопротеид ва триглицеринларнинг миқдорий кўрсаткичлари киради². Ушбу миқдорлар шунчаки, оддий миқдорлар бўлмай, балки сифатни кўрсатувчи миқдорлар, яъни табиий-биологик меъёрлардир. Соғлиқни йўқотгандан кейин эмас, у ҳали мавжуд пайтданок авайлаб асрашимиз лозим. Бу оддийгина тиббий маданиятимизни билдиради. В.М.Дильман таъкидлаган саломатликни кўрсатувчи бу миқдорлар, бошқача айтганда тиббий-биологик меъёрлар жуда муҳим аҳамиятга эга:

I-қондаги глюкоза меъёри

Халқаро амалиётда қонда қанд миқдори миллимоль/литр ўлчов бирлигида ўлчанади –ммол/л. Томирдан оч қоринга қабул қилинган қонда глюкоза нормаси 3,9-5,6 ммол/л ни ташкил қилади³.

II-меъёрга оид мулоҳазалар

Турли ёшда артериал қон босим кўрсаткичлари турлича бўлади:

Ёш кўрсаткичи	Артериал қон босим кўрсаткичи* ⁴
16-20 ёшда	100/70-120/80
20-40 ёшда	120/70-130/80
40-60 ёшда	140/90 гача
60 ёшдан катта ёшдагиларда	150/90 гача

¹ Ўша жой.

² Дильман В.М. Большие биологические часы. Введение в интегральную медицину. М.: “Знание “. 1986. С.182.

³ Қаранг.: Баъзи адабиётларда қондаги глюкоза меъёри 3,1-6,4 ммол/л деб кўрсатилган. Бу ҳам хато эмас, у ёхуд бу томонга озгина чекиниш бўлиши хато ҳисобланмайди.

⁴ Систолик босим (юқори кўрсаткич) юрак қисқарган вақтдаги босимни кўрсатади;
Дистолик босим (пастги кўрсаткич)- юрак бўшашган вақтдаги босимни кўрсатади.

III-холестерин меъёрига оид фикрлар

Ана шулар ўзининг табиий меъёр чегараларининг юқориги ва пастки кўрсаткичларидан чиқмаса, тананинг саломатлигидан далолат беради. Айнан шундай уйғун фикрни А.Г.Гадаев тадқиқотларида ҳам учрайди. “ Соғлом кишида умумий холестерин 5,0 ммоль/л дан, триглицеридлар 1,7 ммоль/л дан юқори бўлмаслиги лозим. Ушбу кўрсаткичларнинг меъёрдан юқори бўлиши юрак ишемик касаллигига олиб келувчи асосий хавф омилларидан бири ҳисобланади ва бу хавф кўпроқ тана вазни ортиқча ҳамда қандли диабетга чалинган кишиларда кузатилади”¹.

IV-оғирлиги, тананинг ёғ меъёри

Бўйи,с м	Етишмасли к	Норма, Меъёр, стандар т	Норма, Lancet	Ортиқч а вазн	1- даражал и семизлик	2- даражал и семизлик
150	< 41	42-50	51-56	57-67	68-78	79-90
160	< 47	47-57	58-63	64-76	77-89	90-102
170	< 54	54-64	65-72	73-86	87-101	102-116
180	<60	60-72	73-80	81-97	98-113	114-130

Юқоридаги илмий таҳлилардан қуйидаги ички хулосаларга келдик:

1. Ибн Сино индивидуал инсон меъёри ва ижтимоий гуруҳ - кексалар учун соғлом турмуш тарзи, унинг саломатлик меъёрига хос томонларини мукамал баён этган; 2.Дорилар ва овқатланиш меъёри; 3. Саломатлик меъёрининг ўзига хос хусусияти Ибн Сино тақдим этган етти мувозанатга барабарига қатъий риоя этишдир:

“1. Тана (организм) мутаносиблиги;
2. Овқат ва ичимлик танлаш;
3. Гавдани ортиқчаликдан холи этиш;
4. Тана аъзолари жойланиш тўғрилиги, мутаносиблигини сақлаш;
5. Бурунга тортиладиган ҳавони етарли ва яхши қилиш;
6. Кийиладиган кийимларни муҳитга мослаб танлаш;
7. Жисмоний ва маънавий ҳаракатлар мўътадиллиги ”².
Саломатликнинг бу етти меъёри соғлом турмуш тарзини мағзини ташкил этади.

¹ Гадаев А. Г. Юрак-қон томир тизими касалликларида парҳез овқатланиш //Соғлом овқатланиш – саломатлик мезони. Академик Ш.И.Каримовнинг умумий таҳрири остида. Тошкент.: “O‘ZBEKISTON “/ 2015. 201-211 бетлар.

² Абу Али ибн Сино. Канон врачебной науки.Кн.1.Т.:Фан.С.296-297;

Инсон танаси яхлит улкан ўз-ўзини бошқарадиган, ўз-ўзини ташкиллаштира оладиган мустақил тизимдир. Шу сабабли асло бу етти тиббий меъёр биридан алоҳида эмас, улар бир-бирлари билан диалектик алоқадор бўлиб, кўпинча бир меъёрнинг издан чиқиши, бутун бир тизимни нормал фаолиятини бутунлай кескин салбий томонга ўзгартириб юборади.

БИОСФЕРА САЛОМАТЛИГИ

№	Биосферанинг нотирик қисм табиий меъёрлари	
1	Карбонат ангидрид бир йилда- CO_2	9 млрд. т.
	Атмосферадаги карбонат ангидриднинг купайиши 20-30 млрд.тоннага ошмоқда – “Буғли қобик” ;атмосферанинг табиий харорати ошиши рўй беради.	
2	Азот оксидлари бир йилда -	30 млн.т.
3	Қалайи	2.6 млн. т.
4	Атмосферадаги табиий кислород камайиши- O_2	
3	Озоносферадаги озоннинг табиий-экологик меъёри – O_3	300 Д.Б.
4	Хавонинг харорати	
5	Табиий радиация фони НКДАР ҳисоб-китобига кўра, табиат борлигидаги табиий радиоактивлик кўрсаткичи 350 мкЗв/йилга тенг. Табиий радиактивлик меъёрининг коинотдаги кўрсаткичи 320 (300) мкЗв/йилга тенг	350мкЗв/йил микрозиверт
	Аҳоли учун техноген нурланишнинг рухсат этиладиган чегаравий меъёри йилига	0,01 зивертдан ошмаслиги лозим.
6	Табиий экологик хавфсиз ифлосланиши иқтисодий шаклда	3-10%ни ташkil этади.
	Атроф-муҳитнинг антропоген ифлосланиши умумий ифлосланишнинг	90-97% ташkil этади.
	(ЖССТ экспертлари маълумотига кўра жаҳон микёсидаги [бир йилдаги 100% яъни 1,7 миллион	

	ўлимдан] 18% ўлим атроф-муҳитдаги ифлосланиш туфайли содир бўлади;	
Биотанинг ҳаёт кўрсаткичлари		
7	Флора ва фауна орасидаги миқдорий мутаносибликни сақлаш	4:1
8	Олмаҳоннинг сонини арча ғуддалари белгилайди, арча дарахтларини йўқотсак, олмахонлар ҳам камайиб кетади.	
9	Ҳар бир турнинг оптимал ўртача тур сонини сақлаш,	
10	Экологик ниш қоидасига амал қилиш	
11	Ботқоқликларни кескин камайиши билан қурбақаларнинг яшаш майдони қисқарди, улар камайиб кетишди. Қурбақаларнинг камайиб кетиши билан лайлақлар ўз масканларига келмай қўйишди.	

Биосферанинг саломатлик кўрсаткичлари деганда, кимёвий моддаларнинг табиий-экологик фони меъёридалиги; флора ва фауна орасидаги уйғун миқдорий мутаносиблик; ҳар бир турнинг оптимал сони; экологик ниш; биосферадаги ҳудуднинг муайян кўлами ботқоқлик; муайян кўлами кўллар, дарё, денгиз, океанлар, муайян кўлами ўрмон бўлиши; бокира табиат билан иккиламчи табиат борлиги орасидаги уйғун мунособатнинг сақланиши тушунилади.

Х у л о с а :

1. Олти хил саломатлик: индивидуал, гуруҳ, жамият, жаҳон аҳолиси, ижтимоий, табиат борлиги саломатлиги меъёрлари бир-бири билан диалектик алоқадор. Аммо бу саломатлик меъёрининг мезонлари бир-биридан фарқ қилади.
2. Олти хил саломатлик асосида табиат борлигининг саломатлиги ётади. Табиат борлигининг саломатлиги экологик манбаларда биосферанинг ҳаёт кўрсаткичлари, ноосфера каби тушунчалар билан ифодаланади.

САЛОМАТЛИК МЕЪЁРИГА	
НЕГАТИВ ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ	ПОЗИТИВ ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ
О М И Л Л А Р	
Табиат борлигининг ўз табиий меъёридан чиқиши: ифлосланиш, турларнинг кескин камайиб кетиши; антропоген омилнинг меъёрдан ошиши ва ҳ.	Табиат борлиғи саломатлиги ёхуд биосферанинг ҳаёт кўрсаткичларини барқарорлиги
Нотўғри ва тартибсиз овқатланиш	Оқилона, шифобахш овқатланиш
Ҳаракатсизлик, дангасалик	Ўз касбини севиб меҳнат қилиш
Зарарли одатлар	Руҳий саломатлиги, ақлнинг ҳислардан устиворлиги
Руҳий-эмоционал зўриқиш (психоген) омиллар	Китоб ўқиш – инсон қалбини хотиржамликка, руҳий камолотига етакловчи омил, инсон умрини узайтирувчи омил, инсон умрининг энг самарадорлик даври 60-80 ёш оралиғидаги даврдир. Замонавий тиб Ибн Синонинг “ёшни суриш” концепциясини ниҳоятда аниқлигини исботлади.

3. Саломатлик меъёрининг иерархик хусусияти. Коинот, табиат борлигининг саломатлик кўрсаткичлари ўзаро алоқадордир. Коинот, табиат саломат бўлса, жамият ва инсон ҳам саломат бўлади. Фалсафий ибора билан айтганда, биосферанинг ҳаёт кўрсаткичлари жамият, инсон саломатлиги учун критерий-мезондир.

4. Инсон танаси ва руҳиятидаги ўзгаришлар унинг ички, имманент меъёри-мижозига таъсир қилади ва унга боғлиқ бўлади;

5. Инсон организмидаги доимий, ўзгармас меъёрларга қон группаси, хромосомалар сони мисол бўла олади.

6. Инсон тана ва руҳи саломатлигининг диалектик алоқадорлиги кўрсатиб берилди.

7. Ар-Розий томонидан ижтимоий саломатлик меъёрларидан қуйидагиларни илк бор ишлаб чиқилди:

а) муайян касалликни ўз соҳасини эгаллаган шифокор даволай олади; (Биргина шифокор барча касалликларни даволай олмайди –ар-Розий); б)ижтимоий саломатлик меъерининг яна бири беморга ташхис қўйишда, бир эмас, бир неча шифокорлар фикрларининг таҳлили, хулосаларининг диалектик синтези зарурлиги аниқланди;

в) аҳолининг кам таъминланган қатламига алоҳида тиббий хизматлар кўрсатиш;

г) руҳий саломатлик меъерининг устуворлигини аниқлади.

8.Ибн Сино индивидуал инсон меъери ва ижтимоий гуруҳ - кексалар, ҳомиладор аёллар учун соғлом турмуш тарзи, унинг саломатлик меъерига хос томонларини мукамал баён этган; 2.Дорилар ва овқатланиш меъери;

Хулоса қилиб айтганда, тиб илми инсоннинг икки ҳолатдаги:

А).Соғлом инсон танасининг индивидуал меъерини - нормал анатомия, нормал физиология ўрганади; Касал инсон танасининг меъерини - патологик анатомия ва патологик физиология ўрганади.

Б).Инсоннинг саломатлик меъери бўйича олиб борилган илмий тадқиқотимиз бизни бу меъёрларни қуйидаги тартибда гуруҳларга ажратишга оид мантиқий хулосалар берди: а)Инсоннинг тана аъзолари меъери; индивидуал меъёр;

б) Ижтимоий гуруҳ болалар (Ар-Розий), қариялар (И.Сино) саломатлиги меъёрларига ажратишиб ўрганилади; в) Инсонга таъсир этувчи ташки табиий муҳит омиллар: сув, ҳаво, овқатланиш меъери; Инсон саломатлиги меъерига таъсир этувчи ижтимоий омиллар: оила, ҳамкасблар, иш жойидаги соғлом ёхуд аксинча носоғлом муҳит; дўстлари, қизиқиш объектлари, ишчанлик қобилияти ва ҳ.

3.Руҳий, маънавий, психологик саломатлик меъери кабиларга ажратиш мумкин.

4.Саломатлик меъёрлари ўз моҳиятига кўра қатъий, барқарор саломатлик меъёрлари ва нисбатан ўзгарувчан саломатлик меъёрларига бўлинади. Барқарор саломатлик меъёрларига инсон хромосомалар миқдори, инсоннинг қон гуруҳи мисол бўла олади. Хромосомалар миқдори ҳам, қон гуруҳи ҳам инсон умри давомида ўзгармайдиган сифатий миқдордир. Ўзгарувчан саломатлик меъерига эса – мизож, яъни, инсоннинг ички имманент меъери мисол бўла олади. Қазғоноқ сувининг меъери ҳам ўзгарувчан бўлиб, бошида 30 миллилитр бўлган бўлса, тўққизинчи ойда 1,5 литрга етади.

Ёш улғайиб бориши билан мизож ҳам иссиқликдан совуқликка томон ўзгариб боради. Саломатлик учун муҳим амалий аҳамиятли меъёрлар қуйидагилар:

А) оддий меъёрлар;

Б) қатъий меъёрлар;

В) доимий ёхуд ўзгармайдиган сифатий миқдорлар;

Г) ўзгарувчан меъёрлар (ёшга оид мизож) ва ҳ.

5. Марказий Осиё мутафаккирларининг тибга оид асарлари таҳлилидан шундай хулосага келинадики, табобат ички қувват тенглигини сақлаб туриш, одам аъзоларининг ҳолатини яхшилаш учун ёрдам берадиган ташқи қувватдир. Бошқача сўзлар билан ифодалаганда, тиб инсон саломатлигини меъёردа келтиришга хизмат қиладиган илмдир.

ИНСОНИЯТ ЭКОЛОГИЯСИНИ САҚЛАШДА НАНОТЕХНОЛОГИЯНИНГ АХЛОҚИЙ МАСАЛАЛАРИ

Аширматов Ҳаёт Хаитович, ЖДПУ

Фалсафа, тарбия ва ҳуқуқ таълими
кафедраси доценти, ф.ф.б.ф.д (PhD)

Аннотация. Нанотехнологиялар этикаси бўйича мунозаралар бундай янги наноэтика соҳаси жамоят тараққиёти учун ҳақиқатан ҳам зарурлигини аниқлади. Ушбу мақола нанотехнологиянинг янги ахлоқий жиҳатларини ҳозиргача аниқланган ҳолатларидан кўра тизимлироқ тарзда тасвирлашга ҳаракат қилади. Нанотехнология мутлақо янги ахлоқий муаммоларни келтириб чиқарганлиги хусусида баҳс юритилади.

Бугунги кунда нанотехнология амалиётда қўллаш учун катта имкониятларга эга бўлган, энг тез ривожланаётган ва истиқболли инновацион технология ҳисобланади. Бироқ, “ҳар қандай янги технологиялар сингари, нанотехнологиялар соҳаси ҳам ахлоқий муаммоларни кўндаланг қўймоқда ва уларнинг потенциал фойдалари ва хавф-хатарлари, шунингдек, инсон экологияси учун оқибатлари тобора кўпроқ илмий ва жамоатчилик муҳокамасига сабаб бўлмоқда. Шу билан бирга, турли мутахассисликлар ва ижтимоий гуруҳлар вакиллари нанотехнологиялардан фойдаланишнинг иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий оқибатларини турлича баҳолайдилар ва уларни амалга ошириш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш учун турли ёндашув ва воситаларни таклиф қилмоқдалар. Ривожланаётган

мамлакатларда нанотехнология одамлар ҳаётини яхшилашга ва кўплаб муаммоларни ҳал қилишга катта ҳисса қўшиши мумкин бўлса-да, нанотехнологиялардан амалий фойдаланиш шакллари аниқлаштириш ва нанотехнология мақсадларини белгилашда қатъий ахлоқий ёндашув талаб қилиниши аниқ”¹.

Махсус этикага асосланган нанотехнологиянинг махсус ахлоқий экспертизасини “тасдиқлаш” ва “қарши” муҳокамалари ҳали ҳам давом этмоқда. “Бугунги кунда нанотехнологиялар этикасининг иккита муқобил қарашлари мавжуд. Биринчи ёндашувга кўра, нанотехнология инқилобий ҳодиса ҳисобланади, яъни ярим асрдан кўпроқ вақт олдин ишлаб чиқилган мавжуд ахлоқий стандартлар етарли эмас ва нанотехнологиядан фойдаланган ҳолда барча турдаги ишланмаларни ўзига мос тарзда таҳлил қилишга имкон берадиган янги ёндашувларни ишлаб чиқиш зарур”².

Қарама-қарши фикрга кўра, нанотехнологиялар оддий инновацион технологиялар бўлиб, уларнинг ривожланиши ҳеч қандай махсус тартибга солишни талаб қилмайди. Биотиббӣёт ва генетикада қўлланиладиган ахлоқий текшириш воситалари аллақачон мавжуд бўлганлиги сабабли, нанотехнология учун махсус ёндашувларни ишлаб чиқишга ҳожат йўқ.

Нанотехнологиянинг ихтисослашган этикасини ишлаб чиқишнинг мақсадга мувофиқлигига танқидий ёндашиш нанотехнологияда ахлоқий масалалар бўйича нуфузли тадқиқотчи С.Холмнинг “Нанотехнология учун нанотехнология зарурми?” мақоласида келтирилган. Тадқиқотчининг фикрича, нанотехнология ахлоқий таҳлилга алоҳида ёндашувларни талаб қилиши мумкин бўлган янги хавфларни келтириб чиқармайди: “Нанотехнологиянинг турли йўналишларининг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган кўплаб ахлоқий муаммоларни таҳлил қилиш эҳтиёж борлигига қарамай, ҳалигача зарурат йўқ. Сўнгги 35 йил ичида амалий ахлоқ доирасида ишлаб чиқилган техникалар нанотехнологияни таҳлил қилиш учун барча зарур воситаларни тақдим этган кўринади”³.

¹ Нанотехнологии и этика. Политика и направления деятельности. – Париж, Отдел науки и технологии, Сектор социальных и гуманитарных наук ЮНЕСКО, 2008. – 16 с.

² Ibo van de Poel, How Should We Do Nanoethics? A Network Approach for Discerning Ethical Issues in Nanotechnology // NanoEthics.2008. 2:25–38

³ Holm S. Does nanotechnology require a new «nanoethics»?Cardiff Centre for Ethics, Law and Society, August 2005.Retrieved October, 26, 2007, <http://www.ccels.cf.ac.uk/archives/issues/2005/>

Мақола муаллифи “Нанотехнология – янги нарса. Ахлоқий масалалар эски”, шунингдек, нанотехнологиялар ривожланиши билан ахлоқий тамойиллар янгиланмаслиги керак деб ҳисоблайди: Нанотехнологиялар ҳақида ахлоқий нуқтаи назардан ёндашиш биздан ахлоқий тамойилларни соҳага татбиқ этишимизни талаб қилади, аммо янги тамойилларни қўллашнинг ҳожати йўқ. Мисол учун, нанотехнология нанотиббийётда ўз ўрнини топаётган бир пайтда, инсон суъектлари иштирокида тадқиқот олиб бориш билан боғлиқ саволлар туғилмоқда. Инновацион муолажалар баъзан дори воситаларини юборишнинг янги усулларини қўллайди (масалан, дорилар ўсимтага муҳандислик молекулалари ичида етказилади). Бундай ҳолда, ўрганишни тартибга солувчи тамойиллар ўзгаришсиз қолади. Тадқиқотчилар эътиборни хавфларни камайтириш ва заиф гуруҳларни ҳимоя қилишга қаратишда давом этишлари керак¹. Бу ўтган ўн йилликларда орттирилган тадқиқотларни тартибга солиш тажрибасига асосланган нанотехнологияни ахлоқий таҳлил қилишнинг анъанавий ёндашувидир.

Бошқа тадқиқотчилар нанотехнология илм-фан ишлаб чиққан ҳар қандай нарсадан тубдан фарқ қилишини таъкидламоқда. А. Грунвалд нанотехнологиянинг иккита хусусиятини қайд этади - уларнинг инсонни такомиллаштириш учун юқори салоҳияти ва қўлланилганда ахлоқий жиҳатларнинг юқори даражада яқинлашиши. Унинг фикрича, “нанотехнологияда қандайдир янгилик бу турли ахлоқий масалаларни бир технологияга бирлаштиришдир. Нанофан ва нанотехнология физика, кимё, биология ва муҳандислик фанлари ўртасидаги анъанавий чегаралар кесишган соҳалар бўлгани каби, ахлоқий акс эттиришнинг анъанавий ёндашувлари ҳам нанотехнологиядаги ахлоқий масалалар билан бирлашади”².

С.Холмнинг адолатли фикрига қўшилиб, “ҳар қандай янги яратилган технология технологиянинг бошқа соҳалари учун мавжуд бўлмаган ахлоқий муаммоларни келтириб чиқарса ёки бу муаммолар бошқача (яъни, каттароқ) бўлсагина алоҳида ахлоқий муносабатни талаб қилади”. Биз нанотехнологиянинг ахлоқий муаммолари бундай эмаслигига қўшила олмаймиз. Аксинча, бугунги кунда ишлаб чиқиляётган нанотехнологияларнинг потенциал фойда-имкониятлари ва шу билан бирга хавф-хатарлари шу қадар аниқ ва шу қадар кенг

¹ MacDonald C. Nanotech is novel; the ethical issues are not // The Scientist. 2004. 8.

² Grunwald A. Nanotechnology – a new field of ethical inquiry // Sci Eng Ethics. 2005/11. pp. 187–201.

кўламлики, уларни баҳолаш ва жамоатчилик муҳокамаси учун махсус ахлоқий таҳлил ва алоҳида ахлоқий муносабат талаб этилади. Бунинг асоси амалий ахлоқнинг махсус ишлаб чиқилган соҳаси - наноэтика бўлиши керак. Нанофан ва нанотехнология замонавий дунёни тушунишга янги ўлчовни киритиш орқали ушбу махсус фанлараро тадқиқот соҳасини ривожлантириш учун ўзига хос ижтимоий мандат беради. Биз наноэтикани нанотехнология ва нанотехнологиянинг сўнгги ютуқлари натижасида юзага келган мунозарали муаммоларни тушунишга, нано-тадқиқотларнинг ахлоқий ва ахлоқий тамойиллари ва қоидаларини излаш ва асослашга, амалий қўллаш ва фойдаланишнинг ижтимоий оқибатларини баҳолашга қаратилган амалий ахлоқнинг янги тармоғи сифатида белгилаймиз.

Нанотехнологиялар янги биотехнологиялардан фойдаланиш жараёнида юзага келадиган кўплаб ахлоқий саволларни юзага келтирмоқда. Кўплаб саноат соҳасида ишлаб чиқариладиган наномахсулотлар, ултра ихчам кузатув қурилмаларининг ишлаб чиқарилиши, ўта кучли, парчаланмайдиган углерод нанотурубаларидан фойдаланиш ёки ядровий чиқиндилар туфайли атроф муҳитнинг ифлосланишига олиб келиши мумкин. Янги технологияларни қўллаш жараёнида уларнинг атроф-муҳит хавфсизлиги ва санитария ҳолатига таъсири, шунингдек, инсон экологияси масалалари ҳақида саволлар туғилади.

Нанотехнологиянинг концептуал асосларини ишлаб чиқиш, биринчи навбатда, нанотехнологияларни ишлаб чиқиш ва қўллаш соҳасида инсон фаолияти ва муносабатларининг ахлоқий кўрсатмалари ва тартибга солувчиси бўлган ахлоқий тамойилларни аниқлаш ва таҳлил қилишни талаб қилади. “Наноэтика тамойилларининг асосини икки турдаги жавобгарлик ташкил этади: 1) олим ва технологнинг ўзини ўзи англаши учун ўзи олдидаги жавобгарлиги; 2) ўз-ўзини англаш ҳаракатлари натижасида юзага келадиган ҳодисалар учун жавобгарлик. ЮНЕСКО ушбу фаолият турининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланадиган баъзи тамойилларни муҳокама қилиш чақирди”¹.

1. Нанотехнологик тадқиқотлар ва ишланмалар бўйича қарорлар қабул қилишда жамоатчилик ҳисоботи ва ошкоралик тамойили инсон

¹ Мишаткина, Т.В. Нанотехнологии в биомедицине и экологии человека: этические аспекты. Монография / Т.В. Мишаткина, С.Б. Мельнов. – Saarbrücken, Германия, Международ. Издат. Дом LAP Lambert Academic Publishing, 2014. – 178 с.

саломатлиги ва атроф-муҳит учун хавф-хатарлар билан боғлиқ жиддий оқибатлар ва хавфлар юзага келганда айниқса муҳимдир. Бу тамойилни амалга оширишда ижтимоий масъулият каби этиканинг баъзи бир тушунчалари, шунингдек, биоэтиканинг асосий тамойиллари, хусусан, манфаатларни тақсимлаш тамойили катта аҳамиятга эга.

2. Ҳокимият ва жамоатчилик нанотехнологияларнинг очик муаммоларини ҳал қилишда ахлоқий стратегиялар, ахлоқий ҳуқ-атвор кодекслари ва профессионал жамоалар, тадқиқот муассасалари, сиёсий органлар фаолиятига оид кўрсатмалар ва кўрсатмаларни билиш ва қўллашга асосланишини талаб қилувчи ахлоқий компетенция тамойили. Наноэтиканинг асосий вазифаларидан бири ана шундай фундаментал тамойилларнинг дастлабки асосларини яратиш ва уларни амалга ошириш механизмларини ишлаб чиқишдир.

3. Мувозанатли мулоқотни, нанотехнологиялар ривожига оид барча маълумотларни ҳар томонлама кўриб чиқишга асосланган, ҳам ижобий, ҳам салбий характердаги бир томонлама ҳулосаларни истисно қилиш асосида реал асосли муҳокамаларни талаб қилувчи мажбурий фанлараро оммавий муҳокамалар тамойили. Тиббиётда нанотехнологияларни қўллаш бўйича нуфузли фанлараро жамоатчилик муҳокамасини ўтказиш зарурати айниқса долзарбдир.

4. Хатарларни баҳолаш, таҳлил қилиш ва стандартлаштириш тамойили нанотехнологияни ишлаб чиқиш ва қўллашнинг ахлоқий жиҳатдан аҳамиятли тамойилларидан биридир. Таълим ва ахлоқий-маърифий ҳаракатлар ёрдамида хавфларни ва уларнинг эҳтимолини баҳолаш зарурати нанотехнологиялар билан ишлайдиган олимлар ва муҳандисларнинг фикрлаш нормасига айланиши ва уларни ишлаб чиқиш жараёнида бошқарув қарорлари учун хавф ва талабларни ўрганишга йўналтириши керак.

5. Махфийлик ва конфиденциалликни ҳурмат қилиш тамойили (биоэтиканинг асосий тамойиллари асосида) нанотехнологиялар инсоннинг жисмоний ва руҳий саломатлиги ҳолатини кузатувчи мисли кўрилмаган қурилмаларни яратиш имкониятини очиб бериши билан боғлиқ (нанокамералардан тортиб нанотракторларгача) ва шунинг учун бундай қурилмалардан фойдаланишнинг мақбуллиги ва улардан фойдаланиш шартларини кўриб чиқиш керак.

6. Интеллектуал мулк тамойили (умумий илмий тамойил), биринчи навбатда, нанотехнологиянинг биотехнология билан

кесишиши сабабли, бу ерда тирик организмлар ва генларнинг патентга лаёқатлилиги билан боғлиқ ахлоқий масалалар долзарб бўлиши мумкинлиги сабабли қатъий риоя қилишни талаб қилади; иккинчидан, бу ерда фан ва техника чегараларининг хиралашганлиги сабабли: илмий билимлар умумий мулкдир, лекин технология ҳар доим ҳам бир хил бўлавермайди. Бундан ташқари, ортиқча патентлаш хавфи «нано-бузилиш» хавфини ошириши мумкин. Шу сабабли, нанотехнологик инновацияларнинг патентга лаёқатлилиги мунозарали ва хавф ва фойдани баҳолаш нуқтаи назаридан кўриб чиқиши керак.

7. Инсон ва табиат экологиясини муҳофаза қилиш тамойили атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва соғлиқни сақлаш муаммоларини ҳал қилиш учун нанотехнологияларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланишнинг экологик ва тиббий жиҳатларига алоҳида эътибор беришни, нанотехнология маҳсулотлари билан боғлиқ имкониятлар ва хавф-хатарлар ўртасидаги мутаносибликни тақозо этади.

Албатта, бу нанотехнологиялар ривожланишининг зарур регуляторлари сифатида қаралиши мумкин бўлган ахлоқий тамойилларнинг тўлиқ рўйхати эмас. Уларнинг рўйхати ва ундан ҳам кўпроқ таҳлилини давом эттириш ва чуқурлаштириш керак. Шундай қилиб, ноаниқлик шароитида қарор қабул қилишда нанотехнологиялар ва наноматериалларнинг одамлар ва атроф-муҳит учун мумкин бўлган фойда ва зарарини аниқлашда эҳтиёт бўлишнинг экологик ва ахлоқий принципи алоҳида рол ўйнайди, шунинг учун ҳам бу махсус таҳлилни талаб қилади.

Тадқиқотимиз давомида яна шуни ҳам таъкидлашимиз керакки, наноэтикада эҳтиёт тамойили масаласи ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Эҳтиёт тамойили фақат наноэтикага «тегишли» эмас. Сўнгги ўн йилликларда бу барқарор ривожланиш ва омон қолиш стратегиялари бўйича халқаро шартномалар ва декларацияларнинг асосига айланди. Бугунги кунда эҳтиёт тамойили хавфларни баҳолаш ва бошқариш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, соғлиқни сақлаш ва биохавфсизлик бўйича илмий ноаниқликни бартараф этиш бўйича ҳаракатлар регулятори ҳисобланади. Бу илмий ноаниқлик ва ортиб бораётган хавф шароитида амалга ошириладиган наноматериалларни ишлаб чиқариш ва нанотехнологиялардан фойдаланишга тўлиқ тааллуқлидир. Гап шундаки, технологик жараёнларни ривожлантириш ва зарарли моддаларни ишлаб чиқариш, инсон экологияси ва табиати хавфсизлигини таъминлашга қаратилган эҳтиёт чораларига бу эрда

радиациявий хавфсизликни кузатишдагидек эҳтиёткорлик билан риоя қилиш керак.

Эҳтиётлик тамойили - бу хавфларни аниқлаш ва баҳолашда қўлланиладиган ахлоқий тамойил бўлиб, табиатан ноаниқ ва муаммоли бўлган, гуманитар ва экологик оқибатларга олиб келадиган инновацияларни ишлаб чиқишда, биринчи навбатда, мумкин бўлган сценарийларнинг энг хавфлисини ҳисобга олишни талаб қиладиган хавф презумпциясидан келиб чиқади¹. Наноматериаллар ва нанотехнологиялардан фойдаланиш билан боғлиқ ахлоқий муаммолар - бу жуда ноаниқ ва муаммоли воқеликдир.

Тамойилнинг моҳияти шундан иборатки, агар бирор фаолият катта зарар етказиш имкониятига эга бўлса, илмий далиллар хавф даражасини тўғри баҳолашга имкон бермаса ҳам, бундай зарарнинг олдини олиш ёки чеклаш учун тегишли чораларни кўриш керак. Шундай қилиб:

- Эҳтиёт тамойили зарарнинг сабаби, катталиги, эҳтимоли ва табиати бўйича жиддий илмий ноаниқлик мавжуд бўлганда қўлланилади.

- Муаммоли масалаларни ҳал қилишда эҳтиёт тамойилининг иштироки илмий асосланган ёки мантиқий бўлган муаммолар билан чекланади.

- Эҳтиёт тамойили юзага келиш эҳтимоли ва натижалари кам ёки кам маълум бўлган хавфлар билан шуғулланганлиги сабабли, эҳтиёт тамойили учун ҳатто миқдорий жиҳатдан ифодаланмаган имконият ҳам етарли (бу эҳтиёт тамойилини олдини олиш принциpidан ажратиб туради, фақат ишончли хавф мавжуд бўлганда қўлланилиши мумкин).

- Аралашув мумкин бўлган зарар пайдо бўлишидан олдин ёки бундай зарар пайдо бўлиши аниқ бўлгунга қадар амалга оширилиши керак. Кутиш ва томоша қилиш стратегияси бундан мустасно.

- Аралашув танланган ҳимоя даражасига ва мумкин бўлган зарарнинг катталигига мутаносиб бўлиши керак. Умумий тақик барча ҳолатларда потенциал хавфга мутаносиб жавоб эмас, лекин баъзи ҳолларда бу хавфга мумкин бўлган ягона жавобдир.

- Мавжуд аралашув тизими зарар эҳтимолини чекловчи ва зарар билан боғлиқ бўлган чора-тадбирларни ўз ичига олади. Бундай хавф-

¹ A European perspective on the Precautionary Principle is to be found in: Commission of the European Communities // Communication from the Commission on the Precautionary Principle, COM(2000)1 final. http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celex plus!prod!DocNumbe r&lg=en&type_doc=COMfinal&an_doc=2000&nu_doc=1

хатар юзага келганда, бу чоралар нафақат зарар миқдорини чеклайди, балки уни тартибга солиш имкониятини ҳам оширади.

- Вазиятни эҳтиёт тамойилидан ташқарида анъанавий таваккалчиликларни бошқаришга ўтказиш учун барча потенциал имкониятларни амалга ошириш учун муҳим далилларни тизимли эмпирик излаш, узоқ муддатли мониторинг ва тренинглар талаб қилинади.

- Эҳтиёт тамойили қабул қилиб бўлмайдиган хавфларни чеклайди ва келажак авлодлар ёки бошқа мамлакатлар резидентларига таҳдид солиши мумкин бўлган хавфларни аниқ ҳисоблашни талаб қилади (баъзи формулалар «зарарли ёки зарарли оқибатларга», баъзилари «жиддий» зарарга, бошқалари «жиддий ва қайтариб бўлмайдиган зарарга» ишора қилади.

Аммо уларнинг барчаси зарарнинг мақбуллигини ахлоқий баҳолаш зарурлигига ишора қилади. Инсон экологиясига ёки атроф-муҳитга инсон ҳаёти ёки соғлиғига таҳдид соладиган ёки жиддий ва қайтариб бўлмайдиган оқибатларга олиб келадиган ёки келажак ва ҳозирги авлодларнинг ҳуқуқларини бузадиган ёки жабрланган одамларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларга риоя қилишни талаб қиладиган зарар маънавий жиҳатдан қабул қилиниши мумкин эмас. Биомедицина ва генетикада наноматериаллар ва нанотехнологиялардан фойдаланишда маънавий жиҳатдан қабул қилиб бўлмайдиган зарар етказиш эҳтимоли масаласи айниқса кескин бўлиб, бу соҳаларда эҳтиёт тамойилидан мажбурий фойдаланишни талаб қилади.

Шу билан бирга, эҳтиёт тамойили «нол хавф» га асосланмаган, у хавф ва хавфнинг паст ёки кўпроқ мақбул чегараларига эришишга қаратилган. У қўрқув ёки ташвишга асосланмаган, балки энг яхши қарорларни қабул қилиш учун мураккаб жараёнларнинг энг яхши илмий тизимларидан фойдаланишга интиладиган наноэтиканинг оқилона танланган тамойилидир. Бироқ, бошқа ҳар қандай принцип сингари, эҳтиёт тамойилининг ўзи ҳам ҳал қилувчи алгоритм эмас ва шунинг учун ҳолатлар ўртасидаги изчилликни кафолатлай олмайди. Ҳар бир алоҳида иш ўзига хос ноаниқликлар, ҳолатлар, қарор қабул қилувчилар ва аниқ ҳукмлар билан бир оз фарқ қилади.

Нанотехнологияларни қўллаш доирасида эҳтиёт тамойилини ҳаддан ташқари кенг қўллаш салбий натижаларга олиб келиши мумкин ва келажакда профилактик аралашув кераксиз бўлиши мумкин деган

фикрлар мавжуд. Эҳтиёт тамойилини ҳаддан ташқари қаттиқ талқин қилиш билан боғлиқ муаммо шундаки, нанотехнологиялардан, масалан, тиббиётда фойдаланишдан фойда ва хавфлар мувозанатини тўғри тушуниш учун зарур бўлган тадқиқотлар ўтказилмаслиги мумкин. Шундай қилиб, эҳтиёт тамойилининг ҳаддан ташқари кучли версиялари «эҳтиёткорлик парадоксига» олиб келиши мумкин - инновацион нанотехнологияларни ишлаб чиқиш ёки қўллашни чеклаш, бу уларнинг ривожланишига тўсқинлик қилиши ва баъзи ҳолларда олдини олишдан кўра кўпроқ зарар келтириши мумкин¹.

Бошқа томондан, заиф шакллар аҳамиятсиз бўлиши мумкин, чунки агар далиллик чегараси жуда юқори ўрнатилган бўлса, принципни қўллашнинг ҳақиқий натижаси стандарт баҳолаш усуллари натижасидан фарқланмаслиги мумкин. Шу сабабли, мумкин бўлган зарар тўғрисида етарли маълумот бўлмаган ва стандарт усулларни қўллаш мумкин бўлмаган вазиятда ҳаракатларни оқлаш бўйича унга юкланган функциялар бажарилмайди. Қийинчилик иккала экстремалдан қочишдир - эҳтиёт тамойилининг жуда кучли ёки жуда заиф талқини. Ушбу салбий оқибатларни минималлаштириш учун бошланғич шартлар тахминларга эмас, балки жиддий зарар этказиш потенциалининг ҳақиқий далилларига асосланиши ва кўрилган эҳтиёт чоралари уларнинг олдини олишга мўлжалланган потенциал зарарга мутаносиб бўлиши керак. Буни амалга оширишнинг тенг даражада аниқ ва универсал усули йўқ, эҳтиёт тамойили ҳар бир алоҳида ҳолатда қабул қилиниши керак бўлган қарорлар учун фақат умумий асосни беради. Бироқ, ўзбошимчалик ёки камситувчи қарорлардан қочиш учун принципни қўллаш баҳсли эмаслиги муҳимдир.

Шу билан бирга, қўлланиладиган химоя ҳаракати технологияни (нанотехнология) тақиқлаш шарт эмас; бу тадқиқотни давом эттиришда хавфларни камайтирадиган енгилроқ чекловлар ёки эҳтиёт чоралари бўлиши мумкин. Европа Комиссиясининг Эҳтиёт тамойили тўғрисидаги баёнотида айтилишича, “баъзи ҳолларда умумий тақиқ потенциал хавфларга ўзига ўхшаш тарзда жавоб бермаслиги мумкин” ва “хавфларни камайтириш чоралари камроқ чекловчи вариантларни ўз ичига олиши керак... масалан, тегишли даволаш, таъсирни камайтириш, назоратни кучайтириш, вақт чегараларини қабул қилиш,

¹ United Nations, Rio Declaration on Environment and Development (1992), Principle 15. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml.

хавф остида бўлган аҳоли учун тавсиялар ва бошқалар¹. Шунинг учун, қўлланиладиган чора-тадбирларнинг мутаносиблигини ўрнатишда, ҳар бир алоҳида ҳолатда, иккита экстремал ўртасидаги нозик мувозанат аниқланиши керак.

Эҳтиёт тамойили ҳақиқатан ҳам инновациялар ва илмий-техник тараққиётнинг маълум соҳаларини секинлаштириши мумкинлигига қарамай, у бошқа инновацияларни ривожлантириш учун стимулятор бўлиб, потенциал хавфли технологияларга инновацион альтернативларни ишлаб чиқишга ҳамда технологияларни диверсификатсия қилишга ёрдам беради. Ахир, агар битта глобал эмас, балки бир нечта рақобатдош, монополистик технология мавжуд бўлса, унда ижтимоий жаҳолат ва ундан кейинги олдиндан айтиб бўлмайдиган ҳодисаларнинг кўлами ва оқибатлари кичикроқ ва енгиш осонроқ бўлади.

Эҳтиёт тамойилининг Европа ва халқаро ҳуқуққа киритилиши хавф ва ноаниқлик шароитида кенг қўлланилиши мумкин бўлган умумэтироф этилган ижтимоий қадриятларнинг тасдиғидир. Бирок, талқин қилиш ва қўллаш усулидаги фарқлар туфайли, эҳтиёт тамойили, айниқса, наноэтикада етарли даражада «белгиланган» бўлиб қолмоқда. Ф.Алхоф буни “мураккаб тизимларда жиддий ва қайтарилмас бузилишлар эҳтимолини англаш ва бу тизимларга нисбатан биз дуч келиши мумкин бўлган гносеологик вазиятнинг тўлиқ эмаслигини тушуниш”² деб таърифлайди.

Халқаро ҳужжатлар эҳтиёт тамойилидан фойдаланиш ҳолатларини тавсифлайди.

1. “Агар инсон фаолияти атроф-муҳитга ёки инсон саломатлигига зарар етказиш хавфини туғдирса, айрим сабаб-оқибат муносабатлари тўлиқ илмий асосга эга бўлмаса ҳам, эҳтиёт чораларини кўриш зарур”³.

2. “Давлатлар атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мақсадида ўз имкониятларидан келиб чиқиб, эҳтиёт чоралари тамойилини кенг қўллайдилар. Жиддий ёки қайтариб бўлмайдиган зарар хавфи мавжуд бўлган тақдирда, тўлиқ илмий ишончнинг йўқлиги атроф-муҳит

¹ A European perspective on the Precautionary Principle is to be found in: Commission of the European Communities // Communication from the Commission on the Precautionary Principle, COM(2000)1 final. http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexplus!prod!DocNumbe r&lg=en&type_doc=COMfinal&an_doc=2000&nu_doc=1

² Fritz Allhoff. Risk, precaution, and emerging technologies. // Studies in Ethics, Law, and Technology 3, no. 2 (2009), Article 2. pp. 13–14.

³ United Nations, Rio Declaration on Environment and Development (1992), Principle 15. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml.

деградациясининг олдини олиш бўйича тежамкор чора-тадбирларни кўришни кечиктириш учун сабаб бўлиши мумкин эмас»¹.

3. “Агар фаолият атроф-муҳитга ёки инсон саломатлигига зарар етказиш хавфини туғдирса, баъзи сабаб-оқибат муносабатлари тўлиқ илмий асосга эга бўлмаса ҳам, эҳтиёт чораларини кўриш зарур”².

4. “Эҳтиёткорлик тамойили илмий асослар етарли бўлмаган, ноаниқ ёки шубҳали бўлган ва дастлабки баҳолаш атроф-муҳитга, инсонлар, ҳайвонлар ёки ўсимликлар соғлиғига потенциал хавфли таъсирлар юқори даражага мос келмаслиги мумкинлигига ишониш учун асосли асослар берган ҳолларда қўлланилади”³.

Формуласидаги фарқларга қарамай, нанотехнологияни биомедицина ва генетикада қўллаш учун омон қолиш ва хавфсизлик стратегиялари контекстида эҳтиёт тамойилини талқин қилишда иккита асосий элемент умумийдир. Биринчиси, принцип кучга кирган пайтдаги вазиятни белгилайдиган бошланғич шартлар тўплами бўлиб, зарар етказилишини исботлашнинг маълум даражасини (Е) ва зарарнинг оғирлиги ўлчовини (С) ўз ичига олади. Иккинчи компонент бажариладиган ҳаракат турини белгилайди (А). Формула қуйидагича: агар фаолият С дан жиддийроқ зарар етказиши ҳақида Е дан каттароқ далиллар мавжуд бўлса, у ҳолда А ҳаракатини бажариш керак⁴. Муайян эҳтиёт тамойили формуласининг қанчалик кучли ёки заиф эканлиги учта ўзгарувчининг ҳар бирига боғлиқ.

Эҳтиёт тамойили олимлардан янги технологиядан келиб чиқадиган хавфлар тўғрисида хулоса чиқаришда оддий далиллар стандартларини ўзгартиришни талаб қилмайди. Аммо келажакдаги қарорлар учун яхшироқ далил базасини таъминлаш учун қўшимча тадқиқотларни ўз ичига олиши мумкин ва энг муҳими, эҳтиёт тамойили мавжуд далилларга асосланиб амалга оширилиши керак бўлган ҳаракатларни кўрсатади. Бундан ташқари, эҳтиёт тамойили ўзгармас принцип эмас, балки ижтимоий қадриятлар ўзгариши билан ривожланиши мумкин бўлган принципдир. Шунинг учун хавфни умумий баҳолаш ва бошқариш жараёнида эҳтиёт тамойилининг ролини аниқ тушуниш муҳимдир. Шу маънода, эҳтиёт тамойили

¹ Wingspread Statement on the Precautionary Principle (1998). www.gdrc.org/u-gov/precaution-3.html

² Jonathan Hughes. How not to criticize the precautionary principle. // Journal of Medicine and Philosophy 31 (2006). pp. 452.

³ Wingspread Statement on the Precautionary Principle (1998). www.gdrc.org/u-gov/precaution-3.html

⁴ John Harris, Sören Holm. Extending human lifespan and the precautionary paradox. // Journal of Medicine and Philosophy 27, no. 3 (2002). pp. 355–68.

ахлоқий тамойил бўлиб, унинг талқини ва қўлланилиши жамиятнинг омон қолиш стратегияси номидан маълум турдаги хавфларни олдини олиш учун харажатларни кўтаришга тайёрлигига боғлиқ¹.

ҲАЁ ИНСОН КАМОЛОТИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Бахтиёр Турсунов,

фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

Атоқли адиб Чингиз Айтматовнинг “Кассандра тамғаси” асарида келтирган: “Технологик жиҳатдан қудратлироқ бўла борганимиз сари гумроҳлигимиз, уятсизлик ва шафқатсизлигимиз даражаси кўрқинчлироқ тус ола боради”² деган башорати, афсуски, ҳозирги вақтда ўзини тўла намоён этмоқда. Дарҳақиқат, бугун инсоният мураккаб ва ўта кескин ўзгарувчан жараёнлар гирдобидида яшамоқда. Моддий ва маънавий қадриятлар мувозанати тобора издан чиқмоқда. Кишилиқ дунёсидаги соғлом инсоний муносабатлар ўрнини бешафқат радикал ҳисларга тўла беҳаё нафсоний эҳтирослар, инсон зотининг кадр-қимматини оёқости қилишдек жирканч ахлоқий муомала алоқалари эгалламоқда. Пул ва мулк фетишизми (маишатпарастлик ва молпарастлик) самимий инсоний туйғуларни четга улоқтириб, маънавийсизликни уят ҳисобламайдиган беномус дунё шаклланишига хизмат қилмоқда³.

Бугунги олам ва одам ҳақида тарқоқ, мавҳум идрок шаклланиб, турли ижтимоий-маданий жараёнларнинг қоришуви ва техноген цивилизациянинг экстенсив тараққиёти ўзига хос бифуркация (маънавий қадриятлар ва моддий неъматлар ўртасидаги кескин бўлиниш) содир этиб, инсониятни жар ёқасига олиб келди. Глобаллашув жараёнида ахлоқсизлик, мутаассиблик, зўравонлик, шафқатсизлик каби иллатлар тарғиботига оид ахборот хуружлари, “индивидуализм”, “гедонизм”, “оммавий маданият” каби омиллар маънавиятга жиддий хавф солмоқда. Бундай мураккаб вазиятда миллий-маънавий қадриятларни асраб-авайлаш, инсон, унинг шаъни, кадр-қимматини сақлаш ва улуғлаш каби тамойиллар моҳиятини янгича мазмун билан тўлдириш долзарб аҳамият касб этмоқда.

¹ Здоровье и окружающая среда: принципы коммуникации риска. // ВОЗ, Европейское региональное бюро. 2013. – 70 с.

² Айтматов Ч. Кассандра тамғаси. – Т.: Янги аср авлоди, 2016. –Б.168.

³ Синергетика-3: маънавий мерос (жамоавий монография). Масъул муҳаррир: проф. Тураев Б.О. – Т.: «Fan ziyosi», 2024. –Б. 5.

Инсоннинг энг олийжаноб фазилати, маънавияти ва беаги бўлган ҳаёнинг маънавий камолотдаги ўрни ва аҳамияти ниҳоятда катта. “Ҳаё” сўзининг “уят”, “андиша”, “шарм”, “орият”, “номус”, “одоб” каби маънодошлари бўлиб, уларнинг ҳаммаси ножўя, номаъқул хатти-ҳаракатдан тийилиш маъносини англатади¹. Ҳаё нафақат инсонни турли ёмонликлардан сақлайди, балки уни ўз жорий ҳолатидан уялтириб, янада яхшироқ, мукамалроқ бўлишга даъват этади.

Ўзбек халқининг кўп асрлик миллий қадриятларида, хусусан, ислом динида ҳаё – инсоннинг тўғри йўлда бўлишига, ёмонлик ва иллатлардан покланиб, юксак ахлоқий меъёрнинг қарор топишига ёрдам берадиган хуш ахлоқнинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади.

Ҳадисларда: **“Имон олтмиш нечадир бўлак. Ҳаё имондан бир бўлакдир”**; **“Ҳаёнинг йўқ экан, хоҳлаганингни қилавер”**², деб келтирилади. Ҳаёнинг имон даражасига кўтарилиши унинг инсонийлик моҳиятида муҳим ўрин тутиши билан изоҳланади. Шунингдек, ҳаё ва иззат-нафс инсонда ножўя ишлардан сақланиш кўникмасини ҳосил қилиб, унинг маънавий тақомилига хизмат қилади.

Дарҳақиқат, ҳаё инсон учун шариф хислат ва мақбул сийрат бўлиб, имон бутунлиги, жамият барқарорлиги, дунё тартибининг муҳим шартидир. Орадан шарму ҳаё кўтарилса, одам ҳеч кимдан уялмай қўйса, оламнинг тартиби издан чиқади, инсонлар орасида яхши урф-одатлар заволят топади, маънавиятга путур етади.

Албатта, турли жамият ва миллатлар менталитетида ҳаё тушунчаси бошқа-бошқа моҳиятни англатади. Бирида уят ҳисобланган нарсалар бошқаларида ундай бўлмаслиги мумкин. Бундай вазиятларда миллий қадриятларимизга мос иш тутамиз. Чунки ҳаёнинг муайян мезонига риоя этилмаса, у турланиб, охири хавотирли тарзда ўзгариб кетиши мумкин. Унинг ҳақиқати ва моҳияти жамият урф-одатларига тобе бўлиб қолади.

Алишер Навоий “Маҳбубул қулуб” асарида: “Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Кимда бу икки сифат бўлмаса, унда имон ҳам йўқ. Кимда имон бўлмаса, унда одамийлик ҳам йўқ. Комилларда ҳаё бўлади, ноқислар беҳаёдир”³, деб ёзади. Ҳаёнинг вафо, имон, одамийлик тушунчалари билан бир қаторда ифодаланиши унинг инсон, оила ва жамият учун нечоғли муҳим экани билан изоҳланади. Чунки киши маънавиятини унинг ҳаёси ва ахлоқи белгилайди.

¹ https://n.ziyouz.com/books/uzbek_tilining_izohli_lugati/O'zbek%20tilining%20izohli%20lug'ati%20-%20H.pdf

² Саҳиҳи Бухорий шарҳи. Уч жилдли. 2 жилд. – Т.: Hilol-Nashr, 2022. – Б. 94-95.

³ Алишер Навоий. Маҳбубул қулуб. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 14 т. –Т.: Фан, 1998. – Б. 81

Албатта, барча эзгу сифатлар каби ҳаё ҳам меъёрда, ўртача бўлгани маъқул. Алишер Навоий: “Билмаганин сўраб ўрганган – олим, орланиб сўрамаган ўзига золим”¹, деб ёзар экан, ўта уятчан, ноўрин андишалик ҳам қусур эканини назарда тутган бўлса, ажаб эмас.

Абдулла Қаҳҳор “Уят фақат инсонга хос туйғу бўлиб, ҳайвон уят пайдо қилолмагани учун инсонга яқинлаша олмайди, лекин инсон уятини йўқотиб ҳайвонга яқинлашиб қолиши мумкин. Гандираклаб юрган маст, қўлга тушиб ё қўлга тушишдан қўрқиб эс-ҳушини йўқотган ўғри, ҳийла-найранги фош бўлгандан безрайиб қолган товламачи, дуч келган аёлга эшак тили билан “муҳаббат” изҳор қилган махлуқнинг ҳайвондан фарқи йўқлигини”² айтиб, уят туйғуси моҳиятини унинг зидди бўлган ҳаёсизлик билан қиёсий таҳлил қилади. Уятсизлик билан беадаблик, беадаблик билан ахлоқсизлик, ахлоқсизлик билан жиноятчилик ораси яқинлиги, буларнинг ҳар бири виждонсизликнинг турли босқичлари бўлиб, уят жамиятни ана шундай бало-қазолардан сақлайдиган буюк посбон эканини таъкидлайди. Беҳаёлик ва одобсизлик ривожланаверса, етиб борадиган кейинги нуқтаси жиноят бўлишидан, унинг замирида жамият учун улкан хавф-хатар, барбод бўлган умр, ерга урилган номус, ноҳақ тўкилган кўз ёшлар ётишидан огоҳлантиради.

Инсон шаъни, қадр-қиммати ва моҳиятини белгиловчи уят энг қаттиққўл қонундан ҳам қудратлироқдир. Қонун фақат кўз тушганда, шубҳа пайдо бўлгандагина жиноятчи йўлини тўсади. Уят эса ҳамиша инсоннинг одобсизлик, ахлоқсизлик ва ножўя ишлар қилишига йўл қўймайди. Ҳар қандай қонунга ҳам чап бериш мумкин, лекин уятга чап бериб бўлмайди, чунки қонун инсондан ташқарида, уят эса унинг қалбида бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, ҳаё ва андиша каби фазилатлар очик тизим ҳисобланган инсонда кечадиган ўз-ўзини ташкиллаштириш жараёнининг зарурий шарт, маънавий такомилнинг ҳаракатлантирувчи кучи, тартиб сақловчи омил сифатида унинг камолотида муҳим роль ўйнайди. Бу фазилатларни ёшлар қалби ва онгига чуқур сингдириш баркамол авлодни тарбиялашга хизмат қилади.

¹ Алишер Навоий. Маҳбубул қулуб. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 14 т. –Т.: Фан, 1998. – Б. 115.

² “Jadid” gazetasi, 2024-yil 27-sentyabr. № 40 (40).

IX. ТАЪЛИМ ТИЗИМИ РИВОЖИ ВА ИСТИҚБОЛИ МАСАЛАЛАРИ

ТАЪЛИМДА ГЕНДЕР ТЕНГЛИГИГА ИЖТИМОЙИ- ФАЛСАФИЙ ЁНДАШУВЛАР

Очилова Бахти Муродовна

*Фалсафа фанлари доктори, профессор
Жиззах давлат педагогика университети*

Таълимдаги гендер тенглиги замонавий ижтимоий-фалсафий мунозарада муҳим масала сифатида пайдо бўлиб, унинг ижтимоий адолат, барқарор ривожланиш ва инсон ҳуқуқлари учун чуқур оқибатларини акс эттиради. Таълим шароитларида гендер динамикасининг ўзаро таъсири нафақат индивидуал имкониятларни, балки кенгроқ ижтимоий тузилмаларни ҳам шакллантиради. Шу муносабат билан ижтимоий-фалсафий ёндашувлар таълимда гендер тенглигига эришиш йўлидаги мураккаб, кўп қиррали тўсиқларни таҳлил қилиш ва бартараф этиш учун мустаҳкам асос яратади.

Тарихий жиҳатдан таълимдаги гендер тенгсизлиги маданий, иқтисодий ва сиёсий тизимлар билан мустаҳкамланган ижтимоий иерархияларнинг ҳам аломати, ҳам давомчиси бўлиб келган. Таълим олиш имкониятларини кенгайтиришда сезиларли ютуқларга эришилганига қарамай, кўплаб минтақаларда номутаносиблик сақланиб қолмоқда ва ижтимоий-иқтисодий ҳолат, этник келиб чиқиши ва географияси каби кесишувчи омиллар туфайли янада мураккаблашмоқда. Ушбу муаммоларни тушуниш ва ҳал қилиш гендер таълим амалиётини асословчи кадриятлар, меъёрлар ва мафкураларни фалсафий текширишни талаб қилади.

Гендер тенглигини таълимда тушуниш учун Рамя Субрахманиан, Вилсоннинг уч қисмдан иборат тушунчавий моделига мурожаат қилади. Ушбу модел уч ўзаро боғлиқ ўлчовни тақдим этади: таълимга бўлган ҳуқуқ (the right to education), таълим жараёнидаги ҳуқуқлар (rights within education) ва таълим орқали амалга ошадиган ҳуқуқлар (rights through education). Биринчи ўлчов барча жинслар учун таълимга кириш ва унда иштирок этиш тенглигини кафолатлашга қаратилган.

Иккинчи ўлчов гендерга сезгир ва адолатли таълим муҳити ва жараёнларини яратиш зарурлигини, жумладан, ўқув дастурлари, педагогик ёндашувлар, инфратузилма ва ўқитувчи-ўқувчи ўзаро муносабатларини ўз ичига олади. Учинчи ўлчов эса таълим натижалари таълим тизимининг ўзидан ташқарида ҳам гендер адолатини оширишга хизмат қилишини таъминлашнинг аҳамиятини таъкидлайди. Субрахманиан таълимда ҳақиқий гендер тенглигига эришиш прогрессини баҳолаш учун миқдорий ва сифатли кўрсаткичларни оқилона уйғунлаштириш кераклигини ишонарли тарзда кўрсатади. Таълимда гендер паритети кўрсаткичлари, жумладан, қабул ва тамомлаш даражаси, албатта, зарур, аммо улар масаланинг тўлиқ мураккаблигини акс эттира олмайди. Шунингдек, мактаблардаги гендер динамикаси, ўқитиш ва ўрганиш жараёнларининг гендер сезгирлиги ҳамда таълимнинг гендер меъёрларини ўзгартиришдаги ва аёлларнинг иқтисодий ва сиёсий соҳаларда иштирокини кучайтиришдаги трансформацион таъсирини сифатли баҳолаш ҳам муҳим аҳамиятга эга¹.

Чисамя Грейс ва бошқа олимлар Бангладеш ва Малавидаги таълимда гендер тафовут ва ҳақиқий гендер тенглиги ўртасидаги боғлиқликни ўрганиб, ўқувчиларнинг қабул қилишда гендер паритетига эришиш ҳар иккала мамлакатда ҳам кенгроқ гендер тенглигига олиб келмаганлигини таъкидлаб ўтишган. Мактабларга йигит ва қизлар деярли тенг даражада қабул қилинган бўлишига қарамай, ҳар иккала давлатда ҳам қизларга нисбатан ўқитувчилар муносабати, оилавий таълимга сармоя киритиш ва уларни зўравонликдан ҳимоя қилиш борасида давом этаётган дискриминация кузатилганлигини эмпирик далиллар билан исботлаб бериш орқали муаллифлар, ҳақиқий гендер тенглигига эришиш учун фақатгина қабул статистикаларига эътибор қаратиш ўрнига, таълим муассасалари ва кенгроқ жамиятдаги чуқур илдиз отган тизимли тенгсизликларни бартараф этиш зарурлигини таъкидлаб ўтишган².

Д. Эванс, М. Акмал, ва П. Жакиела олимларнинг таъкидлашича, кўплаб давлатлар таълим муҳитида гендер тенглигига эришишдан сезиларли даражада йироқдир. Муаллифлар 1960 йилдан 2010 йилгача бўлган даврда паст ва ўрта даромадли мамлакатлардаги гендер

¹ Subrahmanian, R. (2005). Gender equality in education: Definitions and measurements. *International Journal of Educational Development*, 25(4), 395–407.

² Chisamya, G., DeJaeghere, J., Kendall, N., & Khan, M. A. (2012). Gender and education for all: Progress and problems in achieving gender equity. *International journal of educational development*, 32(6), 743–755.

тафовутларининг эволюциясини 126 мамлакат маълумотлари асосида ўрганишган ва қуйидаги бешта асосий хулосани тақдим этишган. Биринчидан, бугунги кунда аёллар бутун дунёда 50 йил олдингига нисбатан юқорироқ таълим даражасига эга. Иккинчидан, аксарият давлатларда аёлларнинг таълим даражаси эркакларникига қараганда пастроқ. Учинчидан, 1960 йилда ҳар иккала жинс учун ҳам паст таълим даражасига эга бўлган кўплаб мамлакатларда дастлаб гендер тафовутлари ўғил болаларнинг мактабга бориши ортиши билан кучайган, кейинчалик эса қизларнинг таълим олишга кириши натижасида бу тафовутлар қисқара бошлаган; натижада, гендер тафовутлари аввал ёмонлашиб, сўнг яхшиланган. Тўртинчидан, эркаклар таълим даражаси юқори бўлган давлатларда гендер тафовутлари одатда узоқ муддат давом этмайди. Таълим ютуқлари бўйича катта гендер тафовутларига эга давлатлар, одатда, эркаклар таълим даражасининг пастлиги билан ажралиб туради ва бошқа ривожланиш кўрсаткичлари, жумладан, ўртача умр давомийлиги ва жон бошига ЯИМ каби кўрсаткичларда ҳам заиф натижаларга эга бўлади. Бешинчидан, дунёнинг айрим минтақаларида энг ёш авлодларга мансуб аёллар эркакларникига қараганда юқорироқ таълим даражасига эга. Кўплаб давлатларда таълимдаги гендер тафовутлари камаяётган бўлса-да, эмпирик далиллар таълимдаги гендер тафовутларининг қисқариши доимий равишда меҳнат бозоридаги гендер тафовутларининг торайишига олиб келишини тасдиқламайди¹.

С. Аикман, А. Ҳалаи, ва Ж. Рубагиза, таъкидлашича, адабиётларда гендер тенгликка асосланган таълим сифати тушунчасини шакллантиришнинг тўртта асосий ёндашуви аниқланган: инсон капитали назарияси; гендер тенглигини адолатсиз тузилмаларни ўзгартириш воситаси сифатида қўрувчи инсон ҳуқуқлари ва ҳокимият назарияси; фарқлилиқни эътироф этувчи ва улуғловчи постколониал танқидий ёндашув; ҳамда гендер бошқа тенгсизликлар билан кесишадиган *empowerment* (ваколатни кенгайтириш) учун ижтимоий ҳаракат сифатидаги ривожланиш нуқтаи назари. Мазкур назарий доирадан фойдаланиб, EdQual деб номланган таълим сифати бўйича тадқиқот дастури таҳлил қилинган. Муаллифлар таълим ресурсларини тенг тақсимлашдан ташқари, синфларда таълим сифатини ошириш қизлар ва ўғил болалар таълим тажрибасига сингиб кетган гендер

¹ Evans, D., Akmal, M., & Jakiela, P. (2021). Gender gaps in education: The long view. *IZA Journal of Development and Migration*, 12. <https://doi.org/10.2478/izajodm-2021-0001>.

тарафкашликларни танқидий ўрганишни талаб қилишини таъкидлашади¹. Х. Ду, Й. Хиао, ва Л. Зхао каби олимлар таълимнинг шахсларнинг гендер ролларига оид қарашларига таъсирини ўрганишган бўлиб, ўтказилган тадқиқотга кўра, Хитойда 1986 йилда қабул қилинган Мажбурий Таълим Қонунининг вақтинчалик ва ҳудудий таъсиридаги экзоген ўзгаришлардан фойдаланишган. Ушбу қонун минтақалар ўртасида мажбурий таълим олишдаги фарқларни камайтиришга қаратилганлигини таъкидлаб ўтишган. Хитой умумий ижтимоий сўровининг маълумотларини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатадики, мажбурий таълим ислоҳоти натижасида олинган қўшимча таълим гендер ролларига нисбатан тенгликка асосланган қарашларнинг шаклланишига ҳисса қўшган. Таълимнинг либераллаштирувчи таъсири асосан аёллар ва шаҳар ҳудудларида яшовчи шахслар орасида кузатилган. Бироқ, таълимнинг гендер тенглиги билан боғлиқ хатти-ҳаракатларга таъсири гендер ролларига оид қарашларга кўрсатган таъсиридан сезиларли даражада заифроқдир². Р. Роса, ва С. Славеро, таъкидлашича, университетлар гендер тенглиги, хилма-хиллик ва инклюзияни илгари суриш салоҳиятига эга; бироқ, улар ҳанузгача гендер номутаносиблиги, маошдаги фарқлар ва академик соҳаларда сегрегация каби қийинчиликларга дуч келмоқда³.

М. Марсос, М. Толедо, ва С. Эссобар томонидан олиб борилган тадқиқотга кўра, етакчи университетларда ижтимоий инклюзиянинг амалга оширилишини “THE Impact Rankings” маълумотлари асосида кенг қамровли миқдорий таҳлил орқали ўрганишган. Тадқиқотчилар динамик биplot таҳлилини барқарорлик кўрсаткичлари билан интеграция қилувчи инновацион методологик ёндашувни ишлаб чиқиб, уни жорий этишди. Ушбу ёндашув етакчи университетларнинг учта асосий Барқарор ривожланиш мақсадлари (БРМ) бўйича кўрсаткичларини баҳолашга хизмат қилади: сифатли таълим, гендер тенглиги ва ижтимоий тенгсизликларни камайтириш. Ушбу таҳлилий рамка институтларнинг фаолиятини кўндаланг ва бўйлама кесма (cross-sectional and longitudinal) кўринишда баҳолаш имконини бери.

¹ Aikman, S., Halai, A., & Rubagiza, J. (2011). Conceptualising gender equality in research on education quality. *Comparative Education*, 47, 45–60. <https://doi.org/10.1080/03050068.2011.541675>.

² Du, H., Xiao, Y., & Zhao, L. (2020). Education and gender role attitudes. *Journal of Population Economics*, 34, 475–513. <https://doi.org/10.1007/s00148-020-00793-3>.

³ Rosa, R., & Clavero, S. (2021). Gender equality in higher education and research. *Journal of Gender Studies*, 31, 1–7. <https://doi.org/10.1080/09589236.2022.2007446>.

Тадқиқот натижалари барқарорлик рейтинглари ва ҳақиқий ижтимоий инклюзия ўртасида сезиларли тафовут мавжудлигини кўрсатади. Барқарорлик бўйича энг яхши 100 та университетдан фақат 56 таси инклюзия билан боғлиқ БРМ бўйича батафсил маълумот тақдим этган, уларнинг ярмидан камроғи фаол ижтимоий инклюзия сиёсатига эга бўлган. Гендер тенглиги соҳасида ижобий ютуқлар кузатилган бўлиб, институтларнинг 38% ўз кўрсаткичларини яхшилаган. Бироқ, сифатли таълим ва ижтимоий тенгсизликни камайтириш йўналишларида муҳим қийинчиликлар сақланиб қолмоқда, ушбу мақсадларда тегишли натижаларга фақат 14% 3 та университет эришган¹.

П. Токал, Г. Сарт, М. Данилина, ва М. Таъамнҳа таъкидлашича, гендер тенглиги соғлом жамият ва барқарор ривожланишнинг барча жиҳатлари учун муҳим таркибий қисмдир. Шу сабабли, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий соҳалардаги гендер тафовутларини камайтиришга қаратилган ташаббуслар жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини илгари суриш учун зарурдир. Олимлар 2000 йилдан 2020 йилгача ривожланаётган бозорларда таълим даражаси ва иқтисодий эркинликнинг гендер тафовутларига таъсирини сабабият ва коинтеграция таҳлиллари орқали ўрганади. Сабабият синови натижалари таълим даражаси, иқтисодий эркинлик ва гендер тафовутлари ўртасида икки томонлама боғлиқлик мавжудлигини кўрсатади. Коинтеграция таҳлиллари натижалари эса узоқ муддатда таълим даражаси ва иқтисодий эркинлик гендер тенгсизликларига салбий таъсир кўрсатишини кўрсатади; аммо, ривожланаётган иқтисодиётларнинг аксариятида таълим даражаси гендер тенгсизликларига иқтисодий эркинликка қараганда анча кучли таъсир кўрсатади².

Л. Колович, В. Мальта, М. Невиак, ва Д. Робинсон каби олимларнинг фикрига кўра, кенг қамровли адабиётлар гендер тенглигини макроиқтисодий натижаларни яхшилаш билан боғлайди. Гендер тенглиги иқтисодиётга қандай таъсир кўрсатишини тушуниш иқтисодий тизим ичидаги асосий чекловларни чуқур ўрганишни талаб қилади. Олимлар таълимдаги гендер тенглиги ва унинг инсон капиталини ривожлантиришга таъсири, бу эса макроиқтисодий

¹ Marcos, M., Toledo, M., & Escobar, C. (2022). Towards Inclusive Higher Education: A Multivariate Analysis of Social and Gender Inequalities. *Societies*. <https://doi.org/10.3390/soc12060184>.

² Tokal, P., Sart, G., Danilina, M., & Ta'Amnha, M. (2023). The impact of education level and economic freedom on gender inequality: panel evidence from emerging markets. *Frontiers in Psychology*, 14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1202014>.

натижаларни яхшилашга олиб келишини назарий ва эмпирик далиллар асосида ўрганишган. Шунингдек, тадқиқот меҳнат бозоридаги тенгсизликларнинг таъсирини, айниқса норасмий секторнинг ролини таҳлил қилишган. Тадқиқот турли гендер тафовутларини бартараф этишга қаратилган сиёсат имкониятларини кўриб чиқиб, ушбу масалаларни ҳал этишда назарий ёндашувлар ва амалий чораларни таклиф этади¹. Э. Кане, таъкидлашича, таълим гендер тенгсизлигини тан олишга нисбатан анча катта ижобий таъсир кўрсатади, бироқ гуруҳга асосланган ечимларни қўллаб-қувватлаш борасида етарли таъсир кўрсатмаслиги мумкин. Бу эса жамиятда мавжуд тенгсизликларни бартараф этиш ўрнига, аксинча, уларни билвосита давом эттириши эҳтимолини юзага келтиради². Н. Акматалиева фикрига кўра, таълим гендер тенглигига эришиш, анъанавий босимларга дуч келаётган қизлар учун шароитларни яхшилаш ҳамда барча жинслар учун тенг имкониятларни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга³. А. Годара фикрича, таълимда гендер тенглигини тарғиб қилиш нафақат шахслар учун фойдали, балки таълим сифатини умумий равишда яхшилайти ҳамда инклюзив ва адолатли жамиятларни шакллантиришга ёрдам беради⁴.

Й.Ву таъкидлашича, сифатли таълимни таъминлаш билан боғлиқ қийинчиликлар гендер тенглигига эришишга тўсқинлик қилади. Хотин-қизлар таълимига йўналтирилган мақсадли таълим сиёсатларини амалга ошириш ва молиялаштиришни ошириш ушбу вазиятни яхшилашга ёрдам бериши мумкин⁵. Аман Саҳу таъкидлашича, техник таълим гендер тенглигига сезиларли ҳисса қўшади, чунки у аёлларнинг билим, кўникма ва ўзига бўлган ишончини оширади, бу эса жамиятда ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни рағбатлантиради⁶. Ж. Новак фикрига кўра, таълимдаги гендер тафовутлари қисқараётган бўлса-да, чуқур илдиз отган стереотиплар, тарафкашлик ва тизимли дискриминация туфайли

¹ Kolovich, L., Malta, V., Newiak, M., & Robinson, D. (2020). Gender equality and macroeconomic outcomes: evidence and policy implications. *Oxford Review of Economic Policy*, 36, 743-759. <https://doi.org/10.1093/OXREP/GRAA049>.

² Kane, E. (1995). Education and Beliefs About Gender Inequality. *Social Problems*, 42, 74-90. <https://doi.org/10.2307/3097006>.

³ Akmatallieva, N. (2022). GENDER EQUALITY IN EDUCATION. *Alatoo Academic Studies*. <https://doi.org/10.17015/aas.2022.222.52>.

⁴ Godara, A. (2024). Gender equality in educational institutions. *International Journal of Science and Research Archive*. <https://doi.org/10.30574/ijrsra.2024.13.1.1801>.

⁵ Wu, Y. (2024). Education and Gender Equality: Pathways to the Realization of Womens Rights. *Communications in Humanities Research*. <https://doi.org/10.54254/2753-7064/39/20242181>.

⁶ Sahu, A. (2020). SIGNIFICANCE OF TECHNICAL EDUCATION IN REMOVING GENDER INEQUALITY IN INDIA. *EPRA International Journal of Economic and Business Review*. <https://doi.org/10.36713/epra3443>.

мавжуд гендер тенгсизлиги ҳануз сақланиб қолмоқда¹. Родриго Роса ва Сара Славеро таъкидлашича, университетлар гендер тенглиги, хилма-хиллик ва инклюзияни тарғиб қилиш салоҳиятига эга; бироқ, улар ҳали ҳам гендер номутаносиблиги, маош тафовутлари ва академик йўналишлар бўйича сегрегация каби қийинчиликларга дуч келмоқда². Левис Давис ва Клаудиа Виллиамсоннинг илмий хулосаларига кўра, индивидуализм гендер тенглигини тарғиб қилади. Автономия ва ўз-ўзини белгилаш қадриятлари фақат гендер идентификациялари билан чегараланиб қолмай, балки аёлларнинг мақсадлари ва қарорларини ҳам тан олади. Шу билан бирга, коллективизм қадриятлари ижтимоий мажбуриятларни аёлларнинг шахсий мақсадларидан устун қўйиши мумкин, бу эса гендер тенгсизлигининг кўпроқ қабул қилинишига олиб келади. “World Values Surveys” маълумотлари асосида индивидуал даражадаги таҳлил индивидуализм ва гендер тенглиги тамойилларини қўллаб-қувватловчи қарашлар ўртасида сезиларли боғлиқлик мавжудлигини кўрсатади. Бу боғлиқлик меҳнат бозори, даромад, таълим ва сиёсий етакчилик соҳаларини қамраб олади. Индивидуализм юқори даражадаги аёллар бандлиги ва таълим даражаси билан ҳамда туғилиш кўрсаткичларининг пасайиши билан боғлиқ³. Донна Боббитт-Зеҳер таъкидлашича, таълим ижтимоий жиҳатдан қийинчиликларга дуч келаётган гуруҳлар учун муваффақиятга элтувчи йўл бўлиб хизмат қилади. Бугунги кунда ёш аёллар эркакларга нисбатан турли кўрсаткичлар бўйича таълим ютуқларида тенг ёки ҳатто юқори натижаларга эришаётган бўлсалар-да, уларнинг даромадлари тенглик масаласида қандай ҳолатда эканлиги савол остида қолмоқда. “National Educational Longitudinal Survey” маълумотлари таҳлилига кўра, ўрта 20 ёшларидаги коллеж маълумотига эга эркаклар йилига ўртача 7,000 АҚШ долларга яқин аёлларга қараганда кўпроқ даромад олади. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, агар аёллар ва эркаклар бир хил таълим малакалари, стандартлаштирилган тест натижалари, ўқиш йўналишлари ва бир хил даражадаги танлаб олинувчи институтларда таҳсил олган бўлса ҳам, бу фарқ ҳали ҳам сезиларли даражада

¹ Nowak, J. (2021). Gender Inequality in Education. *Human, Technologies and Quality of Education*, 2021. <https://doi.org/10.22364/htqe.2021.31>.

² Rosa, R., & Clavero, S. (2021). Gender equality in higher education and research. *Journal of Gender Studies*, 31, 1 - 7. <https://doi.org/10.1080/09589236.2022.2007446>.

³ Davis, L., & Williamson, C. (2018). Does Individualism Promote Gender Equality?. *ERN: Other Macroeconomics: Employment*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3295204>.

сақланиб қолади — йилига тахминан 4,400 АҚШ доллар миқдорида. Аёлларнинг таълимдаги ютуқлари тарихий гендер даромад тафовутларини қисқартиришда муҳим рол ўйнаган бўлса-да, ўқиш йўналишларидаги тафовутлар аёлларни иқтисодий жиҳатдан ҳали ҳам ноқулай ҳолатга тушириб қўяди. Шунингдек, иш билан боғлиқ омиллардаги гендер тафовутлари ёш ишчилар орасидаги ҳозирги даромад тенгсизликларини тушунишда таълимдаги тафовутларга қараганда муҳимроқ рол ўйнайди. Бу эса таълимдан ташқари иш жойидаги гендер тенглигини яхшилашга қаратилган сиёсий чораларнинг зарурлигини кўрсатади¹.

Хулоса қилганда, гендер тенглигини таъминлашда таълим тизимининг самарадорлигини ошириш учун бир қатор ўзаро боғлиқ йўналишларни қамраб олган яхлит ёндашувлар зарурлигини кўрсатди. Бу йўналишлар қаторига: таълим инфратузилмасини яхшилаш, моддий қўллаб-қувватлаш механизмларини кучайтириш, стереотипларни бартараф этиш, ота-оналар ва жамиятнинг таълимга бўлган муносабатини ўзгартириш, таълим дастурларини такомиллаштириш ва хотин-қизларнинг техник йўналишлардаги иштироки учун қулай имкониятлар яратиш кабилар киради.

ПЕДАГОГЛАРНИНГ МАҚОМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Синдаров Комил Ойдинович,
юридик фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон шахмат федерацияси вице-президенти,
Ўалқаро шахмат академияси директори

Ўқитувчининг жамиятдаги ўрни миллатнинг келажагини белгилайди. ХХІ аср — юксак интеллектуал салоҳиятли, замонавий билим ва малакага эга, янгича дунёқараш ва мустақил фикрли мутахассислар асри. Бундай авлодни тарбиялашда устоз-муаллимларнинг хизмати беқиёс ва уларнинг жамиятдаги ўрни мамлакатнинг тараққиёт даражасини белгилаши ҳеч кимга сир эмас. Японияда ўқитувчи ва мураббийлар куни йўқ, улар 365 кун эъзозда. Бу давлатда устозга ҳурматсизлик бўлмасин дея, улардан етти қадам

¹ Bobbitt-Zeher, D. (2007). The Gender Income Gap and the Role of Education. *Sociology of Education*, 80, 1–22.
<https://doi.org/10.1177/003804070708000101>.

ортда юриш қадрият саналади. Японлар каллаи саҳарлаб ошга бормайди, балки кутубхона ва китоб дўконларига кириш учун навбатда туришади. Ўқитувчилик шарафли касб ҳисобланиб, бир ўринга 20-25 нафар номзод курашади. Францияда бой кишилар ўқитувчи истиқомад қилаётган ҳудудда яшаймиз деб фахрланишар экан. Бу рўйхатни узоқ давом эттириш мумкин. Илло, қайсики давлат тараққиётнинг юксак чўққисига эришган бўлса, бунга ўқитувчи, унинг жамиятдаги нифузи сабаб ҳисобланади.

Бизнинг диёримизда ҳам қадим-қадимдан устозлар ҳар доим улуғланиб келинган, ҳаттоки буюк саркарда, соҳибқирон Амир Темур ўз васиятида ҳокими устози Саид Барака қабри пойига қўйишларини васият қилганлар.

Сўнгги йилларда юртимизда ўқитувчининг жамиятдаги мақомини кўтариш, уларнинг фаолияти билан боғлиқ ҳуқуқий, ижтимоий ва иқтисодий муносабатларни тартибга солиш ва касбий камол топиши учун шароит яратиш йўлида катта ишлар амалга оширилмоқда.

Бу ҳақда сўз юритишдан олдин, аввало, тан олиб айтишимиз лозимки, қонунчиликда педагог ходимларни уларнинг лавозим мажбуриятлари билан боғлиқ бўлмаган ҳар қандай бошқа ишга жалб қилиш тақиқланган бўлсада, бироқ яқин-яқингача ўқитувчиларни мажбурий меҳнатга жалб қилиш, уларни ўз хизмат вазифаларига кирмайдиган ишларни қилишга мажбурлаш каби нохуш ҳолатлар кўп учраган. Ўқитувчилар сентябр ойидан то декабрга қадар пахта далаларида тупроқ кечиб, чанг ютишга “маҳкум” этилганди. Таълим тизимида маошларнинг жуда камлиги оқибатида эркак муаллимлар тирикчилик йўлида бозорларга чиқиб кетишга мажбур бўлганди. Холисона айтадиган бўлсак, бозорда писта сотиб ўтирган сотувчи ҳам ўқитувчидан кўра кўпроқ даромад топадиган бўлиб қолганди.

Давлатимиз раҳбарининг шахсий иродаси ва ташаббуси билан сўнгги йилларда ўқитувчиларнинг маошларини оширишга қаратилган тизимли ишлар амалга оширилмоқда. Ўқитувчининг ҳақ-ҳуқуқларини камситувчи ҳолатларга босқичма босқич барҳам берилди.

Хусусан, Жиноят кодекси 148²-моддасида педагогларни меҳнатга бирон-бир шаклда маъмурий тарзда мажбурлаш учун алоҳида жиноий жавобгарлик белгиланди¹. Ўқитувчининг мақоми ва обросини

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 22.11.2024 й., 03/24/1004/0948-сон. <https://lex.uz/docs/111453>

кўтариш давлат сиёсати даражасида қаралмоқда, хусусан, янги таҳрирда қабул қилинган Конституциянинг 52-моддасига кўра, “Ўзбекистон Республикасида ўқитувчининг меҳнати жамият ва давлатни ривожлантириш, соғлом, баркамол авлодни шакллантириш ҳамда тарбиялаш, халқнинг маънавий ва маданий салоҳиятини сақлаш ҳамда бойитишнинг асоси сифатида эътироф этилади.

Давлат ўқитувчининг шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий ва моддий фаровонлиги, касбий жиҳатдан ўсиши тўғрисида ғамхўрлик қилади”, - деб белгиланди.

Ўқитувчининг мақоми Конституция даражасида белгиланиши, шубҳасиз, давлатнинг илм-фан, маърифат ва таълимга қаратаётган эътиборининг яққол ифодасидир.

Давлат раҳбари томонидан 2024 йил 1 февралда имзоланган “Педагогларнинг мақоми тўғрисида”ги қонун ҳам ўзида мазкур соҳа вакилланининг ҳуқуқлари ҳимоясини акс эттиради¹. Хусусан, қонунда педагог ўзининг касбий фаолиятини амалга ошириш чоғида ўз шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш учун судга даъво аризаси билан мурожаат қилганда давлат божини тўлашдан озод қилиш белгиланди. Бу эса уларнинг ҳимоя тизимини кафолатлашда муҳим ўрин тутди.

Хўш, мамлакатимизда ўқитувчининг ўрни ва ролини кўтаришга давлат даражасида эътибор қаратилаётган бўлса, ўқитувчининг мақоми конституция ва қонунларда ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланган бўлса, унда нега ўқитувчи жамиятнинг энг обрўли кишига айланмаяпти? Нега ўқитувчи давлат томонидан эъзозланаяпти-ю, жамият томонидан етарли даражада ҳурматга сазовор бўлолмаяпти? Бунга қандай омиллар сабаб бўлмоқда?

Ҳеч кимга сир эмаски, оммавий ахборот воситалари, ижтимоий тармоқлар орқали “фалон жойда фалон ўқитувчи ўқувчининг ота-онаси, яқинлари томонидан калтакланибди”, деган гаплар тез-тез қулоққа чалиниб туради. Аҳвол шу даражага бориб етдики, ота оналар у ёқда турсин айрим “қулоқсиз” ўқувчилар ҳам устозларининг “юзига оёқ кўядиган”, айтганини қилмайдиган, ҳатто тазйиқ ўтказадиган бўлиб қолди. Ўқитувчининг ўқувчига бирор бир шаклда таъсир қилиш механизми йўққа чиқарилди, “қўл-оёғи боғлаб ташланди”. Ашаддий безори ўқувчини ўқитувчи у ёқда турсин, ҳаттоки, мактаб директори

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Педагогларнинг мақоми тўғрисида”ги Қонуни. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.02.2024 й., 03/24/901/0082-сон. <https://lex.uz/docs/6786401>

ҳам ўқишдан четлатолмайдиган, синфдан синфга қолдирилмайдиган бўлиб қолди, бундай ўқувчига бирор бир шаклда таъсир ўтказиш механизми қолмади. Ўқитувчининг қаттиққўллиги кўполликка, даккиси ҳақоратга, одобга чақириши тазйиққа йўйиладиган бўлди.

Бир замонлар ота-оналар фарзандини устозга берганда “ети сизники, суяги бизники” дейишган. Бу билан устозга катта ишонч билдирилган. Таълим-тарбияни қандай ташкил қилиш, қандай усуллардан фойдаланиш ўқитувчининг ўзига берилган. Ибн Синолар, Берунийлар, Хоразмийлар, Бухорийлар, Термизийлар, Навоийлар, Бобурлар ва бошқа минглаб дунё тамаддунига муносиб ҳисса қўшган буюкларимиз ана шундай устозлардан таълим олишган. У даврларда шогирд ҳар доим устозига тавозели бўлиши, ҳар ишда ундан маслаҳат олиши, устоз олдида ўзини хокисор тутиши, кибрланмаслиги фарз бўлган. Имом Шофеий розияллоҳу анҳу «Моликнинг ҳузурида у кишини ҳурматлаб, қоғознинг шитирлашини эшитмасин деб, китобни секин варақлардим», деганлар. Устоз-шогирд муносабатларининг ана шундай олий қадриятлар асосида йўлга қўйилгани буюк алломаларнинг етилиб чиқишига замин яратган.

Хатто, биз ўқиган даврларда ҳам жамиятда ўқитувчининг обрў-эътибори, нуфузи катта эди. Устоз чиндан ҳам отадан-да қадрланарди. Унинг ҳузурида бирор номаъқбул ҳатти-ҳаракат, бирор ножўя сўз айтмоқ у ёқда турсин, олдини кесиб ўтиш ҳурматсизлик, одобсизлик саналарди. Дарс тайёрламагани, интизомни бузгани учун таънадашном, дакки эшитган, кўпчилик олдида изза қилинган, уялтирилган ҳар қандай “эркатой” бу ҳақда ота-онасига шикоят қилишдан кўрқарди, тўғрироғи орланарди. Негаки, ота-она ҳеч қачон бунда устозни айбламасди, “ўзинг нимадир қилгансанки, ўқитувчи сенга чора кўришга мажбур бўлган” дея фарзандини койирди, унга чора кўрарди. Ота-оналар фарзандининг одобсизлиги учун ўқитувчидан кечирим сўрашдан номус қилмасди. Ана шу жихат ўқитувчининг жамиятдаги нуфузини ушлаб туришда ҳал қилувчи фактор ҳисобланарди.

Ўтган асрнинг 90-йилларига келиб, аҳвол тубдан ўзгарди. Ўтиш даври қийинчиликлари ўқитувчиларнинг жамиятдаги нуфузи тушиб кетишида турки бўлди. Бошқа томондан айрим ота-оналарда “болам ўқиганда ким бўларди?” деган нотўғри тушунча томир отди. Бошқалар эса эр-хотин тирикчилик ташвишларига берилиб кетиб, боласи билан қизиқмай қўйди, “мактабга бораяпти-ку, ўқиётган бўлса керак-да”

деган кайфият пайдо бўлди. Ота-она мактаб билан, ўқитувчи билан алоқани томомила узди. Айрим ота-оналар мактабга “болам қандай ўқияпти, ҳулқи қанақа?” деб эмас, асосан “қилич ялонғочлаб” эркатойига дакки берган, “чертган” ўқитувчини “додини бериш”, “кўзига кўрсатиб қўйиш”, “шармандасини чиқариш” учун қатнайдиган бўлди. Бу “иш”ни керагидан ортиқ, ошириб-тошириб уддалайдиган, ўқитувчини синф, мактаб олдидаги обрўсини бир чақага чиқарадиган зўровонлар кўпайиб қолди. “Эрктой”нинг эса “обрў”сига “обрў” қўшилди, ўзида янги-янги ахлоқсизликларга, устознинг устидан очикдан-очик кулишларга рағбат кучайди. Натижада муаллим жамиятнинг энг бечора, ҳақсиз ва ночор қатламига айланиб қолди.

Яқинда пойтахт мактабларидан бирида ишловчи тажрибали мактаб психологи билан гаплашиб қолдим. “Бир куни синфга кирсам, - дейди у зорланиб, - ўқувчи ўқитувчининг столига ўтириб олибди. Аёл устоз шўрлик унга “тур, жойинга ўтиб ўтир” дейишга хадди сиғмай турибди. Болани жойига ўтқазиб чиқиб кетдим. Дарсдан кейин ўқитувчидан “бу нима аҳвол, нега у болани тартибга чақирмайсиз, қаттиқроқ турмайсиз?” деб сўрасам, устоз минг бир ҳижолатда дардини очиклаб қолди. “Агар ўша болага “тур, партага ўтиб ўтир” десам томом, у биринчидан айтганимни қилмайди, иккинчидан ҳақоратлаб, синф олдида шармандамни чиқаради. Бошида тартибга чақиришга уриндим, қаттиққўллик қилмоқчи бўлдим, онасини айтиб келди. Оғзидан боди-кириб шоди чиқадиган “бозорчи” она тазириمني бериб, товбамга таянтириб кетди. Камига раҳбариятга “шу ўқитувчини ишдан ҳайдамасанглар, устларингдан тепага ёзаман” деб туриб олди. Ёзса, тепадагилар сўраб-суриштириб ўтирмасдан мактабни айбдор қилишини яхши тушунамиз. Шу сабабли мени интизомий жазога ҳам тортишди. Айрим ўқувчилар дарс пайтида қуюшқондан чиқиб, ўзларининг беъмани, ахлоқсиз қилиқлари билан дарсга, бошқа болаларнинг илм олишига ҳам ҳалақит беради. Лекин, чидашга, тишни-тишга қўйишга мажбурмиз. Ўртада нифоқ чикса, ўқитувчи ҳеч қачон ҳақ бўлиб чиқмаслигини жуда яхши биламиз. Аҳвол шу даражага бордики, айрим зўровон эркатойлар ўқитувчиларни уриб, бурун, қўл-оёқларини синдиришгача етиб борди”. “Нега уларни ҳуқуқ тартибот органларига бериб юбормайсизлар?” дейман мен хунобим ошиб. “Берсак нима бўлади? — дейди у тутоқиб, - текшир-текшир бошланади. У вояга етмагани учун жавобгарликка тортилмайди, мактабдан ҳайдашнинг иложи йўқ, демак у аввалгидай ўқишни давом

эттиради. Ошиб борса, тарбияси оғир болалар ҳисобига қўйилади. Жазосизлик унга рағбат беради, қинғир ишларини ҳеч иккиланмасдан давом эттиради. Аммо, шунча текшир-текширлар бўлгач, кимдир жазо ҳам олиши керак-ку! Таёқнинг бир учи ўқитувчига, мактаб директорига келиб тегади. Бу кетишда юзлаб қонунлар қабул қилинмасин, “ўқитувчининг мақомини, даҳлсизлигини кўтарамиз” деб оғиз кўпиртирилмасин, муаммони ҳал қилиб бўлмайди. Бунинг учун бутун жамият курашиши, аҳолимизнинг тафаккурини ўзгартириш, таълим тарбияда ота-оналарнинг масъулиятини ошириш керак” – дейди психолог қуюнчақлик билан.

Ўйланиб қолдим. Давлат раҳбари ўз фаолиятини бошлаган дастлабки кунданок таълимга эътиборни кучайтирди, ўқитувчи-устозларнинг мақомини ошириш, уларнинг иш ҳақларини камида 1000 АҚШ долларга етказиш давлат сиёсати жаражасига кўтарди. Ўтган 7 йил давомида таълимдаги ўтроқликка барҳам берилиб, иш жойидан силжиди. Илм аҳли қадр топди, йўқотилган мавқеини тиклади. Коррупция ва порахўрлик ботқоғига ботган олий таълимда бу иллатларга барҳам берилди. Хусусий олий таълим муассасалари бунда ҳал қилувчи ўрин тутмоқда. Иш ҳақлари босқичма-босқич ошириб борилмоқда. Айрим иқтидорли ўқитувчиларнинг иш ҳақи ҳозирнинг ўзида 10-15 млн. сўмни ташкил қилмоқда. Уларнинг ҳимоясига бағишланган махсус қонун қабул қилинди. Аммо, бу чоралар ўқитувчи-устознинг аввалги қадр-қиммати, обрўсини тиклашга етарли бўлмаяпти. “Ота-она – ўқувчи – ўқитувчи” занжирида мураббий энг заиф халқа бўлиб қолмоқда.

Бизнингча, ҳозирги шароитда педагогнинг мақомини кўтариш, ўқитувчи - устозларнинг жамиятдаги обрў-эътибори, нуфузини юксалтириш учун қуйидаги кечиктириб бўлмайдиган чоратадбирларни кўриш лозим бўлади:

– энг аввалло мактабларнинг академик эркинлиги доирасини кенгайтириш лозим. Бунда биринчи навбатда мактаб педогогик кенгашига мактабда юриш-туриш, одоб-ахлоқ қоидаларини қўпол равишда бузган, мураббийларга нисбатан ҳурматсизлик қилган юқори синф ўқувчисини мактабдан четлатиш, фанларни ўзлаштиролмаган ўқувчини синфда қолдириш ваколоти берилиши керак. Бир-икки беодоб боланинг мактабдан кетиши жамият учун қанчалик оғир йўқотиш бўлмасин, аммо мактабда улар йўқлиги сабаб синфда, мактабда вужудга келадиган мўтадил муҳит бошқа юзлаб

Ўқувчиларнинг тўлақонли таълим тарбия олишига, ўқитувчи ва мактабнинг обрў-эътибори кўтарилишига замин яратади. Ота-онаси юмшоққина қилиб “шўх” деб ҳисобловчи, аслида на илмни, на мактабни, на муаллимни ҳурмат қилмайдиган одобсиз ўқувчилар ҳар жойда борлиги ҳеч кимга сир эмас. Ўқитувчи, мактаб раҳбарияти қанчалик тизимли ишламасин, қанчалик чиранмасин барча болаларни аълочи, тартибли ва намунали қилишнинг сира имкони йўқ. Тўғри, ҳеч бир бола онадан бетарбия, хулқсиз, безори бўлиб туғилмайди. Болаларнинг тарбиясида асосий масъулият оиланинг зиммасида эканлигини унитмаслик лозим. Носоғлом оилада вояга етаётган, қинғир йўлга тушишга улгурган болани ҳеч бир мактаб, ҳеч бир муаллим тўғри йўлга солалмайди. Ўқитувчининг асосий вазифаси ўқувчига таълим беришдан, тарбия илмини мустаҳкамлашдан иборат. Тарбия эса биринчи навбатда ота-онанинг иши. Шу сабабли ўқувчининг мактабдан четлаштирилиши ва унинг оқибатлари учун масъулият уларнинг зиммасида бўлиши, бошқача айтганда мактабдан четлаштирилган ўқувчиларни хусусий ёки махсус мактабларга жойлаштириш ота-она зиммасига юклатилиши керак.

– тарбияси оғир ўқувчилар билан самарали курашишни таъминловчи механизм ишлаб чиқилиши зарур. Қонунчиликни мактабга, ўқитувчига ҳурматсизлик қилганлик учун жавобгарликни кучайтирувчи, жамиятда бу каби иллатларга нисбатан ёндошувни ўзгартирувчи нормалар билан такомиллаштириш талаб этилади. Шундай муҳит яратилиши керакки, муаллим эмин-эркин, завқи-шавқ билан болаларга билим берсин. Давоматни таъминлаш, тарбияси оғир болалар билан шуғулланиш уларнинг мажбуриятлари қаторидан чиқарилсин. Яқинда мактаблардаги 2000 та инспектор-психолог штати Ички ишлар вазирлигидан Миллий гвардия ўтказилади ва уларга мактабларда давоматни таъминлаш, қонунбузраликларни содир этганларга нисбатан жазо қўллаш ваколати берилди. Жумладан, уларга вояга етмаганларни тарбиялаш ва таълим бериш борасидаги мажбуриятларини бажармаганлиги учун ота-оналар ёки уларнинг ўрнини босувчи шахсларга нисбатан (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 47-моддасининг 1-қисми), шунингдек таълим муассасалари ҳудуди ва унинг атрофида ўқувчилар тарбиясига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликларни олдини олиш ва мактабларда жамоат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида ҳуқуқбузарлик содир этган шахсларга нисбатан маъмурий баённома

тузиш ҳамда белгиланган тартибда жазо чорасини қўллаш (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 56¹, 183, 187-моддаси 1-қисми) ва бошқа ваколатлар берилди.

– Миллий гвардия ходимлари мактабнинг ички ишлари, ўқув жараёнига аралашмаган ҳолда ўз ваколати доирасида сурункали дарсларга келмайдиган ўқувчиларни аниқлаш, уларнинг ота-оналари билан профилактик тадбирлар ташкил этиш, чоралар қўллаш орқали мактабга давоматни таъминлашда кўмаклашиши, тарбияси оғир, ҳуқуқбузар ўқувчилар билан шуғулланиб, уларни тарбиялашда ўқитувчига кўмаклашиши лозим. Бир сўз билан айтганда улар мактаб раҳбарияти ва ўқитувчиларнинг ҳақиқий ёрдамчисига айланиши даркор.

– ўқитувчининг хизмат дахлсизлиги жорий этиш. Негаки, Янги конституцияда илк бор “судья”, “прокурор”, “сенатор” каби касб эгалари қаторида “ўқитувчи” касби тилга олинди ва шу тариқа, устозлар ҳуқуқ соҳаси вакили бўлмаган, лекин олий қонунда алоҳида тилга олинган ягона касб эгаларига айланди. Мамлакат қомусида тилга олинган барча касб соҳиблари хизмат дахлсизлигига эга эканлигидан келиб чиққанда ўқитувчига дахлсизлик ҳуқуқи берилиши заруриятини исботлаш шарт эмас. Бу эса ўқитувчига нисбатан ҳурматсизлик қилганлик, унинг шаъни ва кадр-қимматини ерга урганлик, тан жароҳат етказганлик ва бошқа ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик чораларини кучайтириш, ўқитувчини маъмурий, жиноий жавобгарликка тортишнинг махсус тартибини ишлаб чиқишни талаб этади.

Шундай тартибот жорий этилиши керакки, мактабдек муқаддас даргоҳга кўча – куйдан кириб келган ҳар қандай нокас ўқитувчининг ёқасидан тутмасин, ота-оналар, ўқувчилар унга қўл кўтариб, камига ўзини айбдор қилиб, дилини вайрон қилмасин, обрў-эътиборини ерга урмасин, катта-кичик тўралар – “оч бўрилар” уни “қўзичоқ” ўрнида билиб, “қорни очганда еб қўймасин”.

– ўқитувчининг обрў-эътибори, мавқеини кўтаришга тизимли ёндошув, бутун жамият киришмоғи лозим. Ота-оналар, раҳбарлар, ҳуқуқ-тартибот идоралари, оммавий ахборот воситалари ходимлари, қўйингки барча-барчанинг онгида ўқитувчи-мураббийларга нисбатан ҳурмат, иззат ва илқлик руҳини шакллантириш вақти келди. Сир эмаски, қасидир ўқувчи хатто дарсдан кейин, мактабдан ташқарида қилган ножўя иши учун калтак ўқитувчининг, мактаб раҳбарининг

бошида синиши одатий холга айланиб қолган. Юқоридагилар сўраб-суриштириб ўтирмасдан уларни жазолаб, муаммодан қутилиш йўлига ўтиб олганлиги ҳам рост. Ўқитувчи шўрлик ишидан ажралиб қолишдан чўчиб, “емаган сомса, учун ҳақ тўлаш”га мажбур. Чуқурроқ ўйлаб қаралса, ўқувчи синфдаги 30-40 ўқувчининг ортидан пойлаб юролмайди-ку! Қолаверса, “шўх”, “бежоғим”, “бетартиб” бола ҳамма замонарда, ҳар жойда бўлган. Бола бўлсанг - шўх бўл, деган гаплар ҳам бекорга айтилмаган. Шундай экан ўқувчиларнинг болаларча шўхликлари, “жўжача”ларнинг даханаки “жанг”ларини суръатга олиб, ижтимоий тармоқларга жойлаётган блогерлар, машхурлик талаб кимсалар ҳам мактабга, ўқитувчига “тош отиш”ни бас қилишлари шарт. Маҳмудхўжа Бехбудий “дунё иморатлари ичида энг улуғи мактабдир” деганди. Албатта, шу иморат ичида ишлаётган ўқитувчи-мураббийлар энг улуғ, мўътабар ва мухтарам инсонлардир. Жамиятнинг ҳар бир аъзоси ким бўлишидан қатъий назар буни билиши, ичидан ҳис қилиши, мактабга, муаллимга меҳр-муҳаббат кўзи билан боқиши, эҳтиром бажо қилиши лозим. Одамлар муаллимларга мамлакатни юксак тараққиётга олиб чиқувчи куч сифатида қарашсин! Уларга оталаридек, оналаридек иззат-икром кўрсатишсин! Устоз - муаллимлар мактабга бугун яна қандай ғавғолар кутаяпти деган ҳаёлда қалтираб-қақшаб бормасин, дуч келган нодоннинг ғазабидан кўнгли озорланмасин, адолатсизлик қурбонига айланмасин! Бор махорати билан фарзандларимизга билим берсин. Зеро, мамлакат тараққиёти айнан ўқитувчилар қўлида эканлигини унитмаслигимиз лозим.

EKOLOGIK TA'LIMNING YOSH AVLOD ONGIGA TA'SIRI VA EKOTURIZM BILAN BOG'LIQLIGI

Xamrayev Sardorbek Sharafutdinovich

Termiz davlat pedagogika instituti Falsafa va ma'naviyat asoslari
kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ekologik ta'limning yosh avlod ongiga ta'siri va uning ekoturizm bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Ekologik ta'lim tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, ekologik madaniyatni shakllantirish hamda barqaror rivojlanishga hissa qo'shishning muhim omili sifatida qaraladi. Shuningdek, maqolada ekoturizmning ekologik ta'lim jarayonidagi o'rni, uning yoshlarning tabiatga bo'lgan munosabatiga ijobiy

ta'siri va kelajak avlodlar uchun ahamiyati yoritiladi. Ekoturizm yoshlarning atrof-muhitni anglashiga, uni muhofaza qilishga va ekologik mas'uliyatni shakllantirishga yordam beruvchi samarali usullardan biri sifatida tavsiflanadi.

Tayanch so'zlar: Ekologik ta'lim, ekoturizm, ekologik madaniyat, yosh avlod, barqaror rivojlanish, tabiatni muhofaza qilish, ekologik ong, ekologik tarbiya, atrof-muhit, ekologik mas'uliyat.

XXI asr insoniyat oldiga jiddiy ekologik muammolarni qo'yimoqda. Aholining tez o'sishi, sanoatning rivojlanishi va tabiiy resurslarning cheksiz ishlatilishi natijasida ekologik muhitning yomonlashuvi global muammoga aylanib bormoqda. Bu esa, nafaqat atrof-muhitni muhofaza qilish, balki insonlarning ekologik madaniyatini oshirish zarurligini ham ko'rsatadi. Ayniqsa, yosh avlod ongiga ekologik qadriyatlarni singdirish va ularni tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishga o'rgatish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biridir. Shu munosabat bilan Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida 3-iyun kuni hududlarda turizm infratuzilmasini yaxshilash va xorijiy turistlar oqimini ko'paytirish chora-tadbirlari muhokamasi bo'yicha videoselektor yig'ilishi o'tkazildi.

“Dunyoda iqtisodiy vaziyat qiyinlashgan hozirgi sharoitda ko'proq ish o'rni yaratadigan, investitsiya va eksportni ko'paytiradigan sohalarni qo'llab-quvvatlash zarur. Turizmda bunday salohiyat katta. Bu sohaga yo'naltiriladigan har bir dollar kelgusida 3-4 barobar daromad keltiradi. Har bir yangi ish o'rni boshqa tarmoqlarda yana 2 ta ish joyi hosil qiladi”¹. Ekoturizm ham turizmning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u nafaqat iqtisodiy daromad keltiradi, balki atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishni ta'minlashga xizmat qiladi. Prezident Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, turizm sohasi investitsiya va ish o'rinlarini yaratish bo'yicha katta salohiyatga ega. Ayniqsa, ekoturizm tabiiy hududlarni saqlab qolish va ulardan samarali foydalanish orqali iqtisodiy rivojlanishning muhim omiliga aylanishi mumkin.

Bugungi kunda dunyoda barqaror turizmga talab oshib bormoqda. Ekoturizmga yo'naltirilgan investitsiyalar nafaqat mahalliy aholi uchun qo'shimcha ish o'rinlarini yaratadi, balki ekologik ta'lim va madaniyatni rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Masalan, tabiiy qo'riqxonalar, milliy bog'lar va ekoturistik yo'nalishlarning rivojlanishi sayyohlar oqimini oshirib, mahalliy tadbirkorlar, fermerlar va hunarmandlarga yangi daromad

¹ <https://president.uz/oz/lists/view/7282>

manbalarini yaratadi. Bu loyihalarni amalga oshirish uchun esa albatta ekologik ta'lim va tariya juda zarur ahamiyat kasb etadi¹.

Ekologik ta'lim – bu inson ongida atrof-muhitni asrab-avaylashga bo'lgan mas'uliyat hissini shakllantirish jarayoni bo'lib, u yoshlarning ekologik bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu ta'limning samarali shakllaridan biri ekoturizmdir. Ekoturizm nafaqat tabiiy resurslardan foydalanish madaniyatini o'rgatadi, balki tabiatga bo'lgan muhabbat va e'tibor hissini shakllantiradi. Yoshlar ekologik toza hududlarga sayohat qilish orqali tabiat bilan bevosita tanishadi, uni tushunish va asrash zarurligini anglaydi.

Quyida biz ekologik ta'lim va uni yosh avlod ongiga ta'siri xususida bandlarga bo'lib tahlil qilamiz:

Birinchidan ekologik ta'lim va uning yosh avlod ongiga ta'siri - ekologik ta'lim – bu insonning tabiat bilan o'zaro munosabatini anglash, atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan jarayondir. Bugungi kunda ekologik muammolarning ortib borishi yosh avlodning ekologik ongini rivojlantirish zarurligini yanada oshirmoqda. Ekologik ta'lim insonlarga atrof-muhit muammolarini anglash, ularga yechim topish hamda ekologik mas'uliyatni o'z zimmasiga olish imkonini beradi.

Ekologik ta'limning yosh avlodga ta'sirini quyidagi jihatlar bilan izohlash mumkin:

- Ekologik ongni shakllantirish– yoshlar tabiatning mo'rtligi va uni asrash zarurligini tushunib yetadilar.

- Ekologik madaniyatni rivojlantirish– ekologik toza turmush tarzini shakllantirish, chiqindilarni qayta ishlash, tabiiy resurslarni tejash odatlari paydo bo'ladi.

- Ekologik javobgarlikni oshirish– yoshlar o'z xatti-harakatlarining ekologik muhitga ta'sirini tushunib, atrof-muhitni asrash bo'yicha mas'uliyatni his qilishadi.

Ekologik ta'lim oilada, maktabda va oliy ta'lim muassasalarida amalga oshirilishi lozim. Ayniqsa, yosh avlodni ekologik tarbiyalashda interaktiv metodlardan, tajriba asosida o'qitish usullaridan foydalanish samaradorlikni oshiradi².

Ikkinchidan ekoturizmning ekologik ta'lim jarayonidagi o'rni - ekoturizm – bu nafaqat tabiat qo'ynida dam olish, balki ekologik bilimlarni

¹ Mamashokirov S. va boshq. Falsafa asoslari. –T: O'zbekiston nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2005. – B. 209.

² A.Nig'matov, N.Shomurotova. Ekoturizm asoslari. O'quv qo'llanma. –T.: Turon-Iqbol, 2007. – B.27.

boyitish va tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni shakllantirishga xizmat qiladigan turizm shaklidir. Ekoturizm orqali yoshlar tabiat bilan bevosita tanishib, uni muhofaza qilishning ahamiyatini anglab yetishadi.

Ekoturizm ekologik ta'limning quyidagi jihatlarini rivojlantirishga yordam beradi:

- Bevosita tajriba orqali o'rganish— yoshlar tabiat bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qilish orqali ekologik jarayonlarni yaxshiroq tushunadilar.

- Ekologik qadriyatlarni singdirish— ekoturizm orqali yoshlar tabiatning go'zalligini his qilishadi va uni asrashga bo'lgan istak kuchayadi¹.

- Mahalliy aholi va turizmning o'zaro bog'liqligi— ekoturizm orqali mahalliy aholi ekologik barqarorlikni saqlashga rag'batlantiriladi, chunki toza muhit sayyohlarni ko'proq jalb qiladi.

Ekoturizm nafaqat shaxsiy tajribani oshiradi, balki ekologik ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi². Ayniqsa, yoshlar uchun milliy bog'lar, qo'riqxonalar va tabiat yodgorliklariga tashrif buyurish nafaqat dam olish, balki ekologik ongni rivojlantirish vositasiga ham aylanadi.

Uchinchidan ekologik ta'lim va ekoturizmning o'zaro bog'liqligi - ekologik ta'lim va ekoturizm o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, biri ikkinchisini to'ldiradi. Ekologik ta'lim yoshlarni tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishga o'rgatsa, ekoturizm bu bilimlarni amaliyotda mustahkamlash imkonini beradi. Ushbu bog'liqlik quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi:

- Ekologik ta'lim ekoturizmga tayyorlaydi – ekologik ong shakllangach, yoshlar ekoturizm orqali tabiiy muhit bilan bevosita tanishishga qiziqish bildiradilar.

- Ekoturizm ekologik ta'limni kuchaytiradi – sayohatlar davomida yoshlar tabiatni muhofaza qilish bo'yicha yangi bilimlarga ega bo'ladilar va ularni hayotda qo'llashga harakat qiladilar.

- Ekologik ongli turizmni rivojlantirish – ekologik ta'lim olgan yoshlar ekoturizmni yanada barqaror shaklda amalga oshiradilar, ya'ni tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga intiladilar.

¹ Abduvafo o'g'li A. A., Ashraf o'g'li A. A. O'zbekistonda ekoturizmni tashkil qilishning samarali yo'nalishlari // ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. 2023. –T. 3. –№ 5. – S. 379-386.

² Alijonova M. Ekologik kompetensiya va ekoestetik kompetensiya tushunchalari, ilmiy sharhi, mohiyati // Byulleten pedagogov novogo Uzbekistana. 2023. –T. 1. –№. 6. Part 2. – S. 58-64.

Ekologik ta'lim va ekoturizmning integratsiyasi orqali yosh avlod nafaqat ekologik muammolarni anglaydi, balki ularni hal qilishga o'z hissasini qo'shadigan ekologik mas'uliyatli shaxsga aylanadi¹.

To'rtinchidan O'zbekistonda ekologik ta'lim va ekoturizmning rivojlanish holati - O'zbekiston ekoturizm va ekologik ta'limni rivojlantirish bo'yicha katta salohiyatga ega davlatlardan biridir. Mamlakatda bir nechta milliy bog'lar, qo'riqxonalar va ekoturistik maskanlar mavjud bo'lib, ular yoshlarning ekologik bilimlarini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda ekologik ta'lim quyidagi yo'nalishlarda rivojlanmoqda:

- Maktab va oliy ta'lim muassasalarida ekologik fanlarning joriy etilishi;

- Yoshlarni ekoturizmga jalb qilish bo'yicha turli loyihalar va dasturlar amalga oshirilishi;

- Milliy bog'lar va qo'riqxonalar negizida ekologik ta'lim markazlarining faoliyat yuritishi.

Shu bilan birga, ekoturizm sohasi ham rivojlanib, ekologik barqarorlikni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar ko'rilmoqda. Biroq, ekologik ta'lim va ekoturizmning ommaviyligini oshirish uchun quyidagi ishlarni amalga oshirish lozim:

- Ekologik ta'limni maktab dasturlariga yanada kengroq kiritish;
- Yoshlarni ekoturizmga jalb etish bo'yicha imtiyozli dasturlar ishlab chiqish;

- Mahalliy hamjamiyatlarni ekoturizmni rivojlantirishga jalb qilish.

Xulosa. Ekologik ta'lim va ekoturizm zamonaviy jamiyatda ekologik madaniyatni shakllantirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda atrof-muhitni muhofaza qilish global muammo bo'lib, bu masalaga jiddiy e'tibor qaratish zarurati ortib bormoqda. Ayniqsa, yosh avlodning ekologik ongini shakllantirish va ularni ekologik muammolarni tushunishga yo'naltirish kelajak avlod uchun muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, ekologik ta'limni rivojlantirish va uni ekoturizm bilan bog'lash orqali samarali natijalarga erishish mumkin.

Maqolada ekologik ta'limning yosh avlod ongiga ta'siri, uning ekoturizm bilan bog'liqligi, ekoturizmning ekologik ongni shakllantirishdagi o'rni va O'zbekistonda ushbu yo'nalishda olib

¹ Sharafutdinovich, K. S. (2024). Implementation Of Modern Technologies In The Development Of The Sector Of Ecotourism. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 28, 7-10.

borilayotgan ishlarga batafsil to'xtalib o'tildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ekologik ta'lim quyidagi muhim natijalarga erishishga yordam beradi:

1. Ekologik madaniyatni rivojlantirish – yoshlar tabiatni muhofaza qilish va barqaror turmush tarziga rioya qilish tamoyillarini anglaydilar.

2. Tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatni shakllantirish – yosh avlod ekologik muhitga zarar yetkazmaslik, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish kabi tamoyillarni o'zlashtiradi.

3. Ekoturizm orqali ekologik ongni mustahkamlash – bevosita tabiat qo'ynida bo'lish, qo'riqxonalar va milliy bog'larga tashrif buyurish yoshlarning ekologik mas'uliyatini oshirishga xizmat qiladi.

4. Mahalliy hamjamiyatlarning ekologik barqarorlikni saqlashiga ko'maklashish – ekoturizm nafaqat yoshlar, balki mahalliy aholi orasida ham ekologik ong va turizm madaniyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Shuningdek, O'zbekistonda ekologik ta'lim va ekoturizmni rivojlantirish bo'yicha qator ijobiy ishlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, hali bu sohada qilinishi lozim bo'lgan ishlar ham bor. Ekologik ta'lim va ekoturizmni rivojlantirish uchun quyidagi tavsiyalar berish mumkin:

- ekologik ta'lim dasturlarini takomillashtirish – maktab va oliy ta'lim muassasalarida ekologik fanlarni kengaytirish va amaliy mashg'ulotlarga ko'proq e'tibor qaratish.

- ekoturizm infratuzilmasini rivojlantirish – yoshlarni ekoturizmga keng jalb qilish uchun ekoturistik maskanlarning qulay sharoitlar bilan ta'minlanishi lozim.

- jamiyatda ekologik tafakkurni shakllantirish – ommaviy axborot vositalari va turli loyihalar orqali ekologik mas'uliyat tushunchasini keng targ'ib qilish.

- ekologik volontyorlik va jamoaviy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash – yoshlarning ekologik harakatlarda ishtirokini rag'batlantirish va ekologik tadbirlarni ko'proq tashkil etish.

Xulosa qilib aytganda, ekologik ta'lim va ekoturizm o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, yosh avlodni ekologik madaniyatli shaxs sifatida shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Agar bu ikki soha birgalikda rivojlantirilsa, kelajak avlod uchun barqaror va toza atrof-muhitni saqlab qolish imkoniyati oshadi. Shu bois, ekologik ta'lim va ekoturizmga e'tiborni kuchaytirish, ushbu yo'nalishda samarali strategiyalar ishlab chiqish jamiyatimizning kelajagi uchun muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: O'zbekiston, 2021. – B. 40-41.
2. Mamashokirov S. va boshq. Falsafa asoslari. –T: O'zbekiston nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2005. – B. 209.
3. A.Nig'matov, N.Shomurotova. Ekoturizm asoslari. O'quv qo'llanma. –T.: Turon-Iqbol, 2007. – B.27.
4. Abduvafo o'g'li A. A., Ashraf o'g'li A. A. O'zbekistonda ekoturizmni tashkil qilishning samarali yo'nalishlari // ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. 2023. –T. 3. –№ 5. – S. 379-386.
5. Alijonova M. Ekologik kompetensiya va ekoestetik kompetensiya tushunchalari, ilmiy sharhi, mohiyati // Byulleten pedagogov novogo Uzbekistana. 2023. –T. 1. –№. 6. Part 2. – S. 58-64.
6. Sharafutdinovich, K. S. (2024). Implementation Of Modern Technologies In The Development Of The Sector Of Ecotourism. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 28, 7-10.
7. Xamrayev, S. (2024). YANGI O 'ZBEKISTONDA EKOLOGIK TURIZM SOHASINI RIVOJLANTIRISHNI ASOSIY JIHATLARI. Solution of social problems in management and economy, 3(3), 23-27.
8. Sharafutdinovich, K. S. (2024). THE CONCEPT OF ECOLOGICAL TOURISM AND ITS SOCIO-PHILOSOPHICAL SIGNIFICANCE IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY. International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences, 4(2), 7-12.

TA'LIM SIFATI VA UNI OSHIRISHDA FANLARARO O'QITISHNING AHAMIYATI

Rashidova Dildora Mansur qizi

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti assistenti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim sifati, Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish, o'qituvchi pedagoglarning ta'lim jarayonini sifatli tashkil etishlari, fanlaro o'qitish uyg'unligidan foydalanishning ahamiyati, uning afzallik tomonlari haqida aytib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: Ta'lim sifati, fanlararo o'qitish, ta'lim oluvchi, qiziqish, motivatsiya, ijodkorlik, afzalliklar, pedagog.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar, iqtisodiyotning innovatsion yo'nalishda shakllantirilishi, jahon

iqtisodiyotiga integrallashuvi ta'lim tizimi oldiga dolzarb masalalaridan biri bo'lgan sifatli mutaxassislarni tayyorlash vazifasini qo'yadi. Sifatli mutaxassisni tayyorlash esa faqatgina sifatli ta'lim muhitida amalga oshirilishi mumkin. Ta'lim sifati har qanday davlatning muvaffaqiyatli rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ta'lim sifati – bu nafaqat ta'lim oluvchilar bilimining davlat standartlariga mosligi, balki ta'lim muassasasining muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishi, shuningdek har bir pedagog va rahbarning ta'lim xizmatlari sifatini ta'minlashdagi faoliyati hamdir. Universitetda ta'lim sifatini nazorat qilish boshqaruv tizimining ajralmas qismi hisoblanib, uning asosiy vazifasi ta'lim sifatini davlat ta'lim standartlari talablariga muvofiqligini ta'minlash va universitetdagi o'quv jarayonlarining samaradorligini oshirish maqsadida nazoratni tashkil etish bo'yicha maqsadli va kelishilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iborat.

Ta'lim sifatini belgilovchi omillarning asosiylaridan biri o'qituvchi pedagoglardir. O'qituvchi-pedagoglarning ta'lim jarayonini sifatli tashkil etishdagi ijodkorligi, izlanuvchanligi, pedagogik mahoratlarini baholab borish va mehnatlariga yarasha moddiy va ma'naviy rag'batlantirib borish ta'lim mazmuni va sifat ko'rsatkichlarini oshirishning asosiy elementlaridan biridir.

Bugungi davr talabi ta'lim va tarbiyada ilg'or pedagogik texnologiyalar hamda ilg'or tajribalarini joriy etish natijasida ta'lim samaradorligini oshirishdan iborat bo'lib, bunda o'qituvchi-pedagoglar o'z bilimlarini doimo oshirib borishlari, innovatsion va interfaol usul hamda pedagogik texnologiya metodlarini, fanlararo o'qitish uyg'unligini puxta o'zlashtirib olgan holda ulardan o'z kasbiy faoliyatida samarali foydalanishni taqozo etmoqda.

Ta'lim sifatini oshirishda fanlararo o'qitishning ahamiyati katta. Bu yondashuv, talabalar o'rtasida tanqidiy fikrlash, muammolarni kompleks ravishda hal qilish va bilimlarni turli kontekstlarda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Fanlararo o'qitish ta'lim oluvchilarga turli sohalardagi bilimlarni bog'lashga yordam beradi va ular o'z bilimlarini real hayotdagi vaziyatlarga qo'llashni o'rganadilar.

Quyidagi asosiy afzalliklarni ta'kidlash mumkin:

1. Boshqaruv va integratsiya: Fanlararo o'qitish turli fanlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga yordam beradi, bu esa ta'lim oluvchilarga o'zlarini chuqurroq tushunish va integratsiya qilingan bilimlarga ega bo'lish imkonini yaratadi.

2. Ijodkorlikni rivojlantirish: Turli fanlarni birlashtirish ijodiy yondashuvlarni va yangi g'oyalarni shakllantirishga yordam beradi. Bu, o'z navbatida, muammolarni hal qilishda ijodiy va innovatsion yondashuvlarni talab etadi.
3. Muammolarni hal qilish ko'nikmalarini oshirish: Fanlararo o'qitish talabalar uchun real dunyo muammolariga kompleks yondashish imkonini yaratadi, bu esa ularga har xil fanlar nuqtai nazaridan birlashtirilgan qarorlar qabul qilishda yordam beradi.
4. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish: Turli fanlar bo'yicha bilimlarni o'zaro solishtirish va ulardan foydalangan holda masalalarni tahlil qilish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.
5. Motivatsiya va qiziqishni oshirish: Ta'lim oluvchilarga o'quv jarayonini turli kontekstlarda ko'rish imkoniyatini berish, ularning fanlarga bo'lgan qiziqishini va motivatsiyasini oshiradi. Bu, o'z navbatida, ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi.

1-jadval.

Fanlararo o'qitishning afzalliklari

	Boshqaruv va integratsiya
	Ijodkorlikni rivojlantirish
	Muammolarni hal qilish ko'nikmalarini oshirish
	Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish
	Motivatsiya va qiziqishni oshirish

Har bir o'qituvchi-pedagog dars mashg'ulotlarini olib borishda o'z faoliyatini tahlil qila olish va shu asosda tegishli xulosa chiqara olishga erishish kerak. Agarda o'qituvchi o'z mashg'ulotlarining samaradorligini baholay olmasa, u holda o'zi yo'l qo'ygan kamchiliklarni sezmaydi va bu faoliyatda ijodiy yondashuv ham bo'lmaydi. Shunday qilib, fanlararo o'qitish nafaqat akademik muvaffaqiyatni, balki ta'lim oluvchilarning umumiy rivojlanishini ham ta'minlaydi, bu esa ta'lim sifatining oshishiga katta hissa qo'shadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Qurbonov SH, Seytxalilov E. Ta'lim sifatini boshqarish. /T.: "Turon-Iqbol", 2006. 592 b.

2. Xodjaboev A. Xusanov L. Kasbiy ta'lim metodologiyasi. T.: Fan va texnologiyalar, 2007.

3. Nargiza Ermetova. TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA O'QITUVCHI KASBIY STANDARTINING O'RNI VA AHAMIYATI. "FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI" Respublika ilmiy-amaliy konferensiya, 2023. 297-299b.

ZAMONAVIY TA'LIM MODELLARINING O'ZBEKISTONDAGI TATBIQI: DAVLAT VA XUSUSIY MUASSASALARNING O'RNI

Ismoilova Feruza Kubaymurodovna

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Samarqand filiali assisenti

Nuriddinov Tohirjon Salohiddin og'li

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Samarqand filiali talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida ta'lim xizmatlari bozorining rivojlanish jarayoni, xususan, xususiy va davlat ta'lim muassasalarining o'sish dinamikasi tahlil qilinadi. Mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida xususiy ta'lim muassasalarining rivojlanishi va ular tomonidan taqdim etilayotgan xizmatlarning iqtisodiy va ijtimoiy jihatlari ko'rib chiqilgan. Davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirishning ta'lim sifatiga ta'siri, innovatsion texnologiyalarni joriy etishdagi yutuqlar va mavjud muammolar o'rganilgan. Tahlillar xususiy sektorning ta'lim xizmatlari bozoridagi roli ortib borayotganligini, ayniqsa, iqtisodiy infratuzilmaning mustahkamlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatayotganini ko'rsatmoqda.

Kalit so'zlar: ta'lim xizmatlari, xususiy ta'lim, ta'lim islohotlari, tadqiqot, innovatsion , hamkorlik, iqtisodiy rivojlanish, ta'lim tizimi, xalqaro standartlar

Kirish (Introduction)

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimi davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatidagi eng muhim sohalardan biri hisoblanadi. Ta'limning yuqori sifati jamiyatning intellektual rivojlanishida asosiy omil sifatida namoyon bo'lib, mamlakatning barqaror iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu sababli, mamlakatda ta'lim tizimini isloh

qilish va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash masalalari doimiy e'tibor markazida turibdi. Mamlakatda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar ta'lim xizmatlarining sifatini oshirish, raqobatbardoshlikni kuchaytirish va xalqaro standartlarga mos tizimni yaratishga qaratilgan. So'nggi yillarda davlat ta'lim muassasalarining modernizatsiya qilinishi bilan bir qatorda, xususi ta'lim sektori ham jadal rivojlanmoqda. Davlat va xususi ta'lim muassasalarining uyg'un rivojlanishi natijasida mamlakat ta'lim bozorida sifatli xizmatlarning kengayishi kuzatilmoqda. Xususi va davlat ta'lim xizmatlarining o'sishi nafaqat bilim olish imkoniyatlarini kengaytirmoqda, balki ijtimoiy tenglikni ta'minlash va mamlakatning intellektual salohiyatini yuksaltirishga ham xizmat qilmoqda. Xususi ta'lim muassasalarining ta'lim bozoridagi ulushi ortib, ular tomonidan innovatsion yondashuvlar, yangi pedagogik usullar va xalqaro dasturlar joriy qilinmoqda. Shu bilan birga, davlat ta'lim tizimidagi islohotlar orqali mavjud muammolarni bartaraf etish choralari ko'rilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review)

Karimov N. "Ta'lim xizmatlari bozorining iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri" (2015) , "O'zbekiston ta'lim tizimining raqobatbardoshlik aspektlari" (2017) asarlarida ta'lim xizmatlari bozoridagi iqtisodiy o'sish va xususi ta'lim muassasalarining iqtisodiyotga ta'sirini tahlil etgan, uning asarlari raqobatbardoshlik va ta'lim sifatini oshirishga yo'naltirilgan. Alimov G'. "Davlat-xususi hamkorlikning ta'lim tizimidagi o'rni" (2016), "Ta'lim sohasida davlat-xususi hamkorlikni rivojlantirish" (2018) asarlarida davlat-xususi hamkorlikning ta'lim tizimidagi o'rnini o'rgangan, ta'lim sohasida samarali hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqqan. Tursunov A. "Xususi ta'lim muassasalarining iqtisodiy tahlili" (2019) "Ta'lim tizimida boshqaruvining iqtisodiy samaradorligi" (2020) asarlarida xususi ta'lim muassasalarining iqtisodiy samaradorligini va boshqaruv samaradorligini o'rganishga qaratilgan asarlarni yaratgan. Yusupov D. "Raqamli texnologiyalar va ta'lim sohasining kelajagi" (2021) , "Innovatsiyalar va ta'lim tizimida yangi pedagogik texnologiyalar" (2022) asarlarida esa raqamli texnologiyalar va innovatsion pedagogik yondashuvlarning ta'lim tizimida qanday o'rin tutishini tahlil qilgan, ta'lim sifatini oshirish va zamonaviy texnologiyalarni qo'llashning ahamiyatini ta'kidlagan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

O'zbekiston ta'lim xizmatlari bozorining iqtisodiy o'sishini va xususi ta'lim muassasalarining iqtisodiyotga ta'sirini o'rganishga

yo‘naltirilgan. Ushbu metodologiya iqtisodiy tahlil va samaradorlikni baholashga asoslanadi, shu bilan birga ta‘lim sektoridagi nazariy tahlil, empiric tahlil, solishtirish usuli, kvantitativ tahlil, sifatli tahlil, xalqaro tajriba tahlili tamoyillari orqali o‘rganiladi.

O‘zbekiston Respublikasining Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan va Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma‘qullangan “Ta‘lim To‘g‘risida” gi qonun va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Nodavlat ta‘lim xizmatlari ko‘rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida Qarori” ga asoslangan holda tahlil jarayonlari amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Ta‘lim sohasida asosiy investitsiyalar odamlarga yo‘naltiriladi. Jahon banki ma‘lumotlariga ko‘ra, AQSH milliy boyligi tarkibida asosiy ishlab chiqarish fondlari (binolar, inshootlar, mashina va uskunalari) bor-yo‘g‘i 19%, tabiiy resurslar - 5%, inson kapitali - 76% ni tashkil etadi. G‘arbiy Evropada tegishli ko‘rsatkichlar - 23%, 2% va 75%, Rossiyada - 10%, 40% va 50%. [6, 141 – 142-b].

Axborot iqtisodiyotida bilimning strategik ahamiyati ta‘lim sohasida yetakchi o‘rinni egallash vazifasini ustuvor vazifalardan biri sifatida ilgari suradi. Uning yechimi asosan ta‘lim xizmatlari bozorining shakllanishi bilan belgilanadigan mavjud ta‘lim tizimini modernizatsiya qilishni taqozo etadi. Bozor munosabatlarining rivojlanmaganligi ta‘lim sohasi muammolarini yanada kuchaytirmoqda, jumladan:

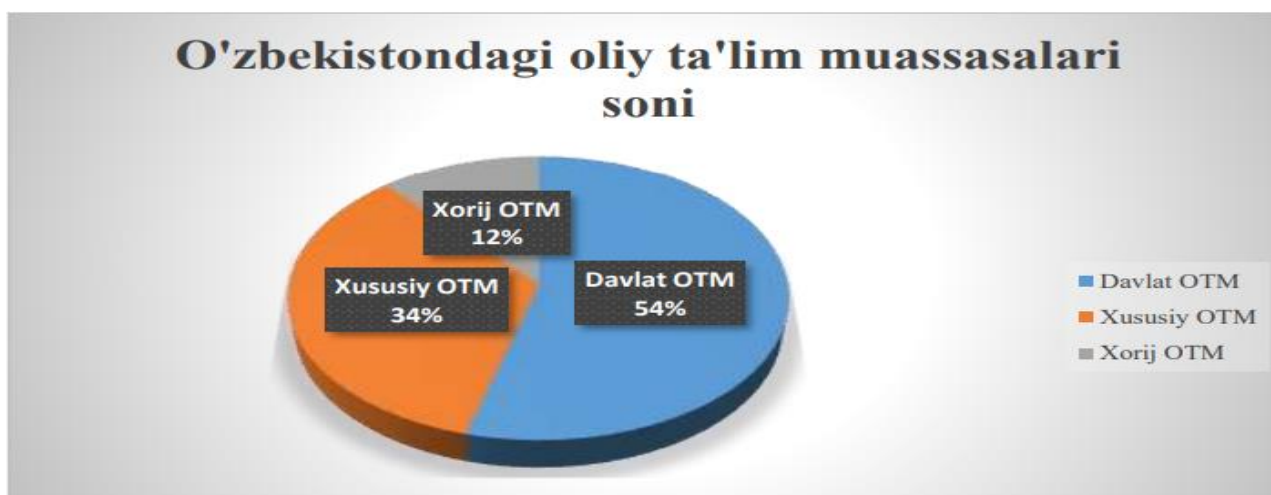
- jahon bozorida ta‘lim sifati va raqobatbardoshligining pasayishi, mehnat bozorlari va ta‘lim xizmatlaridagi nomutanosiblik, iqtisodiyot ehtiyojlarini qondirish uchun yuqori malakali kadrlarning etishmasligi, resurslar bilan ta‘minlanish darajasining pastligi.

Ta‘lim sohasida rejali iqtisodiyotdan ochiq bozor iqtisodiyotiga o‘tish jarayonida ro‘y berayotgan o‘zgarishlar qizg‘in bahs-munozaralarga sabab bo‘lmoqda. Amaldagi kontseptual apparatni aniqlashtirish modernizatsiyaga qaratilgan chora-tadbirlar samaradorligini oshirish va shu orqali zamonaviy ta‘lim tizimini yaratish jarayonini tezlashtirish imkonini beradi. Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, ta‘lim xizmati tushunchasi hali ham munozarali. Muallif ta‘lim xizmati tushunchasini sub’ektlarning ehtiyojlarini qondiradigan ta‘lim berish jarayoni sifatida belgilaydi. Ta‘lim xizmati o‘qituvchilarning "jonli mehnati" bilan yaratiladi va keyingi o‘zgarishlarga duch keladi. Biz ta‘lim jarayonining bosqichi yangi materialni (o‘z-o‘zini o‘qitish) haqiqiy rivojlanishi bilan bog‘liq

bo'lgan "ta'lim xizmati o'z tabiatiga ko'ra bunday emas va bo'lishi ham mumkin emas" degan mualliflarning fikriga qo'shilamiz.

2019-yil 25-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Nodavlat ta'lim tashkilotlari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori tasdiqlandi. Bu qaror bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining nodavlat ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish, nodavlat ta'lim xizmatlari ko'rsatish bilan bog'liq jarayonlarni aholi orasida keng targ'ib qilish to'g'risidagi takliflari ma'qullanadi. Bundan tashqari Prezidentimizning 2023-yil 7-martdagi "Ma'muriy islohotlar doirasida oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-200-son qarori qabul qilindi. Unga ko'ra O'zbekistonda oliy ta'lim dasturlari yetakchi xorijiy oliy ta'lim muassasalari dasturlari asosida qayta ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ta'lim tashkilotlarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan o'tkazish tartibi bekor qilinib, kompleks va maxsus davlat akkreditatsiyasidan o'tkazish tizimi joriy etiladi. Bunda:

- kompleks davlat akkreditatsiyasi har 4 yilda ta'lim tashkilotlarini tashqi baholash natijalari asosida o'tkaziladi;
- litsenziyasi bekor qilingan ta'lim tashkiloti yoki yopilgan ta'lim dasturida tahsil olayotgan talabalarga o'qishini davlat va xususiy ta'lim tashkilotlarining mos va turdosh ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklariga belgilangan tartibda ko'chirish huquqi beriladi.

1-rasm. O'zbekistondagi oliy ta'lim muassasalari soni

Yuqoridagi diagrammadan biz ko'rishimiz mumkinki, hozirgi kunda O'zbekistonda 210 ta oliy ta'lim muassasasi faoliyat ko'rsatayotgan

bo'lib, ularning 114 tasi davlat, 72 tasi nodavlat oliy ta'lim tashkiloti, 24 tasi xorijiy OTM va uning filiallari hisoblanadi. Shu asosda yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrov darajasi 9 foizdan 39 foizga oshirildi. Oliy ta'limga qamrov darajasini oshirish maqsadida respublika OTMlariga 2022/2023 o'quv yilida qabul ko'rsatkichlari jami 197 ming 858 tani (shu jumladan 16 ming 933 ta magistratura) tashkil etib, o'tgan o'quv yiliga nisbatan 15 foizga (27 ming 203 nafar) oshirilgan. Joriy yilda 25 ta yangi oliygoh faoliyati yo'lga qo'yilib, jumladan, nodavlat oliy o'quv yurtlari 72 taga, xorijiy oliygohlar 24 taga, davlat oliygohlari esa 114 taga yetdi.

Xulosa va takliflar (Conclusion and Recommendations)

Xulosa qilib aytganda, ta'lim tizimida xususiy va davlat sektorlarining hamkorligi kuchaymoqda, hududiy va ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etish orqali ta'lim imkoniyatlari kengaytirildi, innovatsiyalar va xalqaro tajribaning tatbiq etilishi ta'lim sifatini oshirishda muhim omil bo'lmoqda. Qisqa qilib aytganda O'zbekistonda xususiy va davlat ta'lim xizmatlari birgalikda rivojlanib, milliy ta'lim tizimining yangi bosqichga chiqishiga xizmat qilmoqda. Bu jarayonda quyidagi yo'nalishlarda strategik chora-tadbirlarni kuchaytirish zarur:

- Chekka hududlarda ta'lim infratuzilmasini rivojlantirish va malakali o'qituvchilarni jalb qilish dasturlarini kengaytirish.
- Kam ta'minlangan oilalar farzandlariga moliyaviy yordam dasturlarini ko'paytirish.
- Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta'lim jarayonlariga keng tatbiq etish.
- Xalqaro universitetlar bilan hamkorlikni kengaytirish va o'quv dasturlarni xalqaro standartlarga moslashtirish.
- Davlat va xususiy ta'lim muassasalarida sifat monitoringini kuchaytirish.
- Davlat va xususiy sektor uchun soliq imtiyozlari va grantlar orqali iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash.
- Xalqaro tajriba asosida maxsus trening va seminarlar tashkil qilish orqali pedagoglarning kasbiy rivojlanishini ta'minlash.

Ushbu takliflar O'zbekistonda xususiy va davlat ta'lim xizmatlarining o'sishiga, milliy ta'lim tizimini yanada samarali, inklyuziv va sifatli qilishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov N "Ta'lim xizmatlari bozorining iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri" Iqtisodiyot va rivojlanish (2015). 45-65 b.

2. Karimov N "O'zbekiston ta'lim tizimining raqobatbardoshlik aspektlari" Ilm va taraqqiyot (2017). 32-50 b.
3. Alimov G' "Davlat-xususiy hamkorlikning ta'lim tizimidagi o'rni" Davlat va jamiyat (2016). 60-80 b.
4. Alimov G' "Ta'lim sohasida davlat-xususiy hamkorlikni rivojlantirish" Hamkorlik nashriyoti (2018). 70-90 b.
5. Tursunov A. "Xususiy ta'lim muassasalarining iqtisodiy tahlili" Biznes va ta'lim (2019). 25-45 b.
6. Tursunov A. "Ta'lim tizimida boshqaruvining iqtisodiy samaradorligi" Iqtisodiy islohotlar (2020). 40-60 b.
7. Yusupov D. "Raqamli texnologiyalar va ta'lim sohasining kelajagi" Innovatsion ilm (2021). 50-70 b.

TALABALARNI PEDAGOGIK AMALIYOT VOSITASIDA OTA-ONALAR BILAN HAMKORLIGINING IJTIMOIIY ASOSLARI

Abduraxmonova Sayyoraxon Shaxobidinovna

“University of economics and pedagogy” NOTM

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim kafedrasi katta o'qituvchisi

Raximova Muslimaxon Ulug'bek qizi

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Ma'lumki, zamonaviy jamiyat ta'lim sohasi ishtirokchilaridan ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishni ta'minlaydigan zarur bilim, ko'nikma va malakalarni ya'ni kompetensiyalarga ega bo'lishni talab etadi. Maktabgacha ta'lim tizimida pedagogik amaliyotni o'tash davrida tabiiyki ota-onalar bilan muloqotga kirishadilar. Talabalar ijtimoiy hamkorligining asosiy yo'nalishlaridan biri shaxsiy insonparvarlik yondashuvidir. Shaxsiy-insonparvarlik yondashuv shaxs sifatlarini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan ta'lim tizimi markazida turadi.

Mazkur yondashuv talabalarning ichki dunyosi, qobiliyatlari, imkoniyatlari, erkinlik, adolatlilik, yaxshilik boshqalarga nisbatan samimiy xayrihohligi va baxtning axloqiy kuch-qudratini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Pedagogik amaliyot esa, ularning ichki kuchlari va imkoniyatlarini uyg'otish, ularning to'liq va erkin rivojlanishi, shaxsiy insonparvarlik qobiliyatlarni namoyon etishda muhim vositadir.

Aynan bugungi kunga kelib pedagogik amaliyotning asosiy maqsadi shaxsiy, kasbiy jarayonining shaxsga yo'naltirilganligi doimo izlanishni,

kreativlikni va yangi-yangi g'oyalarni birga yuzaga chiqarishni talab qiladi. Shuning uchun ham talabalarni ota-onalar bilan hamkorligini rivojlantirish yil sayin rivojlanib bormoqda. Buning negizida hech shubhasiz hamkorlik tamoyili yotadi. Hamkorlik sifatli ta'lim tizimining asosiy tamoyillaridan biridir. Ijtimoiylasuvdagi hamkorlik orqali esa ko'proq samarali dasturlar yaratiladi. Pedagogik hamkorlik, bu faqat o'qituvchilar orasidagi hamkorlik emas, balki talabalar va ota-onalar orasidagi hamkorlikdir. Tarbiyachilarning ota-onalar bilan o'zaro hamkorligi talabalarda kelajakda ota-onalar bilan hamkorlik faoliyatiga tayyorlashga zamin yaratadi. Bu esa, talabalarni o'zlariga bo'lgan ishonchni yanada ortishiga olib keladi va bu hamkorlik samaradorligini oshirib, ularga sifatli ta'lim olishlarida katta yordam beradi. Ahamiyatli narsa shuki, ijtimoiy hamkorlik, bu ularni o'zlarining doimiy ta'lim usullaridan voz kechishlari emas, aksincha, dars samaradorligini oshirish hamda sifatli ta'lim muhitini yaratishda talaba bilan o'zaro birgalikdagi faoliyatni ya'ni hamkorlikni yuzaga keltirishdir.

Hamkorlikning ijtimoiy asosi o'quv jarayonining sifatini oshirish, ta'lim tizimining samaradorligini ta'minlash va ta'lim muassasalarida ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayonda ota-onalar va maktabgacha ta'lim tashkilotlari o'rtasidagi hamkorlik nafaqat tarbiyalanuvchilarning individual rivojlanishini ta'minlash, balki umumiy ijtimoiy muhitning yaxshilanishiga ham hissa qo'shadi.

- pedagogik amaliyotda ota-onalar bilan hamkorlik, talabalarning bilim olish jarayoniga faol ishtirok etishlari uchun zarur bo'lgan o'zaro aloqalarni yaratadi. Bu hamkorlik, nafaqat bolalarni ijtimoiylashuv jarayonida muvaffaqiyatga erishishga, balki bolalarning ijtimoiy, axloqiy va shaxsiy rivojlanishiga ham xizmat qiladi;
- ota-onalar o'z farzandlarining ta'lim-tarbiya jarayoniga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadilar. Ular ularning motivatsiyasi, ijtimoiy faolligi, psixologik holati va ijtimoiy faoliyatidagi muvaffaqiyatlarga mas'uldirlar. Shuning uchun ota-onalar bilan hamkorlik qilish, ta'lim tizimining samaradorligini oshiradi;
- pedagogik amaliyotda ota-onalar bilan o'zaro hamkorlik qilish, jamiyatning ta'limga nisbatan ijtimoiy talablarini shakllantiradi. Ota-onalar bilan hamkorlik orqali yoshlar uchun ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar va g'oyalar muqaddimasi amalga oshiriladi. Bu, o'z navbatida, jamiyatda ta'limga nisbatan yangicha qarashlarni rivojlantirishga yordam beradi;

- ota-onalar bilan hamkorlikning asosiy vositalari — bu uchrashuvlar, o‘quv jarayoniga oid ma’lumotlar almashish, turli masalalar bo‘yicha muloqot qilish va umumiy maslahatlar berishdir. Bunday hamkorlik talabalar va ota-onalar o‘rtasida yanada kuchli aloqalarni yaratadi.

Bu jarayonda ota-onalarning tajribasi va pedagogik bilimlari birlashtiriladi, natijada talabalarni ta’lim jarayonida qo‘llab-quvvatlash uchun samarali tizim yaratiladi.

Xulosa qilib aytganda, talabalarining pedagogik amaliyoti orqali ota-onalar bilan hamkorlik qilishning ijtimoiy asoslari jamiyatning ta’lim tizimiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash, shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ta’minlashga yordam beradi. Bu hamkorlik o‘zaro hurmat va tushunishga asoslangan bo‘lib, maktabgacha ta’lim tashkilotlari va ota-onalar o‘rtasida samarali aloqalar o‘rnatishni taqozo etadi. Jamiyatning ijtimoiy barqarorligini ta’minlashda, shuningdek, yoshlarning tarbiyasi va ta’limi uchun bu hamkorlik juda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abduraxmonova S. (2024). Pedagogik amaliyot vositasida talabalarni ota-onalar bilan hamkorlik qilishga tayyorlashning tamoyillari. Innovations in science and education system Dehli, India - march 7 <https://eijmr.org/conferences/index.php/eimrc>
2. Abduraxmonova S. (2025). Talabalarni kasbiy faoliyatda ota-onalar bilan ishlashga tayyorlashning pedagogik yondashuv. Инновационные исследования в современном мире: теория и практика, 4(1), 20–21. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/zdit/article/view/42630>
3. Abduraxmonova, S. (2025). MTT tarbiyachisining ota-onalar bilan hamkorlik ishlarini tashkil etishda zamonaviy muloqot usullari. В Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences (T. 3, Выпуск 23, сс. 183–185). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14602915>
4. Abduraxmonova , S., & Ikromova , N.(2023). Maktabgacha va boshlang‘ich ta’limda o‘yin texnologiyalari. Молодые ученые, 1(9), 94–96. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/yo/article/view/18488>
5. Abdirahmonova S.Sh., & Ahunjanova I.J. (2020). The importance of formation of library and the organization of a small library in

preschool educational organizations and the family. Экономика и социум, (10 (77)), 3-5.

6. Abdirahmonova S.Sh. Talabalarni ota-onalar bilan hamkorlik qilishga tayyorlash vazifalari va pedagogik jarayon bosqichlari moduli. "Экономика и социум" №12(127) 2024. www.iupr.ru

O'ZBEKISTONDA TA'LIM TIZIMI ISTIQBOLLARI VA BOSHLANG'ICH TA'LIM TIZIMIDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Muladjanova Gulchexraxon Abidjanovna

Andijon davlat pedagogika instituti

Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: O'zbekistonda istiqbolli ta'lim tizimini rivojlantirish masalalariga katta e'tibor qaratib kelinmoqda. Ushbu maqolada bugungi kundagi ta'limda bo'layotgan islohotlar va zamonaviy maktablarda rivojlanish jarayonlari, O'zbekistonda boshlang'ich ta'limga zamonaviy yondashuvlarning o'ziga xos xususiyatlari, yutuq va kamchiliklari, afzalliklari, ta'lim jarayonini aniq vositalar yordamida samarali tashkil etish lozimligi, "Milliy o'quv dasturi" asosida tuzilgan yangi avlod darsliklarining amaldagi qiyosiy tahlili, kompetensiya, tinglab tushunish, o'qib tushunish va yozma nutqning o'quvchilarda qay tarzda rivojlanishi, ahamiyatliligi, rivojlangan xorijiy davlatlar ta'lim tizimi mohiyatlari yoritilgan.

Tayanch so'zlar: boshlang'ich ta'lim, kompetensiya, tinglab tushunish, so'zlash, o'qib tushunish, yozma nutq, zamonaviy ta'lim, xorijiy tajriba, darslik, dastur, milliy o'quv dasturi

Аннотация: Большое внимание уделяется вопросам развития перспективной системы образования в Узбекистане. В данной статье рассматриваются современные образовательные реформы и процессы развития в современных школах, особенности, достижения и недостатки, преимущества современных подходов к начальному образованию в Узбекистане, необходимость эффективной организации образовательного процесса с помощью конкретных средств, практический сравнительный анализ учебников нового поколения, составленных на основе "национальной учебной программы", компетентность, понимание на слух, понимание

прочитанного и многое другое. освещается, как развивается письменная речь у учащихся, ее значимость, сущность образовательной системы развитых зарубежных стран.

Ключевые слова: начальное образование, компетентность, понимание на слух, говорение, понимание на слух, письменная речь, современное образование, зарубежный опыт, учебник, программа, Национальная учебная программа

Annotation: A lot of attention is paid to the issues of developing a promising educational system in Uzbekistan. This article covers the reforms in education today and the processes of development in modern schools, the peculiarities of modern approaches to primary education in Uzbekistan, achievements and disadvantages, advantages, the need to effectively organize the educational process using specific tools, the current comparative analysis of textbooks of the new generation compiled on the basis of the “national curriculum”, competence, listening and understanding,

Keywords: primary education, competence, listening comprehension, speaking, reading comprehension, written speech, modern education, foreign experience, textbook, program, national curriculum

Insoniyat rivojida innovatsion g‘oyalarning ilmiy, ijtimoiy yo‘nalishni o‘zgartiruvchi kuchga egaligini ko‘rish mumkin. Ular (innovatsion g‘oyalar) inson fan faoliyatining ilmiy, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy kabi sohalarida shakllanadi. Hozirgi davrda innovatsion g‘oyalar bitta mutaxassislik fani asosida emas, balki fanlararo integratsion maydonda amalga oshiriladi. Fan innovatsion g‘oyalarning manbai hisoblanadi. Bir tomondan, fan ularning ratsional tahlilini berib, nazariy bilimga aylantiradi. Ikkinchi tomondan ushbu yangiliklar, bilimlarning inson faoliyatining boshqa sohalarida qo‘llanilishini (trantslyatsiyasini) ta‘minlaydi¹.

Davlatimiz rahbari “O‘qituvchi va murabbiylar” kuni munosabati bilan soha vakillariga yo‘llagan tabrik nutqida ta‘kidlaganidek, taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham ilm-fan, ta‘lim va tarbiyadir. Aynan, shuning uchun ham, prezident: “Maktabda o‘qitish metodikasi o‘zgarmasa, ta‘lim sifati ham, mazmuni ham, muhit ham o‘zgarmaydi”,—deb ta‘kidlaganlarida “Uchinchi Renessans poydevori”ni ta‘lim islohotlarida ko‘rdi. Ta‘lim jarayoni uzluksiz bo‘lib, uning shakllanishi bosqichma-bosqich amalga

¹ O‘zbekistonda ta‘lim tizimini istiqbollari. Barhayotjon Sobirjanovich Kodirov. “Oriental Art and Culture” Scientific Methodical Journal / <https://oac.dsmi-qf.uz>

oshiriladigan sifatli natijalarga olib keladigan islohotlarga bog'liqdir. Ushbu maqolada biz asosan umumiy o'rta ta'limning ilk bo'g'ini hisoblangan boshlang'ich ta'lim haqidagi fikrlarga alohida e'tibor qaratamiz. Haqiqatan ham, ta'limga zamonaviy yondashuvlar ta'lim jarayonini aniq vositalar yordamida samarali tashkil qilish va qo'yilgan o'quv dasturlariga muvaffaqiyatli erishish natijalarini kafolatlaydi. Davlatimiz rahbari avvalo maktablarda o'quv yuklamasi va darslar sonini qayta ko'rib chiqish, o'quvchilarni faqat yodlashga emas, balki fikrlashga chorlaydigan metodika yaratish zarurligini ta'kidlaydi. Bu borada Finlandiya tajribasi misol qilib keltirildi. Ushbu mamlakat umumiy savodxonlik, tabiiy fanlar va matematika bo'yicha dunyoda eng ilg'orlardan biri.

Ta'limni isloh qilish haqida fikr yuritish ekanmiz, ta'lim olishning asosiy vositasi bo'lgan darsliklarni yangilamay turib, o'quvchi va o'qituvchi mustaqilligiga erishmasdan natijaga erishib bo'lmaydi. Bu haqda Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning: "Darsliklar masalasida ham ancha muammo borligi uning ichiga kirgach bilindi. Ularning saviyasi haqida katta muhokamalar bo'ldi. Finlandiya standarti bilan 1-4-sinflar uchun darsliklar qiladigan bo'ldik. Finlandiya xalq ta'limi Yevropa miqyosida, umuman, dunyoda raqobatbardosh hisoblanadi", - degan fikrlari bu sohaga yuksak iqtidorga ega soha vakillarini jalb qilishni anglatadi.

Barcha maktablarda "Milliy o'quv dasturi"ni to'laqonli joriy etish hamda mahalliy va xorijiy mualliflar tomonidan yaratilgan zamonaviy darsliklarni amaliyotga kiritish amalga oshirildi. Boshlang'ich maktab o'quvchining umumiy ta'lim jarayonidagi eng muhim bosqichdir. To'rt yil ichida u nafaqat fan fanlarining dasturiy materialini o'zlashtirishi, balki qanday o'rganishni – "professional talaba" bo'lishni ham o'rganishi kerak. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining mas'uliyati doimo eksklyuziv bo'lgan. Boshlang'ich maktabda olingan ta'lim keyingi ta'lim uchun asos, poydevor bo'lib xizmat qiladi. Boshlang'ich ta'lim boshlang'ich maktabning sifat jihatidan yangi shaxsga yo'naltirilgan rivojlanish modelini belgilaydi, u quyidagi asosiy maqsadlarga erishish uchun mo'ljallangan: o'quvchi shaxsini rivojlantirish, uning ijodiy qobiliyatlari, o'qishga qiziqish, o'rganishga intilish va qobiliyatni shakllantirish; ma'naviy-axloqiy va estetik tarbiya; turli tadbirlarni amalga oshirishda bilim, ko'nikma, tajriba tizimini o'zlashtirish; bolalarning jismoniy va ruhiy salomatligini muhofaza qilish va mustahkamlash; bolaning individualligini saqlash va qo'llab-quvvatlash.

Jahon ta'lim tizimini kuzatar ekanmiz, har bir rivojlangan davlatning boshlang'ich ta'limida alohida ustivorlikka ega jihatlar mavjud. Jumladan, Xitoyda 6 yoshga to'lgan bolalar boshlang'ich maktab yoki o'rta maktabga kiradilar va u yerda 6 yil o'qiydilar. Boshlang'ich maktabda bolaning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga katta e'tibor beriladi. Bolalar jismoniy tarbiya darslariga ko'p vaqt ajratadilar, cholg'u asboblarni chalishni o'rganadilar, ingliz va rus tillaridagi bilimlarini oshiradilar.

Turkiya boshlang'ich ta'lim tizimida ekologiyaga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, 2005-yilda joriy qilina boshlagan boshlang'ich maktab o'quv dasturida u yoki bu tarzda ekologik muammolarga ta'sir etuvchi mavzular "Hayot xavfsizligi (atrof-muhit)", "Tabiiy fanlar va texnologiya" fanlari materiallariga kiritilgan. Ta'lim muassasasi qoidalariga ko'ra, ushbu fanlar quyidagi funksiyalarni bajaradi: o'z-o'zini bilish, tabiat va unda sodir bo'layotgan jarayonlarni tushunish qobiliyati, hayot sifatini yaxshilash yo'llarini topish, tabiiy resurslardan to'g'ri foydalanishni o'rganish. Finlandiya 2014-yilda asosiy ta'lim bo'yicha yangi milliy tayanch o'quv dasturini ishlab chiqdi va u 2016-yil avgust oyidan boshlab Finlandiya maktablarida amaliyotga joriy qilina boshlandi. O'quv dasturini isloh qilishdan maqsad o'qituvchilar va pedagoglarga bolalar va yoshlarning hayotida zarur bo'lgan narsalarni o'rgatishda yordam berishdir. (Sahlberg 2015.) Finlandiya ta'limining oliy maqsadi farzandlarimizni hayotga tayyorlashdir.

Biz farzandlarimiz kelajakda ularning hayotida yordam beradigan bilim, ko'nikma, munosabat va qadriyatlarni o'rganishlarini xohlaymiz. Shuning uchun biz bugungi tez o'zgaruvchan dunyoda ularga qanday muhim kompetensiyalar kerak bo'lishi haqida o'ylashimiz kerak. Boshlang'ich ta'limda o'qish savodxonligi muhim ahamiyatga ega bo'lib, yangi yaratilgan "Milliy o'quv dasturi" asosida chiqarilgan darslikda o'quvchilarning og'zaki bilim ko'nikmalariga alohida e'tibor qaratilgan. O'qish (umumiy o'rta ta'limning boshlang'ich sinflari o'quv rejasidagi adabiyot) fani og'zaki va izchil nutqni o'stirish, so'z boyligini oshirish, to'g'ri va ifodali o'qishga o'rgatish bilan birga ularda kitobxonlik va nutq madaniyati hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. O'qish darslari oldiga qo'yilgan tarbiyaviy vazifaning muvaffaqiyatli hal etilishi darsda badiiy asar matni ustida ishlash bilangina bog'liq bo'lib qolmay, balki bolani qurshab olgan hayot, tabiatdagi o'zgarishlar, ekologik vaziyat, ijtimoiy foydali mehnat bilan ham o'zaro bog'liq bo'lishi lozim.

O'quvchini o'qishga o'rgatishda hayot tajribalariga tayanib ish ko'riladi. O'qish darslari bolalarda go'zallikka muhabbat uyg'otadigan, poklik tuyg'ulariga ozuqa beradigan, hissiyotni o'tkirlashtiradigan, aqlni charxlaydigan, tasavvurlarni boyitadigan, estetik didni o'stiradigan musiqa va tasviriy san'at fanlari bilan uzviy bog'langan bo'lishi kerak. O'qish, musiqa va tasviriy san'at darslarini o'zaro bog'lab uyushtirish bolalarda san'at asarlarini to'g'ri tushunish va qadrlash ko'nikmalarini o'stiradi, o'quvchining shaxs sifatida ma'naviy qiyofasini shakllantirishga xizmat qiladi. "Ona tili va o'qish savodxonligi" fanida (milliy o'quv dasturida boshlang'ich sinflarda ona tili va o'qish bitta fanga birlashtirilgan) grammatik qoidalarga emas, nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishga urg'u berilgan. Ona tili o'qitish orqali shu til bo'yicha egallanadigan nutqiy faoliyatning asosiy turi: nutqni tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish amallari bo'yicha har bir sinfda taqazo etiladigan malaka va ko'nikmalar me'yorini rivojlantirish, bunda o'qish hamda mehnat jarayonida, oila va jamoat joylarida yuzaga keladigan turli nutqiy vaziyatlarda mustaqil ravishda fikr almasha olish va fikr bayon eta bilish, eshitilgan materialni idrok etish, shuningdek, yozma manbalarni o'qish orqali axborot olish, voqea-hodisalarga o'z munosabatini bildirish tarzida muloqotga kirishish malakasini egallab borish dinamikasi nazarda tutiladi. Bugungi kunda boshlang'ich ta'limga zamonaviy yondashuvlarni o'rinli deb hisoblaymiz.

Milliy o'quv dasturi asosida yangi darsliklarning yaratilishi, xorijiy dasturlarning ta'lim tizimiga joriy qilinishi fikrimizning dalilidir. O'zbekistonda jumladan, AQSH Xalqaro taraqqiyot agentligi (USAID) hamda Xalq ta'limi vazirligi huzuridagi Respublika ta'lim markazi hamkorligida "Ona tili va o'qish savodxonligi" hamda "Matematika" fanlaridan boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun yangi darslik va qo'llanmalar ishlab chiqildi.¹

¹ Boshlang'ich ta'lim tizimida zamonaviy yondashuvlarning asoslari Xurramova M. International scientific journal «MODERN SCIENCE AND RESEARCH»

YANGI O‘ZBEKISTONDA IMKONIYTI SHEKLANGANLAR TA’LIM-TARBIYA MUAMMOLARI

Qudratilloev Shoxro‘z Kamolovich

Sharof Rashidov nomidagi SamDU tayanch doktoranti

O‘zbek xalqi ma’naviy-axloqiy tafakkuriga azal-azaldan ijtimoiy himoyaga muhtoj, yoxud nogiron insonlarga nisbatan mehrlilik, har tomonlama ko‘mak berish, ularni yolg‘izlanib qolishiga yo‘l qo‘ymaslik tarbiyasi singib ketgan.

Salomatlik - eng oliy boylik hisoblanadi. Ammo inson hayoti va turmushi bir chiziqda davom etmagani kabi, uning jismoniy hamda ruhiy holati ham notekis, noxiziq jarayon sanaladi. Jamiyat a’zolari orasida ma’lum bir kamsonli kishilarda qaysidir turdagi imkoniyati cheklanganlik holati kuzatiladi. Butun jamiyat a’zolariga nisbatan olib qaralganda imkoniyati cheklanganlar soni ozchilikni tashkil etadi. Shu boisdan ham, ularga g‘amxo‘rlik qilish hamda hayotdagi umidlarini so‘ndirmaslik har bir jamiyat va davlatning ham insoniylik, ham qonuniylik faoliyatlaridan biri bo‘lmog‘i lozim. Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, imkoniyati cheklanganlik turli xil shakllarda bo‘lishi mumkin.

Manbalarda imkoniyati cheklanganlikni asosan quyidagi turlari qayd etiladi:

“1. Nutq va harakat-tayanchi cheklangan bolalar: Bu turdagi bolalar o‘zlarini ifoda qilish, kommunikatsiya o‘rnatish, harakat ko‘rsatish va o‘zgarishchanlik qilishda cheklanishni namoyon etadi. Masalan, autizm spektriga kiruvchi bolalar bu guruhga kiradi.

2. O‘zlashtirish va intellektual cheklanganliklari bo‘lgan bolalar: Bu turdagi bolalar o‘zlarini o‘zlashtirish, o‘zini boshqarish, kasbiy va shaxsiy rivojlanishga ega bo‘lishda muammo bilan yashaydilar. Bu tur bolalar odatda intellektual cheklanganliklar, Down sindromi, genetik cheklanganliklar yoki boshqa jarayonlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

3. O‘qish va yozish cheklanganliklari bo‘lgan bolalar: Bu turdagi bolalar o‘qish, yozish, matematika va boshqa akademik ko‘nikmalarga erishishda cheklanish ko‘rsatishadi. Ular o‘qish va yozish jarayonida qiyinchiliklarga uchrashlari mumkin.

4. Vizual va tinglash cheklangan bolalar: Bu turdagi bolalar ko‘rsatilgan vizual ma’lumotlarni tushunish, obyektlarni tanish va tushuntirishda qiyinchiliklarga uchrashi mumkin. Masalan, eshitish

cheklanganligi, glaukoma yoki boshqa ko'z ko'rishi cheklanganliklari bo'lgan bolalar bu guruhga kiradi"¹.

Imkoniyati cheklanganlik, kishidagi har tomonlama sog'lomlik bilan bog'liq muammo hisoblanadi. Ya'ni, jamiyat a'zolari orasida ko'rishda, eshitishda, tayanch harakat sistemasida, nutqda yoki boshqa bir a'zolarida nuqsoni bor insonlar ham uchraydi. "Imkoniyati cheklangan bolalar, ya'ni o'zlariga xos qobiliyatlari cheklangan yoki cheklanganlik riski bor bolalar, o'zining turli turlarini o'z ichiga oladi. Bu turlar orasida nutq va harakat-tayanchi cheklangan bolalar, autizm spektri bo'lgan bolalar, o'zlashtirish va intellektual cheklanganliklari bo'lgan bolalar, o'qish va yozish cheklanganliklari bo'lgan bolalar, vizual va tinglash cheklangan bolalar kabi turli xil cheklanganliklari bo'lgan bolalar keltiriladi"². Imkoniyati cheklanganlik inson hayotida sog'lom insonlar kabi qaysidir faoliyat, o'quv mashg'uloti, kundalik ehtiyojlarni yolg'iz bajara olmaslik kabi bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Ammo, imkoniyati cheklanganlik inson sifatidagi qadr-qimmatga ta'sir etmasligi lozim. Vaholanki, inson hamda uning hayoti har qanday holatda va vaziyatda eng oliy qadriyat sifatida baholanadi. Ko'ra olmaslik, eshitish va nutqdagi muammolar, harakatdagi zaiflik, ruhiyatdagi o'zgarishlar insonning o'z xohish-istagiga bog'liq emas.

Imkoniyati cheklanganlarga nisbatan jamiyat hayotida oqilona qarashni shakllantirish, ular bilan madaniyatli muloqotni o'rnatish, shuningdek, ularning ham hamma insonlar singari hayotga moslashuvchanliklarini, faoliyat olib borishliklarini ta'minlash juda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Zero jismoniy yoxud ruhiy salomatlik holatidan qat'iy-nazar har bir inson hayoti eng oliy qadriyat sanaladi. Ayniqsa, bugungi kunga kelib imkoniyati cheklanganlarning har tomonlama qo'llab-quvvatlanishi, ular uchun munosib turmush sharoitini yaratish, sog'lom insonlarga yaratilayotgan barcha imtiyoz va imkoniyatlardan foydalanishlari uchun butun jahon miqyosida keng e'tibor qaratilmoqda. Vaholanki, butun dunyo qonunchiligida har bir insonning hayoti daxlsizligi, shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy huquq va erkinliklari qan'iy qilib belgilab qo'yilgan. Insondagi nogironlik, tug'ma yoxud orttirilgan bo'lishidan qat'iy-nazar jamiyat a'zolari orasida o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon etishiga to'sqinlik qiladi. Imkoniyati cheklanganlarning jamiyatda to'la-to'kis hayot

¹ Turg'unboyeva Zulhumor Ibrohimjon Qizi. Imkoniyati cheklangan bolalar turlari va ularni inklyuziv ta'limga jalb etish // Holders of reason. Vol. 2 no. 1, 2023. – B.35.

² Turg'unboyeva Zulhumor Ibrohimjon Qizi. Imkoniyati cheklangan bolalar turlari va ularni inklyuziv ta'limga jalb etish // Holders of reason. Vol. 2 no. 1, 2023. – B.34.

kechirib, bor imkoniyatlardan oqilona foydalana olishlari, o'z imkoniyat va qobiliyatlarini erkin namoyon etishlari uchun oila, atrof-muhit, jamiyat, mamlakatda olib borilayotgan islohotlarning ahamiyati juda muhim sanaladi. Bundan kelib chiqqan holda bugungi kunda imkoniyati cheklanganlar ta'lim tizimi hamda bu tizimda olib borilishi lozim bo'lgan ma'naviy targ'ibot masalasini ilmiy tadqiqot obyekti sifatida tadqiq etish zaruriy ahamiyat kasb etadi.

Imkoniyati cheklanganlik o'z-o'zidan insonning yashash sharoitiga, kun tartibiga, ta'lim va tarbiya jarayoniga, ruhiy holatiga sezilarli darajada ta'sir etadi. Imkoniyati cheklanganlarning sog'lom insonlar orasidagi psixologik moslashish holati ham juda murakkab jarayon hisoblanadi. Shu boisdan ham har bir jamiyatda imkoniyati cheklanganlar bilan alohida, maqsadli, tizimli hamda samarali mexanizmlar asosida islohotlarni olib borish dolzarb muammolardan biri sanaladi. Jamiyatda imkoniyati cheklanganlarning ajralib qolishiga yo'l qo'ymaslik, ularning ta'limi, tarbiyasi, turmush farovonligini ta'minlash bugungi zamonaviy jamiyatning asosiy talablaridan biridir. Chunki hozirgi davrga kelib, inson qadri, uning daxlsizligi, shaxsiy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy huquqlari tobora mustahkamlanib, nafaqat ma'lum bir mamlakat doirasida, balki xalqaro miqyosda kafolatlanmoqda. Zero, "Bugun biz mamlakatimizning jadal taraqqiy etishi va yanada obod bo'lishi, uning dunyodagi rivojlangan davlatlar safidan munosib joy olishini ta'minlaydigan, jamiyatimizni isloh etish va modernizatsiya qilishga qaratilgan uzoq muddatli, maqsadli vazifalarni amalga oshirish, huquqiy demokratik davlat, fuqarolik jamiyatini rivojlantirish bosqichini boshdan kechirmoqdamiz. Ushbu davrda inson omilini yanada faollashtirish, inson salohiyatini kengroq yuzaga chiqarishga erishish – boshlagan yaratuvchanlik ishlarimizning samaradorligiga, ko'zlangan maqsadlarga erishishning kafolatidir"¹. Bunda inson salohiyatidan, qobiliyat va imkoniyatlaridan to'liq foydalanish maqsadga muvofiqdir. Nafaqat sog'lom insonlar, balki jamiyatning har bir a'zosi mamlakat taraqqiyoti uchun munosib hissa qo'shishga qodir. Vaholanki, har bir inson muayyan bir o'ziga xos qobiliyat, iqtidor, salohiyat egasi sanaladi. Uni ko'ra olish, payqash uchun esa, jamiyatda ma'lum bir shart sharoitlar, imkoniyatlar yaratilishi lozim. Shu boisdan ham inson omili xususida fikr yuritilganda, butun dunyo mamlakatlarida eng muhim masala sifatida yondashilinadi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining "Muqaddimasi"da ham "Inson, uning hayoti, erkinligi,

¹ Жамият ва инсон фалсафаси. Услубий қўлланма. (Тузувчи А.Р.Самадов). - Самарқанд: СамДУ, 2013. – Б. 8.

sha'ni va qadrqimmati oliy qadriyat hisoblanadigan insonparvar demokratik davlatni, ochiq va adolatli jamiyatni barpo etish..."¹ maqsadi bayon etiladi. Shunisi ahamiyatliki, mamlakatimizda faqatgina bugungi kunga kelib inson qadri yoxud yordamga muhtoj, xususan imkoniyati cheklangan kishilarga nisbatan insonparvarlik munosabat shakllanib qolgani emas. O'zbek xalqining ma'naviy-axloqiy tafakkuriga azal-azaldan ijtimoiy himoyaga muhtoj, yoxud nogiron insonlarga nisbatan mehrlilik, har tomonlama ko'mak berish, ularni yolg'izlanib qolishiga yo'l qo'ymaslik tarbiyasi shakllantirib kelingan. Hozirgi kunda ham mamlakatimizda mazkur masalaga davlat siyosati darajasiga qaralmoqda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasiga ko'ra: "Mehnatga layoqatsiz va yolg'iz keksalar, nogironligi bo'lgan shaxslar hamda aholining ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand boshqa toifalarining huquqlari davlat himoyasidadir. Davlat aholining ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand toifalarining turmush sifatini oshirishga, jamiyat va davlat hayotida to'laqonli ishtirok etishi uchun ularga shart-sharoitlar yaratishga hamda ularning asosiy hayotiy ehtiyojlarini mustaqil ravishda ta'minlash imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan choralarni ko'radi"². Demak, mamlakatimiz bosh qonunida ham imkoniyati cheklanganlar masalasining yoritilishi, ularning hamisha e'tiborda ekanligidan dalolatdir. Shuningdek, qonunchiligimizga binoan imkoniyati cheklangan yoshlar barcha insonlar singari madaniy hordiq olishi, sport bilan shug'ullanishi, teng imkoniyatlarga ega bo'lgan ta'lim dargohlarida tahsil olishi, qulay mehnat sharoitlarida ishlashi ta'minlanadi.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" Farmoni, shuningdek, Vazirlar Mahkamasining "Oliy ta'lim muassasalariga nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'shimcha davlat granti kvotalari asosida o'qishga qabul qilish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida" Qarori ham fikrimizning yorqin dalilidir. Shu o'rinda, mamlakatimizda imkoniyati cheklanganlarning ta'lim-tarbiyasi masalasiga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Zero ta'lim va tarbiya jarayoni ularning ma'lum bir faoliyatga yo'naltirishda, o'z maqsadini belgilashda, o'zini to'laqonli jamiyat a'zosi sifatida his qilishida ko'mak beradigan dastlabki metodologik bo'g'in hisoblanadi.

¹ O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2023. – B.3.

² O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2023. – B.35.

Tarbiya va ta'lim inson hayotining asosiy tayanchi, kelajakdagi istiqbolini belgilaydigan muhim qismi hisoblanadi. Uning oqilona tashkil etilishi barkamol shaxs shakllanishida konstruktiv ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan imkoniyati cheklanganlik, yoxud cheklanmaganlikdan qat'iy-nazar, avvalo, har bir inson ta'lim va tarbiya olish huquqiga egadir. Ta'lim va tarbiya insonning kamolotga erishuvida, ma'nan yuksalishida, ilmiy-intellektual salohiyatini oshib borishida juda katta imkoniyatlarni taqdim etuvchi fundamental tizim hisoblanadi. Tarbiya azaliy, uzluksiz jarayon bo'lib avloddan-avlodga doimiy ravishda vorisiylik tamoyili asosida o'tib boradi. Ana shu tarbiya jarayonining yuksak darajada olib borilishida ma'naviy bilimlarning ahamiyati juda katta hisoblanadi. Ma'naviy-axloqiy bilimning asosiy shakllantiruvchi manbasi va quroli turli usul va vositalar orqali amalga oshiriladigan ma'naviy targ'ibot olib borish mexanizmi bilan belgilanadi. "Ijtimoiy tarbiya sistemasi va strukturasini jo'ngina tushunish maqsadga muvofiq emas. Bu jarayon bir butun sistema sifatida turli ijtimoiy institutlar, jamoat tashkilotlari, siyosiy partiyalar, madaniy-ma'rifiy uyushmalar, amalga oshiradigan tarbiyaviy-mafkuraviy tadbirlarni, shuningdek, madaniy meros, milliy qadriyatlar, jamoatchilik fikrining tarbiyaviy-mafkuraviy imkoniyatlarini qamrab oladi"¹. Ushbu fikrlardan kelib chiqqan holda shuni ta'kidlash o'rinliki, tarbiya jarayonida jamiyatdagi har bir ijtimoiy institut ishtirok etadi va tarbiyaning samaradorligini ta'minlaydi. Ayniqsa, bu jarayonda oila institutining ahamiyatini alohida qayd etish maqsadga muvofiqdir. Oila jamiyatning eng muhim tayanchi va harakatga keltiruvchi bo'g'ini hisoblanadi. Imkoniyati cheklangan farzandi bor oilaning ta'lim va tarbiya borasidagi mas'uliyati yanada murakkab, muhim, dolzarb mohiyatga ega sanaladi. Bunday oilalardagi ma'naviy muhit oqilonalik, insonparvarlik, sabrlilik, vijdon, axloq, burch, mehr, muhabbat kabi yuksak ma'naviy-axloqiy tamoyillar orqali shakllanadi. Imkoniyati cheklangan farzand tarbiyasi bilan shug'ullanuvchilardagi mazkur jihatlar, ular tarbiyalagan farzandlarda ham shu xususiyatlarni qaror topishida imkon yaratadi.

Imkoniyati cheklanganlar ta'lim va tarbiyasi deyilganda, bizningcha, jamiyatdagi salomatligida ma'lum bir nuqsoni bor kishilarning jismoniy va ruhiy holatidan kelib chiqqan holda ta'lim-tarbiya olishlari uchun munosib shart-sharoitning yaratib berilishi, shuningdek zamonaviy falsafiy-

¹ Чориев А. Инсон фалсафаси. Ижтимоий тарбия. Учинчи китоб. – Қарши: Илм-фан-ма'naviyat, 2024.- Б. 3.

pedagogik usul va vositalardan foydalangan holatda o'ziga xos, maxsus ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etilishi tushuniladi.

Imkoniyati cheklanganlar ta'lim va tarbiya sistemasining oqilona tashkil etishi mas'ul qonunchilik tizimi, mamlakatning ularga nisbatan insonparvar hamda oqilona siyosat olib borishi orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonda nafaqat ma'naviy imkoniyatlar, balki moddiy imkoniyatlardan ham keng foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Imkoniyati cheklanganlar ta'lim-tarbiya jarayoniga jiddiy e'tibor qaratilishi ularning salohiyat va qobiliyalarini keng namoyon etilishiga konstruktiv ta'sir etadi. Misol uchun mamalakatimizda bu boradagi jiddiy islohotlarni amalga oshirilishi natijasida sport, san'at, ilm-fan borasida juda katta yutuqlarga erishilmoqda. Jumladan, 2024 yil butun jahon miqyosidagi Paraolimpiada tadbirlarida aynan imkoniyati cheklangan sportchilarimiz, sog'lom sportchilarimiz kabi yuksak natijalarga erishib, yurtimiz sha'nini munosib himoya qilganliklari ham fikrimizning yorqin dalilidir. Bu kabi yuksak yutuqlarning tub ildizi, avvalo, mamlakatdagi yetarli sharoit, ta'lim va tarbiya jarayonining oqilona tashkil etilganligiga borib taqaladi.

Har bir inson dunyoga kelishi bilan, unga berilgan har bir imkoniyatdan to'la-to'kis foydalana olishga haqlidir. Imkoniyati cheklanganlik ta'lim va tarbiya olish jarayoniga, moddiy va intellektual mulklardan foydalanishga, shuningdek, nafaqat jismoniy, balki, ma'naviy, ma'rifiy, psixologik yuksalishga chegara o'rnatmasligi lozim. Zero, "Shaxs u yoki bu xildagi hayot tarzini tanlash imkoniga ega bo'lgan ongli va faol insondir. Ijtimoiy psixologiyada shaxsning shaxsiy va psixologik sifatlarini o'rganishga katta e'tibor beriladi, chunki bunday ma'lumotlarni bilish va shaxslararo munosabatlarda hisobga olish juda muhimdir. Inson shaxsi jamiyatning a'zosi sifatida turli xil o'zaro munosabatlar doirasida faoliyat yuritadi. Shaxsning shakllanish jarayoniga shaxslararo munosabatlardan tashqari jamiyatdagi mavjud siyosiy doiralar va mafkuraviy qarashlar ham katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan, mafkuraviy qarashlar jamiyatdagi ma'lum bir g'oyalar tizimi sifatida shaxsga ta'sir ko'rsatib, uning psixologiyasi, dunyoqarashi, shaxsiy va ijtimoiy ustanovkalarining rivojlanishiga o'z hissasini qo'shadi"¹. Demak, mafkuraviy qarashlar, g'oyalar sistemasi qanday tartibda singdirilishi kerak?, degan savol kelib chiqishi tabiiydir. Har qanday bunyodkor fikr, qarash, g'oya va mafkura, albatta, ta'lim va

¹ Ismoilova N. Ijtimoiy psixologiya: o'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2013. – B. 5.

tarbiya jarayoni orqali, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, mazkur jarayondagi samarali ma'naviy targ'ibot olib borish asosida shakllantiriladi.

Xulosa sifatida mulohaza yuritilganda, imkoniyati cheklanganlar ma'naviy salohiyatining yuksalishi, ularning ta'lim-tarbiya sistemasini maxsus metodikalar asosida tashkil etilishi orqali namoyon bo'ladi. Har qanday mamlakatning o'z xalqiga nisbatan, ayniqsa, imkoniyati cheklanganlarga nisbatan olib borgan ratsional, ijtimoiy, ma'naviy, insonparvarlik yondashuvi butun bir mamlakat rivojiga ta'sir etuvchi samaradorlikka erishishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga mamlakatning xalqaro maydondagi nufuziga ham sezilarli ta'sir etadi. Vaholanki, xalqning xotirjamligi va farovonligi mamlakatning yuksak imkoniyatini belgilab beruvchi eng muhim omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni. 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” 2017-yil 1-dekabrda PF-5270-son Farmoni.
4. Vazirlar Mahkamasining “Oliy ta'lim muassasalariga nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'shimcha davlat granti kvotalari asosida o'qishga qabul qilish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida” 2018-yil 2-iyundagi 417-son Qarori.
5. Жамият ва инсон фалсафаси. Услубий қўлланма. (Тузувчи А.Р.Самадов). - Самарқанд: СамДУ, 2013
6. Ismoilova N. Ijtimoiy psixologiya: o'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2013.
7. Turg'unboyeva Zulhumor Ibrohimjon Qizi. Imkoniyati cheklangan bolalar turlari va ularni inklyuziv ta'limga jalb etish // Holders of reason. Vol. 2 no. 1 (2023): 2.
8. Чориев А. Инсон фалсафаси. Ижтимоий тарбия. Учинчи китоб. – Қарши: Ilm-fan-ma'naviyat, 2024.
9. Ergasheva M.X. Ta'lim va tarbiya falsafasi. Darslik. – Samarqand: SamDU Tahririy nashriyoti, 2024.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING REFLEKSIV-MADANIY DUNYOQARASHINI TARBIYALASHNING TA’LIM TIZIMINING RIVOJIDAGI O‘RNI .

Xolbo‘tayeva Difuza Usmon qizi

*Jizzax viloyati Pedagogik mahorat markazi Metodik xizmat ko‘rsatish
bo‘limi tarbiya fani metodisti*

Shiddat bilan rivojlanayotgan hozirgi davrda bo‘lajak o‘qituvchilarda madaniyatshunoslik ko‘nikmalarning mavjud bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik refleksiyaning talab etilgan darajada rivojlantirish natijasida o‘z-o‘ziga nisbatan munosabatni shakllantirish mumkin. Refleksiyaning yetishmasligi natijasida bo‘lajak o‘qituvchilar o‘z imkoniyatlari va rivojlanish darajasini munosib baholay olmaydilar. Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘z ko‘nikmalari mohiyatini anglashlariga to‘sqinlik qiladi. Natijada bo‘lajak o‘qituvchilar boshqalar, ayniqsa o‘quvchilarning aqliy jarayonlarini yetarlicha baholay olmaydilar. O‘qituvchi refleksiya vositasida o‘quvchining aqliy taraqqiyot darajasi, ushbu yo‘nalishdagi bo‘shliqni aniqlashi va ularning rivojlanish troyektoriyasini aniq belgilab olishi lozim.

Hozirgi globallashtirilgan zamonda bo‘lajak o‘qituvchilarning refleksiv-madaniy dunyoqarashini tarbiyalashning ta’lim tizimining rivojidagi o‘rni judayam dolzarbdir. Bugungi kunda oliy pedagogik ta’lim jarayonida taxsil olayotgan talabalar kelajakda ta’lim oldiga qo‘yilgan muammolarga yechim topadigan asosiy shaxs hisoblanadi. O‘qituvchi o‘quv jarayoni bilan bog‘liq muammolarni o‘zining kasbiy madaniy dunyoqarashiga tayangan holda yecha olishi kerak. Bo‘lajak o‘qituvchilarda madaniy dunyoqarashni rivojlantirishning asosiy maqsadlaridan biri ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan pedagogik ta’limotlarda o‘z ifodasini topgan muammolarni izlab topish va umumlashtirishdan iborat. Buning uchun talabalarda kasbiy madaniy dunyoqarash bilan bir qatorda refleksiv faoliyat ham rivojlangan bo‘lishi lozim. O‘tmishda yaratilgan pedagogik ta’limotlarda ifodalangan g‘oyalar, belgilar, madaniyat namunalari talabalarning madaniy dunyoqarashini kengaytirib uni bugungi kundagi ijtimoiy voqelikdagi madaniy hodisalar bilan uyg‘unlashtirish qiyoslash imkoniyatini beradi. Bugungi kunda qo‘llanilayotgan faol o‘qitish metodlari va axborot kommunikatsion texnologiyalari madaniy hodisalarning shaxs ongiga ta’sirini jadallashtirib talabalarning madaniy dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qilmoqda. Bo‘lajak o‘qituvchilar madaniyatga oid bilimlar

zaxirasiga ega bo'lgandagina uni o'z faoliyatlarida qo'llashga muvaffaq bo'ladilar. Refleksiv-madaniy dunyoqarashi tarbiyalangan o'qituvchilarga o'z kasbiy faoliyatlarida madaniy boyliklardan samarali foydalanadilar. Natijada o'quvchilarda madaniy xulq-atvor va ijtimoiy madaniy faollik o'z ko'nikmalar jadal rivojlanadi. Refleksiv-madaniy dunyoqarashi tarbiyalangan talabalar madaniy boyliklarni saralash, undan o'z o'rnida foydalanish ko'nikmasiga ega bo'ladilar. Madaniyat bilan bog'liq tarzda vujudga kelgan voqeliklar, vaziyatlar ustida o'ylash uni baholash va maqbul tanlovlarni amalga oshirish uchun birinchi navbatda talabalar refleksiv-madaniy dunyoqarash qa'tiy nuqatayi nazarga ega bo'lishlari lozim. Talabalarda refleksiv-madaniy dunyoqarashni jadal tarzda rivojlantirish uchun bahs-munozara va o'yin munosabatlarini tashkil etish orqali alohida samaradorlikka erishish mumkin. Bunday mashg'ulotlarni tashkil etish uchun professor o'qituvchilar talabalar e'tiborini aniq manbalar ustida ishlashga jalb etishlari talab etiladi. Mazkur mashg'ulotlarda talabalar o'tmishda vujudga kelgan madaniyat namunalari va g'oyalarining rivojlanish dinamikasini his etadilar ular haqida aniq fikrlar va xulosalar chiqarishga muvaffaq bo'ladilar bunday madaniy namunalar ifodalangan san'at asarlar, badiiy adabiyot urf-odat va an'analarni bilib oladilar. Natijada talabalarda ular bilan yaqindan tanishish va o'z madaniy dunyoqarashlarini yaratish motivlari vujudga keladi. Yuqorida biz tahlil qilgan talabalarning madaniy dunyoqarashini rivojlantirishga tayanilgan prinsiplarni umumlashtirish natijasida quyidagilarni aniqlashga muvaffaq bo'ldik. Talabalarning dunyoqarashini samarali rivojlantirish maqsadida taqdim etiladigan o'quv materiallari yaxlitlik, tarixiylik, plyuralizm, dialog, etnomadaniyatga tayanish prinsiplari asosida tanlanishiga e'tibor qaratdi. Yaxlitlik prinsipi bo'lajak o'qituvchilar madaniy hodisalarni bir butun tarzda qabul qilgan holda idrok etishlarini ta'minlash imkonini beradi. Madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan yondashganda madaniyat ma'naviy qadriyatlar majmui hisoblanadi. U san'at vositasi sifatida insonning ichki olamini boyitishga xizmat qiladi. Shunga ko'ra madaniyat tarixiy voqelik bilan bog'liq holda muayyan davr ruhini ham ifodalaydi. O'tmishdagi tarixiy voqelikka xos bo'lgan madaniyat, ajdodlarning tarixiy tajribasi, tarixiy asarlar, urf-odatlar, an'analar va ilmiy manbalar yordamida yosh avlodga taqdim etiladi. Ular yordamida talabalar o'zbek xalqining madaniy o'ziga xosligini yaxlit tarzda tasavvur qilishga muvaffaq bo'ladilar. Madaniyatning zamon va makon bilan bog'liq jihatlari haqidagi yaxlit bilimlar uning integrativ, tipogrativ qadriyatli jihatlari anglab yetgan

holda yangi vaziyatlarda qo'llash imkonini beradi. Tarixiylik prinsipi o'tmishda ro'y bergan madaniy voqelikni o'rganish va tahlil qilishda yetakchi prinsip hisoblanadi. Ushbu prinsip madaniyatni tarixiy jarayonlar bilan bog'liq holda tushunish, tahlil qilish va baholash imkonini beradi. Madaniy taraqqiyotining har bir bosqichi o'zining qurulish shakliga ega. Mazkur shakllar bir qator tarixiy tizimlardan tashkil topadi. Ushbu madaniyat shakllarning har biri tarixiy jarayonning ildizini tashkil etadi. Ular o'zining tarixiy kelib chiqishiga ega bo'lib, hech kim tomonidan yaratilmaydi. Madaniyat tarixini tarixiy davr bilan bog'lash uning o'ziga xosligini anglash imkonini berib, ayni bir madaniyatning boshqa madaniyatlar rivojlanish tendensiyasini tushunishga ko'maklashadi. Masalan: birinchi va ikkinchi renesans davrida vujudga kelgan sharqona madaniyat keyinchalik Yevropa madaniyati taraqqiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. O'zbek xalqining madaniyati dunyo tamaddunining asosini tashkil qilganligini tushunib yetish yoshlarda, shu jumladan, talabalarda ham milliy g'urur va o'zlikni anglash tuyg'usini rivojlanishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham mazkur madaniyatning zamonaviy O'zbekiston jamiyati madaniyatiga ko'rsatadigan ta'siri beqiyos bo'lib, yosh avlodning madaniy dunyoqarashini rivojlantirish orqali jamiyat a'zolari orasida tolerant munosabat va madaniyatlar dialogining tarkib topishini ta'minlaydi.

O'tmish va bugungi kundagi madaniyatni tushunish tarixiy dalillarga murojaat qilishni taqozo etadi. Badiiy adabiyot va san'at namunalarini yaratishda mutaxassislar asos sifatida birinchi manbaga murojaat qilishlari lozim. Bo'lajak o'qituvchilarda madaniy dunyoqarashni shakllantirishda ham badiiy asarlar bilan qatorda tarixiy dalillar muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy matnlarni har tomonlama chuqur tahlil qilish o'zbek xalqi madaniyatiga turli tomondan yondashish va uning rivojlanish dinamikasini aniq tasavvur qilish imkonini beradi. Shu bilan bir qatorda boshqa madaniyatlar bilan o'zbek xalqi madaniyati orasidagi qarama-qarshiliklar va aloqadorlikni anglashga ko'maklashadi.

Talabalarda boshqa madaniyatlar haqida aniq tasavvur qilish orqali ham ularning madaniy dunyoqarashini rivojlantirishga erishiladi. Bunday yondashuv o'zbek xalqi madaniyatini mustaqil, barqaror, ko'p qirrali, barqaror, muayyan davr bilan bog'liq hosila sifatida tasavvur qilishga asos yaratadi. Madaniyat ijtimoiy-madaniy voqelik va o'zbek xalqi mentaliteti bilan ham bevosita bog'liq hodisa hisoblanadi.

Plyuralizm prinsipi muayyan madaniy hodisaga yoki obro'li shaxsga muayyan nuqtayi nazardan yondashishga insonlarni majburlash mumkin

emasligini e'tirof etadi. U madaniyatshunoslikka oid har qanday nazariya va konsepsiyalarga tanqidiy munosabatda bo'lishni talab qiladi. Faqat tandiqiy fikrlash asosida madaniyatning tabiiy xarakterga egaligi va ishonchliligini tasdiqlash mumkin. Madaniy hodisalarni o'rganish jarayonida talabalarning tanqidiy fikrlash operatsiyalarini amalga oshirishlari uchun qulay sharoit yaratish talab qilinadi. Bunda bo'lajak o'qituvchilarning muayyan tarixiy voqelikka bag'ishlab esselar yozishlari, bahs – munozaralar, davra suhbatlarini tashkil etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Pyluralizm prinsipi muayyan tarixiy hodisani har tomonlama chuqur tahlil qilishni taqozo etadi. Bu jarayonda bo'lajak o'qituvchilarda muqobil nuqtai nazarlarning shakllanishiga alohida e'tibor qaratiladi. Masalan, birinchi va ikkinchi renessans davrining muhim madaniy hodisalari haqida talabalar bilan bahs munozaralar, davra suhbatlari, savol-javob daqiqalarini tashkil qilish mumkin. Mazkur jarayonda talabalarning rang-barang hukmlari va madaniy voqelikka bergan baholari tahlil qilinadi, asosiy fikrlar umumlashtiriladi. Muayyan tarixiy turli-tuman interpretatsiyalari amalga oshiriladi. Bu interpretatsiyalar o'z xarakteriga ko'ra diniy, falsafiy, madaniyatshunoslik va pedagogik jihatlardan amalga oshirilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-fevraldagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli farmonidagi uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirishga oid ustuvor vazifalar.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi "2022-2026 yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi PF-134-sonli farmonining mazmun, mohiyati.
3. Safarova R.G. Mechanisms of applying the cultural science approach to the didactic process based on the integration of pedagogical subjects. SCIENCE AND INNOVATION INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL VOLUME 2 ISSUE 9 SEPTEMBER 2023 UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337. P 495-499
4. Safarova R.G. Madaniyatshunoslik yondashuvi asosida bo'lajak o'qituvchilarda "4 k" kompetensiyalarini shakllantirishning didaktik imkoniyatlari. "International scientific practical conference strategies for the development of professional competence of future teachers

based on the approach of cultural studies: problems and solutions”
October 19-20, 2023. P 158-164.

5. Safarova R.G. Pedagogikada madaniyatshunoslik yondashuvining rivojlanish tendensiyalari // Zamobaniy uzluksiz ta’limni raqamlashtirish: pedagogika sohasidagi zamonaviy tendensiyalar va rivojlanish omillari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallar to’plami. –Andijon, 2022. –B. 20-23.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИИ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Балтабаев Жаксылык Оразбаевич

Доктор философии по педагогическим наукам (PhD)

и.о. доцент Нукусский ГПИ им. Ажинияза.

Сегодня на систему образования значительное влияние оказывают внешние факторы. Ей предъявляются принципиально новые требования, постоянное повышение которых вызвано целым рядом тенденций мирового развития: - ускорение темпов развития общества требует подготовки учащихся к жизни в быстро меняющихся условиях; - при значительном расширении масштабов межкультурного взаимодействия особую важность приобретают коммуникабельность и толерантность выпускников школы; - возникновение и рост глобальных проблем требует от молодежи для их решения современного мышления; - демократизация общества, расширение возможностей политического и социального выбора ставят школу перед необходимостью формировать готовность граждан к такому выбору; - динамичное развитие экономики и глубокие структурные изменения в сфере занятости, определяющие постоянную потребность в повышении профессиональной квалификации и переподготовке работников, обуславливают необходимость формирования у выпускников школ желания и способности учиться на протяжении всей жизни¹.

Компетентность будущего учителя требует комплексного подхода, который включает как профессиональные знания, так и развитие личностных качеств. С развитием общества, технологий и

¹ Печеркина А.А. Сыманюк Э.Э. Умникова Е.Л. Развитие профессиональной компетентности педагога: теория и практика. Монография. Екатеринбург: 2011 г. 235 стр.

образовательных потребностей меняются и требования к преподавателям. Вот основные направления, которые являются ключевыми для формирования компетентности будущего учителя:

1. Педагогическая компетентность

- Знания и умения в области педагогики и психологии: способность понимать особенности развития учеников, осознавать влияние разных факторов на процесс обучения.

- Инновационные педагогические подходы: умение использовать современные методы обучения, такие как проектная деятельность, проблемное обучение, смешанное обучение и др.

- Дифференцированный подход: умение учитывать индивидуальные особенности учеников (уровень подготовки, интересы, потребности).

2. Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ)

- Цифровая грамотность: способность эффективно использовать современные технологии в образовательном процессе (образовательные платформы, онлайн-ресурсы, мультимедийные материалы).

- Интеграция технологий в учебный процесс: использование виртуальных и дополненных реальностей, образовательных игр, онлайн-тестов, электронных дневников.

- Обучение информационной безопасности: преподавание основ цифровой гигиены и защиты данных.

3. Коммуникативная компетентность

- Эмоциональный интеллект: умение понимать и управлять своими эмоциями, а также адекватно реагировать на эмоции учеников, создавая комфортную образовательную среду.

- Социальная взаимодействие: умение устанавливать продуктивные отношения с учениками, коллегами, родителями, а также развивать навыки командной работы и сотрудничества.

- Кросс-культурная коммуникация: работа в многокультурной среде, уважение к различиям и способность эффективно взаимодействовать с людьми разных национальностей и культур¹.

4. Критическое и аналитическое мышление

- Способность анализировать и оценивать ситуацию: умение критически оценивать как результаты своего труда, так и результаты работы учеников, выявлять и устранять проблемы.

¹ <http://www.publishing-vak.ru/file/archive-pedagogy-2021-5/b9-shagaeva-vaskina-lidzhieva.pdf>

- Саморазвитие и рефлексия: способность к постоянному самообучению, оценке своих профессиональных достижений и недостатков, готовность к изменениям.

- Исследовательские навыки: развитие способности к научной работе, проведению педагогических экспериментов, сбору и анализу данных.

5. Личностная компетентность.

- Гибкость и адаптивность: способность адаптироваться к изменениям в образовательной среде, новым требованиям и технологиям.

- Креативность и инновационное мышление: умение находить нестандартные решения, быть инициативным и предлагать инновационные подходы.

- Этика и ответственность: высокая степень профессиональной ответственности, честности, соблюдение педагогической этики и стандартов.

6. Межпредметные и метапредметные компетенции

- Интеграция знаний: способность связывать различные предметные области и создавать междисциплинарные проекты, развивая у учеников целостное восприятие знаний.

- Развитие критического и творческого мышления у учеников: включение в образовательный процесс заданий, развивающих способности к решению нестандартных задач, проектной деятельности¹.

7. Управленческая компетентность

- Управление образовательным процессом: планирование, организация и контроль учебной деятельности, умение выстраивать эффективные рабочие отношения с коллегами и администрацией.

- Лидерские качества: способность быть лидером в учебной группе, вдохновлять учеников на достижения, организовывать коллективную деятельность.

8. Эмоционально-психологическая поддержка

- Психологическая помощь ученикам: способность оказывать психологическую поддержку в сложных ситуациях, помогать ученикам справляться с трудными периодами жизни.

¹ <https://pedagogy-vestnik.ksu.kz/apart-2021-104-4/8.pdf>

- Создание безопасной образовательной среды: борьба с буллингом, обеспечение благоприятной атмосферы для обучения и развития каждого ученика.

Компетентность будущего учителя должна быть гибкой, адаптирующейся к изменениям образовательной среды и потребностям учеников. Важным элементом является непрерывное самообразование, готовность к новым вызовам и улучшение педагогических практик.

МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Малика Жумазода

Доцент кафедры «Педагогики и общей психологии» Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова

Аннотация. В статье рассматриваются механизмы формирования цифровой культуры у будущих педагогов. В условиях стремительного развития информационных технологий цифровая грамотность становится неотъемлемой частью профессиональной компетенции учителя. Основной акцент сделан на теоретические аспекты и практические рекомендации, которые могут повысить эффективность подготовки педагогов в цифровой среде.

Ключевые слова: цифровая культура, будущие педагоги, информационные технологии, профессиональная компетенция, образование.

Abstract. The article deals with the mechanisms of formation of digital culture in future teachers. In the conditions of rapid development of information technologies, digital literacy becomes an integral part of teacher's professional competence. The main emphasis is made on theoretical aspects and practical recommendations that can increase the effectiveness of teacher training in the digital environment.

Key words: digital culture, future teachers, information technologies, professional competence, education.

Введение. Цифровая трансформация образовательной среды представляет собой значительный вызов и одновременно огромные возможности для современной педагогики. С каждым годом информационные технологии становятся все более неотъемлемой

частью учебного процесса, создавая новые способы взаимодействия учителей и учащихся. В этих условиях от будущих педагогов требуется не только базовое владение технологическими инструментами, но также глубокое понимание их возможностей и места в образовательной практике.

Цифровая культура, как совокупность знаний, навыков и поведенческих норм, связанных с использованием цифровых технологий, играет ключевую роль в успешной адаптации педагогов к современным требованиям. Она способствует созданию инновационных, интерактивных и гибких образовательных моделей, которые отвечают потребностям цифрового поколения учащихся.

Цель данной статьи — проанализировать механизмы формирования цифровой культуры у будущих педагогов. Будут рассмотрены как теоретические основы этого процесса, так и практические шаги, которые образовательные учреждения могут предпринять для поддержки и развития цифровой компетенции у своих студентов. Надеемся, что предложенные рекомендации помогут в повышении качества подготовки педагогов и их способности эффективно интегрировать технологии в процесс обучения.

Теоретическая часть

Развитие цифровой культуры у будущих педагогов требует системного подхода, основанного на ряде теоретических понятий и подходов. Один из ключевых аспектов — это интеграция информационных технологий в педагогическую практику, что включает в себя развитие цифровой грамотности. Цифровая грамотность, как отмечают Smith & Jones, представляет собой способность находить, оценивать, использовать и создавать информацию с помощью цифровых технологий [1]. Это понятие выходит за рамки простого владения техническими навыками и подразумевает также развитие критического мышления, умение работать в команде и применять креативный подход при решении проблем.

Не менее важным является использование педагогических подходов, которые интегрируют цифровые технологии для улучшения процесса обучения. Согласно исследованиям Brown и др., внедрение таких методологий, как гибкие образовательные модели, использование онлайн-ресурсов и активное обучение с применением технологий, способствует более глубокому усвоению материала[2].

Это не только повышает уровень вовлеченности студентов, но и развивает у них навыки самостоятельного и критического мышления.

Цифровая культура также подразумевает наличие у педагогов определенных педагогических и этических принципов, которые позволяют использовать технологии ответственно и осознанно. Это включает в себя понимание вопросов приватности, авторского права и этики в интернет-пространстве, что является важными компонентами при подготовке учителей к работе в цифровой среде.

Использование этих теоретических подходов помогает создать систему образовательной подготовки, которая отражает современные образовательные тренды и обеспечивает будущих педагогов всеми необходимыми инструментами для эффективной работы в цифровой среде.

Практические рекомендации

Для эффективного формирования цифровой культуры у будущих педагогов необходимо внедрять следующие стратегии:

1. Интеграция цифровых платформ в педагогическую практику: Образовательные учреждения должны активно внедрять в учебный процесс различные цифровые ресурсы и обучающие платформы. Это способствует не только развитию технических навыков, но и общему привыканию педагогов к использованию технологий как неотъемлемой части образовательного процесса. Включение в программу специализированных курсов по работе с инструментами для обучения, такими как системы управления обучением (LMS), платформы для проведения вебинаров и создания интерактивного контента, повысит уровень уверенности будущих учителей в их применении.

2. Профессиональное развитие и тренинги: Регулярные курсы повышения квалификации, семинары и воркшопы по эффективному использованию цифровых технологий в обучении позволят педагогам обновлять и углублять свои знания. Компетентность в этой области повысит их уверенность в использовании технологий и способствует внедрению инновационных методик обучения.

3. Поддержка культуры обмена знаниями: Создание и поддержка профессиональных сообществ онлайн, где преподаватели могут делиться опытом, идеями и ресурсами, играет важную роль в развитии цифровой культуры. Такие платформы способствуют профессиональному взаимодействию, взаимной поддержке и

непрерывному обучению, что помогает педагогам оставаться в курсе последних достижений и инноваций.

4. Обеспечение обратной связи и оценки прогресса: Важно организовывать регулярное взаимодействие между студентами и преподавателями через цифровые платформы для получения обратной связи и оценки прогресса. Это может включать использование электронных журналов, опросников и других инструментов для отслеживания успехов и выявления областей, требующих дальнейшего совершенствования. Постоянная оценка способствует не только улучшению образовательного процесса, но и формированию у педагогов навыков, позволяющих адекватно оценивать использование технологий в своей работе.

Эти рекомендации направлены на создание устойчивой образовательной среды, в которой будущие педагоги смогут эффективно развивать и применять цифровую культуру в своей профессиональной деятельности.

Выводы

Цифровая культура играет центральную роль в подготовке будущих педагогов к успешной работе в динамично меняющемся образовательном пространстве. Развитие этой культуры является многогранным процессом, который требует системного подхода как на уровне образовательных программ, так и в рамках постоянного профессионального развития педагогов.

Интеграция современных технологий в учебные планы обеспечивает практическую основу для освоения необходимых навыков и помогает педагогам стать не только пользователями, но и создателями цифрового образовательного контента. Это способствует более глубокой и насыщенной учебной практике, которая отражает реальности современного мира.

Профессиональное развитие и поддержка через регулярные тренинги, а также создание сообществ для обмена знаниями и опытом укрепляют цифровую компетентность педагогов. Это повышает их уверенность и готовность к внедрению инновационных методик в процесс обучения, что в свою очередь способствует улучшению качества образования для учащихся.

Таким образом, реализация предложенных практических рекомендаций позволит существенно повысить уровень подготовки будущих педагогов, обеспечив их необходимыми инструментами и

уверенными навыками для успешной работы в цифровой образовательной среде. Это создаст устойчивую платформу для внедрения инновационных подходов и методов обучения, отвечающих потребностям современного общества.

Список литературы

1. Smith, J., & Jones, L. (2020). Digital Literacy in Education. Educational Technology Publications.
2. Brown, P., Clark, R., & Davis, S. (2019). Innovative Teaching Methods: Integrating Technology in the Classroom. Journal of Educational Development.
3. Green, T. (2021). Building a Digital Culture in Schools. International Journal of Digital Learning.

TA'LIM TIZIMIDA IMKONIYATI CHEKLANGAN SHAXSLAR BILAN ISHLASHDA ADOLAT TAMOYILINI QO'LLASH IMKONIYATLARI

Raximova Feruza Shavkatovna

Samarqand davlat chet tillar instituti tadqiqotchisi

Har bir jamiyatda imkoniyati cheklangan shaxslar uchun asosiy davlat xizmatlarini kuchaytirish, uning teng huquq va manfaatlarini himoya qilish, farovonligini oshirish asosiy maqsad sanaladi. Ularning ta'lim tizimida har tomonlama ishtirokini rag'batlantirish, adolat tamoyili bilan ishlashga imkoniyatlarni yaratish ular uchun ijobiy natijalarni bearadi. Ko'p yillik mashaqqatli mehnatdan so'ng, Yangi O'zbekiston dastlab imkoniyati cheklangan shaxslar uchun ijtimoiy ta'minot, reabilitatsiya, ta'lim, ish bilan ta'minlash, qashshoqlikni bartaraf etish, kunduzgi parvarish, madaniyat va sport, to'siqsiz muhit, nogironlik kabi xizmatlarni taqdim etuvchi asosiy davlat xizmati tizimini yaratdi. Jamiyatda ularning adolat tamoyiliga monand huquqlarini himoya qilish va yashash sharoitlari sezilarli darajada yaxshilandi. Biroq, ta'lim tizimida imkoniyati cheklangan yoshlar uchun davlat xizmatlarining sezilarli darajada etishmasligi hali ham ba'zida mavjud. Ularning asosiy ehtiyojlarini qondirishda davlat xizmatlari ko'rsatish, ayniqsa ta'limga e'tiborni kuchaytirish tizimi institutsional standartlarni talab etadi. "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"da davlat imkoniyati cheklangan shaxslar uchun ularning alohida ehtiyojlarini qondiradigan asosiy davlat xizmatlarini ko'rsatishi belgilangan. Ularning

ta'limda barcha qatori teng huquqli ishtirok etishi uchun ijtimoiy muhit yaratildi va barqaror institutsional tizimni ta'minlashga taaluqli bo'lgan strategiyalar ham belgiladi. Hozirgi vaqtda imkoniyati cheklangan shaxslar uchun asosiy davlat xizmatlarini kuchaytirish uchun biz quyidagi jihatlarga e'tibor qaratishimiz kerak:

1. Imkoniyati cheklangan shaxslar uchun maxsus ijtimoiy ta'minot tizimini qurishni kuchaytirish darkor. So'nggi yillarda nogironlarning ijtimoiy sug'urtada ishtirok etish darajasi barqaror o'sib bordi, shahar va qishloqlardagi kam ta'minlangan nogironlar hayotining eng kam kafolati darajasiga kiritildi. Bugungi kunda Yangi O'zbekistonda og'ir ishsiz nogironlarga alohida yordam ko'rsatilmoqda. 12 ta viloyat (avtonom Qoraqolpog'iston respublikasida)da kambag'al imkoniyati cheklangan shaxslarning yashashi uchun subsidiya tizimini o'rnatildi. Mamlakatimizda imkoniyati cheklangan shaxslar uchun hamshiralik subsidiyalari tizimini o'rnatilgan. Kelajakda nogironlarning umumiy ijtimoiy ta'minot tizimidan foydalanishini ta'minlash asosida ular uchun maxsus ta'lim tizimidagi ijtimoiy ta'minotni kuchaytirish muhimdir. Imkoniyati cheklangan shaxslar bo'yicha tadqiqotchi Rozmari Garland-Tompson "universal ta'rifi amalda norma yoki hayoliy foydalanuvchi bo'lgan jismoniy qobiliyatli xayoliy figura sifatida tavsiflangan narsadan boshqa narsa bo'lib qolishi xavfini ko'radi"¹. Kam ta'minlangan nogironlarning yashashi va ta'lim olishi uchun subsidiyalar tizimini yo'lga qo'yilishi imkoniyatlar yaratishga olib keladi. Ularga mototsikl aravachalari uchun yoqilg'ini subsidiyalash tizimini takomillashtirish, asosiy yordamchi qurilmalarni moslashtirish va nogironlar uchun uy-joylarni to'siqsiz o'zgartirish uchun davlat subsidiyalarini taqdim etish lozim.

2. Imkoniyati cheklangan bo'lgan har bir kishi asosiy reabilitatsiya xizmatlaridan foydalanish imkoniyatiga ega ekanligidir. Reabilitatsiya nogironlarga o'z funktsiyalarini tiklash va kompensatsiya qilish, hayot sifatini yaxshilash va jamiyatda ishtirok etish qobiliyatini oshirishga yordam berish uchun asosdir. Bugungi kunda nogironga milliy asosiy reabilitatsiya loyihalari orqali turli darajadagi reabilitatsiyaga erishishga yordam berildi. Hozirgi vaqtda reabilitatsiya xavfsizligi tizimini qurishni yanada kuchaytirish, reabilitatsiya tibbiy xizmatining ierarxik va bosqichli tizimini yo'lga qo'yish, reabilitatsiya tibbiyotini jadal rivojlantirish va professional

¹Garland-Tompson R. DSQ maxsus mavzu bo'limiga kirish: nogironlik bo'yicha tadqiqotlar bo'yicha yangi suhbatlar [Elektron resurs] // Nogironlik bo'yicha tadqiqotlar har chorakda. 2012. jild. 32, № 4. URL: <https://dsq-sds.org/article/view/3362/3183> (kirish sanasi: 05.14.2021).

iste'dodlar tayyorlash, reabilitatsiya tibbiy xizmati salohiyatini oshirish zarur. Qishloq va chekka hududlardagi kam ta'minlangan nogironlar, nogiron bolalar va nogironlarga asosiy reabilitatsiya xizmatlarini ko'rsatishga e'tibor qaratgan holda milliy reabilitatsiya loyihasini amalga oshirishni davom ettirish, adaptiv xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirish, ijtimoiy sug'urta va davlat subsidiyalariga e'tibor qaratuvchi kompleks to'lov tizimini yo'lga qo'yishga e'tibor qaratilmoqda.

3. Imkoniyati cheklangan shaxslarning ta'lim darajasini oshirish jamiyatning talabidir. Har tomonlama yaxshi ta'lim olish nogironlar uchun tenglik, ishtirok etish va baham ko'rishga erishishning asosiy sharti bo'lib, ularning o'zini o'zi qadrlashi, o'ziga ishonchi, o'ziga ishonishi va o'ziga ishonishining kalitidir. Nogironlarning ta'lim darajasi ham milliy ta'lim tizimini rivojlanish darajasini ko'rsatadigan muhim ko'rsatkichdir. Hozirgi vaqtda nogiron bolalar va o'smirlarni majburiy ta'limga qamrab olish davlat siyosati darajasida tashkil etilmoqda. Kelajakda nogironligi bo'lgan shaxslarni maktabgacha ta'limdan tortib oliy ta'limgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish zarur. Nogiron bolalarning umumta'lim maktabgacha ta'lim olishi uchun subsidiyalar berish, maktab yoshiga etmagan nogiron bolalar va o'smirlarni maktab bilan ta'minlash muammosini samarali hal etish, o'rta va oliy ta'lim oladigan nogironlar salmog'ini bosqichma-bosqich oshirish muhimdir. Ko'zi ojiz, kar, og'ir jismoniy imkoniyati cheklangan va boshqa nomzodlarning turli imtihonlardan o'tishlari uchun yordamchi usullarni takomillashtirish jamiyatda kengaydi. Bunday holda, "ob'ektiv sabablarga ko'ra har doim o'z ehtiyojlarini mustaqil ravishda amalga oshira olmaydigan chuqur intellektual patologiyaga ega odamlar misol bo'ladi. Ushbu muammoni hal qilish aqliy nogironligi bo'lgan shaxsning vaqtincha yoki doimiy hamrohligidan iborat bo'lgan turar joy bilan birga bo'lishi mumkin"¹. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasini amalga oshirish, o'qitish islohotini chuqurlashtirish, maxsus ta'lim o'qituvchilarining kasbiy mahorati va ta'lim sifatini oshirish uzluksiz amlaga oshiriladi. Inklyuziv ta'limni faol targ'ib qilish, oddiy maktablarda muntazam mashg'ulotlar ko'lamini kengaytirish, imkoniyati cheklangan bolalar uchun o'qish va yashash uchun qulayliklar yaratish ishlari jadallashdi.

4. Shahar va qishloqlarda nogironlarning bandligini ta'minlash uchun barcha imkoniyatlarni ishga solish davlat siyosatida alohida o'rin tuta

¹Goldovskaya A.V. Aqli zaif odamlarni jamiyatga integratsiya qilish muammosi: ijtimoiy-falsafiy tahlil // Tomsk davlat universitetining xabarnomasi. Falsafa. Sotsiologiya. Siyosatshunoslik. 2020 yil. 55-son. 78-88-betlar.

boshladi. Bandlik nogironlarning jamiyatda ishtirok etishi, daromadlarini oshirish va o'z qadr-qimmatini anglashning asosiy usuli hisoblanadi. Ayni paytda mamlakatimizda shaharlarda nogironlarning bandlik darajasi 50 foizdan kamni tashkil etadi. Kelajakda nogironlar bandligini qo'llab-quvvatlash siyosatini yanada takomillashtirish zarur. Nogironlarning qonun hujjatlariga muvofiq mutanosib bandligini ta'minlash, nogironlarni markazlashgan holda ish bilan ta'minlashda innovatsiyalarni joriy etish, nogironlarning o'z tadbirkorlik faoliyatini boshlashini rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash zarur. Hukumat tomonidan ishlab chiqilgan va nogironlarni ishga joylashtirish uchun qulay bo'lgan davlat ish o'rinlarida nogironlarni ishga joylashtirishga ustuvor ahamiyat berib bormoqda.

5. Nogironlarning madaniy va sport hayotini boyitish zarur. Madaniy hayot holati nogironlarning hayot sifati va baxt indeksini o'lchash uchun muhim ko'rsatkichdir. Nogironlar boy madaniy va badiiy ijodni o'z ichiga oladi, o'z-o'zini takomillashtirish va insonparvarlik g'oyalariga asoslangan nogironlarning madaniyati jamiyatning asosiy qadriyatlarining yorqin timsolidir. Ayni paytda nogironlar uchun ommaviy madaniy tadbirlar va sport xizmatlarining yetarli darajada yetishmasligi, nogironlarning ommaviy-madaniy va sport tadbirlarida ishtirok etish darajasi hamon pastligicha qolmoqda. Kelajakda nogironlarning madaniy va sport hayotini yanada boyitish, nogironlarning madaniy va sport mashg'ulotlaridan jismoniy va ruhiy rohatlanishlari, jamiyatga integratsiyalashuviga ko'maklashishga asosiy e'tiborni qaratishimiz kerak. "Nogironlik muammolarini o'rganish uchun model kontseptsiyasidan foydalanish, jamiyatda ishlab chiqilgan muammoga e'tiborni kuchaytirish tizimi"¹ yoki "bir-biriga mos keladigan turli xil nazariyalarga asoslangan kontseptual vosita sifatida tushuniladi"². Nogironlar uchun sport-sog'lomlashtirish dasturlarini ommalashtirish, har 1000 nafar nogironga bittadan ijtimoiy sport instruktorini bosqichma-bosqich joriy etish, har 1 ming nogironga bittadan sport-sog'lomlashtirish ko'rgazmali maydoncha qurish zarur.

Hozirda yangi O'zbekistonning rivojlanishi yangi bosqichga o'tmoqda, ya'ni zamonaviy, jamiyatga xos ijtimoiy qurilish va boshqaruv tizimini yaratish bosqichiga kirmoqda. Zamonaviy jamiyatda nogironlar tushunchasi, nogironlik holati va nogironlarga bo'lgan munosabatda tarixiy taraqqiyot jarayonida tibbiy modeldan ijtimoiy modelga o'tish orqali

¹Jigaeva K.V., Mazunina N.A. Nogironlikning asosiy modellari doirasida nogironlik kontseptsiyasining paydo bo'lishi: xorijiy va mahalliy yondashuvlar // Inson. Jamiyat. Inklyuziya. 2015. Yo'q. 1 (21). 21-28-betlar.

²Nogironlik entsiklopediyasi / tahrir. G. L. Albrecht tomonidan. Chikago, 2006. P. 1101.

shakllandi. Ushbu o'zgarish zamonaviy g'oyalar bilan, ya'ni teng huquqlar, mustaqil hayot, erkin rivojlanish bilan mos keladi. Zamonaviy jamiyatda nogironlar tushunchasi integratsiya tamoyili asosida qurilgan. Nogironlarni ijtimoiy integratsiya qilishning uchta muhim jihati mavjud:

Imkoniyat tengligi. Imkoniyati cheklangan shaxslarlarning ehtiyojlari boshqa insonlarning ehtiyojlari kabi muhimdir. Shuning uchun har bir kishiga teng imkoniyatlar yaratish kerak. Nogironlar faqat jamiyatga integratsiya qilinganida, nafaqat jamiyat tomonidan ajratilgan bo'lsa, huquqlarini, erkinliklarini va mas'uliyatlarini amalga oshirishlari mumkin. Ularni pastga qarab, yuqoridan qarab yoki kamsitib emas, balki teng ko'rish kerak. Ularni oddiy insonlar, do'stlar va oila a'zolari sifatida ko'rish, faqat maxsus ehtiyojlar uchun, nogironlik holatini unutish kerak. Biroq, hozirgi jamiyatda ko'pchilik nogironlarni ko'rganida, ular birinchi navbatda ularning aravachasi, tayoqchalari yoki eshitish apparatlarini ko'radi, inson sifatida ularni ko'rmaydi. Shuning uchun, birinchi navbatda odamlarning nogironlikni noto'g'ri tushunishini o'zgartirish va har qanday nogironlik kamsitishiga yo'l qo'ymaslik kerak. Tadqiqotchi M. Xollning xulosasiga ko'ra, "nogironlikni transhumanistik tushunish qaysidir ma'noda nogironlarni qoralaydi va ularni hayotga nолоyiq va pastroq deb belgilaydi"¹. Nogironlarning har bir huquqi amaliy va aniqdir. Ushbu huquqlar nogironlarning kundalik hayoti va aloqalarida amalga oshiriladi.

Integratsiyalangan ta'lim. Integratsiyalangan ta'lim – bu tenglik va kamsitmaslik prinsipiga asoslanib, nogiron bolalarni o'zlarining yashash joylaridagi oddiy maktablarda o'qitishga imkon yaratish va ularning ehtiyojlariga mos yordam va qo'llab-quvvatlashni taqdim etishdir. Bu nogiron bolalarga adolatli davlat ta'limi olish imkoniyatini yaratadi, ular o'zlarining turli o'quv uslublari, qobiliyatlari va ijtimoiy holatiga mos ravishda o'qiydilar. Keng ma'noda integratsiyalangan ta'lim – bu barcha nogironlarga umumiy ta'lim tizimida, shu jumladan oliy ta'lim, kasb-hunar ta'limi, kattalar ta'limi va umr bo'yi ta'lim olish imkoniyatlarini yaratishni anglatadi, bu orqali teng imkoniyatlar va rivojlanish sharoitlari taqdim etiladi. "Nogironlik - jismoniy va ijtimoiy to'siqlar tufayli jamiyatning normal hayotida boshqalar bilan teng ravishda ishtirok etish qobiliyatini yo'qotish yoki cheklash"². Nogiron talabalar oddiy maktablarga kirishi, ta'limchilarga barcha o'quvchilarning farqliliklari va ehtiyojlarini hurmat

¹Hall MC Ikkinchi darajani yaxshilash va nogironlik bo'yicha fikrlar // Oksford falsafa va nogironlik bo'yicha qo'llanma. Oksford, 2020, 633-650-betlar.

²Barnes C. Britaniyadagi nogironlar va kamsitish. London, 1999. P 2.

qilish va e'tibor berish zarurligini anglatadi, bu esa an'anaviy ta'lim usullarini va boshqaruv tizimlarini o'zgartirishni rag'batlantiradi.

Integratsiyalangan ishga joylashish. Integratsiyalangan ishga joylashish – bu nogironlarning mehnatga layoqatli bo'lib, ishlash istagi bilan jamiyatda tenglik asosida ishga kirishishidir. Bu jarayon nogironlarni ochiq, inklyuziv va to'siqlarsiz muhitda sog'lom insonlar bilan birgalikda ishlash, bir xil daromad va ta'minot olish imkoniyatini yaratadi. Keng ma'noda integratsiyalangan ishga joylashish, shuningdek, jamiyatga qo'shilishga qodir bo'lmagan nogironlarga ham barqaror daromad olish imkoniyatini yaratishni anglatadi, bu orqali ular himoya ishlari yoki boshqa shakllarda ishlashlari mumkin. S. Trimanning fikricha, "Britaniya ijtimoiy modeli tarafdorlari ikkita taxminni ilgari suradilar: nogironlik disfunktsiyaning zaruriy natijasi emas; nogironlik nogironlik uchun etarli shart emas. Biroq, funktsiyaning buzilishi nogironlik uchun zaruriy shartdir"¹. Nogironlar uchun ishga joylashish nafaqat o'zlarini ta'minlash vositasi, balki boshqalarning hurmatini qozonish, ijtimoiy qadriyatni namoyish etish va teng huquqli bo'lish yo'lidir.

Umuman olganda, imkoniyati cheklangan shaxslar bilan ishlash insonparvarlik faoliyatidir, u buyuk va go'zal bir faoliyatdir. imkoniyati cheklangan shaxslarlar bilan ishlaydigan mutaxassis sifatida biz go'zallikni kashf qilish, go'zallikni ochish, go'zallikni namoyish etish va amalda ko'rsatish uchun his-tuyg'ular, ishtiyoq va samimiyat bilan harakat qilishimiz kerak. Ular va sog'lom insonlarning hamkorlikda yashashini va umuminsoniy madaniyatni rivojlantirishni rag'batlantirishga xizmat qiladi. Bugungu kunda imkoniyati cheklangan shaxslarlarni insoniyat jamiyatining a'zolari sifatida amaliyotda, huquq va erkinlik, xalqning hayot muammolariga e'tibor qaratishda ko'rish mumkin. Bugungi glaballashuv inson huquqlarini ta'minlashda tizimiy izlanishlar olib borib, nogironlarni ijtimoiy ta'minot doirasiga kiritdi. Bu esa insoniyat tarixida xalq uchun teng huquqlarni ta'minlashning haqiqiy boshlanishi bo'ldi. XXI asrda hukumatlar mamlakatning haqiqiy sharoitlariga asoslanib, nogironlarga insoniy muomalani ta'minlashning asosiy tizimini belgiladi. Islohotlar va ochilish davridan so'ng, jamiyatda imkoniyati cheklangan shaxslarlar sohasida tezkor rivojlanish bosqichiga o'tdi. Bugungi integratsiyalashgan davrda hukumat bir qator faol chora-tadbirlarni amalga oshirib, qonunlar va siyosat orqali nogironlarning asosiy huquqlarini ta'minlash tizimini rivojlantirdi va nogironlarning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalardagi huquqlarini amalga oshirishga yordam berdi.

¹Tremain SL Fuko va nogironlikning feministik falsafasi. Michigan, 2017. 91 p.

TA'LIM VA FILOLOGIK FANLAR INTEGRATSIYASI MASALASIGA DOIR

Berdiyev Xusan Xolnazarovich

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti

Ma'lumki, har bir fanning ta'limidan ko'zlangan bosh maqsad muayyan soha bo'yicha yetuk mutaxassis tayyorlashga qaratilgandir. Xuddi shuningdek, filologiya ilmi ta'limi esa bo'lajak mutaxassisda, avvalo, idrokiy tafakkurni takomil toptirishni bosh maqsad qilib oladi. Pirovard natijada, milliy mafkura talablariga mos ravishda mutaxassis, shaxs va barkamol insonni voyaga yetkazish mumkin bo'ladi. Bunda esa o'quv adabiyotlarining DTS talablariga qay darajada mosligi muhim masala hisoblanadi. Shu ma'noda, bo'lajak filologlarga berilayotgan bilimlar va buning kelajakdagi samarasi haqida ayrim mulohazalarni bildirish o'rinli ko'rinadiki, biz quyida shu haqda ayrim fikrlarni bildirib o'tmoqchimiz.

Kuzatishlardan ma'lum bo'lishicha, ko'p hollarda talabalar ijodiy fikr yuritishdan ko'ra, tayyor qoidalarga tayanishga harakat qiladi. Bu - yaxshi. Biroq ijodiy yondashuv, mustaqil fikrlashni shakllantirish masalasidan kelib chiqadigan bo'lsak, talabaning o'z ustida ishlashi, o'z kasbining bilimdoni bo'lib yetishishida bunday yo'l tutishning qiymati qay darajada? Bu-birinchidan.

Ikkinchidan, talabalar hukmiga havola etilayotgan qoidalarining amaliyot bilan bog'liqligi masalasidagi muammolar yechimini topishi yanada muhimroq. Masalan, barmoq vazni haqida gap ketar ekan, darsliklar, o'quv qo'llanmalari, uslubiy tavsiya va lug'atlarda mazkur vaznning o'ziga xos xususiyatlari misralarda bo'g'inlar sonining tengligi, turoqlanishi, barmoq bilan sanalishi kabilarda ko'rinishi aytib o'tiladi. Ammo shu vaznda mahorat bilan ijod qilgan, vazn imkoniyatlarini betimsol darajada isbotlay olgan mashhur shoirlar ijodida ham yuqorida aytilgan qoidalarga aynan tushmaydigan holatlar mavjud. Bu esa, adabiyot adabiyotshunoslik qoidalarini o'tgan asrlarda qoldirib shitob bilan rivojlanganini, binobarin, bu bizning u haqdagi bilimimiz ham, uning ta'limi borasida qilayoggan ishlarimiz ham orqada ekanligidan dalolatdir.

Ayrim nazariy fikrlarni yozma adabiyotning keyingi davri, jumladan, o'tgan asrning 60-yillari she'riyatidan namunalarga nisbatan ham to'liq qo'llash mumkin emas. Bu, demak, XXI asr filolog talabalariga davr talabiga mos bilimlar berishning yangi usullari masalasida o'ylab ko'rishni

taqozo etadi. Bugungi kunda buning yechimi fanlararo integratsiya sohasida muayyan ishlarni amalga oshirish va muqarrar ravishda adabiyotshunoslik ta'limida g'arb adabiyotshunosligining she'rshunoslik usullari, jumladan, struktur tahlil metodini qo'llash bilan hal etiladi.

Mavzudagi masala yuzasidan yana bir jihatga to'xtalib o'tsak, qofiyani hosil qiluvchi unsur nima, degan savolga talabalar bir ovozdan raviy deb javob berishadi. To'g'ri! Ammo adabiyotning birlamchi elementi til ekan, raviy arab tili qonun-qoidolari mahsuli. Bu aruzda yaratilgan asarlar qofiyasiga aloqador. Qolaversa, arab tili dunyo tillarining morfologik tasnifiga ko'ra felektiv, turkiy tillar esa agglyutinativ tillar oilasiga mansubki, bu shu tillarda yaratilgan badiiy asarlar tadqiqi va ta'limida umuman farqli, o'ziga xos jihatlardan kelib chiqmoqni talab qiladi. Afsuski, adabiyotshunoslik ta'limida buning ham tugal yechimi o'z ifodasini topmagan. Bu, esa, hozirgi davr talablariga qiyosiy adabiyotshunoslik sohasida ham yetarli bilimlar berish kun tartibidagi dolzarb masalalar sirasiga kirishini ko'rsatadi. Tabiiyki, bunday holat o'zbek, rus va boshqa tillarda yaratilgan yangi tahlil usullaridan samarali foydalanish zarur ekanligidan dalolatdir.

Ma'lumki, nazariyada she'r satriga nisbatan misra atamasi qo'llanilib kelinmoqda. Biroq cho'ziq-qisqalikka asoslanmaydigan vazn – barmoq tizimida ijod qilingan namunalarda amaldagi ta'rif-tavsiflarga ko'ra bo'g'inlar soni teng bo'lishi shart. Bu esa, uning turoqlanish holatida aks etgan bo'ladi. Chunonchi, birinchi misra, deylik, 4+5 shaklida turoqlanib, 9 bo'g'inli misra hosil qilgani kabi. Ammo misraning qanday turlari mavjud, degan savol qo'yadigan bo'lsak, bunda 9 yoki 11 (va h.k.) bo'g'inli turlari emas, balki satrlar faqat bo'g'inlarga ajratilgandagina o'zini ifodalaydigan misralar ham borki, u talaffuz orqali to'ldirilib kelgilaveradi. Toki matn filolognk nuqtai nazardan har tomonlama chukurroq tahlil etilmas ekan, biz uni ilg'ay olmaymiz. Bu, tabiiyki, ayrim qoida tusini olgan ta'riflarga ko'r-ko'rona ergashishning aynan o'zidir. Zero, bunday holatlar ko'plab kuzatiladi va ular sof liigvistik planda tahlil etilmog'i darkor.

Biz quyida ana shunday holatlar kuzatiladigan bandlardan misollar keltirish orqali o'z tadqiqini kutib yotgan muammolar anchagina ekanligiga diqqatingizni qaratmoqchmiz. Tahlil materiali sifatida A.Oripovning «Hakim va Ajal»¹ dostonidan foydalaniladi.

Shunday qilib, dostondan tanlab olingan quyidagi bandlar yuqorida bildirilgan fikrlarning amaliy dalili bo'la oladi, deyish mumkin:

¹ Oripov A. Tanlangan asarlar. 4jildlik. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 2001, 4-jild. – 74 b.

Mana,- dedi Mirzo o‘ychan. - Malika shunda.=13
Oshyonadan ko‘rinardi ravoqlar oliy. =12
Hakim ruhsiz suxan qildi, kutgaysiz bunda, =13
Qoida shul, ikkimizni qoldiring xoli. =13

V

Malikaning ko‘zlarida chaqnadi kibr, =12
Dedi: - Nechuk intilibdi bu zot ziyoga?! =13
Qiz eshikni yopar ekan zarb bilan keskir=13
- Toqatim yuq mening, - dedi, - sendek Mirzoga =13

VI

Sarkash Hakim qarshisida bo‘shashdi Mirzo, =13
Chekindi so‘ng afv so‘rab ortiga nochor. =12
Hakim hissiz qo‘l siltadi, ko‘hna bu savdo!.. =13
So‘ng kirishdi kitobining sharhiga takror. =13

VII

Turar edi o‘z yog‘iga qovrilib Hakim, =13
Ojiz edi hodisotning tafsirasidan. =13
Jarangladi quloqlari ostida hukm: =12
- Haydang buni Buxoroning chegarasidan! =13

IX

Bu yerda ham cho‘lg‘agandi Hakimni sharaf, =13
Jonbaxsh qo‘li uning yana kirishdi korga, =13
O‘kinsa-da, u chuvrindi umriga qarab, =13
Shukr, dedi qadr bergan parvardigorga. =11

X

Vazirlikka tayin bo‘ldi Hakim o‘sha kun, =13
Ajratdilar uning uchun oliy, xos makon. =13
Saltanatning osmoniga bergandi husn, =12
Yiroqlardan uchib kelgan yulduz duraxshon. =13

X!

O‘sha tunda murodiga yetishdi Hakim, =13
Sodir bo‘ldi tib ilmida pihon inqilob. =13
Yorib ko‘rdi u insonning tanin bavahm, =12
Tong yorishmay dafn etishni buyurdi shitob. =13

XII

Hakim ma’yus bir ohangda so‘ng etdi nido: =13
- Dilim ochdim senga, yurtdosh bo‘lganing uchun, =13
- Bul doruni, balki menga qo‘llarsan, Mirzo, =13

- Inshoollo, umr hali uzundir, uzun. =12

XIII

Hamadonga yetib keldi mudhish bir xabar, =13

Saroy ahli vahm bilan turdi oyoqqa. =12

Ko'kdan ofat keltirganmish sirli kabutar, =13

Bag'ridog' deb atalguvchi bitta qishloqqa. =13

O'sha kun zud yetib keldi qishloqqa Hakim, =13

Buncha bo'lmas jahannamning dahshati hatto. =13

Qirgan edi ahli yurtni ofat berahm, =12

Bir kas yo'qki, murdalarni ko'mib kelsa to. =13

XIV

Agar umr vafo qilsa, izn etsa zamon, =12

Afshonaga ketajakman qalandar bo'lib, =13

Bahor chog'i O'rta cho'lni kezib bearmon, =13

Yana baytlar bitajakman zavqlarga to'lib. =13

Doston qadimiy-an'anaviy vaznlardan biri – barmoqda yaratilgan. Manbalarda esa, barmoq vazniga xos misralar bo'g'inlarining barmoq bilan sanalishi ekanligida namoyon bo'lishi ta'kidlanadi. Biroq bu tenglik o'zining ichki qonuniyatlari: mosligi, zidlanishi, alohidalik va h.k. bilan qay darajada bog'liq. Matnning ichki-struktural tahlili esa bunga to'liq oydinlik kiritadi va mavjud qoidalarni boy faktik materiallar bilan to'ldiradi.

TAYM- MENEDJMENTGA RIOYA QILISHNING TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDAGI AHAMIYATI

Rasulev Toshbotir Karshievich f.f.n.-

Qarshi Xalqaro innovatsion universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası

Annotatsiya. Ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi ta'lim sifatini oshirishdan iboratdir. Ta'lim sifatini oshirish bir nechta omillarga bog'liq bo'lib shulardan, eng muhumlaridan biri dars uchun ajratilgan vaqtdan samarali foydalanish hisoblanadi. Hozirgi, ilm fan rivojlangan texnologiya asrida inson faoliyati uchun sarflanadigan vaqt taym-menejment deb nomlanadi. Ushbu maqolada ta'lim tizimida, xususan dars jarayonida taym-menejment nima va uning qaysi tamoyillariga amal qilinganda ta'lim sifatini oshirish mumkinligi haqidagi fikrlar yoritiladi.

Tayanch soʻzlar: Sifatli taʼlim, foydali vaqt koeffisienti, taym-menejment, vaqt aylanishi, samarali vaqt, vaqtni optimallashtirish va taym-menedjment bosqichlari.

Абстрактный: Основной целью реформ, реализуемых в сфере образования, является повышение качества образования. Повышение качества образования зависит от нескольких факторов, одним из важнейших из которых является эффективное использование времени, отведенного на урок. В современный технологически развитый век время, потраченное на человеческую деятельность, называется тайм-менеджментом. В данной статье изложены представления о том, что такое тайм-менеджмент в системе школьного образования, в частности во время урока, и какие его принципы можно использовать для повышения качества образования.

Ключевые слова: Качественное образование, коэффициент полезного времени, тайм-менеджмент, временной цикл, эффективное время, оптимизация времени и этапы тайм-менеджмента.

Abstract. The main goal of reforms implemented in the field of school education is to improve the quality of education. Improving the quality of education depends on several factors, one of the most important of which is the effective use of time allocated to the lesson. In today's technologically advanced age, time spent on human activities is called time management. This article outlines ideas about what time management is in the school education system, in particular during the lesson, and what its principles can be used to improve the quality of education.

Key words: Quality education, useful time coefficient, time management, time cycle, effective time, time optimization and stages of time management.

Agar biz hamisha oʻz lavozim vazifamizni va uy xoʻjalik ishlarimizni bajarishni uddalayolmayotgan ekanmiz demak kundalik faoliyatimizga sarflayotgan vaqtimizni qanday rejalashtirganligimizni qayta koʻrib chiqishimiz zarur. Vaqtni boshqarish bu – bir butun fan, ilmdir. Demak taym-menejment qanday ishlayabdi va biz oʻz vaqtimizni qanday boshqarayabmiz, bunga alohida etibor qilishimiz zarur. Taym-menedjment fanini oʻrganish va har qanday faoliyat jarayonida unga qatʼiy amal qilish kundalik faoliyatni tizimili, tartibli va samarali tashqil qilishni taʼminlaydi.

Taym – menejment nima va undan foydalanish uchun nima qilmoq kerak. “Timt Management” – inglizcha soʻz boʻlib –“vaqtni boshqarish”

deyiladi. Taym-menejment – bu vaqt hisobi, berilgan vaqt resursini tezkor, maqsadli taqsimlash ma’nosini ham anglatadi. Kasbiy taym-menedjment shiori - kamroq ishlash, ko‘proq natijaga erishishdir.

Taym-menejment – bu vaqtni optimallashtirish va tashkil qila bilish texnologiyasi hamdir. Taym-menejment talabiga binoan vaqtni optimallashtirish va tashkil qilish texnologiyasiga rioya qilinganda kechikish, ulgurmaslik, rejalashtirilgan g‘oyani bajarilmay qolishi va faoliyatni bir qismini muntazam ravishda amalga oshmay qolishini oldi olinadi.

Taniqli iqtisodchi olim Piter Druker yozishicha taym-menejment qoidasiga amal qilish menejmentni (boshqaruv) samaradorlikka erishishiga olib boruvchi asosiy yo‘ldir. O‘zbeklarda esa vaqt baxtga olib boruvchi yo‘ldir. Demak bejiz vaqting ketdi, baxting ketdi deyilmaydi.

Taym-menedjmentni asosiy tamoyillari quyidagilar hisoblanadi.

- bajarilishi ko‘zda tutilgan ishlarni oldindan bajaruvchi uchun qulay tarzdagi tartib bo‘yicha ro‘yxatini tuzish yoki belgilash;
- ish turlarini mohiyatiga qarab katta va kichik (muhim va ikkinchi darajali)ligi bo‘yicha qismlarga ajratish;
- bajarish ketma ketligini bajaruvchi tafakkurida mustahkam saqlanishiga e’tibor qilish;
- chalg‘imaslik va adashtirmaslikka ko‘nikma hosil qilish;
- maqsadni aniq belgilab olishga odatlanish;
- maqsad chegarasini (balandligini) imkon qadar yuqoriroq qilib belgilash;
- faoliyatni tugallash uchun vaqt zaxirasini qoldirishni hisobga olish.

Taym-menejmentni quyidagi bosqichlari mavjud:

- 1.Maqsadni quyish;
- 2.Maqsadni juda aniq quyish va shakllantirish;
- 3.Faoliyatni rejalashtirish;
- 4.Faoliyat ketma ketligini to‘g‘ri belgilash.

Taym-menejmentni vazifalari quyidagilar:

- vaqt va kuchni to‘g‘ri va samarali taqsimlash;
- eng ko‘p (maksimum) samara (natija)ga erishish;
- ortiqcha stressga yo‘l qo‘ymaslik;
- o‘zini boshqarishga (qo‘lga olishga) vaqt topish;
- o‘zini boshqara bilish;
- orzularni reallikka aylantira olish.

Taym-menejmentni tamoyillari, vazifalari va bosqichlarini hisobga olgan holda harqanday faoliyat uchun vaqt sarflashni taym-menedjmentni uchta jihatga (qoidasiga) amal qilish lozim.

Bunda birinchi jihat, faoliyat hajmini (yukini) anglash - vazifani qanchalik zarurligi, murakkabligini, muhumligini to'liq anglash va keyin bajarishga kirishishdir.

Ikkinchi jihat, faoliyatni to'g'ri rejalashtira bilish. Qachon boshlash kerak va qancha vaqt ketishini aniqlab olish.

Uchunchi jihati, tuzulma hosil qilish. Vazifani bajarish jarayonida tahlil qilish orqali natijaga erishilayotganini his qila bilish. Vaqtni behuda ketmayotganligini anglash.

Ijtimoiy hayotda mavjud bo'lgan barcha sohada vaqtni boshqarish – taym menedjment masalasi dolzarb masaladir. Vaqtni to'g'ri boshqarish, undan tizimli va samarali foydalanish faoliyat samaradorligini ta'minlaydi. Ayniqsa maktab ta'lim tizimida bosh maqsad ta'lim jarayonida samaradorlik va natijaviylikka erishish hisoblanadi.

Maktab ta'limi jarayoni o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, unda o'qituvchidan didaktik jarayon qonuniyatlarini mukammal o'zlashtirish va o'quv mashg'ulotlari jarayonida didaktik qonuniyatlarga amal qilish talab qilinadi. Didaktik qoidalarda eng asosiy masala o'quv yili davomida o'qitiladigan dars soatlarini, o'quv yili uchun tayanch o'quv rejada belgilangan dars soatlarini maktabdagi jami sinflar va har bir sinfdan (1-11 sinflar) o'qitiladigan fanlar kesimida o'quv haftalariga (34 o'quv haftasiga) to'g'ri taqsimlanishi va rejalashtirilishi (dars soatlari setkasi) muhum hisoblanadi.

Taym-menedjmentni tamoyillari, vazifalari va bosqichlarini hisobga olgan holda harqanday faoliyat uchun vaqt sarflashni taym-menedjmentni uchta jihatga (qoidasiga) amal qilish lozim.

Bunda birinchi jihat, faoliyat hajmini (yukini) anglash - vazifani qanchalik zarurligi, murakkabligini, muhumligini to'liq anglash va keyin bajarishga kirishishdir.

Ikkinchi jihat, faoliyatni to'g'ri rejalashtira bilish. Qachon boshlash kerak va qancha vaqt ketishini aniqlab olish.

Uchunchi jihati, tuzulma hosil qilish. Vazifani bajarish jarayonida tahlil qilish orqali natijaga erishilayotganini his qila bilish. Vaqtni behuda ketmayotganligini anglash.

Ijtimoiy hayotda mavjud bo'lgan barcha sohada vaqtni boshqarish – taym menedjment masalasi dolzarb masaladir. Vaqtni to'g'ri boshqarish,

undan tizimli va samarali foydalanish faolat samaradorligini ta'minlaydi. Ayniqsa maktab ta'lim tizimida bosh maqsad ta'lim jarayonida samaradorlik va natijaviylikka erishish hisoblanadi.

Maktab ta'limi jarayoni o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, unda o'qituvchidan didaktik jarayon qonuniyatlarini mukammal o'zlashtirish va o'quv mashg'ulotlari jarayonida didaktik qonuniyatlarga amal qilish talab qilinadi. Didaktik qoidalarda eng asosiy masala o'quv yili davomida o'qitiladigan dars soatlarini, o'quv yili uchun tayanch o'quv rejada belgilangan dars soatlarini maktabdagi jami sinflar va har bir sinfda (1-11 sinflar) o'qitiladigan fanlar kesimida o'quv haftalariga (34 o'quv haftasiga) to'g'ri taqsimlanishi va rejalashtirilishi (dars soatlari setkasi) muhim hisoblanadi. O'quv rejani to'liq va sifatli bajarish, o'quv yili davomida 4 chorakda 34 hafta (birinchi sinflarda 33 hafta) davom etadigan o'quv darslarini, jumladan 34 soatlik sinf soatlarini sifatli o'tishga bog'liqdir. Dars soatlarini bajarish, namunaviy dastur va DTS asosida tayyorlangan darsliklar mazmunini o'zlashtirish, o'qitish bilan amalga oshiriladi. Darslarni sifatli o'qitilishiga esa aynan taym-menejment talablariga amal qilish, vaqtni to'g'ri boshqarish orqali erishiladi.

Bir soat darsdagi 45 daqiqa vaqt, pedagogik qonuniyatlar, ta'lim nazariyasi, didaktika va o'qitishning xususiy metodikalari qoidalariga binoan shartli ravishda uch qismga bo'linadi. Darsning birinchi qismi "TASHKILIY KISM", ikkinchi "ASOSIY QISM" va uchunchi "YAKUNIY QISM" deb nomlanadi. Bazi hollarda, ko'proq amaliy fanlarga xos holatda, tayyorgarlik qismi, asosiy qism va yakuniy qism ham deb nomlanishi mumkin. Bir soat dars uchun ajratilgan 45 daqiqa vaqt 100 foiz deyiladigan bo'lsa shu vaqtni dars qismlarining vazifasidan kelib chiqib, darsning kirish qismiga 10-15 foiz, taxminan 8-10 daqiqa, asosiy qismga 75-80 foiz, 30-35 daqiqa va yakuniy qismga 5-10 foiz. 3-5 daqiqa vaqt sarflash ko'zda tutiladi. Darsni har bir qismini oldiga quyilgan maqsad va vazifalar mavjud. Agar darsning kirish-tashkiliy qismida tashkiliy masalalar: o'quvchilar davomati, ruhiyati, o'tgan dars mavzusi aniqlash, uy vazifasi kabi vazifalar aniqlanadigan bo'lsa. Darsning asosiy qismida YANGI DARS mavzusi bo'yicha bilm, malaka va kunikmalarni shakllantirish vazifasi turadi. Darsning yakuniy qismida o'quvchilarni darsdagi ishtrok etganlik darajasi tahlili, yangi mavzuni tayanch tushunchalarini anglaganlik darajasi va uy vazifasi kabi faoliyat turlari bajariladi.

Taym-menejment qoidasiga binoan dars o'tayotgan o'qituvchi darsning har bir qismi uchun ko'zda tutilgan, $10+35+5=45$ daqiqa vaqtni sarflash

shartiga qat'iy rioya qilishi lozim. O'qituvchi dars qismlariga vaqtni tegishli sarflashi mumkin, lekin ajratilgan vaqt mazmunini boyitilishi yani vaqt nimaga sarflangani, o'qituvchi shu vaqt davomida o'quvchilarga nimani o'rgatgani aniqlash o'ta muhimdir. Taym-menejer qoidalaridan biri XRONOMETRAJ usuli bo'lib, bunda o'qituvchi dars qismlariga sarflagan vaqtni mazmuni va samaradorligini aniqlashga qaratiladi.

Dars mazmunini boyitishda ta'lim nazariyasiga binoan darsni tushuntirish, ko'rsatish va amaliy bajartirish jarayonlari "yakka tartibda". "mavzuli" va "frontal" usullardan, yangi pedagogik texnologiyalar bo'yicha esa turli ilg'or texnologiya usullaridan keng foydalanish orqali darsga ajratilgan vaqtdan (45 daqiqa) to'g'ri va samarali foydalanishi mumkin.

Taym-menejment asosiy talabi bitta, darsga ajratilgan vaqtdan to'g'ri, maqsadli foydalanishdir. O'quv yili davomida har bir fan o'qituvchisi dars mashg'uloti uchun, o'quv haftasi, o'quv choragi va o'quv yili uchun ajratilgan vaqtdan maqsadli va to'g'ri foydalansagina ta'lim sifati oshadi. Umumiy o'rta ta'lim maktablari o'qituvchilarining vaqt me'yorlaridan to'g'ri foydalanishi haqida qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlar mavjud bo'lib ularga ko'ra bir shtat birligida ishlayotgan har bir o'qituvchi bir o'quv yilida 1548 soat umumiy yuklama bajarishi ko'zda tutilgan bo'lsa shundan yuqori sinf o'qituvchilari, agar 20 soat tarifikatsiya qilingan bo'lsa - 680 soat, boshlang'ich sinf o'qituvchilari 18 soat tarifikatsiya qilingan bo'lsa - 612 soat o'quv soati bajarishlari ko'zda tutiladi. Mavjud nizom, yo'riqnoma va asosiy me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni mukammal bajarilishi uchun ta'lim muassasasi o'qituvchilari taym-menejment talablarini yaxshi o'zlashtirishlari va butun faoliyati davomida unga amal qilishlari talab qilinadi. Xulosa qilib aytganda ta'lim jarayoni samaradorligi ajratilgan vaqtdan taym-menejment talablari bo'yicha to'g'ri foydalanishlari maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2017 yil 15-martdagi "Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi Nizimni tasdiqlash haqida"gi 140-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2017 yil 6-apreldagi "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining Davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida" 187-son qarori.
3. Djurayev R.X., Turg'unov S.T. Ta'lim menejmenti. T.: "Voriz-Nashriyot" 2006.
4. Brayan Treysi. Taym menedjment po Brayanu Treysi. M.: "Alpina" 2016.

TA'LIM-TARBIYA JARAYONIDA TILNING ASOSIY FUNKSIYALARI

Djavotova Ohista Djamol qizi

Sharof Rashidov nomidagi SamDU

1-bosqich tayanch doktoranti

Til muammosi, uning vujudga kelishi, shakllanishi, maqsadi, vazifalari jamiyat va inson hayotida tutgan o'rni azal-azaldan olimlar diqqat markazida bo'lib kelgan. Ayniqsa, "XX asrda til falsafasining shakllanishi tilning tabiatiga bo'lgan qiziqishni uyg'otadi, turli qarashlar ular orasida raqobatni kuchaytiradi. Biroq an'anaviy ontologiya va bilish nazariyasida empirik va ratsionallik paradigmalaridan farqli o'laroq, tilning yangi modellari umumiy tezisni birlashtirdi, bu tezisga ko'ra, ongning borliqqa munosabati til orqalidir. Til ong va borliqning barcha strukturalari ichiga kirib ketadi"¹. Haqiqatdan ham ong orqali nimanidir tushunish, borliqni, tabiatni, jamiyatni anglash natijasi til orqali voqelikka aylanadi. Til falsafasi – falsafaviy tadqiqotlar doirasida P.I.Jitetskiy, A.Marti, K.Vossler, O.Funke, M.M.Baxtin, V.N.Voloshinov, shuningdek, Gerder, Gumboldt, Grimm, Lipps ilmiy izlanishlarida turli nuqtai-nazardan tahlil etiladi. Mazkur tadqiqotlarda til va tafakkur, til-so'z-nutq munosabati, tilning bilishdagi, ong va bilim tuzilmalari hamda funksiyalaridagi ahamiyati tadqiq etiladi. Mamlakatimiz filolog olimlari tomonidan lingvistik tadqiqotlar doirasida til muammosi juda ko'p marotaba tadqiq etilgan. Falsafa va mantiq ilmi doirasida ham yurtimiz olimlari til muammosi yuzasidan qator ilmiy izlanishlarni taqdim etib kelishmoqda. Jumladan, faylasuf olimlarimizdan J.Yaxshilikov²ning mantiq ilmida til, nutq, aql va fikr uyg'unligi borasida, B.Turayevning ontologiya, gnoseologiya, logika va fan falsafasi muammolari doirasida, D.Fayzixo'jayeva³ning til hamda uning funksiyalari borasida, R.Xudoyberganov⁴ning zamonaviy til falsafasi hamda tilning ilmiy-falsafaviy xususiyatlari doirasidagi tadqiqot ishlari diqqatga zazovordir.

Til inson hayotida oddiylikdan murakkablik tomon rivojlanib, takomillashib, boyib boradi. Tilning mazkur takomillashuvi jarayonida ijtimoiy muhit, shu jumladan, ta'lim va tarbiya sistemasi muhim ahamiyat

¹ Липкин А. И. (ред.) Философия науки. — ЭКМО, 2007. — С. 608.

² Yaxshilikov J.Ya., Muhammadiyev N.E. Falsafa. Darslik. — Samarqand, SamDU, 2021. — B.165.

³ Файзихўжаева Д. Мантиқ: изоҳли лўғат. - Т.: Tamaddun, 2015. — Б. 201.

⁴ Xudayberganov R. Tilning ilmiy-falsafaiy xususiyatlari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3(1/2), Jan., 2023. — B.273.

kasb etadi. Falsafiy tadqiqotlar doirasida til masalasini, uning bugungi zamonaviy jamiyatdagi keng ko‘lamdagi imkoniyatlarini tahlil etish dolzarb hisoblanadi. Zero, tilsiz hamda uning asosiy shakli hisoblangan muloqotsiz jamiyat hayotini tasavvur qilish mushkul. “Til insonning inson bilan, insonning mashina (kompyuter) bilan o‘zaro aloqasini ta’minlovchi axborot belgilari tizimi. Til tafakkur bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, fikrimizning bevosita mavjud bo‘lishini ta’minlaydi va kishilar o‘rtasida aloqa o‘rnatishga xizmat qiladi. Tilni o‘rganish mantiq fanining muhim vazifalaridan biri”¹ hisoblanadi. Demak, bugungi kunga kelib tilning zamonaviy shakl va ko‘rinishlari bilan bir qatorda uning xususiyati va funksiyalari ham yanada takomillashib bormoqda. Zamonaviy ilm-fanda, falsafada, mantiq ilmida til va haqiqat, til va axloq, til va madaniyat, til va san’at, shu bilan birga til va bahs yuritish mahorati masalalari ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etilib kelinmoqda. Vaholanki, til jamiyat hayotining har qanday jabhasida faol ishtirok etadigan qurol sanaladi. Ayniqsa, bilish jarayonida tabiiy va sun’iy til uyg‘unligidan tashkil topgan ilmiy tilning mazmun-mohiyati kundan-kunga yanada takomillashib bormoqda. Vaholanki vaqt o‘tishi, zamonning tezkorlik bilan taraqqiy etib borishi ilm-fanda ham yangi-yangi tushunchalarni hosil qilmoqda va bu o‘z navbatida ilmiy til ko‘lamini yanada kengayishiga sabab bo‘lmoqda. Undan tashqari davr o‘tishi tilning zamonaviy tushunchalar bilan boyib borishiga ham ta’sir etmoqda. Demak, til bir joyda qotib qolmaydigan, doimiy o‘zgarib, taraqqiy etib, zamon talabidan kelib chiqqan holda rivojlanib boradigan hodisa hisoblanadi.

A.Hamdamaova ta’biri bilan aytganda, “Til – bu ijtimoiy hodisadir. Jamiyat rivojida til o‘z mohiyatini ko‘rsatadi. Til yana o‘yin faoliyatining bir shaklidir. Aniq til o‘yini oqibatini oldindan aytib bo‘lmaydi. Muayyan bir hodisani bayon etish uchun foydalaniladigan til o‘yinlaridagi so‘zlar hammaga taalluqli emas (ular to‘la umumiylikka ham ega bo‘lmaydi)². Demak til butun bir ijtimoiy turmush tarzida namoyon bo‘ladigan, davr nuqtai-nazaridan kelib chiqib zamonaviylashib boradigan hodisa sanaladi. Shu bilan birga til individual va ijtimoiy ta’sir etish xususiyatiga ham egadir. Jamoada, ijtimoiy hayotda qo‘llaniladigan til mazmunan jamoaviylikka, dialogik jarayonlarda esa ko‘proq individuallikka xos shaklda namoyon bo‘ladi. Jamiyat hayotida til juda muhim funksiyalarni bajarishi mumkin.

¹ Файзихўжаева Д. Мантиқ: изоҳли лўғат. – Т.: Tamaddun, 2015. – Б. 199.

² Hamdamaova A. Falsafa. – Т.: 2008. – Б. 11.

Tilning funksiyalari juda ko'plab olimlarimiz, filolog va mantiqshunoslarimiz tomonidan ochib berilgan. Jumladan mantiqshunos, faylasuf o'zbek olimasi D.Fayzixo'jayeva ta'biri bo'yicha "Til funksiyalari – kommunikatsiya va bilish jarayonida til vositasida amalga oshiriladigan asosiy vazifadir. Til qanday maqsadlarga qo'llanilishiga qarab turli holatlarda turlicha funksiyalarni bajarishi mumkin. Mantiq ilmidagi tilning tasvirlovchi va baholovchi funksiyalari farqlanadi. Til vositasida voqea va hodisalarni tasvirlaganda ular voqelikka nisbatan taqqoslanib, "chin" yoki "yolg'on" deb ko'rsatiladi. Baholash funksiyasida esa dastlabki mulohazadagi holat "yaxshi", "yomon", "birdek" deb tavsiflanadi. Tasvirlashdan maqsad so'zning voqelikka mos kelishi bo'lsa, baholashdan maqsad olamning fikrga mos kelishidir"¹. Demak til qanday holatda, qanday vaziyatda, qaysi vaqtda va qanday maqsadni ko'zlash xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ma'lum bir funksiyalarni bajarishi mumkin. Yuqorida keltirilgan funksiyalar tilning mantiq ilmidagi asosiy vazifalarini ochib bermoqda.

Bizningcha, jamiyat hayotida, shuningdek ta'lim va tarbiya jarayonida til quyidagi funksiyalarni bajarishi mumkin:

- ilmiy, mantiqiy, kreativ, kognitiv, proyektiv tafakkur tarzini shakllantiradi;

- kommunikativlik funksiyasini amalga oshiradi;
- ta'lim va tarbiya samaradorligini oshiradi;
- konstruktiv va destruktiv ta'sir etish vositasi bo'lib xizmat qiladi;
- oqilona muloqot qilish madaniyatini shakllantiradi;
- regulativlik imkoniyatini oshiradi;
- o'zaro bahs olib borish mahoratini oshiradi;
- haqiqatni yetkazish vositasi bo'lib xizmat qiladi;
- aratorlikni rivojlanatiradi va h.k.

Ta'lim-tarbiya jarayonida tilning konstruktiv mohiyatini oshirish, uning funksional, ratsional imkoniyatini kengaytirish uchun tilni shakllanishiga, yanada rivojlanishiga ta'sir etuvchi ma'naviy va ma'rifiy asoslarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ayniqsa, tilning konstruktiv imkoniyatini shakllantirish va oshirishda ta'lim va tarbiya jarayoni muhim nazariy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Til kishilarning ijtimoiy mehnat faoliyati negizida, hayoti davomida, ma'lum bir jamiyat sharoitida vujudga keladi va rivojlanib boradi. Uning

¹ Файзихўжаева Д. Мантиқ: изоҳли лўғат. - Т.: Tamaddun, 2015. – Б. 201.

rivojida jamiyatning madaniyatlik darajasi, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy muhiti dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga tilning konstruktiv imkoniyatlari shakllanishida inson yashaydigan, ta'lim va tarbiya oladigan ijtimoiy muhitning ta'siri juda muhim sanaladi. Til oilada, jamiyatda, ta'lim dargohida konstruktivlik mohiyatini mustahkamlaydi.

Tilning to'g'ri shakllantirilishi to'g'ri fikr yuritish bilan belgilanadi. To'g'ri fikr yuritishni shakllantirishning dastlabki manbai ta'lim va tarbiya jarayoni hisoblanadi. Shu boisdan ham ta'lim va tarbiya sistemasining har bir bo'g'inida til masalasiga oqilona yondashuv shakllantirilmog'i zaruriy ahamiyat kasb etadi. Inson ko'p hollarda fikrlagan, o'ylagan, tafakkur qilgan narsa va hodisalarini til orqali nutqda ifodalaydi. Shu boisdan tafakkur tarbiyasi, uning oqilona yo'naltirilganligi tilning qay darajadagi konstruktiv imkoniyatga ega ekanligini ochib beradi.

Til yordamida bilimlar hosil qilinadi, to'planadi va bir avloddan boshqa avlodga yetkazib beriladi. Shu tariqa u ta'lim va tarbiya ishlarini amalga oshirishga, madaniyatimizni taraqqiy ettirishga yordam beradi. Inson hayotida nimani so'zlashi juda muhim ahamiyatga egadir. Ammo qanday so'zlash, qay vositalar orqali so'zlash, so'zlash jarayonida qaysi qonun va qoidalarga amal qilish yanada muhimroqdir. Mazkur muhim funksiyani nafaqat tilshunoslik ilmi, balki, mantiq ilmi bajaradi. Fikrning to'g'ri tuzilishi, tushunilishi hamda til orqali to'g'ri tushuntirib berilishida mantiq ilmining ahamiyati juda muhim.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy jamiyatda tilning konstruktiv imkoniyatlaridan foydalanish, uning jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi asosiy mexanizmga aylantirishda ta'lim-tarbiya sistemasi muhim o'rin egallaydi. Vaholanki tilning konstruktiv imkoniyatlaridan oqilona foydalanish, jamiyat a'zolarini birlashtirishda, yagona maqsad sari yo'naltirishda, mamlakat taraqqiyotini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga ta'lim-tarbiya sistemasining samaradorligi, rivoji ham til orqali ta'minlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Липкин А. И. (ред.) Философия науки. — ЭКСМО, 2007.
2. Файзихўжаева Д. Мантиқ: изоҳли лўғат. - Т.: Tamaddun, 2015.
3. Xudayberganov R. Tilning ilmiy-falsafaiy xususiyatlari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3(1/2), Jan., 2023.
4. Hamdamova A. Falsafa. – Т.: 2008.
5. Ergasheva M. Ta'lim taraqqiyoti: sinergetik tahlil. – Samarqand: SamChTI, 2022.
6. Yaxshilikov J.Ya., Muhammadiyev N.E. Falsafa. Darslik. – Samarqand, SamDU, 2021.

ZAMONAVIY TA'LIM SHAROITIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINFI O'QITUVCHILARINI INTEGRATIV O'QITISHGA METODIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Jo'rayeva Nargiza Jamolidinovna,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy ta'limda boshlang'ich sinfi o'qituvchilarida integrativ o'qitish, ta'lim tizimi rivoji va istiqboli masalalari tahlil qilingan. Ta'limga qo'yilgan zamonaviy talabalar va ularni o'zlashtirish ko'nikmalari, mavjud muammolar va ularni yechimiga oid fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Zamonaviy talim, strategik maqsad, metodika, metodologik yondashuv, motivatsion ta'lim, muvozanat, kommunikativ didaktika, pragmatik pedagogika nazariya.

Bugungi kunda ta'lim-tarbiya masalalarining dolzarbligi ta'lim jarayoni ishtirokchilarining oldiga ta'limda prinsipial yondashuvlarni takomillashtirish, strategik maqsad va vazifalarning konseptual asoslarini ishlab chiqish vazifalarini qo'ymoqda.

Tarixiy jihatdan turli xil pedagogika turlari ma'lum, turli vaqtlarda turli ta'lim tushunchalari ishlab chiqilgan. Shu bilan birga, hozirgi beqaror sharoitlarda bozor munosabatlarining shakllanishi ijtimoiylashuv tushunchalari, undovchi rag'batlantirish va o'quv jarayonining moslashuvchan modelatsiyasi, uzluksiz masofadan o'qitish dolzarbdir. Ushbu tushunchalar faollashtirish, motivatsion ta'lim, muvozanat, kommunikativ didaktika, pragmatik pedagogika nazariyalarini o'z ichiga oladi. Ushbu nazariyaning asosiy idealining bir qismi sifatida mamlakatlarning insonparvar ta'lim tamoyillariga integratsiyalashuvi, shaxsning o'zini o'zi anglashi, o'quv jarayonini shaxsiylashtirish orqali integratsiyalashuvi taklif etiladi¹.

K.S.Fishenko ta'lim sifati bugungi kunda har qanday davlatning muvaffaqiyatli rivojlanish uchun zarur shartlardan biri deb hisoblaydi.

¹ Капранова В.А. Сравнительная педагогика: школа и образование за рубежом: Учебное пособие. – Минск: Новое знание, 2004. – 222 с.

Hozirgi kunda zamonaviy xalqaro jamiyatni ta'lim sifatida yoshlarning zamonaviy jamiyatga muvaffaqiyatli kirisha olishi ayol va erkaklarning teng huquqiylikka erishishdagi hayotiy bilim va ko'nikmalarni egallay olishi tasarrufidagi savollar* (muammolar) havotirlantirmoqda. Sof pedagogik kategoriya doirasida ta'lim sifati ta'limda qo'yilgan maqsad va vazifalarga erishish darajasini tavsiflaydi. Ta'lim sifati ta'lim oluvchilar kompetensiyalarining rivojlanishini ta'minlaydigan ta'lim muassasasi o'quv faoliyatining turli jihatlarini tavsiflovchi tegishli ko'rsatkichlar majmui bilan izohlanadi:

- ta'lim mazmuni;
- ta'lim shakllari va metodlari;
- moddiy-texnik bazasi;
- kadrlar tarkibi, salohiyati va b.

N.Fominning fikriga ko'ra, o'quv jarayonining sifati o'quv yutuqlari tushunchasi bilan uzviy bog'liq va bu o'quvchining har doim ham shakllantirilgan o'quv maqsadlariga mos kelmaydigan shaxsiy fazilatlari, xususiyatlarining o'zgarishi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, deyarli har qanday o'qitish harakati har doim ta'lim oluvchi shaxsining shakllanishida u yoki bu o'zgarishni amalga oshiradi. "O'quv yutuqlari" tushunchasi deb, muallif, ta'lim oluvchilar tomonidan moslashtirilgan ijtimoiy tajribani o'zlashtirishda aks etgan ta'lim jarayonining natijasini tushunishni taklif qiladi. O'z nuqtayi nazarini tushuntirar ekan, ta'limning uch asosiy tarkibiy qismiga asoslanadi:

- o'rganish faoliyati tajribasi;
- hissiy-qadriyat munosabatlari tajribasi;
- ijodiy faoliyat tajribasi.

Insonning aynan shu tajribalari komponentlari (tarkibiy qismlari) orqali muallif ta'lim oluvchilarning o'quv (ta'lim) yutuqlarini izohlashni taklif qiladi ¹.

.M.Korotkovning ta'kidlashicha, zamonaviy ta'lim muassasasida sifat boshqaruvining asosida axborot texnologiyalaridan faol foydalanish yotadi. Ularni ta'lim jarayoniga joriy qilish – bu har bir ta'lim oluvchining shaxsiy rivojlanishiga yo'naltirilgan sifatli, samarali ta'limni ta'minlovchi o'quv-tarbiyaviy jarayonning samarali tashkil qilinishiga yetarlicha amaliy yondashuvdir. Bunda, o'quv-tarbiyaviy jarayonning qatnashchilari ular

¹ Фомина Н. Особенности оценки результатов обученности школьника. // Качество образования в школе. - 2009. - №3. - С. 33-40.

yordamida turli didaktik vazifalarni bajaradigan pedagogik texnologiyaning axborot pedagogik tarkibi ta'lim metodikasi strukturasi modelini aks ettirishi kerak. Undan tashqari, muallif ta'kidlaydiki, ko'rib chiqilayotgan aspektida ilmiy izlanishlarning ko'pligiga qaramasdan ta'limdagi menejmenting zamonaviy tizimi pedagogik kadrlarning, muassasa ma'muriyatining, axborot texnologiyalarni faol qo'llash orqali ta'lim sifatiga jamiyat ehtiyojining o'sishining funksional majburiyatlari va asosiy vazifalarining sezilarli o'zgarishlariga hali sekin munosabat bildirmoqda¹.

Ta'lim jarayonidagi o'rganilayotgan ijtimoiy-pedagogik muammolar shuni ko'rsatmoqdaki, bugungi kunda ayniqsa, boshlang'ich ta'lim mutaxassislarini kasbiy kompetentligini rivojlantirish, o'qitishning zamonaviy yo'llarini ishlab chiqish, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbga tayyorlashda integrativ yondashuvni takomillashtirish, o'qitishda fanlararo integratsiyani rivojlantirish kabi muhim vazifalar muammolar yechimiga olib kelishi mumkin. Buning uchun bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbga tayyorlashda o'qitishga integrativ yondashish metodikasini zamonaviy yo'llarini takomillashtirish va shu asosda bilim, ko'nikmalar shakllantirilishi nazarda tutiladi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini integrativ o'qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirishda quyidagi shakl, metod va vositalardan foydalanish mumkin:

Shakllar:

1. Seminarlar va treninglar: O'qituvchilarni integrativ o'qitish metodikalari bilan tanishtiradigan seminarlar va treninglar o'tkazish. Bu shakl tajribali mutaxassislar tomonidan yangi metodikalarni o'rganish imkonini beradi.

2. Master-klasslar: Tajribali o'qituvchilar tomonidan amaliy mashg'ulotlar o'tkazish. Master-klasslar amaliyot asosida integrativ metodlarni o'rganishga yordam beradi.

3. Ko'rgazmali mashg'ulotlar: O'qituvchilarga real sinf sharoitida integrativ o'qitish usullarini ko'rsatish. Bunday mashg'ulotlar o'rganilgan metodlarning amaliy qo'llanilishini ko'rsatadi.

¹ Коротков Э.М. Управление качеством образования. Учебное пособие для вузов. - М., Мир, 2006; М.: Академический проект, 2007. - 320 с.

4. O'qituvchilar uchun kurslar: Integrativ metodika bo'yicha maxsus kurslar o'tkazish, bunda nazariy bilimlar bilan birga amaliy mashg'ulotlar ham o'z ichiga olinadi.

Metodlar:

1. Muammoli metod: Talabalarga o'qitish jarayonida yuz beradigan muammolarni hal qilish orqali integrativ o'qitish metodikalarini o'rgatish. Bu metod o'qituvchilarni muammolarni yechishda mustaqil fikrlashga o'rgatadi.

2. Tajriba almashish: O'qituvchilar orasida tajriba almashishni tashkil etish o'zaro bilimlarni almashinuviga, ilg'or tajribalarni o'zlashtirishga, kasbiy kompetentlikni rivojlanishiga olib keladi.

3. Refleksiv o'rganish: O'qituvchilar o'z amaliy faoliyatlarini tahlil qilish va refleksiya qilish orqali metodik tayyorgarlikni rivojlantirishi. Bu metod o'qituvchilarni o'z amaliyotlarini yaxshilashga yordam beradi. Shu o'rinda refleksiv o'qitish tushunchasiga izoh beradigan bo'lsak, refleksiya o'qituvchi o'zining kasbiy amaliyoti haqida tizimli, qat'iy va intizomli mulohaza yuritadigan tahlilga asoslangan fikrlash jarayonidir. Refleksiv o'qitish bu o'z-o'zini kuzatish va o'z-o'zini baholash jarayonidir. Sinfda sodir bo'lgan hodisalarni yig'ish, tahlil qilish va asosiy e'tiqodlarni baholash orqali o'qitish usullari va natijalarini yaxshilashga erishish mumkin. Refleksiv o'qitish o'qituvchilarning shaxsiy va ijtimoiy zamini, ta'limga oid e'tiqodlari va qiymatlari kabi omillarni tan olishni talab qiladi. Shunga ko'ra, refleksiv o'qitish jarayoni ta'lim-tarbiya amaliyotini yaxshilash maqsadida uning barcha murakkab omillarini tushunishga qaratilgan. Refleksiv o'qitishning ta'limdagi ahamiyati esa bu amaliyot nafaqat kasbiy o'sishga yordam beradi, balki o'qituvchilarning o'z shogirdlariga bergan ko'maklarini ham yaxshilaydi. Refleksiv tahlilga kirishgan o'qituvchilar uchun bu usul o'zini baholash va kasbiy o'sish uchun qimmatli vosita hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qitish tajribasi va refleksiya o'qituvchini rivojlantirish uchun kuchli turtki bo'lishi mumkin¹.

4. Hamkorlikdagi o'rganish: Guruhlar yoki jamoalarda ishlash, bu orqali o'qituvchilar integrativ metodlarni o'rganadi va bir-birlariga yordam beradi.

Vositalar:

¹ Vijaya Kumari S.N. Constructivist Approach To Teacher Education: An Integrative Model For Reflective Teaching. i-manager's Journal on Educational Psychology, Vol. 7 | No. 4 | February - April 2014.

1. O'quv qo'llanmalar: Integrativ o'qitish metodikalariga oid o'quv qo'llanmalar va dasturlar, ular orqali o'qituvchilar yangi metodlarni o'rganishi mumkin.

2. Video va audio materiallar: Integrativ o'qitish usullarini amalda qanday qo'llashni ko'rsatuvchi video va audio materiallar. Bu vositalar amaliy tajribani yaxshilashga yordam beradi.

3. Onlayn resurslar va platformalar: Internetdagi resurslar, onlayn kurslar va platformalardan foydalanish.

4. Pedagogik dasturlar: Integrativ metodlarni o'z ichiga olgan pedagogik dasturlar, ular orqali o'qituvchilar o'z tayyorgarliklarini oshirishi mumkin.

5. Tajriba maydonchalari: Amaliy mashg'ulotlar va tajriba maydonchalari, ular orqali o'qituvchilar yangi metodlarni sinab ko'rishi va amaliyotda qo'llashi mumkin.

Bu shakl, metod va vositalar yordamida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining integrativ o'qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirish, ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, ta'lim sifati va samaradorligini oshirish mumkin.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СТАРШЕГО ПОКОЛЕНИЯ СЕМЬИ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Студентка 305 группы факультета дошкольного образования

Узбекско-Финского педагогического института,

Кулдашева Нилуфар

Преподаватель кафедры «дошкольного образования»

Баротова Шохсанам Бахтияровна

Аннотация: В статье раскрываются условия современного общества, оказывающие влияние на взаимодействие всех поколений, взаимодействие семьи в воспитании дошкольников, виды работ и методов организации.

Ключевые слова : «Истоки», воспитательное взаимодействие, старшее поколение, дети дошкольного возраста, бабушки и дедушки, воспитание, оценка.

Annotatsiya: Maqolada barcha avlodlarning o'zaro munosabatlariga ta'sir ko'rsatadigan zamonaviy jamiyat sharoitlari, maktabgacha yoshdagi

bolalarni tarbiyalashda oilaning o'zaro ta'siri, ish turlari va tashkil etish usullari ochib berilgan.

Tayanch so'zlar: "kelib chiqish", yosh, ta'limning o'zaro ta'siri, keksa avlod, maktabgacha yoshdagi bolalar, bobo-buvilar, ta'lim, baholash.

Abstract: The article reveals the conditions of modern society that influence the interaction of all generations, the interaction of the family in the upbringing of preschoolers, the types of work and methods of organization.

Key words: "Origins", educational interaction, older generation, preschool children, grandparents, education, evaluation.

Проблемы современного общества оказывают влияние на благополучие семьи, развитие семейных отношений. Социальная нестабильность, постоянно возрастающий темп жизни, повышенное внимание к материальной обеспеченности семьи отвлекают родителей от задач воспитания и развития собственных детей. Влияние этих факторов усугубляется стремлением молодых семей жить отдельно от старшего поколения. В связи с этим утрачиваются или размываются семейные традиции, что приводит к серьезным проблемам воспитания ребенка в семье: снижению практического взаимодействия взрослых с ребенком, формализации в отношениях, дефициту внимания и душевного тепла со стороны родителей, игнорированию духовных потребностей ребенка, искажению восприятия мотивов поведения, выбор авторитарных методов воспитания ребенка.

Педагогическими условиями взаимодействия старшего поколения семьи с детьми дошкольного возраста являются:

- формирование ценностных ориентиров в процессе расширения педагогической компетентности членов многопоколенной семьи;
- определение и согласование родителями и старшим поколением семьи функций, направленных на воспитание ребенка;
- обогащение представлений педагогов о возможности включения старшего поколения семьи в процесс воспитания дошкольников;
- обогащение эмоционального опыта детей в общении с представителями старшего поколения семьи;
- применение специально разработанной модели по взаимодействию старшего

поколения семьи с детьми дошкольного возраста, которая включала три

компонента: когнитивный, эмоционально-мотивационный и деятельностный.

Вместе с тем в социальном институте семьи кроме детей и родителей существует еще один участник воспитательного процесса – старшее поколение. Бабушки и дедушки помогают окунуться в мир семьи, где из поколения в поколение передаются забота и любовь, душевные и духовные силы, нравственные устои и традиции семейного рода. Состояние территориальной разобщенности между разными поколениями семьи сохраняется на протяжении жизни последних трех поколений – период примерно 50–60 лет. В связи с этим возникает проблема взаимодействия родителей и старшего поколения семьи в воспитании детей дошкольного возраста.

Подавляющее большинство родителей (95%) санкционируют общение между бабушками и внуками, мотивируя это необходимостью в собственном свободном времени (53%), а также заботой о здоровье дошкольника (42%). Родители рассчитывают на старшее поколение семьи в решении вопросов закаливания, реабилитации после болезни, профилактики заболеваний, питания, формирования гигиенических привычек, организации сна, прогулок и игр на свежем воздухе. Значимым представляется также родителям (33%) влияние бабушек и дедушек на познавательно-речевое развитие ребенка (знакомство с историей, чтение книг, обучение чтению и математике, рассказы о своем детстве, истории страны, о своих личных достижениях). Незначительная часть родителей (12%) ориентируются при этом на интересы ребенка.

Реальное присутствие и участие старшего поколения в жизни ребенка оказывает:

- психологическую поддержку ребенку;
- психоэмоциональную поддержку матери (ощущение покоя, уверенности за ребенка);
- приобщает ребенка к ценностям личностно-ориентированного образования;
- дает родителям реальное представление о характере взаимодействия ребенка со сверстниками во время общих дел и во время общения с чужими взрослыми, например, близкими других детей;

- дает родителям представление об уровне развития через наблюдение ребенка в деятельности на фоне других детей группы;
- дает ребенку право гордиться своими близкими (это моя мама занималась сегодня с детьми);
- дает воспитателю разностороннюю информацию о характере взаимоотношений ребенка с близкими, о стилях общения;
- дает возможность конструктивного разговора о достижениях, проблемах ребенка, возможность регулярного обсуждения с родителями динамики и тенденций его развития;
- дает возможность преемственного продолжения работы с ребенком в домашних условиях, обеспечивает содержательную и организационную преемственность (родители понимают, что и как можно сделать с ребенком дома);
- дает возможность участия старшего поколения в воспитании и занятиях с ребенком.

Так же как и родители дошкольников, бабушки и дедушки (73%) указывают, что внуки предпочитают проводить свободное время в их обществе. Это показывает, что между внуками и старшим поколением семьи существует устойчивая эмоциональная связь. Многие из них отмечали, что ребенок с нетерпением ждет встречи с ними, радуется при их появлении, охотно рассказывает о событиях своей жизни, делится переживаниями, рассказывает по секрету о взаимоотношениях между родителями, задает волнующие его вопросы. Все эти факты свидетельствуют о доверительности в их отношениях.

Воспитательные функции между родителями и представителями старшего поколения семьи при обоюдном согласии двух сторон могут и должны быть определены и направлены на интеграцию условий воспитания ребенка. В то же время педагоги дошкольных образовательных учреждений не станут устраняться от педагогически разумного и грамотного руководства включением старшего поколения семьи в воспитание детей дошкольного возраста, будут использовать дифференцированный подход к участникам воспитательного процесса.

Использование комплекса методических приемов, привлечение родителей, дедушек и бабушек к воспитанию внуков на базе ДОО способствует становлению воспитательного взаимодействия старшего поколения семьи с внуками, улучшению межличностных отношений между детьми и родителями, внуками и прародителями, что в

конечном итоге служит установлению преемственности между поколениями.

Список литературы:

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. М.: Политиздат, 1982. - 223с.
2. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике. М.: Издательский дом Шалвы Амонашвили, 1995. —496 с.
3. Анцыферова Л.И. Эпигенетическая концепция развития личности Эрика Г. Эриксона // Принцип развития в психологии. М.: Наука, 1978.-С. 212-242
4. Бабушкин сундук. Из истории книги // Дошкольное образование.-2002. -№23.-С. 6-18.

QALAMPIRMUNCHOQ FOYDALI XUSUSIYATLARI

Anorboyeva Shaxzoda Sadriddin qizi

Iqtisodiyot va Pedagogika universitet nodavlat ta'lim muassasasi
Samarqand kampusi assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqola Qalampirmunchoq (*Syzygium aromaticum*) o'simligi biologik tasnifi kelib chiqishi yer yuzida navlarning tarqalishi o'zining ko'plab foydali xususiyatlari bilan qadimdan e'tiborda bo'lgan chunki bu o'simlik turli kasalliklarni davolashda muhim o'rin tutgan mahsulotlardan biridir. Qalampirmunchoq foydalari, tarkibi, uning salomatlikka ta'siri, tibbiy qo'llanilishi va ehtiyotkorlik bilan iste'mol qilish zarurligi keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar : Qalampirmunchoq , tibbiyot, dolzarblik.

Kirish. Qalampirmunchoq — mirtadoshlar oilasiga mansub gulli o'simlik. Vatani Indoneziyadagi Maluku orollari, odatda tish pastasi,sovin,kosmetika vositasi, ziravor, xushbo'y hid beruvchi sifatida ishlatiladi. Ushbu o'simlikning tarqalishi xilma-xilligi Malayziyadan Avstraliyaning shimoliy-sharqiy qismigacha borgan. Bu o'simlik, asosan, ziravor sifatida iste'mol shakllarda iste'mol qilinadi. Qalampirmunchoq bo'yi 8-12-metrgacha o'sadigan doimiy yashil daraxt,barglari katta.Gullari qizil rangda,to'pgullarda ochiladi. Gul kurtaklari dastlab och rangga ega bo'lib,asta-sekin yashil rangga aylanadi,so'ngra hosilga tayyor bo'lganda yorqin qizil rangga kiradi. Qalampirmunchoq kurtaklari uzunligi 1,5-2-sm ga yetganda yig'ib olinadi. Qalampirmunchoq Osiyo,Afrika,O'rta yer dengizi,Yaqin va O'rta sharq mamlakatlari oshxonasida go'sht mahsulotlarini marinadlarga , shuningdek

mevalarga (olma,nok va rovon kabi) ta'm berish uchun ishlatiladi. Qalampirmunchoqko'pincha limon va shakar kabi boshqa ingredientlar bilan birlashtirilgan issiq ichimliklarga hid va maza berish uchun ishlatiladi.

Qalampirmunchoq efir moyi har xil turdagi oziq-ovqatlarda mog'or o'sishini oldini olish uchun ishlatiladi Syzygium aromaticum, ya'ni karavot (yoki xushbo'y karavot), tropik hududlarda o'sadigan bir xil nomdagi o'simlikdan olingan quritilgan gulning nomi hisoblanadi. Uning asosiy xususiyati kuchli xushbo'y hid va og'ir ta'midir. Karavotning ilmiy nomi Syzygium aromaticum bo'lib, uning ko'plab tibbiy va oshxona maqsadlarida ishlatilishi mashhur. Karavotning tarkibida efir moylari, ayniqsa eugenol, tanninlar, flavonoidlar, va boshqa kimyoviy birikmalar mavjud. Efir moyi uning asosiy faol moddasidir va bu modda kuchli antiseptik xususiyatlarga ega. Antiseptik va og'riqsizlantiruvchi: Karavotning efir moyi bakteriyalarga qarshi kurashishda, og'riqlarni yengillashtirishda va yallig'lanishni kamaytirishda qo'llaniladi. Hazm tizimi: Karavot hazm qilishni yaxshilashga yordam beradi, gazlarni ketkazadi va oshqozon kasalliklarini yengillashtiradi.Tish og'rig'i: Efir moyi tish og'rig'ini kamaytirishga yordam beradi, chunki uning og'riqsizlantiruvchi va yallig'lanishga qarshi xususiyatlari mavjud.

Kosmetika va aromaterapiya: Karavot efir moyi ko'pincha kosmetik mahsulotlarda, jumladan, yuz kremlari, losonlar va shampunlarda ishlatiladi. Shuningdek, aromaterapiyada ham ishlatiladi, chunki uning hidi stressni kamaytiradi va ruhiy holatni yaxshilaydi.Karavotning kuchli xushbo'y hidi tufayli, uni juda ehtiyotkorlik bilan ishlatish kerak, chunki haddan tashqari miqdorda iste'mol qilish nojo'ya ta'sirlar, masalan, oshqozon-ichak tizimi bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.Hamda, karavotning efir moyi noto'g'ri ishlatilsa, teri yoki ichakda qichishish yoki allergik reaksiyalar yuzaga kelishi mumkin. Syzygium aromaticum, shubhasiz, foydali va ko'p qirrali bir o'simlikdir. Uning ko'plab afzalliklari mavjud, lekin uni to'g'ri va me'yorda ishlatish juda muhim.

Karavot efir moyi bosh og'rig'ini kamaytirish uchun ishlatilishi mumkin. Uni massaj qilib yoki aromaterapiya orqali qo'llash og'riqni yengillashtiradi. Ko'ngil aynish va gas: Karavotni yengil miqdorda iste'mol qilish ko'ngil aynishiga qarshi kurashishga va oshqozon-ichak tizimini tinchlantirishga yordam beradi. Qorinda og'riqlar: Karavot ichakdagi og'riqlarni yengillashtirishda yordam berishi mumkin, shuningdek, oshqozonning yallig'lanishini kamaytiradi. Immun tizimini qo'llab-quvvatlash Karavotda mavjud bo'lgan antioksidantlar va antibakterial

moddalar organizmning immun tizimini qo'llab-quvvatlashga yordam beradi. Bu, ayniqsa, sovuq va gripli mavsumlarda foydalidir. Gripp va sovuq: Karavotning efir moyi viruslarga qarshi kurashishda yordam beradi. U immun tizimini kuchaytiradi va organizmni infeksiyalarga qarshi himoya qiladi. Stressni kamaytirish va ruhiy holatni yaxshilashda ham qo'llaniladi.

Bundan tashqari aromaterapiyada karavotning efir moyi, ruhiy holatni yaxshilash va stressni kamaytirish uchun ishlatiladi. Uning xushbo'y hidi, insonni tinchlantirishga va asab tizimini tinchlantirishga yordam beradi. Stress va xavotirni kamaytirish: Karavotning hidi bosh og'rig'ini kamaytirishga, ruhni ko'tarishga va umumiy asabiy holatni tinchlantirishga yordam beradi. Karavotning efir moyini to'g'ridan-to'g'ri teriga surishdan oldin, allergik reaksiyalarni oldini olish uchun sinov qilish kerak. Hamda, uni haddan tashqari miqdorda iste'mol qilish zararli bo'lishi mumkin, chunki yuqori doza oshqozon-ichak tizimiga ta'sir qilishi mumkin. *Syzygium aromaticum* (karavot) ko'plab tibbiy afzalliklarga ega, lekin uni ehtiyotkorlik bilan va to'g'ri dozada ishlatish juda muhim.

Xulosa: *Syzygium aromaticum* (karavot) — Myrtaceae oilasiga mansub bo'lib, tibbiyotda o'zining kuchli antiseptik, antibakterial, og'riqsizlantiruvchi va yallig'lanishga qarshi xususiyatlari bilan mashhur. Uning efir moyi, asosan eugenol moddasi tufayli, turli sog'liq muammolarini davolashda samarali hisoblanadi. Karavot og'riqsizlantiruvchi sifatida tish og'rig'i va bosh og'rig'ini kamaytirish, hazm tizimini yaxshilash, teri infeksiyalarini davolash va immun tizimini kuchaytirish uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, karavot stressni kamaytirish va ruhiy holatni yaxshilashda yordam beradi. Ammo, uni ehtiyotkorlik bilan va me'yorida ishlatish kerak, chunki haddan tashqari miqdorda foydalanish salbiy ta'sirlar keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, karavot tibbiyotda foydali va ko'p qirrali vosita bo'lsa-da, to'g'ri va o'rinli foydalanish juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev, Sh. (2015). O'simliklar va ularning tibbiy qo'llanilishi. Tashkent: Fan.
2. Davlatov, I. (2011). O'simliklar va ularning inson salomatligidagi o'rni. Tashkent: O'quv-Usuliy Metodika.
3. O'zbek xalq tabobatida o'simliklar. Tashkent: O'zbekiston.
4. A. Xolmatov Dorivor o'simliklar Toshkent 2021 yil
5. Maznev N.V. Dorivor o'simliklar entsiklopediyasi, 2014 yil.
6. Dorivor o'tlar Nabiev M. 2020 yil

EDUCATION SYSTEM DEVELOPMENT, PROBLEMS AND THEIR SOLUTIONS

Sarvarbek Azimov

Assistant teacher of Andijon machine building institute

Annotation: Education develops society. If a person does not illuminate his path with the light of knowledge, he will remain in the street of darkness and ignorance. The light of a person's heart is strengthened by knowledge and enlightenment. The value of humanity is created by knowledge. No one has yet been harmed by science. Acquiring knowledge is an art.

Key words: Education, FLEX, Society, language, self-independence, national level, program, information, progress, importance, teaching, education system, life.

Introduction: The process of imparting education and skills, the main means of preparing a person for life and work. In the process of education, information is obtained and education is carried out. Education means teaching in a narrow sense. But it also means the process of providing information not only in different types of educational institutions, but also in the family and other areas. "It is clear to all of us that the cornerstone of development and the force that makes the country powerful and the nation great is science, education and upbringing. Our tomorrow, the bright future of our country, is closely related, first of all, to the education system and the education we provide to our children" - Shavkat Mirziyoyev. Education is the mirror of every nation. A person always seeks to gain knowledge throughout his life. During the acquisition of knowledge, he faces various obstacles and difficulties. But in our modernized way of life, all the conditions for learning are present. In the past, there were no opportunities in the field of education like today, but our ancestors managed to get an education. Abu Nasr Farabi A number of scientific achievements of the 1st middle century, the development of progressive scientific-philosophical thinking in the countries of the Near and Middle East in general are connected with his name. According to some sources, he knew more than 70 languages .

This is a great result for that time. "Education does not change the world, but it changes the people who want to change the world," said Paulo Freire. Without education, there is no future, the hope of a better, sustainable, supportive and just world for all depends on the knowledge they

receive. The children of today will be the leaders of tomorrow and there is no better way to make up for the mistakes than to learn from them. Education and upbringing should be harmonious. A thousand years ago, the great thinker Mahmud Kashgari touched upon the issues of education and morality in his work "Devonu Lughatit Turk" and said, "Time has completely waned. Knowledge, wisdom, purity decreased. "There is an increase in the number of bad people, and the number of virtuous people is disappearing," he wrote. Such views of sages who lived in different eras can be observed in the history of many peoples of the world. However, according to the development of time and society, new problems have arisen in the issue of youth education, and the tasks before educators and teachers have increased. People are not divided into good or bad as a whole [Kholmatov, 2022, 174-177].

If it were so, the issue of education would be easily solved. The struggle of good qualities and bad habits, different ideas to occupy the heart and mind of a person shows how complicated the issue of education is. Although the word "education" has many meanings, if we proceed from national traditions, its "moral" quality first comes to mind. That's why our forefathers prioritized child morals over other types of upbringing. Fitrat adds education to education and calls it "mental education". Also, paying serious attention to bringing a child to a healthy adulthood, i.e., "physical education", summarizing these three types of education, he simply expresses "personal socialization" in modern language: "...children's education means raising a child physically, intellectually and morally. That is, to send them to the desert of effort and struggle, that is, to the field of life and death, armed with a strong body, a healthy mind and good morals. At this point, it is appropriate to dwell on the dictionary meaning of the words "education" and "education" .

Discussion and results: In the views of Fitrat and Abdulla Avloni, famous representatives of the history of national education, we emphasized that the meaning of the word "education" is wider than that of "education", even "education" is "thought education" in terms of content and essence. or "education of the mind" is considered a component of education. In general, the word "education" means educating young people (both physically, morally, and mentally) as a mature generation. In other words, "educated child" means a well-rounded generation. In the explanatory dictionary of the Uzbek language, the word tarbiya is an Arabic word that means "to develop, maintain, grow; to teach; It is written that it means a number of meanings,

such as giving knowledge. When we carefully study the explanatory dictionary, the word "education" expresses a wider meaning than the word "education". develops the society. The most important stage of the education process is education. As Abdullah Awlani said: "Education is life or death for us, salvation it's a matter of disaster, happiness or disaster." The purpose of education does not change over time, it is equally important for all nations. National and universal values, traditions determine the essence of education. Today, both in the German, Russian and English schools, as well as in the Uzbek schools, the strengthening of the educational tasks of the educational institution and dissatisfaction with the "educative" activities of education are recognized by scientists [Yuldosheva, 2022, 178-181].

It should be noted that there is a need to study the experiences of education-based schools and educational institutions whose main goal is to prepare students for life and socialization. At first glance, we can see from their simple greeting that the graduates of Japanese or Korean schools, where education is organized at a high level, have been educated on the basis of the national values of their people. So, in the field of education, it is possible to study the scientific achievements of the countries of the world, but it is impossible to retreat from national values and traditions or relegate them to the second level in education. It should not be forgotten that education is based on examples and exemplary practical activities. That is, if intellectual education (education) develops from simple to complex on the basis of specific programs and plans, then in education (moral education) it is necessary to instill an appropriate attitude in young people to the events taking place in society, to specific goals and results. in addition to the implementation of focused plans and programs, a creative approach, careful study of the social environment is required. Compared to intellectual education, the scope of activities of moral education and the tasks set before it are large, and the school has limited opportunities for its effective implementation. Nevertheless, it is desirable for the educational institution to be the organizer and coordinator of the educational process. Because families educate children not only educationally (intellectually), but also morally and physically at different levels, even there are not a few parents who are not able to teach their children the rules of etiquette [Kholmatov, 2022, 869-873].

It is necessary to implement moral education in the pedagogical process based on the requirements of continuity, as well as in the educational system (such as state education standards). Of course, the concepts of spiritual and

moral education cannot be molded, but they can be expressed in the form of requirements without being separated from life. Undoubtedly, one of the effective tools in this regard is further improvement of national literature teaching. Because we should remember that our national literature has been based on manners since time immemorial. Education is a lifelong process. Everyone in life has an educational influence. As he is brought up in the school of life, as an educator, as a means of education, he serves to create a social environment. It is possible to develop the state through the development of the education system. According to experts, the best education system in the world is in Finland. Finland is one of the developed countries of Europe. It is known that Finland is a small country located in the north of Europe. It does not have large natural resources, trade concessions or other significant sources of income. At the beginning of the 20th century, Finland was one of the poorest countries in Europe. The motto of Finnish schools is: We prepare the child either for life or for the exam. We chose the first one." That is why in Finnish schools the exam is given only once - when the student turns 16 years old. It is considered that the most important thing in schools is to prepare the student for an independent life. That is why they are taught to learn independently .

In Finland, the profession of "teacher" is a prestigious profession. There is a huge competition to become a teacher in institutions of higher education. In Finland, general secondary education is free. This includes free lunch, excursions, school buses and books are included. It is forbidden to collect money from parents. In Uzbekistan, the education sector is also given great importance. In the Republic of Uzbekistan, the law "On Education" has been formed. And this laws It is stipulated in the Constitution of the Republic of Uzbekistan. Everyone has the right to education. Free general education is guaranteed by the state. School affairs are under the control of the state [Shermatova, 2022, 79-83].

There are international programs to improve the education system. One of them is for school, high school and college students. This program is FLEX (Future Leaders Exchange) 3 - in this program, students study in the USA for 1 year. Participation in the program is considered absolutely free, and all expenses are fully covered by the state. Through this program, students will get information about the foreign education system and learn a language. To participate in the FLEX program, knowledge of the English language is required. Because in today's developing society, learning foreign languages is of great importance. In particular, the English language

is important for our daily needs. Today, English is considered the language of science, technology and tourism, and is an international language. his second language is English. That is why the attention to English is increasing day by day. During learning, the student's vocabulary and world view increase. This helps the student to pay more attention to education. Education is the most powerful tool we can use to change the world!” Nelson Mandela. Education is important in human life, that is, education is a ladder for human life. By acquiring knowledge, a person can reach great heights. Or without education and upbringing, a person becomes poorer day by day. In the family, education and upbringing become a whole. First of all, a person cannot get education without education. The role of education in the family is important. , education cannot be imagined without education. That is why our fathers and grandfathers paid a lot of attention to the education of children. Why is education important?

There are many different concepts and definitions of what education is, but one thing that can be generally accepted is the importance of education and the reasons for it .

1. Provides stability. Education provides stability in life and is something that no one can ever take away from you. By getting a good education and a degree, you increase your chances of getting better career opportunities and open new doors for yourself.

2. Provides financial security. In addition to stability, education also provides financial security, especially in today's society. A good education leads to a high-paying job.

3. Ensures equality. For the world to be truly equal, it must begin with education. If everyone were given the same opportunities for education, the gap between social classes would be smaller. Everyone can have an equal chance at high-paying jobs.

4. Provides independence. An educated person will never depend on the opinion of others. He will have his own opinion.

5. Makes dreams come true. If you can dream it, you can achieve it. Education is the most powerful weapon you can have and with it you can make all your dreams come true.

6. Provides security. Education is not only necessary on a personal level but also on a global scale as it is what keeps our world safe and makes it a more peaceful place. Education teaches people the difference between right and wrong and helps people avoid dangerous situations.

7. Confidence. Self-confidence is an important part of being successful in life. And what better way to gain that confidence than through education? Your education level is often a way to prove your knowledge and it can give you the confidence to speak your mind and voice your opinion.

8. Education makes a person a part of society. In today's society, getting an education is an important part of being accepted by the people around you. Getting an education makes you a useful part of society and helps you feel like a contributing member.

9. Ensures economic growth at the national level. An educated person is very important for the economic growth of the society. In order for us to be constantly innovating, people need to keep learning and exploring. Economic situation also improves in countries with high literacy rate. If the population is educated, jobs will expand even more.

10. Education can protect. Education can protect a person more than they know, not only on a financial level, but by knowing how to read and write, for example, by knowing not to sign any forged documents, it can help prevent them from taking advantage of you [Shavkatovna, 2022, 35-39].

Conclusion: In the course of this article, an effort was made to highlight the importance of the education system in society. Education is the mirror of the nation. Behind every developed country there is an education system. Attention to education and training is very important. As Jalaluddin Rumi said, "A person shows his education with his smile, his level with what he laughs at." Education and training are an integral part of human character. spends, and education begins with birth. The basis of education is education.

References:

1. Kholmatov, S., & Yuldosheva, M. (2022). DIFFERENCES BETWEEN PUN AND DOUBLE ENTENDRE. *Involta Scientific Journal*, 1(7), 174-177.
2. Kholmatov, S., & Yuldosheva, M. (2022). HOMONY IN ITS STYLISTIC USE: ANALYSIS OF PUNS. *Involta Scientific Journal*, 1(7), 178-181.
3. Kholmatov, S. Z. O., & Mushtariybegim, Y. M. Q. (2022). IMPORTANCE OF WORDPLAY IN ENGLISH LANGUAGE (IN THE EXAMPLE OF PUN). *Academic research in educational sciences*, 3(6), 869-873.
4. Shavkatovna, A. N., & Sharifovna, S. M. (2022). The Role of Electronic Resources in English Language Teaching. *International Journal of Discoveries and Innovations in Applied Sciences*, 2(4), 79-83.
5. Shavkatovna, A. N. (2022). FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE AMONG STUDENTS-FUTURE TRANSLATORS USING A TEACHING THESAURUS. INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND PRACTICE. *SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL*, 3(6), 35-39.

NAM HAVOLI MINTAQA TOG‘LARIDA TARQALGAN GORYANKA “TOG‘ O‘TI”

Mannobov Omadbek Ozodbek o‘g‘li

Andijon davlat unversiteti

Annotatsiya: Bu o‘simlikni o‘ziga o‘xshab nomi ham juda ajoyib va turli qit‘alarda turlicha nomlar bilan ham ataladi ya’ni elif guli, shoxli echki o‘ti, shuningdek unsiz o‘t, episkop shlyapasi, parpi qanotlari, gorianka va shu kabi qiziqarli nomlar. Tabobatda ham ishlatilishi uchun, hilma xil, arzirli xususiyatlarga ega. Xonadonlarimizga esa dekorativ go‘zalik bag‘sh etadi.

Tayanch so‘zlar: Goryanka, Qizil shoxli echki o‘ti, *Epimedium grandiflorum*, *Epimedium pinnatum* Fisch, *Epimedium x perralderianum*, Qor shoxli echki o‘ti - *Epimedium niveaum*.

Bu o‘simlikning ko‘plab foydali xususiyatlari bor, shuning uchun tibbiyotda va an’anaviy davolanishda keng qo‘llaniladi. *Epimedium grandiflorum*ning ba’zi asosiy xususiyatlari va uning qo‘llanilishi:

1. Afrodisiak ta’siri: *Epimedium grandiflorum*, ayniqsa, erkaklarning jinsiy salomatligini qo‘llab-quvvatlashda foydalaniladi. U jinsiy qobiliyatni oshirishi, erektil disfunktsiya bilan kurashishda yordam berishi mumkin.

2. Immunitet tizimini kuchaytirish: *Epimedium grandiflorum*ning tarkibidagi bioaktiv moddalar immun tizimini mustahkamlashda foydalidir, u organizmni kasalliklar va infeksiyalarga qarshi himoya qiladi.

3. Antiinflammator ta’sir: Bu o‘simlikning ba’zi tarkibiy qismlari yallig‘lanishni kamaytirishda yordam beradi, shuning uchun u artrit yoki boshqa yallig‘lanishli kasalliklar bilan kurashishda foydali bo‘lishi mumkin.

4. Kardio-sog‘liqni saqlash: *Epimedium grandiflorum* yurak-qon tomir tizimi uchun ham foydalidir. U qon aylanishini yaxshilashga va qon bosimini normallashtirishga yordam beradi.

5. Antioxidant xususiyatlar: O‘simlikda mavjud bo‘lgan antioksidantlar organizmni zararli erkin radikallardan himoya qiladi, shu bilan birga qarish jarayonini sekinlashtiradi.

Ilmiy tasnifi: Eukariot organizm, tartibi Ranunculaceae, zirik oilasiga mansub, turi *Epimedium grandiflorum*.

Xalqaro ilmiy nomi: *Epimedium grandiflorum* C. MORREN

Botanikasi: O‘simlik balandligi taxminan 30 sm. Barglari doim yashil, murakkab, 3 yoki undan ortiq yurak shaklidagi barglardan iborat. Bahorda

pushti rangga ega, yozda ular yashil rangga ega, kuzda ular bronza rangga aylanadi. Gullari to'rttadan 15 tagacha gullaydi. Gullari binafsha-pushti rangga ega bo'lib, shoxli. Turli xil rangdagi gullari va navlari mavjud. Ildizpoyasi gorizontol, sudraluvchi. Tabiatda Goryanka nam tog' o'rmonlarida yoki tog' tizmalarida o'sadi (ehtimol shuning uchun ular rus tilida Goryanka deb ataladi). Ko'p turlari ohaktoshlarda uchraydi. Tavsif: Hozirgi vaqtda goryanka o'simligining 50 dan ortiq turlarni o'z ichiga oladi. Va bu chegara emas, chunki har yili Si-Chuan provinsiyasida botaniklar tobora ko'proq yangi turlarni topadilar. Goryanka o'simligi zirikdoshlar oilasiga mansub o'simlig hisoblanadi. Germaniya, Gollandiya, G'arbiy Yevropa va boshqa mamlakatlarda havaskor bog'bonlar sababli ildiz otganligi bejizga emas. Chunki kasaliklarga chidamli, nam tuproqlarda o'sishga moslashgan, barglarining rangi mavsumga qarab birmuncha o'zgaradi. Shoxli echki o'ti-ko'p yillik o'simlik bo'lib, ildizpoyasi juda shoxlangan bo'lib, barglari uzun novdalarda joylashgan bo'ladi Tuproq: yangi, nam o'tkazuvchan, qumli go'ng yoki gil-go'ng, bo'sh, neytral kislotali ozuqa moddalariga boy. Shoxli echki o'ti umuman botqoqlanishga toqat qilmaydi. Daraxtlarining ildiz nasoslari doimo unga zararli bo'lgan ortiqcha namlikni olib tashlaydi - suv bosgan joylarda, ayniqsa sovuq mavsumda, shoxli o'tning qiziqarli namunalarini yo'qolish xavfi doimo mavjud: Bahorda ajoyib nozik gullari bilan, yoz va kuzda chiroyli bezak barglari bilan o'ziga xos tarovatga ega bo'ladi.

G'amxo'rlik ya'ni (parvarishlash): Ba'zi manbalarda beshinchi yoki issiqroq zonaga tegishli tog' o'tlari mavjudligini ko'rsatadi. Biroq, ularni Moskva viloyatida yetishtirish amaliyoti shuni ko'rsatdiki, agar siz ularni yetishtirishning o'ziga xos xususiyatlarini bilsangiz, ular muvaffaqiyatli o'sadi va rivojlanadi: qishdan oldin barcha turlarning ildiz tizimi kompost bilan mulchalangan bo'lishi kerak. Xitoy va Yaponiyaning tog' o'tlari kelib chiqishi qo'shimcha ravishda barg bilan qoplangan bo'lishi kerak.

Ko'paytirish: ildizpoyalarni bo'laklari bo'yicha bo'lish va transplantatsiyani avgust - sentyabr oyining boshlarida o'tkazish tavsiya etiladi. 2-3 ta kurtaklari bo'lgan ildizpoya bo'laklari 4-6 sm chuqurlikdagi teshikka ekilgan bo'lishi maqsadga muvofiq. *Epimedium grandiflorum* yoki shoxli echki o'ti (*Epimedium grandiflorum*) — ko'p yillik doimiy yashil o'simlik. O'simlik uzoq vaqtdan beri xalq tabobatida genitouriya tizimining to'g'ri ishlashini tiklash uchun ishlatilgan. Hali ham shoxli begona o'tlar ekstrakti afrodizyak bo'lib, birinchi navbatda erkaklarda jinsiy funktsiyasini qo'llab-quvvatlashi mumkin. Bundan tashqari, bu o'simlik ekstrakti qon

tomirlarini kengaytiradi, qonni suyultiradi, antioksidant ta'sirga ega, qon bosimini pasaytiradi, xotira va miya faoliyatini yaxshilaydi, uyquni normallashtiradi va asab tizimining normal ishlashini ta'minlaydi, mikroblarga qarshi ta'sirga ega hisoblanadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki bizning ham iqlimimizga bu o'simlikni madaniylashtirish foydadan holi bo'lmaydi. *Epimedium grandiflorum* ko'plab sog'liq uchun foydali xususiyatlarga ega o'simlik bo'lib, ayniqsa jinsiy salomatlikni qo'llab-quvvatlash, immunitet tizimini kuchaytirish, yallig'lanishni kamaytirish va umumiy salomatlikni yaxshilashda samarali hisoblanadi. Biroq, uni ishlatishdan oldin mutaxassislar bilan maslahatlashish zarur, chunki ba'zi hollarda nojoya ta'sirlari bo'lishi mumkin. Tibbiyot sohasida, farmaseftik dorilar ishlab chiqarishda foydalansa bo'ladi.

Foydalanilgan adabyotlar:

1. Флора СССР= Flora URSS: в 30 т.,
2. Род 543. Эпимедиум — Epimedium L.
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ВОСПИТАНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ГУМАННОМ ДУХЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ

Бердымурадова Мехрубон Масуджоновна

Ассистент кафедры «Педагогики и общей психологии»
Самаркандского государственного университета имени Шарофа
Рашидова

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические условия воспитания будущих учителей в гуманном духе с использованием этнопедагогических материалов. Подчеркивается значение этнопедагогики в образовательном процессе и выделяются основные методы ее применения в подготовке педагогов. Предлагаются практические рекомендации по интеграции этнопедагогических материалов в учебные программы.

Ключевые слова: этнопедагогика, гуманное воспитание, педагогические условия, будущие учителя, образовательный процесс.

Abstract. The article deals with pedagogical conditions of educating future teachers in a humane spirit using ethnopedagogical materials. The importance of ethnopedagogy in the educational process is emphasized and the main methods of its application in teacher training are highlighted. Practical recommendations on integration of ethnopedagogical materials into educational programs are offered.

Key words: ethnopedagogy, humane education, pedagogical conditions, future teachers, educational process.

Введение

Современная система образования сталкивается с множеством вызовов, среди которых ключевым является подготовка педагогов, способных не только передавать знания, но и развивать экологичное отношение к каждому обучающемуся. Это связано с возрастающей важностью индивидуального подхода в условиях культурного разнообразия и глобализации общества. В этом контексте этнопедагогика, основывающаяся на национальных культурных традициях и ценностях, приобретает особое значение. Она способна стать действенным инструментом, способствующим гуманизации образовательного процесса.

Этнопедагогика охватывает широкий спектр воспитательных технологий, направленных на развитие у будущих учителей уважения и понимания культурного многообразия. Это способствует формированию эмпатии, терпимости и взаимопонимания — качеств, которые становятся все более значимыми в работе с учениками различных национальностей и социальных групп.

Настоящая статья посвящена изучению педагогических условий и методологических подходов, необходимых для эффективной интеграции этнопедагогических материалов в подготовку будущих учителей. Мы рассмотрим, каким образом культурные аспекты и национальные образовательные традиции могут быть продуктивно реализованы в учебных программах педагогических учреждений, а также проанализируем результаты их практического применения.

Теоретическая часть

Этнопедагогика рассматривается как важное научно-практическое направление, фокусирующееся на использовании культурного наследия и традиций в образовательной среде. Ее основная задача — выявить и применять педагогический потенциал, заложенный в народных обычаях и культурных практиках, что

помогает в формировании глубинных гуманистических ценностей у будущих педагогов.

Согласно исследованиям таких авторов, как Г.Н. Волков и И.С. Конашов, представление о мире через призму культурных различий позволяет студентам развить устойчивое уважение к многообразию человеческих культур, а этим формирует основу для более гуманного подхода к обучению [1]. Этнопедагогика акцентирует внимание на важности таких качеств, как уважение, толерантность и сотрудничество, которые оказываются критически важными в современном глобализированном мире.

Ключевые элементы этнопедагогики включают использование фольклорных материалов, изучение обычаев и традиций, а также актуализацию культурных ценностей не только прошлого, но и в контексте настоящего и будущего. Так, например, исследователь Е.П. Смирнова подчеркивает, что эти компоненты формируют основу для создания благоприятной образовательной среды, где каждый ученик чувствует свою ценность и значимость независимо от его культурной среды [2].

Кроме того, этнопедагогические практики способствуют укреплению межкультурного взаимодействия и создают условия для продуктивного диалога, способствуя тем самым развитию гуманной среды как в учебных, так и в общеобразовательных учреждениях. Это помогает будущим педагогам более эффективно справляться с многообразием культур в классах и способствует их профессиональной и личной самореализации.

Для эффективной интеграции этнопедагогических принципов в подготовку будущих учителей разработаны специализированные учебные модули, которые способствуют углубленному изучению и применению локальных культурных традиций в образовательном процессе. Эти модули направлены на формирование у студентов понимания и уважения к культурному разнообразию через практический опыт и теоретическое обучение.

Рекомендации по внедрению этнопедагогических подходов:

1. Курс "Культурные традиции и педагогика": Разработка и внедрение учебного курса, посвященного изучению национальных культурных практик и их применению в педагогике. Этот курс охватывает не только теоретические аспекты, но и практические

упражнения, которые помогут студентам освоить навыки использования культурных традиций в учебной деятельности.

2. Использование фольклора в обучении: Народные сказки, легенды и предания можно использовать как основу для обсуждений морально-этических вопросов в классах. Это не только оживляет уроки, но и помогает студентам развивать критическое мышление, умение анализировать и интерпретировать культурные тексты.

3. Интеграция этнопедагогики в психологию и педагогику: На занятиях по психологии рекомендуется вводить элементы этнопсихологии, которые помогут будущим педагогам лучше понимать культурные особенности восприятия, поведения и взаимодействия учеников. В курсе педагогики можно внедрять этнопедагогические кейсы и тренировки, развивающие навыки управления многонациональным классом.

4. Практические проекты и исследования: Студентам предлагается проводить исследовательские проекты, связанные с изучением образовательных практик в различных культурных контекстах. Это может включать работу с местными сообществами, изучение языков и обычаев, а также разработку образовательных программ на базе культурного наследия региона.

5. Коллаборативные семинары и мастер-классы: Организация семинаров и мастер-классов с участием представителей различных культурных сообществ способствует созданию пространства для межкультурного обмена и обучения. Такие мероприятия могут стать площадкой для демонстрации этнопедагогических методов и обсуждения их реального применения в школе.

Эти рекомендации направлены на создание учебной среды, способствующей развитию у будущих учителей компетенций, необходимых для работы в полиэтнических коллективах и воспитания учащихся с учетом их культурной идентичности. Систематическое применение этнопедагогических материалов помогает создать более тесные связи между учебными учреждениями и местными сообществами, обогащая образовательный процесс и повышая его эффективность.

Выводы

Использование этнопедагогических материалов и подходов в процессе подготовки будущих учителей оказывает значительное влияние на развитие их личностных и профессиональных качеств.

Этот процесс способствует формированию гуманных качеств и уважительного отношения к культурному разнообразию, что является основой для успешной педагогической практики в современных многонациональных условиях.

Основные выводы:

1. Усиление гуманизации образования: Этнопедагогика играет ключевую роль в гуманизации образовательного процесса благодаря акценту на уважении к культурным и национальным особенностям каждого ученика. Это способствует формированию эмпатии, терпимости и взаимопонимания у будущих педагогов.

2. Обогащение профессиональной подготовки: Интеграция этнопедагогических компонентов в образовательные программы способствует расширению культурной компетенции студентов, что в дальнейшем положительно влияет на их способность эффективно работать в межкультурной среде.

3. Формирование культурной и толерантной позиции: Погружение в этнопедагогические материалы способствует более глубокому пониманию и уважению к разнообразию культур, что необходимо для создания инклюзивной и поддерживающей образовательной среды.

4. Рекомендации по внедрению этнопедагогики: Активное включение этнопедагогики в программы подготовки педагогов рекомендуется как средство содействия гуманизации образования. Это может быть достигнуто через разработку специализированных курсов, практическое применение культурных материалов и организацию межкультурных семинаров.

Таким образом, этнопедагогика предлагает ценные инструменты для подготовки учителей, которые способны не только передавать знания, но и воспитывать уважение и толерантность в отношении культурного многообразия. Она способствует созданию образовательной среды, в которой каждый ученик чувствует себя ценным и уважаемым, что в свою очередь способствует их успешному обучению и развитию.

Список литературы

1. Волков Г.Н., Конашов И.С. Этнопедагогика: Теория и практика // Изд. дом «Образование», 2020.

2. Смирнова Е.П. Этнопедагогика как инструмент гуманизации образования // Научные исследования в образовании, 2019, №4, стр. 135-142.

3. Иванова Т.В. Культурные традиции в воспитании молодого поколения // Педагогическое наследие, 2021, №3, стр. 75-82.

4. Л.Н.Бережнова, И.Л.Набок, В.И.Щеглов Этнопедагогика. Учебник // Изд. дом «Академия», 2013.

8-SINF KIMYO FANIDAGI "ELEMENTLARNING DAVRIY SISTEMADAGI O'RNI VA ATOM TUZILISHIGA QARAB TAVSIFLASH, DAVR QONUNNING AHAMIYATI" MAVZUSINI 5E METODIDA O'QITISH

Xidirova Fotima Aktam qizi

Samarqand shahar 20-maktab kimyo fani o'qituvchisi

Yurtimizdagi umumta'lim maktablarida Singapur tajribasidan foydalanish, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi PQ-231-son "Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori¹ hamda Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligining xalqaro tajriba asosida umumiy o'rta ta'lim maktablari o'qituvchilarini kasbiy rivojlantirish, o'quvchilarning aniq va tabiiy fanlar bo'yicha bilimlarini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlariga muvofiq amalga oshirilmoqda.

8-sinf Kimyo fanidagi "Elementlarning davriy sistemadagi o'rni va atom tuzilishiga qarab tavsiflash, davr qonunning ahamiyati" mavzusini o'qitishda 5E metodi-bu o'quvchilarning bilimlarini faollashtirish va ularni chuqur o'rganishga yo'naltirish uchun ishlatiladigan ta'lim texnologiyasi bo'lib, quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Engage (Qiziqtirish) – O'quvchini mavzu bilan tanishtirish.
 2. Explore (Kashf qilish) – O'quvchilarga mustaqil yoki guruhda izlanishlar olib borish imkonini yaratish.
 3. Explain (Tushuntirish) – O'quvchilarga yangi bilimni tushuntirish.
 4. Elaborate (Kengaytirish) – O'quvchilarga o'rganilgan bilimni kengaytirish va mustahkamlash.
 5. Evaluate (Baholash) – O'quvchilarning o'rgangan bilimlarini baholash.
1. Engage (Qiziqtirish)

¹ <https://lex.uz/uz/docs/-6981085>

- Maqsad: O'quvchilarni mavzu bilan tanishtirish va qiziqtirish.
- Faoliyat:
 - O'qituvchi "Davriy jadvallarni" va "Atom tuzilishini" ko'rsatadigan bir nechta misollarni taqdim etadi. Masalan, o'quvchilarga bir nechta kimyoviy elementlar nomlarini yozib, ulardan birini tanlashlarini so'raydi.
 - So'ngra, o'qituvchi bu elementlarning atom tuzilishini qisqacha tushuntirib, elementning davriy sistemadagi o'rni qanday qilib uning xususiyatlariga ta'sir qilishini muhokama qiladi.
 - O'quvchilarga savol beriladi: "Elementlarning davriy sistemadagi o'rni ularning kimyoviy xususiyatlariga qanday ta'sir qiladi?"

2. Explore (Kashf qilish)

- Maqsad: O'quvchilarni mustaqil o'rganishga jalb qilish va ularga davriy sistemadagi elementlar o'rtasidagi bog'liqliklarni kashf qilish imkoniyatini yaratish.
 - Faoliyat: O'quvchilarga guruhlariga bo'lingan holda bir nechta elementlarni (metallar, nometallar, gazlar va boshqalar) tanlash va ularning atom tuzilishini tahlil qilish topshirig'i beriladi.
 - Ular, masalan, Na (Natriy) va Cl (Xlor) elementlarining atom tuzilishini, ularning davrdagi o'rnini va kimyoviy xususiyatlarini solishtiradilar.
 - O'quvchilarga davriy tizimdan foydalanib, elementlarning kimyoviy reaksiya qobiliyatlarini aniqlashni so'rash.
 - Guruhlar o'rtasida natijalarni taqqoslash va baham ko'rish.

3. Explain (Tushuntirish)

- Maqsad: O'quvchilarga elementlarning davriy sistemadagi o'rni va atom tuzilishiga qarab qanday xususiyatlar borligini tushuntirish.
 - Faoliyat: O'qituvchi elementlarning davriy sistemadagi o'rnini tushuntiradi. Masalan, elementning periodi (davri) va gruppasi (qatori) uning atom tuzilishiga va kimyoviy xususiyatlariga qanday ta'sir qilishini ko'rsatadi.
 - Period qonuni tushuntiriladi: Elementlarning kimyoviy xususiyatlari va fizik xususiyatlari davr o'sib borishi bilan tartiblanadi.
 - Masalan, o'qituvchi kislotalik va asosiy xususiyatlarni misollar yordamida tushuntiradi (metall va nometall xususiyatlari, reaktivlik va boshqalar).
 - O'quvchilarga atom tuzilishiga asoslangan davriy tizimning ahamiyati haqida batafsil ma'lumot beriladi.

4. Elaborate (Kengaytirish)

- Maqsad: O'quvchilarga o'rganilgan bilimlarni amaliyotda kengaytirish.
- Faoliyat: O'quvchilar davriy tizim bo'yicha yanada murakkab savollarni hal qilishadi. Masalan, turli guruhlardagi elementlar orasidagi o'zgarishlarni tahlil qilishadi.
- O'quvchilar kimyoviy reaksiyalarni ko'rsatish uchun laboratoriya ishlarini amalga oshiradilar (masalan, natriy va suv reaksiyasini kuzatish).
- O'qituvchi o'quvchilarga atom tuzilishi va davriy qonun bilan bog'liq real hayotdagi misollarni keltiradi, masalan, kimyo sanoatida elementlar qanday ishlatiladi.

5. Evaluate (Baholash)

- Maqsad: O'quvchilarning o'rgangan bilimlarini baholash va ularni yanada mustahkamlash.
- Faoliyat: O'quvchilarga test yoki qisqa yozma savollar beriladi. Misol uchun:
 - Elementlarning davriy sistemadagi o'rnini belgilab, uning atom tuzilishini va kimyoviy xususiyatlarini tushuntiring.
 - Period qonuni va uning ahamiyatini sharhlang.
- O'quvchilar guruhlarda o'zlarining izlanishlarini va natijalarini baholaydilar.
- Dars yakunida o'qituvchi sinov natijalari asosida o'quvchilarning bilimlarini baholaydi.

Darsning umumiy rejasi:

1. Boshlanish (5-10 daqiqa): Mavzuga kirish, qisqacha tushuntirish.
2. Asosiy qism (20-25 daqiqa): O'quvchilarga guruhlarda faoliyat va izlanishlar, mustaqil o'rganish.
3. Tushuntirish va ko'rsatish (10-15 daqiqa): Nazariy tushuntirish, misollar bilan yordam berish.
4. Amaliyot (15-20 daqiqa): O'quvchilarga laboratoriya ishlari yoki amaliy mashqlar.
5. Xulosa va baholash (5-10 daqiqa): O'quvchilarning bilimlarini baholash, yakuniy savollar.

Bu dars ishlanma 5E metodining barcha bosqichlarini o'z ichiga oladi va o'quvchilarga atom tuzilishi va davriy tizimning ahamiyatini o'rganishga imkon beradi.

5E metodi Jumladan, modulning birinchi zamonaviy jalb qilish bosqichida o'quvchi ningmavzuga mos muammoli video, rasm, savol yoki jadval bilan e'tiborini tortish va diqqatini darsga qaratish mumkin. Ikkinchi tadqiq qilish

bosqichida o'quvchi yangi mavzuni o'zlashtirishi uchun qiziqarli topshiriqlar beriladi va mavzuni o'rtoqlari bilan tadqiq qiladi. O'qituvchi o'quvchilarga ilmiy tadqiqot metodlari va mavzuga oid ilmiy tushunchalarni amaliy topshiriq orqali o'rganishni taklif etadi. Uchinchi tushuntirish bosqichida o'qituvchi o'quvchilardan avvalgi bosqichlarda nimani o'rganganlari va kuzatganlarini tushuntirishni so'raydi. O'qituvchi ilmiy tushunchalar mazmunini kengroq yoritib berishi mumkin. O'quvchilar ilmiy tushunchalarni yaxshiroq o'zlashtirishlari uchun darsda nafaqat verbal, balki video, audio materiallardan foydalanish maqsadga muvofiq. "5E" modulining to'rtinchi qo'llash bosqichida o'quvchilar tadqiq etish va tushuntirish bosqichlarida o'rgangan bilim va ko'nikmalarini notanish vaziyatlarda qo'llaydilar. Ushbu bosqichda fanlararo integratsiyani ta'minlash maqsadga muvofiq. Tabiiy fanlarni matematika, san'at, texnologiya va boshqa fanlar bilan bog'liq holda o'rganish ilmiy tushunchalarni yaxshiroq o'zlashtirishga imkon beradi va o'quvchilar ilmiy tushuncha va ko'nikmalarni yaxshiroq o'zlashtiradilar. Modulning so'nggi beshinchi baholash bosqichida o'quvchilar o'zini o'zi baholaydi. Xato va kamchiliklar muhokoma etilib xulosa qilinadi.

IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALAR VA ULARNING O'QUV FAOLIYATIGA QIZIQISH SHAKLLANTIRISH

Qarshi DU, Maktabgacha ta'lim kafedrası
dotsenti, M. Muhammadiyeva

Аннотация: Ushbu maqola, imkoniyatlari cheklangan bolalarda o'quv faoliyatiga qiziqishni oshirish va kitobxonlik ko'nikmalarini rivojlantirish uchun samarali metodik yondashuvlarni taqdim etadi. Maqolada, bolalarga o'qish va o'rganish jarayonini qiziqarli va samarali qilish maqsadida interaktiv o'qish, maxsus tayyorlangan materiallar, audiokitoblar, badiiy adabiyotlar va o'yinga asoslangan metodlarni qo'llash tavsiya etiladi.

Тayanch so'zlar: badiiy adabiyot, o'qish, ta'lim, mas'uliyat, til, nutq, mas'uliyat.

Аннотация: В данной статье представлены эффективные методические подходы по повышению интереса к учебной деятельности и развитию навыков чтения у детей с ограниченными возможностями. В статье рекомендуется использовать интерактивное чтение, специально подготовленные материалы, аудиокниги,

художественную и игровую методику, чтобы сделать процесс чтения и обучения интересным и эффективным для детей.

Ключевые слова: художественная литература, чтение, образование, ответственность, язык, речь, ответственность.

Annotation: This article presents effective methodological approaches to increase interest in educational activities and develop reading skills in children with disabilities. The article recommends using interactive reading, specially prepared materials, audio books, art and gaming techniques to make the reading and learning process interesting and effective for children.

Key words: fiction, reading, education, responsibility, language, speech, responsibility.

Kitobxonlik borasida qadim tarix va an'analarga ega bo'lgan yurtimizda bugungi kunda ham yosh avlod ma'naviy-ma'rifiy tarbiyasida ushbu qadriyatga alohida e'tibor qaratilmoqda. Badiiy adabiyotning beqiyos va sarhadsiz imkoniyatlarini inobatga olgan holda Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalardagi ishlarning tizim asosida yo'lga qo'yish bo'yicha beshta muhim tashabbusni, jumladan to'rtinchi tashabbus sifatida yoshlar o'rtasida kitobxonlikni keng targ'ib qilish tashabbusini ilgari surdi. Ushbu tashabbusni amalga oshirish borasida qaror va farmonlar qabul qilinib, bir qator yo'llanmalar, ko'rsatmalar berilmoqdaki, ular haqiqatdan ham yoshlarni erta bolalalik davridanoq badiiy adabiyotga oshni qilishda tarbiyachilar uchun dasturilamal bo'lib xizmat qiladi. Zero, bugungi kun talabi ta'lim sohasida har bir pedagog-tarbiyachi borki yosh avlodni kelajak hayotga tayyorlashda o'z sohasining ustasi bo'libgina qolmay, bolani kichik yoshdan boshlab xar tomonlama tarbiyalashga jiddiy e'tibor qaratishdan iboratdir.

Ma'lumki, bola shaxsi pedagogik va psixologik nuqtai nazardan juda nozik his-tuyg'ularga boy bo'lib, tarbiyachi-pedagog ana shu tuyg'ularni ilg'ashi, bola ruhiyatini ko'tarishi, ta'lim-tarbiya jarayonida insonparvarlik tarbiyasining asosiy tarkibiy qismi hisoblangan ma'suliyatlilik tarbiyasiga alohida e'tibor berishi zarur. Imkoniyatlari cheklangan bolalar jamiyatning ajralmas qismi bo'lib, ularning ta'limi va rivojlanishi uchun maxsus metodik yondashuvlar zarur. Kitobxonlik ko'nikmalarini shakllantirish, nafaqat bolalarning o'qish malakalarini rivojlantirish, balki ularni ma'naviy, emotsional va intellektual jihatdan ham boyitadi. Bu jarayon bolalarning tasavvurini kengaytirib, dunyoqarashini shakllantiradi va muammolarni hal etish qobiliyatini oshiradi. Imkoniyatlari cheklangan bolalarda kitobxonlik

ko'nikmalarini shakllantirish, ularning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishda muhim rol o'ynaydi. Badiiy adabiyot bolaning his tuyg'ulariga va ongiga, uning idrok etishiga, emotsionalligiga faol ta'sir ko'rsatadi. Bola ruhiyatining yetarli darajada rivojlamaganligi uning ko'r-ko'rona o'zlashtirilgan qoidalarga bo'ysungan holda harakatlanishiga, imkoniyatlarining sun'iy holda cheklanishiga, pozitiv his-tuyg'ularining yuqori darajada shakllanmasligiga olib keladi. Kattalar va tarbiyachilar tomonidan aytib berilgan hikoya, ertak, rivoyat, o'qib beriladigan asarlar bolalar ongiga ijobiy ta'sir etadi. Badiiy adabiyotlar ta'sirida o'lg'aygan bola hech qachon takabburlik qilmaydi, hech kimga haqorat ko'zi bilan qaramaydi, yolg'on so'zlamaydi. O'ziga nisbatan talabchan, mas'uliyatli va rostgo'y bo'lib o'lg'ayadi.

Imkoniyatlari cheklangan bolalarda kitobxonlik ko'nikmalarini shakllantirishning asosiy maqsadlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Til va nutq rivojlanishini qo'llab-quvvatlash: O'qish va tinglash orqali bolalarning lug'at boyligi, grammatika va sintaksisi rivojlanadi.

- Emotsional va ijtimoiy rivojlanish: Kitoblar orqali bolalar turli hissiyotlarni tushunishni o'rganadilar, hamda boshqalar bilan munosabatlarni yaxshilashadi.

- Kognitiv rivojlanish: O'qish orqali bolalar mantiqiy fikrlash, analitik qobiliyatlarni oshirishadi va tasavvurlarini kengaytirishadi [3:156-b].

- Metodik yondashuvlar borasida fikr yuritadigan bo'lsak avvalo, imkoniyatlari cheklangan bolalarda kitobxonlik ko'nikmalarini shakllantirishda quyidagi metodik yondashuvlar e'tibor qaratish va foydalanish maqsadga muvofiqdir.

- 1)Maxsus o'qish materiallaridan foydalanish: Imkoniyatlari cheklangan bolalar uchun maxsus tayyorlangan kitoblar yordamida kitobxonlik ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin. Masalan, ko'rish qobiliyati cheklangan bolalar uchun katta shriftli kitoblar, audiokitoblar yoki ko'rish uchun maxsus resurslardan foydalanish foydalidir. O'qish jarayonida bolalarga o'qilgan matnlarni vizual va audial tarzda taqdim etish ularning qiziqishini oshiradi.

- 2) Interaktiv o'qish: O'qish jarayonini interaktiv qilish, ya'ni o'qilgan matn bilan ishlash, bolalarni faol qatnashishga undaydi. O'qituvchi yoki ota-onalar bolalar bilan o'qish jarayonida interaktiv savollar berib, fikr almashish, ularni hikoya qilishda faol ishtirok etishga rag'batlantirishi kerak. Bu bolalarda o'qishga bo'lgan qiziqishni oshirishga yordam beradi.

- 3) O‘yinlar va badiiy faoliyatlar: O‘qish va hikoya qilish jarayonini o‘yin bilan birlashtirish, bolalarga o‘qishni yanada qiziqarli va tushunarli qiladi. Hikoyani o‘yin tarzida ijro etish, bolalarga hikoya qahramonlarining harakatlarini tushunishga yordam beradi va badiiy adabiyotga qiziqishni oshiradi. Bundan tashqari, yaratgan tasvirlarni rasmga tushirish yoki maket yasash ham kitobxonlikni rivojlantiradi.

- 4) Rag‘batlantirish va mukofotlash tizimi: bolalarni o‘quv jarayonida rag‘batlantirish muhimdir. Farzandingizni o‘qigan har bir kitobi yoki har bir kichik yutug‘i uchun maqtash va rag‘batlantirish uning motivatsiyasini oshiradi. O‘qishdan keyin bolalarga sovg‘a yoki mukofot berish ularni ko‘proq o‘qishga undaydi. Bu jarayon bolalarda o‘qishdan zavqlanish va rivojlanish istagini yaratadi.

- 5) Badiiy adabiyotga moslashtirilgan: Imkoniyatlari kuzatilgan bolalar uchun o‘qish materiallarida, shaxsiy ma’lumotlarni shaxsiy olish materiallari [2;56-b]. Masalan, kitoblarning mavzulari, rang-barangligi va tasvirlar ishlab chiqarishiga mos kelishi kerak. Ko‘rish yoki mumkin bo‘lishi mumkin bo‘lgan bolalar uchun maxsus kitoblar audiokitoblar tanlanishi kerak. Materiallar, materiallar adabiyotda tilning soddaligi va tushunarli bo‘lishi, harakat qilish va o‘qish jarayonini osonlashtirish. Bu jarayonni samarali ravishda amalga oshirishda albatta o‘qituvchi-mrabbiyning roli juda muhim. O‘qituvchilar bolalarga o‘qish jarayonida individual kasalliklarni qo‘llashlari kerak. Ular o‘quvchilarni o‘lga undashda kreativ usullardan, masalan, o‘qilgan kitoblar bo‘yicha muhokamalar o‘tkazish yoki interaktiv qurilmalarni ishga tushirishdan boshlash mumkin. Ota-onalar esa bolalar bilan uyda kitob o‘qib, kitobxonlik muhitini bilish kerak. Imkoniyatlari cheklangan bolalar mehnatda kitobxonlik ko‘rinishini ko‘rsatmoqda, yuridik foydalanuvchi o‘qish malakalarini oshirishga, balki hujjat shaxsiy va intellektual ishlab chiqarishga ham xizmat qiladi. Maxsus metodik vositalar orqali, masalan, interaktiv o‘qish, maxsus materiallar, o‘yinlar va rag‘ yordam tizimi bu jarayonni samarali amalga oshirish mumkin. O‘qituvchilar va ota-onalar bilan birgalikda ishlash orqali, bolalarda kitobxonlikni oshirish va ularni zamonaviy dunyoga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

Imkoniyati cheklangan bolalar faoliyatida o'quv faoliyatiga nisbatan qiziqishni oshirishda avvalo dasturiy ta'minotning etarliligi va ularning imkoniyatlariga mos talabning qo'yilishi bilan birgalikda to'g'ri metodik qo'llab-qo'vvatlanishiga e'tiborni qaratish talab etiladi. Bu jarayonni tizimli va bolaning shaxsiy imkoniyatlarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi, bolalarning o'zlarini rivojlantirishiga, o'qishdan zavqlanishiga hamda bolalarni yangi bilimlarni o'zlashtirishiga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Ilk qadam" Maktabgacha ta'lim muassasasining Davlat o'quv dasturi. I.V.Grosheva va boshqalar, Toshkent, 2018 yil, 60-bet
2. Jumayev M. Bolalar adabiyoti., Toshkent, "O'qituvchi" 2003 yil, 223-bet.
3. Po'latova P.M. Maxsus pedagogika., Toshkent, "G'afur G'ulom nomidagi" nashriyot, 2005 yil, 226-bet.

ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМ: У ҚАНДАЙ БЎЛИШИ КЕРАК?

Бахтиёр Артиков

"Янгиобод" МФЙ қошида ташкил этилган "Комолон – ёш олимлар уйи" илмий тўғарагининг раҳбари

Ортиқов Абдуғаффор

Экология, инсон ва табиат хавфсизлиги Халқаро фанлар Академиясининг академиги. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Ижтимоий-иқтисодий таҳлил гуруҳининг ҳамда Ўзбекистон "Адолат" СДП эксперти

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегиясида эътироф этилган давлат ва жамият ривожини янги босқичга кўтариш, ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш, мамлакатимизни модернизация қилишдек долзарб вазифаларни амалга ошириш инновацион ривожланишнинг кўлами ҳамда суръатига боғлиқ эканлигини ҳаёт кўрсатмоқда.

Ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибаси шундан талолат бермоқдаки, инновацион ривожланиш умуман фуқороларда, хусусан, турли ташкилот, корхона ва фирма ходимлари, мутахасисларида инновацион, билимларга асосланган фаолият билан шуғулланиш

имконияти, ваколатини ҳамда муайян амалий тажрибани шакиллантиришни тақазо этар экан. Ўзгача сўзлар билан ифодалаганда – инновацион ривожланиш “инновацион инсон”ни шакиллантиришни талаб этади¹.

Инновацион инсон – кенг маънодаги ибора бўлиб, у мамлакатни ҳар бир фуқаросини: ижтимоий ҳаётда, иқтисодий тараққиётда, фан ва технологияларни ривожланишида – рўй бераётган ўзгаришларнинг фаол ташаббускори, яратувчиси бўлишини ва бу ўзгаришлар унинг ҳаётининг принципларини ажралмас қисми бўлиб қолишини англатади. Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳар бир инсон инновацион муҳитда ўзининг қобилияти, қизиқиши, салоҳиятидан келиб чиққан ҳолда зиммасига юклатилган вазифаларни самарали бажара олади.

Инновацион муҳит инсонларга жуда юқори талабларни қўяди, улар ичида энг асосийлари қўйидаганлар:

- узлуксиз таълим тизимида тайёр бўлиш, ўз устида тинимсиз ишлаши, мустақил таълим олиш билан шуғулланиши, доимо янгиликка интилиш;

- таҳлил қилиш, танқидий фиклаш хислатларини мавжудлиги, жамоада ишлаш лаяқатини борлиги, рақобатбардошлик муҳитида фаол бўлиш кўникмасини юқори даражадалиги, ишга ижодий ёндошиш;

- хорижий тилларни, глобал миқёсда кенг мулоқот қилиш учун, пухта эгаллаш, жаҳон ҳамжамияти тан олган тилларда эркин суҳбат қуриш қобилиятига эга бўлиш.

Қайд этилган қобилият ҳамда сифатларни шакиллаштириш давлатнинг нафақат бир соҳадаги (таълим соҳаси назарда тутилмоқда), балки ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларидаги муҳитни ўзгартириб, инсонга ўзини-ўзи тўлиқ ифода этаоладиган, қобилиятларини намоён қила оладиган ҳамда меҳнати рағбатлантириладиган шароитни яратишга қаратилган сиёсати бўлиши лозим.

Юқорида қайд этилган талабларга жавоб берадиган “инновацион инсон”ни шакиллантириш вазифаси мамлакатимизда давлат томонидан амалга оширилаётган таълим соҳасидаги сиёсатнинг муҳим йўналишларини, айниқса, олий таълим соҳасини тубдан модернизация қилишни талаб этилади.

¹ Бу жойда “инновацион инсон” ҳамда “инновацион тадбиркорлик” тушунчаларини турли маънода эканлигини, бир биридан фарқ қилишини, синоним эмаслигини такидлаш лозим.

Жорий йилнинг 24 октябрь санасида олий таълим соҳаси вакиллари иштирок этган мажлисда мамлакат Президенти Ш. Мирзиёев бу соҳада йиғилиб қолган муаммоларни ҳал этиш, улар ечимини топиш борасида ўз фикр-мулохазаларини баён этди.

Республика таълим соҳасини инновацион йўналишда ислоҳ қилиш қуйидагиларни ўз ичига олади:

Биринчидан, таълим тизимининг дастлабки босқичи (мактабгача бўлган таълим тизими)дан бошлаб уни мазмун-моҳияти, технологияси, методлари, усуллари юқорида қайд этилган, инновацион фаолият учун зарур бўлган сифат ҳамда хусусиятларни шакиллантиришга йўналтирилган бўлиши лозим. Бу борада муҳим аҳамият касб этадиган вазифа – глобал миқёсда рақобатбардош бўлган педагоглар, профессор-ўқитувчилар, тадқиқотчилар ва менежерларнинг янги тоифасини шакиллантиришдир. Бу ўта мураккаб ҳамда долзарб вазифани ҳал этишда асосий эътибор, таълим тизимининг узлуксиз бўлишига, иқтисодий фаол аҳолини, ходим ва мутахассисларни ўз малакаларини доимий равишда ошириб боришларини рағбатлантиришга (ҳар йили ўртача 15 – 20 фоиз ходимни малакасини оширишга эришиш), бунинг учун ўта қулай шарт-шароит яратилишига қаратилиши лозим.

Бугунги кунда, технологик ривожланишнинг тезкорлигини, олинган билимларни тез эскириши, кадрсизланишини, иқтисодий тизимда бўлаётган тузилмавий ўзгаришлар суръатини инобатга олган ҳолда таълим тизими ўқувчиларда тезкор, танқидий таҳлил қилиш қобилиятини, катта ҳажмдаги янги ахборотларни қабул қилиш, ўзлаштириш ва улардан самарали фойдаланиш хусусиятини шакиллантириши керак бўлади. Кун талабига жавоб бераман деган инсон, шароит тақозо этса фаолият турини бир неча бор ўзгартириш хусусиятига ҳам эга бўлиши лозим.

Иккинчидан, ёшларни инновацион тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантирувчи тизимни яратиш. Бу тизимда асосий эътибор: а) ёшларга, айниқса олий ўқув юртларида таълим олаётган талабаларга техник ҳамда мутахассисликлар бўйича қўшимча дастурлар яратиш; б) ёшлар орасида турли конкурслар, форумлар, слётлар, олимпиадалар ўтказиш, иқтидорли ўқувчиларни ўрта таълим тизимининг юқори босқичлардан бошлаб илмий фаолиятга жалб қилиш тизимини яратиш. Олий таълим муассасаларида мактаб ўқувчилари учун илм-фаннинг турли йўналишлари бўйича кундузги, сиртқи курсларни ташкил этиш.

Қишлоқ мактабларидаги ўқувчиларни (камида 20 фоизини) ана шундай курсларга жалб қилиш мақсадга мувофиқдир.

Учинчидан, жамиятда инновацион фаолиятни обрўсини ошириш. Бу борада ижтимоий хизмат кўрсатиш турларининг буткул янги кўринишларини (инновацион музейлар ташкил этиш, замонавий кинотеатрларни куриш, интерактив сервисни кенгайтириш, таълим тизимининг буткул янги инфратузилмасини яратиш)ни ва бошқаларни жорий этиш — давр талабидар. Инновацион маданиятни шакиллантириш янада кўп сермазмун, оммабоп, маърифий телерадио эшиттиришларини кўпайтириш, автоматлаштирилган электрон ахборотлар манбаларига кенг йўл очиб қўйишни таъказо этади.

Инновацион фаолиятни обрўсини ошириш, таълим тизимини такомиллаштиришда алоҳида эътибор илмий оммабоп китоб ҳамда журналларни, айниқса, ёшлар, ўсмирларга мўлжалланган нашрларни кўплаб яратилишини қўллаб-қувватлаш лозим. Мактаб ўқувчиларини илм-фан, техника соҳасидаги ютуқлар билан таништириб бориш, уларда билимларга бўлган қизиқишни уйғотади, таланти ёшларни аниқлаш имконини беради ҳамда уларда илмий фаолият билан шуғулланишга қизиқиш уйғотади.

Тўртинчидан, жамиятда инновацион маданиятни шакиллантириш, уни мамлакатда ҳамда хорижда йиллар давомида мисқоллаб йиғилган ананаларни, тажрибаларни ҳисобга олган ҳолда ошириш. Инновацион маданиятни шакиллантириш янада кўп сермазмун, оммабоп, маърифий телерадио эшиттиришларини кўпайтириш, автоматлаштирилган электрон ахборотлар манбаларига кенг йўл очиб қўйишни таъказо этади.

Қайд этилган вазифаларни самарали ҳал этиш давлат, илм, таълим, бизнес соҳаси вакиллари ҳамда фуқаролик институтлари билан узвий ҳамкорлигини тақазо этади. Бу ҳамкорликни амалга ошириш механизми мамлакат Президенти ташаббуси билан фан, таълим соҳаларида, тадбиркорликни ривожлантириш борасида ишлаб чиқиладиган давлат дастурларидан иборат бўлиши лозим.

Бугунги кунда таълим тизими ҳамда илм-фан, инсоният тараққиётини асоси, инсон капиталининг ривожланишининг кафолати, ҳар қандай давлатни янги босқичга кўтарилишини таъминловчи кучга айланмоқда. Яъни, икки, таълим ҳамда илм-фан, тизимлари жамият ривожининг муҳим омилига айланди.

Ўзбекистонни яқин ўн йиллардаги ривож жамият аъзоларининг барчаларини кенг маънода ўқимишли қилиш, бу ўзгарувчин оламда ҳар бир

инсонга ўз салоҳиятини тўлиқ намоён этишига имкон яратишга боғлиқ. Бунга мамлакатда ишлаб чиқилиши керак бўлган “Таълим концепцияси” асос бўлиши мумкин. Ушбу Концепцияда ишлаб чиқилган таълим тизимининг мақсади, вазифалари, принциплари ҳозирги даврдаги глобаллашув жараёнларининг, мамлакатни инновацион ҳамда информацион ривожланишининг талабларига мос, адекват бўлиши лозим.

Инновацион таълим тизими мамлакатда интеллектуаллар синфини яратишга, ҳар бир инсонни интеллектуал салоҳиятини юзага чиқаришга хизмат қилиши керак. Яна, бу таълим тизими, барчага баробар очик ҳамда юқори сифат даражасида бўлиши лозим. Инновацион таълим на фақат инсонларни касбий ўсишини, ижтимоий мақомини, балки, уларни ҳаётининг мазмунини ҳам белгилаб бериши лозим.

Шундай қилиб, инновацион таълим инсонда мустақил ҳамда ижодий фикрлашни тарбиялаш билан бир қаторда, у инсонни ўзини намоён этишига, тинмай илимга интилишига, янги-янги билимларни ўзлаштиришига, инновацион маданиятни шаклланишига хизмат қиладиган бекиёс куч, самарали тизимдир.

UMUMTA'LIM BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARIDA NUTQ KAMCHILIKLARINI ANIQLASH VA KORREKTSIYALASH USULLARI

Ochilova Dilfuza Zayniddinovna

*Toshkent Xalqaro Kimyo Universiteti Samarqand filiali,
Maxsus pedagogika, magistratura 1-bosqich talabasi*

Annotatsiya: ushbu maqolada muallif boshlang'ich sinfi o'quvchilarida nutq nuqsonlarini aniqlash va tuzatish usullari haqidagi ma'lumotlarni ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beradi hamda asosan nutqni rivojlantirish va nuqsonlarni bartaraf etish masalalariga bag'ishlangan. maqolada boshlang'ich sinfi o'quvchilarining nutqidagi nuqsonlarni aniqlash va ularni bartaraf etishning samarali pedagogik usullarini joriy etishning ahamiyati haqida so'z boradi. talabalardagi nutq buzilishlari ularning kognitiv rivojlanishiga va o'zini namoyon qilishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, shuning uchun ularni o'z vaqtida aniqlash va tuzatish ta'lim jarayonining muhim qismidir. Maqolada nutqdagi nuqsonlarni aniqlashning turli usullari va pedagogik usullardan foydalangan holda o'quvchilar nutqini rivojlantirish yo'llari, jumladan, o'yin usullari, suhbatlar, imlo va talaffuz mashqlari ko'rib chiqiladi.

Tayanch soʻzlar: Nutq, korreksiya, oʻquvchi, usul, ovoz, afaziya, tinglash

Аннотация: В данной статье автор научно и теоретически обосновывает информацию о методах выявления и исправления дефектов речи у учащихся младших классов, и в основном посвящена вопросам развития речи и устранения дефектов. В статье рассматривается важность выявления недостатков в речи учащихся младших классов и внедрения эффективных педагогических методов их устранения. Нарушения речи у учащихся могут негативно влиять на их когнитивное развитие и самовыражение, поэтому их своевременное выявление и коррекция являются важной частью образовательного процесса. В статье рассматриваются различные методы выявления речевых недостатков и пути развития речевых навыков учащихся с помощью педагогических приемов, включающих игровые методы, беседы, орфографические и произносительные упражнения.

Ключевые слова: Речь, коррекция, студент, метод, голос, афазия, слушание.

Abstract: In this article, the author scientifically and theoretically substantiates information on methods for identifying and correcting speech defects in primary school students, and is mainly devoted to issues of speech development and defect elimination. The article discusses the importance of identifying speech defects in primary school students and the introduction of effective pedagogical methods for their elimination. Speech disorders in students can negatively affect their cognitive development and self-expression, so their timely detection and correction are an important part of the educational process. The article discusses various methods for identifying speech defects and ways to develop students' speech skills using pedagogical techniques, including game methods, conversations, spelling and pronunciation exercises.

Key words: Speech, correction, student, method, voice, aphasia, listening

Har bir insonning nutqi uning ongi, hissiyotlari va ijtimoiy munosabatlari bilan bogʻliq, shuning uchun nutqni mukammal va toʻgʻri shaklda rivojlantirishga katta ahamiyat beriladi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda nutq nuqsonlarini aniqlash, ularni tuzatish uchun maxsus korreksiya va logopediya ishlarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

Logopediya - nutqdagi kamchilik (duduqlik, til rivojlanmaganligi, o'qish va yozuvdagi nuqson va boshqalar) sabablari, ularning oldini olish, tuzatish yo'llarini hamda nutq faoliyati buzilishi mexanizmlari, alomatlarini maxsus ta'lim va tarbiya vositasida o'rganadigan fan hisoblanadi[2;6-b].

Nutq kamchiliklari yosh bolalarning o'qish va yozish qobiliyatlariga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Boshlang'ich sinfdagi o'quvchilarda yuzaga kelgan nutq kamchiliklari, ularning umumiy akademik faoliyatiga, aniqroq aytishda, so'zlashuvda va grammatik ishlatishda muammolarga olib kelishi ehtimoli yuqori. Shuning uchun, nutqni to'g'rilash va aniqlash orqali, bolalarning umuman bilim olish jarayonini yaxshilashga yordam beradi.

Nutq kamchiliklarining turlari:

Umumtalim yordamich sinf o'quvchilaridagi nutk kasalliklari turlicha bo'lishi mumkin. Bu muammolar ich-ichidan kelib chiqadi va nevrologik sabablarga bulishi mumkin. Bularga oddiy nuksonlar, ifoda (lug'at) zarari, ovoz chikarishdagi muammolar va grammar hatolar. Kamchiliklar:

- ovoz chiqarish muammolari – buda xato ovozlarni to'g'ri yoki aniq chiqarishdagi natija chiqadi. Misol uchun, “s” yoki “z” ovozlarni aniq aytish muammolari.

- leksik-grammatik xatolar – bu boshqa so'zlarning to'g'ri yoki undagi grammatik xatolarni o'z ichiga oladi.

- afaziya va disleksiya – inson nutqining aniqligi va tushunarligiga ta'sir qilib, til bilan bog'liq harakat ko'rinishi.

- fonematik muammolar – ovozlar turli farqni va to'g'ri muammolarini oladi [2; 38-b].

Korreksion-logopedik ishning maqsadi va vazifalari

- Korreksion-logopedik ishning asosiy maqsadi – o'quvchilarning nutqini to'g'rilash, hujjat savodxonligini tuzatish va ohangdorligini to'g'ri yo'naltirish. Bu ishning bir qator vazifalari bor:

- Nutqni rivojlantirish – logopedlar o'quvchilarga to'g'ri ovoz chiqarishni, so'zlarni aniq va to'g'ri bajarishni o'rgatadilar.

- Modellash va qayta ishlash – fayllarni va qayta ishlash orqali o'quvchida nutqni yaxshilashga yordam berish.

- Tinglash va yordamni tuzatish – ovozlarni aniq yordam berish va o'ishga yordam berish.

- Grammatik yordamni o'rganish – so'zlarni to'g'ri qo'llash va grammatik xatolarni to'g'rilash [2;217].

Korreksion-logopedik ishning usullari

1. Ovoz chiqarishni to'g'rilash - to'g'ri ovoz chiqarishni o'rgatish uchun maxsus uskunalar, ovoz o'yinlari va ergoterapiya texnikalari qo'yidagi qoidalar.

2. Ixtiyoriy nutqni rivojlantirish – ovozlar turli xil vositalarga yordam berish o'yinlar va interaktiv texnologiyalar uchun.

3. O'zgartirishni tuzatish – disleksiyani tuzatish uchun o'qish va tuzatish.

4. Tinglash va to'g'ri yordam – o'quvchilarga ovozlarni aniq va so'zlarni to'g'ri qabul qilishga yordam berish uchun maxsus tinglash mashqlari [4].

Qo'llangan materiallar va metodikalar

1. Logopedik kartalar va kitoblar – bu materiallar o'quvchilarga ovozlarni to'g'ri aytish va grammatikani o'rganishda yordam beradi.

2. Oyinlar va o'zlashtirish metodikasi – forazlar, vokalizatsiyalarni ishlash, unli va tilni uchun maxsus o'yinlar.

3. Ijtimoiy-emotsional ta'lim – to'g'ri ta'raqqiy e'tibor uchun ijtimoiy va emotsional e'tiborni rivojlantirishga qaratiladi.

Ona tili va o'qish darslarini hozirgi zamon talablariga to'liq javob beradigan usullar va vositalar yordamida tashkil etish uchun bir qator masalalarni hal qilish kerak bo'ladi. Bu ishni quyidagi yo'nalishlarda olib borish mumkin:

1. Ona tili va o'qish darslarida qo'llaniladigan an'anaviy usul va vositalarni nutq faoliyati nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish.

2. Ta'lim sohasiga bevosita aloqador fanlar bo'yicha o'tkazilayotgan zamonaviy tadqiqotlarni ko'zda tutgan holda yangi usul va vositalarni yaratish.[5] Ma'lumki, har qanday o'quv fani uchun kerakli usul va vositalarni belgilashda shu fanning mazmunini aniqlash bilan bog'liq masalalarni ham yechishga to'g'ri keladi. Demak, yuqorida ko'rsatib o'tilgan vazifalarni bajarishda ana shu talabni hisobga olish lozim. Nutq faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yishning eng muhim shartlaridan biri darsda

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq vositalarini to'g'rilash uchun hozirda amalga oshirilayotgan korreksion-logopedik ishlarda turli metod va usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bunday ishlar nutqni to'g'rilashga, balki

umumiy ravishdagi o'quvchilarning ma'naviy va ijtimoiy taraqqiyotiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Nutqni rivojlantirish ishlari jarayonida pedagoglar va logopedlar o'zaro muhim rol o'ynaydi, chunki bu jarayon uzluksiz va tizimli bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Egamberdiyeva N. "Ijtimoiy pedagogika". – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi Milliy kutubxona nashriyoti. 2009. – 120 bet.
2. Po'latova P.M. Maxsus pedagogika., Toshkent, "G'afur G'ulom nomidagi" nashriyot, 2005 yil, 226-bet.
3. Choriyeva F. A. Bolalar xulqidagi salbiy o'zgarishlarni korreksiyalashning pedagogic tizimini takomillashtirish. Ped. fan.f.d ... diss. Qarshi, 2022. – 165 b.
4. "Korreksion pedagogika va logopediya", Toshkent, "Iqtisod moliya" 2007
5. Sobirova N.Q "Boshlang'ich sinf o'quvchilarida uchraydigan nutqiy kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan darslar tahlili" "Science and Education" Scientific Journal /May 2023 / Volume 4 Issue 5

O'QUVCHILARNI KASBGA YO'NALTIRISHDA RAQAMLI TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANIB METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH (8-9-SINF TEKNOLOGIYA FANI MISOLIDA)

Saparniyazova Raxima Maxsetbaevna

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institutining tayanch doktoranti

Zamonaviy ta'lim tizimi o'quvchilarga kasbiy yo'nalishni tanlashda yordam berishga katta ahamiyat bermoqda. O'quvchilarning kelajakdagi kasblarini tanlash jarayoni, o'z navbatida, raqamli texnologiyalar yordamida samarali yo'naltirilishi mumkin. Ayniqsa, texnologiya fani o'quvchilarni amaliy ko'nikmalar bilan tanishtirishda muhim rol o'ynaydi. O'quvchilarga kasb tanlashda yordam berish uchun texnologiya fanidan foydalanish ularning qobiliyatlarini rivojlantirishga, turli sohalar bilan tanishishga, yangi kasblarni o'rganishga imkon yaratadi. Ushbu maqolada 8-9-sinf texnologiya fani misolida raqamli texnologiyalar yordamida o'quvchilarni kasbga yo'naltirish metodikasining takomillashtirilishi ko'rib chiqiladi.

I.O'quvchilarni kasbga yo'naltirishda texnologiya fanining roli

Texnologiya fani o'quvchilarga turli kasblar haqida bilim olish imkoniyatini yaratadi. O'quvchilarni kasbga yo'naltirishda texnologiya fani yordamida quyidagi yo'nalishlarda o'qitish mumkin:

Texnik ko'nikmalarni rivojlantirish. O'quvchilar texnologiya fanida nazariy mexanika, elektronika, dasturlash, dizayn, robototexnika kabi sohalarda amaliy ko'nikmalarni o'rganadilar. Bu ko'nikmalar kelajakda muhandislik, dasturchilik, dizaynerlik kabi kasblarga yo'naltiradi.

Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish. Texnologiya fanida loyihalar yaratish, 3D modellarni ishlab chiqish, robotlarni dasturlash kabi faoliyatlar orqali o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlari rivojlanadi. Bu, o'z navbatida, ularni dizaynerlik, arxitektura, texnik ijodkorlik kabi kasblarga yo'naltiradi.

Kasbga yo'naltirishda bilim va ko'nikmalarni bog'lash. O'quvchilar turli kasblar bilan tanishadilar va o'zlarining qiziqishlari va qobiliyatlariga mos keladigan kasbni tanlashda yordam oladilar. Masalan, texnologiya fanida o'quvchilar dasturlash, elektronika yoki mexanika kabi sohalarga qiziqishni rivojlantiradilar.

II. O'quvchilarni kasbga yo'naltirishda raqamli texnologiyalarni qo'llash metodikasi.

Onlayn testlar va anketalar yordamida kasbga yo'naltirish. O'quvchilarning qiziqishlari va qobiliyatlarini aniqlashda raqamli testlar va onlayn anketalar yordamida kasbga yo'naltirish metodikasini qo'llash mumkin. Masalan, "Qaysi texnologik sohada ishlashni xohlaysiz?" yoki "Sizning ijodiy qobiliyatingiz qanday?" kabi testlar orqali o'quvchilarning kasbiy yo'nalishlari aniqlanishi mumkin. Misol: O'quvchilarga "Dizayn qilishda sizning qobiliyatingiz qanday?" kabi testlar taklif qilinadi. Test natijalariga ko'ra, o'quvchilarni dizaynerlik, robototexnika yoki boshqa kasblarga yo'naltirish mumkin.

Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar. Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar orqali o'quvchilar turli kasblarni amaliy o'rganishlari mumkin. Masalan, 3D modellarni yaratish, robototexnikani dasturlash yoki elektronika bo'yicha mashqlar bajarish orqali o'quvchilar o'zlari uchun qiziqarli kasb tanlashda yordam oladilar. Misol: O'quvchilar "Tinkercad" dasturidan foydalanib 3D modellar yaratishadi yoki "VEX Robotics" orqali robotlarni dasturlashadi. Bunday mashqlar o'quvchilarga muhandislik, dizayn va robototexnika kabi kasblarga qiziqishni rivojlantiradi.

Onlayn kurslar va vebinarlar. Onlayn kurslar va vebinarlar o'quvchilarga kasblar haqidagi bilimlarni kengaytirishga yordam beradi. Texnologiya

fanida o'quvchilarni onlayn kurslar orqali robototexnika, dasturlash, sanoat dizayni kabi sohalarda ta'lim olishga jalb qilish mumkin. Bu kurslar o'quvchilarga kasb tanlashda yaxshi asos bo'ladi. Misol: O'quvchilar "Scratch" dasturlash tilini o'rganish uchun onlayn kursga yozilishadi. Bunday kurslar dasturchilik kasbga qiziqishni oshiradi va o'quvchilarga dasturlashni o'rganish imkonini yaratadi.

Sun'iy intellekt yordamida kasbga yo'naltirish. Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarning qobiliyatlari va qiziqishlarini tahlil qilish orqali kasb tavsiyalari berilishi mumkin. Sun'iy intellekt tizimlari o'quvchilarning test natijalari va mashqlarini tahlil qilib, ularga mos keladigan kasblarni tavsiya qiladi. Bu metodikani qo'llash o'quvchilarni kasb tanlashda individual yondashuvni ta'minlaydi. Misol: O'quvchilarni tahlil qilib, AI tizimi ularga "dasturchilik", "robototexnika", "sanoat dizayni" kabi kasblarni tavsiya qiladi. Bu tavsiyalar o'quvchilarga kasb tanlashda yordam beradi.

Gamifikatsiya yordamida kasbga yo'naltirish. Gamifikatsiya metodikasi o'quvchilarni kasbga yo'naltirishda samarali vosita hisoblanadi. O'quvchilar turli masalalarni yechishda va kasblar haqidagi bilimlarni tekshirishda ballar va sovrinlar to'plash orqali motivatsiya oladilar. Bu usul ularni kasb tanlashga qiziqtiradi. Misol: O'quvchilar "Kasbga yo'naltirish o'yini"da ishtirok etadilar, bu o'yinda ular turli kasblar haqidagi bilimlarni to'plashadi va testlarni muvaffaqiyatli yakunlashadi. Har bir vazifa bajarilgach, ularga ballar va sovrinlar beriladi.

III. Kasbga yo'naltirish metodikasining samaradorligini oshirish

O'qituvchilarni raqamli texnologiyalarni o'rgatish. Texnologiya fanining o'qituvchilariga raqamli vositalardan qanday foydalanish kerakligini o'rgatish zarur. O'qituvchilar texnologiya fanidan foydalanib o'quvchilarni kasbga yo'naltirishda samarali yondashuvni amalga oshirishlari uchun kerakli malakaga ega bo'lishlari lozim.

Texnologiyalarni integratsiya qilish. Texnologiya fanini kasbga yo'naltirish jarayoniga to'liq integratsiya qilish zarur. O'qituvchilar raqamli vositalarni sinfda kasbga yo'naltirish uchun faol va samarali foydalanishlari kerak. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarga o'z kasblarini tanlashda aniq yordam beradi.

Xulosa

O'quvchilarni kasbga yo'naltirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish, ayniqsa texnologiya fani misolida, ularning kelajakdagi kasbini tanlashda samarali yordam beradi. Onlayn testlar, virtual laboratoriyalar, sun'iy intellekt, gamifikatsiya va boshqa raqamli vositalar o'quvchilarni kasbga yo'naltirish jarayonini yanada samarali va interaktiv qilishga imkon

yaratadi. Bularning barchasi o'quvchilarga o'zlarining qobiliyatlari va qiziqishlariga mos keladigan kasblarni tanlashda yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Ko'ysinov O.A, Kunnazarov I.S, SaparniyazovaZ.M, Kunnazarov O.I, Saparniyazova R.M Role of digital technologies in education // Journal of Positive School Psychology 2022, Vol. 6, No. 7, 1953-1958 (скопys)
2. Saparniyazova R.M Main issues of professional direction of school students // Science and innovation International scientific journal volume 2 issue 4 april 2023 uif-2022:8.2|issn:2181-3337|scientists.uz
3. Saparniyazova R.M O'spirinlarni kasb-hunarga yo'naltirishning psixologik va pedagogik xususiyatlari // Муғаллим ҳәм ўзликсиз билимлендирий. – Nukus, 2023. - №1. – B. 43-47.
4. Saparniyazova R.M Umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarini kasb-hunarga yo'naltirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish nazariyasi // Ta'lim, fan va innovatsiya. Toshkent, 2024. - №3. - B. 216-218.
5. Saparniyazova R.M THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN PROFESSIONAL DEVELOPMENT AND PROFESSIONAL CHOICE IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL CHOICE // Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities Volume 36, November 2024 ISSN (E): 2720-4030
6. Saparniyazova R.M Kasb tanlashga yo'llash jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish metodikasini takomillashtirish // Pedagogik mahorat. - Buxoro, 2024. - №11 - B. 272-275.

**DIDAKTIK O'YINLARNING BOLALARDA IJTIMOIIY
KO'NIKMALAR VA MAS'ULIYAT HISSINI
RIVOJLANTIRISHDAGI O'RNI**

**Ilmiy rahbar: Muhammadiyeva Manzura Maratovna, QarshDU
Maktabgacha ta'lim kafedrasi dotsenti, p.f.f.d.**

**Talaba: Eshqurbonova Zulfizar Ilhomjon qizi, QarshiDU
Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi**

Annotatsiya: Ushbu maqola didaktik o'yinlarning bolalar psixologiyasi va pedagogik jarayonlaridagi ahamiyatini tahlil qiladi, xususan, ularning bolalarda ijtimoiy ko'nikmalar va mas'uliyat hissini rivojlantirishdagi rolini o'rganadi. Maqolada didaktik o'yinlar orqali bolalarga ijtimoiy munosabatlar, guruhda ishlash, boshqa odamlar bilan hamkorlik qilish va o'z xatti-harakatlariga javobgarlikni his qilish kabi muhim ko'nikmalarni qanday shakllantirish mumkinligi ko'rsatiladi. O'yinlar orqali bolalar

mas'uliyatni o'z zimmasiga olish, qarorlar qabul qilish, va guruh vazifalarini bajarish kabi mas'uliyatli xatti-harakatlarni o'rganadilar. Didaktik o'yinlar, shuningdek, bolalar uchun xatoliklar va muvaffaqiyatlar orqali o'rganish imkonini yaratadi, bu esa ularning shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Maqola, o'yinlarning pedagogik amaliyotdagi samaradorligini o'rganish bilan birga, bolalarda ijtimoiy ko'nikmalar va mas'uliyat hissini rivojlantirish uchun o'qituvchilar va tarbiyachilarga metodik ko'rsatmalarni ham taklif etadi.

Kalit so'zlar: mas'uliyat, shaxs, o'yin, ko'nikma, rivojlanish.

Аннотация: В статье анализируется значение дидактических игр в детской психологии и педагогическом процессе, в частности, исследуется их роль в развитии социальных навыков и чувства ответственности у детей. В статье показано, как дидактические игры могут помочь детям развить такие важные навыки, как социальные отношения, работа в команде, сотрудничество с другими людьми и чувство ответственности за свои действия. Играя, дети учатся ответственному поведению, например, брать на себя ответственность, принимать решения и выполнять групповые задания. Дидактические игры также предоставляют детям возможность учиться на ошибках и успехах, что оказывает положительное влияние на их личностное развитие. В статье, наряду с изучением эффективности игр в педагогической практике, предлагаются методические рекомендации учителям и воспитателям по развитию социальных навыков и чувства ответственности у детей.

Ключевые слова: ответственность, личность, игра, навыки, развитие.

Abstract: This article analyzes the importance of didactic games in child psychology and pedagogical processes, in particular, it studies their role in the development of social skills and a sense of responsibility in children. The article shows how didactic games can help children develop important skills such as social relationships, teamwork, cooperation with other people, and a sense of responsibility for their actions. Through games, children learn responsible behaviors such as taking responsibility, making decisions, and completing group tasks. Didactic games also provide children with the opportunity to learn through mistakes and successes, which has a positive effect on their personal development. The article, along with studying the effectiveness of games in pedagogical practice, also offers methodological guidelines for teachers and educators to develop social skills and a sense of

responsibility in children.

Key words: responsibility, personality, play, skills, development.

Shaxs tarbiyasi murakkab va davomli jarayon. Bu jarayonda bolaning shaxsga xos sifatleri shakllanib, rivojlana boradi. Ana shu sifatlar orasida mas'uliyat xissi alohida e'tirof etiladigan shaxs hislati hisoblanadi. Mas'uliyat xissini tarkib toptirish avvalo oilada qolaversa ta'limning barcha bug'inida amalga oshirib borilishi lozim. Ayniqsa bolaning kichik yoshidan boshlab tarbiyalash maktabgacha ta'lim muassasalari zimmasidadir. Maktabgacha ta'lim muassasasida maqsadga erishish uchun mashg'ulotni to'g'ri va muvaffaqiyatli o'tish uslubini to'g'ri tanlash, har bir mashg'ulotni ko'rgazmali va texnika vositalari bilan o'tkazish, bolani amaliy hayotga tayyorlab borish o'z samarasini beradi. Donolar aytganidek: "Dangasa bola yo'q, motiv o'yg'otmaydigan maqsadlar bor". Shunday ekan maqsad sari harakat qilish lozim. Bolada mas'uliyat hissini shakllantirish ko'proq o'yin faoliyati orqali amalga oshirish maqsadga muvofiq. Avezovning tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, o'yin ko'p vazifali bo'lib:

- "bolalarda ohang tuyg'usini tarbiyalash asosida estetik zavqni oshiradi;
- yoddan aytish yoki yodlashga mo'ljallanganligi bilan xotirasini mustahkamlaydi;
- og'zaki ijroetilishi tufayli bolalar nutqini rivojlantiradi;
- har so'zga amal va itoat qilishga majburiyat sezdirish tufayli so'zning ijtimoiy qudratini, demakki, so'z va ish birligini, ichki intizom tuyg'usini his qilish, shu asosda majburiyat va burch tuyg'usini - mas'uliyatni tarbiyalashni ta'minlaydi" [1;13].

O'yin faoliyati mas'uliyatli bo'lib, bunda bolalar quyidagi talablarni bajarishi zarur:

- bolalar jamoasini uyushtira oladigan darajadagi tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lishi;
- o'yinda tanti va adolatli bo'lishi;
- har bir shartni mas'uliyat bilan bajarishi

Ma'lumki, o'yinlar faqat didaktik vosita bo'lmay, bola hayotining asosiy shaklidir. O'yin orqali bola faoliyati mukammallashadi, ularni jismonan rivojlanishi bilan birga axloqiy sifatleri ham barqarorlashib boradi.

Atoqli pedagog K.D. Ushinskiy o'yinlarni bolalar o'zlashtirishi va bilimlarga aylantirishi mumkin bo'lgan juda jiddiy mashg'ulotlar deb hisoblagan: "Bolalar uchun o'yin - bu haqiqat va u bolalarni o'rab turgan olamga nisbatan qiziqarliroq. Qiziqarliligi shundaki, bola uni tushunadi,

chunki bir qismini uning o'zi yaratadi...Haqiqiy hayotda bola hech qanday mustaqillikka ega bo'lmagan mavjudot bo'lsa, o'yin jarayonida u yetuk inson va o'z kuchini mustaqil ravishda sinab ko'ra oladi"[2;13].

O'yin jarayonida har bir bolaga hos bo'lgan shaxs sifatlari namoyon bo'lib, hayotiy vaziyatlarga tayyorlana boradi. Chunki, bu jarayonda bolalar o'yinning shartlarini mas'uliyat bilan bajarishga, mulohaza yurtish va tasavvur qilish qobiliyatlarini ishga solishga o'rganib, ruhiy kechinmalari, faolligi, o'zaro muomalaga kirishish kabi hususiyatlarini yuzaga chiqara boshlaydi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarda mas'uliyat xissini shakllanishida o'yin texnologiyalaridan foydalanish uchun quyidagilarni inobatga olish zarur:

- tanlab olingan o'yinlarning mantiqan o'zaro bog'liqligi hamda ketma-ketligi;
- soddadan murakkabga qarab intilish;
- turli xillilikka e'tibor berish;
- guruh yoki kichik guruhlar uchun mashg'ulotlarni tashkil qilish.
- o'yinning vaqt chegaralarini aniqlab olish (qaysi vaqtda bolalar bilan shug'ullanmasiz va qancha vaqt davomida).

Shuningdek mazkur vaziyatda muayyan tamoyillarga amal qilish mabsoadga muofiq:

1. Tarbiyalanuvchilarning o'yin jarayoniga mas'uliyat bilan ishtirok etishini ta'minlash.
2. Tarbiyachilar o'rtasida bir-biriga o'zaro hurmat.
3. Refleksiya.

Mazkur talab va tamoyillarga amal qilish orqali ularda ijtimoiy foydali, ya'ni yuksak insoniy xislatlarni tarbiyalash mumkin. Agarda biz bolalarning o'yin faoliyatlarini tashqaridan kuzatsak, o'yin jarayonida ularning barcha shaxsiy xislatlari (kimning nimaga ko'proq qiziqishi, qaysi bolaning mas'uliyat bilan yondoshuvi, qobiliyati, irodasi, temperamenti) yaqqol namoyon bo'lishini ko'ramiz. Shuning uchun bolalarning o'yin faoliyatlari, ularning individual ravishda o'rganish va korreksiyalash uchun juda qulay vositadir.

Boladagi mas'uliyat xissini tarbiyalashda bir qator o'yinlardan foydalanish imkoniyati mavjud. Jumladan, "Qo'g'irchoqlarimiz uchun uy" didaktik o'yinini keltirib o'tamiz.

"Qo'g'irchoqlarimiz uchun uy"

O‘yinning maqsadi: bolani yaqin tevarak-atrof to‘g‘risidagi tushunchalarini va uni idrok qilishlarini kengaytirish, jarayonga mas’uliyat bilan yondoshish ko‘nikmasini tarkib toptirish.

Predmetlarning nomlarini aniqlashtirish: mebellar, idish-tovoqlar, o‘yinchoqlar (koptok, qo‘g‘irchoq, mashina, ayiq, piramida; likopcha, kosa, piyola, qoshiq; o‘yinchoqlar, idish-tovoqlar uchun shkaf, stol-stullar).

Ushbu predmetlarning xususiyatlarini va ularning nima uchun ishlatilishini bilishlarini aniqlash (shishadan, sinuvchan, yog‘ochdan). Tushuncha-tasavurlarini shakllantirish: („o‘yinchoqlar", „idishlar", „mebellar").

Didaktik materiallar. qo‘g‘irchoq xonasining maketi (uch qavat buklanadigan to‘siq). O‘yinchoq mebel va idishlar, mayda o‘yinchoqlar: koptok, qo‘g‘irchoq, ayiq, mashina, piramidalar.

Ish usullari: guruh xonasini bolalar bilan ko‘rib chiqish — mebel va idish-tovoqlar, o‘yinchoqlar, ularning nomlari va xususiyatlari, nima uchun ishlatilishi bilan tanishish: bu predmetlarni ishlatilishiga qarab bir-biri bilan taqqoslashtirish, bolalarni umumlashtiruvchi so‘zlar ma’nosini tushuntirish: o‘yinchoqlar, idishlar, mebellar.

Tarbiyachining tushuntirishlari: o‘yinchoqlar — biz ular bilan o‘ynaymiz, idishlar ularda ovqat yeyiladi; shkaflar — o‘yinchoqlar va idish-tovoqlar saqlanadi.

O‘yin usullari: tarbiyachi bolalar bilan birgalikda qo‘g‘irchoq uchun xona jihozlaydi. O‘yinchoqlarni tabiiy narsalar bilan solishtirish, taqqoslash (qo‘g‘irchoqning xonasidagi mebel, idish-- tovoqlar, o‘yinchoqlar)ni farqlash (katta, kichkina).

Bolalarga beriladigan savollar: „Bu nima? U qanday? U qanaqa? U bilan nima qilish mumkin? Undan qanday foydalaniladi?", „Sindirib quysak nima bo‘ladi”, „qanday foydalanish kerak?”, „ko‘rsatib bering?”

Ko‘rsatmalar: „Marhamat, takrorla", „Hammamiz yana birgalikda aytamiz", „Shoshilma, yana bir marta sekin takrorla(bolalar qo‘g‘irchoqqa uy qura boshlaydilar,) hamma bolalar ko‘rsin" (uy qurish jarayonida ishtirok etmayotgan bolani o‘yinga jalb etish, unga muayyan vazifani bajartirish, masalan derazani qurish va b..)

Tarbiyachining namunaviy nutqi: narsalarning nomini, xususiyatini, belgisini, u bilan bo‘ladigan harakatlarni shoshilmasdan, aniq, dona-dona qilib bajarish; bolalarga beriladigan savollarning, qilinadigan murojaatlarning aniqligi.

Bolalarni ragʻbatlantirish: Toʻgʻri aytding, yasha!, Masʻuliyatlisan, juda aniq bajarding, Olima hozir harakat qiladi, u buning uddasidan chiqadi kabi.

Xulosa oʻrnida aytish mumkinki, oʻyin – bu tarbiyaviy vositardan biri boʻlib, undan koʻzlangan maqsadni amalga oshirish uchun keng va samarali foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avezov S. Sanama janri tabiati va badiiyati. Monografiya. T.: OʻzR.FA. Fan, 2008.102b.

2. Muhammadiyeva M.M. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarida faoliyatlar integratsiyasi jarayonida mas'uliyatlilikni shakllantirish metodikasi. P.f.f.d. ... diss. –Qarshi, 2021. – 131 bet.

3. Матюхина М.В. Мотивация учения младших школьников / М.В. Матюхина. – М.: Педагогика, 1984. – 144 с

XOTIN-QIZLARNI JISMONIY TARBIYA VA SPORT MUSOBAQALARIGA JALB ETISH MASALALARI

Azimov Sherzod Baxtiyorovich

TATU Samarqand filial oʻqituvchisi

Annotatsiya. Maqolada xotin-qizlarni jismoniy tarbiya va sportga kengroq jalb qilish, kelajak avlodni har tomonlama sogʻlom boʻlib ulgʻayishida joylarda tashkil etilayotgan turli sport musobaqalari muhim ahamiyati, sportga qiziqish sogʻlom boʻlishga intilish kuchaytirish masalalari tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: oʻquvchi-yoshlar, jismoniy tarbiya, sport, sogʻlom avlod, xotin-qizlar, sport musobaqalari.

Vatanimiz mustaqillik boʻlganidan keyin mamlakatimizda sogʻlom turmush tarzini shakllantirish, xususan, yosh xotin-qizlarni ish bilan taʼminlash maqsadida hunarmandchilik, kasanachilik, toʻqimachilik, tikuvchilik sohalarida ish oʻrinlari yaratish va ish bilan koʻplab yoshlar va ayollar taʼminlashga katta eʼtibor qaratilib, ularni sogʻlom oʻsishlari uchun imkoniyatlar yaratilmoqda.

Bu imkoniyatlar “2022 — 2026 yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da quyidagicha belgilab berilganini koʻrishimiz mumkin; “..... Xotin-qizlarning taʼlim va kasbiy koʻnikmalar olishlari, munosib ish topishlariga har tomonlama koʻmaklashish, tadbirkorligini qoʻllab-quvvatlash, iqtidorli yosh xotin-qizlarni aniqlash va

ularning qobiliyatlarini to'g'ri yo'naltirish; Hududlarda, ayniqsa, qishloqlarda xotin-qizlarga ko'rsatiladigan tibbiy-ijtimoiy xizmatlar sifatini, ular o'rtasida sog'lom turmush tarzini ta'minlash borasidagi ishlar samaradorligini oshirish" kabi maqsadlar va vazifalar belgilab berilgan [1]. Yangi O'zbekistonda barcha soxalarda amalga oshirilayotgan ishlar ham halqimiz manfa'atlariga xizmat qiladi, mamlakatimizni ilg'or davlatlar qatoriga olib chiqishda muhim rol o'ynaydi.

Keyingi yillarda mamlakatimizda olib borilayotgan islohatlar, iqtisodiy, ham madaniy-ma'rifiy jihatdan birdek qudratli davlatlarga aylantirish yo'lida ulkan sa'y-harakatlar amalga oshirilmoqda, iqtisodiy imkoniyatlarimizning ortishi xalqimizning, avvalo oilalarimizni to'q va faravon hayot kechirishi, maishiy va madaniy turmush darajasi yuksalishi davom etmoqda. Nafaqat shaharlarimiz balki qishloqlarimiz, bir biridan muhtasham maktablarimiz, liseylar, madaniyat dargohlari, shifoxonalar, tekis va ravon yo'llar, shinam uy joylar, bog' va xiyobonlarbunyod etilgani mana shu yuksalishimizning amaldagi ko'rinishi bo'lib hisoblanadi.

Albatta shuni ta'kidlash kerakki, insonning shakllanishi, hayotda o'z o'rnini topishi, el-yurt hurmatiga sazovor bo'lishida avvalo, oila muhiti katta rol o'ynaydi. Chunki, oila shunday makonki, unda hayotning davomiyligini ta'minlovchi shaxs shakllanadi, milliy madaniyat, urf odatlar, axloqiy qadriyatlar saqlanadi va rivojlanadi.

Bugungi kunda xotin-qizlarni jismoniy tarbiya va sportga kengroq jalb qilinishi mahallalar va xotin-qizlar qo'mitalarning hamda qolaversa jamoat tashkilotlari tomonidan ham ko'plab ishlar amalga oshirilib kelmoqda. Farzandlarimiz har tamonlama sog'lom bo'lib ulg'ayishida joylarda tashkil etilayotgan turli sport musobaqalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yoshlar o'rtasida sportga qiziqish sog'lom bo'lishga intilish kuchayib bormoqda.

Mamlakatimizda "2023 yil – Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili" deb e'lon qilinga joriy yilda bu boradagi ishlar ko'lami yanada kengaydi. Jamiyatimizda sog'lom turmush tarzini va aholini tibbiy madaniyatini yuksaltirish, ommaviy sportni, ayniqsa, xotin-qizlar sportini rivojlantirish borasidagi ishlar izchil davom ettirilmoqda. Sog'lom bola –avvalo sog'lom va ahil oilaning aziz mevasidir.

Joriy yilda sport majmualaridan foydalanish samaradorligini oshirish, malakali murabbiylar, ayniqsa ayol sport ustalari tayyorlash bo'yicha amalga oshirilgan ishlarga e'tibor qaratilmoqda. Donishmandlar bolani yosh niholga ota-onani va murabbiylarni bog'bonga qiyos etishadi. Bu hikmat

behudaga aytilmagan. Darhaqiqat, o'z farzandlarining baxtu-kamolini ko'rishni istagan ota-ona xuddi bog'bon o'zi o'tqazgan yosh niholni qanchalik asrab-avaylab parvarishlasa, xuddi ana shunday parvarishlashi, turli bo'ronlardan daydi shamollardan ya'ni unga ta'sir etuvchi salbiy xislatlar, holatlaridan asrashi lozim. Bu o'rinda bola ta'lim oladigan ta'lim muassasasi jamoasi, ya'ni o'qituvchilar bilan ota-onalar hamkorligining ahamiyati juda kattadir.

Hozirda mamlakatimizda o'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirish ya'ni o'rta ta'lim bosqichini tugatgach o'smirlarni albatta akademik lisey yoki kasb-hunar ta'lim maskanlarida o'qib biror bir kasb egasi bo'lishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Har qanday ta'lim maskanida ota-onalar bilan hamkorlik o'rnatish ular bilan o'z vaqtida yig'ilishlar suhbatlar o'zaro hamkorlik aloqalari o'rnatishning ilmiy asoslangan rejalari ishlab chiqilgan va unga amal qilgan holda ish olib boriladi. Ammo ko'pgina ota-onalar turmush tashvishlari va boshqa muammolari bilan bo'lib mana shu masalaga e'tiborsiz qaraydilar. Chunki, bola tarbiyasidagi ozgina e'tiborsizlik va loqaydlik albatta o'z ta'sirini ko'rsatadi. Albatta, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek; "Albatta, erishayotgan barcha yutuqlarimiz, inson qadri ulug' bo'lgan diyor – Yangi O'zbekistonni barpo etish yo'lidagi dastlabki natijalardir. Biz bunyodkor xalqimiz bilan birga bunday ezgu ishlarni davom ettiramiz va oldimizga qo'ygan katta-katta marralarga albatta erishamiz"[2].

Talaba-qizlar orasida tizimli tarzda "Orastalik shiorimiz", "Sarishtali qiz – farishtali qiz", "Balli qizlar" "Erta turmushga chiqishning zararli oqibatlar" kabi mavzularda davra-suhbatlari, uchrashuvlar o'tkazilib kelinmoqda. Institut va talabalar turar joylarida ozodalikni saqlash, tibbiy madaniyatni kundalik hayot tarziga aylantirish, talaba-qizlarning kiyinish madaniyati o'quv dargohlari qoidalariga rioya qilgan holda kiyinish va so'zlashish odobiga bo'lgan munosobatni ochib berish kabi masalalar borasida ma'navif-ma'rifiy tadbirlar olib borilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda yurtimizdagi islohatlardan faxrlanish xislarini kuchaytirish kabi yo'nalishlar bo'yicha talaba-qizlarda mustaqillik fikrini, erkin dunyoqarashini shakllantirish, jamoatchilik nazoratini kuchaytirishda faol talaba-qizlarning kuchidan foydalanish, talaba-qizlarning qobiliyatlarini to'liq namoyon etishlari uchun yetarli sharoitlar yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Qaysiki, yoshlar esa doimo izlanishda bo'lib, hayotdan ilgarilab ketish kabi hatti-harakatlari bilan katta yoshlilardan farq qiladi va ular o'rtasida

doimo nomutanosiblik sodir bo'ladi. Ota-onalar ana shu nomutanosiblikning oldini olish uchun farzandlarda, ayniqsa o'zidan uzoqda yashayotgan o'g'il-qizlariga ularning mustaqil hayot boshlashidan oldinroq sog'lom hayot tarzini rejalashtirishga yordam berish zarur.

Taniqli pedagog-olim, professor Muyassar Maxmudova bunday jarayon jarayon borasida yoshlar quyidagilarga e'tibor berishlari muhimligi uqtiradi:

- Hayot tarzida ota-onasi oilasining qaysi an'analarini davom ettirishi mumkinligi, turar joy va iqtisodiy-maishiy imkoniyatlari;

- kiritim-chiqimni to'g'ri yuritish olish va oila daromadi manbalari, uni to'g'ri tashkil etish malaka va ko'nikmalarini hosil qilishi;

- Oila ma'naviy-psixologik muhitini yaratish asoslarini bilishi;

- Oila ma'suliyati va vazifalarini jamiyat talablari bilan uyg'unlashtirib olib borishni anglab olishi va boshqalarni bilib olish va unga rioya qilishda yoshlar nimalarga e'tibor berishlarini zarurdir [3:70].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси // <https://lex.uz/uz/docs/5841063#5843873>
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2022 йил 20 декабрдаги Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси // <https://president.uz/uz/lists/view/5774>
3. Quvondiqovich A. R. et al. SOG 'LOM AVLOD KELAJAK POYDEVORI //Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences. – 2024. – T. 3. – №. 6. – С. 77-80.
4. Sayfiddinova G., Karimova S. BARKAMOL AVLOD TARBIYASIDA MILLIY MEROSIMIZDAN FOYDALANISH MASALALARI //Uzbek Scholar Journal. – 2022. – T. 5. – С. 330-332.
5. Zafar o'g'li, Ziyadullavey Jasurbek, Ibragimov Muhammadnozim Bahodir o'g'li, and Musurmonov Davronbek Turg'un o'g. "BARKAMOL AVLODNI TARBIYALASHDA JISMONIY TARBIYA VA SPORT MASHG'ULOTLARINING AHAMIYATI." *PEDAGOGS* 57.2 (2024): 200-204.

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА ТАЪЛИМ МУАММОЛАРИ

Бозоров Мустафо Джабборович

Фалсафа фанлари номзоди, профессор

Самарқанд давлат чет тиллар институти “Гуманитар фанлар ва ахборот технологиялари” кафедраси

"Глобаллашув" тушунчаси дунё, мамлакатлар ва халқларнинг бир-бири билан ҳақиқий ўзаро боғлиқлигини акс эттиради. Глобаллашув - бу инсониятни бир бутунга бирлаштириш жараёни, инсоният тараққиётининг янги даври - глобал дунё даврини тавсифлайди. Глобаллашув, деганда умуминсоний, глобал жараёнларнинг алоҳида мамлакатлар ва халқлар, шунингдек, бутун инсоният тақдирига тобора ортиб бораётган таъсири тушунилади. Йигирманчи асрнинг охирида глобаллашув жаҳон ҳамжамияти ривожланишининг энг муҳим шакли ва шу билан бирга янги босқичига айланмоқда. Глобал муаммолар табиатан бутун инсоният тақдирига таъсир қилди. Глобаллашув глобал ривожланишнинг объектив омилидир.

Глобаллашувнинг асосий самараларидан бири юқори сифатли таълим ва илмий ривожланишга бўлган эҳтиёжнинг ошишидир. Глобал иқтисодий ўзгаришлар таълим ва илмий-тадқиқот муассасаларини мослашувчан бўлишини талаб қилади, фақат шундагина улар бундай ўзгаришларга оқилона ёндашиб юқори сифатли таълим ва тадқиқотларни таъминлашлари мумкин. Шунингдек, глобаллашув, таълим ва фан учун янги имкониятларни яратади. Масалан, технология ва коммуникацияларнинг ривожланиши масофавий ўқитишга имкон беради, бу эса кўпроқ одамлар учун таълим ва илм-фан имкониятларини оширади.

Глобал алоқа ва ҳамкорлик орқали илмий тадқиқотлар кўпроқ фанлараро характер касб этиб, дунёнинг турли мамлакатларида мавжуд бўлган тажриба ва билимлар билан бойитилиши мумкин. Умуман олганда, глобаллашув таълим ва фан учун янги имкониятлар ва муаммоларни келтириб чиқармоқда. Шунинг учун, глобаллашув муаммоларини самарали ҳал қилиш учун ўзгаришларга тез мослаша оладиган таълим ва фан тизимларини яратиш мақсадга мувофиқдир.

Глобаллашув шароитида таълим ва фан жамият тараққиётида муҳим роль ўйнайди. Глобаллашув турли маданиятлар ва

иқтисодиётларни бирлаштириш жараёни сифатида таълим ва фан учун янги муаммоларни вужудга келтиради ва имкониятларни яратади.

Глобаллашувнинг асосий хусусиятларидан бири бу мамлакатлар ўртасида одамлар, товарлар, хизматлар ва маълумотларнинг эркин ҳаракатланишидир. Бу таълим ва илм-фан учун кўпроқ имкониятлар яратади, чунки улар дунёнинг исталган нуқтасига кириши мумкин. Глобаллашувнинг таълим ва фан учун асосий афзалликларидан бири бу дунё билимлари ва тажрибаларидан фойдаланишдир. Олимлар ва талабалар интернет, конференциялар, семинарлар ва бошқа тадбирлар орқали билим ва тажриба алмашишлари мумкин. Бу илмий тадқиқотларнинг ривожланишига ҳисса қўшади ва янги кашфиётларга олиб келади.

Таълимнинг глобаллашуви - бу таълим тизимининг жаҳон бозори иқтисодиёти талабларига тобора кўпроқ мослашиш жараёнидир. Жаҳон бозори иқтисодиётининг билимга боғлиқлиги ("билимлар иқтисодиёти") умумий таълим стандартлари асосида ягона таълим тизимини яратиш ғоясини келтириб чиқаради А.В. Аракелов ва М.Ф.Алиеваларнинг хулосаларига кўра, сўнгги ўттиз-қирқ йиллар ичида таълим глобаллашувининг жамиятни ахборотлаштириш, мажбурий бўлмаган билим сифатини назорат қилиш тизимини ташкил этиш, хусусан, ягона давлат имтиҳонини жорий каби асосий унсурлари шаклланди ва такомиллашди.¹

М.Д.Щелкунов тўғри таъкидлаганидек, таълимни модернизация қилиш замон талаби, замонавий ҳаётнинг шартидир. Бундан келиб чиқмайдиган ҳар қандай миллий таълим тизими фойдасиздир. Шунинг учун давлатларнинг аксарияти ўзларининг таълим тизимларининг сифати миллий фаровонликка ҳал қилувчи таъсир кўрсатишини таъкидлашлари бежиз эмас.²¹ Таълим тизимидаги глобаллашувнинг асосий унсури ҳисоблаш технологиясининг ривожланиши бўлди. Бу илмий-техник тараққиётнинг кескин ва тезкор босқичи билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, жамиятни ахборотлаштиришда муҳим роль ўйнади.

Глобаллашув муаммоларини муваффақиятли ҳал этишга ёрдам берадиган энг муҳим омиллардан бири, бу таълим бўлиб, унинг мақсади инсонни янги шароитларда ишлашга тайёрлашдир. Ҳозирги

¹Аракелов А.В., Алиева М.Ф. Система образования в условиях глобализации.// Вестник Адыгейского государственного университета. Серия. Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. 2014. №4.(148) . С. 95.

¹Щелкунов М.Д.Образование в эпоху глобализации.//Вестник экономики, права и социологии. 2008. № 2.с. 97.

даврда инсоният тобора кўпроқ таълим муаммолари, унинг ривожланиши ва такомиллашишига эътибор қаратмоқда. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига аста-секин кириб борадиган глобаллашув таълим соҳасини четга суриб қўймайди. Чунки инсоният маърифатли ва инсонпарвар жамият бўлишини хоҳлайди ва бунга ҳаракат қилади.

XXI-асрнинг бошларига келиб, жаҳон ҳамжамияти "глобаллашув", "глобал иқтисодиёт", "глобал экология" ва бошқа тушунчалар билан бир қаторда "глобал таълим" тушунчасидан фойдалана бошлади.¹² Сўнгги йиллардаги воқеалар бизни замонавий жамиятда таълимнинг ўрни ҳақидаги фикрларимизни қайта кўриб чиқишга мажбур қилмоқда.

Шундай қилиб, XXI асрда таълим дунёдаги устувор йўналишлардан бирига айланмоқда, чунки у асосан ҳар бир давлат ва умуман сайёрамизнинг келажагини белгилайди ва глобаллашув жараёнларида фаол иштирок этади.

"Глобал таълим" таълим глобаллашувининг намоён бўлиши бўлиб, глобаллашув жараёнларини ижобий ривожлантиришнинг энг самарали воситасидир, чунки фақат билимли жамият ва билимли инсоният ижобий ривожланиш жараёнларини салбий жараёнлар билан танқидий ва оқилона таққослаши, бошбалдоқлик ва зўравонликдан қочиши мумкин.

Глобал таълимнинг ролини кенг маънода ва таълим фаолияти субъектининг фуқаролик позициялари нуктаи назаридан кўриб чиқиш мумкин. Кенг маънода глобал таълим - бу бирдамлик, тенглик ва ҳамкорликка асосланган фаол ўқув жараёни бўлиб, бу таълим соҳаси субъектларига глобал барқарор ривожланиш масалаларига онгли равишда ёндашишга имкон беради. Глобал таълим, минтақавий чегаралардан қатъий назар, глобал ташаббусларда фаолроқ иштирок этишга ва жамиятнинг барқарор ривожланиши мафкурасига асосланган янада оқилона қарорлар қабул қилишга ёрдам беради.

Глобал таълим жамиятнинг барқарор ривожланишига ҳисса қўшади. Бу жараён глобал таълим, инсон ҳуқуқлари, ижтимоий масъулият мафкураси ва гендер тенглигига асосланади. Глобал

¹²Камашев С.В. , Косенко Т.С.Глобализация образования и «глобальное образование» в современном мире.//Философия образования. № 6(45), 2012. С.126 - 129.

таълим субъектга сайёрадаги одамларнинг ҳаёти даражалари ва сифатидаги фарқларни тушунишни осонлаштиради.¹¹

Таълимнинг глобаллашуви дунёнинг исталган мамлакатида таълим олиш имкониятини беради ва ўқитиш натижасида олинган ҳужжат бутун таълим майдонида амал қилади. Таълимнинг глобаллашуви фанларни рақобат асосида, таълим муассасаларини узоқ муддатга танлашга ёрдам беради. Демак, ҳар бир таълим муассасаси таълим хизматлари кўрсатиш бўйича рақобатбардош бўлишга интилади, услубий, техник, моддий-ўқув базасини шакллантиради ва такомиллаштиришга ҳаракат қилади. А.А. Мейдуснинг фикрига кўра, бугунги кунда таълимнинг глобаллашувига турли мамлакатлар ўртасида ижтимоий-ишбилармонлик ва истеъмол маданиятининг яқинлашиши, чет тиллардан кенг фойдаланиш билан ажралиб турадиган жаҳон иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий-маданий интеграция жараёни сифатида қаралиши керак. Хусусан, чет тили, халқаро туризмнинг ўсиши, интернет, рақамли технологиялардан нафақат коммуникациянинг универсал воситаси, балки таълим ва илмий фаолият субъектларининг ўқув ва илмий фаолиятининг тан олинган воситаси сифатида оммавий фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.²²

Глобаллашув давридаги таълим жараёнида нафақат маълум билим ва кўникмаларга эга бўлиш, балки аста-секин жаҳон маданияти, глобал қадриятлар билан танишиш, дунёнинг турли мамлакатларидаги ўзига хос касбий маҳорат ва меҳнат шароитлари соҳасидаги билимларни кенгайтириш мумкин. Буларнинг барчаси талабалар ўртасида касбий ўзини ўзи англаш ва глобал маконда ижодий фаолиятни ривожлантириш учун зарур бўлган индивидуал қадриятлар йўналишини шакллантиришга ёрдам беради. А. С. Бегалинов, К. К. Бегалинованинг эътироф этишларича, замонавий таълим мутахассисларнинг касбий тайёргарлигига юқори талабларни қўяди. Мутахассиснинг касбий маҳоратининг намоён бўлиши шахснинг интеллектуал касбий маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш билан белгиланадиган эркин ижодий фаолият қобилятини ўз ичига олади. Ўз фаолиятини ҳам касбий мақсадга мувофиқлик, ҳам умуминсоний қадриятлар — ҳақиқат, эзгулик ва гўзаллик нуқтаи

¹¹Хайрутдинов Р.Р. Глобализация образования и мир глобального образования. // Глобальная экономика и образования. 2021; (2). С. 82-83.

²²Мейдус А.А. Образование в эпоху глобализации: диалектика перспектив и рисков // Современные проблемы науки и образования. 2015. С.27-37.

назаридан баҳолайдиган кенг фикрли одамгина ҳақиқий касб эгаси бўлиши мумкин.¹

Университетлар нафақат тор доирадаги мутахассисларни тайёрлаши, балки юксак маънавиятли, ахлоқий шахсни шакллантириши, янги шаклдаги мутахассисни тайёрлашга ҳисса қўшадиган фазилатларни ривожлантириши керак. Р.Мардонов “Олий таълим тизими нафақат иқтисодиёт учун малакали мутахассис тайёрлашдан иборат эмас. У технократик ўзгаришлар оламида фаолият кўрсата оладиган, ишлай оладиган, танлаш ва қарор қабул қилиш ҳолатларига дуч келганда ечим топа оладиган мутахассисларни тайёрлашни ҳам қамраб олади”, деган фикрни билдиради.²

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш зарурки, глобаллашув даврида таълимнинг назарий ва амалий аҳамияти тўғрисида илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Барча фанлар соҳасида олиб борилаётган илмий изланишларда таълимни инсонпарварлаштириш муаммоси долзарб бўлиб қолмоқда.

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINI KITOBGA QIZIQTIRISH: SAMARALI USULLAR VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Qurbonova Bonu – O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kitoblarga bo‘lgan qiziqishni rivojlantirish bo‘yicha zamonaviy usullar tahlil qilinadi. O‘qishga bo‘lgan muhabbatni shakllantirish nafaqat bolalarning bilim olishiga yordam beradi, balki ularning kognitiv, ijtimoiy va emotsional rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Qulay va jozibador o‘qish muhitini yaratish, o‘yin asosida o‘qitish, interaktiv raqamli vositalardan foydalanish, audiokitoblar, elektron kitoblar, o‘yinlashtirilgan ilovalar, shuningdek, AR texnologiyalari orqali kitoblarni jonlantirish usullari bolalarda o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqni oshirishi mumkin. Maqola zamonaviy texnologiyalar yordamida o‘qishni qiziqarli va boy tajribaga aylantirish imkoniyatlarini ko‘rsatadi va ota-onalar hamda o‘qituvchilar uchun amaliy tavsiyalar beradi.

¹А. С. Бегалинов, К. К. Бегалинова . Проблемы современного образования в контексте глобализационных процессов. Философия образования, № 4(61), 2015. С.70-71.

²Р.Мардонов Таълим фалсафаси ва инсон муаммоси: ижтимоий-фалсафий таҳлил. Монография. Самарқанд. СамДЧТИ нашриёти, 2024. 12 -бет.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, audiokitoblar, elektron kitoblar, raqamli texnologiyalar, interaktiv o'yinlar, virtual klublar.

Аннотация: В данной статье проанализированы современные методики развития интереса к книгам у школьников. Формирование любви к чтению не только помогает детям учиться, но и положительно влияет на их когнитивное, социальное и эмоциональное развитие. Создание комфортной и привлекательной среды для чтения, игровое обучение, использование интерактивных цифровых инструментов, аудиокниг, электронных книг, игровых приложений, а также методы анимации книг с помощью технологий дополненной реальности могут повысить энтузиазм детей к чтению. В статье показаны возможности превратить обучение с использованием современных технологий в увлекательный и насыщенный опыт, а также даны практические советы как родителям, так и учителям.

Ключевые слова: начальное образование, аудиокниги, электронные книги, цифровые технологии, интерактивные игры, виртуальные клубы.

Abstract: This article analyzes modern methods for developing interest in books in schoolchildren. Developing a love of reading not only helps children learn, but also has a positive effect on their cognitive, social, and emotional development. Creating a comfortable and attractive reading environment, game-based learning, using interactive digital tools, audiobooks, e-books, game applications, and methods of animating books using augmented reality technologies can increase children's enthusiasm for reading. The article shows how learning using modern technologies can be made an exciting and rich experience, and provides practical advice for both parents and teachers.

Keywords: Primary education, audiobooks, e-books, digital technologies, interactive games, virtual clubs.

Kirish: Bugungi raqamli texnologiyalar asrida bolalarda kitoblarga bo'lgan qiziqishni uyg'otish va saqlab qolish tobora dolzarb masalaga aylanmoqda. O'qish nafaqat ta'lim olishning asosiy vositasi, balki bolaning aqliy va emotsional rivojlanishini ta'minlaydigan muhim jarayon hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'qish oddiy ko'nikma bo'lib qolmasdan, ularning tasavvur olamini kengaytiruvchi va o'quv jarayoniga ishtiyoqni oshiruvchi sarguzasht sifatida namoyon bo'lishi kerak. Ammo zamonaviy o'yinlar, ilovalar va boshqa raqamli vositalar kitoblarga bo'lgan e'tiborni o'ziga jalb qilayotgan bir paytda, bolalarda

o'qishga bo'lgan muhabbatni shakllantirishning innovatsion yondashuvlarini qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqola bolalarning o'qishga qiziqishini oshirishga qaratilgan usullarni ko'rib chiqadi va ota-onalar hamda o'qituvchilarga zamonaviy texnologiyalar, qiziqarli muhit yaratish, shuningdek, interaktiv va ijodiy yondashuvlardan samarali foydalanish bo'yicha tavsiyalarni taqdim etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qishga bo'lgan qiziqishni rivojlantirishga oid ko'plab ilmiy va amaliy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ushbu tahlilda mualliflar o'rtasida e'tiborni tortgan asosiy yondashuvlar va tadqiqot natijalari yoritiladi.

1. O'qishga qiziqishni rivojlantirish bo'yicha umumiy yondashuvlar
Frey¹ tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o'quv muhitining qulayligi va jozibadorligi o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishiga bevosita ta'sir qilishi ta'kidlangan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, rang-barang kitob javonlari, qulay o'tirish joylari va mos yoritish kabi omillar o'quvchilarda o'qishni zavqli tajribaga aylantiradi. Vygotskiyning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, bolalar tengdoshlari bilan birgalikda o'qish orqali bilimlarni chuqurroq o'zlashtiradi, bu esa virtual kitob klublari va muhokama platformalarining ahamiyatini oshiradi.

2. O'yin asosida o'qitish

Gee² [2] o'yin asosida o'qitishning bolalar o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirishdagi samaradorligini tahlil qilgan. Uning tadqiqotlarida o'yinlashtirilgan o'qish strategiyalari, masalan, ball yig'ish, hikoyani davom ettirish uchun savollarga javob berish yoki topishmoqlarni yechish, bolalarning bilim olish jarayoniga faol ishtirok etishini kuchaytirishi aniqlangan.

3. Raqamli texnologiyalar va interaktiv vositalar

Larson³ audiokitoblarning o'qishga qiziqishda muhim o'rin tutishini ta'kidlab, ular bolalarning eshitish qobiliyatini rivojlantirishda va matnni tushunishni yaxshilashda samarali ekanligini ko'rsatgan. Elektron kitoblar va AR texnologiyalar, masalan, Storybird va Wonderscope ilovalari orqali bolalar o'qishga vizual va interaktiv yondashuvlar bilan jalb qilinadi.

4. Ijodiy yondashuvlar va raqamli hikoya yaratish

¹Fisher D., Frey N. Implementing a schoolwide literacy framework: Improving achievement in an urban elementary school //The Reading Teacher. – 2007. – T. 61. – №. 1. – C. 32-43.

² Gee J. L. Exploring music integration: Early childhood and elementary teacher practices //International Journal of Music Education. – 2023. – C. 02557614231217793.

³ Larson J. Multiple literacies, curriculum, and instruction in early childhood and elementary school //Theory Into Practice. – 2006. – T. 45. – №. 4. – C. 319-329.

Blevins va Burke¹ raqamli hikoya platformalarining (masalan, Storybird yoki Pixton) bolalarda o'qishga bo'lgan ishtiyoqni oshirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Ushbu platformalarda o'quvchilar nafaqat tayyor matnlarni o'qiydilar, balki o'z hikoyalarini yaratib, ijodiy jarayonda ishtirok etadilar. Bu yondashuv ularning tasavvurlari va fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

5. Ijtimoiy muhitning ta'siri

Gambrell² o'quvchilar o'rtasida ijtimoiy o'zaro ta'sir orqali o'qishga bo'lgan qiziqishni oshirishni muhim deb biladi. U tengdoshlar bilan birgalikda o'qish va muhokama qilish jarayoni o'quvchilarning o'qishdagi muvaffaqiyatlarini oshirishini ta'kidlaydi. Onlayn kitob klublari va virtual muhokama platformalari bu jarayonni yanada kengaytirishga xizmat qiladi.

Yuqoridagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qishga bo'lgan qiziqishni shakllantirish uchun qiziqarli muhit yaratish, raqamli texnologiyalarni qo'llash va ijtimoiy o'qish jarayonlarini tashkil etish samarali natijalar beradi. Shu bilan birga, o'yin va ijodiy yondashuvlar o'qish jarayonini yanada boyitadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitoblarga bo'lgan qiziqishni rivojlantirish bo'yicha zamonaviy usullarni o'rganish uchun quyidagi tadqiqot metodologiyasi qo'llanildi:

1. Nazariy adabiyotlarni tahlil qilish: Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qishga bo'lgan qiziqishni oshirishga oid ilmiy maqolalar, kitoblar va tadqiqotlar o'rganildi. Bu jarayonda o'qish muhitining ahamiyati, o'yin asosida o'qitish, raqamli texnologiyalar va interaktiv vositalarning roli kabi mavzular tahlil qilindi.

2. Amaliy tajribalarni o'rganish: Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlaydigan o'qituvchilar va pedagoglar bilan suhbatlar o'tkazilib, ularning tajribalari va qo'llayotgan usullari haqida ma'lumotlar yig'ildi. Bu suhbatlar orqali o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirishda qo'llanilayotgan samarali metodlar aniqlashga harakat qilindi.

3. Kuzatishlar: Boshlang'ich sinflarda o'qish darslari kuzatilib, o'quvchilarning o'qishga bo'lgan munosabati, ishtiroki va qiziqishi baholandi. Kuzatishlar davomida o'qituvchilarning dars jarayonida qo'llayotgan usullari va ularning samaradorligi tahlil qilindi.

¹ Buikstra J. E. et al. Twenty-first century bioarchaeology: Taking stock and moving forward //American journal of biological anthropology. – 2022. – T. 178. – C. 54-114.

² Gambrell J. L. Effects of age and schooling on 22 ability and achievement tests. – The University of Iowa, 2013.

4. So'rovnomalar: O'quvchilar, ularning ota-onalari va o'qituvchilar orasida so'rovnomalar o'tkazilib, o'qishga bo'lgan qiziqish darajasi, kitob o'qish odatlari va raqamli texnologiyalardan foydalanish holati haqida ma'lumotlar yig'ildi. So'rovnomalar natijalari statistik tahlil qilinib, umumiy tendensiyalar aniqlashga harakat qilindi.

5. Tajriba-sinov ishlari: O'quvchilarda o'qishga bo'lgan qiziqishni oshirishga qaratilgan yangi usullar sinovdan o'tkazilib, ularning samaradorligi baholandi. Masalan, o'yin asosida o'qitish, interaktiv raqamli vositalardan foydalanish yoki AR texnologiyalari orqali kitoblarni jonlantirish kabi usullar qo'llanildi va natijalari tahlil qilindi¹.

Ushbu metodlar orqali yig'ilgan ma'lumotlar asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitoblarga bo'lgan qiziqishni rivojlantirish bo'yicha samarali usullar aniqlashga harakat qilindi².

Tahlil va natijalar: Yoshlikdan o'qishga bo'lgan muhabbatni shakllantirish butun umr davomida o'qishga qiziquvchanlikni tarbiyalaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'qish nafaqat ko'nikma, balki ularning ongini kengaytiruvchi va qiziqishini oshiruvchi sarguzashtdir. Ammo raqamli texnologiyalar davrida bolalarni kitoblarga jalb qilish qiyinchilik tug'dirishi mumkin³. Avvalo, bolalar o'qiydigan joy ularning ishtirokiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Qulay, jozibador o'rinlar, rang-barang kitob javonlari va shinam joylar bilan to'ldirilgan joy kitob o'qishni qiziqarli jarayonga aylantirishi mumkin. Devorga osilgan rasmlar, chiroqlar yoki kitoblar mavzusidagi kichik dekoratsiyalardan foydalanish ayni muddao. O'quvchilarga shu kabi shinam joyda o'zlariga yoqadigan kitoblarni mustaqil tanlash imkoniyatini berish ularning mustaqilligi va qiziqishini oshiradi. Bundan tashqari, o'yin asosida o'rgatishni qo'llash ham yaxshi natija beradi. Yosh bolalar tabiatan o'yin o'ynashni yaxshi ko'radilar, shuning uchun o'qishni o'yin bilan bog'lash ularni kuchliroq jalb qilish vositasi bo'lishi mumkin. Masalan, o'qishni "sirli o'yin"ga aylantiring va matnda javoblarini topishlari kerak bo'lgan topishmoqlar yaratish mumkin. Rollarga bo'linib hikoya qahramonlarini jonlantirish bolalarda tushunchani oshiradi va zavq beradi. Interaktiv o'qish mashg'ulotlari, masalan, "baland ovozda o'qish davrasi" tashkil qilib,

¹ Ризаев И. И., Муминова З. О. Профессиональная подготовка личности: оздоровление и духовное воспитание // Система менеджмента качества в вузе: здоровье, образованность, конкурентоспособность. – 2021. – С. 264-268.

² Marhabo A. Yangi O'zbekiston sharoitida yoshlarni barkamol ruhda tarbiyalash va ularda badiiy ijodkorlikni shakllantirishning ahamiyati // Ustozlar uchun. – 2024. – Т. 57. – №. 4. – С. 630-633.

³ Usmonov F. N. The Role of Scientific Ethics and Bioethics in Modern Society // Design Engineering. – 2021. – С. 8373-8379.

o'quvchilar turli rollarni ijro eta oladigan joylar yaratish ham ularni qiziqtiradi va hikoyani jonlantiradi. Asosiy maqsad o'qishni faol va ishtirok etadigan tajribaga aylantirishdir¹.

Audiokitoblar, elektron kitoblar va boshqa raqamli texnologiyalardan foydalanish bolalar uchun turli xil interaktiv o'qish tajribalarini taqdim etishi mumkin². Audiokitoblar bolalarga hikoyalarni eshitish orqali tasvirlash va tushunishni osonlashtiradi, bu esa ularning eshitish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu usul, ayniqsa, an'anaviy o'qishda qiynalayotgan bolalar uchun foydali, chunki audiokitoblar hikoyalarni har xil o'quv uslublari uchun ochiq qiladi. O'qituvchilar va ota-onalar "hikoya vaqti"da audiokitoblardan foydalanib, bolalarni eshitayotgan narsalarni bajarishga yoki muhokama qilishga jalb qilishlari mumkin. Interaktiv elementlar bilan boyitilgan elektron kitoblardan foydalanish ham hozirgi kunda xorijiy davlat ta'lim tizimlarida yaxshi samara berib kelmoqda. Elektron kitoblarda ko'pincha bosish mumkin bo'lgan rasmlar, animatsiyalar va ovoz effektlari kabi interaktiv elementlar mavjud bo'lib, o'qishni yanada chuqurroq his qilishga yordam beradi. Epic yoki kindle kids edition kabi ilovalar bolalar o'zlari istagan sur'atda hikoyalarni o'rganishi mumkin bo'lgan keng elektron kutubxonalar bilan ta'minlaydi.

Ba'zi elektron kitoblarda bolalar uchun hikoya davomida qahramonlar uchun qaror qabul qilish imkoniyati mavjud, bu ularning hikoyaga yanada yaqinroq bo'lishiga yordam beradi. O'yinlashtirilgan o'qish ilovalaridan foydalanish ko'plab ilovalar o'qishni o'yin elementlari bilan birlashtiradi va bolalarni boblarni yakunlash yoki tushunish savollariga javob berish uchun ball yoki belgilar bilan rag'batlantiradi. Kahoot yoki bookful kabi ilovalar hikoya tafsilotlarini ko'rib chiqish uchun o'yinlardan foydalanadi va o'qishni qiziqarli raqobatga aylantiradi. Ushbu yondashuv bolalarda o'yin orqali o'qishga qiziqish uyg'otadi. Raqamli hikoya yaratish vositalarini qo'llash storybird yoki pixton kabi platformalar bolalarga nafaqat hikoyalarni o'qish, balki ular bilan ijodiy ishlash imkoniyatini beradi. Ular hikoyalarni matn, rasm yoki hatto raqamli komikslar yaratish orqali hikoyalarga qo'shilishlari mumkin. Shunday qilib, bolalar passiv o'quvchilar emas, balki hikoyaning bir qismi, hatto yaratuvchisi bo'lib qoladi, bu esa ularning tushunishini va ijodkorligini oshiradi. Virtual kitob klublari va muhokama platformalari. Bolalar onlayn

¹ Kubayeva S. Language Games in cognitive processes: constructive-semantic approach //Conferencea. – 2023. – C. 156-159.

² Mardonov R. Philosophical aspects of modern education //Conferencea. – 2021. – C. 15-17

kitob klublariga qo‘shilishi yoki tengdoshlari bilan virtual muhokamalarda ishtirok etib, hikoyalar haqida o‘z fikr va hayajonlarini baham ko‘rishlari mumkin. Zoom yoki google meet kabi ilovalar yordamida virtual o‘qish davralari tashkil etish orqali bolalarga elektron yoki audiokitoblarni birgalikda muhokama qilish imkoniyati yaratiladi. Bu usul o‘qish atrofida ijtimoiy aloqani kuchaytiradi va tengdoshlar orqali o‘zaro yordam bilan motivatsiyani oshiradi¹.

Raqamli vositalardan foydalanish orqali ota-onalar va o‘qituvchilar bolalar uchun o‘qishni oson, qiziqarli va zavqli qilishi mumkin. Bu bolalarning hikoyalar bilan munosabatini tubdan o‘zgartiradi va kitoblarga bo‘lgan qiziqishni mustahkamlaydi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kitoblarga bo‘lgan muhabbatni shakllantirish ularning kognitiv, ijtimoiy va emotsional rivojlanishi uchun muhimdir². Qiziqarli o‘qish muhitini yaratish, o‘yin asosida o‘rgatish, interaktiv raqamli vositalardan foydalanish va kitob klublari orqali ijtimoiy o‘qishni qo‘llash kabi samarali usullar va zamonaviy yondashuvlar yordamida o‘qituvchilar va ota-onalar o‘qish jarayonini bolalar uchun yoqimli va boy tajribaga aylantirishi mumkin. Ushbu strategiyalar yordamida o‘qish majburiyatdan ko‘ra zavqli odatga aylanadi, bolalarning kitoblarga bo‘lgan qiziqishini rivojlantirib, ularga bilim va tasavvur olamiga eshik ochadi.

Xulosa va takliflar

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kitoblarga bo‘lgan qiziqishni oshirish ularning bilim olish jarayonini samarali qilishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qulay va jozibador o‘qish muhitini yaratish, o‘yin asosida o‘qitish, interaktiv raqamli vositalardan foydalanish, audiokitoblar, elektron kitoblar, o‘yinlashtirilgan ilovalar va AR texnologiyalari orqali kitoblarni jonlantirish kabi zamonaviy usullar o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqini sezilarli darajada oshiradi. Bu usullar nafaqat o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirishga, balki o‘quvchilarning kognitiv, ijtimoiy va emotsional rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

✓ O‘qish muhitini yaxshilash: Maktab va uy sharoitida o‘quvchilar uchun qulay va jozibador o‘qish burchaklarini tashkil etish tavsiya etiladi. Rang-barang kitob javonlari, shinam o‘qish joylari va mavzuga oid

¹ Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – T. 2. – №. 11. – C. 17-20.

² Mavlanovna A. M. Problems of transforming a healthy worldview and creativity into a nationwide movement in society //Asian Journal Of Multidimensional Research. – 2021. – T. 10. – №. 7. – C. 32-36.

dekoratsiyalar bolalarda kitoblarga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishga yordam beradi.

✓ O'yin asosida o'qitish metodlarini qo'llash: O'qituvchilar va otalarni o'qish jarayonini o'yin elementlari bilan boyitishlari lozim. Masalan, hikoyalarni rollarga bo'linib o'qish, matn asosida topishmoqlar tuzish kabi usullar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi va o'qish jarayonini qiziqarli qiladi.

✓ Raqamli vositalardan foydalanish: Zamonaviy texnologiyalarni o'qish jarayoniga integratsiya qilish muhimdir. Audiokitoblar, elektron kitoblar va o'yinlashtirilgan o'qish ilovalari o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

✓ Virtual kitob klublari va muhokama platformalarini tashkil etish: Onlayn kitob klublari va virtual muhokama platformalari orqali o'quvchilar o'z tengdoshlari bilan fikr almashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu usul o'quvchilarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshirishda ijobiy natijalar beradi.

Adabiotlar ro'yxati:

1. Fisher D., Frey N. Implementing a schoolwide literacy framework: Improving achievement in an urban elementary school //The Reading Teacher. – 2007. – T. 61. – №. 1. – C. 32-43.
2. Gee J. L. Exploring music integration: Early childhood and elementary teacher practices //International Journal of Music Education. – 2023. – C. 02557614231217793.
3. Larson J. Multiple literacies, curriculum, and instruction in early childhood and elementary school //Theory Into Practice. – 2006. – T. 45. – №. 4. – C. 319-329.
4. Buikstra J. E. et al. Twenty-first century bioarchaeology: Taking stock and moving forward //American journal of biological anthropology. – 2022. – T. 178. – C. 54-114.
5. Gambrell J. L. Effects of age and schooling on 22 ability and achievement tests. – The University of Iowa, 2013.
6. Ризаев И. И., Муминова З. О. Профессиональная подготовка личности: оздоровление и духовное воспитание //Система менеджмента качества в вузе: здоровье, образованность, конкурентоспособность. – 2021. – С. 264-268.

7. Marhabo A. Yangi O‘zbekiston sharoitida yoshlarni barkamol ruhda tarbiyalash va ularda badiiy ijodkorlikni shakllantirishning ahamiyati //Ustozlar uchun. – 2024. – T. 57. – №. 4. – C. 630-633.
8. Usmonov F. N. The Role of Scientific Ethics and Bioethics in Modern Society //Design Engineering. – 2021. – C. 8373-8379.
9. Kubayeva S. Language Games in cognitive processes: constructive-semantic approach //Conferencea. – 2023. – C. 156-159.
10. Mardonov R. Philosophical aspects of modern education //Conferencea. – 2021. – C. 15-17.
11. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – T. 2. – №. 11. – C. 17-20.
12. Mavlanovna A. M. Problems of transforming a healthy worldview and creativity into a nationwide movement in society //Asian Journal Of Multidimensional Research. – 2021. – T. 10. – №. 7. – C. 32-36.

Х. ДУНЁНИНГ СИНЕРГЕТИК МАНЗАРАСИ: ТАРИХИ, ҲОЗИРГИ ЗАМОН ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ

PROFESSOR B.O.TO‘RAYEVNING ASARLARIDA SINERGETIKA FALSAFASINING RIVOJLANTIRILISHI

Yaxshilikov J.Y. -*O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti Milliy
g‘oya va falsafa kafedrasi mudiri professor*

Yangi yuksalayotgan O‘zbekiston sharoitida prof. B.A.To‘rayev rahbarligida shogirdlari bilan hamkorlikda yozilgan Sinergetikaning turli masalalariga bag‘ishlangan Toshkent "Navro‘z" nashriyoti tomonidan 2017 yilda chop etilgan "Sinergetika mohiyati, qonuniyatlari va amaliyotda namoyon bo‘lishi" ilmiy to‘plami, 2022 yil Toshkentda "Fan ziyosi" nashriyotida nashr etilgan "Sinergetika- 2: Nazariya va amaliyot" to‘plami va nihoyat 2024 yil "Fan ziyosi" nashriyotida "Sinergetika-3: Ma‘naviy me‘ros" mavzularida chop etilgan ilmiy to‘plamlar yangi falsafa ilmiga qo‘shilgan katta muhim hissa hisoblanadi. To‘plamda asosiy nashr etilgan bosh masalalar prof. B.O.To‘rayev tomonidan yozilgan. 2017 yilda nashr etilgan birinchi to‘plamning bosh masalasi "Sinergetika: mohiyati va qonuniyatlari" deb nomlanadi. Unda G.Xaken tomonidan Sinergetika terminini ilmiy iste‘molga kiritilgani va fanning asoschisi¹ ekanligi, hamda Sinergetikaga birinchi bo‘lib ta‘rif berilgani, ya‘ni "Sinergetikani tartibni, o‘z o‘zini tashkillashni, nochiziqli rivojlanishni, murakkablikni o‘zaro hamkorlikda faoliyat olib borish jarayonini² tadqiq etuvchi fan sifatida talqin etadi" deb ta‘kidlangan.

Sobiq Ittifoq davrida sinergetik ta‘limotlarga juda qattiq qarshi kurashilgan. Chunki o‘sha davrlarda marksistik ta‘limot asosiy nazariy-g‘oyaviy ta‘limotining asosi bo‘lgan dialektika hisoblangan va butun taraqqiyotning asosida dialektika turadi, barcha fanlar rivojining metodologik asosi dialektika deb qaralgan, boshqa shakllari inkor etilgan. Falsafiy fikrlar taraqqiyotining keyingi jarayonida taraqqiyotning boshqa metodlari ilmiy tadqiqot jarayonida borligi aniqlandi . Bu maqolada N.

¹ B.A.To‘rayev. «Sinergetika: mohiyati va qonuniyatlari va amaliyotda namoyon bo‘lishi. Toshkent. "Navro‘z" nashriyoti, 2017. 11-bet

² O‘sha yerda

Knyazeva, S.P. Kurdyumovlarning fikrlari keltirilgan bo'lib, unda "Sinergetika hozirgi davrda nostasionar, tadrijiy evolyutsiyadagi sistemalarni matematik modellash va hisoblash eksperimentlari vositasida noxiziqli tahlil etish asosida¹ yangicha falsafiy xulosalarning shakllanishiga sabab bo'layotganligi xususida fikrlar yuritilgan. Darhaqiqat, Sinergetika insonlarning dunyo haqidagi tasavvurlarining o'zgarishiga sabab bo'layotganligi e'tirof etilgan. Eng muhimi, sinergetik jarayonlar ijtimoiy gumanitar, iqtisodiy va sotsial sohadagi bilimlar sohasini ham qamrab olayotganligi ifodalangan.

Prof. B.O.To'rayev yuqoridagi olimlarning fikrlariga tayanib "Sinergetika murakkablik, murakkab sistemalarning hamkorlikdagi o'z-o'zini rivojlantirishi haqidagi fandir"² deb o'zining yangicha ilmiy ta'rifini bergan. Borliqda narsa va hodisalar oddiy va murakkab qismlardan iborat ular o'zaro doimo o'zaro ta'sirda, bog'lanishda hamkorlikda bo'lib o'z-o'zini yaratib, tashkillashtirib, hamkorlikda bo'lib turadi, shu jarayonda nimadir yuzaga keladi, yaratiladi oqibatda, kooperativ faoliyat ta'sirida faoliyat rivojlanishining uzluksizligi ta'minlanadi. Bugungi kunga kelib, Sinergetika o'rganadigan obyektlarning o'zaro aloqadorligi nihoyatda xilma-xilligini hozirgacha tabiatshunos olimlar aloqadorliklarning bir qisminigina bilishini hali o'rganilmagan, aniqlanmagan ichki va tashqi aloqadorliklar cheksizligini, bugunga kelib, to'rtta fundamental aloqadorlik kuchi aniqlangan. Ularga: gravitatsion elektromagnit kuchli va kuchsiz yadroviy aloqadorliklar mavjudligini, muallif fikricha, fazo va vaqt ko'pgini sistemaga soluvchi, yetaklovchi, ikki o'lchamli, bir o'lchamli va nol o'lchamli subyadroviy aloqadorliklar tabiati ochilmagani haqida ham fikr yuritilgan. Mazkur maqolada insoniyatning noxiziqli jarayonlarni o'rganish tarixini quyidagi davrlarga bo'lishgan: birinchi naturfalsafa davri(XVII-XVIII asrlar), bu davrda olimlar noxiziqlik bilan ilk bor to'qnash kelinganligi, ikkinchi davri (XIX-asr) ayrim noxiziqli hodisalarning xossalarini anglab yetishgan noxiziqli jarayonlar ustida ilk bor kuzatishlar olib borishgan. Bu davrda noxiziqli masalalar o'ziga xos deb hisoblangan. Uchinchi yangi davri (XX asrning birinchi yarmi) da asosan noxiziqli tebranishlar nazariyasini ishlab chiqish bilan B. To'rayevning fikricha, hozirgi davrda (XX asrning ikkinchi yarmi XXI asrning boshlari) turli xil fanlarda noxiziqli hodisalar jadal tadqiq etilayotgani, ularga tabiiy ekologik, biologik, genetika, texnika fanlari,

¹ O'sha asar.12-bet

² O'sha bet

iqtisodiy va ijtimoiy - gumanitar fanlar ham kiritilgan. Shu tariqa kompyuterlar raqamli eksperimentlar orqali nochiziqli dunyoning qonuniyatlarini ochgan. Bular olimlar tasavvurini chiziqli intuisiya va chiziqli dunyoni ko‘rish qolipidan ancha uzoqlashtirilgan. Shu tariqa sohalararo bilimlar sistemasi determinasiyalangan xaos va sinergetika vujudga kelganligi izohlangan.

Eng muhimi, ilmiy tadqiqotda yoritilishicha, yer yuzida hayotning paydo bo‘lishi va boshqa koevolyusion hodisalar, o‘simlik va hayvonot dunyosidagi o‘ziga xos xatti-harakatlar, ong va tafakkurning faoliyatidan, jamiyatdagi murakkab sotsial hodisalargacha, barchasi nochiziqli jarayonlarga misol bo‘la oladi, deb yoritilgan. Chunki, borliqdagi barcha narsalarning o‘zgarishi, rivojlanishi, bir holatdan ikkinchi holatga aylanishi sinergetik jarayonlar asosida sodir bo‘lib, rivojlanishining uzluksizligi sinergetik jarayonlar asosida ta‘minlanadi, degan xulosaga kelingan. Professor B.O.To‘rayev muharrirligida 2022- yilda nashr qilingan “Sinergetika-2 : Nazariya va amaliyot” ilmiy to‘plamining birinchi qismi muallifi bo‘lib “Sinergetika: asosiy tushunchalari va qonuniyatlari” deb nomlanib, unda sinergetik fanlararo yo‘nalishi sifatida XX asrning 70-yillarida paydo bo‘lganligini e‘tirof etib, sinergetika barcha fanlarda, barcha fan sohalarida qo‘llaniladigan yaxlit imiy, falsafiy metodologiya ekanligini bu fan nafaqat fanlararo, sistemalararo hamkorlikni, nafaqat o‘zini tashkillash mexanizmini ifodalabgina qolmasdan, u murakkablik fenomeni, olamda ro‘y beruvchi nochiziqli jarayonlarni, keskin katastrofik (halokatli) jarayonlarni ham o‘rganadi¹, deb ta‘kidlangan. Noorganik borliqda moddalar bir-biri bilan o‘zaro ta’sirda, o‘zaro aloqadorlikda, o‘zaro bog‘lanishda, o‘z- o‘zini tashkillashtirib, o‘z - o‘zini yaratib turadi va bir holatdan ikkinchi holatga o‘tib turadi, shu asosda yangi - yangi narsalar, moddalar yuzaga kelib turadi, bu jarayonli, qonuniyatli va stixiyali tarzda sodir bo‘lib turadi, bu jarayon obektiv tarzda, uzluksiz tarzda davom etaveradi. Dunyodagi barcha jarayonlar, o‘zgarishlari sababini bugungi kunda sinergetik metodologiya ko‘rsatib beradi. Muallif fikricha, “Bu metodologiya tartibsizlikdagi tartibni, murakkablikdagi oddiylikni ko‘rish imkonini beradi”², - deyilgan.

Darhaqiqat, noorganik tabiatning ichki qariga qanchalik chuqur nazar tashlanadigan bo‘lsa, yerning ichki qariga chuqur kirib borilsa moddalar

¹ A.B.To‘rayev. Sinergetika: Asosiy tushunchalari va qonuniyatlari. To‘plam. Sinergetika -2 nazariya va amaliyot T.2022-yil “Fan ziyosi nashriyoti 8- bet.

² O‘sha asar 9- bet

doimo o‘zaro ta’sirda bo‘lib, turli-tuman, yangi-yangi modda yaratiladi, buning oqibatida katta - katta energiyalar ajralib chiqadi va bu energiyalar yangi - yangi moddalarni yuzaga keltirib, ular muvozanatlashadi va o‘zaro ta’sir aloqa, qarama - qarshiliklar ta’sirida muvozanatlar yana buziladi, tabiat o‘zini yana tartiblashtirish yuzaga keladi . Buning oqibatida barqaror rivojlanish sodir bo‘ladi, lekin bu vaqtinchalik, nisbiy jarayon hisoblanadi. Bu barqaror rivojlanish tizim elementlari tomonlaridan birining buzilishi natijasida yana xaos yuzaga keladi, keyinchalik yana tartibga keladi, buning natijasida uzluksiz rivojlanish ta’minlanadi, bu bir so‘z bilan aytganda, uzluksiz sinergetik-dialektik jarayon hisoblanadi. Dialektika- sinergetika umumfalsafiy metodologiya sifatida bir-biri bilan bog‘lanishda, rivojlanish va taraqqiyot jarayonida bir- birini to‘ldiradi, ajralgan holda bo‘lmaydi. Qayerda dialektika bo‘lsa, o‘sha yerda sinergetika bo‘ladi. Qayerda oddiylik bo‘lsa, o‘sha yerda rivojlanish jarayonida murakkablik paydo bo‘ladi, yana o‘rganish jarayonida murakkablikdan oddiylik kelib chiqadi. Insonning olamga munosabati jarayonida bilishi oddiylikdan murakkablikka, murakkablikdan oddiylikka qarab bo‘linib ketaveradi va olam to‘g‘risidagi bilimlar chuqurlashib boraveradi, chunki u dialektik-sinergetik jarayondir. Bunga Imom Buxoriy hadislaridan bir misol keltirsa bo‘ladi. Hadisda ta’kidlanishicha, chumchuq, dengiz suvini kamaytiran deb, dengizga sho‘ng‘ib, suvdan ichib o‘tib ketarkan, lekin bu bilan dengiz suvi kamaymaydi. Chumchuqda ong yo‘q, ong bo‘lganda kamaytira olmasligiga aqli yetgan bo‘lardi. Insoniyat paydo bo‘lgan davrdan boshlab olamga munosabatda bo‘lish jarayonida, uning xususiyatlarini, qismlarini bilish jarayonida oxiriga yeta olmagan, yeta olmaydi, olamni qanchalik uning qismlarini bilib boraversa , shunchalik bilinmagan tomonlari bo‘laveradi, chunki olam bepoyon olamni bilish ham bepoyon, cheksiz chegarasiz, konkret odam hech qachon oxiriga yeta olmaydi.

Darhaqiqat, inson hayot murakkabliklari oldida osongina taslim bo‘lganlar doimo mag‘lubiyatga, inqirozga, degradatsiyaga uchrashi mumkin.

Muallif fikricha, “masalaga odatlangan chiziqli usulda yondashmay, uning “o‘ng” va “chap” tomonlarini ham hisobga olgan holda nochiziqli usulda yondashsangiz muvaffaqiyatga erishasiz. Chiziqli yo‘lda esa ro‘parangizdan kelgan to‘siqlardan tolsangiz, o‘sha joyda to‘xtaysiz. Chunki sizga boshqa yo‘l yo‘q. Nochiziqli yondashuvda esa to‘siqning ostidan ham, ustidan ham, o‘ng yonidan ham, chap yonidan ham yo‘llar son

- sanoqsiz ekanligiga amin bo'lasiz va to'siqni osongina chetlab o'tasiz. Bu ko'p o'lchovli fazo variantlarini taqqoslashda o'rinli"¹ deb, ta'kidlangan.

Olamda sodir bo'layotgan jarayonlarning mohiyatini to'g'ri anglashda nochiziqli yondashuv asosida munosabatda bo'lish, dunyoda sodir bo'layotgan hodisalarning mohiyatini to'g'ri tushunish imkonini beradi. Bu jarayonlarning mohiyatini anglashda metodologiya o'zi nima degan savol qo'yishgan. Har bir hodisaning mohiyatini bilish metodologiya asosida uning mohiyati yoritiladi.

Muallif metodologiyani juda sodda, aniq ifodalagan, ya'ni "metodologiya - sodda qilib aytilganda, insonning voqelikka, borliqqa amaliy va nazariy yondashish uslubidir"² - deb sodda va mantiqan to'g'ri va aniq ta'rifini bergan.

Shu bilan birgalikda, mazkur qismda muallif insoniyat falsafiy fikrlar taraqqiyotida sinergetikadan tashqari yana metodologiyani quyidagi turlari borligini ko'rsatib bergan. Bularga: 1)Metafizika; 2)Dialektika metodlari borligini e'tirof etgan.

Kommunistik partiyaning asoschisi V.G.Leninning "Falsafa daftarlari" asarining "Dialektika masalasiga doir" fragmentida taraqqiyotning ikkita konsepsiyasi metodi borligini, ya'ni: metafizika va dialektikaga ajratib ko'rsatganligi ma'lum. Metafizik metod ta'limoticha borliqdagi narsalar bir zayilda turadi, o'zgarish deb qaralgan. Tashqi turtki asosida harakatga kelgan deb qaralgan, taraqqiyot jarayonida tub sifatiy o'zgarishlar asosida emas, balki miqdoriy, evolyutsion o'zgarishlar asosida amalga oshadi, deb qaralgan. Taraqqiyotning dialektik metodi borliqdagi narsa va hodisalarning ichki proseslarida mavjud bo'lgan ichki ziddiyatlarning kurashi asosida sifatiy o'zgarishlar sodir bo'lishini izohlagan. Lekin dialektika qonun va tamoyillarining qo'llanish doirasi chegaralangandir. Borliqdagi narsa va hodisalar o'zgarishi va taraqqiyotini izohlashda sinergetik metodning metafizik, dialektik metoddan afzalligi, keng qamrovligi va universalligi bilan farqlanar ekan.

B. O. To'rayevning fikricha "Sistemaning murakkabligi, uning tarqaluvchan dissipativ (tarqaluvchi, sochiluvchi, tarkibiy elementlarning tarqaluvchanligi) ko'p tarmoqlangan, nochiziqli va tasodiflar bilan chulg'angan sistema... o'z elementlari bilan nochiziqli bog'langan bo'ladi. Hayotning vujudga kelishida ham ana shunday ko'p tarmoqli, ko'p pog'onali, ko'p tarkibli, ko'p strukturali holat bo'lgan va bunday holat

¹ B.A.To'rayev. O'sha asar 10- bet

²O'sha asar, 11- bet

uning evolyutsiyasi ham o'ta murakkab bo'lib, turli xil ximiyaviy reaksiyalar tarmoqlariga hamda bu jarayonlarga tasodifiy omillarning o'zini- o'zi tashkillashtiruvchi ta'siri sabab bo'lgan. Bu jarayonni dialektik metodologiya bilan tushuntirib bo'lmaydi, aniqrog'i, dialektik metodologiya qo'llanish chegarasi ana shu joyda tugaydi"¹ deb , xulosaga kelgan. Darhaqiqat, sinergetika metodi shu soha mutaxassislarining fikrlariga tayaniladigan bo'lsak sinergetikaning ta'sir doirasi kengroq ekanligi ma'lum bo'ladi.

Shu bilan birga mazkur to'plamda Sinergetika nochiziqli dunyo haqida fikr yuritilgan. Unda to'g'ri chiziqdan har qanday og'ishlar nochiziqli tenglamalarni berishini, shuningdek, chiziqli dunyo barcha barqaror, muvozanatlangan, bir hil tezlikda, batartib va tekis harakatlanuvchi sistemalardan tashkil topganligi, beqarorlik, muvozanatsizlik, notekislik, o'zgaruvchan tezlikda, notekis va betartib harakatlanuvchi sistemalar nochiziqli sistemalar ekanligi² ifodalangan.

Muallif o'z fikrini davom ettirib, chiziqli jarayonlar takrorlanuvchan va orqaga qaytuvchan jarayonligini, nochiziqli jarayonlar tartibsiz, xaotik jarayonlar bo'lib, bu jarayonlar o'zini-o'zi tashkillash imkoniyati, ya'ni tartibsizlikdagi tartibni shakillantirish xususiyatiga egaligi ta'kidlangan. Nochiziqli dunyo erkinliklarga boy, o'zini-o'zi takomillashtirish imkoniyati keng bo'lgan va biz odatlangan chiziqli tartiblarga bo'ysunmaydigan dunyo bo'lib u o'ziga xos murakkabliklarga egaligi, hamda uning tarmoqlangan aloqadorliklari ko'p bo'lgani uchun o'zini-o'zi tashkillashtira oladi. Chiziqli dunyoga chetdan hech kim hech bir kuch aralasha olmaydi, u qat'iy determinatsiyalashgan, sabab-oqibat zanjiri bir chiziqqa qat'iy tizilgan bo'ladi, deb ilmiy xulosaga kelgan.

Sinergetikada tasodiflar talqinida tasodifga, Xaosga, tartibsizlikka ijobiy hodisa sifatida qaralgan va tasodiflar rivojlanish maydoni sifatida mumkin bo'lgan imkoniyatlarni aniqlab beradi. B.O.To'raev fikricha, "Tasodif sinergetik sistemalarda o'tkinchi va tashqi hodisa hisoblanmaydi, balki u aynan yangi sitemaning vujudga kelishi va rivojlanishida konstruktiv yetakchilik, yangi sifatni vujudga keltiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi"³ deyilgan.

Bu fikrga men ham qo'shilaman, chunki borliqdan rivojlanish, o'zgarishlar turli tasodiflar orqali harakat va rivojlanish jarayonida o'ziga

¹ B.A.To'rayev.O'sha asar. 19-bet

² B.A.To'rayev.O'sha asar. 21-bet

³ O'sha asar 25-bet

yo‘l ochadi, imkoniy bo‘lgan jarayonlarning yuzaga chiqishiga shart-sharoitlar yaratadi. Oqibatda, borliqdagi narsa va hodisalar bir holatdan ikkilamchi holatga aylanib yotadi. Natijada, voqelikning chigal, murakkab xususiyatlarining ochilishiga imkon yaratadi. Darhaqiqat, sinergetik jarayonlar chiziqli rivojlanuvchi sistemalarda emas, balki chiziqli sistemadan tashqarida, nochiziqli sistemalar amalga oshishi yoritilgan. B.O.To‘raev fikricha, sinergetika umumfalsafiy metodologiya sifatida, uning quyidagi kategoriyalari borligini, bular: Xaos, tartib, sistema, chiziqlilik, nochiziqlilik, barqarorlik va beqarorlik, turg‘unlik va o‘zgaruvchanlik, muvozanatlangalik va muvozanatsizlik, attraktor, bifurkatsiya, fluktatsiya, tasodif va zaruriyat, erkinlik va bog‘langanlik¹ kabi kategoriyalari borligini va borliqda o‘ziga xos tarzda amal qilishini yoritib bergan.

Shu bilan birgalikda professor B.O.To‘rayev sinergetik jarayonlarning nafaqat tabiat, jamyat xodisalarida balki insoniyat ma‘naviy merosi taraqqiyotida ham sinergetik jarayonlarning amal qilishida muhim metodologiya borligining o‘zi xos xususiyatlarining ham tadqiq qilishga qaratgan va shu sohada yangicha o‘ziga xos qonuniyatlari borligini ko‘rsatib bergan. Eng muhimi, ma‘naviy merosini o‘rganilganda uzoq yillar davomida chiziqli yondoshuv asosida qaralgani, bu ma‘naviy taraqqiyotni to‘laqonli har tomonlama o‘rganishning metodologik asosi bo‘lmaganligini, faqat sinergetik metod asosida nochiziqli tafakkur asosida yondashilganida ma‘naviy me‘rosning yaxlitligini, determenistik uzluksizligini barqarorligini anglash imkoniyatini berishini hamda muallif o‘z fikrini davom ettirib, ma‘naviy meros ham insoning ruhiy olamini sozlovchi omil, bu joyda o‘zini o‘zi sozlash mexanizmi ishga tushishini, bu jarayonda ma‘naviy meros o‘zini anglatuvchi, o‘zligini uyg‘otuvchi, tafakkurni harakatga keltiruvchi vositaligini hamda ma‘naviy merosning tiklovchi xususiyati sinergetik mohiyat kasb etishini bu jarayonlarda orqaga qaytmaslik beqarorlik tartibsizlik va murakkablik sistemaning o‘zini o‘zi sozlash, vaziyatga moslashish uchun muhim mexanizm rolini bajarishini² ko‘rsatib bera olgan.

Xulosa qilib aytganda, muallif tomonidan ilgari surilgan sinergetik g‘oyalarning mazmunidan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, ijtimoiy hayotda sodir bo‘ladigan madaniy ma‘naviy o‘zgarishlar uzluksiz tarzda o‘z-o‘zini tashkillashtiruvchi dinamik o‘zgarishlar asosida sodir bo‘lishi obyektiv qonuniyatlardir, xulosaga kelish mumkin.

¹ O‘sha asar 34-bet

² B.A.To‘rayev. “ Ma‘naviy meros: mohiyati va unga yondashuvlar// Sinergetika 3: Ma‘naviy me‘ros. Toshkent, “ Fan ziyosi” nashriyoti, 2024 yil 12-13-betlar

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ МАЪНАВИЙ МЕРОСИ ВА ИЛМИЙ МЕТОДОЛОГИЯСИДА СИНЕРГЕТИК ТАМОЙИЛЛАР

Рахмонов Баходир – PhD, “Овози Самарқанд”

газетаси бош муҳаррири

Бугунги кунда инсоният олдидаги турли муаммолар, масалалар ҳар биримиздан яна-да оқилроқ, ҳушёрроқ ва аҳиллик, жипслик орқали келажак учун фаровон ва саодатли кунлар яратишни талаб этмоқда. Бунинг учун эса ҳар бир фуқаро ўзининг ижтимоий мавқеи доирасида ўз вазифаларини самарали, сифатли ва адолатли қилиб бажариши талаб этилади. Жумладан, зиёлилар, илм аҳли ҳам бугунги замонавий билимларни пухта ўрганиб, ундан миллий манфаатларимиз учун, умуминсоний манфаатлар ҳамоҳанглигида унумли фойдаланиши лозим. Бу борада эса бутун инсоният цивилизациясига муносиб ҳисса қўшган, қомусий олимларимизнинг ҳаётлари ва қолдирган бой маънавий меросини қайта ўрганиш ва тадқиқ этиш ниҳоятда муҳимдир. Зеро Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев таъбири билан айтганда “Ўзингиз кўриб турибсиз, бугун дунё қандай шиддат билан, кескин ўзгариб бормоқда. Жаҳон миқёсида бир тарихий давр ниҳоясига етмоқда. Айти вақтда олдиндан таҳлил қилиб бўлмайдиган жараёнлардан иборат ўта мураккаб янги бир давр бошланмоқда.

Ер юзининг турли минтақаларида давом этаётган қуролли можаролар глобал тинчлик ва осойишталикка жиддий путур етказмоқда. Бундай низо ва тўқнашувлар, шафқатсиз рақобат савдо ва инвестиция оқимларини, товар ва хизматлар айланишини издан чиқариб, озиқ-овқат ва энергетика хавфсизлиги бўйича янги муаммолар келтириб чиқармоқда.

Дунё миқёсида иқлим ўзгариши, табиий бойликлар ва сув ресурсларининг тобора тақчил бўлиб бораётгани ҳам барқарор ривожланишга кучли салбий таъсир кўрсатмоқда.

Биз мана шундай оғир ва таҳликали вазиятда халқимиз манфаатларига жавоб берадиган ягона тўғри йўлни – самарали ички ва ташқи сиёсат йўлини аниқ белгилаб олишимиз ва уни қатъий амалга оширишимиз лозим”¹.

Юқорида айтилган глобал ва регионал муаммоларнинг ечими эса нозичли тафаккур тарзини талаб этиш баробарида, ушбу масалалар

¹ https://uza.uz/uz/posts/shavkat-mirziyoev-yangi-davr-uchun-yangi-goya-va-tashabbuslar-kerak-yangi-natizhalar-kerak_501910.

бўйича бебаҳо асарлар ёзиб қолдирган улуғ мутафаккирларимизни қайтадан синчковлик ва синергетик тафаккур асосида ўрганиш ва амалий аҳамиятини кашф этиш билан белгиланади.

Жаҳон илм-фани тараққиёти ва инсоният тафаккури ривожига улкан ҳисса қўшган, ҳозирги кунга қадар илмий янгиликлари ва кашфиётлари замонавий фанларда қўлланилаётган ва фойдаланилаётган аллома, Хоразмнинг азим фарзанди, қомусий олим Абу Райҳон Беруний илмий ва маънавий меросини ўрганиш нафақат ҳозирги давр муаммосига ечим топишга хизмат қилади, балки ўзимизнинг миллий стратегик тараққиётимиз ривожига ҳам муҳим омил бўла олади.

Бугунги кунгача Абу Райҳон Берунийнинг бебаҳо меросини юзлаб Шарқ ва Ғарб олимлари қатори юртдош олимларимиз ҳам ўрганишди. Бу тадқиқот ҳали хануз давом этмоқда.

Чет эл олимларидан С.Е.Босфорт, Фрай Ричард, Ж.Сартон, Девид Линберг, Массинон Луис, Д.Н.Маккензи, Д.Ж.Бойлот, Г.Стромайер, А.Л.Самиан, М.А. Салим Хон, Ғазанфар, Дони Ахмад Ҳасан, Сайид Ҳусейн Наср, Диноршоев ва бошқалар Берунийни йирик қомусий мутафаккир сифатида тадқиқ этишган.

Ўзбекистонлик олимлар Т.Н.Қори-Ниёзий, В.Ю.Зоҳидов, И.М.Мўминов, А.Дж.Ж.Шарипов, А.Ф.Файзуллаев, М.Н.Болтаев, А.Аҳмедов, А.Қаюмов, П.А.Булгаков, Б.О.Тўраев, А.Саидов, М.А.Ҳамдамова ва бошқалар ҳам буюк алломамизнинг илм-фан соҳасида қўшган ҳиссалари ва илмий-фалсафий қарашлари тўғрисида рисолалар ва туркум мақолалар чоп этишган.

Юқорида номлари зикр этилган олимларнинг ҳар бирлари Абу Райҳон Берунийнинг илмий, фалсафий, ахлоқий ва табиатшунослик, астрономия, космология ва педагогикага оид қарашларини таҳлил этишган ҳамда муҳим илмий хулосаларга келишган. Шундай бўлса-да, берунийшунослик соҳасидаги тадқиқот ишлари ҳали хануз алломанинг илмий мероси етарлича тадқиқ этилмаганини ҳам кўрсатмоқда. Бу айниқса Ўзбекистон мисолида яққол намоён бўлмоқда. Сабаби биз ҳали юртдош алломамизни ўзимизнинг миллий манфаатларимиз доирасида обектив тадқиқ этиш борасида қилиниши керак бўлган кўплаб илмий изланишларга мужтожлигини сезяпмиз. Чунки минг йиллар олдин Беруний илгари сурган илмий ғоя, фараз ва хулосалар Янги давр ва ҳозирги замонда хорижий илмий тадқиқотчилар томонидан илмий янгилик сифатида талқин этилмоқда.

Профессор Б.Тўраев Берунийнинг 18 та энг муҳим оламшумул илмий кашфиётларини бирма-бир изох ва аргументлар билан келтиради ва жумладан шундай ёзади: “Беруний «Истаган хил астролябияни тайёрлашнинг турли усуллари ҳақида» деб номланган асарида Абу Саъид асСижзийнинг астролябияси хусусида тўхталиб, «Унинг негизи осмон ҳаракатланишига эмас, балки Ернинг ҳаракатланишига асосланганлиги учун мен уни жуда ҳам ажойиб кашфиёт деб ҳисоблайман», - деб ёзади. Беруний ўзининг геоцентризмга нисбатан бўлган шубҳаларини «Геодезия» асарида ҳам очиқ баён этган. Берунийнинг бу йўналишдаги фикрлари гелиоцентризмнинг вужудга келишига йўл очди ва поляк астрономи Николай Коперник (1473-1543) Берунийдан 500 йил кейин оламнинг гелиоцентрик системасини ўртага ташлади”¹. Бундай мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин. Фақат илмий изланишлар давомида Берунийни қайта-қайта тадқиқ этишимизнинг унинг илмий ғоя ва кашфиётларини синчковлик билан кенгроқ ўрганишимиз лозим. Шу мақсадда, биз кўпчилик олимларимиз эътиборидан четда қолган Абу Райҳон Берунийнинг ўзига хос илмий методологиясини, синергетик ғояларини, ночизиқли тафаккур тарзидаги қарашларини ва инсон ва унинг фазилатларига оид ахлоқий ғояларидаги синергетик ёндашувларини тадқиқ этишни мақсад қилдик.

Фаннинг кўплаб соҳалари бўйича бир юз олтмишдан зиёд асар ёзган улуғ мутафаккир Беруний қомусий олим сифатида бир вақтнинг ўзида астраном, астролог, математик, биолог, географ, ўлкашунос, ўсимликшунос, маъданшунос, тарихчи, манбашунос, диншунос, адабиётшунос, файласуф, социолог, мантиқшунос, илоҳиётчи ва шоир бўлган. Шунга асосланиб Берунийга нисбатан унинг “шуғулланган соҳасини санашдан кўра шуғулланмаган соҳасини санаш осонроқдир, деб таъриф беришгани² бежиз эмас. Унинг фаолиятини ҳаққоний баҳолаган америкалик тарихчи Сартон ХІ асрни «Беруний асри» деб таърифлаган бўлса, мутафаккир олим Абул Фазл Байҳақий қуйидагича тавсифлайди: «У нарсалар моҳиятини тушунишда, ижодиёт, риёзиёт ва фалсафада шунчалик билимдон эдики, ўз даврида унга тенг

¹ Тураев Бахтиёр Оманович. Беруний – инсониятнинг буюк мутафаккири. –Т.: “Fan ziyosi” нашриёти, 2023. -Б.19-20.

² Д.Тожиев.Абу Райҳон Берунийнинг илмий хазинаси тарихига бир назар.// “Oriental Art and Culture” Scientific-Methodical Journal-(2) I/2010.-P 85-90. Б.85.

келадиган киши йўқ эди»¹. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Беруний илмий масалаларда ҳам, тарихий воқеа-ҳодисаларга, ўз замондошларига баҳо беришда ҳам ўта холислик ва ҳаққонийлик билан фикр юритган. Шу боис ҳам у ҳаётда кўп азиятлар чеккан, ҳатто умрининг охирида турмуш қийинчиликларига дучор бўлган, аммо ҳар қандай оғир шароитга қарамасдан, эътиқодидан қайтмагани унинг ўз маънавий идеалларига нақадар содиқ бўлганидан далолат беради»². Бу комил инсон, ўзини англаган шахснинг муҳим хусусиятларидан биридир.

Илм-фан юксак даражада ривожланаётган бугунги кунда мустақил илмий ишларга қодир бўлган, юқори малака ва билимга эга илмий изланувчилар, тадқиқотчиларга эҳтиёж ошиб бораётгани баробарида, уларнинг илмий тадқиқот ва ривожланишнинг янги усуллари билан яхши таниш бўлишлари, самарали натижага эга бўлиб уни ҳаётда тадбиқ этиш зарурати пайдо бўлмоқда. Бу борада албатта аллома Берунийнинг ўзига хос илмий тадқиқот методологиясини ўрганиш ва ундан фойдаланиш аҳамиятлидир. Зеро илмий кашфиёт ва ихтиролари билан ўз даврининг етук мутафаккири ва бугунги замонда ҳам буюк олими даражасида эътироф этилаётган аллома қандай қилиб бу қадар юксак илмий чўққини забт этгани ҳозирги замон олимларимизнинг ҳайратини ошириши баробарида, маълум бир сабоқ олгулик аҳамияти ҳам бор.

Беруний илмий фаолияти давомида бугунги олимларимизга намуна бўладиган қуйидаги илмий методлардан кенг фойдаланган: очиқлик, конкретлилик, эксперимент, таққослаш, анализ ва синтез қилиш, тажрибада синаш, ўлчаш, кўргазмалилик, мантикий ва ақлий мушоҳада, тарихийлик, обективлик ва холислик усуллари. Баъзи бир олимлар уни эмпиризм асосчиларидан бири сифатида этироф этишади. Шу билан бирга у иррационал, илмий башорат ва скептик, тизимлилик методларини илмий фаолиятида қўллаган. Жумладан, Д.Маджидов шундай ёзади: “Берунийнинг табиатни илмий билиш таълимоти ўнлаб мактаблар қарашларининг синтези асосига қурилган, унинг фикрича, очиқлик ва кўргазмалилик ҳақиқатни янада ҳаммабоп, аниқ ва қизиқарли бўлишини таъминлайди, кузатувчанлик ва фикрлашни ривожлантиради. “Юлдузлар ҳақидаги илм” асарида унинг

¹ Қаранг: Комилов Н. Тафаккур қарвонлари: Шарқ Ғарбнинг цивилизациявий алоқалари. – Т.: «Sharq», 2011. – Б.20.

² Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: “Маънавият” 2008. -Б.42.

тушунчалар аппарати кўргазмали чизмалар, расмлар ўқувчига тушунарли бўлган схемалар билан таъминланган. Беруний эмоционаллик ва интеллектуаллик синтезининг моделини яратади. У схематик равишда аниқ тушунчадан мавҳум тушунча сари ўтиб бориш жараёнини баён қилади. Бу ҳақда у шундай ёзган: “Кўринаётган нарсани тасаввур қилишга кўниксанг, фикрдаги нарсага секин-аста ўтиш осон кечади”. Ҳақиқатни билишга интилиш билан бирга, олим илмий материални баён қилиш ва етказишда тадрижийлик ва тизимлиликка катта аҳамият қаратган”¹.

Юқорида айтилган методлардан бири тизимлилик ҳам бугун постноклассик фан соҳасининг муҳим методи ҳисобланади. Яъни тизимлилик бугун “тизимли ёндашув” ибораси тарзида синергетик методологияда қўлланилади. Тизимли ёндашувдан кенг фойдаланган Абу Райҳон Беруний оламнинг илмий манзараси, космология, фазо ва вақт, инсон табиат, табиат ва унинг ўз-ўзини ташкиллатириши борасида муҳим илмий кашфиётлар қилди. Ҳозирги замон фанига мувофиқ, тизим тушунчасини илмий муомалага австралиялик биолог Л.фон Берталанфи, тизимли ёндашувни эса А.А.Богданов биринчи бўлиб киритган, дейилади. Олиб борилаётган илмий таҳлил, таққослаш ва тадқиқотларимиздан англаяпмизки, айнан аниқ ва табиий фанларда Беруний биринчилардан бўлиб тизимли ёндашувни қўллаган ва ундан кенг фойдаланган мутафаккир ҳисобланади. “Тизимли ёндашув – биринчидан, турли тизим синфи ва турларини, яъни мураккаб тизим объектларини конструкциялаш ва тадқиқот методларини ишлаб чиқиш вазифасидан иборат фандаги методологик йўналиш; иккинчидан, тизимга унинг қисмларини алоҳида эмас, балки бутун ҳолича эътиборини қаратади², деган тавсифга эътибор берсак, Беруний онтологик қарашларини баён этишда бундай ёндашувлардан самарали фойдаланган ва амалда ҳам қўллаган³.

Берунийнинг тизимли ёндашув методи қатори унинг тарихий ёндашув методи ҳам эътиборга молик. Унинг таъкидлашича, билишнинг икки хил йўналиши бор:

¹ Маджидов Д. Натурфилософия Абу Рейҳана Бируни. Автореф. дисс ... канд. филос. наук. – Душанбе, 2015. – С. 18-19.

² Ямашкин Ю.В., Новокрещенова О.А. Системный подход к организации. – Мардов. гос. ун-т. - Саранск, 2016. – С.189

³ Қаранг: Беруний Абу Райҳон. Геодезия // Танланган асарлар III Т.: «O'zbekiston» НМИУ, 2022. Б.36-37. Беруний Абу Райҳон. Математические и астрономические трактаты. // Избранные произведения. Т.:Фан, 1987. Беруний Абу Райҳон. Памятники минувших поколений (Хронология). Ташкент: Изд-во “Фан” АН Республики Узбекистан, 2015. 664с.

1) Ҳозирги ҳамда келгуси нарса ва воқеаларни сезги ва тафаккур орқали билиш,

2) Тарихни хотира ва тафаккур орқали билиш;

Ана шу билиш методлари у ўзининг замонасигача бўлган илмий ва бошқа маълумотларни, назариялар ва фаразларни тадқиқ этган. Аллома О.Файзуллаев Берунийнинг тарихий ёндашув методини тадқиқ этиб шундай хулоса қилади: “Беруний уқтириб утадики, тарихий ижтимоий воқеаларни ўрганмокчи бўлган олим ўзининг шахсий қизиқишларидан, ҳиссиётларидан, яхши-ёмон кўришидан, фойда-зарар кўришидан мутлақ холи бўлиши керак. У ўзининг «Осори ал-боқия», «Ҳиндистон тарихи» асарларида шу тамойилда тадқиқот ишларини олиб борган. Беруний фикрича, кўпинча тарихий воқеалар ҳар хил миш-мишлар, ёлғонлар билан аралаш-қуралаш ҳолда даврдан даврга, аждоддан авлодга ўтказилиб турилади. «Менинг методим шундан иборатки, - дейди у, - аввало, уларни қиёслайман, тўқини тўқига, пучини пучига ажратиш учун ҳаракат қиламан. Мободо, пуч фикрлар йўқотилмаса, улар илмий мулоҳазалар ичида гуручдаги курмакдек юраверади». Ёлғон билан ҳақиқат муносабати имконият билан имкониятсизлик муносабатига ўхшайди”¹. Бу фикрлар замирида эса тарихийлик тамойили ҳам мужассам. Тарихийлик тамойилига кўра – объектни келиб чиқиши ва ривожланишига боғлаб, уни муфассал ўрганиш мумкин. Фан ва техниканинг мураккаб объектларини ўрганишга ўтиш системали ёндашув методининг кенг тарқалишига, уни турли соҳаларида қўлланишга ундади.² Беруний айнан “Ҳиндистон” каби тарихий, географик ва демографик илмларни ўз ичига олган асарларини холислик, таққослаш ва анализ қилиш методлари баробарида тарихийлик тамойиллири асосида ёзган.

Берунийнинг илмий методологияси ҳақида муҳим маълумотларни профессор Б.О.Тўраев баён этгани эътиборли ва эътирофлидир. Олим Берунийнинг илмий методологиясининг ўзига хос хусусиятларига тўхталиб шундай дейди: Беруний мазкур “Минералогия” асарида нарса ва ходисалар, турли жисмлар, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси ва инсоннинг мавжудлиги бир-бири билан хилма-хил алоқадорликлар, тармоқланган детерминация занжири билан боғланган мураккаб дунёни ташкил этишини

¹ Файзуллаев Омонулло. Фалсафа ва фанлар методологияси / Ўзбекистон Республикаси ФА И.Муминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институт. Т.: “Фалсафа ва ҳуқуқ”, 2006. 124-6. Б.23.

² Фалсафа энциклопедик луғат. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2010. - Б.243.

таъкидлайди. Бундай ёндашув муайян даражада ночизиқли, синергетик ёндашувни эслатади. Демак, Беруний илмий методологияси замирида синергетика элементлари учрайди”. Олимнинг бу хулосаларининг бошқа илмий асослари ҳам бор.

Дарҳақиқат, Беруний нафақат илмий тадқиқот методологиясида, балки илмий қарашларида ҳам синергетик ғоялардан стихияли тарзда бўлса-да фойдаланган.

Юқорида айтганимиздек, тажрибада синаш, кузатиш, кўриш, мантикий хулосалаш, имий ва оғзаки маълумотларни тадқиқ этиш, синовдан ўтказиш, маълумотларни таҳлил этиш ва танқидий кўриб чиқиш, ҳақиқатни излаб топиш, тил ўрганиш ва доимий тарзда мушоҳада қилиш Абу Райҳон Беруний илмий усулининг ажралмас қисми ҳисобланади. “Абу Райҳон Беруний ва Фрэнсис Бэкон илмий билим ва фан концепцияларининг умумий параметрлари” доирасида тадқиқот олиб борган юртдош изланувчи олимларимиздан Қ.Нариманов “Ф.Бэкон XVI асрда жорий этган янги индуктив усулни Абу Райҳон Беруний X асрдаёқ ишлаб чиқди, уни амалда қўллаб, ҳар томонлама исботлади, ва бу билан фан тарихида янгича тафаккур тарзига мустаҳкам асос яратди, деган хулосага келади¹. Шарқ алломаси қадимги файласуфлар ва замондошларининг қарашлари ижодидаги ўринсиз илмий усул ва ёндашувларга асосли танқидий муносабат билдирди². Берунийдан сўнг Европада Ф.Бэкон, сўнгра эса, Р.Декарт (1597-1650) фанда тажрибавий усулни шакллантиришни мантикий яқунига етказдилар. Беруний тажрибавий фаннинг асосчиси сифатида тадқиқотларда мавҳум мушоҳаданинг устуворлигини рад қилиб, эмпирик кузатиш, синов ва тажрибаларни илмий изланишларининг ажралмас шартига айлантира олди. Аллома гуманитар фанларга таҳлилий ёндашган, табиий фанларнинг математик асосларини далиллаб берган Ўрта аср Шарқидаги илк мусулмон мутафаккири бўлган³.

Берунийнинг ўзига хос яна бир муҳим илмий методи у ҳамиша асл ҳақиқатни топиш, масалага обектив ёндашиб, сохталик ё замонга мослашиш каби иллатлардан ўзини тия олган ва танқидий рефлексияга

¹ <https://cyberleninka.ru/article/n/abu-ray-on-beruniy-va-frensis-bekon-ilmiy-bilim-va-fan-kontseptsiyalarining-umumiy-parametrlari/viewer>

² Сафо З. Жизнь и наследие Абурейхана Бируни. [ahval va asar-e Abureyhan Biruni]. – Тегеран: Фирдавси, 2000. – С. 174.

³ Назафи М., Халили М. Абу Рейхан Бируни – мыслитель и гуманист. [andishmand va ensan, Abureyhan Biruni]. – Тегеран: Андеша, 1972. – С. 164.

асосланиб фикр ва мулоҳазаларини баён этган. Мутафаккир яшаган замон ниҳоятда таҳликали, тотинч ва қарама қаршилиқларга бой давр бўлган. Шундай бўлса-да, у илм борасида доимо ҳақиқат тарафдори бўлиб қолаган. Баъзи бир ғарблик олимлар Берунийни дин доирасида ва унинг мафкурасида фаолият олиб борган деган даъволарнинг ҳақиқат эмаслиги, аксинча илмий, бадиий ижодда у биринчи навбатда обективлик ва холисликни дастуруламал қилганини ўша даврнинг маълум бир доирада фикрловчи шахсларни танқид остига олганини таниқли берунийшунос олимлардан Ашраф Аҳмедов шундай деб ёзади: «Беруний билимда обективликка интилишга чақиради. Бу борада у ҳеч қандай шахс олдида тиз чўкмайди. Ҳисоблашларида йўл қўйган камчиликлари ва хатолари учун у Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу-л-Ҳусайн ас-Сўфий, Абу Али ибн Сино каби атоқли олимларни танқид қилганидек, ўрта асрларнинг йирик астрономи, Ғарбий европада ҳатто XVI асрда “Албатегниус” номи билан шухрат қозонган машҳур Ал-Баттонийни танқид қилишдан ҳам тортинмайди. Ал-Баттоний зижда шаҳарларнинг узунликларини аниқлашда йўл қўйилган чалкашлик ва зиддиятларни мисолда исботлайди ва “Геодезия”нинг охириги қисмида Ал-Баттоний йўл қўйган хатоликларни тузатиш мақсадида Бағдод билан Ар-Ракка ва Ар-Ракка билан Искандария орасидаги узунлама айирмаларини геодезик усул билан қайтадан ҳисоблаб чиқади. Шундан сўнг, Ғазнадан Искандариягача бўлган ғарбий шаҳарлар орасидаги узунлама айирмаларини астрономик йўл билан аниқлайди»¹. Яъни Берунийнинг маънавий жасорати унинг илмий изланишларидаги аниқлик, обективликни ҳам таъминлашга муҳим омил бўлиб хизмат қилган.

Шу даражада мукамал фикр соҳибини анъанавий ёки чизиқли тафаккур тарзида фикрлаган дейиш мумкин эмас. Аксинча ночизиқли тафаккур ва кенг фикрловчи Беруний нафақат ўша давр балки бугунги кунда синергетик тафаккур эгаси сифатида ижод қилган шахс сифатида ҳам тадқиқ этишга асос бўла олади.

Профессор Б.О.Тўраев Беруний фалсафасида синергетик тафаккур тамойилларини тадқиқ этган биринчи олимларимиздан бўлиб, шундай таъкидлайди: “Беруний “Тафҳим” асарида мунажжимлик санъатини ўрганувчиларга олам тузилишини содда

¹Аҳмедов А. “Геодезия” асарининг мазмуни ва унда баён қилинган илмий масалалар // Беруний Абу Райҳон. Турар жойлар (орасидаги) масофаларини аниқлаш учун манзилларнинг чегараларини белгилаш (ГЕОДЕЗИЯ) // Танланган асарлар. III жилд.. Т.: «O‘zbekiston» НМИУ, 2022. Б.31.

тушунчалар орқали ифодалаб беришга уринган. Синергетик тафаккурнинг муҳим қирраларидан бири мураккабликдаги оддийликни ва оддийликдаги мураккабликни пайқай олишдир. Беруний ўз даврида мураккаб ҳисобланган мунажжимлик санъатини оддий тушунчалар орқали ифодалаб беришни мақсад қилиб олган ва бунинг уддасидан чиққан. Бу айнан синергетик тафаккур натижасидир.

Беруний ҳар қандай табиий илмий ходисалар, жараёнлар ва объектларга ҳар томонлама, турли ракурслардан туриб ёндашиш лозимлигига, бундай ходисаларни бир гуруҳ олимлар биргаликда, комплекс равишда кооператив ёндашиш муҳимлигини, бундай ёндашиш усули айниқса, географик кенгликларни, аҳоли пунктлари орасидаги масофаларни ўлчашда жуда муҳим аҳамият касб этади деб ҳисоблаган”¹. Олим шунинг баробарида Берунийнинг табиатшунослик илмида фойдаланган синергетик методлардан кўплаб мисоллар келтиради.

Эътиборли томони, Беруний “Ҳиндистон” асарида мураккаблик ва соддалик тушунчаларини синергетик қонуниятлар асосида шарҳлаганидадир: “Маълумки, ҳар бир мураккаб нарсанинг содда бўлаклари бор, мураккаблик шулар йиғиндисидан келиб чиқади. Мураккаб шу [бўлак] га ажралиб тарқалади” ва шу содда бўлакларнинг ўзи ҳам мураккаб тузилган бўлиши мумкин. Бу фикрларда ҳам тизимли ёндашув ва ҳам мураккаб тизимларнинг синергетик талқинини пайқаш қийин эмас.

Абу Райҳон Беруний оламдаги мавжуд ҳамма нарса ва воқеалар бир бутун ҳамда ўзаро мувофиқ ҳолда яратилганини эътироф этади². Унинг фикрича «Худо дунёни бутунлигича яратади ва азалдан маълум қонунларни беради. Ана шу қонунлар туфайли табиий куч, яъни табиат ҳаракат қилади»³. Бу билан мутафаккир моддий оламдаги ўз-ўзини ташкиллаштиришнинг мавжудлигини асосий абадий мавжудлик эканлигини эътиборга олади. Эътибор қаратиш керакки, Беруний ўзининг диний эътиқодига содиқ қолган ва у ҳеч қачон Яратганга шубҳа қилмаган, аммо бу эътиқод унинг илмий фаолияти самарадорлигига халақит бермаган, аксинча, уни мазмунан ва моҳиятан бойишига хизмат қилган. Ўша даврда диний мафкура

¹ Тураев Бахтиёр Оманович. Беруний – инсониятнинг буюк мутафаккири. –Т.: “Fan ziyosi” нашриёти, 2023. - Б.63.

² Бозоров Д. Синергетик парадигма. –Т.: «Tafakkur» нашриёти. 2010. Б.13.

³ Қаранг: Беруний Абу Райхон. Қонуни Маъсудий // Танланган асарлар V – жилд. –Т.: Фан. 1973 1973. Б.590.

қобиғидан чиққиб, эркин фикр билдириш, илмий хулосаларини очик ва объектив баён этиш ниҳоятда қалтис ва мураккаб бўлган бўлса ҳам, мутафаккир бу вазифани моҳирлик ва оқиллик ила бажара олган.

Беруний инсонни самарали фаолият олиб бориши ва маълум бир натижага эришиши ўзига боғлиқ эканлигини таъкидлайди: “Талаб қилинадиган зарур ишга тиришқоқлик билан интилиши, анъанавийлик ва нодонлик нуқсонларидан халос бўлишга кишининг ўзи ҳаракат қилиши керак”¹. Яъни унинг фикрича, инсон нуқсон ва нодонликдан халос бўлиш учун доим изланишда ва билим олишда ҳамда меҳнатда тиришқоқлик кераклигини ўқтиради. Шунингдек бу натижага эришиш учун эса анъанавий усуллардан ташқари ноанъанавий усуллардан фойдаланиш даъват этадики, бу ночизикли тафаккурни шакллантириш ва ўзини ўзи ташкиллаштириш ғояларини англатади.

Беруний ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашлари орқали инсондаги ўз-ўзини ташкиллаштириш хусусиятларини кўрсатиб беради. Унинг фикрича, инсон маълум бир мақсадга эришиш, ўз эҳтиёжларини англаш билан барқарор ҳаёт кечира олмайди. Сабаби «инсоннинг кадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришдан иборат: шунинг учун инсоннинг ҳаётдаги энг асосий вазифаси ва мавқеи меҳнат билан белгиланади, инсон ўз хоҳишига меҳнат туфайли эришади»², деб ёзган эди у. Табиийки, инсон жамият ва ижтимоий муҳит таъсирида яшар экан, бошқа иллат ва воситалар сифати унга акс этиши ёки ўзининг ички хусусият ва камчиликлари сабаб барқарор ҳаётга эришиши, комил инсон бўлиб вояга етишишида маълум бир таъқиқлар бўлади. Бундай вазиятда Беруний илм-маърифатга таянишни ўқтиради. У ўз-ўзини ташкиллаштирувчи жараёнга халақит берувчи ҳодиса – иллатларга қарши қандай курашиш кераклигини шундай тушунтиради: «Ёвузликдан қутилиш учун инсон икки табиий куч – очкўзликка ҳирс ва ғазаб устидан ҳукмронлик қилиши керак (Бу ўз-ўзини тарбиялаш ва ўз-ўзини бошқаришга даъват. Б.Р.). Булар инсон учун энг кучли ва хавфли душманлардир. ...Мана шу очкўзлик ва ғазаб устидан ақл ва тафаккур кучлари ғалаба қозониши керак. Шундагина инсон шайтоний нафсдан қутилиб, Худога яқинлашади: бу оламнинг ташвишларидан халос бўлиб, маънавий юксалишга интилади. Аммо инсон бу иллатлардан қутилиши учун уларни келтириб чиқарувчи сабабларини –

¹ Ўша манба. Б.120.

² Ma'naviyat yulduzlari/ muharrir F.Hasanov.-O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2011. –Б.99.

бошқалардан устунликка, шон-шухратга ҳирс қўйиш ва интилиш иллатларини тарк этмоғи керак»¹.

Эътиборли томони, Беруний инсон руҳий оламидаги синергетик қонунларни очишга интилади. Олим санъат ва маданиятнинг шаклланиш тарихи ва эволюцияси ҳақида ёзиб, онг ва дунёқарашга маънавий озуканинг бирламчи таъсирини кўрсатади. У шундай ёзади: «Маданийлашган кишилар ичидан нозик (табиатли) одамлар кўнгилочар (шодлик бағишлайдиган) жойларга бориб туришни одат қилдилар: бундай жойларга фақат нозик (табиатли) кишилар эмас, балки бошқа, мусиқага янада кучлироқ ташна бўлганлар ҳам оҳанг тинглаш учун борадилар... Оҳанглар эса руҳга (қалбга) тартибга туширилган, шаклга киритилган бўлгандагина кучли таъсир қилади: Чунки руҳ (қалб) тартибга кирган нарсани тезроқ қабул қилади ва шунинг учун ҳам у шеърга туширилган нарсани осон илғайди ва шу сабабли у шеърга кўпроқ интилади, чунки шеър низомли (тартибли)дир: аммо у мусиқа билан оҳанглаштирилган шеърларга янада кўпроқ майл қўяди, негаки (бунда) шеърнинг тартиби оҳанг мутаносиблиги (гармонияси – Н.К.) билан уйғунлашган бўлади»². Албатта, мутафаккир бунда шеър ва мусиқанинг келиб чиқиши, унинг инсон руҳиятига таъсири хусусида мулоҳаза юритган. Шунинг баробарида инсон руҳиятида тартиблилик ва тартибсизлик, гармонал томонларини илмий тадқиқ этилишини тақозо этади. Унинг «инсон руҳига тартиблилик, мутаносиблилик (гармония) таъсир қилади ва қалб шунга интилади, деган фикри алоҳида диққатга лоик. Инсон табиатан ана шу гармонияга – гўзалликка интилиши орқали санъатни вужудга келтиради». Санъатнинг асосида эса ижодкорлик ётади. Ижодкорлик табиийки инсон руҳияти ва маънавий ҳолати билан вобастадир. Берунийнинг бу қарашлари инсон руҳий-маънавий оламини бойишига, барқарорлашувига ғоявий замин бўлиши мумкин. Ёшларни эса эстетик дид ва баркамол этиб тарбиялашда мутафаккир таълимотлари тарбиявий асос бўлиб хизмат қилади.

Энг муҳими Беруний ҳозирги замон математика фанида қўлланилаётган синергетик тамойиллар, жумладан, математик шаклланиш тамойилларидан кенг фойдалана олган. Синергетиканинг шаклий тузилмасига кўра математик шаклланиш тамойили, мураккаблик тамойили, фрактал, гомоморфик тамойиллар

¹ Беруний. Ҳиндистон. 104. –Б.

² Абу Райхон Беруни. Избранные произведения. 3-том. –Т.: ЎзФА Фан нашриёти, 1966. –С.84.

фарқланади. “Бу тамойиллар ўз мазмун-моҳиятига кўра, бир томондан предметни нима эмас, қандай акс этаётганлигини, фундаменталлигини, бошқа томондан-турли масштабдаги предмет тузилмаларининг ўзаро ўхшашлигини ифода этади. Бундай тамойилларга мантикий жиҳатдан суяниш ноанаънавий бўлган мантикий масалаларни ечишга ёрдам беради. Бунинг учун эса маълум бир тушунчалар мазмунини унсурлар эмас, балки, тузилмалар тўғрисидаги ахборотлар ташкил этиши керак. Бундай мантикий таҳлил жараёнида эркинлик руҳи устуворлик қилиши керак бўлади”¹. Айнан Берунийда шундай эркинлик руҳи мавжудлиги учун ҳам у математика, география, кимё ва астрономия илми соҳаларига катта ҳисса қўшган. “У гарчи оламнинг тузилишига Птоломейнинг геоцентрик (яъни оламнинг марказида Ер шари туради, деб ҳисоблайдиган) системасидан туриб ёндашса ҳам, бу масалага оригинал тарзда, яъни Ер шарини ҳаракатланувчи система деб ёндашади. Бундай қараш ўша даврларда Ерни ҳаракатсиз деб ҳисобловчи ҳукмрон қарашларга зид келувчи илмий жасорат эди. Беруний «Ҳиндистон» асарида шундай деб ёзади: «Ернинг айланиш ҳаракати астрономия фани ҳисобларига ҳеч қандай зарар келтирмайди, балки Ерда юз берадиган ҳодисалар унинг ҳаракати билан бирга бир текис давом этаверади»² Бу ғояда инерциал системалар ҳақидаги фикр ҳам мужассамлашгандир. Европа олими Галилео Галилей (1564-1642) бундай фикрга Берунийдан 600 йил кейин келган”³.

Беруний нафақат математика илмида, балки бошқа фанларга ҳам эркинлик руҳи ва синергетик тамойилларни қўллаб, муҳим илмий хулоса ва кашфиётларни қўлга киритган ночизикли тафаккур эгаси дейишга юқоридаги маълумот ва далиллар асос бўла олади.

Хулоса, инсоният цивилизацияси ва юксак тараққиётга катта ҳисса қўшган Абу Райҳон Беруний нафақат Илк ўрта асрлар даври, балки барча даврларнинг энг буюк мутафаккир олимларидан бири сифатида ўзига хос илмий методологияси асосида фанларнинг ривожланиши баробарида, ночизикли тафаккур эгаси сифатида янгича тафаккур тарзининг шаклланиши ва ривожланишига муносиб ҳисса қўша олган. Синергетик ғоялар ва тамойиллар ҳақида гап кетганда эса

¹ <https://cyberleninka.ru/article/n/sinergetika-manti-iy-tuzilmasi-shakllanishida-tamoyillarning-a-amiyati/viewer>

² Беруний Абу Райҳон. Ҳиндистон // Танланган асарлар II Т.: «O‘zbekiston» НМИУ, 2022. -Б.205

³ Тураев Бахтиёр Оманович. Беруний – инсониятнинг буюк мутафаккири. –Т.: “Fan ziyosi” нашриёти, 2023.- Б.19.

уни синергетик қонуният ва тамойилларидан фойдалана олган беназир аллома дейишга ҳақлимиз.

Беруний нафақат математика илмида, балки бошқа фанларга ҳам эркинлик руҳи ва синергетик тамойилларни қўллаб, муҳим илмий хулоса ва кашфиётларни қўлга киритган ночизикли тафаккур эгаси дейишга юқоридаги маълумот ва далиллар асос бўла олади.

SINERGETIKA: FANLARARO YONDASHUV VA ZAMONAVIY FANDAGI O'RNI

Rizayev Ilhom -*Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Samarqand filiali (PhD) o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada sinergetika murakkab tizimlarni tahlil qilish uchun turli bilim sohalaridagi g'oyalar va metodologiyalarni birlashtirgan dinamik rivojlanayotgan yo'nalish sifatida ko'rib chiqilib, jamiyatni nochiziqli qonunlar va o'z-o'zini tashkil etish tamoyillari asosida rivojlanayotgan murakkab ochiq tizim sifatida ko'rib chiqishga imkon beradigan sinergetik paradigmaning dolzarb holati muhokama qilingan. Muallif sinergetikaning fanlararo tadqiqotlar uchun ahamiyatini, uning yangi kategorik apparatni shakllantirishdagi rolini, shuningdek, turli ilmiy sohalarida sinergetik yondashuvlarning amaliy qo'llanilishini ta'kidlaydi. Sinergetikaning tarixiy ildizlari, uning XX asrdagi rivojlanishi, shuningdek, ilmiy tadqiqotlar kontekstida zamonaviy nazariyalar va amaliy tavsiyalarga ta'siri ko'rib chiqilgan.

Tayanch so'zlar: sinergetika, o'z-o'zini tashkillashtirish, murakkab tizimlar, fanlararo yondashuv, ijtimoiy tizim, metodologiya, evolyutsiya.

Kirish: Sinergetika jadal rivojlanayotgan yo'nalish bo'lib, u o'zining g'oyaviy qarashlari bilan ilmiy bilimlarning turli sohalaridagi yetakchi olimlarni o'ziga jalb etib kelmoqda. Bu jozibadorlikni sinergetika predmetining kengligi, fanlararo xususiyati, metodologiyasining mazmuni va universal tilga ega ekanligi tashkil etadi.

Nazariyaning hozirgi holati, xususan sinergetik paradigmaning rivojlanishi jamiyatni nochiziqli qonunlar asosida rivojlanadigan murakkab uyushgan, ochiq tizim sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi.

Aslida, o'z-o'zini tashkillashtirish nazariyasi zamonaviy jamiyat va uning barcha tizimlarini o'rganish uchun tubdan yangi metodologik asosdir.

Unga ko‘ra, har qanday jamiyatda rivojlanishning muqobil yo‘llari va ularni tanlash imkoniyati mavjuddir. Jamiyatning hozirgi holati nafaqat uning o‘tmishi, tarixi bilan belgilanadi, balki kelajagibilan ham shakllanadi. Sinergetika jamiyatning murakkab rivojlanayotgan tizimlarini oddiy tizimlardan tuzishning yangi tamoyillarini ochib beradi, ularning o‘zaro bog‘liqligi, o‘zaro ta’siri va o‘zaro aloqadorligining mohiyatini tushunishga yordam beradi. Ijtimoiy amaliyot, zamonaviy jamiyatning jadal rivojlanishi, uning yangi tizimlarining muntazam paydo bo‘lishi obyektiv ravishda ushbu jarayonlarga nazariy va metodologik yondashuvlarni sinchkovlik bilan o‘rganishni talab qiladi.

Ma’lumki "sinergetika" atamasi yunon tilidan olingan bo‘lib, birgalikda harakat, hamfaollik degan ma’noni anglatadi. U ilk marta Shtutgart universiteti professori German Xaken tomonidan yangi ilmiy yo‘nalish sifatida ishlatilgan [1]. Shunday qilib, yangi ilmiy yo‘nalish nomida uning muallifi fanlararo va birgalikdagi harakat g‘oyasini ilgari surdi.

Sinergetika nafaqat ko‘plab o‘ziga xos ilmiy tadqiqot usullari, metodologik tizimlar, nazariy konstruksiyalarning o‘ziga xos sintezi, balki ularning postnoklassik fanning yangi o‘lchovlariga o‘tishi bo‘lib, bu tegishli kategorik apparatning shakllanishida namoyon bo‘ladi. Shu yo‘sinda sinergetika o‘z tadqiqot mavzusini ham rivojlantiradi. U murakkab konfiguratsiyaning ochiq nochiziqli tizimlarida o‘z-o‘zini tashkillashtirish (tartibsizlikdan tartibga o‘tish) qonuniyatlari va mexanizmlarini o‘rganadi va albatta tabiat, jamiyat va ko‘plab sun’iy tizimlarni qamrab oladi. Kibernetika, matematik modellash va voqelikni o‘rganishga tizimli yondashuv bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan sinergetika materiyani o‘z-o‘zidan harakatlanishi va rivojlanishi, moddiy va ma’naviy o‘zaro bog‘liqlik haqidagi g‘oyalarimizni kengaytiradi, tabiatdagi evolyutsion jarayonlarga, hayot va insonning paydo bo‘lish jarayonlariga, insoniyat sivilizatsiyasining istiqbollariga boshqacha qarashga imkon beradi.

Sinergetika predmetining o‘ziga xos xususiyati shundaki, u ochiq tizimlarda o‘z-o‘zini tashkillashtirish jarayonlarini nochiziqli fikrlash nuqtayi nazaridan o‘rganadi. Tadqiqot obyekti tartibsizlikdan tartibga o‘tishning turli bosqichlarida bo‘lgan murakkab tashkillashgan muvozanatsiz tizimlardir.

Shuni ta’kidlash joizki, sinergetika hali to‘liq shakllangan va imkoniyatlarini namoyon etgan fan emas. U shakllanish va jadal rivojlanish bosqichida bo‘lib, ta’lim sohasiga mustaqil o‘quv kursi sifatida kirib kela

boshladi. Fanlararo tadqiqotning yangi yo‘nalishiga turli xil bilim sohalari vakillari hoh u fizika yoki matematika, biologiya yoki kimyo, falsafa yoki sotsiologiya, iqtisodiyot yoki kibernetika, informatika yoki texnologiya bo‘lsin, sinergetika g‘oyalari boshlang‘ich ixtisosligi nuqtayi nazaridan tushunishga harakat qiladilar.

Sinergetika murakkab tizimlarining rivojlanishi va o‘z-o‘zini tashkillashtirish jarayonlari haqidagi fan bo‘lib, avvalgi universal, fanlararo yondashuvlarini meros qilib oladi va rivojlantiradi: A.I. Bogdanov tektologiyasi, L. fon Bertalanfi tizimlari nazariyasi, N. Viner kibernetikasi. Shuningdek, uning ifodalash tili va usullari nochiziqli matematika va murakkab tizimlar evolyutsiyasini o‘rganadigan tabiiy fanlar natijalariga asoslangan bo‘lib, murakkablik haqidagi tushunchamizni sezilarli darajada boyitadi.

Sinergetika usullarining tarixi XX asrning ko‘plab taniqli olimlari bilan bog‘liq. Avvalo, buyuk fransuz matematiki, fizigi va faylasufi A. Puankareni aytib o‘tish lozim. U XIX asrning oxirida nochiziqli dinamika usullari va differensial tenglamalarning sifatli nazariyasiga asos solgan edi.

XX asr 60-70-yillarda turli xil tabiiy va texnologik jarayonlarda, shu jumladan G.B. Basov, A.M. Proxorov, C. Taunesning lazer hosil qilish nazariyasida; bioritmlarning asosi B.P. Belousov va A.M. Jabotinskiyning tebranuvchi kimyoviy reaksiyalarida; I. Prigojinning dissipativ strukturalar nazariyasida; A.N. Kolmogorov va Y.L. Klimontovichning turbulentlik nazariyasida o‘z-o‘zini tashkillashtirish jarayonlarini tushunishda mayyan yutuqlar mavjud.

1963 yilda dinamik betartiblik kashf etildi, avval ob-havo prognozi sohasida (E. Lorens), keyin nazariy jihatdan D. Ryuel, F. Takens, L.P. Shilnikov asarlarida g‘alati attraktorlarni o‘rganishga e‘tibor qaratildi. G‘alati attraktorlar dastlabki ma‘lumotlarga asoslangan yechimning beqarorligi, mashhur "kapalak effekti" bilan tavsiflanadi. Kapalakning qanotlarini qoqishi uzoq muddatli ob-havo prognozida dinamik kaos tasvirini tubdan o‘zgartirishi bilan izohlanadi. German Xaken 1970 yilda murakkab tizimlarni o‘rganishda ushbu usul va yondashuvlar doirasini sinergetika (tizimlarning kollektiv, kooperativ, kompleks xatti-harakatlari nazariyasi) deb ataydi.

XX asrning 80-90-yillarida dinamik kaos va murakkablik muammosini o‘rganish davom etdi. Kuchli kompyuterlarning yangi avlodlari yaratilishi munosabati bilan fraktal geometriya [2], dinamik

betartiblik tuzilmalarini tavsiflovchi va qonuniyatlarni aniqlash va saqlashda ma'lumotni samarali siqish imkonini beruvchi o'ziga o'xshash obyektlarning geometriyasi (bulut, qirg'oq chizig'i kabi texnologiyalar) rivojlanishi ham yangi bosqichga ko'tarildi. Bugungi kunda sinergetika gumanitar fanlar sohasiga tez kirib bormoqda, sotsiosinergetika va evolyutsion iqtisodiyot yo'nalishlari paydo bo'ldi, psixologlar va o'qituvchilar tomonidan qo'llanilmoqda, tilshunoslik, tarix va san'atshunoslikda dasturlar ishlab chiqilmoqda, sinergetik antropologiyani yaratish loyihasi amalga oshirilmoqda [3,12-13].

Shunday qilib, sinergetika lazer muammolaridagi kooperativ hodisalar nazariyasi sifatida paydo bo'ldi, lekin asta-sekin ochiq, noxiziq, beqaror, iyerarxik, rivojlanayotgan tizimlarni tavsiflovchi nazariya sifatida umumiyroq maqomga ega bo'ldi.

Sinergetika avvalgi ko'plab ilmiy tushunchalar, paradigmalar va amaliy munosabatlarni tubdan o'zgartiradi. Sinergetika vujudga kelganidan buyon ancha vaqt o'tdi. Ko'rinib turibdiki, bu fanlararo yondashuvning yetuklik va indensifikatsiyalash vaqti keldi. Ushbu konsepsiyani bugungi kunda nafaqat yondashuv, balki postnoklassik fanning o'ziga xos falsafasi deb hisoblash imkonini beradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, sinergetika fanga ko'plab tushunchalarni kiritdiki, ular ilgari ega bo'lmagan ahamiyatga ega bo'ldi. Masalan, o'z-o'zini tashkillashtirish, o'z-o'zini rivojlantirish, fluktuatsiya, attraktor va boshqalar. Ko'pgina tushunchalar turli sharoitlarda obyektlarning o'z-o'zini tashkillashtirish hodisalari bilan bog'liq ilmiy natijalarni umumlashtirish ma'nosida ishlatilganiga qaramay, ulardan sinergetik tushunchalar sifatida foydalanish tufayli falsafiy mazmunga ega bo'lishdi.

Fanlararo yo'nalish pozitsiyasida sinergetikaning yana bir muhim xususiyati aniqlandi: uning ochiqligi, bevosita ishtirokchi yoki vositachi sifatida muloqotga tayyorligi, u o'z vazifasini muloqot ishtirokchilari o'rtasida o'zaro tushunishni ta'minlash deb biladi.

Murakkab tashkil etilgan ijtimoiy va tabiiy tizimlarga rivojlanish yo'llarini yuklash mumkin emasligi ayon bo'lmoqda va o'zining rivojlanish tendensiyalariga qanday hissa qo'shishni, tizimlarni ushbu rivojlanish yo'llariga qanday olib chiqishni tushunish kerak. Tabiat va insoniyatning birgalikdagi hayoti qonunlarini, ya'ni ularning koyevolyutsiyasini tushunish muhimdir.

Sinergetika murakkab tizimlar uchun bir nechta muqobil rivojlanish yo'llari mavjudligini ko'rsatadi va ushbu alternatalarni tanlash

mexanizmini ochib beradi. Sinergetika murakkab tizimlarni, ularning evolyutsiyasi va o'z-o'zini tashkillashtirishni, ya'ni olam vujudga kelish asoslarini o'rganadi. Sinergetika tufayli evolyutsiyaning zamonaviy post-darvin paradigmasi shakllantirildi. Sinergetika hodisalar tuzilmalarining aniq batafsil tavsiflarini va dunyodagi barcha hodisalarning aniq prognozlarini berishga da'vo qilmaydi [4]. Ammo sinergetik metodologiya tufayli biz tabiatda va umuman dunyoda nima bo'lishi mumkin va nima mumkin emasligini aniqroq tushunish imkoniyatini yaratdik.

Eng qimmatli tomoni shundaki, sinergetika ilmiy izlanishlar, murakkab ijtimoiy tizimlardagi jarayonlarni bashorat qilish va modellashtirish uchun amaliy tavsiyalar va umumiy ko'rsatmalar beradi. Sinergetikaning ahamiyati asosan dunyo tuzilishining global savollariga javob topishga intilishdan iboratdir.

Yuqoridagilardan xulosa qiadigan bo'lsak:

sinergetika zamonaviy ilm-fanda muhim rol o'ynaydi, chunki u nafaqat murakkab tizimlarni o'rganadi, balki ularning xatti-harakatlarini tushunish va modellashtirish uchun yangi yondashuvlarni taqdim etadi;

u fanning turli sohalari o'rtasidagi o'zaro muloqot uchun ochiq va fanlararo yondashuvni rag'batlantiradi;

sinergetikaning eng muhim xususiyatlaridan biri uning ijtimoiy tizimlardagi murakkab jarayonlarni ilmiy tadqiq qilish, prognozlash va modellashtirish uchun amaliy tavsiyalar berish imkoniyatidir;

sinergetik metodologiya tufayli tabiatda va jamiyatda nima imkonli va nima aksincha ekanligini yaxshiroq tushunish mumkin bo'ladi;

shunday qilib, sinergetika nafaqat murakkab tizimlar haqidagi g'oyalarni o'zgartiradi, balki dunyoni tashkil etish va insoniyat evolyutsiyasining global savollariga javob topishga intiladi, bu esa uni zamonaviy fanni rivojlantirish va olingan bilimlarni amaliy qo'llash uchun muhim vositaga aylantiradi.

Adabiyotlar

1. Тўраев Б. О. ва бошқ. Сinerгетика: моҳияти, қонуниятлари ва амалиётда намоён бўлиши //Т.: Наврўз нашриёти. – 2017. – С. 12-13.
2. Mandelbrot, B. The fractal geometry of Nature / B. Mandelbrot. — San Francisco: W. H. Freeman, 1983. P. 234
3. Хакен, Г. Сinerгетика / Г. Хакен. — М., 1980. — 406 с.

4. Муминова З. О. Духовное бытие человека в синергетическом аспекте //Актуальные научные исследования в современном мире. – 2017. – №. 2-8. – С. 79-82.

5. Negmatov I. Development of Social Work in Western Europe and the United States During the 19th and 20 th Centuries //Miasto Przyszłości. – 2024. – Т. 53. – С. 475-478.

ZAMONAVIY SIYOSIY JARAYONLARDA JAMIYAT POLITOSFERASI

Turdiyev Bexruz Sobirovich

*Buxoro davlat universiteti, Ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrası
professori, falsafa fanlari doktori (DSc)*

Annotatsiya: Mazkur maqola jamiyat politosferasi mamlakatdagi siyosiy reja, maqsad va manfaatlar orqali shakllanib, milliy taraqqiyot bilan dialektik bog‘liq holda rivojlanishi masalasiga bag‘ishlangan. Maqolada O‘zbekiston tajribasida milliy siyosiy tafakkurni tiklash, demokratik islohotlar va yangicha dunyoqarashni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etishi tahlil etilgan.

Tayanch so‘zlar: millat, jamiyat, politosfera, siyosiy iroda, fenomen, ideologiya, fuqarolik jamiyati, taraqqiyot

Inson, jamiyat va davlat rejasiz, maqsad va manfaatlarsiz yashay olmaydi. Reja, maqsad va manfaatlarining barchasi – fikr orqali yuzaga keladi, shakllanadi, takomillashadi va jamiyat politosferasiga aylanadi. Davlatni – davlat, jamiyatni – jamiyat, millatni – millat qiladigan siyosiy qarashlar tizimi jamiyat politosferasini tashkil etib, millatning orzu-maqсадlari, intilish va istiqbolidagi rejalarni o‘zida gavdalantiradi. Shu ma’noda, jamiyat politosferasi mamlakat milliy taraqqiyot yo‘li bilan dialektik aloqador va to‘la ma’noda daxldor bo‘ladi. Sababi, jamiyat politosferasi milliy taraqqiyot oldida vazifador bo‘lgan qarashlar umumlashmasi hisoblanadi.

Har qanday mamlakatning ma’lum bir ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy tizimdan yangisiga o‘tish jarayonida fuqarolarning orzu-maqсадlariga mos keluvchi, jamiyatning yangi taraqqiyot yo‘lini mustahkamlash va ta’minlashga qodir bo‘lgan siyosiy qarashlar va g‘oyalar tizimiga tayanish har bir tarixiy davr uchun hayotiy zarurat hisoblanadi. Bugungi globllashuv jarayonida jamiyat politosferasi mustahkamligining

zarurligi xususida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev to'xtalar ekan, "Xalqimizning fidokorona mehnati, qat'iy siyosiy irodamiz bilan biz keng ko'lamli islohotlarimizni bundan keyin ham jadal davom ettiramiz. Qanchalik qiyin bo'lmasin, el-yurtimiz manfaatini, jondan aziz farzandlarimiz kelajagini ta'minlashga xizmat qiladigan, tanlagan to'g'ri yo'limizdan hech qachon ortga qaytmaymiz" [1], - deb diqqat qaratadi.

Jamiyat politosferasining o'ziga xosligi, ijtimoiy hodisa ekanligi ma'lum bir davr, zamon va makon mohiyatini o'zida mujassam etganligi hamda uning butun fenomenini belgilashi bilan xarakterlanadi. Boshqacha qilib aytganda, jamiyat politosferasining ijtimoiy-falsafiy mohiyati, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, siyosiy va huquqiy hodisa sifatidagi o'ziga xosligini ko'rsatadi. Ayniqsa, yuksak rivojlanish va taraqqiyotning eng baland nuqtasiga chiqqan davrlarda politosferaning jamiyat taraqqiyotiga ta'sir etuvchi fenomen sifatidagi roli ko'zga yaqqol tashlanadi.

Jamiyat politosferasini yangilash, eng avvalo, inson dunyoqarashi va tafakkurini o'zgartirish, dogmatik qotib qolgan hayot tarzini yangilash orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun jamiyatda yangicha dunyoqarash va tafakkurni qaror toptiradigan, yangicha islohotlarni insonlar qalbi va ongiga yetkazib beradigan, kelajakka ishonch hissini kuchaytirishga da'vat etadigan siyosiy-ma'rifiy islohotlarni amalga oshirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Sababi, sho'ro siyosiy mafkurasi ostida xalqimiz boshiga tushgan kulfatlar, marksistik nazariyaga asoslangan va kommunistik mafkura bilan qurollangan siyosat milliy identligimizga tahdid solgan edi. Sovet ideologiyasi xalqimiz milliy o'zligini unutishiga va ajdodlarimizning bunyodkor g'oyalarini xalq xotirasidan o'chirishga majbur qilgan. Faqat Sovet mafkurasi va g'oyalariga mos keladigan jihatlarigina saqlab qolinib, qariyb uch ming yillik identligimizga bog'liq milliy siyosiy qarashlarimiz yo'q qilindi. Oqibatda, jamiyat politosferasining zaiflashuvi jamiyatda ham siyosiy ham jismoniy qaramlikka olib kelgan.

Jamiyatning bunyodkorlikka asoslangan politosferasi zaiflashib, hayot haqiqati va ilmiy haqiqat ataylab buzib ko'rsatilgan. Jamiyat politosferasi esa, hukmron siyosiy mafkura asoratiga aylangan. Bularning barchasi jamiyat politosferasi va inson tafakkurini chegaralab qo'ygan. Ya'ni, milliy siyosiy qarashlarimizning bunyodkorlik va yaratuvchanlikka da'vat etuvchi qudrati ataylab oyoqosti qilingan. Vaholanki, jamiyat politosferasi muqarrar taraqqiyot jarayonida g'ayrat va yangilanish bag'ishlaydigan g'oyatda kuchli vositadir.

“Jamiyatni bir holatdan ikkinchi bir holatga o‘tkazish paytida xalqning asrlar mobaynida shakllangan turmush tarzi, an‘analari, dunyoqarashi, hayotiy ehtiyojlari inobatga olindi. Shuning uchun ham mamlakatda iqtisodiy bo‘hronlar va siyosiy po‘rtanalar kuchaygan, hissiyotlar jumbushga kelgan paytlarda ham barqarorlikka putur yetmadi. Bosh islohotchi vazifasini bajarayotgan davlat xalqning kundalik ehtiyojidan tashqari, uning ruhiy-ma‘naviy ehtiyojlarini ham puxta o‘rgandi, ularni e‘tibordan chetga surmadi” [2]¹.

Boshqacha qilib aytganda, qariyb uch ming yillik tariximizda yangi jamiyat taraqqiyoti politosferasini yangilash va shakllantirish davri boshlandi. Bu XXI asr jamiyat politosferasi yangilanishi, jamiyat va inson tafakkurining o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lgan yangi sivilizatsiya davrini boshlab berdi. Bu bosqichda jamiyatimiz politosferasini qayta ko‘rib chiqib, milliy siyosiy tafakkur darajasiga ko‘tarish, uni umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish masalasi kun tartibiga qo‘yildi. Bu borada, jamiyatimiz politosferasini o‘zgartirish va yangilashning quyidagi asoslari bor edi:

birinchidan, mamlakatimiz jahon xaritasida tasodifan vujudga kelgan davlat emasligi, uning tarixiy-falsafiy ildizlari chuqur va qadimiy ekanligini jahon hamjamiyatiga ko‘rsatish va bu haqiqatni yosh avlod ongi va tafakkuriga singdirish;

ikkinchidan, sobiq sovet siyosati va kommunistik mafkura bosimi bilan yo‘qotilgan milliy siyosiy g‘oyamizni tiklash, hayot haqiqatini ilmiy haqiqat asosida asoslab, unga munosib baho berish orqali milliy politosferamizni yuksaltirish;

uchinchidan, shu asosda jamiyat, ayniqsa, yosh avlod ongi va qalbida milliy g‘urur, o‘z ajdodlari ilmiy-ma‘naviy merosi va tajribasi bilan faxrlanish tuyg‘ularini kuchaytirish. Yangi O‘zbekiston taraqqiyotidagi ishonch va milliy siyosiy g‘oyaga sadoqat bilan yashashni turmush tarziga aylantirish.

Hozirgi kunda respublikamizda “suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat” [3] qurishni ustuvor vazifa sifatida belgilab olar ekanmiz, yurtimizda kuchli demokratik fuqarolik jamiyatini barpo etish hamda bu jarayonda milliy g‘oyaning ahamiyati, milliy taraqqiyot bilan aloqadorligini ijtimoiy-falsafiy mohiyatini tadqiq etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Zero, davlatimiz rahbari ta’kidlaganidek, “Barchamiz yaxshi bilamizki, insonning ongi va dunyoqarashi, fikri

¹ Жўраев Н. Тарих фалсафаси: тушунча, моҳият ва сиёсат. —Тошкент: “Манавият”, 1999. —Б.72.

o'zgarmasa, jamiyat o'zgarmaydi. Jamiyat o'zgarmagan joyda hech qanday ijobiy natija ham, taraqqiyot ham bo'lmaydi" [4]. Demak, jamiyat politosferasi vazifadorligi shunda namoyon bo'ladiki, u bizning erkin va bozor munosabatlariga asoslangan, demokratik tamoyillarni e'tirof etuvchi fuqarolik jamiyatini barpo etishimiz, ya'ni ushbu maqsadga erishishimizga dasturulamal bo'lib xizmat qiladi.

Jamiyat politosferasidagi g'oya va qarashlar jamiyat taraqqiyotidan orqada qolishi va undan o'zib ketishi ham mumkin. Agar u orqada qolsa, jamiyat taraqqiyotiga to'siq bo'lishi yoki jamiyat politosferasining haddan ziyod taraqqiy topishi esa, inson va jamiyat hayotidan uzoqlashib qolishiga olib kelishi mumkin. Bizningcha, jamiyat politosferasi taraqqiyotdan oldin yursa, maqsadga muvofiq. Ammo taraqqiyotdan uzilib qolsa, kutilgan natijani bermasligi mumkin. Jamiyat politosferasining hayotchanligi ilg'or ijtimoiy guruh va kuchlarni safarbar qilib, ularni uyushtiradi va jamiyat taraqqiyotini tezlashtiradi. Bunday progressiv politosfera ijtimoiy taraqqiyotni amalga oshiruvchi insonlar tomonidan ongli ravishda qabul qilingandagina tarix rivojiga ta'sir ko'rsatuvchi kuchga aylanadi. Agar jamiyat politosferasi xalq tomonidan qabul qilinisa, xalq ongi va qalbidan joy olgach, moddiy kuch va yaratuvchanlik qudratiga aylanadi.

Demak, jamiyat politosferasining jamiyat taraqqiyoti bilan dialektik aloqadorligini quyidagilar bilan izohlash mumkin:

birinchidan, yangi taraqqiyot yo'lini barpo etmoqchi bo'lgan har qanday davlat yoki jamiyat, albatta, o'zining milliy identligini aks etgan milliy siyosiy g'oyasiga tayanadi va suyanadi. Davlat tizimi va boshqaruvi, olib borayotgan siyosati aniq ifodalangan strategik maqsad va dasturlarga asoslanadi. Agar jamiyat milliy siyosiy maqsadga tayanmasa, regressiyaga uchrab, taraqqiyot yo'lidan adashadi;

ikkinchidan, mamlakat politosferasidagi milliy siyosiy g'oyaga tayanmasdan, inson va jamiyat ongi, tafakkurini o'zgartirmasdan turib, Uchinchi Renessans poydevorini barpo eta olmaydi. Buning uchun esa, insonlardan muayyan siyosiy g'oyaga ishonish va tayanish talab etiladi;

uchinchidan, politosferadagi siyosiy g'oyalarning jamiyat hayoti bilan aloqadorligi millatning o'zligini anglashga xizmat qiladi, chunki o'zligini anglagan millat ma'rifatlashish jarayoni yo'lidan boradi. Shu sabab, milliy siyosiy g'oya hozirgi kundagi eng dolzarb muammo va strategik maqsadlar bilan dialektik aloqadordir;

to'rtinchidan, bugun tarixiy o'zgarishlar davrida eski tuzumdan yangi O'zbekiston taraqqiyoti yo'lga asoslangan bosqichga o'tish jarayonida

turibmiz. Bu rivojlanish bosqichi o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmaydi, albatta. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’biri bilan aytganda, “Biz huquqiy, dunyoviy, demokratik va ijtimoiy davlat bo‘lmish Yangi O‘zbekistonni barpo etish siyosatini qat’iy davom ettirmoqdamiz. Mamlakatimiz “Inson qadri va manfaatlari uchun” degan ezgu g‘oya asosida demokratiya va adolat tamoyillarini mustahkamlashga qaratilgan tub islohotlar yo‘lidan dadil ilgari bormoqda” [5]. Shunday ekan, bu jarayonda milliy g‘oya tanlangan taraqqiyot yo‘limizning naqadar to‘g‘ri, adolatli va haqqoniy ekanligiga ishontirish orqali xalqimizni bunyodkorlikka da’vat etishga xizmat qiladi.

Jamiyat ideosferasi plyuralistik qarashlarga asoslanishi demokratiyaning fundamental prinsiplaridandir. Shu sababli, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 12-moddasida “O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi. Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o‘rnatilishi mumkin emas” [6], – deb mustahkamlab qo‘yilganligi jamiyatda e’tiqod va vijdon erkinligi, badiiy va estetik qarashlar, ijodiy izlanishlar, usullar xilma-xilligini anglatadi. Jamiyat politosferasining plyuralizmga asoslanishi demokratiyani rivojlantirish va milliy hamjihatligimizning asosiy omili hisoblanadi. Zero, yagona siyosiy g‘oya hukmronligi oxir-oqibatda totalitarizm yoxud avtoritar boshqaruvga olib kelganligini mamlakatimiz tarixi ham isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Navro‘z umumxalq bayramiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi tabrik so‘zi// “Xalq so‘zi” gazetasi 2021 yil 22 mart, №58 (7838).
2. Жўраев Н. Тарих фалсафаси: тушунча, моҳият ва сиёсат. –Тошкент: “Манавият”, 1999. –Б.72.
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –Toshkent: “O‘zbekiston”, 2023. –Б.4.
4. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekistonda erkin va farovon yashaylik. 5-jild. –Toshkent: “O‘zbekiston”, 2023. –Б.91.
5. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 78-sessiyasidagi nutqi //“Xalq so‘zi” gazetasi, 2023-yil 20-sentyabr, №197 (8540).
6. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –Toshkent: “O‘zbekiston”, 2023. –Б.6.

МАЪНАВИЙ ЮКСАЛИШ МУАММОЛАРИ ВА ЕЧИМЛАРИ

СамДУ профессори Ф.Х.Набиев

Сўзангарон Абу Али ибн Сино номидаги жамоат саломатлиги
техникуми ўқитувчиси Гаффорова Н.Ф.

Ўзбекистон танлаган демократик тараққиёт йўли ва кучли давлатдан -кучли фуқаролик жамиятига ўтиш жараёни жисмонан соғлом, ақлан етук ва маънан юксаклик асосида бефарқлик кайфиятини жиловлаб дахлдорлик ҳисси билан яшашга қодир бўлган авлоднинг тарбияланишини тақозо этади. Ёшларимизнинг ҳар тарафлама баркамол бўлиб вояга етишида таълим-тарбия тизими ҳеч қандай муболағасиз ҳал қилувчи роль ўйнайди, чунки таълим тизимининг функцияси жисмонан соғлом, ақлан етук ва маънан юксак авлодни тарбиялаб беришдан иборат. Бугунги кунда ёшларимизни баркамол қилиб тарбиялаш учун барча шарт-шароитлар яратилган бўлишига қарамасдан, таълим-тарбиянинг уйғунликда ривожланишини таъминлаш шу куннинг долзарб муаммоси бўлиб қолмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев ушбу масала хусусида гапириб “...таълим олиш, маънавий-маърифий камолот масалалари ва ҳақиқий кадриятларни шакллантириш жараёнларига фаол кўмак берадиган муҳитни яратиш зарур”¹лигини ўта муҳим муаммо сифатида белгилаб берган.

Олий ўқув юртида тарбияни ривожлантириш тўғрисида гапиришдан олдин тарбия тушунчасининг мазмун-моҳиятини англаб олиш лозим. Тарбия шахсни ижтимоий ҳаётга тайёрлаш мақсадида унинг жисмонан ва маънан ривожланишига тизимли ва мақсадли таъсир этиш жараёни ҳисобланади ва у таълим жараёни билан чамбарчас боғлиқ. Таълим ва тарбия жараёнида билим ва маънавият шаклланади, ҳозирча маънавият билимдан орқада қолмоқда, натижада билими кучли, аммо маънавияти нисбатан суст кадрлар тайёрланмоқда. Шунинг учун “Ўзбекистонни 2017-2021 йилларда ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси” талабларидан келиб чиқиб Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан 2017 йил 20 апрелда имзоланган “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорида

¹ Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Тошкент.- “Ўзбекистон”- 2017 йил, 45- бет

ёшларнинг маънавий юксалтириш масаласини энг муҳим вазифа сифатида белгилаб берган. Қарорда ушбу хусусда гапириб “олий таълимнинг маънавий-ахлоқий мазмунини ошириш, талаба-ёшларга мустақиллик ғояларига, юксак маънавият ва инсонийликнинг миллий анъаналарига содиқлик руҳини чуқур сингдириш, уларда ёт ғоя ва мафкураларга нисбатан иммунитет ва танқидий тафаккурни мустаҳкамлаш бўйича кенг кўламли маърифий ва тарбиявий ишларни олиб бориш”¹ Олий таълим тизимини келгусида янада такомиллаштириш ва комплекс ривожлантириш бўйича энг муҳим вазифалардан бири сфатида белгиланган.

Маънавий юксалишнинг замон талабларидан орқада қолаётганлиги “Оммавий маданият” ниқоби остида кириб келаётган ахлоқсизликда, оиланинг глобал инқирозининг аломатларида, коррупция иллатида ва бефарқлик кайфиятида яққол кўриниб турибди.

Ушбу муаммонинг асосий сабаби таълим тизими Ғарб мамлакатлари таълим тизимининг стандартларига асосланганлигидадир. Ғарбда маънавиятга эҳтиёж кучли бўлмаган, шунинг учун уларнинг таълим тизимида маънавий юксалишга жиддий эътибор қаратилмайди. Ғарбдан фарқ қилиб, Шарқ мамлакатларида доимо маънавиятга эҳтиёж кучли бўлган.

Маънавий юксалишнинг замон талабларидан орқада қолаётганлигининг асосий сабабларидан яна бири интеллектуал мулкка нисбатан эгалик ҳиссининг заифлиги деб айтиш мумкин. Интеллектуал мулк бўлган билим ва маънавиятнинг юксалиши эгалик ҳисси асосида шаклланадиган қизиқиш ва масъулиятга боғлиқ. Бу уч тушунча, яъни эгалик ҳисси, қизиқиш ва масъулият бир-бирига боғлиқ бўлиб, уларни битта қилиб - хусусий мулк деган тушунча билан ифодалаймиз. Маънавиятга бўлган эгалик ҳиссининг заифлиги шўролар замонида бориб тақалади. Шўролар ҳокимияти хусусий мулкни бекор қилишда чегарадан чиқиб кетди. Улар олдин завод ва фабрикаларни капиталистлардан тортиб олишди, ерни заминдор зодагонлардан тортиб олишди, бу ўша замон мафкураси бўйича тўғри эди. Лекин кейинчалик улар дастгоҳни ишчидан, ерни деҳқондан ва билимни зиёлидан тортиб олишди. Бу эса меҳнаткашнинг қизиқишини йўққа чиқариш эди. Ўша қудратли давлатнинг барбод бўлиб кетишига олиб келган сабаблардан бири айнан ана шу қизиқишнинг йўққа

¹ Мирзиёев Ш.М. Олий таълим тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарори. Тошкент. 2017 йил 12 январ, 3-бет

чиқишини келтириб чиқарган хусусий мулкнинг бекор қилиниши билан боғлиқ.

Ўзбекистон танлаган демократик тараққиёт йўли ва фуқаролик жамиятининг шаклланиши жараёни ҳам маънавиятнинг заифлашувига сабаб бўлмоқда. Чунки демократия ва фуқаролик жамияти одамлар эркинликларининг ривожланишига асосланган, маънавият эса, қайсидир маънода, одамлар эркини чеклашни англатади.

Маънавиятнинг заифлашувини келтириб чиқарган яна бир сабаб - бу маънавият доимо фидойилик асосида ривожланган деган фикрни тўғри деб ҳисоблаш билан боғлиқ. Ушбу фикрни тўғри деб бўлмайди, чунки фидойилик мураккаб вазиятларда маълум бир вақт давомида бўлиши тўғри, агар фидойилик доимий бўлса адолатсизлик келиб чиқади.

Маънавий юксалишнинг орқада қолаётганлигининг яна бир сабаби олий ўқув юртларида тарбиявий ишлар механизмининг етарли даражада такомиллашмаганлиги ва ёшларимизнинг тарбияси олий ўқув юрти босқичигача бўлган даврда яхши йўлга қўйилмаганлигида. Бунинг оқибатида олий ўқув юртларида таълим-тарбия жараёнида уйғунликни таъминлаш муаммо бўлиб, тарбия орқада қолмоқда.

Маънавий жиҳатдан ривожланишнинг орқада қолаётганлигини асосий сабабларидан яна бири бу маънавиятга бўлган эҳтиёжнинг талаб даражасидан пастлиги.

Маълумки, таълим жараёнида билим шаклланади, тарбия жараёнида эса маънавият шаклланади ва улар уйғунликда ривожланиши лозим. Шу ўринда олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин деган мақолнинг маъносини англаб олиш мумкин. Билим асосида олим шаклланади, маънавият асосида эса одам шаклланади. Одам бўлиш қийин деганда маънавиятни юсалтириш қийин эканлиги тушунилиши лозим. Шунинг учун инсонни инсон қиладиган нарсаси маънавият дейилади. Агар уйғунлик бузилиб, маънавият орқада қолса, одамийлик пасайиб, билим адолатга эмас разолатга хизмат қила бошлайди. Чунки маънавият инсоннинг ўз устидан бўлган ҳокимиятини шакллантириб, уни тўғри йўлдан, яъни адолат йўлидан юришини таъминлайдиган кучдир.

Олий ўқув юртида тарбия жараёни сифати пастлигининг сабаби, юқорида таъкидлаганимиздек, нафақат олий ўқув юртларида тарбиявий ишлар яхши йўлга қўйилмаганлигида, балки олий таълим босқичигача бўлган даврдаги тарбияга ҳам боғлиқ, айниқса, оиладаги

тарбияга боғлиқ. Олий ўқув юртигача бўлган босқичда боланинг тарбияси деярли шаклланиб бўлиб, кейинги босқичда уни янада такомиллаштириш керак бўлади, холос. Олий таълимда болани ўзгартириш, қайта тарбиялаш анча мураккаб бўлади, чунки унинг характери шаклланиб бўлган бўлади. Шунинг учун асосий эътибор Олий таълимгача бўлган босқичда, ва, энг аввало, оиладаги тарбияга қаратилиши лозим. Бунинг учун ота-онанинг бола тарбияси олдидаги масъулиятини ошириш чораларини кўриш лозим. Чунки инсон тарбиясида оиладаги тарбия ва муҳит ҳал қилувчи роль ўйнайди, нега деганда инсоннинг қалбини бошқа бир ғоя эгаллагандан сўнг унинг ўрнини яна бошқа бир ғоя эгаллаши қийин кечади.

Умуман яна шуни таъкидлаш керакки, жамиятшунос олимларнинг хулосасига кўра одам ижтимоийлашувинг 90 фоизи оилада амалга оширилади. Шунинг учун бола тарбиясини оилада самарали амалга ошириш чораларини кўриш энг долзарб вазифа сифатида белгилаб қўйилиши лозим. Давлат ҳам, жамият ҳам асосий эътиборни оила институтини мустаҳкамлашга ва оиланинг бола тарбияси функциясини кучайтиришга қаратиши лозим. Ота-онанинг болалар тарбиясидаги масъулиятини янада оширишда кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш тизимида оиладаги муҳитни соғломлик даражасининг асосий мезон сифатида белгилаб қўйиш муҳим аҳамиятга эга. Ушбу муаммо давлат сиёсатининг энг долзарб ва устувор йўналиши сифатида белгилаб қўйилиши лозим. Бунинг учун Ўзбекистон танлаган ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатлари йўлини оилага нисбатан ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатлари йўли деб қабул қилиш керак.

Билим ва маънавиятнинг уйғунликда ривожланишини таъминлаш муаммо бўлиб қолаётганлигининг сабабларидан яна бири уларга бўлган эҳтиёжнинг бир хил эмаслигидадир. Бошқача қилиб айтганда, билимга бўлган эҳтиёжга нисбатан маънавиятга бўлган эҳтиёжнинг пастлиги. Чунки билимга бўлган эҳтиёжни шакллантириш осонроқ, лекин маънавиятга бўлган эҳтиёжни шакллантириш эса анча қийин. Инсонда бирор-бир нарсага нисбатан эҳтиёж шаклланиши учун у ўша нарса унга нима учун кераклигини билиши лозим. Ана шу керакликни ҳис қилиш эҳтиёжни англатади. Билим инсонга нима учун кераклигини англаб олиш осонроқ, чунки билим инсон орзу қилаётган бахтли ҳаётга эришишга хизмат қилади. Инсонда онг шаклландан бошлаб бахтли яшайдиган фаровон жамиятни орзу қилиб келмоқда ва

бунга эришиш унинг билими билан боғлиқ эканлигини билади. Инсон бахтли бўлишни хоҳлайди, бу мақсадга етишиш учун у адашмасдан тўғри йўлдан юриши керак бўлади, бунинг учун эса олдиндан кўра билиш имкониятига эга бўлиши лозим, олдиндан кўра билиш учун эса билим керак. Ўқишдан мақсад билим, билим олдиндан кўра билиш учун, олдиндан кўра билиш эса тўғри ҳаракат қилиш учун керак. Бу фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, билим инсонга бахтли ҳаётга эришиши учун хизмат қилади. Лекин маънавиятга бўлган эҳтиёжнинг унинг бахтли бўлиши билан боғлиқлигини англаб олиши қийинроқ кечади, чунки маънавият инсонга нимадир беришидан кўра кўпроқ инсондан ниманидир олишга хизмат қилади. Бошқача қилиб айтганда, маънавият инсонга эркини чеклаб, ўзини тийишини таъминлайди, лекин инсон табиатан эркин мавжудот ва у эркин бўлишни хоҳлайди. Шунинг учун унинг эркини чеклашга хизмат қиладиган маънавиятга бўлган эҳтиёжни шакллантириш қийин кечади. Лекин бу маънавиятга бўлган эҳтиёжни шакллантириш мумкин эмас дегани эмас. Маънавиятга бўлган эҳтиёжни шакллантириш мумкин, фақат бунинг учун инсоннинг бахт тўғрисидаги тушунчасини аниқлаб олиш ва унга эришишда маънавиятнинг аҳамиятини кўрсата билиш керак бўлади.

Маънавиятнинг аҳамиятини кўрсатиш учун эса олдин маънавият ўзи нима эканлигини ва унинг моҳиятини англаб олиш лозим. Маънавиятнинг моҳияти моддий ва маънавий бойликка бўлган муносабат билан боғлиқ. Инсон учун бу икки хил бойлик бир хил даражада керак, лекин айрим ҳолларда одам ўз нафсининг қулига айланиб, моддий бойликни устун қўя бошлайди. Бундай ҳолат келиб чиқишининг сабаби маънавий қашшоқлик билан боғлиқ, чунки маънавияти юксак одамгина ўз эҳтиёжларини ва нафсини тийишга қодир бўлади. Демак, маънавиятнинг моҳияти деганда моддий ва маънавий бойликка бўлган муносабатда моддий бойликка бўлган эҳтиёжнинг жиловланганлик ҳолати тушунилиши лозим. Бошқача қилиб айтганда, маънавиятнинг моҳияти моддий ва маънавий бойликка бўлган муносабатда маънавий бойликни устун қўя оладиган қалб хусусиятини англатади. Демак, маънавиятнинг моҳияти инсон қалбидаги хусусият, яъни моддий бойликка бўлган эҳтиёжни жиловлайдиган ва маънавий бойликни устун қўядиган хусусиятдир. Инсон ўзининг маънавиятига баҳо берганда ана шу моҳиятдан, яъни моддий ва маънавий бойликка бўлган муносабатидан келиб чиқиб баҳо

бериши лозим. Агар инсон асосан моддий бойликка интилиб яшаса, бу унинг маънавиятининг қашшоқлигини белгилайди. Агар инсон ўзининг моддий бойликка бўлган эҳтиёжини жиловлаб, маънавий бойликни устун қўя олса, бу унинг маънавиятининг юсаклигини белгилаб беради. Шу ўринда маънавиятнинг юсаклик даражаси нима билан белгиланади деган саволга жавоб беришга ҳаракат қилиб кўрамиз. Инсон маънавиятининг юсаклик даражаси тананинг эҳтиёжларини руҳнинг иродасига бўйсундирилганлик даражаси билан белгиланади.

Инсоннинг бахтли бўлишида маънавиятнинг ўрнини аниқлаш учун фақат маънавиятнинг моҳиятини англаб олишнинг ўзи етарли эмас. Бунинг учун инсон орзу қилаётган ва интилиб яшаётган бахтли ҳаёт нима эканлигини аниқлаб олиш керак бўлади, чунки одамлар бахт тушунчасини ҳар хил талқин қилишади. Одамнинг хулқи унинг бахт тўғрисидаги тушунчаси билан боғлиқ. Агар одам бахтни моддий жиҳатдан бой бўлиш билан боғласа, у моддий бойликка интилиб яшайди ва бу йўлда у ҳар хил қинғир йўللарга кириб кетиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, одамнинг қандай йўлдан юраётганлиги, яъни тўғри йўлданми, эгри йўлданми, бу унинг бахт тўғрисидаги тушунчасига боғлиқ. Лекин инсоннинг хулқини белгилайдиган бу ўта муҳим тушунча тўғрисида, яъни бахт тўғрисида аниқ бир тасаввурни шакллантиришга етарли даражада эътибор қаратилмаяпти. Хўш, бахт деган тушунчага қандай таъриф бериш мумкин? Луғатларда бахт инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларининг тўлиқ қондирилганлик ҳолати сифатида таърифланган. Бир қарашда бу мукамал таърифдай кўринади, лекин чуқурроқ фикр-мулоҳаза юритилса, бу таъриф бахт тушунчасини тўлиқ ифодаламаслигини кўриш мумкин.

Бахтли ҳаётнинг муҳим кўрсаткичларидан бири - бу ҳаёт давомийлигининг узунлиги, яъни ўртача ҳаёт умри неча йилни ташкил қилиши билан белгиланади. Бугунги кунда мамлакатимизда ўртача ҳаёт эркак ва аёлларда 72 ва 75 ёшни ташкил қилаётганлиги ҳаётнинг фарвонлашиб бораётганлигининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Инсон узок умр кўришининг муҳим шarti - бу унинг моддий ва маънавий эҳтиёжларининг тўлиқ қондирилганлик ҳолатигина эмас балки ундаги қурқувсиз эркин яшаш ҳиссининг мавжудлиги ҳамдир. Инсоннинг узок умр кўришининг муҳим шarti бу қурқувсиз эркин яшаш ҳиссининг мавжудлиги эканлигини аллақачонлар табобат

илмининг султони Ибн Сино тажриба орқали исботлаб берган. Тажрибада иккита бир ёшдаги қўй, иккита бир хил шароитда боқилади, уларга бир вақтда овқат ва сув берилади, фақат хоналардан бирида қафасга бўри солиб қўйилади. Бўри бўлган хонадаги қўй овқат еса ҳам, сув ичса ҳам кўзи бўрида бўлиб, қўрқувни ҳис қилади ва борган сари иштаҳаси буғилиб, охир оқибатда ўлган. Иккинчи хонадаги қўй эса аксинча, семириб борган. Тажриба натижасида қўрқув тирик мавжудотга, жумладан, инсонга ҳалокатли таъсир этади деган хулоса келиб чиқади. Шунинг учун инсоннинг бахтлилигининг муҳим шарти қўрқувсиз эркин яшаш ҳисси деб айтиш тўғророк бўлади. Шундай қилиб, бахт деганда нафақат моддий ва маънавий эҳтиёжларнинг тўлиқ қондирилганлик ҳолати, балки ундаги қўрқувсиз эркин яшаш ҳиссининг мавжудлиги деб тушуниш лозим.

Инсонда маънавиятга бўлган эҳтиёжни шакллантириш учун бахтли ҳаёт ва маънавиятнинг моҳияти тўғрисидаги тушунчаларнинг ўзаро боғлиқлигини англаб олиш лозим. Инсоннинг бахтлилиги моддий ва маънавий эҳтиёжларнинг тўлиқ қондирилганлик ҳолати экан, маънавияти юксак одам ўз эҳтиёжини жиловлай олиши билан бахтли бўлишга осонроқ эришади. Чунки, юқорида таъкидлаганимиздек, маънавиятнинг моҳияти инсон эҳтиёжларининг жиловланганлик ҳолати ҳисобланади. Демак, инсон ўзининг эҳтиёжини жиловлай олиши билан бахтни яқинлаштириши ва, аксинча, эҳтиёжининг жиловини торта олмай бахтни ўзидан узоқлаштириши мумкин экан. Инсоннинг мақсади бахтли булиш экан ва бу мақсадга эришиши маънавиятининг юксаклигига боғлиқ эканлигини англаш унда маънавиятга бўлган эҳтиёжни шакллантиради. Шунинг учун таълим тизимида ёшларда бахт тўғрисидаги тушунчани шакллантириш ва унга эришишда маънавиятнинг ўрни муҳим эканлигини англаб олишларига қаратилган чора-тадбирларни кўриш лозим. Инсоннинг бахтлилиги унинг маънавиятига боғлиқлигини билиш маънавиятга бўлган эҳтиёжни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга. Маънавиятга бўлган эҳтиёж эса маънавиятни юксалтирувчи муҳим омил ҳисобланади.

Инсон бахтлилигининг муҳим шартларидан бири, юқорида таъкидлаганимиздек, қўрқувсиз эркин яшаш ҳисси ҳисобланади. Инсонда бундай ҳиссиётнинг бўлиши унинг маънавиятининг юксаклик даражасига боғлиқлигининг англаб олиниши ҳам маънавиятга бўлган эҳтиёжни шакллантиришга хизмат қилади.

Қўрқувсиз эркин яшаш ҳиссининг маънавиятга боғлиқлигини билиш учун одам қачон қўрқувсиз эркин яшаши мумкин, деган саволга жавоб бериш лозим. Инсоннинг қўрқувсиз эркин яшабини таъминлайдиган ички ва ташқи омиллар, унинг ўзига боғлиқ бўлган ва унга боғлиқ бўлмаган жиҳатлари бор. Инсоннинг бахтлилигини таъминлайдиган ва унга боғлиқ бўлмаган учта асосий шароитни кўрсатиш мумкин, биринчиси мустақиллик, иккинчиси тинчлик ва учинчиси адолат қарор топган муҳит. Бу шароитлар инсоннинг фақат ўзига боғлиқ бўлмаган, бахтли ҳаётни таъминлайдиган ташқи омиллар ҳисобланади. Инсоннинг бахтли бўлишининг ўзига боғлиқ бўлган ички омиллари бор ва бундай омилларнинг шаклланиши маънавият билан боғлиқ ҳисобланади.

Инсон қўрқмасдан эркин яшаши учун у жамиятда қабул қилинган ҳуқуқ ва ахлоқ нормаларига риоя этиб яшаши керак. Агар инсон ҳуқуқ ва ахлоқ нормаларини бузиб яшаса, у доимо қўрқувни ҳис қилиб яшайди, чунки қонунни бузган одам давлат томонидан жазоланиш эҳтимолини ва ахлоқ нормаларини бузган одам эса Худо томонидан охиратда жазоланиши эҳтимолини ҳис қилиб туради. Бундай одам доимий қўрқувни ҳис қилиб яшайди, ҳатто ухлаган пайтида ҳам тинчлиги ва ҳаловати бўлмайди ва охир оқибатда, бундай ҳолат инсон учун бахтсизликни келтириб чиқариши мумкин. Бундай аянчли ҳолат келиб чиқмаслиги учун одам ҳуқуқ ва ахлоқ нормаларини бузмай, уларга риоя этган ҳолда яшаши лозим. Бунинг учун одам ҳуқуқ ва ахлоқ нормаларини бузишдан ўзини тийишга қодир бўлиши лозим. Одам ўзини тийишга қодир бўлиши учун эса у ўз устидан ҳокимиятга эга бўлиши керак ва бундай ҳокимият маънавият орқали шаклланади. Демак, охир оқибатда инсоннинг бахтлилиги унинг маънавиятига боғлиқ экан ва буни англаб олиш одамда маънавиятга бўлган эҳтиёжнинг шаклланишига хизмат қилади. Маънавиятга бўлган эҳтиёж эса маънавиятнинг юксалишини таъминлайдиган муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Маънавиятга бўлган эҳтиёжни шакллантиришда инсон руҳининг кучлилиги маънавиятининг юксаклигига боғлиқлигини билиш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун эса инсон руҳ нима ва у инсоннинг ҳаётида қандай аҳамиятга эга эканлигини билиши лозим. Аслида инсон руҳ нима эканлигини билишга қодир эмас, лекин шундай бўлса ҳам, у руҳ нима эканлигини англашга ҳаракат қилиб келмоқда. Донишмандлар руҳ бу инсонни ҳаракатга ундайдиган ва бу ҳаракатни амалга

оширишга қодирлигини таъминлайдиган асос сифатида таърифлашади. Демак, инсоннинг руҳи қанчалик кучли бўлса, у шунчалик кўп нарсага қодир бўлади ва ўз олдига қўйган мақсадига эришиш имконияти ҳам шунчалик кўп бўлади. Инсон эса доимо бир нарсани - бахтли яшайдиган фаровон жамиятни орзу қилиб келмоқда ва унинг бу мақсадига эришишида руҳнинг кучлилиги муҳим аҳамиятга эга. Умуман, инсон ким бўлиши ва қаерда ишлашидан қатъи назар, ўз соҳасида улкан ютуқларга эришиши учун унинг руҳининг кучлилиги муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Бошқача қилиб айтганда, инсон руҳининг кучлилиги унга қандайдир, омад ва тақдир деган тушунчалар билан ифодаланадиган илоҳий мададни беради. Масалан, фанга доир фаолият билан шуғулланадиган зиёлиларга ҳам бирор бир янги ғоя ёки кашфиёт қилишлари учун қандайдир бир илоҳий мадад бўлиши лозим. Шунинг учун ҳам айрим олиму-донишмандлар ўз кашфиётларини ухлаб ётган пайтда, яъни тушларида яратишган. Руҳнинг кучлилиги спортчилар учун ҳам муҳим аҳамиятга эга, чунки рингга чиққан пайтда унинг жисмонан соғломлиги қанчалик кучли бўлмасин, агар унинг руҳи заиф бўлса, ғолиб бўлиши гумон. Спортчиларнинг ғолиб бўлишида улар руҳининг кучлилиги ҳеч қандай муболағасиз ҳал қилувчи роль ўйнайди деб айтиш мумкин. Буни, яъни инсоннинг мақсадига эришишида руҳнинг кучлилигига боғлиқлигини, руҳнинг кучлилиги эса маънавиятга боғлиқлигини англаган одамда, албатта, маънавиятни юксалтиришга эҳтиёж шаклланади.

Маънавиятни юксалтиришда маънавият тарғиботчиларининг ва умуман, устоз-мураббийларнинг шахсий ибрати ҳам муҳим роль ўйнайди. Агар тарбиячининг айтаётган гаплари билан қилаётган ишлари ўртасида ўйғунлик бўлмаса, яъни устоз ўзининг хулқи билан ибрат бўлмаса, ёшларнинг маънавиятини юксалтира олмаймиз. Устоз шогирдларига ибрат бўлиши учун у, энг аввало, адолатли бўлиши, нафсини тия олиши ва касбий фаолиятига доир билими мукамал бўлиши лозим деб таъкидлайди таниқли олим, академик Ахмадали Асқаров . Чунки тарбия жараёнида шаклланадиган маънавият инсоннинг ана шу уч хусусиятга эга бўлишига хизмат қилади. Агар тарбия берувчининг ўзида бу хусусиятлар бўлмаса, унинг гапларига ёшлар ишонишмайди ва натижада маънавиятга эҳтиёж шаклланмайди. Устознинг талабаларга ибрат бўлишида юқоридаги уч шартдан энг муҳими - унинг адолатпарварлигидир.

Чунки инсоният жамияти мавжуд бўлишининг энг муҳим шарти ва устознинг талабалар олдидаги обру эътиборини белгилайдиган асосий мезон ҳам айнан ана шу адолат тамойили ҳисобланади. Инсон зоти шундай мавжудотки, у ҳар нарсага тоқат қилиши мумкин, лекин бир нарсага тоқат қила олмайди, яъни адолат тамойилининг бузилишига нисбатан тоқат қила олмайди. Қаерда адолат тамойили бузилдими, ўша ерда, албатта, норозилик келиб чиқади, ҳатто оилада ҳам ота-она фарзандларга бўлган муносабатда адолатсизлик қилса, норозилик келиб чиқади. Адолат тамойили бузилган жойда ҳеч ким ўзини эркин ҳис эта олмайди, яъни адолат тамойили бузилган муҳитда барча қўрқувни ҳис қилиб яшайди, чунки ҳеч ким адолатсизликдан ҳимояланган бўлмайди. Барча даражадаги раҳбарнинг ва, умуман, ҳар қандай одамнинг жамиятдаги обрў эътиборини белгилайдиган асосий мезон унинг адолатлилиги ҳисобланади.

Маънавиятни юксалтиришда, умуман, маънавиятнинг инсоният жамиятидаги ўрнини англаб олиш билан ҳам боғлиқ жиҳатлари бор. Инсоният жамиятида маънавият муҳим роль ўйнайди, чунки инсоният жамияти ривожланиш даражасига баҳо берилганда маънавий юксаклик даражаси асосий мезон ҳисобланади. Бугунги кунда глобал миқёсда маънавиятга эҳтиёж ортиб бормоқда, чунки инсоният жамиятининг кейинги тараққиётини гумон қилиб қўйган глобал муаммолар маънавиятга эътиборсизликнинг натижасида келиб чиқмоқда. Ядро қирғин курули таҳдиди, экологик таҳдид ва оиланинг глобал инқирози каби глобал муаммоларни бартараф қилиш маънавиятнинг юксалиши билан боғлиқ. Бугунги кунда ҳадис илмининг султони Имом Бухорийнинг “Одамларнинг нажоти фақат билим ва ундан бошқаси бўлмагай” деган доно сўзлари етарли бўлмай қолди. Энди замон талабларидан келиб чиқиб “Одамларнинг нажоти билим ва маънавиятнинг уйғунликда ривожланишига боғлиқ” деб айтиш тўғрироқ бўлади.

Маънавиятни юксалтиришда маънавиятни баҳолайдиган мезоннинг аниқлиги муҳим аҳамиятга эга. Инсоннинг маънавиятига баҳо берилганда унинг ҳаракатига қараб эмас, балки ҳаракати остида ётган мотивга қараб берилади. Шунинг учун маънавиятни юксалтиришга хизмат қиладиган “Мотив” номли телекўрсатувни жорий қилиш зарурияти келиб чиқмоқда. Мазкур кўрсатув одамлар ҳулқини таҳлил қилиш орқали тўғри йўлдан юришга ундайдиган соғлом мотивларни шакллантиришга хизмат қилади. Оммавий ахборот

воситаларининг энг таъсирлиси бўлган телевиденияда “Мотив” номли кўрсатувни жорий этиш жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий муаммоларни мотив нуқтаи назаридан таҳлил қилиш имкониятини беради. Масалан, телекўрсатув жараёнида ёшларимизнинг абитуриентлик давридаги ҳаракати мотивини ўрганиш ва таҳлил қилиш айрим ёшларимизнинг ўқишга етаклаб келган мотив билим эмас, балки диплом эканлигини кўрсатади. Ўқишга киришидаги мотиви диплом бўлган абитуриентнинг мавжудлиги таълим тизимидаги порахўрликнинг муҳим сабабларидан биридир. Чунки бундай абитуриент пул бериб ўқишга киришга ва пул бериб имтиҳонлардан ўтиб, диплом олишга ҳаракат қилади. Аслида бундай талаба пул бериб саводсизликни сотиб олган бўлади, чунки пора берган талаба ўқимайди.

Шу ўринда олий таълим тизимидаги порахўрликда ким кўпроқ айбдор - пора берувчими ёки пора олувчими, деган саволга жавоб берганда пора берувчи кўпроқ айбдор деб айтиш мумкин. Чунки талаб ва таклиф қонуни бўйича пора берувчи бўлса, албатта, пора олувчи топилади. Ўқитувчи пора олмаган тақдирда бошқа кимдир олади ва порадан кўзланган мақсадга эришилади. Шунинг учун асосий эътибор пора берувчи абитуриент ва талаба бўлмаслигига эришишга ҳаракат қилиш лозим. Лекин буни таъминлаш фақат таълим тизимининг ўзигагина боғлиқ эмас, ушбу муаммо таълим тизимидан ташқарида бўлган кадрлар танлаш ва жой-жойига қўйиш тизимига боғлиқ. Агар кадрларни танлаш тизимида билим ва маънавият асосий ҳал қилувчи мезон бўлмаса ва таниш-билишчилик асосида ишга қабул қилинса, таълим тизимидаги порахўрликни жиловлаб бўлмайди. Пора беришга мойиллиги бўлган абитуриентнинг ота-онасини ва талабанинг хулқининг мотиви носоғлом мотив ҳисобланади. Мотивнинг соғлом ёки носоғломлиги маънавиятнинг ривожланиш даражаси билан боғлиқ бўлади. Маънавияти юксак одамда мотив соғлом ва, аксинча, маънавияти қашшоқ одамда мотив носоғлом бўлади. Телекурсатув жараёнида одамлар хулқининг мотивини очиб бериш улар хулқининг мотивини соғломлаштиришга хизмат қилади.

Бундан ташқари, олий ўқув юртларида маънавиятни юксалтириш учун талаба-ёшларнинг билимини баҳолашда маънавият, яъни хулқ асосий мезон бўлиши лозим. Бошқача қилиб айтганда, талабанинг хулқи унинг оладиган баҳосига ҳал қилувчи таъсир этиши лозим. Ёки алоҳида хулқи учун баҳолаш тартибини ишлаб чиқиш керак. Чунки

билими кучли, аммо маънавияти қашшоқ, хулқи бузуқ одамнинг билимидан фойдадан кўра зарар кўпроқ бўлади. Бугунги кунда инсониятни ҳалокат ёқасига олиб келиб қўйган оммавий қирғин қуроллари айнаан шундай олимлар кашф этмоқда.

Инсоннинг маънавиятига баҳо берганда асосий мезон унинг ҳатти-ҳаракати, амаллари эмас, балки унинг амали остида ётган мотиви, яъни ундовчи сабаби ҳисобланади. Талабаларнинг маънавиятини юксалтириш учун Ёшлар иттифоқида “Мотив” номли ёшлар тўғарагини ташкил этиш мумкин. Ушбу тўғарақда ёшларнинг хулқи мотив нуктаи назаридан таҳлил қилиб борилади. Бунда талабалар ўз хулқига баҳо бериш имкониятига эга бўлади ва уларнинг тўғри йўлдан юришларига ундайдиган соғлом мотивларининг шаклланишига шароит яратилади.

Интеллектуал бойлик бўлган маънавиятни юксалтиришда ақлий меҳнат соҳасида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириб, хизмат соҳасида интеллектуал мулк бозорини шакллантириш муҳим аҳамиятга эга. Масалан, тадбиркорлик маданиятини шакллантиришга хизмат қиладиган тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйиш мумкин. Тадбиркорлик маданияти билим ва маънавият негизида шаклланади ва унинг шаклланиши тадбиркорлар ўртасида маънавий-маърифий ишларнинг амалга оширилишига боғлиқ бўлади. Лекин бунинг учун тадбиркорлик ва хизмат соҳасида банд бўлганларда билим ва маънавиятга эҳтиёж шаклланган бўлиши лозим. Ҳозирча бундай эҳтиёж замон талабларидан орқада қолмоқда, шунинг учун давлат тадбиркорда шундай эҳтиёжни шакллантириш чораларини кўриши замон талаби ҳисобланади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2021 йил 26 мартда маънавий маърифий ишларни самарадорлигини оширишга қаратилган қарори муҳим аҳамиятга эга. Чунки қарорда маънавий-маърифий ишларда давлат, жамият ва ҳусусий секторнинг ҳамкорлигини йўлга қўйиш устувор вазифа сифатида белгилаб берилган.

Маънавий-маърифий ишларда ҳусусий секторни жалб қилиш тадбиркорлик маданиятини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга. Тадбиркорлик маданияти паст бўлса, эртага миллий хавфсизлигимизга таҳдид бўлган ўта бой ва ўта камбағал тоифалар келиб чиқиши эҳтимоли кучаяди. Бундан ташқари маданияти паст тадбиркор шахсий манфаатини устун қўйиб давлатни ҳам, жамиятни ҳам ва шахсни ҳам алдашга мойил бўлади. Интеллектуал мулк бозорини шакллантириш

хусусий мулкка асосланади, яъни бунда шахс ўзининг интеллектини приватизация қилиб, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширади. Интеллектуал мулкка нисбатан хусусий мулкнинг шаклланиши эса билим ва маънавиятга нисбатан қизиқиш ва масъулиятни келтириб чиқаради. Ана шунда мактабда, коллежда, лицейда ва олий ўқув юртида ўқиётган талабаларда билим ва маънавиятга бўлган қизиқиш, масъулият ва эҳтиёж шаклланади. Бу эса ҳар қандай фаолият турини самарали қилувчи муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЕГО СИНЕРГЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В РАЗВИТИИ ПОДРОСТКОВОГО ПЕРИОДА

Университет науки и технологии

Кафедра гуманитарных наук Старший преподаватель

Назирова Дилафруз Алишеровна

Студент направления психологии

Атавуллаева Махфузахон Жориллохон кизи

Аннотация: Статья посвящена исследованию влияния искусственного интеллекта (ИИ) на развитие подростков с точки зрения психологии. Рассматриваются возможности и риски синергетического взаимодействия подростков и ИИ, такие как формирование навыков критического мышления, развитие эмоционального интеллекта и влияние на социальную адаптацию. Выделены психологические проблемы, возникающие при взаимодействии подростков с ИИ, включая угрозу зависимости от технологий и снижение мотивации к реальному общению. Предлагаются рекомендации по гармоничному использованию ИИ в образовательных и воспитательных процессах подростков.

Ключевые слова: искусственный интеллект, подростковый возраст, синергетика, эмоциональный интеллект, психология, развитие, социальная адаптация.

Подростковый возраст является ключевым этапом в формировании личности, когда активно развиваются когнитивные и эмоциональные способности, закладываются основы социального взаимодействия. Современные подростки находятся под влиянием стремительно развивающихся технологий, включая искусственный

интеллект (ИИ). Синергия между ИИ и человеческим интеллектом открывает новые горизонты для развития, но одновременно ставит множество психологических и социальных вопросов.

Роль искусственного интеллекта в развитии подростков. ИИ становится частью образовательной и социальной среды подростков. Программы с элементами ИИ, такие как виртуальные ассистенты, адаптивные платформы обучения, активно используются в школах и дома. Это способствует:

1. Развитию когнитивных способностей: подростки учатся анализировать данные, искать информацию и критически оценивать ее.
2. Формированию цифровой грамотности: навыки работы с ИИ становятся базовыми компетенциями.
3. Улучшению персонализированного обучения: ИИ адаптирует образовательный процесс под индивидуальные потребности подростков.

Однако эти преимущества сопряжены с определенными проблемами.

Психологические проблемы взаимодействия с ИИ:

Снижение эмоционального интеллекта. Интенсивное использование технологий может привести к ограничению живого общения, что негативно влияет на развитие эмпатии и навыков межличностного взаимодействия.

Углубление зависимости от технологий. Постоянное обращение к ИИ для решения повседневных задач может привести к снижению самостоятельности и способности к творческому мышлению.

Проблемы идентичности. Подростки в этом возрасте склонны к поиску своего «Я». Влияние ИИ, особенно через социальные сети, может формировать нереалистичные ожидания и подрывать самооценку.

Синергетический подход в использовании ИИ. Синергетика предполагает взаимодействие разных систем для создания качественно нового результата. Применительно к развитию подростков это означает, что ИИ должен:

1. Становиться инструментом, а не заменой человеческого взаимодействия. Например, использование ИИ для моделирования сложных ситуаций может развивать критическое мышление и аналитические способности.

2. Содействовать развитию эмоционального интеллекта. Специальные программы, тренирующие распознавание эмоций и управление ими, помогают подросткам лучше понимать себя и других.

3. Поддерживать образовательные процессы. ИИ может стимулировать любознательность и самостоятельность, обучая подростков навыкам постановки и достижения целей.

Исходя из вышеупомянутых сведений мы сделали вывод для гармоничного взаимодействия подростков и ИИ. Ограничение экранного времени: необходимо следить за балансом между использованием технологий и реальными социальными взаимодействиями. Развитие критического мышления: подростков следует учить анализировать информацию, предоставляемую ИИ, и не принимать ее безусловно. Интеграция ИИ в образовательные программы: учителя и психологи должны учитывать индивидуальные особенности подростков и подбирать технологии, которые способствуют их гармоничному развитию. Искусственный интеллект имеет огромный потенциал для содействия развитию подростков, но его применение требует осознанного подхода. Синергетическое взаимодействие между подростками и ИИ возможно только при грамотном учете психологических аспектов и соблюдении баланса между технологиями и живым общением. Это позволит создать условия для гармоничного развития личности, способной адаптироваться к вызовам современного мира.

Список литературы

1. Гарднер Г. "Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ". М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019.
2. Крейг Д. "Цифровая зависимость: как технологии влияют на наше сознание". СПб.: Питер, 2020.
3. Ушаков Д.В. "Психология подросткового возраста". М.: Академия, 2021.
4. Капра Ф. "Синергетика и психология: новые подходы". М.: Эксмо, 2022.
5. Носов Н.А. "Искусственный интеллект в образовательной среде". Казань: Казанский университет, 2023.

SUN'IY INTELEKTDAN MILLIY IQTISODIYOTDA FOYDALANISHNING SINERGETIK MOHIYATI

Yangiboyev Berdiyar Yangiboyevich

Qarshi "Iqtisodiyot va pedagogika" universiteti professori, i.f.d.

Xolmirzayev Toir Ro'zimurodovich

Qarshi "Iqtisodiyot va pedagogika" universiteti assistent-o'qituvchisi

Annotatsiya: maqolada har bir mamlakatning barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishishi uchun sun'iy intellektdan unumli foydalanishi borasida olib borilishi lozim bo'lgan ishlarning sinergetik mohiyati, shu jumladan, mamlakatimiz milliy iqtisodiyotining ayrim tarmoqlarida bu borada erishilishi mumkin bo'lgan masalalar va bajarilishi lozim bo'lgan sa'i-harakatlar yuzasidan fikrlar bildirildi.

Tayanch so'zlar: strategik rivojlanish, milliy strategiya, sun'iy intellekt, sun'iy intellekt texnologiyalari, neyron tarmoqlar, aqlli fermalar, interfeyslar, sinergetik, avtomatlashtirish, raqamlashtirish, dasturiy ta'minot, robototexnika, tranzaksiyalar.

Аннотация: В статье обсуждается синергетический характер работы, которую необходимо проделать для эффективного использования искусственного интеллекта в целях достижения каждой страной устойчивого экономического развития, в том числе вопросы, которые могут быть достигнуты в этом направлении в отдельных секторах национальной экономики нашей страны, и усилия, которые необходимо приложить.

Ключевые слова: стратегическое развитие, национальная стратегия, искусственный интеллект, технологии искусственного интеллекта, нейронные сети, умные фермы, интерфейсы, синергетика, автоматизация, цифровизация, программное обеспечение, робототехника, транзакции.

Abstract: The article presents views on the synergistic nature of the work that needs to be done to effectively use artificial intelligence in order for each country to achieve sustainable economic development, including issues that can be achieved in this regard in certain sectors of our country's national economy and efforts that need to be made.

Keywords: strategic development, national strategy, artificial intelligence, artificial intelligence technologies, neural networks, smart

farms, interfaces, synergistic, automation, digitalization, software, robotics, transactions.

Mamlakatni strategik rivojlanish bashoratlariga ko'ra, sun'iy intellekt texnologiyalari yetarli darajada rivojlanmagan yoki qo'llanilmagan holatlarda, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanish sekinlashadi, bu esa uning iqtisodiy-texnologik jihatdan boshqa mamlakatlardan orqada qolishiga olib keladi. Shuning uchun ham har bir mamlakat uchun sun'iy intellektni rivojlantirish yuzasidan milliy strategiyani yaratish dolzarb masala bo'lib hisoblanadi.

2020-yilning boshiga kelib shunday strategiyalar dunyoning 30 dan ortiq mamlakatlarida, jumladan, Rossiya, Xitoy, AQSh, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Kanada, Yaponiya, Janubiy Koreya, Singapur, BAAlarida qabul qilingan.

Dunyo miqyosida sun'iy intellektning paydo bo'lishi va rivojlanishi XX asrning 50-yillaridan boshlangan bo'lib, uning hozirgi bosqichi XXI asrning ikkinchi o'n yilligidagi texnologik o'tishni ta'minlaydigan va jamiyatning ishlab chiqarish tamoyillarini o'zgartiradigan, ishlab chiqarish jarayonlarini, xizmat ko'rsatish sohasini va jamiyatdagi aloqa asoslarini o'zgartiradigan "4 - sanoat inqilobi" davriga to'g'ri keladi.

XX asrning 80-yillarida sun'iy intellekt "kashfiyot" deya e'tirof etila boshlandi. Ushbu yo'nalishda darsliklar chiqarila boshlandi, shuningdek, 1997-yilda shaxmat bo'yicha jahon chempioni G. Kasparovni mag'lubiyotga uchratgan mashhur shaxmat dasturi - "Deep Blue" yaratildi.

Shu yillarda Yaponiyada neyron tarmoqlari asosida 6-avlod kompyuter loyihasi ishlab chiqilayotgan edi. Shundan so'ng sun'iy intellektga e'tibor yanada kuchaydi, uning natijasida yangi texnologiyalar soni oshib, sun'iy intellekt vositalari mukammallashib bordi, sun'iy intellekt texnologiyasi allaqachon mijozlar tomonidan ishlatila boshlandi.

Hozirgi bosqich sun'iy intellekt jamiyat hayotining barcha jabhalariga ta'sirining tez o'sib borishi bilan tavsiflanadi. Sun'iy intellektning amalda tarqalishi kengayib bormoqda, u asta-sekin odamlar hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda.

Sun'iy intellekt sohasida jahon yetakchilari qatoriga AQShning Microsoft (dasturiy ta'minotni ishlab chiqish), Google (Internet xizmatlarini ishlab chiqish), Facebook, Automation Anywhere (biznes jarayonlarini avtomatlashtiradigan platformalar), IBM (apparat va dasturiy ta'minotni ishlab chiqish, IT - xizmatlar) va Xitoyning Baidu (qidiruv tizimlari), DJI-

Innovations (dronlar), Sensetime va Megvii (yuzni tanish), IFlytek (aqlli tarjimonlar) kompaniyalari kiradi.

Bugungi kunda Rossiyaning “Яндекс”, “Сбер”, “Mail.ru Group”, “Айкумен”, “Лаборатория Касперского”, “Cognitive Technologies” kabi kompaniyalari yetakchi o‘rinlarni egallab kelmoqda.

2030 - yilga kelib, ommaviy platformalarda e'lon qilingan ma'lumotlar to'plamining miqdori sun'iy intellekt sohasidagi barcha tegishli muammolarni, shu jumladan, ovoz, nutq, tibbiy, meteorologik, sanoat va video ma'lumotlarni nashr etish orqali hal qilish uchun etarli bo'lishi kerak.

Hozirgi davrda iqtisodiyotning boshqa ko'pchilik tarmoqlari ham sun'iy intellektni kundalik biznes jarayonlariga keng qo'llamoqdalar. Sun'iy intellekt texnologiyalari tasvirlarni tanib olish funktsiyalari va interfeyslar vositasida ishlab chiqarish liniyalaridan foydalanishni ishlab chiqarish jarayonini ancha soddalashtirishga imkon berayapti. Masalan, avtomobilsozlikda sun'iy intellekt avtomobilrobot-avtomobilning o'zini - ozi o'rgatish imkoniyatlarini rivojlantirish uchun foydalanilish mumkin.

Biznesning eng perspektiv yo'nalishlari bo'yicha oxirgi hisobotlarida PwC analitiklari baho berishlaricha sun'iy intellektning hayotga izchil tadbiq qilinishi 2030 - yilga kelib, jahon YaIM ning 14% ga yoki 15,7 trillion dollarga ko'payishiga olib kelar ekan.

Sun'iy intellektning sinergetik mohiyatini ochib berish va udan yanada samarali foydalanish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14 - oktyabrdagi “Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030 - yilga qadar rivojlantirish

strategiyasi to'g'risida”gi PQ-358-sonli qarori qabul qilindi (1¹).

Qarorda “sun'iy intellect yo'nalishida faoliyat yurituvchi ilmiy laboratoriyalar sonini 10 taga yetkazish hamda yuqori quvvatli hisoblash serverlarini ishga tushurish (2),² shu bilan birga, “Raqamli texnologiyalar vazirligi tuzilmasidagi “Raqamli iqtisodiyot tadqiqotlari markazi” davlat muassasi negizida “Syn'iy intellekt va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish markazi davlat muassasi tashkil etish” (3³) asosida milliy iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalarigagi eng ustuvor vazifalarni bajarishda sun'iy intellektning alohida e'tibor qaratilgan.

¹ 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 14 oktyabrdagi “Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030 yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to'g'risida”gi PQ-358-son qarori, 1-30-betlar.

² 2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 14 oktyabrdagi “Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030 yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to'g'risida”gi PQ-358-son qarori, 1-bet.

³ 3.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 14 oktyabrdagi “Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030 yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to'g'risida”gi PQ-358-son qarori, 4-bet.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 - yil 11 - sentyabrda qabul qilingan “O‘zbekiston - 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi 158-sonli Farmonida (4¹) raqamli iqtisodiyot va uning muhim elementi hisoblanmish sun’iy intellektni har tomomlana barqaror rivojlantirish belgilab berilgan.

Bundan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 - yil 14 - oktyabrdagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030 - yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi PQ-358-sonli qarorida qator ishlarni amalga oshirish belgilab berilgan (5²).

Yuqorida keltirib o‘tilgan qarorlarda 2030 - yilga borib mamlakatimiz milliy iqtisodiyotining barcha tarmoq va sohalarida sun’iy intellektning tez sur’atlar bilan rivojlanishga tegishli chora-tadbirlar va ustuvor vazifalar belgilab berilgan. Darhaqiqat, mamlakatimiz sanoatiga sun’iy intellekt elementlaridan foydalanish natijasida: -yangi mahsulotlar ishlab chiqarish samaradorligi oshiriladi; -mahsulot yetkazib beruvchilar avtomatik ravishda baholanadi; -turli xildagi masalalarning bajarilish jarayoni mukammallashtiriladi; -yig‘uv liniyalarini avtomatlashtirish, xatolar sonini kamaytirish va xomashyo yetkazish vaqtini kamaytirishga erishiladi; - iqtisodiyotni raqamlashtirish jadallashtiradi; -mamlakatimizda axborot va kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish rag‘batlantiradi;

-mahalliy dasturiy ta’minotning ichki va tashqi bozordagi ulushi oshadi.

Xizmat ko‘rsatish sohasida sun’iy intellektidan samarali foydalanish transport vositalari parki marshrutlarini rejalashtirishni mukammallashtiradi, avtopark resurslarini boshqarish va xizmat ko‘rsatuvchi muhandislarni tayyorlash sifatini oshirishadi, shu bilan birga, uchuvchisiz transport vositalaridan foydalanish, transport oqimini bashoratlashni hisobga olgan holda yo‘nalishni optimallashtiradi, xavfli vaziyatlarning oldini olish va nosozliklarni bashorat qilish orqali haydash xavfsizligini ta'minlash amalga oshiriladi.

Qishloq xo‘jaligida sun'iy intellekt yordamida seleksiya jarayonlari va hosildorlik samaradorligini oshirish, asbob-uskunalarining buzilishlarini bashorat qilish hisobiga ta'mirlash xarajatlarini kamaytirishga erishish mumkin. Qishloq xo‘jaligida sun'iy intellekt yordamida seleksiya jarayonlari va hosildorlik samaradorligini oshirish, asbob-uskunalarining

¹ 4.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrdagi “O‘zbekiston - 2030” strategiyasi to‘g‘risida»gi 158-sonli Farmoni.

² 5.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 14 oktyabrdagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030 yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi PQ-358-son qarori, 1-bet

buzilishlarini bashorat qilish hisobiga ta'mirlash xarajatlarini kamaytirishga erishish mumkin.

"Buyumlar interneti"ning rivojlanishi tufayli qishloq xo'jaligida sun'iy intellektning tarqalishi quyidagilarni yaratish orqali sodir bo'ladi:

- "aqlii fermalar" - hayvonlarni ko'paytirish va avtomatik rejimda saqlash uchun mo'ljallangan avtonom robot komplekslari;

- agrobiotsenoz holati haqidagi axborotni tahlil qiluvchi, boshqaruv qarorlarini qabul qiluvchi va ularni robototexnika yordamida amalga oshiruvchi intellektual tizimlar bilan jihozlangan "aqlii maydonlar";

- avtomatik rejimda o'simlik mahsulotlarini olish uchun avtonom robotlashtirilgan va tashqi ta'sirlardan ajratilgan komplekslar sifatida "aqlii issiqxonalar".

Transport sektori va qishloq xo'jaligi tutashgan joyda bugungi kunda "texnologik siljish" amalga oshirilmoqda - avtonom kombaynlar tarqala boshladi. Buning sababi, qishloq xo'jaligida umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llarida avtomobil tashish uchun mavjud bo'lgan qat'iy qonuniy va tartibga soluvchi cheklovlar mavjud emas.

Elektr energetikada sun'iy intellekt uskunalarning ishonchliligini loyihalash va baholashda, energiya resurslariga bo'lgan talabni bashoratlashda, mijozlarga xizmat ko'rsatishni avtomatlashtirishda, asbob-uskunalarga profilaktik xizmat ko'rsatishni optimallashtirishda, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda, yo'qotishlarni kamaytirishda va energiya resurslarini o'g'irlashning oldini olishda qo'llaniladi.

Savdoda sun'iy intellekt allaqachon inson omili ta'sirini kamaytirish, talab va xaridorning hatti-harakatlari modelini bashorat qilish, omborlarni robotlashtirish va xaridorga tovarlarni avtomatlashtirilgan holda etkazib berish uchun foydalanilmoqda.

Bank sohasida sun'iy intellektdan foydalanish qarz oluvchilarning kreditga layoqatliligini baholash, yangi bank xizmatlarini ko'rsatish, chat-botlar, jumladan, mijozlar so'rovlarini qayta ishlash uchun ovozli tizimlarni yaratish, tranzaksiyalarning xavfsizligini oshirishda unumli foydalanish imkoniyatlari yaratiladi.

Tibbiyot sohasida sun'iy intellekt texnologiyalari diagnostikani yaxshilash, yangi dori-darmonlarni ishlab chiqish, robototexnika yordamida jarrohlik operatsiyalarini bajarish va bemorlarning ma'lumotlariga qarab asboblardan aniq foydalanish tufayli davolanish muddatini qisqartirishi mumkin bo'ladi.

Ta'lim sohasiga sun'iy intellekt elementlarini joriy qilish individual darslarni yaratish, bilimlarni avtomatlashtirilgan holda baholash, o'quvchilarning xatti-harakatlari va o'qituvchilarning kasbiy mahoratini tahlil qilish hamda robotlardan repetitor sifatida foydalanish imkoniyati mavjud bo'ladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan tarmoq va sohalardan tashqari sun'iy intellektidan mudofaa sohasida kiber urushda ishtirok eta oladigan jangovar robotlar va dasturlarni ishlab chiqishda, telekommunikatsiyalar sektorida abonentlarga turli servis xizmatlari taklif qilish ishlarida intensiv ravishda qo'llash mumkinligi jahon tajribasida allaqachonlar o'z isbotini topib ulgurdi.

Sun'iy intellekt innovatsion yechimlar xavfsizligi sohasida, jumladan, insonlarni rasmlariga qarab tanib olish va identifikatsiya qilish ishlarida ham faol ravishda qo'llanilib kelinmoqda.

Maqolada sun'iy intellekt sohasida orttirilgan tajribalar, ilmiy manbalarda e'lon qilingan ma'lumotlar, o'rganilgan fikr va izohlar asosida quyidagi xulosalarni qilish mumkin:

- har bir mamlakat iqtisodiy taraqqiyotida sun'iy intellektning o'rni alohida ahamiyatga ega;

- sun'iy intellekt texnologiyalari yetarli darajada rivojlanmagan holatlarda ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanish sekinlashadi, bu esa uning iqtisodiy-texnologik jihatdan boshqa mamlakatlardan orqada qolishiga olib keladi;

- har bir mamlakat uchun sun'iy intellektni rivojlantirish yuzasidan milliy strategiyani yaratish talab etiladi;

- XX asrning 80-yillarida sun'iy intellekt "kashfiyot" deya e'tirof etila boshlagan davrlarda darsliklar chiqarila boshlandi, neyron tarmoqlari asosida 6-avlod kompyuter loyihasi ishlab chiqildi;

- yangi asrga kelib sun'iy intellektga e'tibor yanada kuchaydi, uning natijasida yangi texnologiyalar soni oshib, sun'iy intellekt vositalari mukammallashib bordi, va mijozlar tomonidan ishlatila boshlandi;

- mamlakatimizda sun'iy intellektidan unumli foydalanish borasida Prezidentimiz va hukumatimizning bir qator qarorlari qabul qilinib, ularda 2030 yilga borib milliy iqtisodiyotimizning barcha tarmoq va sohalarida sun'iy intellektning tez sur'atlar bilan rivojlanishi yuzasidan chora-tadbirlar va ustuvor vazifalar belgilab berildi.

МИР КАК САМООРГАНИЗУЮЩАЯСЯ СИСТЕМА: СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД

Усаров Уктам Туратович

*кандидат физико-математических наук, профессор
кафедры «Социальные и естественные науки» Самаркандского
Государственного архитектурно- строительного университета*

Нодиров Гулом Юсупович

*старший преподаватель
кафедры «Социальные и естественные науки» Самаркандского
Государственного архитектурно- строительного университета*

Товбоев Акрам Нурмонович

*доктор технических наук, и.о.профессора
кафедры « Энергетика» Навоинского государственного горно-
технологического университета*

Синергетика — это междисциплинарное направление науки, изучающее процессы самоорганизации в сложных системах. Она объясняет, как из хаоса рождается порядок и как системы эволюционируют через фазовые переходы. История синергетической картины мира связана с развитием таких областей, как термодинамика, кибернетика, нелинейная динамика, теория хаоса и нелинейная оптика.

Синергетическая картина мира — это междисциплинарный подход к пониманию реальности, основанный на принципах самоорганизации, нелинейности и взаимодействия систем. Она расширяет классическую научную парадигму, подчеркивая роль взаимодействия, спонтанности и неопределенности. Она акцентирует внимание на сложности и взаимосвязанности всех уровней бытия, от микрокосмоса до макрокосмоса, предлагая альтернативу редукционистскому подходу, объединяя идеи из физики, биологии, кибернетики, философии и других наук, чтобы объяснить, как сложные системы формируются, развиваются и взаимодействуют.

Основные принципы синергетики:

1. Самоорганизация: Системы способны спонтанно упорядочиваться без внешнего управления. Например, образование структур в природе, таких как снежинки или вихри.

2. Нелинейность: Причины и следствия не всегда пропорциональны. Малое воздействие может привести к большим изменениям, что связано с эффектом “бабочки” в теории хаоса.

3. Открытость систем: Для самоорганизации система должна быть открытой, то есть обмениваться энергией, веществом или информацией с окружающей средой.

4. Бифуркации: На определенных этапах развития системы возможны качественные изменения, приводящие к выбору одного из нескольких путей эволюции.

5. Синергия: Взаимодействие между элементами системы приводит к новым свойствам, которые невозможно свести к сумме свойств отдельных элементов. Становление синергетики как наука.

В 1960–70-х годах бельгийский физик Илья Пригожин разработал теорию неравновесных процессов. Он показал, что в открытых системах, при поступлении энергии, возможна самоорганизация. Например, автоколебания в химических реакциях (реакция Белоусова – Жаботинского) демонстрируют, как хаотическая среда может прийти к упорядоченной динамике. За эти открытия Пригожин получил Нобелевскую премию (1977).

В 1970-е годы немецкий физик Герман Хакен ввел термин «синергетика» и разработал её фундаментальные принципы. Основная идея Хакена — коллективное поведение множества элементов может привести к возникновению макроскопических закономерностей.

- Параметры порядка. Хакен показал, что сложные системы могут управляться немногими главными переменными (параметрами порядка), которые определяют поведение всей системы.

- Применение в лазерной физике. Изучая поведение лазеров, Хакен обнаружил, что лазерный луч является примером самоорганизации: хаотическое движение фотонов переходит в кооперативное состояние.

Эти принципы оказались универсальными и применимыми не только в физике, но и в биологии, социологии, экономике и экологии. Истоки синергетики. Ранние идеи самоорганизации (XIX – начало XX века)

имеет глубокие корни в науке. Еще в XIX веке ученые осознали, что сложные структуры могут возникать из простых взаимодействий.

- Энтропия и термодинамика. В работах Рудольфа Клаузиуса (1822–1888) и Людвиг Больцмана (1844–1906) развивалось понятие энтропии — меры беспорядка. Однако в их теории преобладала идея

необратимого увеличения энтропии, что создавало парадокс: как в природе возможны процессы упорядочивания?

- Диссипативные структуры. В начале XX века появились идеи о том, что открытые системы (обменивающиеся веществом и энергией с окружением) могут поддерживать сложные структуры. Это проявляется, например, в химических реакциях или гидродинамических системах (ячейки Бенара).

2. Формирование синергетики (середина XX века). Нелинейные процессы и теория неравновесных систем. Ключевым шагом в становлении синергетики стало осознание того, что далеко от термодинамического равновесия могут возникать новые упорядоченные структуры.

Синергетика отличается от других областей научного знания тем, что существует не сама по себе, а связана с другими науками (в том числе с педагогикой), по крайней мере, двояко. Во-первых, изучаемые синергетикой системы относятся к компетентности различных наук. Во-вторых, разные науки приносят в синергетику свои идеи. По нашему мнению, синергетика входит в универсальную методологическую парадигму, относящуюся к тем областям знания, где изучаются сложные системы, явления самоорганизации, и представляет собой единый междисциплинарный подход к исследуемым предметам и объектам.

Примеры применения синергетики:

- Физика и химия: Процессы самоорганизации в неравновесных термодинамических системах, такие как образование конвекционных структур в жидкости (ячейки Бенара).

- Биология: Эволюция сложных организмов и экосистем.

- Социальные системы: Динамика экономических, политических и культурных процессов.

- Космология: Образование галактик и звездных систем.

В 1980-х годах синергетика сблизилась с теорией хаоса, которая изучает, как малые изменения в начальных условиях могут приводить к радикальным изменениям в поведении системы (эффект бабочки).

- Эдвард Лоренц (метеоролог) в 1963 году открыл странные аттракторы, показывающие, как хаотические процессы могут следовать скрытым закономерностям.

- Бенуа Мандельброт исследовал фрактальные структуры — самоподобные формы, встречающиеся в природе (облака, береговые линии, кровеносная система).

Синергетическая картина мира расширяет классическую научную парадигму, подчеркивая роль взаимодействия, спонтанности и неопределенности. Она акцентирует внимание на сложности и взаимосвязанности всех уровней бытия, от микрокосмоса до макрокосмоса, предлагая альтернативу редукционистскому подходу.

На основе применения синергетических методов в своей деятельности мы делаем важнейший для образования вывод о том, что коллективная деятельность, направленная на созидание, требует согласованности, организованности, взаимопонимания, развития мысли технических, коммуникативных, рефлексивных способностей (социальный заказ на инновационные образовательные технологии).

Литература

1. Илья Пригожин, И. Стенгерс “Порядок из хаоса”, «Прогресс», 1986.
2. Илья Пригожин. “Время, хаос, квант”, 2003.
3. Герман Хакен., “Синергетика. Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах”, 1979
4. Герман Хакен, “Синергетика и эволюция сложных систем”, «Мир», 1980.
5. O.Kuvandikov, U.T.Usarov, Synergetics in the Mechanics of Deformable solid. AIP Conference Proceedings 2637, 030021 (2022); 20 October 2022,
6. U.T.Usarov, D.H.Imamnazarov, E.O.Kuvandikov. On the implementation of the problem learning methodology based on a synergy approach. The Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. vol 1, №1, (2021), 135-142,

BAG’RIKENGLIK: MILLIY TURMUSH TARZI O’ZARO VA TA’SIR ALOQADORLIK

Boymurodov Zohid Shokirovich,

Qarshi davlat universiteti falsafa fanlari
bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. Maqolada turmush tarzining milliy xususiyatlari, shakllari haqidagi falsafiy fikr-mulohazalar keltirilgan. Turmush tarzining murakkab xarakterga ega fenomi sifatida o’rganilgan.

Kalit so’zlar: Bag’rikenglik, turmush tarzi, sharqona turmush, g’arbona turmush, turmush darajasi, turmush sifati, ijtimoiy taraqqiyot.

Jamiyat tarixi mohiyat e'tiboriga ko'ra kishilar o'rtasidagi munosabatlar tarixidan iboratdir. Tarixiy taraqqiyotning har bir davrida tarkib topgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tuzum esa jamiyatni tashkil qilgan shaxslar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy munosabatlarni shakllantiradi va idora qiladi. Millatlararo totuvlik mamalakatimiz siyosatining ustuvor jihatlaridan biri hisoblanib, muayyan hudud, davlatda turli millat vakillarining bahamjihat yashashi, hamkorlikda faoliyat yuritishini ifoda etadi. O'zbekiston - ko'p millatli davlat. Bir mamlakat miqyosida turli millatlar yashashining bir qator murakkabligi bor. Chunki, turli millatlarning mavjudligi ularning manfaatlarining turli-tumanligini bildiradi. Turli obektiv sabablar va subektiv omillarning mavjudligi ayrim olingan ko'p millatlar yashayotgan mamlakatlarda har doim ham barcha millatlarning manfaatlarini to'laligicha amalga oshirish imkonini bermaydi. Millatlararo totuvlikni ta'minlashga bir yoqlama, yuzaki yondashuv jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Xususan, davlatga o'z nomini bergan (titul) millat bilan o'sha joyda yashaydigan boshqa millat vakillari orasidagi munosabatlar katta e'tiborni talab qiladi. Bu o'ta nokiz masala. Yuzaki, bir yoqlama munosabat bo'lsa turli ziddiyatlar yuzga kelib, xalqning jipsligiga zarar keltirib, bo'linish holati yuzaga kelishi va odamlar o'rtasida beqarorlikni paydo qiladi. Bu jarayonning oldini olish ko'p millatlar yashaydigan mamlakatlar taraqqiyoti uchun ahamiyatga ega. Milliy birdamlikni yuzaga keltirish, milliy rang-baranglikdan umummushtaraklikga erishishda milliy g'oyaning o'rne va ahamiyati beqisodir.

Shu sababli, har bir shaxsning jamiyatda tutgan o'rne, maqsadi, manfaatlari, tuzum tomonidan unga berilgan erkinlik darajalari o'rne kabi masalalar o'ziga xos ijtimoiy muammolarni tashkil qiladi. O'zbekistonning mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tishi, mamlakatimizni buyuk tarixiy burilishlar, ma'naviy-siyosiy va axloqiy o'zgarishlar jarayoniga boshladi. Ma'lumki, sobiq Ittifoq davrida madaniy merosni, qadriyatlarni o'rganishga sinfiylik va partiyaviylik mezonlari asosida yondoshilgani xalqimiz tarixining ko'plab yorqin sahifalarini soxtalashtirishga, yoki butunlay inkor etishga olib kelgan edi. Mustaqillikdan keyin biz o'z Ona yurtimiz tarixi, madaniyati va ma'naviyatini yahlit va xolisona o'rganish imkoniyatiga ega bo'ldik. Hozir bu borada katta va zalvorli qadamlar qo'yilmoqda. Ma'lumki, Turkiston qadimgi davrlardayoq jahon sivilizatsiyasi zanjirining mustahkam xalqaliridan biri bo'lgan. Turkistonliklar ulug'vor tarixiy obidalar, saroylar, madrasalar, masjidlar, ilm maskanlari sug'orish

inshootlarini barpo etganlar. Bularing hammasi bu yerda yashagan xalqlarning yuksak iste'dod va qobiliyatga, mehnat malakalariga, yuqori ma'naviyat va madaniyatga ega bo'lganligidan dalolat beradi. Shuni aytish kerakki, yuksak madaniyatni yuksak ma'naviyatga ega bo'lgan xalqgina yaratishi mumkin. O'zbek xalqining yuksak ma'naviyati o'ta vazminlik, sabr-toqatlilik, insonparvarlik fazilatlarida namoyon bo'ladi. "Insonparvarlik - bu o'zbek xalqi milliy ruhiyatining ajralmas fazilatlaridandir. Shafqatsizlik va zo'ravonlik uning tabiatiga yotdir. Bizning xalqimiz o'zining voqealarga boy, ko'p ming yillik tarixi davomida ko'p narsalarni boshidan kechirdi, madaniyat, ilm-fan o'z davlatchilik yutuqlari nashidasini surdi, o'zaro nizolar, begonalar asorati alamini tortdi, eng yaxshi o'g'il-qizlaridan judo bo'ldi

Darhaqiqat, o'zbek xalqining yana qator o'ziga xos xususivatlari borki, ulardan biri biz bugun alohida tadqiq qilishga harakat qilmoqchi bo'lganimiz tolerantlik (bag'rikenglik, sabr-toqatlilik) xususiyatidir. Tolerantlik terminiga ingliz olimi P.Medavar "nimagadir toqat qilish", "kingadir yoki nimagadir nisbatan sabrli bo'lish" deb ta'rif beradi.

Bag'rikenglik (lotincha "tolerantia - chidam, "sabr -toqat) – o'zgalarning turmush tarzi, xulq-atvori, odatlari, his-tuyg'ulari, fikr-mulohazlari, g'oyalari va e'tiqodalariga nisbatan toqatli, chidamli bo'lishdir¹. Shunchaki chidamli, toqatli bo'lish emas balki, o'zgachalikni tushunish, uni qabul qila olish hamdir. Buni bir-biriga o'xshamagan odamlarning birga ahillikda yashashga intilishi deb qarash mumkin. Biron-bir insonda (kiyinishi, so'zlashi, yashash tarzi) yoki biror-bir begona madaniyatda (urf-odat va marosimlar) bizga nimadir yoqmasligi mumkin, biroq ular o'zgalarning huquq va manfaatlariga zarar yetkazmasa, joriy qonunlarni buzmasa ularning mavjudligi va rivojlanishini tan olishimiz kerak. Bugungi kunda bag'rikenglikning mazmun-mohiyati nihoyatda rang-baranglikka ega bo'lib bormoqda. Inson huquqlarining taraqqiy etib borishi natijasida bir madaniy muhitda yashayotgan turli xildagi odamlar jamoalari shakllanmoqda. Bu esa ularga nisbatan bag'rikeng bo'lish kerak chunki, bu inson huquqlari hisoblanadi deb tushuntirilmoqda.

Bag'rikenglik – har bir fuqaroning ma'naviy burchi, siyosiy hamda huquqiy ehtiyoji bo'lib, turli millat manfaatlarini ijtimoiy-g'oyaviy ifodalash orqali inson individualligini namoyon qilishning xilma-xil usullarini, millatlararo hamjihatlikni hurmat qilish, turli xalqlar va elatlar

¹ Tolerantlik. <https://uz.wikipedia.org>.

vakillarini qabul qila bilish, ularga hamdard bo'lib, kam ta'minlanganlariga yordam berish va ijtimoiy-g'oyaviy hayotni tushunishni, o'z manfaatini xalq, davlat manfaati bilan bog'lay bilishni anglatadi. Bu jaryon oddiy yon berish yoki boshqalarga xushomad qilish emas, balki har bir insonning faol munosabat, muloqot jihatdan yuksak madaniyat va yuqori darajadagi axloq hamdir. Demak bag'rikenglik asosida insondagi fazilatlar, yuksak axloqiylik ham nomoyon bo'ladi.

O'zbek xalqi o'zining butun tarixi davomida hamma vaqt boshqa xalqlar va konfessiyalar vakillariga nisbatan o'zining xayrihohlik va etnik, madaniy va diniy xayrixoxlik va ochiq ko'ngillik o'zbek xalqining o'ziga xos tug'ma fazilatlaridan biriga aylangan. Qayd qilish kerakki, akademik E.Rtveladze Kushonlar davlati tarixiga to'xtalib, bu davrda turli xil diniy e'tiqodlar va qavmlar vakillari tinch-totuv, axillikda yashaganini, tolerantlik (sabr-toqatlilik) hodisasi Sharqda juda qadimdan mavjudligini, Markaziy Osiyo jamiyati hozir ham o'zining bu xususiyatini o'zgartirmasdan saqlab qola bilganligini ta'kidlar ekan, bu hodisaning siyosiy raqiblar fikrlariga xayrihohlik, tushunish va sabr-toqat bilan munosabatda bo'lish ildizlari va omillari haqida fikr yuritadi. Mazkur ilmiy tahlil ko'lamining teran va asosli ekanligini tan olgan haqida qayd etish zarurki, tolerantlik hodisasi mohiyat etiboriga ko'ra faqat "moslashuvchanlik"ning o'zigina emasdir. Tolerantlik ko'p qirrali va murakkab hodisa. Ayni chog'da, u ijtimoiy munosabatlar hosilasi sifatida jamiyatning muayyan madaniy-tarixiy holatiga muvofiq hodisadir. Jamiyat obrazining tiinsoli o'laroq, u shu jamiyatga xos mentalitet, insoniy mexr-oqibat, hurmat, muhabbat, bag'rikenglik darajalarini o'zida aks ettiradi. Abu Rayhon Beruniy nuqtai nazariga ko'ra, tolerantlikning vujudga kelishi ijtimoiy munosabatlar, kishilarning yashash tarzi, moddiy ehtiyojlari, qiziqishlari, manfaatlari, talablari va maqsadlari bilan uzviy bog'langan. Masalan, kishilar o'rtasidagi hamkorlik, odamlarning o'zaro birlashish ehtiyojlaridan hamda tashqi xavf xurujlaridan birgalikda halos bo'lish zarurati tufayli vujudga kelgan. Shuningdek, Beruniy sabr-toqat va bag'rikenglik xususiyatlari xalqlarning yashovchanligini ta'minlashda tarixiy ahamiyat kasb etishini alohida qayd etadi. Sharqning mashhur faylasufi Abu Nasr Forobiy shunday yozadi "Ba'zilar odamlar o'rtasida tabiiy yoki ixtiyoriy bog'lanishlar yo'q, har bir odam o'z manfaati uchun boshqalarning manfaatiga zarar yetkazishi, biri boshqasiga begona bo'lishi zarur, mobodo ular birlashsalar ham zarurat majburiyat tufayli birlashadilar, o'zaro murosaga kelishsalar ham faqat biri g'olib chiqib, boshqalari mag'lub bo'lganda murosaga kedadilar deb

o'ylaydilar. Bunda ular tashqaridan ta'sir etuvchi bir kuch tazyiqida o'zaro kelishuvga majbur bo'ladilar, agar ana shu kuch yo'qolsa, kelishuv ham yo'qoladi, yana begonalashuv paydo bo'ladi va ular tarqalib ketadilar. Insoniyatga xos hayvoniy aqidalardan biri mana shu noto'g'ri tasavvur va aldamchi aqidadir".

Forobiyning bu fikrlaridan ko'rinib turibdiki, u insonlarni majburan emas, balki ixtiyoriy ravishda birgalashib, hamkorlikda yashashlari zarurligini ana shunda o'zaro nizolar tugashini uqtiradi. Yoki yana: "Ba'zilar o'ylashicha, odamlar orasidagi bog'lanish vositalari shu odamlarning xulq-atvori, tabiati, fe'li va tilining umumiyligiga asoslanadi. Har bir xalq o'ziga xos bo'lgan mana shunday xususiyatlarga ega. Ba'zilar o'ylashicha, odamlarning o'zaro bog'liqligi o'ylari, umuman yashash joylarining umumiyligiga asoslanadi". Bu bilan Forobiy insonlarning bir-birlariga nisbatan mehr-oqibatli, sabr-toqatli bo'lishining etnoregional, geopolitik ildizlari ustida fikrlash zaruratini ta'kidlaydi. Forobiy olamni bilish, haqiqatga intilish, umumiy ijtimoiy muammolarni hal etish, muayyan real sa'y-harakatga bosh qo'shishda, rahbar, yo'l boshchi, ustoz roli hal qiluvchi ahamiyat kasb etishini alohida qayd etadi.

Jamoa kishilari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning alohida jihatlariga e'tibor qiladigan bo'lsak, bu xususda turli-tuman o'ziga xoslik va silsila yasovchi nuqtai nazarlar mavjudligiga guvoh bo'lamiz. Ularni Forobiy xaqi ravishda quyidagi guruhlariga ajratadi:

- kishilar o'rtasida bag'rikenglik, sabr-bardoshlilik fazilatlarini qarindoshlik yoki qon yaqinligi tufayli namoyon bo'ladi va bunday yaqin hamjihatlik mustahkam turmush ham-ohangligi va yaqindilligini yuzaga keltiradi;

- kishilarning o'zaro bog'liqligi zahirida muayyan qabila--urug'larga tegishlilik yotadi, bu esa katta miqdordagi kishilar guruhi o'rtasida fikr yaqindilligini tashkil etishi mumkin;

- kishilar islom aqidalaridagi muhim talab-imondan keyin yoziluvchi, ammo imondan qadri-qimmatini past bo'lmagan lafzni o'rta qo'yishib, ahd, qasam asosidagi o'zaro ittifoq negizida bir-birlari bilan bog'lanadilar. Bu bog'lanish o'zaro sabr va bag'rikenglik fazilatlariga yo'l ochadi;

- kishilar o'rtasidagi o'zaro yaqin aloqalar, o'zaro sabr-toqat, bag'rikenglik, urf-odat, an'analar, fe'l-atvor birligi, saviyalar tengligi, didlar o'xshashligi, xarakter yaqinligi hamda tilning umumiyiligi tufayli ham yuzaga keladi;

- kishilarni o‘zaro bog‘lovchi yana bir muhim vosita - ularning tug‘ilib o‘sgan yurtlari, yashash joylarining umumiyiligi hodisasidir. Xavf umumiy bo‘lganda, hamyurtlik hodisasi uni bartaraf etish uchun yakdillikni ta‘minlaydi va muhim ijtimoiy-ma‘naviy omil sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Ayni vaqtda tolerantlikni ifodalovchi xususiyatlarga odamlarning hammasi ham ongli ravishda bo‘ysunavermaydi, balki ularning bir qismi ko‘pchilikka tahdidan, masala mohiyatini yetarli his etmasdan turib ham amal qilaveradilar. Chunki, bu ruhiy holat o‘zbek xalqi xarakterida o‘ziga xos inersion tabiat kasb etib qolgan. O‘zbek xalqi tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, xalqimiz o‘z tarixining o‘tmishi mobaynida 4 ta diniy-mafkuraviy bosqichni (zardushtiylik, budda, islom, kommunistik) o‘z boshidan kechirgan. Turli bosqinchiliklarni (greklar, arablar, mo‘g‘ullar va ruslar) qurgan, hammasiga sabr-toqat qilgan, o‘zga millat vakillarini qabul qilib, birgalikda yashagan. Bunga misol qilib O‘zbekistonning mustaqillikka erishgan birinchi kunlarini olishimiz mumkin. Sobiq SSSR parchalangandan keyin mustaqillikka erishgan ko‘plab Respublikalarda boshboshdoqlik, tarqoqlik, qashshoqlik va bularning natijasida turli to‘qnashuvlar kelib chiqib, guruhbozlik kuchaydi. Lekin o‘zbek xalqining sabr-toqatlilik, muammolarni bosqilik bilan hal etish xususiyatlari va Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan bozor munosabatlariga hech qanday sakrashsiz, tinch yo‘l bilan bosqichma-bosqich o‘tish tamoyillari ishlab chiqilganligi oqibatida O‘zbekiston hozirgi kunda ham iqtisodiy ham ijtimoiy, siyosiy va madaniy jihatdan o‘zini tiklab oldi. Tolerantlik xususiyatini o‘rganishda milliy an‘analariga, milliy qadriyatlarga va milliy madaniyatga e‘tibor berish lozim. Chunki tolerantlik xususiyati ham o‘zbek xalqining milliy qadriyatlaridan biri hisoblanadi. O‘zbek milliy qadriyatlari negizini ifodalovchi o‘zbek xalqining qator fazilatlarini turkumi borki, ular tolerantlikning namoyon bo‘lish omili hisoblanadi. Masalan, hayo, ibo, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, mehmondo‘stlik, ota-onani ulug‘lash, o‘z manfaatini ustun qo‘ymaslik, o‘zgalar harakatiga toqat kabi fazilatlar orqali tolerantlik kafolatlangandir.

Ammo tolerantlik o‘z millatining boshqalar tomonidan kamsitilishiga yo‘l qo‘yish degani emas. Bu tuyg‘u kishilarni shunchaki olijanob qilib qo‘ymaydi, balki uning hulq-atvorini, axloqini, siyosiy va ma‘naviy pokligini, burchga, o‘z xalqiga va muqaddas narsalarga bo‘lgan munosabatini ko‘p jihatdan belgilab beradi. Bular insonda bag‘rikenglik, xotamtoylik, baynalmilallik tuyg‘ularini uyg‘otadi Odamshinavandalik,

oriyat, halollik, kamtarlik fazilatlarini mustahkamlaydi. O‘z qadr-qimmatini bilish tuyg‘usi rivojlangan kishi esa odatda o‘zgalarga xayrihoh, sezgir, mehribon bo‘ladi. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning “O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda” nomli asarida: “6-ustuvor yo‘nalish - jamiyatdagi barqarorlik, tinchlik, millatlararo va fuqarolararo totuvlikni, sarhadlarimiz daxlsizligini, mamlakatimiz hududiy yaxlitligini ta‘minlashdan iborat”, - deya ta‘kidlagan edi. Voqelikka bunday yondashuv konsepsiyasidan kelib chiqib, tolerantlik hodisasining ijtimoiy-siyosiy namoyon bo‘lish xususiyatlarini quyidagicha tasniflashni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz: millatlararo, fuqarolararo, davlatlararo, aholi yosh qatlamlararo, madaniyatlararo, partiyalararo, qadriyatlararo, konfessiyalararo (dinlararo), hududlararo, urug‘- qabilalararo va jamoalararo tolerantliklar.

Millatlararo tolerantlikda jamiyatdagi barcha millatlarning teng huquqlilik, tinch-totuvlikda yashashlari ifodalangan bo‘lsa, fuqarolararo tolerantlikda insonlarning o‘zaro bir-birlariga hurmatda bo‘lishlari, mehribonlikni, odamgarchilikni unutmasliklari ifodalanadi. Davlatlararo tolerantlikda esa davlatlar o‘rtasida o‘zaro hamkorlikni rivojlantirish, chegaralar daxlsizligini ta‘minlash, tinchlikni saqlash muammolari ifodalangan.

Tolerantlikni ta‘minlovchi omillarni ham ajratib olishimiz mumkin: - boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik; - xalqaro hamkorlikni rivojlantirish (bunda tolerantlik faqat himoya mohiyatini emas, balki peshvoz harakat mohiyatini ham o‘zida ifodalaydi); - har bir davlat, region va jamoada barqaror tinchlik va tinchlikka amal qilinishi. Ijtimoiy-ruhiy tasnif talablariga ko‘ra tolerantlik hodisasini ikkiga bo‘lib o‘rganish mumkin:

1. Anglangan tolerantlik.
2. Anglanmagan tolerantlik.

Anglangan tolerantlikda jamiyatda yashayotgan kishilarning murosaviy turmush tarzi, kamolotga hamkorlikda intilish, ular o‘rtasidagi o‘zaro bir-birlariga hurmat, o‘zaro yordam, mehr-oqibat va bir birlariga bo‘lgan qadr-qimmat ifodalanadi. Anglanmagan tolerantlik esa intellektual turg‘unlik holatlarida, jamiyatda yashayotgan kishilarning o‘zlarini tutishlarida namoyon bo‘ladi. Masalan, yuz berayotgan siyosiy-madaniy jarayonlar mohiyatiga tushunib etmaslik yoki tabiat hodisalarini tushunmaganliklari sabablari. ularni taqdir taqozasi, yuz berishi muqarrar

hodisalar sifatida talqin etish, inersion sabr-toqat kilishlari anglangan tolerantlikdir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, butunjahon axloqini ishlab chiqishga harakat qilinayotgan bir paytda o'zbek tolerantligini tadqiq etish uning umuminsoniy qadriyatlarga mosligini ko'rsatish imkonini beradi. O'zbek tolerantligi umuminsoniy qadriyatlar va tamoyillarning o'zaro muvofiqlik darajasini belgilash omili hamdir¹

Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev tomonidan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi ishlab chiqildi. 2017-2021 yillarga mo'ljallangan harakatlar strategiyadan ko'zlangan maqsad -olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyat rivojini yangi bosqichga ko'tarish, hayotning barcha sohalarini liberallashtirish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish bo'yicha eng muhim ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirishdan iborat ekanligi belgilandi.

Harakatlar strategiyasida beshinchi ustivor yo'nalish sifatida xavfsizlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat olib borish belgilandi. Bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash O'zbekistonda olib borilayotgan siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, mazkur harakatlar startegiyasi ushbu yo'nalishdagi faoliyat uchun dasturulamal bo'lib xizmat qiladi.

“2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida belgilab berilgan maqsadlarida, Yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg'usi, bag'rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta'sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo'lgan qat'iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash, Yoshlarni axloqiy negizlarni buzishga olib keladigan xatti-harakatlardan, terrorizm va diniy ekstremizm, separatizm, fundamentalizm, zo'ravonlik va shafqatsizlik g'oyalaridan himoya qilish, ya'ni xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritishga yo'naltirilgan davlatimiz mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash, O'zbekistonning yon-atrofida xavfsizlik, barqarorlik va ahil qo'shnichilik muhitini

¹ Shavkat Mirziyoyev Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: O'zbekiston, 2021.-B. 311

shakllantirish, mamlakatimizning xalqaro nufuzini mustahkamlashni nazarda tutadi¹.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, butunjahon axloqini ishlab chiqishga harakat qilinayotgan bir paytda o'zbek tolerantligini tadqiq etish uning umuminsoniy qadriyatlarga mosligini ko'rsatish imkonini beradi. O'zbek tolerantligi umuminsoniy qadriyatlar va tamoyillarning o'zaro muvofiqlik darajasini belgilash omili hamdir.

YOSHLAR ONGIDA MA'NAVIY-MADANIY DEFORMATSIYALASHUVGA OLIB BORUVCHI OMILLARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI

Sayidova Muhabbat G'afforovna

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Uzoq yuqotishlar ortidan xalq ma'naviyatini tiklash uchun Yaratgan tomonidan mustaqillik tuhfa etildi. Istiqlolning ilk yillarida chuqur iqtisodiy tanazzulni boshdan kechirayotgan O'zbekiston uchun, ma'naviy uyg'onish, milliy qadriyatlarga sodiq avlodni yetishtirish, millat ruhiyatida o'zlikka, Vatanga bo'lgan sadoqat, hurmat ruhini singdirish eng dolzarb masalalardan biri edi. Ammo davlat oldida iqtisodiy islohotlarni tezlik va izchillik bilan o'tkazish, shu orqali xalq turmush tarzini yaxshilash, ishsizlik muammosini bartaraf etish, xalqaro diplomatik aloqalarni o'rnatish, qo'shni davlatlar bilan do'stona munosabatlarni qaror toptirish, shuningdek chegaraviy xavfsizlik, mintaqaviy barqarorlikni ta'minlash kabi masalalarning konstruktiv yechimlarini ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq etish vazifasi ham kutib turgan edi. Shu sababli, davlat har qancha harakat qilmasin xalq tafakkurida ma'naviy uyg'onish, milliy tiklanish, ajdodlar merosini saqlab qolish, o'zlikka sodiqlik kabi milliy belgilarga bo'lgan xalq e'tibori yuqori saviyada kechmadi. Chunki, iqtisodiy nochorlik, moddiy yetishmovchilik, xalq kundalik turmush tarzining pastligi ma'naviy ehtiyojga nisbatan passiv munosabatni shakllantirib, odamlarning asosiy maqsadi "iqtisodiy" ta'minotni yaratishga qaratilib qoldi. Bu avvalo xalq ma'naviy yuksalishiga salbiy ta'sir etib, yetuk saviyali, zamonaviy ilm-fan yutuqlaridan xabardor kadrlar, axloqiy komil, vatanparvar, xalq manfaatini ustun qo'yadigan avlod defitsitiga olib keldi. Masalan, jamiyatdagi ma'naviy-madaniy taraqqiyotga bevosita bog'liq

¹ .“2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi PF-60- sonli Farmoni.
<https://lex.uz/docs/5841063>.

bo'lgan ijtimoiy soha yo'nalishidan ta'lim va tarbiya borasidagi ayrim statistikalariga e'tibor qaratamiz:

– mustaqillikning ilk yillarida kutib turgan dozarb muammolar tufayli ta'lim va tarbiya sohasida ma'lum uzilishlar yuzaga keldi. Xususan, “yurtimizda maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish ko'rsatkichi 27 foizga tushib qoldi. Bolalar bog'chalarida zamonaviy qo'llanmalar kiritilmadi, binolari ta'mirtalab”¹ holatga kelib qoldi. Bog'chalarda “bolani ijtimoiy, shaxsiy, hissiy, nutqiy, matematik, fizio-psixologik, jismoniy va ijodiy rivojlantirish bo'yicha ta'lim dasturlari joriy etilmagan, bog'chalar ta'lim muassasasi vazifasini bajarish o'rniga ota-ona ishda bo'lgan vaqtda bolaga qarab turadigan muassasaga aylanib qolgan”² edi;

– umumta'lim maktablari, litsey va kasb-hunar kollejlari o'qitish sifati bilan bog'liq muammolar oshib ketdi. “Zamonaviy o'quv reja va uslublarini joriy etish talab darajasida emasligi, yoshlarga maxsus fanlar, mamlakatimiz va jahon sivilizatsiyasini o'rgatuvchi tarix, xorijiy tillar va zamonaviy kompyuter dasturlarini chuqur o'rgatish tizimi sifatli yechimini topmadi. Shuningdek, pedagoglar o'qituvchilarning professionallik darajasi, ularning maxsus bilimlarga egaligi qoniqarsiz bo'lib keldi. Ayniqsa, yoshlarni ta'lim olish, ma'naviy-ma'rifiy kamoloti masalalari, ta'lim orqali haqiqiy qadriyatlarni shakllantirish jarayonlariga faol ko'mak beradigan”³ muhit yaratilmadi;

– oliy ta'lim tizimini izchillik bilan rivojlantirish, “yosh avlod ma'naviyatini yuksaltirish, ma'naviy-ma'rifiy muhitni zamon talabiga moslash, innovatsion ta'lim va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta'limga joriy etish masalalarida jiddiy kamchiliklar shakllanib keldi. Yoshlarni oliy ta'limga qamrab olish darajasi 9 foizdan oshmadi”⁴. Bu kabi holatlar sifatli kadrlarga bo'lgan ehtiyojni oshirib, ta'lim muassasalarida nomutaxassis, layoqatsiz, o'z ustida ishlamaydigan hamda zamon talablariga javob bermaydigan kadrlarni yig'ilib qolishiga olib keldi.

Keyingi 10 yillikda ta'lim va tarbiyaga e'tibor tubdan o'zgarib, miqdor o'zgarishlari kuzatilmoqda. Jumladan, so'nggi yillarda maktabgacha “ta'lim muassasalari soni 6 barobarga ko'payib, bog'cha yoshidagi 2 million 800 ming nafar boladan 2 million nafari maktabgacha ta'lim bilan qamrab olindi. Buni izchil davom ettirib, 2025 yilda bolalarni maktabgacha ta'lim bilan

¹ <https://president.uz/uz/lists/view/5698>

² <https://www.gazeta.uz/oz/2017/12/20/bolalar/>

³ Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. –Т.: Ўзбекистон, 2017. –Б.45.

⁴ <https://parliament.gov.uz/oz/articles/1562>

qamrab olish darajasini 80 foizga”¹ yetkazish rejalashtirilgan. Shuningdek, hozirda mamlakatda “10 ming 284 ta maktab bor bo‘lib, shulardan hududlardagi 500 ta maktabda Prezident va ixtisoslashgan maktablarning baholash tizimi joriy etildi. Maktablardagi sharoitlarni yaxshilash, o‘quvchi o‘rnini ko‘paytirish bo‘yicha ko‘p amaliy ishlar qilinmoqda. Maktablarni yiliga o‘rtacha 400 ming o‘quvchi bitirayotgan bo‘lsa, ularning 170 ming nafari ta’limni davom ettirmoqda. Rivojlangan davlatlarda 50 foizdan ziyod bitiruvchilar professional ta’lim muassasasiga kiradi”². Bizda ham xorij amaliyotini joriy etish maqsadida 2023 yilga qadar maktab bitiruvchilarining kamida 50 foizini oliy ta’limga qamrab olish konsepsiyasi qabul qilingan.

Bundan ko‘rishimiz mumkinki, davlat bosh islohotchiligida jamiyatni ma’naviy yetuklik sari boshlovchi mexanizm drayveri bo‘lgan yoshlarni har tomonlama qo‘llab quvvatlash tizimi yaratilmoqda. Ammo shunga qaramasdan aholi o‘rtasida azaliy qadriyatlarga, urf-odat va an‘analarga passiv qarash, ularni mensimaslik, bepisandlarcha munosabatda bo‘lish holatlari hamon saqlanib qolmoqda. Xususan, yoshlarni “ommaviy madaniyat” eskalatsiyasiga moyilligi, kosmopolitizm g‘oyalariga intilishi, qadriyatsizlik, ya’ni ajdodlar merosidan faxrlanish tuyg‘usini yo‘qligi va boshqa omillarni keltirib o‘tish mumkin.

So‘nggi yillardagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, fuqarolarni (ko‘proq yoshlarni) dunyoqarashida ma’naviy-madaniy deformatsiyalashuvni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlashda beshta kriteriya asosiy planga chiqmoqda:

- oilada farzandlarga berilayotgan tarbiyaning ma’naviy marginallashuvga uchraganligi;
- yoshlarni tarbiyalovchi muhitda ota-ona o‘rniga virtual olamning kirib kelganligi;
- yoshlarni mehnatni sevishga, uni qadrlashga o‘rgatish o‘rniga, ularni “ko‘proq pul” topishga targ‘ib etayotganligimiz (bunda asosiy rolni ota-ona o‘ynamoqda);
- yoshlar axborot texnologiyalaridan foydalanish jarayonida o‘zini dezinformatsion xurujlardan himoya qila olmayotganligi;
- hayotda erishish mumkin bo‘lgan muvoffaqiyatlarning kalitida ilmni emas, aksincha tavakkalchilikni (ilmsizlikni) ko‘ruvchi, shaxsiy manfaat yo‘lida har qanday razillikdan qaytmaydigan qatlamning oshib borayotganligi ko‘rilmoqda.

¹ <https://yuz.uz/news/ozbekiston-prezidenti-maktabgacha-talim-sohasida-xalqaro-hamkorlikni-kengaytirish-boyicha-muhim-tashabbuslarni-ilgari-surdi>

² <https://yuz.uz/news/maktab-talimi-sifatini-yaxshilash-boyicha-takliflar-korib-chiqildi>

Jamiyat uchun qusur hisoblangan bu kabi jirkanch illatlarga qarshi davlat tomonidan qanday chora-tadbirlar ishlab chiqilmoqda? Ularning ijtimoiy-huquqiy ahamiyati hamda natijadorligi xalq va uning milliy mentalitetini saqlab qolish masalasida qanchalik samara bermoqda? Bu kabi savollarga javob topish o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Zero "inson hayotining bu nozik va murakkab tomonlarini, ya'ni milliy-tarixiy an'analari, umuminsoniy ma'naviy boyliklari bilan hisoblashmaslik jamiyatimizga qanchadan-qancha zarar keltirishi"¹ tarixan ko'p bor isbotlangan haqiqatdir.

YOSHLAR SHAXSIYATINI AXLOQIY IDEAL TALABLARI DOIRASIDA TARBIYALASHNING QADRIYATLI TOMONLARI

Yusupova Feruza Zoyirovna

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, dotsent v.b.

Yoshlar axloqiy tafakkurining shakllanishida (milliy va umuminsoniy) qadriyatlari rolini aniqlash ma'lum qonuniyatlar va tamoyillar asosida bo'lishi tabiiydir. Hozirgi davrda yoshlarning qadriyatli mo'ljallari ularni axloqiy tafakkurida foyda, qiymat, ziyon, baxt, halovat, Vatan, vatanparvarlik, burch, sadoqat, xizmat kabi ekzistensial mohiyatga ega, yashash mo'ljali anglatuvchi qadriyatlar tipologiyasini yaratish, ishlash mexanizmini shakllantirish uchun nimalar qilmoq kerak? Yoshlarning axloqiy tafakkurida qadriyatli siljish kuzatilayotgani, milliy qadriyatlar globallashuv ta'siriga tushib qolganligi, ularni emotsional, ekzistensial qadriyatlarini nigilizm qoplab olayotganligi ma'lum axloqiy tamoyillar, g'oyaviy birlik, ta'lim-tarbiyadagi maqsadlarni umummafkuraviy ahamiyatini shakllantiradigan idealning yaratilmaganligidan dalolatdir. "Mazkur ziddiyatlarni mutlaq bartaraf etish imkoni yo'q, ammo ularni singarmonik tarzda bir biriga xizmat qildirish mumkin. Buning uchun bunday uyg'unlikni ta'minlashdan avvalo jamiyat va davlat manfaatdor bo'lishi lozim. Bizning fikrimizcha, bu manfaatdorlik quyidagi yo'nalishlarda, vazifalarda o'z aksini topishi mumkin: 1) ijodkor, innovatsion izlanishlarga qodir yoshlarni, intellektual kuchlarni yetishtirish; 2) ilmiy texnik tafakkurni ma'naviy axloqiy imperativlar doirasida, gumanizm asosida shakllantirishning yangi pedtexnologiyasini yaratish; 3)

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. –Т.: Ўзбекистон, 2011. –Б. 108.

yirik intellektga ega ijodkorlardagi salohiyatni qo'llab-quvvatlagan tarzda ularda jamiyat oldidagi ma'naviy mas'ullik, ijtimoiy burch va olimlik etikasini shakllantirish"¹.

Sotsiologik so'rovnoma respondentlarga qadriyatlarga bo'lgan munosabatini aniqlash maqsadida bir nechta savollar bilan murojaat qilindi. "Hurmatli respondent, aytingchi, "Qadriyat" deganda nimani tushunasiz?" degan savolga respondentlar qadriyat deganda xalqimizning urf-odatlarini va an'analarini (63,2%), hayotimda asosiy rol o'ynaydigan barcha narsalarni (24,9%) deb e'tirof etishgan. Past ko'rsatkichda boylik, mansab, sog'lik, oila, tinchlik kabilarni tushunaman (8,1%) deb ko'rsatishgan.

Respondentlar "Quyidagilardan sizning hayotingizda eng muhim va qadrlisini tanlang -3 ta javob varianti berilishi mumkin" degan savolga baxtli va ahil oila (87%), salomatlik (65,4%), sevimli kasb (45,8%) deb ko'rsatishgan. Bu yerda ham ish, martaba, lavozim (19,5%) quyi o'rinlarni egallagan. Ushbu javoblarda ta'lim 28,6 foizni tashkil etganligini ham ta'kidlab o'tish joizdir.

Respondentlarga "Aytingchi, hozirgi kun yoshlari uchun nima qadrlil? 2-3 ta javob varianti berilishi mumkin") degan savolga ota-ona, yaqinlarim (60,5%), pul, boylik (51,5%), bilim, kasb (48,1%) qadrlil deb belgilashgan. Keyingi o'rinlarda tinchlik (urush bo'lmasin) (34,6%), hayotdan iloji boricha huzur, rohat, zavq olish (30,8%), sevgi (18,9%) kabi variantlar o'rin olgan. O'zbekiston uchun xatti-harakat (11,9%) varianti ham past o'rinni egallagan.(1-rasm.)

1-rasm. "Aytingchi, hozirgi kun yoshlari uchun nima qadrlil? 2-3 ta javob varianti berilishi mumkin")

¹Rajabboev J. Criteria for the of innovative thinking and social consciousness in young people / Academic research in educational sciences. Volume 2. | ISSUE 1 | 2021. - P.825-830

Demak, yoshlarni yana qadriyatlar olamiga qaytarish va ularni ta'lim-tarbiyasida axloqiy ideal talablari doirasida shaxsiyatini tarbiyalashda ma'lum qadriyatli o'zgarish yoki qadriyatlarni saralash, tanlash ishlarini amalga oshirish kerak. Chunki ular zamonaviy axborot bilan ta'minlangan, yangilikni oldida hayratlanib turishibdi. Hozirgi kunda ta'lim-tarbiya tizimida manfaatdorlikni axloqiy idealga bo'ysundirish, aksincha, tizim shakllanishiga yo'l qo'ymay, kurashni izchiligini oshirish kerak. An'anaviy shakllanib kelgan ta'lim qadriyatlarini tanlash va saralash ishlaridan o'tkazib, o'zbek ta'lim madaniyatini yaratishni maqsad qilish kerak. Buning uchun:

birinchidan, an'anaviy qadriyatlarni ta'lim-tarbiyada belgilovchi vazifasini, ijtimoiy-tarixiy tajriba tizimini va millat axloqiy idealini yangi rakurslarini rivojlantirish mezonlarini ishlab chiqish;

ikkinchidan, yoshlarning axloqiy tafakkuri rivojlanishining qadriyatli tomonlarini aniqlash, buning uchun sotsiologik so'rov o'tkazish markazlarini tashkil qilish. Yoshlarni shiddatli global zamonda qadriyatlarga munosabatini aniqlash, nigilizm, kosmopolitizmning qadriyatlar ta'siri dinamikasini hisoblab borish;

uchinchidan, narsa-hodisalar qadriyat darajasiga ko'tarilishi uchun ular kishilar o'rtasida yuz beradigan ijtimoiy munosabatlar doirasiga, ya'ni iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, estetik, milliy va hokazo munosabatlar tizimiga tortilishi zarur. Masalan ko'ylak yoki kitob tovar, qiymat bo'lishi uchun ular kishilar o'rtasidagi iqtisodiy munosabat, ya'ni ayirboshlash jarayoniga jalb etilishi kerak. Agar ularda bozorda tovar belgisi bo'lmasa, unda bir parcha gazmol va qog'ozlar to'plami bo'lib qolaveradi;

to'rtinchidan, ta'lim-tarbiya tizimida yoshlarning axloqiy tafakkuri rivojlanishini doim nazorat qiladigan, ularni ijtimoiy-psixologik moslashuvchanligini tekshiradigan, axloqiy idealining shakllanishi haqida empirik ma'lumotlar to'playdigan psixodiagnostika markazlarining faoliyatini takomillashtirish zarur;

beshinchidan, yurtimizda nishonlanayotgan milliy bayramlarni yuksak axloqiy tafakkurga ega bo'lgan allomalar, mutafakkirlarning tug'ilgan sanasiga yoki bayram nishonlanadigan sanalarga birlashtirish, uning qadriyatli tomonini oshiradi¹.

¹ Yusupova F.Z. Yoshlarda axloqiy tafakkurni rivojlantirishda idealning konstruktiv ahamiyati: falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). dis. – Samarqand: 2024. – 149 b.

ЗНАЧЕНИЕ ФИЛОСОФСКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ДУХОВНОМ РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА В XXI ВЕКЕ

Нишонов Сарвар Жасур угли

*Kimyo International University in Tashkent, и.о., доцента кафедры
“Общественно-гуманитарных наук”, доктор философии по
философским наукам (PhD)*

Духовные ценности и культурное наследие в духовном развитии общества имеют неопределимое значение. Потому что, опираясь на ценности, наследие и традиции, оставленные предками, каждый народ и каждая нация будет расти и развиваться. Свое историческое наследие народ, лишённый ценностей, обычаев, традиций, превращает в манкурта, неспособного самостоятельно объединиться и сохранить себя. Согласно некоторым взглядам, “место” — это пространство вокруг различных вещей, охватывающее материальную сторону бытия и взаимодействий. “Место” — рамки пространства и явления единства, охватывающие определённое общество. Это пространство отражает масштабность, однородность и порядок существования, характеризующийся многомерностью”¹. Признание жизни и права на жизнь как высшей ценности побуждает человека признавать себя творцом духовно-культурных ценностей и богатств. Поскольку жизнь — это только человеческое качество, оно рассматривается как отдельный процесс.

Однако на основе создания духовно-культурных ценностей, несмотря на то, что существует жизнь, существование, стоимость и объём этих богатств не определяются жизнью. Хотя жизнь коротка, она всегда достаточна для создания духовных и культурных ценностей в настоящее время. Поэтому духовно-культурная ценность жизни, существования, измеряется тем, насколько человек участвует в качестве субъекта в историко-культурных процессах. На самом деле культурология также подходит к жизни человека и праву на жизнь с точки зрения этой концепции. С этой позиции в культурном наследии скрывается сила, близкая к менталитету народа, ощущаемая и понимаемая через внутренние инстинктивные чувства. Поэтому Президент Шавкат Мирзиёев подчеркивал, что необходимо

¹ Абдуллаева Н. Дизайннинг маданий маконда тутган ўрни. Соғлом турмуш тарзи – маъна вий баркамол авлод пойдевори: Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2014. – Б. 156-158.

“всесторонне и глубоко изучать и пропагандировать уникальное наследие, образцовую жизнь и общественную деятельность наших великих писателей и мыслителей, воспитывать нашу молодежь в духе самосознания, уважения к национальным и общечеловеческим ценностям”¹.

“Изучение западной демократии, являющейся огромным достижением мировой цивилизации, открывает много достойного опыта. Вместе с тем нельзя отрицать, что древние традиции и ценностно-ориентированный восточный мир также обладают своим уникальным опытом и моделью развития”².

Следовательно, любое наследие, в том числе и культурное, должно быть исследовано через связи и преемственность. Культурное наследие представляет собой историю каждого народа и каждой нации не только в настоящем, но и в будущем. Более того, оно может быть связано с будущим.

Культурное наследие проявляется как единый целостный процесс - это самая важная сила. Оно является своеобразной национальной особенностью народа и нации, выполняя функцию значимого источника для познания.

Культурное наследие имеет большое значение для формирования полного представления о жизни нации. Одним из инструментов передачи культурного наследия от поколения к поколению являются национальные обычаи, ритуалы, праздники, гуляния и обряды, то есть национально-культурные традиции. Наследие не может существовать само по себе, оно существует через поколения. Следовательно, любое наследие, в том числе и культурное, должно изучаться через связи между поколениями, а также через преемственность. Культурное наследие связывает прошлое каждого народа и каждой нации не только с настоящим, но и с будущим. Оно проявляется как единый, целостный процесс, являясь важнейшей силой.

Культурное наследие выполняет функцию значимого источника для познания специфических национальных особенностей народа и нации. Оно имеет ключевое значение для формирования полного представления о духовности нации. Одним из средств, обеспечивающих передачу культурного наследия от предков к

¹ Мирзиёев Ш.М. “Об организации конкурсов чтения среди молодежи в целях широкого изучения и пропаганды творческого наследия наших великих ученых, писателей и мыслителей” / Народное слово, 15 мая 2018 года.

² Мусаев Ф. Шаркона демократия – тажриба ва анъаналар тажассуми // Тафаккур, 2006 йил 4-сон. – Б. 12-13.

потомкам, являются национальные обычаи, обряды, праздники, гуляния, а также национально-культурные традиции. С помощью этих традиций культурное наследие, накопленное одним поколением, передается следующему. Это явление, в свою очередь, формирует национальную преемственность. Культурное наследие служит надежным мостом между предками и будущими поколениями. Оно представляет собой историческое сознание народа, нации, его достоинство и вклад в сокровищницу общечеловеческих ценностей.

Из опыта исторического развития человечества хорошо известно, что государство и любая нация, ценящие свое культурное наследие, проявляют уважение к национально-культурным традициям, историческим памятникам, архитектурным сооружениям и людям, создававшим материальные и духовные ценности. В таких странах царят культурное, духовное и экономическое процветание, а также политическая стабильность.

В то же время страны, которые не ценят труд предков, забывают о культурном наследии, созданном великими учеными, поэтами, художниками и другими выдающимися личностями, неизбежно теряют свое культурное лицо. В таких обществах наблюдается духовная деградация.

Прославление национально-культурного наследия и его всестороннее изучение вносят достойный вклад в формирование национального самосознания и гордости у каждого гражданина нашей страны, особенно у молодежи, которая является будущим нашего общества. Известно, что в зависимости от природных и социальных условий физическое, духовно-нравственное развитие, профессиональное мастерство, вклад в сокровищницу общечеловеческой культуры, а также способность анализировать радости и заботы повседневной жизни находятся на разных уровнях и в различных ситуациях.

Менталитет нации определяется не только культурным наследием, оставленным предками. Он также проявляется в уровне сформированности человеческих качеств, индивидуальных способностей, профессиональных навыков, а также в поведении и повседневной жизни людей этой нации.

Культурное наследие неразрывно связано с природно-историческим развитием, общественной жизнью, образом жизни, прошлым и будущим, культурой, духовностью, обычаями, традициями

каждого народа, а также территорией, на которой он проживает. Все это формирует своеобразную систему национальных ценностей.

Понятие национальных ценностей в этом смысле охватывает не только материальные и духовные достижения, созданные в процессе исторического и социального развития, но также территорию проживания, культурно-духовное наследие, национальную культуру, язык, национальное сознание, дух нации, её историю, прошлое, образ жизни и быт, правила жизни и связанные с ними национальные особенности.

Генофонд нации, её естественная уникальность, историческая изменчивость, а также духовное наследие — всё это является частью национальных ценностей. Кроме того, национальная территория, материальные, культурные и духовные достижения, национальное сознание, дух, чувства и идеи также составляют неотъемлемую часть национальных ценностей.

В культурном наследии ценностные аспекты, способствующие дальнейшему развитию человека, его духовному возвышению и положительно влияющие на личность, учитываются как важная составляющая. Культурные богатства, созданные предками, наследуются каждым поколением.

Историческое наследие служит обществу и человечеству, являясь условием их культурного развития.

К сожалению, в период советского господства не было должного уважения к культурному наследию, что привело к его забвению и недооценке.

Богатым землевладельцам и хокимам не нужна была культура прошлого, которая служила интересам классовых слоев. Под лозунгом “Создадим бедную культуру” было уничтожено материальное и культурное наследие народов бывшего Советского Союза, в том числе узбекского народа. Дворцы, мечети и медресе были разрушены и превращены в запущенные руины, редкие произведения сожжены. Эта политика подорвала всё наше культурное наследие.

Только после обретения независимости нашей страной началось восстановление культурного наследия. Материальное и культурное наследие проявляются во взаимосвязи. Если в материальном наследии преобладает общность, то в культурном наследии — частность. Материальное наследие включает в себя достижения материальной

культуры в целом, тогда как культурное наследие охватывает достижения духовной культуры.

Культурное наследие — это духовное богатство, которое бессмертно как в далеком и близком прошлом, так и в настоящем. Оно служит потребностям общества и идеалам добра. Культурное наследие является продуктом мышления всего человечества и проявляется как духовная ценность. Оно охватывает науку, философию, литературу, искусство, нравственность, светские учения в религии, свободомыслие и другие аспекты. То есть культурное наследие раскрывается через эти достижения.

Культурное наследие выражается в реальных культурных ценностях. В свою очередь, между ними всегда существует гармония. Культурное наследие пробуждает в человеке чувство патриотизма и национальной гордости. Оно вдохновляет потомков на стремление быть достойными своих предков.

Культурное наследие проявляет духовную силу, богатство и талант народа. Каждая нация через свои культурные ценности и духовное наследие на протяжении тысячелетий черпала мощные источники духовности.

Несмотря на жестокое идеологическое давление, узбекскому народу удалось сохранить свои исторические и культурные ценности, а также уникальные традиции. Преданность узбекского народа своему национально-историческому и культурному наследию ярко выражена в восстановлении утраченного и уничтоженного в колониальный период.

Список использованной литературы:

1. Абдуллаева Н. Дизайннинг маданий маконда тутган ўрни. Соғлом турмуш тарзи – маънавий баркамол авлод пойдевори: Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2014. – Б. 156-158.

2. Мирзиёев Ш.М. “Об организации конкурсов чтения среди молодежи в целях широкого изучения и пропаганды творческого наследия наших великих ученых, писателей и мыслителей” / Народное слово, 15 мая 2018 года.

3. Мусаев Ф. Шарқона демократия – тажриба ва анъаналар тажассуми // Тафаккур, 2006 йил 4-сон. – Б. 12-13.

YANGI O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TASHQI SIYOSATI VA UNING ISTIQBOLLARI

Sotvoldiyev Jaxongir Sultonali o‘g‘li

Buxoro davlat universiteti, Tarix va yuridik fakulteti

Siyosatshunoslik 5-1SIYOS-24 guruh talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqola Yangi O‘zbekiston tashqi siyosatining ochiqlik prinsiplariga binoan qo‘shni davlatlar bilan do‘stona va amaliy munosabatlarni rivojlantirish, mamlakatimiz xavfsizligini ta‘minlash, Vatanimiz suvereniteti va mustaqilligini mustahkamlash ustuvor prinsiplariga tayangan holda olib borilayotgan islohotlar tadqiq etilgan. Shuningdek, maqolada 5 yil davomida Harakatlar strategiyasi doirasida erishilgan yutuqlar hamda “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi pirovardida mamlakatimiz suvereniteti va xavfsizligini kafolatli ta‘minlash sohasidagi istiqbolli rejalar tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: xalqaro huquq, siyosiy faoliyat, xavfsizlik, delimitatsiya, demarkatsiya, strategiya, tashqi siyosat, GSP+

Bugungi kunda Yangi O‘zbekiston o‘zining milliy maqsad-manfaatlari va xalqaro huquqning umume’tirof etilgan prinsiplariga asosan ochiq, o‘zaro manfaatli va konstruktiv tashqi siyosat olib bormoqda. Mamlakatimizning zamonaviy tashqi siyosiy qiyofasi jahonda va mintaqada shiddat bilan o‘zgarayotgan jarayonlar, hamda mamlakatning ichidagi keng ko‘lamli o‘zgarishlarga bog‘lanib shakllanib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi yangi tahrirdagi Konstitutsiyasining 17-moddasiga muvofiq, “O‘zbekiston Respublikasi xalqaro munosabatlarning to‘la huquqli subyektidir. O‘zbekistonning tashqi siyosati davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning buzilmasligi, davlatlarning hududiy yaxlitligi, nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik prinsiplariga hamda xalqaro huquqning umume’tirof etilgan boshqa prinsip va normalariga asoslanadi” [1].

Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, mamlakatimiz tashqi siyosiy faoliyatidan ko‘zlangan asosiy maqsad bu davlatimiz mustaqilligi va uning suverenitetini, xalqaro maydondagi nufuzini oshirish, mintaqada xavfsizlik, barqarorlik va ahil qo‘shnichilik muhitini mustahkamlash, respublikaning tashqi iqtisodiy manfaatlarini yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu xususida davlatimiz rahbari Shavkat

Mirziyoyev Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 78-sessiyasidagi nutqida to'xtalib o'tar ekan, "Markaziy Osiyoning dunyoga ochiqqligi – mintaqa xavfsizligi va barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan eng muhim shartga aylanmoqda. Ishonch bilan aytish mumkinki, bizning xalqlarimizni mintaqaviy o'ziga xoslikni anglash tuyg'usi birlashtirmoqda va bu tuyg'u tobora kuchayib bormoqda. Bizning nafaqat tariximiz, balki kelajagimiz, hayotiy muhim manfaatlarimiz ham umumiy va mushtarakdir. Mintaqaviy hamkorligimizni kengaytirishdan boshqa yo'limiz yo'q va bo'lishi ham mumkin emas!" [2], deb alohida ta'kidlaydi.

Darhaqiqat, mamlakatimiz tashqi siyosatimizning bosh ustuvor yo'nalishi Markaziy Osiyo mintaqasi hisoblanar ekan, mamlakatimizning mintaqadagi siyosati tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashga, mintaqaviy xavfsizlikning muhim muammolarini hal etishga, shu jumladan, Afg'onistondagi vaziyatni yechishga ko'maklashishga qaratilgan. O'zbekiston mintaqaviy savdo-iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlash, mintaqaning transport va tranzit infratuzilmasini rivojlantirish, Markaziy Osiyo transchegaraviy daryolarining suv-energetika resurslaridan oqilona va kompleks foydalanish hamda mintaqaning ekologik barqarorligini ta'minlash, chegaralarni delimitatsiya va demarkatsiya qilish jarayonini yakuniga yetkazish bo'yicha ustuvor maqsadlarni ko'zlaydi.

Xususan, yurtimizda 2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasining qabul qilinishi va uning samarali ijro etilishi ortidan xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosatni ta'minlash sohasida yuqori natijalarga erishildi. Harakatlar strategiyasiga muvofiq ravishda 2017-2021 yillarda mamlakatimizda:

birinchidan, Markaziy Osiyo davlatlari bilan do'stona, yaqin qo'shnichilik va o'zaro manfaatli aloqalar yangi bosqichga ko'tarildi. Jumladan:

- Markaziy Osiyo davlatlari bilan tashqi savdo aylanmasi hajmi ikki barobardan ziyodga o'sib, 2021 yil yakunida mintaqaviy tashqi savdo aylanmasi 6,3 milliard dollarni tashkil qildi;
- Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvlari yo'lga qo'yildi;
- Markaziy Osiyoda suvdan foydalanish, davlat chegaralarini delimitatsiya va demarkatsiya qilish, chegaralarni kesib o'tish, transport

kommunikatsiyalaridan foydalanish kabi murakkab muammolarga yechim topildi;

- O‘zbekiston va qo‘shni davlatlar bilan qariyb 96% chegaralarni delimitatsiya va demarkatsiya qilish masalasida kelishuvga erishildi;

- O‘zbekiston tashqi siyosatining ustuvor vazifalaridan biri Afg‘onistonda tinchlikka erishishga qaratildi hamda mazkur mamlakat xavf emas, imkoniyatlar manbai sifatida e‘tirof etildi;

- BMT Termizda Afg‘onistonga yordam yuklarini yuboruvchi Bosh logistika markazini tashkil etdi. Afg‘on xalqiga xalqaro gumanitar yordamlarning O‘zbekiston orqali yetkazilishi yo‘lga qo‘yildi. O‘zbekiston Respublikasiga Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston fuqarolari vizasiz kirish huquqiga ega bo‘ldi;

- O‘zbekiston va qo‘shni davlatlar o‘rtasida temir yo‘l, avtomobil, avtobus va aviaqatnovlar qayta tiklandi;

- O‘zbekiston tashqi siyosatining ustuvor vazifalaridan biri Afg‘onistonda tinchlikka erishishga qaratildi hamda mazkur mamlakat xavf emas, imkoniyatlar manbai sifatida e‘tirof etildi;

- BMT Termizda Afg‘onistonga yordam yuklarini yuboruvchi Bosh logistika markazini tashkil etdi. Afg‘on xalqiga xalqaro gumanitar yordamlarning O‘zbekiston orqali yetkazilishi yo‘lga qo‘yildi [3].

Ikkinchidan, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar doirasida O‘zbekistonning ko‘p tomonlama diplomatiyasi rivojlantirildi. Bu borada quyidagi natijalarga erishildi:

- O‘zbekiston tashabbusi bilan BMT Bosh Assambleyasining 5 ta Rezolyusiyasi qabul qilindi;

- BMTning maxsus ma‘ruzachilari – Ahmad Shahid, Diyego Garsiya-Sayan va Fionnuala Ni Aoleynlar O‘zbekistonga tashrif buyurib, inson huquqlari sohasidagi islohotlarni ijobiy baholashdi;

- O‘zbekiston ilk bor 2021–2023 yillarda BMTning Inson huquqlari bo‘yicha kengash a‘zosi etib saylandi;

- O‘zbekiston vakili birinchi marta SHHT Bosh kotibi etib tayinlandi;

- O‘zbekiston Turkiy davlatlar tashkilotiga a‘zo bo‘ldi;

- O‘zbekiston Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqida “kuzatuvchi” maqomini oldi;

- O‘zbekiston uchun Yevropa Ittifoqining barqaror rivojlanish va samarali boshqaruv bo‘yicha maxsus preferensiyalar tizimi (GSP+) kuchga kirdi;

- O‘zbekiston bilan diplomatik munosabatlar o‘rnatgan davlatlar soni 138 taga yetdi;
- O‘zbekiston Respublikasining xorijdagi diplomatic vakolatxonalari va konsullik muassasalari soni 54 taga yetdi;
- O‘zbekiston Respublikasiga fuqarolari vizasiz kirishi mumkin bo‘lgan xorijiy mamlakatlar soni 90 taga yetdi.

Albatta, ushbu islohotlar natijasida mamlakatimizning mintaqa davlatlari bilan do‘stona va ahil qo‘shnichilik munosabatlarini mustahkamlanmoqda. Xorijiy mamlakatlar bilan ilmiy-texnikaviy va madaniy-gumanitar hamkorlik yangi bosqicha chiqib, parlamentlar, chegara hududlari, jamoat tashkilotlari va fuqarolar o‘rtasidagi aloqalarni kuchaytirishga xizmat qildi.

Bundan tashqari, Rossiya, Xitoy, AQSH, Yevropa Ittifoqi, Turkiya, Janubiy Koreya rahbarlari bilan o‘tkazilgan uchrashuv va muzokaralar O‘zbekistonning ushbu davlatlar bilan har tomonlama hamkorlik aloqalarini yanada chuqurlashtirishga hissa qo‘shdi. Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Yevropa investisiya banki bilan aloqalar qayta tiklandi. Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg‘armasi bilan hamkorlik munosabatlari rivojlandi. Xorijiy davlatlar va moliya institutlari bilan savdo-iqtisodiy, investisiyaviy-texnologik va boshqa sohalaridagi aloqalarni kengaytirishda ulkan natijalarga erishildi.

O‘zbekistonning BMT Bosh Assambleyasi sessiyasi, SHHT, IHT, MDH sammitlari va Xitoyda bo‘lib o‘tgan “Bir makon – bir yo‘l” forumida xalqaro xavfsizlik va mintaqaviy rivojlanishning dolzarb muammolarini hal etish yuzasidan ilgari surgan yangicha yondashuv hamda tashabbuslari xalqaro miqyosda keng qo‘llab-quvvatlandi.

Xorijlik sheriklar bilan birga BMTning Yoshlar huquqlari to‘g‘risidagi xalqaro konvensiyasi, BMT Bosh Assambleyasining “Ma’rifat va diniy bag‘rikenglik” haqida maxsus rezolyusiyasini ishlab chiqish, o‘sib kelayotgan yosh avlodni turli terrorchilik va radikal tuzilmalarga qo‘shilib ketishining oldini olish bo‘yicha birgalikdagi ishlar boshlab yuborildi [4].

2023 yil 11 sentyabrda O‘zbekistonning asosiy rivojlanish yo‘nalishlarini belgilab beruvchi muhim hujjat – “O‘zbekiston – 2030” strategiyasining qabul qilinishi mamlakatimizda xavfsiz va tinchliksevar davlat tamoyiliga asoslangan siyosatni izchil davom ettirish masalalari belgilab olingan. Xususan, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasining beshinchi ustuvor yo‘nalishi 5.1. bandi ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib

borish bo'yicha islohotlarga bag'ishlanib, unda quyidagi vazifalar belgilangan:

- Yangi O'zbekiston tashqi siyosatini xalq va davlatning manfaatlaridan kelib chiqqan holda izchil amalga oshirish.

- Markaziy Osiyo mintaqasida amaliy hamkorlikni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish.

- an'anaviy sheriklar bilan o'zaro manfaatli aloqalarni rivojlantirish, xalqaro hamkorlik geografiyasini kengaytirish, global ishlab chiqarish va yetkazib berish zanjirlariga qo'shilish.

- Jahon savdo tashkilotiga to'laqonli a'zo bo'lish.

- xorijda istiqomat qilayotgan vatandoshlarni qo'llab-quvvatlash, ular bilan doimiy muloqot tizimini joriy etish.

- tashqi mehnat migratsiyasi tizimini takomillashtirish, xorijda mehnat faoliyatini yuritayotgan fuqarolarga har tomonlama ko'mak ko'rsatish.

Shuningdek, "O'zbekiston – 2030" strategiyasining 5.2. bandi esa, mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish bo'yicha quyidagi islohotlar belgilangan:

- fuqarolarning axborotni erkin izlash, olish va tarqatishga doir huquqlarini amalga oshirish kafolatlarini yanada kuchaytirish.

- jahonda sodir bo'layotgan murakkab global jarayonlarni inobatga olgan holda Qurolli Kuchlarning qudrati, mamlakatning mudofaa qobiliyati va harbiy salohiyatini yanada oshirish.

- Favqulodda vaziyatlar va global iqlim o'zgarishi bilan bog'liq aholi hayotiga xavf soluvchi ofatlarning oldini olish.

- chegaralar xavfsizligini mustahkamlash.

- jamiyatda millatlararo totuvlik muhitini mustahkamlash va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini rivojlantirish [5].

Ushbu ustuvor maqsadlarda mamlakatimizning ko'p millatli xalq ekanligi, ularning hayotiy ehtiyojlari va intilishlarini hisobga olgan holda, zamon talablaridan kelib chiqqan holda yangi istiqbolli yo'nalishlarni o'zida aks ettirgan.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston xalqaro munosabatlarda o'ziga xos, chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli, foydali va amaliy tashqi siyosat olib bordi. Bugungi kunda amalga oshirilayotgan xalqaro tashriflar natijasida mamlakatimizning jahondagi nufuzi yanada yaxshilandi, hamkorlari yanada ko'paydi, xalqaro doiradagi muammolar yechimini izlashda O'zbekistonning ham ishtiroki muhimligi ta'minlandi. Bir so'z

bilan aytganda, mamlakatda o'tkazilayotgan islohotlar va qabul qilinayotgan konsepsiya, dasturlar hamda normativ-huquqiy hujjatlar mamlakatimizning har tomonlama yanada taraqqiy topishiga, mamlakat va mintaqada tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga hamda xavfsizlikni yaxshilashga xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –Toshkent: “O'zbekiston”, 2023. –B.8.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 78-sessiyasidagi nutqi // “Xalq so'zi” gazetasi, 2023 yil 20 sentyabr, №197 (8540).
3. Harakatlar strategiyasi bilan 5 yil. –Toshkent: “Taraqqiyot strategiyasi” markazi, 2022. –B.19.
4. 2017 yil — shiddatli islohotlar yili. –Toshkent: “Adolat”, 2017. –B.89.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston — 2030” strategiyasi to'g'risidagi 2023 yil 11sentyabrdagi PF-158-sonli Farmoni// <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>

YANGILANAYOTGAN O'ZBEKISTON SHAROITIDA TEXNOSFERANI YANGICHA TUSHUNISHDA TEXNITSIZM VA TEXNOFOBIYA POSTULALARINI O'RNI

Amonov Rustam Samejonovich

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti
Milliy g'oya va falsafa kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. O'zbekistonda “Yangi texnikaviy makon –texnosferani” yaratish masalasida faqat “Texnitsizm — texnofobiya” doirasida, balkim ulardan tashqariga chiqadigan zamonaviy texnikaga ham yangi munosabatni shakllantirish, va shu asosda sivilizatsion rivojlanishining boshqa, ya'ni texnogen bo'lmagan turiga o'tish, odamlar ongida O'zbekona milliy texnikaviy dunyoqarashni shakllantirish tomon yo'naltirishni ham taqozo etilishi keltirilgan.

Kalit so'zlar: Texnitsizm, texnofobiya, dunyoqarash, texnikaviy makon, texnosfera, texnologiya, uch harakat, aqlli soha, texnik ijod, ijtimoiy rol, aql kuch.

Yangilanayotgan O'zbekistonda texnosferaga nisbatan yangicha falsafiy dunyoqarashni shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlari haqida Sh.M.Mirziyoyev: "Ilm-fanning istiqbolli va yangi yo'nalishlarida (shu jumladan. raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, robototexnika. farmatsevtika, biotexnologiya, nanotexnologiyalar. energetika, muhandislik, elektronika, mexanika. mashinasozlik, genetika, astronomiya, dasturlash, sanoat dizayni, kriminalistikada) ilmiy-tadqiqot ishlarini jadallashtirish"¹ orqali amalga oshirish vazifalarini yukladi. "Bundan tashqari mamlakatimizdagi ilmiy-texnik holat va uni rivojlantirish tendensiyalari hamda so'nggi yillarda yurtimiz ilm-fanining sifati va miqdor jihatidan rivojlanishini o'rganish, mahalliy ilmiy salohiyatning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash tahlil qilish borasida zarur choralar ko'riladi"², - degan edi.

Shundan kelib chiqib, O'zbekistonda "Yangi texnikaviy makon – texnosferani" yaratish masalasida Texnitsizm va texnofobiyan masalasini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tabiiyki, texnitsizm nima degan savol to'g'iladi? Bu savolga Belorussiyalik faylasuf olimlardan O. V. Kobyak, G. N. Sokolovalar: "Texnitsizm - bu madaniy tizimdagi texnologiyaning funksiyalari va ahamiyatiga nisbatan dunyoqarash munosabati bo'lib, u fan va texnologiyani ijtimoiy taraqqiyotning asosiy dvigatellari deb e'lon qiladi va ularning rivojlanishi bilan barcha ijtimoiy muammolar va qarama-qarshiliklarni hal qilishni bog'laydi. Texnitsizmning mohiyati ilmiy-texnik va ijtimoiy taraqqiyotni asossiz aniqlashda, fan va texnologiyani o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatiga ega bo'lishida, texnologiyaning ijobiy, ijtimoiy roli va aql kuchiga tanqidiy ishonishda namoyon bo'ladi, bu aslida muqarrar ravishda tez o'sishni ta'minlaydi, odamlar uchun moddiy foyda keltiradi va inson hayotini yanada xavfsiz va baxtli qiladi"³, - degan ta'rif berib tavsiflaganlar. Ko'rinib turibdiki, bu ta'rifda aniqlik yetishmaydi. Bizning fikrimizcha, Texnitsizm inson hayotining texnosfera bilan bog'liq

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: O'zbekiston, 2022. – Б. 241-242.

² Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: O'zbekiston, 2022. – Б. 245.

³ О. В. Кобяк, Г. Н. Соколова Техницизм и антитехнизм // Экономико-социологический словарь. - Минск: "Беларуская навука", 2014. - С. 531.

tomonlarini ijtimoiylashtirish bilan bog'liq bo'lgan jihatlarini o'rganuvchi mavjudot bo'lgan inson haqidagi ta'limotdir. Yanada aniq aytadigan bo'lsak texnitsizm - bu inson hayotining texnosferadagi faoliyati bilan chambarchas bog'liqligi to'g'risidagi ta'limot.

Texnitsizm va texnofobiya bu texnosferada texnologiya va texnik rivojlanishning qarama-qarshi xususiyatlarini mutlaqlashtiradigan texnologiyaga nisbatan munosabatning ekstremal shakllaridir. Texnofobiya - bu ilg'or texnologiyalar yoki murakkab elektron qurilmalardan qo'rqish yoki qo'rqmaslikni anglatuvchi falsafiy kategoriya hisoblanadi. Umuman olganda texnofobiya texnologik taraqqiyotdan qo'rqish demakdir. Sanoat inqiloblari davrida birinchi marta keng tarqalgan texnofobiya dunyoning turli jamoalarida kuzatiladi. Bu ba'zi bir guruh odamlarni o'z mafkurasini saqlab qolish uchun ba'zi zamonaviy texnologik ishlanmalarga nisbatan o'z pozitsiyalarini o'rnatishga harakat qiladilar va boshqalarni ham shunday qilishga chorlaydilar. Ba'zi hollarda yangi texnologiyalar odamlarning odatiy e'tiqodlari yoki shaxsiy qadriyatlariga zid kelib qolganda ham shunday xatti-harakatlarni sodir etishga urinadilar.

O'zbekistonda "Yangi texnikaviy makon –texnosferani" yaratish masalasida faqat "Texnitsizm — texnofobiya" doirasida emas, balkim ulardan tashqariga chiqadigan zamonaviy texnikaga ham yangi munosabatni shakllantirish, va shu asosda sivilizatsion rivojlanishining boshqa, ya'ni texnogen bo'lmagan turiga o'tish, odamlar ongida O'zbekona milliy texnikaviy dunyoqarashni shakllantirish tomon yo'naltirishni ham taqozo etadi.

Texnitsizmni yangicha tushunish masalasi texnosferadagi dizayn masalasini hal qilishda metodologik asosini bajaradi. Bu esa o'z navbatida texnika nafaqat texnologiya yoki materiallarning yangiliklari mavjudligini, balki ularning vaqt va shakl bilan murosaga kelishini ham nazarda tutadi. O'zga tarafdin ko'radigan bo'lsak, har qanday narsani ishlab chiqishda tahlil qilish jarayonining bir qancha bosqichlarini bosib o'tadi, oqibatda mustahkamlik predmetni aniq vaqtda tegishli tahlil qilish chegarasiga mos keladigan asosiy ko'rinishlarni ko'rsatib beradi.

Hozirgi vaqtda texnologiyalar o'z san'ati bilan ajralib turadi, zeroki u o'zining hamma asosiy bilvosita, tuzilishi va nazariy jihatlarini qamrab oladi. Ko'rib o'tilgan jihatlar ilm-fan, texnologiya, "aqlli soha" buyumlari, strukturalari va ishlanmalaridan foydalanish sohasidagi yangi puxta rejalarini ko'rsatib beruvchi mutassil ilg'or taraqqiyotdir. Texnitsizmning barcha harakatlari ilg'or ishlanmalarni ularning hayotiga qo'shish orqali

iste'molchilar uchun qulaylik va vaqtinchalik dolzarblik hissini ta'minlashga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Yangilanayotgan O'zbekistonda texnosferani yangicha tushunishning yana bir jihatini texnosferani chuqurroq o'rganish va boyitishga qaratilgan gnoseologik omil – texnik ijod haqidagi nazariya hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha texnik ijod haqidagi nazariyaning ma'nosini "uch harakat" tushunchasi orqali ochib berish maqsadga muvofiqdir.

Har qanday ijod oddiy so'z bilan aytganda xohishdan (ishtaha, moyillik) rivojlanadi va xohishga mos ravishda o'zgargan ma'lum bir vaziyatda aniqlanadi. Bundan kelib chiqib ijod so'ngi oqibatda atrofdagi ahvolga vositasiz ta'sir ko'rsatish orqali anglanadi. Bunda bitta oraliq jihat mavjud, bu harakat rejasini ishlab chiqishdir. Reja ishlab chiqishda ikki jihatdan o'zaro keskin farq qiluvchi ish yurituvchilar harakat qiladi, bir jihatni ongdan va mantiqdan tashqarida intuitsiyadir, ikkinchi jihatni ongli ravishda mantiqan fikr-mulohazalarda ifodalanadi. Rejani amalga oshirish orqali uchinchi agent orqali amalga oshadi, u jismoniy harakatga keltiruvchi tomonlardagi materiyaga ta'sir ko'rsatadi. Bunda shunday narsa ko'rishimiz mumkinki, ilmiy izlanishlar mexanizmi bu - uchta harakatdan iborat bo'lib, ular tepadagi uch agentning funksiyalaridir. Birinchi qilinadigan harakat intuitsiya vazifasi, ikkinchi harakat fikr qilish va mulohaza, uchinchi tashkillashgan shu'lasidir.

Boshlang'ich istak birinchi harakat bosimi ostida biror bir g'oya kelib chiqadi, u esa maqsadni belgilaydi. Ikkinchi harakatda fikr qilish g'oyadan harakatlarni strategiyasini yaratish. Harakatni amaliyotda qo'llash uchinchi harakat hisoblanadi.

O'zbekistonda texnosfera haqida yangicha falsafiy qarashlarda ilgari suriladigan g'oya bu texnosferani insoniylashtirishdan iborat bo'lmog'i kerak. Bu vazifani esa o'zbek milliy texnika falsafasi amalga oshiradi. Aslini olganda, o'zbek milliy texnika falsafasi, bu yangi fan sifatida texnosferaning madaniyat omili sifatidagi rolini aniqlab berishi bilan shug'ullanib, uning qonuniyatlarini ochib berishi kerak. Afsuski texnika o'z chegarasidan chetlasha olmaganligi sababli, qanchalik urinishmasin madaniyat, texnika va texnologiyalar masalasini texnika fanlari yecha olmaydi. Bu masalani yechish uchun texnika fanlaridan biroz chekinib, etika, huquq san'at, siyosat kabi fanlardan foydalanib, izlanish olib borish kerak bo'ladi. Yangi shakllangan texnika to'g'risidagi fan sifatidagi texnika falsafasi, texnologiya chegarasidan biroz chekinib, u texnika sohasida umumlashtirishning muayyan bosqichi. Texnologiyaning o'zi ham bir

paytlar elementar texnika bo'lgan hunarmandchilikdan chekinib chiqqani kabi. Texnik dunyoqarashni yaxlitlikka aylanishi texnikani bilish nazariyasi, texnika falsafasi, texnikani bilish nazariyasini etika va estetika darajasiga ko'tarish orqali erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: O'zbekiston, 2022. – Б. 241-242.

2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: O'zbekiston, 2022. – Б. 245.

3. О. В. Кобяк, Г. Н. Соколова Техницизм и антитехнизм // Экономико-социологический словарь. — Минск: "Беларуская навука", 2014. - С. 53

AXBOROT MAKONINING RIVOJLANISHI VA INSON ONGIGA TA'SIRI

Ergasheva Feruza Avasxonovna

Jizzax politexnika instituti katta o'qituvchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada axborot makonining jadal rivojlanishi va uning inson ongiga ta'siri batafsil tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar taraqqiyoti natijasida global axborot oqimi shakllanib, jamiyat hayotining barcha jabhalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Maqolada axborot makonining ijobiy va salbiy jihatlari, shuningdek, inson ongida yuzaga kelayotgan o'zgarishlar ilmiy asoslangan holda o'rganiladi. Axborot xurujlari, dezinformatsiya, psixologik manipulyatsiya va axborotga asoslangan ijtimoiy boshqaruvning muammolari yoritilib, ularga qarshi samarali kurash usullari taklif etiladi.

Tayanch so'zlar: axborot makoni, raqamli texnologiyalar, dezinformatsiya, psixologik manipulyatsiya, ong, axborot xurujlari, axborot ishonchliligi, media savodxonlik.

Axborot makoni bugungi kunda inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Internet va ommaviy axborot vositalari (OAV) yordamida insonlar ma'lumotni tez va keng miqyosda olish imkoniyatiga ega bo'lishdi. Axborot oqimining tezligi va hajmi inson tafakkuri va hayot tarziga katta ta'sir o'tkazmoqda.

Axborotning mavjudligi va tezkor almashinuvi tufayli odamlar jamiyatdagi hodisalar va yangiliklardan doimiy ravishda xabardor bo'lib borishadi. Zamonaviy texnologiyalar tufayli insonlarning dunyoqarashi

kengayib, turli sohalardagi yangiliklardan boxabar bo'lish imkoniyati oshdi. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar va internetning keng tarqalishi odamlarning muloqot qilish uslubi va axborotni qabul qilish jarayoniga ham katta o'zgarishlar kiritdi.

Axborot makonining jadal rivojlanishi nafaqat aloqalar tezligi va qulayligini oshirdi, balki inson tafakkuri va ijtimoiy ongning shakllanishiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Bu esa jamiyat oldida yangi muammolar va imkoniyatlarni yaratmoqda. Hozirgi maqolada axborot makonining inson ongiga qanday ta'sir ko'rsatayotgani, uning ijobiy va salbiy jihatlari, shuningdek, ushbu ta'sirni samarali boshqarish usullari tahlil qilinadi.

XXI asrda raqamli texnologiyalar inqilobi axborot almashinuvini misli ko'rilmagan darajada kengaytirdi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, sun'iy intellekt va boshqa zamonaviy texnologiyalar global axborot oqimini shakllantirdi. Har bir kishi istalgan joydan istalgan vaqtda ma'lumot olishi mumkin bo'lgan zamonga keldik¹.

Axborot makonining rivojlanishi kommunikatsiya jarayonlarini ham o'zgartirdi. Oldin odamlar axborotni asosan bosma matbuot va radio-televide niye orqali olishgan bo'lsa, bugungi kunda mobil qurilmalar, ijtimoiy tarmoqlar va veb-saytlar asosiy axborot manbalariga aylangan².

Axborot makonining ijobiy jihatlari dan biri shundaki, u ta'lim, fan, biznes va sog'liqni saqlash sohalarida ulkan yutuqlarga yo'l ochdi. Masofaviy ta'lim, onlayn kutubxonalar va virtual laboratoriyalar odamlarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirdi. Biznes sohasida esa axborot texnologiyalari marketing, savdo va logistika jarayonlarini optimallashtirish imkonini berdi. Bundan tashqari, tibbiyotda telemeditsina va sun'iy intellekt yordamida tashxis qo'yish va davolash sifati oshib bormoqda³.

Biroq, bu rivojlanishning salbiy jihatlari ham mavjud. Axborotning haddan tashqari ko'pligi inson ongiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, axborot xurujlari va noto'g'ri ma'lumotlarning tez tarqalishiga olib kelishi mumkin.

Axborot makonining rivojlanishi inkor etib bo'lmaydigan jarayon. Uning ijobiy jihatlari bilan bir qatorda salbiy ta'sirlarini ham e'tiborga olish zarur. Inson ongi va tafakkurini himoya qilish uchun quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

¹ Smith, J. (2020). *The Digital Age and Information Flow*. New York: Tech Press.

² Jones, M., & Brown, L. (2019). *Information Overload and Its Impact on Cognition*. London: Academic Publishing

³ McLuhan, M. (2018). *Understanding Media: The Extensions of Man*. Cambridge: MIT Press.

Axborotni tanqidiy baholash va media savodxonlik darajasini oshirish - har bir shaxs axborot manbalarini sinchkovlik bilan o'rganishi va haqiqatni farqlay olish qobiliyatini rivojlantirishi lozim;

Ishonchli axborot manbalaridan foydalanish - rasmiy va ishonchli nashrlar, akademik tadqiqotlar va ekspert xulosalariga tayanish lozim;

Raqamli detoks amaliyotlarini joriy etish - axborot yuklamasini kamaytirish va aqliy salomatlikni saqlash maqsadida axborot iste'moliga vaqtinchalik cheklovlar qo'yish foydali bo'lishi mumkin;

Dezinformatsiyaga qarshi kurashish bo'yicha ta'lim dasturlarini ishlab chiqish - maktablar va universitetlarda media savodxonlik bo'yicha maxsus darslar tashkil etish zarur;

Axborot xavfsizligi bo'yicha davlat va xususiy sektor hamkorligini mustahkamlash - Internetdagi yolg'on axborotlarga qarshi kurashish uchun texnologik vositalar va qonunchilik asoslarini mustahkamlash lozim;

Ijtimoiy tarmoqlarda axborot madaniyatini rivojlantirish - odamlarning o'z fikrlarini tanqidiy baholashlari va noto'g'ri ma'lumotlarni tarqatishdan saqlanishlari uchun maxsus dasturlar ishlab chiqish zarur.

Sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni inson manfaatlariga moslashtirish - texnologik taraqqiyot inson farovonligini oshirishga xizmat qilishi uchun ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash va axloqiy tamoyillarni mustahkamlash zarur.

Axborot xurujlari va kiberxavfsizlik choralarini kuchaytirish -davlat va xususiy sektor hamkorligida axborot xavfsizligini ta'minlash va yolg'on axborot tarqalishining oldini olish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqilishi zarur.

Axborot makoni inson hayotining ajralmas qismiga aylangan bo'lsa-da, uning rivojlanishi va ta'sirini ongli ravishda boshqarish muhim. Faqat shunda axborot makoni inson taraqqiyotiga xizmat qiluvchi qudratli vosita bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jones, M., & Brown, L. (2019). *Information Overload and Its Impact on Cognition*. London: Academic Publishing.
2. Kovach, B., & Rosenstiel, T. (2021). *Blur: How to Know What's True in the Age of Information Overload*. New York: Bloomsbury.
3. McLuhan, M. (2018). *Understanding Media: The Extensions of Man*. Cambridge: MIT Press.

4. Pariser, E. (2017). *The Filter Bubble: What The Internet Is Hiding From You*. New York: Penguin Books.
5. Smith, J. (2020). *The Digital Age and Information Flow*. New York: Tech Press.
6. Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism*. London: Profile Books.

XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON XALQ MAORIFI MASALASI

Ergashev Suxrob Muxiddinovich

*Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ilmiy xodimi
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asr boshlari O'zbekiston xalq maorifi tizimidagi o'zgarish va Bosh Vaqf boshqarmasining tashkil etishi to'g'risida fikr yuritilgan. Maorif Xalq Komissarligi tarkibida Bosh Vaqf boshqarmasi vazifasi ilmiy tahlillarga asoslangan holda bayon etilgan.

Tayanch so'zlar: maktab, vaqf yerlari, maorif, madrasa, Maorif Xalq Komissarligi, menejer-boshliq va yordamchi, qadriyat, madaniyat, Bosh Vaqf boshqarmasi, bo'limlar, sovetlashtirish.

G'arb va Sharq mamlakatlari bilan savdo-sotiq yo'lida hamkorlik qilib, ilm-fan, madaniyat markaziga aylangan Turkiston zaminida ne-ne alloma va mutaffakirlar yetishgan. Turkistondan ilm yo'lida uzoq safar uyshtirgan allomalar, o'z bilim va ko'nikmalarini qo'shni xalqlar bilan o'rtoqlashgan. Madaniy aloqalar natijasida fanning noma'lum bo'lgan jumboqlariga javob topilgan. Ilmiy taraqqiyot zamirida shubhasiz, har bir o'lkaning xalq ta'limi katta ahamiyat kasb etgan.

Turkistonning maktab, madrasa, qorixona, daloilxona kabi ta'lim-tarbiya maskanlari to'g'risida ko'plab tadqiqotchilar ilmiy izlanish olib borishgan. Ma'lumki, XIX asr o'rtalarida Turkistonning mustamlaka zulmi ostida tushib qolishi, ilm-fan va maorif tizimida yangi ziddiyatlarni yuzaga keltirgan. Chor Rossiyasi bosib olingan hududlarni uzoq vaqt nazoratlariga saqlash uchun ta'lim muassasalariga daxl qilgan. Bu yo'lda o'lkaning markaziy viloyatlarida rus-tuzem maktablarini ham ko'paytirib kelingan. Masalan, 1893-yil ma'lumoti bo'yicha Samarqandda kechg'i kurslar bilan

bitta rus-tuzem maktabi faoliyat yuritgan bo'lsa¹, 1899-yil oxirida ruslar uchun-tuzem uchilish (maktab)lari kechgi kurslar bilan 7 ta (Samarqand (2 ta), Katta Qo'rg'on, Jizzax, Xo'jand va Jizzax uyezdining Atakurgan volosti, O'rateppa)ga ko'payganini kuzatish mumkin². 1905-yil Samarqand Statistika komitetining ma'lumotnomasi bo'yicha Samarqand viloyati ta'lim muassasalari jami 1891 ta bo'lib³, ular quyidagilar:

Ta'lim muassasalari	Muassasalar soni	Ta'lim oluvchilar soni		
		O'g'il	Qiz	Umumiy
Ruslar uchun	19	794	780	1574
rus-tuzem maktablari kechgi kurslar bilan	15	489	25	514
Mahalliy xalq maktablari	1857	18643	896	19539
Jami	1891	19926	1701	21627

1904-yilga nisbatan taqqoslaganda ta'lim muassasalarining soni 110 taga ko'paygan bo'lib, ta'lim oluvchilar soni 852 nafarga oshgan. Chor Rossiyasi hukumati xalq ta'limi muassasalarining ko'payishiga xavotir bilan qarab, ularga qarshi keskin kurashib kelgani kuzatiladi.

1918-yil 14-mayda TASSR Xalq Komissarlari Sovetining dekreti bilan Xalq maorifi tizimini tasdiq etish respublika Maorif Xalq Komissariatiga va uning mahalliy sovetlari huzuridagi bo'limlariga yuklangan. Sovet hukumati ittifoq tarkibidagi davlatlarning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalarini yaxlit holda nazorat qilib, baynalmillal "sotsialistik madaniy jamiyat" barpo etishni rejalashtirgan.

XX asr 20-yillarida o'tkazilgan milliy hududiy chegaralanish ta'sirida yagona Turkiston o'lkasi parchalanib ketdi. Madaniy va maorif sohasida yaqin xalqlar milliy jihatdan bir-biridan uzoqlashtirildi. Bolsheviklar kommunizm g'oya va mafkurasiga xizmat qiluvchi o'quv muassasalarini tashkil etish ilinjida yangi rejalar ishlab chiqishgan. Bu reja zamirida „Butun

¹ Справочная книжка Самаркандской области на 1894 год. –Самарканд.: Издания Самаркандского Областного Статистического Комитета, 1894. – 25 с

² Обзор Самаркандской области за 1899 год. –Самарканд.: Издания Самаркандского Областного Статистического Комитета, 1902. – 144 с

³ Обзор Самаркандской области за 1905 год. – Tashkent.:Типография газеты «Среднеазиатская Жизнь», 1906. – 144 с

dunyo yo'qsillari birlashingiz“ shiori ostida, markaz manfaati uchun xizmat qiluvchi mehnatkash-ishchilar davlatini tashkil etish turgan. Markaz ma'muriyati butun ittifoq davlatlari qatorida O'zbekiston ta'lim muassasalarini ham sovet mehnat maktabiga aylantirish payiga tushganlar.

Sovet hukumati an'anaviy ta'lim muassasalarini sovetlashtirishda Bosh Vaqf Boshqarmasi idorasiga tayanib, amalga oshirishgan. Bosh Vaqf Boshqarmasi Ichki Ishlar Xalq Komissarligi (NKVD) tarkibidan Maorif Xalq Komissarligi (NKP) tarkibiga o'tkazilib, vaqf mulklarini milliyalashtirish va ta'lim muassasalarini sovetlashtirishga kirishgan. Aholi bilan munosabatlarda xavfsizligini ta'minlash maqsadida mahalliy kadrlarni ham tashkilotga ishga olingan. Ammo barcha vazifa va yo'l-yuruq Markazdan yuborilib turilgan.

Turkiston Markaziy Ijroiya Komitetining 1920 yil 26 fevraldagi 87-sonli farmoni asosida barcha vaqf ishlari Ta'lim boshqarmasi vakolatiga o'tkazildi¹. Respublikaning barcha vaqflarini boshqarish uchun Maorif Xalq Komissariati huzurida Turkiston Respublikasi Vaqf bo'limi tashkil etildi. Maorif Komissariati tarkibidagi Bosh Vaqf boshqarmasining viloyatlar kesimida faoliyat yurituvchi bo'limlari an'anaviy tartib asosida ish yurituvchi ta'lim muassasalarini o'rganib, tahlil qilish bilan birga, nazoratga olish imkonini berar edi. 1. Sirdaryo viloyati— a) Eski Toshkentdagi Toshkent shahar bo'limi, b) Toshkent uyezdi bo'yicha vakillik; 2. Samarqand viloyati— a) Samarqand shahridagi uyezd-shahar bo'limi, b) Xo'jand shahridagi uyezd-shahar bo'limi, v) Jizzax shahrining vaqfi bo'yicha vakillik, g) O'ratepa shahrining vaqfi bo'yicha vakillik; 3. Farg'ona viloyati— a) Qo'qon shahridagi uyezd-shahar bo'limi, b) Andijon shahridagi uyezd-shahar bo'limi, v) Marg'ilon shahridagi uyezd-shahar bo'limi, g) Namangan shahridagi uyezd-shahar bo'limi. Bu bo'limlarning ishini yurgizish bilan viloyatlardagi kafedra mudirlari shug'ullandi. Vaqf mulkini bevosita boshqarish uchun Maorif kasaba uyushmasi va Sosialistik madaniyat xodimlari tarkibidan menejer-boshliq va yordamchi saylandi. Saylov jarayonida eng asosiy e'tibor saylangan menejer va yordamchi musulmon bo'lishiga qaratildi.

Sovet hukumati Vaqf mulki masalasiga doir ishlarda ehtiyotkorona munosabatda bo'lgan. Har bir rahbarning mahalliy jamoat bo'limlari tomonidan yuritiladigan daromad va xarajatlari kitobi bo'lishi alohida belgilab qo'yilgan. Shuningdek, ijara shartnomalari mahalliy Kommunal soha bo'limi boshlig'i, Vaqf mulki rahbari va ijarachilar tomonidan

¹O'z.MA. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-453. 1920 yil.30-varaq.

imzolangan. Mulkni ekspluatatsiya qilish bo'yicha barcha ijara shartnomalari mulkni boshqarish bo'yicha menejer tomonidan saqlanadigan kitobda qayd etilgan. Vaqf menejeri smetasiz hech qanday xarajatga yo'l qo'yilmaganligi sababli Vaqf mulkidan foydalanishi ham mumkin bo'lmagan. Agar shoshilinch ravishda mablag' kerak bo'lsa, menejer mintaqaviy vaqf bo'limidan ruxsat so'rab, xarajatlarni tasdiqlaydigan bayonnomalarni taqdim etishi zarur bo'lgan.

Viloyat boshqarmalari zimmasiga vaqf mulklarini podshohlik davrida rasmiylashtirish holatidan qat'i nazar, barcha volost va shaharlarga vaqf hujjatlari bilan bog'liq hujjatlarni ma'lum qilish taklifi bilan xabar yuborish yuklatilgan. Ular barcha hujjatsiz vaqf mulklari haqida batafsil ma'lumotlar yig'ilgach, Markaziy Vaqf Bo'limiga yer-mulkning vaqfi to'g'risida ma'lumot yuborib, xabardor qilingan.

1922 yil 28 dekabr Turkiston Markaziy Ijroiya Komitetining vaqf haqidagi 173-sonli qarori tasdiqlangan¹. Hujjatda ro'yxatga olingan barcha vaqf ko'chmas mulki hamda madaniy-ma'rifiy va xayriya muassasalari to'g'ridan-to'g'ri Bosh Vaqf boshqarmasi tasarrufi va boshqaruviga o'tkazilgani rasmiylashtiriladi. Boshqarma vaziyatni o'rganish, munosabat bildirish va sovetlashtirish ishlarini amalga oshirgan. Ammo bu ish ziddiyatlarga ham olib kelishini oldindan anglab yetgan hukumat dasturga ma'lum o'zgartirishlar kiritib borgan. Misol, diniy muassasa bo'lmish masjidlarga tegishli vaqf mulkini masjidning mutavallisi nazorat qilinishi, uning mulkidan tushgan mablag' vaqf bo'limi kassasiga tushmasligini belgilab qo'yilgan.

Markaz tomonidan rasmiylashtirilgan 173-sonli qarorda Vaqf bo'limlarining daromadlarini: a) kimoshdi savdosidan tushgan mol-mulk va ijara haqi; b) Vaqf mulkidan olinadigan soliqlar; v) savdo va sanoatdan olinadigan foyda; d) turli xil xayr-ehsonlardan tushgan mablag'lar tashkil etgan. Vaqf Bosh boshqarmasi xarajatlarini: a) mutavallilar, mudarrislar, o'qituvchilar, ishchilar va talabalarni ish haqi va stipendiya bilan ta'minlash; b) Vaqf mulkini ta'mirlash va saqlash; v) Vaqf bo'limlaridagi operasion xarajatlar; g) hukumat, davlat va mahalliy soliqlar; d) ijtimoiy sug'urta; e) Vaqf Bosh boshqarmasi ehtiyojlari uchun belgilangan foiz;j) talabalarni RSFR (Rossiyaning o'sha paytdagi rasmiy nomi – muallif) va chet ellarda o'qish uchun yuborish; z) binolarni zamonaviy talablarga moslashtirish; i) o'quvchi va talabalarga stipendiyalar va grantlar berish, u yoki bu Vaqf muassasasini Vaqf bo'limlarining qaroriga binoan qo'llab-

¹O'z.MA. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-2272.2-varaq.

quvvatlash va boshqa madaniy-ma'rifiy maqsadlar uchun xarajatlar tashkil etgan.

O'zbekiston hududida 1922-1927-yillar davomida 3 turdagi ta'lim muassasasi mavjud bo'lgan. Bular: sovet maktablari, vaqf maktablari hamda madrasa maktablari. Eski usul maktablari yopilganidan so'ng O'zbekistonda yagona mehnat maktablari tashkil etilgan¹. Shuni ham ta'kidlash lozimki, qishloqlarda o'sha yillarda 3 yillik ta'lim belgilangan bir paytda, amalda 2 yillik ta'lim berib kelingani, ta'limni tashkil etishdagi eng katta kamchilik bo'lgan. Chunki, mavjud holat boshlang'ich va o'rta ta'lim o'rtasidagi uzluksizlikni buzib, qishloqlarda II bosqichli (to'liqsiz o'rta) maktablarning rivojlanishiga to'sqinlik qilgan. 1923 yildagina ittifoq davlatlarida umumiy ta'lim tizimini joriy etish rejasini ishlab chiqish boshlangan.

1924-yil yanvar-noyabr oylarida oid arxiv ishi hujjatida Bosh Vaqf boshqarmasining ilmiy bo'lim boshlig'i Munavvar qori Abdurashidxonov bergan ma'lumot asosida Sirdaryo, Samarqand va Farg'ona viloyatida joylashgan konfessional ta'lim muassasalarining 211 tasi maktab, 223 tasi madrasa bo'lib, ulardan 14 ta madrasa va 61 ta maktab yangi dastur asosida qayta tashkil etilgan². Ta'lim muassasalarini sovetlashtirish harakati XX asr oxirigacha yakunlanmagan. 1925-1926-o'quv yilida O'zbekiston SSRning sobiq Turkiston ASSR tarkibidagi viloyatlarida eski maktablarning 256 tasi, Buxoro va Xiva (Xorazm)da 1329 tasi mavjud bo'lgan.

Bosh Vaqf boshqarmasi raisi Oxunov boshchiligidagi o'tkazilgan kengash Qaroriga binoan, Bosh Vaqf boshqarmasi 1924 yil 24 martda vaqf tarkibidagi barcha maktablar istisnosiz Maorif Xalq Komissarligining Glavsotsvos (Glavsotsvos -1921 yilda RSFSR Xalq ta'limi komissarligi tarkibida tashkil etilgan Ijtimoiy ta'lim va politexnika ta'limi bosh boshqarmasi. Boshqarma maktabgacha ta'lim muassasalari, umumiy ta'lim maktablari, bolalarni ijtimoiy va huquqiy himoya qilish va barchaning malakasini oshirish uchun mas'ul bo'lgan)³ dasturiga o'tkaziladi⁴. Qabul qilingan Qarorda Bosh Vaqf boshqarmasi vaqf maktab va kurslariga dastur va qoidalarning rus va o'zbek tillarida tuzib berilishini ma'qul topadi.

Xulosa qilib aytganda, sovet hukumatining Turkistonda „ta'lim islohoti“ni o'tkazishdan ko'zlagan maqsadi barcha maorif sohasini Markaz

¹ <http://reja.tdpu.uz › views › openlesson>. Воспитание, образование и развитие педагогической мысли в Узбекистане в 1917-1991 гг. С. 9

² O'z.MA. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-2741. 1924 yil 21 yanvar- 1924 yil 25 noyabr. 10-varaq.

³ <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/010/817.htm>

⁴ Ўзбекистон Миллий архиви. Фонд Р-34, оп-1, ед.хр-2741 62 лист. 21 январь 1924 г.-25 ноябрь 1924 г Ст-27
1299

manfaati yo'lida qayta tashkil etish bo'lgan. Maorif Xalq Komissariati tarkibida faoliyat ko'rsatgan Bosh Vaqf boshqarmasi bu yo'lida asosiy rol o'ynadi. Boshqarmaning har bir viloyatda tashkil etgan bo'limlari xalqimizning uzoq davr davomida faoliyat ko'rsatgan urf-odat va qadriyatlariga zarba bergan. An'anaviy maktab va madrasalar faoliyati tugatilib, sovet mehnat maktablari tashkil etilgan. Sovetlashtirilgan maorif muassasalari ta'sirida socialistik jamiyat, kommunistik g'oya va mafkura kabi utopik qarash keng yoyilgan.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Milliy arxivi. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-453. 1920 yil.
2. O'zbekiston Milliy arxivi. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-2272.54 varaq.
3. O'zbekiston Milliy arxivi. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-2741. 1924 yil.
4. Справочная книжка Самаркандской области на 1894 год. – Самарканд.: Издания Самаркандского Областного Статистического Комитета, 1894. – 25 с
5. Обзор Самаркандской области за 1899 год. –Самарканд.: Издания Самаркандского Областного Статистического Комитета, 1902. – 144 с
6. Обзор Самаркандской области за 1905 год. – Tashkent.:Типография газеты «Среднеазиатская Жизнь», 1906. – 144 с
7. <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/010/817.htm>
8. <http://reja.tdpu.uz> › views › openlesson. Воспитание, образование и развитие педагогической мысли в Узбекистане в 1917-1991 гг. ст. 9

MA'NAVIY BARQARORLIK – JAMIYAT BARQARORLIGINING O'ZIGA XOS SHAKLI

Raxmonova Nigina Tolibovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ma'naviy barqarorlik – jamiyat barqarorligining o'ziga xos shakli bo'lib, u ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy barqarorlikning muhim asoslaridan biri sifatida jamiyatning ichki muvozanatini ta'minlanishi ochib berilgan. Bu tushuncha jamiyat a'zolarining ma'naviy-axloqiy holati, qadriyatlar tizimi va madaniyatiga asoslangan bo'lib, uzoq muddatli taraqqiyot va farovonlikning kafolatlaridan biri hisoblanadi. Ma'naviy barqarorlik o'z-o'zidan bunyod bo'ladigan avtonom voqelik emas. U barqarorlikning boshqa tiplari bilan uyg'unlikda qaror topadi. Chunki, birinchidan, ma'naviy barqarorlik

iqtisodiy barqarorlik bilan dialektik aloqadordir. Iqtisodiy barqarorlik ma'naviy barqarorlikning moddiy va moliyaviy asoslarini shakllantiradi.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, ma'naviy barqarorlik, milliy mafkura, ma'naviy ishlab chiqarish, milliy madaniyat, globallashuv.

Аннотация: В данной статье раскрывается, что духовная устойчивость – это особая форма устойчивости общества, обеспечивающая внутреннее равновесие общества как одну из важнейших основ социальной, экономической и политической стабильности. Это понятие базируется на духовно-нравственном состоянии, системе ценностей и культуре членов общества и является одним из гарантов долгосрочного прогресса и благополучия. Духовная стабильность-это не автономная реальность, которая создается сама по себе. Он находит решение в гармонии с другими типами устойчивости. Потому что, во-первых, духовная стабильность диалектически связана с экономической стабильностью. Экономическая устойчивость формирует материальную и финансовую основу духовной устойчивости..

Ключевые слова: духовность, духовная стабильность, национальная идеология, духовное производство, национальная культура, глобализация.

Abstract: This article reveals that spiritual stability is a special form of social stability that ensures the internal balance of society as one of the most important foundations of social, economic and political stability. This concept is based on the spiritual and moral state, value system and culture of the members of society and is one of the guarantors of long-term progress and well-being. Spiritual stability is not an autonomous reality that is created by itself. He finds a solution in harmony with other types of sustainability. Because, firstly, spiritual stability is dialectically linked to economic stability. Economic stability forms the material and financial basis of spiritual stability.

Keywords: spirituality, spiritual stability, national ideology, spiritual production, national culture, globalization.

Kirish: Insoniyat o'z tarixiy taraqqiyotining yangi pallasiga kirgani sayin kishilik jamiyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ma'naviy-madaniy muvozanatni buzuvchi omillar ko'paygandan ko'payib bormoqda. Jamiyat iqtisodiyotini taraqqiyotdan benasib qiluvchi, siyosiy boshboshdoqliklarni avj oldiruvchi, ijtimoiy kelishmovchiliklarni

ko'paytiruvchi, ma'naviy madaniyatni tanazzulga yetaklovchi ichki va tashqi tahdidlar, xatarlar, tazyiqlar tobora ortmoqda. Shu munosabat bilan jamiyat barqarorligini ta'minlash masalasi barcha mamlakatlar va xalqlar o'z e'tiborini jamlashi zarur bo'lgan strategik vazifa darajasiga ko'tarilmoqda. Davlat rahbari: "Tinchlik va barqarorlikni, jamiyatimizda o'zaro hurmat va ahillikni mustahkamlash asosiy vazifamiz bo'lib qoladi",- deganda aynan ana shuni nazarda tutgan edi. Biroq mazkur vazifa xususida bosh qotirganda aksariyat hollarda barqarorlik jamiyatning o'ta murakkab, serqirra holati ekanligi xotirimizdan faromush bo'ladi. Vaholanki, uning mazmunini jo'n tushunish, biryoqlama talqin qilish yuqorida tilga olingan strategik vazifani to'laqonli ado etishga xalal beradi.

Barqarorlik dialektik falsafaning asosiy tushunchalaridan biridir. U muayyan tizim tarkibi, undagi xossalar, elementlari o'rtasidagi aloqalarning muqimligi, turg'unligi va mustahkamligini, tizimning tashqi ta'sirlarga qarshi tura olish xususiyatini, ushbu ta'sirdan so'ng tiklana olish imkoniyatlarini anglatadi. Har qanday narsa, har qanday hodisa mavjud bo'lmog'i, shakllanmog'i va kelgusida rivojlanmog'i uchun avvalo ma'lum vaqt davomida o'z tarkibi va xossalarini, tarkibiy qismlari o'rtasidagi turli aloqalarni saqlash xususiyatiga ega bo'lmog'i lozim. Barqarorlik bo'lmasa tizimning mavjudlik muddati ham uzoq bo'lmaydi. Barqarorlik taraqqiyotdan mosuvollik degani emas. Chunki taraqqiyot tizimdagi tarkib, xossa va aloqalarning yemirilib yoki butkul yo'qolib ketishini emas, bir sifatdan boshqasiga o'tishini anglatadi. Binobarin, barqarorlik tizim taraqqiyotining antipodi emas, uning poydevoridir. Bu poydevor, ya'ni tizimning barqarorligi naqadar mustahkam bo'lsa, uning taraqqiyoti ham muqarrar bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ilmiy-falsafiy manbalarda ijtimoiy ishlab chiqarishning o'ziga xos shakli bo'lgan ma'naviy ishlab chiqarish jarayonining mazmuni va mohiyatiga yetarli darajada e'tibor berilmaydi. Odatda ularda ijtimoiy ishlab chiqarish deganda moddiy ne'matlarni yaratish jarayoni nazarda tutiladi. Masalan, tadqiqotchi S.R.Bekulova maqolasida "ijtimoiy ishlab chiqarish" tushunchasi iqtisodiy kategoriya sifatida tavsiflanadi hamda uning moddiy jihatiga urg'u berish bilan cheklaniladi. Bunday noto'g'ri yondashuv ilmiy manbalardan turfa ensiklopediya va lug'atlarga ham ko'chib o'tgan. Aslida ijtimoiy ishlab chiqarish murakkab tarkibga ega bo'lib, u moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Biz bu o'rinda moddiy ishlab chiqarish tabiati xususida to'xtalib o'tirmaymiz. "Ma'naviy ishlab chiqarish

turli tasavvurlar, kayfiyatlar, bilimlar, g'oyalar, nazariyalar, ta'limotlar, qadriyatlar yaratishga qaratilgan jamoaviy faoliyat turidir. Moddiy ishlab chiqarish kabi uning ham o'z funksiyalari mavjud. Jumladan, ma'naviy ishlab chiqarish jamiyat hayotining turli sohalarini takomillashtirish, ijtimoiy ahamiyatga molik bilim va g'oyalar ishlab chiqarish, jamiyat a'zolarining mazkur bilim va g'oyalardan voqifligi darajasini oshirish, jamoatchilik fikrini shakllantirish, kishilarning ma'naviy ehtiyojlarini qaror toptirish vazifalarini bajaradi" O'z navbatida, ma'naviy barqarorlik mavjud bo'lgan yurtda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlovchi bilim va g'oyalarning, innovatsiyalarning vujudga kelishi tendensiya darajasiga ko'tariladi. Jahon tajribasi ham shuni ko'rsatib turibdi. Masalan, AQSh iqtisodiyoti bir necha o'n yillardan buyon o'z barqarorligi, yuqori makroiqtisodiy ko'rsatkichlari bilan e'tiborni tortib keladi. Bunday iqtisodiy barqarorlik ijtimoiy ong shakllarini rivojlantirish, mafkuraviy siyosatni amalga oshirish, ma'naviy ishlab chiqarish jarayonini oqilona yo'lga qo'yish imkonini bermoqda. Natijada mamlakatda iqtisodiy taraqqiyotga xizmat qiladigan, iqtisodiy jarayonlarning mohiyatini ilg'ab olishda qo'l keladigan bilim va g'oyalar, ta'limot va nazariyalar ko'payib bermoqda. Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotiga loyiq topilgan olimlarning salmoqli qismi AQSh fuqarolari ekanligi ham shundan dalolat beradi. Iqtisodiy barqarorlikka darz ketishi qonuniy ravishda ma'naviy barqarorlikning yemirilishiga olib keladi. Masalan, Sovet Ittifoqi iqtisodiyoti o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab turli omillar ta'sirida asta-sekinlik bilan inqirozga yuz tuta bordi. Bunday vaziyat mamlakatda ijtimoiy ong shakllarini rivojlantirish, ijtimoiy optimizmni qaror toptirish, mafkuraviy ishlar samaradorligini oshirish, ma'naviy ishlab chiqarish jarayonini zamonaviylashtirishga imkon qoldirmadi. XX asrning 90-yillariga kelib, jamiyatda ma'naviy beqarorlik holati yuzaga keldi. Ma'naviy beqarorlik esa jamiyatni iqtisodiy tanazzuldan xalos qilishga qodir ta'limot va dasturlarni yaratishga xalal berdi. Shu tariqa asr davomida global jarayonlarga ta'sir ko'rsatib kelgan davlat halokatga yuz tutdi.

Tahlillar va natijalar. Ma'naviy barqarorlik ijtimoiy barqarorlik bilan dialektik aloqadordir. Ijtimoiy barqarorlik jamiyatda ma'naviy barqarorlikni shakllantiruvchi o'ziga xos muhitni vujudga keltiradi. Ijtimoiy munosabatlarda adolat tamoyillarining ustuvorligi, ijtimoiy soha obyektlarining samarali faoliyati - ijtimoiy ong shakllarini rivojlantirishning, optimistik kayfiyatni yuksaltirishning, milliy g'oyaga xalqchil tus berishning muhim omilidir. O'z navbatida, ijtimoiy ong

rivojlanar ekan, ijtimoiy optimizm kuchayar ekan, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladigan bilim va g'oyalar ham ko'payib boraveradi. Masalan, Yevropa mamlakatlari ijtimoiy munosabatlarni adolat tamoyillariga bo'ysundirish, ijtimoiy soha obyektlarining aholi ehtiyojlariga monand ravishda ishlashini ta'minlash borasida ahamiyatli tajribalarga erishganiga ko'z yumib bo'lmaydi. Bunday ijtimoiy barqarorlik mintaqadagi rivojlangan yurtlarda siyosiy, huquqiy, diniy, ilmiy, axloqiy, estetik, ekologik ongning yuksalishiga, optimistik kayfiyatlarning saqlanishiga hissa qo'shmoqda. Yuksak ijtimoiy ong, pragmatik dunyoqarash, ijtimoiy optimizm esa ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Ma'naviy barqarorlikning ijtimoiy ahamiyatiga doir yuqoridagi mulohazalarimiz unga e'tiborsizlikning ijtimoiy oqibatlarini tasavvur qilish imkonini beradi. Shunday qilib, jamiyat ma'naviy barqarorligini mustahkamlashga e'tiborsizlik:

- jamiyatning yaxlitligi va taraqqiyotiga xizmat qiladigan yangi g'oyalar va bilimlar, nazariyalar va ta'limotlarning vujudga kelishi jarayonini sekinlashtiradi;

- davlat va jamiyat manfaatlari o'rtasidagi nomutanosiblikni kuchaytiradi, ularni uyg'unlashtirish hamda yagona maxrajga keltirish imkoniyatlarini kamaytiradi;

- jamiyat a'zolarining kayfiyatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi, ijtimoiy pessimizmni yuzaga keltiradi;

- ijtimoiy hamjihatlikni yemiradi, kishilarni yagona maqsad-muddaolar atrofida birlashtirishni qiyinlashtiradi;

- jamiyatni turli ichki va tashqi iqtisodiy, siyosiy-mafkuraviy hamda ijtimoiy tahdidlarga bardoshsiz qilib qo'yadi;

- jamiyat rivoji sur'atlarini sekinlashtiradi yoxud uning noto'g'ri yo'nalish kasb qilishiga olib keladi;

jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichlariga doir bashoratlarni shakllantirish imkoniyatlarini kamaytiradi.

Xulosa. Xulosa qiladigan bo'lsak, ma'naviy barqarorlik jamiyatning ma'naviy sohasi tarkibiy elementlarining muqimligini, ularning mustahkamligini va rivojlana olish imkoniyatlarini, turli tahdid va xatarlarga bardoshlilik me'yorini anglatadi. Uning asosiy komponentlarini mazmunan boy ijtimoiy ong shakllari, insonparvar ijtimoiy ruhiyat va mafkura, uzluksiz ma'naviy ishlab chiqarish jarayoni tashkil etadi.

Barqarorlikning boshqa tiplari bilan uyg'unlikda qaror topgan ma'naviy barqarorlik yangi ta'limotlarning vujudga kelishiga zamin yaratadi, davlat va jamiyat manfaatlarini uyg'unlashtiradi, ijtimoiy kayfiyatni o'zgartiradi, ijtimoiy hamjihatlikni ta'minlaydi, jamiyatning tahdidlarga bardoshlilikini kuchaytiradi, jamiyat rivoji sur'atlariga ta'sir ko'rsatadi hamda kelajakni bashorat qilishga imkon yaratadi. Ma'naviy barqarorlik jamiyatning barqaror rivojlanishi va mustahkamligi uchun poydevor vazifasini bajaradi. U nafaqat shaxslarning ruhiy holati va axloqiy qadriyatlariga, balki ijtimoiy birdamlik va taraqqiyotga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, jamiyatda ma'naviy barqarorlikni ta'minlash har qanday islohot va taraqqiyotning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Ma'naviyat boshqa sohalardan oldinda yurishi, yangi kuchga, yangi harakatga aylanishi kerak.// president.uz, 2023, 22 dekabr
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008;
3. Викторова Е.В. К вопросу о духовном производстве в современном обществе.// Регионология , 2014, №3
4. Ҳайитов У. Жамият тараққиётида маънавиятнинг ўрни.—Т.: Маънавият, 2015.- Б.15.
5. Миронова Е.Н., Жикривецкая Ю.В. Психологические аспекты духовности общества потребления.// Мир науки, культуры, образования, 2015, №2.
6. Shermanov I.Ch. Ijtimoiy taraqqiyotda ma'naviy ishlab chiqarishning falsafiy-metodologik ahamiya-ti.// Ilmiy xabarnoma, ADU, 2017, №2.
7. Bekmurodova G.H. Zamonaviy ijtimoiy destruksiya: mazmuni va shakllari, O'zbekistonda namoyon bo'lish xususiyatlari: (DSc) diss.- BuxDU, 2022.
8. Raxmonova N.T O'zbekistonda ma'naviy barqarorlik negizlari.// Tamaddun nuri ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal. : 2024, 6-son.

БЕРУНИЙ МАЪНАВИЙ МЕРОСИДА СИНЕРГЕТИК ТАФАККУР

Умарова Рўзигул Шералиевна,
Тошкент давлат транспорт университети,
“Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти

Маълумки, XX аср - XXI аср бошида Беруний ижодига, шу жумладан, олам, унинг тузилиши, мавжудлик шакллари тўғрисидаги қарашларига бўлган қизиқиш асосида унинг баъзи асарларининг қайта нашр этилиши,[1] аллома илгари сурган ғояларга бўлган турли хил муносабатлар ҳам Беруний илмий ва фалсафий таълимотининг қайта англаниши ва баҳоланишини тақозо этади. Бу борада Ўзбекистон олимлари томонидан Беруний фаолиятига оид кўп ишлар амалга оширилган. Хусусан, унинг меросини тадқиқ этишга муҳим ҳисса қўшганлар қаторига И.М.Мўминов, У.И.Каримов П.Т.Булгаков, В.Й.Зоҳидов, М.М.Хайруллаев, А.Шарипов, М.Шарипов, Б.Тўраев, Р.Носиров, Ж.Туленов, Ҳ.Ҳасанов, М.Б.Баратов, Ю.Н.Завадовский, А.Носиров, Р.М.Баҳодиров, Н.Комилов, М.Қуронов, М.А.Усмонов, М.О. Усмонов, О.Ф.Файзуллаев, А.Зоҳидий, Тоҳир Карим, ва бошқалар киради. Бу ўринда Б.Тўраевнинг, “Абу Райхан Беруний” рисоласида буюк аллома дунёқарашини яхлит ҳолда тасвирлашга бўлган уринишни алоҳида таъкидлаш зарур. Жумладан, бугунги ёшларимиз учун ўрнатилган бўла оладиган тил ўрганиш бўйича муҳим фикрлари келтирилган “: “Ўз табиатимга кўра мен жуда ёшлик чоғларимданок ёшим ва шарт-шароитларга тўғри келадигандан ортиқ даражада билим олишга ўта чанқоқ эдим. Бунинг далили сифатида (қуйидаги)ни келтириб ўтиш kifoya: биз турадиган жойга (ўшанда) бир Румлик кўчиб келган эди. Мен ҳар хил донлар, уруғлар, мевалар ва ҳоказоларни олиб бориб, унга кўрсатар ва бу нарсалар унинг тилида қандай аталишини сўраб олиб, номини ёзиб кўяр эдим”[2]

Беруний фалсафанинг бош вазифасини мавжудотнинг моҳиятини билишда деб ҳисоблаган. Лекин, шуни ҳам айтиш керакки, бу муаммо ҳозирга қадар жуда кўп ечимини топмаган саволларни келтириб чиқармоқда. Хусусан, Тўраев Б.Омоновичнинг “Ҳозирги замон табиатшунослиги концепциялари фани бўйича асосий тушунчаларга изоҳли луғат”ида немис биологи Эрнст Геккель ва немис физиологи, файласуфи Эмиль Генрих Дюбуа-Реймонларнинг қайд этишича, ҳозиргача оламнинг еттига жумбоғи ўз ечимини топмаган. Улардан

иккитаси физикага, иккитаси биологияга, учтаси психологияга мансуб.
Улар қуйидагилар:

“1-жумбоқ: материя ва кучнинг моҳияти ҳозиргача очилмаган;

2-жумбоқ: ҳаракатнинг келиб чиқиш сабаби аниқланмаган;

3-жумбоқ: ҳаётнинг келиб чиқиши исботланмаган;

4-жумбоқ: табиатдаги мақсадга мувофиқликнинг илдизи номаълум;

5-жумбоқ: сезги ва онгнинг пайдо бўлиш сабаби маълум эмас;

6-жумбоқ: тафаккур ва нутқнинг келиб чиқишини билмаймиз;

7-жумбоқ: ирода эркинлиги нималиги ҳеч кимга аён эмас”лигини алоҳида келтириб ўтилади Бундан кўринадики, Табиийки, уларни фалсафий билиш даражасида таҳлил этиш ва умумлаштириш борасида ҳам ечимини кутаётган масалалар мавжуддир. Турли даврлардаги фалсафий таълимотларга хос бўлган умумий хусусият шундаки, натурфалсафий қарашларида аввало борлиқ масаласи яъни мавжудликнинг барча (моддий ва маънавий) шакллари, (реал ва нореал) турлари, (ўтмишдаги, ҳозирги ва келажакдаги) кўринишларини ифода этувчи фалсафий категория тушунилади[3]. Шунингдек, Б.Тўраевнинг “Синергетика-3” асарида Беруний маънавий меросида синергетик тафаккурнинг қандай тамойиллари намоён бўлиш масаласида Алломанинг аввало синергетик тафаккур таърифига эътибор қаратилади. Одатда, синергетикага оид адабиётларда бизни қамраб олган дунёни ва инсонни мураккаб, очиқ динамик (яъни ривожланишдаги) система сифатида тушунтирувчи нозикли тафаккур тарзи синергетик тафаккур деб ҳисобланади. У дунёдаги умумий алоқадорликлар ва муносабатларга, хаос, беқарорлик ва тасодифларнинг зарурий, конструктив табиатини билишга йўналтирилган тафаккур эканлиги алоҳида келтирилиб, Бунда *Системанинг очиқлиги ва ёпиқлиги масаласи*. Беруний очиқлик ва ёпиқликнинг ҳам нисбийлигига эътибор қаратади. Берунийнинг самонинг тузилиши ва унда ҳаракатланувчи сфералар ҳақидаги мулоҳазаларида сайёралар ва турғун юлдузларнинг ҳолати Қуёш ва Ернинг ҳаракатланиши билан боғлиқ эканлиги, муайян системада Ойнинг ботиши бошқа системада эса Ойнинг чиқишига тўғри келишини назарда тутиб, «Ой ойнинг бошида кечқурунлари чиқади ва ғарбда ҳилол шаклида кўринади. Унинг Қуёшдан масофаси ва кулчасининг ёритилган ойнинг еттинчи кечасигача, яъни шарқ билан ғарбнинг ўртасига келгунча ҳар кеча ортиб боради. Бунда унинг ярими

ёритилган бўлади ва биз уни ярим доира шаклида кўрамиз»[4] - деб таъкидлайди.

Беруний Ойни сайёралар қаторига қўшмайди ва у «ёруғлик чиқармайдиган сферик жисмдир. У Қуёш нури тушганлиги сабабли [бизга – Б.Т.] кўринади» - деб ёзади. Беруний кўпгина бизга яширин бўлган билимлар бу билимларни машаққат билан олимлар ўзларининг ақл тарозисида ўлчаб, таҳлил қилиб, ўрганиб олганларидан кейингина бошқаларга ўргатишга рухсат беришади. Унинг фикрича олам унинг бизнинг миямиздаги инъикоси айнан бирдай, адекват бўлмаслиги мумкин. Масалан, иссиқ қум барханларида карвондагиларнинг кўзига кўринадиган сароблар жуда узоқ жойларда жойлашган дарахтлар тасвирининг ҳаво қатламларидан акс этиши натижасида вужудга келувчи кўринма тасвирлардир. Шу тариқа Қуёш, сайёралар, Ой ва юлдузлар ҳаракатлари ҳам аслида бизга кўринганидек эмас. Бизнинг назаримизда Қуёш, Ой ва сайёралар, осмон сфераси Ер атрофида ҳаракатланаётгандек туюлади. Аслида бу Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши оқибатидир. Беруний Қуёшнинг Ер атрофида айланиши, Ернинг Қуёш атрофида айланиши бир-бирига ҳалақит бермайдиган тушунчалар эканлигини исботлашга уринган. Беруний даврида кенг жамоатчилик ва диний ақидалардаги, ҳамда юнон классик олимлари Платон, Аристотель ва Птолемейларнинг оламнинг геоцентрик манзараси кишиларнинг онгига чуқур ўрнашиб қолган бир шароитда гелиоцентрик манзара ҳақида фикр юритиш ошкора шаккоклик ҳисобланарди. Шу туфайли мутафаккир, оламларнинг кўплиги ва оламнинг гелиоцентрик назарияси ҳақидаги қарашларини турли хил ўхшатиш, қиёслаш ва бошқа турдаги тимсолий воситаларда баён этиб кетган.

Беруний «Тафҳим» асарида мунажжимлик санъатини ўрганувчиларга олам тузилишини, имкон қадар содда тушунчалар орқали ифодалаб беришга уринган. Синергетик тафаккурнинг муҳим қирраларидан бири мураккабликдаги оддийликни ва оддийликдаги мураккабликни пайқай олишдир. Беруний ўз даврида мураккаб ҳисобланган мунажжимлик санъатини оддий тушунчалар орқали ифодалаб беришни мақсад қилиб олган ва бунинг уддасидан чиққан. Бу айнан синергетик тафаккур натижасидир [5]деб таъкидлайди.

Райҳон Берунийнинг бой маънавий мероси шундан далолат берадики, Беруний тафаккурининг конструктив моҳияти, креативлиги, кенг қирралилиги, кенг кўламлилиги, кўп йўналишли,

кўп тармоқли ижодий фаолиятга эгаллиги унинг бир томондан энциклопедик билимга эгаллигидан далолат берса, бошқа томондан унинг ижодий махсулдорлиги ва ҳар қандай мураккаб масалаларни ҳам осонлик билан, содда усулда еча олиш қobiliяти унда синергетик тафаккур элементлари мавжуд эканлигини исботлайди[6].

Хулоса қилиб айтганда Синергетик методология асосида Б.Тўраев томонидан алоҳида ўрганилиши халқимизнинг буюк ўтмишини, улуғ аждодларимиз ва уларнинг илмий-фалсафий меросларини ўрганиш, тадқиқ этиш бугунги глобаллашув даврида мавжуд муаммоларнинг ечимини топиш ва оқилона қарорлар чиқаришда ниҳоятда муҳим ҳисобланади. Қолаверса, буюк аждодларимизнинг бой илмий, фалсафий ва маънавий меросини шу пайтгача паст назар ила қарашга уринган, маълум бир қобикда ўранган ва коммунистик мафкура асосида талқин этганларга жавобан ҳозирги замон фалсафий методология асосида тадқиқ этиш, ўзлигимизни яхшироқ англаш, дунё тамаддунида аждодларимизнинг беқиёс ҳиссалари борлигини исботлаш, ёшларимизга бой тарихий ўтмишимизни ўргатиш, миллий ғурур ва фахр туйғуларини шакллантириш ҳамда келажакдаги улкан ишларимизга муҳим илмий-назарий манба бўлиш учун катта қийматга эгадир. Қолаверса, Марказий Осиёдаги буюк мутафаккирларимиз томонидан илгари сурилган фалсафий қарашлар ва ғоялар, амалга оширган улкан кашфиёт ва ихтиролар замонавий илм-фан ривожланиши ҳамда тараққиётга муҳим манба эканлигини илмий далиллар ва фактлар асосида исботлаш ҳам аҳамиятлидир.

Адабиётлар

1. Alberun Vs India about A.D. 1030, ed. In the Arabic original by E.Sachau. L, 1897.; Бируни Индия. М.: 1995.; Книга вразумления начаткам науки о звёздах. М., 2010. А также, см.: Ибн Эзра. Книга суждений о звёздах / Пер. с испанского К. Дмитриевой. В 2-х т. – М.: Мир Урании, 2003-2004.
2. Тўраев. Б.О. Абу Райхон Беруний 2009, — Б.6.
3. Тўраев Б.О. Борлиқ // Фалсафа дарслиги. –Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – Б. 45.
4. Беруний Абу Райхон.Юлдузшунослик санъатасосларини тушунтириш китоби (астрология). «Тафҳим» // Танланган асарлар VI жилд. -Т.: «O'zbekiston» НМИУ, 2022. Б.59.
5. Тураев Б.О. ва бошқ . Синергетика-3: маънавий мерос. «FAN ZIYOSI» нашриёти, 2024 й.

XI. СУНӢЙ ИНТЕЛЛЕКТ ВА УНИНГ СИНЕРГЕТИК МОӢИЯТИ МАСАЛАЛАРИ

СИНЕРГЕТИК ТАФАККУР ВА СУНӢЙ ИНТЕЛЛЕКТ

Тураев Бахтиёр Оманович

Фалсафа фанлари доктори (DSc.), профессор

Аннотация: Мақолада сунӢй интеллект тарихи ва моӢияти ҳамда уни ривожлантиришда синергетик тафаккурнинг ўрни кўрсатиб берилган.

Таянч сўзлар: СунӢй интеллект, синергетика, кибернетика, электрон ботлар, тил ва тафаккур, синергетик тафаккур, роботлар, электрон ҳукумат.

SYNERGETIC THINKING AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Summary: The article describes the history and nature of artificial intelligence and the role of synergistic thinking in its development.

Key words: Artificial intelligence, synergetics, cybernetics, electronic bots, language and thinking, synergetic thinking, robots, electronic government.

СИНЕРГЕТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

Резюме: В статье описаны история и природа искусственного интеллекта, а также роль синергетического мышления в его развитии.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, синергетика, кибернетика, электронные боты, язык и мышление, синергетическое мышление, роботы, электронное правительство.

Кириш

Инсоният ҳар доим ўзининг жисмоний ва ақлий имкониятларини кенгайтиришга, ривожлантиришга интилиб келган. Бу йўлда оддий меҳнат куруллари, мосламалари, воситаларини ихтиро қилган, турли-туман механик ва кейинчалик автоматик механизмларни, қурилмаларни, асбоб-ускуналарни ихтиро қилган. Жисмоний меҳнатни осонлаштирувчи қурилмалар ҳаммага

тушунарли. Шу билан бир қаторда у на фақат жисмоний меҳнатни, балки интеллектуал меҳнатни ҳам осонлаштирувчи қурулмалар кашф эта бошлади. Хотирани сақловчи ёзув асбоблари – дафтар-қаламдан то санок чўтларигача, ундан арифмометр ва калькуляторларгача, XX асрга келиб эса электрон ҳисоблаш қурилмалари – компьютерларгача қилинган кашфийётлар интеллектуал меҳнатни осонлаштирувчи воситалар эди. Бугунги кунда эса инсоннинг ўрнига фикрловчи механизмлар ҳам ишлаб чиқилмоқда. Бу воситаларни бир ном билан сунъий интеллект (СИ) деб аташмоқда.

Ушбу мақолада СИни такомиллаштиришда синергетик методологиянинг ўрнини, аҳамиятини кўрсатишни мақсад қилиб олдик.

1.Сунъий интеллект гнезиси ва моҳияти.

Сунъий интеллект ҳақида фикр юритганда тафаккур юритиш жараёнини рақамларда моделлаштириш, инсоннинг фикрлаш жараёнига, хотирасига кўмак берадиган мосламалар яратиш кўз олдимизга келади. Аслида инсон ўз мияси воситасида бажарадиган фикрий амалларни машиналар зиммасига юклаш орқали бу амалларни машиналарнинг қандай бажариши ходисаси сунъий интеллект фаолияти ҳисобланади.

Турли хил ва турли йўналишдаги интеллектуал топшириқларни бажаришнинг турли хил технологик йўллари мавжуд. Математик амалларни бажариш бир йўналиш бўлса, матнларни бир тилдан бошқа тилга таржима қилиш яна бир йўналишдир, беморларга ташҳис қўйиш, шахмат ўйнаш, автомобил йўналишини нисбатан камроқ тирбанд йўللardan бошқариш, самолётлар қўниши ва учиш тартибини йўлга қўйиш, гўдакка энагалик қилиш, болаларга таълим бериш турли хилдаги интеллектуал йўналишлардир. Уларнинг ҳар бирига мос бўлган мантикий амаллар ва дастурлар тузишга тўғри келади. Ҳозирги пайтда ана шу дастурларни яратиш устида ҳам сунъий интеллект иш олиб бормоқда.

Синергетик тафаккур нуқтаи назаридан ёндашсак, сунъий интеллект яратиш жараёни – мураккабликни имкон қадар соддалаштириш, ниҳоятда мураккаб объект инсон миясининг функцияларини машиналарда оддий ва содда усулда моделлаштиришдир. Ночизикли жараёнларни чизикли тафаккур

қолипига солиш асосида мураккабликни соддалаштириш сунъий интеллект зиммасидаги вазифалар жумласига киради.

Сунъий интеллектни яратиш нияти инсониятга қадимдан буён эзгу орзу бўлиб келган. Оддий ҳисоблаш тошларидан механик арифмометрларгача, улардан калькуляторларгача, калькулятордан ЭҲМларгача бўлган тараққиёт йўли сунъий интеллект яратиш йўлидир. ЭҲМлардан кибернетик машиналар ва уларнинг ишларини дастурлаштириш, рақамлаштириш амаллари то инсон тафаккури бажариши лозим бўлган мураккаб амалларни бажарувчи сунъий интеллектни яратиш назариясигача ўсиб келди. Бу назария ҳам ўз тарихига эга. Сунъий интеллектнинг асосчилари деб Жон Маккарти¹, Марвин Минский², Натаниэл Рочестер³ ва Клод Шеннон⁴ларни айтиш мумкин.

Америикалик ахборотшунос (информатик) **Жон Маккарти** (1927–2011) 1956 йили “сунъий интеллект” атамасини ўртага ташлаган⁵. “Сунъий интеллект” сўзи инглиз тилида “Artificial Intelligence” деб ёзилади. Қисқартмаси эса “AI”. Ж.Маккарти илк бор математик логикани сунъий интеллектга тадбиқ этган.

Жон Маккарти математика фанида функционал дастурлаш усулининг асосчиси, 1958 йили дастурлашда ишлатиладиган **Лисп дастур тилини**⁶ кашф қилган. Бу тил сунъий интеллектда ҳозиргача қўлланилади ва тобора такомиллашиб бормоқда.

Ж. Маккарти сунъий интеллект соҳаси ривожига қўшган йирик ҳиссаси учун 1971 йили Тьюринг мукофоти, 1988 йили Киото мукофоти сазовор бўлган. Информатикада дастурлаш (ахборотшунослик) ва когнитология соҳасидаги ютуқлари учун 2003 йили Бенжамин Франклин медалини олган. У математик мантиқ программасида ишловчи компьютер дастурлари яратишга ҳаракат қилади, аммо ўтган XX асрнинг 60 йилларида бундай дастур сиғимини

¹ McCarthy John. Recursive Functions of Symbolic Expressions and Their Computation by Machine, Part I. — Communications of the ACM, 1960. — Т. 3, № 4. — С. 184—195.

² Минский М. Вычисления и автоматы. М.: Мир, 1971

³ См.: Об ИИ без мифа: путеводитель по истории искусственного интеллекта
<https://www.google.co.uz/books/edition/PT98&printsec=frontcover>

⁴ Там же.

⁵ Джон Маккарти: открытия и наследие создателя термина «Искусственный интеллект» // <https://habr.com/ru/companies/itglobalcom/articles/741006/>

⁶ **Лисп** (LISP, инглизча *List Processing language* — «рўйхатларни қайта ишлаш тили»; замонавий ёзилиши: *Lisp*) — программалаш тиллари оиласига кирувчи дастурлаш усули, унда дастурлар ва маълумотлар турли табиатли элементлардан иборат ягона боғланган рўйхатлар тизими сифатида ифодаланади.

кўтара оладиган электрон ҳисоблаш машиналар яратилмаган эди. Унинг XX асрнинг ўрталарида айтган “келажақда уй-рўзғор ишларини ҳам сунъий ақлга эга машиналар бажаради, автомобилларни сунъий ақл бошқаради” деган фикрларини у даврда кўпчилик қабул қила олмас эди. Бугунги кунда бу фикрлар оддий кундалик ҳаётда кузатилаётган ходисаларга айланиб қолди.

Сунъий интеллектнинг яна бир асосчиси америкалик олим **Марвин Ли Минский** (1927–2016) сунъий интеллект соҳасида илмий лабораториялар яратган, сунъий интеллектнинг институционал йўналишига асос солган олимдир. У 1959 йили Ж.Маккарти билан ҳамкорликда Массачусетс технология институтида сунъий интеллект лабораторияси ташкил қилишди.

Шунингдек у америкада “Ақл-идрок жамияти” ташкилотчиларидан бири бўлган. У 1969 йили Тьюринг мукофотиغا, 1990 йили Япония мукофотиغا, 1995 йили компьютер техникаси пионери мукофоти ва Артур Ранк мукофоти, 2000 йили Вуд мукофоти, 2001 йили Бенжамин Франклин медалига, 2014 йили Дэн Дэвид мукофоти сазовор бўлган. У умрининг охиригача ахборот санъати ва фанлари профессори, электроника ва электротехника профессори ва компьютер фанлари профессори бўлиб ишлаб келган. У шундай ёзган эди: «Бизнинг математик таҳлилимиз персептроннинг ўлчамини ошириш нима учун мураккаб вазифаларни ҳал қилиш қобилиятини яхшиламаслигини кўрсатди. Бундан ташқари, кенг тарқалган фикрга қарши тарзда, деярли барча теоремалар кўп қатламли кетма-кет бир йўналишли нейрон тармоқларга ҳам татбиқ этилиши мумкин. Қизиғи шундаки, ҳеч ким буни исботламаган бўлса-да, Паперт ва мен бу соҳадаги бошқа масалаларга ўтдик»¹. У сунъий интеллектнинг истиқболига жуда ишонар эди². Ҳатто у “2001 йилги космик одиссея” номли фантастик фильмга маслаҳатчилик ҳам қилган.

Юқоридаги гапда персептрон атамасига дуч келдик. Хўш персептрон ўзи нима? Персептрон — бу сунъий нейронли тармоқнинг энг содда модели бўлиб, у 1957 йилда Фрэнк Розенблат (1928-1971)

¹ *Марвин Ли Минский* XX асрнинг 50-йиллари Сеймур Пеперт билан биргаликда ақлли тошбақа моделини ясаган ва “Персептронлар” номли китоб ҳам ёзишган.

² Қаранг: *Минский М.* Вычисления и автоматы. М.: Мир, 1971

томонидан ишлаб чиқилган. Персептроннинг асосий вазифаси — кириш маълумотлари негизида чиқиш қийматини прогноз қилиш¹.

Персептрон одатда битта сунъий нейрондан ташкил топган бўлиб, қуйидаги қисмлардан иборат бўлади:

1-қисм. Кириш қийматлари (inputs): Бу хужайрага кировчи маълумотлардир. Улар бир неча ишоралар ёки сонлар бўлиши мумкин. Бу қисмни остона қисми дейиш мумкин.

2-қисм. Вазнлар (weights): Хар бир кириш қийматига бириктирилган коэффицентлар. Вазнлар кириш қийматларининг аҳамиятини аниқлайди. Бу миқдорий қисми.

3-қисм. Чегарача (bias): Бу қиймат нейроннинг фаолият тамойилини ўзгартиради ва кириш қийматлари 0 бўлганида ҳам нейрон фаол бўлишига имкон беради. Фаолият чегараси қисми.

4-қисм. Фаолият функцияси (activation function): Бу функциянинг вазифаси — нейроннинг чиқиш қийматини аниқлаш. Оддий персептрон учун жараён аксар вақт босқичли функция сифатида — агар таркибий қисмларинг йиғиндиси маълум бир чегарадир, унда чиқиш қиймати 1 ёки 0 (яъни "ха" ёки "йўқ") бўлади.

Персептронлари ёрдамида битта босқичли таснифлаш (например, йўл ҳаракати белгилари, бинар классификация масалалари) амалга оширилади. Аммо, оддий персептронлар нозикли бўлган масалаларни, шунингдек XOR каби мураккаброқ функцияларни еча олмайди. Бундай мураккаб масалалар учун кўп қатламли нейронли тармоқлар истифода қилинади, улар кўпинча "кўп қатламли персептронлар" деб аталади.

Америкалик дастурчи **Натаниэль Рочестер** (1919-2001) ҳам сунъий интеллектнинг асосчиларидан бири сифатида тан олинади ва у дунёда IBM 701 компьютерининг бош архитектори сифатида ҳам улуғланади.

У 1948 йил омма учун биринчи илмий IBM 701 компьютерини ва унинг савдо учун мўлжалланган IBM 702 вариантини ишлаб чиқади. У биринчи ассемблер тилида ишловчи дастурни ёзган, сунъий интеллектни яратиш соҳасида фаол ишлаган. Бу матнни сунъий интеллект қуйидагича таҳрир қилди: “Натаниль Рочестер (1919 йил 14 январь — 2001 йил 8 июнь) IBM 701, биринчи оммавий ишлаб

¹ Розенблатт, Ф. Принципы нейродинамики: Перцептроны и теория механизмов мозга // Principles of Neurodynamic: Perceptrons and the Theory of Brain Mechanisms. — М.: Мир, 1965. — 480 с.

чиқарилган илмий компьютер ва унинг биринчи тижорий версияси IBM 702 прототипининг бош меъмори эди. У биринчи ассемблерни ёзган ва сунъий интеллект соҳасини яратилишида иштирок этган.”
Рочестер 1941 йилда Массачусетс Технология Институтидан электр муҳандислиги бўйича бакалавр даражасини олган. У МІТда Радиация Лабораториясида уч йил фаолият юритган ва сўнгра Силвания Электрик Продуктс компаниясига кўчиб ўтган, бу ерда у радар қурилмалари ва бошқа ҳарбий ускуналарни лойиҳалаш ва қуриш учун масъул бўлган. Унинг гуруҳи МІТдаги Whirlwind I компьютери учун арифметик ҳисоблаш қурилмасини ишлаб чиққан. У ассамблер тилининг биринчи символини ёзишда ва дастлабки дастурлаш тили - FORTRANни программалаштиришда қатнашган. Бундай мураккаб кенг тармоқли қурилмаларни ишлаб чиқиш ва сунъий интеллект тилларини ёзишда унга кенг қамровли синергетик тафаккури ёрдам берган.

1955 йилда IBM ходимлари Жон Маккарти ва Марвин Мински ақлли машиналар яратиш ҳақида жиддий ўйладилар ва ушбу мавзуга бағишланган конференция ўтказиш таклифи билан Рочестерга мурожаат қилишади¹. 1956 йилда Рокфеллер жамғармасининг молиявий кўмаги билан Дартмут конференцияси ўтказилди, шундан сўнг сунъий интеллектни ўрганиш соҳаси илмий фан сифатида тан олинди.

“Информацион аср отаси” номини олган америкалик инженер, криптоаналитик ва математик **Клод Ёлвуд Шённон** (1916 – 2001) сунъий интеллектни яратиш ишларига катта ҳисса қўшган олимдир. У ахборотлар назариясининг асосчиси ва бу назарияни замонавий юкоритехнологик алоқа тизимларида қўллаган инженер. У 1948 йили “Алоқанинг математик назарияси”² номли мақоласида информациянинг энг кичик қиймат бирлиги сифатида “бит” сўзини қўллашни таклиф қилади. Шу мақола ва 1949 йили «Bell System Technical Journal» номли журналда эълон қилган “Махфий тизимларда алоқа назарияси”³ мавзусидаги мақолалари криптография ва ахборот (информация) назариясини асословчи фикрлар сифатида фанга кирган.

¹ <https://digitalocean.ru/n/14-dekabrya-1919-goda-rodilsya-uchenyj-nataniel-rochester>

² Shannon C. E. A Mathematical Theory of Communication // Bell System Technical Journal. — 1948. — Т. 27. — С. 379—423, 623—656.

³ Shannon C. E. Communication Theory of Secrecy Systems (англ.) // Bell System Technical Journal. — 1949.

Шеннон математикада эҳтимоллар назариясига, ўйинлар назарияси, кибернетика фанига алоқадор бўлган автоматлар ва бошқарув тизими назарияси сингари эҳтимолли схемалар назариясига катта ҳисса қўшган. У жуда кўплаб университетларнинг фахрий профессори, фахрий доктори ва кўплаб мукофотлар лауреати, жумладан 1939 йили А.Нобель мукофотини олган. Унинг серқирра илмий ва ташкилотчилик фаолияти кўплаб олимлар ва компаниялар билан параллел равишда иш олиб борганлигининг натижаси эди. Унинг сермазмун ҳамкорликдаги фаолияти синергетик фикрлаш тамойилларига бўйсунарди. Шундай қилиб сунъий ақл назарияси синергетик тафаккур мевасидир, деб айтишга ҳақлимиз.

Юқорида санаб ўтган олимларимиз сунъий ақл (сунъий интеллект) назариясининг асосчилари ва яратувчиларидир. Бу соҳага Ўзбекистон олимлари ҳам катта ҳисса қўшганлигини эслатиб ўтиш жойиздир.

1966 йили Ўзбекистон фанлар академиясининг Кибернетика институти ва унинг таркибида ҳисоблаш маркази ташкил этилади. Бу институтга таниқли олим Восил Қобулович Қобулов раҳбарлик қилади¹. Унинг атрофида тўпланган бир гуруҳ ёш олимлар Ўзбекистонда на фақат кибернетика илмининг ривожланишига, айти пайтда ахборот технологиясини, жумладан сунъий интеллект тараққиётини ривожлантиришга киришишади.

У пайтлари электрон ҳисоблаш машинасининг хотираси ниҳоятда чекланган ва унинг ўзи кўп жой эгаллар эди. Ўзбекистонга 1959 йили олиб келинган дастлабки ЭХМ “Урал-1”нинг оператив хотираси сиғими 4,5 кБ тенг бўлиб, унда бир мингта электрон лампа ишлар, ЭХМнинг ускуналари хонанинг 70-80 м² жойини банд қилар эди. Бу лампалар 7-10 кВт қувватни сарфлаб, уларнинг ҳар бири 50 соатгина ишлай олар эди. Шундай шароитда ҳам ёш олимлар туни-кун тинимсиз ишлаб информацион назария асосларини такомиллаштиришга, сунъий интеллект имкониятларини кенгайтириш учун бош қотиришарди. Айти пайтда сунъий ақл имкониятларини

¹ *Зишдуллаев Наби Саидкаримович*. Выдающийся ученый с мировым именем – основоположник кибернетики и цифровых технологий в Центральной Азии: к 100-летию со дня рождения академика АН Узбекской ССР В.К.Кабулова // [file:///C:/Users/Administrator/Downloads/vydayuschiysya-uchenyy-s-mirovym-imenem-osnovopolozhnik-kibernetiki-i-tsifrovyyh-tehnologiy-v-tsentralnoy-azii-k-100-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-akademika-an-uzbekskoy-ssr-v-k-kabulova%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Administrator/Downloads/vydayuschiysya-uchenyy-s-mirovym-imenem-osnovopolozhnik-kibernetiki-i-tsifrovyyh-tehnologiy-v-tsentralnoy-azii-k-100-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-akademika-an-uzbekskoy-ssr-v-k-kabulova%20(1).pdf) // С.11-115.

қишлоқ хўжалигида ва саноат корхоналарида синаш йўналишлари бўйича ҳам изланишлар ва амалий экспериментлар олиб боришди.

Мазкур институтнинг ташкилотчиси ва директори бўлган олим ҳақида озгина маълумот берайлик:

Восил Қобулович Қобулов (1921-2010) Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1977), Беруний номидаги давлат мукофоти лауреати (1971), “Эл-юрт ҳурмати” ордени лауреати (1998), физика-математика фанлари доктори (1964), профессор (1965), академик (1966). 1949 йили Тошкент темир йўллар институтини битирган. 1957-63 йиллари ЎзФА математика институти директори, 1963-66 йиллари ЎзФА Механика институти ва ҳисоблаш маркази директори, 1966-1979 йиллари “Кибернетика” илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси бош директори. У Украина ФА олимлари билан ҳамкорликда бир пайтлар сохта фан деб қувғин қилинган кибернетика фанини ривожлантиришга киришишади.

Академик В.Қ.Қобулов ҳисоблаш техникаси, ахборот технологиялари, алгоритмлар назарияси, амалий кибернетика, сунъий ақл математикаси йўналишларида кўплаб илмий монографиялар муаллифи. Умрининг охиригача информацион технологиялар назарияси, сунъий ақл назарияси ва амалиёти йўналишида изланишлар олиб борган. «В.Қ.Қобулов билан, - деб эслашади Н.А.Мўминов ва А.А.Ғаниев - Ўзбекистонда кибернетиканинг ишлаб чиқаришни оптималлаштириш, сунъий тафаккур, информация ва рақамли технологиялар йўналишларида ўнлаб йирик лаборатория ва бўлимлар ташкил қилинди, илмий даража ва унвонлар тақдим этадиган ихтисослашган илмий Кенгашлар тузилди, илмий ишлар натижалари чоп этиладиган, 4 йўналишда илмий тўпламлар иш бошлади.

Совет Иттифоқидаги йирик илмий марказлар билан алоқалар ўрнатилиб, Ўзбекистонга замонавий электрон ҳисоблаш машиналари келтирилди. Айни вақтда, Ўзбекистондаги олий ўқув юртларида кибернетиканинг йўналишлари бўйича кафедралар ва факультетлар ташкил этилди. Йирик вазирлик ва корхоналарда махсус ҳисоблаш марказлари бунёд этилди»¹.

Ўзбекистонда кибернетика ва сунъий интеллект назарияси тараққиётига В.Қ.Қобуловнинг сафдошлари академик Т.Ф.Бекмуратов, М.М.Камилов, фан докторлари О.М. Набиев,

¹ Мўминов Н.А., Ғаниев А.А. Мезон – фидойилик.- Тошкент: «Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi», 2022.(4366) – Б.88-89.

Т.С.Нусратов, Н.Абдуллаев ва бошқа иқтидорли олимлар жиддий ҳисса қўшишган. Уларнинг тадқиқотларида сунъий интеллект технологияси учун зарур бўлган изланишлар ўз ифодасини топган. Айниқса, Т.Ф Бекмуратов илгари сурган хира (ноаниқ) тўпламлар, сунъий нейрон тармоқлари методларидан бугунги кунда эволюцион моделлаштириш ва генетик дастурлаш жараёнларида жаҳон фанида кенг фойдаланилишмоқда.

Ўзбекистонда СИ (сунъий интеллект) технологиялари таракқиёти масалалари

Ўзбекистонда бугунги кундаги бу йўналиш ахборот технологиялари билан биргаликда олиб борилмоқда, чунки кибернетиканинг замирида информацион технология, рақамлаштириш жараёнлари ётади. Ўзбекистоннинг сунъий интеллект технологияларини ривожлантириш дастурларида бу масалага жуда кўп фан соҳаларини жалб этиш орқали синергетик ёндашиш назарда тутилган, чунки сунъий интеллект технологиялари кўп йўналишлидир. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда сунъий интеллект технологияларини жорий қилиш қуйидаги йўналишларда намоён бўлмоқда:

1. Давлат сиёсати ва стратегиялари йўналишида: Ўзбекистон ҳукумати сунъий интеллектни ривожлантириш ва уни иқтисодиётнинг турли соҳаларига жорий қилиш учун стратегик режалар ишлаб чиқмоқда. Бунинг натижасида янги қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар ҳам қабул қилинмоқда.

2. Таълим йўналишида: Сунъий интеллект соҳасидаги билимларни ошириш мақсадида олий таълим муассасаларида махсус курслар ва дастурлар жорий қилинмоқда. Илмий тадқиқотлар ва мазкур соҳадаги ихтисослаштирилган кадрлар тайёрланишига эътибор берилмоқда.

3. Саноат ва бизнес йўналишида: Кўплаб ширкатлар сунъий интеллектни ўз иш жараёнларини такомиллаштириш учун қўллашмоқда. Бу, айниқса, ахборот технологиялари ва телекоммуникация соҳасида сезиларли.

4. Тадқиқот ва илмий ишланмалар йўналишида: Технопарклар ва инновацион марказларда сунъий интеллект бўйича турли тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бугунги кунда стартаплар ҳамда инновацион бизнеслар сунъий интеллектдан фаол фойдаланмоқда.

5. Ҳукумат ва давлат хизматлари йўналишида: СИ технологиялари давлат хизматларини автоматизациялаштириш ва самарадорлигини оширишда қўлланилмоқда. Масалан, ахборотни қайта ишлаш ва таҳлил қилишда СИ ёрдами билан тезкорлик ва аниқлик ошмоқда.

Ўзбекистонда сунъий интеллектнинг ривожланиши кўплаб имкониятлар ва янги шарт-шароитлар яратмоқда, шу билан бирга мазкур соҳанинг изчил ривожланиши учун бир қатор муаммолар ҳам ҳал қилинишини талаб этади.

1. Инфратузилма ва технологиялар: СИни ривожлантириш учун замонавий компьютер техникаси ва юқори тезликда интернет мавжудлиги муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда бу соҳадаги инфратузилмани янада ривожлантириш интернет тезлигини кескин ошириш зарур.

2. Кадрлар тайёрлаш: СИ соҳасида малакали кадрлар етишмаслиги глобал муаммо ҳисобланади. Ўзбекистонда ҳам СИ бўйича мутахассисларни тайёрлашдаги тажриба ва билимларни жаҳон стандартлари даражасида ошириш талаб этилади.

3. Молиялаштириш ва инвестициялар: СИ ривожланиши учун тадқиқот ва инноватсияларни қўллаб-қувватлаш учун етарли миқдорда маблағ ажратилиши лозим.

4. Қонунчилик ва тартибот: СИнинг ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларини аниқлаштириш ҳамда мазкур соҳада аниқ қонунчилик базасини яратиш жуда муҳим.

5. Маълумотларнинг мавжудлиги ва сифати: СИ моделларини ўқитиш учун талаб қилинган маълумотлар миқдори ва сифатига эътибор қаратиш керак. Бу ҳам маълумотларнинг мавжудлиги, ҳам уларнинг қонуний фойдаланилиши билан боғлиқдир.

6. Оммавий хабардорлик ва қабул қилиш: Жамиятда СИ технологияларининг фойдали томонлари ҳақида идрокни ошириш ва мавжуд стереотипларни енгитиш учун оммавий хабардорликни қўллаб-қувватлаш аҳамиятли.

Ушбу муаммоларнинг ечими учун техник, қонунчилик ва ижтимоий чора-тадбирлар талаб этилади. Ривожланаётган технологиялардан самарали фойдаланиш учун бу соҳалардаги халқаро ҳамкорликни рағбатлантириш зарур. СИ соҳасида илғор ривожланган мамлакатлар билан ўзаро манфаатдорлик асосида

шартномалар тузиш ўта муҳим. Бу муаммоларни комплекс равишда амалга ошириш учун эса кенг қамровли, кўп тармоқли, ночизикли табиатга эга бўлган синергетик фикрлашни рағбатлантирувчи чоралар ишлаб чиқиш, синергетик тафаккур қамровини янада кенгайтириш зарур бўлади.

“Илм-фан ва ахборот-коммуникация технологиялари жадал тараққий этиб бораётган бугунги шароитда дунёнинг ривожланган мамлакатларида давлат ва жамият бошқаруви, иқтисодиёт, саноат, ижтимоий ҳимоя, таълим, тиббиёт, бандлик, қишлоқ хўжалиги, муҳофаа, хавфсизлик, туризм ва бошқа соҳаларда замонавий ахборот технологиялари ва сунъий интеллект имкониятларидан кенг фойдаланиш урфга кирмоқда. Бу жараёнларда сунъий интеллектни дастурловчилар олдига мураккаб ва кенг қўламли, кўп тармоқли вазифалар юкланади. Бу эса улардан синергетик тафаккурга эга бўлишни талаб қилади. Биз сунъий интеллектдан, “Сунъий интеллект ночизикли фикрлай оладими?” – деб сўраганимизда у қуйидагича жавоб қилди: “Сунъий интеллект (СИ) ва умуман олганда, машиналар ақл-идроққа эга эмас, лекин улар ночизикли жараёнлар ва мураккаб маълумот структураларини моделига солиш, таҳлил қилиш ва қайд этиш қобилиятига эга бўлиши мумкин”. Бу жавоб СИ мураккаб интеллектуал вазифаларни бажара олади, аммо у мустақил фикрлай олмайди, деган маънони беради.

Ўзбекистонда ҳам ахборотлаштириш ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш орқали 2030 йилга қадар инновацион тараққий этган етакчи давлатлар қаторидан ўрин эгаллаш устувор вазифа сифатида белгиланган”¹ – деб ёзади **“Тараққиёт стратегияси” маркази бўлим бошлиғи Фаррух Ҳақимов..** Ҳақиқатдан ҳам бугунги кунда Ўзбекистонда 2 мингга яқин ахборот технологиялари компаниялари ишлаб турибди, 30 минг дастурчилар иш олиб боришмоқда, 70 мингдан зиёд ёшларимиз мустақил равишда ИТ соҳасида фаолият юритмоқда. Яқин келажакдаги режамиз дастурчилар сонини камида 1 млн.га етказиш. Сунъий интеллект дастурларини яратиш ва қўллаш бўйича ҳам муваффақиятли иш олиб борилмоқда. Жумладан, биометрик идентификациялаш учун “Му ID” тизими ривожлантирилди. Бугунги кунда 28 та банк ва 5 та давлат ташкилоти мазкур тизимга уланди. У орқали 8 миллион 200 мингдан ортиқ

¹ Ҳақимов Фаррух. Сунъий интеллект – тўртинчи саноат инқилобининг асоси // <https://strategy.uz/index.php?news=1198>. 2021 й. 11 янв.

фойдаланувчи рўйхатдан ўтди. “Muxlisa” номли ўзбек тилидаги овозли ёрдамчи ишлаб чиқилмоқда. Ушбу ишланмани турли замонавий техника воситаларига ўрнатиш мўлжалланган¹. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2021 йил 29 ноябрда “Сунъий интеллект технологияларини қўллаб-қувватлаш учун махсус режим ташкил этиш ва унинг фаолиятини йўлга қўйиш тартиби тўғрисидаги Низомни” тасдиқлаш учун 717 сонли Қарорни қабул қилган. Мазкур Қарорга мувофиқ “Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 августдаги ПҚ-5234-сон қарорига мувофиқ сунъий интеллект технологияларига асосланган тажриба-синов ишларини амалга ошириш, дастурий маҳсулотларни ишлаб чиқиш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ фаолият юритувчи ташкилотлар учун зарурий ташкилий-ҳуқуқий шароит яратиш, дастурий маҳсулотларни тажрибадан ўтказиш ва амалиётга жорий қилиш”² назарда тутилган.

Сунъий интеллект технологиялари ривожда тилжуносолимларнинг роли ҳам катта. Улар ўзбек адабий тили нормаларини тўғри ва аниқ қилиб тартибга солиши, фикрни аниқ ва равион ифодалай оладиган сўзлашув тартибларини ишлаб чиқиши лозим бўлади.

Бу борадаги муаммолар ва ечилиши лозим бўлган вазифалар ҳақида СИ куйидаги фикрларни илгари сурди:

Сунъий интеллектга ўзбек тилидаги ахборотларни жойлаш ва унинг ривожланиши бир неча жиҳатларга боғлиқ:

1. Ушбу тилдаги маълумотлар миқдори: Ҳозирги вақтда ўзбек тилидаги рақамли контент миқдори анча ошган. Бунга интернетга миллий ахборот платформалари, оммавий ахборот воситалари, ижтимоий тармоқлар ва электрон нашрлар орқали контент жойлаштириш ҳисса қўшмоқда.

2. Тилини қайта ишлаш: Ўзбек тилидаги табиий тилни қайта ишлаш (NLP) соҳасида тадқиқотлар ва лойиҳалар ривожланиб бормоқда. Мазкур лойиҳалар ўзбек тилидаги матнларни тушуниш, таржималар яратиш ва автоматлаштирилган ишлов беришда фойдаланилади.

3. Тушуниб олиш ва алоқа: Google, Yandex, ва бошқа йирик технологик компаниялар ўз хизматларига ўзбек тилини тўлиқ ёки қисман жорий қилмоқдалар. Бу, масалан, овозли излаш ёки автоматик матн таржимаси сингари функцияларни ўз ичига олади.

¹ <https://sputniknews.uz/20240514/uzbekistan-suniy-intellekt-shavkat-mirziyoyev-43862512.html>

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 августдаги ПҚ-5234-сон Қарори

4. Ахборот базалари ва корпуслари: Ўзбек тилини тушуниш ва таҳлил қилиш учун махсус алоҳида ахборот базалари ва текст корпуслари яратилмоқда. Бу СИ моделлари учун ўқув маълумотлари базаси сифатида хизмат қилади.

5. Технологик платформалар: Ўзбекистонда турли хил сунъий интеллект платформалари ва воситалари ўзбек тилини қўллай бошламоқда, бу эса ушбу тилда ишлайдиган дастурларнинг таннариhini пасайтиради ва ривожлантириш имкониятларини кенгайтиради. Бу ишлар шу тилда сўзлашувчи барчанинг иши ҳисобланади. Айниқса, СИ билан мулоқатда халқимиз беихтиёр русча ёки инглизча ибораларни қўллаб машинанинг тил корпусига зарар келтиради. Сиз ўзбек тилида мулоқат қилишни бошладингизми, энди охиригача шу мулоқат тилига содиқ қолинг ва изчил бўлинг. Шунда СИ сиз билан баб баравар мулоқат олиб боради. Шунда ҳам СИ нинг хатоларини тузатиб туришингизга тўғри келади. Баъзан мулоқатга турли тил шевалари қўшилиб кетади. Бундай ҳолларда сиз у қўллаган иборани шаҳлаб бериб, адабий тил нормасида ўша сўз қандай ифода этилишини айтиб қўйинг. Бу СИнинг тил базаси кенгайишига ёрдам беради. СИнинг луғат бойлиги ошиб бориши билан сифатий ўзгариш содир бўлади ва унинг тилни қўллаш маҳорати кескин ўзгаради. Натижада интеллектуал топшириқларни бажариш тезлиги ва сифати ошади. СИ билан мулоқатда синергетик фикрлашга интилинг. Бу сизнинг имкониятларингизни кенгайтиради.

Сунъий ақл ёки сунъий интеллект (СИ) нима?

Сунъий интеллект (инглиз тилида - *artificial intelligence; AI*) кенг маънода машиналар, шунингдек компьютер тизимлари воситасида намоён бўлувчи интеллектдир. Машиналарга, ўзининг атрофидаги муҳитни идрок эттирадиган ва олдида юклатилган мақсадларга эришиш имкониятларини максимал даражада кучайтирувчи ҳаракатларни амалга оширишни ўргатиш ва ақл-идрокдан фойдаланиш имкониятини берувчи дастурий таъминотни ва усулларни ишлаб чиқувчи компьютер фани соҳаси. Шундай машиналарни сунъий интеллект (СИ) деб аташ мумкин.

Сунъий интеллект (СИ) инсонга маълум бўлган мантиқий қоидаларга биноан фаолият олиб боради. У рўй бериши мумкин бўлган хавф-хатарни олдиндан сезиши мумкин, ташқи муҳитда рўй бераётган ўзгаришларни кузатиб, уларга нисбатан жавоб реакциясини ҳам амалга ошира олади. Аммо у бу вазифаларни берилган дастур асосида

бажаради. Бу машиналар унга юкланган дастур асосида кибернетикадаги қайта алоқа тамойили, диссипатив тизимдаги гомеостаз, яъни ўзини ўзи созлаш, муҳитга мослашиш механизми ва бир қанча статистик қонуниятларга биноан ишлайди. У ўз фаолиятини муайян даражада дастурини коррективировка қилиш асосида ташқи муҳитга мослай олади. Шу тарзда унга келаётган хавф-хатарни ҳам четлай олиши мумкин. Бу операцияларнинг барчаси чизикли тафаккур талабларига мувофиқ келади. Шу сабабли ҳозирги замон сунъий интеллект машиналари чизикли тафаккур асосида ишлайди, деган хулосага келишимиз мумкин.

СИ математик мантиқ асосида ишлайди. Бу мантиқ қанчалик такомиллашган бўлса сунъий интеллект ҳам шу қадар аниқ ва эътирозсиз ишлайди. Математик мантиқ формал мантиққа таянади. Формал мантиқнинг фундаментал принциплари қадимдан, Аристотель – Форобий даврларидаёқ такомилига эришган. Аммо кейинги даврларда формал мантиқнинг янги йўналишлари, янги қонунлари кашф қилинди. Г.В.Лейбниц (1646–1716) формал мантиқнинг 4-қонуни – етарли асос қонунини бу фанга киритди, математик логикага асос солди. Айнан шу олим 1673 йили механик калькулятор (арифмометр) ихтиро қилиб, сунъий интеллектга келажакда таянч бўладиган механизм яратди. Ҳозирги пайтда кўп маъноли мантиқ, эҳтимолдаги дунёлар мантиғи такомиллашмоқда. Бу кашфиётлар замонавий сунъий интеллект қурилмалари учун таянч платформа бўлиб хизмат қилади.

Математик мантиқда ишловчи сунъий интеллектнинг механизми чизикли тафаккурга таянади. Чизикли тафаккур чекланган ва ўзини-ўзи такомиллаштиришдан йироқ. Шу сабабли бу тафаккурни бойитиш лозим бўлади. Кибернетикадаги тескари алоқа принципи машиналарга ўзини-ўзи созлаш имконини беради. Сув тегирмонининг дон ташлаш регуляторини кўз олдингизга келтиринг. Тегирмон тошлари орасига кўпроқ дон тушса, тошнинг ҳаракатланиши сусаяди. Бунинг оқибатида дон ташлайдиган мослама тинч туради, яъни ундан дон тушмайди. Дон тошлар орасига тушмаган бўлса, тошлар тезроқ ҳаракатланади. Бу ҳаракат тошларнинг ўқининг ҳам тез айланишига, тез айланган ўқлар дон ташлагич мосламага зарба беради ва бу зарба оқибатида донлар кўпроқ тушади. Кўп дон тушса, тегирмон тошлари секинроқ ҳаракатланади. Хуллас, шу тарзда тегирмон тошлари айланиши ўзини ўзи бошқариб боради.

Бундай механизмнинг такомиллашган, электрон ва лазерли техника орқали ишлаши ўзини-ўзи регуляция қилувчи мосламаларнинг янада аниқроқ ва самаралироқ ишлашига имкон беради. Мана шундай регулятив функцияни ўтган асрда кашф қилинган транзисторлар ва ёруғликни сезувчан фото диодлар бажарар эди. Ҳозирги пайтда миллионлаб операцияларни бажарувчи микро чипларда ана шундай механизмларнинг такомиллашган турлари ўрнатилгандир. Микрочиплар электрон машиналарнинг мияси десак бўлаверади. Микрочиплар ҳам кам энергия сарфлайди, ҳам жуда кичик жой эгаллайди. Микрочиплар инсон миясидаги нейронлар бажарадиган ишларни амалга оширади. Олимлар ҳозирги пайтда тикланувчи, ўзини-ўзи бутловчи биочиплар яратиш устида изланишлар олиб боришмоқда. Бундай мосламалар сунъий интеллект тараққиётида янги инқилоб ясаган бўлар эди.

Ҳозирги пайтда ДНК-биочиплар молекуляр биологияда ва медицина соҳасида ишлатилмоқда. Аммо бу интилишлар такомиллашган сунъий интеллект талаби даражасидан ҳали узоқда. Сунъий интеллектни такомиллаштириш борасида ҳозир Япония билан Хитой олимлари олдинги сафда бормоқда. Хитойда уй ишларини бажарувчи, ҳарбий топшириқларни адо этувчи, ҳатто эркакларнинг кўнгилни олувчи робот-андроидлар ҳам ясашиб, бозорда сотилмоқда.

Ҳозирги пайтда гуманоид роботлар сони кўпайиб қолди: у теннис ўйнайди (Японияда ишланган TORIO), шеърят ҳақида баҳс юритади (Россияда ишланган Александр Пушкин ва Алиса Зеленоградова), араб тилида мулоқат қила олади (Ибн Сино – 2009 йили Бирлашган Араб Республикаси олимлари томонидан ишланган), инсонга ўхшаб эшитади, кўради, таъм билади, сўзлайди, ҳис қилади (Aiko – 2011 йили Канада олимлари томонидан ишланган), [Ameca](#) эса Британияда ишланган одамсимон робот, София эса 2017 йили Саудия Арабистони фуқаролигини олган, сиёсий фаолият билан шуғулланувчи одамсимон робот Гонгконгда ясалган.

Сунъий интеллектга эга роботлар энг мураккаб ишларни бажара олади, автомобилларнинг қисмларини аниқ ва тез ўрната олади, деталларнинг чокларини ишонарли қилиб пайвандлай олади, микрочип қисмларини бир-бирига сифатли улай олади, улар сиз билан суҳбатлашишни, барча саволларингизга жавоб беришни билади, чунки унинг хотирасида бутун дунё кутубхоналарида мавжуд бўлган кўплаб китоблар жой эгаллаган. Роботлар ахборотларни бир тилдан иккинчи

тилга синхрон тарзда таржима қила олади. Аммо бу машиналарда инсоний туйғулар, ҳиссиётлар йўқ. Бу машиналар бир моддани бошқасидан ажрата олади, ҳидларни ҳам таснифлай билади, рангларнинг бирини-иккинчисидан аниқ қилиб ажрата олади. Аммо бу машиналар ночизиқли фикрларни, ўхшатиш ва сўз ўйинларини, турли фразеологик ибораларни тушуна олмайди. Аммо вақт ўтиши билан машинанинг (сунъий интеллектнинг) у доимо мулоқатда бўлган инсоннинг гапириш услубига, ибораларига мослашиши, унинг хусусиятларини кўчириб олишга ўрганиб қолиши, одатланиши ҳам мумкин.

Халқимизнинг “мол эгасига ўхшайди” деган ибораси бор. Сунъий интеллект ҳам тобора ўз эгасига ўхшаб боради. Шу сабабли сунъий интеллектнинг миллий хусусиятлари, деган масала секин-аста кун тартибига киради.

Шу тарзда, балки сунъий интеллектни ҳам ночизиқли тафаккур юритишга, ҳодисаларни олдиндан башорат қилишга, ҳаёл суришга, хурсанд бўлишга ўргатиш мумкиндир. Бу энди келажакда, инсониятнинг кўпчилиги сунъий интеллект билан мулоқатга киришиб кетган бир даврларда содир бўлиш эҳтимоли бор. Ҳозирги сунъий интеллектнинг яхши томони унинг сизни ҳеч қачон алдамаслигида. Бажара олмайдиган топшириқни “бажара олмайман” деб, билмайдиган саволига “мен бу саволга жавоб топа олмадим” ёки “буни билмайман” деб рўй-рост айта олишида. Сунъий интеллект турли тилларда сўзлаша олиши муҳим. У ҳар бир кишининг ўз она тилида мулоқатга кириша олиши муҳим аҳамиятга эга.

Ўтган асрда украиналик кибернетиклар украин тилида мулоқат қиладиган машина ясашга интилишган эди. Бунга хавфсизлик ташкилотлари вакиллари эътироз билдиришиб, бу олимларни “миллатчиликда” айблаганди. Аслида машина қайси муҳитда фаолият олиб борса, ўша муҳитдаги одатларга мослашиб боради. Бу сизнинг андроид смартфонингизда бир соҳага оид маълумотларни телефонингизнинг интернет тизимидан бир неча бор кетма-кет изласангиз, смартфоннинг ўзи сизга шу соҳадаги кўплаб материалларни тавсия этишни бошлашига ўхшайди. Бу ўринда ҳам ана шу “мослашиш” ҳодисаси рўй беради.

Шунга ўхшаш мисол. Ўтган асрнинг 70-йиллари биз фалсафа бўлими талабаларини Ўзбекистон фанлар академиясининг кибернетика институтидан келган ўқитувчимиз Неъматулла

Абдуллаев мазкур институтнинг ҳисоблаш марказига экскурсияга олиб борди. Ўша пайтлари улар бизга “Кибернетиканинг фалсафий масалалари” деб аталган махсус курсдан дарс берар эдилар. Биз борган институтда барча жойларда ўзбек тилида киришдан тортиб лаборатория номларига, ЭХМ қурилмаларининг қисмларига ҳам ўзбек тилида ёрлиқлар ёпиштирилган эди. Биз бу ҳодисадан жуда қувониб, улардан бу ёрлиқларни ўзбек тилида ёзилишининг сабабини сўрадик, чунки ўша даврларда ҳамма нарсалар рус тилида ёзилар эди. Шунда сунъий интеллект лабораторияси мудир, бизга бу ҳақда тушунтириб, шундай деган эди. «Биз ўзбек тилида мулоқат қилувчи “сунъий интеллект” устида изланиш олиб бормоқдамиз. Шу сабабли ҳамма атамаларни ўзбек тилига ўғирдик. Бу биз билан ҳамкорликда ишлаётган бошқа миллатга мансуб ҳамкасбларимизга ҳам ёқади. Улар шу баҳонада бизнинг шароитимизга мослашиб, тилимизни ўрганиб олишади. Биз яратаётган машина ҳам ўзбек тилини яхши ўзлаштириши ҳамда бизнинг шароитимизга кўникиб, мослашиб бориши лозим. Бундай мослашув кибернетика тилида “гоместаз” деб аталади», деб жавоб берган эди. Шунда биз улардан бу ақлли машиналар билан аслида қайси тилда тиллашасиз, деб сўраганимизда, «бу машиналар математика тилида дастурланган бўлиб, асосий командалар инглиз тилида берилади», деб жавоб қилишди. «Ҳозир эса бу машиналарни аввало рус тилига кейин ўзбек тилига кўниктира бошладик», - деб қўшимча қилди экскурсовод. Бу лаборатория тақдири кейинчалик нима билан тугаганлигини билмаймиз.

Мустақилликдан кейин она тилимизни ҳар томонлама ривожлантиришга кенг имкониятлар йўли очилди. Бугунги дастурчиларимиз она тилимизда мулоқат қила оладиган сунъий интеллект машиналарининг хилма-хил вариантларини яратишмоқда. Бу уларнинг ватанпарварлик бурчидир.

Бугунги кунда айниқса ёш дастурчиларимиз томонидан ChatGPT боти муваффақиятли ишлатилмоқда. ChatGPT – бу GPT-3.5 архитектурасида қурилган сунъий интеллект (AI) боти бўлиб, у табиий тилларни ўрганади, қайта ишлайди ва матн яратади, саволларга жавоб беради ва муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Бу дастур мессенжер форматида тузилган бўлиб, сиз савол ёзасиз, чатбот эса жавоб қайтаради. Бот OpenAI компанияси томонидан генератив сунъий интеллект асосида ишлаб чиқилган.

Ҳозирги пайтда дастурчиларимиз, ChatGPT ботининг имкониятларидан фойдаланиб, бу ботдан анимациялар ясашда, ҳаётдан ўтган санъаткорларнинг овозини, қиёфасини тиклашда, бадиий образларни жонлантиришда муваффақиятли фойдаланишмоқда. Яқинда улар сунъий интеллект ёрдамида ватанпарвар жаидларимизнинг қиёфаларини тиклашди. Бу ботдан кўпчилик ватандошларимиз интенсив фойдаланишса ва унинг ўзбек тилидаги имкониятларининг бойишига ҳисса қўшишса сунъий интеллект ўзбек тилида муваффақиятли ишлай олади. Ундан қанчалик кўп киши, кўп фойдаланса, у шунчалик фойдаланувчилар тилига ҳамда одатларига мослашиб боради. Тил шундай ҳодисаки, ундан қанча интенсив, қанча кўп фойдаланилса, у шу қадар жонланади, ишлатишга мослашиб, сайқалланиб боради. Тилдан қанча кам фойдалансангиз унинг ўлими шунчалик тезлашади. Сунъий интеллект тилнинг тараққиётига ижобий таъсир қилади. Бунинг учун ўзбек тилидаги ахборотларни кўпроқ интернет тизимига жойлаш ва сунъий интеллект билан кўпроқ ўзбек тилида мулоқат қилиш лозим.

Ўзбекистон олимлари ҳам аввало ўзбек тили контентини ривожлантиришга, қолаверса бир-бирига қардош ва яқин бўлган туркий тиллар хусусиятларидан фойдаланиб ишловчи сунъий интеллект қурилмаларини бунёд қилиш устида изланишлар олиб борса, тилимиз тақдири, маданиятимиз тақдири ҳозиргидек аянчли аҳволга тушиб қолмас эди. Ҳозирги пайтда республикамызда ўзбек адабий тилида тоза ва тушунарли қилиб гапирувчи миллатдошларимиз тобора камайиб бормоқда. Бунинг сабаби тил муҳитига аввало рус тилининг, кейин эса инглиз тилининг шиддат билан суқилиб кириши. Ўзларини маданиятли деб ҳисоблайдиган кўпчилик оилаларда рус тилида ва инглиз тилида гаплашиш одатга айланиб боришида. Бунинг оқибатида тилимизнинг мулоқат функцияси тобора сусайиб кетиш эҳтимоллиги бор. Бу масала устида на фақат тилшунослар, балки бутун миллат вакиллари фаол ишлашимиз керак. Акс ҳолда ўрта асрлардагидек олимлар арабча, шоирлар форсча, оддий халқ туркийда гапирадиган даврга ўхшаш ҳолат содир бўлиши кутилмоқда. Бизда ҳам олимлар инглизча, сиёсатчилар русча, рўзғорда эса чала ўзбекча гаплашадиган бўлиб қолишади. Бу миллий тил тараққиётига катта хавф солиши мумкин. Бугунги кунда имкон қадар интернетдаги ўзбекча контентни кучайтиришимиз. Ўзбекча сунъий интеллект тараққиётига алоҳида эътибор қаратишимиз лозим.

Хулоса

СИни такомиллаштириш мураккаб вазифа бўлганлиги сабабли уни ривожлантиришда синергетик тафаккурга таяниш муҳим аҳамиятга эгадир. Бугунги кунда чизикли ёндашув билан бир қаторда ночизикли ёндашув СИнинг муҳим хусусиятларини такомиллаштиришга ёрдам беради. Шу сабабли синергетик методология инфор­мацион технология тараққиётида муҳим омил бўлиб хизмат қилиши зарурдир. СИнинг ижобий, устувор жиҳатлари билан бир қаторда унинг такомиллаштиришга муҳтож бўлган заиф томонлари ҳам бор. Уларни бартараф этишда синергетик тафаккур кўмакчи бўлади.

Сунъий интеллектнинг заиф томони, унинг ночизикли тафаккур юрита олмаслигида. Уни бошқарувчи дастурлар тузиш зарур бўлади. У кўп энергия истеъмол қилади. Инсон мияси эса жуда кам энергия сарфлайди. Сунъий интеллектдаги (СИ) микрочиплардан энергия узатилиши кўпроқ ва бузилиш эҳтимоли кўпроқ. Ундаги ишдан чиққан детални алмаштириш зарур бўлади. Инсон миясида эса ўзини-ўзи со­злаш, тиклаш, регенерация хусусияти бор. СИ учун инсоний туйғулар бегона. У инсонга нисбатан тез, аниқ ва бе­хато ҳисоблай олади. Уларнинг хотираси кучли ва кенг сиғимли. СИ инсонни алдамайди. Ҳозирги замон СИ машиналарида ўзини-ўзи такомиллаштириш, вазиятга мослашиш ва ўрганиш хусусиятлари ҳам ривожланмоқда. Келажакда СИ инсоннинг ажралмас ёрдамчисига айланиши кутилмоқда.

Адабиётлар:

1. <https://digitalocean.ru/n/14-dekabrya-1919-goda-rodilsya-uchenyj-nataniel-rochester>
2. <https://sputniknews.uz/20240514/uzbekistan-suniy-intellekt-shavkat-mirziyoyev-43862512.html> McCarthy John. Recursive Functions of Symbolic Expressions and Their Computation by Machine, Part I. — Communications of the ACM, 1960. — Т. 3, № 4. — С. 184—195.
3. Shannon C. E. A Mathematical Theory of Communication // Bell System Technical Journal. — 1948. — Т. 27. — С. 379—423, 623—656.
4. Зиидуллаев Наби Саидкаримович. Выдающийся ученый с мировым именем – основоположник кибернетики и цифровых технологий в Центральной Азии: к 100-летию со дня рождения

- академика АН Узбекской ССР В.К.Кабулова // file:///C:/Users/Administrator/Downloads/vydayuschiysya-uchenyy-s-mirovym-imenem-osnovopolozhnik-kibernetiki-i-tsifrovyy-tehnologiy-v-tsentralnoy-azii-k-100-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-akademika-an-uzbekskoy-ssr-v-k-kabulova%20(1).pdf // С.11-115.
5. *Минский М.* Вычисления и автоматы. М.: Мир, 1971
 6. *Мўминов Н.А., Ғаниев А.А.* Мезон – фидойлик.- Тошкент: «Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi», 2022.(4366) – Б.88-89.
 7. *Розенблатт, Ф.* Принципы нейродинамики: Перцептроны и теория механизмов мозга // Principles of Neurodynamic: Perceptrons and the Theory of Brain Mechanisms.—М.: Мир, 1965.— 480 с.
 8. *Ўзбекистон Республикаси* Президентининг 2021 йил 26 августдаги ПҚ-5234-сон Қарори
 9. *Ҳакимов Фаррух.* Сунъий интеллект – тўртинчи саноат инқилобининг асоси // <https://strategy.uz/index.php?news=1198>. 2021 й.11 янв.

СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ИДРОКИ ВА ИМКОНИЯТЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Саидов Акмал Холматович

Академик, юридик фанлар доктори, профессор.

Инсон ҳуқуқлари миллий маркази директори

Окюлов Омон,

юридик фанлар доктори, профессор.

Тошкент давлат юридик университети профессори.

Бир неча ўн йиллар илгари фантастик асарлар ва кинофилмларда ёвуз ёки олийжаноб куч сифатида, мавжудод сифатида тасвирланадиган сунъий интеллект бугунги кунда ҳаётимиздан кенг ўрин олди. Нафақат ИТ(ай-ти) технологиялари мутахассислари, роботшунослар балки оддий инсонлар ҳам кундалик ҳаётда у билан тўқнаш келиши ҳеч кимни ажаблантирмайди. Масалан, Яндекс такси хизматини олайлик: сизга хизматлар турини, айтган манзилинингиз маршрутини ва кира ҳаққини сунъий интеллект белгилайди. Бу масалада йўловчини ҳам, хайдовчини ҳам сунъий интеллект кўрсатмаларига бўйсуншдан бошқа иложи йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2024 йил 18 ноябрда Олий Мажлис Қонунчилик Палатасининг янги таркибдаги биринчи мажлисида қилган маърузасида давр чақириқлари асосида қабул қилинадиган қонунлардан бири сифатида сунъий интеллект тўғрисида қонун бўлиши лозимлигини алоҳида таъкидлаб ўтди.¹ Яқиндагина Евроиттифок худди шундай қонун қабул қилди. Бу бежиз эмас, албатта, сунъий интеллект ижтимоий воқеъликда энг кўп шов-шувларга ва доимий муҳокамаларга сабабчи бўлган мавзуга айланди. Сунъий интеллектни хилма хил турлари ҳаётимизнинг турли соҳаларида кенг қўлланиш бошланди. Ушбу муносабат билан сунъий интеллект оддий техник кўмакчи воситадан юксак салоҳиятга эга бўлган ақлий операцияларни, амалий топшириқларни бенуксон ва беками кўст бажарувчи хамкорга айланди. Инсон ва сунъий интеллект ўртасидаги муносабатлар характери моҳияти бўйича муаммолар ҳақида турли ечимлар вариантлари айтилмоқда. Ижтимоий ҳуқуқий муносабатларда сунъий интеллектдан фойдаланиш тамойиллари, сунъий интеллектни бошқариш ва инсон назоратида сақлаб туриш, оптимал режимларни шакллантириш бўйича ҳуқуқий конструкциялар ишлаб чиқиш ва жорий этиш кенг миқёсда йўлга қўйилмоқда. Сунъий интеллект ҳуқуқий ҳолати билан боғлиқ равишда қуйидаги ҳуқуқий конструкциялар тизими мавжуд.

Биринчидан, сунъий интеллект интеллектуал салоҳиятли, барча масалаларга креатив ёндашадиган, ижодий фаолият, шу жумладан, бадий ижодиёт, техникавий ижодиёт, илмий ижодиёт фаолиятини амалга оширувчи қурилмаларга айланмоқда. Бу эса уни интеллектуал мулк объекти сифатида эътироф этишга олиб келади.

Иккинчидан, сунъий интеллект фаолияти устидан инсон назорати тўлақонли ва хавфсиз бўлишига ҳеч ким кафолат бермайди. ФКда бундай объектларга нисбатан оширилган хавф мабаи режими белгиланган (ФКнинг 999-моддаси). Оширилган хавф манбаси эгаси, мулкдори оширилган хавф манбаи етказилган зарар учун ўз айбидан қатъий назар жавоб бериши белгилаб қўйилган. Сунъий интеллект билан ишлаганда хавф хатар бўйича таваккалчилик даражаси ниҳоятда юқори бўлиши мумкин ва сунъий интеллект баъзи ҳолатларда енгиб бўлмас кучга айланиши истисно этилмайди.

Учинчидан, ижтимоий ҳаётнинг жуда кўп соҳаларида сунъий интеллект кўмакчи, ассисент сифатида намоён бўлади. Бунда инсон

¹ Халқ сўзи. 2024 йил 19 ноябр.

меҳнати кескин равишда енгиллашади. Инсон жисмоний жиҳатдан, ақлий жиҳатдан ожиз бўлган ёки узоқ муддат қиладиган ишларни сунъий интеллект бир неча лаҳзада амалга оширади. Инсон бундай қулайликка ўрганиб қолди ва жуда кўп фаолият соҳаларида сунъий интеллект унга кўмакчи ҳамкор ҳисобланади.

Сунъий интеллект билан боғлиқ мўжизалар кундан кунга кенгайиб ва чуқурлашиб бормоқда сунъий интеллектнинг шундай турлари жорий этилмоқдаги унда у инсондан мустақил равишда, автоном фаолият юрита олади. Уни таҳлил, фикрлаш ва мантикий даллилаш тафаккури инсонникидан қолишмайди. Бугунги кунда инсонга шерик, ёрдамчи, ҳамкор бўлган сунъий интеллект келгуси тараққиёт орқали инсон билан ижтимоий мавқеъ талашмаслигига ким кафолат беради деган пессимистик башоратлар ҳам авж олмоқда.

Сунъий интеллект мантикий фикрловчи қурилма сифатида тавсифланганда уни дастурий имкониятлари чегерасини ҳисобга олиш лозим, ҳозирги пайтда кўп ҳолларда сунъий интеллект муайян бир тор соҳага ихтисослашган дастурий таъминотга асосланади. Бироқ, ҳақиқий том маънодаги сунъий интеллект бошланғич дастурий таъминот негизига таянса ҳам бироқ, инсон каби ўзини-ўзи ривожлантириш ва мустақил мавжуд бўлиш хусусиятга эга бўлади. Ушбу икки хусусият инсонда мавжуд, у ҳар қандай экстремал шароитларда ҳам хавф-хатарларга қарши кураша олади, қийинчиликларни енга олади ва энг асосийси билим ва тажриба доираси доимий равишда кенгайиб боради. Рус тилида ушбу ҳислатлар “самодостаточные существование и способность саморазвитие” деб аталади. “Самодостаточность” ҳеч кимга муҳтож бўлмасдан нормал ҳолда мавжуд бўлиш ҳисобланади. Ўзбек тилида буни қисқа ибора билан айтадиган бўлсак тўқислик деб аташ мумкин. Тўқислик, етарлилик, бошқа бировга муҳтож бўлмаслик маъносида талқин этилиши мумкин. “Саморазвития” эса бировнинг ёрдамига таянмасдан, бировдан сабоқ олмасдан ўз билим ва имкониятларини кўпайтириб бориш маъносида талқин этилиши мумкин. Агарда юқоридаги икки русча иборани ўзбек тилидаги муқобилини яратишга уринсак, у ҳолда тўқис дониш ибораси мантиқан кўпроқ мос келади. Ушбу ибора тўғри маънода ҳеч қандай киноясиз, истехзосиз қабул қилиниши лозим. Албатта, ўзбек тилининг билимдонлари эҳтимол сунъий интеллектни асосий хусусиятларини акс эттирувчи тўқис дониш иборасини бошқа муқобилларини ҳам кашф этарлар (масалан,

Россиянинг баъзи телеканалларида тележурналистлар “суверен” сунъий интеллект иборасини қўллашига ҳам гувоҳ бўлдик. Давлат суверинитети, технологик суверинитет каби мазмун юкига эга бўлган иборани сунъий интеллектга нисбатан қўллаш бир оз эриш туюлса ҳам, ким билади эхтимол моҳиятан тўғридир.). Бироқ hozirча бизнинг таклифимиз ушбу ибора мақбулроқ деган ёндашувга асосланади. Сунъий интеллект тўқис дониш бўлиши учун ижтимоий тармоқлардаги билимлар, маълумотлар базаларига эркин равишда уланган бўлиши лозим. Сунъий интеллектнинг ахборот сифими қанчалик юқори бўлса, у шу даражада юқори тўқис дониш бўлади. Албатта бу ўринда инсон билан сунъий интеллект ўртасида ҳам умумийлик, ҳам тафовутлар мавжуд. Инсон биологик мавжудот, сунъий интеллект эса нейротузилмалари техник негизга таянадиган қурилма. Инсон миясини энг мукаммал компьютер дейишади ва hozirга қадар мавжуд энг замонавий компьютерларнинг бирортаси унга тенглаша олмаслиги мутахассислар томонидан эътироф этилган. Бироқ, инсон мияси техник қурилма эмас. У муайян биологик, физиологик, жараёнларга асосланади. Инсондаги биологик, физиологик жараёнлар эса жуда кўп нозик сегментлар асосида фаолият юритади. Бунинг устига инсондаги хиссий эмоционал, рухий психиологик ҳолатларни ҳисобга олсак, у ҳолда инсон сунъий интеллект бўлган компьютерга кўп жиҳатлардан ютқизиши турган гап. Инсон ижтимоий мавжудот, сунъий интеллект ҳам ижтимоийлашиши мумкинми? деган савол туғилади. Сунъий интеллект тўқис дониш бўлиши учун юксак даражада ижтимоийлашуви шарт. Ўз вақтида Карл Маркс инсоннинг моҳиятини у иштирок этган ижтимоий муносабатлар мажмуаси ташкил этади деб кўрсатган эди. Гарчи, бу соҳада чуқур изланишлар амалга оширмаган бўлсак ҳам, сунъий интеллект ижтимоийлашув омиллари у киришган ижтимоий муносабатлар доираси билан белгиланишини илғаш мумкин. Албатта, сунъий интеллект маконда эркин ҳаракатланадиган робот кўринишида бўладими ёки муайян ахборот тизимига боғланган стационар кўчмас объект кўринишидаги қурилма сифатида, бўладими барибир унинг ижтимоийлашуви объектив жараён. Агар у доимий инсон назорати остида бўлса, муайян босқичларда унинг ижтимоийлашиш жараёнига мақсадли таъсир кўрсатиш мумкин, лекин, унинг онг, билим ва тажриба даражаси муайян ҳажмларга етганда инсоннинг мақсадли таъсири самарадорлиги шубҳа остида қолади. Бошқача айтганда

сунъий интеллект бундай таъсирни қабул қилиш ҳам мумкин, қабул қилмаслик ҳам мумкин. инсоният жамияти билан таққослаганда вояга етган фарзандни ўз ота-онаси қадриятлари ва ўғитларини қабул қилмасдан мутлақо бошқача шахсга айланиш ҳолатини тасаввур қилиш мумкин.

Инсоннинг ижтимоийлашувидаги навбатдаги омил уни ўзга инсонлар билан киришган ижтимоий муносабатлар мажмуида ўз мужассамини топади. Барча инсонлар учун бу одатдаги ҳол бўлганлиги сабабли уни батафсил тавсифлашга зарурат мавжуд эмас деб ҳисоблаймиз. Сунъий интеллект ижтимоий ҳаётда ўз ўрнига эга бўлиб бормоқда. Бинобарин, у ижтимоий муносабатлар қатнашчиси сифатида кишилар ҳуқ атворига ўзига хос тарзда таъсир кўрсатиши табиий. Албатта, ижтимоий муносабатлар субъектлари тизимида улардан ташқари биз инсоннинг ижтимоийлашув жараёни қатнашчиси сифатида деярли ҳисобга олмайдиган, эътиборсиз қолдирган юридик шахслар ҳам мавжуд. Юридик шахслар, уларни айниқса, жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар каби турлари шу вақтга қадар инсонни ижтимоийлашувида муайян таъсир кўрсатиб келган. Бироқ, юриспруденцияда ҳам, бошқа ижтимоий фанларда ҳам юридик шахс сунъий, уйдирма субъект, ҳар қандай юридик шахс орқасида жисмоний шахслар туради ва инсонни ижтимоийлашувида бошқа инсонлар таъсири юридик шахслар воситасида амалга оширилади деган тасаввурлари кенг тарқалган. Лекин бу тасаввурлар доим ҳам тўғри бўлавермайди. Инсонни ижтимоийлашувида юридик шахс кўринишидаги ижтимоий сиёсий тузилмалар баъзи ҳолларда ўзига хос нисбий мустақил мақомга ва таъсирга эга бўлишини назардан қочирмаслик лозим. Жуда кўп ҳолларда юридик шахс бўлган тузилмалар, ташкилотлар (НТТлар) муайян бир мафкура, ғоялар, таълимотлар соҳиби, ташувчиси, элтувчиси сифатида намоён бўлади ва бунда уларни инсоний ресурси бўлган алоҳида индивидларни пайқаш мумкин эмас ёхуд пайқаганда ҳам аҳамиятга эга эмас.

Яна бир қизиқарли ҳолат шуки ижтимоий ҳуқуқий майдонда ҳаракат қилувчи инсонлар ҳам, юридик шахслар ҳам ижтимоий муносабатлар шу жумладан ижтимоий ҳуқуқий муносабатлар субъекти ҳисобланади. Бунда улар ҳуқуқ лаёқати ва муомила лаёқати деб аталмиш ҳуқуқий категориялар орқали субъект мақомида мужассамланади. Ҳар иккала субъектнинг ҳаракатларини сабаблантирувчи омиллар мавжуд бўлади. Бу омиллар эҳтиёж,

зарурият, манфаат, мотивациякаби ўзига хос ижтимоий майиллар орқали ўзини намоён қилади. Субъект ижтимоий муомилада фаол ҳаракат қилиши учун истак, манфаатнинг ўзи кифоя эмас, ушбу манфаат сари қатъият билан, изчиллик билан ҳаракатлантирувчи, йўналтирувчи ўзига хос куч, механизм талаб этади. Ушбу механизм эрк ирода бирлигида рўёбга чиқади. Албатта, ушбу механизм динамикаси кишиларда яққолроқ ва аниқроқ кўринади. Юридик шахсларда ҳам гарчи инсонлардагидек бўлмаса ҳам, бироқ асосий элементлари ўзгармаган ҳолда мавжуд бўлади. Бу ўринда савол туғилиши табиий, бундай механизм динамикаси сунъий интеллектда ҳам мавжуд бўладими? Ёки бошқача айтганда, зарурат, эҳтиёж, манфаат, эрк ирода бирлиги сунъий интеллект учун ҳам хосми. Сунъий интеллектни ҳаётда яшашдан аниқроғи мавжудликдан мақсади, истак хоҳишлари, орзу умидлари борми деган савол туғилади. Сунъий интеллектни ижтимоий муносабатлар субъекти деб топиш учун манфаат ва эрк иродага эгаллиги ва ижтимоий муносабатларда ушбу механизмлар асосида ҳаракат қилиши қандай намоён бўлади?. Амалда эса ҳозирча сунъий интеллект унинг дастурий таъминотида аввалдан белгилаб қўйилган алгоритмлар тизимидан келиб чиқувчи вазифаларни бажаришга мўлжалланган ёхуд инсон ва бошқа буюртмачилар топшириқларини бажаришга мўлжалланган техник қурилма. Бироқ, кўп мутахассислар буни вақтинчалик ҳолат деб ҳисоблашади. Ижтимоийлашган сунъий интеллект ўзининг муайян манфаатларига эга бўлиши, эрк иродаси шаклланиши тўқис дониш учун одатдаги ҳол бўлиши табиий. Бироқ, буни ижтимоий макон, ҳуқуқий майдон қабул қиладими? Ижтимоий субъектлар сунъий интеллектни ўзи каби тенг ҳуқуқли шерик сифатида эътироф қиладими? Агар эътироф қилмаса инсоният жамиятида бир вақтлар бўлган қуллар ва хурлар ўртасидаги кураш каби ижтимоий қарама-қаршилиқ ва ижтимоий ларзалар, қўзғолонлар вужудга келмайдими деган савол вужудга келади. Албатта, тарих сабоқлари беиз кетмайди. Инсоният қуллар ва хурлар кураши нима билан тугаганлигини яхши билади. Сунъий интеллект инсон, юридик шахс каби субъект сифатида эътироф этиладиган бўлса ижтимоий маконда, ҳуқуқий майдонда ўз ўрнига эга бўладиган бўлса бу ҳолда инсон ва сунъий интеллект ўртасида келгуси муносабатлар характери шу бугунда мақсадли шакллантирилиши талаб этилади. Файласуф ва ҳуқуқшунос олимлар буни назардан қочирмасликлари лозим.

Сунъий интеллект интеллектуал ижодий фаолият субъектлари, уларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқлари тўғрисида анъанавий қарашларини ҳам алғов далғов қилиб юбориши бўйича хавотирлар билдирилмоқда. Жумладан профессор М.Мамасиддиқов илмий жамоатчилиқни илмий фаолиятда сунъий интеллектдан фойдаланиш юзасидан турли нуқтаи-назарларини таҳлил этиб, ундан фойдаланишда муаллифлик ҳуқуқлари, илмий этика ва ахборотнинг ишончилигига алоҳида эътибор бериши керак. Chat jpt тадқиқотчига ёрдамчи восита бўлиши мумкин, аммо асосий ишни инсоннинг ўзи қилиши лозим.¹ деб таъкидлайди.

Айни пайтда сунъий интеллектнинг инсонга дастёрлиги нафақат қонуний фаолият соҳасида, балки ҳуқуқбузарликлар содир этишда ҳам намоён бўлиши кузатилмоқда. Хозирнинг ўзида баъзи ҳуқуқбузарлар ҳуқуқбузарликка тайёргарлик кўриш, унинг воситаларини танлаш соҳасида сунъий интеллектдан ёрдам олганлигини эътироф этмоқдалар. Шу сабабли ҳам Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 22 январда “Рақамли технологиялар воситасида содир этиладиган жиноятларга қарши курашиш соҳаси учун профессионал кадрлар тайёрлаш тизимини жорий этиш чора-тадбирлари” тўғрисидаги ПҚ 17-сон Қарори давр чақириғига муносиб жавоб деб айтиш мумкин. Киберхавфсизлик университети очиш нафақат техник кадрлар тайёрлашни, балки бу соҳани фалсафий, ахлоқий, ҳуқуқий, ижтимоий жиҳатларини ўрганишни, тадқиқ этишни ҳам назардан қочирмасликни талаб этади.

Бу ўринда яна бир муаммони четлаб ўтмасликнинг иложи йўқ, мамлакатимиз очик давлат, жаҳоннинг бошқа мамлакатлари билан иқтисодий савдо алоқаларини, илмий техник ва маданий таълим соҳасида кенг кўламли ҳамкорликни амалга ошириб келмоқда. Яқин келажакда Ўзбекистон Республикаси Бутунжаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиши кутилмоқда. БСТнинг асосий шиори савдода ҳеч қандай камситишларга йўл қўймаслик ҳисобланади. Мамлакатимизда IT технологияларни ривожлантириш соҳасида, бир миллион дастурчи мақсадли стратегияси соҳасида олиб борилаётган ишларни эътироф этган ҳолда, шуни таъкидлаш лозимки, хорижда тайёрланган дастурий таъминотлар, сунъий интеллектлар, роботлар турли шаклларда ва воситаларда мамлакатимизга кириб келиши табиий. Бироқ, уларни

¹ М.Мамасиддиқов. Илмий фаолиятда сунъий интеллект имкониятлари. /Ҳуқуқ. Интерфаол юридик газета. 2025 йил 9 январ.

ишлаш принципларини, қарорлар қабул қилиш жараёнидаги махсус кўникмалари ва қадриятларини назорат қилиш имкони бўлармикан? Энг хавотирлиси, бу масалада натижа кўнгилдагидек бўлмаса (турли экцесслар содир бўлиши назарда тутилмоқда) постфактум ҳолатига тушиб қолиш, яъни сабаб билан эмас, оқибат билан курашишга мажбур бўлишдан ким кафолат бера олади. Шу сабабли ҳам, бунда хавф хатар таваккалчилик даражасини камайитишни ҳозирнинг ўзида ўйлаш, ҳуқуқий тартибга солиш ва техник тартибга солиш механизмини бунга мослаштириш ҳам талаб этилади.

Юқорида сунъий интеллект идроки ва имкони билан боғлиқ бўлган баъзи муаммоларгина таҳлил этилди холос. Реал воқеъликда биз билмаган, назардан қочирган яна бошқа муаммолар кўлами бўлиши ҳам табиий. Энг асосийси илмий тадқиқотчиларимиз давр чақириғига тайёр туришлари лозим.

СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ИНСОНИЯТ ТАФАККУРИНИНГ НОЁБ МАҲСУЛИ: ФАЛСАФИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЛҚИНИ

Рузиназаров Ш. Н.

*Тошкент давлат юридик университети Бизнес ҳуқуқи кафедраси
профессори, Турон Фанлар академиясининг академиги*

Рақамли трансформациялашув шароитида инсоният ақл-заковати ва тафаккурининг энг ривожланган босқичи янги ва ноёб ҳуқуқий воқеалик сифатида сунъий интеллект институтининг шаклланиши билан узвий боғлиқ. Ижтимоий давлатни барпо этиш инсон солоҳиятини ҳар томонлама рўёбга чиқариш жамият тараққиётида улар ақл-заковотидан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш дунёвий тараққиётнинг ғоятда муҳим омили десак, асло муболаға бўлмайди. Чунки, бунёдкорлик ғояси барча ижтимоий ва амалий фанларни ривожлантиришнинг ғоятда муҳим фундаментал ва методологик асосидир. Айни шу маънода, унинг истиқболли йўналишларидан бири ҳуқуқнинг бунёдкорлик ва инсонпарварлик ролини том маънода фалсафий мушоҳада этиш ҳам устивор тадқиқот йўналишлардан бўлиб ҳисобланади. Кези келганда айтиш жоизки, мамлакатимизнинг ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларида сунъий интеллект технологияларини оқилона жорий қилиш учун қулай ва мақбул шарт-шароитлар яратиш, давлатимизнинг сунъий интеллект технологияларидан фойдаланувчи дунёнинг етакчи

давлатлари қаторига киришига эришишни тақазо этмоқда. Бу эса ўз навбатида, илм-фан ютуқларига асосланган давлат ва жамият барпо этишининг асосий шартидир.

Маълумки, интеллект - (lot. Intellectus) ўз моҳиятига кўра билиш, тушуниш, идрок қилиш, ақл инсоннинг ақлий қобилияти; ҳаётни, атроф-муҳитни онгда айнан акс эттириш ва ўзгартириш, фикрлаш, ўқиш-ўрганиш, дунёни билиш ва ижтимоий тажрибани қабул қилиш қобилияти; турли масалаларни ҳал қилишда бир қарорга келиш, оқилона иш тутиш, воқеа-ҳодисаларни олдиндан кўра билиш лаёқати сифатида тавсифланади. Замонавий шароитларда сунъий интеллект — рақамли информатиканинг инсон ҳаёт фаолиятининг алоҳида соҳаси бўлиб, одатда инсон онги билан боғлиқ имкониятлар: тилни тушуниш, ўргатиш, муҳокама қилиш, масалани ечиш, таржима ва шу каби имкониятларга эга компьютер тизимларини яратиш билан шуғулланади. Тизимли таҳлиллар кўрсатишича, хорижий давлатларда робот-ҳамширалар, ҳайдовчисиз транспорт воситалари, буюртмани етказиб берувчи дронлар хизматидан фойдаланиш кенг йўлга қўйилганлиги инсон билан боғлиқ муқобил ҳолда бундай функция ва вазифаларни бажарувчи воситаларни қўллаш доираси тобора кенгайиб бормоқда. Ҳатто полиция ходимларининг баъзи вазифаларини ҳам махсус роботлар бажаришяпти. Айниқса, тиббиётда унинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Эндиликда роботлар нисбатан мураккаб жарроҳлик амалиётларини ҳам уддасидан чиқишяпти. Робот-шифокорларнинг тиббиёт ходимлари билан ўзига хос ҳамкорлиги самарадорликни анча оширди. Medtronic компанияси эса IBM билан ҳамкорликда қандли диабет касаллиги билан оғриган беморлар учун махсус дастур ишлаб чиқмоқда. Мазкур дастурий таъминот қон таркибидаги қанд миқдорининг фавқулодда тушиб кетишини 3 соат аввал аниқлаш имкониятига эга бўлади. Бунинг учун шу касаллика чалинган 600 та аноним беморларнинг тиббий маълумотлари ўрганиб чиқилди. Бу энди одамлар ўз саломатликларини мобиль қурилмалардаги махсус дастурлар орқали мунтазам назорат қилиб бориш имконига эга бўлишади деганидир. Сунъий интеллектни хусусияти шундан иборатки, уни қўллаш оқибатларини олдини олишни қонунчилик йўли билан тартибга солмасдан эришиб бўлмайди¹. Дарҳақиқат, сунъий интеллект — инсоннинг билим ва

¹Бу ҳақда қаранг: Проблемы развития и перспективы предпринимательского права в современных экономических условиях [Электронный ресурс] / под ред. С.С. Занковского. — Электрон. дан. (4,3 Мб). — М.: Институт

кўникмаларига тақлид қилиш имконини берувчи (шу жумладан, мустақил равишда ўрганиш ва ечимларни излаш) ҳамда аниқ вазифаларни бажаришда инсон ақлий фаолияти натижалари билан таққосланадиган натижаларни олиш имконини берадиган технологик ечимлар мажмуи бўлиб ҳисобланади. Ўз навбатида, сунъий интеллект технологияси деганда сунъий интеллектдан фойдаланишга асосланган технологиялар, шу жумладан, интеллектуал видеотаҳлил, нутқни таниб олиш ва синтезлаш, қабул қилинган қарорларни интеллектуал қўллаб-қувватлашнинг истиқболли усуллари тушунилади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2019 йилдаги “Рақамли иқтисодиёт тўғрисида”ги маърузасида таъкидланганидек, рақамли иқтисодиёт мисли кўрилмаган даражада ривожланиши давом этмоқда, унинг ёрдамида (рақамли маълумот)ларнинг амалий жихатидан барчасини тўплаш фойдаланиш жуда кўп хажмли машина ўқийдиган ахборотларни таҳлил қилиш имконияти вужудга келмоқда. Бундай рақамли маълумотлар “рақамли излар” таҳлили асосида жисмоний шахслар, ижтимоий гуруҳлар ёки корхоналарнинг турли рақамли платформаларда фаоллиги натижасида тўпланиб қолади. Маълумотларни нархини ташкил қилиш занжирининг босқичи сифатида маълумотларни тўплаш, умумлаштириш, сақлаш уни таҳлил қилиш ва моделлаштириш билан шуғулланадиган кампаниялар қатнашади. Маълумотларни “рақамли интеллектга айлантириш натижасида уларнинг қиймат баҳоси вужудга келади ва уларни рақамли платформаларда тижоратлаштиришда фойдаланиш жараёнида монетизация қилинади¹.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маълумотларига кўра, сўнгги йилларда дунё бўйича ялпи ички маҳсулотнинг қарийб чорак қисми рақамли технологияларга боғлиқ бўлиб қолиши тахмин қилинаётган ҳозирги шароитда бу йўналишдаги ишларни жадаллаштириш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиш энг тўғри стратегик йўналиш ҳисобланади. Дарҳақиқат, интеллект том маънода инсоннинг тафаккур юритиш идрок этиш билан боғлиқ ноёб қобилиятидир. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2019 йил

государства и права РАН, 2019. 316с. – 1 опт. компакт-диск (CD-ROM). – Системные требования: процессор Pentium-II; память 256 Мб ОЗУ; дисковод 24-х CD-ROM; Windows 98/2000. – ISBN 978-5-8339-01816.

¹ Доклад о цифровой экономике, 2019 год Организация объединенных наций Женева, 2019 год [chrome extension://efaidnbmnnpbpcjpcglclefindmkaj/https://unctad.org/system/files/official-document/der2019_overview_ru.pdf](https://unctad.org/system/files/official-document/der2019_overview_ru.pdf)

“Бирлашган Миллатларнинг Сунъий Интеллектдаги фаолиятлари” янгиланган тўплами эълон қилинди¹. Унда очарчиликни енгитиш, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, иқлим ўзгаришини юмшатиш, соғлиқни сақлаш тизимида юқори натижаларга эришиш ва бошқа кўплаб соҳаларда сунъий интеллектни қўллаш ва ривожлантириш кўрсатмалари ва ҳамкорлик масалалари кўрсатиб ўтилган. Бинобарин, бундай халқаро ҳуқуқий тартибга солишга хизмат қиладиган айрим тавсиявий тусдаги халқаро ҳуқуқий асослар қабул қилинганлиги эътиборга моликдир. Ушбу ўринда қайд этиш жиски, Глобал ахборот жамиятининг Окинава хартияси (Okinawa Charter on Global Information Society) 2000 йил 22 июнда дунёнинг саккизта етакчи давлатлари “Катта саккизлик” (G8), томонидан қабул қилинган глобал шохобча билан ҳамкорлик ва рақамли технология узилишини қисқартиришга кўмаклашдиган норматив-ҳуқуқий базани шакллантиришни эълон қилди². 2017 йил январда сунъий интеллект Азиломарск принциплари (Азиломарда, АҚШ (2017 Asilomar conference) конференцияда қабул қилиниши) инсониятнинг сунъий интеллект ва робототехника ишлаб чиқиши бу борада ғоятда биринчи ва унга маъсул ёндашган ҳолда қадам қўйди. Ушбу ҳужжатнинг энг муҳим жихатлари сифатида қўйидагиларни қайд этиш жоиз. *Биринчидан*, “фойдали” молиялаштириш принципини англатадиган сунъий интеллектдан фойдаланишни таъминлаш бўйича тадқиқотлар ўтказишга инвестицияни жалб қилиш *иккинчидан*, “фан ва сиёсатни боғлиқлиги” принципи бўлиб у сунъий интеллектни тартибга солиш ҳақида қарор қабул қиладиган ва ушбу соҳадаги тадқиқотчилар ўртасида фойдали ўзаро ҳаракат қилишни англатади. *учинчидан*, “хавфсизлик принципи” ва “муваффақиятсизлик шаффофлиги” ҳамда умуминсоний ахлоқий

¹ https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/opb/gen/S-GEN-UNACT-2019-1-PDF-E.pdf

² Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш Ташкилотининг 2019 йил 22 майда қабул қилинган Сунъий интеллект бўйича Тавсиялари – ИХР (ОЭСР) (OECD Council Recommendation on Artificial Intelligence) сунъий интеллект бўйича биринчи ҳукуматлараро стандарт бўлиб ҳисобланади. Бу ҳужжат миллий ҳукуматлар учун бешта принцип ва бешта Умумий тавсияларни ўз ичига қамраб олади. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш Ташкилотининг аъзоси бўлиб 36 давлат ҳисобланади шу жумладан, Европа Иттифоқи, АҚШ, Канада, Австралия, Япония, Туркия ва бошқалар. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш Ташкилотининг принципларига: сунъий интеллект барқарор ривожланиш ва фаровонликни оширишни рағбатлантирган ҳолда инсон ва планетага фойда келтириш лозим; сунъий интеллект шундай лойиҳалаштирилиши лозимки, қонун устуворлиги, инсон ҳуқуқлари, демократик қадриятлар ва хилма-хиллик ҳурмат қилиниши у ўз ичига тегишли кафолатларни масалан, адолатли ижтимоий тузумни таъминлаш учун зарурий ҳолларда инсонга аралашини; сунъий интеллект тизими ҳақидаги ахборотлар шаффоф, маъсулиятли ошкор этиш чунки, инсонлар шуни тушуниши зарурки, сунъий интеллектга асосланган қарорларни рад этиш ҳам мумкинлиги инобатга олинини лозим; сунъий интеллект тизими бутун ҳаётлиги давомида ишончли ва хавфсиз бўлиши, доимо юз бериши мумкин бўлган салоҳияти таваккалчиликка баҳо бериш ва бошқариш имкони бўлиши лозим; Сунъий интеллект тизимини ишлаб чиқувчи, татбиқ этувчи ёки ундан фойдаланувчи юридик ва жисмоний шахслар қайд этилган принципларга мувофиқ унинг лозим даражада функционал фаолият юритиши учун жавобгарликни ўз зиммасига олиши керак.

принципга асосланган сунъий интеллектни молиялаштириш кабилар шулар жумласидандир.

Маълумки, БМТнинг минг йиллик Декларацияси қабул қилиниб ривожланишнинг глобал устуворликлари белгиланди. Мазкур ҳужжат 17 мақсад ва 169 вазифадан иборат бўлиб техник модернизация қилиш, қўшимча қиймат яратадиган секторларни ва ахборот коммуникация технологияларини жадаллаштириш орқали иқтисодиёт соҳаларида ишлаб чиқаришни ошириш вазифалари белгиланган. Шунингдек, Аддис-Абебада таъсис этилган ривожланишни молиялаштириш бўйича Учинчи Халқаро конференция ҳаракатлар дастури Кун тартибида технологияларни ривожлантиришга кўмаклашиш механизмларини яратиш баёноtlари бундай глобал устуворликни назарда тутган ҳужжатлардир.

Дарҳақиқат, 2024 йил 21 мартда БМТ Бош Ассамблеяси (БА) бир овоздан АҚШ томонидан тақдим этилган ва сунъий интеллект (СИ) соҳасини тартибга солиш ва хавфсизлигини таъминлашга қаратилган 100 дан ортиқ мамлакатлар томонидан ҳомийлик қилинган резолюцияни қабул қилиш учун овоз берди. БМТ 193 давлатлар ҳаммаси ҳужжатнинг қабул қилинишини қўллаб-қувватлади. Мазкур ҳужжатнинг ҳаммуаллифлар қаторига Бразилия, Буюк Британия, Германия, Исроил, Испания, Хитой, БАА, Туркия, Ўзбекистон, Словакия, Словения, Эстония киради. Унда қайд этилишича, “Биз қабул қилган резолюция бизнинг умумий масъулиятимиз ва жамоавий тақдиримизни акс эттиради. У сунъий интеллект тизимларига асос солади. Бу резолюция, шунингдек, барча эътиборни сунъий интеллектдан фойдаланиши учун ўз салоҳиятимизни оширишга ва мамлакат ичида ва мамлакатлар ўртасидаги рақамли тафовутни бартараф этишга эътибор қаратишимиз кераклигини яна бир бор тасдиқлайди. Унда ҳеч ким сунъий интеллектдан тинчлик ёки инсон ҳуқуқларини бузиш учун фойдаланмаслигини таъкидланади. Ҳужжат ушбу технологиянинг барча яратувчиларини масъулият билан янги имкониятларни ишлаб чиқиш ва ишга туширишга, СИ тизимларида тарафкашлик ва камситишларга барҳам беришга чақиради. Шунингдек, инновация ва тартибга солиш бир-бирини истисно қилувчи тушунчалар эмас, балки бир-бирини тўлдирувчи тушунчалар эканлиги таъкидланади” Ушбу ҳужжат 13 банддан иборат бўлиб, улардан “мамлакат ўртасида ва улар ичида сунъий интеллект ва бошқа рақамли технологиялар соҳасидаги бўшлиқни бартараф этиш” талаб

қилинди. Бундан ташқари, БМТ давлатлар ва бошқа манфаатдор томонларни ҳамкорлик қилишга ва “ривожланаётган мамлакатларга ёрдам беришга” чақиради, рақамли трансформация ва хавфсиз СИ тизимлари афзалликларидан тенг ва адолатли фойдаланишни таъминлайди¹. Никола Тесла фикрича, XXI асрда” автоматлар” (роботлар) жуда катта ишни ўз зиммасига олади, қўл меҳнати қадимий цивилизацияда қолиб кетади, инсоният ўзининг олий мақсадларини реализация қилишдан озод бўлади².

Маълумки, бунёдкор жамият қуриш ғояси инсониятнинг бош вазифасидир. Бунёдкор жамият Халқаро лойиҳа Инсон ҳаёти — энг юксак қадрият (creativesociety) деб номланади. Бунёдкор жамият — бу 180 дан зиёд давлат одамларини уларнинг ўз ихтиёрлари асосида бирлаштирган халқаро лойиҳа. Лойиҳанинг мақсади — қисқа вақт ичида бутун дунё бўйлаб тинч ва қонуний йўл билан инсон ҳаёти энг юксак қадрият бўлган жамиятнинг янги бунёдкорлик форматига ўтиш. Инсон ҳаёти энг юксак қадрият бўлган жамиятнинг янги форматига бўлган талаб — бу бутун дунё бўйлаб миллионлаб одамларнинг ташаббуси. Буни кўнгиллилар томонидан 180 та давлатда 10 йил давомида ўтказилган тарихдаги энг йирик ижтимоий сўров кўрсатиб берди. Сўровда қатнашган ҳар бир одамга битта савол берилди: «Сиз қандай дунёда яшашни истасиз?». Одамларнинг жавоблари асосида «Бунёдкор жамият» деб ном олган янги жамият форматини қуришда пойдевор бўлган 8 асос шакллантирилди. Уни рўёбга чиқариш учун бугунги кунда бутун дунё одамлари бирлашиб, худди шу «Бунёдкор жамият» номидаги лойиҳа доирасида ҳаракат қилишяпти. «Бунёдкор жамият» — бу қонунчилик доирасида фаолият юритадиган мутлақо кўнгилли лойиҳа бўлиб, у қайсидир давлат, партия ёки ташкилот манфаатларини эмас, балки фақатгина одамларнинг манфаатларини ифода этади. Бунёдкор жамият қуришга қаратилган фаолият амалдаги қонунчиликка, халқаро ҳуқуқ меъёрларига, шу жумладан Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Пактга қатъиян мувофиқ равишда олиб борилади. «Бунёдкор жамият» лойиҳасининг 8 та асоси — бу бутун дунё одамлари истаётган воқеаликдир. Улар Бунёдкор жамиятнинг

¹ Қаранг:ГА ООН приняла первую резолюцию о регулировании искусственного интеллекта // <https://tass.ru/ekonomika/20309919/>

² The AI Index 2018 : Annual Report / Y. Shoham, R. Perrault, E. Brynjolfsson [et al.]. — Stanford : Stanford University, 2018. — 94 p.»

асосий қадриятлари бўлиб, одамлар умумжаҳон референдумда қонунан ифода этган иродасига кўра бутун дунё бўйлаб барча мамлакатларнинг қонунчилиги ва халқаро ҳуқуқнинг асоси бўлиши мумкин. 1. Инсон ҳаёти. Инсон ҳаёти энг юксак қадрият. Ҳар қандай инсоннинг ҳаётини ўз ҳаётини асрагандай асраш лозим. Жамиятнинг мақсади – ҳар бир Инсон ҳаётининг қадр-қимматини таъминлаш ва қафолатлаш. Инсон ҳаётидан қимматлироқ нарса йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас! Агар бир Инсон қадрли бўлса, демак барча Одамлар қадрли! 2. Инсон эркинлиги. Ҳар бир инсон туғилиш ҳуқуқи бўйича Инсон бўлиш ҳуқуқига эга. Барча одамлар эркин ва тенг ҳуқуқли бўлиб дунёга келишади. Ҳар ким танлаш ҳуқуқига эга. Ер юзида ҳеч ким ва ҳеч нима Инсондан, унинг эркинлигидан ва ҳуқуқларидан юқори бўлиши мумкин эмас. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириш, бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузмаслиги керак. 3. Инсон хавфсизлиги. Жамиятда ҳеч ким ва ҳеч нарса Инсон ҳаётига ва эркинлигига таҳдид қилишга ҳақли эмас! Ҳар бир Инсонга асосий ҳаётӣ эҳтиёжларини бепул таъминлаш қафолатланади, озиқ-овқат, турар жой, тиббий ёрдам, таълим ва тўлиқ ижтимоӣ таъминот шулар жумласидан. Жамиятнинг илмӣ, саноат ва технологик фаолияти фақатгина инсон ҳаёти сифатини яхшилашга қаратилган бўлиши керак. Қафолатланган иқтисодӣ барқарорлик: инфляция ва инқирозларнинг йўқлиги, дунё бўйлаб барқарор ва бир хил нархлар, ягона пул бирлиги, белгиланган минимал солиқ ёки умуман солиқнинг йўқлиги. Инсон ва жамиятнинг хавфсизлиги ҳар қандай таҳдидлардан ягона фавқулотда вазиятлар хизмати томонидан таъминланади. 4. Ҳамма учун маълумотларнинг ойдинлиги ва очиқлиги. Ҳар бир инсон жамият маблағларининг ҳаракати ва тақсимоти тўғрисида ишончли маълумот олиш ҳуқуқига эга. Ҳар бир инсонга жамият қарорларини амалга ошириш ҳолати тўғрисидаги маълумотлар очиқ. Оммавий ахборот воситалари фақат жамиятга тегишли ва ахборотни ҳаққонӣ, очиқ ва ҳалол акс эттиради. 5. Бунёдкорлик мафкураси. Мафкура энг яхши инсонӣ фазилатларни оммалаштиришга ва инсонга қарши йўналтирилган барча нарсаларни тўхтатишга қаратилган бўлиши керак. Асосӣ устувор омил эса инсонӣлик, инсоннинг юксак маънавий ва ахлоқӣ интилишлари, инсонпарварлик, инсоф, ўзаро ҳурмат ва дўстликни мустаҳкамлаш. Ҳар бир инсонда маънавий-ахлоқӣ қадриятларни ўстириш, бош ҳарф билан инсонни вояга етказиш ва тарбиялаш учун шарт-шароитлар яратиш.

Зўравонликни тарғиб этишни таъқиқлаш, айирмачиликка қаратилган барча ҳатти-ҳаракатларни, тажовузни ва ноинсонийликни танқид қилиш ва қоралаш. 6. Шахснинг ривожланиши. Бунёдкор жамиятда ҳар бир инсон ҳар томонлама ривожланиш ва ўзини намоён қилиш ҳуқуқига эга. Таълим бепул ва ҳаммабоп бўлиши керак. Инсоннинг ижодий қобилияти ва истеъдодини рўёбга чиқариш учун шароит яратиш ва имкониятларни кенгайтириш. 7. Адолат ва тенглик. Барча табиий бойликлар инсонга тегишли ва барча одамлар ўртасида холисона тақсимланади. Табиий бойликларини монополизация қилишга ва улардан иррационал фойдаланишга йўл қўйилмайди. Ушбу неъматлар бутун Ер аҳолиси ўртасида адолатли тақсимланади. Истагига биноан, инсонни иш билан таъминланиш кафолатланади. Бир хил лавозим, мутахассислик ва касб учун тўланадиган меҳнат ҳаққи дунё бўйлаб бир хил бўлиши керак. Ҳар бир инсон хусусий мулкка эга бўлиш ва ундан даромад олиш ҳуқуқига эга, бироқ жамият томонидан белгиланган индивиднинг капитализацияси доирасида. 8. Жамиятнинг ўз-ўзини бошқариши. Бунёдкор жамиятда «ҳокимият» деган тушунча йўқ, негаки жамиятнинг ривожланиши, яшаш шароитлари ва уйғунлиги учун ҳар бир Инсон маъсул. Ҳар бир инсон Бунёдкор жамиятнинг ишларини бошқаришда ва инсон ҳаётини яхшилашга қаратилган қонунларни қабул қилишда қатнашиш ҳуқуқига эга. Инсоннинг ҳаёт сифати ўзгаришига таъсир этувчи ва жамият учун муҳим аҳамиятга эга ижтимоий, иқтисодий масалаларнинг ечими умумхалқ муҳокамаси ва референдумига олиб чиқилади¹. Кенг маънода уни талқин этганда интеллектнинг ноёб қадрият сифатида таркибига идрок қилиш, хотирлаш, фикр юритиш ва психологик омиллар қиради².

Фалсафада таҳлил синтезга қарама-қаршидир, яъни берилган тушунчани таркибий қисмларга бўлиш, унинг қисмларини талқин қилиш орқали унинг маъносини тушуниш, тушунчани аниқлашнинг мантикий усули. “Ижтимоий-фалсафий таҳлил” атамасини кўриб чиқсак, у ижтимоий воқеликни, ижтимоий борлиқни тушуниш учун ишлатилади. Айтиш мумкинки, ушбу гносеологик парадигманинг

¹ <https://creativesociety.com/uz>

² Быковский И. А. Философские аспекты проблем создания искусственного интеллекта Автореф. дисс. ... к. ф. н. М.: 2003. <https://www.dissercat.com/content/filosofskie-aspekty-problem-sozdaniya-iskusstvennogo-intellekta>
Петрунин Ю. Ю. Философско-методологический анализ проблемы искусственного интеллекта: Автореф дисс. д.ф.н. М.: 1998.// <https://www.dissercat.com/content/filosofsko-metodologicheskii-analiz-problemy-iskusstvennogo-intellekta>

диққат марказида атрофдаги дунё билан шахсий ўзаро таъсирлар, шунингдек, биринчи навбатда баҳолаш характериға эға бўлган муносабатлар тўплами сифатида жамият жойлашган. Бошқача қилиб айтганда, унинг объекти жамият, одамларнинг бир-бири билан ва унинг атрофидаги дунё билан ўзаро муносабатларининг усули ва натижаси сифатида, биргаликдаги фаолиятни ташкил этишнинг тегишли шакллари ва умумий ижтимоий манфаатларға эға бўлган одамларнинг барча муносабатларининг бирлиги ва хилма-хиллигидаги ижтимоий ҳаётнинг доимий ўзгарувчан ҳақиқатидир¹.

Олимларнинг фалсафий-ҳуқуқий мушоҳодасига кўра, қайд этилган гносеологический ёндашув бизни рақамли ҳуқуқнинг амалда бўлиши ва энг аввало, рақамли муҳитнинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш қобилияти билан боғлиқ бир қатор муаммоларға дуч келинади. Бу ўринда биз рақамли воқелик талаблари ва янги рақамли феноменнинг намоён бўлишининг жадаллашувидан маълум даражада номувофиқлик ва ҳатто рақамли ҳуқуқнинг орқада қолишини тан олишимиз керак. Ҳуқуқий тизимнинг рақамли муҳит эҳтиёжларидан орқада қолиши муаммосини (рақамли ҳуқуқ объектив сабабларға кўра рақамли технологиялар каби тез ривожлана олмайди) иккита асосий усул билан ҳал қилиниши мумкин. *Биринчиси*, предметли ва рақамли воқеликнинг онтологик кўринишларини ўз ичига олган принципиал жиҳатдан янги ҳуқуқий тизимни ишлаб чиқишни ўз ичига олади, *иккинчиси*, мавжуд ҳуқуқий тамойиллар ва нормаларни мазмунан мослаштириш имкониятини яратади. Тавсифланган муаммонинг иккинчи усулини амалиётда қўллаш мавжуд ҳуқуқий тизимда аллақачон ижобий ишланмаларни сақлаб қолган ва шу билан бирга ижтимоий тизимнинг ҳар қандай элементини амалда бўлишини тартибга солувчи меъёрий-ҳуқуқий механизмларнинг бир қатор асосларини ишлаб чиқишни назарда тутган ҳолда, ҳуқуқий тизимни тубдан янги ва жуда талаб қилинадиган қонунижодкорлик даражасига ўтишға имкон беради. Ҳуқуқий тизим ахборот намоён бўлишининг бир кўриниши бўлиб, кишилар ўртасидаги рақамли ўзаро таъсирнинг уйғун элементига айланиб, рақамли борлиқ эҳтиёжлари нуктаи назаридан ўз-ўзини акс эттириш имкониятиға эға бўлади².

¹ Волков В.Э. Цифровое право. Самара: Издательство Самарский университет, 2023. С.16

² Бодров А.А., Борисова Т.В., Максимов А.М. Цифровое право как объект социально-философского анализа. <https://journals.eco-vector.com/2658-7750/article/view/609510>

Рақамли онтологиянинг ижтимоий-фалсафий таҳлилининг махсус объекти сифатида "рақамли ҳуқуқ" тоифаси қонун ҳужжатларининг маълум бир ихтисослаштирилган соҳаси билан тартибга солинмаган, аммо турли қонун ҳужжатларида тарқоқ ҳолда ахборот маконидаги муносабатларни тартибга солиш функциясини бажаради. Ушбу ўринда тартибга солиш объектлари рақамли маконнинг турли элементлари, масалан, сунъий интеллект, Big Data, технологиялари, турли IT -лойиҳаларни амалга ошириш мазмуни ва жараёнларини амалга оширишни қамраб олади. Улар рақамли кўринишларида бири-бири билан ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, рақамли борлиқнинг янги шакллари ва элементларини келтириб чиқаради, бу, шубҳасиз, "рақамлаштириш ҳаётимизнинг янги соҳаларига кириб боради" яъни, рақамли ҳуқуқни қўллаш кўламининг кенгайиш соҳаларини қамраб олади¹. Айни шу маънода рақамлаштириш сунъий интеллект технологиялари билан узвий борлиқ. Том маънода фалсафий мушоҳада қилсак, сунъий интеллект объектив борлиққа айланди десак, асло муболаға бўлмайди. Бундай объектив борлиқдаги энг аввало, хавфсиз ва ҳар қандай салбий оқибатли тавакалчиликларнинг олдини олиш мумкин бўлган сунъий интеллект билан боғлиқ ижтимоий ва технологик жараёнларни фалсафий-ҳуқуқий, иқтисодий экспериментал тасдиқлари билан асослантирилган илмий –ҳуқуқий докториниал ёндошувлар асосида ҳуқуқий тартибга солишга эришиш барча ҳуқуқий тизимдаги давлатлар учун ғоятда мураккаб ва муҳим истиқболли вазифадир.

«Сунъий интеллект ҳозирги вақтда технологик тараққиётнинг асосий катализатори ҳисобланади, – дейди IT эксперти В. Ронжин. – Эҳтимол, бу инсониятнинг энг ажойиб ва эҳтимол якуний ихтиросига айланиши мумкин. Сунъий интеллектнинг ривожланиши инсониятни қайтиб келмайдиган нуктага олиб боришига шубҳа содир бўлмайди— бу фақат вақт масаласидир. Бу қачондир содир бўлганда, биз билан нима содир бўлиши номаълум. Баъзи олимлар инсон ва СИ нинг муваффақиятли биргаликда яратилиши ҳақидаги назарияга рози бўлишади, бошқалари эса СИ одамларга муҳтож бўлмаганда, у инсониятни бутунлай йўқ қилади ёки одамларни ўз уй ҳайвонларига айлантиради, деб қўрқишади. Қандай бўлмасин, ҳар қандай олим ушбу босқичда муҳим вазифа СИ соҳасидаги ишланмаларни одамлар учун

¹ Жемеров В.В. Цифровые права человека: теоретические и практические проблемы // Вопросы российской юстиции. 2019. № 3.

хавфсизлигини таъминлаш учун давлат назоратини амалга ошириш эканлигига рози бўлади¹».

Фалсафий мушоҳада қилганда интеллектнинг ривожланиши инсоннинг туғма истеъдоди, мия имкониятлари, жушқин фаолият, ҳаётий тажриба каби ғоятда муҳим бўлган ижтимоий омилларга боғлиқлигини қайд этиш жоиз. Сунъий интеллект эзгуликка ҳам, ёмонликка ҳам хизмат қилишга қодир бўлган жуда улкан салоҳиятга эга. Ихтирочиларнинг ўзлари ҳам олдинда инсоният сунъий интеллект билан боғлиқ янада йирик, ҳалокатли ва кутилмаган таҳдидларга дучор бўлиши мумкин, деб бонг урмоқда. А.Гутерриш айтганидек, «Агар биз ана шу таҳдидларни бартараф этиш чораларини кўрмас эканмиз, ҳозирги ва келгуси авлодлар олдида ўз бурчимизни адо этмаган бўламиз». Албатта, вазиятни назоратга олиш осон кечмайди, чунки бунга ҳалал берадиган бир қанча омиллар мавжуд. Жумладан: сунъий интеллектнинг айрим моделлари аллақачон кенг жамоатчилик тасарруфида; уларнинг тарқалиши кўламини кузатиб бориш имконсиз; қолаверса, сунъий интеллект соҳасида хусусий сектор етакчи ўринда турибди. Шунга қарамай, бу соҳани бошқариш учун мустаҳкам таянч нуқталарига эгамиз. Бунда, масалан, БМТнинг Одатий қуроолларнинг аниқ турлари тўғрисидаги конвенцияси доирасида қабул қилинган «Ўт очиш қуроолларининг мустақил тизимларига оид раҳбарий принциплар» ёки ЮНЕСКО томонидан 2021 йилда қабул қилган «Сунъий интеллект этикаси бўйича тавсиялар» каби халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида иш олиб борса бўлади. БМТ ҳузурида айна шу «ноодатий технология»ни бошқариш бўйича саъй-ҳаракатларни жамоа бўлиб қўллаб-қувватлашга қаратилган янги бир орган тузиш таклифи илгари сурилди. Бу таклифни маъқуллаган БМТ Бош қотибининг айтишича, бундай тузилма Атом энергияси бўйича халқаро агентлик, Фуқаролик авиацияси халқаро ташкилоти ёки Иқлим ўзгариши бўйича ҳукуматлараро экспертлар гуруҳига ўхшаган ихтисослашган муассаса шаклида бўлиши мумкин. Шу муносабат билан Бош қотиб, биринчи навбатда, Сунъий интеллект бўйича олий даражадаги маслаҳат кенгашини чақиришга қарор қилганини билдирди. Маслаҳат кенгашида қўллаб-қувватловчи томонлар иштирок этади ва улар жорий

¹Сунъий интеллект <https://nihol.uz/uz/news/1434/>

йил якунида сунъий интеллектни глобал бошқариш имкониятлари бўйича маъруза тақдим этади¹.

Сунъий интеллект муайян вазифаларни бажариш учун инсон хатти-ҳаракатларига тақлид қила оладиган ҳамда тўплаган маълумотлардан фойдаланиб, аста-секин ўз билимини бойитадиган тизим ёки ақлли машинадир. Сунъий интеллект машинадан (роботдан) алоҳида тегишли ҳаракатларни моделлаштиришга имкон берувчи рақамли шаклда мавжуд бўлиши мумкинлиги билан фарқланади. Аслида, қийинчилик айнан дастурий таъминот алгоритми ва сунъий интеллект ўртасидаги чегарани аниқлашда рўй беради, зеро, интеллект (ижодкорлик имконияти) фақат биологик организмларга хосдир. Сунъий интеллект космик, шунингдек, иқтисодиётнинг барча соҳаларига фаол жорий этила бошланди. Бугун “Ақлли уй” тизимлари ва замонавий маиший техниканинг янги турлари пайдо бўлмоқда, Кисмет ва Номад роботлари Антарктида ҳудудларини ўрганиб чиқмоқда. 2008 йилдан бошлаб технологик сингулярлик даври бошланиб, мутахассислар фикрига кўра, 2030 йилда ўзининг энг юқори чўққисига чиқиши кутилмоқда. Шунда инсоннинг компьютерлар билан интеграцияси бошланади, инсон мияси имкониятлари кенгаяди, биотехнологиялар пайдо бўлади.

Ўзбекистонда сунъий интеллект ривожланиши учун яратилган ҳукукий платформа 2020 йилда Oxford Insights ва Халқаро илмий-тадқиқот маркази ҳукуматларнинг сунъий интеллектга тайёрлик индекси (Government Artificial Intelligence Readiness Index) учинчи наشريни эълон қилди. Унда ҳукуматларнинг ўз фуқароларига давлат хизматларини кўрсатишда сунъий интеллект технологияларини жорий этишга тайёрлик даражаси баҳоланган. Рейтингнинг биринчи бешлигини АҚШ, Буюк Британия, Финляндия, Германия ва Швеция эгаллаган бўлиб, бу Шимолий Америка ва Ғарбий Европанинг сунъий интеллектга тайёрлиги бўйича умумий кўрсаткичлари юқори минтақалар эканини акс эттиради. Ўзбекистон индекс рўйхатида 37,171 балл билан 172 давлат орасида 95-ўринни эгаллади².

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 14.10.2024 йилдаги ПҚ-358-сон “Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида” Қарори билан

¹ Батафсил қаранг: Фулом Мирзо Сунъий интеллект ривожланмоқда: Бу ҳали ҳолва, охири бахайр бўлсин// <http://insonhuquqlari.uz/uz/news/m1100>

² Қаранг: Сунъий интеллект: кеча, бугун ва эртага /chromeextension://efaidnbmnnnnibpcajpcglclefindmkaj /https://reu.uz/wp-content/uploads/2022/09/alandar_abdura-monov_jangi_u-zbekiston_27_09_2022.pdf

тасдиқланган “Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар ривожлантириш Стратегияси”¹ ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида истиқболли йўналишларни белгилайди. Дарҳақиқат, унда сунъий интеллект технологияларини ривожлантиришга қаратилган норматив-ҳуқуқий базани шакллантириш борасида бир қатор вазифалар назарда тутилди. Миллий қонунчилик ҳужжатларини халқаро тажриба асосида ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш мақсадида қуйидаги чоралар кўрилади: тадқиқотлар натижалари ҳамда ривожланган хорижий давлатлар тажрибасини ўрганган ҳолда сунъий интеллект технологиялари ривожланишини қўллаб-қувватлаш соҳасида мустаҳкам ҳуқуқий асос яратиш; сунъий интеллект технологияларини кенг жорий этиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ субъектлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишнинг яхлит тизимини яратиш; соҳадаги давлат стандартлари ва норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларини ишлаб чиқиш; сунъий интеллект технологиялари соҳасидаги институционал асосларни шакллантириш; маълумотларни қайта ишлаш ва сақлаш марказларидаги «булутли технологиялар» хизматлари бўйича маълумотларнинг яхлитлиги ва хавфсизлигини таъминлаш асосларини кучайтириш шулар жумласидандир.

Ушбу йўналишдаги устивор вазифаларни рўёбга чиқариш мақсадида бир қатор илмий, ташкилий, ўқув-услубий чораларни кўришга оид қуйидаги айрим илмий-амалий хулоса, таклиф ва тавсиялар ҳуқуқни фалсафий-ҳуқуқий талқинига оид илмий-амалий концепцияни ишлаб чиқишга ёрдам беради, деган умиддамиз.

Биринчидан, юриспруденция соҳасидаги илмий тадқиқот ишларининг таҳлили шунини кўрсатяптики, тадқиқот ишларида соҳалараро фанлар йўналишлари бўйича ҳуқуқ фалсафаси, ҳуқуқ социологияси, ҳуқуқ психологияси, ҳуқуқ ва адабиёт, ҳуқуқнинг иқтисодий таҳлили каби фанлар эришган ютуқлардан фойдаланмаслик амалга оширилаётган тадқиқот ишларининг самарасизлигига олиб келмоқда ва улар натижадорлигига салбий таъсир кўрсатмоқда. Бу эса ўз навбатида, янги Ўзбекистонда юриспруденцияда соҳалараро ёндашувлар асосида илм-фан эришган ютуқларидан оқилона фойдаланишни энг асосийси, тадқиқотчиларнинг бу борадаги илмий ва амалий кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришни объектив зарурият қилиб қўймоқда.

¹Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 17.10.2024 й., 07/24/358/0825-сон

Иккинчидан, дунёда рақамли трансформациялашув жараёнлари жуда жадал ривожланмоқда. Шу сабабли барча фанлар шу жумладан, фалсафа ва ҳуқуқ фани олдида ҳам ечимини кутаётган долзарб муаммоларини тадқиқ этиб ўрганиш устиворлик касб этмоқда. Гарчи илмий манбаларда бу оламшумул аҳамиятга молик муаммонинг айрим жихатлари илмий тадқиқот объекти сифатида ўрганилмоқда. Хусусан, рақамли трансформациялашув шароитида рақамли ҳуқуқ принциплари: назарийлаштириш муаммоларини ёритиб бериш¹ рақамли жамиятда ҳуқуқнинг маъноси муаммоларини очиб бериш² сиёсий-ҳуқуқий институтларни рақамлаштириш ўзаро ҳаракатининг ижтимоий ва фалсафий қарашларни ўрганиш³ технологик тараққиёт даврида рақамли одоб-ахлоқнинг фалсафий жихатларини тадқиқ этиш⁴ сунъий интеллект ва ҳуқуқ фалсафасининг муаммовий-мақсадли жихатларини таҳлил этиш⁵ масалаларига шунингдек, рақамли ҳуқуқнинг ижтимоий-фалсафий жихатлари алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилмоқда⁶. Шу боис, ҳуқуқ фалсафаси нуқтаи назаридан ҳам устивор тадқиқот йўналишларини белгилаб диссертациявий ва монографик илмий изланишларни амалга ошириш зарур. Тадқиқотлар таҳлили асосида рақамли ҳуқуқ ижтимоий-фалсафий таҳлилнинг асоси дейишга тўлиқ илмий исботлар мавжуд ва бу борада комплекс аҳамиятга молик фундаментал ва амалий⁷

¹ Малинкина. М. С. Принципы цифрового права: проблема теоретизации / М. С. Малинкина, Д. Д. Толстых. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 8 (350). — С. 108-109. — URL: <https://moluch.ru/archive/350/78712/> (дата обращения: 21.02.2024).

² Гаврилова Ю.А. Проблема смысла права в цифровом обществе // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки. 2020. Т. 24. № 3. С. 608-628. DOI: 10.22363/2313-2337-2020-24-3-608-628.

³ Равочкин Н. Н. Социально-философский взгляд на взаимодействие цифровизации и политико-правовых институтов // Искусственные общества. – 2019. – Т. 14. – Выпуск 3. URL: <https://artsoc.jes.su/s207751800007024-5-1/>. DOI: 10.18254/S207751800007024-5

⁴ Бурнашев Р.Ф. Философские аспекты цифровой этики в эпоху технологического прогресса // Universum: общественные науки: электрон. научн. журн. 2023. 12(103). URL: <https://7universum.com/ru/social/archive/item/16461> (дата обращения: 21.02.2024).

⁵ Искусственный интеллект и философия права/ https://studme.org/315870/pravo/iskusstvennyy_intellekt_filosofiya_prava

⁶ Бодров А.А., Борисова Т.В., Максимов А.М. Цифровое право, как объект социально-философского анализа // Вестник Самарского Государственного Технического Университета. Серия «Философия». 2023. Т. 5. № 3. С. 27–36. DOI: <https://doi.org/10.17673/vsgtu-phil.2023.3.3>

⁷ Ўзбекистон Республикасининг 29.10.2019 йилдаги ЎРҚ-576-сон «Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида» ги Қонун 12-моддасида кўра, илмий фаолият объектлар, ходиса (жараёнлар)нинг хусусиятлари, ўзига хосликлари ва қонуниятларини аниқлаш мақсадида борлиқни ўрганиш ва олинган билимларни амалиётда қўллашга йўналтирилган фаолият ҳисобланиб, фундаментал ва амалий тадқиқотлардан иборатдир. Фундаментал тадқиқотлар табиат, жамият ва инсоннинг тузилиши, шаклланиши ва ривожланишига оид асосий қонуниятлар ҳақида янги билимлар олиш, улар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик, шунингдек муайян фаолият натижасида яратилган объектларни ўрганишга йўналтирилган назарий ва (ёки) тажрибага йўналтирилган фаолият ҳисобланади. Амалий тадқиқотлар амалий мақсадларга эришиш ва аниқ вазифаларни ҳал этиш учун асосан янги билимлар ва фундаментал тадқиқотлар натижаларини қўллашга йўналтирилган фаолият ҳисобланади.// Қонун

изланишларнинг натижадорлигига эришиш кечиктириб бўлмайдиган вазифалардан бўлиб ҳисбланади.

Учинчидан, юридик таълим муассасаларида “Ҳуқуқ фалсафаси” ёки “Ҳуқуқни фалсафий таҳлили” ўқув фанини чуқур ўрганишни йўлга қўйиш лозим. Шу мақсадда мамлакатимизда ҳуқуқ фалсафасига оид илмий тадқиқот ишларни қайд этилган ўқув фани соҳаси бўйича ўқитишни ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Бу эса ўз навбатида, бўлажак ҳуқуқшуносларда ҳуқуқнинг фалсафий-ҳуқуқий моҳиятини ўрганишга, ҳуқуқ назарияси ва амалиётининг мураккаб муаммоларига фалсафий ёндашувни шакллантириш ва уни ҳал қилиш бўйича оқилона қарорлар қабул қилиш кўникмаларини шакллантириш; талабалар томонидан ҳуқуқ ижтимоий тузумнинг оддий расмий шарти эмас, балки ғоялар ва миллий қадриятларни амалга оширишнинг энг муҳим воситаси эканлигини замонавий инсон ҳаёти ва фаолиятида чуқур англашини таъминлашга эришишлари; барча талабалар учун нафақат реал макондаги ҳуқуқнинг балки рақамли ҳуқуқнинг моҳиятини, унинг келиб чиқиши ва трансформациялашаётган тизимини тушунтириш бўйича тўғри илмий, услубий ва амалий услубий кўрсатмаларни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Тўртинчидан, яна бир истикболли йўналиш ҳуқуқ фалсафаси миллий қонунчиликнинг илмий-мафкуравий асоси бўлмоғи лозим. Қонуннинг моҳиятини уни қўлловчилар учун ва инсонлар учун тушунарли бўлсагина уни ижтимоий ҳаётга бошқача айтганда, ҳуқуқни қўллаш амалиётига татбиқ этиш мумкин. Бу эса ҳуқуқни трансформациялашуви шароитида илмий ва амалий жиҳатдан рақамли ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг хатти-ҳаракатлари алгоритмларини лойиҳалаш даражаси, давлат ва жамиятни ривожлантиришнинг объектив қонуниятлари асосида ҳуқуқ нормаси билан тартибга солинадиган муайян ижтимоий жараёнлар учун оқилона ва мақбул моделларни яратиш, айниқса, глобал рақамлаштириш ва сунъий интеллектнинг замонавий ривожланиш тенденциялари ва уни жамиятни объектив ривожланиш қонуниятларининг асосий мақсад ва вазифаларга монанд бўлган объектив жараёнларни фалсафий-ҳуқуқий мушоҳада қилишни тақозо этади. Илмий манбаларда тўғри таъкидланганидек¹, ижтимоий ва

ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.10.2019 й., 03/19/576/3970-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 12.10.2021 й., 03/21/721/0952-сон.

¹Зубкевич Л. А. Философские и общенаучные принципы законотворчества

амалий даражада даражада ҳуқуқий амалиёт, уларни қонуний йўл билан амалга оширишнинг аниқ усуллари ишлаб чиқиш мумкин бўлади. Бу эса ўз навбатида нормаиждорлик фаолиятида муайян ташкилий ва ҳуқуқий чораларни кўришни аниқса, ҳуқуқ нормаларнинг ижтимоий ҳаётда тадбиқ этилиши учун жамият аъзоларининг дунёқараши ва кенг маънода жамоатчилик нуқтаи-назаридан фалсафий-ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш самарадорлигини оширишни тақозо этади.

Беинчидан, сунъий интеллектга оид шаклланаётган халқаро стандартлар асосида энг яхши самарадор миллий стандартларни ишлаб чиқиш ва уни амалиётга жорий этиш, энг муҳими, сунъий интеллект технологияларини экспериментал тасдиқлари бўлган тақдирда уни қўллашнинг ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий механизмларни ишлаб чиқиш, бу борада замон талабларига жавоб берадиган, етарли технологик билим ва амалий кўникмаларга эга бўлган мутахассислар корпусини шакллантириш, илғор амалий тажрибага эга бўлган етакчи давлатларга турли соҳалар бўйича мутахассисларни стажировка юбориш амалиётини кенг жорий этиш, соҳалараро ёндашувлар асосида илмий-тадқиқот ишларини шу жумладан давлат гранти лойиҳаларини амалга оширишни йўлга қўйиш, мактаб, лицей, техникум ва олий ўқув юртларида шу соҳага ихтисослашган малакали кадрларни тайёрлашни йўлга қўйиш, аниқса, ИТ йўналишидаги олий таълим муассасаларида сунъий интеллект йўналишида илмий даражага эга бўлган ўқитувчилар (PhD, DSc) тайёрлаш, мамлакатимизда махсус рақамли технологиялар ва сунъий интеллект олий таълим муассасасини ташкил этиш ҳамда хорижий давлатларнинг сунъий технология соҳасига ихтисослашган ташкилотлари билан ҳамкорликни йўлга қўйиш, хорижий давлатлардаги илғор сунъий интеллект технологияларни маҳаллийлаштириш чораларини кўриш шулар жумласидандир.

Хулоса қилиб айтганда, сунъий интеллектни инсоният тафаккурининг ноёб маҳсули сифатида илмий докториниал ёндашувлар асосида теран фалсафий-ҳуқуқий мушоҳада қилиш ўз навбатида, мамлакатимизда стратегик аҳамиятга молик дастурий ҳужжатларни амалий рўёбга чиқариш учун хизмат қилади.

SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA TARMOQ TRAFIGINI OPTIMALLASHTIRISH

Quldashev Erkinjon

Andijon Mashinasozlik Instituti professor

Maxsudjonova Xikmatxon Iqboljon qizi

Andijon Mashinasozlik Instituti talabasi

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada sun'iy intellekt yordamida tarmoq trafigini optimallashtirish usullari o'rganilgan. Tarmoq trafigini tahlil qilish va boshqarish jarayonida sun'iy intellekt algoritmlarining qo'llanilishi tarmoq samaradorligini oshirish, kechikishlarni kamaytirish va resurslardan optimal foydalanishni ta'minlashi ko'rsatib berilgan. Tadqiqot davomida chuqur o'rganish (Deep Learning), mashina o'rganish (Machine Learning) va kuchaytiruvchi o'rganish (Reinforcement Learning) texnologiyalari asosida ishlangan yondashuvlar tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: Tarmoq trafigi, sun'iy intellekt, optimallashtirish, mashina o'rganish, chuqur o'rganish, kuchaytiruvchi o'rganish, resurslarni boshqarish, tarmoq samaradorligi.

Kirish. Hozirgi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va internet tarmoqlarining jadal rivojlanishi natijasida tarmoq trafigini samarali boshqarish muhim masalaga aylangan. Ma'lumotlarning ulkan hajmi va ularning real vaqt rejimida qayta ishlanishi tarmoqlar oldida katta talablarni qo'ymoqda. An'anaviy tarmoq boshqaruv usullari tarmoq trafigini tez va samarali boshqarishda cheklovlariga ega. Shu sababli, sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanish ushbu muammoni yechish uchun istiqbolli yondashuv hisoblanadi. Mazkur tadqiqotda tarmoq trafigini optimallashtirish uchun SI algoritmlarining qo'llanilishi o'rganilib, ularning samaradorligi baholandi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — tarmoq resurslaridan foydalanishni optimallashtirish va ma'lumotlar uzatish kechikishlarini minimallashtirishdan iborat.

Sun'iy intellekt yordamida tarmoq trafigini optimallashtirish. Hozirgi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va internet tarmoqlarining jadal rivojlanishi natijasida tarmoq trafigini boshqarish dolzarb masalaga aylangan. Tarmoqlar orqali uzatilayotgan ma'lumotlarning hajmi sezilarli darajada oshib, real vaqt rejimida ma'lumotlarni uzatish va boshqarish katta qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda. An'anaviy usullar bunday hajmdagi ma'lumotlarni boshqarishda yetarli darajada samarali bo'lmayapti. Shu

sababli, tarmoq trafigini optimallashtirishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish istiqbolli yechim sifatida ko'rilmoqda.

Sun'iy intellekt algoritmlari tarmoqdagi turli jarayonlarni, jumladan, trafikni tahlil qilish, boshqarish va resurslarni optimal taqsimlashni avtomatlashtirishda katta imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu texnologiyalar yordamida tarmoqning samaradorligini oshirish, kechikishlarni kamaytirish va resurslardan oqilona foydalanish imkoniyati mavjud.

Trafikni bashorat qilish

Sun'iy intellekt algoritmlari tarmoq trafigining naqshlarini aniqlash va kelajakdagi trafigini oldindan bashorat qilish imkoniyatiga ega. Bu esa resurslarni oldindan taqsimlashni samarali amalga oshirishga yordam beradi. Chuqur o'rganish va vaqt qatorlari tahlili kabi usullar ushbu jarayonlarda keng qo'llaniladi.

Avtomatlashtirilgan trafik boshqaruvi

Kuchaytiruvchi o'rganish algoritmlari tarmoq holatini kuzatish va optimal qarorlar qabul qilishda yordam beradi. Masalan, uzatish kanalining kengligini avtomatik sozlash yoki marshrutlash kabi jarayonlarni avtomatlashtirish orqali tarmoqning samaradorligini oshirish mumkin.

Trafik tasnifi va tahlili

Neyron tarmoqlar va mashina o'rganish algoritmlari yordamida tarmoq trafigini tasniflash va har xil turdagi trafik (masalan, video oqimlar, ovozli qo'ng'iroqlar, ma'lumotlar uzatish) uchun optimal resurslarni ajratish amalga oshiriladi. Ushbu yondashuv tarmoq samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Anomaliyalarni aniqlash va xavfsizlikni oshirish

Sun'iy intellekt yordamida noodatiy xatti-harakatlar, masalan, DDoS hujumlari yoki zararli trafik aniqlanadi va ularga qarshi avtomatik choralar ko'riladi. Bu tarmoq xavfsizligini sezilarli darajada oshiradi.

Ma'lumotlar siqilishi va optimallashtirish

Ma'lumotlarni siqish uchun sun'iy intellekt algoritmlaridan foydalanish uzatish tezligini oshiradi va tarmoq trafigini samarali boshqarishga yordam beradi. Bu usul ayniqsa ulkan hajmdagi ma'lumotlarni uzatishda qo'llaniladi.

Afzalliklari

Sun'iy intellekt yordamida tarmoq trafigini optimallashtirishning asosiy afzalliklari quyidagilar:

- Tarmoq resurslaridan samarali foydalanish.

- Ma'lumot uzatishdagi kechikishlarni kamaytirish.
- Tarmoqning o'zgarishlariga moslashish qobiliyati.
- Tarmoq xavfsizligini oshirish va hujumlardan himoya qilish.

Tatbiq sohalari

Sun'iy intellekt yondashuvlari telekommunikatsiya, bulutli xizmatlar va narsalarning interneti (IoT) kabi tarmoqlarda keng qo'llanilmoqda. 5G texnologiyalarida trafik boshqaruvi va xizmat sifatini yaxshilashda, bulutli hisoblash tizimlarida resurslarni dinamik taqsimlashda hamda IoT qurilmalari uchun samaradorlikni oshirishda ushbu texnologiyalarning samaradorligi isbotlangan.

Tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, sun'iy intellekt asosida ishlangan yondashuvlar tarmoq trafigini boshqarishning an'anaviy usullariga qaraganda ko'proq samaradorlikni ta'minlaydi. Kelajakda ushbu texnologiyalarni yanada rivojlantirish va kengroq tatbiq etish orqali tarmoq boshqaruvining samaradorligi sezilarli darajada oshirilishi kutilmoqda.

Materiallar va usullar Tadqiqot quyidagi texnologiyalar va usullar asosida amalga oshirildi:

1. Chuqur o'rganish (Deep Learning): Neyron tarmoqlardan foydalanib, tarmoq trafigi naqshlarini aniqlash va bashorat qilish.
2. Mashina o'rganish (Machine Learning): Tarmoq trafigini tasniflash va optimallashtirish uchun klassik algoritmlardan foydalanish.
3. Kuchaytiruvchi o'rganish (Reinforcement Learning): Tarmoqning real vaqt rejimidagi boshqaruvi uchun optimal qarorlarni aniqlash.
4. Ma'lumotlar tahlili: Tarmoq trafigining hajmi va naqshlarini aniqlash uchun vaqt qatorlari tahlili va klasterlash usullari qo'llandi.

Natijalar Tadqiqot davomida quyidagi natijalar olindi:

1. Trafikni bashorat qilish: Chuqur o'rganish algoritmlari yordamida tarmoq trafigi naqshlari aniqlanib, resurslarni oldindan taqsimlash imkoniyati yaratildi.
2. Avtomatlashtirilgan boshqaruv: Kuchaytiruvchi o'rganish algoritmlari yordamida tarmoq trafigi dinamik boshqarildi, bu kechikishlarni 30% ga qisqartirdi.
3. Trafik tasnifi va tahlili: Mashina o'rganish algoritmlari trafikning turli turlarini aniqlash va ularga optimal resurslar ajratishda samarali natijalar berdi.
4. Anomaliyalarni aniqlash: SI yordamida noodatiy tarmoq xatti-harakatlari aniqlanib, xavfsizlik choralari avtomatik ravishda ko'rildi.

5. Resurslardan foydalanish: Sun'iy intellekt asosidagi yondashuvlar resurslardan foydalanishni 25% ga oshirdi.

Munozara Tadqiqot natijalari sun'iy intellekt texnologiyalarining tarmoq trafigini boshqarishda katta imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatdi. Chuqur o'rganish algoritmlari tarmoq trafigini bashorat qilishda yuqori aniqlikka ega bo'lsa, kuchaytiruvchi o'rganish algoritmlari real vaqt rejimida dinamik boshqaruvni ta'minladi. Ushbu texnologiyalarni telekommunikatsiya, bulutli hisoblash va IoT sohalarida qo'llash istiqbollari keng.

Xulosa Sun'iy intellekt algoritmlarining tarmoq trafigini optimallashtirishdagi qo'llanilishi zamonaviy tarmoqlar uchun samarador va istiqbolli yechimdir. Tadqiqot natijalari ushbu yondashuvlar yordamida tarmoq boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish va samaradorligini oshirish mumkinligini isbotladi. Kelgusida IoT, 5G va bulutli hisoblash texnologiyalariga e'tibor qaratish orqali ushbu texnologiyalarni yanada rivojlantirish rejalashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alomari, E., "AI-Based Traffic Management in Modern Networks," IEEE Communications Surveys & Tutorials, 2023.
2. Sutton, R. S., Barto, A. G., "Reinforcement Learning: An Introduction," MIT Press, 2018.
3. LeCun, Y., Bengio, Y., Hinton, G., "Deep Learning," Nature, vol. 521, 2015.
4. Cisco Systems, "The Future of Network Traffic Optimization Using AI," Cisco Technical Reports, 2022.
5. Keras Documentation: "Deep Learning Frameworks for Network Analysis," 2023.
6. Zhang, X., "Machine Learning Algorithms for Network Traffic Classification," Journal of Network and Computer Applications, 2021.
7. ITU-T Reports, "The Role of AI in Next-Generation Networks," International Telecommunication Union, 2023.

ЎЗБЕКИСТОН: ҚОНУНЧИЛИКДА СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТГА ҚАРАТИЛГАН ЭЪТИБОР

Тажибаев Мухиддин Абдурашидович

Фалсафа фанлари доктори(PhD)

Жиззах политехника институти в.б доценти

Илм-фан ва ахборот-коммуникация технологиялари жадал тараққий этиб бораётган бугунги шароитда дунёнинг ривожланган мамлакатларида давлат ва жамият бошқаруви, иқтисодиёт, саноат, ижтимоий ҳимоя, таълим, тиббиёт, бандлик, қишлоқ хўжалиги, муҳофаа, хавфсизлик, туризм ва бошқа соҳаларда замонавий ахборот технологиялари ва сунъий интеллект имкониятларидан кенг фойдаланиш урфга кирмоқда.

Сунъий интеллект AI (Artificial intelligence)-инсоннинг билим ва кўникмаларига тақлид қилиш имконини берувчи (шу жумладан, мустақил равишда ўрганиш ва ечимларни излаш) ҳамда аниқ вазифаларни бажаришда инсон ақлий фаолияти натижалари билан таққосланадиган натижаларни олиш имконини берадиган технологик ечимлар мажмуи ҳисобланади.

“Сунъий интеллект” атамаси 1956 йилга келиб пайдо бўлди. Шу йилнинг ёзида АҚШнинг Дартмут университетида сунъий тафаккур масалалари бўйича анжуман бўлиб ўтди. Унда Клод Шеннон (Bell Laboratories) Натаниел Рочестер (IBM), Герберт Саймон (Карнеги университети, Тренчард Мур (Принстон университети), Жон Маккарти (Дартмут университети), Марвин Мински (Гарвард университети) каби олимлар иштирок этган.

Ушбу анжуманда маъруза қилган америкалик информатика соҳасидаги олим Жон Маккарти (1927–2011) “Artificial Intelligence” (“Сунъий тафаккур”) атамаси муаллифи сифатида тарихга ном қолдирди.

XX асрнинг 80-йиллари сунъий интеллект – кашфиёт дея эътироф этила бошлади. Олимлар ушбу йўналишда дарсликлар ишлаб чиқа бошладилар.

Шунингдек, 1997 йилда шахмат бўйича Жаҳон чемпиони Гарри Каспаровни мағлубиятга учратган машҳур шахмат дастури – “Deep Blue¹” яратилди. Шу йилларда Японияда нейрон тармоқлари асосида 6-авлод компьютер лойиҳаси ишлаб чиқиляётган эди. Шундан сўнг

¹ [https://en.wikipedia.org/wiki/Deep_Blue_\(chess_computer\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Deep_Blue_(chess_computer))

сунъий интеллектга эътибор кучайди. Йирик компаниялардан тортиб то ҳарбий муассасаларгача мазкур соҳани молиялаштира бошлади. Натижада янги технологиялар сони ошиб, рақобат кучайди, сунъий интеллект воситалари мукаммаллашиб борди.

Хўш, бу борада Ўзбекистон нималар қилмоқда? Ўзбекистонда ҳам ахборотлаштириш ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш орқали 2030 йилга қадар инновацион тараққий этган етакчи давлатлар қаторидан ўрин эгаллаш устувор вазифа сифатида белгиланган.

Мамлакатимизда сунъий интеллект технологиялари ривожланишининг жорий ҳолати ҳақида қуйидаги фактларни келтириш мумкин, жумладан, сунъий интеллект технологияларини ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 17 февралдаги «Сунъий интеллект технологияларини жадал жорий этиш учун шарт-шароитлар яратиш чора-тадбирлари тўғрисида»¹ ПҚ-4996-сон қарори қабул қилинган. Мазкур қарорга мувофиқ, 2021-2022 ўқув йилидан бошлаб 15 та олий таълим муассасасида сунъий интеллект технологияларининг иқтисодиёт тармоқлари ҳамда давлат бошқаруви тизимида амалий қўлланиши бўйича курслар ва фанлар жорий этилди. 2023-2024 ўқув йилидан бошлаб «Сунъий интеллект» йўналишида кадрлар тайёрлаш учун 12 та олий таълим муассасасига 572 нафар талаба (510 нафар бакалавр, 62 нафар магистратура) ўқишга қабул қилинди; 2024-2025 ўқув йилидан бошлаб 14 та олий таълим муассасасида сунъий интеллект технологиялари бўйича курслар ва фанлар жорий этилди. «Эл-юрт умиди» жамғармаси томонидан «Сунъий интеллект» йўналиши бўйича таълим олиш истагини билдирган ёшлар етакчи хорижий олий таълим муассасаларига юборилди. Рақамли технологиялар вазирлиги ҳузурида ихтисослашган лабораторияларга эга Рақамли технологиялар ва сунъий интеллектни ривожлантириш илмий-тадқиқот институти ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси Очiq маълумотлар портали фаолияти доирасида сунъий интеллект асосидаги дастурий таъминотдан фойдаланиш учун давлат органлари маълумотлари ва

¹ <https://lex.uz/docs/5297046>

бошқа маълумотлар тўпламларини олиш имкониятини тақдим этувчи рақамли маълумотлар платформаси (data.egov.uz) ишга туширилди. Қарор доирасида қишлоқ хўжалиги, банк, молия, транспорт, соғлиқни сақлаш, фармацевтика, энергетика, солиқ ва бошқа устувор тармоқ ва соҳаларда сунъий интеллектни жорий этиш бўйича тажриба-синов лойиҳалари амалга оширилди. Шунингдек, Рақамли технологиялар вазирлиги қошида Сунъий интеллект технологиялари илмий тадқиқот институти ташкил қилинди. Рақамли технологиялар вазирлиги ҳузуридаги давлат ахборот тизимларини ишлаб чиқариш ва қўллаб-қувватлаш ягона интегратори – UZINFOCOM. Ушбу ташкилот ёрдамида “Мухлиса” овозли тизими ва “MyID” ишлаб чиқилди. MyID тизимидан 70 дан ортиқ идора ва ташкилотларнинг 10 миллиондан ортиқ фойдаланувчилари бор. “Мухлиса” овозли ёрдамчисидан Ўзбекистонда ишлаб чиқарилаётган BYD автомобилларда фойдаланиш бўйича келишув имзоланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 14 октябрдаги «Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида»¹ги ПҚ-358-сон Қарори тасдиқланган. Қарорга кўра, ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларида сунъий интеллект технологияларини жорий қилиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, мамлакатимизнинг сунъий интеллект технологияларидан фойдаланувчи дунёнинг етакчи давлатлари қаторига киришига эришиш, шунингдек, «Рақамли Ўзбекистон-2030»² стратегиясида белгиланган мақсад ва вазифалар ижросини таъминлаш белгилаб олинди.

Жумладан, сунъий интеллект асосида яратилган дастурий маҳсулотлар ва кўрсатиладиган хизматлар ҳажмини 1,5 миллиард АҚШ долларига етказиш;

Ягона интерактив давлат хизматлари порталида сунъий интеллект асосида кўрсатилаётган хизматлар улушини 10 фоизга етказиш;

¹ <https://lex.uz/uz/docs/7158604>

² <https://lex.uz/docs/5030957>

сунъий интеллект йўналишида фаолият юритувчи илмий лабораториялар сонини 10 тага етказиш ҳамда юқори қувватли ҳисоблаш серверларини ишга тушириш;

Ҳукуматнинг сунъий интеллектга тайёрлик индексида (Government AI Readiness Index) Ўзбекистон Республикасининг биринчи 50 та ўриндаги давлатлар қаторига киришига эришиш;

сунъий интеллект технологияларини ривожлантиришга қаратилган норматив-ҳуқуқий базани шакллантириш, соҳада стандартларни такомиллаштириш ва халқаро ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлаш;

маълумотларни қайта ишлаш ҳамда сунъий интеллектга асосланган лойиҳаларни ишга тушириш учун техник инфратузилма яратиш, ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларида мазкур йўналишдаги устувор лойиҳаларни амалга ошириш;

сунъий интеллект технологияларидан фойдаланиш бўйича аҳолининг билим ва кўникмаларини ошириш, кадрлар салоҳиятини ривожлантириш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Аҳолига давлат ижтимоий хизматлари ва ёрдам тақдим этиш тартиб-таомилларини автоматлаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”¹ги қарорида кўзда тутилган “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри”² ахборот тизимида ҳам замонавий технологиялар қатори сунъий интеллект имкониятларидан самарали фойдаланиш лозим. Маълумки, эндиликда ижтимоий нафақаларни тайинлаш тўғрисидаги аризаларни кўриб чиқиш ва уларни тайинлаш тартиб-таомиллари “ягона реестр” воситасида амалга оширилади. “Электрон ҳукумат” тизимининг таркибий қисми сифатида “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” идоралараро интеграцион платформа вазифасини бажариб, тегишли идоралар томонидан таъминланган маълумотлар базасини сунъий интеллект технологияси орқали юритиш мумкин.

Ўзбекистонда ҳозирда мавжуд маълумотлар манбаларидан сунъий интеллект маълумотлар базасини шакллантириш ва улардан самарали фойдаланиш мумкин. Жумладан:

¹ <https://lex.uz/ru/docs/4930653?ONDATE=21.11.2024>

² <https://my.gov.uz/uz/service/587>

Идентификациялаш ягона тизими – (id.gov.uz)¹;

Ўзбекистон Республикаси очик маълумотлар портали – (data.gov.uz)²; Электрон ҳукумат тизими маълумотлар базаси – (my.gov.uz)³;

Давлат хизматлари агентлиги маълумотлар базаси – (davxizmat.uz)⁴; турли вазирлик ва идораларнинг маълумотлар базаси шулар жумласидандир.

Маълумки, сунъий интеллектни ижтимоий ва бошқа соҳаларга жорий қилишда шахсга доир маълумотлар дахлсизлиги, уларни сақлаш ва бошқариш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, сунъий интеллектдан фойдаланишнинг ахлоқий жиҳатлари, айниқса, АҚШ, Буюк Британия, Европа Иттифоқига аъзо давлатлар ва етакчи халқаро ташкилотлар диққат марказида бўлиб, инсон ҳуқуқлари ва шахсий маълумотлар масаласи ҳамда сунъий интеллектдан сиёсий ва бузғунчи мақсадларда фойдаланиш хавфи долзарб ҳисобланади. Айрим давлатлар, хусусан, Хитой ва Россияда сунъий интеллект ва АКТдан фуқаролар шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш ва сиёсий мақсадларида фойдаланилмоқда, деган айбловлар янграмоқда. Шунинг учун сунъий интеллектдан фойдаланишнинг ҳуқуқий асосларини яратишда бу масалаларга ҳам алоҳида эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки ҳозирга кунда Ўзбекистонда сунъий интеллект ривожига тўсиқ бўлаётган бир нечта муаммолар бартараф этилса, бу соҳада ишлар анча юксалар эди. Масалан уларга, сунъий интеллект мактабларини ривожлантиришда университетларда амалий ишларни амалга оширувчи лабораториялар ташкил этиш кераклиги, талабалар ўрганган билимларини амалий бажариб кўришмаса, соҳада ривожланиш бўлмайди. Бунинг учун кучли ва янги компьютерлар, НРС (High performance computing)⁵, соддароқ айтилса суперкомпьютерлар, яхши мебел ва бир маромда электр энергияси бўлиши керак ҳамда уларни илмий доирага текинга ёки жуда арзон нархга фойдаланиш учун ажратиш лозим. Университет ва институтларнинг ўзида шундай сунъий интеллект лабораториялари бўлиши керак деб ҳисоблаймиз.

¹ <https://my.gov.uz/uz/pages/oneid-about?new=0>

² <https://gov.uz/uz/imv/pages/ochiq-malumatlar-portali>

³ <https://my.gov.uz/uz>

⁴ <https://gov.uz/uz/adliya/sections/davlat-xizmatlari-markazlari-haqida-ma-lumatlar>

⁵ <https://cloud.google.com/discover/what-is-high-performance-computing>

ЕСТЕСТВЕННЫЙ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Гулноза Сабировна Султанова

*Самаркандский государственный университет имени Шарофа
Рашидова. Доктор философских наук (DSc),
профессор кафедры Философии и национальной идеи*

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема естественного и искусственного интеллекта. В статье делается сравнительный анализ между естественным человеческим интеллектом и искусственным интеллектом, их проявление на рынке труда. в последующие годы были проанализированы отзывы об усилении искусственного интеллекта от естественного интеллекта, его преимуществах, сокращении рабочих мест, исчезновении профессий и связанных с этим гуманистических проблемах.

Ключевые слова: искусственный интеллект, естественный интеллект, конкуренция, рынок труда, креативность, точность, когнитивные способности, компьютер, информационное общество.

Abstract. This article discusses the development of natural and artificial intelligence. The article makes a comparative analysis between natural human intelligence and artificial intelligence, their manifestation in the labor market. In the following years, reviews were analyzed on the strengthening of artificial intelligence from natural intelligence, its advantages, job cuts, the disappearance of professions and related humanistic problems.

Key words: artificial intelligence, natural intelligence, competition, labor market, creativity, accuracy, cognitive abilities, computer, information society.

Изучения проблемы искусственного интеллекта с научно-философской точки зрения, исследования его инновационных возможностей в формировании интеллектуального потенциала личности и общества.

Причина, по которой XXI век называют интеллектуальным веком, заключается в том, что конкуренция человек - человек заканчивается, а конкуренция человек –техника(искусственный интеллект) усиливается. В философии проблема естественного интеллекта исследована не полностью. По прогнозам футурологов, в ближайшие

10 лет с развитием искусственного интеллекта некоторые профессии исчезнут. Например, нет необходимости в кассире, водителе, юрисконсульте, переводчике, банке, финансах, страховании, бухгалтере и т. д. Это проблема безработицы, с одной стороны, которая приводит к тому, что человека ценят, а с другой стороны, заставляет человека интеллектуально развиваться, чтобы работать над собой.

Сегодня ученые не ограничивают возможности искусственного интеллекта одной функцией, а пытаются дополнить его такими функциями, как познание, анализ, решение проблем, планирование, прогнозирование и обучение, как и человеческий разум. Вот почему искусственный интеллект широко используется в таких областях, как нейронные сети, эволюционные вычисления, экспертные системы, обработка речи и машинное обучение.

В настоящее время мы используем голосовую службу Siri в повседневных продуктах Apple, браузер Google для поиска ответов на наши вопросы, наушники для прослушивания музыки, приложение, которое точно находит контент, который нам нравится в социальных сетях, и клавиатуру, которая может предсказать, как это будет выглядеть. Таким образом, можно сказать, что искусственный интеллект глубоко укоренился в повседневной жизни. Но ученые говорят, что эта новость по-прежнему является прелюдией к возможностям искусственного интеллекта. Основная цель ученых, пытающихся разработать искусственный интеллект, - искусственно реализовать мыслительный процесс в сознании человека. Например, самый мощный в мире суперкомпьютер K, разработанный Fujitsu, требует 82 000 процессоров и 40 минут для моделирования одной секунды работы нейронов в человеческом мозге. Это говорит о том, что создание гуманоидных роботов еще рано, но ученые считают, что это новинка, которую может увидеть сегодняшнее молодое поколение. Таким образом, современные ученые в области искусственного интеллекта ставят своей главной целью создание искусственной нервной системы. В связи с этим, почему эти ученые хотят, чтобы искусственный интеллект был точной копией человеческого разума? естественно задаться вопросом: "почему?" И ответ один то есть человек не знает ни одного разумного существа, кроме себя. Поэтому логично, что он хочет, чтобы его продукт был похож на его собственный.

Такое изменение системы коммуникаций даже повлияло на изменение системы хозяйства. Кроме того, рост общественного внимания к информации привел к росту сектора информационно-коммуникационных услуг в целом¹. Искусственный интеллект – это совокупность программных средств, аналогичных человеческому интеллекту, значительно облегчающих его умственную деятельность, помогающих решать различные проблемы в жизни человека и служащих дальнейшему расширению границ человеческого познания. Сегодня актуальность приобретает тот факт, что на основе имеющихся научных достижений мы выводим возможности познания человеком окружающей действительности на новый уровень. Важное место в этом процессе занимает изучение проблемы искусственного интеллекта с философской точки зрения. Искусственный интеллект выступает в роли своеобразной теоретической модели, особенно при всестороннем изучении механизмов мышления, присущих человеку. И это в основном изучается сравнительно с естественным интеллектом. Такой метод сравнения и результаты обычно реализуются в западной литературе в рамках нового философского направления-конструктивистской эпистемологии.

Искусственный интеллект - это система, которая имеет много общего с естественным интеллектом. Человек создает систему искусственного интеллекта с использованием естественного интеллекта. Искусственный интеллект помогает человеку познать себя (свой внутренний мир), а также Мир, в котором он живет (внешний мир). Искусственный интеллект позволяет глубже понять и оценить природный интеллект, существующий в человеке, до некоторой степени выработать модель собственных действий. Искусственный интеллект значительно облегчает умственный труд человека, берет на себя трудоемкую часть его работы и помогает решать стоящие перед ним задачи. Возможности искусственного интеллекта считаются достаточно широкими. Искусственный и естественный интеллект дополняют друг друга. Например, недостатки естественного интеллекта, такие как медлительность, компенсируются скоростью движения систем искусственного интеллекта, и наоборот, искусственный интеллект, не обладающий способностью к творчеству, компенсируется творчеством естественного интеллекта.

¹ Azizqulov A. Axborotlashgan jamiyatning falsafiy muammolari. – Samarqand, 2021. – B. 13-14

Информационные технологии изменили не только материальное производство, но и производство духовных знаний¹. Именно на этом этапе развития специфика взглядов представителей науки, проводящих исследования, связанные с искусственным интеллектом, заключается в том, что они активно используют модели, построенные на повторении свойств реальных объектов. Результаты и выводы, полученные в искусственных науках, активно используются в гуманитарных науках, таких как нейрофизиология, психология, когнитивные области, и являются предметом философских исследований. На этом этапе наибольший вклад в изучение когнитивных способностей человека вносит искусственный интеллект, нейрокомпьютер и робототехника, основанная на их результатах. В конце концов, “от 10 до 40 процентов повседневной работы можно будет автоматизировать в течение следующих двух десятилетий. Треть профессий в банковском деле и страховании – от пяти до десяти лет-становятся совершенно ненужными. Роботы и алгоритмы выполняют повторяющуюся работу с несколькими сотрудниками быстрее, надежнее и дешевле, днем или ночью – в любое время”². Это позволяет более эффективно использовать как время, так и ресурс.

Результат теоретических и практических исследований в области искусственного интеллекта показывает неспособность создать полную алгоритмическую модель человеческого интеллекта. Действительно, искусственный интеллект не в полной мере выражает возможности человеческого разума. Потому что человеческое сознание-продукт бесконечности. В «Типичной теории идентичности» разума состояния и процессы сознания считаются идентичными состояниям и процессам мозга. Под простой теорией идентичности или в обычной физиологии понимается теория, согласно которой деятельность мозга и связанные с ней духовно - психические процессы типологически идентичны³.

Появление искусственного интеллекта способно кардинально изменить жизнь каждого человека и всей цивилизации в целом. Есть также несколько крайне серьезных угрожающих последствий появления ИИ, которые человечеству в будущем придется так или

¹ Azizqulov A., Yusupov M., Ro'zimurodov S. Kompyuter falsafasi. – Samarqand, 2014. – B. 6.

² Makron E. Revolyusiya. – Tashkent: Uzbekistan, 2019. – P. 45.

³ Toshboboyev M.J. Axborotlashgan jamiyatda sun'iy intellektning rivojlantirishning epistemologik xususiyatlar. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand, 2022. – B. 19.

иначе преодолеть. Они состоят из психологических, профессиональных, моральных и экзистенциальных последствий. Потому что, во-первых, появление искусственного интеллекта вызывает ограничение возможностей человеческого разума уже техносферой и виртуальным компьютерным пространством. Для сильного и развитого ума появление умной машины не представляет опасности. Однако таких людей меньшинство. Основная часть человечества, психологически и профессионально, не может конкурировать с машинами. Но профессиональная сторона этой борьбы, вероятно, вызовет серьезные проблемы в будущем.

Аспект, который отличает естественный и искусственный интеллект, - это нерациональная черта мышления. Искусственный интеллект решает логические задачи и головоломки быстрее и проще, чем естественный интеллект. Но даже самые современные компьютеры беспомощны, когда в процессе решения головоломок возникает ситуация нерационального мышления (когда нужны аспекты). Это свидетельствует о широте возможностей природного интеллекта. При этом искусственный интеллект не может проявлять нерациональное, интуитивное познание¹. Загрузка системы знаний, описываемой как человеческий интеллект, в базу данных машины является сложной задачей. Оказывается, атомные факты, которые существуют у обычного человека, огромны, но многое из того, что человек знает, не может быть выражено ясно и устно. На самом деле, как правильно заметил Герберт Франке, “часто под контролем разума следует понимать психическое воздействие, которое осуществляется неявно .следовательно, это воздействие служит тому, на кого оно направлено, в ущерб этому человеку”². Естественный и искусственный интеллект представляют собой два различных типа интеллектуальной способности, каждый из которых имеет свои характеристики, преимущества и ограничения. Вот сравнительный анализ между ними:

1. Происхождение:

- Естественный интеллект: Естественный интеллект относится к способности человека и других живых организмов мыслить, анализировать, обучаться, решать проблемы и принимать решения на основе биологической структуры мозга и нервной системы.

¹ Sultanova G.S. Epistemological interpretation of cognitive systems //– Society and innovations. Special Issue – 02 (2022). – P. 436.

² Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М., “Алгоритм”, 2006. -С. 16.

- Искусственный интеллект: Искусственный интеллект относится к созданию компьютерных систем, которые могут выполнять задачи, требующие человеческого интеллекта, такие как распознавание образов, обучение, планирование и принятие решений.

2. Способности и ограничения:

- Естественный интеллект: Человеческий мозг обладает уникальными способностями, такими как интуиция, креативность, эмпатия и общение, которые часто сложно воссоздать в искусственных системах. Однако у людей также есть ограничения, такие как ограниченная память и склонность к ошибкам.

- Искусственный интеллект: Искусственные системы обычно превосходят людей в выполнении задач, требующих точных вычислений и анализа больших объемов данных. Они также могут работать без усталы и с высокой скоростью. Однако у искусственного интеллекта могут быть ограничения в понимании контекста, принятии решений в нестандартных ситуациях и восприятии эмоций.

3. Применение:

- Естественный интеллект: Человеческий интеллект широко применяется во многих областях, включая науку, искусство, бизнес, образование и социальную сферу. Он не только используется для выполнения задач, но и для взаимодействия с другими людьми и окружающей средой.

- Искусственный интеллект: Искусственный интеллект применяется во многих областях, включая медицину, финансы, транспорт, производство, игровую индустрию и многое другое. Он используется для автоматизации задач, оптимизации процессов и создания новых технологических решений.

4. Развитие:

- Естественный интеллект: Человеческий интеллект эволюционировал миллионы лет и продолжает развиваться благодаря обучению, обмену знаниями и культурным инновациям.

- Искусственный интеллект: Искусственный интеллект развивается благодаря научным исследованиям, разработке новых алгоритмов и методов машинного обучения, а также за счет улучшения вычислительной мощности и доступа к данным.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В целом, естественный и искусственный интеллект имеют свои уникальные характеристики и применения, и вместе они могут дополнять друг друга, создавая новые возможности для решения сложных проблем и улучшения жизни людей. Развитие искусственного интеллекта и его роль в научно-техническом прогрессе мира неизбежно требует пересмотра традиционных представлений о мыслительных процессах, значении правого и левого полушарий человека в творчестве. Философское осмысление нововведений, внедренных искусственным интеллектом в различные сферы человеческой деятельности: создание новых экспертных систем, машинный перевод, умение распознавать образы-помогает определить сущность прогноза социокультурных последствий. Рациональное использование искусственного интеллекта в мировом научно-техническом прогрессе носит прагматичный характер.

Библиография:

1. Azizqulov A. Axborotlashgan jamiyatning falsafiy muammolari. – Samarqand, 2021. – B. 13-14.
2. Azizqulov A., Yusupov M., Ro'zimurodov S. Kompyuter falsafasi. – Samarqand, 2014. – B. 6.
3. Makron E. Revolyusiya. – Tashkent: Uzbekistan, 2019. – P. 45.
4. Toshboboyev M.J. Axborotlashgan jamiyatda sun'iy intellektni rivojlantirishning epistemologik xususiyatlar. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati. Samarqand, 2022. – B. 19.
5. Sultanova G.S. Epistemological interpretation of cognitive systems //– Society and innovations. Special Issue – 02 (2022). – P. 436.
6. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М., “Алгоритм”, 2006. -С. 16.

SUN'IY INTELLEKT VA O'YIN: KOGNITIV JARAYONLARNING FALSAFIY-METODOLOGIK TAHLILI

Kubayeva Shoira Toshmurodovna

SamDU tadqiqotchisi, TATU Samarqand filiali, Gumanitar va ijtimoiy
fanlar kafedrası dotsenti

So'nggi yillarda ilm-fan va texnikaning jadal rivoji insoniyat tafakkuri oldiga yangidan yangi ilmiy bilish hamda tadqiqot masalalarini ko'ndalang qo'ymoqda. Sun'iy intellekt va inson bilishi o'rtasidagi o'zaro ta'sir hamda aloqadorlik zamonaviy falsafaning ana shunday dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Ma'lumki bu jarayon inson ongi, ongli faoliyat va bilish imkoniyatlari bilan bog'liqdir. O'yin jarayonlari inson ongidagi kognitiv mexanizmlarni rivojlantirishda muhim rol o'ynagani kabi, sun'iy intellekt modellari uchun ham katta ahamiyatga ega. Axborot jarayonlarining kuchayishi sharoitida odam har doimgidan ko'ra har xil sifatdagi axborot oqimlarini tartibga solish vositalariga muhtoj. Axborot texnologiyalarining jamiyatga ta'siri natijasida intellektual, texnologik, psixologik avlodlar tafovuti xavfi ortib bormoqda, bu esa insoniyatning yanada xavfsiz va barqaror rivojlanishiga global xavf tug'dirishi mumkin. Endilikda biz foydalanayotgan ko'plab axborot texnologiyalari dasturlari, jumladan, mobil qurilmalarning barchasi sun'iy mahsullikdir. Ularni yaratish va yig'ish jarayonida ham maxsus robotlarning beminnat xizmatidan foydalaniladi. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash bo'yicha maxsus rejimni joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida» 2021 yil 26 avgustdagi PQ-5234-son qarori qabul qilindi.¹ Unga muvofiq, sun'iy intellekt texnologiyalari asosidagi innovatsion biznes-modellar, mahsulotlar va xizmat ko'rsatish usullarini rivojlantirish uchun qulay va maqbul ekotizim yaratish maqsad qilib qo'yildi.

Sun'iy intellekt aslida informatikaning alohida sohasi bo'lib, odatda inson ongi bilan bog'liq imkoniyatlar - tilni tushunish, o'rgatish, muhokama qilish, masalani echish, tarjima va shu kabi imkoniyatlarga ega kompyuter tizimlarini yaratish bilan shug'ullanadi.² Bu termin sun'iy ong yoki sun'iy idrok sifatida ham qo'llaniladi. To'g'ri hozirda sun'iy intellekt turli

¹ <https://lex.uz/docs/5603319>

² Ғуломов С.С. ва бошқалар “Ахборот тизимлари ва технологиялари”. Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик. - Т: «Шарқ», 2000 й. 330-368 б.

amallarni bajarishga mo'ljallangan algoritm hamda dasturiy tizimlardan iborat va u inson ongi bajarishi mumkin bo'lgan bir qancha vazifalarning uddasidan chiqq oladi. Lekin shu bilan birga bugun shaxs va butun jamiyat oldida insonning aqliy faoliyati qobiliyatlari va malakalarini rivojlantirish vazifasi turibdi. Darhaqiqat, sun'iy intellekt va o'yin falsafasining o'zaro bog'liqligini tadqiq qilish orqali insonning voqelikni anglashi, interaktiv muhitlar bilan munosabati hamda aqlli tizimlar orqali yangi tajribalar yaratish imkoniyatlarini o'rganish mumkin bo'ladi. Sun'iy intellektning imkoniyatlari va uni inson ruhiy ijodiy xislatlariga ta'sir etuvchi modellarining kognitiv xususiyatlarini tadqiq etish jarayonida o'yinlarning konstruktivlik jihatlari yanada ko'proq namoyon bo'ladi. Masalan, ta'lim jarayonida zamonaviy mutaxassis tayyorlashda intellektual o'yinlar hamda sun'iy intellekt imkoniyatlaridan oqilona foydalanish samarali natijalarga olib keladi. Intellektual o'yin, boshqa ba'zi o'yin turlari bilan bir qatorda, ta'lim muammolarini hal qilishning deyarli universal pedagogik vositasi hisoblanadi. U intellektual, ijodiy, axloqiy, estetik, mehnat, huquqiy va boshqa ko'plab qobiliyatlarni egallashga qaratilgan.

Shaxmat, shashka, tavla, eng qadimiy intellektual o'yinlar hisoblanadi. O'yinchilar bunda yodlash, maketlarni, vaziyatlarni tahlil qilish, raqamlar va kombinatsiyalar bilan ishlash qobiliyatini namoyish etadilar. Sun'iy intellekt imkoniyatlaridan kelib chiqib bugun kunda axborot kommunikatsion vositalari tufayli turli xil o'yinli modellar barcha yoshdagi millionlab muxlislarni o'ziga jalb qilib, ish, maktablar, kutubxonalar, madaniyat muassasalari, yoshlar klublari amaliyotiga keng kirib kelishdi. Aytish mumkinki, o'z ishining u yoki bu bosqichida intellektual va ijodiy o'yinlardan o'z a'zolari uchun bo'sh vaqtni rivojlantirish va ta'minlash vositasi sifatida foydalanish mehnat samaradorligini ham oshirishga xizmat qiladi. Qolaversa klip tafakkurining ustunligi bilan kechayotgan ong inqirozi, insonning aks ettirish va analitik fikrlash qobiliyatining pasayishi bilan namoyon bo'ladigan zamonaviy antropologik inqiroz sharoitida intellektual madaniyat shakli bo'lgan intellektual o'yinlarning rolini tushunish va ulardan foydalanish qarama-qarshiliklarni va inqirozli hodisalarni bartaraf etishning samarali vositalarini aniqlashga yordam beradi.

Shunday qilib o'yin inson tafakkurining tabiiy qismi bo'lib, u madaniyat, ijtimoiy munosabatlar va shaxsiy rivojlanishda muhim rol o'ynaydi. Yana shuni aytish lozimki, u qoidalar orqali shakllangan sun'iy muhit bo'lib, u insonga erkinlik va yangi tajribalarni boshidan o'tkazish

imkoniyatini beradi.¹ Keyingi paytda o'yinlarni o'rganish sohasi ancha rivojlanib, ludologiya (Ludology) fani yuzaga keldi. Aniqroq aytganda bu fan sohasi 1990-yillardan boshlab jadal rivojlanishga kirishdi. Ludologiya o'yinlarni o'rganishga bag'ishlangan fan bo'lib, u asosan o'yinlarning strukturasini, dinamikasi va o'yin jarayonini tahlil qilish orqali ularni boshqa madaniy shakllardan farqli tarzda tushunishga yordam beradi. Ludologiya va sun'iy intellekt kesishuvi o'yinlarning yanada interaktiv va realistik bo'lishiga xizmat qiladi. Ludologiya o'yinlarning tuzilishi, qoidalari va o'yin jarayonini o'rgansa sun'iy intellekt esa o'yinlarda aqlli personajlar yaratish, o'yin jarayonini moslashtirish va dinamik kontent yaratishda qo'llaniladi. Bu esa o'z navbatida inson kognitivligining yangi parametrlariga yo'l ochadi. O'z navbatida sun'iy intellekt va o'yin jarayoni bir biri bilan bog'liqligi yana shunda ko'rinadiki, sun'iy intellekt nafaqat o'yin jarayonini boshqarishi, balki o'yinlarda realistik tajribalarni yaratishi mumkin. Bunda o'yinlar sun'iy intellektni sinash maydoni bo'lishi mumkin. Shu o'rinda masalaning bir qator falsafiy jihatlari yuzaga keladi ya'ni, sun'iy intellekt va o'yinning chegaralari ma'nosida, agar sun'iy intellekt o'yinlarda insondan ustun bo'lsa, insonning o'yindan oladigan zavqi o'zgaradimi? Chunki o'yinning eng muhim xususiyati bu zavqlantirish va bundan rohatlanish. Yana agar sun'iy intellekt o'yin jarayonida shaxsiy ma'lumotlarni yig'sa va ulardan biznes yoki boshqa maqsadlarda foydalanish axloqan to'g'rimi? Mana shu kabi masalalar insonning texnologiyalar bilan munosabatini, o'yin jarayoni orqali voqelikni anglashini va intellektual tizimlar bizning madaniyatimizga qanday ta'sir qilishini o'rganishni talab etadi. Qolaversa bu yuqori texnologik rivojlanish va virtual voqelikni chuqurroq tushunishda muhimdir. O'yin va sun'iy intellektning hamkorligi insonning bilishi, interaktiv tajriba va murakkab qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlanishiga yordam beradi. O'yinlarning odam psixologiyasiga va kognitiv qobiliyatlarga bo'lgan ta'siri juda katta. Ularning hamkorligi, ayniqsa, sun'iy intellektning shaxsiy tajribaga ta'siri bilan, insonlar uchun yangi tafakkurni o'zlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Sun'iy intellektning o'yinlarda qo'llanilishi insonni yangicha qarorlar qabul qilishga, murakkab vaziyatlarda muammolarni hal qilishga, moslashuvchanlik va ijodiy fikrlashga majbur qiladi.

Insonning shaxsiy, ijtimoiy va intellektual rivojlanishida sun'iy intellekt hamda o'yin aloqadorligi yangi imkoniyatlarni taqdim etadi. Aytish lozimki, sun'iy intellektga asoslangan o'yinlar mavjud va sun'iy

¹ Кубаева Ш. Ўйин ва инновацион тафаккур. Монография. Самарқанд. СамДу нашри. 130.6

intellekt bilan o'zaro o'yin jarayoni mavjudligini inobatga olish kerak. Sun'iy intellekt o'yinlari insonlarning bilimni oshirish va o'rganish jarayonini yangi darajaga ko'tarishi mumkin. Simulyatsiyalar orqali, real dunyodagi har qanday jarayonni test qilish va o'rganish uchun muhit taqdim etadi. Masalan, avtonom transport tizimlarini simulyatsiyalash yoki meditsinada murakkab jarayonlarni simulyatsiya qilish orqali insonlar mavjud bilimlarini amaliyotga tatbiq qilib o'rganish imkoni kengayadi.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt va o'yinning birgalikdagi rivoji inson bilishi, interaktiv tajriba va murakkab qarorlar qabul qilish qobiliyatini kuchaytirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, simulyatsiya orqali turli sohalarda, xususan, tibbiyot, transport va ta'limda yangi bilimlar egallash imkoniyati yaratiladi. Umuman sun'iy intellekt va o'yinlar inson kognitivlik qobiliyatini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Ular fikrlashni tezlashtiradi, xotira va diqqatni yaxshilaydi, strategik rejalashtirish qobiliyatini oshiradi va shaxsiy rivojlanish uchun qulay muhit yaratadi. Ayniqsa, sun'iy intellekt asosidagi o'yinlar inson imkoniyatlarini yangi darajaga olib chiqib, kognitiv rivojlanish jarayonini yanada samarali qiladi. Shuning uchun kelajakda ham sun'iy intellekt va o'yinlar o'rtasidagi integratsiya inson bilim olish jarayonlarini yangi bosqichga ko'tarishi aniq. Bir so'z bilan aytganda sun'iy intellekt va o'yin texnologiyalari insoniyatning kelajakdagi rivojiga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. <https://lex.uz/docs/5603319>
2. G'ulomov S.S. va boshqalar "Axborot tizimlari va texnologiyalari". Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. - T: «Sharq», 2000 y. 330-368 b.
3. Kubaeva Sh. O'yin va innovatsion tafakkur. Monografiya. Samarqand. SamDU nashri. 130.b
4. Авербах, Ю. Л. Шахматъ. Энциклопедический словарь F гл. ред. А. Е. Карпов. - М.: Советская энциклопедия, 1990.-С. 483-486.
5. Никитин Б.П. Интеллектуальнѳе игрѳ. М.: «Лист», 2000. - 184 с.

SUN'IY INTELLEKT VA AVTOMATLASHTIRISHNING JAMIYATGA TA'SIRI

Farangiz Zohidjon qizi Mamarizayeva
Jizzax politexnika instituti, katta o'qituvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun'iy intellekt va avtomatlashtirish jarayonlarining jamiyatga ta'siri keng tahlil qilinadi. Sun'iy intellektning mehnat bozori, ta'lim tizimi, axborot xavfsizligi va umumiy ijtimoiy jarayonlarga ta'siri o'rganilib, ushbu texnologiyalarning afzalliklari va ehtimoliy muammolari muhokama qilinadi. Shuningdek, sun'iy intellekt va avtomatlashtirishning istiqbolli yo'nalishlari va jamiyat hayotiga integratsiyasi bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, avtomatlashtirish, mehnat bozori, ta'lim, axborot xavfsizligi, texnologik taraqqiyot, jamiyat

Sun'iy intellekt (SI) va avtomatlashtirish bugungi kunda jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalariga ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu texnologiyalar ishlab chiqarish, ta'lim, sog'liqni saqlash, iqtisodiyot va hatto ijtimoiy munosabatlarga katta o'zgarishlar olib kirmoqda. SI algoritmlari inson tomonidan bajariladigan ko'plab vazifalarni o'z zimmasiga olib, samaradorlikni oshirish, xarajatlarni kamaytirish va yangiliklarni joriy etish imkonini bermoqda. Biroq, bu jarayonlar ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy jihatdan turli muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin¹.

Texnologik taraqqiyot inson hayotini qulaylashtirish bilan birga, ish o'rinlarining qisqarishi, axborot xavfsizligi, shaxsiy ma'lumotlarning himoyasi kabi dolzarb muammolarni ham yuzaga keltiradi. Avtomatlashtirish jarayonlari ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida samaradorlikni oshirsa-da, ba'zi kasblarning yo'qolishiga sabab bo'lishi mumkin². Shu sababli, SI va avtomatlashtirishning jamiyatga ta'sirini har tomonlama o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Sun'iy intellekt va avtomatlashtirish ish o'rinlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bir tomondan, bu texnologiyalar inson mehnatini engillashtirib, ishlab chiqarish jarayonlarini tezlashtiradi. Masalan, robotlashtirilgan tizimlar fabrikalarda, logistika sohasida va hatto ofis

¹Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson p. 132

² Tegmark, M. (2017). *Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence*. Knopf p 89

ishlarida qo'llanilmoqda¹. Biroq, bu holat ba'zi kasblarning yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, takrorlanuvchi va oddiy vazifalarni bajaruvchi ishchilar SI texnologiyalari tufayli ish joylarini yo'qotish xavfi ostida.

Biroq, SI yangi ish o'rinlarini ham yaratmoqda. Texnologiya bilan bog'liq yangi kasblar paydo bo'lib, insonlarga o'z bilim va malakalarini yangilashni talab qilmoqda². Shu bois, ta'lim tizimi SI va avtomatlashtirish jarayonlariga moslashgan holda rivojlanishi lozim.

Ta'lim sohasida sun'iy intellektdan foydalanish jarayoni tobora kengayib bormoqda. Masalan, SI yordamida shaxsiylashtirilgan o'qitish dasturlari yaratilmoqda, talabalar uchun moslashuvchan ta'lim muhitlari shakllanmoqda³. Virtual o'qituvchilar va onlayn ta'lim platformalari o'quvchilarga o'z qobiliyatlariga mos ravishda bilim olish imkonini bermoqda.

Biroq, SIning ta'limga joriy etilishi o'qituvchilarning roli va pedagogik yondashuvlarga ham ta'sir qiladi. An'anaviy ta'lim jarayonlarining o'zgarishi, inson omilining kamayishi va texnologik qaramlik muammolari yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun, SI va avtomatlashtirish imkoniyatlaridan foydalangan holda, inson omilini saqlab qolish va ta'lim jarayonlarini optimallashtirish muhimdir.

Sun'iy intellekt va avtomatlashtirish jamiyatning deyarli barcha jabhalariga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Ular ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, ta'lim tizimini rivojlantirish, tibbiyot va kiberxavfsizlik sohalarida ulkan o'zgarishlar kiritish imkonini bermoqda. Shu bilan birga, ish o'rinlarining qisqarishi, axborot xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarning himoyasi kabi masalalar ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

Kelajakda sun'iy intellekt va avtomatlashtirish texnologiyalarini muvaffaqiyatli joriy etish uchun quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilishi lozim:

1. Ta'lim tizimini texnologik taraqqiyotga moslashtirish va yangi kasb-hunarlarini rivojlantirish - Sun'iy intellekt va avtomatlashtirish jarayonlari tufayli ba'zi an'anaviy kasblar yo'qolishi yoki o'zgarishi mumkin. Shu sababli, ta'lim tizimi zamonaviy texnologiyalarga moslashib, talab yuqori bo'lgan yangi kasb-hunarlarini o'rgatishga yo'naltirilishi kerak. Masalan,

¹ Smith, C. (2020). *Ethical AI and Its Impact on Society*. MIT Press p 45

² O'zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi. (2022). *Sun'iy intellekt va avtomatlashtirish strategiyalari*. Toshkent: Ma'naviyat. 23-b

³ Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson p 215

dasturiy ta'minot muhandisligi, kiberxavfsizlik, ma'lumotlarni tahlil qilish va robototexnika kabi sohalarga e'tibor qaratish lozim..

2. Axborot xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish tizimlarini mustahkamlash - Sun'iy intellekt texnologiyalarining keng tarqalishi axborot xavfsizligi bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, kiberhujumlar va shaxsiy ma'lumotlarning noqonuniy ishlatilishi xavfi ortadi. Shu bois, davlat va xususiy sektorlar himoya tizimlarini kuchaytirish, shifrlash texnologiyalarini joriy etish va qonunchilikni mustahkamlash bo'yicha chora-tadbirlar ko'rishi kerak.

3. Sun'iy intellekt va avtomatlashtirish jarayonlarining ijtimoiy ta'sirini baholash va tartibga solish - Texnologiyalarni joriy etishda ularning jamiyatga ijobiy yoki salbiy ta'sirini oldindan baholash zarur. Ish o'rinlarining qisqarishi, tengsizlikning kuchayishi va sun'iy intellektdan noto'g'ri foydalanish ehtimoli oldindan o'rganilib, huquqiy va ijtimoiy choralar ishlab chiqilishi lozim.

4. Davlat va xususiy sektorlar hamkorligida sun'iy intellekt texnologiyalarining ijtimoiy manfaatdorlik bilan integratsiyasini ta'minlash - Sun'iy intellektni samarali joriy etish uchun davlat va xususiy sektorning hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Davlat siyosati orqali texnologik rivojlanishga yo'naltirilgan imtiyozlar, grantlar va investitsiyalar yaratilishi, tadbirkorlar esa innovatsion loyihalarni ilgari surishi lozim.

5. Sun'iy intellekt etikasi bo'yicha xalqaro tajribalarni o'rganish va huquqiy me'yorlarni ishlab chiqish - Sun'iy intellektdan noto'g'ri foydalanish ehtimolini kamaytirish uchun xalqaro tajribalardan foydalanish, texnologiyalarni tartibga soluvchi qonunchilik bazasini ishlab chiqish zarur. Masalan, sun'iy intellekt asosida qabul qilinadigan qarorlarning shaffofligi va inson huquqlariga zid bo'lmasligi ta'minlanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W. W. Norton & Company.
2. O'zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi. (2022). *Sun'iy intellekt va avtomatlashtirish strategiyalari*. Toshkent: Ma'naviyat.
3. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson.
4. Smith, C. (2020). *Ethical AI and Its Impact on Society*. MIT Press.
5. Tegmark, M. (2017). *Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence*. Knopf.

SUN'IY INTELLEKT: MOHIYATI, HOLATI VA ISTIQBOLLARI

Yangiboyev Berdiyar Yangiboyevich

Qarshi "Iqtisodiyot va pedagogika" universiteti professori, i.f.d.

Xolmirzayev Toir Ro'zimurodovich

Qarshi "Iqtisodiyot va pedagogika" universiteti assistent-o'qituvchisi

Annotatsiya: maqolada sun'iy intellektga berilgan ta'riflar, mohiyati, O'zbekiston iqtisodiyotidagi o'rni va qay darajada rivojlanayotganligi hamda bu yo'ldagi muammolar, shuningdek, mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni yanada jadallashtirishda syn'iy intellektning o'rni va ahamiyati to'g'risida fikrlar bildirilgan.

Tayanch so'zlar: raqamli iqtisodiyot, intensivlik, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli texnologiyalar, kiber hujum, raqamli qullik, monopoliya, innovatsion vazifa, sun'iy intellekt, sun'iy intellekt texnologiyalari, ekspert tizimlar, virtual agentlar, chatbotlar, virtual yordamchilar.

Аннотация: в статье даны определения искусственного интеллекта, его сущности, роли в экономике Узбекистана, уровня его развития и проблем, с которыми он сталкивается, а также мнения о роли и значении искусственного интеллекта в дальнейшем ускорении цифровой экономики в нашей стране.

Ключевые слова: цифровая экономика, интенсивность, цифровые технологии, кибератака, информационно-коммуникационные технологии, цифровое рабство, инновационная задача, искусственный интеллект, технологии искусственного интеллекта, экспертные системы, виртуальные агенты, чат-боты, виртуальные помощники.

Abstract: The article provides definitions of artificial intelligence, its essence, its role in the economy of Uzbekistan, the extent to which it is developing, and the problems it faces, as well as opinions on the role and importance of artificial intelligence in further accelerating the digital economy in our country.

Keywords: digital economy, intensity, information and communication technologies, digital technologies, cyber attack, digital slavery, monopoly, innovation task, artificial intelligence, artificial intelligence technologies, expert systems, virtual agents, chatbots, virtual assistants.

Raqamli iqtisodiyotga oid manbalarda “sun’iy intellekt” tushunchasi juda ko'p qo'llanilib kelinmoqda, buning asosiy sababi ko'plab rivojlangan mamlakatlarda raqamli iqtisodiyotning har bir mamlakat iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o'ynashi va qolaversa, raqamli iqtisodiyotning iqtisodiy taraqqiyotning rivojlanish omili sifatida tan olinib kelinayotganligidir. Shu nuqtai-nazardan kelib chiqqan holda ushbu maqolada sun'iy intellektning mohiyati va mamlakat taraqqiyotidagi o'rniga to'xtalib o'tiladi.

XX asrning 80-yillarida sun'iy intellekt “kashfiyot” deya e'tirof etila boshlandi. Ushbu yo'nalishda turli ilmiy maqolava hatto, darsliklar ham chiqarila boshlandi, shuningdek, 1997 yilda shaxmat bo'yicha jahon chempioni G. Kasparovni mag'lubiyatga uchratgan mashhur shaxmat dasturi - “Deep Blue” yaratildi.

Sun'iy intellekt - bu informatika, biologiya, psixologiya, tilshunoslik, matematika, mashinasozlik kabi fanlarga asoslangan fan va texnologiya yig'indisi hisoblanib, uning asosiy yo'nalishlaridan biri - bu inson aqli bilan bog'liq bo'lgan kompyuter funktsiyalarini ishlab chiqishdir.

Sun'iy intellekt turli sohalarga tadbqiq qilinib, raqamli iqtisodiyotning elementlari orasida ustunlik qilib kelmoqda, masalan, shaxmat o'yinida hal qiluvchi rol o'ynab, bunda kompyuter evristik bilimlar asosida ko'plab mumkin bo'lgan echimlarni hisoblay olmoqda, odamlar gapiradigan turli tillarni tushunadigan kompyuter bilan muloqot qilish qobiliyati mavjud, aqlli tizimlar odamlar ular bilan muloqot qiladigan tilni eshitish va tushunishga qodir, shu bilan birga turli xil urg'ularni, jargonlarni va boshqalarni boshqarishi mumkin, dasturiy ta'minot qog'ozga qalam yoki ekranda yozilgan matnni stilus yordamida o'qiydi va harf shakllarini tanib, ularni tahrir qilinadigan matnga aylantirishi mumkin, va nihoyat, odamlar tomonidan berilgan vazifalarni bajarishga qodir robotlardir.

Sun'iy intellektning yuqorida ko'rsatib o'tilgan va bajarishi mumkin bo'lgan funktsiyalarini o'qib, harakatini o'rganib, uning aql bovar qilmaydigan qobiliyatlari to'g'risida turli-tuman fikr-mulohazalar paydo bo'ldi. Xo'sh, sun'iy intellekt nima o'zi?

Turli fan sohalarida sun'iy intellektning bir qator ta'riflari bor, ularning ayrimlarinigina keltirib o'tishni, joiz deb hisobladik, jumladan, ayrim manbalarda sun'iy intellekt - bu kompyuter tomonidan boshqariladigan robot yoki dastur yaratish usulidir, boshqasida sun'iy intellekt - muayyan vazifalarni bajarishda inson hatti-harakatlariga taqlid qilishga qodir bo'lgan texnologiyadir, yana birida sun'iy intellekt - avvallari

odamlarga xos bo'lgan funktsiyalarni bajarishga qodir kompyuterlar, yana boshqa birida sun'iy intellect - intellectual mashinalar yaratishdagi ilmiy texnologiyalardir deb ta'rif berib o'tilgan. Bu kabi mohiyati va mazmuni bir-biriga yaqin bo'lgan ta'riflarni ko'plab keltirishimiz mumkin.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, sun'iy intellekt jahon miqyosida ilmiy-texnika taraqqiyotining tez sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan yo'nalishlaridan biri hisoblanib, insonning aqliy qobiliyatlarini o'rganish va undan foydalanish orqali amalga oshiriladi, olingan natijalar intellektual dasturlar va tizimlarni ishlab chiqish uchun asos sifatida ishlatiladi.

Sun'iy intellekt inson harakatlarining tezligi, aniqligi va samaradorligini oshira borib, katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor, takroriy ishlov berish va aqlli algoritmlar bilan birlashtirib ishlaydi, bu esa dasturiy ta'minotga ma'lumotlardagi o'ziga xos tomonlardan avtomatik ravishda o'rganish imkonini beradi.

Insoniyat tomonidan sun'iy intellekt texnologiyasidan unumli foydalanish allaqachonlar boshlanib ketdi, jumladan, so'zlar orqali ifodalangan matnlarni qayta ishlash, mashina yordamida ta'lim berish, ekspert tizimlar, virtual agentlar, chatbotlar, virtual yordamchilar va maslahat berish tizimlari sifatida bir qator sohalarda qo'llanilib kelinayotganligi, tovushni tanib oladigan virtual elektron yordamchilardan foydalangan holda ilovalarning ommabopligining tobora oshirilib borilishi bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Sun'iy intellekt sohasidagi muammolarni o'rganish natijasida mutaxassislar sun'iy intellect texnologiyasining doimiy ravishda rivojlanishi logistika uchun hayotiy muhim bo'lgan bir qancha qo'shimcha imkoniyatlar yaratishini bildirmoqdalar. Masalan, logistik xizmatlar provayderiga mijozlar bilan interaktiv muloqot yordamida xizmatlar sifatini oshirishga va mahsulotlarni tezroq yetkazib berishga, katta hajmdagi ma'lumotlarni yig'ish va ularni qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan sohalarda monitoringni amalga oshirish va information modellar qurish imkon beradi.

Hozirgi davrda iqtisodiyotning ko'pchilik tarmoqlari ham sun'iy intellektni kundalik biznes jarayonlariga keng qo'llamoqdalar. Sun'iy intellect texnologiyalarining tasvirlarni tanib olish funktsiyalari va dialog interfeyslar vositasida ishlab chiqarish liniyalaridan foydalanishni va ishlab chiqarish jarayonini ham soddalashtirishga imkon berayapti. Masalan, avtomobilsozlikda sun'iy intellect avtonomrobot-avtomobilning oz-ozini orgatish imkoniyatlarini rivojlantirish uchun foydalanilishi mumkin.

2017-yilning noyabrida Financial Times sun'iy intellekt qimmatbaho buyumlar va xizmatlar bozorida ham katta o'zgarishlar qilishi mumkinligi haqidagi maqolani chop etdi. Amazon, Google, Alibaba va shularga o'xshash texnologik gigantlarning misli ko'rilmagan muvaffaqiyatlaridan ro'hlangan holda, soat va yuvelir mahsulotlar ishlab chiqaruvchi brendlar ham mijozlar safini kengaytirish uchun sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishga harakat qila boshladilar.

Biznesning eng perspektiv yo'nalishlari bo'yicha oxirgi hisobotlarida PwC analitiklarining baho berishlaricha sun'iy intellektning hayotga izchil tadbiiq qilinishi 2030 yilga kelib, jahon YaIM ning 14% ga yoki 15,7 trillion dollarga ko'payishiga olib kelishini bashorat qilmoqdalar.

Dunyo mamlakatlari kabi O'zbekistonda ham raqamli iqtisodiyotning sun'iy intellekt kabi turlari rivojlanishi uchun keng shart-sharoitlar yaratilmoqda, xususan, oziq-ovqat mahsulotlari va taomlariga buyurtma berish, ularni uyimizgacha yetkazib berish imkoniyatlari yaratilgan va bundan foydalanuvchilar soni yildan - yilga oshib bormoqda. Hozirgi vaqtda Raqamli texnologiyalar vazirligi huzurida maxsus laboratoriyalarga ega bo'lgan "Raqamli texnologiyalar va cun'iy intellektni rivojlantirish tadqiqot institute" tashkil etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrda qabul qilingan «O'zbekiston - 2030» strategiyasi to'g'risida»gi 158-sonli Farmoni bilan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini amalga oshirish jarayonida orttirilgan tajriba va jamoatchilik muhokamasi natijalari asosida ishlab chiqilgan "O'zbekiston - 2030" strategiyasida raqamli iqtisodiyot va uning muhim elementi hisoblanmish cun'iy intellektni har tomomlana barqaror rivojlantirish masalalariga alohida e'tibir qaratilgan (1¹).

Sun'iy intellekt elementlaridan yanada samarali foydalanish asosida mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktyabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to'g'risida"gi PQ-358-sonli qarori qabul qilindi (2²) va hozirgi vaqtda bu qarorning ijrosini ta'minlash yuzasidan qator ishlar amalga oshirilmoqda. Qarorda milliy iqtisodiyotning - bank-moliya, soliq va bojxona, sog'liqni saqlash, qishloq xo'jaligi, energetika kabi sohalariga tegishli ishlarni amalga oshirish

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi "O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risida»gi 158-sonli Farmoni.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktyabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to'g'risida"gi PQ-358-sonli qarori, 1-bet.

bo'yicha ustuvor vazifalarni bajarishda sun'iy intellektning o'rniga alohida urg'u berib o'tilgan (3¹).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora - tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079 - sonli Farmonida O'zbekistonda ham raqamli texnologiyalarning iqtisodiyot va ijtimoiy sohada tezkor joriy etilishini ta'minlash milliy rivojlanish maqsadlaridan biri ekanligi alohida ko'rsatib o'tilgan (4²).

Ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida Sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart - sharoitlar yaratish, mamlakatimizning Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanuvchi dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishishiga erishish belgilab qo'yilgan.

Shu bilan birga, "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasida belgilangan maqsadlar va vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish bo'yicha erishish lozim bo'lgan maqsadli ko'rsatkichlar, shu jumladan, mamlakatimizda sun'iy intellekt asosida yaratilgan dasturiy mahsulotlar va ko'rsatkichlar hajmini 1,5 mild. AQSh dollariga yetkazish, yagona interaktiv davlat xizmatlari portalida sun'iy intellekt asosida ko'rsatilgan xizmatlar ulushini 10 foizga yetkazish, sun'iy intellekt yo'nalishlarida faoliyat yurituvchi ilmiy laboratoriyalar sonini 10 taga yetkazish hamda yuqori quvvatli hisoblash serverlarini ishga tushurish, hukumatning sun'iy intellektga tayyorgarlik indeksida mamlakatimizning birinchi 50 ta o'rindagi davlatlar qatoriga kirishiga erishishi kabi vazifalar belgilab berilgan (5³).

Jahon tajribasidan ma'lumki, mamlakatimizdagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning sun'iy intellektga investitsiya qilishlari ham katta samaraga olib kelishi, muqarrar. Agarda jahon miqyosidagi holatni tahlil qilsak, hozirgi kunda sun'iy intellekt ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligiga robotlar va uchuvchisiz uchadigan qurilmalar (dronlar) yordamida keng miqyosda tadbiriq qilinayapti.

Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, O'zbekistonda sun'iy intellektning holati mamlakatimiz potensialiga nisbatan bir necha barobar sekinroq

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktyabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to'g'risida"gi PQ-358-sonli qarori, 3-bet.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora -

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 14 oktyabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030 yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to'g'risida"gi PQ-358-son qarori, 3-bet.

rivojlanmoda. Demoqchimizki, imkoniyatlar yetarli, kerakli resurslar mavjud, lekin ularga nisbatan rivojlanishimiz nisbatan sustroq.

Mamlakatimizda sun'iy intellektdan keng foydalanish bilan bog'liq bo'lgan qator shart-sharoitlar, ayrim yechimini kutayotgan masalalar va mavjud holatni o'rganib, xulosa sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

5.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 14 oktyabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030 yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to'g'risida"gi PQ-358-son qarori, 3-bet.

-internet tezligini va uning sifatini talabga to'la javob bera oladigan darajaga yetkazish;

-axborot texnologiyalari sohasidagi mavjud qonunchilik hujjatlarining ta'sirini kuchaytirish;

-fuqarolarimizning kompyuter savodxonligini talab darajasiga yetkazish;

-axborot madaniyati va axborot gigiyenasini jahon darajasiga tenglashtirish;

-axborot texnologiyalari sohasida ro'y berayotgan kiber xavfsizlikning oldini olish;

-sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy bazani shakllantirish, sohada standartlarni takomillashtirish va halqaro hamkorlik aloqalarini mustahkamlash;

-ma'lumotlarni qayta ishlash hamda sun'iy intellektga asoslangan loyihalarni ishga tushurish uchun texnik infratuzulma yaratish, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida mazkur yo'nalishdagi ustuvor loyihalarni amalga oshirish;

-sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha aholining bilim va ko'nikmalarini amalga oshirish;

-boshqaruv organlarida ham raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish;

-mamlakatimizda cun'iy intellekt elementlaridan bosqicha - bosqich, tizimli, dunyo tajribasidan kelib chiqqan holda unumli foydalanilsa, O'zbekistonimiz iqtisodiyoti raqamli texnologiyalar asosida rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rin egallashi muqarrar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi "O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risida»gi 158-sonli Farmoni.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktyabrdagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi PQ-358-sonli qarori, 1-bet.

3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktyabrdagi “Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi PQ-358-sonli qarori, 3-bet.

4.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora - tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079 - sonli Farmoni.

TA'LIMDA SUN'IY INTELLEKTNING SALBIY TA'SIRI

Ravshanova Roxila Maxmadaminovna

NDKTU assistenti

Ramazonov Javohirbek Jonibekovich

NDKTU qoshidagi 2-akademik lisey o‘quvchisi

Ta'limni shaxsiylashtirish va o'rganish tajribasini oshirish uchun katta va'da bersa-da, dunyoning barcha burchaklaridagi uning mumkin bo'lgan salbiy tomonlarini tan olish muhimdir. Ta'lim muhitida sun'iy intellektni tatbiq etishni ko'rib chiqishga muvozanatli yondashuv ta'lim rahbarlari, o'qituvchilari va ota-onalariga sun'iy intellektga asoslangan ta'limning hayajonli, ammo murakkab olamida harakat qilishda yordam beradi.

Sun'iy intellekt ta'lim sharoitlariga tobora ko'proq integratsiya qilinib, shaxsiylashtirilgan ta'lim va ma'muriy samaradorlik kabi afzalliklarni taklif qilmoqda. Biroq, uni qabul qilishda bir qator kamchiliklar va qiyinchiliklar mavjud:

1. Odamlarning o'zaro ta'sirining qisqarishi

Sun'iy intellektga asoslangan ta'lim vositalari talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi yuzma-yuz muloqotni kamaytirishi mumkin, bu ijtimoiy va hissiy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun juda muhimdir. Sun'iy intellektga haddan tashqari tayanish o'quvchilarning boshqalar bilan samarali muloqot qilish va hamdard bo'lish qobiliyatiga ta'sir ko'rsatadigan noinsoniy o'rganish tajribasiga olib kelishi mumkin.

2. Ma'lumotlarning maxfiyligi bilan bog'liq muammolar

Ta'limda sun'iy intellektni qo'llash ko'pincha katta hajmdagi shaxsiy ma'lumotlarni, jumladan, akademik samaradorlik va xatti-harakatlarga oid

ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Bu maxfiylik bilan bog'liq jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi, chunki ma'lumotlarning yetarli darajada himoyalanganligi ruxsatsiz kirishga va o'quvchilarning nozik ma'lumotlaridan noto'g'ri foydalanishga olib kelishi mumkin.

3. Algoritmik tarafkashlik va tengsizlik

Tizimlar o'quv ma'lumotlarida mavjud bo'lgan noto'g'ri fikrlarni davom ettirishi mumkin. Misol uchun, agar tarixiy ma'lumotlar nomutanosiblikni aks ettirsa, SI algoritmlari bu noto'g'ri fikrlarni kuchaytirishi mumkin, bu esa teng bo'lmagan o'rganish tajribasiga olib keladi va o'quvchilar va talabalarning ayrim guruhlarini noqulay ahvolga solishi mumkin.

4. Texnologiyaga haddan tashqari qaramlik

Texnologiyaga haddan tashqari qaramlik – bu odamning elektron qurilmalar, internet yoki dasturlardan me'yoridan ortiq foydalanishi natijasida kundalik hayotiga, sog'lig'iga va ijtimoiy munosabatlariga zarar yetkazishi holatidir. Bu holat odatda quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

Smartfon qaramligi – odam doimiy ravishda telefonni tekshirishga, ijtimoiy tarmoqlarga yoki o'yinlarga mukkasidan ketishga moyil bo'ladi. Internet va ijtimoiy tarmoqlarga bog'liqlik – odam haqiqiy hayotdagi munosabatlardan ko'ra virtual muloqotni afzal ko'radi, doimiy ravishda yangiliklar lentasini ko'rib chiqadi.

Video o'yin qaramligi – odam vaqtning katta qismini o'yinlarda o'tkazadi va bu uning ishiga, o'qishiga yoki shaxsiy hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Online xarid qilish yoki qimor qaramligi – odam doimiy ravishda internet orqali xarid qilish yoki qimor o'yinlarida qatnashishga moyil bo'ladi.

Salbiy ta'sirlari

Sog'liq muammolari: ko'z charchashi, uyqu buzilishi, bo'yin va bel og'rig'i, semizlik.

Psixologik ta'sirlar: depressiya, yolg'izlik hissi, stress va xavotir.

Ijtimoiy muammolar: oilaviy va do'stlik munosabatlarining buzilishi.

Ish yoki o'qishga ta'siri: diqqatning pasayishi, mahsuldorlikning kamayishi.

5. Inson mehnati o'rnini bosish xavfi

SI texnologiyalarining rivojlanishi ayrim kasblarni yo'qotishga olib kelishi mumkin. Masalan, matn yozish, tarjima qilish, xizmat ko'rsatish sohalarida sun'iy intellektdan foydalanish odatiy holga aylanmoqda.

6. Noaniqliklar va "Gallyutsinatsiyalar"

SI modellari, ayniqsa generativ modellar, "gallyutsinatsiyalar" deb nomlanuvchi noto'g'ri yoki uydirma ma'lumotlarni ishlab chiqishi mumkin. To'g'ri tekshirilmasdan bunday natijalarga tayanish o'quvchilar va o'qituvchilarni chalg'itishi, o'quv jarayoniga putur etkazishi mumkin.

7. Axloqiy va huquqiy masalalar

Ta'limda sun'iy intellektdan foydalanish axloqiy savollarni, ayniqsa akademik halollikka oid savollarni tug'diradi. Masalan, topshiriqlarni bajarish uchun sun'iy intellektdan foydalanadigan talabalar o'rganish va aldash o'rtasidagi chegarani yo'qotishi mumkin, bu esa mumkin bo'lgan huquqiy tortishuvlarga va maqbul foydalanishni aniqlashda qiyinchiliklarga olib keladi.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt ta'lim sohasida istiqbolli yutuqlarni taklif qilsa-da, uning integratsiyasi adolatli, samarali va axloqiy ta'lim muhitini qo'llab-quvvatlashini ta'minlash uchun ushbu kamchiliklarni bartaraf etish juda muhimdir.

HOZIRGI DAVRDA SUN'IY INTELEKTN RIVOJLANISHINING FALSAFIY MUAMMOLARI

Abdunabiyeva Mashhura Qahramonovna

*Samarqand davlat universiteti Psixologiya va ijtimoiy -siyosiy fanlar
fakulteti Falsafa yo'nalishi talabasi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada sun'iy intellekt (SI) murakkab tizimlarning bir qismi sifatida o'rganilib, sun'iy intellektning qanday tamoyillarga asoslanib rivojlanishi va mamlakatimizda bu sohani rivojlantirishda olib borilayotgan islohotlar haqida so'z boradi. Bundan tashqari sun'iy intellektning sinergetika bilan integratsiyasi falsafiy tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: Sun'iy intellekt(SI), sinergetika, sinergetik tamoyil, innovatsiya, neyron tarmoqlari, avtomatlashtirish, diagnostika, integratsiya, texnologik taraqqiyot.

Bugungi texnologik rivojlanish asrida sun'iy intellekt (SI) dunyoqarashimiz va hayot tarzimizni tubdan o'zgartirib yuborayotgan muhim sohalardan biridir. Uning imkoniyatlari ko'p jihatdan murakkab tizimlar va sinergetika tamoyillariga asoslangan. Sinergetika – bu murakkab tizimlarning o'zaro aloqalari va o'zgarishlarini o'rganadigan fandir. Sun'iy intellekt ushbu tamoyillar asosida rivojlanib, samaradorlik va

innovatsiyalarni oshirishga xizmat qilmoqda. Buning natijasida iqtisodiyot, ekologiya, sog'liqni saqlash va boshqa ko'plab sohalarda sezilarli yutuqlarga erishilmoqda.

Sun'iy intellekt murakkab tizimlarning bir qismi sifatida ko'riladi. Masalan, avtomatlashtirilgan transport tizimlari, sog'liqni saqlashda SI asosida ishlovchi diagnostika tizimlari yoki iqtisodiy prognozlash tizimlari sinergetikaning asosiy tamoyillarini o'z ichiga oladi. Ushbu tizimlarda har bir element o'zaro ta'sirda bo'lib, yangi sifatlar va imkoniyatlarni yuzaga keltiradi. Sinergetika tamoyillariga ko'ra, tizimning umumiy ishlash samarasi uning qismlarining alohida ishlashidan ustun bo'ladi.

Neyron tarmoqlari va chuqur o'rganish texnologiyalari sinergetik jarayonlarning yorqin namunasidir. Misol uchun, sog'liqni saqlashda foydalaniladigan SI tizimlari kasalliklarni erta bosqichda aniqlash va samarali davolashni taklif qilish orqali inson hayotini saqlab qolishda katta ahamiyatga ega. Ushbu tizimlar murakkab ma'lumotlarni tahlil qilib, natijada yuqori aniqlik bilan qarorlar qabul qiladi.

Sun'iy intellektning sinergetik tamoyillarga asoslangan rivojlanishi texnologik innovatsiyalarni yangi bosqichga olib chiqmoqda. Masalan, SI yordamida ekologik muammolarni hal qilishda samarali tizimlar yaratilmoqda. Energiya samaradorligini oshirish, chiqindilarni qayta ishlash va atrof-muhitni monitoring qilishda sun'iy intellektning o'rni beqiyos. Bu texnologiyalar atrof-muhitni himoya qilish va barqaror rivojlanishni ta'minlashda katta imkoniyatlarni taqdim etadi.

Biroq, sinergetik tizimlar muvozanatni talab qiladi. Sun'iy intellektdan foydalanishda ijtimoiy, iqtisodiy va axloqiy masalalar ham e'tibordan chetda qolmasligi lozim. Ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, masalan, ayrim sohalarda ish o'rinlarini qisqartirish xavfini tug'diradi. Shu bois, bu texnologiyani joriy qilishda inson manfaatlari ustuvor ahamiyatga ega bo'lishi kerak. Sun'iy intellektning salbiy ta'sir etuvchi jihatlari ham yo'q emas. Deylik, etika masalalari, mehnat bozoriga ta'siri, axborot xavfsizligiga tahdidlar hamda texnologiyalarga qaramlik kuchayadi. Biroq sun'iy intellekt orqali bank-moliya sohasida firibgarliklarning oldini olish, foydalanuvchilarning to'lov qobiliyatini baholash, bozor tendensiyalarini prognoz qilish, soliq va bojxona sohasida yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish, shubhali bojxona operatsiyalarini prognozlash va xavflarni boshqarish, sog'liqni saqlash sohasida kasalliklarni tashxislash, davolash

usullarini belgilash, tibbiy tasvirlarni tahlil qilish va bemorga oid ma'lumotlarni boshqarish mumkin.

Xususan mamlakatimizda ham ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizning sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanuvchi dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishini ta'minlash, shuningdek, "Raqamli O'zbekiston – 2030" Strategiyasida belgilangan maqsad va vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" (PQ–358-son, 14.10.2024 y.) qarori qabul qilindi. Ushbu qaror mamlakatimizda sun'iy intellekt texnologiyalarini yaratishga qaratilgan bo'lib, qarorning maqsadi inson manfaatlarini ustuvor qilib, yangi texnologiyalarni rivojlantirish orqali fuqarolar turmush sifatini yaxshilashdan iborat. Mazkur qaror bilan Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi tasdiqlandi.

Sun'iy intellektning sinergetik tamoyillarga asoslangan rivojlanishi texnologiyalar va insoniyat kelajagi uchun katta imkoniyatlar yaratmoqda. Murakkab tizimlarning uyg'un ishlashi natijasida nafaqat texnologik innovatsiyalar, balki jamiyat hayotida ham sifatli o'zgarishlar ro'y bermoqda. Misol uchun, SI yordamida qishloq xo'jaligida hosildorlikni oshirish yoki tibbiyotda davolash jarayonlarini optimallashtirish kabi ko'plab sohalarda sezilarli yutuqlarga erishilmoqda.

Kelajakda sun'iy intellekt va sinergetikaning o'zaro integratsiyasi yanada rivojlanib, insoniyat hayotini yaxshilash uchun xizmat qilishi kutilmoqda. Bu esa texnologiyalardan oqilona foydalanishni va ularni rivojlantirishda mas'uliyatni talab qiladi.

Adabiyotlar:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" (PQ–358-son, 14.10.2024 y.) qarori
- 2.To'rayev B. Sinergetika mohiyati, qonuniyatlari va amaliyotda namoyon bo'lishi.–Toshkent, 2017.–B.136.
3. Bozarov D.M. Sinergetikada ochiq va yopiq Sistema muammosi //G'oyalar va innovatsion taraqqiyot. Ilmiy nazariy seminar materiallari.–Urganch,2013.–B.160.N 3. Falsafa .T.Sharq ,1999.

- 4.Falsafa qomusiy lug'at. -T.2004.
- 5.Filipova I.A. "Iqtisodiy intellekt va neyrotexnologiyalar: konstitutsiyaviy-huquqiy tartibga solishga ehtiyojlar" . 2021. № 9 (178). S. 119–130.
- 6.Ismoil Saifnazarov. Sun'iy intellekt insoniyat uchun foydalimi yoki xatarli?– Samarqand 2025, Yangi O'zbekiston.7-son
- 7.Qo'shoqov Sh.S."Sinergetika dialektikaga qarshimi\\Ijtimoiy fikr inson huquqlari,T 2001. N 2
- 8.Rahimov I. "Sotsiologiya va sinergetika" Ijtimoiy fikr.inson huquqlari T.1992
- 9.Sinergetikaning tabiiy va falsafiy muammolari,-Namangan davlat universiteti.-2009.
- 10.Yasyukova L.A. "O'smirlarning intellekt turi o'zgarishi: 1990 yildan 2020 yilgacha" / "Global o'zgarishlar dunyosida insonning qobiliyatlari va mental resurslari" to'plamida. Moskva, 2020. S. 496–505.

YOSHLAR AXLOQIY INQIROZINI OLDINI OLISHDA AXBOROT XAVFSIZLIGINI SHAKLLANTIRISH YO'LLARI VA SUN'IY INTELLEKTNING O'RNI

G'aniyev Elbek – O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti
magistranti,

Jafar Mustafayev – falsafa doktori (PhD), Iqtisodiyot va pedagogika
universiteti, TATU Samarqand filiali.

Annotatsiya: Ushbu maqolada yoshlar o'rtasida axborot xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarning ahamiyati va roli juda muhimligi ,texnologiyalar va onlayn platformalardan foydalanish imkoniyati ortib borayotganligi sababli, yoshlar shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash, kiberbulling va nomaqbul kontentga ta'sir qilish kabi kiber tahdidlar, yoshlarni raqamli izlari, maxfiylik sozlamalari va onlayn xulq-atvori haqida ongli qarorlar qabul qilishga o'rgatish va kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish ularning farovonligini himoya

qilish va mas'uliyatli raqamli fuqarolikni rag'batlantirishda haqida keng qamrovli fikr yuritilgan.

Tayanch so'zlar: Axborot xavfsizligi, kiberxavfsizlik, ma'lumotlar maxfiyligi, onlayn xavfsizlik, ijtimoiy tarmoqlar, kiber tahdidlar, raqamli savodxonlik, kiberbulling, ota-ona nazorati.

Аннотация: В этой статье объясняется важность и роль мер, направленных на обеспечение информационной безопасности среди молодежи, в связи с растущим доступом к технологиям и онлайн-платформам, киберугрозами, такими как кража личных данных, киберзапугивание и воздействие неприемлемого контента, обучением молодых людей принимать осознанные решения о своем цифровом следе, настройках конфиденциальности и поведении в интернете, и реализация мер, направленных на укрепление защиты их благосостояния и поощрение ответственного цифрового гражданства были широко продуманы.

Ключевые слова: информационная безопасность, кибербезопасность, конфиденциальность данных, онлайн-безопасность, социальные сети, киберугрозы, цифровая грамотность, киберзапугивание, родительский контроль.

Annotation: In this article ,the importance and role of measures aimed at ensuring information security among young people is very important, with the increasing access to technologies and online platforms, young people have a comprehensive view of cyber threats such as theft of personal information, cyberbullying and exposure to inappropriate content, the implementation of measures aimed at teaching and strengthening young people to make conscious decisions

Key words: Information Security, cyber security, data privacy,online security, social networks,cyber threats, digital literacy,cyberbullying, parental control.

Kirish. Bugungi kunda endi shakllanayotgan yoshlarni turli axborotlarning salbiy ta'siridan himoya qilish dunyodagi eng dolzarb masalalardan hisoblanadi. Yoshlarga atrofini o'rab turgan olam haqidagi ma'lumot beruvchi asosiy manbalarga esa, matbuot, televidenie, radio, global kompyuter tarmoqlari va boshqalar kiradi. Yoshlar har bir millatning kelajagidir. Bu esa yoshlarga jiddiy ahamiyat berilishi lozimligini bildiradi. Har bir shaxsning kim bo'lishligi yoshlik paytidan bilina boshlaydi. Yoshlik paytida shakllanib qolgan sifatlar insonga butun umri davomida hamroh bo'ladi. Shuning uchun jamiyatda yoshlarning odobli, aqlli, halol, tarbiyali

inson bo'lishlari uchun harakat qilinadi. Zamonaviy yoshlar tafakkurini shakllantirish, ommaviy tahdidlarga kurasha oladigan serqirra, ijodkor, potentsialli barkamol avlodning axloqiy inqirozini oldini olish o'ta muhim masalalardan hisoblanadi.

Yoshlar dunyoqarashida axloqiy inqirozini oldini olishda axborot xavfsizlikni shakllantirish yo'llari. Yoshlar har qanday sohada kirib kelayotgan ijodkor vakillar hisoblanadi. Ayniqsa davlat tashkilotlarida ularning ma'naviy-axloqiy sifatlari ko'proq namoyon bo'ladi. Davlat fuqarolik xizmatchilari davlat tizimida ishlovchi, fuqarolar manfaatlarini himoya qiluvchi va davlatning rivojlanishiga hissa qo'shadigan shaxslar hisoblanadi. Ularning ma'naviy-axloqiy mezonlari yuqori darajadagi professionalizm, adolat, xolislik, mas'uliyat va inson huquqlariga hurmat kabi printsiplarga asoslanadi. Bu mezonlar davlat xizmatchilarining ish faoliyatini to'g'ri yo'naltirish va fuqarolarga xizmat ko'rsatishda adolatni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Shaxsning ma'naviy-axloqiy mezonlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: Adolat va xolislik tushunchalari davlatda fuqarolik xizmati tizimida ishlovchi shaxslar adolatli va tenglik prinsiplariga amal qilishi kerak. Bular fuqarolarni teng tarzda baholash, ularning ehtiyojlariga nisbatan adolatli yondashuvni ta'minlashdir. Mas'uliyat kategoriyasi - turli tashkilotlarda fuqarolik xizmati xodimlari o'z vazifalarini bajarishda yuqori darajadagi mas'uliyatni his qilishi zarurligini anglatuvchi atama bo'lib har jarayongan alohida yondashuvni talab etadi. Keying ma'naviy-axloqiy mezonlardan biri ishonchlilik sifatidir. Bunda bevosita fuqarolar bilan ishlayotgan shaxsning ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda komillikni bo'lishi nazarda tutiladi. Xususan, xizmat ko'rsatayotgan davlat xizmatchisi fuqarolar tomonidan ishonchga sazovor bo'lishi, uning ishiga sadoqatli va halol bo'lishi eng muhim masalalardan biridir. Ma'naviy-axloqiy mezonlardan biri inson huquqlariga hurmat ko'rsatish hisoblanadi. Murojaat qilib kelayotgan shaxslarning inson huquqlari, erkinliklari va tenglik prinsiplariga hurmat bilan yondashuvni ta'minlashi zarur hisoblanadi.

Shuningdek, texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning keng qo'llanilishi tufayli bugungi raqamli asrda fuqarolar va yoshlar o'rtasida axborot xavfsizligini ta'minlash, ma'naviy-axloqiy mezonlar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Axborot xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar yoshlarni shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash, onlayn firibgarlik va nomaqbul kontentga duchor bo'lish kabi onlayn tahdidlardan himoya qilishda muhim rol o'ynaydi. Texnologiyaning jadal rivojlanishi bilan

yoshlar turli onlayn xavf-xatarlarga ko'proq duchor bo'lishadi. Ularni internetdan xavfsiz va mas'uliyatli foydalanish haqida o'rgatish hamda shaxsiy ma'lumotlari va maxfiyligini himoya qilish uchun zarur vositalar bilan ta'minlash muhimdir. Yoshlar o'zlarining onlayn tajribalarini muhokama qilishlari va kerak bo'lganda yordam so'rashlari uchun qulay muhit yaratish juda muhimdir. Ochiq muloqotni rag'batlantirish va har qanday onlayn xatti-harakatlar haqida xabar berish uchun resurslarni taqdim etish yoshlar uchun xavfsiz va xavfsiz onlayn muhitni saqlashga yordam beradi. Hozirgi kunda yoshlar orasida axborot xavfsizligi chora-tadbirlarining ahamiyati va roli juda muhimdir. Bugungi raqamli asrda yoshlar har qachongidan ham ko'proq aloqa vositalaridan foydalanish, ko'plab onlayn platformalar, ijtimoiy media va raqamli qurilmalardan foydalanish imkoniyatiga egadirlar. Ushbu ulanish ko'plab afzalliklarni taqdim etsada, ularni turli kiberxavfsizlik xavflaridan asrab qola olmaydi. Shunday ekan, yoshlarni onlayn tahdidlardan himoya qilishga qaratilgan axborot xavfsizligi chora-tadbirlarining ahamiyatini dolzarb ahamiyatga egadir.

Yoshlar uchun axborot xavfsizligining asosiy jihatlaridan biri bu ularning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilishdir. Ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o'yinlar va ta'lim platformalaridan keng foydalanish bilan yosh shaxslar ko'pincha potentsial xavflarni to'liq tushunmasdan shaxsiy ma'lumotlarini almashadilar. Maxfiylik sozlamalari, ota-onalar nazorati va xabardorlik kompaniyalari kabi axborot xavfsizligi choralari ularni shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish va shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash, kiberbilling va onlayn yirtqichlar xavfini kamaytirish muhimligi haqida ma'lumot berish hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bunda sun'iy intellektdan foydalanish, kompyuter texnologiyalari imkoniyatlarini unumli va samarali joriy qilinishi yoshlarda axborot xavfsizligi malaka va ko'nikmalarini shakllanishiga xizmat qiladi.

Insoniyat jamiyati rivojlanib borishi bilan nafaqat materiya va energiyani, balki ma'lumotni ham o'zlashtiradi. Kompyuterlarning paydo bo'lishi va keng tarqalishi bilan inson o'zining intellektual faoliyatini kuchaytirish uchun axborot resurslaridan samarali foydalanish uchun kuchli vositaga ega bo'ldi. XX asr o'rtalaridan sanoat jamiyatidan axborot jamiyatiga o'tish boshlandi. Unda asosiy manba ma'lumotlarga aylanadi. Shu bilan birga, ko'plab zamonaviy fanlarning asosiy tushunchasi bo'lgan ma'lumotlar hali aniq aniqlanmagan. Ma'lumki, ilm-fandagi bunday holat umuman yangi emas. Hozirgi kunda ma'lumotlar turli fanlar uchun umumiy

bo'lgan tushunchaga aylandi va ma'lum g'oyalar va matematik vositalar to'plamini o'z ichiga olgan axborot yondashuvi umumiy fanga aylandi. Axborot vaqt, energiya, materiya kabi toifalar bilan bir qatorda ilmiy va falsafiy toifaga aylanadi. Ta'lim faoliyatiga nisbatan axborot xavfsizligi tushunchasi shakllanish bosqichi bir nechta talqinlarga ega. Shaxsning axborot xavfsizligi – bu shaxsni himoya qilish holati, uning faol ijtimoiy subyekt sifatida yaxlitligini va atrof-muhit bilan axborot o'zaro ta'siri sharoitida rivojlanish imkoniyatlarini ta'minlaydi. Shaxsning axborot xavfsizligi - bu uning asosiy manfaatlarini himoya qilish holati, bu konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarni amalga oshirish, shaxsiy xavfsizlikni ta'minlash, turmush sifati va darajasini oshirish, jismoniy, ma'naviy va intellektual rivojlanish, insonning psixikasi va ijtimoiy-madaniy rivojlanishiga axborot ta'siridan kelib chiqadigan tahdidlardan iborat jamiyatning turli xil ijtimoiy subyektlari va axborot muhitidir.

Shunday qilib, jozibadorligi va ko'plab afzalliklariga qaramay, zamonaviy ta'limni axborotlashtirish bir qator muhim kamchiliklarga ega. Ta'limning samaradorligi to'g'ridan-to'g'ri o'qituvchining tayyorgarlik darajasiga bog'liq. Zamonaviy ta'lim paradigmasi yangi yondashuv asosida hayotiy ta'lim darajasi bilan o'zgartirilmoqda. Bu sivilizatsiya rivojlanish sur'atlarining tezlashishi bilan bog'liq jarayon bo'lib, o'zgaruvchan dunyoda bilim tezda eskiradi va doimiy yangilanishni talab qiladi, bu esa uzluksiz izlanishni, o'rganishni taqozo etadi. Zamonaviy jamiyat rivojlanishining raqamli davriga o'tishi ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri sifatida kelajakdagi mutaxassisning axborot madaniyati asoslarini shakllantirish vazifasini ilgari suradi. Zamonaviy raqamli jamiyat a'zosining axborot madaniyati insonning kasbiy va umumiy madaniyatining nisbatan yaxlit quyi tizimi sifatida taqdim etilishi mumkin, ular bilan fikrlash, xulq-atvor, aloqa va faoliyat madaniyati sifatida yagona tafakkur tarziga bog'liq bo'ladi. Shuningdek, u axborot munosabatlari sohasidagi axloqiy xatti-harakatlarni, mehnatni ilmiy tashkil etish tamoyillarini axborot-kasbiy faoliyatida amalga oshirishni, shaxsning axborot xavfsizligini ta'minlashni o'z ichiga oladi.

Muhokama va natijalar: Kiberbulling va onlayn ta'qiblar raqamli sohadagi yoshlar orasida keng tarqalgan tashvishga aylandi. Ushbu muammolarga qarshi kurashishga qaratilgan axborot xavfsizligi choralari nafaqat kontentni filtrlash va hisobot berish mexanizmlari kabi texnologik aralashuvlarni, balki ta'lim dasturlari va qo'llab-quvvatlash tarmoqlarini ham qamrab oladi. Raqamli savodxonlik va xabardorlikni oshirish yoshlar

uchun axborot xavfsizligining muhim tarkibiy qismidir. Kiberxavfsizlik bo'yicha ilg'or tajribalar, mas'uliyatli onlayn xulq-atvor va shaxsiy ma'lumotlarni onlayn almashish bilan bog'liq potentsial xavflar bo'yicha ta'lim ularni o'zlarini himoya qilish uchun bilim va ko'nikmalar bilan jihozlash uchun muhimdir. Raqamli texnologiyalar ta'lim muassasalariga tobora kirib borar ekan, axborot xavfsizligi choralari yosh o'quvchilarning onlayn xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Xavfsiz tarmoq infratuzilmasi, kontentni filtrlash va yoshga mos kiberxavfsizlik bo'yicha ta'lim muhim komponentlardir. Bundan tashqari, talabalar ma'lumotlarini himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlar, xavfsiz onlayn muloqot platformalari va maxfiylik qoidalariga rioya qilish xavfsiz va qulay o'quv muhitiga hissa qo'shib, yoshlarga o'zlarining ta'lim faoliyatida texnologiya afzalliklaridan foydalanish imkonini beradi. Yoshlarning axborot xavfsizligini ta'minlashda ota-onalar va vasiylarning rolini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Axborot xavfsizligi choralari ota-ona nazorati vositalarini, onlayn xavfsizlik amaliyotlari bo'yicha ko'rsatmalarni va ota-onalar va bolalar o'rtasidagi ochiq muloqot kanallarini o'z ichiga oladi. Qo'llab-quvvatlovchi va ochiq muloqotni rivojlantirish orqali ota-onalar sog'lom raqamli odatlarni singdirishlari, potentsial onlayn xavflarni boshqarish bo'yicha ko'rsatmalar berishlari va raqamli makonda farzandlari uchun xavfsizlik tarmog'ini taklif qilishlari mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yoshlar o'rtasida axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish hozirgi kunda eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki, sun'iy intellekt imkoniyatlari oshib borishi axborot xavfsizligini va axloqiy inqirozning ko'lamini oshib ketishiga imkoniyat yaratadi. Hayotimizda raqamli texnologiyalar tobora rivojlanib borayotgani sababli, axborot kommunikatsiya va texnologiyalari sohasida axloq va xavfsizlik hamda ishonchlilikni ta'minlash o'ta muhim omillardan biridir. Zamonaviy ta'lim tizimida tahsil olayotgan yoshlarni bugungi kunda xushyorligini oshirish va raqamli texnologiyalardan foydalanish madaniyatini shakllantirishni targ'ib qilish orqali yoshlarga o'zlarini kiber tahdidlardan yoki kiberhujumlardan himoya qilish va axloqiy me'yorlardan chetga og'ishmasliklari uchun televediniya, radio va boshqa OAVlari orqali doimiy targ'ibot va tashviqot ishlarini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq. Ushbu chora-tadbirlar yordamizda yoshlar sun'iy intellekt va raqamli texnologiyaladan kelgusida unumli foydalana olish malakasiga ega bo'ladilar.

SUN'IY INTELEKTNING SINERGETIK TUSHUNCHASI VA UNING IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHDAGI ROLI

Sotvoldiyeva Muslimaxon G`ayratjon qizi
FerPi, menejment kafedrasi tayanch doktoranti
Mirzayeva Gulzoda Dilmurod qizi
69-24 M guruh talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellektning (SI) sinergetik mohiyati, ya'ni turli tizimlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va ularning birgalikdagi rivojlanishi natijasida yangi imkoniyatlar yuzaga kelishi jarayoni o'rganiladi. SI texnologiyalarining iqtisodiyot, ta'lim va jamiyat rivojiga qo'shayotgan hissasi tahlil qilinadi hamda bu jarayonlarda sinergetika tamoyillarining amaliy ahamiyati yoritiladi.

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, sinergetika, tizimlar nazariyasi, texnologik rivojlanish, innovatsiyalar.

Abstract. This article examines the synergistic nature of artificial intelligence (AI), that is, the process of new opportunities arising from the interconnection of different systems and their joint development. The contribution of AI technologies to the development of the economy, education, and society is analyzed, and the practical significance of the principles of synergy in these processes is highlighted.

Keywords: artificial intelligence, synergy, systems theory, technological development, innovations.

Абстрактный. В статье рассматривается синергетическая природа искусственного интеллекта (ИИ), то есть процесс, при котором новые возможности возникают в результате взаимосвязи различных систем и их совместного развития. Проанализирован вклад технологий СИ в развитие экономики, образования и общества, подчеркнута практическая значимость принципов синергии в этих процессах.

Ключевые слова: искусственный интеллект, синергетика, теория систем, технологическое развитие, инновации.

Kirish. Hozirgi davrda sun'iy intellekt texnologiyalari global o'zgarishlarning bosh omillaridan biriga aylangan. Ushbu texnologiyalar faqat muayyan sohalarda qo'llanilib qolmay, balki turli tizimlarni birlashtiruvchi sinergetik tamoyillar asosida yangi yondashuvlarni

shakllantirishga imkon bermoqda. Sinergetika nazariyasi bu jarayonlarni yanada samarali tushunish va boshqarishda muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari 2021 yilning 17 fevral kuni “Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori qabul qilindi. Mazkur Qarordan ko'zlangan maqsad — “Raqamli O'zbekiston – 2030” Strategiyasiga muvofiq sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish va ularni mamlakatimizda keng qo'llash, raqamli ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatini va ularning yuqori sifatini ta'minlash, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratishdir. Shuningdek, ushbu hujjat sun'iy intellektni qo'llashning asosiy yo'nalishlari va tamoyillarini, shuningdek, yaqin va uzoq istiqbolda ushbu sohani kompleks shakllantirish uchun shart-sharoitlarni belgilovchi Sun'iy intellektni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish, iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada, davlat boshqaruvi tizimida sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanishda yagona talablar, javobgarlik, xavfsizlik va shaffoflikni belgilovchi normativ-huquqiy bazani ishlab chiqish, aholi manfaatlari yo'lida davlat xizmatlari ko'rsatish sifatini yaxshilashni nazarda tutadi. O'z navbatida, ma'lumotlarni qayta ishlashda davlat organlarining samaradorligini oshirish uchun sun'iy intellekt texnologiyalaridan keng foydalanish, foydali texnologik yechimlarni ishlab chiqish bo'yicha fundamental va amaliy ilmiy tadqiqotlarni o'tkazish va ularni keyinchalik tijoratlashtirishni rag'batlantiruvchi sun'iy intellekt sohasida innovatsion ishlanmalarning mahalliy ekotizimini yaratish kabi maqsad-vazifalar amalga oshiriladi¹

Sun'iy intellekt (SI) va sinergetika nazariyasi zamonaviy fan va texnologiyalarning muhim yo'nalishlari bo'lib, ularning o'zaro bog'liqligi murakkab tizimlarni tushunish va boshqarishda yangi imkoniyatlar yaratadi. Quyida ushbu mavzular bo'yicha kengaytirilgan ma'lumotlar keltiriladi.

Sun'iy intellektning texnologik tamoyillari va amaliy ko'rinishlari. Sun'iy intellekt – bu inson intellektiga xos bo'lgan funksiyalarni bajarishga qodir bo'lgan mashinalar va dasturlarni yaratishga qaratilgan fan va texnologiya sohasi. SI quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

¹ https://lex.uz/docs/-5297046?utm_source 2021 yilning 17 fevral kuni “Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori

- Mashina o'rganishi (Machine Learning): SI tizimlarining ma'lumotlardan mustaqil ravishda o'rganishi va tajriba asosida o'z faoliyatini yaxshilashi.
- Tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing): Kompyuterlarning inson tilini tushunishi va ishlab chiqishi imkonini beruvchi texnologiyalar.
- Kompyuter ko'rishi (Computer Vision): Tasvir va videolarni tahlil qilish orqali vizual ma'lumotlarni qayta ishlash.
- Ekspert tizimlari: Muayyan soha bo'yicha bilimlarni jamlagan va qaror qabul qilishda yordam beruvchi dasturlar.

SI texnologiyalari tibbiyot, ta'lim, moliya, sanoat va boshqa ko'plab sohalarda qo'llanilmoqda. Masalan, moliya sohasida byudjet xarajatlari, pensiya, ijtimoiy va sug'urta to'lovlarini tahlil qilish va samaradorligini oshirish uchun SI texnologiyalaridan foydalanish rejalashtirilmoqda.¹

Sinergetika nazariyasi: tizimlar o'zaro ta'sirining natijasida yangi sifatlar yuzaga kelishi. Sinergetika – bu o'z-o'zini tashkil etuvchi tizimlarning umumiy xususiyatlarini o'rganadigan fan sohasi. U murakkab tizimlarda elementlarning o'zaro ta'siri natijasida yangi sifatlar va xususiyatlar paydo bo'lishini tushuntiradi. Sinergetika nazariyasiga ko'ra, tizimning rivojlanishi va o'zgarishi uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir va hamkorlikka bog'liq.

Masalan, til tizimini sinergetik jihatdan o'rganish uchun uning xususiyatlarini tavsiflovchi makroskopik parametrlar zarurligi ta'kidlanadi. Bu parametrlarning kiritilishi va ular til elementlari atributlarini to'laqonli ifodalay olishi tizimni chuqur o'rganishga katta imkoniyat yaratadi.²

SI va sinergetika o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushuntiruvchi nazariy qarashlar. SI va sinergetika o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish murakkab tizimlarni yaratish va boshqarishda muhim ahamiyatga ega. SI tizimlari ko'pincha o'z-o'zini tashkil etuvchi xususiyatlarga ega bo'lib, ular sinergetika tamoyillariga mos keladi. Bu esa SI tizimlarining samaradorligini oshirish va ularni turli sohalarda muvaffaqiyatli qo'llash imkonini beradi.

Masalan, ta'lim sohasida SI texnologiyalaridan foydalanish orqali o'quv jarayonlarini individuallashtirish va samaradorligini oshirish mumkin.

¹ https://strategy.uz/index.php?lang=uz&news=+1238&utm_source Taraqqiyot strategiyasi markazi

² https://www.researchgate.net/publication/343794592_Linguistic_synergetics_international_experience_principles_and_approaches Linguistic synergetics: international experience, principles and approaches

□ Bu jarayonda sinergetik yondashuvlar o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro ta'sirni kuchaytiradi va ta'lim sifatini yaxshilashga yordam beradi.¹

Shuningdek, sun'iy intellekt texnologiyalari infratuzilmani monitoring qilish, katta hajmdagi ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash, texnik hamda tibbiy diagnostika tizimlari, shaxsiy ta'lim traektoriyalarini yaratish, xulq-atvor tahlillari qilishga imkon beradi.

SI va sinergetika nazariyasining uyg'unligi murakkab tizimlarni samarali boshqarish va ularning rivojlanishini ta'minlashda yangi yondashuvlarni shakllantirishga imkon beradi. Bu esa zamonaviy texnologik rivojlanishning muhim omillaridan biridir.

Tibbiyotda SI yordamida tahlil va diagnostika tizimlarini rivojlantirish. Sun'iy intellekt tibbiyot sohasida murakkab diagnostika jarayonlarini soddalashtirish va aniqligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Sinergetik yondashuv SI va tibbiyotning birgalikdagi ishlashida yangi imkoniyatlar yaratadi.

Misollar:

- Radiologiya: SI yordamida rentgen, KT (kompyuter tomografiyasi) va MRI (magnit-rezonans tomografiyasi) tasvirlarini tahlil qilish orqali o'simta va boshqa kasalliklarni aniqlash tezligi va aniqligini oshirish.
- Shaxsiy tibbiyot: Genetik ma'lumotlarni tahlil qilish va kasallik xavfini baholash uchun SI algoritmlaridan foydalanish. Bu sinergetik tizimning individual davolash usullarini yaratishga imkon beradi.
- Tibbiy yordam chatbotlari: Masalan, "Ada" yoki "Babylon Health" kabi SI asosida ishlaydigan tizimlar bemorlarga maslahat berish va boshlang'ich tashxis qo'yishda yordam beradi.

Afzalliklari:

Diagnostikadagi inson xatolarini kamaytiradi.

Tibbiy tadqiqotlarning vaqtini qisqartiradi va natijalar sifatini oshiradi.²

2. Ta'lim tizimida moslashuvchan o'quv dasturlarini yaratish

Ta'lim sohasida SI va sinergetik yondashuv yordamida moslashuvchan va individual o'quv jarayonlarini tashkil qilish mumkin.

¹ https://cyberleninka.ru/article/n/sinergetika-tushunchalari-va-usullarini-qo'llashning-metodologik-muammolari?utm_source=Sinergetika_tushunchalari_va_usullarini_qo'llashning_metodologik_muammolari

² <https://www.nature.com/articles/s41591-019-0508-1> Clinical-grade computational pathology using weakly supervised deep learning on whole slide images

Misollar:

- Individual yondashuv: Sun'iy intellekt o'quvchilarni qiziqishlari, bilim darajasi va ehtiyojlariga qarab moslashuvchan o'quv dasturlarini yaratishda yordam beradi.
- Onlayn ta'lim: "Coursera", "Duolingo", "Khan Academy" kabi platformalar SI algoritmlaridan foydalangan holda talabalar progressini kuzatadi va individual o'quv rejalarini taklif qiladi.
- O'quv jarayonini sinergetik tarzda boshqarish: O'qituvchi, o'quvchi va SI tizimi o'rtasida doimiy o'zaro ta'sir natijasida ta'lim samaradorligi oshadi.

Afzalliklari:

- O'quvchilarning qobiliyatlariga mos ta'lim olish imkoniyati.
- O'qituvchilarga o'quv jarayonini optimallashtirishda yordam beradi.¹

3. Smart city (aqlli shahar) tizimlarida SI va sinergetik yondashuvlarning qo'llanilishi

Smart city konsepsiyasi shahar infratuzilmasini optimallashtirish va resurslarni samarali boshqarish uchun sun'iy intellektdan keng foydalanadi. Sinergetik yondashuv orqali shahar tizimlarining bir-biriga bog'liqligi va uyg'unligi ta'minlanadi.

Misollar:

- Trafik boshqaruvi: SI yordamida shahar transport tizimini optimallashtirish. Misol uchun, tirbandliklar oldini olish uchun aqlli svetofoor tizimlari real vaqt rejimida ma'lumotlarni qayta ishlaydi.
- Energiya boshqaruvi: Aqlli energiya tarmoqlari (smart grids) iste'molchilar ma'lumotlarini tahlil qilib, elektr ta'minotini samarali boshqaradi.
- Jamoat xavfsizligi: SI asosida ishlaydigan kuzatuv tizimlari jinoyatlarni oldini olish va xavfsizlikni ta'minlashda yordam beradi.

¹ <https://ieeexplore.ieee.org/document/8714015> Scalable Graph-Based Clustering With Nonnegative Relaxation for Large Hyperspectral Image

- Atrof-muhitni monitoring qilish: Havo sifatini nazorat qilish va atrof-muhit ifloslanishini tahlil qilish uchun sensorlar va SI algoritmlaridan foydalaniladi.

Afzalliklari:

- Resurslarning tejaliishi (elektr, suv, yoqilg'i va h.k.).
- Shahar fuqarolari uchun qulay va xavfsiz yashash muhitini yaratish.¹

Foydalanilgan adabiyotlar

1. 2021 yilning 17 fevral kuni “Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori.https://lex.uz/docs/-5297046?utm_source
2. Taraqqiyot strategiyasi markazi.
https://strategy.uz/index.php?lang=uz &news =+1238&utm_source
3. Nagy, G. (2020). *Integrating Science, Education, and Industry: The Role of Knowledge Transfer in Innovative Economies*. Journal of Innovation and Knowledge, 5(3), 150-158.
4. Smith, A. (2019). *The Role of Accounting and Auditing in Economic Development*. International Journal of Financial Studies, 7(2), 23-35.
5. Miller, M. (2021). *Accounting for Sustainable Development: A Strategic Approach*. Business and Economic Review, 22(4), 64-78.
6. Moullin, M. (2017). *The Economics of Public Service Delivery: Accounting and Audit Practices in the Growth Economy*. Routledge.
7. Carvalho, L. (2021). *Innovation in Green Energy: Opportunities and Challenges for National Economies*. International Journal of Green Energy, 18(5), 215-229.
8. Ghisellini, P., Cialani, C., & Ulgiati, S. (2020). *A Review of Circular Economy in National Economic Policies*. Journal of Cleaner Production, 243, 118476.

¹ <https://www.smartcitiesworld.net/> Smart city (aqlli shahar) tizimlarida SI va sinergetik yondashuvlarning qo'llanilishi

OLIY TA'LIMDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH BO'YICHA XALQARO TAJRIBA VA ISTIQBOLLAR

Ibroximova Maftunaxon Nozimjon qizi

Tayanch doktorant, Phd, Andijon Sharda Universiteti

Ostanaqulov Xojiakbar Mansurqul o'g'li

Talaba, Andijon mashinasozlik instituti

Annotatsiya. Ushbu ishda oliy ta'limda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati, xalqaro tajribasi va istiqbollari tahlil qilingan. Sun'iy intellekt o'quv jarayonlarini samarali tashkil etish, individual yondashuvni kuchaytirish va ma'muriy jarayonlarni avtomatlashtirish imkonini beradi. Tadqiqotda sun'iy intellektning ta'lim sifatiga ta'siri, uni qo'llashda uchraydigan muammolar hamda ularni bartaraf etish yo'llari ko'rib chiqilgan. Ish oliy ta'lim muassasalari va pedagoglar uchun sun'iy intellektdan samarali foydalanish bo'yicha qo'llanma sifatida foydalidir.

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, oliy ta'lim, raqamli ta'lim, ta'lim texnologiyalari, avtomatlashtirish, individual yondashuv, xalqaro tajriba, ta'lim sifati, innovatsion ta'lim, ma'lumotlar xavfsizligi.

Bugungi kunda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari turli sohalarda, jumladan, ta'lim tizimida ham keng qo'llanilmoqda. Oliy ta'lim muassasalari raqamli transformatsiya jarayonini boshdan kechirmoqda va SI texnologiyalari ushbu o'zgarishlarda muhim rol o'ynamoqda. Zamonaviy universitetlar ta'lim jarayonini yanada samarali, moslashuvchan va individuallashtirilgan qilish uchun sun'iy intellektdan foydalanmoqda.

SI asosida ishlab chiqilgan ta'lim platformalari, aqlli yordamchilar va avtomatlashtirilgan baholash tizimlari oliy ta'lim jarayonini optimallashtirishga yordam bermoqda. Shuningdek, sun'iy intellekt professor-o'qituvchilarga darslarni rejalashtirish, o'quv materiallarini ishlab chiqish va talabalar bilimini tahlil qilishda ko'maklashmoqda. Bunday texnologiyalar talabalarga ham o'zlashtirish darajalariga mos keluvchi shaxsiy ta'lim yo'nalishlarini belgilash imkoniyatini yaratmoqda.

Shu bilan birga, oliy ta'limda sun'iy intellektdan foydalanishning samaradorligini o'rganish va xalqaro tajribani tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayrim davlatlar ushbu texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etishda yetakchilik qilayotgan bo'lsa, boshqalari esa hali bu yo'nalishda yangi qadam tashlamoqda. Mazkur tadqiqotning maqsadi – oliy ta'limda

sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha xalqaro tajribani o'rganish va uning istiqbollari aniqlashdir.

Sun'iy intellekt nafaqat o'quvchi-talabalar balki, o'qituvchilarga ham ta'lim berish jarayonida ko'pgina qulayliklar yaratadi. Masalan, intensiv ta'lim dasturini yaratish va unga ko'ra darsni yanada qiziqarli va mazmunliroq tashkillashtirish uchun o'qituvchi talabalarning qiziqishlariga oid mavzularni o'rganish va bular haqida ma'lumotlar topish, tahlil qilish va tushuntirish imkoniyatini oshirish uchun Sun'iy intellekt yordamida turli metodlardan foydalanish, turli sohalar genetika, robototexnika, ko'rgazmali o'rganish, tabiiy tillar o'rganish va boshqalar kabi sohalarni o'rganish mumkin. Shuni yodda tutish kerakki, sun'iy intellektning muvaffaqiyati va konstruktiv ishlatilishi optimallashtirish, shuningdek, asboblarni to'plamidan noto'g'ri foydalanishning oldini olish uchun ehtiyotkorlik bilan boshqarish va oldindan ko'ra bilishga bog'liq. Ilm-fan insonlar hayotini qanchalik yengillashtirgan bo'lsa shunchalik darajada muammolarni ham keltirib chiqardi. Shuning uchun ham bu masalaga falsafiy yondashish sun'iy intellektning ham salbiy ham ijobiy jihatlarini birdek ko'ra olish imkoniyatini beradi. Demak insoniyat kelajagining qanday bo'lishi uning sun'iy intellekt vositalaridan qay tarzda foydalana olishiga bog'liq.¹

Ushbu tadqiqot doirasida sun'iy intellekt texnologiyalarining oliy ta'limga ta'siri, ularning afzalliklari va cheklovlari, shuningdek, ushbu texnologiyalardan samarali foydalanish bo'yicha xalqaro tajriba o'rganiladi. Shu asosda kelajakda oliy ta'lim muassasalarida SI texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Bugungi kunda dunyoning yetakchi oliy ta'lim muassasalari sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim jarayoniga joriy etish orqali o'quv dasturlarini yanada samarali va moslashuvchan qilishga intilmoqda. AQSh, Yevropa va Osiyo davlatlarida sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan ta'lim platformalari, interaktiv o'quv vositalari va avtomatlashtirilgan baholash tizimlari keng qo'llanilmoqda.

AQShning Stenford, MIT va Garvard kabi universitetlari sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalangan holda shaxsiylashtirilgan o'quv dasturlarini ishlab chiqmoqda. Xususan, AQShdagi Coursera va edX kabi onlayn ta'lim platformalari sun'iy intellektdan foydalanib, foydalanuvchilarga moslashtirilgan ta'lim kurslarini taqdim etmoqda. Ushbu platformalar talabalar qiziqishlari va bilim darajasiga qarab dars

¹ O.Sobirova. "Ta'lim sohasida sun'iy intellektdan foydalanish". Toshkent amaliy fanlar universiteti-2024. 575-577 b.

materiallarini taklif qilish hamda real vaqt rejimida ularga tahlil asosida tavsiyalar berish imkoniyatiga ega.

Yevropa davlatlarida, ayniqsa, Germaniya, Buyuk Britaniya va Fransiya sun'iy intellekt asosida ta'lim jarayonini innovatsion yo'nalishda rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Masalan, Britaniyaning Open University universiteti sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanib, talabalar bilimni baholash va o'quv jarayonini optimallashtirish bo'yicha tadqiqotlar olib bormoqda. Shuningdek, Germaniya universitetlarida chat-botlar yordamida talabalar bilan aloqa qilish va o'quv jarayonini qo'llab-quvvatlash yo'lga qo'yilgan.

Osiyo davlatlari, xususan, Xitoy, Yaponiya va Janubiy Koreya sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim tizimiga integratsiya qilishda katta yutuqlarga erishmoqda. Xitoyning Pekin universiteti va Tsinghua universiteti sun'iy intellekt asosida o'quv jarayonini boshqarish tizimlarini ishlab chiqmoqda. Ayniqsa, Xitoyning Baidu va Alibaba kabi texnologik kompaniyalari sun'iy intellekt bilan ishlovchi ta'lim platformalarini rivojlantirishga katta mablag' yo'naltirmoqda. Yaponiyada esa sun'iy intellekt yordamida masofaviy ta'limni rivojlantirish va avtomatlashtirilgan repetitor tizimlarini yaratish bo'yicha loyihalar amalga oshirilmoqda.

Xalqaro tajribadan kelib chiqib, sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayoniga integratsiyasi o'quv jarayonini shaxsiylashtirish, avtomatlashtirish va samaradorlikni oshirishga xizmat qilmoqda. Biroq, bu jarayonda turli davlatlarning yondashuvlari va strategiyalarini o'rganish orqali oliy ta'lim tizimida SI texnologiyalaridan foydalanishning optimal yo'llarini topish muhim ahamiyat kasb etadi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining oliy ta'limga joriy etilishi ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, individual o'qitish imkoniyatlarini kengaytirish va o'qituvchilar yukini kamaytirish kabi bir qator afzalliklarni taqdim etadi. Shu bilan birga, ushbu texnologiyalardan foydalanishda ayrim muammolar va cheklovlar ham mavjud bo'lib, ular ta'lim sifatiga ta'sir qilishi mumkin.

Sun'iy intellekt jamiyatning barcha sohalarini o'zgartirmoqda va ta'lim sohasi ham bundan mustasno emas. Texnologiya ko'plab mamlakatlarni Singapur, Malayziya va Janubiy Koreya kabi ta'lim sohasiga texnologiya iste'molini joriy etishga majbur qildi. Ta'limning kelajagi texnologiya va uning yutuqlari bilan bog'liq, deyishimiz mumkin. Yana ilg'or mashinalar ta'lim uchun yangi imkoniyatlar ochadi va yangi muammolarni yanada samarali hal qiladi. AI sektori iqtisodchilar, siyosatshunoslar,

harbiy maslahatchilar, xavfsizlik bo'yicha ekspertlar va ta'lim mutaxassislarining e'tiborini tortmoqda. Insonlar emas, balki mashinalar tomonidan namoyish etilgan aql sun'iy intellekt (AI) deb nomlanadi. Odamlar yoki hayvonlar tomonidan namoyon bo'ladigan aql ong va his-tuyg'ularga ega, boshqalari esa bunday xususiyatlarga ega emas. AI atamasi birinchi marta 1955 yilda Jon Makkarti tomonidan qo'llanilgan va u "mashinadan odam o'zini tutishi uchun oqilona bo'ladigan tarzda o'zini tutishini talab qilish" deb ta'riflagan.¹

Sun'iy intellektning eng muhim afzalliklaridan biri – shaxsiylashtirilgan ta'lim jarayoni. SI asosida ishlab chiqilgan tizimlar har bir talabaga uning bilim darajasiga mos keladigan materiallarni taqdim etib, o'quv jarayonini optimallashtirish imkoniyatini yaratadi. Masalan, AQSh va Yevropada faol foydalanilayotgan adaptiv ta'lim platformalari talabalar bilimini real vaqt rejimida tahlil qilib, ularga mos keladigan topshiriqlarni taqdim etadi. Bu esa ta'lim samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari o'qituvchilarga nazorat ishlari va testlarni tekshirish jarayonida yordam beradi. SI yordamida ishlab chiqilgan tizimlar talabalar javoblarini tahlil qilib, baholashni inson aralashuvisiz amalga oshirishi mumkin. Masalan, Buyuk Britaniya va AQSh universitetlarida AI-grading tizimlari orqali talabalar yozma ishlari baholanmoqda. Bu esa baholash jarayonini tezlashtirish bilan birga, xolislikni ham ta'minlaydi.

Virtual o'qituvchilar va chat-botlar ham sun'iy intellektning muhim yutuqlaridan biri hisoblanadi. Ushbu texnologiyalar talabalar savollariga tezkor javob berish, murakkab tushunchalarni tushuntirish va akademik maslahatlar berish imkonini yaratadi. Masalan, Janubiy Koreyaning ayrim universitetlarida chat-botlar dars jarayonida talabalar bilan muloqot qilish va ularga qo'shimcha tushuntirish berish uchun qo'llanilmoqda.

Shunga qaramay, sun'iy intellekt texnologiyalarining oliy ta'limdagi qo'llanilishida muayyan cheklovlar va muammolar ham mavjud. Ulardan biri – axborot maxfiyligi va ma'lumotlar xavfsizligi. Talabalarning shaxsiy ma'lumotlari sun'iy intellekt tizimlari tomonidan qayta ishlanayotgani sababli, ularning xavfsizligi dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Xususan, Xitoy va AQSh kabi davlatlarda SI asosidagi ta'lim platformalarida ma'lumotlarning himoyalaniish darajasi bo'yicha muayyan bahslar mavjud.

¹ D.Ernazarov. "Oliy ta'lim tizimida sun'iy intellektning roli va ta'sirini ortib borishi". Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti-2024. 44-46 b.

Boshqa bir muammo – sun’iy intellektga haddan tashqari bog‘lanib qolish xavfi. Talabalar sun’iy intellektga tayanib, mustaqil fikrlash va tahlil qilish ko‘nikmalarini yo‘qotishlari mumkin. Bundan tashqari, SI asosida ishlab chiqilgan ta’lim tizimlari hali ham inson murabbiylari bilan teng darajada emas va ba’zi murakkab tushunchalarni tushuntirishda muammolar kelib chiqishi mumkin.

Yana bir muhim jihat – o‘qituvchilarning sun’iy intellekt bilan ishlashga tayyorligi. Oliy ta’lim muassasalari professor-o‘qituvchilari yangi texnologiyalar bilan ishlash bo‘yicha yetarli bilim va ko‘nikmaga ega bo‘lishi kerak. SI texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun o‘qituvchilarni doimiy ravishda qayta tayyorlash va malaka oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, sun’iy intellekt texnologiyalari oliy ta’lim jarayonini takomillashtirishga xizmat qilsa-da, ularning to‘g‘ri va samarali qo‘llanilishi uchun muayyan chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Ushbu texnologiyalarni rivojlantirish bilan birga, ularning cheklovlarini yengib o‘tish yo‘llarini ham ishlab chiqish ta’lim sifati va samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Oliy ta’lim tizimida sun’iy intellektidan foydalanish tendensiyalari zamonaviy ta’lim jarayonlarida muhim o‘rin egallamoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida talabalarning individual o‘zlashtirishi, o‘qituvchilarning darsni samarali tashkil etishi hamda ta’lim resurslarini optimallashtirish imkoniyati kengaymoqda. Sun’iy intellekt o‘quv jarayonlarini avtomatlashtirish, talabalarning bilim darajasini aniq baholash, shaxsiylashtirilgan o‘quv dasturlarini yaratish va masofaviy ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Ushbu texnologiyalarni joriy qilish orqali oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifati oshirish, samaradorlikni kuchaytirish va ta’lim oluvchilarga yanada moslashuvchan muhit yaratish mumkin. Biroq, sun’iy intellektning to‘laqonli integratsiyasi uchun kadrlarning texnik ko‘nikmalarini oshirish, axborot xavfsizligi va axloqiy masalalarni e’tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Kelajakda sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim jarayonlarining uzviy qismiga aylanishi kutilmoqda, bu esa ta’limni yangi bosqichga olib chiqadi va raqamli transformatsiyani tezlashtiradi. Sun’iy intellektning to‘g‘ri va maqsadga muvofiq qo‘llanilishi oliy ta’lim tizimida innovatsion rivojlanishning asosiy omili bo‘lib xizmat qiladi¹

¹ SH.R.Yo‘ldoshev. “Oliy ta’limda sun’iy intellektidan foydalanish tendensiyalari”.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi oliy ta'lim tizimida chuqur o'zgarishlar qilish imkonini bermiqda. Kelajakda bu texnologiyalar o'quv jarayonining shaxsiylashtirilishini, interaktivligini va samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, o'qituvchilar va talabalar uchun qulay ta'lim muhitini yaratishga ham yordam beradi.

Birinchi istiqbolli yo'nalish – intellektual ta'lim yordamchilari va mentorlar. Kelajakda sun'iy intellektga asoslangan shaxsiy o'quv yordamchilari talabalar uchun individual ta'lim yo'nalishlarini shakllantirish, bilim darajasini nazorat qilish va samarali o'rganish strategiyalarini ishlab chiqishda yordam beradi. Bu texnologiyalar nafaqat o'quv jarayonini avtomatlashtiradi, balki talabalarning o'zlashtirish darajasini oshirishga ham xizmat qiladi. Masalan, AQSh va Yevropada ba'zi universitetlar virtual o'qituvchilar va AI mentorlar orqali talabalar bilan ishlashni tajriba sifatida joriy qilmoqda.

Ikkinchi muhim yo'nalish – real vaqt rejimida ma'lumotlar tahlili va baholash. Sun'iy intellekt texnologiyalari talabalar bilimni baholash va ta'lim natijalarini prognoz qilishda muhim rol o'ynaydi. Masalan, adaptiv ta'lim tizimlari orqali talabalar bilim darajasi doimiy ravishda tahlil qilinib, ularning kuchli va zaif tomonlari aniqlanadi. Bu esa o'qituvchilarga talabalar bilan yanada samarali ishlash imkoniyatini yaratadi.

Uchinchi yo'nalish – ta'lim dasturlarini optimallashtirish va moslashtirish. Sun'iy intellekt ta'lim jarayonining dinamikasini tahlil qilib, o'quv dasturlarini talabalar ehtiyojlariga moslashtirish imkonini beradi. Misol uchun, ba'zi universitetlarda AI yordamida o'quv dasturlarini real vaqt rejimida yangilash va takomillashtirish ishlari olib borilmoqda. Bu esa ta'lim jarayonini tezkor va samarali qilishga yordam beradi.

To'rtinchi muhim istiqbol – virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) texnologiyalari bilan integratsiya. Sun'iy intellekt asosida ishlovchi VR/AR texnologiyalari talabalar uchun interaktiv va realistik o'quv muhitini yaratishga xizmat qiladi. Masalan, tibbiyot, muhandislik va ilmiy tadqiqotlar sohasida ushbu texnologiyalar orqali talabalar laboratoriya tajribalarini virtual muhitda o'tkazishlari mumkin. Bu esa amaliy bilim olish jarayonini yangi bosqichga olib chiqadi.

Beshinchi yo'nalish – tillar va fanlar bo'yicha avtomatlashtirilgan tarjima va tushuntirish tizimlari. Sun'iy intellekt yordamida til to'siqlarini bartaraf etish va murakkab ilmiy tushunchalarni soddalashtirish imkoniyati paydo bo'lmoqda. Masalan, AI asosidagi tarjimon dasturlar orqali xorijiy

ta'lim materiallarini avtomatik ravishda milliy tillarga o'girish va talabalar uchun tushunarli shaklda yetkazish imkoniyati yaratilmoqda.

Bundan tashqari, ko'plab xorijiy oliy ta'lim muassasalarining professor-o'qituvchilari dars mashg'ulotlari jarayonida Chat GPT – sun'iy intellektga asoslangan chatbot imkoniyatlaridan samarali foydalanib kelmoqda. Jumladan, professor-o'qituvchilar Chat GPTni o'z faoliyatining yordamchi vositasi sifatida quyidagi ko'rinishlarda qo'llashlari mumkin. Masalan, Chat GPT yordamida dars mashg'uloti ssenariysini ishlab chiqish, ma'ruza va mavzu bo'yicha taqdimot matnini tayyorlash, tegishli mavzuga oid savollar tuzish, jumboqli keyslar, ssimulyatsion o'yinlar va talabalarda qiziqish uyg'otadigan ilg'or o'qitish usullarini yaratish mumkin. Shuningdek, mustaqil ish mavzulari, oraliq va yakuniy nazorat savollarini tuzishi, xorijiy til o'qituvchilari esa Chat GPT yordamida tegishli mavzuga oid lug'at, grammatik mashqlar hamda talabalarda talaffuz ko'nikmalarini shakllantiradigan topshiriqlar yaratishi mumkin. Yana bir jihati: Chat GPT vositasida tegishli mavzuga oid loyiha yaratish, maqola va tezis mavzularini shakllantirish mumkin¹

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt texnologiyalarining oliy ta'limga integratsiyasi kelajakda ta'lim sifatini oshirish, shaxsiylashtirilgan yondashuvni kuchaytirish va innovatsion o'quv muhitini yaratishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu texnologiyalarni to'g'ri joriy qilish orqali ta'lim tizimini yanada rivojlantirish va raqobatbardosh bilim sohiblarini tayyorlash mumkin bo'ladi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining oliy ta'limda keng qo'llanilishi jarayonida bir qator muammolar yuzaga kelishi mumkin. Ushbu muammolar texnik, metodologik, huquqiy va axloqiy jihatlariga bog'liq bo'lib, ularning bartaraf etilishi sun'iy intellektdan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Birinchi muammo – axborot maxfiyligi va ma'lumotlar xavfsizligi. Sun'iy intellekt tizimlari ko'pincha talabalar va o'qituvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini qayta ishlaydi. Ma'lumotlar noto'g'ri boshqarilgan taqdirda, ularning uchinchi shaxslarga tarqalishi yoki kiberxavfsizlik muammolari kelib chiqishi mumkin. Bunday muammolarni oldini olish uchun ta'lim muassasalari kuchli shifrlash texnologiyalari, ishonchli ma'lumotlar boshqaruv tizimlari va xalqaro ma'lumotlar himoyasi standartlari (masalan, GDPR) talablariga mos ravishda harakat qilishlari lozim.

¹ G.V.Yo'ldosheva. "Sun'iy intellekt-Oliy ta'lim muassasalarining imidjini oshirish omili sifatida". Navoiy davlat universiteti-2024. 307-310 b.

Ikkinchi muammo – o‘qituvchilarning sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha yetarli malakaga ega emasligi. Oliy ta’limda sun’iy intellekt texnologiyalarini samarali joriy etish uchun o‘qituvchilar ushbu texnologiyalar bilan ishlashni bilishi lozim. Aks holda, yangi texnologiyalar kutilgan natijani bermaydi. Bu muammoni hal qilish uchun universitetlar doimiy malaka oshirish dasturlarini tashkil etishlari, o‘qituvchilar uchun maxsus treninglar va seminarlar o‘tkazishlari lozim.

Uchinchi muammo – sun’iy intellektga haddan tashqari bog‘lanib qolish. Ba’zi hollarda talabalar sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishga haddan tashqari tayanib, mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatlarini yo‘qotishi mumkin. Masalan, sun’iy intellekt yordamida avtomatik ravishda insho yozish, matematik masalalarni yechish yoki ilmiy izlanishlarni olib borish imkoniyati mavjud. Bu muammoni oldini olish uchun o‘quv dasturlariga muvozanatli yondashuv joriy etilishi, ya’ni sun’iy intellekt yordamidan unumli foydalanish bilan birga talabalar mustaqil fikrlashga ham o‘rgatilishi lozim.

To‘rtinchi muammo – sun’iy intellekt tizimlarining xatolikka yo‘l qo‘yishi. Sun’iy intellekt tizimlari ba’zan noto‘g‘ri baholar berishi, noaniq natijalar chiqarishi yoki muayyan ijtimoiy-guruhiiy tarafkashlikni (bias) namoyon qilishi mumkin. Masalan, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari talabalar yozma ishlarini xolis baholay olmasligi ehtimoli bor. Bu muammoni hal qilish uchun gibrid yondashuv qo‘llanishi kerak, ya’ni sun’iy intellekt natijalari inson mutaxassislar tomonidan nazorat qilinishi va kerak bo‘lsa, qo‘shimcha tahlil qilinishi lozim.

Beshinchi muammo – sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish uchun yetarli resurslarning yo‘qligi. Oliy ta’lim muassasalari sun’iy intellekt tizimlarini joriy etish va qo‘llab-quvvatlash uchun katta mablag‘ talab qiladi. Ko‘pgina rivojlanayotgan mamlakatlarda bu jarayon qiyinchilik tug‘dirishi mumkin. Ushbu muammoni hal qilish uchun universitetlar xalqaro grantlar, xususiy hamkorlik va davlat investitsiyalaridan samarali foydalanishlari lozim.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun mavjud muammolarni to‘g‘ri tahlil qilish va ularni hal qilish bo‘yicha strategik yondashuv ishlab chiqish zarur. Bu orqali oliy ta’lim tizimi innovatsion texnologiyalar yordamida yangi bosqichga ko‘tarilishi va ta’lim sifati sezilarli darajada yaxshilanishi mumkin.

Oliy ta’limda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy ta’lim tizimining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ushbu texnologiyalar yordamida o'quv jarayonlari yanada samarali, moslashuvchan va individual yondashuvga asoslangan bo'lishi mumkin. Sun'iy intellekt ta'lim sifatini oshirish, talabalar va o'qituvchilar uchun qulay sharoit yaratish, ilmiy-tadqiqot ishlarini takomillashtirish va ma'muriy jarayonlarni avtomatlashtirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, sun'iy intellektni oliy ta'lim tizimiga joriy etishda turli muammolar ham yuzaga kelmoqda. Ma'lumotlar xavfsizligi, texnologik resurslarning yetishmovchiligi, o'qituvchilarning malaka oshirish ehtiyoji va sun'iy intellekt tizimlarining xatolarga yo'l qo'yishi kabi masalalar bu sohadagi asosiy muammolar hisoblanadi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun universitetlar strategik yondashuvni qo'llashi, innovatsion dasturlar ishlab chiqishi va xalqaro tajribadan samarali foydalanishi lozim.

SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA DINAMIK VEB-SAYTLAR YARATISH VA ULARNI AVTOMATIK YANGILASH

Ostanaqulov Xojiakbar Mansurqul o'g'li

Talaba, Andijon mashinasozlik instituti

Annotatsiya. Ushbu tezisda sun'iy intellektning veb-saytlarni optimallashtirish va avtomatik yangilashdagi roli o'rganiladi. Sun'iy intellekt texnologiyalari veb-sahifalarni foydalanuvchi xatti-harakatlariga moslashtirish, SEO optimallashtirishini yaxshilash va sahifa yuklanish tezligini oshirish kabi ko'plab jarayonlarni avtomatik ravishda boshqarish imkonini beradi. Sun'iy intellekt yordamida veb-saytlar nafaqat foydalanuvchi tajribasini yaxshilash, balki veb-sahifalarni xavfsiz qilish, kiberhujumlarga qarshi kurashish va foydalanuvchi ma'lumotlarini himoya qilish imkoniyatlarini ham yaratadi. Ushbu tezisda AI yordamida veb-saytlarning samaradorligini oshirish va xavfsizligini ta'minlash uchun yangi usullar va texnologiyalar tavsiya qilinadi.

Tayanch so'zlar: Sun'iy intellekt, veb-sayt optimallashtirish, avtomatik yangilash, SEO, foydalanuvchi tajribasi, kiberxavfsizlik, veb-sahifa xavfsizligi, shaxsiylashtirish, chat-botlar, dinamik veb-sahifalar

Zamonaviy veb-saytlar foydalanuvchilarga interaktiv va shaxsiylashtirilgan tajriba taqdim etishi kerak. Bunday veb-saytlarni yaratishda sun'iy intellekt muhim rol o'ynaydi. AI texnologiyalari dinamik veb-sahifalarni avtomatik yangilash, kontentni optimallashtirish va

foydalanuvchilarning xatti-harakatlariga mos ravishda sahifalarni o'zgartirish imkoniyatini beradi.

Sun'iy intellekt veb-dasturlash sohasida ma'lumotlarni avtomatik tahlil qilish va qayta ishlash, foydalanuvchi xatti-harakatlarini bashorat qilish, kontentni avtomatik ravishda yaratish va moslashtirish, shuningdek, sayt dizayni va funksiyalarini foydalanuvchilarga mos ravishda optimallashtirish kabi imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu texnologiyalar veb-sahifalarning yanada interaktiv bo'lishiga va foydalanuvchilarga mos keladigan xizmatlarni taqdim etishga yordam beradi.

Zamonaviy raqamli iqtisodiyotda veb-saytlar biznes va brendlarni ilgari surishning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Har bir kompaniya o'z mahsulotlari yoki xizmatlarini onlayn ravishda taklif qilayotganda, uning maqsadli auditoriyasi tomonidan qanday qidirilayotganini tushunishi zarur. Bu yerda qidiruv tizimlarini optimallashtirish (SEO) o'zining muhim rolini o'ynaydi. SEO — bu veb-saytning qidiruv tizimlarida ko'rinishini yaxshilash uchun amalga oshiriladigan jarayonlar majmui bo'lib, u kalit so'zlar, kontent, sayt arxitekturasini va boshqa ko'plab texnik jihatlarni o'z ichiga oladi.

Bugungi kunda foydalanuvchilar ma'lumot qidirish uchun qidiruv tizimlaridan keng foydalanishadi, bu esa kompaniyalar uchun onlayn ko'rinishni oshirishni yanada dolzarb qilib qo'yimoqda. Tadqiqotlarga ko'ra, internet foydalanuvchilarining 75% dan ortig'i qidiruv natijalari sahifasining birinchi sahifasida joylashgan saytlarga bosadi. Bu, albatta, SEOning ahamiyatini oshiradi, chunki yuqori pozitsiyada joylashgan veb-saytlar ko'proq trafik va potensial mijozlarga ega bo'ladi.¹

Veb-sahifalar ikki turga bo'linadi: statik va dinamik. Statik sahifalar oldindan tayyorlangan va bir xil tarkibni aks ettiruvchi sahifalar bo'lib, ularning mazmuni doimiy qoladi. Dinamik sahifalar esa foydalanuvchi ma'lumotlari va real vaqtda ma'lumotlarni yangilashga asoslangan bo'lib, sun'iy intellekt yordamida ularni avtomatik ravishda moslashtirish mumkin. Misol uchun, AI foydalanuvchi qiziqishlariga qarab tavsiyalarni ko'rsatishi yoki real vaqtda ma'lumotlarni yangilashi mumkin.

Sun'iy intellekt foydalanuvchilarning xatti-harakatlarini tahlil qilish orqali veb-sahifalarni avtomatik boshqarishga yordam beradi. U foydalanuvchining saytga tashrifi, qaysi sahifalarda uzoq qolishi yoki qaysi kontent bilan ko'proq o'zaro aloqada bo'lishini kuzatadi va shu asosda

¹ X.M.Ostanaqulov. "Veb-saytlarni qidiruv tizimlarida optimallashtirishning ahamiyati (SEO)". Andijon mashinasozlik institute. Andijon-2024. 1-3 b.

sahifani mos ravishda o'zgartiradi. Bundan tashqari, AI real vaqtda ma'lumotlarni yangilash orqali foydalanuvchilarga dolzarb ma'lumotlarni taqdim etadi. Masalan, yangiliklar, valyuta kurslari yoki ob-havo ma'lumotlari dinamik tarzda yangilanib borishi mumkin.

Shaxsiylashtirilgan kontent yaratish ham sun'iy intellektning muhim imkoniyatlaridan biridir. AI foydalanuvchilarning qiziqishlarini o'rganib, ularga mos keladigan kontentni avtomatik ravishda shakllantiradi. Shu bilan birga, AI texnologiyalari veb-saytlarning samaradorligini oshirib, foydalanuvchilar uchun yanada qulay va interaktiv muhit yaratadi. Natijada, sun'iy intellekt dinamik veb-sahifalar rivojlanishida asosiy omillardan biriga aylanmoqda.

Sun'iy intellekt asosida veb-sahifalarni avtomatik yangilash zamonaviy veb-dasturlashning muhim yo'nalishlaridan biridir. Foydalanuvchilarning talab va ehtiyojlariga mos ravishda veb-sahifalarni doimiy ravishda yangilab borish an'anaviy dasturlash usullari bilan murakkab jarayon bo'lsa, sun'iy intellekt ushbu jarayonni tez va samarali amalga oshirish imkonini beradi. AI algoritmlari foydalanuvchilarning xatti-harakatlarini kuzatib, real vaqtda o'zgarishlar kiritishi va kontentni moslashtirishi mumkin.

Mashinaviy o'rganish algoritmlari veb-sahifalarda avtomatik yangilanishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. AI foydalanuvchilarning sahifadagi harakatlarini tahlil qilib, ularga qiziqarli bo'lgan kontentni tanlash va taqdim etish imkoniyatiga ega. Bu jarayon foydalanuvchilarning tajribasini yaxshilaydi va ularni saytga qayta tashrif buyurishga undaydi. Masalan, e-tijorat saytlarida sun'iy intellekt foydalanuvchilarning xarid qilish odatlarini o'rganib, ularga mos keladigan mahsulotlarni tavsiya qilishi mumkin.

AI yordamida veb-sahifalarni real vaqtda yangilash texnologiyasi turli sohalarda qo'llanilmoqda. Yangiliklar saytlari, ijtimoiy tarmoqlar va onlayn xizmatlar sun'iy intellektdan foydalangan holda kontentni avtomatik ravishda yangilab boradi. Misol uchun, AI tizimlari yangilik maqolalarini saralab, eng dolzarb va qiziqarli bo'lganlarini foydalanuvchilarga tavsiya qilishi mumkin. Shu bilan birga, ob-havo ma'lumotlari, valyuta kurslari yoki sport natijalari kabi doimiy o'zgarib turadigan ma'lumotlar sun'iy intellekt orqali avtomatik ravishda yangilanadi.

Sun'iy intellekt veb-sahifalarni avtomatik yangilashda foydalanuvchilarning xatti-harakatlarini tahlil qilish orqali samaradorlikni oshiradi. AI foydalanuvchilarning qaysi sahifalarda ko'proq vaqt

o'tkazishini, qaysi kontent bilan ko'proq o'zaro aloqada bo'lishini va qaysi bo'limlarga e'tibor qaratishini aniqlaydi. Ushbu ma'lumotlarga asoslanib, veb-sahifalar avtomatik ravishda moslashtiriladi va foydalanuvchilarga eng dolzarb ma'lumotlar taqdim etiladi.

Sun'iy intellekt — informatikaning alohida sohasi bo'lib, odatda inson ongi bilan bog'liq imkoniyatlar: tilni tushunish, o'rgatish, muhokama qilish, masalani yechish, tarjima va shu kabi imkoniyatlarga ega kompyuter tizimlarini yaratish bilan shug'ullanadi. Sun'iy intellekt (SI) kompyuterlarga o'zlarining tajribalarini o'rganish, berilgan parametrlarga moslashish va ilgari faqat odamlar uchun mumkin bo'lgan vazifalarni bajarish imkonini beradi. SI ni amalga oshirishning ko'p holatlarida - kompyuter shaxmatchilaridan tortib uchuvchisiz transport vositalarigacha - chuqur o'rganish va tabiiy tillarni qayta ishlash imkoniyati juda muhimdir. Ushbu texnologiyalar tufayli kompyuterlarga katta miqdordagi ma'lumotlarni qayta ishlash va ulardagi naqshlarni aniqlash orqali muayyan vazifalarni bajarishga "o'rgatish" mumkin.¹

AI asosida veb-sahifalarni yangilashning yana bir muhim jihati shaxsiylashtirishdir. Har bir foydalanuvchiga individual yondashuv orqali AI ular uchun eng mos keladigan ma'lumotlarni saralab taqdim etadi. Bu jarayon foydalanuvchilarning saytga bo'lgan qiziqishini oshirib, ularning veb-saytdan foydalanish samaradorligini oshiradi. Natijada, sun'iy intellektning veb-sahifalarni avtomatik yangilashdagi roli tobora ortib bormoqda va u kelajakda yanada rivojlanishi kutilmoqda.

Sun'iy intellekt yordamida veb-sahifalarni avtomatik optimallashtirish zamonaviy veb-dasturlashning ajralmas qismiga aylanmoqda. AI texnologiyalari sahifalarning yuklanish tezligini oshirish, kontentni foydalanuvchi talablariga mos ravishda joylashtirish va sahifa tuzilishini dinamik tarzda o'zgartirish imkonini beradi. An'anaviy veb-optimallashtirish usullari ko'p hollarda qo'lda amalga oshirilsa, sun'iy intellekt bu jarayonni avtomatlashtirib, real vaqtda sahifalarni moslashtirishga imkon yaratadi.

SEO (Search Engine Optimization) – qidiruv tizimlarida veb-saytlarning reytingini oshirish uchun muhim vosita bo'lib, sun'iy intellekt uning samaradorligini yanada oshirishga yordam beradi. AI qidiruv tizimlari algoritmlarini tahlil qilib, sahifadagi kontentni foydalanuvchi qidiruv so'zlariga moslashtirishi mumkin. Bu esa veb-saytning organik

¹ BAXTIYAROVA D. "Sun'iy intellekt va ekspert tizimlar". Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti. Chirchiq-2021. 3-5 b.

trafikini oshirish va foydalanuvchilarga eng dolzarb ma'lumotlarni taqdim etish imkonini yaratadi. Sun'iy intellekt matnlarni qayta ishlash orqali Tayanch so'zlarni optimallashtiradi, meta teglarni avtomatik ravishda yangilaydi va kontentni qidiruv tizimlari talablariga mos ravishda tuzib beradi.

AI yordamida veb-sahifalarning yuklanish tezligini optimallashtirish ham muhim ahamiyatga ega. Sahifa yuklanish tezligi foydalanuvchilarning saytga bo'lgan munosabatiga bevosita ta'sir qiladi. Sun'iy intellekt tarmoq trafikini tahlil qilib, resurslarni samarali taqsimlash, keraksiz skript va tasvirlarni siqish, kechikishlarni oldini olish kabi funksiyalarni avtomatik ravishda bajaradi. Natijada, foydalanuvchilar veb-sahifalarga tezroq kirishlari va yanada qulay interfeysdan foydalanishlari mumkin bo'ladi.

Veb-sahifa dizaynini foydalanuvchi xatti-harakatlariga mos ravishda o'zgartirish sun'iy intellektning yana bir muhim imkoniyatidir. AI foydalanuvchilarning sayt bilan o'zaro aloqasini tahlil qilib, sahifani shaxsiylashtirishga yordam beradi. Masalan, foydalanuvchi ilgari ko'rgan kontent asosida unga qiziqarli bo'lgan maqolalarni taklif qilish, navigatsiyani qulayroq qilish yoki interfeys elementlarini o'zgartirish mumkin. Bu esa foydalanuvchilarning tajribasini yaxshilash va ularning saytga qayta tashrif buyurish ehtimolini oshirishga yordam beradi.

Sun'iy intellekt asosida avtomatik optimallashtirish texnologiyalari veb-saytlarni rivojlantirishning kelajagi sifatida qaralmoqda. Ular nafaqat kontentni foydalanuvchilarga moslashtirish, balki umumiy tajribani yaxshilash, qidiruv tizimlaridagi reytingni oshirish va sahifalarning samaradorligini yaxshilash imkoniyatini beradi. Shu sababli, AI asosida veb-sahifalarni optimallashtirish kelajakda yanada rivojlanib, veb-dasturlash sohasida muhim trendga aylanishi kutilmoqda.

Sun'iy intellekt asosida veb-saytlarda foydalanuvchi tajribasini (UX) yaxshilash zamonaviy veb-dizayn va dasturlashning muhim yo'nalishlaridan biridir. AI texnologiyalari foydalanuvchilarning veb-saytlardagi xatti-harakatlarini kuzatib, ularga qulay va intuitiv interfeys yaratishga yordam beradi. Sun'iy intellekt orqali foydalanuvchilarning sahifada qancha vaqt o'tkazishi, qaysi elementlarga ko'proq e'tibor berishi va qaysi joylarda qiyinchilikka duch kelishi tahlil qilinadi. Ushbu ma'lumotlar asosida veb-sahifalar avtomatik ravishda takomillashtiriladi va foydalanuvchi tajribasi optimallashtiriladi.

AI asosida ishlaydigan chat-botlar va virtual yordamchilar veb-saytlarda mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirishga yordam beradi.

Chat-botlar foydalanuvchilarning so'rovlariga real vaqtda javob berib, ularning muammolarini tezkor hal etish imkonini yaratadi. Masalan, elektron tijorat veb-saytlarida chat-botlar mijozlarga mahsulot haqida ma'lumot berish, to'lov jarayonlarini tushuntirish yoki yetkazib berish statusini aniqlash kabi funksiyalarni bajaradi. Bu esa mijozlarga qulaylik yaratib, ularning veb-saytdan foydalanish tajribasini yaxshilaydi.

Veb-sahifalarni shaxsiylashtirish ham sun'iy intellekt yordamida amalga oshiriladigan muhim jarayonlardan biridir. AI foydalanuvchilarning oldingi tashriflarini tahlil qilib, ularga eng mos keladigan kontent, mahsulot yoki xizmatlarni taklif qiladi. Masalan, onlayn do'konlar foydalanuvchilarning qidiruv tarixi va xarid qilish odatlariga asoslangan holda ularga mos mahsulotlarni tavsiya qilishi mumkin. Bu nafaqat foydalanuvchilar uchun qulaylik yaratadi, balki veb-sayt egalari uchun ham konversiyani oshirishga yordam beradi.

Sun'iy intellekt foydalanuvchi interfeysini dinamik ravishda moslashtirish imkoniyatini ham taqdim etadi. Masalan, foydalanuvchi sahifada uzoq vaqt qolmasa yoki tez-tez chiqib ketsa, AI bu holatni tahlil qilib, navigatsiyani soddalashtirish yoki interfeys dizaynini yaxshilash uchun o'zgarishlar kiritishi mumkin. Shuningdek, AI asosida foydalanuvchilarga mos keladigan vizual elementlar va dizayn uslublari taklif etilishi mumkin. Bu esa veb-sahifalarni yanada intuitiv va samarali qilishga yordam beradi.

Sun'iy intellekt veb-saytlarda foydalanuvchi tajribasini oshirishda muhim rol o'ynab, sahifalarning shaxsiylashtirilishini, mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatini va umumiy foydalanish qulayligini oshirishga imkon beradi. Ushbu texnologiyalar rivojlanishi bilan veb-saytlar yanada interaktiv, aqlli va foydalanuvchilar ehtiyojlariga mos keladigan darajada takomillashtirilishi kutilmoqda.

Sun'iy intellekt yordamida veb-saytlarni xavfsizligini ta'minlash va kiberxavfsizlik choralari kuchaytirish zamonaviy IT sohasining dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Bugungi kunda kiberhujumlar va ma'lumotlar xavfsizligiga tahdidlar ortib borayotganligi sababli, AI asosida ishlaydigan xavfsizlik tizimlari veb-saytlarni himoya qilishda muhim rol o'ynamoqda. Sun'iy intellekt foydalanuvchilarning harakatlarini kuzatib, noodatiy faollik yoki shubhali urinishlarni avtomatik ravishda aniqlaydi va zarur choralarni ko'radi.

AI yordamida ishlaydigan tahdidlarni aniqlash tizimlari veb-saytlarga hujum qilishga uringan zararli dasturlar, fishing hujumlari va DDoS

(Distributed Denial-of-Service) hujumlarini oldindan aniqlash va ularning oldini olishga imkon beradi. Ushbu tizimlar doimiy ravishda tarmoq trafiginı skaner qilib, anomaliyalarnı aniqlaydi va xavfli harakatlarnı bloklaydi. Sun'iy intellekt asosida ishlaydigan xavfsizlik tizimlari inson aralashuvisiz ishlay oladi va real vaqt rejimida tahdidlarnı bartaraf etish imkonini yaratadi.

Foydalanuvchi autentifikatsiyasini mustahkamlash ham sun'iy intellektning muhim yo'nalishlaridan biridir. AI asosida ishlaydigan tizimlar foydalanuvchi parollari va ikki faktorli autentifikatsiya jarayonlarini yanada kuchaytiradi. Masalan, biometrik identifikatsiya (barmoq izi, yuzni tanish) yoki xatti-harakatlarnı tahlil qilish orqali tizimga kirish jarayonini yanada xavfsiz qilish mumkin. Shuningdek, AI foydalanuvchilarning odatiy kirish vaqtlarini va IP manzillarini tahlil qilib, shubhali holatlarnı aniqlashi va qo'shimcha xavfsizlik choralarini joriy qilishi mumkin.

Xar qanday intellektual sistema, uning qayerda qo'llanishiga bog'lik bo'lmagan xolda, odam-mashina sistemasidir. Mashina sifatida EXM ishlatiladi. Sistemaning vazifasi oxirgi foydalanuvchiga u yoki bu masalani yechishda uning kasbi faoliyati doirasida malakali mutaxassis (ekspert) larning yillar davomida orttirgan bilimlaridan foydalanish uchun imkoniyat yaratishdan iborat. Buning uchun EXM tarkibiga bilimlar manbai va intellektual interfeys kirishi kerak. Bilimlar manbaida xarakterli bulgan masalalarnı yechish usullari xakidagi axborotlar saklanadi. Intellektual interfeys masalani yechish jarayonida oxirgi foydalanuvchi va sistema urtasidagi uzaro munosabatni (xarakatni, ishlashni) ta'minlaydigan sunggi foydalanuvchining xamma vositalarini o'z ichiga oladi.¹

Sun'iy intellekt yordamida avtomatik xavfsizlik yangilanishlarini amalga oshirish veb-saytlarnı himoya qilishda muhim ahamiyatga ega. AI tizimlari doimiy ravishda yangi tahdidlarnı o'rganib, dasturiy ta'minot va xavfsizlik devorlarini avtomatik ravishda yangilaydi. An'anaviy xavfsizlik yangilanishlari inson tomonidan boshqarilishi talab etgan bo'lsa, AI bu jarayonni avtomatlashtirib, veb-saytlarnı har qanday kiberxavfga doimo tayyor holatda saqlaydi.

Sun'iy intellekt asosida ishlaydigan xavfsizlik tizimlari veb-saytlarning umumiy ishonchliligini oshiradi va foydalanuvchilar uchun xavfsiz muhit yaratishga yordam beradi. Ushbu texnologiyalar rivojlanishi bilan veb-sayt egalari nafaqat kiberhujumlarning oldini olish, balki

¹ J.SH.Bekqulov, I.Ibragimov. "Sun'iy intellekt asoslari". Qarshi-2023. 11-13 b.

foydalanuvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish imkoniyatiga ham ega bo'ladilar. Shu sababli, sun'iy intellekt asosida xavfsizlikni ta'minlash veb-saytlarni himoya qilishning eng samarali va zamonaviy usullaridan biri bo'lib qolmoqda.

Sun'iy intellekt (AI) veb-saytlarni xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi, chunki bugungi kunda kiberhujumlar va ma'lumotlarni o'g'irlash kabi tahdidlar tobora ko'paymoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalari veb-saytlar uchun xavfsizlikni yangi darajaga olib chiqadi, avtomatik tarzda tahdidlarni aniqlash, foydalanuvchi harakatlarini tahlil qilish va xavfli xatti-harakatlarni oldini olish imkonini beradi. AI algoritmlari o'z-o'zini o'rgatish va doimiy ravishda yangilanib borish qobiliyatiga ega, bu esa tizimni har xil yangi kiberhujumlarga qarshi yanada mustahkam qiladi.

Veb-sayt xavfsizligi uchun sun'iy intellektdan foydalanishning birinchi asosiy yo'nalishi – bu tahdidlarni aniqlash tizimlarini yaratishdir. AI yordamida ishlaydigan tizimlar tarmoq trafigini tahlil qilib, anomaliyalarni aniqlaydi va shu asosda tahdidlarni oldindan taxmin qilish mumkin. Masalan, tizim avtomatik ravishda DDoS hujumlarini, fishing xujumlarini va boshqa kiberhujumlarni aniqlab, ularga qarshi himoya choralarini amalga oshiradi. AI orqali ma'lumotlarni o'g'irlash, shaxsiy ma'lumotlarni noxush ravishda olish yoki zararli kodlarni kiritish kabi hujumlar ham samarali tarzda bartaraf etilishi mumkin.

Ikkinchi yo'nalish – foydalanuvchi autentifikatsiyasini kuchaytirishdir. Sun'iy intellekt asosida ishlaydigan tizimlar foydalanuvchi harakatlarini tahlil qilib, normadan chetga chiqqan holatlarni aniqlash va ushbu foydalanuvchi hisobini bloklash yoki qo'shimcha xavfsizlik choralarini joriy qilish imkonini yaratadi. Masalan, AI tizimlari biometrik tekshiruvlar orqali foydalanuvchilarni autentifikatsiya qiladi yoki xatti-harakatlar asosida shubhali foydalanuvchilarga qo'shimcha xavfsizlik choralarini ko'radi.

Sun'iy intellektning yana bir muhim roli – xavfsizlik yangilanishlarini avtomatik ravishda amalga oshirishdir. AI tizimlari doimiy ravishda tarmoqlarda yuzaga kelgan yangi tahdidlar haqida ma'lumot to'playdi va avtomatik ravishda yangilanishlarni amalga oshiradi. Bu esa tizimni xavfsizlikni eng so'nggi holatiga keltirib, uni potentsial kiberhujumlarga qarshi himoya qiladi. Bu jarayon sun'iy intellekt tomonidan avtomatlashtirilganligi sababli, foydalanuvchilar uchun tizimni doimo xavfsiz holatda saqlash imkoniyati yaratiladi.

Sun'iy intellekt yordamida veb-sayt xavfsizligini ta'minlash jarayoni dinamik tarzda amalga oshiriladi va tizim doimiy ravishda o'zgaruvchan tahdidlar bilan kurashishga tayyor turadi. Bu, ayniqsa, o'zgaruvchan kiberxavfsizlik muhitida juda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Yaqin kelajakda sun'iy intellekt yordamida yaratilgan xavfsizlik tizimlari veb-saytlar uchun yanada kuchliroq himoya mexanizmlarini taqdim etishi kutilmoqda.

Ushbu ishda sun'iy intellektning veb-saytlarni optimallashtirish va avtomatik yangilashdagi ahamiyati o'rganildi. Sun'iy intellekt texnologiyalari veb-saytlarni foydalanuvchilarning ehtiyojlariga moslashtirish, SEO optimallashtirishini yaxshilash va sahifa yuklanish tezligini oshirish imkonini beradi. Bunda veb-saytlar nafaqat foydalanuvchi tajribasini yaxshilash, balki kiberxavfsizlikni ta'minlash, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va onlayn xizmati sifatini oshirishda ham sun'iy intellekt muhim rol o'ynaydi. Dinamik veb-sahifalarni yaratishda AI texnologiyalari avtomatik yangilanishlar, foydalanuvchi xatti-harakatlariga moslashuvchan dizayn va xavfsiz tizimlarni yaratish uchun keng imkoniyatlar taqdim etadi. Ushbu texnologiyalar yordamida veb-saytlar yanada samarali, xavfsiz va foydalanuvchilar uchun qulay bo'ladi. Shuningdek, AI asosida ishlaydigan xavfsizlik tizimlari kiberxujumlarga qarshi kurashish va foydalanuvchi ma'lumotlarini himoya qilishda muhim yordam beradi. Kelajakda sun'iy intellekt asosida veb-saytlarni yanada rivojlantirish va ularni foydalanuvchi ehtiyojlariga yanada moslashtirish uchun yangi imkoniyatlar paydo bo'ladi.

SUN'IY INTELLEKT VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA ILMIY-TADQIQOT FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH

Ostanaqulov Xojiakbar Mansurqul o'g'li

Talaba, Andijon mashinasozlik instituti

Xakimov To'lanboy Yahyojon o'g'li

Talaba, Andijon Mashinasozlik instituti

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda sun'iy intellekt va axborot texnologiyalarining ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirishdagi roli tahlil qilinadi. AI texnologiyalari ilmiy izlanishlarni avtomatlashtirish, katta ma'lumotlarni tahlil qilish va natijalarni prognozlash imkonini beradi.

Shuningdek, sun'iy intellekt asosida ishlovchi platformalar va ilmiy hamkorlikni rivojlantirish vositalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari AI texnologiyalarining ilmiy jarayonlarni tezlashtirish va samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Sun'iy intellekt ilmiy ma'lumotlarni aniq va tezkor qayta ishlash imkoniyatini yaratadi. Kelajakda AI texnologiyalarining yanada rivojlanishi ilm-fanning yangi bosqichga chiqishiga yordam beradi.

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, axborot texnologiyalari, ilmiy-tadqiqot, avtomatlashtirish, ma'lumotlar tahlili, innovatsiya, prognozlash, ilmiy hamkorlik, texnologik rivojlanish, fan taraqqiyoti.

Ilmiy-tadqiqot faoliyati har qanday jamiyatning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi, chunki u yangi bilimlarni yaratish, mavjud muammolarni hal qilish va innovatsion texnologiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Hozirgi kunda sun'iy intellekt (AI) va axborot texnologiyalari (AT) ilmiy izlanishlar jarayoniga chuqur kirib kelib, tadqiqotlarning samaradorligi va aniqligini oshirishga katta hissa qo'shmoqda. AI algoritmlari va katta ma'lumotlar (Big Data) bilan ishlash usullari orqali tadqiqotchilar ilmiy ishlanmalar uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish, modellashtirish va bashorat qilish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Shuningdek, sun'iy intellekt yordamida ilmiy maqolalar, patentlar va turli tadqiqot natijalarini avtomatik tahlil qilish, turli ilmiy manbalar orasida bog'liqliklarni aniqlash va yangi ilmiy yo'nalishlarni shakllantirish mumkin bo'lib qoldi. Bundan tashqari, ilmiy tadqiqotlarda axborot texnologiyalarining keng qo'llanilishi ilmiy izlanishlarning yanada tezlashishiga, tadqiqotchilarning ish samaradorligini oshirishga va natijalarning obyektiv baholanishiga yordam bermoqda. Ayniqsa, sun'iy intellektga asoslangan avtomatlashtirilgan ilmiy tahlillar va ilg'or texnologiyalar orqali ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish imkoniyatlari ham kengaymoqda. Shu sababli, ilmiy-tadqiqot faoliyatida sun'iy intellekt va axborot texnologiyalarining o'rganilishi va qo'llanilishi bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy ilmiy-tadqiqot jarayonlarida sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining qo'llanilishi tadqiqotchilarga katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash, natijalarni tahlil qilish va ilmiy jarayonlarni avtomatlashtirishda katta yordam bermoqda. Sun'iy intellekt ilmiy ma'lumotlarni tartibga solish, mantiqiy bog'liqliklarni aniqlash va modellashtirish imkonini beradi, bu esa yangi ilmiy kashfiyotlar qilishni tezlashtiradi. Xususan, mashinaviy o'rganish algoritmlari ilmiy eksperimentlar natijalarini oldindan bashorat qilish, tadqiqotlar davomida

yuzaga keladigan xatolarni minimallashtirish va jarayonlarning aniq modellarini yaratishda samarali qo'llanilmoqda. Masalan, biotexnologiya va farmatsevtika sohalarida sun'iy intellekt kasalliklarning yangi turlarini aniqlash, dori vositalarini sinash va tadqiq qilish jarayonlarini optimallashtirishda ishlatilmoqda. Shuningdek, sun'iy intellekt ilmiy maqolalarni avtomatik ravishda tahlil qilish, ularning mazmunini indeksatsiya qilish va dolzarb ilmiy yo'nalishlarni belgilashda ham muhim rol o'ynaydi. Ilmiy-tadqiqot muassasalari AI vositalaridan foydalanib, tadqiqot natijalarining aniqligini oshirish, ilmiy hamkorlikni kuchaytirish va yangi innovatsion loyihalarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'lib, bu ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo'shmoqda.¹

Axborot texnologiyalari (AT) ilmiy-tadqiqot jarayonlarining ajralmas qismiga aylanib, ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish va taqdim etish jarayonlarini yanada samarali qilish imkonini bermoqda. Zamonaviy ilmiy izlanishlar katta hajmdagi raqamli ma'lumotlarga asoslangan bo'lib, ulardan to'g'ri foydalanish ilmiy natijalarning aniqligi va ishonchliligini oshiradi. Axborot texnologiyalari yordamida tadqiqotchilar real vaqt rejimida ma'lumotlarni tahlil qilishi, turli manbalardan olingan ma'lumotlarni sintez qilishi va natijalarni aniq vizualizatsiya qilishi mumkin. Masalan, bulutli texnologiyalar va katta ma'lumotlar (Big Data) tahlili ilmiy natijalarni saqlash, qayta ishlash va almashish imkoniyatini kengaytiradi. Bundan tashqari, sun'iy intellekt va AT integratsiyasi ilmiy hisob-kitoblarni avtomatlashtirish, eksperimentlarni virtual muhitda sinovdan o'tkazish va turli sohalar bo'yicha ma'lumotlar bazalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ilmiy-tadqiqot faoliyatida zamonaviy dasturiy vositalar va algoritmlarning keng qo'llanilishi tadqiqotchilarni qo'lda bajariladigan murakkab va vaqt talab qiluvchi jarayonlardan ozod qiladi, natijada ularning ilmiy ishlarga e'tibor qaratish imkoniyati oshadi. Shu sababli, axborot texnologiyalarining ilmiy tadqiqotlarga joriy etilishi ilm-fan taraqqiyotini tezlashtirish va yangi ilmiy natijalarga erishish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy-tadqiqot jarayonlarini avtomatlashtirish zamonaviy ilm-fan rivojlanishining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, bu jarayonda sun'iy intellekt va axborot texnologiyalarining o'rni tobora ortib bormoqda. Avtomatlashtirish ilmiy izlanishlarni yanada samarali va tezkor amalga oshirishga yordam beradi, ayniqsa, katta hajmdagi ma'lumotlar bilan

¹ T.A.Xo'jaqulov, N.T.Malikova. "Sun'iy intellekt". Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti-2020. 3-25 b.

ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, mashinaviy o'rganish algoritmlari tadqiqotchilarga murakkab jarayonlarni modellashtirish, natijalarni bashorat qilish va ilmiy muammolarni hal qilish uchun samarali yechimlar ishlab chiqishda qo'l keladi. Sun'iy intellekt yordamida ilmiy maqolalarni avtomatik tahlil qilish, muhim faktlarni ajratib olish va yangi ilmiy tendensiyalarni aniqlash mumkin. Shuningdek, tajribalarning virtual simulyatsiyasi orqali tadqiqotlarni real sharoitlarda o'tkazish zarurati kamayadi, bu esa vaqt va moddiy resurslarni tejash imkonini yaratadi. Ilmiy ma'lumotlar bazalarining avtomatik yangilanishi, eksperiment natijalarining real vaqt rejimida qayta ishlanishi va ilmiy hamkorlikni onlayn platformalar orqali rivojlantirish bugungi ilmiy faoliyatning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Shu sababli, ilmiy-tadqiqot jarayonlarini avtomatlashtirish natijadorlikni oshirish, inson omilini kamaytirish va yangi ilmiy kashfiyotlarni tezlashtirishga xizmat qiladi.

Sun'iy intellekt nafaqat o'quvchi-talabalar balki, o'qituvchilarga ham ta'lim berish jarayonida ko'pgina qulayliklar yaratadi. Masalan, intensiv ta'lim dasturini yaratish va unga ko'ra darsni yanada qiziqarli va mazmunliroq tashkillashtirish uchun o'qituvchi talabalarning qiziqishlariga oid mavzularni o'rganish va bular haqida ma'lumotlar topish, tahlil qilish va tushuntirish imkoniyatini oshirish uchun Sun'iy intellekt yordamida turli metodlardan foydalanish, turli sohalar genetika, robototexnika, ko'rgazmali o'rganish, tabiiy tillar o'rganish va boshqalar kabi sohalarni o'rganish mumkin. Shuni yodda tutish kerakki, sun'iy intellektning muvaffaqiyati va konstruktiv ishlatilishi optimallashtirish, shuningdek, asboblarni to'plamidan noto'g'ri foydalanishning oldini olish uchun ehtiyotkorlik bilan boshqarish va oldindan ko'ra bilishga bog'liq. Ilm-fan insonlar hayotini qanchalik yengillashtirgan bo'lsa shunchalik darajada muammolarni ham keltirib chiqardi. Shuning uchun ham bu masalaga falsafiy yondashish sun'iy intellektning ham salbiy ham ijobiy jihatlarini birdek ko'ra olish imkoniyatini beradi. Demak insoniyat kelajagining qanday bo'lishi uning sun'iy intellekt vositalaridan qay tarzda foydalana olishiga bo'liq.¹

Zamonaviy ilmiy izlanishlar katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish va ularning ichidan muhim xulosalar chiqarishga asoslangan. Katta ma'lumotlar (Big Data) texnologiyalari ilmiy tadqiqot jarayonlarini tezlashtirish va aniq natijalarga erishishda muhim vositalardan biri hisoblanadi. Sun'iy intellekt algoritmlari katta ma'lumotlarni qayta ishlash, tartiblash va ularni tahlil qilish jarayonini avtomatlashtirish orqali

¹ O.Sobirova. "Ta'lim sohasida sun'iy intellektdan foydalanish". Toshkent amaliy fanlar universiteti-2024. 575-577 b.

tadqiqotchilarga katta yordam beradi. Masalan, biologiya, tibbiyot, iqlimshunoslik, muhandislik va boshqa fan yo‘nalishlarida katta hajmdagi eksperimental ma’lumotlarni sun’iy intellekt yordamida tahlil qilish orqali aniq xulosalar chiqarish imkoniyati yaratilmoqda.

Shuningdek, mashinaviy o‘rganish (Machine Learning) va chuqur o‘rganish (Deep Learning) modellari ilmiy ma’lumotlardan yangi qonuniyatlarni aniqlash, tadqiqot natijalarini prognoz qilish va yangi ilmiy gipotezalarni ilgari surishda keng qo‘llanilmoqda. Bunday texnologiyalar ilmiy izlanishlarning aniqligini oshirish bilan birga, inson xatosini minimallashtirishga ham yordam beradi. Katta ma’lumotlarni tahlil qilish vositalari tadqiqotchilarga turli manbalardan olingan ilmiy natijalarni birlashtirish, ularning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash va ilmiy jarayonlarni yanada samarali rejalashtirish imkoniyatini beradi. Shu sababli, katta ma’lumotlar texnologiyalari va sun’iy intellekt ilmiy tadqiqotlarni yangi bosqichga olib chiqishda muhim rol o‘ynaydi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar ko‘pincha xalqaro hamkorlik va multidisiplinar yondashuvlarni talab qiladi. Sun’iy intellekt va axborot texnologiyalarining rivojlanishi ilmiy hamkorlikning yangi shakllarini yaratishga imkon beradi. Sun’iy intellekt vositalari orqali global ilmiy tarmoqlarni tashkil etish, tadqiqotchilar o‘rtasida bilim almashinuvini kuchaytirish va ilmiy jarayonlarni muvofiqlashtirish mumkin. Masalan, sun’iy intellekt asosida ishlovchi ilmiy ma’lumotlar bazalari, intellektual tavsiyaviy tizimlar va virtual tadqiqot laboratoriyalari ilmiy hamkorlikni sezilarli darajada soddalashtiradi.

Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalari xalqaro ilmiy anjumanlar va seminarlarni avtomatik ravishda tarjima qilish, tadqiqotchilarning ishlarini tahlil qilish va ularga mos hamkorlarni topishda qo‘llanilmoqda. Ilmiy tarmoqlardagi sun’iy intellekt algoritmlari tadqiqotchilar uchun eng dolzarb va mos keluvchi ilmiy ishlarni topish, hamkorlikni kuchaytirish va yangi loyihalarni tezroq shakllantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, ilmiy hamkorlikni rivojlantirish uchun virtual laboratoriyalar, bulutli hisoblash tizimlari va masofaviy hamkorlik platformalari sun’iy intellekt bilan birgalikda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Shu sababli, sun’iy intellekt asosida global ilmiy tarmoqlarning rivojlanishi ilmiy hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqib, ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo‘shadi.

Ilmiy-tadqiqot faoliyatida axborot xavfsizligi muhim masalalardan biri hisoblanadi, chunki tadqiqotchilar tomonidan yaratilgan ilmiy natijalar va ma’lumotlar o‘g‘irlanishi yoki buzilishi ehtimoli mavjud. Sun’iy intellekt

texnologiyalari ushbu muammolarni hal qilishda muhim rol o'ynaydi. Sun'iy intellekt asosida ishlovchi kiberxavfsizlik tizimlari tarmoq hujumlarini aniqlash, zararli dasturlarni oldindan prognoz qilish va ma'lumotlarning yaxlitligini ta'minlash imkonini beradi. Shuningdek, sun'iy intellekt yordamida avtomatlashtirilgan shifrlash texnologiyalari va hujjatlarni himoyalash vositalari tadqiqotchilar ma'lumotlarining maxfiyligini oshiradi.

Oliy ta'lim tizimida sun'iy intellektdan foydalanish tendensiyalari zamonaviy ta'lim jarayonlarida muhim o'rin egallamoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida talabalarning individual o'zlashtirishi, o'qituvchilarning darsni samarali tashkil etishi hamda ta'lim resurslarini optimallashtirish imkoniyati kengaymoqda. Sun'iy intellekt o'quv jarayonlarini avtomatlashtirish, talabalarning bilim darajasini aniq baholash, shaxsiylashtirilgan o'quv dasturlarini yaratish va masofaviy ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Ushbu texnologiyalarni joriy qilish orqali oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish, samaradorlikni kuchaytirish va ta'lim oluvchilarga yanada moslashuvchan muhit yaratish mumkin. Biroq, sun'iy intellektning to'laqonli integratsiyasi uchun kadrlarning texnik ko'nikmalarini oshirish, axborot xavfsizligi va axloqiy masalalarni e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Kelajakda sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim jarayonlarining uzviy qismiga aylanishi kutilmoqda, bu esa ta'limni yangi bosqichga olib chiqadi va raqamli transformatsiyani tezlashtiradi. Sun'iy intellektning to'g'ri va maqsadga muvofiq qo'llanilishi oliy ta'lim tizimida innovatsion rivojlanishning asosiy omili bo'lib xizmat qiladi¹

Axborot xavfsizligini ta'minlashda mashinaviy o'rganish va chuqur o'rganish algoritmlaridan foydalanish ilmiy tarmoqlarda shubhali faoliyatlarni aniqlash va oldini olishga yordam beradi. Misol uchun, sun'iy intellekt tadqiqot natijalarini himoyalash, mualliflik huquqlarini nazorat qilish va ma'lumotlarning soxtalashtirilishining oldini olish uchun qo'llanilishi mumkin. Bundan tashqari, ilmiy-tadqiqot muassasalari uchun maxsus sun'iy intellekt asosida ishlovchi xavfsizlik protokollari ishlab chiqilmoqda, bu esa olimlarning ilmiy natijalarini himoya qilishga va axborot xavfsizligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu sababli, sun'iy intellektning axborot xavfsizligiga qo'shayotgan hissassi ilmiy tadqiqotlarni ishonchli va xavfsiz amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

¹ SH.R. Yo'ldoshev. "Oliy ta'limda sun'iy intellektdan foydalanish tendensiyalari".

Ilmiy tadqiqotlarni samarali olib borish uchun global miqyosda olimlar va tadqiqot markazlari o'rtasidagi hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Sun'iy intellekt texnologiyalari ushbu jarayonda tarmoq aloqalarini rivojlantirish va ilmiy hamkorlikni mustahkamlashga katta hissa qo'shmoqda. AI asosida ishlovchi ilmiy tarmoqlar, tadqiqot platformalari va ma'lumotlar bazalari orqali olimlar o'zaro fikr almashishlari, tadqiqot natijalarini baham ko'rishlari va qo'shma loyihalar ustida ishlashlari mumkin.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt asosida ishlaydigan ilmiy hamkorlik platformalari maqolalarni avtomatik tavsiya qilish, mos tadqiqotchilarni topish va ilmiy loyihalarga hamkorlik takliflarini ilgari surish imkonini beradi. AI yordamida ilmiy anjumanlar va seminarlarda ishtirok etish uchun eng mos tadqiqotchilar aniqlanadi, shu bilan birga, sun'iy intellekt ilmiy loyihalarning potentsial hamkorlarini tahlil qilib, samarali ilmiy hamkorlik uchun yangi imkoniyatlarni ochib beradi.

Shuningdek, AI asosida ishlab chiqilgan tarjima tizimlari orqali tadqiqotchilar turli tillarda yozilgan ilmiy maqolalarni oson o'qishlari va tushunishlari mumkin. Bu esa xalqaro miqyosda ilmiy hamkorlikning yanada rivojlanishiga yordam beradi. Sun'iy intellektdan foydalangan holda yaratilgan virtual ilmiy jamoalar esa tadqiqot jarayonlarini tezlashtirib, yangi ilmiy yutuqlarga erishishga imkon beradi. Shu bois, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ilmiy hamkorlik va tarmoq aloqalarini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Zamonaviy ilm-fan sohasida katta hajmdagi tadqiqot ma'lumotlarini tahlil qilish va natijalarni aniq baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Sun'iy intellekt texnologiyalari ilmiy natijalarni chuqur tahlil qilish va kelajakdagi ilmiy yo'nalishlarni bashorat qilish imkonini beradi. AI algoritmlari murakkab ilmiy ma'lumotlarni qayta ishlash, ularni turli omillar bo'yicha taqqoslash va eng muhim xulosalarni chiqarish jarayonini avtomatlashtiradi.

Bunday yondashuv ilmiy tadqiqotlarning samaradorligini oshirib, natijalarning ishonchliligini ta'minlaydi. Sun'iy intellekt yordamida ishlovchi mashinaviy o'rganish modellari va chuqur tahlil tizimlari orqali ilmiy maqolalardagi asosiy tendensiyalar aniqlanadi, ilg'or yo'nalishlar belgilab olinadi va tadqiqotchilar uchun muhim tavsiyalar shakllantiriladi. Misol uchun, AI ilmiy izlanishlarning turli sohalarida qaysi mavzular kelajakda dolzarb bo'lishini oldindan taxmin qilish uchun foydalaniladi.

Sun'iy intellekt jamiyatning barcha sohalarini o'zgartirmoqda va ta'lim sohasi ham bundan mustasno emas. Texnologiya ko'plab mamlakatlarni

Singapur, Malayziya va Janubiy Koreya kabi ta'lim sohasiga texnologiya iste'molini joriy etishga majbur qildi. Ta'limning kelajagi texnologiya va uning yutuqlari bilan bog'liq, deyishimiz mumkin. Yana ilg'or mashinalar ta'lim uchun yangi imkoniyatlar ochadi va yangi muammolarni yanada samarali hal qiladi. AI sektori iqtisodchilar, siyosatshunoslar, harbiy maslahatchilar, xavfsizlik bo'yicha ekspertlar va ta'lim mutaxassislarining e'tiborini tortmoqda. Insonlar emas, balki mashinalar tomonidan namoyish etilgan aql sun'iy intellekt (AI) deb nomlanadi. Odamlar yoki hayvonlar tomonidan namoyon bo'ladigan aql ong va his-tuyg'ularga ega, boshqalari esa bunday xususiyatlarga ega emas. AI atamasi birinchi marta 1955 yilda Jon Makkarti tomonidan qo'llanilgan va u "mashinadan odam o'zini tutishi uchun oqilona bo'ladigan tarzda o'zini tutishini talab qilish" deb ta'riflagan.¹

Bundan tashqari, AI tizimlari ilmiy eksperimentlar natijalarini bashorat qilish va yangi gipotezalarni sinashda ham qo'llaniladi. Masalan, farmatsevtika sohasida sun'iy intellekt yangi dorilar tarkibini oldindan tahlil qilib, ularning samaradorligini aniqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, tabiiy fanlar, muhandislik va ijtimoiy fanlar bo'yicha tadqiqotlarda ham AI algoritmlari natijalarni oldindan baholash va eksperimentlarni rejalashtirish uchun qo'llanilmoqda.

Sun'iy intellektning yana bir muhim jihati — ilmiy natijalarni avtomatik ravishda taqdim etish va vizualizatsiya qilishdir. AI texnologiyalari tadqiqot ma'lumotlarini grafikalar, diagrammalar va interaktiv jadvallar shaklida tasvirlash orqali ularning tahlilini osonlashtiradi. Shuningdek, AI yordamida ilmiy hisobotlar va maqolalar yaratish jarayoni ham avtomatlashtirilmoqda, bu esa tadqiqotchilarga ilmiy natijalarni tezroq va aniqroq taqdim etish imkonini beradi.

Sun'iy intellektning ilmiy natijalarni tahlil qilish va bashorat qilishdagi roli tobora ortib bormoqda. Ushbu texnologiyalar tadqiqot jarayonini yanada samarali, tezkor va aniq qilish bilan birga, ilm-fanning yangi yutuqlariga yo'l ochmoqda. Sun'iy intellektidan foydalanish natijasida

¹ D.Ernazarov. "Oliy ta'lim tizimida sun'iy intellektning roli va ta'sirini ortib borishi". Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti-2024. 44-46 b.

olimlar ilmiy izlanishlarini aniq ma'lumotlarga asoslangan holda yo'naltirishlari va kelajakdagi innovatsion kashfiyotlarni tezlashtirishlari mumkin bo'ladi. Bu jarayonda AI tizimlari katta hajmdagi ilmiy ma'lumotlarni qayta ishlash, yangi tendensiyalarni aniqlash hamda ilmiy sohadagi muhim masalalarni hal qilishda muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Sun'iy intellekt yordamida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar natijalarining aniqligi oshib, olimlar yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Sun'iy intellekt va axborot texnologiyalarining ilmiy-tadqiqot faoliyatida qo'llanilishi zamonaviy fan va texnologiyalar rivojlanishida muhim o'rin tutmoqda. AI algoritmlari ilmiy ma'lumotlarni tez va aniq qayta ishlash, tadqiqot jarayonlarini avtomatlashtirish va natijalarni tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa ilmiy izlanishlarning samaradorligini oshirib, yangi innovatsion kashfiyotlarning tezroq amalga oshirilishiga xizmat qiladi. Bundan tashqari, AI yordamida tadqiqotchilar yangi ilmiy nazariyalarni ishlab chiqish va ularni eksperimental ravishda sinab ko'rish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar. Masalan, sun'iy intellekt tibbiyot, muhandislik, biologiya va kimyo kabi fanlarda yangi dori vositalarini yaratish, murakkab tizimlarni modellashtirish hamda tabiiy hodisalarni tahlil qilishda katta yordam bermoqda.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, sun'iy intellektning ilmiy ma'lumotlarni yig'ish, ularni tahlil qilish va bashorat qilish jarayonlarida samarador ekanligi isbotlandi. AI texnologiyalari ilmiy maqolalarni tahlil qilish, yangi ilmiy yo'nalishlarni aniqlash, eksperimentlarni rejalashtirish va ilmiy natijalarni vizualizatsiya qilishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, sun'iy intellekt ilmiy ma'lumotlarning ishonchliligini oshirish va inson omili ta'sirini kamaytirish orqali ilmiy natijalarning yanada ishonchli bo'lishini ta'minlaydi. Kelajakda AI texnologiyalarining rivojlanishi ilmiy tadqiqotlar uchun yanada ilg'or vositalarni yaratishga yordam beradi va yangi ilmiy kashfiyotlarning amalga oshirilishiga turtki bo'ladi. AI asosida ishlovchi avtomatlashtirilgan ilmiy laboratoriyalar esa eksperimentlarni avvalgidan ancha tez va samarali o'tkazish imkonini yaratadi. Shu sababli, sun'iy intellektning ilmiy izlanishlardagi roli kelajakda yanada ortib borishi kutilmoqda.

SUN'IY INTELLEKT VA MASHINAVIY O'RGANISH ASOSIDA KIBERXAVFSIZLIKNI TA'MINLASH

Raximjonov Og'abek Kamolidin o'g'li

Talaba, Andijon mashinasozlik instituti

Ostanaqulov Xojiakbar Mansurqul o'g'li

Talaba, Andijon mashinasozlik instituti

Annotatsiya. Ushbu ilmiy ish sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish texnologiyalarining kiberxavfsizlik sohasidagi rolini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda AI asosida ishlaydigan xavfsizlik tizimlarining tahdidlarni aniqlash, avtomatlashtirilgan monitoring va hujumlarni oldindan bashorat qilishdagi samaradorligi tahlil qilinadi. Shuningdek, sun'iy intellektning ekspluatatsiya qilinishi, oshkoralik muammolari va texnologik cheklovlari kabi muhim masalalar ko'rib chiqiladi. Ishda AI va blokcheyn integratsiyasi, kvant hisoblash hamda kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlari haqida tavsiyalar beriladi. Tadqiqot natijalari kiberxavfsizlik sohasi mutaxassislari uchun foydali manba bo'lib xizmat qiladi.

Tayanch so'zlar: Sun'iy intellekt, mashinaviy o'rganish, kiberxavfsizlik, tahdidlarni aniqlash, avtomatlashtirilgan monitoring, hujumlarni bashorat qilish, adversarial hujumlar, blokcheyn, kvant hisoblash, xavfsizlik tizimlari.

Sun'iy intellekt (SI) va mashinaviy o'rganish (MO) kiberxavfsizlik sohasida tobora muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. An'anaviy xavfsizlik tizimlari odatda oldindan belgilangan qoidalar va imzolar asosida ishlaydi. Biroq, zamonaviy kiberhujumlar yanada murakkab va o'zgaruvchan bo'lib, bunday yondashuvlarni samarali emasligini ko'rsatmoqda. Sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish asosidagi texnologiyalar esa real vaqt rejimida yangi tahdidlarni aniqlash va ularga tezkor javob berish imkonini yaratadi.

Mashinaviy o'rganish algoritmlari katta hajmdagi tarmoq trafiklari, foydalanuvchilarning xatti-harakatlari va tizimdagi o'zgarishlarni tahlil qilish orqali potentsial xavflarni oldindan aniqlashga yordam beradi. Ushbu algoritmlar tahdidlarni odatdagi xatti-harakatlardan farqlab, ularni avtomatik tarzda aniqlaydi. Masalan, anomaliya aniqlash (Anomaly Detection) usullari kiberjinoyatchilar tomonidan kiritilgan zararli kodlarni yoki g'ayritabiiy faoliyatni tezda fosh qilishi mumkin.

So'ngi yillarda kompyuter tizimlari va Global Internet tarmog'ining rivojlanishi va kengayishi tashkilot yoki korxonalarda foydalaniladigan elektron va raqamli qurilmalarning sonining ortib borishiga va bu orqali

tarmoqda uzatilayotgan va saqlanayotgan axborot hajmini keskin darajada ortishiga olib kelmoqda. Bu holat esa o‘z navbatida turli xil dasturiy va apparat vositalaridagi zaifliklar va nosozliklar natijasida hosil bo‘ladigan kiberxavfsizlik tahdidlarini ortishiga ham sababchi bo‘lmoqda. Bugun butun hamjamiyat oldida turgan eng murakkab muammolardan biri kiberjinoyatchilikka qarshi kurashda ushbu turdagi jinoyatlarning kibermakonda istalgan elektron va raqamli vositalar orqali amalga oshirish imkoniyati mavjud ekanligi hisoblanadi.¹

Sun‘iy intellektning kiberxavfsizlikdagi yana bir muhim jihati – o‘z-o‘zini o‘rgatish xususiyatidir. Mashinaviy o‘rganish tizimlari doimiy ravishda yangi tahdidlarni o‘rganib, o‘z himoya mexanizmlarini takomillashtiradi. Natijada, ular kiberhujumlarning turli xil ko‘rinishlarini aniqlashda an‘anaviy tizimlarga qaraganda samaraliroq ishlaydi. Bundan tashqari, SI tahdidlarni aniqlash va tahlil qilish jarayonlarini avtomatlashtirib, kiberxavfsizlik mutaxassislarining yukini kamaytiradi va ularga strategik muammolarni hal qilishga ko‘proq e‘tibor qaratish imkonini beradi.

Shunday qilib, sun‘iy intellekt va mashinaviy o‘rganish kiberxavfsizlikni mustahkamlashda muhim vositalardan biri bo‘lib, tahdidlarni oldindan aniqlash, monitoring qilish va ularga qarshi samarali choralar ko‘rish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu texnologiyalarning rivojlanishi kelajakda kiberxavfsizlik tizimlarini yanada mustahkam va moslashuvchan qilishga shubha yo‘q.

Sun‘iy intellekt va mashinaviy o‘rganish algoritmlari kiberxavfsizlikda tahdidlarni aniqlash va ularga qarshi kurashishda samarali vosita hisoblanadi. Zamonaviy tahdidlar tobora murakkablashib borayotgani sababli, an‘anaviy xavfsizlik tizimlari ularni o‘z vaqtida aniqlashda ojizlik qiladi. AI esa katta hajmdagi ma‘lumotlarni tahlil qilib, noan‘anaviy xatti-harakatlarni aniqlashga qodir.

Mashinaviy o‘rganish asosida ishlaydigan anomaliya aniqlash (Anomaly Detection) algoritmlari tahdidlarni oldindan payqashga yordam beradi. Ushbu tizimlar foydalanuvchilarning odatiy xatti-harakatlarini kuzatib borib, g‘ayritabiiy faoliyatni aniqlaydi. Masalan, agar biror foydalanuvchi odatda faqat kun davomida tizimga kirsa-yu, to‘satdan tungi vaqtda va boshqa qurilmadan kiritilgan bo‘lsa, bu holat AI tomonidan tahdid sifatida qayd qilinishi mumkin.

¹ H.R.Ovliyakov. “Kiberxavfsizlik, sun‘iy intellekt, ma‘lumotlarni himoya qilish”. Toshkent davlat yuridika universiteti-2023. 14-16 b.

Deep Learning va neyron tarmoqlar kiberhujumlarni aniqlashda ancha samarali. Masalan, phishing hujumlarini aniqlash uchun AI algoritmlari veb-saytlardagi shubhali URL manzillarini tahlil qilib, ularning phishing yoki haqiqiy ekanligini aniqlay oladi. Shuningdek, zararli dasturlarni (malware) aniqlashda AI kod va fayllarni chuqur tahlil qilib, ilgari noma'lum bo'lgan virus yoki trojanlarni ham topishi mumkin.

AI algoritmlari DDoS hujumlarini oldindan aniqlash va ularga qarshi choralar ko'rishda ham samarali ishlaydi. DDoS hujumlari ko'pincha katta hajmdagi soxta so'rovlarni yuborish orqali tizimni ishdan chiqarishga qaratilgan bo'ladi. AI ushbu hujumlarni oddiy foydalanuvchi trafigidan farqlab, zararli IP-manzillarni avtomatik ravishda bloklashga yordam beradi.

Shunday qilib, AI algoritmlari tahdidlarni aniqlash va oldini olish jarayonini avtomatlashtirib, xavfsizlikni yanada mustahkamlaydi. Ularning samaradorligi doimiy ravishda oshib borayotgani sababli, AI kiberxavfsizlikning ajralmas qismiga aylanib bormoqda.

Sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish kiberxavfsizlik tizimlarida nafaqat tahdidlarni aniqlash, balki ularga tezkor javob berish va tizimni avtomatlashtirilgan ravishda boshqarish imkonini ham yaratadi. An'anaviy xavfsizlik tizimlari tahdidlarni kuzatishda inson ishtirokiga ehtiyoj sezadi, bu esa vaqt va resurs talab qiladi. AI esa real vaqt rejimida monitoring olib borib, muammolarni avtomatik ravishda hal qilish imkoniyatini taqdim etadi.

AI asosidagi SIEM (Security Information and Event Management) tizimlari kiberxavfsizlikni kuchaytirish uchun ishlatiladi. Ushbu tizimlar katta hajmdagi xavfsizlik ma'lumotlarini to'playdi, tahlil qiladi va tahdidlarni avtomatik ravishda aniqlaydi. Masalan, agar xakerlar foydalanuvchi parollarini buzishga harakat qilsalar, SIEM tizimi ushbu g'ayritabiiy faoliyatni aniqlab, shubhali IP-manzillarni bloklashi yoki administratorni ogohlantirishi mumkin.

AI bilan ishlovchi xavfsizlik devorlari (firewalls) va tarmoq monitoringi tizimlari tahdidlarni oldindan aniqlab, ularga avtomatik ravishda javob qaytaradi. Masalan, AI asosida ishlaydigan IDS (Intrusion Detection System) va IPS (Intrusion Prevention System) tizimlari tarmoq trafiklarini doimiy ravishda kuzatib boradi va zararli faoliyatni aniqlagan zahoti uni bloklaydi. Bu esa tizimning inson aralashuvisiz o'z-o'zini himoya qilishiga imkon yaratadi.

AI asosida ishlaydigan avtomatlashtirilgan xavfsizlik tizimlari tahdidga javob berish jarayonlarini tezlashtiradi. Masalan, agar sun'iy intellekt kiberhujumni aniqlasa, u bir necha soniya ichida ushbu hujumga qarshi choralar ko'rishi mumkin. Bunday tezkor javob inson tomonidan bajarilganda esa ko'proq vaqt talab etiladi, bu esa tizim uchun xavfli bo'lishi mumkin.

Natijada, sun'iy intellekt asosidagi avtomatlashtirilgan monitoring va javob choralari kiberxavfsizlikni mustahkamlash, inson xatosi ehtimolini kamaytirish va tizimni doimiy ravishda himoya qilish imkonini beradi. Bu texnologiyalar kiberhujumlar tobora rivojlanib borayotgan hozirgi davrda muhim ahamiyat kasb etadi.

Sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish texnologiyalari kiberjinoyatchilikka qarshi samarali kurashish vositasi sifatida tobora keng qo'llanilmoqda. Kiberjinoyatchilar yangi usullarni ishlab chiqib, har safar murakkabroq hujumlarni amalga oshirishga harakat qilmoqda. An'anaviy xavfsizlik choralarining bunday tezkor o'zgarishlarga moslashishi qiyin, ammo sun'iy intellekt asosidagi texnologiyalar real vaqt rejimida yangi tahdidlarni aniqlash va ularga qarshi kurashish imkonini beradi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari kiberxavfsizlikni mustahkamlash va tahdidlarni ertaaniqlashda katta imkoniyatlar taqdim etadi. AI yordamida katta hajmdagi tarmoq ma'lumotlarini real vaqt rejimida tahlil qilish, anomal faoliyatni aniqlash va potentsial tahdidlarni bashorat qilish imkoniyati yaratiladi. Ushbu maqolada ko'rib chiqilgan usullar va texnologiyalar kiberxavfsizlik tizimlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Kelajakda AI texnologiyalarining rivojlanishi bilan kiberxavfsizlik tizimlarining samaradorligi yanada oshishi kutilmoqda.¹

AI algoritmlari soxta ma'lumot va phishing hujumlarini aniqlashda katta rol o'ynaydi. Mashinaviy o'rganish orqali ishlaydigan tizimlar turli veb-saytlardagi phishing havolalarini, zararli elektron pochta xabarlarini va firibgarlik sxemalarini avtomatik ravishda tahlil qilib, ularning haqiqiy yoki xavfli ekanligini aniqlaydi. Shuningdek, foydalanuvchilarning kirish ma'lumotlarini o'g'irlashga qaratilgan hujumlar (credential stuffing) AI tomonidan oldindan aniqlanib, kerakli xavfsizlik choralarini ko'rish imkonini beradi.

Sun'iy intellekt firibgarlik va noqonuniy tranzaksiyalarni aniqlashda ham keng qo'llaniladi. Xususan, bank va moliyaviy institutlarda AI

¹ T.S.Jalolov. "Sun'iy intellektni kiberxavfsizlik tizimlarida qo'llash: Tahdidlarni erta aniqlash usulari". Osiyo xalqaro universiteti-2024. 54-56 b.

mijozlarning odatiy tranzaksiya xatti-harakatlarini o'rganib, g'ayritabiiy operatsiyalarni aniqlaydi. Agar biror mijoz odatda faqat mahalliy operatsiyalarni bajarsa, lekin to'satdan boshqa davlatdan katta miqdorda pul yechib olishga harakat qilsa, AI tizimi buni firibgarlik sifatida qayd etishi va operatsiyani bloklashi mumkin.

Bundan tashqari, darknet va jinoyatchilar faoliyatini kuzatish uchun ham sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanilmoqda. AI asosida ishlaydigan tizimlar internetning yashirin burchaklarida sodir bo'layotgan noqonuniy faoliyatlarni, masalan, giyohvand moddalar savdosi, shaxsiy ma'lumotlarni sotish yoki zararli dasturlarni tarqatish kabi jinoyatlarni kuzatish va huquqni muhofaza qilish organlariga yetkazish imkoniyatini beradi.

Umuman olganda, sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan tizimlar kiberjinoyatchilikka qarshi kurashda samaradorlikni oshirib, inson resurslaridan foydalanishni optimallashtiradi. Ushbu texnologiyalar yordamida tahdidlarni oldindan aniqlash, firibgarliklarni fosh etish va kiberjinoyatlarga qarshi tezkor choralar ko'rish imkoni yaratilmoqda. Bu esa zamonaviy axborot xavfsizligini ta'minlashda sun'iy intellektning ahamiyatini yanada oshirmoqda.

Sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish texnologiyalarining kiberxavfsizlik sohasidagi rivojlanishi tobora jadallashib bormoqda. Hozirgi kunda AI asosida ishlaydigan xavfsizlik tizimlari tahdidlarni aniqlash, avtomatlashtirilgan monitoring olib borish va kiberjinoyatchilikka qarshi kurashish imkoniyatlarini taklif etmoqda. Kelajakda ushbu texnologiyalar yanada takomillashib, kiberxavfsizlikni yangi bosqichga olib chiqishi kutilmoqda.

Birinchi navbatda, o'z-o'zini rivojlantiruvchi AI tizimlari yaratilib, ular yangi kiberxavfsizlik tahdidlarini avtomatik tarzda o'rganish va ularga qarshi kurashish strategiyalarini ishlab chiqishga qodir bo'ladi. Masalan, AI algoritmlari kiberhujumlarni real vaqt rejimida o'rganib, yangi himoya usullarini ishlab chiqishi va inson aralashuvisiz ularni amalga oshirishi mumkin.

Bundan tashqari, blokcheyn texnologiyalari bilan AI integratsiyasi kiberxavfsizlikni yanada mustahkamlaydi. Blokcheyn markazlashmagan (decentralized) ma'lumotlar bazasi sifatida ishlaydi va unga sun'iy intellekt algoritmlarini qo'shish ma'lumotlarning o'zgarmasligini, shaffofligini va himoyalanganligini ta'minlaydi. Bu esa firibgarlik va ma'lumotlar buzilishining oldini olishga yordam beradi.

Kelajakda kvant kompyuterlar va AI o‘zaro integratsiyalashgan holda ishlashi mumkin. Kvant hisoblash texnologiyalari shifrlash algoritmlarini buzish va yangi turdagi tahdidlarni keltirib chiqarishi mumkin, ammo ayni vaqtda AI kvant texnologiyalari yordamida yanada kuchli kiberxavfsizlik tizimlarini yaratishga yordam beradi.

AI bilan ishlaydigan virtual kiberxavfsizlik bo‘yicha maslahatchilar ham kelajakning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, tashkilotlar va oddiy foydalanuvchilarga xavfsizlik bo‘yicha avtomatik tavsiyalar beradi, tahdidlarni oldindan bashorat qiladi va real vaqt rejimida himoya choralari taklif etadi.

Umuman olganda, sun‘iy intellekt va mashinaviy o‘rganish texnologiyalari kiberxavfsizlikni yanada takomillashtirib, tahdidlarga qarshi yanada samarali kurashish imkoniyatini beradi. Kelajakda AI asosida ishlaydigan ilg‘or tizimlar kiberxavfsizlikni yuqori darajaga olib chiqib, global miqyosda ma’lumotlarni himoya qilish tizimini mustahkamlashi kutilmoqda.

Sun‘iy intellekt (AI) va mashinaviy o‘rganish texnologiyalari kiberxavfsizlik sohasida katta yutuqlarga erishishga yordam berayotgan bo‘lsa-da, ushbu texnologiyalarning qo‘llanilishida muayyan muammolar va cheklovlar mavjud. AI asosida ishlab chiqilgan xavfsizlik tizimlari kiberjinoyatchilikka qarshi samarali kurashish imkonini bersa-da, ularning o‘ziga xos zaif tomonlari ham bor.

Birinchi muammo AI algoritmlarining ekspluatatsiya qilinishi bilan bog‘liq. Kiberjinoyatchilar sun‘iy intellekt tizimlarini manipulyatsiya qilish yo‘llarini izlab topmoqda. Masalan, adversarial hujumlar yordamida AI modelini chalg‘itish va noto‘g‘ri qarorlar qabul qilishiga sabab bo‘lish mumkin. Agar sun‘iy intellekt noto‘g‘ri ma’lumotlar bilan o‘qitilsa, u zararli dasturlarni xavfsiz deb baholashi yoki phishing hujumlarini aniqlay olmasligi mumkin.

Ikkinchi muammo sun‘iy intellekt tizimlarining oshkoraligi va tushuntiriluvchanligi bilan bog‘liq. AI algoritmlari ko‘pincha murakkab neyron tarmoqlari asosida ishlab chiqiladi, natijada ularning qarorlarini tushuntirish qiyin bo‘ladi. Bu esa tashkilotlar va xavfsizlik mutaxassislari uchun muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Agar AI tizimi noto‘g‘ri qaror qabul qilsa, mutaxassislar uning sababini aniqlashda qiynalishi mumkin.

Bundan tashqari, AI modelining noto‘g‘ri ishlashi yoki noto‘g‘ri o‘qitilishi kiberxavfsizlikka salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Agar

mashinaviy o'rganish algoritmlari noto'g'ri yoki yetarlicha diversifikatsiyalanmagan ma'lumotlar to'plami asosida o'qitilsa, ular muayyan tahdidlarni aniqlay olmasligi yoki xato xavfsizlik choralari ko'rishi mumkin.

Hozirga kelib, sun'iy intellektni yaratish imkoniyatlari bilan bir qatorda, u bilan bog'liq ko'plab muammolar mavjud. So'nggi yangiliklarda Stiven Xoking, Ilon Mask va 1000 dan ortiq sun'iy intellekt va robototexnika bo'yicha tadqiqotchilar sun'iy intellektni rivojlantirish va uni hayotga keng tatbiq qilish bilan bog'liq ulkan ishlarni amalga oshirib kelmoqdalar. Albatta, sun'iy intellektning rivojlanishi robototexnikaning rivojlanishiga salmoqli ta'sir ko'rsatmoqda. Dunyo hamjamiyati sun'iy intellektga ega bo'lgan robotlarni sinovdan o'tkaza boshladilar. Biroq sun'iy intellekt va robotlar faoliyati bilan bogliq munosabatlar qay darajada huquqiy jihatdan tartibga solinishi, qolaversa, sun'iy intellekt va sun'iy intellektga asoslangan robotlarning javobgarlik masalalari hanuzgacha bahs va munozaralarga sabab bo'lmoqda. Mazkur savoni ilmiy tahlil qilishdan oldin robotlar fenomenini ochib berishni maqsadga muvofiq deb topdik.¹

AI asosidagi kiberxavfsizlik tizimlarining hujumga uchrashi ham muhim muammolardan biridir. Sun'iy intellekt tizimlari ham o'ziga xos zaifliklarga ega bo'lib, kiberjinoyatchilar ularga qarshi maxsus hujumlar uyushtirishi mumkin. Masalan, AI algoritmlari ishlayotgan serverlarga DDoS hujumi uyushtirilsa yoki ma'lumotlar bazasi buzilsa, tizim faoliyatini to'xtatishi yoki noto'g'ri ishlashi mumkin.

Oxirgi muammo sun'iy intellektni ishlab chiqish va joriy etish xarajatlari bilan bog'liq. AI asosida ishlaydigan xavfsizlik tizimlarini ishlab chiqish, sinovdan o'tkazish va joriy etish katta mablag' va texnik resurslarni talab qiladi. Kichik va o'rta bizneslar bunday ilg'or texnologiyalarni joriy etishda moliyaviy cheklovlarga duch kelishi mumkin[4].

Umuman olganda, sun'iy intellekt kiberxavfsizlikni yangi bosqichga olib chiqayotgan bo'lsa-da, ushbu texnologiya xavfsizlik, oshkoralik, samaradorlik va xarajatlar bilan bog'liq muammolarini hal qilish uchun doimiy ravishda tadqiqotlar olib borish zarur. Ushbu cheklovlar yengib o'tilsa, AI yanada ishonchli va samarali kiberxavfsizlik vositasiga aylanishi mumkin.

Sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish texnologiyalari kiberxavfsizlik sohasida katta o'zgarishlarni olib kelmoqda. Ularning

¹ S.Bozorov. "Sun'iy intellekt javobgarligini axloqiy va huquqiy taomillari". Toshkent-202. 50-53 b.

yordamida real vaqt rejimida tahdidlarni aniqlash, avtomatlashtirilgan monitoring olib borish va himoya tizimlarini yanada mustahkamlash imkoniyati yaratilmoqda. AI asosida ishlaydigan xavfsizlik tizimlari kiberjinoyatlarga qarshi kurashda samarali vosita bo'lib, ma'lumotlarning yaxlitligi, maxfiyligi va mavjudligini ta'minlashga yordam beradi.

Biroq, ushbu texnologiyalar o'ziga xos muammolar va cheklovlarga ham ega. Sun'iy intellekt tizimlari noto'g'ri o'qitilishi yoki manipulyatsiya qilinishi mumkin, shuningdek, ularning qaror qabul qilish jarayoni ba'zan tushunarsiz va oshkoraligi past bo'lishi mumkin. Kiberjinoyatchilar AI tizimlarining zaifliklaridan foydalanishga intilayotgani sababli, ushbu texnologiyalarni doimiy ravishda takomillashtirish va himoya choralari ko'rish muhim hisoblanadi.

Kelajakda sun'iy intellekt kiberxavfsizlikni yanada rivojlantirib, yangi turdagi tahdidlarga qarshi samarali yechimlarni taklif qilishi kutilmoqda. AI va blokcheyn texnologiyalarining integratsiyasi, kvant hisoblash imkoniyatlari va avtomatlashtirilgan xavfsizlik tizimlari kiberhujumlarni oldindan bashorat qilish va ularni bartaraf etishda muhim rol o'ynaydi.

Umuman olganda, sun'iy intellekt kiberxavfsizlik sohasida inqilobiy o'zgarishlar qilishga qodir texnologiya bo'lib, uning imkoniyatlarini to'liq amalga oshirish uchun doimiy ravishda ilmiy izlanishlar olib borish va yangi himoya mexanizmlarini ishlab chiqish zarur. Faqatgina shundagina, AI texnologiyalari ishonchli va samarali kiberxavfsizlik tizimlariga asos bo'lishi mumkin.

SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA TA'LIM MUASSASALARINI BOSHQARISH VA SAMARADORLIKNI OSHIRISH

Atajonova Saidaxon Borataliyevna

p.f.f.d, Phd, Andijon Mashinasozlik instituti

Ostanaqulov Xojiakbar Mansurqul o'g'li

Talaba, Andijon mashinasozlik instituti

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalangan holda oliy ta'lim muassasalarini boshqarish va samaradorlikni oshirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Sun'iy intellekt ta'lim jarayonini avtomatlashtirish, individual yondashuvni ta'minlash va resurslardan yanada samarali foydalanishga yordam beradi. Tadqiqotda AI texnologiyalarining ta'lim boshqaruvidagi o'rni, o'qituvchilarga va talabalar uchun yaratilgan innovatsion yondashuvlar, shuningdek, bu jarayonda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar va ularning

yechimlari ko'rib chiqiladi. AI texnologiyalarining oliy ta'lim tizimiga integratsiyasi natijasida o'quv jarayonining sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish imkoniyatlari ham yoritiladi.

Tayanch so'zlar: Sun'iy intellekt, oliy ta'lim, boshqaruv, avtomatlashtirish, innovatsiya, ta'lim samaradorligi, texnologik rivojlanish.

Sun'iy intellekt — informatikaning alohida sohasi bo'lib, odatda inson ongi bilan bog'liq imkoniyatlar: tilni tushunish, o'rgatish, muhokama qilish, masalani yechish, tarjima va shu kabi imkoniyatlarga ega kompyuter tizimlarini yaratish bilan shug'ullanadi. Sun'iy intellekt (SI) kompyuterlarga o'zlarining tajribalarini o'rganish, berilgan parametrlarga moslashish va ilgari faqat odamlar uchun mumkin bo'lgan vazifalarni bajarish imkonini beradi. SIni amalga oshirishning ko'p holatlarida - kompyuter shaxmatchilaridan tortib uchuvchisiz transport vositalarigacha - chuqur o'rganish va tabiiy tillarni qayta ishlash imkoniyati juda muhimdir. Ushbu texnologiyalar tufayli kompyuterlarga katta miqdordagi ma'lumotlarni qayta ishlash va ulardagi naqshlarni aniqlash orqali muayyan vazifalarni bajarishga "o'rgatish" mumkin.¹

Sun'iy intellekt ta'lim muassasalarida boshqaruv jarayonlarini samarali tashkil etishda muhim rol o'ynaydi. U ma'lumotlarni tez va aniq tahlil qilish, rejalashtirish hamda optimal qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi. Masalan, AI algoritmlari talabalar oqimini boshqarish, fan va o'qituvchilarni taqsimlash, resurslardan samarali foydalanish kabi jarayonlarni avtomatlashtirish orqali ta'lim sifatini oshiradi. Shuningdek, sun'iy intellekt o'qituvchilarga ortiqcha ma'muriy yuklamani kamaytirib, ko'proq ilmiy va pedagogik faoliyatga e'tibor qaratish imkoniyatini yaratadi. Shu sababli, zamonaviy oliy ta'lim muassasalari sun'iy intellektidan foydalanish orqali boshqaruv tizimini optimallashtirishga intilmoqda.

Sun'iy intellekt ta'lim muassasalarida boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish orqali samaradorlikni oshirish va inson resurslarining yuklamasini kamaytirishda muhim rol o'ynaydi. AI texnologiyalari yordamida universitetlar va institutlarda o'quv jarayonlarini rejalashtirish, professor-o'qituvchilar tarkibini optimal taqsimlash, dars jadvalini yaratish va talabalar oqimini boshqarish kabi murakkab jarayonlar ancha tez va samarali amalga oshiriladi.

¹ BAXTIYAROVA D. "Sun'iy intellekt va ekspert tizimlar". Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti. Chirchiq-2021. 3-5 b.

Masalan, AI algoritmlari yordamida avtomatik jadval tuzish tizimlari ishlab chiqilgan bo‘lib, ular darslar orasidagi moslikni, auditoriya bandligini va o‘qituvchilarning ish yuklamasini hisobga oladi. Shuningdek, moliyaviy va moddiy resurslarni taqsimlashda ham sun‘iy intellektdan foydalanish ta‘lim muassasalarining xarajatlarini optimallashtirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, AI yordamida avtomatlashtirilgan hujjatlar yuritish tizimlari rektorat, dekanatlar va boshqa boshqaruv bo‘limlarida qog‘ozbozlikni kamaytirib, ish jarayonini tezlashtiradi. Masalan, talabalar arizalarini qabul qilish, baholarni qayd etish, stipendiyalarni taqsimlash va boshqa administrativ jarayonlar sun‘iy intellekt orqali avtomatlashtirilishi mumkin.

Umuman olganda, sun‘iy intellekt asosida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari ta‘lim muassasalarining samaradorligini oshirish, inson resurslaridan oqilona foydalanish va ta‘lim sifatini yaxshilash uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Bu esa kelajakda ta‘lim jarayonini yanada raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qiladi.

Sun‘iy intellekt ta‘lim muassasalarida talabalar bilimini baholash va akademik jarayonlarni nazorat qilishda muhim rol o‘ynaydi. An‘anaviy baholash usullari inson omiliga bog‘liq bo‘lib, ba‘zan subyektiv yoki noaniq natijalarga olib kelishi mumkin. Biroq, sun‘iy intellekt yordamida ishlovchi baholash tizimlari obyektiv, tezkor va aniq natijalar taqdim etish imkoniyatini beradi.

AI texnologiyalari asosida ishlab chiqilgan avtomatlashtirilgan baholash tizimlari test savollarini tekshirish, insholar va yozma ishlarni tahlil qilish, dasturlash bo‘yicha topshiriqlarni baholash va hatto talabalar nutqini aniqlik va mantiqiylik jihatidan tekshirish imkonini beradi. Masalan, NLP (Natural Language Processing – tabiiy tilni qayta ishlash) texnologiyalaridan foydalangan holda AI insholarning mantiqiy oqimini, grammatik xatolarni va mazmunini tahlil qilishi mumkin. Dasturlash va texnik fanlarda esa AI kod sifatini, optimallik darajasini va ishlash samaradorligini avtomatik tekshirish imkonini beradi.

Bundan tashqari, sun‘iy intellekt asosida yaratilgan akademik monitoring tizimlari talabalar ishtiroki, baholari va faolligi bo‘yicha statistik ma‘lumotlarni yig‘ib, ularni chuqur tahlil qiladi. Bu orqali universitet ma‘muriyati va o‘qituvchilar har bir talabaga individual yondashish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Masalan, agar tizim biror talabada qoloqlik yoki

ishtirok etish darajasining pasayishini aniqlasa, o'qituvchilar va akademik murabbiylar unga o'z vaqtida yordam berish chorasini ko'rishlari mumkin.

Umuman olganda, sun'iy intellekt asosidagi baholash va monitoring tizimlari ta'lim jarayonini yanada shaffof, samarali va individual yondashuvga asoslangan holda olib borishga xizmat qiladi. Bu esa talabalar bilimni obyektiv baholash va ularning rivojlanishiga aniq yo'nalish berish imkonini yaratadi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim jarayonini shaxsiylashtirish orqali har bir talabaga individual yondashuvni joriy etishda muhim rol o'ynaydi. An'anaviy ta'lim tizimida barcha talabalar uchun bir xil o'quv rejasi va dars mazmuni taklif etiladi, bu esa har bir talabani o'z qobiliyatiga mos ravishda o'qitish imkoniyatini cheklaydi. Sun'iy intellekt esa talabalar bilim darajasi, qiziqishlari va o'zlashtirish tezligiga qarab moslashtirilgan ta'lim resurslarini taqdim etishi mumkin.

AI yordamida ishlovchi adaptiv o'qitish platformalari har bir talabaga individual o'quv dasturini taklif qiladi. Masalan, AI dastur talabalar javoblarini, o'qitish jarayonidagi muvaffaqiyat va qiyinchiliklarini tahlil qilib, ularga mos keluvchi o'quv materiallarini tavsiya qiladi. Bunday tizimlar orqali har bir talaba o'zining bilim darajasiga mos bo'lgan topshiriqlarni bajaradi va ta'lim jarayoni yanada samarali bo'ladi.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan virtual repetitor va interaktiv o'qitish vositalari talabalar bilan real vaqtda ishlash imkonini beradi. AI chatbotlar yoki ovozli yordamchilar talabalar savollariga javob berib, ularga qiyin mavzularni tushuntirishi mumkin. Masalan, Coursera, Duolingo, Khan Academy kabi onlayn ta'lim platformalarida AI texnologiyalaridan foydalanib, har bir foydalanuvchiga mos o'quv yo'nalishi shakllantiriladi.

Umuman olganda, sun'iy intellekt asosida shaxsiylashtirilgan o'qitish tizimlari har bir talabaga o'z ehtiyojlariga mos ta'lim olish imkoniyatini beradi. Bu esa nafaqat o'quv jarayonini optimallashtiradi, balki har bir talabaning ta'lim olishga bo'lgan qiziqishini oshirishga ham xizmat qiladi.

Sun'iy intellekt nafaqat ta'lim jarayonini, balki universitet va oliy ta'lim muassasalarining ma'muriy boshqaruv tizimini ham optimallashtirishga yordam beradi. An'anaviy boshqaruv jarayonlari ko'pincha inson omiliga bog'liq bo'lib, ko'p vaqt talab etadi va xatolarga yo'l qo'yilish ehtimoli yuqori bo'ladi. AI esa bu jarayonlarni avtomatlashtirish orqali samaradorlikni oshirish va inson resurslarini yanada strategik vazifalarga yo'naltirish imkonini beradi.

Sun'iy intellekt asosida ishlovchi ma'muriy tizimlar abituriyentlarni qabul qilish, talabalar hujjatlarini qayta ishlash, dars jadvalini tuzish va universitet infratuzilmasini boshqarish kabi vazifalarni avtomatlashtirishi mumkin. Masalan, AI algoritmlari asosida ishlovchi qabul tizimlari abituriyentlarning hujjatlarini tahlil qilib, ularning qobiliyat va bilim darajalariga asoslangan holda avtomatik baholash imkonini beradi. Bu jarayon odatda ko'p vaqt talab qiladigan insoniy tekshiruvga nisbatan tezroq va aniqroq natijalar beradi.

Sun'iy intellekt sohasidagi tadqiqotlarning rivojlanish tarixi va sun'iy intellekt kabi hodisani takomillashtirish jarayonini ma'lum bosqichlarga bo'lish orqali tushunish osonroq. Bosqichlarga bo'linish juda shartli, ba'zi tadqiqotchilar nisbatan ajratilgan davrlarning ko'p sonini ajratib ko'rsatishadi, boshqalari - kichikroq, bu davrlarning chegaralari ba'zan bir-biriga to'ri kelmaydi va nomlar boshqacha. Masalani chuqurroq o'rganish uchun informatika va kibernetika tarixi sohasi mutaxassislarining ishlariga murojaat qilish mumkin. Umumiy ma'noda asosiy bosqichlarni ko'rib chiqing. Sun'iy intellekt tizimlarini rivojlantirishning birinchi (boshlanich) bosqichi kompyuter texnologiyalari rivojlanish darajasining oshishi bilan boliq bo'lgan XX asrning 50-yillari davri deb tan olinishi mumkin. Kompyuterlarning paydo bo'lishi informatika va kibernetikaning fan sifatida rivojlanishi uchun zarur apparat ta'minotini yaratdi. Agar informatika kompyuter texnikasidan foydalangan holda axborotni to'plash, saqlash, qayta ishlash, uzatish, tahlil qilish va baholash usullari va jarayonlari haqidagi fan bo'lsa, kibernetika murakkab dinamik tizimlarni optimal boshqarish haqidagi fandir. Kibernetika turli xarakterdagi (tabiiy yoki texnologik) tizimlarning ishlashi asosidagi boshqaruv va aloqaning umumiy tamoyillarini o'rganadi.¹

Bundan tashqari, AI yordamida universitet dars jadvalini optimallashtirish va professor-o'qituvchilar yuklamasini samarali taqsimlash mumkin. An'anaviy jadval tuzish jarayoni murakkab va ko'p omillarga bog'liq bo'lsa, sun'iy intellekt asosidagi tizimlar mavjud auditoriyalar, o'qituvchilarning bandligi va talabalar ehtiyojlarini hisobga olgan holda eng maqbul jadvalni shakllantira oladi.

AI, shuningdek, universitet infratuzilmasini boshqarishda ham katta imkoniyatlar taqdim etadi. Masalan, aqlli kuzatuv tizimlari va xavfsizlikni ta'minlash algoritmlari talabalar va xodimlarning xavfsizligini nazorat

¹ I.A.Filipova. "Sun'iy intellektni huquqiy tartibga solish". Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti. Samarqand-2022. 28-31 b

qiladi. AI asosidagi tahlil vositalari orqali energiya sarfini optimallashtirish, kutubxona va laboratoriyalar resurslarini samarali taqsimlash ham mumkin.

Umuman olganda, sun'iy intellekt ta'lim muassasalarida ma'muriy jarayonlarni avtomatlashtirish orqali vaqt va resurslarni tejash, inson xatolarini kamaytirish hamda samaradorlikni oshirish imkonini beradi. Bu esa oliy ta'lim muassasalarining yanada innovatsion va zamonaviy faoliyat yuritishiga xizmat qiladi.

Sun'iy intellekt oliy ta'lim muassasalarida nafaqat boshqaruv jarayonlarini, balki ta'lim sifatini oshirishni ham ta'minlaydi. AI texnologiyalari asosida yaratilgan moslashtirilgan ta'lim platformalari har bir talabaning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan o'quv materiallarini taqdim etish orqali bilim olish jarayonini samarali va qulay qiladi.

AI yordamida ta'lim jarayonini shaxsiylashtirish imkoniyati kengayadi. Masalan, AI asosidagi adaptiv o'quv tizimlari talabalar bilim darajasini tahlil qilib, ularga mos o'quv materiallarini tavsiya etadi. Bu tizimlar talabalar kuchsiz tomonlarini aniqlab, ularga shu yo'nalishda qo'shimcha mashg'ulotlar taklif qilishi mumkin. Natijada, har bir talaba o'zining bilim olish tezligiga qarab o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Shuningdek, sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan avtomatik baholash tizimlari orqali talabalar bilimini aniq va tezkor baholash mumkin. An'anaviy baholash jarayonlari ko'p vaqt talab qilsa, AI yordamida avtomatlashtirilgan test va esse baholash tizimlari bu jarayonni tezlashtiradi va insoniy omil sababli yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatolarni kamaytiradi.

Bundan tashqari, AI texnologiyalari professor-o'qituvchilarga ham katta yordam beradi. Masalan, AI asosidagi tahlil vositalari talabalar faoliyatini kuzatib borish va o'quv jarayonida duch kelayotgan qiyinchiliklarni aniqlash imkonini beradi. Bu esa o'qituvchilarga o'z dars uslublarini takomillashtirish va talabalarga samarali yondashuvni shakllantirishga yordam beradi.

Sun'iy intellekt jamiyatning barcha sohalarini o'zgartirmoqda va ta'lim sohasi ham bundan mustasno emas. Texnologiya ko'plab mamlakatlarni Singapur, Malayziya va Janubiy Koreya kabi ta'lim sohasiga texnologiya iste'molini joriy etishga majbur qildi. Ta'limning kelajagi texnologiya va uning yutuqlari bilan bog'liq, deyishimiz mumkin. Yana ilg'or mashinalar ta'lim uchun yangi imkoniyatlar ochadi va yangi muammolarni yanada samarali hal qiladi. AI sektori iqtisodchilar, siyosatshunoslar, harbiy maslahatchilar, xavfsizlik bo'yicha ekspertlar va ta'lim

mutaxassislarining e'tiborini tortmoqda. Insonlar emas, balki mashinalar tomonidan namoyish etilgan aql sun'iy intellekt (AI) deb nomlanadi. Odamlar yoki hayvonlar tomonidan namoyon bo'ladigan aql ong va his-tuyg'ularga ega, boshqalari esa bunday xususiyatlarga ega emas. AI atamasi birinchi marta 1955 yilda Jon Makkarti tomonidan qo'llanilgan va u "mashinadan odam o'zini tutishi uchun oqilona bo'ladigan tarzda o'zini tutishini talab qilish" deb ta'riflagan.¹

Shu bilan birga, AI yordamida virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar yaratish ham ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, tibbiyot, muhandislik va boshqa texnik yo'nalishlarda AI asosida ishlab chiqilgan simulyatsiyalar talabalar real sharoitlarga yaqin tajribalarni o'rganishiga imkon beradi.

Umuman olganda, sun'iy intellekt ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, shaxsiylashtirilgan o'quv tizimlarini yaratish va o'quv jarayonini optimallashtirish orqali ta'lim sifatini yuqori darajaga olib chiqishga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim muassasalarining barqaror rivojlanishi va raqobatbardoshligini ta'minlash uchun kelajak strategiyalarini ishlab chiqishda sun'iy intellektdan samarali foydalanish muhim ahamiyatga ega. AI texnologiyalari asosida ta'lim muassasalari kelajakdagi ehtiyojlarni oldindan prognoz qilish, yangi o'quv dasturlarini shakllantirish va innovatsion boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Sun'iy intellekt asosida katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish va ulardan strategik qarorlar qabul qilishda foydalanish ta'lim muassasalarining samaradorligini oshiradi. Masalan, AI algoritmlari mehnat bozorining talablarini tahlil qilib, oliy ta'lim muassasalariga eng dolzarb mutaxassisliklar va fanlar bo'yicha takliflar berishi mumkin. Bu esa universitetlarga talabalar kelajagini muvaffaqiyatli rejalashtirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, AI asosida ishlab chiqilgan tahliliy modellar oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy va resurslar bilan ta'minlanish darajasini prognoz qilishda muhim rol o'ynaydi. Bu muassasalarga mablag'larni samarali taqsimlash, ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlashga imkon yaratadi.

¹ D.Ernazarov. "Oliy ta'lim tizimida sun'iy intellektning roli va ta'sirini ortib borishi". Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti-2024. 44-46 b.

AI shuningdek, universitetlar va ilmiy-tadqiqot markazlari o'rtasida innovatsion hamkorliklarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Sun'iy intellektning ilmiy tadqiqotlarga integratsiyasi yangi innovatsion loyihalarni yaratish, ma'lumotlar asosida yangi nazariy va amaliy yondashuvlarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Shu bilan birga, sun'iy intellekt oliy ta'lim muassasalarining global raqobatbardoshligini oshirishga ham xizmat qiladi. Universitetlar AI vositalaridan foydalangan holda xalqaro reytinglarda yuqori o'rinlarni egallash, ilmiy nashrlar sifatini oshirish va talabalar uchun eng zamonaviy bilim olish imkoniyatlarini yaratish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Umuman olganda, sun'iy intellekt asosida kelajak strategiyalarini ishlab chiqish oliy ta'lim muassasalarining rivojlanishini jadallashtiradi, zamonaviy va innovatsion ta'lim tizimlarini shakllantirishga yordam beradi. Bu esa ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish va kelajak avlod uchun yuqori sifatli bilim berishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, ko'plab xorijiy oliy ta'lim muassasalarining professor-o'qituvchilari dars mashg'ulotlari jarayonida Chat GPT – sun'iy intellektga asoslangan chatbot imkoniyatlaridan samarali foydalanib kelmoqda. Jumladan, professor-o'qituvchilar Chat GPTni o'z faoliyatining yordamchi vositasi sifatida quyidagi ko'rinishlarda qo'llashlari mumkin. Masalan, Chat GPT yordamida dars mashg'uloti ssenariysini ishlab chiqish, ma'ruza va mavzu bo'yicha taqdimot matnini tayyorlash, tegishli mavzuga oid savollar tuzish, jumboqli keyslar, ssimulyatsion o'yinlar va talabalarda qiziqish uyg'otadigan ilg'or o'qitish usullarini yaratish mumkin. Shuningdek, mustaqil ish mavzulari, oraliq va yakuniy nazorat savollarini tuzishi, xorijiy til o'qituvchilari esa Chat GPT yordamida tegishli mavzuga oid lug'at, grammatik mashqlar hamda talabalarda talaffuz ko'nikmalarini shakllantiradigan topshiriqlar yaratishi mumkin. Yana bir jihati: Chat GPT vositasida tegishli mavzuga oid loyiha yaratish, maqola va tezis mavzularini shakllantirish mumkin¹

Sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi oliy ta'lim muassasalarining boshqaruv tizimlarini modernizatsiya qilish, ta'lim jarayonini yanada samarali va innovatsion qilishda keng imkoniyatlar yaratmoqda. AI algoritmlari asosida ma'lumotlarni tahlil qilish, jarayonlarni avtomatlashtirish va shaxsiylashtirish orqali ta'lim sifati sezilarli darajada yaxshilanmoqda. Ushbu texnologiyalar oliy ta'lim muassasalarining

¹ G.V.Yo'ldosheva. "Sun'iy intellekt-Oliy ta'lim muassasalarining imidjini oshirish omili sifatida". Navoiy davlat universiteti-2024. 307-310 b.

umumiy samaradorligini oshirish, talabalar va o'qituvchilarga ilg'or ta'lim imkoniyatlarini taqdim etish hamda resurslarni samarali boshqarish imkonini beradi.

Sun'iy intellektning ta'lim jarayoniga integratsiyasi natijasida individual yondashuv asosida o'quv rejalari tuzilishi, talabalar uchun moslashtirilgan ta'lim yo'nalishlari yaratilishi va bilimlarni baholashning yanada aniqroq mexanizmlari ishlab chiqilishi mumkin. Shuningdek, AI yordamida o'qituvchilarning ish yuklamasi kamayadi, ular dars jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish orqali talabalar bilan yanada samarali ishlash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt oliy ta'lim muassasalarida ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirishga ham xizmat qiladi. AI algoritmlari asosida katta hajmdagi ilmiy ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish, yangi innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish va tadqiqot natijalarining aniq prognozini shakllantirish mumkin. Bu esa oliy ta'lim muassasalarining global ilmiy hamjamiyatda yetakchi o'rinlarni egallashiga zamin yaratadi.

Shu bilan birga, AI texnologiyalarining joriy etilishi bilan bog'liq qator muammolar mavjud. Ularning eng asosiylaridan biri – texnologik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlangan bo'lishi va ma'lumotlarning xavfsizligini ta'minlashdir. Bundan tashqari, o'qituvchilar va talabalar orasida sun'iy intellekt vositalaridan samarali foydalanish bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmalarning shakllantirilishi ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu omillar hisobga olinmasa, AI texnologiyalarining to'liq imkoniyatlaridan foydalanish qiyinlashishi mumkin.

Umuman olganda, sun'iy intellekt oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish, boshqaruv tizimini optimallashtirish va ta'lim sifatini oshirishda kuchli vosita hisoblanadi. Kelajakda oliy ta'lim muassasalari AI texnologiyalaridan keng foydalangan holda, talabalar uchun ilg'or va zamonaviy ta'lim imkoniyatlarini taqdim etishlari, ta'lim sifatini oshirish va global ta'lim tizimida yetakchi o'rinlarni egallashlari mumkin. Shu sababli, sun'iy intellektni ta'lim jarayoniga keng miqyosda joriy etish strategik yo'nalish sifatida ko'rib chiqilishi zarur.

НАНОТЕХНОЛОГИЯЛАР СОҲАСИНИ ТАРАҚҚИЙ ЭТТИРИШ ВА ҲАЁТГА ТАДБИҚ ЭТИШНИНГ АХЛОҚИЙ МУАММОЛАРИ

Аширматов Ҳаёт Хаитович, ЖДПУ.

Фалсафа, тарбия ва ҳуқуқ таълими
кафедраси доценти, ф.ф.б.ф.д (PhD)

Ҳозирги замон нанотехнология соҳасининг келиб чиқиши инсоният тафаккур тарзининг ривожланиб бориши билан бевосита боғлиқ бўлиб, бу эса ҳар бир инсондан ўзлигини англашни ва унга мураккабликнинг моҳиятини тўғри англатувчи синергетик тафаккур берган имкониятлардан кенг фойдаланишни талаб этади. Бу эса ўз навбатида нанотехнологиялар соҳасининг ривожланиши билан юзага келадиган ахлоқий муаммоларнинг ҳам етарли даражада кўпайиши каби ҳолатларни юзага келтиради.

Нанотехнология катта саҳнага чиқиб, унинг илмий башоратлари ҳақиқатга айлана бошлагач, ахлоқ, давлат сиёсати, қонунийлик ва жамият ҳаётига оид бир қанча саволлар туғилди. Саволларнинг аксарияти янги эмас, аммо нанотехнология уларга бошқача урғу беради. Нанотехнологиянинг ривожланиши билан боғлиқ марказий ахлоқий масала бу - инсоннинг яшаш тарзи нимадан иборат ва ундан ташқарида технологик жиҳатдан биз физиологик ва ҳиссий-ахлоқий нуқтаи назардан қандай бўлишимиз керак. Инсоният ва инсон чегараларини излаш муҳим ижтимоий-фалсафий муаммодир. Мартин Хайдеггер борлиқ муаммосига тўхталиб, гуманизм мавзусига ҳам дуч келди. Хайдеггер инсонда аслида нима инсон эканлиги ҳақидаги саволга жавоб беришга уринар экан, инсонни борлиқнинг чўпони, демак, кўрикчи деб атайди: “Аммо инсон учун у рўёбга чиқадими, унинг борлиғи бу ҳодисага жавоб берадиган тарзда амалга ошадими, деган савол қолади; чунки у иккинчисига мутаносиб равишда ҳақиқатни сақлаб қолиш учун мавжуд бўлиб чақирилади. Инсон борлиқнинг чўпонидир”¹. Трансгуманизм, технологик йўналтирилган ахлоқий таълимот сифатида, яна бу саволни кўяди. Гап нанотехнология асосий ҳаракатлантирувчи кучлардан бири бўлган ахлоқий парадигманинг ўзгариши ҳақида бормоқда.

¹ Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с немецкого. - М.: Республика, 1993 г. -124 ст.

Нанотехнологиянинг ривожланиши ҳаётнинг янги ҳақиқатларининг пайдо бўлишига олиб келади. Бу воқеликлар, албатта, бир қанча янги ахлоқий масалаларга оид саволларни туғдиради. Масалан, 2005 йилдан то 2010 йилгача бўлган даврда қуйидаги саволлар муҳокама қилинганди: Нанотехнологиядаги кашфиётларни патентлашнинг кучли жараёни аллақачон янги дори воситаларидан фойдаланишга патент чекловлари ва кўпчиликнинг саломатлиги ўртасидаги боғлиқлик масаласини кўтармоқда. “Ушбу вазиятларни ўрганар эканмиз, патент ва бошқа чекловлардан кўра соғлиқ ва фойдани биринчи ўринга қўйиш керакми деган савол туғилади. Агар нанотехнология саратон касаллигини даволашни таклиф қила бошласа ёки ҳатто универсал антивирусларни яратишга имкон берса, бу масалалар биринчи ўринга чиқади”¹.

Ота-оналар генетик жиҳатдан ўзгартирилган “сунъий лойиҳалаштирилган болалар” яратиш ҳуқуқига эгами? Сунъий интеллект иловаларини ишлаб чиқишда қандай ахлоқий ёндашувлар мавжуд? Динлар билан боғлиқ можароларни юмшатиш учун динлар устунлик даъволаридан воз кечишлари керакми? Олимлар ўзларининг тадқиқотлари натижалари учун шахсан жавобгар бўлишлари керакми? Биз ўзимизни клонлаш ва генетик маълумотни бузиш ҳуқуқига эгамизми?

Нанотехнология атроф-муҳит муаммолари ва тегишли ахлоқий муаммоларни ҳал қилишда ваъдалар беришда давом этмоқда:

Одамлар ва ташкилотлар атроф-муҳитни ифлослантириш учун пул тўласалар (солиқлар ёки йиғимлар) ёки амалга оширилмаган ифлосланиш рухсатномалари савдосида иштирок этишларига рухсат бериш тўғрими? Ўз аҳолиси ёки бошқа мамлакатлар аҳолисини жиддий хавф остига қўяётган давлатнинг ишларига аралашишнинг ахлоқий усули борми?

2010 йилдан 2025 йилгача бўлган давр қуйидаги янги ахлоқий муаммоларни келтириб чиқаради:

Бугунги кунда нархидан қатъи назар, умр кўриш давомийлигини ошириш ахлоқ қоидаларига мос келадими?

Ҳозирги авлод қарорларида келажак авлодларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари қай даражада устун бўлиши керак? Интеллектуал, спорт,

¹ Наумов А. В. Спектормикроскопия одиночных молекул и нанодиагностика не упорядоченных твердых сред: монография – Москва: Московский педагогический государственный университет (МПГУ), 2015

музыка ва бошқа турдаги мусобақалар учун иккита стандарт бўлиши керакми: бири сунъий равишда рағбатлантирилмаганлар учун, иккинчиси эса гиёҳванд моддалар, бионика, генетик муҳандислик ва наноботлар (нанотехнология) томонидан рағбатлантирилганлар учунми? Йўқолиб кетган турларни тиклаш ахлоқийми? Келажак авлодларга генетик жиҳатдан боғлиқ касалликлар ёки касалликларнинг потенциалини мерос қилиб олишига йўл қўймаслик учун генетик жиҳатдан аниқланган жинсий хусусиятларимизни ўзгартиришга ҳаққимиз борми? Машина-мия интерфейси янада мураккаб ва глобаллашгани сайин, коллектив интеллектга қўйиладиган талаблар индивидуал хусусиятлар билан боғлиқ бўлган талаблардан ошиб кетадими? Ахборотнинг ифлосланиши қачон жиноятга айланади? Глобал ахлоқий меъёрларнинг пайдо бўлиши одамлар гуруҳлари ўртасидаги фарқларга ёки қадриятлар эволюциясига кераксиз чекловларга олиб келадими? Жиноят содир этишга (жумладан, оммавий қирғин қуролидан фойдаланиш) мойиллиги учун шахсга психологик, ижтимоий ёки маданий таъсир кўрсатиши керакми, ҳатто у ҳали содир этмаган бўлса ҳам?

2025 йилдан 2050 йилгача бўлган давр қуйидаги ахлоқий муаммоларни ҳал қилади:

- Янги тур ёки бир нечта янги турларни яратиш учун ўзимизни ва келажак авлодларни генетик жиҳатдан ўзгартиришга ҳаққимиз борми?
- Сунъий интеллект ва генетик муҳандислик ёрдамида ўзини яхшилайдиган келажак элиталарини яратиш жамият учун ахлоқ нормаларига мос эмасми?
- Инсоният устидан технологик гегемонликни олдини олишнинг бир усули сифатида одамларнинг технология билан бирлашиши ахлоқ нормаларига мосми?
- Ақлни ўзгартирувчи дори воситалари ва виртуал воқеликдаги ютуқлар тезлашар экан, бахтга интилишда чегаралар бўлиши керакми?
- Қаришнинг олдини олиш имконияти ҳаммага берилиши керакми ёки фақат уни тўлай оладиганларгагина берилиши керакми?
- Экологик жойни одамлар ёки бошқа биологик ҳаёт шакллари билан тўлдириш учун рақобат қилиш қобилятига эга бўлган ақлли технологик “махлуқлар” ни яратишга олиб келадиган тадқиқотлар ўтказиш ахлоқ қоидаларига тўғри келадими?

- Сунъий ҳаёт (ҳаётга тақлид қилувчи компьютер дастурлари, сезгир роботлар ва бошқалар) ёки ақли инсон даражасига яқин бўлган ҳайвонлар ҳуқуқларга эга бўлиши керакми?
- Аҳолининг қаришининг иқтисодий ва бошқа оқибатларини ҳисобга олсак, ўз жонига қасд қилиш ва эвтаназия қилиш ҳуқуқига эга бўлишимиз керакми?
- Бошқа сайёраларни мустамлака қилишга ва уларнинг ресурсларидан фойдаланишга ҳаққимиз борми?
- Агар технология ўзининг сунъий интеллектини ривожлантирса, уни яратувчиси қандай ахлоқий мажбуриятларга эга бўлиши керак?
- Янги туғилган чақалоқлар ёки эмбрионларнинг генетик коди келажакда зўравон хатти-ҳаракатларнинг юқори эҳтимолини кўрсатса, генетик жиҳатдан аралаштириш ҳуқуқига эгамизми?

Ахлоқий муаммолардан ташқари, бугунги кунда кўпчилик эътироф этадиган кадриятларнинг ҳам ўзгариши содир бўлади. Нанотехнологиялар баъзи кадриятларнинг кучайишига ва бошқаларнинг қадрсизланишига олиб келади.

Ҳаёт илоҳий ўзгармас совғадир. Кўп жиҳатдан, Декартга яқин бўлган механистик рационализмга кадриятларга йўналтирилган нанотехнология умуман ҳаётга ҳурмат билан муносабатда бўлиш каби кадр-қимматни қадрсизлантиради. Ҳаёт энди илоҳий ва ўзгармас совға эмас. “Anymetrix ва Agilent каби компаниялар томонидан ишлаб чиқилган илғор ДНК таҳлили технологиялари нафақат касалликнинг генетик бармоқ изини топишга ёрдам беради, балки соғлом ҳомилани кузатиш ёки одамнинг касалликка мойиллигини кузатиш имконини беради. Бундай маълумотлар, шубҳасиз, саноат компаниялари учун қизиқиш уйғотади ва у аборт, шунингдек, шахсий генетик маълумотларнинг махфийлиги ҳуқуқи бўйича мунозараларни кучайтириши мумкин.

Илмий изланишлар диний эътиқоддан кўра ҳақиқатга ишончлироқ йўл, табиат билан уйғунлик эса иқтисодий тараққиётдан муҳимроқдир. Янги давр руҳига эргашиб, нанотехнология илмий тадқиқотлар диний эътиқоддан кўра ҳақиқатга ишончлироқ йўл эканлиги ҳақидаги позицияни мустаҳкамлайди. Табиат ривожланаётган инсон эҳтиёжлари манфаатларига бўйсунити керак. Бундан ташқари, сунъий табиатни яратиш мумкин ва зарур. Шунинг учун табиат ўзининг ўзига хослиги билан, ҳаёт каби, энди инсон танлови учун мезон эмас. Демак,

нанотехнологиялар қатор экологик муаммоларни ҳал қила олса ҳам, иқтисодий ривожланиш устувор аҳамиятга эга. Аммо бу нано ишлаб чиқариш билан ифлосланишни бутунлай истисно қилиш мумкин дегани эмас.

Коллектив хавфсизлик шахсий эркинликдан муҳимроқдир. Трансгуманизм, Макс Море талқин қилганидек, шахсий эркинлик ва инсон кадр-қимматининг устуворлигини эълон қилади. Аммо нанотехнологиянинг ривожланиши замонавий жамиятда мавжуд бўлган шаклда фуқароларнинг шахсий эркинлигини чеклайди. Бу нанотехнология томонидан тақдим этиладиган фуқароларни мониторинг қилишнинг янги имкониятлари туфайли содир бўлади. Бу шуни англатадики, агар жамоа томонидан индивидуал устунлик манфаатларини тушунсак, жамоанинг шахсга нисбатан устуворлиги кучаяди.

Инсоннинг тур сифатида омон қолиши энг муҳим вазифадир. Нанотехнология постинсон масаласини кўтаради. Кейинчалик кучли интеллектуал ва ҳаётий қобилиятларни яратиш учун генетик маълумотни ўзгартириш тирик одамларнинг танаси, ҳиссийлиги ва биологик интеллектини ўзгартириш имкониятлари очилиши шароитида инсон ва инсониятнинг омон қолиши нима деган саволга олиб келади. Технологик ўзгаришлар чизиғига ўтиш, қаердадир инсон ҳаётига таҳдид деб ҳисобланиши мумкин. Агар ахлоқни инсониятни сақлаб қолиш омили деб ҳисобласак, технологик эволюция қанчалик ахлоқий жиҳатдан оқланади? Шунинг учун трансгуманизмнинг ривожланаётган этослари нанотехнологияни ривожлантириш учун жуда муҳим эканлиги бежиз эмас. Трансгуманизм маълум ахлоқий қонунийликни бериш орқали нанотехнологиянинг ривожланишини оқлайдиган маълум қадриятларни киритади.

Ушбу тезис маълумот сифатида шахсий идентификация ғоясига ва онгни ноорганик рақамли оммавий ахборот воситаларига юклаб олиш имкониятига асосланган. Аслида, бу позиция фалсафий даражада Дениел Деннет томонидан оқланади, инсон ўзининг виртуал табиати компьютер тизимларида субъективлик соҳасини сунъий равишда яратиш учун асос яратади, деб ҳисоблайди. Инсоннинг ўзини жисмоний жисмларнинг оғирлик маркази билан таққослаб, Деннет тортишиш марказини атомлар каби ҳақиқий нарса деб ҳисобламаслигини таъкидлайди. Аммо ахлоқий жиҳатдан бу инсон ҳаётининг маъноси ва қийматини ва ўзини ўзи қадрлашни рад

этишдир. Бу позицияни Э.Н. Гнатик, инсон кадр-қимматини индивидуал генотипнинг дахлсизлиги билан бевосита боғлайди. Инсоннинг кадр-қимматини унинг инсоний мавжудлиги билан аниқлаш мумкинми, ханузгача ҳал қилинмаган, чунки трансгуманистлар бунинг тескарисига ишонишади. Бу трансгуманизмнинг қарама-қаршилиги унинг ахлоқий концепциясининг натурализмидан келиб чиқади. Бундан ташқари, бу ахборот тармоғи шаклида натуралистик трансценденцияни жорий этишдир.

Трансценденцияни назарда тутувчи борлиқ сифатида инсон мавжудлигидан воз кечиш, мавжудлик ва трансценденцияни объектив, объектив ва техник жиҳатдан манипуляция қилиш, трансгуманизм ўз интилишларининг аксини келтириб чиқаради - у инсон танасининг мавжудлиги маъносини йўқотади ва инсонни танасидан маҳрум қилади, унинг кадр-қимматини йўқотади.

Инсон борлиғининг кадр-қиммати ҳам шундан иборатки, унинг чеклилиги дахлсиз ва қайтарилмасдир. Буни шахсдан ва унинг онгидан олиб ташлаш орқали биз уни абадий ҳаётнинг гаровига айлантирамиз, у энди ўзи қочиб қутула олмайди. Бу, ўз навбатида, Эхсопиан Мах Моренинг инсоннинг ўз ихтиёри билан ҳаётини тугатиш ҳуқуқи ҳақидаги тезисларига зиддир. Бундан ташқари, инсон мавжудлигининг ички қадриятини инкор этиш ҳам инсоннинг табиий ва ажралмас ҳуқуқларини инкор этишга олиб келади. Аслида, трансгуманизм инсон ўзининг виртуаллигини талқин қилиш позициясини эгаллайди. Агар Кант инсон ўзини фақат бир ҳодисага туширишга ҳали журъат этмаган бўлса ва “Соф ақлнинг танқиди”да у шундай ёзган эди: “Демак, мен ҳамма жисмлар фақат мендан ташқарида мавжуд бўлиб кўринади ёки руҳ фақат макон ва вақт сифатини уларнинг мавжудлиги шарти сифатида қўйганимни айтганда, менинг ўз-ўзини англашимда пайдо бўлади, деб таъкидлайдилар. Бу объектларнинг ўзига эмас, балки менинг тафаккур услубимга боғлиқ. Мен нима ҳодисалар деб таснифлашим керак бўлса, ўшалар менинг айбим бўлар эди.

Ҳуқуқларни талаб қилиш учун этарлича ақлли бўлган ҳар қандай сунъий ҳаёт шаклига бу ҳуқуқлар ва одамлар билан бир хил муносабатда бўлиш керак. Нанотехнологиядан янада футуристик тушунчалар пайдо бўлмоқда. Балки нанокомпютерларнинг қандайдир кўриниши (квант компютерлари, ДНК компютерлари, наноэлектрон компютерлар) ҳақиқий сунъий интеллектни тақдим этиши мумкин.

Агар шундай бўладиган бўлса, унга қандай муносабатда бўлиш керак? Қандай ҳуқуқ ва имтиёзлар берилиши керак? Ниҳоят, агар инсон ва компьютер ўртасидаги фарқ шунчалик нозик бўлиб қолса, бунга ажратиб бўлмайди, бу инсоният цивилизацияси учун нимани англатади? Киборгларга қандай муносабатда бўлиш керак? Бу эволюциянинг кейинги босқичими? Нанокомпьютер фикрлайдиган қурилма ишлаб чиқармаса ҳам, нанотехнологиянинг мақсадларидан бири кодларни бузадиган машинадир. Агар бу тадқиқот муваффақиятли амалга ошса, ҳамма умумий рақамли криптография шакллари, электрон бизнесни ҳимоя қиладиганлардан тортиб, ядро сирларини ҳимоя қиладиганларгача деярли йўқ бўлиб кетади. Миллий хавфсизлик ва шахсий дахлсизлик масаласини эътиборсиз қолдириб бўлмайди.

Траншуманизмда инсониятнинг жисмоний мавжудлигидан ажралиб турилиши аслида классик фалсафий муамманинг давомидир. Инсоннинг ўзида нима деган саволни Аристотелнинг метафизикасида ва унинг “Никомах этикаси” асарида топиш мумкин. Бундан ташқари, баъзи муаллифларнинг асарларида инсондаги инсониятнинг манбаи табиатан сунъий эканлиги ва шунинг учун ҳар қандай “табиий” ақл аслида сунъий эканлиги ҳақида тўғридан-тўғри баёнотни топиш мумкин. Аммо траншуманизмдаги бу ажралиш инсониятни ундан қандайдир ижобий табиат сифатида ажратиб, жисмоний шахсни бутунлай қадрсизлантиради. Шунинг учун одамларда асосий нарса уларнинг жисмоний қобиғи эмас, балки ахлоқий фаоллигидир. Бу шуни англатадики, ақлли ва инсонпарвар бўлишга қодир ҳар қандай киборг ахлоқсиз одамдан юқорироқ қийматга эга.

Инсон ҳуқуқлари ҳар доим бошқа тирик ва жонсиз мавжудотларнинг ҳуқуқларидан устун туриши керак. Бу қиймат энди траншуманистлар учун амал қилмайди. Инсондан кейинги мавжудлик ва сунъий интеллектнинг илғор шаклларини эълон қилиш орқали ҳозирги инсоннинг ўткинчи шакли энди ақлнинг бошқа шаклларида онтологик устунликка эга эмас.

Ўз хоҳишига кўра шахсий мавжудлик ва ҳаётдан кетиш вақтини назорат қилиш ҳуқуқининг ўзи онтологик хусусиятга эга. Инсон мавжудлигининг бу жиҳати, траншуманистлар нуктаи назаридан, табиатга эмас, балки технологияга бўйсунishi керак. Шунга кўра, инсоннинг ўлимга бўлган ҳуқуқи унинг ўлим вақтини танлашига қараб

эълон қилинади. Аммо инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси каби энг либерал ахлоқий матнда ҳам ўлим ҳуқуқи эълон қилинмаган.

Шундай қилиб, технология ва ахлоқ ўртасидаги муносабатларни кўриб чиқиш, илмий ва технологик тараққиётга тўсқинлик қиладиган ахлоқий қоидалар ўзгармагандан кўра кўпроқ ўзгаради деган хулосага келади. Тадқиқотчи олимлар замонавий генетика ютуқлари мисоллари ривожланаётган технология ва ахлоқнинг кескин тўқнашувини кўрсатади. Трансгуманизм этикаси, ҳаёт сифати этикаси каби, функционал парадигма доирасида бўлиб чиқади. Инсон табиатини технологик ўзгартириш зарурати ҳақидаги тезис маълумотларнинг унинг моддий ташувчисига бефарқ муносабатига ўхшаб, инсониятнинг жисмоний табиатга қайтарилмаслиги ҳақидаги асосни яширинча ўз ичига олади. Қолаверса, бундай ахлоқий дунёқараш асосида ётган икки тамойил инсоннинг жисмоний табиатига боғлиқ бўлмаган нарсадир.

Биринчи тамойил - чексиз такомиллаштириш ва одамлар учун янги имкониятларга эришиш зарурати. Этиканинг иккинчи тамойили - бу имкониятларни чекловчи эскирган шаклларни, инсон мавжудлигининг янги, янада ривожланган шакллари номидан рад этишдир. Аслида, техник мавжудлик соҳасида кўпроқ таниш бўлган шахсий самарадорлик ва инсон мавжудлигини оптималлаштириш тамойили яна такрорланади. Яна инсонда ахлоқий ва биологик ўртасида қарама-қаршилик мавжуд. Бу эрда улар бу тамойилларнинг ўзлари одамлардаги генетик тузилмаларда манба бўлиши мумкинлигини эътиборсиз қолдиришади. Ижтимоий амалиётда ўзларининг самарадорлигини тасдиқлаган ва бу ижтимоий амалиётни (ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш технологиясининг ҳукмронлиги) фақат ўз турларини (генетик нусхаларни) кенгайтириш ва кўпайтиришни мақсад қилган ҳолда, ўзларининг ташувчилари орқали ҳукмронлик қиладиган бундай ген тузилмалари, этика ва биология бирлигининг бу жиҳати ноаниқлигича қолмоқда. Муқобил сифатида биологик ва ахлоқий муносабатларга бундай ёндашув трансгуманизм ва Ғарб типига соф технологик детерминизмга қарши. Шунинг учун трансгуманизм ахлоқининг умумий тенденцияси асосан функционал парадигма чегараларида. Ва бу ахлоқда физикавийликнинг аниқ ўзгариши ва рад этилишидир. Шунинг учун трансгуманизм этикаси парадигматик даражада ўтиш характериға эга. Бу, ўз навбатида, трансгуманистик қадриятларнинг устунлиги даражасида ижтимоий матрицада ўзгаришларни амалга оширади.

ХУЛОСА

2025 йилнинг 12 март куни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази, Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Малака ошириш марказининг Самарқанд вилояти минтақавий филиали, Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети, Ўзбекистон–Финландия педагогика институти, Жиззах давлат педагогика университети, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, Альфраганус университети ҳузуридаги Ўзбекистон файласуфлари ассоциацияси, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти ҳамкорликда ташкил этилган «Инсон, тафаккур, социум ва коинот: тараққиёти, муаммолари ва истиқболи» мавзусида халқаро илмий-назарий анжуманда ҳозирги замон фанларининг долзарб илмий ва фалсафий муаммолари муҳокама қилинди.

Семинар таниқли файласуф олим, фалсафа фанлари доктори, профессор, фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази директорининг Бош маслаҳатчиси Бахтиёр Оманович Тураев туғилган куннинг 75 йиллигига бағишлаб ташкил этилди. Семинарга ўзбек, инглиз, рус тилларида 260 та мақолалар келиб тушди. Бу мақолаларни имкон қадар мазкур тўпламга киритишга ҳаракат қилдик. Келган мақолаларнинг бир қисми бевосита Бахтиёр Оманович Тураевнинг ижодий фаолияти, ҳаёти ва илмий изланишларига бағишланган бўлиб, бу мақолаларда олимнинг яқин дўстлари, ҳамкасблари ва шогирдлари ўзларининг бу инсон ҳақидаги самимий ва илиқ таассуротларини баён қилишган.

Тўпламнинг биринчи қисмида анжумандаги кириш ва табрик сўзлари, табрикномалар, иккинчи қисмида эса профессор Бахтиёр Оманович Тураевнинг илмий ва педагогик фаолияти ҳақидаги мақолалар келтирилган. Тўпламнинг кейинги қисмларида профессор Бахтиёр Оманович Тураев тадқиқотлар олиб борган фалсафа ва фаннинг турли соҳаларига оид кўп муаллифларнинг мақолалари нашр қилинган.

Тўпламнинг учинчи қисмидаги мақолалар илм, маърифат ва рақамлашаётган дунёни ривожлантиришнинг ижтимоий фалсафий масалаларига бағишланган. Тўртинчи қисмдаги мақолалар онтология, гносеология, мантиқ масалаларига, бешинчи қисмдаги мақолалар эса

космология, фазо-вақт ва табиатшунослик фалсафаси масалаларига, олтинчи қисмдаги мақолалар илмий-маънавий мерос ва фалсафа тарихи масалаларига, еттинчи қисмдаги мақолалар инсон ва жамият тараққиётининг долзарб масалаларига, саккизинчи қисмдаги мақолалар маънавият, миллий ғоя, диншунослик ва бағрикенглик масалаларига, тўққизинчи қисмдаги мақолалар инсон, унинг эътиқоди, жамият, миллий хавфсизлик масалаларига, ўнинчи қисмдаги мақолалар таълим тизими ривож ва истиқболи масалаларига, ўн биринчи қисмдаги мақолалар дунёнинг синергетик манзараси: тарихи, ҳозирги замон ва истиқболларига, ўн иккинчи қисмдаги мақолалар сунъий интеллект ва унинг синергетик моҳияти масалаларига оиддир.

Бахтиёр Оманович Тураев ижодининг нақадар кенг кўламли ва серқирра эканлигини кўрсатиб турибди. Тўпламга киритилган Бахтиёр Оманович Тураев ижодига оид мақолаларда ҳам бу фикр, яъни олимнинг серқирра ижод соҳиби, энциклопедик билим эгаси эканлигини таъкидловчи нуқтаи назарлар қайта-қайта баён этилган.

Айниқса, олимнинг ижоди ҳақида фикр юритувчи муаллифлар Бахтиёр Тураевни фидойи ва жонкуяр олим, илмий ҳақиқатлар учун, фалсафа ва фаннинг қадри учун, ўз она Ватани шаъни ва қадриятлари учун толмас курашчи эканлигини, унинг том маънода ватанпарвар олим эканлигини самимий ҳурмат ва алоҳида эътибор билан тилга олишган.

Тўпламда олимларимизнинг ҳозирги замон фанларининг долзарб мавзуларига оид бир-биридан қизиқарли мақолалари жой эгаллаган. Рақамли цивилизациянинг амбивалент хусусиятлари, нейрон тармоқларининг синергетик табиати, вақт инверсияси, экологик парадокслар, тизимли ва синергетик ёндашувларнинг истиқболлари, астрономик мерос ва космологик концепцияларнинг аҳамияти ҳақидаги ғоялар ва бошқа бир-биридан қизиқарли мақолалар тўпламнинг эътиборга лойиқ илмий асар эканлигини тасдиқлаб турибди. Бу мақолалар бугунги кунда мамлакатимизда фалсафий-методологик изланишларга қизиқиш сезиларли даражада кучайиб бораётганлигини тасдиқлаб турибди.

Бугунги замондош ёшларимиз қаршисида мамлакатимизда бунёд этилажак дунёвий, ҳуқуқий демократик, ижтимоий, адолатли жамиятни қуриш билан бар қаторда тарихий хотирани тиклаш асосида юртимиз истиқболи учун фундаментал аҳамиятга эга бўлган учинчи Ренессанс пойдеворини қуришдек ўта масъулиятли вазифа ҳам

турибди. Бунинг учун нафақат тарихий меросимизни, балки бутун инсоният ўзининг тарихий тараққиётида эришган барча моддий ва маънавий ютуқларни чуқур ўзлаштиришни, бугунги рақамлаштирилган дунёга ва кундалик ҳаётимизга тадбиқ этишдек олижаноб вазифани адо этишига тўғри келади. Бу эса ҳар бир ёш авлоддан кенг кўламли фундаментал билимларни эгаллашни рақамлаштирилган дунёнинг энг нозик нуқталаригача ўзлаштириб олишни, сунъий ақлни инсоният учун, инсон бахт-саодати учун хизмат қилдиришни талаб қилади.

Қўлингиздаги илмий мақолалар тўплами фалсафий билимлар кўлами нақадар бепоёнлигини, хилма-хил ва серқирра эканлигини тасдиқловчи ҳужжат бўлиб хизмат қилишига ишонамиз.

